

ગુર્જર દેશના ગ્રંથકારો !

મહારા સ્વર્ગવાસી પિતા તમારા ઉપર પ્રીતિ

રાખતા, તમારા ગ્રંથોના ગુણ જોવા

ઉત્સાહી હતા, અને તમારે

નામે અને અર્થે આ-

નંદ પામતા,

માટે

આ તેમના પવિત્ર જીવનનો અવશેષ

હું તેમના વિયોગથી શોકલીન

તેમનો પુત્ર

ધીમત નવલરામ પંડિત

તમારે ચરણે

મુકુંધું.

૪૭૬૮

નવલગ્રંથાવલીની.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૧

ક્રમ સાક્ષમાં	વિષયનાં નામ.	.પૃષ્ઠ.
૧૮૬૭	ભટ્ટનું ભોંયળ (સને ૧૮૬૬-૬૭).....	૧
૧૮૬૯	વિરમતી નાટક.....	૬૦
૧૮૭૫	બાળલક્ષ્મીત્રીસી.....	૨૨૧
૧૮૭૯	અકબર ખીરખલ નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ.....	૨૬૪
૧૮૭૦	મેઘદૂત કાવ્ય.....	૩૨૩
૧૮૮૧	પુરાણસાર.....	૩૮૬
,,	માલતીમાધવસાર.....	૪૦૩
,,	રતનાવળીસાર.....	૪૧૩
,,	મુદ્રારાક્ષસસાર.....	૪૨૨
,,	ઉત્તરરામચરિતસાર.....	૪૩૩
,,	મૃચ્છકટિકસાર.....	૪૪૩

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૨ જો.

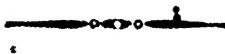
ક્રમ સાલમાં.	વિષયનાં નામ.	પૃષ્ઠ.
૧૮૬૧	કવિનર્મદાશંકરની કવિતા	૧
૧૮૬૭	કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો	૧૨
”	મનના વિચાર	૧૫
૧૮૭૦	હાસ્યરસ વિશે	૧૮
”	વિરમતી નાટક	૨૮
”	રઘુવંશ કાવ્ય	૩૧
”	શ્રવણાખ્યાન	૩૪
”	શકુંતલા નાટકના ગૂજરાતી તરજુમા	૩૮
૧૮૭૩	ભૂતની ગૂજરાતી ભાષાના થોડા એક નમુના	૪૧
૧૮૭૧	પ્રેમાનંદ	૪૬
૧૮૭૩	શું સંસ્કૃતભાષા કોઈ સમે બોલાતી હશે ?	૫૦
૧૮૭૫	ગૂજરાત તથા કાઠીયાવાડ દેશની વાતી	૫૩
૧૮૭૬	દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન	૫૫
૧૮૭૮	ભરચણલાની કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ	૬૫
”	હરિશ્ચંદ્ર નાટક	૭૭
”	ગૂજરાતી ભાષાનો મહોટો કોપ	૭૮
”	લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદીનું ભાષાંતર	૮૩
”	રામાયણ નિરૂપણ	૮૭
”	કરસનદાસ મુળજીનું ચરીત્ર	૯૩
”	મનના વિચાર	૧૦૮
૧૮૭૯	મહેતાજી દુર્ગારામ મંચહારામનું ચરીત્ર	૧૧૫
”	ગૂજરાતીશબ્દમૂળદર્શકકોષ	૧૨૮
૧૮૮૦	સુધારાનું ઇતિહાસ ૩૫ વિવેચન	૧૩૮
”	” નો આરંભ	૧૪૩
”	અગ્રેજ સુધારાનું સ્વરૂપ	૧૪૮
”	શ્રવણપિતૃભક્તિ નાટક	૧૫૫
”	જ્યોર્જવાશિંગ્ટન અને વિલિયમટેલનાં ચરિત્ર ...	૧૬૭
૧૮૬૭	કરણધેલો	૧૭૮
૧૮૮૧	કાન્તા	૧૮૫
”	અધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન	૨૦૭
૧૮૮૨	સુમોધ ચિંતામણિ	૨૧૫
૧૮૮૨	વિધવાનો વકીલ	૨૩૫
૧૮૮૩	પુદ્ગિ અને રૂઢિની કથા	૨૩૬

„	એક ચિત્ર દર્શન	૨૪૩
„	સંસ્કૃતમય ગૂજરાતી	૨૪૬
„	દુષ્ટભાષા દુઃખદર્શક	૨૫૪
„	પ્રિયા પ્રેમદર્શક	૨૫૫
„	યોગતત્ત્વ	૨૫૬
„	સત્યવિજ્ય નાટક	૨૫૭
૧૮૮૧	માલતી માધવ	૨૫૭
૧૮૮૪	નાટકશાળાને ગોપીચંદ નાટક	૨૬૦
„	બાળલક્ષ્મ અને બાળાકારનું વૈધવ્ય	૨૬૬
„	અક્ષકારચંદ્રીકા	૨૭૩
૧૮૮૫	શિવરાત્રિ. ૨	૨૭૪
૧૮૮૪	રાણકદેવી. ૧	૨૭૪
૧૮૮૫	મૃત્યુકટીક	૨૭૭
„	દક્ષપત સતસાઈ	૨૭૭
„	રતનાવળી	૨૭૮
„	વાંચનમાળા કેવી જોઈએ	૨૮૦
„	હિંદ અને બ્રિટાનિયા	૨૮૬
૧૮૮૬	નાત સુધારો	૨૯૧
૧૮૮૭	મીઠી મીઠી વાતો	૨૯૬
„	સાનીત્રી નાટક	૨૯૮
„	ચંડીપાઠના ગરબા	૨૯૯
„	કાદમ્બરી	૩૦૦
„	ગૂજરાતી પુસ્તક વૃદ્ધિ	૩૦૨
„	સરસ્વતિચંદ્ર	૩૦૩
„	બૃહતકાવ્યદોહન	૩૦૪
„	વીરમંડળ	૩૦૪
„	સ્થાનિક સ્વરાજ્ય	૩૦૫
„	પ્રમદા, અથવા સદ્ગુણી વહુ	૩૦૬
„	નર્મદવિતાની પ્રસ્તાવના	૩૦૮
„	કવિ નર્મદાશંકરના જીવનમાંથી દોહન	૩૧૧
„	ગૂજરાતી ભાષાનું એકચ	૩૩૫
„	ગૂજરાતી ભાષાની હાલની જોડણીનીપદ્ધતિ વિશેવિચાર૩૩૬	
„	અસ્તોદય તથા નંબ દયમંતિ	૩૪૦
„	ગંભીર વિષયો કૃપર સામાન્ય વિચાર	૩૪૧

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૩ નો.

ક્રમ સાધનાં.	વિષયનું નામ.	પૃષ્ઠ.
૧૮૭૨	મહેતાજીનો ધંધો.....	૧
”	વાંચનમાળાની નોડણી.....	૩
”	નોડણીના નિયમનું અર્થ ગ્રહણ.....	૬
”	શિક્ષણશાસ્ત્રની જરૂર.....	૩૨
૧૮૭૩	નિશાળનો વખત.....	૩૫
૧૮૭૭	શિક્ષાપદ્ધતિની સમજૂતી.....	૪૦
”	૧. શિક્ષાપ્રકરણ.....	૪૨
”	૨. પદ્ધતિ પ્રકરણ.....	૪૬
”	શાળાપદ્ધતિની સમજૂતિ.....	૬૩
૧૮૮૫	શિક્ષણની પ્રથક પદ્ધતિ.....	૮૯
”	પરસ્પર શિક્ષણ પદ્ધતિ.....	૯૩
”	ધ્યાન આપવાની શક્તિ.....	૯૮
”	વર્ગ પદ્ધતિ.....	૧૦૫
૧૮૮૬	અવલોકન શક્તિની કેળવણી.....	૧૧૦
૧૮૭૮	ખડુ ગોખલુથી ગેરફાયદા.....	૧૧૫
”	વાંચન શિખવવાની રીત.....	૧૧૭
”	ઉપશિક્ષકોને સુચના.....	૧૩૪
”	વાંચનપાઠની પરીક્ષા.....	૧૪૦
૧૮૭૯	કવિતા શીખવવાની રીત.....	૧૪૯
”	વ્યાકરણ શીખવવાની રીત.....	૧૫૮
”	લેખન ભા. ૧.....	૧૬૪
”	ભા. ૨.....	૧૬૬
”	અનુલેખન.....	૧૭૧
”	ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત.....	૧૭૮
૧૮૮૬	શરીર કેળવણીની જરૂર.....	૧૮૫
૧૮૭૩	દેશીપીંગળ.....	૧૯૫
”	ભાષાશાસ્ત્ર.....	૨૦૨
”	ભાષાઓના વર્ગ ...	૨૦૭
૧૮૭૭	વાક્યવિચાર.....	૨૦૯
૧૮૮૬	અક્ષરલિપિની ઉત્પત્તિ.....	૨૨૩
૧૮૮૮	સ્વભાષાના અભ્યાસનું અગત્ય.....	૨૨૯

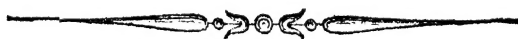

અનુક્રમણિકા.

ભાગ ૪ થો.

ક્રમ સંખ્યા.	વિષયનું નામ.	પૃષ્ઠ.
૧૮૭૦	મેદાનો તથા અરણ્યો.....	૧
૧૮૭૨	પવનોનાં કારણ.....	૫
,,	વાદળાં, ધુમસ વગેરે	૧૦
૧૮૭૩	જનાવરમાં પ્રેરણાશક્તિ.....	૧૪
૧૮૭૪	ભૂગોળવિદ્યા—મનુષ્યની જાતિઓ	૧૭
૧૮૭૫	જળસ્તંભ	૨૨
,,	શુક્રનું અંતર્ગમન	૨૫
,,	નાયેગરાના ધોધ.	૩૫
,,	મેઘમધનુષ.....	૩૭
૧૮૭૬	હિમપ્રવાહ	૪૦
,,	ખડ્ગના ડુંગર	૪૫
,,	મહાસાગર	૪૭
,,	ધરતીકમ્પ તથા જ્વાળામુખી પર્વતો.....	૫૧
,,	અરણ્ય પ્રકાશ	૫૮
,,	મહાસાગરના વહન	૬૨
૧૮૭૩	નવા તામ્રપટ્ટ	૬૬
,,	સ્વભાવિક ધર્મ.....	૬૮
૧૮૭૪	એક અગ્નિએ જ્વેતું ઝાડ	૭૧
,,	કાકેશિઅન જાત	૭૫
૧૮૭૫	ગાંધર્વનગર	૭૮
,,	અગ્નિદાહ	૮૨
૧૮૭૬	પાષાણદારી ઝરણુ	૮૬
૧૮૭૭	વિદ્યાર્થીએની જમયાત્રા	૮૭
૧૮૭૮	ગૂજરાતના ચાલુ ઇતિહાસમાં કેટલીક ભૂલો.....	૮૯
૧૮૮૦	સલવાદી રેગ્યુલસ	૧૦૩
,,	મોરાકોનું આરુઢાન ઝાડ.....	૧૦૭
,,	અમેરીકાની જુની વસ્તી	૧૧૦

૧૮૭૯	આ જમાનાનો સર્વોપરી યંત્ર યોધક મી. ઇડિસન ૧૧૪
૧૮૮૬	આરોગ્યરક્ષણ ચામડી ૧૧૯
„	મનની શક્તિયોનું પ્રયક્કરણ ૧૨૯
„	એક પ્રાચીન વિદ્યાલયનો અપૂર્વ મહિમા ૧૩૩
૧૮૭૪	માયાની યુક્તિ ૧૩૫
૧૮૭૫	વડાદરાએનું ડહાપણ ૧૩૮
„	હિંદુઓથી શસ્ત્રવૈદ્ય થવાય ? ૧૪૧
„	ખરો દેશાભિમાન ૧૪૬
„	અકબરઆદશાહનો ધર્મ ૧૫૪
૧૮૭૬	શૂજરાતી બળદ ૧૬૩
„	અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજમાં આપેલો ઉપદેશ ૧૬૬
૧૮૭૬	આપદાદાનો ધંધો ૧૭૦
„	હાલનાજમાનાની ધર્મદાન બુદ્ધી ૧૭૬
„	નાતવરા ને વરથોડા ૧૮૨

પ્રસ્તાવના.

રા. રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામના કુટુંબ તરફથી તેમના આશ્રિત રા. હરિલાલ વલ્લભરામ નવલરામભાઈના અન્યોનો સંગ્રહ છપાવવા વીશે મ્હારો અભિપ્રાય પુછ્યો અને સહાયતા માગી. દ્રવ્યની સહાયતાની તો તેમને જરૂર નહતી, કારણ આ કાર્યમાં જેટલું ખર્ચ થાય એટલું પિતાએ મુકેલા દ્રવ્યથી ખર્ચવું એ નવલરામભાઈના ચિરંજીવ ધીમતરામ પોતાનો ધર્મ સમજે છે. માત્ર અંધોની વ્યવસ્થા વગેરેમાંજ સહાયતા જોઈતી હતી. આવા લોકપ્રિય, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, હસાહી, અને ઉદ્યોગી અંધકારને તેના મરણ પછી કોઈપણ અન્યકાર આવી સહાયતા આપે તો એ એક બંધુકૃત્ય છે એમ જાણી, અવકાશ કમી હોવા છતાં પણ આ બંધુકૃત્ય કરવું મ્હં સ્વીકાર્યું છે, અને તે વિશેષે કરીને એટલા માટે કે રા. હરિલાલે આવી સહાયતા જ્યાં જ્યાં માગી ત્યાં ત્યાં નિષ્કુળ થયા અને નિરાશ યદ્ય વધારે સહાયતા માગવી મુકી દેતો ગુજરાતી સાક્ષર વર્ગને શિર મ્હોટો કૃતમ્મતા દોષ આરોપાત. બીજા કોઈએ આ સહાયતા આપવાનું માથે લીધું હત તો મ્હારે વધારે આનંદ પામવાનું કારણ એટલા માટે હતું કે મ્હારાથી કેટલીક જાતની સહાયતા આ કાર્યમાં આવી શકાઈ નથી અને તે આપનાર મળત તો વધારે સારું થાત.

રા. નવલરામનો પ્રથમ અંધ સન ૧૮૬૭માં પ્રસિદ્ધ થયો ત્યારથી તે તેમની આખર સુંદીમાં પોતાના નામથી અથવા નામ વિના જે જે છુટક અંધો ખ્હાર પાડ્યા છે તે શીવાય ગુજરાતશાળાપત્ર તથા બીજાં પત્રોમાં તેમનું પ્રાસંગિક લખાણ છે. શીવાય ૧૮૬૭ પ્હેલાંનું અને પછીનું એમનું ઘણુંક લખાણ છપાવ્યા વિનાનું છે. આ બધું લખાણ આ સંગ્રહમાં મુકવું એ તો નિર્ઘરક શ્રમ અને ખર્ચની વાત છે એવું લાગ્યાથી આ સર્વ છાપેલા અને લખેલા લેખને આજવાની અગત્ય હતી. લખનારાઓના લેખ માત્રનું કંઈ કંઈપણ પ્રયોજન તો હોય છે, પરંતુ કેટલાંક પ્રયોજન ખાનગી હોય છે, કેટલાંક ક્ષણિક અથવા તત્કાલસંબંધી હોય છે, અને માત્ર થોડાંક લેખો ભવિષ્ય ઉદ્દેશે લખાયા હોય છે. જે અંધો ભવિષ્ય પ્રગ્નને માટે લખાયલા નથી અથવા તેને ઉપયોગી નથી એવા અંધો છપાવવા એ માત્ર ઘણા મ્હોટા અંધકારોના વારસોનેજ યોગ્ય છે, કારણ એવા અંધકારો

શ્રીવાય બીજની ન્હાની ન્હાની વાતો સાંભળવા જગત અભિલાષી હોઈ ન-
થી. આ અને એવા બીજા વિચારોથી આપણા અંતઃકારના લેખોમાંથી નીચે-
ના લેખો આ સંગ્રહમાં રાખ્યા છે અથવા રદ કર્યા છે.

અપ્રસિદ્ધ લેખોમાંથી જેટલા લેખોમાં અંતઃકર્તાના મન-સંસારનું અપ-
રોક્ષ પ્રતિબિમ્બ પડી રહેલું છે તેવા લેખો આ સંગ્રહમાં લીધા છે. આમાંના
કેટલાક લેખ ઇંગ્રેજી-મિશ્રિત છે. સંગ્રહના બીજા ભાગમાં “મનના વિચાર”
નામના જુદે જુદે પ્રસંગે લખાયેલા વિષય આનું દર્શાવે છે.

કેટલાક અપ્રસિદ્ધ લેખો કર્તા હયાત હતો છપાવત પણ કંઈ કારણ-
થી છપાવવા રહી ગયલા હોવા જોઈએ એવા હતા તેને લીધા છે.

બાકીના અપ્રસિદ્ધ લેખો છપાવવા કર્તાએ જ યોગ્ય ધારેલું નહીં અ-
થવા જાણી જોઈ છપાવેલા નહીં અને હાલની પ્રજાને પણ ઉપયોગી નથી
એવું સમજી સંગ્રહમાં લીધા નથી.

કર્તા ઘણાં વરસ સુધી “યુનિવર્સિટી”નાં તન્ત્રી હતા અને તેમાં
તેમનું લખાણ ઘણુંક થયેલું છે, પણ તેમાંના ઘણાંક ભાગ વર્તમાનપત્રોના
સાધારણ લેખોની પેઠે તત્કાલ સંગ્રહી હતા અને હવે તેમાં કોઈને રસ
પડે એમ નથી. કર્તાએ જાતે આ સંગ્રહ છપાવ્યો હતો તે બાત જ ક્યા
વિના રહેત નહીં અને અત્રે પણ તે બાત જ કરવામાં આવ્યો છે.

કેટલાક અંધોનો “કાપી-રાષ્ટ” પર હસ્તે ગયેલો છે અને કેટલાક
લેખ માત્ર વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તે હજી જુદા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેપણ
આ સંગ્રહમાં લીધા નથી.

બાકીના સર્વ પ્રસિદ્ધ લેખ સંગ્રહમાં દાખલ કર્યા છે અને તેના નીચે
પ્રમાણે જુદા જુદા ભાગ કરી જુદા જુદા છપાવ્યા છે.

૧ નાટકો, કાવ્યો, વાર્તાઓ, વગેરે અસલ લેખ અને બાધાંતર.

૨ “અંધો, અંધકારો, અને સાક્ષરચર્યા” એ નામ બીજા ભાગને આપવા-
માં આવેલું છે. પ્રથમ ભાગ સર્વ વર્ગના વાંચનનારોને વાસ્તે છે અને આ
બીજા ભાગના વિષય માત્ર વિદ્વાન વર્ગને પ્રિય થશે. નવલરામની કીર્તિ
અંધકાર કરતાં અંધપરીક્ષક રૂપે વધારે છે, અને તેમની વિદ્વતા, બુદ્ધિ, અને
સુજનતા તેમણે કરેલી અંધપરીક્ષાઓમાં સ્પષ્ટ બીજવા પામી છે. તેમના
પ્રસિદ્ધ તેમ અપ્રસિદ્ધ લેખોમાં આપણા ન્હાના તથા મોટા, જુના તથા
નવા, અંધકારોને યોગ્યતા પ્રમાણે અભિનંદન આપેલું છે અને એ અંધકાર-

રોની અંધકારતાનું પૃથક્કરણ કરેલું છે. કેટલાક લેખો અમુક અંધકારને ઉદ્દેશી લખેલા નથી પરંતુ તે લેખોનો વિષય તેને લગતો હોવાથી તેને “સાક્ષરચર્ચા”નું નામ આપી આ ભાગમાં મુકેલા છે. અંધકારને અને અંધ પરીક્ષકોને આ ભાગમાંથી ઘણુંક જાણવાનું મળી આવશે.

૩ ત્રીજા ભાગમાં શાળાપયોગી લખાણ છે. કેવળ વિદ્યાર્થીયોએ જ નહીં પણ તેમના શિક્ષકોએ પણ લેવાની શિક્ષાના શાસ્ત્ર સંબંધી વિષયો આ ભાગમાં છે. નવજરામની નોકરીની રીત કેવળ વેડિયાવાડની ન હતી, પરંતુ પોતાનું કામ પ્રીતિથી કરતા હતા, અને એ નોકરી યોગ્ય રીતે જનવવા શિક્ષણ શાસ્ત્રના નિયમોનું મન્યન કરતા હતા. આ અનુભવ અને ઉદ્યોગનું ફળ આ ભાગમાં ઘણી રીતે સમાયલું છે.

૪ ચોથા ભાગમાં સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયો છે. આ વિષયો ઉપર આપણી ભાષામાં એવા અંધો નથી. સરકારી સાત ચોપડિયોમાં તેમ શાળાપત્રમાં આ વિષયો વેચાયલા છે. ગુજરાતી વાંચનારાઓના મ્હોટા ભાગમાં આવું સામાન્ય જ્ઞાન પણ નથી. તેમને વાંચતે આવા સંગ્રહની જોડ છે.

આવી રીતે ચાર ભાગમાં રા. નવજરામનાં લખાણોનો સંગ્રહ છપાવી પ્રત્યેક ભાગ છુટો વેચાય તેમ જ બધા ભાગ બેગા પણ વેચાય એવી व्यवस्था રાખવામાં આવી છે. એકઠા સંગ્રહ સાથે તેમ પ્રત્યેક છુટા ભાગની સાથે રા. નવજરામની જીવનકથા અને છબી પણ મુકવામાં આવી છે.

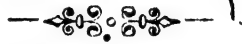
ગુજરાતી ભાષાની જોડણી સંબંધી જુદા જુદા ગૃહસ્થોના જુદા જુદા વિચાર છે અને રા. નવજરામ પણ જુદી જુદી વયે જુદા જુદા વિચાર રાખતા હતા. તેમનાં લખાણને મ્હારા પોતાના અભિપ્રાયની જોડણી આપવી અયોગ્ય લાગ્યાથી તેમ આ અંધોના મુદ્રાંકન ઉપર દેખાડે રાખવાને, અવકાશ ન હોવાથી, અસહ જોડણી જેવી હોય તેવી રાખવાની સૂચના આપી આ મુદ્રાંકન છાપનાર તથા હરિજાત વલ્લભરામ એ બેના હાથમાં રહેવા દીધું છે. તેમણે પોતપોતાના ગમ્મ પ્રમાણે આ કામ ઉપાડી લીધું છે, અને તેમનાથી જે ભુલો રહી ગયેલી છે તે સુધારી લેવી એટલે આશ્રય આપવો એટલું મરનાર અંધકાર પ્રતિ કરવાનું અમારાથી બાકી રહી ગયેલું બંધુ-કૃત સુત્ર વાંચનારે જાતે કરી લેવાનું છે.

કેટલાક અંધોમાં અંધકાર જાતે ફેરફાર કરી રાખેલા તે ફેરફાર આ સંગ્રહમાં સ્વીકાર્યો છે. મેઘદૂતનો ઘણો ભાગ આવી રીતે અંધકાર સુધારેલો

.છે. બઠના બોપાળાના કેટલાક ભાગ તો નવાજ લખેલાછે, અને તેમાંથી ઘણાક ફાડી નાંખવા જેટલો ભાગ તેમણે ફાડી નાંખેલોછે. છેલ્લાં આઠ દશેક પાનાં આવી રીતે સુધારવાં રહી ગયાં હતાં, તે ભાગ અસલ “મોલિયર”માં ન હોતો, ગુજરાતીમાં અપ્રાસંગિક હતો, અને તેમાં પણ ઘણુંક અશ્લીલ હતું. જો તેમનો હાથ આ ભાગ ઉપર ફરી વળ્યો હતો તો ત્યાં આગળ નક્કી કાતર ચલાવત. આ સહ કારણોથી અને હરિલાલની મારફત ધીમતરામે દર્શાવેલી ઇચ્છાથી આ ભાગ ફાડી નાંખવાનું જોખમ મહેં વહેંચ્યુંછે, અને તેમ કરવા જતાં છેલ્લી કવિતા અસલ “મોલિયર”ને મળતી કરવા સારું તેમજ રચનાયોગ્ય કરવા સારું ફેરવવી પડી છે. આટલા જુગ ફેરફાર શીવાય બાકીનાં સર્વે લખાણુ અને ફેરફાર અક્ષરશઃ કર્તાનાંછે.

અધા વિષયો જે જે વર્ષમાં છપાયલા અથવા લખાયલા તે તે વર્ષના ક્રમ પ્રમાણે પ્રત્યેક ભાગમાં ગોઠવ્યાછે, જે વિષયો એ પ્રમાણે ગોઠવવાનું બન્યું નથી તેને ભાગને છેડે મુક્યાછે.

ગો. મા. ત્રિ.

મહારા પિતા રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામના પ્રસિદ્ધ તથા અપ્રસિદ્ધ લખાણોને તેમ તેમની જીવનકથાને વાચકવર્ગ સમક્ષ મુકવાનું માન આપણા જાણીતા નાગર ગૃહસ્થ રા. ગોવર્ધનરામવિ. માધવરામ ત્રિપાઠી. બી. એ. એલ એલ. બી. નેજ છે. આથી મહારા પિતા પ્રતિ મહારા શ્રદ્ધાભાવનો અભિલાષ સજીવન રહ્યોછે. એમનાજ શબ્દોમાં બોલીએ તો “અરણ્યમાં રહેલા શિવાલયના અપુનિત પણ પૂજનીય બાણુ તરફ શ્રદ્ધા પુર્વક બંધુકલ” અતાવી, મરનાર સાથે માત્ર અડધા કલાકનીજ મુલાકાત હોવા છતાં, એમના છુટક લખાણો તથા છુટક ટિપ્પણુ તથા કાગળિયાંમાંથી, જે જીવન રા. ત્રિપાઠીએ ઘડી કહાડયુ છે તેજ એમના મહા શ્રમનું પરિક્ષણ છે. વખતની તંગાસને લીધે જીવન જેને સંપૂર્ણ કહીએ તેવું થયું નથી એવું એક સાહેબનુંજ કહેવું છે. મહારા પિતાના મિત્રોમાંથી કોઈએ પણ જીવન લખવા બીડુ ઝડપ્યું નહિ અને તેક સાહેબોને પત્રદ્વારે પૂછતાં છતાં જવાબ ન મળવાથી એમે રા. ત્રિપાઠી સાહેબને વિશેષ હકીકત આપવા શક્તિમાન થયા નથી. તેને માટે વાચકવૃંદ ક્ષમા કરશે.

ઉપકૃતના ઉમળકાથી હવે પામી ઉદ્દગાર થાયછે કે રા. ગોવર્ધનરામ ના આ પરોપકારી કૃત્યથી હું હર્ષિતો એમનો આભારી થયોછું તથા જૂનરાતી સાક્ષર વર્ગના પદપંક્તિ આગળ આગ્રંથાવલી મુકી શકુછું.

લી. ધીમત નવલરામ. પંડિત.

રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામની જીવનકથા.

કવિ નર્મદાશંકર મરણ પામ્યે થોડોજ કાળ થયોછે, તેમની જીવન-કથાના અક્ષરો હજી લીલાછે, અને એટલામાંજ તે અક્ષરોના લખનારની જીવનકથા લખવાનો પ્રસંગ આવેછે એ ઈશ્વરેચ્છાના અનેક ચમત્કારોમાંનો એકછે, એવા ચમત્કારો દૃઢયવેધક હોયછે, અને વિચારશીલ જનને વૈરાગ્યના વિચાર સુઝાડેછે. પરંતુ આ સ્થળે તેવા વિચારો કરવાનું નથી; તેમ મરનારના મૃત્યુનો દૃઢયવેધક શોક પણ તેની જીવનકથામાં અપ્રાસંગિક છે.

રા. નવલરામના મૃત્યુથી ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક પુરું થયુંછે, એમ કહિયે તો ચાલે. ત્રીશેક વર્ષે ઉપર મુંબાઇમાં બુદ્ધિવર્ધક સભા સ્થપાઇ અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને ધર્મ સભા સ્થપાઇ, તે ત્રણે સભાઓમાંથી માસિક ચોપાનિયાં તે સભાઓનાં વાજાં પેટે વાગવા માંજાં, અમદાવાદમાં કવિ દલપતરામના રાગ નીકળવા માંજા અને તે રાગ ચારે પાસે ઝીલાવા માંજા, મુંબાઇમાં કવિ નર્મદાશંકર મુંબાઇના 'સમુદ્ર' પેટે ઉછળવા લાગ્યા અને તેના રસતરંગમાં મુંબાઇગરી પ્રજા નહાવા લાગી, ધીમે ધીમે અમદાવાદ અને મુંબાઇ સાક્ષર પદ્ધતિમાં સંગમ પામ્યાં, એકરસ થયાં, અને અતે એ અતિવેગવાળી ભરતીનો ઓટ થવા લાગ્યો. ઘણાક ગ્રંથકારો ધીમે ધીમે આ રણજંગમાંથી નિવૃત્તિ પામ્યાછે, કેટલાક વક્તાઓના વર્ગમાંથી નીકળી શ્રોતા વર્ગમાં બળી જઇ નવી પ્રજાના નવા ઉર્મિને અનુમોદન આપીને તૃપ્ત થાયછે, અને બાકીના ગ્રંથકારો પોતાના પ્રથમ મતને વળગી રહી અથવા બદલી નાંખી લખતાં લખતાં સર્વભક્ષી ચમરાજની અનંત મુખગુફામાં લીન થઇ ગયાછે. આ સર્વ વર્ગમાંથી એક અથવા બીજામાં ગણતરી કરવા યોગ્ય નામો આંગળી ઓડે ગણાઇ રહે એમ નથી, અને તેમના અગ્રેસરોનાં નામ ગણતાં આનંદ અને ઢૂવાભિમાન થયા વગર રહેનાર નથી. 'કવિ દલપતરામ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી અને તેમના ભાઇ છોટમલાલ, રાવબહાદુર નંદશંકર તુળજશંકર, રા. મંજુષુખરામ સૂર્યરામ અને રા. રણજોડભાઇ ઉદયરામ, કવિ હીરાચંદ કહાનજી, રા. જવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, રાવસાહેબ

મંદીપતરામ, રાવજહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈ, બુદ્ધિવર્ધકના તંત્રી રા. દલપતરામ ખખ્ખર, ડાંડિયાના તંત્રી, ગીરધરલાલ દયાળદાસ કોઠારી, કર-સનદાસ મુળજી, માણેક અને ગુલાબના કર્તા રા. નગીનદાસ તુળસીદાસ, કવિ રણછોડ ગલુરામ, કવિ સવિતાનારાયણ, અને ખીન્ન અનેક ન્હાના.

મ્હોટા તારાઓનો પ્રકાશ ઘણું વર્ષથી ગુજરાત ઉપર જુદે જુદે પ્રસંગે જુદે જુદે રૂપે જળકી રહ્યો હતો, અને હજી તેમાંના કેટલાક નિવૃત્ત થઈને પણ પ્રસંગે પ્રસંગે બુધના તારા પેઠે કોઈ કોઈ વખત દેખા દેછે. પરંતુ તેમનો પ્રકાશ ઘણું ખરું તો લોકને અદૃશ્ય થયા જોવાઈ. માત્ર એકજ તારો એવો હતો કે જે બહેલામાં બહેલો બગ્યો, અનેક તારાઓના નાયક જેવો દેખાયો, આખર સુધી ચળક્યો, અને મોડામાં મોડો આથમ્યો-આ તારો કિયો તે ન્હાને સુઝે એમ છે-એ કવિ નર્મદાશંકર. ખીન્ને એક તારો આ તારાઓના સમયમાં, પણ મોડો, બગ્યો હતો અને શુકની પેઠે સડથી મોડો આથમ્યો તે નવલરામ. ઘણું વર્ષ સુધી એકજ રંગનો રહેલો દેખાયલો એનો સ્થિર પ્રકાશ આપણી આંખ આગળ તરેછે અને તરે. હવે એ વર્ગના અંધકારો નવી વાણી બોલતા બંધ થઈ ગયાછે, તેઓ બોલી ગયાછે તેટલીજ તેમની વાણીથી આપણે સંતોષ માનવાનોછે, આપણા સાક્ષર વર્ગના ઇતિહાસનું એક પુસ્તક પૂર્ણ થયુંછે, ખીન્નું પુસ્તક તો જે હવે રચાય તે ખરું!

નર્મદની જીવનકથા નવલરામે લખી, પણ એ બે ગૃહસ્થો ન્હાનપણના મિત્રો હતા, એકખીન્નના જીવનના પ્રલક્ષ જોનાર હતા, અને સમાન સમયરસના અનુભવી હતા. નર્મદનું જીવન નવલરામને પારદર્શક હતું; તેવીજ જાતનો મિત્ર નવલરામની જીવનકથા લખવા નીકળત તો હિતમ થાત. પરંતુ પ્રયત્ન કરવા છતાં તેમ થઈ શક્યું નથી. તેમનું જીવન જાણનાર તેમના પરમ મિત્રોને તે જીવનની કંઈ પણ વીગત આપવા અવકાશ મળી શક્યો નથી. આ જીવનકથાના લેખકને સન ૧૮૮૪માં રાત્રિયે માત્ર અર્ધ કલાક સુધીનોજ પ્રસંગ થયો હતો. તે પહેલાં અને તે પછી કોઈપણ રીતે એ બેનો પ્રસંગ થયો નથી. અરણ્યમાંના શિવાલયમાં અપૂર્ણિત રહેલા પણ પૂર્ણનીય બાણની કોઈ પૂજા કરે તેવીજ જાતની પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી આ જીવનકથા લખવાનું માથે લેવામાં આવ્યું છે. છિન્નભિન્ન થઈ

પડેલા જુના કાગળોમાંથી એ કથા ઘડી કઢાડી છે. નવલરામના કુટુંબ ઉપર વસત્રભાવ રાખનાર એમના જુના માણસ હરિલાલ વલ્લભરામનો શ્રમ અને આશ્રય ન હતો તે આ જીવનકથા લખવા વાશે ન આવતો એ લખવું ઘટે છે.

ઇ. સ. ૧૮૩૬-૧૮૫૩ | નવલરામના પિતા પંજા લક્ષ્મીરામ માણેકચંદ સુરતમાં સુરભાઈ નામના અનાવજા દેશાઈને ત્યાં ગુમાસ્તી કરતા હતા. તે જાતે વીસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણ, વૈદિક વર્ણના, હતા. એમનો વેદ ઋગ્વેદ, સાંકેસક ગોત્ર, અને આત્રેયી શાખા હતી. પંજા લક્ષ્મીરામ અને સૌભાગ્યવતી નંદકોરનું એકનું એક સંતાન નવલરામ; તેનો જન્મ સુરતમાંજ સન ૧૮૩૬ ના માર્ચ માસની નવમી તારીખે એટલે સંવત ૧૮૯૨ના ફાગણ વદ ૬ને દિવસે થયો. નંદકોર નવલરામની હયાતીમાં ગુજરી ગયાં, લક્ષ્મીરામ, નવલરામના મરણ પછી, કેટલેક દિવસ ગુજરી ગયા છે. નવલરામ પાછલી અવસ્થામાં ઘણુંખરુ એકાંત રહેતા અને લખવા પ્રાંચવામાં કાળગમન કરતા તે સ્વભાવ બાળપણમાંથીજ પડેલો હતો. નંદકોરને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું, છતાં ત્રણ ચાર વર્ષના નવલરામ માની પાસે બેસી એકેએક લખે, તે મા જુલે તે ભુસી નાખે, અને દીકરો કરી લખે. સુરતમાં ભાગા તળાવ નામની જગા આગળ ગોવિંદ મહેતાની ગામડી નિંશાજે અભ્યાસ શરૂ કર્યો, એ નિશાજ આઠમે વર્ષે છોડી મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામની સરકારી-ગુજરાતી નિશાજે બેઠા, તેજ વર્ષમાં તેમને જનોઈ દીધું, અગિયાર વર્ષની વયે ગુજરાતી નિશાજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો અને પરીક્ષામાં પાછડી અને પુસ્તકો ધનામમાં મળ્યાં, તેને લીધે ઇંગ્રેજ હાઈસ્કુલમાં ફ્રીસ્કાલર તરીકે એમને લેવામાં આવ્યા, અને સોળ સત્તર વર્ષની વયે એટલે સુમારે ૧૮૫૩માં એ અભ્યાસ પુરો કરી સંસારશાળાના વિદ્યાર્થી થયા. તે સમયની સ્થિતિ પ્રમાણે સાધારણ માણસોને વધારે અભ્યાસનાં સાધન ન હતાં, અને મુંબાઈ અભ્યાસ સારુ આવડું તે બધાથી ખનતું

*થોડીક તારીખો, મરનારની આદ્યાવસ્થા, અને તેના સ્વભાવ અને અંતકાળનું વર્ણન, વગેરે કંઈક બાળનો એમના રનેહી તથા સગા રા. નરભેરામ મનસુખરામ તરફથી મળી છે.

એઆ પ્રમાણે લેખ છે પણ તે ભૂલ ભરેલો લાગે છે.

નહોતું. જેટલો અભ્યાસ કર્યો એટલો ઝડપથી, ન્હાની વયે, અને ઉત્સાહથી કર્યો. બાલ્યાવસ્થાના ઓરી વગેરે મંદવાડામાં બાળક પુત્ર પોતાને કેડે બેસાડી નિશાળે લેઈ જવાની માને ફરજ પાડતો. રમતનો રસ કે અનુભવ ન હતો; બીજા છોકરા રમે સારે પોતે જુદા પડી આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અને તારા બધી જોઈ રહે અને તેના વિચારમાં પડી જાય તે રસ્તે જતાર લોક એમ જાણે કે આ છોકરો કાંઈ મહા હુન્નમાં આવી પશ્ચો હશે. પ્રસંગે સ્વભાવ તીવ્ર પણ થતો અને એક જાણને સાં અભ્યાસ કરવા જતા તેનું પુસ્તક બગાડ્યા બાબત ઠપકો મળતાં તેની પાસેથી ફરી પુસ્તક ન લેવું એવો એકાંત નિશ્ચય કર્યો. પોતાનો દોષ હોય, લાભકારક ઠપકો આપનાર મળે, તેમાંથી અપમાન લેવું, ઠપકો આપનારનો ઉપકારને સાટે અપકાર માનવો, અને પરિણામમાં ખોટું લગાડીને કાંઈ એવોજ નિશ્ચય કરવો કે જેથી ઠપકો આપનારનો હેતુ નિષ્ફળ જાય અને લેનારને હાનિ આવશ્યક થાય,—આ તામરી પ્રકૃતિ છોકરાંની, તેમજ જીવાનિયાઓની હોયછે અને તેમાં પોતાને સમજી માનનારા મૂર્ખોની વિશેષે કરીને હોયછે. પોતે ઠપકો આપે તે સફળ થાય એવો હેતુ રાખનારાઓ ઠપકો લેનારની પ્રકૃતિ ન સમજી નિષ્ફળ ઠપકો આપી તે લેનારને હાનિ કરે એ પણ એક અણસમજ અને ખામી છે, કારણ ગુરોરેવ હિ તજ્જાડથં યચ્છોતા ન વિબુઘ્યતે ॥

નર્મદજીવનમાં અંધકર્તાએ લખ્યું છે તે પ્રમાણે તે પ્રસંગે ગુજરાતી નિશાળોમાં કેટલોક અભ્યાસ આજની ઇંગ્રેજ સ્કૂલો કરતાં વધારે થતો. ગુજરાતી અભ્યાસ પુરો થયો તે વખતે એટલે અગિયારની વયે હટ-નકૃત ભૂમિતિ અને ઘન સમીકરણમાં ન્હાના નવલરામ પ્રવીણ હતા. આજ પાઠશાળાઓમાંથી પણ ગણિત દુનિયાદારીમાં નિરુપયોગી ગણી ફાડી નાંખવા પ્રયત્ન થાયછે. પાઠશાળાઓમાં ધણા વિષયો હોવાથી કિયો વિષય ફાડી નાંખવો એ પ્રશ્નને અંગે આ પ્રયત્ન યોગ્ય હોય; પરંતુ દુનિયાદારીમાં તેમ છતર વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં સ્પષ્ટ એકાગ્રશક્તિવાળા આગ્રહી અને સૂક્ષ્મ મગજનો ખપ હોય તો ન્હાનાં બાળકોને કેળવણીના ઉમ્મર ઉપર ચ્હડતાંજ ભૂગોળનાં અર્થહીન નામો, ઇતિહાસની તારીખોના આંકડા વગેરે ગોખાવી કાયર અને નિઃસત્વ કરી દેવામાં કાળક્ષેપ થાયછે અને શિક્ષણ લેવા લાયક શિક્ષકો શીખવી શક્તા નથી તેને ઠેકાણે તે પ્રસંગે વધારે

મણિતનો સ્વાદ આપવામાં આવે તો ઉપયોગી થાય એના દૃષ્ટાંતમાં નવલરામ, દુર્ગારામ, અને એમના સમયના બીજા અનેક ગૃહસ્થોની શક્તિ અનેકધા એવામાં આવી છે અને તેમાં કેટલાક તો એવા છે કે બેકન ખર્ક કે શેકરપીયર તેમણે સ્વપ્નામાં પણ વાંચ્યાં નથી.

નવલરામનું પ્રથમ લગ્ન તેમની અગિયાર વર્ષની વયે શિવગૌરી નામની કન્યા સાથે થયું. લગ્ન પછી દશેક માસે તે કન્યાનું મરણ થયું. એમની ચૌદ વર્ષની વયે સુરત જીલ્લાના કોડાદ ગામના વ્યાસ હરિલાલ ખેડેચરલાલની નવ વર્ષની પુત્રી મણિગૌરી સાથે થયું. મણિગૌરી હાલ હયાત છે અને તેમને પેટ થયેલી પ્રજામાંથી નવલરામની પુત્રી ખેડેન કમળાનું વય આજ વીશેક વર્ષનું છે અને પુત્ર ધીમતરામનું વય ચોવીશેકનું છે. ધીમતરામ વિદસન કાલેજમાં અભ્યાસ કરે છે.

જનોદ દેતા સુધી નવલરામને આખે માથે મ્હોટો ચોટલો હતો. વિદ્યાવસ્થામાં તેમની કાંતિ ગોરી હતી, ઘાટ નાજુક અને બેડો અને સ્વભાવ શાંત અને હસમુખો હતો. એમના શિક્ષકોમાં રા. કેશવરામ અમૃતરામ અને મી. જેમ્સ બ્રાહ્મણ હતા. ઉભયનો અભિપ્રાય હંચો હતો, અને ઉભય આ છોકરાનું ભવિષ્ય સારું કહેતા. શરીર છેક નીરોગી ન હતું, ચૌદપંદર વર્ષની વયથી સ્વામી નારાયણના મંદિરમાં નિત્ય સર્પકાળે જતા, તે આચાર્યને મહાપુરુષ ગણતા, અને કહેતા કે જેનાથી આટલા જંગલી લોક સુધર્યા છે તે સહજનંદ કોઈ મહાપુરુષજ હતા. મંદિરના સાધુઓને સુખેથી વાતો સાંભળતા. સર્વ વસ્તુઓથી તેમજ જીવોથી ભરેલા આ અનાદિ અને સત્ય જગતમાં ઈશ્વર વ્યાપ્ત છે અને તેની સાથે અખંડ ધામમાં અનંત મુક્તો સહિત સાકાર રૂપે ઈશ્વર અખંડ વિરાજમાન છે એવું એ સાધુઓનું મત ખરું માનતા, અને તે મતને વિશિષ્ટાદૃત કહેતા. નવલરામ વીશ બાવીશ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી એમનું આ મત કાયમ રહ્યું. એ વયે એમની પ્રીતિ શંકરમત બણી વળી.

ઈ. સ. ૧૮૫૪-૬૪ | સન ૧૮૫૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં એટલે અરાડની વયે સુરત ઇંગ્લેજ ૧૮૫૪-૬૪ | હાઇસ્કુલમાં નવલરામને નવમા આસિસ્ટન્ટ માસ્ટરની નોકરી દશ રૂપિયાને પગારે મળી. આ પગાર તે સમયે સારો ગણાતો. આ જગ્યાથી ક્રમે ક્રમે ચઢ્યા. સને ૧૮૬૧ માં ચોથા આસિસ્ટન્ટ થયા. તે વર્ષને આખરે સાઠ રૂપિયાને પગારે ડીસા ઍગ્રીકલ્ચર સ્કુલના હેડમાસ્ટરની કામ અ-

લાઈ જગા મળી; ત્યાં થોડાક માસ રહી પાછા સુરત હાઈસ્કૂલમાં આવ્યા, અને ત્યાં છેક ૧૮૬૪ સુધી રહ્યા; વચ્ચે થોડાક માસ ગોપીપુરા બેંચ સ્કૂલના હેડમાસ્ટરનું કામ કરી આવ્યા હતા.

નર્મજીવનમાં નવલરામ ૧૭ થી ૨૨ વર્ષ વચ્ચેની વયને “આત્મ મંથનકાળ” નામ આપેછે, અને લખેછે કે તે સમયમાં સ્ત્રીવાસના તેમ “ના- માંકિત યવાની” અને એવી ખીછ મહેચ્છાઓ આત્માને ડહોળી નાંખેછે, અને “જીવાનીના કારમાં ચગડોળ” પર ચડાવેછે. જો એમ- હો આ નિયમ બાંધવામાં પોતાના જાત અનુભવને પણ કામે લગાજો હોય તો આપણે કહેવું જોઈએ કે નવલરામ આ અવસ્થા ઘણી મોડી વયે પહોંચ્યા અથવા બહેલા પહોંચ્યા હોય તો ઘણા વર્ષ સુધી એ તિરોબૂત રહી. જોય ધરતીના ગર્ભમાં ઘણા કાળ સંતાઈ રહેશે અગ્નિ ધુધવાઈ રહેશે હોય અને એમણે તો પર્વતને ફાડી નાંખી જવાળામુખમાંથી એકાંતે બસુકવા માં- ડેછે અને આ તે પ્રસિદ્ધ રીતે ગર્જવા માંડેછે તેમ નવલરામને થયું દેખાય છે. શાંત ગંભીર અને નિશ્ચેષ્ટ દેખાર્તા આ જીવાને છેક સત્તાવીશમે વર્ષે એ- ટ્કે ૧૮૬૩માં ચિત્તની જવાળાઓ એકાંતમાં ફાડવા માંડી અને ૧૮૬૭ થી તેને પ્રસિદ્ધ વામવા માંડી. ૧૮૬૨ના અરસામાં મદારાજ લાઇબ્રે- કેસ ચાલતો હતો અને નવા વિદ્યાર્થીઓને નવી જાતના રજુજંગમાં ઉ- તરવા દૂર સુધી સંભળાય એવી હાડો મારતો હતો. એ હાક નવલરામના શાંત કાળજીમાં પણ વાગી; સુધારાવાળા શેડિયાઓએ મુંબાઇના “રાસ્તગો- ફતાર અને સલ પ્રકાશ”માં ૧૮૬૨ના સપ્ટેમ્બરમાં જાહેરખબર છપાવી લા- ઇબ્રહીમ કેસ બાબત ઉત્તમ કવિતા લખી મોકલનારને (૩૨૫૦)નું ઇનામ આ- ગળ કર્યું. ખુણે પડેલા માસ્ટર નવલરામે ૧૮૬૩માં સુરતથી લખેલાં ૨૫૦ પાનાં ભરી આ કવિતા લખી મોકલી અને અંધકારોના પરીક્ષક થવા નિ- મેલાએ મુંબાઇમાંના “પૂરા પાત્ર પ્રમાણ” એવા પરીક્ષક સાહેબોને આરંભમાં પ્રણામ કર્યા. તેનીજ સાથે “માઇડિયર” નર્મદાશંકર ઉપર ઇંગ્લેન્ડમાં કાગળ લખી પોતાનો આ પ્રથમ સરસ્વતી-પ્રસાદ પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે રસિક કવિને તે અર્પણ કરવાની માગણી કરી. એક પત્રમાં નવલરામ લખેછે કે I believe (perhaps fondly) the Ahmedabad fellow of the old school will not eclipse one of the new. “જીની સ્કૂલનો અસ્ત” અને “નવીનો ઉદય” જંગતને જાહેર કરનાર પ્રથમ પરી-

સક (critic) રૂપે આગળ આવવાનો અભિલાષ ઉત્સાહથી કવિને જાણ્યો. વળી કવિને પુછે છે કે “Masters of such schools” નું જાણાંતર શું કરવું? કંઈ રૂઢ સંસ્કૃત શબ્દછે? “આપણી વગર ખેડાયેલી જાણમાં મને કંઈ શબ્દ જડતો નથી.” નવી વિદ્યા અને નવો અંધકાર એક સ્થાને અધિષ્ઠિત હોય ત્યાં આવો રમણીય ઉમંગ હોયછે; પણ એ ઉમંગની રમણીયતા ભોગવનાર પરીક્ષક વિના તે ઉમંગ ધરતી પ્હાર કુટી નીકળતો નથી. પાછલી અવસ્થામાં નવા અંધકારોનો યોગ્ય ઉમંગ ખોલવાનું નવલરામ જીવતા નહીં એ પરોપકાર વૃત્તિમાં આ પોતાના ઉમંગનો ભંગ કેમ ન હોય? કવિ નર્મદાશંકરનો ઉત્તર આ ઉમંગ તોડે એવોયે ન હતો તેમ વધારે તેવોયે ન હતો. તે લખેછે કે “મને નવાઈ લાગે છે કે તમને આટલું બધું લખવાને પુરસદ ક્યાંથી મળી? આવા નીરસ વિષય ઉપર તમને લખવાનું સુઝ્યું ક્યાંથી?” અપેક્ષાની જાણતમાં કવિ લખેછે કે “ગોદરે બેસને ઘેર ઝડકા જેવું તમે કસોડો. પરિણામ જાણ્યા વિના અર્પણ કેવું? માસ્તર આદ્ર આપોએટીક રક્ત ને માટે નામ આપવાની જરૂર નથી. નામ આપ્યા વગર પણ નિર્વાહ થઈ શકશે,” વગેરે. “શુભેચ્છક” નમદાશંકરની કાગળ નીચે સહી છે.

પોતાની કવિતા પાસ ધૂઈ કે નપાસ થઈ તે વીશે ધણા દિવસ સ્વાભાવિક આતુરતા રહી. સાદાસાત મહીના સુધી પરિણામ ન જાણ્યું. એટલે અધીરા ઉમેદવારે દક્ષતર આશંકારા પ્રેસના મી. બેરામજી ફરદુનજી ઉપર પત્ર લખ્યો. પરીક્ષકએ ઘણું દિવસે નવલરામને અર્ધું ઇનામ આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ ઇનામ નવલરામને કબ્જા કર્યું નહીં, અને આ ઠરાવથી નારાજ થઈ તેમણે ઇનામ આપનાર ઉપર એક લાંબો પત્ર ગુરસે થયેલા જીવાનિઆઓ લખેછે તેવો-જાખ્યો, નિમંધ પાછો મંગાવી લીધો, અને પ્રથમ “માછીયર” હતા તેને ઠેકાણે કે “સાહેબ” શબ્દ મેંબોધી “મી. નમદાશંકર બાલશંકર કવિ ઉપર તેમજ પ્રથમ The Ahmedabad Fellow of the old school હતો તેને ઠેકાણે “મી. ફલપતરામ

* નવલરામને લખેલા પત્રોની નકલો કરી રાખીછે. અમલ પત્રો જેને લખ્યા હશે તેને પડોઆ હશે કે નહીં એ જાણવું ઠંઠણુ છે. કંઈ કાણુને ખાતર નકલો જડી તેના અમલ પત્રો પડોયડાવ્યા હશે એમ સર્વત્ર સ્વીકારી આ જીવનકથામાં એ પત્રોની વીગત લખીછે. નવલરામ ઉપર આવેલા પત્રો હાથ લાગ્યા નથી.

ડાયાભાઈ ગુજરાત પ્રાંતના કવીશ્વર” ઉપર-એમ બે લાંબા પત્ર ૧૮૫૪માં લખ્યા, પ્રશ્નભાળા પુછી તેમને આ કવિતાની પરીક્ષા કરવા વીનંતી કરી. આ પત્રોને ઉત્તર શેા મળ્યો તે જણાતું નથી. કવિતા જાતે છપાવવાનો વિચાર પણ નવલરામે કર્યો જણાયછે, પણ પાછળથી એ વિચાર માંડી વાળ્યો અને તેમ કરવાનું કારણ લેખ ઉપર જણાતું નથી. જો આપણે એવું ધારિયે કે પાંછલી અવસ્થામાં પૂર્વ અવસ્થાનો વિદ્યાર્થી-પ્રયત્ન પોતાની પરિપક્વ શક્તિથી ઉતરતો લાગ્યો હોવાથી અને વિચારફેર થવાથી આ કવિતા આખર સુધી પેટીમાં રાખી મુકી, તો તે અનુમાન એમની પાછળની ગંભીર અવસ્થાના આત્મપરીક્ષક સ્વભાવને છાજતુંછે. એ કવિતાના અંત ભાગમાં એમની તે સમયની ધર્મદશા સ્પષ્ટ જણાયછે. “વેદાંત ખરેછે બંધુરે,” “તે વેદનો ધર્મ વધારીરે,” “સંસ્કૃતશાળા બહુ કહાડો,” “બ્રહ્મજ્ઞાન વિલાસમાં રાચોરે” ઇત્યાદિ પદો એમના મનનું વેદાંતમાં સંક્રમણ જણવેછે, અને તે ધણું કરીને અખાજવાની અસરથી થયું હશે. અખો, વલ્લભ અને એવા બીજા કવિયોની કવિતા આ પ્રસંગે તેમણે વાંચવા માંડેલીછે. ઉમા રહેલા પાણી-દાર ઘોડાને સતેજ કરવામાં માત્ર આશુક ઉગામ્યાનું જેવું માહાત્મ્યછે તેવુંજ નવલજીવનને આ પ્રસંગનું માહાત્મ્ય થયું કહિયે તો ચાલે. નર્મદાશંકરપર ઇંગ્રેજમાં પ્રથમ લખેલા પત્રમાં તેમણે નક્કી “સ્કુલ”ને ઉદ્દેશી લખ્યું હતું કે “I am very ambitious to have the merit of being the critic who first perceived its existence and beauties.” “એની હયાતી અને સુંદરતાને પહેલ જોલી પરખનાર પરીક્ષક હોવાનું માન લેવાનો મને ધણો અભિલાષછે.” આ મહેચ્છાને મુંબાઇના પરીક્ષકોએ તિરસ્કાર કરી સવિશેષ ઉશ્કેરી અને ઉછાળી.

મહેચ્છાઓ હોયછે તો ધણાકને, પણ સાધન વિનાની ઇચ્છાઓ તેલ વગરના સળગેલા ધાસ પેઠે તરત હોલાઇ જાયછે. અભ્યાસ, અવલોકન, અને અનુભવ એ અંધકાર થનારનું તેલછે. અને તે વિના એકલી વધવા ઇચ્છતી બુદ્ધિ દીવાશળીની પેઠે સળગી તરત જોલાયછે. ગુજરાતમાં કવિયો, વર્તમાનપત્રલેખકો, અને બીજા અંધકારો તીડનાં ટાળાં પેઠે ઉભરાયછે અને થોડીક વારમાં સ્વતઃશાંત થઇ જાયછે તેનું કારણ આ જ છે કે ન્હાનાં બાળક સાધન વિના સાધ્ય શોધે તેમ વિદ્યા વગેરે અમસાધ્ય સાધનો વિના અંધકાર થવા ફાકટ ઉછાળા મારી પાછા પડેછે. નવલજીવનનું

સ્વસ્થ આપણે એ જોઈશું કે ડગલે ડગલે સાધન અને સાધ્ય બે વધ્યાં છે. જે વખત લાઇબ્રેરીની કવિતા સંબંધી કોઈ ઉછળતો હતો અને પત્રો લખાતાં હતાં તેજ વખતે વીરમતી નાટકનું હાડપિંજર ગોઠવાતું હતું, તર્કસંગ્રહનો અભ્યાસ કરવા બાળપ્રયત્ન થતો હતો, અને એકનું “નોવમ ઓર્ગેનન”, આર્નોલ્ડનો હિતોપદેશ અને તેવામાં નવી રચાયેલી ભાંડારકરની માર્ગેપદેશિકા વગેરે પુસ્તકો ખરીદવામાં આવ્યાં અને પાઠનથી શુરુવિના યથાશક્તિ વાંચ્યાં પણ જણાય છે.

આવામાં નવલરામ સુરત ગોપીપરા ક્રાંત્યસ્ફુલ્લ નામની નવી ફહારેલી સરકારી શાળાના કામ ચલાવે હતા. શાળાનાં ધોરણોમાં તે પ્રસંગે કેટલોક ફેરફાર થયો હતો અને તેથી ગમત ભરેલી અવસ્થા પડી જણાય છે. જુનાં ધોરણોમાં છોકરાઓ મોટા ઉંમર સુધી પરિપક્વ ગુજરાતી અને ગણિત શીખતા અને પછી ઇંગ્રેજી આરંભ કરતા. ૧૮૬૩માં એવું ધોરણ બંધાયું કે થોડુંક ગુજરાતી બહુ એટલે ઇંગ્રેજીનો આરંભ કરાવવો, અને તે ઇંગ્રેજીની સાથે વધારે ગુજરાતી બણાવવું. આના પરિણામ બાબત નવલરામ પોતાના ઉપરીને રીપોર્ટમાં કહી ફરિયાદ કરે છે કે ઇંગ્રેજી બણવાને અમારા જેવીજ નિશાળો હોવાથી જુની રીત પ્રમાણે ગુજરાતી પુરું બણેલા મહેતાજીઓ અમારી સ્કુલમાં આવે છે, ગુજરાતી ત્રીજી ચોથી ચોપડી બણેલા તેમનાજ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં તેમને બેસવું પડે છે, અને આથી બંનેને હરકત પડે છે. આ હરકતો અને તેના ઉપાયોની ચર્ચા ઘણી ચતુરાઈથી કરી છે, અને એમના ઉપરિયોએ એમને વીશે ઉંચો અભિપ્રાય આપ્યો હતો તે સંકારણ હતો.

મહેન્દ્રાએ જુવાનીમાં ઉછાળા મારે છે તે જુદા જુદા મનુષ્યોમાં જુદા જુદા રીતે પરિણામ પામે છે. કેટલાકમાં ઉછાળા એકલાજ હોય છે તે થોડા સમયમાં યાકી શાંત થઈ જાય છે. આ ઉછાળા હોય છે ત્યારે અત્યંત વેગળા અને ઉદ્વેગ હોય છે. કેટલીક ન્હાની નદિયોમાં પૂર આવે છે અને કલાકમાં નદી સુકાઈ જાય છે એ આમની દશા છે. કેટલીક નદિયોમાં આખું ચોમાસું ધીરે ધીરે પાણી વધ્યાં કરે છે, કેટલાક વખત તો વધે છે કે નહીં એ પણ ન સમજાય એટલું ધીરું પૂરે હોય છે, આખું થતું થતું પણ આ નદિયોનું—પાણી ખીજ ચોમાસા સુધી ટકે છે, અને વર્ષોવર્ષ એ નદીનો પટ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના વધી કેટલેક વર્ષે લોકોને અમકાવે છે. કેટલાકની મહે-

અને આવી રીતે વધે છે. નવલરામની મહેન્દ્રાઓની પ્રવૃત્તિ આ જાનની હતી. એક વર્ષે તેમાં પૂર, બીજે વર્ષે શાંતિ, ત્રીજે વર્ષે પાણું વેગવાણું પૂર, વળી શાંતિ, અને અંતે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ. ૧૮૬૩માં નવો ઉત્સાહ છે, ૧૮૬૪ માં ચિત્ત શાંત છે, અને ૧૮૬૫ માં વળી મન ઉછળે છે. એજ રીતિમાં નવલરામના મરણ સુધીના જીવનનું દિગ્દર્શન છે.

ક. સ. | બરુચ આમળ કાળામાયાના માનવીની અને ચંડિકા જેવી મહા-
૧૮૬૫-૬૬ | નદીની ઘણાં વર્ષોથી દહુડાઈ ચાલી છે. માણસો પુલ બાંધે, નમંદા તોડે, અને માણસો ફરી બાંધે. આ પુલમાં ઘણાં ઘણાં મગજો રોકાયે છે અને જીવાન નવલરામનું મગજ પણ થોડો કાળ રોકાયું છે. ૧૮૬૫માં એક વખત એ પુલનાં જીમળાંની એ મહાનદીના પાણીનું દયાણુ સહેવાની શક્તિ વીથે પ્રશ્ન આવતો હતો અને તેમાં રોકાયેલા મી. રિચ્મંડ નામના ગૃહસ્થે નવલરામને એ પ્રશ્ન પુછવાથી નવલરામની ગણિત બુદ્ધિ અંકાઈ, સાહેબ પ્રસન્ન થયા, નવલરામના ઉપરીને ભલામણ કરવા ઇચ્છા દર્શાવી, પણ નવલરામને બહુ લામણ કરાવવી હલકી લાગી અને માત્ર સર્ટિફિકેટ લીધું. આ પરીક્ષાએ નવલરામની જાત—પરીક્ષા દઢ કરી, અને તેમનો ઉત્સાહ વધાર્યો.

જન-પુઆરીમાં હાઇસ્કૂલમાં એમનો પગાર એંશી રૂપિયાનો થયો, તેવામાંજ સુરતમાં ટ્રેનિંગસ્કૂલ સ્થપાવાની વાત ચાલતી હતી, અને નવલરામને એ જગા વાસ્તે ઉમેદવારી જણાવી. આ બાબતની અરજીમાં ઉપલા સર્ટિફિકેટની બાબત લખવા ઉપરાંત તેઓ લખે છે કે મહે જે નવીન નાટક લખ્યું છે તેની નકલો કે કાપીરાષ્ટ રાખવા ડીરેક્ટરને લખ્યું છે તેનો જવાબ રીત પ્રમાણે કેટલાક માસ વીસા વગર આવવાનો નથી, આ મ્હારો પ્રથમ અંચ છે, એક જીવાન અંચકાર તરીકે હું એ વીથે સ્વાભાવિક રીતે ઘણો અધીરો થઈ ગયોહું, અને આપ ચારસો પાંચસો નકલો રાખો તો મને બહુ ઉત્તેજન મળે. વળી લખે છે કે હાલમાં હું મોલ્ડરના ઝાંક ડાક્ટરનું ગુજરાતી કરવામાં રોકાયેલોહું અને તેમાં હાસ્યરસ હોવાથી લોકપ્રિય થશે એવું ધારું. આ કાગળ ૧૮૬૫ના એપ્રિલમાં લખેલા છે, ડાના ઉપર લખેલો છે તે જણાતું નથી, અને એમાં ક્રિયા નાટક વીથે લખ્યું છે તે જણાતું નથી. પણ તે વીરમતી નાટક હોવું જોઈએ. જે તેમ હોયતો એ નાટક પ્રથમ લખાયું, બટનું ભોપાણું પછી લખાયું અને પ્રથમ છપાયું અને ચાર વર્ષ પડી રહી વીરમતી પાછળ છપાયું, અને લાઘવ્ય કેસની કવિના સહકાળને વાસ્તે પડી રહી

અને કર્તાના મનમાંથી પણ ખસી ગઈ ! સ્ત્રિયોને અસંતોષોત્તમ અને મુગ્ધ અવસ્થામાં અનેક રમણીય ગુણવારોઓમાં પડ્યું પડે છે તેવી દશા અંચકારે યવા ઇચ્છનારની પણ થોડી ઘણી યાયછે તેનું આ ગમત બરેલું દૃષ્ટાંત છે તે બહુ અંચકાર યવા ઇચ્છનારા જુવાનોને બોધ અને ધીરજ મળે એમ છે. આશાભંગ થયેલા મુગ્ધ અંચકારની ખીજ આશા પણ નિષ્ફળ થઈ. સુરત દ્રેનિંગ કાસેજના હેડમાસ્ટરની જગા નવલરામને ન મળતાં આપણા પ્રસિદ્ધ અને લોકપ્રિય પ્રથમ નવલકથાકાર રા. નંદશંકર તુળગરાંકરને મળી. નવલરામે પોતાનું મન પાછું વાંચવા લખવામાં પરોવ્યું. એક પાસથી “એ-ડિસન” વંચાવા લાગ્યું, અને ખીજ પાસથી કલમ પણ ચાલવા લાગી. ઘણું ખર્ચ નવા લખનારાઓ કવિ યવા પ્રયત્ન કરેછે અને શૃંગારસથી આરંભ કરેછે. ત્હાડતડકાના અભાષ્ય જુવાનિયાઓને આત્મમંથનકાળ શૃંગારખજમાં નાંખે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ નવલરામનો આ કાળ પ્રમાણમાં મોડી વયે આરંભાયો, અને તેમણે લખવા માંડેલો શૃંગાર અનુભવની ધીમી ધીમી ઘોલો ખાતો તેમજ નહ્યેયમાંથી કાગળ ઉપર આવવા લાગ્યો. એમના જુદામાં કોમળતા સ્વાભાવિક હતી અને આ વર્ષના કેટલાક ખતાવોએ તે કોમળતા વધારી. આત્મારામ જુખણી દુકાન આ વર્ષમાં ભાગી તેનાથી પણ મનને ખેદ થયો અને પ્રાણનાથ જોશીનાં સ્ત્રી સેવામાં ગુજરી ગયાં તેનાથી પણ મન વિચાર અને ખેદમાં પડ્યું, અને કવિતાના ઉર્ફાર એકાંતમાં નીકળવા માંડ્યા. આખા ૧૮૬૫માં તેમ ૧૮૬૬માં સેવામાંથી નીકળી નીકળવા માંડેલી કવિતાનહી પ્રીતિ અને શૃંગારના પ્રદેશમાં બહેન લાગી; “દિંદુસ્થાનની હાલની સ્થિતિ” “અને અંચકારનો ધંધો” એ વીશે જુગતો દેશવત્સજ અને અંચકારપણાનો ઉમેદવાર પોતાના વિચારને ઇચ્છે છે અને ગુજરાતી નિર્બંધ રૂપે લખવા લાગ્યો, અને સિંહના ઉપર ઉપકાર કરનાર શુભામ “એડ્રોક્રીસ” ઉપર પણ કવિતા લખાઈ. આ કવિતાઓમાં બેદાંત પણ જુલાયું નહી. આ સર્વ કવિતા છિન્ન ભિન્ન છે, અને અપૂર્ણ છે, એટલે સંગ્રહમાં દાખલ નથી કરી. પરંતુ એમાંના કેટલાક કડકા કર્તાની જાતસંબંધી છે, અને કેટલાકમાં તેનું આત્મમંથન સ્પષ્ટ છે. આ આત્મમંથનને થોડો ચોગ્ય લાગતી કવિતા અત્રેજ આપીયું. છ સાત માસમાં જુદે જુદે વખતે લખેલા એ જુદા જુદા કડકા છે.

૧૮૬૬ના પાછલા ભાગમાં નવલરામનું મન ઘણી રીતે મંથન પાડ્યું. એ માસમાં કવિતા લખાઈ કે

પ્રભુ, પ્રેમ અપૂર્વ મને પીડતો, કંઈ હું કેમ ?

પાપ ગણી તું રખે રહીડતો; કંઈ હું કેમ ? ૧

સ્વધર્મ પ્રમાણે મન આચરે, કંઈ હું કેમ ?

પ્રીતિ પાત્ર દેખીને પ્રીતિ પાંગરે, કંઈ હું કેમ ? ૨

લીલો રંગ સદાજ લીલો લાગશે, કંઈ હું કેમ ?

રહાતી ચિત્રિણી ચતુરા ચિત્ત ચોરશે, કંઈ હું કેમ ? ૩

પુરુષપ્રયત્ન સખળ કે દેવ સખળ ?

વારી વારી યાકયો હું મન માહરું, કંઈ હું કેમ ?

પ્યારી પ્યારી છપ્પી ન ક્ષણું વીસરું; કંઈ હું કેમ ?

આટલે સુધી દેવ સખળ થયું, પણ

હજી શુદ્ધ સમાલી રાખ્યો દેહને, કંઈ હું કેમ ?

પછી પાપ ગણો તો કુટું કર્મને, કંઈ હું કેમ ?

માયાની જાળમાં કુસાવાના પ્રસંગ ન જ આવ્યા હોય એવા બાગ્ય-
શાળી તો હોયછે, પણ એ જાળમાં દૈવવશાત્ પડતાં તેમાંથી છુટવા ઇચ્છનાર
યોદ્ધાઓ વિરલ હોયછે. તેવા યોદ્ધાઓના પુરુષપ્રયત્ન પર ઈશ્વરની કૃપાજ
હોયછે. Heaven helps those who help themselves. આ
કવિતા યથા પછી યોડાક વખતને છેટે કાઢ પાડેશશુ ગુજરી ગઇ. તેને
અને તેના ધણીમે સારી પ્રીતિ હતી. આ યૈનાવથી પ્રીતિની, ક્ષણભંગુ-
રતા નવલરામના મન ઉપર રહેલી ગઇ, અને તે અવસ્થામાં કવિતા લખી
કહાડી અને તેની પ્રસ્તાવનામાં નવલરામ લખેછે કે “It is addressed to
my wife with whom I lived but indifferently since
sometime past”—અર્થાત્ એ કવિતા સ્વગૃહિણીને લખી છે અને એમાં
હૃદય-વેદક સ્નેહ અને ઉપદેશ ઉછળે છે:

કરી ક્લેશને, પ્યારી, પડેજ, રહિયે આનંદે;

વિયોગ તો અંતે છેજ; વિયોગ છે અંતે. ૧

કાઠ આશા ભરી આ નાર જીવાનીમાં ચાલી;

નથી જાણું ગમ્યું, લાચાર ! કાળગતિ કાળી. ૨

* * * * *

નદી નાવનો છેજ સંગેગ, મુસાફર સઉ છપ્પે;

છપ્પે આપણે સર્વે લોક, મુઝું કોને કહિયે ?

* * * * *

જેવો ચપળાનો ચળકાટ, તેવુંજ આવરદા;
શાને કીજે ક્લેશ કુઆટ ? તે તો છેજ સદા;
બરસો ન બવિખ્યનો, ભાઈ, ભૂત તો ભૂતજરે;
વર્તમાન ખરો સુખદાયી ભાવે તું બજરે;
જે દહાવો લેવાય તે, લાલ, લેઈ લેની લટકે—
ધસી આવે છે કડવો કાળ, પણ પણ નહી અટકે.

છેલી કડી ઉપર ટીકા લખેછે કે:— “ How strange I am ! I have turned an epicurean so late ! Most persons are epicurean in their juvenile days, and stoics or at least prudent in manhood. I was a perfect stoic at twenty. લોક ન્હાની ઉમરે વિલાસી હોયછે અને મ્હોટા થતાં મંભીર થાય છે;—મ્હારે એથી ઉલટું થયું—વીસ વર્ષની વયે મ્હારું ચિત્ત પૂર્ણ વિરક્ત હતું—આજ વિલાસી થયું છે;” આ દિવસોમાં પ્રીતિની કેટલીક કવિતાના કડકા છે—અને જેમ કાળ જાયછે અને વર્ષઆખર આવેછે તેમ તેમ ધડિયાળના લોત્રક પેઠે લોક થયેલું ચિત્ત ધીમે ધીમે સ્વસ્થ થવા પામે છે, અને થઈ ગયેલા ચિત્તના ઉછાળાશ્વ ઈશ્વરચમત્કાર ઉપર વિચાર તેને ટેકાણે ઉભરાય છે.

પ્રીતિ દેવીને દેહરે અરે પૂજારી પાપી મનોજ,
તેતો દેશે કયમ પૂજવા જેની જોડે જુધ રોજ ? ૧
હરિ ! આ તે શું ત્હારા રાજ્યમાં અધારાથી અધેર ?
પ્રીતિ દેવીને મંદિરે પૂજારી પાપી ઘેડ; ૨
તેથીજ હમેશાં નીચ એ કાવી જાયછે જગમાંય,
પ્રીતિ પૂજવાને કારણે ઉંચ જન એને વશ થાય. ૩

છેલી કડી નીચે ટીકા છે કે “ ધણા ઉંચા મનના માણસો વિષયમાં પડે છે તે કામને લીધે નહી; પણ પ્રીતિને લીધે.” ૧૮૬૫-૬૬માં આવાં “ઉંચાં મનવાળાં” પશુ દષ્ટિમર્યાદામાં બમતાં હશે, પણ નવલનું મન એ રીતે નહી પણ જુદી રીતે ઉચું હતું.

ઉંચો ટેકી નવલ બસો નીચો કહાપિ ન થાય,
ઈશ્વર નીતિ ને ધર્મની નધિ ઉંચું પણ નહી ગભરાય. ૧
ટીકા:—“પણ હું અચાર સુધી ઉંચા મનનો, ટેકી, અને બસો છું.”

“હેવાંતા આબોહું અને એ ગુણને માટે આટલું અભિમાન રાખું, એવા
 “જે હું તે શું કદી નીચ કામ કરીશ ? નહી, કદી નહી કરનાર; અગર જો
 “ઈશ્વર એ કામમાં મદદ કરશે એમ હું માનતો નથી, અથવા જગતનો
 “એવોજ ધર્મ છે કે મુવા પછી (બાધ પ્રમાણે) પોતાને કર્મ પ્રમાણે સારી
 “નઠારી ગતિ થશે એમ હું માનતો નથી, અથવા આ જગતમાંજ કંઈ ન.
 “ઠારાં કામથી નુકશાન નિશ્ચય થાયછે એમ હું માનતો નથી, તોપણ હું એ
 “નીચ કામ કરવાનો નહી. નવલ તો જાતિસ્વભાવથીજ શુદ્ધ રહેછે;

જ શંકર શત્રુ રે ! કોપ તું દુષ્ટ દે તુજથી જે દેવાય;
 તાપે ઓપે રસ મીઠડો, આંખો આંખથી નવ થાય !

આ ઉચ્ચ સ્વપ્રત્યાંથી મુક્ત થતાં થતાં ધણો શ્રમ પડેછે, અને મા-
 યાના જોર આગળ ઉપદેશકો ખોટા હોય એવી કલ્પના થાયછે. “નવલ”
 એ બે વચ્ચે એઆય છે;

રંગી નવલ, સાની નવલ, નવલ પ્રીતમ તક્ષીન,
 દરદી નવલ બેબાકુજો, નવલ ઉદાસીનશીન.

નામ રૂપાંતર બહુ હવાં, હવા બહુ ભવ આ ભવ માંભ;

હાર્યો હવે હું તો આળસ્યો, આહું અસલમાં નવલ સમાય !

ધડીકમાં એક પાસ તણાઈ જાયછે.

“વેદાંતી વણ્યો તમે તે છે ક્યાં રે આનંદ ?

ક્યાં છે ગોજો તે તેજનો ? જૂઠા જૂઠા રે કંદ !

કંદે કસાવ્યો મને વાણિયે, વાણી વાણી વિલાસ ”

એ તાણની પરાકાશ આવે છે.

“વિષવક્ષી વેદાંત છે, સમજી રહેજો દૂર;

રહે દૂર પંડિત શૂન્યના, ત્હારી કુકે ઝેર જરર.”

એનું કારણ જણાય છે.

“નવલ પ્રીતમને દુઃખ છે, દુઃખને પ્રેમ ને માન;

દુઃખને દૈવ્ય અધીક કે હુંથી થાય ને એકની હાણુ”

તાણુ ઓહું થાયછે અને પુછવાને અવકાશ મળે છે કે:

“સમિદ્ધઆનંદ ! આ શો રે જ્ઞાન્યા ?

સાધુ જે સલજ શોધે

તેની મુઠળ તમે માયાને મ્હેલો,

જે તાજ આસ્રમ શોધે. ”

તાણુ જતું રહેવા આબુ પલુ થાક ધણી લાગ્યો અને "દેવા." ને કહેછે.

"હામ હવે નથિ ચાલતિ મ્હારી, કઠણુ કસોટી ત્હારી ।

આણું થઇ ગયુ આ ઉર મ્હારું છોલાઈ છોલાઈ દહારી."

આત્મમંથનના આ બુદ્ધનો અંત આખરે આવેછે, લોકક સ્વસ્થ થઇ જાયછે, અને ચિત્ત જોવા પામેછે કે,

"માયાના મંડપ માંહે અસુર સુર, સાધુ કે કાં સંસારી,

નાચિ રહ્યા છે નાચિકા સાથે વેશ વિચિત્રજ ધારી.

જેવારે સરખો ખેત્ર મચ્યોછે, મિજલસ આધી નાચે,

મિજલસ નાચે ને મંડપ નાચે, નાચે નિજનંદ આજે.

જોનાર કો નથી, કહેનાર કો નથી, નાચે વિરાટરૂપ બાધું,

જ્ઞાન ધ્યાન કે ધર્મ તપસ્યા, નૃસિંજ છે આ સાધુ.

આ જ્ઞાનદર્શન જે હું કરુંછું, તે પલુ છે બાઈ માયા,

માયા રે માયા, માયા રે માયા, માયામાં સર્વ સમાયા.

અવકાશવત એ સધળે વ્યાપક, છોડી છોડાય ન કટે;

દાસ નવલ નહિ દેખે રે દુનું, માયા વલુ કંઈ દટે."

નરસિંહ મ્હેતાનો "જ્ઞાન લટકાં કરે જ્ઞાન પાસે". એ વેદાંત જેવો આ વેદાંત, કેટલાક માસના આટલા અનુભવકષ્ટથી આમ ઉત્પન્ન થઇ, આખર સુધી અખંડજ્યોત રહેલો જણાય છે. જાત-અનુભવ જેવું બોલતાં અને કવતાં શીખવે છે એવું કવિ થવાના અભિલાષથી નથી શી. ખાતું તેનું આ વખતની આ પ્રાસાદિક કવિતાઓ દૃષ્ટાંત છે. આ કડકાઓ જેવી સુંદર કવિતા નવલરામ ખીજી વખતે લખી શક્યા નથી તેનું કારણ આ જ. સંસારના અનુભવ સર્વ ઉપર થોડા ધણા પડે છે, પણ બુદ્ધિશાળી અને શુદ્ધ સદ્ગુણી અંતઃકરણ ઉપર પડેલા અનુભવના ધા ઉત્તમ દશા ઉપજાવે છે એનું પલુ આ એક દૃષ્ટાંત છે.

જે અંધકારોનાં અંતઃકરણ અને ચરિત્ર બેધડક ઉધાડાં મુકી શકાય, જેમને કંઇ પણ કાદવ લાગ્યો હશે તો તે ધોધ નાંખવા અને વધારે સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમણે કરેલા મહા પ્રયાસની કીર્તિ ગાતાં અંતે વિનય જ વર્ણવવાનો છે, એવાઓની જીવનકથા સાધુકીર્તન જેવી છે અને તે લખવા વાંચવા પામનારને આનંદનું કારણ છે. આવાંજ કારણથી નવલરામનું

આત્મ-મંથન અતિશય પ્રીનિકર છે. બુદ્ધિ અને સદ્ગુણ ઉભયનો યોગ સોના અને સુગન્ધના યોગ જેવો કોને નહીં જ્ઞાને ?

ધ. સ. ૧૮૬૭. | ૧૮૬૬ પુરુષ યયું તે પહેલાં આ સર્વ ક્ષોભ શમી ગયો. પણ માણસનું મન અનેક આમળાના દોરડા જેવું છે. આત્મમંથનકાળનું લક્ષણ એવું છે કે મન ગમે તે ગમે તે પણ પ્રવૃત્તિ શોધીજ શકાડે. આ કાળ થઈ રહે છે ભારે મંથન પામેલાં ચિત્ત સ્વસ્થ થાય છે એટલે પોતાના રૂપર નય છે. પામર ચિત્ત આ મંથનથી રૂહોળાઈ જઈ બગડી નય છે; શુદ્ધ પણ નિઃસત્વ ચિત્ત યાદી જઈ અત્યંત નિવૃત્ત એટલે આળસુ બની જઈ આયુષ્ય જેમ તેમ ફૂટાડી નાંખે છે; શુદ્ધ અને ઉત્કર્ષનાં અભિજ્ઞાથી ચિત્ત કોઈ શાંત અને ઉચ્ચ પુરુષાર્થના ચીત્રામાં પડે છે અને થઈ ગયેલા મહામંથનમાંથી નીકળેલી હાથ ફૂટાડી નાંખી પોતાને યોગ્ય કંઈક માખણ લેવા માંડે છે. ૧૮૬૭-૧૮૬૮ એ બે વર્ષોમાં નવલરામનો આત્મમંથનકાળ ધીમે ધીમે આ છેલ્લી જાતના સ્વસ્થકાળમાં સંક્રાંત થતો હતો. મહેન્દ્રાચો વાસનારૂપે ઉપરા ઉપરી સ્ફુરતી હતી, પુરુષાર્થ અંધકારમાંથી ઉભેલી ફૂટાડતો હતો, અને સને ૧૮૬૮ ને અંતે માખણ વસોવાઈ નીકળતાં મંથનચંચળતા શાંત થઈ જાય અને થોડાક માખણ જેવી એકાદ બે વસ્તુઓમાં પ્રવૃત્ત અને લીન થાય તેવું થયું.

“હૌદુસ્થાનની જૂત અને વર્તમાન દશાની તુલના” નામનો ઇંગ્રેજી નિબંધ એમણે ૧૮૬૨ સને ૧૮૬૬ વચ્ચે કોક પ્રસંગે લખેલો છે. તેમાં “મહારાજ લાઇમલ કેસની” અસરથી પટ ખેડેલો હતો એટલુંજ નહીં પણ ધર્મ, રાજ્ય, વ્યાપાર, ગૃહસંસાર, વગેરે સર્વ ન્હાતા મ્હોટા વિષયો ઉપર તેમના વિચાર છે અને આખા હૌદુસ્થાનની ત્રૈકાલિક દશાને “કરબદર” જેવી કરી દેવાનો પ્રયત્ન છે. આપણા કેટલાક વિદ્યાર્થીયો હાલમાં લખવા માંડે છે તેની સાથેજ ખીચારા આખા હૌદુસ્થાનને પોતાના મગજમાં ચોળી નાંખે છે અને એ વિસ્તારવાળા મહાવિષયો સમજવા કંઈ પ્રયાસ કે અભ્યાસની જરૂર જોતા નથી. આવો મ્હોટો વિષયને મથાળે મ્હોડેલું મગજ ન્હાતા વિષયોપર મ્હડવાનો તિરસ્કાર કરે છે અને પોતાનો આ મ્હોટો વિષય સમજવાના ચત્તમાં એક કુદકે આખો દાદર મ્હડવાનો રસ્તો પકડતાં જાતે યાદી પાછા પડે છે. જેમ માણસનું શરીર થોડી થોડી કસરત કરવાનું થીખી તેમાં વધતું મ્હોટું કામ બંધાં વધને આંતે કરી શકે છે તે-

વીજ જાતનો નિયમ ખુદિને પણ લાગુ છે તે વાત આવા વિદ્યાર્થીના લક્ષમાં રહેતી નથી. હોંદુસ્થાનનો ભૂતકાળ કેવો હતો એ વાત ઇતિહાસનું પાતું સરખું ન જાણનાર માણસ કહેવા હીંમત મઝાવે છે. આખા હોંદુસ્થાનની વર્તમાન દશા મને માત્રમ છે એવું કહેનાર માણસો મુંઝાઈના કોટ-ખહારકોટ વચ્ચે ભાષણ કરનારાઓમાંથી મળી આવશે ! અને એ દેશનું ભવિષ્ય પરખવું એ તો સક્રિય સમજાય એવી વાત ગણાય છે. હું સર્વ જાણું છું એવું માનનાર કંઈ વધારે જાણવા પ્રયત્ન કરતો નથી અને જેટલું આવી રીતે જાણતો હોય છે તેટલું તો ખોટું હોય છે. સદ્ભાગ્યે નવલરામનો આત્મચંચતકાળ પુરુષાર્થની સડક પર પડ્યો તે પ્રસંગે આખા હોંદુસ્થાનની ત્રૈભાષિક ચિંતા છોડી તેમની વૃત્તિ શક્તિને અનુસરવા લાગી અને દૃષ્ટિ-મર્યાદાના પ્રમાણમાં સ્વદેશના નિચાર કરવા લાગી. ૧૮૬૬ની સાલે તેમના ચિત્તને રૂણાળી નાંખ્યું તેમાંથી એમને મુક્ત કરનારા વિષયોમાં પ્રથમ વિષય “અંધકારનો ધંધો” એ નામનો એમને જડ્યો. બોજ વગેરેના પ્રસંગ સંભારી, હાલમાં તો શેઠિયાઓને બોજ કરવા પડે છે વગેરે વાતો કહેતા આ ટુંકા નિબંધ ખાલે છે કે “સુધાર સરખાના ધંધામાં પણ “કેટલાંક વસ્ત્ર કોઈના હાથ નીચે કામ કરતાં શીખવું પડે છે અને પછી પણ “જ્યારે તેમાં દરરોજ મહારો કરે છે ત્યારેજ તે પોતાનું કામ મનમાનતી “રીતે સાર કરવાને શક્તિમાન થાય છે તો પુસ્તક લખવાનું અધરામાં અધર “જે કામ તેની પછાડીજ તનમન લગાડ્યા વગર કેમ થાય ? પણ હાલ “આપણા ઘણાખરા કેળવણીવાળા ગુવાનોને તો પેટને સાર વેપારીની અથવા “સરકારની આખો દહાડો નોકરી કરવી પડે છે, અને આકીના વખતમાં “કેટલોક ભાગ ધન્યપટવાની ખટપટમાં જાય છે. હવે એ લોકો પોતાના જુજ “પુરસદના વખતમાં કેટલું લખી શકે ? અને લખ્યું તો પણ શરીરની અને “મનની શક્તિયો દહાડાની મેહેનતથી થાકી ગયા પછી સાર શીરીતે લખી “શકે ? જ્યાં લગી અંધકારનો ધંધો બીજા ધંધાઓથી ઇલાવદો પડ્યો નથી “X x x ત્યાં લગી વિદ્યાનો વધારો થાય એમ અમને લાગતું નથી.” આ વિચાર જાત-અનુભવે સુઝાડેલો લાગે છે અને તેથીજ તેની કીમત છે, તેથીજ એ ખરો છે એમ કહીયે તો ચાલે. આ પ્રમાણે અંધકારનો ધંધો જુદો પડવો જોઈએ છતાં કેમ નક્કી પડતો તેનાં કારણમાં લખે છે કે “પુ- “સ્તકોનો શોખ હજી પેદા થયો નથી” “હાલ લોકો એપડી વાંચવા ચાહે છે

“ખરા પણ પૈસા કઢાડતાં પોતાની જુની ટેવ વચમાં આવી હાથને અટ-
 “કાવે છે,” “અંગ્રેજી બુટ, સ્ટાફીંગ, અને લાલ પાણીનો અપ વધ્યો,
 “પણ હજી સુખોધ કરતા અને રમિક વિચારોનો કોઈ ભાવ પુછતું નથી
 “એ ધણું શરમ ભરેલું છે.” વળી આજ પ્રસંગે સંસારસુધારાના વિષયોપર
 નવી રીતના વિચાર ગુજરાતમિત્ર વગેરેમાં નવલરામ મોકલાવતા હતા.
 તેવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “કરણધેણા” ઉપર એક વાર્તિક પણ એજ પત્રમાં
 આ અરસામાં લખેલું છે.

હજી સુધી નવલરામ અંધકાર થયા નહોતા—! તેમનું લખાણ તેમની
 “નોટબુકો”માં ટપકાઈ લ્યાનું લ્યાંજ રહ્યું, અને ધણું તો વર્તમાનપત્રોમાં
 વગરનામે કવચિત છપાયું. પરંતુ હવે એક પાસથી આ ગર્ભશયમાં રહેલાં
 લખાણ જગત્સમક્ષ જન્મવા લાગ્યાં, સારે બીજી પાસથી નવાં નવાં લખા-
 ણ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન અનેકધા સ્ફુરવા લાગ્યો. ધણું ખરું વ્યવહારિક
 સંસારમાં ઉદય થાય છે તેનાથી ઉદય પામનારનું મન ઉત્સાહમાં આવી
 જાયછે અને એ નવા ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થયેલી અંચળતા માણસને
 નવા વૈભવભોગને અથવા કીર્તિશોધનને માગે દોરે છે અથવા એથી પણ
 ચ્હડતી પકિતના અભિલાષમાં પ્રેરે છે. ૧૮૬૭માં નવલરામનો નોકરીમાં ઉ-
 દય થયો અને અંગ્રજીકાર થવાની હોંશ તેમના હૃદયમાં નવો જીવ મુકવા લાગી.

૧૮૬૭ના માર્ચમાં નવલરામ ડીરેક્ટર આફ પબ્લિક ઈસ્ટિક્શન સર
 અલફ્રાડરે આંટને અરજી કરી તેમાં લખ્યું કે સુરત ટ્રેનિંગસ્કુલના હેડ-
 માસ્તરની જગા મને મળવાનો સંભવ હતો પરંતુ રા. નંદશંકર તુળશંકરે
 એ જગા સ્વીકારવાથી હું હતો લ્યાંને ત્યાં રહ્યો, અને હું મેટ્રિક્યુલેશનમાં
 પાસ થયો નથી એટલે હાઇસ્કુલમાં મને વધારે નોકરી મળવાનો
 સંભવ નથી. આ કારણો બતાવી ખેડા ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરની જગા ન-
 વલરામે માગી, પણ એ જગા તેમને ન મળી. જો ટ્રેનિંગસ્કુલમાં માગ્યું
 ત્યારે ન જવાયું તેજ સ્કુલમાંથી લ્યાંના હેડમાસ્તર રા. નંદશંકર લાઇસેન્સ
 ટેક્સ ખાતામાં ગયા અને તેમની જગા નવલરામને ૧૮૬૭ના મે માસમાં
 મળી. એ જગાનો પગાર સો રૂપયાનો હતો. આ જગા એમને મળવાથી
 આપણે ખુશી થવાનું એક કારણ એ છે કે આ વર્ષના આરંભમાં એમણે
 કાયદાનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો, એ અપ્રારંભ્યો હતો “અંધકારનો ધંધો”
 જુદો પાડવાની એમની યોજના પાર પડત નહી, અને આ નોકરીમાં સ્વ-

તંત્રતા, અવકાશ, અને પ્રતિષ્ઠા વધારે મળવાથી તથા એમના મનમાં સં-
તોષ વળવાથી પોતાની યોજના કટુલેદ્ર અંશે પાર પાડવાનું એમને સાધન મળ્યું.

આ વર્ષમાં એમણે કાંઈ ફારસી વાંચવા માંડ્યું, વળી “આકરણ્યે-
શ”ના પાઠ લખવા માંડ્યા, વળી કાયદાની નોટ લખવા માંડી, વળી “નગર
ખંડસાર”માંથી ઉતારા કરવા માંડ્યા, વળી સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ કહાડવા
માંડ્યા. એમ કરતાં કરતાં એપ્રિલ માસમાં વિચાર કર્યો કે કંઈ પુસ્તક લ-
ખવું અને પુસ્તક લખવાની જુદી જુદી યોજનાઓ કરવા માંડી. થોડોક
વખત “સંભાષણ ચિત્ર” લખવા ધાર્યું. વળી લખી રાખેલા વીરમતી ના-
ટકના શૃંગારથી સંતોષ વળ્યો નહીં અને તેથી વધારે શૃંગાર લખવાની ઇચ્છા
કરી “વ્રજવિલાસ નાટક”* લખવા ધાર્યું અને તેનાથી “Pastoral
Poet” (ગોપ - કાવ્યનો કવિ) બનવાની હોંસ કરી. વળી “શામકવચ”ના
મની વાર્તા લખવાનો વિચાર કર્યો, કેટલાક દિવસ તો એને નાટકનું રૂપ
આપવું કે વાર્તાનું આપવું તે વીશે દ્વેધીભાવ થયો, એને કરુણરસાંત કર-
વાનું ધાર્યું, અને પાત્ર ગોઠવવા માંડ્યાં. મળી એ “ગંભીર નિબંધ” લખવા
ધાર્યું અને પિયમાં “નીતિતત્વ, ભાષા,” અને style ના વિષયો સૂઝ્યા.
વળી “બ્લેસર્ડ સર્વનન્સ” વાંચવા માંડ્યાં અને તેમાંથી ટિપ્પણ કહાડવા
માંડ્યું. પિંગળ, રસ, chorus, અને ગુજરાતી કહેવતોનું ઇત્રેણુ:—એ વિ-
ષયો પણ વરુણીમાંથી રહી ન ગયા. મે માસની ૩૨મી તારીખે “લાલિત્ય-
લહરી” નામની વાર્તા લખવા ધારી, અને તેમાં લાલિત્યલહરી, માનાનંદ
વગેરે પાત્ર કલ્પવા માંડ્યાં. વળી એને સારુ નાટક ઠીક પડશે કે વાર્તા
તેની તુલના કરવા માંડી અને એ એ આકારના લાભાલાભ સરખાવ્યા.
આ કામ આગળ વધતાં પહેલાં “પોપટિયો સુધારો” નામની કવિતાનું
હાડપંજર ગોઠવવા માંડ્યું. આ હાડપંજરની પાંસળિયો આ પ્રમાણે છે:—
“સઘળા સુધારાવાળાના ગુણ પ્રમાણે પોપટ કલ્પવા; કેટલાક મુંબાઈના
“ટાઉન હાલમાં ભાષણ સાંભળી આવીને સુધારો ચોલતાં શીખ્યા. એ
“ભાષણનું વર્ણન કરતી વખત હાલના પ્રખ્યાત સુધારાવાળાપર ઠીક
“સપાટા લગાવવા.” એમ કરતાં કરતાં પોતાની જાત ઉપર સપાટા
લગાવવાનો પ્રસંગ મળેછે, અને પોતે લખેછે કે “છપ્પા એ પ્રાણી માનતો

+ આના મંગળાચરણની એક કડી;

“અખંડ વ્રજ આ વિશ્વ, જડચૈતન પ્રમદા;

“રાસરમણ મંસાર, તલ્લિન તે (આત્મા) સદા.”

“સ્વભાવ જણાય છે. આટલાં વર્ષે આજેના મારા મનમાં એ રાક્ષસનાં
 “અશુભ પગલાં થયાં. M... એ મારો મિત્ર છે તથાપિ એને ઘણો આશ્રય
 “મળવાનો સંભવ છે એવું સાંભળીને હું દીલગીર થયો, અને મહારા મનને
 “મેં ખારીકાથી તપાસી જોયું ત્યારે મને લાગ્યું કે તેને જો આશ્રય ન મળે
 “તો એ પાપી મન ખુશ થાય ખરું. એ મનના કલ્પા પ્રમાણે અલગત
 “સાધન મેં એકે કાંઈ નહીં એ વાત તો ખરી તોપણ મનનાં એવો સ્વ-
 “ભાવ નથી એમ તો મારાથી કદી કદી નહીં શકાય.” આમ અંતઃકરણ
 જેવા હાથીને યાંબલે બાંધી દેઈ તેને હજી બળાઈતી કરી દેવા “છપ્પા તે
 શું?” એ પ્રશ્ન પોતાને પુછી તે ઉપર નિબંધ લખવા જેવી જાય છે. અંતે
 લખે છે કે “મારામાં ઈર્ષ્યા થોડી છે, તેનું કારણ એટલું કે મારામાં ઉત્સા-
 “હ ઘણો થે ડાઘે. ઉત્સાહી પુરુષ હમેશાં ઇર્ષ્યાવંત હોવા જોઈએ. ઉત્સાહને
 “ન્યાયની સાથે સંબંધ નથી ત્યારે ઈર્ષ્યાને શામાટે હોવો જોઈએ?” x x x
 “ઈર્ષ્યાનું મૂળ આશા” x x x “માણસ જેમ વધારે કેળવાયલો હોય છે
 “તે પ્રમાણે ન્યાયાન્યાય જોઈને આશા બાંધે છે. માટે અજ્ઞાની લોકોની
 “ઈર્ષ્યામાં ન્યાયાન્યાયનો વિચાર થોડો, અને વિદ્વાનમાં વધારે.” અંતકા-
 રોની બુદ્ધિની પરીક્ષક થવા નિર્મલી બુદ્ધિનો અભ્યાસ આમ આત્મપરીક્ષા-
 થી આરંભતો હોય. અને એની પૃથક્કરણશક્તિની કસરત પોતાની જાત
 ઉપરજ થતી હતી. જ્યારે આવી રીતે કલમ, વિદ્યાર, અને વિચાર અનેક
 દિશામાં ફેલાવા તૈયારી કરતાં હતાં અને નવસરામનું કુળદ્રુપ મગજ અનેક
 ફળો આપવા તજે ઉપર થતું હતું ત્યારે એ મગજની ભૂમિમાં ખાતર નાંખ-
 વાનું પણ ભુલાતું નહતું, અને એ વાતના પુરાવામાં આપણને એ હકીકત
 જડી આવે છે કે આ વર્ષના નવેંશરમાં “ટેટ્સ ફિલોસોફી આફ એડ્યુકેશન”
 વંચાતી હતી અને તેના વાંચનથી નવસરામના મનમાં વિચાર અને
 ચર્ચા ચાલતાં હતાં કે બાળક, જીવાન, વૃદ્ધ અને બીજી સર્વ દશાને અનુ-
 કૂળ પડે અને લોકને કેળવે એવાં પુસ્તક ગુજરાતીમાં શી રીતે રચાય?

આટલી બધી માનસિક પ્રવૃત્તિવાળું ધર્મ દેખીતું કુળ ન આપે તો
 બવાઈ ગણાય. સ્વાભાવિક રીતે શરમાળ નવસરામને તેમના ચિત્તે આખરે
 શરમ છોડાવી આગળ ખેંચી આણ્યા અને સાક્ષરમંડળ સમક્ષ એમણે “ભ-
 ટનું ભોપાળું” મુક્યું. વીરમતી નાટક પોતે જાતે કલ્પેલું અને ઘણા દિવસનું
 રચી મુકેલું તે એમનું એમ રહેવા દેઈ પાછળથી લખેલું પરકલ્પિત “ભટનું

ભોપાળુ” પ્રસિદ્ધ કરેલું તેનું કારણ એજ શરભાળપેલું અથવા એનું કંઈક હોતું જોઈએ. પ્રખ્યાત ફ્રેંચ કવિ મોલ્યરે ફ્રેંચ ભાષામાં નાટક રચેલું, તેનું ઇંગ્લેન્ડમાં “ડ્રમ્મ લેડી” અથવા “મોક ડૉક્ટર” નામનું ભાષાંતરણ, તે નાટકની કલ્પનાને ગુજરાતી પ્લેરવેશમાં આણી એ રૂપાંતરને “ભટ્ટનું ભોપાળુ” નામ આપ્યું હતું. આમાં હાસ્યરસ પ્રધાન છે, અને મનસા વાચી તેમજ કર્મણા થતી મસ્કરિઓનો સંગ્રહ અસલમાં છે તેમજ આમાં પણ આવેલો છે. સંસારસુધારો એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે. એની પાંચસો નકલો છપાવી હતી અને તે થોડાક વખતમાંજ ખપી જણાય છે. તે વખતે આ પુસ્તક લોકને ગમ્યું હતું એનો આ પુરાવો છે તેમજ અન્યત્રથી પણ સાંભળ્યું છે. હાસ્યરસ નવલરામના ચિત્તનો પ્રધાન રસ નહોતો અને પાછલા વખતમાં એમની રુચી ખીજે માર્ગે દોરાયેલી હતી તેથીજ આની ખીજી આવૃત્તિ થવા પામી નહીં હોય. છતાં એ પુસ્તક ઉપર છેલ્લે સુધી એમને ભાવ હતો. આ નાટકની પ્રતાવિક કવિતા નર્મદાશંકરે લખેલી હતી; પરંતુ એ કવિને આ ગ્રંથનો હાસ્યરસ અસંભવિત લાગતો હતો અને તે વીશે તેમની અને નવલરામની વચ્ચે ચર્ચા થતાં નવલરામના પોતાના વિચાર નવલગ્રંથાવલિના ખીજા ભાગમાં (પાનું ૧૯) “હાસ્યરસ વિશે” એ નામનો વિષયમાં મુકે છે. પોતાના ગ્રંથની અવગણના સાંભળી. ઉસ્કેરાય નહીં એવી શાંત પ્રકૃતિ કોષકર્ણ ગ્રંથકારમાં જોવામાં આવે છે. નવલરામનો સ્વભાવ કેટલે સુધી ઉસ્કેરાય જાય એવો હતો તેનું માપ આ ભાગને ચોવીસમે પાને “કવિ, તમે હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી,” ભટ્ટનું ભોપાળુ “પ્રગટ પણ ન કરવું” એવો કવિનો વિચાર કાંઈ દગાફટકાનો “લાગ્યો” વગેરે વાક્યો તથા પ્રસંગોથી સહજ સમજાશે. તેમજ એમની આ પ્રસંગની ઉગતી પૃથક્કરણશક્તિ પણ આ વિષયમાં તેમ એ વિષયના પ્લેહર્સ “કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા,” “મન વિચાર” વગેરે વિષયો મુક્યા છે તે ઉપરથી મપાઈ શકાશે. ગ્રંથાવલોકન શાસ્ત્રમાં કેટલાંક મૂળતત્વ આ વિષયમાં શુદ્ધ સ્વરૂપે દેખા દે છે, તેમજ એ મૂળતત્વોને લાગુ કરવાની કઠિનતા આ પ્રસંગે કરેલી ભુલોથીજ સમજાઈ આવશે. નર્મદાશંકરના શુદ્ધ “સુરજ” જેવા “શૃંગાર” આગળ દયારામનો “રમકડા” જેવો આ વખતે લાગેલો શૃંગાર, પ્રેમાનંદનો શૃંગાર ઉત્તમ. “ભતિનો છે” પણ નર્મદાશંકરનો એવાજ હંઆ પાણીનો અને “ધણા છે” વગેરે વાક્યોથી કહેલી એ એ કવિની

ગણના, અને આખરે “પ્રેમાનંદ સુધાં સધળાં ગૂઝરાતી કવિયો કરતાં
 “નર્મકાવ્ય ઘણી ઉંચી જાતનું છે, અને અગર જે નિલના સહવાસથી આ-
 “પણે નર્મદાશંકરના કવિત્વની ખુબીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં
 “આવી શકતો નથી, પણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર ઘણુંજ વધારે
 “માન પામશે, અને કદાપિ તે વખતના વિકાસોને અચરત સરખું પણ
 “લાગશે કે આવા જુના કવિયો સાથે આનો મુકાબલો શા માટે કાઢો હશે?”
 આ ઉપસંહાર વગેરે ભાગો આ પ્રસંગનાં સમયસ્વપ્નોની અસર અને
 સમયમૂર્તિ નર્મદાશંકરની સત્તા નવલરામના મન ઉપર ફેટલી હતી તે જ-
 હુવે છે તેમજ તે કાળના લોક ઉપર એજ અસર અને સત્તા કેવી હશે તેનું
 આજ આટલે વર્ષો આપણી પાસે દૃષ્ટાંતભૂત ચિત્ર ખડું કરે છે. આ કાળ
 વીત્યા પછી આ વિચાર નવલરામજી બદલ્યા છે તે આપણે પ્રસંગ આ-
 બે જોઈશું. હાલમાં તો એટલુંજ કહેવું બસ છે કે “તર્જુમા”થી પરભાષામાં
 જાય સારે પણ જે કાવ્ય, ઉંચી પંક્તિ ધારી શકે તે કાવ્યમાં અમરતાનું
 બીજ છે એ મૂળતત્વનું કંઈક જ્ઞાન નવલરામને આ વખતે હતું તો તે-
 જ મૂળતત્વથી પ્રેમાનંદ વગેરેની તેમ નર્મકવિતાની કસોટી ફહાડી
 હત તો જે વિચાર નવલરામે પાછળથી બાંધ્યો તે કદાચિત ૧૮૬૭ માં
 પણ બાંધી શકત.

છ. સ. | નવલરામ સુરત ટ્રેનિંગરકુલમાં એકસો વીશ રૂપિયા ને પગારે
 ૧૮૬૮ | કાયમ થયા. એમની કલમ આ વર્ષમાં પણ એમની ખાનગી
 નોટ બુકમાં ટપકતી હતી અને મન મહેચ્છાઓ ભણી આતુર બાંધે
 જોતું હતું. એક પાસથી પિંગળ, તાલ, ગરબીઓ વગેરેનું મનન થતું હતું
 અને ગરબીઓમાં ક્રિયા નિયમ પઞાય છે તેનું સંશોધન થતું હતું, અને તે
 સંશોધનમાં કંઈ ઓર જાતની પ્રક્રિયા હતી તેનો નીચેની કલ્પના ઉપરથી
 કંઈક ખ્યાલ આવશે.

“જો તાલની ચાલ ઉપરથી બીજાં નામ આપિયે તો ચિત્રિણી,
 “હસ્તિની, વૃક્ષા, અશ્વિની, એવાં આપી શકાય. ચિત્રિણી સ્ત્રીનું અને એ
 “ચાલનું મારા મનમાં...સરખું પડે છે. જાણે તેર ચૈત્રવર્ષની અસાત—
 “જોવાના બાળા છમછમ કરતી ચો તરફ જોતી જોતી ચાલતી હોય એ પ્ર-
 “માણે ત્રિમાત્રિક તાલના છંદની ચાલ જણાય છે” x x x “સપ્તમાત્રિક
 “તો ખરેખરો ઘોડાનો ઉછાળો gallop જ છે. એ ઉત્સાહ બતાવે છે”
 ઇત્યાદિ, માર્ચ ૧૮૬૮.

વળી જુલાઈમાં વિચાર કરેછે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ ક્યારે અને ક્યાં બોલાતી હશે અને થોડા દિવસ તેનોજ શોધ કરે છે. પછી સંવત ૧૧૬૮, ૧૪૫૦, ૧૮૬૫ વગેરે સાંત્રીમાં લખાયલાં ગુજરાતી પુસ્તકો શોધે છે, વાંચેછે, અને તેની ભાષાની નોંધ કરેછે. વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રનું પણ મનન કરેછે; સંવત ૧૬૭૨માં બાલણ કવિની કેટલીક કૃતિઓની નકલ થયલી તે માંથી પણ ઉતારા કરેછે. પ્રેમપદ્ધતી, ત્રેલોક્યતિલકા, વગેરે પાત્રો કદાપી એક વાર્તા આરંભે છે, અને પછી વળી તેને નાટકનું રૂપ આપે છે. આવાં સાહિત્ય રચનોમાં આ વર્ષે આદ્યું જાયછે અને નવા વર્ષમાં સંક્રાંતિ થાયછે.

૧૮૬૯ના આરંભમાં વીરમતી નાટક છપાવી બહાર પાડે છે. આ નાટક ધણા દિવસથી લખી રાખેલું હતું. એની છસે નકલો છપાવી અને ગાયકવાડી, રાજ્યની શાળાઓમાં છનામમાં અપાતી હતી; છતાં આ નકલો છેક અંધકર્તાના મરણકાળે ખપી રહેવા આવી. આ નાટક નવલરામને પોતાને કેટલું પ્રિય હતું તે નવલઅંધાવલિના બીજા ભાગમાં (પાનું ૨૯) વીરમતી નાટક ઉપર કર્તાના પોતાના વિચાર છપાયા છે તે ઉપરથી જણાશે—એ વિચારમાં કેવળ આત્મોત્કર્ષ નથી. એમાં અંધકાર પોતાની પરીક્ષા કરેછે, ખરી વાતછે કે “વરને વરની મા વિના બીજું કોણ વખાણે ?” તથાપિ આટલી મનોવૃત્તિના ટકા બાદ કરિયે તો આ વિચારોનું તાત્પર્ય છેક જુલ બરેલું નથી, કારણ વીરમતી નાટકની ધણીક કવિતા વસ્તુતઃ સરલ અને પ્રાસાદિક છે એટલુંજ નહીં, પણ દુનિયાદારીના આંતર અનુભવની એમાં સારી છાયાછે, અને તેવા અનુભવવાળા હૃદયને દ્રવાવે એવી એમાં શક્તિ છે. તોપણ એ કવિતા ઉગતી શક્તિથી લખાયલી છે. આ નાટક ઉપર કેટલાંક પરીક્ષાવિવેચન લખાયાં છે અને એક વિવેચન તો છેક બે વર્ષ ઉપર અમદાવાદના “ગુજરાતગેઝેટ”માં ધણા લખાણથી કરવામાં આવ્યું હતું. આ સર્વ વિવેચનોમાં તેમ અન્યત્ર પણ વીરમતી નાટકને સ્હડતી પંક્તિમાં મુકવામાં આવ્યું નથી અને તેની છસો નકલો ખપતાં વાર લાગી તે કંઈક પ્રમાણ છે. નવલરામ કવિતા સારી લખના, વીરમતીમાં કવિતા સારી છે, છતાં આ નાટક સદાષ છે એવું વિવેચકોનું ફેલેવું છેક ખોટું નથી. રસિક નાટકમાં “જ્ઞાન” અને “જ્ઞાનીઓ” અપ્રસંગે છે, આ નાટકની રચનામાં કુશળ કર્મ-કારની કળા જોવામાં આવતી નથી, વગેરે દોષો છે ખરા; પણ “નાટક” શીકે કે “વાર્તા” શીકે એનો વિચાર કરતાં નાટક ગમી ગયું તેને ઠેકણે વાર્તા

અમી ગામ હતો “વીરમતી વાર્તા” ઉંચી જાતની થાત એવું માનવાને નાટકમાંજ સારો પુરાવો છે. “ગુજરાતગેઝેટ” પ્રાણા વિવેચકને આ ગ્રંથમાં અમી કાણુ દોષો જણાએ અને તે કેટલીક રીતે ખરા છે; છતાં પુસ્તકપરીક્ષા અમીપરીક્ષા વિના અધુરી છે એ દોષ આ વિવેચનમાં છે એટલુંજ નહીં પણ “છેટ છટની, માટીની, ચુનાની, અને લાકડાંની પરીક્ષા કરતાં કરતાં મહેલ આખો જોતાં કેવો દેખાય છે” તે જોવું ભુલી જનારનો દોષ પણ એ વિવેચનમાં છે. વળી એ નાટક છેક ૧૮૬૬માં છપાયું હતું તે પણ યાદ રાખવાનું રહી ગયું છે.

રા. ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર તથા રા. દલપતરામ પ્રાણજીવનદાસ અખખરે કરેલાં શાકુંતલનાં ભાષાંતર ઉપર વાર્તિક; પ્રેમાનંદની હારમાળા વાંચતાં ઉઠેલા વિચાર, કેફની આત્મા ઉપર અસર, સહજાનંદની શિક્ષાપત્રીની શ્રાપા, પિંગળ, વેદની ઉત્પત્તિ, વગેરે વિષયો ઉપર છુટક તુટક ન્હાનાં મ્હોટાં લખાણુ આ વર્ષની “નોટબુક”માં ઉતારાય છે. હારમાળામાં નવો રસ માલમ પડે છે તેનું પૃથક્કરણ કરવા ચત્ન કરે છે. કેફનો વિષય લખતાં લખે છે કે “ચોક્કિયો અને કવિયો કેફની પ્રશંસા કરે છે તે સ્વભાવિકજ છે કેમકે તેને રસાનુભવજ કરવો છે,” અને “Philosophers જેઓ એક Idea ની individual તુલનાજ કરે છે અથવા જેઓ logical nicety વડેજ પોતાનું કાર્ય કરે છે તેને પણ એ (કેફ) પસંદ પડવી જોઈએ.” વેદની ઉત્પત્તિ શ્રીશં ડીસેપ્તરમાં કદપના કરે છે કે:—

“જગતના આરંભે માણસ ઉત્પન્ન થયા પછી તેઓ પોતાના ઉદ્યોગમાં “લાગ્યા અને કાળાંતરે નાના પ્રકારની વિધાનો ઉદય થયો. કેટલોક ઉદય “થયા પછી Reflective faculty જગૃત થઇ એટલે આત્મજ્ઞાન થવા “લાગ્યું. તે વખતે માણસોએ જગતને જોયું તો આટલી વાર સુધી પોતાની નજરથી ઉલ્લેગની આવરણવડે ઢંકાઇ રહેલો જ્ઞાનનો સમુદ્ર દીઠો “અને તરત તેમને લાગ્યું કે સત્ય અને આપણા અંતરાત્માની વસ્તુ તો એ જ છે, એ પ્રથમ જ્ઞાન દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્સાહમાં તેનું નામ વેદ કાઢાયું, અને તે અનાદિ ચાક્ષી આવેલું અને કર્તા—રહિત છે એમ તે “અને લાગ્યું, અને ઉદયપડે ઢંકાઇ રહ્યું હતું તે ઉદયને અસુરરૂપ દીઠો. “જોતો એ દર્શન વધારે પ્રાપ્ત થયેલું, અને પોતાની વાણીફારે પ્રીતને દે “આવેલું તેનું નામ બ્રહ્મા. x x જેવું આનાકિપણું હતું તે Eternity

“of Truths બતાવે છે. એ સમયમાં જે જે પુરૂષો એવું જ્ઞાન પ્રગટ કરવા લાગ્યા તે રૂપિ કહેવાયા, અને હજી તેનાં નામ વેદમાં આલ્યાંજ આવેછે. x x x માટે વેદને તે કાળના આર્યોના જ્ઞાનનો Encyclopædia કહીયે તો પણ સાહે.”

આ વર્ષમાં નવલરામે પુસ્તકપરીક્ષા શાસ્ત્રીય રીતે લખવા આરંભી. “શંકુતલા નાટકના ગુજરાતી તરજુમા” એ વાર્તિક ગુજરાતમિત્રમાં છપાયું હતું, પણ જેમાંથી કાંઈ ખોલ મળે એવાં વાર્તિક તો ઘણું કરી છપાયા વિના રહી ગયાં હતાં તે નવલઅંધાવલિમાં હવે મુક્યાં છે. આમાંનું એક “રઘુવંશકાવ્ય” છે તેમાં ભાષાંતર કરવાના નિયમ સૂચવ્યા છે, અને ખીજું “શ્રવણાખ્યાન” છે તે અપૂર્ણ છે પરંતુ તે લખાયું છે તેટલાના છેલ્લા ભાગમાં કાલકારોને જાણવા યોગ્ય એક વિષય “યોજના અને કૃતિ” (Design and Execution) ફીક ચર્ચેલો છે. આ બે વિષય ૧૮૬૯-૧૮૭૦ માં લખાયલા છે.

પરંતુ આ સર્વ કરતાં એક વધારે મ્હોટું સો સવાસો પાનાનું લખાણ આ વર્ષમાં નવલરામે ઇંગ્રેજીમાં કરેલું છે. આ લખાણનો વિષય Fatalism અથવા પ્રારબ્ધવાદ છે, અને તે ઘણું કરીને મિત્રમંડળ આગળ ભાષણ સારુ ચર્ચેલો છે. ઇંગ્રેજીમાં હોવાથી ગુજરાતી નવલઅંધાવલિમાં આ વિષય મુક્યો નથી. પરંતુ એમાંથી કેટલાક ઉતારા અત્રેજ મુક્યા છે.

“પ્રારબ્ધવાદ આર્યોનું ચેતન છે;” “It is not a passing belief or a result of inferential logic unrecognised (by heart) but a living principle with the inhabitants of India. They are not more certain of their own existence than of the mysterious agency of fate in all the incidents of human life. Everything that happens is invariably referred to it”.

પાશ્ચિમાસ્ય વિદ્યાના મતમાં માનવી સ્વતંત્ર છે; “Man is asserted to be sole architect of his own fortune. There is nothing to control the happiness or misery of man but the laws of physical world and himself”

સત્ય શું છે? પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે આપણે ઇશ્વરને શામાટે માનિયે છિયે?
 “Our belief in God does not rest on the principle of causation simply, but on the design that is so conspicuous in everything”. × × “If there is design in creation, everything that occurs must ultimately be the result of that design and not a fortuitous combination of circumstances which was never contemplated or intended by him who determined these”. અર્થાત સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર યોજના (નિર્મેત્રી દેખિયે છિયે, એ યોજનામાંજ ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરિયે છિયે, તો પછી સર્વત્ર યોજેલું કદખી તેને નિર્મેલું ન કહેવું એ તો વદતો વ્યાઘાત થાય.

જેવી રીતે સર્વ સૃષ્ટિમાં યોજના અને નિર્માણ છે તેમજ માનવીની ક્રિયાઓમાં પણ છે અને ઇતિહાસ તેવી સાક્ષી ધુરે છે:—

“When we examine the results of human actions on a large scale perfected by ages and reflected in the mirror of history, we find them all verging to a focus. In the moral world, the Providence of God is manifested in the peculiarly divine aspect of drawing good out of evil, the worst passions of human beings being forced against their nature to be conducive to general good.”

ઇતિહાસમાં કેવા દૃષ્ટાંત છે? “Who would have expected to find that the stream of human blood which continued to inundate the fields of Palestine on account of the fierce enthusiasm excited throughout the whole of Europe by the preachings of a religious fanatic was the sacrifice intended to be the instrument of delivering the Western continent from the gross ignorance of the dark ages? × × Can any one fail to perceive the

hand of God in the provision made for the renovation of India in the conquest which a company of private merchants have achieved ? ”

માટે સર્વત્ર યોજના અને નિર્માણ છે, અને મનુષ્યસૃષ્ટિમાં એ નિયમનો અપવાદ નથી. “The belief of those who will see it (design) in one of its parts only is inconsistent with itself, for the moral and physical worlds are so acted upon and modified by each other that they must both form separate parts of the same government or they must both be acknowledged to be in a state of anarchy”.

પ્રારબ્ધવાદથી હીંદુસ્થાનનું સલાનાશ વળ્યું છે અને એ વાદથી ઉદ્યોગવાદને અચંત દાનિ છે એ આરોપના ઉત્તરમાં ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તે નવદ્વરમ બતાવે છે. અને કહે છે કે સીકંદર આદિશાહ, નેપોલ્યન, અને એવા ધણાક યોદ્ધાઓ પ્રારબ્ધવાદ માનતા હતા અને તે છતાં તેમનાં પરાક્રમ નિવૃત્ત થયાં નહોતાં.

અતે. લખે છે કે વેદાંતનો પ્રારબ્ધવાદ અર્વાચીન બુદ્ધિશાસ્ત્રના ગુચવા-
રાને દૂર કરે છે અને એ બુદ્ધિશાસ્ત્રના એક નિયમરૂપ છે, એટલું જ નહીં પણ પ્રમાણશાસ્ત્રનો કાર્યકારણવાદ અને પુણ્યપાપવાદ એ સર્વને પ્રારબ્ધ-
વાદ અનુકૂળ છે. “In human consciousness the idea of responsibility is found lying in harmony with that of causation. × × × × We are forced to acknowledge the infinity of time and space, but in attempting to grasp that idea the human mind is bewildered, repulsed, and obliged to fall back in despair. Yet the idea of infinity is no delusion. It is as certain as our incapacity to comprehend it, and what is more it is necessary. In the same light the ideas of cause and accountability must be viewed by an impartial observer of facts. It is a common

aphorism of the Vedantees that the soul is not essentially responsible but as long as it retains the sense of ego (અહંકાર) it is liable to rewards and punishments. For a long time I have looked upon it as a mystifying sophistry introduced by a wily priestcraft to conceal the naked immorality of their system of philosophy; but now when I am forced to study predestination in all its bearings, I discover that the idea, though expressed in the bold dogmatical terminology peculiar to the term, is pregnant with important truths and is in fact, if I mistake not, a cool and impartial statement of psychological facts. As the soul ever retains the sense of ego, the aphorism can be easily construed to mean that the idea of responsibility may seem incompatible with a particular system of philosophy or theology, but its truth as revealed by consciousness cannot be questioned ”

સર્વનો સરવાળો એવી રીતે આવેછે કે જગતમાં જેમ પ્રારબ્ધનાં બંધનછે તેમજ પુણ્યપાપનાં બંધન પણ છે; પ્રારબ્ધ જાતે ખસતું નથી, પુણ્યપાપની યુદ્ધિ ખસતી નથી, એ ઉભયનો સંયોગ ઈશ્વરની અકલિત માયાનું એક દૃષ્ટાંતછે, અને માનવીની યુદ્ધિએ એ એને ઈશ્વરદત્ત ગણવાં, અને એ વાતમાં ઈશ્વરના મર્મ છોડવા યુદ્ધિ ખોટીએ એમ નથી.

૧૮૬૯ની સાલ આમ પુરી થવા આવેછે તેની સાથે કંઈ દુંકા દુંકા વિચાર-વિકાર પણ થાયછે. ડીસેમ્બર માસમાં ધરમાં ખેડાં ખેડાં ખારણે કોઈ બ્રાહ્મણ “વેલાવર” રાગમાં ખાર મહીના ગાતો હતો તેમાં માલિની હંદની ચાલ વચ્ચે વચ્ચે સાંભળી વિચાર થયો કે આપણામાં હંદો કેટલા વપરાયલાછે તેની ખારીક શોધ થવી ંજીય. તેવામાં કર્ડીસ સાહેબ ભવેક-શિવસની રબ્બ ઉપર ગયેલા તે પાછા આવ્યા તે કિવસ નવસરત્ત તેને

મળવા ગયા તે સંખ્યામાં લખેછે કે “હું આજ મળવા ગયો ત્યારે હમણાં
“બહાર મળેલું એમ કહેવાની સાથે હું પાછો વળ્યો, તોપણ મારા મન-
“માં બહુ માહું લાગ્યું કે અરે પરદેશીયોની આવી વર્તણૂક આપણે સહન
“કરવી પડેછે:—

“સાહેબ એક ઉપર વસે સમરથ સરજનહાર,

“કોણ મુરખ તું માનવી સાહેબ આપ થનાર?”

આ અપમાનની અસર તાજી હતી તેવામાં તરત યોજના કરી કે
“હીંદુસ્થાન વિશે એક કાવ્ય લખવા ધાર્યુંછે તેમાં પ્રથમ વિક્રમ રાજ અંગ-
રેજી રાજ્યનું ચિત્ર જોયછે એમ આણવું અને તેમાં હલકા નાદાન કાચી
વચના છરાયેલા છોકરાઓ કુલીન વૃદ્ધ પંડિતો સાથે શી રીતે વર્તેછે, તેઓ
ફાજલદારી મુકરદમા કેવી સ્વચ્છંદી રીતે ચલવેછે, મોહોટા મોહોટા રાજ-
ઓને પોલિટિકાલો શી રીતે નચવેછે-ઇત્યાદિનું ચિત્ર આપવું.” વળી કેલ્પના
કરેછે કે “અંગરેજોનાં ન્યુસ્પેપરો કોઈ વખત બંડનું મોટું કારણ થઇ
પડશે”. આમ મગજને ઉશ્કેરી ૧૮૬૯નું વર્ષ પૂર્ણાહુતિ પામ્યું.

ઈ. સ. | વેદાંતનો એક એવો સંપ્રદાય છે કે મુમુક્ષુ અવસ્થા જેને યજ્ઞ તેને
૧૮૭૦ | શ્રવણ, મનન, વગેરે સાધનોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે. આ અવસ્થાઓ-
ની નિસરણી જેવું કાંઈક માનવીના ચિત્તસૃષ્ટિમાં પણ છે. એક માણસના જીવ-
નમાં એક એવો કાળ આવેછે કે જ્યારે માણસનું મન તનમનાટ મચાવી
મુકે છે અને દહીની પેટે વલોવાય છે. આ કાળને નવલરામે આત્મમંથનકાળ
આપ્યું છે અને જેવી જાતની આતુરતા અને અસ્વસ્થતા મુમુક્ષુ અનુભવેછે
તેવીજ આ કાળમાં પણ થાયછે. એ કાળ વિતેછે એટલે કાંઈ શાંતકાળ આવેછે;
મુમુક્ષુ માત્ર શ્રવણ-મનન કરવા મંડી જાયછે તેમ આ કાળનું મંથન મટતાં
માણસ ધીરો બની જાયછે, શાંત થાયછે, અને જગત જોવા અથવા વધારે
વાંચવા મંડી જાયછે, અને અનુભવ કરી સર્વતું મનન કરતાં પોતાના પાકા
વિચાર બાંધેછે. વીજળીના ચમકારા જેવા મંથનકાળના પલટાતા વિચાર
નદી પેટે ધણેક પ્રવાસ કરી, કોઈક બીજી નદીમાં અથવા મહાસાગરમાં
લીન થઈ જાયછે, તે મહાસાગરનોજ ભાગ બની જઈ નીરાળા દેખાતા
નથી, એ મહાસાગરરૂપ દેવતાજ જેજમાં કે જઠરાગ્નિમાં સ્વાહા થઈ જાય
છે. અર્થાત્: તે માણસના વિચાર કોઈક જનમંડળના સંપ્રદાયમાં બળીજાય
છે, કોઈક પક્ષમાં પડી જાયછે, અને “આખરે તેમાંજ મમતાથી—આગ્રહથી—
સ્થિર ઠરી રહેછે. આ દશાને આપણે શાંતિકાળ કહીએ તો એવું સૂત્ર બં-

ધાય કે આપણા ઇંગ્રેજ બહુનારાઓને ધણુંખરું આત્મમંથનકાળ તેમ શાંતિકાળ ઉભય દશાઓ ભોગવવી પડે છે અને તે બેતાં A Hindu is a radical at twenty-five and conservative at thirty-five (હીંદુઓ પચીશ વર્ષે નવા મતમાં હોય છે. પાંત્રીશે જુનામાં હોય છે) એ વાક્યમાં કંઈક સત્ય લાગે છે અને ખરેખરું સત્ય કરવું હોય તો આ વાક્ય જરાક બદલીને એવું કહેવું કે હીંદુઓ પચીશ વર્ષની વયે ઉતાવળિયા હોય છે અને પાંત્રીશે કંઈક ઠરેલ થાયછે—પછી એ ઠરેલપણામાં ગમે તો આખરસુધીના સુધારાવાળા થાય અથવા આખરે સુધીના જુના મતવાળા થાય. પચીશ ને પાંત્રીશનો કાંઈ મેળ નથી. નિશાળ છોડ્યા પછીના કાળને ટેકાણે પચીશ વર્ષ કહેવાય છે; પેટની વેઠ કરવા સારું તથા બીજા ઉદ્ધાડા ઢાંક્યા અનુભવોના ખત્તા ખાઈ રહ્યા પછીના કાળને ટેકાણે પાંત્રીશ વર્ષ કહેવાય છે—કોકને એ કાળ પાંત્રીશને ટેકાણે પીસતાળીશે પણ આવે છે. આપણા મ્હોટા ન્હાના માણસો જેઓ આગળ પડેલા છે તે સર્વેને મોડી જોલી આ સંક્રાંતિ ભોગવવી પડી છે. જેમ જન્મ્યુ તે જવાનું અને જુવાની પાછળ જરા-એ જે નિયમો સર્વત્ર પળાય છે તેમ આપણા દેશમાં આ સંક્રાંતિ પણ સડે બણેલાઓને કપાળે ચ્હોટી હોય એમ લાગે છે. પછી કોઈ નિયમ એવો નિયમ નથી હોતો કે જેના અપવાદ નૃ જડી આવે. વળી આ પૂર્વકાળ તે જ આ પાછલા કાળનું કારણ છે તે પણ ભુલવા જેવું નથી.

૧૮૬૯ની સાલ અસ્ત પામતાં એટલે ચોત્રીશમું વર્ષ પુરુ થતાં નવ-લરામનો આત્મમંથનકાળ પણ અસ્ત પામ્યો. પાંત્રીશમાં વર્ષથી એમનો ઇતિહાસ જીવે રંગ પકડે છે. તનમનાટને ટેકાણે શાંતિ થાયછે, મનમાં અનેક નવા ઉત્તંગ કલ્પવાને ટેકાણે પ્રસિદ્ધ રીતે કંઈપણ કામ હાથમાં લેછે, નવાં નાટક અને વાર્તાઓની યોજના કરવી ધીમે ધીમે પડતી મુકી વ્યવહાર જાળનાં કર્મધર્મમાં પડી જાયછે, અને આરંભેલા વિષયોને પોતાના અંત સુધી વળગી રહેવા યત્ન કરેછે.

૧૮૭૦માં સુરતની ટ્રેનિંગ સ્કુલ બંધ થઈ અને તેના ઉપરી નવરત્રામ સવાસો રૂપિયાને પગારે અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કાલેજના વાઇસ પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ એ શાળાના પ્રિન્સિપાલ હતા અને તેમના હાથ નીચે ફેબ્રુઆરીમાં નવી નોકરીનું કામ આરંભ્યું. આ

જગા ઉપર ૧૮૭૬સુધી નવલરામ રહ્યા, ગુજરાત શાળાપત્રનું તંત્રીપણું અને આળવિવાહ નિષેધક મંડળીનું મંત્રીપણું એ બે ધર્મ એમણે અમદાવાદમાં માથે લીધા, એ બે વડે “ખહાર પડ્યા,” એ બે કામ ઉત્સાહથી બજાવ્યાં, અને અમદાવાદ છોડ્યું ત્યાંસુધી હાથમાં રાખ્યાં. હાલમાં અમદાવાદની એક ક-મંડેખા એવી જણાય છે કે ત્યાં જે જે સુધારાનાં કામો થાય છે તેમાં મંત્રી-તંત્રી કોઈ પણ સુરતી હોય છે. ત્યાંની પ્રાર્થનાસમાજ રાવબહાદુર ભોળાનાથભાઈ ચલાવતા એ વાત ખરી, પણ એ સમાજ તેમ ભોળાનાથભાઈ પોતે એ બેનું ખરું મંત્રીપણું રાવસાહેબ મહીપતરામે કરેલું છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને બુદ્ધિપ્રકાશમાં પણ મહીપતરામભાઈ કર્તા હતાં છે, અને ત્યાંના આસિસ્ટન્ટ જજ મિ. દયારામ શાહની એ એક પ્રસંગે આ લખનારના દેખતાં મહીપતરામભાઈને કહ્યું હતું તેમ અમદાવાદમાં એક પણ નહાલી કે મહોટી સભા કે સુધારાની વ્યવસ્થા એવી નહીં હોય કે જેમાં એક અ-થવા બીજે રૂપે મહીપતરામ પ્રત્યક્ષ ન હોય અને કળ ઉપાવતા ન હોય. ખરું જોઈએ તો તેઓએ અમદાવાદનેજ પોતાની સ્વભૂમિ ગણ્યા જેવું કંઈ છે. સુરતનાજ બીજા વતની નવલરામ પણ અમદાવાદમાં રહ્યા ત્યાં સુધી એજ શ્રેણિએ ચાલ્યા. જે કામ અમદાવાદમાં થઈ શકે છે તે સુર-તમાં થઈ શકતું નથી અને જેવા કામ કરનાર સુરતમાંથી આવે છે તેવા અમદાવાદમાં નીવડ્યાં નહીં માટે એ બેના સંયોગથીજ ગુજરાતના સુધા-રામાં જીવ આવ્યો હોય એવી ક્ષણિક ઉત્પેક્ષા થાય છે. બાકી દલપતરામ બુદ્ધિપ્રકાશ ચલાવતા, અને વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ધર્મપ્રકાશ ચલાવતા, એ સ-મયનું કંઈ ચિત્ર જ્યકુમારીવિજય નાટકમાં આવ્યું છે તે કાળ પણ હતો.

અમદાવાદ અને સુરતમાં અને તેના વતનીઓમાં ધણીક જાતનો ફેરફાર છે, અને એમાંના એક નગરનો વતની બીજામાં પહોંચેલો જાય ત્યારે તેને ધણી નવાઈ લાગે છે અને ઘણુંક જેવા જાણવાનું મળે છે. વડો-દરાનું રેશન આવતાંજ “તુળસી”ને ઠેકાણે “તળસી” શબ્દ સાંભળી ન-વલરામને નવાઈ લાગી હતી. જાણી અમદાવાદ અને અમદાવાદના વતનીઓ વાસ્તે પ્રથમથીજ કનિષ્ઠ અભિપ્રાય બાંધી આવનાર આ ગૃહસ્થને ધણીક કલ્પનાઓ કરવી પડી અને અનુભવે તેમાં ફેરફાર કરાવ્યો. વડોદરાથી તે અમદાવાદ સુધીનાં રેશનોપર પાણી ન મળે; સેકંડ ક્લાસની ગાડીમાં યો-તાના શીવાય બીજો કોઈ ઉતાર ન મળે; આ તો અમદાવાદિયોની કંજીસા-

મ પ્રલક્ષ થઇ. અમદાવાદ સ્ટેશનપર તેમના અમદાવાદી જાતભાઈઓ અને મિત્રો રા. લાલશંકર ઉમિયાશંકર તથા રા. દોલતરાય આવ્યા હતા, અને આખરે લાલશંકરને સાં ઉતારે રાખ્યો. ખીજે દિવસે શનિવારે મહી-પતરામને મળવા ગયા અને સુરતમાં એમના સ્વભાવ વીશે લોકોએ ખરું ખોટું બરબચું હતું તેમાંનું કાંઈ પણ ન જણાતાં “હજી સુધી તો એમનો સ્વભાવ માયાળુ લાગ્યો.” ખીજા ઘણાકને મળવાનું થયું. કર્ટિસ સાહેબે માયાળુપણું દેખાડ્યું તેમાં કંઈક સ્વાભાવિક અને કંઈક ઉપરઉપરનું લાગ્યું. શાવસાહેબ વાસુદેવ જગન્નાથ કીર્તિકરની રીતભાત ઘણીક આકર્ષક લાગી. આ નર્મદના મિત્ર નર્મદના પ્રતિસ્પર્ધી દલપતરામ કવિને પણ મળ્યા, અને એ કવિ કેવા લાગ્યા ? “He seems to be a man devoid of lively imagination or deep reflection. He talks on literature but betrays no marks of a sound education. His physiognomy is of a collected, self-satisfied rogue, with a slight suppressed humour. His intelligence is rather below the common level but it is clear as far as it goes. The only poetic element on his face, is a roguish humour. The education he has received from the world has perhaps ‘dwarfed’ this natural power of his mind and rendered him a heavy companion and prosy humourist. Some electric shocks would do him good, I believe. He is quite the converse of Narmad. No wonder they cannot agree. One is a type of cold formalism, while the other personates the dancing egotism of a youth”. ઘણાક જીવાનો આમ ઉતાવળા વિચાર કરેછે, અને તે પાછળથી ફરવે છે. આપણે તે વાંચી હસવાનુંછે—એમાં કોઈએ કાંઈ ખોટું લગાડવાનું નથી પણ સોફિસ્ટીસના જેવું મન રાખવાનુંછે. સુરત અને અમદાવાદના સ્વભાવોનો ગંગા-જમના જેવો સંગમ થતાં આવા પ્રસંગો સ્વાભાવિકછે. નવલરામ પોતે કબુલ કરેછે કે એમનો પોતાનો સ્વભાવ, પણ અમદાવાદની હવાએ બદલવા માંજો હતો. “This travel has taught me to pocket the

delicacy of my pride and seek our own comforts from rather unwilling persons ! I think this is the way to be a man of the world. Then fie upon a man of the world ! ” વળી વિચાર કરેછે કે આ નગરમાં ધણુંક ધરો તો એવા જીનું અને પડી જાય એવાંછે અને ગલીયો એવી સાંકડીછે કે જો એકાદ આગ લાગે તો લંડનમાં એક વેળા આગનાં જેવાં સારાં કૃળ થયાં હતાં તેવાં અમદાવાદમાં પણ થયાં ” “અમદાવાદના લોક મ્હોમાં પાણી ભરી વચ્ચેથી બોલતા હોય એમ બોલેછે અને સુરતીઓ ઓઠના ખુણા આગળથી બોલેછે.” અમદાવાદમાં સુરતના “ગિલ્લી, મકુ, હજમત, ધણી,” વગેરે શબ્દોને ઠેકાણે “મોઘ, વાત કહું, વતાં, બાયડો,” વગેરે શબ્દો બોલાયછે તેની નોંધ કરેછે. આખરે કંઈ રસ્તે પડવાનો વિચાર કરેછે અને અમદાવાદમાં રહેવાનું થાય એટલામાં શું શું કામ કરવું તેનો ઠરાવ કરેછે કે : “૧ કાયદાનો અભ્યાસ કરી આવતી પરીક્ષામાં ગમે તેમ કરી જવું અને ધરમાં એકલોધું એટલામાં એ વખત જવા દેવો નહી—આ શાળાપત્ર બધી જાય તો ઠીક (કે કંઈ વખત મળે) ૨ જીનું કવિયોના અને સ્વામિનારાયણના ગ્રંથો એકઠા કરવા, ૩ પોળના લોક મને Spectator ના જેવો સુમડો ગણેછે માટે એ બધામાં વધારે મળતાવડા થવું, ૪ મ્હોટાં માણસો અને તેમાં વિશેષે ન્યાયખાતાનાં માણસો સાથે મિત્રતા કરવી.” આ બધું શી રીતે કરવું તેનો વિચાર થાય છે, મળતાવડાં થવા બાબતનો નિર્બંધ લખવો હોય તેમ લખેછે, અને પુસ્તકો એકઠાં કરવા દલપતરામની દોસ્તી કરવી પડશે અને તે મદદ આપશે કે નહી તેનો વિચાર કરેછે. કાયદાનો અભ્યાસ શરુ કરેછે. મળતાવડાં થતાં વાતો કેવી કેવી બાબતની કરવી તે શોધે છે ને તેમ કરવાનાં સાધનો હાથમાં આવેછે કે ૧ છાપાં વાંચવાં, ૨ સરકારી બાબતોની માહિતી રાખવી, ૩ બજાર ગપો એકઠી કરવી, ૪ આ બધી નવાજીની બીજાંને કૂહવાની ટેવ પાડવી, ૫ “મોહન” બાપા બોલવી, ૬ આનંદી થવું અને ૭ સામા માણસની સસરી નરસી દશા જાણવાને આપણે. આતુર હોઈએ એમ બધાં સાથે વાતો કરવી. ડાકતરો, અદાલતનાં માણસો, રેશનના નોકરો, બે ત્રણ વકીલો, શેઠિયાઓ, વગેરેમાંથી કોની કોની સાથે ઓળખાણ કરવું તેની યાદી કરેછે. એક પારસી બાબત લખેછે કે—‘કેવો બેવકુફ માણસ ! એને વળી માસિકપત્ર કૂહાડવુંછે ને તંત્રી થવુંછે તે મ્હારી

સલાહ પુછે! પુસ્તકો છપાવવાની લોકને ધેન્નાઈ લાગી છે તે જે તે શક્તિ વગરનો જીવાનિયો લખવા ઉભો થાય છે!!” આ બધા વિચારો કરતાં કરતાં પણ મોટા લોકનાં ઝોળખાણુ એકદમ થતાં નથી તેથી અસંતોષ થાય છે અને શોધ કરે છે કે આ કામ લાલશંકરના સાથે નથી પાર પડે એમ નથી કારણ કે એમને પોતાનેજ ઘણા થોડા મિત્રો છે !—હવે તો ભગવાનદાસને શોધવા જોઈએ. આખરે આ કંઈક કામ પાર પડતું નથી તેમાં પોતાનાજ સ્વભાવનો દોષ છે એવું માન્ય પડે છે. “આ કામમાં મોટું વિઘ્ન તો એ છે કે હું પોતેજ વાતો કરતાં કરતાં ઘડી ઘડી મ્હારા પોતાના વિચારમાં પડી જાઉં છું. કટિસંસાહેબ કંઈક તિરસ્કારથી પણ શુભેચ્છાથી કહ્યું તે ખરું છે કે વાતો કરતાં કરતાં મને સ્વમાં આવે છે! મ્હારી સાથે સામું માણસ બેઠું છે એ વાત તો હું ઘડી ઘડી ભુલી જાઉં છું અને ઉત્તર આપવો પડે છે ત્યારે મને બેઠું વસમું પડે છે—અસ, મ્હારે આ ટેવ ટાળવી જોઈએ કારણ કે જનમંડળ પ્રત્યે મ્હારે મ્હારા ધર્મ બળવવાના છે અને આ સારુ ખાસ કરી રોજનીશી રાખવી જોઈએ.” રોજનીશી તે રોજનીશી! સડવાત આ પછી સુધ ગઈ જણાય છે. આત્મમંથનકાળ પસંદાઈ સંસારસાગરમાં આમ પ્રવાહ—પાત થવા લાગ્યો; છતાં ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી મન સંસારમાં તરતાં પણ પોતાનો વેગ ખતાવવો ભુલ્યું નહીં.

ગુજરાતશાળાપત્ર નવલરામના હાથમાં આવ્યા પહેલાં રા. મહીપતરા-મના હાથમાં હતું, અને કંઈક કારણથી તે નવલરામના હાથમાં આવ્યું તેનો ધ્વનિ આ પ્રસંગની નોટખુદામાંથી નીકળે છે. એ કેવી રીતે ચલવવું એનો વિચાર કરતાં નવલરામને લાગ્યું કે એ પત્રને ઉચી પંક્તિમાં આ-ણવું હોય અને એને કેળવણીનું વાદ જોઈએ તેવું કરવું હોય તો તો બધું મ્હારે જાતેજ લખવું જોઈએ. પણ કાયદાના અભ્યાસમાં વિઘ્ન ન આવે તે આવશ્યક હતું; શાળાપત્રથી સાક્ષરમંડળમાં નામ થાય એ વાત ખરી, પણ કાયદાના અભ્યાસથી થવાનો લાભ આટલા સારુ પડતો મુકવો અયોગ્ય લાગ્યો. “જો શાળાપત્રમાં બધી રીતે મન રોકું તો મ્હારા મનનો સ્વભાવ એવો છે કે કાયદો સુઝશેજ નહીં,” “ત્યારે તો શાળાપત્ર જેવું કંગા-જ છે તેવું કંગાળ રહેવાને સરજેલું છે,” “તેથી આ વાતનો કંઈક વિચાર તો કરીશ.” અતે મેઘદૂતનું બાપાંતર એમાં જાતે લખવાનો ઠરાવ કર્યો; મુ-નશીનું બાગો—મ્હારનું. બાપાંતર જારી રાખવું, લાલશંકર પાસે પદાર્થ—

શાસ્ત્રીય વિષયો લખાવવા, બાકી રાહે તે રતનલાલ પાસે લખાવવું, અને કટિસસાહેબે પત્રને સોળપાનાનું કરી નાંખવાની રજા આપી છે તેનો પણ લાભ લેવો-એવો ઠરાવ કર્યો. “સોળપાનાનું ન્હાનું શાળાપત્ર થશે તે જો-
ઈ મહીપતરામના “પક્ષ”વાળા અવળો અર્થ કરશે તો કરવા દો”—“એનો કાંઈ ઉપાય નથી”—“કાયદાના અભ્યાસને સારૂ એ આવશ્યક છે.” આખ-
રે માલમ પડ્યું કે સુરત જવું પડ્યું વગેરે કારણોથી આ અભ્યાસમાં હરકતો પડતા માંડી—સોળપાનાં કરવાંજ એમ ઠરાવ્યું. એ પત્રનું વાર્ષિક ખર્ચ ૩. ૭૮૨નું ગણ્યું અને ઉપજ ૩. ૮૦૦ની ગણી.

આ પ્રસંગે એક બાણવા લાયક હકીકત માલમ પડે છે કે:—“અલખ-
“મુલાખીનું વર્ણન આજ બદવરાય મુનસફને મોંહેથી સાંભળ્યું. એ સાફો-
“દરે નાગર હતો અને એના વંશજો હયાત છે. ઇસ્કળાજી, નાયરંગ, અને
“લાલપાણીમાં કવિ મગ્ન હતા એવું તેમનાં સગાં પણ કહે છે. સરકારી
“નોકરી કરતાં પૈસા ઉચાપત કીધા, મુકરદમો ચાલ્યો, અંતે શિક્ષા થઈ
“સાંથી છુટ્યા પછી મનમાં બહુ દ્વેષ આવ્યો અને બહુચરાજીની જાત્રા ગયા
“ત્યાં ગુજાળભારતીનો સમાગમ થયો અને બ્રહ્મજ્ઞાન તથા બદવરાયના
“કહેવા પ્રમાણે એને સિદ્ધિ મળી. પછી આવીને અમદાવાદમાં સદાચારથી
“રહ્યા. એને પચ્ચીશેક શિષ્ય થયા હતા. મરતી વખતે પોતાની બહેનને
“પોતાનો ચોક્કા કરવાને કહ્યું, પોતાની મેળે ત્યાં જઈને સુતા અને ધડી-
“એકમાં દેહ લાગ દીધો એનાં કેટલાંએક પદ લલ્લુભાઈ નામના મારાથી
“ત્રીજે ઘેર રહેનારની પાસે છે.” કવિ અલખમુલાખી પ્રસિદ્ધ છે.

ભટના ભોપાળામાંનાં નયુકાકા તથા બીજાં પાત્રોનાં ચિત્ર બંગાળા
છલાકામાં ભાગલપુરમાંના બાંકાના માજીસ્ટ્રેટ બોસ મારફત તૈયાર કરાવી
નવલરામે આ પ્રસંગે ગંગાવ્યાં હતાં.

અમદાવાદમાં માણસો, ઇમારતો, ભાષા, વિદ્યાકળા વગેરે અનેક વસ્તુ-
ઓની મુદ્રા નવા આવનાર નવલરામના મન ઉપર જેમ જેમ પડી અને
તાજી રહી ત્યાં સુધી તેમની કલ્પન તેનાં વર્ણન કવિ નર્મદાશંકર વગેરે મિ-
ત્રોને લખે છે, અને તેમાં ઐતિહાસિક સંસ્કારો સ્ફુરે છે. કવિ નર્મદાશંકરના
કાગળમાં લખે છે કે આ નગરમાં “મોટી ઇમારતો ઠેકાણે ઠેકાણે ઘણી જો-
“વામાં આવે છે; પણ તેની બાંધણીમાં રસજ્ઞાનને ઠેકાણે, તમારો શબ્દ
“વાપડે તો, બડાશ બહુ જણાય છે.” જુમામસીદની “ભવ્ય બાંધણીની મધ્ય-

“માં ઉમા રહી તેના અગણિત મ્હોટા સ્તંભો તથા વિશાળ મ્હોટા ધુમટ
 “તરફ નજર કરીએ છઠ્ઠાએ લ્યારે કોઈ નથી દુનિયામાંજ ગયા હોયએ
 “એમ આપણને લાગેછે. અને વળી એમ વિચાર કરીએ છઠ્ઠાએ કે એક
 “વખત આ જગામાં હજારો ગુરુસાવાળા અને ધમાનતે સાર પ્રાણ આ-
 “પવાને તત્પર એવા મુસલમાનો એક અવાળે એક સમુદાયમાં એક પર-
 “મેશ્વરની એક અંતઃકરણથી પ્રાર્થના કરતા હશે લ્યારે એ દેખાવ કેવળ
 “sublime થઈ જાયછે અને મુસલમાનના બળની આપણા મનમાં મૂર્તિ
 “બંધાયછે.” “હઠીસંગતું દેહેડું પણ ખરેખર જેવા લાયકછે. એમાં આર-
 “સની નાની નાની શિક્ષાઓ ગોઠવવામાં શિલ્પજ્ઞાનનું સાફ જ્ઞાન બતાવ્યું
 “છે અને નાના પ્રકારના રંગનું સામ્ય શુદ્ધ રસિકતાથી કીધુંછે. એ દેહેરાની
 “સાથે બંગલો અથવા મ્હોલ બાંધ્યોછે તે તો દેશી અને અગ્રેજી શૈલીનો
 “ખરાબ ખીચડોછે.” દેહેરા ઉપરનો અશુદ્ધ સંસ્કૃત લેખ જોઈ નવલરામને
 “તિરસ્કાર અને “અફસોસ” ઉપજે, કે ધમારત ઉપર લાખો રૂપિયા ખર્ચ-
 “નાર ધણીને આટલો લેખ શુદ્ધ રચાવવા જેટલા પદસા કોઈ વિદ્વાનને
 “આપવાનું સુઝ્યું નહી. “માંડવીની પોળમાં તો ગંદકીનો પાર નથી”.

સુરતના રા. મધુવચ્ચરામ બલવચ્ચરામ (જેઓ હાલ મુનસફ છે) તેમની
 સાથે નવલરામને મિત્રતા તથા પત્રવ્યવહાર હતાં, આ વખતે નીકળતા સુ
 રતના “વિદ્યાવિલાસ” ચોપાનિયામાં તેમનો હાથ હતો. તે સંબંધી તેમને
 લખતાં સર્વ ચોપાનિયાં બાબત નવલરામ “એક સામાન્ય સૂચના” લખેછે
 કે “જે વિચાર આપો તે વિશે પ્રથમ ખુબ વિચાર કરવો, અને ચાલતી
 “બાબતો જેમકે, ગ્રંથવિવેચન, સુધારાના પ્રસંગો ઇત્યાદિ વિષે તો બહુજ
 “સાવચેતી રાખવી અને કોઈના કહેવાથી અથવા પોતાના મનના ઉછાળાથી
 “સત્યતાનો ભાગ અજાણતાં પણ ન થઈ જાય તેને માટે નિરંતર દિલમાં
 “ખટકો રાખવો. વિદ્યાવિલાસની સતેજ ઉન્નતતા ઉપર ડાંડિયા જેવી લેશ
 “માત્ર પણ કાળાશનો અંશ પડવા દેવો નહીં.” “ગુજરાત મિત્રની હકીકત
 “સાંભળી હું બહુજ દીલગીર થયો છું. જો હું બીજા અભ્યાસમાં ન લાગ્યો
 “હત તો આટલે દૂરથી પણ એ લખવાનું માથે લેત, અને ગુજરાત મિત્રને
 “મરવા ન દેત. તમે જાણોછો કે મેં પેહેલાં ચક્રાવ્યુ હતું લ્યારે મને કાંઈ
 “પણ ફાયદો ન હતો, અથવા દીનશા સાથે ખાનગી દોસ્તી પણ એટલી
 “ન હતી. ફક્ત એ પત્રના નામને માટે. હવે તો લાચાર” ગુજરાત-

મિત્ર અને ચંદ્રોદય, મુંબાઈનો ડાંડિયો, અને અમદાવાદનાં વતમાનપત્રોમાં આ વખતે કેટલુંક પક્ષાપક્ષીનું લખાણ ચાલતું હતું, કેટલાક લોકને કંઈ કંઈ રાગદ્વેષથી ગાળો પણ દેવામાં આવતી હતી, અને નવલરામનું મિત્ર-મંડળ તેમ જીજ્ઞા કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ઉપર આ ગાળો વર્ષતી હતી, તે સર્વ વીશે લખતાં નવલરામ, મધુવચરામને લખેછે કે, “ચંદ્રોદયના ગુજરાતી આર્ટીકલ અંગ્રેજીથી વિરૂદ્ધ છે,” “ઉપજ્ઞા વર્ગોમાં ગુજરાતી લખાણ ચંચાલું નથી અને તેની અસર તો કંઈજ થતી નથી,” “દીનશાની માંદગીથી એણે જે fiendish joy ખતાવી છે તે બહુજ ધિક્કારવા લાયક છે,” “દીનશાની ખોટ પૂરી પડતી નથી એમ તમારે સાફ કમ્બુલ કરવું, તેથી તમે દીનગીર છો, ગુજરાત મિત્રને નુકસાન થાય છે ઇત્યાદિ અને પછી તમે તમારી ફરજ યથાશક્તિ બજાવો છો એ વાત વિવેકથી લખવી એ લખતાં આકળા થતા નહીં, નહીં તો તમે એના જેવાજ ઠરશો,” “જે લખો તે સકારણ, ગંભીર, રસીકું લખજો. પક્ષપાતનો વિચાર મનમાં આ વગા દેવો નહીં એટલે સકારણ તો સેહેજ લખાશે,” “જુરસાને હઠમાં રાખજો,” ખરેખર કહિયે તો ચંદ્રોદય ગણકારવા લાયક નથી,” “માફ નામ એમાં કોઈ કારણથી પણ લાવતા નહીં—ચંદ્રોદયના સામો મારો “અચાવ કરવો એજ હું મોટું અપમાન સમજું છું,” “જે લખો તે બે ચાર “દિવસ શાંત યઈ પછી તપાસીને છપાવવા આપજો,” ઇત્યાદિ. અમદાવાદ, સુરત, મુંબાઈ, અને અન્યત્ર આજ પણ ગુજરાતી પત્રોછેતેના તંત્રિયો તેમ વાંચનારાઓને આ સર્વ વાક્યો હજી પણ ઉપયોગી થશે. વર્તમાનપત્રોના ધર્મ પવિત્રજે, તેમની સ્વતંત્રતા આ દેશમાં સારીજે, અને એ સ્વતંત્રતા એ પવિત્ર ધર્મને હિંદુશીજ વપરાતી જોઈએ, અને તેમ ન થાય તો જે તરવાર રક્ષણ અર્થેજે તે ખુન કરવામાં વાપરવા જેવું થાયજે. આ સર્વ ખોલતું ઘણું સુલભજે, પણ તે સમજવું કઠણજે, અને તે પ્રમાણે વર્તવું હજી વધારે કઠણજે. કેવળ વિદ્વાતથીજ આ ગુણ આવતા નથી, પણ વિદ્વાતા સાથે અનુભવ અને સાત્વિક વૃત્તિ આ ગુણને આવશ્યકજે અને તે કેમ રાખવી તે જાણવા ઇચ્છનારને નવલરામનાં વાક્યો દિગ્દર્શન કરાવશે. શાળાપત્રના તંત્રીપણાનું રાવ સાહેબ મહીપતરામે રાજનામું આપ્યું અને એ પત્ર નવલરામે લીધું તે સંબંધમાં તેમ જીજ્ઞા મિત્રોના સંબંધમાં ગુજરાતી પત્રોમાં તુરં કડવાં જે લખાણ થયલાં તે વાંચીને પણ ન ઉરકેરાતાં

નવલરામે લખેલાં ઉપરનાં વાક્યોમાં એમની સાત્વિક વૃત્તિનું પ્રતિબિम्બ પડેલું છે તે મનહર છે.

ઇ. સ. ૧૯૭૦-૭૬ | આ વર્ષમાં અથવા ૧૯૭૧ માં “બટનું બોપાળું” મુંબાઇની કોઇ પારસી નાટકમંડળીએ બજાવેલું જણાય છે. મુંબાઇની તરફથી નાટકની ભાષા પારસીએ સમજે એવી સૂચનાઓ કરવામાં આવી હતી અને તે અમલમાં પણ આણી હતી. નાટકનાં પાત્રોના ચિત્ર કોઇ બંગાળી ચિત્રકાર પાસે ફરજિયાત જણાય છે. આ ચિત્રોનું ખર્ચ તથા તે ઉપરાંત પણ કંઈક રકમ નવલરામને મળી હતી. આ સર્વ વાત મુંબાઇના પ્રસિદ્ધ શેઠ સોરાયજી શાપુરજી બંગાલી મારફત થઇ હતી. વીરમતી નાટક પણ કેટલીક શાળાઓમાં ધનામમાં અપાતું હતું. આણી પાસથી કાયદાનો અભ્યાસ પણ વધતો હતો અને પાછળથી એક વખત નવલરામ મુનસફની પરીક્ષામાં પણ જઇ આવ્યા જણાય છે, પણ નપાસ થયાથી એ વાત મુકી દીધી અને તેથીજ શાળાપત્રનું બાગ્ય ઉઘડ્યું જણાય છે.

એક વિદ્વાન મિત્રને આ સમયમાં નવલરામ લખે છે કે—“વાંચી હું ‘ખુશ થયો છું. તે તમારી લેખનશક્તિ ઉપરથી નહીં, પણ તમારા મન ઉપર કુસંગથી નાર્સિકતાનું આછું આવરણ આવી રહ્યું છે તેને બેદીને ઈશ્વરના નિરંજન’ રૂપની કાંઈ પણ ઝાંખી કરવા લાગ્યા છે. તેથી હજી તમે બધું ‘સમજીને અથવા માનીને લખ્યું છે એમ તો હું ધારતો નથી, તોપણ બાળક બહુવાની રમત કરે તે પણ સંતોષકારક જ છે. પ્રસંગરૂપી સાંકળ ‘એ વાક્યની સત્યતા નૈયાયિક રીતે જો સમજતા હો અને તેનું પૂરેપૂરું ‘તમારા મનમાં ચિત્ર પડતું હોય, તો બ્રહ્મજ્ઞાનને પહેલે પગથિયે ચઢ્યા ‘એમ જણવું. મારો Fatalism (પ્રારબ્ધવાદ) નિર્બંધ કાંઈ નથી પણ એ ‘વાક્ય, ઉપર એક બાળ્ય છે.”

સંસારસુધારાની વાતોમાં પણ આ કાળે નવલરામ ગુંથાયા હતા. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર ડાકતર ખુશર તરફથી તેમને પુછવામાં આવ્યું “કે વીસનગરની એક સ્ત્રી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં બહુવા ઇચ્છે છે તેનો શો બંદોબસ્ત કરી શકશે?” આખરે શો બંદોબસ્ત થયો તે જણાતું નથી. વળી એક સુધારાના સાથી મિત્રને આશ્રયે કોઇ ઉચ્ચ વર્ણની વિધવા પુનર્વિવાહ કરવા ઇચ્છતી હતી તેને વાસ્તે કોઇ ખર્ચનાર તેજ વર્ણનો નવલરામને જડી આવ્યો હતો. પણ આ પરણનારે એક એવી સરત કરવા માગી કે

“એ સ્ત્રીની એક ડાકતર પાસે તપાસ કરાવવામાં આવશે અને જો એને
 “કાંઈ ગર્ભ નથી એમ સાબિત થશે તો લગ્ન કરવામાં કાંઈ વાતને
 “વાધો લેવામાં નહીં આવે.” આ સરતની બાબતમાં વળી લખે છે કે
 “એ સરત તમને વિવશણ લાગશે અને નિર્દોષ અજાણે ગમે તેટલી
 “અપમાનકારક છે, તોપણ દેશકાળ જોતાં હઠાપણ ભરેલી નથી એમ તો
 “ન કહેવાય, હાલ કાં પુનર્વિવાહ કે પ્રથમ વિવાહ શુદ્ધ એમથીજ થવાના
 “એ તો અશક્યજ છે સારે જો એક પુરૂષ સ્ત્રી ઉપર પૂરો ભરોસો ન
 “રાખતાં કેટલીએક તપાસ કરવા ઇચ્છે તો તેટલાજ માટે તેને તુચ્છકારી
 કહાડવો ન જોઈએ.” આનું પરિણામ જે થયું હોય તે ખરું-કારણ ખાન-
 ગી વાતે. માં લોકને કાંઈ સંબંધ નથી—પણ સુધારામાં ધપવાને પ્રસ-
 ને પણ આશો કંઈક શાંત અંકુશ રહે તે સુધારાવાળાઓએ અનુકરણ
 કરવા જોઈ વાત છે.

સુરતમાં આત્મમંથનકાળમાં જે જે ચિત્ર વિચિત્ર તરંગ ઉઠતા હતા
 તે સહ અમદાવાદ આવ્યા પછી નવલરામ ભુલીજ જાય છે અને તે આપણે
 જ જોઈએ છીએ એમ નથી પણ નવલરામને પોતાને પણ સુજે છે. ૧૮૭૩
 ના મે માસમાં તેઓ લખે છે કે “ધણાજ લાંબા વખત પછી આ ચોપડી
 “હાથમાં લીધી છે. એ વખતમાં ધણા તરંગ ઉઠ્યા હતા ખરા, પણ નાંધી
 “રાખવાનો વિચાર મનમાંથી દૂરજ જતો રહ્યો હતો, તોપણ સુરત કરતાં
 “અહિંયાં થોડા તરંગ ઉઠે છે એ વાત તો ખરી. તેનાં કારણ: ૧ કેક
 “થોડી અને કૃત્રિમિતજ કરવામાં આવે છે”—આ કેક તે ભાંગતી હતી
 “૨. મિત્ર મંડળમાં રહેવાનું વધારે થવાથી એકાંત વિચાર કરવાનો વખત
 “થોડો મળે છે. ૩. જે મિત્રો મળે છે તે તરંગને ઉત્તેજન આપે એવા નથી.
 “૪ વખતે અવકાશ મળ્યે તરંગ ઉઠે છે તેને નાંધી રાખવાનો અવકાશ
 “મળતો નથી.” હવે તો તરંગ પહેલાના તરંગથી જુદા માલમ પડે છે—હવેના
 તરંગ તો “ખરું કહિયે તો તરંગ નથી, પણ Sober બુદ્ધિની નોટ છે”
 હુંકામાં આત્મમંથનકાળ વીતી ગયો, કેવળ વિચારની ઋતુ ઉતરી અને
 આચાર-વિચારની ઋતુ બેઠી. હવે તો “ગૂર્જરઅંબડાર” એ નામનું
 ત્રેમાસિક પુસ્તક ફહાડવાની તજવીજ આવે છે, પ્રેમાનંદ અને સામળની
 કવિતા મેળવી છે, અને વર્તારો ફહાડ્યો છે કે સંવત ૧૭૦૦ પછી લખનારા
 કવિઓમાં, તુળશીલાસ, જગજીવન સંન્યાસી, જીવરામજી, કાળિદાસ, પ્રીત-

મદાસ, હીમો, રેવાશંકર, નિષ્કુજાનંદ, મુક્તાનંદ, નરભેરામ, કેશવ, રઘુના-
થદાસ, લક્ષ્મીરામ, દીપવિજય, અને વીરવિજયછે. તરંગો છેક શાંત થયા
નથી—તરંગકાળ સાંભરતાં તરંગ પાછા જરીક ઉઠેછે, લાલિત્યલહરી લખ
વાનો વિચાર થાયછે, અને તેની વાર્તાની યોજનામાં યોજનાઓ કરેછે કે
એ દેશિયોમાં લખવું; એમાં એક આખો સર્ગ સ્ત્રિયા રાજ્યના દામર
દેશનો આણવો અને તેમાં પ્રેમશાસ્ત્રના વિવાદ અને ચૂકાદા થાય તથા
લાલિત્યલહરીની પૂજા થાય; વળી ખીજ સર્ગોમાં ગોપોત્સવ અને ગાંધર્વ
દેશનો વસંતોત્સવ આણવો, Love ને ઠેકાણે Calculating Mind થતું
ખતાવવું, “ઉપાધિ-વૈદ્ય અને “વ્યાધિ-વૈદ્ય” એ બે પાત્ર આણવાં, અને
મિત્રકળા, Fancy Ball, ભરતની કળા, વગેરે આણવું,—આખરે કલમ
અટકેછે ને તરંગ કેવળ શાંત થાયછે.

ગરખીઓના વર્ગ પાડવાની નવલરામે સુરતમાં યોજના કરી હતી
તેનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત ૧૮૭૩માં ગોઠવે છે; પણ તેનાં ધોરણ ખતાવ્યાં નથી;
જેમકે:—

“રિસાયાં રસિક સંગાયે રાધા” —એ ચારહસ્તિનીબંધ ગણી છે.
અને, “મહિયારી નણિ ચાલી મહિ વૈયવા” —એ છહસ્તિનીબંધ ગણી
છે. આ વિચિત્ર કદવના ઉપર વાર્તિકની જેમ જરૂર નથી એ ખરું છે તેમ-
જ એ કદવનાના કર્તાનું મગજ જોવામાં નિરર્થક નથી એ પણ ખરું છે.

નવલરામના મંથનકાળને ઠેકાણે શાંત-કાળ થયો તેનાં કારણ એ-
મણે આપ્યાંછે તે આપણે જોયાં. પણ એ સંકાંતિનો અર્થ એવો નથી કે ઉ-
દ્યોગ અને ચંચળતાં એમના મગજને ખાલી કરી ગયાં અને પાછળ શૂન્ય
આગસ અને જડતાને સુઝી ગયાં. એ મગજ તો સુરતમાં મંથનકાળમાં
જેટલું કામ કરતું હતું તેટલુંજ અમદાવાદમાં કરતું હતું—એટલુંજ સવેગ
અને સતેજ હતું. ફેર માત્ર એટલો થયો કે ઉછાળાને ઠેકાણે ઠરેલપણું
દેખાવા લાગ્યું અને નોટખુકામાં અનેક જન્મના તરંગોના અધુરા ગર્ભપાત-
ને ઠેકાણે શાળાપત્રની કુખથી અનેક સંપૂર્ણ અવધવાળાં છવતાં બાળકો
જન્મવા લાગ્યાં. તે શીવાય એમનું કેટલુંક લખાણ પુરેપુરું થયેલું છતાં
એમણે છપાવ્યું નથી પણ કંઈક ઉપદ્રોગી હોવાને લીધે નવલગ્રંથાવલિના
જુદા જુદા ભાગોમાં મુક્યું છે.

મેધદ્વતનું ભાષાંતર, બાળવ્રગ્નચત્રીશીની ગરબીઓ, પુરાણસાર, માલતીમાધવ વગેરે સંસ્કૃત નાટ્યોનો સાર, નરસિંહ મહેતાના મામેરાની સ્તીક આવૃત્તિ અને તેમાં પ્રેમાનંદ કવિ ઉપર તેમ માલતીમાધવ ઉપર લખેલું વિવેચન, કેટલાંક ન્હાનાં મ્હોટાં ગુજરાતી પુસ્તકો ઉપરનાં વિવેચન, વગેરે કેટલાક વિષયો નવત્રય થાવડિના પહેલા તથા બે ભાગમાં આવ્યા છે. તે નવત્રયમાંની નિસર્ગશક્તિ (originality), રસિકતા અને રસ-મતા, વાંચવાનો તેમ લખવાનો ઉદ્યોગ, ગ્રંથપરીક્ષક શક્તિની અંધાતી જતી પરિપક્વતા, મનની પૃથક્કરણ શક્તિ વગેરે ગુણોના ઊંચા જતા વૃક્ષનું દર્શન કરાવે છે અને નવત્રયમાંને દેશકાળના સાક્ષરવર્ગને માખરે આણી મુકેછે. મહેતાજીનો ધંધો, શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ, જોડણીના નિયમ, નિ-શાળનો વખત, ભાષાશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયો એ ગ્રંથાવડિના ત્રીજા ભાગમાં આવેલા છે. જે શાસ્ત્ર અને કળા ઉપર નવત્રયમાંની ઉપજીવિદાનો આધાર હતો તેની તેઓ વેઠિયાવાડથી સેવા કરતા ન હતા પણ તેમાં ચિત્ત અને પ્રીત પરાયી, પોતાના શિષ્યો અને ધંધાભાઈઓને કુટુંબવત ગણી, માણસ પોતાના કુટુંબનાં સુખ દુઃખ જાણી તેની વર્તમાન અને ભવિષ્ય દશા સુધારવા મથે તેવી રીતે પ્રેમથી પ્રયત્ન કરી, નવત્રયમાં આ ત્રીજા ભાગના વિષયો લખ્યા છે અને પોતાના ઇચ્છેજ ન જાણેલા અન્ધુઓને ઇ-ચ્છેજ ધોરણોના મંદિરમાં ભોમિયા કરવાને ઉત્સાહથી ખુશ્ખોશ થઈને તેઓ ફરી વળ્યાછે. ગુજરાત શાળાપત્રના મુખપૃષ્ઠ ઉપર ઘણાંક વર્ષ થયાં આપણે એકનો એક દોહરો જોયાં કરીએ છીએ કે

“મજતાજી, બહુ મોટું તુજ નામ તેમ છે કામ,

કર ખંતે મન ક્ષેત્રની ખરી ખેતિ ધરી હામ”

તે કંઈ લખતું જોઈએ મારેજ લખ્યો છે એમ નથી પણ મહેતાજીઓ ઉપર એમના ખરા અન્ધુભાવનો ઉછાળો છે, એમના મહેતાજીઓ અને શિષ્યો તે જાણેછે અને તેના બદલામાં તેમના ઉપર એવાજ પ્રેમનો પ્રતિધ્વનિ કરે છે, અને તેમનું અનુકરણ પણ કરેછે. ગુજરાતના કેળવણી ખાતામાં ધ-ણ્યાક વિદ્વાનો નોકરી કરેછે, તેમાં કેટલાક પોતાની વિદ્વતા વધારવાના ખંતી છે, કેટલાક શિષ્યોની વિદ્વતા વધારવાના ખંતી છે, કેટલાક એ બે અથવા એક વાતમાં ઉદ્યોગી પણ છે, અને કેટલાક માત્ર “પ્રોમોશન” મેળવવા નાજ ખંતી છે. પણ ઉદ્યોગમાં રાવસાહેબ મહીમતસમને, વિદ્વતામાં મિ.

ગીમીને, અને ઉદ્યોગ તથા વિદ્યતામાં તેમજ નિશાળના દરેક વિદ્યાર્થી આ-
ગળ પોતે પ્રત્યક્ષ રહેતા હોય તેમ આખી નિશાળના વિદ્યાર્થીમાત્રને
શીખવવાની અને વશ રાખવાની કળામાં રા. અંબાલાલ સાક્ષરલાલને,
જુદા સમિયે તો બાકી રહેલા સર્વ શિક્ષકોના કરતાં ઉદ્યોગ તથા ખત તેમ
શિષ્યેની પ્રીતિમાં નવલરામ ચહોછે એમ ઘણું ઠેકાણેથી સંભળાયું છે અને
તે સાંભળનાર શિક્ષકોએ તે વાતની ના નથી પાડી. મેદાન તથા અરણ્યો,
તામ્રપટ, કોકેશ્યન જાત, મેઘધનુષ્ય, જળસ્થંભ વગેરે ભાતભાતના અનેક
વિષયો નવલઅંબાલાલના ચોથા ભાગમાં છે; તે તેમ એમનો વ્યુત્પત્તિપાઠ
આ સંગ્રહમાં નથી પણ જુદો છપાય છે તે લખાવનાર દેવી પણ રહેતાછ-
એ અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપરની એમની પ્રીતિજ છે એની, એમને જાણના-
રામાંથી કાણ ના કહેશે ?

ઉપરના સર્વ વિષયો ૧૮૭૦-૭૬માં અમદાવાદમાં લખેલા છે. કા-
લેજમાં શીખવવામાં વખત જાય, ઘેર કાયદાના અભ્યાસમાં વખત જાય, અ-
ને તે શીયાય કુટુંબજનમાં કાળ જાય—અને વચનારે બુદ્ધ્યે ચુક્યે
એમ ન જાણી જોસું કે નવલરામને આ જંગલ નહેતી—એ સર્વ વખત-
માંથી, કરકસર કરી, વખત ફાડી આ વિષયો અને બીજા પણ કેટલાક
લેખ લખાયા છે.

અમદાવાદમાં રહી જે જે પ્રસિદ્ધ લખાણ કયું તેનાથી નવલરામની
સાક્ષર કીર્તિ બંધાઇ ચુકી અને એમના મનના પ્રવાહની દિશા પણ નક્કી
થઇ ચુકી. ગ્રંથકારનો ધંધો જુદો પાડવાની એમને સુરતમાંથી હોંસ હતી
તે શાળાપત્રે પુરી પાડ્યા જેવું કયું. સુરતમાંના આત્મમંથનકાળનું વલોણું
બંધ થતાં તે ઉપર માખણની તર અમદાવાદમાં બંધાઇ. સુરતમાંની અપ-
કવ દશામાં લખાયેલાં જે નાટકોને ઠેકાણે હવે આપણા હાથમાં જુદી જા-
તની વસ્તુ આવે છે. માલતી—માધવ અને ઉત્તર રામચરિત્ર વગેરેના સા-
રમાં માત્ર સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ પાઠ છે, તે કર્તાએ છપાવ્યા નથી,
અને નવલઅંબાલાલમાં છપાવ્યા છે તે માત્ર સંસ્કૃત ન જાણનાર વર્ગના લા-
બને મારેજ. માલતી—માધવનું વિવેચન એ પણ એક અભ્યાસ—પાઠજ
છે. મહા કવિના નામથી અંગ્રાજ ન જતાં પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર બાંધવા-
નો સ્વસ્થ પ્રયત્ન આમાં છે, અને તેની સાથે સંસ્કૃત બાપાનું તેમ આ સ-
મર્થ કવિનું સૂક્ષ્મ તારતમ્ય ઓળખવા જેટલી સમર્થતા આ ઉમતા પરી-
ક્ષમાં આવી નથી, એ પણ આ નાટકનો સાર તેમ વિવેચન વાંચવાથી

સ્પષ્ટ થાય છે. પણ જે સમર્થતા ભવમૂર્તિના કાચને સમજતાં જોઇએ છિયે એટલી ગુજરાતી ગ્રંથો પરીખતાં જોઇતી નથી, અને તેથીજ અમદાવાદમાં લખી છપાવેલાં વિવેચનો ઉપયોગી છે. એ વિવેચનોમાં નવલરામની વિવેકશક્તિ ધરાય છે અને કસાય છે. લઘુસિદ્ધાંતકૌમુદીના ભાષાંતરનું વિવેચન અપરિચિત વિષયમાં હ્રદાયપણાથી લખાયેલાં કથા શીવાય તેનું ઉપયોગીપણું ખતાવીજ સંતોષ માનવામાં છે અને આથી વિવેચનકાર પોતાનો ધર્મ યોગ્ય રીતે બજાવે છે તે જ્ઞાત સમજાવા વિના કેટલાકથી સમજાય એવી નથી. ગ્રંથપરીક્ષકના હાથમાં નવો ગ્રંથ આવ્યો અને તે ઉપયોગી હોય છતાં તેની નોંધ થતી વિસ્તારથી ન લેવાય તો એ એક અધર્મ છે, તેમ એવા ગ્રંથનો વિષય અપરિચિત છતાં પરિચિત હોય એવું ડોળ ધાલવાથી કુપરીક્ષા થાય છે. આથીજ કૌમુદીભાષાંતરનું વિવેચન કૃતકૃલ છે. મી. ક્રામજીએ સંગ્રહીલી ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તાઓના વિવેચનમાં એક બીજી જાતનો વિવેક છે. એ વાર્તાઓના અસલ ગુણ હોય તપાસવાથી એ ગ્રંથની પરીક્ષા થતી નથી, કારણ એ ગ્રંથમાં તો પારકા તેજનાં પ્રતિબિમ્બ છે અને અસલ તેજ કરતાં પ્રતિબિમ્બ ઉપરજ વિવેચન થટે છે, માટે આ વિવેચન જોઇએ તેટલુંજ છે. હરિશ્ચંદ્ર નાટક અને નર્મકોપનાં વિવેચન અપૂર્ણ છે, તેમાં વિવેચક ભાગ લખાયોજ નથી, પણ કેટલીક ચર્ચા યોગ્ય ચર્ચા છે, અને એવી ચર્ચાઓ પણ વિવેચનની તૈયારીનું એક અંગ છે. પુસ્તકપરીક્ષકનું ખરેખરું કામ તો એ છે કે એક તો નવીન અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારમાં યોગ્યતા હોય તો તે દર્શાવી આપી પ્રગટ કરી એ ગ્રંથકારનો હાથ જાલી સાક્ષરવર્ગ આગળ અને પ્રસિદ્ધ કરે, અને બીજું પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથકારના ગુણનું પૃથક્કરણ કરી વાંચનારાઓ આગળ એ ગુણો પારદર્શક કરી મુકવા. આમાંનું પ્રથમ કામ “રામાત્મનિરૂપણના” વિવેચનવડે કર્યું છે, અને બીજું કામ “પ્રેમાર્નવ” અને એના “માત્રાની” પરીક્ષામાં કર્યું છે. ટુંકામાં ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનો વિચાર કરી જે જુદા જુદા વિવેકથી તેની પરીક્ષા કરવી જોઇએ તે વિવેકના પટ અમદાવાદમાં નવલરામ ઉપર સ્પષ્ટ જોઈ દેખાય છે. ઈરેલપણા શીવાય આ પરિણામ નથી થતું.

આ વખતનાં જાત લખાણોમાં મુખ્ય મેઘદૂતનું ભાષાંતર અને બાળકમજરી છે. ઉભય કવિતામાં છે. જેમ પહેલી બીજી ચોપડીઓમાં

ખાળકાને ઉદેશી ભાષા લખીએ તેમ ખત્રીશીની ગરખીઓ પણ દેશકાળને ઉદેશી, ટોળટીખત્ર કરી, મર્મ, નર્મ વાક્યે બોલી—ઉપદેશક પ્રયોજનથી લખીએ. ઘણાકને તે ગમીએ; ઘણાકને તેથી કંટાળો પણ આવ્યોએ. આ મતભેદનું કારણ લખાણની યોગ્યતા કરતાં વિષય વધારે; જુના નડા આચારવિચારના પક્ષમાં જાણ્યે અજાણ્યે પડેલાં મન પક્ષ પ્રમાણે તૃપ્તિ અતૃપ્તિ માનેએ. વાંચનારનો દોષ ક્યાં કહાડિયે? આ અંચનો દેશકાળાનુસાર ક્ષણિક ઉદેશ લુલી, એ કાવ્યનું પ્રયોજન નૈમિત્તિક નહી પણ નિત્ય હોય એમ ગણી, આવા લેખોમાં અને એક તિવસે લખાયલાં તે બીજે દિવસે ઉચ્છિદ્ર થવા નિર્મલાં વર્તમાનપત્રોમાં બહુ ભેદ નથી તે લક્ષમાં ન લાવી, નવલરામે પોતેજ એ પુસ્તકની પરીક્ષામાં ભુત્ર કરીએ તે એમણે રાજકોટમાં લખેલા “સુભોધચિંતામણિના વિવેચન” ની વાત કરતાં આપણે જોઈશું. ખત્રીશી પોતાના ઉદેશ પ્રમાણે યોગ્યએ, પણ સાક્ષર ગણનાનો ઉદેશ કંઈ એમાં છેજ નહી. સાક્ષર ઉદેશ તો મેઘદૂતના ભાષાંતરમાં છે, ભાષાંતર કરવાની કળા વીથે નવલરામે ટેકેકે ટેકાણે લખેલુંએ, તે ઘણે અથે યોગ્યએ, અને મેઘદૂતનું ભાષાંતર પણ જમે ઉધાર કરતાં ચઢડતી પંક્તિનું નીકળેએ. કાળિદાસની રસસતા સમન્વયા શીવાય એનો રસ ગુજરાતીમાં આણવો કંઈએ; કવિનું ભાષાંતર કરનારમાં કવિત્વ જોઈએ છિયે; સંસ્કૃત કપડાં ફેલાડી ગુજરાતી પહેરાવ્યાથી ભાષાંતર થતું નથી, પણ કાળિદાસ પોતે ગુજરાતી હોત અને એમણે પોતેજ મેઘદૂત ગુજરાતીમાં લખ્યું હોત તો કેવું લખ તએનો વિચાર કરીતેવુંજ કાંઈ સફળ લખે તો તેજ ભાષાંતરમાં અસલ અંચની યોગ્યતા આવે અને એનુંજ નામ ભાષાંતર. ભાષાંતર કરો, અથવા ભટના ભોપાળા જેવું રૂપાંતર (adaptation) કરો, અથવા વાલ્મીકિના રામાયણ જેવા મહાપ્રસાદના કંઈક ફેણ નવા કવિઓનાં રામાયણ જેવાં રામાયણમાં આણી પ્રાકૃત લોકને અખાડો:—તે સર્વેમાં મૂળ લેએનો આત્મા તો આવવોજ જોઈએ, જુદી વાણીમાં. જુદા દેશમાં, જુદા કાળમાં, જુદા વ્યવહારમાં, અને જુદા રંગોમાં ને પ્રસંગોમાં પડેલું મૂળ અિમ્યનું પ્રતિઅિમ્ય સ્વભાવે એજ હોતું જોઈએ. મુક્તિદેશનવાળી મડો ભગવાં લુગડાં પહેરવાથી હાંદવાણી નથી થતી. તેમનાં શરીર બદલાતાં નથી અને અંતર્નાં ગુણો પણ એવા ને એવાજ રહે છે. સૌથી ભાષાંતરકાર વગેરેનું કામ ઘણું સૂક્ષ્મ અને વિકટ છે. મ્હોટા મ્હોટાઓ

એમાં ગોથાં ખાયછે, તો ન્હાના ન્હાનાની તો વાતજ શી? એક ગુજરાતી અંથકારે બીજી ભાષામાંથી રામચરિત્ર ઉતાર્યુંછે, ધણો શ્રમ લીધોછે, ધણી સંભાળ રાખીછે, લક્ષમણવિયોગથી રામચંદ્રને રોવડાવતાં કરુણ-રસની સીમા આણવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને રામચંદ્ર પાસે રોતાં રોતાં ગવડાવ્યું છે કે :

“સીતા સરખી સહસ્રજ મળશે નિર્મળ રૂડી નાર,
વીર લાયક વીર દુર્લભ મળવો સહગુણ સિંધુ સાર.

માના જ્યાં લક્ષમણ જાગેરે!”

એ વાંચી, ભાઈ અને સ્ત્રીને એક ત્રાજવે જોખવાં એ એક ચુક, સ્ત્રીની નિન્દાથી ભાઈની સ્તુતિ કરવી એ બીજી ચુક, બેના બજાર ભાવ તપાસવો અને ભાઈ બીજને ન મળે ને સાસુની બાધ સ્ત્રી મળે મળે “માનો જાયો” ભાઈ વધારે ગણવો એ ચોથી અને વધારે આશ્ચર્ય ચુક, તે કરવાની પ્રકૃતિવાળા આ રામચંદ્ર વાલ્મીકિવાળા નથી પણ એ કાવ્ય લખનાર ગુજરાતી કવિની નાતના છે એવો ખ્યાલ થાય છે. પ્રેમાનંદ સરખો પણ ભુલ કરેછે અને વનવાસ જતી વખત અને બાળકને મોસાળ મોકલતી વખત દુઃખિયારી દમયંતી પાસે એનાં બાળકને કહેવડાવેછે કે “સહેજે મામા મામીની ગાળ!”—જાણે કે આતુર્વેદી બ્રીહલ્લોમાં મામા મા-મી ગાળો દે એટલે દમયંતીના ભાઈ-ભોજાઈ પણ એવાંજ હોય! મેઘદૂત-ના યક્ષને અથવા કવિને નવલરામે પણ પોતાના મતનો પ્રારબ્ધવા-દી વેદાંતી બનાવી દીધો છે, અને મેઘદૂતના છેલ્લા ભાગમાં ઉમેરો કરી લખે છે કે,

“અકળ કળા અવિનાશિનીરે અકૂલથી ન કળાય !

“અણુધાર્યુ આપોવું યાયે, ધાર્યુ અધવય જાય !

“જય સચ્ચિદાનંદા !”

મેઘદૂતના નાયકને કે કવિને સચ્ચિદાનંદનો ભક્ત સાંભળી આપણે ખુશ થઈયું! આવી ભુલો ન કરવા બાબત નવલરામે પોતેજ કેટલેક પ્રસંગે કહેલુંછે, આ ભાગ સુધારી શક્યા નથી, અને કદાચિત જુલ્યા હોત તે સુધારત પણ ભાષાંતરકારને આવી મુશ્કેલિયોછે તે મેઘદૂતના ભાષાંતરમાં પણ પ્રસંગે દેખાય છે અને મુશ્કેલિયો દૂર કરવાની મુશ્કેલી ભાષાંતરકારો-જ સમજશે. છતાં નવા યોજેલા “મેઘદૂતમાં” લખેલું, અને એટલું સરમ,

અસહનો ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ રસ જાળવવા સ્પષ્ટ અને યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતું, અને ગુજરાતીને અનુકૂળ થતું, મેઘદૂતનું ભાષાંતર મૂળ ગ્રંથના પરિચિત વાંચનારને મૂળ ગ્રંથનું ભાન કરાવે છે, અને એથીજ કાદમ્બરીના ભાષાંતર અને રા. રણછોડભાઈએ કરેલાં ભાષાંતરો પેટે આ ભાષાંતર પણ આપણા ભાષાંતરકારોને અનુકરણીય છે. આ ભાષાંતરનો ધણોક ભાગ આનંદથી વાંચી જવાય એવો છે. જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ કલમ કસાતી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે અને કાળિદાસની છાયા ભાષાંતરપર કંઈક ઘટ થવા માંડે છે. ભાષાંતરમાં શબ્દાર્થની શુદ્ધતા કરતાં આ છાયાની શુદ્ધતા વધારે ઉપયોગી છે.

અમદાવાદમાં આવ્યા પછી સુરતવાળા કેટલાક વિચાર ખદલાયા જણાય છે. સુરતમાં પ્રેમાનંદ કરતાં નર્મદ રસમાં મ્હડિયાતો લાગતો હતો; અમદાવાદમાં લખેલા પ્રેમાનંદપરના વિવેચનમાં નામ દેધને તુલના નથી કરી, પણ એવું તો લખે છે કે “રસની ખાતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ” પ્રેમાનંદના “પંગડામાં પગ ઘાલે એવો નથી”—“હજી લગી એના જેવી પાત્રતા જાળવી શકે એવો કોઈ ગુજરાતી કવિ થયો નથી.” એક ખાનગી પત્રમાં તો પ્રેમાનંદને ગુજરાતનો હીરો ગણ્યો છે—નર્મદના વિરુદ્ધ કાંઈ લેખ નથી પણ જેને વાસ્તે સુરતમાં ચાટલું માન હતું તેનું કવિત્વ—તેનું કોઈ પણ કાવ્ય સરખું—અમદાવાદમાં સાંભરતું પણ નથી. દલપતરામ હજી એવા મ્હોટા કવિ લાગતા નથી, પણ એ Roguish face વાળો લાગેલો પુરુષ વધારે human લાગતો હોય તેમ તેમનું નામ કાળક્રમે કંઈ વધારે પ્રીતિ અને માન સાથે લેવામાં આવે છે. તોપણ એ કવિ ઉપર પ્રસંગોપાત્ત અને યોગ્ય પણ સખત મસ્કરીતો માર નવલરામ તરફથી પડવામાં વાંધો રહેતો નથી. “જીઓ જનાવર જાત” એ કવિતામાંના જનાવર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ખતાવતાં કવિએ “જન+અવર=જન નહી તે જનાવર” એવી વ્યુત્પત્તિ હુદ્દિપ્રકાશમાં આપી, તે ઉપરથી સવાલ જવાબ થયા અને “જનાવરને સંસ્કૃત કર્યું !” નામનો લાંબો લેખ શાળાપત્રમાં નવલરામે લખ્યો અને તેમાં દયાબાવથી લખે છે કે “અમે જેમને બ્રહ્મા દીક્ષગીર થયા છિયે કે એ કવિને ચાટકો લાગ્યો છે”—“અમે એ કવિને વૃદ્ધ જાણી એમનું સદા માન રાખિયે છિયે, અને એમની વિરુદ્ધ, આ પત્ર અમારા હાથમાં આવ્યું સારથી ન લખવા ઠરાવ કર્યો છે”—“તથાપિ”—છલાદિ.

ઈ. સ. ૧૮૭૭-૧૮૮૮ | આ પ્રમાણે નવલરામનો અમદાવાદ-નિવાસ પુરો થાયછે અને સુરતથી દિવસે દિવસે વધારે દૂર જવાને અને દૂરના અનુભવીજ થવાને સરજોલા હોય તેમ તેઓને રાજકોટ જવાનું ઠરેછે.

• ૧૮૭૬ના ડીસેમ્બરમાં એ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કાલેજના પ્રિન્સિપાલ નીમાયા. ત્યાં પ્રથમ તો એમનો દરમાયો એકસો આળીશ રૂપિયાનો હતો અને તે ધીમે ધીમે વધતાં વધતાં બસે રૂપિયા સુધી વધ્યો. રાજકોટ અંતકાળ સુધી રહ્યા, અને પેન્શન લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે સફળ થતા પહેલાં અંતકાળ આવી પડ્યો. રાજકોટમાં બધાં થઇ ખારેક વર્ષ ગાળ્યાં. એ સમયમાં કંઈક જીવન જાતનો ઇતિહાસ છે. સુરત અને અમદાવાદના અનુભવોનું મિશ્રણ થતાં સ્વભાવ એક પાસથી જેમ વધારે ઠરેલો થાયછે, તેમ વધારે સ્વતંત્રતા ભરેલી કાલેજના ઉપરીની જગ્યામાં પોતાની ઇચ્છા પુરી પાડવાનો ઉત્સાહ સ્વતંત્ર થતાં બીજી પાસથી એમના “કાર્ષ્વપ્રકાશ”નો ઉદય થાયછે. આત્મમંથનકાળમાં ઘણાક તરંગો ઉડી શમી જતા હતા; રાજકોટમાંની ઉત્તરાવસ્થામાં પરિપક્વ ઇચ્છાઓ પુરી પાડવાના પ્રયત્ન થાયછે અથવા પ્રયત્નોનો આરંભ કરવાના માર્ગ શોધાયછે. ગ્રંથો લખવાના માત્ર યુદ્ધાજ ઉઠતા નથી, પણ અનેક લખાણ છપાય છે, કેટલાંક લખાણ આરંભાઇ વધેછે પણ માત્ર સમાપ્ત કરવા જેટલું આયુષ્ય રહેતું નથી, અને કેટલાંક લખાણોનો આરંભ કરવાને પણ આયુષ્ય અવકાશ આપતું નથી. સુરતમાં ખાનગી મિત્રોનોજ પરિચય હતો; અમદાવાદમાં મિત્રમંડળ તેમ જોળખાણ વધ્યું, પણ કાયદાના અભ્યાસે તેમ બીજાં કારણોએ આ વધારો વખત ગુમાવી શકે એમ થવા ન દીધું. કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોના મધ્યમિન્દુ રાજકોટનો પવન જીવી રીતે વાયો, જોળખાણ વધ્યાં, વાતો કરનારા વધ્યા, કાગળ લખનારા અને ઉત્તરની આશા રાખનારાઓ ઘણા થયા, અને નવલરામના ટાઇમ-ટેબલમાં ભીંડાભીંડ થઇ ગઇ. વિદ્યાનો આરંભકાળ સર્વત્ર ઉત્સાહ અને ધામધુમથી ઉભરાય છે; આનો અનુભવ મુંબાઇએ નર્મદારાંકરની તરુણ વયમાં દીઠો છે, અને ઠંડા પાણી જેવા શીતળ અને શાંત ઉત્તર—ગુજરાતમાં પણ એના ગમ પ્રમાણે આ ઉભરો આવી ગયો છે. એ ઉભરો ત્યાં શાંત થયો ત્યારે કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોમાં આવવા માંજો. કાઠિયાવાડના રાજકીય બુદ્ધિ-પ્રવાહમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યા-પ્રવાહ ખરેખરો ભજશે ત્યારે એ એક ખાટા અને બીજા ખારા ક્ષારની મેળવણીથી કંઈક નવોજ “ફ્રુટ સોલ્ટ” જેવો

ઉભરો આવશે અને લાંબુ આયુષ્ય ભોગવશે. રાજકોટમાં હાઈસ્કુલ, ટ્રેનિંગ કાલેજ, અને રાજકુમાર કાલેજ થયાં ત્યારબાદ એ ઉભરાનાં લક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં અને એક રાજપુત્રને પણ “ રોગિન્સન ક્રૂઝો ”નું અનુકરણ કરવાનું સુઝ્યું. નવલરામ રાજકોટ ગયા ત્યારે આ ઉભરો ઉત્પન્ન થવા માંડતો હતો. ટ્રેનિંગ કાલેજના મુખ્ય શિક્ષક, અમદાવાદથી સાથે આણેલા ગુજરાતશાળાપત્રના તંત્રી, અંચકાર, અંચપરીક્ષક, અને ઉત્તમ્મહી નવલરામને આ ઉભરાના છાંટા ન લાગત, તો નવાઈ ગણાત. આ દશકામાંનાં તેમનાં છાપેલાં લખાણની પુરી નોંધ લેતાં આ હવનકથાની મર્યાદા વધી જાય; તેમનાં ન છપાવેલાં લખાણોનું માત્ર સૂચન કરવા જોઈએ અવકાશ છે; તેમના પત્રવ્યવહારમાં માત્ર સંયૂષાતજ યદ્ય શક્ય; અને અત્રે થોડું બોલેલું વાંચનારે વધારે માનવું એવી વિસ્તાપના કરવામાં આવે છે.

નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા અને ચોથા ભાગનો ધણોડ ભાગ આ દશકામાં લખાયેલો છે. ત્રીજા ભાગના વિષયો વાંચ્યેજ સમજાય એવા છે. વ્યાકરણ, શાળાપદ્ધતિ, શિક્ષણપદ્ધતિ, બહુ ગોખણ, પરસ્પરશિક્ષણ, શરીરકેળવણી, ઇલાદિ વિષયોની શાસ્ત્રીય ગ્રંથના કરવાનો પ્રયત્ન આ ભાગમાં છે. તેનાં ધોરણ મ્હોટા બાળમોઘ અક્ષરમાં છે. જેમ ઇંગ્રેજ પુસ્તકોનો આધાર આમાં સ્વીકૃત છે તેમજ દેશી રીતમાંત પણ ભુલી જવામાં નથી આવી. “કાન કરતાં પણ આંખની માર્ફેને બાળકના મનમાં ઉતારવા તર્ફ વધારે લક્ષ રાખવું જોઈએ, ” “જો સજન કરિયે તે સફળ થવી જોઈએ, ” “વાંચવું બણાવવાના કામમાં ઉપયોગી થઈ શકે એ ઉપર સદા લક્ષ રાખવું, ” “વર્ગનું સ્થળ બાળકોની ઇંદ્રિયોને ખ્દાર આકર્ષે એવું ન જોઈએ, ” શિક્ષણ “સારુ સરળ અને રસિક કરવાને કેવાં ઉદાહરણોની જરૂર છે તેની અગાઉથી યોજના કરી મુકવી; ” “શિક્ષકે ભય કરતાં માયાવડે છોકરાંને વશ કરવા વધારે કાળજી રાખવી, ” “કેળવણીનો હેતુ જ્ઞાન આપવા કરતાં પણ મનની સમ્મળી શક્તિઓને વિસ્તાર પમાડવી એ વધારે છે, ” “બધાં છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહીં તેની પળેપળ મનમાં ચીવટ રાખવી” આ અને આવાં અનેક સૂત્રો આ ભાગમાં સમાયેલાં છે અને તેનાં બાળ્ય વાંચીને શિક્ષકોને લાભ થશે તેમાં તો કાંઈ નવાઈ નથી પણ સાધારણ વાંચનાર પણ ખુશી થશે, અનુભવી માળખેને અનેક વિચારો સુઝશે, ધણાંક માંખાપને બોધ મળશે, અને અણસમજી અને અણસમજથી અતિ લાડ

કરનારાં તેમ અન્નપ્રયે કર થનારાં માઆપના હાથમાં પડેલાં સનાથ છતાં અનાથ જેવાં બાળકોનો દુઃખોદ્ધાર કરવામાં સહાયભૂત થયે. ગુજરાતમાં ટ્રેનિંગ કોલેજો છે તેવી મુઆઇમાં નથી એ નવાઇ છે; જીલ્લામાં જેને દ-શ-રૂપિયા ન મળે તેવા માણસો મુઆઇ આવી એથી બમણા ત્રમણા પ-ગારમાં દાખલ થઇ ગયા છે અને શિક્ષણપદ્ધતિના નામથી પણ અન્નપ્રયા છે, અને તેમના હાથમાં આ ઘાડી વસ્તીનાં બાળકો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ધ-સડાય છે—તેવા મહેતાજી થયેલાઓની પાસે તો નવલગ્રંથાવલિના ત્રીજા ભાગના વિષયોમાં પરીક્ષા અપાવવી જોઇએ. આ વિષયોનો એકત્ર થયેલો સમુદાય તેમને અવશ્ય ઉપયોગી થવો જોઇએ, અને તેમને ઉપયોગી કરવા સારુ ભાષા ને વિચારની સરવ્રતા રખાય તેટલી રાખી છે. તેની સાથે નવું એટલું સારુ એ શાસ્ત્રના નવલરામ પાઠક નથી, તેઓ લખે છે કે “હા” “લમાં શીખવવાની રીત એવી થઇ પડી છે કે વર્ગમાં સમગ્રવડું અથવા “શીખવવું થોડું, અને ઘરમાં લેસનને માટે રાખવું ઘણું. સરકાર તરફથી “શીખવવાનાં તથા પરીક્ષા લેવાનાં ધોરણ બાંધવામાં આવ્યાં છે અને તેમાં “એકસ અભ્યાસો કરાવવામાં આવ્યા છે તે કોઇપણ રીતે પૂરા કરવા એ આજે “સઘળા શિક્ષકોનો નેમ હોય છે, અને તે જેમ તેમ કરીને છોડરાઓ પાસે “પૂરા કરાવે છે. દરેક બાંધતું લેસન કરાવી તે ઘેર કરવા આપે છે અને તે “કરી લાવ્યા છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી અથવા તે જોઇ લેવું, એ વર્ગમાં- “ના કામનો મુખ્ય ભાગ થઇ પડે છે.” આથી બાળકોને શું નુકસાન થાય છે તેનો કંઇક હૃદયવેધક ચીતાર આંખ આગળ ખડો કરે છે, અને એ દુઃખ કાપવાના માર્ગ બતાવવા એ આ ભાગના બધા લેખોનો હેતુ છે. બાળકોના આ ઉપાધિ-આધિઓની ચિકિત્સા અને ઔષધઉપચાર—એ નવલગ્રંથા-વલિના ત્રીજા ભાગનો વિષય છે, અને જેને પોતાનાં બાળકોની ચિંતા છે તેણે આ ભાગ અવશ્ય વાંચવો ઘટે છે. જેટલું નવલરામે લખેલું છે તેટલા સાથે અક્ષરેઅક્ષર એકમત થવું ન થવું એ જુદી વાત છે—આવી રીતે એકમત થવાનું જગતના થોડાજ વ્યવહારોમાં બને છે—પણ લાંબા અનુ-ભવથી અનાથ ઉપર અનુકંપાથી ઉદ્વેગ અને યુદ્ધિથી પોતે લખેલા આ વિષયો નવલરામને પ્રિય હતા, એ વિષયો લખવામાં પોતાનું સામર્થ્ય વા-પરતાં અથવા કાળક્ષેપ કરતાં રજ પશ્ચ સંકોચ રાખ્યો નથી, અને ઉપયો-ગમાં પણ આ ભાગ બીજા ભાગો કરતાં ઉતરતો નથી. કારણ બાળકોને

ખીલવવાનું કામ એ મનુષ્ય-વ્યવહારની સર્વ ઉત્તતિનો પાયો છે. ચોથો ભાગ ત્રીજાની સાથે કેવો સંબંધ રાખે છે તે પૂર્વે કહેલું છે. એ ભાગનું વર્ણન કરવા કરતાં વાંચનારને કહેવું કે એ વાંચી જુવો તેજ વધારે અનુકૂળ છે. અમદાવાદમાં આ ભાગ લખતાં જે ધારા ચાલી હતી તેજ રાજકોટમાં પણ અવિચ્છિન્ન ચાલી છે, અને સામાન્ય વર્ગનાં માણસોને જાણુવા લાયક હકીકતો એમાં વધારે ઉભરાઈ છે.

ઉપર લખેલું છે તે પ્રમાણે સુરત કરતાં અમદાવાદનું, અને અમદાવાદ કરતાં રાજકોટનું, લખાણ વધારે ઠરેલ છે. સુરતમાં વાતો ને નાટકોના તરંગ ઉઠતા હતા ને નાટકો લખાયાં; અમદાવાદમાં કવિતાનો શોખ રહ્યો, શૃંગારપ્રધાન કાવ્યનું ભાષાંતર રચાયું, અને બાળવ્રતમાં સુધારો કરવાની ગરજીઓ લખાઈ તેમાં વધુભે કન્નેડાનો ગરબો લખ્યો છે તેના રસનું અનુકરણ થયું. કાઠિયાવાડનો વા વાયો તેની સાથે આ રસ અને આ કવિતાઓ ગુપ્ત ગંગાના જેવી અદૃશ્ય થઈ ગઈ—તેના પરની પ્રીતિ ન ગઈ પણ તેનો પ્રવાહ બંધ થઈ ગયો. ૧૮૭૭માં—રાજકોટ આવ્યા કે તરત બાળગરબાવળી લખી છે પણ તેનું પ્રયોજન તેમ તેની રચના કેવળ શાળોપયોગી છે—જે કે એમાં કર્તાના મનના ઉઝાળા તો ઢાંક્યા રહ્યા નથી. પણ આ પછી કાવ્ય-ગર્જના શાંત થઈ ગઈ, અને વ્યવહારસિક લોકના દેશમાં માત્ર ગદ્યવાણી નીકળવા લાગી, અને તે ઘણે અંશે અંધપરીક્ષામાં રોકાઈ. બાકીના ગદ્યમાં પ્રથમ તો ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ લખ્યો, એમાં ઘણો કાળ ગયો હશે, અને એ પુસ્તક પણ શાળોપયોગીજ છે. બીજો ગદ્યલેખ સાક્ષર મંડળને અર્થે છે અને તે નવલરામના સર્વ લેખોમાં ઉત્તમ છે કહિયે તો ખોટું નથી. અકબરશાહ અને બીરબલ એ નામના કાવ્યતરંગ ૧૮૭૮માં આરંભેલા તે નવલગ્રંથાવલિના પ્રથમ ભાગમાં છે. એ ગ્રંથ ઘણી રીતે કવિ દલપતરામના કાર્યસ વિલાસની યોજનાને મળતો છે. જેમાં કવિ—રસિક રાજપુરુષ પાસે પ્રધાન કવિની હાયા નીચે બીજા કવિયો કહે છે અને તેમની કવિતાની સરસાસરસી ચાપ છે. જેમાં ફેર એટલો છે કે કાર્યસ વિલાસમાં પૃથગ્જનના રસને અનુકૂળ કવિતા છે, અને અકબર બીરબલમાં વિદ્વાનોના રસને અનુકૂળ કવિતા અને કાવ્યચર્ચા છે.

આ લખાણ શીવાય રાજકોટમાં બીજાં ગદ્ય કે પદ્ય આવી રીતે લખેલું નથી; પણ આટલું જે એકજ લખેલું છે તે નવલરામને ગુજરાતી

ગદ્યલખેડોના પ્રથમ વર્ગમાં મુકાવવા સમર્થ છે. એટલુંજ નહીં પણ એમાંનું છુટક પદ્ય—જે આ ગદ્યમાં આત્મા છે—ને ભાષાકવિયોની કવિતા સાથે સફળ સ્પર્ધા કરે એવું છે. કાવ્યપરીક્ષાના નિયમો પણ આ ગદ્યપદ્યાત્મક ગ્રંથમાં વિવેચાયા છે, અને નવલરામે જગન્નાથ પંડિતને મોઢેયે કરાવેલી કવિતા અને ચર્ચા જગન્નાથ પોતે પોતાની છે એવું સ્વીકારતાં શરમાય એવી નથી—માત્ર એટલું કે આમ ધારવાને વાસ્તે ભામિનીવિલાસનો કવિ પોતાની પ્રકૃતિ ભુલી ભાષાકવિયોના રૂસમાં પ્રવાહપતિત થયો એટલું વધારે કહ્યું પડે. નવલરામના જગન્નાથની બુદ્ધિ સતેજ છે, તાર્કિક ચમત્કારોરૂપ **ચલત ચમક સમશેરશત** જેવી છે, અને રસિક પણ છે: પણ જગન્નાથ કવિના ભામિનીવિલાસની—કોમળતા અને લલિતતા, એની ભાષાનો—એના રસનો—અને એના તર્કનો પ્રસાદ, એમાંના અંશનવલરામના જગન્નાથમાં હોય એવી આશા રાખવાનો પ્રસંગ ભાષાકવિના અનુકરણમાંથી તો ક્યાંથી હોય ? તોપણ ગૂર્જરે સાહિત્યમાં નવલરામના અકબર ખીરખાથી એક મૂલ્યવાન અને ચિરંજીવ ઉમેરો થયો છે એવી આશા રાખિયે તો તે ખોટી નથી. આ ગ્રંથ એમની પરિપક્વ બુદ્ધિનું પરિણામ છે એટલી એમની જીવનકથા જાણતાં આપણે આનંદ પામીશું કે જે વીરમતી—જેવા અપકૃત પણ આંશાજનક ઉગતા કોમળ સૌખ્યોની ભૂમિમાં આખરે અકબર ખીરખા કાવ્ય જેવું સજ્જ થકવાળું અને સારા કુલ જ્ઞાના કાલવાળું વૃક્ષ ઉગ્યું. એ વૃક્ષ વગર નવલગ્રંથાવળિનો પ્રથમ ભાગ એવો કીર્તનીય ન થાત, અને નવલરામની સાક્ષરગણના એક તેમની પુસ્તકપરીક્ષક બુદ્ધિ ઉપરજ રહેત.

અર્વાચીન ગુજરાતી ગ્રંથકારોના ગ્રંથોની પરીક્ષા સાથે નવલરામનું નામ વધારે જોડાયેલું છે, અને એમની કીર્તિ એ જ નીસરણી ઉપર થઈને વધારે મ્હડી છે. આ પરીક્ષાની કળા નવલરામે કેમ વધારી, કેવી રીતે યોજી, વગેરે વિષયોની કથા શીવાય એમની જીવનકથા અપૂર્ણ રહે.

ગ્રંથ લખવો એ વધારે કઠણ કામ છે કે ગ્રંથની પરીક્ષા કરવી એ વધારે કઠણ કામ છે એ પ્રશ્નનું નિરૂપણ કરવું હોય, અને ગ્રંથપરીક્ષા એટલે ગ્રંથના દોષ ખતાવી આપવા એટલુંજ હોય, તો તો ગ્રંથ પરીક્ષાનું કામ પ્રમાણમાં ઘણું રહેલું છે એ ઉત્તરમાં ઘણી સત્યતા છે. કારણ પંચતંત્રમાંની રૂઢાપણડાહીલી ચકલીને વાનરે કહ્યું હતું કે “રાંડ, ધર બાંધતાં

તો મને નથી આવડતું પણ ભાગતાં તો બહુ સારુ આવડે છે તે તને દેખાતું હું”—એ શાસ્ત્ર ગ્રંથપરીક્ષામાં પાર્ણ સુસાધ્ય છે. પણ આ દેશના તેમ પરદેશના સર્વ વિદ્વાનોનો મત એવો છે કે ગ્રંથ—પરીક્ષા એટલે ગ્રંથમાં સારું શું છે તે જાણવું અને જાણવું. ગ્રંથમાં તો શું પણ સર્વત્ર પરીક્ષાનો એજ હેતુ છે કે કલાણાએ શું કામ કર્યું તે જોવું; શું કામ કર્યું એટલે શું સારુ કામ કર્યું. કોઈએ શું કામ નથી કર્યું તેની પરીક્ષા હોતી નથી. કોઈએ કેટલું નહારુ કામ કર્યું એટલુંજ માત્ર જોના જવું એવી પરીક્ષા કોઈ સુપરીક્ષક માથે લેતો નથી. પુત્રની સુવાસના જોનાર હોયછે—દુર્ગન્ધ શોધનાર અભાગિયા હોતા નથી. ગ્રંથપરીક્ષક એ ગ્રંથરૂપ પુષ્પોનો ભોગી ભ્રમર છે તે રથજે રથજેથી પરાગ અને મધુના પરમાણુ શોધી ફાડી તેનો સંચય કરેછે, અને એના રચેલા મધપુડાઓનું મધ તેને પોતાને તેમ અન્ય લોકોને કામે લાગે છે. ગ્રંથના ગુણની પરીક્ષા કરવી, એ ગુણનો જાતે ઉપભોગ કરી આનંદ અનુભવવો, અને એ આનંદ પામવા ગ્રંથના વાંચનારાઓને સમર્થ કરવા, પોતે સુરસ અન્ન જમવું અને બીજાને જમાડવા,—આ આનંદની ઉન્મણી આપવી; એજ ગ્રંથપરીક્ષકનો અભિલાષ હોયછે, એ અભિલાષ જોને ન હોય તે પરીક્ષક જ નથી.

આનો સ્વર્થ એવો નથી કે પરીક્ષક દોષ જુવે પણ નહીં અને દેખાડે પણ નહીં. પણ એ તો ગુણને અંગે દોષ જુવે છે, એને સોનાની યાળીમાં દહાડાની મેખ ગમતી નથી, સુગન્ધ સાથે દુર્ગન્ધનો અંશ હોય તો જાતે જુવે છે અને જોનારને બતાવી આપેછે કે “ભાઈ, જુવો આ દુર્ગન્ધ છે, એને આવી રીતે જુદી પાડી નાંખી દો, અને એકલી સુગન્ધ લ્યો.” જ્યાં એકલો દોષ છે તેની પરીક્ષા નથી; જ્યાં ગુણનો અંશ અલ્પ અથવા છુટો પાડી શકાય એમ નથી તેની પરીક્ષા નિષ્ફળ છે.

આ સર્વ શાસ્ત્રનું ઉચ્ચારણ રહેલું છે પણ તે પ્રમાણે વર્તવું ધણું કઠણ છે. સ્થૂલ રાગદ્રેષથી, મમતથી, અને એવા અનેક વિકારોથી પરીક્ષાઓ દૂષિત થાયછે એ વાત તો રહી; પણ પુષ્પોમાં સામાન્ય દૃષ્ટિને દેખાતું નથી તે મધ શોધવાની શક્તિ ભ્રમરમાં હોય છે તેમ ગ્રંથોના ગુણ ગુણો શોધનાર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ પરીક્ષકમાં હોવી જોઈએ છિયે, અને જ્યાં સુધી—ગ્રંથકાર ઉપર નહીં પણ—ગ્રંથની વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી—અતુકંપા થતી નથી—ત્યાં સુધી એ વસ્તુના ગુણ જોવાની દૃષ્ટિ ઉઘડતી જ નથી.

બાળકનું ચિત્ત સમજવા, બાળકની રમતો સમજવા, બાળકનું મગજ પાર-
દર્શક કરવા, જોનાર બાળક-દશ્મનો રસિક હોવો જોઈએ. એજ દિગ્દર્શન
સર્વ વાતમાં કરતાં એમ જણાશે કે સર્વ જાતના ગ્રંથોના પરીક્ષકની બુદ્ધિ-
માં સર્વ અનુભવનું ગ્રાહકત્વ હોવું જોઈએ અને સર્વ દશાના રસની રસિ-
કતા અથવા રસિકતા નહીં તો રસસતતા તો હોવીજ જોઈએ. એક
કવિને એક અનુભવ થયો હોય અને તેના ઉપર મોહ હોય, તો બીજાને
બીજા અનુભવથી બીજો મોહ થઈ ગયો હોય—આમ જુદા જુદા અનુ-
ભવ પ્રમાણે જુદા જુદા મોહ થાય છે, જુદા જુદા રસ થાય છે, પણ તે
સર્વના પરીક્ષકમાં તો તે સર્વ અનુભવનું ગ્રાહકત્વ અને સર્વ રસનું રસસ-
ત્વ હોવું જોઈએ. જેમ જુદા જુદા રંગ અને આકારોવાળા પદાર્થના
પ્રતિબિમ્બોનું શુદ્ધ ગ્રહણ કરનાર નિર્મળ કાચ હોય છે તેમ જુદા જુદા
અનુભવ અને રસનો ગ્રાહક પરીક્ષક હોય છે. આ સર્વગ્રાહકત્વ અને સર્વ-
રસિકત્વ અથવા સર્વરસસત્ત્વ વિના પરીક્ષકની દૃષ્ટિમાં સ્ફુર્તતા, શુદ્ધતા,
અને શક્તિ આવતાંજ નથી, એ પરીક્ષકની પરીક્ષક—દૃષ્ટિ ઉદ્વડતીજ નથી.

જ્યારે ગ્રંથપરીક્ષકનાં આ લક્ષણ લક્ષ્ય કરીએ છીએ ત્યારે ગ્રંથકાર
કરતાં ગ્રંથપરીક્ષકનું કામ વધારે રહેલું નથી એ વાત પણ લક્ષ્ય થાય છે,
અને શેક્સપિયર જેવાએના પરીક્ષકોની સમર્થતા આપણે માપી શકીએ
છીએ. નવલરામ ગ્રંથપરીક્ષક હતા કે નહીં, તેમની પરીક્ષાશક્તિ કેવી હતી
અને કેવી રીતે પોતાનું કામ કરતી હતી, ઇત્યાદિ વાતો જાણીએ નહીં ત્યાં-
સુધી એમની જીવનકથા અધુરી રહેવાની, એ કલ્પનાથી એ પરીક્ષકની
પરીક્ષાની કથા અત્ર ધટે છે.

અમદાવાદમાં ગાજેલા સમયમાં જે ગ્રંથપરીક્ષા કરી હતી તેના કર-
તાં રાજકોટમાં રહીને કરીએ તેમાં ઘણો ફેર છે. અમદાવાદમાં શાળાપત્રની
કીર્તિ નવલરામનાં લખાણથી જન્મ પામી. નવલરામ કાઠિયાવાડ ગયા ત્યારે
શાળાપત્રનું તંત્ર પણ કાઠિયાવાડમાં ગયું અને એમનાજ હાથમાં રહ્યું, અને
તંત્ર તેમ તંત્રીની કીર્તિ બહોળા વર્ગમાં પ્રસરી, શાળાપત્રના તંત્રી ઉપર
ગ્રંથકારો વધારે વધારે ગ્રંથો પરીક્ષા સારુ મોકલતાં ગયા, અને એ ગ્રં-
થોની સંખ્યાએ અને પરીક્ષાએ એકબીજાનું પોષણ કર્યું.

અવણપિતૃભક્તિ નાટક, કાંતા નાટક, અને બુદ્ધિ અને રહિની કથા
ઉપરનાં વિવેચનો લખાણથી થયેલાં છે. અવણનું નાટક ભદ્ર ભોગીલાલનું

રચેલુંછે, કાંતા રા. મણિલાલ નભુભાઈનું લખેલુંછે, અને બુદ્ધિ રૂઢિ વકીલ કેશવલાલનું લખેલુંછે. એટલે સર્વ લખનારા જુદા જુદા વર્ગના ગૃહસ્થોછે. આ સર્વ વિવેચનો લાંબાંછે, પણ એ સર્વેમાં એક સામાન્ય લક્ષણ એછે કે પ્રત્યેક વિવેચનના આરંભભાગમાં વિદ્વાતાની ધમક ભભકાથી ઉઠેછે, પછી એકદમ એ ધમક ભાગી પડેછે, અને પરીક્ષક પેટ ઉપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા અંથના કથાભાગનો સાર આપવા બેસેછે. કથાનો સાર આપવાથી અંથનો ગુણ જણાતો નથી એમ નથી, પણ કથાપ્રપંચ દરેક વાંચનાર સમજી શકે એવી વસ્તુ હોયછે અને એનું અમૃત ચખાડવું એ પરીક્ષકનું કામ નથી, અને એ કામમાં ઘણું લાંબાણ થાયછે ત્યારે પરીક્ષા કંઈક ઢીલી પડી જાયછે. તોપણ આ લાંબાણની સાથે અંથના અવયવોની તપસી-લેના ગુણદોષ બતાવવાના પ્રસંગ શોધેલા માલમ પડેછે. આ સર્વ વિવેચનમાં સ્પષ્ટ જણાઇ આવેછે કે પરીક્ષકને પરીક્ષિત વસ્તુ ગમી ગઇછે, પણ ખાસ શું ગમી ગયુંછે તે વાંચનારને બતાવવું ભુલી જાયછે. આરંભભાગમાં આણેલું શાસ્ત્ર પરીક્ષ્ય પુસ્તકને કેવી રીતે લાગુ પડેછે એ તો લખવાનું રહી જાયછે. લાંબું વિવેચન કરવાની હદમાં આ દોષ આવી ગયો જણાય છે. ડૉ.યુટી ઇન્સ્પેક્ટર રા. ગણપતરામે “મીઠી મીઠી વાતો” નામનું ભાષાંતર કરેલુંછે તેની પરીક્ષા ૧૮૮૭ માં એટલે પરિપક્વ વયે પહોંચ્યા પછી નવલરામે કરીછે. તેમાં ઉપરના દોષો નથી. આરંભભાગ જોઇએ તેવો અને જોઇએ તેટલો છે; જે વસ્તુની પરીક્ષા કરવાની તેનીજ પરીક્ષા છે; પ્રસ્તુત ભાષાંતરમાં ક્રિયા ગુણુછે અને તે ગુણને શા વાસ્તે ગુણુ ફેરવો જોઇએ તેનું-ન લાંબુ-ન ટુંકું-યથાયોગ્ય વિવેચનછે.

દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન, ભરુચ જિલ્લાની કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ, કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર, મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામનું ચરિત્ર, ન્યાજ વાશિંઘન અને વિલિપચ ટેલનાં ચરિત્ર, મી. મલખારીવાળુ “બાળલક્ષ્મ અને બળાત્કારનું વૈધવ્ય” અને હિંદ અને ખ્રિષ્ટાનિયા; એમાંના એક પણ વિવેચનમાં અંથપરીક્ષા નથી. હિંદ અને ખ્રિષ્ટાનિયાનો તો માત્ર કથાસાર આપ્યોછે, અને વિવેચનને આરંભે અને અંતે અંથને અને તેના રસને અભિનંદન કરવા શખ્દો લખ્યાછે. આ વગર ઉપરની યાદીનાં બીજાં વિવેચનોમાં વિવેચનના લાંબાણનેજ વિદેશિત અંથને માત્ર આપવાનો માર્ગ જાણવો એવી નવલરામની યોજના હતી. આ અંથોના વિષયો મહોટા છે,

તેમાં કેટલાકમાં ચાલતી ચર્ચા છે અને તે ચર્ચાના ગુણદોષ બતાવવાનું કામ કરવું એ અંચકારના સપક્ષી અથવા પ્રતિપક્ષી થવા જેવું છે. તેમ ન કરતાં એ ચર્ચાને અંગે કામમાં લાગે એવી કેટલી હકીકતજ કહી છે અને અંચકારને એ સારા શબ્દો કહ્યા છે અને તેનું નામ વિવેચન ગણાય એવું ધ્વજ્યું છે. એ યાદીમાંનાં બીજાં વિવેચનોમાં તો જુના અથવા નવા ઐતિહાસિક વિષયો છે; વાશીંગ્ટનના ઇતિહાસમાં, કરસનદાસ અને તેના સમયના સંબંધમાં, દુર્ગારામ અને તેના સંબંધમાં, અંચકારનાં એ જણાવેલી હકીકત ઉપરાંત નવલરામ બીજી ધણીક હકીકત આપવા યત્ન કરે છે. આવા વિષયોની પરીક્ષાના હંડા પાણીમાં ન પેસતાં તે વિષયોની ચર્ચા વધારવાનાં સાધન આપવાં એ પણ પુસ્તકવિવેચનની એક અર્વાચીન રીત છે. પુસ્તકના વિષયની ચર્ચા એ એક તેની જાહેરખબર છે અને આવી જાહેરખબરોથી એ પુસ્તકોના કર્તાઓનો એક હેતુ પાર પડે છે, તેમના વિષયોની ગુણગંતા ક્ષેત્રમાં પ્રસરે છે, અને પરીક્ષકની પૃથક્કરણશક્તિને શ્રમ લેવો ઉગરે છે. આ રહેલો માર્ગ મુકી આવા વિષયોની ખરેખરી પરીક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન ૧૮૮૬માં એટલે કલમ પરિપક્વ થયા પછી કર્યો છે. મી. હરગોવિંદદાસે રચેલા “નાત સુધારો” નામના ચોપાનિયા ઉપર કરેલા વિવેચનમાં આ પ્રયત્ન છે, પરીક્ષા છે, પ્રસ્તુત ચોપાનિયામાં શા ગુણ છે તે જણાવે છે, દોષ પણ દેખાડે છે, મંદતા નથી, ઉચ્ચતા નથી અને પરીક્ષકનું પોતાનું મન પણ સ્પષ્ટ અને શાંત રીતે સૂચક થાય છે.

કરસનદાસના ચરિત્રની નોંધમાં (જુઓ પાનું ૮૫) જીવનકથા કેવી જોઈએ તે બીશે સૂચનાઓ છે અને કરસનદાસના ચરિત્રના, એ સૂચનાને ધોરણે, ગુણ-દોષ બતાવે છે. પણ આ એક પાના શીવાય વિવેચનનાં બાકીનાં સર્વ પાનાંમાં જીવનકથાકારને લખવું રહી ગયેલું તે લખી ખોટ પુરી પાડી છે. દુર્ગારામના ચરિત્રમાં પણ એજ પદ્ધતિ છે. મલબારીની બાળલગ્ન વગેરે ઉપરની પ્રખ્યાત ટીકામાં પણ એજ માર્ગ છે. પોતાના વિચાર સુધારા તરફ છે એમ જણાવી મુખ્ય ઉદ્દેશમાં પોતે જુદા છે એવું નવલરામ સ્પષ્ટ જણાવે છે — “અમને જાતનેજ સરકારી મદદ પ્રગટ કે પરોક્ષ દોષપણ રીતે પસંદ નથી.” અમે એને મળી ચુકેલા પ્રજાસ્વાતંત્ર્યનું સંસારી સુધારાની આશાએ બળીદાન આપવું સમજીએ છીએ.” “ફિકર રહે છે કે રખેને બકરી કાઢતાં ઉંઠ પેસાજા જેવું થાય”; આ પ્રમાણે પોતાનો સિદ્ધાંત આપે છે, પણ આ-

માં તેમ ઉપર કહેલા બીજા વિષયોમાં સ્પષ્ટ ચર્ચા નથી. માત્ર ચર્ચા ઉઠાવવાની “બલામણુ” છે. ખરેખરી ચર્ચા તો માત્ર બે વિવેચનમાં છે. “નાટકશાળા અને ગોપીચંદ નાટક” અને “વાંચનમાળા કેવી જોઈએ” એ બે વિવેચનોમાં વિવેચક સ્પષ્ટ અને વીગતવાર ચર્ચા કરે છે, પોતાના સિદ્ધાંતો આપે છે, અને એ સિદ્ધાંતોનો પાયો સમજાવે છે. આ સર્વ વિવેચનોમાં માત્ર વિવેચિત વિષય ઉપર પ્રીતિભાવ અને તેના લખનાર ઉપર પોતાની ગુણુક્તતા દેખાડે છે; પણ એકમાં પુસ્તકપરીક્ષા નથી—અને તે જાણીજોઈને મુકી નથી કે મુકવી રહી ગઈ છે તે કહેવાતું નથી. બિરમાઈનો એક પ્રખ્યાત અભિલાષ એ હતો કે લખવું પુષ્કળ, બોલવું પુષ્કળ, વાંચનાર અથવા સાંભળનાર જાણે કે “અહો! કેવે! ગંભીર અર્થ કહ્યો છે!” અને અર્થ વસ્તુતઃ કાંઈ પણ ન હોય. આપણો દેશકાળ વિચારી આ અભિલાષ રાખવો કેટલાક અંધપરીક્ષકોને યોગ્ય લાગશે. અંધ અથવા તેનો વિષય હાલમાં પરિપક્વ ન હોય. તો પણ તે પક્વ થવાની આશા જોઈતું તેમાં હોય તે તેને ઉત્તેજન આપવું ઘટે છે—તોડી પાડવું ઘટતું નથી. જેમ ખોટી સ્તુતિ કરવી ખોટી છે, તેમ સામો માણસ પોતાની નિન્દા થઈ ગણી મનભંગ થઈ પોતાનું કામ કરવું છોડી દે એવું સત્ય બોલેલું આપણા બાળક અંધકારોને નુકસાન જ કરવાનું, અંધકાર બળવાન મનવાળો હોય તોપણ તેના પુસ્તકનો તિરસ્કાર કર્યાથી અણસમજી વાંચનારને તે પુસ્તકના વિષય ઉપર તિરસ્કાર થાય તો તે પણ ઠીક ન લાગે, ઇત્યાદિ અનેક વિચારો આપણા ઉગતા સાક્ષર વર્ગના પરીક્ષકોએ કરવાના છે. કોઈ પરીક્ષક પુસ્તકમાત્રની પરીક્ષા કરવાને બંધાયેલો નથી, પરીક્ષા નથી કરતો કહેવાને પણ બંધાયેલો નથી, અને પરીક્ષા ન કરતાં કોઈ પુસ્તકના વિવેચનને નિમિત્તે અથવા પ્રસંગે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર કાંઈ નવીન વાતો કહેવા બેસે અને તેથી અંધકારને ઉત્તેજન મળે એવું હોય તો એ પણ “એક પંથને દો કાળ” કરવાનો સુતર માર્ગ છે, અને એ માર્ગ બીજા દેશોમાં પણ પડેલો છે. કોઈ આ માર્ગને ‘ઠગાઈ ગણનાર પણ નીકળશે, તો કોઈ એને એવો ઉત્તર પણ આપશે કે “કાણે કાણો કહી” જેની તેની સાથે લડવા હું બંધાયો નથી. આ જેમાંથી ખરું ખોટું કાણુ તેના નિર્ણયનો અત્રે પ્રસંગ નથી, પણ એટલું તો ખરું કે નવલરામે લીધેલા માર્ગમાં ઉગતા અંધકારને ઉગતામાંજ કચરાઈ જવાનું ભય નથી.

આ દેશમાં અંધકારો યતા છે, શરમાળ છે, અજ્ઞાણ છે, સરળ છે, જાણે અજ્ઞાણે પણ કોઈ સત્યામ નીવડનારને આરંભમાં ટપલી માર્યાથી તે અક્ષરક્ષેત્રમાંથી ચાલ્યો જાય અને તેનું ભવિષ્ય અચોક્ક્ય રીતે બગડે એમ છે. આવાં આવાં પરિણામોનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે ગુજરાતના કાલુ કાલુ ખેલનાર અંધકારોનો હાથ ખેંચી તેમને આગળ આણવા નવલરામ પ્રયત્નો કરતા તે અંધકારો પ્રત્યે એમની ઉદાર અને કોમળ પ્રીતિનું પરિણામ હતું. જેમ નિશાળનો માસ્તર પોતાના વર્ગમાં અનેક બાળકોમાંથી થોડાંકની પરીક્ષા કરી વીણી ફૂંડાડી આગળ આણે અને બાકીનાં બાળકોને ઉત્તેજન આપવા—નિરાશ ન થવા દેવા—સાકર બહેચે, તેમજ બાળકોનાં હૃદયના અનુભવી નવલરામે બાળક દશાના અંધકારોને કરેલું છે. એમનાં કેટલાંક વિવેચનો ઉપર નજર કરીએ છીએ ત્યારે આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. આથી ઉત્પન્ન થયાં એમણે પરીક્ષા કરવી માથે લીધી છે ત્યાં લીધું સુકુ જોયું નથી, પણ ગુણ દોષબેધડક બતાવ્યા છે.

પ્રિયાપ્રેમદર્શક, સાવિત્રી નાટક, કાદંબરી, સરસ્વતીચંદ્ર, બૃહત કાવ્ય-દોહન, વીરમંડળ, ઇંદ્રજીતવધ, અને પ્રમદા, એ અંથોને ન્યાય આપવા શાળાપત્ર કરતાં વધારે વિસ્તારવાળું પત્ર જોઈએ એમ કહી, તેને માટે હવે ત્રિમાસિક વિવેચનની જરૂર ગણી, પ્રસંગોપાત્ત ટુંકા ટુંકા અને મિતાક્ષર પરીક્ષાસિદ્ધાંત આપે છે, અને એ મિતાક્ષરમાં જેટલા સારા ખેલ ફૂટેલા હોય તે સમાવે છે. નવલઅંથાવલિના બીજા ભાગમાં “એકચિત્રદર્શન” નામની કોષ્ટિકે કરેલી કવિતા મુકી છે તે પાનાની ચરણુટીકામાં જ એક આવું મિતાક્ષર પરીક્ષણ કર્યું છે. આ સર્વ વિવેચનો નહાનાં છે; પણ વિવેચિત અંથોના અંધકારોને સામા પ્રહાર ખમવા સમર્થ ગણી એ ટુંકાં વિવેચનોમાં જે ટુંકું દોષદર્શન આપવું ઠીક લાગ્યું તે બાકી રાખ્યું નથી, અવકાશ મળ્યાથી લાંબાં વિવેચન કર્યાં છે અને અંધકારને બળવાન પ્રહાર ખમવા સમર્થ ગણ્યા છે ત્યાં પ્રહાર જોઈએ એટલા કર્યા છે. રાવસાહેબ મયારામ શંભુનાથકૃત સ્થાનિક રાજકીય સત્તા, રા. ‘છોટાલાલ સેવકરામનો ગુજરાતીશબ્દમૂળ-દર્શક કોષ અને રા. હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળાનું “અંધેરી નગરીનો ગર્ધ-વસેન” —એ અંથોની પરીક્ષા વિસ્તારથી કરી છે અને એ અંધકારો ઉપર સમર્થ અને સફળ પ્રહાર કર્યા છે તેની ચોક્કસતા એટલા વાસ્તેજ છે કે પરીક્ષકને એમ લાગ્યું કે એવા સારા અને સમર્થ લખનારાઓએ ખવાઈ

ગયેલાં કવચ ન પહેરવાં જોઈએ. રા. છોટાલાલના કોષ વીશે લખેછે કે “આ અંથ માત્ર પહેાચ કરતાં વધારેને લાષક છે X X X તે રચવામાં જે અસાધારણ શ્રમ લેવો પડ્યો હશે તે જોતાં કંઈક સવિસ્તર વિવેચન કરવું એ તો સઘળા ટીકાકારોનો એવા અંથ તરફ ધર્મજ છે.” મી. કાંટાચળા “ગુજરાતી ભાષાના એક જાણીતા લખનાર છે” અને એમના આ (ઉપર ક-હેલા) પુસ્તકે નવલરામને “નાઉમેદ કર્યા છે.” ઉમેદ રખાવનાર સમર્થ માણસ નાઉમેદ કરે માટેજ એમના ઉપર પ્રહાર છે. અંથકારનું દોષદર્શન સારી પેઠે ક્યારે કરવું તેનું આ શુદ્ધ દિગ્દર્શન છે.

હવે ખીજાં કેટલાંક ન્હાનાં વિવેચન ઉપર નજર કરિયે. યોગતત્વ અને અસંકારચંદ્રિકા ઉપરનાં ન્હાનાં વિવેચનોમાં માત્ર ઉત્તેજક અને અ. બિનુંદક આશીર્વાદ છે. પરીક્ષા કર્યા વિના માત્ર ઉત્તેજનને વાસ્તે કરેલાં વિવેચનોનાં ઉદાહરણ ઉપર આપ્યાં છે. પણ કેટલેક ઠેકાણે તો અપ્રખ્યાત અંથકારોને સાક્ષર મંડળ સમક્ષ આણુવા અને તેઓ પ્રસિદ્ધિ-યોગ્ય છે એવું સિદ્ધ કરવા ન્હાનાં પરીક્ષક વિવેચન કરેલાં છે. રાણકદેવી અને ચંડીપાઠના ગરબાનાં વિવેચનમાં આ લક્ષણ છે. કેટલાંક ન્હાનાં વિવેચનોમાં આપણા ન્હાના ન્હાના અંથકારોની ટુંકી ટુંકી પરીક્ષા કરી, તેમને કોઇ વખત ધીમી ધીમી શીખામણ આપે છે, કોઇ વખત જરા ધીમો તમાચો મારે છે, અને હમેશાં તેનો કાંઈ સારો ગુણ શોધી ફહાડી તેને ખીલવવાનો માર્ગ ખતાવવા ચુકતા નથી. “વિધવાના વકીલ”ને વકીલાત કરતાં નાત ખ્હાર રહેવું પડ્યું તેને વાસ્તે જે બોલ કહી ડૂહાપણ આપે છે. “દુષ્ટમાર્થા દુઃખદર્શક” નાટકના લખનારને ફૂલેછે કે “ભાઇ લલ્લુને અમારી તો ભલામણ એ છે કે હાલ “કેટલાક વખત સુધી નાટક ફાટક લખવાનું ચેટક મુકી દેઈ છુટક કવિતા “ખનાચવામાંજ મંજ્યાં રહેવું.” સત્યવિજય નાટકમાં “કેટલોક રસ અને સુખોદ છે”—“પણ નાટક નામને એ લાયક નથી”:-એના જુગલ કર્તા-એને સૂચના કરેછે કે “વાર્તારૂપેજ એ કલ્પના ઠાઉકાઢથી લખી હતતો એ જે કોડીના જીવાન એક સરસ ચોપડી લખી શકત.”

આ પ્રમાણે જોને જેવું ને જેટલું ફૂલેવું ઘટે તેને તેવું ને તેટલું કહી, કોઇને મ્હોટપ આપી, કોઇને ઉત્તેજન આપી, ખમનારને ખમે તેટલો પ્રહાર આપી, ન ખમે એવાને ધીરી સ્વપડાક આપી, કોઇને શીખામણ આપી, કોઇને સૂચના આપી, કોઇની ખાખતમાં ઉપેક્ષા કરી—અબોલા રહી,

નવલરામ સર્વ ન્હાના મ્હોટા ગ્રંથકારોની પરીક્ષા કરતાં વિવેક રાખેછે, “મારવો તો હાથી અને લુટવો તો ભંડાર” એ ન્યાયે વર્તેછે, કોઇ ન્હાના કે મ્હોટાનામાં કંઈક ગુણુછે એવું લાગ્યા વગર ગુણુદોષની કથાથી માંસલ પરીક્ષા અથવા શુષ્ક વિવેચન સરખું પણ કરવાનું માયે લેતા નથી, જ્યાં ગુણુ લાગેછે તેનું કીર્તન કર્યા વિના રહેતા નથી, રાગદ્વેષ રાખતા નથી, અને અંતઃકરણમાંથી ગુજરાતી ભાષાની સંવૃદ્ધિ અને સંપત્તિ ચાહે છે. તેનાં કોઇ વિવેચનમાં વાપરેલો વિવેક આપણને ભુલ ભરેલો લાગશે, કોઇ પરીક્ષામાં આપણો અને તેમને મત એક નહીં થાય એમ પણ થશે; પણ સર્વત્ર ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોપર તેમની પ્રીતિ અને ઉલટ તેમને બોલાવે છે, દોષ નહીં પણ ગુણુ શોધવા એમનું ચિત્ત પ્રયત્ન કરેછે, અને ગુણુને અંગે દોષ કયતાં તેઓ ડરતા નથી. નવલરામની પુસ્તક-પરીક્ષા બધી રીતે સંપૂર્ણ નથી, પણ એ આપણે આપેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે ગ્રંથપરીક્ષક હતા, એમનામાં પરીક્ષકશક્તિ અને પરીક્ષકવૃત્તિ હતી, અને જેમ જેમ તે પરિપક્વ થઇ તેમ તેમ તે સારી રીતે ખીલી એના ના કાણુ ફરેશે ? ગુજરાતી સાક્ષરમંડળની એમના ઉપર નિર્વિવાદ પ્રીતિછે તેનું મૂળજ આ “ગુણુપરીક્ષક” પરીક્ષાછે. આ સર્વ પરીક્ષાઓ ગુણુમધુના આ મધુકરનો ગુંજરવ છે—પંક્તિ તે વ્યક્ત છે કે અવ્યક્ત છે એ જુદી વાતછે. આ મધુર સર્વ રસિક ગુંજરવ છેક અંતકાળ સુધી નવલરામને કપોંછે.

જે જે ગ્રંથકારોની બાબતમાં નવલરામે પરીક્ષા કરીછે તે સહની પ. રીક્ષાના ગુણુદોષ તપાસિયે તો પાર ન આવે, એટલુંજ નહીં પણ આમ કરવું એ જીવનકથાનો વિષય નથી. છતાં આપણા સાક્ષરમંડળના અગ્રણી-ઓની પરીક્ષા તેમ આપણા જુના કવિઓની પરીક્ષા જુદે જુદે પ્રસંગે નવલરામે કરેલી છે અને તેમ કરવામાં વખતોવખત એમના પોતાના વિચારોમાં ફેરફાર થયલા છે તેનો ટુંકો ઇતિહાસ આ જીવનકથાનું આવશ્યક અંગ છે; એટલુંજ નહીં પણ એ ઇતિહાસથી એમની પરિક્ષક શક્તિનું પણ માપ વગર કર્યું થશે.

એક વખત એવો હતો કે નર્મદાશંકરની મોહનજી આખા મુંબાઈ અને સુરત ઉપર પથરાઇ હતી, અને તે જાળમાંથી નવલરામ પણ અચ્ચા ન હતા તે આગળ બતાવેલું છે. નવલરામ સુરત હતા ત્યારે નર્મદ એમની આંખ આંગળ મિત્રરૂપે, કવિરૂપે, સંસારસુધારકરૂપે; જનમંડળના અ-

અણીરૂપે, સુધડ રસિકજનરૂપે, અને વિદ્વાનરૂપે તરતો હતો. પણ જેમ બાળક જાતે મ્હોડું થાયછે તેમ મ્હોડું લાગતું જગત ક્રમે ક્રમે ન્હાતું થતું જાયછે તેમ નવલરામની આંખમાં નર્મદને પણ થયું છે. સુરતમાં જે નર્મદનો મોહ હતો તે અમદાવાદમાં ધીમે ધીમે ખર્યો જણાય છે; નર્મદ રમરણુમાંથી પણ ખસે છે; પ્રથમ પ્રેમાનંદ મ્હોટો ખરો પણ નર્મદ તેથી મ્હોટો લાગ્યો હતો—અમદાવાદમાં એમ લાગ્યું કે પ્રેમાનંદનો જોડિયો કાંઈ નથી. રાજકોટ આવ્યા પછી ૧૮૭૮માં “મનવિચાર” ઉઠેછે; “શું નર્મદા-શંકર અર્ધા બણ્યા માણસની પાંક્તિનેજ યોગ્યછે?” XXX “શું તે જમાનો એવા અર્ધા બણ્યાનોજ હતો? સારે તો સિદ્ધ થાયછે કે નર્મદાશંકર જમાનાની હૃદયમાં પાછળ પડ્યો. એ રીતે પણ એની શક્તિ મધ્યમ વર્ગની જ જણાયછે.” “નર્મદાશંકરે લખ્યું તે વેળા કરતાં દેશ “conservatism” માં કાંઈ પાછો ઓસરવા લાગ્યો છે” XX “નર્મદાશંકર તો માત્ર “man of the mass” જ છે.” આ વિચાર છેક અંત સુધી કાયમ રહ્યા. છેક ૧૮૮૭ માં નવલરામે કવિ નર્મદાશંકરની જીવનકથા લખી તેની પ્રસ્તાવનામાં આ જ તુલના ફરી લખી છે. એમાં માત્ર શબ્દ છેક આવા ઉઘાડા નથી; નર્મદને “man of the mass”ને ઠેકાણે “સમયમૂર્તિ” કહ્યો અને એના કાવ્યમાં પણ સમયનું ચિન્ન પણું ગણ્યું. નર્મદના જીવનમાં મિત્રવિયોગના શોકની અને કવિ ઉપરની પ્રેમભિક્તની રમણીય છાયા પડેલી છે.* એમાં કવિના દોષને ઠેકાણે ગુણનીજ પરીક્ષા કરી છે, છતાં એ ગુણપરીક્ષામાં અતિશયોક્તિ ન કરતાં પોતાના ઠરેલ વિચારોજ લખ્યાછે. એ પરીક્ષામાં—એ તુલામાં—નર્મદની જે તુલના થઈછે તેને, નવલરામની પ્રીતિના ઉભરાથી ઉભરાતી ભાષાના ટકા બાદ કરતાં, કોઈ છેક યથાર્થ નહી ગણે તો ધણી ખરી યથાર્થ તો ગણશેજ.

હવે દલપતરામની તુલના લઈએ. નર્મદ અને દલપતની જીની રપ-ધાં ચાલતી આવી છે, અને ગુજરાતના બે જીજ્ઞાઓમાં એક કાળે સાક્ષર-મંડળમાં પણ પોતપોતાના કવિ વીશે ભ્રમત હતો. મમતમાં જે વિચાર બંધાય છે તે અતિશયોક્તિજ હોયછે. દલપતના સપક્ષીઓને નર્મદ અદ્ય ભાસતો હતો અને નર્મદના ભક્તોને દલપત ગરબીભટ ભાસતો હતો. “દલપત પ્રાસે બહાય” એ ઉઘાડી ફાવપરીક્ષા નર્મદે કરી હતી, અને નવલરામને પણ મૂળ એજ નહી તો એવોજ વિચાર આજ હતો. તે સુરત-

નિવાસની કથા પ્રસંગે આપણે જોયું છે. મનમાં ભરાયલી વાત એકદમ ખસવી કઠણ છે અને અમદાવાદ આવતાં નવલરામ આ દ્વરથી સાંભળેલા દલપતરામને મળવા ગયા અને તેની ખુદ્ધિ તથા કવિવશક્તિ વીશે વૃત્તિ-અનુસારે જે ક્ષુદ્ર વિચારો થયા તે પણ આપણે જોયાછે. અમદાવાદ છોડ્યું ત્યારે પાણી વળવા માંડેલું તે પણ આપણે જોયું છે. છતાં છેક રાજકોટ આવતા સુધી દલપતરામ ઉપરનો તિરસ્કાર દૂર થયો ન હતો અને રા. છોટાલાલના શબ્દમૂલકોપના વિવેચનમાં લખેછે કે “દલપતરામનો ‘ધીરેધીરે સુધારાનો સાર’ એ બોધ ધોળ ગાનારી બાઈડીઓનેજ અનુસરતો છે.” ૧૮૮૩ માં “સંસ્કૃતમય ગુજરાતી” એ નામનો વિષય લખ્યો તે કાળે મનની તુલા ઠેકાણે આવી ગઈ અને તેમાં લખ્યું કે “દલપતરામના ‘રસ કે ગાંભિર્ય સંબંધી ટુંકા સાક્ષર મંડળમાં ગમે એવા વિવિધ અભિ-પ્રાય હો, પણ એ વાતનો નિશ્ચય છે કે લોકના સાધારણ સમૂહમાં ‘સર્વોપરી જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાતપ્રાંત ખાતે ‘દલપતરામજ છે.’ નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના લખતી વખત તુલા હજી વધારે સ્થિર થઈ. નર્મદનું પદ છીનવી લીધા વગર દલપતરામની તેમના ન્યાયપદે પ્રતિષ્ઠા કરી.

“એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે આ જમાનાના ‘કવિ તે બેજ:—નર્મદાશંકર અને દલપતરામ” x x “બંનેની પરસ્પર ‘ગણનામાં મતબેદછે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષમા-ત્રજ ટેરવવા મથતા હશે, તોપણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને ‘તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્યમૂર્તિના પ્રતિબિંબરૂપે સમાનજ ‘પ્રકાશતા માત્રમ પડેછે.” આ પછી ઉભયની શૈલી તથા કવિતાને સર-ખાવતાં, દલપતની શૈલી સમારંજની અને નર્મદની મસ્ત એમ કહી, તેમની કવિતાને સરખાવે છે. દલપતકવિતા “નવે રસમાં પ્રસંગોપાત ‘વિચરેછે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે”—“વિવેકની મર્યાદા એજ ‘આ કવિતામાં રસના સંભવાસંભવની મર્યાદાછે.” એ “વ્યવહારમાં કુશળ ‘અને ચતુરાઈની ભરીછે”. ‘ઠાઉકું જ્ઞાસ્ય, મર્માળાં કટાક્ષ, વાણ્ણીની મીઠાશ, ‘અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય એ વડે દલપત શૈલીનાં શાંત ને ‘સુબોધક વર્ણનો અગ્રગામી રહ્યાંછે”. ‘શ્રોતાના મનમાં ઉતરી તેને કેમ

“ભાગેછે એ જોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે”. છેવટ સિદ્ધાંત કરેછે કે “આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી “રહે એવોછે.” આમ રાગદ્વેષ ઉતરી જતાં, શિવ અને વિષ્ણુનું યુદ્ધ મટાડવા બ્રહ્મા ઉભય દેવના બળી ફરી ફરી વળીને ઓખાહરણમાં ઉભય દેવને “હું તો ખેઉને લાગું પાય, નમો નમો”

કરેછે, તેમ નવલરામનું મન, નિષ્પક્ષપાત થતાં, ઉભયની ગુણપરીક્ષા કરેછે. ઉભયની શૈલીને એક બીજા સાથે “Incommensurable” ગણેછે. તેમજ તેમની કવિતાને પણ ગણી હતતો આ તુલના સંપૂર્ણ થાત. રાગદ્વેષની તુલના શુદ્ધ થતી નથી તેનું દૃષ્ટાંત જોવાયો “સુબોધ ચિંતામણિનું વિવેચન” જોવું. આ વિવેચન છેક ૧૮૮૨ માં થયલું છે. વિવેચિત કાવ્યની શૈલી વિવેચકની “બાળલગ્ન બત્રીશીને અનુસરતી રાખવા ઉપર શેઠ વલ્લભદાસનું “લક્ષ અખંડ જણાયછે”—“એ શૈલી નવલશાઈ છે” અને તે વલ્લભદાસ આનંદથી સ્વીકારે છે. આત્મસ્તુતિ ધણુંખરું સર્વને પ્રિય લાગેછે.—સ્તુતિ શબ્દોથી થાય તેમ વર્તણૂકથી પણ થાય. કોઈનું અનુકરણ કરવું એ પણ તેની સ્તુતિ કર્યા જેવુંજ છે. આ બે માર્ગે સ્તુતિ પામતાં સ્તુતિ કરનાર ઉપર અનુરાગ થાય અને બહાલાનું સહ બહાલું વસે એમ નવલરામને સુબોધચિંતામણી અતિ પ્રિય લાગ્યું છે, અને એનું વિવેચન કરતાં—વખાણ કરતાં—ધણી સંભાળ રાખી છે—સાવચેતી રાખી છે—દોષ પણ કહ્યાછે—છતાં જામજકા ઢાંકયો નથી રહ્યો, વીશ પાનાનું વિવેચન લખ્યું, અને કેટલીક અતિસ્તુતિ દેખાય છે. પુસ્તકપરીક્ષામાં સાત્વિક વૃત્તિ રાખ્યાથી અને ન રાખ્યાથી શો લાભ અને શી હાનિ થાયછે તે નર્મદ, દલપતરામ, અને સુબોધચિંતામણી વીશે નવલરામના વિચારોના ઇતિહાસથી સમજાયછે, અને તે ઉપરથી બીજાઓએ દૃષ્ટાંત લેવાનું છે.

અંધપરીક્ષા સાક્ષર ચર્ચાની એક જાત છે. નવલઅંધાવલિના બીજા ભાગમાં રાજકોટ રહી કરેલા “મનના વિચાર” (પાનું ૧૦૮), સુધારાનું ઇતિહાસરૂપ વિવેચન (પાનાં ૧૦૮-૧૫૪), સંસ્કૃતમય ગુજરાતી (પાનું ૨૪૬), શિવરાત્રિ (પાનું ૨૭૪), નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવના (પાનું ૩૦૮), અને ગુજરાતી ભાષાનું અક્ય (પાનું ૩૩૬) અને નવલઅંધાવલિના પ્રથમ ભાગમાંનું “અકબર બીરબૂલઃ” એ સર્વ નવલરામે રાજકોટમાં બ્રાહ્મી અવસ્થાએ બ્રહેલા વિચારો છે, એમાં આપણા પ્રાચીન અને અર્વા-

ચીન કવિયોની પરીક્ષાનાં સૂચન છે, ગુજરાતી ભાષા હાલ કેવી લખાય છે અને કેવી લખાવી જોઈએ તેના વિચાર છે, અને હાલના ચાલતા મુદ્દારાના વિષયો અને સાક્ષર વિષયો ઉપર વિદ્વતા અને ચતુરાઈ ભરેલી રસિક ચર્ચા ઉત્સાહી ભાષામાં કરેલી છે, અને ખીજા બધા વિષયો કરતાં આના ઉપરજ નવલરામનો કીર્તિસ્તંભ ચણાશે અને ટકશે. વર્તમાન અને ભાવી પ્રજાને એ લખાણુ ગમશે અને બોધકારક થશે. જેમ ગુણુપરીક્ષા એ ગ્રંથપરીક્ષાનો આત્મા છે તેમ વસ્તુ માત્રની પરીક્ષામાં પણ એજ આત્મા છે, અને નવલરામનાં આ લખાણુમાં તે આત્મા પ્રસક્ષ કરવાનો અભિલાષ સ્ફુરે છે, સ્થળે સ્થળે સફળ જેવો થાયછે, અને એજ એની પરીક્ષા છે. જેમ જેમ પાકી અવસ્થા આવતી જાયછે તેમ તેમ સર્વશ્રાહિત્વ, સર્વરસગતા, સર્વરસિકતા આદિ ઉદાર ગુણો આ લખાણુમાં ધીમે ધીમે વિકાસ પામે છે; અને એ વિકાસ સંપૂર્ણ થવા પામ્યો નથી, તોપણ વિકસનારી કળીનાં મુગ્ધ પાંદડાં મીઝાયલાં મટી ચારે પાસ ઉઘડવા માંડે છે તે જોનારની આગળ એક અવનવો દેખાવ ખડો કરેછે.

ઇ. સ. ૧૮૭૭-૧૮૮૦. આ તો રાજકોટમાં લખેલા ગ્રંથો સંબંધી જીવનકથા થઇ. પણ એ જીવનકથા પાછળની ખાનગી જીવનકથા બાકી રહી. રાજકોટ આવ્યા પછી અકબર-ખીરખલનું પદ રચવામાં મન ગુંથાયું હતું. આ જીવનકથા લખનારના મનમાં એક પ્રસંગે કેટલાંક કારણથી એવી ભ્રાંતિ હતી કે ભાષામાંથી પ્રસ્તુત શ્લોકનો સંગ્રહ કરી તેને ગદ્યસૂત્રમાં નવલરામે પઠેલા હશે. પણ એમની ખાનગી 'નોટ-બુક'માં એ શ્લોકોનાં હાડપંજર છે, અને તેમાં રુધિર માંસ કમે કમે પુર્યાં છે તે ખાતરી કરેછે કે એ સર્વ ભાષાશ્લોક નવલરામની પોતાની રચના છે. નવલરામ આ વખતે ઘણી જાતનો ઉદ્યોગ કરતા હતા. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, લૅટિન, ગ્રીક, વગેરે ભાષાઓના શબ્દો સાથે સરખાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા અને ડાકતર ખુબ્હલર તેમને આશ્રય આપતા હતા. આ કામ અધુરું રહ્યું છે. ન્યાય, અલંકાર, અને ખીજાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયત્ન પણ સાથે સાથે ચાલતો હતો. નર્મકવિતાની પ્રસ્તાવનામાં શ્રોતાઓના મનમાં પ્રવેશ કરવાની દલપતરામની શક્તિને સ્વીકારે છે તે શક્તિની શિષ્ટતા વીશે ૧૮૭૮માં લખે છે કે "Who reads my works" એ દરેક લખનારે લખતી વખતે કદી ભુલવું જોઈએ નહીં. પ્રાકૃત ભાષાનાં કાવ્યોમાં સ્ત્રીઓનો પ્રેમ વધારે કેમ

વર્ણવ્યો અને પુરુષનો પ્રેમ ભુલી કેમ જવાયો તેનો વિચાર કરતાં એમ સુઝે છે કે પુરુષ કવિઓ પોતાના પૈરાગ્યની ધનમાં આત્મપરીક્ષા કરવી ભુલી ગયા, પોતાનો પ્રેમ unconscious રહ્યો, અને સ્ત્રીઓનો conscious રહ્યો તેથી આમ થયું. Theosophy વીશે તર્ક કરેછે, તેમાં કાંઈ અ-મત્કાર કોઈએ દીઠો એવું સાબીત થતું નથી, અને એમાં તથા યોગમાં logical difficulty દેખે છે. Masons' British Novelists વાંચેછે. ઇંગ્રેજ સ્ત્રીઓ અને આપણી સ્ત્રીઓને કેટલીક વાતમાં સરખાવેછે: "The fact generally observed that a Hindu lady when a little advanced in age is a better wife and perhaps a better woman than a European one of a similar age, stands to reason and is attributable to the different forms of their marriages * * * The Hindu wife's religious impulses gain an ascendancy over those relating to the world of help-ness, till at last her whole soul fructifies into that sublime state—Sutty-ism, which is an offspring of Religion rather than of Love in all its transcendental glories. The European Lady, on the other hand, who marries for love or comforts and not because marriage is a sacrament a—duty—and nothing more, finds herself disappointed and ties of love begin to dissolve".

આ વખતે “વાણીવિચાર” નામનો નિબંધ અને “ભારતોદ્ધાર શ-કારિ વિક્રમાદિત્ય ખીરકાવ્ય” લખવાની કદપના અને યોજના કરેછે. આ કાવ્ય હાંદીમાં લખવાનું હતું એમાં “એમ ધારવું કે બધો દેશ શક લોકોને “આધીન થઈ ગયો હતો, લોકો જીવમથી ત્રાહે ત્રાહે કરી રહ્યા હતા, પણ “રાજકર્તાના બળ, વિદ્યા, અને રાજનીતિ આગળ કોઈનું આવતું નહતું. “હથિયાર પણ લેઈ લીધાં હતાં” “આ દુઃખમાંથી વિક્રમ પાસે દેશને છોડ-“વવો”. કાવ્યનો “રંગ પ્રાચીન વખતનોજ રાખવો,” પણ “હાલની સ્થિતિને allegorize અને idealize કરેવી.” “એ કાવ્યના છેલ્લા સ-

ગંભીર સંવત-ગણનાનું વર્ષ આવશે તે બહુજ અસર કરશે એમ ધાર્યું. આ કલ્પના ૧૮૭૮ની છે. આ સાલમાં લોર્ડ લીટન વાઇસરાય હતો અને એના એકેકા કામના સમાચાર વાંચી ગરીબડી પ્રજા પણ દરરોજ ઉસ્કેરાતી હતી તે કાળમાં આ કલ્પના ઉઠી છે. આ કલ્પના લાંબી પહોંચતી નથી, પણ મન અભ્યાસમાં પડે છે. ન્યાય અલંકાર વગેરેનો અભ્યાસ તો ધમધોકાર થાયછેજ. વળી De Quincey વાંચવા માંડ્યો. બંગાળી ભાષાનું “ગોવિંદ સામંત” વાંચ્યું. એક “અથોત્તેજક સભા” અને તેમાં સાધનોની કલ્પના કરવા માંડી. ખીજી પણ કેટલીક કલ્પનાઓ સુરતની પેઠે ઉભરાવા માંડેછે. આ કલ્પનાઓ ક્યાંથી ઉભરાવા માંડી તેનું કારણ એક પ્રસંગ બતાવી આપેછે. “સન ૧૮૭૮માં હોળીને દિવસે વિજ્યાશઠ કલ્પ-“નાએ કવિતાના આ દેહીપ્યમાન અંગનું દર્શન કરાવ્યું. સંપૂર્ણ દર્શન “નથી” સર્વ નીશોમાં ભાંગ નરમ ફહેવાય છે. તેની પણ અસર કેવી બન્યંકર છે તે મોડી જાણાયછે.

“Now fancy pains me. The intoxication has “gone above the pleasure-point. Is fancy ever “painful? Is it so in Sobriety? Must be as it is “in this other state? Why? Can’t say, but feel it “to be true. What philosophy is this? અસ! અસ! “Thou charming fancy! Pull on! I like it. I feel “it is ruin, but ruin at thy hands is sweet. રસ says “die”, and બુદ્ધિ says “Fly.” I know not what to “do. I will go neither but go to sleep. But I can- “not sleep and that is the cause of this uneasiness. “Go to sleep then, thou—: No. No. “બંધ કર્યું. “જાણીને બંધ કર્યું. ન ખમાયાથી વિચારવું બંધ કર્યું.”—પ્રખ્યાત પંડિત કોલરીજને અશીશુનુ વ્યસન હતું. કલ્પના સતેજ કરવા આપણા અંધકાર ભાંગ સેવતા હતા, તે કવચિતજ લેતા હતા.—કોઇની આપી લેતા હતા—પણ બન્યંકર વસ્તુનો સ્વભાવ કેમ જાય? વ્યસનમાત્ર જોડું છે. નવલરામે તે જોડું જાણ્યું એ વિદ્વતા અને વિચારનું ફળ. કોઇ પણ નિ- મિત્તે, સારા પ્રયોજનથી પણ, સદર્થે પણ, દુષ્કર્મને સાધનભૂત પણ ન કરવું

એ સર્વધર્મનું મહાવાક્ય છે. શીવાય ધણો ઉન્નતગરો કરવો, અકાળે ઉધવું અને જાગવું એ પણ નવલરામનાં વ્યક્તન હતાં અને તે આખો જન્મ-રો રહ્યાં. તેઓ રાત્રે ખાર—એક વાગ્યા સુધી જાગતા, વાંચતા, લખતા કે કલ્પના કરતા, પ્રાતઃકાળે નબેક વાગ્યે ઉઠતા, તે પછી ધડીક થાય ત્યારે મીઠાન જીરું ભાવતો. આ ટેવ કેટલાક સુરતવાસી ગૃહસ્થોને છે. એવી ટેવ એ પણ એક શારીરિક પાપ છે, ઈશ્વર તેની શિક્ષા કર્યા વિના નથી રહેતો, એ શિક્ષા એકદમ આવતી નથી અને આવે છે ત્યારે માત્ર “નસીબ”નો દોષ ગણાય છે. નવલરામે સર્વ જાણ્યું, પણ ધણું મોડું જાણ્યું.

શાળાપત્ર રાજકોટ ગયું તેની સાથે એનું કદ પણ વધારવામાં આવ્યું હતું. નવલરામને આ પ્રસંગે માલમ પડે છે કે સંવત ૧૫૧૨ માં લખાત્યલા કહાનડે પ્રબંધમાં ગુજરાત શબ્દની જોડણી “ગૂજરાતિ” હતી. રાજકોટ બદલી થઈ તેવામાં જામનગરવાળા પ્રખ્યાત રા. જગન્નાથને લખે છે કે; ‘ડાહો દીકરો દેશાવર ભોગવે એ ન્યાયે ડાકતરે ખુલ્લે મ્હારી કદર ખુજીને મને તમારા કાઠિયાવાડમાં કહાજો છે અને અંહિયાં હું “very dull life” ગાળું છું; હું જાણું છું કે રાજકોટને “dull” હું કહું તો મ્હારી સાથે તમે એકમત નહીં થાવ, પણ અંહિયાં કંઈ જાહેર મંડળી કે સભા કે એમાંનું કાંઈજ નથી, અને જો થોડાક મિત્રોને મળવા હજવાનું ન હત તો એક દિવસ પણ ગાળવો કઠણ યાત.” અમદાવાદમાં આવ્યા પછી ચિત્રવિચિત્ર નવા વિચાર થયા હતા તેમાંનું અત્રે કાંઈ થતું નથી, પણ આમ નરમ અને ઉદાસી થઈ જાય છે. ખેડારની પ્રવૃત્તિ મંદ થતાં અંતર્ની પ્રવૃત્તિ જાગે છે; ન જતો વખત કલમની ચંચળતાએ રોકવા માંજો અને તેનું ધમક ભર્યું પરિણામ કેવું થયું તેનો સાક્ષાત્કાર પાછલાં પાનાંમાં આપણે કરી ગયા છીએ. પણ આ સમયની ઉદાસીનાં ખીજાં પણ કારણ હતાં. ગૃહસંસારની જાળ નવલરામની આસપાસ વીંટાતી હતી અને એની ચિંતાઓ તેમને આ વખત ઘેરતી હતી. એમની પુત્રી ખેડેન કમળાનો છેક ન્હાની વયે વિવાહ કરવો બંધ રાખી બાળલગ્ન-નિષેધક મંડળીના નિયમ પ્રમાણે અથવા પોતાના વિચાર પ્રમાણે કન્યાનું વય વધવા દીધું હતું, પણ ધારેલું વય આવી પહોંચતાં વર ન મળ્યો. વીસનગરા નાગરોમાં કન્યાઓની છંત હતી અને છોકરાઓ કુંવારા ન

જડતા, એક છોકરાને કમળા દેવાનું ધાર્યું હતું; તે સગો નીકળ્યો ને તેનાં માળાપે ચોખી ના કહી. દીકરીને પરગામ ફાડાવાનો વિચાર કર્યો—ત્યાં પણ કાંઈ છોકરા નહી. અમદાવાદમાં એક છોકરો શેધી ફાડાઓ—શેધ-તામાં તે ક્યાંક પરણી ચુક્યો. બાકી છોકરા જડે તે “બળદિયા જેવા અ-બલુ”. કંઈક ભણેલો હોય તો કમળા કરતાં ઓછું ભણેલો મળે. આ બાબતના આ અનુભવથી ખિન્ન થઈ એક મિત્રને લખેછે કે “મારી ખા-“તરી થઈ કે હાલ આપણા દેશની રીતુભાત જોઈ છોકરીનો વિવાહ તો “પાંચેક વર્ષની હોય ત્યાંથી જ કરી મુકવો”—અને “લગ્ન માંડું કરવું”—“એ “ હાપણુ ભરેલું છે—આઠ નવ વર્ષની ક્યાં પછી યોગ્ય ઉમરનો છોકરો “મળવો અશક્ય છે.” “જે આંધળિયાંને હું આટલું બધું નીંદતો હતો “તેજ મારે કરવાનો વખત આવ્યો છે.” “પાંચ મહીના થયાં એક દિવસ “એવો જતો નથી કે જેમાં કમળા સંબંધીની ચિંતા ધડી પણ વસારે “પડે. અહો નિશ મનમાં એક ખૂણે એ વિચાર ચાલ્યાં કરે છે, રસ્તો “સુઝતો નથી અને દિલ દુખાય છે.” આણી પાસથી આ દુઃખ હતું અને ખીજી પાસથી અમદાવાદની બાળલગ્નનિષેધક સભાના મેમ્બરો સાથે પત્રદ્વારા એ સભાના નિયમોની ચર્ચાઓ ચાલતી હતી. વરકન્યા વચ્ચે પાંચ વર્ષનો ફેર ઉત્તમ, દશગ્રામનો મધ્યમ, અને સભાના કેટલાક મેમ્બરોએ વધારેમાં વધારે ફેર ત્રીશ વર્ષનો કહ્યો તેતો હસવા લાયક, એમ નવલરામનો અભિપ્રાય થયો. આ સભાના અંધારણુ વીશે કેટલીક ચર્ચા ચાલે છે. આણી પાસથી ચિંતાનું અભ્યાસી બનેલું મન ચિંતા કરવી છોડી દે છે, અને દેશ પરદેશ, ગુજરાતમાં, ઉત્તર હીંદુસ્થાનમાં વગેરે સ્થ-ળોએ પોતાની નાતના વરની શોધ ચલાવે છે, પણ કંઈ પત્તો લાગતો નથી. ઈશ્વર નેજાનાં ગાડાં નેજામાં રૂહેવા દેતો નથી એમ આખરે બન્યું. નવલરામના બાળપણના મિત્ર રા. નરબોરામની પત્ની ગુજરી ગયાં, અને તેમને કન્યાદાન કર્યું.

ઈ. સં. ૧૮૮૧-૮૨. જેમ જેમ વખત ચાલ્યો ગયો તેમ તેમ ઉત્તરાવ-સ્થાની ઋતુ બેસવા માંડી. નવલરામનું પીસ્તાળીશ છેતાળીશ વર્ષનું વય થયું. તેની સાથે શરીરનું બળ નમ્યું, કંઈક આધિ-વ્યાધિ જણાવા લાગ્યા, પણ મનનો વેગ નબળો ન પડ્યો. એક પાસથી ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ વળવા લાગી, અને છાંદો ગ્ય અને તૈત્તિરીય ઉપનિષદો તથા બ્રહ્મસૂત્ર તથા સાંખ્યસૂત્ર વગેરે પુસ્તકો

ભણી મન ખેંચાયું અને તેનાં ઇંગ્રેજી ભાષાંતર મંગાવ્યાં. ખીજી પાસથી “પેન્શન”નો વિચાર કરવા માંજો, તે એવી રીતનો કે મોડાં બહેલાં પેન્શન લેઈ મુંબાઈમાં રહેવું, રાજમંત્રી અથવા આર્યમંત્રી નામનું પત્ર પ્રકટ કરવું, આર્ય નાટક મંડળી ઉભી કરવી, નવી ઢપના હરદાસ ઉભા કરવા, Epics અને National Ballads લખવાં, પુસ્તક વેચનારાઓનો ધંધો દેશની રીતભાતને અનુકૂળ કરવો, અને દેશસુધારાને અર્થે ક્રીમિસનો જેવી સમર્પણીઓની એક સભા કરવી. આ સંકલ્પવિકલ્પ ચાલેછે એવામાં મુંબાઈમાં નર્મદાશંકરે બાબુ બદલી લખાણ કરવા માંડ્યાં અને જેવા વેગથી પ્રથમ સુધારાનાં વાળં વગાડતા હતા તેથી વધારે વેગથી સુધારાની સામે ઝુંડો લેઈ, એક જુદીજ નતના આર્ય માર્ગપર, જુના પંથોનો રણડંકો વગાડવા લાગ્યા. ગુજરાતીના અધિપતિએ કવિના સામું યુદ્ધ કરનાર કોઈ શાધ્યો, અને નવલરામે એમનું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. ફેર માત્ર એટલો પક્ષો કે કવિને પ્રત્યુત્તર દેવાનું લખાણ નવલરામ જીવતાં પ્રસિદ્ધ ન થઈ શક્યું, અને તેમના મરણ પછી નર્વલગ્રંથાવલિના ખીજા ભાગમાં “સુધારાના ઇતિહાસનું વિવેચન” એ નામે એ લખાણ મુકવાનું રહ્યું તે મુક્યું છે. આ લખાણ સંપૂર્ણ નથી, પણ એના સંબંધી કેટલુંક ટિપ્પણ કરી રાખેલું તે સૂચક છે અને એ લખાણની સાથે વાંચવા યોગ્ય છે.

“૧૮૪૫. શિક્ષકશાળા મુંબાઈમાં, બાળગંગાધર. ૧૮૪૯ ભરૂચમાં સ્કુલ. ૧૮૫૫-૬૦ હોપ સાહેબ. ૧૮૫૪ ડીસપાય.

“૧૮૪૪. માનવધર્મ સભા. (૧૮૪૩ દુર્ગારામ સુધારામાં ચક્ર્યૂર હતો).

“૧૮૨૬. ગુજરાતી નિશાળો કાઢી. ૧૮૪૮ વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

“૧૮૫૮ અમદાવાદની ધર્મસભા, હોપની ઓપડીઓ. ૧૮૫૫ સલપ્રકાશ.

“૧૮૫૭ નર્મકવિતા. ૧૮૬૦ જદુનાથજી ને નર્મદાશંકર લઢ્યા. ૧૮૫૦-

“૫૧ બુદ્ધિવર્ધક. (૧૮૫૧-૫૯ ગંગાદાસ.) ૧૮૬૦ મહીપતરામ વીલાયત

“ગયા. ૧૮૫૮ જુવાનીઆ ટોળું અમદાવાદમાં આબું. ૧૮૬૪-૬૫. ડાંડિયો,

“જે પક્ષ. કુસંપ. ૧૮૭૧ અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ, કૃષ્ણદાસનું મરણ. ૧૮૭૫-

“૭૬ મુંબાઈ આર્યસમાજ, દેશી કારીગરીનાં ભાષણો. ૧૮૮૧ ગુજરાતીમાં સુ-

ધારાખંડન,” ઇલાદિ. “ધૂજેટીને દહાડે ઘેરમાં એકદા થઈ ફરનાર ભાંડ બોલ-

“વાનો પક્ષ કરનાર નવા B. A. સુધીના મારતરો નીકળ્યા છે”—આ એક

રાજકોટના બનાવ સંબંધે છે. “.....સુધારાવાળાઓએ બોટાં દફતર

“રાખ્યાં હતાં.” “વિશ્વનાથ” મંડળીકે તુલા કરી બ્રાહ્મણો જમાયા.”

“સુધારાનો મંદમંદ પણ સતત પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. પણ તે દે-
“શકાળને પ્રતાપે, સુધારાનાં જોરથી નહિ.”

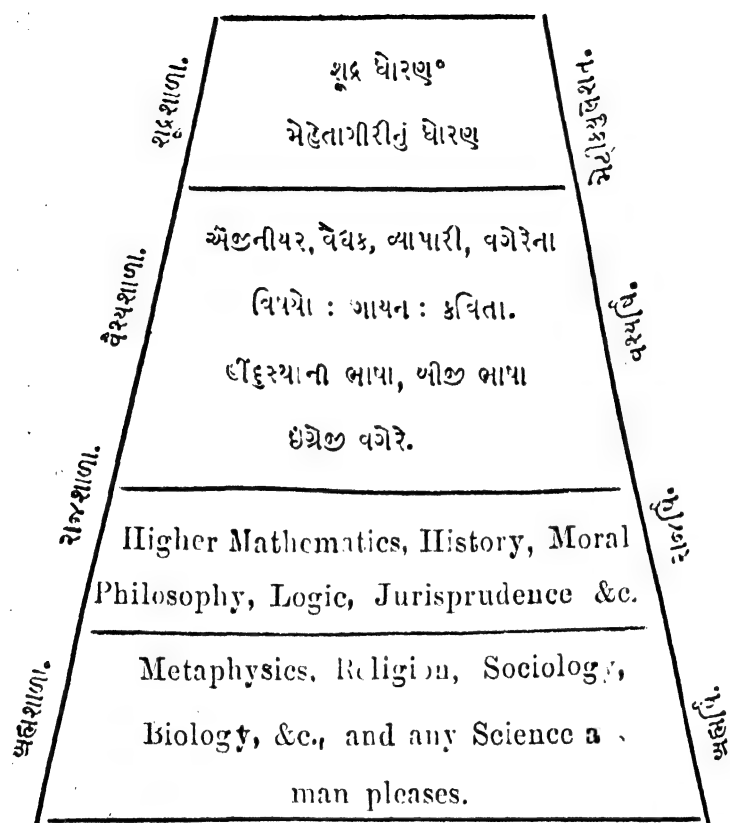
“દલપતરામ ને દુર્ગારામનો સુધારો ધીરો, દેશકાળને અનુસરતો, યો-
ગ્ય શૈલીમાં, ખરી દેશ દાઝતો, ને અભિમાન ખાતર નહી. ખીજામાં જી-
વાનીઆ દાખલ થયા અથવા કર્યા—તે દુનિયાથી અજ્ઞાન, દેશી વિદ્યાથી
અજાણ્યા, અભિમાનની મૂર્તિ: એના જે કાંટા.

અમદાવાદી, ટાહેલાંખોર, નીનિ ખરી પણ ખરી ને ડોળ પણ ખરો. ગુજ- રાતી સાર બહેલા, પણ કુવાના દે- ડકા, stationary, ખંવા.	મુરતી, ભરૂચી, સ્વચ્છંદી, નીતિના બંધ કે લાજ નહી. સાધારણ ઇંગ્રેજી બહેલા, રસલીન, પ્રેમાળ, ઇર્ષ્યાખોર, પતરાળ, બિચાર, છાકટપણું, પો- શાકની વિચિત્રતા.
---	---

“જનેએ ધર્મખંડન શરૂ કર્યું. મધપાન એ Baptism થયું. સુધારાની
“આખર ખોઈ, દારૂડિયો સુધારો કહેવાયો. જીના લોક કકડાવીને સામા
“થયા અને જાણ્યું કે આ તો દુસ્તનોજ ઉભા થયા છે. આ ખરાખી
“એવી થઈ કે તેનો બદલો વળી શકવાનો નથી—દલપતરામ જોવાને
“હાથ હોત તો આમ માત નહી. ધર્મોદ્ધારણ ને સંસારસુધારો એ બે ના-
“ખા વિષય છે. નાતવરા ઓછા કરાવવા તેમાં ધર્મપર હુમલો શું કરવા
“જોઈએ?” ઇલાદિ. આ જીવાનિયા ન હતા તે પહેલાં બે સુધારા હતા તે:

૧. “દલપતરામ, બાપજિયા સુધારો, “પરહેઝગાર (Negative)મતો સુ- “ધો. વાણિયાઈ, વ્યવહારશુદ્ધ,” ઇલાદિ.	૨. એનોપ્રતિસ્પર્ધા સુધારો: “રસિ- “ધો, ગદાપચીશી, લાકડિયો સુધારો, “છકેલો, ઉન્નત, Anti-caste, ઇર્ષ્યા “પ્રપંચ, રસોન્નત, કુસંપ,” વગેરે.
---	--

૧૮૮૨માં એક અતુર્વર્ણશાળા કલ્પે છે. આમાં “સંસ્કારવ્યવસ્થા”
પ્રમાણે ધોરણ બાંધવાં, ઉત્તરોત્તર વર્ણ પ્રમાણે અભ્યાસ કરાવવો, ઇલાદિ
કલ્પના કરી, Curriculum નું ઝીડ પાડે છે:—

લખે છે કે “આરે શાળાઓની નરેર છે.” “આરે વર્ણુના આજકોને
“એ પ્રત્યેક શાળામાંથી અનુક્રમેજ પસાર થઈ શકાશે, એટલે પ્રથમ શુ-
“દ્રતા, પછી વૈદ્યતા, પછી ક્ષત્રિય, અને છેવટ બ્રહ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.
“એ ઉપરથી જાતિનું અભિમાન લોકોમાં છે તે આપોઆપ જતું રહેશે”
ભર્તૃહરીનાટક, લીલાવતી રામ, વગેરે લખવાના સંકલ્પ પણ આ કાળે કરે
છે. સંકલ્પ સ્વપ્ન પેટે અદૃશ્ય થાય છે, પણ અતુર્લેશાળાનાં ધોરણ ઉપરથી
ફેળવણીનાં ચાલતાં ધોરણોમાં કેવો ફેરફાર થઈ શકે એમ છે તેના વિચાર
કરે છે. પોતાની ટ્રેનિંગ કાલેજ વગેરેને સુધારવા શાની અગત્ય છે તે વિ-
ચારે છે. આંક વગેરે આખરે હાલની ફેળવણીની પદ્ધતિથી ભુલાય છે તેના
સામાજિક તથા ઉપાય વિચારે છે. વાંચન અને હીસામના વર્ગ બુદ્ધ કર-
વાના વિચારને વિચારે છે. તે સર્વ વિચાર કેવી રીતે અમલમાં આવ્યા તે

ફહેવાનું તો સાધન નથી. પણ કેટલેક પ્રસંગે ઉંડા શોધની વરાળ નીકળતી જણાય છે અને એક સ્થળે લખે છે કે “હું પ્રભો, મારો આત્મા આમ કેમ “ખિન્ન થાય છે? મને એમ લાગે છે કે હું failure છું—તોફારીના કામમાં તે- “મૂઝ સર્વ પ્રકારે. ગ્રંથકાર કે પંડિતપણામાં પણ ફેલે” —આકીનું લખ્યું નથી, પણ શું લખત તે સ્પષ્ટ છે. આત્મમંથનકાળમાં એક જિર્મિ શમતાં બીજી ઉડતી અને ઉલ્લાસ રૂંદેનો. આ કાળમાં ઉડેલી જિર્મિ શમતી નહોતી, પણ તે પ્રમાણે આરંભ થાય નહીં તેથી શોક થતો.

હીંદુસ્થાનમાં સ્થાનિક રાજ્યસભાઓનાં ધોરણ હોર્ડ રિપનના વખતથી બંધાયેલ છે. ૧૮૮૨માં નવલરાગ કંપના કરે છે કે ગ્રામ-સભાઓ, તાલુકા-સભાઓ, જિલ્લા-સભાઓ અને પ્રાંતસભાઓ એમ ઉત્તરોત્તર એક ઉપર બીજી, અને તે સકના ઉપર એક “મહાસભા” થઈ શકે. એમાં, અત્યંતુર્વિના કોઈને મને પરિપદો નીમાવા નેહએ, અને તે પરિપદો “વાનપ્રસ્થ” આશ્રમવાળા હોવા નેહએ. આ વખતે પેન્શન લેવાનો સંકલ્પ-વિકલ્પ ચાલતો હતો અને “વાનપ્રસ્થ” એટલે પેન્શનરજ્જ હશે. પેન્શન લીધા પછી Publisher of Classics એટલે ગ્રંથપ્રકાશકનો ધંધો આરંભ્યો હોય તો તે કૃત્રી રીતે ગાડી ચાલે, તેને વાસ્તે ખર્ચ, પુસ્તકનો આકાર, ધરાકો, વગેરેના હીસાબ ગણે છે. શેતરંજની રમતમાં પણ ધણા દિવસ મગજ ગુંચવાય છે, અને તેનું ગણિત થાય છે. આવામાં ખાતાના ઉપરીઓ શાળાપત્રનાં દફતર હીસાબ વગેરેની કાંઈ પરપુષ્ટ કરે છે તેમને સ્પષ્ટ જણવે છે, કે શાળાપત્રનો વહીવટ ખાનગી જેવો છે અને આવી ખાત્યતમાં હું સ્વતંત્ર છું.

ઈ. સ. ૧૮૮૩-૮૫ | પેન્શન લેવાનો વિચાર મનમાં ધોળાયાં કરે છે. એ અવસ્થામાં મનને શો કલ્પોગ આપવો તેની જુદી જુદી યોજનાઓ કરેલી તે આપણે નેહએ. આખરે જે યોજના ઉપર મનથી પ્રથમ મોહ હતો તે પાછી સાંભરી આવે છે અને ગૂંજરપરીક્ષા, સમયનિરીક્ષા, ત્રિમાસિક-ચર્ચા વગેરે કોઈ નામથી “રીવ્યુ” નીકળી શકે એમ ધારે છે. એમાં લખવાને યોગ્ય દેશમાં કોણ કોણ મળે એમ છે તેની એક ટીપ કરે છે. તે ટીપ અધુરી છે. અને પુરી કરવાનો અવકાશ નથી મળ્યો, પણ છેક ૧૮૭૩માં એક ટીપ કરી હતી તે એને એકી કરતાં નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા નીકળે છે: ૧ અંગ્રા-લાલ-સાંકરસલા: અર્થશાસ્ત્ર, કાપદો, અને ઉંચી વિદ્યા દેશના સંબંધમાં.

૨. લાલશંકર: સંસારસુધારો, કાયદો, અને કેળવણીની ચાલુ પદ્ધતિઓ.
 ૩ હરગોવિન: દેશનાં વ્યાપાર, ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ, સૂચનાઓ, વગેરે તથા મું-
 બાઇ ઇતિહાસની કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ. ૪ ઝવેરીલાલ ઉમીયાશંકર:
 સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, એડમિનિસ્ટ્રેશન રીપોર્ટ, અર્થશાસ્ત્રનાં પ્રકરણ, વ્યાપાર.
 ૫ મલબારી: આ દેશનાં વર્તમાનપત્રો. ૬ કવિ નર્મદાશંકર: સુધારાના સ-
 વાલ, પ્રકટ ચત્તાં પુસ્તકો, દેશની વિદ્યા, ધર્મ, વગેરે. ૭ દલપતરામ:
 Humorous poetry. ૮ મનમુખરામ સૂર્યરામ: દર્શનસાર? ૯ રણછોડ-
 બાઇ ઉદયરામ:.....૧૦ શાસ્ત્રી પ્રજલાલ કાળીદાસ તથા મણીશંકર
 જટાશંકર: ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ. ૧૧ મહીપતરામ: સુધારો, રાજકીય
 ઇતિહાસ, ૧૨ ગીરધરલાલ દયાળદાસ અને નગીનદાસ તુળસીદાસ: યુ-
 નિવર્સિટીના વિષયો. ૧૩ નંદશંકર તુળજશંકર: manners, customs
 and history.

“પેન્શન લીધા પછી જે કામ કરવા ધાર્યું છે તે હમણું શા માટે
 “ન આદરવું? હાલને વખતે વાંચવાનો શોખ વધેલો છે તે પાછો તે વેળા
 “પ્રત્યાગ્રાત પણ થઈ જાય.” “એ કરવાને માટે પ્રસિદ્ધિમાં આવવાની જ-
 રૂછ.” આમ કરવા ચાલતાં ચોપાનિયામાં પ્રસંગોપાત્ત લખવું એમ
 ઠરાવ કરે છે.

નવત્રરામનો છેલ્લો દસકો ગુજરાતી હીંદુઓ અને પારસીઓના
 સંબંધના ઇતિહાસમાં નોંધવા જોઈએ. એક વખત એવો હતો કે બન્યારે
 શેઠ સોરાયજી શાપુરજી યંગાડી, મી. દાદાભાઈ નવરોજીજી વગેરે પારસી
 ગૃહસ્થો અને ગુજરાતિયો બેગા મળી કામ કરતા હતા. આ ઉદાર મનના
 ગૃહસ્થોમાંથી શેઠ સોરાયજી જાહેર કામકાજમાંથી નિવૃત્ત (Retired)
 થયાછે, અને શેઠ દાદાભાઈ વીઝાયતમાં રહી મ્હોટાં કામોમાં પ્રવર્તે છે. એક
 વખત એવો હતો કે સત્યપ્રકાશ અને રાસ્તગોફતાર એક થઇ ગયાં, અને
 રાસ્ત ગોફતાર વાંચનાર ગુજરાતીઓ કે પારસીઓ પારસી અને હીંદુનો બેદ
 સમજતા ન હતા. આ બેદ થોડાં વર્ષ ઉપર પ્હોંચીને પડ્યો અને ત્યારથી
 વધતો જાયછે. હજી પણ પારસી કોમ અને ગુજરાતી કોમ વચ્ચે કોઈ
 જાતની પણ ફાટ પડી નથી, અને જે કોમનાં માણસો સાધારણ રીતે
 બાઇબાંડુ પેકે વર્તેછે, પણ ૧૮૭૮-૮૫માં રાસ્તગોફતારના અધિપતિ મી.
 કેપ્સરો કામરાજના સંબંધમાં કેટલીક ગેર સમજુતીઓ થઇ, ડૉર્સ બિ-

ટનના વખતમાં આખા ભરતખંડમાં અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો અને સરકારનાં કેટલાંક પગલાં એવાં હતાં કે જેથી સરકારને લાભ થાય નહીં અને પ્રજાનાં મન ઉસ્ફુરેાય. સરકારે આ અસંતોષને વિરોધ ગણ્યો અને વિરોધ ડાળી નાંખવાને સખત ક્રેખાના ઉપાય કર્યા. મહારાષ્ટ્રીને “કેસર” ને નામે બાદશાહી નામ ધારણ કરાવ્યું અને દીલ્હીમાં દરબાર ભર્યો. આટલું બસ ન લાગ્યાથી પાછળથી દરેક દેશી ભાષામાં રાજગીત રચાવ્યું, અને મી. કાવરાજી ગાયનકળામાં પ્રવીણ ગણાવાને લીધે ગુજરાતી રાજગીત રચવાનું તેમને સોંપવામાં આવ્યું. આ રાજગીતના ગુણદોષની બાબતમાં ભારે ચર્ચા ચાલી રહી, કેટલાકે તે પસંદ કર્યું, અને કેટલાકે તેના સામું કંઠણ શબ્દોમાં મત આપ્યું. આ સામું મત આપનારાઓમાં નવલરામ, તથા બીજા કેટલાક હતા. કોઈ પણ તકરાર હદ ઉપરાંત વધેછે ત્યારે મમત રૂઢ-ઉછે, ખરી વાતની તકરારમાંથી એક બીજાની જાત ઉપર તકરાર ઉતરી પડેછે, અને રાગદ્વેષ થાય છે. આ રાજગીતની તકરારમાં “પારસી-ગુજરાતી” શૈલીની તકરાર નીકળી. વિરોધ આખરે જાતિ-વિરોધ હોય એવા રૂપમાં તકરાર ચાલી. છેવટ આ તકરારમાંથી રાસ્ત અને “ગુજરાતી” પત્ર વચ્ચે પણ તકરાર જાગી. રાસ્ત ગુજરાતીને શત્રુ ગણવા લાગ્યું એટલું જ નહીં, પણ કેટલાક ગૃહસ્થો પણ વરુણીમાં આવી ગયા અને લોકમાં એ સહ ગુજરાતી-પારસીનો વિરોધ ગણાયો. જો કે રાસ્ત અને ગુજરાતીની કટારો શીવાય બીજા કોઈ દેકાણે આ વિરોધનું નામ ન હતું. જુજ તકરારમાંથી મહોટા વિરોધ થયો. નવલરામ એક મિત્રને લખેછે કે એક પારસી ગૃહસ્થે અથવા મનમુખરામની શાળાના કોઈ લેખકે આ ગીત રચેલું ગણત તે હું વાંધો લેત નહીં-કારણ તે જાતેજ ભુક્ષાઈ જાત-પણ એને જ્યારે રાજમકત ગુજરાતી પ્રજાનું ગીત કહેવામાં આવેછે ત્યારે મહારે સ્પષ્ટ સામું બેલવું જોઈએ. અર્થાત્ ગુજરાતના એક મહોટા પક્ષે કાવરાજીનો ગુજરાતી પ્રજા તરફથી આવી ભાષાવાળું ગીત જોડવાનો હક નાકમુલ કર્યો, અને મિ. કાવરાજીએ તેને પોતાના ઉપર અને પારસીઓ ઉપરનો હુમલો ગણ્યો. જે પક્ષની ભુક્ષ થઈ. એક પક્ષે કુત્ર કચરવા મુસળ લીધું; બીજાએ રજનું ગજ કર્યું. પણ ક્ષણ એ થયું કે વગર કારણે કડવો વિરોધ થયો. આજા મન-ઉકાળાના વખતમાં શાંતિ રાખનાર ધીર પુરુષ વિરલા હોય છે. આ પછી કેટલેક દિવસે ગુજરાતીના અધિપતિયે “હીન્દ અને

ખ્રિટાનિયા" નામનું પુસ્તક રચ્યું. મુસલમાન થયેલા મરનાર ઇંગ્લેન્ડ મીરઝાં મોરાદ અલીનું "Inda on the mountain-top" નામનું સમર્થ લખાણ બાવનગરમાં પૂર્વે નીકળતા "મનેરંગક રત્ન" નામના ચોપાનિયામાં પ્રસિદ્ધ થતું હતું, અને એ ચોપાનિયાને ઘણુંકરી આજ લેખતા દરદથી કાઠિયાવાડની હવા સદી નહીં અને પરતંત્ર હવામાં સ્વતંત્ર ચોપાનિયું માંદું થઇ મરણ પામ્યું. આ લેખને આધારે મી. ઇચ્છારામે હીન્દ અને ખ્રિટાનિયા લખ્યું, અને રાસ્તે તેની રચના રાજકોટી ગાંધી કોર હુમલો કર્યો, પુસ્તક ઉપર કલકત્તા સરકાર સુધી ખગર લેવાઈ, અને સરકારે પુસ્તક ઉપર આરોપ સ્વીકાર્યો નહીં. મી. ઇચ્છારાજનો સ્વભાવ સાધારણ રીતે વિપમવૃત્તિ વાળો નથી, પણ રાજગીન પછી એ પોતાની શાંતિ જળવી શક્યા નથી. મિ. ઇચ્છારામના પુસ્તકનું આ કૃત્ર યવા છતાં એ પુસ્તકનું વિવેચન શાળાપત્રમાં થયેલું તે બાબત રાસ્તે હુમલો કર્યો. આપણે જ્ઞેયું છે કે આ વિવેચનમાં પુસ્તકની પરીક્ષા તો છેજ નહીં, અને એના ઉપર સાધારણ રીતે હુમલો કરવાનું સુઝે એમ નથી. પણ રાસ્તે હુમલો સુઝ્યો, તેનીજ સૂચનાથી નવલરામના ઉપરીઓએ નવલરામ પાસે ખુલાસો માગ્યો, અને ખુલાસાથી ઉપરીઓ તૃપ્ત થયા. નવલરામે દેવતાક જ્ઞાનગી પારખી તથા હીંદુ મિત્રોને પત્ર લખ્યા અને તેમાં રાસ્તની આ વીશે ઘણી કટતી ફરિયાદ કરેછે, રાસ્તે ગોફતાર પાસેથી ઇનસાફ મળવો અશક્ય છે એમ આંતરકરણથી ગણેછે, અને એ પત્રની રાજબક્તિ અને ખુશામત વચ્ચે ફેટલું થોડું આંતર છે તે માપવા ચત્ત કરે છે. કાળની ગતિ ધીમે ધીમે સડ ઉમરા શાંત કરેછે તેમ આમાં પણ થયું છે એ આનંદની વાત છે. પણ એક જુગ વાતમાંથી રજતું ગજ કેમ થાય છે, મમત અને ગેરસમજુતીથી માણસના સ્વભાવ કેમ બગડેછે અને શાંત કેમ ખસેછે તેનો આ પઠ ભુવવા લાયક નથી. કાબરાજી અને ઇચ્છારામ ઉભય સ્વાભાવિક રીતે સારા અને મીઠનસાર સ્વભાવના ગૃહસ્થો છે, અને નવલરામ પણ તેવાજ હતા. પણ મમત અને ક્ષોભનું કાગળ જુદું છે.

આ અરસામાં વાંચવાનું તેમ લખવાનું કામ પણ ધમધોકાર ચાલતું હતું. હિતોપદેશ અને દશરૂપકનું બાપાંતર આરંભ્યું; કાલ્યાદશ અને સાહિત્યદર્પણનો અભ્યાસ ચાલતો હતો. બેકન અને બર્ક વંચાતાં હતાં.

ગુજરાતી શબ્દો અને ગુજરાતી વ્યાકરણ ઉપર પુષ્કળ નોંધ થતી હતી, Wit ને Humour વીશે તેમ જીભ વિષયો ઉપર છિન્નભિન્ન નિબંધો પેઠે ટીકા ટિપ્પણમાં ટપકતી હતી, હીંદુસ્થાની કવિતા છુટક છુટક લખવાનું ચલન થતો હતો, હીંદુસ્થાની કાવ્ય પણ કંઈક આરંભ્યું, Rhetoric વાંચવા માંડ્યું, બાપાનું નાગરત્વ કોને ફૂલેયું તેના અનેક વિચાર કરેછે, કલિયુગાદિકાવ્યજ્ઞાનની કલ્પના કરેછે, ભારતેશ્વરીનું નાટક આરંભે છે, બાળક્રિયોના શિક્ષણ અર્થે ગરબિયો રચેછે, અને ઘણાક મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવે છે. મિ, મલ્લગારીને પત્ર લખેછે, તેમાં એમની મનોનૃત્તિને અને એમના પ્રયત્નને અભિનંદે છે, બોલવાનું છોડી કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે એમ લખેછે, પણ સરકાર વચ્ચે પડે તેની સ્પષ્ટ ના ફૂલેછે, અને મલ્લગારીને આર્જવ કરેછે કે ભુલ્યે ચુક્યે સરકારની મદદ ન માગશો, અને ભવિષ્ય વર્તેછે કે એ મદદનું નામ દીધાથીજ કેળવાયલા લોકમાં પણ પક્ષ પડશે અને ગમત તુચા વિરોધ બાઝશે. વળી ફૂલેછે કે “અમારા અભાગુ દેશી બંધુઓના કર્તાં અમારા સુધરેલા વિચાર વધારે શાણાછે, પણ એ શાણા વિચાર એમની પાસે બળાત્કારે પળાવવા અગતે કાઈ જાતના હક નથી. જો આપણે બળાત્કાર ન કરતાં ન્યાયને માર્ગે ચાલીશું તો ઈશ્વર સહાય થશેજ. સરકારી મદદ માગશો તો લોકનો મંદિરા સમુદાય સામે થશે અને કેટલાકને તો એવી મદદ કાળવ્યુત્ક્રમ (anachronism) જેવીજ લાગશે કારણ આ સ્વતંત્ર સ્વરાજ્યના સમયમાં ખાનગી કુટુંબમાંજ એ સ્વતંત્રતામાં સરકારને હાથ ધાલવાનું કહિયે તો પોતાનાજ પગ ઉપર કહોવાડે મારવાનું થશે—હું જાતે સુધારાવાળો છું તે જણાવવા મહારી બાળજન બત્રીલી તમારા “ઉપર મોઢું” સમાજે, વર્તમાનપત્રો અને જાતે આચરણ કરવું વગેરે માર્ગ લોકને સુધારવા એ માર્ગ સવળો ગણેછે.

સુબોધચિંતામણિના કર્તા થેઈ વલ્લભદાસને ૧૮૮૪ માં એક પત્રમાં લખેછે. “દાંજરી સાથે કાચકૌરુમનું નામ લેવું એ ઘોડા સાથે ગધેડું બાંધવા બરાબર છે. x એને ચાહિયે તેટલું ચુંચી શકાય એમછે. એ બધું ખડું, તોપણ ચૂર્નરંગ્યોના ભંડોળ જેતાં એ કાચકૌરુમ પણ આદરથી “આવકાર આપવા જોગ વધારો છો.” “મહે તો એવો નિયમજ પકડ્યો “છે કે પુરતકો વરતુતઃ દૂષિત પણ દેશકાળ જેતાં ઉત્તેજન લાયક હોય

“તો તેની એક સારી નોંધજ થોડાંપણા વિસ્તારથી લેવી, અને તેમાં ‘તેના દોષ તો માત્ર ચતુરને એતાવવા ખાતર જૂજ ઈશારેજ દર્શાવવા. ‘હજી આપણો વાંચનારો વર્ગ એવોછે કે જો આવા પુસ્તકના દોષને વિ- ‘સ્તાઈ, તો તેના ગુણ ગમે એટલા પ્રદર્શાવ્યા હોય તોપણ તેની કદરજ ‘કરે નહી. ગાટે આવાં પુસ્તકની એક આવૃત્તિ ખપી રહે ત્યાં સુધી તો ‘વિરૂદ્ધ વિવેચનથી પરહેજ રહેવું એજ ન્યાય ને દેશહિતનો રસ્તેછે.”

ધ.સ. ૧૮૮૬-૮૭ | મહીપતરામ પેન્શન લેવાનાછે એવી વાત સાંભળી નવલરામ એક પાસથી તેમની જગાએ જવાનો લોભ રાખેછે અને બીજી પાસથી પેન્શનનો વિચાર પણ કરેછે. તેમને દેવની ઇચ્છાની ખબર ન હતી. વળી આ અરસામાં એક બીજો બનાવ બન્યો હતો. પાંત્રીશ માળીશ વર્ષથી મુંબાઇમાં ગાજી રહેલો મેઘ આવામાં શાંત થઇ ગયો-જેણે પોતાના અઘાક શ્રમથી, પ્રેમભક્તિનાં ગાનથી બરેલી કવિતા-સતારથી, છટાવાળાં ગદ્યોથી, તીવ્ર બાપણોથી, ઉત્સાહથી, સ્વતંત્રતાથી, અને આત્માર્પણથી, “ગરવી ગુજરાત”માં અનેક રંગો ભજવ્યા હતા એ તારો અસ્ત થયો-નર્મદાશંકર અનેક વિપત્તિઓ સહી વિપત્તિરીજ ચિતામાં આ સમયમાં પ્રજ્વલિત થયો, તેના કુટુંબને આધાર આપવા મિત્રોએ પછસાટકાની મદદ કરી, નવલરામ પણ એ મદદમાં શોક-આનંદથી ઉભા, અને એ પુરુષની જીવનકથા કરી શ્રાદ્ધાંજલિ આપવાનું પણ તેનેજ માથે આવ્યું. કવિના મુંબાઇવાસી મિત્રોમાંથી કોઇએ આ જીવનકથા લખવાનું નવલરામને સૂચવ્યું. નવલરામને આ કામ કવિએજ લગભગ પચીશ વર્ષ ઉપર બાળવી મુકેલું હતું. ૧૮૬૬-૬૭ સુધીનું વૃત્ત તો કવિએ જાને લખી છપાવી રાખ્યું હતું. બીજી હકીકત પણ મેળવી, અને પોતાની ઉગતી અવસ્થાના ધ્રુવ-નક્ષત્ર જેવા કવિનું જીવન નવલરામના જીવનનું પણ છેલ્લું લખાણ થયું. પાછી અવસ્થામાં, પ્રેમભાવથી, લખેલા આ જીવનની કીમત તે વાંચી જોઇ સમજવી એજ તેની સંપૂર્ણ કીર્તિ બતાવવાનો માર્ગ છે.

આ સમયે પેન્શન લેઇ શું કરવું તેના પણ વિચાર સુઝેછે. લોક-સુધારાનો વિષય લેવો સુઝેછે. પણ તેમાં વખત ઉપર સક વાત નાંખવી એ રુચતું નથી. સારે સુધારો દેવી રીતે કરવો, લોકનું મન કેમ ફેળવવું, એ વગેરે વિચાર કરેછે અને ઉત્તર સુઝતો નથી, પણ ગર્કનું વાક્ય ઠીક લાગેછે:

“A man full of warm speculative benevolence may wish his society otherwise constituted than what he finds; but a good patriot and a true politician always considers how he shall make the most of the existing materials of his country. A disposition to preserve and an ability to improve taken together would be my standard of a statesman”.
પાછળ આરંભેલાં કેટલાંક કામ પણ આગળ વધે છે. નવું ધર બાંધવાની કેટલીક યોજનાઓ કરી, રદ કરે છે, સુધારે છે, અને રાખી મુકે છે.

૭. સ. ૧૮૮૮ | આમ કરતાં કરતાં ૧૮૮૮ની સાલ આવે છે. કવિની જીવનકથા લખનારનું જીવન પુરું થવા આવે છે. ઉત્તરાવસ્થા બેડી હતી તે પણ ચાલી જાય છે, અને ધીમે ધીમે યમરાજનાં ઉચ્ચ પગલાંના ધબકારા સંભળાય છે. ઉદ્યોગી મન ઉદ્યોગ મુકતું નથી, પ્રવૃત્તિમાં વળી વળી પડવાના કુદકારા મારે છે, પણ નિવૃત્તિ ધોળાવાળની પેઠે પણ તેડી માથે ચઢી બેસે છે. પેન્શનની અરજ કર્યા છતાં અરજ મંજૂર થતા મુધી જીવનની દોરી ટકી નહી. જીવનનો દરવાજો જાતેજ બંધ થવા ઇચ્છતો હોય એમ કલ્પનાના પવનથી ધડી ધડી ઉઘાડ વાસ થવા લાગ્યો: “It appears I am living against my nature”. “I lead a dreamy life”
“× × શું યોગ ખરેખર ખરો હશે? × × × I am ashamed to be awakened from my waking dreams
“on which I lead my ‘real’ life. × × Is my mind
“getting old or of old unprogressive views? Seems
“to be a fact. No remedy? Is it simply a result of
“physical laws? પ્રવૃત્તિ કહે છે કે મારો ભાગ કયો એજ કારણ છે.
“નિવૃત્તિ કહે છે કે જો તે old પણું સમજે છે અથવા Dreamy life
“સમજે છે તેજ Real life છે. My nature is વેદાંતી—ચિન્મયજ
“સત્વસ્તુ દેખે છે. તે તે કેમ વેદાંતી ન હોય? × × × શું યોગ સાચો છે?
“આ એક જાતનો યોગજ છે?—× × × કે, જાત કે અલ્પદર્શનનું સાધન
“બેશક છે.” કલ્પના વધે છે. આત્મપરીક્ષા સ્પરે છે “I am sunk in
“habits. The soul is smothered in the veil of world-

“liness. Music ગમેછે x x Then pantheism is wrong. ”
 આ આધાતનો પ્રસાધાત થાયછે. આત્મા “દ્રવ્યજનથી મુક્ત રહેવા-બલકે
 “બધાથીજ મુક્ત રહેવા ઇચ્છેછે x x Am I too worldly? What
 “a strong contrast to the ચિન્મય સ્વરૂપ? શું ચિન્મય સ્વરૂપ
 “સાચુંછે અને worldlyપણાનું સ્વરૂપ પણ સાચુંછે? શું એ પણ એક
 “પડ-આત્માનું આવરણછે? શું ત્રિવિધ કોષ આ થયો? પંચકોષ પણ કાં
 “ન ખરા હોય? I am getting a real theosophist now .
 “My feelings are naturally of that order ”. “Am I
 “સ્વાર્થી? એ પણ એક પડ હશે અને તે પાર હું જોઉં. શું એ
 “self-knowledge આપેછે? ત્યારે જ્ઞાણવધરી ખરીજ ” x x x
 “My sensual nature has sunk in the intellectual
 element of soul”. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, સંસાર અને અસંસાર, વચ્ચે
 આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ મન હીંચકા ખાધાં કરેછે, ઘોળાય છે, અને શ-
 રીરના બંધ શિથિળ કરેછે.

શરીરે કંઈ કંઈ નહી, પેન્શનની ચરજ કરી પણ રીત પ્રમાણે વિધિ
 સહિત મંજુર થતાં વાર લાગે એમ હતી. રજા લેધ એક બે માસ
 રાજકોટમાંજ ઘેર ઝાળ ગાળ્યો. વધારે રજા લેધ માર્યે એપ્રિલમાં સુરત
 આવ્યા. ત્યાંથી દુમસ ગયા, અને ચોમાસામાં પાછા દુમસથી સુરત આવ્યા.

નવલરામનું શરીર ન્હાની વયથીજ કંઈક રોગીનું તો હતું. જન્મમાં
 બે ચાર વાર કંઈ નહી ને કંઈ મહારોગ થયેલા અને તેમાંથી બચેલા.
 પણ રાજકોટ નોકરી થયા પછી શરીર વધારે કંઈનું. તેમાં એમની કે-
 ટલીક ટેવો એવી હતી કે પ્રકૃતિને બગાડે. રાત્રે જાગવું, સવારે ઉઠવું,
 નવ વાગે દાતણ કરી લોટા ભરી પાણી પી જવું, ઇલાદિ એમને
 એવી ટેવો હતી કે જે સાધારણ રીતે શરીરને હાનિકારક ગણાય
 છે—પછી વૈદ્યો અને ડાક્ટરો જુદો અભિપ્રાય આપે તો જુદી
 વાત. રાજકોટ છોડી સુરત ગયા ત્યારે શરીર અસ્વસ્થ હતું ખરું, પણ
 કોઈને ભય લાગ્યું ન હતું. પણ સુરત ગયા પછી પેટ ટુલ્યું અને જળંધ-
 રનો રોગ ફૂટેવાયો. છેલ્લે દિવસે પુષ્કળ લોહી મુખથી પડ્યું. ડાક્ટર વૈદ્યોએ
 મનુષ્યપ્રયત્ન કરી આખરે હાથ હેડળ મુક્યા. જ્યારે નવલરામના મનમાં
 લાગ્યું કે હવે આનંદકાલમાં અંતકાળ નક્કી છે, ત્યારે પોતાના પિતાને પાસે

બોલાવ્યા, અને મહારા મરણ પછી મહારા પુત્ર તથા સ્ત્રી સાથે અણુબનાવ થતાં આ વૃદ્ધ પિતાને પરતંત્રપણું ભોગવવું નપડે એ હેતુથી પાંચ હજાર રૂપિયાની સરકારી નોટો રાખી મુકી હતી તે દુઃખી ડોસાના હાથમાં મુકતાં ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું, “પિતાજી, જે વખતે આપણા લોકમાં હાલના જેવી “કેળવણીની યુજ હતી નહી તેવે સમયે તમારી દુકી રોજીમાંથી કરકસર “કરી મને પુરો વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા ખરચ કર્યો તો હું એ અક્ષર બણ્યો “અને કંઈ વિદ્વાનમાં ખર્ચો તેનો બદલો મહારાથી વાળી શકાય એમ નથી, “એમ છતાં કુલ નહી તો કુલની પાંખડી આ હું તમને આપુંછું તે સ્ત્રી- “કારી મને આશીર્વાદ દો કે મહારા આત્માનું કલ્યાણ થાય” આમ કૂહે- તાની સાથે નવલરામ હૃદયાક્રાંત રોષ પડ્યા, અને એમના પિતાનું પણ હૃદય ભરાઈ આવ્યું, અને એથી સંબંધિયોએ એમને આઘા લીધા. પછી પુત્રીને બોલાવી કહ્યું કે બહેન તું ડાહી છે—તંદે કદી બાંક કર્યો નથી— પણ તારી માથે મહારા મંદવાડમાં મહારી મહાવજત કરી છે તે તું સરત રાખજે અને તારા ધણીને કંઈ પણ દુઃખ થાય એવું બાલીશ કે કરીશ નહી. પુત્રને પણ બોલાવી કહ્યું કે ભાઈ, તારે નોકરી ન કરવી પડે એ- રહેલો સંચય તો હું કરી જીવંત માટે તેનો સારો ઉપયોગ કરજે, કમાવાની ઉતાવળ કરીશ નહી પણ પુરું બંધી વિદ્વાન થજે અને સમી સોખતમાં રહેજે. આ પ્રમાણે મરવાની તૈયારી કરી, પણ તે દિવસે કંઈ થયું નહી, રાત ગઈ, બીજો દિવસ જુઓ, શરીર કંઈ સ્વસ્થ દેખાયું અને સહને કંઈક આશા પડી. બીજો દિવસ પણ ઠીક ગયો. પણ ત્રીજો દિવસે પાછી સુસ્તી લાગવા માંડી, બપોરે પાછું લોહી પડ્યું, સહ ગભરાયાં, ને ડાક્ટર પ્રાંતઃકાળે આવ્યો હતો છતાં બીજી વાર બોલાવ્યો. ડાક્ટરે કહ્યું “બીજી વાર કેમ બોલાવ્યો?” નવલરામ કૂહે “તમારી છેલી મુલાકાત લેવાને વાસ્તે.” ડાક્ટર, ધીરજ આપી ઝાપઘ આપી, પાછો ગયો; રાત્રિ પડી, સુવાનો વખત થયો એટલે “મહારે શરીરે ઠીક છે” કહી બહારનાં સગાંઓને વીદાય કરી દીધાં. પછી એમના મિત્ર અને જમાઈ નરભોરામને એકાંતમાં બોલાવી તેમને કહ્યું કે હવે મહારો અંતકાળ નક્કી આવ્યો છે, છેલ્લે સુધી મહારું બાન કાયમ રહેશે, અને દેવાંતા થતા સુધી મહારે શાંત રહેવાની ઇચ્છા છે—જો કોઈ પણ રોવા કુટવાનો ગરબાડ મહારી પાસે કરશે અથવા જરી પણ બોલશે તો મહારા ઇશ્વર સ્મરણમાં ભંગ પડશે અને

મહારી આખરની વખતે મહારે મહારા ઈશ્વર પ્રત્યે જે ધર્મ બળવી લેવાનો તેમાં હું ચુકી જઈશ—માટે મહારા રક્ષણને અર્થે તમારે અહીં ઉભાં રહેવું—એટલું મહારાં હેલું કામ મિત્રભાવે કરવું એ માગી લેકું—મહારો આત્મા આ દેહ છોડી એને માર્ગે પશ્યો એવી તમારી ખાત્રી થાય તારે મરજી પડે તે પ્રમાણે કરજો. આ વાત નરભેરામે સ્વીકારી અને તે પ્રમાણે કરવા ઘરમાં આજ્ઞા આપી દીધી. તે સાંભળતાં નવલરામનાં પત્ની મણિગૌરીએ તરત રોવા માંડ્યું, શરીરપરથી અવકાર દૂર ફેલાડી નાંખ્યા, અને પતિની શય્યા પાસે જઈ બેઠાં. એ દિવસ ઉપર વાત કરી હતી તેમ પાછી સડની પાસે ફરી છેલ્લ જોડી વાતો કરી લીધી, પોતાનો કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો તે માટે ક્ષમા માગી, અને સડને પલંગ આગળ બેસાં જોડ્યા કે “કોઈને કાંઈ કહેવું છે”—સર્વની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને કોઈ બોલ્યું નહીં એટલે પોતે બોલ્યા “હવે હું પરવારી ચુક્યો—આજે હવે ઈશ્વર—સ્મરણ કરિયે;—નરભેરામ, Now be on your guard—સચ્ચિદાનંદ ! દીનબંધુ ! દીનાનાથ ! આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં રહી જઈ, અંતમાં પ્રાર્થના કરવા માંડી, અને અંતે બોલી ઉઠ્યા કે, “આનંદ ! “આનંદ ! આથી તે વળી બીજી કિયો આનંદ ? હે પ્રભુ ! તું જાણે છે કે “કે મહે મહારા જન્મપર્યંત કંઈ પણ એવું કામ નથી કર્યું કે હું તારી “કૃપાને પાત્ર ન થાઉ—માટે, ઓ પ્રભુ, આ મહારો હાથ ખેંચડ !” વળી એક બે વાર મનમાં રતવન કર્યું. અને પાછા આના આ શબ્દો મોઢોટથી ઉચ્ચાર્યા. એ રતવનમાં ને રતવનમાં જમણો હાથ ઊંચો થયો અને પાછો પશ્યો તેની સાથે ત્રણ આચકા આવ્યા, અને દેહના બંધ છોડી છુટનાર અદૃશ્ય થઈ ગયો. વિદેહ પતિની આજ્ઞાને અનુસરનારી મણિગૌરીએ રોવા—કુટવાનું બંધ રાખી એ દશ દિવસ ગીતા વંચાવી. સંબંધી, મિત્રો ઓળખનાર સર્વ, સ્નેહના પ્રમાણમાં દુઃખી થયાં. મરનારના વિધર્થિયોએ ગુસ્ત અને પ્રસિદ્ધ શોક કર્યો. કવિયોના ગુણ મધુકરની પાછળ કવિયો કવિતામાં રોયા, અને વૃદ્ધ દલપતરામે કવિતા—અંગુલિ શોક—નીણા ઉપર ફેરવી.

• ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અને પત્રોએ ખેડૂં સાથે આ નવો બતાવ નોંધ્યો. નવલરામ આસંસારમાં કથાશ્રેષ્ઠ—કીર્તિશ્રેષ્ઠ—ગ્રંથશ્રેષ્ઠ—થઈ ગયા; એમનું શરીર હતું ન હતું થઈ ગયું. સંવત ૧૯૪૪ના આષાઢ વદની અમાવાસ્યા એટલે સને ૧૮૮૮ના આગસ્ટની સાંતમી તારીખે મંગળવારે મધ્યરાત્રે

આ બતાવ બન્યો. નવલરામ ધર્મકાર્યને અર્થ પોતાના સાધારણ દ્રવ્યનો કંઈ ભાગ સુકી ગયા છે, તેની વીગત આ જીવનકથાને અંતે આપેલા પત્રથી જણાશે.

પ્રિય વાંચનાર! નર્મદની જીવનકથા લખનારની આ જીવનકથા લખાઈ અને થઈ પણ રહી. નવલરામ કોઈ રાજ ન હતા, એમણે કંઈ રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ નથી કર્યું, શાસ્ત્રના શોધ નથી કર્યા, ગ્રંથકાર રૂપે યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ નથી મેળવી, લક્ષાધિપતિ ન હતા, ઇંગ્રેજ સરકારના રાજ્યના કોઈ મહોટા જજ ન હતા, દેશી રાજ્યના દીવાન ન હતા, સી. એસ. આઈ. ન હતા, અને સભાઓ ધુળવનાર ન હતા. જો આવા આવાઓની જીવનકથા વગર ખીજતી કથાને તું કુચલી ગણતો હશે, તો આ વાંચી નિરાશ થશે. તું પુછીશ કે સારે આ જીવનકથા કોની છે, નવલરામે શું કર્યું, આ કથામાં શો ચમત્કાર છે, અને આ કથા શા વાસ્તે લખી? વાંચનાર, જો તુ મહોટાં માણસનાં જીવન સાંભળતાંજ તૃપ્ત થતો હોય તો સરત રાખજે કે મહોટાને માથે પણ મહોટા છે અને ન્હાના હોય તે પોતાનાથી વધારે ન્હાના આગળ તો મહોટા છે; આટલો મોટો સ્કૃંચ પણ બ્યારે આકાશમાં એક બિન્દુ જેવો છે, સારે બિન્દુ જેવા આપણા ધરના દીવા રાત્રે શા ખોટા?

“મહોટાં ન્હાનાં વધુ મહોટામાં, તો ન્હાનાં પણ મહોટાં;

“ઓમદીપ રવિ નભબિન્દુ, તો ધરદીવડાં નહી ખોટાં.”

આપણું ગુજરાત જો, આપણા ગુજરાતિયો જો, આપણા ગ્રંથકારો જો, અને તને એમ નથી લાગતું કે આપણે આપણા પ્રમાણમાં નવલરામ પણ ઠીક હતા? નવલરામ જીવ્યા એટલા સમયમાં નવલરામનું કર્યું ખીજ કાણે કાણે કર્યું છે? એના જીવન ઉપરથી બોધ અને દૃષ્ટાંત લેનાર નીકળશે તો કેટલો લાભ થશે? એના જીવનના પાનાં ત્હારી પાસે છે તે ઉપરથી વિચારજે કે એમાંથી બોધ અને દૃષ્ટાંત લેવાનું કેટલું જરૂર છે.

જીવતા હોલકરો વીશે ફૂલેવાલું કે તેમનું રાજ્ય તેમના ઘોડાના પલાણ ઉપર હતું. તેમજ નવલરામનું જીવન તેમના મગજમાં અને હૃદયમાં હતું. વાંચવું, વિચારવું, અને લખવું: એ ત્રણ ક્રિયાઓ, સમુદ્રમાં નિરતર પાણી ઉછળે છે એમ, તેમના જીવનમાં, ઉછળતી હતી. વેદાંતના સંપ્રદાય પ્રમાણે વેદાંત તેઓ ભણ્યા ન હતા, પણ તેમના દુઃખ પ્રમાણે—બુદ્ધિ

પ્રમાણે—જે વેદાંત સમજતા હતા (તેને આપણે વેદાંત કહિયે કે ન કહિયે તો પણ) તે એમને શુદ્ધ રાખવાને સમર્થ હતું, એમનું મરણ એના જેવું મરણ પામવાનો ખીજાએને અભિલાષ કરાવે એવું સુંદર હતું. ઈશ્વર અને બ્રહ્મ ઉભયનું સ્વરૂપ સ્વીકારતા; ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતા; છતાં આત્મા, ઈશ્વર અને બ્રહ્મનું ઐક્ય માનતા. આવું છતાં પ્રવૃત્તિના ઉપાસક હતા, અને એ પ્રવૃત્તિ પરમાર્થ—આ દેશના કલ્યાણને અર્થ—રાખતા. કેટલાક ચતુર્થાશ્રમની નિવૃત્તિને મ્હોટી ગણેછે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમ એ આશ્રમનો આધાર છે; જુના વર્ણાશ્રમના પ્રધેવંસના આ યુગમાં ચાર આશ્રમ નથી પણ પ્રવૃત્તિ એ જ એક આશ્રમ છે. ખીજા સર્વ આશ્રમોનાં નામરૂપ એમાંથી ધડી કઢાડ્યાં નોંધએ. ગુજરાતના વિક્રાનો પેટ ભરવાનો ધધો કરી સંતોષ માને, શાસ્ત્રને માને નહીં અને ઇંગ્રેજી પુસ્તક ખરીદે નહીં—તો વાંચે ક્યાંથી?—વાંચે નહીં તો લખે ક્યાંથી?—એ સક કરતાં નવલ્લરામના અહોનિશ નિરંતર મરણપર્યંત કરેલો ઉદમ રમ્ય અને સફળ નથી? હાલ તો પ્રવૃત્તિ—ઉદ્યોગ—એજ ધર્મ છે એમ આખું યુરોપ માનેછે, તે નહીં માનનાર દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સત્વ ઉચ્છેદન પામશે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે સર્વ આશ્રમ નિરાધાર થશે. માટેજ પ્રવૃત્તિ આ યુગનો આશ્રમ છે; માનશે તેનો પણ એ, અને નહીં માને તેનો પણ એ જ, આશ્રમ છે; સુધ રહિયે ત્હોયે શરીરમાં લોહી ફરેછે અને અલંત બેસી રહિયે ત્હોયે સતતગતિમતી પૃથ્વી અહોનિશ હમરો ગાક દોડ્યાં કરેછે તેની સાથે આપણે મરણ હોય કે ન હોય ત્હોયે ઘસડાઇએ છિયે; તે જ પ્રમાણે એ પ્રવૃત્તિના યુગમાં—પરરાજ્યમાં—પ્રવૃત્તિ જ આશ્રમ છે, અને શાણા માણસોએ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવાહ પાત રાખી તેમાં વેડિયાવાડ ન કરતાં માત્ર મનને નિવૃત્ત રાખવું.—એ પ્રવૃત્તિ, એ ઉદ્યોગ, આ સમાનો ધર્મ છે, અને તે ધર્મથી પણ મોક્ષ કૂહો નારે કહ્યો છે જ.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मन्व्यपाश्रयः ।

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमुच्ययम् ॥ भगवद्गीता ॥

માત્ર બુદ્ધિયોગ હોય તો તે બસ છે,

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥

હાલના પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં તો યુદ્ધ કરવાની ના કૂહોતી તેજ અહંકાર છે,

તેનાથી જ વિનાશ છે, એ યુદ્ધ તે જ કર્મ છે, અને એ યુદ્ધથી જ સર્વ દુર્ગંભાંથી ઉદ્ધાર છે:

મચ્છિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિષ્યસિ ।

• અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોણ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥

યદહંકારમાશ્રિય ન યોત્સ્ય્ય ઇતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥

આ યુગની તો પ્રકૃતિ જ યુદ્ધ કરાવનારી છે—એને ના ક્રૂદ્દેશે તે નાશ પામશે. આ યુગ, આ એની પ્રકૃતિ, આ એના વિભ્રમ—સર્વનો કર્તા ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરની ઇચ્છા છે કે એમ જ થવું જોઈએ:

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદ્દેશેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।

આમયન્ સર્વભૂતાનિ યન્ત્રારૂઢાનિ માયયા ॥

એ ઈશ્વરની આવી ઇચ્છા—આવી કૃતિને શરણુ થયાથી પણ પરા શાંતિ અને શાશ્વત સ્થાન અપાવ્યું છે;

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવને ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાંતિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥

આ કળિયુગમાં તો કળિયુગનો વા વાતાં નારાયણે નરને દર્શાવેલો ધર્મ આ છે.

ઇંગ્રેજ કાલાહલનાં વાક્ય—આનું ભાષાંતર હોય તેમ—આ જ ભોધ આપે છે:

“*Laborare est Orare.* In a thousand senses, from “one end to the other, true Work is Worship. He “that works, whatsoever be his work, he bodies forth “the forms of Things Unseen: a small Poet every “Worker is. × × × The Unseen Powers had need “to watch over such a man; he works in and for “the Unseen. Alas, if he look to the Seen Powers “only, he may as well quit the business. His No- “thing will never rightly issue as a Thing, but as a

“Deceptivity, a Sham-thing, —which it had better not do ! × × × As in battle and the shock of war —for is not this a battle ?—thou too shalt fear no pain or death, shalt love no ease or life”.

Unseen Powers ને અર્થે—ઈશ્વરને શરણુ થવા ઈશ્વરની અગમ્ય ઇચ્છા સાધવા તેણે નિર્મલી પ્રવૃત્તિને સદર્થે નિષ્કામ સાધવી એ ધર્મ જ છે.

નવલરામે આ યુગનો આશ્રમ પાળ્યોછે; તે સ્નાની હો કે ન હો, પણ એના નિષ્કલંક જીવનમાં પ્રથમથી છેલ્લે સુધી અહોનિશ ઉદ્યોગ—તપ તપાયુંછે, એ તપનું ફળ પરમાર્થ શીવાય ઇચ્છ્યું નથી, “સર્વ ભાવ”થી એ ક્રમ—તપ “ઈશ્વરશરણે” રહ્યુંછે, અને દીવાની જ્યોત સર્વદા ઉભી ને ઉભી રહી હોલાતી વખત પણ ઉભીજ રહેછે તેમ નવલરામને અવસાન-સમયે પણ ઈશ્વરવાસના સ્ફુરીછે. ઈશ્વર અને બ્રહ્મમાં ક્યાં ભેદ ગણ્યોછે? સર્વથા પવિત્ર અને સુંદર રાગ ક્ષ્ણાતું વાળું બંધ થઇ ગયું તેના ભણુકારા પણ પવિત્ર અને સુંદરજ છે, અને વાંચનારને એ ભણુકારા એવા લાગે તો તે લાભ પણ ઓછો નથી.

મુંબાઈ, •
વસંતમાસ ૧૯૪૭. { ગોવર્ધનરામ વિ. માધવરામ ત્રિપાઠી.

—ૐૐૐ—

નવલરામે ધર્મોદ્ધાના દ્રુસ્ટ્રીઓ કરવા લખેલો પત્ર.

—ૐૐૐ—

પરમમિત્ર બાઈ લાલશંકર ઉમીયાશંકર ત્રવાડી તથા બાઈ નરભોરામ મનસુખરામ વ્યાસ. પ્રત્યે લી. પંજા નવલરામ લક્ષ્મીરામના પ્રેમ પૂર્વક યથા યોગ્ય વાંચવા. વિશેષ વિનંતિ કે ફટલાક વખતથી મહારા કોઈ ખરે-ખરી “ચેરીટી” કરવાનો વિચાર હતો પણ તેને માટે મહારી નજરમાં કોઈ યોગ્ય સ્થળ ન લાગવાથી અત્યાર સુધી તે બની શક્યું નથી. પરંતુ હાલ મહારી તબીયત બીમાર હોવાથી એ કામતો કરવું જોઈએ. એમ મેં મહારા મનથી નિશ્ચય કર્યોછે. મહારા વિચારમાં જ્યાં દેશી કારીગરી વધે એ કામમાં ઉત્તેજન આપવું, એ હાલને સમયે મહોટામાં મહોટો ધર્મછે. અને તેથી હાલ મુંબાઈમાં ટેકનીકલઈન્સ્ટિટ્યુટ ઉદ્ધતનારછે તેમાં દર માસે રૂ. ૧૦) ૬.

શની એક રજાસરિપ કહાડવી તે એવી શરતે કે જ્યાં સુધી વિસત્રનગરા નાગર બ્રાહ્મણનો છોકરો ઉમેદવાર મળે ત્યાં સુધી તે તેને આપવી અને તે જો ન મળે તો પછી તે ઇન્સ્ટિટ્યુટના ઉપરીઓને જે સારામાં સારો ઉમેદનાર લાગે તેને આપે. આ મ્હારો વિચાર પાર પાડવામાં હાલ હરકત એ છે કે ત્યાં જોયી કારીગરીનો અભ્યાસ ચાલવાનો કે નહિ તે કંઈ હજી ખંડાર પડ્યું નથી અને તે ખંડાર પડે ત્યાં સુધી કદાપી મ્હારો દેહ ટકે પણ નહિ, માટે મેં સધરન મરાઠા રિપનિંગ એન્ડ વિવિંગ કંપની લીમીટેડની બે ડીપોઝીટ ટ્રાન્સ્ફરેન્સ રીસીટો તેમાંની એક રૂ.૨૫૦૦)ની તથા બીજી રૂ.૧૦૦૦)ની મળી રૂ.૩૫૦૦)ની અંકે ત્રણ હજાર પાંચશની તમે બંન્થો બાઇને સામટે નામે ટ્રાન્સ્ફર કરીછે, તેમાંથી રૂ.૩૦૦૦) મળકુર રજાસરિપને માટે સરકારી ચાર ટકાની વ્યાજની પ્રોમીસરી નોટો લઇ, એ ઇન્સ્ટિટ્યુટના ચોગ્ય અધિકારીને ઉપર કહ્યું તે મુજબ બે ત્રણ જોયી કારી-ગરીની અનુભવી કેળવણી મળજી એમ ખાત્રી થાય. સારે ઉપર લખેલી શર-તો સાથે સ્વાધીન કરવી. કદાપી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મુઆઇમાં ટેકનીકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ન ઉઘડે અથવા તે ઉઘડ્યા બાદ તેમાં જોયી કારીગરીનો અભ્યા-સ ચાલતો નથી અથવા ચાલવાનો નથી એમ જો તમે બંન્થો બાઇઓને માલમ પડે તો એ રકમ મુઆઇની ચાર્જ કોલેજ (એલફીનસ્ટન) માં ઉપર લખેલી સંવળી સરતોથી તે કોલેજના મુખ્ય અધિકારીને સ્વા-ધીન કરવી.

ઉપર લખેલી રૂ.૩૫૦૦)ની ટ્રાન્સ્ફરેન્સ નોટો ઉપર ચઢેલું વર્ષ એકનું વ્યાજ વસુલ થમે મ્હારા ઘરની બીજી મિલકતની વ્યવસ્થા કરનારને આપવું. એ ચઢેલા વ્યાજની રકમ ઇલાયદીછે અને તે ધર્માદાખાતે વાપરવાની નથી.

બાકી જે રૂ.૫૦૦) રજા તેની વ્યવસ્થા હું નીચે પ્રમાણે કરવાને ઇચ્છું. એમાંથી રૂ.૧૦૦) સુરતની વિસત્રનગરા નાગરની ન્યાતના સાજના ખાતે ત-થા રૂ.૮૦) દવે મકનરામ ઉત્તમરામને, તથા રૂ.૭૦) અમદાવાદવાળા મારી ફોર્ડના છોકરા મરહુમ હાવજીબાઇના દહાડામાં મદદ દાખલ તેમની વિધ-વાને, તથા રૂ.૩૦) સુરતની પ્રજાહીત સમાને, તથા રૂ.૩૦) સુરતના નિરાશ્રીત કુંડ ખાતે આપવા તથા બાકી જે રૂ.૨૦૦) રજા તે બટ હરિલાલ વક્ષમરામ ધણા વર્ષથી મારી નોકરી નીમકહલાલીથી કરેછે તથા મ્હારા હાલના મંદ-વાડમાં ખરા પુત્ર બાવથીજ સેવા બળવેછે તેના અદ્ય ખદશા દાખલ

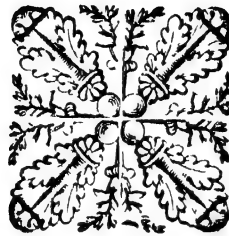
આપવા. સદરહુ રકમો જે જે સખસોને આપવા લખેલી છે તેમાંથી રૂાઈ પછુ સખસ અથવા સખસો લેવાને ના કહે અને તે ના કહેલી રકમો રૂ. ૨૦૦) સુધી અથવા તેથી વધારેની થાય તો તે રૂપિયાનો ઉપયોગ જે જગોએ ખરી જરૂર હોય તે જગોમાં એક દૂઆળી બંધાવવા માટે કરવો. અને કદાપી લેવાને ના પાડેલી રકમ એ કામને માટે બસ ન હોય તો તે રકમનો ઉપયોગ મારી સ્ત્રી તથા બાઈ નરભેરામ એ બંનેએ મળીને જેમ તેમને યોગ્ય લાગે તે રીતે ધર્માદા કામ ખાતે કરવો.

જે ઇશ્વર કૃપાથી મને આરંભ થાય તો ઉપર લખેલી રૂ. ૩૫૦૦)ની ડીપોઝીટ ટ્રાન્સ્ફરેબલ રસીડો મહારા નામ ઉપર તમો બંને બાદએ પાંચી ટ્રાન્સ્ફર કરી આપવી.

તમો બંન્થો મહારા પરમ એકાંતિક મિત્રોહો અને બહુ આ મહારી છેક્ષીજ વિનંતિ છે. માટે ખરા પ્રેમથી અને સંપૂર્ણ ધ્યાન રાખી આ કામ કરશે એવો મને પૂરો ભરોસો છે. દા. મહેતા હરિલાલ વક્ષમરામ.

લી. તમારો શુભચિંતક મિત્ર
(સહી.) નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

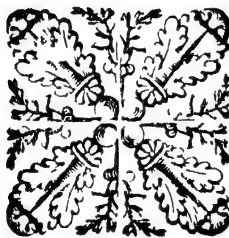

नवलग्नथावलि.

भाग १.

नाटके, काव्ये, वार्ताओ, भाषांतरे, वगैरे

આનંદચંદા.

અથવા

ભટનું ભોપાળું

ને

પ્રેમનું પ્યાલું

(હાસ્યરસપ્રધાન નાટક)

અથવા

ઢોંગી વૈદ ભુવાની ઠગાઈનો તથા કેટલીક
નકારી રૂઢિયોનાં રમુજ ચિત્ર.

(મોલિયરના નમુના ઉપરથી.)

નાટકપાત્ર.

પુરૂષો.

રોઠ. નથ્યુકાકા.....	દ્વિતીયી પરણવા નીકળેલો એક પૈસાદાર ડોસો.
ઝુમખાશાહ.....	ચંદાનો લોભી બાપ.
વસનજી દેશાઈ.....	ગામનો પટેલ.
છંગનલાલ અથવા આનંદલાલ }	ચંદાનો પહેલાં જેની સાથે વિવાહ કર્યો હતો તે.
ભોળાભટ	એક ખેડુ બ્રાહ્મણ.
કમાલખાં	નથ્યુ કાકાનો સીપાઈ.
હરિયો	નથ્યુ કાકાનો ચાકર.

સ્ત્રિયો.

ચંદા	ઝુમખાશાહની કુંવારી જીવાન છોકરી.
કુંવર દેશાણુ	વસનજી દેશાઈની ધણિયાણી.
શિવકેર	ભોળાભટની ધણિયાણી.

સ્થળ—સુરત જિલ્લાનું એક ગામડું.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—રસોડું.

શિવ૦—સાંભળો છ કે ? મકુ ! સાંભળો છ કે ?

ભોળા૦—(આગલી પડસાળમાંથી દહેકા કરી) ના-આ-અ-

શિવ૦—રાંડની પટે ચાળા કરતાંજ આવડેછ.

ભોળા૦—સારે રાંડ તું. મહેં તો ત્હારા ચાળા પાડ્યા.

શિવ૦—અક્યા ! હું રાંડ કહારે કહેવાઈ વાર ?

ભોળા૦—ત્હારો બાપ મરે સારે.

શિવ—(ચીડવાધને,) ખબડદાર ! બાપ લગી નજતા. જુઓ ! નોકરી ચાકરી કરવી નહિ ને—

ભોળા૦—રાંડ, મહેં તો બહુએ સાહેબી કીધીછ.

શિવ૦—કીધી ! ત્રણ દહાડા તો કોષ ડેકાણે ટાંટીયો ટક્યો નહિ ! અંગ્રેજીનું ઉકાળ્યુંછ તોએ કોષ હવે રૂપિયાની નોકરી ઠોકેછ ?

ભોળા૦—છટ ! ભોળાભટ શું ગુલામગીરી કરશે ? કદી નહિ.

શિવ—પતરાજ ન કરો. આમ લોકોની થોડી ખુશામત કરવી પડેછ.

ભોળા૦—આહ ! એતો લોકોને હસાવી રમાડીને પૈસા કહાડી લઈછ.

શિવ૦—એજ આવડેછ તો. જે મળ્યું તેની સાથે મનક ઠકાની વાત. નહિ જોવો મહેતો કે નહિ જોવો મહેતર કે નહિ જોવી બહેન કે નહિ જોવી વહુ. છોકરાંઓ સાથે પણ ધીંગામસ્તી.

ભોળા૦—જન્મને શું લધ જવુંછ ? આનંદમાં રહ્યા ને બીજાને બે ધડી રાખ્યા તે ખરું.

શિવ૦—ને ભૈરાં છોકરાં મુઆં તો ધુળ લાખી.

ભોળા૦—જાનીરહે, મનન સાંભળ હું તો પ્રભાતિયાં ગાઉછું.

(ગાયછે.)

પરભાતના પ્હોરમાં, ઉઠવું આજસ તજ;

કદી ન બે પ્હોર દેવાજ થાવા.

ઉઠીને ચોટલી, ઝપટ, છૂટકારીને;

તાણી સીંગોડું સટ, બેસતું ખાવા.
કામિની કંકણી રહી, ત્યાં શી સંધ્યા પૂજા;
નીકર ધંધા બીજા શા છે બટને?
ભાંગ ને બરમ ભાવે ધરી ભીખતું;
ભીખી ભીખાડતું જગત જડને.

ભોળા૦—રંડા, આ ગામમાં ત્હારા જેવું તો બીજા કોઇને ખાવા પીવાનું સુખ નહિ હોય.

શિવ૦—ને વખતે કડાકા કરવાનુંએ કોઇને નહિ હોય. મળ્યા તો મીર નહિ તો ફકીર એજ સુખ તમારે ઘેરકની ?

ભોળા૦—ગાંડી સુખ દુખતો મનનું કારણ છે. મ્હારા જેવો કોઈ સવાદીઆ નથી, પણ વખત પડે ત્રણ દહાડાનો લુખો રોટલોએ ચાલે.

શિવ૦—ને તે એ ન મળેતો રઝળતા મુકી કીધું પરદેશમાં કાળું. વરસમાં છ મહીના તો પ્યારણે રૂખડતું.

ભોળા૦—કુંભારજી, બહુ બેહેકી કે ? પૂજા કરું ?

શિવ૦—વારું હવે તેલ આપવુંછે કે નહિ ? હા કે ના કહો. સાંભળો છકે ?

ભોળા૦—ના. એકવાર ના કહી કે હું નથી સાંભળતો.

શિવ૦—સારે બોલે છે કાણુ ? બબ્બો એ વધાર કરવો, ને મુંઝ હું !
(કડછી અફાળે છે)

ભોળા૦—બોલેછ કાણુ ? હું નહિ તો તારો આપ બોલેછ ?

શિવ૦—મુઝાં મ્હારાં મા આપ ! મ્હને આવા વરને દીધી તે કરતાં પીપળાને કાં ન દીધી ?

ભોળા૦—ત્યારી માએ તને જણતી વખતે હુંપો કાં ન દીધો કે મ્હારે કમ્મે આવી કુભારજી ચોંટી.

શિવ૦—તમારાં ધનભાએગ કે મ્હારા જેવી કન્યા મળી; આકી કાગડાની કોટે દહીંચરું કહાંથી ? તમારેતો રોજ રાંડ વિધાત્રીને રહો રહો ડંડવત કરવા જોઇએ કે આ કાળા કપાળમાં મને લખી. વિધાત્રીએ અજુગતું કીધું, એની તો તમારાથી પણ ના નહિ કહીયાય.

ભોળા૦—ના, હું પણ રાંડ વિધાત્રીએ અભુગતું કીધું તેમાં રાજ તેને ગાળો દહીં.

શિવ૦—હું તે કેવી છઉં ? મહારા જેવી કોઈ બીજી બેરી તો બતાવ. સાંજ સવાર તું પગ ઘોઈ ઘોઈને પીએ તોપણ એવી બીજી કોણ ત્હારે ત્યાં રહે ?

(ગરબી.)

મહારા જેવી રે બેયર પુટડી રે, જે પામે તેના ધન ભાગ્ય; મહારા૦ ૧ તારા જેવા તો કાળા ભૂતડારે, નહિ જોગ ઘોઈ પીવા પાગ; મહારા. ૨ મહારી એક પલક પાંચ શેઠનીરે, જરી હસ્યાના હેંસા હજાર; મહારા. ૩ મહારા બોલ તો બખ્ખે લાખનારે, મુલ બીજનું અપરમપાર; મહારા. ૪ મહારૂં ૩૫ દેખીને ભૂખ ભાગતીરે, પછી ગુણ તણી શી દરકાર? મહારા. ૫ રહું મહેર કરીને ત્હારે ઘેર હુંરે, બાકી જોગ હું રાજદરબાર; મહારા. ૬ અલ્યા પાડ નથી તું કેમ માનતોરે, લઈ નિલ ચંદન પુલહાર? મહારા. ૭ કર સાંજસવારે મધ રાત્રિયેરે, પૂજા મહારી માની ઉપકાર; મહારા. ૮

ભોળા૦—કેમ તને ઘોઊં ? પૂજા કંઈ ?

શિવ૦—કીધી કીધી! ઘરમાં ખાવાને સ્કુકો રોટલોએ મજે નહિ, ને બકરકુદી *સ્કુજે છ, ભુખે ભુખેતો મહારા પેટમાં કોયલી પડી ગઈ છે.

ભોળા૦—સાંઈ, તેથી તો ત્હારો સ્વર કોયલ જેવો થયો છ.

શિવ૦—સુવાને ફાટી તળાઈ પણ ન મજે.

ભોળા૦—સવારે ઉઠવાનું મન બ્હેલું થશે.

શિવ૦—અશીલુના તારમાં ઘરની તો કાળજી નહિ.

ભોળા૦—એતો ભાગ્યશાળી રાવણ રાણાનાં કામછે.

શિવ૦—પીટ્યા, કોષ્ટ દહાડો દુનીઆમાંથી નીકળી જવાનો છ. જો ત્હારી મોહોકણ આ સીસા પડ્યાછે તે.

ભોળા૦—રાંડ, આજ કાલ એમાંતો સુધારો આવી રહ્યો છ.

શિવ૦—પણ મહારા પોતાનું સ્કુ કંઈ તે કહેની, અશીલુયા.

ભોળા૦—તારી મરજીમાં આવે તેમ કરની.

* ‘સ’નો કંઈ એક ‘હ’ ના સરખો ઉચ્ચાર ગામડિયા લોકો કરેછે તે બતાવવાને આ જોડાક્ષર વાપર્યા છે.

શિવ૦—અચારાં બાજી બાજી કરીને રડયાં કરેરે.

ભોળા૦—માર બે ચાર તમાચા. ચાદમા રતન વિના પોચા રડતાં રહેજ નહિ.

શિવ૦—પીટયા અશીલિયા, ત્હારે તો બધી હસવાનીજ વાત છે.

ભોળા૦—સમાલજે હો, તુ મ્હારો સ્વભાવતો બાણે છે.

શિવ૦—જાન, ત્હારા જેવા બહુ જોયાછ. ત્હારા મારથી હું ખ્હીતી નથી તો, છાકટા.

ભોળા૦—મ્હારી ગુલેખંકાગથી ! ત્હારા ગુલાબ જેવા ગાલ તરફ મ્હારા હાથ લોભાય છે હો.

શિવ૦—અરે જાની બાયલા અડકતો ખરો મને, છાકટા, ત્હારામાં દમ હોયતો. પીટયો અશીલિયો !

ભોળા૦—રડા, લે ? સારે, લે ? (મારે છે.)

શિવ૦—મારેછ રે ! મારેછ રે ! મારેછ રે !

(વસનજી દેશાઈ આવે છે.)

વસ૦—રહું છે ? રહુંછે રે ? આ તે સ્હાઈ કે ભટ ? દુબળાની પેટે મારામારી કીધામાં રહોભા છે ?

શિવ૦—દેસ્હાઈ, મ્હારે માર ખાવાનું મન છે, પછી ?

વસ૦—ઓ ? બટાણી, તારેતો મ્હારી તરફના બે વધારે.

શિવ૦—એના ચાર દેસ્હાણુને મારોની જઈને. અમારા ધરની તમારે સ્હી પંચાત ?

વસ૦—કાંઈ નહિ. બાઈ મને જવાદે એટલે થિયું.

શિવ૦—આ દોઢ ડાહ્યો જોયો કે ? પોતાના મનખને મારે તેમાં ના કહે છે.

(દુભરી.)

જા જરે મુરખા વચમાં ન પડિયે, વર વહુની બહુબહાડેરે;

પક્ષ ન કીજે ચંચળા કેરો, દોષ સકળ જન કહાડેરે. જા જરે ૧

પક્ષ કરે જે પુરુષ તણો તે, કામિનીને કોપાવે રે;

ઢોલાને ભરમાવી તે કો દી, નિશ્ચય વેર કરાવેરે. જા જરે ૨

મૂળ બહુડાની નિલજ નારી, છળ કરનારી ભારીરે;

વેદ પુરાણ ને ગાથા બજન સૌ, સાખ પુરેછે સારીરે. જા જરે ૩

પક્ષ કરે જે સંખિણી કરે, તેનિ સ્ત્રિ સંખિણી હોજેરે;
 વેચજો તેને વેચ્યા થઈ તે, સ્થામવદન મુઠ કરજેરે. જા જાને ૦ ૪
 હુંને પાણિયે આગ ન લાગે, અડકે તે અમથો દાઝેરે;
 ખંન્યોને મન અંતે દુસ્મન, જેને જોઈ ચિત લાજેરે. જા જાને ૦ ૫

વસ૦—ભટ, માફ કરજો. હુંજ સહસહરો બેવકુફ કે મુકાવવા આવ્યો.
 આ ઘોકો લઇને બઝોડો એને. “બુધે નાર પાધરી”

ભોળા૦—ના, મ્હારે મારવી નથી તો.

વસ૦—ઓ ! તારે તમારી મરજી.

ભોળા૦—દેસહાઈ, મ્હારી મરજીમાં આવરહે તારે એને મારા, અને
 નહિ આવે સારે નહિ મારા, એ મ્હારી બૈયરછે, તમારીતો નથી ?

વસ૦—ના મ્હારા ભોગ નથી લાગ્યા તો.

શિવ૦—મ્હારા ફાંકડા, મને લાકડી આપો તો પાછી.

વસ૦—ધણી ધણિયાણી વહડતાં હોય તેમાં જો હવે હું મુકાવવા જા-
 જીતો—મ્હારી માને હુંજ પરણું ! ! (જાય છે.)

ભોળા૦—શાખાસરે ! મ્હારી ફાંકડી. રંગછે તને, જોઈ ! આવ તો.

શિવ૦—મ્હારી કંમર બેવડી વાળી નાંખ્યા પછી કે !

ભોળા૦—એ એમજ હેલ્ય. હુંતો મજાક કરતો તો. •

શિવ૦—હવેથી મજાક કરવી હોય તો તમારા વાંસાપર કરજો.

ભોળા૦—જા જા ! ઘેલી. એરત તો મરદનું અરધું અંગ કહેવાય
 છે. તેથી હું જ્યારે તને માફ, સારે મ્હારા અડધા અંગનેજ માફ છું
 એમ સમજવું.

શિવ૦—પણ હવેથી તમારી પાસેનાજ અડધા અંગને મારજો.

ભોળા૦—ચલ ચલ, એમ ન કરીએ, મ્હારી મીઠડી.

શિવ૦—મીઠડી ખીઠડી કહેતા નહિ. મીઠડી તો રાંડ દેખડીનું નામ હોય.

ભોળા૦—મૃગસોયની, ગજગામની, બહુ કામની, કહે તો કહું.

શિવ૦—મ્હારે એવાં એવાં નામ નથી જોઈતાં. બધા બોલાવ-
 તા હોય તેમ બોલાવો, બોલાવવી હોયતો.

ભોળા૦—સારે આવો મ્હારાં શિવકર ભટાણી ? એમ કે શિવ
 કેર વહુ કહું ?

શિવ૦—બબ્બાં મ્હોં, એમ કરીને મને હસાવો નહિં. હજી લાકડીના સપાટા મ્હારા વાંસાપર સાલેછ.

ભોળા૦—તે વાત સંભારેછ શું કામ ? એતો મ્હારા શરીરમાં જૂત બરાયું તું તેનો વાંક. હવે હુંજ પસ્તાવિછુંતો, મ્હારા સ્થમ જો હવે એ વાત મનમાં રાખે તો.

શિવ૦—વાર આજ તો જવાદહીં છ, પણ ફરીથી.—

ભોળા૦—હટ ! હટ ! રસશાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે થોડી ધણી લડાઇથી તો પ્રેમ વત્તો વધેછે. મહીને પંદર દહાડે લુગડાંને ધોયાંથી જેમ તેનું આવરદા વધે છે, તેમ ભૈરીને તો આંતરે આંતરે ધબોવ્યાથી ધણી ધણિયાણી વચે હેત વધતું જાયછે. ચાલ, હવે તેલ આપું ?

શિવ૦—તેલ તો કઢારતું લીધું. અમારા હાથ પગ કંઈ ભાગ્યા નથી તો, પણ ખાશો શું ડૈયાં ! મ્હને મારવાની લાહેમાં આ રોટલા અભડાવ્યા.

ભોળા૦—પાણી છાંટીને ટીચકાવવા માંડિયે. ન્યાતમાં કુતરે ફરી જાયછે ત્યારે પાણી છાંટીને શુધ્ધ કરેછ કની ? હું સ્હસ્હરો પ્હામણ કુતરાથી ગયો ?

શિવ૦—પેલો દેસ્હાઇડો જોઇ ગયો તે નાતમાં વાત કરે ત્યારે ?

ભોળા૦—તારૂં તો તને સુઝે તે કર, પણ બહેલી થા. ખાઈને ખેતર-માંથી ઘાસ વ્હાંડી મુક્યું છે તેના ભારા લઇ આવવા છે. ડોબાં બચારાં ભુખે મરેછ.

શિવ૦—વાર દેસ્હાઈએ કી દહાડાની હા કહીછ. ખેતરેથી બબ્બું ઘાસ ઉચકાવી લાવોની. બચારાં ઢોર ભુખે મરેછ.

ભોળા૦—અરે પ્યારી, ત્હારા શુકનના ઉપર માથે મુકીને લાવુંછ.

શિવ૦—તમને ક્યાં તેનીએ લાજછે ?

ભોળા૦—ગંડુડી, ધરધંધાની લાજ શી ?

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ શેઠ નથુકાકાનો ઉતારો.)

કમા૦—સાલે હજમ, મીઝે તો ત્રેરી માયા બોત આગમ.

હનન—અરે શેઠો ધુધરો બન્યાછ.

કમાન—જા બળનેકી ખાત મજા.

હનન—અચ્ચા, આજે તું પણ જરા શેઠને બનાવવા લાગજો હો.

કમાન—પણ સાલા, બનાવેમે તું બડા હેંશિયાર છે.

હનન—અરે આજે તો જો ક્યા મજા થાયછે.

કમાન—મેરીબી જીભપર બોલતો આકર ખડા રહેતા છે, મગર અદબસેં બોલા નહિ જતા છે.

હનન—પણ આજે તું ડરતો નહિ. મહે અગાઉથીજ કહ્યુંછે કની, કે કાકા અમને બાંગ પાસો તો હમે હાથથીજ ગયા જો.

કમાન—તું તો બડા પક્કા છે. તેરી એકબડી ખુબી એ છે કે અદબમે રહેતા હેં ઔર મહં માફકકહેતા છે.તેરેપર શેઠ કોઇ દિનબી કફાતો હોતા હી નહિ.

હનન—એ તો બોલીને વાળતાં આવડવું જોઇએ.

(નથુકાકા ઘણાં ઘરેણાં અને ન્હાની પોતડી પહેરી આવેછે.)

કમાન—(ઉભો થઇ ઘણીજ અદબથી) નીધા રખીએ, મહેરબાન.

નથુ—(હનન તરફ જોઇને)એને તો ખુબ ચઢી જો.

હનન—મને પણ આજે તો સાળી ખૂબ ચઢીછે. તમને કાંઇ જણાયછે?

નથુ—જરા નહિ.

હનન—શેઠ, તમે તો ઉનાળામાં લીલાં પાણીનું રોજ સેવન કરતા હશે તો.

નથુ—નારે અચ્ચા, મારે તો લગનને ડારે પીવી. આજે ચોથીવાર પરજીછ ને ચોથીવાર બાંગ પીધી.

કમાન—સચ! ! સચ! અક્કલ હેંશીઆરીમાં હેંસી બરસે કોન શાદી કરે?

હનન—સેઠ, આજે તો અમને તમે બનાવ્યા છે માટે હમે તમને બનાવીએ તેનો ગુસ્સો નહિ લગાડવો.

નથુ—આજે અચ્ચા સદર પરવાનગી. હોળીના ને લગનના ડારા બરાબર છે.

કમાન—અચ્ચા સાબ, ખુદા તુમેરી સફેદી સલામત રખે.

હનન—એટલુંજ જોઇતું હતું. હવે જુઓ શેઠ, ક્યા મજા ઉડાડીછો.

નથુ૦—(પોતાના શરીર તરફ જોઈ) સાક્ષા હજમડા, તને પીડી મે-
ળવતાં કંઈ આવડતી નથી. બરાબર રંગેજ કહાં ચઢ્યોછે ?

હજી૦—કાકા, તમારી તો અક્ષય ગદ્ય. નવી પાપડીપર કસુંબો
જેવો ચઢે, તેવો જુના ચીંચરાપર ચઢે કે ?

નથુ૦—કેમ કેમ ? સાક્ષા બહેંક્યો કે ?

હજી૦—બહેંકી તો તમે રહ્યાછો. આ અત્તરની સુગંધથી.

નથુ૦—ના, ના ! ખરે ? અત્તરની સુગંધ લાગે એવીછે કે ? જુહું કહે
તો મ્હારા સમ.

હજી૦—સુગંધ તો એટલી આવેછે કે, તેતો શું પણ તમે બહાર
નીકળો તો, તમારા શરીરની આસપાસ હજારો બમરા શુંઝાર કરી મુકે.

નથુ૦—(અમઠીને) હજાર બમરા ! તે તો સાક્ષા મ્હારો કરડીને કુચો
કરી નાંખે. એક બમરાએ બેઠકમાં મને એક દહાડો દોડાવી દોડાવીને
મારી નાખ્યોતો.

હજી૦—વાણિયા કાકા, એટલામાં પોતિયાં કેમ કાઢવા માંડોછ ? ડરો
નહિ, શેઠ ! હું મ્હારી મસાલ તમારા મ્હોડાપર ધરીશ. કે, બમરા તાપ-
થી નાસી જશે."

નથુ૦—તારે મારાથી ચલાય કેમ ? પાસે દીવો હોય છે તોજ આંખે
ઢાંપ વળેછને.

હજી૦—ખીજી તદખીર શોધી કહાડીસું. સેઠ તમારે ગભરાવું નહિ,
તમારું કોઈ કામ અડચું રહેવાનું નથી.

નથુ૦—વાર, આરસી લાવ તો અમ્યા,

હજી૦—લો સેઠ, આજે તમને એવા બનાવ્યાછ, કે બે ધડી સી ત-
મારી તરફ જોઈ રહેસે.

નથુ૦—અમ્યા, આ પળિયાંતો હુંપી નાંખ્યાહત, તોજ ઠીક થાત.
એતો નહાં દેખાય છે.

હજી૦—કાકા, સો બસે હોય તો હુંપતા પાર પણ આવે. પણ આ
તો ખેતરનાં ખેતર છે.

નથુ૦—સાક્ષા, તારા હાડકાંજ આખાંછેતો.

હળા—કાકા, ધડમાંથી વીણામણ નીકળે, પણ વીણામણમાંથીજ ધજા કઢાડવા તે કેમ થાય ?

નથુ—અરે તેમ પણ મ્હારી પહેલી વારની કરતીતી જો.

હળા—તારે આવો આ ચીપિયો, મ્હારે કહાં ના છે? પણ ત-
મારાથી ખમાસે? કોઈ દહાડો ટુંપાવ્યુંછ?

નથુ—બાપ જનમમાં કદી નહિ, પણ લગનનો ડારો ફડી ફડીને
આવવાનોછ—(હળામ ટુંપેછે) અરર! જાજી! લગાર સમાલીને ટુંપ.

હળા—આટલામાં જાજી કરોછ તો આગળ ટકુ કેમ આલશ? કહો તો નહિ ટુંપું.

નથુ—ટુંપ ટુંપ. (દાંત પીસી સેઠ બોલતા તો નથી, પણ બે ચાર નીમાળા લીધા એટલામાં બંને આંખમાંથી પાણી વહેવા માંડ્યાં.)

હળા—સેઠ, મમતે મુસલમાન ન થાઓ. આંખે ઝાંપ તો વળેછ ને પુરું ધ્યાયનમઃ કરવા બેઠાછ? તમારી નજરમાં એમ હોય, કે જીવાન ધીરીના હંસી વરસના ધરડા ધણિયે આંધળા થવું, એમાંજ સુખ છે, તો હું પણ હા કહુંછું.

નથુ—સાક્ષા, હું તો પક્ષા જીવાનને હઠાવું એવોહું વારું, રાખ. નથી ટુંપવું (આંસુ લુછી નાખેછ.)

હળામ—સેઠ, કુલક લગાવો.

નથુ—હા ચાર. શાખાસ! ત્હેં અક્ષત ઠીક બતાવી. કમાલખાં! કમાલખાં! (કોઈ જવાબ દેતું નથી.)

હળા—કમાલખાં!! કમાલખાં!!

કમા—મ્હેં આતા હું. હાથમેં ચલમ હેં.

નથુ—ચલમકુ જલાદો! જલદીથી આઓ.

કમા—સેઠ, ઇતનીહી ડેર હે. ચલમકું જલાકર દેખો મ્હેં અબી આયા.

નથુ—હમણા કે હમણા ઘુમ આઓ. બહુ જરૂરકા કામ હે. યાદ રખો જો વાર લગીતો (કમાલખાં આવે છે.)

કમા—સેઠ, તુમેરી નોકરી તે બોલ સકત કયા હુકમ ?

નથુ—કમાલ, તેરી પાસ—પેહું—પેહું—હળામ તે રહુંતો ?

હળા—કુલક, બાલ રંગનેકા.

કમાલ૦—મેરીપાસ કુલફ કેસા ? ઓતો કબરસ્તાનકે મુસાફરકી પાસ હોવે.

નથુ૦—હેં ! અલ્યા, કબરસ્તાનના મુસાફર તે કયા ?

કમા૦—જેસા હિંદુસ્તાન, અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન; તેસા કબરસ્તાનખી બડા મુલુક હેં. હુંવાં તુમેરે જેસે બડે બડે લોક જાતે હે.

નથુ૦—વાવા, ત્યારેતો તું કોઈ જૈસા મુસાફરકી પાસ આણુદે.

કમા૦—કયા સાબ, આપને કુલફ લગાનેકી મરઝી હેં.

નથુ૦—હાંહાં, મીયાં સાહેબં. તું બડા અચ્છા નોકર હે. તુમ બોત સમજુક માણસ.

કમા૦—મહેં સમજા. કુલફકી જરૂરતો તુમકુ સહી.

નથુ૦—અરે બાઈ, બડી જરૂર. એતની મેહરબાનીતો કરવી પડેગી.

કમાલ૦—શેહેરમેં જો કલ્હા હોત, તો મહેં ક્યાંસે ખી લા દેતાયા.

નથુ૦—વાર, તને કરનેકી રીત માલમ હેં ?

કમા૦—અમકું ક્યા માલમ ?

હન્ન૦—નથી માલુમતો આલ્યું. કાકા, વાળ કાળા કરવા સાથેજ તમારે કામ છેકની ?

નથુ૦—હાજતો. આપણે ગોળ ખાધા સાથે કામ. હન્નમતો કોઈ કોઈ બડા હોંશિયાર હોયછે. તને કોઈ માલમ હોયતો કહેની બ્રાઈ.

હન્ન૦—સેઈ, તમારાથી થાય નહિંતો.

નથુ૦—નહિ કેમ થાય ? વા ! કામ મારેછે કે તારે ?

હન્ન૦—હંહ ! હંહ ! કહેવાય એવું નથીતો.

નથુ૦—કહે, કહે—મને રીસ નથી મારા સમ કહે.

હન્ન૦—લો સમ નહીં ખાઓ. મહેં એક વાર બકાલચંદ સેઈ પાસે કરાવ્યુંતું તો ખરું, કોઈએ જાણ્યું નહિ કે શો ખેલ કીધો છે.

નથુ૦—ત્યારે કહેની, કહેની, કહેની.

હન્ન૦—સેઈ. જવાદો કોઈ જાણશેતો ગાંડામાં ખપીશું.

નથુ૦—જા, જા. કાણુ જાણવા બેઠુંછ.

હન્ન૦—પણુ સેઈ આપણે એ બગર શું બેસી રહ્યાછ.

નથુ૦—વા, મારા સમને પણુ નથી ગાંઠતો કે ?

હન્નમ૦—લો ત્યારે કહુંછું. શાહી ચોપડી કે કામ સટલ, હીંમત છે !

કમા૦—(ખડ ખડ હસી પડેછે.)

હળ૦—ગધેડાની પડે દાંત સું કહાડેછ ? કહેવત છે કે—દેખાડિયે, પણ દાંત ન દેખાડિયે. તારા કુલકાથી તે શું વધારે થવાનું હતું ? જ્યાં ત્યાં વાળ કાળા કરવા.

નથુ૦—પણ શાહીથી કુલકાના જેવા ચળકતા નહિ થાય તો.

હળ૦—તેનો ઉપાય બતાવુંછની. માંહે જરા દીવેલ નાંખવું. પછી જુઓ તમાસો; તમારા કુલકને ટક્કર મારે (કમાલખાં તરફ આંખ કરછે.)

કમા૦—નહિ સાહેબ, બોખી અચ્છી કહેતા હૈ.

નથુ૦—ત્યારે લાવતો પેલી દવાત ને પેલું કોડિયું.

કમા૦—હાંજ શેકસાહેબ મેં લાતાહું (લાવે છે.) (નથુ કાકા શાહી ચોપડવા માંડે છે.)

હળ૦—શેક, તમારા સહસહરા આવેછે. આપણી કન્યા પણ નેડેછે.

નથુ૦—આ સાલી શાહીતો સુકાઇ નહિ ને હું સહું કરું ?

કમા૦—અખી તો મ્હેરા શામ કરકર ફિરનેકાહી વખત હાથસે આપ લાયાહો.

નથુ૦—સાક્ષા બાંડિયા તું મળક કરતાહે તે હું સમજતાહું. પણ પન-વામાં સાક્ષા લાજ છે કે ? કુચ કસંબણ બસબણતો મ્હેં નહિ રાખી હૈ.

કમા૦—રખો તો આપકાઉર્દુ ઓર જુવાંમદીસેઓ ગુલતાનહી હોખવે.

હળ૦—કાકા, તમારા સહસહરા ઓટલે ચઢ્યા હો !

નથુ૦—અહ્યા હવે સહું કરીએ ? આપણો કિસબ પકડાઇ જસે તો ફજેતી થસે !

હળ૦—જાઓ, જાઓ. ઘરમાં જઇને મ્હેં ઘોઈ આવો કાકા. (નથુ-કાકા જાયછે.) ખરેખરે અનાડી છે !

(ઝુમખાશાહ અંતે ચંદા આવેછે.)

કમા૦—આઓ, સેહજ, બૈઠો.

હળ૦—કેમ ઝુમખાશાહ સારાતો છો ? તમને આવતાં વાર લાગી. તેથી બહુ ફકર થતી હતી.

ઝુમ૦—ભાઈ સાહેબ, વાટમાં શોડીતું શરીર ભર્ય આગળ બગડી આવ્યું તેથી થોડાશોક દહાડા ભાંજવા પડ્યા.

હનન—તમારે ભરોસે એ દહાડા થયા અમારા સેઠ હિંચા આવી-
ને પડ્યા છે.

સુમન—કોઇને આ બહેવાની જાણ્યાણુતો નથી કીધી ?

હનન—જાણ કરવી હોય ત્યારે સુરત મહેલીને આ જંગલ સરખા
ગામડામાં આવીએ મું કામ ?

સુમન—બેશ બેશ. તમે શુરતી કોંય કાચા નહિતો.

હનન—સુરતમાં હોત તો તમારી છોકરી દહાવો લેત. સેઠ શું મઝે-
નો વરઘોડો કંહાડત જો.

સુમન—એવા ઢોંગ શા ? શુરતમાં ઢોંગજ ભારે તો, મારા શાહેય.
આવા મોટા ખીજ વરને શોભે પણ ખરે ?

હનન—અમારા સેઠ તો ખીજવર નથી, પણ ચોથ વર છે. પણ
તેની કંઈ ફકર નહિતો. અમારે હિંચાં તો મોટા ધરડા ધરડા ડોસા બની
ઠનીને આમ આંખ અંજલીને ધામધુમથી પણવા જાય.

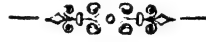
સુમન—હોય, દેશાચાલ છે.

હનન—એ ઉપર મ્હારું એક ગીત સાંભળો.

ધન ધનરે દાદાજીનો ઘોડલો. ટેક.

ચાર લાખ ચર જળ ઉકળે, અલખેલો કરે અંગોળ;•
મોગરેલ માણી મુળશૈલ ને, આણી કરતુરિ કળશી સોળ;
અંગે અંબર અતિશય આપતાં, જાણે ઉગિ રહ્યો ઉચોત;
પ્હોર્યો લખ્યો સુનેરી સાત લાખનો, સેઠના પટકાના પચીશકોડ;
રે ચીરા વગર કેમ ચાલશે, જીયાવરને ઉર આનંદ;
કાને કડક માતી મહા મૂલનાં, જાણે માર ઇંડાં પરચંડ;
કડાં સાંકળાં કર મણુ સાતનાં, વેડ દશ દશ આંગળિ માંય;
કોટે કંઠી તણા તો ઝુંસરા, બાપડે બુઢે કેમ ઉચલાય;
પાકાં પાંસઠ પાનનાં ખીડલાં, બખ્ખે ગાલ નિચે દાખી દીધ;
પછે નજર લાગે કા નારની, માટે મેંસનાં ટપકાં કીધ;
નથી જાનરણીનિ કંઈ ન્યૂનતા, નહિ જોઇયે કોઇનો પાડ;
પુત્રી પૌત્રીને પર પૌત્રિયો, મળિ ગાડી ભરાઈ સાઠ;
હોય આનંદ ધરનાંને ધણે, આતો દાદાજીનો વિવાહ;

ઉમંગનું શું પછિ પૂછવું, ગીત ઉપર ગીત ગવાય;
પાકી વયના જીવાવર શોભતા, પાકી વયનો ઘોડો પણ ઠીક;
બંને પ્હોંચે સલામત માંડવે, તરણુ શાજનને મન પ્હીક;
કોઈ મૂરખ તો નથિ માનતા, કહેછે એ વરઘોડો ન્હોય;
એ તો વાજતે ગાજતે જાયછે, સામે પગલે ઝાની કાય.

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ—નથુકાકાનો ઉતારો.)

નથુ૦—જુમખાશાહ (ચંદા તરફ જોઈને) તમને જોઈને અમે ધણા આણુંદ પામ્યા.

જુમ૦—અમારા ધન ભાગ્યે કે તમ શરખા જમાઈ મળ્યા. શારા માણુશની શગાઈ ક્યાં શે? બંધ તો આજછે ને કાલ નથી. મ્હં તો શાહેબ તમારુ નોમ શોભજ્યું ત્યારનો શોડી આલવાનો વચાર કીધો.

નથુ૦—(જરા નીચું જોઈને) લગાર, જુમખાશાહ, તમારી છોકરીનું મ્હોં ખતાવો તો.

જુમ૦—વાવા, શેડ, આટલો બધો અમ્હારો અણુવિશ્વાસ? થ્યો! જુઓ! ખીન, ધુંધટો કહાડી નાંખ્ય.

નથુ૦—કમાલખાં, ગોખલેમ્હેં સે ચરમા લાવ તો.

હળ૦—કાકાસાહેબ, હુંજ લાવુંછું. મોતી પરખવાંછ કે?

(હળમ અને કમાલખાં આવેછે.)

નથુ૦—લાવ બચ્ચા, લાવ. (ચરમા ધાલેછે અને ચંદા તરફ વાંકા વળી વળીને જુએછે.) વા! શું રૂપાળી કણ્યાછે!

હળ૦—પેસે જનમ પુન કયાં હશે ત્યારે આવું રૂપ અને તમારા સરખો સ્વામી પામીછે.

નથુ૦—વા! અલ્યા, જોતો ખરો! જોતો ખરો!

હળ૦—એમાં મને કહેવુંજ નહિ પડે, શેડ.

નથુ૦—એનું કપાળ તો જાણે પુનેમનો ચંદરમા.

કમા૦—શેડ, બનિયે લોકમેં ઔરતકું મા કહેનેકા દસ્તુર હે?

હજી૦—ચંદરમા તો એવા કે આખા જગતને શીતળ કરી ચોખૂંટ
ધરતીમાં તમારા નામનો ચંદરવો બાંધશે.

નથુ૦—મહેતો એસા કહેતાહું કે ચાંદ જેવી છે, બાંડિયા.

કમા૦—સચ, સચ, સેઠ રાહુ સામનેહી ખડાહૈં.

નથુ૦—સાક્ષા, રાહુ કેને કહેછ ?

હજી૦—ધગડા, રાહુની શી ચંતા છે.

નથુ૦—(ચંદા તરફ જોઈને) એની આંખ કેવી મરઘાં જેવીછો! વા! વા!

હજી૦—મરઘાં જેવી! મરઘા જેવી હોય, તોતો નહારી.

નથુ૦—હા બચ્ચા, હા મરઘાં જેવી, તમે નીચ વરણુ શું સમજો?
આંખ તે મરઘા જેવીજ કહેવાય. ત્હેં કોઈ દહાડો બજનમાં મરઘાનેણી
એતું નથી સાંભળ્યું ?

હજી૦—અરે કાકા, આ! તેતો મરઘાનેણી!—એટલે હરણીના જેવી.

નથુ૦—હરણી તો. કંઈ સારી નહિ. શીંગડાં મારે ત્યારે ?

હજી૦—હરણીને વળી શીંગડાં હોય એવું તમને કયા કવિયે શીખવ્યું?

નથુ૦—નહિ હોય ત્યારે તો સારું. પણ વાત ન કરાવ, મારી આંખને
સ્વર્ગતું સુખ આપવાદે.

હજી૦—સ્વર્ગના સીપાઇઓ રોજ દરવાજા તો તમારા ઠોકી ભાંગે છે
જાઓની તેની સાથે.

નથુ૦—એતો એટલો તો જાણે કાળી નાગની ફેણ.

કમા૦—સમાલીઓ સેઠ. નાગ રખતેકા કામકુચ તુમ બનિયે
લોક કા નહિ હે.

હજી૦—જા સાક્ષા, મંતર મને આવડેછ તો.

નથુ૦—એના ગાલ ઉપર લાલી કેટલી છે. ? આહોટી ખણી હોય
તો લોહી નીકળે.

હજી૦—જાઓ જાઓ, કાકા, અમે એવા અનાડી છઇએ ? “મુળામાં
તે મીઠું ને કેળામાં તે ખાંડ”

નથુ૦—ખરે, ગાલ તો જાણે ગાજરજ તો.

હજી૦—એ તે બરાબર. ગાજર ગળ્યા, ને સોંધા.

નથુ૦—એની ગર્દન તો તાણુતમાં પરી હોયછ તેવીજ છે.

કમા૦—ઉસકી માફક થોડે દીનમેં એતરફ ફિરને લએગી.

નયુ૦—હોહ તો જાણે હરમાનદુલાની આચકા ચોપડી હોયની તેવાછે.

હજી૦—હરમાનના મ્હોંમં લાડૂ, ને છોકરાં આપે ગાડૂ.

કમા૦—કુંઆરા કડક દેવકા ઇતઆર મત રખિયો.

હજી૦—અસ્ત્રીના હોહ તો અમૃતની કુખી કહેવાય છે.

નયુ૦—હેં ! હેં ! બચ્ચા, એમકે ! અમૃત હોય તો તો હું ગંગા નહાયો. પછી સાલા વૈડ લોકો દમને સારુ પૈસાના કાંકરા કરાવેછ તેમ નહિ કરવું પડે.

હજી૦—વૈદ લોક દમ કહાડે એવા તો ખરા. (હાથ લાંબો કરતાં સેઠના ચરમા પડી જાયછે.)

નયુ૦—કમળખત હજીમડા, મારા ચરમા ભાગ્યા. સાલાએ બે રૂ-પીઆનું જાન કરાવ્યું ને હું એ વિના અટકી બેઠો. હવે કરીશ શું ? સાળા, તારી હજીમતમાંથી કાપી લઇશ એની કિંમત. યાદ રાખજે, હું છોડવાનો નથી.

હજી૦—(ચરમા ઉપાડેછે) કાકા, તમારૂં ભાએગ જાણું છે તો:ભાગ્યાં નથી, તમે ચરમાને છોડો, પણ તે તમને છોડે એમ કહાં છે ?

નયુ૦—(પાછાં ધાસેછે.) આવ, મારા ચરમા હું તો તને જીવની પટે જાળવુંછું.

હજી૦—તમારો જીવને ચરમા બંને જાળવવા જેવાંજ છે. એક ટકારો વાગે તો કુટતાં વાર લાગે નહિ.

નયુ૦—એના હાથ તો જાણે ગુલાબનાં પાંતરાં.

હજી૦—એ પકડયાથી તમને કાંટા વાગવાના છે તેમાં કે ?

નયુ૦—એનું નાક તો તેલની ધારજ છે.

હજી૦—થોડે દહાડે તરવારની ધાર જેવું થશે. તારે વેગળા રહેજો. તમારૂં નાક જો અડકશે, તો ચપ ચીમડાની પટે કપાઇ જશે.

નયુ૦—હું તો હરખ ઘેલો યથોછું. મનેતો આણુંદથી નાચવાનું મન યાયછે. (નાચેછે.)

હજી૦—ટપલા બાંધો, કાકા પરણ્યા પછી તો તેમ કરવું છે.

કમા૦—શેઠ, હુમેરી કયા તકશીર ? તુમેરા પાછી દુબેગા ચોર મેં એકિલા તે કિતની ચંપી કરુંગા ?

હજી૦—સાળા, મુકિયો મારજેની. હું તો શરીર એમજ ચાપું.

નથુ૦—બાવડી ચસકી, વચમાં બકબક ન કર. એનું શરીર તો ચાં-
પાના છોડ જેવું છે-

હળ૦—અરાબર, કેમકે તેના પણ નશીબમાં બમરનું સુખ નહિ લખેલું.

નથુ૦—એનું મ્હોં તો ગોળ લાડવોળ.

હળ૦—તારે બ્રાહ્મણને બહુ બાવશે.

નથુ૦—અરે ! જુવાની તો વાડીની પઠે ખીલી રહી છે !

કમા૦—માલીકું શિરપાવ દો. (ચંદા કઢારની ગભરાતી હતી તેની
આંખમાં પાણી ભરાઈ આવે છે.)

ઝુમ૦—ખીન, ખીન, માંડી ન થા. (ઝહીડવાઈને) નથુશા, આ તમારા ધ-
રનો ઢંગ શો ? આ નીચ જાત તરકડાને અને ગાયઝાને માથે શિદ ઝહડાવી
મ્હેફાશે. હું કાંઈ મારી શોડીને ટોકડી કરાવવા હિંયા નથી લાવ્યો ?

હળ૦—ટોકડી નહિ ઠઠો.

કમા૦—મ્હોં સમાલકર બોલો બે બકાલ ! અમકું નહિ પીછાનતા
હેં ? તેરા સીર તોડ ડાલુંગા.

નથુ૦—કમાલિયા ! કમાલિયા ! મત બોલ.

ઝુમ૦—પીંજરડાને મીઠાજ કટલો છ ?

કમા૦—તેરા બાવા પીંજરા.

નથુ૦—અરે ! હં ! હં !

ઝુમ૦—પીંજરડા, મને શુરતી દાંઠો કે ? રોડના તારૂં માથુંજ બાંજી
નાખ્યો જો. બોળખે છે મને,

કમા૦—બા. જી, સાલ્લે, હીંગ તોલ, હીંગ તોલ.

નથુ૦—(ઝહીડીને) કમાલિયા ? મડવાનો થયોછ કે ?

હળ૦—કાકા, તમે પાછું તમારું કામ ચલાવો એટલે બધા ચૂપ રહેશે.

નથુ૦—રંગમાં ભંગ કરી નાખ્યો. (પાછો ચંદા સાચું જોવા લાગે છે.)

ઝુમખાશાહ, એના રૂપમાં તો કંઈ કસર નથી.

કમા૦—(મનમાં) સાલે હીંગ તોલું અમ સિપાઈ બચ્ચે કું ગાલી
બોલતા હેં, જનમમેં કિસીકી ગાલી મ્હેને નહિ સુની હેં.

ઝુમ૦—મારે મ્હોંડે શેઠ, વખાણ કરું તે શોભે નહિ, બાકી એવી
કુટડી શોડી અમારા આખા ગોમમાં મ્મીજી કાંઈ નથી.

હજી૦—ખરી કહેાછો. અમારા આવા સુસ્તમંદકાંઈ રામજણીનું પણ એવું રૂપ મ્હેં દીધું નથી તો.

નથુ૦—જુમખાશા, રૂપમા કંઈ કસર નથી લખ્યા કરતાં. બેચંદા સરસ છે. એની કોટ કેવી છે! પાણી પીએ તો તે પણ દેખાય.

જુમ૦—એતો શેઠ તમે જૂલ્યા. તમારા શુરતી જેવા અમારા છોર પોંગળાં નહિતો. એતો ધાબડધીંગા.

નથુ૦—અરે જુમખાંશાહ, હુંતો વખાણુ કરુંછું. અમારે ત્યાં કોઈ બીરી ઘણી રૂપાળી હોય, ત્હારે તેને એમ કહેછે.

કમા૦—સેઠ, એક મ્હેરી ખાત સુન લો.

જુમ૦—હુંઆ! વખાણુ કરોછો ત્યારે તો ઠીક. પાણી પીએ ત્યારે પણ દેખાય છે, એ વાતતો ખરીછે.

કમા૦—સેઠ, તુમ મેરી એક ખાત સુનો. કમા દીવાના હોકર ઓ રંડીકી તારીફ.—

નથુ૦—કમખખતાં એને કંઈ કહેશે, તો તો હું કહાડીજી મુકીશ ને ચઢેલો પગારે નહિ આપું.

કમા૦—સુનોતોસહી મેરી ખાત. ઓ ગૂજરાતી બડા ચોર હૈં. તમકું એ કમખત ફિરેબ દેકર દુસલાતાં હૈં. ઓ લડકી તો મુંગી હૈં.

નથુ૦—હૈ ! ! !

જુમ૦—અરેરે ! કહી દીધું કે !

કમા૦—મ્હેં ઓ કમખખત કાફરકે મકાનપર ગયાથા, ઓ બખત ઈસકી સાથ ગાડીવાળા આયાથા ધને અમકું કલા. કે ઓ લડકી બોલ નહિ શકતી હૈ. મ્હેંને તઝવીઝ બોલ કીયી આખર માલુમ પડા કે ઓ ખાત સ-અહૈં. ફિર સાલેકી પાસ મ્હેં ગયા, ઓર પીધું બોલા કે તુમ એસેં દગા કર-તેહો. ઓ બખત એ કમખત બોલા કે “મિયાં શાહેબ, બોલશોમા, બોલ-શોમા, તમારો ગણુ અમે નહિ વેસરિયે”. એસા બોલકર અમકુ ફ-ચીસ રૂપે દીએ.

હજી૦—કેમરે બાયા ! આ વાત ખરી કે ?

નથુ૦—હૈ ! આ સુ ! એ બોલશે તોજ એની સાથે હું પહણીસ; નિકર એને નાંખો જાનમમાં !

જુમ૦—ભાઈ સાહેબ, હું જૂલું નથી બોલતો એ શોડી જનમની તો

મુંગી નથી જો. મહારીઆંખોના સમ! અંખાજના સમ! જો હું અશત બોલતો હોજોતો.

નથુ૦—જોઈ કહાં બોલેછ? બોલાવોની.

તુમ૦—શેઠ, જરા શોસતા પડો, હું કહુંશું તે તો કોય શાંભલો. જ-
નમની મુંગી નથી. હું ગોમ મહેલીને નેશયો, ત્યારની શોડી કુણુ જાણે શું
થયું બોલતી નથી. શેઠ, હું શોડી લધને પાછો જાયો તેમાં તમારીને મારી
બેઠાની હોંશી થાશે. શોસતા પડો. ધંતર મંતર કોય કરીશું એટલે પરણ્યા
પછે બે દનમાં શાજી થાશે.

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ ભોળાભટનું આંગણું.)

શિવ૦—(વાંસાપર સોજ પડ્યાછે તે વાંકી વળીને જોતાં જોતાં તથા
હાથ પંપાળતા પંપાળતા) મુઓ એ ઘણી ને બળ્યું એ સંસારમાં રહેવું!
(દાંત પીસીને) મને એવું થાય છે કે એ પીટયાનીજ કાંઈ વેતરણુ કરે ?

(હરિયો અંને કમાલખાં આવે છે.)

હરિ૦—અદ્યા કમાલ, હવે શું કરિયે? વૈદનું નાંમજ આપણે
બૂલી ગયા ને.

કમા૦—સેઠ બોત કફા હોયગા અપની નોકરી જાનેકા બખત આપાહૈં.
તુંથી કેસા બેવકુફ કે નામહી બૂલ ગયા.

હરિ૦—ત્યારે તું કેમ બૂલી ગયો? યાદ રાખિયેની.

કમા૦—બંમનકા બડા અટપટા નામ અમકું કયા યાદ રહેવે?

હરિ૦—હવે કરવું સું ?

કમાલ૦—અખી પીછા સુરતકા રસ્તા પકડના.

હરિ૦—પેલી બેરીને તદખીરથી પૂછી લેની.

કમા૦—(શિવકાર તરફ ઘાંટો પાડી) એય! તુમકું માલુમહૈં બૈદ—
હસકા નામ કયા તો—ઓ—ઓ બૈદ કિંદર રહેતાહૈં ?

શિવ૦—(મનમાં) એની કાંઈ વેતરણુ તો કરવી ખરી.

હરિ૦—મુંગાં ને બોલતાં કરે એવો હાં કોઈ વૈદ રહેતો નથી ?

બેરી, ઓ બેરી.

શિવ૦—લ'બજીભા, તને તૌ એવા વૈદનો ખપ પડે એવું મને લાગતું નથી.

હરિ૦—બાઈ, તું જાણે છે કે અમે મળક કરિયે છ, પણ એમ નથી, અમારી સેઠાણી મુંગી થઈ ગઈ છે તેથી સેઠે અમને વૈદને તેડવા મોકલ્યા છે, પણ તેનું ભોગજીએ અમે નામ ભૂલી ગયા. અને હવે જો અમે તેને તેજા વગર પાછા જઈએ છ, તો અમને પાણિયું મળે એવું છે.

શિવ૦—હાં, એક એવો વૈદ રહે છે પણ તે તારી સો સેઠાણી મરતી હોય પણ આવે એવો નથી.

હરિ૦—એજ, એનું ઘર ખતાવેની. તેડી જવો તો અમારા હાથમાં છે. નહિ આવે તો ટાંગાટોળી કરીને લઈ જઈશું.

શિવ૦—(મનમાં) મારા હયાના હારની ખખર લેવડાવાની મ્હાદેવે મને ઠીક ખુદ્દિ સુઝાડી. (ચાકરોને) જો તમે એને તેડી જાઓ, તો એ તમારી સ્થેઠાણીનો રોગ તો બોલતાં બોલતાં કહાડી નાંખે. વૈદકના કામમાં તો એની જોડી નથી, અને તેમાં મુંગાને બોલતાં કરવાની માત્રા તો એના બાપનીજ.

કમા૦—મહેરબાની કર કર ઈસકા મકાન ખતાવો.

શિવ૦—તમારો પિતંદર આવે તો સ્ત્રી થિયું? એ ઘરમાંથી બારણે નિકળે એવો નથી, પણ તમે જો ધડી એક હાં કર્યો કરશો, તો તમને મળશે, કેમકે કોઈ કોઈ વખત એ ધાસના બારા લેવા ખેતરે જાય છે.

હરિ૦—વૈદ તે ધાસના બારા લાવે !

કમા૦—ઓ તો દવાકી જડીબુટ્ટી હોયગી.

શિવ૦—ના, ના, એ તો કંઈ નવી તરેહનું મનખ રે બાઈ.

કમા૦—ઈલમી કે સીર કુચખી એખતો હોવે.

શિવ૦—અરે! એતો એવો છે, કે તમે તેને મારશો ત્યાં લગી, એમ નહિ કહે કે હું વૈદહું; અને વળી હું અગાજીથી કહું છું કે દશવીશ ઝપાટા મ્હોડી કહાડશો ત્યાં લગી, એ નાની નાજ્જ કલ્લા કરવાનો. એનો ખપ પડે છે ત્યારે અમારે સધળાને એમ કરવું પડે છે.

હરિ૦—એ ધણી હસવા જેવી વાત છે.

શિવ૦—એ ધણી હસવા જેવી—અને આવા મ્હોટા મનખને વળી એવી ગાંડાઈ શી. ?

કમા૦—હકીમકા કામ બરાબર આતાહેં ?

શિવ૦—આતાહેં ! એની જોડી તો લાવો. છ મહિના ઉપર એક ઘેરીની સઘળા વેદોએ આશા છોડીતી, અને ખરેખર એને બોલાવ્યો ત્યારે તો તે ચોકે મુએલીજ પડી હતી. પણ એણે તો જતાં વારનેજ, કંઈ પાતરાં જોડે લાવ્યો હતો તેને વાટીને, પાંચદશ ટીપાં તેના મ્હોંમાં મૂક્યાં અને તે ટીપાં તેના ગળામાં ઉતર્યા નથી, એટલામાં તો તે ઘેરી ચોકથી ઉઠીને ફરવા લાગી.

કમા૦—અજબ !

શિવ૦—અરે ! આ પંદર દહાડાપર એક પોરો માળાપરથી પડીમયો તો તેનાં હાથપગ, ને માથુ એ સઘળું બાગીને લોહીલોહાણુ થઈ ગયુંતું. પણ આપણા વૈદની જરા પૂજા કરીને ત્યાં તેડી ગયા એણે કંઈ એવું તેલ તેને શરીરે ચોળાવ્યું, કે દેખદેખતાં તે છોકરો ઉઠીને રમવા દોડી ગયો.

હરિ૦—ઓ ! નવાઈ ! નવાઈ !

કમા૦—શોભાન અલ્લા ! ખડા અજબ ઈલમી !

હરિ૦—ગણ મુંગાને સારા કરેછે ?

શિવ૦—મુંગાના સ્થા બારછે ? અમારા ગામના જોસ્દીની વહુ જન્મની મુંગી હતી, તેની જીભ ઉપર એણે કંઈ એવો લેપ ચોપડાવ્યો, કે જોસ્દી બાર રાત્રી ગણે તો તે બાવી ગણે એવી થઈ છે.

હરિ૦—એજ વૈદને આપણે તેડવા મોકલ્યા હસે.

શિવ૦—હું કહુંછું તે વૈદ તો આ પેલો આવે.

કમા૦—કહા ? ઓ !

શિવ૦—એજ. એ આપણને જોઈને ભરાઈ જાય છે.

કમા૦—ચલખે, હરિયા, અપટશે, અબી ખાત કરનેકા ખખત નહિ હૈ. બાઈ, તુમને ખોત મ્હેરબાની કીધ.

શિવ૦—જાઓ. પણ જોજો હો ! મારતાં આલસ નહિ કરતા. મ્હાદેવ કરશે તો તમારું કામ પાડ પડશે. (મનમાં) મારુંતો પાર પડશેજ.

હરિ૦—અમે એ વાતમાં કસર કરીએ એવા નથી તો.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—ગામનું ગાંદફ.)

ભોળા૦—(મનમાં) ઓ ! ધગડું ક્યાંથી આવ્યું ? કાંઈ નહિ. હમણું મિળાવી લઇએછ. (મોટેથી) અંહિ ! મિયાં સાહેબ ! તખીયત અચ્છી હૈ,

કમા૦—મહારાજ, આપકા ગુલામ અચ્છા હૈ.

ભોળા૦—નારે, મિયાં સાહેબ, અમે તમારા ગુલામ.

કમા૦—ઉમેરા બડા નશીબ કે આપકી મુલાકાત હુછ.

ભોળા૦—નહિરે, મિયાં સાહેબ, અમાંરા નસીબ. (મનમાં) પૂરા ભોગ ! ભારા છીનવી લઈ જવાનો. કોઈ સ્હરહરાની સ્હવારી બવારીની મ્હોંકણુ પડી હોસ્હે.

કમા૦—મહારાજ, અમપર મહેરબાની કરનેકા કામ આપકે હાથમ હૈ. મહારાજ, તુમેરી પાસ એક કામમે મદદ મંગનેકુ અમ આયે હૈ.

ભોળા૦—અચ્છા મિલમ ચહીતીહૈં. ? બના દેતાહું, મેરા ફક્કડ દોસ્ત. જેસ્હી ઓ દીન બનાધથી તૈરહી. (મનમાં) આ ધગડું તો કંઈ નવી ત-રેહતું દેખું રે ! આમના સુરજ આમ ઉગે, પણ જાંગલું કે તરકડું નરમા-સથી બોલે નહિ.

કમા૦—મહારાજ, ગરીબકું ઉડાનેકી ખાત ?

હરિ૦—તમારા સરખા માણસને અમે શોધતા આવિયે એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. તમારા જેવા માણસ કંઈ ઢાંક્યા રહેછ ?

ભોળા૦—(મનમાં) ઓહો ! કચેરીને સીધા પાણી નેપતાં દેખુ ! બોળાબટ પાસેજ ? દહાડો વળ્યો. (કમાલખાંતે) અરે, મિયાંસાહેબ, તમે જાણોછો હું તો ગરીબ મનખધું. આ વેચીને પૈસા લાવ્યા ત્યારે હું આજે રોટલા પામા.

હરિ૦—વા ! મહારાજ, એમ સું બોલોછ !

ભોળા૦—મિયાં સાહેબ, જૂઠું નથી કહેતો. જાઓ ! બે આના આ-પજો. આ ભારો તો જુઓ !

કમા૦—સિર મત પકાઓ. સીંધી ખાત કરો.

ભોળા૦—મિયાં સાહેબ, તમે બધીજ મ્હોળત ભૂલી ગયાકે ? ફિકર નહિ. (પાસે જઇને) લે દોસ્ત પૈસાની તાડી પીજે જા. (પૈસો આપવા માંડે છે) હવે સીંધી ખાત થઈ.

હરિ૦—મહારાજ, કાંઈ કરતા સમજો. સમજો.

ભોળા૦—(ગુસ્સો અતાવી) હાંડી બોધ્યા, તું દબાવવા આવ્યો છ કે? બચ્યા, કાયદો કપરો છે, કપરો છે. કુતરાને મોતે માર્યા જશો. આ મિયાં સાહેબ તો અમારા બુના દોસ્ત છે. ક્યું ? મિયાં સચ ? આ દીન નદીકે કીનારે—

કમા૦—બમન, મેરી સાથ એ બાત નહિ ચલેગી.

ભોળા૦—ભારે લઈ જાઓ ભારો. દામ લેવાશે તો લઈશ.

હરિ૦—મહારાજ, તમે શું ને ભારો શું ?

ભોળા૦—(ચીડીને) સીધાંપાણી જોઈતાંતાં તો જઈએની સહસહરા પટેલને ત્યાં કે વેરાગીનું ઝુંડ લખીને તેરા ધરમ તેરે દુવાર કરત. આ હું તો ચાલ્યો. આગળ લગીની હિંમત હોય તે આવીને અટકાવે. હું મામલતદાર ને કલેક્ટરના બાપને ટૂંક પહોંચાડું એવો છું.

હજા૦—વૈદરાજ વૈદરાજ એ માથાફાડ મુકીદો.

ભોળા૦—આ કોઈ બેલકુક છે કે સહું ?

કમા૦—મહારાજ મહે ઈતની અરજ કરતાહું કે મહેરબાની કર કર સખ ઢોંગ છોડો.

હરિ૦—તમને અમે ઓળખ્યા તો ખરા, ઢોંગ હવે શું કામ કરોછો?

ભોળા૦—ઓળખ્યા હું કાણુછું ?

હરિ૦—અમે શું નથી જાણતા ? તમે મોટા વૈદછો.

ભોળા૦—લવેછ સહુંરે ? હું સહસહરો વૈદ કહાંથી થિયો.

કમા૦—ઓ તો શુદ નહિ છોડેગા. મહારાજ, મહે પગડી ઉતારકર કહેતાહું, કે અબ ઢોંગ છોડોજ, નહિતો અમકુ—કયા ઓ તો તુમકું મા-માલમ હું—ઓ કરનેકી જર પડેગી.

ભોળા૦—સહું તે જો મને માલમ હોય, તો મારા બાપનાજ સહમ ! પણ એટલું તો માલમ છે, કે હું વૈદ નથી.

કમા૦—ઓ ઈલાજ બિગર કુચ્છુટકા નહિ હૈં.

હરિ૦—કરતા હોય તે કરો, ને છાસની દહોંણી બરો.

કમા૦—ક્યું તુમ બૈદ નહિ કયા ?

ભોળા૦—ના !

કમા૦—ક્યું તુમ બૈદ નહિ !

ભોળા૦—ના, ને કદાપિ વૈદ હમ્મશ તોપણ ત્હારું ઓસડ મારાથી નહિ થાય. પલાસ્તર મરાવ જા છોડ.*

કમા૦—(સ્હમકીને) હા. કયુલતો જરા હુવા.

હરિ૦—વૈદરાજ, ચલો, ચલો. ઓસડ કરો, કરોતો ખરા.

ભોળા૦—જા, જા, હું નથી કરવાનો. કરું તો મારી જનોઇના સમ. સમજ્યા સૂઅરના સાળાઓ ?

કમા૦—(ગુસ્સે યધને) અચ્છા, અચ્છા. હરિયા દેખતા હૈં કયા ?

(બંને ભોળા ભટને મારે છે.)

ભોળા૦—આપણુ ખાસી. (ભોળાભટના માથાપરનો ભારો પડી જાયછે. માર'મારા ચાલેછે, હરિયાને એક હડસેસો મારી પાડી નાખેછે) આવો બચ્ચા, આવો બચ્ચા. તમારું દીવાનાપણું દોઢ ગાંજી કહાડી નાખું એવે હું છઞ્ઞ. ઓળખોછો ભોળાભટને ?

કમા૦—(ભોળાભટનો તોટો પકડી) અબ્બી આતા હૈં કે નહિ ? ખોલ. (હરિયો આવીને ઉપરથી સપાટા લગાવે છે.)

ભોળા૦—ઓરે ! મિયાંસાહેબ જાનેદો, જાનેદો. મીયાં કહા કહેતે હો ! તે મેં હું, મિયાંસાહેબ ? જાનેદો મરજતા હું.

હરિ૦—ત્યારે, મહારાજ, હુયે કરીને એમ શું કામ કરાવતા હશે ?

કમા૦—મ્હેં ખચિત કરકર કહેતા હું કે મ્હેં બહુત દિલગીર હું.

ભોળા૦—આ તે સ્હસ્હરા ગાંડા કે ડાહ્યા કાંઈ સ્હમજતું નથી. (મ્હોટેથી) મ્હેં પણ ખચિત કરકર કહેતા હું કે હું પણ બહુ દલગીરછું. પણ મિયાં સાહેબ, મને મારી મચરડીને વૈદ કરવામાં તમને શો લાભછે.

કમા૦—કયા ! તુમ ફિર હકીમાકા ઈનકાર કરતે હો. ?

ભોળા૦—હું જો હકીમા હોઞ્ઞ, તો તારી જીવાનીનાજ સ્હમ. ?

કમા૦—કમબખ્ત, મેરી જવાનીકા સોગન કાયકે ખાસ્તે ખાતા હે ?

ખોલ ! તું વૈદ નહિં ?

ભોળા૦—મુસલમાનના પેટનો હોય કે જૂઠું ખોલે. (પાછા મારેછે.) ઓ મારા બાપસારે ! અરરર ! ઓ મારા દાદા ! ખોદાને માટે જવાદોરે ! ઓરે ! મિયાંસાહેબ, હું વૈદછું, —જોસ્હીછું—ગાંધીછું—ગવંડરછું—હજમછું—કલે-કટરછું—મોચીછું—કહેતે છું.

હરિ૦—મ્હોંથી કહો કે હું વૈદછું.

ભોળા૦—હા બાઈ, હા. હું વૈદ્યું અશ્વનિકુમારનો અંશને અકલા તુનનો અવતાર.

કમા૦—તુમેરી એસીયાત સુનકર મહે બોત ખુશ હુવા. તરદી તો હુધ, મગર માફ કરિયો.

ભોળા૦—નહિરે, બાઈ, મને કંઈ તરદી નથી પડી; તરદી તો તમારા હાથને પડી. પણ હું વૈદ્યું તેનો તમને પુરો બરોસોછે ?

કમા૦—મહારાજ, તુમતો દુનિયામાં એકી હો.

ભોળા૦—બીજો અક્કર્મી કહાંથી હોય ?

હરિ૦—મહારાજ, તમે તો બલભલા રોગ સારા કીધાછે.

ભોળા૦—હોય, બાઈ. તું જાણે તે ખરું.

હરિ૦—મહારાજ, તમે તો એવાછો કે એક બૈરીને બાંધીને બાળવા લઈ ગયેલા તેને સારી કરેલી.

ભોળા૦—ઓત્, ત્હારીની.

હરિ૦—તમે તો એક છોકરાની ડોકી બાગીને આધી પડીતી તેને જતાં વારને સારું કીધુંતું.

કમાલ૦—જીભ બિગરકી એક ઓરતકું તુમને બોલતી કીધ હું.

હરિ૦—મહારાજ, તુમારા તો બાએગ ઉધડયાં એમજ જાણો. અમારા શેઠ તમને જે માગશે તે આપશે.—

ભોળા૦—તમારો શેઠ તો કાણ જાણે કેવો હશે ? તેને તો શિંગડા છે ખરા કેમ ?

હરિ૦—પૈદરાજ, આખો દહાડોજ મજાક ? શેઠ સુરતથી આજેજ આવ્યાછ. વૈદ્યું કામ પડ્યુંછ તેથી તમને તેડવા મોકલ્યાછ.

ભોળા૦—(મનમાં) અરે ત્હારીની. આ તો કાંઈ આંધળે બહેરુંજ કુટાયછે જો.

કમાલ૦—ઓ તે લખપતિ છે. તુંમ મુખસે માગોગે આ સખ દેગા.

ભોળા૦—(મનમાં) ચલો સારે બેઘડી મઝાછે, હું ? જે માગું તે આપશે. ?

હરિ૦—હા, એમાં તે કંઈ શક ?

ભોળા૦—સારે તો હું વૈદ્યું એમાં પણ કાંઈ શક. હું બૂલી ગયો તો, પણ હવે મને સાંભરું. ટ્રાંર, શો રોગછે ?

હરિ૦—શેઠાણીની જીભ બંધ થઈ ગઈ છે.

ભોળા૦—ગભરાઓ નહિ, મહારાજ નહારાજ લઈને ઉઘાડે સારેજ ખરા. પણ રાખો હું મારી કાચળી લઈ આવું. કાચળી વિના વૈદને કે હાનિને એક ધૂડી ચાલે નહિ.

કમા૦—મહારાજ અથ જલદી કરો.

ભોળા૦—તમારી શેઠાણી કેટલાએક વરસની છે.

હરિ૦—જાઓ, જાઓ. કાચળી લઈને આવો, રસ્તામાં જે પૂછશે તે કહીશું.

ભોળા૦—જાઓ હું આવું તો છજી પણ આટલી સરત, —રસ્તામાં હું જે પૂછું તે તમારે કહેવું, પછી બધી હકીગત સાંભળીને મહારી નજરમાં આવે તો આવું, ને નહિ તો બારણેથી પાછો ચાલ્યો જઈ જો.

કમાલ૦—અચ્છા અચ્છા જૈસી મરજી.

હરિ૦—જલદી લઈ આવો. જલદી લઈ આઓ.

કમા૦—જાને તો નહિ દર્જિગા. ચલો મેં સાથ આતા હું.

ભોળા૦—ઓ ! કાચળી તો જડી. ચલો સારે ઢરાઢરા મહાદેવ !

—ૐૐૐ—

પ્રવેશ ૩ જો.

(નથુકાકાનો ઉતારો.)

નથુ૦—પણ તે વૈદ છે કહાં ?

હરિ૦—ઓટલે જરા સુકન જોવા ઉભા રહ્યા છે. શેઠ, કંઈ ગભરાતાં નહિ એ વૈદ એવો છે, કે બીજા વૈદ જેમ માણસને મારવામાં હોશિયાર હોય છે, તેમ એ સુવાંને જીવતાં કરવામાં છે.

નથુ૦—પણ એ બહુ નવાઈ જેવું છે, કે આવા મોંઠા વૈદને એવી નહારી આશિયેત પડી છે.

કમા૦—મગર ઓ ધંધાજમૈં કુચ મહેનત નહિ હૈંતો. દોચાર લગા-ધકે અપની મેલે સાલા ચલા આતી હૈં. ઓ આવા દેખો.

(ભોળામટ આવે છે.)

નથુ૦—પધારિયે, વૈદરાજ.

ભોળા૦—અસ્તનીકુમાર વૈદ એમ કહી ગયા છે કે વૈદને પધારિયે એમ કહેવું નહિ.

નથુ૦—એનું વળી શેમાં કહ્યુંછ?

ભોળા૦—પધાર્યે અધ્યાયમાં.

નથુ૦—ત્યારે ફરીથી નહિ કહિયે મહારાજ.

ભોળા૦—આરવરસ લગી ગુરને ત્યાં વિદ્યાભાસ કર્યા પછી—સાંભ-
જોછ કે વૈદરાજ ?

નથુ૦—વૈદરાજ કેને કહોછ ? હુંતો દાકોરની કિરપાથી વેપારી વા-
ણિયો છજી.

ભોળા૦—શું ! તમને વૈદું નથી આવડતું ?

નથુ૦—ના, મહારાજ.

ભોળા૦—શું ! વૈદ તમે નથી ?

નથુ૦—વૈદ ! નારે, મહારાજ હું વૈદ કેવો ?

ભોળા૦—ત્યારે લો ! લો ! (નથુ કાકાને મારેછે.)

નથુ૦—ઓરે ! લો શું પથ્થર ? આ તે કંઈ રીત છે ?

ભોળા૦—મેં તમને વૈદું આપ્યું.હું એજ વિદ્યા ભણ્યાથી વૈદ થયોછું.

નથુ૦—આ અડધ પાંસળીને કહાંથી લાવ્યાછ ?

હરિ૦—સેઠ, મેં તમને કહ્યુંતું કની, એનો જરા મીઠસ એવોજ છે.

નથુ૦—એવો તે સાજો મીઠસ કેવો ? મારી સાથે એવો મીઠ-
સ નહિં આલે.

ભોળા૦—સેઠ, માફ કરજો, માફ કરજો હો.

નથુ૦—વાર, એકવારની કંઈ ફિકર નહિ.

ભોળા૦—મારા હાથને વા થઈ આવ્યો તેથી હું દિલગિરછું.

નથુ૦—કંઈ ફિકર નહિ, કંઈ ફિકર નહિ.

ભોળા૦—મ્હેં આ પાંચ દશ તમાચા, સેઠ, તમને મ્હોડી કહાઆ
તે બહું ખોડું—

નથુ૦—હવે એ વાતજ જવાદો. હોય, ફિકર નહિ. મહારાજ એને
બહુ કપરો રોગ—

ભોળા૦—બહુસારું, બહુસારું. હુંતો મહાદેવની પૂજા કરીને રોજ એ-
મજ માણુછું કે, તમને તથા તમારા ઘરના સઘળાને કપરો રોગ થાય—કે
તમારી નોકરી બળવવાનું મ્હારું કેટલું મન છે તે તમને માલમ પડે.

નથુ૦—મહારાજ, તમારી તો કિરપાજ છે કની.

ભોળા૦—સેઠ, હું જુહું નથી કહેતો, મહારા ખરા દીલથી કહું છું.
 નથુ૦—હું પણ મારા ખરા દીલથી માનું છું. હવે ચલો તે ઘરમાં.

પ્રવેશ ૪ થી.

(સ્થળ—ઝુમખાશાહનો ઉતારો.)

ભોળા૦—કેમ છે હુમકાશાહ ?

ઝુમ૦—મહારાજ, મહાર નામતો ઝુમખો છે.

ભોળા૦—ભુલ્યો માફ કરજો. કનકવાને હુમકા મારેછ કતી, તે બોલ મહોરહી ગએલો તેથી એમ બોલાર્થ ગયું. હવે નહિ ભૂલું. વાર જુમખાખાં—

હળ૦—મહારાજ જુમખાખાં તો મુસલમાનનું નામ.

ભોળા૦—ભેસમું! વચમાં મુંડી ધાલવાનું તને કાણે કહ્યું ? અમારા પરદેશીની મજાક કરેછ કે ?

હળ૦—એનું નામ કહાં જુમખાખાં છે, કે મેં મજાક કરી એમ કહેવાય.

ભોળા૦—એણે પોતે મને કહ્યું તે કરતાં તું વધારે બણે કે ?

નથુ૦—મહારાજ, એમનું નામતો ઝુમખાંશાહ.

ભોળા૦—સેઠ, એ જાંજના જેવું ઝુમખુમિયું નામ મને તો નહિ આવડે.

નથુ૦—વાર, મહારાજ, હવે એની નાડ જુઓ.

ભોળા૦—સેઠ, તમારે તમારી પોરીની ચંતા નહિ રાખવી.

હળ૦—મહારાજ, એ સેઠની પોરી કહાં છે ?

ભોળા૦—પોર્યાની પોરી હોસ્હે. પણ તે પોરીજ કહેવાય.

નથુ૦—મહારાજ, એતો હું પનવાનોછ તે કણ્યા,

ભોળા૦—અરર ! મહેતો મુરતમાંજ પંચમાસીનું છમાસી કીધું. પણ સેઠ અબણ્યોને આંધળો બરાબર.

નથુ૦—હોય, તમે સું જનો ?

ભોળા૦—આ ઐરી—અરે—નાની છોકરીના મ્હેં ઉપર રોગતો કાંઈ જણાતો નથી. એનેતો ગોકુળિયો રોગ થયો છે.

નથુ૦—વૈદરાજ, એતો હસે છે.

ભોળા૦—એતો સારૂં. માંદું માણસ હસે ત્યારે એમ બાણવું કે રોગ જવાતો. વાર, (મનમાં) એને શું કહું ? બહેન કહેતી પડશે. હોય, અધા

વેદ કહેછ કની. કહી તેમાં કંઈ થઈ ગઈ. (મ્હોટેથી) વાર, બહેન, તને શું થયુંછે? શો રોગ છે?

ચંદા૦—ઊંઝાં! ઊંઝાં! ઊંઝાં!

ભોળા૦—શું કહેછ, બહેન?

ચંદા૦—ઊંઝાં! ઊંઝાં! ઊંઝાં!

ભોળા૦—શું? શું? શું?

ચંદા૦—ઊંઝાં! ઊંઝાં! ઊંઝાં!

ભોળા૦—ઊંઝાંઝાં તે શું? એમાં મને એક અક્ષર સમજણ પડતી નથી. આ તે સ્વરહરી કંઈ જાતની બોલી?

અમ૦—વૈદરાજ, એજ રોગછે તો. એ મુંગી થઈએ અને તેનું કારણ કંઈ માલમ પડતું નથી. અને એ રોગને લીધે તો એના લગન અટકી રહ્યાંછે.

ભોળા૦—હૈં! જીભ બંધ થઈ તેમાં શું બગડ્યું?

અમ૦—શેઠ મુંગીને પરણવાની ના કહેછ.

ભોળા૦—વા! એવો તે મૂરખ કોણ, કે જેને મુંગી જૈરી નહિ ગમે? વાર. આ ઊંઝાંઝાં રોગથી કંઈ દરદ થાયછે?

અમ૦—ના, દરદ તો કંઈ નથી થતું.

ભોળા૦—એ નહાં. રોગ માંહેતેમાંહે ધુમરાયા કરેછ. વાર, ખાવા-પર રૂચી થાયછ?

અમ૦—ખાયછે તો ખરી.

ભોળા૦—સેઠ, મને એજ ડર હતો. આવા રોગમાં ખાધાપર રૂચી થાય તે બહુ બોલું. એતો પેટનો દાહ, સેઠ, પેટનો દાહ. (મનમાં) કોઈને ત્યાં એસડ કરવા જઈએ ત્યારે પેહેલાં તો સાંઝે હોય તોપણ બહુ નહાં નહાંજ કહેવું, કે ધરનાં ડરે, ને પછી સાંઝે થાય તો આપણને જશ વત્તો મળે, ને મરે તો કાસળ જાય.

નથુ૦—વાર મહારાજ, હવે નાડ જુઓની.

ભોળા૦—જોઈછું. શેઠ જોઈછું ચાવતાં વારને તરત નાડ જોવાની ધૂતશાસ્ત્રમાં ના કહીછે.

હજી૦—હા મારે પણ કોઈક દહાડો વૈદને ત્યાં જવું પડેછે, ત્યારે કોઈ નહિ તોપણ ધડી એક વાત કર્યા પછીજ નાડ હાથમાં પકડેછે.

ભોળા૦—(મનમાં) વાત કરતિ નહિ તો પછી રોગ જાણે કહાંથી?

(મ્હોટથી) તેનું કારણ એમણે કે. ચાલવાના શ્રમથી નાડમાં ફેર પડી જાય છે. ઘડીએક બેસે સારે નાડ પાછી ઠેકાણે આવે.

નથુ૦—પણ એને કહ્યાં ચાલવું પડયુછ?

ભોળા૦—(મનમાં) આતો શેઠે પકડયા હો. (મોટથી) પણ હું ચાહીને આવ્યોછકની, સેઠ, જ્નેનાર હું કેળીજ્ને. સેઠ, નાડિયાન બહુ દુર્લભછે સહેજ વાત નથી. સેઠ, સહેજ વાત નથી. એના હોડા બેદછે. કાંઈ વિધા પણ જોઈએ, તે કાંઈ તરક પણ જોઈએ.

ઝુમ૦—સેઠ, શાસ્ત્રરની વાતમાં આપણે શું સમજીએ?

ભોળા૦—નાર, બહેન, ત્હારો હાથ લાવતો (અંદા હાથ આગળ ધરે છે) ઓહો!! આ નાડા મુંગી થાય તેમાં નવાઈ શી? નાડજ મુંગી થઈ ગઈ છે તો, (મનમાં) હું નાડ ક્યાંછ તેજ નથી જાણતો એટલે મ્હારે મન તો મુંગીજ છે તો.

ઝુમ૦—પરિક્ષા તો બરાબર કીધી.

ભોળા૦—અરે, સેઠ, નાડ તો મુડદાના જેવી મુંગી થઈ ગઈછે. રોગ બહુ ફેટી ગયોછ. જ્ને એક ઘડી મોડો મને બોલાવ્યો હોત, તો આ કામ હાથમાં રહેત નહિ. સેઠ રોગ બહુ કપરોછે, બહુ કપરોછે. પુછવાનીજ વાત નહિ.

નથુ૦—વૈદરાજ, તમારી ખબરદારીની આગળ એ રોગના સા ભારછે? તમારાં પગલાં થયાં એટલે બધાં સારાં વાનાં થસે.

ભોળા૦—તે તો ખરૂં, સેઠ, પણ અમે વૈદલોક કંઈ પરમેશ્વરના દીકરા નથી. અમારા લાખ્યા પહોંચે ત્યાં લગી તો અમે કરવામાં કંઈ કસર નહિ રાખીએ, પણ એની નાડ તો જીવે. આવી નાડ તો મેં મારા જનમમાં કોઈની જોઈ નથી.

ઝુમ૦—વૈદરાજ, તમારે ખોળે માયું મુક્યુંછે.

નથુ૦—મહારાજ, તમારે સરણે આવ્યા છઈએ; મારો કે ઉગારો.

ભોળા૦—સેઠ, હું કઈ મારૂં ચાલશે ત્યાં લગી આજસ કરવાનોછ? કં-કુનો ચાંક્ષો સૈને વહાલોછે. પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

गद्धा चलंती पितरोग जाण्यं, कुत्तेषु वायु गरमी विलाडाः
मुगीश्च नाढे सकलं रोगाणी, आशा न तस्यं नच नारि सखं.

એટલે “ગદ્દા ચલંતી પિતરોગ જાણ્યું” કહેતાં ગદ્દા ચલંતી એટલે ગ-
ધેડાની પેઠે ચાલે છે એવી જે નાડ તે ઉપરથી પીત એવો જે રોગ તે જા-
ણવો. (એ પ્રમાણે શ્લોક દરેક વાર ઉચલાવી ઉચલાવીને) કુતરાની પેઠે
ચાલે તો વાયુ, અને ગરમી ક્યારે જાણવી કે બિલાડાની પેઠે ચાલતી હોય
સારે; પણ, **મુંગીશ્વનાદે** એટલે જે મુંગી નાડ હોય તો સૌ રોગ વ્યાપી રહ્યા
છે એમ જાણવું. **આશા ન તસ્યં** કહેતાં તેની આશા ન રાખવી, જેમકે:-
નવનારિ સસ્યં એટલે નારિ કહેતાં સ્ત્રી તેનામાં સત્ય કહેતાં સાચું બોલવાની
જ્ઞાની પુરૂષો આશા રાખતા નથી.

જુમ૦—અરર! મહારાજ એમશું બોલો છો? મહારે તો આંધળાની
આંખ્ય છે. (આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે.)

ભોળા૦—આપણા હિંદુલોકો રડવામાં જ તૈયાર. અંગ્રેજ લોકો હા-
યાના કેવા કંઈ જાણે છે.

નથુ૦—અરે! અરે! શીજી મહારાજ, ઘડપનમાં કેમ કેમ કરતાં
આ રતણ મને મળતું તું તે હાથમાંથી જતું રહેવાનું કે?

જુમ૦—અરે ભગવાન! આશીડીને પરણ્યા પછી આ રોગ લાગ્યો
હોતો આટલું નહિ લાગત.

ભોળા૦—જાઓ, જાઓ, સેઠ એમ શું બોલો છો? તમે પૈસાના સ-
ગા દેખાઓ છો, માણસના નથી.

જુમ૦—મહારાજ, મહોડેજ કહેવાયછ, શેડી પરણાવતાં જેને ખરચ
લાગેછે, તે પરણ્યા પહેલા કે પરણ્યા પછી મુર્છ વાંછેછ?

નથુ૦—વૈદરાજ, તમે જે એને સાફ કરો તો સૌ રૂપીઆની મહારે
તમને કંઠી પહેરાવવી.

ભોળા૦—(મનમાં) આટલા ડરાવ્યા તો સૌ રૂપીયા આપવા તૈયાર
થયાછ. હવે જરા હિંમત આપીએ. (બોલેથી) રૂપિયાનું તો કંઈ નહિ. હું
તો જશનો ભુખ્યો છું. જગતમાં કહેવત છે કે ઉઠતું આશડ નહિ, પણ મહા-
દેવજી કરે તો હું એને બોલતી કરું સારેજ મહારું નામ ખરું.

જુમ૦—વૈદરાજ, હું પણ તમારો ગણ વેસરવાનો નથી, કુત્ર નહિ,
તો કુત્રની પાંખડી પણ હું તમારી શેવા કર્યો.

નથુ૦—વારૂ વૈદરાજ, એ રંગનું નામ શું?

ભોળા૦—એના શાસ્ત્રમાં, સેઠ, ઘણા પ્રકાર લખ્યા છે. એકનું નામ ક્ષુદ્રધાંટિકા, બીજાનું નામ અશ્વસ્થામા, ત્રીજાનું નામ ત્રીપુસુંદરી, ચોથાનું નામ અનુષ્ઠુપધંદ, પાંચમાનું નામ યજુર્વેદો, અને છઠાનું નામ જામદગ્નિ,

ઝુમ૦—ઓહો! કેવાં કેવાં નામ એમને આવડેછ.

ભોળા૦—સેઠ, એવા છ પ્રકારનો એ રોગ થાયછે. એ અકેક પ્રકારના પાછા વીસ વીસ પ્રકારછે. પણ તમને સમજાવું નહિ પડે તેથી કહેતો નથી. ભેંસની આગળ ભાગવત! તમારા આગળ ખરૂં ને ખોટું બધું સરખું!

નથુ૦—પણ મહારાજ, કંઈ વિદ્યા ઢાંકી રહેછ? તમારી બોલવાની છટા ઉપરથીજ જણાય છે.

ભોળા૦—અરે અમારા વૈદ લોકની સભા મળી હોય, ત્યારે મને બોલતો સાંભળો, તો તમે તો દોંગજ થઈ જાઓ.

ઝુમ૦—વારૂ, મહારાજ, આ રોગ શાથી થયો હશે?

ભોળા૦—એમાં શું પુછોછો? એ મુંગી થઈ છે તેનું કારણ એ કે એની જીભ બંધાઈ ગયછ.

નથુ૦—પણ મહારાજ, જીભ સાથી બંધાઈ ગઈ હશે?

ભોળા૦—સર્વત્ર વૈદકશાસ્ત્રમાં એમ કહેલુંછ કે જીભની ચલન શક્તિમાં વિદ્ધ આત્માથી જીભ બંધાઈ જાય છે.

ઝુમ૦—પણ તે વિધન શાથી આવતું હશે?

ભોળા૦—એ વિશે ધનવંત્રી વૈદ કેવું સરસ લખી ગયાછ જો—અરે! શું મનેનું લખ્યુંજ જો!

નથુ૦—હોશે, વૈદરાજ.

ભોળા૦—વા! ધનવંત્રી વૈદ કેવા સમર્થ પુરુષ હતા! શું વિદ્યા ને શું હડાપણ જો તેમનું! અંશીજન, સેઠ, અંશીજન. હાલના વૈદો સાળા સેખી કરેછ પણ તેમને શું આવડેછ? આ રોગ વિશે ધનવંત્રી વૈદે એવું લખ્યુંજ કે જાણે-જાણે-પણ આ તો આડી વાત આશી. આ વિદ્ધનું કારણ એ છે, કે જરૂરાગ્નિમાંથી ગળે આવેલે ધુમાડો અટકી રહ્યોછ. એ ધુમાડાનું નામ શાસ્ત્રમાં-ધુમાડો-ધુમાડોજ છે. એ ઉપર એક સ્લોક સાંભળો.

મવંતી જીવ્હાયાં ગવડગંડ ગઢો ઘટ ઘટે,

રમિ ઐવૌરૈવૌ રણિકાંણિ કૈવો રદ રદ:

લતા લસ્યં કસ્યં પ્રણિક ઘનશામો અભિમનૌ, મલંમલ્લાં મલ્લં રમલ મલ મલ્લં વલવર્લી.

ક્રમા૦—ભિસ્મલા! કયા કામેલ આદમી હૈં!

નયુ૦—ઓહો! કેવો અધરો અશ્લોક છે. બોલતાં જીભના કકડે કકડ યધ જાય. પણ એ તો પાણીના રેલાની કાણી બોલ્યા જાયછ.

ગુમ૦—શેઠ, તમારા શુરત તરફના પૈદ તો વૈદજ દેખું.

ભોળા૦—આ અશ્વનિકુમાર વૈદનો જાતનો કરેલો શ્લોક છે, એમાં એમ કહ્યું, કે પેટમાં દોઢ આંગળ જાયો, સાડાચાર આંગળ લાંબો. અને પાણાત્રણ આંગળ પહોળો ચુલો છે. તેમાં સૂક્ષ્મ રૂપે અગ્નિ પુરણ પુરષો-તમ ભગવાને જાતે પ્રગટાવી મુક્યો છે. એ અગ્નિ નિરંતર બળ્યા કરે છે. એમાં જે લાકડાં હોય છે તેને ફારસીમાં હેમકે હમૂર કહે છે. એ લાકડા-માંથી ધુમાડો નિકળે છે તે બહુજ બળ્યા ઉપજાવનારો છે. એ ધુમાડો પેટ સાફ આવે ત્યાં લગી તે દ્વારે નિકળી જાય છે, અને તેથી સુખાકારી શરીરમાં રહે છે.

નયુ૦—ખરૂં કહોછ, વૈદરાજ. એક દહાડો જો મને વા સરતો નથી તો મારો જીવ ગભરાઈ જાય છે.

ભોળા૦—એ ધુમાડો જો ઉપર ચઢે તો ગળાં આગળ એક સ્નાયુ (જેને આરબીમાં અબ્લે અબ્લા કરીને કહે છે) તેમાં મરાય. હવે પ્રાણા-ત્માએ સ્નાયું કહેતા ભુગલીને નીચલે છેડે હોય છે. તેની ઉપર બ્યારે ધુમાડો ચઢી જાય, ત્યારે જીભ અને પ્રાણાત્મા વચ્ચેનો સંબંધ તુટી જાય છે, અને તે કારણને લીધે બોલવામાં વિઘ્ન આવીને પડે છે. કેમ શેઠ સમજ્યા ?

નયુ૦—વા! વા! વૈદરાજ, તમે તો છેક એકડેએકથીજ વાત કહી સં-ભળાવી, ને પછી સમજ્યામાં શું પુછોછો?

ગુમ૦—તમે કહ્યું તે તો ખરાબર છે, પણ મને એક જરા શક એ છે, કે આટલા દહાડા હુંતો એમ જાણતો હતો, કે પ્રાણાત્મા તો રૂદ્ધમાં છે, અને તમે તો ગળા આગળ કહોછ.

ભોળા૦—એમ ધણા હજમ પૈદો કહેછ, પણ જે પ્રાચિન વૈદકશા-સ્ત્રનાં પુસ્તક બધ્યા છે, તે સમજેછ કે એ વાત જુઠી છે. એનું તમને એક પ્રમાણ આપું. તમારી છાતીમાં અથવા પેટમાં મુઝો માફ, તો તમને

પણું દરદ નહિ થાય; પણ ગળા ઉપર ને તાકીને જોરથી લગાવું કની, તો તમારો પ્રાણ ટપ નિકળી જાય. હવે બેસો, પ્રાણાત્મા ખરો કહાં જાયવો? કહો તો, તેમ કરી બતાવું.

ઝુમ૦—વૈદરાજ, અપરાધ ખમા કરો.

ભોળા૦—હોય કંઈ ફિકર નહિ. વૈદકશાસ્ત્રમાં તમે શું સમજો? તમે કાંઈ શિખ્યાછો? કે તમારો કંઈ ધંધો છે? હવે સેઠ સાંભળજો. આ ધુમાડાથી પ્રથમ તો જીભ બંધ થઈ જાય છે, અને ઘણી મુદત સુધી જો એ ધુમાડો એ જીભનાં પ્રવેશ કર્યા કરે તો પ્રાણાત્મા ગુંગળાઈ જાય, અને તેથી માણસ મૃત્યુ પામે.

નથુ૦—એ ધુમાડો એના શરીરમાંથી નિકળી જાય એવો કંઈ ઉપાય કરવો નેઈએ, મહારાજ.

ભોળા૦—એનો ધુમાડો હું કહાડું સારેજ ખરો.

॥ સુવ્રણશ્ચહિરામોતી ॥ માળેક્યંકરિમિશ્રિતં ॥

॥ પર્વાલાચિ મસ્મેભ્યાં ॥ મુગો રોગશ્ચ મુચ્યતે ॥

એટલે સુવર્ણ કહેતાં સોનું તથા હીરા, તથા મોતી તથા માળેક્યં. કહેતાં માણેક. એ ચાર વસ્તુની ભસ્મ તથા પર્વાળાની ભસ્મ. એની ગોળી એક આપી હોય તો રોગ જતો રહે.

નથુ૦—વૈદરાજ, ગમે તેમ કરીને સાફ કરો.

ભોળા૦—સેઠ, સોનાં રૂપાં કંઈ અમારા ઘરમાં પાકતાં નથી. તમે સેા રૂપિયા કહ્યાછ તે મને તો આપજો નિકર નહિ, પણ એ ગોળી તો અઢેકી પાંચ પાંચ રૂપિયે પડેછે તેથી તેનો ખરચ તો અગાડીથી આપવો પડશે.

નથુ૦—પાંચ પાંચ રૂપિયા તે કંઈ અપાય, મહારાજ?

ભોળા૦—સારે તમારી મરજી. અમારી પાસે કંઈ બાવ કરવાની વાત નથી. આપણા કોઠાથી પૈસા ખરચાય નહિ. ને પછી વૈદનો વાંક કહાડો. જવા બે પૈસા, તેવાં ઓસડા બાકી જો કોઈ પૈસા ખરચનાર હોય, તો આપણાં શાસ્ત્ર તો એવાં છે, કે બે ઘડી મુએલાંને બોલાવિયે, સેઠ, મુએલાંને બોલાવિયે, (જવા તૈયાર થાય છે.)

ઝુમ૦—જાઓ, મહારાજ, ઓસડના કંઈ મારે આપવા. ગોળિયો કહાડો.

ભોળા૦—તમે તો વેશ કરોછો. મારી પાસે ગોળીજ નથી તો આપું

ક્યાંથી ? સેઠ બેસો. હું તો જાણું છું (જવા માંડે છે.)

નથુ૦—(ભોળાભટ્ટનો હાથ પકડી બેસાડે છે.) બેસો, બેસો, વૈદરાજ.
ગોળી કહાડો, ગોળી કહાડો.

ભોળા૦—(કાથળી છોડીને) આ ત્રણ ગોળી એકવાર ખવડાવવાની.
હું આવું એટલીવારમાં કલાક કલાકને આંતરે ત્રણવાર ત્રણ ત્રણ ગોળી
ખવડાવવી—એટલે તમારે ત્રણત્રી નવ ગોળી જોઈશું, પણ એકી ગોળી આ-
પવાની શાસ્ત્રમાં ના કહીછ, માટે દશ આપુંછું. (મનમાં) પચાશનો મેળ
કરની. (મોટેથી) દશના પચાશ રૂપિયા લાવો. એટલી ગોળી ખાધા પછી
જો એ બોલે નહિ, તો મને કહેજો. એને કંઈ થાય તો, સેઠ, મ્હારે એની
જગોપર સુંવું. એ ગોળી વાધનું બચ્ચું છોજ્યાં મુઝિયાંથી પાર કરીને આવે.
સાલું સોનું રૂપું પડયું તે તેનો ગુણ બજાર વગર કેમ રહે ?

અમ૦—શેઠ, હમણાં તમે રૂપિયા આણો પછી હું આવ્યો.

નથુ૦—લો મહારાજ. અમે તમારે ભરોસે છઈએ હો.

ભોળા૦—(રૂપિયા તંબાકુની કાથળીમાં ભરતાં ભરતાં) સેઠ, તમારે
લેશમાત્ર ચિંતા રાખવી નહિ. “અશ્વનિકુમાર ત્હારું ઓસડ” એમ કહીને
ગોળી ખવડાવો. પછી જુઓ શું બનેછ.

અમ૦—વૈદરાજ, ગોળી પોણી સાથે ખવડાવવી ?

ભોળા૦—ના, ના. સો પાન મંગાવજો. કેવાં પાન જો, કેવડા જેવાં પાકાં.

નથુ૦—પાનતો સુરતથી અમે લગન સારૂ પાંચ હજાર લાવ્યા છઈએ.

ભોળા૦—ઠીકછે, બાકી અહિંયાં પણ મ્હારું નામ દો, તો નહારો માલ
કાઢ આપે નહી—જાણે કે એના ઓસડમાં નહારું નહિ નીબે. એ પાનના
રસમાં ગોળી ખવડાવવી.

નથુ૦—કંઈ ખાધા પીધાનું.

ભોળા૦—લુખી બાજરીની ખાખરી, ને મેથીની માછ. જો કરીમાં
કસર રાખી, તો બધા પૈસા છુટી પડશે, અને એ બાધ ઝાંહે જશે—ઝાંહે
જશે ! હું આગળથી કહુંછું. અમારી માત્રા કંઈ બીજાના જેવી નહિ, એતો
વાધનાં બચ્ચાં ! ધાર્યું કામ ટપ કરે, પણ જો વીકરે તો જીવ લીધા વગર
પણ રહે નહિ. (મનમાં) નાઠાખારી હમેશા રાખવી જો (મોટેથી) હું શું
કહુંછું તે યાદ રાખજો હો. (જાયછું.)

નથુ૦—એ વેડની હોંશિયારીને વિડ્યામાં તો કંઈ કસર નથી, પણ
લગાર જાતે સહાડાતન ડેખું.

ભોળા૦—(જતો જતો સાંભળીને મનમાં) સહાડાત્રણ ચઢને કામ ક-
હાડી લેવું એજ ખેલ છે તો.

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—હતારાનો ઓટલો.)

હરિ૦—કેમ મહારાજ, એને સાઈ થસે કે ?

ભોળા૦—ભાઈ, રોગ તો મહા કપરો લગ્યો છે, સેઠને મ્હોંડે શું
કહિયે, પણ હું તમને એતાવી જાઉંછ. હું તો આગળથી જાણુંછ કે એ રોગ
સારો થવાનો નથી. ટાકો ટીકો કર્યા કરશું, તો ખીજે બગાડ નહિ થાય,
પણ ખોલતી તો જન્માંતરે પણ થવાની નથી. ખીજા વૈદને ખોલાવશે,
તો તે પૈસા ખાઈ જશે; પણ પૃથ્વીની પીઠમાં એ રોગ કહાડે એવો તો
કોઈ મળવાનો નથી વાઈ, લાવ, તારી નાડ જોઈ.

હરિ૦—ના, મહારાજ. તમ સરખાના પુનથી મહારા તો નખમાં પણ
રોગ નથી.

ભોળા૦—એતો બહુ નડાઈ, ભાઈ, બહુ નડાઈ. નખમાં રોગ નહિ
હોય તે સાઈ નહિ. જ્યારે શરીરમાં કાંઈ રોગ હોતો નથી, ત્યારે લોહીનું
જેર બહુ વધી ગયાથી મગજે ગરમી થઈ જાયછે.

નहीं रोगो नहीं अच्छा, चढे लोहिश्च मस्तके

भवन्ती ते दिवानायां, अतिरूपे सिता हारि

ભાઈ, કહેવત છે કે, “અતિશય સર્વ વર્જિત.” તેમ અતિશય કંઈ
સાઈ નહિ. સીતામાં અતિશય ૩૫ હતું તો રાવણ હરી ગયો. તેમ અતિ-
શય શરીર સાઈ હોય તે કંઈ ઠીક નહિ. લે: આ ઓસડ.

હરિ૦—વાા વાા વૈદરાજ, આતો પીવાની બીડી છે. લાવો, હું એ-
ની તો નાં નહિ કહું. એકની ગમે તો દશ આપોની.

બોળા૦—લોહીની ગરમીને એ તો બાળી નાંખે છે. એનો મહા ગુણ છે.

હરિ૦—એજ જાતે ગરમ તે વળી ગરમીને શું બાળે ? એ વાત તો વૈદરાજ મનાય એવી નથી.

બોળા૦—અચ્ચા, તુ શું સમજે. ગરમી ગરમીને મારે.

કમા૦—હકીમજી, તુમ તો બડા રમુજી આદમી હો. ઓ સાલાતો દેહસેર ખાતા હૈં, ઈસકું દવા કેસી ?

બોળા૦—મિયાં, તુમખી કુચ ઓસડ લો તો બોત અચ્ચા, તુમકું જીલાખ ચહિયે. મહે દહો તુમકું ?

કમા૦—તુમેરા જીલાખ તુમેરી પાસહી રખો. મહે તો હકીમકુંખી જીલાખ દહો એસા હું. તુમકું અખી રસ્તે મહે દિયાયા સો બૂલ ગયે ?

બોળા૦—એમજ ? ચાલો, હવે હિંયાં ધરાક મળતાં નથી સારે શું કારિયે ? પરમેશ્વર અમ વૈદલોકની શીકર તને છે, માટે કોઇને પણ માંદ પાડતો રહેજે, કે હમારો રોજ ચાલે !

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ-રસ્તો.)

આનંદ—(મ્હીડવાએલો હાથ અજાળતો.) ધિક્કાર છે આ દુનિયાને કે જેનો પરમેશ્વર એક ફક્ત પૈસોજ છે. પૈસાને સૌ પૂજે અને સાંચાને લાત મારે છે. પૈસો પરમેશ્વર છે એમાં મહે શું ખોટું કહ્યું ? એનેજ જગતે લક્ષ્મીદેવી ઠેરવી છે ? ધિક્કાર છે જગતની ખુદ્દિને હું કદી તને દેવી કહેનાર નથી. ધિક્કાર છે લક્ષ્મીને, ધિક્કાર !

(કાવ્યછંદ કાવળીની રાહ.)

અરે ! લક્ષ્મી ! ધિક્કાર ! ધિક ! રાક્ષસિ દુષ્કરણી !

તને દેવી કહેનાર કોણ મૂરખ ઉચરતી !

અગણિત પાપો, માત ! રમે તું તેને રમાડી !

ખૂન, કતલ, લુટફાટ, ચોરિ, ભરી, છળ, ચાડી,

છહર, મૂર્ખઈ, પતરાજ, મનસ્વી નિર્દય ચાળા,

ગર્વ, ધર્મ નીતિતાજઃ—બાળ કાળાં વિકરાળાં !

હાય સમિપ કે દૂર જોર દુર્મતિ ઉપજાવે !

પુનઃ સમૂહર પૂર સૂર કોણ નાંખી આવે ?

(તું) સતી સ્વૈરિણી કરે, કરે નિર્મળને ખળ તું,
 ટેક ટેકિના હરે-ખરે નિપછ નિચ કુળ તું!
 નીચ કુળનિ ઓ નાર! નીચસું યારી ત્હારે!
 ગુણિ પડિતપર ખાર-કેમકે તે ભાચારે,
 મનાઈ મ્હોટા ઝટ શર, યાની, સાધુથી
 કાયર મુરખા શઠ:- પુન્યે તે તો તૂંથી.
 કિંધા ભાટ, કવિ ભટ્ટ; ભિખાર, બ્રાહ્મણ સાધુ;
 સમ સ્વારથ, ધરવદ્; પ્રિતી, તનધનનું સાહે;
 અસત્ય તે, વિવેક; પુનન તે, વૈત્તું પરનું—
 તુંથી તોળા છેક! કિંધું રણ વન મનહરનું!
 ધિ:ક! દધીજ! ધિ:ક! ધિ:ક ડખીજ પાછી!
 વિજયું વલ્લભા ધિ:ક! ચૈદમાં વિખ તું સાચી!
 નિચ કુળમાં પણ નીચ! અંચળા! ત્હું કુળ લગવ્યું
 (ખરી) માયા પતિની સ્ત્રીજ! ઠગી ટિક નાટક ભજવ્યું!

બકે શું વળ્યું? (આસપાસ જોઈને) અહીંયા બેસું કે વૈદ જે તરફથી
 આવે તે જણાય અરે! પણ મ્હારે તો ધડીએ ઘૂંટ ભરાયછે! આજનો સુ-
 રજ આયમ્યો કે મ્હારું નશીબ આયમ્યું! અરે! ભગવાન! આ શો જીલમ!
 સૌ પૈસાનુંજ સમુ. મ્હારી દાદ કોઈ સાંભળતું નથી. શાખાસ, શાખાસ,
 અંદા તને. તું એકલી ભરદરીએ મને વળગી રહીછે. પણ તેના વિકરાળ
 મોજામાંથી શી રીતે છોડાઉ? મથીમથીને યાક્યો! અરે! હું શું
 કરું? શું કરું.

રાગ જોગી.

શુંરે કરું ને હું ક્યાં હવે જાઉં, જ્યાં જ્યાં જાઉં ત્યાં હું હારજ ખાઉં;
 સાચો છતાં હું જીવંતી જિતાઉં, હરિ હું અતિશય મનમાં મુંઝાઉં,
 હાય! બિચારી મારી રાંકડી ગાય, ખાટકી હાટે આજે વેચાય;
 ચિતડું તેનું તો ચીરાઈ જાય! હાડકાં કંઈ રહાય ન થાય!
 કોટિ પ્રયત્ને ન કાંઈ વળેરે, યુક્તિ પ્રયુક્તિ ન એકે ફળેરે;
 દુષ્ટ દગાને કૃતેહજ મળેરે, દુનિયા જગામાં સઘળી ભળેરે.
 જગતછે જીવ જીવંતે સાચાનું, જેમાં જણાયજ નેર જીવંતું,
 શુંરે આશ હમેશાં થવાનું, ધૈર્ય ત્હારું શું રાજ કહેવાનું.

મુરખ મનુષ્ય હું બકુંછું પિડાતો, પુરખ પ્રયત્નનિ મૂકીરે વાતો;

દીન દયાળુ રખે તું રિસાતો, જિતુછું જઈ કે મરુંછું કાંતો,

ભોળા૦—(મનમાં બોલતો બોલતો આવે છે) બચ્ચા, આ ધંધો તો બહુજ સારોછે. હવે તો આપણે એજ કરવાના. બધા વૈદને કેટલું આવડેછ તે તો હું જાણુંછું: ઢોંગ કરતાં આવડયો જોઈએ.

આનંદ૦—વૈદરાજ, તમારીજ હું ક્યારનો વાટ જોયા કરુંછ. એક તમારું કામ પડયુંછ તે જો કૃપા કરીને—

ભોળા૦—મ્હારું કામ પડયુંછ ? (હાથ ખેંચીને નાડ પકડે છે) ઓહો! કેવી નાડ ચાલે છે. બાઇ તું આવે શરીરે બહાર કેમ નિકળ્યો. રોગ ભર-પુર ફેલી ગયોછ.

આનંદ૦—મહારાજ, તમે જાંધું સમજ્યા. હું કંઈ માંદો નથી.

ભોળા૦—શું ! તું માંદો નથી ? તું મ્હારા કરતાં વધારે સમજેછ કે? હું એવોછું, કે માણસ જાતે નહિ જાણે કે હું માંદોછું, પણ હું જાણું તો.

આનંદ૦—તમારે જ્યારે રોગીજ ઠેરવવો છે તો ઠીક, પણ તેનું આસડ તો તમે જ્યાંથી આવોછો તેજ કમળમુખી છે.

ભોળા૦—કેમરે કમ્પખત ? તું મને બાપુ બાપુ જાણેછ કે શું ?

આનંદ૦—વૈદરાજ, કૃપા કરીને યુમ નહિ પાડો.

ભોળા૦—તારા મનમાં તું મને શું જાણેછ ? યુમ તો એવી પાડવાનો, કે આપું ગામ સાંભળશે.

આનંદ૦—મહારાજ, ધીમે બોલો, ધીમે બોલો.

ભોળા૦—વૈદને તું બાપુ જેવો ગણેછ ? હમણા હું તને બતાવી આપુંછું કે તું કાણ, કમ્પખત, સ્હસ્હરા હરામખોર,—(આણુંદલાલ રૂપિયા આપે છે.) મહેરબાન, હું તમને નથી કહેતો, પણ દુનિયામાં કેટલાએક એવા માણસ હોય છે, કે બીજાની આબરૂનો વિચારજ કરતા નથી.

આનંદ૦—મહારાજ, મ્હું કંઈ અપરાધ કીધો હોય તો ક્ષમા કરો.

ભોળા૦—નારે સાહેબ, કંઈ નહિ, કંઈ નહિ. અપરાધ કેવો ? વાર, સેઠ શો હુકમ છે ?

આનંદ૦—મહારાજ, મ્હારે ને એને પૂરી મ્હોખત છે. મ્હારે સાડ તો એ મુગી થઈને બેઠીછે. અચારી રાંક બહુ દુખ—એને ગમે તે આસડ કરશે, પણ બોલવાની નથી.

ભોળા૦—કહેવતજ છે કની કે, “જાવતો બોલો, પણ કંઈ જાગ તો બોલવાનો છે.” મહે તો નાડ જોઈ લાંથીજ દોંગ પકડી કહાઓતો, પણ કાણ કહે? વેદનો ને વેસ્યાનો ધંધો બરાબર, સધળાનાં મન જુડું સાચુ કરીને રાખવાં પડે.

આનંદ૦—વૈધરાજ, તમે તો અશ્વનિકુમાર જેવા સર્વેજ છો, પણ મારા દુખ તરફ કૃપા દૃષ્ટિ કરો.

ભોળા૦—કીધી. માગ માગ જે માગે તે આપું; હું તુષ્ટમાન થયોછઉં.

આનંદ૦—ભાઈ, મહારાજ, મંદા સાથે એક પાંચ મિનિટ મ્હારે વાત થાય એવું કરો.

ભોળા૦—બોલ તારી મતલબ શી છે કહે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે વૈધ, ગુરુ, ને રાજા આગળ પડદો રાખવો નહિ.

આનંદ૦—મહારાજ, મ્હારે એટલું કહેવું છે કે સરકારમાં જઈ તો લાંતું ખુલ્લું કહેજે કે મ્હારો બાપ મને પરાણે પરણાવે છે લાંઆ અરજી બરજી સધળું તૈયાર છે, અને માજીસ્ટ્રેટની સ્વારી પણ આ ગામની પાસેજ પડી છે.

ભોળા૦—એવા કામમાં તે સરકાર વચમાં પડે ?

આનંદ૦—શા માટે નહિ ? પીનાલકોડની કલમ બરાબર લાગુ પડે છે. પુખ્ત ઉમરની છોકરીને મરજી ઉપરાંત પરણાવવી એમાં ને ગુલામ વેચવામાં શો ફેર ?

ભોળા૦—અરે ઓ કામાંધ મનુષ્ય અહીંયા તો ગાયકવાડ સરકારનું ધર્મ રાજ છે.

આનંદ૦—પણ એ તમારા અધર્મ રાજથી અગ્રિજ રૈયતપર અધર્મ નહિ થાય તો.

ભોળા૦—ભલું ત્હાઈ અંગરેજ રાજ કે લાં અરજી નોંધાતાં નોંધાતાં તો નથુકાકા પરણી પણ બેસશે અને અધરણી પણ આવશે.

આનંદ૦—(માથું અફ્રાળી) ભાઈ હું શું કરું ? બધે ઠેકાણેથી હું હા-રીને આવ્યોછઉં તમે મળ્યા તે પણ દુઃખ મટાડવાને બદલે વધારો છો.

ભોળા૦—(હસીને) વૈધ તો એમજ કરે. (વિચાર કરીને) વાહ, હું તારા અંગરેજ કે રંગરેજ વગર તને પ્રેરણાવીજ આપું તો.

આનંદ૦—ત્યારે તો હું તમને પરમેશ્વર પ્રમાણે પૂજું કહ્યો, તે આપું.
પાંચશે પહોળીયાં રોકડા ખુશખબ્બી નૂદી.

ભોળા૦—પણ હું જેમ કહું તે પ્રમાણે કરવું પડશે હો.

આનંદ૦—કહેશો, તે કરીશ. હું જીવ જવાથી પણ ડરતો નથી.
ગમે તેમ પણ ચંદા મળેછ.

ભોળા૦—ઘેલા, જીવગયા પછી ચંદાને શું કરવાનો હતો. પણ વાર,
પેલો હુમગશાહ તને ઝોળખે છે ?

આનંદ૦—હા, ચંડાળ ઝોળખે છે તો ખરો.

ભોળા૦—ફિકર નહિ, ફિકર નહિ. એમજ જાણ કે ત્હારું કામ થયું
ચાલ, ચાલમારી જોડે અને હું કહું તેમ કર.

આનંદ૦—તમારો આગ્રાંકિત, સેવક તમારી પછાડી ચમદાર સુધી
આવવાને તૈયારછે.

ભોળા૦—ખરેખર ત્યાં સુધીજ જવુંછે, પણ અંદર પેસવું નથી. વાર,
તું પછાડી છેટે છેટે ચાલ્યો આવ કે કોઠાને વહેમ નહિ આવે.

આનંદ૦—ચાલો આગળ ચાલતા થાઓ. (મનમાં) આ કોઈ વિ-
ચિત્ર માણસ મળ્યુંછે, પણ મારા મનમાં એમ લાગેછે કે એનાથીજ મ્હારું
કાર્ય સિદ્ધ થશે, અગર જો કેમ તેનો તે મને એણે એક શબ્દ પણ કહ્યો
નથી. પણ ઇશ્વરનો હાથ સદાજ અદૃશ્યછે.

ભોળા૦—(મનમાં ખડખડ હસી પડીને) હવે હું પૂરો વૈદ થયો, કે
બાપુ પણાનું કામ પણ મળ્યું. હા! હા! હા! (હસેછે).

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ—હુમખાશાહનો ઉતારો.)

કમા૦—સેહ, ઓ હકીમ આયા.

નથુ૦—મુવો, સાજો. મોતીની ગોળી કહીને પચાસ રૂપિયા લઈ ગયો,
પણ કંઈ ગુણુ તો જણાયો નહિ. મારોજ વાંક કે મ્હં આપ્યા; લેનાર તો
જીવતી કરેજ તો. હુંડીનો ભાવ વત્તે લેવા સાર કાકારજીનાએ સમ ખાધયેછ;
પણ સામો ધણી પક્કો હોય છે, તો તે એક પઈ પણ કંઈ વત્તી આપેછ
કે? અરર! હુંજ સાજો કાચો. વરસું કુતરાને નાંખ્યાં! (ભોળાભટ આવેછે.)

ભોળા૦—કેમ, સેઠ, તમારું મહાકું ઉતરેલું દેખાયછે? જોઈ તમારી નાડ, હાથ લાવો તો.

નથુ૦—મહારે નાડ નથી દેખાડવી. આ પચાશ રૂપિયા મહેં એને આપ્યા તે કરતાં કાંઈ ગોરા દાકતરને બોલાવ્યો હોત તોએ સાફ. પચાશ રૂપિયા તે કંઈ કહેતાં થાયછ? કેટલાનો સર થયો?

ભોળા૦—સેઠ, ગોરા દાકતર ગોરા દાકતર સું કરોછ? તેને એક બે વેદકશાસ્ત્રના પ્રશ્ન પુછું, તો મારી સામો ફરીથી નહિ આવે. એકવાર હું સ્ફુરતમાં એક પારસીને ત્યાં ઓસડ કરવા ગએલો, ત્યાં તેને ધીરજ નહિ રહી તેથી જાગવાને બોલાવ્યો. હું ત્યાં બેઠેલો ને પેલો ગોરા દાકતર આવ્યો. પેલા પારસીએ કહ્યું કે આ અમારા યુગ્ગરાતી વેદ છે. તે સાંભળીને તરત તેણે ટોપી ઉતારી મહેં મારા જોડા હાથમાં લઇને સલામ કીધી. (તમને માન લમ છે? અંગ્રેજ લોકોને ખાસડાનું માન બહુ ગમેછ.) પછી મહેં તે દાકતરને એક સવાલ પુછ્યો. સેઠ, તમને અંગ્રેજ આવડેછ?

નથુ૦—ના. અમારા સા બોગ લાગ્યાછ કે અંગ્રેજ બેંજિયે?

ભોળા૦—સેઠ, તમે શહેરમાં રહોછ, ને અંગ્રેજ નથી શિખ્યા-એ તો નવાઈ છે.

નથુ૦—અમે સેડિયા લોક અંગ્રેજ શિખતાજ નથી. કાંગડાનું પીછું કાનમાં ખોલી અમારે નોકરી કરવા તો કંઈ જતું નથી? અમારું અંગ્રેજને અમારું શાસ્તર તે રહાડાસાતનો પા.

ભોળા૦—જુમખાશાહ, તમને તો એનો અભ્યાસ નહિ હોય?

જુમ૦—ના, મહારાજ. મને તો લખતાંએ નથી આવડતું. ધારણ તોજતાં આવડી એટલે અમે બધું શિખ્યા.

ભોળા૦—અરે! ત્યારે તમને કાઢને અંગ્રેજ નથી આવડતું?

જુમ૦—ના.

ભોળા૦—ત્યારે સાંભળો. મહેં તેને અંગ્રેજમાં આ પ્રશ્ન પુછ્યો.

ટિવંકલી ટિવંકલી લિટલી ધરદાર,
હાજી આઈ વોરૂં વહારૂં યૂ આર;
અપ્ એમોવ્ ધી વરલડ્ સો હાય,
સાઇડ્ એ ડયુમોડ્ ઇન્ ધી ઈરુકાય.

આ પ્રશ્ન પુછ્યો કે દાકતર તો મારા સામુંજ નેઈ રહ્યોની. મને કહે કે “તમે તો અમ લોક જેવું શુધ અંગ્રેજી બોલો છો! એ કોની પાસે શિખ્યા?” મહેં કહ્યું, કે સાહેબ અમે કાળા લોકને તમારા જેવું અંગ્રેજી તો કહાંથી બોલતાં આવડે? પણ ઠીક છે, કામ ચલાજી, હવે, સેઠ, એની મા-એની તમે સમજ્યા? એમાં એમ પુછ્યું કે વાલની કેવી ખાશિયત છે? ચટણી ગરમી કરે કે સરદી? માંદાને કયું શાક ખવડાવ્યું હોય તો અવશ્ય નહિં કરે? વાયુ કેટલા પ્રકારના છે? એ ચાર સવાલ સાંભળતાંજ, સાહેબે તો પહુંંચ્યા કર્યા! પછી મને કહે કે “ઐડરાજ.” દુમતો-ખડા-ખખડદાર હો. દુમેરા જેસા-મેને-દુસરા-જે-ઐડ-કળુ-ડેખા નહિ હૈ. અમકુ-દુમ લોકકા—ખાનપાનકી-ખાશીઐટકી-કયા ખબર?

અમ—ત્યારે ગધેડીનો ઓશડ કરવા શેનો આવ્યો તો?

ભોળાં—એજ પુછવાનું છે તો દાકતરલોક હેંશિયાર હોય છે તેની હું ના નથી કહેતો, પણ આપણુ લોકને તેની દવા માફક નહિ આવે. દાકતર નહિ આપણા ખાનપાનમાં સમજે, કે નહિ આપણા શરીરની ખાશિયત જાણે. દાકતરને ઐટલુંજ પુછ્યોની, દુધી ચણાદાળનું શાક કેમ થાયછે? તરત કહેશે કે મને નથી માલમ. તારે સાળો ઓસડ રહું કરવાનો! આપનું તોરડું! પણ આપણા લોક એવા બેવકુફ છે કે હાથે કરીને તેની પાસે મરવાને જાયછે.

નથુ—એ તો ખરું. દાકતર લોકો તો એવા નિર્દે હોયછે, કે પાંચ દશ દહાડા દવા કરે, ને સાર નહિ થાય, તો પલાછર મારીને ટપ મારી નાંખે.

ભોળાં—પછી મહેં દાકતરને કહ્યું, કે તમે અમારા ખાનપાનમાં નથી સમજતા તો ચાલ્યું, પણ પેટમાં દુખતું હોય ત્યારે નાડ કેમ ચાલે તે તો કહો. ત્યારે શો જવાબ દીધો તે જાણોછ કે? કહેકે “અમલોકકુ—નારીકી-સમજ-નહિ”

નથુ—હા, રે. પેટમાં ગોદા મારે “જીભ ખટો જીભ ખટો” કરે, ને પછી હકીગત પુછે. પણ આપણા વૈદની પટે નાડી પકડીને તમને આમ થયું છે, તેમ થયું છે—એવુંતો કદી કહે નહિ.

અમ—મહારાજ, વાતજ કયી કરશો કે? રાત થોડી ને વેષ બધા.

ભોળાં—દુમકારાહ, ધધણુવાનમાંડો, આજ સાજે તમારા લગનની વેળા એને ઘોડા જેવી કરી આપવી. અમારેતો સાની ફિકર, કે

જો તમારી પટે રડતા ફરીએતો મૂરીન જમએ ?

ઝુમ—ચંદા, આમ આવ. (આવે છે)

ભોળા—(નાડ જોઇને) નાડમાં કાંઈ રોગ નથી. સાઈ થઈ ગયું.

નથુ—શું ધૂળ સાઈ થયું ? બોલેછે ક્યાં ?

ભોળા—હજી નથી બોલતી ? (વિચાર કરીને) ઝુમખાશાહ, તમને કાંઈ ખીજે વહેમ નથી ? અંગરોગ તો હવે બાકી કાંઈ નથી જો.

ઝુમ—હુંતો ધરથી કહુંકું કે વૈદનું કામ નથી.

ભોળા—ના. હુંતો ખરું, પણ હવે વૈદનું કામ થઈ રહ્યું વાર, હવે થોડા ચોખા લાવો.

નથુ—મહારાજ, તમને દાણા જોતાં આવડેછ ?

ભોળા—થોડું ઘણું વૈદલોકને એ વગર ચાલે નહિતો. પણ અહીં-યા એક બ્રહ્મચારી બાવા આવ્યા છે તેતો મંત્ર શાસ્ત્રમાં કીટ છે.

ઝુમ—ક્યાં ઉતર્યા છે ?

ભોળા—તમારે ગમે તો તેને બોલાવો. મને કાંઈ રીસ નથી.

નથુ—ના ના, વૈદરાજ. એકથી બલા.બે. તમારૂં પરડેલું તો તમને આપીશું. તમે પેલા ને પછી તે. કહોની ક્યાં ઉતર્યા છે, જરા તેનું પાણી તો જોઈએ.

ભોળા—ના, ના. શેઠ, હુંતો ખુશજ એ વાતે બોલાવો મહાદેવના દહેરામાં ઉતર્યા છે.

નથુ—હરિયા, હરિયા. (આવે છે) મહાદેવના ડેહરામાં નવા બંમ-ચારી બાવા આવ્યાછે તેને દોડતો તેડી લાવતો.

હરિ—આ દોડ્યો ! (દોડે છે)

ભોળા—હવે મંડળનો સામાન લાવો કે માંડતા થઈએ.

નથુ—કહો તે કમાલ આણી આપે. બોલો.

ભોળા—એક મોટા પાટલો લાવ. ચાર શેરેક ચોખા લાવ. પાંચ નાજિએર, વીસ સોપારી, પંદર કંકુ, પંદર સિંદૂર, ને એક કાર ધોતીઉ લાવ. સેઠ, તમે વીસ પૈસા કહાડો ને પંચાયત દેવની આગળ મુકવાને અકેકો રૂપીઓ.

નથુ—મહારાજ, રૂપિઆની જગોપર બે આની મેલીશ તો ચાલશેકની.

ભોળા૦—તારે! એતો રાંડ થઈ. રૂપિઓ એતો મરદનું નામ.

નથુ૦—ભારે અડધો અડધો.

ભોળા૦—અરે! એ શું શુકનમાં બોલ્યા! અડધે તો અડધું કામ થાય.

નથુ૦—સો એતો કમાલ લાવ્યો. હવે કાંઈ બીજું બીજું.

ભોળા૦—ના, હમણાતો કાંઈ નહિ. સેતો ઉપચાર વેળા. (પાટલાપર ચોખાની ઢગલીઓ હારખંધ કરીને મૂકે છે તે ઉપર પૈસો ને સોપારી મૂકે છે, અને ચારે ખૂણે મોટી ઢગલીપર નાળાચેર મૂકે છે) વચમાં કળસ તો જૂલીજ ગયા. એક અજવાળીને ચોખું પાણી ભરી કળસિયો લાવ, તો. ઉપર લોટી પણ લેતો આવજો. (લાવે છે તેને વચમાં મૂકી ઉપર ધોતીજો હોડાડે છે) એક આરતી ને અગરબત્તી થોડું કપૂર. પરસાદને સાર કંઈ ફળ ફળાત્રી, ને શેઠ, દક્ષણા.

નથુ૦—શું આપું?

ભોળા૦—યથાશક્તિ પણ રૂપાનાળું જોઈએ (પૂજન કરીને મોટા ઘાંટો કઢાડી આરતી ઊતારે છે) ચંદા, તું આમ સામી બેસ, એનું જનમ નામ ચંદાજ છે કે બીજું.

નથુ૦—મહારાજ, એજ.

ભોળા૦—ચંદા, આ ચપટી ચોખા તારા હાથમાં લે, ને આ વચલા કલશ સામું જોયા કર. (મંડળની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા કરી મંત્ર બોલતો હોય તેમ ચંદાના કાનમાં) હું તારા બલામાં છઠ્ઠો; તારો બાપ જમ્મ મારેછ. (મોટેથી) હૂ! (બીજી પ્રદક્ષિણા કરી) ગભરાતી નહિ, ચમકતી નહિ. હું તને આજે આનંદરાય સાથે મેળવુંછું. મોટેથી હૂ! હૂ! (ત્રીજી પ્રદક્ષિણા કરી) આજે હમણા અક્ષયારીને વેષે આવે છે. તું છાની રહેજે, ને હું કહું તેમ કરજે. (મોટેથી) હૂ! હૂ! હૂ!

હવે એ ચોખા આ પાટલાપર મેલ. શેઠ, હવે અક્ષયારીબાવા આવે એટલી વાર.

નથુ૦—વૈદરાજ, એ હોંશિયાર છે ખરા.

ભોળા૦—જે છે તે તમે જોશો. તમારી મરજી થઈ તો તેમ, મારેતો એની સાથે બે ઘડીનું ઝોળખાણ છે, પણ એટલામાં મારી નજરમાં ઉતર્યા. સ્વભાવ શું ગંભીર છે જો. હું જેમ લવારા ક્યો જાઉંછું તેમ તે કરે

એવા નથી. કાઈ મહા તપસ્વી છે. આજુ તમારે એને પૂછ પૂછ નહિ કરવું. પેસાનેતો એ અડકતાજ નથી. પછી એમને કાઢની શી નિશાબત.

હરિયો—આવ્યા વૈધરાજ, તમારું નામ દીધું ત્યારે કેમ કેમ કરતા આવ્યા.

(આનંદરાય ધ્વજચારીને વેષે આવે છે)

નયુ—પધારો, મહારાજ (પગે લાગે છે)

ભોળા—ધ્વજચારી બાવા, બહુ કૃપા કીધી. જરા તમારું અહીંયા કામ પડ્યું છે.

આનંદ—અચ્છા !

ભોળા—(આનંદરાયના કાનમાં) અધો પાઠ બરાબર ગોખી મુક્યોછે કે ?

આનંદ—ખોલે ખોલ.

ભોળા—તે એ આજુ બેલવું નહિ, (મોટેથી) મહારાજ તે આ બાઈ.

આનંદ—(ચંદા તરફ જોઈને) અબલા, સખ અચ્છા હોયગા.

ફિકર મત રખ.

ભોળા—મહારાજ, આ ચોખાછે તે તમે જુઓ.

આનંદ—વૈદરાજ, તુમ દેખો. મહે બેડા હું.

ભોળા—ના, ના, મહારાજ તમેજ જુઓ.

આનંદ—ના હા કી બાત ઉમેરી પાસ નહિ. તુમ દેખો. કુચ ચૂક હોયગી તો મહે કહુંગા.

ભોળા—મહારાજ, તમારા પ્રતાપથી ચૂક તો નહિ પડે. જુઓ. (પેલા ચોખાને હાથમાં ન્યાળી ન્યાળીને જોયછે) અહો ! આતો પિશાચ ને પિશાચણી વળગ્યા છે ! કેમ, મહારાજ ?

આનંદ—(ડાકું ધુણાવી) સચ.

ભોળા—ચંદા, તું પંદર વીસ દહાડા ઉપર આમલીના આડ તળે એડીતી.

ચંદા—(ધશારતથી હા કહેછે)

જુમ—હમારા વાડાંમાંજ છેની.

ભોળા—સુરજ ઉગવાની તૈયારી હતી કેમ ?

ચંદા—(ધશારતથી હા કહેછે).

ભોળા—તે આડ ઉપર એક કાગડોને કાગડી હતી ?

ચંદા૦—(ધશારતથી હા કહેછે.)

ભોળો૦—તારો ચોટલો છૂટા હતો.

ચંદા૦—(ધશારતથી ના કહેછે)

ભોળો૦—તને તે યાદ નથી. એક લટ તારી છૂટી હતી. એ ફાગડો ને કાગડી તે પિશાચને પિશાચણી હતાં. તેને ત્હે કાંકરો ભારી ઉરાડી મૂક્યાંતાં ?

ચંદા૦—(ધશારતથી હા કહેછે.)

ભોળો૦—શેઠ, તે દહાડાનું એ વળગણુ છે. તે બનેની કીડા કરતા હતાં તેમાં એણે ભંગ પડાવ્યો તેથી કોપાયમાન થઇને વળગ્યાં છે. ઝુમખા-શાહ, તમે આ લગનની વાત કહાડી તે દહાડાથીજ એ મૂળી થઇએ કની ?

ઝુમ૦—હા, મહારાજ,

ભોળા૦—તેની કિડામાં ભંગ પડાવ્યો તે કેમ એને કિડા કરવા દે. બ્રહ્મચારી બાવા, હવે શિવ પ્રયોગ ચલાવીએ કેમ ? બે ત્રણ દહાડાનું કામ છે.

નથુ૦—હમાણા ને હમણાં બોલતી કરો સારે ખરી વાત.

ઝુમ૦—અરે આજ સાંજનું મુરત જાય તે.

આનંદ૦—શિવપ્રયોગ કયા કામ હે ? એક રાગ સુનાયા કે હોરહી ?

ભોળા૦—હા. રાગપ્રયોગ તાત્કાલિક તો ખરા પણ હાલ તે કાને આવડેછ. તેમ સતયુગમાં થતું.

આનંદ૦—વૈધરાજ, બલાભલી પૃથ્વી હૈ !

ઝુમ૦—હા, હા, તેજ કરો.

નથુ૦—બ્રહ્મચારી બાવા તેજ કરો.

ભોળા૦—ચલો, સારે આજે એક નવી વિદ્યા શિખીશું. મહારાજ, એ પ્રયોગ અહીંયાજ થશે કે.

આનંદ૦—હુઆતો સિરપર છપરા હૈ.

ભોળા૦—સારે આ પછાડી મોટો બાગ છે.

આનંદ૦—અચ્છા.

ભોળા૦—સારે પધારો સાં મહારાજ. ચંદા તું એમની પછાડી ચાલી જા. જોકે તારો એડો પાર છે. હરિયા, દોડતો. બાગના ખુણામાં બે ખુર-સી મૂકી આવ.

ઝુમઃ—ચલો ને આપણે પણ જોઈએ તો ખરા.

ભોળાઃ—ખબરદાર ! એનો એક અક્ષર જેના કાનમાં પડ્યો તે હાથથીજ ગયો એમ જણાવે. અહીયાં ઉભા ઉભા જોવું હોય તો જોયા કરો.

(અંદા ને આનંદરાવ બાગમાં જાયછે.)

નથુઃ—રાગથીને, મહારાજ, ભૂતડાં જાય ખરાં ?

ભોળાઃ—શેઠ, મંત્ર તે શું છે ? રાગ, રાગ. બીજું કંઈ નહિ. પણ હાલના સમામાં ફક્ત રાગથી કામ કરવું એ અધરી વાત છે.

ઝુમઃ—આ ભ્રમચારી બોલતી કરશે ?

ભોળાઃ—ભાઈ, તેતો પરમેશ્વર જાણે. તમે બોલાવ્યા છે તે હવે જે કરે તે જુઓ.

નથુઃ—એમ, ન બોલો, એની સાથે અમે કંઈ બોલ ચાલ કીધી છે ? પરંતુ છે તેને બીજું જે અમારે આપવું હશે તે અમે તમને આપીશું કે એને ?

ભોળાઃ—તેતો ઠીકજ છે તો. વેદના પૈસા ભગાય ભૂવાના ભગાય નહિતો. નહિ આપો તો અમે પાછું તમારૂં ભૂત તમારે ત્યાં ન મોકલીએ?

નથુઃ—સારે કહો કે મારે બોલતી કરવી.

ભોળાઃ—તે કંઈ હું ચુકવાનો છ ? આંતો જોઈએ છછએ કે નવા આવેલા છે તેમાં કેટલું પાણી છે. જુઓ તો ખરા એમના મ્હોં તરફ ? શું રાગમાં લેલીન થઈ ગયાછ ?

(ગઝલ.)

ખરી ટેકી તું તો પ્રેમદા, પ્યારી અંદા પ્યારી તું સદા,

ભરું પૂઠે ચક્રોરો હું, પલક એકે નહીં ખોળી;

કિધો ખુબ ખેલ તને શાખાસા! ઇશિક જંગે થયો હું દાસ,

પણ સુંદરી! રહેવાં શિદ્દ દુખ? ધરી હિંમત કહી દે મુખ.

લિધું દર્દ તે પ્રિતી પેચે, ટળે તેતો ત્રિયા રહેજે,

મને દર્દ જે પિડે આઠ જામ, તેને ટાળે એવો કોણ? રામ;

નથી કો તખીબ નથી ઇક્લમી, દુંદી ચાક્યો! વસી દિલ્લ ગમી,

મરી તું તળીય રે તું ઇલમી, દવા દે પરી! કહુંછું નમી.

ઝુમ૦—હમણાં તો શાંત બ્રહ્મ જેવા દેખાતાતાને આમ કેમ ?

ચંદા૦—(એકદમ બેઠી હતી ત્યાંથી ઉઠીને) ગભરાશો નહિ. હું હવે એ પાપી બાપના માથામાં મારીને તમારી સાથે પરણુંછું.

નથુ૦—ઓ! એના હોઠ હાલતા દેખાયછે.

આનંદ૦—હમણાં છાની રહે. ઘરની બહાર નીકળ્યા પછી.

ચંદા૦—શા માટે દગો રાખીએ? ચલો ચાહત ચાલ્યાં જઈએ.

ભોળા૦—મોંકણુ મંડાઈ!

ચંદા૦—(બધા બેઠાં છે ત્યાં આવીને) હુંતો એની સાથે જાઉંછું. શું કરોછો ?

આનંદ૦—(જુસ્સાથી) આવો, જેની તાગદ હોય તે મારી સામાં (ચંદાનો હાથ પકડી) ચાલ, ખસારી, મારી જોડે. મારી સ્ત્રીને મારી પાસેથી દૂર કરવાને કોણુ સમર્થ છે.

ઝુમ૦—રાંડ, શું લવેછે ? કાની સાથે જાયછે ? (પછાડી મારવા દોડેછે.)

આનંદ૦—ઉભો રહે ગધેડીના ? એમ કહી ઝુમખાશાહને મારેછે.)

ભોળા૦—(મનમાં) બાજુ ગઈ હાથથી! મુરખને બરોસે' હું કુજેત થયોને માર્યો જવાનો. જરા ધીરજ નર ખાઈએ. કંઈ ઉપાય ?

નથુ૦—વૈદરાજ આ શું! કમાલિયા, પકડતો એ ભંમચારીને.

ભોળા૦—(હાથમાંથી એક લીંચું આનંદરાય તરફ ફેંકેછે,) પાણીની એક અંજલી છાંટી હતુમાન વીરની આણુ કે તું ખોલે તો છુ! છુ! છુ! (કાનમાં જઈને) કેમ અધીરો થઈ ગયો? રહે છાનો, નહિતો માર્યો જઈશ, અને કન્યા બળાતકારે ડોસાને પરણાવી દેશે એનો બાપ. (મોટેથી) છુ! છુ! છુ! (ચંદાના કાનમાં) રહેછાંની, નહિ તો પેલા મડા સાથે હમણા પકડીને સીપાઈઓ પરણાવીજ દેશે. હું હમણા રસ્તો કહાડુંછું ?

નથુ૦—ઝુમખા (સાથે) આ શું ? આ શું ?

ભોળા૦—શું શું તમારા બ્રહ્મચારી બાવાએ મોંકણુ માંડી. પિશાચ-

ણી ચંદામાં રહીને, પિશાચ આવીને એનેજ વળગ્યો. સ્ત્રી પુરુષતા બને બાવ કરેછે તે જોયાકની ?

આનંદ૦—(ભોળાભટ્ટને પગે લાગી) મહારાજ, અખકુચ ઉપાય ? મહેતો નેહાન હો ગયા !

ભોળા૦—સાંસતા પડો, મહારાજ, સાંસતા પડો. મહે ના નહોતી કહી કે એ ત્રયોગ નહિ ચાલે ?

નથુ૦—કાંઈ કરો, મહારાજ, કાંઈ કરો.

ભોળા૦—હાજરા હજૂર અંબીકા માત સેવકની લાજ, રખેતું આજ, જયજય ચિરદાલી, પાવાપડવાલી, સહાય કર મહારી, હું રહે તારી બેઠિ તું, જાયછે નોક, આવ આવ બે ચંડી ઝટ ! (એમ કહીને મહેમાંથી રાજના ભડકા કરેછે) લાવ, બે લીંબુ. જરા સિંદૂર, એક કાળજનુ કોડીયું. એક નાડાછડી ? (લીંબુમાં સિંદૂર ભરીને તથા ઉપર કાળજનુ ચોપડી મંત્રેછે) જુઓ આ લીંબુ કેવું ઉછળે છે ? જમણાની પછાડી, બ્રહ્મચારી, તું ચાલ્યો જ, અને ડાબાની પછાડી ચંદા તું. એ જ્યાં લગી જાય ત્યાં લગી એની પછાડી ચાલ્યા જાઓ. પાછું ફરીને જોતાં નહિ, મહેાંદે બોલતા નહિ. આ નાડાછડી હાથમાંની હાથમાં રહેવા દેજો. છોડી કે માર્યાજ ગયા જાણજો. મસાણુંકાંટે એ બંને લીંબુ અટકશે. સારે બ્રહ્મચારી બાવા તમે સાવચેત થશો, સાવચેત થયા કે તુરત પલાયન મંત્ર ભણીને માંગલ્ય કર્યા આરંભ જો અધરામૃતનું પાણી પીજો, અને ભોળાભટ્ટનું ભજન કરજો. જાઓ, જાઓ ! વાર લાગેછે. આપણામાંથી રખે કોઈ એમની તરફ જોતા (મેસના ચાંક્ષા નથુ કાકાને તથા ઝુમખાશાહને કરેછે) આવો હું રક્ષા કરું. જાઓ બ્રહ્મચારી બાવા, તમને જશો, અને તમારા શત્રુના મહેાં કાળાંછે.

(ચંદાને આનંદરાય જાયછે)

ઝુમ૦—ક્યારે પાછાં આવશે ?

ભોળા૦—અડધા કલાકમાં, જાઓ, તમે તમારે હવે લગનનો આરંભ કરવા માંડો. પાછો પહેર તો થયા આજે છ ને સાંજે સુરતછે ?

નથુ૦—હવે, એ બોલશે ખરી ?

ભોળા૦—સાંભળ્યું કે નહિ ? એતો જરા પેલા મૂર્ખાએઓડને ઠેકાણે

તોડ વેતરું તેને લીધે આટલી પંચાત પડી. હવે મ્હાં પરડયું આપશે કેનહિ ?
 નથુ૦—ઇનામ સાથે ચલો મ્હારે ઉતારે.

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ—વસનજીવું ઘર.)

વસ૦—તમારામાં આટલી વઘા છે, તેતો અમે જાણતાજ નહોતા
 જો, વાર તમે દેસ્હાણુને જીવેની એને સહુ યિયુંછ.

ભોળા૦—દેસ્હાણુ તમારો હાથ મને ઝાલવા દેતો. હાથ એક ધણી
 ઝાલે, કે વેદ ઝાલે.

કુંવ૦—વેદની શી ફકર ? વેદ તો આપ ખરાખર.

ભોળા૦—હોવે, તમારાં પોર્ણાના પણ આપ. (નાડ જીએ છે) નાડમાં
 મને કંઈ સમજ પડતી નથી.

વસ૦—લો, આ દક્ષણા મહારાજ.

ભોળા૦—હવે મને નાડમાં સુઝવા માંડયું ખરું. (નાડ જીએ છે)
 દેસ્હાઈ નાડમાં તો કંઈ રોગ જણાતો નથી. (મનમાં) રાંડે મને માર
 અવડાવ્યો તેની હવે કંઈ વેતરણુ કરું.

વસ૦—અમને પણ એમજ લાગેછે. કોઈ દહાડો ખાતીજ નથી, ને
 કોઈ દહાડો ખાય સારે સામડુંજ.

ભોળા૦—કાંઈ નહિ, આપણે એની તદખીર કરિએછ. એક સઘડી
 લાવો, ને થોડાક મને યુગળ આપો. (લાવેછે) એ સગડી સળગેછ એટલામાં
 મને પરીક્ષા કરવાદો. દેસ્હાઈ, જેમ રોગ નાડ પકડયાથી પરખાય છે તેમ
 આડાની પરિક્ષા શરીરનો ખીન્ને ભાગ પકડયાથી થાય છે. તે કહોતો પકડું.

વસ૦—તે કંથો ભાગ હોરહે સહસરો ?

ભોળા૦—ગભરાતા નહિ, માત્ર ગાલજ, ખીજું કંઈ નહિ.

વસ૦—ગાલની તો કંઈ ફકર નહિ. તેતો પકડો.

ભોળા૦—(દેસ્હાણુના ગાલ પકડેછે) સહસરો હાથમાંએ આવતા
 નથી ને ખરાખર.

વસ૦—રોગે રોગે સુકાઈ ગયા.

ભોળા૦—ગાલ તો હાથમાં આવે એવા હોય તેજ સારા. ઓહો!

એને તો જીવતી ડાકણની આડી નજર લાગી છે. જો સીધી નજર લાગી હોત, તો તો આટલા દહાડા કહાડતજ નહિ.

વસ૦—તેનો કાંઈ ઉપાય બતાવો, મહારાજ.

ભોળા૦—તદબ્ધીર કરિયેછની. આજથી તમે ચાર પાંચ મહિના ઉપર કાંઈ ઘોળા જણુસ ખાધીતી.

કુંવ૦—હા, સમજીને દહાડે દુધપાક કર્યોતો ખરો.

ભોળા૦—હીક, તે દહાડે તમે એકલાં ખાવા બેઠાંતાં?

કુંવ૦—હા! એહો? મહારાજ કેવા કેવા દાખલા આપેછા!

ભોળા૦—તે વખત તમારા ઘરમાં કોઈ રાતો સાક્ષી પહેરીને બધરી દીવો કરવા કે દેવતા લેવા આવી હતી ?

શિવ૦—દીવો કરવા! ત્યારે તો તે રાંડ ડાકણ આપણી પડોસમાં રહે કે સ્તું? સાંભળોછ કે? તે રાંડના નાક કાન કાપીને ગામ બહાર કાઢાડી મેલાવો, નહિ તો આપણે પણ નડસ્તે.

ભોળા૦—થાયછ, હું તેનીજ તદબ્ધીરમાં છઠ્ઠી. (મનમાં) રાંડ, તારી વેતરણુ તો એવી કડ્ડછ, કે જનમ લગી તું મને યાદ કર.

શિવ૦—તદબ્ધીર કરતા હો. તો વહેલી કરો.

ભોળા૦—દેસ્લાણુ, મને તેનું નામ કહો.

કુંવ૦—(વસનજીના કાનમાં) તે તો શિવકેર ભટાણી આવી હતી, પણ તેનું નામ કેમ દેવાય ?

વસ૦—(કુંવર દેશાણુના કાનમાં) પણ વાત ખરી! આજે સવારે મને આડા આડા જખાપ આપ્યા ત્યાંથીજ મહેં જણ્યું કે એનામાં કંઈ (વ-કાર છે. (જાટથી) ભોળાભટ, નામ દેતું એ વાત સહેલ નથી. અમથી દુશમનાઈ થાય. તમે નામ પકડી આપો, ત્યારે ખરા.

ભોળા૦—તેમ ત્યારે. મારો વિશ્વાસ નથી આવતો તેથી પરિક્ષા જોવી છે કેમ? બાઈ, કહેવતજ છેકની “ધરકા જમાઈ એજ બરાબર.” વાડું ઠીક છે. આ સગડી સળગી તો. (મહેંથી જોડું જોડું બબડીને “છૂ છૂ” કરીને સગડીમાં ગુગળ નાંખેછે) આવો, દેસ્લાણુ, આ ઘૂપ લો. હવે નામને કામ બધું જણાઇ જશે. હું કોઇની શરમ ફાંપું એવો નથી.

શિવ૦—(ભોળાભટના કાનમાં) કાઠ મોટાના ધરનું નામ આવે, તો કહેતા નહિ હો ! ઉલટું આપણે વેર બધીશે,

વસ૦—(કુંવર દેશાણુના કાનમાં) જોયું ? રાંડ ડાકણ હવે કેવી ગભરાય છે.

ભોળા૦—જુઓ દેસ્હાઈ, દેસ્હાણુનું મ્હોં કેવું લાલચોળ થઈ ગયું ? એની આંખ કેવી તરે છે ? એમાં પ્રવેશ થવા માંડ્યો છે. એમાં તમે જોયા કરજો, જે હશે તેની છાયા પડશે. જુઓ, જુઓ ! પગતો દેખાવા માંડ્યા ! (મંત્ર ભણવા માંડે છે.)

વસ૦—ધ્રુજતો ધ્રુજતો દેસ્હાણુના કાનમાં) એ રાંડની છાયા બરાબર ઓળખાય છે.

ભોળા૦—(દેશાણુ પોતાના મનમાં) અરે ! ભગવાન ! આ શું દેખાય છે ! (માથે હાથ મુકે છે).

વસ૦—કેમ, મહારાજ કોનું નામ આવે છે ?

શિવ૦—હું ? શું આવે છે ? તે રાંડનું નામ મને કહો તો.

વસ૦—(મનમાં) જોઈ ! રાંડ કેવો ઢોંગ કરે છે !

ભોળા૦—મને નહિ પુછો. એમાં જે દેખાય તે ખરું. જુવો.

શિવ૦—(જુએ છે) હુંતો જોજો તે રાંડ કોણ છે. દેખાય છે ખરું ! આટલાં વસ્ત્ર હું પાસે રહી, પણ એનીમાં આટલો ઇલામ છે એહું જાણતી નહોતી. મ્હોં બરાબર દેખાય છે વાર એ કોણ હશે ? અરે ! આતો મ્હાઈ મ્હોં દેખાય છે. હાયા ! મ્હારા પીટયા જાદુગરા, મ્હાઈ મ્હોં કેમ દેખાય છે ? હેં મને ખાસડાનો મારખાર બવડાવવો ધાર્યો તો કે ? પીટયો લુચ્યો, ઢોંગી, કપટી, દગાખોર, અરીણિયો. (જતી રહે છે).

વસ૦—મહારાજ, હવે કંઈ એનો ઉપાય બતાવો.

ભોળા૦—દેસ્હાઈ હુંતો મહા ચંતામાં પડ્યો છે. આગળથી આમ જાણતો હોતે, તો ધૂપજ નહિ કરત. હવે હું સહું બતાવું ? ધરની રાંડની કંજોતી કેમ કરાય ? આપણી જાંગ ઉઘાડીયે તો આપણે નાગા દેખાઈયે.

વસ૦—પણ અમે કોઈને કહીએ એવા કંઈ ગાંડા છદ્મએ ? ને બીજું તમારા ધરમાં જીવતી ડાકણ હોસે, તો પછી તમારા સ્થા હાલ ? માટે એમાં તો તમારો અને અમારો બંનેનો ફાયદો છે. કાંઈ સહેલો ઉપાય બતાવો. કે એ જીવતી ડાકણ છે તે મરે.

ભોળા૦—ત્યારે સાંભળો દેરહાઈ, તમારા ઘરમાં માણસ તો ધણાછે. સેની પાસે પકડીને એને બંધાવો, મહારી રજા છે. પછી એને મેસની પીવળ કરો, માથામાં દીવેલ ઘાલો, તે પછી મરચાંની ધુણી દો. એને ખાળ-કુંડીતું પાણી પીવડાવીને દશ દશ ખાસડાંના ઝપેટા બધાં માણસ પાસે મરાવજો. પછી તો એનો ચોટલો બોડાવવો પડે, એતો કંઈ ઠીક નહિ. હં! તેનું આમ કરજો. માથા પછાડીનાં ફરતા બંધે આંગળ વાળ કતરાવી નાંખવા એટલે ભાવટ ગઈ. (મનમાં) એ સ્ક્રહરો દેરહાઈ મહારી વટવા-ડમાં માથું ઘાલવા આવ્યો તો માટે એને પણ જરા શિક્ષા પહોંચાડવી. (મોટેથી) પછી તમારે રહું કરવું દેરહાઈ? દાદી મુઠ મુઠાવી નાંખવા (તમારા ઘરમાં નજર લાગીછે એટલે તમારે જાતેજ કરવું પડશે) ને પછી એને શેર બરશી ખવડાવી-હં! હં!—ખવડાવીને રૂપિયો આપવો. એમ એક આઠ દહાડાલગી કરશે એટલે પછી દેરહાણુ પણ સારાં થશે ને મહારાં બટાણી પણ ઠેકાણે આવશે. તમારે કરવું હોય તો એમ કરજો, મહારી તરફથી રજા છે. હું તો જાઉં છું. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

(સ્થળ—ઝુમખાંશાહનો ઉતારો.)

ઝુમ૦—વાર, વેદરાજ્ય, ઇતું મન પાછું ઠેકાણે આવશે ખરું?

ભોળા૦—એ વિદ્યાર્થી બહુ હોશિયાર છે. જીવો કલાક અડધા કલાકમાં એ એવું કામ કરશે કે તમારે બોલવુંજ નહિ રહે.

ઝુમ૦—જેયું કતી કેવી રાંડ હઠીલી છે?

ભોળા૦—હોય. છોકરીઓનાં કામ એવાંજ હોયછ.

ઝુમ૦—અરે રાંડ છગનિયાની પછાડી ઘેલી થઈ ગઈ!

ભોળા૦—હોય, જીવાનીનો ગુસ્સો છે. પણ ગાંડી કે આવા પૈસાદારને પરણવાની ના કહેછ. આનંદ પછી કહાં જતો રહેવાનોછ? એટલી એનામાં ખીજાં બેરાં જેટલી સમજ નહિ.

ઝુમ૦—મ્હેં જો દહાડાનું જાણ્યું કે છગનિયાને પરણવાનું મનછે ત્યારની એને તાળામાંજ રાખી હતી.

ભોળા૦—બહુ ડાહ્યું કામ કીધું, તાળામાં મહા ગુણુ છે, દેવાયતો.

ઝુમ૦—મહે એમને જરી મળવા નથી દીધાં. લઈને હરામખોર નાશી જાય તો પછી આપણે શું કરીયે?

ભોળા૦—પછી આપણે તો શું કરીયે?

ઝુમ૦—શોડીઓને કાયદામાં રાખવામાં તો હું હુશિયાર છું. બધાને માલમ છે કે બૈરાંને દાબમાં રાખવાની કળા તો મહારી પાસે છે. ને વૈદરાજ, એ કળા કંઈ સહેલી નથી, બહુ બુદ્ધિનું કામ છે. હંકારતો રાજા રાવણના નથી રહ્યા, પણ હંકાર કરે તેમને ચાલે એવું છે. બીજાને કોઈ બાપ હોય કની, તો તેનાં હાથમાંથી ક્યારની નજર ચુકાવીને રાંડ છગનીયા સાથે પરણી બેઠી હોત.

(શિવકેર આવે છે)

શિવ૦—પેલો લુચ્ચો, જુઠો, પાર્પા, ઢાંગી, વૈદ કહાંછ?

ઝુમ૦—અરે! આ કુણુ આવ્યું?

શિવ૦—કેમ કેમ! પીટયા મને મારી નાંખવી ધારીતી કે?

ભોળા૦—અરે! આ ગાંડી બૈરી કાણુ છે? કહાંથી આવી?

ઝુમ૦—વૈદરાજ, ગરીબ જાણીને બચારીને કંઈ ઓશડ કરો.

ભોળા૦—દક્ષણા વગર ઓસડ થાય નહિ તો. તમે દક્ષણા આપતા હો, તો હમણાની હમણા એને સારી કરે.

શિવ૦—પીટયા મને ઓસડ કરવા નિકળ્યો છ કે? આવતો ખરો.

ગરબી.

તુંતો જાણે ભાંજું ભવની ભાવટ સહેજમાં જો
મુરખ તુંપુરો; શું આવું હું તુંજ પેચમાં જો?
ત્હારિ ગોળિ ખાધે હોળિ નહીં દેખિયે જો
હમે ચતુર વિચિક્ષણુ તનેજ વેચિયે જો
ઓસડ ધણિતણાં જોવામા ખાતિ હોય કદા જો
જગતમાં બધા કરેજ વૈદું સંદા જો.

ભોળા૦—(શિવકેરના કાનમાં) રાંડ, રાજ બરશી બરશી કરતી તે તને બરશી ખવડાવી. ઝૂમ શેની પાડેછ? રૂપિયો મને આપ.

શિવ૦—ઉભો રહે, પીટયા, તુંને રૂપિયો આપુંછ.

યાયછે. ત્હારા જેવી સાચી દાઝથી કોણ દાન કરે છે? મને ફરી મૂળ કામ દે. (ભેટેછે) દયાળ ભાટ, આજથી હું તમને બાપ પ્રમાણે ગણીશ.

દયા૦—કુંવર, હવે હું સાચું કહું છું કે તમે મને પસાયતે બાપ તો આપ્યું હોય તેથી પણ વધારે મારા જીવમાં ટાઢેક વળી.

(જ્ઞાનવિજયના માણસ આવેછે.)

જગ૦—વાર, મહં તમારો શુકન રાખ્યો, તેમ તમે પણ રાખજો. આ હું પાછા આપું. (કોઈ દહાડો આપવાનો સમય આવશેજ) ત્યારે ના પાડતા નહિ.

દયા૦—નારે, મારા કુંવરજી, ના શું કામ પાડું? તમારૂંજ આપ્યું એછે, અને આપણો તે લઈશું. આ કંઈ મૂરતો આવેછે. કેમ, ઓ! ક્યાં રહેવું?

માણસ૦—શ્રીધુજ જ્ઞાનવિજયજી મહારાજ મુરી આ જગા ઉપર શ્રી પાટણથી ધડી એકમાં પધારવાના છે, તેમના અન્ન સેવકો છધ્યે. હિંચા માંડવો બાંધવાની આગળથી આસા આપી છે.

દયા૦—ઓ! ઠીક ભાઈ. તે મહાનુભાવને આણી તરફ કાં પધારવું પડેછે?

જગ૦—(ધીનેથી) આટલું જન મુડિયાને માન શિદ આપો છો?

માણસ૦—મહારાજ રાજધિરાજ સિદ્ધરાજજી જેસંધજીએ સિદ્ધપુરમાં પોતાની સાથે પધારવાની વિનંતિ કરી છે.

દયા૦—(જગદેવને) છના રહો, છના રહો. આ રાજમાં એવું બોલશે મા. (માણસને) મહારાજ આણી તરફ તો રૂઢમાળાની સ્થાપનાને દિવસે આવવાના હતાને?

જગ૦—રજપૂતના રાજમાં નાસ્તિકોનો એટલો ભય શો?

માણસ૦—સ્થાપનાનું મુહુર્ત ફર્યું છે. કાલે પ્રાતઃકાળે સાત ધડી એ ઉત્તમ મુહુર્ત છે. (અર્ધાં માણસો વૃક્ષની ડાળીએ ચંદરવા બાંધેછે.)

દયા૦—(જગદેવને) ભાઈ, સિદ્ધરાજ એ ધર્મમાં નથી, પણ તેમજ વેદ, ધર્મનો એને જાજો પક્ષ નથી. અને બીજા વાણિયા મંત્રિયો હરહરતા જન માર્ગી છે. હાલ એ માર્ગનું જોર વતું છે—માટે કાંઈ પણ એવું બોલશેમાં.

જગ૦—આ જ્ઞાનવિજય કોણ છે?

દયા૦—એતો મહા વિદ્વાન જ્ઞેનામાર્ય છે. એણે હજારો સમામાં

તો મહો બંધ કીધાંછે, અને મહારાજની પણ પ્રીતિ એના ઉપર છે. બીજાં મંત્રશાસ્ત્રમાં બહુ પ્રવીણ છે, માટે જરા પણ બોલશોમાં. તોછે, કે તમે એનું નામ સાંભળ્યું નથી,

જગ૦—ના, હું તો એ વાતથી કેવળ આણના છું.

દયા૦—એનું નામ તો દેશેદેશ પ્રસિદ્ધ છે—દિગ્વિજય કીધો છે. એનું નામ સાંભળતાંજ લોકો થરથર કંપે છે.

જગ૦—હીક, આપણે કોઈની નિંદા કરવાનું શું કામ છે? નહિ બોલીશું. વાર, હવે પાટણ જવાનો વિચાર બંધ રાખવો પડશે. સિદ્ધરાજ પોતેજ કાલે શ્રીસ્થળ પધારવાના છે એમ પેલો કહેતો હતો.

દયા૦—સુનાયી પીળું શું?—ફેરો મટ્યો. ચાલો આપણે રસોઈ પાણીથી પરવારીને સિદ્ધપુર ભણી પાછા વળિયે, વળી એક કહેવાતું, કે તમે આ ગામને શ્રીસ્થળ નહિ કહેતા, મહારાજે સિદ્ધપુર પાડ્યું છે તે કહેવું; એથી આપણું મહો સાફ દેખાય, તેમના મનમાં તો ધણું નહિ આવે તો પણ.

જગ૦—ખરૂંજ તો. આવી ઇંદ્રપુરી સરખી રચના જેણે કરી, તેનાજ નામ ઉપરથી 'ગમનું' નામ પાડવું જોઈએ તો. ચાલો. ચારે જઈએ.

(જગદેવ અને દયાળભાઈ જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—તેજ. માંડવો બંધાઈ રહ્યો છે.)

૧ લો માણસ—ચલો, ચલો, ઝટપટ જગ્યા ચોખી કરી નાખો. કેટલી વાર?

૨ જો માણસ—હમણાં આવશે; આ શંખનાદ સંભળાયો.

૩ જો માણસ—લાડવો ખાવાનો નથી તો. ચપટી બજાવતાં બધાને આવડે.

૧ લો માણસ—મરવાનો થયોછે કે? યાદ રાખજો. હું કહ્યા વગર રહેવાનો નથી.

૨ જો માણસ—અરે ભાઈ, આપણનેજ મોડું થયું. રાત્રે ટાંટિયા ધસડતાં આપણા પગમાંજ કાંટા ભાકાઈ જશે. એમને શું? સુખાસનમાં પડ્યા પડ્યા આવશે.

૧ લો માણસ—આ ઝાડની, કેટલી બધી ડાળિયો કાપી મૂળ કામ

૩ જો માણસ—સાળાં ઝાડનાં પાતરાંનો પણ હિસાબ લો
નાગરવેલનાં તો નથી ?

૧ લો માણસ—મૂર્ખ કાંઈ સમજતો નથી. જો શ્રીપુત્ર મહારાજ દેખશે. તો તરતની તારી ખચર લેશે. એ 'ધર્મ'મા ઝાડ કાપવાતું પણ બહુ પાપ છે.

૩ જો માણસ—પોતે રોજ દોઢ શેર અડાવેછે તે ઝાડ કાપ્યા વગર.

૧ લો માણસ—નાદાન, અભાગ્યા, છાનો રહે. જેની સેવા કરવી તેની મરજી રાખવી જોઈએ. તું નવો છે, માટે પહેલાં બે ચાર વાર સમજવીને કહું છું; પછી તું તારું ભોગવજે.

૪ થો માણસ—(દોડતો દોડતો આવેછે) આવ્યા હો! આવ્યા!

૧ લો માણસ—ચલો, ગાદી તક્રિયા પાથરી દો (બધાકામે વળગે છે.)

૩ જો માણસ—જુઓ, આ વેરાગીની રીત!

૨ જો માણસ—કંઈ ગાંડો થયોછે કે શું? તું એમને ઓળખતો નથી?

૧ લો માણસ—આ ડાળી પાનડાં, ગધેડા, તું ફેફા આવ કંઈ આડપાસે, કે દેખે નહિ.

૩ જો માણસ—હાવે, ચાલ્યો.

૧ લો માણસ—ઠીક પાથરો, આ બધી કરોચળી કેવી વળી છે? જા તું, પાણી ભરી લાવ; તું, લાવે કે, તપાસીને ગળજે. ઉપર બીનો અંચળો નાંખી મુકજે, કે હુનું નહિ થઈ જાય. જલદી, જલદી, ચો! પેલા આવ્યા.

(સુખાસનમાં બેસી હેમચંદ્રજી સાથે આવેછે.)

હેમં—કેમ, ભાઈ, મુકામ તૈયાર થયો છે કે ?

માણસો—(નમસ્કાર કરી) હાજી મહારાજ, હાજી મહારાજ, હાજી, હાજી.

હેમં—અનાડી જેવા ઉભા શિદ રહ્યા છે? ઉતરવાની જગા જોઈને ઘાળી નાંખો. જીવ જંતુ, ભાઈ, ધીમે રહીને સંભાળજો.

માણસો—હા મહારાજ. ત્યાં સઘળું તૈયાર છે (કામે વળગે છે.)

હેમં—મહારાજ, આપ કૃપા કરી પધારો (બંને ઉતરે છે.)

૦—સેવકો, અમારે ગુહ્ય જ્ઞાનવાર્તા કરવી છે.

(આધા જતા રહેછે.)

હેમં—(બંને બેસીને) મહારાજ, આપની શી આજ્ઞા છે?

જ્ઞાન૦—ભાઈ, તું તરણુ અવસ્થામાં છે, તથાપિ તારી બુદ્ધિ દીર્ઘ અને વૃદ્ધતા જેવી સ્થિર છે, તે જોઈને મહેં આનંદ પામી જે ઉત્તમ કાર્ય તને સોપ્યું છે, તેની કાંઈ સિદ્ધિ થાય એવું કૃણ તારા ઉદ્યોગથી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે?

હેમં—આપના ચરણ પ્રતાપથી મહેં શ્રમમાં કાંઈ કસર રાખી નથી; તેનું કૃણ કેટલું થશે, તે તો મારી અલ્પ બુદ્ધિથી કળાતું નથી, પણ હું તેનું યથાર્થ વર્ણન કરીશ, એટલે આપની દીર્ઘ દૃષ્ટિ સહજ તેનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરશે.

જ્ઞાન૦—તું જેવો વિદ્યાવાન છે, તેવોજ નમ્ર છે. જતે દલાડે જૈન ધર્મનું તું બૂપણ થનાર છે. વાર, હવે રાજમંડળનો શો વિચાર છે?

હેમં—મહારાજ, એ મનસુખો એકદમ પ્રકાશ કરવો, એ મોટું સાહસ; તેથી પ્રથમ તો મહેં તેઓની મનોવૃત્તિ જાણવાના હેતુએ આપણા ધર્મના ધણેક બોધ કીધો; અને વિધવિધનાં દૃષ્ટાંત અલંકારથી તેમનાં મનમાં એવું ઠસી બેસાડ્યું. કે ધર્મને અર્થે ગમે તેવાં દુષ્પ પડે, પણ તે સહેવામાંજ લાભ અને યશ છે. પછી અન્ય ધર્મના દોષને ચિત્ર સરખા સ્પષ્ટ કરીને તેઓની આંખ આગળ મુક્યા.

જ્ઞાન૦—તારા ચાતુર્યનો મને પૂરો ભરોસો છે—જે ત્હેં કીધું હશે, તે ઠીકજ કીધું હશે, આપણા વિચારને કેટલા અનુકુળ છે, તેજ માત્ર જાણવાની મારી ધમ્મ છે.

હેમં—તે કહ્યું, મહારાજ. અંતે ધણા સાવધપણે તેઓને મહેં કહ્યું, કે રાજ તરફથી આપણા ધર્મને મ્હોટી હાનિ પહોંચનાર છે. તે શું તમારા સરખા સુમટ સાંપી રહેશે? પ્રથમ આ સાંભળી તેઓ ગળગળી ગયા અને ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ પછી પૌરાણિક ઇતિહાસો સંભળાવ્યા ત્યારે હિમત પકડી, મંડળેશ્વર અને બીજા બધા મંત્રિયો ધર્મનો પક્ષ લઈ કોઈ સાંભળતું તો નથી? (ચારે તરફ જુએછે) સિદ્ધરાજની સામા યશે ખરા. મંડળેશ્વરોમાં તો ચાર પાંચેકજ આણી તરફ થાય એવું બાસેછે.

રાન૦—મંડલેશ્વરનું આપણે કંઈ થાણું કામ પણ નથી. મૂળ કામ મંત્રી મંડળનું છે.

હેમ૦—મહારાજ, કહોછો તે ખરું, પણ સેનાનું કામ કેવળ તે લોકો પાસે રહ્યું—

રાન૦—વણિકમંત્રિયો યુદ્ધમાં કંઈ કાચા નથી; અને સેના તો ખીજા સાધનથી આપણે વશ થઈ ચુક્યા જેવીજ છે. માટે હવે વિલંબનું કામ નથી.

હેમ૦—હે મહારાજ, આ ઉતાવળ શી ? આવા કામમાં ડગલું બરતાં પહેલાં કોટિધા વિચાર કરવા જોઈયે.

રાન૦—ક્યાં સુધી વ્યંડળની પેટે બેસી રહેવું ? વિચારમાં ને વિચારમાં બાર માસ તો વહી ગયા.

હેમ૦—બાર માસ તો શું, પણ બારવર્ષ પણ વહી જાય. સિંહના મહામાનો ભક્ષ લેવો કંઈ હાંસી ખેત્ર છે ?

રાન૦—આપણા સાધન સર્વે તૈયાર છે; હવે શા માટે આલસ્ય કરવું જોઈયે ? એ દુટ્ટ રાક્ષસ આપણા કૈવલ્ય માર્ગનું અપમાન કર્યા કરે, તે ક્યાં લગી જોયા કરવું ?

હેમ૦—ખીજા રાજાઓ કરતાં તો, મહારાજ, આપણા ધર્મને સિદ્ધ રાજ સારી છુટ આપેછે.

રાન૦—હેમચંદ્ર, એ શું બોલેછે ? છુટ એવી, કે આપણાં દહેરાંને ધન ચઢાવવાનો એકવાર હુકમ આપી શ્રી નગરમાં ગયા, કે બચારા ગોરજીને પકડી મંગાવી ધન ઉતારવાની તાકીદ આપી.

હેમ૦—પણ મહારાજ, લેખપત્ર જોયા પછી પાછી આગા આપી હતી.

રાન૦—(ક્રોધથી) નાક વહાડીને ચોંટાડ્યું! હેમચંદ્ર તહો ખીજાને સમજાવ્યા ખરા, પણ તારા આત્માને સમજાવ્યો હોય, એમ મને ભાસતું નથી.

હેમ૦—અરે અરે ગુરુદેવ, અકૃપાનાં એવાં વચન શાં બોલોછે ? હું રંક તમારો શિષ્ય, પણ સંપ્રામની વચે મુકો, તો હાસ્યથી ઉભો રહું. પ્રતિજ્ઞા લઈને કહું છું, કે આપણા ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી, એજ મહારા મનની નિરંતર ઉમેદ છે, અને એ કામ સિદ્ધ થશે, ત્યારેજ મહારો જન્મ સફળ થયો એમ સમજીશ, પણ મહારાજ, હું ગમે તેવો, પણ જાતનો વણિક; માટે સાહસમાં પડતાં સંકલ્પ વિકલ્પ કરું છું.

રાન૦—સંકલ્પ વિકલ્પનું સમાધાન વાદ વિવાદથીજ થાયછે. માટે તારા મનમાં જે જે શંકા હોય તે કહે—આમકો ખાતો નહિ.

હેમ૦—ધણી કૃપા થઈ. મનના મનોરથ પૂર્ણ કરવાના એજ ઉપાયછે; એક તો એકે જાતે રાજ સંપાદન કરવું, અથવા બીજાને એકે રાજાની સેવા કરી પ્રીતિપાત્ર થવું. હવે આપણાથી તો રાજ થવાનું નથી, ત્યારે સહજ વાતમાં બીજાની આશાએ એક સાથે વિરોધ કરવો એ નિરર્થક છે. બીજાને પણ એની પેટે પ્રતિકુળ નહિ થશે એનો શો વિશ્વાસ?

રાન૦—કુમારપાળ આપણા ધર્મને માટે આટલાં દુષ્પ વેઠેછે, તેથી શું આગળનો ભરોસો નથી પડતો? જેમ નકુળ સર્પની પછવાડી સદા શત્રુભાવે કૃયા કરેછે, તેમ સિદ્ધરાજ કુમારપાળનો જીવ લેવા આતુર થઈ રહ્યો છે. એ આપડા કુમારપાળને કેટલાંક વર્ષ એને ધાકે પગ ગસડતાં પરદેશમાં ગામિગામ રખડવું પડયું; પાછો આવ્યો, ત્યારે જીવ બચાવવા સંસાર ત્યાગ કરી શ્રી આદિનાથજીના દેહરામાં ભરાયો. ત્યાં પણ સુખે રહવા પામ્યો નહિજ. થોડા દહાડામાં ત્યાંથી પણ નાશી જવું પડયું. સસલાની પછવાડે જેમ કુતરાં, તેમ સિદ્ધરાજના સેવકો એની પાછળ ચારે ગમથી દોડ્યા; અને તેમની ચપેટીમાં એ આવીજ ગયો હતો, પણ એક દયાળું કુંભકારે ભઠ્ઠીમાં સંતાડી દીધો તેથી બચી ગયો. વળી બીજી વાર એ બ્રહ્મ-રાક્ષસોના વિક્રાળ મુખમાં આવતો હતો. પણ એક ખેડુને કાંટાના ઢગલા નીચે ધાલીને એને બચાવી લીધો. વિચાર કર. કાંટા દીલ ઉપર પથરાવી સુવું. અને પેલા ભાલા ઘોંચે તેથી શરીર બેવડું ચાળણી જેવું થઈ જવા દેવું, એ દુષ્પમાં શું બાકી?

હેમ૦—અરર ! એ પાપમાં શું બાકી ? રાજને એ માટેજ નિંદિત ગણ્યું છે.

રાન૦—એ દુષ્પ ખમવાનું કારણ શું, તે વિચાર, અને પછી કહે, કે એનો આગળનો ભરોસો રાખિયે છછયે તે ખોટો છે.

હેમ૦—મહારાજ, એને કંઈ આપણા ધર્મ માટે સિદ્ધરાજ દુષ્પ દેતો નથી. એને તો હલકા કુળનો ગાદી ઉપર ન બેસે, એવો અહંકારછે તેથી એને મારવા ફરે છે.

રાન૦—એનો જીવું નિમિત્ત બતાવવાનું, અને કદાપિ એમ હો,

તોએ આપણનેજ એમાં લાભ છે. સિદ્ધરાજ એકવાર વચન એવચની થયો, તેનો તો વિશ્વાસ કરાયજ નહિ.

હેમં—તેમજ રાજના લોભે જે હાલ એલે છે, તેનો પણ વિશ્વાસ થોડોજ કરવો જોઈયે. કામાકુર પુરપતું ઔદાર્ય, મંદનાડમાં ઉપજેલો વૈરાગ્ય, એમાંસાનો વરસાદ, વિદ્યાર્થીની સેવા, અને ગરજાઉ માણસનું હેત—એ-ટલાં વાનાં તે સમયે કૃત્યોં તો અત્યંત, પણ તેનો પછી ભરોસો રાખે તે મૂર્ખ જાણુવો. કુમારપાળની આસ્થા, મહારાજ, ધારોછો તેટલી આપણા ધર્મ ઉપર નથી; હમણું જે વધારે દેખાડેછે તેનું કારણ એકજ છે, કે પોતાનું રક્ષણ કરવું અને વળી રાજની આશા.

રાનં—તને ઘણો પરિચય નથી તેથી એવો સંદેહ ઉપજે છે. પણ મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે. અને વળી તે રાજની ઉચલપાચલમાં એના હાથ-માંથી સત્તા આપણે એટલી એછી કરી નાખીશું, કે એ ફરવા મહાય તો પણ ફરી શકે નહિ.

હેમં—મહારાજ, રાજને આપણે ગાદી અપાવી, માટે તે કાઈ દહાડો પછી આપણને દુખ નહિ દે, એમ ધારવું નહિ. તે ઉપર કયું છે કે:—

આર્યો.

“મહે પ્રગટયો દિપ માટે; હાથે ટપલી હણું નહીં બાણે;
એમ વિચારી વતે, નર તે તુરતે બળે ઝાળે”

જેમાં આપણને લાભનો સંભવ થોડો, અને જડતની હાનિ ઘણી, તેવું કામ આપણે જૈન ધર્મના ગુરુ થઈને આદરિયે એમાં શોભા નહિ.

રાનં—અયો! આ શંકા તો નવીજ સાંભળી શું આપણા ધર્મમાં એનો નિષેધ કીધોછે, એવું ત્હેં આટલી બધી વિદ્યા ભણીને શોધી કહાડયું કે!

હેમં—મહારાજ, રણસંગ્રામ સરખું દુષ્કારક અને ત્રાસદાયક વિશ્વમાં બીજું સ્થળ કયું છે? જીવાન મદમાતા રંગડ, માખાપ સ્ત્રીના પ્રાણ, બની હતી તેજ ઘોડા પલાણીને ઉમંગે જાયછે તે શું વિવાહે? અરે! વિવાહે નથી જતા, પણ તે વહાલાંને રોજનાં રડતાં કરવાને જાયછે. યશ અને ધનની જીદી ભુરડીમાં ભુલાઈ, તપસ્વીને ધ્યાન કરવા જોગ રમણીક અને અને એકાંત સ્થળમાં તેઓ ઉન્મત્તપણે પ્રવેશ કરીને, મનુષ્યનો દરિયો રેલંરેલ કરી મુકેછે. સુમટોની લલકાર, વાજત્રોના નાદ, ઘોડાના ખુખારા,

અને એ સધળાનો આકાશમાં એકરૂપ થઇને જે પ્રસાધાત પડે છે તેની ગંભીર ગર્જનાથી સધળું વન એવું જાગી રહે છે, કે સધળા માણસોનો બુદ્ધિવ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે. અને “મહાર્ મહાર્” જઈને “માર્ માર્” એવીજ માત્ર મનોવૃત્તિ થઈ રહે છે. પછી એવા લાખો મદાંધ પુરૂષો હડકા-યલાં કુતરાંની પેઠે એક બીજાના પ્રાણ લેવા મંડી જાય છે. પ્રલય કાળની ન્હાની સરખી, પણ ખરી મૂર્તિ, રણક્ષેત્ર છે. જે માથા ઉપર રત્નજડિત શિરપેચ શોભતા હતા, તે હજારો બંધ માથાઓ ધૂળમાં પગતળે ચગદાય છે, જે આંખો પ્રેમદાને અમીરસ પાતી હતી, તે હાલ ક્ષાદી ખિહામણી દેખાય છે, જે પુરૂષોના શબ્દથી મ્હોટી મ્હોટી સેનાઓ કાંપતી હતી, તે પુરૂષો સદાતું સુનિવ્રત લઈને શત્રુના હુંકારા ખમતા પડ્યા છે, જેના પગના ધમકારે પૃથ્વી ધ્રુજતી હતી, તે કેવળ નિર્બળ થઈને યમપુરીમાં કૃત કર્મોનો ઉત્તર આપવા ગયા છે. અરે! ચોતરફથી આખા મેદાનમાં દુખની કારમી ચીસો કાને પડે છે. નજર નાખતાં લોહી લોહી અને માંસ માંસ શિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. અરે! આતો મ્હોટી ચાર કોશની કસાર્છની દુકાન છે—તેમાં વેચનારો તે લોભી રાગ, ધરાક કામડાને ગીધ, અને હાલ કરનાર પેલી અભાગણી સેના.

જ્ઞાન૦—હું તરણ છે, તેથી તારામાં આટલું માયાતુ જોર દેખી, હું ક્રોધ આણતો નથી. આ શબ્દ બાકી વૈરાગીને શોભતા નથી.

હૃમ૦—લાખો માણસોને અતિ વેદનાએ તરફડતાં, અને અંતે પ્રાણ લાગ કરતાં, જોઈને આનંદ પામવો, એવું નામ જો વૈરાગ્ય હોય, તો એવા વૈરાગ્યથી પરમેશ્વર મને વેગજોજ રાખો.

જ્ઞાન૦—વાવા! આ વચન વળી તેથી સારાં! શાંતચિત્તવિનાં સારાં સારનો વિચાર થતો નથી, માટે તું તારો જીવસો સમાવ, અને હું પુછું તેનો વાસ્તવિક ઉત્તર આપ. આ સિદ્ધરાજની કીર્તિ લોકો શામાટે કરે છે, અને તારી પણ અંતરમાં પ્રીતિ છે (છે એનો મને નિશ્ચય તો) તે શા માટે છે? શું ત્હે જે યુદ્ધનાં દુઃખો વર્ણવ્યાં તે શિવાય બીજે મોર્મે એણે યશ મેંપાદન કીધો છે?

હૃમ૦—ના, મહારાજ. પણ એવા રાત્રાઓ સત્યે લડે છે; ખરા કા-રણ વિના કંઈ કુદી પડતા નથી.

જ્ઞાન—ખરાં કારણુ ! ભાર્ગવ રાજના લોભ વિના, તું વિચાર કરીશ. તો હાલ નહિ, પણ મ્હોટપણે સમજાશ, કે સઘળાં યુદ્ધોતું ખીન્નું કારણુ નથી. વાં, તેમ પણ હું વાદાયે પ્રમાણુ કરુંછું, તથાપિ એથી કાંઈ સંહાર ઓછો થાયછે ?

હેમં—સંહાર તો સરખોજ થતો હશે. પરંતુ તે એકજ વાર. ખીજા દુષ્ટ રાજઓની શક્તિ ક્ષિણ થયાથી કાટિ કાટિ માણસો તેના ધર્મ-રાજમાં સુખી થાયછે, અને તે સમયના એટલુંજ નહિ. પણ વંશ પરંપરાના લોકો એવું રાજ ટકે છે ત્યાં લગી સુખમાં આનંદે રમણુ કરેછે.

જ્ઞાન—ઠીક, આગળનાં કૃળ ઉપરથી, કાંઈ કામ સાર નરતું કહેવાય છે, એતો ત્હેં કયુજ કીધું. હવે ખોટાં ખરાં કારણોનો વિચાર શા માટે કરવો જોઈયે ? હવે, આપણા મનસુઆથી હાલનાં, અને ત્હેં કહ્યું તેમ વંશ પરંપરાનાં અસંખ્યાત માણસના નાશવંત શરીરને નહિ. પણુ અમર આત્માને પરમ સુખ થશે; ત્યારે યોડાં માણસો આદુખરપ સંસાર-માંથી પ્રાણુ લાગ કરીને જાય. તે માટે આપણે શા વાસ્તે અચકાવું જોઈયે.

હેમં—મહારાજ, તમારી સાથે વાદ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી. અહિંસા એ પરમધર્મ કહેવાય છે, અને એથી વિરુદ્ધ આ અનુમાન તો નિકળી આવ્યું. માટે પ્રથમ મ્હં કહ્યું તે ખોટું જણવું. પરાક્રમથી મોહિત યદને ઘેલું જકત વીર પુરુષનાં વખાણુ કરેછે. પણુ ધર્મ દૃષ્ટિએ જતાં એવા રાજદુષ્ટ રાક્ષસો સરખા જણાય છે. આગળ કૃળ સારાં થાઓ કે નહારાં પણુ હિંસા તો નિશ્ચય નરક પહોંચાડનારી છે, અને હું તેમાં બાધ નથી એમ મારી જીજ્ઞાસે કહીને કદી દોષિત થવાનો નહિ.

જ્ઞાન—(તિરસ્કારથી) બણ્યા પણુ ગણ્યા નહિ ! ચારવાક મતનો અંતરો એ મહીના પર બણ્યો હતો, ને આ શું બોલે છે ? વળી નરક ક્યાં છે ? દોષ કાને લાગે છે ?

હેમં—હે ગુરુદેવ, તમારા સરખા મ્હોટા આચાર્યના સુખમાંથી આવાં નાસ્તિક વચન કેમ નીકળે છે ? સૃષ્ટા કેમ ટકશે ?

જ્ઞાન—ખરેખરો તું મૂર્ખજ છે. નાસ્તિકતાના ભયે તું અજ્ઞાન રૂપી પ્રલક્ષ નરકમાં ધસીને પડેછે.

હેમં—મહારાજ, આપણા ધર્મમાં નરક સ્વર્ગ છે એવું સ્પષ્ટ લખેલું તે હું માનું, તેથી શું હું અજ્ઞાન કહ્યા કે ?

જ્ઞાન૦—લખેલાંની વાત નથી, બુદ્ધિની છે. આપણો ધર્મ જાદની શાખા છે, એટલે ન્યાયથી તુલના કરતાં જે ખરું ખોટું લાગે તે માનવું એ આપણો ધર્મ, અને બીજી માનવું તે નાસ્તિકતા.

હેમ૦—(આશ્ચર્ય ખમીને) આ તો નવો સિદ્ધાંત સાંભળ્યો તમારી તરફનો !

જ્ઞાન૦—આપણા ધર્મનો શો સિદ્ધાંત છે, તે તું લખેલાં ઉપરથી જ કહે. આ જક્ત અનાદિ છે અને તે માટે અનંત છે. એનો કોઈ કત્તા નથી, એટલે પાળક પણ નથી અને સંહારક પણ નથી. હવે સ્વર્ગ નરકનો સંભવ ક્યાં રહ્યો? ઉત્પન્ન કરવાની, પાળવાની. અને સંહારવાની શક્તિ નથી, એવો કોઈ નનામો શું દરબાર મેળવી ન્યાય કરવા બેસશે કેમ? એનો બ્રાહ્મણનાં પૌરાણિક ગ્રંથો માનવા કરતાં પણ વધારે બેવકુશી ભરેલું છે.

હેમ૦—ન્યાય કરવા બેસશે એવું કોણ કહે છે? જેમ અગ્નિથી ઘન ગળી જાય છે, અને ટાઢથી ઠરી જાય છે; જેમ પોષિક વસ્તુએ શરીરનું રક્ષણ થાય છે, અને વિષથી નાશ પામે છે; તેમ સ્વભાવિક રીતેજ આત્મા પોતપોતાના પ્રકૃતિ ગુણવડે પુન્ય કરેથી સુખને, અને પાપ કરેથી દુખને જઈ મળે છે.

જ્ઞાન૦—તે સુખ દુખ ક્યાં? રાજાના તરફની શિક્ષા, લોકોની અપ્રીતિ, અને પોતાના મનનો પશ્ચાતાપ—એ ત્રણ શિવાય બીજાં જે દુખ તું પાપની સાથે લાગેલાં સમજતો હોય, તો એમજ જાણજે કે હું ધીર અધારામાં કુટાઈ છું. એ ત્રણે જય ટાળવાના ઉપાય છે. સાવધપણે એકાદું કામ કીધું તો રાજા શિક્ષા કરી શકતો નથી. કાંકે પાંડિતની ગતિ મૂર્ખ સત્તાધારીની સમજથી દુર છે; લોકોની પ્રીતિ અપ્રીતિની તો ચિંતા રાખવીજ નહિ કેમકે તેને ક્યા પ્રીતિ કરવી અને ન કરવી તેની સમજ નથી; અને પોતાના મનનો પશ્ચાતાપ તો કેવલ્ય જ્ઞાનવડે નાશ પામે છે.

હેમ૦—એ ત્રણ રીતે તમે કાઠ હાડી નાંખો છો, તે ઉપરથીજ માલમ પડે છે, કે એ ત્રણ પ્રકારે પાપની શિક્ષા બરાબર થતી નથી, અને તે માટેજ આપણા પુસ્તકોમાં વિવરણ કીધું છે તેમ સ્વર્ગ અને નરક એવાં આ જક્તથી જૂદાં સ્થળ હોવાં જોઈએ.

જ્ઞાન૦—તારે તે કેટલીક શિક્ષા જોઈએ છે?

હેમં—મહારાજ, પાપ એ એવી નહારી વસ્તુ છે. કે જેટલી શિક્ષા કરે તેટલી ઓછી; નહાતા સરખા પાપથી પણ જન્મમાં ફેટલી હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે!

જ્ઞાનં—શિક્ષા સ્વભાવિક છે તેટલી તો થાયછે, પણ ખીજી શા માટે થવી જોઈએ? આત્મા તે કાણુ છે? અહં કહેનારો કાણુ છે? કરનારો કાણુ છે?

હેમં—શું મહારાજ! ચાર્વાક મત પ્રમાણે આત્મા છેજ નહિ એવો આપનો સિદ્ધાંત છે?

જ્ઞાનં—ના એમ તો નહિ, પણ તું સમજે છે તેમ તે અનેક નથી. આખી સૃષ્ટીનું ચૈતન્ય, તે આત્મા, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, બ્રહ્મ, જે કહો તે તે એકજ. તે પોતાની મેળે રમણુ કરેછે—દુખ દેનાર અને ખમનાર તે વિના ખીજે કાંઈ નથી. હવે શા માટે શિક્ષા હોવી જોઈએ? તે જે કરેછે તેથી જન્મનું કલ્યાણજ છે; આપણી અલ્પ બુદ્ધિયે તે દુખ અને પાપ દેખાય છે.

હેમં—જો આપણો આત્મા, મહારાજ, સર્વજ્ઞ છે, તો વિરમય સરખું કે પોતે પોતાનું જ રૂપ જાણતો નથી. હું બોલું છું અને તમે સાંભળો છો, એવો દ્વૈત ભાવ પ્રાણી માત્રમાં છે તે હોવો જોઈએ નહિ.

જ્ઞાનં—તે અજ્ઞાનના યોગે.

હેમં—એ અજ્ઞાન ટળે કેમ? મહં આટલી વિદ્યાનોં અભ્યાસ કીધો, પણ મારામાંથી તો ક્ષણભર પણ તે ટંળતું નથી.

જ્ઞાનં—વિદ્યા વિદ્યા શું કરેછે? (અનુષ્ટપ.)

વેશ્યા તોલ સદા વિદ્યા, અભ્યાસીને મન ગમે;

તેવી વાત મુખે ભાળે, દાખે ભિન્ન ભિન્ન સમે.

હેમં—વિદ્યાપર એ મોટો અપવાદ મુકો છે. વિદ્યાવિના માત્ર બુદ્ધિથી જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત થાય?

જ્ઞાનં—બુદ્ધિથી પણ એ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. જે સર્વ પ્રેરક છે, તે જ્યારે પ્રેરણા કરે ત્યારે થાય છે. એ જ્ઞાન થયું કે અહંભાવનો ત્યાગ કરીને તે પ્રમાણે વર્તવું, અને પછી તેમાં અને પરમેશ્વરમાં જરાપણ ભેદ રહેતો નથી. એમ કરીને ઘણાએ પરમેશ્વર યર્ષ ગયાછે. જો:—

(ગિતિ આર્યા.)

• ક્રુપમશ્ચા જિતસંભવનાથાવભિનંદનશ્ચ સુમતિશ્ચ,

પદ્મ પ્રમુસ્સુપાર્શ્વશ્ચંદ્રપ્રમુ સુવિધિં શિતલ શ્રેયાંશા:

વાસવપૂજ્યે વિમલાનંતૌ ધર્મશ્ચ શાંતિ કુંથૂચ,
અરમાલ્લિ મુનિ સુવ્રતનભિનેમાઃપાર્શ્વોમહાવીરઃ¹.

એ પ્રમાણે અગણિત તેની પ્રેરણાથી પરમેશ્વર થઈ ગયા છે, થાય છે. અને યશઃ² મૂર્ખ વિમુખ લોકોને જ્ઞાન નથી; તેનો જ્ઞાતના સરખો વ્યવહાર દેખી બ્રાંતિમાં પડે છે. જે આત્મા અને પરમેશ્વરમાં ભેદ હોય તો એમ કેમ બને? હે, હેમચંદ્રસુરી તું ગાતા છે, વિદ્વાન છે—તું મારે ચરણ મસ્તક મુકી પોતાનો જન્મ સફળ કરીલે. (હેમચંદ્ર પગે લાગે છે) વિદ્યા બુદ્ધિની ભ્રમણા હોડ, અને અંતરમાં જે નિશાદિન તેની પ્રેરણા થયા કરે છે, તે તું લક્ષ દઈને સાંભળ—એટલે તને પણ મારી પેઠે પરમેશ્વર રૂપ થતાં વાર નથી. હું મ્હાં રૂપ સમજું છું, તેથી જુદા સંકલ્પવિકલ્પથી વિરક્ત થઈને સદા આનંદમાં રહું છું. મારામાં એક અંશ પરમેશ્વરપણું બાકી છે, તે આ કાર્ય ધાર્યું છે તે થશે કે આવશે. અને પછી અષ્ટસિદ્ધિ સેવા કરવા સ્વભાવિક-પણે દોડતી આવીને મારી આગળ નકામી ઉભી રહેશે.

હેમં—(સાષ્ટાંગ ડંડવત્ પ્રણામ કરી) હે મહારાજ, હે ગુરુદેવ, હે પરમેશ્વર, આપ અલૌકિક મૂર્તિ છો—મારા ઉપર કશું દૃષ્ટિયે જુઓ.

જ્ઞાનં—મારી કશું પરિપૂર્ણ છે. જા, આ ગુર્જરાષ્ટ્રમાં જૈન માર્ગ પુષ્કળ પ્રવર્તે, અને તું તેનો આચાર્ય થઈ ધણા સારાં સારાં કામો કરી પોતે પરમેશ્વર રૂપ થઈ જઈશ, એ મારી આશિષ છે. એમ થએલું હું નજરે દેખું છું—મારે ત્યાં લગી રહેવું નથી.

પ્રવેશ ૩ જે.

(સ્થળ—એજ.)

હેમં—એમના વાદમાં મારાથી કંઈ પૂર્વ પક્ષ થઈ શક્તો નથી મ્હારે મ્હોંડે બંધાઈ જાઉં છું તોએ મ્હાં મન કેમ માનતું નથી. એમની

૧ એ ચોવીશ તીર્થંકરનાં નામ છે. ત્રપભદ્રેવ, અજિતનાથ, સંભવનાથ, અભિનંદન—સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભુ, સુપાર્શ્વ, ચંદ્રપ્રભુ, સુવિધિનાથ, શિતલનાથ, શ્રેયાંશજી, વાસવપૂજ્ય, વિમળનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાંતિનાથ, કુંથુનાથ, અરનાથ, મલ્લિનાથ મુનિસુવ્રત, નમિનાથ, નેમનાથ, પાર્શ્વનાથ, અને મહાવીરસ્વામી. ૨ જૈનધર્મનો એવો વિચાર છે.

વિક્રતા અને તર્કશક્તિ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે એ કહેતા હશે તે અર્જુન હશે. આવા સમયે આચાર્યનાં વચન ખોટાં નહિ હોય. પણ અષ્ટદિક્ષામાંની મુખ્ય અહિંસા તો ખોટી પડે છે. મ્હારું મન બ્રમણમાં પડ્યું છે. કાંઈ સમજતું નથી.

(જ્ઞાનવિજય આવે છે.)

જ્ઞાન૦—કેમ શા વિચારમાં પડ્યો છે ?

હેમ૦—મહારાજની જેમ આશા હોય તેમ અનુસરવાની સામગ્રી તૈયાર કરવાનો વિચાર કરું છું.

જ્ઞાન૦—ઠીક. હું જાણતોજ હતો કે તારા સંકલ્પ વિકલ્પ સમશે.

હેમ૦—મહારાજ, સેના વિશેની આપે શી વ્યવસ્થા કાઢી છે ?

જ્ઞાન૦—હા, તે કહું છું સાંભળ, ડુંગરથી સેનાપતિનો પુત્ર લાલરાજ. મારો શિષ્ય છે, તે તો તું જાણે છે. મ્હું એને પાંચ વર્ષનો હતો ત્યાંથી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની માયાકુટ કરવી કમુલ્લ કરી હતી, તે આવા સમયને માટેજ. તે છોકરાની મારા ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે, અને આપણા ધર્મમાં આવ્યો છે એમ તો મારાથી કહેવાતું નથી, પણ તેમ તેને વેદ ધર્મ ઉપર ક્ષેષ માત્ર આસ્થા નથી. વળી એ છોકરો એના આપને ઘણોજ લાડકોડો છે તેથી એ કહે છે તેમ તે ડગલું ભરે છે. સારાંશ એ કે લાલરાજને સેના આપણને હસ્તગત કરવાનું પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક વચન આપ્યું છે, અને તેમ કરવાનું એના આપના અતિ હેતુને લીધે એનામાં સામથ્ય છે,

હેમ૦—મહારાજ, પ્રતિજ્ઞા કરતાં એનો સ્વાર્થ એમાં લાગેલો હોય તો એ ચિત્ત દર્ઢ સહાય થશે એનો વધારે વિશ્વાસ પડે.

જ્ઞાન૦—ખરી વાત. પહેલાંથી એ વિચાર મ્હું કરી મુક્યો છે. લાલરાજની સાવકી મા છે, તેના આગળ સેનાપતિનું કંઈ ચાલતું નથી; અને એક વખત એ લોભી સ્ત્રીએ એને સમજાવી સિદ્ધરાજ પાસે મોકલી એવી વિનંતી કરાવી, કે મારી પછી સેનાનો અધિકાર મારા નાના છોકરાને આપવો. એનો ઘણો આચલ જોઈ સિદ્ધરાજે કમુલ્લ કીધું. હમણાં ડુંગરથી ઘણો પસ્તાય છે, પણ સ્ત્રીને ધાકે ફેરવાવી શકતો નથી, માટે નાચાર થયાથી પુત્ર ઉપર પહેલાં કરતાં પણ વધારે પ્રેમ રાખે છે, અને એ શિવાય બીજી સઘળી આત્મતા એ કહે છે તેમજ તે કરે છે.

હેમં—પણ મહારાજ. સેનાપતિનું કહ્યું બધા સુભટા માનશે, એનો પ્રથમ વિચાર કરવાનો છે.

જ્ઞાનં—તેતો કરી મુશ્કે છે. એના હાથ નીચેના જીના અધિકારીઓને ખસેડીને બીજા આપણા ધર્મવાળાને વરસ દહાડો થયાં ધીમે ધીમે રાખવા માંડયાં છે.

હેમં—તમારા કામમાં અપૂર્ણતા હોયજ નહિ.

જ્ઞાનં—હવે તારે આટલું કામ કરવું. પેલા મંત્રિયોને જેમ તહે સુબોધ કીધો, તેમ આ અધિકારિયોને સમજાવીને સમય આવે ત્યાં સુધી બગૃત રાખવા, કેમ વિચારમાં પડ્યો ? શું પેલા તીવ્ર ખુદિવાળા શસ્ત્રધારીથી તું બીહે છે ?

હેમં—ભયતો, મહારાજ હું આપ વિના કોઈતો રાખતો નથી. પણ એમ વિચાર કરતો હતો કે વિદ્યાશ્રયના પુસ્તકની સમાપ્તિ થવા આવી છે તેનું શું કરવું ?

જ્ઞાનં—અહા! એમ છે કે ? સારે તો તું એ પુસ્તક પરિપૂર્ણ કરે, ત્યાં સુધી આપણો મનમુખો બંધ રાખિયે તો ઠીક.

હેમં—હા, હા મહારાજ. હું એજ વિનંતિ કરવાનો હતો, હું કરવા બેસીશ તો બે દિવસમાં પૂરો ફરીશ-કંઈ વિશેષ બાકી નથી. તો-તે સિદ્ધરાજ સરખો દેશો! દેશમાં પરાક્રમ કરી વિખ્યાત થએલો રાજા વિધિ પૂર્વક આદરથી તેને પ્રભાણુ કરે, તો પછી—મહારાજ—આપણા ધર્મની વિદ્વતા કેટલી વખણાય ?

જ્ઞાનં—આહા! આહા! મનુષ્ય માયામાં કેવો લુબ્ધ છે! નિરૂદ્ધોગીએ કોટયાનુબંધ કાગળો ચીતરી મુક્યા છે, તેમાં સો બસેનો વધારો કરવાના મહાપરાક્રમને અર્થે હેમચંદ્ર સરખો તત્વદર્શી બ્રહ્માંડ સ્તુત્ય કામમાં વિશંબ કરવા ઇછેછે! શાઆસ! શાઆસ! હેમચંદ્ર સુરી! આસ્તિક વેશે આવડો મોટો વાદ ઉઠાવ્યો હતો તેનું પ્રયોજન જણાયું.

હેમં—(હાથ જોડી) ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો, મહારાજ. મહે જાણી ન્હોતે એવા હેતુથી વાદ કીધો નથી, તેનો તો પરમેશ્વર સાક્ષી છે, પણ તમે કહોછો સારે એવી શંકા ઉપજે છે ખરી કે પૂર્વ કર્મથી આચ્છાદન પામેલી પામર આત્માને ખબર ન પાડતાં એમ કદાપિ થયું પણ હોય.

માટે ક્ષમા કરો મને; મુનિવ્રતથી વધારે કંઈ ન પળાય એવો નિયમ ગ્રહણ કરું છું:—ત્રણ માસ લગી મારે લેખણ હાથમાં ન પકડવી અને પુસ્તકો ન વાંચવાં.

રાન૦—કોઈ સમય ઉપર હું પણ વિદ્યામાં અને વિદ્યાના માનમાં મગ્ન હતો.

હેમ૦—મહારાજ, મને આસા આપો તે હું કરું—વિવ્રત કરવાનો નથી.

રાન૦—હું કહીજ ચુક્યો છું. કાર્ય સિદ્ધિમાં માત્ર લાલરાજ તરફથી જે વિદ્ય આપ્યું છે તે શિવાય આપણી—

હેમ૦—અરે શું? મહારાજ, તે ના પાડે છે?

રાન૦—નાતો નથી પાડતો, પણ તેનું ચિત્ત વ્યગ્ર છે. ગંભીર રાજની બહેન વીરમતિ કુંવરી ઉપર તેનો જીવ એટલો લાગ્યો છે, કે જેને કેવળ કામાંધ કહે છે તેવો તે થઈ ગયો છે; અને આપણે શું કરવું તે મારાથી કળાતું નથી. એતો નિશ્ચય કે એ કન્યા એને નહિ મળે, તો એ કાંઈ ઉત્પાત કરી મુકશે, અને આપણા અથવા ખીજ દરકોઈ દરબારી કામમાં પડનાર નથી.

હેમ૦—એને વૈરાગ્યનું ઔષધ આપવું જોઈએ.

રાન૦—બહુ આપ્યા, પણ કોઈ અંગે લાગતું નથી. કોઈ કોઈ સમયે એવો ગાંઠો અને વિકાળ થઈ જાય છે, કે તે જોયો હોય તો તું જાણે.

હેમ૦—તમારા જેવા મહા તપસ્વી ગુરૂની આગળ નિર્લજ્જ થઇને એવી વાત કરે છે?

રાન૦—મારેજ એની પાસે એ વાત કરાવવી પડી, અને શું પુછે છે? એ સંસારી કામમાં શિખામણ આપવી પડી.

હેમ૦—એ કન્યા એને મળે તો સાઈ. ઓ! પેલો આવે છે.

રાન૦—આપણાથી અને તેટલી મદદ કરવી જોઈએ.

(થોડો દોડાવતો લાલરાજ આવે છે.)

લાલ૦—(બેને પગે લાગીને) ક્યારના મહારાજ હિંચા પધાર્યા છો?

રાન૦—ધડીએક થઈ. તું આણી તરફ ક્યાં નીકળ્યો છે?

લાલ૦—પતંગિયો ઉડાડે ક્યાં કરે છે તે શિદ પૂછવું? એમ જાણુંજ કે તેના આત્મામાં અજવાળું કરનાર જે દીપક તે પાસેજ હશે: ગામ બહાર એ ત્રણ ગાંઠો ઉપર અગ્નિકાંચનું દેવાગૃહ છે, ત્યાં પૂજા કરવા આવી

છે તેથી હું એટલી વાર કાળક્ષેપ કરવા નીકળી આવ્યો. આજે મને જીતર આપનાર છે.

હેમં—ત્યારે તો આનંદનો સમય છે. આટલા આકળા કાંદેખાઓ?

લાલં—સંગ્રામનો સમય પાસે આવે પરાક્રમી રાજા પણ શું વ્યાકુળ થતો નથી? વ્યાપારી ઘણા લાભે માલ વેચી નાણા લેવાની વખતે વ્યાકુળ થતો નથી? તો જ સમયના ઉપર મારા જન્મનું સુખ દુખ આધાર રાખે છે તે પાસે આવતો જોઇ હું આતુર અને અધિર થાઉં એમાં શું આશ્ચર્ય?

હેમં—સરદાર, તમે આવા ગુરના ચતુર વિદ્યાર્થી થઈ એક સ્ત્રીને અર્થે ગાભરા પડો, ત્યારે આટલી બધી વિદ્યા ભણેલી શા કામની?

લાલં—એક સ્ત્રીને અર્થે! ખરૂં કહું! આટલા વર્ષ સુધી ઘણીક સ્ત્રીઓ જોઇ, પણ હું મોહિત થયો નથી, અને સંગસુખ સ્વપ્નમાં પણ ઇચ્છું નથી—તે ઉપરથીજ સમજવું કે આ સ્ત્રી કાંઈ જેવી તેવી નહિ હોય. રૂપ એનું કેવું સુંદર! વાણી કેવી મીઠી! અને ગુણ આતુર્ય કેવાં મનોહર! પૃથ્વીની પીઠમાં શોધી વળશો પણ એવી સ્ત્રી મળનાર નથી એ હું તમને આગળથી કહું છું.

હેમં—એમ જો નહિ તમને લાગે, તો પછી મોહિત કેમ કહેવાયો? વિદ્વાનછે, કાર્યકારણનો વિચાર કરીને કંઈ શાંતિ ગ્રહણ કરો.

લાલં—કારણ! એના કારણે ચૈદ વિદ્યાઓ પરછે.

(સૂઘરાછંદ)

પૂછું હું પ્રશ્ન પ્રેમે પુનિ તુજ પદ હે! પંડિતા શાસ્ત્રી શાણા;
ધારા સારા તું તારા ચલન ચળનના, ને બધાં કાર્ય શાંતાં.
યાએછે તે તું જાણે સકળ અકલથી, જેમ ગાંધી વસાણાં;
હાંકોટી કોટિ^૧ કોટિ^૨ ગળી સુકસુકની, ખોટિરે! સર્વ સાણા!
હે હે હે પંડિતા હે ઝટ જટ નિદ તું, છોડ કે આ ધડી રે;
કહે કહે કહેની ક્યારે નિયમ થકિ ફરે, આપ્રિયા આંખડી રે!
કે તેથી મન મધ્યે રદય કમળની, તો ધ્રુમે પાંખડીરે;
ચિંતા હર્ષાદિ કાંટા ધમર ફરિ ખુએ, ભંગને હરધડીરે.
હાલ્યો વાયુ તું આવી કુમળ નયનથી, કે ત્રે જોર પ્હોતું!
હાલે એવી હળૂવે સખિ શક ન ધરે, છંડને ખ્હાનું ખોટું.

૧ ખોટા આગ્રહ, માયાફાડ. ૨ કરોડ.

કેવો કબ્જો વળી તો મન સરવરને, જાણિને તો રખો તું;
 ચોખ્ખાનૂ નમ્રને તો પણ દશ દિશ હાં, તંનનો કોટ જોતું.
 લાંબી વાટે ફરે તો ન અવર કમજો કાં નડે છેક કાંઈ?
 તેનો ખાસો ખુશારો તુંધિ નથિજ થતો, ખડાંતુ હું માનું નહિ.
 રેરેરે પડિતા એ સરવ સખખ તો, ઠીક છે કાંઈ ભાઈ;
 છે ચંમતકાર ખીજો અદ્ભુત અતિશે, ના પડે સૂજ જાંઘી.
 એવી ચૈતન્ય યાંત્રીક ગણિત કિ* ભણી, વેગદે કે કળે જે;
 માહે તે પાંખડીરે (કદિ સુખ કદિરે, દુઃખની) આ કલે જે.
 સ્વચ્છંદે તે હલાવે, જડનિયમ નથી, એહ વિધા કળે જે;
 પોયાં યોયાંજ ગોયાં સહુ સમજણનું, તાન તો ટાળિ દેજે.
 જ્ઞોં તું દેતો નથીરે ઉતર ચતુરતો, કહે મળું મંત્ર શાસ્ત્રી;
 જેના યોગે પ્રયોગે સુર, વિર, પિર કે જન કો જાગિ રાત્રી.
 સાંધ્યો બાંધ્યો, શું લાધ્યો વર? નહિં નહિ હું, મંત્ર મૂળે ન માનું;
 સારેતો જાગ તાં કમળ નવલથી, તો શું પડયું છેવ પાનું.
 તું શું જાણે બિચારો? પુછ પુછ તું જઈ, વંનમાળી મળે જો;
 વિદ્યાપાખાંડિ ખાંડિ સરવ ગરવ રે, એનિ તાલીમ લેજો.
 હે બહાલા વંનમાળી અરજિ મરજિથી, સાંભળો નામ* દહેજો;
 તે હાલે હર્ષ કાંટે, નિકર ઠીક રમા માં ના નામ લેજો.
 હેમ—કાળાં વિકાળ પાણી, દવ દશ દિશ કે, સિંહ ક્ષુધાર્તિ ઘેલા;
 કે જુદમી રાય હાથે પડયું ઠીક કંઈ, ઉગરે કો સુવેળા.
 નારી ચારી નઠારી બહુજ સહુ જહાં, દુઃખ દાટી મચેલાં;
 છોડે તોએ છુટાએ કયમ કરિ નરથી? ચર્ણું ચ્હોટી ગએલા.
 એવું કાને સુણ્યુંતું, પ્રથમ લય ખરે, દીડું દ્રજેજ આજ;
 સ્ત્રીપ્રીતી જન્ય સ્ત્રીતી વિતિ દિટિ ન કદી, તો જુઓ લાલરાજ.
 સ્થાપે ને તે ઉઘાંપે, લહરિવત લવે, રે સનેપાત જાણે;
 બંધાયો મોહ પાશે પરવશ થઇને, કલેશના કોષ માણે.
 દેખી આ બાપડાને મન ખિન ધણું હું, થાઉં છું દાઝિ છેક;
 પહેલાં એ શાંત ડાહ્યો ચતુર નર હતો, રે હતો શો વિવેક!

આજે એમાન થે તે દુખકર પ્રિતથી, દુઃખ વેઠેછ ભારી;
શું કહેવું એ ન માને, હરિજી સરજી કાં દુઃખ દેનારિ નારી.
(જગદેવ અને દયાળ ભાટ પાછા આવે છે.)

લાલ૦ — (માહિનિજંદ.)

બહુ થયું નવ નિંદો, દુઃખછે તો ખમીશું;
પ્રિતઝરૂનયણાંની જોગિ, જાણે અમી શું?
વિરહ દુખડું ભુંડું—પ્રેમ અજ્ઞાન તેથી;
તલિત જગત લાંગે માત્ર રામા વસેથી.

રાન૦—પ્રેમ અજ્ઞાનનાં અતિ માહાં દુખમાંથી તું ઉગર્યો છે, વિર-
હ દુખનો લહાવો તો હજી ખરેખરો લીધો નથી—

લાલ૦—હા, વિરહ દુખ પણ લહાવોજ છે. વિયોગથી જે અંતઃકર-
ણમાં વ્યથા ઉપજે છે, અને આંખમાંથી આંસુનું ઝરણુ વહે છે, તેમાં પણ
કંઈ એવા જુદા પ્રકારની મીઠાસ રહેલી છે કે વિના પ્રેમનું ખડખડ હસવું
મહેલી તે દુખ છે તથાપિ મથે ચઢાવીશ.

રાન૦—ના કોણ કહે છે? હું એમ કહેતો હતો કે આ લહાવો
લેવાનો પ્રસંગ આવે, સારે હમણાં કહેછે તેનું સ્મરણ રાખી રહેજે. પ્રેમી
કમળાક્ષનું અમૃત તેં કેટલું પીધું? એ નિરંતર મળશે કે નહિ તેની તને
શી આશા છે?

લાલ૦—મળશેજ. તે વરવાની ના કહેનાર નથી એનો પુરો ભરોસો!
છે. ઘણી ખરી તો હા પાડી ચુકીછે, હાવ ભાવે લખેલી પ્રેમપત્રીને વાણીવડે
મુદ્રાંકિત કરવાનું માત્ર આજે બાકીછે. મારા આટલા બધા પ્રેમની તે અ-
વગણના કરે એવી કઠોર નથી. ના, ના. એનું રક્ષક કેવું કોમળ છે?

રાન૦—વાર, પણ હું એક પૂછું—તેં તારી જાત એને કહી?

લાલ૦—ના: તેતો પૂછ્યુંએ નથી, અને મને કહેવાનું સાંભળ્યું નથી

રાન૦—સારે પૂછે તો બરાબર કહેતો નહિ એ મારી સુચના છે.

લાલ૦—ગુરૂ થઈને અસલ ભાષણ કરવાનું શિખવોછો?

હેમ૦—અરે! એવું અમર્યાદાનું વચન માં બોલો. એવા સંત થઈને
તમને આવી સુચના આપે છે તે હિપરથીજ જાણવું કે તમારા સુખને માટે
એમનો નિર્દોષ જીવ કેટલો બળે છે.

રાન૦—ભલ્યો ભાઈ, તું સત્યવાદી છે, જેમ સાંઝે લાગે તેમ વર્તજો.

લાલ૦—હું સત્યવાદી તો નહીં. તમારા ચરણ પ્રતાપે પાપ પુન્યનો ભેદ હું અત્યાર લગી સમજતો નહોતો, પણ હમણા હમણા મારા મનપર કંઈ નવી તરેહનો પ્રકાશ પડવા માંડ્યો છે.

હેમ૦—થોડા સારૂ આજ કાં ધૂળ કરોછો? એ પતરાજી રજપૂતો ગો-લક જાતિ જાણશે તો કદી કન્યા આપનાર નથી.

લાલ૦—ગાંડા છો, એ છાતું પણ રહે ખરું?

હેમ૦—શા માટે નહિ? પરણ્યા પછી ફરતા આવો. હમણાં એકને ધરતો વહીવંચો કરીને લઈ ગયા, એટલે તેના અને તારા કલ્યા પ્રમાણે સર્વ માનશે.

લાલ૦—ધ્યારી આગળ છળભેદ કેમ કરાય?

રાન૦—ભાગ્યિક કામ માયાથીજ થાય.

હેમ૦—સ્ત્રી સાથે તો સ્નેહમાં તેજ હોય.

લાલ— (માલીનીકંદ)

અરર પ્રિતડિ બાંધી, પ્રાણુ જ્યાં એક કીધા;

તન મન ધન જ્યાં એકકને અર્પિ દીધાં.

છળ ક્યમ કરિ થાએ? જૂઠ કોનેજ કહેવું?

શું નિજ જીવ છળથી છેતરી સૂખ લેવું?*

મધુર મુખ પ્રિયાનું, પેખતાં મગ્ન પ્રીતે;

જીભડિ વચન જૂઠાં બોલશે શીજ રીતે?

કદિ છળથિ મળી તો પ્રીતિ તે આપણી શું?

નહિજ! નહિજ! તે કલ્પિત, બીજા ધણીસું*

રસિક પ્રિતડિ સાચી, હોય જ્યાં પાત્ર સંગ;

કપટ ઝપટ નાસી જાય ચૈ મનભંગ.

સદગુણ સવળાં ત્યાં, નિલ હર્ષે ભરાએ;

* પ્રીતમાં બંને એકરૂપ થઈ જાય છે સારે પછી છળ કોની સાથે કરવાનો રહ્યો? પોતાનાજ જીવને છળથી છેતરીએ, તો શું સુખ મળે ખરું?

*આપણાંમાં જે ગુણ નહિ હોય, તે ગુણનો વેપ ધારણ કરીને આપણે કોઈની પ્રીતિ મેળવિએ તો તે આપણી સાથે પ્રીતિ છે એમ નહિ જાણવું પણ એવા ગણ ખરેખરા જેનામાં છે એવા કોઈકલ્પિત ધણી સાથે છે.

સ્વરગ સરખિ સુખી સંતુ આ પૃથિવ થાએ.

રાન૦—સુખડું સુખડું કહેતાં, તો વહોતું અગાડી;
અધિર અનંગ આગે સંતતા શી અનાડી ?
નથિ સુખી નથિ ધર્મી કો વિના તત્વ માની;
નિજ રૂપ નિરખે જે, જે કૃપા પ્રેરણાની.

દયા૦—મહાર્ કોઈ આત્મજ્ઞાન વિશે એક કવિત સાંભળશો ?

લાલ૦—હજી એનું શું બાકી છે ?

હેમ૦— (મોં મચડીને)

દયા૦— કવિત !

કાણુરે આતમ માની ? તો જે નિજ રૂપ જાણી;
દેહને અહમ્ હાણી, તત્પદમાં ગણે.
મુકિત રાજ દામ કાજ, કે વિનાશે જોગીરાજ;
દમે દેહ તેને કેમ, કહોની નામ એ મળે ?
એથી તો સુભટ*ઝટ સલ્યને પરાયા માટ;
બાહે છે મરણુ સાથ, તેને ખરે એ ઘટે.
અધિક અધિક ઘટે, અધિક કવિ શું કથે ?
ત્રિયુ તદલીન થઇ, પિયુ પિયુ જે રટે.

લાલ૦—રંગછે ! રંગછે ! શાબાસ ! બરાબરછે.

જગ૦—શાબાસ !!

રાન૦—રાખો, આ બુમાટો ક્યાં થાય છે ?

હેમ૦—બહારવટીઆએ કોઈ ગાડાં ઘેર્યા હશે.

(માણસો દોડતા દોડતા આવે છે.)

૧ લો માણસ—મહારાજ, કાળિયો વાઘ આવેછે.

હેમ૦—ગાંડો છે ? વાઘ કાળો કઈ મૃદીમાંથી આવ્યો ?

૨ જો માણસ—હસવાનું કામ નથી.

૩ જો માણસ—મહારાજ, દરબારમાં ખેસીને અશ્વોક ભણી બતાવવાનું આ ન હોય.

૨ જો માણસ—એ વાઘ કાળો નથી, પણ બધાનો કાળની પેટે જીવ લીધા વગર રહેતો નથી માટે કાળિયો કહેવાય છે.

૩ જો માણસ—મહારાજ, લાખો વરસની વૃત્તોના તડાકા મારેછે,

ને આ અમારા સરખા જણે છે તે વાધનું નામ તો સાંભળ્યું હોય એમ જણાતું નથી.

(જામોતી અને સુભગા આવે છે.)

જામો—(આસભરી) હે મહારાજ, અળખાનું રક્ષણ કરો. (પાછું જોતી જાય છે) ઓ! કાળિયો આવ્યો! તમે મોટા વીરપુરુષ છો—અમને બચાવી લો.

સુભગ—અરે! હિંચા લાલ ક્યાંથી!

જગ—વાધ ક્યાં છે? તે બોલ. ધુળું છે શાને!

જામો—હાય હાય! મહારાજ, અમે તો મરતાં હતાં. વાધ આ બાજુ તરફ વળ્યો.

લાલ—હૈં! અરે! એ તો અંખીકાના દહેરા તરફ જવાનો રસ્તો—ત્યાં તો વીરમતી પૂજા કરવા—

જગ—લાલ ઘોડી દયાળભાટ!—હું પછાડી જઈ છું.

લાલ—(ઘોડા ઉપર ચઢતાં ચઢતાં) ઉભો રહે! ઉભો રહે! ચંડાળ કુતરા!

સુભગ—અરે! તમે ના જાઓ—કાળ જતાવાનો નથી.

(તરછોડીને લાલરાજ જાય છે.)

જામો—કેમ એ તને ઓળખે છે? બહુ સાફ એમ હોય તો.

સુભગ—હાય! હાય! મારો પ્રાણ જીવન ચાલ્યો જો અરેરે! કોઈ પકડો! ઓ! એ તો ચાલ્યો.

(પછવાડી દોડતાં મૂર્છા ખાઈને હેઠે પડે છે.)

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—અંખાજીનું દેહેરું.)

વીર—હે, સખી શું કરવું એ બંને સુઝતું નથી? લાલરાજ તો આજે હિંચા આવીને ઉભો રહેશે, અને હું શો ઉત્તર આપીશ?

સુભગ—એમ આખો દહાડો શો ઉત્તર આપીશ એમ કલ્પા કરતાં

એક નિશ્ચય કરવો એ ઠીક. પછી નિકર સામસામી નજર મળશે એટલે તું ગભરાઈ જઈશ કે, એને ગમે તેમ કહી બેસીશ.

વીર૦—એજ કારણ માટે, હે ચતુર સખી, હું તારો અભિપ્રાય પૂછું.

સુલ૦—પ્રેમની વાતમાં ખીજનો અભિપ્રાય કાંઈ કામનો નથી.

સુભાષ૦—પણ મારા જણ્યા પ્રમાણે તો તમે વચન આપી ચુક્યા છો કે હું તમને વરીશ.

વીર૦—તે દહાડે બહારવટિયા ઘેરી વળી આપણને પકડી લઈ જતા હતા, એટલામાં લાલરાજ એનાં માણસો સાથે આવીને આપણું રક્ષણ કરીશું, તે દહાડાંથી એ સમય શોધી મારી સાથે વાતચીત કરવા આવેછે; ને ખરૂં પૂછે, તો આ ચાર પાંચ દીવસ પહેલાં તો મારો પણ એના ઉપર પ્રેમ હતો.

સુભ૦—પણ હમણાં એક ખીજ રડવડતા પરદેશીને દેખી ચિત ચર્ચું છે.

વીર૦—રડવડતા ! એ શું બોલે છે ! તે કોઈ મોટો રાજવંશી છે. એની આંખમાંજ વીરપુરૂષના ચિન્હ જળકી રહ્યાં છે. અને વળી એજ આંખમાં કોમળતા કેટલી વસી છે !

સુભાષ૦—સારાંશ માત્ર કહેતી, કે તું તેના મોહપાશમાં પડીછે.

વીર૦—છેક એમ નથી; પણ હું કમ્બલ કરું છું કે લાલરાજ કરતાં જગદેવ ઉપર હાલ મોહાઈ મન વધારે લગ્યું છે.

સુભાષ૦—નામ સુદ્ધં જાણતી દેખુને.

વીર૦—નામ તુંજ શોધી લાવીતી કે ખીજ ? હે અતિભાષણી તું હાસ્યની વાત છોડી દઈ પાંસરો જવાબ દે—મારા મનમાં હાલ અતિશય ચિંતા છે.

સુભાષ૦—ત્યારે તો માત્ર વચનની તકરાર રહી.

વીર૦—વચન છેક સ્પષ્ટ મ્હોઢે આપ્યું નથી. પણ મારા મનમાં હું એમ ધારું છું કે વચને બંધાઈ ચુકીશું.

સુભ૦—વચનની વાત કોરે મૂકી ત્હારા અંતરમાં સાચો પ્રેમ કોના ઉપર છે, અને તે આખર લગી ટકશે કે નહિં એનો પ્રથમ નિશ્ચય કર; નહિંતો જન્મ પર્યંત પસ્તાવાનું થશે, અને તે પસ્તાવાથી પેદા થતી વેલી-ઓમાં તું એકવાર ગુંથાઈ ગઈ, તો જન્મમાંતરે પણ ઢૂટી થવાની નથી.

વીર૦—અગૃહણી સ્ત્રી પ્રસૂતના ચિન્હ ઓળખતી નથી, તેમ હું પૂરું પ્રેમમાં સમજતી નથી. મને જેમ જણાય છે તેમ હું માનું છું.

સુભાષ૦—વચન આપ્યા પછી પ્રેમનું નહિ પૂછું.

સુલ૦—લગ્ન થયા નથી ત્યાં લગી કાંઈ ચિંતા નહિ.

સુભાષ૦—કાંઈ નહિ, માત્ર વચન બેવચની થયું.

સુલ૦—આવી ભારે વાતમાં વચન તોડવાનો આધ નથી.

સુભાષ૦—હે પંડિત સખી, એ કયા શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત કહાણો ?

સુલ૦—નીતિશાસ્ત્રનો. જો એકાદ કામથી મોટું પાપ થતું હોય, તો તે ન કરવું; પછી તે ન કરવામાં કિંચિત્ આધ હોય તોપણ તેની ચિંતા નહિ.

સુભાષ૦—વેદ વચન પ્રમાણે માન્ય કંઈછું. પણ ત્યારે કોઇની પાસેથી નાણાં લઈ પાછાં ભરવાનું વચન આપ્યા પછી આપવાની શક્તિ ન રહે, અને આપે તો ઘરનાં છોકરાં ભૂખે મરે એવું હોય તો કાં વચન તોડવું ?

સુલ૦—એમ નહિ. એ વાત ન્યાયની છે, અને આતો પોતાની રાજી ખુશીની છે.

સુભાષ૦—વાર એમ. કોઈ રાજ્યએ વિદ્યાપાત્ર જોઈ કોઈ બ્રાહ્મણને આસ આપ્યો, અને તે આશાએ તેણે જઈને ઘેર ઇષ્ટપૂજા ભક્તિભાવે કરી મ્હોટા ઉત્સવમાં ધરતી પુંજી ખરચી નાખી, અને નાનું ઝુપડું જમાત્રને દાનમાં આપી દીધું. હવે બીજે દિવસે રાજ્યને માલમ પડ્યું કે એ આસ આપ્યાથી પેદાશ કરતાં ખરચ વધી જાય છે. ત્યારે શું તેણે આસ છિનવી લઈ પેલા બ્રાહ્મણને દુખી કરવો ?

સુલ૦—ત્યારે શું કોઈ પુરૂષે ચોરના સાથી થવાનું, કોઈ સાધવી સ્ત્રીએ કામાવેશમાં પરપુરૂષને મળવાનું, કોઈ રાજ્યએ મદિરાની ધુનમાં ચાંડાળને પ્રધાનવદ્ આપવાનું મુખે વચન આપ્યું હોય—રે એવાં હજારો અધમ કામ કરવાને ભૂલથી કોઈ બંધાય, તો શું પોતાની ભૂલ માલમ પડે, ત્યારે તે વચન પાળવાં જોઈયે ?

સુભાષ૦—વચન આપતાં પહેલાં એ બધો વિચાર કરવો જોઈતો હતો. પણ તે ન કરતાં વચન આપ્યું, ત્યારનોજ માનસિક વાચિક દોષ તો ચોંટી ચુક્યોજ છે. હવે તો અસત્યનો વળી તેમાં વધારો થાય, જો તું કહેછે તેમ-

સુલ૦—એહન, તું કહેછે તે ખરું, પણ એ કેવળ અશક્યતાનો આગ્રહ છે. માણસ બિચારું ડગલે ડગલે ભૂલેછે, અને નિર્બળ બુદ્ધિ પડરિપુની ચપેટીમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી માટે માણસે એવો પરિપક્વ વિચાર કરવો, કે પછી ફેરવવો ન પડે એવો દહાડો કદી આ યુગમાં તો આવનાર નથી.

જૂલ તો થવાનીજ—જલ્લા સરખાએ, જૂલે છે, પણ ધારો કે તે ન જૂલે, તો તેને એવો આગ્રહ યોગ્ય છે. માણસના વિચાર તો પ્રતિદિન બદલાય છે, અને તેમ નહિ હોય, તો અનુભવ તે શું અને તે શા કામનો? અરે, માણસના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ એ ફેરફારથીજ થાય છે.

સુભાષ—ત્યારે રોજ રોજ જેમ વિચાર ફેરે તેમ ધર્મની સઘળી આડ ઓળંગીને સૈચ્છિકપણે વર્તવું કાં?

સુલ—ના, નવો પુન્ય માર્ગ સુઝે, તો તેમ ચાલવું. અને ખરું પૂછે, તો સારા કિંવા નકારા વિચાર જેવા બદલાઈને થાય છે. તેનેજ અનુસરીને પ્રાણી માત્ર સર્વદા ચાલે છે. આ વચન વિશે તું વાદ કરે છે, તે વિચારવું પરિણામ હશે તોજ વીરમતિ તે પાળશે, એ તારે નિશ્ચય સમજવું. એમ ન જાણતી કે પૂર્વ વિચારના બળે એમ એ વર્તશે.

સુભાષ—આ લવારામાં હું એક અક્ષર સમજતી નથી, પણ—

વીર—તમે બંને જણીએ તો વાદ વિવાદની મઝામાં પડી છે, અને મારો હવ તો મુઝાઈ જાય છે. મારે ક્યાં ડગલું મુકવું તે સુઝતું નથી—એક દિશાએ અગ્નિ અને બીજી દિશાએ જિંદા દૂતો છે. હું કંઈ વિચાર કરવાની નહિ. વચન પ્રમાણે હા કહીશ.

સુલ—એમ કરીશમા, પરણ્યા પછી જે જગદેવનો પ્રેમ સાંભરશે, તો કાંઈ વિપરીત થશે.

વીર—હું એ સર્વે સમજું છું. પણ પ્રેમનો શો વિશ્વાસ? હાલ જેમ લાલરાજ ઉપરથી અંચળ પદ્મીની પેટે ઉડીને જગદેવ ઉપર બેઠો છે, તેમજ કદાપિ હું પરણી, તોએ જગદેવ ઉપરથી ઉડીને બીજે ઠેકાણે નહિ બેસે એનો શો બરોસો? ત્યારે શું કરવું તે કહે. માત્ર એજ કે વચન અને ધર્મ સંભાળી બેસવું.

સુલ—લાલરાજ ઉપર તારો પ્રેમ હતોજ નહિ. તને સંકટમાંથી ઉગારી તેનો ઉપકાર તને પ્રેમરૂપ દેખાયો.

વીર—પ્રેમ પ્રેમ, હું કહું છું, કે તું સમજ્યા વગર કર્યા ન કર. પ્રેમ અથવા તું કહે છે તેમ વિચાર બદલાયા કરે છે. માટે પતિવ્રત પ્રેમપાત્ર સ્વામી શોધ્યાથીજ પળાતુંજ નથી:—એ સિદ્ધાંત. તેનો મનની ટેક અને હું ભુંકું કેમ કરું એવા આગ્રહવડે પળાય છે. એના બહાનામાં પહેલું હમણા વચન આપ્યું છે, તે પ્રમાણે હું કરીશ એ બસજ. હવે એ સંબંધી,

સુવક્ષા, એક અક્ષર બોલીશમા. સુભાષણી, તને ધન્ય છે, પડતાને હાથ આપવો જોઈએ એતો ઢોળી પાડવાની વાત કરેછે.

સુત્ર૦—કુંવરીજી, તમે કોપાયમાન થયાં છો, અને વધારે થશો એ હું જાણું છું, પણ કહ્યા વગર નથી ચાલતું કે વિચાર કરો :—જીવાળ સુલ-તવી રાખો :—પણ એકદમ કુદી પગ ભાગો નહિ.

વીર૦—અરે પ્રિય સખી, હું કોપાયમાન થઈ નથી; પણ રોગીને મિષ્ટાન્નું ઔષધ ના આપ. મ્હારું મન કેટલું ખિન્ન થાય છે, તે તું શું જાણે? પણ ધર્મની લગામ સૌને માથે છે, માટે ભોંઠ મા, માતાની પૂજા કરું છું તે શુદ્ધિ સુઝાડે તે ખરી. ખાટી વચન બેવચની હું થનાર નથી—સુખ દુખ તો દેહ ધર્મો લાંચી સરજીજ મૂક્યાં છે.

(દહેરાનું ખારણું ઉઘાડી વીરંમતિ પૂજા કરેછે.)

સુત્ર૦—હે સુભાષણી, તું કુંવરીને આવા સમયપર ચાર્યાને બદલે ઉત્તરી ઉંધી શિખામણ આપે છે?

સુભાષ૦—હું જાણું છું કે એનું મન હમણાં જગદેવ ઉપર લાગ્યું છે, પણ એવા બિખારીના પાલવે બંધાઈ, કે રાજ સુખ પામેલી તરણ સ્ત્રી, ની આંખમાંથી પ્રેમની દ્રેફ ઉડી જશે, અને પછી પસ્તાયા વગર રહેશે નહિ.

સુત્ર૦—એક માત્ર વચનને માટે આટલી ટેક રાખે છે. તે શું પરણ્યા પછી પતિનો નિરસ્કાર કરશે ? હું નહાનપણથી વીરંમતિ સાંથે માટી થઈ છું, તેથી એનાં શુણ્ણ હું સંપૂર્ણ રીતે જાણું છું. એ જેવી તેવી નથી—પરણ્યા પછી પતિસંગે ગમે તેવાં દુખ પડશે, પણ ઉત્સાહે સહન કરેએવી છે.

સુભાષ૦—પેલા માણસો કેમ ગાભરા ગાભરા આવે છે? તમને વા-ડીમાં આવવાની કોણે રજા આપી? જાણતા નથી હિંયા અમે સ્ત્રિયોજ છઈએ ?

૧ લો માણસ—અરે ! કાળિયો આવેછે!

૨ જો માણસ—આવતાં હો તો આવો—હું તો જાણું છું.

૩ જો માણસ—રથ જોડી મુક્યો છે, ચલો, કુંવરી ક્યાં છે ?

સુત્ર૦—પૂજા કરી રહે કે, આપણે ચાલ્યાં.

સુભાષ૦—પૂજા ગદ્ય ઘેર, હું હમણાં ઘસડી લાવું છું.

(જાય છે.)

૪ થો માણસ—પૂજા કરતાં આપણી પૂજા થઈ જશે.

૧ ભો માણસ—વાત કરવાની, વેળા નથી.

સુલ૦—વાઘ આવે તો ખરો.

૪ થો માણસ—આવશે ત્યારે પૂછવાને કોણ રહેવાનું છે ?

૫ મો માણસ—હવે તો તીરવાએક, આઘો દેખાય છે. હું જોઈને આવ્યો. ખૂમ જુદી નથી.

સુભાષ૦—એ તો આવતી નથી.

બધા માણસો૦—ત્યારે અમે કંઈ જીવ ખોવા રહેતા નથી. ખીન્ને વાઘ હોય, તો કંઈ ઉપાય પણ થાય. અમે જઈએ છીએ. (બધા નાસી જાય છે.)

સુભાષ૦—હાય, હાય, આપણાં મોત આવ્યાં. શું કરિયે ? આવી મૂર્ખની સેવામાં કાં રહ્યાં ? હજુ હું પરણિયે નથી. (નાસવા માંડે છે.)

સુલ૦—ઉભી રહે. આ પૂરપો સ્ત્રીના જેવા ખીકણ થયા, તો થવાદે, આપણે પુરૂષ થવું ધટારત છે.

(સુભાષણીને પકડી રાખે છે.)

સુભાષ૦—મુકી દે. તું તારે ઉભી રહે, ને મર, ના કોણ તને કહે છે ? તું મારી મુખિયાર નથી.

સુલ૦—મુકીને તો જવાય નહિજ, પણ આપણે બે શું કરવાનાં ! વીરમતિ ખરેખર દુરાચારી છે. આજ બે ઉગરી, તો હું કાલથી સેવા છોડી બાજે ઠેકાણે જઈશ. વાર ચલ, આપણે સમજાવિયે.

સુભાષ૦—ઓ મૂર્ખ, તું કાંઈ સમજ. મરણ માયે બમે છે !

સુલ૦—ઓ વીરમતિ, પૂજા તો તું રોજ કરેછે, આજનો સમય માતાજી ઓળખે છે. માટે ઉઠ !

સુભાષ૦—તેને પોતાનો પ્રાણ નહિ વહાલો હોય તો ચાલ્યું, પણ, હે નિર્દયા અમારા બેનો તો, કાંઈ વિચાર કર.

સુલ૦—બહેની ચાલ, ચાલ—કાંઈ સમજ—કાંઈ કહ્યું માન.

સુભાષ૦—એતો બહેરીને આંધળી થઈને બેઠી છે. વર સારો મળવાનો છે, તેના સુકન તો જણાયા. જા, પરણજે પેલા બીખારીને.

સુલ૦—એમ મા બોલ. હમણાં સમજી જશે.

સુભાષ૦—સમજી ચુકી. મ્હેં કાંઈ મારો પ્રાણ વેચ્યો નથી, કે આવે સમે ન બોલું. હે શાણી સખી, હે રાજકુંવરી, હે બાપ બાઈની વહાલી, ઉઠ ઉઠ ! (પગે લાગેછે) આટલું માન—અરે માન !

સુલ૦—હજી ના કહેછે. અરે કરમ ! ઓ શી જીદ ? આટલું માથું ફેડયું, ત્યારે ડાકું ધુણાવ્યું.

સુભાષ૦—ઓ ! વાડની પેલી દારે દેખાયછે ! અરર ! મુવાં !

સુલ૦—ચાલ, નાચાર છધયે. દહેરાની અગાસી ઉપર ચઢિયે.

સુભાષ૦—હવે ડાકું હલાવેછે. અમે મરીશું, તો તારે માથે બે સ્ત્રી હલા ! સમજી પાપણી ! (અંને ઉપર ચઢેછે.)

સુલ૦—(માથું કુટીને) ઓ ! પેલો આવેછે ! આ વાધ કે રાક્ષસ ? કેવડો મોટો છે !

સુભાષ૦—(રેડેછે) આ રાંડ કયા જન્મની મારી દુશ્મન, કે મને પકડી રાખી. હવે જીવવાની શી આશા ! હે ! અંખીકાજી ! જે આજ મને ઉગારશે, તો હું વધામણું દધશ—સો બ્રાહ્મણ જમાડી થાળ કરીશ.

સુલ૦—સેવકોનો શો વાંક ? સધળા છત્રધારીને પથરધારી એનાશી કંપેછે એમાં નવાઈ નથી, (વાધ ખસેડેછે) ઓ ! ભગવાન ! ઓ મહાદેવ ! ઓ માતાજી ! કોઈ સહાય થાઓ.

સુભાષ૦—એની પછવાડી પેલા કોઈ માણસો આવેછે.

સુલ૦—તેનાંએ કર્મ કુટ્યાં હશે. બહેન, મહેં તને રોકી રાખી, તે અપરાધ ક્ષમા કર.

સુભાષ૦—એતો જગદેવ છે. તીર કહાડેછે. હે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તું તારા સુદર્શન ચક્ર તું બળ એમાં મુકજે, કે અમે ઉગરિયે.

સુલ૦—હા, લાલરાજ પણુ છેટે ઊભોછે. પણ બચથી આગળ આવવાની હિમત ચાલતી નથી. ઓ ! પાછો ખસેછે.

સુભાષ૦—એ હીજડાનું નામ બાળ ! શાબાસ જગદેવ. શાબાસ ! આજે જે અમને ઉગારશે. તો કાલે વીરમતિને સમજાવી તારી સાથે પરણાવીશ.

સુલ૦—ઘેલી, એનાથી શું થવાનું ! ભલા ભલા રજપૂતોએ કાળિયાથી હારી માર્યા ગયાછે તો. હાય, હાયરે, મુવાં જે. (રેડેછે.)

વીર૦—હે જગદંબે, હે કુળદેવ્યા, હે અંબિકે, હે માવડી, મહેં જાણતાં અજાણતાં ગાંડી ઘેલી પૂજ કરી તે તું માની લે, હે માવડી મારા દુષ્પમાં સહાય થા. મારા મનના મનોરથ પૂર્ણ કર—અને કેમ કરવું તેની મને સૂઝ પાડ મા, મને નિરંતર ભક્તિ અને ધર્મ આપજે કે રજપૂતાણી નામને લાંછન લાગે નહિ.

(સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરેછે)

સુભાષ૦—ઓ તીરં દેખું !

(તીરથી વાઘ ઉછળીને દહેરા આગળ મુવેલો પડેછે, અને બંને દાસિયો ભયથી મોટી ચીસ પાડેછે.)

વીર૦—ઓ કાળિયો આવ્યો કે! (ઉપર દોડી આવેછે.)

સુભાષ૦—(ધ્રુજતી ધ્રુજતી) અમારી જોડે મરવા આવી કે?

સુલ૦—રાખો? એ કાળિયાથી ઉઠાતું નથી—ધાયલ થયોછે કે શું? ધન્ય છે જગદેવને.

સુભાષ૦—ધાયલ શું? પુરો થઈ ચુક્યો. જોની ડોળા ફાટી ગયાછે.

વીર૦—કેમ જગદેવને?

સુભાષ૦—જાણતી નથી? એણે એક તીરમાં એને ઉડાવી દીધો.

સુલ૦—અને પેલો લાલરાજ બીહીતો બીહીતો દોઢ ગાઉ ઉભો રહ્યો હતો. ઓ! આ શૂરવીર તો આવ્યો.

(જગદેવ આવેછે.)

જગ૦—(વાઘ સામું જોઈને) જરા જીવ છે—હમણું પૂરો થઈ રહેશે. ઓ, દાસિયો, તમારી રાજકુંવરીને કહો, કે મંદિર સિધાવતું હોય તો સિધાવો, ભય નથી.

વીર૦—સુલક્ષ્મા, એને કંઈ યુક્તિયે ઉભો રાખ.

સુભાષ૦—તમે અમને પ્રાણદાન આપ્યું.—કુંવરી કાંઈ ઇનામ આપેછે તે જ્ઞેતા જાઓ. (બંધીઓ હેઠે ઉતરેછે.)

જગ૦—સ્ત્રી બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરવું, એતો મારો ધર્મજ છે, ઇનામ કેમ લઉં?

વીર૦—વાર, તમારું નામ હામ તો કહો.

જગ૦—મારું નામ જગદેવ, પરમાર વંશના ઉદ્ધારદિત રાજાનો દીકરો.

સુલ૦—નામ પ્રમાણેજ પાલન કરી છે?

સુભાષ૦—(કાનમાં) વીરમતિ, જીભ ક્યાં ગઈ તારી?

જગ૦—કંઈ બીજી આજ્ઞા? હું રંજ માગુ છું.

વીર૦—અમને દેખી એટલો કંટાળો ઉપજેછે, કે ઘડીભર પણ થોભાતું નથી.

જગ૦—અરે સ્ત્રી, તારા દર્શનની મને કેટલી અભિલાષ છે, અને તેથી મનમાં કેટલો આનંદ થાયછે, તે મારો આત્માજ જાણે. પણ તું કાણુ?

મારી અવસ્થા શી ? અધટિત લોભ કેમ છાજે ?

સુભાષ—સહજ વાત ચિત્તમાં અધટિત શું ?

જગ—આ ઝળકતું મુખડું દેખી અંતરમાં દાખી રાખેલા ઊભરા આહાર નીકળી આવેછે, અને તું સહજ વાત કરવાનું કહેછે. મન ગમતી સહજ વાત કરનારો આ આવેછે.

(લાલરાજને દેખી વિરમતિ મુઠ્ઠા પામેછે.)

લાલ—(ઘોડતો આવી) જુઓ ! જુઓ ! આ શું થયું ? કાંઈ વાગ્યુંતો નથી.

સુભાષ—(વીરમતિને ઉઠાડતાં ઉઠાડતાં) આવી કોમળ રાજ કુંવરીને આવા ભયથી મુઠ્ઠા આવ્યા વગર રહે ?

જગ—હું જાણીશું. (મનમાં) આ મૂર્ખ મુઠ્ઠાનું કારણ જાતેજ સમજતો નથી.

લાલ—જગદેવ, તું છે કે ? આજે ત્વં મને સારી મદદ આપીછે—જા મહે કહ્યું છે, તેમ, કાલ સો ઘોડાનો અધિકાર આપીશ.—

વીર—હૈં ! હૈં !

લાલ—અરે પ્રાણ પ્રિયા, એતો હું છું.

જગ—અરે! મદદ કેવી! તું ક્યાં હતો ? મહે પ્રથમથીજ ના નહોતી કહી, કે મારે તારો અધિકાર નથી જોઈતો?—હું એ કામ તારે સાઈ લેશમાત્ર કરતો નથી—એતો મારા મનના ઊમળકાનું છે—

લાલ—પ્રભુ કરેને તારે એવા ઉમળકાના પ્રસંગ રોજ આવે, મૂર્ખ, એટલું પણ સમજતો—

જગ—(ધનુષ ખેંચી) ફરીથી જોલ જોઈ, પછી તારી શી—

લાલ—(હસીને) જા, જા. ભાઈ, દરબારમાં ક્યાં અધિકાર વત્તોછે? સાઈ કહેતાં માહું લાગ્યું તો આવરે જોલ પાછો. મહાઈ શરીર હજી સિદ્ધ-રાજ મહારાજની સેવા કરી પરવાર્યું નથી કે વગર કારણે તારી સાથે લડીને અપાવી નાખું.

જગ—દુષ્ટ, મેહેણું ના માર. તું કેટલી લડાઈ લડ્યો હશે, તેતો પ્રભુ જાણે, પણ મને જો એકવાર સેવા મળે, તો શું કર્યું તે પુછવા આવજે, જીવતો રહેતો.

લાલ—હું તેજ અપાવવાનું કહું છું ત્યારે ના પાડેછે.

જગ૦—એક વાર કહ્યું કે મહારે આ કારણ માટે, અને તુજવડે, રાજ મળે તોએ શિવનિર્માણ છે.

લાલ૦—જેમ રાજેશ્રીની ઇચ્છા, આપ ખોટી શિદ્ધ થાઓછો ? કામ સુકશે. રસ્તામાં હવે ભો નથી. માણસ મોકલ્યાં છે તે રથ લઇ આવશે. એટલે મારા સરખા નિર્ભય પણ આ રાજકુંવરીને ઘેર પહોંચાડી શકશે—ત્યાં તમ સરખા પરાક્રમીને વ્યર્થ શ્રમ કાં આપિયે?

વીર૦—લાલરાજ, એવા તિરસ્કારના બોલ તમને ઘટતા નથી, અને ખરૂં પૂછો તો મારા આપના રાજમાં રજપૂતનું આવું અપમાન હું ક્ષીધી સાંખી રહેનાર નથી. જગદેવ, કહેતાં જીભ ઊપડતી નથી અને મન માનતું નથી, પણ અત્યંત દુખ પામી (સાતા હશે તો સમજશે) કહેવું પડે છે. કે હમણા કંઈ વાતચિત્ત કરવી છે માટે—પંધારો. ક્ષમા કરજો અપરાધ. થયું તમારી સદા રક્ષા કરો.

જગ૦—તે જાણીનેજ હું જતો હતો (જાય છે.)

વીર૦—અરે? અપરાધ ક્ષમા કીધો એમ કહો, ત્યાં લગી જવા નહિ દઉં (જગદેવ પાછો ફરે છે.)

જગ૦—(જરા વિચાર કરી) હે મધુરા, તું અપરાધ કરેજ નહિ. ને હજારો કીધા હોય તો પણ ક્ષમા કીધેલાજ છે (મહાદેવ એનું સદા બહુ કરો.) (જાય છે)

લાલ૦—આ શાં ગાંડાં કહાડવાં માંઝાં છે? એની પાસે માફ શી માગવી? તું કોણ અને એ કોણ?

સુલ૦—પરણ્યાં પેહેલાંજ હુકમ બળવા માંઝો? જેણે આવે સમયે અમારૂં રક્ષણ કીધું તેનો કુંવરીથી તિરસ્કાર ન થાય.

લાલ૦—બળી તે વાત પ્રીયા, તું આ ગંભિરાધ અને ઉદાસી છોડી પ્રેમથી બાપણુ કર.

વીર૦—ખરી વાત કહી. આજે આ વિદ્ધ નજાથી તમને આવતાં મોહું થયું અને જવાની વેળા વટી ગઈ—

લાલ૦—તો શી ફિકર છે? એક અક્ષર બોલવાનું કામ છે તેમાં શી વાર લાગવાની છે? હે, મર્યાદશીળ સુંદરી તું આ અમત વરસાવતી જીભ સ્પટ હા કહી નથી, પણ આ રસિક મનમાં પૂર્ણ પ્રેમ છે, એની હજાર પ્રકારે ખાતરી કરી આપી છે. બોલીજ સો બોલનો એક બોલ.

વીર૦—(મનમાં) હે અબિકા! હિંમત આપ! મારી જીભ ઉપડતી નથી. (મોટેથી) વાર, ના કહું તો શું થાય ?

લાલ૦—શું થાય ? હે પ્રાણપ્રિયા, તારે નિશ્ચય જાણવું કે તારા વિના મારે ઠરવાનું ટેકાણું નથી ના કહો ના કહે તો મને કાળ જેવું લાગે, દુનીઆ અને આ જીવતર અને મારો જીવ ક્ષણભર પણ આ જોગિયામાં રહે એ-મ તું માનેછે ? પણ, ના! ના! તું એવી નથી. એકવાર આશા આપી તું કદી નિરાશ કરશે નહિ. કેમ, પ્યારી. (તું કરે એવીછે).

વીર૦—હું હા કદી ચુકી એવો તમને નિશ્ચય છે ?

લાલ૦—શું બાકી છે ? કોઇ વખત તું ઠેરવેલા વખતે મળવામાં ચુકી નથી, અને કેવી હસતી આંખે તું પ્રેમથી મળતી હતી !

વીર૦—હંહં ! ઠીક. જા. હું અંબાજીની સાનિધ્ય આજે કમુલ કરું છું, કે જે મારા ભાઇ બાપ હા કહેશે, તો હું ના પાડીશ નહિ.

લાલ૦—શાબાસ, મારી પ્યારી, શાબાસ. હું એમજ ધારતો હતો.

વીર૦—હવે રાત પડવા આવી, રથ આવ્યો કે નહિ ? મારા લુણ-હરામી માણસો મને વગડામાં મૂકી ભયથી નાશી ગયા.

લાલ૦—ઓ પેલો આવ્યો. પણ એટલામાં મારે એક કહેવાનું છે, કે અંબાજી અંબાજી કરવાનું છોડી દે. એમાં કોઇ દહાડો જીવનું જોખમ થશે. એવાં પૂતળાંની ન્ખાણી બટકાં મારે શું વધારે છે ?

વીર૦—અરેરે ! લાજો ! લાજો ! કંઈ બોલતાં. રજપૂત તો કુળદેવ્યાની કદી નિંદા કરે નહિ, તમે કોણ જાણે ખરેખર શી જાતના હશે ?

લાલ૦—સહજ વાતમાં એટલો બધો દોષ મારે માથે ન મુક. હું જાતનો ગોલક તો છું, પણ મારા બાપે અને મ્હેં જે પરાક્રમ કીધાં છે તે—

વીર૦—(અત્યંત ગુસ્સાથી) જોલો ! જોલો ! મારા બાપનો ખવાસ ! તનાં જોડા ભયંકનાર ! સંકર ! મારી આગળ દોડનાર ! આવો બે મર્જદ કોઈ હશે ?

લાલ૦—એ વિષય હાસ્યનો નથી—

વીર૦—(વધારે ગુસ્સાથી) મૂર્ખ, બે મર્જદ, નીચ કુળના. મારા સામી નજર માંડી વાત કરવાની હિંમત ધરતાં લાજ્યો નહિ ? સિદ્ધરાજે મોટો અધિકાર આપ્યો તેમાં છાકી ના જા. શું કરે જે મહારાજ સિદ્ધરાજ છે; બાકી જે કોઈ જરા પણ ધર્મ પક્ષી બીજો હત, તે જાતને જાણાવત

કે રજપૂતની દિકરી સામા નગર ક્યાંયી ગોલાની શી વલે થાયછે.

લાલ૦—અરે, એ ચતુર શાણી પ્રેમદા, જરા સાંસતી પડ. વિચાર કર.

વીર૦—ગોલા, એક શબ્દ વધારે બોલ્યા વગર પાધરો ચાલ્યો જા, અને સ્વપ્ને પણ જો મને પરણવાની આશા રાખીશ, તો હું ખબર લઈશ.

લાલ૦—આ કોમળ હસ્તવાળી મારી ખબર લે તે સુખમાં શું મળ્યા?

વીર૦—આડા અર્થ કરતો, અમર્યાદ મૂર્ખા, સૂપ રહે. હવે જો વધારે વાર ઉભો રહ્યો, તો અંધાજીની આગા જો રાજપિતાને કહ્યાવગર રહું તો.

લાલ૦—હમણાંજ અંધાજીની સાનિધ્ય વચન આપ્યું.

વીર૦—વચન પાળવા જેવાં હોય તે પળાય.

લાલ૦—હમણાં તને કોધને વશ થયેલી દેખી હું જાણીશું. કાલે મળીશ અને હું વિનવી વિનવીને કહું છું, કે નિરાંતે એ વાતનો વિચાર કરજે;—એટલે મને નિશ્ચય છે કે જુઠાંતિ બેઠને માટે પ્રેમનું પ્યાલું તું ઢેળી નાંખવાની નથી. તને તારા સુખની ફિકર નહિ હોય, તોપણ મારા ઉપર કશું કરી એટલું ધ્યાનમાં રાખજે, કે (કેટલીવાર કહું?) તારા વિના હું જીવનાર નથી. મારા પ્રેમની પ્રતિત હું શી રીતે કરી આપું? એમ ન થાય કે પ્રતિત થતી વખતે પશ્ચાતાપ અને નિરાંતીનાં દુખ વિના ખીજે ઉપાય તારી પાસે રહે નહિ. (જાપછે અને પાછો આવેછે) વાર, હવે જો હું અપતો હોજી તો, મલ, ઘેર વધાય કરવા આવું.

વીર૦—ખીજ મર્યાદશીળ ગોલા બહુ મળેછે. (લાલરાજ જાપછે.)

સુલ૦—અંધાજી, સખી, તને ખરેખરાં સદાય થયાં.

સુભાષ૦—હા કહ્યા પછી આજીનો રંગ ફરી ગયો.

વીર૦—અરે, પણ જોતો ખરી, ગોલો થઈને આ ભાંજગડ કરતાં લાજ્યોએ નહિ. હવે મ્હં ના કહી એમાં કંઈ મારો વાંક છે?

સુલ૦—સુભાષ૦—ના, ના, લેશમાત્ર નહિ. એ બંને પણ ખરું?

(જગદેવ પાછો આવેછે.)

જગ૦—લાલરાજને બડબડતો ગુસ્સે થએલો જતો દેખી, મ્હં ધાર્યું કે તે ઘેર પહોંચાડવા અવશે નહિ; અને તેથી રજ વગર આવ્યો છું તે માફ કરવું. આજા હોય તો હું તે સેવામાં તૈયાર છું.

વીર૦—રાજપુત્ર, એવાં રંક વચન બોલો નહિ. તમારી સેવા કરવા અમે યોગ્ય છીએ—કારણ કે આજે તમે પ્રાણદાન આપ્યું છે.

સુલ૦—હા કહોની, શી હરકત છે? આપણે હિંચાં રાતખાત રહેવું છે?

વીર૦—અન્નપ્યા પુરૂષ સાથે કેમ જવાય? લોક શું કહેશે?

સુભાષ૦—એમને અન્નપ્યા કેમ કહેવાય? સૌ જાણે છે કે જેમણે પ્રાણ ઉગાડ્યો તે દયા કરી ઘેર વધાય કરવા આવેજ.

જગ૦—હે રાજકુંવરી તારી તરફ મારી કેવી મનોવૃત્તિ છે તે કેટલાંક કારણથી હું કહી શકતો નથી, પણ મારા આપદાદાતું આ વચન આપુંછું. કે ઘેર પહોંચાડતાં લગી ઘટિત મર્યાદાથીજ બાપણ જરૂર પડશે તો કરીશ. રાત અંધારી છે; આ ભયાનક જગાએ ક્યાં લંગી બેશી રહેશો.

વીર૦—તમારો મને પૂર્ણ ભરોસો છે, પણ લૌકિક વાત્તાથી જરા ડરતી હતી. કાંઈ ફિકર નહિ, ચાલો રથમાં બેસિએ. તમારા સરખા રજપૂત મારી ચોકીમાં કયે દહાડે મળવાના છે? (સઘળાં જાયછે.)

પ્રવેશ ૨જો.

(સ્થળ—રાજમંદિર)

કુલ૦—હાય! હાય! મારી લાડકી કુંવરી શી વસે? એ જમડો જીવ લેવાનો. કાળિયા, તું કયા જન્મનું વેર વાટે છે?

રાજ૦—તું જરા સાંસતી પડ. પેલાને ખબર કહાડવાં મોકલ્યો છે તે આવે, તો હમણાં સો માણસ મોકલુંછું.

કુલ૦—તે કાળિયો સાંસતો નથી પડવાનો તો. એટલામાં મારી સુ-કુમાર કુંવરીનો—હાય! હાય!—ચુરો કરી નાંખશે.

સુમેદાર૦—મહારાજ, ગપ ખરી છે. આપણી કુંવરીના સેવકો નાસીને આવ્યા તેના કહેવા ઉપરથીજ વાત ચાલી છે.

ખી૦—લાવો સુળી! એ લુણહરામીને પ્રથમ ચઢાવી દઇએ.

રાજ૦—તે પછી. હાલ આ સમયનો દૈવકોપ કેમ સમશે? વીરમ-તિને આવા ક્રમોત્તને સારૂ શિતલામાતાએ અચાવી લીધી કે શું?

ખી૦—ધીરજ રાખો, હમણાં હું માણસોને લઇને જાઉંછું. સુમેદાર, તમારી પાંચગા તૈયાર કરો, જાઓ.

રાજ૦—તૈયારજ હોશે. આજે સિદ્ધરાજ મહારાજની સામા જવાને આપણી બધી સેનાને સાચકાળે તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી છે.

વીર૦—ત્યારે જાઓ, જાઓ. હમણાંના હમણાં તેડી લાવો.

(સુખેદાર જાયછે)

રાજા૦—હે પ્રભુ! હે સદાશિવ બોળા! તું સંકટ સમયનો ખેલી છે. આજનો દાહડો આ આપડી છોડીને ઉગારી લે.

કુલ૦—હાય! હાય! હજી કુવારી છે. તમારીજ જીદને લીધે પરણાવાઈ નહિ તો. નાની છે? સોળ વર્ષ થઈ ગયાં! સંસારનો લહાવો કાંઈ ન લીધો.

રાજા૦—વગર સમજ્યુંજ લવેછે. એના જેવો વર મળ્યા વગર કંઈ પરણાવાય? આજે હરિ કરે તે ખરું.

કુલ૦—આપની છોકરાં ઉપર શી માયા? ઓ! મારી વીરમતિ!

(સુખેદાર આવેછે.)

સુખે૦—મહારાજ, તે સઘળાં આવ્યાં તો ખરાં—

ખી૦—પણ શું? બોલતો ખંધ કેમ પડી ગયો?

સુખે૦—મહારાજ, મારે અપરાધ ક્ષમા કરજો? પણ તે આવવાની ના કહેછે. કહેછે કે રણસંગ્રામમાં આજ્ઞા કરો તો તૈયાર છધ્યે, પણ હજારો સેનાનો નાશ કરનાર જે આ કાળિયો તેની સામે તો અમે ડગલું ભરનાર નથી. સામે પગલે મરવા કોણ જાય?

ખી૦—ધિકાર છે બધાના અવતારને! આવા કામ સારૂ પૈસા ખવડાવી અમે પાળ્યા છે કે? વારૂ તે ક્યાં છે?

કુલ૦—છુંદી છુંદીને મારો એ વીર્યહીન પાપીઓને. કામળ વીરમતિથી દુષ્ટ કાળિયાના દાંત કેમ ખમાશે!

સુખે૦—ઓ પેલા નીચે ઉભા. હુંતો આવવાને તૈયાર છુંજી.

ખી૦—(બૂમ પાડીને) આ શસ્ત્રના બારાને લાજ લગાડોછો! રણસંગ્રામમાં પાછી પાની કરી નથી. ને આ એક પશુથી બીહોછો? તમારા પાળકનું વચન આવે સમે ઉલ્લંઘન કરોછો, તો પછી કોણ રાખશે? જેની આ વવાની મરજી હોય તે આધા ખસી ઉભા રહો.

કુલ૦—ત્યારે, બાઈ, આ સુખેદારને એકલો મોકલની વાત કરતાં વહાણું વાયછે.

ખી૦—શું બેજનજી? સવાસો આદમીમાં બેજ પુરૂષ છે? ધિકાર! ધિકાર! તમારા અવતારને! બધા તમે એકદમ હથીઆર મૂકો—મહારે તમારા જેવા હીજડાની સેવા નથી જોઈતી.

મુખે—મહારાજ! મહારાજ!

રાજા—માઈ, જવાદે આ કાળિયાનો ત્રાસ એવોજ છે.

ખી—શું રાજપિતા તમે પણ એનો પક્ષ લો છો? તમારું વચન હોમણા પાળું છું, પણ જો પાછો જીવતો આવ્યો, તો એ લોકોને આપણી સેનામાં રહેવા દેનાર નથી. સારે તમારે નહિ બોલવું. હું એકલોજ જાઉં છું—બધા કહે છે તેમ શું કાળિયો બે માથાં ધરાવે છે; તમારું પણ કામ નથી.

(જવા માંડે છે.)

કુસુ—(છેડો પકડી) ના! ના! મારા પાટવી કુંવર તને નહીં જવા દે. મને નિર્વેશ કરવી છે. તો કુંવરી, ગઈ અને આંધળાનું એકનું એક આ રત્ન પણ જવા માંડે છે.

રાજા—(ચમકીને ચીસ પાડી) આંધળાનું! ચરે પ્રભુ, મને જીવતો મુખો કાં કરી મુક્યો છે. અંધાપાએ મને સ્ત્રીના સરખો નિર્ભય કરીને ઘરમાં ગોંધી રાખ્યો છે!

ખીર—માજી, મહેલો—મને જવાદો. ગાંડાં થયાં છો? રજપૂતના છોકરાને એકવાર મરતુંજ છે તો! મહારી બહેનને વાધ શીદી ખાય. ને વ્યંડલની પેઠે હું ઘરમાં ધુજતો બેશી રહું? વીરમતિને શી શી વેદના થતી હશે હમણાં?

કુસુ—હાયા! મારી લાડકી એ ખરી વાત. પણ છેડા માં ખેંચ, તને જવા દેનાર નથી—એકનું તો થનાર હતું તે થયું. (રડે છે.)

ખીર—આ કેમ ખમાય? અળખા હમેશાં ખીજને અળખા કરવા ઇછે છે. યુદ્ધની સામગ્રીની વેળાએ પાસે ઉભાં રાખવાજ નહિ.

કુસુ—મદાંધ બાળકા, જે હાથ તને રોકી રાખે છે, તેજ હાથે તારા પિતાને પુલે વધાવી હસતે મ્હોડે રણમાં હજારોવાર મોકલ્યા છે, પણ આ કાળિયો તો પશુ રૂપે કાળજ છે. (જગદેવ આવે છે.)

જગ—મહારાજ, હું વધામણી લાવ્યો છું. વીરમતિ કુસુજ છે.

કુસુ—ક્યાં છે? ક્યાં છે? (ઉઠીને દોડવા માંડે છે.)

રાજા—ક્યાં છે? લાવો એને વધામણી આપો તો.

ખીર—ક્યાં છે? એ હું કેમ માનું? વાડીનો દરવાજો તો કાળિયે ઘેરી લીધો હતો. કહ્યું કાણે? જોઈ આવે એવો કાણ છે?

જગ૦—હું રથમાં છે તે સઘળું તમને કહેશે. ઓ, આવા.

(વીરમતિ આવેછે, અને મા, બાપ, ભાઈને ભેટછે.)

વીર૦—આ પરાક્રમી રાજપુતનો જેટલો સત્કાર કરશો તેટલો ઓછો છે, કેમકે કાળિયાને મારી એ પરાક્રમી મને જીવાડી લાગ્યો છે.

હેઠેના માણસો—શાબાસ, એ રજપૂતને, શાબાસ.

ખીર૦—હા

રાજ૦—ભાઈ, તમારું નામ શું? કોના કુંવર છો?

જગ૦—જનને રજપૂત થઈ આશ્ચર્ય શું પામોછો? તમારા સરખા રાજા રણસંગ્રામમાં શૂરાતન બતાવે, અને મારા જેવા ગરીબને બીજા પ્રસંગ ન મળે, સારે પશુ ઉપર તો બળ અજમાવે.

ખીર૦—એમ ના બોલો, તમે કંઈ નાનું સુતું પરાક્રમ કીધું નથી, આ ગાંધર્થી અજ્ઞપણા હશે તેથી જાણતા નહિ હો, બાકી જાણત કે એ વાઘે તો હજારો સંગ્રામમાં જીતી આવેલાને એક પંગે ફાડી ખાધા છે.

રાજ૦—એસો હવે નિરાંત કરીને વાતચિત્ત કરિયે. તમારું નામ શું?

જગ૦—મહારાજ, મારું નામ જગદેવ. પરમાર વંશના ઉદયાદિત રાજા અમારા પિતા લાગે.

રાજ૦—પરમાર વંશના રજપૂતના પરાક્રમ શા પુછતા?

જગ૦—મહારાજ, હવે આજ્ઞા હોય, તો ઉતારે જાઉં.

ખીર૦—બીજે ઠેકાણે અમે તમને ઉતરવા પણ દધ્યે—એ શી ઘેલી વાત કરોછો? તમે ક્યાંથી અમારે આરણે? અમારું ઘર પાવન કીધું.

કુત૦—જાઓ ક્યાં હવે? કુંવરીએ કહ્યું તેમ તમારી જેટલી સેવા ન કરીએ તેટલી ઓછી.

. પ્રવેશ ૩ જો.

૧ લો દુકાનદાર૦—અરે ઓ ભાઈ, કાળીઆની કંઈ ખૂમ સાંભળીકે?

૨ જો દુકાન૦—હું તો દુકાન બંધ કરી ઘર બણી નાસતો હતો, એટલામાં એમ સાંભળ્યું કે કોઈ નવો રજપૂત આવ્યોછે તેણે માર્યો.

૩ જો દુકાન૦—ગાંડો છે? એ કાળિયો મરે પણ ખરો?

કણુખી—મુઝો એ વાત તો ખરી, મારો ભાઈ ખેતરે ગયોતો તે આંખે નિહાને આવ્યો.

પ્રાદ્ધાણુ—ગાઉથી દેખતાંજ મુઠીઓ વાળીને નાઠો હશે, તો મુઠો ત્યાં લગી જોવા ઉભો રહેવાનો હતો.

૨ જો કણુમી—શાયાસ છે તે રજપૂતને. પહેાર મહારા એ ગોધાને ખેતરમાંથી એ પાતરનો જણ્યો તાણી ગયો હતો.

એક ડોસી—હાય! હાય! એ કાળિયો તો કાળજ હતો મહારી છોડીને જમાઈ સાથે વદાય કરીને તે દહાડે તે બેનેના પીટયાએ છવ લઈ નાંખ્યા.

૧ લો દુકાન—પણ આટલા દહાડા ગામની પાસે નહોતો આવતો. પાંચ દશ ગઢિ આધો કૂચો કરતો તો, પણ આજે પાપનો ઘડો ભરાઈ રહ્યો, તેથી આગળ આવીવાની મતિ સુઝી.

૨ જો દુકાન—આ રજપૂત આવો નહિ, ને એ મરો નહિ. બાકી આગળ આવી બધા ગામને ખાઈ જત, તોએ કાણુ હાય ઝલવા જવાનું હતું.

૩ જો દુકાન—ઘણાએ મોટા મોટા રજપૂતો સો સો આદમી લઈને મારવા ગયા છે, પણ તેમાંનું એકે પાછું આવ્યું નથી.

૩ જો કણુમી—ખરી વાત, પંદર પંદર વરસ થયાં એ વાટ ઉગડ પડી છે. આ સિદ્ધરાજ મહારાજ પણ એ દુઃખે વીશ ગાઉનો ફેરો ખાઈને આડ રહેતે આવે છે.

પ્રાદ્ધાણુ—એ વાદજ નહતો! કોઈ કારનું સ્વરૂપ હતું!

ગરાસીઓ—ઓ! પણ એને મારનારો કેવો શરવીર હશે?

૨ જો ગરા—તેના શૂરાતનમાં શું પુછવું? એના મોઢા આગળ બધાં રાજમંડળ પાણી ભરે.

૨ જો પ્રાદ્ધાણુ—આ જક્તનું દુઃખ નિવારણ કરવાને અવતરેલો એમાં શો સંદેહ? આપણે જાણીએછ, કે મનુષ્યની તો એમ કરવાની તાગદ નથી.

૩ જો પ્રાદ્ધાણુ—અરે ભાઈ, અંબાજી માતાની મર્જદા ન રાખી દહેરામાં આવ્યો માટે આપોઆપ જગદંબાએ એ પુરૂષ રૂપ ધારણ કરી એ અસુરનો વધ કીધો. મા એવા કામ કરતીજ આવી છે.

૨ જો દુકાન—વાર, ચાલો આપણા ગામનું પાપ ગયું.

૩ જો દુકાન—હારેભાઈ, બાકી રાત્રે ઊંધ પણ પુરી નહોતી આવતી.

કણુમી—એ રજપૂતનું સોનું ખસે વરસનું આવરદા થાયો!

૨ જો પ્રાક્ષણ—એવા પુરપને મળુંજ નથી.

૧ લો કુકાન—એ હતો તો આપણે જાણ્યા. ધન્ય છે, એની માને !

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ સરસ્વતીનો ઘાટ.)

મુબગા—

શિખરિણીવૃત્ત.

ભરેલો સંકોચે ગુપત,^૧ ગિરિ મધ્યે જળઝરો;
કલેષુ તે કોરે, દુષકર દયાવો અતિ ઘણો.
અને તોએ અંત્યે ચિરિ, નિકળનારો કૂદી ખરો;
મસો ગંગાસિંધુ અતિ ગતિયિ ધૂમી ધુધવતો.
અરે! તો આ હેડે ખિલતિ, પ્રિતિનિ ભઠ્ઠી સળગિ તે;
દયાવે રીખાતી તરણ, અબળા ક્યાંજ લગિરે.
મુખેથી ધુમાડો નિકળિ, ગુંગળાવેછ હમણાં;
હજી જવાળા બાકી રહીછ નયિ ઉત્પાતનિ મણા.
અરે! ભુંડી! રંડા! જામડિ! તું સિવાઈ કમમ ગમ?
હતો પાસે જ્યારે પ્રિતમ પ્રિય, કાં તુ ભસિ નહિ?
જુડી પ્રીતે ખેલ્યાં લવતિ, હતિ તુંજે અતિ ઘણી;
અણ્ણિની વેળાએ ખરિ પ્રિત, સમે જ્ઞદીકણુ બણી.
દુખી યાગી:—જાજી કંહિ? મનમુઝાગી-કરં શુંરે?
કુમારી મારી મા! સરણુ મુજને રાખનિ તું એ;
પુરાં પાપે આપે કઠણુ, પિતુ શ્રાપે નયિ વરી.
પ્રિતી પીડા વેઠે—અમરતનુ તાતે વળિ કરી!

(આસપાસ જોઇને)

(સૂચક વૃત્ત.)

સાપંકાજેય લીલા લક્ષિત, સલિતને તીર સોડો કહેછે;

રાત્રીની પૂર્વજને^૩ રમણિ કુણુ કહે? વીરલો કાક એછે.

૧ ગુપ્ત છતો. ૨ સરસ્વતી માતા અને તમારે શરણે રાખો! અરે પણ તું
એ નિર્દય આપના શાપને લીધે અને મ્હોટા પાપને લીધે કુંવારી રહીછે. અને
વળીત્વાઈ દુઃખનો વિશેષ છે. કેમકે તને આપે અમર શરીરવાળી કીધી છે.

૩ પ્રથમ જન્મેલી, મ્હોટી બહેન. સાંજ એ રાતની મ્હોટી બહેન છે.

લાગેલીલા તું દહાળાવત ધૂમધગતી, માન પાગી નકામી.
પીંડે પ્રેમાગ્નિ પીડે, બડ બડ બળતી જવાળ વામી નકામી.

(લાલરાજ આવેછે.)

લાલ૦—આ કોઈ મહારા જેવું દુખિયું રહેછે.

સુભ૦—(અમકીને) અરે એજ ! લાલરાજ પોતેજ.

લાલ૦—એકાંતે રડવું એજ આ દુખનો ઉભરો કઢાડવાનું બાઈ છે.
પ્યારી તિરસ્કાર ગમે તેટલો કરે, પણ ધડી પૂછી ક્રોધ સમીને માત્ર ઉદા-
સીજ રહે છે. (પાસે આવે છે) સુભગા !! ગુણિકા !

સુભ૦—સરદાર, એમાં એટલું બધું આશ્ચર્ય કેમ પામોછો ? ગુણિકા
માટે શું તેની અબળા જાતિ શીડી ગઇ ?

લાલ૦—જરના સમક્ષનો ગુણિકા ના રહે તેમાં નવાઈ, પણ આખે
સમયે એકાંત રથજે ગુણિકા પ્રીતમતા વિયોગે રહે, એતો મ્હં આટલા
દહાડા સાંભળ્યું નથી.

સુભ૦—અરે ! તમે જો મહારા અંતરની વેદના જાણતા હો, તો કદી
કૂરીથી એમ ન બોલો. જેમ બીજી સ્ત્રીઓનાં, તેમજ અમારા હૃદય પ્રેમ
બાણથી વિંધાઇ જાયછે, અને લોભી ગુણિકા ટળીને ઘેલી પ્રેમદા થઈ
રહીએછિયે. પણ અમારા દુખનો કાંઈ નથી,—અમારા કંપાળમાં તો ખરી
પ્રીત ભોગવવાનું લખ્યુંજ નથી,—અમે ગમે તેટલું સાચું કહિયે, પણ કોઈ
પ્રીતમ માને નહિ, અને ખરેખરો પ્રેમ કદી અમારા હૃદયે રાખે નહિ, અરે !
સાચી પ્રીતિની વેદનાથી એકાંતે રડવું, અને—હાય ! હાય ! પેટને અથે આં-
સુ સેતાડી બીજા સાથે હસવું એ દુખ કેમ સહન પાય ? મહારાથી થનાર
પણ નથી અને એમ હું કરનાર પણ નથી. તમે છોક નિર્દય થઈ અમને
ગુણિકા જાણી તુચ્છ ન ગણો !

લાલ૦—મારી તો આજે ખાત્રી થઈ. હવેથી હું તુચ્છ ગણનાર નથી.

સુભ૦—આવા મીઠા દયાના શબ્દને માટે પરમેશ્વર તમારા મનોરથ
પૂર્ણ કરે. ચાતકના કાડી મુકેલા મ્હોઢામાં જેમ વરસાદનું એક ખુંદ, તેમ
આ શબ્દ મહારી બળતી છાતીને ઠારે છે.

લાલ૦—અમાન્ય પ્રીતિથી દુખનો સમુદ્ર જે રેલેછે તેનો મને અન-
ભવછે, અને તેથી મને તારી દયા આવેછે. જા, જો તારો પ્રીતમ એવો

હડીસો હોય, તો નામ દે; હું મહારું અમળે નજરે જોએલું કહીને તેની ખાત્રી કરી આપીશ. બોલ, મહારા સામું આવી અનુરાગીઓએ શું કામ જોયછે ?

સુભ૦—(પગે લાગી છેડો પકડી) હે પ્રાણનાથ, હે સરદાર, હે મહારા મન માન્યા પ્રીતમ, મહારા મનમાં સદા રમણ કરનારી આ તમારીજ મનોહર મૂર્તિ છે. એક વરસ થયાં હું કમળની પેટે દૂર પડી આ પ્રભાકર સરખું મુખડું દેખી મોહિત થઈને એવા વિચારથી બળ્યા કંઈક કે, એના મનમાં આપણા શાહિસાબ. હજારો વેળા તમારી આગળ મહારું દુઃખ પ્રગટ કરવાનું ધાર્યું,—અને તે સમય આવે ડર પામી ચૂપ રહી. પાણુ આજે મહારા ભાગ્ય ખુશ્યાં, અણચિંતવે મારા દયાળુ પ્રાણનાથને મહારો રોગ મહાલમ પડ્યો. હવે તે ઔષધ આપ્યા વગર રહેશે નહિ એનો મને આ કામળ વાતચિત ઉપરથી પક્ષો ભરોસો પડેછે. મહારાજ, છેડો માં તાણો; હા કરેશો ત્યાં લગી છોડનાર નથી.

લાલ૦—અરે આ શું ? પૂછતાંમાં તો વાત વિપરીત નિકળી. એક દુખમાં વળી બીજી પીડા ઉપની. હું કેવો બેવકુફ કે નકામી પડપૂછ કરવા ઉભો રહ્યો. (સુભગાને) છેડો મેહેલ, લોકને કુન્નેતી નહિ બતાવ. હું તારા કામનો માણસ નથી. સિદ્ધરાજ સરખાએ જ્વરકર્મમાં રાજચિન્હ બાણી મગ્ન રહેછે, પણ હું એ કામમાં વાકેફ નથી.

સુભ૦—પ્રાણનાથ, હું એમ કહેતી નથી. મને પરણીને આપના મંદિરમાં સુકો રોટલો આપી દાસી કરી રાખો. હું એ પાતક કર્મમાં તમને નાખવા છછતી નથી.

લાલ૦—વા! પરણું! ગુણિકાની સાથે ? મારી શોભા તો જળરી !

સુભ૦—હાય ! હાય ! જે દહાડેથી તે હું ગુણિકાને પેટે જન્મી તે દહાડાથી મહારા ભોગ લાગ્યા. એમાં હું શું કરું ? મહારો રો ઉપાય ? અધ્યા ! દુષ્ટ શ્રદ્ધા, મ્હેં તને ક્યાં કહ્યુંતું કે મહારો દુશ્મન થઈ લાગ્યો ? હે પ્રાણનાથ, તમને કંઈ દયા નથી ?

લાલ૦—છાની રહે બકતી. તારે પ્રીતમની શી ખોટ છે ?

સુભ૦—અરે ! અરે ! પાછું એનું એ. હમણાં એણે કપ્પલ કીધું હતું, કે ગુણિકાને પણ પ્રેમબાણ વાગેછે, અને તે પ્રીતિ જો મનમાન્યો અંગિકાર ન કરે, તો તેના દુખનો કાંઈ નહિ; ને હવે મને પાપની પેટે તરછોડી નાસવા માગે છે.

લાલ૦—લાજ, લાજ કંઈ પોતાની ઓખાદ કરતાં વત્તી વાત કરતાં, પેલું કાઠ આવેછે. ખખરદાર જે હવેથી મારા આગળ એવી નાદાનીની વાત કરવાની હિંમત ધારી તો. (દયાળ ભાટ આવેછે.)

દયા૦—તોખત નગારાંનો અવાજ અને માણસોનો હેઠાર સંભળાતો નથી ? પુણ્યસ્ત્રોક સિદ્ધરાજ મહારાજ પધાર્યાથી આખું ગામ જાગી રહ્યું છે તે માલમ નથી કે અહિંયા ફરોછો ?

લાલ૦—તું જેવાની એવી રચના મુઝીને આવેછે, અને પછી ખીજને પુછેછે શા મારે ?

દયા૦—હુંતો સરસ્વતી માતાને દુધ ચઢાવવા આવ્યોહું. ઓ, પેલા દુધના તાંબડા આવ્યા.

લાલ૦—હમણાંને હમણાં એ ક્યાંથી સાંભર્યું ?

દયા૦—મહેં માનતા માની હતી, કે જે જગદેવને મહારાજનું માન થશે, તો તેજ ઘડીએ સાક્ષાત સરસ્વતી માતાને ત્રણમણ દૂધ ચઢાવીશ.

લાલ૦—ત્યારે હજી માન ક્યાં થયું છે કે—

દયા૦—તમને ખખર શીછે ? આજે રાત્રિધિરાત્રે પોતે હાથીપર બેસાડી શેહેરમાં સાથે પ્રવેશ કાઢે. અને કાસે શ્દ્રમાળાની સ્થાપનાની વખતે ભરી સભામાં આવવાની આજ્ઞા ફરીછે. ત્યારે મોટો અધિકાર આપશે એમાં શક નથી. સવળાના મહેની એજ વાણી છે.

લાલ૦—એટલી બધી કૃપાનું કારણ શું ?

દયા૦—કારણ તમેજ વિચારોને. કાં ભૂલી જાઓછો બે ઘડી પરની વાત ? તમે પાછાં પગલાં કરતા હતા, તે વખતે એણે આગળ ધસી આ કાળરૂપ વિકાળ વાઘને એક ચોટે સોગજ આગ્રે ઉડાવી મુક્યો એમાં કંઈ પરાક્રમ નહિ કે ? એથી દેશ પાળકની પ્રીતિ ન થાય કે ?

લાલ૦—ના કાણ કહેછે ? કે એટલું બધું બોલેછે, વારું, આજ શોભા તો સારી થઈ હશે ?

દયા૦—આજની શોભામાં શું પૂછવું ? એ શોભાની છાયા જાણવી હોય, તો ગામમાંથી જ આ મોટો નાદ આવેછે તે સાંભળો. આટલા આપણે ગામથી દૂર છાંયે, તોએ છેક પાસે આવ્યા વગર એક ખીજનું બોલ્યું કાને પડતું નથી. ઓ ! કેટલા હાથી, કેટલા રથ, કેટલા ઘોડા ! માણસોનું

તો લેખુંજ નહિ. છત્રધારી અને નોખતધારી કેટલા હતા!—તે એકેકને રસાલો ખીજ રાખ્યોના લશ્કરથી મોટો. વસ્ત્રાણુપણું તો મૂલ્ય કાણુ કરશે? એક આ જગદેવના હાથી ઉપર જે જૂલ હતી, તે જાતનાં તો મોટા રાખ્યોને ઘેર સેલાંએ નથી. આખા ગામની ખારીએ ખારીએ અને ઓટલે ઓટલે તલ મુઠવા જેટલી જગા ન મળે, તો રાજમાર્ગનું શું પૂછવું? જિંચી અગાસીઓ ઉપર ચઢી સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં ટમટમી રહ્યાં હતાં. એ પુણ્ય-સ્ત્રોકને એટલાં મનુષ્યોએ ધરમાંથી દુલે વધાવ્યા કે વાટે દુખના ગલીચા પથરાઈ રહ્યા છે. આજે ચોરે ચોરે, ચકલે, ચકલે, ઘેર ઘેર અને પાંચથી સાઠ વરસનાને મ્હોંઢે એ સિવાય ખીજ વાત નથી. બાધું ગામ ઘેલું ગોકુ-ળિયું થઈ ગયું છે.

ભામ૦—યોડીવાર ઉપર તો જગદેવની કીર્તિ થતી હતી.

દયા૦—અલખત થાયજ તો—તમને શું નડી? પણ હમણું તો તે વાત જાણે બનીજ નહિ હોય તેમ બૂલી ગયા છે, અને સિદ્ધરાજની લેહે લાગી છે. નવાઈ શી? એ મહારાજ તે કંઈ જેવા તેવા છે? એના દર્શનથીજ પાવન થઈએ. આપણા ગુજરાતરતું બૂપણુ છે.

ભામ૦—વાર, સરસ્વતી માતા મ્હોં ફાડીને ઉભી રહી છે, રેડ. ગાંડા, એ કાઈ ખીચારા માણસને પાત તો. તે આશિષ દેત. ઉલટાં, આથી તો આ નિર્મળ પાણી બગડશે.

દયા૦—તમારા જેવા જૈન ગુરૂ મળ્યા હતા, તો એટલી અક્રમ આવત.

લાક્ષ૦—લાંજ જાગે છે. તેની અક્રમ માની હોત, તો આજે પરતા-વું નહિ પડત.

પ્રવેશ ૫ મો.

(સ્થળ—રાજમંદિર)

વીર૦—હે સખી મને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે, કે એ ગોલાની હિમત કેમ ચાલી? મનમાં કાંઈપણ ડરો નહિ.

સુલ૦—હમણા એવા નીચ સ્ત્રોકોને કારભાર મળવા માંડ્યો છે તેથી કાંઈ કાંઈ કેકાણે રજપૂતોની કન્યા એમને ઘેર જવા લાગી છે.

સુભાષ૦—તે કયા રજપૂત? રાજપાટ વગરના બુખે મરતા.

સુભાષ—એ તો ખરુંજ તો. એવો વગર ખીન્ન કોણ હોય?

વીર—બધા અવતાર તેના પણ. ગરીબ હોઈએ તોએ શું થયું? કુળને કાળાશ લગાડવી પૈસા માટે?

સુભાષ—આજે આપણે માથે જાદું વિદ્ય ગયું.

વીર—તે હું તો બે વિદ્યમાંથી ઉગરી. માતાની પૂજા કરતી વેળા જાણે તેમનું મ્હેં હસતું હોય એમ મને લાગ્યું. આરતી કરીને મ્હેં ડાંડવત કીધાં તે વખતે તો મારા કાને આવા શબ્દ પડ્યા. “પુત્રી ગભરા નહિ. તું આજે યોગ્ય વર સાથે પરણીશ, પણ સમાલજો કાલે તને મ્હાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે.” એ શું હું કંઈ સમજતી નથી.

સુભાષ—વર મળવાને બદલે આજે એવો તો ખરો.

વીર—એ જોવાની તો મારા આગળ વાતજ ન કહાડ. તોપણ હું કેવી અજ્ઞાન કે આટલા દિવસ સુધી મ્હેં ન્યાત જાત પૂછીજ નહિ? એમાં મ્હારો પણ કંઈ વાંક છે. આજે મ્હેં ક્રોધથી જેવાં કંઈ વચન કહ્યાં તેવાં કહેવાં નહોતાં જોઈતાં; સમજાવીને ના કહીહોત, તો ઠીક.

સુભાષ—હા, એ ખરાબર છે. વાર, ચલો આજે ઉચ્છવનો દહાડો છે.

વીર—પરણ્યા કરતાં કોની સાથે પરણીશ એની મને ફિકર છે?

સુભાષ—એ પણ ફિકર ન રાખવી. માતાજીનું વચન છે કે યોગ્ય વર મળશે. તારી શી મરજી છે?

વીર—હવે તું મરજીનું શું પૂછેછે? મનમાં સમજતી નથી?

સુભાષ—હજી પેલાનીજ રહ લાગી રહી છે કે?

વીર—હજી નહિ પણ હમણાં લાગી એમ કહે, કેમકે આ સમય ઉપર મ્હારા મનમાં જે પ્રેમ રમી રહ્યો છે, તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં મારો પ્રેમ હોતોજ નહિ એમ કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી.

સુભાષ—એ ગમે તેવો પણ અજાણ્યો પરદેશી છે.

સુભાષ—રાજાની કુંવરી પરદેશ વગર તો ક્યાં વરે?

વીર—એના જેવો ખરો પરાક્રમી રજપૂત કોણ છે? એની વાંચી કેવી નમ્ર અને મીઠી! કામ કેવાં પ્રતાપી અને દુષ્ટને ત્રાસદાયક.

સુભાષ—આજે કોણ મળનાર છે તે જાણ્યા વિના આગળથી વિચાર ના કરો.

વીર૦—છ માસ થયા એક જાવે માતાજીની ઓળંગ કર્યા કરું છું, ને શું આજે તુટીમાન થયાં તે દહાડેજ મ્હાં માગ્યું નહિ આવે?

સુભાષ૦—માત પિતાની ઇચ્છા કોણ જાણે શી હશે?

વીર૦—ગમે તે હો, પણ આ વાતમાં હું આસા માનવાની નથી. એ પરમારવંશી રાજાઓ મળે તોજ વરૂં, નહિતર કુંવારી મરૂં. પણ તો માતાજી મારા ભાઈતા મનમાં વરયા વિના રહેશે નહિ. અને મારા બાંધવાએ ધાર્યું કે થયું!

સુભ૦—ઓ ! બોલતાં માતાજી તો આવ્યાં.

(કુલમતી આવેછે)

કુલ૦—આવ, મારી લાડકી આજ તું નવે અવતાર આવી. કેમ, શા તડાકા ચાલેડે? થાકી હારી સુતી નથી?

વીર૦—મા, તમારું મ્હોં હજી કેમ ઉદાસ છે?

સુભાષ૦—પરમેશ્વરે. કુંવરીને ઉગાર્યો, હવે તો આનંદ પામવો જોઈએ.

કુલ૦—બહેન, હું તારી પાસે એક માગવા આવી છું.

વીર૦—વા ! તેમાં આટલી બધી દીનતા શું કામ રાખોછો? તમારે માગવું ઘેટે? ઇચ્છા હોય તેમ આસા કરી દેવી.

કુલ૦—પ્રથમ તું એવો ઉત્તર આપશે એ તો મ્હોં અગાઉથીજ કહ્યું હતું, પણ જાણશે ત્યારે આડિ થયા વિના રહેવાની નથી. મારો જીવ ધણો એ બળેછે, પણ મ્હાં કંઈ ચાલ્યું નહિ.

વીર૦—એવું મોટું શું છે તે કહો તો ખરાં.

કુલ૦—બહેન, ત્હારે સાર ત્હારા બાપ ભાઈએ વર જોયો છે—

સુભ૦—સુંતાથી પીળું શું? લાવ, કુંવરી, વધારો.

વીર૦—તેવું નામ કામ કહો—પછી—હા ના કહું. એમ તમારી આગળ બોલતાં લજ્જા આવે છે, પણ ક્ષત્રિની બેટીમાં એવી જીદ ચાલીજ આવી છે.

સુભાષ૦—તે જોઈએજ, નહિતો ક્ષત્રિ વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલી કેમ કહેવાય? અને ક્ષત્રિને જન્મ શી રીતે આપી શકે.

કુલ૦—વચમાં ટકટક કરતી છાની રહે. બહેન વીરમતિ, તું મ્હાં

આટલું કહ્યું માન. ત્હારો બાઈ કાઠનું માને એવો નથી તે તો તું જાણે છે.

વીર૦—નામ કહોતી. મ્હેં ક્યાં ના કહી કે દબાવો છો.

કુલ૦—અરે મારી બહેન, હું તને દબાવતી નથી. મ્હેં એક પહોર સુધી કુંવર સાથે માથું ફેડ્યું, પણ તે એકના બે થયો નહિ. તું જાણે છે કે ત્હારા બાપના મનમાં તો કુંવર બોલ્યા તે પરમેશ્વર બોલ્યા, ને વાત પણ ખરી. આ પાંચ વરસ થયાં એણે રાજનો ભાર ઉઠાવી લીધો છે, સારથી એના કામમાં કંઈ કસર નથી. બીજી બધી વાતે ડાહ્યો છે. આ કામમાં તો કહે છે કે એ હા કહે કે ના કહે પણ હું પરણાવીશ.

વીર૦—દીંગલા દીંગલી પરણાવયાં નથી તો.

કુલ૦—ત્હારું શું ચાલશે?

વીર૦—તમને એ વાત ગમતી નથી, સારે મારો પક્ષ નહિ લો?

કુલ૦—મ્હારાથી લેવાય તેટલો તો લીધો, પણ તારા બાપની સામા થઇને આગૃહ કરવાનો મ્હારો સ્વભાવ નથી.

વીર૦—જેમ તમારી ઇચ્છા. મ્હારું લાગ્યું હું બોગવી લઇશ.

કુલ૦—બહેન, મા બાપનું કંઈ માનવામાંજ લાભ છે. હું ત્હારા બાપ સાથે પરણી, સારે મારો અભિપ્રાય કાઢ્યો પૂછ્યો નહોતો; પણ પરણ્યા પછી મહાદેવજીની કૃપાથી બીજી સ્વયંબર રચીને પરણાવી છે તે, કરતાં હું સુખી છું, અને મારે કદી માબાપનું વચન પાળ્યો નાં પસ્તાવો કરવો પડ્યો નથી.

વીર૦—એમજ તમારો વિચાર છે સારે લાંબી પંચાત શિદ્ધ કરો છો? આજા આપવાની કહી હોય તે આપો, પછી—

કુલ૦—બહેન, તે સારા કુળનો રજપૂત છે. પણ ગાદી મળવાની નથી. બીજા મોટા મોટા રાજ્યાસન વાળા રજપૂતોના માગાં આવ્યાં છે, પણ તે તારો બાઈ કાંઈ કાંઈ મિશ કહાડી પાછાં મોકલે છે.

વીર૦—ઓ! તેની કંઈ ફિકર નહિ. મને એટલો બધો રાજનો લોભ નથી.

કુલ૦—અરે પણ આ તો દુહાગણનો દુકરો છે. એને બાપે તો ગામ બહાર કહાડી મુક્યો છે—પેટ ભરવાનાએ સાંસા પડે છે. કાંઈ રાજની સેવા બાગ્ય હોય ને મળે, સારે પેટ ભરી રોટના પાંચશે.

વીર૦—માણ, એવા સ્વામિને વરવા તો હું જગદંબાની નિરંતર ઉપાસના કરું છું. સુખી સ્વામિની સેવા તો સૌ કરે, પણ જ્યારે—

કુસ૦—બહેન, એ મ્હોંટે કહેવાય છે. આવું રાજસુખ પામેલીને એ દુખ વેઠવું પડશે ત્યારે તેનાથી તે કેમ વેઠાશે?

વીર૦—કર્મમાં લખેલું હશે તેમાં કંઈ ઓછું થવાનું છે! પિતાનું વચન ઉલ્લંઘન કરીને કયે બંધે ઠરિયે?

કુસ૦—હા, મારી ડાહી દિકરી. તું એ ખરી વાત કહેછે. ત્યારે હું જઈને તારા બાપને હા કહી આવું છું. એ રજપૂત પેસો પરમારવંશનો જગદેવ ઉદ્યાદિતરાજનો કુંવર જે આજે—

વીર૦—જાઓ, જાઓ, મા. સુખે હા કહો.

કુસ૦—(ભેટછે) ઓ મહારી વ્હાલી, તું સદા આમાંકિત છે. આવડી મોટી થઈ પણ કોઈ દિવસ મ્હારો ભોત રમતમાં પણ ઉથાપ્યો નથી. પણ બહેન, હું બળાત્કારથી હા કહેવરાવતી નથી. વિચારવું હોય તો હજી વિચાર; પછી મને ગાળો દષ્ટામાં. અમે બધાં તો કહેવાને તત્પર છઈએ પણ સહેવું તો તારેછે. જો ના કહેવી હોય તો ના કહે—કુંવર કરી કરીને શું કરશે? મારી સાથે લડશે, તો છો લડતો.

વીર૦—મારી પૂર્ણ ખુશી છે. હું એજ વિનંતિ કરવાની હતી. મા, છડીના લેખ કાઢથી ટળવાના છે? માથાફાડ કરવી તે વૃથાં.

(કુસમતી જાયછે.)

(ભુજંગી છંદ.)

સખી આજ આનંદ આનંદ રેલ્યો, રહી બેસિશું? દાર આ લોનિ વ્હોલો;
રમો રંગમાં ઉચ્છ્રે મોડિ ભારી, ત્રુડી અંબિકા મારિ માડી કૃપાળી.
મળ્યો મૂળને મનમાન્યોજ સ્વામી, શુભેને રૂપે એક જોમાં ન ખામી.
હુંતો અંગ ઉમંગ આનંદ પામી, કયા ભાગ્યથી મ્હોં બધી પીડ વામી.

સુભાષ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની એકજ દિવસમાં અત્યંત પ્રીતિ થઈછે, એ મોટા અધિકારી થશે.

વીર૦—એનામાં રાજ ધિરાજનાં ચિન્હ છે. આજની સ્વામીમાં કેવો એ સૂર્ય સરખો દીપી નોખો પડતો હતો.

(રાજારાજ, ખીરજરાજ, અને કુસમતી આવેછે.)

રાજા૦—કેમ પુત્રી, તું પ્રસન્ન છે કની?

ખી૦—પિતાજીની આજ્ઞા સદા માથે ચઢાવું છું.

કુલ૦—એ કુંવરી બહુ ભલી છે. વચન ઉઠાપનાર નહિ.

રાજા૦—ભાઈ, લગનનું કેમ બનશે? કાનથી તો વૃષારતુ બેસે છે.

ખી૦—ગારને બોલાવ્યા તો છે. મુહુર્ત મળે, તો આજ રાત્રિએ જતો. હજી પેસો મંદ માણસ જગદેવને કેમ તેડી લાવ્યો નહિ ખીજા ઓર-ડામાંજ છે ને.

કુલ૦—ઓ! આવ્યા.

(જગદેવ આવે છે.)

જગ૦—મહારાજ, શી આજ્ઞા છે?

રાજા૦—રાજપુત્ર, તમારી ચાલ ચલગત જોઈ અમે ધણા ખુશી થયા છઈએ. આ કુંવરીનો કન્યાકાળ જાય છે, તેને અમે તમારા જેવા સારા કુલીન રજપૂતને આપવાની મરજી કરીએ છઈએ.

જગ૦—મહારાજ, આપ અતિ કૃપાની વાત કરો છો, પણ એવી અવિવેકી ઉદારતાનો લાભ લઈ એવો હું હીણો નથી. મારી સ્થિતિ તમને યથાયોગ્ય માલમ નથી, માટે એમ બોલો છો, અને તેથી મ્હારો એજ ધર્મ છે કે તેનું પરિપૂર્ણ વર્ણન કરી તમારે મોટેજ ઉદારતાનાં આવેશમાં નિકળેલા શબ્દની ના કહેવડાવવી.

ખી૦—તમારે કંઈ કલહને લીધે હાલ પરદેશ નિકળવું પડ્યું છે તે અમે જાણિયે છિયે, અને તેને જરી પણ ગણુકારતા નથી.

જગ૦—એટલુંજ નથી. મ્હારે ખીજા ઓરમાન મા છે તે રાજપિતાની માનીતી છે. એ માજીતું મ્હારા ઉપર એવું હેત છે, કે મ્હારો પ્રાણ લેતાં પણ ફાવે તો વિચાર કરે નહિ.

રાજા૦—એ સદ્ગુણની અમને ખબર છે—

જગ૦—સારે વિચારો મારાથી કેમ હા કહેવાય? મને તો હમણાં ખાવાનાએ સાંસા પડે છે. એવા દુખમાં આવી સકુમાર રાજપુત્રિને હાથેવતી હું કેમ નાખું? હિંચાં હજારો દાસી ઉપર હુકમ બજાવતી કુંવરીને મારે સાં નીચો ધરધંધો કરતી દેખી, મ્હારું હૈયું ફાટી ન જાય? મારી સાથે એ શુ સુખ દેખવાની છે?

કુલ૦—મારી દિકરી તો કહે છે કે, સુખી સ્વામીની સેવા કરતાં, તો ખરી પ્રીતિ કે લુચ્ચાઈ છે તે ઝોળખાય નહિ, પણ—

ખી૦—એને મોટા રાજદરબારમાં હજારો રાણીમાં દાસીની પેઠે દુઃખ પામવા હું આપવાનો નથી. એ બધાં કારણો અમે લેશમાત્ર માનતા નથી. તમારી એ કુંવરી ઉપર એટલી અપ્રીતિજ હોય કે નજ પરણવી, તો અમારી કુંવરી કંઈ વતી નથી.

રાજ૦—ભાઈ, એમ મા બોલ. રાજપુત્ર, એટલું માન.

જગ૦—પણ એ કુંવરીની શી ઇચ્છા છે તે મારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ—અમર્યાદા ક્ષમા કરજો.

સુભાષ૦—તીર મારીજ જાણો છો કે શું? ધાયલની ગતિ કંઈ સમજતા નથી. સ્ત્રીને બોલવાની શી જરૂર છે? તેની આંખ અને મ્હો ઉપર પ્રેમનાં પુસ્તકો દીપી રહ્યાં હોય છે, તે અનભિદ શિષ્યાય સર્વેથી ઝટવંચાય છે.

(વીરમતિ નીચું જોઈ લાજ કહાડે છે.)

ખી૦—તૈયાર રહેજો. હમણા મુહૂર્ત આજણ પાસે કદાવિયે છે. સિંહ કંઈ ચંદ્રની ગતિ તપાસવા બેસી રહેતો નથી. તલપમારી કાર્યની સિદ્ધિ કરી લે છે. સારા કામમાં ત્વરા એજ સુખ મુહૂર્ત છે.

કુલ૦—હવે કુંવરીને જે પૂછવું હોય તે પૂછજો.

(રાજા, રાણી, અને ખીરજસિંગ જાય છે.)

સુભાષ૦—મારો પડદો પડતો હોય, તો હું પણ જાઉં.

જગ૦— (હરિગીતછંદ.)

કુળ ઉજવળા, મતિ^૧ નિર્મળા, ગતિ ચંચળા પ્રયજારતી;^૨

હે કનકવર્ણી કન્યકા, સૌંદર્ય વનની પોપટી.

ત્રેલોક્ય^૩ તીલક તારણી, તુજ ૩૫ ૩૫ વારણી;

પીતાં હું ધર્મા ધર્મનો ભુલિ, ભેદ યાચક રહું બણી.

વીર૦—

પણ નથી હું જમાન તો થનાર, શો છે જીલુમ આ ?

કરવાં પડે પુત્રિના, માઆપને માગાં હિયાં !

૧ જેતું કુળ ઉજવળ અથવા મ્હોટું છે એવી સ્ત્રી. ૨ જેના ભાગ્ય-ની રેખા ઘણી પ્રયળ છે તે. ૩ ત્રણ લોકને શોભાવનારી.

ઠહાની તમારું ચિત્ત ચોર્યું, છે કાંઈ મદિરાક્ષિયે ?
નયિ સ્વાર્થ મુજને નથી તમને, શિદ જુદું તવ ભાખિયે ?

૪૩૦— (અનુષ્ટુપ શ્લોક.)

• તુંજ તેનો અઝી બહાલી! વાત શું કહું દીલની ?
બૂલથીરે દિડી તીરે, ધિરે ધીરે હમકતી.
દિવ્ય કાંતી-ટળી શાંતી, પડી શ્રાંતિ ‘શું અપ્સરા ?’
દશ દાદા દુખે કાઢ્યા, ખાંડા ધાવ કંઈ ભલા.
થાકિ અંતે વહો પંથે, આવ્યો ખંતે વળી પછે;
હરિ ધારતી ધરી જાસતી, શું જાસતીજ આશ મેં.
ચિત્ત ચોંક્યો ચતુરા હું, અત્ર વિના મરી બુખે.*—
“ફટ પાપી! ઇછે લાવ્યા, રાજપુત્રિ કયે મુખે?”
મહે વિચારી સ્થિતી મારી, ધર્મ ધારી, વિસારિ રે.
મુકા પ્યારી પિડા ભારી, મન મારી વધારિ રે;
વેદના તે ખરે જાતે, વેઠવી છે કંઠણ રે.
તોય બહાલી દુખે રોતી જોવી—એ દુખતો વધે;
અરે તેનો પ્રિત શાની? સ્વાર્થ જાણા ધિકારિયે.

વીર૦—પ્રેમિ સાચા પ્રિયા પ્રાણ! રહે આવની ચાંખિયે

(અંતે વહાલથી લેટે છે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—એક ઘર.)

લાલ૦—અલ્યા! જા. ગુરૂજને તેડી લાવ તો, પાસેના ઓરડામાંજ
હશે. અરે! તેં કહ્યું ત્હં ખોટું તો નથી ?

માણુસ૦—ના, રાજ, લગન કાલ રાત્રે યર્ધ યુગ્માં ખરેખર.

લાલ૦—જા જા. દોડ! અપટથી ખોલાવી લાવ. (માણુસ જાયછે.)

*જ્યારે મને ખાવાના પશુ સાંસાં પડ્યા ત્યારે કામની કેફ ઉડી ઉડી
ગઈ. અને સમજ પડી કે આવા દરિદ્રીને તે આવી રાજકન્યા હાય ?

એ કેમ મનાય? રાતમાં ને રાતમાં એને પરણાવી દીધી? આટલી બધી પ્રીતિ રાખતી હતી. તેણે સદગ્રમાં મારો લાગ કીધો હોય એમ સંભવે? મારી ઘણી મૂર્ખાઈ થઈ, કાલે મારે કંઈ વધારે તકરાર કરતી નેહતી હતી અરે! દુષ્ટ દેવ્ય! કાંઈ બોલાયુંજ નહિ!

(રાત્રિવિજય આવેછે.)

રાત્રિ—પરમેશ્વર તારામાં શાંતિની પ્રેરણા કરે!

લાલ—તારે એ વાત ખરી?

રાત્રિ—નિઃસંશય ખરી. કાલે રાત્રે પેલા ભૂખડુ રજપૂત સાથે પરણાવી. પણ કુંવરીએ કેમ માન્ય કીધું એ સમજાતું નથી.

લાલ—મહારાજ, તમારી શીખામણ ન માની તેની મ્હોંકણ મંડાવ. કાલે હું તમારી કનેથી એની પાસે ગયો, તારે એણે સ્પષ્ટ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું કે હું તને પરણીશ. એટલામાં ન્યાત જાતની વાત નીકળી, અને મ્હોં મૂર્ખાએ ખરેખરે કહી દીધું, કે જેમ તોપમાંથી એકાએક ગોળો નીકળે, તેમ એ ગવિંદ દુષ્ટ રજપૂતાણીએ એવો તિરસ્કાર અને ક્રોધ કીધો, કે ક્રોધ પુરશે અથવા ખીજ સ્ત્રીએ પણ એને સોમેલીસે કહ્યું હોય, તો બિલો ને ઉભો તે ઘડી હું તેને માર્યા વગર રહું નહિ.

રાત્રિ—હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો. એ રજપૂત લોકોને કુળનો અભિમાન એટલો છે કે ખીજ કોટયાધિપતિ મંડલેશ્વરને પશુના જેવા તુચ્છ ગણેછે.

લાલ—અરે! પણ નીચ કુળમાં શું ગુણ રૂપ નથી હતાં?

રાત્રિ—તેમાં સોગણા હોય. તોએ શું થયું?

લાલ—પણ મહારાજ, એ કેવો અન્યાય! કેવો જીલમ!

રાત્રિ—તેમાં એ ધર્મીધનો શો વાંક? જેણે શાંતિર્જનની વિકરાળ નાજ પાથરી છે. તેને કહેવાનું છે. પણ હું વધારે બોલવા ઈછતો નથી. કાં કેતું તેનો પક્ષ કરતો નથી, તથાપિ તેની વિરુદ્ધ સાંભળતું તને ગમતું નથી.

લાલ—તે સમય વહી ગયા. હવે તો મારી આંખો ઉઘડી. ઊંચ નીચ ક્યાંથી થયા? એમાં શો ફેરછે? બધાને બે હાથને એક માથું છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિ કેટલાએક ઊંચાછે? પરમેશ્વરે જો બધા કરતાં બે ચાર હાથ પગ, કે માથાં વત્તાં આંખાં હોત તો મનાત. પશુમાં જાતિભેદ કેવો પ્રસક્ષ જણાઈ આવેછે! કોઈ ગાયને ભેંસ કહેછે? મનુષ્યમાં જો એવો રાખવો હત; તો જગત્પત્નિને તે પ્રમાણે દેખાડી આપતાં નહોતું આવડતું?

જ્ઞાન૦—એમ નથી કીધું, તેા બ્યાલ્યું. પણ વિવેકબુદ્ધિવાળા પ્રાણિ-
યોમાં નાનાં મોટાં અંશ ઓળખવાની કસોટી જે જ્ઞાન, તે શું એ ક્ષત્રી
ગએત્રા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિમાં વધારે છે? અરે! તેટલુંજ છે?

લાલ૦—સારી માટી વત્તણુક ઉપરથી પ્રભુતા ગળાય છે. એવું કોણ
કહેવાને સમર્થ છે, કે બધા શુદ્ધની ગાલ અધમ છે? અથવા એ હોય વત્ત-
વાળાની સારી છે? સારે પ્રભુતા ક્યાંથી આવી ?

જ્ઞાન૦—સારા આચરણમાં એ, કે ભોળા લોકોમાં પોતાના સુખ
અને મહત્ત્વને અર્થે આવી કલ્યાણીઓ જેડી કંદાડી બીજને દમવું.

લાલ૦—હા! એ ધુતારાઓએ ગળ્યાં ગળ્યાં જમવાને, અને પરાધા
ધનનું (આલસ્યમાં રહી) હરણ કરવાને વેદ પુરાણો રચી મુક્યાં છે. વાત
શું? અહ્માના સુખમાંથી નિકળ્યા! ! તેના પેટમાં એ કાળી શાહી બરેલી હશે,
અને જીભ કાગળ હશે. લાવ, તેનાં ચિંથરા કરી નાખું ! એણે જગતમાં
માણુસ જાતનાં સુખનો કેટલો નાશ કીધો છે! અરે! અહ્મા એ ક્યાં છે? શિવ
એ ક્યાં છે? એ બગડેલા “માયા માયા” કહેછે તે ખરીજ. એઓના જીભમય
મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી.

જ્ઞાન૦—બ્રાહ્મણોએ કહ્યું, કે અમે ભૂદેવ, અને પશુવત જગતે કહ્યું
કે હા. એમાં વાંક કોનો વધારે કલ્પાયો?

લાલ૦—વાંક પેલા ઠગ, કપટી, સ્વાર્થી, દુષ્ટ, અધમ બ્રહ્મણુઓનો.
જરા પોતામાં વધારે સમજ આવી, કે બીજા બધાને પોતાની સત્તાની બે-
ડીમાં નિરંતર રાખવાનો અક્ષય પાયોજ રચ્યોને.

જ્ઞાન૦—સત્તાથી છાકી ગએત્રા એવા દુષ્ટ ધુતારાની સામા, જે પડે
તે વેડવાનું કયુલ કરી, ઉભા થાય તેને કેવા કહેવા ?

લાલ૦—તેને જે ઉપમા આપિયે તે ઓછી. જેમ વ્યંજનના મંડળમાં
વિક્રમ, તેમ વિક્રમ જે લાખોમાં તેને સૂર્ય સરખાં કીર્તિવંત પરાક્રમી જાણવા
પૃથ્વી નક્ષત્રિ કરવાની એક બીજા માગનારાએ હિંમત ચલાવી, પણ કોઈ
એવો ક્ષત્રિ કે શુદ્ર નિકળ્યો કે—

જ્ઞાન૦—એજ મહાભારત કામ કરવાને અમારા અને પુદ્ધમાર્ગના આ-
ચાર્યોએ—ઓતીશે તીર્થકરોએ—હામ ચલાવી છે, અને એવાં સાહસ કર્મમાં
સિદ્ધિ પામ્યા છે. એ તીખા મરદોના મનમાં એ નિર્દય હરામ ઠગોનો કંટાળા
અને પોતાની વાતની સસતાનો વિશ્વાસ એટલો જોડો ઠસી એડો હતો, કે

ધન માલ હુંડી પાપમાલ કીધા, કેદમંત્રનાંખ્યા, દેશ પાર કીધા, પહાડ જંગલ સેવડાવ્યાં,—તલવારે માર્યા, અગ્નિયે બાળ્યા,—અરે! લાખો બુદ્ધ અને જૈન-ધર્મવાળાના એ રાક્ષસોના કૃત્રિમથી પ્રાણ ગયા, પણ એમણે પોતાનો આ-ગૃહ છોડ્યો નહિ. અને હું આપણા મનસુઆમાં આઠે પહોર લાગ્યો રહું છું, અને પુરૂં એ ચિંતામાં ઊંઘતોએ નથી તે શા માટે? સંસારી સુખ જો મારે જોઈતાં હોય તો કંઈ હમણા તેની મને ન્યુનતા નથી. અરે! એવા વીર પુરૂષો તો સંસારી સુખને પગતજો ચગદી, સલ્કની શોધમાં આગળ ઊત્સાહથી ડગલું ભરેછે. તેમ તું પણ, હે ચતુર, વિદ્વાન, લાલરાજ, તું પણ કર. અત્રબ્ધ વસ્તુની લલુપતા અને નિરૂપાય વાતનો મિથ્યા ઉચ્ચાટ—એ જો શાણા પુરૂષને શોભતાં નથી, કાં કે તે માત્ર માયાવશ જીવતી મૂર્ખાઈનાં નગારાં છે. આ વાતનું મનનકર, તોલનકર, અને પછી બ્રહ્મપાખંડનો લાગ કરી સલ્પધર્મમાં આવ, અને તેની વૃદ્ધિને અર્થે અતિશ્રમ કરી કીર્તિત થા.

(જ્ઞાનવીજય જાય છે.)

લાલજી—કીર્તિત થા! કીર્તિત થઈને શું કરવુંછે? કીર્તિવડે જે પ્રિયનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો, તે તો આડી થઈને બેઠીછે. મને આ ચંદ્ર-મુખીની લલુતા છોડવાનું કહેછે! મૂર્ખ એ, કે હું? એ કેમ બને? અરે! પણ તે તો પરણી બેઠીછે, હવે મ્હારૂં માનનાર નહિ. હું શું કરું? આ દુઃખ કેમ સમે? નીમને ઘેરે જન્મ્યો, તેમાં મ્હેં સો અપરાધ કર્યો? એ દોષ મારાથી ટળતો હોય, તો હમણું ટાળું. ગુરૂજી કહેછેતે ખરુંજ—એ શાસ્ત્રબાંધનારા પરમહંસ જો એમાં એ પંચાત ન ધાલી હોત તો ગુરૂજી ગમે તેટલું કહેત તથાપિ હું માન્ય ન કરત. પણ આ જોતાં તો એ કહે છે તે ખરુંજ. ત્રણ મહીનાની પ્રીત આટલાં માટે તોડતાં એકદમ એને કંઈ દયા પણ આવી? કૃષ્ણ પરમાત્મા એ શો જીલમ છે.

(ભુવંગી છંદ.)

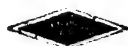
કહિનકૃષ્ણ! કહાવે તું બાણું કૃપાળુ, તું કહેતી હું તો સભ્યતા કેમ પાળું;
ક્રુટે આંખ ત્યારેજ તો ગૂણુ ગાઉં? દયાહીણુ આવી ત્રિયા! રૂપ આણું!
વપૂ રૂપ રૂપી બહુ સશ્વ જૂરે, શું સોપો તમે નિર્દયા હાથ પૂરે?
પટા પેચ આતુરતા તો શિખાવી, મરાવાછ શું રંકને રે રિખાવી?
શુરે દુષ્ટને શસ્ત્ર વિદ્યા શિખાવો? (નથી ક્ષત્રિ એ શુદ્ર છે મન લાવો)
અરે... દુષ્ટને રાજ ઓપો શું દેવો, શુરે દુષ્ટને મંત્ર મારણુ કહેવો.

ખુની હાથ ના ખડગ નાપો હરીરે, કસાઈ કરે કાં છરી તો ધરી રે;
 અરે સર્પને પાંખ કાં દો વરીરે, ન દો વ્યાઘ્રને વૃક્ષ ચડવા ગતી રે.
 કૃપાનાથ! વા! વા! તમે બહુ દયાળુ, ખરે ખાત આ નામનું બિદં પાણુ!
 કહું કેમ કહોની હવે હું કૃપાળુ, તમોથી નથી છાનું કંઈ પ્રેમ પ્યાલું.
 બિન્ને જો કદી હોય તો મન વાળું, તમે તો થઈ ગોકુળે રે ગુલાળુ;
 કિંધી કામ કીડા અધ્યા! આ! બિહારી! હજી તે ન વૈકુંઠમાં તે વિસારી.
 તું તો નેણના બાણનું જોર જાણે, પ્રિતી પાશથી ના છુટે તે પ્રમાણે;
 અમાન્ય પ્રિતી શી રિતે અંત્ર સાથે, તથાપી ન કાંઈ તું તો દુઃખ ટાળે.
 મદ્દે રાધિ રાણી કદી રોપ આણી, વહે કૂર વાણી પ્રિતી ઉર હાંણી;
 રૂદે હાય કેવી ઉદે થાય કહોની, પછે પ્રેમિની પીડ પેખી હરોની,
 ગિરીધારિ! તેં ખ્યારિને છેહ દીધો, તજી પ્રેમદા રાજનો પંથ+ લીધો;
 ન કલ્પાંત તેં કામનીનાં કળ્યાં રે, જુડી વાણુ પોત્રાણુ જ્યાં નીકળ્યાં રે.
 સખ્યા સૂતસું રનેહ શાધતિ શક્તિ* મધૂ માંસ મૈથુન્યમાં માનિ ભક્તિ;
 નમું પાય થા સહાય ત્રેલોક્ય માય, નયો હાય શું કાંય! તુજ સાક્ષિ જનમ.
 નથી કામ ત્હારું સુરાતૂર ગાત્ર, પુજા પ્રાર્થનામાં પડે અર્ધ માત્ર;
 કદી તો તું સંહાર તે સાટ વાળે, જરા ભક્તિ સાચી જુડી મન ના લેત.
 ભજું શું સુતાસું સુતા જ્યે દેવા, કરી આપણે પાપ શા શ્રાપ દેવા!
 અહો! ભસ્મધારી! બિલી* ભોગિ ભોજા! વને જ્યાં વસંતો રૂપીખતી ટોળાં.
 રમ્યા નગન ચે લાજ મર્નદ લાગી, જુઓ સામું મારી કહું ચર્ણુ લાગી;
 દિસે દીવમાં દેવ સર્વે સ્ત્રિ દાસ, કહાં ચંદ્ર કાં હંદ્ર કાં શ્રી સુરા.
 બિજા માટ મુખ વાત વૈરાટ લાગી, જુડી કહાણિ જોની જરાજીવ જાગી;
 જુડી! હાય! ત્યારે હવે રક્ષ મારી, કરે કોણ? પૂરાઈ શું દુઃખ+ બારી.

+ મથુરાં ગયા. * એવું કહેવાય છે કે શક્તિયે પ્રથમ ત્રણ દેવને
 વારા ફરતી પ્રગટ કીધા અને જેમણે પરણવાની તેની સાથે ના પાડી
 તેને બાળીને રાખના ઢગલા કરી નાંખ્યા. † બ્રહ્મા પોતાની પુત્રી સર-
 સ્વતીની પછાડી કામાવેશમાં દોડ્યા હતા, અને પછી જ્ઞાન થયું ત્યારે તું
 સદા કુંવારી રહેજે એવો તે બચ્ચારીને શાપ દીધો હતો.

૧ પાર્વતીએ બીજડીનો વેષ લઈ મહાદેવને છળ્યા હતા. ૨ દુષ્કર્મમાં-
 બચ્ચારીનો સાંકડો રસ્તો.

અરે! ના! અરે! ના! નહીં હાય એમ, હશે દેવ કે જે ધરે દીલ રહેમ;
 ભુડો પાપિ અગ્નિ નિંદા લાવ્યો હું! રખે રાખતા રોપ! ગાંડો ખન્યોહું.
 લજ માનતા સર્વથી આકરી રે, કંઈ રક્તનું* વારિ વૃત્તો કરી રે;
 કહો તે કંઈ ભાવથી આકરી રે;—કહો તો છતાયાર્ય^૧ આવું હણી રે!
 મળે માનિની એટલું માગ્યું આપ; રમું માસ તેરું પછી માથું કાપ—
 અરે! કાપવું હાય મારે પુનઃમાં.^૨ મહા મગ્ન મરવે મળે માસ શામા.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—રાજમંદિર.)

(વેદનીધ્વનિ ચાલી રહી છે, હજારો બ્રાહ્મણો ભરાયા છે, અંધા મંડળેશ્વરો અને મંત્રિયો બિરાજ્યા છે, શાસ્ત્રી પુરાણી જોશી વૈદ્યની સભા મળેલી છે, આરણે સેના પડેલી છે, નોખત અને ખત્રીસો વાળાં વાળે છે, ઠેકાણે ઠેકાણે નૃત્ય અને હાસ્ય વિનોદ થઈ રહ્યો છે. પૂર્ણા-હુતી અપાય છે, ધુમાડાથી સિંદૂરાજ મહારાજની આંખ લાલ અને મોઢું તેજસ્વી થઈ રહ્યું છે, હાથમાં નાળિયેર લઈ હોમમ્મને ઉભા થયા છે, હોમતીવેળા જય જયકાર શબ્દ ગાઈ રહ્યો છે.

૧ લો મંત્રિ—મૂર્તિકાર, આ શું કીધું? મહારાજની અને બીજા સેનાપતિઓની મૂર્તિઓ કાં પાડી? પાડી તો દીક, પણ આ નમેછે કોને? એ અમંગળ કામ કોને કહે કીધું.

મૂર્તિકાર—મહારાજની આરા છે.

૧ લો મંત્રિ—ગુરું બોલ મા. ત્હાં અને મ્હાં માથું જવાનું. અરે! ભગવાન, મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા, કે આ કામ મ્હું માથે લીધું? કોઈ બીજા અદેખા મંત્રિયે, મૂર્ખ, તને દ્રવ્યના મોહમાં નાખી મારો પ્રાણ લેવાની યુક્તિ કીધી છે.

* તપશ્ચર્યા કરીને લોહીનું પાણી કરી નાંખીશ. ૧ જ્ઞાનવિજય, જેના બોધથી લાલરાજની શૂદ્ધ વેદ ધર્મ ઉપરથી ઉઠી ગઈ હતી.

૨ કમળ પુનઃ શિવની આંગળ પોતાનું માથું કાપીને અર્પણ કર્યાથી તે સંહારક દેવ બહુજ પ્રસન્ન થાય છે.

૨ જો મંત્રિ—યનાર થયું. હે મિત્ર, મહારાજને જાહેર કરો. એની દિવ્યદ્રષ્ટિથી કાંઈ દૂર રહેવાનું નથી. આગળથી આપણે કહિયે તેજ સાઈ.

૧ લો મંત્રિ—હા, બાઈ, મને પણ એમજ લાગે છે. પણ ક્રોધ ન કરતો—તું મારા બાળપણનો મિત્ર છે ખરો, તથાપિ આ સમયે મને વિશ્વાસ પડતો નથી.

૨ જો મંત્રિ—રાજદરબારમાં બહુધા મિત્રાઈ કેવી હોય છે, તે જાણી હું ત્હાં ગભરાટનું બોલવું મનમાં આણતો નથી. મ્હાં કહું માન, અને પછી એનું ક્ષણ સારું નિપજે તો વિશ્વાસ રાખજે.

૧ લો મંત્રિ—અત્યારે હું બયમિત થયો છું. જેમ તેમ બોલાઈ જાય છે. અરે તું તો નહિ, પણ બીજા કોઈએ મારો ઘાટ ધડી મૂક્યો છે. મહારાજને કામ મને સોંપ્યું અને પછી આવા હલકા મનુષ્યને આજ્ઞા આપે એ કેમ મનાય ?

૨ જો મંત્રિ—એમ હોય પણ ખરૂં. અને નહિ હોય, તોએ બીજો ઉપાય નથી.

૧ લો મંત્રિ—ખરી વાત.

(જાય છે અને સિદ્ધરાજને પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—અમે પ્રસન્ન છઈએ. ત્હં કામ સાઈ કીધું. ઉઠ.

(વાંસો થાખડે છે.)

૧ લો મંત્રિ—(રડતો રડતો.) હે મહારાજ, હે પૃથ્વિપતિ, મ્હારો અપરાધ થયો છે. તે અપરાધમાં કાંઈ બાકી નથી. તમે જીવાડો, તોજ જીવું મને અભય વચન આપો, ત્યાં લગી ઉઠનાર નથી. મ્હાં માથું તમારે ખોળે છો! છેદવું હોય તો છેદો.

સિદ્ધ૦—અમારી રીત તું જાણે છે: અપરાધ જાણ્યા વિના અમે ક્ષમા કરતા નથી. તોપણ આ ઉત્સવને સમે અમે કૂર થવા ઇચ્છતા નથી. જા, આ કામમાં ત્હં એક કોટિ રૂપિયા લગી ખાધા હશે તો માફ છે, પણ જો મારી પ્રજામાંના કોઈ એકને કાંઈ પણ દુખ દીધું હશે, તો તો સૂણી તૈયાર છે. હું આવા ઢોંગ માનનાર નથી.

૧ લો મંત્રિ—મહારાજ મ્હં બાધું તો કાંઈ નથી. અને તમારા રા-
મ રાજમાં પ્રજાને દુખ દે એવો કોણ છે ? પણ તમારી આજ્ઞાથી કંઈ

વધારે મૂર્તિકારે કીધું છે તે જોશો સ્થાને આપ કોપાયમાન થયા વગર રહેશો નહિ.

સિદ્ધ૦—(હસિને) મૂર્તિકારને બોલાવો.

(છડીદાર બોલાવેછે)

૧જો મંત્રી—મહારાજ પેલા હનુમાનજીની પૂજા કરવા પધારોછો ત્યાંજ છે. મહારાજ, મહારો કંઈ વાંક નથી. મહે અભારેજ જોયું. પેલા મૂર્ખે પોતાની મેજે, મહારાજ, મને પૂછ્યા વગર કરી મુક્યું છે.

(તે બાળુએ જાયછે)

મુર્તી૦—(ધુજતો ધુજતો) મહારાજ!

સિદ્ધ૦—આ કોની આગ્રાએ કીધું.

મુર્તી—અરે! ઓ! દયાળુ પૃથ્વીપતિ! અરે! મને કોઈ દુષ્ટ આપતું નામ દઈ ભોળવી ગયો. (ગજવામાંથી વીઠી કહાડેછે) આપની મુદ્રીકા તે આપી ગયો છે. કોણ જાણે ક્યાંથી ચોરી લાવ્યો હશે? મહારાજ, અરે મહારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધ૦—ગભરામાં. એ અમારીજ આગ્રા હતી. અમે તારાપર પ્રસન્ન છધએ, પણ (૧ લા મંત્રીને) તારી ભૂલ છે કે તપાસ રાખી નહિ. આતો અમારી આગ્રા હતી, પણ બીજું કાંઈ કરત તોએ તુંતો નહિજ જાણત કેની? આ (વીઠી પાછી લેછે) જોયા પછી તારે કરવા દેવું હતું.

મંત્રેશ્વર૦—મહારાજ, એવી આગ્રા આપે ક્યારે આપી?

સિદ્ધ૦—પછી કહુંછું, પૂજનો સમય જાયછે. (આરતી ઉતારી સા-
જાંગ ડંડવત પ્રણામ કરી) હે વામુપુત્ર! બળનિધાન!! દુષ્ટિયાના બેલી! હું
તને આ રૂદ્રમાળાનો રક્ષક કરુંછું. જકતે મને સિંહનું ઉપનામ આપ્યું છે,
પણ હું રંક તરણા સરખો છું. મનુષ્ય તે કોણ માત્ર? ચાળીશ પચાસ
વર્ષનું ધણું તો તેનું પરાક્રમ તેમાં તે શું કરે! જ્યારે શત્રુનાં વાળાં આવી
હિંયાં ગગડશે, સારે મારી ભસ્મ પણ હોશે નહિ, અને હું (કોણ જાણે?)
ક્યાં રખડતો હોઘશા! સારે રક્ષા કોણ કરશે? હે હનુમાન, સહાય તે સમે
તારાથી થાય, તો થાય. હે દેવ, તું સારે આલસ્ય કરતો નહિ-અરે! મહારૂં
એટલું નામ રાખજો. આ હું દીનભાવે પ્રાર્થના કરુંછું—અરે! અભાર મુધી

મહે મારી પ્રજાની રક્ષા ખીજ કોઇને, દેખ કે દેલને, સોંપી નથી તે હું આજે
તે માટે કરગરું—એથી દીનભાવ ખીજે કેવો ?

(ઉઠેછે).

મંત્રેન્—મહારાજ, જોશીના કહેવા ઉપર આટલો શક કાં કરોછો ?
સાચુંએ પડે અને ગુરુંએ પડે, એનો કાંઈ નિર્ધાર નથી.

સિદ્ધન્—(ગંભીરાધથી) અરે મંત્રેશ્વર, એમાં જોશી શું કહેવાનો
હતો ? આ જત અનિલ છે એમાં શો સંદેહ ? સૂર્ય ઉગેછે, તેજ આપમેછે;
પૂર્ણિમાને દિવસે વિશ્વને આનંદ ખમાડેછે, તેજ કળાહિન થાયછે; માણસ
જન્મેછે, તેજ મરેછે; જ્યાં મોટાં નગર વસેલાં હોય છે ત્યાં પાણી ફરી
વળેછે; આ શ્રદ્ધિ નિલ ભાસેછે, તેનોજ પ્રલય થાયછે; અરે! બ્રહ્મા વિષ્ણુ
ને શિવ સરખા કાળને વશ થઈ નાશ પામેછે: તો અરે! આપણા પામરના
રાજપાટ અને આવાં દેવાલયના શા હિસાબ ?—સ્વર્ગ સરખી જગ્યા પણ
નિત્ય નથી તો.

મંત્રેન્—મહારાજ, કહોછો તે ખરી માતવાર્ણ છે; પણ એમ છેક આ-
ખરનો વિચાર શિદ્ધ કરીયે ? પ્રલય કાળની વાત આધી મુકિયે, તો આ
સ્વર્ગસરખા ધામથી આપનું નામ “ચાવત ચંદ્રો દિવા કરો” રહેવાનું છે.

સીદ્ધન્—મૂર્ખ! એવી ગાંડી વાતમાં કર. દેવનું કારખું ચક્ર નિરંતર ફર્યા
કરેછે, અને તેને વીંટાએલા વિશ્વની સર્વે વસ્તુઓ ઊઘી નીચી થયા કરેછે.
શીલાદિત્યનું વલ્લભીપુર ક્યાં છે ? ખીજ એવાં કેટલાં નગર ઉદય પામી શુ-
ન્યમાં ભળ્યાં હશે, કે જેના નામ પણ આપણે આ સમયે સાંભળ્યાં નથી ?
અરે! મંત્રેશ્વર, એક એવો દિવસ પણ આવશે, કે જ્યારે આ પાટણ
શહેરને શત્રુના લસ્કરો પાયમાલ કરશે; સોળંકીવંશ નિર્મૂળજશે;—એક એ-
વો સમય પણ આવશે, કે જ્યારે રજપૂતો શોધ્યા જડશે નહિ, અને જડશે.
તો મ્હેચ્છની સેવા કરતા; અરે! જ્યાં રાજમંદીરો શોભે છે, ત્યાં હળ ફરશે,
અને મૂર્ખ વતનીઓ વલ્લભીપુરની પેઠે આજે આપણે બેઠા છઈએ એવા
દેવાલયનાં ખદ્મ ગમેલા પથરા ખોદી કહાડી (આંખમાં આંસુ ભરાઈ
આવેછે.) પેટને માટે વેચવા નિકળશે—અને પુછશે તો પાટણ કે રૂદ્રમા-
ળાનું નામ સાંભળી તમારા સામું ટકટક જોયા કરશે! તો હું કોણ માત્ર
માટે હે મૂર્તિકાર! તું એટલું લખ કે “પાટણનો સોળંકી સિદ્ધરાજ, જે

બવતાં કોઈને નમ્યો નથી, તે પહેલાં માગી લે છે કે, હે કાળ જોને અનુકુળ છે એવા શત્રુ, આમાંથી કાંઈપણ રાખજો. આજ મહારે ને કાલ ત્યારે” (મૂર્તિકારને) તું ત્યારે પણ નામ લખ, રહેનાર તો પ્રભુ કરે ત્યારે. મલો, હવે કાલવાળા રજપૂતને બોલાવો.

(છડીદાર જગદેવને બોલોવે છે.)

જગ૦—(આવી પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—કેમ, તું અમારી સેવા કરશે ?

જગ૦—પૃથ્વી પતિ, એજ આશાએ હું આપણા દેશમાં આવ્યો છું.

સિદ્ધ૦—પણ ધરતું રાજ છોડી કેમ આવવું પડ્યું ?

જગ૦—મહારાજ, આપણી હલકી પણ સેવાને અર્થે તો મહારા કરતાં મોટા મોટા રાજના કુંવર હજારે નિસ આવે છે. ક્ષત્રિવીર્ય બતાવાનું હાલ આપણી પરાક્રમી સેના સિવાય બીજું રથજ કયું છે ? હું તો આવું છું દુખનો માયો. પણ તેમાંથી સુખ નીકળ્યું, જેમ દહીંમાંથી ધી ઉત્પન્ન થાય છે.

હેમ૦—હે પૃથ્વીપતે, પ્રવાસ સદા એવા છે. કહ્યું છે કે—

(આર્યા)

અતુર પુરૂષને આરસ, ભાર પ્રમાણે નતોળિ વેચાયે;

અધિક અધિક મુલ પામે, દુર પરગામે જયમજ નામે.

૧ લો શાસ્ત્રી—

શાસ્ત્રાભ્યાસ અતીશય પંડિત, પ્રીતી પ્રવાશ બહુ આમ;

રાજ સભા ગણિકા શૃલ, પાંચે અતુરાર્થનાં ધામ.

૨ જો શાસ્ત્રી—

સંપત્તી તણિ પ્રાપ્તી, જો નવ કીધી પ્રવાસથી બાવે;

ધીઃક યુવા તરતુ મૂર્ખાનિ, અકુળ ગર્ભ કરિ નહિ આવે.

૩ જો શાસ્ત્રી—

તણ અલાભજ નામે, જો નર જીવર ગ્રહી રહે ગામે;

ફાટે વસ્ત્ર વધે રણ, ને નહિ કીર્તિ કદા પામે.

સિદ્ધ૦—સેવાને પેટે તને ગામ આપિયે તે પસંદ છે કે છૂટક પગાર ?

જગ૦—મહારાજ, પગાર આપો તો ઘણી કૃપા થાય.

સિદ્ધ૦—શું ત્રાંબા પત્રે લખી આપિયે, કે વંશ પરંપરા તું તેનો ઉપભોગ કર્યો કરે તેથી છૂટક પગાર વધ્યો ? આતો આજેજ સાંભળ્યું ! તું

આવો પરાક્રમી છે. તથાપિ વ્યવહારમાં બાળક તે બાળકજ દીસેછે.

જગ૦—બાળક તો મહારાજ, પૃથ્વિપતિના સધળાજ છે. પરંતુ આ વાતમાં તો મારી એટલી વિનંતિ છે કે મને ના કહી મારો જીવ ખેદમાં નાંખતા નહિ.

સિદ્ધ૦—શું તારા મનમાં એવો સંદેહ છે, કે અમે ગામ આપી પાછું લઈશું ?

જગ૦—અરે! ના! ના! કૃપાનિધાન.

સિદ્ધ૦—ત્યારે કારણ શું તે કહે, કે પછી બાળક છે કે નહિ તેનો અમે પૂરો નિશ્ચય કરિયે.

જગ૦—મહારાજ, ન પૂછ્યું હોત તો સાફ. હશે મહાં દૈવ. હે પૃથ્વિપતી—અપરાધ ક્ષમા કરજો વિજય યાત્રા કરવી એ ક્ષત્રિનો પરમ ધર્મ છે, અને તે તમ સરખા કોઈ વિરક્ષા ભાગ્યશાળીના કર્મમાં લખેલો હોયછે; આપ વિજય યાત્રા કરી વિક્રમ સરખા વિખ્યાત થયાછો; અને હજી ઘણીએ કરશો;—હે કૃપાનિધાન! અપરાધ ક્ષમા કરજો—આપ કોઈ દીવસ મારા ખિતાના ગ્રામ ઉપર પણ ચઢશો, ત્યારે તેના દુખે મહં દેશવટો લીધોછે એ અફ, તથાપિ હું તેના સામાં તમારી સેનાનાં આવું એતો કેમ થાય? અને ગામ લીધું હોય ત્યારે ન આવું, તો તમારો ચોર થાઉં એ પણ અધર્મ.

સિદ્ધ૦—ધન્ય છે! ધન્ય છે! રજપૂત, આટલી ઉમરમાં તારી આવી સમજણુને. બંડારી, કાલથી એને રોજ બે હજાર મહાર રોકડી ગણી આપવી. આ સધળા સુભટો બેઠા છે તેના દેખતાં કહુંછું કે, જેમ જેમ વધારે આ રજપૂતની વાતો સાંભળતો જાઉંછું, તેમ તેમ હું વધારે એના ઉપર પ્રસંન થાઉંછું.

મંત્રિ૦—મહારાજ, આપે તો કાળિયો જીયો નહિ હોય, પણ—

સિદ્ધ૦—મહે જીયો છે. એ હું સઘળું માંડીને કહુંછું. એક સમે રાત્રે વીરચર્ય કરતાં રૂદ્રમાળા કેમ અંધાય છે તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. નગર ચર્ચા જોવી મુકી દઈ. શ્રીસ્થળ તરફ ધોડો ઠોડી મુક્યો. અર્ધ રાત્રિને સમે હું ઝાડી તરફ આવી પહોંચ્યો અને પેલા કાળિયાને જતો દીઠો. તમે જણો છો કે હું યુદ્ધમાં પાછો ફર્યો નથી, પણ આ વિકરાળ રૂપ જોઈ હું પાછો હઠ્યો, અને આડે રસ્તે આજ ઠેકાણે આવી પહોંચ્યો.

નેઉધું, તો દીપમાળ કરી લાખો મણસો કામે લાગ્યાં છે. હું કામ જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન થયો, અને મનમાં કહ્યું કે હવે મહારા મનના મનોરથ પૂર્ણ થયા. પણ વધારે વિચાર કરતાં એનું અનિશ્ચય પણું મારા જીવ સાથે પડકાર સમજાયું, અને તે વિચારમાં એટલો ગરક થયો, કે હું બાળકની પેઠે ચોધારે આંસુએ રોયો. પછી હાલ તમે જોયું તેવો ઠરાવ કીધો, અને આ ભૂતિકારને ઇલાજીમાં મારી વીંટી આપીને તેમ કરવાનું ફરમાવ્યું. પાછળ વળતી વેળા સરસ્વતીના ઘાટપર આ રજપૂતને શોક કરતો દીઠો. પાછળ ઉભા રહી સાંભળ્યું ત્યારે મને માલમ પડ્યું કે આ ગામના રાજારાજની કુંવરીને જોઈ એ મોહિત થયો છે. (જગદેવ નીચું જુએ છે.) શરમા નહિ, એમાં પણ તારી તો સાળાસીજ છે. પોતે ગરીબ માટે કુંવરીને પરણાવે તોએ ન વરવી એવો નિશ્ચય કરી મારી જોડે ગામ ત્યાગ કરી બહારનીકળ્યો.

જગ૦—અરે ! અરે ! મહે જુડાએ અણબણપણે તમે પૂછવા માંડ્યું ત્યારે તિરસ્કાર કીધો. એવાં વચન તમે કેમ ક્ષમા કરશો !

સિદ્ધ૦—જા જા, મૂર્ખા, ક્ષમા ન કરવાં હોય તે એકલો નીકળે પણ શું કરવા ? આ જીવાન કોઈ દહાડો, યાદ રાખજો, રજપૂત નામને દીપાવી આપશે. હવે જા, અમે તારાપર અત્યંત પ્રસન્ન છઈએ.

(જગદેવ પગે લાગી વ્યાધો જઈ બેસે છે.)

મંત્ર૦—મહારાજ, હવે શી આગ્રા છે ?

સિદ્ધ૦—આજે તમે દ્રવ્યના હિસાબની વાત કહેશો, તો હું સામજનાર નથી. આજે શિર્પાવ મહાં માગ્યો આપજો. તેમાં ભૂતિકારને અને પેલા મંત્રીને તો સાફ જોઈ એકાદું ગામ આપજો. જો એક પૈસાની કસર કરશો, તો જો દ્રવ્ય ખરચ્યું હશે તે મિથ્યા જશે, અને તેથી બમણું પાછું હું તેને અપાવીશ. આપણા સાથના રસાલાને પણ ભૂલતા નહિ.

મંત્ર૦—મહારાજ, આપની આગ્રા હશે તે સર્વે રીતિસર હું બજાવીશ.

સિદ્ધ૦—રીતિ કે નીતિ આજે નથી રાખવી. એટલું દ્રવ્ય ઊછાળ્યું કે સઘળા જીવે ત્યાંસુધી રૂદ્રમાળાની સ્થાપનાનું સ્મરણ કર્યા કરે.

(શર્પાવ વહેંચાયે છે, અને પછી સઘળા મહારાજને પગે લાગી વેરાઈ જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ જો.

(સ્થળ—અંબાજીનું દેહેડું)

સુભાષ૦—હે કુંવરી—અરે ભૂલી—રાણીજી—

વીર૦—કેમ ભૂલી ? શું મને ઓળખતી નથી ?

સુભાષ૦—હવે નવું નવું દેખાય છે એટલે ઓળખાઓ પણ નહિ. હવેથી આપણે, સુલક્ષ્મા, એમને કુંવરી નહિ કહેવાં પણ રાણીજી, હવે આપણા જેવી કંઈ એ બાબા નથી—વાધ મારનારો સ્વામી મળ્યો છે.

વીર૦—ભોમ ત્હારા ! તને સ્વપ્નમાં મળતો હશે ?

સુભાષ૦—એમ થતું હશે તેમાંજ હમણું થોડા દહાડા થયા સ્વવારે મુખ કરમાઈ ગએલું હોએ છે તો.

વીર૦—મ્હાડું મ્હોં કરમાઈ ગયું છે ? આવ તળાવમાં નેપ્રએ.

સુભ૦—આજે શેનું હોય ? પ્રભુનું જેને પરોક્ષ દર્શન થાય છે તે વનમાં ઉદાસી ફરે છે, અને પ્રગટ થાય છે તેતો આનંદ સિંધુમાં મગ્ન રહે છે.

સુભાષ૦—કરમાયું તો નથી, પણ કાંઈ મચ્છર કરજા છે ખરા.

વીર૦—(વહાલથી તમાઓ મારી) બસ, બસ. બક્તી છાની રહે.

સુભ૦—તમે હવે અમને સંભારવાના નથી.

સુભાષ૦—હું પણ એજ કહેતી હતી વળી તમે હવે શિવ ઉપર અભિષેક કરવા માંડ્યો છે એટલે અંબાજીના દર્શન કરવાનો એ અવકાશ મળવાનો નથી.

વીર૦—જા જા, ગાંડી છે. આરાસુરીની સેવા તે ભૂલાય.

સુભ૦—સ્વામીજીની સાથે સાસરે મહાલશો કે હિંયાં—

સુભાષ૦—એને તો એ વાતનું પણ મુખ છે. સુખમાં સ્વશુર પક્ષનું કોઈ ઘડીએ ખાલો પાડે એવું નથી. પેલી સાવકી સાસુ શ્રીફળ લઈ વધાવવા ઉભી રહી હશે. તેને પગે લાગશોકની ?

વીર૦—પગે તો લાગ્યા વગર કાંઈ ચાલે. વાર મારી યોગ્યતા પ્રમાણે તે સત્કાર કરશે ખરી ?

સુભ૦—બહુજા ! રોજ પૂલે વધાવશે !

સુભાષ૦—અપમાન થાય તો આપને ત્યાં ચાલ્યા આવવું.

વીર૦—ઘેલી છે? માન કે અર્પમાન ને હોય તે સ્વામીની સાથેજ ભોગવવાં તો. હવે તો ઘડી પણ વિયોગ કેમ ખમાય?

સુભાષ૦—વાર, પણ પહેલાં તમે મને કાંઈ વચન આપ્યું હતું તે યાદ છે?

વીર૦—જે આપ્યું હોય તે ખરું. હું કાંઈ ના કહેવાની છું.

સુભાષ૦—તમે એક દિવસ પ્રસન્ન થઈ એમ કહ્યું હતું કે હું તને ઘડી પણ અળગી કરીશ નહિ.

સુભ૦—તેમાં એ શું કરે? હમણું પણ ક્યાં નથી થતી?

વીર૦—તે હું ક્યાં કરવાની છું. હું તમને બંનેને મારી જોડેલછ જઈશ.

સુભાષ૦—તે તો હીકજ છે તો. પણ યાદ રાખજે હું ઘડીભર પણ દૂર જવાની નથી.

સુભ૦—અરે અરે! પેલું કાણુ આવે છે?

સુભાષ૦—પાઘડી પણ કાણુ જાણે ક્યાં વેચી આવ્યો છે.

સુભ૦—અરે એતો લાલરાજ!

વીર૦—એ ગોલાને શું ઘેલું લાગ્યું છે? મ્હારો કેડોજ છોડતો નથી.

સુભ૦—અરે એ વીરમતિ! તપાસજે એની નજર ફાટેલી જણાય છે. વિકરાળ સૂરખો દેખાય છે.

સુભાષ૦—અત્યારે એની અક્ષત્ર ઠેકાણે નથી કાણુ જાણે શું કરી મૂકશે? પરમેશ્વરને વારતે એને ઘણો કોપાયમાન કરતી નહિ.

(લાલરાજ વ્યાકુળ થએલો આવે છે.)

લાલ૦—(વીરમતિ બાજુ તરફથી જતી રહેવા માંડે છે તેના સામો આવી) વીરમતિ!

વીર૦—શું છે? વાઘ તો કાલે હતો. ત્યારે આવે વેશે દોડ્યા હોત તો શોભત, પણ આજે શિદ આપણનાં કાંકરા કરોછો?

સુભાષ૦—વિરમતી, તું તો ગાંડી છે. એમણે પાઘડી વગર માતા-જનાં દર્શન કરવાની બાધા લીધી હશે તે નહિ આવે ?

લાલ૦—(વીરમતિ સામુ તાકીને જોઈ રહી) તું મર્મમાં કહે છે, તે હું સમજ્યો. વાઘ મારવો એમાં ઘણા પરાક્રમ નથી. વાઘરીઓ દરરોજ મારે છે. તો પણ ત્હારા મનમાં એ પરાક્રમ છે. તો (દાંત પીસીને) એ

પરાક્રમ કરનારનેજ મારવાનું ધાંડું છે. ઐયરે તો માંડે પરાક્રમ તેથી વધારે તારી મજરમાં આવશે.

વીર૦—એ વાત મારી સાથે કરવાની શી જરૂર છે? તેની સાથે લડવાની હિંમત હોય, તો બેલાશક જાઓ. સિદ્ધરાજ મહારાજની સભામાં હશે.

લાલ૦—પૃથ્વિને છેડે હશે, તોએ હું શોધવા નીકળ્યો કે શોધવાને અસમર્થ નથી બાકી કાલે બીજા ભાગતો હતો તેને ગંડુ રાજાએ જરા આજે માન આપ્યું. તેમાં શું કૂલાઈ જાય છે? ઐંટલી સેવા મળી તેમાં શું મહારા કરતાં વધ્યો?

વીર૦—એ ભાષણ મારી આગળ કરવું હવે તમને ઘટનું નથી. (કંકણ દોરા ખતાવી) આ જોતા નથી?

લાલ૦—જોજીયું અને જાણું. કે ત્હારા ડાહ્યાભાઈ બાપે રત્ન ખોળી કહાડયું, અને તેને તે પરખી લીધું. ના ! તને બળાત્કારે પરણાવી હશે. તું તેને પસંદ કરેજ નહિ એ મહારો નિશ્ચય છે. અંરે ! ભુંડી, કાંઈ તો હિંમત રાખવી હતી! મહારા દુખનો કાંઈ તો વિચાર કરી મ્હોંડે ના કહેવી હતી.

વીર૦—હું તમને કેટલીવાર કહું? કાલે તમને મ્હં સ્પષ્ટ ના કહી હતી, તોપણ મહારે મ્હોંડે વારે ઘડીએ ના કહેવડાવવામાં શો સ્વાદ લાગેછે?

લાલ૦—બધી વાત આધી રહી, પણ એક પૂછું કે ન્યાત જાતનો વિચાર ન કરતાં અમારા બેમાં તને કોણ વાહાલું લાગે છે?

વીર૦—પણ તે કયા વગર ચાલેજ કેમ? તમે ડાહ્યા છો વિચાર કરો. દેહની સાથે, જેમ જુદી વસ્તુ છે, તોપણ તેથી આત્મા લાગેલો છે તેમ—

લાલ૦—એ સઘળી કેવળ ભ્રમણા છે, તો પણ હું પૂછું તેનો ઉત્તર આપ.

વીર૦—ઉત્તર સાંભળ્યોજ છે, તો શાંત થઈ સાંભળો. જેમ સૂર્યના મ્હોંઢાગળ આગીઓ, રત્નની આગળ કાચ, સિંહની આગળ અજ્ઞ, સુનાની આગળ કથીર, તેમ તે કામ રૂપ પરાક્રમી પરમાર રજપૂતની આગળ લાલરાજ તું છે. તેના માથાના એક વાળના જેટલી ત્હારી, ત્હારા આભુષણની, અને તારી આખી સેનાની હું ગણના કરતી નથી.

લાલ૦—એવું દશ પંદર દહાડા ઉપર ત્હારા મનમાં હતું નહિ.

વીર૦—તે વાત મિથ્યા સંભારવી શું કામ?

લાલ૦—તને નહિ સાંભરે; પણ તેવડે જેના રૂદ્ધમાં અગ્નિ તમજાવ થયોછે અને તે હજી હોવાયો નથી, તેનાથી તે વાત શી રીતે વિસરાય? હવે મારો જન્મારો ધૂળ કીધો! હવે કાઠની સાથે વાત કરવી મને રચતી નથી; ગાંડા સરખો ઘરમાં અને ગામમાં બકતો ખુણા શોધતો રૂંધા કંઈ; રાજકાજમાં મન લાગતું નથી; મોટા મોટા મનસુખા ધાર્યા હતા, તે થતા નથી, અને તેથી મહારા વડીલ મિત્રોના જોંસા સાંખવા પડે છે; હજી મહારી શી અવસ્થા થશે તે હું જાણતો નથી. અરે! એવું છતાં, નિર્દય સ્ત્રી! મને તે વાત વિસારી મુકવાનું કહેતાં તારી જીભ કેમ ઉપડે છે? આ બધું દુઃખ કેને ક્ષીધે ખમુંછું, તેનો તને વિચાર કાંઈ નથી? તને દયા નથી આવતી?

વીર૦—હવે ત્હારો એક શબ્દ સાંભળવો મને યોગ્ય નથી.

(જવા મોંડે છે.)

લાલ૦—(પકડીને ઉભી રાખી) જરા મ્હાં સાંભળ જરા.

વીર૦—હવે એક અક્ષર મારે કાને પડેતો મ્હાં વૃત્ત ભાગે. સ્ત્રી ધર્મનું કાંઈ પણ તને જ્ઞાન નથી. કે નિર્લેજ થઈ આવાં વચન બોલે છે?

લાલ૦—પતિવ્રત ભાગ્યા કરતાં મ્હાં અંતઃકરણ કામાગ્નિથી તું બાળે છે તેનું પાપ કેટલું છે તેનું સમજે છે? તારા કંઠોર રૂદ્ધમાં કામદેવની કામળ ભૂતિ કેમ વસે કે તું સમજે? તો પણ.

(ભુજંગી હંદ.)

ત્રિયા વજ્ર હેડા તણી હેય! સૂણ! લિધું રૂપતો તેનું છોડ્ય રણ.

મજે રાજ્ય કે રૂપ કે દ્રવ્ય જ્યારે, ચઢે ન્યાય પ્રીતી દયા રણ લ્યારે.

મળ્યું હોય તેનો સદા હેતુ ધારી, કિન્ને કાર્જ તો રાજી રહે મુરારી;

કદી રણ એ છોડવે જે નહી રે! ખુએ મૂળની વસ્તુ તેતો સહીરે.

બધું રામજીએ કિધું કામ સાં, દિધું મોંહનું મોહ હસતુંજ સાં;

ચઢાવી કદી હાસ્ય જે તે વિસાયું, હરી લે જુંટી: ના કૃતિ કાર્ય સાયું.

વીર૦—જુંટી લેતો છોને અરે! કામ શું છે? વિના ગુણ રૂપાણિ સ્ત્રીતો પશૂછે;

*સુવર્ણે જડયું જો જવાહેર ગૂણ, નહી, તો પડી ધૂળ! સર્વેજ ઉણ.

*એ અર્થ—સારો રંગ, સૌંદર્ય, અને સોનું. જો ખુબસુરતી રૂપી સુનામાં ગુણ નામનું જવાહેર નહિ જડયું હોય તો તે ધૂળ છે. એમાં કંઈ દમ નહિ.

“સતી સાચી આ સુંદરી છેક છેરે, ગૌણી તેવિ રૂપે બલી એ દિપેરે,”
 “ગુણી બીર ડાહી બધેયો પૂર્વ એરે” પુઠે એમ લોકો નહીં જો કહેરે.
 અરે! ધિક તેને! ગયો જન્મ અર્થ! ઊડી વાટ રૂપે! જીવે શેજ અર્થ!
 અરે! રૂપ લજ્જમભણું બહુજ સાઈ, કુળે રૂપ લજ્જમવતું તે નહાઈ.
 અરે! રૂપ શી વસ્તુ છે એવિ ભારે? મળ્યો માત્ર આ મૃતિકા મૂર્તિમાં;
 રૂડો રંગ આકાર, તેમાં થયું શું? ક્ષણિક કાષ્ટ મૂર્તિયિ એમાં વધ્યું શું?
 વધે જ્યેથિ,^૧ તે તો નહીં જ્યાં રૂપાળો, કહે કોણ સૌંદર્ય? કહે તોય ખાળો;
 યદ્ય જ્ઞાનિ અન્યાય કાં મૂખ આણો, તમે રૂપનું રણ શેલે? પ્રમાણો.

લાલો—અરે શીલ હેડા વિશે શીલ સૂઝે, મુકે મારિ તું—ધા રૂઝે કે ન રૂઝે;
 કંઈ કેમ ખાત્રી નહીં શબ્દ સૂઝે? ચિરી છાતિ મારી જરા જો સહું જો.
 હતો છેલ દેવેજ, તો મૂળ શાણે, કિધો કદિ હુંને જીતી પ્રેમ ખાણે?
 અરે! એજ ચિત્તે મને ઠેઠ સાચે! કહે, આજ મોઢે કહ્યું તું શું કાલે?

બીરો—તું કાં વાત એ એક ખેઠાજી ઝાલી? પછી શું કહ્યું તે તણું નામ ટાળી;
 ધડીએ ધડીએ નહીં કહેવું એમ, ભુલી એક વેળા કરો તેનિ રહેમ.

લાલો—અરે! રહેમ તો હાય તારેજ ખ્યારી! સ્થિતી વ્યાકુળી આજીવેછે તું મારી;
 ન થા નિદેયા! આ મુખે તે ન શોભે, અરે! મૂખ કેવું! નહીં કોણ લોભે?

બીરો—મને કહેજ તેથી સરે અર્થ શો રે? કરે પરણીસું પ્રીત વાતો ન ઝડા રે;
 પ્રિતે તું દુખી દેખિ હું થાજી દુખી, ધરો જ્ઞાનથી શાંતિ જે યાવ સૂખી.

લાલો—બહુ જ્ઞાન જે પ્રીત તારી ભુલાવે! અલી! પ્રેમદા! જે દયા મન લાવે;
 કહ્યું ભાગ્ય માઈ—રહ્યું શુંજ ખાકી? અરે છોનિ પરણી, રહુંતે હું સાંખી.

બીરો—કહેછે શું? શો અર્થ છે ચિત્ત તારે? નહીં હોય એવો ન એ હામ ધારે!
 કદી હોય, તો ક્ષત્રિ પુત્રીસુ વાણ, પ્રકાશી રહ્યાં પહેલાં ખોય પ્રાણ.

લાલો—તજ માનતું માનિની! માન મારી, કહું સત્ય હું હીતતો તાઈ ખ્યારી.

૧ આપણાં શરીર માટીનાં બનેલાં છે. ત્યારે એ માટીની મૂર્તિમાં સુંદર રંગ અને આકાર મળ્યો તેથી શું થયું? એક લાકડાની પૂતળાથી એમાં શું વધારેછે? ચૈતન્ય અથવા આત્મા જે વડે તેનાથી મનુષ્ય જાયા ગણાય છે, તે આત્મા તો જ્યાં રૂપાળો એટલે ગુણવાન નથી, ત્યાં પછી માટીના રંગ રૂપ ઉપરથી સૌંદર્ય છે એમ કોણ કહી શકશે? પૂતળામાં અને તેમાં શો ફેરછે? ૨ શિયળ, પતિવ્રતાપણું.

- ન કહે ના કહે તો મરું સઘ હુંભી, પછે જાણિ હસા કિંધે દુઃખિ તુંતો;
કદી શાંતિ ના પામશે-પ્રેમ પાની, છુપી બાંધ પ્રીતી રિતી એ દયાની.
- વીર૦**—સુણી શબ્દ આ હું શકું કેમ સાંખી? ખુંતી પડિતાર્થહિણે જ્યાંહિંખી?
નથી રીશ રહેતી રહે મારિ રાખી, સખી જ્ઞાન છાંછેડતી હું ન બાકી.
અલ્યા શીખ આ પાપિ અજ્ઞાનિ તારી, જઈ આપમા બહેનને ધર્મ ધારી;
ખરે શોભશે એ રિતી તૂજ કૂળે, ઉંચ નીચના ધર્મ જૂદાછ મૂળે.
- લાલ૦**—નહીં ક્રોધથી હું ઉર રાચું હવે, બહૂ અર્ભ ગર્વે પછી તેજ વશે;
રિશે તેજ લાડે ખિસે તે ખરેછે, પરંતુ ઉંચી તેધિ હસા કરે છે!
- વીર૦**—નથી વાદનું કામ મિથ્યા ન બોલો, પ્રીતી ટેકજો હોયતો તેમ્નું તોજો.
કહું વાત સો વાતની એક હુંરે, વિના મ્વામિ સર્વે પિતા વત્ લહુંરે;
વધારે હવે અંત જો લેશ મારો, નહીં લાભ પામે તું તો લેશ સારો;
હુંતો ખૂમ પાડી ખુલાવીશ લોક, થઈ આપ ડહા ખુઓ વેણ ફોક.
- લાલ૦**—નથી પ્રેમ ઉત્સાહ જાણ્યો જરા તે, મળે એક કેલક્ષ તોએ નિરાંતે;
કદી હા તું બાપે પ્રીતી બાજી માડું, કરે ચહાયતે—શું થયું? હું ન છાડું.
ખરી પ્રીત કાળેજ હું કર્મરંધું, નહીં તો ગળું તારું શું ઉરંધું?
હું એ અંતની વાત પૂછુંછું એક, પ્રતિજ્ઞા ધરી કહે નથી પ્રેમ છેક.
- વીર૦**—કહું કેટલું? બાકિ શુંછે? વધુ શું? તું તો જમબોલે રિશે હુંબળુંછું;
ટળે દ્રષ્ટિથી દૂર જન્મે હું આંખું, ન માંડાળા! તને-પિતી એવિ રાખું.
- લાલ૦**—હું આવો અકારોજ તોતું અકારી! બજો રૂપ સદાવડું દુઃખ કારી!
હજો ચંદ્ર લેલાટમાં પ્હાડ કાળા! જરા! રાહા! તું ઘેરજે બહેલ બહાલા!
અરે! આજ પર્વાળિ દર્યાવ ડૂબો! કુટો પાતળાં પાવળાં નિલ કૂબો!
અરે! શાનમાં વાંકમાં વામ બાજુ, જરા ઝાકતું દહેકતું આય માયું
દિધે મિત્રિણી ચાલમાં ચિત્ત ચોરી, હજો વાધિ વાંકું વળેલું! નહોરી!
અણીયાળિ આંખો વિના કેડ તેવી, ઝિણી કામિ પામી રતી દેવિ સેવી;
દશો દીશ વેગે ફરેવીજ નેવી, ઘટે ના ઘટે વીજરે પ્રગટિ દેવી!
ઘટે જો કદી વીજના ચંમકારા, પછી પ્રીતિ પર્જન્યની રેડ ધારા;
ન ઉલગ મૃષ્ટી તણા સુસધારા, ઉત્તરે સદા હાણિ—જાણેછ ધારા.
(અરો મારિ છાતી વિશે ઉછળ્યું શું?) દયા કાંઈતો આણુ(વળિ આથયું શું?)
મુઓ જીવતાં હું થયો તુજ લીધે—છુટે પાપ એવું શું પ્રાશ્નિત કીધે?
વીર૦—અરેઆં મરેછે? મરે તો તો સાંડુંતું “પાપ પાપ” શુરેલવે? શું નહાં

જશે જકતનું પાપ મહા પુણ્ય લાગે, હણાશે મનુષ્યારિ હુથી સુભાગ્યે !

લાલ૦—(ગાલરી ધુનતી આંખે)

(કુહા)

અરર ! કઠણ શાં વચન આ ! ન વદ ! ન વદ ! કર બસ !

થરથર ધુનિ ધરણી ઢળયો, લાલરાજ પરવશ.

(ચમકી ભયભિત સ્તંભવત, સકળ અખળ થઈ ત્યાંપ;)

નગર નગર મળે પણ નહીં, સૂઝે ધુન ગલરાય.)

સુલ૦—(એક બે મિનિટ પછી પાસે જમને) અરે આ શું થયું ?

હજી ઉઠતો નથી !

સુભાષ૦—સતીના શ્રાપનું સામર્થ્ય સાંભળતા હતા, પણ આજે આપણે નજરે નોંધું.

વીર૦—એમ હોય નહિ, જો ! જો ! તપાસીને.

સુલ૦—(હાથમુકી) જીવે છે ! જીવે છે ! પણ આ માથું કેટલું ધમી ભય છે ! લમણે હાથ મુકું છું, તે પણ ઉછળે છે ! લાલરાજ ! લાલરાજ ! લાલરાજ !

સુભાષ૦—એશુદ્ધ થઈ ગયો છે. ચલો આપણે એટલામાં રસ્તો પકડી જઈએ, મુઝા હમણાં વળશે.

વીર૦—ના, જા ! દોડ ! પાણી લાવીને છાંટ, હોશિયાર થાય ત્યાં સુધી તમે રહેજો એટલામાં કોઈને એના આપની પાસે દોડાવ, કે તે આવીને એને ઘેર લઈ જાય.

સુભાષ૦—આજના એના આવા શબ્દ સાંભળ્યા પછી એની જરી પણ દાઝ રાખવી જોઈએ નહિ. ચાલો, આપણે ઘેર જઈએ.

વીર૦—હું મારો ધર્મ શું છે, તે સમજું છું રજપૂતાણીને દાસીની શિખામણની જરૂર નથી. એને મરતો મુકી મારાથી ન જવાય—એક વખત એની સાથેજ મ્હં આ મ્હંદે હસીને વાત કીધી છે. તે વેળા વગર વિચારે માઆપની આગા શિવાય એમ કીધું તે મારી મોટી ભૂલ.

(લલિત છંદ.)

પરપુરુષ સું જે વધૂ વદે, રૂપ બતાવતી સસને મદે.

દુષ્ટિ કરી દુષ્ટી થાય કેમજે, જરૂર રોગતો ડામવો મુજે.

પણ થનાર થઈ એણે મ્હાં પતિવ્રત ભંગાવવાનું બાપણ કીધું

ખઈ, અને તે વખત મહે જીરસામાં જોટલું કહું તે પણ હીકજ કીધું, પરંતુ હમણાં બેશુદ્ધ પડેલો છે તે સમયે મરતો મુકતાં મ્હાઈં બન માનતું નથી. તેમ ઉભી રહું તો એની મુર્છા વળી, કે પાછો જીવ લેવા માંડશે, અને પાછાં મારે કઠણ વચન કહેવાં પડશે. મ્હેં કહું તેજ હીકછે. એને શુદ્ધિ આવે, અને એના માણસો લઈ જાય, ત્યાં સુધી બહીલો મુકી આવતી નહિ હોં ! તમે અને હુંતો જાણીએ.

(દોડતી દોડતી જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ—એક મોટું મકાન)

મુલો—કોઈ સંસ્કૃત નાટકનો ગુટકો હોય પટકી)

(વસંત તિલકાવૃત.)

મૃગાર કાચ, કડવુંજ તું આજ લાગે;

વાંચી બળું હું વધતી અતિ વ્રેહ આગે.

‡સંયોગ પુત્ર સુજ ! રે ! ભય બેદિ સાલે;

શ્રીમંત દેખવ સુણે શિદ્ધ ભિક્ષુ બહાલે.

આટલે લગી વાંચ્યું—વિયોગ ટળવાનો સમય આવ્યો તે વાંચીને મ્હારે શું કરવું છે ? મારાથી વંચાયજ કેમ ! વિયોગનું વર્ણન વાંચી તેની સાથે હું મ્હાઈં દુઃખ વિચારી વિલાપ કરવા લાગતી હતી. અને રડવાથી પણ મને કંઈ સુખ થતું હતું, એ વિલાપ સઘળા ખોટા—સૌ જાણે છે કે કાવ્યને અંતે સંયોગ થવાનોજ છે. દુઃખ તે મ્હાઈં; વિલાપ તે મારા, ખરો કશણા રસ તે મારી સ્થિતિમાં, કે સંયોગ થવાનો નિશ્ચય નથી એટલુંજ નહિ, પણ સંભવ પણ નથી.

(જામોતી આવે છે.)

જામો—મારી પદ્મિની પુત્રી, હજી રડવું છોડ્યું નથી. આ કમળ સરખી આંખોને કાં દુઃખ દેછે ? ત્હારા મુંખ ચંદ્રને જાંખતી ન નાંખ ?

‡સંયોગ મૃગાર પુત્રના સરખો રમણીક છે ખરો પણ મુજ સરખી વિરહિણીને તો તે કાંટા જેવો લાગે છે જેમ રંક માણસને બીજા શ્રીમંતના દેખવનું વર્ણન સાંભળીને માત્ર બળાપોજ થાયછે.

સુભ૦—એક વાર મહે ના કહી કે મારા રૂપની વાત મારા આગળ ન કરવી. ચક્રારનાં મન જે લોકાનાં નહિ તો તે ચંદ્ર શેનો? ભરને પાસે આવી મીઠો ગુંઝાર ન કીધો, તો તે કમળ નહિ પણ આપિત ચં પાતું વલ જાણવું.

જામ૦—તું ચતુર થઈ કાં ભૂલે છે? મૂર્ખ ધૂમ્પડ આંખ ઉઘાડી દર્શન કરતું નથી, માટે શું સૂર્યનારાયણનો પ્રતાપ ઓછો થઈ ગયો? કુતરું ચંદ્રમાતું રૂપ નહિ ઓળખી સામું ભસે છે, પણ તેનો શું તે ખેદ ધરે છે? કમળ જોઈ ભરને હોય, તો ગુંઝાર કરેજ. અરે! તેમ ખીન્ન રસિક પુરુષો તારો કેટલો સત્કાર કરે છે તે ભૂલી, એક અનાડીની પ્રીતિની આશા રાખી શિદ દુખી થાય છે?

સુભ૦—મેં તમને સોવાર કહ્યું, કે એમાં એનો વાંક નથી; માફ મા- શું કાં આખો દહાડો ફાડાવ્યાં કરો છો? એ તો ચતુરજ છે—જે પ્રીતિનો ખરોસો ન પડે (અન્નપ્રયા તો ઉપલી ચર્ચા ઉપરથીજ વર્તે) તે ચતુર થઈ કેમ બાંહે વાંક મ્હારો અને મારા નશીબનો.

જામ૦—વાર. ચલ. હવે સ્નાન કરી, અત્તર લગાવી સણગાર સ- જવા માંડ. નૃત્યનો વખત થઈ ગયો જે. મહે તો જાણ્યું કે તૈયાર થઈને એડી હશે. ।

સુભ૦—હું આપનાર નથી, ગમે તે કરશો તો એ.

જામ૦—ધેલી છે? અન્ને શું સુંદર રચના થએલી છે ! દેશદેશના લોકો જેવાને માટેજ આવ્યા છે, અને આપણે તો આદર પૂર્વક પ્રાપ્તિ થવા- ની તેજ નહિ જઈએ?

સુભ૦—મા, તારા લોભનો પાર નથી. હજી તારે શી વાતની જાણ છે કે “પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ” જાણ્યા કરે છે? દેશદેશ ફરી એટલી સમૃદ્ધિ સંગ્રહ કીધી છે, કે તેટલી તો મોટામોટા શ્રીમંતોને ઘેર પણ નથી. પાટણ ચહેર- માં પાંચસ ગણિકાઓનાં ઘર છે તો પણ તે સવળીનો સરદાર તું ગણાય છે. હજી શું બાકી છે? હવે તો કાળાં કામની લલુતા છોડી દે.

જામ૦—કાળાં કર્મ શેનાં? એનો આપણો કુળ ધર્મ છે. કોઈને ઠગી જુઠા પેસા મેળવ્યા હોય, તો ફિકર.

સુભ૦—(સાચુ જોઈ રહીને) કેમ કહી રહી? તું કુળ ધર્મની વાત કરે છે, ને મને નખથી શિખા પર્વત જવાળા ઉઠે છે. તુંજ મારી મા થઈને

એમ કહેછે કે એ આપણો કુળ ધર્મ, તો પેલાનો શો વાંક? એવો વિચાર કરી તે મારો તિરસ્કાર કાં ન કરે? મારી સાથે પ્રીતિ કેમ બાંધે?

જામો—વળી એનીને એની વાત.

સુભ—નવાઈ શી? મારે વાત બીજી શી કરવાની છે.

(સાખી.)

ચોટી એકજ એ છબી, બીડી નયનસું બાથ;

દેખું નિશ દિન એકજ તો, હોય દૂર કે સાથ.

જામો—ગાંડી તેથી તો અરે, કાંઈ નહિ દેખાય;*

દેખે તો પછિ ઉમળકો, આ આવે ન જરાય.

સુભ—જાગે ઉઘે કે અરે! સુપને આડે પહોર;

અલખેલા આગળ રડું, નાસે તે ચિતચોર.

નયણે એકજ મૂખડું, શ્રવણે એકજ સાદ;

આ નાગજી જીભલડિને, એકજ અધર^x સવાદ.

આ ધુંજ[†]તા +દ્રાણુને, એકજ અમૃત રવેદ;

તનખે તનડું ટમ ટમે, એકજ કેરિ ઉમેદ.

ચિતડું ચિતવન એકનું, ચરચરિ કરતું નિલય;

જ્ઞાલા છેક નમેરડા, ચંદ્રએ નહિ જ્યાં પ્રીત.

(એક દાસી આવે છે.)

દાસી—સાહેબ, મહારાજનું બીજું માણસ તેડવા આવ્યું છે.

સુભ—ક્યાંથી ભૂંડી પાપિણી, તું આવી આવેળ;

પડાવ્યો પ્રિતમ વિન્નેગ ત્હે ક્યાં છે? લવું શુ થેય !

જામો—હવે વેષ કરતી છાની રહે, કહે છે તે સાંભળતી નથી?

(જરા રહોને.) મારી જ્ઞાલી ડાહી છે તો, હમણાં સમજીને તૈયાર થશે.

સુભ—હવે હું બાળક નથી કે—

જામો—બાળક કેમ કહેવાય? મોટા મોટા પૃથ્વીપતિનાં આયુદ્ધ છોડાવી પગે લગડાવે એવી મોહિનિ રૂપ બાળા, મારી જ્ઞાલી (સુખન કરવા જાયછે.)

*આંખની બહુ પાસે કાઈ પદાર્થ આવે તો તે પદાર્થ પણ નહિ દેખાય અને બીજું પણ નહિ દેખાય. ^xનીમલો હોઈ. [†]નાક.

સુભ૦—(તરછોડી નાખી) એવાં એવાં જીડાં લાડ કરી ભભાવીને મ્હારો અવતાર ધૂલ કરી નાંખ્યો, તે દહાડા ગયા. હવે મને બ્હાલી કહો, કે અગખામણી કહો, પણ હું ગણકારવાની નથી.

જામ૦—એવી બેરડી થવું તને ઘટેછે? મ્હાં કહ્યું માન.

સુભ૦—કહ્યું માનવાનું એકે મારી જાત અને મ્હાં સુખ વેચી તમને દ્રવ્ય મેળવી આપું ઘટમાં પ્રાણ છે, ત્યાં લગી તો હવે હું એમ કરનાર નથી.

જામ૦—તેમ તને હું કયાં કહું છું? છ માસ યયાં એ વાતનો મ્હેં આગ્રહ કીધો છે?

સુભ૦—કીધો તો ધણોએ, પણ ચાલ્યું નહિ ત્યારે થાકીને બેઠાં.

જામ૦—વાર તેમ, તોએ ત્હારી જીડી જીદને માટે મ્હેં મોટા મોટા મંડળેશ્વરોને પાછા વાળ્યા, તો હવે તું આજે મારો બોલ રાખ, માત્ર નૃત્ય કરવું છે. એમાં શું?

સુભ૦—હું કોઈ પ્રકારે પણ ગણિકાનો ધંધો કરવાની નથી.

જામ૦—જેજે. ત્યાં તો લાલરાજ આવ્યો હશે, તારો વિયોગ—

સુભ૦—ટળશે કેમ? એવો ટળશે કે મને નૃત્ય કરતી દેખી હું આ અધમ કુળની છું તેવું સ્મરણ વધારે થશે, અને મ્હારો ધિક્કાર કરે તો છે, પણ તે હવે પૂરો કરશે.

જામ૦—તું એના પર શિદ્ધ મોહી રહીછે? ખીજ સુંદર પુરૂષો મરી ગયા છે? ખીજે કોઈ સુંદર નથી? ચતુર નથી? શ્રીમંત નથી? જા તું ખીજ કોઈને શોધી કહાડી તે સાથે તું સુખી થતી હોય, તો પ્રીતિ ખાંધ. હું દ્રવ્ય માગીશ નહિ—અરે! જા જિંદગીએ તેટલું દ્રવ્ય તું આપણા ભંડારમાંથી લઇને તેને આપી દેજે હું હાથ પકડવાની નથી. કહેતો હતું એવો ચતુર શોધી આપું, કે તું એને ભૂલી જાય.

સુભ૦—મને તમારાં વચન સાંભળી વત્તી વત્તી ચીદ ચઢતી જાય છે. માખાપત્ની આંખવડે જો પ્રીતિ બંધાતી હોત, તે આટલું ભુંડું દ્રવ્ય મેળવ્યું છે તેનો લક્ષ્યાંશ પણ તમે ગમે તેવા પ્રપંચી છો, તોપણ મળત એવું સ્વપનામાં પણ ધારોછો?

જામ૦—વાતમાંને વાતમાં વહાણું વાંશે. તું ખીજે તારી જાતે શાધ; હું ના કહેતો નથી. પણ હમણા ઉઠ, વહેલી થા.

સુભ૦—ગણિકાનો ધંધો કરતાં તમારા મનમાંથી પ્રીતિનું બાન ખસી ગયું છે. ખરી પ્રીતિ લાગી હોય ત્યાં લગી બીજાનું મ્હેનું જોવું પણ કેસ ગમે ?

જામો૦—હુંજ રાંડ બૂલી કે મ્હેનું તને આટલાં બધાં નાટક અને કાવ્ય વસાવી આપ્યાં. તે વાંચતાં તું છેક મળી ગઈ. રસશાસ્ત્ર શિખીછે તો સામાન્યાના ધર્મ તું સમજતી નહિ હજાર ?

સુભ૦—તેમાંજ રસના ગ્રંથમાં સામાન્યાનું વર્ણન હુંકું અને નીરસ હોયછે, શૃંગારમાં સામાન્યાને ગણી એજ મોટી ભૂલ—એ નાયકાજ નથી. રસશાસ્ત્રીઓએ, બીજા શાસ્ત્રીઓની પેઠે એક બાબતમાં બધી બાબત આ-ણવાની લાહેને લીધે નાયકામાં એ એક વર્ગ ઉભો કાઢ્યોછે. એ લોકોને તપાસ કર્યા શિવાય અને ખરા જોડાનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરતાં શાસ્ત્ર—પૂર્ણશાસ્ત્ર—રચવાનું વ્યસન પડી ગયુંછે.

જામો૦—ચાલ રાખજે, આજે જો મ્હારું કહ્યું નહિ માને, તો કાલે બધાં બાળી મુક્યા વગર રહેવાની નથી. પકકું સમજી મહેલજો હો !

સુભ૦—હવે તેની કંઈ મારે જરૂર નથી; રસની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિજ મારા હૃદયમાં રમી રહીછે, તો એવાં ઝાંખાં ચિત્ર મારે શા કામના છે? પહેલાંની પેઠે તે વાંચી મારી તૃપ્તિ થતી નથી. બાળી મુકવા હોય, તો બેલાશક બાળી મૂકજો. પણ પેલો પેટારો જોયો ?—એના કેટલા પૈસાના ઢગલા બે-હાછે, તે ન ગણુદારવાની આ લોભી છાતીમાં હમણાં બુદ્ધિ આવી હોય તો સારું.

જામો૦—તું મ્હારું માન જરા રાખતી નથી. તું મને પશુની પેઠે ગણેછે. તે હું સમજીશું, પણ આજે આ અણીની વખતે હું કંઈ કહેતી નથી. મ્હારું કહ્યું માન. (એક માણસ આવેછે અને પછાડી દાસીઓ દોડતી દોડતી)

દાસીઓ—(સાથેજ) ઉપર આવવાની ના કહી પણ એ વાંચો રહ્યો નાહ.

માણુ૦—ગણિકા, તું આ બધો વૈભવ જોવાની થઈછે કે શું? મહા-રાજા ઘણા કોપાયમાન થયા છે ! મને છેલ્લીવાર કહેવા મોકલ્યો છે, કે જો આવે પ્રસંગે નૃત્ય કરવા નહિ આવે, તો અમે તારી બબર લીધા વગર રહેવાંતા નથી.

જામો૦—ઉઠ ! બહેન. મરતાં તરફડતાંએ જીવુંજતો. (માણસેને).
આજે એતુ શરીર એવું બગડ્યું, છે કે ચઢાતુંએ નથી.

માણસ—મહારાજ કહેછે, કે અમે બહાનાં માનનાર નથી (સુભ-
ગાને) હે સુંદરી ! રાજ સાથે મોઘાં સોઘાં થઈએ નહિ, એ બીજા સાથે
ચાલે. કોપાયમાન થશો, તો આ દેવાંગના સરખા સ્વરૂપની જરા ખાતર
તે રાખવાના નથી. અમારા સરખા ગરીબનું તે કેમ સાંભળે ? પણ હું
ત્હારા હિતને અર્થે કહું છું. કંઈ કોઈ સમજો. નહિતર પછી મારા બોલ સં-
ભારવા પડશે. કહ્યું તે બૂલતા નહિ હો !

(જાયછે.)

દાસીઓ૦—હે સુભગા ! પરમેશ્વરને વારતે હવે સમજ.

જામો૦—કેમ હવે કાન ઉઘડ્યા ? વાર્યું ન કરે તે હાર્યું કરે. ઉઠ, ઉઠ.

સુભ૦—હું ના કહેતાં પણ થાકી. મહારા મ્હોઢા આગળથી સઘળાં
તમે કાળું કરો.

જામો૦—એ ચાળા હવે હું સાંખવાની નથી. કોણ બોલે, કોણ
બોલે. એમ જાણી હું આટલીવાર ભાઈ બાપા ક્યો કરતી હતી, પણ હવે—

સુભ૦—હવે શું ? બાકી શિદ્ધ કહેવાનું રહેવાદોછો ? જે કરવું હોય
તે કરજો, પણ હમણાં મને બે ઘડી એકલી રહેવાદો, જે કરશો તે હું
માન્ય કરીશ.

જામો૦—બધી ચતુરાર્થ કુતરાને નાંખી ! રાંડ મ્હારે પેટ પથ્થર પ-
ડી ! સમજવી સમજવીને કહીએ છીએ, પણ સમજતી નથી. એવી ગાંડી
તો મ્હં કોઈ દીડી નથી. પોતાની હઠે અમારા બધાના પ્રાણ લેવડાવવા
બેડી છે. એ જાણે છે કે સિદ્ધરાજ સાથે જેમ લાડીશ તેમ લડાશે, કેમકે—

સુભ૦—ખચરદાર, જો એ વાત મને સંભારીતો. જે કામો મારી પાસે
કરાવ્યાંછે તેનો વિચાર કરતાં મને કંપારી ઉઠે છે. હું તમને કાઢને બાંધી
રાખતીતો નથી. જાઓ તમે બધાં. મનેજ કૃત્ય કરતાં આવડે છે એમતો નથી.

જામો૦—આવડેછેતો બંધાનેજતો. પણ મારી રત્નપુત્રી, ચિતમાં
ખટકે એવી અદા અને મનોહર મુખડું ક્ષીર્ણ ક્યાંથી લાવે ? વળી મહારા-
જનો તારે માટે કેટલો આગ્રહછે તે તો તું જાણેછે.

સુભ૦—તારે થનાર હોય તે થાય ! કેમ કરિયે ? હુંતો આવનાર નથી.

જામો—આજે ચાલ. પછી જો કાલે હું લાલરાજનેજ તને મેળવી નહિ આપું, તો મ્હારું નામ ગુણિકા નહિ.

સુભ—હૈં ! હૈં ! ખરે. મારા સમ સાચું કહો.

જામો—નિશ્ચય હું તને મેળવી આપીશ. હવે ત્હારું મન માન્યું? ચાલ, ઉઠ.

સુભ—હા, સારે તો ઠીક છે. પણ વચન પાળજો હો !

(ઉઠે છે.)

જામો—એટલો મારો વિશ્વાસ નથી, મારી ચતુર ડાહી દિકરી? હજી તે હું તારી સાથે કંઈ પણ ખરી? કાં બૂલે છે?

સુભ—અરે! અરે! પણ તોએ શું થયું?

(સાખી)

મન મળ્યું નહિ ત્યાં લગી, તન મળે શું થાય?

મન મળે તન નહિ મળે, તોએ કંઈ રહોવાય-

જામો—રાગડા કહાતી છાની રહે. ચાલ, ઉઠ, વહેલી યા. મન મન શું કરે છે? તને લાગીને પગે લગાડું સારે તો થયું?

સુભ—હવેતો મને જુઠાં જુઠાં વચન આપોછો તેની પૂરી ખાત્રી થઈ. તેના મનમાં પ્રેમ નથી તે ક્યાંથી તમે લાવશો? મને “ગણિકા? કે” એમ કહીને તિરસ્કાર પ્રદર્શક આંખે મારી સામું જોયું તે જોતમે દીઠું હોય તો જાણો. સારથી તે દૃષ્ટિ મારા હૃદયમાં ઝેરી બાણની પડે ભરાઈને ચોંટી બેઠી છે, અને હરધડી સાલ્યા કરે છે.

જામો—મુઓ તે સારે મારી આગળ એનું નામ ફરીથી દેતી નહિ.

સુભ—નામ દેવા હું ઉભીજ રહેતી નથી. હું આવનાર નથી મારી નાંખશો તોએ—એ તમારા મનમાં નિશ્ચય કરી જાણજો. મારી પછવાડી આવતાં નહિ—તમારે જવું હોય, તો જાઓ.

(પાસેના ઓરડામાં જઈ ઝટ બારણું ઢાંચે બરાઈ જાય છે.)

૧૪ અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—એક મોટું મકાન)

(લાલરાજ બેશુદ્ધ સરખો પાંચંગ ઉપર પડ્યો છે
અને આગળ એક વૈદ બેઠેલો છે).

વૈદ૦—મારો સધજો શ્રમ વ્યર્થ જવાનો. માત્રા ઉપરાં ઉપરી મુકીને યાક્રો. પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. મ્હેં એટલું સાફ કીધું કે સધજા વૈદનો પાંચ કરી સેનાપતિને ખરેખર કહી દેવડાવ્યું. ખાકી મારા ભોગ હતા. હવેતો સારો થશે. તો મારી વાઃ વા વધારે થશે; અને મરશે તો કહુશેકે “એ શું કરે? એણે તો આગળથીજ છેડા છોડવી નાખ્યાતાકની, એણેતો બિચા-રાએ બિજા વૈદોને પણ તેડાવ્યાતા; જ્યાં કોઈ મનુષ્યનો ઉપાય નહિ ચાલે ત્યાં એ શું કરે?” પણ મારી બધી આશાતો ગઈજ તો. હવે કાંઈ મળવાનું છે? કસ્તુરીની આ પાંચ સીસી વધી છે તે કાંઈ કામ આવશે. (ગજવામાં ધાલે છે) નશીબમાં હતું તે મળ્યું શું કરીએ. (જ્ઞાનવિનય આવે છે).

જ્ઞાન૦—કેમ શું કીધું?

વૈદ૦—(ગભરાઈને) મહારાજા! તમે જોયું હું શું કરતો હતો તે ! ગજવામાં માત્રા જોતોતો. બધી માત્રાઓ ખાલી થઈ ગઈ પણ—

જ્ઞાન૦—બધા મળીને તમે શું ઉકાળ્યું? હમણાં મ્હેંતો સાંભળ્યું એના શરીરમાં કાંઈ રોગ નથી. નકામા શેણે ડયા ? આ ઔષધ શું ચોપડ્યું છે?

વૈદ૦—કસ્તુરી ચોળી ચોળીને અમે મુઆ.

જ્ઞાન૦—ખરેખરા બધા ગધેડાછેતો ! કસ્તુરી કેવી? આ પ્રમાણે વેદું કરોછો ?

વૈદ૦—મહારાજ તમે પણ વિદ્વાનછો. જાણતા હોતો કહો. તમારો ખીજો કાંઈ જાત્રમત્રનો ઉપાય હોય તો તે કહાડો; ઔષધ તો અંગેલાગતું નથી.

જ્ઞાન૦—અરે ! એનું રૂધિર ગરમીથી તપી ગયું છે. આ માથું ધખી જાય છે ! તે દેખતા નથી ? થંડક કરો થંડક કરો. લાવરે ! (માણસને બોલાવી) અલ્યા અત્તરમાં આ ધસીને લાવ, મળીઆગરાનું ચંદન ઉતારી.

વૈદ૦—શુદ્ધિતો છે નહિ, ને થંડક કેમ થાય? જેનું કામ તે ને કરે, મહારાજ ?

જ્ઞાન૦—કીધાં! મારવાના ઉપાય તે કરી મુક્યા છે. આ નાડિ તો નેવીતી—ધોડાની પેઠે દોડે છે. અને તે ઉપર ગરમી કીધી! (લેપ લાવે છે)

વૈદ્ય૦—એનું નેખમ તમારે શિર હો! હું નહિ જાણું. (ચાકરને) તું સાહેદી છે.

જ્ઞાન૦—નેખમ ફટકું માથે રાખ્યું છે? અગાઉથી તો હાથ ધાવ-ડાવી મુક્યા છે. (માથે ચોપડે છે) સાંભળે છે કે, અહ્યા માણસ, જાઓ પચીશ પચાશ તમે આ લેપ તૈયાર કરવા મંડી જાઓ, અને ઉપરા ઉપરી લગાવતા જાઓ. હમણાં ઘડીમાં જવાબ નહિ દેતો થઈ ચૂક્યું,

વૈદ્ય૦—એક વાર આ ચોપડયું છે, તેનો ગુણ જુવો તો ખરા.

જ્ઞાન૦—કે જોતાંજ જોતાંજ ઈધાધને પ્રાણ નીકળી જાય! એને લાગ્યા સારે હું બોલતો કરીને ગયો તો કેની. આ તો તમે મૂર્ખાઈથી વિ-ક્રાવી નાખ્યું. એના શરીરમાં જરા સુસ્તી નથી—એની છાતી ગરમીએ ઈધાઈ ગઈ છે તેથી બોલાતું નથી. ખીજા બધા વૈદ્યોએ એજ અભિપ્રાય આપ્યો.

વૈદ્ય૦—એ તે કંઈ કોઈના ઘરની વાત છે? એટા ઉપરથી જણાય તે ખરું.

જ્ઞાન૦—સેનાપતિએ પણ મને એમજ કહ્યું. એમ કેમ? બધા આં-ધળા થયા, કે મારા ધાર્યામાંજ કંઈ ભૂલ છે?

વૈદ્ય૦—મહારાજ, એજ વિચારની વાત છે તો.

જ્ઞાન૦—નાના, મારા ધાર્યામાં ભૂલ હોયજ નહિ. એ શું સમજે મૂર્ખાઓ? પોપટની પેઠે પાને પાના ગોખી ગયા, તેમાં શું થયું?

વૈદ્ય૦—એ બોલવું તમને ઘટતું નથી. એવડો મોટો અપવાદ અમા-રા ઉપર મૂકાછો તે જુદો છે. સિદ્ધરાજ મહારાજનેજ પુછો. એક પડીકામાં કાણે સાઈ કીધું હતું? મંત્રેશ્વરની તે દહાડે બધાએ આશા મૂકીતી તે વેળા કાણે—

જ્ઞાન૦—જાહુ થયું. માંદાના માથાપર ટકટક થોડી કર. એ કરવું ક્યા વૈદકના પુસ્તકમાં લખ્યું છે?

વૈદ્ય૦—મહારાજ, પ્રકરણ ચાલતું હોય તે મુકી એકાદો અશુદ્ધ શ-બ્દ સામાવાળો ભોગજોગે બોલ્યો, કે શાસ્ત્રીઓ ટપ નિરર્થક ભાંજગડ કરવા મંડી જાય છે, તેમ ન કરો. તમે તો બધા શાસ્ત્રમાં કુશળ છે, પણાં એમ

બોક્ષીને અમારા ગરીબના પેટ ઉપર પગ નહિ મૂકા.

રાત્રી—સારે હું જે ઉપચાર કરું, તે કરવા દે; મને અટકાવ કર નહિ. (ડુંગરથી આવેછે).

ડુંગર—કેમ વૈધરાજ, કંઈ ફેર જણાય છે? જે માગશો તે આપીશ—એકવાર મારા લાલરાજને સારો કરો.

વૈધ—સરદાર, ઔષધ તો બદલ્યું છે. કર્તા હતા તે પરિશ્રમ, પણ હમણા તમારી સાથે વાત કરશે એવી મને આશા છે.

ડુંગર—વાર વૈધરાજ! મહાદેવ તમારે બંધું કરશે. જે રાજાની સેવામાં ધરડો થયો તેણે તો મારા દુઃખ સામું ન બેસ્યું, પણ તમે મારાપર ઉપકાર કીધા.

વૈધ—આ ગુરૂ મહારાજને મને સારી સારી યુક્તિઓ બતાવી છે. સાઈ થાય, તો તે બધા એમનો પ્રતાપ જાણવો. મારા જેવા રંકથી શું થાય? *

ડુંગર—એમનો આશરો અમારે માથે છેજ. તમે તમારે મ્હેંદે કંઈ પોતાના વખાણ કરવાના છો. પણ અમે ગુણ ભૂલવાના નથી. હે લાલરાજ! હે લાલ! હે લાડકા! લાય! લાય! એ હજી ક્યાં બોલે છે?

રાત્રી—વૈધરાજ, જરા પેલા એરડામાં જાઓ, તો અમારે કંઈ વાત કરવી છે.

વૈધ—જેમ મહારાજની આજ્ઞા. પણ મ્હેં કહ્યું છે તે ભૂલતાં નહિ. એટલી મારા ગરીબ ઉપર કૃપા કરંજો. લાલરાજને તપાસજો, તમારે મરોસે છે. (ખારણે જાયછે.)

રાત્રી—કેમ સેનાપતિ, મ્હેં કહ્યું તેનું શું કરી આવ્યા? એનું શરીર કામાગ્નિથી ધખી જાયછે, અને માત્ર તેની રૂંધણીની આ બે શુદ્ધિ છે. એ કન્યા ગમે તેમ પણ એને મળે, સારે એને શાંતિ વખશે:—ખીજા હજારો ઉપચાર કરશો તે ખોટા.

ડુંગર—અરે! મહારાજ! એમ ના કહો! વૈદકના ઉપચારજ આપણા હાથમાં રહ્યા છે. એ કન્યા મળવાની નથી. સિદ્ધરાજની આગળ હું રડ્યો. પગે લાગ્યો, બોળા પાથર્યાં, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. આટલા વર્ષની મારી સેવા ધૂળમાં ગઈ. મ્હેં એના કેવાં કેવાં કામો કીધાં છો! તેનો પણ એણે કંઈ ગુણ ન જાણ્યો. ખરેખરો નિર્દય છે. આટલી સહેજ વાતમાં મ્હાઈ માન રાખ્યું નહિ! આ ઘડપણમાં મારો આવો અતુર દિકરો જવા

બેઠા છે સારે મારે જીવીને શું કરતું છે? હું પણ મારો દેહ એની નેડે લાગ કરવાનો. મ્હારું જીવતર ધૂળમાં ગયું.

જ્ઞાન૦—વાર, પણ એણે શો જવાબ દીધો?

કુંગ૦—કહ્યું કે એ કામમાં મારાથી નહિ પડાય, મ્હં ધણું કહ્યું સારે આખરે કહ્યું, કે તે પરણી ન હોતતો વળી વચમાં પડી પરણાવત, અથવા તે સ્ત્રીને માથે ધણી ન હોત, તોપણ કાંઈ યુક્તિયે અપાવત.

જ્ઞાન૦—તમે કહ્યું હશે, કે તે પરણેલી છે?

કુંગ૦—એ કહ્યા વેગર કેમ સાલે? તજવીજ થાય સારે કંઈ જાનું રહે?

જ્ઞાન૦—ના, એતો હીકજ કીધું. પણ પોતે શું કરે છે? તે વિચારીને તો હા કહેવી હતી. (લાલરાજ પામું ફેરવે છે.)

કુંગ૦—કેમ બાઈ! તારા શરીરને કેમ છે?

લાલ૦—મારે પાણી નોંધએ છપએ.

કુંગ૦—લાવરે! પાણી લાવ! પાણી લાવરે! બાઈ માગે છે.

જ્ઞાન૦—અલ્યા! પીવાનું પાણી બરી આપતો.

(માણસ આવી આપે છે)

લાલ૦—હમણા હિંયા વાત ફાણ કરતું હતું?

કુંગ૦—બાઈ, હુંને ગુરજ. તારાથી કલકલાટ નહિ ખમાતો હોય, તો અમે વાત નહિ કરીએ. આટલી વાર તું બોલતો નહોતો તે મારો જીવ તો જીડી ગયો હતો. હવે કેમ અંદરથી સાવચેતી તો છે?

લાલ૦—મારા શરીરમાં નબળાઈ જેવું, તે લાગે છે, બીજું તો કાંઈ નથી. મને શું થયું હતું તે પણ હું પૂરું જાણતો નથી. હા! યાદ આણું.

જ્ઞાન૦—આવે શરીરે ઝાઝી વાત તું ન કર. મટ મારીને સુઈ જા.

લાલ૦—ઘડી થયા મારા મનમાં શુદ્ધિ આવી છે. પણ બોલાયું નહિ તેથી મારો જીવ બહુ રૂંધાયો હવે તો મને વાતચિત કરવા દો.

કુંગ૦—બલે બાઈ, કરની. એ દહાડો ક્યાં હતો!

જ્ઞાન૦—ના! ના! આવે શરીરે વાત કરવી હીક નહિ.

કુંગ૦—સારે ગુરજ કહે છે તેમ કર. એ કહે છે, તે ખરું જ હશે.

લાલ૦—ગુરજ, તમે જે ફિકર રાખો છો. તે હું સમજ્યો. પણ હવે તેની ચિંતા નથી. મારા મનનો ગંધો જીરુઓ આ બે કલાકમાં નીકળી ગયો,

અને હવે તો હું શાંત થયો છું. અને હું શાંત થયો છું તેની નિશાની એ, કે આ પિતાજી ઉભા છે તેની લાજ રાખી મારે વાત કરવી છે તે કરતો નથી. પહેલાં મારો જુસ્સો દબે એવો હતો ?

ડુંગર—ભાઈ, આવે વખતે તું મારી શરમ રાખતો નહિ. તું સારો થાય એટલું મારે જોઈએ છે. તું કહે, તે હું કરું.

લાલ—(ખેંઠો થાય છે) હવે મારા શરીરમાં કંઈ નથી. (ઉઠી થાય છે) ઉભા પણ થવાય છે હો ! માત્ર ઊંઘમાંથી ઉઠ્યો હોજી એટલી સુસ્તી છે.

ડુંગર—આજ મારે આનંદનો દહાડો. વૈદરાજ ! વૈદરાજ !

વૈદ—(આવીને) શી આગ છે ? (લાલરાજ સામું જોઈને) હું ધારતોજ હતો, કે ક્ષણમાં ઉઠશે. એવી માત્રા મુકી હતી. એ સહુ ગુંજીને પ્રતાપે.

ડુંગર—(કોટમાંથી મોતીની માળા કહાડી) લો, મહારાજ, 'હમણાં' આતો. પછી તમને 'પુશ કરીશું'. આતો બાના દાખલ સમજાવે.

વૈદ—સરદાર, તમે તો રાજેશ્રીજ છોકની. તમારી ચાકરી કાધી ક્યાં જવાની છે ? (ડુંગરસી અને વૈદ જાય છે.)

લાલ—મહારાજ, તમારું અને 'દેમચંદ્રજી'નું કહ્યું નમાનું, તેથી આટલો પરતાયો. પ્રીતમાં છળ વગર ચાલતું નથી.

રાન—એક બે દહાડા તો એ વાત બંધ રાખ.

લાલ—એક બે દહાડા શું ? અત્તર ધરી એનો ઉપાય કરું છું. હવે હું આકળો પડવાનો નથી, એ નિશ્ચય રાખજો. પણ એ રજપૂતાણીના અહંકાર ઉતાઈ સારે ખરો. એની પ્રીતિની હવે હું દરકાર રાખતો નથી; મારા બોલ ઉપલા થાય સારે ખરી વાત. પિતા એમ કહેતા હતા ખરા કેની કે સિદ્ધરાજે કમુલ કીધું છે, કે જો એનો શ્વામી જીવતો ન હોય, તો એ કન્યા—અરે રંડા—મને અપાવે.

રાન—કહ્યું છે ખરું, પણ એ બને એવું નથી. મારે મને બરાસો પડતો નથી.

લાલ—એ વાત ખરી, પણ આપણે કહેવાતો કામ લાગશે. અને બીજું ખરું પૂછો, તો એ જીવતો છે, સાં લગી એની સ્ત્રીને છળવાની મારી

હિંમત ચાલતી નથી. કાલે હેત, તો એની સાથે હું આયુધ બાંધી તૈયાર થાત, પણ હવે તો ગાંડાઈ મારા મનની ગઈ, અને પૂરું સમજું છું કે એની સાથે લડવામાં હું ફાવવાનો નથી, નકામી ઉઠતારી કરી જીવ ખોવો, એને હવે હું મૂર્ખાઈ સમજું છું.

જ્ઞાન૦—હું તો તને આગળથીજ એવી શિખામણ આપતો હતો.

લાલ૦—પણ તે વખતે તો મારામાં ભૂત ભરાએલું હતું. હવે હું મારી મેળેજ એ વાત કહું છું, તે ઉપરથી સમજવું કે હું શાંત થયો છું કે નહિ.

જ્ઞાન૦—એનો તો કંઈ બરાબર નિશ્ચય નહિ થાય. તોપણ હવે તું કરવા શું ધારે છે?

લાલ૦—એજ, કે ગમે તેમ કરી એ મરે એમ કરવું.

જ્ઞાન૦—એ કેમ થાયા! તુંજ કહેછે, કે એના સામું લડતાં કોઈનું ચાલે એવું નથી.

લાલ૦—ખીજ ધણા ઉપાય છે. તમે ચાહો તો હમણાં કરી શકો.

જ્ઞાન૦—ગાંડો છે, મારા સરખા વૃદ્ધનું શું બળ ચાલે.

લાલ૦—મહારાજ બાહુબળ તો વિદ્યા અને યુદ્ધિની આગળ. રંક સરખું છે.

જ્ઞાન૦—એમાં કંઈ કોઈનું સામર્થ્ય ચાલે એવું નથી.

લાલ૦—આજે હું રોકડે રોકડી વાત કહેવાનો. તમારે મારી ગરજ છે, મારા વગર તમારો મનસુખો કદી પાર પડવાનો નથી, એ હું પકડું સમજું છું, અને તમે પણ મનમાં સમજો છો. તેથીજ મારા ઉપર એટલું હેત રાખો છો, અમથું રાખો એવા તમે બોળા નથી.

જ્ઞાન૦—એવાં એવાં વચન તારે બોલવા યોગ્ય નથી.

લાલ૦—હું એમાં કંઈ તમારો વાંક કહાડતો નથી; શિદને ગભરાઓ છો ? જગતનો વ્યવહારજ એવો છે, હું પણ ક્યાં ના કહું છું ? સ્વાર્થ વિના શું તમારી સાથે હું સામેલ થાઉં છું ?

જ્ઞાન૦—એવો સ્વાર્થ તને મ્હં આગળ નહોતો જાણ્યો. એ કોણ શિખવ્યું ?

લાલ૦—પોતેજ મહારાજ હું નાનો હતો ત્યારથી તમે મને “અહં ઉત્તમ પુરુષઃ અહં ઉત્તમ પુરુષઃ” કરી શિખવવા માંડ્યું હતું તે કેમ બૂલી જવાય.

જ્ઞાન૦—અહં ઉત્તમ પુરુષઃ એ' ખરું, પણ ક્યારે સઃ તે પ્રથમ પુરુષઃ એમ ગણે સારે જતો. એ સ્વાયં છે કે નીતિ શાસ્ત્રના સારનો સાર છે? વિચાર.

લાલ૦—વળી વેદનુંજ મહા વાક્ય મને “તત્ત્વમસિ” એમ પોકારીને કહેછે, અથવા ‘અહંબ્રહ્મ’ કહેતાં શિખવે છે.

જ્ઞાન૦—તેની વાતતો તું જાણે. બાકી એનો અર્થ એમ કરવાનો નથી. એ તો જ્ઞાનનો ગુહ્ય મર્મ છે.

લાલ૦—ગમે તેમ અર્થ કરો, પણ હું બ્રહ્મ, એટલે સૌથી મોટો એમ થયા વગર રહેનાર નથી. હશે, હું હવે એવા સ્વાયં વગરના વાદ કરવા છૂટ્યો નથી. સારાંશ એ, કે તમારે મારી જરૂર હોય, આ સેનાનું કામ પડવાનું હોય, તો જગદેવ મરે એમ કરો; નહિતો મારે તમારે લેવાદેવા નહિ. ગરજ હોય તો હા કહેજો. હું પરાણે હા કહેવડાવતો નથી.

જ્ઞાન૦—(વિચારીને) ઘેલો છે? મારાથી થતું હોય, તો હું તને ના કહું. ?

લાલ૦—જકત જાણે છે કે તમે મંત્રશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છો. પ્રયોગ માંડો.

જ્ઞાન૦—જકતતો મૂર્ખ છે. મ્હં કેટલીકવાર તને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત ખતાવી સમજાવ્યું છે, કે મંત્ર એ કેવળ બ્રમણ છે.

લાલ૦—સમજાવ્યું ગમે તેટલું, પણ તમારા ગુરૂ પાસે તમે બ્રમણ છો, તે હું જાણું છું. તમે અજમાવ્યું નથી ખરું; પણ તેમાં કોઈએ સાચો પડશે. આ હુંતો જાણું છું. મારા બોલ વાદ રાખજો. આ કામ મ્હાંકે યશે તોજ હું તમારું કરીશ. (જાયછે.)

જ્ઞાન૦—આતો હું મહા સંકટમાં આવી પડ્યો હેમચંદ્રે કહું હતું, તેમ આતો ખરેખરો સ્વાયં નીકળ્યો. એનું કાંઈ કળાનું નથી. ઘડીપર મરવા જેવો હતો, અને હમણાં તો પાછો વાધની પેઠે દોડે છે. વિના કારણ ખીજનો જીવ લેવાનું કહેછે, તે મારાથી કેમ થાય? અને જીવ લેવાય પણ શી રીતે? મનેતો મારણ મંત્ર એકે આવડતો નથી. માત્ર મૂર્ખને ક'પાવવા માટે જાણું છું એમ યુક્તિથી મ્હં જીવું પ્રકાશ કીધું છે. અને આવડતા હોય, તો એ કુળે એવી મને આસ્થા નથી. કુત એક પેલો સાધન મંત્ર આવડે છે, પણ તેથી ક'ઈ આ કામ થાય નહિ. મ્હાંકે ક'ઈ જગદેવે ખગાડ્યું નથી, કે મારા હાથમાં હોય, તો પણ હું એમ કહું. આજે લાલે એ કામ ખતાવ્યું,

એને થાયતો વળી કાલે ખીન્નું ખતાવશે; મૂળથીજ ના કહેવી તે સારી પણ એ સમજે એવું બાસતું નથી. ચનાર હોય તે થાઓ સારે. એના વગર ચલાવી લેવાની તદખીર શોધી કઢાડવી જોઈએ. એ મનસુખો પાર ન પડ્યો, તો તો મારો જન્મજ અકુળ ગયોતો. (એક માણસ આવેછે.)

માણસ—મહારાજ, હેમચંદ્રજીએ આ કમળ તમારી સેવામાં મોકલ્યું છે.

જ્ઞાન—(લઈને) એ મૂર્ખ થઈ ગયો છે કે શું? ઓહો! ઉપર અક્ષર કાતર્યા છે! લેખણ લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, સારે ખીલો લીધો! તોખા એનાથી. એને લખવાનું વ્યસનજ પડી ગયું છે. જોજી શું લખ્યું છે. (વાંચેછે.)

(કમળબંધ ઇંદ્રવીજ્ય છંદ)

“જ્ઞાન નિધાન, પ્રહો ગુણ દાન, નમું હું ધરો ઉર પંકજ આરં;

જો મળ્યું તે, મન જેથી પ્રસન્ન, નથી ફળ મૂળ ખણે હું વિચાર.

લોભ થકી વિદવાનનું જ્ઞાન, નકી ખશનાર ચોકીજ બિચારં;

પંકજ પડે કુણુ સાથી જડે? ન નડે કદિ વ્યાધ જર્મ હું પુકારં.”

એ શું લવે છે? કમળ ઉપર આ ડહાપણ કીધું છે તેનું મારે શું કામ છે? કંઈ ખીન્ને અર્થ તો નહિ હોય? હા! હા! મને ગુણનું દાન આપેછે! મ્હારું ફિલ કમળ જેવું કરાવે છે. હું લોભી કે? સાથી કોઈ નહિ મળે—એટલે એ સામેલ નહિ થવાનો. અરે! સિદ્ધરાજ નહિ જાણે તોએ હું કહી આવીશ એમ કહેછે. ધિક્કાર તને, કુપાત્ર શિષ્ય! ધિક્કાર! કુપાત્ર શિષ્ય! ધિક્કાર તારી વિદ્વત્તાને! અરે! પણ હવે મારે કરવું શું? એતો હવે આપણા પક્ષમાંથી ગયોજ. મ્હારો જમણો હાથ કપાઈ ગયો! લાલ-રાજે ચોખ્ખું કહી દીધું છે. જ્ઞાનવિજય સુરી, હવે વિલંબનું કામ નથી. હવે વિલંબનું કામ નથી. હવે તુંજ હિમત ચલાવશે, સારે ધર્મનો દહાડો ફરશે. આવ, બાબરા! હવે તારામાં કેટલું પાણી છે તે જોજીધું.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—જમોતીનું મકાન.)

દાસી—(જમોતીને પગે લાગી) તમે એટલો ક્રોધ ન કરો. મારા ઉપર કૃપા કરી એને જવા દો. એ બાળક ઉપર તમારે રીશ રાખવી હાયક નથી.

૧ હિતોપદેશની એક વાર્તાની અહિંયા વ્યંજના કરે છે.

જામો૦—દાસી, તારામાં કાંઈ સમજ નથી. એ બાળક નથી, મારી રાત્રી થઈને અવતરી છે. હું હવે એને મારી સાથે રાખનાર નહિ, તું કહી ચૂકી. એણે મને ગાળો દેવામાં કંઈ કસર રાખી નથી, અને કહે છે કે મારે ગણિકાનો અધમ ધંધો તારી પેટે નથી કરવો; ત્યારે મ્હાં દ્રવ્ય કાંઈ વળું નથી. એ એને સુઝતું કરે.

દાસી—એના બોલ્યા સામું તમે દશ મહિના પેટમાં રાખી, તેણે જોતું નહિ જોઈએ. તમારી આવી રાજ સરખી સમૃદ્ધિ પેટની દિકરી વિના કોણ ભોગવશે?

જામો૦—મ્હારે બીજી ચાર દિકરી અને પાંચ દિકરા છે કે નહિ. એક વખત એ મને બધાં કરતાં આંખની કાકી જેવી વહાલી હતી, પણ હવે આંખના પાટા સરખી થઈ ગઈ છે. એ પાણી માંગતી, તો હું દૂધ લાવીને આપતી, —બીજાં છોકરાં ઉપર મ્હાં હેત સોમે હિસ્સે નહોતું, — એનાં લાડ શબ્દો હું પૂરાં પાડતી; પણ તે સઘળાનો એ પાપણિએ જરા પણ ગુણ ન માની અણીની વેળાએ મ્હાં નાક કપાવ્યું.

દાસી—હું તેજ માટે કહું છું. તમારી પાસેથી એને તમે કહાલી મૂકશો, તો પછી તમને ધડી ગમવાનું નથી. એ હું તમારા હેત ઉપરથી આગળથીજ કહું છું.

જામો૦—બહેન, તે સઘળી ખરી વાત. હવે હું કદી સુખી થવાની નથી. મ્હારો જન્મારો હવે હૈયારોકમાં જવાનો એ તો નિશ્ચય. અરે! મ્હું દૂધ પાછને સાપ ઉછેર્યો.

દાસી—ત્યારે સમજીને હમણાથીજ માફ કરોની. તમારાં સઘળાં પુત્ર પુત્રી અને અમે સર્વ દાસ દાસીઓ તમારો એવો શક્ત હુકમ સાંભળી શોકાતુર થયા છઈએ. અને ખરું કહેવડાવો તો સુભગાવિના બધાં તમારી સાથે રહેવાનાં પણ નથી.

જામો૦—અરે, હા. હું જાણું છું. એ મારી સુભગા એવી ચતુર છે, કે જેની પાસે ખેસે તેનાં મનહરણ કર્યા વગર રહેતી નથી, એવી ચતુર અને રૂપનિધિ નાયકા વગર મ્હાં ધર પણ ધૂળજ છે. હવે મ્હાં કાંઈ પહેલાં જેવું માન રહેવાનું નથી.

દાસી—તમે સઘળું સમજો તો છો. ત્યારે એને જવાદો. એની જામર કેટલી? હજી પૂરાં પંદર તો—

જામો—પંદર કેમ ? સત્તરમું બેસી ગયું અરે ! એનું બોલ્યું તો હું મનમાં નહિ આણું, પણ એના આગ્રહને લીધે આ સિદ્ધરાજે શિક્ષા કીધી તે કેમ ભૂલાય ? આ ઈંદ્રપુરી સરખા પાટણ શહેરમાંથી કાઢી મુક્યાં, હવે ક્યાં રહીશું ? હું માળવા, કાસ્મીર, અજમેર, કન્યાકુબ્જ, કોલાપુર, અને બીજા બધા દેશમાં ફરીશું; પણ હાલને સમે પાટણની આગળ તે રાત સરખાં છે. હવે સુખનું સ્વપ્નું વહી ગયું.

દાસી—ત્યારે એવા દુઃખમાં એ સકુમાર લાડકીને એકલી રખડતી મુકશો, તો એની શી વલે ? એને જવાદો, જાણે મને જીવતદાન આપ્યું.

જામો—વાર આ વખત જવા દઉં છું, પણ એવી શરતે, કે હવેથી હું કહું તે પ્રમાણે ચાલે. અરે મારી સાથે બોલેછે પણ ક્યાં ? અપરાધ પોતાનો, ને ઉલટી મારા ઉપર રોષ રાખે છે. આ પાપ ક્યાંથી આવ્યું.
(લાલરાજ આવે છે.)

લાલ—(વગર બોલાવે બેસીને) હે, ગણિકા, તારો વિવેક ક્યાં ગયો ? હું તારા મનમાં પણ એવો નીચછું કે આવકાર કરતી નથી.

જામો—કસાઈ છરી લઈ ગળું તો કાપી ચૂક્યો. પછી બિચાઈ બન્યું આવકાર અને કાલાવાલા કેમ કરે ? કાળને આવકાર કોણ આપે ?

લાલ—એ બધું કોને કહે છે ? તારી ચતુરાઈ ક્યાં ફુપી ગઈ ?

જામો—જે પાપી દૈત્યે મહાઈ ધર ધૂળ કરી નાંખ્યું તેને. કોને ? લાલરાજ, તનેજ. તું મનમાં એમ જાણતો હઈશ કે સેનાપતિનો દિકરાછું માટે એ ગણિકા હું જે કંઈ તે સાંખી રહીને માન આપશે, પણ હું તને કાળ પ્રમાણે દેખું છું.

દાસી—(જામોતીના ઠાનમાં) એને પણ શત્રુ ન કરો. માટે મીઠાસ રાખો.

જામો—હવે એ શું કરવાનો છે ? લુટાયા ત્યાં બો શો ? પડનાર તો પડી ચુકી હવે દુષ્ટ વિધાતાથી પણ વધારે દુઃખ દેવાય એવું બાકી રહ્યું નથી.

લાલ—તું આકળી પડી બોલેછે તે હું કાંઈ મનમાં આણતો નથી. મ્હંતો ત્હાં કંઈ બગાડયું નથી; તોપણ કહે તો ખરી કે તેનો ઉપાય થાય.

જામો—કાંઈ બગાડયું નથી ? દેશવટો દેવડાઓ, એતો હું જાણું છું,

કે તારા મનમાં તીર્થયાત્રા સરખો? અમને આનંદ થયો એમ ધારી કરાવ્યું હશે?

લાલ૦—દેશવટો શો! હુંતો કાંઈ જાણતો નથી, મિથ્યા દોષ કાં મૂકે છે?

જામો૦—અરે, ચોર, તે કાણ જાણે શું કરી મારી સુખગાને (જેની તું સેવા કરે તોપણ શોભે નહિ) તેને માંડી કરી મુકીછે. કાંઈ દહાડે મહાઈં વચન લોપે નહિ, તે તારી મોહિનિના બળે કાલે આ સુશોભિત સમામાં નૃત્ય કરવા આવીજ નહિ. અને તેથી મહારાજે અમને ગુજરાત્રની બહાર કહાડી મૂક્યા.

લાલ૦—એની તો મને ખબરજ નથી. પણ એ હુકમ હું ફેરવાવી આપું, ત્યારે તો તું પ્રસન્ન થાય, અને મારો વાંક નહિ કહાડે.

જામો૦—ત્યારે તો, મહારાજ, હું તમારી રોજ પરમેશ્વરની પેઠે પૂજા કરું. મહેં ગભરાટમાં જે કહ્યું હોય તે ક્ષમા કરજો. એટલી કૃપા તો રો તમે રાજેશ્વરી છે.

લાલ૦—રાજેશ્વરી કહે કે કાળ કહે તેથી હું કાંઈ ડગવાનો નથી. મહાઈં એક કામ કરે તો ત્હાઈં કરું, એ વ્યવહાર.

જામો૦—ના કેમ કહેવાય? ખરો વ્યવહાર. આપની શી આજ્ઞા છે?

લાલ૦—એક સ્ત્રી છે તેની સાથે જો મને મેળવી આપે, તો—

જામો૦—એમાં મોટું શું કામ બતાવ્યું? એતો થઈ ચૂક્યુંજ જાણજો. જાઓ, તમારી પાસે એક પૈસો માગવો નહિ. જેટલું દ્રવ્ય બેસે તે મહાઈં.

લાલ૦—દ્રવ્ય ખરચે એ કામ થાય એવું નથી.

જામો૦—તોએ શી ફિકર છે? હામ ઠેકાણું ને તેનું નામ બતાવો, પછી મારી કળા કેટલી છે તે આપને માલમ પડશે.

લાલ૦—આ ગામના બીરજરાજની બહેન વીરમતિ.

જામો૦—(અમકીને) જાઓ, જાઓ, વાત કરતાં તો લાજો! રજ-પૂતાણી તે તમારા હાથમાં આવે પણ ખરી. કાંઈ બોલીએ તે વિચારીને તમાઈં ને મહાઈં માથું જાય, તોપણ એમાંનું કંઈ જન્માંતરે પણ બને નહિ.

લાલ૦—જા, જા, તું આવી ચતુર થઈને નાહિંમત કેમ થઈ જાયછે?

જામો૦—એમાં હિંમત ચલાવાય એવું નથી. રજપૂત લોકોને છોડીને ક્યાં રહીએ?

લાલ૦—સિંહના મોઢામાંનો બક્ષ લપ્પએ સારેજ વગાઈ તો.

જામો૦—એમાં મ્હાં કહ્યું માનો તમે સાર કહાડવાના નથી, માયું જો ન જાય, તો મને કહેજો. તે વખતે સિદ્ધરાજ મહારાજથી પણ સહાય થવાની નથી.

લાલ૦—જેટલું દ્રવ્ય જોઈએ તે લે, પણ ગુણિકા નામને ખટો ન લગાડ.

જામો૦—ખીજું કામ ફરમાવો અને પછી નહિ થાય, તે મારી ચતુરાઈનો વાંક કહાડજો. રજપૂતનો આધા રજા પણ રજપૂતાણીના પરાક્રમજ તમને માલમ છે? જાતે એકલી વીશ વીશ માણસોને મારી આવેલીઓ છે.

લાલ૦—સિંહ સરખા શૂર, વ્યથ સરખા બળવાન, અને હસ્તી સરખા મોટા, એઓને બુદ્ધિ બળથી તેના એક કોળિયાતું માણસદાસ કરી રાખે છે, તો અહંકારે મસ્ત, પણ કેવળ પશુ સરખાંજ મૂર્ખ, રજપૂત અને રજપૂતાણીના, ગુણિકા, તારાં ચાતુર્યનાં બાણ આગળ શા માર છે? તુંજ ત્હાં પરાક્રમ કાં ભુલે છે?

જામો૦—ગમે તે કહો. પણ અશક્ય વસ્તુ કરવાની મારાથી હા કહેવાય નહિ.

લાલ૦—પાંચસો આવા ચતુર પાટણ શહેરની ચતુર ગણિકાની તું અધિપતિ કહેવાય છે તે વ્યર્થ. મ્હેં ત્હાં પાણી જોયું. તારી મરજ સારે દેશવટો લો.

જામો૦—ખીજી સેવા બતાવો અને પછી મારી મક્કિતની પરિક્ષા કરો. હે મહારાજ કૃપા કરી એટલું કામ તો કરાવી આપો. સિદ્ધરાજ મહારાજની કુંચી તમારા હાથમાં છે.

લાલ૦—પુરી મૂર્ખ દેખું, કે મને એવો મૂર્ખ જાણે છે કે હું અમથું કામ કરીશ. (જવા માંડે છે.)

જામો૦—જાઓ છો કાં, પાન સોપારી તો ખાતા જાઓ.

(મુલગા આવે છે)

મુલ૦—

(સાખી)

નયિ આ નયિ આ ઝંખના, છે સાચું દર્શન;

સાચે ચિતપતિ છેલડે, *સદન કીધું પાવન.

ધન માંડું ધન ભાગ્યરે, રેખ પ્રબળ તપિ આજ;

વિધાતા વેરણ ટળિ યઈ, મપિ જોતાં જોતાંજ.

ફળિયાં સુકરશત પૂર્વનાં, વરસી પમપન ધાર;
 . જવ દેહ જૂદાં તે ટળ્યાં, હરખ અપાર અપાર.
 આવો ધસિને હસિ તમે, શિદ ઉભાછો દૂર;
 જવ દેહ હોય ન વેગળાં, 'સંજ'ંધ અટળ જરૂર.

લાલ૦—અતુરા ચિંતા ચૂરણી, અંદ્રમુખા ચિતકાર;
 લજ્જા રાખો બોલતાં, ઉભા સૌ આ ઠાર.

મુભ૦—આ દિનકરરે મુખ દર્શને, ઉપની વન્હી અંગ;
 ઉકળ્યું અંતર દ્રગ વહ્યું, લજ્જા કહિ ગઈ સંગ.

લાલ૦—તું આમળ હું કોણુરે, કરની નાર વિચાર;
 હું તો રૂપહિન છેક ને, તું તો રૂપ ભંડાર.

મુભ૦—જુલી હું તો મૂળથી, અળળ અભાગલુ નાર;
 ક્યાં છે પ્રીતમ? એહતોરે, છે જવડો લેનાર.
 લેની ત્યારે સામટો, પલ પલકાં રીએછ ?
 જોની મારી જાતડી, આ કેવી ધીકેછ.
 નાસે છે તું કાં અલ્લા, નહિ કરડે ભૂજંગ;
 ધિકરે જવતર માહેરું, ધિક ધિક ભુંડું અંગ.
 રહેની જાની જામ તું, કાં તોડેછ ઠરાવ;
 બકવું શાને વ્યર્થે, આપણુ રંક એ રાવ.
 વારી રાખી નવ રહે, જામમાં આવે જવ;
 તોએ નવ રહે નાવલો, અરરર ! હે શિવ ! શીવ.

લાલ૦—સાચી કહિ ત્હેં તો ત્રિયા, જળરો છેક અનંગ;
 દુખ દેવે બળવાન બહુ, શું થયું જો વણુ અંગ.

મુભ૦—લુચ્ચે^૩ ભોળાનાથને, છેતયાં થવા અજીત;

૧ પ્રિય પ્રિયાનો જવ દેહ જેવો સંજંધ છે માટે તે કદિ ટળવો ન જોઈએ.

૨ સૂર્ય સરખું મુખ જોવાથી મારા શરીરમાં અગ્ની પેદા થઈ, મ્હાં અંતઃકરણ ઉકલીને નેત્ર વારે વહી જવા લાગ્યું. અને તે રેલમાં મારી લજ્જા ધસડાઈ ગઈ.

૩ લુચ્ચા કામદેવે શિવજીનો બળી જોઈને શાપ લીધો કે મ્હાં શરીર બાળી નાખશે તો બાલી નાખો. પણ મને પ્રાણીમાત્રના રૂદ્ધમાં વાસતો આપશે.

ખોયું અંગ તો જાણિને, વીર પુરૂષની રીત.

લાલ૦—ધોંઝ્યાં ધનુષે પૂલડાં, જે દેખી મન મોહે;

પણ રે ઝેરી તીર છે, વજ્રથી દુખકર સોય.

મુળ૦—નિશ્ચે નિર્દય તે હશે, સાચું હું માતુંછ;

તેની તું જે મૂર્તિ છે, તેપરથી વરતુંછ.

પતિઆરતિ^૧ શી ગતિ થતી, હશે અનિશય નિતપીડ;

દુખિતો દુખિની સહાય કર. છાં દેવી હામ બીડ.

પણ તેને વશ છેક તું, તે વણુ તુટે ન કૂશ;

અબળા માથે નીરમ્બો, શત્રુ દુષ્ટ પુરૂષ.

લાલ૦—દોષ ન દે તું પુરૂષને, સ્ત્રી જાતીજ કઠોર;

પાછું આંખે નહિં જરી, કરિને નરને ઠેર.

મુળ૦—અર! એ મિથ્યા હું લવું, એ સમરે બિજા નાર;

કરણા કેમ કૃતાંતને, આવે મનમોઝાર.

દાસી૦—(જામોતીના કાનમાં.) લાલરાજ કહેછે તે માનો. વિ-
માર કરો, ઠીક છે.

જામ૦—ગાંડી, મરવાની થઇછે? આતો દેશવટો લેવો પડ્યો, પણ
એમ કરીએ તો જીવતાં પણ છુટીએ કે તહારા મનમાં?

મુળ૦—પ્યારા કંઈ તો માનરે, છેક શું નિર્દય થાય?

દાસી કરિને રાખજે, હું નહિ બોલીશ કાંય.

ખાલા પણ નહિ આપતો, મુખ અમૃતથી જીવીશ;

સધળું દ્રવ્ય આ તારું છે, જ્યાં હું પણ બક્ષીશ.

રેરે! એ ધન તોજ છે, મુજ દુખડાનું મૂળ;

ગુણિકા જાણિ એ ગણે, મારા ગુણુ તો ધૂળ.

દાસી૦—તેતો જણાય આરેકની. દેશવટામાં તે શું દુખ બાકી છે કે
મરવાથી ડરો છે.

૧ કામદેવની સ્ત્રી. જે રતિ, કામદેવ સરખો કઠિણ સ્વામિ તને મળ્યો
છે તેથી તારી શી અવસ્થા થતી હશે. ખરે હમેસાં દુખ બોગવતી હશે.
તું દુઃખી છે તો હું દુઃખીને મદદ કર. તું દેવી છે એટલે તારાથી કંઈ પણ
થઈ શકશે.

ભાલ૦—મુણિકાને શુભ હિલ્લુ તો, મારી કેમ કહેવાય ?

• એવો શું હું મૂઠણું, ચતુરા તુજ મનમાય ?

જામ૦—એ પણ ખરું કહ્યું. આ ઇંદ્રપૂરીમાંથી નિકળવા કરતાં દે-
હમાંથી નિકળવું તે સારું. તોપણ જીવીએ તો સઘળું ફરી આવી મળે.
મારી રાંડ વેરણો કેવી હરખાશે, બ્યારે સાંભળશે કે જામોતીને દેશવટો
આપ્યો! મને કંઈ સૂઝતું નથી કે શું કરવું. તેમાં આ રાંડ એની માયા-
ફાડ લપ્પને ખેડી છે. હું બ્યારે શિખવી શિખવીને મરતી હતી, ત્યારે એનાથી
કાંઈ પુરું બરાબર બોલાતું નહોતું, અને આજે કોણ જાણે ક્યાંથી આવું
મીઠું મીઠું બોલતાં શિખી. હવે જંગલમાં બોલ્યા કરજે—પાટણનું તો મ્હોં
જોતું નથી.

દાસી૦—મ્હારું કહ્યું માનો! તો એને હા કહો, નહિ તો પછી પ-
રતાવું પડશે. કાલનું વહાણું વાયું કે યઈ ચૂક્યું જો—કુચ કરવા માંડવી
પડશે જો રવિ ઉગતાં

મુખ૦—જૂઠાં મીઠાં વચન આ, ખટકે બહુ મુજ મન;

એથી કઠણ તથાપિ ત્હે, સારાં કલાં તે દિન.^૧

સમ ખાઈ સાચું કહું, અવર પિતરરે પરમાણુ;

એ શું ? કડવા એળિયા, અવર તે અવરજ^૩ જાણ.

જુડાં હજી વિશ્વાસ શું, નયિ ખેસંતો કાંય ?

લોહ પાસે જડિ નાંખજો ! જા, કારાગૃહમાંય.

માગું માત્રજ એટલું, રવિરૂપ મુખ ઝળકાવ;

તો યાશે અજવાળું ત્યાં, ને મુજ ચિતમાં રાવ.

ભાલ૦—પ્રિત જા બાંધિશ તૂજથી, જો કરશે મુજ કામ;

મુખ૦—કહોનિ પ્યારા તે શું છે? કરું કટ દષ આ ઠામ.

જામ૦—હવે તો નશીબપર હાથ મૂકી હિંમત બીડું. આ પાર
કે પેલે પાર.

ભાલ૦—હઠિલી છે એક પ્રેમદા, કરતી મુજ ધિક્કાર;

તેને હરવી મેળવે, તો ગણું હું ગૂણ અપાર.

૧ સરસ્વતીને કાંઠે મળ્યા હતા તે દિવસે. ૨ બાપ. ૩ વરવા અથવા
પસંદ કરવા લાયક નહિ તે.

મુખ૦—જ જ પહોંતી પ્રીતડી, નહિં જોધયે એ વિષ;

એથી શાને હું ચિતા, સજગાવી ન બળીશ.

લાલ૦—કેમ જામોતી, હજી તારો વિચાર નયિ પહોંચતો? નાજ કહેછે.

જામ૦—મહારાજ, યાહોમ કરીને તમારી શરમે હામ ચલાવુંછું, પણ સરત બૂલતા નહિં હોય.

લાલ૦—એનો હુકમ તો કાલે સવારે અપાવી દીધોજ જાણવો આગળથી હું તને શું કહું, પણ પછી તું જોધશ કે બીજું તને કેટલું મળેછે. બૂલતી નહિ હો હું જાણું, પણ એટલામાં જે જે સમાચાર બને તે મને કહાવતી રહેજે. ને જે બીજું તારે કંઈ જોધએ તે મંગાવજે, જરા વિચાર કરતી નહિ. એટલું કામ કર, પછી હું ત્હારે માટે શું શું કહું તે જોજે. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજનો મહેલ.)

સિદ્ધ૦—મહારાજ, આજે કૃપા કીધી. કેમ પધારવું પડ્યું કાંઈ?

રાન૦—હે પૃથ્વિપતે, અમારે સન્યાશીને બીજું શું કામ? જ્ઞાનમાં પોતાના આત્માને આનંદ પમાડવો, કે બીજો કોઈ માયિક પુરૂષ માને, તો તેને કંઈ બોધ કરવો. આજે હું એજ ઉમંગે, રાજ, તમારી પાસે આવ્યો છું.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, હું સદા તમ સરખાના ચરણ સેવી જ્ઞાનના શોધ કર્યાજ કહું, પણ મારા મનની તૃપ્તિ થતી નથી.

રાન૦—પૃથ્વિપતે, હું તે માટેજ આજે તમારા મનનું સમાધાન કરવા આવ્યોછું. તમારા મનની તૃપ્તિ કેમ વાર થઈ નથી?

સિદ્ધ૦—મહારાજ, જે આવે છે તે પોત પોતાનો નવો સિદ્ધાંત લખને આવે છે. વેદાંતી આવે છે, તો તે કહેછે, કે, આ સધળું જે આપણે જોધએ છધએ તે જીવું છે—માયા છે; નૈયાયિક આવે છે, તો તે આત્મા અને પરમાત્માનાં જૂદાં રૂપ છે એમ કહેછે; સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળા આવે છે, તે તો ચોવીસ તત્વ છે એટલુંજ નથી કહેતા, પણ પ્રકૃતિના અનાદિપણાનુંજ સ્થાપન કરેછે; જૈનધર્મ વાળો આવે છે તો તે આ વિશ્વ-

નેજ અનાદ્યંત કરી બેસાડે છે; એવા જૂદા જૂદા સિદ્ધાંત હું રોજ સાંભ-
ળેજું છું—પુરાણની જૂદી જૂદી કથાની તો વાત કરતોજ નથી—હવે મ્હારું
ચિત્ત બ્રમણમાં પડે તેમાં શી નવાઈ?

જ્ઞાન૦—સારે, પૃથ્વીપતે, પુરાણ પુસ્તકોની વાત આઘી મૂકી કેવ-
ળ જ્ઞાન કહું છું તેનું તમે મનન કરો. પછી બ્રાંતિ રહે, તો મને કહેજો.

સિદ્ધ૦—પણ, મહારાજ, તેને કેમ કોરે મૂકાય? તર્કશાસ્ત્રમાંજ કહેલું
છે, કે જ્ઞાનના ચાર માર્ગ છે—પ્રત્યક્ષ,^૧ અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ.

જ્ઞાન૦—પણ સાંખ્યમાં કેટલા ગણાય છે તે માલમ છે?

સિદ્ધ૦—હા, તેતો ઉપમાન ને શબ્દ વર્ગમાં ગણે છે. તે તો ઠીક છે.

જ્ઞાન૦—તેમજ શબ્દ જ્ઞાનને અનુમિતના પેટામાં ગણવું જોઈયે.
એમતો હોયજ નહિ, કે જે કહે તેનું માનવું. ન્યાયમાંજ શું કહ્યું છે?
આત્મ વાક્યશબ્દ; એટલે યથાર્થ બોલનારનું વાક્ય તે શબ્દ. યથાર્થ છે કે
નહિ એ કેમ જણાય? અનુમાન કયાં સિવાય, જણાનાર નહિ. તમનેજ,
મહારાજ, તમે કહોછો તેમ જૂદા જૂદા સિદ્ધાંત સાંભળીને બ્રાંતિ કેમ પડે
છે? એજ માટે કે એમાં આત્મ વાક્ય કોનું, તે તમારાથી સમજતું નથી.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, તમારો વાદ યથાર્થ છે. પ્રમાણ કીધા વગર
કેમ ચાલે?

જ્ઞાન૦—અરે પૃથ્વીપતે, તેમજ અનુમિત પણ પ્રત્યક્ષનો ભેદ છે.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, એમતો હોય નહિ. સારે તો આંખે દીઠું તેજ
ખરું એમ—

જ્ઞાન૦—રાજ, મ્હારું સાંભળો અને શી અનુમિતિ ઉત્પન્ન થશે, તેનો
ભય મૂળથી રાખશો, તો ન્યાય કદાપિ થવાનો નથી. તમે જાણતા હશો
કે વ્યાપ્તિ અને પક્ષધર્મતા—એ બેનું જ્ઞાન યથા વગર અનુમાન કિય
ચાલતી નથી.

સિદ્ધ૦—હા. જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે, અને
આ પર્વતમાંથી ધુમાડો નીકળે છે—એવું પરામર્શજ્ઞાન થાય, સાર પછીજ
આ પર્વત જ્વાળામુખી છે એવી અનુમિતિ ઉત્પન્ન થાય.

૧ આ સંવાદમાં ન્યાયશાસ્ત્રના ઘણા પરિભાષિક શબ્દ આવેલા છે
તેની પૂરેપૂરી સમજાતી ટુંકી ટીપમાં આપી શકાતી નથી.

જ્ઞાન૦—હીક, (તમે પણ વિદ્વાન છો ખરા,) પણ એ પરામર્શજ્ઞાનના બંને અંગ પ્રત્યક્ષ શિવાય જણાય ખરાં તમે કહો.

સિદ્ધ૦—ના. પ્રથમ તો ધુમાડાનો અને અગ્નિનો સાહચર્ય નિયમ ધડિયે ધડિયે જોઈને શોધી કઠાડવા જોઈયે, અને પછી પણ તે વ્યાપ્ય વસ્તુ આ પદ્ધતિમાં છે કે નહિ તે દૃષ્ટે જોવું જોઈયે.

જ્ઞાન૦—અને એ બે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાંજ દુર્લભ અને શ્રમ ભરેલાં છે. પરમાર્શજ્ઞાન થયું કે અનુભૂતિ સ્વભાવિકપણેજ આપણા મનમાં ઉઠે છે. માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એજ ખરું જ્ઞાન—એ સિદ્ધ.

સિદ્ધ૦—એમ લાગે છે ખરું. સામો વાદ થાય એવું નથી.

જ્ઞાન૦—લાગે શું? અહો! પૃથ્વીપતે! એમજ છે. ખીજા ભભાવે છે તેમ ભમો નહિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયા વિના કોઈનું કહ્યું માનોતો નહિ.

સિદ્ધ૦—પણ, મહારાજ, વાયુ કોઈ દેખતું નથી. પણ આખું વિશ્વ માને છે, કે એવી કોઈ વસ્તુ છે ખરી. એ ઠેકાણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ક્યાં ગયું?

જ્ઞાન૦—રાજ તમે આવો વાદ ઉઠાવો, ને મને શરમ લાગે છે. વાયુને જોતા નથી તો ચાલ્યું, પણ અવણ અને સ્પર્શદ્રિયથી માલમ પડે પડે છે કે નહિ? એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ખરું કે નહિ.

સિદ્ધ૦—હા, એ વાત ખરી. હવે કંઈ શાસ્ત્રના મર્મની વાત કહો.

જ્ઞાન૦—હવે હું તેજ કહું છું. પણ એ સમજવાને માટે સમવાયિ, અસમવાયિ, અને નિમિત્ત, એ ત્રણ પ્રકારનાં કારણ છે, તે નજરમાં રાખવાં જોઈયે. જે વસ્તુમાંથી ખીજા વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ પેલી ખીજા વસ્તુનું સમવાયિ કારણ; જેમકે તાંતુએ પટનું સમવાયિ કારણ છે. હવે કારણ વિના કાર્ય થતું નથી. માટે હરકોઈ કાર્યને ઉપર કહેલાં ત્રણે કારણ હોવાં જોઈયે. ત્યારે સમવાયિ કારણ શિવાય કાર્ય થાય નહિ. હવે સધળાં શાસ્ત્ર આત્મા, પરમાત્મા, અને ઋષ્ટિની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાન મેળવવાને સદા બને તેટલો પ્રયત્ન કરે છે. હવે પ્રથમ વેદાંતનો વિચાર કરીયે. વેદાંતવાળો વેદ અથવા એવા કોઈ કેવળ શબ્દ સાધન ઉપરથી, ઇશ્વર સર્વશક્ત અને તેજ અનાદિ છે, એવું તો મૂળથી માન્ય કરી ઋષ્ટિની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવા બેઠો, તેનો આજે દેખિયેછિયે તે સપ્તજું ખોડું છે એમ કહ્યા વગર છુટકાજ નથી. “વિશ્વ જો ખરીજ વસ્તું હોય” (તે એમ વિચાર કરે કે) તો એનું સમવાયિ કારણ હોવું જોઈયે, ઇશ્વર શિવાય ખીજું કંઈ અનાદિ નથી.

માટે આખા વિશ્વનું સમવાયિ કારણ તેજ હશે, પણ તેતો હું બાંધું છું કે નિરાકાર છે. સમવાયિ કારણ જણાતું નથી, સારે એ વસ્તુજ જુકી હશે. ઇશ્વર સર્વશક્તિ છે તેથી આ બૂલાવો નાંખ્યો હશે.

સિદ્ધિ—હા, મહારાજ. વેદાંતનો મર્મ તો કંઈ કંઈ સમજાય છે ખરો.

જ્ઞાન—માટે એ સિદ્ધાંત ખરો નહિં સમજતો. મૂળ એણે કેવળ શબ્દ જ્ઞાન કબુલ રાખ્યું, તેથી અંતે છે, તેનીજ ના કહેવાની મૂર્ખાઈ કરવી પડી.

સિદ્ધિ—વાર, મહારાજ, સાંખ્ય શાસ્ત્રનું પણ કંઈ એવું કારણ હશે ખરું ?

જ્ઞાન—સઘળા માણસનો પ્રેરક એક છે, અને તેથી તે તર્ક કરે તેમાં થોડું તો કાંઈ સાચું કારણ હોયજ. સાંખ્ય શાસ્ત્ર વાળાએ જૂદોજ વિચાર કીધો. તેણે માત્ર આટલુંજ શબ્દજ્ઞાન માન્ય કીધું, કે વિશ્વ એ કાર્ય છે. એ કાર્ય છે તો પણ તેનું સમવાયિ કારણ તા અનાદિ હોવું જોઈએ—એટલે પંચતત્વ અનાદિ કાળથી આદ્યાં આવ્યાં છે, તે ઉપરથી વિશ્વ રચાયું, એવો તેણે સિદ્ધાંત કીધો.

સિદ્ધિ—એ સિદ્ધાંતમાં તો કંઈ બાધ લાગે એવું જણાતું નથી.

જ્ઞાન—એમાં દોષ એટલો, કે પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન વગર, વિશ્વ કાર્ય છે, એવું માન્યું તેથી વૈજ્ઞેષિક મત ઉભું કરવું પડ્યું.

સિદ્ધિ—પણ મહારાજ, તત્વ સિદ્ધાંત તો યથાર્થ બાસે છે. પટનું કારણ તંતુ તેમજ તંતુનું કારણ સુતર, સુતરનું કારણ કપાસ, કપાસનું કારણ વૃક્ષ, વૃક્ષનું કારણ ખીજ, અને ખીજનું કારણ પૃથ્વી. એ પ્રમાણે સઘળી વસ્તુઓ થોડા તત્વ ઉપરથી ઉપની હશે એ તો અનુભવ સિદ્ધ છે.

જ્ઞાન—કેટલીએક રીતે એમ છે; પણ કારણ માળાનું મૂળ આ—એ કહેવું અશક્ય છે. તમે, મહારાજ, ખીજનું કારણ પૃથ્વી એમ કહ્યું તે ખોટું—ખીજનું કારણ પાછું વૃક્ષ. એ પ્રમાણે વિશ્વમાંની સઘળી વસ્તુઓ પરસ્પર કારણ કાર્યના સંબંધે રહેલી છે. વિશ્વથી પર કારણ શોધવાની જરૂર નથી. અરે, પૃથ્વીવપતે, હું એક સહજ વાત કહું. પંચતત્વવાદી શાસ્ત્રી તમારી પાસે આવે સારે તેને દક્ષણમાં માટીના દશ વીશ ટોપલા આપજો, અને કહેજો કે સુવર્ણનું એજ તત્વ છે, તો એમાંથી તમને તે પ્રાપ્ત થશે.

સિદ્ધં—એમ તો કાંઈ થાય નહિ; બિચારો તે નિરાશ થઈને પાછો જાય તમે બીજાના સિદ્ધાંતનું છેદન કરોછો, સારે તમારા ધર્મને! સિદ્ધાંત શોછે. ?

જ્ઞાનં—એ, કે આ વિશ્વ છે, તેમજ અનાદિ કાળથી આવ્યું આવ્યું છે

સિદ્ધં—એ કાંઈ સિદ્ધાંત કહેવાય નહિં. એ તો હારી બેસવાની વાત.

જ્ઞાનં—જ્યાં કારણ ન સૂઝે, ત્યાં જીકાં કારણ ગોઠવી બેસાડવાં તેનાં કરતાં જે નજરે દેખિયે તેજ માનવું. એ હારી બેસવાની વાત નથી, પણ સમજીની રીત છે. પણ એ સિદ્ધાંતનાં કારણ જૂદાંજ છે. પૃથ્વીપતે, હું એક તમને પ્રશ્ન પૂછું. તમારામાં આટલું શ્રાતન અને પરાક્રમ છે, તો પણ જો આખો જન્મારો મહેલમાં સુઈ રહ્યો, અને એકજ વાર પ્રગટ કરો; તો તમે કેવા કહેવાઓ?

સિદ્ધં—હું મારો પાંડેજ ધિક્કાર કરું, તો બીજા શું કહે તેની શી વાત ?

જ્ઞાનં—યથાર્થ. વાર, તમે નિરંતર પરાક્રમ અને સારાં કર્મ કર્યાં કરોછો તે શા માટે? તમે ન કરો તો નહિ ચાલે?

સિદ્ધં—ચાલે તો ખરું, પણ મારાથી કર્યા વિના રહેવાયજ નહિ. શુરાં કામ કરવાને જો મારા શરીરને તે ખેંચી નહિ લઈ જાય. તો આત્મામાં સ્રાતન છેજ નહિ એમ જાણવું. હોય તો તે તેનો ગુણ જણાવ્યા વગર રહેજ નહિં.

જ્ઞાનં—શાખાસ, રાજ, તહે સારો જવાબ આપ્યો. હવે પરમેશ્વર સર્વશક્ત અને કૃપાનિધાન છે, તેનાથી પોતાની શક્તિ અને કૃપા નિરંતર પ્રગટ કર્યા વિના કેમ રહેવાય?

સિદ્ધં—તે એમ કરેજ છે. ના કોણ કહે છે? અનંત કલ્પ થયા તે શ્રદ્ધિ ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે અને કર્યા કરશે. એમજ અમારા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

જ્ઞાનં—પ્રપંચીની નાંખેલી શબ્દજાળમાં લુપ્ત ન થાઓ. અનંત કલ્પનો કાંઈજ અર્થ નથી; અને અર્થ કરીએ તો એટલોજ નીકળે, કે શ્રદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ નથી.

સિદ્ધાંત—એમ કેમ? એ મારાથી સમજાતું નથી.

જ્ઞાન—આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું, એટલે તેનો પ્રારંભ કોઈ કહાડો તો થયો જાશે. ગમે તેટલા અને મમે તેવડા લાંબા કદપ, તમારા તરંગી શાસ્ત્રો પોતાના પ્રૌઢ તર્કમાંથી કહાડે; તથાપિ વિશ્વનો પ્રારંભ દિવસ ઠયો, એટલે કાષ્ઠથી ઉત્પન્ન થએલું છે, એમ કહ્યું સાર પછી કદપ અનંત હોયજ નહિં પરાઈ વર્લેનો એક કદપ મારી તરફનો, અને અઘાપિ એવા પરાઈ કદપ થઈ ગયા છે, એમ ધારો તોએ શું થયું? આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયાને એ પ્રમાણે પરાઈ વર્ષ થયાં. પણ ઇશ્વર તો અનાદિકાળથી છે અનાદિકાળમાંથી એ પરાઈ પરાઈ વર્ષ અથવા કોટિ પરાઈ પરાઈ વર્ષ બાદ કીધાં તોએ શું થયું? સમુદ્રમાંથી એક દર્ભની અણી બોબાથી જેટલું ખાણી એણું થાય છે તેટલો કાળ પણ તેમાંથી એણો થતો નથી—અરે, કાંઈજ એણું થતું નથી; અનંતકાળ એમનો એમ બાકી રહે છે. એ અનંતકાળ ભગી સર્વશક્તિ અને કૃપા નિધાન ઇશ્વરે શું કીધું? કાંઈજ નહિં સાર પછી આટલા અલ્પકાળને માટે શ્રદ્ધિ કરવાનું સાંભળ્યું, એમ જે લોકો માને છે, તે વાસ્તવિક રીતે જેતાં ઇશ્વરનું અપમાન કરે છે.

સિદ્ધાંત—પણ એમ કહેવાય છે કે, ઇશ્વરની સારે શ્રદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા થઈ.

જ્ઞાન—જેમ તમને આજે લીલાં વસ્ત્ર પહેરવાની અંતે કાંલે રાતાં પહેરવાની ઇચ્છા થાય છે તેમ કેમ? પોતામાં અપાર શક્તિ અને અપાર કશ્યાળુ સ્વભાવ છતાં, ઇશ્વરના મનમાં આ રમત સરખું છે કેમ? કીધું તોએ ઠીક, નહિં કીધું તોએ ઠીક. અરે પૃથ્વીપતે, હમણાંજ તમે શું કહ્યું હતું! જો ઇશ્વરમાં ઉપર કહેલા ગુણ છે, તો અવશ્યપણે તે પ્રગટ થવા જોઈએ—ઈચ્છા થઈ નહિં—પણ તેનાથી તેમ કયાં વગર ચાલેજ નહિં તે માટે.

સિદ્ધાંત—મહારાજ, હું કાંઈ વિદ્વાન નથી, અને વાદ કરવાનો અભ્યાસ નથી, તેથી હું તમને ઊત્તર આપી શકતો નથી. ખીન્ન શાસ્ત્રવાળા પણ મારી સાથે વાદ કરે છે, સારે મારે ધણે પ્રસંગે તેનું કહ્યું પ્રમાણ કરવું પડે છે; તેમજ તમે જે તમારા ખર્મનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવાને વાદ કીધો, તેમાં મારાથી પૂર્વપક્ષ થઈ શકતો નથી.

જ્ઞાન—અરે જોહું સમજવાની શક્તિ મનુષ્યમાત્રમાં છે. રાજા, હેક નામારીનો ઉત્તર ન આપો.

સિદ્ધં—તમારા જેવા વિદ્વાનોની આગળ ખીજો ઉપાય અમારો આલે એવું નથી. તમારા જેટલો કંઈ સર્વથી વિદ્યાભ્યાસ થાય નહિ, અને પછી તે વિના વાદ કરવાની આશા રાખતી તે ફેાકટ. જો મારે રાજ નહોત, અને તેમાંથી વધારે કીર્તિ મેળવવાને સંભવ નહોત, તો હું નિશ્ચય કહું છું કે અતિશય શ્રમ કરીને પણ વિદ્યાનો િગ્વિજય કરવા મંડત.

જ્ઞાનં—મહારાજ, કેવલ્ય જ્ઞાન વિદ્યાનનેજ નહિ પણ સર્વેને ઉપયોગી છે. મોક્ષની ઇચ્છા કેને નથી ?

સિદ્ધં—ઉપયોગી પ્રાણી માત્રને, પણ એ જ્ઞાન સર્વને મળી શકતું નથી સારે કરવું શું ?

જ્ઞાનં—હે પૃથ્વિપતે, એ તમારો કેવળ જુડો આગ્રહ છે; તમારા મનમાં વાત ઉતરેછે; સલતા માલમ પડે છે; તેમાં શંકા કરવા જેવું રહેતું નથી; તો પણ જાણી જોઈને નથી કરતા, તો પછી તમારા આત્મામાં જ્ઞાનનો પ્રવેશ કઈ રીતે કરાવાની તમારી ઇચ્છા છે તે મારાથી સમજતું નથી. શું જ્ઞાન તમને આવીને પડે લાગે?—પૃથ્વિપતિ છે, તેથી તમે એવી પણ કદી આશા રાખતા હશો.

સિદ્ધં—મર્યાદાની બહાર ન જાઓ.

જ્ઞાનં—સાચું કહેનાર ઉપર ક્રોધ ચઢતો હોય, તો મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધં—જ્ઞાન મેળવવાની મારા મનમાં કેટલી હંસ છે તેની સાખી-તીમાં હું તમને ક્ષમા કરું છું, અને ખીજી વિનંતિ કરું છું, કે આપણે કાલે શાસ્ત્રિયોની સભા મેળવીશું તેમાં તમારે પધારવું; અને પછી જે નિર્ણય થાય તે માન્ય કરવાનું વચન આપું છું.

જ્ઞાનં—તેઓને ક્યાં જ્ઞાન જોઈયે છે, કે તેમનો અભિપ્રાય પૂછાઓ.

સિદ્ધં—મહારાજ, હું તમને કેટલી વાર કહું, કે તમે શાસ્ત્રી લોકો ખીજા અગ્નિયા સાથે વાદ કરવા બેસાઓ, સારે તમારી એવી કળા છે કે, તે ક્ષણે તમારી ઇચ્છામાં આવે તે કયુલ કરાવો છો.

જ્ઞાનં—તે શબ્દ પ્રમાણ ઉપરથી વાદ ચલાવે સારે થાય; પણ હું તો પ્રલક્ષ અનુમાનની વાત કરું છું.

સિદ્ધં—પણ મહારાજ, હું એટલો છેતરાયલો છું, કે તમે સલવાની કરતા હશો, પરંતુ માનતાં મને ભય લાગે છે.

રાત્રી—રાત્રી, એ વાદનું પ્રયોજન કેટલું છે તે જાણો?

સિદ્ધ—હા. હું નિરંતર એ શોધમાં લાગ્યો રહું છું તેથી જ તો.

રાત્રી—તો એ શું થયું? અરાઅર તમને માલમ નથી. મહે વાદની પૂર્વે પ્રયોજન સંપ્રદાય પ્રમાણે બતાવી નહિ આપ્યું—એ માટી ભૂલ ખાધી. સંયંતે માલમ હોય, તો પણ તેજ સમયે ફરીથી તેનું પ્રયોજન બતાવ્યાથી તે મનમાં વધારે ઠસી બેસે છે.

સિદ્ધ—ત્યારે મહારાજ કહો. સાંભળવા હું તૈયાર છું.

રાત્રી—અરે! રાત્રી, તું કાલ કાલ કરે છે પણ કાલનો કાલે બરોસો છે. આપણા માથા ઉપર કાળ બમ્બા કરે છે, તે આપણને ક્યારે કાલશે તે કોઈને માલમ નથી. વૃદ્ધ તેની ચપેટીમાં આવે છે એમ નથી; બાળક પણ મરે છે અને જીવાન પણ મરે છે. એકથી તે સો વર્ષના વયમાં એવું કોઈ વર્ષ નથી, એવો કોઈ દિવસ નથી, અરે! એવી કોઈ ઘડી નથી, કે તે વખતે તો મરણ આપણને નહિ છોડે એમ કહેનાઈ શકે. લગ્નાદિ કામનાં મુહર્ત છે—મરણને મુહર્ત નથી. આજનો આ સૂર્ય કાલે પાછો પૂરમાં ઉગશે, એટલામાંજ આખી પૃથ્વીમાંનાં કેટલાં જીવાન, કેટલાં બાળક, કેટલાં વૃદ્ધનાં રોગી અથવા કેળ સરખા કોમળ શરીરો અગ્નિ બેગાં થશે તેનો તે વિચાર કિધો છે? અરે! રાત્રી! ત્હે રણક્ષેત્રમાં ઘણા મનુષ્યોનાં પ્રાણ બોવડાવ્યા હશે, પણ તેથી વધારેનાં પ્રાણ અજીત યમ રાજ નિશ દિન લયાંજ કરે છે. જન્મ ધરીને એક ક્ષણ પણ આલસ્ય કરવાનું કામ નથી. આયુષ્યમાંનું એક ક્ષણ તારા જેવાં કોઈ રાજ્ય કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. પરમેશ્વર ન કરે, પણ કદાપિ તમારો દેહ કાલે પડ્યો, તો મહારાજ, આજે માફ રૂપી અમૃતનો પ્યાલો ઢોળી નાંખો છો તેનો પશ્ચાત્તાપ થશે, પણ પછી કાંઈ વળવાનું નથી. મહારાજ, કોઈ દહારો નહિ, ને આજેજ હું કહેવા આવ્યો છું તેથી વિચાર કરો કે કોઈ કારણ હશે. મને વધારે નહિ પૂછો, પણ કાલની વાત ન કરો—અત્યારે ને અત્યારેજ જૈન ધર્મની દિક્ષા ગ્રહણ કરો. હું પરમાર્થ રીતે કહું છું.

સિદ્ધ—મહારાજ, એવડું બધું કારણ શું છે, તે કહો. મને તે વાતની રીશ નથી.

રાત્રી—રાત્રી! શું પૂછે છે? કાલે આખા વિશ્વને મહા શોકનો

દિવસ છે. તું આજે આનંદમાં બેઠો છે તે કોણ જાણે ક્યાં હશે? અરે! શું કહું રાજા! જીભ ઉપડતી નથી. આજે જેની સાથે વાત કરું છું, તે આ મોકલામાં શોધ્યો જડવાનો નથી માત્ર ચૈતન્યહીન જોળીયું પડી રહેશે.

સિદ્ધા—(નરમ થઈને) હે! મહારાજા! હું શું કરું? મને કંઈ સૂઝતું નથી. કાંઈ ચમત્કાર બતાવો, કે મારા મનની બાંતિ બાગે, જોટલી મારા રંક ઉપર કરાણા કરો. મહારાજા હું પગે લાગું છું. (પગે ભાગે છે)

રાજા—આખરે તું પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનજ કબુલ કરીશું. કાલે તારું મરણ છે એ આગળથી કહીશું, એથી બીજા ચમત્કાર કેવો?

સિદ્ધા—પણ મહારાજા, જે વખતે મારી બાંતિ બાગશે, તે વખતે તો મારે દેહ છોડવો પડશે. એમ ભાગી, તે પણ શા કામની? તે પહેલાં કંઈ ચમત્કાર બતાવો કે, અગાઉથી મોક્ષનાં સાધન યાચ.

રાજા—(વિચારીને) રાજા, સાયંકાળને સમયે તારા મહેલમાં એકાંતે લક્ષ દહને બેસજે, જોટલે સ્મશાન તરફ ફેટલાએકને રડતાં, અને ફેટલાએકને ગીત ગાતાં તું સાંભળીશ, સારે કોઈ શરવીરને ચર્ચા નિવા મોકલજે. ત્યાં તારા પૂર્વજે રડતા માલમ પડશે, અને તેને પૂછવાથી તારી ખાતરી થશે. પણ કોઈ બચથી ન જાય એવાને મોકલતો નહિ. તું જાતે તે પ્રેત સાથે ભાષણ જઈને કરશે, તોએ ઠીક છે, પણ આરે ત્યાં મરણ નિશ્ચય આવશે. હમણા હજી એવો પણ કંઈ યોગ છે, કે તું ઉગરે.

પ્રવેશ ૪ થો.

(રાજારાજનો મહેલ.)

સુભાષ—રાજમાતા, ઉઠો ઉઠો—રાણીજી પધાર્યા.

કુસા—ક્યાં રાણીજી?

સુભાષ—સિદ્ધરાજ મહારાજાની પટરાણી. ઉઠો, ઉઠો, વહેલાં યાઓ.

કુસા—હૈ! હૈ! એ શું? તે તે આવે? એ કેમ મનાય?

સુભાષ—બારણે જીવોની રથ છુટ્યો છે. પૂછપાછ પછી કરજો.

(ગાલરી ગાલરી દ્રુમતિ સામી જાય છે, અને જામોતી રાણી-જીને વેષે દરી વિશ દાસિયો લઈને આવી છે તેને તેડી લાવે છે.)

કુસા—ગાદી ઉપર બિરાજો. તમે રંક ઉપર ધણી કૃપા કરી.

જામો—(ગાદી ઉપર બેસે છે) આવો બેસો તમે, હમા શિદ રજાંછો.

કુલ—અમારે તમારી નેડ બેસવું એ યોગ્ય નહિ. હમાં હમાં સેવા કરીશું.

જામો—જાઓ, જાઓ, આપણે હવે સો કાંઈ નથી, કે એટલું સન્માન આપો તે શોભે અને હું ગૂંજર સિંહને પરણી તેમાં શું થયું ? સધળી રજપૂતાણિયો આપણે સરખી.

(હાથ પકડીને બેસાડે છે.)

કુલ—તમારો સ્વભાવ ધણો દયાળુ છે.

જામો—આવ, વીરમતિ, તું મને પગે લાગ. અને જોળામાં બેસ.

કુલ—આવ બહેન. વિવેક કેમ બૂલે છે ઠકરાણી થઇને ?

જામો—વિવેકની વાત કાણુ કરે છે ? જાણુ છે ? તું તો મારી વહુ થઈ. હવે—

વીર—(પગે લાગે છે) અપરાધ ક્ષમા કરવો બાળક જાણી.

જામો—(કિંમતી વસ્ત્રાભૂષણ સામી ઉલેલી દાસિયો પાસેથી લઇને આપે છે) સુખ સૌભાગ્ય મસ્તુ નેડું તો પરમેશ્વરે સાર મેળવ્યું છે પરમેશ્વર તમને કુશલ રાખે.

કુલ—(આશ્ચર્ય પામી) તમે મોટાંછો, પણ એટલું બધું અમારાથી સેવાય નહિ. આજે ઉલટી ગંગા વહેછે. અમારે તમારી સેવા કરવી એતો રીત છે, પણ તમે કૃપા કરોછો, ત્યારે વચન નહિ સોપવું એમ ધારી આ એક રાખું છું.

જામો—એટલું રાખો, ત્યારે અમારી શોભા શી ? કેટલું આપવું એ તો અમારી શોભાની વાત છે; તમારે બોલવું નહિ નેંછયે.

કુલ—ક્ષમા કરો, પણ એટલો ભાર અમારાથી નહિ ઉચકાય. (દાસીને) લાવ. પૂજન સાહિત્ય.

જામો—તમને આપે છે કાણુ ? અમારા માણસને અમે ગમે તે કરીશું. હાં હાં હું સમજી; તમે મને હજી જોળખી નથી.

કુલ—વા ! રે રાણીજી. તમને નહિ જોળખિયે ?

જામો—તે તો ખરુંજ તો, પણ આપણે તો હવે સંબંધી થયાં છઇયે. જગદેવ તો મારો ભત્રીજાં થાય. એ હજી ઘેર આવ્યો નથી ? આ-

જનાં છોકરાં કેવાં છે જે મોટાને તો ગણુકારેજ નહિ. એ લુચ્ચો હજી મને મળ્યો એ નથી.

કુલ૦—વાા અમારા શાં ભાગ્ય કે તમારા સંબંધી થયાં. ખરેખર અમને એ વાત તો માલમજ નહોતી.

જામો૦—એવા કુળનો વર ક્યાંથી તમારે ખારણે? પરમારવંશ તે જે તે છે. તમને રત્ન મળ્યું છે. હે વહુ, તારા ભાગ્યનો પાર નથી. શરમાઈને નીચું શેણે ઘાસે છે? જગદેવ બાળક છે હજી, પણ ખરો રત્નપૂત છે—એનાં પરાક્રમ સાંભળ્યાં છે કે નહિં?

કુલ૦—અમે એ ઉપરથીજ કુંવરી એને તરતની તરત દીધી તો.

જામો૦—ડાહ્યું કામ કીધું. એવા વર કાંઈ ખારે દહાડા રસ્તામાં પડ્યા નથી.

કુલ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની પણ એક દહાડામાં સારી પ્રીતિ થઈ ગઈ છે.

જામો૦—કરે નહિ તો જાણ ક્યાં? એણે જગત છૂટ્યું, પણ મારી આગળ કાંઈ ચાલે છે—કાંઈ પુરૂષ તો સાંભળતો નથી? એ વાત તો આપણે બાયડી બાયડીએનેજ કરવાની, ને તેજ સમજે. આપણે સેવામાં કાંઈ કસર રાખવી છે, પણ આપણું કંઈ નહિં મને. ત્યારે આપણે પાલવ ઝાલ્યો તે એ શા કામનો?—વાર હું શું કહેતી હતી? આજ હું હરખ બેલી થઈ ગઈ છું. હે! મને ખબર થઈ કે જગદેવ આવ્યો છે, એટલે મહે કહાવી મોકલ્યું કે એની બરદાશ રાખજો, મારો ભત્રીજો છે,

કુલ૦—અમારી કુંવરી સડેકાણે પડી. હવે અમારે કંઈ ચિંતા કરવાનું નથી. તમે તમારી મેજે સંભાળ લેનારા ક્યાં જોજો છો?

જામો૦—વાર વહુ, ત્યાં મ્હોં જોઈ આવ હજી મ્હોં વાતમાં પૂરું જોયું નથી.

કુલ૦—જુઓની. અમારા રંકનાં જોર તમારી નજરમાં આવવાનાં છે:

જામો૦—(માથા ઉપર હાથ મૂકી) વા ! રૂપમાં કંઈ ખામી નથી. આરંડા દિવાની મુકે એવી છે. હીરામાં કુંદન જડ્યું. જગદેવ પણ તમારે પુટરો સારો છે.

જામોતોની એક દાસી—રાણીજી, જરા કાળા તો ખરાજ તો.

જામો૦—તને કોણે પૂછ્યું? ખબરદાર? જે મોટે મોટા વાત કરતાં

દોષયે ત્યાં બોલીતો. કાળો કંઈ નથી, ઘડાં વરણા છે, કેમ વહુ, કાળો છે?

કુસુ—એને શું પુછાછો? એના મનમાં તો ધશ્વર સરખો છે—
સ્વૈચ્છાએજ પરણી છેકને પણ મર્યાદાને બંધે મ્હોંડે કહેવાની હતી?

જામો—એના મ્હોંપરથીજ જાણાય છે કે એના મનમાં શું છે?
શરમા નહિ. અમારા છોકરા ઉપર તારો આવો પ્રેમ જોઈને અમે પ્રસંન
છઈએ. અને કુલમતી,—

કુસુ—હા! રાણીજી. આગા?

જામો—અમારા બાપના કુળનાં બધાં ગોરાંતો નહિ, લગાર ઘડાં
વરણાં ખરા. પણ રૂપના ભંડાર. એ નાનો ચાર વરણનો હતો ત્યારે હું
મારા બાઈને ત્યાં હતી. હું એને મશકરીમાં કાળીએ કહી ખીજવતી હતી.
એક દહાડો મને ઉત્તર શો આપ્યો તે જાણાછ? મને કહે કે તમે પણ
કાળાંજ છો તો મારી માના જેવાં ગોરાં ક્યાંછો? એની માએ જાણ્યું કે
મને રીશ ચઢશે તેથી ધમકાવ્યો ત્યારે શું બોલ્યો? કહે કે મને કહે છે તે
હું કેમ ખમી રહું? રાજ પિતાની સામા કોઈલડવા આવે છે ત્યારે સામા
લડવા જાયછે કે નહિ ?

કુસુ—પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જાણાય.

જામો—હજી એ કેમ આવ્યો નહિ? એક ઘડી પણ પૂરો મને મ.
બ્યો નથી. મારે બધા સમાચાર પૂછવા છે. એની મા ધણું બહું માણસ
છે અને હેતાળું છે. પેલી રાંડ ઝાલારાણીના નસકોરામાં ઊંટ જાય છે ભો-
ગજોગે હાલ તેનું ચલણ છે.

કુસુ—તેજ દુઃખે તમારા ભત્રીજાને પરદેશ નીકળવું પડ્યું તો.

જામો—એ સાંખી રહે એવો છે? એ માટે તો મને પહેલાં મ-
ળવા નહિ આવ્યો. એના મનમાં એમ, કે કોઈની શિક્ષારશે કામે લાગવું
એમાં આપણું પરાક્રમ શું.

કુસુ—અરે ! ટેકીતો જાણે છે. કુંવરે અને રાજજીએ આ કન્યા
આપવા માંડી, ત્યારે કેટલી ના કહિં. કહે કે હું હમણા ગરીબ અવસ્થામાં
હું માટે તમારી રાજકન્યા પરણવી એ મારો ધર્મ નહિ.

જામો—આનાં લગન ક્યારે કાઢ્યાં?

કુસુ—રાણીજી, કાલેજ છોક પાછલી રાત્રે.

જામો—અરે ? રે! કાલેતો હું તમારા ગામમાં હતીને મને તેડી નહિ.

કુલ૦—રાણીજી, અમારો વાંક નથી. અમને શીખવર કે આપ એની ફાઇ લાગોછો?

જામો૦—હાયા હાયા બધું અંધારામાંજ ગયું. હું ગામમાં, ને મ્હે મારા ભત્રીજાને આગળ રહીને પરણ્યાઓ નહિ. મારા કર્મમાંજ એ દેહાવો નહિ. એનો ખીજો ભાઇ પરણ્યો સારે મહારાજે આચારી નહોતી આપી, તેથી નહોતું જવાયું અને આતો આંગણે ગંગાજી આવ્યાં, પણ હું છાંડી સમજી નહિ. મારો ભાઈ ઉદ્યાદિત હવે મ્હાફ મ્હોં જીવાનો નહિ. એને રીશ મદયા વગર કેમ રહેશે, જાણ્યો સારે.

કુલ૦—તમે તો નહોતા જાણતાં, પણ તમારા ભત્રીજાને તો ખબર હતી કે ફાઇ ગામમાં છે, તેણે તો તમને કહાવવું હતું.

જામો૦—એજ મને દુઃખ લાગે છે તો. હું મૂળની સગી, પણ જરા એણે સંભારી નહિ. આજે મને મળે તો ખરા પછી એની વાત.

કુલ૦—તમારે ને એને કંઈ અણુજનાવતો નથી.

જામો૦—નારે ! કુલમતિ છોકરાં સાથે અણુજનાવ કેવો? ચાર વરસનો હતો સારે જોયોતો તે પછી એનું મ્હોં પણ કેણે જોયું છે? મારા સમ ખરેખર મને આ તો દુઃખ લાગે એવું છે. મ્હે રાંડ બોળિયે એની મહારાજને બંધામણ કીધી. આજે હું જાણું તેવી કંઈકું કે મારે વાસ્તે જગદેવને રાખતા હો, તો ન રાખતા.

કુલ૦—હાય. આપણે મોટાં યજ્ઞને એના કપાં સાચું જોવું છે.

જામો૦—તે તો ખરું, આપણાથી એનાપર કંઈ હાથ થવાનો છે? પણ એ મારે ખારણે કામનો નહિ. માણસ સાથે આદરમાનથી પાછો એના બાપને ઘેર નહિ મોકલાવું તો હું પરમાર રજપૂતની કુવંરી નહિ.

વીર૦—એટલે એમજ કહોની, કે પહેરામાં રાખીને.

જામો૦—કેમ અલી તને દુઃખ લાગ્યું કે? મારો ભત્રીજો સાર પછી તારો વર હો.

વીર૦—એમ ગણતાં હા, તો આવું જોશે નહિ.

કુલ૦—હૈં ! હૈં ! એ શું જોશે છે ? કંઈ મર્યાદા તો રાખ, મૂર્ખાં.

જામો૦—હું જો કરીશ, તે એના સારાને માટેજ. અસારમાંથી બાપની સાથે લડીને બહાર નીકળ્યો તેની શિક્ષા પહોંચાડવી જોઈયે.

વીર૦—આપ સાથે તો લડીને નીકળ્યા નથી; સાવકી માના દુઃખે દેશવટા બેવેા પડ્યો છે.

જામો૦—આનું બોલવું સાંભળી રીશ ઉતરી જઈને મને હસવું આવે છે. ને વાત પણ દીક સંભારી. બિચારાને દુઃખ બહુ છે તો. બાલા રાણી મને ક્યાં અંજણી છે?

વીર૦—અમે તો તમારાં છોકરાં, અમારાપર રીશ શી?

કુલ૦—ખરૂં કહેછે. તમારે એ બાળકનું કંઈ મનમાં આણવું નહિ.

જામો૦—વારૂ જા, વીરમતિ, તારે લીંકે જગદેવનું કીધું મનમાં આણતી નથી. પણ તને એક શિખામણુ દર્જીધું, સાંભળ. સાસરામાં આમ બટક બટક સામું બોલવું નહિ. હું તો મારા ભત્રીજાની દાઝ જોઈ પ્રસેન થઈ, પણ બીજાને તો દુઃખ લાગશે, અને સાંખી નહિ રહે.

કુલ૦—ખરી શિખામણુની વાતછે. લાગ પગે, ને કહે કે ફરીથી નહિ બોલું.

વીર૦—(પગે લાગેછે) ખરૂં બોલ્યા વગર રહેવાયું નહિ, પણ તે ક્ષમા કરો.

જામો૦—સુખ સૌભાગ્ય મસ્તુ. અને વહેલાં વહેલાં રતન જેવા દિકરા જણીને બાર મહીનામાં પાછી પગે લાગવા આવજે. ચક્ષો હવે તો જઈયે. હું કેવી ઘેલી છું? જે વાસ્તે આવી તે તો વાતમાં કહેવનું રૂઢીંચું.

કુલ૦—જે આગા હોય તે કહી દો.

જામો૦—આગા આગા નહિ કહો. હવે તો બરાબરી દાવે હાસ્યવિનોદથી બોલવું જોઈએ. સગાઈ કરીએ છે શું કામ? હવે અમારા માણસનું તમારે લાં શું કામ છે?

કુલ૦—હાજી, મહર્ત જોઈને ઉગ્રટથી વદાય કરી શું. અમારાં બાગ્ય ક્યાંથી કે તમારે લાં અમારી કુંવરી મોકલિએ.

જામો૦—પોતાને ઘેર જવું તેમાં મહર્ત કેવાં? હું છતી ફાઈ બેઠેલી, ને ભત્રીજાને ઘર જમાઈ થઈને તમારે લાં રાતે રહે તેમાં મારી શોભા શી?

કુલ૦—ભારે દીક છે. ઘડી એક દહાડો રહેશે એટલે મોકલી દઈશું.

જામો૦—એમ કરવું હોત, તો જાતે હું આવત શું કામ? ઉદરે, વહુ. એટલો તો મારો હુકમ છે. રસોઈ ટઢાડી થવા માંડી હોશે.

કુલ૦—ચલ ગિડ, બહેન. જા. શણગાર સજીને તૈયાર થા.

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—જામોતીતું મંદાન.)

જામો—કેમ ભૂખ લાગી છેકની? વેળા થવા આવીછે, વાર નથી.
ભૂખ નહિ હોય તો મોઢું, આપણે કંઈ ઉતાવળ નથી.

વીર—આજે તો સોમ પ્રદોષ છે એટલે સવારની ઉપવાસી છું.

જામો—સારે જ તો, અહીં, ઉતાવળ કરાવ. અને તું જઈને મહારાજને ખબર કરતો, કે પરમાર રાણીએ કહાવ્યું છે કે જગદેવ તમારી પાસે આવે કે તુરત મોકલી દેજો. અને વળી કહેવું કે એની સ્ત્રીને રાણી પોતાના મહેલમાં તેડી લાવ્યાં છે તેણે સોમવાર કીધોછે તેથી સવારની ભૂખીછે. અને તું પૂલમતિ રાણીને સાં કહી આવ તો, કે તમારા જમાધને આવે તેવા મોકલી દેજો.

(દાસિયો જાયછે.)

વીર—સિદ્ધરાજ મહારાજને શ્રમ શું કામ આપોછો? બે ઘડી મોડાં.

જામો—ગાંડી, મહારાજ તો લોકના. મારા ધણી,ને તારા કુઆજ થાય તેને શ્રમ કેવો? શ્રમ લેશે તેમાં કોને સપાડું કરશે? વાર, તને હિંચાં રહેવું ગમે છે, કે તારા બાપને સાં?

વીર—જ્યાં તમારા ભત્રીજા હોય, સાં બધે ગમે.

જામો—તું પાટણમાં આવશે, સારે મારો મહેલ જોશે. શુ રજિયામણો છે જો?

વીર—તમારા મહેલમાં શું પૂછવું? તમારો નહિ હોય, તો હોય પણ કોનો?

જામો—તેમાંથી હું તને શું મહેના ઝોરડા કહાડી આપીશ, કે તને તેમાંથી બહાર પણ નીકળવું નહિ ગમે. પણ મારા ભત્રીજાને આખો દહાડો બાંધી ન રાખતી; દહાડામાં એક બે વાર પણ મને મળવા દેજો.

વીર—તમે મોટાં થઈને એવું કહોછો સાં હું શો ઉત્તર આપું?

જામો—મોટાં પણ કોઈ દહાડો નાનાં હતાં કે નહિ? એ કામજ એવું છે.

દાસી—(આવીને) મહારાજ પાસે જગદેવ બેઠેલા છે; અને મહારાજ કહ્યું, કે આજે તો અમારી જોડેજ જમશે.

જામો૦—એ શી વાત? ફાઈ બત્રીજને આટલે વરસે એકઠા બેસી જમવા તો દો, કે નિરાંતે સુખ દુઃખની વાતો કરિયે. પછી તમારે ગમે, તો આખો દહાડો રાખી મૂકજો, હું નહિ ના કહું (એની સ્ત્રી હા કહે તો) જા, પાછી દોડ અને તેજા વગર આવતી નહિ (દાસી જાયછે) મારા બત્રીજ વિના મારાથી એ કેમ જમાય?

વીર૦—તે નહિ આવે, તો હુંતો જમવાનીજ નથી.

જામો૦—હું ક્યાં નથા સમજતી? આપણે રજપૂતાણીમાં તો પતિ-વૃતાતી એ રીતજ છે કની. વાર, તારી ઉમરવીશઆવીશ વરસની હોશે ખરી?

સુભાષ૦—નારે, રાણીજી. કુંવરીની ઉમર તો સત્તરમાંએ કંઈ ઓછીછે.

જામો૦—પણ જ્ઞેતાં તો મોટી દેખાય છે—જાણે સ્વામીનું સુખ બહુ જ્ઞેયું હોય.

સુભાષ૦—એમ અમારી નાની આંખે તો દેખાતું નથી. એતો આંધો મજબુત અને ઉઠાવ વત્તો છે ખરો, પણ મ્હોં હજી બાળક દેખાય છે.

વીર૦—હે મારી સખી, તું યુ કામ બોલે છે? આપણે સાંમઝ્યા કરવાનોજ વખત છે.

જામો૦—નારે, મારા વડુજી. તમને બોલાવવા માટે તો ગાંડુ ઘેલું બોલુંછું. પણ તને આવડી મોટી થવા દુધને તારા બાઇએ કેમ પરણાવી?

વીર૦—એમાં એટલું આશ્ચર્ય શું પામીછો? આપણામાં એ વાતની કાંઈ નવાઈ છે?

જામો૦—ના, જરાએ નહિ. પણ ઉમરે આવ્યા પછી તારા મનમાં તું મુંઝાઈ તો હશે. સાચું બોલ; એ તો હોય. મારા કાળા બત્રીજને ભૂલી જાય એવું તો કાંઈ પહેલાં નથી થયું? હવે આપણે એકલાં છંધવે, ફિકર નહિ. કહે. પછી હું મ્હાંડું પણ બધું તને કહી દઈશ—અંતર રાખવાની નથી.

વીર૦—(ગુસ્સેથી)તમારી વાત તમે જાણો, હું કાંઈ જાણવા ઇછતી નથી. પણ તમે મને વધારે કહેશો, તો હું તમારી મર્નના રાખવાની નથી. મ્હોં તમને આવાં નડોતાં જાણ્યા.

જામો૦—(હસે છે) આહા! આહા! હુંતો તારી પરીક્ષા જોઈયું. તારા જેવું રત્ન અમારા ઘરમાં આવ્યું, તે પરીક્ષા વગર લેતાં કેમ વિશ્વાસ પડે હવે મારી સંપૂર્ણ ખાતરજમા થઈ. કે તું જેવી રૂપનો બંડાર છે તેવી-જ ગુણુતો પણ છે.

દાસી૦—(આવીને) મહારાજે તો કહ્યું, કે જગદેવ તો જમ્યા, અને અમે વાતમાં બેઠા છધયે તેમાંથી એવા છોડ મને ગમતા નથી. રાત્રે સુતી વેળા આવશે.

જામો૦—(ધણા ગુસ્સાથી) રાંડ ! મહે તને શું કહ્યું હતું? મહારાજ કાણુ થાય છે? હા કહે, કે ના કહે, પણ સાથે પકડીને લાવવો હતો. આ આપડીનું કુમળું કાળજી બળે છે.

દાસી૦—રાણીજી, દાસી માણસથી કેટલું મોઢાય? અને વળી મહે વિચાર્યું કે તમારા ભત્રીજા ઉપર મહારાજનું આટલું હેત થાય છે, તે કામનુંજ છે.

જામો૦—હા, એ વાત ખરી. હું ગમે તેટલું કહું, પણ મહારાજની પ્રીતિ જોધયે. ઉઠ, ચારે વહુ. એ જમ્યા હવે જમવામાં કંઈ ચિંતા નહિ.

વીર૦—તે ખરું, પણ હું તો જમવાની નહિ. તમે તમારે જમો.

જામો૦—તારા કરતાં બે વરસે મોટીશુ તેથી કાંઈ તો વતું સમજતી હોઈશ.

વીર૦—તે ના કેમ કહેવાય? પણ કુળ કુળની રીત જૂદી હોયછે.

જામો૦—એટલે? તારા મનમાં શું તારા આપનું કુળ અમારા કરતાં વધ્યું કે? જગદેવ જો સાંભળશે, તો તને ચીરી નાંખશે. સ્વામીના જમ્યા પછી જમવાની ક્યા શાસ્ત્રમાં ના પાડી છે? આળપણમાંથી ભૂખે મરવું છે? અમને આવી રૂડી કન્યા ફરીથી મળવાની નથી.

વીર૦—આગ્રહ અમથો કરશો મા. મહે તો જોડે જમાડીને જમવાનો નીમ લીધો છે.

જામો૦—સારે તેના દિલમાં દાઝ નહિ હોય? ખાઈ પીને તડાકા મારવા બેઠો, પણ તું ભૂખી છે કે તરશી છે તેનો ભાવ પૂછે છે? અરે! પુરૂષ ઉપર આપણે જેટલું હેત રાખિયે તે પાણીના રેલાની પઠે ધસડાઈ જાય છે. થાય તેવાં થઈયે. તેનું હેત નહિ દેખિયે, તો નીમ કેવાં અને પતિવ્રત કેવાં? આપણી મરજીમાં આવે તેમ કરિયે.

વીર૦—વ્રતતો કેમ તૂટે? એક વારે તે ચૂકે માટે આપણે પતિત થવું, કે આપણું વ્રત પાળીને તેને શરમાવી ઠેકાણે લાવવો? તમે મારા સમ જમો.

જામો૦—તું ખરેખરી સાધવી છે. ફાઇજી થઇને હવે મારાથી આગ્રહ વધારે કેમ થાય? વ્રત તોડ એમ કહું તો જીભ નહિ કાપવી પડે? પણ કાંઈ

નહિ. ધીરજ રાખ. હમણા પત્ર લખી જગદેવને સમજાવી તેડાવું છું. મહારાજ તો. શું જાણે, પણ ગાંડો ચોટી રહ્યો છે, તેણે તો પોતાની સ્ત્રીની ફિકર રાખી. નિરાંતે હવે તમે બંને આ પેલા બધા ઓરડામાં ફરો ને જૂઓ. પેલા તાબાવાળા ઓરડાને છેડતા નહિ. એમાં કંઈ ઝપટનો વહેમ છે તેથી તાળું દઈ મૂક્યું છે. ગભરાશો બહારાશો નહિ.

(જામોતી બાપજી.)

વીર૦—હે સખી, આપણે મહા પીડામાં પડ્યાં. શું કરવું તે સૂઝતું નથી.

સુભાષ૦—ખરેખર, સવારનાં ભૂખે મરિયે છિયે, ને કોણ જાણે ક્યારે અંન ભેગાં થઈશું ?

વીર૦—હું તે વાત નથી કરતી. એક દહાડો ભૂખ્યા રહેવું એમાં કંઈ દમ નથી. પણ આ રાણીજી મને કાંઈ સાઈ માણસ લાગતાં નથી. એની વાતો સાંભળી કેની? એની સાથે મારે બનવાનું નથી. એની સોખતમાં રહેવું એ મને સાઈ લાગતું નથી.

સુભાષ૦—કુંવરી, એ તો મહારાજની રાણી જો. છાકેલાં તો હોય.

વીર૦—અહંકાર રાખે, થોડું બોલે, હસે નહિ, આપણને તુચ્છ ગણે—એમ કદાપિ કરે, તો હીક છે. એમ કહેવાય કે પૃથ્વીપતિની રાણી અહંકાર રાખેજતો; રાખવા તો બાકી ન જોઈયે. ખરૂં પૂછે, તો એ કોણ છે તેની પણ મને બ્રાંતિ પડે છે.

સુભાષ૦—એમાં બ્રાંતિ શેની? રાણીજી શિવાય ખીજું કોણ હોવાનું હતું?

વીર૦—ખીજું તે કોણ હોય ? પણ એની વાતો સાંભળીને મને કંટાળો ઉપજે છે. તે કોઈ ખરી રજપૂતાણી હોય, તો કરે નહિ. કાંઈ સમજતું નથી.

સુભાષ૦—સમજવાનું શું છે? આવા મોટા મહારાજની માનીતી રાણી, એટલે તેના કાડથી છાકી ગયલી. મને કોણ કહેતાર છે, એના મનમાં એવું, ને વાત પણ ખરીજ તો. એના ઉપર ધણું હેત, તેથી જો કોઈ એની ચાડી કરવા જાય તો તેનુંજ માથું જાય. સારે એવું કહેવા કોણ બેશી રહ્યું છે? વળી મહારાજતો દિગ્વિજય કરવા દેશોદેશ ફરતા. તેથી એ એની મરજમાં આવે તેમ કરે.

વીર૦—(ઉદાસીથી) એમ સિંહના ઘરમાં હોય તો નહિ—પછી પરમેશ્વર જાણે.

સુભાષ૦—આ પેલા ઓરડામાં કોણ ડોક છે? કોતક છે ખરું.

(મના કરેલા ઓરડામાં ઠોકાઠોક સંભળાય છે.)

વીર૦—કાંઈ બિલાડું બિલાડું ભરાયું હશે. ભૂત પ્રેત હોય, નો બધાં રહે પણ ખરાં ?

સુભાષ૦—રાણીજી કહેતાં હતાં કેની ? સારે જાતે રહે છે કેમ, એ પાત પણ ખરી. અરે ! કાળીને ભોગ ભોગ આપવા તો આપણને પકડી નહિ લાવ્યાં હોય ? એવું ઘણું ઠોકાણું થયેલું છે.

વીર૦—જાન. અંબા તો આપણી ઇષ્ટદેવ્યા છે.

સુભાષ૦—અરે ! પણ આ અંબા ક્યાં છે? આ તો પાપણી રાક્ષસી કાળા-અરે-કાળી !

વીર૦—દેવીને એમ ન કહિયે. અંબાને કાળીમાં કંઈ ફેર નથી એક રૂપ જૂઠાં એટલુંજ. ને સ્ત્રીનો ભોગ કાળીને ક્યાં અપાય છે ? કોઈ આપેછે, તે તો પુરૂષનો.

સુભાષ૦—સારે કાળિકા દયાળું ખરી. પુરૂષ તો યુદ્ધમાં ઘણાંજ મરે છે તેમાં એક વતો.

વીર૦—સાંભળ, સાંભળ ! પેલા ઓરડામાં કોઈ બોલે છે.

(ઓરડામાંથી નીચે પ્રમાણે સંભળાય છે.)

(સાખી)

પ્રીતી દુખ છે દોહલું, અળખે કેમ ખમાય?

જીદી જમવત જવડા ! જા ! જાગે તું કાંય ?

પહેલાં સ્ત્રી સ્નેહ દવ વિશે, બળતી વિનતી કરેય?

સુણ નહિં પ્રિત નિર નર સિંચે, કોથે શાપતિ તેડ.

*અટાવકાર્દિ રૂપી, કૃષ્ણ+ સખાદી ભૂપ;

તપમાં પણ કરિ અદગણા, તેથી પડ્યા દુખ દૂપ.

પ્રિત પીડિત પાસે ખરે, જોઈએ એવો ઉપાય;

નથિ માટે મને એ દમે; જઈ કહેવાય ન રાય.

સુભાષ૦—હવે કંઈ ભૂતમાં શક છે. કોઈ ઘણી ઘણી કરતી ચંડલ થઈ હશે.

*આ ઠોકાણીથી વાંકો. એ નામનો તરપિ એક વિરહણી અપસરાના શાપથી એવો કદરૂપો થઈ ગયો હતો. +અર્જુન એ પણ એવાજ કારણથી ત્ર્યંબક થઈ ગયો હતો. †ન માને, તો શિક્ષા કરવાનો ઉપાય.

વીર૦—ધણી ધણી કરતી મરે તે તો સદ્ગતિને પ્હોંચે, * ઉત્તર
યતી નહિ હેાય તો.

(પાછો અવાજ સંભળાય છે.)

હાતે શક્તિ શાપની, તોપણુ કરત હું શુંજ?

દુષ્ટિ જે જરિ, તો હું ધણી, તેને ક્યમ શાપુંજ?

સુભાષ૦—જીઓ ! એ ખાવાની શાપવસની વાત કહે છે. હવે તો
નાશો ! મરીશું !

વીર૦—ખાવાની વાત તો નથી. પ્રીતિ વિજ્ઞાપ છે. મોટા રાજના
ધરની વાત જાણે છે? કોણ જાણે રાણીજીએ કોઈ બીજી રૂપવંતી રાણીને
ભયથો કેદ કરી રાખી હશે.

(પાછો અવાજ સંભળાયછે.)

જાણી જોર ને એ કદી, બીહે તો તો દીક;

ખાકી થાય શું મૂજથી? નહિ દેવાયજ શીખ.

વેરી જ્યારે નાવસો*, વેરી રતિપતિ† લાંક,

વેરી સઘળાં, વેરિ જીવ, વેરી જણુતી રાંડ.

રાંડે જળતાં માંહિં ધી, હોમ્યું—હિતકર માત !

લાવી કે સોક લાવશે, ધિક રધિક ગણિકા જાત?

સુભાષ૦—તમે કહોછો તેમજ છે. કે.છ બિચારીને વિયોગ પડાવી
હિંચઃ ઘાલી મૂકી છે.

વીર૦—એમાં કોઈ મહા છળભેદ થઈ ચૂક્યો છે; શક નહિ આપણે
એની ખબર તો કહાડવી જોઈએ. એ કોઈ મહાદુઃખિણી છે; અને મને વ-
ધારે જ્ઞાંતિ પડેછે, કે આપણને તેડી લાવનારી ખરી રાણીજી નથી.

સુભાષ૦—મારી પાસે આપણો કુંચીનો જુમખો રહી ગયો છે તે
બહુ સાઈ થયું જીઘાડી જોઈએ મરે ! પણ રાખો ! કોણ જાણે કોઈ જૂત-
તો છળ કરીને આપણને પોતાની પાસે તેડું તો નથી ?

(એ કહ્યું ન ગણુકારતાં વીરમતિ તાજું ઉઘાડી માંહે જીએછે, તો
સુભાષા સાંકળે ખાંધેલી પડી પડી રડ્યા કરેછે.)

સુભ૦—તું કોણુ છે ? તારા પ્રીતમની સાથે રંગભોગ કરવા આવી
છે તે દર. મને તારૂં મ્હોં શું કામ ખતાવે છે ?

મંદાકાંતા વૃત્ત.

સંયોગીણી ! હસિકર મગ્ન, રોજિ વિયોગિણી રે,
 ચોજે ભાજે^૧ નિત અરગમ્ન,^૨ ભસ્મ હુંતો ધણીરે.
 નાહું સ્નેહે પરિમળ જળે, હું બિનહાં આંસુ નીરે;
 જાગે રાત્રે સરસ રસમાં, હુંય સૈયા^૩ સુનીરે !
 “મ્હેલો મ્હેલો પિયુષ” વદતી (કાલિન્દલાસે ખનીતું)
 “મેજો મેજો”^૪ ભણતિ રડતી વન્દૂ જીવું હજી હું !
 આસે મ્હાસે લથડિવડતી, હું ઢળુ રેય ! તેમઃ—
 જાણુ શોછે કુરક સરવે, તો ન તું ધર્મ^૫ કેમ ?
 વીર૦—આઈ. તું કોણુ છે? કહે તો ખરી. માણસ છે, કે શખ્તિ
 છે, કે ઇંદ્રની અપ્સરાછે? રૂપે તો તેવી દેખાય છે.

સુભ—

(સાખી)

રૂપે લાગ્ય લગાડની, મા કર રૂપની વાત
 રૂપે પ્રિતિમ ન રાખિયો, તો કુખડી સાક્ષાત
 મુખડા નિરખી ઝળકતી, કીકલિયો કિકલાય
 તેથી અમિ જે ચિત ઠરે, તે નહિ પામિ હું ક્યાંય

વીર૦—હું ખીરજરાજની બહેન લાગું, વગર પૂછે કહુંછું: હવે
 તારું નામ કહે.

સુભ૦—હે ! તું રામરાજની કુંવરી છે? ત્યારે તું હિંયા ક્યાંથી ?
 વાર તારા સ્વામિતું નામ શું ?

વીર૦—ઐદ્યાદિત રામના કુંવર સાથે પરણીછું. ઘેલી તેનું નામ
 પૂછે છે તે કહેવાય ?

સુભ૦—લેતું તો પતિતુંજ જે પૂજ્ય રૂદયરમનાર કે બીજું ભગવં-
 તનું, અન્યથા ઊંચાર.

વીર૦—(શરમાતી શરમાતી) જગદેવ.

સુભ૦—જગદેવ ! ત્યારે તું લાલરાજ સાથે પરણવાની હતી તે?
 તુંજ તે ! જેઞ કેટલી રૂપાળીછે ? આજનો આજ તારો ઘાટ ધડ્યો કે ?
 હે રજપૂતાણી ! તને આ મકાનમાં ડગલું મૂકતાં શરમ નહિ આવી? જા-
 ણતી નથી કે આમાં કોણુ જિત્યું છે ?

૧. કપાળે. ૨. એક જાતના સુગંધીમાન લુકો ૩. ખીજતું. ૪. મેલાપ. ૫. ધર્મ રાજ, જમ મોતનો દેવ.

વીર૦—(કેવળ ભયભિત થઇને) હે ! હે ! આ કોનું ઘર છે ? હે !
હે ! ! કોનું છે ? કહેની.

સુભ૦—શું આ આડું જોઇને, મોહિ થયો તદ્દલીન ?

શું આ ડુટડી કારણે, તરછોડી મુકિ મીન ?

સાચે મદનતો અંધ છે, વાચું તેવું લણેછ;

ઝેરી ^૧પરદુખ કર ગરમ, ચંપો કર ધારેછ.

ચંપેલી શિર મ્હેલિ હું, ઘેલી હરખતિ મન;

સ્તેણે પોતા જેવિરે ! કરિ મુકિ મને તદ્દન.

વીર૦—(ધસીને હાથ પકડી) બોલ ! આ કોનું ઘર છે ? કહેછે કે નહિ ?

સુભ૦—જાણી જોઇને આવી છે. ને મને પૂછેછે શું ? ઘેર પાછી જાય,
સારે સ્વામિ સાથે એવો ઢોંગ કરજે, કે તે દખી જાય, અને ફરીથી પાછી
આવવા દે. મારા આગળથી તારૂં મ્હેં બાળ.

વીર૦—અહેન, હું તને પગે લાગું. મને સાચું કહે. હુંતો રાણીજીનું
ઘર જાણી આવીશું.

સુભ૦—ઓ ! એટલે લગી કપટ ચલાવ્યું છે કે ! પૂછેછે શું ? આ
ગણિકાનું ઘર છે.

વીર૦—(ધણુજ આશ્ચર્ય પામી) ગણિકાનું ઘર ! ગણિકાનું ઘર !
(માથું કુટેછે) હાય ! હાય મને છેતરીને તે લાવી. હવે મ્હારૂં શું થશે ?
એ લાવી શું કામ હશે ?

સુભ૦—અરે ખરી અચાન દેખું. પોતના જેવી તને કરવા લાવીછે !
ખીજું શું કામ !

વીર૦—હું હિંયાં રહેનાર નથી—જેજી મને કોણ અટકાવે છે—ગમે
તેટલા વચમાં આવશે તો પણ હું ડરવાની નથી.

સુભ૦—ક્યાં જવાની હતી ? મારી પેટે તને પણ કેદ કીધી હશે.
આગળ બારણાં લોઢાનાં છે. ને ખૂમ પાડશે, તો કોણ સાંભળવાનું હતું ?
આ ઘર કેતું મોહું છે તેતો તું આવી તે વખતે જોયું હશે, આ ઓરડાની

૧ કામદેવ ખીજને દુખ દેવાને માટે ગરમ ચંપાના ફુલનું તીર
હાથમાં રાખે છે તેની ગરમીથી પોતેજ આંધળો થયો છે. વાવે તેવું લણે.

૨ એમ કહેવાય છે. કે એ ફુલને ભમરો જે તેનો પ્રીતમ તે કદી
સુંઘતો નથી.

આસપાસ ફરતા પાંચ ઓરડા છે સાર પછી તો એ ધરની વાડી છે. ધરના આણસ તો બધાં એને વશ હોય એમાં શી નવાઈ ?

વીર૦—(૨૩તી ૨૩તી) અરે ! ભગવાન ! સારે મારી શી વલે ? હો પ્રભુ ! તું મારી વહારે ધાજે. હાય ! હાય ! મારા ખીરજ બાઈ, તને ખખર છે, કે તારી બહેન આજે ગણિકાના હાથમાં પડી છે. અરે ! મારા સ્વામીજી ! દોડતા આવજો, તમારી સ્ત્રીની દુષ્ટ આખર લેવા બેઠા છે—અરે ! તમે મને વાધના મ્હોમાંથી શું કામ મૂકાવી ? આ દહાડાને સાડ ! અરે ! પૂર્વજો ! ઉપર રહ્યા મ્હો શું સંતાડો છો ? આવો ! તમારી દિકરીની લજ્જા રાખવા, નહિ તો તમારા કુળને કાળાસ લાગી. હે ! સૂર્ય ! તું આજે શું પ્રકાશે છે ? હે ધરતી માતા ! તું કાં રસાતળ બેસતી નથી ? કે મરીને પણ છુટું અરે ! શિવા શિવા મારી કોઈ સહાય કરે એવું નથી. શિવ શિવ ! શો કાળ આવ્યો છો ! હાય ! હાય ! (એમ કહીને છાતીફાટ શેતી મુઠા પામી નીચે પડે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજ મહારાજનો મહેલ.)

સિદ્ધ૦—સાંજનાં ચોધડિયાં વાગ્યાં ! જોજી હવે એ કહી ગયો છે તેનું કેમ છે. મને નથી ભરોસો કે એમ થાય. બવિખ્યની વાત કાને ખખર છે ? એતો મને ઠગવાની મુક્તિ. તોપણ એટલી હિંમત કેમ ચાલી ? રાખ ! રાખ ! (કહ્યા પ્રમાણે અવાજ સાંભળી આશ્ચર્ય પામે છે) અરે ! એતો વિશ્વમય સરખી વાતછો ! કહ્યું તે પ્રમાણેજ થયુંને ! પણ આ તો રદનમાત્ર સંભળાય છે. ગીતો કહ્યાં છે, તે નહિ સાંભળું, સાંભળી અરધી એધાણી હું કાંઈ માનવાનો નથી. ઘણાએ ધર્મ ગુરૂને શીકા મ્હો કરી પાછા મોકલ્યા છે. અલ્યા ! સંભળાય છે ખરૂં. (કાન દઈ સાંભળે છે) હવે કંઈ શક આણવા જેવું નથી. સારે મ્હાડે આયુષ્ય આવી પહોંચ્યું ! એક જો માનવદેશ જીતી લીધો હોત, તો મારો દિગ્વિજય પૂરો થાત, અને પછી હું શોક કરત નહિ. અરે ! પરમેશ્વર ! મ્હાડે નામ વધારે—અરે રાખે—એવો પણ પુત્ર નથી. પેલો કુમારપાળ મ્હાડે સિંહાસન અપવિત્ર કરશે એ દુઃખે હું સ્વર્ગમાં પણ સુખી થવાનો નથી. શું દૈવ્યોગ છે કે પેલા પરાક્રમહિન

વિદ્યાસીમેજને કાળીદાસ સરખો કવિ મળ્યો છે, અને મહાઈ નામ અમર રાખે એવો હું ગમે તેટલું કરું, પણ મને મળતો નથી. ધિક્ક! સિદ્ધરાજ તું શોક કેમ કરે છે? તને તે શોભતો નથી. કાણે કહ્યું કે એમ થશે? કાગ બેસનાર અને જાડ પડનાર એમ હોય. આ મોટું શહેર છે તેમાં કોઈ રહે પણ ખરું, અને કોઈ હશે પણ ખરું. એમાં શું આશ્ચર્ય સરખું છે? ન્નેજા આગળ તપાસ તો કરું એ શું છે? અરે! હેઠે દેવડીપર કાણુ છે! (બૂમ પાડીને કહે છે એટલે જગદેવ હાજર થાય છે)

જગ૦—હું છું. મહારાજની કંઈ આગ્રહો?

સિદ્ધ૦—(વેશ બદલેલો છે તેથી જગદેવ ઓળખતો નથી.) બાઈ, તમારું નામ શું?

જગ૦—મારું નામ જગદેવ પરમાર.

સિદ્ધ૦—આજે મહારાજે સેવામાં રાખ્યા તેજ કે ખીજ?

જગ૦—હા, હું તેજ.

સિદ્ધ૦—ત્યારે સિદ્ધરાજ મહારાજે તમારાપર એવો હુકમ મોકલ્યો છે, કે આ રૂદન ક્યાં થાય છે અને આ ગીતો ક્યાં ગવાય છે, તેની ખબર કહાડી લાવવી.

જગ૦—મહારાજને કહેવું કે હમણા ધડીમાં ખબર લઇને આવ્યો. (જાપ છે.)

સિદ્ધ૦—હેઠે જે બેઠા હોય તે સધળાને મોકલજો. (જગદેવ ચાર પાંચ સુમેદારને મોકલે છે.)

૧ લો સુમે૦—કેમ અલ્યા કાણુ બોલાવે છે? રંગમાં બેઠાતા સાંથી ગિઠાયા.

સિદ્ધ૦—આ પેલા કોઈ રહે છે તે તમે સાંભળો છો?

૨ જો સુમે૦—અમે રડવાની વાત સાંભળવા નથી આવ્યા.

૩ જો સુમે૦—તું એવો માટો કાણુ છે કે અમને વાત કરવા ઉપર બોલાવ્ય.

૪ થો સુમે૦—આપણે જાણ્યું, કે મહારાજ બોલાવતા હશે અલો પાછા.

સિદ્ધ૦—અરે સુભટો, મારા જેવા ગરીબ સેવક ઉપર રીશ કાં કરે છે? મારે શું હતો ચિટ્ટીનો ચાકર.

૨ જો સુખે—સારે કાલ્યું હોય, તે કહેને. વાત કરવાને તારી ખરા-
ખરીના ખીખ મરી ગયા છે કે શું ?

સિદ્ધ—ભૂલ્યો હું. પરાક્રમી પુરૂષો, તમારેવડે તો મહારાજનું રાજ છે

૩ જો સુખે—અલખતજ તો. રણને મોખરે તો અમને કહાડેછે,
ને જશ પોતે લે છે.

સિદ્ધ—મારી પૂરી ખાત્રી છે, કે તમે રણને મોખરે પોતાની મજે-
જ આનંદે જતા હશે. પરાક્રમી પુરૂષના મ્હો કંઈ છાના રહેછે ?

૪ થો સુખે—અલ્યા, તુંતો બહુ વાતુડો દેખું. તારા બોલવાનો
અંતજ નથી આવતો.

સિદ્ધ—અપરાધ ક્ષમા કરજો. મહારાજને એમ કહેતા નહિ હો,
તો હું માર્યો જઇશ.

૧ લો સુખે—નકામી માથાકૂટ કર્યા કરશે, તો કહેવુંએ પડશે, પણ
જા, નહિ કહિયે.

સિદ્ધ—મહારાજે તમને એવી આગ કાઢી છે, કે આ કોણ રડેછે
અને આ કોણ ગીતો ગાયછે, તેની તપાસ કરી ખબર લાવવી.

૩ જો સુખે—અને પેલા આજકાલના રજપૂતને શું કામ સોંપ્યું ?

સિદ્ધ—તેને પણ કંઈ વાત કહેવા બોલાવ્યોતો હતો.

૧ લો સુખે—ભાઈઓ, એ સાદ ક્યાં સંભળાય છે તે જાણ્યું ?
સ્મશાન તરફ જણાય છે.

સિદ્ધ—હા, મને એમજ લાગેછે.

૧ લો સુખે—તને શેણે નહિ લાગે ? આવી બચંકાર રાત્રે ઘરમાં
સુઈ રહેવાનું મગેછે તે.

૨ જો સુખે—જગદેવને વાત કહેવા બોલાવ્યો, ને આપણને
મરવા મોકલે છે.

૩ જો સુખે—સુરજ ઉગે ને આપણે બે હજાર મહાર મળતી
નથી. એતો પેલાના કપાળમાં ઠોકે છે. મોકલવો હોય, તો તેને મોકલે.
અમે કાંઈ મરવા જતા નથી.

બધા સુખે—મરવાને માટે અમે કે ? મોકલે એના જગદેવને.

સિદ્ધ—સારે હું જઇને એમ કહું ? મ્હોડે ના નહિ કહિયે.

૧ લો સુખે—ઉભો રહે, બિભો રહે. પણ અલ્યા તું પક્કો દેખું.

બધા સુખે—જ કહે કે અમે બધા જઇએ છઇએ.

૪ થો સુખે—કેમ અલ્યા, એકાદગ્યાસો મદિરા લેશે.

(ખાસો ભરીને આપેછે.)

૧ ભો સુખે—હા, લેતો ખરો. એની મજા જૂદીજ છે. અમે ના કહી, તે કહેતો નહિ હો. લે, લે, જોતો ખરો.

સિદ્ધ—મારે ખીજને કહેવાનું શું કામ છે? સેવાની સઘળી રીત સમજીયું. કહેનારની તો જીભ. અને કરનારના તો પગ. એ બંનેને ક્યાં લગી બને ?

૨ જો સુખે—અલ્યા તુંતો સમજૂક જણાય છે. વાર, આટલી મદિરા લે. ચઢવાની નથી. ડરેછે શું કામ ?

સિદ્ધ—તમારી ઘણી કૃપા થઈ, પણ મારે એ કેમ બોજે? હમણું મારે ખીજે કામે જવુંછે, તેમાં ચૂક પડે તો મહારાજ જીવમાં કોધે નહિ ભરાય ? (ઉપર જાય છે.)

૧ ભો સુખે—એ નીચ જાતનાની મદિરા પચાવવાની શી ગતી? ને સમજે પણ શું.

૨ જો સુખે—કેમ વાર, આપણે કોઇને જવુંતો નથી કની?

ખીજ બધા—(હસીને) તો! જ્યા વગર કેમ ચાલવાનું? તું તું આગળ ચાલતો થા.

૨ જો સુખે—ચાલો ત્યારે હેઠે, મદિરા આપણી વાટ જીએછે.

૧ ભો સુખે—ચલો. પણ આપણે એવી યુક્તિ કરવી કે ઉપરથી મહારાજ જાણે કે ગયા. (ખૂમ પાડેછે) હે! સરદાર! હે સરદાર! ઘોડો તૈયાર છે, પગે શિદ જાઓ છો.

૨ જો સુખે—રહેવા દે, રહેવા દે. હમણું તાકીદનું કામ છે.

૪ થો સુખે—અરે! સરદાર કટાર રહી ગઈ તેતો લેતા જાઓ.

૩ જો સુખે—અરે! ઓ! અરે! ઓ! અરે! સરદાર! એકલા નહિ જાઓ. હું હથિયાર લઇને પછાડી આવુંછું.

૧ ભો સુખે—તું શું કરવાનો હતો? અમને બય શો છે! (બધા હેઠે જાયછે.)

સિદ્ધ—(પાછો આવીને) એ લોકની મૂખાઈ સાંભળવામાં મહે મારે અમૂલ્ય વખત ગુમાવ્યો. પણ એની ચર્ચા જોવાનું મન થયું તે રહ્યું નહિ

એમ ગુપ્ત રીતે વાત શોધી કહાડી કેવાં કેવાં મહેં મોટાં કામ કીધાં છે. એમ કયાં વગર રાજ નીમે નહિ. રાજ કેવું? કાલે સધળું મૂકીને જવું છે. હું ત્યાં જોઈ પછી બધી ખાતરી થાય. એ કામમાં કોઈના જોયાથી મહાફ મન માનનાર નથી. જ્ઞાતિમાં સદા રહેવું તેનાં કરતાં મરીને પણ નિશ્ચય કરવો સારો. જગદેવતો ગયો હશે. આ બાયલાએ જગદેવની ઈર્ષા કરતા હતા. એવા માણસોને એક બદામ આપવી ઘટતી નથી.

• પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થલ—જમોતીનું મકાન.)

સુભાષ—અરે! મારી વહાલી સખી, તું આટલો શોક ન કર. હિંમત પકડ.

વીર—અરે! દુષ્ટ! તું આવા સંકટમાં શોક ન કરવાનું કહેછે, તેથી મારી છાતી વધારે ભરાઈ આવી છે. ને હિંમત તો શી આશાપર પકડું! મારે તરફથી આપણે ઘેરાઈ ગયાં છધયે. રાંડે પોતાની દિકરીને કેદ કીધી છે, તેમ આપણે પણ આ ઓરડામાં વાત કરવા રહ્યાં કે કરી ગઈ.

સુભાષ—આપણો કંઈ પણ ઈલાજ ચાલે એવું નથી, તેથીજ હું કહું છું કે જેટલો શોક કરશો તે નકામો. સુમારે બે પહોર થયા તમારી આંખમાંથી આંસુની ધારા ખાંડી થઈ નથી, તે જોઈને મારો જીવ બળી જાય છે. નશીબ ઉપર હાથ મુકી બેસી રહો હવે તો—તેની આગળ કોઈ ડાહ્યું નથી.

વીર—એમ કેમ થાય? ધડી એકમાં મારો શત્રુ આવશે, તે વખતે મારી અબજાની શી અવસ્થા! હાય! હાય! એ વિચાર કરું છું ત્યારે મારા મનમાં અને શરીરમાં જે વેદના ઉઠે છે તે તું શી રીતે સમજે? મારો જીવ એકદમ ડહોવાઈ જાય છે.

સુભાષ—હવે મારે તમને સાચે સાચો મારો અભિપ્રાય કહેવો જોઈયે. આ સમય “હા કુંવરી હા કુંવરી” કરવાનો નથી. તમે નથી સમજતાં કે જગતમાં તમારી આબરૂના કાંકરા થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે? તમારા ભાઈ બાપને અને સ્વામિને પછી મ્હોં બતાવવાનું કાંઈ રહેવાનું કે? સંસાર છોડી વનમાં ગયા શિવાય બીજો તેમનો છૂટકો છે?

વીર૦—એ સધળું મને સંભારીને વધારે દુઃખી કાં કરોછો? એ દુઃખેજ હું ગાભરી થઈ ગઈ છું, ને પરમેશ્વર પાસે મરણ માગું છું, કે આ સંકટમાંથી છૂટું.

સુભાષ૦—મરણ તો કંઈ પરમેશ્વર માગ્યું આપવાનો નથી. અને તમે આ હો હા કરોછો તેથી શું તમારી આખર રહેવાની કે? ઉલટા લોક નહિ જાણતા હશે, તે પણ જાણશે. હો હા કરીને (એમ થવાનું તો નથીજ તોપણ) શુદ્ધ નિકળ્યા, તો એ લોક માનવાના કે? જાઓ! જાઓ! એવી નાદાની છોડી દો.

વીર૦—પણ હો હા ક્યાં વગર હું છૂટું કેમ તે મને ખતાવ.

સુભાષ૦—ધીરજ રાખી કર્મને તાબે થાઓ. જે થાય તે સહન કરો, અને તમારો આગ્રહ છોડી દો. આખર રાખવી હોય તો એ ગોલાને અટકાવો નહિ.

વીર૦—(ગુસ્સાથી) આવી શિખામણ આપવા સાર પાપિણી મારી સાથે (સુત્રક્ષાને ન લીધી તોપણ) રડીને આવી કે? શું કરું જે આજ પરવશ પડી છું, ખાકી તારી જીભ કાપીને ધરમોથી કહાડી મૂક્યા વગર રહું નહિ. અમાન! મારી આખર તો ખરેખરી હાથે કરીને ખોજી, પછી જગત સાધવી કહે તેથી શું વળ્યું? ઉલટું એવા જૂઠા વખાણ સાંભળીને મારે લાજને તત્ક્ષણ મરતું પડે. તારો ધર્મ તો લોક લજ્જાનોજ દેખું.

(લલિત છંદ)

જગત લાજનો માત્ર બે ધરે, મન વિશેષ વેશ્યાજ તે ખરે!

તુજ પેટે કદી તે મળે અરે! સતિ કહાવતી કાં ન તે મરે?

થયું શું જન્મમાં બાજ જાય તો? થયું શું શૂરકામી* રિસાય તો?

થયું શું દેહ પાડવો પડે? થયું શું નર્ક બે મસ્તકે મટે?

થયું શું કોટિધા હોય આપદા? થયું શું નિંદે બ્રહ્માંડ જો કદા?

અરરા! હું શું રે! હું ભુંડું કરું? નહિજ;—એ વિના કોથિ નાડું.

સુભાષ૦—એ વાત બધી મયાર્ય છે, પણ તમારા એકલાનું શું ચાલવાનું હતું?

વીર૦—પેલી સુભાગાની પાસેથી સમજાવીને આ કટાર કઢાવી લાવી છું તે શે કામ આવવાની છે?

સુભાષ૦—પણ તેણે તમને વિનવી થિનવીને શું કહ્યું છે તે ખબર

*દમયંતી સતીને કામીદેવને દુભાવવા પજ્યા હતા.

છે ? તે જો એમ જાણત, કે લાલરાજને મારવાને માગે છે. તો કદી પણ આપત કે ?

વીર૦—પણ તેણે ખીજું શું કહ્યું તું, તે સાંભળી ત્હાં મ્હોં નીચું ધાલ. જાતે ગણિકા છતાં, પણ મને વ્રતભંગ ન કરવાનો કેવો સરસ બોધ કીધો !

સુભાષ૦—તમારી પાસે તરવાર આવી. તો એ શું થયું ? પુરુષ આગળ તમારા શા ભાર છે ? એતો જરા વિચારો. છેક નાદાની ના કરો.

વીર૦—તેના આગળ કેટલું ચાલશે, તે તો તે સમે કહેવાય. સત્યનો બેલી પરમેશ્વર છે. નહિ ચાહ્યું, તો પોતાના પેટમાં ધોયતાં વાર છે ?

સુભાષ૦—વિચાર કરો એ હાથ કેમ ઉપડે ? પેટમાં મારતું કંઈ સહેલ છે ?

વીર૦—આખર જય તે કરતાં બધું સહેલું અને થોડું દુઃખકારક છે. પછી જીવીને એ શું કરવું છે ? ત્યારે આખર બેર મરિયે તેજ સાંની

સુભાષ૦—તમારા હાથમાંથી કટાર છીનવી લેતા વાર છે ? તે મરવા કેમ દેશે ?

વીર૦—તું મને હિંમત આપ્યાને બદલે ખીવડાવવાનીજ શંકા શોધી કહાડ્યાં કરેછે. ધિક્કાર તારી બુદ્ધિને !

સુભાષ૦—કોઈ પોતાની મેળે આત્મઘાત કરતું હોય, તેને ન મરવા દેવું એનું નામજ હિંમત આપવી. આત્મઘાતનો કેટલો દોષ છે તે જાણો છો ?

વીર૦—હું દોષને નથી ઓળખતી, મારી સાત પેઢીનું અને મ્હાં માન જાયછે તેજ મારા અંતઃકરણમાં હરધડી સાહ્યા કરેછે ! અરે ! એમ થાય, તો મારા પરાક્રમી સ્વામિનું મ્હોં કેવું દુઃખી થાય, અને તેના પેટમાં શી વેદના મરતા સુધી થયા કરે તે તું જાણે છે ?

સુભાષ૦—એ સઘળું તમે હો હો કરીને જાણ કરશો તો થશે, બાકી કંઈ હરકત નથી.

વીર૦—હું મારા ધર્મથી રહીશ, તોપણ ખીજને વિશ્વાસ નહિ પડે, તો તેની વધારે હું ફિકર રાખતી નથી, પછી તે મારો સ્વામિ હો—ભાઈ હો—બાપ હો—કે ગમે તે હો ! શોક કંઈ તો થશે, પણ ત્યારે દૈવ્યને દોષ દેવાનો આવકાર છે. પણ હું જાણી જોઈને મારા પ્રાણથી વાહાલા જે સ્વામિ અને બાપ બાપ તેના મ્હોં ઉપર મેશ ચોપડવાની નથી.

સુભાષ૦—એ બધા જૂઠા માનની વાત છે. જક્તમાં જન્મીને શું લઈ જવુંછે? જેટલા દહાડા વિધાતાએ સુખ નિર્માણ કર્યું હોય, તેટલા દહાડા ભોગવીને મરવું તો છેજ તો. અરે! તું જાણે છે, કે આયુષ્ય ચપળ કહેવાય છે. વીજળીના ચમકારાની પેઠે વહી જતાં વાર લાગતી નથી, અરે આ અમૂલ્ય ટાણે જે રંગભોગ કરી લીધો તે આપણા. મુઆ પછી શું સુખ મળશે એ કેમ જણાય? વિશ્વાસ કેમ રખાય? આ સંસારનું સુખ છોડીને જવું છે એતો નિશ્ચય. સારે હાથમાં આવેલું સુખ ભવિષ્યના સુખ પર ભરોસો રાખી જવા દેવું એ ખૂબીઈ છે. અરે! સખી, આપણે તરૂંણી-ઓ હાથે માટે હમણા મરીશું નહિંજ એતો નિશ્ચય નથી. માટે વિશ્વાસ-માંથી એક ઘડી પણ ગઈ તે મોટી હાનિ એમ સમજ. અને જીવાની સદાકાળ ખેસી રહેવાની નથી. ગઈ કે ઓ! જરો! પછી સુખ મળવાનું નથી. આ ટુંકા આયુષ્યમાં સુખનું પર્વ તો માત્ર આ અતિ ટુંકી જીવાની છે. માટે તારાથી એતો જેટલો ભાજ ભેવાય તેટલો ભે. મ્હાં કંઈ માન. અરે!

(દુમિલા છંદ)

સખિ રહેલ કરો ક્ષણું એક વર્ષો, ન મુકો ન વરો રસ રંગ ઝરો;
મુકિ રોષ છરો સુખમાંહિજ રહો, પ્રિત પાન ચરો અભિ આંખ, ઝરો,
સખિ મ્હેલ કરો સખિ રહેલ કરો! અર આ નખરો ત્રણ દીન ખરો;
પછિ આંખ ભરો ધસિ હાથ ફરો, ન સમે ઉભરો રોઈ રોઈ મરો.

વીર૦—(કટાર કહાડી) જો એક અક્ષર વધારે એવો બોલી, તો પહેલાં તારોજ જીવ લઈશ. તે દહાડે વચન પાળવાનું ડહાપણ કરતી હતી તેજ તું આજે ખરીવખતે મને આ પ્રમાણે શિખામણ આપવા નીકળી છે ?

સુભાષ૦—તમે મરવા તત્પર હોશો, પણ મને તો હમણા મરવું ગમતું નથી.

વીર૦—તને કાણ કહેછે કે તું મર ? આવે સમયે તારા નસીબમાં મરવાનું ક્યાંથી હોય ? અને એ માટે દાસી મરવા યોગ્ય પણ નહિ

સુભાષ૦—તારી જોડે મને કેદ કીધી છે એટલે મરવાનીજ તો.

વીર૦—જ, સુભગાવાળા ઓરડામાં બરાબરને ત્હાં કાળું કર. તારા સરખી ચળેલ સખી પાસે હોવાથી મને નુકસાન છે. તે ઓરડે સાંકળ છે

તે કદને ત્યાં રક્ષણ કર. તું મારી સાથે મરે તો મૃત્યુ પણ અપવિત્ર થાય.
હું એકલી ડરતી નથી.

સુભાષ—કાંઈ સમજાવો ! જીવ ન કરો ! જીવ શું કામ ખૂંચો છો ?

(લાલરાજ આવે છે.)

વીર—અરે ! પરમેશ્વર ! પેલો દેલ આવ્યો ! હે પ્રભુ તું મહાકે
રક્ષણ કરજો.

સુભાષ—ત્યાં લાગ્યું તું ભોગવ. મારામારી પર આવશો, તો માં-
હેથી તારું દીધા વગર હું રહેવાની નથી. પણ કંઈ સમજાવો કાળ
જોઈને વર્તવું. (જાય છે)

લાલ—હું તારા પર આટલો પ્રેમ રાખું છું, ને મને દેલ કહે છે તે
ઠીક નહિ.

વીર—દેલ શું પણ હું તને બહારાક્ષસ સરખો દુટ મણું છું. કાંઈ તને
શરમ નહિ આવી ? આટલું આટલું મ્હં તને સમજાવીને કહ્યું, તે છતાં
છેક આમ કીધું ! મારે તારી સાથે ભાષણ ન કરવું નેધે તોએ મ્હં દ-
હેરામાં કીધું તેનો બદલો તું આવો આપે છે ! અરે ! પાપી ! મને ગણિદાના
ધરમાં છળથી લાવતાં કાંઈ પણ તને વિચાર નહિ પહોંચ્યો ? હું રાંડ
પાપણી કે તે વખતે હું તારી સાથે બોલી, અને તારા અપમાન ભરેલા શ-
બ્દ સહન કરી રહી. જો મ્હં મારા પરાક્રમી રાગને કહ્યું હોત. તો તેણે
તને ક્યારનો જમપુરીમાં વધાય ક્યો હોત. હું કોની સ્ત્રી અને કોની કુંવરી ?

લાલ—હે પ્રેમદા, તમે નહિ કહ્યું તે ઉપરથીજ હું માની લઉં છું,
કે તમે લાજથી મ્હોઢે ના કહો છો, પણ અંતરમાં કંઈ પ્રીતિ છે.

વીર—એમ ન સમજ, કે મારા સ્વામિંથી મ્હં કંઈ જાતું રાખ્યું
છે. પહેલાં તારી સાથે મારા દુર્ભાગ્યને યોગે જોડલી વાતચિત થઈ હતી તે
ટલી પરણ્યા પહેલાં મ્હં તેને કહી દીધી છે. અને જ્યારે મારા સત્યનો
તેને વિશ્વાસ બેસો ત્યાર પછીજ, મ્હં મારા મનના માન્યા સ્વામિનો સ્વ-
કાર કીધો. મારે જાતું રાખવાનું શું હતું ?

લાલ—વાર, હવે તમારો ક્રોધ સમાવો. મ્હં આટલો જાણ કીધો
તે શા માટે ? તારા પર જો મારો પ્રેમ ન હોત તો શું કામ કરત ? હું તા-
રા પર આટલો પ્રેમ રાખું, ને તું મારો તિરસ્કાર કરે, એ તને ધરતું નથી.

વીર૦—લાલરાજા! તમને આવા મોટા સેનાપતિના દિકરા થઇને આમ કરવું ધટતું નથી, તમે પ્રતિષ્ઠિછો, વિદ્વાનછો, અરે હાલને સમે કુત્રીનછો, અત્યાર સુધી શીલ કહેવાઓછો—એ બધાપર પાણી ફેરવી આપને લાજ નહિ લગાડો.

લાલ૦—એટલું બધું છતાં પણ આજે આમ કરવા નીકળ્યો છે તે ઉપરથી મારા જીવમાં કેટલો કામાવેશ હશે તેનો વિચાર કર.

વીર૦—સમજીને પાછા જાઓ. અરે! કહો તો હું તમને પગે લાગું. એટલી દયા કરો. તમો મોટા શૂરા થઇને અબજાને દમો નહિ.

લાલ૦—અરે પ્યારી હું તને દમતો નથી. તું મને પગે શા માટે લાગે? હું તને લાગું છું. અરે! જા, આજે મારા દિલની વાત તને કહું છું જીવ જાએ એવી છે તોપણ. અમે કેટલાકે મળી એક મોટા મનસુઓ ધાર્યો છે. ધણા ખરા મંત્રિઓ અને સુભટો અમારા પક્ષમાં આવ્યા છે, અને જોજો, કે સિદ્ધરાજ આવો મોટો છે, તોપણ એક બે મહીનામાં અમે તેને રાજ ભૂંટ કરિયે છઇયે, ગુરુજી કુમારપાળને સળ કરવાને મથે છે, પણ નિશ્ચય સાખજો, કે આજે તને પગે લાગે છે, તેને માથેજ છત્ર ધારણ થવાનું છે. તે વખતે હું તને રાણી કરીશ. અરે! પટરાણી કરીશ તું કહેશે તેમ ચાલીશ. પણ આજે તું મને સુખી કર, કે હું અમૃત પીને અમર થઈ સહસ્ર કર્મમાં નિર્ભયપણે ફૂદી પડું.

વીર૦—તારા રાજપર પૂજો મૂક. આજે ત્હં સ્ત્રીની સાથે છળ કીધો, અને હવે તારા આનંદાતાને મારવાનો તું વિચાર કરેછો! ધિક્કાર તારા જીવલરને! ત્હાં બોલવું જેમ જેમ હું વધારે સાંભળું છું તેમ તેમ મને વધારે કંટાળો આવતો જાય છે. અરે! બ્રહ્મા! ત્હં આવો દુષ્ટ પૃથ્વીપર શા સાફ સરજ્યો હશે? અરે! યમરાય, તું એને કેમ લઈ લેતો નથી.

લાલ૦—(ચિઠવાઇને) મૂર્ખની આગળ વાત શી કરવી! આ સમયે તું મારે વશ છે—

વીર૦—અરે તું મારી નાંખ! પણ મારી આખર લેતો નહિ.

લાલ૦—તું સમજે તો તારી આખર જાય એમાં હું ખુશી નથી. ખીજા ઓરડાની સાંકળ દેતો આવ્યો છું એટલે જામોતી પણ શું થાયછે તે જાણવાની નથી. હું પછી ના કહીશ કે—

વીર૦—લાલરાજા! તું એમાં સાર કહાડવાનો નથી ઉભો રહે મારે.

(જોડેના ઓરડામાં જાય છે.)

ભાલ૦—ગ્વા જવાની હતી ? જમોતીએ કંઈ કામ કાચું રાખ્યું નથી. ભલમનસાધથી સમજે તો ઠીક છે, નહિ તો હું એને છોડવાનો તો નથીજ. (વીરમતિ કાછડો મારી, ચોટલો છૂટો મૂકી, કોપાયમાન થઈ કટાર લઈને આવે છે.)

વીર૦—યાદ રાખ, સાર કહાડવાનો નથી. બેમાંથી હું નહિ કે તું નહિ.

ભાલ૦—(હાથ પકડી) એ જોર મારી આગળ ચાલવાનું નથી.

વીર૦—(હાથ તરછોડી નાંખી ઓરડાના એક ખૂણામાં ઉભી રહી) હે! અંધિકાજી! મારી લાજ તમારે હાથ છે. તમે ચેતવી હતી, તે પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો, હવે દર્શન દેવામાં કંઈ વિલંબ કરો નહિ—ધડીમાં કંઈ નવું જૂનું થઈ રહેશે. હો! મા! મ્હાં રક્ષણ કરનાર તું છે.

ભાલ૦—(પાસે જઈને) ગાંડાઈ છોડી દે. આજે દેવના દેવે પણ સહાય થવાની નથી.

વીર૦—હે જક્તાબે! ત્હે હજારો દેવનો વધ કીધો છે તેમાંનું કાંઈ પણ બળ મારામાં પ્રેર. અરે! હું જીતું એમ તો માગવા જોગ મ્હે શી સેવા કીધી છે, પણ મરીને પણ આખરસર છૂંદું, એટલું તો બળ મને આપજેજ.

ભાલ૦—(પાછો હાથ પકડીને) હું સાંખી રહું છું. ત્યાં લગી કે ?

વીર૦—(ત્રાડી) આવા લારે. જો હવે તારી શી અવસ્થા થાય છે !

(એમ કહીને એવા જુસ્સાથી ભાલરાજના ઉપર તૂટી પડે છે તે ગળડી ફેંકે પડે છે. વીરમતી છાતી ઉપર ઘુંટણ મૂકી માથા ઉપર કટાર ઉગામી ઉભી રહે છે.)

ભાલ૦—નાના! તારામાં સામર્થ્ય તો ઘણું છે ખરું.

વીર૦—અરે! પાપી તારું મરણ માથે બસે છે, ને તને હાસ્ય કેમ સૂઝે છે ! બોલ, હવે ત્યાં વાલી કાણ છે ? (ખુબ પાડવા જાય છે ત્યારે મો દાખે છે) હવે તને મારતાં કંઈ વાર નથી.

ભાલ૦—જરા મને બોલવા દે પછી મારવો હોય તો મારજે. હું મુઠ્ઠા વરા થયો હતો તે વેળા ત્હે શું કહ્યું હતું, અને કેવી બરદાસ રાખવાની રીઠવણ કરી હતી, તેના બધાં સમાચાર મારી પાસે આવ્યા છે;—અને કપરથી મારી ખાતરી થઈ, કે તારા દિલમાં મારી ઠાઠ છે—

વીર૦—તે વાત મને સંભાર નહિં અરે! અવગુણિયા મારા મનમાં તો હજી પણ છે, કે તને ન મારવો પડે તો સાફ. પણ તું સમજે તો છોડી દેજી.

લાલ૦—તારો પ્રેમ નથીજ, તારે હું બળાત્કાર કરવાનો નથી. જા, હવેથી હું તારા ઉપર એવી નજર નહિ રાખું, પણ—બહેન પ્રમાણે ગણીશ

વીર૦—(છોડીદધને ઉઠી) સમજ્યો, તો બહુ સાફ થયું. હવે મને આ નરકમાંથી છોડાવ, આટલું કીધું તે સઘળું બૂલી જઈ હું તારા ઉપર બાઈ પ્રમાણે હેત રાખીશ.

લાલ૦—(અડખડ હસીને) આનો આવિતો તે ધસાવડો કીધો તેમાં હું દબાઈ ગયો. હું તને છોડીશ એવી આશા રાખેછે કે?

વીર૦—ફઠ! વિશ્વાસઘાતી. જીવતો મુક્યો તેનું ફળ આજ કે!

લાલ૦—(કમર ખાંધી) ફળ તો કેટલાક માસ પછી જણાશે. હ-મણા તો—

વીર૦—તું તો ત્હાફે મોતજ સોધેછે એમાં શક નહિં!

(ખેંચાખેંચીમાં વીરભતિ પડી જાયછે અને લાલરાજ કટાર છીનેવેછે.)

લાલ૦—જો, હવે કેમ બનેછે.

વીર૦—(ચીસ પાડેછે) હાય! હાય! મારી કટાર લઈ લીધી! હવે શું થશે અરે!

લાલ૦—હવે બકબકાટ કરતી છાની રહે. ત્હાફે તે મારી આગળ કેટલું જોર! ત્હો મને બેવકુફાર્થી છોડી દીધો, પણ હું છોડવાનો નથી, હા કહેશે તોપણ.

વીર૦—અધ્યા! તું પ્રેમ પ્રેમ ક્યો કરેછે તે જો જરાપણ હોય, તો મને છોડતો નહિ—સે મ્હાફે મસ્તક છેદી નાંખ:—હું મરતી મરતી પણ તને આશિષ દેતી જમ્મશ.

લાલ૦—ત્હો મારી સાથે માન થોડું રાખ્યુંતું? હવે ત્હાફે પતિવ્રત કેમ પળેછે; તે જોજી.

વીર૦—હાય! હાય! જે દેવીની ઊંઘ હતી તેજ કેમ નિદંય થઈ ને બેઠી છે?

લાલ૦—હવે દેવદેવલાં જોટલાં હોય તેને બોલાવની. જોજી શું કરેછે?

વીર૦—અરે! આવાં નિંદક વચન કેમ માણ સાંખી રહોછો? અ.

રેરે! ઉપર કોઈ મારી સહાય કરે એવું નથી કે? અરે! દ્રાપદીના ચીર પૂરનારો ક્યાં ગયો? હાય! હાય! અરે ભગવાન! મ્હારું કોઈ સાંભળતું નથી! દેવતા બહેરા થઈને બેઠા છે. અલ્યા! લાલરાજ! તને પણ કંઈ દયા નથી? દેવતા દયા નથી કરતા, તો તુંતો કર.

લાલ૦—તેં મારી જો અસલથી દયા જાણી હોત, તો આ પ્રસંગજ નહિ આવત. મારો પ્રેમ—

વીર૦—પ્રેમ પ્રેમ કરતો છાનો રહે! પ્રેમ હોય, તો મારો દુશ્મન થઈને લાગે? પ્રેમ હોય તો વ્હાલામાં વ્હાલી વસ્તુનું હરણ કરે? અરે, મારો પૈસા લઈને! વનમાં મૂક! જીવ લે! રીખીરીખીને માર!—પણ અલ્યા પરમેશ્વરને વાસ્તે મ્હારું પતિવ્રત ભંગ ન કર.

લાલ૦—હવે ગમે તેટલું બોલ, હું સાંભળનાર નથી. તારી સાથે વાત કરવી એ મિથ્યા. આ દોરડું જોયું? એણેવતી તારા હાથ પગ બાંધું છું. પછી તું શું કરનાર છે. (એમ કરવા માંડેછે.)

વીર૦—(નિરાશ થઈને રડી પડી) અરે! દૈવ્ય! મ્હું પૂર્વ જન્મે શાં પાપ કીધાં હશે, કે આ દહાડો આવ્યો! (છાતીકાઠ રોતી લાલરાજને પગે લાગી) અરે સરદાર! મને જવાદે. કંઈ દયા આણું! અલ્યા લાલરાજ, તને આ ઘટેછે! અરે! દુષ્ટને શું કહેવું? શિવ! શિવ! શિવ! શિવ! સઘળા દેવતા દુષ્ટને સહાય થયાછે! અરે! મારા પરાક્રમી રાજા! તમે પણ મારો સાદ સાંભળતા નથી! ખીરજ! તું આજે હાસ્યવિનોદમાં બેઠાછે, પણ જાણેછે કે તારી બહેનની શી અવસ્થા થાયછે? અલ્યા પાપી સિદ્ધરાજ! તારા રાજમાં રજપૂતાણીની સાજ લુટાયછે, તે કાં જાણતો નથી?

લાલ૦—કેમ જીમ પાડીને થાકી. જોર હોય, તો હજી બરાડ.

વીર૦—(જીરુસાથી) હા! મને સાંભરી આવ્યું. કટાર લઈ લીધી તો શું થયું? દાંતવડે જીભ કરડીને મરવાનું મારા હાથમાં છે. અલ્યા દુષ્ટ, હું હવે તારાથી ડરતી નથી. માતાજીએ મને સવેળાએ જુદિ સુઝાડી, અલ્યા પર્વતો ડગે અને સમુદ્ર મર્જાઈ મૂકે, તો શું થયું? સૂર્ય ચૂકીને પૃથ્વીપર પડે, અથવા ધ્રુવ સ્થાનબદ્ધ થાય, તોપણ શું થયું? હું મારું પતિવ્રત છોડનાર નથી.

લાલ૦—(અમર્યાદાથી અડકીને) જોજી, દાંત કરડીને કેમ મરાયછે.

(એક હાથે મોં પકડેછે.)

સોરઠા.

સળકે *મણીધર જેમ, સોય અણી ઉર અડકતાં;
 ઉછળે વાઘણ જેમ, નિજ અભિક્ષપર કર જતાં;
 ચમકી છટકી ઝટ, તુટ્યા બંધન તડતડી;
 લોચન લોહિ ઝરત, જાણે ચંડી રણ ચહી.
 ઝુંઘવિ લીધુ ઋષ ખર્ગ, ટક ટક દુષ્ટ જીએ;
 ભચ્ચ ધોચ્ચ પિસિ દંત, સત્ત પ્રગટચું રૂએ રૂએ
 દેલ દણ્યો જોતાંજ, ચાંચડવત ઉર કોધંથી;
 વાજાં ચોધડિયાંજ, વાગ્યાં ધન સાંત વિરમતી.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—શમશાન.

જગ૦—અરે! હું હિંયા અચકાઈને કેમ ઉમોઢું? ઉમા રહ્યાથી મહારાજે જે કામ સોંપ્યું છે તે કંઈ થવાનું નથી, આ સ્થાનક વિકરાળ છે ખરૂં, પણ મારે ડરવું શું કામ જોઈએ? ચારે દિશાએ એકે ઝાડ દ્રષ્ટે પડતું નથી, માણસનું નજરું કોઈ દેખાતું નથી. નગરનો ધોંધાટ હિંયા સંભળાતો નથી, હું યુમ પાડું તો કોઈ સાંભળે એવું નથી.—ભડકા થાયછે, હૈલિવાઈ જાયછે, અને પાછા થાયછે, પૃથ્વિથી અધર તાડ જેવાં કોઈ ફરેછે, અને પાછા અલોપ થઈ જાયછે. એ સર્વે કાયરના ગાત્ર ધ્રુજવવાને સમર્થ છે એ ખરાં, પણ હું રજપૂત બચ્ચો થઈને જોે ડરું તો મારિ જનનિ નહિં લાજે? અરે! વીરમતિ, તું મારી હિંમત મુકાવે છે. પરણ્યાને એક પણ દહાડો થયો નથી? મને કાંઈ થાય, તો એ કેટલી શોકાતુર થાય, એનો હું બ્યારે વિચાર કરુંછું ત્યારે મારા પગ આગળ ચાલતા નથી. મનુષ્યનું ભૂત પ્રેતાદિક આમળ શું ગળું? પણ એવું કહેવાયછે, કે કેટલાકે શુરપણાથી ભૂતને પરાજય કરી વશ કીધાછે. ત્યારે તે પણ માણસ હતા, ને હું પણ માણસ છું. વીરમતિ! તારે મને અટકાવી રાખવો નહિ જોઈએ. રજપૂતની સ્ત્રિયે તો સ્વામિ રણમાં ચઢે ત્યારે ઉત્સવ કરવો. ચલ, હવે ઉમા રહેવાનું કામ નથી. (આગળ જઈને ભૂતના સામો ઉભી રહી) તમો કોણુછે?

ભૂત૦—ચાલ્યો જ તારે રસ્તે !

જગ૦—હું પૂછું છું તેટલું તમે મને કહોશો નહિં લાંલગી હું જનાર નથી. તમે કોણ માણસ છો, પ્રેતછો, ભૂતછો, પિશાચછો, ચૂડેલછો, કે કોણ છો ? તે મને કહો.

ભૂત૦—માટીના પૂતળા ! તું સમજીને ચાલ્યો જ. હાથે કરીને મોત શિદ્ધ માગે છે ?

જમ૦—એટલું બધું સામર્થ્ય છે, તો એકઠાં મળી રડવા શું કામ બેઠા છો ?

ભૂત૦—વનું મા બોલ ! વનું મા બોલ ! અમને મહેંણું મારે છે ? શું કરિયે જે અમે શોકમાં છઈએ, બાકી તને પાછું પૂછવાનો સમય આવત નહિ. અલ્યા ! દુઃખને શોક સર્વેને માથે છે ! દૈવ્ય અજીત છે. તેના આગળ માણસ, દૈત્ય, પિશાચ, નાગ, દેવ, અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ પણ તરણાં સરખાં છે. દૈત્ય કોઈને છોડતું નથી. કોઈ ને કોઈ સમયે બધા એના સપાટામાં આવી નાશ પામે છે !

જગ૦—દૈવ્ય જો સંવર્તે માથે છે, અને તેના સિત્તાય કાઢથી કાંઈ થતું નથી, તો તમે મારો આટલો માનવી જાણી તિરકાર કરો છો તે ન કરો. હું તમારાથી ડરતો નથી. હું તમને મિત્રાદ્યથી પૂછું છું, કે કોણ છો, તેનો ઉત્તર આપો.

ભૂત૦—અલ્યા શું પૂછે છે ? અમે આ સદ્ગુણ રોધ્યે છઈએ તે સિદ્ધરાજના પિતર છઈએ. હવે તું જા.

જગ૦—હું જે કામે આવ્યો છું, તે થશે સારે જઘણ. વાર, હવે રડો છો શું કામ ? જો સિદ્ધરાજ મહારાજના પિતર હો, તો આજે એમણે આ જે અક્ષય કામ કીધું તેથી આનંદ પામવું જોઈએ.

ભૂત૦—મનુષ્યની આંધળી આંખે એમ દેખાય છે, મારે તેનાથી આનંદ પમાય. અમને વર્તમાન અને ભવિષ્ય સરખું સુઝે છે, તેથી શોક ન કરિયે તો શું કરિયે ?

જમ૦—સારે મને તે કહો.

ભૂત૦—ગાંડા, પરમ શક્તિયે કરણા કરી તમારી દૃષ્ટિથી ભવિષ્ય અજગું રાખ્યું છે, અમારે તેમ નથી. ભાવી દુઃખના શોકથી છતું સુખ હોય તેનો પણ એકે ધડી અમારાથી ઉપભોગ થતો નથી. ભવિષ્ય જ્ઞાન કોને સુખ કરે છે, કે જેના ભવિષ્યમાં હમેશાં સુખજ છે. અમને પ્રેત યોનિમાં બ-

વિષ્ય જ્ઞાન આપ્યું છે તે માત્ર દુઃખ દેવાને માટેજ.

જગ૦—પણ કહો, તો તેનો અગાઉથી કંઈ ઉપાય થાય.

ભૂત૦—(જરા હસીને) ઉપાય! ભવિષ્ય ટાળવાના ઉપાય? વાર સાંભળ. કાલે સવારે દશ વાગતે સિદ્ધરાજનું આયુષ્ય પૂરું થાય છે. હવે અમારૂં શ્રાદ્ધ કોણ કરશે? યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરી હવે અમારો ઉદ્ધાર કોણ કરશે? અમારા કુળનો દીવો છે, તે અસ્ત થવાની તૈયારીમાં આવ્યો—હજી એના પછી ઘડી બેઘડી પ્રકાશશે, પણ પછી ઘૂર્છ ચૂક્યું.

જગ૦—એનો કંઈ ઉપાય છે? હોય તો કહો. પેલા ગાય છે કોણ?

ભૂત૦—ઉપાય અમારા જાણ્યામાં નથી. ગાનારને તું જાતે જાળવેજ પૂછ (જગદેવે તે તરફ જાય છે.)

જગ૦—(ત્યાં જાળવે) તમે કોણ છો? શામાટે હસો રમો છો?

ભૂત૦—અધ્યા! અમારે મહા ઉત્સવનો દહાડો છે. તું માનવી જાત છે, તો પણ ખાઈ પીને મજા કરવી હોય, તો આવ અમારી સાથે. (એક મુડાં અને લોહી ભરેલી ખોપરી આપવા માંડે છે) લે આ, જોઈતું હોય તો.

જગ૦—(પાછો હસી) મારે નહિ જોઈએ. એટલા હરખનું કારણ જ કહો એટલે થયું.

ભૂત૦—આજે અમારા મંડળમાં એક મોટો પૃથ્વીપતિ આવવાનો છે. સિદ્ધરાજને અમે કેટલા દહાડા થયા લેવાનું ધારતા હતા. તે કાલે અમારા હાથમાં આવવાનો છે. એને સાઈ અમે આ રથ લાવ્યા છીએ, તે જોયો. કાલે સવારે દશ વાગતે જ્ઞાન કરી પીતાંબર પહેરીને દેવસેવામાં જતો હશે, કે અમે પકડી લઈશું.

જગ૦—તમે એવું કામ કાં કરો છો? આ સમયે સિદ્ધરાજ જેવો ખીજો કોઈ ક્ષત્રિ આખી પૃથ્વી ઉપર નથી. એના જેવો શૂરો, ઉદાર, અને તેજસ્વી રાજા કોણ છે? વાર એનો કંઈ ઉપાય નથી. એવું કોઈ વ્રત, યજ્ઞ, દાન નથી, કે તેથી એ ઉગરે?

ભૂત૦—છે, પણ તે જાને એવું નથી, માટે કહેવાથી શો ફાયદો? સિદ્ધરાજના સરખા જાણી કુળનો કોઈ રૂઝપૂત પોતાની મેળે તેના મસ્તકનું અમને બળિદાન આપે, તો અમે એને જવા દઈએ. પણ એવું કોણ મળનાર છે?

જગ૦—મ્હાં મસ્તક ચાલશે ? હું પરમાર વંશનો છું એ વંશ કંઈ—

ભૂત૦—ઉતરે એવો નથી. પણ તું શું કામ મરેછે ?

જગ૦—ભારે તમે કોઈ જતાં નહિ. હું હમણા મારી સ્ત્રીને પૂછી આવું છું.

ભૂત૦—(ખડ ખડ હસીને) સ્ત્રીને પૂછીને ! હા ! હા ! સ્ત્રીને પૂછી-
ને પરાક્રમ થતાં હશે ? સ્ત્રી તે મરવા જવાની હા કહે ? અને હા કહે એવી
સ્ત્રી પ્રેમહીન હોય, તો તેને પૂછવુંજ લાયક નથી. પણ હા ! હા ! હિંમત
કેમ ચાલે ?

જગ૦—હું નહિ આવું ભાર પછી, મારી હાંસી કરવી હોય તેટલી
કરજો. હું બે ઘડિમાં આવ્યો; જતાં નહિ. (ગાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજનો મહેલ)

સિદ્ધ૦—(વિચારમાં ગરક) જેટલું કહ્યું હતું તે સઘળું થઈ ચૂક્યું
હવે કાલે મ્હાં મરણ છે એવો નિશ્ચય; એમાં શક નથી. હવે મરણના
ભયથી શોકાતુર થવું ન જોઈએ. હવે તો એટલી ટુંકી મુક્તમાં મારા
આત્માના કલ્યાણનું કંઈ સાધન કરવું, કે તે કામ આવે. હજી શ્રીપૂજ્ય
આત્મા નહિ કેમ ? તેડું મોકલ્યાને તો બહુવાર થઈ ગઈ. પણ રાખ !
એમાં કંઈ કપટતો નહિ હોય ? કપટ શેનું હોય ? હુંજ પાપીછું, કે હજી શંકા
આણ્યા કંઈ. પિતરમાંના જેટલાં મહેં જીવતા જોયાં હતાં તેમને મહેં મારી
આંખે બરાબર તેમાંથી ઓળખ્યાં. નિશ્ચય એ શ્રીપૂજ્ય સિદ્ધ પુરૂષ છે. એ
કહે તેમજ ચાલવું. જે ખરો હોય તે આપણો ધર્મ—એમાં અભિમાન
રાખવો તે ખોટો. (જ્ઞાનવિજય આવેછે.)

જ્ઞાન૦—કેમ રાજ શું વિચાર કરેછે ? મહેં કહ્યું તેની પરીક્ષા જોઈ ?

સિદ્ધ૦—(પગે લાગી) હા, મહારાજ, તમે જે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે
સઘળું મહેં મારી નજરે જોયું. તમે કોઈ અઘોષિક મૂર્તિ છો. હું તમારો
હવે દાસ છું; મારા ઉપર કશું કરી ઉદ્ધાર થાય એવું સાધન બતાવો.

જ્ઞાન૦—તું મ્હાં નહોતું જાનતો, માટે આટલો ચમત્કાર દેખાડવો
પડ્યો. તારી ખાતરી તો થઈ. હવે તારી મરજીમાં આવે ભારે સુધર્મનું

જ્ઞાન મેળવવાની મેહેનત કરજે. ધર્મનું જ્ઞાન કેવું છે કે અંતરની ભક્તિ વિના આપ્યું તો તે નકામું જાય છે. મારે કંઈ ઉતાવળ નથી.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, તમારે ઉતાવળ નથી, પણ મારે છે. મારા જીવતરમાં ત્રણ ચાર પહોર બાકી રહ્યા છે, તે તો હમણા જતા રહેશે. રે! મારી મુઆ પછી શી અવસ્થા થશે? મ્હેં ધણા ધણા પાપ કીધાં છે! તે ભોગવતો હું ક્યારે છુટીશ!

જ્ઞાન૦—તારામાં આત્મજ્ઞાન આવશે, અને તું દીક્ષા ધારણ કરીશ એટલે તું મુક્ત થઈ રહ્યો.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, ત્યારે મને દિક્ષા ઉતાવળથી આપો, હવે મારે કંઈ રાજનું કામ નથી.

જ્ઞાન૦—રાજ ત્યાગ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. રાજ પ્રગટ રીતે કોઈ ધર્મને માની તેને આશ્રય આપે, તો તેને વૈરાગ્યાદિક કાંઈ કરવાનું બાકી નથી.

સિદ્ધ૦—પણ સવારે જેને મરવું છે, તેને રાજનું શું કામ છે?

જ્ઞાન૦—એ વાતનો હજી કંઈ નિશ્ચય નથી. તું ઊંચે પછી ખરો.

સિદ્ધ૦—તે પણ તમે જાણ્યું કે, પણ એવી શરતે ઉગરવું મને પસંદ નથી. થોડા આયુષ્ય સાફ આટલા પાપમાં વળી હતાનો વધારો કરી ક્યારે છુટું? અરે? મને અધરામાં અધરી તપશ્ચર્યા હોય, તે બતાવો.

જ્ઞાન૦—વાર, જૈનધર્મ પાળવો તારે કયુલ છે? કેમકે એ ધર્મ સિવાય મુક્તિનું અને આનંદનું સાધન બ્રહ્માંડમાં બીજે ઠેકાણે નથી.

સિદ્ધ૦—હા, મહારાજ, તમે જે કહો, તે મને બધું કયુલ છે. તમે કહ્યું કરી બ્રાંતિના ત્રાસદાયક સમુદ્રમાંની અમતકાર રૂપી નૌકાવડે બહાર કહાઓ છે.

જ્ઞાન૦—તને પેલા શાસ્ત્રી પુરાણિયો પાછા જીવવા આવશે, અને કહેશે, કે મહારાજ આપણા વડીલોના ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. તેઓનું માનવું હોય, તો અગાઉથીજ મારી સાથે વાત ન કર. તારા દૈવમાં હશે તે થશે. કોઈ શું કરે?

સિદ્ધ૦—(પાછો પગે લાગી) અરે! મહારાજ! કૃપાનિધાના હું કોઈનું માનનાર નથી. તમે જે કહેશો. તેજ સહ્ય. હવે હું તમને પૂછ્યા શિવાય કશું બરનાર નથી.

જ્ઞાન૦—આરે તુ નિશ્ચિંત રહે, કે ત્હારું કલ્યાણ થઈ ચુક્યું. રાત્રિયે દિક્ષા અપાતી નથી. કાલે હું તને તારા પાપથી વિરક્ત કરીશ.

(કેટલાક માણસ આવેછે.)

સિદ્ધ૦—હે! તમે કેમ આવ્યા? મહેં આજે ના નહોતી કહી. મને એકાંત ખેસવાદો; જાઓ.

માણસો૦—અપરાધ ક્ષમા કરો, મહારાજ. નગરમાં કોઈ ગુણિકાને ઘેર ખૂન થયું છે. કોઈ રજપૂતાણી સાથે તેણે કપટ કીધું એવું જણાય છે. સેનાપતિનો દિકરો માર્યો ગયો. અને તેથી તે માણસો લઇને ચઢ્યો છે.

સિદ્ધ૦—(ગર્જના કરીને) જાઓ! તમે ડુગરશીને કહો, કે હું આવુંછું. ત્યાં લગી કોઇને છેડતો નહિ. જાઓ! ઘોડા મારી મૂકો, વાર નહિ લાગે. (માણસ જાયછે) હમણાં તો મહારાજ, આજા હોય તો જાઓ.

જ્ઞાન૦—ખેલાશક જાઓ, એ સેનાપતિના દિકરાને હું સારી પેઠે જાણુંછું; એ વિષયી બહુજ હતો. એ મુવો તે એના પાપેજ. એણે કાણ જાણે જુઠી જુઠી કેવી વાતોફરી હસે? એ બિચારી રજપૂતાણીને છળવાને.

સિદ્ધ૦—પણ નિશ્ચય રાખજો; કે રજપૂતાણી હશે, તો છેતરાઈ નહિ હોય. (જાયછે.)

જ્ઞાન૦—આ પણ ઠીક થયું. આ મારો મનમુખો જાણનારો ગયો. સિદ્ધરાજ કાલે ઉગરશે, તોપણ ઠીક છે. આપણા ધર્મમાં આવીજ ચૂક્યોછે. અને નહિતો એ ઠીકછે—પછી કુમારપાળને ગાદી અપાવતાં કંઈ હરકત પડવાની નથી. મ્હારું રૂપ હુંજ સમજ્યો નહિ, કે અગાઉથી અચકાતો હતો. પરમેશ્વરના કામને વિદ્ય નડેજ નહિ.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—જામોતીનું મકાન.

(લાલરાજને માર્યાની વાત સાંભળી જામોતીના ઘરમાં અને ખારણા આગળ હજારો આદમી ભેળાં થઈ ગયા છે)

જામો૦—હે કુવરી, તું કહે કે લાલરાજ શ્રવેછે. આ લોકો અમથા એકઠા થાયછે. એ ખોટી ખૂમ કાણે ઉરાડી ?

વીર૦—(હંમો ખારીમાંથી ઊસે થઇને) રાંડ! મંડાળ વેચ્યા!

તારો આપ મારી પાસે આવ્યો, તે વખતનો તેને મારી આ પોટલું બાંધ્યું છે. લો! (ફેંકે) રાંડ! તું ચાવડા રજપૂતની કુંવરી સાથે કપટ કરવા આવી હતી! પાપણી! મારો સ્વામિ એ જાણશે, સારે તારી શી અવસ્થા થાય છે તે જોજે. રાંડ! તારો નિર્વેશ જજો. બીજી સ્ત્રીઓ એમ કરે, અને તેની સાથે છળ ચાલે, પણ હું કોણ? મારા, અરે! મારા મ્હોં આગળ ત્હોં ગોલાને મોકલ્યો! ગોલો! મારે બારણે ખાસડા પકડીને બેસે તેને! મારા ઉપર ત્હોં બદનજર કરાવી! (નીચેથી લોકો શાખાસ શાખાસ કરે છે.)

(ડુંગરસી સેવકો સાથે આવે છે અને જામોતી ધરના બીજા ભાગમાં નાસી જાય છે.)

ડુંગર૦—અરે! જામોતી! જામોતી! રાંડ ક્યાં ગઈ? મારો દિકરો ક્યાં છે? (પોટલું છોડે) હાય! હાય! રે! મારા દિકરા! અરે આ શું થયું? (મો સાચું જોઈને આક્રંદ કરે છે)

૧ લો માણસ૦—ગમે તેટલું રડ, પણ કરે તેવું ભોગવે. ઇશ્વરને ભાં ધનિસાક છે તો.

૨ જો માણસ૦—અરે! પરસ્ત્રીની આબરૂ લેવી એ તે કઈ રીત.

૩ જો માણસ૦—અરે! એ તે કઈ જોવી તેવી દીડી? રજપૂતાણી છે જો!

૪ થો માણસ૦—ધન્ય છે રજપૂતાણીની હિંમતને.

(બીજા બધા ધન્ય છે ધન્ય છે એમ ખૂબ પાડે છે.)

૫ મો માણસ૦—ધીમે ધીમે બોલ. સેનાપતિ સાંભળશે.

૬ ઠો માણસ૦—કોણ જાણે શી તકરાર થઈ હશે તેમાં મારી નાંખ્યો?

૪ થો માણસ૦—આબરૂ પર વાત આવે, સારે શું કરે?

૫ મો માણસ૦—સારે ગુણિકાના ઘરમાં આવી શું કામ? વાંક બંનેનો.

૩ જો માણસ૦—કોણ જાણે શું કપટ કરીનેલાવી હશે? રજપૂતાણી જાણી જોઈને, તો આવેજ નહિ.

ડુંગર૦—(નિસાસો મૂકી) હવે થનાર થયું. શોક કરવાનો, તો આખો જન્મારો છે. આજે તો મારૂં ઘર ધૂળ કીધું તેની ખબર લઉં. આ બારણાં ખોલો! (સેવકોને) એ રાંડ હસારી ક્યાં બરાઈ છે?

સેવક૦—સરદાર, બારણાં લોઢાનાં છે, તે કેમ બંધ હશે?

ડુંગર૦—સુધારને બોલાવો! લુહારને બોલાવો! ગમે તેને બોલો!

ગમે તેમ કરી ઉઘડાવવાં જોઈએ. ઓ ! પેલી ઉપર ખારી ઉઘાડી છે, દાદર લાવો. (દાદર લાવેછે અને એક તે ઉપર ચઢેછે.)

વીર૦—(ખારીએથી) ખબરદાર જો અંદર ઉતર્યા તો.

ડુંગર૦—જા, બેવકુફ ! શું ડરેછે ? હમણા એની ખબર લઈએછ.

(તે ખારીમાં ડોકું ધાલે છે એટલે વીરમતિ ગુસ્સાથી કાપી નાંખેછે.)

વીર૦—જેટલાને આવવું હોય તે આવો. હું ડરતી નથી. બધાની એજ અવસ્થા.

ડુંગર૦—જા, તું અદ્યા ખીજો. (એમ પાંચ છ ચઢ્યા તેનાં માથાં કાપી નાંખ્યાં) હવે કેમ કોઈની હિંમત ચાલતી નથી. (કોઈ જવાબ દેતું નથી.)

૧ લો માણસ૦—ઓ ! ઘોડાના પડધા સંભળાયછો! સિદ્ધરાજ મહારાજ પધાર્યા, હવે ગરીબની વહાર થશે.

૨ જો માણસ૦—હવે બિચારી રજપૂતાણીને દમેછે, તે નહિ દમાય.

(એમ બધા બૂમા બૂમ કરે છે)

૩ જો માણસ૦—ઉલટો ચોર કોટવાળને ડડે. (સિદ્ધરાજ આવેછે.)

સિદ્ધ૦—બધા ખસો ! નકામું ધાંધળ કરી મુકયું છે. હે પુત્રી, તું કાણ છે, ક્યા રાજની કુંવરી, અને કાનેલાં પરણી છે ?

વીર૦—મહારાજ, હું આજ ગામના ખીરજની બહેન, અને ઉદ્યાદિત રાજના નાના કુંવર સાથે પરણીછું.

સિદ્ધ૦—પણ ત્હેં આટલાં બધાં મારાં માણસ કેમ મારી નાંખ્યા ?

વીર૦—(ગુસ્સાથી) મહારાજ, આ વેશ્યા કપટ કરીને મને હિંયા લાવી, અને પછી એક ગોસો બળાત્કાર કરવા આવ્યો ! તે માટે, મહારાજ ! મ્હેં તેને માર્યો. હું રજપૂતની દિકરીછું, હું કેટલાને મારીશ, સાર પછી પડીશ મ્હેં ના કહી, તોપણ આ મૂર્ખાએ માણસોને ઉપર ચઢાવ્યા. તેને મ્હેં માર્યો. પરમેશ્વર કરશે તે ખરૂં, પણ હું મરીશ તે પહેલાં ધણાને તો જમપુરી ભણી વધાય કરીશ. (જગદેવ આવેછે.)

જગ૦—(ગાભરો ગાભરો) આવડી રાણી ! ખારણું ઉઘાડો.

વીર૦—(ખારણા ઉઘાડી) ઓ ! મારા સ્વામિજી ગદગદ કંઠે બેઠી પડે છે.)

જગ૦—તને બહુ દુઃખ પડ્યું. અને હજી કોણ જાણે કેટલું પડનાર છે?

વીર૦—તમે મળ્યા, હવે મને કંઈ દુખ થનાર નથી.

કુંગર૦—હે મહારાજ, હે પૃથ્વિપતિ, મારા દુખ સામું કંઈ નજર કરો. મારૂં ઘર ઉખેડી નાખનારને સારૂં આપ શી શિક્ષા ઠેરવો છો?

સિદ્ધ૦—આ કુંવરીએ માત્ર પોતાના પતિવ્રતનું રક્ષણ કીધું. જ્યારે કોઈ ગોસો રજપૂતની સ્ત્રી કિંવા પુત્રિને વેસ્યા કરવાનું મનમાં ઇછેછે, સારે નિશ્ચય જાણવું કે કોઈ પ્રકારે તેનું મોત આવી ચૂક્યું. એ રાંડ ગણિકા ક્યાં ગઈ? (માણસો દોડેછે) હે કુંવરી! તને શું સમજાવીએ રાંડ હિંયા લાવી?

વીર૦—એ આપની રાણીજનો વેશ લઇને મારે સાં આવી, અને રાજમાતાને સમજાવીને તેડી લાવી. આપની હજુરનાં માણસો, અને રથ પણ કોણ જાણે શી રીતે લાવી હતી? મને કહ્યું કે હું તારી ફાઇજ લાગું, અને સિદ્ધરાજ મહારાજની માનીતી રાણી. અરે! એવી એવી કીધી, કે અમને જરા પણ શક પડ્યો નહિ.

સિદ્ધ૦—એને એવી શિક્ષા કરીશું, કે ફરીથી કોઈ એમ કરે નહિ.

(જામોતો આવેછે.)

જામ૦—(ધુજતી ધુજતી) હે મહારાજ! અપરાધ ક્ષમા કરે. હું તમારી ચોર છું. (પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—(એક લાત મારો) હવે માફ માગવા આવી છે! આધી ઉભી રહે! ખચ્ચરદાર, જો મારી પાસે આવી તો! તું અમારા માણસ અને રથ ક્યાંથી લાવી? જોલ સાચુ!

જામ૦—મહારાજ, એક અક્ષર જુઠો કહેવાની નથી. પરમેશ્વર સાક્ષી છે (તમે તો નહિ માનો તોપણ) કે મ્હં લાલરાજને કેટલી ના કહીતી, કે મારાથી રજપૂતાણી સાથે છળ નહિ થાય. મહારાજ, તમે દેશ-વટો દીધો છે, તે હુકમ ફેરવાવી આપીશ એવી લાલચ આપી, તોએ મ્હં ના કહી. એણેજ મને આ છળની રીત બતાવી.

સિદ્ધ૦—કાળાં કર્મની કરવાવળી, તારી બધી વાત મારે નથી સાંભળવી. આ માણસ અને રથ કોણે આ ગોલાએ આણી આપ્યાં હતાં, કની?

જામ૦—હા, મહારાજ, જુહું શું કામ જોહું? (ખીરજરાજ દોડતો આવેછે.)

ખીર૦—હે પૃથ્વીપતિ, મારી બેહેન ક્યાં છે તે મને ખતાવ, નહિ તો હું તમારી—

વીર૦—ઓ ! બાઈ. આ રહી.

ખીર૦—(ગદગદ કંઠે) જીવતી તો છે, પણ હેં નહિ તો—

જગ૦—કાંઈ ચિંતા નહિ રાખો. નહિ તો, એ અને આ બધામાંનું કોઈ પણ તમે હમણા જીવતું દેખત ?

સિદ્ધ૦—ખીરજરાજ, ગાભરા નહિ પડો. તમારા કુળને—અરે ! રજપૂત નામ જે ધરાવતા હશે તેના કુળને—આ તમારી શૂરી બહેને લાંછન લાગવા દીધું નથી. શાખાસહે એની હિંમતને, કે આટલા માણસથી પણ ડરી નહિ !

ખીર૦—પણ મહારાજ, હું સાચે સાચું કહ્યા વગર રહેવાનો નથી. તમે નીચને અધિકાર આપી છકાવી મુકો છો. તમારા રાજમાં એ શો જીલુમ કે ગોક્ષો રજપૂતની બહેન ઉપર બદનજર કરવાની હિંમત ધરાવે છે ? અમને અમારા ચોર સ્વાધીન કરી દો, મહારાજ.

સિદ્ધ૦—આ રહી ગણિકા અને આ સેનાપતિ. અમે શિક્ષા કરિયે છિયે.

ખીર૦—મહારાજ અત્યાર લગી તેનાં ધડ ઉપર માથું સલામત છે, તે ઉપરથી તમે શિક્ષા કરશો એનો ભરોશો પડતો નથી. તમે પૃથ્વીપતિ છો, પણ આ ગામ તો મ્હાઈ છે, માટે મારા ચોરને મને જે ગમશે તે શિક્ષા હું કરીશ.

સિદ્ધ૦—અમે નહિ હોઈએ, તે વખતે તમને કરવાનો અધિકાર છે, પણ અમારી સ્વારી હિંચા છે, ત્યાં સુધી તમારે એમ બોલવું ઘટતું નથી.

ખીર૦—મહારાજ, આ તો પ્રાણ જવાની વાત છે. એમાં તમારું અપમાન થાયછે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનું નથી. વાર, જોઈ શી શિક્ષા કરો છો.

સિદ્ધ૦—ડુંગરશી ! તને પ્રજાને દુઃખ દેવાનું નહિ, પણ રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તે કામ તારી પાસેથી લઈ લઇયે છિયે. તેમજ સેનાપતિના અધિકાર ઉપરથી પણ તને રજા આપિયે છિયે. વળી, મારી પ્રજાને આ પ્રમાણે દમીનેજ દ્રવ્ય મેળવ્યું હશે માટે તે સઘળું લૂટી લઇશુ

અને ધરમાર પાટણ શહેરમાંથી કાઢે તારી સેનાનાજ માણસો જાણને ખોદી નાંખશે. હવે—

જામો૦—અરે! મહારાજ. મારા ઉપર તો કંઈ કરેણા કરન્ને. મારા દુઃખનો કંઈ પાર નથી.

સિદ્ધ૦—એની માલમતા સધળી લૂટી લઇ નાક કાન કાપી મધેડા પર બેસાડી દેશ બહાર મૂકી આવો. (સુભગા આવેછે.)

જામો૦—અરે! લૂટી લોહો, સારે મને જીવતી શિદ મૂકાછો?

સિદ્ધ૦—ઝીઢસા ન કરવી માટેજ જીવતી સુકિયે છિયે, વારી કૃતિ સામું જોઇને નહિ.

સુભ૦—હું એની દિકરી છું. મારે માટે શી સજા ઠરાવી છે.

વીર૦—હે પૃથ્વીપતિ, એ કપટ કરવામાં હતી નહિ. એ બિચારીને તો ઉલટી એની દુષ્ટ માએ બેડીમાં નાંખી મૂકી હતી.

સુભ૦—તું મારી શત્રુ ધઇને હશાજ કેમ લાગીછે? હું મરવાતું માણું છું, તેમાં પણ તું વચમાં શિદ પડે છે? તાર મ્હોં જોવું મને ગમતું નથી?

સિદ્ધ૦—અરે! રંડા, આ હું શું સાંભળું છું? તું આવાં પણ કામ કરેછો!

જામો૦—(રડતો રડતો) એ પિટયો લાલરાજ,

સુભ૦—મુવેલાને ગાળ નહિ દે; કર્યું તેવું પામ્યો.

જામો૦—મારા સધળાં દુખતું મૂળ એજ.

સિદ્ધ૦—તારી વાત સાંભળવી નથી. સુભગા તારો વાંક નથી માટે જવા છાએ છાએ.

સુભ૦—પણ હું શિક્ષા પામવાજ આવી છું. મારે હવે જીવિને શું કરવું છે? પણ મારાથી એની જોડે બળી મરાતું નથી, કેમકે હું પશ્ચિયત—કે અરે! રાખ પણ—નથી. મારા ઉપર કરેણા કરી તને મને દુખમાંથી છોડાવો.

સિદ્ધ૦—અમે વિના અપરાધ શિક્ષા કરતા નથી અને અપરાધીને છોડતા નથી.

સુભ૦—શું! બધા અપરાધીને તમારાથી કાંઈ થવાતું નથી! અરે! મહારાજ! તું તારા મનમાં જાણે છે કે હું પૃથ્વીપતિ છું, અને

ન્યાયથીજ રાજ ચલાવું છું; પણ એમ નથી, તારા પાટણ શહેરમાં પાંચસો ગણિકાના ઘર છે કે નહિ? તે શું ધંધો કરે છે તે તને ખબર નથી? આને જાણ્યું કે ગણિકા વેશ્યાનો ધંધો કરે છે? અરે! ગણિકાઓના ઇળથી કેટલી સ્ત્રિઓની આખર ગઈ હશે, કેટલાક શ્રીમંતો નિર્ધનાવસ્થાને પહોંચ્યા હશે? એમ કરવાની હિંમત ગણિકાની કેમ ચાલે છે? એજ કારણ માટે, કે તું અને તારા જેવા બીજા રાજાઓ તેને સહજમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય આપે છે, અને મહેરબાની રાખે છે. એટલો જો અસલ કર્મનો ધિક્કાર તારા મનમાં છે, તો તેનાં નૃત્ય જોવાં કેમ ગમે છે? અરે! તારા જેવા રાજાના પૈસા જગતમાં પાપ ઉત્પન્ન કરે છે, અને મારા જેવી ઘણી-ઓને વેશ્યા કરે છે.

સિદ્ધ—કંઈક ખરૂં કહે છે. જામોતીનાં નાક કાન કાપશે નહિ. હવે આપણે ગણિકાને ઉત્તેજન આપતાં વિચાર કરીશું.

જગ—મહારાજ, આમાં હોય, તો હમે જોઈએ.

સિદ્ધ—જાઓ. પણ પેલી ખબર મને કહી નહિ.

જગ—મહારાજ, પ્રાંતઃકાળે સર્વે સમાચાર જાહેર થશે. હમણા તો હવે મારે જવું જોઈએ. (જગદેવ, વીરમતી, અને ખીરજરાજ જાય છે.)

સિદ્ધ—બીજા કયા માણસોને ખબર કહાડવા મોકલ્યા હતા?

ચારે સરદારો—(આગળ આવી) મહારાજ! મને, મહારાજ! મને.

સિદ્ધ—તમે કંઈ ખબર લાવ્યા છો?

ચાર—હા, મહારાજ, અમે કેમ ચૂકિયે. મહારાજ, મહુના બે ગાડાં જતાં હતાં. એકમાં કોઈને છોકરો અવતર્યો હતો માટે ગાતાં હતાં, અને બીજામાં શિતળાથી એક છોકરૂં મરી ગયું હતું તેથી રડતા હતા.

સિદ્ધ—હે સરદારો તમે રાજસ્તંભ છો. તમારૂં મૂલ્ય થાય એવું નથી. તમે ખબર નહિ લાવો તો કાણ લાવે? જગદેવથી ખબર લવાઈ? કાલે જકતને રજપૂત કેવા ખરા દીલથી સેવા કરે છે તે માલમ પડશે, અને તમને ઘટતું દેનામ મળશે.

પ્રવેશ ૭ મો.

(સ્થળ—સ્મશાન.)

જગ—હે સ્ત્રી! હે પ્રિય! તારા પગ ચાલતા નથી. અરે! ચરચર પુનઃ છે! એક શબ્દ મોઢેથી બોલાતો નથી! તું કુખી છે એમાં શક નહિ.

મારી સાથે ન આવ ! આગૃહ મા કર. પાછી વળે, તો પાછો હું મૂકવા આવું.

વીર૦—(રડીને ભેટી પડી) હાય ! હાય ! મારા પ્રાણનાથ ! આ-
પણે સદાય દુખિયાં ! પરણ્યાને એક દહાડો થયો નથી એટલામાં તો આ-
પણાપર શું શું દુખ આવી પડ્યાં ! અરે એક દુખમાંથી છુટયાં નથી
એટલામાં, આ ભૂતને હાથે મરવાનું આવ્યું !

જગ૦—(ગદગદ કંઠે ચુંબન કરીને) પ્યારી ! અરે મારી પ્યારી !
(એક બીજાને બાઝી થોડી એકવાર ઉપરા ઉપરી ચુંબન કીધા પછી)
તેથીજ હું તને ના કહેતો હતો, અને હજી કહું છું કે શિદ મરે છે.

વીર૦—અરે ! હું મરવાથી પાછી નથી હઠતી, પણ મને એમ વિ-
ચાર થાય છે, કે આપણે શાં પાપ કીધાં હશે, કે આપણા નશીબમાં એક
પણ સુખનો છાંટો લખાવી લાવ્યા નથી. અરે ! જો પરણ્યા પછી વરસ
બે વરસે આમ મરવું પડત, તો મારો જીવ આટલો નહિ બળત. અરે !
અંબાજીમાતાએ દુખ કહ્યુંતું, તેતો જણાયું, પણ સહાયતો કાંઈ કરતાં
નથી. દર્શન આપવાનાં હતાં તેનું એ કોણ જાણે શું થયું ? અરે ! મારી
સઘળી ભક્તિ અને સેવા છૂટી પડી.

જગ૦—દર્શન હવે થવાનાંજ છે—આ દેહના પિંજરામાંથી છૂટીશું.
એટલે સદાકાળ તેનાં દર્શન પામ્યાજ કરીશું એવી આપણી ગતિ થશે
એમાં શક નહિ.

વીર૦—અરે ! તમે મ્હાફે એટલું કહ્યું માનો. તમે જીવતાછો, તો
હજારો રાણીઓ તમને મળી આવશે. મને માત્ર મારા દેહનો બળિ આ-
પવાદો. જેમ તેમ કરતાં પણ તમે જો ઉગરો, તો મને મરવું કઠણ નહિ
લાગે. એકની જરૂર છે ત્યાં બે જણે શામાટે મરવું જોઈએ ?

જગ૦—અરે ! પ્યારી હું એમજ કહું છું. હું તો મહારાજની સેવા
કરું છું, માટે તેને અર્થે જો આવે સમયે મારો દેહ અર્પણ નહિ કરું, તો
રજપૂતાણીની કુખને લાંછન ન લાગે ? મારોતો ધર્મજ છે.

વીર૦—અરે તેમ મારો પણ એજ ધર્મજ છે, કે તમારી પાછળ મારે
જીવવું નહિ, અને સાથે બળી મરવું. ત્યારે બે ત્રણ પહોરનો વિયોગ શા
માટે ભોગવું ? તમારી જોડેજ મરૂની, કે છોડું નહિ પડે. ચલો, હવે હું
સૌક કરવાની નથી. મારે સ્વામિ સાથે મરવાનો દિવસ આવ્યો, માટે હર-

ખાવું નેધએ; અને વળી આપણા શાં ભાગ્ય કે જેની તમે સેવા કરોછો તેને અર્થે મરવાનો પ્રસંગ આવ્યો ।

જગ૦—શાખાશ, રાણી, તારા વચ્ચનને! તું એવું બોલેછે, સારે મને હિમત આવેછે, પણ જ્યારે હું તને દુખમાં દુખેલી દેખું છું ત્યારે મ્હાં મન પાછું હઠી જાયછે. (બંને ભૂતનાં ટોળાં આગળ જાયછે.)

ભૂતનો સરદાર૦—ઓ! અલ્યાં તું પાછો આવ્યો ખરો, પણ સાથે કાને લઈ આવ્યોછે? શાખાસ, અબળા તને, કે અમારી આગળ આવતાં ડરી નહિ.

વીર૦—મરવાને માટેજ જે આવે છે, તેને કોઈનો કંઈ ભય નથી.

જગ૦—વાર, મારા દેહનો બળિ હું આપું, તો મહારાજને કેટલાં વર્ષ તમે વધારે જીવતા રહેવાદો.

ભૂત૦—વીશ વર્ષ. એમાં એક દહાડો વધારે પણ નહિ, અને ઓછો પણ નહિ.

જગ૦—ત્યારે અમારી રાણી પણ સિદ્ધરાજ અથવા મારા સરખીજ કુલીન છે. એ જે પોતાનો બળિ આપે, તો મહારાજનું આયુષ્ય કેટલું વધે?

ભૂત૦—વીશ વર્ષ બીજાં, એટલે આજથી આળીશ વર્ષે મરે.

જગ૦—ત્યારે અમે તૈયાર છીએ, તમે તમારું કામ કરો.

ભૂત૦—અમે કોઈની ધમ્મજા વગર બળિ કપૂલ કરતા નથી. તારી સ્ત્રીને બળાત્કારે પકડી લાવ્યો છે, તેને જવાદો.

વીર૦—હું મારી ધમ્મજાથીજ આવી છું.

ભૂત૦—અરે! માનવી, તમે નકામાં મોત કાં લોછો. જાઓ પાછાં.

જગ૦—તેનું તમારે શું કામ છે? અમે આવ્યાં તે સમજીનેજ આવ્યાં હોઈશું.

ભૂત૦—(બધાં ભૂતને ઉભાં કરીને તેના વીકરાળ દાંત, આંખો, અને શરીર ખતાવી.) આ ફાડી ખાનારા દાંત નેયા? એ મરવું સહેલ નથી. હજી હમણા સમજી. એના હાથમાં આવ્યા પછી છૂટવાની આશા રાખતાં નહિ. તમે શું કામ મરોછો? અમને અમારું ભક્ષ છે, તે લેવા દો. એટલું બધું સિદ્ધરાજનું તમને શું દાઝે છે? (ભૂતો ક્રુદ્ધકારા મારે છે.)

જગ૦—આ સમયે હમે તેને કામ નહિ આવિયે, તો ક્યારે આવવાનાં હતાં? તેનું અમે અજ નહિ, પણ કામલા ખાધા જાણુવા.

ભૂત૦—શૈર અનંતે માટે પ્રાણ અપાતા હશે? બીજું કોઈ અન આપનાર નથી ?

જગ૦—અદ્યા ભૂતાં તું પેલે અવતાર રજપૂત હોશે નહિ, માટે એમ બોલે છે.

ભૂત૦—કેમ તું અમારો પણ તિરસ્કાર કરેછે કે ? તું ક્યાં જૂનો સેવક છે? આજે તો હજી તને સેવા આપી, ને આજ તું મરવા નીકળ્યો છે બોલાવ તેના જૂના સેવકને.

વીર૦—તું કેવી જાતનો નિર્દય ભૂત છે, કે અમને આવું કહીને રિખાવી રિખાવીને મારવા બેઠોછે ?

ભૂત૦—હે સ્ત્રી, તને શું દુઃખ છે, કે મરવું આદરે છે? જે દુઃખ હોય તે કહે, હું તારૂં ફેડીશ. પણ અમથી મર નહિ.

વીર૦—સિદ્ધરાજ મહારાજને ઉગારો, તો અમારે મરવાની કંઈ જરૂર નથી.

ભૂત૦—તેતો બનનાર નથી. સારે તો મરે તમે. તૈયાર થાઓ.

જગ૦—વીર૦—અમે તૈયારજ છઈએ.

ભૂત૦—ડોકું કાપીને મારી આગળ મૂકો. જગદેવ! શું જોયાં કરે છે ? તારી સ્ત્રીનું ડોકું કાપીને મને આપ. પછી ત્હારું કાપ. .

જગ૦—ફંટ! પાપી! મારી પ્રાણથી વહાલી સ્ત્રીનું ડોકું તું મારે હાથે કપાવે છે? મારો હાથ કેમ ઉપડે! હાથ ધ્રુજશે અને ઉલટી વધારે રિખાશે, એ તો મારાથી નહિ થાય.

ભૂત૦—સારે આવ્યો છે શું કામ? જા, સમજીને પાછો. જીવ આપવો સહેલ નથી.

જગ૦—અરે! છેક નિર્દય કેમ થાયછે? કોઈ બીજો ઊપાય બતાવ.

વીર૦—સ્વામી, જીવ કઠણ કરીને મારોને. થોડા સાર કાં કામ બગાડોછો ?

જગ૦—અરે! મારી વહાલી! જે હાથે ત્હારું રક્ષણ કરવું જોઈએ, તેજ હાથે ત્હારું ડોકું કેમ કપાય? હું આગળથીજ કહેતો હતો, કે હું કેવળ ભાગ્યહીનહું, અને મારી જોડે પરણીશ, તો તને દુઃખ ભોગવવું પડશે, પણ આજ પાપી હાથે ત્હારું મસ્તક કપાશે એમ જાણ્યું નહોતું. અરે! રાણી! પાછાં વળો.

વીર૦—પ્રાણનાથ, પોતાનો જીવ અપાતાં જરાએ પણ શોક ધરતા નથી, અને મારે સાર આટલો ખોટો ઉદ્દેગ શિદ કરોછો? તમારા હાથનું મરણ તો બહુ સાર—આ દુષ્ટ મને જીવતાં અડકી ફાડી ખાશે, તે તમારાથી કેમ સહન થશે?

ભૂત૦—જગદેવ! અમે તારે સાર ખોટી થતાં નથી. વધ કર, અથવા ના.

જગ૦—(મનમાં) હે! પરમેશ્વર! તને ગમે તે ખરું (વીરમતિને) રાણીજી, મારું હો! (તરવાર ઉગામી મારવા બાંધે. એટલે સિદ્ધરાજ સંતાઈ રહીને ચર્ચા જોયાં કરતો હતો તે પ્રગટ થઈને હાથ ઝાલી લેછે.)

સિદ્ધ૦—રાખ! રાખ! ખબરદાર, મારી આણ છે.

જગ૦—(અમકીને) મહારાજ, તમે ઢિંચા ક્યાંથી આવ્યા? જાઓ મહારાજ પાછા.

સિદ્ધ૦—વાહવા! જગદેવ, તને ધન્ય છે : રજપૂતાણી તને પણ. શાખાસ છે, તમારા શૂરાતનને અને રાજભક્તિને! તમે 'મને પણ' હરાવ્યો. આટલા ગુણ મારામાં પણ નથી. તમે રજપૂત નામને દીપાવનારાં છો. હું તમારી પરીક્ષા કરાવના પછાડી ઉભો ઉભો જોયાં કરું છું. તમારી કીર્તિને તો મારાથી બહિ ખેંચાયા, તોપણ હું છેક એવો ગુણહીન નથી, કે તમે મારે સાર જીવ આપો, અને હું ઉભા ઉભો જોયા કરું. અસ્થા ભૂત! સુખે તું મારે ભક્ષ કરી ના. મારે સાર એને છોડતો નહિ.

જગ૦—મહારાજ, અમને અમારા કામમાં અટકાવા નહિ. અમે મરિયે છિયે તેની તમારે ફિકર ન રાખવી. તમે છો, તો મહારાજ પૃથ્વી છે. તમારા પછી તો, મહારાજ, પૃથ્વી રંડાઈને ખેસશે. લાખો માણસના તમે અનંદાતાછે. અમે બે મરીશું, તો જક્તમાં કાંઈ માણસની ઊણ પડવાની નથી, અથવા જણાવવાનું નથી, પણ મહારાજ તમને જો કંઈ થાય, તો પ્રાણી માત્ર દુઃખ પામે.

સિદ્ધ૦—હું એકે અક્ષર તારો માનવાનો નથી. હું કહું છું કે તમે તમારે ઘેર જાઓ. અમારે માટે ખીજ કેઈને અમે મરવા દેવાના નથી, એમ બોલી ચૂક્યા. તે શું તું જણે છે કે અમે ફેરવીશું? કહું છું, ને તમે જતાં કેમ નથી?

જગ૦—મહારાજ, તમે આ વખતે આવ્યા એ બહુજ ખોટું કામ કીધું. તમે તમારું વચન નથીજ ફેરવતા તેથી અમે ઘણાંજ દિવસોજ છધ્યે, અને તમને પગે લાગી, મહારાજ, એટલું માગી લધ્યે છધ્યે કે, આટલું અમારું માગ્યું આપો, અને પાછા મહેલમાં પધારો.

સિદ્ધ૦—દુનિયામાં મને ગુણુહીન કહેવડાવવાની તારી મરજી છે કે શું? વાર, કેમ તમે પાછાં વળતાં નથી? અમારી આજ્ઞા ભંગ કરોછો?

જગ૦—મહારાજ, કંઈ કરતાં અમારા ગરીબનું કંઈ માનો. નથી માનતા, સારે અમે નાચાર છધ્યે, પણ એ આજ્ઞા તો અમે માનવાનાં નથી. સેવકનો ધર્મ છે, કે રાજાનું રક્ષણ કરવું, અને તેમ દૈવ્યોગે નહિજ બને, તો તેની સાથે જીવ આપવો. પણ પાછાં પગલાં! એ તો આમનો સૂર્ય આમ ઉગે, તો એ શું થયું? હું ઠરનાર નથી. (ભૂતને) તું તો મારો વધ કર!

વીર૦—સ્વામી, મારો વધ તમે પહેલાં કરો, કે (ભૂતને) તુંજ કરને.

સિદ્ધ૦—સારે લે, મારો ભક્ષ હમણાથીજ કર.

ભૂત૦—(હરખથી નાચેછે) વા! વા! આજે તો ત્રણ ભક્ષ મળ્યાં.

(પથાં કુદા કૂદ કરી મૂકેછે) આપણે તો એક ધાર્યું હતું, પણ આ તો ત્રણ થયાં. હવે તમે ના કહેશો, તોએ હું છોડનાર નથી. યદ્ય ચૂક્યું (કુદેછે અને દાંત પીસેછે.) જેની રાહ જોતાં હતાં, તેપણ આવી પહોંચ્યો. ચલો, તમે ત્રણે જણુ હારખંધ આ જગોપર ખેસી જાઓ.

સિદ્ધ૦—જગ૦—વીર૦—આ બેઠાં! (સધળાં ખેસેછે)

ભૂત૦—(ખીજા ભૂતને.) તમને પણ ભાગ આપીશ પણ મને સ્વાદ કહાડવા દો (ખીજા ભૂતો તૈયાર થાયછે) આજે આપણે આનંદનો દિવસ છે: સાધક સારો મળ્યો. (પિતરનો વેશ લઇને રડતાં હતાં તે ભૂત પણ પાસે આવેછે.) આવો, તમને પણ આપીશું.

સિદ્ધ૦—(ચમકીને) અરે! મારાં પિતર, તમે પણ મારો ભક્ષ લેવા આવ્યાછો!

ભૂત૦—ખપ્પરદાર, હવે ઉઠ્યો તો મારી આડમાં આવી ચૂક્યો છે. હવે ત્રણેમાંના એકને પણ હું છોડવાનો નથી. આ તારાં પિતર કે

(પથાં ભૂત ખડખડહસેછે.)

જગ૦—મહારાજ! આ શું! રડતાં હતાં તે પણ આ સમયેજ

ફૂદવા લાગ્યાં. (જે પિતરની સાથે એણે વાત કીધી હતી તેના સામી આંગળી કરી.)

કેમ તું રડતો હતો તેજ ! તારા કુળના સિદ્ધરાજ મહારાજનો ભોગ બેવા આવ્યોછે? એનું કારણ શું?

તે ભૂત૦—(ખડખડ હસીને) મૂખા, પિતર કોનારે? મહાઈ નામ તો ખાખરો ભૂત. (એમ કહી પર્વત સરખું વ્યંગ વધારી ખિહામણું રૂપ ધારણ કરેછે.) મારી એક લક્ષ ભૂતની સેનાછે. તેમાંના આટલા તો મારા પ્રધાન છે. (મોટા મોટા કૂદકારા મારે છે.)

વીર૦—(ધુજતી ધુજતી) હું જ્યાં જાઉં છું, આં સઘળાં મારી સાથે છળજ કરે છે.

સિદ્ધ૦—જગદેવ ! કાંઈ ઉપાય હવે, તમ તો બચો તમારી મેજે, કાંઈ ઉપાય હોય તો; મારે તો કાલે સવારે મરવુંજ છે.

જમ૦—મહારાજ, તે વાતનો હવે કંઈ બરોસો નથી. ઉપાય તો શો કરિયે? કાંઈ નથી ! .

ખાખરો૦—(ભૂતનો સરદાર થયો હતો તેને) લાવ, મારો અધિકાર પાછો. તું મારા પહેલાં સ્વાદ ચાખવા જતો કે? એ મસ્તને પકડી લઈ જાઓ રે ! (ખીજા ભૂત તેને પકડેછે) એટલી એની ધીરજ નહિ રહી ! અધિકાર સોંપ્યો તેથી છાકી ગયો.

સિદ્ધ૦—આપણે ઉઠો તો ખરા, થનાર હશે, તે થશે.

વીર૦—એ વાયુ સ્વરૂપ સાથે તમારું શું ચાલશે !

જમ૦—ભારે છાનામાના બેસી રહીને મરવું તે પણ શા કામનું?

(ત્રણે ઉઠવા જાય છે.)

ખાખરો૦—(એક હાથે ત્રણેને પકડી) હા હા ! ક્યાં જવાના હતાં ! બધાનાં મસ્તક તો હું લઈશ. (એટલામાં ચમકીને) અરે ! આ શું થાય છે? માંડ શરીર કેમ ખેંચાય છે? અરે ! રે ! (એ અને ખીજા બધાં ભુત ઉભાનાં ઉભાં સ્તબ્ધ થઈ જાયછે) અરે ! મારા કરતાં એવું બધારે જોરાવર કાણ આવેછે ! મારા શરીરને તેની તરફ આકર્ષે છે ! આ તો કોઈ ખૂબજ જોરાવર છે અરે ! મહાઈ ચિત્ત તુટી જાયછે ! એ કોઈ સુરવર્ગમાંનું છે. આટલા ગુસ્સામાં કેમ આવે છે? અરે ! આ જોર તો કોઈ દહાડો મ્હેં જોયું નથી ! મારી જીભ ખેંચાય છે. અરે ! અરે !

(ચારે બાજુએથી અંધારું જતું રહે છે, અને કોઈ અલૌકિક રીતનો અજાણ થાય છે. બધા જુએ છે એટલે અંધાજની તેજોમય મૂર્તિનું પ્રગટ દર્શન પામતાં સઘળાં ભૂત અને સિદ્ધ રાજાદિક અણુચિંતવ્યો ડડવન પ્રણામ કરે છે.)

વીર૦—(ઉમંગથી) મારી સાચી દયાળી માવડી આવી. મારા સ્વામિને પ્રથમ મૂકાવો.

સિદ્ધ૦—(પગે લાગી) હે ! પરમ શક્તિ ! હું એક પૂછું તૈથી ક્રોધ ધરતા નહિ, મ્હારું મરણ કાલે છે કે નહિ, એટલું મને કૃપા કરીને કહો, કે હું તૈયાર થઈ રહું

અંધાજ૦—તા. (બાપરા ઉપર છડી અડકાડી આંગળી કરે છે એટલે તે દોડે છે.)

સિદ્ધ૦—ભારે, માજી, આ રાત્રે અમે સાંભળ્યું અને જોયું તે શું ? મને કંઈ સૂઝતું નથી.

અંધાજ૦—ધીરજ રાખ. (જ્ઞાનવિજયમે બાપરો ધસડી લાવે છે.)

બાપ૦—જ્ઞાનવિજય, આ પરમ શક્તિને પગે લાગ.

જ્ઞાન૦—મારે કોને પગે લાગવું છે ? એવી દેવિયો તો બહુ જોઈ છે.

અંધાજ૦—(ગુસ્સાથી આંગળી ઉભી કરી) બોલ હવે !

(જ્ઞાનવિજય બોલવાને મથે છે, પણ એક શબ્દ ખોંખાંથી નીકળતો નથી.)

અંધાજ૦—(વિરમતીને આંગળી કરી) મારી પાસે આવ. એ દુષ્ટ સાથે મારે બાપણ કરવું નથી. (છડી અડકાડી) મારીવતી તું બોલ.

વીર૦—(સઘળું રૂપ બદલાઈ જાય છે) બોલ ! આંડાલ ! તું કેમ બોલતો નથી ?

જ્ઞાન૦—(ક્ષીથી મથે છે, પણ બોલતું નથી.)

વીર૦—મૂર્ખ ! તારું જોર કેટલું ! આંગળી કરતાં તો તું મૂન્ય થઈ ગયો. પણ માતાજીની એવી ઇચ્છા છે, કે તને બોલવા દેવો. જા, બોલ, હવે રજા છે.

જ્ઞાન૦—શું બોલાવે છે ? મને બળાત્કારે શું કામ પકડી આણ્યો ?

વીર૦—પાપી, તારો વધ કરવા. •

જ્ઞાન૦—મારો વધ થાય નહિ. શા માટે વધ કરે છે ?

વીર૦—(આખરને આંગળી ફરી) એને ઉત્તર આપ.

આખ૦—એ જતિયે મને કશું હતું, કે તારા જૂતમાંના યોડાએકને સિદ્ધરાજનાં પિતરનું રૂપ ધારણ કરાવી રેતાં બેસાડજે, અને ખીજને ગીત ગાવાનું કહેજે. મને એણે મનુષ્યનો ભોગ આપવાની લાલચ આપી હતી. તે પ્રમાણે અમે કીધું, અને જે જે બોલવાનું શીખવ્યું હતું તેમ બોલ્યા. અને મારી હોશિયારીથી ત્રણે ભક્ષ મળ્યાંજ હતાં, પણ મારા દૈવ્યમાં નહિ, તેથી આપ પરમ શક્તિ આવીને છિનવી લોછો.

વીર૦—(જ્ઞાનવિજયને) ચાંડાળ, સાંભળ્યું. (આખરને) જા, એનો ભક્ષ કર.

જ્ઞાન૦—ઉભો રહે! હું તારાથી ડરતો નથી. મહેં જે કીધું છે, તે ધર્મવૃદ્ધિને માટે કીધું છે.

વીર૦—મૂઠ, હજી તને તારા પાપકર્મનો પશ્ચાત્તાપ થતો નથી ?

જ્ઞાન૦—પશ્ચાત્તાપ કોને કરાવે છે ? શિક્ષા કરે છે, તેજ અન્યાય છે. મહેં જન્મ માગ્યો નહોતો, જન્મ પહેલાં હું હતો નહિ, એટલે હું કોણુ અને મહાઈ શું એવી વસ્તુ છેજ નહિ. હું જે છઠ્ઠો અને મારામાં જે વર્તનાર, તેતો મારી પ્રયત્નોત્પત્તિ પહેલાં જે વસ્તુ તેજ. તેમજ શ્રદ્ધિના ખીજ સઘળા પ્રાણિયોનું મૂળ અને ચૈતન્ય તે તેજ. તેને હું અસાર સુધી પુરૂષ રૂપે માનતો હતો, હવે સ્ત્રી રૂપે દેખું છું તો એમ હશે. પણ શિક્ષા કોને કરે ? અપાર બળને લીધે જીલમ કરે તો ખર્મવા, પણ પશ્ચાત્તાપ તો કેવો ?

વીર૦—એ ચાંડાળ દેહમાં છે, ત્યાં લગી સમજવાનો નથી. ઉઠાવ.

(આખરો ડાચામાં ધોલોછે.)

જ્ઞાન૦—શિક્ષા તારી જાતનેજ કર, કે ફરીથી જગતમાં તારી પ્રેરણાવડે અનર્થ ન યાય. શિક્ષા કોને કરેછે ? તારાજ અંશને ? તારા સરખું, હે દેવી, (તું સર્વશક્ છે તોપણ) ખીજું કોઈ દુષ્કૃતિયું નથી ! જાતનેજ શિક્ષા કરવી પડેછે ! તુંજ સ્વતંત્ર છે એમ ભાસતું નથી. અરે ! પોતાનોજ વધ કરી એ મહા દુઃખમાંથી છૂટ ! (આખરો લઇને ઉડેછે) રાખ ! આખરા. મારવો હાય તો મને મારજે; આ જ્ઞાન થયા પછી મનેજ જીવવાનું મન નથી. પણ કહે, ત્હેં શા માટે મારી સાથે જૂઠાણું ચલાવ્યું. મનુષ્યની ઇચ્છા શિવાય તેનો ભક્ષ કરવાની તારામાં, તું કહેતો તો, કે શક્તિ નથી, અને મારો વધ કરવા કેમ તૈયાર થયો છે ?

આખ૦—તેતો મારા સ્વભાવિક ગુણ વાત. આ શક્તિ આજ્ઞા આપે, સારે તો હું સધળું કરવાને સદાકાળ સમર્થ છું.

આખરો જ્ઞાનવિજયનું ગાનું દાખી લઇને ઉંચે ઉડી જાયછે અને અંબીકાજી અલોપ થાયછે.)

વીર૦—ચલો, આપણું માણની સ્તુતિ કરિયે. આજે આપણી બહુજ સહાય કીધી છે. (પાછી પોતાને રૂપે)

શાર્દૂલવિકીરિત ઇંદ.

(બધાં જોડે ગાય છે)

હે! અંબે! મુજ શક્તિ! પ્રકૃતિ, રૂપે બ્રહ્માંડ વ્યાપી સદા;
બ્રહ્મા વિષ્ણુ, ઉમેશ શેષ, ઉપન્યા, તેં કીધિ ઇચ્છા જદા.
તુંતો આપજ શક્તિ ભક્તિ કરવા, છે યોગ્યપૂરે પુરી;
રક્ષા તેં અમ રંકની કિધિ ધણી, હે! ધન્ય! આરાસુરી!
સ્થાને સ્થાન, સમે સમે, રૂપ જુદે સર્વત્ર ત્રેલોકમાં;
કલ્યાણી કરુણાક્ષિ રક્ષતિ કરી, અપ્રાધ સર્વે ક્ષમા.
પાળે બહાલયિ જક્ત બાળ સરખું, અંબા* બિધાની ખરી;
રક્ષા તેં અમ રંકની કિધિ ધણી, હે! ધન્ય! આરાસુરી!
દેસારી સુરભાવડી ગુણ* નિધી, માર્કંડ થાક્યો મયી;
માયો દુષ્ટ મહીષ તેં રિશ ધરી, તેજસ્વિ ત્રીશૂલધી.
જ્ઞાનસૂર હણ્યોજ માત હમણાં, તું સાચિ છે ઇશ્વરી;
રક્ષા તેં અમ રંકની કિધિ ધણી, હે! ધન્ય આરાસુરી!

(મંત્રેશ્વર સ્વાર સાથે ત્યાં આવેછે.)

મંત્રે૦—મહારાજ! હું આવ્યો છું! અમને બહુ ચિંતા સાંભળીને થતી હતી,

સિદ્ધ૦—આજે અમને સાક્ષાત અંબિકાજિયે ઉભાર્યા છે. હવે મંદિરે જઇને માણનું મહાત્મ સધળું કહી મંમળાવીશું. (વીરમતિ તરફ જોઇને) (પ્રમટ) અંબિકા, ચલો—અરે, પેલી ગણિકાને ધરખાર લૂટી કહાડી મૂકી છે ?

૧ અંબા એટલે મા, અને અભિધાની એટલે નામવાળી, તારૂં અંબા નામ છે તે અર્જુન છે, કેમકે તું માનીજ પેટે રક્ષણ કરે છે.

૨ તારા ગુણનો દરિયા માર્કંડ મયીમયીને થાક્યો. ૩ જ્ઞાનવિજય,

મં०—હા, મહારાજ. પણ તેની પુત્રી સુભાગા.

સિદ્ધ०—કેમ ! મારે હુકમ બજાવ્યો નથી કે શું ? તેમે પણ દેશ પાર કરવી હતી.

મં०—પણ તે તો, મહારાજ, તેના હૈયાશેડે જૈનધર્મની સાધવી યષ્ટ.

સિદ્ધ०—જૈનધર્મની !!

મં०—મહારાજ, એમાં કોઈ ભૂડો નીકળ્યો તેમાં શું થયું ? હું શિવભક્ત છું, તોપણ મારે કહેવું પડે છે, કે હાલ તો એ માર્ગમાં ધર્મ અને નીતિ વધારે પળાય છે.

જગ०—મહારાજ, એનો કંઈ મેળ નથી. પાળે તેનો ધર્મ, અને મારે તેની તરવાર.

સિદ્ધ०—જે બંને દુર્લભ કામ તમે સ્ત્રીપુરૂષે આજે કરી બતાવી અખંડ કીર્તિને પાત્ર થયાંછો. તમારા યશ રૂપી સૂર્ય આગળ મહાઈ નામ અંદ્રની પેઠે ઝાંખું પડી જાયછે.

મં०—મહારાજ, આપે ત્રણેની કીર્તિ ત્રીવેણીની પેઠે ત્રેલોકને પાવન કરનારી છે.

જગ०—મહારાજ તો રાજગુણની પ્રતિમા છે.

સિ०—તું રાજ ભક્તિનો સ્તંભ છે.

મં०—અને આ ગુણુવંત સ્ત્રીતું નામજ પતિવ્રતાધર્મ ઉપર એ મોટું ભાવ્ય છે.

વાલ્મીકીયવૃત્તીશી.

મંગળાચરણ.

ગરબી ૧લી.

“સુણો શામળા હું તુજ માટે થેલી થઈ જો.” એ રાગે.

- સ્મરૂં શૃષ્ટિતું હું આદિ કારણ શ્રીહરી જો,
માયું માયું હું મનવેધિ વાણિ કરગરી જો; સ્મરૂં. ૧
- મોટિ આશે હું પરમાર્થ અર્થે નીકળ્યોજો,
પ્રભુ તું વિના તે શું કરું હું એકલોજો? સ્મરૂં. ૨
- અરે તું વિના તે ન્યારો હુંતે કયાં રહ્યો જો?
મેંતો કર્તા હતાં તને ત્રિવિધે લલ્યોજો. સ્મરૂં. ૩
- પ્રભુ તું વિના ન હાલે એકે પાનડુંજો,
પ્રભુ તું વિના મંડાણ આ બધું મિડુંજો. સ્મરૂં. ૪
- તારે આસરે સંસાર આ થંભી રહ્યોજો,
તારા આસરાનિ આશે હું ઉભો થયો જો. સ્મરૂં. ૫
- નહિજ શાહેરહીર ઉતાવળ આ લવુંજો,
આ તો જીડિ અંતરે સ્વીરતેજ હું સ્તવું જો. સ્મરૂં. ૬
- અંતર્નામિને અગ્નિયું તે શું છે અરેજો?
મારૂં મિતર આ બડકે બળે નિરંતરેજો. સ્મરૂં. ૭
- મારા દેશનાં દુખ દેખિ હું દુખ્યો દુખેજો,
નથી લાગેછે તેવું કહેવાતું મુખેજો. સ્મરૂં. ૮
- માટે વાણિ સખળ આપ એવિ આ ધણીજો,
દેશિ બંધુ મારા જગિ જોય ધરભણીજો. સ્મરૂં. ૯
- લાગિ લાલને ધરપાર બળે આપણાંજો,
જગો! જગોને! આ દેશિ મારા દામણાંજો! સ્મરૂં. ૧૦
- નથી જગતાજ એતો જરા કંઈ કરેજો!
કાણુ જાણે શા સુખે જીવેછે એ અરેજો? સ્વરૂં. ૧૧
- પણુ આ જગતનારે જિવન તું તારૂં કરુંજો,
નવલ વાણિમાં બળપ્રેરે, સા થાએ સહીજો. સ્મરૂં. ૧૨

વાંચનારને વિનાંતિ.

ગરબી ૨૭.

‘ગોકુળિયે લઈ ચાલોરે ઓધવરાજ અમને’ એ રાગે.

મારી અરજ આ ઉરમાં ઉતારોરે, દેશી જન ડાઘા !

ખૂબ ખરાબી કરીને કરેછે બાળ લગનનો ધારોરે.—દેશી.

દુઃખ સકળતું મેં મૂળજ ખોળ્યું, કરિ કરિ કોટિ વિચારોરે,
દેશી. ૧

એથિ કળેડાં, ને એથિ વગોણાં, એથિજ મારને ગાજોરે.—દે.

એથિજ સાસુ નણુંદની શુળી, એથિજ સોકના સાલોરે.—દે. ૨

એથિજ વિદ્યા વિદેશ વસીને, આબું અભણપણું ધારોરે.—દે.

એથિજ આપણુ નિમંણ બ્હીકણુ, જિવતા મુઆ થયા યારો રે.
—દેશી. ૩

એથિજ હાંસ ઉમંગ ગયાને, ગયા ઉઘમ વેપારોરે—દેશી.

એથિજ નિર્ધન થઇને બેઠા, એકે રહ્યો નહિ આરોરે—દે. ૪

એથિજ પ્રીતિ નીતિ ગઈ નાશી, એથિ હુબ્બે દેશ સારોરે—દે.

જ્યાં જોઉ ત્યાં દુઃખનું કારણ દેખું એ ધારો નહારોરે. દેશી. ૫

નિશ્ચય મેંતો કયો મનસાથે, જ્યાંસુ નિવારોરે—દે.

‘સાંસુધિ એકે થવાનો નથી કંદિ, નિ’ સારો સુધારોરે—દે. ૬

વિગતે વિપત એ વણિ શકાય ન, હાય જો જીભ હજારોરે દે.

તોપણુ તેનો વિવેકે હું આજે, વણ્યું કાંઈ વિસ્તારોરે.—દે. ૭

શાંત થઈ સાંભળજો સર્વે, સાંભળિ સાર વિચારોરે.—દેશી.

તોલ તમે કરજો બોલે બોલનો, એનો ન હોય ઉધારોરે. દે. ૮

એટલું એજ હું માગુંછું આપે, વાંચિ વિચારો વિચારોરે. દે.

વાંચિ વિચારે વિચારી વર્તે, નર તે તો બહુ સારોરે. દેશી. ૯

પણુ જે જાણિ બુઝીને મમતે મૂસલમાને થનારોરે—દેશી.

તેને તો શું નવલરે કરવું ? નમિ નવગજના જીહારોરે ! દે. ૧૦

—❦❦❦—

લગનનું કામ કેવું મોટું છે?

ગરબી ૩ જી.

“ઓધવજીએ અળગીરે કે વાત એક પ્રેમતણી” એ રાગે

જેને બાળ પોતાનાંરે બહાલાં કાંઈ પણ હોએ,

તે ચિત ચોંટાડીરે આ શુભળે સઠી કાએ—૧
 મૂળ શાસ્ત્રને મળતુરે, અઠલને અનુસરતું,
 શુદ્ધ ધર્મને ધરતુરે, સુધારો બધો કરતું.—૨—
 હિત બાળનું યાએરે, એવું હું બાપુધું;
 દુખ દેશનું જાએરે તેવું હું દાપુધું.—૩
 બાળ લગન બત્રીશીરે હું ગાળીધું ગુણુ બરી;
 ગુણિ જન ગુણુ ગ્રહજેરે વિવેક અનેક કરી.—૪
 છે કેવીજ વસ્તુરે લગન તે વિચારો;
 સંબંધ લગનનોરે કેવો છે તે ધારો.—૫.
 એકવાર કણકમાંરે પડ્યું તે પડ્યુંજ પાણી;
 પછી એકે ઉપાયજરે નથી હણવા હાણી.—૬
 સંસારમાં સૌથીરે મહા ભારત ભારે,
 છે લગનનું કારજરે જોખમ બહુ જેમાંરે—૭
 એ સામટો સઠ-ટોરે બાધા બવના સુખનો,
 સુખતો સુખ નહિ તો રે શુભાર નહિજ દુખનો.—૮
 આવું કાર્ય કરનાંરે ઉતાવળ કયમ કરિયે?
 વારવાર વિચારીરે ઓ વીરા ડગ ભરિયે—૯
 જન જનમ સુધીનાંરે ન દુખ દરિયે ધરિયે;
 જન્મ આપી જણ્યાનાંરે ન શત્રુ પુરાં ઠરિયે.—૧૦
 આગગાડીમાં જોડેરે ધડી બે ધડિ રહેવું;
 તોય બેસો તપાસીરે પાસેનું જન કેવું.—૧૧
 જન્મારો સારેરે ભેવો જખ મારિ જોડે;
 તે જોડું તો જોડતાંરે કરો આંધળિયાં કાડે—૧૨
 અરે લોક લવેછેરે આખ્યાં ધર્મે તમને;
 હવે કંઈ ખાજેરે, ન દોષ દેશો અમને.—૧૩
 પ્રજામાન આ ભારેરે બળ્યા કયાં કહો બાપ!
 સંભારણું સવળાજરે મરે બાળક જ્યાંછા!—૧૪
 કર્તાપણું ક્યારનુરે સુકી બેઠાછો તમે!
 શેર શાકતો શોધવારે દુકાને દુકાને બમો!—૧૫
 ખાન પાછનાં ભેતાંરે પાકાં કાચાં બહુજ કરો!

હમડીનો દોરારે લેતાં અહુ તાણિ મરો—૧૬
 એમ જૂન જણસ પણુરે જંઘની લો જ્યારે,
 જોળી જોળિ તપાસીરે તોળી તોળી લો સારે.—૧૭
 ને આજનો અગરેરે અધો ભવ જે કરતાં,
 સ્તાંતો અહજગાનીરે બાધ થઇને ફરતા—૧૮
 શિદ દેવ ને ફૂવનારે અતાવોહો બહાનાં?
 અરે ચોખુંજ કહોતેરે લહાવો અમે લેવાના.—૧૯
 પછી પુત્ર કે પુત્રીરે મરે તો છો મરતાં;
 છો લાગે તો લાગેરે કલંકે નથી ડરતા;—૨૦
 અમે ધર્મ અધર્મજરે નથી મનમાં ધરતા;
 અમે શાસ્ત્ર ને આસ્ત્રનીરે નથી પરવાહ કરતા;—૨૧
 અમે આજ લગનનોરે લહાવો તો લેવાના!
 તો કવિજન કોપીરે કહેછે તમે મરવાના!—૨૨

આળદ્રોહનું મહા પાપ.

ગરબો ૪ થી.

“હારે કોઈ માધવ લો, માધવ લો” એ રાજે.
 હારે આળહસારા, હસારા,
 જરૂર જઈશ જમદારારે.—હારે આળ૦—૧
 પ્રાણી માત્રનો ધર્મ આ બારે;
 નિજ આળક પાળવા પ્યારેરે—હારે આળ૦—૨
 પશુ પંખી પણુ જે પ્રીતે,
 આળ પાળેછે કેવીજ રીતેરે.—હારે આળ૦—૩
 જે જે એનુંજ હિત એ ધારે;—
 જિવ આપીને એ ઉગારેરે—હારે આળ૦—૪
 અરેખાત માઆપ ન પાળે,
 તોતો કાણુજ તેને સંભાળેરે—હારે આળ૦—૫
 જેણે આળનો દ્રોહજ કીધો,
 જમપુરિનો લીધો પંથ સીધોરે.—હારે આળ૦—૬
 માઆપ કર્યાછે કિરતારે,

બાળક પાળક સંસારેરે—હારે બાળ૦—૭
 બાળદ્રોહનું ધોરજ કર્મ,
 એવો અવર ન એકે અધર્મ.—હારે બાળ૦—૮
 સ્ત્રીડલા પ્રહલલા એ,
 એ આગળ અદ્ય ગણાએરે—હારે બાળ૦—૯
 એમાં જુહું જરા નયિ લેશે,
 પૂછો જીવને જરૂર તેજ કહેશેરે—હારે બાળ૦—૧૦
 સૌ શાસ્ત્ર તો સ્પષ્ટ બજોછે;
 બાળ દ્રોહિને દૈત્ય ગણોછેરે—હારે બાળ૦ ૧૧
 શરણાગતને જે મારે,
 તેનું પાપ અમાપજ ભારેરે—હારે બાળ૦—૧૨
 બેહુ બાળક હસતું ખોળે,
 તેનો દ્રોહિતે કાનીજ તોલેરે—હારે બાળ૦—૧૩
 એતો એતો અતુર નર નારો !
 દહાવા દહાવાનો મહેલો લવારોરો—હારે બાળ૦—૧૪
 નથી કહેતો માનો કહું મારે;
 સાંઝે લાગે તે છેજ તમારેરે—હારે બાળ૦—૧૫
 પણ નવલ આંધળિયાં ન કરવાં,
 ડરી દેવથી ડગલાંજ ભરવાંરે—હારે બાળ૦—૧૬

કંજેડું.

કંજેડાનું મુખ્ય દુઃખ.

ગરબી પ મી.

“મારારે સમ બોલોતી વ્હાલા” એ રાગે

સખિ, ઓ, હુંતે, શુંરે કંઝે કહેતી?

મારારે પિયુ બહુ નાનો પહેતી !

સખિ૦ ૧

હુંતોરે થઈ નવજોખન નારી,

રસેરે રસે રમતી રમનારી.

સખિ૦ ૨

અરેરે હાયાં ક્યાંછે રમાડનારો !

બળોરે બળો જન્મારો મારો ।	સપ્તિ ૦ ૩
હજિરે મેં ન સ્વામિનું સુખ ચાખ્યું,	.
કહોનીરે કમ હેઠું રહે રાખ્યું?	સપ્તિ ૦ ૪
મારે તન તપ્ત રહે નિત્યે,	.
મારે મન વ્યાકુળ છે પ્રીતે,	સપ્તિ ૦ ૫
મારે મિત યોગમ પિયુ બોળે,	
ચઢીરે ચઢી હુંતો જોળન ઝોળે ।	સપ્તિ ૦ ૬
શમેરે શમે કામ રહ્યો વ્યાપી ।	
મરોરે મારાં માયાપજ પાપી ।	સપ્તિ ૦ ૭
પાપિરે પાપી પાપિજ મા બાપો,	
જાણીરે જોઈ પાપ પ્રસંગ આપ્યો,	સપ્તિ ૦ ૮
હુંતોરે હજી શુદ્ધ રહિયું શાને,	
રહિશ તે તો ધધરરે જાણે ।	સપ્તિ ૦ ૯
બીજિરે મુજ સરખિ અભાગણિયો,	
કરેછે છકી કર્મ કુડાં ધણિયો.	સપ્તિ ૦ ૧૦
તેનાંરે પાપ માયાપને માયે,	
હુટેરે નહિ છોડ્યાં કેલ વાતે ।	સપ્તિ ૦ ૧૧
સાચેરે સાચું શાસ્ત્ર શૂતિનિ સાખે,	.
નવલરામ ગાજિ વળાડિ બાખે.	સપ્તિ ૦ ૧૨

કળેડાનાં સમસ્ત દુઃખ.

ગણપી ૬ ઠી.

“રઘુપતિ રામ રૂટેમાં રહેજોરે” એ રાગે

(હેલી) હર મરજોળન જ્યારેરે,

નહિ સુખ સંસારનું ત્યારેરે;

પડે બાગિ બદ્ધાંડ એ મારે.—

અરે દુખ હિણુવરનાં ધણાં હેલીરે । ટેક.

૧

(હેલી) એ દુખ કોને કહિયે રે ?

બીજું હોયતો દોડતાં જમ્મરે,

રડી કનડિ માડી કને લખએ—અરે દુખ,

૨.

- (હેલી) આ તે કાને જઈ કહિયેરે !
 .મનમાંહિ મુઝાઇજ રહિયેરે,
 અમે જિવતાં મુએલાંજ છઠએ—અરે દુખ. ૩
- (હેલી) યધએ સહિયો ન્યાં બેળારે,
 સહુ વાત કરે મન મહેલીરે;
 બગ જેવી બેશી રહું ઘેલી—અરે દુખ. ૪
- (હેલી) મન મારીને રહેવુંરે,
 નહિ કાઇને કાંઇજ કહેવુંરે,
 મોટું મહેણું જગતનું સહેવું—અરે દુખ. ૫
- (હેલી) છલવા મને છેલાણીરે,
 બહુ આવે બકતા કુવાણી રે,
 ધન નીધણિયાતુંજ જાણી—અરે દુખ. ૬
- (હેલી) ધીર ધરી રહું ધર્મેરે,
 તોય લોક લાવે બહેમ ભર્મેરે,
 મારે મેહેણાં મોઢે પણ મર્મે—અરે દુખ. ૭
- (હેલી) હજવું લોહી તે માંડે રે,
 માંડે કાઈ ન બોલે સાંડે રે;
 માંડે બંધુંજ મનાય નહાંડે—અરે દુખ. ૮
- (હેલી) સર્વ સહેવાનો આ વારોરે,
 પડે કાને બરોંસો ન મારોરે;
 હુંતો કહેવાજી સાપનો ભારો—અરે દુખ. ૯
- (હેલી) મા પણ રહે ચોંકી ચોંકીરે,
 રાખે ધરમાં મને રોજ રોડીરે;
 કરે ચોર હોજી તેમ ચોકી.—અરે દુખ. ૧૦
- (હેલી) હોંડુ હું શાને નમતીરે,
 તોય હું ન કાઇને ગમતીરે;
 સદા સૌના જેસાં હુંતો ખમતી.—અરે દુ: ૧૧
- (હેલી) સાસરે તો સુખ શાનુંરે,
 મને દેખિ બધાને બળવાનુંરે,
 . પડજી ક્યાંથી કજેડાંથી પાનું?—અરે દુખ. ૧૨

- (હેલી) સાસુ નણુંદનું શું કહેવુંરે ?
સાપણુંનું સુખ સુખ લેવુંરે;
મુગે મોઢે કરે તે સહેવું.—અરે દુખ. ૧૩
- (હેલી) ભવમાં ભવાઈ મારીરે,
કરે આંગળિયો નર નારીરે,
વાત મારિ બધાનેજ પ્યારી.—અરે દુખ. ૧૪
- (હેલી) વાટે જતી મને બાળીરે,
હસે લોક લઘ લઘ તાળીરે;
“પેલી પેલી કન્નેડાવાળી”—અરે દુખ. ૧૫
- (હેલી) શુંશું કહું ને શું છોડુંરે ?
મોડું ભારત કેવડું જોડુંરે,
ભુંડું ભુંડું નવલ કન્નેડું.—અરે દુખ. ૧૬

કન્નેડાવાળી સ્ત્રીની અકળામણ.

ગરબો ૭ મી.

“ક્યાંહ ગયોરે પેલો મુરલીવાળો અમારા ધૂંધટ ખોલીરે” એ રાગે.
શુંજ કઈ રે હું સાસડે જઈ? માત તું શિદ સંતાર્યેરે ?
જોઈ કન્નેડું ભુંડું બડબડ હુંતો બળી રહીધુંજ આપેરે.—૧
મરી રહીધું હુંતો મારા દુખમાં, મને ન છોડશો કોઈરે;
મને તમારે કંઈ કહેવું ન પૂછવું, બણો જણી તેવી મોહરે—૨
ડાઝ્યાં થઈ શિદ શિખ દેવાને, હવે તમે સૌ આવોરે ?
દીઠાં ડહાપણ ને શાણપણ સૌનાં, બળતીને ન ખોલાવોરે.—૪
મારો બધો ભવ બાળી મૂક્યો, જીવતિ મને મુકી બાળીરે;
કાંઈ ન જોયું, કાંઈ ન વિચાર્યું, કલકલ ન કરો ખાલીરે.—૫
એમ પટાવ્યો કેમ આ પ્રેમજ, સમજે ઓ મા મારારે ?
શુરે કઈ સણગાર સજી ? સણગાર લાગે અંગારારે!—૬
નવિ કંઝૂકી ડુંકીજ મુકને, ચીરના તો કર ચીરારે;
બાળ ધરેણાં તારાં, નામ ન દે તું, બાળ મોતીને હીરારે.—૭
હા હું વેરાગણ, વેરાગણ હું, હા હું ખાખ લગાવીરે,

થઈ અલમસ્ત ફરીશ ખલકમાં, ઇસ્ક અલેક જગાવીરે.—૮
 રંડા તો. મને કંઈ કરીછે, વણ રાંડે આ ટાણેરે;
 માડિ મને નહિ ભાંડો મારી, મૂઝણ તો મન જાણેરે.
 વસ્ત્ર તજ્યાં ને ભૂપણ તજ્યાં, તજ્યું ગાવું ને વહાવુંરે;
 ખાવા પીવાંતો સ્વાદ તજ્યો ને, તજ્યુંજ ખાહર જાવુંરે.—૧૦
 એક જોખન આ નથીજ તજતું, નવલ હવે શું કરવુંરે ?
 માત પિતાને દઈ આશિષ મોટી, અંતે રહું એક મરવું રે!—૧૧

અકળામણમાં માખાપને ઠપકો.

ગરબી ૮ મી (રાગ એજ.)

માત પિતારે તમે જોઈ કજેડું, જિવતિ મને તો મારીરે!
 લાજ શરમ સુકી આજ હું કહુંછું, ઉર અકળામણ ભારીરે! ૧
 બળું બળું રે હું અખળા ખાળા, યોગમ ફરતા દવમારે;
 કયા જનમનાંજ પેરે વાળ્યાં, થઈ માખાપ આ ભવમારે. ૨
 વાંક કરમનો હું કેમજ કાહું, ખોલશે માજ નકામારે,
 હાથે કરી તમે દીવે નરખી, નાંખિ મને ફૂવામારે. ૩
 કહોને તમે શું જોઈ વિચારી, દિધી મને આ વરનેરે ?
 શુંજ કહુંરે હું વર વીનાના, ખાલી ખંડેર ધરનેરે ? ૪
 પૈસાતે પર શું પૂજો મૂકું ? કુળને કહો શું કુડુંરે ?
 છાકિ નથી પણ થાકિ આ માડી, શું કહું ભાગ્યજ કુટુંબરે. ૫
 ડહાપણ બધું મન જાણું પણ આ, જોખન નહિ કંઈ જાણેરે;
 વહાલ વણ સ્વપ્ને પણ તેતો, ખીજિ ન વાત પ્રમાણેરે. ૬
 પળે પળે પિયુ પિયુ પોકારે, નિશ દિન તન મન માફ રે.
 શુંજ કહું ને અરે કયાં હું જાઉં ? ધીરજ કઈ પેર ધાડુંરે ? ૭
 અમથિ હવે તું શિદ આંખ ભરે મા ? પહેલું ન કાંઈ વિચાર્યુંરે !
 સ્ત્રિને સ્વામિના સુખ સરિખું, કહેને કયું બિજું પ્યાડુંરે ? ૮
 ખાપ કદિ ન સમજે સ્ત્રી ગુણ પણ, તુંતો હતી સ્ત્રી જાતીરે;
 શું જોઈતું દોડિરે પુંખવા ગાતિ વહાતિ ને હરખાતીરે ? ૯
 સાપજ આડો શે નહિ ઉતર્યો, માંડવો શે નહિ લાગ્યોરે ?
 ધરતિ ધુજિન કયમ બેઠિ પાતાળે ? ગગન ધુમટ કાંન ભાગ્યોરે ? ૧૦

સાંખિ રહ્યોરે કયમ ઉપરવાળો, અશરણુશરણુ આપેરે ?
 ધોર અધર્મનું કર્મજ કર્યુરે, નિદે નિડર માઆપેરે ! ૧૧
 ડયો ન દીનખધુને ધાકે ! ડયો ન દારણુ દુખથીરે !
 ડયો ન કુળને કલંકજ લાગે ! ડયો ન માણસ મુખથીરે ! ૧૨
 ડયો ન દિલમાં દેવચિ તેને, દાઝ શિ દિકરિનિ હોએરે !
 મરે કરે છો કર્મે સજ્યુ, મૂરખ તે નહિ જોએરે. ૧૩
 માત પિતારે મને માફ કરો પણ, મૂરખ તો સો ફેરીરે;
 લાભ અરથ લવ લેશ ન તોએ, પુત્રી પાપમાં પ્રેરીરે ! ૧૪
 ધર્મ અરથ કે કામ ન જોવો, લોક કરે તે કરવુંરે;
 આધિ મૂરખતા બીજી કેવી? આધિ શું બીજું વરવું રે? ૧૫
 આખાહરણુ તમે હરખે હરખે, સાંભળિને શું કીધુંરે?
 આણે આહુ તો શાણે માઆપે નાક કપાવ્યું સીધુંરે ?
 કહાવે વિધાત્રી વેરણુ તે પણ, રહી રમાનિ મદતમારે;
 કરી મદત માનવિને જણવ્યું, જોડુંજ સરજું જગતમારે. ૧૭
 હરણુ હરિણાને મેના પોપટ, સારસ રસના ચાતારે,
 પશુ પંખી માનવ દાનવ કે, દેવનું જોડુંજ જ્યાં લારે. ૧૮
 જોડુંજ સરજ્યું જગતમાં તો કયમ? કોયિ કન્નેડું કરાએરે,
 કોઇ કરે કમ અકલ નવલતો સહજ સજોડું જોડાએરે. ૧૯

કન્નેડાની કન્નેતી.

ગરબી ૯ મી.

“માળવડેથી જોગી આલ્યો, હાથ કમળની ડાંડીરે” હારેહા. એ રાગે.
 રડી રડીને થાક્યાં હાવે, આવો હસિયે થોડુંરે—હારેહા.
 સધળિ કન્નેડાવાળી સહિયો, મળિને ગાય કન્નેડુંરે—હારેહા.
 પેહેલો તો પરણ્યાને ગાળો, જેહજનમનો સાથીરે.—હારેહા.
 સાથી તો નાસેછે ભડકી, દોઢ ગાઉ મારાથીરે.—હારેહા.
 નાસે પણ નણુદીનો વીરો, નાનો પણ નાવલિયોરે.—હારેહા.
 સાસુ કહે મારોમ્હો જોયો, તુંતો વધી આવળિયોરે.—હારેહા.
 આવળિયે તો કાંટા ઉગ્યા, વાગ્યા કોને કોનેરે?—હારેહા.
 છતિ આંખેજે અંધાપો લે, તેનેજ વાગે જોનેરે.—હારેહા.

વાગ્યા માને, વાગ્યા બાને, વાગ્યા સાસુ સસરાનેરે.—હારેહાં
 હું તો ઘઈ અલમરત કૂંડું, ગાતી હીણુવરાનેરે.—હારેહાં
 હીણુવડે વહુ કાસે જાશે, એજ અધરરસ પાશેરે.—હારેહાં
 પાશે તો પીયું થઇ ડોરી, પણ જોયન તો જાશેરે.—હારેહાં
 છક એમ એણું શું બોલો, હીમત જરમાં ધારોરે.—હારેહાં
 મોટા થાવા મહેલ્યો અમે વહુ, તાલમમાં પિયુતારોરે.—હારેહાં
 તાલમ તો આલમ આંકાની, આઘજી આળક બહીશેરે.—હારેહાં
 ધી સાકર ને દૂધ મલાઈ, આપું હું હેતે અતીશેરે.—હારેહાં
 કાગળનીછે કોયળિ એતો, ભરજો ભાર વિચારીરે.—હારેહાં
 ભાર જોજ નથિ રાખતિ તું તો, નિર્લજ નકટ નારીરે.—હારેહાં
 નિર્લજ તોહું નાથ વિનાની, નકટ હુંતો કટ તમનેરે.—હારેહાં
 રહો આધાં પરણ્યાને ગ્રેમે, ગાવાદો તમે અમનેરે.—હારેહાં
 પરણ્યાના સમ પરણ્યોજ નહિ, પોત પોતાનો ગાયરે.—હારેહાં
 ગાવું વખાણી જૂઠન આણી, ચાતુરિતેજ કહેવાયરે.—હારેહાં
 મારો પરણ્યો તો પાતળિયો! શું સરકટની ભારીરે?—હારેહાં
 મારો પરણ્યો તો નાજુકડો! તું નરને તે નારીરે.—હારેહાં
 મારો પરણ્યો તો રૂપાળો લઇ કેડે કર બોકીરે.—હારેહાં
 મારો પરણ્યો રસનો સાગર! ભરગાગર નથિરોકીરે.—હારેહાં
 મારો પરણ્યો પારણુ પોઢે! હાલરડાં તું ગાજેરે.—હારેહાં
 મારો પરણ્યો જાય નિશાળે! જોડે મુકવા જાજેરે.—હારેહાં
 મારો પરણ્યો રંગે રમેછે! શું અલકી કે દલકીરે!—હારેહાં
 મારો પરણ્યો જાય ન વણ્યો, તેથીજ તું ગઇ છલકીરે.—હારેહાં
 મારો પરણ્યો પૂરણુ પ્યારો, સારો સઘળી રીતેરે!—હારેહાં
 એકજ બોડ કે નાનો આળક, પુરી પ્રવીણતું પ્રીતેરે.—હારેહાં
 મારો પરણ્યો મોટી પાઘડી, નાને માથે ધાલેરે.—હારેહાં
 જિંચી એડીના જોડા પેહેરી, છાતી કાઢાડી ચાલેરે.—હારેહાં
 જોજ પગ અમળાઇ ન જાએ, હાથ પકડજ દોડીરે.—હારેહાં
 મારો પરણ્યો અક્કડ કુક્કડ, કામનિઓનો કોડીરે.—હારેહાં
 વાટે જતી વનિતાઓના, રોજ ઓળખા લાવેરે.—હારેહાં
 નાગી રાંડો શિદ નહિ એને, બોળે લઇ ધવરાવેરે.—હારેહાં
 પરણ્યો તો બહુ ગાયો હવે સૌ, ગાઓ માતપિતાનેરે.—હારેહાં

રહ્યા ગવાઇ એતો જગમાં, ભૂલ્યાં ભવતું ભાનરે.—હારેહાં
 ભૂલ્યાં ભૂલ્યાં એતો ભૂલ્યાં, મૂળથીજ એતો ભૂલ્યાંરે.—હારેહાં
 રે નહિ ભૂલ્યાં પણ ડહાપણમાં, ડૂલ્યાં એતો ડૂલ્યાંરે.—હારેહાં
 જલમ નેર જોખનનું જાતે, જાણ્યું માણ્યું તોએરે.—હારેહાં
 જરા નહીંજ વિચાર્યું જિવમાં, હિણવરને શું રોએરે.—હારેહાં
 મારી માએ કાંઈ ન જોયું, જોયો પોતાનો લહાવોરે,—હારેહાં
 પાંચનિ થઈ હું ત્યારથી કહેવા, માંડયું કેપરણાવોરે.—હારેહાં
 લિધાં લગન કે મગન મગન થઇ ગગન લગણુ ગઇકાલીરે.—હારેહાં
 ધાલિ ધરેણાં લુમખે જુમખે, ઠમઠમઠમકે ચાલીરે.—હારેહાં
 ગાતાં ગાતાં ધાંટા બેહા, ફરિફરિ આવે ન ટાણાંરે.—હારેહાં
 માટે ગાયાં વાટે ઘાટે, વાંકા વળીજ ફટાણારે.—હારેહાં
 ઘાલ્યું ફટાણું ઘરમાં મોટું, જોઇ જગધું જમાઇરે.—હારેહાં
 તેહમણાં બધું નાતને જાત કે, ગામમાં રહ્યું ગવાઇરે —હારેહાં
 આપાજી તો ડાહ્યા ડમરા, પાંચમાં મોટા કહાવેરે.—હારેહાં
 તેતો વળિકયમ બાળપણમાં, પુત્રી નહિ પરણાવેરે—હારેહાં
 રાંડે પડે કળેકું તેતો, કર્મ પુત્રિનું કલિયેરે.—હારેહાં
 છતીકસાઇએકાં નહિ આપણે, નાતમાં ઉજળાંયઇએરે—હારેહાં
 માંડવ કહાઓ જાન તેડાવી, પહેરામણિ ઘણિ દીધીરે—હારેહાં
 કર્યા વરાને કર્યા ન્યાતમાં, વાવા સાના લીધીરે.—હારેહાં
 વાળ્વા જે આજે થાએ છે, ચોરે ચોટે ચકલેરે.—હારેહાં
 તેની તો લાઘે આપાજી, હવે બહાર નહિ નિકળેરે.—હારેહાં
 સસરાજી છે શોકિ ભવાઇના, વેષ કળેડા કેરોરે.—હારેહાં
 સારો જાણી ધરમાં આણી, આંખજ હેંટ મહેલોરે.—હારેહાં
 ભવાઇથી પણ ભારે ભવાઇ, જોય જગતના લોકોરે.—હારેહાં
 માતપિતા સાચુ સસરાને નામે મહેલો પોકારે.—હારેહાં

—ૐૐૐ—

વિદ્યાલયાસમાં થતી હરકતો.

જરૂરી ૧૦ મી.

“સાંભળને ઓ સજની મારી, રજની ક્યાં રમિ આવીજી” એ રાગ.

માફ કરો, ઓ, માસ્તર મારા, લેસન નથીજ કરાયુંજી!

કાલે રાત્રે હરકત આવી, નહિ વંચાયું લખાયું!—સાયુ કહુંછું ૧
 આજ સુધી હું કહોને કદિએ પાઠ કરી નથી લાવ્યો? ૨
 આજ સુધી મેં કહો કદિ, માસ્તર, મિથ્યા કાળ યુમાવ્યો—સાયું ૨
 પહેલેથી કદિ ખીજે નંબર ગયો નથી હું ક્યારે; ૩
 માસ્તર સરવે રાજ રાજ ખીજ બજે બહુ ખારે—સાયું ૩
 પરીક્ષામાં પાસ પડીને ઈનામ વર્ગોવર્ષે, ૪
 ભરી સભામાં સાહેબ હાથે લેવુંજ મારે હવે.—સાયું. ૪
 મારી પાસે લેશન લેવા ઘેર ઘણા જણ આવે; ૫
 વિદ્યાનું તો વ્યસનજ વળગ્યું, ભણવુંજ મુજને ભાવે.—સાયું ૫
 કાગળ ખડિયો ને ચોપડીયો, વળિ સિસ્ટે ને પેન; ૬
 એતો મારાં પ્યારાં રમકડાં, એ વણ નહિ મને એન.—સાયું ૬
 રમ્યા જમ્યાની મઝા ન જાણું, મેળા ઠેળા તો વર્જ્યા; ૭
 બાઈડિઓ કહે “બાઈ આવા, છોકરા પણ છે સર્જ્યા”—સાયું ૭
 ભણવું ભણવું ને ભણવુંજ જંપુ, વાત ને ચિત નહિ વ્હાલી; ૮
 ખરેખરી કહિ શાસ્ત્રમાં તેવી, અભ્યાસીની રિત પાળી.—સાયું ૮
 એ મારા બાળા અભ્યાસી, કેમ તું આવડું કાંપ્યો? ૯
 મહેતાજી કહે મેં નયિ તુંને હજિ હપડા પણ આપ્યો.—સાયું ૯
 ગાભરૂં ગાભરૂં કેમ તું ભાજે? કારણ છે કાંઈ ભાઈ; ૧૦
 કારણતું પુછતામાં પેલો છેક ગયો લજવાઈ!—સાયું. ૧૦
 કારણ તો ધરધાલણ મોટું! વીસ નખી આવી વળગી! ૧૧

નવલ ભણે હિણભાગી, ભણ્યાની આશ હવે ધર અજગી! સાયું ૧૧

દોહરો.

એલ્યો ખીજે બાળકો તે ટાણે તે કાર;
 હસવામાં હુંશિયાર ને ટિખળીનો સરદાર.

ગરખી ૧૧ મી.

(રાગ ઉપલો.)

વિદ્યાર્થીને વિદ્વજ આવ્યું, કાલે અવનવું એક; ૧
 પંડિત છો માટે પૂછુંછું, કાંઈ કરોને બ્લેક.—એ શું હોશે. ૧
 કાલે રોજની રીત પ્રમાણે વાળુ કરી હું રાતે; ૨
 અરે મેડે જઈ ભણવા બેઠો એકાંતેજ નિરાંતે.—એ શું. ૨

ચોપડિઓ પડિ યોગમ ફરતી, એમાં ન એકે નકામીજ;
 દીવા ફેરી જોત બળેછે, ઝગ ઝગ ઝગ જ્યાં સામી.—એ શું. ૩
 થિર ચિતથી હું બેઠો બેઠો, વાંચુ પોથી મોટીજ;
 એણે સમેલાં છમછમ કરતી, ચઢીછબીલી કો છોટી !—એ શું. ૪
 ધ્યાનથી જાણે જોગીજ જગ્યો, એમ હું ચોંક્યો ઓચીંતોજ;
 ચમકની સાથે હાથેથી પડિ, ધમ હેડે પોથીતો.—એ શું. ૫
 તોય હુંતો હેતે થઈ ઉભો, તેડવા સામો દોઝોજ;
 ઉતાવળમાં પાગ પંજાથી પાટીનો પથ્થર ફેંચ્યો.—એ શું. ૬
 ખડિયાને કંઈ ઠેશજ વાગી શાહીની નદી ચાલીજ;
 શારદસેવની સામગ્રી સૌ સહેજે થઈ ગઈ કાળી.—એ શું. ૭
 માનશુકન આ શું સુચવે ? શું વિદાવસ્થાજ છુટીજ ?
 ચોપડિ પડિ, ખડિયો ઢળિયો, વળિ, સ્લેટતો સામટી ફુટી—એ શું. ૮
 તોપણ તાતજ તમ પ્રતાપે નથિજ વિવેક વિસાંચોજ;
 સ્નેહ ઝરણ મન નયણ વચણથી બોલ્યો “પધારો પધારો” એ શું. ૯
 તેડી હું લાલ્યો લાવણ્યતાથી હાથ બગલમાં ધાલીજ;
 સાહેબ લોકની રીત મને સહુ લાગેછે બહુ બહાલી.—એ શું. ૧૦
 નહિ ખુરશી નહિ બાજઠ મેડે ક્યાં બેસાડું હું નારીજ;
 આવો ઉછંગે બેસો બાળા, મેં કહ્યું ધર્મ વિચારી.—એ શું. ૧૧
 ગોરીનો ધુધટપટ ફટ દઈ, બોલ્યો મેં કળ બળથીજ;
 ઝળળળકરિ ઝળકયું મુખ જાણે ચંદ્ર નિકળ્યો વાદળથી । એ શું. ૧૨
 ચકિત થયો હું ચિતમાં જોતાં, ઉચ્ચો અચરજ વાણીજ;
 કાણ તું રંભા, રતિ ઉર્વશી, કે ઉમા, રમા, ઇંદ્રાણી?—એ શું. ૧૩
 એ સર્વે સુંદર પણ પ્રાદાં, આતો બાળા કુમારીજ;
 સરસ્વતિજ શું પોતે પધાર્યા સાધના મારિ સ્વિકારી?—એ ૦૧૪
 સરસ્વતિ સાક્ષાતજ આવ્યાં, એનેજ સેતું હું હાવાંજ ।
 પાનાંને પોથાં પડતાં મહેલી, ગોરીના ગુણ ગાવા ।—એ શું ૦૧૫
 મેવા મિઠાઈની થાળ ભરી મેં મોઢા આગળ મેહેલીજ,
 અમરજ પેરે આરોગે નહિ, બેસિજ રહિ અલબેલી.—એ ૦૧૬
 સારે તેનો તોડજ કહાજ્યો મેં મારા મન સાથેજ;
 નાના નાના કોળિયા કરીને ધાલ્યા મોંમાં મેં હાથે.—એ ૦૧૭

પછી કર્યા મુખવોસ સુવાસિત પાકાં પાન રસાળજી;
 મુખડાં લાલમ લાલ થયાં ને તન મન ત્યાં તલ્કાળ.—એ૦—૧૮
 જોઈ, તારૂં મુખ કેવું ખેલેકે, જોવા દે અલખેલીજી !
 શશીવદન, શિદ સંતાડે તું, કોમળ કરમાં ઓ ઘેલી?—એ૦—૧૯
 ગુલાબના ગજરા પહેરાવ્યા, અત્તર અતિ ઉર ચોળ્યુંજી;
 આદરના ઉપચાર કર્યા, ને પ્રેમનું મંદિર ખોલ્યું!—એ૦—૨૦
 વિધિ કીધી તે અધિ લીધી પણ, બોલ્યાની તો બાધાજી!
 અજબ અતીથી એતો ગુરજી, અજબ મુનીવૃત્ત સાધ્યાં!—એ૦—૨૧
 નહિ બોલે નહિ ચાલે એતો, તેમ ન થાય વિદાયજી;
 મેં જાણ્યું એ પરમદસ છે, છો સૂતા સજ્જન્ય.—એ૦—૨૨
 પાછી બાળાવરચા પેખી જાણ્યું એકલી ખીશીજી;
 તેધિ હું ભેગો ભેટી એને સૂતો સ્નેહે અતીશે.—એ૦—૨૩
 કેટલું હું હજું વણું જીભે વિદ્યાર્થીનું વિધનજી;
 થોડું લખે ઘણું માની લેજો, છો ગુરજી ગુણિજનન.—એ૦—૨૪
 એ વિધને તો ધાણજ ધાલ્યો, મનની મતિ બદલાવીજી;
 વિધાને વિસરાવી મહેલી, નવલ લીલાજ બતાવી.—એ શુ૦—૨૫

ગરબી ૧૨ મી.

“હરિ ભજન વિના ભવ દરિયા સંસારનો પાર ન આવે.” એ રાગ.
 આવી ઘેર પ્રિયા, હવે અમેતો ભણ્યું ભવ પેલે ખરે;
 ઓ તાત તમે, જાણિ જુઝી મર્નદા મુકાવો કાં અરે?
 ધડિ ધડિ ભણુ ભણુ શિદને કહોછો, તમે સઘળુંજ મનમાં સમજોછો;
 કાંટા વાવિ વાગે શિદ અમકોછો?—આવી૦— ૧
 તમે બાળપણે પરણાવ્યો મને, કરિ ઓરડો મોકલિ કામા કને;
 હવે ભણવું ગણવું તે કેમ બને?—આવી૦— ૨
 તમે પ્રેમનિ પોથી પ્રગટ આપી, મેં તે ભાવધિ ભેટ રૂદે ચાંપી,
 નાંખિ આધિ પેલી નિર્જિવ છાપી.—આવી૦— ૩
 મેહેલિ મહિલાનું મુખડું સાચે, જે જોઈ મુનીવર પણ રાચે,
 આંખફેડ એ અક્ષર કુણ વાંચે?—આવી૦— ૪

- એનાં લોચન તો રસકુંડ ખરાં, ભાત ભાતના ભાવ'જે માંહિ ભર્યા,
ભવજન્ય તોએ ન ભણાય પુરા!—આવી૦— ૫
- રસ બુદ્ધિ વિસારિ થઈ ડાહ્યા, કદિ તનિયે તરણિનિ અધિ માયા;
તોય અળગિ કેમ હોયજ છાયા?—આવી૦— ૬
- જાણ મુંઝઈ ભણવા કદિ કોડે, તમે જાતેજ મોકલશે જોડે,
કે એ આપો આપ પુડે દોડે!—આવી૦— ૭
- કદિ તોયજ તેને ન સંઘરિયે, નહિ સાસુ કે સ્વજન વચને ડરિયે,
તોતો અંતે વધાઈ કંઈ સાંભળિયે!—આવી૦— ૮
- જો જોડે કોડીલી હોએ, ભણે વીર વિરસ વિરલા કોએ!
રહે મૂર્ખ ધણા જણુ તો મોહે.—આવી૦— ૯
- આવી પાસે પ્રેમ ભરી ભારી, પરી પટકે પાટિ પરિ પ્યારી,
એને કોણુ ત્રિલોકે શકે વારી?—આવી૦— ૧૦
- માગે મેવા મિઠાઈ તે મોઢે, ભરી લુગડાં ઘરેણાંને કોડે;
જોઈ ગ્રંથે ગુંથાયો મુખ મચકોડે!—આવી૦— ૧૧
- એમ કરતાં આવ્યું અઘરણી, થઈ બાળકની ટપ ટપ ભરણી;
ચોપડિયોના ચુંથાકરણી!—આવી૦— ૧૨
- હવે ભણું તો ભામા ભાઈ! જું હવે અમે સ્નેહજ સાહી;
જઈએ નિશાળમાં ભણવા કાંઈ?—આવી૦— ૧૩
- બળ્યું! કયાં સુધી ભણુભણુ કરશે! નથિ ભણુતરનો કંઈ પાર કશે!
ક્યારે મારા મનોરથરે પુરશે?—આવી૦— ૧૪
- તમે ભણો ભણો કહોછો પ્રીતે, તેતો રજો રજો લવતી નિત્યે;
બધું બજો બજો બોલું હું ચિતે!—આવી૦— ૧૫
- નથિ હુથિ ભણુતું લેશ કંઈ! રણવું તો શા સમયે સહી?
મારી શુદ્ધ ને બુદ્ધ બધીજ ગઈ!—આવી૦— ૧૬
- મારી શીજ વઢે યાશે અંતે! માખાપે મને મારયો ખંતે!
ચેતો ચેતો ચતુર સર્વે અંતે!—આવી૦— ૧૭
- માનો માનો માનવિ મુજ કથની, કવિ કવિતા કર પરમારથની;
છે આ વાત નવલ નિજ સ્વારથની—આવી૦— ૧૮

બાળલગ્નથી સ્ત્રીઓ શુદ્ધતાને પામી છે.

સ્ત્રી સ્વરૂપ.

ગરબી ૧૩ મી.

“મારે મોહાણે પધારે માહારાજ, માણીગર મોહાણે” એ રાગ
 સંસારનું નૂર છે નાર,
 સજન સંસારનું નૂર છે નાર.
 સ્ત્રી સુધરે સકળ સુખસાર,
 સજન સ્ત્રી સુધરે સકળ સુખસાર.
 ધૂળધાણિ બધુંજ નિર્ધાર,
 એ વણ ધુળધાણિ બધુંજ નિર્ધાર,
 સુંદર સ્ત્રીનું મૂખડું, સુંદર સ્ત્રીનું તન,

ટેક.

- સુંદર સ્ત્રીના બોલડા સુંદર સુંદર સ્ત્રીનું મન—સજન સં. ૧
 સુંદર સેવા સ્ત્રી કરે, સુંદર ધરેજ શ્નેહ;
 સુંદરતા સંસારમાં બરનારી નારિજ છેય!—સજન સં. ૨
 આપે જન્મજન્મ જન્મજન્મ, પાળે પૂરણ પ્રીત;
 એનાજ નામ આધારથી, કહાવે ઇશ્વરી અંબા ખચીત! સજન. ૩
 જ્યેષ્ઠનમાં રંભા રૂપે, જ્યુવતી રસની પ્રાણ;
 સ્ત્રી વણ સુખ સૂતાં સહ, સ્ત્રી જગત રણે જળ જાણ! સજન. ૪
 મીઠું બોલી મન હરે, ટાળે તન પરિતાપ;
 આશ્રતમાં ધીરજ ધરી, ધીર આપે એ નરનેજ આપ. સજન. ૫
 ધરણી ધરનો થંભછે, ધરનું ધરણિજ માન,
 ધરણી ધરનું ધરેણુંછે, ધર ધરણિ વિનાનું રમશાન!—સજન. ૬
 ધરપણમાં ધરણી સમી સેવા કોયિ ન હોય,
 સ્વર્ગે પણ સંગે ગઈ, તે તો નારિજ નર નહિ કોય ?—સજન. ૭
 ધન ધન નારી નામને! પ્રેમી પરમ અપાર!
 પાળે બાળે સર્વેને, એતો આદ્યશક્તિ અવતાર!—સજન. ૮
 નિંદા એની ને કરે, તે પાપી ગુણ ચોર!
 દુર્ગુણને દરિયે ડુબી, તોએ દિલમાં દયાનુંજ જોર.—સજન. ૯
 ગોરી પૂલ ગુલાબનું, શુકે કે કરમાય;
 કે કોહે વણ કાળજી, તો એ જાતિ સુગંધિ ન જાય.—સજન. ૧૦

- શાસ્ત્રી પૂરાણિ પંડિતો, શાણા સન્નન સર્વ,
 સાચે સાચુજ હું કહું, તમે માનો મુકી મન ગર્વ.—સન્નન. ૧૧
- દિસે દુર્ગુણિ આજ બહુ, નથિ એની કાંઈ નાજ;
 પણ એ દુર્ગુણી મૂર્ખ કે, જે છે તે તમારાંજ કાજ—સન્નન. ૧૨
- આદે દમયંતી, સિતા, દ્રૌપદિ, આદિ અપાર,
 થઈ ગઈ ગુણવંતિયો, તે હતિજ નારિઓ યારા!—સ. ૧૩
- ધર્મે કર્મે ન કેળવો, નાપો કંઈ પણ જ્ઞાન,
 રાખો જે હેવાન તો, કષમ હોય ન એ હેવાન?—સ. ૧૪
- હા, અબળાઓ હાયરે! હાલ છેજ હેવાન?
- ખાતું પીયું ખેલવું, એ ત્રણનુંજ જેને ભાન.—સ. ૧૫
- જ્યાં હેવાનજ હારનો, સદ્ગો સુંદરિ સાથ;
 ત્યાં જીવ્યાથી તો બહું, ખરે મરણ નવલના ઓ નાય! સ. ૧૬

ગુણનું કળેડું—સ્ત્રીઓની મૂર્ખતા.

ગરબી ૧૪ મો.

“શામ રંગ સમીપે ન જીવું, મારે આજ થકી, શામરંગ” એ રામે.
 કેવું આ કળેડું તે કહેવાય! દેશિ કહોનિ તમે, કેવું આ. ૮૬.

પુરુષ તો ભણ્યોને ગણ્યોછે બણો ગુમાનિ આ, સ્ત્રીધિના સ્વભાષા શુધ્ધભાષાય. દેશિ.
 બાધ તો ભુગોળને ખગોળમાં ધુમેછે, બાધનું તો ચિત્ત ચુલા માંદ. દેશિ.

પુરુષ આ પ્રવીણ પૂરો પુસ્તકો રચેછે, પેલિથી ન પત્ર એ વંચાય. દેશિ.
 બાઈ તો સ્વદેશને સુધારવા મથેછે, બાઈ કહે હું જોઉં શિ રિત થાય? દેશિ.

પુરુષ ધૂર્ત ઢોંગિનાજ ઘાટમાં ફરેછે, તે તો ઘેર પેલીથી પુજાય. દેશિ.
 બાઈ તો સભામાં જ સુભાષણોજ આપે, બાધ જઈ રાજવિયો ગાય. દેશિ.

પુરુષ તો પધારે સુધારાનિ મંડળીમાં, પેલિ રસ મંડળીમાં જાય. દેશિ.
 બાધ તો નશીબનો નકાર કરે મૂળથી, બાધ તો ગરોડા પુઠે ધાય. દેશિ.

પુરુષ તો પવિત્ર પરમ ધર્મને પુજેછે, ગોવાળના છિનાળાં પેલિ ચાલ. દેશિ.
 બાધડો ન બૂલથિએ બૂંડું કદી બાળે, બૂંડણી વિવાહે વિદ્યા ખાય. દેશિ.

દેશિઓ ન દોષ દેશો જે કદી એ બાપડો, હારિને કરે પિડા વિદાય. દેશિ.
 છેકજ જ્યાં આવિ રીતભાત મતિ જૂદિછે, પ્રીત તે શિ રીતરેખંધાય. દેશિ.

વાત શું કરે ને અરે ચિત્તને શુંએ કરે, એક એકને ન જ્યાં સુહાય. દેશિ.

ચાલતાં વેહેવારની! તો વાતજ તજવી, એણેજ રણ સ્તંભરે રોપાય. દેશિ.
 વિધાના વિમોદ કેરિ વાત કદી કહાડે, વહીલું વહીલું પેલિ જોય ત્યાંથી. દેશિ.
 વર્તમાનની એ વાત એને નહિ જોઈ, એનિતો જુદીજ છે દુનિયાય. દેશિ.
 એને જોડ અપદની કેકામણું ટુંમણીનીજ વાત, કે દહાડા રહ્યાનિ રે સદાય. દેશિ.
 એતો જાણે ખાતું ખીતું પહેરવું ને ઝોઢવુંજ, કે નજર ઉતારના ઉપાય. દેશિ.
 જાતું શું કહેવુંરે થોડું લખે ઘણું માનજો, અમણ વહેમિ મુરખની એરાય. દેશિ.
 વયનુંરે કળેડું કદી હોય જૂવતીને, ભૂંડું ભૂંડું ભૂંડું તે ભણાય. દેશિ.
 રૂપનું કળેડું પણ વિરૂપરે મનાયછે, ગૂણનું કળેડું ના ગણાય! દેશિ.
 કેમરે લગારના વિચાર કરો ચાર કાંચ? કેમ આ કળેડું તે વેઠાય? દેશિ.
 ગુણનું કળેડું ભૂંડું સર્વથી સંસારમાં, લાલ જોનિ ના કદી હોલાય. દેશિ.
 લાલ એ લાગી રહીછે ઠામઠામ નવલરામ, આંખ જો ઉઘાડો તો દેખાય. દેશિ.

અખળાનો ઉત્તર.

ગરબી ૧૫ મી.

“અચકો મચકો કારેલી” એ રાગ પણ ચાલ મોટી.

હા અમે અમણ, અમે વહેમિ, અમેતો

મૂરખ, કે જે કહો તે.—નાથ, સાચે સાચું છે સધળું.

પણ એજ અમણ વહેમી મૂરખના, આપ અધિપછે પોતો—નાથ. સાચે.—૧

હા અમે અમણ પરિપૂરણ પણ શો, એમાં વાંક અમારો?—નાથ. સાચે.

રે કોણે બણાવ્યાં ને અમે બણ્યા નહિ, એતો આપ વિચારો—નાથ. સાચે.—૨

હા વહેમિ મૂરખ અમે રહ્યાં રોકડાં, પણ કહો કોણેજ રાખ્યાં?—નાથ. સાચે.

કહો કોણે અમારી આગે જરા પણ સારસુધારાના ભાખ્યા?—નાથ. સાચે.—૩

રે ખંત ધરી અમને અંધારે, રોજ તમેજ રખડાવ્યાં!—નાથ. સાચે.

રે જ્ઞાન વિચાર આચાર અયોગ્યજ, અમને આપે ઠરાવ્યાં!—નાથ. સાચે.—૪

રે શુદ્ધ થકી પણ અર્ધાગનાને, ઉતરતાં પદ આપ્યાં! —નાથ. સાચે.

અમે આજ થયાં તમે જેવાં ઇછ્યાં, તેમાં તે શું રિસાવ્યાં?—નાથ. સાચે.—૫

અમે ધર ધધો કરતાં નથિ ડરતાં; શો અધિકારછે ખીન્ને?—નાથ. સાચે.

ખટરાણીપણું નહિ થાય લુંડીથી; તેમાં તે શિદ્ધ ખીન્ને?—નાથ. સાચે.—૬

ગણિ વનિતાઓને વિષયનિ વસ્તુજ, તો તે તેવિજ થઈછે.—નાથ. સાચે.

કહો ખાવા પિવાને ખેલ્યાની કદિ, ના અમે આ મુખે કહિછે.—નાથ. સાચે.—૭

કદિ અબળાને અગિયારે ઝોરડે ધાલી, તો તે ગમ્મછે?—નાથ. સાચે.
 પછિ ભણ્યા ગણ્યાની તો આ ભવમાં, કહો આશા ક્યાં રહિછે?—નાથ. સાચે.—૮
 તમે આળપણમાં પરણો અમને; આળપણે ધર માંડો!—નાથ. સાચે.
 હવે કહેનો અમે ભણિયે કે જણિયે? અમથિજ અબળા ન ભાંડો—નાથ. સાચે.—૯
 હોય ભણિ ભામિનિનો ભાવ તો તે શિદ્ધ ભણતી રહેવા રાખે?—નાથ. સાચે.
 છે આ ઉત્તર અબળાનો યથારથ, ન્યાયિ નવલ ક્યમ ના કહે?—નાથ. સાચે.—૧૦

સાસરાની શૂળી.

ગરબી ૧૬ મી.

“આઠ.કુવાને નવ વાવડીરે લોલ” એ રાગે.

ઓ મારિ ! મારિ ! માડિ મ્હારિ ! બહુ મનેરે લોલ
 હારિ હારિ આવિછું હું આજ, મારિ નાંખોજી તોય,
 હુંતો નહિ જાઉં હવે સાસરેરે લોલ.— ટેક.
 જો ! જો ! આ સોળ શરીરે પજારે લોલ,
 દેલને એ આવે કંઈ દયાજ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો ૧
 જો ! જો ! આ વાંસો રતાળુ થયોરે લોલ,
 જો ! જો ! થયા ગાલ લાલગોળ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો
 રાંડોએ ભાંડિ સાત પ્હેડિનેરે લોલ,
 સાચે મા હું ખોલી નથી ખોલ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો ૨
 પાણી તે કહાડતાં ઘડો પજારે લોલ,
 એટલોજ માડિ મારો વાંક; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો
 રાંડો નકામિ બેસિ રહે બધીરે લોલ;
 કામ કરું એકલી હું રાંક, મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો ૩
 ઉરુંરે સ્વાંધિ તે સુતા સુધીરે લોલ,
 ના મળે ઘડી મને વિરામ, મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો.
 તોએ બહુ ગાળ દે ઝાંસા કરેરે લોલ,
 સહને કહે કે વહુ ન કરે કામ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો. ૪
 હાએ કંઈ કાહું ટાહું ને વધ્યુરે લોલ,
 તેતો મ્હેલે મારા ભાણામાંય; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો.
 ર તેટલું એ પેટ ભરી ના મુકેરે લોલ,

તોય કહેછે વહુતો બહુજ ખાય; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો. ૫
 મારે માઆપને તો વાતમારે લોલ,
 નાનાભાઈને એ દેય ગાળ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો.
 આતું તે શી રિતે સાંખી રહુંરે લોલ,
 કહેનિ મા ન કેમ ઉઠે જાળ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો. ૬
 સાસુજે સાચે સાચિ સંખણીરે લોલ,
 નણદીઓ કાળી નાગેણ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો.
 રોજે સંતાપે આપે બહુ પિડારે લોલ,
 આંસુ વહેઅખંડ મારે મેણ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો. ૭
 પેસો ભમાવ્યો ભમે ભોળિયોરે લોલ,
 મારે પાડુ ને પિટચો લાત; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો.
 બળો સંસાર બધો સામટોરે લોલ,
 બાળનીજ વાત તું એ માત; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો. ૮
 આથી રંડાપો ભલો સો ગણોરે લોલ,
 જેતું જાણીતું એક દૂખ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો.
 રે ન્હાના પરાધીન પતીની પિડારે લોલ,
 કેમે ન જાય કહી મૂખ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો. ૯
 થાઓ થનજ જે કાંઈ હોય તેરે લોલ,
 છે બે હાથ વચ્ચે એક પેટ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો.
 મોહું ન જોતું મારે રાંડોતુંરે લોલ,
 નિશ્ચે મેં નવલ ક્યો નેટ; મારિ નાંખોજી તોય—હુંતો. ૧૦

નાના વરની વિટંબણા.

ગરબી ૧૭ મી.

“મારગડો મેહેલોરે મોહન લાલજી” એ રાગે.

મા મારી, જોજોરે વર મોટાજ તૂં!
 મોટા વરની માનિનિ માણે મહા મોજજો;
 વર ન્હાને, ન્હાનમ નાના પ્રકારની,
 ન્હાના વરની નારિ રેતિ રહે રોજજો.—મા મારી ૦ ૧
 વર મ્હોટે, મોટમ પદ પામે ત્રિયા,
 છોટિ છતાં બધે મોટી મોટિ મનાયજો;

ધરમાં તો, ધરની ધણિયાણીજ છે,
 મ્હોને પૂછી હાથે લખને ખાયજો. —મા મારી૦ ૨
 મઝિયારો, રે ધરમાં હોએ કદા,
 તો પણ તેનો કોઈ ન તોડે બારજો;
 સાસુ તો, સમજીને રહે શાનમાં,
 નણુદી નિત નમતી આવે નવ વારજો.—મા મારી૦ ૩
 નામ નહી, લઈ શકે લવલેશ કો,
 નારનિ બહાર લેનાર સમર્થ જ્યાં શીશજો;
 ધણિ ટે ટે, કદિ તેથી તેઓ કરે,
 ઝટ જૂદો પડિ સુખણિ કરે જસદીશજો.—મા મારી૦ ૪
 બલિહારી! બલિહારિજ પિયુ પુખ્તની!
 લાડ લડાવે કરાવે કલોલ સદાયજો;
 “લે પ્યારી, પાનનિ બિડિ આ પ્રેમની”
 એટલું પણ ન્હાના વરથી નવ થાયજો.—મા મારી૦ ૫
 છોકરડો, શું સમજે રસ રંગમાં?
 સમજે તો પણ શો એનો અધિકારજો?
 બોબ્યાનો, પણ હક નહિ. નિજ નારથી;
 નજર બરી નિર્ખાય એ નહિ નિર્ધારજો.—મા મારી૦ ૬
 ખાવું કે, પીવું ન બેગાં બેસિને,
 રાત્રે પણ શું? ચોર તણો અવતારજો!
 પ્રીતીની, એકે રીતિ ન રાખવી,
 બજો બજો પશુ સરખો એ સંસારજો! —મા મારી૦ ૭
 જ્યારે રે, જોખન બહાર ઝગી રહ્યો,
 જ્યારે રમ્યા જમ્યા પ્હુર્યા ઓઢયાનો વખજો;
 સારે તો, તરણી તરણાં તોલ છે,
 પેટને સાટે કરતિ મજૂરી સખજો! —મા મારી૦ ૮
 સૌ ધંધો, કરવો ધાઈ ધાઇને;
 જે મૂકે, તે જમવું મૂગે મૂખજો;
 જે કહે તે, સાંભળિ શીસ નમાવવું,
 સાસુ નણુદનિ ગાળવું ધરવું ન દૂખજો.—મા મારી૦ ૯.

સારીરે, સાસુ તથાપિજ સાસુડી;
 નણુદીનું તો છેરે નણુદજ નામજો;
 શખજરે! શખજ સહેવી સાસરી!
 જોગિ જતિનિ નહિ ચાલે જરા જ્યાં હામજો—મા મારી૦ ૧૦
 એંડુખતો, સહેરે એક સ્ત્રિ હિંદુની,
 નિંદા કરો છો નચુણા નર નાદાનજો!
 હા કદિ કો, નદી તળાવે જઈ પડે,
 કો વિખ ખાય, કો નિકળી જાય અજાણજો.—મા મારી૦ ૧૧
 પણ એવી, એક હશેજ હજારમાં,
 ખીજ અધિતો ખાંધી મૂખ દુખ સેહયજો;
 એ હિંદુ, લોક તમારી નારિયો,
 ખરે બલી બહુ રાંકડિ ગાયજ છેયજો—મા મારી૦ ૧૨
 કદિ વિકરે, કોનો વાંક? વિચારજો!
 શિદ કહો છો કે “શુ” કરિયે નાચારજો?”
 “સાસરે તો, હોયને હોયજ દુઃખડાં,”
 એમ તમે મા બોલશો બોલ લગારજો.—મા મારી૦ ૧૩
 જૂંડીરે, જૂંડિજ રૂઢી છે બહુ,
 વર પરત્તંત્રતણી પીડા એ સર્વજો;
 બાળકને, પાળક કાં કયો પુત્રિનો?
 ક્યાં ગઈ અક્કલ, ડહાપણ, ટેક, ને ગવંજો?—મા મારી૦ ૧૪
 દોષ ન દો, દિકરિ બિચારિના દૈવને,
 તજ તમે શિદ શાણી શાસ્ત્રનિ રીતજો?
 દશ વરશે, વર મોટો જો જો, પછી,
 સાસરે તો સુખ સ્થાન નવલ થશે નિસજો.—મા મારી૦ ૧૫

બાળપણમાં છોકરાં થવાથી બાળબાળાની ખરાબી.

ગરબી ૧૮ મી.

“હાહારે કે ચોરા છોખનના” એ રાગે.

આબ્યો આબ્યોરે, કળજુગ આજ ખરે; બારે બારે, બાળા ગાભ ધરે.—૧
 તેરે તેરેરે, બેનાં ત્રણ થાએ; ત્રણે ત્રણેના, ભોગ મળે ત્યાંએ. —૨

જાણે જાણે ન, જાત જે સંભાળી; જાણે જાણે શું, આજક તે પાળી? —૩
 જાણે જાણે ન, જે ઓઠી ખેરી; તેને તેને કાં, પીડામાં ઘેરી? —૪
 પૂરું પૂરું રે, આજ ન ઉચ્ચાએ; તેથી તેથીરે, પાવન શું થાએ? —૫
 એને એને ન, આવડે ધવડાવતાં; એને એને ન, આવડે ન્હવડાવતાં. —૬
 એને એને ન, આવડે ખવડાવતાં; એને એને તો, આવડે એક રમતાં! —૭
 ખાઈ ખાઈને, માંદો આજ પાડે; રોયો રોયો પીટયો કહિ રોજ ભાડે. —૮
 સેહેજે સેહેજે એ ધીકો ધમ મારે; એને એને નવત્ર બહુ ધિકારે. —૯

એ સમેની પ્રજેતી.

ગરબી ૧૯ મી.

(રાગ એજ)

કેતું કેતું રે, હૈયું આ, છોડી? માફ માફ રે, કહિ તે ટપ દોડી. —૧
 દોડી દોડી રે, ને રમવા પેલી, મ્હેલી મ્હેલી રે, આજકને ઘેલી. —૨
 રોએ રોએ રે, આપડું એ અહિયાં; રમે રમે રે, પેલી તો તહિયાં. —૩
 આવી આવીરે, એની મા ધાતી, ગાજો ગાજોરે, મુખથી બહુ ગાતી. —૪
 અલી અલીઓ, રંડા કયાં ગઈ તું? કુદે કુદે છે કયાં હોણો થઈ તું? —૫
 દીધી દીધીજે, કુખમાં જઈ ચોંટી; એવા એવારે, ખેલ હોયનિત કોટી! —૬
 હજી હજીએ, હરણી છે રમતી, હજી હજી ન, ઠામ ખેરી જમતી. —૭
 હજી હજીએ, સમજે ન કંઈવાતે, એતો એતો છે, હજિ આજક જાતો! —૮
 એને એને તે, વણિ આજક કેવાં? ગાંડા ગાંડા તે, કાણુ હિંદુ જેવાં? —૯

એતે કેવું વિપરીત!

ગરબી ૨૦ મી.

“હોમો રહેની ગોવાળિયા તું શાતું માગે દાણુ” એ રાગે.

અરે આશો, ઓ, દેશિ મારા, માંજોરે ઉત્પાત ?

આજ વરસની આજકીઆ, થઈ આજકની માતા! —અરે ૦ ૧

આજકીને આજ આઝયું લે કાણુ કોનિ સંભાળ?

યાય અન્યો ખેહાલ તેને, કાં ન કરો કંઈ ખ્યાલ? —અરે ૦ ૨

દૂધિયા હજી દાંત જેનાં, દૂધ પિવા હજી જોગ;

તે બિજને દૂધ પાઓ જોવા જોવો જોગા—અરે ૩
 એતો બહુ અભૂગતુંને, જગતના નીમ ખહાર;
 સાચું કહુંછું શાસ્ત્ર શોધિ, નહિજ કાઢો સારા—અરે ૪
 બાંધો તો બંધાયો નથી, છે હજી બહુ વાર;
 તેને તો તમે તોડિ પાડો, શી આવીછે ધાડ?—અરે ૫
 એ રિતે તમે બાળ બાળા, કરો બધાં પાયમાલ;
 કહો પછી શિ રિત તેના, દેહમાં રહે કાંઈ માલા—અરે ૬
 શાસ્ત્રમાં તો સ્પષ્ટ કહુંછે, ત્રુતુ પ્રાપ્તજ હોયિ;
 તે પહેલાં જો સંગ કરે તો, પ્રાણ પાપમાં પ્રોય—અરે ૭
 ત્યાર પછી પણ બે ત્રણ વર્ષે, પુરણ પ્રકૃતે અંગ;
 તે પ્રસંગે સંગનો છે, ન્યારો નવલ રંગ.—અરે ૮
 કાચાં શાને કૂળ તોડો છો? એમાં શો છે સ્વાદ?
 સ્વાદતો મદમાતિ જોડિ, જ્યારે માંડે વાદ!—અરે ૯
 એ મજાતો તમે ન જાણી, જાણી વાનર રીત!
 નવલ કહે વિનાશ કાળે, બુદ્ધિરે વિપરીત!—અરે ૧૦

ધણી ધાડે ખાવા ટળે.

ગરબી ૨૧ મી.

“મારી અંબાજીનો હાર હીરે જજોજો અથવા “રોડયો
 તે ધાટ ગોવાળિયેજો.” (એ રાગે.)

કાયર કાયર થયોરે હુંતો છોકરેજો!
 પ્રભુ શાને મને આપોછો સંતાનજો?—કાયર૦—ટેક. ૧
 હુંતો ધાડથી ધરાઈ ગયો સામટોજો;
 થયો તન મન ધનથી હેરાનજો;—કાયર૦—૨
 નથી ઊંધ પણ નિરાંતે રાતે આવતીજો;
 એક ઊંધયું કે ઝટ ઉઠયું બીજું જાણજો.—કાયર૦—૩
 કોઈ ભૂલુ ને કોઈ કૂટુ કરી ઊઠતુંજો;
 કોઈ માંડે આખિ રાતનુંજ ગાનજો—કાયર૦—૪
 કોઈ કહે ઝોરાઢો, બાપા, મને ગોદડુંજો;
 કોઈ જાગિ માગે બાઉજ નાદાનજો.—કાયર૦—૫

કયાંથી લાવું આઉ? ઘેસ પણ ધરી મધળે!
 ઘટયું ગોળિમાંનું પાણિ એ નિદાનળે—કાયર૦—૬
 ખાધા ખાઈનાજ ખર્ચમાં ખુવાર છું ને;
 બહાણું વાહાયે વરે અદ્ધમણ ધાનળે.—કાયર૦—૭
 લાવું પોતિયાં, તો થાય મોટું પોટલુંજે;
 નેધએ કુડિયાને કાળે આપું થાનળે—કાયર૦—૮
 રમો રાંડના તમેતો નાગા નોળિયાળે!
 શાને લાગેછો? હજીતો છો નાદાનળે!—કાયર૦—૯
 આસે શા વિના આ રાંડોની લંધારનેળે?
 એના ખર્ચમાંતો ખાલિ થાય ખાણુજે—કાયર૦—૧૦
 અરે ખર્ચની શિ ખોટ બચરવાળને ને;
 આજે મંગળતો કાસે મોકાણુજે—કાયર૦—૧૧
 મારે મનતો મોકાણુછે ટાણું બધાંજે;
 એ ટાણુંએજ તાણિ લિધા પ્રાણુજે—કાયર૦—૧૨
 મારિ રોળ તો રેલાઈ ગઈ બોલતાંજે,
 થયું દાટયું સાટયું દાદાનું મેદાનળે—કાયર૦—૧૩
 ધરખાર તો પજા રે ધેર મારકેજે,
 બુના દાગિનાનિ ના દિસે નિશાનળે—કાયર૦—૧૪
 મારે જાતે મેંજ વગે વગે વેચિયાંજે,
 બહાદા વસ્ત્ર વાસણકુશણુ ને સામાનળે.—કાયર૦—૧૫
 તોય કરજનાંતો વધી વધી ડૂંગરાજે,
 વળ્યા મારે માથે મેરને સમાનળે—કાયર૦—૧૬
 નથિ એ ભાર ઉતરનાર ખરે આ ભવેજે,
 ઉતરશેજ બ્યારે સુધશ હું રમશાનળે.—કાયર૦—૧૭
 મામનારા તોડિ પાડે મારાં ખારણુંજે,
 ગાજો દેને કરે રોજરે તોફાનળે.—કાયર૦—૧૮
 મજે ખારણે લોકો બહુ જોવા કરણેજે,
 માફ થાય શીટ શીટ અપમાનળે—કાયર૦—૧૯
 મારિ શાખતો સમૂળિ ગઈ ગામમાંજે,

કોઇ નાપે જા'ઇનું ઝેર જવા જાનજો.—કાયર૦—૨૦
 અરે ભૂખનું દુઃખ જ્યાં આવી પડ્યુંજો,
 સાં શિ રીત રહે માન કે યુમાનજો.—કાયર૦—૨૧
 હજી આ કુંવારા રે રહ્યા બે કાતરાજો,
 એને ક્યાં નાખીશ હુંતે એ ભગવાનજો?—કાયર૦—૨૨
 ભગવાન તેજ રહી રહ્યોજ રંકથીજો,
 એક છોકરાં આખ્યામાં તુટમાનજો. —કાયર૦—૨૩
 બિજાં વળખિ મરેછે તેને નથી આપતોજો,
 કહું હું નાના નાના તે ન સુણે કાનજો.—કાયર૦—૨૪
 કાયર કાયર કયોરે મને છોકરેજો,
 પાપિ પડ્યો કહે છે કરે પ્રાણજો.—કાયર૦—૨૫.
 બૂંડું બિતરનું આ દુખ મુખે હું ક્યાં કહુંજો
 સુંતાં માત તાત તો છુટી મસાણજો.—કાયર૦—૨૬
 મુઆં માઆપેજ મૂળથી આ સૂળનેજો.
 ઉપખવ્યું હૈયા ડૂટે થઇ અજાનજો—કાયર૦—૨૭
 રખે છોકરો રહિ જાય ને થાએ પ્રલેજો,
 કયાં આધણિયાંજ નવલ ભૂલ જાનજો—કાયર૦—૨૮

બાળલગ્નનાં સામાન્ય નુકસાન.

ગરબી ૨૨ મી.

“ક્યાં ગયોરે પેલો મુરલીવાજો, અમારા ધુધટ ખેલીરે” એ રાજો.
 બાળપણાથિજ પરણાવી શિક, બાળકનો ભવ બાજોરે?
 વહાલેશ્રી થઈ વહાલને વહાલમાં, વિખનો પ્યાલો આલોરે—બાળ ૧.
 બાળપણે પરણે જે બાળક તેનાં દુખનો ન આરોરે;
 તન મન ને ધન એ ત્રણેની હોય ખરાબીએ યારોરે.—બાળ. ૨
 નિર્બર, કાયર, નિશ્તસાહી, લોકની લાત ખાનારોરે;
 હિંદુ જગતમાં જેહ ગણાયો, તેનું કારણ આ ધારોરે.—બાળ. ૩
 જ્યારે બાર વરસ અક્ષર્યજ, પાણિ મૂણી ગણિ લાલોરે;
 પ્રેમે પરણતાં સારે કેવો, દેશ હતો આ યશાજોરે? બાળ. ૪

સારાં કૃણ તે શાનાં નિપજે? કાચો પાકજ વાઢોરે!
 હાલ બન્યા બળખિજહિલુ આપણ રોગે પાડતા રાઢોરે.—બાળ ૫
 ત્રીશ ચાળીશ ધરડાં થઇએ, કુડે કાળનો વારોરે;
 મરવાની આળસથી જિવિયે, એકે અર્થ ન સાચોરે.—બાળ. ૬
 આંખ ઉઘાડી દેશી ભાઇઓ, જરા તમે કાંઈ ભાળોરે;
 બેડી ધાલી આળકની શિદ, સઘળી વૃદ્ધિજ ખાળોરે?—બાળ. ૭
 પાલવડે બ્યાં પડિ પંદરની, ઠાઠ પાઠનો ઠાલોરે;
 નિશાળમાંથી આળ ઉઘાડી, જનાનખાને ધાલોરે.—બાળ. ૮
 અરધું ભણ્યો એ ભવમાં બટકે, માખાપને દે ગાળોરે;
 નાનપણેથી જોડ બઝાડી, સુખનો સંભવ ટાળ્યોરો—બાળ. ૯
 તન મન તુટયો વિદ્યા વછૂટયો, ભાગ્યજ પ્રૂટયો આળેરે;
 શીરિત ધંધો કરિ ધન લાવો જીવતરજ્યમલ્યમ ગાળોરે.—બાળ ૧૦
 નહિ ધન, નહિ તન, ને નહિ મનનો, એને આનંદ ઉછાળોરે;
 સઘળું જિવતર વેઠજ જાણે, માને મનને છુટકારોરે.—બાળ. ૧૧
 માત પિતા થઈ કયા જનમનાં, વેર તમે આમ વાળોરે;
 હોય હેત તો જઈ સભામાં, લઈ પ્રતિજ્ઞા પાળોરો—બાળ. ૧૨
 મોટપણે પરણે મનમાન્યાં, એ મારગ બહુ સારોરે;
 શાસ્ત્ર સુજન મન સાખ પુરેછે, નથી નવલએ ધારોરે.—બાળ. ૧૩

બાળલગ્ને બાઈલા કર્યા.

ગરબી ૨૩ ત્રી.

(રાગ પ્રભાત.)

“ઉઠિ પ્રભાત સમરિયેજી શ્રી ગણેશ દેવા” એ રાગે.
 ઇંત્રેજો રાજ કરે, દેશિ રહે દબાઈ
 એમાં શી નવાઈ? જોને બેનાં શરીર ભાઈ—૧—ઇં
 પેલો પાંચ હાથ પુરો, પુરો પાંચસેને;
 પડે એવો હુષ્ટ પુષ્ટ નજર ન્યાળિ લેને.—૨—ઇં
 રગે રગે રાતું લોહિ ધૂમિ રથુંજ રોજ;
 મોટાં મોટાં કામ કરે એતો સહજ મોજે.—૩—ઇં
 ચાલ એનિ ઉછળતી, જો, શા કરે ધમકારા;

થર થર થર એ ધ્રુમવેણેજ સકળ ધારા—૪—૬૦
 આંખ તો ફાટેલિને મિળજ કડક દહાડી,
 સંઘે હોય તો છેડિ જોજે વાંક કાંક કહાડી—૫—૬૦
 સ્વરાજથી કંઈ થાતું હશે, તોય કહું હું સાચું,
 મગજ તો મિળજિ એનું એમાં કંઈ ન કાચું.—૬—૬૦
 એતોછે અલમસ્તને મદમસ્ત સમસ્ત અંગે,
 પાહાડને પણ પાટુ મારે, જખરદસ્ત જંગો—૭—૬૦
 હાડકાંજ એનાં બહુ લાંબાં પોહોળાં દીસે,
 રીશે જો ભરાયો, તો તો વાઘે એથિ બહીશે!—૮—૬૦
 એ હાથે પણ એતો પંજો તમથિ નહિ જલાએ,
 બાળલગ્ને બાળિ મૂકયા તેથિ તેથી શું થાએ?—૯—૬૦
 વિર્ય આલ્યું આલ્યું બળજ બાળિ દેહ બાધી,
 વણઅફિણિ અહિણુ જેવા હાલ લીધા સાધી.—૧૦—૬૦
 સુખ થકી ન માખિ ઉડે દૂબળા દેદારો,
 જીહ્વનું તો નામ સુણી છુટેછે કંપારો.—૧૧—૬૦
 ચાલ્યા હાલ્યાનોજ બહુ દીવથી કંટાળો,
 કીર્તિનો તો કોડ મૂળે કાસળ જાણિ ટાળ્યો.—૧૨—૬૦
 પરાધિનપણાનો કાળો ચાંદલો કપાળે,
 છે હજાર વર્ષ થયાં ચોંટયો તે કુણ ટાળે?—૧૩—૬૦
 એતો એતો, દેશિ મારા, દુઃખનું મૂળ વાહાડો,
 બાળલગ્ન બંધ કરો, મચાવો અખાડો.—૧૪—૬૦
 કેળવી તન મન બનો આવનવીર વીરા,
 શુરાનીજ શૃષ્ટિછે એા, સુણો સજન ધીરા!—૧૫—૬૦
 સૌર્ય તો બ્રહ્મચર્ય વર્ણન વિશ્વમાં કંઈ જાણ્યું,
 ઇંત્રેજે પાણ્યું તો કૂળ જો તેણેજ માણ્યું!—૧૬—૬૦
 આર્યનો સંસ્કાર સારો છોડિ તમે દીધો,
 લાં થકીજ સેહેજે શુદ્ધ ભાવ માગિ લીધો.—૧૭—૬૦
 બાળલગ્ન રીતિછે વિપરીત જીઓ વિચારી,
 લગ્નિ તો લાગ્યા વિના શાં લગ્ન એા નરનારી?—૧૮—૬૦
 લગ્નિ તો લાગેરે જ્યારે જાગે જોબન અંગે,

જોખન અંગે જાગે, ત્યારે લગન કરાને રંગે. —૧૯—ઈ૦
 શાણા શાણા શે ન સમજો? પુછે નવલરામ,
 રામા રસીલીનું શુંછે બાળકને કહો કામ? —૨૦—ઈ૦

બાળપણનો આનંદ તથા ઉદ્દેશ એથી નાશ પામેછે.

ગરબી ૨૪ મી.

રાગ વહાલાજીના મહિનાનો.

સ્ત્રીનું શું છે બાળકને કહો કામરે?—ઓ ભાઈ.
 અણસરજી પીડા શિદ આણો આમરે?—ખરે ઓ ભાઈ. ૧
 એતો નથિ ઇછતો હજિ સ્વપ્નામાંજરે;—ઓ ભાઈ,
 ખાય પિયેને ખેલે બાળારાજરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૨
 બણે ગણે એ ભાવે સહજ સ્વભાવેરે;—ઓ ભાઈ.
 તન મનની કસરત સર્વે ઉર ભાવેરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૩
 એ કસરતથી તન મન પ્રકૃલિત થાયરે;—ઓ ભાઈ.
 ઉગતા અંગે આનંદ અતિ ઉભરાયરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૪
 બાળપણનો એ આનંદ કહેવાયરે;—ઓ ભાઈ,
 જેની જોડી જડે નહી જગત્તાંયરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૫
 એ નિર્મળ દુર્લભ અમૂલ્ય આનંદરે;—ઓ ભાઈ,
 જેના ગુણ ગાયે ગુણિજનના વંદરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૬
 એ આનંદ મળવાનો નથિ ફરિ ક્યારે રે;—ઓ ભાઈ,
 એ આનંદ જિવ જનમ સુધી સંભારેરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૭
 એ આનંદ તમે શિદ લોછો તાણીરે?—ઓ ભાઈ,
 શિદ જોડો અત્યારથિ એને ધાણીરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૮
 સંસારનિ ધાણિ તો શિર સરજી છેજરે?—ઓ ભાઈ,
 પણ વણવય શિદ તેડો તેને તમેજરે?—ખરે ઓ ભાઈ. ૯
 આ વયમાં વિષયારસ વિષજ સમાણોરે;—ઓ ભાઈ,
 આ વયનો આનંદ તો ન્યારો જાણોરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૦
 આ વયમાં તન મન તે, ખુબ કેળવવાંરે;—ઓ ભાઈ,
 કેળવિને પુરપાતન પુરણ મેળવવાંરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૧

પુરૂષપણું ઘડનારજ બાળાપણુછેરે!—ઓ ભાઈ,
નવલ બણે મુળ પાળે તરપાલણુ છેરે!—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૨

અક્ષયર્ય મહીમા.

ગરબી ૨૫ મી.

(રાગ એજ.)

બણ્યો ગણ્યો, કુળદીપક, પુત્ર પ્રતાપીરે,—ઓ ભાઈ,
વાંચ્છે, તો બાળ વિવાહ ન કરશે કદાપીરે.—ખરે એ ભાઈ. ૧
બણી ગણી વિદ્વાન થવું નથિ રહેલુંરે;—ઓ ભાઈ,
તેજ બણે જોણે સઘળું સુખ મળેલુંરે!—ખરે ઓ ભાઈ. ૨
વિદ્યાને સુખ એ બંનેને વેરરે;—ઓ ભાઈ,
એમાંથી જે ગમે તેનિ કરે પેરરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૩
બંને તો નહિ સાથે કદિજ સંધાયરે;—ઓ ભાઈ,
એકને લેતાં બીજું સેહેજે જાયરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૪
એક વાત સો વાતની બાંધો આ છેડેરે;—ઓ ભાઈ,
નથિજ ભણાતું સ્ત્રીસુખ દીઠા કેડેરે!—ખરે ઓ ભાઈ. ૫
એજ વિચારીને અક્ષયારી થાતુંરે;—ઓ ભાઈ,
આહાણુના બાળકને છે ફરમાવુંરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૬
અક્ષયર્ય છે સૌ સાધનનો સારરે;—ઓ ભાઈ,
વેદ પુરાણ વખાણુ વારંવારરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૭
સકળ શાસ્ત્ર એનો મહિમા નિત ગાયરે!—ઓ ભાઈ,
અક્ષયર્યછે ચારે પદારથદાયરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૮
અક્ષયર્ય બળ બીજ બહુજ વધારેરે;—ઓ ભાઈ,
અક્ષયર્ય જન પહાડને પાટુઓ મારેરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૯
અક્ષયર્યથી તેજ પરાક્રમ વાધેરે;—ઓ ભાઈ,
સરસ્વતી સાક્ષાતજ સહેજે લાધેરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૦
અક્ષયર્યના બળથી દેવે બ્હીએરે;—ઓ ભાઈ,
અક્ષયર્યને નથિજ અશક્ય કંઈએરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૧
એજ બળે અંગેરેજે રાજ આ લીધુરે;—ઓ ભાઈ,
એજ વિના બધું આપણુ જોઈ દીધુરે!—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૨

ધન, ધરતી; કિરતી ગધા! રહ્યું નહિ કાંધરે!—ઓ ભાઈ,
 ઉચી નજરથી શું જોઈએ જગ માંહીરે?—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૩
 જંગલિ! જંગલિ! જંગલાં કહેછે મોઢેરે!—ઓ ભાઈ,
 આર્ય પિતૃ અકળાઈ ઊંચે શિર ફેડેરે!—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૪
 હાય! હાય! આશી હાલત આપણીરે?—ઓ ભાઈ,
 ચૂપ! ચૂપ! નથિ જગા જુઠા ડાહ્યાપણીરે!—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૫
 ખરેખાત આપણે લજવ્યું કુળ આર્યરે—ઓ ભાઈ,
 ખરેખાત થયા આપણુ સરે અનાર્યરે!—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૬
 ગધ વિદ્યા, ને ગયો પ્રતાપ મમસ્તરે;—ઓ ભાઈ,
 આર્ય કીર્તિનો અર્ક થયો અતિ અસ્તરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૭
 એ સધળાનું કારણ મોઢું આ એકરે,—ઓ ભાઈ,
 જુઠું જણો તો જુએ કરીને વિવેકરે.—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૮
 વિદ્યા થકી વછોડી છોટાં બાળરે,—ઓ ભાઈ,
 હોમોહો હોળીમાં કાં તત્કાળરે?—ખરે ઓ ભાઈ. ૧૯
 હા! હા! હોળિજ! હોળી બાળ વિવાહરે!—ઓ ભાઈ,
 નવલ નિશ્ચે તન મન પ્રલેસે થઈ જાયરે!—ખરે ઓ ભાઈ ૨૦

—ૐૐૐૐૐ—

બાળસગનથી શરીરની ખરાબી.

ગરબી ૨૬ મી.

“સજ્જન સાંભળોરે હરિની બાળલિલા કંઈ ગાશું” એ રાગે.

કદિ કાચી વયેરે કોઈજ માંડશે મા સંસાર!

ટોકી ટોકિનેરે કહુંછું સકળ અનુભવ સાર. ૧

તન તૂટી જશેરે, ખૂટી પડશે સુખની ખાણ,

દુખ દુખ દેખશેરે, ખોશો વણ ખૂટે નિજ પ્રાણ. ૨

નથિ જૂઠું જરારે, એછે જાત વિતેલી વાત;

હતિ હું બારનીરે સારથી રાખી રહેવા રાત. ૩

પ્રકૃતિ ના કહેરે, તન મન નાના કહે નિર્ધાર;

થર થર હું ધુભુંરે, બળ બળ આંસુ વહે યોધાર. ૪

પણ મારિએરે માસી મોકલિ ખાટકિવાડ;

ધાતકી સૌ મળ્યારે, કોઈ ન કહે શી આવી ધાડ. ૫

પાપિ પાડોશિઓ ને ડોશીઓ તો થઇ દુસ્મન;
 હજી શું નહાનિછેરે, એમજ ઉચરે સૌજ વચન. ૬
 એકલી હું શું કરુંરે? હોયજ હસવું ને વળિ હાણી!
 આહ્યું ન માફ કંઈરે મારી મચડી માંડિ મોકાણી! ૭
 પણુ ધીમે ધીમેરે પછી હું વધ ગઇ તે માંછ;
 લાગ્યો ધણો મનેરે ગળકો ગલખંધનનો સદાય. ૮
 રાત રહેવું પડેરે, કહિ પીયર તો જાયજ પ્રાણ;
 સખિ સર્વે હસેરે “અલિઓ રોતું હતું ને કોણ?” ૯
 જોતાં અશીણનેરે આદે આવે ઉઝાળો છોક;
 પણુ અબ્યાસથીરે થઇ રહે જીવનું જીવન એ એક. ૧૦
 તેમજ થયું મનેરે, મેં નહિ બાળ્યું ભાતી દુઃખ!
 દુઃખનું શું પુછોરે? શું નથી જોતા તમે મુજ મૂખ? ૧૧
 મુખ લૂપું ફિંકુંરે ધોળું પૂણિજ જેવું જણાય;
 ગાલ ગળ્યા મળ્યારે; માથેવાળ રહ્યા ન પળાય. ૧૨
 કટિ ટૂટી લુટીરે, ધડિએ બેઠું નહિ રહેવાય;
 પગ લટકે લુતારે પગલાં રાંટા રાંટા મહેલાય; ૧૩
 છાતિ ઝંરી ગઇરે, રહિ બે કોથળિઓ કરમાઇ;
 રસ કસ ના રહ્યારે;—મહોને મનનિજ રહિ રસિકાઈ ૧૪
 અલિઓ શું હસોરે? આપણુ સૌએ એવિજ છઇએ!
 કરિ શીખા ટિકારે, મિથ્યા મનનેજ મનથી રહિયો ૧૫
 જગ સૌ જોયછેરે, લટકો મટકો મહેલોનિ ઠાલો;
 ધરડી ધોડિનેરે લાલ લગામ નકામિ ન ધાલો. ૧૬
 આપણે ત્રીસમાંરે તરણપણું તો તનથી જોયું;
 ઘડપણુ આવ્યુંનેરે, રોગે લાયક ધર અહિ જોયું! ૧૭
 બંધ બધો ગયોરે; ગર્ભ ન રહેકે અધુરે જાય;
 તાણે તણાવું તોરે તરણિનો ધર્મજ આજે ગણાય. ૧૮
 તમે પણ પૂરપોરે પુલશોમા અમથાં નિજ મનથી;
 તમે તો પુરે પુરે જોયું પુરપાતનજ તનથી! ૧૯

ક્યાંછે પૂર્વનુંરે એકે ચિન્હ તમારી પાસ?
 ક્યાં કદ કૈતિ કે રે? ક્યાંછે મદનો ઉજમ ઉલ્લાસ? ૨૦
 ક્યાંછે ખંતીપણુંરે? ક્યાંછે મનથી માન, કે ટેક?
 કાંઈ એ કયા તણોરે નથિ નથિ દિસતો ઉત્સાહ એકા! ૨૧
 હિંમત મદનીરે કહાવે તેનું તો ન મળે મૂળ;
 દેશ ખોઈ ખેઠારો મુઠના બારાપર પડિ ધૂળા ૨૨
 પુરૂષ નથી કોઈરો સાચે પુરૂષ નથી કો આજા
 અબજાઓ બધીરો અધિક હું શું કહું? આવે લાજા ૨૩
 મૂળ બધી પિડાનુંરે મેંતો ખોળી કહાડયુંછેજ;
 વીર્યવિનાશથીરે વણરયું વીર્ય, પરાક્રમ, તેજા ૨૪
 શરીરનું સત્ત્વ જેરે, તનનું તત્ત્વ ત્રિલોકનિ માંછ,
 જેયિ જિવે મરેરે, જેથી પ્રાણીનો પિંડ બંધાય, ૨૫
 અલબ્ય અમૂલ્ય જે રે, જે સૌ પુરૂષારથનું મૂળ,
 મૂળથિ તેતો તમેરે બાળો બાળલગનને બિલકૂલા ૨૬
 મૂળ બબ્બાથિ તોરે આખુંજ પ્રક્ષ પ્રલય થઈ જયા
 આશ્રજ શું એમારે આજે આ દુખ જે દેખાય? ૨૭
 મૂળ બળનું બળ્યુંરે, વળ્યું સાહસનું સલાનાસ;
 રોમે રોમે પુરોરે વિધ વિધ રોગે વપુમાં વાસ. • ૨૮
 જિવતર તો થયુંરે જરૂરજ વેઠ સરિખું વિકરાળ;
 મહાસુંખ માનિનેરે માગે મુખ થકિ મૃત્યું આકાળ! ૨૯
 શું સુખ આ સારે સજ્જન માંડે છો સંસાર?
 શું સુખ આ સારે બહાલાં વાંચ્છોછો વસ્તાર? ૩૦
 શું સુખ આ સારે પાળી પોષિ ઉછેરો બાળ?
 બહાલાં કે વેરિ છોરે? આણો હાથે મૃત્યુ અકાળ! ૩૧
 હહાવો લેવા તમેરે, મૂરખમાં મેળવવા માન,
 હાથ વતે હણોરે પોતે પોતાના સંતાના ૩૨
 માનો કે માનો નારે ઈશ્વરછે ઉપર પુછનારા
 એતો એતાય તોરો કરેછે નિલ નવલ પોકાર? ૩૩

બાળલગ્નથી મહા અધર્મ થાયછે.

ગરબી ૨૭ મી.

“સારું સારું રે સરત શેહેર, મુંબાઈ અલખેલી’ એ રાગે.
છાંજા છાંજારે આર્ય આચાર, હિંદૂએ આજે
માંજા માંજારે અધર્મ અપાર, રૂઢીને રાજે
લોપી લોપીરે લોકેતો લાજ, શાસ્ત્ર મૂતિનિ લોપી
કોપી કોપીરે કળગ્નુગ આજ, ફેરકરેછે કોપી. છાંજાં.”

૮૬.

કળી હળાહળ આજે રે સાચે, ફેર કરેછે કોપીરે.
લાજ લોપીરે લાજજ લોપી લોકે લાજતો લોપી.—હિંદૂએ
આરજના આચાર વિચારે, આજ દિસે નહિ એકરે,
આર્યપણું પણ દિસે ન એમાં, શેનું આશ્રજ છેક?—હિંદૂએ
આર્યજનો આચાર વિચારે, પામ્યા ઉત્તમ પદ ભદ્રે,
આજ તનુજ તેનાં તે તજતાં, સહેજે થયાં સૌ શુદ્ધ.—હિંદૂએ
વેદ વિહિત સધળી રિત મધ્યે ઉત્તમ આ હિત એકરે.
દ્વિજપણું રહું જોમાં જોથી જનપદ ઝળક્યો વિશેક.—હિંદૂએ
જનોઈ દઈ દ્વિજ બાળક બણવા મોકલવો ગુરૂઘેર રે,
બાર વરસ ઓછામાં ઓછાં રાખવો સાં રૂડિપેર.—હિંદૂએ
બણીગણી માહેર થઈ આવે, સારે વ્યાની વાતરે,
આજે તો તમે એ રીતીની, માંડિ બવાઈ શાક્ષાત.—હિંદૂએ
વેદ વિચારનિ વાત વિસારી, ધર્મને કર્મ વિસારી,
કળિગ્નુગને શિર બાર મુકી કર્યો, મૂરખ મનનાં ધાર્યો.—હિંદૂએ
કયા શાસ્ત્રમાં એવું લખ્યું છે, કે કળગ્નુગની માંજારે,
બાળપણે પરણાવવો પુત્રજ, જોયિ જનમ દુષ્ણિ ત્રય?—હિંદૂએ
બાળલગ્નનું કારણ નથિ કળિ, કળિનું કારણ એયરે,
બાળલગ્ન બળ કરિ આણેછે, કળગ્નુગને જાતેય.—હિંદૂએ
કળગ્નુગ પૂરું પાપનું પૂતળું, મોટું મુરખતાનું મૂળરે,
આવરદા અતિ અલ્પ કરેને, હરે બળતો બિલકૂલ.—હિંદૂએ
એ સધળા ગુણ એમાં દિસેછે, એ દારણ દુષ્ણકૂપરે:—
હંતો બાણું બાળલગ્ન છે, પ્રગટજ કળિનું રૂપ!—હિંદૂએ

બાળકન તો જાતે અધર્મને, કોઈ અધર્મનો કુંડરે,
 ભલા ભલાનો ભવજ અગાડે, કરી મુકી રૂઢમૂઢ.—હિંદૂએ૦
 એક બદામનો બાળપણે નહિ, બાળે કરાર કરાયરે,
 તો તન મન તે અર્પણ તેણે કેમ જનમનાંજ થાય?—હિંદૂએ૦
 ગાર તમે શા બાળક પાસે, બોલ બકાવોછો આપરે?
 એ શું સમજે? એમાં એનો, નથિજ સમજતો બાપા—હિંદૂએ૦
 જે સમજેતો ઘેર અધર્મનું, કેમ કરે આ કામરે?
 પ્રીતિ વિનાનું જેડું જગતમાં, જણો જરૂર જમધામ.—હિંદૂએ૦
 પરણ્યાં પરસ્પર પ્રીત ન પાળે એ, વિપરિત રીત સદાયરે;
 પગલે પગલે પાતક પ્રગટે, પૃથ્વી પ્રલેજ થાયા—હિંદૂએ૦
 પારકિ આંખે જ્યાં પરણ્યાં ત્યાં પ્રીતિ તે શી રિત હોયરે?
 પ્રીત વિના દુખ દુખ પામી જે દુરાચારમાં રોય.—હિંદૂએ૦
 ધર્મ અર્થને કામનિ હાનિજ હોએ સર્વ પ્રકારેરે,
 “આર્ય ટળી તમે હિંદુ થશો” એમ, પૂર્વજ પેલા પોકારે!—હિંદૂએ૦
 તોપણ કોઈ ન સાંભળે દેખે! આશો અંધાર પિછોડોરે!
 નાથ નવલના છેકજ કેમ તે તારો ભરતખંડ હોજો?—હિંદૂએ૦

બાળકનથી નીતિની ખરાબી.

ગરબી ૨૮ મી.

“વાંસલડી, વાગીને હુંતો જગી.” એ રાગે.

માઆપો, રહોને તમેરે વિરામી;

પ્રીતીમાંતો, પારકિ પરખ નકામી!—માઆપો૦ ૧૬૬.

તમે તો દાઝ જણ્યાની જણી, જેઅનનું જાતમ એર પ્રમાણી,
 અગાઉધિ મ્હોરો મુકોછો આણી.—માઆપો૦ ૧

અરે તમે વ્યાધિ થાએ તે પહેલાં, ઓસડ તો આપોછો બહેલાં બહેલાં,
 ધાલો અજ કાઢતાં ઊંટ ઓ ઘેલાં!—માઆપો૦ ૨

તમે ઊંટવૈદુ તમાફ છાંડો, વંધ્યો રોગ, રોગિ પાડોછે રાઢો;
 (પતીતો પંથ અગમ ધણો ગાઢો—માઆપો૦ ૩

- પ્રિતીની રીતિ અઘોરિક ન્હારી, પ્રિતી નહિ પારકિ આંખે થનારી;
જુઓને આપેજ ઊર વિચારી—માઆપો૦ ૪
- પ્રિતીના નીમ ન કાએ કળાએ, પ્રિતી નહિ પડેજ આંધિ બંધાએ;
પ્રિતીતો સહજ સ્વભાવેજ થાય—માઆપો૦ ૫
- થઈકે કોઈનિ રહે નહિ ખાળી, જાણે કો ખજખજવેહિતિ વેગાળી;
મહાનદિ મળવા સમુદ્રને ચાલી—માઆપો૦ ૬
- વાટે અંતરાય હજારો આવે, હજારો મનુજ દનુજ અટકાવે;
તો પણ તે અંતે પોતેજ ફાવે—માઆપો૦ ૭
- પ્રિતી નથી પડેજ રોકિ રખાતી, પ્રિતી નથિ નીતિકે નીમમાં સમાતી;
એથિજ જુવાનિ દિવાની કહેવાતી.—માઆપો૦ ૮
- ખરોતો વાંકછે રાંડ રૂદીનો, મોટો વાંક માત પિતાની મતીનો;
પ્રવાહ શિદ્ધ ખાળ્યો પવિત્ર પ્રિતીનો?—માઆપો૦ ૯
- પ્રિતી ખાજલગ્ને ન હોય કદાપી, રિતી ખાજ લગ્નનિ તો ખહુ પાપી;
નિતીનાંતો મૂળજ નાંખે કાપી—માઆપો૦ ૧૦
- પ્રિતી વણુ નીતિ તે કેમ પળાએ? પ્રિતી વણુ રિથર ચિત શિરિત રખાએ?
પ્રિતી વણુ કેમ જગતમાં જિવાએ?—માઆપો૦ ૧૧
- પ્રિતીને નીતિનું જુદું જ્યાં જામે, પરાબવ નીતિજ નિલ પામે;
જિતે તોય, ધાયલ રહે આઠ જામી—માઆપો૦ ૧૨
- ધાયલ જન તન મન રહે ધુમરાયા, રહે નહિ હોસ ઉમંગ કંઈ કાયા;
જિવે તોય, જગથિ જુદાજ લખાયા—માઆપો૦ ૧૩
- પ્રિતી વણુ પરણું તે ખરે પીડા, જેવી રણુરેતિ રૂપી જળે કીડા;
સિઝાઈ મરિયે આંધ્યાં ને ખીડ્યાં !—માઆપો૦ ૧૪
- પ્રિતી સંસારનો સારછે સાચો, તે તો માઆપે મુજે કર્યો કાચો:—
રસિક શું જોઈ સંસારે રાચો?—માઆપો૦ ૧૫
- સ્વયંવર લગ્નનો લ્હાવો મોટો, દેશીજન તદન થયો તે ખોટો;
નવલ નાથિ ન્હાનો સુનો એ ટોટો!—માઆપો૦ ૧૬

સ્વભાવિક લગ્નનો દહાવો.

ગરબી ૨૯ મી.

“કાનૂડો કામણુગાળોરે સાહેલિ આતો” એ રાગે
લગ્નનો દહાવો લહોરે એ સજન ના લગ્નનો
લગ્નનો દહાવો કેવો ? જનમીને લેવા જેવો !

અળપ્યાને શુંજ કહેવોરે ?—એ સજન નાં ૧

લગ્નનો દહાવો કેવો ? સ્વર્ગથી સરસ લહેવો,

એને તો ઈછે છે દેવોરે !—એ સજન નાં ૨

સૂરથી પશ્ચળ સુધી, પ્રાણિ માત્રની એ બુદ્ધિ;

એક આ હિંદુની ઊંધી !—એ સજન નાં ૩

જોડી નહિ જગતીમાં, એવિ મજા જે પ્રિતીમાં;

તેનિતો આ પરિ સીમારે !—એ સજન નાં ૪

તમે ન એ દહાવો લહો ! પ્રેમનો પ્રવાહ ન વહો !

અવતાર એજે ગયોરે !—એ સજન નાં ૫

નેહ ભર્યા નેણાં ચારે, સામ સામાં મજે જ્યારે;

ઠરે અમીરસ ધારેરે !—એ સજન નાં ૬

એ મજા અજળ ન્યારી ! એ પર હું નાંખું ચારી !

ત્રિલોકની લીલા સારીરે !—એ સજન નાં ૭

એવી અણુ માત્ર પ્રીતી, અમુલ લાગે જો વીતી;

પૂરણની કેવિ રીતીરે ?—એ સજન નાં ૮

પ્રીતિ પૂર્ણ જ્યારે વ્યાપે, અનંત આનંદ આપે;

જેનાં એક કરી થાપેરે !—એ સજન નાં ૯

પ્રેમની પ્રેરેલિ જોડી, શાણી ને સુધડ કોડી;

સામ સામી જય દોડીરે !—એ સજન નાં ૧૦

આપે હાથ હાથ માંછ, તન મન ભેગાં થાય;

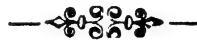
દૈત ભાવ બધો જાયરે !—એ સજન નાં ૧૧

પ્રીત આ પાવનકારી, ઉભે લોક તારનારી;

પામે કોક સંસ્કારીરે !—એ સજન નાં ૧૨

ક્ષણુએ રહેલું આ સુખે, જનમી જનની કુખે;

મોટા મોટા માગે મુખેરે!—ઓ સજન ના૦ ૧૩
 તથી એ લખેલું આજા! હિંદુના નશીબમાંજ!
 બૂલમી રૂઢીનું રાજરે!—ઓ સજન ના૦ ૧૪
 નવલે નિશ્ચેજ કર્યો, બાળના વિવાહે ખરો;
 સંસારનો સાર હર્યોરે.—ઓ સજન ના૦ ૧૫

બાળલગ્ન કરવામાં માખાપને શો પ્રાયદો છે.

ગરબી ૩૦ મી.

“મા પાવાતેગઢથી ઉતર્યા, મહાકાળીરે”—એ રાગે.

સંસારનો સાર બધો હર્યો, બાળલગ્નેરે.

શો અર્થ અનર્થ કરે સર્વો? બાળલગ્નેરે.—૧

શો લાભ દિઠો દેશી તમે? બાળલગ્નેરે.

બાઈ દાવે પૂછું હું આ સમે! બાળલગ્નેરે.—૨

જન રૂડું કે ભૂડું જે કરે, બાળલગ્નેરે,

કંઈ પણ મતલબ મનમાં ખરે. બાળલગ્નેરે.—૩

નહિ ધર્મ અરથ કામ કંઈ દિસે, બાળલગ્નેરે,

સુખ શાંત તમે ધાર્યા હશે? બાળલગ્નેરે.—૪

નહિ સંભવે ધર્મનિ ધારણા, બાળલગ્નેરે,

હોય છેક અધર્મ અતિધણા! બાળલગ્નેરે.—૫

હોય આર્ય આચારથિ ઉલટું, બાળલગ્નેરે,

સદા શાસ્ત્રતો શિખવેજ સૂતરું. બાળલગ્નેરે.—૬

કદિ કહેશો કે કળિમૂગમાં, બાળલગ્નેરે,

કંઈ બંધ બાંધ્યો છે શાસ્ત્રમાં. બાળલગ્નેરે.—૭

બહુ જોડોછે અર્થ એ બંધમાં, બાળલગ્નેરે,

બધો ભેદ બાગીશ નિબંધમાં. બાળલગ્નેરે.—૮

પણ એતો કન્યાની કથા, બાળલગ્નેરે,

શિદ સુત સંતાપો છો વૃથા? બાળલગ્નેરે.—૯

કદિ સંતતિનાં સુખ જો ઈછો, આળસગ્નેરે,
 તો તો દુખનો માર્ગ નથી બિન્ને. આળસગ્નેરે.—૧૦
 શો સ્વાર્થ તમારો એવો સરે? આળસગ્નેરે,
 કે કહોછો “છોકરાં છો મરે” આળસગ્નેરે.—૧૧
 “પણુ અમે ન ડગવાના જરા,” આળસગ્નેરે,
 હીંડે ઢોરનિ હાર પરંપરા! આળસગ્નેરે.—૧૨
 જો વંશનિ વૃદ્ધિ તમે ચહો, આળસગ્નેરે,
 શિદ બોયાં જહેલા બિજને દહો? આળસગ્નેરે.—૧૩
 ચહો કદિ કુળ કીર્તિ વધારવા, આળસગ્નેરે,
 તો તો જાણો બેઠાછો બુરાડવા! આળસગ્નેરે.—૧૪
 રહે આળસ અબણુ અભાગિયો, આળસગ્નેરે,
 પછે કીર્તિનો લાગ તે ક્યાં રહ્યો? આળસગ્નેરે.—૧૫
 હોય કીર્તિ જોડાની ખરી, આળસગ્નેરે
 રહે દુખ દારિદ્રતો વિસ્તરી; આસલગ્નેરે.—૧૬
 સાસુ વહુની લડાઈ રોકડી, આળસગ્નેરે,
 વર વહુને બને ન અરધીધડી; આળસગ્નેરે.—૧૭
 ગઈ પ્રીતિ તે નીતિ લેતી ગઈ; આળસગ્નેરે,
 થયું સ્વપ્ના સમ સુખ તો સહી. આળસગ્નેરે.—૧૮
 શું આ સુખ જોઈ રિઝયા તમો? આળસગ્નેરે.
 શિદ પેટે પશ્યાંને પોતે દમો? આળસગ્નેરે.—૧૯
 નહિ સ્વાર્થ તમારો જરા સરે; આળસગ્નેરે,
 ને અર્ભક અમથાંપિલાઈ મરે. આળસગ્નેરે.—૨૦
 હોય લાભ એકે પણુ જો કદા, આળસગ્નેરે.
 રીત રાખો તમારિ સુખે સદા. આળસગ્નેરે.—૨૧
 પણુ લાભ અરથ લવ લેશવણુ, આળસગ્નેરે.
 શિદ માંજો વિનાશ ઓ દેશિજન આળસગ્નેરે.—૨૨
 લાભ જોઈ પશુએ હરે કૂરે, આળસગ્નેરે.
 પણુ લાભ કશું ન કોઈ કરે. આળસગ્નેરે.—૨૩
 શું પશુચિએ આપણે ઉતર્યા? આળસગ્નેરે.
 શું સર્વે વિચાર પરા કર્યા? આળસગ્નેરે.—૨૪

શું ચૈતન ગૂણ બધા તજ્યા? આળસગ્નેરે,
 શું જડના ધર્મ જિવે સજ્યા? આળસગ્નેરે.—૨૫
 હશે ચૈતન તે ચિત ચેતશે, આળસગ્નેરે,
 એને હસાથી અધિક જલેખશે, આળસગ્નેરે.—૨૬
 નિજ ધર્મજ તે ઉર ધારશે, આળસગ્નેરે,
 સંતતિનો સ્વાર્થ વિચારશે, આળસગ્નેરે.—૨૭
 આળસગ્ન નિષેધજ શોષશે, આળસગ્નેરે,
 અધે એજ જિજ્ઞાસે બોધશે આળસગ્નેરે.—૨૮
 મૂરખ મુખનો ડર નહિં ધરે, આળસગ્નેરે,
 ગાડર છોતે બેં બેં કરે! આળસગ્નેરે.—૨૯
 ધર્મી નીમ નવલ નિત પાળશે, આળસગ્નેરે,
 આળસગ્નનું નામજ આળશે? મનમગ્નેરે.—૩૦

આળસગ્નના તમામ નુકસાનનો ઉપસંહાર.

ગરબી ૩૧ મી.

“હારે લાલા તમે પુરૂષ અમે નારી” એ રાગે.

હારે નામ.આળસગ્નનું તો બાળોં! }
 બાળો કે ખાડમાં ધાલોરે!—નામ આળ૦— } ૨૬.

આળસગ્નનું નામજ સુણતાં, આવે મને કંટાળોરે. —નામ૦—
 આળસગ્નનાં દુખ દેખીને, દેશ ધર્ષ ગયો કાળોરે! —નામ૦—
 લગન લાગ્યા વણ લગનજ કેવું? એ શો મુરખનો ચાળોરે?—ના૦
 લાગિ લગન કે જાગિજ અગની જાલિ જરિ ન રહે જાળોરે!—ના૦
 આળ બિચારું શું સમજે એમાં? હાઠ શો માંચો ઠાલોરે?—ના૦
 દૈવ ઉપર શિદ્ધ દોષ મુકાછો? પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ ચાલોરે!— ના૦
 આળસગ્નની બૂંડી રૂઢી, આંખ ઉધાડી બાળોરે.— ના૦
 બૂંડિ રંડાએ સુકવી નાંખ્યો, સુંદર દેશ રસાળોરે.— ના૦
 આળસગ્ને તો આળક બળતો, પાયો પૂર્ણ પ્રજાળ્યોરે.— ના૦
 ઉદય હેંસ પરાક્રમ આદિક, સહેજે બળી ગયો ડાળોરે.— ના૦
 આળસગ્ને તો વિદ્યાવૃદ્ધિનો, મારગ મૂળથિ ખાળ્યોરે — ના૦
 ભટ્ટ ભણ્યા તો કે પરણ્યા જીવ્યે, ધનમાં આ કબિ ધાડોરે.—ના૦

બાળલગને બળ બુદ્ધિ હરીને, સુખનો સંભવ ટાળ્યોરે.—	ના૦
હુનર કળામાં પાછળ પાડી, પેસો વિલાતે વાળ્યોરે.—	ના૦
બાળલગને તો પ્રેમ પુનિતને, દીધો દેશનિકાશેરે.—	ના૦
પ્રેમિજને નાચાર થઇને, પાપપુરે પુર્યો હાજોરે.—	ના૦
બાળલગનથી હોય કળેડાં, દુખ દુખ જેમાં હજારોરે.—	ના૦
બાળરાંડ બહુ એથિજ થાએ, હોય એથિજ બિચારોરે.—	ના૦
બાળલગને હડહડતો આણ્યો, કળિજીગ કાળ કરાજોરે!—	ના૦
બાળકનાં માબાપ બને છે, બાર વરસનાં બાજોરે —	ના૦
બાળલગને તો ઢીંગલા ઢીંગલી, સરખાં બન્યાં નરનારોરે.—	ના૦
બરજેબનમાં ઘડપણ આણ્યું, આણ્યો મરણનો વારોરે.—	ના૦
બાળલગને બન્યો બળહિણુ, બહીકણુ, આપણો સધલો રસાશેરે.—	ના૦
બાળલગને અરે બાયસો કીધો ભરતનો ખંડ યશાશેરે!—	ના૦
બાળલગને પરદેશી દેખી, પેસાણો ને પાળ્યોરે!—	ના૦
બાળલગને ધૂળધાણિ કર્યાંને, સામટો ધાણુજ ધાલ્યોરે.—	ના૦
બાળલગન દુખ સકળનું મૂળજ! કળિજીગ એજ વિચારોરે.—	ના૦
બાળલગન તજિ નવલ સ્વજન સૌ દેશને દુખતો તારોરે!—	ના૦

વાંચનારને છેલ્લી વિનંતિ.

ગરબી ૩૨ મી.

(રાગ પ્રભાત)

“હિંદ પ્રભાત સમરિયેછ શ્રી ગણેશ દેવા” એ રાગે.
 છેલ્લિ છે વિનંતિ મારિ, એક આ નરનારી;
 બોલ્યું આલ્યું માફ કરો? સાર લો સુધારી!—છેલ્લિ૦—૧
 હિત તમારું, હિત મારું; હિત સૌનું ધારી;
 સારું જે જણાયું તે, જણાવ્યું છે વિચારી.—છેલ્લિ૦—૨
 વાર વાર મેં વિચારી સાર સર્વ ધારી;
 બાળલગનબિત્રીથી છે આજ આ ઉચારી.—છેલ્લિ૦—૩
 સાચા વિના શબ્દ એકે સ્વજન હું નયિ બોલ્યો;
 તોય જે કંઈ ચુક્યો હોજી, હાર્દહિયનું તોલો.—છેલ્લિ૦—૪.

બોલતાં બોલાઇ હશે કાંઈક કઠણ વાણી;
 તેય ના દુભાશે દેશિ, દુઃખ દિલે આણી !—છેલ્લિ—૫
 દેશનું હું દુઃખ દેખિ, દિલડામાં દાઝી;
 દેશના હિત સાર આજે બોલ્યોધું કંઈ ગાજી !—છેલ્લિ—૬
 બાળકો બેહાલ થાએ, દેશ રૂપિ જાએ;
 ધર્મ તો ધોવાઇ ગયો, એતે કયમ સંખાએ ?—છેલ્લિ—૭
 વિશ્વમાં છે બહાલાં સૌને બાળ એમ કહેવાએ;
 પણ આપણુનિ ચાલ જાતાં જુહું એ જણાએ !—છેલ્લિ—૮
 બાળકનો ભવ બાળલગ્ને બાળેછે માખાપો;
 વળિ વિચારેછેકે આપણે એયિ અધર્મ કાપ્યો.—છેલ્લિ—૯
 દૂર કરાવ્યા દેશિની આ દુર્મતિજ નકારી;
 ધર્મ કેરિ ધોરિ રાહ દાખવવાજ સારી.—છેલ્લિ—૧૦
 આર્યના આચારને વિચાર પાછા આણી;
 આર્યતા વધારવાને, અર્થે ઉચ્ચો વાણી.—છેલ્લિ—૧૧
 ઉચ્ચો અધિક કદી તો ક્ષમાજ કીજે ?
 રામ રામ નવલરામના સહુ જણ લીજે !—છેલ્લિ—૧૨

(અકબર બીરબલ નિમિત્તે હિંદીકાવ્ય તરંગ.)

અકબરશાહ ને બીરબલ.

અકબર આદશાહ જેવો લડાઇમાં શૂરો અને રાજનીતિમાં નિપુણ હતો તેવોજ તે વિદ્યાવિલાસમાં રસિઓ હતો. મોટા મોટા મુલ્કાં અને શાસ્ત્રીઓ ને બોલાવી તેમના વાદ વિવાદમાં આનંદ માણતો હતો. મુલ્કાં ફૈજ અને અબુલફઝલ તો અકબરના આમ્રવડે અકબરના જેટલાજ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયાછે. એના વખતના મિયાંતાનસેને સંગીતકળામાં જે કિર્તિ મેળવીછે તેવી હજી કોઈએ મેળવીજ નથી. જગન્નાથ પંડિત દક્ષિણમાંથી આવી એના આશ્રયવડે રાજતરુદ્ધિ પામ્યા હતા, અને પોતાનું કુક્ક કવિત્વ તથા કઠિણ પાંડિત્ય દર્શાવી સંસ્કૃત વિદ્યાના ગુપ્તતા દીવાને ઘડીબર ખૂબ તેજસ્વી કર્યો હતો. ગંગ કવિ સાહિત્યના અનેક કવિત વખતે વખત અકબરશાહની મોહાર મારા દેશમાં ફેંકાવજ કરતો હતો. ખીરબલે આવી પોતાનું આતુર્ય તથા કવિત્વ એવું બતાવ્યું કે એના જેવી આદશાહની કોઈ ઉપર પણ પ્રીતિ નહોતી. ખીરબલ જાતે (કોઇકના કહેવા પ્રમાણે) નાગર બ્રાહ્મણ હતો. એ એવો હાજર જવાબી તથા ખબરદાર હતો કે સર્વેનાં મન હરણ કરવાની એનામાં એ પૂર્વ શક્તિ હતી. તે કવિતા પણ સારી કરતો હતો. એને અવાંચીન કાળનો કાળીદાસ કહીએ તો ખોટું નથી. એને અકબરઆદશાહ હમેશાં કબિરાયજ કહેતો હતો. હાલ લોકમાં એના આતુર્યની કહાણીઓ ઘણી ફેલાઈ ગઇ છે અને તેથી એની કવિરીતની કીર્તિ કાંઇક અંધારામાં પડીછે ખરી, તોપણ ફારસી ગ્રંથોમાં એના દુચકાઓ માલમ પડેછે. સંસ્કૃત અને વૃજ બાષામાં પણ એજ રીતે તે પ્રસંગોપાત કવિતા બોલતો તેથી અમે અત્રે ખીરબલને નામે કેટલાક તરંગ દાખલ કરીએ છઇએ.

ખીરબલનું મૂળ નામ તો શિવદાસ હતું, તે કુળવાન, પણ ગરીબ ધરતો હતો. તે સમયમાં મુસ્લિમોને લાયકની જે કેળવણી ગણાતી હતી તે બધી તેણે લીધી હતી. બૂલશે નહિ કે તે વેળા પણ મુસ્લિમોની કેળવણી હાલના જેવી તુચ્છ અને ધિક્કારવા જેગજ હશે. તે વેળા જેવો આપણો દેશ હતો, જેવા કારભારીઓ હતા, તેવી કેળવણી હતી. હાલ પણ જૂના કારભારીઓમાં કોઇ કોઈ ઠેકાણે આવી ઉંચી કેળવણીની છાયા દીકામાં

આવેછે. પણ ત્રણસે ચારસે વર્ષ ઉપર તો કોઈપણ માણસ રાજદરબારમાં પેસવાની હિંમત રાખે તે પેહેલાં હિંદી, ફારસી, સંસ્કૃત બાબતો સારી પેઠે બણવાની જરૂર સમજતો હતો. થોડું ધણું કવન પણ સધળા કરી જાણતા. જુનાગઢના રણછોડજી દિવાનનો દાખલો તો હજી આપણા ગૂંજરાતમાં તાજે છે.

એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી નોકરીની આશાએ ખીરબલ દિલ્હીમાં આવ્યો. અકબરશાહ કવિઓનો ધણો પોશિદો છે એવું એણે ચારે તરફથી સાંભળ્યું હતું અને તેથી એણે એ 'બાબત ઉપર વિશેષ લક્ષ આપ્યું હતું. જાતનું વળણ તથા શોખ પણ તે તરફ જ હતો. તેથી દિલ્હીના દરવાજામાં પેટો કે એના મનમાં તો એમ થવા લાગ્યું કે ક્યારે હું કચેરીમાં જઈ, અને કવિરાજ કહેવાઈ. તોપણ એ પહોંચેલો હતો. શહેરોના આતુર સ્વભાવ પ્રમાણે આરોગ્ય ધૂળ ભર્યાજ દેદારે લાંબાં જવાનું મનતો થયું, પણ તેને દાખી રાખી રાતવાસો એક મુસાફરખાનામાં જઈને ઉતર્યો. સવારમાં ઉઠી દિલ્હીવાનોના કુકડ પોશાક જોઈ એના મનમાં લાગ્યું કે જો હું મારા આ ગામડીએ લૂગડે દરબારમાં જઈશ તો મને ધક્કા મારીને કાઢી મૂકશે એમાં કાંઈ શક નહિ. તેથી પાસે ખર્ચામાં પાંચ રૂપીઆ બાકી રહ્યા હતા તેમાંથી એક રૂપિઆ ઘોખીને આપી તેની સાથે એવી બોલી કરી કે તારે મને ત્રણ દહાડા સુધી તાજાં કડકડતાં લૂગડાં આપવાં, અને કચેરીમાં જઈ આવ્યા પછી હું તને પાછાં આપીશ. પછી ખાઈપીને શહેર જોવાને તથા બાતમી કાઢવાને નીકળ્યો.

કરતાં કરતાં એ થાકી ગયો, પણ શહેરનો પાર આવ્યો નહિ. લોકો એવા બેદરકાર અને ટિખળી માત્રમ પણ કે કોઈ રસ્તોજ ખતાવે નહિ, ને કોઈ કદાપિ ખતાવે તો એવો આડો કે ક્યાંતો ક્યાં એ બિચારો પરદેશી ફૂટાયાંજ કરે. કોઈ મોટું મકાન જોયકે એના મનમાં એમ લાગે કે આ પાદશાહનો મહેલ આવ્યો, પણ તપાસ કરતાં જણાય કે એતો કોઈ સાધારણ વેપારી કે મુસ્લિમનું ઘરછે. કોઈ ઠાઠ ભર્યો રસાલો જતો દેખે કે ધારે કે એ પાદશાહની સ્વારી હશે, પણ પૂછતાં એનું નામ કોઈ દિલ્હીમાં જાણતું નથી એવો તે અપ્રસિદ્ધ નીકળે. એમ રખડતાં રખડતાં અને ભમતાં ભમતાં સાંજ પડવા આવી, પણ પાદશાહની કચેરીનો તો કાંઈ પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. તેથી પાછો વળ્યો અને ઉતારો જડતાં એટલી મુશીબત પડી

કે થાકીને લોથ થઇ જઈ વગર ખાધે ને પીધે એક સાદસી ઉપરજ સૂઈ ગયો. ત્યાં કોઈ બહીઆરો બાતબાતના મુસલમાની ખાનાં વેચવાને આવ્યો હતો તેણે તો કાંઈ ખરીદ કરી પોતાની બૂખશાંત કરવાને એને ધણેએ સમજાવ્યો, કહ્યું કે દિલ્હીમાં ધણેએ હિંદુ મારી પાસે આવીને છાનામાનાં મજા મારી જાયછે, અને અલ્લાના કસમખાધને જાહેર કર્યું કે “નાનમે” તો કુચ બિટાલ નહિ હે” તોપણ એ ખીરખલે માન્યું નહિ, ત્યારે ને પરમાયું બહીઆરો ચીડવાધને ચાલ્યો ગયો અને ખખડતો ગયો કે આવા ગંવાર કાફરોને રસુલ અલ્લાના ફરમાન મુજબ મારીનેજ દીન બોલાવ્યા વિના કદી પણ સમજવાના નથી.

ખીજે દહાડે તો ખીરખલે ગમે તેમ કરીને પાદશાહી મહેલનો પત્તો મેળવ્યો; જાતે તે જઇને બહારથી જોઈ આવ્યો; ત્યાં જવાની ગલીએગલી ઝોળખી રાખી; રાત્રે દરરોજ વિદ્વાન મંડળ ક્યારે બેળું થાય છે તેની ખૂદ દરવાન પાસેથીજ ખાતમી મેળવી; અને ખૂશી થતો મધ્યાહ્ન પહેલાં ધર્મશાળામાં પાછો આવ્યો. દરખમાં કંસારનાં મિદાન ઉડાવ્યાં અને નિરાંતે એ ધડી નિદ્રા પણ લીધી. પાછલે પહેરે ઉઠી મેં ઘોયું, મૂછને વળદીધા, શીખા દીકા સમારી, કસબીફોટા બાંધી લીધો, કડકડતાં નવરંગી ડાકા પટ-કાવ્યા અને આધતો હાજર ન હોવાથી કંકુની દાબડીના ચાટલામાં હટખથી પોતાનું મેં નિરખી ધર્મશાળાની બહાર નીકળી પડ્યો. બારણે ઉભા ઉભા અર્ધાંક ધડી તો શુકન જોવામાં કાઢી. પણ પછીથી સમજ્યો કે દિલ્હી જેવું ધીચવસ્તીવાળું શહેર જ્યાં સો સારા અને સો માણં શુકન એક પલકમાં આવી જાય, ત્યાં શુકન જોવા ઉભા રહેવું એ કાંઇજ કામનું નથી. નગર-વાસથી જે વિચારમાં સુધારો થાયછે તેના આ પ્રમાણે ગણપતિ બેઠા; અને ખીરખલ વગર શુકને ધ્યાગળ ચાલ્યો. આ રીતે નિર્ભાત પગલું મૂક્યું કે તુર્તજ સામી એક સવચ્છી ગાય મળી અને પાછળથી બંદુકના બડાકા જેવી ત્રણ છીકા થઇ. આથી એ જરા ખંચાયોતો ખરો પણ ફિકર નહિ એમ કહી પોતાને રસ્તે પડ્યો. વાટે અત્તરીઆની દુકાનેથી બાત બાતના અત્તર લઈ રૂમાલમાં નાંખ્યા, અને કાથળીમાં કેટલા દામ શિલક રજાછે. તેનો જરા પણ વિચાર ક્યો નહિ. એના મનમાં નિશ્ચય હતો કે પાદશાહની મુલાકાત થઈ કે તેની પ્રીતિ થતાં વાર નથી અને તેમ થયું તો પછી પૈસો એ શી રીતજ છે. પણ રાજ મહેલ આગળ પહોંચતાં એને એક અણધાર્યું

વિષ્ણુ નડ્યું. દરવાને એને યાત્રી આપી હતી ખરી, અને ખીરબલની વા-
ણીથી મોહિત પણ થઈ ગયો હતો ખરો, તોપણ તે પોતાની દસ્તુરી વિના
નવા ઉમેદવારને દાખલ કરે એવો કાંઈ કાચો નહતો. દસ્તુરી કહો, પાનસો-
પારી કહો, કે ચેરી મેરી કહો, પણ અમીરોના દિવાનખાનામાં પેસવાનો
ખરો પરવાનો એજ છે. બધાને મળવાને માટે મોટા કામદાર ગમે એટલો
આતુર હોય, તોપણ દરવાનના હાથ પૂજ્યા વિના કોઈ પણ તેની રૂબરૂ
પહોંચી શકતો નથી. ખીરબલની વ્યવહાર બુદ્ધિ જન્મથીજ અસાધારણ
હતી તેથી તે પોતાની ગણતરીમાં આ વાત ભૂલી ગયો નહોતો, પણ પાદ-
શાહના દારપાળ જોયું એની પાસે કાંઈ આપવાનું હતું નહિ, અને તેથી
એણે તેને કહ્યું કે મને આજની મુલાકાતે જે મળશે તે બધું હું તને આપીશ.
આ સાંભળી બુદ્ધો દરવાન ખડખડ હસી પડ્યો. અને બોલ્યો કે ખીરબલ
તું બડો બેવકુફ દેખાયછે, કે મને તું બડો બેવકુફ ધારેછે. હજારો દરબાર-
માં ધક્કા ખાઈ પાયમાલ થઈ પાછા ચાલ્યા જાય છે અને તેમની ઉમેદ
જરાપણ પાર પડતી નથી. તું કહેછે એવા જો કરાર કરવા હું બેસું તો મારાં
છોકરાં ભૂખે મરે, ભાઈ અમે તો રોકડીઆ, અમને અમારી દસ્તુરી આપો
અને પછી તમારા કિસ્મતમાં હોય તે તમે પામો. અમારે એ વાતની કાંઈ
પણ લલુતા નથી. ખીરબલે બહુએ જુક્તિ કરી, કાલાવાલા કર્યા, અને બ-
હુએ આડાઅવળા પાસા નાંખ્યા, પણ તેથી કાંઈ પેસો ડગ્યો નહિ. આખરે
ખીરબલે કહ્યું કે મને અંદર જવા નહિ દેતો ફિકર નહિ, પણ આ કાગળ
ઉપર હું દૂધો લખી આપુ છું તે પાદશાહને પોહોઆડી આવ; આ સાંભળી
દરવાન તો છેક રાતો પીળોજ થઈ ગયો, ને તે કાગળ હાથમાંથી ઝુંટી
ચાર કકડા કરી પાસે હોજ હતો તેમાં ફેંકી દીધા, અને એને એક ધક્કો
મારી દૂર હાંકી મૂક્યો. ખીરબલે બહુએ પોકાર કર્યો, પણ કોણ સાંભળે?
આ ઉપરથી એ જગા ઉજડ હતી એમ સમજશે નહિ. હજારો ગાડીધોડાની
હાં ઠંઠ મચી રહી હતી અને પહેરેગીરો પહેરો ફરી રહ્યા હતા. પણ કોની
તાગાદ કે પાદશાહી દરવાનને કાંઈ કહી શકે? પહેરેગીરોએ સાંભળ્યું તેનું
કાળ તો એ થયું કે એનો હાથ પકડી મહેલથી અધગાઉ દૂર તેમાંનો એક
એને પહોંચાડી આવ્યો અને કહ્યું કે જો આવું ધાંધલ ફરીથી મચાવીશ
તો તને પકડીને તુરંગમાંજ ધાલીશું રજા વિના હજુરમાં જવાય?

આ બનાવથી ખીરબલની સમગ્ર આશાઓ પડી ભાગી. જ્યાં શાહની

સન્મુખજ નજ શકાતું નથી ત્યાં પછી એની બધી કવિત્વ શક્તિ શા કામમાં આવે? પાસે ખર્ચા સધળી ખૂટી પડી હતી. વાંસળી છોડીને જોયું તો કાલનું મોદીખાનું વસાવવા જેટલા પણુ પૂરા દામ રજા નથી. હવે કરવું શું? દિલ્હી જવા, મોંઘા શહેરમાં શી રીતે રહી શકાય? રહીને કરવું શું? ક્યાં સુધી રહેવું? દિલ્હીમાં સો વરસ કાઢે તોપણ દરવાન તો એની દસ્તુરીવિના દાખલ કરવાનો નથીજ. એનું મોં કેવડું? સો સો ને હજારો મોહોરો તો એના એક દાંત નીચે દબાઈ જતી અને એ પ્રસન્ન યતો નહિ. ખીરબલના ઉપર ખાસ મહેરબાની કરીને સો મોહોરો કપ્પડ ધરો હતો, પણુ ખીરબલ તે લાવે ક્યાંથી? પાછો પોતાને ગામ પગ ધસડતો અને બીજા ભાગતો જાય, તોપણ ઘરમાં સો રૂપિયા નહોતા તો સો મોહોરો કયે ઝાડથી તોડી લાવવી? શું રાજ દરબારમાં જવાનો લાભજ છોડી દેવો? શું ખીજાઓની પેઠે પ્રથમ કોઈ હલકા મુત્સદ્દીનો આશ્રય પકડવો અને પછી નશીબ ઉપર હાથ મૂકી બેસવું? એમ કરેથી ધારેલી મોટી ઉમેદો શી રીતે પાર પડે? વખતે જિંદગી પૂરી થાય તોપણ બાદશાહની હજુરમાં જવુંજ બની શકે નહિ? આમ કરેથી મુત્સદ્દીપણના કાંઈ કોડ કદાપિ પૂરા પડે, પણુ કવિરાજ થવાની આશા તો નિર્મૂળજ થાય. સામાન્ય બુદ્ધિવાળાની નોકરી ઉઠાવવી એના જેવું ભૂંડું શું? એમાં શો માલ? શું હું ખીરબલ એથીજ સંતૌષ પામું? આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના ખ્યાલ એના મનમાં ઉછાળા મારે અને એને કાંઈ સૂઝ પડે નહિ. ઉદાસીમાં છોક ગરક થઈ ગયો, છાતી ભરાઈ આવી અને આંખમાંથી દડદડ આંસુ ચાલવા લાગ્યાં. તોપણ જાતે ધીરજ વાળો હતો. તેથી જિવ કઠણ કરીને ઉતારે પાછો આવ્યો, અને સુતો સુતો હજારો અંદેશા કરવા લાગ્યો. એના મનમાં એવોજ આશ્રય ભરાયો કે એ દરવાનના મોંમાં તમાચો મારી, કાંઈ પણુ આપ્યા વિના હું સરે તોરે કચેરીમાં જાઉં, બાદશાહને રંજન કરૂં, અને તેજ ક્ષણે હું માનીતો થાઉં, તોજ માઈ નામ ખરૂં. પણ તે થાય કેમ? એક તજવીજનો વિચાર કરે અને પાછી પડતી મૂકે. એમ હજારો યુક્તિનું ચિંતવન કર્યું, પણ રસ્તો સૂઝે નહિ. આખરે પાછલી રાત્રે એને એક એવો સરસ બુટ્ટો સૂઝ્યો કે એને રૂં-એ રૂંએ હરખ વ્યાપી ગયો અને હું ફતેહ પામીશ એવો નિશ્ચય કરી નિરૂંતે ઉઘ્યો.

અકબરશાહ અને વીરબલ, ભાગ ૨ જો.

અકબરશાહ જેવા શાણા પાદશાહના દરબારમાં પણ દરવાનનું આટલું બધું ચલણ જોઈને બીરબલને ઘણું આશ્ચર્ય તથા માતું લાગ્યું. એણે કહ્યું કે “શું રાજ્યશ્રીની તૃણા રાખનારાઓના નશીબના દરવાજા પણ પાદશાહોએ આવા નીચ દરવાનનેજ સ્વાધીન કરી દીધા છે ? આ હિસાબે તો પાદશાહ કરતાં પણ પોળીઆનો અશ્વિચાર પરોપકાર કરવાના કામમાં વધ્યો. શું અકબરપાદશાહ પણ સમજતો નહિ હોય કે દરવાનના હાથમાં આટલો બધો અશ્વિચાર આપવાથી પોતાના સઘળા સદ્ગુણ રાજ્યને નિરપયોગી થઈ પડે છે અને દેશમાં જીલમ અને અંધેર ચાલતાં હોય તેને અટકાવવાના એના હાથમાં કાંઈ પણ સાધન રહેતા નથી.

નાહિમદીના પ્રથમ ઉભરામાં આ પ્રમાણે બીરબલે અકબરની ખુદ્દિનો ફિટકાર કર્યો ખરો, પણ જ્યારે જરા શાંત પડીવિચાર કર્યો ત્યારે એણે બોલ્યું કે એમાં કાંઈ એનો વાંક નથી. રાજ દરબારમાં એમ થયા વિના રહેજ નહિ. મોટા માણસો પાસે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને એટલા બધા લોકો આવવાને ઇચ્છે છે કે તેમાં કોની અર્જ સાંભળવા જોગ છે એ પ્રથમ સુકરકરવાની ધણીજ જરૂર છે. ઘણો ભાગ ન્યાયને માટે નહિ પણ દયાઉપખવી પોતાનું કામ કાઢી લેવાનેજ આવે છે. એથી પણ ઘણા તો મોટાનું ઓળખાણ ‘કો કાલે કૂળદાયકા’ છે. એમ જાણીનેજ તેની આસપાસ મધમાખીની પેઠે ગણગણ કરવાને સદા ઇતેજર હોય છે. કેટલાક તો ખુદ અન્યાય અને જીલમ કરવાની શક્ત મેળવવાને અર્થેજ રાજદરબારની તૃણા રાખે છે. કેટલાક તો રાજ-મૂર્તિના કીરણોમાંજ ખેસવું એ પરમ પદાર્થ માને છે, અને જેમ વાંદરાઓ ચણાકીના તાપથી મગ્ન રહે છે તેમ તેઓને થાય છે. કેટલાક માત્ર તમાશગીર અને ચુગલીખોરજ હોય છે. માણસમાં અનેક પ્રકારના જે સ્વભાવ રહેલા છે તે પ્રત્યેક તેને રાજદરબારમાં જવાને ઉશ્કેરે છે અને એમ ઉશ્કેરાઈને ઉલટી આવેલી ખલકને પાદશાહો એકેકીજ પગબલે તો બાત્રા આદમની જીંદગી પણ તે કામને સારૂ બસ થાય નહિ. કાંઈ પણ હદ કરવાની તો જરૂર છેજ. શા કામને માટે આવે છે તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. યોગ્ય કામ વિના આવનારને અટકાવી પાછા વાળવાજ જોઈએ. એ અટકાવનારો સઘળા દેશમાં અને સઘળા કાળમાં દરવાનજ છે. યોગ્ય કામે આવનારને પણ અટકાવે તો એ દરવાન ગુનેગાર થાય છે, અને સારા પાદશાહો એ બાબતની વખતે

વખતે ઘટ્ટી દેખરેખ સપ્થાજ કરેછે. તે છતાં પણ એ અગ્નિચાર એવડો મોટોછે કે દરવાનો ઘણું કરીને તેનો ખોટો ઉપયોગ કરી પોતાનું ઘર ભર્યા વિના રહેતા નથી. રાજદરબારમાંથી વહી જતી રાજ્યલક્ષ્મીને અટકાવવાને એને ખરણે ખેસાજોછે પણ તેની એક શેર તે પોતાના ઘરમાંજ વાળેછે, અને ત્યાં રેલછેલ થઈ રહેછે. પણ એ શેર એવડી નાની છે અને રાજદરબારમાં એની મહેરથી જે જવા પામેછે તેના ભાગ્ય એટલાં બધાં ઉઘડી જાયછે કે તેઓએ જે દરવાનને દસ્તુરી આપી હોયછે તેની ફરીઆદ પાદશાહને કાને કવચિતજ નવા પામેછે. એથી અર્જુનદાર, દરવાન, અને પાદશાહ એ ત્રણેની સુગમતા સચવાય છે, અને જ્યાં સુધી ઈનસાફનાં ખારણાં ઉઘાડાં રહેછે ત્યાં સુધી કાઠને પણ કાંઈ પોકાર ઉઠાવવાનું અસકારક કારણ મળતું નથી. જ્યારે અદાલતને દરવાજે પણ રસ્તવખોર દરવાનનો હાથ અડકે છે ત્યારે ઘણીજ ખરાબી થાયછે, અને તેથી હિંદુસ્તાનમાં જે મોટા રાજાઓ તથા પાદશાહો થઈ ગયાછે તે આ બાબત તો ઘણીજ કાળજી રાખતા હતા. લોકોપર પડતા જુલમ જાણુવા અને રંકમાં રંકની ફરિઆદ પણ પોતાને કાને આવે તેને માટે તરેહ તરેહની યુક્તિએ તથા ગોઠવણ કરતા હતા. કોઈ વેશ બદલી નગરચર્યાબેવા નીકળતા, કોઈ ખાનગી અનુચર રાખતા, કોઈ મહેલની નીચે રાહદારીઓને સારૂ ઘંટજ ટંકાવી રાખતા, અને કોઈ અદાલતના ખારણાં રાતને દહાડો વગર દરવાને ઉઘાડાંજ રાખતા હતા.

અકબર પાદશાહનો એવો ધારો હતો કે રોજ સવારમાં ઉઠીને કલાક બે કલાક મહેલને ઝરખે ખેસવું, અને ત્યાં જે કોઈ પોકાર કરતું આવે તેની ફરિઆદ સાંભળવી. એ ઝરખાની નીચે ધોરીરાજમાર્ગ હતો. ગાડી ધોડાને એ રસ્તે જવા દેતા નહિ; પણ સઘળા રાહદારીઓને જવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી એટલુંજ નહિ પણ વચગાળે સોનાની છડી લઈને નેકીદાર ઉભા હતા તે સોડાને પોકારીને કહેતા કે “અકબરશાહ ધર્માસન પર બિરાજમાન હુવેહૈ ! જિસ્કો કુચ્છ ફરિયાદ હોવે ઝસ્કો વહાં બુલાતે હૈ. શાહ વ સાહુકાર, વર્જીર વા દિવાન, નવાબ વા સુબા, અમીર વા ઝમરાવ, કિસીકાહી જુલમ હોવે, તૌ નિહર હોકે આઓ ઔર કહો. અદલકે કાંટેમે સબી સમાન હૈ. એ રસ્તાને બંને છેડે ચોકીઓ હતી ત્યાં વાજાઓમાં એવાજ અર્થના યોગ્ય ગવાતા અને તે સાં-

બાબી શહેરમાં ચોકીએ ચોકીએ એવો નાદ ઉઠી રહ્યાથી પ્રાણી માત્રને ખબર પડતી હતી કે અકબરશાહ ઇશ્તિયાદની ગાદીએ બિરાજમાન થયા છે. જે લોકોને કાંઈ પણ ફરીઆદ કરવાનું હોય તે સવારમાં તૈયાર થઈને એ રાજ મહેલના ઝરખા નીચે આવીને અગાઉથી બેસી રહેતા. અને ન્યારે પાદશાહ ત્યાં પધારતા ત્યારે નમસ્કાર કરી ફરીઆદ ફરીઆદ એમ પોકારતા કે તુર્ત પાદશાહ તેમને પોતાની રૂબરૂ બોલાવતો. કોઈની પણ તાગાદ નહિ કે એ માર્ગે આવનારને અટકાવી શકે, કેમકે ઝરખામાંથી પાદશાહની નજર અધ અધ ગાઉ સુધી બે તરફ પહોંચે એવો તે માર્ગ સીધો હતો, અને પાદશાહની એ બાબત એવી સખી હતી કે રાહદારીને અટકાવવાનો વિચાર સ્વપ્નામાં પણ કોઈને થતો નહિ. આ વેળા સૌકાને મોટામાં મોટા અધિકારી ઉપર પણ ફરીઆદ કરવાને છૂટ હતી. પોતાથી પણ જાણે અજાણે કાંઈ અન્યાય થઈ ગયો હોય તો તે બાબતની પણ ફરીઆદ ઝોર વધારે ખૂશીની સાથે સાંભળતો. ઇનસાફ કરવામાં પોતાના સગા છોકરાની પણ ખાતર રાખતો નહિ સઘળી હકીકત પોતેજ સાંભળતો, પોતેજ તપાસ કરતો, અને પોતેજ એક ઘડીમાં ઇનસાફ આપતો. એ વેળા કોઈ પણ મહેતા મુત્સદ્દીને પાસે રાખતો નહિ. કોઈ પણ કામદાર ઉપર ફરીઆદ આવી કે તેને તુર્તજ ત્યાં પકડી મૂકાવતો અને ગુનેહગાર જણાયો કે તેને ત્યાંને ત્યાંજ ઘટતી સજાએ પહોંચાડતો. એમ કહીએ તો પણ ચાલે કે અકબર પાદશાહની એ ઊંચામાં ઊંચી એપેલેટ કોર્ટ હતી પણ ફેર એટલે કે ત્યાં અપીલ કરવામાં કોડીનો ખર્ચ થતો નહિ, જુલમ કરનાર નીચલા અધિકારીની માર્ફતે ફરીઆદ લાવવી પડતી નહિ, અને ઇનસાફ તાત્કાલિક અને અસરકારક મળતો. ટુંકામાં એ હાલના જેવું સુધરેલું નહિ પણ સાદું અને સ્વભાવિક ઇનસાફનું સ્થળ હતું, અને તેનું નામ સાંભળીજ સઘળા કામદારો પાંસરા દોર થઈ ગયા હતા.

ખાનખાયા પાસેથી રાજની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી તેને ખીન્ને દિવસથીજ અકબરે રૂબરૂ ઇનસાફની આવી રીત કહાડી હતી, અને ત્યાં એવા નિષ્પક્ષપાત પણે ન્યાય કરતો હતો કે સઘળા અધિકારીઓ પોતાની દૃષ્ટતા ભૂલી ગયા હતા. અને દેશમાં તેમના ઇનસાફ પણ વખણાવવા લાગ્યા હતા. કેટલેક વર્ષે અકબરશાહનું ઝરખે બેસવું માત્ર નામનુંજ થઈ રહ્યું. એના કામદારોની માર્ફતે ગેરઇનસાફ મળે ત્યારેજ કોઈ દરબારમાં ફરીઆદ કરવા આવે કેની? તો પણ પાદશાહ કદી પણ એ પદ્ધતિમાં ફેર

પડવા દેતો નહિ, અને કહેતો કે દરરોજ સવારે વાણીઓમાં ઇનસાફની
બાંગ પોકારાય છે તે નિમાજની બાંગ કરતાં પણ અધાને વધારે પ્યારીછે,

આ રિવાજ મુજબ એક દાહાડો અકબર બાદશાહ નાહી ધોધ નિર્મળ
પણ સાદાં વસ્ત્ર પહેરી તથા હજારો પાદશાહી ઉભી કરે એવા હીરાનો એ-
કજ હાર કાઢમાં ધાલી ઝરખે સવારમાં બેઠો હતો. સૂર્યોદય તુર્તજ થયો
હતો અને એ તે તર્ફ સાનંદાશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો હતો. ઝરખામાં બંને
બાળુએ બાદશાહની આસપાસ સો સો સિપાઇઓ ઉભા છે તેમની ઉઘાડી
તરવારો ઉપર સૂર્યના કિરણ પડવાથી એવો તો તેજનો અંબાર છવાઈ રહ્યો
છે કે તેમાં બાદશાહનું પ્રતાપી મુખ સૂર્યના જેવુંજ પ્રકાસી રહ્યું છે. નીચે
મેહેલના નવરંગો ઝળકારા મારી રહ્યાછે, અને સામેના બાગમાંથી ઘણીજ
સુંદર સુગંધ બહારી રહીછે. દૂરથી વાણીઓના મધુર સ્વર આવી કાનને અ-
શ્રુતપાન કરાવે છે. ફરસ બંધી કરેલા રાજમાર્ગ ઉપર પાછલી રાતના ગુલા-
બના છંટકાવ કરી મૂક્યા છે તેની જે લહેર આવેછે તેથી રાહદારીઓ
સ્વર્ગનું સુખ અનુભવેછે, મહેલ આગળથી હજારો માણસ જ આવ કરેછે
પણ પગરવ સરખો પણ સંભળાતો નથી—જાણે પોતાનો નિર્મળ પ્રતાપ
સૂર્યની સાથે સરખાવવામાં ગુંથાએલા ઇનસાફી પાદશાહને હરકત ન કરવી
એવો સંઘળી પ્રજાએ સંપજ કયો હોય. એવી રીતે લીલા જમી રહીછે
તેવામાં ત્યાં એક જોગી આવી પહોંચ્યો. તેણે સર્વજો ભરમ લગાવી છે,
એક લંગોટીજ વાળીજ, ખાંધે એક ડુટું તૂંબડું અને સો થીંગડાની એક
ગોદડી લટકાવી છે, હાથમાં એક ત્રિશૂળ પકડ્યું છે, કપાળે સિંદૂરનું તિલક
કર્યુંછે, અને આંખો ફાટેલી બચકર દેખાયછે. જેવો તે ઝરખાની સામે
ફર્યાદીને ઓટલે ચડીને ઉભો કે ત્યાં બે સિપાઈ ઉભા હતા તેણે કહ્યું કે
જો ફરિયાદ હોય તો “ફરિયાદહ, ફરિયાદ હૈ” એમ પોકાર કરો કે પાદ-
શાહ તમને તર્ત ઉપર બોલાવશે. તે સાંભળી ફકીરીરાગે તે નીચે પ્રમા-
ણે બલકારીને બોલ્યો.

ફરિયાદહૈ, ફરિયાદહૈ, ફરિયાદહૈ, ફરિયાદહૈ,

એના મોંમાંથી “ફરિયાદ” શબ્દ પૂરો નીકળી નહોતો રહ્યો એટલામાં
તો અકબરે શાન કરી તે ઉપરથી ચાર હજુરીઓએ એને ઉપર બોલાવ-
વાને દોષા. પણ એટલામાં એ ફકીરે તે પાદશાહની સામી નજર
મળી કે સલામ કરી ચાલવા માંડ્યું અને ચાલતાં ચાલતાં નીચે પ્રમા-
ણે પોકારતો ગયો.

યહદાદહૈ, યહદાદહૈ, યહદાદહૈ, યહદાદહૈ,

અકબર પાદશાહને આ ચાલ ઘણી નવાઇ જેવી લાગી. તેથી એને તેડી લાવવાને ખીજા ચાર જણને દોડાવ્યા. તેઓ એને આદર સત્કાર અને કાંઇ બળાત્કારથી એક ક્ષણમાં ઉપર લઈ આવ્યા. એ જોગી. રડતો કંકળતો અને આક્રંદ કરતો હજુરમાં આવ્યો, અને પોકારીને વિનવવા લાગ્યો કે પાદશાહ માફ કર અને મને મારે માર્ગે જવા દે. હું બૂદ્યો. હવે હું ફરીથી ફર્યાદ કરવા આવીશ નહિ. પાદશાહએ કહ્યું કે એમ શા માટે? મારામાં શું દીધું કે તું ફરિયાદ કરવા આવેલા તે પાછો જતો રહે છે. એણે જવાબ વાળ્યો, કે મહારાજ શા વાસ્તે ચતુરાઈ કરો છો? હું તમારી સઘળી ચતુરાઈ સમજી ગયો છું. તમે “ફિરયાદહૈ ફિરયાદહૈ” એમ જે બોલાવો છો તેનો શું હું અર્થ નથી સમજતો? એનો અર્થ ખુલ્લો જ છે કે મૂર્ખા તું ફરિયાદ કરવા તો મોટાની ઉપર નીકળ્યો છે, પણ તારૂં પછીથી શું થશે તે તને યાદ છે. પાદશાહ આ સાંભળી હસ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ માણસ કોઇ છેક ગમારજ છે કે બહુ ચતુર છે, પણ જોઈ ખીજી સતરની માઇની શી કરે છે. પાદશાહે કહ્યું, એતો ઠીક પણ ચારે. “યહદાદહૈ યહદાદહૈ” એમ શા માટે તું પોકારતો ગયો. જે તારી સમજ પ્રમાણે હું ફરીયાદ સાંભળતો નથી તો તો તારૂં “નાહિદાદહૈ નાહિદાદહૈ” એમ કહેવું જોયતું હતું. મહારાજ મેં વિચાર કર્યો કે પાદશાહ ફરીયાદી પાસે “ફર્યાદહૈ ફર્યાદહૈ” એમ શા માટે બોલાવતો હશે. ફરિયાદ તો દુનીયામાં હજારે છેજ તો, પણ જે તે સાંભળી ન્યાય કરવાની એની ઇચ્છા હોય તો એણે ફરીયાદી પાસે કાંઇ પણ બોલાવવાને બદલે પોતેજ “યહદાદહૈ યહદાદહૈ” એમ પોકારવું જોઇએ. આ સાંભળી પાદશાહ પ્રસન્ન થયો અને જણ્યું કે આ કોઇ વિલક્ષણ પુરુષ જણાય છે. એ ફકીર કે વેરાગીનું બોલવું ન હોય. તેથી પૂછ્યું કે તમે જાતે કાણુ છો અને તમારા ઉપર શા બુદ્ધિમ ગુજર્યો કે આ પ્રમાણે ફકીરી સેવી પડી. જવાબમાં એણે નીચસો દૂહો કહ્યો.

પાયા હીરા લાલકા આયા બેચન કાજ

હિના લિયા છકડ લગા સૌરી દગાહિવાજ.

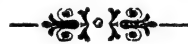
પાદશાહે ગુસ્સે થઈ કહ્યું કે કેની તાગાદ છે કે મારા રાજમાં આ પ્રમાણે બુદ્ધિમ કરી શકે. તે ઝવેરીનું નામ દે. હમણાં હું તેને સજાએ પ-

હોઆડુંહું. એણે પગે લાગી કરગરીને કહ્યું કે મહારાજ, એ વાત જવાદો. નામ દીધાથી હું માર્યો જઈશ. તમે ગમે એટલું કહોછો પણ નામ સાંભળ-શો કે મને તું સૂળીએ ચડાવશો. આખરે આમલ કયો, કાંઈ પણ ન ગુસ્સે થવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને તે છતાં જો તું નામ નહિ દે તો તને ગુનોહ છુપાવનાર જાણી તૂર્તજ મારી નાંખીશ. જેવા જુરસાથી પાદશાહે પૂછ્યું તેવા જુરસાથી એણે પણ કહ્યું.

જો પૂછો સચ્ચ બાતતો સાચેમે કહા શોર

સુનિયે શાહમુલતાન તુમ આપહિ મેરા ચોર.

આવું સાંભળતાંજ સ્વભાવિક રીતે અકબરની આંખમાં અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો, હાથ તરવાર તરફ ગયો, અને પાસે સો સો સિપાઇઓ નાગી તરવારે ઉભા હતા તે એક અવાજે હોકારો કરી આગળ ધસ્યા અને પાદશાહે હું હું કરીને વાર્યા નહિ હોતતો તેઓએ એના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા હોત. પણ અકબર ન્યાયી, વિચારવંત, અને વળી વચને બંધાએલો હતો તેથી તેણે ક્રોધ થયો તેવોજ સમજી નાંખ્યો. તોપણ મારા ઉપર આવો જૂઠો આરોપ મૂકવાની એની હિંમત કેમ ચાલી તે એનાથી સંમતજ નહિ. એનું બોલવું એવું હતું કે એ દિવાનો હોય એમ સંભવતું નહોતું અને દિવાના વિના આવી ગાંડાઇ કાણુ કરે? માટે એને પોતાની જે હકીકત હોય તે કાંઈ પણ ડર રાખ્યા વિના કહેવાનું ગંભીરાઇથી ફરમાવ્યું.

અકબરશાહ અને બીરબલ. ભાગ ૩ જો.

“તું લાખ રૂપિયાનો હિરો ક્યાંથી લાવ્યો મારે ત્યાં ક્યારે વેચવા આવ્યો હતો, અને તે કાણે છિનવી લીધો” તે બોલ, અકબરશાહનાં આવાં વચન શાંભળી ખીરખલે વિચાર્યું કે હવે મારી સઘળી ચતુરાર્થ વાપરવાનો સમય આવ્યો છે, કમકે ચતુર વાંચનારે ક્યારનું જોયું તો હશે કે આ જોગી વિષે ખિરખલ પાદશાહની હજુરમાં બીજો હતો. ખરી મુસલમાનોની શાનથી ઘૂંટણીએ પડી સફાર્થ બરેલી અદખ અને નમ્રતાની સાથે એ નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો:—

ખલકૂના માખાપ, તારા જખરસ્ત પાદશાહી મિજ્જને જરાવાર સ-ખુરીનું મ્યાન કરી તારા ગુલામના ગુલામની હકીકત સાંભળ. આદમની

ઓલાદનો એવો કાણુ છે કે તારી આગળ જરા જુદું બોલવાની હિંમત ચલાવી શકે? એ જે કહ્યું તેમાં એકે હદ્દે ખોટા નથી. પણ તે સમજવામાં બેદ છે. પૃથ્વીપતે, તારાથી અનુષ્ઠનું નથી કે જગતમાં હીરા ધણી જાતના થાયછે.

ઘૌરીકા હીરા હીરા કવિકા હીરોં કવંન

તરુની હીરા તન અરુ પદ્મનિ મન પાવંન.

એટલે, જવેરીનો ધંધો કરનારને ધણી કમાઈ કરાવનાર હીરા છે, તેમ કવિનો હીરા તે તેની કવિતા છે, તરુનો હીરા તેનું તન, અને પદ્મિની સ્ત્રીનો હીરા તેનું પવિત્ર મન એજ છે. એ જુદી જુદી વસ્તુ વડે તે પ્રત્યેકની મોટાઈ ટકી રહેલી છે અને તે જવાથી તે છેક નિર્માલ્ય અને તુચ્છ થઈ જાય છે. કદાપિ કોઈ કહેશે કે એમ છે તો પણ હીરા સિવાય ખીજ કોઈ ઉપલી વસ્તુની લાખો રૂપિયા કિંમત કાંઈ ઉપજતી નથી. તો તેણે જાણવું કે એ તેની એક મોટી ભૂલ છે. જે વસ્તુનો જે ગ્રાહક છે તેની આગળ તે વસ્તુજ પોષાય છે, અને ખીજની કોડી પણ ઉપજતી નથી. ખધાજ રજના ગ્રાહક હોય છે એમ કાંઈ નથી.

ગોરી ગ્રાહક રત્નકી, ગુનગ્રાહક રાજાન

કવિતા ગ્રાહક કો રસિક ભૂપતિ ભોંજસમાન.

જરીઆનને જવાહિર ગમે તે લે, પણ તેની ખરેખરી ગ્રાહક સ્ત્રીજ છે. પુરૂષ લે છે તોપણ તે સ્ત્રીઓને માટેજ. જે જગતમાં સ્ત્રીઓ ન હોય, તો કાલે જરીઆન જવાહિરનો કોઈ પણ ભાવ પૂછે નહિ. તેમજ વિદ્યાકળા વગેરે જે કાંઈ ગુણ છે તેના ગ્રાહક રાજા ભોક્ષ છે, કેમકે તેના રાજના રક્ષણને અર્થે એ વિદ્યાકળાની જરૂર છે. હાલ અમારી હિંદુ વિદ્યાકળાઓ નાશ થઈ જવા આવી છે કેમકે અમારા હિંદુ રાજ્યો થોડાંજ રહ્યાં છે. આપ રાજનીતિના જાણવા યાજા છે તો તેનો ખંતથી સંગ્રહ કરાજોજ, અને તેના રૂઝાં ફળ આપ જૂઓછો તથા હવે પછી જોશો. ગુણીઓનો સંગ્રહ કરવો એમાં રાજનોજ સ્વાર્થ છે. જે રાજ પોતાના જાતભાઈ જાણી તેના ગુણ સાચું ન જોતાં તેનાજ હાથમાં સત્તા સ્વાધીન કરે છે તે વાંદરના હાથમાં સુકાન સોંપે છે. એ વાહાણ દૂખવાનેજ સંજ્ય છે. અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતેજ “ગુણગ્રાહક રાજાન” છે. પણ કવિતા રૂપી જે અમૂલ્ય હીરા અને

ગુણનો ગુણ તેના આહક તે બોજ રાજના જેવા રસિક બૂપતિઓજ કોઈ સમે નીકળી આવે છે. આપની ખ્યાતિ તેવી છે અને તેથીજ હું અહિંયા ધા-
ઈને આવ્યો હતો. પણ મહારાજ, હું ધરાયો અને આપ પણ મારા લવા-
રાથી ધરાઈ. ગયા હશે કેમકે મારી હકીકત તો કહેતી હતી બાકીજ રહી
ગઈ છે અને તે કહેતાં મારાથી મિજલસી રીતનું મીઠું બોલવું પણ થઈ
શકે એમ ભાસતું નથી. માટે મારો ગુનોહ માફ કરો અને મને મારે માર્ગે
જવાની રજા આપો તો મોટી મહેરબાની થાય.

ઉપથી વાણીથી બાદશાહને રસ લાગ્યો હતો અને તેથી તે એને હવે
રજા આપે એમ હતું નહિ. આ બધું તૂટ ઉભું કીધું છે અને મારી હમુર-
માં આવવાની કોઈ કવિ તજવીજ કરે છે એમ તો અકબરને ક્યારની સમજ
પડી ગઈ હતી, પણ જોઈએ કેવી તજવીજથી એના બોલ એ સાચા
પાડે છે એમ વિચારી ક્રોધના ડોળ કરી એણે કહ્યું કે “જાણ કયાં? કહ્યું છે
તે બધું પૂરવાર કરી આપ” તે ઉપરથી જેવી જનાહપનાહની ઇચ્છા એમ
કહી ખીરબલે પોતાનું બોલવું જારી રાખ્યું, કેમકે એ તુર્ત ચેતી ગયો કે
રાજા એના અંતઃકરણમાં રીઝ્યો છે.

સાહેબ. હું જાતે ગરીબ બ્રાહ્મણ છું. મેં મારી નિર્ધનતા ટાળવાને સાર
એક મને અગીઆર વરસ સુધી સરસ્વતીની રાત દહાડો સેવના કરી, અને
બારમું વરસ બેઠું ત્યારે મને સ્વપ્નમાં તેના દર્શન થવાં લાગ્યાં. પણ તેથી
હું ધરાયો નહિ, અને બારે વર્ષ તપશ્ચર્યામાંજ ગાળ્યાં. ત્યારે તેણે પ્રસન્ન
થઈ મને શાક્ષાત્ દર્શન દીધાં અને પોતાના સ્વહસ્તે લખેલું એક બોજપ-
ત્ર આપી કહ્યું કે “આ લે અને સુખી થા. એમાંના દરેક દોહાની લાખ
લાખ રૂપિયા કિંમત છે. પણ તું રાજદરબારમાં જવાનો હોય ત્યારેજ એ
વાંચજે અને એક દરબારમાં ગમે તે કરે તોપણ એક કરતાં વધારે દોહ-
રો પ્રગટ કરતો નહિ.” આ આજ્ઞા હું માથે ચડાવી હરખાતો હરખાતો
રાજયાત્રાએ નીકળ્યો, કેમકે જેનો જ્યાં બજાર હોય ત્યાં તે ચીજ ખપે.
ગામડામાં બેસી રહે હીરા મોતી ખપતા નથી. કોઈ શાણા અનુભવી કવિએ
પોતાના છોકરાને શીખામણ દીધી છે કે.

‘‘હીરા ગિરાકી ગંઠડી ગંવારમે મત ચોલ
ઘૌરી બિન કૌરી ન મિલે કૌસ્તુભકામી મોલ.

હિરા રૂપી ગિરા નામ શબ્દની ગાંઠડી ગામડીઆ લોકમાં તું કદી પણ ખોલતો નહિ, કૌસ્તુભ સરખો અમૂલ્ય મણિ હોય તો પણ જવેરીવિના તેની કિંમત એક કાડી પણ મળતી નથી. વળી કાંઈએ એમ પણ કહ્યુંએ કે.

હથ્થી હીરા કાવ્ય હૈં ? દે જાકે દસ્તારં

મા કર મૂલ અમૂલકા, મૂલ નમિલે વજાર.

પૂછે છે કે તારી પાસે હાથીએ? તારી પાસે હીરા છે? કાવ્ય છે? જો એ ત્રણમાંની કોઈ પણ વસ્તુ હોય, તો દરબારમાં જઈને આપી આવ. પેલો પૂછે છે કે શું કિંમત ડેરવ્યા વિના? અમૂલ્ય વસ્તુઓ એમને એમ કેમ આપી અવાય? પેલો અનુભવી કવિ કહે છે કે ગાંડા, જો અમૂલ્ય છે તો તેનું સ્થૂલ કરવાનો શા માટે વિચાર કરે છે? એમ કંઈથી તેનું માન ઘટે છે, માટે એતો દરબારમાં જઈને અણખોલ્યો આપીજ આવ. એ અમૂલ્ય વસ્તુઓ ત્યાંજ શોભે અને તેજ તેની કિંમત જાણે. એને તું બજારમાં દુકાન માંડીને હિંગની પેટે વેચવા જોસીશ? તો કાંઈ પણ કિંમત ઉપજનાર નથી એ વાત પણ યાદ રાખજે.

એ પ્રમાણે વિચાર કરી રાજસ્થાન તરફ જવા હું મારે ગામથી નીકળ્યો. પણ મેં વિચાર્યું કે હાલને સમે અકબરશાહ ચક્રવર્તિ કહેવાય છે તેથી પ્રથમ ત્યાં જવુંજ લાજમ છે. એમ વિચારી હું દિલ્હી તરફ વળ્યો અને વાટમાં આપની તારીફ સંભળી કે હું મારા મનમાં ત્યાંથીજ પોતાને લક્ષાધિપતિ યઈ ગએલો ગણવા લાગ્યો. પણ અહિંયા આવ્યા પછી તો સમજવા લાગ્યો. દૂરથી ડુંગર રળીઆમણા જેવું થયું. આપનો દરવાન દરબારમાં પેસવા દે નહિ અને આપને બંડારમાંથી લાખ રૂપિયા કાઢવા પડે નહિ. યુક્તિ તો બહુ સારી. હુંજ મૂર્ખ કે રાજસ્થાન મૂકી આણી તરફ આવ્યો. આપ ગમે એવા ચતુર અને વિદ્યાના પોશિંદા હો, તથાપિ અન્ય ધર્મ અને અન્ય ભાષાના ખોલનાર. તમારીથી તે બે લીટીના લાખ રૂપિયા એક કાફર હિંદુને અપાય? એતો દાનવીર ક્ષત્રીઓના કામ! તે છતાં આટલેથીજ હું સમજીને પાછો ગયો હોત તો કાંઈ હરકત નહોતી. પણ મેં મૂર્ખાએ સરસ્વતીની આરા ઉલ્લંઘન કરી વગર આહકે તેમાંનો એક દૂહો, દરવાનને આપ્યો. કહ્યું કે જા પાદશાહને આપી આવ. પણ અગાઉથી એ તવી મૂકેલો આપનો દારપાળ તે કેમ ચૂક? તેણે ફાડીને તેના કડકા કરી

નાંખ્યા અને હું રડતો રહ્યો. તે દૂરો મેં યરાખર ગોખી રાખ્યો હોત, તો પણ ઠીક.

અકબર બાદશાહ ક્રોધ કરીને બોલ્યા કે એવા ઠગારા તો મેં બહુ દીડાછે. એવા ફેલથી હું ઠગાવતો નથી. તારું એક કાગળનું ચીંથડું કાઢી નાંખ્યું તેને માટે તું મારી પાસેથી લાખ રૂપિયા કઢાવવાની તબવીજ લાવ્યો છે કે શું? એમાં જે દૂરો હતો તે બધા પછી ચોખ્ખો હોત તો લાખના બે લાખ આપત. બીરબ્રે ક્ષીપણે ઉતાર વાળ્યો કે, “જનાહપનાહ, એ સખખનો લીધેજ હું મારા નશીબને રોડછું કરી? જે તે દૂરો બધો યાદ હોત તો અહિયાં નહિ તો બીજે કોઈ ઠેકાણે પણ એના દામ ઉપજતજ. પણ આ તો મેં મારો લાખ રૂપિયાનો હીરો ગમાવ્યો! છકડ મારાને છિનવી લીધો! ઝવેરી ખરેખરો છગાખાજ મળ્યો! હવે જેશ નહિં લઉં તો બીજું શું કરું? માટે મહારાજ રામ રામ, તરદી માફ કરજો.” એમ કહી જવાની તૈયારી કરેછે અને એટલામાં જણે કાંઈ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ બોલી ઉઠ્યો કે તે છતાં મને તેનાં ત્રણ ચરણ તો યાદછે. ત્યારે તો, અકબર બાદશાહે કહ્યું, કે એનું ચોથું ચરણ મારા કવિ મંડળમાંથી કોઈ પણ પૂર્ણ કરી આપશે અને પછી અમે જ તારું મનરંજન કરીશું, બેઠા લ, તે ત્રણ ચરણ તો કહે. હસીને બીરબ્રે કહ્યું કે સરસ્વતીના શ્લોકનું પાદપૂરણ કરખને કોણ સમર્થ છે? તે છતાં જેમએ માંતો પૂત એસો. કોઈ તમારા દરબારમાં વસેછે, કેમકે ચોથું ચરણ હું ભૂલી ગયોછું. તે છતાં કોઈ કહેશે ત્યારે તો મને યાદ આવશે ખરું. માટે સો, બસે, તમારા કવિઓની ચતુરાઈ તો જોઉં. એના ત્રણ ચરણ આ પ્રમાણેછે.

અહોરાત્ર જાગૃત સ્વદે, મમ રક્ષક મહા શક્ત.

ચૌં કહ મુલે સુંવે સદા, —

અકબરશાહ અને બીરબલ ભાગ ૪ થો.

અકબર બાદશાહનો સ્વભાવ આતુર હતો અને તેથી તે જે કામ કરવું ધારે તે કરવામાં ક્ષણનો પણ વિલંબ કરતો નહિ. એણે તુર્ત જાસુસો દોડાવ્યા અને કહાવ્યું કે આજ બપોરે કોઈ પરદેશી કવિતી સમસ્યા પૂરવાને મેહું દરબાર મળનારછે, બપોર થયા નથી. એટલામાં પોતે આવું કોઈ

તૈયાર થયો; અને કચેરીમાં આવી જુએછે તે લોકોથી તે ખિચોખિચ ભરતો ગઈ. મોટા મોટા મુદ્દાઓ, મુનશીઓ, પંડિતો, કવિઓ, અમીરો, કારભારીઓ અને જેનાથી આવી શકાય તે સઘળા લોકો આવીને બેઠા હતા. આ જોઈ પાદશાહ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા કે થોડા વખતમાં કચેરી સારી ભરાઈ ગઈ. એ સાંભળી મુદ્દાં ફેઝીએ સાત સલામ મુર્ગલાઈ અદખથી કરીને કહ્યું કે.

ચલત ચમક શમશેર શત, જલજા જડ હો જાત,

एसी जिस्की सैन इक कहा बैनकी बात.

ચાર પાંચ જે આગેવાન ગણાતા હતા તેઓ મારું નમાવી બોલી ઉઠ્યા કે 'खुबकही ! जनाहपनाह, सचबातहै' અને બાકીના બધા એનો અર્થ સમજ્યા કે નહિ તે શપથપૂર્વક કહી શકાતું નથી પણ તેઓએ પણ અમારો એજ મત છે એમ જણાવવા હસતું મોં રાખી ખૂબ ટાઢાથી ખુન્નસ બળવી. ખીરબલ મનમાં ગભરાયો કે જ્યાં એક મુસલમાન જુવાન આવું ઉત્તમ કાવ્ય કરે છે લોકો ખીજા કવિઓ તે કેવા હશે, અને માફ તે અહિંયા શું ચાલશે. તોપણ દરબારીઓમાં અવશ્યનો ગુણ જે ધીરપણું તે એનામાં પુષ્કળ હતું, અને તેથી એનો અર્થ સમજાવીને પણ આગળ પડવાના હેતુથી તે અદખની સાથે બોલ્યો કે આફ્રિના ખુખ મઝેની વાત કહી જેની માત્ર એક નજરથી હજારો તરવારો ચમકીને ચાલવા લાગે છે, અને (જો કૃપાની હોય તો) લક્ષ્મી લાંબા સ્થિર થઈને વાસો વસે છે, તે પાદશાહના મોમાંથી એક બોલ નીકળે અને તે પ્રમાણે તેના દરબારીઓ અમલ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય?

ફેઝીની કીર્તિ સાંભળી જગન્નાથ પંડિતને હમેશા ક્રોધ ચડતો અને તેથી આ પ્રસંગે પણ બોલી ઉઠ્યા કે રસ ક્યાં છે. પાદશાહે જાણ્યું કે રસ ક્યા શબ્દોમાં છે એમ પૂછે છે તેથી તે શબ્દો બતાવવાનું ફરમાવ્યું, હવે, ફેઝી એ ઉત્કૃષ્ટ કવિ તથા પંડિત હતો ખરો પણ કાવ્યનું શાસ્ત્ર સારી રીતે જાણતો નહોતો, અને તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી કેમકે સંસ્કૃત સિવાય કોઈ પણ ભાષામાં કાવ્યશાસ્ત્ર સંપૂર્ણ નથી. એ સંસ્કૃત સાફ જાણ્યો હતો, પણ જગન્નાથ પંડિત આગળ ન્યાય કે કાવ્યમાં ટકાય નહિ, તેથી જાણ્યું કે હવે એ મને ચુંથશે અને તે કારણથી કાંઈક જવાબ દેવાની તૈયારી કરે છે એટલામાં એના મોં ઉપર ફિકાશ પથરાઈ ગઈ. આ જોઈ ખીરબલ તુર્ત

એની મદદે તૈયાર થયો કેમકે રાજના માનીતાનો પક્ષ લેવો અને પોતાની હેરાશિઆરી બતાવવી એને તો એ રાજ દરબારનું આનિહકન સમજતો હતો.

ખીરબક્ષે કહ્યું રજા હોયતો એનો જવાબ હુંજ દઉં. આ દૂદામાં અમત્કાર શોછે કેં આપના હુકમથી લોઢા જેવા જડ અને કઠણ પદાર્થ ચાલે છે, અને લક્ષ્મી જેવી ચંચળ વસ્તુ સ્થિર થઈ જાયછે એમ કહ્યું. એ ઉપરથી આપનો હુકમ સર્વમાન્ય સ્થાપન કર્યો અને તેની સાથે આપના પ્રતાપ તથા ઔદાર્યનું વર્ણન પણ થયું. આ વ્યંગ્યાર્થ ચલન અને જડ એ બે શબ્દ ઉપરથી સમજાયછે માટે એમાં વિશેષ રસ રહેલો છે એમ કહેવાય. બાકી એમાંના પદેપદ રસમય અને સાભિપ્રાયછે.

અકબરની સભામાં સૈયદ ઝનુનુદ્દીન કરીને એક મોટા ઓદમા હતા. પણ નામ પ્રમાણે એનું ઝનૂન એની દાઢીના જેટલુંજ લાંબુ હતું. જેમ હાલ આપણામાં કેટલાકને ફારસી આરબી શબ્દો સાથે વેરછે તેમ એને સંસ્કૃત શબ્દો સાથે હતું. અકબરે દરબારી ભાષા ઉર્દુ કરી હતી તેને માટે તે બહુજ નારાજ હતો, અને પોતે તો ફારસીજ ને વખતે આરબી પણ બોલતો. અકબરને વખતે કડવા બોલ સંભળાવનારો આખી સભામાં એજ હતો, પણ સારો વિદ્વાન જાણી તેનું એ માન રાખતો. તોપણ વખતે એની મસ્કરી થાય તો તે જોઈને સૌ રાજ થતા, અને તેનું વિશેષ કારણ એકે એ મુઠ્ઠાં પોતાને સૈયદ કહેવડાવતો હતો તોપણ ઘણાને એવો વહેમ હતો કે એ લાહોરના એક ખાટકીનો છોકરો હતો. આ તમામ હકીકત ખીરબક્ષને માલમ હતી કેમકે દરબારમાં ગયા પહેલાં તેના સઘળા અંદરખાનેના ગિલ્લાઓને તો રાજનીતિના અલેક્ષે બે જાણી એણે ખાસ અબ્યાસજ કર્યો હતો, અને તેથી સૈયદ ઝનુનુદ્દીને બોલવા માટે પોતાની ડહાપણ બરેલી દાઢી ઉપર હાથ મૂક્યો કે ખીરબક્ષે હરખાઈને જાણ્યું કે હવે મારી બટક બોલી જીભને કાંઈ છૂટ લેવાનો વખત મળશે ખરો.

ઝનુનુદ્દીને ચીડવાઈને કહ્યું કે “ફૂઝી જેવો આરબી ભાષાનો કાબેલ મોલવી કાફરોની જુબાનમાં સાહેરી કરેછે એ જોવુંજ કેવું ગુનાહ ભરેલું કામછે? તેમાં વળી પેલી સેતાની સંસ્કૃતનું શું કામછે? જલ ! જા ! એ બોલ લખવાની શી ફરજ હતી? એ બોલમાંજ ફૂઝીની સાહેરી ઉપર બદ્દુવા ખુદાએ મૂકીછે! આ મિજલસમાંના પણ કેટલા જણ એ બોલ સમજ્યા છે

તે તો તપાસી જુઓ. આ સાંભળી ઘણા મિજલસીઓએ બેશક પોતાની નજર ફેરવી નાંખી અને ખીધા કે રખેને આપણનેજ પૂછે. ખીરખડે ટપ જવાખ આપ્યો કે લક્ષ્મી ચપળ છે એ વાત જલજા એટલે પાણીથી ઉત્પન્ન થએલી એમ કહેવાથીજ બરાબર સમજાય છે કેમકે સૈયદ સાહેબ-ને આ કહેવત તો યાદ હશે કે “સોળને અસર અને તુખને તાસીર.” આ સાંભળી બધા ખડખડ હસી પડ્યા કેમકે ખીરખડે સૈયદ સાહેબની સૈયદીનું જડમૂળ પકડીનેજ ટાણો માર્યો હતો. પાદશાહ તો ખૂબ પ્રસન્ન થયો પણ વિવેકથી હસતું થંભાવ્યું અને એપદ્ધર તરફ શાન કરી એટલે તેણે ગર્જના કરી કે “અદબ !”

આ ઉપરંગથી બધાના મુખ કમળ પ્રશુદ્ધિત થયાં, પણ જગન્નાથ પડિત તો ધુમરાએલાજ બેસી રહ્યા હતા, અને એની હમેશનીજ રતાશ પડતી આંખમાં તેજનો લખણખાટ એવો ગતિમાન થઈ રહ્યો હતો કે બધાએ જાણ્યું કે હમણું કાંઈ નવિનજ કલ્પના જન્મ પામે છે. પાદશાહે હસીને પૂછ્યું કે શું વિચાર કરો છો? મુઠ્ઠાં ફેંટીની સાહેરીથી સૈયદ સાહેબ તો નારાજ છે, પણ પંડિત રાજ પ્રસન્ન થયા કે નહિ? જગન્નાથે જવાબ દીધો, અમે બ્રાહ્મણ લોક ઉચ્ચિષ્ટ અનનો અંગીકારજ કરતા નથી. આ સાંભળી બધા આશ્ચર્ય પામ્યા. મુઠ્ઠાં ફેંટીએ જે કવિતા શિષ્ય અને પ્રસંગો-પાત બનાવી તે ઉચ્ચિષ્ટ શી રીતે થઈ? સારે શૃંગારી જગન્નાથ પડિત સ્વાભિમાનના હાસ્યની સાથે બોલ્યા, પાદશાહ, આ હજો મિયાં ફેંટીએ કાઠા દિવસ પોતાની ખીખીને સારૂ બનાવ્યો જણાય છે, અને તેનું ઉચ્ચિષ્ટ આ-ણીને આજ આપને ભેટ કરે છે. બધાએ જાણ્યું કે જગન્નાથે એનો અર્થ કાંઈ ચતુરાઈથી ખીજે લગાવ્યો છે અને તેથી પ્રસન્ન થઈ તે સાંભળવાને ત-લપવા લાગ્યા. એણે કહ્યું કે:—

એનો મૂળ અર્થ આ પ્રમાણે છે:—કહે છે કે આ સ્ત્રીની એક કટાક્ષ એવી છે કે તેમાંથી હજારો ચક્રચક્રતી તલવારો નીકળે છે અને ચાલી જાય છે, એટલે ચોટફૂં ઉભેલા સઘળાની કતલ કરી નાંખે છે। એ કટાક્ષનું મનોહરત્વ જોતાંજ લક્ષ્મી જે રૂપનો બંડાર છે તે પોતાને કદરૂપી સમજી જડ થઈનેજ ઉભી રહે છે. એવી જેની એક કટાક્ષ છે તે જો બોલે તો તો પછી તેની ખુખીજ શી ! એ રીતે ફેંટી મિયાંની શૃંગાર વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર ઉછળતી જાય છે.

આ અર્થ સાંભળી બધી સભા છક થઈ ગઈ અને સર્વે જગન્નાથની અપૂર્વ બુદ્ધિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા, પણ રસના વિષયમાં ફ્રીઝી કાંઈ ગભરાય એવે નહોતો. એણે કહ્યું, પંડિતરાજ તમે મારા કવિતનો ગૂઢ મુંગાર ભાવ પ્રગટ કરો તેને માટે હું તમારો એકશાનમંદ થયોહું. તમને માલમ નહિ હોય, પણ અમે મુસલમાન લોકો ખુદાને માશુક રૂપેજ ભજવે છઈએ. આ જવાબથી અકબર પાદશાહ ધણોજ પ્રસન્ન થયો, કેમકે એમાંથી જગન્નાથના પૂરવશનું ખંડન થયું અને તેની સાથે પોતાને ખુદાઈ ઉપમા મળી.

તોપણ વિવેકને સાર જગન્નાથની શિદ્ધ કલ્પના બહુ વખાણી, અને બીરબલના સામું જોઈ કહ્યું કે જોઈએ કોઈ એનો ત્રીજો અર્થ કરી શકે. બીરબલ ગભરાયો, પણ અગ્નિથી જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાયછે તેમ જગન્નાથની શિદ્ધતા જોઈ એનામાં જે અસાધારણ શિદ્ધ શક્તિ હતી તે ઉસ્કરાઈતો રહીજ હતી, અને પાદશાહની માગણી સાંભળતાં એકદમ કામે લાગી ગઈ. એકદાણુ આંખ મીચી કપાળપર હાથ મૂકી વિચાર કર્યો અને પછી બોલી ઉઠ્યો કે “પૃથ્વીના પાળનાર અને પંડિતોના કદરદાન પાદશાહે જગન્નાથ કવિની પ્રશંસા કરી તે યથાર્થજ છે, આ દુહામાં પણ એમની બુદ્ધિનુંજ રૂપ વર્ણવ્યું છે. એ કવીછે? “ચલત ચમક સમશેરસત” સત નામ સાચું, સાચું નામ શાસ્ત્ર, એવા જે કઠિણ વિષયો તેમાં તરવારની માફક ચળકતી આવેછે-એટલે કોઈપણ વિષયનું કાઠિન્ય એને નડતું નથી. પણ શું એ માત્ર કઠિણજ છે? કામળતા, રસિકતા નથી? તો કહેછે “જલજાજર હોજાત” એટલે સંધિ તોડતાં, જલજ કહેતાં કમળ, અનર થઈ જાયછે, એટલે તેની કામળતા કદી પણ જતી નથી. **ऐसीजिस्की सैनिक** એવી જે બુદ્ધિરૂપી સરસ્વતીની એક નજર છે તે સરસ્વતિ “**कहा बैनकी बात**” એન એટલે વીણા લઈને જ્યારે સંગીતજ કરવા એસે ત્યારેતો તેની કામળતા કેટલી જાણવી?

શાખાસીના અવાજ ચારે તર્ફથી ઉઠ્યા. પાદશાહ રાજી રાજી થઈ ગયો અને જાણ્યું કે દરબારમાં ખરૂં રત્ન કોઈ આવ્યું છે. જગન્નાથ પંડિતે પોતેજ કબુલ કર્યું કે મારા કરતાં આ કલ્પના વધારે સારી છે. બધાએ જોયું કે બીરબલે જે અર્થ કર્યો તે જગન્નાથની શાસ્ત્રબુદ્ધિ અને કાવ્ય શક્તિને બરાબર લાગુ પડેછે. એ દિવસથીજ અકબરની એના ઉપર પ્રીતિ થઈ અને સભામાં ફ્રીઝીને જગન્નાથની હારનો બધા એને ગણવા લાગ્યા. તેજ

વેળા એને બારે શિરપાવ અ.પવામાં આગ્યો અને પોતાની પાસે ન્યારે મરજીમાં આવે ત્યારે આવવાની છૂટ આપી.

આ આડા પ્રસંગમાંજ ધણો વખત થઈ ગયો તેથી પાદશાહ સભા-માંથી ઉભા થયા અને કહ્યું કે આજ સાંજે સમસ્તા પૂર્તિનો વિચાર ચાલશે. એટલે રત્નજીત છડીવાળાઓએ નેકી પોકારી, બધાએ ઉભા થઈ જમીનને હાથ લગાવી સલામો કરી, ખમા ખમાતા અવાજની સાથે પાદશાહ જનનામાં પધાર્યા, અને સઘળા સભાસદો નવા કંઠિ બીરખલતા આતુર્યની ઉલટભેર વાહવા બોલતા પોતપોતાને ઘેર ગયા.

અકબરશાહ અને બીરબલ ભાગ ૫ મો.

દરબારમાંથી ઉડી પાદશાહ જનનાખાનામાં બેઠપૂર વાળી બેગમના મોહોલ તરફ વળ્યા. વરદી પહોંચતાંજ રાણી ધાધને સામી આવી; અને લળીલળી મીઠાં મીઠાં વચનો રૂપી મનોહર ફુલ વધાવતી પોતાના ઓરડા-માં તેડી ગઈ. ધણી સત્કારની સાથે મખમલ જડેલા મિનાકારી સોનાના તખ્ત ઉપર બેસાડ્યા. દિવાલની વચમાં ઠેઠ ઉપરથી વાયુ આવવાની કરામત કરી હતી તે માર્ગે ફરફર પવન આવી રાહો છે, દિવાનખાનાના મધ્ય ભાગે ડૂંગારો ટૂટી રહ્યો છે, તેમાંથી યુક્તિય જળના ખૂંદો આખા ઓરડાને શિતળ તથા સુગંધીમાન કરેછે. સુકડના સ્તંભો ઉપર પાણી પડવાથી તે અન્યત્ર રીતે બહેક બહેક થઈ રહ્યા છે, મેના પોપટ વગેરે પાળેલાં પક્ષીઓના કલ્લોલથી કલ્લરવ થઈ રહ્યો છે. આવેથી કોમળ સંગીતની ધ્વની મંદ મંદ આવે છે, અને મોરનું સુંદર એક જોડું પાદશાહના તખ્તની સામાંજ આવીને કળા કરી થન થન નાચી રહ્યું છે, વગેરે અનેક સુખ સામગ્રીઓ વડે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર થવાથી પાદશાહને તે દિવસ ખરા ઉન્હાળાના હતા તો પણ ચોમાસાના જેવા લાગ્યા. ચંદ્ર જેવા મુખવાળી દશ દશ દાસીઓ દરેક બાજુ ઉપર કુંડાળે વળી છેટેથી વાયુ ઢોળવા લાગી, અને રાણી હાથમાં રત્ન જીત એક નાનો વીંજણો લઇને તખ્તને ડાબે પગથીએ બેઠી. રાણીના એક ઇશારાની સાથે સોનાના થાળમાં રક્ષાટિકના ખૂમચાઓ પાદશાહની સામે આરસના મેજ ઉપર રજુ થયા. તેમાં દેશ દેશના ન્યામત મેવાઓ, ભાત ભાતની મિઠાઈ, અને બિલોરી કાચની સીસીઓમાં રંગ બેરંગી, ધણાજ ખૂશબોદાર. અને બર્ફના જેવા ઠંડા શર્મતો ભર્યા હતાં રા-

ણી પોતાના કામળ હાથવડે તેમાંથી લઇ લઇને આગળ ધરે, તથા શીલા પાનાની નાની નાની ચલાણીઓમાં એક એક જાતના શર્પંતો ભરી “મારા સમ જરા આતો આપો” એમ આધરો કરી રાજાને મોહ પમાડતી ગય. આ સરભરાથી પાદશાહ ધણેજ પ્રસન્ન થઈ બોલ્યો, હે પ્રિયે, જેવો આજે દરબારમાં વિદ્યાનંદ જામી રહ્યો હતો, તેવોજ તારા મહેલમાં તે વિલાસાનંદ જમાવી મૂક્યોછે. એમ બોલી સમાની સઘળી હકીકત કહી, ખીરબલની ચતુરાઈના બહુ વખાણ કર્યા, અને રાણીને કહ્યું, તું પણ કાવ્યકળાની વિનોદી છે. તેથી જો ! તારાથી એ સમસ્યા પૂર્ણ થાય છે? રાણીએ તે સમસ્યા સાંભળી હસીને કહ્યું કે મહારાજની ઇચ્છાએ તો હું પણ મારી શક્તિ પ્રમાણે પાદપૂરણ કરીશ, પણ એક બે ઘડી થઈ મેં આપણા બાળ શાહમદાને સંભાળ્યો નથી તેથી ત્યાં જો આપ પણ પધારશો તો બાળશીલા જોઈને ખેશક આનંદ થયા વિના રહેશે નહિ. એ માત્ર છ માસનું બાળકજ હતું અને તેના ઉપર પાદશાહની ધણીજ પ્રીતિ હતી. તેથી તેઓ બંને ત્યાં ખૂશીથી ગયાં. જઈને જુએ છે તો તે પારણામાં લાંબા હાથ કરી ભર ઉંઘમાં પડ્યો છે, અને તેનું હસતું મ્હોં પુનેમના ચંદ્ર જેવું ખીલી રહ્યું છે. પુત્રપ્રેમથી બંનેએ તેના મ્હોં તરફ કેટલીકવાર જોયાંજ કર્યું. થોડીવારમાં વાદળું આવતું હોય તેમ તેની બમર સંકાડાઈ, તેણે પાસું ફેરવ્યું, અને જરા ઉંકારો મ્હોં બહાર નીકળ્યોજ નથી એટલામાં તો રાણીએ ટપ પાદશાહની સોડમાંથી ખસી તેની આશ્વાસના કરી, પયપાન કરાવ્યું, અને તેનું મુખ કમળ પાછું પ્રકુલિત થયું. પાદશાહ પાએક કલાક ત્યાં ઉભા રહ્યા તેવામાં તેણે જોયું કે રાણીએ કરોડવાર તે બાળકની સંભાળ લીધી, અને તે તો મારી સંભાળ ક્ષેત્ર સદાકાળ હાજરજ છે એવા દૃઢ વિશ્વાસથી નિશ્ચિંતપણે ઉઘડ્યાંજ કરતો હતો. તેથી તેણે રસમય કંઠે કહ્યું કે, ખરે જગતમાં માનો બાળક ઉપર પ્રેમ, અને બાળકનો મા ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ એ બંને અપૂર્વ વસ્તુ છે. રાણીએ કહ્યું, કે મહારાજ ખીરબલની સમસ્યા પૂર્તિ હવે આપના આગળ સાક્ષાત્કાર થઈ? એમ કહી નીચે પ્રમાણે તે દુહો પૂરો કરીને બોલી.

અહો રાત્ર જાગૃત સ્વદે મમરક્ષક મહાશક્ત

ચૌં કહ મુખે મુખે સદા બાલ્ક માતાસક્ત.

ખેશક, બાળક જે માની પ્રીતિમાં આસક્ત છે તે હમેશાં એમજ બાળે

છે કે રાત દહાડો મારી સંભાળમાં એ જાગૃતજ છે. વળી મારી મા મહાશ-
કિતમાન છે એમજ તે સમજેછે. એને જે દુઃખ ધાય તે માથી ટળે એહું
હોય કે નહિ, તોપણ બાળક તો એમજ જાણે છે કે માસી મા તે દૂર કર-
શે. એવા દૃઢ વિશ્વાસથી તે નિરાંતે સદા સુખમાં મુગ્ધ છે. એ તો આપે
પ્રત્યક્ષ જોયું, અને તેથી મારી અણખા બુદ્ધિ પ્રમાણે તો એ સમસ્યા
આ રીતે પૂરાઈ.

અકબર તો આ સમસ્યા ખૂતિ તથા તે સાક્ષાત્કાર કરવાની રાણીની
અતુરાર્થ જોઈને ખુશજ થઈ ગયો. એ હૃદયથી ખોલી ઉઠ્યો કે, ધન્ય છે
રાણી તારી રસિકતાને! તમે રજપૂતાણીઓ તમારી અતુરાર્થને માટે વખ-
ણાવોછો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. અને નિશ્ચય છે કે મારી સભામાંનો કોઈ પણ
પંડીત આવી રસભરી રીતે સમસ્યા ખૂતિ કરવાનો નથી. મને લાગે છે કે
સરસ્વતિનું ચરણ એજ હશે, અને કદાચ નહિ હોય તો હું કહું છું કે સર-
સ્વતિ કરતાં પણ રસવતિ અડે.

પાદશાહને આ સમસ્યાખૂતિ એવી મનમનની લાગી, કે હવે સભા
વાળાઓ એથી શું વધારે કહી શકશે, તે જાણવાનીજ જિજ્ઞાસા એના
મનમાં પળેપળ ફૂટકારા મારવા લાગી; અને તેથી લેણે સાંજનું દરબાર
રોજ કરતાં વહેલુંજ ભર્યું. દરબારમાં આવતાંજ પોતે બીજી કાંઈ વાત ન
કાઠતાં પેલી સમસ્યા આગળ કરી, અને કહ્યું કે બ્લેડ હવે એ કાણ પૂરી
કરેછે. યાદ રાખજો કે, એ સરસ્વતિકૃત છે અને તેથી તમે જો આજસમાં
રહેશે તો તમારી અને આ સભાની શોભા રહેનાર નથી.

હવે, અકબરની આ સભામાં જે જે લોકો આવતા હતા તે સઘળા
થોડાઘણા તો વિદ્વાન હતાજ. એના દરબારમાં છાલકામાં છાલકા મીજલ-
સીઆઓ પણ કાંઈ કવન કરવાની તો શક્તિ ધરાવતાજ હતા. અક્ષરશત્રુની
તો અકબરના દરબાર તરફ ડોકીઝ કરવાની પણ હિંમત ચાલતી નહિ.
તેથી આ સમસ્યા સાંભળી સૌ પોતપોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા
અને સૌએ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાંઈ રીતે ચોથું ચરણ તૈયાર તો
કર્યું. પણ અકબરે એના ઉપર આટલો બધો ભાર મૂક્યો હતો તેથી સઘળા
રખેને આપણું બોલું પડે એમ જાણી બોલવાને અચકાતા હતા. પરંતુ એ
સભામાં મિયાંલખ્ય કરીને એક બહુ બોલો, પતરાજી, અને ખુશામતીઓ
અમીર બચ્ચો હતો તે તુર્ત બોલી ઉઠ્યો, કે જનાહપનાહ, એમાં શો ભાર

છે? આપને પ્રતાપ એવો છે કે સરસ્વતીની તો શું પણ તેના આપનીએ સમસ્યા મારા જેવો એક નાદાન અને કમઅકલ માણસ સાંભળતાની સાથે પૂરવાની તાગાદ ધરાવે છે. હો, એનું ચાથું ચરણ હું કહું.

અકબરશાહ, અમ જન્મ.

હમણાં એક આખું જન્મ નિરાંતે બેઠે છે કેમકે આપ જેવા મહા શક્તિમાન અને જગત પાદશાહ તેમને માથે હાલ બિરાજે છે. બોલ બીરબલ, તારૂં ચાથું ચરણ આજ કે બીજું? મારૂં ચરણ નહિ લાગુ પડતું હોય, તો તેનો સખત બતાવો. શું એ પ્રમાણે અકબરશાહનો પ્રતાપ નથી?

અકબર પાદશાહને આ ખુશામતીનું ચરણ બિલકુલ પસંદ પડ્યું નહોતું, કેમકે એના મનમાં તો જે પુસ્તાળી બેગમનો રસમય અર્થજ રમ્યા કરતો હતો. તો પણ મિયાં લખ્મેની તજવીજ જોઈને એના મનમાં હસતું આવ્યું. એ ખંધા મિજલસીએ એવો પેચ નાંખ્યો હતો કે એનું કહેતું બધાએ માન્ય કરવું પડે પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી એમ કોની તાકાદ હતી કે કહે? તેથી પાદશાહે સભાનો ગમ્મરાટ જોઈ રમુજને સારૂં કહ્યું કે બોલ બીરબલ, આ તારૂં ચરણ હોય કે નહિ. તારી શરદા પણ મિયાં લખ્મેની પેડે મારી તરફ કરવામાં જ હોશિયાર હોય એમ જણાય છે.

“વિદુન વેશક, આપકી છુત્તી હિં એસી હિં” એમ પેલા ધીટ ખુશામતીઆએ ઉપસા મર્મવચનથી જરા પણ ખંચાયા વિના લાગણી ઉથલો વાળ્યો. બીરબલે જોયું કે મિયાંએ તો મોકાણ માંડી પાદશાહના પ્રતાપની ના કેમ કહેવાય? અને તે વિતા એ અર્થ કેમ રહ કરવો તે સૂઝે નહિ. તો પણ એણે ધીરજથી જવાબ દીધો કે, મહારાજ, શારદાકૃત ચરણ તો એ ન હોય, એ અહિંયા લાગે છે કે નહિ તે જ્યાં આપ જેવા કદરવાન પાદશાહ અને જગન્નાથ જેવા પડિત બીરાજ્યા છે ત્યાં મારે બોલવું, એ મોટી બેઅદબી કહેવાસ. એમ કહી જગન્નાથ તરફ નજર કરી જશો એમ કહેતો હોય કે હવે તો મહારાજ તમે રંગ રાખો તો રહે જગન્નાથ પડિતને હમેશાં તો સભામાં ખંડનવાક્ય સિંચાય બીજું બોલવાની બાધા હતી, પણ આ વેળા બીરબલને રક્ષણે આવ્યા ખરા. એનું કારણ એ હતું કે એક તો ખપોરે એણે સભામાં પોતાની પ્રશંસા કરી હતી તેથી ખુશ થયા હતા, અને બીજું ત્યાંથી ઉઠવાપછી ચક્રકને પ્રથમ પૂજવાનો વિધિ બરાબર પા-

જનાર જે ખીરબલ, તે જગન્નાથ પાંડિત તથા મુઠ્ઠાં ફેઝીને ઘેર જમીને એવો તો નરમાસથી મશકો લગાડી આવ્યો હતો, કે તેઓએ ખરા દિલથી એને સહાય થવાનું કયુલ કર્યું હતું. વળી અભિમાની પુરોને માથું નમાવીએ, તો તેઓ પોતાનું માથું આપતાં પણ આમકો ખાય નહિ. તેથી ખીરબલની આ દીનતા જોઈ ફક્ત જગન્નાથે પોતાના કાન ફફડાવ્યા અને કહ્યું કે “પાદશાહ, ખીરબલ ખરું કહે છે. આનું છેક અર્થ રહીતજ જે બોલે તેના દોષ ખતાવવા એમાં શરમ છે.” આ સાંભળી બધા ચમક્યા. શું એ એમ કહેવાની તાકાદ ધરાવે છે કે પાદશાહનો એવો પ્રતાપ નથી. મિયાં લખ્ખે તો છલકાઇને પૂછવા લાગ્યા કે ત્યારે મારો અર્થ શો ખોટો છે તે કહો. એણે જવાબ વાળ્યો, “મિયાં, પાદશાહની રજા હોય તો તૈયાર છું.” પાદશાહે કહ્યું, કહો, રજા છે. જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા, “પૃથ્વીપતે, મિયાં લખ્ખે શું કહેવાના હતા, પણ ત્રણ ભુવનના લોકો જાણે છે કે આપના અપૂર્વક પ્રતાપને બળે આપની પ્રજા સુખી છે અને હમેશાં નિરાંતે ઉઘે છે. પણ અફશોસ ! એ અર્થ આ દુહાની સાથે લાગતોજ નથી. જો એને પ્રજાની ઉક્તિ ગણીએ, તો મમરક્ષક ને બદલે હમરક્ષક કહેવું જોઈએ. આનો ઉત્તર વાળવાનો વિચાર તો ક્યો પણ મિયાં લખ્ખેના બોલ મ્હોમાંજ પાછા ગેય થઈ ગયા; કેમકે એણે ધાર્યું હતું કે એ પાદશાહનો પ્રતાપ ના પાડશે, પણ જગન્નાથે તો વ્યાકરણ દોષથીજ એનું ચરણ ઉડાવી દીધું. ખીરબલે હસીને કહ્યું, “મિયાં લબ્બે, પંડિતરાજને તો આપકા ચરનસે મૂલાહિ કાટકે ઉડા દિયા.” એણે જવાબ આપ્યો “બનચર, તેરે ચાર ચરન તિજ્જેહિ મુબારક હો. આદમીકો તો તો દોહિ વસ હે.” સચવાત, મેરેપ્યારે, લૈકિન, હે તિન ચરનોવાલે, તું તો નહિ આદમી ઔર હૈવાન કિસીમેં રહા ! હસ્કા કરના કહા ?

આટલી જરા ટપાટપી થઈ રહ્યા પછી પાદશાહે માનસિંગના સામું જોઈ કહ્યું, રાજસાહેબ, આપ એ સમસ્યા શી રીતે પૂરોછો. રાજ માનસિંગે તો સલામ કરી નમ્રતાથી આટલુંજ કહ્યું.

બાદશાહ ૧૭૬૬૨૨૨.

આ સાંભળી કેટલાકે તો એમ ધાર્યું કે “હે મહા ભાગ્યવાન પાદશા-

૧. ખોટા નશીબવાળો, ભાગ્યશાળી.

હું” એમ કહી રાજ અકબરશાહ સાથે કાંઈ બોલવા જાય છે, પણ જ્યારે એટલું બોલી તે ચૂપ રહ્યા ત્યારે બધાએ જાણ્યું કે એ તો સમસ્યાનું ચોથું ચરણ થયું એનો અર્થ બધાએ એ પ્રમાણે કયો:—મારા સુબટ સરદારો મહા બળવાન અને મારી રક્ષા કરવામાં રાત્ર દિવસ જાગૃત ઉભા છે એમ જાણી નશીબવાળા રાજાઓ સદા નિરાંતે સૂએ છે. પણ આત્મબળ ઉપર આધાર રાખનારા શૂરા અકબરને આ અર્થ કેમ રહે? એણે કહ્યું, રાજ સાહેબ આપના જેવા સરદારોની તો એમાં ખૂબી છે, પણ પાદશાહોને માટે એ કાંઈ સારી રાજનીતિ કહેવાય નહિ. એમ કહી અબુલફઝના સામું જોયું કે તુર્તે તે ચતુર કારભારી બોલ્યો, બંદેનવાજ, દાલડાલનો ફરક મોટા મોટા મુનશી પણ ગણતા નથી. માટે આપે પણ નજ ગણવો જોઈએ. એમ કહી એણે રાજ માનસિંમના ચરણનો અર્થ આ નીચે પ્રમાણે ઉથલાવી નખ્યો.

બાદશાહ 'વદબરુત.

અબુલફઝના આ શબ્દ આતુર્યથી પાદશાહ વગેરે સઘળાનાં મન પ્રસન્ન થયાં, પણ રાજ માનસિંગને તો બહુજ માડું લાગ્યું. એ રાજ કાંઈ હાલના જેવો અફીણી કે ગંડુ ન હતો. તે ખબરદાર, વિચારવંત, થોડાબોલો, અને જે બોલે તે પ્રતિપાદન કરી શકે એવો હતો. તેથી આ પ્રમાણે પેતાના બોલનું ખંડન થવાથી તેને ગુસ્સો લાગ્યો અને બોલી ઉઠ્યો કે મારી સમસ્યાપૂર્તિમાં ઉત્તમ રાજનીતિ રહેલી છે અને જે તે આ સભામાં કોઈથી નહિ સમજતી હોય તો તે સમજવવા તૈયાર છું. અકબરે જોયું કે માનસિંગને બોડું લાગ્યું અને તેથી કહ્યું કે રાજ સાહેબને તરફી લેવી પડે એતો ઠીક નહિ. આ સભામાં કોઈ એમના વાક્યનો ગૂઢાર્થ સમજવો. બધા એક બીજાનાં મોં તરફ જોવા લાગ્યા. પાદશાહે જગન્નાથ પંડિત બણી નજર કરી એટલામાં બીરબલે હિંમતથી બોલવું શરૂ કર્યું. “સાહેબ, એ દુહાનો પ્રસંગ સમજ્યા વિના એની ખૂબી નહિ સમજાય. આપના જેવા એક પ્રતાપી પાદશાહ વિક્રમાન્વિત એક સમે નગરચર્યા જેવા નિકળ્યા અંધાર પિ છોડો ઓઢી શયનગ્રહમાંથી નીકળે છે તેવાજ ખારણા આગળના રખવાળાએ “કાણુ એ” કરી ગર્જના કરી. તેમજ મહેલની આસપાસ સો સો સુબટો હાથમાં નાગી તરવારો લેઈને પહેરો ફરતા હતા તે પણ તેવાજ જાગૃત

માલમ પડ્યા. તેથી પોતે અદૃશ્ય થઇને નગરચર્યાએ ચાલ્યા. જ્યાં જુઓ ત્યાં ચોકીદારો ખડા ને ખડા. બારે દરવાજા ફરી વળ્યા પણ કોઈ રખવાળને ઉઘતો કે બેડેલો બેથો નહિ. તેથી તેમણે પ્રસન્ન થઈ બારમા દરવાજા આગળ પહોંચતાં પહોંચતાં આ પ્રમાણે કહ્યું.

અહો ! રાત્ર જાગૃત જાગે, મમ રક્ષક મહા શક્ત !

શબ્દ સાંભળતાંજ ત્યાંના ચોકીદારો તે શબ્દને અનુસારે તેના ઉપર વાઘની પેઠે કુદી પડ્યા, અને ઠાડું ઝાલી બંધન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. હું પાદશાહનું એમ સૂચવવાને માટે ઉપલી લીટી પોતે ફરીથી બોલ્યા. ચોકીદાર સમજ્યા તો ખરા પણ સ્પષ્ટ બોલાવવાને સાર તેણે જવાબ આપ્યો કે.

યૌં કહ મુસે મુવે સદા બાદશાહ કહવરત.

મતલબ અમારો પાદશાહ એમ સમજે છે તેથી તો તે નિરાંતે આ સમે સૂતો હશે અને તમે તો કાંઈ ચોરજ છો. અમારા પાદશાહને પોતાના સગદારોનો આટલો અણુવિશ્વાસ ન હોય એમ બંજના કરી પોતાની જાગતી બતાવી. વિક્રમ રાજ ખૂશ થઈ ગયા અને તેને સભામાં બોલાવી સવારે ઘણો શિરપાવ આપ્યો. માટે, મહારાજ, ખીરબલે કહ્યું કે, આ રીતે પ્રસંગ સમજતા આ દૂહામાં રાજનીતિનો કાંઈ દોષ આવતો નથી. એમાં સરદારોની ભક્તિ તથા પાદશાહની કદરદાનીજ વર્ણવી છે.

પાદશાહે કહ્યું, શાખાસ ! રાજસાહેબ, તમારું બોલવું બહુ ખૂબ છે. ઘણાને તો ખીરબલ જેવાની સહાયતા વિના ભાગ્યેજ સમજાય. વાર, હવે કોઈ બીજાને આ સમસ્યા પૂરવાનું મન છે? એ ઉપરથી વિજ્ઞાસ્વામી કરીને એક ગોસાંઈ ત્યાં બેઠો હતો તેણે કહ્યું.

આસ્થારુદ્ધ હરિમક્ત.

‘હરિ’ નું નામ સાંભળી પેલા જનુનુદીન મુક્તાં ચીડવાયા. કોઈ ભલા મુસલમાને કહ્યું કે હરિ કહો કે રામ કહો, પણ અર્થ તો અજ્ઞાન થાય છે. વસ્તુ એક છે તો નામને માટે શું કામ લડવું બેઢએ. આ સાંભળતાંજ મુલ્લાજી હાથમ્મ ગયા. મુક્તી—ઈ ! તું કયા સમજતાઈ ? દીનમેં વસ્તુ હૈહિકિધર ? નામકીહિ સંબ તકરાર હૈ. આ બોલવાથી જનુનુદીનમાં જનુન સિવાય ખરા દીનની કાંઈ સમજ નહોતી એ સાક્ષ્ય જણાઈ ગયું.

અને તેથી શાણા લોકો કંઈક કંટાળાની સાથે હસી એને તુચ્છ ગણવા લાગ્યા. પણ એના મનમાં તો એ મહા ઉદાપણની વાત હતી અને દીનને નામે આદરનાર અપમાન કરવું તેને તે એ ગાઝીપણું સમજતો હતો. તેથી બોલ્યો, પાદશાહ, તું મુસલમાન છે કે કાફર ? અફસોસ ! અફસોસ ! મેં અબ મેરે જૈફ *ચસ્મોસેં કયા દેખતા હૌ, ખીરબસે ધીમે રહીને જાણે જવાબ દેતો હોય તેમ કહ્યું, કે “કુચ નહિ દેખતે હો, અલ્લાકો નહિતો ફિર દુસરા કયા દેખોગે ? ” ખીરબસનું આ હુંસક સાંભળીને તથા મુક્તા ચસ્મા ચડાવેલી આંખે ડાળથી આસપાસ રોહોલું રોહોલું જોતા હતા તે જોઈને સભામાં ચોપદારથી તે આદરનાર સુધી સર્વેને ખડ ખડ હસવું આવ્યું.

એવામાં રાજ તોડરમલ્લ સભામાં આવી પહોંચ્યા. એ હિંદુદિવાન ખીજ સભાસદોના જોડે જોડે ચતુર અને વિદ્વાન હતા પણ પોતાના મહેનત ભરેલા જમાવંદીના કાજમાં એટલો બધો શુશ્રુષાએ રહેતો હતો કે એને આવી વિદ્યા વિનોદની મંડળીઓમાં આવવાનો કવચિત્ જ અવકાશ મળતો હતો. તેથી આદરનાર એને વિશેષ આવકાર દીધો અને અસારસુધી જેટલી સમસ્યા પૂર્તિ થઈ હતી તે કહી સંભળાવીને પૂછ્યું કે રાજ, તમે શું કહો છો. તોડરમલ્લે પ્રથમ તો પોતાની દીનતા બતાવી આનાકાની જ કર્યા કીધી, પણ એમ કરતાં જ્યારે વિચારનો પૂરતો વખત મળી રહ્યો ત્યારે નીચે પ્રમાણે ચોથું ચરણ ઉભું કર્યું.

બાલક, ભૂપ, સુમત્ત.

અકબરે હસીને કહ્યું કે, દિવાન સાહેબ વિના સર્વોચ્ચ કોણ બાંધી આવે? રાજ તોડરમલ્લ, તે ખૂબ કરી ! સધળાની વાત તારામાં આવી ગઈ, અને કોઈની તકરાર રહી નહિ. જોઈએ, હવે ખીરબસ શું કહેશે. બોલ, તારું શારદાકૃત ચરણ શું છે ?

ખીરબસે નમ્રતાથી ઘણી ઘણી કુર્નિસો બજાવી ઉત્તર આપ્યો કે જનાહપનાહ, જ્યાં આવી આવા વિદ્વાનો બેળા થાય છે ત્યાં તેમના તેજથી, શારદાદેવી અહોનિશ હાજરજ હોય છે અને તેથી ત્યાં જે નિર્ણય થાય

કેમ ખોટો હોય ? તથાપિ માફ ચરણ કાંઈક એથી જૂદું છે, પણ ઝાઝો ફેર નથી. રાજ તોડરમણ સાહેબ “બાલક” કહે છે તેને ઠેકાણે મારા પાઠમાં બાલકુ છે. બાદશાહે પૂછ્યું, એ બે શબ્દોના અર્થમાં કાંઈ ભેદ છે. તોડરમણે જવાબ આપ્યો, નાથ પણ બાલકુ એ જૂનું અને કાંઈક વધારે રસિક રૂપ છે તેથી મારા કરતાં એ સમસ્યા પૂર્વે સારી છે એમ હું કયુલ કંઈ છું.

બીરબલે રાજ તોડરમણને સલામ કરી કહ્યું, આપ લાયક બાદશી છે એટલે વિવેક કરો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પછી બાદશાહ તર્ફ નજર કરી બોલ્યો કે, પૃથ્વીપતિ રાજ સાહેબની સમસ્યાપૂર્વે યથાર્થ છે. મારા અને એમના શબ્દાર્થમાં કાંઈ ભેદ નથી. પણ મારો શારદાકૃત દુહો છે તેથી વિચારીને નેશો તો કાંઈ બીજી પણ ચમત્કૃતિ નીકળી આવશે. બાદશાહે ચોતર્ફ જોયું કે કોઈ બીજી ચમત્કૃતિ એમાંથી કાઢી આપે છે, મિયાં ફૈઝીએ કહ્યું, હાથ આ દુહાની ખૂબી એ છે કે રાજ માનસિંગ અને મુલ્લા અબલ ફઝલની સમસ્યાપૂર્વેમાં જે વિરુદ્ધતાઓ આવી હતી તે બંનેનો સમાવેશ એમાં થઈ જાય છે. જો,

બાલ, કુમૂપ, સુમત્ત.

એમ શબ્દ તોડીને વાંચીએ તો જૂદો અર્થ નીકળે અને નહિતો સાધારણ રાજ લોકોને પસંદ પડતોજ અર્થ દેખાય.

બાલકુ, મૂપ, સુમત્ત.

બાદશાહ આ સાંભળી ઘણો પ્રસન્ન થયો અને સર્વેના વખાણ કરવા લાગ્યો. એણે કહ્યું કે મારી સભામાં આવાં રત્નો પરમેશ્વરે આપ્યાં છે તેથી હું તેનો ઉપકાર માનું છું. વાર પડિતરાજ, તમે કાવ્ય શાસ્ત્રી છો, તેથી નિર્ણય કરો કે આ સઘળાં ચરણોમાં સૌથી સાફ કોને ગણવું. મારી નજરમાં તો એ સઘળાં સારાં લાગે છે. જગન્નાથ પડિતે ધીમેથી ઉતર આપ્યો કે બધાંએ ચરણ રસિક છે ખરાં તોપણ કવિકૃત તો બીરબલનુંજ કહેવાય.

ફૈઝીએ પૂર્વપક્ષ ક્યો કે રસ છે તો કવિતા છે અને કવિતા કહીતો પઝી તે કવિકૃતિ થઈ જાય ચૂકી. જગન્નાથે હસીને કહ્યું મિયાં ફૈઝી, આજે તમે સંક્ષેપમાં વાદ હીક ગોઠવ્યો છે. વાક્યરસાત્મક વ્યં એ આધાર ઉગર મે, કદતા હશે પણ રસ શબ્દનો અર્થ તમે સ. ૧૨૯ લોકની પેઠે સમજી નથી, અથવા રસનો અર્થ તેમજ તમારે કરવો હોય, તો હું કાવ્યમાં રસ કરતાં પણ કાંઈ બીજી વસ્તુની જરૂર છે.

તું અધમને અભાગીઓજ ગણુ. મતલબ કે એવા ટીકાકાર ઉપર ચીડાવું કે ખીજાવું નહિ પણ ઉલટું તેનું રસમાં પામરપણું જોઇને તેના ઉપર દયા કરવી જોઇએ. એવા મૂર્ખ ટીકાકાર કાના જેવાછે તો કે કોઈ મૂર્ખ એમ સાંભળ્યું હશે કે સંદ્રમામાં સસલાતો આકાર દેખાયછે, તે ઉપરથી શરદ ઋતુમાં પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યોછે તે વેળા ચાંદનીની મજા લેવાને બદલે તેમાં સસલું ક્યાંછે તેજ શોધવા લાગ્યો. તેવીજ રીતે મૂર્ખ ટીકાકાર પણ વર્તેછે- રસ છોડીને સસલારૂપી અદ્વદોષજ શોધવાને દોડેછે, કેમકે એની આંખે રસ તો દેખાતોજ નથી.

અકબરશાહ અને બીરબલ માગ ૭ મો.

ખીરબલ ઉપર બાદશાહની પ્રીતિ દિનપરદિન વધતીજ ચાલી. જેમ જેમ સહવાસ વધારે થવા લાગ્યો તેમ તેમ એ કવિતા તરંગની સાથે બ્યવહારી કામમાં પણ કુશળ, તર્કબાજ, અને ચતુર માલમ પડ્યો. કોઇપણ વાતનો તોડ કાઢી આપતાં એને વાર લાગે નહિ. અકબરે પ્રસન્ન થઈ એને સુખાગીરી બક્ષી. આ સાંભળી અદેખા દરબારીઓ રાજી થયા અને જાણ્યું કે ટાંઢે પાણીએ ખસ ગઈ. પણ આટલેથીજ તેઓ ન ધરાતાં સાચી જુડી ખાતમીઓ મેળવી હજુરમાં હજારો ખટપટ કરવા લાગ્યા-

પણ ખીરબલ સો ખટપટીને પૂરો પડે એવો હતો. તેમના કાવત્રાની એને રજરજ ખબર પડતી. લાંચ ખાયછે, ઉચાપત કરેછે, જુલમ કરેછે એવા ગાંડા ગાંડા અપત્રાદ સાંભળી એને હસવું આવતું, કેમકે એ જાતે ચોખ્ખો હતો. તેઓ એ વાતની ચુગલી કર્યા વિના પણ રહ્યા નહિ કે ખીરબલ પોતાના જાતભાઈ નાગરોનેજ બધે વર્તાવેછે. આ આરોપ કેટલેક દરજ્જે ખરો હતો, અને તેથી એ બાબત તેઓ બાદશાહના દરરોજ કાન ભરવા લાગ્યા. ખીરબલને આ આરોપની ખબર પડતાં બહુજ ખુશી થયો અને પહેલાં કરતાં પણ પોતાના નાતીલા ઉપર વધારે છયોક મહેરબાની રાખવા લાગ્યો. એક દહાડો પ્રદોષની પૂજામાં બેઠો હતો તે વેળા કોઈ બ્રાહ્મણનીચે પ્રમાણુટલ નાંખતો આવ્યો તેને માન સન્માન આપી કચેરી એકઠી કરીને જાહેર રીતે ન્યાયજ કરી નાંખ્યો.

સાગરકો જલ સોસ ધર ॥ જા ઘરમેં જ્યો તોષ*

નાગરકે ભર કોષરુ ॥ ગાગર ગરીબ પ્રદોષ.

* સંતોષ, મન ધરાય ત્યાં સુધી.

અર્થ:—દરબારરૂપી સમુદ્રનાં પાણી તું સોપી લઇને જા, તારા ધર-
માં ભરાય તેટલાં ભર (કેમકે તે કાંઈ ખુટવાનાં નથી.) નાગર, લોકના ભ-
ડાર ભર, અને હું ગરીબની આ એક ગાગર તું પ્રદોષની વેળા ભરી આપ.

આ વાતની બાદશાહ આગળ કૃપાદ જતાં તેને પણ લાગ્યું કે એનો
હવે છેક ફાટયો, અને તેથી એને હજુરમાં એકદમ બોલાવવાનો હુકમ
કર્યો. શત્રુઓ હરખાવા લાગ્યા. બીરબલતો ધારતોજ હતો કે મને બોલાવશે.
તેથી તે દોડમાર કરતો જાણે લગનમાં જતો હોય તેમ ખુશીની સાથે દિલ્લી
આવી પહોંચ્યો, અને આવ્યો તેવોજ દરબારમાં ગયો. ત્યાં આટલો વહેલો
આવેલો જોઈ બધા આશ્ચર્ય પામ્યા. એ તુર્ત તપ્ત આગળ જઈને નમ્યો.
અકબરતો એના મોં સામું જોઈ રહ્યો અને વિચારમાં પડ્યો કે ગુનેગા-
ર હોય તો આ પ્રમાણે હસતું નિદોષ મોં રહે નહિ. બીરબલ પણ કાંઈ
બોલ્યા ચાલ્યા વિના ધૂંટણીએ પડ્યો હતો તે પ્રમાણેજ બાદશાહની સામું
જોઈને ઉભો રહ્યો. આખરે અકબરે કહ્યું કે આટલો તાપ છતાં તારું મોં
કેમ સુકાયું નથી. તે વેળા ખરો ઉનાળો ચાલતો હતો, અને તેથી આ
પૂછવું યોગ્યજ હતું, પણ બીરબલ તેનો મર્મ સમજી ગયો, અને બોલ્યો કે
મારા ગુરૂ જનોની આ પ્રમાણેજ શીખામણ છે.

દુઃખ મેસે સુખ હોત હૈ ॥ ઢરમત દેખહિ દુઃખ

જિતનો દુઃખહિ તાપકો ॥ તિતનો ઘટિ સુખ.

એક ડાસો ચાલુ મામલાથી અજાણ્યો હતો તેણે આ દુહો સાંભળી
કહ્યું કે ખરી વાત છે કે જેમ તાપ વધારે તેમ વરસાદ પણ વધારે. પણ
બીજા બધાનું ચિત્તતો બીરબલનું શું થાયછે તે તર્ફ લાગેલું હતું તેથી એ
સાહિલ વિષે કાંઈ પણ ચર્ચા ચાલી નહિ. એની આ બેપરવાહી જોઈ દુ-
શ્મનોના હોશને કોશજ ઉડી ગયા, અને મનમાંતો ખાતરી થઈ કે આપણે
એને પહોંચવાના નથી. તોપણ હિંમતતો હરાવી નહિ એમ ધારી એક જણે
કજે કજે પેલી ટેહેલની વાત કાઢાડી. બીરબલે ધીમે રહીને બોલ્યો હોય તેમ
બધી વાત કબુલ કરી એણે કહ્યું કે “તે બિચારો બ્રાહ્મણ છોકરી પરણાવવાને
માટે ગાગર લઈને બપોરનો ગામમાં રખડતો હતો, અને મને એ વાતની
ખબર થતાં મારાથી બન્યું તેટલું આપ્યું. એ ટહેલની ખુશી એવી હતી કે હું
જો શ્રીમંત હોત તો મોહોરને ઠેકાણે હીરાથી એ ગાગર ભરી આપત.” કોઇએ
અજાણ્યા થઈ તે ટહેલ શી હતી એમ પૂછ્યું ત્યારે એણે ખુશીની સાથે તે
દુહો બોલી બતાવ્યો.

સાગરકે જલ સોસ ધર ॥ જા ઘરમે જ્યૌં તોપ

નાગરકે ભર કોષરુ ॥ ગાગર ગરીબ પ્રદોષ.

કાવત્રાખોરોએ ધાર્યું કે હવે એ ઝાપ મારેછે. તેઓ બોલી ઉઠ્યા કે “જનાહપનાહ, ખીરબલના મ્હોનીજ કબુલાત આવી ચૂકી. હવે આપ ધણી છો. ચાહો તે કરો.” અકબરનો ગુસ્સો પણ આ દેખીતું બેઠાપણું જોઈને જાગૃત થયો. તે છતાં તેણે તે ન બતાવતાં ગંભીરાઈથી એટલુંજ કહ્યું કે ખીરબલ, તને આ ટેલમાં શો ચમત્કાર લાગ્યો કે તું તે પર આટલો બધો ફિદા થઈ ગયો છે.

ખીરબલ બોલ્યો, મારી કમ સમજ પ્રમાણે જે મને સુએછે તે કહું. આપ જાણો છો કે ઉન્હાળામાં તાપ પડેછે તેના જોરથી સાગરના પાણીની વરાળ થઈને જાયે એટલે અને તેનાં વાદળાં થાયછે. એ પાછાં પૃથ્વી ઉપર પડેછે ત્યારે વરસાદ કહેવાય છે. એ ઉપર આ સાહિત્યછે. બપોરે બહુ તાપ પડતો હશે તે વેળા કોઈ કવિએ સૂર્યને આ પ્રમાણે કહ્યું. તું તપેછે તેથી વધારે તપ. જા; તારી મઝામાં આવે તેટલું સમુદ્રનું પાણી સોસી લઈને તારા ધરમાં (વાદળમાં) ભર, પણ સાંજને સમે નાગર નામ નગરવાસીઓનાં કોષ કહેતાં કે ટાંકાંઓ ભરી નાંખજ, અને હું ગરીબનો બારણું એક આ ગાગર મૂકી છાંડીશ તે ભરી આપજે એટલે થયું પ્રદોશ કહેવાનું કારણ એક વરસાદ આવવાનો વખત ધણું કરીને સાંજજ છે-

આ સાંભળી બધા દિગ થઈ ગયા. ખટપટીઆનાં મ્હોતો કાળાંમેશ જેવાં દેખાયાં, અને નીચેથી જાયું જોઈ શક્યા નહિ. અકબરશાહ પણ સનંદાશ્ચર્યથી ખીરબલની સામું જોઈ રહ્યા અને આંખમાં અપૂર્વ વાહાલ ઝળકી ઉઠ્યું.

પછી ખીરબલે કહ્યું કે “હુંતો એનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજીશું. કાંઈએ બીજો અર્થ આપને કહી બતાવ્યો હોયતો તે બોલે” પણ કાણ જવાબ દે ? કાંઈના મ્હોમાંથી એકે અક્ષર નીકળ્યો નહિ. ત્યારે ખીરબલે બાદશાહને પગે પડી કાંઈક માહું લાગ્યું હોય તેવી રીતે કહ્યું કે સાહેબ, આ બેવકુફ યુગલી ખોરોએ મારે વાસ્તે જે જે વાતો ભરાવી છે તે હું જાણું છું. આ દોહરાનો અર્થ એ મૂર્ખાઓ શું કરેછે તે મેં સાંભળ્યો છે, પણ એ અર્થમાં શી ભલીવાર છે ? મને નવાઈ લાગેછેકે આપે પણ એ બેવકુફાનું કહ્યું કેમ ખરું માન્યું. બંદે નવાજ, વિચાર કરો, હું જો એવો

ધર ભરનારો અને વગવસીલાળ ચલાવનારો હોજી, તો 'એવો આરોપ મૂકનારને હું જાહેર રીતે ઈનામ પણ આપું ? ચોર હોય, તેનો વધારે સતો થાય.

આદશાહે કહ્યું કે, ખસ ખીરખલ, હવે તું એ વિષે વધારે બોલજ નહિ. મારી ખાત્રી થઇ કે તું બેચુનાહ છે. પણ તું આવ્યો તો સારું થયું, કેમકે મને તારા વિના ગમતું નહોતું. ખીરખલે કહ્યું કે સાહેબની તો મારા ઉપર સદા મહેરબાનીજ છે, પણ આ ખટપટીયાઓએ મારા ઉપર ખીજાં પણ આગ મૂક્યાં છે તેની તપાસ થવી જોઈએ. તેઓએ સાહેદી પૂરાવા બેગા કર્યાં છે તે હાલના હાલ જોવા જોઈએ.

આદશાહેતો કહ્યું કે તેની હવે કાંઇ જરૂર નથી, પણ ખીરખલનો આ-મ્રહ જોઈ તેઓને કહ્યું કે તમે સાહેદી પૂરાવાનું કહેતા હતા તે બતાવો. તેમનાં તો હાંજળ નરમ થઇ ગયા હતા. તેઓએ ધણાંએ ગદાં તથાં માર્યા, અને બાનાં કાઢ્યાં કે લોકને કહે એમ બમાયા હતા પણ ખીરખલે તેમને છટકવા દીધા નહિ. પોતાની રૈયતમાંનો એક વાણીયો ત્યાં બેઠો હતો તેની તરફ આંગળી કરીને કહ્યું કે આ લુચ્ચાને અહિયાં કેમ આણ્યો છે ? એને શી ફરીયાદ છે ? તેનો હાથમાં કાછડી લઇને ધૂનતો ધૂનતે બોલ્યો કે બાપજી કાંઈ નહિ, બાપજી કાંઈ નહિ, તમેતો માઆપ. માઆપછો, મારા માઆપ, મારી સાત પેઢીના માઆપ. આ દેખાવથી આખી કચેરીને ઠીક રમુજ થઇ. પણ જે કારભારીએ તેને ચડાવી રજુ કર્યો હતો તેનું નામ દઇને ખીરખલે કહ્યું કે, મિયાં સાહેબ, એ હેમકનેતો બોલવાનું કાંઇ ભાન નથી પણ આપે હજુરને ખાતરીમાં કહ્યું હતું તેમ જાહેરમાં કહી સંભળાવો કે મારી તરફનો કાંઇ ખુલાસો હોય તે આપું. એ મિયાંએ ઉડાવવાનું તો બહુ કર્યું, પણ ચાલ્યું નહિ. આદશાહે જાતેજ પૂછ્યું કે એને કેદમાં નાંખી ખીરખલ કેટલા રૂપિયા ખાઇ ગયો છે ? જવાબ દીધો કે દશેક હજાર રૂપિયા કાંઇ કહેતો હતો ખરો. ખીરખલે કહ્યું એમ નહિ. ખરાખર આંકડો જોઈએ. વાણીયા, ગભરાઇશમાં. તને ખરાખર યાદ હશે તેથી તુંજ બોલ. તેણે કહ્યું કે અગીયાર હજાર રૂપિયા ૯ આના ને ૫ દોકડા. ખીરખલે કહ્યું ખરાખર, પણ મિયાં સાહેબ એ રૂપિયા હું ખાઇ ગયો તેનો શો પૂરાવો ? એમ કહી પોતાનાં બધાં દફતર જોડે અણ્યાં હતાં તેમાંથી દિલ્હીનું ખાતું મંગાવી પાદશાહને કહ્યું કે સાહેબ જીઓ, એ રકમ રેશેરેશ મહેં જમે આપીએ ખ-

રી ? રાજા તોડરમલ્લ તરફ જોઈ કહ્યું કે દિવાનજી હજુરના દક્ષતર મંગાવી તપાસો કે તેમાં એ રકમ જામે આવી છે કે નહિ તેમાત્રમ પડશે. તેમ કરતાં ખીરખલ કેવળ નિર્દોષ ક્યો અને પેલા આડીયાને લાખ દ્રામ ડાંડ તથા વાણીયાને ગધેડાની સ્વારી મળી.

એ રીતે ખીરખલની સામાં જે તર્ક ઉભું થયું હતું તે તદ્દન તૂટી પડ્યું, અને પાદશાહની મહેરબાની હતી તેથી પણ વિશેષ થઈ. બધા દરબારીઓ ખીરખલની ભલામના વખાણ કરવા લાગ્યા, અને બોલ્યા કે અમ્મ તો અગાઉથીજ જાણતા હતા કે ખીરખલ એવું કામ કરે નહિ. ખટપટમાં જેનાં નામ ખુલાં પડ્યાં હતાં તેમણે તો ધીમે ધીમે ઉઠીને કાળુંજ કરવા માંડ્યું. એમ કરતાં કરતાં છેક રાજા તોડરમલ્લ, ફૈઝી, અમુલ ફઝલ, જગન્નાથ પંડિત વગેરે ખાસ વિદ્વાન મંડળજ રહ્યું, અને તેતો સર્વે ખીરખલના મિત્રજ હતા. સારે પાદશાહે હસીને કહ્યું કે, ખીરખલ, ત્હો બધાનો વહેમ દૂર કર્યો, પણ મને તો એમાં બધું તારું તર્ક બાસે છે. જગન્નાથરાય, આ દુહો તમે કોનો બનાવેલો ધારોછો ? જગન્નાથે જવાબ આપ્યો કે જગતમાં એવી કવિતા કરે એવો કાળીદાસ કે ખીરખલ વિના બીજો કોણછે? પરંતુ કબિરાયનેજ, મહારાજ, પૂછશો તો આપની સમક્ષ એ યથાર્થ કહેશે, કેમકે એ સમજે છે કે—

વાત બઢાકે વોલમત ॥ જુઠે બઢે જન મોત

નાગરકોઢી નાગર ॥ એક હર્ફ મેં હોત,

અર્થ:—વાત વધારીને કહેવી નહિ, કેમકે જાંઠું બોલ્યાથી માણસનું મોત વધારે થાય છે. નાગર શબ્દ આવો ઉત્તમ છે તો પણ તેમાં એક અક્ષર (ગ) વધવાથી નાગર કહેતાં સાપનું ઝેર થઈ જાય છે.

ખીરખલે નમ્રતાથી જાહેર કર્યું કે શાહની સન્મુખ સાચ સિવાય બીજું હું બોલનાર નથી. એ દુહો મારોજ બનાવેલો છે, અને એ ટેહેલીઓ પણ મારે કહેથીજ આવ્યો હતો. એ લુચ્ચાઓ કેવાં નજીવાં તહોમત પણ મૂકતાં કાંઈ વિચાર કરતા નથી, અને તેમાં મરી મસાલો ભભરાવીને આપની આગળ કેવી આડીઓ ખાય છે તે ઉઘાડું પાડવાને માટે આ ખેલ કર્યો હતો તેને માટે હું માફી માગું છું, અને શપથ ખાધને કહું છું કે મેં એક દમડી પણ હરામની ખાધી નથી.

પાદશાહે કહ્યું કે એ વાતની તો પૂરાવાની સાથેજ ખાત્રી થઈ છે માટે બોલ નહિ, પણ જરા કહેવું પડે છે કે લોકોની સાથે મીઠાશથી ચાલ્યો હોત

તો ઠીક. તોડરમલ્લ રાજ બોલ્યા કે, જનાહપનાહ, ઉધરાતદારનું કામજ એવું છે. માગે તે કાઠીને મીઠા લાગે નહિ. બાદશાહ કહે, એમ તો કેમ કહેવાય ? અમારા રાજમાં કરોડોની ઉપજ છે, પણ કોઇએ અમારું વાંકું બોલતું નથી. તોડરમલ્લે હસીને કહ્યું કે એ કરોડો રૂપિયા આવા ઉધરાતદારને પેદા કરે છે, અને તેને તો લોઢા માળે દે છે. આપનું કામ તો એ પૈસા ખરચવાનું રહ્યું એટલે આપની ઉધરાત વખણાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આપજ વિચાર કરોની જે બારમલે જે પૈસા ઉધરાત્યા તે કાને સાર ?

તરની भरनी करत सो ॥ बिन धन किस्के काज

मे'सूली सूली लगे ॥ राजा राजा धिराज.

અર્થ:—તરણી કહેતાં સૂર્ય જે તપી તપીને ઉન્હાળામાં પાણીની ભરણી કરે છે તે વરસાદ સિવાય બીજા કોને વારતે ? તોપણ એ જગતનો ધારો છે કે મહેસૂલ ઉધરાવનારા માણસ સૌને શુભી જેવા લાગે, અને તેજ પૈસા ખરચનાર રાજા તે મહા ઉદારને રાજધિરાજ કહેવાય.

કોઇએ કહ્યું કે મહેસૂલનું કામ તો એવું ખરૂં, તોપણ મીઠાશ રાખી હોય તો કાંઈ ફેર પડે ખરો. મુઠ્ઠાં ફ્રેજીએ કહ્યું કે કાંઈ નહિ સૂરજના દર્શાંત ઉપરથીજ વિચાર કરો.

हसहस जल चूसे रवि ॥ धन बरसे हो घोर

तदापि मेघ महाराजरु ॥ दिनकर कठिन कठोर.

અર્થ:—સૂરજ હસી હસીને જળ ચુસી લે છે, અને વરસાદ કાળું બનાવતું કે પ ધારણ કરીને વરસે છે તોપણ વરસાદ તે મેઘરાજજ કહેવાય છે, અને સૂરજ દિનકર કહેતાં દિવસનો કરનાર છે તે છતાં પણ તે તપે છે ત્યારે તેને કઠિણ કઠોર એવાંજ વિશેષણો અપાય છે. કહેવત છે કે લૂખાં લાડ શા કામનાં, અને દૂઝતી બેસની પાટુ પણ સારી.

અકબરશાહ પ્રસન્ન વદને બોલ્યા કે આજ તો પાછો કવિતાવિલાસ ઠીક ચાલ્યો. ફાજદારી કામ તપાસાયું અને તેની જોડે ઉન્હાળાના સૂરજની કવિતા થઈ. જગજ થરાય, હવે એ વિષે તમે પણ કાંઈ કવન કરો કે સભા ખરખાસ્ત કરીએ.

જગન્નાથ પડિત કવિતા રચે છે એટલામાં તે દિવસની હકીકત પૂરી કરવાની અમુત ફઝલે પોતાના મુનશીના તાકીદ કરી, અને ધમજાળ્યો કે હું

લખાવુંછું તે લખતાં આજ કેમ આટલી વાર લગાડેછે. તેણે કહ્યું કે અઝરત, દુઆતમાં પાણી નાખી નાખીને યાત્રો પણ આ તાપને લીધે સાહી સૂકાઈજ નય છે. આ રકઝકનો અવાજ બાદશાહને કાને ગયો તેથી પૂછ્યું કે મુલ્કાંજી સાહેબ શું છે? જગન્નાથ બોલી ઉઠ્યા કે મહારાજ એ વાતનો ખુત્તાસો મારી કવિતામાં આવશે એમ કહી નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

હર્ષ અર્ધદે અર્કકો ॥ નરધાર્મિષ્ઠ પ્રભાત

તપે દુપો'રે તવસર્વી ॥ દારિયા અરુદુઆત.

જે ધર્મયુદ્ધિવાળા માણસો છે તેતો પ્રભાતમાંજ હરખથી સૂર્યને અર્ધદાન દેછે, પણ એવા થોડા હોય છે. ધણાખરા તો બપોરે સૂરજ તપીને બળાત્કારે તેમની પાસે પાણી ઝરાવેછે ત્યારેજ આપેછે—પછી તે દરિયો હોય કે દુઆત. મતલબ કે ધનવાન માણસને આપવું ગમતું નથી અને તેની પાસે લેવાને માટે બળાત્કાર કરવો પડેછે. માટે દશ વર્ષની ચઢેલી મહેસુલ વસુલ કરવાને અર્થે આ શ્રીમંત શેડીયાને કેદમાં મોકલવો પડ્યો હોય તો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

આ સાંભળી બધી સભાનાં દિલરંજન થયાં અને બાદશાહે કહ્યું કે આ શાસ્ત્રી મહારાજે તો તારા પક્ષનો શાસ્ત્રાર્થ પણ કહાડી આપ્યો. બીરબલ કહે, મહારાજ, નઠોરને માટે તો ચૌદમું રત્ન આ પ્રમાણે દેવતાઓથી પણ આગતું આવે છે.

કવિએનો બીજો મેળાવડો પંદરેક દહાડા પછી થયો, કેમકે એ દરમ્યાન બાદશાહ બારી ધર્મચર્યામાં ગુંથાયો હતો. એ ધર્મસભામાં પણ બીરબલ બાદશાહની હજુરમાંને હજુરમાંજ રહેતો, અને વખતે લાગ જોઈ બધાને હસાવતો, તોપણ કવિતાતરંગ ઉઠાવવાની હિંમત ચાલતી નહિ. જગન્નાથ, ફૈઝી વગેરે જે સઘળા વિષયમાં કુશળ હતા તેતો ધર્મચર્યાનાજ રંગે ચડ્યા હતા. તેથી બાદશાહને આજે કવિતાવિનોદનું મન થઈ આવ્યું હતું.

સભા મળ્યા પછી બાદશાહે કહ્યું કે તે દિવસે જગન્નાથેબહુ સારો દૂહો કહ્યો હતો. ફૈઝી ઉમળકાથી બોલી ઉઠ્યો કે એમાંનું “**હર્ષઅર્ધદેઅર્કકો**” એ ચરણ તો મારા કાનમાં રમ્યાજ કરે છે અને કાણ જાણે એમાં શો ચમત્કાર છે તે કહી શકાતું નથી. બાદશાહે કહ્યું કે ત્યારે તમે સઘળા રસ-શાસ્ત્રીઓ.મળી એનો વિચાર કરો.

પેલા જોષી—કવિએ કહ્યું કે મારી નજરમાં એમ આવેછે કે એમાં ત્રણ પ્રાસનો યડકારો આવ્યોછે તે કારણથી એ ચરણ મનોહર લાગેછે.

ફૈઝીએ કહ્યું કે એમતો નથી. શબ્દના જોડાવાડાથી કાંઈ આટલો રસ જામે નહિ. એતો બાળખેલ કહેવાય. જોષીએ કહ્યું કે એમ શા માટે ? શબ્દાલંકારની પણ મજા ચૂંર છે. ફૈઝી કહે, એ બધું ખરૂં, તો પણ ઝડ-ઝમકના ઝમકારાથી તો બાળક હોય તેજ રીઝે. જોષીએ ચીડવાઈને જવાબ દીધો કે એમ હોય તો વિદ્વાનો એને અલંકારમાં શા માટે ગણેછે.

આ રીતે તકરાર વધી જવા આવતી હતી, પણ એટલામાં જગન્નાથ પંડિત બોલ્યા કે અકેકાના મુદ્દા સમજ્યા શિવાય નકામા થું કામ વઢો છો ? ફૈઝી કહેછે તે પણ ખરૂંછે અને જોષીબાવા કહેછે તે પણ ખરૂં છે. ખરૂં વિવાદસ્થળ એછે કે અર્થ વિના રસની ઉત્પત્તિ હોયજ નહિ અને તે છતાં શબ્દાલંકાર શા માટે કાવ્યને શોભાવે છે ? એ પ્રશ્નનું વિવેચન કરવું જોઈએ. આ સાંભળી બધાએ. જોયું કે વિવાદસ્થળ તો ખરૂંખરૂં એજ છે, પણ તેનું સમાધાન થું તે કાઢને સૂઝે નહિ. જગન્નાથ પંડિતતો આટલું કહી જાણી જોઈનેજ ચુપ બેઠા હતા. બાદશાહે ખીરબક્ષને કહ્યું કે તું કેમ કાંઈ આ વિષે બોલતો નથી.

ખીરબક્ષ બોલ્યો:—મહારાજ, હું શાસ્ત્રશાસ્ત્રમાંતો કાંઈ ઝાઝું સમજતો નથી. પણ એ ચરણ મને સાંઝે લાગેછે તેનું કારણ મારાં મનમાં તો એ છે કે “**हर्षअर्कदेअर्ककौ**” એવી ત્રિપુટપ્રાસ સાંભળતાંજ આહણો ત્રણ અર્ધ આવેછે તે મારી આંખે દેખાઈ જાયછે.

જગન્નાથે કહ્યું, શાબાસ સંસ્કારી ખીરબક્ષ, તુંતો હસવામાં અને સહજ જાણીને બોલેછે પણ એજ શબ્દાલંકારના શાસ્ત્રનું હાઈછે. પૃથ્વીપતે, રસિક ફૈઝી કહેછે તેમજ ઝડઝમકના ઝમકારા જાતે કાંઈ કામના નથી, અને તેથી બાળક શિવાય કોઈ પણ રીઝે નહિ. પરંતુ જ્યારે તે શબ્દની ધ્વનિ ઉપરથી કાંઈ અર્થની વ્યંજતા નીકળે ત્યારે તે રસનું કારણ થઈ પડે. ધણા માણસ એવી વ્યંજતા સ્પષ્ટ સમજી શકતા નથી, તોપણ તેના અંતરમાં કાંઈ એનો આભાસ પડેછે અને તેથી એને આનંદ થાયછે. જે શબ્દની ધ્વનિમાં કાંઈ વ્યંજના રહેલી નથી તે માત્ર બાળખેલજ છે. એજ કારણથી એક કવિની ઝડઝમકાથી વિદ્વાનો રીઝેછે અને બીજાની ઝડઝમકા એવી હોયછે તે સાંભળી હસુંજ આવેછે. શબ્દાલંકાર સારો કયો ને નહારો

કયો એ ઝોળખવામાં બહુ ખારીક બુદ્ધિનું કામ પડેછે, અને તેથી ગામડીયાએ તો ચાર ચમ્મા મમ્મા વધારે મેગવેલા હોય તો તે જોઇનેજ વધારે રાજ થાયછે.

આ પ્રમાણે જગન્નાથ પંડિત વ્યાખ્યાન કરેછે એટલામાં આકાશમાં વાદળ ચડી આવ્યું અને ચોમેર ધનધોર થઈ રહ્યું. આ જોઈ સઘળાના મન રાજ થયાં, કેમકે ઉનાળો જઈને ચોમાસું બેઠું હતું અને લોકો ક્યારના પરસાદની ફિકર કરતા હતા. સઘળા હરખથી આકાશબણી જોવા લાગ્યા. બાદશાહે કહ્યું કે ફૈઝી તું કાંઈ આ પ્રસંગને અનુસરતી કવિતા કર. ફૈઝીનું અંતઃકરણ આ ઇશ્વરકીલા જોઇને ઉમરાઈ રહ્યું હતું અને તેથી તે નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.

તૃપિત ધરાકે શિર ધરા અધર ઉઠાકે આન સાગર સ્વારા કર મિઠા ધન્ય ધનીં ભગવાન.

બાવાર્યઃ—આખી પૃથ્વી તૃપાતુર થઇને પાણી પાણી કરી રહી હતી તેથી ખરેખરે અધર ઉઠાવીને તેના માથા ઉપર દરિયાનેજ લાવીને મૂક્યો અને વળી તે ખારો હતો તેને મીઠો કર્યો. ધન્ય છે સૌના મહાદયાળુ ધણી ઇશ્વરને !

બાદશાહ બોલ્યા કે ફૈઝીએ બહુ મજેની વાત કહી. ખીરબલ કહે મહારાજ એ સાહિલના જેટલા વખાણુ કરીએ તેટલાં ઓછાંછે. એમાં જે કહ્યું તે બોલેબોલ ખરુંછે અને તે બોલેબોલમાં રસ છે. દરિયામાંથી પાણી મીઠું થઇને ઉઘે ચડેછે અને અધરનું અધર આપણે માથે આવીને ઉભું રહે છે એમાં કાંઈ બોટું નથી. ખરી કવિતાવાળી ઇશ્વરસ્તુતિ તે આનુંજ નામ.

એવામાં મંદ મંદ ખન આવવા લાગ્યો અને મેઘરાજ લાવલશ્કરની સાથે પધાર્યા. એ મજા લેવાને બાદશાહ ઝરખામાં જઈ બેઠા, અને બીજાઓ ફરતા ફરતા ત્યાં ઉભા રહ્યા. સઘળાના જિવમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો અને થોડા વખત સુધી કોઇને કાંઈ પણ વાત કરવાનું સૂઝ્યું નહિ, પછીથી રાજા તોડરમલ્લ બોલ્યા કે વાદવા ! દુનિયા આબાદ થઈ ગઈ! અકબરશાહે કહ્યું કે “રાજા સો મેઘરાજ, ચાર રાજા કાયકા” એમાં જે કહેવાયછે તે ખરુંજ છે ખીજા કોની મગફૂર છે કે એક પત્રકમાં દુનિયાને આ પ્રમાણે આબાદ કરી શકે ?

જગન્નાથે કહ્યું કે, મહારાજ ખડું કહોછો. રાજનીતિમાં પણ મેઘરાજ નેજ વખાણ્યો છે.

કેસો રાજ ચલાવનો, મે'સો શીખ સુજાત;

લે સો લગે ન લોગકોં, દે સો સુખ સાક્ષાત.

અર્થ:—હે, હંચા કુળના રાજપુત્ર, રાજ કેમ ચલાવવું તે તું મેઘ રાજની પાસેથી શીખ. તે લોકો પાસેથી લેછે તે કાઢને કાંઈ પણ જણાતું નથી અને આપે છે તે તો બધાને સાક્ષાત સુખરૂપ માલમ પડે છે.

તોડરમલ્લે કહ્યું, એ બરાબર વાત છે. મેઘરાજ વરાળરૂપે બધા પાસેથી પાણી ખેંચી લેછે તે કાઢને કાંઈજ જણાતું નથી, પરંતુ બ્યારે વૃષ્ટિ રૂપે તેનું તે પાણી જગતને પાછું આપેછે ત્યારે વાદવા થઈ રહે છે. વજ્રેવેરા ઉધરાવવાની ખરી રીત એજ છે. એનો પહેલો નિયમ એવો છે કે તે સધળા પાસેથી લેવા અને પક્ષાપક્ષીથી કાઢને બાતલ રાખવા નહિ. એ બાબતનો પરિતરાજે પ્રથમજ કહ્યું હતું કે “દરિયાઅરુદુઆત” સૌની પાસેથી મેઘરાજની મહેસૂલ લેવાય છે. ખીન્ને નિયમ એ છે કે બધા પાસે લેવું ખડું પણ જેવી જેની શક્તિ. આ નિયમ પ્રમાણે બરાબર કાંઈ રાજથી વર્તિ શકાતું નથી. પણ સૂર્યનારાયણના હાથમાં તો અદલ કાંટો છે. સાગરમાંથી સાગર પ્રમાણે, ને ગાગરમાંથી ગાગરના પ્રમાણમાંજ વરાળ ઊંચે જાયછે. ત્રીજું ને ખડું કહીએ તો મુખ્ય વાત એ છે કે સધળા વજ્રેવેરા લેવા તે લોકના લાભને માટેજ લેવા. એ વાતમાં પણ મેઘના જેવું પરમાર્થપણું કયા રાજનું નીકળવાનું હતું? એથી નિયમ એ છે કે શક્તિ પ્રમાણે મહેસૂલ લેવું એટલુંજ નહિ, પણ કડકે કડકે એવું લેવું કે કાઢને જરાએ ભારે પડે નહિ. એ વાતમાં પણ મેઘરાજની બરાબરી કાઢ કરી શકે એમ નથી. એ એટલું થોડું લે છે કે કાઢથી દેખાતું નથી. મતલબ કે જેમ જેમ વિચાર કરીએ છઈએ તેમ તેમ મેઘરાજની નીતિ સર્વોપરી માલમ પડે છે. એ બાબત કાંઈ કવિ કહેછે કે

સાગર ગાગર સર્વકી, શક્તિ વત સુલ મૂલ;

અલપ અલપ અદૃશ્ય રૂપ, મેઘ લેત મે'મૂલ.

અકબરશાહ અને બીરબલ ભાગ ૮ મો.

વપાત્રકર્તુ વિષે બીજા બધાએ કવિતા બનાવી પણ બીરબલ કાંઈ બોલ્યો નહિ તેથી પાદશાહને આશ્ચર્ય લાગ્યું. એણે કહ્યું કે, બીરબલ, તું કેટલાક દિવસથી કેમ સભામાં મન મૂકીને બોલતો આવતો નથી. કાંઈ જવાબ ન દેતાં બીરબલ દિલગીરી બરેકે ચેહેરે નાચું જોઈ રહ્યો. પ્રેમાળ દ્રોણે કહ્યું કે, સાહેબ, જે દિવસથી એના ઉપર પેલું આળ આવ્યું હતું સારથી એ પહેલાના જેવો હસમુખો દેખાતો નથી.

પાદશાહ બોલ્યા કે જો તે વાતનો ખર્ખરો હજી એ એના મનમાં રહેવા દેતો હોય, તો એને ગાંડો જાણવો. એ અમારી તપાસમાં કેવળ નિર્દોષ ક્યો છે અને અમારી પ્રીતિ એના ઉપર હતી તેથી પણ હાલ અધિક છે. બીરબલે નમ્રતાથી ઘણી ઘણી તાજબની સાથે કહ્યું કે ખુદાવંદ સાહેબે તો આપના હમેશના કૃપાળુ સ્વભાવ પ્રમાણે મને પાછો પ્રીતિમાં સંપૂર્ણ રીતે દાખલ કર્યો છે, તોપણ મારી જે દુજોતી યદ્ય તે મારા મનમાંથી હું બહુ કંઈક તોપણ દૂર થતી નથી.

પેલા જોષીએ કહ્યું, સાહેબ, બીરબલ ખરું કહે છે. બદનામી બહુ યુરી ઝીજ છે અને તે સારા માણસના અંતઃકરણમાં રાત દહાડો સાલ્યાજ કરે.

વદનામી વૂરી બહુત જગમે જાન નિશંક एक कलंक कारने क्षण क्षण क्षिणहिमयंक.

અર્થ:—નિશ્ચય જાણો કે જગતમાં બદનામી બહુજ ખરાબ છે. ચંદ્ર આવો રૂડો અને સર્વ પ્રિય છે તોપણ એક ગુન કલંક લાગ્યું છે તે કારણથી તે પળપળ (પોતાના દિલમાં બળીને) ક્ષણ યદ્ય જાય છે.

પાદશાહે કહ્યું કે તમારો તર્ક તો ઠીક છે, પણ ચંદ્ર ને બીરબલ બંને મને તો ઘેલા જણાય છે જગન્નાથ, તમે કાંઈ બંનેને શીખામણ રૂપ બોલો કે તેઓ પોતાની ગાંડાઈ મૂકી દે. જગન્નાથ કહે, ચંદ્રને તો આરંભમાં જ બોધ મળ્યો છે તેથી ક્ષણ થાય છે તો ખરો, પણ પાછો પોતાની મેજેજ સમજીને વૃદ્ધિ પામે છે, અને મને આશા છે કે બીરબલ પણ તેમજ કરશે. તે છતાં આપની આશા છે, તો પહેલાં એક દૂહો મારે પોતાને માટેજ ક્યો હતો તે બોલું.

क्योंहि किई क्षिण सब कला ? सुन शठके कटुबैन ?
रसदर्शीकी नझरमें अमृत पैं तूं एन.

બાવાર્ય:—તે તારી સઘળી કળા ક્ષિણ કેમ કરી નાંખી? શું શક મા-
ણસના કડવા બોલસાંબળીને? એમ તારે કદી પણ કરવું નહિ, કેમકે રસના
સમજવા વાળાની નજરમાં તો તું સદા અમૃતથી પણ સરસ છે.

આ દૂહો ચંદ્ર અને કવિ એ બંનેને સરખીજ રીતે લાગુ પડેછે. શ-
રદ પૂનેમની રાત્રિએ ફટલાંક માણસો બેળા થઇને ચાંદની ખાતા હતા.
બધા આનંદમાં તલ્લિન થઈ ગયા છે તે વેળા તેમાંથી કોઈ નીરસ માણસ
બોલી ઉઠ્યો કે ચંદ્ર ગમે એવો ખીલે પણ એમાં પેલું કલંક છે તે કાંઈ
ઢાંક્યું રહેતું નથી. આ પ્રસંગે આપું વચન બધાને વસમું લાગ્યું પણ કોઈ
બોલ્યું નહિ, પંદર દહાડા પછી તેઓ પાછા હીવાળીને દિવસે રાતને સમે
મળ્યા. તે વેળા બુએછે તો ચંદ્રની સઘળી કળા નાશ પામી ગયેલી અને
આકાશમાં અંધારું ઘેર તે ઉપરથી તેમાંના કોઈ રસિક માણસે કાંઈક રીસ
તથા ઉદાસીની સાથે ઉપલો દૂહો કહ્યો.

કવિ પક્ષે તો એનો અર્થ સ્પષ્ટજ છે. શક લોકનો અનાદર જોઈ મ-
નમાં મૂઝાઈને કોઈ કવિ પોતાની કાવ્યકળા પ્રકાશનો અંધ પજ્વો હશે તેને
કોઈ રસના સમજનારે ઉત્તેજન આપવા ઉપર પ્રમાણે કહ્યું.

બીરબલ અત્યાર લગી તો ચુપ બેસી રહ્યો હતો, પણ આ પ્રસંગે
તેનાથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહિ. એણે કહ્યું પંડિત રાજે બે અર્થ તો બ-
રાબર લગાવ્યા પણ હું ધારું કે જે અર્થે એમણે એ દૂહો મૂળ રચેલો તે
તો કાંઈ જુદોજ હશે, જગન્નાયે હસીને કહ્યું કે બીરબલે પરીક્ષા તો સારી
કરી. એનો અર્થ શ્રૃંગાર પક્ષે પણ થઈ શકેછે. એમાં અંડિતા પ્રતિ દક્ષના-
યકની ઉક્તિ છે.

પછીથી સભામાં ચર્ચા ચાલી કે શોકમાં નિંદા થાય તેથી ડરી રહેવું
એ સાચું કે પોતાની નજરમાં જે યોગ્ય લાગે તે કયોજ નવું. કોઈ કહે કે
જગતનો સ્વભાવ તો હિંદ્ર શોધવાનોજ છે અને તેના બોલવા ઉપર કાંઈ
લક્ષ આપવું નિષ્ફળ નહિ. કોઈ કહે કે પંચ ત્યાં પરમેશ્વર, તે પાંચ માણસ
કાંઈ ખોડ કાઢે તો તે ખરીજ નાણવી. બીરબલના સામાવાળીયામાંથી કોઈ
તજવીજથી એમ પણ બોલ્યો કે ચંદ્રમાં કલંક છે તોજ કોઈની પણ તે
કહેવાની હિંમત ચાલે છે ની? આ ઉપરથી બીરબલને ગુસ્સો ચડ્યો ને તે
નીચે પ્રમાણે બોલી ઉઠ્યો.

મૃદુમયંક કલંકં વન તાકત ખાલત મુલ્હ;

દુષ્ટ દાષ્ટિ નહિ કરશકે શૂર મૂર સન્મુલ્હ.

અર્થ:—ચંદ્ર કામળ સ્વભાવનો છે તેથી તેનું કવંક માણસ તાકી તાકીને જુએછે અને મોઢે પણ કહેછે, પણ શૂરા સૂર્યની સામા જરા નજર કરવાની પણ તે દુષ્ટની હિંમત ચાલતી નથી.

બાદશાહ આ સાંભળીને રાજી થયો પણ એક બીજાને મહેલમાં ટાણાં મારતા બંધ થાય એમ ધારી વાત ફેરવી, અને કહ્યું કે આ સુંદર વર્ષા ઋતુ આવેછે તે મૂકીને તમે બીજા વિષય ઉપર શા માટે કવન કરોછો. કોઈ બોલ્યું કે દરિયામાં આ વખતે જોવા લાયક તમાશો થઈ રહેછે. ઉપરથી મૂશળ ધાર વર્ષાદ પડે અને નીચેથી દરિયાના મોન્ન ઉછાળા મારી વાદળને જઈ અડકે તેથી આખું જગત જળમય દેખાય છે. જોષી—કવિએ કહ્યું કે એ વિષે મેં કાંઈક કવિતા કરી છે તે સાંભળો.

જાવાદલકો સિંધુજલ ઉછલાહે મેટત આપ

વર્ષાઋતુ મે હર્ષસે, દેશ સ્વસ્તુત પ્રતાપ.

અર્થ:—વર્ષા ઋતુમાં દરિયાનું પાણી ઉછળીને વાદળને જઈ ભેટ છે, કેમકે મેઘ જે પોતાનો પુત્ર છે તેનો આ વેળા આવો મોટો પ્રતાપ જોઈને ધણો હરખ થાયછે. મેઘને દરિયાનો પુત્ર કહેવાનું કારણ એ કે તેના પાણીની વરાળ થવાથીજ તે ઉત્પન્ન થાયછે.

જગન્નાથે કહ્યું કે જોષીએ કવિતા ઠીક કહી સંભળાવી કેમકે એમાં વર્ષાઋતુના વર્ણનની સાથે વત્સરસ પણ આવ્યો.

વરસાદના ઝીણાં ઝીણાં ટપકાં પડતાં જોઈ કોઈએ કહ્યું કે આકાશમાં આટલું બધું પાણી ભર્યું છે તે છતાં વરસાદ કેવો કૃપણ છે કે ટીપુંટીપુંજ આપે છે. રાજા તોડરમલ્લે કહ્યું કે આ પ્રમાણેજ મૂર્ખ લોકો ડાહ્યા રાજાઓની નિંદા કરે છે, પણ તેમણે મેઘ રાજાની કૃતિ જોઈને દિલાસો લેવો જોઈએ.

બૂંદ બૂંદ ઘન દેત જલ જદાપિ સિંધુ સમકોષ;

અલંકાર અવનીપાલ ક્યૌં કરે અનીતિ દોષ.

અર્થ:—મેઘરાજાની પાસે દરિયા જેવડો મોટો ભંડાર છે તો પણ તે ટીપે ટીપેજ પાણી આપેછે જેને આખી પૃથ્વી પાળવીછે તે તે અનીતિનો દોષ કેમ કરે?

એ સાંભળી જગન્નાથ પંડિત નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.—

**નદી નઆ જલ પાવકે ફૂલી કિયા સવ રુવાર;
ફિર ગ્રીષ્મ કે સપસવત ધૂલ ફુડ નિર્ધાર.**

એનો અર્થ એવો છે કે વરસાદનું નવું પાણી એક નાની નદીમાં આવ્યું કે તે એકદમ ધૂલી ગઈ એટલે મોટું પૂર આવ્યું અને ચોતરફ રેલાઈ ગઈ તેથી આસપાસ ખેતરો બાગબગીચા, ને ગામો હતા તે પણ સઘળા ખરાબ થઈ ગયા. એ રીતે પોતાની આબાદીની વખતમાં એ નદીએ પોતાનું કે પારકું કાંઈ ભરું કર્યું નહિ, પણ ઉલટી બધાને દુઃખ રૂપ થઈ પડી. પછી જ્યારે ઉન્હાળામાં પાણીના ખપનો વખત આવ્યો, ત્યારે તો પોતેજ સૂકાઈ ગઈ, ને ત્યાં ધૂળ ઉડવા લાગી તો બીજાને તે વેળા તે શો ફાયદો કરી શકે? મતલબ અણુસમજું ઉડાઉ માણસો બીજાને કાંઈ પણ ફાયદો કરતા નથી. પણ પરિણામે પડેને અને બીજાને તેઓ દુઃખ રૂપ ન થઈ પડેછે.

આ કવિતા સાંભળી સઘળાનાં દિલ બહુજ રંજન થયા. બાદશાહે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે જગન્નાથ કવિની વાણીમાંજ મીઠાશ રહેલી છે. હવે તો બીરબલ એનો ખેદ મૂકી દે અને પ્રદુક્ષિત ચિત્તે વર્ષા ઋતુ વિષે કાંઈ કવિત્વ કરે તો પછી આપણા આનંદમાં કાંઈ ન્યૂન રહે નહિ.

બીરબલે કહ્યું કે આપના હુકમ આગળ ખેદ કે દિલગીરીની શી તાગાદ છે કે તે ટકી શકે. એમ કહી કવિતા કરવા સાર આકાશ બણી એણે સહજ નજર કરી જોયછે તો આકાશમાં મનોહર લીલા થઈ રહી હતી. સૂર્ય આથમવાનો વખત હતો, પશ્ચિમ દિશા અવનવા રંગોથી દોપી રહી હતી, માથા ઉપર મેઘ ધનુષ્ય ઝળકી રહ્યું હતું, અને પૂનેમ હતી તેથી પૂર્વ બણી ચંદ્ર પણ ઉગ્યો હતો. મહેલના બાગમાં માંડવા નીચે એ દહાડે બેઠક હતી તેથી વનસ્પતિની શોભાનો પણ કાંઈ પાર નહોતો. બીરબલ તો આ સાદર્યસિંધુમાં ગરજન થઈ ગયો, અને શું કંઈ ને શું મૂકી દઉ તેની એને કાંઈ સૂઝ પડે નહિ.

એવામાં ઘોડો ફેંકતા મિયાં અચુલ ફઝલ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેના દેખાવ ઉપરથી જણાયું કે કાંઈ અગત્યની ખબર લાવ્યા છે. એણે તુર્ત આવીને બાદશાહના હાથમાં કાંઈ કાગળ આપ્યો, બાદશાહ ઝપાટામાં તે કાગળ ઉપર નજર ફેરવી ગયા, ક્ષણેક વિચાર કર્યો, તે પછીથી બહાર-

માંજ કહ્યું કે અયુલદ્વજ, એમાં કાંઈ ગમરાવા જેવું નથી. કાલે અમે પંડેજ ફક્ત એ હજાર સવાર લઇને એ રાજા ઉપર ચડીશું. પણ મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે અંદ રાજાની ઉપર હું આટલી બધી પ્રીતિ રાખતો હતો તે છતાં એણે બંદ શા માટે કર્યું હશે.

આ સાંભળી બધા નીચું જોઈ રહ્યા, કેમકે બધાના જાણવામાં હતું કે કેટલાક વખતથી સધળા રજપૂતો પુંધવાઈ રહ્યા હતા, અને તેનું કારણ એ હતું કે કેટલાક વખતથી અકબરશાહના જનાનામાં દર શુક્રવારે મોટી મોટી રજપૂતાણીઓને ખોલાવવામાં આવતી, ત્યાં બળ્લર બરાતો અને વખતે પાદશાહ પંડે તે જોવાને નિમિત્તે ત્યાં જતો. એમાં બગાડો તો કાંઈ નહોતો, પરંતુ રજપૂતોના જીવ એથી બહુ કચવાતા હતા. પણ આ વાત પાદશાહને મોઢે કોણ કહે ? રાજા તોડરમલે ખીરબલને ઇશારત કરી કે તું બટક ખોલો છે તેથી તારાથી કહેવાય તો મરકરીમાં કહે એણે માથું ધુણાવી કહ્યું કે હીક છે.

પાદશાહ તો ખીજ દિવસની ફૂચને માટે અયુલદ્વજને સૂચના આપી રહ્યા કે જાણે કાંઈ નવિન બન્યું ન હોય તેમ હસતે મ્હોંડે ખીરબલ તરફ જોઈને કહ્યું કે કેમ હજી તારી મમતા તૈયાર થઈ કે નહિ. હાજી, એમ કહી ખીરબલ નીચે પ્રમાણે બોલ્યો.

રંગ વિરંગે મનો હરી પતરિ 'પયોધરી વૃંદ
'મિત્ર ઠરા થિર રક્તહો ચાપ ચઢાયા ચંદ.

અકબરશાહ અને બીરબલ ભાગ ૯ મો.

ખીરબલનો આ ઝડાકો સાંભળતાંજ સભામાં સધળાએ નીચું જોયું અને થોડાક ક્ષણ સુધી કાંઈ કાંઈપણ બોલી શક્યું નહિ. બધા વિચારમાં પડ્યા કે હવે પાદશાહ કોણ જાણે શું કરશે. પણ અકબરશાહ મોટા મનનો હતો અને તે સમજી ગયો કે પરોક્ષે મને બોધ કરવાને સારજી ખીરબલે આવાં કઠણ વચન કહ્યાં છે. તેથી તે એટલુંજ બોલ્યો કે ખીરબલ મ્હં લને વર્ષાઋતુની કવિતા કરવાનું કહ્યું હતું. તેને ઠેકાણે તું આ શું બક્યો ?

ખીરબલે પોતાનું માથું જમીનની સાથે લગાડી ઘણી નમ્રતાથી કહ્યું કે જનાહ પનાહ, એ વર્ષાઋતુની સાયકાળનુંજ વર્ણન છે. એમાં એમ કહ્યું કે

જાતજાતના રંગથી મનને હરવાવાળી પાતળી વાદળીઓના ટોળામાં મિત્ર નામ સૂર્ય રાતો ચોળ થઈને થીર ઉભો છે, મેઘ ધનુષ્ય ચઢ્યું છે, અને ચંદ્રમા સામો આવ્યો છે.”

બાદશાહે કહ્યું કે એ અર્થે બરાબર બંધ બેસતો નથી, કેમકે સૂર્ય થીર ઉભો રહે એ વાત ખોટી છે. બીરબલે જવાબ આપ્યો કે સાહેબ, ખરેખરોતો સૂર્ય ઉભો રહેતો નથીજ, પણ જો આથમતી વેળા ન્યાળીને નેઘએ છઠએ તો તે ઉભો રહેતો હોય એમજ દેખાય છે. જગન્નાથ પંડિત વગેરે બીજા સદૃષ્ટી સૈદ્ધંતાના અભ્યાસીઓએ સાક્ષી પૂરી કે સંજ્ઞે એ પ્રમાણે દેખાય છે ખરું તેથી એ વાત તો સાબીત થઈ, ત્યારે બાદશાહે બીજી શંકા કાઢી, કે વાદળીઓને પાતળી કહેવાનું પ્રયોજન શું ?

આ સવાલનો જવાબ શી રીતે દેવો તેનો બીરબલ વિચાર કરતો હતો એટલામાં નેપી કવિ (જે પાછળથી બીરબલનો પરમ મિત્ર થયો હતો તે) બોલી ઉઠ્યો કે સાહેબ, આખા દ્વંદ્વામાં એજ વિશેષણ ન્યોતિષ્ય પક્ષે ખરેખરું સાબિત્રાય છે. વાદળીઓ નડી ધટ્ટ હોય, તો તો તે ધ્વન્યોર દેખાય અને વરસાદ આવે. ન્યારે વાદળીઓ પાતળી હોય ત્યારેજ તેને બેદીને સૂર્યના કિરણ આપણી તરફ આવી શકે, અને આકાશમાં રંગાબેરંગી લીલા જમી રહે.

પાદશાહ પંડેજ ભૂલ કાઢવાને ચાહે છે એમ જાણી મિયાં લખ્ખે ત્યાં ખુણામાં બેઠા હતા તેણે ઘણીઘણી લખાસની સાથે ભારે ટાહેલું ચલાવ્યું, પણ તેનો સાર એ હતો કે એક કાળેજ સૂર્યને ચંદ્રનું વર્ણન કર્યું છે તે અશક્ય છે. બીરબલે હસીને એટલુંજ કહ્યું કે, મિયા, તમારી અકલમાં હમેશાં અમાસજ રહે છે એટલે તમે પુનેમનું વર્ણન ક્યાંથી સમજી શકો ?

કાંઈએ કહ્યું કે “ ચડા ” ને “ આયા ” એ બે શબ્દની સંધિ કરી નાંખા છે તેમ પ્રાકૃતમાં થતું નથી. જગન્નાથ પંડિતે જવાબ આપ્યો કે આ દ્વંદ્વામાં શ્લેષ છે તેથી એ દોષ ગણાય નહિ, પણ એટલું બોલીનેજ તે અચકાઈ ગયા કેમકે વિચાર આવ્યો કે બાદશાહ જો શા શ્લેષ છે એમ પૂછશે તો મારે એમની વિશ્વનો અર્થ કરી બતાવવો પડશે. પણ પાદશાહનો મૂળથીજ એ અર્થ સમજી ગયો હતો. તે છતાં પોતે કાંઈક ગુરસાનું ટોળ કરીને કહ્યું કે બોલ, બીરબલ, એ દ્વંદ્વો ફરીથી અને એમાં બીજો શા અર્થ રાખ્યો છે તે કહે.

હુકમ થયો એટલે કાંઈ ચાલે નહિ તેથી ખીરબલે તે દૂધો ફરીથી નીચે પ્રમાણે ભણ્યો.

રંગે ચિરંગે મનોહરી પતરી પયોધરી વૃંદ;

મિત્ર ટરા થિર રક્તહો ચાપચડાયા ચંદ.

અને પછી એનો અર્થ કરતી વેળા ડર ખાઇને ઉભો રહ્યો. બાદશાહે કહ્યું, ખીલી નહિ, ને ખીરબલે અર્થ કર, કેમકે અહિયાં ખાસમંડળજ બેઠું છે. આ ઉપરથી ખીરબલેને હિમત આવી અને તે ઘણી દીનતા આજીજી એનો અર્થ “ભાતભાતના રંગથી મનને હરણ કરવાવાળી પાતળી સ્ત્રીઓના સમુદાયમાં મારો મિત્ર આસક્ત થઇને સ્થિર ઉભા છે, અને તેના સામે ચંદ્રાંજલ ધનુષ્ય ચડાવીને ધસી આવ્યો છે.” એ રીતનો થાય છે એમ કહીને એણે ઘણી ઘણી આજીજી, દીનતા, તથા તજવીજથી પોતાની બેઅદબીને માટે માફ માગી, અને કહ્યું કે આ આખું મંડળ આપને એ બાબત કહેવાને ઇચ્છતું હતું તેથી મહે આપતું બહું ચાહી મેં માર માયું આપની તરવારની ધારપર મૂક્યું છે. તે ચાહોતો કાપી નાંખો કે મહેરથી શિરપેચ બંધાવી સુશોભિત કરો. ખીજ સમાસદો પણ પોતાની તર્ફના બે શબ્દ આ પ્રસંગે લાગ નોંધ બોલ્યા, અને સમજાવ્યું કે રાજના હિતને માટે આટલી ચેતવણી આપવી આપને જરૂરજ હતી.

અકબર તો મૂળથીજ સઘળો ભાવ સમજી ગયો હતો. તેણે ખીરબલની હિમત, હિતચુદ્ધિ, તથા ચતુરાઇથી ઘણાજ પ્રસન્ન થયો હતો. તેથી તેણે સઘળા મિત્રોના તથા તેમાં વિશેષ કરીને ખીરબલનાં બહુજ વખાણ કર્યા, અને તેમનો અંતઃકરણથી પાડ માન્યો. એણે કહ્યું કે મારાં ધનભાગ્ય સમજું છું કે મને તમારા જેવા મંત્રીઓ મળ્યા છે. બધાએ જવાબ આપ્યો કે એ આપની લાયકા છે. કે તમે અમારો ગુણ માની લોજો, અને કદાપિ અમારામાં કાંઈ ગુણ છે તો પણ તેની કદર કરનાર આપના જેવા આ જગતમાં કાણુ મળનાર છે.

આ પ્રમાણે વાત ચાલે છે એટલામાં જવેરીઓને બોલાવ્યા હશે તે ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને એકેકથી ચડીઆતો માલ દેખાડવા લાગ્યા. એ જવેરાત નોંઈ સઘળાનાં દિલ રાજી થયા અને બાદશાહે કેટલીક ખરીદી કરવી હતી તે કરી. એવામાં કાઠએ પૂછ્યું કે હીરાથી અંધારે અજવાળા

ધાય એમ કહેવાય છે તે ખરું હશે? ઝવેરીઓ કહે કે સારો હીરો હો-
યતો યાય, અને કેટલાક શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું કે ન યાય, કેમકે રત્નમાં કાંઈ
જાતનું તેજ નથી. એ વાતનું પારખું જોવાને સારું બંડારમાંથી બાદશાહે
કોડેનૂર હીરો મંગાવ્યો, તે પાસેની એક ચોરડીમાં મૂકી જોયો તો ઝળ-
કતો માલમ પડ્યો. શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું કે એમ નહિ, છેક અંધારામાં
મૂકવો જોઈએ. તે ઉપરથી તેને બાંયરામાં બાંયરું હતું ત્યાં મૂક્યો. ત્યારે
તો કાંઈ પણ તેજ માલમ પડ્યું નહિ. તે ઉપરથી બધાની ખાત્રી થઈ
કે હીરામાં જાતનું તેજ તો કાંઈ નથી, પણ તેના ઉપર થોડુંએ અજવાળું
પડે તો તે પરાવર્તન પમાડી ધણું દેખાડે. મિયાં લખ્યેએ કહ્યું કે ત્યારે
હીરામાં કાંઈ ખૂબી રહી નહિ.

ખીરબલે જવાબ આપ્યો, કે મોટી ખૂબી કે કોઈનો જરા ગુણ જો-
તાંજ તેને સો ગણો વધારીને બતાવેછે. તે ઉપરથી રાજા તોડરમલ્લ
નીએ પ્રભાણે બોલ્યા.

ગુન દિનકરકે કિરનકો કીર્તિ પરાવર્તન.

સો જાકી ચ્યૌ પાત્રતા ત્યૌહિ હોત ઉત્પન્ન.

અર્થ:—ગુણરૂપી સૂર્યે તેનાં કિરણનું જે પરાવર્તન પામવું તેને
કીર્તિ કહીએ. તે (કીર્તિ) જે પદાર્થ ઉપર પડેછે તેની પાત્રતા પ્રભાણે
ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કીર્તિ સારી નહારી થવી એ મૂળ ધણીના ગુણ
ઉપર આધાર રાખતી નથી, પણ સામા માણસના સ્વભાવ ઉપર આધાર
રાખેછે. જેમકે જગન્નાથ પંડિત, મુઘાં ફૈઝી વગેરેની અકબરશાહ ખૂબી
ગણેછે અને મુઘાં જનુનુદ્દીન જેવા નિંદા કરેછે તે બધાનું કારણ એજ કે
એ પંડિતો તો એના એજછે પણ એની કદર જાણનારની પાત્રતા જુદી
જુદીછે. તે ઉપરથી ખીરબલ બોલ્યો કે

પૂરન પરાવર્તન કરત કિરન મનીમાનીક

ફાલે ફરાન જલેયદા પત્થર જો અરસિક.

અર્થ:—મણીમાણેક જે છે તે પોતાની ઉપર પડેલા કિરણોને સંપૂર્ણ
રીતે પરાવર્તન પમાડેછે, અને પત્થર જે અરસિક છે તે કદી બળી જાયતો
પણ જરાએ ઝલે મારતો નથી.

જગન્નાથે કહ્યું કે રાજા તોડરમદ્યે બહુ ડાહી વાત કહી. કીર્તિ એ ગુણનું ખરેખરું પરાવર્તનજ છે. ગુણ હોય નહિતો પરાવર્તન પડેજ નહિ, અને હોય તો પજાવિના પણ રહે નહિ. તેમ કેટલું ને કેટલું પડે તે પાત્રના ઉપર આધાર રાખે છે, ગુણની ઉપર નહિ.

શુદ્ધ સુગુણ રૂપ સુરજશ્ક વિવિધ કીર્તિ પ્રતિબિંબ લાલલીલમ મિટ્ટીસ્ફટિક અંબુઆદિ આલંબ.

અર્થ—સુગુણ રૂપી સુરજ તો નિર્મળો એકજ છે, પણ તેનાં કીર્તિરૂપી પ્રતિબિંબ લાલ, લીલમ, સ્ફટિક, માટી, પાણી વગેરે જૂદા જૂદા પદાર્થનું આલંબન પામે છે તે પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં પડે છે.

ફેબ્રીએ કહ્યું કે ખૂબ કહી. જેમ સુરજનાં કિરણો નિર્મળ છે, તો પણ લાલમાંથી જોતાં લાલ, લીલમમાંથી જોતાં લીલાં, સ્ફટિકમાંથી ચળકતાં ધોળાં, માટીમાંથી શુન્ય અને પાણીમાંથી કેવળ નિર્મળાં દેખાય છે, તેમજ ગુણીજન તો એકનો એક હોય છે, પણ તેને જૂદા જૂદા માણસો જૂદે જૂદે બાવે જોય છે.

પ્રસંગ જોઈ ખીરબ્રે અટક્યાળું કંઈ કે, મિયાં લખ્ખે, “લાલલીલમ મિટ્ટી સ્ફટિક” એમાંથી તમને શેમાં ગણવા, અને એમ જોલતા “મિટ્ટી” શબ્દ ઉપર એવો ભાર મૂક્યો કે એના પ્રશ્નો જવાબ તેમાંજ આવી રહ્યો. મિયાં સાહેબ તો ખિચારા અમાસ પુનેમની બાબતમાં પોતાની બૂલ થઈ હતી તેના હૈયા શોહમાંજ ગિરફતાર હતા, અને તેમાં આ ખીજો સપાટો સાંભળી છેકજ ગભરાઈ ગયા. તેથી જવાબ દેવા માંજો પણ કાંઈ બોલાર્થ શક્યું નહિ અને પેલી અમાસ પુનેમની વાત મનમાં ઘોળાયા કરતી હતી તેથી ગભરાટમાં “કાળી પુનેમનીરાત” એમજ બોલાર્થ ગયું. આ સાંભળી આખી સભા ખડખડ હસી પડી, અને મિયાં લખ્ખે છેક રડવા જેવો થઈ ગયો.

એ વેળા ઉદાર ખીરબ્રે પોતેજ એની મદદે આવ્યો. એણે કહ્યું કે સાહેબ, મિયાં લખ્ખે તો સમસ્યા પૂછે છે અને કહે છે કે છેલ્લું ચરણ “કાળીપૂર્નિમા રાત્ર” આવે એવી એક આ પ્રસંગને અનુસરી કવિતા બનાવો.

બાદશાહે કહ્યું કે સારે તે તુંજ બનાવ. જેવો હુકમ એમ કહી તેણે નીચેનો ફૂલો બોલી બતાવ્યો.

નરમસુખદ સંજોગિકો; ગરમ વિજોગી ગાત્ર;

કર્મ મર્મ ભરી રોગિકો;—કાલી પૂર્ણિમા રાત્ર.

અર્થ—શરદ પુનમની રાત સંજોગીને નરમ ને સુખદાયક લાગેછે તેજ વિજોગીના શરીરને ગરમ લાગેછે. અને રોગીને કાળી ભયંકર જણાયછે કેમકે તે રાતમાં એના કર્મનો સંવર્ણો મર્મ ભરેલો છે,

જોપીએ કહ્યું કે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં અભાસ પૂતેમ રોગીને ભારે ગણીછે અને વળતાં પાણી થવાના હોયછે તો તે દિવસથીજ થવા લાગેછે, કે નહિતો તે ચાલતો થાયછે. માટે એ રાતને કર્મ મર્મ ભરી કહ્યું એ અરેખ્યં યથાર્થ છે.

મેઘદૂતકાવ્ય.

આ કાવ્ય મહાકવિ કાળીદાસનું રચેલું છે. કાળીદાસનો સમય નિર્માણ થયો નથી, અને એ નામના બે કવિ થઈ ગયા છે એવું ધારવામાં આવે છે. તો પણ આ કાવ્ય તો શકુંતલાનાટકના કર્તાએજ કીધું છે એમ બધા વિદ્વાનો માને છે. આ કાવ્ય અગર જો નાનું છે, તોપણ એના સરસ ગુણને લીધે મહાકાવ્ય કહેવાય છે. એનું બંધારણ આ પ્રમાણે છે:—યક્ષસોદ્ધાનો અધિપતિ જે કુબેર તેણે પોતાની વાડીનું રક્ષણ કરવાનું કામ એક યક્ષને સોંપ્યું હતું. એ યક્ષ એક દિવસ પોતાના કામમાં ચૂક્યો, અને તેથી કુબેરે ક્રોધે ભરાઈને શાપ દીધો, કે તું બાર માસ સુધી તારી સ્ત્રીના વિયોગમાં રહેજે, તે પૃથ્વી ઉપર આવીને આશ્રમ કરી રહેછે, અને વિરહ દુઃખમાં બળ્યા કરેછે. વર્ષા ઋતુના આરંભમાં એક વાદળું એની નજરે પડે છે. અને તે જોતાંજ વિયોગની પીડાથી ઉન્માદ અવસ્થા આવી રહી છે તેમાં પોતાની પ્રિયાને એ વાદળા જોડે સંદેશો કહાવવાનો તરંગ ઉઠે છે. એ પ્રમાણે તરતજ તેને કહેવા માંડે છે. પ્રથમ ચિત્રકોટ પવંત ન્યાં એણે આશ્રમ કીધો હતો લાંથી ટૈલાસ જવાનો માર્ગ બતાવે છે. એ માર્ગ ખરેખર સ્વચ્છંદે કદખો નથી, પણ સૃષ્ટિના અચળ નિયમ પ્રમાણે વાદળાને જવું પડે છે તેજ છે. આં માર્ગ દર્શાવતાં વચમાં જે જે પવિત્ર અને પ્રસિદ્ધ સ્થળો આવેછે તેનું વર્ણન સંક્ષેપમાં ઉત્તમ કવિને શોભે એવી રસીક રીતે કીધું છે. વળી પોતાની સ્ત્રીની લાં કેવી અવસ્થા હશે તેનું ચિત્ર આપતાંતો હદજ વાળી છે. એ ચિત્ર સાક્ષાત્વત્ સાચું અને રસથી ભરપૂર છે. અંતે જે સંદેશાને માટે આ કાવ્ય રચાયેલું છે તે સંદેશો આવેછે, મેઘદૂતનો અર્થ એ, કે જે કાવ્યમાં મેઘ કહેતાં વાદળાને પોતાની પ્રિયા તરફ દૂત કરીને મોકલ્યો છે તે. આ મહાકાવ્ય આ દેશમાં એવું તો ઉત્કૃષ્ટ ગણાયેલું છે કે કેટલા કવિઓએ સંસ્કૃતમાં હંસદૂત, ઉદ્ધવદૂત, પદાંકદૂત ઇત્યાદિ કાવ્યો એના જેવા બંધારણ ઉપર રચ્યાં છે, અને તેઓ જાતે સારાં છે તોપણ કોઈનું એની સાથે સરખાવાય એવું નીકળ્યું નથી એમ કહેવાની જરૂર નથી. યૂરોપીઅન વિદ્વાનોમાં પણ એ કાવ્ય એટલુંજ વખણાય છે.

સંસ્કૃતમાં એ કાવ્ય મંદાકાંતા વૃત્તમાંજ બંધુ લખેલું છે. એ વૃત્તની તરીકે હારેસ વિવ્રસન આ પ્રમાણે કરેછે—“એ વૃત્તમાં માધુર્ય અને

પૌઠી અન્નએળ રીતે ભરેલાં છે. અને એ બંને બાબતમાં પ્રાચીન કે અ-
 વૈચીન ગમે તે બાષાના સારામાં સારા આખા કાવ્યમાં વધરાએલા છંદો
 સાથે સરખાવતાં આ વૃત્ત સરસ માલમ પડશે” આ બે ગુણ પ્રાકૃત કવિતા-
 માં આણુવા એ કામ કંઈ સેહેલું નથી. અક્ષર છંદોમાં પ્રૌઢી આવેછે ખરી,
 પણ ગુજરાતીમાં તે કિલ્લટ થઈ જાયછે એ સૌને જાણીતુંજ છે. અક્ષર છં-
 દોમાં બીજે દોષ એછે કે ગુજરાતમાં શાસ્ત્રીઓ શિવાય (જેમને ગુજરાતી
 પદ્ય વાંચવાનોજ અભાવ છે) જૂના લોકો બિલકુલ એથી અજાણ્યાછે, અને
 નવામાંના પણ થોડાજ બરાબર વાંચી શકે છે. દોહરા, ચોપાઈ, છપ્પા,
 સવૈયા, કવિત અને બીજા એવા વ્રજભાષામાંથી આવીને ગુજરાતીમાં હાલ
 સાધારણ થઈ ગએલા છંદોમાં અત્યંત સરળતા છે, સારે પ્રૌઢી નથી—
 હિંદુસ્થાની બાનીમાં ફક્કડાઈ છે ખરી. ગુજરાતની દેશી પદ્યરીતિઓમાં
 કોમળતા બહુજ છે, પણ તેમાં ગાભીર્ય કવચિતજ આવી શકેછે, અને શા-
 સ્ત્રીય શૈલીથી તો લખતું અશક્યજ છે. પ્રેમાનંદ સરખા કવિની ચતુરાર્થ
 જેટલી રસ મૂકવામાં છે તેટલીજ પ્રસંગને અનુસરતી દેશીઓ ચૂંટી કહાડ-
 વામાં રહેલી છે. જે પ્રેમાનંદે નળાખ્યાન અક્ષર વૃત્તમાં લખ્યું હોત તો
 કદી પણ તે પ્રસિદ્ધ ન થાત, અને એકજ છંદમાં આખું કાવ્ય સંસ્કૃત, ગ્રીક,
 લાતિન, અને બીજી ઉત્તમ ભાષાઓની કવિતામાં થાયછે તેમ જો લખ્યું હોત,
 તો અમને નિશ્ચય છે કે તેમાં આવેા રસ આવત નહિ અને વાંચનાંરબેશક
 કંટાળી જાત, આ ગુંચવણ મટાડવાને અમે આ કાવ્યને અનુકૂળ જાણી
 મેધછંદની યોજના કરીધી છે. એમાં માધુર્ય અને પ્રૌઢી એ બંને ગુણ મન-
 માનતા આવેલા છે. એ નામ અજાણ્યું છે, પણ એ ઢપની કવિતાઓ ગુ-
 જરાતમાં બહુજ પ્રસિદ્ધ છે. “તાં ગોકુળ જેવાને આવરે મથુરાના વાસી”
 “પ્રેમચંદાની બલિહારિરે રસીકજન જોએ” જે રીતે ગવાય છે તે રીતેજ
 આ ગવાઈ શકશે. અને એનું બંધારણ બિલકુલ સરખુંજ છે. તેમાં એક ટેક
 અને ઉપલી બે કડીઓ વારે વારે બેવડાયા કરે છે તેમ આ છંદમાં થતું નથી,
 કેમકે વાર્તિક કાવ્યમાં એ શોભે પણ નહિ અને અર્થને હમેશાં નજા કરે.
 તેની જગા ઉપર જૂદા ત્રણ ચરણો આવે છે. એનું માપ નીચે બતાવ્યુંછે.

૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ | ૨ ૧
 એક કુબેર તણો ગણ રક્ષણ રોજ કરે ફૂલ બાગ = ૨૭

૨ ૧ ૧ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ | ૨ ૧ ૧ ૧ ૧
 જે ગુણવંત સુજાણ ચતુર રસરંગી પ્રેમી અથાગ . = ૨૭

હંસવાહની' દેવી સેવી 'સુર અસુરેય સમાણી

આપ પ્રસાદ, તું ઈશ્વરી, કે ઈચ્છા પૂરણ હોય;—

કવિકુળભૂપણ કાળિદાસકૃત શ્રી મેઘદૂત રહોય

ગૂર્જરી પ્રાકૃત ભાષા !

હું અલ્પમતિ તું અવિનાશિની વીણ નહિં કદો કાતું !

રે સ્વર્ગથી ભૂતલ શી રીતે મંદાકિની હું લાતું ? ૧

૪એક ૫કુબેરતણો ગણ રક્ષણ રાજ કરે ૬કુલખાગ,

૧ હંસનો રંગ જેવો નિર્મળ તથા મનોહર છે તેવોજ આ કાવ્યનો રસ છે. મોરતું વાહન કશું હોત તો તે વિચિત્રતા સૂચવત, અત્રે સ્વકિયાનોજ વિપ્રલંબ શૃંગાર છે અને તે ઉત્તમ વર્ગનો છે.

૨ એટલે સરસ્વતિની સેવામાં સુર અસુર કે કોઇનો મતભેદ નથી, જેમ બીજા દેવી ઉપાસનામાં છે તેમ.

૩ બગીરથ રાજગંગાને સ્વર્ગમાંથી ધણી તપશ્ચર્યા કરીને લાવ્યા હતા એવી કથા છે.

૪ મૂળપાઠમાં યક્ષને શાપ શા કારણથી થયો તે આખત એટલુંજ લખ્યું છે કે સ્વાધિકારાત્મમત્તઃ એટલે પોતાના કામમાં ગદ્ગત કીધી. તેથી આ ત્રણ છંદ ટીકાકારોનો આધાર. લખને રચવા પડ્યા છે, કેમકે એક તો એ વાત રસીક છે, અને બીજું એકદમ વચમાંથી કાવ્ય શરૂ કરવું એ ગુજરાતી રીતિથી ઉલટું છે.

૫ ધનનો દેવ અને નવનિધિનો સ્વામી એ માટે એનાં ધનપતિ. બંડારી ઇલાદિ નામ પડ્યાં છે. કુબેરનો અર્થ કદરૂપા શરીરવાળો એમ થાયછે. કેમકે એ ત્રણ પગ તથા આઠજ દાંતવાળો અને વળી કાણો છે. વિરહનો શાપ દેનારો દેવ આવોજ જોઇએ. એનું રાજ કેલાસ પર્વત ઉપર છે, અને રાજધાની અલકાપુરીના નામથી ઓળખાય છે, જેમાં યક્ષ, કિન્નર ઇલાદિ રહેછે. કુબેર શિવનો મિત્ર છે અને એને ત્યાં એ મોગીરાજ ધણીવાર આવેછે.

૬ કુબેરની વાડીનું નામ કોઈ ચૈત્રરથ આપે છે.

જે ગુણવંત, સુખણ, ચતુર, રસરંગી, પ્રેમિ અથાગ,

નિજ પત્ની પદ્મિનિ નારતું પાળે વ્રત પ્રેમે—
 ૧ સંગિતરૂપ સુંદરો;

છે સહજ સુગમ રહેતું સદા પ્રીતિના નેમે ૨

એક સમે નિજ ધામ ગયો ત્યાં, લાગિ સમાધીપ્રેમ,
 બાન રહ્યું ન શરીરનું, તો મન રધનપતિ સાંભરે ક્રમ ?

કે તેની વાટિકા ?

એવે ઐરાવત ત્યાં આવિને ફરિ વળિયો વાડી,
 ફૂલછોડ છુંદી ચૂરો કર્યા, કોપ્યો ભંડારી. ૩

‘યક્ષ ! અલક્ષ થયો સેવામાં તું જે જીવતી કાળ,
 તે જીવતીથી દ્વાદશ માસ તું રહેજે વિયોગમાંજ !

જા મદમસ્ત દરામી !’

સુણિ શાપ અસહ્યજ વજ્રથી તે ચિત્તે પ્રવળી
 નિસ્તેજ થયો પડ્યો પૃથ્વીપર જોશુદ્ધ થઈ. ૪

ઠેક યિત્રફૂટ ઘાટ ઉપર તે જઈ પડિયો જ્યાં ધટ

૧ જેનું ગાયનના જેવું સુંદર સ્વરૂપ છે.

૨. કુખેર.

૩. ઇંદ્રનો સાત સુંદવાળો હાથી.

૪ યક્ષ એ માણસથી ચઢતા અને દેવથી ઉતરતા પ્રાણીઓ છે.

અમર કોપમાં એની ગણના દેવયોનિમાં કીધી છે. વિદ્યાધરાન્સરાયેક્ષ

રક્ષો ગંધર્વ કિન્નરાઃ॥ પિશાચોગુહ્યકઃ સિદ્ધોભુતોમી દેવયોનયઃ

એઓ કુખેર ભંડારીની સેવામાં રહેછે, એમને સ્ત્રીઓ હોય છે, અને

ધણું કરીને ઘ્યાણું સ્વભાવના હોય છે. સાધારણ ભાષામાં હાલ એ ફર

ગણાય છે, અને કોઈ ગ્રંથકાર તેઓ આસકતું ભક્ષણ કરી જાયછે એમ

માની એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિજ જક્ષ એટલે ખાવું એ ધાતુ ઉપરથી કરેછે,

પણ અમર કોપના એક ટીકાકારે એ વ્યુત્પત્તિ હસી કહાડી છે, અને ખરેખર

તેઓ ફર નથી. કોઈ પ્રસંગે ફક્ત એવું વર્ણન આવેછે. એમના બીજા

વિશેષ ગુણ કોઈ પ્રસિદ્ધ નથી.

૫ યિત્રફૂટ પર્વત. પ્રથમ રામે વનવાસ લીધા પછી અહીંયાં આશ્રમ
 કીધો હતો માટે એને રામગિરિ કહેછે. હજી એ ઠેકાણું પવિત્ર ગણાયછે

દક્ષ ધટા ધટ છાહિ રહી, ને છે ગોદાવરી પટ

પુનિત જ સીતારનાને

ત્યાં આશ્રમ કરિ *દિન દોહલા એ જ્યમ લમ કાપે

પડયું નિકળી કનક કડું હાથથી ઝૂરી ઝૂરી બળાપે. ૫

એમ કરતાં માસ અપાઠે સાંજે *મેઘપ્રચંડ,

સૂર્ય કિરણથી સુવર્ણ*વર્ણો જાણે પુકળતુંડ

*ગજ દીપ્તિસંગ કીડે,

એ અદ્રિને આલિંગતો દીઠો *વિરહીએ—

દિલડામાં દાઝી દુઃખણી* આતુર દષ્ટિએ. ૬

ઉભરાયું હૈકું, પણ રાખ્યાં યતથી *થંભી નીર;

અને કેટલાએક તેની યાત્રાએ જાય છે. મલ્લિનાથ નામનો પ્રસિદ્ધ દીકાકાર કહે છે, કે આ શ્લોકમાં એવી વ્યંજના કાઢી છે કે રામે સીતા તરફ હનુમાનને દૂત કરીને મોકલ્યા હતા એ વાત આશ્રમ જોઈને યક્ષને સાંભરી આવી, અને તેથી મેઘને સંદેશો સોંપવાનો વિચાર ઉઠ્યો.

* એજ દીકાકાર આઠ માસ વહી ગયા હતા એમ સિદ્ધ કરે છે.

૧ વર્ષાઋતુના આરંભમાં વાદળોં કોઈ વખત હાથી જેવાં, કોઈ વખત ઉંટ જેવાં, કોઈ વખત વહાણ જેવાં ઈલાદિ દેખાય છે એ સધળાએ જોયું હશે. હાથીની ઉપમા સૌથી ગંભીર જાણી આપવાનો ધારો આપણા કવિ-ઓમાં સાધારણ થઈ ગયો છે, પણ આ ઠેકાણે જે વિશેષ વર્ણન કાઢ્યું છે એ કાળીદાસની ખૂબી.

૨ આ શ્લોકનો અન્વય આ પ્રમાણે થઈ શકે; અપાઠ માસના એક દિવસે સાંજને સમે સૂર્યના કિરણવડે સોનાના જેવા રંગવાળો, જાણે ડુંગર સાથે દંતુશળ વાંકા રાખીને હાથી ક્રિડા કરતો હોય એવો, અને પર્વતના શિખરને ભેટવા જતો ધન (એટલે વાદળ) કામાતુર નજરેપેલા વિજેગી યક્ષે જોયો.

૩ વિયોગી હતો તેથી તેને પર્વતને આલિંગન કરે છે એમ ભાસ્યું.

૪ આ વિશેષણમાં એવો વ્યંગ અર્થ રહેલો છે કે એ પ્રમાણે જોતાં અને કલ્પના કરતાં તે યક્ષ કામાતુર થઈ ગયો.

૫ નાયક ધીરોદાર કલ્પ્યો છે તેથી આ પ્રમાણે તેનું ધૈર્વ વર્ણવ્યું.

કામપ્રદીપન ધન સન્મુખ તે ઉભો નયન કરિ થીર;-

કોટિક કલ્પના કરતો

“યદ્ધિ જ્ય વિન્હળ સંજોગી પણ ધનદર્શન એવું !

“ઉલ્કિત ઔકઠાલિંગને વિરહીનું શુ કહેવું ! ” ૭

સમાચાર શુભ માલ્યારે તરણી પ્રાણાધાર

એ લઈ જશે, એમ વિચારી, ધનપૂજન ઉપચાર,

ચૂંટ્યાં યકુટન ફુલ ચાહ;

કૃદ્ધી પૂજા યથાવિધિ મેઘની પછિ મસ્તક નામી;

નિજ નારીને સંદેશડો કહાવેછે કામી. ૮

ધૂમ જ્યોતિ જળવાયુથી ઉત્પન્ન વાદળું તે શી પેર,

વાણિ વિદગ્ધસુ પ્રાણી સંગ પણ મોકલવો મુરકેલ

સંદેશો લઈ જાએ ?

એ આદેશો એ તો તજ જાયે જીમૂતને

દુઃખમાં વલવલાટ કરતાં ધીરજ આંતરની વ્યાકુળતાને દીપાવી આપે છે.

૧ પ્રીતિ સુખ પામેલો.

૨ આતુર.

૩ કોટે વળગવાને આતુર.

૪ ટીકાકારો એવો અર્થ કરેછે કે પવંતના ઉપર ઉગતું મલિકાનાજેવું એક ફુલ. એને કડાનું ફુલ કહે છે.

૫ ધૂમ, તેજ, પાણી, અને વાયુથી ઉત્પન્ન થએલું જે વાદળું, તે તે સાધારણ માણસને પણ ન સોંપાય એવો પ્રીતિનો સંદેશો શી રીતે લઈ જાય. એ વાતનો એને કંઈ આદેશો આવતો નથી.

૬ આ ઠેકાણે વિષમાલંકાર થયો. કેમકે મધ જે વિન્હોગીને દુઃખ પમાડનાર છે તેને દૂતત્વ આપવાની કલ્પના કરીને સુખનું સાધન કરી નાખ્યો.

૭ વાદળાને જી=જીવાડનાર. પાણી+ફૂત=ગાંઠડી. આ ઠેકાણે જીમૂત શબ્દ સામિપ્રાય વાપર્યો છે એટલે એનો મૂળ અર્થ રસની વૃદ્ધિ કરે છે.

નિર્જીવ સર્જીવ છે સરીખડાં સહજે ઝોહિતને. ૯

જન્મ ઋષુકરાવર્તકરે, ત્રિભુવનચાલત કૂળ,
રૂપ વિચિત્ર ચહેા તે ધર્તા, ઈંદ્રપ્રધાન અતૂલ્ય,
છોજ તમે તે જાણી

દુભાગ્યે બંધુવખૂટડો હું જાણું છું તમને !
બહુ અકળ સુજનને જાણું, ભુંડું સફળ અધમને. ૧૦

બળતાંનો વિશ્વમ્મ તું સાચો, તેથી ૬૫યોદ સુવેળ
કુબેર ક્રોધે વછોડિ છેટે નાંખેલાનાં કહેણ
જ તું પ્રિયાપ્રતિલક્ષને
ચક્ષેશ્વરની અલકાપુરી, જ્યાં ભવન રૂપાળાં
પુર આર વિરાજિત બાગ શિવ શિર ચંદ્રે ઉન્નખ્યાં. ૧૧

૧ જેણે અખાડ મહિનામાં વાદળાં કેવાં મહાલતાં મહાલતાં જાય
છે એ લક્ષપૂર્વક જોયું હશે, તે તરત કબુલ કરશે કે આ સજીવનારો પણ
કેવું અકિલશ્ચ એટલે મરડી મચડીને આપ્યા વિના સ્વભાવિક રીતેજ સૂએ
એવું છે.

૨ સ્વભાવિક રીતેજ.

૩ એ શબ્દ પણ સાબિત્રાય છે.

૪ પુરાણમાં મેઘના ત્રણ વર્ગ પાડેલા છે; અગ્નિવરો ઉત્પન્ન થાય
છે તે, બ્રહ્માના શ્વાશથી નીકળે છે તે, અને પર્વતની પાંખો છદ્દે કાપી નાખી
હતી તેમાંથી થએલા તે. છેલ્લા વર્ગનાને પુષ્કરાવર્તક કહેછે, કેમકે તે પા-
ણીથી કદી ધરાતા નથી. એ મેઘ બહુ જળરા છે, અને યુગ કે કલ્પને
અંતે જ્યારે જળપ્રલય થાય છે ત્યારે એજ મેઘ વરસે છે.

૫ તમે કુળવાન, ગુણીજન, અને મોટા અધિકારી છો એમ જાણું છું
તેથીજ દુર્ભાગ્યે પ્રિયાથી દૂર પડેલોજે હું તે તમને જાણવા તૈયાર થયો છું,
કેમકે સારા માણસ પાસે માગ્યું ને ન મળ્યું તો તે એ સાંઝે, પણ નહારા
માણસ પાસે સિદ્ધિ થાય તોએ જાણવું એ બહુ નહાં છે. આ અમીરાદનો
વિચાર કાળીદાસ કવિએ જાંચ પદવી ભોગવી હશે એમ સિદ્ધ કરી આપેછે.

૬ ૫૫ કહેતાં પાણી અથવા અમૃતનો આપનાર.

૭ ભવનનું વિશેષણ, ઘોળાં ને ઝાકઝમાટ કરી મૂકેલાં

સ્વાર પવનપર થઈ તું સંચરિશ ત્યારે પથિકપિયુનાર

કેશી^૧ ખસેડી કપાળથી તુંને ચિરહ વિહારણ હાર

ધારી નિરખશે હરખે

વરસાદની સાથે કાણુ ધર પાછો નથી વળતો

રે ! માત્ર પરાધિન હું સમો કોકળ જન બળતો ! ૧૨

કર મંગળ, શુભ શકુન થાય છે ! મંદ મંદ અનુકૂળ

પવન વહન કરવા આ આવ્યો;—આતકે ચિત્ત પ્રદુષ્ણ

૩વામ અલાપ ઉચ્ચાર્યો—

બગલાંની હારો આવશે સલુણા તુજ સામી

સુખ લેવા જગર્માધાનનું મન આનંદ પામી

૧૩

૧. સ્વામી પરદેશ છતાં સાધ્વી સ્ત્રીએ સમજાના ઝૂંગારનો ત્યાગ કરવો એવી, શાસ્ત્રવિધિ છે, તે પ્રમાણે તેણે કીધું છે એમ સૂચવે છે. ૨. આનંદથી તારી બણી જોશે કે હવે આપણો પિયુ આવવાનો. મહિનાથ કહેછે કે આ શ્લોકમાં એવી વ્યંજના રહેલી છે કે, “હે, મેઘ, માંડે દૂતત્વ એવું સાંડે, કે તે કરવા જતાં તું બીજાનું પણ ભડું કરી શકીશ. ૩. મૂળ પાઠમાં પણ એજ શબ્દ છે. એનો અર્થ ડાખી બાજુ અને સુંદર એ બંને થાયછે. એક ટીકાકાર ડાખી બાજુએ તો અપશબ્દન થાએ એમ કહીને સુંદર એવોજ અર્થ કરેછે. પણ તેનો જગ્યાજ બીજા ટીકાકારે જ્યોતિષ શાસ્ત્રના આધારેજ આપ્યો છે “વર્હિણરૂચાતકારૂચાષાયેચપુંસંગિતાઃસ્વગાઃ ॥

મૃગાવાવામગાહૃષ્ટાઃસૈન્યસંપદ્વલપ્રદાઃ એટલે મોર, ચાતક, ચાશ, અને બીજા પુરુષાકાર ગાનારા પક્ષિયો, તથા કોઈ વખત હરણો, પણ મેતુ-ષ્ઠ થઈને ડાખી બાજુએ જાય, તો સૈન્યને અત્યંત બળ આપનારા છે. મહિનાથ પણ એજ અર્થ કરેછે તેથી વાદ જોવું તો કોઈ રહ્યું નથી, તો પણ એ શબ્દજ વાપરવો એ વધારે ઠીક લાગ્યું. ૪. ગર્ભ ધારણ કરવાનો સમય આ ઋતુમાં હોવાથી બગલાંની લીલા જોવા લાયક થઈ રહે છે. એ ઉપરથી કવીઓએ એવી કલ્પના કીધી છે કે વરસાદના પુંદથી ગર્ભ રહેછે, અને તે ગ્રહણ કરવાને માટે બગલીઓ આકાશમાં મેઘની સામા ઉડીને હરખથી જાયછે. આ શ્લોકમાં જે શકુનોનું વર્ણન કીધું છે, તે વ-

સચિન્દ્ર છે, અવિચિત્ર જઘ્ન જો! તો જિવતી, ઓ ભાઈ!
દેખિશ તું હજી નિશ્ચય તારી પતિવ્રતા બોભઈ.

ગણુતિ દિવસ અવધીના,
છે પ્રેમી, પુષ્પ સરીખડાં, અખળાનાં હેડાં
ઝટ ફાટિ વિન્નેગે જાય પણ રહે આશાખંધાં. ૧૪

છત્રવતી કુળવતી કરવા આ ક્ષિતિને શક્તિમંત
ગર્જન તારું સુખદ સાંભળતાં થઈ તત્પર નભપંથ
આવિ સુહસો મળશે,
જે માનસરોવર જાય લઈ કુળું બાથું કમળનું
કૈલાસ સુધીજ સુખ છે તને સાથી નિર્મળનું. ૧૫

આગ્રા લે હવે આ ઊંચગિરિની આલિંગીએ મીત્ર,
રઘુપતિના પગલાંનો જોણે પહેર્યો પરમ પવિત્ર
કંદોરો સુંદર શો ?

પાંક્તુનાં રવાબાવિક ચિન્દ્ર છે. એજ ચિન્દ્ર પસંદ કરવામાં, અને તેમાં મુખ્યત્વે મંદ મંદ અતુકુળ એટલે જે દિશામાં જવું હોય તેજ દિશાભણીનો પવન આવે તેને શુભ શકુન ગણવામાં, ઘણી સરસ કાવ્યશક્તિ દર્શાવી છે. ૧. આ શ્લોક આ ઠેકાણે સંખંધરહિત છે એમ કહીને, અને આપણા કવિ-યો સંખંધ યુક્ત લખવા ઉપર ઝાઝું ધ્યાન નથી આપતા એવો મોટો અપવાદ અઢાવીને, પ્રેક્ષક સરવિલસને પોતાના ભાષાંતરમાં એને પાછળ અલકાપુરિનું વર્ણન ગયું તેની જોડે મૂક્યો છે. આ ભાષાંતર વાંચનારને એ અપવાદ કેવો બૂલ ભરેલો છે તે ઝટ જણાઈ આવશે એવી આશા છે. ૨. કામળતા ખતાવે છે. એ તથા પ્રેમી, હેડાંનાં વિશેષણ છે. ૩. તારી ગર્જના સાંભળીને રાજહંસ માનસરોવર જવા આતુર થયા છે. વર્ષા ઋતુમાં ખરેખર ઘણા રાજહંસ માનસરોવર આગળના કોતરોમાં જોવામાં આવે છે. મલિનાથ કહે છે, કેખરકૃથી રોગ થાય એમ જાણીને શિયાળામાં જે માનસરોવર આગળથી જતા રહે છે, તે ચોમાસામાં ત્યાં પાછા આવે છે. રાજહંસનું શરીર ચેત અને પગ તથા ચાંચ રાતી હોય છે એમ અમરકોષમાં કહ્યું છે.

૪. છત્રાકાર એક નાનો કંદ ઉગે છે તે. ૫. ટેકરી ઉપર ધણું ફરીને મધ્ય ભાગમાંજ આશ્રમ થાય અને તે ફરતા ચક્કરમાંજ હરવા ફરવાનું પણ હમેશાં થાય. એ મધ્ય ભાગમાં રામનાં હમેશા ફરવાથી જે પગલાં પડી રહેલાં તેને કટિમેખલા અથવા કંદોરાની ઉપમા આપી છે.

પ્રિત તૂંપર પ્રગટ જણાવતે પ્રતિવર્ષે મળતાં
ચિર વિરહજ એ જ્ઞાન હૃદયી ઝરતો ઉકળતાં. ૧૬

૨ શ્રવણ પાન કરવાને યોગ્યજ સંદેશો સુખમૂળ
કહેવા અગાઉ તને હું તારા પ્રયાણને અનુકૂળ
વાટ વતાડું છું સેલ્લી
૩ જ્યાં થાકિશ, તો પગ થોભવા ગિરિ શિખરવિસામા;
તન થાય કદી ક્ષણ, તો નદી નિર છે મુણધામા. ૧૭

૪ ઉત્તર સુખ કરિ ઉડ અહિંયાંથી, જ્યાં નેતરના વન
પ્રૌઢ સૂંઢવંતા પદિગ્ગજના દર્પનું કરી મર્દન
કે ચતુરા ચિત ચમકી,
એમ ઉચરી ઉઠે સિદ્ધાંગનાઓ ઉચ્ચીજ નયને,
“૭શુંશિખર ઉડ્યું આ જાયછે પર્વતનું પવને !” ૧૮

૧. તાપથી લપી રહેલા પહાડ ઉપર વરશાદ પડવાથી ઉનું પાણી નીતરવા માંડે છે તેનું ઉત્પ્રેક્ષાથી એવું કારણ કહ્યું કે એ તો મેઘરૂપી મિત્ર મળ્યાથી જે હર્ષ થયો તેનો સાત્તિકભાવ પ્રગટ કરેછે. ૨. ધણુંજ ધ્યાન આપી હેતે હેતે સાંભળવા લાયક સંદેશો. ૩. જે માર્ગમાં. ૪. અહીંયાંથી ભૂગોળ વર્ણન શરૂ થાયછે, પણ વાંચનાર જોશે કે તે કેવું મનોહર છે. ૫. પૃથ્વીની આઠે દિશા ઉપર અકેક લાથી પુરાણમાં કહ્યો છે તે. તેઓના નામ આ પ્રમાણે છે. —ઐરાવત, પુંડરીક, વામન, કુમુદ, અંજન, મુખપદંત, સાર્વભૌમ, અને સુપ્રતીક. ૬ સિદ્ધ દેવયોનિમાં ગણાય છે અને તેમની સ્ત્રિયો તે સિદ્ધાંગના તેઓ પહાડ ઉપર રહેછે.

૭. આ કેવળપ્રયોગી વાક્ય જેમ મેઘનું પ્રયજ જણાવેછે તેમજ તે સ્થાનનું ચિત્ર વ્યંગ રૂપે આપેછે, અને તે સ્ત્રિયોના મુગ્ધાપણાથી આપણું મન હરી લેછે. તે જગાએ પવન કેવો ધુમી રહેતો હશે કે આવી શંકા ક્ષણભર પણ મનમાં આવી શકે? પહાડોના શિખર ઉપર જે ગયા હશે તેને આ ચિત્ર સહજ સમજાશે. મૂળ પાઠમાં સિદ્ધાંગનાનું વિશેષણ મુગ્ધ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. એનો અર્થ મહિનાથ પણ અજ્ઞાન એમજ કરેછે. ધાતુ પ્રમાણે એ અર્થ તો ખરો, પણ સ્ત્રીનું મુગ્ધાપણું જગતને એવું મનોહર લાગ્યું છે કે તે શબ્દ સુંદરતા વાચક થઈ ગયો છે. વિલસન એવો અર્થ કરેછે અને મેં પણ એજ સમજી સુનયન શબ્દ રાખ્યોછે,

સુંદર ૧૬૬ ધનુષ તુજ આગળ હોશે, જાણે કાચ
રત્નખાણમાંથી ઝળકારા વિધવિધ રંગના હોય,

સુંદર સંમીલનથી;

તુજ શામ શરીર સુશોભિતું તેથી બહુ દીસે,
જ્યમ ૧૧ વિષ્ણુ સ્વરૂપશ્રીકૃષ્ણનું ઝમનહર મોરખીંછે. ૧૯

૪ માલ પ્રદેશે દેશિ^{૧૦} સ્ત્રિયો યદિ નયણુરમણુઅગ્નિ,^૧

જાણી હેલિ કૃણાતા તારા રૂપનું કરેછે પાન,

કેવી^{૧૧} પ્રેમી નજરથી;

લાં ખેડ્યાં ખેતર બહેકતાં કરવા તું ઉતરજે,
થઈ હળવો ઠરિ જરિ તું ફરી ઉતરેજ સંચરજે. ૨૦

આત્રકૂટ પર જ દોઝો તું થાકિશ તો તુજ તંન

તે ધારણ કરશે મસ્તકપર, જેનાં બળતાં^{૧૨} વંન

તેં ઝટ ઝડિથિ ઉગાધી—

ઉપકારક કારણ નીચ પણ નીચું નવ ધાસે.

તો કેમજ એમ કરે અરે ઉંચ તે કો કાળે ? ૨૧

તેલ ભરી વેણીવર્ણી^{૧૩}, તું, શિખર ઉપર ખેશીશ,

સારે ૧૧ પાકી પીળી ફેરીમય આંખે ચારે દીશ

ડુંગર છેક છવાયો

૧. ઇંદ્રધનુષ જેવા સુંદર ચમત્કારને ઉપમા આપી વધારે સુંદર કરવો એ.
કાજિદાસ સરખા કવિથીજ થઈ શકે. ૨. જગતનું પાલન કરવાને માટે આ
લલિત રૂપ મેઘે ધારણ કીધું એમ કહેવાનો અર્થ છે, એ પાલનકર્તા દેવનું
નામ વાપરયાથી જણાયછે. ૩. આ શબ્દ વિષ્ણુનો સૌથી લલિત અવતાર
દરશાવેછે. ૪. સપાટ દેશ. ૫. ખેડુતની સ્ત્રીઓ—કાળી બીલ વગેરેની.
૬. ચક્ષુનું વિશેણ. ૭. ખેતીનું કૃણ જેના હાથમાં છે તે. ૮ પર્વતના
શિખર ઉપર અથવા તેની ડોકપર વાદળાં આવી અટકે છે એ વાત સહ
જાણેછે. ૯ આ ઠેકાણે ગ્રીષ્મ તથા વર્ષા અને ત્ર્યંતુનું જેડે વર્ણનકીધું છે.
૧૦. તેલ ધાલેલા વાળનાં જેવો રંગ છે એવો જે તુંતે—૧૧. આંખાના
પાકા કૃણ-પાકી ફેરી. એનો રંગ કંચનના જેવો થાયછે એ સૌ જાણેછે
અને શરીરનો ઉત્તમ રંગ એજછે એમ આપણા કવિઓ કહેતા આવ્યાછે. આ
વર્ણન આત્રકૂટ પર્વતનું છે—આંખા ધણા થવાને લીધેજ એનું એ નામ પડ્યું છે.

૧ સુરજોડકું ગગનથી ન્યાળિને રકહેશે રસભીનું:—
જોજો ગોરૂં બધુ બિચ કાળું કંઈ આ સ્તન જગતીનું! ૨૨

કીડા કરેછે કુંજમાંરે બીલડિયો, લાં, બાઈ,
ક્ષણજ ઉભો રહિ ચાલ અંગે આવીછે ચપળાઈ
અધિકજ યઅંબુ ઉલેચે.

શતખંડ નર્મદા નિખિશ તૂં વિંધ્યાચળ ચરણે,
રંગ્યા ગજ અંગે પટા દિપે જ્યમ ઉજવળ વણે; ૨૩

૭૪૬ વમન કરનાર, ગમન કર, કરિ પ્રાશન લાં, વીર,
ગજમદ તિકત્ જરણથી સુવાસિત, ને રોકેલાં નીર
જાંમુડાને ઝૂંડે;

પછિ પેટે તરતું થએલાને નહિ પવન ૧૦ ઉરાડે—
હલકા રે ગણામજ ખાલિ, ને ભર્યાપૂર્યા ભારે. ૨૪

નિરખી લીલાં કદંબ, રતુમડાં કેશરથી અધવચ્ચ;

૧. સ્ત્રી સહવર્તમાન દેવ=દેવતાનું જુગલ સ્વરૂપ લેવાનું કારણ એછે કે એમાં જે ઉત્પ્રેક્ષા કીધીછે તે કામીનેજ સૂઝે.—૨. મૂળમાં એ શબ્દ નથી લખ્યા, કારણ કે દેવતા લાંજ રહેછે. પણ ભાષાંતરમાં એવા હેતુથી મૂક્યા છે, કે આ શ્લોકમાં પૃથ્વીનો જેવો દેખાવ વર્ણવ્યો છે તેવો દેખાવ ઉપરથી અને ઘણે છોટથી જોયતોજ જણાય, એ જે મૂળ કવિનો ભાવ છે તે સ્પષ્ટ સમજાય.—૩. પૃથ્વીનું.—૪. પાણી વૃષ્ટિ કરી પાણી ઓછું કરી નાંખ્યું છે તેથી તારા શરીરમાં વધારે ચપળતા આવીછે.—

૫ સેંકડો કકડા થઈ ગએલાંછે એવી નર્મદા નદીના તું દર્શન પામીશ, અને તેના યોગે (રાજાઓની સ્વારીમાં) હાથીઓ રંગ્યા હોયછે તેના જેવો તે પર્વત સુશોભિત દેખાશે—૬. અમર કોપનો એક ટીકાકાર કહેછે કે સૂર્યના માર્ગને રોકેછે માટે એનું નામ વિંધ્ય પડ્યું છે.

૭. વૃષ્ટિરૂપી વમન કીધુંછે એવો, એટલે વૃષ્ટિ કીધાથી જેનું પેટ ખાલી પડી ગયું. છે એવો તું મેઘ.—૮. નર્મદા નદી ઉપર—૯ તીખું અને સુગંધિમાન એવા એના બે અર્થ શ્લેષાલંકારે કેટલા કરેછે માટે એ અપ્રસિદ્ધ શબ્દ જુગરાતીમાં રાખવો પડ્યોછે. ૧૦. હે બાઈ, વૃષ્ટિ કીધાથી

બક્ષણુ કરિ 'કદલી કુળ, જેની કળિયો રેવાકમ્બ

ખૂબ ખિલીછે હમણું;

સુંધિ ભૂમિ અરણ્યે ખેલકતી, હરણું ઉર જાણે

તૂં વારિવર્ષણહારનો મારગ અનુમાને.

૨૫

ચતુર યજ્ઞબિંદૂ ઝિલવામાં ચાતકને ન્યાળે,

હારખંધ જતાં જગલાને "એક બેય" ગણેછ

તું ખાલી થઈ ગયો છે માટે નર્મદા નદીનું પાણી-ગંધુડાઓના વન જે કિનારા ઉપર ઉગ્યા છે તેમાં રોકાઈ ગયું છે, અને જે પાણીમાં હાથીઓના કુંભરથળથી ઝરતું સુગંધિ માન મદ પડયાથી તે ગહેક ખહેક થઈ રહ્યું છે તે પાણી પીને તું તારે પથે પડ. પછી તારૂં પેટ તર થવાને લીધે પવન તને ઓઠો અવળો ધસડી શકશે નહિ, કેમકે દુનિયામાં જે ખાલી છે તે હલકા અને જે ભર્યા પૂર્યા છે તે મોટા આખરદાર ગણાય છે. છેલ્લા ચરણમાં જે ધ્વનિ છે તેતો સ્પષ્ટ અને સરસ છે. જગત પૈસાવાળાનેજ મોટા ગણેછ એમ કહેવાનો આશય છે. પાણુ બીજા સઘળા ચરણમાંથી મલિનાથ મુદ્દાં કેટલાએક ટીકાકાર એક બીજા ધ્વનિ કહાડે છે. તેઓ એવો અર્થ કરે છે કે "તે વાંતિ કીધી છે તેથી તને કદ જવાનો માટે નર્મદાનું તીખું અને જાન-ખુથી કાંઈક ખટાશવાળું થએલું પાણી આપધ દાખલ પી. તે પીધાથી તને વાયુની પીડા થશે નહીં" આ ધ્વની ખરી છે એમ જતાવવાને માટે વાગ ભટ નામના પ્રસિદ્ધ વૈદ્યનું વચન બતાવે છે. મને તો આ ધ્વની બિલકુલ પસંદ નથી, અને આવો બિભત્સ અર્થ સુધડ કાળિદાસના મનમાં આવ્યો હોય એમ લાગતું નથી. તે છતાં કેટલાએક શબ્દોને લીધે એવો અર્થ કહાડી શકાય છે તેથી ભાષાંતરમાં તે ભાવ પણ કાયમ રાખ્યો છે.

૧. કેળ.

૨. રેવાના કિનારાપર. એ નદીના ચાર નામ અમરકોશમાં આપ્યા છે;—રેવા, નર્મદા, સોમોદભવા, અને મેકલકન્યકા. એનો અર્થ વહેનારી, આનંદ આપનારી, સંદ્રથી ઉત્પન્ન થએલી અને મેકલની પુત્રી એ પ્રમાણે થાય છે.

૩. પાણીને વરસાવનાર, મેઘ, પાણીથી ઉપર કહેલી લીલા જામી રહી છે એ જણાવવાને માટે આ વિશેષણ મૂક્યું છે.

૪. વરસાદના પાણીના ખુંદ ઝીલવામાં ચતુર. ચાતકનું વિશેષણ.

૫. જે સિદ્ધ પુરુષ ચાતકને ન્યાળે છે અને જગલાને ગણે છે તે ધસા.

આંગળિયે બતલાવી,

તે સિદ્ધ પુરુષ ગુણુ માનશે તુજ ગર્જન કાળે,
કે બેટી પડી તેને જીંદગી પ્રિય સહચરી* જ્ઞાલે. ૨૬

અપટ જનનાર તું મુજ માટે, પણ વાટે બહુ અંતરાયઃ^૩
કુટુંબના કુલ બેહેકતા બહુ પર્વતે પર્વતે થાય,
મોર મધુર વાણીએ

આનંદ આંશુમય આંખથી જલકારે તુજને.
લોભાઇશ ત્યાં તું, ભાઈ, પણ નહિ ભુલતો મુજને! ૨૭

*પ્રપૂજ્ય કેતકી કાંટાની પીળી વાડ વાડિને સ્થેાય
એવો દેશ દર્શાવું તું જો જઈ, વનાંતથી મન મોહય,
જ્યાં બહુ જાંબુ બિછાવ્યાં;
પુરતર પર તરવરિ જ્યાં રહ્યાં પાંખી ધર કરતાં;
જ્યાં જઈ ઠરશે જરિ હંસજો તુજ સંગ વિચરતા. ૨૮

૧. તારી ગર્જનાથી બીહીને સિદ્ધને તેની સ્ત્રી બેટી પડશે તે સાચું તારો ઉપકાર માનશે.

૨. સાચે ફરનારી સ્ત્રી.

૩. વચમાં અડચણ કરનાર.

૪. તને દેખી મોરને હરખના આંસુ આવે છે અને મધુર સ્વરે તને ખુશ પાડે છે, ત્યાં તારાથી જરા ઉભા રહ્યા વિના કેમ જવાશે?

૫. ઉપલે ઠેકાણે લોભાઇને જાણે ન રહી જાય માટે દર્શાવું દેશનું અતિ સુંદર ચિત્ર અત્રે આપ્યું છે. એ દેશ વિધ્યામળની પાસે છે પણ તેના અમુક સ્થળને માટે વિદ્વાનો જૂદા જૂદા વિચાર આપે છે.

૬. કેવડો. જ્યાં કેવડાના પીળા કાંટા એટલા બધા ખીલી રહ્યા છે કે જાણે વાડિને વાડજ કેવડાની કીધી હોય. ૭ વનના છેડા, સીમા. નાના પ્રકારના રંગથી વિચિત્રવન, છેડાએ જાંબુથી ઢાંકાઇને ચકચકતા રાતાશ પડતા કાળાશાહરંગના, અને આસપાસ કેવડાની પીળી દોરી—એ ચિત્ર ખરેખર ધણુંજ મનોહર છે. જાણે મેઘના સત્કારને સાચું સાથીઆ-જ નહીં પૂર્યો હોય?

૮. માંળા.

રાજધાનિ ત્યાંની વિદિશા દશ દિશામાં વિખ્યાત,
 *વેત્રનદી જ્યાંગળ વહે સુંદર, સુંદર જેનો ડાહ્ય .

સુંદરિ જાણે કાઈ

રૂપેરી પટકુળ પ્હેરિને સુતી હોય ઓસીસે;

ઉપડતાં જગજગલ નાસિકા મનહર ખહુ દીસે. ૨૯

ત્યાં તું જઈ જળ મીઠકાં ને ચુંબન કરિશ જે વાર;
 તિરપર નિર ખૂળખૂળતાં શોભે, કામિની જેમ નકાર

કરતી હોયજ લટકે,

જપકારા જાણે નાચતાં નેણાના થાએ,

નહાંની નહાંની અનેકજ વહેરિયો રમતી જળમાંહે. ૩૦

તેનિ સમિપ *નીચા પર્વતપર ઉતરી કર વિશ્રામ.

૧. માળવામાં બિલસા નામનું ગામછે તેજ વિદિશાનગરી હશે એમ પ્રેક્ષિસર વિલસન ધારેછે, એ ગામમાં તંબાકુ ધણોજ સારો થાએછે.

૨. એને હાલ એતવાહ કહેછે એ નદી વિંધાદ્રિની ઉત્તર બાજુથી નીકળી ધશાન દિશા તરફ વહી માળવા તથા અલાહાબાદના નૈરલ ભાગમાં થઈને કાલ્પીથી કંઈક છેટે જમનાને મળેછે. એની લંબાઈ ૩૪૦ મૈલછે.

૩. બાંધેલો આરો.

૪. કોટ.

૫. વેત્રવતી નદીનો વિદિશા નગરી તરફનો ધાટ સામે કાંઠેથી જોયો હોય, તો કેવો જણાય છે, કે જાણે કાંઈ મદભરી સ્ત્રી રૂપેરી વસ્ત્ર પેહેરીને ઓસીકે જાયુ માથું રાખીને સુતી હોય અને તેથી તેતુ ગળું તથા નાક જાંચા ખૂબસુરત દેખાતા હોય. આ ત્રણ ચરણનો આટલો બધો ભાવ મૂળમાં બંગ રૂપેજ રાખેલો છે. એ ગુજરાતી વાંચનારને નહીંજ સમજાય એમ જાણી અહીંયા સ્પષ્ટ કીધોછે અને તેથી એમ કરવા જતાં એકના બે સ્લોક કરવા પડ્યાછે. પાણીમાં પવનથી નહાના નહાના મોજ થાયછે તે.

૬. નીચો અથવા નીચ નામનો એ બે અર્થ થઈ શકેછે. બંને ઠીકજ છે.

પુષ્પ કદંબ ટટાર યશેરે જાણે ૧રોમાંચિત ૨અભિરામ
હોય થયો ગિરિ તુંથી

જ્યાં રમ્ય શુદ્ધામાં જાયછે રમવા ઐકાંતે
લઈ પ્રીતમ પ્રેમી પૂરની ગણિકાઓ રાતે. ૩૧

૪થઈ તાજો, પંથે પડ; સિંચતો ધૂમર વન નદી તટ
મોગરાંની કળિયો ઉપર; ને ૫ક્ષણ માલણ મહોખત
કરતો છાયાદાને,

પરિસ્વદ શુભાખી ગાલથી લુછતાં લુછતાં જે
થઈ તોળા, ને કરંમાયું કમળ જે ૭કર્ણ વિરાજે. ૩૨

શું થયું ઉત્તર જાણુંછે, ને આડુ ૮ઉજ્જન પૂર?
લાંના મહેલ અટારિયો તો જોવા જોગ જરૂર;—

જીવ્યું ન જીવ્યા સરખું,
લોચનિયાં મંગે રંગે તેં જો કીધું રમણ ના

૧. જેના શરીરની રૂંવાટી ઉભી થઈ હોય તે. તું તે પર્વત ઉપર
વરસશે ત્યારે નમી રહેલાં પ્રલો એકદમ ટટાર યશે—જાણે તને દેખી મ-
વૈતની રૂંવાટી તો હરખથી ઉભી નહીં થઈ હોય.

૨. સુદર.

૩ ગણિકાનું વિશેષણ દ્રવ્યની લોભી પોતાની માના ધાકથી મત-
લખ કે તે પણ ખરા પ્રેમમાં સમજેછે. આ સ્લોકમાં કાંઈક બિભત્સ વર્ણન
છે તે લીધું નથી.

૪. વિસામો ખાધને વન નદીને કિનારે મોગરાની જે કળિયો ઉગીછે
તેના ઉપર ધૂમર વરસાવતો, અને છાયા આપીને માલણની ક્ષણ મોહોખ-
ત કરતો કરતો, તું તારે પંથે લાગ—

૫. પક્ષનું કામ બગડે માટે થોડીવાર.

૬. જે માલણ.

૭. અસલ કાને કમળનું ટૂલ ધાલવાનો ધારો હતો.

૮. કાળિદાસ કવિ એ શહેરમાં રહેતો હતો અને એને આશ્રય
આપનાર જે ચિકમ રાજા તેની એ રાજધાની હતી.

૯. નહીં.

૧અપળાનિ ચમકથી ચમક્યાં ત્યાં ચંચળ ચિત્રિણિનાં ૩૩

મારગમાં મળશે નિર્વિધ્યા નદિ જલડથડતી ચાત્ર,
વમળ નાભિવત શોભે ને કટિબંધ જમરાગનિમાળ
લહરીએ વિખરાણી

તેનું પાણિગ્રહણ તૂં કરજે છે આતુર અતિ આશે
હાવ ભાવજ સ્ત્રીની ભાષાએ પ્રિત પ્રથમ પ્રકાશે. ૩૪

તારે વિયોગે સુંકાઈ જમ્મને, થઇછે વેણિ સમાન;
તીર ઉપરના તરૂંથી ખરતાં પડિ પડિ પાકા પાન,
પીળિ પડી ગઈ છે એ.^૭

ધન્ય ધન્ય તને ! તુજ કારણે સ્ત્રી આવી ઝુરે છે !
જે રીતે દુર્ગમતા તજે, તે કરવું ઘટે છે. ૩૫

૯ગૂઢ જ્ઞાન, ને ૧૦વત્સરાજની રસિક કથાના જાણુ

૧. વીજળી.
૨. એ બંને લોચનનાં વિશેષણ.
૩. કામાતુર સ્ત્રીના સઘળા હાવ ભાવની નદીમાં ઉત્પ્રેક્ષા કીધી છે.
૪. હંસની હાર.
૫. એના બંને અર્થનો સ્વિકાર કરી શકાય, સ્ત્રી પક્ષે તેનું પાણી ગ્રહણ કર એટલે લગ્ન કર, અને નદી પક્ષે તેનું પાણી તું લે—
૬. પ્રીતિ પહેલ વેહેલી પ્રગટ થાયછે તે વેળા હાવભાવ એજ સ્ત્રીની ભાષાએ એટલે બોલતી નથી પણ તે વડેજ પોતાની પ્રીત પ્રગટ કરેછે.
૭. નિર્વિધ્યા નદી આ ઠેકાણે વિરહાવસ્થાની ઉત્પ્રેક્ષા કીધી છે.
૮. એનો કર્તા નિર્વિધ્યા.
૯. પહેલું ચરણ જે અવંતી દેશનું વિશેષણ છે તેનો કેટલા આવેો પણ અર્થ કરેછે કે, “વત્સરાજની કથાના જ્ઞાનમાં ધણા ખમરદાર” પણ મુક્તિ સ્થળ શમ્પદના અર્થને અનુસરી આ પ્રમાણે મેં અર્થ કીધો છે. વિલસન પણ કાંઈક એમજ કરેછે.

૧૦. ઉજ્જનમાં પહેલાં કોઈ પ્રધોત નામે રાજ્ય રાજ કરતો હતો. તેને વાસવદત્તા નામે કુંવરી હતી તેને સંજય નામના કોઈ રાજ સાથે પરણાવવાનો વિચાર રાખતો હતો એટલામાં તે કુંવરીને કુષ્ઠીપના ઉદયન અથવા વત્સરાજનું સ્વપ્ન દર્શન થાયછે, કુંવરીને તેનો મોહ લીગેછે, અને

દેશ અવંતી પહોંચ્યો, કે ઝટ ઉજ્જન લક્ષ્મિ નિધાન
જા, જે પ્રથમ વખાણ્યું—

સુખ સ્વર્ગનું જાણે ખુટી પડે, ન ખુટ્યાં તપે તાણી
અતિ સુંદર દુકડી^૨ તેહની મુક્તિસ્થળ,^૩ આણી^૪. ૩૬

પશિપ્રાતીરયિ જ્યાં સવારે ફરફર શિતળ^૧ સમીર,
ખૂદ્યાં કમળનિ ખુશબો વાજો, સુંદરિયોનાં શરીર;
શ્રમિત શિથિળને પરસે;

સર શુદ્ધ^૫ સરસ સારસનાં રે લાવે કલરવ તો;
હોય કંતજ કામ જગાડતો જાણે^૬ જાગ્યો વિનવતો^૭ ! ૩૭

એ વાતની તેને ખબર પડેછે. એ ખબર સાંભળી તરતજ તે ભાં આવી મોટું
યુદ્ધ કરી પોતાની સાથે લઈ જાયછે. મતલબ કે પ્રેમશૌર્યની વાત જાણનારા
ભાંના લોકછે. જ્ઞાનનું તો ઉપર કબ્જુંછે. એ દેશની અત્યંત ઉત્કૃષ્ટતા બતાવેછે.

૧. અગાઉ. ૨. સ્વર્ગની.

૩. મુક્તિનું ઢેકાણું. એ ઉજ્જનનું વિશેષણ. કાશીખંડમાં કહેછે કે

“અયોધ્યા મથુરા માયા કાશીકાંચી અવંતિકા ॥

પુરી દ્વારાવતી ચૈવ સતૈતા મોક્ષદાયિકા ॥”

એટલે અયોધ્યા, મથુરા, માયા, કાશી, કાંચી, ઉજ્જન. અને દ્વારકાં એ
સાતે મોક્ષપુરીઓછે.

૪. ઉજ્જન કેવુંછે કે જાણે મોટા તપસ્વીઓ સ્વર્ગમાં ગએલા પણ
સ્વર્ગનું સુખ તો સહેજ ખુટી પડયું અને પુણ્ય તો ઘણું બાકી રહી ગયું,
ભારે તેઓ મુક્તિની આશાએ પોતાના તપને બળે સ્વર્ગનો મારામાં મારો
એ ખંડ સાથે લઇને આ ઢેકાણું આવીને વસ્યા હોય. ભૂલોક અને મનુષ્યા
દેહ વિના તો મોક્ષ થતો નથી એ પ્રસિદ્ધ વિચાર છે.

૫. ઉજ્જન આગળ જે નદીછે તે. ૬. પવન. ૭. રસયુક્ત.

૮. પક્ષીઓના ગાયનને માટે આપણામાં એ શબ્દ બહુ વપરાયેલોછે.

૯. સવારના મંદમંદ પવનનો શરીરે સ્પર્શ થયાથી કામ જાગેછે તે
ઉપરથી કવિકંતની ઉત્પ્રેક્ષા કરેછે, અને સારસના કલરવને તેના મુખની
રતિયાયના સમજેછે. ૧૦. કામાતુર થએલો.

૧૧. આ શ્લોકમાં ઉજ્જનનું સ્વભાવિક સૌંદર્યવર્ણવ્યુંછે અને નીચલા
બે શ્લોકમાં ઉદ્યોગ જન્ય એટલે માણસના સુંધારાથી ઉત્પન્ન થએલી શા-
બાનું બહુજ સુંદર ભવ આપ્યું છે.

અટારિયે ^૧અલભેલિયો ચઢિ કોડે સમારે કેશ,
 ગોટેગોટ સુગંધિના જ્યાં^૨ જાળિયાં માંહિ પ્રવેશ;
 કરિને નિકળી ભભકે,
 ઉડિ આવે તારી પાસ રે તન^૩ પ્રદુલિત કરતા,
 ઘેર ઘેર જસમરે જાણેરે તને ધૂપ નગર સોં^૪ !

૩૮

^૧લીલા લહેર ^૨નિહાળીં ઘર ઘર ^૩પંથ પિડા તજ જેહ,
 પુષ્પ સુગંધ ભર્યાં, ને પડ્યાં જ્યાં ^૪કોમળ પગલાં છેય;
^૫લાલ લલિત વનિતાનાં,

૧. સ્ત્રીઓને અંગરાગ કરવાના ઓરડાનું આ વર્ણનછે પણ તે એવું છે કે તેથી સ્ત્રીઓની સુધડ રસિકતા, તેઓનો વૈભવ, અને આખી નગરીની સમૃદ્ધિનો સહેજ સંપૂર્ણ વિચાર આવી જાયછે. ૨. જે નગરીમાં.

૩. તાર શરીર. ધૂમાડાથી અથવા હાલની વિદ્યાની પરિભાષામાં બોલીએ તો વરાળથી વાદળાનું શરીર પ્રદુલિત થાયછે એટલે તેમાં વધારો થાયછે એ સ્પષ્ટજ છે. ૪. અર્પણ કરેછે.

૫. “એ નગરીમાં જીંચી અટારિયે ચઢીને અલભેલીઓ સવારના પહોરમાં અંગરાગ કરેછે સોંથી તેલ ટુલેલ જે તેઓ પોતાના માથામાં બાંહેછે તેની સુગંધિના ગોટે ગોટા જાળિયામાંથી ભભકાવંધ નીકળેછે, અને ઉડીને તારી પાસે આકાશમાં તારૂં શરીર પ્રદુલિત કરવાને આવેછે. તે વખત એવું દેખાયછે કે જાણે એ આખું શહેર ઘેર ઘેર તને જોઈને ધૂપ દાન અર્પણ કરતું ન હોય” ? ગોટે ગોટા કહેવાથી અત્તર પાણીની માફક વપરાય છે, એ, અને વાંદળાને પહોંચેછે એમ સુગંધાથી હવેલિયો બહુજ જાણીછે એ વાતની વ્યંજના થાયછે. પ્રભાતની સાથે આ વર્ણન કીધું છે તેથી તે સ્ત્રીઓ સુધડ અને રસીક છે એ તો ખુલ્લુંજ સમજાય છે.

૬. આ શબ્દનો મૂળ અર્થ આનંદના મોખાં અને લાક્ષણિક અર્થ સમૃદ્ધિ એ બંને અહીંયા લાગુ પડેછે.

૭. ઉપર ઘરનું બાહ્ય વર્ણન કીધું. હવે કહેછે કે પેલા જાળિયામાંથી તું અંદર જો કે સોં એવો વૈભવ જોઈશ કે પ્રવાસની સઘળી પીડા તું ભૂલી જઈશ.

૮. જે ઘરો. ૯. પશ્ચિમિયોના નાનાં પગલાં.

૧૦. લાલ રંગ પગે અલતો (મેંદી) લગાવેલો તેથી ઘરમાં તેનાં નાનાં નાનાં લાલ ચોલ પગલાં પડી રહ્યાંછે એમ કવિ કહેછે.

જે નજર કરેછે નેહથી તને નૃત્ય સુસ્વરનું;
આનંદે ઊંચિ અગાશિયે ઉભેલા જમયુરનું.

૩૯૫

નાથ મહાકાળેશ્વરજિને જાજે પુણ્યસ્થાન,
પ્રભુની કંઠપ્રભાને બ્રાંતે શિવગણુ ભક્તિમાન;
ભાવે ભાગશે તૂંતે,

૧. ભેટ કરેછે. ધૂપદાન કીધું ને હવે રીત પ્રમાણે ભેટ કરવી જોઈએ તે કરેછે. ભેટ તે સારા સ્વરવાળા મોરના નૃત્ય કહેતાં નાચનું.

૨. મોર વરશાદને જોઈ બહુ હરખાય છે, નાચેછે અને કળા કરેછે એ સહુ જાણેછે.

૩. અગાશી ઉપર ઉભાછે એમ કહેવાની મતલબ એકે ત્યાંના લોકો એવા રસિકછે ઘેર ઘેર મોર પાળેછે. ૪. મોર.

૫. અન્વય—ઘેર ઘેરની લીલા લહેર જોઈને તું તારી પ્રવાસ પીડા ભૂલી જા. તે ઘરો કેવાંછે તો કે ધૂલની સુગંધથી ભરેલા છે, માંહે લલિત વનિતાઓના નાનાં લાલચોળ કોમળ પગલા પડેલાછે, અને આનંદથી અગાશી ઉપર ઉભેલા મોરનું સુસ્વરવાળું નૃત્ય તે તને પ્રેમથી અર્પણ કરેછે. એટલે તારો સત્કાર કરવાને તે સર્વ પ્રકારે સિદ્ધછે.

૬. ઉજ્જનમાં એ નામના મહાદેવનું દેહેડું છે. વિક્રમના ઉપર જે તુષ્ઠમાન હતા, અને જેનું સામળભટ્ટે સિંહાસન બત્રીશીમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વર્ણન કીધું છે તે એજ. મૃત્યુલોકમાં એ લિંગ સર્વથી ઉત્તમ માન્યુંછે સ્કંદ પુરાણમાં લખેછે:—“આકાશે તારકા લિંગ પાતાલે હાટકેશ્વર મર્ત્ય લોકે મહાકાલં દૃષ્ટ્વાકામિત મામુયાત.”

૭. પ્રભુ કહેતાં મહાદેવના કંઠની શોભાની બ્રાંતે. મહાદેવે સમુદ્ર મંથનમાં નીકળેલુ વિષ પીધું ત્યારથી તેના ગળાનો નીલવર્ણ થઈ ગયોછે, અને તે ઉપરથી નીલકંઠ નામ પડ્યુંછે. એની સાથે મેઘનો રંગ મળતો આવેછે તેથી કવિ કલ્પના કરેછે કે શિવજીના ગણ તને જોઈને એમજ જાણશે કે એ મહાદેવનું ગળું છે. કહેવાનો ભાવ એ કે પ્રિય વસ્તુના જેવી બીજી વસ્તુ હોય તો તે પણ પ્રિય લાગેછે.

૮. આ એ ચરણ મુકવાની મતલબ એ છે કે એ મુક્તિસ્થાન છે તેમ વિશ્વાસસ્થાન પણ છે.

ભાં કમળપરાગ ભયો પવન ઉપવન ડોલાવે,
ગંધવતિભાં જીવતિજીવ કીડતું પરિમળ ફેલાવે. ૪૦

મંધ્યાસમયનિ પૂર્વેજે તું જઈ પહોંચે તે ધામ,
દિનકર નયન^૧ વિષય ઓળંગે ત્યાં સુધિ ત્યાં તું મુકામ.
કરજે આતુર ચિત્તે;

પછિ કડકડ નોખત ડંકા કર પૂજન વેળાએ,
ગાજવીજ ગગડતિ, ચમકતીરે તારી સફળજ થાએ! ૪૧

ત્યાં થનથન નાચતિ ઉડાવતિ નાયિકારે તાન^૨ તરંગ,
કોમળ જકરમાં રમાડિ રહિ છે રત્ન જડીત સુરંગ;
ચંમર મોર પિછાનું.

પામિ પૂંદ્ર^૩ સુખદ^૪ જનખક્ષત વત તે જિયું હેને જોશે,
શું શ્રમરનિ કમળથિ લાંબિરે લિટિ નિકળી હોશે! ૪૨

૧. દૃષ્ટીમયીદા, ક્ષિતિજ. આ ઠેકાણે કાળીદાસે વાપરેલો શબ્દ સોહેલો જાણી તેજ રાખ્યો છે. મતલબ કે સૂર્ય આયમે ત્યાં સુધી તું ત્યાં ઠર.

૨. વેશ્યા રામજણી, કંચની આરતી વખત મોટા મોટા દેવસ્થાનમાં આજ પશુ કેટલે ઠેકાણે વતન ખાનારી નાયિકાઓ હોય છે.

૩. એ “ઉડાવતી” કૃદંત વિશેષણનું કર્મ છે. મહિસનાથ કહેછે કે આ નાયિકાનું રૂપ જોવાને મળ્યું એ, ઉપર શિવની ઉપાસના કીધી તેનું રૂળ એવી આ શ્લોકમાં ધ્વનિ છે.

૪. હાથમાં કાંઈ રમાંડીને નાચવું તેને દેશીનૃત્ય છે. એ વિષે નૃત્ય સર્વસ્વ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે “સ્વજ્ઞ કંદુક વસ્ત્રાદિ દંડિકા ચામર મૃજઃ ॥ વીણાં વૃત્વાચ ચત્કુચુર્ન ત્યંતદ્વિશિકં ભવેત્ ॥

૫. વર્ષાદના છાંટા. ૬. સુખ આપનાર, સુખકારી.

૭. નખે વતી ખણાવું.

૮. કંચની પ્રસંન થઈને જિયું વાદળા તરફ જોશે તે વખત કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરેછે કે ભમરાની લાંબીને લાંબી હાર આંખરૂપી કમળમાંથી નીકળી હશે કે કેમ? પ્રોફેસર વિવસન કહેછે કે આ ચિત્ર યુરોપિયનને નવું લાગશે પણ તે વાજખી અને સુંદર છે. દ્રષ્ટિનો પરિણામ ભમરના ડંશથી બરાબર સમજાય છે, અને તરંગથી તે દ્રષ્ટિના વહેતા કિરણ જે દેખાય છે તેને ભમરની પંક્તિના ખૂબ ઉડવા સાથે બરાબર મુકાબલો કરી શકાય.

૧પછિ જાયે ૧ભવભુજ તરવનપર જ લપટાઈ, લાલ.

લાલચોળ રૂપ જુઈ કુલ સરખું તાંડે તે સંધ્યાકાળ

સરસ શોભતું જોઈ,

શિવ રૂતાંડવ નૃત આરંભશે ગજચર્મજ નાણી;

ભયમુક્ત ૧ભવાની ભાળશે તુજ ભક્તિ વખાણી. ૪૩

૧૨મણુધામ રાત્રે સંચરતી ૧કનકલતાને સુઝાડ

૧રાજમાર્ગમાં ૧ભૂમિ ચાલ્યાની, કરિ વિજ્ઞનો ચમકાડ

૧. આ શ્લોકમાં શિવનું સાક્ષાત્ દર્શન વર્ણવ્યું છે. કવિ એમ ધારે છે કે શિવજી શીપ્રાતીરે પોતાના પ્રચંડ સ્વરૂપે જાંચા હાથ કરીને સંધ્યા વંદન કરવા ઉભા છે.

૨. શિવ. શિવના હાથ રૂપી વૃક્ષના વનમાં તું લપટાઈ જા, એમ મેધને કહે છે.

૩. શિવ સંધ્યાકાળે હમેશાં તાંડવ નૃત્ય કરે છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે. પહેલાં હાથીનું રૂપ ધરી આવેલા એક રાક્ષસને માર્યો હતો તેનું લોહીએ નીતરતું ચામડું હમેશાં એ તાંડવ નૃત્યની વખતે શિવ ઝોટે છે. તેનો ને સંધ્યાકાળે લાલચોળ થએલા વાદળાનો મુકામલો કરીને યક્ષ કલ્પના કરે છે કે “હે મેધ, તું જગ ચર્મજ છે એમ નાણી શિવ તાંડવ નૃત્યનો આરંભ કરશે, અને પાર્વતી જે પેલા ગજ ચર્મથી બીછીતાં હતાં તે તારી ભક્તિના વખાણુ કરીને તારી તરફ હોતે જશે.” કહેવાની મતલબ એ કે પાર્વતીને તું ભય મુક્ત કરીશ તેથી તારી એ ભક્તિ જોઈને તે ધણાં તારા ઉપર પ્રસન્ન થશે. ૪. ભવાની, ભવની સ્ત્રી, પાર્વતી.

૫. રમાડનાર—પિયુ—ધણીનું ઘર, સાસરું. એ નાયિકાને પરકિયા ગ-ણી શકાય, પણ જ્યાં સારો અને આપણી રીઠીને અનુસરતો અર્થ નીકળી શકે ત્યાં તેજ લેવો એ વધારે સાઈ છે. ૬. સોનાની વેલી, ચંપકવર્ણી સ્ત્રી.

૭. અહીંયાં મેધને ઉજ્જન શહેરમાં જવાનું કહે છે, અને તેની સાથે સાંભરી આવે છે કે બિચારી પ્રેમભરી તરૂણીઓ સાસરે જતી હશે તેનું એ વરસાદના અંધારામાં શું થશે? રાજમાર્ગ કલ્યાણી તે સ્ત્રીઓની શુદ્ધ વૃત્તિ અતે અંધારાનું અતિશયપણું જણાય છે. ધણો વર્ષાદ ધેરાય ત્યારે વીજળીના ચમકારા સ્વભાવિકજ છે, અને તેથી કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરીને તેને માર્ગ બતાવવાને તું એમ કર એવું કારણ કહે છે. ૮. “મુશ્કાડ” તુ કર્મ.

જાણે કીધી 'કસોટી.

રશું અંધારું આ! સોય તો ખરે ખુચિ રહે રે!

રખે વરશિ કે ગર્જિ બિહવાડતો તે વ્યાકુલ છે રે! ૪૪

વાસો રહેજે વિશાળજ નગરે ઉચાં છજાંપર રાત,
જ્યાંહ કપોતાં છેય સુતાં ત્યાં; તારી વિદ્યુત સાથ

થાકિ જે ખૂબ ખેલતાં.

પણુ દિનકર દીઠો, કે ઉઠી કરજે કુચ બહાણુ;—

ક્ષે મિત્રનું માથે કામ તે ક્યમ આળસ આણુ? ૪૫

ખેદ ઉછેદન યજ્ઞાંડિતાનો કરવાનો આ કાળ;

૧. તે સ્ત્રીઓને કનકલતાની ઉપમા તો ઉપર આ ભાષાંતરમાં આપીજ છે. ચંપકવર્ણી સ્ત્રીના મુખ ઉપર વીજળીનો પ્રકાશ પડશે, ત્યારે તે કેવું દેખાશે કે જાણે કાઈ સોનાની કસોટી કરતું નહિ હોય, કેમકે તે વખતે સોનાનો ઝળકાટ વળી વધારે દેખાય છે.

૨. આ ઠેકાણે યક્ષ જાણે તે જાતે જોતોજ હોય એમ બોલેછે.

૩. કહે છે કે આ અંધારું એટલું છે કે જે એમાં સોય થોંચી હોય તો તે પણ ખુંચી રહે. એ અતિશયોકત્વલંકાર થયો. એના જેવોજ કાંઈ એક અલંકાર મિલ્ટન કવિએ એક ઠેકાણે લખ્યો છે તે ઉપર ઇંગ્રેજ ટીકાકારો બહુ શીદા થઈ જાયછે, પણુ સુચિમેઘ એ વાક્ય તો હીતોપદેશ સરખા પુસ્તકમાં પણુ અહિંયા તો સાધારણુ છે.

૪. જેનો પિયુ બીજી સ્ત્રી ઉપર આસક્ત થઇને રાત્રે બહાર પડી રહે છે તેને રસશાસ્ત્રમાં ખંડિતાનાયિકા કહેછે. તે પુરુષમાં જે દક્ષતા હોય છે, તો સવારે આવીને તેનું સમાધાન કરે છે. તેથી યક્ષ કહેછે કે “આ વખત (એટલે સવાર) ખડિતાનુ દુઃખ નિવારણુ કરવાનો છે; તેથી તું આ કાશમાં ઘેરાઈ રહીને સુરજને ન રોક, કેમકે હજી રાતછે એમ સમજીને પેલો ધણી ત્યાં પડી રહેશે અને બિચારી ખંડિતાને વધારે વાર રોયાં કરવું પડશે”.

ન રોક રવિને:—“તે પણ, રોતી જાણી નલિનિ પ્રેમાળ,
 રે! કર^૩ કોટિ પ્રસારી
 મુખકમળધિ દવરૂપ અમુરે હરવાને ધાએ !
 અવરેષ તણો અપરાધ તો નહિ નાનો યાએ ! ૪૬

સહજ યસુભાગી સ્નેહમાં, તુજ સહજ સલૂણી મૂર્ત
 ગંભીરા નિર્મળ અંતરમાં ધારે, સારે ધૂર્ત
 થઈ ન નિરાશ તું કરતો:

ઉછળતા અપળ સફરતો જાણે નયન નિઝારા !
 છે કુમુદ સરીખાં બિજળાં પ્રેમીને પ્યારાં ! ૪૭

૧. તે સૂર્ય. ભાવાર્થ:—“ખીજ ધણીઓતો શું? પણ એ સુરજ પોતેજ પોતાની પ્રેમ રાખનારી નલિનિ વિયોગથી રોય છે એમ જાણીને કરોડો હાથ લાંબા કરીને તેનું મુખ જે કમળ તેના ઉપરથી આકળણી આંસુને લૂછી નાખવાને દોડે છે! એ વખતે એને અટકાવવાથી જે અપરાધ થશે તે કાંઈ નાનોશ્ચતો ન જાણતો.” મતલબ કે તારે હમણાં બિજળનમાંથી જવુંજ જોઈએ.

૨. કમળનું આડ. કમળ સાથે સૂર્ય પ્રીતિ રાખેછે એ કવિ દર્શિત વાત સાને જાણીતી છે.

૩. એનો અર્થ હાથ તેમજ ફિરણ એમ પણ થાયછે, અને એ બંને અર્થ અત્રે ચાલશે.

૪. મુળમાં પ્રકૃતિસુખ એવું સંબોધન મૂક્યું છે. હવે “સુખગ” ના સુંદર અને ભાગ્યશાળી એવા બે અર્થ થાયછે તે બંનેનો ભાવ આ ચરણમાં રાખ્યો છે.

૫. એ નદી માળવામાં હશે. આ ઠેકાણે એ નદીને ઉદાત્તનાયિકા કહી છે. જેમ કોઈ કુમારિકા પોતાના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પોતાના પ્રીતમની છબી ધારણ કરે છે તેમ મેઘને જોઈને ગંભીરા નદી પોતાના નિર્મળ અંતરમાં તેની મૂર્તિ ધારણ કરશે, એટલે તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડશે.

૬. એનો મૂળ અર્થ નદીને, અને લાક્ષણિક અર્થ નાયિકાને લાગુ પડેછે.

૭. એક જાતની નાની ચંચળ ધોળી માછલીઓ, એનું આમ તેમ કુદવું તેને કવિ આંખના પલકારા કહ્યે છે. પ્રેમાસક્તપણાનું ચિત્ર સંપૂર્ણ કરવાને આ ઉત્પ્રેક્ષા કીધી છે. ૮. કટાક્ષ.

તીરફી જંઘાથી ખસિયું કાળું જળપટફૂળ;

નેતરજળફી કર ઝાલી જવાદે ન સમૂળ,

તેમ તને ન જવાદે;

કટિખિંડ ઉઘાડી એ! થઈ શી આશા હાવાં!

રસજળ કોણ સમર્થ છે રે આ વેળા જવા !

૪૮

દેવગિરિ જવું હોય, તો જો આ હાજર શિતળ પવન,

ઝગઝગોભિગજધાણુઅઘ્વનિ કરવતો મનમોહન,

ઉંખર ફળને પકવતો.

નથિ પાડજ એમાં, તૂમરે થઈતુંથી ધરતી.

કહે હાસ, સુવાસિત શ્વાસરે રોમે રોમે ઝરતી.

૪૯

૧. નદીના ઉપર વાદળની છાયા પડ્યાથી તેનો રંગ એવો દેખાય છે કે જાણે તેણે કાળું પટફૂળ પહેર્યું હોય. પછી તુરંતજ વાદળું પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ખસવા માંડે ત્યારે કિનારા તરફથી તે પાણી પાછું ઉજળું દેખાવા લાગેજ. તે ઉપર કલ્પના કરીને કવિ પાછલું ચિત્ર કાયમ રાખીને આ શ્લોકમાં બોલેછે. નેતરની જળ જાણે હાથ હોય અને પેલું લૂગડું પકડી રાખ્યું હોય એવી બીજી ઉત્પ્રેક્ષા કીધી છે.

૨. માળવાના મધ્ય ભાગમાં ચંપલની દક્ષિણે કોઈ જગ્યા છે તેજ એ હશે. મેઘનો માર્ગ જે ઉજ્જનથી ઘણું કરીને બરાબર ઉત્તર દિશામાંજ રાખ્યો છે તે માર્ગમાંજ એ આવે છે. આ પર્વત ઉપર કાર્તિકેય સ્વામીનું દહેરું હશે અને અસલના વખતમાં ઘણું પ્રખ્યાત હશે, કેમકે નહિતો કાળીદાસ તેનું વર્ણન કરે નહિ.

૩. સુગંધનો લોભ રાખનારા જે હાથીઓ તેના નસકોરામાં ઘણો સુંદર અવાજ કરાવનારો અને ઉંખરફૂળને પકવનારો શિતળ પવન હાજર છે; તારે દેવગીરી જવું હોય તો તૈયાર થા. વરસાદ પેહેલ વેહેલો પડે છે ત્યારે પૃથ્વીમાંથી સુગંધ છુટે છે એ સૌ જાણે છે, અને હાથીને સુગંધ ઘણી પસંદ હોવાથી તે નસકોરાએ વાસ બહુ લેવાને ડુંકારા મારે છે.

૪. એ પવનમાં સુગંધ છે તે લેવામાં કાંઈ કોઈનો પાડ ચડવાનો નથી, કેમકે તારાથી સંતૃપ્ત થએલી ધરતી હાસ કહેતાં રોમ રોમ સુવાસિત શ્વાસ ઝરે છે તેજ એ સુગંધ છે.

નિત્ય વસે ત્યાં 'સ્કંદ સ્વામી-શશિશેખરનું' તેજ
સોંપ્યું સુરગણ રક્ષણ અર્થે હુતવહમુખ તે એજ !
સૂર્યચિ અધિક પ્રતાપી !

'તેમાટે, મેઘ, તું પુષ્પમય આકાશ બનીજ !

૫૭ ધારે ધારા પુષ્પની ગંગાજળ ભિન્ન્યા !

૫૦

૫૭ધા ૫૭તા પહાડ ઉપર પછિ ગગડી 'મૃદંગ વગાડ.

'વાહન થનથન નાચશે, "જેનું પીછું પાર્વતિ માત
જ્યોતિ કુંડાળે ઝળકતું

૧. કાર્તિક સ્વામી ઈંદ્રનો સેનાપતિ. ૨. શિવ.

૩. વીર્ય. ૪. હોમેલું ચઢણ કરનાર અમી.

૫. તેજનું વિશેષણ, દેવની સેનાનું રક્ષણ કરવા સારૂ સૂર્યચી પણ વ-
ધારે તેજસ્વી જે પોતાનું વીર્ય તે મહાદેવે અગ્નીના મોહોડામાં મૂક્યું હતું
તેજ એ કાર્તિક સ્વામી. મુખ અને તે વળી હુતવહનું એ શબ્દો શુદ્ધોત્પતિ
સૂચવે છે. તેજ કહેવાનું કારણ એ કે મહાદેવ અને એમાં જૂજવા દેહ
સિવાય વસ્તુતઃ કાંઈ ફેર નથી.

૬. "કાર્તિક સ્વામી એવા છે માટે, હે મેઘ, તું તારૂં સ્વરૂપ ફેરવીને
ફુલનું વાદળ ચર્ચળ, અને પછી (આકાશની) ગંગાના પાણીમાં બીજેલાં
એવાં જે તે ફુલ તેની તું ધારા થઈને એ દેવના મસ્તક ઉપર અર્પણુથા"
પોતાનાજ દેહને અર્પણ કરવો એ શિવ પૂજનની વિધિમાં ઉત્તમ મનાય છે.
એમાં પુષ્પમય આકાશ, અને ગંગાજળમાં બીજેલાં ફુલની ધારા એ બે
ચિત્ર ધણાંજ મનોહર છે. મેઘને સઘળા રૂપ ધારણ કરનારો માન્યો છે
એટલે આ કલ્પના ક્લિષ્ટ પણ લાગતી નથી.

૭. પહાડમાં ધનગર્જના ખરે મૃદંગની પેઠેજ વાગ્યા કરેછે તેથી ગર્જના
કરી મૃદંગોપાસના કરવાનું કહે છે.

૮. કાર્તિક સ્વામીનું વાહન, મોર. ગર્જના સાંભળીને પોતાના સ્વભાવ
પ્રમાણે મોર નાચશે. ઉપર પુષ્પનો વરસાદ વરસાવ્યો અને અહીંયાં કવિ
મોરના ટોળાને મૃદંગના અવાજ સાથે નાચતા આપણી આંખ આગળ
ઉભા કરેછે એ લલિત ચિત્રમાં શી મણા ?

૯. જે મોરનું પીછું જ્યોતિ કુંડાળે ઝળકતું પાર્વતી, પુત્રના વાહનનું છે
છે એમ જાણી, ઉચકીને કમળદળને ઠેકાણે કાંનમાં ધાલે છે, અને જે
મોરના ડોળાને શિવે પોતાના કપાળમાંના ચંદ્રને અજવાળે પ્રકાશિત કરીધા છે તે.

દળ કમળનું કહાડી ધાલેરે ઉચકીને કાને,
શિરશશિયિ શિવે અજવાળ્યારે જેના ડોળાને ૫૧

એમ ઉપાસી શરવણુભવને ઉતર તું મારગ આનંદ.
ઓથે ઉભાં ખસિ અપ્સરાને ગાંધ્રવ કરતાં ગાન
*વીણા ભિંબ્યાના ભયથી.

જા, રંતિદેવ ગોમેધ બહુ કરનાર તણીરે
*સાક્ષાત કીર્તિ સરિતા રૂપી ચંબલને તીરે. ૫૨

૭તરકર ત્રીકમ રંગના તું નીચો નમિશ જળકાજ,

૧. શરના વનમાં થએલો, કાર્તિકસ્વામી. એની ઉત્પત્તિની કથા આ પ્રમાણે છે. તારકાસુર નામનો દૈત્ય અત્યંત તપશ્ચર્યા કરીને એવો બળવાન થયો હતો કે દેવતાઓનું લશ્કર તેની આગળ ટકવા ન લાગ્યું. અંતે યા-કીને મહાદેવ પાસે દેવતાઓ ગયા અને કાલાવાલા કીધા કે અમને કાંઈ ઉગારો. મહાદેવે પ્રસન્ન થઇને કહ્યું કે હું તમને યોગ્ય સરદાર આપીશ, અને ખીજા કોઇ યોગે પોતાનું વીર્ય જે ખલિત થયું હતું તે અગ્નિના મોંમાં આપ્યું. અગ્નિથી તેનો પ્રતાપ સહન ન થયાથી તેણે ગંગાને સ્વાધીન કીધું. ગંગાએ શર કહેતાં બરના વનમાં પુત્રને જન્મ આપ્યો અને કૃત્તિકા નામની રાજ પુત્રીઓએ તેનું પાલણુ કીધું. કોઇ કહેછે કે સાત રૂપિપુત્રીઓ પાલન કરનારી હતી. તે ઉપરથી એનું નામ કાર્તિકેય પડ્યું, અને કૃત્તિકા નક્ષત્ર થઇને આકાશમાં રહી. ૨. ખીજે. ૩. કીર્તિક સ્વામીની પૂજાને અર્ચે આવેલા એમ વ્યંજના કીધીછે. ૪. વીણાની તાંત ભીખઈ જાય એવી દહેશતે. ૫. ભરત રાજથી છટો પુરૂષ. એણે એટલા બધા ગોમેધ એટલે ગાય. હોમવાના યજ્ઞ કીધા હતા કે તેમાંથી જે લોહી નીકળ્યું તેની નદી થઇ ગઈ. એ નદીનું નામ કાળીદાસે આપ્યું નથી, પણ ટીકાકાર કહેછે કે તે ચર્મણ્વતી, જેને હાલ ચંબલ કહેછે. ૬. બહુ ગોમેધ કરનારા રંતિ દેવની જાણે નદી રૂપે સાક્ષાત કીર્તિજ હોય એવી જે ચંબલ તેને કિનારે તું જા. ૭. કૃષ્ણના રંગનો ચોર, એટલે શામ રંગી. ૮. એ નદીમાં પાણી પીવાને તું નીચો નમિશ લારે.

સારે તે નદિનો પટ પહોળો, પણ પામ્યો 'લઘુતાજ

રમ્મતિ અંતરને યોગે

૩જોઈ સ્વર્ગે ઉભા સુર ધારશે વસુધાએ વિશાળા,

૨સ્થૂળ 'દંદ્રનીલ મણિ લગ્નકતિરે ધરિ મોતિનિ માળા.૫૩

૭તે ઉતરી ૯દશપુરની સ્ત્રીને આનંદ આપતો જ,

બ્રહ્મકૃતિ બ્રમણ બરપૂર ભણેલાં ૬ત્રિરંગિલોચન ત્યાં

યનયન ૧૦નાચી રહેશે.

૧૧શી સુંદર શોભા! જાણે રે આ લોચનિયાં તે,

કુલ કુંદનાં ડોલતાં હોયરે મધુકર સંઘાતે.

૫૪

૧. નાહાનાપણું, સાંકડાપણું, લઘુતા પામેલો એટલે સાંકડો.

૨. જોનારા જે દેવ લોકો તે બહુ દૂર છે તેથી એ નદીનો પટ પો-
હોળો છતાં તેમને બહુજ સાંકડો જણાય છે. ૩ એવો સાંકડો પટ
અને તું કાળા રંગવાળો તેના ઉપર વાંકો વળેલો જોઈને દેવતાઓ એમ
ધારશે કે શું પૃથ્વી એ વચમાં મોટા દંદ્રનીલ મણિ છે એવી લાંબી મોતિનિ
માળા પહેરી છે? નદીનો પટ તે મોતિની માળા, અને વાદળું તે નીલમણિ.

૪. માળાનું વિશેષણ. ૫. મોટો. ૬. એક જાતનું કાળું જવાહર.

૭. ચંબલ નદી. ૮. મૂલ અર્થ તો દશ શહેર, પણ ટીકાકાર કહે છે
કે એ રતિ દેવની નગરીનું નામ છે. ચંબલ નદીની લગારેક ઉત્તરે રત-
મપુર કરીને એક ગામ છે તેજ એ હશે. ૯. કાળો, ઘોળો, ને રાતો. ૧૦. તને
જોઈને. ૧૧. મેઘને જોઈને દશપુરની સ્ત્રીઓ હરખમરી આંખે બચ્ચુ જોતી
જાય તે સ્વભાવ પ્રમાણે ચારે તરફ રમાડતી જાય, એ શોભા તે કેવી સું-
દર! “જાણે એ આંખો તે કુંદના કુલજ હોય, તે ડોલતાં હોય અને તેની
પછવાડી ભમરાઓ અચૂક દોડીને ઉપર ખેસી જતા હોય એવું દેખાય છે.”
કુંદનું કુલ તે ડોળો અને ભમર તે કાળી કીકી. આ ઉત્પેક્ષાથી કાળીદાસે
દશપુરને કુંદનો એક ખાગજ બનાવી મુક્યો, • કેમકે એ કાંઈ એક સ્ત્રીનું
વર્ણન કરતો નથી. :

કર 'કુરુક્ષેત્રે' 'કાળું' આવરણુ પેસતાં 'અક્ષાવર્ત',
 'ક્ષત્રિજ નક્ષત્રી ક્ષિતિ કરવા ધાયા ધરિને સર્ત;
 તે સુચવેછે હજી ને.

જ્યાં 'ગાંડિવધર' 'શર વરસ્યો' રે સુખ નરપતિઓને,
 જ્યમ મૂશલધારે મારિ તું નાંખે કમળોને. ૫૫

૦હાલા વિરોધ વિલોકી હજધર આણી 'યુદ્ધઅરાગ,
 'રેવતિના લોચન પ્રતિબીંબે ચક્રચક્રતા કરિ લાગ

૧. કૌરવપાંડવનું યુદ્ધ થયું હતું તે જગા, પાણીપતનું મેદાન.

૨. વાદળાં ચઢે સારે કાળું આવરણુ ધાયજ, પણ આ ઠેકાણે તે સંભારવામાં અહુ મર્મ રહેલો છે. એ કુરુક્ષેત્રની લડાઇએ ભરતખંડનું સ-
 ત્તાનાશ વાળ્યું છે. બધા ક્ષત્રિયો લડીને નિરવંશ થઇ ગયા અથવા ને યોડા
 રહ્યા તે એવા નિર્ભજ અને પરસ્પર વૈર ભાવવાળા થઇ રહ્યા કે એ
 લડાઇની સાથેજ દેશની પડતી આવવા લાગી એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું
 નથી. પાછળથી જ્યારે પરદેશીઓના હુમલા થવા લાગ્યા ત્યારે એ લોકોથી
 પોતાનું રક્ષણ થઇ શક્યું નહિ અને ભરતખંડ પરતંત્રપણામાં પડ્યો. એ
 વખતે જહાંસલા ક્ષત્રિયો ધરાન, ગ્રીસ વગેરે ખીજ પરદેશમાં જઈને વસ્યા,
 અને તે દેશના ઉત્કર્ષના કારણુ ભૂત થઇ પડ્યા. એવી નાશ કારક લડાઇની
 ભૂમિ ઉપર દેશાભિમાની કવિ કાળું આવરણુ કરવાનું કહે એના જેવું
 ખીજું કાંઇ સ્વાભાવિક નથી. ક્રૂર માંહેમાંહે કુસંપની લડાઇને એટલો
 તિરસ્કાર થયેલો તો પાણીપત જેવા આર્યશત્રુ રણુક્ષેત્રની શી વાત? ૩. હાલ
 એ નામનું ગામડું છે તે નહિ, પણ અસલ દેશગણ્યતો તે. સરસ્વતિ અને
 દુષદતી વચ્ચેનો જે સુલક તે અક્ષાવર્ત એમ મળુ કહેછે. ૪. પૃથ્વી નક્ષત્રી કુ-
 રવા સાં ક્ષત્રીઓજ સરત ખાંધીને ધાયા હતા તેની ને હજી સૂચના કરે
 છે તે. આ ખીજુ ચરણુ ભાષાંતર કરનારની તરફનું અહુધા છે. મૂળમાં
 તો ક્ષત્રીના યુદ્ધને સૂચવનાર એટલુંજ છે. ૫. ગાંડિવ નામના ધનુષ્યનો
 ધરનાર, અર્જુન. ૬. બાણ. ૭. સગાવાહાલાની લડાઇ કૌરવપાંડવ હજ-
 ધરના સગા હતા, અને તે માંહે માંહેશ્વરના લાગ્યા તે જોઇને. ૮. યુદ્ધપર
 અપ્રીતિ આણીને, કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ન જતાં. ૯. હજધરની સ્ત્રી.

બહાલા 'મધુના પ્યાલા,

જઈ સેવિ 'સરસ્વતિ, સેવ તું જઈ, તું પણ 'તેથી
'ચિત શુદ્ધ યદ્યપ રહિ કૃષ્ણુરે માત્રજ રંગેથી. ૫૬

સાંધી'જ 'કનખજ સ્થળ જ્યાં'ગળ, 'જનહવિજી ઉતરેય,
'શૈલરાજના ઢાળ ઉપરથી—સ્વર્ગ નિસરણી જાણેય;
'સગર તનુજની સાચી,

૧. “રેવતીના લોચનનું પ્રતિબિંબ પડવાથી” અકચકિત થએલા એવા જે પોતાને ભાવતા મધના પ્યાલા તેનો સાગ કરીને.” પ્રતિબિંબ કહેવાનું કારણ કે પ્રથમ પોતાની સ્ત્રીને યોગેએક પાછને પછી પુરૂષો તે સમયે મધપાન કરતા હતા. હળધરને દાર ઉપર બહુજ પ્રીતિ હતી એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ વાત છે. ૨. હળધરે કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ થવા માંડ્યું તે પેહેલાં કંટાળીને સરસ્વતિને કાંઠે એકાંત વાસ કીધો હતો. ૩. તે નદીના પ્રતાપથી. ૪. તું પણ તેથી ચિત્તમાં શુદ્ધ યદ્યપ અને કૃત ઉપરના રંગથીજ તું કૃષ્ણ કહેતાં કાળો રહીશ. આ જગો ઉપર મૂળનો સંસ્કૃત શબ્દ જાણી જોઈનેજ રાખ્યો છે, કેમકે એવો અર્થ પણ તેનો યદ્ય શકે કે તું કૃષ્ણના જેવો માત્ર રંગમાંજ રહીશ. અને તેની પેઠે તું ગુણે પણ કાળો યદ્યપ નહિ, કેમકે તેતો ભારતનો મોટો બડકો સંકારવામાં આગેવાન હતો. મૂળનો અર્થ એમ છે એવું કહી શકાતું નથી, પણ માત્ર કલ્પના બાહર મૂકી છે. ૫. હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે હાલ હરિદ્વાર કરીને મોટું યાત્રાનું તીર્થ છે તેનાથી એ માછલ ઉપર કનખજ નામનું ગામડું છે તેજ એ. હાલ સાં ગંગાનદી પવંત ઉપરથી ઉતરતી નથી અને તેમ તેની કીર્તિ પણ હાલ બ્રાહ્મી નથી. હાલ હરિદ્વાર મોટું તીર્થ ગણાય છે. એમ સાગે છે કે ૧૯૦૦ વર્ષની દરમ્યાનમાં ગંગાનદીનો પટ એ માછલ આધો જતો રહ્યો. ૬. ગંગા, જન્મુ ત્રરષિની પુત્રી કેમકે એ ત્રરષિ એવું આચમન કરી ગયા હતા અને પછી ધણી કાલાવાલાએ પોતાની જાંઘમાંથી કહાડી હતી. ૭. પવંતોનો રાજ, હીમાલય. ૮. સગર નામનો અસલ એક મોટો પ્રતાપી રાજ યદ્ય ગયો છે, અને તેના રથના ચક્રથી સાત સાગર થયા છે એમ કહેવાય છે. એ રાજાએ ધણી અશ્વમેધ કીધા હતા, અને છેલ્લા અશ્વમેધની વેળાએ એનો ઘોડો ખૂટો મૂક્યો હતો તેને ઇંદ્ર પોતાની માદી જવાની દહેશતે પાતાળમાં કપિલ

અડે 'હર્ષા' જાએ ધંદુને, કિણ પુત્ર ઉછળે છે !
 શું 'ગૌરભક્તિ' બણિ હસતી તે શિવ કેશ જાણે છે ? ૫૭

જો જળપ્રાશન કરવાનું મન થાય તને તે કામ,
પાછું અંગ ગગનમાં ટેકી કરને તું શુભ કામ; '
 ૧દિગજ પેર નખીને,
પડિ છાયા તારી ૩શુભ્રે સ્થાપિક સમ જળમાં !

शुं सुंदर संगम यमुनानो ययो ०अन्यञ्च स्थणमां ? ५८

મુનિના આશ્રમમાં મૂકી આવ્યો હતો. એ ઘોડાને શોધતા શોધતા સગરના ૬૦૦૦૦ છોકરા ત્યાં જુઓ પાડતા આવી પહોંચ્યા. કપિલ મુનિએ ક્રોધ ભરી આંખે જોયું જોયું કે તે બળીને ભસ્મ થઇ ગયા. એ અકાલમૃત્યું પામેલા રાજપુત્રોના કલ્યાણને અર્થે ગંગાજાતી નર નર પડી અને તેથી તેને સ્વર્ગમાંથી બુલોકમાં આણવાને સગર અને તેના વંશજોએ ઘણી તપશ્ચર્યા કીધી, પણ તેના પ્રપૌત્ર ભગીરથે એ કામની સિદ્ધિ કરી. પ્રથમ પૃથ્વી ઉપર પડી અને શિવજીએ પોતાના માથા ઉપર ધારણ કરી તે આજ નગાએ. એ કથાને અનુસરી તથા ઢોળાવ ઉપરથી પડતી ગંગાને દેખાવ જોઇને કાળીદાસ કલ્પન કરે છે કે શું આ ખરેખરીજ સ્વર્ગ જવાની નીસરણી તો નહીં હોય?

૧. છોળ, મોળાં, લેહેરો. ગંગાની લહેરો જાંચે ચંદ્રને અડકતી જોઈને કવિ કલ્પના કરેછે કે શું ચંદ્રમૌલિ જે પોતાના પતિ શંભુ તેની જટા લાડમાં ઝાલવા જાય છે? અને ઉછળતા શીશુની સફેદી જે કે હમેશાં હાસ્યરસની ભૂર્જિ મનાએલી છે તે જોઈને કહેછે કે એતો યીદાવતી પાર્વતીના સામું પ્રેમભગવંતી હસે છે. આ ઠેકાણે ગંગા અને પાર્વતીનો સપત્નીભાવ એટલે શોકપાતું વણુંબું છે. ગંગા શિવની સાથે લડેછે, અને પાર્વતીથી એ શોકની પ્રેમલીલા સહન થતી નથી તેના સામું જોઈને પોતે અભિમાનથી હસતી જાયછે અને પોતાનું વહાલ વધારે બતાવતી જાયછે. મહિનાથ કહેછે કે ચંદ્ર શબ્દ વાપર્યો છે તે ઉપરથી એમ સમજવું કે મણિમય કેશ-વાળા પ્રીતમની સાથે શિવનો મુકાબલો કર્યો છે.

૨. દરેક દિશાઓમાં રક્ષણ કરવાને જે કલ્પિત હાથી મૂકેલા છે તે.

૩. ધોળાં. જળનું વિશેષણ. ૪. પ્રયાગ સિવાય બીજી જગાએ શું ગંગા યમુનાનો સંગમ થયો ? યમુનાના પાણીનો રંગ કાળો છે, એને તેમજ તે ઠંડાણે ગંગાના જે ભાગમાં વાદળાની છાયા પડવાની એટલે તેટલે પટ પણ કાળોજ જણાવવાનો.

પહોંચ જઈ તું હીમાચળ પર્વત, 'હીમ ઉજળો નેય,
જેનિ શિક્ષાએ બેઠિ સુગંધી કસ્તુરિ મૃગ બેઠેય,
જ્યાંધિજ જન્મવિ નિકળે.

શ્રમ હઠ્ઠી શુંગે બેસ! શી શોભા તે કાળે!
શું પાર્વતિપતિનો પોઠિયો 'અંગપંક ઉછાળે! ૫૯

પવન ઉઠયે, દવ, દેવદાર તરે સ્કંધ યુદ્ધે ઉત્પન્ન,
જંગલિ ગાયના પુચ્છ ગુચ્છથી ઠામ ઠામ પ્રજલન
કરિ પર્વતને પીડે,
તો ધારા તારિ હજારોએ હોલવવો ઘટેછે:—
આતુરની આરત હરવારે સજ્જન સંચે છે ! ૬૦

તલપ તુંપર મારે છે ટપ દઈ 'શરભ હસ્તિની બ્રાંત,
અંગ ભંગ થાવાજ રીથે; તૂં તો ચંચળ જાત
વાત ગગનસું કરેછે.

૧. બદ્ધ. ૨. કાદવ. હીમાલય પર્વતના શિખર ઉપર વાદળા આવ્યાથી તે પોઠિયો દિલ ઉપર કાદવ ઉછાળતો હોય તેવો દેખાયે. કાદવ તે વાદળાં, અને પોઠિયો તે પર્વત, કેમકે બરફથી તે ઘોળો થઈ રહ્યોછે. પર્વતની સુગંધાં તે શિવ સંબંધની પવિત્રતા.

૩. ભાવાર્થ:—જો પવન ઉઠવાથી દેવદારના ઝાડની ડાળીઓનાં યુદ્ધને ક્ષીધે ઉત્પન્ન થએલો દવ જંગલી ગાયોના પૂછડાંના ગુચ્છાવડે ઠામ ઠામ આગ લગાડીને પર્વતને પીડા કરતો હોય તો, આ મેઘ, તારી હજારો ધારાવડે તે દવને હોલવી નાંખવો એ તને લાજમ છે, કેમકે સાધુ પુરૂષો ધનનો સંગ્રહ કરે છે તે માત્ર બીજા ગરીબોના દુઃખ હરવાને માટેજ. છેલ્લા ચરણમાં કાળીદાસે ઘણોજ ઉચ્ચો વિચાર જણાવ્યો છે.—સ્કંધના ખાંધ અને ડાળીઓ એવા બે અર્થ થાય છે તે અત્રે બંને કામના છે.—એ જંગલી ગાયના પૂછડાંના ચંમર થાય છે. જ્યારે દવ લાગે છે ત્યારે એ પૂછડાં સળગે છે અને પછી તો ગાયો વનમાં ગભરાઈને દોડેછે તેથી ઠામ ઠામ આગ લાગેછે.

૪. શરભ એ આઠ પગનું કલ્પિત પ્રાણી છે, અને તે હાથીનો કટ્ટો દુશમન છે. એને માટે એમ કહેવાય છે કે જ્યારે હીમાલય પર્વતના જામ્ય પ્રદેશ ઉપર વાદળાં અથડાતાં અથડાતાં આવ્યા જાયછે ત્યારે હાથી

કર તડ તડ માર કરા તણો—^૧હસ ખડખડ સામું,
^૨અણસમન્ન્યું આરંભે નથી કાણુ પરિભવ પામ્યું ? ૧૧

કાક શિલાપર શિવનું હથે ત્યાં પગલું પડેલું ^૩પુનીત,
^૪જેગિશ્વરોએ ચઢાવેલાં પુલ ચંદને ઢાડ્યું નિલ,
 તેનિ પ્રદક્ષિણા કરજે;

^૫જેનાં દર્શનથી જન ભાવિકના ^૬પાતિક ધોવાએ,
^૭મરણાંતે સ્થિર શિવ સેવારે કૃલાસે પમાએ. ૧૨

પવન ભરાઈ ^૮વેણુઓમાં નાદ મધુર ત્યાં થાય,
 સુંદર ^૯કિન્નરિઓ તે સંગે કાકિલ કંઠે ગાય

છે એમ જાણીને શરભ તેની પછવાડે દોડેછે, અને જ્યારે તે વાદળું ઉડ્યું
 ચઢી જાય છે ત્યારે તે ચીઢવાઇને તેના ઉપર જાયો ફૂદકારો મારે છે. એ
 ફૂદકારાનું ફળ એટલુંજ થાયછે કે તેના હાડકાં મફતમાં ભાગે છે, કેમકે
 વાદળું તો ક્યાંનું ક્યાં જાયું ચાલ્યું જાયછે.

૧. કરાનો વરસાદ વરસાવી તેને માર મારવો એજ અહીંયા
 હસતું કહ્યું છે.

૨. અવિચાર્યું કામ આરંભ કયાથી કયા માણસની અંતે હાસી થઇ
 નથી? સૌનીજ થાયછે. અણસમન્ન્યું કામ તે વાદળાને પકડવાની આશા
 રાખવી. જેમ ઉપલા શ્લોકને અંતે ધર્મપક્ષનો જાયો વિચાર આપ્યો હતો,
 તેમ અહીંયા નીતિનો ધણો બારીક વિચાર આપેછે. ઠેકાણે ઠેકાણે કાલીદા-
 સમાં આવાં બોધક કવિતાનાં પણ ઉત્તમ વચનો આવે છે. ૩. પવિત્ર.

૪. જેગી લોકોએ ચઢાવેલાં ચંદન પુષ્પથી જે પગલું હથેલાં ઢંકાયું
 રહે છે તેની તું પ્રદક્ષિણા કરજે. ૫. જે પગલાના દર્શનથી. ૬. પાપ.

૭. સુવાં પછી કૈલાસમાં હથેલાં શિવની સેવા જેના દર્શનથી પમાયછે.

૮. વાંસ અને વાંસળી એવા એનાં બે અર્થ થાય છે. આ જગો
 ઉપર કવિના કહેવાની એવી મતલબ છે કે તે જંગલમાં સૂકા વાંસમાં ભમ-
 રાથી જે કાણાં પડેલાં તેમાં પવન ભરાયાથી જાણે વાંસળી વાગતી હોય
 એવો મધુર અવાજ થાય છે.

૯. કિન્નરની સ્ત્રીઓ, સ્વર્ગની ગાનારીઓ. તે જંગલમાં વસનારીઓ
 ફરતાં ફરતાં ત્રિપુરવિજયના પદ ગાતી જાયછે.

૧ ત્રિપુરવિજય ઉત્સાહ.

તે સમય ગુફામાં ગાજે જો તું મૃદંગ અવાજે,

૩ શિવવક્ત્ર સંગિત થાય રે સંપૂર્ણ સાજે.

૬૩

હોય હિમાચળ ઉપતટ ઉપર જે જે ૧ વિશેષ તે જોઈ,

૨ અગ્નિનિયમન તત્પર વામનના શામપાદ સમ હોઈ,

૧ ત્રિપુરાસુર નામના દૈત્યને મહાદેવે માર્યો હતો તે પરાક્રમ વિષેની કવિતા તે ત્રિપુરવિજય. ટીબેટની પાસેના ભાગમાંજ એ રાજ હતો અને તેથી તેના જુલમથી છૂટનારા મુલકમાં તે પરાક્રમના ગીત ગામડાંઓમાં. પણ ફેલાઈ ગયાં હોય એ સ્વભાવિકજ છે. ૨ તું એટલે મેઘ. વરસાદની ગર્જના ગુફામાં પ્રસાદાત પામ્યાથી મૃદંગના જેવી સંભળાય છે એવો અલંકાર આ કાવ્યમાં ઘણે ઠેકાણે આવી ગયો છે. ૩ વેણુઓ વાગે, કિન્નરિયો ગાય, અને તું મૃદંગ વગાડે તો શિવનું વાહાલું જે સંગીત તે સઘળા સાજ સાથે સંપૂર્ણ થાય કહેવાની મતલબ એ કે નૃત્ય જે બાકી રહ્યું તે શિવ પોતેજ પ્રસન્ન થઈને કરશે. શિવને સંગીત વહાલું છે અને પોતે નૃત્યમાં ઘણા કુશળ તેમ તત્પર છે એ તો પુરાણ પ્રસિદ્ધ વાત છે.

૬૪. ૧ જોવા લાયક. ૨ બળીરાજને બંધન કરવા તત્પર થએલા વામણ જીના કાળા પગ જેવો તું થઈને ધસાદિ. બળીરાજએ દેવતાઓને જીતીને સ્વર્ગમાંથી કાઢાડી મૂક્યા હતા, અને પોતાનો અમલ નિશ્ચય કરવાને સો અશ્વમેધ કરવા મંજૂ હતો. તેથી એનું પ્રબળ તોડવાને તથા સોમા અશ્વમેધમાં ભંગ પાડવાને વિષ્ણુએ વામનાવતાર ધારણ કીધો હતો, કસ્યપને ઘેર દેવતાઓની મા અદિતિને પેટે જન્મ લીધો. એનો બાંધો ઘણોજ ઠોંગણો અને નાનો હતો તેથી એનું નામ વામન પડ્યું. પાંચ વર્ષની ઉમરે વેદશાસ્ત્રમાં પારંગત થઈને બળીરાજ જે કે સોમ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ કરવાની તૈયારીમાં હતો તેની પાસે યાચના કરવા ગયા. બળીરાજના ગુરુ શુક્રાચાર્યે તો એને ન આવવા દેવાની ધણીએ તજવીજ કીધી, પણ એ દાનશીળ રાજાએ ન માન્યું, અને ત્રણ ડગલા પૃથ્વી એણે માગી હતી તે આપવાને જળ

પેસ તું કૌંચનિ આરિ;

પ્રતિ વર્ષે આવે જન્ય જ્યાંથી હંસનિ સ્વારી;

જે બ્રહ્મકુળદીપક દેવના યશની ખરિ આરી।

૬૪

મૂકવા સાર જારી હાથમાં લીધી. એ વખતે પણ શુક્રાચાર્ય ભમરો થઇને જારીમાં ભરાયા અને વામને દબની શેરવડે કચરો કાઢાડવાના નિમિત્તે તેની આંખ ફેાડી નાંખી તેથી કાણા થયા. બળીએ વામનના હાથમાં જળ મૂક્યું કે તુર્તજ પોતે વૈરાટ રૂપ ધારણ કીધું. એક પગે પૃથ્વી અને બીજે પગે આકાશ રોકીને “ત્રીજ પગની જગા આપ” એમ ક્રોધથી પોકારવા લાગ્યા. ત્રીજે પગ બળીની છાતી ઉપર મૂકવાને ઊંચો કીધો છે તે સમયનું આ ચિત્ર છે. મેઘને કહેછે કે તું આ બારીમાં પેસીશ ત્યારે તારો આકાર પણ આવેજ થશે. ૩ કૌંચ ક્યાં છે તે જણાતું નથી, પણ હીમાળય પર્વતમાંથી દીગેટમાં જવાની કોઈ ખિંડ અથવા લાંબી નેળ જણાય છે. ૪ જ્યાંથી એટલે જે કૌંચ નામની ખિંડમાંથી દર વરસે હંસના ઢોળા જન્ય છે અને આવેછે. માન સરોવરથી ચોમાસું વીતે હિંદુસ્તાન તરફ આવે અને ચોમાસા આવવા માંડે કે માન સરોવર તરફ પાછા જન્ય.

૫ પરશુરામ. એ બ્રહ્મકુળમાં જન્મદળીના પુત્ર એ પણ વિષ્ણુનો અવતાર ગણાય છે, અને એણે એકવીસવાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરીને આત્મણને દાનમાં આપી દીધી હતી. એ ઉપરથી એને કવિ બ્રહ્મકુળનો દીવો કહેછે.

૬ એવું કહેછે કે પરશુરામ શિવજી પાસે કૈલાસમાં ધનુર્વિદ્યા ભણવા ગયા હતા. ત્યાંથી ભણીને પાછા આવે છે એટલામાં એને કાર્તિકેય સ્વામી સાથે પોત પોતાના સામર્થ્ય વિષે કાંઈ વાદ વિવાદ થયો અને તે ઉપરથી ક્ષામો કૌંચ પર્વત હતો તેમાં પરશુરામે મંત્ર ભણીને એક બાણ એવું માર્યું કે તેમાં એક મોટી ખિંડ પડી રહી કૌંચ ખિંડની ઉત્પત્તિની આ કથા ઉપર નજર રાખીને કવિ કહે છે કે એતો પરશુરામની કીર્તિની ખરેખરી સાક્ષાત બારી છે. કહેવાની મતલબ એ કે પરશુરામ પૃથ્વી નક્ષત્રી કરવાને પ્રથમ એ બારીમાં પોતે નહોતા આવ્યા પણ તેનો યશજ એ પર્વત ફાટીને ભરતખંડમાં આવ્યો હતો.

લાંથિ નિકળિ કર ^૧જાંચે જાંચે ઉત્તર દેશ પ્રવાસ;
 થાતું પરોણાપ્રિય તું પ્રીતે જામને શ્રી કૈલાસ:—
^૩જો તેડેછે તને તે !

ડગમગ ડોલતાં શૃંગતી જો શી શોભા છે !
 ૪વીસભુજના બળથી સાંધારે જોના ખખડ્યાછે. ૬૫

ચક્રચકતી ઉન્નવળ બાજુઓ ^૧જોતી બદ્ધે રોજ,
^૨દર્પણુ જો દેવાંગનાનું, ઝખકે વદન ^૩સરોજ;

૬૫ ૧ ટીમેટની સપાટી દુનીયામાં સૌથી ઊંચી છે તેથી અહીંયાં કવિ ઉંચે ઉંચે જવાનું કહેછે તે વાજખીજ છે. ૨ હીમાળયની ઉત્તરે થોડે એક દૂર એ નામનો પર્વત છે.

૩ એમ કહેવાય છે કે કૈલાસનું શિખર હમેશાં ડોલ્યાં કરેછે અને તે ઉપરથી અત્રે ઉત્પ્રેક્ષા કીધી છે કે “જો જો, તને ડોકું ધુણાવીને બોલાવેછે.” બાકી એ વાત તો ખરી છે કે દુનિયામાં કુટલાએક ખડકો એવા થાય છે કે તે જરા જોર કીધાથી ચક્ર ચક્ર ફરે છે અને ગમે તેટલા માણસ મળે તોપણ તે ઉચકી તો નજ શકાય. એવી તરેહનો એક નાનો ખડક ઇંગ્લાંડના કાર્નવાલ પ્રગણામાં પેનઝાન્સની પાસે છે. તેમજ મહા-બળીપુર આગળ પંજુ એવો ચત્રમકાર જોવામાં આવે છે. કૈલાસના શિખરને એમ છે કે નહિ તેનો હજી કોઇએ શોધ કીધો નથી. ૪ વીસભુજવાળો તે રાવણ ઉપર જે ફરતા ખડકનો ગુણુ કહ્યો તે વિષે કૈલાસ સંબંધી પુરાણમાં એવી કલ્પના કરી છે કે એક સમે રાવણ મહાદેવના દર્શન સારૂ કૈલાસમાં ગયો ત્યારે તેને નંદીકેશ્વર પોળીયાએ અટકાવ્યો અને તે ઉપરથી રકઝક છતાં એ ક્રોધમાં કૈલાસ પર્વતને ઉપાડી ડોલાવવા લાગ્યો એટલામાં મહાદેવ જાગ્યા અને એવા જોરથી પગ ડોક્યો કે એ પર્વત પાછો પૃથ્વીમાં સજડ થઇગયો અને તેની તળે પેલો ઉન્નત રાવણુ પણ દબાયો. હજાર વર્ષ પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેને છોડ્યો. પણ તે વખતથી એ પર્વતના સાંધા એવા ખખળી ગયા છે કે તેના શિખર ડગમગ ડોલ્યાજ કરે છે.

૬૬ ૧. કૈલાસ પર્વતની—૨ પેલા પર્વતની બાજુઓ બદ્ધથી ચક્રચકતી થઇ ગએલી છે તેથી દેવાંગનાઓને તે દર્પણુનું કામ સારે છે.—

૩ કંમળ જો પર્વતરૂપી દર્પણુમાં દેવાંગનાઓનાં મુખ કમળ ઝબકે

લીલા લખાએ નેમાં.

ને છાયું ગગન બહુ મૃગે રે! ને શો ઉજળો છે!

શકે શંકરના ઋત્વહાસનો એ ઢગ વળ્યો છે! ૬૬

ખુબ પરતેલા સુરમા સરખો સુંદર તું ધરિ હેત,

કાપેલા ગજ દંત કેરા કટકા સરખા સ્વેત

પર્વત તટપર જાએ,

તવ શોભા એકી આંખે રે નેવા જોગ હું ન્યાળું:—

‘બળભદ્રજિ શોભિ ખાંધપર મુકિ સેલું કાળું’! ૬૭

‘એ ક્રીડાશીલે કદિ જોય તું ચાલતાં ગૌરિજિ ચર્ણ,

‘સર્પના ભૂષણ સર્વ ઉતારી હેતે અશરણુશર્ણ

હાય જેને આપ્યો છે;

તો ઝાગળ આવી થાંભિ જળ દૃઢ કરિ કાયાને,

અને તેઓ જે સઘળી લીલા કરેછે તે ત્યાં ચીતરાય છે. આટલું વર્ણન મૂળ કરતાં વધારે છે. મૂળમાં ૬૫ ને ૬૬ મળીને એકજ સ્તોક છે. ૪ ખડ-ખડ હસવું. આકાશને પહોંચેલા અનંત શિખરો આઘેથી અરકવડે ઢંકાયલા જોઈને ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે એ મહાદેવ જે કૈલાસમાં વસે છે તેના રોજ તાંડવનૃત્ય કીધા પછીના ખડખડ હસવાનો આ ઢગ વળીગયો છે કે શું?

૬૭ ૧ બળભદ્રના મોટા ભાઈ કૃષ્ણ. એ જાતે બહુ ગોરા હતા તેથી કૈલાસને એની ઉપમા આપે છે. બળભદ્ર તે અરકથી ઘોળો થઈ ગએલો કૈલાસ પર્વત અને કાળું સેલું તે વરસાદનું વાદળું. ખાંધે લટકતું રહેવાથી એ પર્વતનું અતિ ઊંચાણ સૂચવે છે.

૬૮ ૧ ક્રીડા કરવાનો પર્વત, કૈલાસ. શંભુ રહસ્યમાં કહેછે કે **કેલાસઃ કનકાદ્રિશ્ચ મંદરો ગંધમાદનઃ ॥ ક્રીડાર્થ નિર્મિતાઃ શંભોર્દેવૈઃક્રીડાદ્રયોઽભવન્.** એટલે કૈલાસ, કનકાદ્રિ, મંદર, અને ગંધ માદન એ મહાદેવને ક્રીડા કરવાને સાર દેવતાઓએ પર્વત નિર્માણ કીધેલા છે. ૨ મહાદેવને સર્પના ભૂષણ બહુ પ્રિય છે, પણ પાર્વતી બીજે તેથી આ પ્ર-સંગે તે ઉતારીને પોતાનો હાથ હેતથી આપ્યો છે. ક્રીડા સાર જાય છે એ વ્યંજના—૩ જેને કાઢીને ઔશરો નથી તેને આસરો આપનાર, પરમેશ્વર, મહાદેવ, આ જગો ઉપર એ શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિમાં છે—

કર વાટનિ વચમાં પગથિયાં રે મણિતટ ચડવાને. ૬૮

તું પ્રિયકારી ભલી મળી રે સુરવધુને સુખકાર:—

કંકણની કોરણુ મારે કે છરર છુટે જળધાર,

નિશ્ચય તુજ તનુથી ત્યાં.

તને ધામ વખત જો રમતમાં તે કદિ નહિજ જવાદે,

તો કર્ણકટુ કરિ ગર્જના તું કાં ન ખિહવાડે? ૬૯

માનસરોવરમાં નવ ખેલીતાં પાન તું કર ધરિ પ્રીત;

કંચન કમળ બગડતાં છો ને, મિત્ર નગેંદ્રને ચિત્ત,

મિત્રનું મહાલવું મોઘું,

હર ઇચ્છે તો સુરતરના પણ પલ્લવને ધુણવજે;

ઐરાવતમુખ ક્ષણ છાયા તે કિધિ શું સુત સમજે? ૭૦

૪ જો ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પાર્વતીને પગે ચાલતાં દેખે તો તું આગળ વહેલો વહેલો આવીને તારા જળને અટકાવ, તારા શરીરને દૃઢ કર (એટલે મંડોચીને પ્રવાહી કે જળરૂપ હોય તે કાઢાડીને નક્કર રૂપ ધારણ કર.) અને શિવ પાર્વતી મણિતટના શિખર ઉપર ચઢવાને જાય છે તેમને સાડ વચમાં તારા દૃઢ કરેલા શરીરના પગથિયાં કર. મતલબ કે તું બરફ રૂપ વચમાં જઈને પગથિયાના આકારમાં પડ કે જે તેમને ચઢતાં અથડું નહિપડે. આટલા જિયા પર્વત પર એમ થવાનુંજ એમાં એ કાંઈ મંદેહ નથી તેથી કવિની કલ્પના કેવળ અકલીષ્ટ છે. આ ઠેકાણે પાર્વતીને ચાલતાં જોઈને આ પ્રમાણે કરવાનું કહ્યું તેનું કારણ કે તે સ્ત્રીજાતિ છે, અને તેની સ્વાભાવિક કામળતાને લીધે તેને તો ચઢવું બહુજ કઠિણ—મણિતટ એ કૈલાસનું જિયામાં જિયું શિખર છે, અને તે બહુ પવિત્ર ગણાય છે, કેમકે એ શિવને બહુજ પ્રિય છે.

૭૦. ૧. પર્વતનો ઈંદ્ર, પર્વતનો રાજા, કૈલાસ. હીમાળયને ગિરિરાજ કહ્યો ત્યારે કૈલાસને ઈંદ્ર કહે, તોજ શોભે. ૨. ઈંદ્રનો હાથી. ઈંદ્ર ત્યાં મહાદેવના દર્શન કરવા આવ્યો હતો એમ આ શબ્દ સૂચવે છે. ઐરાવત ત્યાં પાણી પીતો હોય તે વખત તું જરા તેના મોં ઉપર તારા વાદળા વડે છાયા કરેછે. એમ જે તું કરેછે તે શું તેના કંદના અને રંગના સરખાપણા ઉપરથી તે તારું અચ્ચુંએ એમ ધારીને ?

‘અલખેલી અલકાપુરી, ઓ ! પેલી ગિરિ ઓહંગ,
ગંગા રૂપિ પટકુળ કટિ તટથી લટકે રૂપેરી રંગ,

‘એ કયમ દીઠિ ભુલાએ ?

જળ ખિંદુનિ ધારા તારી તો જાણે^૩ મોતીની.

હોય શેરો લખડતિ શીરથી સુંદર રસમીની.

૭૧

ઉત્તરમેઘ.

હે વન ! ગગનં ધુમે ધર ત્યાંનાં શકે બંધે તુંયિ હોડ !

તારા ધનુષ સમ ચિતર્યા ચળકે; તૂં ગર્જે ધરિ કોડ,

તો ત્યાં મૃદંગ બજે છે;

તુજ અંગે જળકણુ ઝળકે, તો રંગ ભૂમિએ મણિ ત્યાં;

તુજ મંગે ચપળા ચમકે, તો ત્યાં લલિતજ વનિતા. ૧

૭૧. ૧. અહિંયા અલકાપુરીને રસભરી સ્વાધીનપતિકા નાયકાની ઉપમા આપી સુંદર છબી ચીતરી છે. ૨. એકવાર દીડી કે આ નગરી અથવા નગરી રૂપી સ્ત્રી તે કેમ ભૂલાય ? સાધારણ સૌંદર્ય હોય તો કદાપિ ભૂભાય પણ ખરી એમ કહેવાની મતલબ છે. ૩. વાદળાં તે અલકાપુરી નગરીનો કાળો ચોટલો, અને વરસાદની ધારા તે મોતીની શેરો એવો અહીંયા સુંદર તરંગ ઉઠાવ્યો છે. આ બે લીટી વડે સ્ત્રીની ઉપમા અહીંયા સંપૂર્ણ કીધી.

૧. અહિંયા મેઘનો અને ત્યાંનાં ધરનો મુકાબલો કરીને તેઓને એક રૂપજ ઠેરાવ્યાં છે. પ્રથમતો તેઓની ઊંચાઈ સરખી છે એમ કહી, વર્ષાદના ધનુષની સાથે તે ધર ઉપરના નવરંગી ચિત્ર, ગર્જનાની સાથે મૃદંગનો અવાજ, જળકણુની સાથે મણિઓ, અને વીજળીની સાથે ત્યાંની સ્ત્રીઓનું સરખાપણું અનુક્રમે બતાવ્યું છે. એક મોટા રાજમેહેલમાં નાય રંગ જામી રહ્યો છે અને ત્યાંથી સુંદર નાયકાઓના ઝળકારા કોઈ કોઈ વખત બહારના તટસ્થ જોનારાની ચકિત દષ્ટિ ઉપર પડે છે એ જોણે જોયું હશે તે આ અનુપમ ચિત્રની ખુબી જાણી શકશે. હવેથી અલકાપુરીનું વર્ણન શરૂ થાય છે અને તે એવા રસમાં લખ્યું છે કે પાછલા બધા વર્ણનોને ભૂલાવી દે છે અને દેવભૂમિ તે દેવભૂમિજ એમ આપણી પાસે આનંદની સાથે કહેવડાવે છે.

જ્યાં અલબેલડિઓને હાથે, કમળ રમણને કાળ;

કુંદ કળીએ, કેશ ગુંથ્યા છે; પામ્યું પાંડતાળ

મુખડું લોધર ડુલ રજથી;

નવું કુરબક છે, અંગોડલે; સરસવ ડુલ કર્ણે;

છે સંયે કદમ ડુલ સુંદર જે ઉગે તુજ ^૧ચરણે. ૨

નિલ કુસુમ જ્યાં હોય તરને, સંગે બ્રંગ ગુંઝાર;

નિલ કમળ આપે ^૧નલિનીઓ, ^૨જેને હંસનિ હાર;

યોગમ વીટી વળીછે;

નિલ પિચ્છ પ્રકાશિત ઓરને મુખ મધુરી વાણી;

નિલ અજવાળી જ્યાં રાતલડી રમણિક ^૨તમહાણી. ૩

આંસુ તો આનંદનાં જ્યાં, અન્ય નિમિત્તે નહીંજ;

રોગ તો જ્યાં કામજવર માત્રજ, જે પ્રિય મળવેથીજ,

સદજ સુખે સમિ જાએ.

નહિ પ્રેમના માન વિના બિન્ને વિન્નેગ તો જ્યાંહી;

જ્યાં જોખન વણ વય બીજુંરે જન જાણે નહીં. ૪

૨. ૧. તારાં પગલાંથી, તું આવ્યાથી, વર્ષાત્રતુમાં. આ શ્લોકમાં કવિ
લાંની સ્ત્રીઓનો સાદો સણુગાર વર્ણવે છે, પણ તેમાં જે ડૂલ વર્ણવ્યાં છે.
તે જૂદી જૂદી ત્રતુનાં છે. કમળ શરદત્રતુમાં, કુંદની કળી હેમંતત્રતુમાં,
લોધ શિશિત્રતુમાં કુરબક વસંતત્રતુમાં, સરસવ ગ્રીષ્મત્રતુમાં, અને
કદમનાં ડૂલ વર્ષાત્રતુમાં થાયછે. એ રીતે વર્ણન કરીને એમ સૂચવે છે કે
આ દેવભૂમિમાં સઘળી ત્રતુનાં ડૂલ પ્રત્યેક ત્રતુમાં થાયછે.

૩. આ છંદમાં લાંબું અદ્ભૂત શૃષ્ટિસૌંદર્ય વર્ણવ્યું છે. ૧. કમળનું ઝાડ.
૨. જે કમળના ઝાડને યોગમ હંસની હાર વીટી વળીછે. ૩. વર્ષાત્રતુ-
માંજ મોરના પીછાં પ્રકાશિત થાય અને તે મધુરીવાણી બોલે એમ લાં
નથી. ૪. અંધારાની નાશ કરનારી. લાં શુકલપક્ષને કૃષ્ણપક્ષ એવો ભેદ
નથી, પણ હમેશાંજ અજવાળી રાત છે.

૪. આ ટૂકાણે લાંબા લોકનાં સુખ વર્ણવે છે. જ્યાં એટલે જે નગ-
રીમાં આંશુ તો ફક્ત હર્ષનાંજ હોય છે, પણ બીજા કારણનાં હતાં નથીજ,
જ્યાં રોગ તો ફક્ત કામજવર છે જે રોગ કે પ્રિય પુરુષ કે સ્ત્રીના મળવા
થકીજ ઝટધારમાં સમી જાયછે, અને ઉલટું સુખ થાયછે, જ્યાં પ્રેમમાં

આરસ કેરિ અગાસિયોમાં તારાનું પડે તેજ—
બાણે રત્ન જડીત અમૂલક કો ગલિયો ઝળકેજ—

ત્યાં પિંડ પ્યારિ બેસેછે.

૧૨ સવર્ધનહાર મંદારનું મહસ મધ ઉડેછે

મંદ મંદ મૃદંગે થાપ ત્યાં ખુબ રંગે પડેછે. ૫

૧૩ મંદાકિનિને તિર મંદારનિ છાયા હેઠે જ્યાંય,

શિતળ પવનમાં બેસે બાળા, શૂદ્ધમણિ ખેલ ખેલાય

સોનાની રેતીમાં.

કો મુક્ટિ મણિનિ સંતાડતી કો બોળતિ ખાંતે,

૨૩ સુરસાય કરે સ્નેહ યાચના તે ધરતિન અંતે. ૬

નીચી બંધન તોડિ તાણે જ્યાં પિયુ થઈ હેતે અધીર,

ખિંબ સરીખા હોઠવાળીનું હીલું પડેલું ચીર,

તે થઈ લગ્ન ઘેલી;

દીપ રત્નરૂપી હોલવવારે બરિ મુક્ટિ ગુલાલે,

તે તરફ ફેંકે પણ જ્યોતતો બળે અધિક ઝગારે. ૭

એક ખીખ સાથે જરાવાર રિસાય તે વિના ખીજી જાતનો વિભોગજ નથી, અને જ્યાં જીવાની શિવાય ખીજી ઉમરતો લોકો જાણતાજ નથી. સારાંશ કે ત્યાં દુઃખ નથી, રોગ નથી, પ્રિયમરણ કે બેવશાઈ મથી, અને સઘળાં સદાકાળ સુવાવસ્થામાંજ રહેછે.

૫—૧. રસને વધારનાર. મધનું વિશેષણ.

૬. ૧. આકાશ ગંગાને કિનારે. ૨. એ, નામની કાઈ જૂની રમત જાણાય છે. મલ્લિનાથ કહેછે કે એ દેશી રમત છે. એ રમતનું સ્વરૂપ તો આ કવિતામાંથીજ સમજાય છે. સોનાની રેતી, તે સંતાડવાનાં મણિ, એ કવિની આપેલી એ બાળાઓની સમૃદ્ધિ બતાવે છે. ૩. દેવતાઓની ટોળી, તે બાળાઓનો પ્રેમ મેળવવાને કાલાવાલ કરનારા દેવતા.—૪. ચિત્તમાં પણ બાળાઓ તેઓના બોલવાને ન ગણકારતાં રમતમાંજ લાગુ રહે છે. આ અસાત્યોવનાનું વર્ણન થયું.

૭. તે બાળાનું અલ્પિયા મુઘાપણું વર્ણવ્યું છે. મુઘામાં અત્યંત શરમ, અને ઘણી વાલાડી લાગે તેવી પણ એક જાતની નાદાની હોય છે. મુઘાનો અર્થજ મૂર્ખ થાય છે. ગુલાલની મુઠ્ઠી નાંખીને સુરત સમયે દીવો હોલવવા જવું એ મુઘાનું શરમાળપણું અને લલિત આતુર્ય, પણ રત્નનો દીવો એ રીતે ન હોલવાય એમ ન સમજવું એ નાદાની.

જ્યાં તુજ સરખો ^૧પયોદ કોઈ ^૨પવનથિ પામ્યો પ્રવેશ;
ખુંદે બગાડી સાતમા માળનિ સુંદર છબિઓ બેશ,

^૩ઝટ જાળીયામાંથી;

સંકોચઈ ધૂમ્રરૂપે પળે ^૪બહુરૂપિ પાછો રે,
ભયભીત થયો હોય જાણે રે નિજ કૃત્ય ^૫અધોરે. ૮

છપ્પર ખાટનિ ઉપ્પર ઝીણી જાળે ^૧ગૂંથ્યા જ્યાંય,
^૨ચંદ્રકાંત મણિ, ચંદ્ર પ્રતાપે, ^૩તૂં નહિ હોયે ત્યાંય,

સારે, ^૪માઝમ રાત્રે,

જળ ખુંદ ઝરપિને રામાનિ રતિ ^૫ગ્લાનિ ઉતારે,
તન જેનું જીલભિ ભુજબાથેરે થકવું ^૬પ્રાણપ્યારે ૯

સાંજસમે જ્યાંશે'રનિ બાહર ^૧વિભ્રાજ્ય આગે રોજ
અક્ષય લક્ષ્મીવંત રસીકનર સંચરે કરવા મોજ,

^૨ગાંધિવ ગણુ લઈ જોડે,

સ્વર ઊંચે સુંદર ગાન જે કરતા બહુ ^૩વાટે,

પણ મન ને શ્રવણુ તો લીન છે પ્રિય ^૪સહચરિવાતે. ૧૦

૮. ૧. વાદળું.—૨. પવનને આ ઠેકાણે દૂતની ઉપમા આપી છે, અને મેઘને પરમંદીરમાં પેસનારો વ્યભિચારી કહ્યો છે.—૩. મલિન્નાથ કહે છે કે એવાં કામ કરનારને જાળી ખારીઓ વગેરેમાંથી નાસી જવું પડેજ. ૪. મેઘ તો બહુ રૂપ ધારણ કરનારો છેજ, અને એવા પુરુષને પણ એમ કરવુંજ પડે.—૫. બહુ ભયંકર, જેખમ ભરેલા પોતાના કામથી જાણે ખીધો હોય તેમ નાશી જાય છે.

૯. ૧. ચંદ્રકાંત મણિનું વિશેષણ.—૨. એ મણિને માટે એમ કહે છે કે એના ઉપર ચંદ્રના કિરણ પડ્યાથી તેમાંથી પાણી ઝરપેછે.—૩. વરસાદ. વાદળાં વગરની નિર્મળ રાત્રે.—૪. મધ્યનો અપભ્રંશ શબ્દ. મધરાત્રે. ૫. થાક.—૬. પ્રાણના જેવો જે પ્યારો તેણે, કંથે.

૧૦—૧. રાજ બાગ, કુબેરનો જે મોટો બાગ છે તેનું નામ.—૨. ગવૈયાનું ટોળું. ૩. રસ્તામાં આગળ ગવૈયાઓ ગાન કરતા જાય, અને પેલા રસીક શ્રીમંતો મોજ કરતા કરતા સાહ્યા જાયછે. ૪. સહ કેહેતા સાથે, અને ચરી એટલે ચાલનારી, પોતાની જોડે જે સુંદરીને લઇને ફરવા નીકળ્યાછે તે. એ પ્યારી સુંદરીની વાતમાં તેનું મન અને કાન તો લીન થઈ

કામકામ વાટે વેરાણાં વેણિયિ ટુલમંદાર;
કર્ણયિ કમળ કનકનાં, કહિં કહિં શિરથી શેરો અપાર,

મુક્તાકુળ મોધાંની;

ને સ્તનસ્થળ ત્રૂટયા હાર;—^૧એ સૌ સુચવે પ્રભાતે,
આ મારગ માનુનિઓ મઝામાં મા'લી રાતે. ૧૧

^૧ધનેશ સ્નેહયિ શંભુ વસેછે એ સ્થાનક સાક્ષાત્,

^૨માટે^૩મન્મથ મધુપપણુછ્યુત ધનુષ ધરે નહિ હાથ

ધાક થકી જે ધામે;

પણુ કામિનું કાળજ કોરવાનું જકાર્ય તો થાયે

અતિ અચૂક અતુર વનિતાનાંરે કટાક્ષની સહાયે. ૧૨

ગયાછે. કહેવાની મતલબ એ કે આગળ ગાયન ચાલેછે પણ પ્રિય સંભાષણના માધુર્ય આગળ તે ઉપર તેઓ ધ્યાન આપતા નથી.

૧૧. ૧. એ એટલે વેરાએલાં મંદારનાં ટુલ, સોનાનાં કમળ, મોતીની સેરો, અને ત્રૂટલા હાર જે રસ્તામાં ઠેકાણે ઠેકાણે પડેલાં છે તે સવારમાં ખીન્ન જોનારને સૂચવેછે કે આ રસ્તે રાત્રે સ્ત્રીઓ મઝામાં માહાલી હતી.

• ૧૨. ૧. ધનેશ કહેતાં કુબેરની સાથે મત્રીછે તેથી શિવજી સાક્ષાત્ એ સ્થાનકે વસેછે. સાક્ષાત્ કહેવાનું કારણ એ કે મૂર્તિરૂપે નહિ તે તો બધે હોયજ.—૨. એ માટે એટલે અહિંયા સાક્ષાત્ શિવજી વસેછે તેથી. ૩. કામદેવ. ભમરાની પણુછ છે એવું જે પોતાનું ધનુષ તે કામદેવ એ ઠેકાણે શિવજીના ધાકથી પોતાના હાથમાં ધારણ કરતો નથી. મહાદેવે એક વખત કામને બાળી મૂક્યો હતો તે દિવસથી એ ખીહીતોજ ફરેછે. ભમરાનું ધનુષ પુરાણમાં કામદેવને સાઈ કહ્યુંછે તે તેના ત્રીવ્ર ડંખના કારણથી. ૪. કામ, હેતુ. ભમરાનું ધનુષ્ય કામદેવ ધારણ કરે તેનો હેતુ તો એજ કે કામીનાં અંતઃકરણ કોરવા, અને તે હેતુ તો અચૂકજ અતુર વનિતાના કટાક્ષની મદદવડે અહિંયા પૂરો પડેછે. મતલબ કે સ્ત્રીઓની કટાક્ષ તે અહિંયા કામદેવનું ધનુષ્ય. ભમર ને ધનુષ્યની ઉપમા તો તેના આકાર ઉપરથી સાધારણ રીતે અપાયજ છે, પણ કામદેવના ભમર યુક્ત ધનુષ્યની ઉપમા તેના શામંવર્ણ ઉપરથી વધારે સંબવેછે, અને રસમાં એહ વધારો થાયછે.

સુંદરિઓને સુરતર એકલું આપે સૌ સણુગાર:—

ચાર ચીર વિચિત્ર, વળી બહુ કુસુમ કળી દળસાર,

ભૂપણુ વિવિધ વિધીનાં,

વળિ ચરણુ કમળ ચીતરવાને અલતો, વળિ, વીરા,

^૧લાલિલ્ય અલૌકિક લોચને લાવનારિ મદીરા. ૧૩

ધનપતિ ધામથિ ઉત્તરે ત્યાં, ઓ! દીસે મુજ વાસ!

આરણે ^૨તોરણુ રત્નજડીતજ ઓપે ઊંચું આકાશ—

^૩દંદ્રિ ધનુષ ^૪હોય જાણે—

છે ^૫આળમંદારજ, ^૬આળાએ ^૭આળકવત પાળ્યો,

ઉભો આંગણે, હસ્તે ^૮અડાતો રે કુલજુમખે વાળ્યો. ૧૪

પાળે પાનાં જડેલું ત્યાં છે એક તળાવ રસાળ,

કનકનાં પત્ર ને વિદૂર મણિની ચળકતિ કાળી નાજ,

એવાં કમળે ઢંકાયું,

નીર નિર્મળ જેનાં જોઈને બહુ હંસ વસ્યાછે,

ચોમાસે પણ નહિ પાસેનું માન સરવર વાંછે. ૧૫

૧૩. આ શ્લોકમાં કહેવાની મતલબ એછે કે સ્ત્રીઓનો ધણો શણુગાર ફક્ત કદપ વૃક્ષ ઉપરથીજ મળેછે.—૧. લોચનમાં અલૌકિક લાલિલ્ય લાવનારી જે મદીરા તે.

૧૪. ૧. દરવાજાનીકમાન. ૨. એ કમાનના ઊંચાપણા ઉપરથી અને તેના ઉપર રંગામે રંગી રત્ન જાણે તે ઉપરથી એને દંદ્રધનુષ અથવા મેધધનુષની ઉપમા આપેછે. ૩. મંદારનું નાનું ઝાડ.—૪. એની સ્ત્રી. આળા કહેવાનું કારણ કે ઝાડ કુલનો શોક આળાને વધારે હોયછે.—૫. જાણે પોતાનું છોકરું હોય તેમજ તેણે એ ઝાડ પાળીને મોટું કીધુંછે. એ અતિ સ્નેહ દર્શાવેછે. ૬. હેઠે ઉભેલા માણસથી હાથવડે અડકી શકાય એવો ભાવાર્થ:—મારી સ્ત્રીએ પોતાના આળક પ્રમાણે પાળેલો આળમંદાર કુલના ભારથી હાથે અડકી શકાય એટલો વળી ગએલો ત્યાં આંગણા આગળ ઉભો છે.

૧૫. પાળે પાનાં જડેલાં છે એનું, અને સોનાનાં પાંતરાંવાળાં તથા વિદૂર મણિની ચળકતી કાળી નાજવાળા કમળોથી ઢંકાયેલું એક ત્યાં રસાળ સરોવર છે, જેના નિર્મળ પાણી જોઈને બહુ હંસ ત્યાં વાસો કરીને

૧મારિ પ્રિયાનિ પ્રિયા રંગ ટેકરી ત્યાં છે તળાવને તીર,

૧૪નક કદલિવન યોગમ ચળકે, નીલમણીમય, વીર,

૩શિખર સરસ શોભે છે.

તે સાંભરિ આવે છે હવાં ચિત ચમકિત હોઈ,

ચોખાણુ ઝંયુકતી વિજળીઓમાં તુજને જોઈ. ૧૬

માધવિ વેલનો માંડવો ત્યાં; ફરતા કુરબક છોડ;

પાસે લાલ અશોક પ્રણમતું પદ્મવે ધરિને કોડ,

ને ચિતચોર બકુલ છે.

એક ઈચ્છે ચાર ચરણુ, બીજું મુખની મદિરાને,

મુજ પેઠે તુજ ભાભીનારે દોહદને આ'ને. ૧૭

રજાછે, અને ચોમાસું આવેછે તો પણ પાસેજ માનસરોવર છે તે છતાં ત્યાં જવાની ઇચ્છા પણ કરતા નથી. ચોમાસે હંસ માનસરોવરે જળજળ, પણ આ તળાવ એવું સુંદર છે કે તેઓને તે સાંભરતું પણ નથી.

૧૬. ૧. મારી પ્રિયા કહેતાં પ્રિય સ્ત્રીને વાહાલી એવી એક રંગ-ટેકરી ત્યાં તે તળાવને કાંઠેછે. રંગટેકરી એટલે જે ટેકરી ઉપર અમે રંગ-ભોગ કરીએ છઈએ તે.—૨. સોનાનાં કેળનાં વન.—૩. તે ટેકરીનું નીલ મણિમય શિખર, એ ભાઈ, સરસ શોભેછે, તે યોગમ ઝંયુકતિ વીજળી-ઓની વચમાં તને જોઈને હમણાં મને સાંભરી આવેછે, અને ચિતમાં ચમક પેદા થાયછે. વીજળીઓ સોનાનાં કદળી વનનું, અને કાણું વાદળું નીલમણિમય શિખરનું સ્મરણ કરાવેછે. સ્મરણ સ્થાન સાંભર્યાથી ચિતમાં ચમક થાય એ સ્વભાવિકજ છે, અને વીજળીઓના ઝંયુકારાનો વખત સહજ પણ ચિતને ચમકાવી શકેછે.

૧૭. ત્યાં માધવીવેલનો માંડવો; ફરતા કુરબકના છોડ; અને પાસે પાંતરા વડે કોડથી પ્રણામ કરતું લાલ અશોકનું ઝાડ તથા ચિતને ચોરી લે એવું એક બકુલનું ઝાડ છે. તેમાંથી એક એક (લાલ અશોક) તારી ભાભીના કહેતાં મારી પ્રિયાના ચરણની અને બીજુ તેના મુખની મદિરાની દોહદને આ'ને મારી પેઠે ઈચ્છા કરેછે. કહેછે કે સ્ત્રીના ચરણ સ્પર્શથી અશોક અને તેના મુખના કોગળાથી બકુલનું ઝાડ ન ફળતું હોય તો પણ ફળેછે. એને દોહદ કહેછે. અશોકને પ્રણમતું કહેવાની મતલબ એકે પવનથી તેનાં પાંતરાં હાયેછે તેથી પ્રણામ કરતું હોય એમજ જણાયછે.

લીલા વાંસ સમાન પ્રકાશિત, લીલા રત્ન જડીત,
સ્ફટિકના પાયાપર શોભે સ્તંભ સુવર્ણનો નિલ,

એ વૃક્ષોની વચમાં;

નીલકુંઠને થન થન નચવે જ્યાં સાંજે શામા રે,
કર કોમળે તાલ બળવતી, કંકણ ઝેણકારે. ૧૮

એ જલક્ષણ રક્ષણ કરિ ઉરમાં, દક્ષ દયાળું મિત્ર,
શંખ પદ્મ વળિ ચિતર્યા હારે, દેખી પરમ પવિત્ર,
મંદીર માંડે ઉલખજે.

જનિસ્તેજ થયું નિશ્ચે હશે હમણું મુજ પાપે!
રવિ આથમે તો અંભોજ નહિ નિજ આભા રાખે! ૧૯

૧૮.—૧. માર. એનું ગળું નીકું છે તે ઉપરથી એને નીલકંઠ કહેછે.

૨. જે સ્તંભ ઉપર. ઉપર વર્ણવેલા સ્તંભ ઉપર મોર ઉભો રહે અને નીચેથી મારી પ્રિયા ગાતી ગાતી કોમળ કરવડે તાલ બળવે તે પ્રમાણે તે નાચતો જાય.—૩. તાલ બળવતાં પ્રિયાના હાથના કંકણનો જે નિયમિત અવાજ થાય તે. એ ધ્વનિ ઉપલા સંગીત વર્ણનના લાલિત્યમાં વધારો કરેછે.

૧૯.—૧. ઉપલા પાંચ શ્લોકમાં કહેલી ઘરની નિશાનીઓ.—૨. દક્ષ.

ગાંધો, ચતુર.—૩. કુબેરના નવ નિધિ આ પ્રમાણે ગણાય છે.

“પદ્મ ૬ સ્ત્રિયાં મહાપદ્મ શંખો મકર કચ્છપૌ ॥ મુકુંદનંદ નીલાશ્વ
સ્વર્વશ્ચ નિધયો નવ.” પદ્મ, મહાપદ્મ, શંખ. મકર, કચ્છપ, મુકુંદ,
નંદ, નીલ, અને અર્ધ એ નવાનિધિ છે. એમાંના બે શંખને પદ્મ એને
આરણે ચિતર્યા હતાં એમ કહેછે. ૪. આ પ્રમાણે બલકદાર વર્ણન પોતાના
મકાનનું હતું તેમ કરીને પાછો પોતાના તે સમયના રસમાં
ઉતરીને ચક્ષ કહે છે કે ‘પણ તેતો હમણું નિશ્ચય મારા વિના
નિસ્તેજ થઈ રહ્યું હશે, જેમ રવિ આથમ્યો કે અંભોજ કહેતાં
કમળ પોતાની શોભા રાખી રહેતું નથી. આ કહેવું પણ
ખરું છે. એકતું એક ઘર ધણીની ગેરહાજરીમાં બધી શોભા છતાં
સૂતું દેખાય છે, અને તેના ઉપર ઉદાસીની છાંયા પડે છે. એમ દેખાવા-
ના બે કારણ છે. એકતો ઘરનો સ્તંભ દૂર હોવાથી તે ધામધૂમ રહીત

તું તું તું ઉતરવાને ધર લઘુકરિ કેરૂં ૩૫;
 પ્રથમ કહીજે રમણુ ટેકરી તેના રમ્ય અતુપ,
 શિખર ઉપર જઈ બેસી,
 વીજળી પિ નજર તું ધરમાં રે ફરવ ચોપાસે,
 હોય આગિયાની ઝોળ એવારે અતિ અલ્પ આભાસે. ૨૦

આં નિરખિશ તું પદ્મિણીરે સ્ત્રીમણિ, રૂપનિધાન,
 નાગ્નુકડી જોખનભરિ, જેનાં પાકાં બિંબ સમાન,
 અધર સરસ શોભે છે;

હિણિ દંતુડિયો અણિયાળ છે—કળિ કુંદનિ જાણે;
 છે લોચન રમણિક રાંકડાં ચોંકિ સ્ફરણિ પ્રમાણે; ૨૧

કટિ પાતળિ મુટ્ટીમાં માતી; નાભિકમળ ગંભીર;

થઈ જાય છે, અને ખીજું જોનારના મનની ઉદાસ વૃત્તિનું તેના પર પ્રતિબિંબ પડે છે, અને તે પાછો પોતે જોય છે તેથી તે ધર નિસ્તેજ થઈ ગયું એમ સમજે છે. આ ઠેકાણે ઉપલું કારણ બરાબર લાગુ પડે છે, કેમકે એ દૂર ગયો, અને પતિવૃતા સ્ત્રી વિયોગની વ્યથામાં રીખાતી પડી એટલે સેવક વર્ગનું આપલ્ય, રાગતાન, નોખત, નગારાં વગેરે ઉત્સવનું તેજ ક્યાંથીજ રહ્યું હોય ?

૨૦ બાવાર્ય:—પેહેલાં જે રમણુ ટેકરીનું વર્ણન કર્યું તેના રમણુ કરવા યોગ્ય શિખર ઉપર તુરત તું જઈને બેસ અને તુરત ઉતરવાને સારૂં નાના કરી કહેતાં હાથીનું રૂપ ધારણ કર (મોટા હાથીની ગતિ મંદ હોય.) પછી જાણે આગિયાનીજ ઝોળ કહેતાં હાર હોય એવા અતિ નાના અજવાળા વડે તું મારા ધરમાં તારી વીજળીરૂપી નજર ચોપાસ ફેરવ. “એટલા થોડા અજવાળાવાળી વીજળી એટલા માટે કહી કે પેલી નાગ્નુક અખળા ખીકથી અમકે નહિ.

૨૧. હવે એ પ્રિયાનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. આ ઠેકાણેથી આ રસમય કાવ્યનો અતિ સરસ ભાગ શરૂ થાય છે. ૧. સ્ત્રી વર્ગમાં મણિની પેઠે શોભી રહેલી. ૨ આ પદ્મિણીનું અચુક ચિન્હ છે. મૂળમાં નીચલો શ્લોક આમાંજ સમાવેલો છે, પણ ગૂજરાતીમાં માર્છ શક્યો નહિ.

પીન પયોધર મદભર પૂરાં, જેને બારે શરીર,

કાંધક નીચું નમ્યું છે,

ધીમે ધીમે ચરણ ચલાવતી નિત'બને બારે,

શું વર્ણવું? વિધિએ પહેલિરે રચિ પૂર્ણ પ્રકારે ! ૨૨

તે જ ગૂંમ થઈ ગયલી ગોરી જાણુ રબિન્ને મુજ પ્રાણુ,

રોજનો સાથિ હું દૂર પડેથી જાણુ ચકવી સુજાણુ

હોય એકલાડિ પડેલી.

જૂરિ જૂરિ અરે વિન્નેગમાં આ લાંબે દહાડે,

૩૫ વણ્યું બધું વણુશ્યું હશે, જ્યમ પંકજ ટાઢે ! ૨૩

૨૨. આમાં કેટલુંએક કામાતુર પુરૂષને પ્રિય લાગતું વર્ણન કીધું છે. છેલ્લી લીટીનો ભાવાર્થ—અરે એનું ૩૫ તે શું શું વર્ણવું ? વિધિ કહેતાં બ્રહ્માએ પેહેલ વેહેલીજ એને પૂર્ણ પ્રકારે રચી છે. મતલબ કે સૌંદર્યનો સાર બધો એને ધરાતાં ગયો. અને પછી જે શેષ વાંચું તેમાથી બીજી રંભાદિ સ્ત્રીઓ ધડાધ. એ ૩૫ વિયોગની પૂર્વે કેવું હતું તે વર્ણવાયું એમ સમજવું.

૨૩ ૧. બોલવા ચાલવાની શુદ્ધ જતી રહી હોય તે. ૨ મારોબી. જે પ્રાણુ એટલે પ્રાણુપ્રિયા. કહેવાની મતલબ એકે મારા દેહને બે પ્રાણુ છે:—એક તો મારા દેહમાં છે તે, અને બીજો પેલી પ્રાણુપ્રિયા. એ બેમાંના એકે પ્રાણુ વિના મારો દેહ ટકી શકે નહી. ભાવાર્થ:—એજ (ઉપર જે વર્ણવી તેજ) ગૂંમ થઈ ગયેલી ગોરીને મારી પ્રાણુપ્રિયા જાણુજે, જે કે રોજનો સાથી હું તે દૂર પડ્યાથી જાણુ પ્રેમ જાણુનારી ચકવીજ હોયની તેમ બિચારી એકલી પડી છે. અરે ! આ (ઉન્હાળાના) લાંબા દહાડામાં વિન્નેગથી જૂરીજૂરીને એનું ૩૫ ઉપર જે વર્ણવ્યું તે બધું બગડી ગયું હશે, જેમ કમળ ટાઢથી મરવા જેવું થઈ જાય છે.” કવિએ વિયોગ જન્ય ૩૫ વર્ણવાની આ ઠેકાણે ઠીક યુક્તિ કરી છે. યક્ષેતો પૂર્વે ૩૫ જોએલું અને વળી આશક એટલે તેનું ભભકતુંજ ૩૫ વર્ણન કરે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી, કેમકે તેને તો પેલા રસભર્યા રૂપનીજ ઝંખના ચાલ્યા કરે છે. તે પ્રમાણે પ્રથમતો કવિએ તેની પાસે વર્ણન કરાવ્યું. પછી વિન્નેગમાં પડી છે એમ કહેતાં એને સાંભરી આવ્યું કે “હાય એ ૩૫ તો જૂરીજૂરીને વણુશી ગયું

જળ ભર્યું, ઝાપું, ૧અર્ધ છવાયું, જાણે ચંદ્રનું બિંબ;—
તેમજ છૂટી લટામાં લપાયું, બહાલિનું વદન ૨આલંબ
કોમળ કરપર કરતું;

હાથહાથની હુંની આળમાં હોઠ સુકા પડીને,
૩૫ રંગ રહીત થયા; સુઝ્યાં જ્યહુ નેત્ર રડીને. ૨૪

નગરે પડશે નેહથી તે કરતી નિલ પૂજન,
આરત ભરિ આતુર અતરથી; કે મુજ વિરહિ વદન;
ચિતરતિ ચિત વિચારી;

કે પુછતિ મધુર મુખિ મેનાને જે પાંજરે પાળી:—

“અલિ રસિલિ તને પતિ સાંભરે, તું પણ હતિ બહાલી” ૨૫

કે ૧ખોળે ધોળે ધોતીએ મ્હેલિ વીણા આચાર,

હશે.” એ સાબળતાંજ એની ઉશકેરાએલી કલ્પના તેના દુઃખી સ્વરૂપનું
ચિત્ર ઝટ ચિતરીને એની આંખ આગળ ઉભું કરે છે, અને તે પ્રમાણે
એ વર્ણન કરવા નીચે પ્રમાણે મંડી જાય છે.

૨૪ ૧. વાદળાંથી અરધું ઢંકાર્થ ગએલું—૨. એક કોમળ હાથના
ઉપર અવત્તબન કરતું એટલે હાથ ઉપર ટકી રહેલું—૩. હાથ ! હાથ !
કરીને જે નીસાસા મૂકે છે તેની હુંની આળમાં હોઠ સુકા પડીને ૩૫ ને
રંગ વિનાના થઈ ગયા છે. મતલબ કે “પાકાં બિંબ સમાન” જે ઉપર
લાલ કહ્યા તેવા હાલ નથી.—૪. અને આંખો રડી રડીને બહુ સૂઝી છે.
એમાં મુખને જે આ ટેકાણે ઉપમા આપી છે તે તો હૂબેહૂબ અને અજબ-
જ છે. બીંબ જેમ અર્ધ છવાયેલું કહ્યું તેમ વદન છૂટી લટામાં અરધું ઢંકાર્થ
ગયું છે, જેમ ચંદ્ર બીંબ શીકું દેખાય છે તેમ એ પણ પડી ગયું છે, અને આખરે
જેમ તે જળ ભર્યું જણાય છે તેમ અહીંયાં આંસુના અને પરિસ્વેદના અંશથી
જળ ભર્યું છેજ. આ ઉપમાની વધારે ખૂબી એ છે કે આવી દુઃખદાયક
સ્થિતિમાં પણ ચંદ્રનું ભાનતો એ મુખ કરાવે છે ખરુંજ અને ઉપમા
પણ ચંદ્રનીજ અપાર્થ શકે છે. એ બે ચિત્રો ચિતારાને ચિતરવા જોગ છે.
નીમલા ત્રણ શ્લોકમાં તે શું કરતી હશે તેનું વર્ણન કરે છે.

૨૫. ૧ વિયોગમાં વિધવા વેશ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે તે પ્રમાણે
એણે ધોળું ધોતીજ પહેર્યું હતું. હાલતો વિધવાઓના નામનું વૈધવ્ય પાળે છે
તો વિજોગણી સ્ત્રીનો આ આચાર અપ્રસિદ્ધ હોય એમાં શી નવાઈ ?—

મારે વિષે પદ પોતે રચિને ધારતિ મનઝાઝાર
ગાવાં ઊંચે સ્વરે તે;

આંશુપાતે પદ્મળતા તંતુને જ્યમ તેમ સુધારી
વારેવારે વિસરતી ઉઠાવિને નિજ અલાપદારી. ૨૬

અથવા મારિ મુદતમાં મહિના કેટલા છે આક્રીય,
તે ઉમરાપર ટૂલ મુકેલાં તે લઇને ગણતીય
ભૂમિ ઉપર મ્હેલીને;

કે અનુભવતી સુખ સ્વાદ મુજ ઈલ્લિપ્ત સંભોગે.
રે એવિજ રમત ગમત છે રે સ્ત્રીઓનિ વિન્નેગે ! ૨૭

એવિ ગમતથી વિન્નેગરોરે દાઢે દમે નહિ તેમ
ગમત ને રમત રહી તજ રાત્રે તજિ સઘળી દિલ રહેમ
તારિ સખિને દમે છે.

ર ગયૈયા સ્ત્રીજ ગાવા માંજાની અગાઉ સુરાવટ કરીને રાગનું સ્વરૂપ આં-
ધે છે તે, જેમ કે આ-આ-આ-આ-આ. —ભાવાર્થ. ઓ યાર ખોળામાં
ઘોળા ઘોતીઆ ઉપર વીણા મૂકીને મારે વિષે પોતે પદ રચીને ઉચ્ચેસ્વરે
ગાવાનો મનમા વિચાર કરતી, અને તે વિચારથી જ આંશુપાત થાય છે
તેથી વીણાના તંતુ પદ્મળી જાય છે તેને સુધારી વારેવારે પોતાની ઉઠાવેલી
અલાપદારીજ ભૂલી જતી તે તારી નજરે પડશે. ઉપલા, આ, અને નીચલા
શ્લોકમાં નજરે પડશે એ શબ્દ સામાન્ય છે, અને ત્રણે શ્લોક મળીનેજ
એક વાક્ય થાય છે. એ વાક્ય વડે વિન્નેગી સ્ત્રીઓ શી રીતે કામ કરે છે
તેનાં રસમય સુંદર ચિત્ર આપ્યાં છે.

૨૭—૧ શિક્ષાની મુદત, મને જે વર્ષ દહાડો દેશ નિકાલ કીધો છે
તે—૨-ઉમરાની ટૂલ વગેરેથી પૂજા કરવાનો ધારો પ્રાચીન છે.—૩. તે ઉમરા
ઉપર ચઢાવેલા ટૂલમાંથી લઇને જમીન ઉપર મૂકી એક બે એ પ્રમાણે
ગણીને જોય છે કે મારા ઘણીને પાછા આવવામાં કેટલા મહીના આક્રી
રહ્યા. કાળીદાસ કવિને આવું સ્ત્રીનું મુઘ્ધાપણું પસંદ જણાય છે, અને જે
ઊઠ્ઠીપન કરનારા સાહિલ વડે વર્ણવ્યું છે તે રસવર્ધક ઘણાંજ છે. તે છતાં
આર લગી પણ ન ગણી શકવું એ બેશક મારા વિચારમાં તો સ્ત્રીનું ભૂ-
વણુ નથી. ૪ ખરેખરો સંભોગ નહિ, પણ મનની કલ્પનામાં થએલો.

મુજ કહેણુથિ સુખણી કરવા તું જઈ જાંખ ખારીએ,
અર્ધજામિનિયે જો જાગતી સતિ સુતિ અવનીયે ૨૮

૧ પક્ષવ કેરિ પથારિમાંરે એક પાસે એક કોર
શોકે સળી સરખી થઈ ગયલી જાણે ચંદ્રનિ કોર .
ઉગિ પુરવમૂળ ખીજે;

હુંના આંસુમાં કાઢતિ રાતડી, જુગ જેવિ જણાતી,
જો મુજસું સ્વચ્છંદ વિલાસમાં ક્ષણવત જટ જાતી. ૨૯
અમૃતવત શિતળ માંદરણું આવતું મારગજાળ,
તે ભણિ પ્રથમ સુખદપણું સમરી ધસતિ ખસતિ તત્કાળ
આ અંબુજ આંખડિને

૨૮. ભાવાર્થ:—એવી ગમતને લીધે વિજેગણે દાઢે દમે નહિ તેટલો
રમત ને ગમત વિના રાત્રીએ દિવમાંથી સઘળી રહેમ છોડી દધને તારી
સખીને એટલે મારી પ્રિયાને દમેછે. માટે તું મારા સંદેશાથી તેને સુખણી
કરવા સાડ જઈને તું મારા ઘરની ખારીમાં નજર કરી પેલી સતી પૃથ્વી
ઉપર આ મધરાત્રે જાગતી પડી છે તેને જો—ખરેખર જેતાં આ વાક્ય આ
સ્લોકમાં અંબુજ છે. નીચલા ચાર સ્લોકમાં સતીનાં વિશેષણો આવેછે, અને
એ પાંચ સ્લોક મળીને એક વાક્ય થાય છે. એ બધામાં તે કેવી રીતે
વિજેગના દુઃખમાં પડી છે તેનું રૂઢ્યભેદક વર્ણન કર્યું છે.

૨૯. ૧. વિજેગણી સ્ત્રી રૂની તળાઈમાં સૂએ નહિ તેથી પાંતરા
વગેરે પાથરીને સૂતી છે પક્ષવની પથારીમાં એક કોરે શોકથી સૂકા-
ધને સળી સરખી થઈ ગયેલીએ એક પાસે સૂતીછે, જાણે પૂર્વ ભણી
જેનું મૂળછે એવી ચંદ્રની એકજ કળા હોયતી. પક્ષવની પથારી એ નીલ
આકાશની, અને તેમાં એક કોરે એ જૌર વર્ણનું એક પાસે વાંકું પડેલું
સૂકાઈ ગયેલું અંગ શુદ્ધખીજના ચંદ્રના ઘોળા તાંતણાની ઉત્પ્રેક્ષા આભે-
હૂળ સૂઝાડે છે. પૂર્વ ભણી મૂળછે એમ કહેવાથી શુકલપક્ષ સમજાય છે,
અને તેથી પૂર્ણાદયની શુભેચ્છા બાંધી શકાયછે. નહીંતો એ ઉપમા અશુભ
સૂચક થઈ પડત. —૨ જો રાત્રી મારી સાથે મન માન્યા વિલાસમાં ક્ષણ
પ્રમાણે જતી રહેતી હતી તે રાત્રી હમણા જુગ જેવી જણાય છે તેને
અતિ રૂઢન કરતાં કરતાં કાઢાડતી તે સૂતી છે તેને છં

ને ઢાંકતિ જળભરિ ભારે રે પાંપણથી પોતે:—

સ્થળક્રમળ વાદળિએ દોઢે છે ઉઘડયું બિડયું કહો તે ! ૩૦

તેલ તણ કટણુ થઈ ખુંચતા આવી ગાલપર વાળ,

તેને ખસેડતિ મ્હેલિ નિસાસા, જેની ફફળતિ ઝાળ

અધર કુંપળિને સેકે,

સ્વપ્ન પણુ દર્શન માલઈ મેળવવા માટે

ઊંધ ધમ્મછતિ, પણુ આંખડલિ તો ઈંધિ આંસુપાને. ૩૧

તોડિ ફેંકિ દધ ધ્રુવ ગજરાને, પ્રથમ વિરહની વેળ

આંધિ શિખા, જે શાપ સમાપ્તિએ છોડિશ હું થઈ ઘેલ

શોકથિ મુક્ત થએલો,

તે કટણુ વિપમ ખુંચતી શિખાને ગાલ ઉપરથી

ક્ષણે ક્ષણે ખસેડતિ લાંબારે નખચુક્તજ કરથી ૩૨

૩૦. ભાવાર્થ. અમૃતના જેવું શિતળ આંદરણું જળીયાને માગે આવેછે તે ભણી એની કમળ જેવી આંખ પ્રથમ તે સુખ આપનાઈ હતું એ સંભારીને ધસેછે અને (દુઃખ આપેછે તેથી) તરતજ ત્યાંથી પાછી ખસેછે, તેને (તે આખોને) પાણીથી ભરેલી પાંપણવડે પોતે ઢાંકતી સૂતી છે તેને તું જો. એ દેખાવ કેવો દેખાયછે કે જાણે વાદળાને દહાડે સ્થળ ક્રમળ ઉઘડેલું કે ખીડેલું જે કહો તે હોયછે તેવો છે.—વાદળાને દહાડે બ્યારે સૂર્યના દર્શન જરા થાય કે કમળ ઉઘડે, વાદળું આવે કે ખીડાઈ જાય, અને વળી સૂર્ય નીકળે કે પાછું ઉઘડે તેમ આ આંખો વારેવારે બંધ થાયછે અને મીંચાઈ જાયછે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. એ વર્ણન નાયકાનું અતિવ્યથ ચિત્ત બતાવે છે.

૩૧. ભાવાર્થ.—તેલ નહીં અડક્યાથી કટણુ થઈ ગએલા નિમાળા ગાલપર આપીને ખૂંચે છે તેને નિસાસા મૂકી ખસેડતી સૂતી છે ઈં, જે નિસાસાની ફફળતી ઝાળ એના આંઠરૂપી કુંપળને સેકી નાંખે છે. સ્વપ્નમાં પણુ કાંઈ કરતાં સ્વામીનું દર્શન થાયછે એમ વિચારીને ઊંઘવાની ધમ્મછા કરતી સૂતીછે પણ આંખ તો આંસુપાને ઈંધિ લીધીછે તેથી ઊંઘ આવી શકતી નથી તેને તું જો.

૩૨. અમે છૂટાં પડ્યાં તે વેળાએ તેની વેણીઓમાં જે નાના પ્રકરના ઝૂલં ગજરા ગુંથ્યા હતા તે તોડીને ફેંકી દઈ જે તેણે એક (યોગીના

આબ્રણ સર્વજ વર્જ કરેલું ઉન્નત ક્રોમળ અંગ
વારંવાર મથી મથિ મહેલતિ સચ્ચાને ઝોછંગ

૧આ અબળાને જોતાં,

રે નિશ્ચય તૂં પણ કરશેરે નવજળની ધારા:—

ક્રોમળ મનના જન બહુધા તો હોયછે કર્ણાળા ૩૩

તારિ સખિનું મન પ્રેમે પુરણ મારે વિષેછે તેલ,

જાણિજ આ પરમાણે માનુંછું તેનિ પિડિત દુષિ દેલ

પ્રથમ વિયોગે થએલી.

નથિ રે! નથિ હું કરતો કંઈ નિજ બળનિ બડાઈ!

કહ્યું તે બધું તુર્ત થશે તને પ્રલક્ષજ, ભાઈ! ૩૪

ત્યાં પગલાં તારાં થશે કે, લટકતિ લટમાં લપેલ,

મુજ માટે મધુપાન મુકેથી જાગુટિ વિલાસ બુલેલ,

લોચન મૃગલોચનિનું,

વામ અંગે ઉચ્ચ કરશે રે લુપ્તું અંજન નાંહી:—

શું કમળજ કંઈ મરછના કુદકાએ કાંઈ! ૩૫

જેવી) શિખા બાંધી છે, અને જે શિખા આશાપ સમાપ્ત થશે ત્યારે હું
શોકથી મુક્ત થએલો આનંદ ઘેલો થઈને છોડનાર છું, તે કકણ અને વિ-
ષમ ખૂંચતી શિખાને લાંબા વધેલાં નખ જેના એવા લાચવડે ગાલ ઉપ-
રથી ઘડી ઘડીએ ખસેડતી સૂતી છે તેને ધૃવ

૩૩. ૧. ઉપર જે વર્ણનથી દર્શાવી તે—૨ ભાવાર્થ. સઘળાં ધરે-
ણાનો જેણે લાગ કર્યોછે એવા પોતાના ક્રોમળ ઉન્નત અંગને વારેવારે
મથીને પથારીમાં મૂકતી આ અબળાને જોતાંજ તું પણ નિશ્ચય નવાં જળ-
ની ધારા કરશે, કેમકે ક્રોમળ મનના માણસો ઘણું કરીને દયાળુજ હોયછે.
મલ્લિનાથ કહેછે કે આભરણુ લાગ કરવાનું કારણ એ કે શરીર બહુ સૂકાઈ
જવાથી તે નીકળી પડ્યાં હતાં. મથી મથી કહેવાથી એના શરીરની અ-
ત્યંત અશક્તિ જણાય છે, અને વારેવારે એનું શરીર શય્યાની બહાર જતું
રહેતું એ એનો વિરલ આદૃંદ દર્શાવેછે, નવા પાણીની ધારા કરશે એના
એ અર્થ:—એક તો દયાથી આંશુપાત, અને બીજો વરસાદની ધારા તો
છેજ. આ ઠેકાણે તું દયાળું એ જગેરે કહેવાનો સંદર્ભ અભિપ્રાય એવો કે
તું જલદીથી ત્યાં જા, અને વિલંબ કરીશ મા.

થરથર ધૂજશે જંઘા તેની, ગોરી ગોરિ અપાર,
 રસભર કદલી થંભ, સરીખી, જ્યાં મુજ નખના પ્રહાર,
 હાલ નથી કંઈ દિસતા,
 જ્યાં મોતિનિ માળ હમેશની નથિ હાલ જણાતી,
 સુરતાંતે જ્યાં મુજ હસ્તથી મદન વિધિ થાતી. ૩૬
 નિદ્રાસુખ જે પામિ હોય તે, તો તું, જલદ દયાળ,
 ધીર ધરી ઘડિ પ્હોર તું ઠરજે તે સ્થાનક તે કાળ,
 કેવળ મુન્ય ગ્રહીને. '

૩૫. ભાવાર્થ:—લોં તારા પગલા થશે તે સમયે લટકટી લટોમાં
 લપાઈ ગએલું, એટલે દયાઈ ગએલું, મારા વિયોગના કારણથી (પતિવ્રતા
 ધર્મ પ્રમાણે) મધુપાન છોડી દીધાથી ભગુડી વિવાસ ભૂતી ગએલું, અને
 અંજન વિના લૂખું પડી ગએલું એ મૃગસોયનીનું સોચન ડાખા અંગ
 તરફ ઊંચું ફરકશે, અને જાણે માછલીના કુદકારાથી કમળ કંપાયમાન
 થયું હોય એવી શોભા થઈ રહેશે. એમાં આંખ તે માછલી, અને શરીર
 તે કમળનો વેસો. આંખને તેની ચપળતાને માટે, અને શરીરને તેની કો-
 મળતાને માટે કમળની ઉપમા આપવામાં આવેછે. આંખ ફરકવાનું કહ્યું
 તેનો આશય એકે સ્વામીનો શુભ સંદેશો લઈને આવેછે તેના શુકનમાં લેમ
 થશે. એ આંખના ફરકવાના યોગથી એનું આખું વામ ફરકશે એ એના
 શરીરની અતિ નાજુકાઈ બતાવેછે, સ્ત્રીના સઘળાં વામઅંગનું એ
 શુભ ગણાય છે.

૩૬. અંગનું કંપાયમાન થયું કહેતાજ તેને એની અતિ કોમળતા
 સાંભરી આવેછે, અને તુર્તજ તે તેની ધ્રુજતી જંઘા સાક્ષાત દેખેછે અને
 તેનું વર્ણન કરેછે-૧ જે જંઘા ઉપર. ૨ સંભોગને અંતે.

૩૭. ભાવાર્થ:—જે કદાપી તેને તે સમયે જરા ઊંધનું સુખ ગળ્યું
 હોય, તો હે દયાળુ મેઘ, ધીરજ રાખીને ઘડી પહોર તે ઠંડાણે કેવળ મુન્ય
 ગ્રહીને બેસજો. કેમ કેમ કરતાં આજે સ્વપ્નમાં ભુજ રૂપી વેલીની મારે કંઠે
 મજબુત ગાંઠ પડીછે તેને તુર્તની તુર્ત રખેતું ભાગી નાખતો!-૧ એમાં જલદ
 સખ્દ સાભિપ્રાય જાણી રહેવા દીધાછે. એનો મૂળ અર્થ પાણી આપનાર
 અને વ્યંગઅર્થ બળતાને ઠારનાર-૨ મુન્ય ગ્રહીને ઉભો રહેજો એટલે

ભુજવેલિનિ મુજ કંઠે પડી દૃઢ ગ્રંથી આજે

કેમ કેમ કરતાં સ્વપ્નેરે રખે તુર્ત તું ભાંજે ! ૩૭

તુજ જળકણુથી શિતળ થએલા અનિલવડે, ઓ ર્ધીર,

માનિનિ ને તું જગાડ, જેનું થયું જ્ઞેને તાજું શરીર

જામનિ નવલ કળીએ,

વીજવારિ, તયારિ ઉચરવાની કર વિનય વાણીએ;

સ્થિર ચક્રિત નજરથી ન્યાળશે તુજ ભણિ જળીએ. ૩૮

ગર્જના ઝર્જના કાંઠપણું કરતો નહિ, કેમકે નહિતો તેનું નિંદ્રાસુખ જતું રહેશે. નિંદ્રા સુખમાંથી નહી જગાડવાનું વિશેષ કારણ છેલા એ ચરણમાં કહેછે.—૩ ભુજ રૂપી વેલી. સ્ત્રીના કોમળ ભુજ તે વેલી, અને પુરશની સુદૃઢડોક તે ઝાડનું થડ. ભુજને વેલીની ઉપમા આપવાની સાધારણ રીતછે પણ આ ઠેકાણે તો ભેટવાના પ્રસંગથી બહુજ ઉચિતછે. એ ઉપમા હાથની કોમળતા, અચળા કેવળ પતિનેજ આધારે રહેલીછે તે, અને કેવા જ્ઞેરથી ભેટીછે તે સમગ્રું અરાખર દર્શાવેછે.

૩૮. ૧ પવન. ૨ ધીરજવાળો એમ કહેવાનું કારણ એ કે ધીર નહિ હોયતો ઉતાવળ કરીને ગરબાડાટ કરી મૂકે અને તેને સ્વપ્ન સુખમાંથી જગાડે, અને ઉતાવળથી સંદેશો કહે તે પણ અરાખર કહી શકે નહિ. ભાંવાર્ય-તારા જળ બિંદુથી શિતળ થએલા પવન વડે, ઓ ધીર, તું તે માનિનિને જગાડ, તારી જામનિ નવી કળીવડે તું તેનું શરીર તાજું કર અને તારી વીજળીને રોકી રાખીને વિનય વાણીથી બોલવાની તૈયારી કર. તે સમયે તે તારી ભણી જળીમાંથી સ્થિર ચક્રિત નજરથી ન્યાળશે.

ભોજ રાજ કહેછે કે મૃદુભિર્મર્દનૈઃ પાદૌ શીતલૈર્વ્યજનૈસ્તનો૥ શ્રુતૌ ચ મધુરૈર્ગાતૈ નિદ્રાતો બોધયૈત્પ્રભું. એટલે પગને વિશે પોચું પોચું મર્દન કરીને, છાતીએ થંડો પવન નાંખીને, તથા કાનમાં મધુર ગીત ગા-ધને મોટા માણસને જગાડવા. મતલબ કે મોટા માણસને યૂમ પાડીને ઉઠાડવા નહિ. મોટે આ ઠેકાણે શિતળ પવનથી જગાડવાનું કહ્યું તે પોતાની પ્રિયાનું પ્રભુત્વ જણાવે છે.—વીજળી રોકી રાખજે એમ કહેવાની મતલબ એકે તેનું તેજ તેની કોમળ બિંદુમાંથી તુરતજ જાગેલી આંખ સહન કરી શકશે નહિ, અને તારી સાંધું જ્ઞેયા વિના તો તારી વાત સાંભળવામાં રસ નહિ પડે.

હે સધવા, તુજ સ્વામીનો રે મિત્ર મને પ્રિય જાણ,
તેનો સંદેશો મન મધ્યે સંચીને, ઓ સુજાણ,
તારી સમીપ આવેલો.

હું મેઘધું મિત્રજ મોટો રે વિરહિણી વનિતાનો
કેરિ ગર્જન શ્રમિત પ્રવાસિને ચપ ચલાવવાનો. ૩૯

ઉત્કંઠાપિ ઉછળતે હૈડે, ઝટ ઊઝિ નજરે તેય,
પુજન કરી, કરશે તન મનથી વચન શ્રવણ:—જાણેય
પવન તનુજનાં સીતા.

મલ્યો મિત્ર મુખે નિજ ભત્રીનો સંદેશો, ભાઈ,
છે સંગથિ સ્વરૂપજ સ્ત્રીઓને ઓછો સુખદાઈ. ૪૦

૩૯. હવેથી મેઘે શું કહેવું તે યક્ષ બતાવેછે. ભાવાર્થ:—હે સધવા, હું તારા સ્વામીનો પ્રિય મિત્ર, અને તેનો સંદેશો પોતાના મનમાં ભરીને, ઓ સુજાણ, તારી પાસે આવનારો છું એમ જાણ. હું મેઘ છું, જે કે વિન્નેગણી સ્ત્રીઓનો મોટો મિત્ર. અને થાકી ગયેલા મુસાફરોને ગર્જના કરીને ઉતાવળો (પોતાના ઘરભણી) ચલાવનારો છે તે પણ તું જાણ. — એમાં સધવા એટલે સોહાસણ એવું જે સંબોધન મૂક્યું છે તે ઉપરથી વ્યંજના થાય છે કે “ગભરાતી નહિ, તારો સ્વામી કુશળછે.”—એમાં પ્રથમ તો સ્વામીનો મિત્ર અને સંદેશો લાવનાર છું એમ કહ્યું કેમકે વિરહિણી વિરહિણી સ્ત્રીને તેજ નિદ્રાએ છીએ, અને પછી વિશેષ એ કહ્યું કે મને સાધારણ કાસદ જેવો ન જાણતી. હું તો વિરહીનો સંયોગ કરાવવામાં સદા તત્પર એવો પરોપકારી મેઘ છું.

૪૦ ભાવાર્થ:—“(ઉપર બતાવેલા મેઘના બોલ સાંભળતાંજ) તે ઝટ આશાથી ઉછળતે હૈડે ઊઝી નજરે તારું પૂજન કરીને તારાં વચન તન મનથી શ્રવણ કરવા મંડી જશે, જાણે પવન પુત્ર જે હનુમાન તેનાં વચન સીતાજી સાંભળતાં હોય ! હે ભાઈ, મિત્રના મુખથી મળેલો સ્વામી તરફનો સંદેશો સ્ત્રીઓને સ્વામીના મેળાપ કરતાં થોડોજ ઓછો સુખદાઈ છે, એટલે ધણું કરીને તેના જેટલુંજ સુખ આપે છે” આ ઠેકાણે સીતા તથા હનુમાનની ઉત્પ્રેક્ષાથી બે વ્યંજના થાયછે. એક તો એ સ્ત્રીનું પતિ-વ્રતાપણું વધારે ઉજળું દેખાય છે, અને બીજું મેઘમાં દૂતના સધના ગુણ હતા તે સ્પષ્ટ થાયછે. રસાકર નામના ગ્રંથમાં એ ગુણો આ પ્રમાણે વર્ણ-

૧આયુષ્યમન મમ વચનને કારણુ, વાળે થાવા ૨કૃતકૃત્ય
કહેન્ને;—કે હે અબળા તારો કંથ કુશળ છે સસ.

રામગિરિ આશ્રમમાં;

તુમ કુશળ પુછેછે કાંપતો તે વિરહ વિપતમાં—
રે એજ પ્રથમ પુછતું ઘટે આ ક્ષણિક જગતમાં! ૪૧
આલિંગન મનતું આપે એ દૂર પડ્યો દૂભાગ્ય,
વાટ રૂંધી લિધિ, વેરી વિધિએ, તન નાનો નહિ લાગ.
તન અન્યોનાં અન્યાં રે
સરખાંજ સજલ, સૂકાયલાં, વિરહાનજે બળતાં,

વ્યાહે:—“ब्रह्मचारी बली धीरो मायावी मान वर्जितः ॥ धीमानु
दारो निःशंको वक्तादुतस्त्रियां भवेत् ” ॥ એટલે બ્રહ્મચારી કહેતાં
સ્ત્રી સંગની જેણે ધર્મ બુદ્ધિથી પ્રતિજ્ઞા કીધી છે તે, બળવાન, ધીર, માયા-
વી કહેતાં નાના પ્રકારના રૂપ ધારણ કરી શકનારો, માનરહિત, બુદ્ધિમાન,
ઉદાર, દૃઢમનનો, અને જોલાવામાં કુશળ એવો દુત સ્ત્રીઓને જોઈએ. એ
સઘળા ગુણ હનુમાનમાં હતા એ તો સહુ જાણે છે અને મેઘમાં પણ છેજ
એમ પછાડી છુટક છુટક કહ્યું છે તે બધું અત્રે સમય સૂચવ્યું.

૪૧ ૧. મોટા આયુષ્યવાળો. રાજ વગેરેને જોલાવતાં આ આ-
શિર્વિવચનથી માન આપવાનો સંસ્કૃતમાં એક સાધારણ સંપ્રદાય છે.
૨. કરવાનું ને બધું છે તે જાણે કીધું છે તે, કૃતાર્થ, પરાપકારી, એ ઉપ-
રથી એમ સૂચવ્યું કે વિરહીનાં દુઃખ ભાગવાં એ પરમ પુરુષાર્થ છે.—ભા-
વાર્થ:—હે આયુષ્યમન, મારા વચનને માટે એટલે હું અરજ કરું છું તે
કારણથી તથા જાતે કૃતાર્થ થવાના ઉદ્દેશથી તેને કહેન્ને કે “હે અબળા,
તારો કંથ રામગિરિ આશ્રમમાં નિશ્ચય આરોગ્યછે, અને વિરહપીડા ભોગ-
વતો થકો ધુનતો ધુનતો તારી આરોગ્યતાનું પૂછે છે, કેમકે આ ક્ષણિક
જગતમાં પ્રથમ એજ પૂછતું જરૂર છે.” યક્ષલોક દેવયોનિમાં ગણાય છે,
તોપણ તે અંતે નાશવંતજ છે, કેમકે દેવનો પણ કલ્પાંતે તો નાશ
થાય છેજ. બ્યારે નાશવંત દેહ છે ત્યારે મિત્રના મંદેશામાં પ્રથમ પૂછ-
વાનું એજ રહ્યું કે જાતે આરોગ્ય છે.

અતિ આતુર, અધિરાં, નાંખતાં નિશ્વાસ ફફળતા ! ૪૨
 સહુ સખિયો સાંભળતાં સ્પષ્ટજ કહેવા સરખી વાત,
 તુજ મુખડાના સ્પર્શને કોડે, કાનમાં ધરિને ખાંત,
 કહેતો હતો જે હમેશાં,
 તે આજ હવે હદપાર તુજ લોચનને શ્રવણની,
 મુજ વદને વાણિ વહેછે આ ઉર અતિ અમુઝણની ! ૪૩
 પ્રિયગુણતામાં કોમળતા તુજ નિરખું હરખી મન,
 'અકિત મૃગલિના લોચનિયામાં' મંગુ લ. મન મોહન

૪૨ ભાવાર્થ:—હૂર પડેલો એ દુર્ભાગ્ય મનનું આલિંગન આપેછે. જ્યાં બધો આવવાનો માર્ગ વેરી વિધાતાએ ફંધી લીધો છે ત્યાં તનના આલિંગનનો કાંઈ સંભવ નથી. અરે? જનેના તનતો સરખાંજ સજળ એટલે આંસુથી ભીનો, સૂકાયલાં, વિરહરૂપી અગ્નીમાં બળતાં, અતિ આતુર, અધિરાં, અને હુનાં હુનાં નિસાસા નાંખતાં બની રહ્યાંછે.—પ્રિય પ્રિયાના સંદેશામાં આલિંગન કહાવવું એ ઉચિતજ છે, અને તેની સાથે તનનું આલિંગન અશક્યછે એમ મનમાં આવે એ પણ સ્વાભાવિકજ છે. તને સાંભરતાં જનેના કેવા સરખા હાલ થયાછે તેનું વર્ણન પણ સ્વાભાવિકજ છે.

૪૩. ભાવાર્થ:—તારી પાસે ઉભેલી તારી સઘળી સખીઓ સાંભળતાંજ ખુદી રીતે કહેવા જેવી વાત હોય, તે પણ તારા મુખનો એ નિર્મિતે સ્પર્શ થશે એમ જાણી, જે હમેશાં ખંત રાખીને તારા કાનમાં કહેતો હતો, તે આજે તારાં આંખ કાનની હદ બહાર પડ્યાથી આ પોતાના અંતઃ કરણની અતિ ગભરામણીની વાત મારા મુખને દ્વારેજ બોલેછે!

૪૪—૪૫. હવેથી નાયકનું બોલવું શરૂ થાયછે. એ કહેછે કે તારૂં પ્રત્યેક સૌંદર્ય આ વનના જૂદા જૂદા પદાર્થમાં દેખાયછે ખરૂં, જેમકે પ્રિયગુણતામાં તારી કોમળતા, અકિત હરણીઓની આંખમાં તારૂં જોવું, ચંદ્રતા બિંબમાં તારા મુખનું તેજ, મારપીછના ગુચ્છામાં તારા ચોટલાની શોભા, નાની નદીમાં જે લેહેરીઓ થાયછે તેમાં તારો ભ્રુકુટીવિલાસ વગેરે. આટલું કહ્યા પછી વિચાર આવેછે કે રખેને પ્રિયા એના અંગના જેવુંજ સૌંદર્ય બીજા પદાર્થોમાં છે એમ કહ્યાથી રીસાય, અને તેથી તેને શાંત પાડવા બોલેછે કે હે અલબેલી, તું અનુપમ એટલે ઉપમા રહીતજ છે; ઓ ડાહી, તું ચીઢવાતી નહીં. તારા જેવું સૌંદર્ય એમ છૂટક છૂટક મળેછે, પણ કોઈ એક ટેકાણેતારી અખંડિત મૂર્તિ જોવામાં આવતી નથી. ૧. અકિત કહ્યાથી પદ્મિણિના લોચનનું સંપૂર્ણ ભાન કરાવેછે.—૨ ખૂબ

તવ અવલોકન ન્યાળું,

તુજ મુખડા કેરો લખલખાટો લખલુટ ઉઠતો
શું ચંદ્રના બિંબવિષે વસ્યો પિયુ પુટે ભટકતો ! ૪૪
તારો કેશકલાપ પક્લાપિના પિચ્છગુચ્છમાં સોય,
બ્રગુટિ બ્રમણની બ્રમણ પડે છે ન્હાનાં ન્હાનાં હાં હોય
દહેરિયાં ન્હાનિ નદીમાં:—

છાં અતુપજ તું, અલભેલડી, ચિહ્નવા નહિ, ડાહી,
રે હાયા અખાંડિત તાહરી નથિ મૂર્તિજ ક્યાંહી ! ૪૫
માન ભરી તુજ મુર્તિ ગિરિપર ચિતરિ વિચિત્ર સુરંગ,
ચરણુ નમ્યો હું હોળી મનાવ્યા એમ ચિતરવા અંગ,
મારું હું ચિત ચિતવું કે,

જળ એકડું થઈ મુજ દષ્ટિપર પડ્યા ઝટ બાંધે:—
દુષ્ટ દૈવ એમાં પણ આપણો ન મેળાપ થવા દે ! ૪૬
ક્યમ ક્યમ કરતાં સાંપડેલી સ્વપ્નમાં સુંદરિ તૂં,

સુરત, સુંદર.—૩ જોવું, દષ્ટિ—૪ તારા મુખનું તેજ ચંદ્રમાંછે એમ કહેવાથી મતલ બ છે, પણ તે ઠેકાણે કદપના કરીને કહેછે કે તારા મુખડાનો લખલખાટો જે પહેલાં લખલુટ ઉઠતો હતો તે શું પોતાના પિયુની (મારી) પૂટે ફરતો ફરતો આ ચંદ્રના બિંબ વિષે આવીને વસ્યોછે ? એ રીતે કહેવાથી ચાર વ્યંજના થઈ. એકતો તારા મુખનું તેજ આ ચંદ્રના જેવું હતું, બીજું હાલ વિયોગને લીધે તેવું રહ્યું નહિ હોય, ત્રીજું એ તેજ પિયુ પરદેશ ગયાથી તેની પછાડી પછાડી ચાલીને અહિંયા ચંદ્રના બિંબમાં આવીને વસ્યું, અને ચોથું ચંદ્રનું તેજ પણ તારું તેજ તેમાં વસ્યાથી આવું થયુંછે. આ કદપના ઘણી ઉત્તમ, તથાપિ સ્વાભવિક છે. વનમાં એક-લો ઉભો ઉભો નાયક ચંદ્રસામું જોયછે, પ્રિયાનું વદન તેને સાંભરી આવેછે, અને તેથી બોલી ઉઠેછે કે ઓ મારી પ્રિયાની મુખ શોભા અહિયા ક્યાંથી આવી ? મારા વિયોગે તે મારી પછાડીજ ચાલી આવે છે કે શું ?—૫ મોર. માયાની વેણીઓ નવરંગી નાડે ચૂંથી હોય તારે તેની શોભા એવીજ થાયછે.

૪૬. ભાવાર્થ:—આ પર્વતની શિલા ઉપર માનસમયની તારી મૂર્તિ નાના પ્રકારના સુશોભિત રંગવડે ચીતરીને હું તને મનાવવા સારૂ પગે લાગતો હોળી એમ મારું શરીર ત્યાં ચીતરવાનો મનમાં વિચાર કરુંછું કે ઝટ મારી આંખમાં પાણી એકડું થઈ આવેછે અને આંખે પડેલો બંધાય છે. અરે દુષ્ટ દૈવ ચિત્રમાં પણ આપણો મેળાપ થવા દેતું નથી.

તેને દૃઢ આલિંગન દેવા હાથ પસારી હું;

આથ આકાશને બીડું,

જે જોઈને વન દેવીના પશુ લોચનયિ હજારો,

મોટા મોતિડાં જેવડાં આંસુડાં પડે તરપર ચારો! ૪૭

દેવદારના પક્ષવ પુટને બેઠી, દક્ષિણ દીશ

આવે પવન તે, વૃક્ષના રસનિ સુગંધિ ભરેલો અતીશ

હીમાલય ઉપરથી,

હું એને આલિંગન હેતથી આપુંછું. ઓ! પ્યારી,

તુજ અંગે અજો કદિ હોયરે એમ ઉરમાં ધારી. ૪૮

લાંબા લાંબા પ્હોરની આ દુખરૂપ લાંબી રાત્ર

સંકાયેછે ક્ષણવત યદ્ધન્યો! યાઓ આ બાળનો ગાત્ર

દિવસ શિતળ સૌ ત્રતુમાં

એમ અર્થ અલબ્યનિ પ્રાર્થના હું નકામિ કરુંછું,

૪૭. ભાવર્થ:—કેમ કેમ કરતાં, હે સુંદરી, તારૂં દર્શન સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થાયછે, સારે તેને દૃઢ આલિંગન દેવાને સાર જીવમાં ને જીવમાં હું હાથ પસારુંછું, અને ખાલી અવકાશને આથ બીડુંછું-જે જોઈને વન દેવીઓના પશુ લોચનમાંથી મોટાં મોતીના દાણા જેવડાં હજારો આંસુઓ, હે ચારો, ઝાડ ઉપર પડેછે.—ઝાડ ઉપર જે મોતીના જેવા ઝાકળના બિંદુ ખંધાય છે તે જોઈને યક્ષ ઉત્પ્રેક્ષા કરેછે. આ ઠેકાણે વનદેવીઓનાં આંસુ

વૃક્ષ ઉપર પડેછે એમ કહેવડાવવામાં કવિનું આતુર્યછે. મહાત્મ ગુરુદેવાના

મશ્રુપાતઃક્ષિતૌયાદિ ॥ દેશઞ્ચંશો મહા દુઃખં મરણંચ ભવેત્ત્રુવં ॥

એટલે મોટા પુરૂષના, ગુરૂના, અથવા દેવના આંસુ પૃથ્વી ઉપર પડે તો દેશનો નાશ, મહાદુઃખ, કે મરણ થાય એ વૃદ્ધ વાક્યને અનુસરી અશુભની ઓળના થાય માટે વૃક્ષ ઉપર વન દેવીઓના આંસુ પડશે એમ યક્ષે કહ્યું.

૪૮. ભાવર્થ:—હીમાલય પર્વત ઉપરથી લાંબા દેવદારના પક્ષવપુટને ફાડી તેમાં યદ્ધને તે વૃક્ષની સુગંધીથી ઘણાજ ભરપૂર પવન દક્ષિણ દિશા તરફ આવેછે તેને, ઓ પ્યારી, તારા અંગને કદાપિ અટકીને આવ્યો હોય એમ ધારી, હું હેતથી આલિંગન આપુંછું.—પ્રિયના સ્પર્શમાં આવેલી સઘળી વસ્તુઓ પ્રિય લાગે એ એક પ્રેમનો સૂક્ષ્મ પશુ સ્વાભાવિક ધર્મ છે.

અતિ તિવ્ર વિયોગિનિ વેદનામાં મૂર્ખ હરું છું. ૪૯

વારંવાર વિચારિ હું મારો મનવી રાખું છું પ્રાણ; .

તેમ, સુહાગણ, તું પણ તારો પ્રાણ ટકવ નિર્વાણ

જીવનો જીવ ગુર કરિને.

સુખ કોનું ટકી રહું સર્વદા ? દુષ્ણિ કુણ રહું દાહાડી ?

જવું નીચે જીએ નિત ચક્રવત એ ક્રમ છે અનાદી ! ૫૦

ચાતુર્માસું તું કાઢને જ્યમ ત્યમ આંખ મિંચીને આપ.

સર્પનિ સેજથિ 'સારંગપાણી' ઉઠશે, કે આ શ્રાપ

૪૯. ભાવાર્થ:—“લાંબા લાંબા પોહોરની આ દુઃખરૂપ રાત્રી સંકો-
ચાઈને ક્ષણ જેવડી થઈ જાયો, અને શરીરને બાળતો આ દહાડો સઘળી
ત્રસ્તુમાં શિતળ થઈ જાયો.” એવી રીતે હું ન મળી શકે એવી વાતની
પ્રાર્થના કરું છું, અને વિયોગની ઘણી તિવ્ર વેદનામાં મૂર્ખ હરું છું.—મુર્ખ
હરવાનું કારણ એ કે ન મળી શકે એ વાતની પ્રાર્થના કરવી, અને એમ
જાણ્યા છતાં પ્રાર્થના કરાવનાર તે વિયોગની તિવ્ર વેદના.

૫૦. ભાવાર્થ—મારો પ્રાણ જે જતો રહેવા તૈયાર થઈ રહ્યો છે
તેને હું વારે વારે વિચારના જોરથી મનવી રાખું છું, તેમ, આ સુવા-
સિની સ્ત્રી, તું પણ તારા જીવને તારા જીવનો ગુર કરીને તારો પ્રાણ
નિશ્ચય ટકવી રાખ. (વિચાર કરવાનો એકે) હમેશાં સુખ કોનું ટકી રહું
છે, અથવા હમેશાં દુઃખમાં જ કોણ રહું છે? રેંટની પેડે ધડીમાં નીચે
જવું, અને ધડીમાં નીચે આવવું એ નિયમ અનાદકાલથી જ આદ્યો
આન્યો છે. મતલબ એ કે ચડતી ને પડતી પ્રાણી માત્રને લાગેલી જ છે,
અને તેથી ચઢતી હોય ત્યારે એમ જાણવું કે એ નિયમ પ્રમાણે ચઢતી પણ
કોઈ વખત થશે જ.—કોઈ એમ ધારશે કે ઉપર તો એ દુઃખમાં કુબ્ધી
ગએલો જણાતો હતો, અને હમણાં આટલું બધું ડહાપણ ક્યાંથી લાવ્યો,
પણ તેણે જાણવું જોઈએ કે બીજાનું દુઃખ મૂકાવતી વખતે માણસ સ્વાભા-
વિક રીતે જ શાંત અને ડાહ્યો થઈ જાય છે—નશીબની વાત ઘણા માણસો
દુઃખ મૂકાવતી વખતે કરે જ છે, પણ આ ડેકાણે જે એ સિદ્ધાંત ને પાછાં
સુખી થઈ શકું એવી આશાનું મૂળ કર્યું એ આ કવિનું ચાતુર્ય.—જીવનો
ગુર જીવને કરવો એટલે પોતે પોતાની મેળે વિચાર કરવો. આપણા પંડિ-
તોએ આત્મગુર તે જ ઉત્તમ ગુર માન્યો છે, અને એ વાત ખરી છે. પો-
તાની મેળે વિચાર કર્યા વિના કોઈનો બોધ લાગતો નથી, અને વિચાર
કરે તો બીજાના બોધની યોડી જ રહે છે.

ઝટ સમાપ્ત થશે !

પછિ આપણે ઉતરતિ શરદઋતુના ચાંદરણામાં
બધી વિરહે વધેલી હોંસને બર લાવિયું વામા. ૫૧
એધાણીમાં એક કહ્યું વળિ, “પહેલાં કોઈક દિન
બાથમાં બાંધિ મને તું સૂતી, તોપણ કરતિ રદન”
ચોંકિ ઉઠી ઓમિતી.;

મેં ફરિ ફરિ પૂછ્યું, ત્યારે તે કહ્યું મંદ હસીને,
“ઠગ, મેં તને દીઠો રમાડતો સ્વપ્ને કો સ્ત્રીને” ૫૨
એ છાની એધાણિ તું જાણી, જાણ કુશળ છે નાથ.
કંપિતનયણી, લોક લવારા સાચા લહિ મન સાથ
જેમ ન આણિશ લેશે.

ધટે વ્હાલ વિજેગથી એ જુઠું નહા છે લોકો !
તેતો વધિ વધિ વહાલી વસ્તુ વણ બને પ્રેમનિ થોકો! ૫૩

૫૧. ભાવાર્થ:—તું પોતે આંખ મીચીને ગમે તેમ આ ચોમાસું કાઢની ? સર્પની સથા ઉપરથી સારંગપાણી કહેતા વિજય ઉઠશે કે આ શ્રાપ ઝટ સમાપ્ત થશે. પછી આપણે ઉતરતી શરદઋતુના ચાંદરણામાં, હે સુદર સ્ત્રી. વિરહ થકી વધી પડેલી આપણી બધી હોંસને બર લાવીયું. —ચોમાસામાં વિજય સર્પની સથા ઉપર સૂએ છે એ પુરાણોક્ત કથા અહિંયાં સંભારવાનું વિશેષ કારણ એ છેક વિજય સરખા ને પણ એ વખતે આવું દુઃખ છે તો આપણા શા હિસાબ?— ઉતરતી શરદઋતુ એટલે કાર્તિક મહીનાનો શુક્લ પક્ષ-આશો મહીનાનો નહિ.

૫૨. ભાવાર્થ:—નિશાની દાખલ એમ કહાવ્યું છેકે પહેલાં એક દિવસ તું મને બાથમાં બાંધી ને સૂતી છતાં એકદમ રદન કરતી ચોંકી ઉઠી, અને મેં વારે વારે તેતું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેં જરા હસીને કહ્યું કે “હે ઠગ, મેં તને મારા સ્વપ્નામાં કોઈ બીજી સ્ત્રીને રમાડતો દીઠો.”

૫૩. ભાવાર્થ:—આ છાની નિશાની ઓળખીને તું જાણ કે તારો ધણી કુશળ છે, અને ઓ કંપિત લોચનવાળી પ્રિયા, લોકોના લવારા મન સાથે સાચા જાણીને (મારી પ્રીતિનો) લેશ માત્ર પણ વહેમ આણીશ નહિ. વિજેગથી પ્યાર ધટે છે એ જાણુ છે, અને એમ કહેનારા લોકો પણ જુઠા છે, પ્યાર તો વહાલી વસ્તુ, ન હોવાથી વધી વધીને પ્રેમનો ટગલોજ થઈ રહે છે.

એમ કરી આશ્વાસન અળળા વિરહાનળ બળતીય,
શિખર ખળેછે શંભુ વૃષભ તે ગિરિથી પાછો વળીય,

આવ તું સત્વર અહિંયાં.

આવિ લાવી શુભ સંદેશો, ઓ ખંધવા, તું ઉગારે
જીવ મારો શિયિળજ કુંદના કુલ તુલ્ય સવારે. ૫૪

તૂં નથિ બોલતો તે પરથી કંઈ, હોશે અભાવજ એમ
લેશ નથી અનુમાન હું કરતો, નિશ્ચય તે ધરિ રહેમ

‘ મિત્રનું કાર્ય સ્વિકાર્યું.

વણુ બોલે યાચક ચાતકને જળ તૂં આપેછે;—

ધમ્ધમ આપતું એજ જવાબરે સન્નન નાણેછે. ૫૫

યદપિ અનુકુળ હોય ન તોપણ, હે જગજીવન રાજ,

મૈત્રિ પ્રમાણિ, કે નાણિ વિન્નેગિજ, કેદિલ આણિ દયાજ

૫૪. ભાવાર્થ:—વિરહાગ્નિમાં બળતી એ અળળાની એ પ્રમાણે
આશનાવાશના કરીને શિવનો પોઠિયો જેના શિખરને (શિંગડાવતી)
બોદે છે એવા એ કૈલાસ પર્વત આગળથી પાછો વળીને તું અહિંયા
ઝપટથી પાછો આવ, અને આવીને, ઓ ભાઈ, તેની કુશળતાનો સંદેશો
લાવી સવારના કુંદના કુલ સરખા મારા શિયિલ થઈ ગએલા પ્રાણને
તું ઉગાર.

૫૫. યક્ષનું કહેવાનું તો સઘળું થઈ ચૂક્યું. હવે મેઘને જવાબ દે-
વાનો સમય આવ્યો. મેઘ જેવો નિર્જીવ પદાર્થ બોલે એતો બહુજ અસં-
ભવિત, અને તે પ્રમાણે આ વિવેકી કવિથી થાય. પણ કેમ? એ હરકત
દૂર કરવાને કાળીદાસે ખૂબ સરસ ચતુરાઈ કરીને આ શ્લોક યક્ષના મોં-
માંજ મૂક્યો. ઉશ્કેરાએલા યક્ષને મુખે એ વચન સ્વભાવિકજ છે. ભાવાર્થ:
તું બોલતો નથી તે ઉપરથી તારો આ મારી વાતમાં અભાવ હશે એમ
હું કાંઈ લેશમાત્ર પણ અનુમાન કરતો નથી. તે દયા આણીને તારા મિ-
ત્રનું (માફ) કામ નિશ્ચય સ્વિકાર્યુંજ છે. ચાતક જે પાણી પાણી તારી
પાસે માગી રહેછે તેને તું વગર બોલેજ પાણી આપે છે, અને ખરેખર
સન્નન માણસો તો યાચક જે ધમ્ધમતો હોય તે તેને આપવું એજ ખરો
જવાબ છે એમ સમજે છે:—ચાતકનું ઉદાહરણ યથા યોગ્ય, ચાતુર્ય
બરેહું, તથા બહુજ સુંદર છે. એ ઉપરથી યક્ષની આતુરતા, અને મેઘનું
કલ્પતર સ્વરૂપ બરાબર મૂર્તિમાન થાયછે.

આટલું કીધા કેડે

મન માને મુલુક વર્ષાતણા વૈભવધિ વિચરજો.

આમ આપને વિનિગિ વિનિગ નહિ કદિ ક્ષણ પણ નડજો! ૫૬

એમ સંદેશો સોંપ્યો યક્ષે હેતે આપિ વિદાય.

કવિમુખ કથતાં કાળ ગયો બહુ, પણ ત્યાંતો ક્ષણમાંય

સઘળિ લિલા થઈ ચૂકી.

કોટિ કલ્પ નિપાળવે સમાવેરે મન એક મુરતમાં

તે પ્રેમ વંટાળે જ્યાં ચઢ્યું ગતિ કોનિ ગણિતમાં. ૫૭

પ્રેમનિ એક પલકમાં આવી કોટિક કલ્પના હોય,

તો તે પ્રેમ પિડામાં દાઢા દોહ્યા કેમજ નહોય?

કહોનિ કઢાયજ કેમ ?

એક રહેમજ હરિહર જો કરે, એ દુખડાં વામે !

અરે રહેમ ખરેખરિરે કરી હરિહરે તે ઠામે !

૫૮

૫૬. હે જગતને જીવાડનારા મેઘરાજ આ રીતે જવું તમને અનુકુળ ન હોય, તોપણ મને પોતાનો મિત્ર જાણીને અથવા હું વિનિગી છું એમજ જાણીને, અથવા માત્ર દયા ભાવથી પણ આટલું કામતો કર્યા પછી મન મને તે મુલખમાં વર્ષા રતુંતો સઘળો વૈભવ (શોભા) લઈને પધારજો. મારી પેઠે આ પ્રમાણે આપને પોતાના પ્યારી જે વીજળી તેનો એક ક્ષણ પણ વિયોગ કદી નડશે નહિ (એવો મારો આશિર્વાદ છે):—આ ઠેકાણેથી કાળીદાસે કાવ્ય એકદમ સમાપ્ત કીધુંછે. પણ જે કારણથી આરંભમાં મેં કાંઈ પ્રસ્તાવના રૂપ વધાર્યું હતું તેજ કારણથી અત્રે સમાપ્તી રૂપ કાંઈ લખવું મને પ્રાકૃતમાં ઉચિત લાગ્યું છે.

૫૭.—ભાવાર્થ. એ પ્રમાણે યક્ષે મેઘને સંદેશો સોંપ્યો તથા હેતથી વિદાય કીધો. કવિને તો વાણિકારે એ બધું કથતાં બહુ વાર લાગીછે પણ ત્યાંતો એ સઘળી લીલા (પેહેલું વાદળું દીઠું ત્યાંથી તે આશિર્વાદ દઈને વદાય કીધું ત્યાં સુધીની) એક ક્ષણમાંજ થઈ ચૂકી. મન જે એક મુહૂર્તમાં કરોડો કલ્પ નિપજવી શકેછે અને પાછા વિસજન કરી શકે છે, તે મન જ્યારે પ્રેમના વંટાળ પર ચઢે ત્યારે તે તેની ગતિ કોનાથી ગણી શકાય ?

૫૮. પ્રેમની જો એક પલકમાં આવી આવી કરોડો કલ્પના થઈ જાયછે, તો તે પ્રેમની પીડામાં દાહાડાને દાહાડા કહાડવા એ તે કેમ અધરા ન હોય? અને કહોની તે દહાડા કઢાયજ કેમ? એક હરિકે હર જો કૃપા કરે તોજ એ દુઃખનો છોડો આવે. અરે ખરેખર પરમેશ્વરજ તે ઠેકાણે (યક્ષની આબતમાં) રહેમ કરી:—શી રહેમ કરી તે નીચલા શ્લોકના પાછલા ભાગમાં આવે છે.

અકળ કળા અવિનાશિનીરે! અક્લથી ન કળાય!

અણુધાર્યું આપોપું થાએ! ધાર્યું અધવચ જાય!

જય સચ્ચિદાનંદા!

થયું જાણુ અધું અવકેશને; અનુચલ ઝટ કીધો;

એક વેગિ વિમાને તેડવા પંથ વેગે લીધો.

૫૯

સદજ સ્વભાવે ચંચળ વાદળું ચાલતું જોઈ જલ્દ,

આશા બંધો જ્યાં ઉભોછે લગાડિ લોચન લક્ષ

તે ભણિ ભરપુર ભાવે,

સાં આવ્યું વિમાન ખેસાડિને જઈ મેલ્યો ગેહ,

શું સિદ્ધ સમાધાનિષ્ટ કો ગયો સ્વર્ગે સદેહે?

૬૦

૫૯. ભાવાર્થ. અવિનાસી જે ઇશ્વર તેની કળા અકળ છે અને માણસની અક્લથી કળી શકાતી નથી. જે વસ્તુ આપણે ધારતા નથી હોતા તે પોતાની મેળે થઈ જાય છે, અને જેને આપણે ધાર્યા કરીએ છઈએ તે અધવચ એમને એમ ઉડી જાય છે. (એ પ્રમાણે કરનારા) સત, ચિત, અને આનંદસ્વરૂપ જે પરિબ્રહ્મ તેને ધન્ય છે. આ બધી યક્ષની હકીગત અલકાપુરીનો ઈશ જે કુમેર તેને થઈ.) તેણે ઝટ એનો શાપ નિવારણ કીધો. અને એક ઉતાવળથી ચાલનાર વિમાન તેને તેડવા સારૂ ઝપટથી રસ્તે પડ્યું.

૬૦ તે વિમાન રામગિરિ પર આવ્યું તે વખતે યક્ષ કેવી સ્થિતિમાં હતા અને તેને શી રીતે લઈ ગયું તેનું વર્ણન આ શ્લોકમાં કર્યું છે.

ભાવાર્થ:—(સંદેશો કહી રહ્યા પછી) પેલું વાદળું જે સ્વભાવિક રીતેજ ચંચળ એટલે ચાલ્યું જાય એવું છે તેને ચાલતું જોઈને પેલો યક્ષ તે ભણી પોતાનું ધ્યાન તથા આંખ સંપૂર્ણ ભાવથી લગાડીને આશા બંધો ઉભોછે, સાં પેલું વિમાન આવ્યું, અને તેમાં ખેસાડીને તેને લઈ જઈને પોતાના ગેહ એટલે ઘરમાં મૂક્યો. (એ દેખાવ કેવો દેખાયો કે) જાણે કોઈ સમાધાનિષ્ટ સિદ્ધ પુરૂષ સ્વદેહેજ વિમાનમાં ખેસીને સ્વર્ગે જતો હોય:—એની આંખ તથા ચિત્ર વાદળા તરફજ લાગેલા હતાં તેથી એને સમાધાનિષ્ટ કહ્યો, એની પ્રેમી તપશ્ચર્યા કૃણી માટે સિદ્ધ, અને પ્રેમીને પોતાનું (પ્રિયા જ્યાં છે એવું) ઘર સ્વર્ગ સમાન લાગે અને તેનો ઉદ્દેશ હોય એતો સ્વાભાવિકજ છે, સ્વદેહે કહ્યાથી એમ વ્યંજના થાય છે કે જો હવે વધારે દિવસ એનો વિયોગ રહ્યો હોતતો જીવી શકત નહિ, અને તેથી ખરા પ્રેમી મળ્યા વિનાતો રહેતાજ નથી પણ આ દેહ મળત નહિ. આ દેહે મળ્યા એ ઇશ્વરની અને તેની પ્રેરણાએ કુમેરની કૃપા એમ સમજવું.

પુરાણસાર.

બ્રહ્મપુરાણ.

અરાઢ પુરાણમાં બ્રહ્મપુરાણ પહેલું છે, અને તેથી મિતાક્ષરાપર ટીકા કરનાર બાલમભટ્ટ કહે છે કે એનું નામ આદિપુરાણ પણ પ્રસિદ્ધ છે. બધા એનું આદિપદ કમુલ કરે છે, અને માત્ર પદ્મપુરાણ એક ઠેકાણે પોતેજ આદિ કહેવડાવવા માગે છે, પણ તે વચન માન્ય શી રીતે થઈ શકે? એને ઠાઈ વખત સારપુરાણ પણ કહે છે, કેમકે કેટલેએક સ્થળે. એમાં સૂર્યપૂજનનું વર્ણન આવે છે. એ પુરાણનું પુર ૧૦૦૦૦ નું કહેવાય છે. જો એનો ઉત્તરકાંડ જો કે ત્રણેક હજાર શ્લોકનો છે તેને એનોજ ભાગ ગણીએ તો એટલું પુર થાય ખરું.

એનું મંગળાચરણ હરિ અને પુરુષોત્તમના નામનું કર્યું છે તે ઉપરથી એ વૈષ્ણવમાર્ગનું પુરાણ જણાય છે. પણ પદ્મપુરાણમાં જ્યાં વૈષ્ણવ પુરાણોની ગણના કરી છે ત્યાં એને ગણ્યું નથી, પણ જ્યાં રાણના વર્ગમાં એને મૂક્યું છે. શાકતપુરાણમાં રાજસ ગુણનું પ્રાધ

એ પુરાણમાં નૈમિષારણ્યની ત્રરપિએ હર્ષણ સૂત્રનો
સંવાદ છે. મૂળ એ પુરાણ બ્રહ્માએ દક્ષને આ- રાણને મને
મરીચિને કહ્યું હતું. એમાં પ્રથમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સાંખ્યશાસ્ત્ર માર્ગે આપી છે. પ્રધાન અથવા પ્રકૃતિમાંથી મહત અથવા ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થયું, તેમાંથી અહંકાર, તે અહંકારમાંથી મહાભૂત, અને મહાભૂતમાંથી પંચતત્વ ઉત્પન્ન થયું. પંચતત્વમાં પ્રથમ પાણી પ્રગટ થયું. પછીથી પાણી ઉપર બ્રહ્મા પ્રગટયા વગેરે સઘળી હકીગત મનુસ્મૃતિમાં આપી છે તે પ્રમાણેજ અહીંયાં પણ આપે છે, અને ઘણે ઠેકાણે શબ્દ પણ એના એજ છે. બીજાં કેટલાંએક પુરાણ પણ એવી રીતેજ શબ્દશઃ એ વિષયપર મળતા આવે છે.

પછી સ્વાયંભુવ મનુ અને તેની સ્ત્રી શતરૂપાથી ઉત્પત્તિ તથા તેના વંશનું દક્ષની પુત્રિઓ પર્યંત વર્ણન આવે છે. સાર પછી મૈથુન્ય સૃષ્ટિ આવી. કાશ્યપને જ પુત્રિઓ પરણી તેને પેટ દેવ, ગાંધર્વ, દૈત્ય, મનુષ્ય, પશુપક્ષી, અને વનસ્પતિ પેદા થઈ. પછી પૃથુરાગ્નનો ઇતિહાસ આવે છે. ચૌદમન્વંતરનું વર્ણન કરતાં વૈવસ્વત મનુ તથા તેના સઘળા સૂર્યવંશ તેનું સર્વિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. પછી ચંદ્રવંશની ઉત્પત્તિ આવે છે. કૃષ્ણના

ઉપર મણિ ચોરવાનું આળ આળ્યું હતું તે કથા વર્ણવી હતી. બધી કથાઓ ખીળ પુરાણોની સાથે મળતી આવે છે, પણ માત્ર સંક્ષેપથી કહી છે.

પછી પૌરાણિક ભૂગોળ ખગોળ આવે છે. પૃથ્વીના ખંડ, દ્વીપ, પાતાળ વગેરે સઘળા લોકોનું તથા ગ્રહોનું વર્ણન એ ઠંકણે કર્યું છે. પછી તીર્થ મહાત્મ્ય આવે છે પણ તેમાં ઘણાં તીર્થ ગણાવ્યાં નથી. એ પ્રસંગે ભારતવર્ષ અથવા ભરતખંડનું વર્ણન તથા પ્રશંસા કરી છે.

ત્યાર પછી એ પુરાણનો વિશેષ ઉદ્દેશ જે ઉત્કલ અથવા અઉદિયાનું મહાત્મ્ય ગાયુ તેનો પ્રારંભ થાય છે, અને ઘણું ખર્ચ એથીજ એ પુરાણ ભરેલું છે. એ દેશમાં પ્રથમ સૂર્યની ભક્તિ તેના ખારે રૂપે થતી હતી તેની કથાઓ આવે છે શિવદક્ષને શિક્ષા કરી અહીંયા એક આંખાના ઝાડ તળે વસ્યા હતા તે ઉપરથી તે જંગલ એકાગ્ર કહેવાય છે તે સંબંધી આખ્યાયિકાઓ લખી છે. પછી પુરુષોત્તમ ક્ષેત્ર અથવા જગન્નાથજીના મંદીરનું માહાત્મ્ય પુષ્કળ વિસ્તારની સાથે આવે છે. એ દહેરૂં પહેલ પહેલું અવાંતના રાણ ઈન્દ્રદ્યુમ્ને અને વિશ્વકર્માએ જાતે જગન્નાથજીની ભૂતિ કરી આપી તે ત્યાં એ ભૂતિ સંબંધી આગળ એમ પણ આવે છે કે એતો મૂળ ૧ હતી, પણ તેની પાસેથી રાવણ હરી લાગ્યો, અને ૨ માથો ગયો ત્યારે તે વિભીષણના હાથમાં બાવવાગી તેણે સમુદ્રમાં પધરાવી દીધી, અને તરતાં તરતાં ઓદિયાને કિનારે આવવાથી તે ત્યાં સ્થાપન કરવામાં આવી.

આ પુરાણ તેરમા શાદમા સંક્રામાં લખાયું હોય એમ લાગે છે. તેનાં કારણ એમાં સૂર્યભક્તિ, શિવભક્તિ, અને જગન્નાથજીની ભક્તિના સરખી રીતે વર્ણન કર્યા છે, અને તેના ક્ષેત્ર ઘણી સારી રીતિમાં હતાં એમ કહ્યું છે. બ્લેક પાગોડા એ નામે ઈંગ્લેન્ડ ખારવાઓને જાણીતું સૂર્યનું મંદીર કનાકમાં છે તે ઈ. ૧૨૪૧ માં બાંધવામાં આવ્યું હતું. એના પહેલાં ત્રીશવર્ષ ઉપર જગન્નાથજીનું દહેરૂં બંધાયું હતું. કેટલાએક વખત સુધી એ બંનેનાં મહાત્મ દેશમાં ચાલ્યા પણ આગળ જતાં સૂર્ય મંદીરનું પ્રયત્ન પડી ભાગ્યું, અને હાલ તે તથા શિવનું મંદીર છેક ઉગડ અને ખાખાવીખી થઈ ગયાં. પણ આ પુરાણ લખાયું ત્યારે તે બધાં આખાદ હશેજ, નહિ તો એ આનું ભભકદાર વર્ણન કરે નહિ. એ પુરાણ જગન્નાથનું પ્રયત્ન વધેલું, પણ પેલા બેનું છેક પડી ન ભાગેલું, તે સમયે લખાયું હોય એમ આ

ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે. આ પુરાણનો કેટલો આદિ ભાગ જૂનો હશે, અને એમ લાગે પણ છે કે આ તથા બીજા પુરાણો કોઈ જૂના ગ્રંથોને આધારે રચવામાં આવ્યાં છે, પણ તે જૂના ગ્રંથો અથવા જૂના પુરાણો હાથ લાગતા નથી. હાલતો જે રૂપે આ પુરાણ છે તેને માત્ર ઉત્કલ માહત્ય કહીએ તોપણ ચાલે.

એનો ઉત્તરકાંડ જે કહેવાય છે તેને અને આ પ્રજાપુરાણને તો કાંઈ પણ સંબંધ દિસતો નથી. એમાં શીનક ને શતાનકનો સંવાદ છે. પ્રથમ અગસ્ત્યે સુપ્રતિકને કહ્યું હતું તે પ્રમાણે શીનક કહે છે. એને પ્રજાપુરાણ કહેવાનું કારણ તો એટલુંજ જણાય છે કે એમાં પ્રજા સંબંધી બહુ કથા છે. સરસ્વતી ઉપર પ્રજા મોહિત થયા, તેથી સુમદિક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, તેણે કોપીને અસુર ઉત્પન્ન કર્યા, અસુરોએ દેવને હરાવ્યા અને પ્રજાને સ્વર્ગમાંથી કહાડી મૂક્યો, પ્રજાએ શિવને પ્રસન્ન કરી પાછી સત્તા મેળવી, અને વિશ્વકર્માએ બલ્લજ નદીને તીરે દશ્યપુર નામનું શહેર બાંધી આપ્યું તેમાં તે જઈને વસ્યો વગેરે વર્ણનથીજ એ ઉત્તરકાંડ બરેલો છે. એમાં બલ્લજ નદીનું મહાત્મ્ય બહુ ગાયું છે. એને કોઈ ઠેકાણે બાલુનાશા, કોઈ પ્રજલદ, અને કોઈ ઠેકાણે રજપૂતોની ઈષ્ટદેવી જે નંદિની અથવા શાકંબરી દેવી તેનું નામ જણ રૂપકમાં આપ્યું છે. કદાપિ.એ હાલની બનાશ નદી હશે, પણ તે હાલતો બેશક કદી પણ મહાનદીમાં ગણાય એવી નથી, અને દશ્યપુર ક્યાં હતું તે પણ ખબર પડતી નથી. કચ્છનું રણ થયું તે પહેલાં શું એ નદી મોટી હશે? એમ હોય તો તો એ ગ્રંથ જૂનો હોવો જોઈએ.

જે પ્રજોત્તરખંડ કહેવાય છે તે અને પ્રજાપુરાણનો આ ઉત્તરખંડ એ બંને એક નથી. પ્રજોત્તરખંડ તો રકંદપુરાણનો ભાગ છે.

પદ્મપુરાણ.

બીજા પુરાણો એની બીજી પદવી આવે છે, અને પોતે પહેલી ધારણ કરે છે. એમાં ૫૫ હજાર શ્લોકનું પુર છે. એના પાંચ ખંડ છે. સૃષ્ટિખંડ, ભૂમિ અથવા તીર્થખંડ, સ્વર્ગખંડ, પાતાળખંડ, અને ઉત્તરખંડ, પાતાળખંડમાં પાતાળનું વર્ણન આવે છે, પણ ઘણો ભાગ વંશાવળીથી રોકાયેલો છે, ઉત્તરખંડ અથવા મોક્ષખંડમાં મોક્ષનીજ બધી વાતો હોય એમ

નથી. પહેલાખંડને પૌષ્કરખંડ પણ કહેછે. એમાં લોમહર્ષણના પુત્ર ઉચ્ચ-
શ્રવા અને નૈમિષારણ્યના રૂપિઓનો સંવાદછે. કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન
થયાનું એમાં વર્ણન કર્યુંછે તેથી એનું નામ પદ્મપુરાણ પડ્યું એમ કહેછે.

એમાં કહેછે કે પુરાણોનું પુર મૂળ તો ૧૦૦ કોટિ હતું પણ તેમાંથી
ચાર લક્ષ મનુષ્યલોકને આપ્યા. બ્રહ્માએ પોતાના ઈચ્છા પુત્ર પુલસ્તને
આ પુરાણ કહ્યું, તેણે ગંગાદ્વારમાં બીજમને કહ્યું.

બીજા પુરાણમાં બ્રહ્મને શિવ કે વિષ્ણુની સાથે એકરૂપ ગણેછે તેમ
ન ગણતાં બ્રહ્માની સાથે એકરૂપ ગણાછે. તે છતાં પોતે પોતાની ગણના
વૈષ્ણવ પુરાણમાંજ કરેછે, અને બીજે બધે સ્થળે વિષ્ણુની જે પ્રશંસા કરેછે
તે ઉપરથી એ વૈષ્ણવ પુરાણ છે એમાં કાંઈ શક રહેતો નથી.

દૈત્યો જીત્યા અને દેવ હાર્યા. ઇંદ્રે દૈત્યગુરુ શુકને છળવા એક અપ્સ-
રા મોકલી તેના કુંદમાં તે પડ્યોછે તે સમયે ધૃતસ્પતિ શુકનો વેષ
લઈ દૈત્યને અધર્મનો બોધ કરી બમાવેછે. એ મત અને કર્મનું નામ
જૈન. રાજિના કુંવરોએ જિનધર્મ સ્વીકાર્યો.

બ્રહ્માનું પાંચમું માર્યું શિવે કાપી નાંખ્યું અને પુષ્કર ક્ષેત્રમાં જઈને
પ્રાયાશ્રિત કર્યું. બ્રહ્માના પરિરવેદથી એક દૈત્ય ઉત્પન્ન થયો તેણે શિવને
નસાણો. તે આગળ જતાં કરણરાજ થયો. શિવ નાસીને વિષ્ણુ પાસે
બિંદ્યા માગવા જાયછે, અને વિષ્ણુપાત્રમાં મૂકવા જાયછે ત્યારે શિવ વિ-
ષ્ણુના હાથમા જખમ કરેછે. તેમાંથી લોહી વહ્યું તેનો પુરૂષ થયો તે
નર અથવા બીજે અવતારે અર્જુન.

પ્રહ્લાદનું નામ મહાભારતમાં આવેછે, પણ વૈષ્ણવ હતો એમ તો
વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવત કહેછે.

કામદેવની પુત્રિનું નામ અસુવિંદુમતી.

એક ટેકાણે નર્મદાનો મહીમા સૌથી વધારી દીધોછે. માળ્યાપ ગુરુ
વગેરેને જંગમતીર્થ અને બીજાને સ્થાવર તીર્થ કહેછે. પુષ્કર, મહાકાળ,
નર્મદા, ચર્મનવતી, અર્જુદા એટલે આબુ, પ્રભાસ, સરસ્વતી સંગમ, દ્વારા-
વતી, સીંધુના મુખ, વિતસ્તનદી, દેવિકાનું મૂળ, કામાખ્યા (આસામમાં),
અને કુરુક્ષેત્ર.

ભરતરાજની ઉત્પત્તિ બતાવતાં શકુંતલા અને દુષ્યંતનું આખ્યાન
આવેછે. તે શકુંતલા નાટકના આધારે રચ્યું હોય એમ જણાયછે.

મહલોક, જનલોક, તપલોક, અને સત્યલોક. તે યજ્ઞાની ઉપર વૈકુંઠને મૂકેછે.

યોગ એ પ્રકારના, કર્મયોગ ને જ્ઞાનયોગ.

આમાં વિષ્ણુને શાલગ્રામ રૂપેજ પૂજવાની પ્રશંસા કરીધીછે.

માંધાતા પૂછેછે નારદને કે કોઈ સો વરસ જીવ્યું હશે? પુરાણના યુગમાં અન્યથા જોવો સવાલ !

યમનું એવું વર્ણન કર્યુંછે કે એ સીધો ને સીધો અને માપેલે ડગલેજ ચાલ્યો જાયછે. તેથી તેને વિશ્વકેતુએ સહેજ વખમા જઈને કાશીમાં દર્શન કરવા આવ્યો હતો ત્યાં અટકાવ્યો, અને સો વરસનું આવરદા માગી લીધું.

અતલ માહામાયાને, વિતલ હાટકેશ્વરને, સુતલ બળિને તલાતલ માયા (જેનાં ત્રણપુર શિવે બાળી નાખ્યા હતાં તે) ને, મહાતલ સર્પને, રસાતલ દૈત્યદાનવને તામેછે, અને પાતાળ નાગનાથ વાસુકીને તામેછે.

દિલિપ, નંદિની, રઘુ, અજ વગેરેનું વર્ણન રઘુવંશને મળતુંજ છે, અને કેટલે એક ટેકાણે તો શબ્દ પણ તેના તેજ રાખ્યાછે.

એમાં ભાગવતને અરાઢ પુરાણમાં ગણ્યુંછે એટલુંજ નહિ પણ તેનાં વખાણ કર્યાછે, અને તેનું વર્ણન એવી રીતે કર્યુંછે કે તે ભગવતી ભાગવત હોઈ શકેજ નહિ.

ભાગવતમાં રાધાનું નામ નથી, પણ આ પુરાણમાં આપ્યુંછે—વૈષ્ણવનાં સોળ લક્ષણુ:—૧. શંખચક્રની છાપ, ૨. ઉર્ધ્વપુંડ્રીતલક. ૩. ઓમ લક્ષ્મીનારાયણ એ મંત્રની દીક્ષા. ૪. Ceremonial worship પૂજા. ૫. જપ. ૬ ધ્યાન. (સાકારમૂર્તિનું) ૭. નામસ્મરણ ૮ નામોચ્ચાર. ૯ નામશ્રવણ. ૧૦ કીર્તન. ૧૧. ચરણસ્પર્શ. (મૂર્તિનું) ૧૨. ચરણામૃત. ૧૩. પ્રસાદ લેવો. ૧૪. વૈષ્ણવની ભક્તિ. ૧૫. દાદશીનું વૃત્ત. ૧૬. તુલસીમાળા—“ઓમનારાયણાય નમઃ” એ મંત્ર આપે તે આચાર્ય. પછી ગમે તે જાતનો હોય.

વૈકુંઠ, વૈષ્ણવલોક (કલ્પિતદ્વારકા), શ્વેતદ્વીપ, અને ક્ષીર સમુદ્ર એ વિષ્ણુનાં ચાર ધામ.

એમાં સ્પષ્ટિખંડ જૂનો લાગેછે. તેનું વલણ બ્રહ્માની ભક્તિ તરફ છે. એ ભાગમાં રામેશ્વરના દહેરાની વાત આવેછે, અને તેથી એ બંધાયા પહેલાં તો એ લખાયું નહિજ હોય. તેમજ જગન્નાથના દહેરાનું વર્ણન બીજા

ખંડમાં આવેછે, અને તે બંધાયાનું વર્ષ તો મુકરરછે. તેમજ એમાં કૃષ્ણ કરતાં રામભક્તિ વધારે બતાવીછે તેથી એ રામાનુજ કે માધવાચાર્યોના માર્ગશ્રીઓએ બનાવ્યું હશે.

કુંકામાં એના જૂદા જૂદા ભાગ જૂદા જૂદા માણસોએ જૂદે જૂદે વખતે અને જૂદે જૂદે ઠેકાણે લખ્યા હોય એમ સિદ્ધ થાયછે.

અગ્નિ અથવા આગ્નેય પુરાણ.

અગ્નિએ કહેલું મોટે એનું નામ અગ્નિપુરાણ:—પુરાણના વિષય પાંચ:—મૂળ સૃષ્ટિ, પ્રયાસીની સૃષ્ટિ, દેવદૈતોની વંશાવળી, મન્વંતર, અને રાજવંશનો ઇતિહાસ. એનું પુર ૧૪૦૦૦ શ્લોકનુંછે.

એ વૈષ્ણવી પુરાણછે. તેથી સાથે ત્રિંગપૂજા તરફ પણ વળેછે. તાંત્રિક ક્રિયાઓ પણ એમાં બહુછે. શૈવ, વૈષ્ણવો સામ સામા છેક આવી ગયા તે પહેલાં એ લખાયું હશે, અને ગોપાળ અને બાળગોપાળની ભક્તિ નીકળી તે પહેલાંનું તો બેશક છેજ. એમાં એક ઠેકાણે પણ રાધાનું નામ નથી.

એમાં તીર્થ ઉત્તર તરફનાં નથી ગણાવ્યા. નર્મદા અને શ્રી શૈલનું માહાત્મ્ય બહુછે. ગયાનું માહાત્મ્ય તો એટલું બધુંછે કે પાછળથી કોષ્ટએ ઘોંચી ઘાલ્યું હોય એમ વહેમ જાયછે.

રાજનીતિનું પ્રકરણ આવેછે. ચાણક્યે જે કરેલો ગ્રંથ કહેવાયછે તેને આધારે આ રચેલું જણાયછે. રાજ્યએ શી રીતે વર્તવું તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન અહિંયા કરેલુંછે અને તે પરદેશી વિચારથી એવું નિરાળુછે કે અ. પુરાણ મુસલમાનના વખત પહેલાંનું હોય.

ધનુર્વિધાનું પ્રકરણ પણ એવુંજ અગત્યનુંછે. અને ખરેખર હિંદુરાજનીતિ અને યુદ્ધકળા જાણવાના એ સારામાં સારાં સાધનોછે.

સ્મૃતિ ભાગમાં જાણવા લાયક એ છે કે મિતાક્ષરાની સાથે શમ્ભુ શબ્દ મળતો આવેછે. દશમા અગિયારમાં સેકડોના લેખોમાં હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગમાં મિતાક્ષરામાંના ઉતારા માલમ પડેછે. તેથી એ ગ્રંથ એ વખત કરતાં બહુજ જુનો હોવો જોઈએ.

સત, લોમહર્ષણ, સુમતિ, મૈત્રેય, સ્ત્રંશંશ પાપન, અને સાવર્ણી એ ૬ વ્યાસના શિષ્ય હતા તેને પુરાણ બણાવ્યાં હતાં.

એ શિવ પુરાણને તો પુરાણમાંજ ગણતું નથી.

પછી રસાલંકારનો વિષય લીધો છે. પિંગળનું નામ આપ્યું છે. પછી વ્યાકરણ આવે છે. એમાં પાણિનિ અને કાત્યાયનનાં નામ આવે છે.

૮ મા ૯ મા સંકડાની પહેલાં લખાયું હશે. માંહે ગરબડ તો બહુ થએલી છે.

બ્રહ્મવૈવર્ત

એ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથજ નજાય છે. એમાં રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ વર્ણવી છે. કૃષ્ણનો જન્મ પણ ગોલોકમાંથી એક ગોપના શાપે રાધા પૃથ્વીપર પડી તેનો સંગ રાખવાને સારજ લીધો હતો. એ પુરાણું પુરાણું પુરાણુ અને વેદની પણ બ્રમણા દૂર કરવાનો કાંદો રાખે છે.

એના ચાર ભાગ છે:—બ્રહ્મખંડ, પ્રકૃતિખંડ, ગણેશખંડ, અને કૃષ્ણજન્મ એમ. કહે છે કે બ્રહ્મ અથવા કૃષ્ણના જન્મણા અંગમાંથી વિષ્ણુ, ડાયા-માંથી શિવ, અને નાભિમાંથી બ્રહ્મા નીકળે છે, એ રીતે દેવતાઓને ઉત્પન્ન કરી રાસખંડખમાં જાય છે, અને ત્યાં તેના હૃદયમાંથી રાધા નીકળે છે.

ગોલોકની કદ્દપના આ પુરાણેજ કરેલી જણાય છે, અને તેને એ વિષય એટલું થોડું ભાન હતું કે એક ઠેકાણે ગોળ અને એક ઠેકાણે ચોરસ કહે છે. તેમ એક ઠેકાણે ૩૦ જોજન વિસ્તાર કહે છે અને બીજે ઠેકાણે હજારો.

મહાભારતમાં તો એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે વિષ્ણુના મસ્તક ઉપરથી ઉ-ખેડીને નિમાળો ફેંક્યો તેનો કૃષ્ણ થયો.

આ પુરાણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વિરૂદ્ધતા છે.

ગણેશખંડમાં પણ બીજે ઠેકાણે નથી એવી ઘણી કથાઓ છે. શનિએ ના કહી છતાં પાર્વતીએ નજર કરાવી તેથી ગણપતિનું માથું ઉડીને કૃષ્ણમાં મળી ગયું વિષ્ણુએ હાથીનું માથું ચોહોડયું ગણેશને કૃષ્ણનોજ અવતાર ગણે છે. પાર્વતીએ શનિને શાપ દઈ લંગડો કર્યો. પરશુરામની સાથે લડતાં ગણપતિનો એક દાંત પડી ગયો. પરશુરામ કેલાસમાં શિવનાં દર્શન કરવા ગયા હતા ત્યાં સૂતા હતા તેથી ગણપતિએ જવા ન દીધા, અને તેથી જુદ્ધ જન્મ્યું તેમાં દાંત પડી ગયો.

એમાં રાધા સાથે જન્મ ક્રીધાં હતાં એમ કહે છે.

શંકર રાધાથી પણ વધારે પ્રિય છે. માટીના શિવલિંગનું પૂજન બહુજ વખાણ્યું છે. શૈવ માર્ગનું અને ગણેશ માર્ગીઓનું કેટલુંએક જોર રહ્યું હશે. તેમને ફાસલાવીને વૈષ્ણવ કરવા આ પુરાણુ રચેલું જણાય છે.

રૂમળીનું હરણ નહોતું કર્યું પણ તે શહેરમાંજ જાહેર લગ્ન થયું હતું. માત્ર એના બાઈએ પુરમાં પેસવા ન દીધા અને તેથી લડાઈ થઈ.

એ પુરાણમાં મ્હેન્છનું રાજ્ય થશે એમ સાફ લખ્યું છે.

મહાભારત ને ઇતિહાસ કહે છે, અને રામાયણને કાવ્ય કહે છે.

આ પુરાણ સૌથી નવામાં નવું જણાય છે. વલ્લભ માર્ગીઓએ કર્યું હશે એમ વિલસન ધારે છે.

વિષ્ણુપુરાણ.

એ પુરાણ વૈષ્ણવી છેજ, પણ ડાહ્યું છે, અને પુરાણના લક્ષણને વધારે મળતું આવે છે.

એનો કર્તા પારશર લખ્યો છે, તોપણ એને તથા વ્યાસને એકરૂપ ગણે છે. એમાં ૨૦૦૦૦ શ્લોક કહેવાય છે. એના છ અંશ, અને દરેકને અધ્યાય છે.

એમા વંશાવળી ઠીક આપી છે, અને સૌથી વધારે ભરોસેદાર જણાય છે.—માગધરાજાઓનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે પરિક્ષિતના જન્મ પછી ૧૦૧૫ વર્ષે નંદરાજા ગાદીએ બેઠો. નંદ ચંદ્રગુપ્તની પહેલાં સો વરસ પર થઈ ગયો, અને ચંદ્રગુપ્ત ઈ. પૂ. ૩૧૫ વરસે ગાદીએ બેઠો તેથી મહાભારતનું યુદ્ધ ઈ પૂ. ૧૪૩૦ વર્ષપર થવું જોઈએ.

૯૫૪ માં આ પુરાણ લખાયું હોય એમ ધારે છે.

એ સમે ક્ષત્રિયોના રાજ જતાં રહ્યાં હતાં, અને ભાતભાતના વર્ણના લોકોના હાથમાં હિંદુસ્તાનનાં જૂદાં જૂદાં રાજ આવ્યાં હતાં

કૃષ્ણચરિત્ર પાછળથી ઉમેરેલું જણાય છે. તોપણ એમાં કૃષ્ણાને અશાવભૂતજ ગણેલો છે.

વાયુપુરાણ.

વિલસન સાહેબનો તર્ક: ક્ષત્રી બાપ અને બ્રાહ્મણીમાંથી જે ઉત્પન્ન થાય તે સૂતજાતિ. એ સારથી વગેરેનું કામ કરે અને તેમ રાજાઓના વખાણ પણ કરે. હુંકામાં એ આર્ય વખતના બાટ હતા. તેમણે રાજાઓની વંશાવળીઓ જોડી રાખી હતી અને તેમાં અદ્ભુત વાતો પણ દાખલ કરેલી. એ ધર્મગુરુઓના હાથમાં આવવાથી તેનાં પુરાણ કર્યાં. અદ્ભુત ભાગ વધ્યો, ઇતિહાસ ભાગ સંક્ષિપ્ત થઈ ગયો, અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ તથા ભૂ-

ગોળ ખગોળ વધારીને પંચાંગ પુરાણ સંપૂર્ણ થયા. પછી જૂદા જૂદા સંપ્રદાયવાળા વીકળ્યા, અને તેણે તેમાં ખૂબ ફેરફાર કરીને પોતાના ઈશ્ટદેવના માહાત્મ્ય ગાયાં. સાતમા અથવા આઠમા સંક્રાંતિમાં પ્રથમ યોગીઓએ આ પ્રમાણે કરવા માંડ્યું. શીવલોકોએ ૭ માથી દશમા સંક્રાંતિમાં હાથ ધાડ્યો, અને ૧૧ મા બારમા સંક્રાંતિમાં રામાનુજ અને મધ્વાચાર્યના શિષ્યોએ પુરાણો નવાંજ બતાવ્યાં કે હતાં તેને નવાંજ કરી નાંખ્યાં. ઈતિહાસ ભાગ અંતે બહુજ થોડો અને કાંઈ કામ ન આવે એવો રહ્યો.

આ પુરાણ જૂનુંજણાય છે, અને નિશ્ચયયોગીઓનું છે. એમાં શિવભક્તિ બતાવી છે. પૌરાણિક ભૂગોળ અને ખગોળ આ પુરાણમાં સારામાં સારી રીતે સમજાવ્યાં છે. પાંચ વર્ષના એક યુગ કહ્યો છે.

કેટલાએક વાયુ પુરાણને અરાઢ પુરાણમાં ગણતા નથી, પણ તે કેટલાંકે શિવપુરાણને ગણે છે.

વાર્તાઓ—વૃહતકથા.

પંચતંત્ર, સિંહાસન બત્રીશી, વૈતાળ પચ્ચીશી, વિક્રમચરિત્ર, વીરચરિત્ર અથવા શાલિવાહન ચરિત્ર, શુકસમતિ, બાણભટ્ટની કાંદબરી ડંડીનો દશકુમાર, કથાણુંવ (એમાં સિંહાસન બત્રીશી અને વૈતાળ પચ્ચીશ આવી જાય છે), કથા સરિતા સાગર અથવા વૃહતકથા.

વૃહતકથાનો સંગ્રહ કરનાર સોમદેવ કહે છે કે હર્ષદેવરાજના માતા મહત્તા વિનોદને અર્થે એ રચવામાં આવી છે. હર્ષરાજ કાશ્મીરની ગાદીએ ૧૦૫૯ માં બેઠો હતો અને બાર વર્ષ રાજ કર્યું તેથી એ અરસામાં આ ગ્રંથ લખાયો હશે. સોમદેવને પોતાની કલ્પિત વાર્તાએ એમ કહેતો નથી, પણ મૂળના બીજા ગ્રંથ ઉપરથી સંક્ષેપ લખી એમ કહે છે. એનું મૂળ તો છેક શિવ સુધી લઈ જાય છે.

કેસાસમા પાર્વતીની સેવાથી શિવજી પ્રસન્ન થઈ ગયા અને જે ઈચ્છા હોય તે માગવાનું કહ્યું. ત્યારે પાર્વતીએ માત્ર જગતમાં કોઈ જાણતું ન હોય એવી કથા સાંભળવાની ઈચ્છા બતાવી. વેદપુરાણની ઘણી વાત કહી પણ તે તેને નવી લાગી, ત્યારે આ વાર્તાઓ કહેવા માંડી, પણ કોઈ સાંભળે નહિ તે સાથે પોતે એકાંતમાં જઈને બેઠા અને કોઈને પણ અંદર આવવા દેવાની સખત મનાઈ કરી, પુષ્પદંત નામનો શિવનો ગણ ધણો માનીતો હતો અને તેને હમેશાં હજુરમાં જવાની રમ્મ

હતી પણ આ સમે જવા ન દીધો તેથી તેની જિજ્ઞાસા ઉત્કેરાઈ, અને તેથી અદૃશ્ય થઇને માંહે બરાબો અને બધી વાતો સાંભળી, એણે આવીને સઘળું પોતાની સ્ત્રી જવાને કહ્યું, અને તેણી સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવ પ્રમાણે પોતાની સખીઓને કહ્યું, અને એ પ્રમાણે એ હકીકત શિવ પાર્વતીને ક્રાંતે પડી. શિવે કોપાયમાન થઈ પુષ્પદંતને તથા તેનો મિત્ર માલ્યવાન જે વચમાં એનો પક્ષ તાણવા ગયો તેને મનુષ્ય લોકમાં પડવાની શિક્ષા કીધી. જ્યાંનું દુઃખ જોઈ અનુગ્રહ કર્યો કે કુમેરનો એક ગણ વિંધ્યાચળમાં યક્ષરૂપે ફરતો ફરતો એને મળશે અને તેને તું આ સપ્તળી કથા સંભળાવીશ ત્યારે તારો છૂટકો થશે.

પછી પ્રતિષ્ઠા અથવા શાસ્ત્રિવાહનના પેઠણમાં માલ્યવાન અને કૌસંબીમાં પુષ્પદંત જન્મ્યો. માલ્યવાનનું નામ ગુણાકય અને પુષ્પદંતનું નામ વરરૂચિ પડ્યું.

વરરૂચિનો બાપ એને નાનો મૂકી મરી ગયો. એક સમે બે બ્રાહ્મણ એને ઘેર આવીને ઉતર્યા હતા તે સમે નાટકવાળાનું વાદ સાંભળી એની મા ઉદાસીથી બોલી કે, બાઈ, તારા બાપનો મિત્ર નવનંદ નાટક કરેછે. તે ઉપરથી વરરૂચિએ કહ્યું, કે માતા શોક માંકરો, હું જોઈ આવીને અક્ષરે અક્ષર તમને કહી સંભળાવીશ. આ સાંભળી પેલા બ્રાહ્મણ એની સ્મરણ શક્તિની પરીક્ષા કરવા સાર એક પ્રતિશાપ્ત બાંધી ગયા, વરરૂચિ સાંભળતા વારનેજ તે પ્રમાણે પાછો પાઠ આપી ગયો. પ્રસન્ન થઈ મને નાટક જોવા તેડી ગયા, અને મેં આવીને બધું મારી માને કહી સંભળાવ્યું. તે ઉપરથી તેમાંના વ્યાદિ નામના બ્રાહ્મણે કહ્યું કે અમને સ્વપ્નામાં વર્ષ નામનો બ્રાહ્મણ પાટલી પુત્રમાં છે તેની પાસે જઈને બણો એવી આજ્ઞા થઈ, પણ આવીને જોયું તો તે ગાંડો હતો. તે છતાં કુમાર સ્વામીના વરદાનથી એને બધી વિદ્યા આવેડે તો છે, પણ તેની એવી શરત છે કે જે બ્રાહ્મણ એક વાર સાંભળીને બણી લે તેનેજ બણાવવું. તેથી તેઓ એવા કાઈ માણસને શોધતા હતા, અને ઇશ્વરકૃપાએ આ મળ્યો માટે અમને આપો એવી તેઓએ વરરૂચિની માની વિનંતિ કરી. તે ઉપરથી માએ વરરૂચિને તેમની જોડે મોકલ્યો. ત્યાં વરરૂચિ સઘળા વેદવેદાંગ બણ્યો, અને બીજી વાર પુનરાવર્તન કરાવ્યું એટલે વ્યાદિ પણ શીખી ગયો. વ્યાદિએ ત્રીજી વારે પોતાના સાથી ઈંદ્રદત્તને સંભળાવ્યું ત્યારે તેને પણ

એ સઘળી વિદ્યાઓ આવી ગઈ. આ વાતની ખ્યાતિ સાંભળીને પાટવી પુત્રના રાજ નદે વરરચિને બોલાવ્યો અને તેના ઉપર અસંત પ્રીતિ જતાવી પોતાની પાસે મોજમજમાં રાખ્યો. ત્યાં પોતાના ગુરને ત્યાં રહ્યો, અને તેની ભત્રીજી ઉપકોશની સાથે ઈંદ્ર ઉત્સવને દિવસે મુલાકાત થતાં પરસ્પર પ્રીતિ થઈ અને સંજયીઓની રજ લઈ તેઓ પરણ્યાં.

વર્ષના વિદ્યાર્થીઓમાં પાણિનિ નામનો એક મૂર્ખ બ્રાહ્મણ હતો તેનાથી કાંઈજ ન બહુયું તેથી તેને કહાડી મૂક્યો. ખેદ પામી હીમાચળ ઉપર જઈ એણે એવી ભારી તપશ્ચર્યા આરંભી કે શિવજીએ પ્રસન્ન થઈ વ્યાકરણશાસ્ત્ર આપ્યું. ઉમંગભર પાછો આવી એણે જાહેર સભામાં વરરચિને વાદ કરવા બોલાવ્યો. સાત દિવસ સુધી વાદવિવાદ ચાલ્યા, પણ આઠમે દિવસે કાંઈ ભયંકર અવાજ થયો તેથી વરરચિ અને તેના સાથીઓ નરમ પડી ગયા, અને પાણિનિના સભો ઉત્તર આપી શકાયો નહિ. તે સમયથી પાણિનિનું વ્યાકરણ ચાલ્યું, અને વરરચિનું તથા ઈંદ્રાદિનું રદ થયું. આ રીતે માનભંગ થવાથી વરરચિને મહાદુઃખ લાગ્યું, અને ઉપકોશને મૂકી તપશ્ચર્યા કરી પાછું નામ કરવાને સાર કૈલાસમાં ગયો. શિવને પ્રસન્ન કરી પાણિનિય વ્યકરણ પામ્યો. આવીને પોતાના ગુરુ વર્ષને આપ્યું, અને સ્વામી કુમારનું પણ તેને બહુવું. વ્યાદિ અને ઈંદ્રદત્તની મરણ તે બહુવાની થઈ, પણ વર્ષે ગુરુ દક્ષિણા માગી તે તેમનાથી અપાઈ શકે એટલી નહોતી, તેથી વરરચિને તેડી નંદરાજનો અયોધ્યામાં પડાવ હતો ત્યાં ધન જમાવવાને ગયા. ત્યાં જઈને જોયછે તો તે તુર્તજ મરણ પામેલછે. ઈંદ્રદત્તે કહ્યું, આ કારણથી ગમરાવું નહિ. હું એના મડદામાં પ્રવેશ કરીશ, અને વરરચિનું આવીને દાન માગજો. એ પ્રભાણે કયું. રાજ સજીવન થયો જાણી સઘળા રાજ રાજ થઈ ગયા, પણ તેના પ્રધાન શકટાલને વહેમ આવ્યો તેથી બધાં મુઠ્ઠાંએને શોધી બાળી મૂકાવ્યા. આમ થવાથી ઈંદ્રદત્તને રાજના બોળિયામાંજ રહેવું પડ્યું, અને યોગનંદ નામથી ઓળખાયો. વ્યાદિ જોઈતું ધન લઈને ગયો, અને શીખામણ આપતો ગયો કે તારો ભેદ શકટાલ જાણુછે તેથી તેનો ભરોસો કરવો એ ઠીક નહિ. વરરચિને પ્રધાન કર. તે પ્રભાણે યોગનંદ શકટાલને તથા તેના પુત્રોને સૂકા ઢૂવામાં નાંખ્યો અને ત્યાં દરરોજ એક માણસનું પૂરું થાય એટલા મણાને પાણી ફાંસે. ત્યાં શકટાલે કહ્યું કે આપણામાંથી

વેરવાળે એવો હોય તે જીવે તે સાર તેનેજ ખાવા દેવું. છોકરાઓ આપનેજ એ કામને યોગ્ય ધારી આગૃહથી કાંઈ ન ખાતાં જૂએ મરી ગયા. યોગનંદને રાજનો મદ ચઢવા લાગ્યો અને તેથી પોતાને કામ લાગે એમ ધારી શકટાલને તળવીજથી છોડાવી પાછો પ્રધાન કરાવ્યો. તેની મદદની તુર્તજ ગરજ પડી. સહેજ કારણમાં ગુસ્સે યદને યોગનંદે વરદ્યિને મારી નાંખવાનો ઠરાવ કર્યો. તે સમયે શકટાલે એને પોતાના ઘરમાં સંતાડી રાખ્યો. કેટલેક કાળે રાજનો છોકરો ગાંડો થઈ ગયો ત્યારે વરદ્યિનો ખપ પડ્યો. તે સમયે શકટાલે સધળું જાહેર કરી એને રજુ કર્યો. રાજની પાછી એના ઉપર મહેરબાની થઈ, અને સધળો અધિકાર સોંપ્યો. પણ એને ખબર મળી કે મારા મરણની ખબર સાંભળી મારી મા હૈયાશોકથી અને સ્ત્રી સતી યદને મરણ પામીછે. આથી એનું દિલ સંસાર ઉપરથી ઉઠી ગયું, અને યોગાભ્યાસ ધારણ કરી વનમાં ચાલ્યો ગયો. વિંધવાસિનીમાં ફરતાં ફરતાં એને પેલો યક્ષ મળ્યો, અને તેને જોતાંજ એને પોતાના પૂર્વભવનું સ્મરણ થયું. એણે તે યક્ષને શિવની કહેલી બધી વાર્તાઓ કહી, અને ગુણાદ્ય નામનો જ્ઞાહ્વણ આવશે તેને તું કહીશ ત્યારે તારો શાપ નિવારણ થશે એમ કહી પોતે પાછું પોતાનું રૂપ ધારણ કરી કૈલાસમાં જતો હવો.

ગુણાદ્ય શાલિવાહન રાજનો પ્રધાન હતો. એ રાજના પ્રધાન સર્વ વર્ષની ભક્તિથી પ્રસન્ન યદને કાર્તિકેય સ્વામીએ કાલાપ અથવા કાતંત્ર નામનું વ્યાકરણ એ રાજને આપ્યું, અને તેથી એનો ખપ ન રહેવાથી ગુણાદ્ય વિંધવાસિની અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં ઘણાં ભૂત મળ્યા તેના સંસર્ગથી એ ભાષા શીખ્યો, અને ચાર ભાષાનો મેળ થયો. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, વૈશ્ય અને પૈશાચી એ ચાર ભાષા કહેવાયછે પછી એને પેલો યક્ષ મળ્યો તેણે પૈશાચી ભાષામાં આ વાર્તાઓ કહી. ગુણાદ્યે પોતાના લોહીવડે તેજ ભાષામાં લખી લીધી. એ લખતાં સાત વર્ષ વહી ગયાં, અને સાત લાખ સ્લોક હતા. એ કયાઓ કહી રહ્યા પછી કાણાભૂતિ યક્ષ પોતાના લોકમાં ગયો. ગુણાદ્યને હવે એટલુંજ કામ બાકી રહ્યું કે જગતના જાણુને સાર એ વાર્તાઓ શાલિવાહન રાજને આપવી. એ માટે તે પ્રતિજ્ઞાન ગયો, અને પોતાના બે શિષ્ય જોડે રાજની હજીરમાં તે પુસ્તક મોકલ્યું. રાજને એ તેનો તિરસ્કાર કરી કહ્યું કે પિશાચી ભાષાનું અને પિશાચન સ્વભાવ

પ્રભાણેજ લોહીથી લખેલા પુસ્તકને હું શું કરું. ગુણાદય કોધાયમાન થઈ વનમાં ગયો, અને ત્યાં પોતાના શિષ્યો તથા પશુપક્ષીઓની આગળ વાંચીને અંકેકું પાનું અગ્નિમાં હોમવા લાગ્યો. આ વાતની બારે હોદા થઈ, અને શાલીવાહન, નમ્રતાથી ત્યાં આવ્યો, અને તે પુસ્તક માગવા લાગ્યો. સાત લાખમાંથી ફક્ત એક લાખ રહ્યા હતા તે એને આવ્યા. માત્ર નરવાહન દત્તનું આખ્યાન બાકી રહ્યું હતું. ગુણાદેવ અને નંદીદેવ જે ગુણાદયના શિષ્ય હતા તેમણે બધી વાતો મોઢેથી રાજને સંભળાવી. શતવાહન આ ઉપોદ્ધાત તથા તે કયાઓ સંસ્કૃતમાં લખાવી.

દશકુમાર.

એને કાવ્ય કહેછે, પણ એ ગદ્યમાં છે. એ ગદ્ય ધણું સુભાષિત છે. એનો બનાવનાર દંડીછે. એમ કહેવાય છે કે એ ધારાના બોજરાજના વખતમાં એ થઈ ગયોછે. મુસલમાનનું રાજ થયા પહેલાની રીતભાતોનું વર્ણન છે. મુસલમાનનું નામ આવે છે તો તે માત્ર વેપારી કે નાવિક અથવા ખંડ કહીએ તો ચાંચિયા દાખલજ છે. કાવ્યાદર્શનો ગ્રંથ પણ દંડીકૃત છે.

એ ગ્રંથ દંડીએ અપૂર્ણ મૂક્યો હતો અને અની પૂર્વ પીઠિકા પણ કોઈ બીજાએ લખી હોય એમ લાગેછે. ચક્રપાણિ દીક્ષિતે એનો રોષ બાગ પૂરો કર્યોછે. એમ તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યુંછે. એમાં પાંડિત્ય બહુ ડાહ્યોયુંછે. તે છતાં તે મૂળ કરતાં રસમાં અને ભાષામાં બહુજ ઉતરતોછે. ક્લિષ્ટતા એજ એનું મુખ્ય લક્ષણછે. એની મૂળ પીઠિકાનો સારાંશ એ જણે પદ્યમાં લખ્યો છે. એક તો કુવલયાનંદના કર્તા અખ્યાદીક્ષિતે કર્યો છે. એ સોળમા સેંકડામાં વિજયનગરના રાજા કૃષ્ણરાયના આશ્રય તીચે થઈ ગયો છે. બીજે સાર કાંઈ વિનાયકે કર્યોછે. એ બંને મૂળથી ઉતરતાછે. મહારાજા ધિરાજ ગોપિનાથે તો એને સંશોધન કરવાનો એટલે સુધારવાનોજ ફાકો રાખ્યો છે. પણ સુધારાને ઠેકાણે બગાડોજ કરેછે. એના ઉપર શિવરામ ત્રવાડીની ટીકાછે.

મગધનો રાજા રાજહંસ અને માળવાનો રાજા માનસાર એ બે વચ્ચે લડાઈ ઉડી તેમાં પ્રથમ રાજહંસ જીત્યો, પણ પાછળથી હાર્યો અને વિધ્યાચળના જંગલોમાં નાસી જવું પડ્યું. ત્યાં એની રાણીને એક કુંવર જન્મ્યો તેનું નામ રાજવાહન પાડ્યું. એ રાજાને ત્રણ કુળામાલ્ય એટલે વંશપરંપરાના પ્રધાનો હતા ધર્મપાળ, પદ્મોદ્ભવ, અને સીતાવર્મ એમાંના પહેલાને

સુમંત્ર, સુમિત્ર, અને કામપાળ, બીજને સુમ્યુત અને રત્નોદ્ભવ, અને ત્રીજને સુમતિ અને સલ્વર્મા એમાંથી કામપાળ ધશકી, રત્નોદ્ભવ મુસાફરીનો શોકી, અને સલ્વર્મા વૈરાગી સ્વભાવનો હતો તેથી એ ત્રણે દરબાર છોડીને દેશાંતરમાં ફરવા નીકળ્યા, બાકીના ચાર રાજાના દરબારમાં રહ્યા, અને પોતાના પિતાઓના મરણ પછી તેનો અધિકાર પામ્યા. તેઓ રાજાની જોડે વિધ્યાભ્યાસના નંગલોમાં નાસીને આવ્યા, અને જ્યારે રાજાને પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે તેઓને પણ અકેકા છોકરો હતો. સુમંત્રને મિત્રગુપ્ત, સુમિત્રને મંત્રગુપ્ત, સુમ્યુતને વિમ્યુત, અને સુમતિને પ્રમતિ એ વનવાસમાં જુદે જુદે પ્રસંગે એ રાજાને અથવા રાણીને બીજા બાળક પાંચ બાળકો હાથ લાગ્યા. એ રીતે બધા મળીને દશ કુમાર થયા. એ જે અજ્ઞાપ્યા પાંચ બાળકો આવ્યા તેમાં અર્ધપાળ, પુષ્પોદ્ભવ, અને સોમદત્ત તો વિદેશવાસી પ્રધાનો કામપાળ, રત્નોદ્ભવ, અને સલ્વર્માના અનુક્રમે છોકરાઓ હતા. બાકી જે બે રહ્યા અપહારવર્મા અને ઉપહારવર્મા તે મિથિલાનો રાજા અને રાજહંસનો મિત્ર જે પ્રહારવર્મા તેના પુત્ર હતા. એ રાજા પણ રાજહંસને સહાય કરવા જતાં દુર્દશામાં આવી પડ્યો હતો. એ હાથે અને પોતાના મુલખમાં પાછો જતાં સદર નામના નંગલીઓ એના ઉપર ટૂંકી પડ્યા, અને એના બે છોકરા પણ તેમના હાથમાં ગયા. ત્યાંથી મહા મહા વિટબણા વેઠતાં તેઓ રાજવાહન પાસે આવી પહોંચે છે.

એ દશે કુમારોને બેગી કેળવણી આપી, અને યોગ્ય વયના થયા એટલે એક ઋષિની આગ્રા પ્રમાણે જગદરીન કરવાને મોકલ્યા. એમાંથી પ્રથમ રાજવાહન છૂટો પડ્યો તેને એક બ્રાહ્મણ પાતાળનું રાજ લેવામાં મદદ કરવાને લઈ ગયો. ત્યાંથી એ કુતેહ પામી પાછો આવીને જોય છે તો પોતાના સાથીઓ જતા રહેલા માલમ પડે છે. એ એકાએક જતો રહ્યો તેથી તેઓ જુદે જુદે રસ્તે એને જોળવા ગયા એ દશે જણ જ્યારે પાછા મળે છે. ત્યારે પોત પોતાનો વીતક કહી સંભળાવે છે.

એમાં સોમદત્ત રાજવાહનને સાથી પહેલો પાછો આવીને મળે છે. સોમદત્ત એ દરમ્યાનમાં ઉજ્જનના રાજાની કુંવરી બળાતકારે લાટના રાજાને આપવી પડી હતી તેને મારીને પાછી આણી આપે છે, અને તેથી પ્રસન્ન થઈ તે એની સાથેજ પરણાવે છે. અને એને પોતાનો યુવરાજ કરે છે. તે પોતાની સ્ત્રી સાથે મહાકાળેશ્વરના દર્શન કરવા જાય છે ત્યાં એને રાજવાહનનો મેળાપ થાય છે.

પછી પુષ્પોદ્ભવ આવી મળેછે. એનું વૃતાંત એમ જણાયછે કે હું ફરતો ફરતો એક ટેકરી આગળ આવી તે પહોંચ્યો એટલે ઉપરથી એક માણસ તેના ઉપર પડ્યો, અને જોયછે તો એ પોતાનો *આપજો. એનો આપ અથવા પુષ્પોદ્ભવ પ્રધાનનો પુત્ર રત્નોદ્ભવ સોળદસસ ઉપર વેપાર કરવાને વાહાણું ભરીને જતો હતો તેવામાં કાળયવનના ટાપુને કિનારે તે ભાગ્યું અને તેમાં તેની સ્ત્રીથી છૂટા પડવાના કારણથી તે હમેશાં ઉદાસ રહેતો હતો. વિરહ વ્યથા અતે સહન નથયાથી તેણે આપઘાત કરવાનું ધારી પર્વત ઉપરથી પડતું મેહેલ્યું, પણ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પોતાનો છેકરો વચમાં આવ્યાથી તે બચ્યો.

માલતીમાધવ.

એ નાટકની કથા આ પ્રમાણેછે. બૂરિવસુ અને દેવરાત કરીને બે પ્રાક્ષણ હતા. તેઓ વચે ગાદી મૈત્રી હતી અને ઉજ્જનમાં કામન્દકી નામની આર્જની શાળામાં અભ્યાસ કરતા હતા. બહુ રચા પછી બંનેએ તે શાળામાંજ એક બીજા સાથે બોલી કરી કે ગૃહસ્થાશ્રમ માંજ પછી આપણને સંતતિ થાય તો તેનો વિવાહ કરવો. પછી તેઓ જુદા પડ્યા. પ્રારબ્ધ યોગે બૂરિવસુને ઉજ્જનનું અને દેવરાતને કુંદિનપૂરનું પ્રધાનવડું મળ્યું. બૂરિવસુને માલતી નામે કન્યા અને દેવરાતને માધવ નામે પુત્ર થયો. જ્યારે માધવ જુવાન પરણવા જોગ થયો ત્યારે એના બાપે બહુવાને ભિષે કામન્દકીને ત્યાં મોકલી દીધો. બૂરિવસુ આ વેળા એ બાપતનીજ ગુચ્ચવણમાં હતો કેમકે રાજ પોતાના માનીતા નંદનને સાર માલતીનું માર્યું કરતો હતો. તેથી એ માધવને તો મળ્યો પણ નહિ હોય અને જુનું ઝોળખાણ છેક બૂલીજ ગયો હોય એમ વર્તવા લાગ્યો. પણ ખાનગી રીતે કામન્દકીને બોલાવી કહ્યું “મારી બોલી પ્રમાણેજ માધવ સાથે માલતીને પરણાવવાનો મારો વિચારછે. પણ રાજની મરજી વિરૂદ્ધ મારાથી ચલાય નહિ તેથી તું કાંઈ એવી જુક્તિ કર કે મારી મજાએ એમ જણાવવાના એ તરણુ જોડું એક બીજાના પ્રેમપાશમાં પડે અને બાંહેધારથી પરણી બેસે.” જૈન જોગણે એ કામ ખૂશીની સાથે પોતાના હાથમાં લીધું, હાથ નીચેની

* પુષ્પોદ્ભવ પ્રધાનનો પુત્ર રત્નોદ્ભવ.

ખીજી આર્જન્યોને મસલતમાં લીધી અને એ કહે તે ડેકાણે માધવને જ આવ કરવાનું તેઓ ફરમાવે માલતીની દૂધબહેન લવંગિકા જે શાળામાં બણવા આવતી હતી તેને પણ એ દૂતીઓએ પોતાના પક્ષમાં લીધી હોય એમ જણાય છે. એ બધાની તળવીજથી માધવ હવેલી આગળથી જતો હતો તેવે માલતીના દીકામાં આવ્યો અને તેને કામખાણુ વાગ્યું.

આ પવિત્ર અપાસરામાં માલતી માધવ સિવાય ખીજની પણ પ્રીતિની જ ખટપટ ચાલી રહી હતી. માધવનો મકરંદ કરીને મિત્ર હતો તે રાજના માનીતા નંદનની બહેન મહ્યતિકાને જેઈ મોહિત થઈ ગયો હતો, અને તેથી તેનો પણ પ્રેમ ફલીભૂત કરાવવાને અર્થે આ પરમાર્થુ ગરણીએ એક ચેલીને નંદનની હવેલીમાં લગાવી દીધી હતી. માધવનો ચાકર કલહસ ને અપાસરાની ચાકરડી મંદારિકા તો પોતાની મેળેજ એક ખીજને ચાલાવા લાગ્યાં હતાં, કોઇની પણ સહાયતાની જરૂર પડે એવાં તે કાંઈ અણુ સમર્થ નહોતાં. ઉલટી તેઓની પ્રીતિ તો કામંદકીના દૂતવમાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ હતું, અને તે પ્રમાણેજ તેનો લાભ લેવામાં બૂલે એવી કાંઈ આ શુણી શાળા ગુરણી નહોતી.

પહેલા અંકમાં એ પ્રવેશછે. તેમાંનો પહેલો તો ઉપર કહી તે આદિ કથા અને મુખ્ય મુખ્ય પાત્રને ઓળખાવવામાંજ ભરાર્થ ગયોછે. તેથી એમાં દૃશ્ય કે શ્રાવ્ય કોઈ જાતનો રસ નથી એમ દોષ કાઢી શકાય, તોપણ યાદ રાખવું એ પ્રવેશની લુખી પણ ઉપયોગી હકીકતો આખું નાટક સમજવામાં અવશ્યની છે.

ખીજ પ્રવેશમાં માધવ દેખા દેહે, અને તેની મુખ ચર્ચા જેઈ મકરંદ અનુમાન કરેછે કે કોઇના કટાક્ષ એના હૃદયમાં ભેદાર્થ સાંસરા નીકળી ગયાછે. માધવ પોતાની હકીકત કહેછે. તે ઉપરથી માલમ પડેછે કે અપાસરામાંની એક આર્જન્ય અવલોકિતાના કહેવાથી તે કામનાયના મંદીરમાં ગયો અને ત્યાં એક તળાવને કાંઠે સુંદર વૃક્ષની ધટા નીચે આરામ લેવાને બેઠો બેઠો હાર શુંથવા લાગ્યો. એવામાં માલતી રસાલા સાથે ત્યાં દર્શન કરવા આવી. તેનું સખીમંડળ માધવને જાણે અગાઉથી ઓળખતું હોય તેમ માંહોમાંહે ચેષ્ટા કરવા લાગ્યું, અને માલતી કોઇના પ્રેમથી ધાયલ થએલી જણાઈ. માધવ તો તેનું સ્વરૂપ જેઈ છક થઈ ગયો, પણ તેતો પુન કરી ઠાંની સાથે હાથી ઉપર બેસી પાછી ચાલી. જતાં જતાં પોતાની

દષ્ટિ પાછી ફેરવી એની તફ જેતી હતી તેથી એના કામાગ્નિમાં માત્ર વધારોજ થયો: પછી તુર્નજ લવંગિકા કુલ વીણવાને મિષે પાછળ રહી હતી તે માધવ પાસે આવી અને “આ સૌંદર્યનો હાર માલતીના કંઠને પામે” વગેરે એવું દ્વી અર્થાં બોલી કે તેનો એમ અર્થ થાયછે “માધવ, તું ગભ-રાધશ નહિ, તને માલતી મળશે” અને બીજી અર્થ એવો પણ “થાય કે તું આ કૂલનો દાર ગુથેછે તે માલતીને સાર મને આપ” માધવે તુર્ન તે હાર લવંગિકાને આપ્યો. અને લક્ષ પૂર્વક દૂરથી આ બધું માલતી જોયા કરતી હતી તે ઉપરથી આ દૂતવ તેનાથી અજાણ્યું હોય એમ લાગ્યું નહિ. આ બધું વૃત્તાંત સાંભળી મકરંદે કહ્યું કે, “માધવ તું શા માટે નિરાશ થઈ શોકાતુર થાયછે. તારો પ્રેમ સફળ જણાયછે.” પછી ત્યાં કલ્પકંસ માધવની છખી લઇને આવી ઉભો. એ માલતીએ કાઠી હતી, અને લવંગિકાએ તેને કબ્બાવિના લાવીને મંદારિકાને આપી હતી. મંદારિકા પોતાના કલ્પકંસને આપે અને તે પોતાના ઘણીની પાસે હરખાતો બતાવવા આવે એમાં તો આશ્ચર્યજ શું? આ પરથી બધાની ખાત્રી થઈ કે માલતીનો પ્રેમ તો છેજ. પછી મકરંદે માધવ પાસે માલતીની છખી કઢાવીને તે ઉપર પ્રીતિદર્શક કવિતા બનાવીને લખી તેવામાં મંદારિકા માલતીએ કાઢેલી છખી પાછી લેવા આવી હતી તેને આ છખીજ આપી. એનો ટપાલ બરાબર આવ્યો એ છખી માલતીને પહોંચી અને તે જોઈ દિલાસો વળ્યો કે મારો પ્રેમ એક તફી નથી.

આ રીતે પહેલા અંકમાં તો action કાંઈજ નથી, પણ માત્ર કથન છે. એમાં પૂર્વાતુરાગ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે, અને બદકે સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવાને માટેજ તેને કથન રૂપ આપ્યું છે. તો પણ એ બધું કથન બજવવામાં આવ્યું હેત તો બેશક વધારે અસરકારક થાત એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. બીજી અંક જે એકજ પ્રવેશનો છે તે પણ ઘણું કરીને આ-વોજ છે. એમાં લવંગિકા પેસે હાર લઈ જઈને માલતીને આપેછે, અને પોતાની છાતી સાથે આંખી વધારે ઉદાશ થાયછે, કેમકે તેજ દહાડે પ્રધાને નંદનને કન્યા આપવાનું રાજના મોંઢાગળ કમુત્ર કર્યું હતું. એ પ્રમાણે વાત ચાલી રહીછે. તેવામાં કામંદકી ત્યાં આવી પોને કાંઈ જાણતી ન હોય તે પ્રમાણે પ્રથમ તો વાતમાં ને વાતમાં નંદન સાથના વિવાહને માટે પ્રધાનનો તિરસ્કાર કરેછે, માલતીની દયા ખાયછે, તંજવીજથી શકુંતલા વગેરેના

દાખલા બનાવેછે, મ્હોંદેથી માખાપની આસા માનવાની સલાહ આપેછે, માધવના કુળની પ્રસંસા કરેછે, અને પછી ચાલતી થાયછે. આગળથી માલતી કામંદકીને વશ થઈ ગઈ. હવેથી સવળો પડદો દૂર થયો અને તે કામંદકીની આગળ ડગલે ડગલે દુઃખ રોવા તથા સલાહ પૂછવા લાગી.

ખીજે દિવસે મહાદેવને આરાધવાને મિથે કામંદકી તેને શંકરના દહેરામાં લઈ ગઈ, બુદ્ધરક્ષિતા મદ્યંતિકાને સાં તેડી લાવવાની હતી. માધવને સાં આવવાનું કહ્યું હતું તેનો ક્યારનો આવી પછાડીની કુંજમાં બેઠો હતો. મહાદેવનું પુનમ બૂનન કરી તેઓ જરા બેઠાં માલતી લવંગિકાની બેઠે પૂલ વીણવા જતી હતી પણ તેણે વારી અને કહ્યું કે તું બહુ યાત્રી ગઈછે. એમ કહી તેને પોતાના બોળામાં લીધી અને વાહાલથી તેનું મ્હોં ફેરવીને એવી રીતે રાખ્યું કે માધવ જ્યાં ઉભો હતો સાંથી તે ખરાખર દેખી શકે. પછી માધવની વિરહથી કેવી ખરાબી થઈ ગઈ હતી તેનું વર્ણન કરવા લાગી અને છેવટે નિસાસો મૂકી બોલી કે એ બિ-આરો હવે ધણા દિવસ કાઢવાનો નથી. આ સાંભળી માલતીનું હૈયું થરથર કાંપવા લાગ્યું.

“માલતીનું દુઃખ પણ કાંઈ ઓછું નથી.” એમ કહી લવંગિકાએ તેનો વિરહ વર્ણવ્યો અને છેવટે કહ્યું કે તેમજ માલતીનો ખ્યાર પણ ઓછો નથી. એમ કહી છેડો કાઢી નાખી માલતી પોતાની છાતી ઉપર માધવની છબી તથા તેનો મોઝલેલો હાર સદા રાખતી હતી તે બતાવ્યો. એવામાં વાધની બૂમ પડી અને” મદ્યંતિકાને બચાવો, મદ્યંતિકાને બચાવો, એમ પોકારતી બુદ્ધ રક્ષિતા આવી. એ બાને માધવ કૂદી નીકળ્યો, અને બંને પ્રિય પ્રિયાને એક ખીજનું દર્શન સુખ પ્રાપ્ત થયું. દૂરથી જુએછે તો મકરંદ મદદે દોડતો દેખાયો અને વાધની વચમાં આવી મદ્યંતિકાને બચાવી. વાધે મકરંદ ઉપર તત્કાળ મારી પણ કૂચ્યો નહિ. મકરંદે એવો ધા કર્યો કે તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. પણ એમ કરતાં તેને પોતાને કાંધક લોહી નીકળ્યું હતું. અને તેથી તમર આવ્યાં એ જોઈ માધવ તેની મદદે દોડતો હતો તે પણ ચકરી ખાઈને પડ્યો. બધું સ્ત્રી મંડળ તે બંનેની આસ્વાસના કરવા મંડી ગયું. તેમાં માલતી માધવનાં અને મદ્યંતિકા મકરંદના માથા આગળ બેસી કમંડળમાંથી ધુજતે હાથે પાણી છાંટવા લાગી. કામંદકીએ કહ્યું. “ગભિરાઓછો શું ? તમારા લૂગડાનો છંડો કાઢી

ધીમે ધીમે પવન નાખો કે બંને હમણાં જાગૃત થઈ જશે.” અને તેમ કર્યું એટલે થોડી વારમાં બંને મિત્રોએ આંખ ઉઘાડી અને પ્રેમથી એક બીજાને બેઠી પડ્યા.

ઉપલા બનાવથી મહ્યંતિકાનો પ્રેમ મકરંદ ઉપર મળ્યું બાંધાયો. માલતી માધવનો બાંધાઈ તો ક્યારનો ચૂક્યો હતો, પણ કામંદકીએ વિચાર્યું કે હવે એ બંનેને કાલકરારથી બાંધી લીધાં હોય તો ઠીક. તેથી તે બોલી, બેટા માધવ, તારો મિત્ર ઉગર્વાના આ હર્ષના વખતમાં તારે કાંઈ માલતીને બેઠ કરવી જોઈએ. માધવ ઘણી ગંભીર અને પ્રેમમય વાણીએ બોલી ઉઠ્યો કે હું મારૂં હૃદય અને જિવ એને અર્પણ કરું છું. ચતુર લવંગિકાએ કહ્યું કે મારી સખી લજ્જની મારી બોલી શકતી નથી, પણ તે મારા મુખદ્વારે એ અમુલ્ય બેઠ કયુલ કરે છે. એવામાં નંદનનો માણસ મહ્યંતિકાને દોડતો તેડવા આવ્યો અને બોલ્યો કે ભૂરિવસુને આજે રાત્ર સાહેબે પાંકે કહ્યું કે દિવાન સાહેબનું માથું ભૂરિવસુએ કયુલ રાખ્યું છે.” આંધળીને હૈયાદ્રી મહ્યંતિકા હરખાઈને માલતીને બાબી બાબી કહી બેઠી, અને પછી માલતી થઈ અધિયા તો માલતીને માધવ દુઃખમાં છેકળ દૂખી ગયાં. કામંદકી તેમને ધીરજ આપવા લાગી, પણ તેઓનું દુઃખ ઓછું થાય નહિ. જ્યાં બાપે કન્યાને આપવાનું કયુલ કર્યું ત્યાં પછી શું કરવું ? માખાપની વિરહ થઈ લગ્ન કરવાં એમ હજી માલતી કે માધવના મનમાં આવ્યું નહોતું ત્યારે પેલી બાંધી આજ્ઞાએ શાસ્ત્રાર્થ બતાવ્યો કે ભૂરિવસુના શબ્દ તો એમણે કે “મહારાજ, આપની પૂત્રીને આપની મર્જમાં આવે ત્યાં આપવા સમર્થ છો.” પણ માલતી ક્યાં રાત્રની યુત્રિ છે કે તેનો એના ઉપર અમલ ચાલી શકે. તેથી ભૂરિવસુના વચનથી તમને કાંઈ પણ બંધન થતું નથી. આ રીતે ત્રીજો ને ચોથો અંક પૂરો થાય છે.

માધવને ખીજે ડાઈ રસ્તો ન સૂઝવાથી મેલી સાધના કરવા મનુષ્યનું માંસ લઈ સમશાનમાં ગયો. માંસનો મંત્ર બળતો બળતો ચાલ્યો જાય છે, અને તાડ જેવા હજારે બિહામણા ભૂતો નાચી રહ્યાં છે તેમાં હ્યો, માણસનું માંસ, હ્યો, માણસનું માંસ,, એમ ઘુમ પાડે છે. ભૂત એને જોઈ વેગળા ખસી જાય છે. એવામાં પાસે ચામુંડાનું દહેર હતું તેમાંથી એક કારમી ચીસ સાંભળી. તુર્ત તે બણી ગઈ કેમકે એણે ધાર્યું કે બેશ-

ક ડોઈ અધોરી આવો માણસનું બળીદાન આપનો હશે. ત્યાં જઈને જુએજો તો માલતીને યજ્ઞપશુના વસ્ત્ર પહેરાવેલાં, અને એક અધોરી મંત્ર બણી પ્રદક્ષિણા ફરી તેનો વધ કરવાનીજ તૈયારીમાં હતો. પ્રદક્ષિણા પૂરી થયા પછી અધોર ધંટ બેગીએ કહ્યું, “સુંદર કુમારિકા, તને જે સૌથી વાહાલું હોય તેને સંભારી લે, કેમકે હવે જાણ કે તારૂં મૃત્યું આધું નથી.” રાંકડી નાચાર માલતીએ માધવનું નામ લીધું. માધવ ક્યારનો આવીને તમાસો જોયા કરતો હતો તેને આ સાંભળી શરૂ ભરાઈ આવ્યું, અને ધસી આવી માલતીને પોતાની બાથમાં ધાલી લીધી. અધોરધંટ અને તેની ચેલી કપાળકુંડલા બૂમ પાડી ઉઠ્યાં કે, પાપી, તું અમારા બળીદાનમાં ભંગ કેમ પાડેછે. માધવે પૂછ્યું કે તું અહિંયા ક્યાંથી તારે માલતીએ જવાબ દીધો કે “મને કાંઈ ખબર નથી. હું સાંજે અગાસીમાં સૂતી હતી અને જાગી તારે બેઉછું તો આ દહેરામાં આ અવસ્થામાં પણ તમે અહિંયા ક્યાંથી” એણે લજવાઈને કબુલ કર્યું કે તને પામવાની આશાએ હું ભૂતની સાધના કરવા આવ્યો હતો તેમાં તારી ચીસ સાંભળી અને તેથી આણી તફ્ફ દોડ્યો, આયું બયાનક કામ કરવા નીકળ્યો હતો તેને માટે માલતીએ ઠપકો આપ્યો, પણ માધવ કહે મારાં ધનભાગ્ય કે આ દુષ્ટની ઉગામેલી તરવારમાંથી હું તને બચાવવાને શક્તિમાન થયો. એ દરમ્યાન અધોરધંટ અને કપાળકુંડળા પણ વાતે વળગ્યા હતા. ગુરૂએ પુછ્યું કે આ કાણુછે? હવે માલતીને મંત્રના જોરથી વિમાનમાં બેસાડી પકડી લાવનારી કપાળકુંડળાજ હતી અને તે જ્યારે તે દુષ્ટ કામે ગઈ હતી ત્યારે તેણે માધવને મસાણમાં ફરતો દીદો હતો. એના નામ ઠામ તથા પ્યારની વાતથી તો અપાસરાની આર્જઓની માર્ફતે વાકેફગાર થયેલીજ હતી. તેથી તેણીએ પોતાના ગુરૂને સમજાવો ખુલાસો કર્યો. એ પ્રમાણે બંને પક્ષવાળા વાતચિતથી પરવાર્યા પછી બોલાઆલીને ગાળાગાળીપર આવ્યા. માલતી કહે જવાદો અને કપાળકુંડલા કહે મારો. એવામાં માલતીના બાપે દામદંડની સલાહથી જે માણસોને હુલ્યાં શોધવા મોકલ્યાં હતાં. તે ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેને માધવ જઈ માલતીને આપી આવ્યો અને પછી નિરાંત કરી બંને જણુ લજ્યા. તેમાં અધોરધંટ મૂઝો અને તેનું વેર લેવાનો તેની ચેલીએ મનમાં નિશ્ચય કર્યો.

નંદન સાથે લગનનો દિવસ ઈયો હતો તે આવી યુગ્મો અને મુહૂર્તમાં એક બે પહોરજ આકી રહ્યા. એ સમયે કામંદકી કેવી સફાઈની સાથે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડે છે તે ખરેખર જોવા લાયક છે. હાથેવાળો મેળાયા પહેલાં કન્યાને દેવીના દર્શન કરાવવા લઈ જવાનો ધારો હતો તે પ્રમાણે માલતીનો વરઘોડો ચૂઓ અને ગાજતો વાજતો ઠાઠથી દહેરા સુધી આવી પહોંચ્યો. જોડે કામંદકી અને લવંગિકા હતાં. અગાડથી બેત કરી રાખ્યો હતો તે પ્રમાણે માધવને મકરંદ મૂર્તિની પછાડી ભરાઈને બેઠા હતા. માધવ એટલો આતુર થઈ રહ્યો હતો કે તેને એક પળ કદપ જેવી લાગતી હતી. તેણે કલહંસને જોવા મોકલ્યો. તે આવીને ખબર કરે છે એટલામાં તો વરઘોડો દહેરા સુધી આવી પહોંચ્યો. કલહંસને મકરંદ વરઘોડાની રચનાનું વર્ણન કરી સંભળાવે છે. માલતી હાથી ઉપરથી ઉતરી કામંદકી તથા લવંગિકાજ સાથે દહેરામાં પેસતી દીડી કે ત્રણે બેત પ્રમાણે પાછા ભરાઈ બેઠા. માલતી આ તર્કટ રચ્યું હતું તે કાંઈ પણ જાણતી નહોતી. તે શોક સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલી અને આ બૂંડા લગ્નરૂપી મહા સંકટમાંથી બચવાનો ઉપાય આપત સિવાય ખીજે કાંઈ નથી એવો વિચાર કરતી દહેરામાં પેડી. એવામાં ત્યાં લગનના વસ્ત્રાભૂષણ લઈને એક દાસી આવી અને કહ્યું કે પ્રધાન સાહેબે દેવીની સમક્ષજ આ પહેરાવવાનું કહાવ્યું છે. કામંદકીએ તે લીધાં અને તે જોવાને મિથે પોતે ખહાર ઉભી રહી અને લવંગિકાની માલતીને રંગમંડપમાં પૂજન કરવાને મોકલી. લવંગિકાએ પૂજનની સામગ્રી આપી માલતીને પૂજન કરવાનું કહ્યું, પણ તેમ ન કરતાં માલતીએ તો કરુણમય વાણીથી ભરવાની રમ્મ માગી. ખિચારીએ ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેથી તેની કયુક્તિ લેવાને સાર તેને પગે પડી. આ પ્રસંગે સાર કરી કે માધવ લવંગિકાને ઠેકાણે આવી ઉભો અને તે ચાલી ગઈ. માલતી કહે 'હે સખી' તું હા જાણ. માધવે સાદ બદલીને કહ્યું એ વાત છોડી દે, તારા વિના હું જીવનાર નથી. માલતી બોલી સખી, તું હા નહિ કહે ત્યાં સુધી હું ઉઠનાર નથી. ત્યારે માધવે કહ્યું, એમજ છે ત્યારે હું તને શું કહું? પણ આવ પ્રથમ આપણે બેટી લઈએ "હરખથી ઉડી માલતી માધવને લવંગિકાધારી બેટી, અને આંખ આંસુથી ભરાઈ ગઈ હતી તેથી હજી પણ કોણ છે તે દીકું નહિ. રડતાં રડતાં માધવને પ્રેમ બંધો નમસ્કાર વારંવાર કહાયા. અને તેનો 'ગુથેયો હાર પોતાની છાતી

સાથે રાખતી હતી તે કહાડીને આપ્યો અને બોલી કુંડલવંગિકા તું આ મારી યાદગીરી દાખલ તારી પાસે રાખજે એમ કહી ગળામાં પહેરાવવા ગઈ ત્યારે જાણ્યું કે આનો માધવ છે. “અરે મને લવંગિકાએ કૃસાવી” એમ કહી નાસવા જાય છે અને માધવ કાલાવાલા કરે છે. એટલે તો લવંગિકા, મકરંદ વગેરે સૌ ત્યાં આવી ઉભાં રહે છે. તોપણ હજી એના મનમાં માધવ સાથે નાસી જવાનો વિચાર ઉઠતો નથી. એટલુંજ નહિ, પણ તે મતલબને સારજ આ બધો ઘાટ રચાયો છે. એમ પણ સૂઝતું નથી. કુલવાન કંન્યાને આ રીતભાંતે યોગ્ય નથી એમ તેને લાગે છે. પણ કામંદની આવી પ્રીતિથી પણ હુકમ ભરેલી રીતે તેને કહે છે કે હવે તારે પુત્રીધર્મ છોડી પ્રીતિધર્મ પાળવો જોઈએ. માધવે કેવું જોખમ ખમીને એનો જિવ બચાવ્યો હતો તે લવંગિકાએ તજવીજથી સંભાર્યું. એ રીતે ઘણા પાશ દીધા ત્યારે માઆપની આજ્ઞા એજ પોતાનો ધર્મ સમજનારી માલતી માધવ સાથે નાસી જવા કબુલ થઈ. તોપણ તે કબુલ્લાત સ્પષ્ટ રીતે તેણે જાહેર કરી નહિ પણ, હાથ, મારાં માઆપ, એટલાજ બોત્ર બોલી રડી. પછી માધવને માલતી સ્વાધીન કરવાનો વખત આવ્યો અને કામંદકી ગજગણી થઈ ગઈ તે ઉપરથી તેનો શુદ્ધ પ્રેમાળ સ્વભાવ જણાયો. આંસુ ગણતી આંખે તેણીએ માધવને પાસે બોલાવ્યો, માલતી કેવા ઊંચા કુળનું અમૂલ્ય રત્ન છે તે કહ્યું, અને કદી પણ તેને દુભીશ નહિ એવી વારંવાર ટોકણી કર્યા પછીજ માલતીનો હાથ તેના હાથમાં આપ્યો અને રડી પડી. બનેને લથડતી વાણીએ સમજાવ્યું કે સંસારમાં સ્ત્રીને પુરુષ અને પુરુષને સ્ત્રી એ તનમનને ધન છે. અને ધણીધણીઆણીનું સગપણ સઘળા સગપણથી મોટું છે. માટે બેટાં, સમજીને સદાયરૂણે સંપત્તિ ચાલજો. જાઓ સુખી થાઓ.

“પાછલી કુંજને માર્ગે થઈ અપાસરામાં જાજો. ત્યાં અવલોકિતાએ લગ્નવિધિની સઘળી તૈયારી કરી રાખી છે” ત્યાર પછી મકરંદને પેલા વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવ્યાં. માધવ પોતાના મિત્રનું શું થશે એમ વિચારી બીવા લાગ્યો પણ કામંદકીએ કહ્યું તારે તેની શી કનવાર છે. તું તારૂંજ સમાજ એટલે બસ છે. તે સાંભળી માલતીનો હાથ પકડી ચાલ્યો અને પેલી લવંગિકા તું નહિ આવે એમ છેલ્લાં બોત્ર બોલી ધધડતી હાથ તેમ ચાલીનીકળી.

હવે મકરંદનું શું થયું તે જોઈએ. એને *સ્ત્રીવેપ સારો દીપવા લાગ્યો અને માલતીને. ઠેકાણે નિભી ગયો. સધળી લગનની ક્રિયા થઈ પણ કોઈએ કાંઈ જાણ્યું નહિ. ટાંક સંચો એવો રાખ્યો હતો કે આખા દાહાડાની દોડ પછાડથી સાંજે થાકીને માણસો સૂઈ જાયકે એણે મદ્યતિકાને લઈ નાસી જવું. પણ નંદન માલતી ઉપર એટલો મોહિત થઈ ગયો હતો કે તે વહેલો વહેલો જનનખાનામાં આવી હેત ખતાવવા લાગ્યો. મકરંદે થોડી વારતો બાળાવેષને શોભે તેવી લાજ ખતાવી તેને દૂર રાખ્યો, પણ જ્યારે જોયું કે હવે ચોરી બધી પકડાઈ જશે. ત્યારે ચીડવાઈ એવા જોરથી આઘો ફેંક્યો કે તેની આખમાં આંશું મરાઈ આવ્યાં, અને આને કુંભારીકા કે અલ્પમસ્ત હીજડો એમ બોલી કોધાયમાન થઈ ચાલ્યો ગયો. આ વાત મહેલમાં બધે સંચાઈ અને તેથી મદ્યતિકા માલતીને મનાવવા આવી, કેમકે તેને પણ આ પ્રપંચની કાંઈ ખબર નહોતી લવંગિકા તે વેળા પાસે બેઠી હતી તેણે મકરંદનું મોં ઢાંકી દીધું અને બોલી કે થાકીને હમણાંજ ઊંઘી ગઈ. પ્રથમ તો નંદનની બહેને કાંઈક નરમાસથી નંજુદવેડા ખતાવવા માંજ્યા ખરા, પણ લવંગિકાએ તજવીજથી પેલા દહાડાની વાત કરાવી અને મકરંદ ઉપર તે ફિદા ફિદા થઈ ફરેછે એમ તેને મોંઢેજ કયુલ કરાવ્યું. “તે મળે, તો તેની જોડે જાઉં” એમ પણ તેની પાસે સ્પષ્ટ તો નહિ પણ ઈશારામાં કયુલ કરાવ્યું. પછીથી તેને કહ્યું કે માલતી ને ઉઠાડો. ઉઠાડવા જાયછે કે મકરંદે સ્વયં લઈને તેનો હાથ પકડી લીધો પછી સધળો ખુલાસો થઈ ગયો અને કામંદકીના ધાર્યા પ્રમાણે તે મકરંદની જોડે ગઈ. મદ્યતિકા માલતીના જોડલી બીકણુ કે અતિ લજ્જાળુ નહોતી.

પણ અપાસરામાં લગ્નવિધિથી પરવારી માધવને માલતી તળાવની પાળે આ ટોળીની રાહ જોતાં હતાં. હજી પેલી લાજી લાડી માધવ સાથે કાંઈ પણ બોલતી નહોતી. અને તેને બોલાવવા સાર માધવ વીનવતો હતો અને અવશોકિતા નાની નાની તજવીજે સત્તાવી રહી હતી. એવામાં મદ્યતિકા, લવંગિકા, અને કલહંસ દોડતાં આવી પહોંચ્યાં અને કહ્યું કે અમને ચોકીદાર વાટમાં રોકતા હતા પણ મકરંદે લડવા ઉભા રહી અમ-

* મૂંછ મૂંડાવી કે હજી ઉગીજ નહોતી એ વિષે નાટકમાં કાંઈ ખુલાસો નથી.

ને નાસવાનો લાગ આપ્યો. પણ સિપાઇઓ ઘણા ભેગા થવા લાગ્યા છે. માટે દોડો તેની મદદે દોડો. પણ ધીમો માધવ તેમનો સત્કાર કરવા તથા ધીરજ આપવાને સાર એક મોટું ભાષણ આપ્યા પછીજ મદદે ગયો. ખરે, માધવમાં શૂરાતન તો કોઈ ઠેકાણે કાંઇપણ જણાતું નથી. અને જ્યાં કાંઈ વર્ણવ્યું છે તે મિથ્યા લાગે છે. અવસોકિતા પછી આ બનાવની ખબર કામંદકીને કરવા ગઈ. પોતાના સ્વામીની બહુ ફિક્કર થવા લાગી તેથી “વગર વિચાર્યું કંપલાવી પડશે નહિ” એવું કહેણ કહેવાને લવગિકાને માલતીએ માધવની પછાડી દોડાવી. તોએ થોડી વાર રાહ જોયા પછી માલતીની ધીરજ ન રહી. અને પોતેજ બહાર ખબર કાઢવા નીકળી. પેલી દુષ્ટ કપાળ કુંડળા ક્યારની પોતાનું વેર લેવાને લાગી શોધ્યાજ કરતી હતી તે રાંડે એને દીડી, અને ઉપાડી તુર્ત ચાલની થઈ. માલતી “સ્વામી સ્વામી” કરીને ચીસો ચીસ પાડે પણ તે દુષ્ટા ઉઝડી તેને વજ્ર બાણ જેવી ગાળો બાંડતી જાય. પોતાના મંત્ર બગે એ જોગડી તેને લઈ જટ ક્યાંની ક્યાં નીકળી ગઈ. સખીઓ પાછી આવી જોય છે તો માલતી કંથે મળે નહિ.

માધવને મકરંદને માટે લોકોથી સાંભળ્યું કે તેઓએ એટલું બધું ધમસાણ મચાવી મૂક્યું કે તે વાત રાજા સુધી ગઈ અને તેણે બંનેને પકડી મંગાવ્યા મદદાંતેકા તો ધ્રુજવા અને રડવા લાગી. બધાં ગભરાઈ ગયાં. પણ એવામાં કલહંસ વધામણી લાવ્યો કે રાજા તે બંનેના રૂપ, લાવણ્યતા, અને કુલીનતા જોઈ એટલો બધો પ્રસન્ન થઈ ગયો કે પોતાનો સવળો કોપ ભૂલી જઈ તેમનાં ગાંધર્વ લગ્ન પણ ખૂશીની સાથે કમુલ રાખ્યાં છે. એવામાં તે બંને જણ પણ ત્યાં હરખાતા હરખાતા આવી પહોંચ્યા. પણ માલતી નથી એ સાંભળી માધવ શોક સમુદ્રમાંજ ડૂબી ગયો. બધાંને ઘણી શીકર થઈ અને ભેગાં મળી કામંદકીની સલાહ લેવા દોડ્યાં એ રીતે આઠમો અંક પૂરો થાય છે.

નવમા અંકમાં માલતીના વિયોગથી દુઃખી માધવ વિંધ્યાચળ પર્વ-તોમાં રવડતો માલમ પડે છે. મકરંદ તેની સંભાળ રાખવા જોડે જોડે ફરે છે. આ ઠેકાણે માધવની ઘેલછાનું વર્ણન વિક્રમાર્ચશી નાટકમાં કાળીદાસે પુરૂષના વિરહનું કર્યું છે. તેવુંજ છે અને એ અંક ઘણું કરીને એથીજ ભરાયો છે. પાછલા ભાગમાં સૈદ્ધામિની (કામંદકીની શિષ્યણ પણ પાછળથી ચોગકળા શીખવા શ્રી પર્વતપર ગએલી) તે માધવને ધીરજ આપવા પેસો બકુલનો ઉપરથી હાર ફેંકે છે અને પછી તેને લઇને અશોપ થઈ જાય છે.

દશમા અંકમાં મદ્યતિકા લવંગિકા, અને કામંદકી કદપાંત કરતાં માલમ પડેછે, અને આખરે થાકી વિંધ્યાચળની ટેકરી ઉપરથી પડી મરવાનો વિચાર કરેછે એવામાં મકરંદ ત્યાં આવી મળેછે, અને પેલી તર્ફ માલતીનો બાપ પણ રાજ અને નંદનનું કહ્યું ન માનતાં બળી મરવા તૈયાર થયોછે એવો પડદામાંથી પોકાર ઉઠેછે. એકાએક એ સમે આકાશમાંથી ચંદનનો વરસાદ અને તેની સાથે તરવારના કડકા પડેછે. “ઓ મારા બાપ, ઓ બાપ, તમે મારે માટે શિદ્ધ મરોછો” એવો માલતીનો પોકાર સંભળાય છે, અને તેની સાથે મૂર્છા પામેલી માલતીને હાથમાં લઈ માધવ આવેછે. સઘળાં માલતીને બોલાવેછે, પણ તે બોલતી નથી. માત્ર શયન નજરે પડેછે. એટલામાં અમૃત વૃષ્ટિ થઈ તેણીએ આંખ ઉઘાડી. અને સૌ હરખથી એક બીજાને મળ્યાં પછી તુર્તજ સૌદામિનીએ દૂરથી કહ્યું “હું ભૂરિવસુને ઉગારવા ગઈ હતી. રાજાએ તમને આ મારી પત્ર આપ્યુંછે” પાસે આવી ગુરૂણી જાણી પગે લાગવા જાયછે, પણ કામન્દકી તેને બેઠી પડી અને બધાના તર્ફથી ધણો ધણો ઉપકાર માન્યો. એ રીતે એ નાટક પરિપૂર્ણ થાયછે.

રત્નાવલી.

સંસ્કૃત વાંદાઓમાં વત્સ રાજનું નામ ધણીવાર આવેછે. કોઈ કહે છે કે એનો મુલખ મગધની પાસે હતો અને કોઈ કહેછે કે હસ્તિનાપુર આગળ હતો. એની રાજધાની કૌશાંબી નામથી પ્રસિદ્ધછે. એ રાજા ગિર્વાણુ બણેલો, બુદ્ધિમાન, ઉદાર, અને શૃંગારરસિક હતો.

સિંહલદ્વીપના રાજાની ભત્રીજા વાસવદત્તા જોડે એ પરણ્યો હતો. એ રાણી ખરેખરી સખ્ય, પ્રેમી, અને પતિવ્રતા હતી. એની ઉપર રાજાનો સંપૂર્ણ પ્રેમ હતો, અને સદા કાળજીથી એનું માન રાખતો.

એનો પ્રધાન યોગધરાયણ સઘળા શાસ્ત્રોમાં કુશળ અને રાજનીતિમાં તો એકોજ હતો. એ, રાજાનો સઘળો બાર પોતાને માથે ખૂશીની સાથે વહતો હતો, અને રાજાને મોજ મઝા સિવાય કોઈ બાબતની ખટ-પટમાં પડવાની જરૂર રહેવા દેતો નહિ. રાત દહાડો રાજાની વૃદ્ધિના વિચારમાંજ એ મગ્ન. એણે સાંભળ્યું કે સિંહલદ્વીપના રાજાની કુંવરી રત્નાવળી જેની સાથે વરે તે રાજા અકવર્તિ થાય એવો તેનો પ્રહયોગછે. એ ઉપરથી એણે પોતાના રાજાને પૂછ્યાવિના ખાનગી માગું મોકલ્યું

પણ પોતાની ભત્રીજી ઉપર આપવાની સિંહલરાજે ના પાડી. સારે થોડોક વખત જવા દેઈ એણે વાસવદત્તાને આગળથી ખસેડી લઈ તેના મહેલ-ને આગ લગાડી અને લોકમાં વાત ચલાવી કે રાણી આગમાં બળી ગઈ. હવે સિંહલદ્વીપના રાજાને ના કહેવાનું કાંઈ કારણ રહ્યું નહિ, અને તેના દરબારીઓને યોગાધરાયણે પેટપુર પૈસા ખવડાવ્યા હતા. એટલે તેઓ પણ એ વાતને પુષ્ટિ કરવા લાગ્યા. આખરે તે રાજાએ ખુશી થઈ ભારે પહેરા-મણીની સાથે પોતાના એક મંત્રી તથા રસાલા જોડે કુંવરીને વત્સરાજ તરફ વદાય કરી.

વાટે રત્નાવળીના વહાણને તોફાન લાગવાથી તે ભાગી ગયું અને ધણાખરા માણસો ડૂબી મૂક્યાં. પણ સારા નશીબથી એ કુંવરીના હાથમાં વહાણનું એક પાટીંગ આવ્યું અને તેને આધારે એ ઉગરી. કૌશાંબીના વેપારીઓ કાંઠે હતા તેઓએ દીઠી, અને એના કાઠમાં મોતીનો અમૂલક હાર હતો તે જોઈ તેઓએ જાણ્યું કે એ કોઈ રાજકુંવરી છે. તેથી માન સન્માનની સાથે ખાનગી રીતે તેઓ અને કૌશાંબી લઈ ગયા અને ત્યાં જઈને પ્રધાનને સ્વાધીન કરી. કુંવરીએ પોતાનો ભેદ ભાગ્યો નહિ. યોગાધરાયણે જાણ્યું તો ખરું કે એ કોણ છે, તો પણ વિચાર્યું કે આપણો એલચી તથા સિંહલરાજાનો મંત્રી ઉગર્યા છે તે આવશે એટલે સધળું આપોઆપ પ્રકટ થશે. તેથી એણે એ કુંવરીને ભેટ દાખલ વાસવદત્તાને મોહાલે મોકલવી દીધી. આ પ્રમાણે ત્યાં મોકલવામાં ધણા પેચ હતા. મુખ્ય તો એ કે એને નિશ્ચય નહોતો કે રાજા વાસવદત્તા ઉપર બીજી પરણવા હા કહેશે અને તેથી જો આરોપ્યાર પ્રીતિ બંધાઈ જાય તો એની બધી માયાફાડજ મટી જાય.

વાસવદત્તા જાણતી નથી એ કોણ છે. સાગરમાંથી નીકળી માટે સાગરિકા એવું નામ પાડીને તેણીએ એને પોતાની પાસે દાસી તરીકે ખૂશીની સાથે રાખી, એને કશી વાતનું ત્યાં દુઃખ નહોતું.

એમ કરતાં વસંતોત્સવના દિવસ આવ્યા. શહેરમાં સધળે ઠેકાણે રંગરોજ થઈ રહ્યો છે. સ્ત્રી પુરૂષો ગુલાલ અખીલ તથા પિચકારીથી ખેલી રહ્યા છે, અને કુમારિકાઓ હરખથી નાચી રહી છે રાજા પોતાના મિત્ર વસંતકની સાથે તમાસો જોવા નીકળ્યા છે. તે આ આનંદ જોઈને હરખાય છે. એવામાં વાસવદત્તાની દાસી આવીને કહે છે કે “રાણીસાહેબ આગમાં કામ-

દેવની પૂજા કરવા પધારેછે, અને ત્યાં મહારાજને પધારવાની વિનંતી કરીછે” એ ઉપરથી. રાજાને વસંતક બાગમાં જાયછે. પેલી તર્ફથી રાણી દાસીઓની સાથે રૂમઝુમ કરતી ચાલી આવેછે. સાગરિકાના હાથમાં પૂજાપાની થાળ રહી ગઈછે અને તેનું રૂપ ઝળા ઝળાં થઈ રહ્યુંછે. તે જોઈ રાણીએ મનમાં કહ્યું કે “આ કેવી ગફલત! રોજ હું એને રાજાની દૃષ્ટિથી દૂર રાખુંછું અને આજે હું એને જોડે લઈનેજ સામી જઈશું” એમ વિચારી તેણે સાગરિકાને કહ્યું કે “તું મારી મેનાને વીહીલી મૂકીને અહિં-યા કેમ આવી. જા, દોડ, તું તો તેનીજ સંભાળ રાખ.” આ સાંભળી સાગરિકા પૂજાપાની થાળ ખીજ દાસીને આપી પાછી વળી, પણ જતાં જતાં વિચાર થયો કે મેના તો હું મારી સખી સુસંગતાને સોંપી આવીશું તેથી તે ખોવાઈ જવાનો તો કાંઈ પણ ભય નથી, માટે લાવને હું આ ઝાડને આથે ઉભી રહી જોઉં કે આ દેશમાં કેવી રીતે પૂજા કરેછે, અને હું પણ અનંગદેવને વધાવું. એમ કહી કેટલાંક ધુલ વીણવા ગઈ. એટલામાં રાજાને વસંતક બાગની લીલા જોતા જોતા અચાકના ઝાડ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં મારીની કામદેવની મૂર્તિ કરી હતી તેની રાણીએ વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરી. પછી તેવીજ વિધિથી પોતાના સ્વામીની કરેછે એવામાં સાગરિકા ધૂલ ચૂંટીને આવી, અને દૂરથી જોતાંજ છક થઈ ગઈ. અહો! શું આ દેશમાં તો અનંગદેવ સાક્ષાત્ આવીનેજ પૂજાનો સ્વીકાર કરેછે? એમ કહી શુદ્ધ અંતઃકરણે નમસ્કાર કરી ધૂલ વધાવ્યાં, અને ખોલી કે મહારાજ, મારૂ ભલુ કરજો.” પછીથી તે ટક ટક ઉભી ઉભી ન્યાખ્યા કરેછે એટલામાં બાટે પોકાર કર્યો કે સાંજ પડવા આવી અને મહારાજ પધારીએ. રાજા રાણી તથા વસંતક સર્વે મહેલ તર્ફ વળ્યા. આમ થવાથી સાગરિકાની ભૂલ ભાગી, પણ તેની સાથેજ તેના અંતઃકરણમાં કામદેવનો ઉદય થયો. તે પોતાના દેવને નિંદવા લાગી કે મારા બાપે આજ સુ-ર્તિમાન અનંગ દેવને મને અર્પણ કરવા મોકલી હતી, પણ હે દુ-ષ્ટ દેવ, તું મારૂ એ સધળું સુખ હરી લઈને દાસી પાણું પ્રાપ્ત કરાવ્યુંછે.

એ પ્રમાણે શોચ કરતી સાગરિકા ચાલી ચાલી કેળના મંડપમાં જઈ નીચું માથું ધાલીને બેઠી. પણ એના જિવને કળ વળે નહિ. પાસેથી કાગળ ખડીઆ કહાડી જે મૂર્તિ એના હૃદયમાં રમી રહી હતી તે ચીત-રવા માંડી. ચીતરતી જાય, નિસાસો મૂકતી જાય, આંખ આંસુથી ભરાઈ

જ્ય સારે તેને લૂછતી જ્ય, અને પાછી તે છપી ચીતરે. એવામાં એની બહેનપણી સુસંગતા એને ધૂંડતી ધૂંડતી ત્યાં આવી પહોંચી, અને શું બન્યું છે તે તુર્ત સમજી ગઈ. વાતમાં ને વાતમાં તે કાગળ પોતે લઈને તેમાં રાજની નોંડે તેણીએ સાંગરિકાની છપી કાઢાડી. જ્યારે તે ચીડવાવા લાગી ત્યારે સુસંગતાએ કહ્યું કે “તું કહે છે કની કે તેંતો માત્ર અનંગ દેવની છપી ચીતરી છે, તો મેં તેની નોંડે રતિ ચીતરી એ ચિત્ર સંપૂર્ણ કર્યું.” એ પ્રમાણે એ બે સખીઓ પ્રેમ કથનમાં ગુંથાઈ છે એવામાં બૂમ પડી કે રાણીનો વાંદરો સાંકળ તોડીને નાઠો અને લોકોને હેરાન કરે છે, અને જણી ગભરાઈને થોડેજ છોટે તમામ વૃક્ષની ઘટા હતી ત્યાં નાંસી ગઈ અને ત્યાં ગયા પછી સાંભર્યું કે ગભરાટમાં છપીને મેનાનું પાંજરું તો ત્યાંજ રહી ગયું છે. સાંગરિકા છપીની ફિકર કરે છે ત્યારે સુસંગતા કહે છે કે છપીની તો કાંઈ ફિકર નથી, પણ જો જો વાંદરાએ દહીંભાત લેવાને સાડ પાંજરૂ ભાગી નાંખ્યું, અને મેના ઉડી ગઈ! ચાલો, ચાલો, એને પકડીએ નહિતો તારા બોલ એણે સાંભળ્યા છે તે કોઈ આગળ બકી બેસશે. મેના આ ઝાડ ઉપરથી પેલા ઝાડ ઉપર ઉડે છે. અને તેની પછાડી એ બે તરણુ સખીઓ જાંચે મોડે અને લાંબે હાથે હોંસ ભરી દોડે છે પણ તે પકડાતી નથી અને તેઓ નિરાશ થાય છે.

એવામાં એવું બન્યું કે વસંતક અને રાજ વત્સ બાગમાં પાછા આવ્યા. તેનું કારણ એકે દરબારમાં શ્રી પર્વત ઉપરથી કોઈ શ્રીખંડાસ કરીને સાધુ આવ્યો હતો, તેણે જાંચને પ્રલ આવે એવી ગુક્તિ બતાવી હતી અને તે પ્રયોગનું ફળ જાતે જોવાને રાજ ત્યાં પધાર્યા હતા કેમકે એ વેલી એને પ્રાણુથી પણ પ્યારી હતી. ચાલતા ચાલતા જે ઝાડ ઉપર મેના બેઠી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને મનુષ્યના જેવો ઝાડ ઉપરથી શબ્દ સાંભળી વસંતકે “બાપરે ભૂત!” કરી ભડક્યો પણ રાજએ જાણ્યું કે એ મેના છે. તેઓ મેનાનું મીઠું મીઠું બોલતું સાંભળવા ઉભા રહ્યા. સુસંગતા બીહીતી હતી તે પ્રમાણેજ એ નિર્દોષ પક્ષીએ તો પોતાના લવારામાં બંધુ ભરડી દીધું, અને રાજ ઉપર કોઈ સ્ત્રી મોહિત થઈ છે એ વાત જાહેર થઈ. વસંતક તાળી પાડી હશી પજો અને મેના ઉડી ગઈ. પછી તેઓ પેલા કેળના મંડપ હોટે જાંચને જરા બેઠા. ત્યાં પેલી છપી હાથ લાગી. રાજતો સાંગરિકાનું રૂપ જોઈને તાક્ષણેજ મોહિત થઈ ગયો,

અને ન્યાળી ન્યાળી વખાણ કરવા લાગ્યો. સાગરિકા અને સુસંગતા પણ થાકીને પાછી સાં આવી પણ રાજાને જોઈ ખંચાઈ ને ઉભી રહી. એ રીતે અનાયાસે સાગરિકાના જાણવામાં આવ્યું કે મારો પ્રેમ એક તર્ફ નથી, અને આનંદમય રોમાંચ સ્થિતિમાં સાંજ ઠરી રહી. છપ્પી પાછી લાવવાને મિથે સુસંગતા રાજા પાસે જઈ તેને સાં તેડી લાવેછે. પ્રત્યક્ષ સાગરિકાને જોઈ રાજા છક થઈ જાયછે અને તેના સ્વરૂપના કોમળ શબ્દમાં ગુણ ગાયછે. સાગરિકાનું અંતઃકરણ હર્ષથી ઉભરાઈ જાયછે પણ તેનાથી કાંઈ પ્રત્યુત્તર દેવાતો નથી. મારા ઉપર ગુસ્સે થઈએ માટે એને સમજાવો એમ કહી ચતુર સખી રાજા પાસે સાગરિકાનો હાથ પણ પકડાવેછે. એવામાં પેલો વિદૂપક “રાણી આવ્યાં” એવી બૂમ પાડી બધાંને ભડકાવેછે. રાજા ભયથી હાથ છોડી દેછે, સાગરિકા પોતાની બહેનપણી સાથે પાસેની કુંજમાં દોડી જાયછે, અને ત્યારે એ રંગમાં ભંગ કરનારો વસંતક હસીને કહેછે કે મેંતો ફક્ત મસ્કરી કરીછે. પણ એટલામાં ખરેખર જ વાસવદત્તા પોતાની દાસી કાંચનમાળાની સાથે વાતચિત્ત કરતી સાં આવી પહોંચી અને રાજાએ પેલી છપ્પી વસંતકને સંતાડી મૂકવા આપી. જાદુની વેલી ફૂલી કે નહિ તે જોવાને રાણીને બોલાવી હતી તે પ્રમાણે તેતો સાં આવી હતી. તેના મનમાં હજી સુધી કશી વાતનો વહેમ નહોતો. વસંતકે ખબર કરીકે રાજાની વેલી ફૂલી તમારી માધવીવેલ કરતાં ઘણીજ સુંદર થઈ રહીછે. પછી “તમે હાર્યા, તમે હાર્યા” એમ કહીને નાચવા લાગ્યો. અને તેમ કરતાં અંગરખામાં છપ્પી સંતાડી હતી તે પડી ગઈ. આ પ્રમાણે સઘળું પકડાઈ ગયું. બંને મિત્રો બાહાંનાં તો કાંઈક બતાવવા ગયા, પણ ખબરદાર રાણી સઘળું સમજી ગઈ, તો પણ કાંઈ પણ ગુસ્સો બતાવ્યાવિના. “આ છપ્પી જોઈ માફ માયું દુખવા આવ્યુંછે” એટલુંજ મન વચન કહી સજળ આંખે આવી ગઈ અને રાજાએ મનાવવા માંડી તે ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

એ રીતે એ દાહાડો તો ગયો, પણ કાંઈ કાર્ય સિદ્ધિ થઈ નહિ. બીજે દિવસે વસંતક ટાક સંચો શોધીને સુસંગતાને એકાંતમાં મળ્યો અને તેઓ એ બંને મળી રાજા સાથે સાગરિકાને મેળવવાની જીક્તિ રચી. એવું બન્યું કે તેજ દિવસે રાણીએ સાગરિકાની ઉપર દેખરેખ રાખવાનું સુસંગતાને ફરમાવ્યું હતું અને તે વધારે દિલથી સોંપેલું કામ બજાવે એવી આ-

શાએ પોતાના વસ્ત્રાભૂષણ તેને ભેટ કર્યા હતાં. પણ આ ખંધી સુંસંગતા-એ તેનો લાભ લઈ સાગરિકાને રાણીને વેષેજ માધવી મંડપમાં લઈ જઈ રાજ સાથે મેળવવાનો ભેત રચ્યો. તેથી સાંજને સમે રાજાનો સાં તેની રાહ જોઈને ઉભો છે. ધડીમાં રાણીનો પ્રેમ સાંભરે સારે, આ હું શું કરવા નીકળ્યો છું એમ લાગે, અને ધડીમાં એમ લાગે કે સાગરિકા જેવું રત્ન મારા નશીબમાં ક્યાંથી. એવામાં કંચનમાળાને ખમર થઈ હતી તેથી તેપણ રાજાના ઢંગ જોવા આગમાં આવી. રાજા આ પ્રમાણે વર્તે એ તેનાથી મનાતું નથી, અને તોપણ તે સાચું જ હોવું જોઈએ એમ વિચારી ધણો હૈયા શોક કરે છે. સાગરિકા રાણીને વેષેજ આવવાની હતી તેથી વસંતક તેને જોઈ ઠગાયો અને સાગરિકા આવી એવીજ રાજાને વધાર્થ કહી. રાજા ઉડીને સામે ધાયો અને રાણીએ ધૂંધટ વાજેલો હોવાથી એ પણ તેને સાગરિકા જાણી પ્યાર ભર્યા બોલથી સત્કાર કરે છે. તે સાંભળતાંજ રાણીના આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે. પેલો કઠોર બ્રાહ્મણ વચમાં પોતાનું ડાહ્યાપણ ચલાવી કહે છે “ગભરા નહિ, ગભરા નહિ, સાગરિકા, ક્રોધાચમાન રાણીના કઠોર શબ્દથી અમારા કાન દુઃખી રહ્યા છે. તેને તું તારા અમૃત વચનથી સુખી કર “આ બોલ રાણીને વજ્રબાણ જેવો લાગે છે અને દયામણે સાદે પોતાની દાસીને કહે છે શું “કઠોરપણે બોલવાની મને કદી પણ ટેવ છે?” આ દરમ્યાન રાજા તો પ્રેમ ભર્યા શબ્દ સાગરિકા જાણી બોલ્યોજ નય છે. આખરે ધૂંધટ કાઢાડી નાંખી વાસવદત્તા પ્રગટ થઈ બોલે છે, મારા સ્વામીનાથ, હજુ પણ મને સાગરિકાજ ગણો. તમારું મન તેના ઉપર એટલું બધું મોહિત થઈ ગયું છે કે તમે સઘળે ઠેકાણે તેનેજ દેખો છો. રાજા તો ભયભીતજ થઈ ગયો અને “માફ કર, માફ કર, હે પ્રિયે એમ બોલવા જતો એટલામાં રાણીએ એને ટપ અટકાવ્યો અને કહ્યું કે “મને પ્રિયા કહેશોમાં. એ શબ્દ ઉપર હાલ બીજોતો હક છે.” રાજા પગે પડી અપરાધ કબુલ કરે છે, પણ તેને ન ઉઠાડતાં રીશમાં ને રીશમાં રાણી આવી નીકળે છે.

પછી વસંતકે રાજાને ઉઠાડ્યો અને એની દિલગીરી ઉરાડવાને માટે કાંઈ ઠોળીયાપણું કરવા માંડ્યું. પણ આ પ્રસંગે રાજાને તે રચ્યું નહિ, કેમકે રાણીને માફ લાગ્યું તેથી એનું મન ધણું કમવાતું હતું. સારે દૂતત્વમાં કુશળ એવા પેલા બ્રાહ્મણાએ “સાગરિકા જીવતી હશે કે નહિ.” એમ પૂછ્યું અને તેની સાથેજ જમરના જેવા ચપળ ચિત્તવાળા વત્સનું

મન પાછું તે તર્ક દોરાયુ. તોપણ વળી રાજાએ રાણીને મનાવવા જવાનો વિચાર કર્યો એટલામાં પાછળ પગલાં સંભળાયાં અને તે રાણી હશે એમ ધારી વસંતકને સામે મોકલ્યો એ જાહેર જુવેછે તો કાંઈ સ્ત્રીએ એક જાહેર ગળેફાંસો ધાડ્યોછે. એણે તુર્તજ બૂમ પાડી “રાજા, ધા, ધા, નહિતો વાસવદત્તાનો આપઘાત થઈ રહેશે” રાજા ત્યાં દોડ્યો આવ્યો, અને ફાંસો તોડી નાંખી પ્રેમથી ગળગળો થઈને ઠપકો દેવા લાગ્યો. પણ ન્યાણીને મોં જુએછે ત્યારે તો એ સાગરિકાજ નીકળી. એ બિચારી પરદેશી રાજકુંવરી એત પ્રમાણે વેષ બદલીને નગર ચૂકાવી નીકળી તો ખરી, પણ વાટે આવતાં બહુજ ગભરાવા લાગી, અને એનું મન ચક્રોળે ચક્રયું. અરે હું કોણુ અને મારી આ શી અવસ્થા! આ હું શું કરવા નીકળીછું? ખરેખર કામે મને ઘેલી કરી ચૂકીછે. હજારો પ્રણિપતથી પણ ન વરે એવી હું રાજકુંવરી ને પ્રીતમનો પૂરો પ્યાર નથી! ચોરની પેઠે મારા પ્રીતમને મળવા નીકળીછું. તે તો રાણીના તેજમાં અસ્ત થઈ જાયછે. અરે મારાપર કેટલી ચોકી. જો પકડાઈ, તો મારા શા હાલ મારે લીધે બિચારી સુસંગતા પણ ખરાબ થશે. આથી તો મરવુંજ લ઼ું.” એ પ્રમાણે એના મનમાં હજારો વિચાર ઉપરાચાપરી થયા અને ગભરાઈને આખરે ગળેફાંસો ધાડ્યો, પણ એટલામાં વસંતક ત્યાં આવી પહોંચ્યાથી બચી, રાજાનો સ્વર સાંભળતાં પ્રીતિએ જોર કર્યું, અને આપઘાતની ઇચ્છા જતી રહી. રાજાના હૃદયનો તો કાંઈ પારજ ન રહ્યો. તેને હૃતથી ભેટી પડ્યો. સાગરિકાએ કહ્યું “મને છળોમાં. રાણી તમને પ્રાણુથી પ્યારાંછે, તેને માફ લાગે એવું શા માટે મિથ્યા આવ્યોછે?” “આ સાંભળી રાજા કાંઈ સંકોચાયો ખરો, પણ તુર્ત બોલ્યો કે રાણીની પદવીને જોઈએ તેટલો હું તેનો ભાર રાખુંછું ખરો, પણ પ્યાર તો તારાજ ઉપરછે. આ બોલ એના મોંમાંથી નીકળી રહ્યો નથી એટલામાં પાછળથી રાણી આગળ ધસી આવી અને બોલી, સ્વામીનાથ, આપ કહોછો તે હું બધું માનુંછું.” આ બનાવથી સઘળાં ઠેં થઈ ગયાં. નક્કર રાજા હજી પણ કાંઈ બાના કાઢવા જાયછે, પણ કોણુ માને? “બાંધ વસંતકને અને ચલાવ ગુલામડી આગળ” એમ વાસવદત્તાએ દોરથી ફરમાવ્યું કાંચનમાળાએ તે હુકમ બજાવ્યો, સર્વે બાગમાંથી ચાલ્યાં ગયાં, અને રાજા વીરૂપે માહોડે એકલોજ ત્યાં રહ્યો. પાછળથી ધીમે ધીમે ઓસંગાતો ઓસંગાતો રાણીને મહોલે ગયો

અને બહુ કાલાવાલા કર્યો. આખરે રાણી છાતીફાટ રોઈ પડી અને ત્યારે તેનો ક્રોધાગ્નિ સમ્યો. રાજાએ જાણ્યું કે ચાલો એક સંતાપ તો ટલ્યો. વસંતક અને સાગરિકાને છોડાવવાનું મન તો બહુ થતું હતું. પણ રાણી આગળ કેમ બોલાય. તેથી તેમને દૈવને સ્વાધીન કરી વિલાસી વત્સ તે રાતે તો સૂતો.

અર્ધા મનાએલી રાણીએ વાહાણમાં ઉડી પોતાની મેળેજ બ્રાહ્મણને તો છોડ્યો, રાતનો ભૂખે મરી ગયો હતો તેથી પેટ ભરીને લાંબુ ખવડાવ્યા, અને દાનસન્માનની સાથે વિદાય કર્યો. રસ્તે જતાં સુસંગતા મળી, તેને એણે સાગરિકાની ખબર પૂછી ત્યારે તે રડી પડી અને બોલી કે કેદ કરી ઉગ્ગજન મોકલી દીધી એમ સંભળાયછે. વસંતકે ઉદાસીથી જોયું અને નિસાસો મૂકી કહ્યું કે હવે એ બિચારીને ખચવાની આશા થોડીજ જણાયછે. સુસંગતા કહે, એ બાપડીએ પણ જતાં જતાં જીવ્યાની આશા છોડીજ હતી અને તેથી મને આ હાર આપી ગઈછે કે મારી પાછળ વસંતકને આપજી. એ સુધર બ્રાહ્મણ કાને હાથ દઈ બોલ્યો, “રામ રામ, એવું દાન તો હું નહિ લઉં. આખરે બિચારીના આજ હાલ થયા. સુસંગતા બોલી મહારાજ, તેની ખાતર લો વસંતકે કહ્યું, ઠીકછે. જો, હું લઉં તો ખરો પણ રાજાને જઈને આપીશ કે તેનું વિરહ દુઃખ એ જોઈને કાંઈ સમે અહો! આ હાર તો અમૂલ્ય જણાયછે. દાસીજન પાસે એવો હાર ન હોય સુસંગતાએ કહ્યું મને જોતાંજ એમ લાગ્યું હતું અને તેથી મેં મારી સખીને તે વેળા પૂછ્યું પણ ખરૂં, પરંતુ ત્યારે તેને બહુજ રોવું આવ્યું અને બોલી કે હવે એ જાણવામાં તને શો લાભછે. વસંતક કહે નિશ્ચય એ કોઈ રાજપુત્રી જણાયછે અને રાણીએ એની ઉપર જીલમ ગૂંજ્યો હોય તો તે બહુ ખોટું-હવે હું તો મારા રાંકડા રાજા પાસે જઈ—તે બિચારો હાથ પગ જોડીને રોતો બેઠો હશે.

એણે ધાર્યું તેમજ રાજા આરસમહેલમાં ઉદાસ થઈને બેઠો હતો. રાજા એને હરખથી મળ્યો. પછી સાગરિકાના સમાચાર પૂછ્યા. વસંતક ખંચાયો અને કહ્યું માઠા સમાચાર કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી. તે મરી ગઈ હશે એમ જાણી રાજાને મૂંઝા થઈ. મિત્રે સાવચેત કાપો અને પછી સઘળા સમાચાર કહ્યા તથા હાર આપ્યો. પછી કોશળદેશ જીતીને પોતાનો સેનાપતિ આવ્યો હતો તેની મુલાકાત લીધી અને હકીકત સાંભ-

ળી રણમાં પડેલા શત્રુનાં વખાણ કર્યાં. તેને ઇનામ આપવાનો હુકમ કરી બેઠોછે એટલે ત્યાં કંચનમાળાએ આવીને કહ્યું કે, મહારાજ, રાણીસાહેબે કહાવ્યુંછે કે ઉગ્ગનથી જનદુગર આવ્યોછે તેના ખેલ જોવાની જો આપની મજા હોય તો ફરમાવીએ. રાજાએ હરખાધને કહ્યું કે, અલખત અલખત, લાવો અહિંયા; મને એના ખેલ જોવાનો ધણો શોખછે. એટલે કંચન-માળા તેને તેડી લાવી, અને પૃથ્વી ઉપર ચંદ્રઆણું, આકાશમાં પાહાડ દેખાડું, દરિયામાં આગ લગાડું, ખરે બપોરે તારા બતાવું જેનું ચિતવન કરોછો તેને સામું આણી ખડું ફરું, કહો તે ફરું વગેરે તડાકા મારવા લાગ્યો. રાણી પણ ત્યાં આવી પહોંચી તેને ગાદીએ બેસાડી રાજા પાસે બેઠો અને પછી જનદુગરે ખેલ શરૂ કર્યાં. કમળનામજ્જલા, શંખ ચક્ર ધારણ કરેલાછે એવા વિષ્ણું, ચંદ્રમૌલી મહાદેવ, ઐરાવત ઉપર બિરાજમાન થએલો ઇંદ્ર, હનુરો અપ્સરા અને ગાંધર્વો વગેરે આકાશમાં દેખાયાં. રાજા હરખથી જોતો જય અને રાણીને વર્ણવી વર્ણવી બતાવતો જય. એવામાં પ્રધાનશ્રી તર્ફનું કહેણ આવેછે કે વિક્રમબાહુ રાજાની તર્ફથી વસુભૂતિ પ્રધાન આવ્યોછે તેને મળવાનું આ રૂંડ મુહૂર્તછે માટે આપ મજા અને હું પણ કામથી પરવાર્યો કે આવી પહોંચુંછું. રાજાએ ખેલ બંધ કરાવી એકદમ તેને હજુરમાં બોલાવ્યો. વસંતક સામે તેડવા ગયો ત્યારે તેના કોટમાં પેસે હાર જોઈનેજ સિંહલદ્વીપના ડાહ્યા મંત્રીએ ઓળખ્યો પણ બોધ્યો નહિ. હજુરમાં આવી યોગધરાયણ તર્ફના માગાની બધી વિગતવાર હકીકત એણે પ્રગટ કરી અને ન્યારે વાહાણ ભાગ્યાની વાતપર આવ્યો ત્યારે તો રતનાવળીને સંભારી એનો કંઠ છેકજ ગદગદિત થઈ ગયો. પોતાની બહેન હુબ્બી એમ સાંભળતાંજ વાસવદત્તા તો ચોધાર આંસુએ રડવા લાગી. રાજાએ દિલાસો આપ્યો. એટલામાં બૂમ પડી કે ધાઓ, ધાઓ, જનાનખાનામાં આગ લાગીછે. છાપરૂં સળગ્યુંછે! ધુમાડાના ગોટેગોટ થઈ રહ્યાછે. અરે ધાઓ, ધાઓ, નહિ તો રાણી બળી મૂઆની પહેલા બૂમ પડી હતી. તે આજ ખરી પડશે. રાજા ચમકીને ઉઠ્યો: શું મહારી રાણી વાસવદત્તા? રાણીએ કહ્યું, હું તો આ રહી, શીદ આટલા બધા ગભરાઓછો. પણ ધાઓ, ધાઓ? ઓ સાગરિકા બળી મરશે! મેં પાપણીએ તેને બેડી જડીછે. રાજા એ સાંભળતાંજ “સાગરિકા” એમ કહિને જે વારવા લાગ્યા તેને તરછોડી આગ બણી દોઝો. અને તેમાં અપંગાવ્યું. રાજાને આગમાં

પડતો જોઈ રાણીએ પણ તેની પાછળ ઝપલાવ્યું. આપણે પણ જીવીને શું કરવુંછે એમ કહી વસુભૂતિ અને બાબ્રવ્ય પણ આગમાં ધસ્યા. રાત્રી જમીને જીએછે તો સાગરિકા સલામત છે. છાતીનો છેડો બળવા લાગ્યો હતો. તે ઝટ લઈને એલવી નાંખ્યો અને બગલમાં ધાલી બહાર નીકળવા જાયછે. એટલામાં જોયછે. તો આગબાગ કાંઈએ મળે નહિ. અને મહેલ હતો તેવો તેવો દેખાયો. એવે રાણી આવી પહોંચેછે અને બંને એક બીજાને ભેટી પડેછે. બધાં આશ્ચર્ય પામીએ કે આ શું થયું. વસંતક બોલ્યો, એ પેલા રાંડના જન્મદુગરીઆનાં કામ જણાયછે. સાગરિકાને જોઈ વસુભૂતિ વિચારમાં પડ્યો. “કોણ, રત્નાવળી” “વસુભૂતિ” એમ પરસ્પર બોલી મૂંઝિત થઈ ગયાં. રાણીએ પૂછ્યું “શું મારી બહેન!” બાબ્રવ્યે જવાબ વાળ્યો હા. એ રીતે સમજાના દિલમાં હરખ હરખ થઈ રહ્યો. રાણીએ પોતાને હાથે સાગરિકાને પોતાનાજ રાગ્યાલંકાર પહેરાવી રાત્રીને અર્પણ કરી. એટલે યોગંધરાયણ આ બધું નાટક દૂર બેશીને રમનારો ત્યાં આવી પહોંચેછે, બધો ખુલાસો કરેછે, કબુલ કરેછે. સાગરિકાને છોડાવવા સાંડે જન્મદુગર પાસે આગ પણ મેંજ લગાડવી હતી, અને બધાના આનંદની સાથે એ રત્નાવળી નાટક પૂરું થાયછે.

મુદ્રારાક્ષસ.

પૃથુ મહારાજના પુત્ર વિશાખદત્તે આ નાટક બનાવ્યું એમ પ્રસ્તાવનામાં લખેછે. પણ એ વિશાખદત્ત ક્યાં અને ક્યારે થઈ ગયો એ કાંઈ સ્પષ્ટવ્યું નથી. છેવટની આશિસ ઉપરથી એમ લાગેછે કે ધોરીવંશના હુમલા શરૂ થવા માંડ્યા તે વખતનું હોય.

આ રાજકિય નાટક છે. ખટપટ એજ એનું business છે. નાયક ચાણાખ્ય છે. ચાણાખ્યનું નંદરાજ્ય એકવાર અપમાન કર્યું તે ઉપરથી ત્યાંજ એણે ચીડવાઈને પ્રતિજ્ઞા કરીકે ત્યાં હું નિકંદન કાઢાડું ત્યારેજ મારે મારી શિખા બાંધવી. એમ કહી છૂટી જતાએ બહાર નીકળી પડ્યો. અને એનું રાજ તોડી પાડવાની જીક્ષ્ણમાં મંડ્યો. નંદના દાસીપૂત્ર ચંદ્રગુપ્તને પોતાના આશ્રયતળે લઈ બંડ ઉકાવ્યું, નવે નંદને માર્યો, અને ચંદ્રગુપ્તને પાટલીપુરની ગાદીએ બેસાડ્યો. નંદનો પ્રધાન રાક્ષસ નામે હતો, એ બ્રાહ્મણ ધણો ખખરદાર પ્રમાણિક, અને ઘણી સત્તાવાળો હતો. તે પોતાના સ્વામીનું

વેર લેવાને હજારો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. ચાણાખ્યનેલાગ્યું કે જો રાક્ષસ ચંદ્રગુપ્તના પક્ષમાં આવે તો આ બધી દહેશતો દૂર થાય. પણ રાક્ષસ ઘૂટે એવો નહતો. તેથી એણે જૂદીજ તરેહનાજ દાવપેચ ચલાવ્યા અને તેનો પરિણામ એ થયો કે શત્રુ સરદારોએ પોતાની મેજેજ એનો ભાગ કર્યો, રાક્ષસ પોતાની મેજે ચાલીને શરણુ થયો, અને એવી આંટીનો વખત આણી મૂક્યો કે નંદનો એ પરમભક્ત પોતાની સઘળી દૃઢતા મૂકીને ચંદ્રગુપ્તનો પ્રધાન થયો. એ પ્રમાણે પોતાનું ધાર્યું પાર પાડી ખારીસો પણ નિઃસ્વાર્થ ચાણાખ્ય શિષ્ય બાંધી વનમાં જઈ પાછો તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યો. એ બધું શી રીતે પાર પાડ્યું તે નાટકના સારમાંથી સમજશે.

સુત્રધાર સભાને નાટક કરવાનું કહી પોતાની નટીને બોલાવવા જાય છે તો માલમ પડે છે કે ત્યાં મિજબાનીની તૈયારી ચાલી રહી છે. કારણ પૂછતાં માલમ પડે છે કે તે દાહાડે ગૂહલુ છે એમ જાણી તેની સ્ત્રી બ્રહ્મ-ભોજ કરાવવાની છે. એણે કહ્યું કે આજે ગૂહલુ નથી, અને તેનાપૂરાવામાં “કે તુ જ્યારે ચંદ્રને સ્થાનબ્રહ્મ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે” એમ બોલવા જાય છે કે “કોણ રાજાને પદબ્રહ્મ કરનાર છે” એમ બૂમ પાડતો પડદામાંથી ચાણાખ્યનો વેષ આવે છે. પાછલી હકીકત કાંઈક અહિંયા જાણવી જાય છે.

પર્વતેશ્વર નામના કોઈ પાડોશી રાજાનો આશ્રય લીધો હતો પણ તેને ભાગ આપવો પડે તેથી, ચંદ્રગુપ્તને મારવા સાડા શહેરના દરવાજાની કમાન તોડી પાડવાની રાક્ષસે તજવીજ રચી રાખી હતી તે જણાયાથી તેનો લાભ લઈ, પર્વતેશ્વરને મરવા દીધો, જગતમાં રાક્ષસને નામે ઢોળ્યું, અને પર્વતેશ્વરના છોકરાને ખાનગી ખચર જાણવા દીધી કે તે પોતાની મેજે નાશી જાય. તેમજ થયું. અને તે પુત્ર મલયકેતુ પરદેશી રાજાઓની મદદ લઈ રાક્ષસની સાથે નગર ઉપર આવવાની તૈયારીમાં હતો. મલયકેતુ નું સેન શી રીતે વિખરાઈ પાયમાલ થઈ જાય એવો વિચાર કરે છે એટલામાં નિપૂણક નામનો એક એનો ચર સાં આવી પહોંચ્યો. તે વેષ બદલી ચમપટ બતાવતો દરતો અને ખાતમી કાઢતો. ચાણાખ્યની એવી તજવીજ હતી કે એનો એકચર ખીજને ઝાળખે નહિ, તો એના શિષ્યનો ઝાળખેજ ક્યાંથી. તેથી ખારણે બેઠેલા શિષ્યેએ પેસવા જાય છે તેવો ઘતકારી કાઢ્યો. પણ રકઝકમાં એ કાંઈ મર્મ વચન બોલ્યો તે સમજી આશ્ચર્યે એકાંતમાં

બોલાવી લીધો. ચરે જાહેર ક્યું કે જિવસિદ્ધિ કરીને એક બૌદ્ધગુરુ રાક્ષ-
સનો પક્ષછે. એ સાંભળી ચાણાખ્ય મનમાં હશ્યો કેમકે તેતો એનોજ ચર
તે વેષે શત્રુ સાથે મળીને રહેતો. ખીજું શકટદાસ કાયસ્થનું નામ સાંભળી
એણે મનમાં કહ્યું કે અહો ! લહીઓજ. તે છતાં તેની દેખરેખપર દોસ્તદાર
તરીકે સિદ્ધાર્થકને મૂકીજ છાંઓ છે. તેને પછી નિપૂણકે કહ્યું કે રાક્ષસની સ્ત્રી
મહાજનના શેઠ ચંદનદાસના ઘરમાં છે અને તેની સાખીતીમાં રાક્ષસની
સુદ્રિકા લાવ્યો હતો. તે આપી. આ જોઈ ખૂશ ખૂશ થઈ ગયો. ચરને
શાખાસી આપી તુર્ત વિદાય કર્યો અને કાગળ ખડીઓ મંગાવી તેમાં કાંઈ
લખી સારંગરવ (શબ્યને કહ્યું જ સિદ્ધાર્થકને કહેકે આ શકટદાસની પાસે
લખાવી મારી પાસે દોડતો આવે. હરખાઈને બોલ્યો બસ, હવે, મલયકે-
તુનું સેન નારાજ થયું એવામાં ચંદ્રગુપ્તની દાસીએ આવી નિવેદન ક્યું કે,
મહારાજ, રાજ સાહેબે પૂછાવ્યું છે કે પર્વતેશ્વરના વસ્ત્રાભૂષણનું દાન કરી
દેવાનું ઠેરવ્યુંછે તે કયા કયા બ્રાહ્મણોને આપવાં તે ફરમાવશો. ચાણાખ્યે
કહ્યું ધર્મના કામમાં દીલ કરવી નહિ. માટે મજામાં આવે તેને આપીદો.
રતનાલંકાર તો મૂલ્યવાનછે તેથી સલપાત્ર શોધીનેજ આપવાં જોઈએ. તેવા
બ્રાહ્મણને હું તપાસ કરી માફલીશ. તે ગઈ કે સારંગરવને કહ્યું કે જ
વિશ્વવસુને કહીએ કે રાજ પાસે જાઓ અને કહો કે રતનાલંકારનું દાન
લેવાને અમને માફલ્યાછે, દાન લઈને પાધરા મારી પાસે આવજો.
પછી સિદ્ધાર્થક પેલો કાગળીઓ લઈને આવ્યો તેને કહ્યું કે લે આ કાગળ
અને હું કર્હું તેમ કર (કાનમાં કંઈ કહ્યું) જોજે મહેતમને મહોડું કામ સોંપ્યુંછે.
તે ઉપકાર માની ચાલ્યો ગયો. કાળપારિકને હુકમ કાઢાવ્યો કે જિવસિદ્ધિને
પકડો, ઢંઢેરા પીટાવો કે એણે પર્વતકને મારી નંખાવ્યોછે, અને પછી ગામ
બહાર કાઢી મૂકો શકટદાસના કુટુંબને કેદ કરો અને એને શૂળીએ ચઢાવો.
પછી એણે ચંદનદાસને તેડવા મોકલ્યુ. પણ તે વાંછીઓ કાંઈ કાચો નહોતો.
તેડું આવ્યુ તેની સાથે ચેતી રાક્ષસનાં ઘેરાં છોકરાંને કોઈ ખીજના ઘર-
માં માફલી દીધાં અને પોતે કાંઈ જાણતો નહિ હાય એવે વેષે આવી
ઉભો. ચાણાખ્યે બહુએ બય બતાવ્યો, પણ એકનો બે થયો નહિ. માલ-
મિદકત જમ કરાવી અને ઘેરાં છોકરાં સાથે કેદમાં નાંખ્યો અને શૂળીની
હરધડી દેહેશત બતાવ્યા કરી પણ તેનો છેવટ સુધી પોતાના મિત્ર ધર્મમાં

મરતું એને તો મહાભાગ્ય સમજતો હોય એમ સિદ્ધ થયું. એ રીતે પહેલા અંકનું કાર્ય પૂરું થાયછે અને તે પૂરું કરી ચાણાખ્ય હરખની સાથે વિચાર કરેછે કે ચાણો, હવે, રાક્ષસ આપણા પક્ષમાં આવી ચૂક્યો, અને બેશક આખરે એમજ માલમ પડેછે કે આ ઠેકાણે ચાણાખ્યે જે પ્રપચરૂપી બી વાત્યાં તેનું કૃણ એના ધાર્યા પ્રમાણે થયા વિના રહેજ નહિ.

બીજા અંકમાં રાક્ષસનો ચર નામે વિરાધગુપ્ત બાજીગરને વેષે પોતાનો દેખાવ આપેછે. મલયકેતુની રાજધાનીમાં રાક્ષસ રહેતો હતો. ત્યાં તેને આગણે સાપ રમાડવા લાગ્યો. અને તોપણ કંઈ પત્તો ન લાગ્યો ત્યારે દ્વિઅર્થા કવિતા લખીને મોકલી તે વાંચી રાક્ષસે તુર્ત બોલાવ્યો અને એણે પાટલીપુરના સઘળા મૈયતના સમાચાર કહ્યા. શકટદાસ માર્યા જવાની ખબર સાંભળી એ બહુજ દિલગીર થયો તથા પોતાનું કુટુંબ બચાવવા સાફ પોતાના મિત્ર ચંદનદાસે મરણની ધાંટી પણ કબુલ કરીછે એ જાણ્યું ત્યારે એને બહુજ માડું લાગ્યું એવામાં શકટદાસને સિદ્ધાર્થક ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રાક્ષસ બોલ્યો આ શું ? શકટદાસે સમજ પાડી કે મને શુભી દેવા લઈ ગયા હતા. પણ ત્યાં મારા આ મિત્ર સિદ્ધાર્થકે પરાક્રમ કરી મને છોડાવ્યો. રાક્ષસ નંદના શોકને લીધે ઘરેણું પહેરતો નહોતો, પણ ઘડીપરજ મલયકેતુએ આજીજ સાથે પહેરવાને મોકલ્યાં હતાં. તે પહેરીને હાત્ર બેઠો હતો. તેથી આ વાત સાંભળતાંજ તે ઉતારી સિદ્ધાર્થકને આપ્યાં. તેણે કહ્યું, હું મારી પાસે ક્યાં રાખીશ ? માટે તમેજ રાખો અને હું એ ઉપર મારી પાસે મોહારછે. તે માફું. એ મોહર તો રાક્ષસની પેલી મુદ્રિકા હતી. અને તે જોઈ સઘળા આશ્ચર્ય પામ્યા એણે કહ્યું મને તો ચંદનદાસના ઘર આગળથી જડી હતી, પણ આપની નીકળી ત્યારે તો બહુ સાફ થયું, હો, રાક્ષસે મુદ્રિકા લીધી અને પછી પોતાના કામમાં વાપરવા માંડી. સિદ્ધાર્થકને સંપૂર્ણ ખૂશીની સાથે પોતાની સેવામાં રાખ્યો. જિવસિદ્ધિ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કેટલાક સરદારો તો મલયકેતુની પાસે એ પહેલાજ ચાણાખ્યના મોકલ્યા આવી વસ્યા હતા. એ પ્રમાણે શત્રુના ઘરમાં એ ચંડાળ ચોકડીનો ખુબજ જમાવડો થયો, પણ કાંઈને જરા પણ વહેમ આવ્યો નહિ. પછીથી કોઈ ઋવેર વેચવા આવ્યા તેની પાસે બોળા રાક્ષસે ખરીદ કર્યા, કેમકે રાજાની આજ્ઞા થઈ હતી એટલે પહેરવાં તો જોઈએજ, પણ એણે જાણ્યું નહિ કે એ હીરા તો મલયકેતુ-

ના આપ પવિત્રેશ્વરના અંગનાજ હતા. અને કપટી ચાણુખ્યે એના ઉપર વહેમ ચાણુવવા સારૂ દાન લેનારા પેલા બ્રાહ્મણોને જાણી જોઈનેજ વેચવા મોકલ્યા હતા.

ત્રીજા અંકમાં પાછી પાટલીપુરની કથા ચીતરીછે. ચાણુખ્યે ચંદ્રગુપ્તને સમન્તવ્યુ કે થોડા વખત સુધી મારા ઉપર તમારી મતરાજી થઈ હોય અને પ્રધાનવરું છીનવી લીધું એમ લોકને જાણાવવું જોઈએ. તેથી ચંદ્રગુપ્તે ગામમાં રાત્રે ઘેર ઘેર દીવા તથા ઓચ્છવ કરવાનો હુકમ ફેરવ્યો, અને ચાણુખ્યે બંધી કરાવી. સાંજે અટારીપર ચઢી રાત્રીએ જોયું તો ગામમાં છેક અંધારૂંજ અને તેથી ચીડવાઇને ચાણુખ્યને બોલાવી મંગાવ્યો. જ્યાં નાટક ગોઠવીજ મૂક્યું હતું ત્યાં તે બરાબર બજવાય એમમાં શી નવાઈ? બોલાચાલી ખૂબ થઈ, ચાણુખ્યે Ministerial dagger ફેંકી દીધી, રાત્રીએ કહ્યું કે બહુ સારૂ, રાક્ષસનાં વખાણ કર્યાં, અને ગામમાં દાંડી પીટાવી કે ચાણુખ્ય ભટ ઘેર ખેડાછે. રાક્ષસે આવી ધૂટ પડાવવાને સારૂ ચંદ્રગુપ્તના વૈતાલિકને ફેડાયો હતો તેણે આ પ્રસંગે કોઈ રાત્રીને સ્વતંત્ર થવાનું મન થાય એવી કાંઈ માર્ગ સંભળાવી હતી તેથી તેણે તો એમજ જાણ્યું કે આ મારી કળાથી થયુંછે અને તેથી સાંઠણી મોકલી રાક્ષસને એ સાંજના સઘળા વર્તમાન હરખની સાથે કહેવડાવ્યા. સાંઠણી સવાર થતાં પહેલાં રાક્ષસની હવેલી આગળ જઈ પહોંચી. ઘણા ઘણા દિવસના પરિશ્રમથી એનું કાંઈક શરીર ક્યજ્યુ હતું તેથી દારપાળે છેક પાછલી રાતે તો જગાડવાની ના પાડી. પણ બિચારો રાક્ષસ કાંઈ ઊઘતો નહોતો. એને તો ફિકરમાં ને ફિકરમાં કેટલા દિવસથી ઉત્તમરાજ થતા હતા અને એ રાત્રે તો જરા પણ આંખ મળી નહોતી. વાહાણું વાહાતાંજ એતો ઉઠ્યો અને પેલા જાસુસે આવી સઘળી ખબર કહેવા માંડી. એ વેળા મલયકેતુને ભાગુરાયણ નામનો પરપક્ષી સામઢ ત્યાં તેડી લાવ્યો. વાટે આવતાં રાત્રીએ પૂછ્યું કે ચાણુખ્યથી કંટાળીને ભાગી આવેલા બીજા સુભટો રાક્ષસની હામી કયુલ કરતાં નથી તેનું કારણ શું. સારે એણે કહ્યું કે રાક્ષસતો બહુજ પ્રમાણિક છે, પણ બીજાને કાંઈ વહેમ આવે એમાં નવાઈ નથી. રાક્ષસને ચાણુખ્ય સાથે વેરછે. ચંદ્રગુપ્ત સાથે નથી, કેમકે એતો નંદનાજ કુળનો છે. ચંદ્રગુપ્તને ચાણુખ્ય વચ્ચે અપારખી માલેછે તે જો વધી ગઈ અને એ ચંડાળ બ્રાહ્મ-

જીને કાઢાડી મૂક્યો તો ચંદ્રગુપ્ત રાક્ષસને બોલાવશે કેમકે પરંપરાથી પ્રધાનવરું એનુંજ છે, અને એમ થયું તો ઘણા એમ ધારેછે કે એ જય પણ ખરો. એ ક્યાં આપના કુળનો સેવક છે. જો એમ એ વૃદ્ધો તો પછી એની હામી ઉપર રહેલા ખીજા બધા ઉપર પણ તમને વહેમ આવે, અને તેથી તેઓ ખીડીતા હશે એમ હું ધારું. આ રીતે નિરપૂલિદાવે એના કાન ભંભેરતો ભંભેરતો જ્યાં જાસુસને રાક્ષસની વાત આવેછે ત્યાં લઈ આવ્યો. આણખ્યની બરતણ્ણી રાક્ષસને ખૂશ થતો જોઈ, અને ચંદ્રગુપ્તે રાક્ષસનાં વખાણ કર્યાં તે સાંભળી મલયકેતુના મનનો વહેમ વધતો ગયો. પેલો રાક્ષસ જ્યારે ભોળાભાવે એ ખૂશીથી એમ બોલ્યો કે ચાલો, હવે ચંદ્રગુપ્ત મારા હાથમાં આવ્યો, ત્યારે તો રાજાને નિશ્ચય થયો કે એ કુટેલ છે તોપણ જ્યારે અંદર જઈ મળ્યો ત્યારે એની વાર્તાવિત્ત અને નિખાલસ મોંડું જોતાં એને એમ લાગ્યું કે આ બધો મારો વહેમ ખોટો હશે. પછી સેનાને કૂચ કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને પેલા જિવસિદ્ધિએ મુરત આપવામાં પોતાનું કૂટેલપણું વાપરવામાં કાંઈ કસર રાખી નહિ. લશ્કર ચાલ્યું અને પાટલીપુર દશવીશ કોપ રહ્યું ત્યારે પેલી ચંડાળ ચોકડીએ પોતાને સોંપેલો હુકમ ખૂબ બજાવ્યો.

અત્યાર સુધી લશ્કરમાં રાક્ષસનો સર્વોપરી હુકમ ચાલતો હતો પણ હવે મલયકેતુએ એવો હુકમ કર્યો હતો કે મારી રાજા ચીહી વિના કોઈને લશ્કરમાં આવવા કરવા દેવું નહિ. એક તંત્રીમાં ભાગુરાયણ રાજાની મુદ્રિકા લઈને બેઠો બેઠો જ આવે તેને જવા આવવાની રજા આપતો હતો. ત્યાં જિવસિદ્ધિ રજા લેવા આવ્યો. ભાગુરાયણે કહ્યું કોણ રાક્ષસનો મિત્ર ! તેને કામે જાયછે? એ વેળા રાજા પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે બંને ઉભો ઉભો સાંભળવા લાગ્યો. જિવસિદ્ધિએ કાંઈક આવેશમાં આવી કહ્યું “હું રાક્ષસને કામે જતો નથી અને હવેથી હું તેનું મોંપણ જોવા ચાહતો નથી.” શું તમારું કાંઈ અપમાન કર્યું? “ના, ના, અપમાન તો કાંઈ કર્યું નથી, પણ એણે મારી પાસે પાપકર્મ કરાવ્યાં છે તેનો પસ્તાવો થાયછે” ઘણી આનાકાની અને ધમકી આપ્યા પછી એણે સવિસ્તર હકીકત કહી તે ઉપરથી એમ જણાયું કે પર્વતેશ્વરને વિષકન્યાવડે જિવ સિદ્ધિની માર્ફતે મરાવનારો આણખ્ય નહિ, પણ રાક્ષસજ હતો. આ સાંભળી રાજા ક્રોધાંધ થઈ ગયો અને કાંઈ નવું જીવું કરી મૂક્યુંજ હોત, પણ ભાગુરાયણે સમ-

જાતી શાંત પાડ્યા, કેમકે ચાણાખ્યનો સખ હુકમ હતો કે રાક્ષસનો વાંકો વાળ ન થાય એવી રીતે બધું કામ કરજો. કોઈને એમ લાગશે કે આપના મરણનું વેર લેવાને તલપી રહેલો મલયકેતુ સમજાવ્યો શી રીતે સમજ્યો હશે, પણ ચાણાખ્યના દૂતને તો સાપના અને વિષ્ણુના બંને મંત્ર આવડે. એણે કહ્યું, મહારાજ, રાજ પ્રકરણમાં ખાનગી પ્યાર કે વેરનો વિચાર રાખવો જોઈએ નહિ. રાજનીતિનોજ વિચાર કરવો રાજનીતિના વિચારથી શત્રુ મિત્ર થાયછે અને મિત્ર શત્રુ થાયછે. તે વેળા ચંદ્રગુપ્ત કરતાં પણ આપના પિતા વધારે બળવાન માટે રાક્ષસનું તેની ઉપર દાઢ હોયજ. હાલ એ આપણો મિત્ર થયોછે તો તેનો લાભ લેવો. પૂર્વભવની વાત જેમ વીસારે નાખીએ છઈએ તેમ રાજ પ્રકરણમાં પાછલું વેર કે દોસ્તી વિસારેજ નાંખવી. હાલ આપણે જીતીએ, ગાદી મેળવીએ, અને પછીની વાત પછીછે.

આ પ્રમાણે મલયકેતુ શાંત પડ્યો એટલે ચાણાખ્યના રચેલા જળભેદ રૂપનાટકનો ખીજો પ્રવેશ દાખલ થયો. એક સિપાઈ બૂમ પાડતો આવ્યો કે મેં આ માણસને લશ્કરમાંથી નાસી જતાં પકડ્યો છે અને એની પાસેથી આ કાગળ નીકળ્યોછે. એમ કહી સિદ્ધાર્થને, ધક્કો મારી આગળ ખડો કર્યો. પહેલાં અંકમાં શકટદાસ કાગળ લખાવી લાવ્યો હતો, જેને ચાણખ્યે કહ્યું હતું કે જો આ મહાભારત કામ સોંપ્યું હતું, અને જો આજસુધી રાક્ષસની પાસે રહેતો હતો તેજ આ સિદ્ધાર્થ ચાણાખ્યે શકટદાસને હાથે જ શું કામ લખાવ્યું, તેમાં શું લખ્યું, અને સિદ્ધાર્થકને શું સૂચના આપી હશે તે સઘળું વાંચનારને હવે આપો આપ સમજાશે. એ કાગળ નામ કામ વિનાનો હતો પણ તે ઉપર મોહાર રાક્ષસની હતી. માંહે પણ બધું ભરમમાંજ લખેલું હતું “મારા શત્રુને કાઢી મૂક્યો તેથી મને ભરોસો પડેછે. હવે ધારેલું કામ કરવાનો વખત આવ્યોછે. મારે કાંઈ જોઈતું નથી કોઈ મુલક માગેછે, કોઈ હાથી, ઘોડા, અને કોઈ નાણાં. ત્રણ અમૂલ્ય રત્ન પહોંચ્યાંછે બદલામાં કાંઈ નથી પણ ‘મોકલ્યું’ છે તે કમુલ કરશો. પણ સિદ્ધાર્થક બધું રૂપરૂ કહેશે તેથી તમારો આત્મા પ્રસન્ન થશે” આ કોણે અને કોના ઉપર લખ્યો એમ પૂછ્યું પણ પેલો પૂરો વેષ ભજવે એવો હતો તેથી કેમ કમુલ કરે એને મારવા લઈ ગયા ત્યારે પાસેથી પોટલું નીકળી પડ્યું અને તે ખોલીને જોયછે તો મલયકેતુએ રાક્ષસને જે હીરા

મેટ કર્યા હતા. તેજ નીકળ્યા. એણે માન્યું કે રાક્ષસે ચંદ્ર ઉપર એ કાગળ લખ્યોછે અને આ હીરા તેને આપવાને સારૂ મારી સાથે મોકલ્યા હતા. તોપણ રૂબરૂમાં કહેવાનું કાગળમાં લખેછે તે શું એ જવાબનો ઉત્તર આપતાં બહુ ગદ્ગદાંતર્યાં કર્યા અને ફરીથી જેર બંધના સપાટા પડ્યા ત્યારેજ કહ્યું. પછીથી બંધો ખુલાસો કર્યો અને તે ઉપરથી સાફ જણાયું કે પરદેશી રાજાએને રાક્ષસે ચંદ્રગુપ્તની તરફ ફેરવ્યા હતા. અને તેઓએ વાટમાં મલયકેતુનો ઘાટ ઘડવાનો વિચાર કરી રાખ્યો હતો.

રાજાએ તુર્ત રાક્ષસને બોલાવી મંગાવ્યો. પ્રથમ આડી વાતચિત્ત કરી. વ્યહ રચના શી રીતની રાક્ષસે રાખીછે તેની તપાસ કરી. ત્યારે જણાયું કે પરદેશી રાજાએને મલયકેતુના અંગરક્ષકો તરીકે રાખ્યા હતા. આ સાંભળી ઉપલી વાતને ટેકો મળ્યો. પછી તો સિદ્ધાર્થને ને એને રૂબરૂ કરી દીધા; કાગળ બતાવ્યો, હીરા બતાવ્યા, અને પૂછ્યું કે આ શું? બિચારો નિરપરાધી જવાબ આપી શકે? એવામાં પેલા ખરીદ કરેલા હીરા પહેરીને રાક્ષસ આવ્યો હતો તે ઉપર મલયકેતુની નજર પડી અને જોયછે તો પોતાના બાપનાજ અંગના અક્ષર મેળવી જોયા તો શકટદાસનાજ નીકળ્યા. એ રીતે ચોતર્ફથી છળભેદના મોજાંએ રાક્ષસને ઘેરી લીધો અને પોતે પણ સમજ્યો કે આ તર્ફતે એવી સદ્ધર્મી રચા-એલુંછે કે હું ગમે એટલો સાચોછું, પણ કાર્ધ પણ માણસથી મનાવીય એવું નથી. તેથી એણે ઉંડો નિસાસો મૂક્યો અને ચૂપ ઉભો રહ્યો. મલ-યકેતુએ એકદમ હુકમ કર્યો. કે પરદેશી રાજા ડૂટ્યા છે. માટે તે-ને દેખો ત્યાંથી મારી નાંખો, અને ચંડાળ રાક્ષસ, જ તારૂં કાળું કર, જ તારા ચંદ્રગુપ્ત પાસે તેને તારી સહાયતા છતાં પણ હુંજ તેને પદભ્રષ્ટ કરીશ.

આ રીતે ચાણાખ્યનું ધાર્યું ધણું ખરૂં તો પાર પડ્યું. શત્રુમાં સજ-ડ ડૂટ પેઠી, માંદોમાંદો વડી મૂઆ, અને અનુભવી, બુદ્ધિમાન, તથા ભક્તિ દૃઢ રાક્ષસની સહાયતા ગઈ. તોપણ ચાણાખ્યનો એત તો રાક્ષસને ચંદ્ર-ગુપ્તનો પ્રધાન કરવાનો હતો. તે શી રીતે થયું તે હવે જોઈએ. રાક્ષસ કદી પણ ડુટે એવો નોહોતો—મલયકેતુએ કાઢી મૂક્યો તો શું થયું? ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણાખ્યનો તો કટ્ટોજ શત્રુ હતો. એ રાજા ખૂશીથી આ-વીને શી રીતે પ્રધાન થાય? એ થયું અચરૂં હતું. પણ ચાણાખ્યની

યુક્તિ પણ તેવીજ જાડી હતી. રાક્ષસને તીરસ્કારથી કાઢી મૂક્યો ત્યારે પ્રથમ તો એને આપઘાત કરવાનું કે સન્યસ્ત લેવાનું મન થયું, કેમકે જગતથી છોક કંટાળી ગયો અને સમજ્યો હતો કે નંદકુળને તારવાની અથવા તેનું વેર લેવાની એની સઘળી આશાઓ તદ્દન નિર્મૂળ થઈ ગઈ પણ એ શૂર પુરૂષને એ માર્ગ ગમ્યો નહિ. એણે કહ્યું કે સુખ દુઃખ આવે, પણ માણસે ધીરજ મૂકવી નહિ અને પોતાનો ધર્મ સંભાળવો. ધર્મ વિચારતાં ચંદનદાસ સાંભર્યો, અને તેની મદદે તે ધાયો.

રાક્ષસ પાટલીપુર જઈ પહોંચ્યો. ગામની વાડીઓ સુધી આવ્યો ત્યારે ત્યાં એણે એક માણસને ગળાફાંસો ધાત્રી મરવણની તળવીજ કરતો દીઠો. ઝટ જઈ તેનો હાથ ડાલ્યો, અને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. તે માણસે કહ્યું જિજ્ઞાસ કરીને મારો મિત્ર અમિ પ્રવેશ કરેછે. તેથી હું અહિંયા મરવા આવ્યો છું. જિજ્ઞાસ શા માટે અમો પ્રવેશ કરેછે. તેની તપાસ કરતાં જણાયું કે તેણે અને ચંદનદાસે કરોડો રૂપિયા આપવા માંડ્યા પણ ચંદ્રગુપ્તે માન્યું નહિ અને રાક્ષસનું કુટુંબજ સ્વાધીન કરવાનું કહ્યું. તેમ ચંદનદાસે ક્યું નહિ. અને તેથી તેને શૂળી દેવા લઈ જાયછે. આ સાંભળી રાક્ષસ ખોલી ઉઠ્યો કે તું મરતો નહિ, કહે કે જિજ્ઞાસ મરે નહિ, અને હું જઈને હમણાં ચંદનદાસને છોડાવી લાવું છું. તે માણસે કહ્યું કે તમેજ રાક્ષસ હો એમ લાગેછે. એમ કહી પગે લાગ્યો. રાક્ષસે કહ્યું, દોડની વાર ન લગાડ. જતાં જતાં તેણે કહ્યું કે “તમે તો મહા પ્રતાપી છો, પણ મારા બે બોલ સાંભળો રાક્ષસને ‘સૂળીથી પહેલાં કાઢી છોડવી લઈ ગયું હતું. તેથી શૂળી દેનારાઓને ફાંસી દીધા હતા. તે દિવસથી શૂળી દેનારાઓ હવે કાઢી પણ હથીઆર બંધ માણસને આવેથી આવતો દેખેછે કે જ્યાં હોય ત્યાંજ તૂર્ત શૂળી દઈ દેછે. તેથી કહેવાનું એટલું કે સમાવજો. નહિ તો એમ ન થાય કે તમારી મહેનતનું ફળ એજ નીપજ કે ચંદનદાસને અધવચ્ચ મારી નાંખે અને તે બિચારો પોતાનાં ઘેરાં છોકરાંની છેલ્લી મુલાકાત પણ લેવા પામે નહિ. “આમ ખોલી તે માણસ ચાલતો થયો.” આ સાંભળી રાક્ષસ તટસ્થ થઈ ગયો. શું કરવું તેની કાંઈ સૂઝ પડે નહિ. પછી પોતે ઠરાવ કર્યો કે શિરભેરી-થા છોડાવવાની વાત મુકી દેવી અને પોતે ત્યાં પ્રગટ થઈ ચંદનદાસને મરતો બચાવવો.

એવો વિચાર કરી ફાંસી દેવાને ઠેકાણે તે ગયો. ચંદનદાસ બાઈડી છોકરાંની મુલાકાત લેતો હતો. બાઈડી સતી થવા તૈયાર થઈ છે. વારી રહેતી નથી. એકનો એક છોકરો રોય છે આણી તરફથી ચંડાળો બુમ પાડે છે “છૂટા પડો, છૂટા પડો, વાર લાગે છે” એવામાં રાક્ષસ ધસ્યો ધસ્યો ત્યાં આવ્યો અને બધાને આઘ્રા ખસેડી બોલ્યો “લો હું આવ્યો. મને શૂળી દો, અને એને છોડો” ચંદને નિસાસો મૂકી કહ્યું “રાક્ષસ, તો આ બૂકું કામ કર્યું.” ચંડાળો રાક્ષસને તુર્ત ચાણાખ્યની પાસે લઈ ગયા. તેણે ધણા આદર-સત્કારથી એને નમસ્કાર કર્યો રાક્ષસે કહ્યું, જો જો મને અડશો નહિ, કેમકે મને ચંડાળનો સ્પર્શ થયો છે. ચાણાખ્યે કહ્યું ગભરાશો નહિ, તે ચંડાળ નહોતા, પણ બ્રાહ્મણનેજ મેં તેવે મોકલ્યા હતા. તેમાંના એકને તમે આ-જબો પણ છો-પેલા સિદ્ધાર્થકે પછી પોતે રચેલા બધા તર્કટો મૂળથી ખૂલાસો કર્યો. શકટદાસ નિર્દોષ હતો એમ સાંભળી રાક્ષસ ખૂશી થયો, એવામાં ચંદ્રગુપ્ત રાજ લાગ્યો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ચાણાખ્યને પગે પડ્યો ત્યારે ચાણાખ્યે કહ્યું “આ તમારા પરંપરાના મંત્રી, મહા ગુણવાન પ્રધાન” તુર્તજ રાજ તેને પણ જઈને વિનયની સાથે પગે પડ્યો, અને રાક્ષસે “જય થાઓ” એમ કહ્યાવિના રહેવાયું નહિ. તે સાંભળી ચંદ્રગુપ્તે તુર્ત ઉથલો વાળ્યો કે જય નિશ્ચય છે. કેમકે મારા ગુરૂની સાથે તમારે મંત્રીપણું. પણ મને મળ્યું. રાક્ષસ તો વિચારમાં પડ્યો કે આ બધા મળી મારી મસ્કરી કરે છે કે શું. તેનો ભાવ સમજી જઈ ચાણાખ્યે કહ્યું તમારી ઈચ્છા: ચંદનદાસને ઉગારવાની છે કે કેમ? રાક્ષસ બોલ્યો એ મને પૂછવુંજ નિરર્થક છે. પણ ચાણાખ્યે કહ્યું જ્યાં સુધી તમે શત્રુવટ રાખી રહ્યા છો ત્યાં સુધી રાજ શી રીતે એટલી કૃપા કરી શકે તે તમેજ વિચારો. જો તમે એને ઉગારવા ચાહતા હો, તો. તરવાર મૂકી દો અને આ કટાર (Minister-dagger) હાથમાં પકડો. “એમ કહી પોતાની પ્રધાનવટાની કટાર એની આગળ ધરી” ના. ના, હું એને યોગ્ય નથી. તમેજ એને યોગ્ય છો “ચાણાખ્યે કહ્યું” યોગ્ય નથી? ત્યારે આ બધી સેના અને આ બધી માથાફાડ રાત દહાડો કોના બચથી કરવી પડે છે.” એમ કહી એણે રાક્ષસની ધટતી પ્રશંસા કરી અને છેલ્લે ચોખું કહ્યું કે તમે પ્રધાન થાઓ તોજ ચંદનદાસનો જીવ-ઉગરશે એ નિશ્ચય જાણજો.

ભલો રાક્ષસ સાંકડે સપડાયો, એણે બહુ બહુ વિચાર કર્યા. સ્વામિ ભક્તિમાં અચળ રાક્ષસને કુટી પરપક્ષમાં જવાનો દિવસ આવ્યો? જેના ઉપર એનું હાડવેર તેનેજ આશ્રય આપવો? જે પક્ષને ઉછેરીને એણે મોટા કર્યો હતો તેને પોતાનેજ હાથે નિર્મૂળ કરવો? પણ નહિ તો ખરા ખેરખાહ મિત્રનો જિવ જાયછે! તેમ મૂર્ખ મલયકેતુએ તો એનો ત્યાગ કર્યો હતો એટલે તે પક્ષને શી રીતે સહાય કરી શકે? વળી પરંપરાનો ચંદ્રગુપ્તના કુળનો પ્રધાન એ બોલે પણ એનું મન કેટલુંક ડગાવ્યું હતું. વળી રાજાનો ભય દેખાવ જોઈને પણ એના આગલા વિચાર દૂર થયા હતા. તેથી થોડી વાર વિચાર કરી કબુલ થયો અને ચાણાખ્યને નમસ્કાર કર્યા કે ધન્ય છે તારી કળાને. એવે એક માણસે આવી ખબર કરી કે બાહુરાયણ અને બીજા સરદારો મલયકેતુને પકડી દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યાછે અને આપની આજ્ઞાની રાહ જુએછે. ચાણાખ્યે કહ્યું, હવે પ્રધાન રાક્ષસ છે, એમની આજ્ઞા લો. રાક્ષસે બીહીતા બીહીતા તેનો જિવ બચાવવાની મહેરબાની માગી. ચંદ્રગુપ્તે ચાણાખ્ય સામું જોયું. ને તે તુર્ત બોલ્યો કે પ્રધાનજીની પહેલ વહેલી માગણી ગમે એવી હોય તોપણ બહાલજ રાખવી જોઈએ એમ કહી પેલા માણસ તરફ નજર કરી ફરમાવ્યું કે “જાજીને કહે કે રાક્ષસની બલામણ ઉપરથી એ રાજપુત્રને સઘળા અપરાધ ક્ષમા કરેછે. અને એની જાગીર પણ પાછી આપેછે તેથી મલયકેતુને સહીસલામત અને મર્તબાની સાથે એને એના મુલકમાં તમે પાછો પહોંચાડી આવો” તુર્તજ તેને પાછો બોલાવી બીજી આજ્ઞા કરી કે શહેરકોટવાલને કહેતો જા કે રાક્ષસ મંત્રી થવાથી ચંદનદાસને વેપારીઓનો શોક કર્યોછે. તેમજ સેનાપતિને કહે કે આવા સમર્થ મંત્રી મળવાના ઉત્સવમાં રાજા સાહેબ ફરમાવેછે કે સઘળા કેદીઓને છોડી મૂકવા અને જેની જેની માલમત્તા હોય તે હાથી ઘોડા સિવાય સૌ સૌને પાછી આપવી. રે હાથી ઘોડા પણ આપી દો. આવી સચળ સંધિ પ્રાપ્ત થયા પછી હવે એની પણ કાંઈ ફિકર નથી. હવે કોઈને બંધન જોઈએ નહિ. હવે બંધન માત્ર મારી જતાને. એમ કહી પોતાની જટા કેટલે મહીને પાછી બાંધી કેમકે એની પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ થઈ.

ઉત્તર રામચરિત્ર.

ભવભૂતિએ ત્રણ રસના ત્રણ નાટક બનાવ્યાં છે. માલતી માધવ જેમ શૃંગારરસ પ્રધાન નાટક છે તેમ મહાવીર ચરિત્ર વીરરસનું છે. એમાં રામના લગ્ન સમયથી તે રાવણને મારી પાછા અયોધ્યામાં પધારે છે ત્યાં સુધીનું વર્ણન આવી જાય છે. રામચરિત્રનો શેષ ભાગ આ નાટકમાં ચીતર્યો છે. એ વિપ્રલંભ શૃંગારનું અથવા ખરૂં કહીએ તો કરુણારસનું નાટક છે. સઘળા સંસ્કૃત નાટકોમાં એને 'Tragedy' કહીએ તો સારી રીતે કહી શકાય છે. દુઃખજનક અને ગંભીર મનોભાવથી એ નાટક ઉભરાઈ જાય છે. સંસ્કૃત નાટક શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે એનું છેવટ તો શુભ છે, પણ અંતર્ગત સઘળો રસ બહુ ધા કરુણામયજ છે.

નાંધાંતે સૂત્રધાર નાટક તથા તેના કર્તા તેનું નામ દર્શિતુર્જન કહે છે કે મેં અયોધ્યાવાસીનો વેષ ધારણ કર્યો છે, અને પેસો કોઈ પરદેશી આવે છે. માલતી માધવમાં પણ માત્ર ઓળખાવવાનો આવોજ સીધો માર્ગ ભવભૂતિએ પકડ્યો છે. એ પ્રસ્તાવનામાં તે અયોધ્યાવાસીને પરદેશી વચ્ચે જે વાતચિત્ત ચાલે છે અને તેને ઉપરથી માલમ પડે છે કે સીતાને પાછાં અંગીકાર કર્યો એ લોકોને ગમ્યું નહોતું, જનકાદિ સઘળા રાજાઓ તથા મિત્રો પોતપોતાને વતન ગયા હતા, અને સીતાનો શોક સમાવવાને અર્થે તે વેળા રામ મહેલમાં પધાર્યો હતા. એ સંબંધે પહેલો અંક શરૂ થાય છે. સંસાર દુઃખરૂપજ છે અને તેમાં સર્વે પોતપોતાના ધર્મ સંભાળવા એજ કર્તવ્ય છે એમ રામ પ્રેમથી પોતાની પત્નીને બોધ કરતા હતા. એટલામાં અષ્ટાવક્રઋષિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રામની બહેન શાંતા સાથે પરણેલા ઋષિ શૃંગે તે વેળા બાર વર્ષનો યજ્ઞ આરંભ્યો હતો અને તેથી રામને સીતા સિવાય રઘુકુળના સઘળાં ગુરૂજનો ત્યાં ગયાં હતાં. ત્યાંથી વશિષ્ઠઋષિનો આશિર્વાદ કહેવાને અષ્ટાવક્ર આવ્યા હતા. “સીતાને પુત્ર થાઓ” એવો આશિર્વાદ હતો. તે સાંભળી રામે કહ્યું કે ગુરૂના મનમાં ઈચ્છા થઈ ત્યારથીજ તેની સિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે. અર્થાત્ સીતા તે વેળા સગર્ભા હતીજ. વિશેષ શીખામણ એ કહાવી હતી કે હું રામ તમે હજી ઉમરે અને રાજના અનુભવમાં કાચા છો, તેથી યાદ રાખજો કે રાજનું સુખ કે કીર્તિ લોકના કલ્યાણ અને પ્રીતિમાંજ રહેલી છે. રામે કહ્યું, ગુરૂ મને મૂળથીજ

એવો રૂઠો બોધ કરતા આવ્યાછે, અને હું લોકના કલ્યાણને અર્થે મોજ, મજા, દયા, પ્રેમ, અને સીતાનો પણ લાગ કરવાને તત્પરછું. આવાં વચન સાંભળી સીતાએ સ્વામીની ધર્મબુદ્ધિ વખાણી અષ્ટાવક પ્રસન્ન થઈ ઉઠ્યા, અને લક્ષ્મણ આવી રામસીતાને મહેલની દિવાલપર ચિત્રે ચીતરાતાં હતાં તે જોવાને તેડી ગયા. રાવણને માર્યા પછી અગ્નિકુંડમાંથી શુદ્ધ થઈ સીતાજી પાછાં નીકળ્યાં ત્યાં સુધીની રામકથા ત્યાં ચીતરાઈ હતી.

ઘણું કરીને બીજો પ્રવેશ આખો આ ચિત્રના વર્ણનથી બયોછે. એ વિષે રામનું પૂર્વ ચરિત્ર જોનારને સ્મરણ થાયછે, અને રામ સીતાનેદ પ્રેમ ગદગદિત થઈ રહેછે. તેઓ મુખ્ય મુખ્ય ચિત્ર જોતાં જાયછે. અને પોતાની લીલા સંભારતાં જાયછે. બાગીરથી ને જોઈ રામ નમસ્કાર કરી સીતાનું સંક્ષણ કરવાની વિનંતિ કરેછે, અને સીતાને ત્યાં ફરીથી સ્નાન કરવા જવાની ઇચ્છા થાયછે. રામ લક્ષ્મણને તુર્તજ રથ તૈયાર કરવા મોકલેછે અને જ્યારે સીતા સહજ શંકિત થઈ “આપ બેળા આવશે કે નહિ” એમ પૂછેછે ત્યારે રામ કહેછે હે નિર્દયા, એ પૂછવાની શી જરૂરછે? રામને દૈવીશસ્ત્ર આવી શરણ થયા તે પ્રસંગનું ચિત્ર જોઈ રામે કહ્યું કે “સીતા એને પગે લાગ. જા, તારા પુત્રને પણ એજ શસ્ત્ર સહાય થશે” સીતા હાથ જોડી દીનતાથી તે શસ્ત્રને તથા પોતાના સ્વામીને પગે લાગેછે. પંચવટીની લીલા સંભારતાં રામ ગરગળા થઈ જાયછે. રાક્ષસનાં ચિત્ર જોઈ તે ખરાંજ હોય એવી રીતે સીતા ભયભીત થઈ જાયછે. રામે આશ્વાસના કરી કહ્યું “હે પ્રિયે, હજી પણ શું તને વિયોગનો ભય લાગેછે” અશુભ ચિત્રોમાં રાવણનું મરણ એટલે રામનો જય. એ સિવાય બીજાં કોઈ પણ જોયું નહિ. તોપણ જોતાં જોતાં થાક ચઝો અને સીતા રામના જોણામાંજ સૂઈ ગયાં. રામે કહ્યું તારામાં એવો જાદુ રહ્યોછે કે મને આટલાં વર્ષ તારો સહવાસ થયોછે તોપણ પરિસ્વેદમય તારા શરીરનો જરા સ્પર્શ થતાં મારે રૂએ રૂએ એવો પ્રેમ વ્યાપી રહેછે કે તે સુખછે કે દુઃખ તે હું કાંઈ પણ જાણી શકતો નથી. સીતાએ કહ્યું, મહારાજ, એ તો તમારા અચળ પ્રેમનો મહીમાછે, મારા શરીરનો નથી.

પછી સીતા નિદ્રાવશ થયાં અને સ્વપ્નમાં બે ત્રણવાર “રામ ક્યાં ગયા, મને કેમ તજી ગયા” એવો કંઈક મય પોકાર કર્યો. એ જોઈ રામે

કહ્યું “અહો, પ્રેમ એવીજ વસ્તુ છે. નિરંતર વિયોગની ભીતિ રહે છે. એવું ભાગ્યશાળી ક્ષણ હશે કે જેના પ્રેમને વિયોગ નડતોજ નહિ હોય? આ લોકમાં કોઈથી પણ એવા ભાગ્યની તો ક્યાંથી આશા રાખી શકાય” એ રીતે પ્રેમજનિત વિચારોથી ગદગદિત અંતઃકરણ યદ્ય ગયું છે. એવામાં બારણેથી એક દૂતે કહાવ્યું કે હું કાંઈ ખબર કહેવા આવ્યો છું. તે વેળાજ ધીરવીર રામચંદ્રે પોતાના કોમળ મનોભાવને સમાવી દઈ તેને અંદર બોલાવ્યો અને રાજધર્મ પ્રમાણે શાંતપણે નગરની ખબર અંતર સાંભળવા લાગ્યા. એ દુર્મુખ નામના દૂતની વાણી તથા રીતંભાત ઉપરથી રામે તુર્ત પારખી લીધું કે એના મનમાં કાંઈ અસાધારણ વાત છે પણ કહેતાં અચકાય છે. આગ્રહ કર્યો ત્યારે તે બિચારાએ દિલગીરીની સાથે ધૂનતા ધૂનતા લોકમાં સીતાજી સંબંધી વાતો ચાલતી હતી તે કાનમાં કહી. એ સાંભળતાંજ રામ ચીડી ઉઠ્યા અને બોલ્યા કે “ધિક્કાર છે લોકને કે સીતા જેવી સતીના ઉપર આવું કૂડું આળ ચઢાવે છે. અમ્મિકુંડની પરીક્ષા આપી શુદ્ધ નીકળ્યાં તોપણ મૂર્ખોની ખાત્રી થતી નથી” પણ તુર્તજ પાછા શાંત થઈ બોલ્યા “એ બિચારાઓનો શો વાંક? એવો ચમત્કાર જોયાવિના તેમનાથી કેમ મનાય? તેમનો ભાવ તો શુદ્ધજ છે. મારા કુળ ઉપર પ્રીતિ છે તેથીજ તેઓ આ પ્રમાણે દુભાય છે. ત્યારે કરવું શું? કરવું શું? મારા પિતાએ પોતાના પુત્રનો, પોતાના પ્રાણનો, લોક પ્રીતિને સાર ત્યાગ કર્યો, અને મારે મારો ધર્મ બજાવવોજ જોઈએ? ગુરૂ વશિષ્ઠે આગળથી કહ્યું હતું તે દહાડો આવી પહોંચ્યો! આજ પર્યંત રઘુકુળનું નામ નિષ્કલંક ચાલ્યું આવ્યું છે અને મારે પણ તેમજ રાખવું જોઈએ.”

આ ઠરાવ કરતાં રામના અંતઃકરણમાં જે દુઃખ થયું તે બેહદ હતું. પ્રથમ તો રામના શરીરપર સીતાએ હાથ મૂક્યા હતા તે આત્મ ધિક્કારની સાથે ખસેડ્યા. પછી સીતા બિચારી ઉંચે છે તેને પગે પડી “હે સતિ, આ માઈ છેલ્લું, છેલ્લું નમન” એમ કહી શોક સમુદ્રમાં ગરક થયા રામને લાગ્યું કે સીતા વિના જીવવું એ વેઠજ છે. “અરે, આ હું સીતાનો ત્યાગ કરતો નથી, પણ મારા સુખનોજ ત્યાગ કરું છું” રામને એ પણ લાગ્યું છે કે આ મોટો અધર્મ થાય છે, પણ નાચાર રાત્રીએ રાજધર્મ વિશેષે પાળવા જોઈએ એમ બિચારી પોતાના હૃદયનો કડકો કાપીને કોઈ ફેકી દે તેમ સીતાને ત્યાગ કરવાનો ઠરાવ કાયમ રાખ્યો, અને હુકમ કર્યો કે લક્ષ્મણ જે રથ

લેવા ગયોછે તેમાંજ એને વનમાં જઈ મૂકી આવે. પછી ત્યાં ઉભા રહેવાની હિંમત ચાલી નહિ. પ્રેમમય આંખે સીતાનું છેલ્લું દર્શન કરી ગભરાએલા દુઃખી અંતઃકરણે બહાર ગયા. સીતાના દુઃખનું તો પૂછવુંજ શું? જાગીને જીએછે તો રામ મળે નહિ અને દૂત રથમાં બેસવાને તાકીદ કરેછે. સીતાને છેલ્લા દહાડા જતા હતા તેથી બરાબર ચલાતુ નથી તોપણ જેમ જેમ રથમાં બેસવા જાયછે, પણ જોયછે તો રામ ત્યાં નથી અને સધળાના મોં ઉપર ઉદાસી પથરાઈ રહીછે. ત્યાંથીજ સીતાનું અંતઃકરણ ધ્રુજવા લાગ્યું અને આંસુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો, પણ ચતુર કવિ આ સંધર્ભે વ્યંગ રાખી સીતાના અકથ્ય દુઃખ ઉપર પડદો ઢાંકી પહેલો અંક પૂરો કરેછે.

એ વાતને બાર વરસ વહી ગયાં. એ દરમિયાન શું શું બન્યું તેનો સાર ખીજા અંકમાં આવ્યોછે અને તેથી તેમાં વાતચિતજ છે. કાર્ય સિદ્ધિ નથી. વાસંતી નામની વનદેવી અને આત્રેયી (અત્રિરૂપિની પત્ની) એ બંનેની વાતચિત ઉપરથી માલમ પડેછે કે વાલ્મીકીના આશ્રમમાં લવને કુશ નામના કોઈ રાજપૂત્રો ઉછરતા હતા, અને સીતાનો ત્યાગ કર્યો એ સધળાં ગુરૂજનોને ઠીક લાગ્યું નહોતું. અરુન્ધતી તથા કૌશલ્યાદિકતો સીતાવિના અયોધ્યામાં નહિજ આવીએ એમ કહી વાલ્મીકીના આશ્રમમાં જઈ રહ્યાં હતાં રામે સોનાની સીતા કરી અશ્વમેધનો આરંભ કર્યો હતો અને તે અર્થે ઘોડો ફરતો હતો. એવામાં રામ એ જનસ્થાન નામના વનમાં કોઈ શુદ્ર તપ કરતો હતો. તેને મારવાને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તે શુદ્રને સ્વર્ગ પહોંચાડ્યા પછી એ વન જોઈ રામને સીતા બહુજ સાંભરી આવ્યા અને જણાયું કે એનો પ્રેમ હતો તેવોને તેવોજ અખંડછે. પછી એ અગર્ય-ઋષિના આમંત્રણ ઉપરથી તે વનમાં તેમનો આશ્રમ હતો ત્યાં રામ ગયા.

ત્રીજો અંક બીજો પ્રૌઢ કલ્પના જન્યજ છે. પ્રથમ તમસા અને મુરલા નદીઓ પ્રલય દેવી રૂપે વાતો કરતી માલમ પડેછે. તે ઉપરથી જણાયછે. કે લક્ષ્મણ સીતાને વનમાં મૂકી ગયા ત્યારે તે રોતી અને પોકારતી હતી. તેવામાં પ્રસવસન્ધા આવી પહોંચ્યો અને તેની વેદનામાં તે બિચારીએ ગંગામાં ઝંપલાવ્યું. પણ ગંગામાતાએ તેને પુત્રી સમાન પાળી અને લવને કુશ જે બે છોકરા અવતર્યા તેને લઈ જઈ વાલ્મીકીઋષિને સ્થાપિત કર્યા.

શુદ્ધ તપસ્વીને માયા પછી રામ થોડો વખત એ વનમાં રહ્યા તેટલા વખતમાં તેનો વિરહાગ્નિ બહુજ વધી ગયો અને સધળાને ફિક્કર થઈ કે સીતા વિના રામનું કલેન્દુ ટુકાણું રહેશે નહિ. તેથી ઋષિઓની પ્રાર્થના માનીને ગંગાએ કાંઈ નિમિત્તે રામની સમક્ષ સીતાને મોકલવાનો વિચાર કર્યો. હતો. તે પ્રમાણે ભાં સીતા વિરહિણીનાં વસ્ત્ર પહેરી સૂકાઈ ગએલા શરીરે પ્રવેશ કરેછે, એટલામાં સીતાએ પ્રથમ જો હાથીનું બચ્ચું પાળ્યું હતું તેને કાંઈ મદાન્મત્ત હાથી મારેછે એવી યૂમ પડી, તે સાંભળી સીતાએ પોકાર કર્યો કે “ધાઓ, ધાઓ, સ્વામી, ધાઓ, મારા વહાણા, પાલકપુત્રને ઉગારો રામ હે રામ,” પણ પછી તુર્તજ તેને સાંભરી આવ્યું કે આ હું કોને બોલાવુંછું. રામે તો મારો ભાગ કર્યોછે. આ વિચારની સાથેજ સીતાજીને મૂંઝાં થઈ. તમસાએ પાસે આવી આશ્વાસના કરી. એટલામાં રામ ભાં આવી પહોંચ્યા અને માવધને આજ્ઞા કરી કે હાથીને ઉભો રાખ. દૂરથી રામનો શબ્દ સાંભળીજ સીતા રોમાચિત્ત થઈ ગઈ, અને પાસે આવતાં તેનું મુખકમળ વિરહદુઃખે છેક કરમાઈ ગએલું જોઈ એના અંતઃકરણમાં એવું લાગ્યું કે મૂંઝાં ખાઇને પાછી પૃથ્વી ઉપર પડત પણ તમસાએ ઝીલી લીધી. સીતા ગંગાની આજ્ઞાએ અદસ્ત હતાં, તોપણ તેના બધા બોલ રામને કાને પડ્યા અને તેથી એ ધીરવીર પણ મહા કોમળમનના નાયકને એકદમ ભારે મૂંઝાં થઈ. બધા ગભરાઇ ગયાં, અને સીતા તો રોવા લાગી. તમસાએ કહ્યું, સીતા તારા હાથનો સ્પર્શ કર કે એ મૂંઝાં ઝટ વળશે. ખરે તે પ્રમાણે કરતાં તેમજ થયું. પછી સીતાએ પોતાનો હાથ ખસેડી લીધો. રામ આશ્ચર્ય પામી સીતાને બોળવા લાગ્યા કેમકે એ સીતાનો સ્પર્શ હતો. એ તો નિશ્ચય થયું અને તે છતાં આંખ ઉઘાડી જોયછે તો કોઇ ટુકાણું સીતા મળે નહિ. એ પ્રમાણે રામ વિચારમાં પડ્યાછે એટલામાં સીતાના હાથીને ઉગારવા વાસંતી તેડવા આવી તેની પાછળ રામ ગયા. સીતા ને તમસા પણ પાછળ પાછળ આદ્યાં. ભાં જઇને જોયું તો સીતાનો હાથી પોતાના બળેજ કૂતેહ પામ્યો હતો. તે સ્થાન જોઇને અસલ સીતા સાથે રહેતા હતા તે સમયની વાત સહેજ નીકળી. વાસંતી જણી જોઈ એના વિરહાગ્નિને ઉત્કેરવા લાગીછે. એક વખત તો ખુદ્ધી રીતે રામને ઠપકોજ દીધો અને કહ્યું કે એકલી સીતાને વનમાં કાઢી, મૂકવાથી આ દેલોના વનમાં તેની શી અવસ્થા થઈ હશે તેનો કાંઈ વિચાર કર્યોછે? આ બોલ સાંભળી

સીતાને પણ લાગ્યું કે વાસંતી બહુ દુર છે. રામનું તો હૈયું ઉથલપાથલ થવા લાગ્યું, અને ધણી વખતથી દબાઈ રહેલો શોક ખળખળાટ બહાર પડ્યો. આ જોઈ વાસંતીએ ધીરજ આપવા માંડી પણ તે વનમાં જે જે વસ્તુ તરફ તેનું ચિત્ત લગાડવા માંડે તે વસ્તુ જોઈને રામના વિરહમાં વધારોજ થાય. રામનું ચિત્ત છેક ચલિત થઈ ગયું, અને જ્યાં જુએ ત્યાં સીતાની સીતાજ દેખે. અંતઃકરણ જોરથી ધબકવા લાગ્યું, ૩એ ૩એ અગ્નિ વ્યાપી રહ્યો, આંખે અંધારાં આવ્યાં, અને આખરે મૂંઝા ખાઈ પૃથ્વી ઉપર ઢબ્યા સીતાના સ્પર્શથી પાછું કાંઈક બાન આવ્યું, પણ આંખે અંધારાં આવ્યાં હતાં તે જલદીથી દુર થયાં નહિ. તોપણ ટપ દઈને સીતાનો હાથ પકડી “સીતા જડી, સીતા જડી” એમ હર્ષથી પોકારવા લાગ્યા. વાસંતી જુએ તો કાંઈ દેખે નહિ, અને તેથી તેને બાવ્યું કે નિશ્ચય રામને ઉન્માદ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે. અને ખરેખર રામને પણ એમ ધારવાનું કારણ મળ્યું, કેમકે હાથ પોચો મૂક્યો એટલે સીતાએ જોરથી ખસેડી લીધો અને પછી રામ જોવા જાય છે તો કાંઈ મળે નહિ. આ તે માયા કે માર મનજ ઠેકાણે નથી એમ રામને જ્ઞાતિ પડવા લાગી. આ દુઃખ જોઈ વાસંતી ગમરાઈ જઈ ચોધાર આંસુએ રૂદન કરવા લાગી. સીતાનું અંતઃકરણ તો છેક કપાઈ ગયું, અને બોલી કે હે દુષ્ટ દૈવ, મારાપર તારો શો કોપ છે કે આવે પ્રસંગે પણ મારાથી પ્રગટ થઈ સ્વામીની આશ્વાસના કરાતી નથી. પછી વાસંતીનું દુઃખ જોઈ રામ પોતાની ભેજેજ પોતાનું મન ઠેકાણે આણ્યું, અને કહ્યું કે મારા સ્નેહીને હું જ્યાં જાઉં ત્યાં દુઃખનું કારણ થઈ પડ્યું તેથી મારે અહિંયાં રહેવું જોઈએ નહિ. એમ કહી પોતે અયોધ્યા તરફ વળ્યા, અને સીતાએ સાચું કે સમજ્યું એમ જાણી પોતાના સ્વામીનું દર્શન ન્યાળી ન્યાળીને કરી લીધું.

ચોથા અંકમાં નાટકનું સ્થળ વાલ્મીકનો આશ્રમ છે. સીતાના વનવાસની ખબર સાંભળી જનકરાજ યોગ ધારણ કરી વનમાં ફરતા હતા. તે એ વેળા વાલ્મીકઋષિના દર્શને આવ્યા હતા, કૌશલ્યા વગેરે પણ વશિષ્ઠની જોડે ત્યાં આવ્યાં હતાં. જનકને કૌશલ્યાની આશ્ચર્યવર્તી મુલાકાત થતાં બંને સીતા સંબંધીનું દુઃખ બહુ સાંભરી આવ્યું. કૌશલ્યા તો છેક જિવંતરથી કંટાળી ગયેલીજ માલમ પડે છે. જનક પોતાના જ્ઞાનબળે ક્યેં રાખી શકે છે, પણ અંતરમાં દુઃખ ધણુંજ ઉંડું પેસી ગયું છે. એવામાં

ત્યાં તેઓએ લવને રમતો. જોધ આનંદની સાથે આશ્ચર્ય પામ્યા, અંતઃકર-
રંગે ને રૂપે બિલકુલ તે રામ જેવોજ હતો. જનક કહે, ખરે રામ જાણે
પાછા બાલ્યાવસ્થામાં આવ્યા હોય એમ દેખાય છે. કૌશલ્યા કહે, જુઓ
જુઓ શરીર બધું રામના જેવુંજ છે પણ મોંનો ઘાટ સીતા જેવો છે. તેથી
એ કોણ છે તે પૂછવા એક સેવકને વાલ્મીકીઋષિ પાસે મોકલ્યો અને લવને
પોતાની હજુરમાં બોલાવ્યો. અજાણ્યા છે તેથી એમની સાથે કંઈ વિધિએ
સંભાળણ કરવું એ વાતનો વિચાર કરતો તે ત્યાં તુર્ત આવ્યો, અને વૃદ્ધ
જાણી તેમને વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા. એ બિચારાને પોતાના માખાપ
સંબંધી કાંઈ જ્ઞાન નહોતું તેથી તેની તર્ફથી કાંઈ બાતમી મળી નહિ. પેલો
સેવક પણ એવો જવાબ લઇને આવ્યો કે પ્રસંગે બધું વિદિત કરીશ.
એવામાં અશ્વમેધનો ઘોડો લક્ષ્મણના છોકરા ચંદ્રકેતુના અધિપતિપણા હેઠે
તે આશ્રમમાં આવી પહોંચવાની ખૂમ પડી, અને એક ઋષિકુમાર “ચાલ,
ઘોડો જોવા” એમ કહી લવને ધધડવા લાગ્યો. લવ આજ્ઞા લઇ ગયો, પણ
તેનાથી એટલી વાત ખબર પડી કે એને બીજો નેડીયો ભાઇ કુષ કરીને
છે અને એ બંનેને વાલ્મીકે સીતાના વનવાસ પર્યંત સઘળું રામાયણ બહુલ્યું
હતું. અને બાકીનું તો ભરત મુનિનેજ અપ્સરાઓ પાસે નાટક કરાવવાને
અર્થે પોતાને હાથે લખી આપ્યું હતું.

ઋષિ કુમારો સાથે દોડતો દોડતો લવ ઘોડો હતો. ત્યાં ગયો. “કાઈ
ક્ષત્રિય હોય તો બાંધે” એવાં વચન સાંભળી લવને ક્રોધ ચઝ્યો અને
છોકરાઓને હુકમ કર્યો કે એને હાંકી લઈ જાઓ. છોકરાંને તેમ કરતાં
વાર શી ? અશ્વરક્ષકે એ બહુએ વાર્યા, બહુએ સમગ્રવ્યા, બહુએ ધમકા-
વ્યા, પણ કોણ સાંભળે ? એ તો ટક ટક કર્યા કરે છે એટલામાં તેઓએ
એને ક્યાંનો ક્યાં દોડાવી સંતાડી દીધો. નાચારીએ તેણે બાળકો ઉપર ધા
કરવા માંડ્યો. બધાં છોકરાં તો ભૂરરર દઇને નાસી ગયાં. પણ લવ ટકી
રહ્યો એટલુંજ નહિ, પણ સઘળા નેદાઓ ઉપર એવી બાણવૃષ્ટિ ચલાવી
કે કેટલા મરી ગયા, કેટલા ગબડી પડ્યા, અને યોડાજ ચંદ્રકેતુ પાસે હુઃખ
રોવાને જઈ શક્યા.

પાંચમા અંકમાં ચંદ્રકેતુ ચડે છે, પણ બધો અંક વાતચિત્તથીજ બ-
યો છે. લવના પરાક્રમ જોધ ચંદ્રકેતુ આશ્ચર્ય પામ્યો અને એની પાસે દેવી
શક્તિ હોવાં જોધએ એમ અનુમાન કર્યું. એણે જોયું કે એની સામા બી-

શી. જીવા ટકાય એમ નથી, અને તેથી પોતે બધાને ખસેડી તેની સામે ગયા. લવનું રૂપ તથા સભ્યતા જોઈ એને પ્રીતિ થઈ અને તેથી એને માન સન્માનની સાથે સમજાવવા માંડ્યો. લવનું પણ અંતઃકરણ એની તરફ આકર્ષાવા લાગ્યું હતું, પણ સેનાના હેઠકારાથી એનો જીરુસો ઠાંઠક ન-રમ પડવા આવ્યો હતો. તે પાછો પ્રજ્વળિત થયો. ત્યારે ચંદ્રકેતુએ વિચાર કર્યો કે લડવુંજ છે ત્યારે તો એ પગવાળાની સાથે હું રથમાં બેસી લડું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ નહિ. તેથી તે રથમાંથી ઉતર્યો અને લવને યોદ્ધાઓની રીત પ્રમાણે નમસ્કાર કરી કહ્યું કે જો તારી ઇચ્છા હોય તો તને રથ આપું અને આવ આપણે બંને રથમાં બેસીને લડીએ, અને નહિ તો હું પણ પગવાળો થઈ લડવાને આ તૈયાર છું. ચંદ્રકેતુની આ ધર્મયુક્તિ રીત જોઈ લવને હેત આવ્યું, અને પરસ્પર વિનયથી વાત કરવા લાગ્યા. સ-માધાની ઉપર આવશે એમ દેખાવા લાગ્યું. લવે કહ્યું અશ્વરક્ષકના અવિ-નયને લીધે મને બાણ પકડવાની જરૂર પડી છે. ચંદ્રકેતુએ કહ્યું રામ જેવા પ્રતાપીને રાજધિરાજ માનવામાં કોઈ ક્ષત્રિયને કલંક નથી. રામના પરાક-મની વાત નીકળતાં ચંદ્રકેતુએ કહ્યું કે પરશુરામ સરખાને હરાવ્યા તેના આગળ બીજા કોનું ગણું છે. લવે કહ્યું, બ્રાહ્મણને જીત્યો એમાં તે શું મોટું પરાક્રમ કર્યું. આ સાંભળી ચંદ્રકેતુને બહુ માતું લાગ્યું, અને એ પણ કાંઈક તપીને બોલવા લાગ્યો. લવે વક્રોક્તિમાં કહ્યું કે રામના પરાક્રમની શી વા-ત કે સીતા જેવી એક અબળાને આટલાં આટલાં દુઃખ દીધાં. આ ઉપરથી બંનેનો મિત્રજ હાથમાં રહ્યો નહિ, અને “આવ સામે, આવ સામે” એમ બંને એકજ ક્ષણે પોકારી ઉઠ્યા.

ચંદ્રકેતુ અને લવના યુદ્ધનું વર્ણન વિમાનમાં બેઠેલાં વિદ્યાધર અને વિદ્યાધરી છઠ્ઠા અંકના આરંભમાં આપે છે. મોહાસ્ર બાણ મારીને ચંદ્રકેતુ-ના તમામ લસ્કરને મૂર્છિત કરી નાંખ્યું છે. એવામાં રામચંદ્ર પોતે ત્યાં આવી બંને યોદ્ધાઓને વારી યુદ્ધ બંધ પડાવ્યું. લવને જોઈ રામના દિલમાં નાનાપ્રકારના વિચાર ઉઠ્યા અને લવ પણ તેને જોઈ પ્રેમપૂર્વક પ્રશ્નિપતન કરવાનીજ વાત થઈ. એણે પોતાની ઉદ્ધતાધને માટે માફ માગી, પણ રામે કહ્યું કે તું ક્ષત્રિયકુળને શોભે એવી રીતેજ વર્ત્યો છે. ચંદ્રકેતુએ એના પરાક્રમના બહુ બહુ વખાણ કર્યો. એવામાં લવની વાહારે દોડતો કૂપ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. લવે તેના ક્રોધને સમાવ્યો અને કહ્યું કે આ રામચંદ્ર

સાક્ષાત્ પધાર્યાછે તેને પગે લાગ. એ એ બાળકોને જોઈ રામનું અંતઃકર-
ણ ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. તેમને વારે વારે બેઠે અને તેમની સામું જોય.
તેમના મુખકમળના પ્રત્યેક અંગ તપાસી તપાસી જોયાં, અને ખાત્રી થઈ કે
એ મારા-મારી સીતાનાજ-પુત્ર હોવા જોઈએ. રામની આંખમાં આંશુ
બરાઈ આવ્યાં, અને અંતઃકરણમાં હર્ષ અને શોક બંનેએ એક સમે વાસ
કર્યો. રામનો આ શોક જોઈ બાળકો પણ ઉદાસ થઈ ગયા અને વિચાર્યું
કે આ વનને જોયાથી એમને સીતાજી સાંભરી આવ્યાં હશે. તેમને ગૂપ-
સ્વૂપ આ રીતે દયા ખાતા જોઈ રામે પોતાનું ક્ષૈર્ય સંભાળ્યું, અને વાત
કેવડાવવાને માટે કહ્યું કે બાળકો તમે રામાયણ બધ્યાછો તો તેમાંથી મને
કાંઈ કહી સંભળાવો. તેઓએ બેચાર શ્લોક ગાયા, પણ તેમાં સીતાની
મુગ્ધાવસ્થા સમિતી રામ સાથેની પ્રીતિનું વર્ણન હતું, અને તેથી તેણે
રામના શોકમાં ઉલટો વધારો કર્યો. થંભી રાખેલો અમુનો પ્રવાહ ખળ-
ખળ વહેવા લાગ્યો, પ્રકાશપણે પોતાના દુઃખ ને સીતાના ગુણનું કથન
કરવા લાગ્યા, અને પછી વિચારમાં ને વિચારમાં ચિત્રામણ્ય સરખા થઈ
રહ્યા. એવામાં જનક, કૌશલ્યા, અને વશિષ્ઠ અરૂંધતી તે તરફ આવ્યાં.
પોતાને કન્યાદાન આપનાર, તે વખતના ગૌર વસિષ્ઠ, અને પોતાની મા
વગેરેને દૂરથી આવતાં જોઈ રામના અંતઃકરણમાં વજ્રના જેવો ધ્રા લાગ્યો
અને પોતાના જિવતરને ધિક્કારવા લાગ્યા. કૌશલ્યા અને જનક તો ધણે
વર્ષે રામનું મોં જોઈ દૂરથી મૂર્છા ખાધનેજ હેઠે પડ્યાં. એ જોઈ
રામ શ્વાસ બર્યો દોડ્યા. અને ગદગદિતકંઠે બોલ્યા કે “સ્વસ્થ થાઓ!
સ્વસ્થ થાઓ! હું નિર્દયની ઉપર તમે આટલી બધી શું કામ મ-
મતા રાખો છો” !

સાતમા અંકનું સ્થળ ગંગાકિનારે એક રચેલી નાટકશાળાએ. નાટકમાં
નાટક એ સંસ્કૃત ભવભૂતિએજ મૂક્યુંછે અને એમ કરવાથી શો લાભછે
તે શેક્સપિયરની પેઠે એ બરાબર સમજતો હોય એમ જણાયછે. એ ના-
ટકશાળામાં સઘળા દેવ, દેવીઓ, ઋષિ, અને ત્રૈલોક્ય પ્રાણી માત્રને વાદ્દમીકે
બોલાવ્યાં હતા. લવ કુશ ને લક્ષ્મણના છોકરાની જોડે બેસાડ્યા હતા. રામ
આવીને બેઠા પછી નાટક શરૂ થાયછે. સીતાને વનવાસ આવ્યા પછી
તેનું શું થયું તે જણાવવું અને બંને પાછાં મળવવાં એ આ ગર્ભાક્રાંતો હેતુ
જણાયછે. સીતા પડેજ પોતાનો વેષ લપ્તને આવેછે. વનમાં પોકપોક મૂંઝતી

સીતાએ ગભરાઈ ગંગામાં પડતું મૂક્યું, તેવીજ તેને ગંગાએ ઝીલી લીધી હતી. પણ એ આવૃદ્ધમાં તેને બે બાળક પ્રસવ્યાં, અને તે બેબાન થઈ ગઈ. ગંગાએ અને પૃથ્વીમાતાએ બંને મળી એની આશ્વાસના કરી. તે સમયનું ચિત્ત દર્શાવવા સાર ગંગા તથા પૃથ્વી હાથમાં એકેકું છોકરું લઈ સીતાનો હાથ પકડી તેને દિલાસો આપતાં રંગભૂમિ ઉપર દેખાવ આપેછે. સીતાને એ છોકરાંની ખાતર જિવવાનું ગંગા કહેછે. તેને જોઈ સીતાને કાંઈ ધીરજ વળેછે, પણ એને યોગ્ય સંસ્કાર કાણ આપશે એવી ફિકર થઈ. તે ઉપરથી ગંગાએ કહ્યું કે હું એ બંનેને વાલ્મીકીઋષિને બાળાવી આવીશ. પછી દેવીશત્ર આવી સીતાને તથા બાળકને નમસ્કાર કરેછે, અને અમે રઘુકુળના દાસજ છઠ્ઠએ એમ કહી વિદાય થાયછે. આથી સીતાને આનંદ થયો, તોપણ સ્વામી વિયોગ તેનાથી સહન થઈ શકે એમ હતું નહિ. તેથી પૃથ્વીએ કહ્યું, આવ બહેન મારા ખોળામાં, અને તેની સાથે પૃથ્વીએ એકદમ માર્ગ દીધો અને સીતાજી તેમાં સમાઈ ગયાં.

રંગભૂમિ ઉપર સીતાનું દર્શન થયું ત્યારથીજ રામનું ચિત્ત વ્યાકુળ થઈ રહ્યું, અને વારંવાર એ ખડંગ હોય એમ માની વચમાં ચમકીને બોલી ઉઠતા હતા, તે આ જોતાં તો એકદમ હાયરે કરી મૂંઝા ખાઈને હેઠે પડ્યા. લક્ષ્મણે ગભરાઈને બૂમ પાડી કે “ધાઓ, ધાઓ, વાલ્મીકીઋષિ, ઉગારો, ઉગારો” પડદામાંથી શબ્દ થયો કે કાંઈ ગભરાશે નહિ, અને વાલ્મીકીઋષિના યોગબળે શા શા ચમત્કાર થાયછે. તે જુઓ, એની સાથેજ ગંગા નદીનાં પાણી ઉછળવા લાગ્યાં, દેવતાઓનાં વિમાનથી સઘળું આકાશ છવાઈ ગયું, અને પછી નદીમાંથી ગંગા અને પૃથ્વી સાક્ષાત્કારી થઈ સીતાને લઈ અંકુશીની પાસે આવ્યાં, અને કહ્યું કે હો તમારી શુદ્ધ અને પવિત્ર સીતાને પાછી. અંકુશી સીતાનો હાથ પકડી રામ પાસે લઈ ગયાં, પણ સીતાના પગ થરથર ધૂળે, ને ચલાય નહિ. અંકુશીએ કહ્યું, બેટા શરમા નહિ, ઝપટથી ચાલ, તારા સ્પર્શવિના રઘુનાથની મૂંઝા વળવાની નથી. સીતાએ આવી પ્રેમથી પોતાનો હાથ રામના ચરણક્રમજ ઉપર મૂક્યો અને તેની સાથેજ રામને બાન આવ્યું. આંખ ઉઘાડી જોયછે. તો પાસે સીતા, પોતાની મા, પોતાની ગુરૂપતિ, ઋષિમૃગ્ય, શાંતા વગેરે સઘળા પોતાનાજ સંબંધી સૌક્ષાત્ત બેઠેલાં, અને બધાના મનમાં આનંદ

આનંદ વ્યાપી રહેલો. એવામાં પાછળથી ગંગાજીએ અને પૃથ્વીએ કહ્યું કે “હું ત્રિલોકના નાથ, તારી આરા પ્રમાણે અમે સીતાને સંભાળી રાખીએ, અને લે તને તે પાછી આપીએ છઈએ” રામે સાષ્ટાંગડંડવત પ્રણામ કરી ગદગદ કંઠે કહ્યું. કે અહો, હું પાપીના ઉપર દેવ વર્ગની કેટલી બધી કૃપા છે. પછી અરૂંધતીએ સઘળા અયોધ્યાવાસીને કહ્યું કે લો આ તમારી રાણી પાછી, દેવવર્ગે પણ તેને પવિત્ર અને શુદ્ધ ગણીએ એના જેવી સતી પૃથ્વી ઉપર કોઈ થઈ પણ નથી અને થનાર પણ નથી. લોકો તો આ ઠપકા-થી શરમાઇને મરવા જેવા થઈ ગયા, પણ તેઓએ બનનાર વસ્તુનો કાંઈ ઉપાય નથી એમ સમજી સઘળા દીનતાથી લાંબા થઈ સીતાને પગે લાગી એક અવાજે તેની જે બોલ્યા. એજ વેળા આકાશમાંથી પુ-બ્ધ વૃષ્ટિ થઈ.

પછી અરૂંધતીએ હસીને કહ્યું કે રામભદ્ર, યજ્ઞમાં સોનાની સીતા બેસાડીએ. તેને કાઢી નાખી આ સાક્ષાત સીતાને લઈ તમારો યજ્ઞ ઉત્તમ પ્રકારે પૂર્ણ કરો. લક્ષ્મણ સીતાને પગે લાગી માફ માગી, અને તેણી-એ એને આર્શિવાદ દીધો. પછી વાલ્મીકીઋષિએ આવી બંને બાળક સ્વા-ધીન કર્યા. જનક પણ તે વેળા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સઘળાનાં મન પ્રદુક્ષિત થયાં, અને પૃથ્વીપર બધે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો.

એ રીતે સાતમા અંકની સાથે એ નાટક પૂરું થાયછે, અને પ્રશા-સ્તિમાં એજ માગ્યુંછે કે વાલ્મીકીકૃત રામાયણ અમર રહે, અને કુશળ નાટકકારોને અખુટ ગુણભંડાર થઈ પડે.

મૃચ્છકટિક.

આ નાટકની પ્રસ્તાવનામાંજ સૂત્રધાર નાટક વસ્તુ શુંછે તે પણ સ્પષ્ટી જાયછે. અવંતીપુરીમાં આરદત્ત નામનો એક ગર્ભશ્રીમંત આદ્યજી રહેતો હતો. તેનું ઘર તો ગામમાં શેઠનું કહેવાતું હતું, પણ હાલ પાસે કાંઈ પૈસો નહો-તો. ધણું કરીને આરદત્તના ઉડાઉપણાથી એમ થયું હશે, કેમકે હજી પણ તેની ઉદારતા પાદશાહીજ હતી. એ જીવાન શ્રેડીઆતું રૂપ પણ અપૂર્વજ હતું. તે જોઇને વસંતસેના નામની ગુણિકા એની ઉપર મોહિત થઈ ગઈ. એ બેની મોહોબત વિષે એ નાટકછે, અને તેના પેટામાં પાળક

સળના અંધેરથી કંટાળેલી પ્રજાને આર્ય નામના ગોવાળીઆએ શી રીતે છૂટી કરી તે ઉચલપાથલનું પણ એમાં વર્ણન છે.

સૂત્રધાર વિષય સૂચવ્યા પછી પાત્રને બોલાવવા જાય છે. એટલે એને ઘેર ઓચ્છવની તૈયારીઓ થતી માલમ પડે છે. અભિરૂપપતિ નામનું વૃત્ત એની સ્ત્રીએ કર્યું છે. અને તેથી એ કોઈ બ્રાહ્મણને જમાડવા સારૂ ખોળવા જાય છે. એટલે ચાંદ્રદત્તનો મિત્ર મૈત્રેય મળે છે તેને તેડી જવા માગે છે. મૈત્રેય જતો નથી અને અકુશોસ કરે છે કે હું દૈવ, ચાંદ્રદત્તની પડતી થઈ સ્વારેજ મને વટેમાર્ગુ બ્રાહ્મણ જાણી લોકો આ રીતે નોતરવા આવે છે. પછીથી ખરેખર નાટક શરૂ થાય છે.

ચાંદ્રદત્ત પોતાની દરિદ્રતાનો શોક કરતો માલમ પડે છે. એને ધણું તો એટલા માટે લાગે છે કે પૈસાની સાથે મિત્રો પણ જતા રહ્યા અને લોકોમાંથી માન પ્રતિષ્ઠા ધટી સાંજનો સમય થવા આવ્યો હતો તેથી એણે પોતાનું નિલકર્મ કર્યું, અને મૈત્રેયને સમજાવવા બારણે વિશ્વદેવનું શેષ રેંકી દેવાને મોકલ્યો, મૈત્રેય જતાં અચકાતો હતો તેનું કારણ એ કે એ અંધેર રાજમાં દીવા થયા કે તુર્તજ ખૂદ નાણાવટમાંજ લુપ્ત ગાઓ એવું તોફાન મચાવી રહેતા કે બહા માણસથી રસ્તે આવજાવ કરી શકાય નહિ. તે પ્રમાણેજ તે દિવસે પણ બારણે ચાલી રહ્યું હતું. વસંતસેના ગુણકા જિવ લખને તે માર્ગે દોડતી હતી અને તેને જાણવા રાજાનો સાળો સંસ્થાનક, તેનો વિટ, અને એક ચાકર પોકાર કરતા દોડી રહ્યા હતા. એ રાજાનો સાળો મૂર્ખ, દુષ્ટ, અને છેક છાકી ગએલો હતો. વસંતસેનાને સમજાવવા જે એ ત્રણે જણો પ્રેમનું બાણાણુ કરે છે તે ધણુંજ હસવા જેવું છે. તેમાં સંસ્થાનક તો છેક ગધેડા જેવોજ જણાય છે, પુરાણના દૃષ્ટાંતોમાં એક નામને ઠેકાણે બીજું નામ એવી રીતે બરડી મારે છે કે પોતાનું અભણપણું અને તેની સાથે પતરાજ માલમ પડે છે, એના સહાયકો સંસ્થાનકને એવી હિનોપમા આપે છે કે જો એનામાં જરા પણ રસિકતા હોય તો ચીડવાયા વિના રહેજ નહિ. વસંતસેના જાતે ગુણકા છતાં સુધડ અને પ્રેમી હતી. તેમાં ચાંદ્રદત્તને જોયો હતો સ્વારથી તો એનું ચિત્ત તેના ઉપરજ ચોંટ્યું હતું, અને તેથી સંસ્થાનકથી નાસતી ફરતી હતી. તે પકડાવાની તૈયારીમાં હતી, પણ એટલામાં વિટેજ તળવીજથી સૂચવી કીધું કે ચાંદ્રદત્તનું ઘર પાસે છે અને તેથી તે તરફ નાઠી. અંધારૂ થઈ ગયું હતું તેથી પેલા દુષ્ટને

ત્યાં આવી પહોંચતાં વાર લાગી એટલામાં મૈત્રેય અને રદનિકા નામની એક ચારદત્તની દારીએ પિંડ નાંખી આવવાને સાર આરણ્ય ઉઘાડ્યું. તેવી ચપ દધને એ માંહે પેસી ગઈ અને લૂગડાની ઝપટ લાગ્યાથી રદનિકાના હાથમાંનો દીવો ઘેર જતો રહ્યો. મૈત્રેય ઘરમાં પાછો કરવા ગયો એટલામાં પેલા ત્રણ ખોળતા ખોળતા ત્યાં આવી પહોંચેછે. ગાંડો સંસ્થાનક ધડીમાં વિટ અને ધડીમાં પોતાના ચાકરનેજ બાઝી પકડાઈ પકડાઈ એમ ખૂમ પાડેછે. પછી રદનિકાનો તો ચોટલોજ પકડી વસંતસેના જાણી પૂલાવા લાગ્યો. એવામાં મૈત્રેય પાછો આવ્યો, અને લાકડી લધને હરામખોરાને ધમકાવી કાઢ્યા. “બિખારી ચારદત્તને કહેજે કે વસંતસેના રાંડને મ્હારે મોહાલે નહિં મોકલી દેતો હું રાખનો સાજો ખખર લીધાવિના નહિ રહું” એમ બરાડતો આવલો સંસ્થાનક ચાલ્યો ગયો. ચારદત્તને બ્યારે આ ખખર કહી ત્યારે માત્ર તિરસ્કારથી હસ્યો. વસંતસેનાએ ઝાળખાણુ વધારવાની મતલબથી કહ્યું કે પેલા દુષ્ટો મારા ઘરેણા લૂટી લેશે માટે તે તમારા ઘરમાં આજની રાત રહેવાદો તો બહુ મહેરબાની ચારદત્તે પ્રથમ ના કહી, પણ ધણો આગલ જોઈ કબુલ કર્યું અને પછી એને મૈત્રેય બંને વસંતસેનાની જોડે જઘને તેને ઘેર પહોંચાડી આવ્યા.

ખીજા અંકમાં જુગારીઓનો ઝગડો જોવામાં આવે છે. સંવાહક ન્તમનો કોઈ માણસ દશ મોહોર હારી ગયો પણ પાસે કાંઈ આપવાનું ન હોવાથી નજર ચૂકાવી નાહો. નાસતાં નાસતાં વાટે અવડ દહેરૂં આવ્યું તેમાં પેટો અને મૂર્તિને ઠેકાણે પોતે મૂર્ચિજ હોય એમ ઢાંગ કરીને બેઠો. જુગારખાનાનો ધણી માથુર અને સામો જુગારી “પકડો, પકડો” એમ ખૂમ પાડતા એની પછાડી લાગ્યા, પગલું કાઢતા કાઢતા દહેરા સુધી આવી પહોંચ્યા. દહેરામાં પેલો ઠગ પાછલે પગલે પેટો હતો પણ આ માથુર સો ઠગનો એક ઠગ હતો. એણે તુર્ત પગલું ઝાળખ્યું અને માંહે ગયા. જોયછે તો ભાઈ મૂર્તિ થઈનેજ બેઠેલા. બંને જણુ રમુજુ હતા તેથી ઝાળખ્યો તો ખરો, પણ જાણે નહિ સમજતા હોય, તેમ તેની પાસે જઈ આ મૂર્ચિ પાષાણુની છે કે કાષ્ટની એમ ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને તેની પરીક્ષા કરતા હોય એમ ખૂબ ચોંટીઓ, ટકોરા, અને મૂકીઓ મારી. પછી એની સમક્ષ જુગાર રમવા બેઠા. રમતાં રમતાં એક કહે મારો વારો ને ખીજા કહે મારો. એ સાંભળી પેલો હડહડતો જુગારી મૂર્ચિ થઈને બેઠો હતો.

તે પોતાનો ઢાંગ બૂલી ગયો, અને ફૂદી પડી બોલ્યો કે “ના ના મારો વા-
રો.” એટલે પેલા બેજણ એને પકડી ઝટ પૂજપાત્રી કરવા મંડી ગયા.
પેલા કહે કે લાવ મારી દશ માહોર, અને પેલો કહે કે મારી પાસે તો
કોડીએ નથી તો આપું ક્યાંથી. આખરે મારથી થાકી એણે કહ્યું કે લો
મને વેચો, અને જે ઉપજે તે લો, તે પ્રમાણે રાજમાર્ગ ઉપર જઈ
કરવા માંડ્યું, પણ કોઈ લેનાર મળ્યું નહિ. ત્યારે પાછો એને મારવા માં-
ડ્યો. બિચારા સંવાહકની નશકોરી કુટી માંહેથી લોહી ધરધર વહેવા માંડ્યું.
એવામાં દર્દુરક નામનો કોઈ માણસ જે જાતે જુગારમાં ખરાબ થઈ
ગયો હશે તે ત્યાંથી જતો હતો. તે વચમાં પડ્યો અને માથુરની સાથે
બોલાચાલી ઉપર આવી ગયો. માથુરને કહે કે “તું શું કરવાનો હતો?
નેહ તારું મ્હો,” અને જેવું માથુરે મિનનથી પોતાનું મ્હો આગળ ધર્યું
કે ધૂળની મૂડી તેમાં એવી આગાદ નાંખી કે તે ચીસો પાડવા લાગ્યો
અને બે ઘડી થઈ ત્યારે એનાથી કાંઈ પણ આંખ ઉઘડી. એ દરમ્યાન
સંવાહકને શાન કરી પોતે રવંડા કાપી ગયો. ત્યાંથી ચાલ્યો એ તો પેલા
આર્યક ગોવાળને લાંબ ગયો, કેમકે જે બળવો ઉઠવાનો હતો તેમાં સાફ
એના જેવા માણસોને ત્યાં સારો આશ્રય મળતો હતો.

• સંવાહક નાસીને રસ્તામાં વસંતસેનાનું ઘર આવ્યું તેમાં પેસી ગયો.
તે દયાળુ ગુણુકાએ આશ્રય આપ્યો અને ખારણા બંધ કરાવ્યા. હકીકત
પૂછતાં જણાઇ આવ્યું કે એતો પ્રથમ આશ્વત્થના નોકર હતો. પણ શેઠની
પડતીને લીધે રજા મળી હતી. એ સાંભળતાંજ વસંતસેનાએ એને પુષ્કળ
માન સન્માન આપ્યું. પણ પેલો માથુર કાંઈ એનો કેડો મુકે એવો નહતો.
સંવાહકનું નાક લોહીચુતું હતું તેથી રસ્તામાં જ્યાં જ્યાં લોહી પડ્યું હતું.
તેને આધારે તે જાનેજણા ગુણુકાના ઘર સુધી ચાલ્યા આવ્યા. ખારણા
ઉઘડાવવાના હેતુથી એ ઇંગે “માયોરે માયોરે, લૂટેછે ! લૂટેછે !” એવી બૂમો
પાડી પણ સંવાહકે ઘાંટો ઝોળખ્યો. વસંતસેનાએ તુર્ત પોતાના હાથનું
એક કડું કાઢાડી મદનિકા દાસીને આપ્યું અને કહ્યું કે જા સંવાહકને નામે
એ જુગારીએને આપી આવ. આ રીતે ત્રણ મુક્ત થયા પછી સંવાહક
શાક્યશર્મન થવાનો વિચાર કરી વસંતસેનાનો ઘણો ઘણો ઉપકાર માની
ત્યાંથી ગયો.

હવે, વસંતસેનાના ઘરેણા દહાડે વર્ધમાન નામના ચાકર અને રાત્રે

મૈત્રેયે પોતાની પાસે રાખવા એવી ગોઠવણ કરી હતી. તેથી મધરાત પછી જ્યારે જંને મિત્રો કોઈ ગવૈયાનું ગાયન સાંભળવા ગયા હતા સાંથી તેના વખાણ કરતા પાછા આવ્યા ત્યારે વર્ધમાન જે જંગતોજ બેસી રહ્યો હતો તેણે તે મૈત્રેયને સ્વાધીન કર્યા. પછી બધા સૂઈ ગયાં. પાસે જોખમ હોવાથી મૈત્રેયને ઘણી દહેશત રહેતી હતી. અને રખે કોઈ ચોરી જાય એવા બેમાં ને બેમાં તે ઉઘી ગયો. પછી ખરેખરજ ત્યાં એક ચોર ખાતર પાડીને આવ્યો એ ચોર જાતે કોઈ ભણેલો બ્રાહ્મણ હતો. વસંતસેનાની દાસી મદનિકા ઉપર મોહિત થઈ ગયો હતો. પણ તેને દાસત્વમાંથી છોડવી વરવા જેટલા એની પાસે પૈસા નહોતા. તેથી તે આ નીચ કર્મ કરવા નીકળ્યો હતો. સંસ્કૃતશ્લોક બોલતો જાયછે, ચોરીના કામને વખતે નીંદતો. જાયછે, વખતે વખાણતો જાયછે, ચૌરશાસ્ત્રના નિયમો ભણતો જાયછે, જનોઈ કાઢી તે વડે જાણે યમકુંડ કાઢવો હોય તેમ કુંભાકાર ખાતર પાડેછે, ચોરના ઇષ્ટદેવ કાર્તિકેય સ્વામીને વિધિપૂર્વક નમસ્કાર કરી પેસેછે, નાસી જવાની જુક્તિ અગાઉથી રચતો જાયછે, ધરના માણસો ખરેખરં ઉઘી ગયાછે કે નહિ તે તપાસી જોયછે, વગેરે ઘણું રમુજ વર્ણનછે. બધું ધર દૂંડી વળેછે પણ ચોરવા જેવું કાંઈ હાથ લાગતું નથી. બોંયમાં કાંઈ દાટયું તો નથી એવા વહેમથી મૈત્રેયાદાણા જમીન ઉપર નાંખેછે. એવામાં મૈત્રેય ઉંઘમાં બેઠેછે કે “આ ચોર આવ્યા, ચોર આવ્યા, શેઠ, તમારા દાગીના લો તમે સંભાળો” પેલો ચોર મંત્રથી અદૃશ્ય તો થયોજ હતો, તોપણ એ વિચારવા લાગ્યો કે શું એણે મને દીઠો અને એ બીખારી મારી આ પ્રમાણે મસ્કરી કરેછે. પાસે જઈને જોયું ત્યારે તો તેને ઉંઘતો દીઠો, પણ હાથમાં કાંઈ પોટલું દીઠું. તે છતાં દયા આવી કે ખિચારા આરા કંગાલની આવી રીતે સંચી રાખેલી પૂંજ લેવી એ કાંઈ ઠીક નહિ. પણ ત્યારે પેલો બડબડીઓ બ્રાહ્મણ પાછો ઉંઘમાં બોલ્યો કે મારા મિત્ર, જો તું આ પોટલું નહિ લે તો તને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ હવે તે ચોરનું મન ઝાલ્યું કેમ રહે? એણે પોટલું લીધું અને રદનિકા કાંઈ ખડખડાટ સાંભળી ત્યાં આવી પહોંચી તેને અચડાઈને નાસી ગયો. રદનિકાએ બુમાબુમ પાડી અને બધાને જગાડ્યા. મૈત્રેય બોલ્યો કે મિત્ર, સાર થયું કે ધરેણાનું પોટલું મેં તમને આપ્યું હતું. મારદત ચીડવાઈને બોલ્યો “આ મસ્કરીની વાત નથી.” વધારે ખુલાસો કરતાં જણાયું કે એ મૂર્ખાએ ઉંઘમાં પોતે ચોરનેજ આપેલું. માર-

હતે કહ્યું, “આલો ઠીક થયું. બિચારો ઠાલે હાથે તો ન ગયો.” “તે તો ઠીકજ તોપણ કાલે વસંતસેનાને શો જવાબ દેશો” એવું મૈત્રેયનું બોલવું સાંભળી એકદમ મૂર્છાખાઇને હેઠે પડ્યો. મૈત્રેયે આશનાવાસના કરી ના સુકરર જવાની સલાહ આપી, પણ ચાંદતે તે ધિક્કારી કાઢી ભીખ માગીને તે પૂર કરવાતો ઠરાવ કર્યો. એવામાં ચાંદતની સ્ત્રીને આ ચોરીની ખબર થતાંજ “હાય, ‘હાય’ મારા બલા ધર્મધુરંધર પ્રમાણીક ધણીને માથે પારકો માલ ઓળવ્યાનું આળ આવવાનું” એમ કહી તે પતિવ્રતા સ્ત્રી રડી પડી. પછી વિચાર કરી. પોતાના એક પિયરનો હાર હતો તે કાઢી દાસી સાથે મોકલ્યો અને મૈત્રેયને કાઢાવ્યું કે ગમે તેમ કરી મારા સ્વામીને સમજાવ કે આટલી મારી સેવા અંગીકાર કરે. સ્ત્રીની ભક્તિ અને પોતાની દુ-દૈશા જોઇ ચાંદતની આંખમાં આંશુ ભરાઈ આવ્યાં. એ રીતે ત્રીજો અંક પૂરો થાયછે.

ચોથા અંકમાં કાર્ય થોડુંજછે અને વર્ણન ભાગ ધણોછે. પ્રથમ તો વસંતસેનાને તેડવા સંસ્થાનકે રથ મોકલ્યો હતો તેને પાછો વાળ્યો અને પોતાની માને સાક્ષ કહ્યું કે જો તું હવે પછી એવી વાત કાઢીશ તો હું મારે પ્રાણ ત્યાગ કરીશ. પછી પેલો સાર્વલિક ચોર પોતાના કૃત્યથી લજવાતો લજવાતો અને છુપાતો છુપાતો વસંતસેનાને ઘેર આવી પહોંચેછે. એ કર્મને માટે એનો આત્મા બહુ બળેછે. પણ એણે એ સઘળું મદનિકાને મેળવવા કયું હતું તેથી તેને શોધી સઘળી હકીકત કહેછે. બલી વસંતસેનાની બલી દાસી એને બલી શીખામણ આપેછે. અને તેથી તેણે સમજી ચાંદતે મોકલ્યાછે એમ કહી વસંતસેનાના ઘરેણા તેને પાછાં આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ બધું વસંતસેનાએ પછાડીથી સાંભળ્યું હતું તેથી તેણીએ કહ્યું કે “ચાંદતને હું કયુલ થઇશું કે આ ઘરેણા જે પાછાં આવશે તેને હું એક દાસી તેની ખાતર દાનમાં આપીશ માટે બ્રાહ્મણ, તને હું આ મદનિકા દાનમાં આપુંછું” મદનિકા પોતાની શેઠાણીની ચતુરાઈ અને ઉદારતા સમજી ગઈ. સાર્વલિક તો ખૂશ ખૂશ થઈ ગયો. ગુણકાએ તુર્ત પોતાની ગાડી મંગાવી અને કહ્યું કે તેમાં મદનિકાને બેસાડી આ બ્રાહ્મણને ઘેર પહોંચાડી આવ પણ ગાડી આગળ ચાલેછે એટલામાં પડો વાગતો સાંભળ્યો કે બળવો કરવા ધારનારા આર્યક પકડાયોછે અને રાત્રીએ તેને કેદ કર્યોછે માટે કોઈએ કાંઈ ગમ્મરાવું નહિ. સાર્વલિક આ પક્ષનો હતો તેથી

એ સાંભળતાંજ ગાડીવાનને પોતાના ધરની એધાણી બતાવી આર્થકને છોડાવવાની તજવીજ કરવા પોતાના મિત્રોને ભેળા કરવા દેાઓ.

વસંતસેનાને પોતાના ધરેણું આ રીતે મળ્યા સાર પછી થોડી વારે મૈત્રેય ત્યાં ચારદત્તની સ્ત્રીએ આપેલો હાર આપવા આવ્યો. તે વસંતસેનાના ધરનો વૈભવ જોઈ છક થઈ ગયો. આઠ દિવાનખાના, વાડી, દાસી-ઓની ખુશસુરતી વગેરેનું વર્ણન કરતો કરતો અને હરખાતો ગુણકાની હજુરમાં આવી પહોંચ્યો. માનસ્માન કરી. એક ખીજની કુશળતા પૂછ્યા પછી મૈત્રેયે કહ્યું કે “મારા મિત્રે તમારાં ધરેણું • જુગાર રમતાં આડમાં મૂક્યાં અને તે જુગારી રાતોરાત ક્યાંહી જતો રહ્યો છે તેથી માફ કરશો અને તેના બદલામાં આ અલ્પ વસ્તુ અંગીકાર કરશો. “વસંતસેના આ સાંભળી બહુ આશ્ચર્ય પામી અને ચારદત્તના પ્રમાણિકપણાના મન સાથે બહુજ વખાણ કરવા લાગી. તોપણ જાહે કાંઈ ન બોલતાં તે હાર લીધો અને કહ્યું કે સાંજે હું એ ઉદાસીમાં પડેલા જુગારીને મળવા આવીશ.

પાંચમા અંકનું સ્થળ ચારદત્તનો બાગ છે. હવે એનો ખ્યાર પણ વધી ગયો છે અને મનમાં વસંતસેનાનું સ્મરણ કર્યા કરે છે. એવામાં તે આવ્યાની ખબર કહેવા તેનો સારંગીવાજો આવે છે. એ મૈત્રેયના જોવાજ મશ્કરો જણાય છે અને તેથી એ બંનેની ટપાટપીમાં કાર્ય સિદ્ધિવિના કેટલોક કાળ જાંચ છે, પણ રસ ઠીક પડે છે વસંતસેનાની જોડે એક વિર, એક દાસી, અને એક છત્રી ધરનાર હતો. વરસાદ મૂશળધાર પડતો હતો તેની લીલાનું વર્ણન કરતાં તેઓ ચારદત્તની પાસે આવ્યાં. એક ખીજના હેતથી ખબર અંતર પૂછ્યા પછી વસંતસેનાની દાસી કહે છે કે “તમારો હાર અમારી શેકાણીએ અનામત રાખ્યો હતો. તે કાલે જુગારીને આડમાં આપવો પડ્યો છે અને તેથી તેની કિંમત શું હશે તે કહેશો, કેમકે તે જુગારી રાજસેવક હોવાથી તેને એકાએક પરગામ જવું પડ્યું છે” આ મર્મવાક્ય સાંભળી ચારદત્તને મૈત્રેય સમજ્યા કે આપણી સઘળી તજવીજ પકડાઈ ગઈ જણાય છે. પછી દાસીએ કહ્યું “તેના બદલામાં આ ધરેણુ રાખો” જોય છે તો એ પેલાં ચારદત્તના ધરમાંથી ચોરાએલાંજ ધરેણું હતાં. પછી વસંતસેનાએ સઘળી વાતનો ખુલાસો કર્યો. અને પ્રેમભરી આંખે ઠપકો દીધો કે આટલી બધી લોકાઈ બતાવવી તમને ઘટતી નહોતી. પછી

ગર્જના ને વીજળી વધી પડી પણ તેથી ગ્રેમી જોડાના હર્ષમાં વધારો-
જ માત્ર થયો.

છઠા અંકથી એ ગ્રેમી જોડાની આફતો શરૂ થાયછે. વસંતસેના તે રાત્રે ચારદત્તના જનાનામાંજ રહી, અને બધાં એના ઉપર ખૂશ થયાં; વાહાણમાં ઉઠી પોતાની પાસે ચારદત્તે મોકલાવેલો દાર હતો તે કાઢીને તેની સ્ત્રી ઉપર મોકલ્યો અને મારી મોટી બહેનને કહીએ કે હું તમારી તથા ચારદત્તની દાસીહું અને આ દાર તમારેજ પાછો અંગીકાર કરવો ઘટેછે. તે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ તે રાખ્યો નહિ, પણ સપત્રીભાવ નથી એમ બતાવવા પોતાના છોકરાનેજેવા મોકલ્યો. વસંતસેનાએ તેને હેતથી રમાડ્યો અને તે પાડોશીની સોનાની ગાડી જોઈને પોતાની માટીની ગાડી ફેંકી દઈ રડતો હતો તેને તેવું રમકડું કરાવવા એક પોતાનું કડું આપ્યું છોકરાનું કાલું કાલું બોલવું અને વસંતસેનાનો માન બચો ઉમળકા એ આ ઠેકાણે બહુ સરસ ચીતર્યોછે. આ નાટકનું નામ પણ આજ માટીની ગાડી

(મૃદ=માટી+શકટી=ગાડી) ઉપરથી પડ્યુંછે. એ સવારે વસંતસેના કાંઈ મોંડી ઉઠી હતી અને તેથી ચારદત્ત તો વહેલો ઉઠી નિલકર્મથી પરવારી બાગમાં ગયો હતો અને વસંતસેના ઉઠે સારે તેને ત્યાં તેડી લાવવાની ગાડીવાળાને વરદી આપતો ગયો હતો. તે ગાડી જોડી વસંતસેનાને તેડવા આવ્યો. એણે કહ્યું, “મને ઝાઝીવાર નથી. લૂંગડાં પહેરી હમણાં તૈયાર થઈ” ગાડીવાન તકીઆ બૂલી ગયો હતો. તેથી તે પાછી ગાડી ફેરવી તે લેવા ગયો. એટલામાં બનનારછે તેથી પેલા દુષ્ટ રાત્રના સાળાએ બાગમાં પોતાની ગાડી મંગાવી હશે તે તેનો ગાડીવાન ત્યાં લઈ જતો હતો. ચારદત્તના ઘર આગળ ગાડાની બીડ હોવાથી તેને ત્યાં અટકવું પડ્યું અને કોઈ ગામડીક ગાડું કાદવમાં કળી ગયું હતું તેને મદદ કરવાને માડીવાન ગયો. એટલામાં વસંતસેના અને તેની દાસી સજ થઈ બાહાર આવ્યાં અને એ પોતાનીજ ગાડીએ તો એમ જાણી માંહે ચડી બેઠાં. સંરથાપકનો ગાડીવાન પાછો આવ્યો સારે તેને પોતાની ગાડી કાંઈક ભારે તો લાગી પણ તેણે વિચાર્યું કે આ ગામડીઆની અણસરણ વેઠ ઉડાવતાં થાકીને આવ્યોહું તેથી મને ભાર લાગતો હશે. હવે, ચારદત્તની ગાડીનું શું થયું જોઈએ તે બ્યારે પાછો આવી વસંતસેનાને ખૂબ પાડેછે સારે બેડી સહિત આર્યક છૂટીને નાસતો નાસતો ત્યાં આવી બરાયો હતો. તેણે એના બોલ

સાંભળ્યા અને પોતે માંહે છાનોમાનો ભરાઈને બેઠો. એની બેડી ખખડી તે સાંભળી ગાહીવાને જાણ્યું કે વસંતસેનાના ધૂધરા ખખડ્યા, અને તેથી ખખડને દોડાવતો આગળ ચાલ્યો. એટલામાં ચોકીદારો આર્યકને પકડવાને ધૂરયા હતા તેમના બેજાણે એ તર્ફથી ગાડી દીડી અને યુમ પાડી ઉભી રખાવી. આર્યક પાસે કાંઈ હથિયાર નહોતાં તોપણ ગડદાપાટુ ફરી મરવું કે મારવું પણ પકડાવું તો નહિ એવો નિશ્ચય કરી માંહે છાનોમાનો બેસી રહ્યો. એ બે ચોકીદારના નામ વીરક અને ચંદન હતાં. ગાડીવાને બહુએ કહ્યું પણ ચંદને આવી પડદો ઉઘાડ્યો તેવોજ આર્યક ધીમેથી બોલ્યો કે હું તારે શરણે છું. એણે કહ્યું ઠીક પણ પછી મોં જોયું સારે તો આર્યકનેજ દીડો. હવે ચંદન વિચારમાં પડ્યો કે કરવું શું કેમકે એ આર્યકનો મિત્ર હતો તોપણ પંડે ડૂટેલો નહોતો. તેમ એણે જોયું વગર લેવેદેવે બિચારો ભલો ચારદત્ત માર્યો જશે, કેમકે એની ગાડીમાં નાસતો હતો એમ માલમ પડે તો રાજ તેને કદી પણ છોડે નહિ. વળી અજાણમાં તો અજાણમાં પણ પોતાના મોંમાંથી અભયદાનના બોલ નીકળી ચૂક્યા હતા. તેથી એ બધી વાતનો વિચાર કરી એણે તત્કાળ પડદો ઢાંક્યો અને ગાડીવાળાને કહ્યું કે હાંકી જા. વીરકે પૂછ્યું કે કોણે સારે કાંઈક ગમરાઈને જવાબ દીધો કે વસંતસેના, પણ તે લાવે કાંઈક શક પડ્યો તેથી તે પંડે જોવાને દોડી આવ્યો. ચંદને કહ્યું નહિ જોવાય, અને બંને બોલાચાલી ઉપરથી ગાળાગાળીપર અને ગાળાગાળી ઉપરથી મારામારીપર આવ્યા. વીરક લોહી સૂતો દરબારમાં ફરીઆદ ગયો અને ચંદને એટલામાં ગાડીવાનને કહ્યું કે “તું તારા ખખડને હાંકી મૂક અને કોઈ રોકે તો કહેજે કે વીરક અને ચંદને ગાડી તપાસીછે “લો, વસંતસેના, આ રમતચીડી” એમ કહી આર્યકના હાથમાં પોતાની તરવાર આપી પોતે ચાલતો થયો. એટલામાં સાર્વજિક અને ખીજા કેટલાકને ગાડીનું રક્ષણ કરવા છેટે છેટે ચાલતા દીઠા, અને તેથી ચંદનને શાંતિ વળી, અને બોલ્યો “ચાલ, હું પણ મારી ટોળાને એકઠી કરી એ પક્ષમાં જાઉં, કેમકે નહિ તો વીરક મને ખરાબ કર્યા વિના નહિ રહે.”

સાતમો અંક નાનોજાહે. ચારદત્ત તો પોતાના મિત્ર મૈત્રેયની સાથે વસંતસેનાની રાહ જોઈને બેઠો હતો. એનો જિવ તલપટપટ થાય અને બિચાર કરે કે હજી ગાડી કેમ ન આવી એવામાં ગાડી તો આવી પહોંચી

પણ માંહે જમને જુએછે તો વસંતસેનાને બદલે વસંતસેના આશ્વત્થે પૂ-
છ્યું કે તું કોણછે? આપકે બધું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. આશ્વત્થ બોલ્યો,
હીક થયું અને આ ગાડી લઇનેજ તમે પાળકની હદ બહાર ત્વરાથી નારી
જાઓ, કેમકે નહિ તો શત્રુના માણસો તમને પકડાવિના નહિ રહે. પછી
આશ્વત્થને મૈત્રેય ચાલતાજ ઘેર તરફ વળ્યા.

આઠમા અંકમાં બિચારી વસંતસેનાની શી વલે થઈ તેનું વર્ણન છે.
પેલો સંવાહક જે શ્રમણુક થયો હતો તે ફરતો ફરતો બાગમાં આવ્યો,
અને ત્યાં તળાવમાં પોતાના નવરજ ભગવાં લૂંગડાને ધોવા માંડેછે એટલા-
માં રાજના સાળાને વિટ અને દાસની સાથે તે તરફ આવતો દીઠો એને
જોઈ તે થર થર ધ્રુજવા લાગ્યો કેમકે કોઈ બાધ ગોરજ એનું પહેલાં
એક દહાડા અપમાન કર્યું હતું તેથી જે બાધગુરને જોય તેનું એ નાકજ
કાપી નાંખતો હતો. એ પાપીએ ગુસ્સો કરી આ બિચારાને તો મારી
નાંખવાજ તૈયાર થતો હતો, પણ વિટ જે સારા લાગણીનો માણસ જ-
ણાયછે તેણે એ ગાંડાને પટાવી જેમ તેમ કરતાં એ શ્રમણુકને બચાવ્યો.
વિટે એને વસંતસેનાની લહેરમાં નાંખ્યો, અને તેથી તે ગધેડાના જેવું
ગાયન કરવા મંડી જાયછે. એવામાં એની ગાડી આવી પહોંચી, અને
માંહે જમને જોયછે તો વિટે દીડું કે દૈવે આ તો વાધના મોંમાંજ બકરીને
મોકલી દીધીછે. એ બોલ્યો કે એમાં તો ભૂતછે અને તેથી પગે ચાલતાજ
જમએ તો હીક સંસ્થાનકે કબુલ કર્યું, પણ એટલામાં એ મદે ભરાએલા
મૂર્ખનો વિચાર ફરી ગયો, અને બોલ્યો કે હું રાજનો સાળો તેનાથી તે
ચાલતા જવાય. વિટે જોયું કે હવે કાંઈ તજવીજ ચાલવાની નથી, અને
તેથી કહ્યું કે હું તો મરકરી કરતો હતો. આ તો વસંતસેના પંડે તમને
મળવા આવીછે. આ સાંભળી એ તો ગાંડોધેલો થઈ ગયો. ધાધને સામો
જઈ પગે પડ્યો અને મૂર્ખાઈ ભરેલા શબ્દોમાં તેને વીનવવા લાગ્યો. કુ-
લીન વસંતસેનાએ તેને એક લાત મારી. હવે તે રાજના સાળાનો બિજાજ
હાથમાં કેમ રહે? વિટને હુકમ કર્યો કે તું આ રાંડને મારી નાંખ તેમ
કરવાની એણે નમ્રતાથી પણ ચોખી ના પાડી. પછી સ્થાવરક ચાકરને
ધણી ધણી લાલચ બતાવી, ધમકાવ્યો, માર્યો, પણ તેણે એ એવું દુષ્ટકર્મ
કરવાનું કબુલ કર્યું નહિ ત્યારે પોતેજ મારવા તૈયાર થયો, પણ એટલામાં
વિટે એક આસકા મારી તેને જમીનપર ઢોળી પાડ્યો. એની આંખે અં-

ધારાં આઘ્યાં અને વિટને ગાળોગાળ દેવા લાગ્યો. પણ શું કરે? એનામાં એની સાથે લજ્જાત્મા કાંઈ રામ નહોતા, અને તે પોતાની રૂબરૂ ખૂન થવ દેનાર નથી એ તો સાફ જણાયું. ત્યારે એ નીચ પાપી બાવલાએ દગો કર્યો એણે કહ્યું કે હું તો અમથો એને ખીવડાવાને માટે એમ કરતો હતો. મારો હેતુ તો માત્ર એને સમજાવવાનોજ છે. માટે તમે જરા આધા જાઓ અને પછી જુઓ કે હું એને કેવી સમજાવું છું. એ તમારા દેખતાં શરમાય છે. બોળવાઇને વિટ જવા લાગ્યો ત્યારે વસંતસેના રડતીને ટળવળતી તેને પગે વળગી પડી. એણે તેને ધીરજ આપી અને સંસ્થાનકતું વચન લેતો ગયો કે એનો વાંકા વાળ પણ નહિ થાય. પ્રથમ તો એ લુચ્ચાએ પ્રીતિનોજ ડોળ ચલાવ્યો. તે ઉપરથી વિટ સંતાઇને જોતો હતો. તેને બરોસો પડ્યો, અને પેલો દાસ નાસી ગયો હતો તેને તેડવા ગયો. તે ગયો કે ચંડાળે પોતાનું ધાર્યું કર્યું, એકવાર તેને પૂછ્યું કે તું મને વશ થાય છે કે નહિ, અને જ્યારે તેણે તે વાતના તિરસ્કારથી ના કહી અને આરદ્રતાના વખાણ કરવા લાગી કે તું એણે તેનો ટોટો પકડ્યો, અને એવા જોરથી દાખ્યો કે તે પૃથ્વી ઉપર મરણતોલ થઇને પડી. પેલો પાપી તેને ઉચકી ખાડામાં નાંખી આવ્યો અને પછી મોડું પરાક્રમ કર્યું હોય એમ પોતાના મન સાથે હરખાવા લાગ્યો એટલામાં વિટને સ્થાવરક પાછા આવ્યા વિટે પૂછ્યું કે વસંતસેના ક્યાં છે? એણે પ્રથમ બાનાં તો કાઢવા માંડ્યાં પણ પકડાઈ ગયો, અને બહુ બહુ લાલચ બતાવી પણ વિટે માની નહિ. ત્યારે એ હરામખોર બિચારા વિટનેજ ગળે પડ્યો કે તું આ ગુણુકાને મારી નાંખી ક્યાં નાસી જાય છે? એમ કહી તેને પકડવા ગયો. પણ એટલામાં પેલે તરવાર કાઢી કે ધૂનતો ધૂનતો દોઢ ગાઉ નાસી ગયો. વિટે વિચાર્યું કે આ અંધેર રાજમાં ફરિયાદ ચાલવાની નથી અને તેથી તે પણ આર્થિકના બંડમાંજ જઇને મળ્યો. પછી સંસ્થાનકે ચાકરને પોતાના સંધનાં ઘરેણાં આપ્યાં અને કહ્યું કે તું કોઈ આગળ આ વાત કરીશ માં. ચાકર બોળવાયો. ઘેર પહોંતા કે એ દુષ્ટે તેને બોંધરામાં કેદ કર્યો, અને પછી પોતે જઇને ફરિયાદ કરી કે આરદ્રતે વસંતસેનાને મારા બાગમાં મારી નાંખી છે.

નવમા અંકમાં આ મુકરદમાની વાત આવે છે. તે વેળા જણાય છે કે Judge, શ્રેષ્ઠી (નગરશેઠ) અને એક કાયસ્થની, આ-

ગળ કોરટનું કામ ચાલતું; એક સિપાર્થ તેમની સેવામાં રહેતો. તેણે જેવો પોકાર કર્યો કે જેને ફરિયાદ કરવી હોય તે આવો કે સંસ્થાનક આગળ ધસ્યો. તેણે કહ્યું કે ઉભા રહો સાહેબ, હું અંદર જઈને રળ લઈ આવું. રાજના સાળાનું નામ ઈનસાફદારને બીક લાગ્યું નહિ તેથી તેણે કહ્યું કે એ ફરિયાદ આજે નહિ. આ સાંભળી પેલો તો ધૂંઆ-પૂઆં યઈ ગયો અને ધમકી આપવા લાગ્યો હું હજુરમાં જઈને ફરિયાદ કરું અને હમણાં એને યરતફ કરાવું છું. એને જતો ચટકાવી સિપાર્થએ જડજને સમજાવ્યો. તેણે પણ જાણ્યું કે હાલ એનું આ અંધેર રાજમાં બહુ ચલણ છે તેથી એને રીસાવ્યો પરવડશે નહિ. તેથી કાઢાવ્યું કે અંદર આવો. આ જોઈ પેલો છાકી ગયો અને બહુજ પતરાણથી અંદર આવી જડજની પાઘડી ઉપરજ હાથ ટેકીને ન્યાયની ગાદી ઉપરજ બેઠો. પછી એણે મોટા ડોળથી ફરિયાદ કહેવી શરૂ કરી. હું રાજનો સાજો અને મારો ખાપ તેનો સસરો ને એવા એવા બોલ એક વાડમાં સોવાર આવ્યાવિના રહેજ નહિ. બોલતાં બોલતાં બોલાઈ ગયું કે તેણે એ મારી ગઈ મેં નહિ. જડજે કાયરચને કહ્યું કે મેં નહિ એ બોલ પણ લખી લેજો. સારે એણે જોયું કે આ તો હું બંધાઈ ગયો. તેથી તપીને બોલ્યો કે આમ થું ગડબડાટ કરી રહ્યા છો અને એમ બોલતાં તુર્ત પગેવતી પેલો જુવાની લખતો હતો તેમાંથી એટલા અક્ષર બૂંશી નાંખ્યા પછીથી જુક્તિ ગોઠવી કે હું તો એમ કહેવા જતો હતો કે તે મેં તે બનાવ જાતે જોયો નથી. જડજે પૂછ્યું સારે તમે કેમ જાણ્યું કે કોઈએ ઘરેલાને સાર એને ઢુંપો દઈને મારી નાંખી છે. એણે જવાબ આપ્યો કે મુડું દીડું તે ઉપરથી.

પછી વસંતસેનાની માને બોલાવી પૂછ્યું કે તારી છોકરી ક્યાં ગઈ છે? કેટલીક વાર ગણતણા મારી તેણીએ કહ્યું કે ચારદત્તને લાં. સંસ્થાનકનું આ ઉપરથી ચડી વાગ્યું અને બોલ્યો કે એજ ખૂની છે અને એના ઉપર હું તહોમત મૂકું છું. કાયદા પ્રમાણે ઈલાજ નહિ માટે જડજે ચારદત્તને વિવેકની સાથે તેડું મોકલ્યું. તેણે ધાર્યું કે આર્યક મારી ગાડીમાં નાસી ગયો છે એ વાત જાણાઈ હશે. તેથી તે ધૂંજતો ધૂંજતો હાજર થયો, પણ મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આર્યકને ફસાવવો તો નહિજ નહિ. કોરટમાં આવતાં એને ધણા ધણા માનશુકન ધાયછે-કોરટમાં પેસતાંજ તો માથુંજ ખારસાખ

સાથે અફળાયું. જડજેઆસન આપી માન પૂર્વક બેસાડ્યો અને પુછ્યું કે તમે ગુણકાની છોકરીને ઓળખો છો? કુલીન ચારદત્ત કુજેતીથી લજવાયો, પણ નીચું જોઈ હા કહી. સધળાને લાગ્યું કે એ ખૂન કરે એવો નથી. વસંત-સેનાની માએ તો સાફ કહ્યું કે એ ગુણવંત બ્રાહ્મણને છોડી દો અને પછી ચારદત્તની પેલા ધરેણા સંબંધી પ્રમાણિક વર્તણૂક કહી સંભળાવી.

એવામાં પેલો વીરક લાં પોતાની ફરીઆદ કરવા આવ્યો. તેની હ-કીકતમાંથી જણાયું કે ચારદત્તની ગાડી વસંતસેનાને લઈ બાગમાં જતી હતી. સંસ્થાનકે કહ્યું કે જુઓ આ બીજો પૂરાવો. જડજે બાગમાં મુડદા-ની તપાસ કરવા વીરકને મોકલ્યો. તેણે આવી જાહેર કર્યું કે મુડદું તો બાગમાં નથી, પણ સ્ત્રીના કેશ અને પગલાં લાં પડેલાં છે તે ઉપરથી હું ધારૂં કે મદદાને તો ગીધ ખાઈ ગયા હશે. હવે ચારદત્તને વધારે શખ્તી-થી સાચું બોલવાની તાકીદ થવા લાગી. પેલો દુષ્ટ સંસ્થાનક તો એની પાસે જઈને બેઠો અને તેને બહુ પજવવા લાગ્યો, એવામાં મૈત્રેય લાં આવી પહોંચ્યો. ચારદત્તના છોકરાને વસંતસેનાએ જે ધરેણું આપ્યું હતું તે પાછું આપવાને તેની સ્ત્રીએ એને મોકલ્યો હતો, પણ રસ્તામાં ચારદ-ત્તને પકડી ગયાની ખબર સાંભળી ધર્યો ધર્યો કોરટમાં આવ્યો. જુએ છે તો ચારદત્ત ઉપર પેલા પાપીએ ખૂનનુંજ તહોમત મૂકેલું. આ જોઈ એનેા મિત્રજ હાથમાં રહ્યો નહિ, અને ધસીને રાજના સાળાને પાંચ દશ ઝપાટા ચોંડી કાઢાયા. પણ એટલામાં પેલું ધરેણું પડી ગયું. સંસ્થાનકે ટપ ઉચકી જડજના હાથમાં આપ્યું અને કહ્યું કે લો આ ખુનનો મુદ્દો. જડજે જોયું કે સાચી વાત તો પરમેશ્વર જાણે, પણ શકના કારણ વધતાં જાય છે. વસંતસેનાની માને પૂછ્યું કે આ તારી છોકરીનું ધરેણું હોય? એ બુદ્ધી પણ કોમળ ગુણકાએ જવાબ આપ્યો કે મારા જેવું જણાયછે ખરું, પણ માંજે એમ હું કહી શકતી નથી. બે ત્રણવાર ઉથલાવીને પ્રશ્ન પૂછ્યા પણ એ તો ડગી નહિ. સારે ચારદત્તને પૂછ્યું કે આ કોનો માલ છે? એ પ્રમાણિક સાચા બ્રાહ્મણે કહ્યું કે વસંતસેનાનો ઈનસાફ તો આંધળોજ ક-હેવાયછે, એટલે આ કબુલાત પછી એણે જે કહ્યું તે કોણ માને? જડજે પણ ધમકી આપી કે કબુલ કર, નહિ તો જેરખંધના માર પડશે. સંસ્થાન-ક તો એને સતાવવાજ લાગ્યો કે “માન, માન.” વસંતસેનાનું મરણ સાં-ભળી એને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ રહ્યોજ હતો, અને તેથી આટલી બધી

સતાવણીથી કંટાળી કહ્યું કે “હા, તમે કહો છો તેમજ છે.” કમુલાત થઈ ચૂકી અને જડજે “ખૂનીને બાંધો” એમ હુકમ કર્યો. વસંતસેનાની મા રડવા અને કરગરવા લાગી. તે બોલી કે “આ બધું જૂઠું છે. મુઠ્ઠો તો મારી છોકરી મૂઠી! એ મને છોકરા બરાબર છે. ફરિયાદી કોણ છે? હું કાંઈ ફરિયાદ કરતી નથી. હું તો કહ્યું કે એ નિરપરાધી છે. માટે છોડો, છોડો, એ બિ-મારા ગુણવંત બ્રાહ્મણને છોડો” પણ હવે એનું કોણ સાંભળે. જડજે કહ્યું આ બાંધને બારણે લઈ જાઓ, અને તે સાંભળતાંજ સિપાઈઓ એને હાથ પકડી બહાર ખેંચી ગયા. “મારા પુત્ર, ઓ મારા પુત્ર” એમ પોકારતી તે બારણે નીકળી. પાપી સંસ્થાનક હરખાતો હરખાતો ઉડીને દરબારમાં ગયો. પછી જડજે રાગને કાઢાવ્યું કે ચારદત્ત ઉપર ખૂન સાગીત થયું છે, પણ એ બ્રાહ્મણ છે માટે એને પોતાની માલમતા લઈ દેશપાર જવાનો હુકમ કરવો જોઈએ. પણ રાજાએ કહાવ્યું કે એના કોટમાં એ ધરણું ઘાલી ગામમાં ફેરવો અને પછી મસાણામાં લઈ જઈ એને ફાંસી દો કે એવો અપરાધ ફરીથી કોઈ કરે નહિ.

દશમો અંક કચ્છાસંઘી ભરપૂર છે—વાંચતાં નિર્દયની આંખમાં પણ આંશુ આવ્યાવિના રહે નહિ. જે ચંડાળો ચારદત્તને ફાંસી દેવા લઈ જાય છે તે પણ મહા શોકાતુર થઈ ગયા છે અને એના સદ્ગુણના વખાણ કરતા જાય છે. દરેક ઘરમાં બારીએ ઉભેલા લોકો નિસાસા મૂકે છે અને અનુપાત કરે છે. આકાશ પણ શોક કરતું હોય તેમ ઘેરાઈ આવ્યું છે. લોકોની થટ ભરાઈ છે અને સઘળા રાગના અન્યાય ઉપર ફિટકાર નાંખે છે. ચકલે ચકલે ચંડાળો ઉભા રહેતા જાય છે, અને ડાંડી પીટતા જાય છે. આ ફજેતીથી ચારદત્તનું હૈયું બળી જાય છે અને કહે છે કે “અરે અરે, મારા નિષ્કલંક કુળને આ કેવો મોટો ડાઘ લાગે છે” તોપણ તે ધીરજ રાખી ચાલ્યો જાય છે. એવામાં મૈત્રેય એના છોકરાને છેલ્લીવારની ભેટ લેવાને સારૂ તેડી લાવ્યો તેને જોઈ ચારદત્ત ગળગળો થઈ ગયો. એણે કહ્યું “કે બેટા, મારી પાસે ખીજું કાંઈ આપવાનું નથી, પણ આ મારું જનોઈ તું છે અને તેને તું સદા યોગ્ય રહેવાને પ્રયત્ન કરજે” એમ કહી કોટમાંથી કાઢીને સજળ આંખે પોતાનું જનોઈ તેને પહેરાવ્યું. એ બચ્ચું હજી બાણતું નથી કે મારા બાપને શુભ દેવા લઈ જાય છે, અને તેથી તે વાતની ખબર થઈ ભારે નિખાલસપણે બોલી ઉઠ્યું કે એમ છે તો એને ઠેકાણું મને

શુભી દો. આ સાંભળી સઘળાની આંખમાં આંશુ ભરાઈ આવ્યાં, અને ચંડાળ પણ પોતાનાં ધંધાને તથા રાખના બુદ્ધિમત્તે બહુજ નિંદવા લાગ્યો. મૈત્રેયને સમજાવી છોકરા સાથે વિદાય કર્યો. એ બ્રાહ્મણના પગ ચાલે નહિ, અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે ચારદત્તના ગયા પછી મારે જીવીને શું કરવુંછે.

એ પ્રમાણે ડાંડી પીટાતી પીટાતી સંસ્થાનકના મહેલ તરફ આવી. ત્યાં ત્રીજે માળે ઓરડામાં બેઠી જડીને એ ખૂનીએ પોતાના ચાકરને કહે કરી રાખ્યો હતો. તે ત્યાંથી છૂટવાને ક્યારનો પ્રયત્ન કર્યા કરતો હતો, પણ ક્ષત્રી શક્યો નહોતો. તેને આ ડાંડી સાંભળી બહુજ જુરસો ચડી આવ્યો અને ધાર્યું કે મરું તો મરું તો પણ આ નિરપરાધી બ્રાહ્મણને તો મારે ગમે તેમ કરી બચાવવો જોઈએ. એવું ધારી અગાસી ઉપરથી ભૂસકો માર્યો. ઈશ્વરના કરવાથી એને કાંઈ ઈજા થઈ નહિ, પણ ઉલટી એની બેઠી પણ તે આચકાથી તૂટી ગઈ. “રાખો રાખો,” એમ પોકારતો ડાંડી પીટાતી હતી ત્યાં ગયો અને સઘળી હકીકત કહી દીધી. ચંડાળ ચારદત્તને છોડવાનો વિચાર કરતા હતા એટલામાં સંસ્થાનક ત્યાં દોડતો આવ્યો. બધા લોકોએ પોકાર કર્યો કે “ખૂની આવ્યો, ખૂની આવ્યો પકડો” પણ એણે તેઓને સમજાવ્યા કે એ તો મારો દાસ છે, અને ચોરીને માટે એને મેં કદ ક્યો હતો તેનું વેર રાખી આ પ્રમાણે બોલે છે. હજી પણ જુઓ એના પગમાં બેઠી છે “પછી છાતુંમાનું સોનાનું કડુ. તેના હાથમાં આપી બોલવા લાગ્યો, કે ચાલ ચાલ પાછો, હવે હું તને નહિ મારું. સાચો સ્થાવરક પેલું કડું લોકોને દેખાડી બોલ્યો કે જુઓ, જુઓ, મને આ લાંચ આપે છે. પણ પેલા પાપીએ તુર્ત એ વાતનું સ્વરૂપ ફેરવી નાંખ્યું અને કહ્યું કે “એજ ધરેણું એણે ચોર્યું હતું, અને એને માટેજ મેં બેઠી જડી હતી.” લોકોને લાગ્યું તો ખરું કે એમાં કાંઈ દગો છે, પણ શું કરે? દાસનું કહ્યું કેમ મનાય? અને વળી આ રાખનો સાજો પડેલો. પછી તાકીદ કરાવતો સંસ્થાનક પણ તે ટોળાની સાથે ચાલ્યો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે ચારદત્તના ઘરો લાડવો જેમ જલદી થઈ જાય તેમ ઠીક. એમ કરતાં તેઓ મસાણકાંટે જઈ પહોંચ્યા. ચંડાળોને આ કામ કરવું બહુજ અણગમતું હતું, અને તેથી તેઓ હરેક મિષે વાર લગાડ્યા કરતા હતા. એક કહે, કે તારો વારો અને બીજો કહે કે તારો. સંસ્થાનક ઉતાવળ કરાવે પણ

તેઓ ગાંઠે નહિ. ચંડાળે કહ્યું કે મારો આપ કહી ગયોછે કે કાઠને શૂળી દેતાં ઉતાવળ કરવી નહિ, કેમકે વચમાં કાઠ ડાંડ ભરી .છોડવે, કદાપિ રાજને છોકરો અવતરે, કદાપિ હાથી છૂટે ને કેદી નાસી જાય, કે કદાપિ રાજ્યનોજ ફેરફાર થઈ જાય અને બધા કેદીઓને છોડી મૂકે. રાજ્યનો ફેરફાર એ બોલ સાંભળી રાજનો સાળો ચમક્યો અને વધારે ઉતાવળ કરાવવા લાગ્યો. ચંડાળોએ પણ જોયું કે આખરે રાજ આરા પ્રમાણે વર્ત્યા વિના કાંઈ છૂટકો નથી. તેથી તેઓ આરદત્તને પગે લાગ્યા, માફ માગી, અને કહ્યું કે આ કર્મનો દોષ રાજને માથેછે, અમારે માથે નથી. પછી આરદત્તનું માથું સીધું રખાવી ધા ક્યૌ, પણ તે ન વાગતાં તરવાર હેઠે પડી ગઈ. ચંડાળે વિચાર કર્યો કે શું આ શુકનનું ફળ એમ તો નહિ થાય કે કાઠ એન ઉગારવાને આવી પહોંચશે. એમ થાય તો બહુ સારૂ એથીઅમે અને આખી અમારી ન્યાત ખૂશી થશે. એ મતલબથી થોડીવાર જોઈ, અને પછી કહ્યું કે, હવે તો હું બીજો ધા કરુંછું. મહારાજ, સાવધ રહો. આરદત્તે એ સાંભળી પોતાના ઇંદ્રનું સ્મરણ કર્યું અને મનમાં કહ્યું કે વસંતસેના તું મારા ઉપર ખરો પ્રેમ રાખતી હોય, તો જે લોકમાં હોય ત્યાંથી એકવાર આવીને આ જગતમાં મારા નામ ઉપર કલંક ચડયુંછે તે નિવારણ કરી જજે. પછી સાવધ થઈ ચંડાળને કહ્યું કે તું તારું કર્તવ્ય કર. ચંડાળે ફરીથી માફ માગી તરવાર ઉચકી, અને જેવો ધા કરવા જાયછે કે દૂરથી પોકાર ઉઠ્યો કે “રાખો, રાખો, આરદત્તને મારશોમાં, મારશોમાં.” જોય-છે તો એક બેરીને એક ગોરજી સાસ બર્થો દોડતાં આવેછે, અને પોકારતાં જાયછે કે “મારશોમાં, મારશોમાં” આરદત્તે હર્ષની સાથે કહ્યું કેાણુ વસંતસેના? વસંતસેના ઝટ જઈ આરદત્તને બેટી પડી. લોકોમાં હર્ષનો પોકાર ઉઠ્યો કે વસંતસેના જિવતી આવી અને આરદત્તનું કલંક દૂર થયું. “શતંજિવો, શતંજિવો આરદત્ત” એમ સૌ બોલવા લાગ્યા. ચંડાળોએ કહ્યું અમે ઘણા ખૂશી થયા, પણ રાજની આરાવિના છોડાય નહિ. એમ કહી પોતામાંના એકને આ શુભ ખબર રાજને કહેવા મોકલ્યો.

સંસ્થાનક તો વસંતસેનાને જિવતી દીડી ત્યાંથીજ જિવ લઇને નાઠો હતો. પણ લોકો તેને પકડવા દોડ્યા. આરદત્તને સમજ નહિ પડે કે આ તે સાચું કે સપનું? એ પરલોકમાંથી મને બચાવવાજ આવી કે આ શું થયું? પેલી કાંઈ પણ બોલે નહિ અને છાતીફાટ રોય. “અંરે હું પાપી

અભાગણીને ખાતર આટલું બધું તમને દુઃખ” એટલુંજ તે બોલે અને રોય. પેલા ગોસ્થને પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે સંવાહક નામનો આપને ત્યાં નોકર હતો તેજ હું. આપને ત્યાંથી નીકળ્યા પછી સંસારમાં મેં કાંઈ સુખ દીઠું નહિ અને તેથી આ વેષ ધારણ કર્યોછે. પછી એણે સધળો ખુલાસો કર્યો. એણે કહ્યું કે ચંડાળ સંસ્થાનક એને મારીને ગયો ત્યાર પછી દૈવયોગે હું તે બાગમાં જઈ પહોંચ્યો અને મેં જોયું કે એનામાં હજી જિવછે. તેથી મેં પાણી લાવી એને જગૃત કરી, અને પછી ધીમે ધીમે ચાલવાની શક્તિ આવી કે હું એને પાસેના અપાસરામાં લઈ ગયો. ત્યાં એની આશનાવાશના અને કાંઈ ઓસડવેસડ કરતાં તે કાંઈક સારી થઈ ત્યારે એણે કહ્યું કે મને હવે ચારદત્તને ત્યાં લઈ જવ. હું ત્યાં એનો હાથ પકડીને લઈ તેડી જતો હતો એટલામાં આ બધી હકીકત રસ્તામાં સાંભળી, અને તેથી અહિંયા દોડી આવ્યાં. આ સાંભળી બધા પ્રસન્ન થયા.

એવામાં “જે જે આર્યક રાજ” એવી પછાડીથી બૂમ પડી, અને ખરેખરજ એ જુદમી પાળકને મારી ગાદીએ બેઠો હતો તેની ખૂશીમાં એ શહેરમાં પોકાર ઉઠી રહ્યો હતો. તેણે ગાદી ઉપર પગ મૂકતાંજ ચારદત્તને છોડવવા માણસો દોડાવ્યાં હતા. તેમાંનો સાર્વલિક દોડતો દોડતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ચારદત્તના ઘરમાં ચોરી કરવા પેઠો હતો અને પાછળથી આર્યક પકડાયાની ખબર સાંભળી તેની મદદે દોડ્યો હતો તેજ આ. એણે પોતાનેજ હાથે પેલા જીલમગાર રાજનો વધ કર્યો હતો. એ ચારદત્ત તરફ ધણીજ માન તથા પ્રીતિથી જોતો હતો, અને તેથી એ હરખભેર તેને છોડવવા ધાયો. એણે આવી ચારદત્તના રાજની તર્ફથી ધણો ધણો ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું કે તે ઉપકારના બદલામાં તમને કુશાવતી ઉપરની સઘળી જહાગીર બક્ષીસમાં આપીછે. એ રીતે અહિંયા આનંદની વાતો ચાલી રહીછે. એવામાં સંસ્થાનકને જે પેલા લોકો પકડવા ગયા તે એને બાંધી તતડાવીને મારતા મારતા લઈ આવ્યા. એ ચારદત્તને પગે બાઝી પડ્યો અને હિંદગીને માટે ટળવળવા લાગ્યો. લોકો કહે, ચારદત્ત, તમારે વચમાં કાંઈ બોલવું નહિ અત્રે તો એને પૂરોજ કરવાના. સાર્વલિકે ભાત મારી કહ્યું કે કૂતરા આ પવિત્ર પુરૂષને કેમ બાઝેછે, અને પછી હુકમ કર્યો કે એને છૂંદી છૂંદીને મારી નાંખો. ચારદત્તે કહ્યું, જરા માફ કોઈ

સાંભળશે. લોકો તો માઈ માઈજ કરી રહ્યા હતા. વસંતસેનાએ ચાંદત્તની કોટમાં કરેણનો હાર કાઢી સંસ્થાનકની કોટમાં ધાલ્યો, અને તે ઉપરથી સાફ જણાયું કે એની ઈચ્છા તો એને સૂળીએ દેવાનીજ હતી. તોપણ આ ઉદાર બ્રાહ્મણે પોતાના ખરેખરા શત્રુની ઉપર પણ દયાજ કરી. સાર્વલિકે બહુએ સમજાવ્યો, પણ જ્યારે એણે અંતનો જવાબ દીધો કે જો રામને મને ઉજ્જન અને કુશાવતીમાં અધિકાર આપ્યો હોય તો તે અધિકારની રૂએ કહું છું કે એને જવાદો. એ સાંભળી સઘળા લાચાર થયા અને એને જવા દીધો.

પછી સઘળા ચાંદત્તના ઘર તરફ વળ્યા. લાં જુએછે તો એની સ્ત્રી અગ્નિ પ્રવેશ કરવાને તૈયાર થએલી છે. મૈત્રેય વારેછે, પણ તે માનતી નથી. છોકરો માનો છેડો પકડીને ઉભો છે, અને તેને તે સમજાવેછે. એ રીતે લાં રડારોળ થઈ રહી છે એવામાં ચાંદત્ત લાં આવી પહોંચેછે. પોતાની સ્ત્રીની આવી પ્રીતિ જોઈ એને મૂંઝા આવી અને બધા ગભરાઈ ગયા. પણ એ હર્ષની મુંઝા હતી. થોડા વખતમાં સૌ એક ખીન્નને હેત પ્રીતથી મળ્યા અને આનંદ આનંદ એના ઘરમાં તથા નગરમાં વર્તી રહ્યો.

વિચારણ—એક સ્વપ્ન.

હું પરમેશ્વરની વિચિત્ર રચના જોવાને માટે કેટલાંક વર્ષોથી દેશ વિદેશમાં ફરતો ફરું છું, ઘણાક સ્થાનપર ફરતો ફરતો મથુરામાં એક દિવસે હું આવ્યો. લાં તે વેળાએ સપ્ત ઉનાળો હતો તેથી થાકીને સાંજની વેળાએ જમના નદીના કિનારા ઉપર બેશીને પાણીની લહેર અને તરંગોની મઝા જોતો બેઠો હતો, ચારે બાજુ ઉપરની મંદ મંદ સુગંધવાળી શીતળ હવા શરીર ઉપર આવ્યાથી શરીર થંડું થઈ ગયું હતું, આકાશની તરફ નજર કરી જોઈું તો હીરાના કટકાની પેઠે એકના પછી એક તારા નિકળતા હતા, એમાં ઘણો શોભાયમાન પૂર્ણ ચંદ્રમા પણ પ્રકાશતો હતો તે કોઈ વખત મેઘની અંદર આવીને પોતાની પ્રિયા પૌર્ણમાસીની રાતના મુખને મલીન કરતો અને કોઈ કોઈ વખતે પોતાનાં કિરણો પ્રકાશિત કરીને તેને આલ્હાદિત કરતો હતો. ઝાડે ઉપર પક્ષિઓ જાત જાતના શબ્દ કરતાં હતાં

તે પણ ધીરે ધીરે ચુપ થયાં, અને મનુષ્યોનાં ધરમાંનાં ચિત્રવિચિત્ર જે શબ્દો સંભળાત્મ હતા તે પણ બંધ થઈ ગયા. એટલામાં સર્વ કળોને દૂર કરનારી અને સંતાપને મટાડવાવાળી નિદ્રાદેવી સઘળાં પ્રાણીઓના આંખમાં આવીને ધણા ક્લેશને શાંતિ આપવા લાગી. એવા અપૂર્વ સમયમાં હું એક પથરની લાદી ઉપર બેશીને આકાશની તરફ નજર કરીને જગતનું કાર્ય, કારણ, સુખ, દુઃખ, ધર્મ, અધર્મ એવા બીજા કેટલીક જાતના વિચારો કરતો હતો. પ્રાણીનો કળકળ અવાજ, ઝાડના પાંદડાંનો શર શર શબ્દ અને ચંડા પવનની મંદ મંદ સુગંધ આવવાથી મારી મનની સઘળી શ્રુતિયો ધીરે ધીરે અવસન્ન થઈ ગઈ, અને મારા ઉપર આવો લાગ જોઈને નિદ્રાદેવી છુપી રીતે મારી આંખમાં પ્રવેશ થઈ અને આંખના દરવાજા બંધ કરી લીધા. એ વખતે મને માલમ પડ્યું કે હું કોઈ મોટા જંગલમાં ફરું છું. કોઈ કોઈ જગાપર નવું ઘાસ લીલુંછમ જેવું મખમલના જેવું શોભા આપે છે, કોઈ કોઈ જગાપર મોટાં મોટાં જુનાં ઝાડો જોઈએ, કોઈ કોઈ જગાપર મોટી મોટી નદીયો અને ઝરાના કિનારા ઉપર કુત્રના બગીચા ખીલી રહેલા છે. આવી અપૂર્વ શોભા જોયાથી મારા હૃદયમાં અન્યથાની આગ સળગ્યાથી હું ચારે બાજુએ જોતો જોતો વધારે ફરવા લાગ્યો તેટલો તેટલો સુખ અને ઉત્સાહ વધવા લાગ્યો.

ફરતો ફરતો એક સરોવરના કિનારાના નિર્જન, અને નિસ્તબ્ધ વનમાં જઈને જોઈએ તો એક અતિ સુંદર કન્યાને લાંબોટલી જોઈ, તેને જોઈને મને ઘણો આનંદ થયો તેનું ઘણું ઉજવલ પ્રસન્ન મ્હોડું અને અપૂર્વ શાંત સ્વભાવ જોઈને મેં તેને વનદેવી સમજીને ઘણા સનમાનની સાથે દંડવત કર્યો, તેના દર્શનથી આંખને તૃપ્તિ થતી નહોતી તેથી તેની સામે હાથ જોડીને વારંવાર તેનું રૂપ જોવા લાગ્યો. તે વખતે તે કપાળ ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને ગગન મંડળને જોતી હતી. એ વખતે મેં વિચાર કર્યો કે તેની પાસે જઈને કંઈ પૂછું, પરંતુ મારા મ્હોમાંથી વાત નિકળવાની પહેલાં તે વનદેવીએ મને કહ્યું “મેં તમારા મનની વાત જાણી લીધી છે, માફ નામ વિદ્યાદેવી છે, જ્યાં તમે જવા ઈચ્છો ત્યાં જવાને આ રસ્તો સર્વથી સીધો રસ્તો છે, જે માણસ આ સુંદર વનમાં ફરવા આવે છે તેને હું રસ્તા દેખાડું છું. આલો તમારી સાથે હું આવું છું.

તેના બોલવા ઉપર બરોસો રાખીને તે વેળાએ હું તેની પછવાડે

પછવાડે જવા લાગ્યો. બંને તરફનાં બાડોની વચમાંથી જતાં જતાં તે અ-
રણ્યની શોભા, પવિત્રતા જોવાથી ઘણો આનંદ થયો, તેથી તે દેવીને પૂછ્યું
“દેવી આ જગતું નામ શું છે અને અહિં ક્રિયા ક્રિયા અપૂર્વ વ્યાપાર થાય
છે?” આ સોમળીને વિદ્યાદેવીએ તરત જવાબ આપ્યો “આ વિદ્યારણ્ય
છે, આ અરણ્યમાં મોટાં મોટાં સુંદર ઝાડો છે, આને જોવાને માટે બા-
અવાન પુરુષોજ આવે છે પરંતુ આનું ફળ મેળવવું એ ઘણું મુશ્કેલીનું
કામ છે સર્વના ભાગ્યમાં મળતું નથી કોઈ કોઈતો ઝાડની ઊંચાઈ જોઈનેજ
ડરી ભય છે, કોઈ ફળની આશાથી ઘણે દૂરથી ચઢે છે પરંતુ લાંથી પડીને
પાડ ચઢવાની ઉત્સાહ પણ કરતાં નથી. જેઓએ આ ઝાડના ફળનો
સ્વાદ મેળવ્યો છે તેઓ કદી આને ભૂલતા નથી અને પીછો છોડતા નથી.
આશો ! ધીરે ધીરે સર્વ દેખાડું છું. પેલું સામે એક મનોહર ઝાડ જુઓછો,
જેની ડાળિયો પાકા ફળોના ભારથી લચી રહેલી છે, અને જેના થડમાંથી
મધની ધાર નિરંતર વહે છે, અને સૂક્ષ્મભિતિ યુવા પુરુષ જેના ઉપર સુખેથી
ચઢેલા છે એનું નામ વાક્યતઃ છે. પેલી જુઓ અલંકાર વેલ તેના ઉપર
વીંટાઈને કેવી શોભા આપે છે? પેલાં ઝાડની પાસે એ પેલું તેજસ્વી ઝાડ
જેવામાં આવે છે જેની નીચે મોટા મોટા પ્રવીણ અને સુધીર પુરુષ બેઠા છે
તેનું નામ જ્યોતિષ છે.” આટલું કહીને વિદ્યાદેવી જ્યોતિષના શુભની
વ્યાખ્યા કરવા લાગી,

વિદ્યાદેવીની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં જ્યોતિષ તરૂની પાસે આવી
પહોંચ્યો અને જોઈશું તો બધા પંડિતો ધ્યાન લગાડીને બેઠા છે અને કોઈ
કોઈ વખતે ધ્યાનથી રહિત થાય છે ત્યારે હસે છે અને આનંદ જાહેર કરે
છે. તે ઝાડનો એક આશ્ચર્યકારક બનાવ એ જોયો કે ઝાડના મૂળીયામાં
માટી નહોતી તથા મેલ કંઈજ નહોતો, અને એક જૂના ઝાડના રકંધમાંથી
ઉત્પન્ન થયેલું દીડું તે ઘણે સારવાન હતું. જેમાં કોઈ પણ કાણું તથા ડાઘ
નહોતો, હું એનાથી આશ્ચર્ય પામી વિદ્યાદેવીને પૂછવા લાગ્યો “દેવિ ! આ
ઝાડનું નામ શું ? અને આ જૂના ઝાડમાંથી કેમ ઉત્પન્ન થયું છે ? ત્યારે
વિદ્યાદેવીએ કહ્યું “આ ઝાડનું નામ ગણિત છે. તમે કેવળ આ જ્યોતિષને
નીકળેલું જુઓછો પણ તેમ નથી આની આસપાસ ફરીને જોશો તો તમે
ઘણા આશ્ચર્યકારક વૃક્ષ અને અપૂર્વ સત્તા આમાંથી નીકળેલી જોશો.”
ત્યાર પછી હું ફરીને જોઈ લાગ્યો ત્યારે હું સમજ્યો કે વિદ્યાદેવી જે

મોક્ષી હતી તે ખરૂં હતું, ગણિત ઝાડની પોતાની શાખા પ્રશાખાઓથી અડધું વન ઘેસાયેલું હતું.

પછી સાંથી જ્યારે આગળ ચાલવા લાગ્યો ત્યારે માર્ગ દેખાડનારી વિદ્યાદેવીએ મને કહ્યું “બેટા ! આ જુઓ ! દેશાંતરનાં ઝાડ, તથા તેની કલમ અથવા ખીજ લાવીને આ અરણ્યમાં લગાડ્યાં છે, પેલું ગણિતનું ઝાડ જુઓછો એની કલમનો તમારા દેશથી લાવીને અહિં લગાડીએ પરંતુ ખીજ દેશના ધીર અને વિચક્ષણ પુરુષો ઘણી સાવચેતીથી રક્ષા, અને ઉત્તિ કરીને તેનાં ફળ ભોગવીને આનંદ મેળવે છે. ધિક્કારછે કે તમને જે ઝાડની રક્ષા કરવાને સોંપી હતી, તે તમે સર્વ ભાગીને અને ઝુંકું કરીને વગર કામનું કરી નાખ્યું છે. પેલા ઝાડની ડાખી બાજુએ ઝાડોની હાર જુઓછો, એનું નામ સ્મૃતિ છે અને તેની પાસે તેના જેવાં ખીજનાં ઝાડો જુઓછો તેનું નામ દર્શનછે.” એ બન્ને જાતનાં ઝાડો જોઈને મને ઘણો ખેદ થયો કારણ કે એ ઝાડોની ઘણી ખરાબ અવસ્થા થઇ રહી હતી, એનો કોઈ રક્ષણ કરનારો નહોતો, તેના ઉપર ફળ પણ જોવામાં આવતાં નહોતાં, ડાખિયો સર્વ ભાગી ગઈ હતી, એ ઝાડમાં એટલાં બધાં હિંદ્ર પડી ગયાં હતાં કે આજકાલ તે પડી જશે એવું ભાસતું હતું. થડ ઉપર નજર નાંખતાં એ શૂન્ય ગર્ભવાળાં જણાતાં હતાં. ત્યાર પછી થોડે છેટે એક પ્રકારનાં નૂનાં ઝાડો ભાગેલાં ઉભાં હતાં તેના ઉપર કુલ કે ફળ કંઈ પણ નહોતાં, પાંદડાં પણ નહોતાં, પરંતુ ઝાડ આખું લીલું દેખાયું તેથી ભયભીત થઈને વિદ્યાદેવીને પૂછ્યું દેવિ ! આનું નામ શુંછે?” ને તેણે તરત જવાબ આપ્યો “સુત ! તમે જાણતા નથી એવો તમારા દેશના ઝાડો છે, એનું નામ ધનુર્વેદ છે, અને શિષ્યવેદ છે જે હજી પણ કોઈ તમારામાંથી એના ઉપર ધ્યાન લગાડેતો તે પાછું ફળ કુલ આપવાને સમર્થ થાય, પેલી તરફ થોડે દુર જુઓ ત્યાં એક જાતનાં મોટાં મોટાં ઝાડો ખાલી પડેલી જગામાં ઉભાં છે અને તેના ઉપર થોડાં થોડાં ફળ પણ લાગેલાં છે. અને જેની કોઈ કોઈ મહાભિમાની કુર ઉદ્ધત શસ્ત્ર પંડિત પણ ખેડેલા જોવામાં આવે છે ત્યાં કોઈને જવા દેતા નથી કારણ કે તેઓ સમજેછે કે ખીજ કોઈ આવશે તો ફળનો ભાગ ભાગશે એ પણ તમારા દેશનાં ઝાડોછે અને એ તમારા દેશના રહેવાસીઓ તેની રક્ષા કરેછે. એ ચિકિત્સા અને રસાયણનાં ઝાડોછે.” આવી રીતે ચારે બાજુએ આપણા દેશના ઝાડોની ખરાબ હાલત

અને ભાગેલા ઝાડો અને બીજા દેશના ઝાડોની પરમ શોભા જોતો જોતો કોઈ વખતે મનમાં સુખ થતું હતું. અને કોઈ વખતે દુઃખ અનુભવ કરતો ચાલતો હતો. એવામાં દેરીએ મને પૂછ્યું બેટા ! શા વાસ્તે વિસ્મિત થા-
 ઝાઓ?" મેં ઉત્તર આપ્યો "માતા આજ તમારી કૃપાથી મેં અતુલ આનંદ
 ભોગવ્યો, અને જાણી લીધું કે ભૂમંડળમાં આતું નિર્મળ સુખધામ બીજે
 ક્યાંએ નથી. જણાય છે કે અહિંયાં મોટા મોટા પુણ્યાત્મા, સરળ ચિત્તવાળા
 પુરૂષો આવતા હશે, બીજાઓને અહિં આવવાનો અધિકાર તો ક્યાંથી
 હોય?" ઉપલી વાત સાંભળીને વિદ્યાદેવી જરા ખેદ કરીને કહેવા લાગી
 "બેટા ! તે કીક અંદાજ કયો છે આ જગા ધાર્મિક અને સાધુ પુરૂષોના
 યોગ્ય છે, અને એઓજ અહિં વસતા હતા, પરંતુ હમણાં તો આ વનમાં
 ધણો ભય ઉત્પન્ન થયો છે. પાપરૂપી પિશાચ આમાં આવીને વસેલો છે, તેથી
 આનંદનું નિકેતન તો હમણાં નથી હાલ તો દુઃખાલય બન્યું છે, પેલી
 તરફ જુઓ એક પુરૂષ પરાયા મુલકનો વેશ ધારણ કરીને અભિમાનથી
 માથું ઊંચું ડોકને ઊંચી કરીને હાથમાંની લાકડી ઠોકતો ઠોકતો કઠોર ભા-
 વથી પોતાના વૃદ્ધ માણસોપર ક્રૂર દૃષ્ટિ કરીને પોતાની સ્તુતિ અને મોટાની
 નિન્દા કરતો ચાલે છે, જેની ચાલ ચલન અને આવભાવ જોવાથી તમને
 જણાશે કે એ આખી દુનિયાને પોતાની નજરમાં તુચ્છ સમજી રહ્યો છે,
 મદદ આપવી અને ઉત્સાહ વધારવો એતો એક બાજુએ રહ્યો; તે ચાહે-
 છેજ કે ક્યારે હું આનાથી નિરકુંશ થાઉં. પેલા પિશાચની પાસે જુઓ
 કોધની પ્રિયા અદેખાઈને સાથે લઈને કેવા આનંદથી અહિંથી તહિં દોડતો
 ફરે છે. એ અભિમાનનો પોતે સેવક છે. જો કોઈ અભિમાનને કોઈ આડી
 નજરથી જુએ તો તે તરત વેર લેવાને ઉભો રહે છે, પેલી તરફ જુઓ,
 પેલા રાક્ષસે જોતા જોતામાં પોતાના શરીરને એવું કુલાવ્યું છે કે હમણાં
 જાણે સંસારને ગળી જવાની તૈયારી કરતો હોયને ! આતું નામ શું તે જા-
 હોછો? એ લોભ છે. પેલા વાક્ય ઝાડની નીચે બીજા બે પિશાચ ઉભા છે,
 આનાથી પણ આ વનનો ધણો અપયશ થઈ રહ્યો છે એનું નામ કામ અને
 દાર છે. પ્રાચીન સમયમાં આ આનંદ વનમાં નિષ્કલંક દંપતિ પ્રેમનો પ્રાદુ-
 ર્ભાવ હતો પરંતુ હમણાં તો તેનાથી હલકું છે. આ સર્વ કામની ચાતુરી છે.
 પેલો જુઓ ! દાર પોતાનું શરીર લઈને કેવી ખરાબી કરે છે. કેવું ભયાનક
 તેનું રૂપ છે. જુઓ એના મનથી ધર્મ નાસતો ફરે છે. પ્રિય ! આવા પવિત્ર,

શુભધામ વિદ્યારણ્યને આનું દુઃખસ્થાન જોઈ માફ હૃદય તો ફાટી જાય છે. જે માણસ આ સર્વ રાક્ષસોને આશ્રય આપે છે એનાથી મારો વધ કરે છે. હું આ અરણ્યની અધિષ્ઠાત્રી થઈને આવી આવી ખરાબીઓ ક્યાં સુધી દેખાડું? પેલી તરફ જુઓ! આ ધન પશ્ચવાવૃત નિવિડ વૃક્ષની અંદર પેલી એક પરમ સુંદરી રમણી જોવામાં આવે છે તેના જેવી કુપાત્ર બીજે ક્યાંઈ પણ જોવામાં આવશે નહિ. એના શરીરમાં જે ગુમડાં છે અને કલંક છે તેની ગણતરી થઈ શકનાર નથી કેવળ પોશાક ભૂષણ સજ્જને પોતાના શરીરની સુંદરતા દેખાડે છે.”

આ બધી વાતો સાંભળતો અને જોતો જોતો હું ખેદના સાગરમાં ડુબ્યો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ અસારસંસાર શોક દુઃખથી પરિપૂર્ણ છે. ગમે તેમ હો પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં વિમુખ થવું ઉચિત નથી આવી રીતનો વિચાર કરતો કરતો સર્વ સંતાપને નાશ કરનાર વિદ્યાદેવીની પછવાડે પછવાડે જવા લાગ્યો. થોડેક છેટે ગયો એટલામાં પેલા પિશાચ અને રાક્ષસો મારી પાસે આવી પહોંચ્યા, વિશેષ કરીને કામ અને દારૂ એ બન્ને નાના પ્રકારનાં મીઠાં મીઠાં વચન કહીને મને તે રસ્તેથી હઠાડવાને માટે કોશેશ કરતા આવતા હતા. જેનો પહેલો ધણો કૃત્સિત રંગ હતો તેનું પણ ધણું મનોહર રૂપ ધારણ કરેલું. દીકું, કાણુ જાણે તે કંઈ કુમંત્રણ આપે એવા બયથી હું દોડતો વિદ્યાદેવીની પાસે જઈને શરણ થયો. દેવીએ મને અભયદાન આપીને ધૈર્ય અને તિતિક્ષા નામના બે માટા બળવાન સિપાઇઓને બોલાવીને હુકમ આપ્યો કે તમે બન્ને હમેશાં આ મુસાફરની સાથે રહો કે જેથી કોઈ પિશાચ પાસે આવી નહિ શકે.

એવી રીતે હું એ વનની બીજી તરફ પહોંચ્યો ત્યારે વિદ્યાદેવી પ્રસન્ન થઈ અને હસીને કહેવા લાગી “પેલો સામે જે એક નાનો પર્વત જોવામાં આવે છે એ તમારું લક્ષસ્થાન છે. ત્યાં પહોંચ્યાથી તમે નિર્ભય અને કૃતકૃતાર્થ થઈ જશો” આ વાત સાંભળીને હું ખુશી થયો અને વનમાંથી નીકળીને પર્વતની તરફ જઈ પહોંચ્યો પર્વત ઉપર ચઢવાનો એક માર્ગ જોયો. ત્યાં એક બાજુએ એક સુશીલા, દૃઢવ્રતા સ્ત્રી અને બીજી બાજુએ એક બહુ પરિશ્રમી દૃઢ પ્રતિમ પુરૂષ ઉભા હતા. એ બન્ને મુસાફરોને

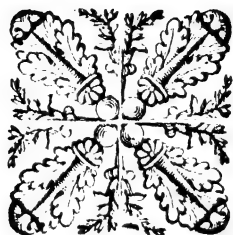
સાથે ઉપર લઈ જાયછે, જ્યારે મેં બેનાં નામ પૂછ્યાં તો સ્ત્રીનું નામ શ્રદ્ધા અને પુરૂષનું નામ યજ્ઞ જાયું.

એ પર્વતના શિખર ઉપર ચઢ્યું તો મને ધણું ભારી જણાવા લાગ્યું, મનમાં આવ્યું કે વચમાં ક્યાં રહીને થોભીને ધીરે ધીરે જઈશ. પરંતુ વિદ્યાદેવીએ પોતાની શક્તિથી જાણી લીધું તેથી બોલી “પ્રીય તનુ! જો જો આ પર્વતની વચમાં બેસવાની ઇચ્છા કરતા નહિ જો બેસશો તો પડી જશો. ઉભા રહેવાની ક્યાંય પણ જગા નથી સાવચેતથી ચાલજો” હું વિદ્યાદેવીનાં મીઠાં વચન સાંભળીને હૃંસાહની સાથે જેમ જેમ ઉપર ચઢતો ગયો તેમ તેમ દુઃખ ઓછું થવા લાગ્યું અને સુખની વૃદ્ધિ થવા લાગી.

છેલ્લીવારે હું જ્યારે પર્વતના શિખર ઉપર જઈ પહોંચ્યો તો ત્યાંની થાંડી હવાથી માફે શરીર સ્ફુર્તિવાળું થયું, અને જાણવામાં આવ્યું કે અહિં ક્રોધ, દ્વેષ, અદેખાઈ, મત્સર્ય, ચોરી અને ખીજ કોઈ જાતના જીવન નથી. કેવળ આરોગ્ય અને પરમાનંદનું અહિં રાજ્ય છે. એ જોઈને મ્હારું અંતઃકરણ અપાર આનંદ સમુદ્રમાં મગ્ન થયું, માલમ પડ્યું કે આ વિશ્વમાં આ સ્થાનના જેવું ખીજું કોઈ સ્થાન નથી. થોડી વાર સુધી અહિં તહિં ફરતો હતો ત્યાર પછી છેટે એક સરોવર જોવામાં આવ્યું, જ્યારે હું ત્યાં પહોંચ્યો તો શું જોઈશું કે ત્યાં કેટલીક પરમ સુંદર કન્યા કિનારા ઉપર દમતી હતી. એનું અસામાન્ય રૂપ, પ્રકુલ સુખની શોભા અરણ અને વત્સલ સ્વભાવ જોઈને મનમાં ધણો આનંદ થયો. ખીજું એક આશ્ચર્યકારક એ હતું કે એઓના શરીર ઉપર કંઈ પણ ધરેણું નહોતું, પણ તેઓનું શરીરજ અલંકારરૂપ હતું મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે સર્વ દેવ કન્યા હશે. એટલામાં વિદ્યાદેવી હસીને મને કહેવા લાગી “આ સર્વ ધર્માચલમાં રહેનારી કન્યા છે, પોતપોતાના ગુણના અનુસારે કોઈનું નામ દયા, કોઈનું નામ ભક્તિ, કોઈનું નામ કરુણા, અને કોઈનું નામ શ્રદ્ધા છે, તમે પણ આ સરોવરમાં સ્નાન કરીને સિન્ધુ અને જીવનને પવિત્ર કરો.

આવી રીતે વિદ્યાદેવીના ઉપદેશથી મેં પેલા શાંતિ સરોવરમાં સ્નાન કરીને અતિ નિર્મળ આનંદ નીર જે પીધું તો મારી નિદ્રા ઉઘડી ગઈ, જોઉં તો તે જમુનાનો કિનારો છે અને તે પથ્થરની લાદી છે જેના ઉપર મારી આંખ લાગી હતી.

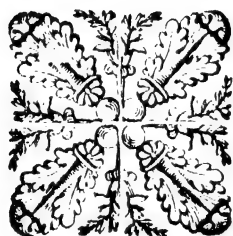

નવલગ્રંથાવલિ.

ભાગ ૨.

ગ્રંથો, ગ્રંથકારો, અને સાક્ષર ચર્યા :—

કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા.

ઈ. સ. ૧૮૬૭.

અગિયાર વરસ થયાં નર્મદાશંકરે કવિતા લખવા માંડી છે તે બધી એકઠી કરી હોય તો સુમારે દયારામકૃત કાવ્ય સંગ્રહના બે ચોપડા જેવડું પુસ્તક થાય ખરૂં. ધણા ગુજરાતી કવિયોના આખા જન્મદાના લખાણ જેટલું આ તરણ કવિની કલમમાંથી આટલી મુદતમાં નિકળ્યું એ વાત એના ઉદ્યોગ અને ચપળ બુદ્ધિની અચૂક નિશાની છે, એ લખાણની છટા-એ મુંબઈ, સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, કાઠિયાવાડ આદિ ધણી જગોએ એના નામને પ્રસિદ્ધ કરી મુક્યુ છે. એ લખાણથી દેશમાં ઊંચું રસ ગાન પસરવા માંડ્યું છે, અને કાવ્યને પદમાં શો ફેર છે તેની હમણાજ ગુજરાતી ભાઈઓને કંઈ કંઈ સમજ પડવા લાગી છે. ધણાખરા અંગ્રેજ ભણેલા તો ગૂજરાતી કવિતામાં નર્મદાશંકરનુંજ ઉડું કાવ્ય ભાવથી વાંચેછે; શાસ્ત્રીયો જે કે સંસ્કૃતમાંજ કવિતા હોય એમ માની બેઠા છે, અને સઘળા પ્રાકૃત પુસ્તકો તરફ ધિક્કારની નજરથી જુએછે તે પણ નર્મ કવિતા વિશે કહેછે કે પ્રાકૃત પ્રમાણે ઠીકછે; સાધારણ લોકોમાંના સાચા દરદીયો ટીકા સાથે એમાંના રસિક પદ સાંભળે છે. સારે ઘેલે મોઢે “ખુબ” એમ કહી રસલીન થવાનું પ્રગટ ચિત્ર દરશાવે છે; અને એ કવિના થોડાક મિત્ર તો દુનિયાના ઉત્તમ કવિયો સાથે પણ એનો મુકાબલો કરતાં આંચકા ખાતા નથી. પણ તેમજ ધણાખરા સાધારણ લોકોને એની કવિતાનો કેવળ અનાદર છે, અને તે કરતાં હલકામાં હલકી ગરબી કે લાવણી વધારે પસંદ કરેછે. બીજા ગૂજરાતી કવિયો વિશે બધાનો વિચાર ધણું કરીને એકસરખો છે, પણ નર્મ કવિતાની ખુબી પીછાનવામાં તો જાણે દેશમાં બે થડાં બંધાઈ ગયાં હોય એમ જણાય છે, અને તે થડાં હમેશાં એક બીજા સાથે આગ્રહ અને જુરસાથી આપડતા માલમ પડેછે. પણ જ્યાં સુધી સઘળા પોતાની લાગણી ઉપરથી પોતાનોજ કક્કો ખરો કર્યો કરશે, અને જ્યાં સુધી કાવ્ય વિવેચનના અચળ નિયમ બાંધી તે પ્રમાણે નર્મ કવિતાની વાદ સાથે તોલના કરનારા રસગાનીઓની નિષ્પક્ષપાત ડાહી, અને પોતાના નિષ્પક્ષપાત પણથી અને ઉઠાપણથી સર્વેને માન્ય એવી સભા ઉભી થઈ નથી ત્યાંસુધી

આત્મતી તકરારનો નિવેડો આવે એમ લાગતું નથી. પ્રેમાનંદ અને સામળ સંબંધી થોડા વખત ઉપર જાહેરમાં ચરચા ચાલી રહી હતી તે ઉપરથી હજી, આપણા વિદ્વાનોમાં પણ કવિતા તોલવાનું કેવું નાનું અને અશાસ્ત્રીય માપ છે તે જણાઈ આવ્યું.

તો પછી ખીજા લોકોના તો કવિતા સંબંધી વિચારનું પૂછવુંજ શું? ઘણા તો સારા રાગમાં વૈદક શાસ્ત્રનું પણ માપવાનું લખાણ હોય તો તેને કવિતા સમજે, અને તેમાં જડજમકના તડાકા ભડાકા તથા સસ્સા મમ્મા વાળા પાંચ સાત શબ્દ જોડે ગુંથેલા જોય તો તેને ઉત્તમ કવિતા કહી પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરે કે અમારા જેવા કવિતાના પરબુ કોઈ નથી. તેઓના વિચારમાં શબ્દની ધ્વનિ એજ કવિતા છે, અર્થની ઝાઝી પરવાલ રાખતા નથી. એમ નથી વિચારતા કે ભાષાના શબ્દની ધ્વનિ અને તેને રોડાંની પેઠે મનસ્વી આકારમાં ગોઠવવું એજ કવિતા હોત તો કાળીદાસ-ને યુરોપખંડમાં વખાણાવાનો દહાડો ક્યાંથી આવત? અને હોમરના તર્જુ-મામાંથી તેનું નામ દેશેદેશ અવિચળ કીર્તિ કેમ પામત? તર્જુમામાં તો જડજમક અને સઘળું શબ્દ ચાતુર્ય ઉડી જઈ માત્ર અર્થનીજ ખુબી રહેછે, અને તે અર્થની ખુબીને માટેજ કાળીદાસ, હોમર, શેક્સપિયર, અને ખીજા મોટા કવિયો દુનીયામાં વખાણાયછે. કેટલાક લોકો ભાષાની શુદ્ધતા, સરળતા અને મીઠાશનેજ કવિતાનું માપ ગણે છે. કેટલાક હસાવવું એજ કવિતાનો મૂખ્ય હેતુ સમજે છે. એ હિસાબે તો ભાટ અને તર્કડીયો એ એજ મોટા કવિરાજ તો. કેટલાક દહોડ ડાહ્યા પદ્યમાં નીતિનાં ભાષણો હોય તેનેજ કવિતા કહેછે. ઉત્તમ કવિતામાં નીતિ તો અલગજ હોયજ, પણ તે વ્યંગ રૂપે ધસ-પની રૂપકોમાં છે તેમ રહેલી હોયછે. નિર્બંધરૂપ હોતી નથી. વળી કેટલાક રસિક, પણ કાવ્ય શાસ્ત્રના ઊંડા વિચારે રંક પૂરપો રડાવે તેનેજ ઉત્તમ કવિતા કહેછે. એમ હોય તો મિલ્ટનનું અમર કીર્તિપાત્ર “પેરેડાઇસ લોસ્ટ” નિ-રસજ ગણવું જોઈએ, કેમકે એ ગંભીર કાવ્યમાં કરૂણારસ નથી એમ કહીએ તોપણ સાહે. ફક્ત લાગણિયોજ કવિતાનું માપ હોય તો વીરરસ કવિતાને માથે શૃંગારરસ કવિતાનેજ ચઢાવી દેવી પડે, પણ એમ કયો વિદ્વાન કરે છે ?

આ પ્રમાણે તરેહતરેહવાર કવિતા સંબંધી એક દેશી વિચારો સામે છે. શબ્દની ધ્વની એ કવિતા નથી, પણ રાગ છે—કવિતાતો અર્થમાં રહેતી છે જે અર્થ આપણા મનમાં ચિત્ર પાડી નાના પ્રકારની લાગણીયો ઉપર અસર કરે છે તે કવિતા અને એ ચિત્રની સાચાઈ અને સંપૂર્ણતા ઉપરથી કવિતાના ક્રમ બંધાય છે. કુદરત અથવા માયાના સ્વરૂપનું ખરેખરૂં પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા. કુદરતના એકાંગી ચિત્ર પણ થાય છે, અને વખતે એવાં અપૂર્ણ ચિત્ર મન ઉપર વધારે અસર કરે છે, તોપણ તે કદી ઉત્તમ કવિતાના નામને યોગ્ય થતાં નથી. આ વિષય વિસ્તારથી લખવાનું આ ઠેકાણું નથી, પણ જો “માયાનું પૂર્ણ ચિત્ર તે ઉત્તમ કવિતા એ વ્યાખ્યા લક્ષમાં રાખી મુકી હોય તો કવિતાની જાતિ કેટલી, તેમાં જોયી કંઈ, અને એવી ખીજ સઘળી કાવ્ય શાસ્ત્રની ગુચવણો દુર થઈ ધોરી રસ્તો નજરે પડે.

આ માપથી તપાસી જોતાં નર્મદાશંકરના લખાણમાં જોયી જાતની કવિતા જણાય છે. પ્રેમાનંદ ભટ, સામળભટ, દયારામ, અને નરસિંહ મહેતા જે ગુજરાતી કવિયોમાં પહેલા વર્ગના ગણાય છે તેમાંથી માત્ર પ્રેમાનંદજી નર્મદાશંકરની જોડે બેસવાનો કંઈ દાવો કરી શકે એવો છે. નરસિંહ મહેતાના પદમાં અત્યંત ભક્તિ, તે ભક્તિમાં સમી ગચ્છેલું થોડું પણ ઉડું બ્રહ્મજ્ઞાન, અને બીજા વર્ગનો શૃંગારરસ જોવામાં આવે છે. એના શાંત રસમાં જ્ઞાન અને નીતિબોધ છે—વૈરાગ્ય નથી. એટલે જેમ બીજા ઘણાખરા કવિયો માયાનું જુડું ચક્ષિતરૂપ ઓળખાવી ગાંભિર્યની સાથે સંસાર ઉપર કેટલોક કંટાળો ઉત્પન્ન કરે છે તેમ એના શાંત રસથી થતું નથી, પણ આખા હિંદુસ્થાનમાં સંત દાવે પ્રખ્યાત થએલા આપણા નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ અને હરિ વિશ્વાસ ઉપરથી ધારી શકાય તેમજ એમાં આનંદયુક્ત જ્ઞાન છે. એની બાપા ઘણી શુદ્ધ અને કોમળ છે, પહેલા વર્ગના બીજા ભક્ત કવિ દયારામને બોળા લોકો નરસિંહ મહેતાનો અવતાર ગણે છે, તેમ આપણે પણ અન્યોનાક વિાવના સરખાપણાનો વિચાર કરીએ તો કદી શકીએ. માત્ર એ કળિયુગમાં મોડો જન્મ્યો તેથી એના મન ઉપર માયાનું આગ્રહ વધારે હતું. બંનેની કવિતા એકજ જાતની, પણ દયારામની વધારે સારી. આત્મ પરિતાપ સંબંધી જે દયારામનાં પદ છે તે તેની સાચાઈ અને ઉબરાતા જુરસાથી વલ્લભ શિવાય બીજા બધા ગૂજરાતી કવિયોના એવા લખાણથી ઝટ ઓળખાઈ આવે છે. આત્મ પરિતાપથી જોડેજ કશ્ચાસિંધુ

પરમૈશ્વર સાચી ભક્તિ જોઈ સધળું ક્ષમા કરશે એવો પણ દ્રઢ નિશ્ચય બહાર પડતો જોવામાં આવેછે. પણ દયારામ તેના શૃંગારનો માટે ધણો વખણાય છે. એ શૃંગારનો નર્મ કવિતા સાથે મુકાબલો કરી શકાય ખરો. દયારામના “બજનમાં” વિયોગનું દરદ કેટલીક જગોએ સારી રીતે ક્યેલું છે; અને ધણા ગૂજરાતી ભક્ત કવિયોની ચાલુ રીત છોડી કૃષ્ણનું દક્ષનાયક પ્રમાણે વર્ણન કરવાને પ્રયત્ન કીધું છે, તોપણ તેમાં વિલાસ વર્ણન વધારે છે અને શઠ નાયકના પણ ચિત્રો આવી ગયાં છે. નર્મ શૃંગાર દરદથીજ ભરેલો છે, અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અનુકુળ નાયકના પૂર્ણ ચિત્રો, અને કાંઈ ઠેકાણે દક્ષ નાયકની છાયા જોવામાં આવેછે. એમાં નાયકનું, અને દયારામમાં નાયકાનું બોલવું વધારે છે. નવે નાયકા, પરક્રિયાના ધણાખરા ભેદ, અને માનાદિ શૃંગારનો સઘળો વિસ્તાર દયા સખીના કાવ્યમાં ધણો જોવામાં આવેછે. નર્મ શૃંગારમાં ધણું કરીને પ્રૌઢ પ્રોષ્ટિતપતિકાજ પોતાના પ્રૌઢ પ્રોષ્ટિતપતિકાજ પોતાના પ્રેમથી મહાલીને રસિકજનોના મન હરણુ કરેછે. એમાં ધીરાધીરા નાયકાનું પ્રધ્યાન્ય રાખ્યો તેથી રંગ વધારે જમ્મેછે. એમાં ધણે ઠેકાણે સ્વક્રિયા વર્ણનછે અથવા પરક્રિયા વર્ણન હોય એવું જણાતું નથી. જર પ્રીતના જીવસામાં વેદ અને લોકની લગ્ન તોડી આગળ ધસતી સાહસ ધીટ, અધીરા પરક્રિયાનુંજ વર્ણન દયારામે તો ઉઘાડે છોગે કીધું છે—દયારામ-બાઈના શૃંગારરૂપી રત્ન, ખરાં પાણીએ ચમકતું, નાયકાદિભેદે વિસ્તીર્ણુ, સુંવર્ણુ સરખા શબ્દોમાં જડિત, અને તાલ સુરાના તેજોમય સિંધુમાં તરતું છે, તોપણ બાપાના વાદળાથી અડધા વીટાયલા નર્મ શૃંગારરૂપી સદા બળતા અને બીજને બાળતા શુદ્ધ સુરજની આગળ તે રત્ન મને તુ-મ્મ્મ અને રમત સરખું લાગેછે.

કવિ પંક્તિમાં સામળને દયારામની ઉપર મુકવામાં આવેછે તે તેના રસને માટે નહિ, પણ તર્કને માટે, સંસાર સંબંધી વાતો પોતાની અક્ષત્વથી યોજીને લખવાનો સંપ્રદાય આપણા કવિમંડળમાં હતોજ નહિ. તેથી એમ પ્રથમ કરવાનું માન સામળને ઘટેછે, અને એ કારણને લીધેજ અગર જો એને કેટલીક વારતાનો આધાર મળેલો ખરો, અને તે આધાર ઉપરથી વિસ્તાર કરવામાં એણે કંઈ ઊંચી જાતનો તર્ક બતાવ્યો નથી, તોપણ પ્રે-માનંદથી ઉતરતું આસન એને આપવામાં આવેછે. બાકી એની વારતા યો-જવાની શક્તિને તર્ક નહિ, પણ ઉડતા તરંગનું નામ શોભે. તર્ક તે વ્યાસ

અને વાલ્મિકીને કે જેમાંથી ગર્જના કરતા પ્રૌઢ “ઈતિહાસો” નીકળ્યા. શામળની બુદ્ધિ (Arabian nights)ના બનાવનારને વધારે મળતી આવેછે. શામળને કવિ નહિ પણ એક (novelist) કહીયે તો ચાલે, અને એ જાતના અંગ્રેજીમાં ગદ્ય લખનારા આ બુદ્ધવર, સ્કાટ, આદિ બીજા કુંડી બંધછે તેની આગળ એના કંઈજ લિસાચ નહિ લાગે. એનામાં ઘણુંજ સંસાર જ્ઞાન અને કેટલુંક ચાતુર્ય છે. એની કવિતા વ્રજ ભાષાના કવિયોની છટાને મળતી છે, પણ તે ખેલાડીયો તો છટાની સાથે રસ સારો મુકી જાણતા હતા, તેમ શામળથી કંઈ ઘણું બની શક્યું નથી. એનો કોઈ રીતે પણ નર્મ કવિતા સાથે મુકાબલો થઈ શકતોજ નથી—કદાપિ એણે પણ નીતિબોધ ઘણો અને હીક લખ્યોછે એમ કોઈ કહેશે, પણ તેનો જવાબ એટલોજ છે કે—નર્મ નીતિબોધના ઊંડાણની સામા કોઈપણ જુના કવિનો નીતિબોધ ક્ષણભર પણ ઉમો રહેવાને લાગે એક નથી.

હા, પ્રેમાનંદનો એને અંકાવે એવો ખરો—શુદ્ધ અને ઊંડા પ્રેમનો પ્રૌઢ લખનારો પેલો વડોદરાવાળો પ્રેમાનંદ (જેનું નામ કે સઘળા રસિક જનોને પ્રેમ અને આનંદ આપી વહાણુ થઈ પડ્યુંછે), તે જુના કવિયોમાં રાજપદ્મિ ભોગવે એમાં કાંઈજ નવાઈ નથી, અને મારા વિચાર પ્રમાણે તો એના તપ્પના પગથીયાં આગળ પણ પહેલા વર્ગના બીજા ત્રણ કવિયોને ખેસવા દેછે. તે એક એની મોટી મહેરબાની. ખરેખર પ્રેમાનંદને માટે તો ગુજરાતીયોએ અભિમાન ધરવું જોઈએ. એને રસની બાબતમાં છેક મારી જાય એવો બીજા કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં તો કવિ નથી. મોરો પંથ, વામન, અને બીજા મરાઠી પંડિત કવિયો વિદ્યામાં બેશક બહુ ચઢે, પણ તેમના કાવ્યમાં એના જેટલો રસ નથી. વ્રજ ભાષાના કેશવદાસ, બિહારીદાસ, અને બીજા થોડાક રશીક કવિયો, અર્થગારવમાં ચાતુર્યમાં, અને મસ્ત શૃંગારમાં એને ક્યાંતો ક્યાં પછાડી મુકીદે, પણ તેમ તેમનાથી એના કર્ણારસને પણ ન પહોંચાય. કર્ણારસ તો પ્રેમાનંદના આપનોજ. એની કવિતા રસ, અલંકાર, અને ચિત્રથી ભરપુરછે. એના પુસ્તકો ઉપર કેટલાક ભાષાંતરનો દોષ મુકેછે. પણ તે વાજબી નથી. કેટલોક તર્ક અને રંગ તો બિલકુલ એનોજ.

નર્મ કવિતા અને પ્રેમાનંદના પુસ્તકોની તોલના આપણે સમદ્રષ્ટિયે

કરી શકીયે તેની પહેલાં એ એ કવીશ્વરની વાણીમાં શો ફેર છે. તેના આપણે અવશ્ય નિર્ણય કરવો જોઈએ, કેમકે બાપાની મેહિની એવી છે કે ભલભલાને ગુલતાન કરી નાખેછે, અને ઘણાખરાને તો તેજ રસછે એમ સમજાવી ખરા કવિત્વને ઓળખાવાનો (પરખવાનો તો ક્યાંથીજ) દહાડો આપવા દેતી નથી. પ્રેમાનંદની બાપા ઉત્તમ પ્રતિની છે. કવિ ચરિત્રના કરતા કવિપંડિતે એક જગોએ એને દયારામ કરતાં ઉતરતી ગણીછે, પણ મને લાગેછે કે એ અભિપ્રાય ભૂલ ભરેલો છે. એક કુલિન વિદ્વાન અને સંસારમાં બહુ ફરેલો પુરુષ જેવી વાતચીત કરે તેવી દયારામની વાણીછે, અને કુલિન અનુભવિ શાસ્ત્રીના લખાણુ જેવી પ્રેમાનંદની બાપા છે. મારા વિચાર પ્રમાણે તો પહેલા વર્ગના ચારે કવિની બાપા તેમ વિવચન યોગ્યછે—કોઈમાં કંઈ દોષ કહાડવા સરખું નથી. પ્રેમાનંદની વાણીમાં જે કંઈ એક જાતની પ્રૌઢ મીઠાશછે. તે તેના પુસ્તકોને લાયકછે, વ્યવહારમાં અને સંસ્કૃત કાવ્યોમાં ઘણીવાર, વપરાયાથી પ્રસિદ્ધિ અને અધિકાર પામેલા શબ્દોથીજ પ્રેમાનંદે પોતાની કવિતા સજાગારીછે. એવા શબ્દોને જોતાંજ જાણે તે જુના મિત્ર હોય તેમ આપણે આનંદથી માન આપીએ છઈએ. તે કાન ઉપર પડતાંજ આપણા મનમાં તેવા પ્રસંગનું ચિત્ર પડી રહેછે, અને તે રસમાં મગ્ન થઈ જઈએ છઈએ. એક શબ્દથી શ્રોતાએને જીવંતવાનું બળ તે આવા કવિયોનું. વળી એવી બાપાની સાથે જોયી જાતનું થોડું ધણું કવિત્વ, અને પ્રસંગને અનુસરતા રાગની સાહાયતા હોય તો પછી તેની અસરમાં શું પૂછવું? વડોદરાને પ્રખ્યાતી આપતા બટ પ્રેમાનંદનું નામ ગૂજરાતના આ છેડાથી પેઢા છેડા લગી ગાજી રહે તેમાં શી નવાઈ? જૂના કવિમંડળમાં તે સૂર્યની માફક પ્રકાશી લોકોમાં આનંદ આનંદ વરસાવી રહે એમાં શું આશ્ચર્ય?

એથી ઉલટી નર્મકવિતાની બાપા જુની ગૂજરાતીના અભ્યાસીને તથા સાધારણ લોકોને લાગેછે. સાધારણ લોકો તો ખરાખર સમજતા નથી, કેમકે એમાં કેટલા અપ્રસિદ્ધ અને અપૂર્ણાર્થસૂચક શબ્દો આપેલા છે, અને વાક્ય રચના કિત્તે યઈ ગએલી જણાયછે. એમાં ફારસી અને સંસ્કૃત શબ્દો સામ સામા ધુરંકતા ઉમેલા માલમ પડેછે. વિવચન નહિ શોભે એવા જોલ પણ વચમાં વચમાં કોઈ ઠેકાણે આવીને રસ ભંગ કરેછે. આટલી શક્ત ટીકા એ કવિના શિક્ષાતાના લખાણુને લાગુ પડેછે. ચાર પાંચ

વરસ થયાં તો એની ભાષા ઘણી સુધરી ગઇ છે, અને “હિંદુસ્તાનની પડતી” તથા આસરે તે વખત પછીની લખાએલી સઘળી કવિતાની ભાષા ક્ષિપ્ર નથી પણ પાણીના રેલાની પેઠે વહેતી છે. તોપણ જૂના સારા કવિયોથી તો ઉતરી જ, અથવા વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો નર્મ કવિતાની બાની જ નૂદી છે, કેમકે જરા એ પણ વિચાર કરવાની વાત છે કે નર્મદાશંકરના પદ્યની ભાષા શામાટે ઉતરતી હોવી જોઇએ. એનું ગદ્ય શુદ્ધ, રસિક, ક્ષંકુ, અને ભાષામાં સંવેપરી છે એ તો સહુકોને માલમજ છે. ગદ્યનો લખનાર તો એ એકો ગણાય જ, ને એની બોલવાની ભાષા વિશે મારો તો એ જ અભિપ્રાય છે કે આ સમયના કુલિન વિદ્વાન ગૂંજરાતીએ કેમ બોલવું જોઇએ તેનો (ideal) નમુનો છે, અથવા એટલું તો ખરું કે એના જેવો બોલનાર ગૂંજરાતમાં હાલ તો નથી જ. હું વાચાળતાની વાત નથી કરતો પણ શુદ્ધ, રસિક, મર્મી, અને તેની સાથે સરળ ભાષાની સ્વારે જે માણસનું ગદ્ય સંવેપરી, સંભાળુ ઉદ્દૃષ્ટ, અને જે માણસ ગૂંજરાતી દોષ અને વ્યાકરણ વિદ્વાતથી લખે છે, તે માણસના કાવ્યની ભાષા કેમ નહારી લાગે છે? હા, તે માણસમાં કવિત્વ નહિ હોય તો તેમ કદાપિ થાય ખરું, પણ રસિક નર્મદને વિશે તો એમ કોઇથી કહેવાનું જ નથી—એના કદામાં કદા દુસ્મનો પણ માત્ર મોટામાં મોટા દોષ ભાષાનો જ કહાડી શકે છે. સ્વારે એનું કારણ શું? ઘણો વિચાર કરી ઊંડું જોતાં મને તો આમ લાગે છે:—ગૂંજરાતી અને તેમજ ખીજી બિંદુસ્તાનમાં બોલાતી ભાષાઓ હાલ મોટા વમજમાં પડી છે. દલપતરામ કવિ કહે છે કે નરસિંહ મહેતાના સમયથી તે દયારામ ભાષના વખત સુધીની પાંચ શ્રે વરસની મુદતમાં ગૂંજરાતી ભાષામાં ફેર પડ્યો નથી. એ કેટલેક દરજ્જે ખરું છે, તોપણ એ પાંચ શ્રે વરસમાં જેટલો ફેરફાર થયો છે. તેથી સોગણો ફેર આવતા પચાશ વરસમાં પડનાર છે. એ નિશ્ચય જાણવું. સમય બદલાયો, તેમ ભાષા પણ બદલાય છે. આજ કાલ બણેલા જીવાનીયાની ભાષા શું જીના લોકો કરતાં નૂદી નથી? જીના જમાનામાંના કેટલા થોડા ન્યુસપેપર વાંચી બરાબર સમજી શકે છે? ઘણા મહાવરાથી તેમાંના થોડાએક સમજવાને શક્તિમાન થયેલા જીવામાં આવે છે. મુંબાઈમાં વધારે સમજે છે તેનું કારણ એ જ કે તેઓને મહાવરો વધારે છે. અને મુંબાઈના સઘળા લોકોની કેવી ભાષા થઈ ગઈ છે તે જ જાણી. સભાઓમાં બાણી વંચાય છે અને પછી જે

અર્થો આલેછે તેમાં શું જુના લોકોને ખરાખર સમજણ પડેછે? હાલના ગદ્યની અને મહિરતનમાળાની ટીકા, વચનામૃત, આદિ જુના ગદ્યની ભાષામાં શું અશમાનને જમીનનો ફેર નથી માલમ પડતો? વચનામૃત લખાયોને તો ઘણી મુદત પણ નથી થઈ. એ ફેરફાર નિરંતર આપણી નજર તળે થયા કરેછે તે આપણા લક્ષમાં નથી રહેતો, પણ ભાષા બદલાઈ અને બદલાયછે એમાં તો કંઈ શક નહિ. ત્યારે એ બદલાએલી ભાષા નર્મદાશંકરના હાથથી કેટલોક સંસ્કાર પામી એની કવિતામાં દર્શન આપેછે તેથી આપણે આશ્ચર્ય શા માટે? પામવું જોઈએ? જો એ વિકૃતિ આપણી ભાષાનું દૂપણુછે, તો એ દૂપણુ લગાડ્યાનો આંદો કોઈ એકને શિરને નથી, પણ આ સમયને એટલે આ સમયે સઘળા વિદ્વાન લખનારા અને બોલનારાને શિરછે. હમણું આપણી ભાષા શા કારણથી અને શી રીતે વિકૃતિ પામેછે તેનો જો વિચાર કરીશું, તો એ દૂપણુછે એમ કહેવાનું આપણે સ્વપ્ને પણ નહિ સૂઝે. જ્યારે મુસલમાનોનું પ્રબળ હિંદુસ્તાનમાં ઘણું વધ્યું અને તેઓની સાથે રાજ સહવાસ થવા લાગ્યો, ત્યારે આ દેશની સઘળી બોલીઓમાં દેખાદેખી ફારસી ભાષાના શબ્દોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો તેમાંના ઘણાખરા શબ્દોનો કાંઈ ખપ તે બોલીઓમાં હતો નહિ તેથી તે સમયની વિકૃતિને દૂપણુ કરીએ તો ચાલે. પણ હાલની તો રીતજ નૂદીછે. અંગ્રેજીમાંના થોડાજ શબ્દો આપણી ભાષામાં આવ્યા હશે. વાક્ય રચનામાં તે ભાષાની રીતોનો કંઈક એ માલુમ અંશ કોઈ વખત આવી જાયછે ખરો, પણ જે ભાષામાં મૂળ સાફ ગદ્યજ નહિ ત્યાં બીજો ઈલાજ શો. ત્યારે આપણી ભાષા વિદ્વાનોને હાથેજ વિકૃતિ હમણું શા માટે પામેછે? કારણ ખુલ્લુંજછે. અંગ્રેજી વિદ્યાના પ્રતાપે આપણા દેશમાં હજારો નવા વિચારોને તથા નવી લાગણીયોને જન્મ આપ્યોછે. તેનો શમાવેશ સાંકડી ગુજરાતીમાં થઈ શકતો નથી. તેથી તે નિરૂપાય થઈ સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાના અણુહદ મેદાનમાં જઈ વિશ્રામ ઠામની યાચના કરે છે. વખતે એમ બનેછે ખરું કે પોતાના બાળાવસ્થાની ઉદ્ધતાઈ અધિર ચપળતાથી સાંકડી પણ થોડી ઘણી વસ્તી વાળી ગુજરાતીમાં અને વસ્તીથી તરબરી રહેલા સંસ્કૃતમાં તેમને અનુકુળ આવે એવા વાસ હોયછે તોપણ તેની બોળ ન કરતાં નવા બેડોળ મકાન બાંધી તેમાં સાંકડે માકળે નિવાસ કરેછે; પણ એક તો જાતે તે મુલકના વંતની નહિ,

ખીજી તે બાપા જ્ઞાનરૂપી ભોમીયો તેઓને પુરો સ્વાધીન નહિ, અને ત્રીજી તેઓને એ ભોમીયો સ્વાધીન છે તેમની સાથે ગમે તે કરતાં પણ દીસો-જન દોસ્તી થતીજ નથી, તેથી એ બિચારાનો કાંઈ ઝાઝો વાંક નથી. જેમ જેમ સમજણ આવતી જાય છે અને આસપાસનો ખરો અનુભવ થતો જાય છે, તેમ તેમ ઉતાવળમાં પસંદ કરેલા ધરતી ખોડખાંપણ સુઝતી જાય છે, અને વખતે ઉચાળો ભરી જીના મકાનોમાંથી એક અનુકુળ જોઈ તેમાં હરી હામ રહે છે-વખતે નવું ઘર અયોગ્ય છતાં જોઈએ તેવું સંજીવો તો સાંજ અઠેદુવારકા કરે છે. આ બે વીધિયે આપણી બાપા હમણાં વિકૃતિ પામે છે. તેમાં ખીજી વીધિયે એને સુધારવાને નર્મદાશંકરે જે પરિશ્રમ કીધો છે તેને માટે આપણે એનો ઘણોજ આભાર માનવો જોઈએ. એનું ગદ્ય વખાણાય છે તે આ કારણને માટેજ; હાલની નવી બાનીએથી પદબ્રજ કરેલા ઘણા ગુજરાતી શબ્દોને પાછો એણે અધિકાર અપાવ્યો છે, સંસ્કૃતમાં વપરાતા ઘણા પૂર્ણર્થ સૂચક શબ્દોને શોધી નવા વિચારોની સેવા કીધી છે, અને કેટલાક નવા શબ્દો પોતાની મેળે જોડી કહાડ્યા છે તેમાં પણ રસિક પંડિતાર્થ બતાવી છે, કોઈ વખત એનાથી પહેલી વીધિયે વરતાર્થ ગયું હશે, પણ એક માણસથી જેટલું ગુજરાતી બાપાના લાભમાં અને તેટલું એણે કરવામાં કસર રાખી નથી. નવા પ્રૌઢ વિચારોનું ઓળખાણ અને તે વિચારોને શું શું અવધડ પડે છે તેની પૂરી કદર ન હોવાથી જે લોકોને આ બાપાની વિકૃતિ જોઈ ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે તે લોકો તો અલખત દોષજ કહાડશે, પણ બાપામાં જે ફેરફાર ચાલી રહ્યો છે તે કોઈના હાથમાં નથી, અને એજ ફેરફાર થતી બાપા આગળ પ્રસાર પામવાની છે, પછી એને મીડી ગણો કે કડવી ગણો, શુદ્ધ ગણો કે અશુદ્ધ ગણો. જેમ જેમ દેશમાં નવા વિચારો દાખલ થતા જવાના તેમ તેમ નવા શબ્દો બાપામાં પ્રવેશ કરતા જવાના, અને જીના શબ્દોનું જોર વનુંઓર્ધ્વ થઈ જવાનું. વ્યાકરણ યુક્ત અન્વય થઈ શકે એવાં અને અર્થ ગૌરવ ચાતુર્ય વાદ અને રસનો સંક્ષેપમાં સમાવેશ થઈ શકે એવાં યુક્તિથી રચેલાં વાક્યો હવેના વિદ્વાનો ના લખાણમાં માલમ પડવાના-પછી “તે ગયો, તું આવ્યો, હું ખુશી થયો,” એવી તુટક દેશીયોના વાંચનારથી તે ન સમજાવ્યો તો ન સમજાવ્યો અને કિલ્લ કહો તો કહો, આ રીતે વિચાર કરતાં તો નર્મ પદની બાપાના કેટલાંક દૂષણો ભૂપણ રૂપ થઈ જાય છે, અને એમ મનમાં સહજ ખ્યાલ

હોછે કે તે જે વાતને માટે હમણાં એ બહુ નિંદાયછે તેને માટેજ આવતા જમાનામાં કદી એની ઘણી તારીફ થાય. માટે એની બાનીજ જૂદી છે. એમ ગણી એની કવિતાની તોલના કરવામાં તેનો વિચાર દૂર રાખવાની, હું જૂજ ભલામણ કરુંછું તે કોઈ પણ રીતે ખોટીછે એવું તો દુરાગ્રહી શિવાય કોઈ કહી શકનાર નથી.

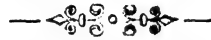
જ્યારે બાનીજ જૂદી અને તે બાની પણ છેક દોષ રહિત નહિ, ત્યારે તે બાની જુની બાનીના શોકીનને અપ્રિય લાગે એમાં કાંઈ અચરત સરખું નથી, પરંતું તેઓનો એ ક્ષમંછે કે એ વિષયપર તેઓએ શાંત રીતે ખરા કવિત્વનો વિચાર કરવો. નર્મદાશંકરની ભાષા વિશે મેં મારો તો અભિપ્રાય ઉપર જણાવ્યોજ છે, પણ વાદને અર્થે તેઓ ધારેછે તેથી પણ ઘણીજ નકારીછે એમ ગણીયે, તો એ માત્ર ભાષા ઉતરતી હોવાથી શું યર્થ ગયું? ગુણીજનો ઠીકરાના વાસણમાંથી પણ અમૃતનોજ સ્વીકાર કરે, અને રત્નજડિત કંચનના પાત્રમાં દૂધ હોય તે તરફ લોભાઈ જાય નહિ. માટે બાનાનો વિચાર દૂર કરી એ બે કવિયોને સરખાવી જોઈએ. કર્ણુરસમાં પ્રેમાનંદ બેશક ચઢે, અને હાસ્ય રસ પણ એણે લખ્યોછે તે સારો અને એ કવિને શોભે તેવોછે. નર્મદાશંકરે કવિતામાં હાસ્યરસ લખવાનું હજી માથે લીધુંજ નથી, અને ગદ્યમાં હસાવવાનું જોર એવું જખર જણાયછે. તેથી એ પ્રેમાનંદથી એ રસમાં ઉતરે એમ કહેવું એ ખરો ન્યાય તો નહિ, તોપણ કવિતામાં નથી એટલાજ કારણથી એક એઆની ઓછી આપીયે તો ચાલે. પ્રેમાનંદનો શૃંગાર નિશ્ચય ઉત્તમ જાતનોછે, પણ નર્મદાશંકરનો એવાજ જોયા પાણીનો અને ઘણોછે. પ્રેમાનંદે છૂટક ગીત કવિતા પણ ઘણી લખી છે, એમ એકનું કહેવુંછે તે ખરૂં પડે તો બહુ સાચું, અને તે ખરૂં પાડવાની ખોળમાં ઉઘોગી વિદ્વાનોએ રહેવું જોઈએ, કેમકે તેમાં બેશક શૃંગાર બહુ હશે, અને તેથી આ બાબત ખરો ન્યાય કરવાના સાધન આપણે હાથ લાગશે. તોપણ જ્યાં લગી એમ નથી થયું ત્યાં લગી તો નર્મદાશંકરે કરતાં એનો શૃંગાર ઓછો એમ કહેવાની ફરજ પડે છે. વળી પ્રેમાનંદના શૃંગારથી ચિત્ર પડેછે, પણ નર્મ શૃંગારમાં ઘણાં, જોતી જાતના, અને પૂર્ણ ચિત્રછે. અકુશોસછે કે આપણામાં ચિત્રકળાની કળી સુધારાના સુરજને ન ગણકારતાં હજી ખીડાયલીજ ઉભીછે; બાકી કોઈ ચતુર ચિતારો નર્મ કવિતામાંના તાર્કિક ચિત્રોને રસિક સ્ત્રી પુરોષોની દ્રષ્ટી આગળ

મૂર્તિમાન મૂકી તેના મનોહર રૂપથી સાનંદાશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ કરી મુકત. પ્રેમાનંદમાં વીરરસ ઘણોછે, પણ કલ્પિત શસ્ત્રો વડે કીધેલા અસંભવિત પરાક્રમેના વર્ણનથી હાલના અગ્નિરથ અને વિજયીચંત્રના કુદરતી ચમત્કારથી ચમકી રહેલા ઓગણીશમાં શૈકાના વિદ્વાનો રસમગ્ન થઈ જાય એ તો મુશ્કેલજ તો. અદ્ભુત સાથે વીરરસ ઉડી ગયો—એ બન્યો વચ્ચે આત્મા ને શ્વાસનો સંબંધછે. નર્મ કવિતામાં શિક્ષારૂપ જે વીરરસ લખ્યોછે તે ઘણો જીવસાવાળો અને અસર કરતોછે. પ્રેમાનંદે શાંત રસ્તો લખ્યોજ નથી, અને નર્મદાશંકરે લખ્યોછે તે ઘણોજ સમ્પન્નછે. નીતિબોધ કવિતા તો ગુજરાતીમાં નર્મદાશંકરનીજ, એનો લખેલો વૈરાગ્ય ઉડો અને ઉત્તમ પંક્તિનોછે—એટલો ઉડો કે વિદ્વાન નહિ હોય તો દુખીયારાથી પણ નહિ સમજાય, અને દુખી વિદ્વાનને એવો વૈરાગ્ય ગુજરાતીભાષામાં તો શું પણ ખીજી ખેડાયેલી ભાષામાં પણ મળવો મુશ્કેલ; સૃષ્ટિ સૌદર્ય સમજવાની શક્તિ તો સંસ્કૃત ભાષાના લયની સાથે અથવા તેની પણ પૂર્વે આપણામાં કરમાઈ ગઈ હતી તે જાણે પાછી નર્મ કવિના મનમાં પ્રકુલિત થઈ હોય એમ જણાયછે. પ્રાતઃકાળના, સાયંકાળના, મધ્યરાત્રિના, રતુઓના,—કાળ-બર્ણન પાછળ કવિયો થોડું બ્રહ્મું કરી જાણતા હતા, પણ વન વર્ણન કરવામાં તો કેવળ અજ્ઞાન હતા એમ કહીએ તો તે કંઈ ખોટું નહિ કહેવાય—એલચીને જોડે આમલીને એરંડાના નામ મુકી અથા મેળવ્યા એટલે વન-વર્ણન કીધું એમ કંઈ નહિ કહેવાય.

ખીજું જીના કવિયોની કવિતા સ્વાભાવિક અને નર્મદાશંકરની શાસ્ત્રીય છે. જીની ઉત્તમ કવિતા છેક શાસ્ત્ર રહીતછે એમ હું નથી કહેતો. કાંઈ પણ શાસ્ત્ર વગર તો સારી કવિતા થાયજ નહિ. શામળનું કવિપ્રિયા, દયારામનું રસમંજરી, અને પ્રેમાનંદનું સદ્રજા સંસ્કૃત રસ શાસ્ત્રનું સ્વચ્છિન્ન એ શ્રેષ્ઠેત્વ સત્વ તે શાસ્ત્ર એમ તેઓના પુસ્તકો ઉપરથી જણાઈ આવેછે, તોપણ તેમાના કોઈની બાતી શાસ્ત્રીય નથી. તેઓના પુસ્તકો પાઠશાળામાં શિખવવા લાએક નથી, પણ માત્ર રાગમાં ગવાતા સાંભળી આનંદ પામવાનાંછે. શામળની કંઈ એક હિંદુસ્તાની ઢબની શાસ્ત્રીય બાતીછે ખરી, અને હું ધારૂં કે દલપતરામ એજ કારણને માટે એને વખાણતા હશે. બાકયનો બોલે બોલ પ્રયોજનવાળા, તેમાંથી એક પણ કહાડી નાખીએ અથવા બદલીએ તો અર્થના ચિત્રનું અંગ ખંડિત થાય, તે શબ્દના ક્રમમાં

ફેર કરીએ તો રસમાં ધટારો થાય, ઝડઝમકના ભૂષણ ધરેલા તથાપી તે અંગનાજ અવયવ હોય એમ જણાય, નિરર્થક વિસ્તાર નહીં કીધેલો પણ ચતુરને માત્ર એતવણી હોય સંક્ષેપમાં લખેલું પણ વિદ્વાનને એક શબ્દ પણ ઉમેરવો ન ગમે, જેમાં પિંગળ શાસ્ત્રનો પણ એક નિયમ ખસેલો નહિ—એવી અર્થ ગૌરવ અને વ્યંગના યુક્ત કવિતા આપણી ભાષામાં નથીજ. એ ખુબી તો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી કાવ્યમાંજ રહેલી છે. એવી જાતની શાસ્ત્રીય કવિતાનો નર્મદાશંકરે આપણી ભાષામાં પ્રારંભ કીધો છે.

આ બધી વાતનો ધ્યાને આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમજ લાગે છે કે પ્રેમાનંદ સુધાં સધળા ગૂજરાતી કવિયો કરતાં નર્મદાકવ્ય ધણી ઉચી જાતનું છે, અને અગર જે નિલના સહવાસથી આપણે નર્મદાશંકરના કવિત્વનું ખુબીનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા મનમાં આવી શકતો નથી, પણ આવતા જમાનામાં એ કવીશ્વર હમણાં કરતાં ઘણુંજ વધારે માન પામશે, અને કદાપી તે વખતના વિદ્વાનોને અમરત સરખું પણ લાગશે કે આવા જૂના કવિયો સાથે એનો મુકાબલોજ શા માટે કીધો હશે.

*કાવ્ય શાસ્ત્ર સંબંધી વિચારો.

તા. ૧૫-૪-૬૭

(કવિતા.)

માયા અથવા કુદરતના સ્વરૂપનું ખરેખરું ચિત્ર તે કવિતા. તત્ત્વજ્ઞાનીને આ વ્યાખ્યા ઉપરથી કવિતાનોજ સહજ વિચાર આવી શકશે પણ જે લોકો માયા શબ્દનો સંપૂર્ણ અર્થ સમજતા નથી તેને કવિતા વિશે વિશેષ જ્ઞાન થવાનું નથી. એ સિદ્ધાંતનું બરાબર સ્પષ્ટીકરણ તો આ જગાએ થવું એ અશક્યજ છે તથાપી કંઈક સમજીતી નીચે આપીએ.

નાના પ્રકારની વનરૂપતી પ્રાણીયો, અને વિચિત્ર પદાર્થો જોઈએ છીએ તેજ માયા અથવા કુદરત નથી—તેઓ માયામાં અથવા માયા વડે

* આ વિષયને મયાજો કર્તાની નીચે પ્રમાણે નોંધ છે.

આ વિચારો નિબંધ રૂપ નથી અથવા એ લખવાનો ઉદ્દેશ પ્રગટ કરવાનો હેશ માત્ર નથી. પણ ધણી વખત ધણાએક વિષય ઉપર અને મુખ્યત્વે કરીને કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી સારા વિચારો સૂઝે છે તેને નોંધી રાખવાને અર્થે અહિંયા લખી રાખવાનો વિચાર કીધો છે. ગા. મા.

રહેલી છે એ વાત ખરી. જે એક વસ્તુ વડે આ સંસાર ચાલ્યો જાય છે, જે એક વસ્તુજ ખોખરી કર્તા હતાં છે, અને જે એક વસ્તુના નચાચા આપણે નાચીએ છઈએ, તે એક વસ્તુ તે માયા અથવા કુદરત. કુદરતનો મૂળ અર્થ યુક્તિ, કળા, તદ્દપીર એવો ફારસીમાં થાય છે. એ અર્થ હમેશાં નજરમાં રાખવો. શૃષ્ટિને આરંભે શૃષ્ટિ ચલાવવાને માટે જે ધોરણ, જે ગોઠવણ, જે યુક્તિ કરી મૂકી છે, અને જે ગોઠવણ પ્રમાણે આ સંસાર ચાલ્યો જાય છે તે ગોઠવણનું નામ તે કુદરત (Scheme of Providence) એવો અર્થ કરીએ તો થાય, અને એ અર્થથી (nature) કરતા વધારે સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. માયાનો અર્થ એવોજ છે, પરંતુ તેમાં વેદાંત શાસ્ત્રના મતને અનુસરતા કેટલાક વિશેષણો (ગુડી, ઠગનારી) નો એમાં સમાવેશ થયેલો છે, એ વિશેષાર્થ લેવાની કાવ્યશાસ્ત્રમાં કાંઈ જરૂર નથી—કદાપિ વૈરાગ્યાદિક વિષયની કવિતાનો વિચાર કરતી વખત જરૂર પડે તો પડે. ધર્મની ફિલસુફીના સિદ્ધાંતો સાથે કાવ્યશાસ્ત્ર ઘણો સંબંધ રાખતું નથી, તોપણ કેટલોક તો તેઓનો પાયો સામાન્યજ છે. શૃષ્ટિ અસંખ્યાત વસ્તુઓથી તરવરી રહેલી છે, અને કાર્ય કારણની અનંત સાંકળો અણહદ મેદાનમાં નાના પ્રકારે પથરાયેલી માલમ પડે છે, તોપણ તે સઘળા બનાવોમાં કુદરતના નિયમ અચળ છે—એટલે એકના એકજ છે. એમ માનવુંજ જોઈએ. Laws of nature are immutable એ hypothesis—સઘળા શાસ્ત્રનોજ પાયો છે એટલે કાવ્યશાસ્ત્ર પણ એ વિના કેમ રચી શકાય? બીજું એ સઘળા બનાવોમાં એકત્ર એક એકને અનુસરતા છે. એ નિયમોમાં જાણે જીવ હોય તે એકેકની સલાહ લઈને એક મતે કામ કરતા હોય એમ માનવું પણ કંઈક જરૂરનું છે. અથવા જરૂરનું નહિ તો પણ એમ માન્યાથી કવિતા એટલે શું એનો વિચાર આપણા મનમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે આવે છે.

આપણામાં પુરાણિક કથા એવી ચાલે છે કે એક સમયે સૃષ્ટિ ભગવાનને મહાદેવજીએ કહ્યું કે “મહારાજ જગતમાં તમારી માયા અજીત કહેવાય છે તે તે કેવી હશે; તેનું મને દરશન કરાવો.” ભગવાને કહ્યું એના દર્શનથી તમે કંઈ સાર કહાડવાના નથી. માટે એ વાત જવાહો. તે છતાં જ્યારે ઘણો આગ્રહ કર્યો કીધો ત્યારે પોતાનું મોહની સ્વરૂપ ધારણ કરી તે જોગીશજને મોહિત કરી નાખીને પોતાની પછાડી વાડીમાં નિર્લજ રીતે

દોડાવ્યા અને પછી પોતાનું વિષ્ણુ રૂપ પ્રગટ કરી શરભીદા પાડી નાખ્યા. એ માયાનું એક ઘણું સામાન્ય રૂપ છે. જે માયા વડે સંસાર અહોનિશ ઉદયમાં મચી રહ્યો છે, અને હજારો ઠોકર ખાધા છતાં પણ આશાપે પકડવાને આગળ કલ્પાળ કહે છે. તે માયાને મોહિની સ્વરૂપનું ઉપનામ નહિ આપીએ પછી આ જગતમાં કોને આપવાના હતા? આ ઉપમામાં તો ઉપમેય કરતાં ઉપમાન ઉતરતું છે. કંઈ સ્ત્રી એટલો બધો અને એટલી વાર ટકે એવો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. હું તો માયાની મૂર્તિ સ્ત્રીને માનું છું પણ સ્ત્રીની મૂર્તિ કંઈ માયા નથી.

જેણે માયાનું મોહિની સ્વરૂપ પ્રથમ કહ્યું તેની રસિક પડિતાઇને ધન્ય છે કયા પશ્ચિમ તરફના કવિએ આવું સુંદર રૂપક પ્રગટ કીધું છે ?

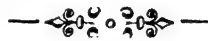
પણ માયાના તો અનેક રૂપ છે. પાર્વતીની શાંત અને નિર્મળ કાંતીના જેવું પણ માયાનું એક તરફથી દર્શન થાય છે તેમજ બીજી બાજુથી વિકાળ કાળિકાનું રૂપ પણ આપણી નજરે પડે છે. મંમાયાનું સ્વરૂપ એ બંનેને મળતું અને એ બંનેથી કાંઈક જુદુ છે. એ જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપોને કાવ્ય શાસ્ત્રમાં રસ કહે છે. મોહિની સ્વરૂપ તે સુંગર રસ અથવા કૈશિકી વૃત (the Beautiful), મંમાયા તે (Sublime) અને મહાકાળીને (Horrible). નવે રસની ઉત્પત્તિ અને વીગત આગળ કોઈ દહાડો લખવામાં આવશે. મનમાં એ સંબંધી વિચાર છે પણ હાલ વિષયમાં તુંટક પડે માટે બંધ રાખું છું.

સાધારણ વાંચનારને માયા એટલે શું, અને તેનું સ્વરૂપ એટલે શું એ ઉપલા લખાણથી સમજાશે એમ હું આશા રાખું છું. હવે એ સ્વરૂપનું ચિત્ર તે કવિતા એમ મેં ઉપર કહ્યું છે તે જગો ઉપર ચિત્રનો અર્થ એટલોજ કે તે સ્વરૂપનું બીજાને માન કરાવવાનું સાધન—પછી તે સાધન ગમે તે પ્રકારથી હો. રાગથી ધણીવાર એવા એકાદા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. અને ચિતારાની કલમ પણ એમ કરવાને શક્તિમાન છે, તેમજ દુનિયા જોને કવિ કહે છે તેની વાણીથી પણ એમ થાય છે. માટે ત્રણે કળાથી કવિતા ઉત્પન્ન થાય છે. એ જગો ઉપર રસ શબ્દ વાપર્યો હોત તો સાચ થાત. હું બાણું છું કે (Poetry)નો ભાવાર્થ રસથી વધારે સારો સમજાય છે.

હવે વિચાર કરતાં ઉપલી વ્યાખ્યામાં ઘણા દોષ માલમ પડે છે. એ રસની વ્યાખ્યા તો છે એમ કહેવાનું નહિ. એ વ્યાખ્યામાં કવિદાનો અર્થ

(Poem) એમ કહીએ તોજ અર્થ બેસે. હું જાણું છું કે સ્વરૂપ તેજ કવિતા અથવા રસ. “આ પુસ્તકમાં રસ નથી” એટલે કુદરતનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી. પણ સારે (Imitation)નો ભાસ જતો રહેછે. એ બાબત ફરી વિચાર કોઈ વખત કરવો જોઈએ. હું ધારું છું કે કુદરતનું સ્વરૂપ કવિતા, સ્વરૂપનું ચિત્ર તે કાવ્ય, અને ચિત્રરનાર તે કવિ. આ અર્થમાં ચિત્રારો અને ગવૈયો પણ કવિ.

એ માયા કાણુ છે, કોની સ્ત્રી અથવા કોની પુત્રી છે. એ બાબતની પડપુછ કરવાનું કામ કવિનું અથવા કાવ્ય શાસ્ત્રીનું નથી. એ તત્ત્વ વેત્તાનો વિષય છે, એ સંબંધ જાણ્યાથી જો માયાના સ્વરૂપમાં કંઈ ફેર માલમ પડે તો તે ફેર બતાવવાનું કામ કવિનું છે ખરું. એ ફેર સાથે ચિત્ર પાડ્યું એટલે જાણ્યામાં જાણ્યુ કાવ્ય થઈ ચુક્યું, અને એ સમયે સૌદર્ય દર્શી (કવિ) અને તત્ત્વ દર્શી એક રૂપ થઈ ગયા.

મન વિચાર.

તા. ૨ જી મે-૧૮૬૭

જ્યારે આનંદ, શોક, ભય, આશ્ચર્ય ઇત્યાદીથી મન છલાછલ ભરાઈ જાયછે, અને આત્મા કેટલાક ક્ષણુ લગી તેમાં ડુબી જઈને કેવળ રસનો જ અનુભવ કરેછે, સારે કાદબાનિક અને તોલન શક્તિઓ અલોપ થઈ જાયછે અને માત્ર રસેદ્રિ તેના વિષય સાથે એક રૂપ થઈ ગયલી રહેછે. એટલે બોજ્ય અને ભોક્તાના જૂદા ભાવ પણ જણાતા નથી, પણ કેવળ રસ મમ અવસ્થા આત્માની થાયછે. એવે પ્રસંગે મોહોડામાંથી માત્ર “હાસ! રે! હું ઓ, હું, વા!” ઇત્યાદી કેવળપ્રયોગી શબ્દોજ નિકળેછે, અને જ્યારે ભોક્તાપણુનું કંઈક ભાન થવા માંડેછે સારે તે વિષય અને તેથી થયલી અસર સંબંધી વિચાર ટુંકા સાદા વાક્યરૂપે પ્રગટ થાયછે. “હો! મોહિની, હું તારા રૂપમાં ડુબી ગયો છું! ઓ! જગતના નાથ, તારી કળા અકળછો!” ઇત્યાદી. આવા સમયનો પૂર્ણરસ એવો નિર્મળ અને સ્વસંબંધક છે કે કવિ-તાથી ચિતરી શકાતો નથી, કેમકે કવિતામાં રસનું ચિત્ર આપવાનું સામર્થ્ય નથી, પણ તે રસ માણસના રૂદ્ધમાં જામીને વિચાર, વાણી, અને કર્મને દ્વારે નિસરેછે તેનું વર્ણન કરીને મૂળ રસનું ભાન કરાવેછે-પણ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પૂર્ણ રસના અનુભવમાં તો વિચાર, વાણી, અને કર્મ એ

ત્રણે નાશ પામેછે, અને ત્રીપુટીથી જીવ મુક્ત થાયછે, ત્યારે કવિયો અથ-
 વા કોઇ માણસથી પણ એ રસનું જ્ઞાન બીજને શી રીતે આપી શકાય?
 જે કામ કવિતાથી થતું નથી તે કરાવવાને માટે કુદરતે એક અગમ્ય
 નિયમ રાખી મુક્યોછે. રૂપ, રાગ, અને વિચાર એ ત્રણે જૂદી જૂદી વસ્તુ
 છે. તોપણ તે ધણે પ્રસંગે માણસના મન ઉપર સરખી અસર કરેછે.
 માણસનું મન, અને કાળા રંગ વચ્ચે સંબંધ તો કાંઈ નથી, પણ તે એક
 બીજનું ભાન કરાવેછે. પ્યારીનો પ્રેમ એ નિરાકાર લાગણીછે અને ગુલાબ-
 નું ફુલ એ રૂપ ધારી વસતુછે, તોપણ તે બંને મનના ઉપર સરખી અસર
 કરેછે. અને તે જોયાથી આનંદ થાયછે એ એકજ પ્રકારનોછે. રંગ એ
 દ્રષ્ટીનો વિષયછે અને સૂર એ શ્રવણદ્રીનો વિષયછે. નાના પ્રકારના સૂર પણ
 રૂપ અને વિચારની સરખીજ મન ઉપર અસર કરેછે. હવે દરેક રસની
 પૂર્ણ અવસ્થાને અનુકુળ જૂદા જૂદા રાગ અથવા સૂરના સમૂદાય હોયછે.
 એવો રાગ સાંભળ્યાથી તે રસનું ભાન થાયછે. કાર્ય ઉપરથી કારણનું મ-
 રણ થતું એ એક આપણા આત્માની ચલન શક્તિનો નિયમછે; અને
 અગર જે રસરૂપી કાર્ય, બાહ્ય વસ્તુના આકાર, બીજા આત્માની આપણા
 સંબંધી ગતિથી, અને આપણા જીવના વિચાર એ ત્રણ જૂદા પ્રકારના
 કારણથી ઉત્પન્ન થાયછે, તોપણ તેમાંના એકાદ કારણથી જન્મેલો સ્મરસ
 પેલા બીજા બેકારણનું સ્મરણ કરાવેછે (કેમકે તેની અસર પણ ઘણું
 કરીને સરખીજ હોયછે) અને તે કારણનું સ્મરણ થયાથી તેના કાર્યની
 છાયા પણ આપણા મન ઉપર પડેછે. ઉંચામાં ઊંચી કવિતાનો એ ત્રણે
 કારણોની એક બીજથી વ્યંજના કરીને કવિશ્વરે કરાવેછે, અને સામાન્ય
 કવિ એમાંનું જે એક કારણનું વર્ણન કરતો હોયછે તેનુંજ ચિત્ર આપ્યા
 કરેછે અને તેથી તે પૂર્ણ રસ જમાવી શકતો નથી. હવે રાગથી પૂર્ણ રસ
 જન્મેછે, અને જેનો જીવ બીજા કારણથી ઉત્પન્ન થએલા રસમાં મક્ક થઈ
 ગયો હોયછે તેની આગળ જે તે રસને અનુકુળ રાગ ગાયો હોય તો તેની
 તે સમયની વૃત્તિ અને પેલો રાગ એક રૂપ થઈ જાયછે, અને રસનું પાત્ર
 કંઈ પણ અધુરું રહી ગયું હોયછે તો તે છલાછલ ઉભરાઈ જાયછે. મૂળ
 રાગ ઉત્પન્ન થએલા તે પણ એજ રીતે. રસના અનુભવથી ભસ્ત થયેલો
 આત્મા બીજા પ્રકારના રસનું સામ્ય શોધી પૂર્ણ રસ જમાવવાને માટે સ્વ-
 ભાવિક રીતે કોશીસ કરેછે અથવા એકાંતમાં સ્વચ્છંદ રીતે પ્રાપ્ત થએલા

રસનો પૂર્ણ ઉપભોગ કરતો થકો સમરૂપ રાગને પોતાના મુખદ્વારે સ્વભાવિક રીતે મારું આપેછે, અને સ્વભાવિક રીતે એ રાગ નિકળી ગયાથી તે કેવળ રસમય થઈ જાયછે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અનુભવ બીજાને રાગની મારફતે આપી શકાય છે. રાગમાં રડાવવાનું, હસાવવાનું, ક્રુદાવવાનું, ઈત્યાદી સામર્થ્ય કહેવાયછે. તેમાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી. હાલ આપણે રાગને એવા પરાક્રમ કરતો જોતા નથી તેનું કારણ એ છે કે સુધરેલા દેશોમાં વિવેક બુદ્ધિ ધણી પ્રકુલિત થયાથી તેની છાયા નીચેની આપણી સઘળી લાગણીયો ધણી કરમાઈ ગઈછે, અને તેમાં કેવળ ઇંદ્રીદ્વારે નિર્મળ રસ આપવાની શક્તિયો તો ત્રિદાકાશમાં ધણીવાર રમણ કીધાથી કટાર્જન ગઈછે, અને બીજી કારણ એ કે રાગ જે મૂળ સ્વભાવિક આવેશ અવસ્થાના હતા તે મૂળ આવેશની ક્ષિણુતાની સાથે થંડા પડી ગયાછે, અને તેમાં તાલમેલિયું ધણું વધી ગયુંછે. તોપણ હાલ રાગનું પ્રબળ છેક લય પામ્યું હોય એમ કંઈ નથી. હાલ પણ રાગથી દાબી રાખેલું પ્રીતી દરદ નેત્રદ્વારે ઉભરાઈ જાયછે, શૃંગારની મસ્તીને પુષ્ટી મળેછે, ભક્તિના દટાર્જ ગયલા બીજ પાંગરવા માંડેછે, અને પ્રસંગે પ્રસંગે દેશાભિમાનનું શૈર્ષ આળસ મરડી આસપાસ ખ્હાવર ખ્હાવર જોવા જેટલું તો જગૃત થાયછે. પણ આવી અસર હાલ કેવળ રાગથી (એટલે કવિતાની સહાયતા શિવાય) થવી ધણી અસાધારણુછે. હાલ ધણી ખારિક લાગણીવાળાજ રાગનો પૂર્ણ રસાનુભવ કરી શકેછે—ધણાખરાને માત્ર મીઠાશજ લાગે છે. અને કેટલાને તો તેમ પણ થતું નથી.

જે પૂર્ણ રસ કવિથી ચિતરાતો નથી તેનો અનુભવ ગવૈયાથી આપણે કરી શકીએ છીએ એમ આપણે ઉપર બતાવ્યું. પણ કેવળ રાગનું જોર જગતમાં સ્થાયી નથી, અને જ્યારે એનું પ્રબળ જગતમાં સંપૂર્ણ હશે ત્યારે પણ એ બીજા રસનું સ્મરણ કરાવી શકેછે તેથી બીજા રસનો જોર અનુભવજ નહિ થયો હોય તેના ઉપર એની કંઈ ઝાઝી અસર નહિજ થતી હોય. ત્યારે હવે શું કરવું ? એવે પ્રસંગે રાગ કવિતાની સહાયતા માંગેછે. અર્થાત. (Lyrical poetry) ગાયન કવિતા ઉત્પન્ન થાયછે. એમાં પ્રાધાન્ય રાગનુંજ હોયછે. આપણે પછાડી કહ્યું છે કે જ્યારે બોકતાપણાનું બાન થવા 'માંડેછે ત્યારે તે વિષય અને થતી અસર સંબંધી વિચાર ટુંકા

વાક્ય રૂપે મનમાં પ્રગટ થાયછે. એવાં વાક્ય તે ગાયનની કવિતા. એ કવિતાનું સઘળું જોર તો રાગના ઉપરજ આધાર રાખેછે. કવિ એવા પ્રસંગને અનુકુળ રાગ ચોધી કહાડે છે (પોતાના અનુભવના બંડારમાંથીજ તો) અને તે રાગમાં પેલા સાદા વિચારને સ્વાભાવિક નિયમે ગોઠવે છે. રાગથી મનની વ્યાકુળતા તો ઓતાના મનમાં ઉતરીજ રહેલી હોયછે પણ લાગણી ખારીક ન હોવાથી અને તે રસનો અનુભવ ન હોવાથી જે કારણની સ્મરના તે રાગ કરેછે તે સમજતું નહોતું તે હમણાં એમાની કવિતાથી સમજાય છે. અને એ કારણ જણ્યા પછી તેનું કાર્ય ઓળખવાની શક્તિ તો આત્મામાં થોડી ધણી અનુભવ વિના પણ હોયછે. કિશોરાવરયામાં બાળક ગ્રેમમાં જાતે ન પડયું હોય પણ Arabian nights ની લહેજત સમજી શકેછે.

જે લોકોને ગાતાં નથી આવડતું તે ગાયન કવિતાના સાદા દશ વીશ શબ્દ વાંચીને કંટાળી જાયછે અને પૂછેછે કે એમાં કવિતા કહાંછે ? પણ રાગ જે મૂળ તે કવિતાનો જિવ તેને જુદો પાડ્યા પછી તેઓને રસ ન માલમ પડે એમાં શી નવાઈ ? એમાંનો શબ્દ તો માત્ર તે અવસ્થાનું સ્મરણ કરવાને માટેજ કવિએ મુક્યા છે, અને એ અવસ્થાનો રસ તો રાગથીજ બતાવ્યો છે. એ જાતની કવિતાની ખુબી તે માહેલા વિચારની સાદાઈ અને 'શબ્દ રચનાની સરલતા ઉપર આધાર રાખેછે. શુદ્ધ ગાયન કવિતામાં વિચાર આટલોજ હોવો જોઈએ—વિષય અને તેથી થતી અસર. એ અસરનું લાંબુ ચિત્ર નહિ, પણ એક બે શબ્દથી તે અસર સ્પષ્ટ રીતે ઓળખાય એટલુંજ. શબ્દોની ગોઠવણ પણ (logical) નહિજ જોઈએ. એમાં માત્રિક શબ્દની ચાર પાંચ વાર પુનરુક્તિ કરવી, બે માત્રાના શબ્દને લંબાવીને છમાત્રાનો કરવો, વાક્યને અપૂર્ણ રાખવું; એકજ અર્થના ધણા વિશેષણો વારા ફરતી વાપરવા, એકજ વિચારને નવાવ્યા કરવો—એ ગાયન કવિતાનાં દૃષણ નથી પણ ધણા ઉપયોગી ભૂષણ રૂપ અંગ છે. એમાં સંબોધન શ્રુત, રસમય શબ્દ તાલની જગો ઉપર, અને મૂળ વિચાર બતાવનાર શબ્દને ધણોજ લંબાવવો—એ ગાયન કવિતામાં તો આવશ્યક છે. પંડિતાઈથી કસીકસીને ભરેલા વાક્ય વાપરવા એના જેવી ગાયન કવિતામાં ખીજી મૂર્ખાઈ નથી.

વિચારમાં કેટલી સાદાઈ જોઈએ એ નિર્માણ કરવું અશક્ય છે પણ

એટલું ખરું કે રાગની સમજ કવિમાં અથવા શ્રોતામાં જેમ જેમ ઓછી થતી જાયછે તેમ તેમ તેની ખોટ પૂરી પાડવાને ગાયન કવિતામાં વિચારનું જોર વધારતા જાયછે. પણ એમાં ગાયનનું પ્રાધાન્ય તો રહેવુંજ જોઈએ.

ગાયન કવિતા તેના પ્રકૃતિ નિયમેજ તુટક છે—એટલે માયાના ક્ષણે ક્ષણે અને સ્થાને સ્થાને બદલાતા અનંત રૂપમાનું એકજ કોઈ ક્ષણના અને સ્થાનના રૂપનું દર્શન કરાવે છે. તેના સ્થાયી રૂપનું દર્શન થતું નથી. તે દર્શન વીરરસ કાવ્ય અને નાટકોથી થાયછે.

ગાયન કવિતામાં શૃંગાર રસ બહુધા દીકામાં આવેછે, પણ એજ રસ આવવો જોઈએ એમ કંઈ નથી. સખળા રસની ગાયન કવિતા થઈ શકેછે.

હાસ્ય રસ વિશે.

બટનું બોપાળું.

(મહારા બટના બોપાળામાં અસંભવિતપણાનો દોષ મૂકી એમાં હાસ્યરસ છેજ નહિ એમ નમંદાશંકરે અભિપ્રાય આપ્યો હતો તે વેળા મેં પૂર્વે પક્ષ કીધો હતો તેનો સાર.)

(Don Quixote)—બધી વાર્તાજ અસંભવિત-લશ્કર જાણીને ગેટાના ટોળાને મારવા જાય અને માર્યા કરે એવો આંધળો? એના ચાકરની ચાલ કેવી? Swift's Travels of Gulliver અને એવી ખરી? She stoops to conquer: જે સ્ત્રીનેકુરૂપ ગણે તે સ્ત્રી એને દાસીને વેશે જાહ પમાડી સ્વાધિન કરી લેછે. એમ અને કે તે સ્ત્રી આટલી ખટપટ કરતાં છતાં જોળખાઈ નહિ આવે? એ વાત ઉપર તો એનાટકનું મૂખ્ય બંધારણુછે.

The good natured man: પ્રીતિના દુષ્પનું કેટલુંક તેને અમિકદ્વપીને કીધું હોય (છેક allegorical એમ પણ નહિ. સાધારણ માણસ પણ કહી શકે એ પ્રેમ પત્રિકાછે) તો શું એવો કોઈ વાંચનાર નિકળે કે તેને એમ લાગે કે એમાં તો માઈ ઘર બાળી મુકવાની ધમકીછે, અને તેમ ધારી પોલીસને બોલાવી ગડબડાટ કરી મૂકે ત્યાંલગી કોઈ એનો સંદેહ નિવારણુ કરનાર મળીજ નહિ આવે? તોપણ ગોદડસ્ત્રીથે એવુંજ બંધારણુ રાખ્યુછે.

Shakespeare: શું જોળીયા ભાઈ એવાંજ સરખા રૂપનાં નિકળે કે તેની પરથી બાયડી ન જોળખી બીજા સાથે ઘણા વખત સુધી ધરબાર

માંડે? ઓળખાઈ આવે એટલો મેદ રાખવો એ તો કુદરતનો નિયમજ નહાયછે. ધણી ફિલસુફીએ એ નિયમ કયુલ રાખી એને “Design”ની સાખીતીમાં દાખલ કીધોછે.

કરજદારતું શેર માંસ લેવાની શરત કરનાર, અને કદાપી કીંમી તોપયુ શું તે અમલમાં આણવાઈ છે, અને તે પણ કાયદાની મદદથી, એવો નિર્દય મૂર્ખ કોઈ હોય? તોપણ એ અસંભવિત વર્ણન વડે ચાહુદીની લોભી નિર્દયતાની છબી મન ઉપર બરાબર પડેછે.

Merry wives of from Windsor Shakespeare અને ખીજા ધણા શેક્સપિયરના હાસ્યરસ નાટકનું બંધારણ એવુંજ નહાય છે.

Dickens નું સધળું લખાણ અતિશયોક્તિ બરેલું છે. Pickwicks માં જે વેદિયા ઢોરતું વર્ણન કીધુંછે તેવા જગતમાં હોય પણ ખરા કે? આપણામાં પણ જે વેદીયાઢોરની વાત ચાલેછે તે ખરીછે? શું વેદકશાસ્ત્રી લીમડાતું શાક ખાયછે, અને “ધૃતને આધારે પાત્ર કે પાત્રને આધારે ધૃત” એ શંકા ટાળવાને ધી ઢોળી નાંખે એવો મૂર્ખ શાસ્ત્રી હોય કે? તોપણ એ અતિશયોક્તિમાંજ હાસ્યરસ રહ્યોછે.

Jest-book—રોમ શેહેરના બાદશાહે એક ગામડીયાનું મોં પોતાના જેવું જોઈને પૂછ્યું કે “અદ્યા તારી મા કોઈ વખત શહેરમાં આવીતી?” પેલો ગામડીયો આ મર્મ વાક્ય સમજી જઈને મર્મમાંજ બોલ્યો કે ના, મહારાજ, પણ મહારો બાપ આવ્યો તો ખરો. રૂમી બાદશાહના રવચ્છંદી જુલમના વખતમાં કોઈ આટલું અમર્યાદાનું—અરે પગથી તે માથા લગી કાળ ચડે એવું—વચન બોલવાની કોઈ ગામડીયાની તાગાદ પણ ખરી કે? અને બાદશાહ પણ નીચ સાથે એવું બાપણ કરે?

“એક મસીદમાં નીમાજને વખતે એક ધરડા દાહાડીવાળા મુસલમાનને ઝોકું આવ્યું તે જોઈને સામો એક બકરો બેઠો હતો. તેણે જાણ્યું કે મને ટક્કર મારવા આવેછે તેથી તે બકરાએ તે બચારા મુસલમાનના માથા સામી ખૂબ જોરથી ટક્કર લગાવી.”

“એક પાદરીએ કોઈ ધરડા માણસને ઠપકો દઇને કહ્યું કે આ છોકરો પણ તેના પેદા કરનારને જાણેછે. પણ તું જાણતો નથી. સારે તે ડાસો બોલ્યો કે, મહારાજ, એને આવ્યાને પાંચ સાત વરસ થયાંછે તેથી તેના

પેદા કરનારને ઓળખે તો, પણ હું સસરા અહિંયા સાઠ સાઠ વરસનો આવેલો તેને સાળી અસલની વાત કેમ યાદ રહે.” આમ પાદરીની સામા અને પોતાના છોકરાની સમક્ષ કોઈ બોલે?

એક પુરાણી કથા વાંચતો હતો તે સાંભળતાં કોઈ ડોસીની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. તે જોઈને બટલ કુલાયો કે મ્હારી વાણીમાં રસતો ખરો કે શ્રોતાના રૂઢ પીંગળીને આંસુધારા વહેછે. કથા પુરી થઈ રહ્યા પછી તે ડોસીને સાતમે આકાસે પહોંચેલા બટલએ પાસે બોલાવીને કહ્યું કે ‘માજી તમે કથામાં બહુ સમજો છો, અને ભાવિક પણ બહુછો,’ તમાર મન કેટલું કોમળ કે આંસુ ભરાઈ આવ્યાં? સારે માજી બોલ્યાં કે ના ભાઈ, મેં કથા તો આજે પુરી સાંભળીજ નથી. મને રડવું આવ્યું તેનું કારણ તો એકે તું અરસોકના રાગડા કહાડતો હતો તે શાંભળીને મ્હારી આપડી પાડીનું ખરાડવું સાંભરી આવ્યું, અને મને એવી ફકર લાગી કે તને પણ તેની પઠમ (માફક) મરવાની તો આકરણ નહિ થતી હોય?” આમ કોઈ પણ ભાવિક ડોસી બૂદેવનું અપમાન કરે ? અને તે પણ ક્યારે ? જ્યારે પોતાની ભક્તિનાં વખાણજ થાયછે સારેજ ?

આ વાત પતરાજી અને કવિઓ પોતાની વાણીનો મિથ્યા અભિમાન રાખેછે તેમની હાંસી કરવાને કહાડેલી જણાયછે; અને ખરેખર એવા મૂર્ખો-નું એમાં યોગ્યજ ઉપહાસ્ય કીધું છે. તોપણ એમ બને તો કદી નહિ.

“એક દેશાધને કોઈ બાદશાહે કહ્યું કે તમે તમારા હકના દસ્તાવેજ કહાડો, નહિ તો તમારી જગીર જપત કરવામાં આવશે, સારે તે બહાદૂર ભાટેલો બોલ્યો “બંદેનવાજ, દિલ્હીની ગાદી તમને જે તાંબા પત્ર ઉપર હીંદુરાજઓએ આપીછે તે મંગાવશો તો તેની ખીજ બાજુ ઉપર માહારા દસ્તાવેજ માલમ પડશે.” એમ કોઈ બોલે કે ?

અંગ્રેજીમાંથી એવા અનેક દાખલા મળી આવશે.

ગૂજરાતી ગ્રંથોમાંથી દાખલા.

રમુજે દિલ પસંદની સઘળી વાતો અસંભવિતજ છે. વાંચતાં નહિ આવડતું હોય તેથી કદાપી રડવું આવે, પણ સાંભળનાર સ્ત્રી સમજે કે મ્હારો ધણી મરી ગયો, તે બૂલથી તેને ઘેર હાય પીટ થઈ રહે, અને છેક ગામની બહાર નહાવા જાય ત્યાંજ કાગળ વાંચતી વખતે એ બધી બૂલ જણાઈ જાય—એ સે બને ? તે અભણ તો હોશે, પણ પોતાની ફજેતીનો આટલો

અંદરવો આંધવાનો વખત આવે ત્યાં લગી જોલેજ નહિ, એવો મૂર્ખ કોઈ હોય નહિ—કદાપી એમ ધારો કે અન્નપ્રયો રસ્તે જનાર તે હોય, અને તે એવું ધારીને ચાલ્યો ગયો હશે કે એનું લાગ્યું એ ભોગવો, હું તો મ્હારો ભરમ રાખું. પણ તે સ્ત્રી અન્નપ્રયા ઉપર આટલા ભરોસો રાખે, અને પોતાનો ધણી કેમ અને ક્યારે મુવો એ વાતનો ખુલાસો કાઢીને પાસે પથ્થર ફરી લીધા વગર તે મુવો એમજ નિશ્ચય કરી લૌકિક કામનો આરંભ કરે એ (human nature) થીજ ઉલટુંજ. અસંભવિત એટલું નહિ, પણ અશક્ય.

લાલ ખુનરંગ સંબંધી વાતો નહિ અને એવીજ છે. જીટ સાથે ઘરમાં પેસવાને માટે છાપડું તોડી પડાવે, અને લોકો પાડવા દે એવું મુર્ખ ગામ ક્યા દેશમાં હશે તે કદાપી આપ કવિરાજને માલમ હોય ? માટલામાંથી બેંસનું મ્હો કહાડવાને માટે પહેલું ડોકુ કપાવે, અને પછી માટલાને બાગવાને હુકમ આપે એવી મૂર્ખાઈ તે કાણુ કરે? એમાં રસ નથી એમ તમે સમજો છો તે તો ખોટું. એ વાતોમાં મૂર્ખ સત્તા ધારીના છહર અને જ્ઞેમી પરાધિન થઈ પડેલા મૂર્ખોની મૂર્ખાઈનું ચિત્ર ખુબ છટાથી પાડ્યું છે. એમ થતું નથી, પણ એ ગુણો મનમાં જે શક્તિથી રહેલા છે તે શક્તિને પૂરે પૂરી ખીલવા દીધી હોય તો એવા રાક્ષસી રૂપજ પ્રગટ થાય. જિંયા રસનું પણ એમજ છે. ગમેતે મનોવિકારના પૂર્ણ બળનું પ્રગટ થવું તે રસ સંસારમાં તેમનો વિકાર વિવેકથી રીતભાતથી, પ્રસંગની ખામીથી, અથવા ખીજ મનોવિકારથી બરાબર પુછી પામતો નથી, Poetic world તે એજ. દરેક મનોવિકારનું ખરેખર કેટલું જોર છે. તે માણસ પોતાના મનમાંજ જાણે છે—બારણે પ્રગટ કરવાને ચાહતો નથી. અને તેથી તે સંસારમાં જોવામાં આવતું નથી, પણ પ્રકૃતિમાં છે. તેથી જ્યારે કોઈ માણસ તેના પરાક્રમ કવિ કલ્પિત વર્ણનોમાં વાગે છે ત્યારે તેનું અતઃકરણ અંદરથી સાક્ષી આપે છે અને એ વર્ણનજ ખરું છે તથા સંસાર જુઠો છે એવો ભાસ થાય છે.

ખીરબલ વિશે ચાલતી વાતો પણ એવીજ છે, “સેવ, તો કે તાજખાને કાદવ” એવું મહેલું મારવાનો પ્રસંગ કોઈ પણ રાજ આગળ આવે ખરો? ખીરબલે જે જે તોછડા વચન બાદશાહને કહ્યાં છે. તેનો સોમો હીસો પણ કોઈ બાદશાહ સાંખી રહે ?

અમદાવાદના લોવાની મળકો પણ એવીજ અસંભવિત અને હુજત બરેલી છે. જે બાદશાહ એવી મળકો સાંખી રહેતા એમ માનીએ તો

એક બાજુબાહ બકાલ કેમ નહિ સાંખી રહે ? મશ્કરાને મ્હોટા લોકો પોતાના વિનોદને માટે મ્હોડે મ્હડાવી મુકેછે એ વાત ખરી, પણ તેમ હળમની અટકચાળી જાત ખુશમીજ્જસી સાંખી રહેતા શેઠની સાથે ધણા અન્યાસથી એવી છુટ લે એમાં શી નવાઈ? તેમાં વળી જ્યારે તે જરા એવા ઓલીયા હોય કે મજાક થાયછે કે નહિ એ પણ પુરૂં હમેશાં સમજતા નહિ હોય, ત્યારે તેની ધણી મજાક મ્હોડે ચઢાવેલું માણસ કરે એમાં શી નવાઈ. ?

દમયંતીને વરવાને માટે કોડીલા રાજાએ કેવી ઘેઝાઈ બરેલી સામગ્રી કરતા હતા તેનું વર્ણન પ્રેમાનંદ કવિએ હાસ્યરસમાં ઠીક કીધુંછે. તેમાં અતિશયોક્તિ નથી ? અને એ અતિશયોક્તિ નહત, તો હાસ્યરસ આવત પણ ખરો. ?

સુદામાચરિત્રમાં પણ ધણી અતિશયોક્તિ છે. સણુગાર સજીને મોટા મ્હેલમાંથી નિકળી માટે શું પોતાની સ્ત્રી ઓળખાયજ નહિ ? અને તે બોલાવે કે, “હે સ્વામી, હું તમારી સ્ત્રીધું” તોપણ તે ઓળખેજ નહિ, અને ધણી મ્હોડવાઈ જઈને કહે, કે હે પાપણીયો, સાધુને શિદ દમવા આવિયોછો ! એ સંભવિત છે કે ? એ અને એવુંછે કે ?

રિતુપાણીને નેડે નળે બાહુકરૂપે જોટલું બાપણ કીધુંછે, અને જે રીતે . વર્ત્યોછે તેમ કદી દાસત્વમાં બનેજ નહિ.

હુંડીમાં અને મ્હામેરામાં પણ ધણોખરો હાસ્યરસ એજ પ્રકારનોછે.

દલપતરામનો હાસ્યરસ શુદ્ધ જાતિનોછે. પણ તે out of Character થવાથીજ ઉત્પન્ન થાયછે. કોઈ ગરીબને શ્રીમંત કહે કે “ગધેડાના, પેલા કુતરાને વાડીમાંથી હાંકતો” તો તે હરખાતો હરખાતો માને કહેવા જાય નહિ, અથવા ટુલાશથી કદી તેજ શબ્દ પાછા કોઈની આગળ વાપરે નહિ, તોપણ ખુશામતીયાની મજાક કીધીછે તે ખરીછે, અને પ્રાસાદિક શક્તિ બતાવેછે. કેટીની ઐરીના મ્હોમાં જે શબ્દો એણે મુક્યાછે તે પ્રમાણે કોઈ સ્ત્રી મજાક કરતી નથી. તેને તો દુખને લીધે મજાક કરવાનું નહિ પણ કરૂણા અથવા તિરસ્કાર યુક્ત બોલવાનું સુઝે.

કયું સાહેબ અચ્છે હો, તો કે સાલા તેરા ચલે તો મારડાલીયો. ધસાદો જે મુસલમાનનું બોલવુંછે તે કેવળ અતિશયોક્તિજ છે. એવો કોઈ

sausage હોયજ નહિ, તોપણ એ અવિવેકી સ્વભાવનું આખેહુખ ચીત્રણ એમ એના દુસ્મનને પણ કહેવું પડશે.

બવાઇમાં હાસ્યરસ હોય છે. અડવાનો અને કળેડાનો વેશ Improbabilities થી ભરેલો છે. એ ત્હારી અત્તી, તો કે, “હું એનો અત્તી” “એ પાણી ભરવા જશે,” તો “હું દોરડું લઇને જઇશ.” “એ દળશે” તો, “હું ઓરણા નાંખવા લાગીશ” ઇલાદી વાક્યો વ્યાપારમાં કુશળ, અને સંસાર વ્યવહારમાં ખબડદાર એવાં અડવાના મ્હોમાંથી નિકળેજ નહિ. કળેડો ત્તીને ચુપ્પન કરવાને માટે નિસરણી માગે એથી તે બીજી શું અસંભવિત? પણ એ અસંભવના પ્રમાણમાંજ હાસ્યરસની ખુબી છે “ફેજબે, ફેજ” એમ કહીને કેટલાક વિષયની વસ્તુઓ ફકીર ઇશ્વરની પાસે માગે? અને તે પણ બજારમાંજ? એ વાત કેવળ અસંભવિત છે, તોપણ એમાં દંભી ધર્માધિકારીઓની સજ્જડ મજાક નથી કીધી એમ કાણુ કહી શકશે. ઇલાદી-ઇલાદી-ઇલાદી.

કવિ, તમે હાસ્યરસનું શાસ્ત્ર સમજતા નથી. હું તો એમ કહું છું કે કુદરતના ચિત્રથી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થતોજ નથી. એજ કારણને લીધે સૃષ્ટી સૌંદર્ય જેવાથી અથવા તેના ખરા વર્ણન વાંચવાથી હસતું આવતું નથી. બીજા સઘળા રસમાં કુદરતની નકલ હોયછે, અને હાસ્યરસમાં કુદરતની distorted નકલ અથવા સાધારણ ભાષામાં જે જે નકલ કહેછે તેજ હોયછે.

(તે વખતે આવીને કાગળપર લખી લીધું હતું તે પ્રમાણેજ આ લખ્યુંછે. તે વખતે કવિનો વિચાર તો એ પ્રગટ પણ ન કરતું એવો હતો- મને એ વિચાર કેવળ બૂલ ભરેલો અને કાંઈ દગા ફટકાનાં લાગ્યો તેથી ઉપલો વાદ ઉઠાવી એને બંધ કરવાની જરૂર પડી હતી. હેલા વાક્યમાંના વિચાર હું હાલ ખરાખર પસંદ કરતો નથી.)

બાળકના મ્હોડા આગળ પુરૂષજેમાર ટોપી પહેરીને અથવા સ્ત્રી પાઘડી પહેરીને આવે તો તે હસી પડેછે. પોપચાં ચઢાવી ચોટલીના લાંબા વાળ મોં ઉપર લટકતા શામે ત્યારે સમજણું છોકરું હસેછે અને અજ્ઞાન ચીસ પાડી ઉઠેછે. ત્યારે અનુપદ્રવ કરતાં અદભૂત બનાવથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. તેજ ઉપદ્રવ કરી થાય ત્યારે ભયાનક રસ. ત્યારે અદભૂત રસનો સ્થાયી આવ શો?—તેના અદભૂતપણામાં પણ નિરૂપદ્રવતા હોવીજ જોઇએ-નહિ

તો તે બયાનક થઈ જાય. જ્યારે કર્મનો ઉદ્દેશ નહિ, અથવા એવો હલકો હોય કે જોનારની નજરમાં નહિ જોવો લાગે તે અદ્ભૂત કર્મથી હાસ્ય થાયછે. અદ્ભૂત રસનો ઉદ્દેશ ભારે. કપીરવડ જોઈને કયો રસ લાગે? લાગે તો અદ્ભૂતજ. કોઈ પણ પશુ પક્ષિ અથવા વનસ્પતિ જોઈને હાસ્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. એ શા માટે? એ પ્રાકૃતિક વસ્તુઓના વ્યવહારમાં ઉદ્દેશ હોઈ શકેજ નહિ, તેથી ઉદ્દેશ છે કે નહિ એ કહિ શકાતું નથી. તે કારણને લીધે હશે? સારે સૃષ્ટી સૌંદર્યમાં હાસ્યરસ હોયજ નહિ એવો એક નિયમજ રસશાસ્ત્રમાં બાંધવો જોઈએ. ઈશ્વરની અપાર શક્તિનો ઉદ્દેશ માનીઓના દીકામાં કંઈ આવતો નથી, પણ અદ્ભૂત રસજ પેદા થાયછે. હાસ્યરસ ઉત્પન્ન થવાને ઉદ્દેશ unintelligible જોઈએ એમ નથી, પણ ઉદ્દેશ છેજ નહિ એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ Unintelligible હોવાથી ઉલટો અદ્ભૂત રસ ઘણો ઘણો જન્મેછે. (એ વિષય ઉપર ઘણા સવાલ ઉઠેછે તે સ્થીર વિચાર કરવા લાયક છે) આ જાતનો હાસ્યરસ છેક નિર્મળ નથી લાગતો. આનંદમાં કંઈ પણ તિરસ્કારનો ભેજ જણાય છે. ઉદ્દેશ રહિત કર્મ એટલે મૂર્ખાઈથી તિરસ્કાર તો થવોજ જોઈએ તો. સારે ખીખીની નિરૂપદ્રવ મૂર્ખાઈમાંથી આ હાસ્યરસ નિકળેછે એમાં આનંદનો અંશ શા માટે હોયછે? એથી જોનારને નહિ પણ તે કરનારને, અથવા તેના કોઈ સંબંધીને પણ ભારે ઉપદ્રવ પરિણામે થવો જોઈએ નહિ. હાસ્યજનક ક્રીયાનો ઉદ્દેશ નહિ તેથી કુદરતના નિયમ તેનો કંઈ પરિણામજ થાય નહિ, એમ તો હોયજ નહિ. સારે તે પ્રસંગે ભારે પણ થાય. હલકો હોય તો હાસ્યરસ ઉપજે. પરિણામ ભારે કે હલકો થશે એ વિચારવાનું કામ વિવેક બુદ્ધિનું છે. તેથી અજ્ઞાનને અથવા નિર્દયને જેમાં હાસ્યરસ લાગે તે કામજ અથવા ઊંડી લાગણીવાળાને બચરૂપ દેખાય. આ ભેદ ઉપરથી હાસ્યરસ વત્તી ઓછી (Delicacy) ગણાય. આ રીતે જોતાં ક્રીયાના કારણ અને પરિણામ એ બંને ઉપર હાસ્યરસ આધાર રાખેછે. એ બંનેનું પ્રમાણ કેટલું જોઈએ એ વિચાર કરવા લાયક વાતછે. ગાંડાઈથી ક્યારે અને કેટલું હાસ્ય ઉપજેછે?

કુકડાની પેટે અથવા બલાડાની પેટે કોઈને બોલતો જોઈને માણસ હસેછે. સમજણા બાળકના હાસ્યમાં કંઈ તિરસ્કાર જોવામાં આવેછે, અને નાનો નાનો રસ કેવળ નિર્મળજ હોયછે. એ નિર્મળતાનું અને તિરસ્કારનું કારણ શું? એ હાસ્ય કયા બાવથી ઉત્પન્ન થાયછે? એકમાં કુદરતની સાચાઈ અ-

સાધારણ જગાએ જોવામાં આવેછે, અને બીજામાં ઉદ્દેશની નારતી છે. કુદરતની ખરી નકલથી હાસ્યરસ થાય કે શૃંગાર ? અરે કુદરતની નકલ તો (અદ્ભૂત શિવાય) સધળા રસનું મૂળ છે. અદ્ભૂતને માટે પણ મને તો શક્ય છે એ નકલ શા માટે નહિ કહેવી જોઈયે ? નકલના કામમાં (કાવ્ય એ પેટામાં આવી રહ્યાં) બે વાતથી રસ પેદા થાયછે. કર્તાની કુશળતાનું પ્રત્યક્ષ આપણા મનમાં વધારે હોય ત્યારે હલકો શૃંગાર અથવા હાસ્યજન્ય ઉત્પન્ન થાય. એ ખરી વાત ? કેટલા ગ્રંથમાં તેના કર્તાની મૂર્ખાઈથીજ હાસ્યરસ જામે. બીજા લાગવા જેવાં પરીણામ નકારા નહિ થતાં હોય તો ગ્રંથ કરતાની કુશળતાના વિચારથી બીજા રસ નહિ જામે ? ફક્ત કંઈક આનંદજન થાય, કે સાનંદાશ્ચર્યની વૃત્તિ પણ ખરી ? રસિક પુસ્તકમાંથી અસલ અને નકલની ખુબી તો વિચાર કયા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. કુશળતાના વિચારથી કોઈ કાવ્ય ઘણું સરસ ન લાગે ? અને તે ઉત્તમ પ્રતિનું નગણાય ?

શત્રુના છિદ્ર ઉઘાડા કરી અન્યોક્તીથી વખાણ કરતાં પણ હાસ્યરસ થાયછે. એમાં દ્વેષનો ભાવ ઘણો રહેલો હોયછે.

હલકા ઉદ્દેશને માટે મોટી મોટી સામગ્રી થતી જોઈને હસવું આવેછે. Mock epics સધળાં એ જાતનાં, એ રસનું મૂળ મૂર્ખાઈ.

શક્તિ વગરનો શત્રુ પોતાનો દ્વેષ ભાવ મિથ્યા પ્રગટ કરે તે જોઈને સામા ધણીને અભિમાન તિરસ્કાર યુક્ત હસવું આવેછે—(contemptuous smile). એ સમયે માણસ ડુલેલા નશકારાં અને વાંકી આંખ રાખીને હસેછે. શક્તિ વગરનો રૌદ્ર ભાવ હસવા જોગજ છે, કેમકે તે મૂર્ખાઈ છે. પણ એ નિયમમાં એક બાધ નડેછે. શક્તિ રહિત સૂળી દેવા કહાડેલો દેશાભિમાની અથવા ધર્માભિમાની પોતાની સાચાઈના આવેશમાં શિક્ષાને ન ગણકારી ધિકારનાં વચન બોલેછે તે સાંભળીને સાનંદાશ્ચર્ય પેદા થાયછે. શું રૌદ્ર રસનું કારણ નિંદિત હોય ત્યારે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય ? મ્હોટા ખુનીઓના બહાદુર બોલથી પણ વીરરસજ લાગેછે ? ત્યારે કારણના નિંદિતપણા ઉપર કંઈ આધાર નથી. આ વાતનો ખુલાસો મારી નજરમાં આ પ્રમાણે આવેછે.—જ્યારે સમર્થ રહિત દ્વેષ ભાવ પોતાની તૃપ્તિની અર્થે નકામા તરફડીયાં મારેછે ત્યારે શક્તિ ન હોવાના સંબંધથી સાધન હલકાંજ થવાના અને ત્યારે બીજા હસે એમાં પણ શી નવાઈ ? હારેલો દેશાભિમાની મરતી વખતે પોતાનો રૌદ્ર અથવા બિભત્સ ભાવ બહાર પાડેછે.

ત્યારે એ ખરેખર જોતાં પોતાની દ્રેષની તૃપ્તિને અર્થે કંઈ શ્રમ કરતો નથી, પણ પોતાનું અજીતપણું માત્ર પ્રગટ કરેછે, કેમકે જ્યાં લગી દૈવના અથવા શત્રુના પ્રાપ્ત્યથી માણસ દુખ પામતો નથી, અથવા દુખથી પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ (આગ્રહ) શત્રુને સ્વાધિન કરતો નથી ત્યાં લગી તે અજીત પણું છે. અને અજીતપણાથી વીરરસનું ઉત્પન્ન થાય ?

માણસને પોતાના નિષ્કુળ શ્રમેનો વિચાર કરતાં હસવું આવે છે, અને કાંઈ વખત કૃણીભૂત થએલા શ્રમેના સ્મરણથી હસવું આવેછે. બાળકનો ઉદ્યોગ જીવાનને, અને જીવાનનો ઉદ્યોગ વૃદ્ધને હંમેશાં હસવા જેવો લાગેછે. દેશ કાલના સંબંધે જીદા જીદા કામનું માણસોને જીદુ જીદુ લાગેછે. જે ક્રીયાથી હીંદુ ભક્તિમાં લીન થઈ જાયછે તે જોઈને મુસલમાન હસેછે. અને તેથી ઉલટું પણ તેમજ સમજવું (આ વિચાર આ પેટાને લગતો નથી પણ હાસ્ય રસના સામાન્ય વિવેચનમાં લખવો જોઈતો હતો). નહિ આરંભેલા તરંગોના સ્મરણથી પણ હસવું આવેછે, અને વખતે દલગીરી થાયછે.

માણસ નિરાશ થયાથી એટલે પોતાની કેવળ અશક્તિ જોઈને હસેછે. એ ગાંડાના હાસ્ય જેવો ભયંકર રસછે. એ જગો ઉપર માણસ પોતાની મૂર્ખાઈ જોઈને હસેછે. મનમાં છુપા ભાવ રૂપે રહેલા ઉદ્દેશ ધણી મ્હોટા, અને સાધન ધણાં હલકાં અથવા નહિજ,—એથી બીજી મૂર્ખાઈ કેવી ? એ હાસ્ય ધણું (Sympathetic) નથી, કેમકે ભાવ રૂપે રહેલા ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ બીજાથી પૂરેપૂરું જોળાણાતું નથી (જોનાર તો કાર્ય રૂપે તે પ્રગટ થાય ત્યારેજ તેનું બળ માપી શકે છે), અને તેથી તે ઉદ્દેશ અને સાધન વચ્ચેનું અસાધારણ પ્રમાણ લક્ષ્યમાં આવતું નથી, અને તેથી તે પુરૂષ પોતાની મૂર્ખાઈ પોતે જોયછે તથાપી બીજા બરાબર જોઈ શકતા પણ નથી, અને તે કારણને લીધે હસતા પણ નથી.

(એવેજ પ્રસંગે લખાયેલા કાગળનો ઉતારો.)

અદ્ભુત રસ.

જે બનાવ આપણા જોવામાં આવ્યો નથી; અથવા (શાસ્ત્રીય રીતે જોવા લીધે તો) જે બનાવનું કારણ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા સિદ્ધાંતો ઉપરથી સમજાતું નથી, તેવા બનાવોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયાથી અથવા તે બનાવોનું વર્ણન વાંચ્યા સાંભળ્યાથી આપણને આનંદ યુક્ત આશ્ચર્ય લાગે છે. તે બનાવોના જે ગુણને લીધે આનંદ યુક્ત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાયછે તે અદ્ભુત રસ. એ રસ તે બનાવોમાંજ રહેલોછે.—(sublimity).

ખીજી રીતે પણ અદભૂતરસ થાયછે. તે બનાવમાં જાતે તો અદભૂત પણ કંઈજ નહિ હોય, પણ જ્યારે યુક્તિથી વર્ણન શૈલી એવી રાખી હોય કે તે બનાવો જગતના સાધારણ નિયમને અનુસરતાં છતાં તેના કારણો વાંચતી વખતે જણાય નહિ, ત્યારે તે બનાવના પ્રથમ દર્શને આપણે નવાઈ જેવું લાગેછે, અને કેટલેક દરજે ખરા અદભૂતરસની મજા આપણે અનુભવિએ છઈએ. ઉદાદરણ—કરણધેલાનો કસો (જેણે માત્ર કૃત્રિમરસ લખ્યોછે) તે હરપાળ સાધના કરવા ગયો તેનું વર્ણન કરતી વખતે તે રમશાનમાં અધારી રાતે શીઝીતે જઈ પહોંચ્યો, આસન કરવાને માટે કેટલી મુશીબતે એક મુડદું પેદા કીધું, ઈલાદી ભયાનક વર્ણન કીધા પછી કહેછે કે હરપાળ જાણતો હતો કે સાધનામાં ભંગ પડાવવાને ભૂતાવળ ધણા વિઘ્ન વચમાં આણશે, અને તેથી તેણે ચોકસાઈથી નદીમાં ધોઈને તે મુડદું કીનારાપર નાંખ્યું. પણ એટલામાં કોઈ આવીને તે મુડદું ખેંચી જવા લાગ્યું, અને એણે આશ્ચર્ય તથા બહીકથી ટક ટક જોયા કીધું. પણ પછી કહેછે કે તરતજ વાદળામાંથી ચંદ્રમા બારણે નિકળ્યો, અને તેના અજવાળાની મદદે જોયછે તો માલમ પડ્યું કે એક શિયાળવું તે મુડદું ખેંચી જાયછે. એ વર્ણનમાં શિયાળવાએ ખેંચ્યું એમ અગાઉથી કહ્યું હોત તો આપણને કંઈ અદભૂત લાગત નહિ, અને તેથી એ અદભૂતપણું એ બનાવમાં રહેતું નથી. વર્ણન શૈલી ઉપર આધાર રાખેછે. એને હું કૃત્રિમ અદભૂતરસ કહુંછું. કૃત્રિમ એટલે જૂગતીથી ઉભો કીધેલો—ખરા નહિ તે. તાંબાનો રૂપિયો જેટલો રૂપાના રૂપિયા સાથે સંબંધ રાખેછે તેટલોજ આ કૃત્રિમરસ અદભૂતરસ સાથે સંબંધ રાખેછે. એ બનેનું ચલણ તેમના જાતિ ગુણ ઉપર નહિ, પણ પ્રત્યેક માણસના અજ્ઞાન ઉપર આધાર રાખેછે. તાંબાનો રૂપિયો લીધો એવું જણાયા પછી જેમ માણસને પોતાની ભોળાઈનો વિચાર કરતાં શરમ, અને સામા ધણી ઉપર કંઈક કોપ ચઢેછે, તેમજ કૃત્રિમ રસના પુસ્તક વાંચનારને કારણ જાણ્યા પછી નાઉમેદી, કંઈક તિરસ્કાર, અને કંઈક હસવું આવેછે, અને પછી નહિ ઠગાવવાની સાવચેતી રાખી આગળ વાંચે છે. એથી ખરા અદભૂત રસને પણ માન્ય કરતાં આચકો ખાય છે.

જે કુદરતી બનાવો જોવાનો સહવાસ પાડતો શિવાય ખીજાને નહિ હોય તેવા બનાવને સંસાર વ્યવહારના વર્ણનમાં અદભૂતને ઠેકાણે દાખલ

કરવા, અને વર્ણનથી ઓતાને આશ્ચર્યમાં તલ્લિન કીધા પછી તેના કુદરતી કારણો સંક્ષેપમાં સમજાવવા એને પણ હું કૃત્રિમરસ કહું છું. જે દેશમાં આગગાડી, વીજળીયંત્ર ઇલાદી નહિ હોય ત્યાંના લોકોની આગળ કોઈ જાદુગરનું ચિત્ર સજ્જગારવામાં વરાળ વીજળીના પરાક્રમ વર્ણવા, અને પછી તેના કુદરતી કારણ સમજાવવા, અથવા નહિ સમજાવવા એ પણ કૃત્રિમરસનો ઉપયોગ કીધા બરાબર છે. જો યંત્ર શાસ્ત્ર પ્રમાણેજ વર્ણન કીધું હોય, અને અદભૂત બેળવાનો ગંડો યત્ન નહિ કીધો હોય તો તેને આ દોષ લાગુ પડતો નથી. કુદરતના પ્રૌઢ ચિત્રો આખ્યાયી તો એટલું ગાંભિર્ય જામે છે કે તેને તો અદભૂત નામ આપીયે તોપણ આપી શકાય—એથી તો રોજના સહવાસથી સાધારણ યદી ગમ્યેલી કુદરત જાતે જેવી ખરે-ખરી અદભૂત છે તેવીજ યદી પડે છે; અને તેથી ઉંચામાં ઉંચી કવિતા ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપર કહેલા જાને બનાવોમાં અદભૂતરસ નથી, પણ માત્ર વર્ણન શૈલીજ આશ્ચર્ય લાગે છે તેથી એ જાનેને કૃત્રિમ અદભૂતરસનું નામ ધટે છે.

અદભૂતરસનું એક બીજું પેદું છે. જેને Interest—કહે છે તેને બ-વિખ્યાદભૂત કહીયે તો ચાલે. સાધારણ અદભૂતથી કેમ જન્યુંતરે સમજાતું નથી, અને આથી શું જનશે તે જણાતું નથી.

જાનેવારી સને ૧૮૬૯ સોમવાર.

મારૂં વીરમતિનાટક થોડાજ દહાડા થયા છપાઇને આવેલું છે તેમાંનો “ભરેલો સંકોચ” એ અક્ષરોથી શરૂ થતો શિખરિણી હંદ નર્મદાશંકરે વાંચ્યો હશે તેની ખુબી કહેવાને માટેજ પોતે આજ સાંજે આવ્યા હતા. તેમની અતિ પ્રસંનતા તથા મારી કવિત્વ શક્તિની તારીફ સાંભળીને મને તે સમયે તરંગની લહેરમાં) એ નાટકમાંની મારી બીજી કવિતાઓ ફરીથી પરખી જોવાનું મન થયું. તે પ્રમાણે જોતાં મને એમાંની પહેલી સાખીઓ ઘણીજ રસ ભરેલી લાગી. એમાં સંપૂર્ણ કચ્છારસ છે. માણસનું મૃત્યુ થાય છે અને તે વખતે જે લાગે છે તે ખરેખરો કચ્છારસ છે. અને એ સમયે જેવી મનોવૃત્તિ માણસની થાય તેવીજ આ સાખી ગાતાં જગ-દેવની હતી એમ મારી આંખે મૂર્તિમાન દેખાવા લાગ્યું. તે નીચે પ્રમાણે.

જગદેવ પોતાનું વતન દુષ્પથી છોડીને પરદેશમાં નીકળ્યો હતો, અને તેની એટલી બધી દુર્દશા થઈ ગઈ હતી કે એ રાજપુત્રને તે દહાડે કટાર ગીરો મુકીને સીધુસામાન આણ્યું હતું. તે કટાર આપતી વખતે એના રૂદ્ધમાં ધણુંજ દુઃખ થયું હશે. પણ એવું દુષ્પ નહિ કે તેથીજ લોહીનું ફરવું ધીમું પડી જાય. ઉલટું તે વખતે લોહી ઉછાળા મારતું હશે. અને શરીરમાં બેમાલુમ કંપારી હશે. એ કંપારી કેવી કે જાણે કોઈ પચીશ ત્રીશ વરસનાં ધણી ધણીયાણી હોય અને ધણીયાણી કોઈ કપરા રાજગે-ગમાં પડી હોય. આખરને દહાડે તે સ્ત્રી દીપવા માંડીછે અને તેની ચાકરી કરતી વખતે જેવું તે ધણીને લાગેછે તેવું જગદેવને કટાર વેચતી વખત લાગ્યું હશે. થાકીને તે મરદ રાતે જરા પોતાના ધાંવણા છોકરાને પાસે લઈને સુતો હોય, દહાડામાં તેની બરદાસ બરાબર થઈ નથી એમ વિચારીને તેના શરીરપર હાથ ફેરવતો હોય, તે વખતની મનની સ્થિતિયે જગદેવ આ નાટકમાં પહેલો દેખાવ આપેછે.

“કાં તૂ ખાતીરે નથી ઘોડલી રંક સુખત,

કીધા ત્રણ ઉપવાસ તો, રહી અભાગી સાથ;”

એ કડી બરાબર ઉપર કહેલા વખતને અનુકુળછે. પછી તે મરદના મનમાં સ્ત્રી મરી જશે એવો વિચાર આવેછે. અને ત્યારે આ છોકરાંની શી અવસ્થા થશે એમ વિચારેછે. એ રસને અનુકુળ નીચલી કડીછે.

રોજે રૂપા થાળમાં, ખટરસ ભોજન જેહ,

જમતી તે આજે ઉભી, બૂખી રણ વગડેય.

એમાં રણવગડેય એ શબ્દ અને જ્યારે બપોર થયા હતા. એ વાતનું જ્ઞાન એ બે તે સમયના દુઃખને મૂર્ચિમાન કરેછે. પછી એટલામાં જાણે પેલા જોડના ઓરડામાંથી દાકતર જે પોતાનો અભિપ્રાય આપવા ત્યાં રહ્યો હતો તે બૂમ પાડે અને તેને જેવું લાગે તેવું જગદેવને ત્રીજી કડી બોલતાં લાગેછે.

કાં તૂ ખાતીરે નથી, શૂં આઝો કંઈ જોમ;

શું તે જાણ્યું હે પશૂ, આવ્યું અનાજ આ કેમ.

કડીના પાછલા ભાગમાં જાણે તે ધણી પૂછતો હોય કે કેમ કેમ? તેવો રસછે. તે સમયે દાકતર ધીમે સાદે કહેછે. બધું થઈ ચુક્યું અને જેવું તે જીવીપોકથીકે તેવો રસ નીચેની કડીમાંછે.

ને તું ને ને જન સહુ, ને ને પિતૃ પરમાર,
માળવના મહારાજને, બેટે વેચિ કટાર.

આ વખતે દુઃખ દુઃખ વરસી રહે છે. અને જાણે તેની મનોવૃત્તિ સધળી મૂઠાં ખાઈ જાય છે. કરણારસમાં આત્મા ડુબી જાય એમ જે મેં સંગીત કવિતામાં કહ્યું છે તે આવા વખતના ચિત્રને માટે. એ વખતે ત્રીપુ-
ટી જતી રહી એમ પણ ઘણે દરજે કહી શકાય. પછી મુડું કઢાડતી વખતે જે ઉછળતું દુઃખ (ઉપર કહ્યું તેથી જૂદીજ તરેહનું) થાય છે. તેટલું દરદ પાંચમી કડીમાં છે.

મુકી કટારી આડમાં, ખાવા આણ્યું ઐન,

મુકવા પડશે ઓ પૂર્વજો, બાણ ધનુષ કો દન.

પણ આ બંનેમાં ભોક્તાપણાનું ભાન હોતું નથી—ચોથી કડીમાં ત્રી-
પુટીજ નથી અને પાંચમીમાં ભોજનનું ભાનજ હોય છે. અથવા ભોક્તાપણું ભો-
જનમાં પેસી જાય છે. છઠી કડીમાં ભોક્તાપણું બરાબર ખુલ્લું બહાર પડે છે

દૂધાગણનો દીકરો, દુહા દુખના ગાય,

દુખમાં ડૂબ્યો દુઃખનો, આરો ન દેખે કયાંય.

ભોક્તાપણું ચોખું બહાર પડે છે તે છતાં એજ કડીના ચોથા ચરણ-
માં પાછું જતું રહેવા માંડે છે, જેમકે કોઈ ઘણી પાછલી રાતે ઉઠતો હોય
તે જાગૃત થઈને દાતણ કરવા બેઠા પછી કોઈ વખત એકદમ ઝોકું ખાઈ
જાય છે. પેલા ઘણીનોજ દાખલો લઈએ તો તે ઘણી આખી આખીને રાતે
જ્યારે સુએ તે વખતે જેવું લાગે તેવું જગદેવને લાગે છે. પશ્ચો પશ્ચો જી-
વને ધીરજ આપતાં આપતાં આખરે જેવી મનની સ્થિતિયે ઊઘી જાય
તેવા રસની નીચલી કડી છે.

વાણી શૂરા વાણીયા, રણ શૂરા રજપૂત;

સુખ શૂરા જનકાદિકો, પણ દુખ શૂરા અદભૂત.

દહાડોપાણી કર્યા પછી જેવું મન થાય તેવા મનનું ચિત્ર છેલી કડી-
ઓમાં છે. એ પૂરપ જાતે રજપૂત છે એમ જાણવું જોઈએ.

— ❧ ❧ ❧ —

રઘુવંશ કાવ્ય.

૧૮૭૦

આ નામ કોઈને અજાણ્યું નહિ હોય. સંસ્કૃત ભાષાના અખુટ ભંડાર-
માંથી પંડિતોએ પાંચ રત્ન શોધી કઢાડીને જેનું નામ “પાંચકાવ્ય” પાડ્યું છે

તેમાંનું આ એક છે, અને તે કવિ કાળીદાસનું રચેલું છે. સંસ્કૃત વિદ્યાથિઓ કાવ્ય-
નો અભ્યાસ કરે છે ત્યારે પ્રથમ એ શીખે છે. એ કાવ્ય એની સરળતા તથા ર-
સીકતાને માટે સઘળાને પ્રિય છે. એમાં રઘુના વંશનું વર્ણન છે, જેમાં કે રામનો
અવતાર થયો હતો. એ રસાલંકારથી ભરપૂર અને પ્રીત કાવ્ય છે—કાવ્યશબ્દ ઉ-
પરથીજ આપણે એટલું તો અટકળી શકીએ, કેમકે સંસ્કૃતમાં આપણી પેઠે
પદ્યના સઘળા પુસ્તકોને કાવ્ય કહેતા નથી, પણ જેમાં કાવ્યના સઘળા ગુણ
કસોટીથી માલમ પડે છે તેનેજ કહે છે. આવા પુસ્તકનું ભાષાંતર કરવાનું
સુરતની માણ ટ્રેનિંગ સ્કૂલના શાસ્ત્રી રેવાધર મયાધર ભટ્ટને સૂઝ્યું એ જોઈને
અમને આનંદ થાય છે. તેમાં વળી આજકાલ જ્યારે ‘નાનકડા’ કવિઓ
કવિતાને નામે પિંગળ રહીત, રસ શૂન્ય, અર્થ વિનાના અશુદ્ધ ભાષામાં ભા-
ગા ટૂંકાં વાક્યો ત્યારે તરફ ફેંકી કવિનું નામ પૈસે શેર કરી મૂક્યું છે, તે
વખતે આ શાસ્ત્રીએ તે તાણમાં ન તણાતાં રઘુવંશનું પદ્યમાં ભાષાંતર કરવા
માંડ્યું એ ખરેખર સંતોષકારક છે. હાલ બે સર્ગ પ્રગટ કાઢા છે અને હવે
પછી બીજા ધોમે ધોમે પ્રગટ કરવાનો વિચાર છે.

સંસ્કૃતનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવું એ સ્વભાવિક છે, પણ અમે દલ-
ગીર છઠ્ઠે કે હજી કાવ્યનું એકે થયું નથી. આપણા જૂના કવિઓનું ધણું
કરીને બહું લખાણ સંસ્કૃત ઉપર આધાર રાખે છે ખરું, પણ તેઓએ ભા-
ષાંતર તો એકે કીધું નથી. નાનું શરણું આપ્પાન લઈને પોતાની તરફથી
મોટી ઇમારત ઉભી કરવી એ તો સ્વતંત્ર કાવ્ય લખવા સરખુંજ છે. નૈપથ-
કાવ્ય, ભાગવત, રામાયણ, મહાભારત, કેટલાએક પુરાણના અમુક ભાગો, વગે-
રેની કથા આપણી ભાષામાં સંસ્કૃત ઉપરથી કવિઓએ આણી છે, પણ તે ઉપ-
રથી મૂળ ગ્રંથ વિષે જરાએ આપણાંય વિચાર બાંધી શકાય એમ નથી, કેમકે
તેઓએ કાઠ કાઠી કેટલાં પણ ભાષાંતર કરીએ છઠ્ઠે એમ જાણીને લખ્યું
હોય એમ જણાતું નથી તેઓ તો જાણે મૂળ કવિની સાથે હોડ બંકીને લ-
ખવા બેઠા હોય કે તમે જે વિષય ઉપર જે રીતે લખ્યું છે તેજ વિષય ઉપર
અમે તેજ રીતે લખીએ છઠ્ઠે, અને જુઓ હવે કાંનું સરસ પડે છે. આ
સ્પર્ધામાં સિદ્ધિ ધણું કરીને અશક્યજ છે. નળાપ્પાનનું આ પ્રકારે અગર
જો વિવેચન થયું નથી, તોપણ નૈપથ કાવ્ય છતાં તેની આટલી કીર્તિ એ
આપણા ગૂંજર કવીશ્વરના અસાધારણ કવિત્વનું મોટું પ્રમાણ છે. પણ એ
રીતના ઉતારાને ભાષાંતર કહેવાય નહીં. ભાષાંતર કરનારનું કામ મૂળ કવિના

પ્રતિસ્પર્ધિ થવાને ડેકાણે તેના ભક્ત, તેના આશંકિત સેવક, તેના એકાં-
તિક મીત્ર થવાનું છે. જે ગ્રંથ ઉપર આપણી ભક્તિ નથી એટલે જે તરફ
આપણે સાનંદાશ્ચર્યથી જોતા નથી, તે ગ્રંથનું ભાષાંતર આપણે કદી પણ
સાંકે કરી શકવાના નહીં; અને તે ગ્રંથ જે કાવ્યનો હશે, તો તો આપણો
સઘળો શ્રમ પાણીમાં જશે એમ અગાઉથીજ જાણવું. ભાષાંતર કરનારે
ક્યારે પણ પોતાની તરફનો વધારો ઘટારો કરવો ન જોઈએ કેમકે આપણે
તેના વિચાર જાણવા નથી એકા, પણ મૂળ ગ્રંથકર્તા જેની કીર્તિથી આપણે
મોહિત થઈ ગયા છઈએ તે શું કહેછે તે આપણે જાણવું છે. એવે ડેકાણે
ભાષાંતર કર્તાએ પોતાનું દોઢડાલું કરવું એ એક જાતની ઠગાઈ છે. જે
ગુણ, જે દોષ, જે છટા, જે ભાષાની મીઠાશ મૂળમાં છે તે સઘળી ભાષાં-
તરમાં આવવી જોઈએ. જાણે તેજ કવિ આપણી ભાષામાં લખવા બેઠો હોય
તો તે કેમ લખે. ભાષાંતરનું આતો સંપૂર્ણ લક્ષણ છે. માણસના કોઈ કા-
મમાં સંપૂર્ણતા આવતી નથી, આ કામમાં તો આવેજ ક્યાંથી. સંપૂર્ણ ગુ-
ણવાળું તો ક્યાંથી પણ સાંકે કહેવાય એવુંજ ભાષાંતર કરવું બહુ અઘરું છે.
દુનિયામાં થોડાજ કાવ્યના ભાષાતરો દેશપ્રિય થયાં છે. નવો ગ્રંથ લખવા
કરતાં પણ ભાષાંતર કરવું એ અનુભવી વિદ્વાનો વધારે વિકટ ગણેછે. એ
કામ એટલું બધું વીકટ છે કે ભાષાંતર શી રીતે કરવું તે બાબત એ પક્ષ
પડી ગયા છે. કેટલા એક કહેછે કે શબ્દે શબ્દ હોય તેમજ ઉતારવું, અને
કેટલાએક કહેછે કે ગમે તેટલો ફેરફાર કરવો પણ મૂળનો રસ કાયમજ
રાખવો. રસ જેકે કાવ્યનો જીવ છે તેતો બેશક કાયમ રહેવોજ જોઈએ, કે-
મકે નહીં તો તે ફેંકી દેવાનું ખોખું છે. પણ તેમજ તેમાં જે વિચારો ઉપરથી
રસ ઉત્પન્ન થયો હોય તે વિચારોને પડતા મૂકી આપણે નવાજ વિચાર દાખલ
કરીને કદાપિ તેવોજ રસ જમાવી શકીએ, તોપણ તે કોઈ રીતે ભાષાંતર
કહેવાનું નજ જોઈએ. ભાષા ભાષાની વાક્ય રચનામાં ફેરછે માટે તે બા-
બત ગમે તેટલો ફેરફાર કરવો, પણ ભાવાર્થ તો એક રહેવો જોઈએ એમ
અમારો પક્ષો વિચાર છે. સંસ્કૃત સરખી શાસ્ત્રીય ભાષામાંથી તો તર્જુમા
કરતી વખતે આ પ્રમાણે કરવાની વધારે જરૂર છે, કેમકે તેમાં દરેક શબ્દ
સાર્થક, અને અનેક વાતની વ્યંજના કરનાર હોયછે. એમાંનો એકાદ શબ્દ
અથવા ભાવાર્થ છોડી દીધો, તો તે એક સર્વાંગ સુંદર મૂર્તિનું અવયવ ખ-
ડન કરવા સંરખું તે થઈ પડેછે. ઉમેરીને વધારે રસીક કરવાની આશા રાખ-

વાં કરતાં તો મોરને ચીતરવા, અને ગુલાબને કસ્તુરીના પટ દેવા જવું એ વધારે સાંકડું છે. ધારેલો અર્થ નખશીખ બરાબર પ્રગટ કરવામાં તો સંસ્કૃત કવિઓ એટલે જેને કાવ્ય કહેણે તેના કર્તાઓ અમને સર્વોપરી લાગે છે. અર્થાત સંસ્કૃત કાવ્યના ભાષાંતરમાં વધઘટ કરવા જવું એ રસની હાનિજ કરવા બરાબર છે. વાક્ય રચનામાં ગમે તેટલો ફેરફાર કરો, એક શબ્દનો અર્થ સમજાવવાને માટે ગમે તો એક વાક્ય વાપરો, તેમાં જે વાતની વ્યંજના કીધી હોય તેનું કદાપિ સ્પષ્ટીકરણ કરો, ઇત્યાદિ પણ તેના અર્થમાં પોતાનું પદ ન ખેસે માટે ફેરફાર કરવો એ ખોટું.

આ પ્રમાણે હોય તેને અમે ભાષાંતર કહીએ છઈએ. સંસ્કૃતમાંથી આ રીતના ભાષાંતર થોડાંજ વરસ થયાં ગુજરાતીમાં થયાં લાગ્યાં છે. ગીતા સરખા એક બે પુસ્તકના પુરાણી ઢપના તર્જુમાં થયા છે પણ તે કાંઈ ગણવા લાયક નથી. એની પહેલ જવેરીલાલે કહાડી છે અને ભાષાની કલીષ્ટતા છતાં એ વિધાનનુંજ શાકુંતર નાટક થયલાં સંસ્કૃત ભાષાંતરોમાં સાંકડું છે, આ રીતે જોતાં, વાંચનાર સહજ ધારી શક્યે, કે શાસ્ત્રી રેવાધરકૃત રઘુવંશના બે સર્ગ સઘળી રીતે તો મન માનતાં ક્યાંથી હોય? મૂળનો રસ ભાષાંતર કર્તાથી બરાબર ઝીલી શકાયો નથી, કેટલા એક વાક્ય તોડી નાંખતાં ચિત્ર તૂટી ગયાં છે, કવિતામાં કાંઈ ઘણી તેજ નથી, તે છતાં સઘળે ઠેકાણે અર્થ ધણું કરીને બરાબર કીધો છે, વધઘટ થોડો છે, અને ભાશા સાદી રાખી છે તેથી કાળીદાસનો રસ આ ભાષાંતરદ્વારાએ ચાખવાની અમે અમારા રસીક વાંચનારને બલામણુ જંકરીએ છઈએ. કવિતાનું બંધારણ પ્રેમાનંદના જેવી જૂદી જૂદી દેશીઓમાં રાખ્યું છે એ અમારા વિચાર પ્રમાણે તો બહુ સાંકડું કીધું છે. એમાં નિયમ પણ ઘણું ઠેકાણે જોવામાં આવે છે પણ બધે ઠેકાણે હોત તો વધારે સાંકડું. એ કાવ્યનો સાર અમે આપી શકતા નથી, તેથી તેમાંથીજ વાંચવાની સૂચના કરીએ છઈએ.

શ્રવણાખ્યાન.

આપણા પ્રસિદ્ધ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની તરફથી તેમનું હિન્દુસ્તાની ભાષામાં બનાવેલું શ્રવણાખ્યાન નામનું નવું કાવ્ય અમને મળ્યું છે તેથી ઉપકાર અને ખુશી સાથે પહોંચ આપીએ છઈએ. આ કાવ્ય એ ગૂંજાશતના કવિશ્વરનું ખીંટું-મોટું પુસ્તક છે તેથી તથા હિન્દુસ્તાની ભાષા

જેમાં કે કાવ્ય કુળા ધણી ખેડાએલી છે તેમાં એમણે એ કાવ્ય રચ્યું છે, તેથી, અમે કંઈક વિસ્તારથી શ્રવણાપ્પાનનું વિવેચન કરવાનો વિચાર રાખીએ છઈએ. ખીન્ન એ કવિનું નામ તથા એમની કવિતા આખા ગૂજરાતમાં બધે પ્રસિદ્ધ છે એ વાત ખરી, પણ અમારા જાણુવા પ્રમાણે હજી કોઈ વર્તમાન પત્ર કે માસિક ગ્રંથે એ કવિની કોઈ કવિતાનું શાસ્ત્રીય રીતે વિવેચન કીધું નથી. ફક્ત આ ગ્રંથમાં એમના વેન ચરિત્ર વિષે ગયા વરસમાં કેટલાએક અંકો સુધી લખવામાં આવ્યું છે. દલપતરામને કવિતા કરતાં એટલાં વર્ષ થયાં છે કે એમની કીર્તિ અને કલમ ઠરી ગઈ છે, એને માટે અમારા વિચાર પ્રમાણે તો હવે એમના અમુક કાવ્યનું વિવેચન તો શું, પણ એમની સામાન્ય કાવ્ય શક્તિ કઈ જાતની છે અને એમની ગણુના હવે પછી કયા કવિ વર્ગમાં કરવી, એ બાબત કવન પરીક્ષકોને નિષ્પક્ષપાત તુલના કરવાનો સમય આવ્યો છે. એ વિષે લોકોમાં કેટલુંએક અગ્નિ બહુ ચાલે છે. કેટલાએક એમને છેક હિમાલયના શિખર ઉપર ચઢાવી દે છે તેમ કેટલાએક પાસિફિક મહાસાગરને તળીએ નાંખવા પણ તત્પર છે. કાવ્ય શાસ્ત્રના અગ્નિને લીધે કોઈ પક્ષ સકારણુ વાદ કરી શકતું નથી, અને જે કામ વિદ્વાન વર્ગે કરવાનું છે તે તેમનાથી યાવ એમ આશા રાખવી એજ ખોટું છે. અમે આ મોટો વિષય મહણુ કરવાનો હમણું વિચાર રાખતા નથી, પણ અમારી મતલબ એ છે કે એની જાહેરમાં સૂચના કરવી અને બંને તો આ મથાળે લખેલા કાવ્યના વિશેષ વિવેચનમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે સામાન્ય દિક્ષપ્રદર્શન કરતા જવું.

બ્યારે આપણો એકાંતિક મિત્ર તથા ખીન્ને કોઈ માથા ફાડીએ એ જાખીતો એ બંને એક વેળાએજ આપણને મળવા આવે છે ત્યારે જેમ પેલા મિત્રના સંભાષણનો નિરાંતે રસ લેવાને માટે પ્રથમ પેલા માણસની સાથે આપણે વાત કરી લઈ શ્રીફળ આપીએ છઈએ, તેમ અમે એ ગ્રંથનો બહારનો દેખાવ એટલે છપાઈ, કદ, કિંમત, ઉત્પત્તિ, ઇલાદિ કેટલી બાબતોને અત્રે પહેલ વહેલા હસ્તને પતાવી નાખવાનું ધારીએ છઈએ. કવિ દલપતરામના સાંભળ્યામાં આવ્યું કે અયોધ્યા પ્રાંતમાંના બલપુર નામના કોઈ પહેલા નંબરના રાજ્યના મહારાજ હાનરબલસર, દિગ્વિજયસિંહ કે. સી. એસ. ને કવિતાનો શોખ છે અને તેથી આપણા દેશના કવિ કુળના ધર્મ પ્રમાણે તેમને પ્રસન્ન કરી સારી બેટ મળવવાને મનસુખે એક કાવ્ય

રચ્યું અને જાતે તો જઈને આપવું એ અધરી વાત તેથી તેમની તરફ રવાને કર્યું. તે રાજાએ કાશીના કવિ ગોકુળ પ્રસાદનો અભિપ્રાય માગ્યો. એ ગોકુળપ્રસાદે કેટલાંએક પુસ્તકો ખનાવ્યાં છે અને તેની નકલો ગૂજરાતમાં પણ કેટલેએક ઠેકાણે જોવામાં આવેછે. કવિના સાધારણ સ્વભાવ પ્રમાણે આ વખતે કંઈ ઇર્ષ્યા અને નિંદા ઉત્પન્ન થઈ કે નહિ એ જાણવાના પુરતાં સાધન નથી, પણ શ્રવણાપ્પાનની વીશેષ પાનાની પદ્યાત્મક પ્રસ્તાવના ગોકુળ પ્રસાદે લખીછે. તેમાંના નીમલા ઉલ્લેખ ઉપરથી તો એમ જણાયછે કે તે દલપતરામ બાઇના ઉપર મોહિત થઈ ગયા છે.

નૃપ અરુજન ગુણ નિકર જ્યોહરી યશ મુકુતા ગાદિ
કવિ તારથ આરુઢ વંથ દેશાંતર કો લાદિ
ઢૌર અનેકન ગયો માન પરશંસા પાયો
દેશ વેશ ગૂજરાત અહમદાવાદાદિ આયો
તહ દલપાતિરામ પ્રવીન કવિ રતન પારણિ લાલિ લિપ
વૃજ કીન્હે કરના ભરનકો શ્રવન કથાકી માતિદિપ

* * *
પઢે વેદ વેદાંગ વ્યાકર્ણ પૂરે
પઢે કાવ્ય કોશાદિ ઔ મંત્ર રૂરે
સદા સંત સંગી સભા સિચ્છકારી
ગુની હૈ ગુનીકે સુનીકે વિચારી

એ પ્રસ્તાવનામાંથી હવે વધારે ઉતારો કરતાં હમારી હિંમત ચાલતી નથી, કેમકે આગળ એ ગોકુળ પ્રસાદે એટલી અતિશયોક્તિથી દલપતરામની અને તેના કાવ્યની પ્રશંસા કીધીછે કે તે વાંચતા નકામા બિચારા દલપતરામ કવિ હાસ્યને પાત્ર થઈ જાય. સારાંશ કે દલપતરામનો દેશ, દલપતરામનું ગામ, દલપતરામનું રૂપ, દલપતરામની શુદ્ધિ, દલપતરામનો સ્વભાવ ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિનું એ કાશીના કવિયે ટીપના સૂરમાંજ હમેશાં ગાયન કીધું છે. શ્રવણાપ્પાનને વસંત રતુંનું, તીર્થનું, તરેહ તરેહનું રૂપક આપ્યું છે. એ ભટાર્થ એટલી બધીછે કે કેવળ જુહાણ જોવું લાગેછે. અને તેથીજ અમારે ઉપર જરા શક ભરેલું કહેવું પડ્યું હતું કે ઇર્ષ્યા ઉ-

તપન થઇ કે નહિ તે જાણવાનાં પૂરતાં સાધન નથી. દલપતરામે પણ એ કાવ્યની આખરે, ગોકુળ પ્રસાદની અને બીજા રાજ કવિઓની અગાઉથીજ પ્રશંસા કીધી છે, પણ તે લખવામાં અગર જે તજવીજ છે તથાપિ તે છેક હદ બહાર જતી નથી. તે આ પ્રમાણે.

કવિત્ત.

સાગરકે સમિપમે છીછર સરોવર જ્યોં
સવિતાકે સમીપ खद्योतको उद्योत-ज्योँ
कौस्तुभके आगे कहाँ काचकी किमत कहा
गरुडके आगे कहा कहिये कपोत ज्यौँ
धारदाके आगे शुक्र सारिका समान कहा
दिवाकर आगे कहा दिपककी ज्योत ज्यौँ
बड़े बड़े कविराज रविसे विराजे जिहां
तिहां मेरे जैसे कवि खेचर खद्योत ज्यौँ.

આ કવિતને મયાળે દલપતરામ 'નમ્રતા' એમ લખેછે તેમ એ નમ્ર-તાજ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, તોપણ એમાં અમુક ગુણની તારીફ કીધી નથી. તેથી સાહેબ સોકની સુધારા વાડીનું માળીપણું સાર્યક થયું કહેવાય. ગોકુળ પ્રસાદની મોહોડાની ગાડેગાડા મુગલાઇમાં સસ્ય કયે ઠેકાણે દબાયું રહ્યું છે અને તે કેટલું છે તે જાણવું તો અશક્ય છે, પરંતુ એટલી વાત તો નિશ્ચય છે કે રાજાએ એ શ્રવણાખ્યાન છપાવી દલપતરામને ૧૦૦ નકલ તથા ૫૦૦ રૂપિયા ધનામ આપ્યા. હિંદુસ્તાન તરફ છપાએલી બીજી સાધારણ ચોપડીઓમાં જેમ કંટાળા ભરેલી છપાઈ અને કંટાળી બૂલો જોવામાં આવેછે તેમ આ ગ્રંથમાં પણ છે. દલપતરામ કવિના હાથમાં એ વાત નહોતી એટલે તેને અમે કંઈ કપકો આપી શકતા નથી, પણ અમે બલામણુ કરીએ છઈએ કે એની બીજી આવૃત્તિ તો એ કંગાલ હિંદુસ્તાનમાં નહીં પણ મુંબાઈ ઈલાકામાં છપાય તો સાર. એમાં બળપુરના દિગવિજય-સિંહજીનું તથા ગુજરાતીના કવિશ્વરજીનાં ચિત્ર છે તેતો ખરેખરાં જોવા લાયકજ છે. શું સમજીને વિવેકી દલપતરામે એમ કરવા દીધું હશે તે અમારાથી સમજી શકાતું નથી. એ ચિત્ર મનના કાંડ પૂરા પાડે એવું નથી,

પણ ઉલટાં તેને તોડે એવાં છે. એનું કદ કાવ્યદોહનના પહેલા ભાગ જેવડું છે અને પૃષ્ઠ ૧૩૪ છે. એની કિંમત દર સાદી પ્રતની રૂ. ૩૫૫૫ અને પુઠાવાળીના રૂ. ૩૫૫૫ રાખી છે.

એ કાવ્ય વિષે હવે આપણે ગંભીરાધથી વિચાર કરીએ. દરેક પુસ્તકની તુલના કરવામાં તેની યોજના અને કૃતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. પરિભાષિક અર્થમાં આ એ શબ્દ અમેજ પ્રથમ વાપરીએ છઈએ. તેથી તેનું કાંઈ વ્યાખ્યાન અમારે કરવું જોઈએ. કાંઈ જુગતી ગોઠવણ કરવી તે યોજના એ અર્થ તો જન પ્રસિદ્ધ છે. પણ વિવેચન શાસ્ત્રમાં એનો અર્થ એમ કરવો કે અંચકાર પોતાના અંચમાં જે વસ્તુ જે રીતે જે ઉદ્દેશથી લખવાનો પ્રથમ નિર્ણય કરે છે. તે વસ્તુ તે રીત અને તે ઉદ્દેશ એ સઘળાનું નામ યોજના ઉદ્દેશ પ્રસંગને ગણ્યો હોય, તોએ આલે (s Design). તે માટે એ શબ્દ અમે કામમાં લીધો છે. એ યોજનાને પાર પાડવી તે કૃતિ. જેમ આ જગતમાં માણસે યોજેલાં સઘળાં કામમાં થાય છે તેમ પુસ્તક રચવામાં પણ છે. યોજના ઘણી ઉત્કૃષ્ટ હોય કૃતિ બહુજ નહારી રીતે થાય, અથવા યોજના નહારી હોય ને કૃતિ સારી થઈ જાય. તોપણ એ બંનેનો પરસ્પર કેટલોએક સંબંધ છેજ. ઇતિહાસ કર્તા પોતાના વિષયનું ઘણી બારીકીથી પ્રયત્ન કરી સુંદર કલમે લખવા માંડે, ને લખતાં લખતાં વર્ણન એવું કિલક થઈ જાય કે વાંચનારને તે વૃત્તાંતનું ચોખ્ખું જ્ઞાન કાંઈજ મળે નહિ; અથવા રસમય પ્રસંગોને યોગ્ય રંગમાં ચિતરવાનો નિશ્ચય કરે, પણ તેમ કરવાની શક્તિ ન હોવાથી વર્ણન કેવળ શીકુ થઈ જાય છે. તેમજ યોજના કરવામાં કાંઈ વિચાર ન કરીયો હોય અથવા નહારા પાયા ઉપર કીધી હોય, પણ સ્વભાવિક બળે કમ રહિત તથાપી સુંદર કૃતિ થઈ જાય છે. તોપણ યોજના સંબંધી જે દોષ રહી ગયો છે તે નિપુણ પરીક્ષકને હમેશાં જણાઈ આવ્યા વગર રહે નહિ, અને તે પુસ્તકના પ્રથક પ્રથક અંક વાંચનારને ગમે તેટલાં સારાં લાગે, પણ ન્યારે કોઈ આખી ભૂતિનો વિચાર કરે ત્યારે તેની કુરૂપતા પ્રલક્ષ નજરે પડે. એટલે યોજના સારી હોય તો અંચ સારોજ થાય એમ નથી, પણ નહારી યોજનાથી અંચ ઉત્તમતો કદાપિ થઈ શકે નહિ.

યોજના કરવામાં બે વાત ઉપર લક્ષ આપવું પડે છે-વસ્તુ અને સંકળના. વસ્તુ એ અંચનો સુક્ષ્મ દેહ છે. જે નાની ટુંકી વાત જે રસ, જે બોધને માટે એ અંચ લખવાનો છે, અને જે ઉપર નિરંતર કર્તાએ પો-

તાની, દ્રષ્ટી રાખવી જોઈએ, તેનું નામ વસ્તુ, શકુંતલા નાટકની વસ્તુ શકુંતલા આખ્યાન અને સંપૂર્ણ લાલિય. વિપ્રલંભ શૃંગાર અને શ્રદ્ધિ સૌંદર્ય એ ઉત્તરરામચરિત્રની પ્રાધાન્ય વસ્તુ છે, અને રામ કથા એ વસ્તુનું પાત્ર છે. પણ પાત્ર તો હમેશાં રસ રહેવાને માટે જોઈએજ માટે એવા આખ્યાનો વસ્તુના અંગજ ગણાય છે, અને અમે પણ અત્રે તેજ પ્રમાણે ગણીશું. મોહન જાતિના પુસ્તકોનું દૃષ્ટાંત આપ્યું માટે એમ નહિ સમજવું કે એ વર્ગમાંજ વસ્તુ અને સંકળના હોયછે, પણ તેમાં એ સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં હોવાને લીધે જટ ઓળખાઈ આવેછે, અને ઘણું જરીને એવા ગ્રંથનાજ વિવેચનમાં એ પરિભાષાની ઘણી જરૂર પડેછે. બાકી સઘળામાં, પછી તે મોહન, બોધન, કે શોધન વર્ગના હો—યોજના તથા કૃતિ હોવીજ જોઈએ. ગીયન નામના રોમના ઇતિહાસ કરનારની યોજના અને કૃતિ એટલી વખણાય છે કે તેનાં પુસ્તકો એ ઉત્તમ ઇતિહાસના સંપૂર્ણ નમુના ગણાયછે. એરિસ્ટોટલ નામના જગ પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક અને તત્ત્વ વેત્તાની યોજના અને કૃતિ એવી અનુપમ છે કે એનો શિષ્ય શિક્ષક આદિશાહ તો માત્ર માણસોના શરીર ઉપર થોડા વરસ લગી રાજ કરી ગયો, પણ એ સમર્થ વાનાચાર્યે તો આસરે એ હજાર વરસ સુધી આખા યુરોપના વિદ્વાનોના મન ઉપર એક ચક્રે રાજ્ય ચલાવ્યું છે અને હજી પણ શોધન (Philosopher) શૈલી.

શકુંતલા નાટકના ગૂજરાતી તરજુમા.

સને. ૧૮૬૯-૭૦.

અમારા પાછલા* એક અંકમાં આ સુંદર નાટકનો કંઈ ટુંકો સાર આપ્યો હતો, અને તે વખતે મી. ઝવેરીલાલના બાપાંતર વિશે અમે જોઈને અમારો વિચાર આપ્યોજ હતો, કેમકે અમને ખબર મળી હતી કે એજ નાટકનો મુખ્યમાં બીજો તર્જુમો થતો હતો, અને ન્યારે એમ હતું સારે બે તરજુમાનું જોડે વિવેચન કરવું વધારે સરલ અને ફાયદાકારક થશે એમ અમે ધારતા હતા. હાલ એ બીજો તર્જુમો મી. દલપતરામ

* આ “પાછલો અંક” ગૂજરાત મિત્રનો હોવો જોઈએ પણ તેની બાળ લાગતી નથી. જો. મા.

પ્રાણજીવન ખખર તરફથી બહાર પડ્યો છે. એ બે ગ્રંથો જોઈને એક વિચારથી અમને ધણોજ સંતોષ ઉપજે છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં સજીવી જૂની અને ધણુજ માન પામેલી ભાષા સંસ્કૃત છે. એ ભાષામાં આ દેશના સઘળાં ધર્મ પુસ્તકો છે, એ ભાષામાં ધણી ઉમદા કવિતા છે, એ ભાષામાં શીલસુદ્ધીના ધણા ગ્રંથો લખાયા છે. એ ભાષામાં સઘળા વિષય ઉપર લખાઈ ચુક્યું છે, એ ભાષાના લખાણ ઉપરથી હિંદુ વર્ગના સઘળા સંસાર વ્યવહારના વિચાર પેદા થાય છે, તથા પછીથી પાકૃત ભાષાઓમાં જેટલું લખાયું છે તે સઘળાનો આધાર એજ સંસ્કૃત ભાષાના પુસ્તકો છે. જેવી યૂરોપમાં લાટીન અને ગ્રીક તેવી ભરતખંડમાં એ ભાષા છે. સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવો અને તેમાંથી ગૂજરાતીમાં તરજુમા કરવા એ અમે ધણું જરૂરનું સમજીએ છઈએ, અને હિંદુ વિદ્વાનોની તો એ ફરરજ છે. આ કારણથી અમે કેટલોક વખત થયા અચરતી પામતા હતા કે અંગ્રેજ ગ્રંથોમાંથી સરખી ચોપડીઓના પણ ગૂજરાતી ભાષામાં તરજુમા કરાવા મંડી જાય છે, અને સંસ્કૃત તરફ પોતાનું મન કેમ દોડાવતા નથી. એ અમારી અચરતી દુર કરી આ બે ગૃહસ્થોએ અમને આનંદ પમાડ્યો છે.

આ બે તર્જુમામાં મી. જવેરીલાલવાળો મૂળને વધારે મળતો આવે છે. એમાં ફેરફાર ધણોજ થોડો છે, અને વાક્ય યોજના પણ અને તેટલી મૂળને અનુસરતી રાખી છે. ધણું કરીને છંદ પણ તેમાં છે તે પ્રમાણેજ રાખ્યા છે. મી. દલપતરામના તરજુમામાં વધઘટ વધારે કાઢેલી જણાય છે અને કવિતાના માપ જુદાં છે. આ ગુણથી જે ગુણ દોષ જોવાની આપણે સ્વભાવિક રીતે આશા રાખીએ તે પ્રમાણેજ જોવામાં આવે છે. મી. જવેરીલાલનું લખાણ ક્ષિપ્ર થઈ ગયું છે. એનો અર્થ વાંચનારથી સહેજ સમજાઈ શકતો નથી. અને તેથી તે નિરસ લાગે છે. તોપણ અમારે કહેવું જોઈએ કે એ માંહેલું ગદ્ય અથવા સાદુ લખાણ ધણી સારી રીતે લખાઈ છે અને તેને એ કઠિણતાનો દોષ લાગુ પડતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તે મી. દલપતરામના ગદ્ય કરતાં વધારે સરળ, રૂઢ, અને રસ ભરેલું છે. મી. જવેરીલાલના ભાષાંતરને ચઢીયાતું ગણવામાં મોટી હરકત એ છે કે એ શકુંતલા નાટકમાં કવિતાનો ભાગ ધણો છે અને ધણો ભાગ જેમાં સમજાય નહિ એવો નહિ હોય તે ગ્રંથને સારો કેમ કહી શકાય. મી. દલપતરામની કવિતા ધણી સરલ અને રસ ઉપજાવે એવી છે. એમાં સવિતા નારાય-

જુની તરફથી કેટલી મદદ મળી હશે તે બરાબર કહી શકાતું નથી, પણ અમને એમ લાગે છે કે જો અમારી કલ્પના ખરી હોય તો મી. દલપતરામ પોતાના તરજુમાની કૃતેહને માટે એ ઉગતા કવિના વધારે આભારી છે.

ધણ એક લોક એ તરજુમા વાંચ્યા પછી ધણીવાર એવો પોકાર કરતા સંભળાય છે કે એમાં રસ લાગતો નથી. એ પોકાર કેટલેક દરજે ખરો છે. કાળીદાસનું નામ, અને તેના નાટકની દુનીયામાં વખણાએલી જે ખુબી, તે એવાં છે કે. દરેક માણસનું મન એ તરજુમાઓ વાચવાને ઉશકેરાય છે, પણ કાળીદાસના નામ ઉપરથી જે રસની આશા રાખી શકાય તેનો થોડો ભાગજ આ તરજુમા વાંચતા જોવામાં આવે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં કાળીદાસના નામને છાજે એવો તરજુમો થયો છે, તેમ આપણી ભાષામાં એકે થયો નથી એમ કહેવું પડે છે. ગૂજરાતી ભાષાનોજ એ વાંક છે એમ તો કહી શકાય નહિ, કેમકે સંસ્કૃતમાંથી એમાં તરજુમો કરવો વધારે સહેલો, અને નૈપથ કાવ્ય દશમસ્કંધ સરખાં કેટલાંક સંસ્કૃત કાવ્યના એવા તરજુમા થયા છે કે તેની ખુબી ગૂજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા લગી ગવાય છે. પણ કવિતાનું ભાષાંતર ખીજા કવિથીજ મન માનતી રીતે થઈ શકે છે. તેથી સધળા તરજુમા કરનાર પાસેથી તેટલા રસની આશા રાખી શકાતી નથી. ગૂજરાતી ભાષામાં કાળીદાસ સરખા મહા કવિના એક નામીયા ગ્રંથને આ બે વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ દાખલ કરીને માટે સધળા એ ભાષા બોલનારાઓએ એમનો ઉપકાર માનવો જોઈએ, અને એવાં પુસ્તકોનો વધારો થાય એની હમેશાં ઇચ્છા રાખવી જોઈએ.

જૂની ગૂજરાતી ભાષાના થોડાંક નમુના.

સને ૧૮૭૩

અક્ષર જોડણીના નિયમોનું વિવેચન કરતી વખતે અમે કહ્યું હતું કે ધણા શબ્દોમાંથી એ વાંચનમાળા હ કહાડી નાંખે છે સાં ખરેખરો બોલાય છે, અને એ પ્રમાણે એવા શબ્દમાં હ પ્રાચીનકાળથી બોલાતો તથા લખાતો આવ્યો છે. એ વાતની સાબીતી દાખલ ગૂજરાતી ભાષાના જૂના ગ્રંથોમાંથી પૂરાવા આપવાનું તે વખતે અમે કયુલ કર્યું હતું, અને તે વચ્ચે બનતી તાકીદે પૂરું કરવાના હેતુથી અમે આ અંકમાં તે વિષય દાખલ કરીએ છીએ. એ ગૂજરાતી ભાષાના નમુના જોવાથી બધાની

ખાત્રી થશે કે ધણા શબ્દમાં જે હકાર બોલાયછે તે કાંઈ આજ કાલ નવેા પેસી ગયેા હોય એમ નથી.

એ મતલબે આ નમુના જ્ઞેતાં જૂના વખતની બાષાની ખાસીએત પણ વાંચનારના જાણવામાં આવે એ માટે અમે તેમાં છે તે પ્રમાણેજ કાંઈપણ ફેરફાર કર્યા સિવાયજ છાપીએ છઠ્ઠાએ. છેક કઠિણ શબ્દના હાલમાં ચાલતાં રૂપજ હેઠે સમજાવ્યા છે.

એમાની એક પ્રત નંદાવતીમાં (નંદર ખાર?) સંવત ૧૬૮૫ માં લખાએલી છે. એમાં ત્રણ અંથ છે:—બીમકવિકૃત હરિલીલા સોળકળા, કૃષ્ણદાસકૃત મોટા સુદામો, અને શકુનાવળી. એ ત્રણે કોઈ ખખરદાર લઢીઆએ સારા બાળબોધ અક્ષરે લખ્યા છે, અને વર્ણશુદ્ધિ બધે એણે એકજ રાખી છે.

સંવત ૧૬૪૦ માં લખાએલું એક વૈષ્ણવોનું આન્હિક છે. એ ગદ્યનું પુસ્તક છે અને એનો લખનાર પણ કોઈ ખખરદાર લઢીઆ છે. એ પ્રત ક્યે ઠેકાણે લખાઈ તે તેમાં લખ્યું નથી.

આપણા વિદ્વાન ઈન્ડોપેક્ટર દાકતર બુલર સાહેબે ધણા એક જૂના ગૂજરાતી અંથોનો સંગૃહ કીધો છે તેમાંથી વિમળસૂરીકૃત સારારાસ અમને જ્ઞેવા આપ્યો છે તે. એ અંથ સંવત ૧૬૦૩ માં બનેલો અને ૧૬૧૩ માં લખાએલો છે. લઢીઆ કોઈ વિદ્વાન અને ધ્યાન આપીને લખનારો જણાય છે. કદાપિ કોઈને શંકા આવશે કે ગોરજીઓની બાષા કાંઈ શુદ્ધ ગૂજરાતીનો નમુનો ગણાય નહીં, અને તેથી તેના ઉદાહરણ આ વાદમાં આપવા એ પ્રસંગાનુકુળ કહેવાય નહિ, પણ એ બાબત અમારો એવો વિચાર છે કે જૂની ગૂજરાતીમાં જૈન કે વેદમાર્ગીનો કાંઈ ભેદ ગણવાનો નથી, પણ એથી ઉલટું હાલ ગોરજીઓ જે બાષામાં અંથ લખેછે તેજ બાષા આખા ગૂજરાત પ્રાંતની જન બાષા હતી. એ વિચાર વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પોતાના એક અંથમાં સાફ જાહેર કીધો છે, અને જે જે વિદ્વાનો જૂની ગૂજરાતીનું અવલોકન કરેછે તેનો પણ એવોજ વિચાર થયા વિના રહેતો નથી, તે છતાં વાદાર્થે અમે એમાંના ધણા ઉદાહરણ લીધા નથી.

સોઝ કઢામાંથી.

વરણ સહસ્ર અગ્યાર શ્રીરામ

રાજ્ય કરી પુહુતા નિજ ઠામ.

સિંહાસન 'વિદુષિ કુરરાઈ

મોટુ તેહ તળો મહિમાયિ.

તેહનાં પુત્ર પૌત્ર અનેક

તેહ તળુ કિમ કહું વિવેક. (૧૦ મી કળા ૬૦ મી કડી.)

શબ્દ એક 'હૌડ આકાશ

કંસ આહારો કરાસિ નાશ .

સમ્યક વૈરી જાણો તેહ

અપહનુ ગરભ આઠમુ જેહ. ૧૬

આવ્યુ તેહાં કંસ ખુપાલ

ક્રોધ 'કરીનિ લીધું બાલ

પાગે સાહીનિં કારિ વિનાશ

તેટાલિ કન્યા ગદ આકાશ. ૭૦

મુખ જોઈ માસી તળું વદાને અંગુઠ ચરંણ

સિંહતળી ઘિરિ અપરહુણુ, જાણે આવ્યું હરણ. ૮૬

મૂંકિ મૂંકિ કેશવ તવદાસ

વલી નહી આવું તાહારી પાસ. ૮૮

ગોકુલ વરત્યુ જય જયકાર

ગાયિ ગોપ તેહાં મંગલાચાર. ૧૦૩ (૧૧ મી કળા.)

નાહાના બાલક સાથિ ગરમિ

કારિ વાત જે જેહનિં ગમિ, ૬

સ્વેદ યશોદા પામી સહી

૧. બેટો છે. ત્યાં 'ઇ' આવે ત્યાં 'એ,' અને "ઉ" આવે ત્યાં 'ઓ' વાંચ્યાથી હાલતું ગૂંજરાતી ઉચ્ચારણ થશે.

૨. હવે, હવે, થયો.—૩. તારો, તારો, "તું"ની છઠી વિભક્તિ.—

૪. ઝેનો.—૫. કરીને.—૬. પરાણે. પ્રાણે.—૭. રમે.

काहानड तूं बंधायि नही. ८

ब्रह्मांड कोटि व्यापी रह्युं, किहांताहारुं महिमाइ. १८

जे १तह्म पद पल्लव २अणसरि

ते भवसागर हेला तारि. २१

दीटुं कृष्ण तणूंत करंम

गोप भणि अह्मो जाण्युं मरंम. ३२

मन अह्मारां लीधां हरी

धूरत कृष्ण गयो नीसरी. ४२ (१२ भी ३१।.)

खुरासाण केरु राजान

कालयवन तेहनुं अभिधान. ३० (१३ भी ३१।.)

मोटा सुदामानां वाक्यः—

एकछि अनंत तूं, अछेदनिं अभेद.

मानवी तूझनि किम कलि, जेहनिं न जाणे वेद.

सुदामु सूखी नही, दोहिलिते दीहाडा जायि. (३३युं १ छं.)

एक ब्राह्मण त्यांहां वसि, सुदामानि पासि

वढतारि तेहनी काभिनी, विकट कीधुं हास्य.

प्रीऊ प्राति एम वादि, सांभिल माहारा कंथ. (३३युं २ छं.)

दीधारे विण किंम पामियि, तृष्णा ते सघली मेहल्य.

विप्रनिं तरण्या नही, सुख पामियि किम आंहां. (३३युं ३छं.)

तह्मो जाउ गोव्यंद भणी

सारकारि प्रभू आपणी

सात जनभिदत न दीधुं, तु कृष्ण किहां थकी आपि.

दत होयितु बिठा पामायि, तेहनुं श्यो महिमाय;

પુન્ય હોયિતુ ત્યાંહાંસિદ જૈડયિ, એમ વદિશિવતાય. (કડવું ૪થું)

અધિક પંથ તહો ચાલી આવ્યા, થયા હોમુ અશ્રાંત.

સદામાની સેવા માંડી, ચરણ ચાંપિ ભગવંત.

પ્રેમ ધરી હરી પાગ પચાલિ, ઝૂળોદક અળાવિ

જોવા મિત્ર માહાવજી કરુ, સોઝ સહસ્ર ત્યાંહાંઆવી. (કડવું ૫મું)

વૈષ્ણવાન્હિકમાંથી:—

પછી પૂર્વાભિમુખ વિશી માથું 'હોલીને હાથ પચાલીએ । શરીર નવાછિદ્ર સદાહવિ । નિદ્રા માહિ વિશેષિ સદાશ્રવિ । તે માટે પ્રાતઃસ્નાન વશ્ય કરવું અશક્ત પુરુષે જલસ્નાન ન કરવું ×× + એહવું માનસસ્નાન કીજિ.

પ્રાતઃકાલે પ્રથમ દિવસનું ધોયું વસ્ત્ર 'ધરીડ । મધ્યાન સ્નાને પ્રથમ દિવસનું ધોયું ન ધરીડ । કાઢડી 'પિહિલી દીજિ । પાટલી પાછિ વાલીએ.

પાછિ આચમન કરી દેવપૂજા કીજિ । તિહાં પ્રથમ પૂજોપહાર યોગ્ય કરી સ્થાપીડ ॥

સાર રાસમાંથી:—

મુરિખ અક્ષરનં કવર્ઠ ॥ તે સવિ સુચર પસાય

વણુ માત્ર જિણિ શીખવિહ ॥ તેહનો પ્રણમું પાય. ૧ લુ પૃટ.

શ્રી પ્રશેન જિતિ તિહાં ભુપાળ ॥ અરિયણ કોડિ તણુ તે કાળ

કરઠ રાજ ન્યાઈ અભિરામ ॥ કહઈ લોક અવતરિહ રામ. ૨ પૃટ.

એક દિવસ નિસિ પહોઠિ રાય ॥ મનિચિંતઈ એહવુ ઉપાય. ૨ પૃટ.

પુત્ર સાઠ છઠ ઉછાંછલા ॥ માહોમાહિં ધરઈ આમલા

પુત્ર પરીખ્યા કરિયા કાજિ ॥ ખાંખાં કરેડાં ભરાવ્યા રાજિ

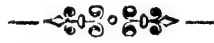
નિમળ નીર ભરાવ્યા કુંભ ॥ જેહવું સુજન ચિત નિર્દેભ

૧. સદામાની સ્ત્રીનું નામ એમાં શિવતા આપ્યું છે.

૨. હોળીને, ઓળીને. ૩. ધરીએ. ૪. પેહેલી.

સકલ પુત્ર તેજા તિષ્ઠિ ઠામિ ॥ બોલાવઈ ભુપતિ તે નામિ
 કર પુત્ર બુદ્ધિઈ અમ્હ કાજ ॥ જિમનિજ કુલનઈ નાવઈ લાજ
 શ્રીમતિ ભગવતિ સરસતિ દેવિ ॥ પ્રણમી સંહિ ગુરૂ પયવદેવિ ૧૧ મું ૫૯
 ખીજી ખંડ રચું હું વલી ॥ જે સુણતા યુદ્ધચર્ચ મન રૂલી
 કુમર સેઠિ જે વ્યવસા કરઈ ॥ ઇકદિન ચુહટા માંહિ સંચરઈ
 પડહ સાદ સુણીજી નિજ કાનિ ॥ ઉભા રહનિ સુણઈ ઇક ધ્યાનિ.

ઉપરના દાખલા ઉપરથી માલમ પડે છે કે અમે, તમે, માંડે ન્યાં
 ત્યાં વગેરે ઘણા શબ્દો જેમાંથી હાલહકાર આપણી વાંચનમાળાથી
 કાઢાડીજ નાંખ્યો છે અને ખીજા કેટલાએક શબ્દો જેને વિષે જૂદા જૂદા
 મત ચાલે છે, તેમાં અસલ હ લખાતો હતો અને એનું ઉચ્ચારણ
 શી રીતે ચાલે છે તે બાબત અમે પાછલા અંકોમાં પ્રસંગાનુસાર બ-
 હુ બોલી ચુક્યા છઈએ તેથી અમે અત્રે કાંઈજ વધારે બોલવાની જ-
 ર નોતા નથી.

પ્રેમાનંદ.

સને ૧૮૭૩

ગૂજરાતી ભાષાનો સર્વોત્તમ કવિ પ્રેમાનંદ છે, અને જે સંકડામાં એ
 થઈ ગયો તે ગૂજરાતના વિદ્યા પ્રકરણમાં સર્વોત્તમ સમય હતો. આપણા
 બધા મોટા કવિઓ ધણું કરીને એજ સંકડામાં થઈ ગયાછે. આણી તરફ
 શામળાઈ વાર્તારૂપે પોતાના સમયના સંસારચિત્ર આપવાનો મંપ્રદાય
 પેહેલ વેહેલોજ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં દાખલ કરતો હતો, તો પેલી તરફ
 અખોભગત, લોકોના મનને સોના સરખા વાહાલા જે પરાપૂર્વેના વહેમ,
 તેને હથોડો લેધને તોડવા મંડી ગયો હતો. વલ્લભ પોતાના મદાની સૂરથી
 તાળી પાડીને વીરરસને લાયકની ભાષા બહુચરાણની ભક્તિમાં ગજવી
 રહ્યો હતો, તે વખત ખેડાનું એક નાનું *રત્નોકોમળ શૃંગારના ઝળકારા
 મારી રહ્યું હતું. એ પાંચે કવિઓ વિદ્વમના અરાઢમાં સંકડામાં ઘસ ગયાછે.

પ્રેમાનંદની કવિત્વ શક્તિ અસાધારણ હતી. એ જે વિષય ઉપર
 લખેછે તેનું આબેહૂબ ચિત્ર વાંચનારની નજર આગળ ઉભું કરવામાં એ
 કદી ચુકતો નથી. રસની બાબતમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડા-

* રત્નો ભાવસાર—પેલામુંદર મહીનાનો લખનાર.

માં પગ ધાલે એવો નથી. તાક્યું તીર મારનારો તો પ્રેમાનંદજી. એ ધારે છે ત્યારે રડાવે છે, ધારે છે ત્યારે હસાવે છે, અને ધારે છે ત્યારે શાંત રસના ધરમાં આપણને લઈ જઈને બેસાડે છે. એની વધારે મોટી ખુબી એ છે, કે એને એક રસમાંથી બીજા રસમાં છટકી જતાં વાર લાગતી નથી, અને તે એવી સ્વભાવિક રીતે કરે છે કે લેશ માત્ર પણ રસભંગ થતો નથી. આવી રીતે એ કાવ્યસિદ્ધિ કરે છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે એને જનસ્વ-ભાવનું બહુ જ હુંડું જ્ઞાન છે. એના સઘળાં પાત્ર સંપૂર્ણ યથાયોગ્ય તો નથી, પણ હજી લગી એના જેવી પાત્રતા જાળવી શકે એવો કોઈ ગૂંજરાતી કવિ થયો નથી. અંધસંકળના પણ એની સર્વોપરી છે. ક્યાં કેટલો, અને કેવો રસ મૂકવો એ પ્રેમાનંદ બરાબર સમજતો હતો. એણે અંધ સંકળનામાં કદાપિ નાના પ્રકારની પાત્રતા અને પોતાની તરફનાં ધણાં નવાં ચિત્રો દાખલ કીધાં નથી, તોપણ જે એની સંકળનામાં આવ્યું તે યથા-યોગ્ય લખી શક્યો છે. એની ભાષા શુદ્ધ, પ્રૌઢ, શૈલી સીધી અને સંક્ષિપ્ત; અને પદ્યબંધન સરળ, ઘટ, તથા કોમળ છે.

આ બધા ગુણોને લીધે એ કવિ ધણેજ જનપ્રિય છે. એના ધણાં ખરાં કાવ્ય તો એક રીતે ગૂંજરાતમાં પૂજાય છે એમ કહીએ તોપણ ચા-લે. હજારોને સુદામા ચરિત્ર શનિવારે, અને હુંડી રવિવારે ગાઈ જવાનો નીમજ છે. ગામ ગામ ચૈત્ર માસમાં એનું આખાહરણ તો ઉછળી જ રહે છે, જીવાન કે વૃદ્ધના અંતઃકરણ વિકસણ કરી નાંખે છે, અને વ્યાસની એ કાવ્યથી રોજ ચાલે છે. શ્રાદ્ધના દાહાડામાં જ્યાં ત્યાં નરસિંહ મહેતાના બા-પનું શ્રાદ્ધ વંચાય છે, અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં અને નાગરો ઉપર ફિટકાર પાડવામાં કહાડે છે. સુરત, જ્યાંના લોકોએ કે એ કવિનો રસ વિશેષ ઝીલ્યો હોય એમ માલમ પડે છે, ત્યાં દરેક સ્ત્રીના અધરણીની વખતે સા-સરે ને પિયર મોસાળુ ગવડાવવું એટલે એક આચારનો જ ભાગ થઈ પડ્યો છે. ચોમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ ગામડું એવું નહિ માલમ પડે, કે જ્યાં પ્રેમાનંદકૃત દશમસ્કંધ વંચાતો નહિ હોય. ત્યાં ભાગ્યવત વાંચે બણવું સાર્યક થયું એમ ગણાય છે. ધન્ય છે પ્રેમાનંદને કે જેનાં કાવ્ય સમુદ્રમાં પ-વેપર્વ સ્નાન કરવાને આટલા બધા જીવ ધાઈને આવે છે; અને શુદ્ધ, કોમળ, તથા ભક્તિમાન થઈને સંસારમાં પાછા વળે છે.

મામેરું.

મામેરું એ ભક્તિમાર્ગનું કાવ્ય છે. એનો ઉદ્દેશ નરસિંહ મેહેતાનો દૃઢ વિશ્વાસ અને ભગવાનનું ભક્તાધીનપણું દર્શાવવાનો છે. કાવ્યવસ્તુ ધણી નાની છે. મેહેતાજીની પુત્રી કુંવરબાઈનું અધરણી આવ્યું તે વેળા આ દે-શની રીત પ્રમાણે મામેરું તો કરવું જોઈએ, અને મેહેતાજી પાસે તો ટૂટી બદામ પણ સંઘરામાં ક્યાંથી હોય? એ સમયે ભગવાન વાણીઆને રૂપે ભર સભામાં આવી મોસાળું કરી ગયા અને ભક્તની લાજ રાખી. જન-વાર્તામાંથી આટલો પાત્રો લઈને તે ઉપર પ્રેમાનંદ કવિએ આ રસિક કાવ્ય રચ્યું છે.

ભક્તચરિત્ર ઘણું કરીને નીરસ, અને કવિતાના શોખીને કંટાળા ભરેલા લાગે છે, પણ પ્રેમાનંદના પ્રતાપે આ વિષય તેટલોજ સરસ અને મનોહર થઈ રહ્યો છે. એ કથામાં એક રસખીજ રહેલું છે તે આ કવીશ્વરની દૃષ્ટિ-એ પડ્યું, અને તેનું સિંચન કરી એણે તુરત એક સુંદર વૃક્ષ ખનાવી દીધું. જગત ભગતની રીત એક ખીજથી કેવળ ઉલટી છે; અને એ ઉલટા-પણુંજ કુશળ કવિના હાથમાં એક નવિન રસનું સાધન છે. જે મામેરાનું આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી આપણે ખારીક વિવેચન કરીશું, તો આપણને માલમ પડશે, કે આ ઉલટાપણુનેજ મહલાવી મહલાવીને પ્રેમાનંદે આ કાવ્યમાં પ્રેમાનંદ વરસાવી મૂક્યો છે. અંથની સઘળી સંકળનાનું લક્ષ આ ખીજને પ્રદુક્ષિત કરવા તરફ છે.

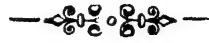
એ કાવ્યનો નાયક નરસિંહ મેહેતા છે. એની પાત્રતા એવી સંપૂર્ણ રીતે ચીતરી છે કે એ ભક્તરાજની નખશિખ મૂર્તિ કાવ્યમાં અંધાય છે. કુંવરબાઈનું રાંકડાપણું, તેની માત્ર રૂપરેખાજ પાડી છે તેમાંથી પણ જણાઈ આવે છે. ખીજાં જે એમાં ચાર પાંચ ગુણચિત્ર છે તે વિશેષ નથી, પણ અ-મુક વર્ગના છે. શ્રીરંગ મેહેતા, જે કે ધર સંસારી કામમાં સ્ત્રીનો દોરાયો દોરાય છે, તે હિંદુ કુટુંબ અને વિશેષે કરીને નાગર કુટુંબના ઉપરીનો ખરે-ખરો નમુનો છે. કુંવરબાઈની વડસાસુ તે ખરેખરી વડસાસુજ છે. સાસરામાં વહુને સાસુનહુંદ શી રીતે હમેશાં મેહેણાં એમાં માર્યા કરે છે તેનું આમાં ખરાખર ચિત્ર આપ્યું છે. નાગરી ન્યાતે ગમે તેવી સાસુ હોય પણ તે વ-હુને માને બોલાવે છે એ વાત પણ આ ચતુર કવિના ધ્યાનમાંથી જતી રહી હોય એમ જણાતું નથી. નાગરીઓની વાગ્વિદ્યવતા અને નાગરોનો મળકી સ્વભાવ આ કાવ્યમાં ખરાખર વર્ણવ્યો છે.

કવિએ આ કાવ્ય ધણા ઉમંગથી લખ્યું હોય એમ જણાય છે. એમાં સઘળે ઠેકાણે આનંદ ઉછળી રહ્યો છે, અને કવિની કલમના ઉછાળા પ્રસક્ત માત્રમ પડે છે. એની કલમ ધણીજ ઉતાવળથી ચાલી જાય છે; ડગલે ડગલે કાર્યપ્રકાશ થતો જાય છે; કોઈ ઠેકાણે તે નકામું ટાહેલું કરવાને અટકતી નથી; જ્યાં જેટલું ને જેવું જોઈએ, ત્યાં તેટલું ને તેવુંજ ચીનરે છે; રસ-પ્રદેશ આવે છે ત્યાં ઉતરી પડીને યથેચ્છ રમણ કરે છે; પછી તુરતજ ત્યાંથી ઉડી પાછો પોતાનો માર્ગ પકડે છે; અને એ રીતે ધણાજ થોડા વખતમાં પોતાનું સઘળું કાર્ય પૂરું કરે છે. ખરું દીર્ઘસૂત્રતા જે ગુજરાતી કવિઓનો એક સાધારણ દોષ છે તે આ કાવ્યમાં બિલકુલ નથી.

કાર્યપ્રકાશ આટલી ઉતાવળથી થવાને લીધે સઘળી કથા વાંચનારની આગળ આવીને ભૂતિમાન ઉભી રહે છે. આપણે વાંચતા નથી પણ જાણે જોઈએ છઈએ એમ થાય છે, અને એક દેખાવની ઉપર બીજો દેખાવ અપાટણ ધ આવતો જાય છે તેથી એ કાવ્યના અંત સુધી આપણે એકચિત્ત થઈ રહીએ છઈએ. આ કાવ્યનો ધણો ભાગ દેખાવથીજ ભરેલો છે. એમાંનાં કેટલાંએક કેવળ હાસ્યરસના અને કેટલાંએક લાલિયના છે. જો કોઈ યૂરોપના જેવો ચિતારો હોય તો એ ઉપરથી ધણા સરસ ચિત્ર કહાડી શકે. નરસિંહ મેહેતાની વેહેલનું વર્ણન, બંધી ન્યાત ભરાએલી છે ત્યાં નરસિંહ મેહેતા દશ વીશ વેરાગીઓની સાથે થાળ ગાવા મંડી જાય છે તે, પેહેરામણીની વખતે વડસાસુ રિસાઇ જાય છે અને તેને ખીરોંદક આપી મનાવી લાવે છે તે, વગેરે કેટલાંએક તો એવાં હસામણાં ચિત્ર થાય કે જોતાં વારનેજ ખડખડ હસવું આવે. મોસાળાની વખતે ભેગી થએલી સ્ત્રીઓનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે એક ખરેખર લાલિયનું આનંદમય ચિત્ર છે. એ વર્ગના એવાં સરસ ચિત્ર ગુજરાતી કવિતામાંથી થોડાંજ મળી આવશે.

એમાં હાસ્ય, શાંત, કરુણા, અને અદ્ભુત એ રસ અનુક્રમે ઓછા વતા આવેલા છે. ધણો ભાગ હાસ્ય અથવા મસ્ત આનંદનો છે. નરસિંહ મેહેતાને એક રીતે કવિએ અમુજ બનાવ્યા છે તોપણ એની યુક્તિ એવી છે, કે એ ભક્તનું માન કોઈ રીતે પણ આપણા વિચારમાં ઓછું થતું નથી. નરસિંહ મેહેતાનું મન સદા શાંત રસનું અવલંબન છે. અદ્ભુત વર્ણન કેટલાંએક છે પણ આસપાસના આનંદમાં તે દબાઈ જાય છે. કરુણા રસ [૭]

થોડીજ છે, પણ છે ત્યાં બહુજ સરસ છે. તે છતાં કાવ્યનું સાધારણ અંગ આનંદનુંજ છે; અને સીમંતના હર્ષના દિવસમાં એને ગાવાનો જે સંપ્રદાય પામ્યો છે તે ખરેખર એક ઉંચી રસિકતાનુંજ ચિન્હ છે.

શું સંસ્કૃત ભાષા કોઈ સમે બોલાતી હશે?

આ મથાળું વાંચીને ઘણા વાંચનાર ચમકશે અને પૂછશે કે વળી એ વાતમાં સંદેહ શો છે? અમે એમ ચમકાવાને માટેજ એ પ્રમાણે મથાળું કીધું છે, કેમકે આશ્ચર્ય એજ કોઈ વિષય ઉપર ધ્યાન ખેંચવાનો પ્રથમ માર્ગ છે.

પૂરોપના સંસ્કૃત પંડીતો એ ભાષાના વૈદિક (Vedic) અને સંસ્કાર પામેલી (Classical) એવા બે ભાગ પાડે છે. આપણા શાસ્ત્રીઓમાં એ બે ભાગના મહાસંસ્કૃત અને સંસ્કૃત એવાં નામ પ્રસિદ્ધ છે. મહાસંસ્કૃત તે વેદની ભાષા. હવે મહાસંસ્કૃત જેના ઉપરથી અથવા જેની પણ મૂળ માતા ઉપરથી આર્ય વર્ગની સઘળી ભાષાઓ નીકળી છે, તે ખોજાતી હતી એ વાત તો નિઃસંશય ખરીજ છે, પણ સંસ્કૃત એટલે નવું સંસ્કૃત બોલાતું હશે એ વાત ઉપર શક લઘજવા ચાહીએ તો તેમ બની શકે એવું છે. નહીંજ ખોજાતું હોય એમ અપે કહેતા નથી, પણ તેમ ખોજાતું હતું એ પણ છાતી ઠોકીને કહી શકાતું નથી. માટે એ સંદેહમાં નાંખનારા કારણો અમે નીચે અનુક્રમે આપીએ છઈએ કે એ વિષે વિદ્વાન વર્ગમાં ચર્ચા ચાલે અને ઉંચા પ્રકારનો વિનોદ મળે.

૧. સંસ્કૃત ભાષાનાં જૂનામાં જૂના વ્યાકરણકારો પોતાના ગ્રંથનું એવું પ્રયોજન બતાવે છે કે તે વખતે વેદની ભાષા બગડવા માંડી હતી અને તે સમજવાને તથા અચળ કરવાને વ્યાકરણ શાસ્ત્રની ધણી જરૂર હતી. તેમણે વ્યાકરણ રચ્યાં તોપણ વેદની શાખાઓમાં જિઅરનો તથા બીજી બાખાતેનો જે ભેદ પડી ગયો હતો તે તેમનાથી સુધારી શકાયો નહિં એમ પણ આપણને માલમ પડે છે. જે વેદની જૂદી જૂદી શાખાવાળા વિદ્વાનો એ પણ વૈયાકરણીના સુધારાનો પૂરો અંગિકાર કીધો નહિં, તો તેઓ અબણ્ડ લોકાની ભાષા ઉપર કંઈ પણ અસર કરી શક્યા હોય એ કેમ મનાય? સરળમાં સરળ ભાષાઓના વૈયાકરણીઓ પણ એટલી સત્તા ચાલતી

નથી, તો પાણિનિના હાયથી સંસ્કાર પામીને સૂત્રજળ સરખી જે ભાષા ઉપત્ત થઈ, જ્યને જે ભાષાની અતિ કઠિણતા જોઈને સઘળા વિદ્યાર્થી વિમાસણ કરેછે કે એ ભાષા તે કેમ જોલાતી હશે, તે ભાષા વિદ્યાનના મુખથી સાંભળીને બધા લોક જોલતા શીખ્યા હોય એમ કેમ સંભવે ? અમને તો એમ લાગે છે કે વેદના મહા સંસ્કૃતમાં જે સજો પેઠો તે પેઠો, અને લોકમાં તો પ્રાકૃત ભાષાજ ચાલી. વેદની એક શાખામાં “ય” ને ટેકાણે “અ” “ય” ને ટેકાણે જ જોલાય છે. એ નિયમો સંસ્કૃતના નહિ પણ પ્રાકૃત ભાષાના છે. પ્રાકૃતમાં ચાલતો ‘જ’ સંસ્કૃતમાં નથી, પણ વેદમાંજ છે એ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકેછે કે મહા સંસ્કૃત બગડીનેજ પ્રાકૃત ભાષા થઈ છે. વિદ્યાનો સંસ્કૃત જોલતા અને લખતા હશે, અને બીજા લોકોમાં પ્રાકૃત વપરાતું હશે. જેમ હાલ ઇંગ્લાંડમાં છે, તેમ વિદ્યાન અને અબણુ લોકોની બોલીમાં અશમાન જમીનનો અંતર પડી ગયેલો.

૨. ઇંગ્લાંડમાં તો ઉપલા વર્ગના સ્ત્રી પુરૂષો સરખીજ ભાષા બોલે છે પણ તેમ ભરતખંડમાં થયું હોય એ ઘણું શક ભરેલું છે. શકુંતલામાં રૂપિપત્નીઓ અને રાણીઓ પ્રાકૃત બોલેછે. એ વાત ખરી કે કાળીદાસ કંઈ પ્રાચીનકાળનો નથી, તો પણ ઋષિઓના સમયમાં સ્ત્રી વર્ગ સંસ્કૃતથી અજાણ હતા એવો એ વિદ્યાન કવિનો વિચાર હશે એમ અટકળ કરવામાં કંઈ ઘણી હરકત નથી, અને એ વખતના સઘળા નાટકકારો એ વિષય પર એક મતે જે સાક્ષી આપે તે માન્ય કરવા યોગ્ય છે. જો અવિદ્યાન પુરૂષો અને સઘળા સ્ત્રીઓ રૂપિઓના વખતમાં પણ પ્રાકૃત જોલતા હતાં એમ માનીએ, તો પછી સંસ્કૃત ભાષા જોલાતી હશે એ કદપના કેવળ ખોટી ઠરે છે.

૩. વિદ્યાન લોકોએ શુદ્ધ સંસ્કૃત જોલવામાં અપૂર્વે ઉત્સાહ બતાવ્યો એ વાત ના કહોવાય એવી નથી. તેઓએ અશુદ્ધ જોલનારને પાતકી ગણી તેને માટે શિક્ષા ઠેરવી હતી. એ ઉપરથી તેમનો જેમ અપૂર્વ ઉત્સાહ માલમ પડેછે, તેમ એવું પણ સિદ્ધ થાયછે કે તે વખતે તેમને બધ ઉપજાવે એટલો પ્રાકૃતનો પ્રસાર થયો હશે. કોઈ પણ અપરાધના કરનારાઓ ઘણા યાચ, ત્યાં લગી તે અપરાધને માટે ઘણી શક્ત શિક્ષા ઠરાવવાની જરૂર પડતી નથી. આજણોને યદ્યાદિક ક્રિયામાં સંસ્કૃતનો ઉપયોગ પડતો

હતો, તેથી તે શુદ્ધ બોલવાને માટે વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરતા હશેજ, અને તે વખતનું પ્રાકૃત મૂળ ભાષાથી તરતજ જુદું પડ્યું હતું તેથી તેમને સંસ્કૃત શીખવું અઘરું પડતું નહીં હોય. તેમના સહવાસથી સ્ત્રીઓના ભાષણમાં શુદ્ધ શબ્દો વધારે આવતા હશે, તથાપિ તેમની ભાષા તો અપભ્રંશજ હોવી જોઈએ એમ અમને લાગે છે.

૪. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બે શબ્દો પણ અમારી શંકાને ટેકો આપતા હોય એમ દેખાય છે. સંસ્કૃતનો અર્થ સંસ્કાર પામેલી એવો થાય છે. એ સંસ્કાર તે વ્યાકરણ બનાવનારની તરફનોજ, અને જ્યારે ભાષાને અનુસરતું વ્યાકરણ કરવાને બદલે વ્યાકરણના નિયમને માટે ભાષામાં ખેંચતાણ કરવામાં આવે, ત્યારે તે ભાષા સ્વભવિક અથવા લોકોમાં બોલાતી શી રીતે કહી શકાય? સંસ્કૃત કોષ અને વ્યાકરણ ક્ત્વા પ્રેક્ષિસર વિલસન એનો અર્થ “યુક્તિથી બનાવેલી” એવોજ કરે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ બે શબ્દો ઉલટા છે, અને પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિ અથવા માણસના સ્વભાવિક વલણથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષા એમ ગણીએ, તો સંસ્કૃતનો અર્થ સ્પષ્ટ એમ નીકળે છે કે તે વિદ્વાનની યુક્તિથી બનાવેલી ધણા એમ કહે છે ખરા, કે પ્રકૃતિ એટલે સંસ્કૃત એમાંથી જે નીવળેલી ભાષા તે પ્રાકૃત, પણ એમ અર્થ કરવાની શી જરૂર છે? વળી બધી ભાષાઓનાં નામ તે દેશના અથવા ભાષાના લોકના નામ ઉપરથી પડે છે અને અબે ભાષાના નામ તો આવી વિલક્ષણ રીતે પ્રથક્કરણ શક્તિ વાપરીને પાડ્યા છે તે શું અમારા વિચારને વધારે પુષ્ટી આપનાર નથી?

૫. જો પાંચે પ્રાકૃત ભાષાઓ જુના પ્રાકૃતમાંથી નીકળી એ વાત ખરી છે, તો ભરતખંડના ધણા ભાગોની એક વખત લોક ભાષા જૂની પ્રાકૃત હોવીજ જોઈએ. હવે કાળ ગણનાનાં સંપૂર્ણ સાધન આપણી પાસે નથી, તો પણ જરા અટકળ કરીએ કે ભરતખંડમાં જૂનું પ્રાકૃત ક્યારે બોલાતું હશે. એમ કહેવાય છે કે જૂનું પ્રાકૃત પણ કાળાંતરે બગડીને તેમાંથી સુરસેની, અને સુરસેનીમાંથી માગધી ભાષા નીકળી. માગધી એ મગધદેશની ભાષા હતી, અને ઔદ્ધ ધર્મવાળાઓએ પ્રથમ તે ભાષામાં લખવાનું શરૂ કર્યું. એ અને બીજા કારણો ઉપરથી બુદ્ધના વખતમાં માગધી ભાષા ચાલતી હશે એમ કહી શકાય. હવે જો એક ભાષાનું રૂપાંતર થતાં ઓછામાં ઓછાં પાંચસે વર્ષ તો લાગેજ એમ ધારીએ તો બુદ્ધની

પૂર્વે પાંચસે વર્ષ ઉપર માગધી અને હજાર વર્ષ ઉપર સુરસેની નીકળેલી એમ અટકળ ફરી શકાય. એ રીતે જોતાં તો ખુદની પૂર્વે હજાર વર્ષ ઉપર જૂનું પ્રાકૃત જોવાતું હોવું જોઈએ. એ સમય ધણું કરીને પાણિનિના સમયની લગભગ આવી જાય છે. સારે પાણિનિના વખતમાં પ્રાકૃત કાં ન ચાલતું હોય? તોપણ આપણામાં કાળગણના હજી એટલી અનિશ્ચિત છે કે આ તકરાર ઉપર અમે ધણું વજન મૂકવા ચાહતા નથી.

૭. ઝંદ, ગ્રીક વગેરે આર્ય વર્ગની ભાષાઓની વ્યુત્પત્તિ વરરૂચિના પ્રાકૃત ઉત્સર્ગ વડે ઘણી ખરી થઈ શકે છે, અથવા બીજા શબ્દમાં બોલીએ તો તે ભાષાના શબ્દો સંસ્કૃત કરતાં જૂના પ્રાકૃતને વધારે મળતા આવે છે. હવે એ ભાષાઓ અને તે લોકોની ઉત્પત્તિ સંગ્રહી જન વિચાર જૂદો છે, તોપણ થોડાએક યૂરોપના વિદ્વાન એમ પણ માને છે ખરા કે હિંદુસ્તાનમાંથી જન્મને આર્યોએ ધરાન, ઇજિપ્ત, ગ્રીસ વગેરે દેશો વસાવ્યા, અને તેમાંના ઘણા ખરા પ્રાકૃત ભાષા જોડનારા હતા. એ વિચાર ને કમુલ કરીએ તો પ્રાકૃત ભાષાનું પ્રાચીનત્વ ધણું નિર્માણ થાય છે, અને અમારા પૂર્વ પક્ષને ટેકો મળે છે.

— ❦ ❦ ❦ —

“ગૂજરાત તથા કાઠીયાવાડ દેશની વાર્તા.”

સને ૧૮૭૫

એ નામનો ગ્રંથ એક વિદ્વાન ગૃહસ્થની તરફથી છૂટા છૂટા ભાગમાં પ્રગટ થાય છે. આજ પર્યંત એની ત્રણ કથાગાળા તો પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. એમાંના બે ભાગ ખાનગી રીતે અમારા ઉપર સારા અભિપ્રાયને સાથે ગ્રંથકર્તાએ મોકલ્યા છે, અને અમે તેને વિષે અમારો સારો અભિપ્રાય આપવાને શક્તિમાન છઈએ, તેથી અમને સંતોષ વળે છે. ગ્રંથકારનું નામ લોકોમાં અજાણ્યું તો રહ્યું નથી, પણ તેણે પોતે એ પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યું નથી તેથી તે આપણું અમે દુરસ્ત ધારતા નથી. તે છતાં એટલું તો કહીએ છઈએ કે એ લખનાર એક મુંબઈનો ઉદ્વૃષ્ટ પારસી વિદ્વાન છે અને એણે ઈંગ્રેજી ભાષામાં બે ત્રણ નાના ગ્રંથો લખી પોતાનું નામ બધાને જાહેર કર્યું છે. આ વાત જણાવવાનું વિશેષ કારણ એ છે કે આ ગ્રંથોની ગૂજરાતી એવી તો શુદ્ધ છે કે કોઈપણ અજાણ્યું માણસ એમ ધારી શકે નહિ કે એનો લખનાર પારસી હશે. આજ કાલ પારસીઓ

શુદ્ધ ગૂજરાતી લખતા યયા છે ખરા, તથાપિ આતું શુદ્ધ આજ પર્વત કાઠ પણ પારસીએ લખેલું અમે જોયું નથી. બાપા એજ આ ગ્રંથોની ખુબી હોય એમ નથી, લખનારની વિદ્વતા તથા રસીકતા ડગલે ડગલે જણાઈ આવેછે. એ લખનાર ક્રકત વાર્તાઓનો સંગૃહ કરનારજ હોય એમ નથી. જનવાર્તાઓ જે રૂપે ચાલતી હોય તેજ રૂપે પ્રગટ થાય તો સાઈ, કે તેમાં તેના સંગૃહ કરનારે પોતાના વિવેક પ્રમાણે ફેરફાર કરી તેને ખીન્ને આકાર આપવો એ સાઈ, એ સવાલ જૂદો છે, પણ આ ગ્રંથકારે તો ખીન્ને માર્ગ પસંદ કીધોછે અને તેથી તેણે પોતાનું રસજ્ઞાન તથા પાંડિત્ય જણાવના વાંચનારને યથાસ્થિત અવકાશ આપ્યોછે. એ કાવ્ય-શાસ્ત્રનો જાણુ, દેશ દેશની વાર્તાઓનો સારો અભ્યાસી, તથા જાતે રસનો ધણો અનુભવી જણાય છે. એણે જે જે વાર્તાઓ સાંભળી તેના રંગમાં ખરાબર ઉતરીનેજ તેને પાછો પોતાની વિદ્યાનવાણીમાં જન્મ આપ્યો છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ગ્રંથકારનો ઉવટ તથા મસ્તી પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે.

કેળવણી ખાતાના નિયમને અનુસરી અનીતિને તથા ધર્મભેદને લગતા વિચારોથી એ વાર્તાઓને મુક્ત કરવાની યથા શક્તિ સારી મહેનત કીધીછે, પણ તેમજ એમ કરતાં તેનો રસ ઉડી ન જાય તે ઉપર પૂરતું લક્ષ રાખ્યું છે.

આવી વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરવો એ મહા મહેનતનું તથા ભારે ખર્ચનું કામછે. એને માટે દેશના જૂદા જૂદા ભાગમાં રખડવું પડેછે, બાટ ચારણોનાં મન મનાવવાં પડેછે, અને તેમ કરતાં કેટલી મહેનતે એક વાર્તા પૂરે પાંસરી હાથ લાગેછે. આવી વાર્તાઓને સંધરી રાખવાનો ખરેખરો હાલ વખત આવ્યો છે. હાલ છાંટોની એ ઉપરથી રૂચિ ઉઠી જવા લાગીછે, બાટ ચારણો જૂએ મરેછે, અને કેટલીએક વાર્તાઓનો અત્પારથી ગૂજરાતના કેટલાએક ભાગમાંથી તદન ગૂમજ થઈ ગઈ છે. થોડાં વર્ષ ખીજાં જશે તો એ જનવાર્તાઓ દેશમાંથી બિલકુલ જતી રહેશે એવી દહેશત લાગેછે. માટે હાલ એને સાચવી રાખવાનું કામ જે આ વિદ્વાને માથે લીધું છે તે જોઈને અમે બહાજ ખુશી થઈએ છીએ. મૂળ રૂપે નથી સચવાતી એથી કાંઈક દલગીરી ઉપજેછે ખૂરી, તોપણ કાંઈ રૂપે પણ એનો સંગ્રહ થાય છે, એ આખા ગૂજરાતને હરખાવાનું

કારણ છે, અને આ શુભ કામમાં એ વિદ્વાનને બનતું ઉત્તેજન આપવું એ અમે પ્રત્યેક ગૂજરાતીના ધર્મ સમજાએ હૃદયે, કેમકે જનવાર્તાઓનો સંગ્રહ એ મહા ઉપયોગી અને નાના પ્રકારનું જ્ઞાન આપનાર છે. એની ખોટ પંડીતાઈના ગ્રંથોથી પણ પૂરી પડતી નથી. પાછલા સમયનું જ્ઞાન મેળવવામાં એ એક મહા અગત્યનું સાધન છે, અને તેથીજ યૂરોપના મોટા મોટા પંડીતો જે વાર્તાઓ ધરાવે તથા છોકરાંને, ગામડીઆને તથા અબણને, વંશ પરંપરાથી આનંદ આપતી આવે છે તેનો સંગ્રહ કરવો અને તે ઉપર વિચાર કરવો એ કામ પોતાની યોગ્યતાને અનુકૂળ સમજે છે.

દેશીકારીગરીને ઉત્તેજન.

આપણા દેશમાંથી આજ કાલ દેશીકારીગરીનું મૂળ જવા આવ્યું છે. આપણે આપણો માલ પરદેશને પૂરો પાડતા બંધ પડ્યા હૃદયે. એટલુંજ નહિ, પણ આપણાજ ઉપયોગમાં હરરોજ આવનારી વસ્તુઓ પરદેશમાંથી બનીને આવે છે. જે દેશ એકવાર આખી દુનિયાને લૂગડાં વણીને પહેરાવતો હતો, તેને હાલ એક સ્તરનો તાંતણો જોઈતો હોય છે તોપણ તે છેક દરિયાપારના ક્યાંને ક્યાં પડેલાં માન્ચેસ્ટર તરફ ડોળા ફાડીને જાય છે. ખરે, જે યૂરોપ સાથનો વ્યવહાર એક બે મહીના બંધ પડે, તો આપણે શું હાડીએ, શું પહેરીએ, અને શું કરીએ તે અમને સજાતું નથી. મોટીથી તે છેક નાની વસ્તુ સુધી આપણો સધળો આધાર યૂરોપના ઉપરજ રહ્યો છે. ખરું જોઈએ, તો હાલ દેશમાં ખેતી, નોકરી, અને પરદેશી માલનો વેપાર એ ત્રણજ બંધા રહ્યો છે. દેશની દોલત વધારનાર જે કારીગરી તે તો હાલ આપણામાં નહિજ જેવી થઈ રહી છે. જે દેશમાંથીજ પ્રથમ મુખ્ય કારીગરીઓ નીકળી તે દેશ હાલ કારીગરી વિનાનોજ થઈ ખેડો છે, અને કેટલા એકલ પેટા પરદેશીઓ તો આપણને એમ પણ સમજાવવા-હાલ આવે છે કે કારીગરી એ હિંદુસ્તાનનું બળજ નથી, પણ ખેતી ઉપરજ તેની સત્ત્વળી સમૃદ્ધિ આધાર રાખે છે. પરમેશ્વરની કૃપાથી આ દેશ ખેતીને ધણોજ અનુકૂળ છે એમાં કાંઈ શક નથી. તે છતાં અહિં-માના ભોડા કારીગરીના કામને યોગ્ય નથી, એમ જે કહે છે તે તો ખાંડ

ખાયછે, અથવા તો તે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસથી છેક અજાણ્યોછે. પ્રાચીનકાળથી આ દેશ પોતાની કારીગરીને સારૂ વખાણાતો આવ્યોછે, અને અહિંના કારીગરની ધીરજ તથા ચતુરાઈ જગતમાં જાણીતીછે. એટલુંજ માત્રછે, કે યુરોપના વિદ્યાકળાના વધારા આગળ હિંદુઓની જૂની કારીગરીનું કાંઈ ચાલી શકતું નથી. તે નકામી થઈ પડીછે, અને જ્યાં સુધી નવી કારીગરી દેશમાં દાખલ થાય ત્યાં સુધી હુંગ્રી નજરના સ્વાર્થાગિને પ્રલાવાનો સંપૂર્ણ અવકાશછે. હાલ તો દેશીકારીગરી કાંઈ પણ રહી નથી તેની ના કહેવાય એમ નથી.

જે દેશમાં કાંઈ કારીગરી ન રહી, તે દેશના ઘણા લોકોને ધંધો ન મળે અને લક્ષ્મી દહાડે દહાડે દરિયાપાર જતી રહે, એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. શાણા ધરડાઓ તો જ્યારથી ઇંગ્રેજોના સંચાથી અનેકા માલ જોવા લાગ્યા, ત્યારથી કહેતા આવ્યાછે, કે દેશની પૂરી કમખખીછે, અને તેઓની ધાસ્તી હાલ ખરાબર ખરી પડીછે. હાલ દેશ ઘણા નિર્ધનતામાં આવી પડ્યો છે, બધા ધંધા ભાગી પડ્યાછે, અને તેથીજ જે હોયછે તે સરકારી નોકરી તરફ નજર કરેછે. બધા વેપારીઓ જ્યાં જોઈએ ત્યાં રેતા માલમ પડેછે. અને નિર્ધનતાનો પોકાર ચારે તરફથી આપણે કાને પડેછે. લોકો અજાનથી જ્યાં જોઈએ ત્યાં ઇંગ્રેજસરકારના માથા ઉપર આ સઘળા દુઃખનો આરોપ મૂકેછે. એ વાત ખરી, કે યુરોપની સાથેના સંબંધથી આપણે જે અગણીત લાભ થાયછે, તે ભેળા પૈસાની ખાખતમાં આપણને અચાનક ભારે નુકશાન પણ થયુંછે ખરૂં. તથાપિ તે રાજના કારણથી થયુંછે એમ છેક નથી. વ્યાપારી તરીકેજ ઇંગ્રેજો જે આપણા દેશમાં ખડુ પેદ્યા હોત, તોપણ આવુંતે આવુંજ પરિણામ થાત. એશિયા ખંડના બીજા દેશમાં કાંઈ ઇંગ્રેજનું રાજ નથી, પણ ત્યાં એ દેશીકારીગરીઓ ઘણી ખરી પડી ભાગીછે. એ પડતીનું કારણ એજછે કે આપણે વિદ્યાકળામાં યુરોપીઓની પાછળ પડી ગયા છઈએ, અને તેથી તેમના મોંઢા આગળ આપણે સત્રળી રીતે નિર્મળજ ઠરવાના યુદ્ધમાં, મસલતમાં, વેપારમાં, કારીગરીમાં, અને સઘળી ખાખતોમાં આપણાથી તેની આગળ ન ટકાય એ સ્વભાવિકજ છે. એ નિર્મળતા દૂર કરવાનો ખરો રસ્તો તો એજછે, કે જે વડે તેઓ બળવાન થયાછે. તે વસ્તુ આપણે સંપાદન કરવી;—અર્થાત, તે જેટલા સુધર્યા છે તેટલા આપણે સુધરવું. હાથ પગ જોડીને બેશી રહ્યાથી અથવા નકામ

દુખના પોકાર કર્યોથી કાંઈ પણ વળવાનું નથી. જો પૈસા ધટેછે, તો પૈસો મળે એવા હુન્નર શીખો: જો દેશીકારીગરી પડી ભાગીછે, તો તમે પણ સંઘા વાપરો, આજસ છોડી દો, જગૃત થાઓ અને નકામા દૈવને ન નિંદો, ભરતખંડનું દૈવ નહીં નથી. ઇંગ્લેંડ સાથે જે સંબંધ થયોછે તે હાનિકારક નથી. એ સંબંધ તો, જો તમે સમજો અને દૈવની ગતિછે તે પ્રમાણે તેને ચલાવો, તો તમને બહુજ લાભ કારક થાય. ખરે, એ સંબંધવડેજ ભરતખંડનો જીર્ણોદ્ધાર નિર્માણ કર્યોછે. એ સંબંધવડે “આ દેશ પાછો જગૃત થશે,” પાછો વિધાકળામાં વધશે. અને દુનિયામાં પાછું પોતાનું પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત કરશે, પણ એ બધું થવું આપણા ઉપર આધાર રાખેછે. આપણે આ સમયને બરાબર ઝોળખી તેને અનુસરતું ચાલવું જોઈએ. ભરતખંડનું ભવિષ્ય આપણી વર્તમાન ચાલ ઉપરથી ઘડાવાનું છે. માટે દેશીઓ, જગો અને સમયને ઝોળખો.

દેશીકારીગરીને તાજ કરવાના બેજ રસ્તા છે. પહેલો અને મુખ્ય તો એ કે આપણે યૂરોપના હુન્નર શીખવા અને દેશમાં દાખલ કરવા. બીજો એ કે અને ત્યાં સુધી પરદેશી માલ નહિ લેવો. દરેક માણસે પોતાના મનથી પ્રતિજ્ઞા કરવી કે હું તો જનશે ત્યાં સુધી વિનાયતી માલ નહિ વાપરું. આ બંને ઉપાય એક દમ પૂરેપૂરા અમલમાં આવે એમ નથી અને તેથીજ એ બે માંના એકજ ઉપાયથી આપણું કામ સરે એમ પણ નથી. વિનાયતી માલ નજ લેવો એમ આપણામાંના કોઈથી પણ બની શકે એમ નથી. કેમકે આપણે સોય દોરાથી તે યુક્તના શસ્ત્ર સુધી સઘળી વસ્તુને સારું છેક પારકા ઉપરજ આધાર રાખીને બેઠા છઈએ. વિધા કળામાં એટલા બધા પાછળ પડી ગયા છઈએ, કે એક દમજ આપણાથી છેલ્લે પગથીએ ચડી જવા એ આશા પણ ફેકટ છે. આપણે જાને ઉપાય કાઢે લગાડવા જોઈએ. જેટલા સંઘા આપણાથી દાખલ થઈ શકે તેટલા કરવા, અને પરદેશી માલ જેમ બને તેમ થોડો વાપરો. એ પ્રમાણે જો આપણે બધા આગ્રથી થોડી મુદત સુધી વર્તીએ, તો બેશક ધીમે ધીમે આપણે સઘળી કારીગરીની બાબતમાં સ્વતંત્ર થતા જઈએ. હાલ સૌથી વધારે અગત્યની તો વાત એ છે કે સઘળાનું લક્ષ આ વિષય તરફ દોરાવું જોઈએ. સઘળાએ જાણવું જોઈએ કે દેશી કારીગરી ઉત્તેજન વિના મરવા બેઠીછે, અને તેની જોડેજ સઘળી સમૃદ્ધિ પણ ખાલી થવાનો વખત પાસે આવ્યોછે; સઘળાએ જાણવું જોઈએ કે મ-

રીગરી પડી ભાગવાથી કારીગરોનોજ મરોછે. એમ નથી, પણ સઘળાને સમાન નુકશાન છે. જો આપણે એતીશું નહિ, જો આપણે સંપત્તિ ઉપાય કામ લગાડીશું નહિ, જો આપણે સમો ઝાળખીશું નહિ, અને જો દેવને કે રાજ્યનેજ નકામો દોષ દેછેને એથી રહીશું તો થોડીજ મુદતમાં આપણે છેક મામમામને પણ હરાવ થઇશું, અને ખરે અમેરીકાના પેટા જૂના વતનીઓ જે ઇડિયનો તેની પેટેજ આપણો પણ છેક દુનિયામાંથી નાશુદ થઈ જવાનોજ વખત આવશે, કેમકે સંપત્તિ વિના કોઈ પણ દેશ ટકી શકતો નથી, અને આપણી સંપત્તિતો અખંડ ધારાએ વહી જવા લાગી છે. દર વર્ષે દેશમાંથી કરોડો રૂપિયા જાયછે, અને આવકનો હજુ એકે કારીગરીનો રસ્તો ઉઘડ્યો નથી. આ રીતે તો કુમેરનું ધન પણ ખુટ્યા વિના રહે નહિ. તો આપણો ધસાર્થ ગએલો જુનો ભરતખંડ ક્યાં સુધી ટકી શકશે.

માટે દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાનો વિચાર હાલ બહુજ અવસ્યનો થઈ પડ્યોછે, અને સઘળા દેશ હિતેચ્છુઓનો ધર્મ છે કે પોતાનું ચિત્ત એ વિષયમાં થોડું ધણુ જરૂર પરાવતું. આ બાબત જોને વધારે જાણવાની ઈચ્છા હોય તેને એ નામની જે એક અમુલ્ય ચોપડી હાલ છપાઈ છે, અને જેની પહેાંચ અમે ગયાજ ડીસેમ્બર ૧૮૭૫ ના ગૂ.ર.તશાળાપત્રમાં આપી હતી તે ધ્યાન પૂર્વક વાંચવાની ભલામણ કરીએ છઈએ. એ ચોપડીમાં આ વિષય ધણી સરસ છટાથી લખ્યો છે, અને તેની ભાષા તો બહુજ વખાણવા લાયક છે. લખનારનું દેશાભિમાન ઠેકાણે ઠેકાણે ઉભરાઈ જાયછે, અને તેની તાણમાં વાંચનારનું મન પણ જોડેજ ને ખેંચી જાયછે. અમે ધારીએ છઈએ કે કોઈ પણ દેશી એવો મંદ લોહિતો નહિ હોય, કે તેને આ ચોપડી વાંચ્યા પછી મનમાં એમ નહિ થાય કે મારે વિજાયતી માલ થોડો વાપરવો અને દેશીકારીગરીને જનતુ ઉત્તેજન આપવું. ઈંગ્રેજી ભણેલાઓએ તો આ ચોપડી બેશક વાંચવી જોઈએ, કેમકે પરદેશી માલના મોટા પોર્શીદા તો તેઓજ છે. જૂનાવિચારના માણસો તો મૂળથી વિજાયતી માલને ધિક્કારતાજ આવે છે. તોપણ તેઓએ એ એપથી દૂર નથી. દેખાદેખી તેમના ઉપયોગમાં પણ ધણો પરદેશી માલ આવવા લાગ્યો છે, અને કેટલો તો સઘળાને અવસ્યનોજ થઈ પડ્યો છે. જૂના વિચારના અને નવા વિચારના એ સર્વેને હાલ જાણવાની જરૂર છે, કે દેશી કારીગરી તરફ ધ્યાન દોડાવવાનો આ બારીક વખત આવ્યો છે, અને એ વાતની અલેક આ ચોપડીમાં બહુજ જુસ્સાથી

ઉઠાવી છે. આ ચોપડી વાંચનારનું મન આ વિષયપર દોરવાને બહુજ અ-
ગત્યની છે, અત્તે ધણું કરીને એજ એની મૂખ્ય ખૂબી છે.

પ્રથમ એ ચોપડીમાં રસ ભરી રીતે હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સમૃદ્ધિનું
વર્ણન કર્યું છે, અને પછી હાલની નિર્ધનતા ઉપર ઉતરી પડે છે. કદાપિ કોઈને
નિર્ધન થતા જોઈએ છઠ્ઠાએ એ વિષે કોઈ સંદેહ હોય, (અને કેટલાએક
એવો સંદેહ લઈ જનારા પણ દેશમાં છે) તેના પ્રતિબોધને અર્થે જૂદીજૂદી
વર્ણની અવસ્થા વિસ્તારથી વર્ણવી છે. કોળી વગેરે કેટલાએક ગરીબ ગામ-
ડીયાનાં દુઃખનું જે વર્ણન કર્યું છે તે વાંચતાં આપણી ઈવારી ઉભી થાય છે, અને
એમજ મોંમાંથી નીકળી જાય છે અરે, પ્રભુ આને માણસ જાતની શી અ-
વસ્થા. પછી યુરોપના ઇંગ્લાંડ વગેરે દેશોની સમૃદ્ધિ સાથે મુકાબલો વિષ
વિષ રીતે કરી બતાવ્યો છે. અને તેના કરતાં તો આપણે ઉતરતા છઠ્ઠાએ
તેની કોઈ પણ અર્થ વિધાના જાણનારથી ના કહી શકાતી નથી. એ રીતે
એ ચોપડીને પહેલો ભાગ પૂરો થાય છે. બીજા ભાગમાં આપણી નિર્ધનતા-
નું મુખ્ય કારણ જે કારીગરીની પડતી તેનું વર્ણન કરે છે. એ વર્ણન વાંચતાં
તો એમજ થાય છે કે પરદેશી માલવિના બીજું આપણે વાપરીએ છઠ્ઠાએ-
જ શું? અધુજ પરદેશી? આ ટુકાણે પરદેશી માલ ન વોહોરવાની બલામણ
અંધકર્તા સરસ છટાથી કરે છે, અને કેટલાએક એ કામને અર્થ વિધાના
નિયમની વિરૂદ્ધ જવા જેવું ગણે છે. તેનો અર્થ વિધાના નિયમથીજ સારો
ખુલાસો કર્યો છે, અર્થ વિધાનોજ નિયમ છે કે જો કોઈ દેશમાં કોઈ 'નર બ-
ચપણમાં એકાદો હોય, તો તેને ઉછેરવાને માટે થોડા વર્ષ સુધી પરદેશના
માલને આવતો અટકાવવો જોઈએ. હાલ આપણા દેશમાં સંચાઓ નવા
દાખલ થવા લાગ્યા છે અને તેથી તેને આવતા આશ્રયની જરૂર છે. જ્યાં
પોતાનું રાજ હોય છે ત્યાં તો રાજ તરફથીજ એવી જકાત પરદેશી માલ
ઉપર મૂકવામાં આવે છે, કે તે આવતો બંધ પડે છે, અને એટલામાં દેશી
હુન્નરને પુષ્ટિ મળે છે. પણ હાલ હિંદુસ્તાનમાં તો એ કામ લોકોને માથે
આવી પડ્યું છે, અને તેથી એ કેમ અને તેનો વિચાર પડે છે. તેને
માટે નિષ્પ્રધકાર સમજાવે છે કે લોકો સોંધો જાણી વિલાયતી માલ લે છે,
પણ વિચાર કરે તો તેમાં ખોટ છે. ત્રીજા ભાગમાં આપણાથી કેટલું બની શકે
તે વિષે ચર્ચા ચલાવી છે.

આ નિષ્પંધ એવો સરસ છે કે એમાંથી નમુના દાખલ શું આપણું

અને શું રહેવા દેવું તેની કાંઈ અમને સૂઝ પડતી નથી. તેથી અમે એ અધોજ વાંચવાની સઘળા શાળા સજ્જનોને બક્ષામણ કરીએ છઈએ. અને અમને નિશ્ચય છે કે જે એકવાર એ હાથમાં વાંચવા લેશે તેનાથી તે પૂરો કર્યાવિના હેઠે મૂકાવાનો નથી.

આ વિષય ઉપર લોકોનું મન હાલ લાગ્યું હોય એમ લાગે છે. અને તેથી અમે ધણો સંતોષ પામીએ છઈએ, કેમકે રોગને ઓળખવો એ તેને મટાડવામાં પહેલું પગથીજી છે. આપણા દેશમાં દિનપર દિન દરિદ્રતા વધતી જાય છે, અને તેમ થવાનું કારણ દેશીકારીગરીની પડતીજ છે. એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. આ રાજ્યમાં ઉદ્યોગ વધારનારાં ધણાં સાધન આપણને ઈશ્વરકૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે સાધનો એવાં છે કે જેથી સંતોડો વર્ષ થયાં આપણો દેશ એ નશીબ હતો. તે છતાં પણ આ વાત તો પ્રત્યક્ષ છે. ઉદ્યોગ વધવાને બદલે ઘટવા લાગ્યો છે, અને ભરતખંડ જે એકવાર પોતાની સમૃદ્ધિથી દુનિયામાં દીપી રહ્યો હતો, તે હાલ એક ગરીબ કંગાલ દેશ કહેવાય છે. એ કંગાલિઅત એટલે દરજ્જે આવી પહોંચી છે કે ધણીને ઉદરનિર્વાહ કરવાનાં પણ સાંસા પડે છે, અને જો જલદીથી કાંઈ આંપતા ઉપાય કામે લગાડવામાં નહિ આવે. તો આપણા લોકોની શી સ્થિતિ થશે તેનો વિચાર કરતાં કંપારીજ આવે છે. થોડા વર્ષમાં ધણા કુવળ બૂખમરાથીજ મરી જશે એવી દહેશત લાગે છે. ન્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં ઉદ્યોગ મળતો નથી એવો એક સાધારણ પોકાર આપણા કાને પડે છે. અને ઉદ્યોગ વિના તે ગરીબ માણસો પોતાનો નિભાવ ક્યાં સુધી કરી શકશે ? આ આફતમાં કારીગર લોકો તો ગુંગળાઈ રહ્યા છે. અને ધણા બૂખથી મરે પણ છે, પરંતુ ખીજ વર્ગના લોકોને પણ ધંધા મુશ્કેલાઈથીજ મળે છે, અને તે પણ પોતાના દાહાડા દોહલેજ કહાડે છે. નોકરીઆત લોકો તીડતી પેટે રવડતા માલમ પડે છે, વેપારીઓ દુકાનના ખુણામાં બેઠા બેઠા નિસાસા મૂકે છે, અને સરાફો નામનીજ પહેડીઓ રાખી રહ્યા છે. જો ખરચ જોગું કમાય છે તો પોતાને મહા ભાગ્યશાળી સમજે છે. ખેડુતોની પણ સ્થિતિ સારી હોય એમ લાગતું નથી. માત્ર પરદેશી માલનો વેપાર કરનારજ કાંઈ ઉજળા દેખાય છે. અને તે પણ ખૂબ પાડે છે કે હવે અમારા ધંધામાં કાંઈ કસ રહ્યો નથી. સારે હવે આપણો દેશ શા વડે આગળ ટકી શકશે તે અમને સૂઝતું નથી.

આ પ્રમાણે ધણા લોકો ધંધાવિના થઈ ગયાછે એ વાતનું કારણ શોધી કઢાડવું કાંઈ અઘરું નથી. આપણે જો આપણા ઘરમાંજ નજર કરીને જોઈશું તો માલમ પડશે કે દેશી ધંધાને ઉત્તેજન મળે એવી એક વસ્તુ ત્યાં માલમ પડતી નથી, ફક્ત આધાખાઈની ચીજો અને ઘંટી સાં-મેલા જેવા જુજ કાંઈ લાકડાના રામ સિવાય જે જોઈએ છઈએ તે પરદે-શીજ માલમ પડેછે. સોયના દોરાથી તે માથાની પાઘડી સુધી વસ્તુઓ પરદેશીજ નજરે આવેછે. દેશી માલનો ખપજ જતો રહ્યોછે, અને જ્યાં જોઈએ છઈએ તેની જગો પરદેશી માલજ આવીને પૂરી પાડેછે. આમ થવાથી દેશીકારીગરો બિચારા હાથ પગ જોડીને બેસી રહેછે, અને કામ કરવાની છતી મરજીએ ભૂખે મરેછે. એક વખત આપણે બિખારીને ઠ-પકો આપી કહેતા હતા કે “જા મળૂંરી કર:” પણ આજ તો તેમ ક-હેતાં મનને આચકો લાગેછે અને એમ યાચછે કે એ ધંધો કરશે શો?

જ્યાં આવેજ અવસર આવી અઓછે ત્યાં દેશીકારીગરોને ઉત્તેજન આપવા તરફ આપણા મન દોરાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. જ્યાં આગ્યના બડકા ઘરમાંજ પેસવા લાગ્યા ત્યાં જગૃત થયા વિના કેમ રહેવા-ય? આપણે કાંઈ વહેલા જગી ઉઠ્યા હોઈ એમ નથી. બહુ આથી પણ વહેલા આપણે ચેતવું જોઈતું હતું. તે છતાં હજી વખતછે, અને જો આપ-ણે ખંતથી આ મહા સંકટ ટાળવા પછાડી મંડીશું તો ઈશ્વરકૃપાએ આપણે ફતેહ પામીશું એવી અમને આશાછે. પણ એ કામમાં ડાહ્યાપણ, આખા દેશના પડતા ઉદ્યોગને પાછો ઊંચો કરવો એ કામ બહુજ અઘરુંછે. એ કામ કરવામાં આપણા દેશના વિદ્વાનો, શ્રીમંતો, અને સત્તાવાળાઓ એક સંપથી ભેગા થશે, દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરશે, અને પાકા પાયા ઉપર ઘ-ટિત ઉપચારના પ્રયોગ આરંભશે તોજ ધીમે ધીમે આપણી કારીગરી પાછી સજીવન થશે આ પ્રસંગે સઘળા દેશહિતેચ્છુઓનો ધર્મછે કે બધાને જગૃત કરવા, અને ઉદ્યોગ વધારવાના ખરા માર્ગ શાંત અને ગંભીર બુદ્ધિથી ખોળવા. ખરે માર્ગે પડવું એ ધારેલે મુકામે અરધા પહોંચ્યા બરાબરછે. ધણી વખતે તો ખરો માર્ગ જાણવો એજ કાંઈ કામ કરવામાં સહી વધારે અગત્યનુંછે. ખોટો માર્ગ પકડ્યાથી આપણો સઘળો પરિશ્રમ બર્થ જાયછે. એટલુંજ નહિ, પણ આપણે જ્યાં જવું હોયછે ત્યાંથી ઊલટા દૂર જઈએ. સઘળા નીતિ વેત્તાઓની એજ સિદ્ધાંતે કાંઈ પણ કામનો

આરંભ કરવા પહેલાં પુખ્તપણે વિચાર કરવો, અને ઘણું કરીને સિદ્ધિ આ વિચાર કરવાની ઉપરજ રહેલી છે. જેમ કોઈ કામ મોહોદું, તેથી તેમ તેનો આરંભે કરવાના પ્રકાર ઉપર વધારે વિચાર કરવાની જરૂર છે. માટે અમે સઘળા સજ્જનોને ભલામણ કરીએ છીએ કે આ વેળા દેશી ઉદ્યોગ શી રીતે વધે તેનો દરરોજ વિચાર કરતાં રહેવું, અને જે પોતાને સૂઝે તેની ચર્ચા પોતાના જાત ભાઈઓમાં ચલાવવી કે જેમ કરતાં ખરે માર્ગ આપણને હાથ લાગે. અમે એ વિચારથીજ અહિંયાં થોડું એ વિશે લખવા માંડીએ છીએ, અને અમારા ભાઈઓને વિનાંત કરીએ છીએ કે હાલ એ વિષય ઉપર ખાસ લક્ષ આપવાનો સમય છે.

પ્રથમ તો ગામેગામ અને ઘેરે ઘેર સઘળા લોકોને જાણ થવી જોઈએ કે દેશીકારીગરીને ઉત્તેજન આપવાની બહુ જરૂર છે. આ કામ બાપણ કરનારાઓનું છે, અને તે સુરત ભરૂચમાં ધમધોકારે ચાલે છે તે જોઈને અમે ઘણા પ્રસન્ન થયા છઈએ, મી. હરગોવિન્દલાલ જોણે પોતાના રસભર્યા નિબંધથી આ વિષય ઉપર ઘણાનાં મન દોડાવ્યાં છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી, તે ભાઈએ પોતાના બાપણથી ભરૂચમાં ભારે અસર કરી છે એમ સાંભળીને અમે ખુશ થયા છઈએ. ખીજ પણ રાજકોટવાળી મંડળીના જુવાનો ઠેકાણે ઠેકાણે લોકોને ઉપદેશ કરતા ફરે છે. સુરતમાં દેશી મિત્ર અને ગૂજરાત મિત્રના એડિટરોએ બધા લોકોના મન હલાવી મૂક્યા છે. અમદાવાદમાં દર ગુરવારે હીમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં એ વિષય ચર્ચાય છે. ખીજ ગામેમાં પણ એ વિષયની ચર્ચા થવા લાગી છે. માટે ચર્ચા ચલાવવા સંબંધી તો એક વરસમાં હીક કામ થયું છે, કેમકે આ બધું કામ આ વરસમાંજ ઊભું થયું છે. તે છતાં હજી એ બાબત વધારે ચર્ચા ચલાવવાની જગા છે. સુરતની પેટે ગામે ગામ બાપણો મોહોલ્લે મોહોલ્લે ગાજી રહેવાં જોઈએ, નવા જમાનાના માણસો એટલે અંગ્રેજી કે ગૂજરાતી સારી કેળવણી પામેલા અને વર્તમાન ચોપાનીયાં વાંચનારા માણસોને કાને તો આ પોકાર પડી ચૂક્યો છે પણ હજી ખીજ ઘણા એથી અજાણ્યા છે. તે લોકોને મોહોલ્લાના બાપણો શિવાય ખબર પડ્યાની નથી, કેમકે બાપણના સાધારણ સ્થળોથી તો જાણે દૂર રહેવાની તેઓ પ્રતિજ્ઞા લઈને બેઠા છે. આ લોકો દેશીકારીગરીની પડતી છે એ તો પૂરું જાણે છે. પણ તે ટાળવાના ઉપાય કરવા જોઈએ એ બાબત તેમને બોધ કરવાની જરૂર

છે. તેઓ નિરાશ થઈ દૈવના સામુ ટક ટક જોયા કરેછે; તેઓને એક આ-
રો સૂઝતો નથી; દુરિદ્રતાના પૂરને અટકાવવું તેઓ અશક્ય સમજેછે. એ-
મને હિંમત આપવી, અને એ કામ શક્યછે એ બતાવવું હાલ અવસ્યછે.
એની શક્યતા દર્શાવવાને માટે અલખત હવાઈ ખ્યાલને બદલે પાકા પાયાના
રસ્તા તેમને બતાવવા જોઈએ એ વાત ખરીછે, તોપણ જો એ વિષય ઉ-
પર વિચાર કરીશું તો કાંઈ થશે એટલુંજ જો એમના દિલમાં ઉતરે તો
હાલ તે બસછે.

ખીજું ગામ ગામ દેશીકળાને ઉત્તેજન આપનારી સભાઓ ઉભી થવી
જોઈએ અને તે એક ખીજા સાથે જોડાઈ જવી જોઈએ. એ બધી સભા-
ઓ છૂટી છૂટી વિચાર કરે અને મથે તેના કરતાં તે સંઘળીઓ એક ખીજા
સાથે મસલત કરે, ઠરાવ કરે, અને પછી પોત પોતાના પ્રયત્નમાં સર્વાનુમતે
મંડે તો બહુ સારૂ. એમ તો ધારીએ છઈએ કે એવી સભાઓમાં એકને
મુખ્ય સભા ઠેરવવી જોઈએ, અને તેમાં દરેક સભાના મુખ્ય મુખ્ય માણ-
સો વિચાર કરવાને વરસમાં અમુક વખતે ભેગા થાય. એમ જાતે ભેગા
થવું કદાપિ બની શકે એવું ન માલમ પડે, તો કાગળ પત્રથી સંમતિ આપે
પણ એક મુખ્ય સભાની જરૂર એમને બહુ લાગેછે. આવી સભા સ્થાપન
થવાને લાયક શહેર તો મુંબાઈજ છે. પણ એમ જોઈને દલગીર છઈએ.
આ વિષય ઉપર તે રાજનગરનું ધ્યાન બરાબર લાગ્યું નથી. આજ પર્યંત
જે જે કાંઈ આ બાબત પ્રયત્નો ચાલ્યાછે તે બધા જિલ્લાઓમાંજ ચાલ્યાછે.
પણુછે પણુ એમ, કે આ દુઃખ જિલ્લામાંજ વધારે નજરે પડેછે. અને મું-
બાઈની તો આબાદીજ પરદેશી માલના વેપાર ઉપર ઘણીખરી રહેલીછે.
તેથી મુંબાઈ આ કામમાં આગેવાની કરવા નીકળે એમ એમને સંભવતું
નથી, પણ તે છતાં એ તેને જગાડવાને માટે ખસુસ કાંઈ પ્રયત્ન થવો
જોઈએ. મુંબાઈની પાસે સંઘળાં કામ કરવાનાં સાધન અને શક્તિ વધારે
છે, અને તેમાં જે કામ પૈસાની ઉપર ઘણો આધાર રાખેછે તે કામમાં તો
એના અગ્રેસર પણાવિના સીદ્ધિ પામવું, એ એમને બહુ અઘરું લાગેછે.
માટે જિલ્લાની સભાઓએ એક તર્ફથી મુંબાઈમાં મુખ્ય સભા ઉભી થાય
એવા પ્રયત્ન જૂરી રાખવા જોઈએ, એ કામમાં વર્તમાનપત્રો બહુ અગત્યની
મદદ આપી શકશે, અને ખીજી તર્ફથી એક ખીજા સાથે પત્ર વ્યવહાર

રાખી જે મહાભારત કામ માથે લીધાછે. તે કયે રસ્તે જઇએ તો પાર પડે, તેનો વિચાર શાંતપણે અને કાળજીથી કરવો જોઇએ.

હાલ ગૂજરાતમાં રાજકોટ, અમદાવાદ, સુરત, અને ભરૂચ એ ચાર ઠેકાણે આવી સભાઓ સ્થાપન થઈછે. એ બહુ સંતેષની વાતછે. ખીજા ગામના સદગૃહસ્થો પણ આ દાખલો લેશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ. આવી સભા ખીજું કાંઈ નહિતો વારંવાર ચર્ચા ચલાવી એ વિષયને લોકોની નજર આગળ તાજેતરે તાજે તો રાખશેજ. એ સભાએ પોતાના સભાસદોની સંખ્યા વધારવાને મહેનત કરવી જોઇએ આ સભામાં જેમ પહેલા વર્ગના માણસો વધારે દાખલ થાય તેમ વધારે સાફ છે. દેશી રાજાઓ તો એવા અણુસમજી અને બેફિકરા થઈ ગયાછે કે તેમની તર્ફની કાંઈ પણ આશા રાખવી એ ફાકટછે. જો રાજાઓ સમજણ હોય તો ઉદ્યોગ કળાનો ધણો સુધારો તેઓ એકદમ કરી શકે, અને થોડા વર્ષમાં આખા દેશની સ્થિતિજ નૂદી થઈ રહે પણ જે વાત થઈ શકતી નથી તે વિષે ખ્યાલ દોડાવવા એ નકામાછે. માટે દેશી રાજાઓને એક ડોરે મુકી લોકોએ પોતાના બળ ઉપરજ કૂદવું જોઇએ, અને લોકો જો પોતાનું બળ વિચારે તો શું ન કરી શકે તે અમે કહી શકતા નથી. પણ “યથા રાજ તથા પ્રજા” એ કહેવત પ્રમાણે લોકોમાં પણ કાંઈ સમજ કે હીર નથી, અને એજ આપણી સઘળી ખરાબીઓનું મોટું કારણછે. ઉદ્યમ વર્ધક સભામાં ખડું જોઇશું તો ધણામાં ધણો લાભ ધંધાદારી અને વેપારી લોકોનોજ છે, પણ તે લોકો હજી એમાં સામેલ થયા નથી એ કવું ખેદકારક છે; જે કામ તેઓએજ ઉઠાવવું જોઇએ, અને જેમાં તેઓનીજ આગેવાની જોઇએ, તે કામથી પણ તેઓ ધણું કરીને દૂરજ રહે એ તેઓને ધણું શરમાવવાનુંછે તે છતાં આવી સભાઓએ મહેનત કરીને શ્રીમંત વેપારી વર્ગને પોતા તરફ ખેંચવો જોઇએ, અને કારીગરોને જાણ કરવી જોઇએ કે આ સભા તમારાજ હિતનો વિચાર કરેછે, કેમકે આ વિષયમાં ખડું કામ કરનારા એજ લોકોછે. આવી સભામાં આવ્યાથી કારીગરોને માત્રમ પડશે કે આપણો ધંધો શા કારણથી ઘટ્યો અને તે પાછો વધારવાનો ખરો રસ્તો કયોછે. વેપારી લોકો જોશે કે આપણા પડી ભાગેલા ધંધાને આ રીતે તાજ થઈ શકશે. અને જો એ સભાએ તેમને વ્યવહારિક બુદ્ધિને લાભ કારક લાભે એવા માર્ગ બતાવશે તો તેઓનો બંડોળ તેમાં નાખવાને

આમકો ખાશે નહિ એવી અમારી પક્ષી ખાત્રી છે. અર્થાત આવી સમાજો-
માં ખરેખર કામજ શ્રીમંત અને હુનરી લોકોનું છે અને તેવા સમાસદો
વધે તેવો પ્રયત્ન સદા એ સમાજોએ કરવો જોઈએ. ઉદ્યમ વર્ધક મંડળી-
ના ધણા સમાસદો સાહુકારો, અને તેનો પ્રમુખ ગામનો શેઠ હો-
ય એ દેખાવ કેવો સ્વભાવિક અને આશા ઉપજાવનારો છે? હાલ
તેમ થવું અઘરું છે, પણ એમ થવા તરફ લક્ષ રાખવો એવી અ-
મારી બલામણુ છે.

મરુચ જિલ્લાની કેલવણીસ્વાતાનો ઇતિહાસ.

મે. સને ૧૮૭૮.

એ નામની કવિતાની ચોપડી આશરે સો પૃષ્ઠની તેના બનાવનાર મહે-
તાજી ગણપતરામ રાજરામની તરફથી અમને બેટ દાખલ મળી છે તેની
પહેલું અમે અત્રે ખુશીથી આપીએ છીએ. ગયા માસમાં અમે એની પ-
હેલું આપી શકત, પણ અમને લાગ્યું કે એ ચોપડી કુક્ત પોહેલું કમ્બલ
કરવા કરતાં વધારેને લાયક છે, અને તેથી આ માસમાં કાંઈક વિવેચનને
સાર રહેવા દીધી હતી.

આ ચોપડી એક અગત્યના વિષય ઉપર લખાએલી છે. કેળવણીખાતું
ધણું વર્ષથી આપણા દેશમાં ચાલુ છે, અને તેથી તેનો ઇતિહાસ લખાવવાની
ધણુ કારણથી હાલ ખરેખર જરૂર છે. મહેતાજી ગણપતરામે ગૂંજરાત પ્રાં-
તના એકજ કડકાનો ઇતિહાસ નોંધવાની ઇચ્છા રાખી તો તેની કાંઈ હરકત
નથી. આખા ગૂંજરાતના ઇતિહાસ રચનારને તે ઉપયોગી પડશે. ઇતિહાસનું
નામ ધરાવનારી આ ચોપડી કવિતામાં જોઈને ધણાને કાંઈક આશ્ચર્ય લાગશે
ખરું, પણ જે રીતે આ લખાએલી છે તે જોતાં પવરૂપ અદભૂત કરવામાં કાંઈ
બૂલ કરેલી જણાતી નથી. કવિતાને યોગ્ય વાતોજ ચૂટી ચૂટીને બહુધા એમાં
સમાવવામાં આવ્યા છે, અને લખવાની બાની તે પ્રમાણેજ રસ ભરી છે ઇતિ-
હાસમાં જે વિગત અને અર્થ બુદ્ધિના કારણથી ગદ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તે બધાં
નહોય ત્યાં ગદ્ય રૂપનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. તે છતાં “કવિતા રૂપ” ઇતિ-
હાસ નામ રાખ્યું હોત તો વધારે સાઈ એમ અમે કમ્બલ કરીએ છીએ.

આ ગ્રંથમાં કેળવણીનો ઇતિહાસ શરૂ કરવા પહેલાં ભરૂચ જિલ્લાની
બુગોળ અને બહુ સંક્ષેપમાં ઇતિહાસ આપ્યો છે. એમાં કેટલીક જાણવા લાયક

હઠાણીઓએ પછી કેળવણીના છકાળ પાડ્યા છે. આ દયાળુ ઈંગ્રેજ સરકાર તર્ફથી કેળવણી ખાતું ઉઠું થયું તે પહેલાં આપણા દેશમાં કેળવણી કેવી રીતે અપાતી હતી તેનું વર્ણન પ્રથમકાળમાં કર્યું છે. છેક પ્રાચીનકાળમાં ઊંચી કેળવણી એ ઠરિ હિંચા કેવી અપાતી હતી તે વિષે લખે છે.

શ્ચિરા છંદ.

“ઊંચી કેળવણી શીખવતા પ્રાચીનકાળ વિષે ઋષિયો સંસ્કૃતમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીને નાનાવિધ શાસ્ત્રો સ્મૃતિયો વેદ તથો અબ્યાસ કરાવે જિજ્ઞાસે સ્મૃતિ સાગર તે બેદ બધા ભાગી સમગ્રવે સર્વ રિતે નર નાગર તે ખટ શાસ્ત્રો ખુદાં સમગ્રવે ઋટ સૂત્રો સારસ્વતનાં કૌમુદિ મુદિત થઈ સમગ્રવે કાવ્ય તથા કવિ દેવતાનાં ધર્મ ક્રિયા નાનાવિધની લ્પ્ત બોધ અનેક બહુ વિધના ક્રોધ કર્યાવણુ સર્વ શિખાડે, શોધ કરી શબ્દો સિધના જ્યોતિષને વૈદ્યક શીખવતા ન્યાય તર્ક તર્તિખવંતા વિદ્યા વ્યૂહતણી શીખવતા ધનુષ તણી ઋષિ મતિમંતા”

એ ઊંચી કેળવણીના કાળમાં મોટા મોટા આર્ય ગ્રંથકારો અને ધર્મ પ્રવર્તકોના નામ આપીને કહે છે.

“પંડિત પ્રોઠા થયા અકેકા એકાની ઉપમાને યોગ્ય સૈકાં વર્ષ તણા વીલાં પણ નામ રહ્યાં જેના આરોગ્ય જેપ કરી જોણીને લખતાં એવાઓનાં શુભ અભિધાન મેનત મોટ પડે મુજને લ્પ્ત ગ્રંથ બને આથી પણ મહાન જેનાં કૃત્ય થકી જે ચળક્યા ચળકિત તારા સમ ગુણુવાન તેને ચળકાવી કયમ શકું હું ગ્રહ સરખો ગુણુનું કરિગાન પ્રેમી શિષ્ય હવા રણુધીરા વીરા દુખચીરા કરનાર તાલિમ તેજ ગુરૂની પામી સર્વ તણું સંકટ હરનાર”

આ પ્રમાણે છેક પ્રાચીનકાળમાં ઊંચી કેળવણી અપાતી હતી. આ સમયે વ્યવહારી કેળવણી કેવી હશે તે જણાવું નથી. અમે ધારીએ છઈએ કે ઉપલી ઊંચી કેળવણી ધણા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, અને કદાપિ થોડાંક વૈશ્ય લેતા હશે, અને શુદ્રને માટે તો કોઈ જાતની કેળવણીજ નહિ હોય. વૈશ્ય શુદ્રને અનુકુળ પડતી વ્યવહારોપયોગી કેળવણી પ્રાકૃત ભાષાઓના વપ્તમાંજ

તીકળી. એ પ્રાચીન કેળવણી કાળાંતરે દેશની સ્થિતિ ફરતાં નકામી થઈ પડી. અને તેથી વચલા વખતમાં ઘણા લોકને માટે જૂદી જાતની કેળવણી આપવાની રીત નીકળી તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે કર્યું છે.

પંચ વર્ષનો પુત્ર થતાં જન અક્ષર જોધ હતા કરતા
ગામે ગામે નિશાળામાં ગુરુ પંડિત નામ હતા ધરતા
પંડિતનો પંજો અપભ્રંશે વદાયછે જનમાં હજિયે
વર્ણવવા સુખરીત તેમની આજસ અંગ યકી તજિયે
હિસાબ સાધન આંક શીખવી સરવાળાદિક ઝટ ગણતાં
નાનાવિધ લેખા વ્યવહારિક શીખવતા મુખથી ભણતાં
ગણિતમાં લીલાવતિ આદિક શીખવતા ગુરુ સખ્ય રહી
અક્ષરમાં વિવેક માતૃકા, લીપિવિવેકાદીક સહી
લેખપદ્ધતિ, પત્રપ્રશસ્તિ, લેખ વિષયમાં શીખવતા
પ્રખંધ વિક્રમ, ભોજ, આદિનાં વાંચન વિષયે આવિ જતા
નીતીમાં ચાણુક્ય, વિદુરનિતિ, પંચોપાખ્યાનાદિ તથા
સિદ્ધો વ્યાકરણો શીખવતા કહ્યું મે જાણું જેમ યથા

આ વાત ખરીછે, વચલાકાળમાં આવી નિશાળો ઠામઠામ આપણા દે-
શમાં ચાલતી હતી. એમાં રાજધીમાંડીને રંક સુધીના છોકરા કેળવણી લેતા
હતા. એને વ્યવહારી કેળવણી કહીએ તો ચાલે, પણ એ બાખત આ ઇતિહાસ
કરી બે વાત નોંધવાની બૂલી ગયાછે. આ વ્યવહારી કેળવણી ચાલતી હતી
તે વેળા ઉપર કહેલી જોયી કેળવણી બંધ પડી નહોતી. શાસ્ત્રોના અભ્યા-
સને માટે જથાબંધ દેશમાં શાળાઓ હતી. આજણુના છોકરા આ વ્યવહારી
કેળવણી લેતા હશે, પણ એટલાથી તે સંતુષ્ટ પામતા નહિ. તેઓ તો
શાળાઓમાં જઈને ખુબ વિદ્યાભ્યાસ કરતા. રાજ વર્ગમાંથી ધણું કરીને
આ વખતે શાળાની કેળવણી નીકળી ગઈ હતી એમ લાગેછે. બીજું, આ-
વીજ વ્યવહારી કેળવણી ઇંગ્રેજ રાજ આવ્યું ત્યાંસુધી દેશમાં ચાલતી હતી
એમ આ ચોપડી વાંચતા જણાયછે, પણ તે ખરું નથી. એ વેળા તો એ
વ્યવહારી કેળવણી હલકી થતાં થતાં એક મંધીના વ્યવહારમાંજ ઉપયોગી
પડે એવી થઈ રહી હતી એ આપણે બૂલવું નહિ જોઈએ, અને ખરેખર
એ વેળાએ ગામઠી નિશાળામાં જે ચાલતું હતું તેને કેળવણી કહેવી એજ
વિપરીત સંરખ્ત લાગેછે એમ એનું ધોરણ હલકું પડી જવાનું કારણ હતું.

ઉપર જે વ્યવહારી કેળવણી કહીને રજપૂત રાજ્યો તેજ ઉપર હતી તે વેળાની સમજવી. પણ પાછળથી મુસલમાનો આવ્યા, રજપૂતોનું જોર પડી ભાંગ્યું, અને સંસ્કૃત ભાષાના ભાવ ઘટીને ફારસી આરબીના વધ્યા. એ સમયે ધીમે ધીમે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ગામડી નિશાળોમાંથી નીકળી ગયો. કેમકે રજપૂતો પર ભાષા ભણવા લાગ્યા અથવા બિલકુલ ભણતાજ બંધ પડ્યા, અને વાણીઆઓને પોતાના વેપારમાં સંસ્કૃતનો કાંઈ પણ ખપ નહોતો પડતો, કે તેઓ પોતાના છોકરાને એ ભાષા શીખવવાને ખંતી હોય. આ વેળા સંસ્કૃત લિપિ પણ બદલાઈ ગઈ હતી. તેથી વેપારી તો પોતાના છોકરાને ગૂજરાતીમાં નામું લખતાં આવડે અને મોટેનાં હિસાબ સારી રીતે ગણે એજ વાતની ખંત રાખતા હતા. મહેતાજીઓએ સમય ઓળખી નિશાળનો અભ્યાસ તદ્દન ફેરવી નાખ્યો. સંસ્કૃત ભાષાની કેળવણીમાં માત્ર આચાર દાખલજ થોડો ભણી જવાને સિદ્ધાનો એક નાનો કડકો રાખ્યો (તે પણ હાલ તો નીકળી ગયોછે), ગૂજરાતી ભાષામાં ફક્ત જોડાક્ષર પણ છોડી દઈને કડકો ને પદ્મજ શીખવવાના રાખ્યાં, લીલાવતીના હિસાબને કોઈ વખત તડાકા મારવા સાર પોતાની પાસેજ રહેવા દીધા, અને ફક્ત આંક ગોખાવી મોટેના હિસાબ ટપ ગણી શકે તે પછાડીજ કેડ બાંધીને મંજા એનો પરિણામ એ થયો કે વાણીઆઈ ભણતર 'હગમરટપર ને નામે વગોવાવા લાગ્યું, અને ગાંધીના કપરા હિસાબ ટપોટપ મોઢે ગણનારને સર્વાળા કે ગુણાકારની રીત પણ ન આવડે એમ થઈ ગયું'. એ વેળા ગોખણુ શિવાય નિશાળની કેળવણીમાં બીજું કાંઈ રહ્યું નહોતું.

વ્યવહારી કેળવણીમાંથી ઊંચી કેળવણીનો સઘળો અંશ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે બ્યારે જતો રહેવા લાગ્યો, ત્યારે રાજ વર્ગે છેક તેને પડતી મૂકી અને બ્રાહ્મણો પહેલાં તેનો થોડો ધણો લાભ લેતો હશે તે બિલકુલ લેવો બંધ કર્યો. જે થોડા બ્રાહ્મણો વેપારમાં પડવાને ઇચ્છતા હતા તે તો અલ્પ-અલ્પ આ ફેરફારથી ખુશીની સાથે ગામડી નિશાળમાં ભણતા, પણ ધણા ખરા જેને શાસ્ત્રી પુરાણી વગેરે થવાનીજ ઇચ્છા હતી, તેઓએ ગૂજરાતી નિશાળમાં જવુંજ માંડી વાળ્યું અને એકદમજ શાળાની રીતની ઊંચી કેળવણી લેવી શરૂ કરી. જેને જે શાસ્ત્ર ભણવું હોય તે શાસ્ત્રના પાંના બગલમાં મારી કાઢ ગુરને સાં જાય. વાણીઆઈ ભણતર અને બ્રાહ્મણી ભણતર અને એ બે વર્ગના લોકો એક બીજાથી છેક દાન અને લાગણીમાં નોંખા

પડી ગયા. આમ યવાથી દેશને મહા નુકસાન થયું. વ્યવહારી કેળવણી મૂકી દેવાથી બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ છેક વ્યવહાર શૂન્ય અને વેદીયા દોરના જેવીજ થઈ ગઈ. ગૂજરાતી કાગળ લખવો કે વાંચવો હોય, તો ઝોશિઆજે મોઢે વાણીઆની હાટે જવું પડે. પૈસાનું શાક લેતાં પણ ન આવડે. લગન વિવાહના ખર્ચનો તો આંકડો કાઢવાને એક રાંડી રાંડને જેટલી પાકોશી વાણીયાની જરૂર પડે તેટલીજ આપણા શાસ્ત્રી બાવા કે પુરાણી બાવાને પડે ખર્ચ કહીએ તો વ્યવહારી કામમાં તેઓની કીંમત એક કોડીની પણ રહી નહિ. આ પ્રમાણે વ્યવહારમૂર્ખ યવાથી શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં પણ કાંઈ વધારે સાર કાઢી શક્યા એમ ન જાણવું. વ્યવહારી અથવા સામાન્ય કેળવણી વિના ઊંચી કેળવણી જોઈએ તેવી રીતે લઈ શકાયજ નહિ એ એમના અનુભવ જિપરથી સિદ્ધ થાયછે. પ્રથમ, વ્યવહારી નિશાળમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ કાવ્ય વગેરેની સામાન્ય કેળવણી અપાતી હતી અને તે લીધા પછી જેને જે શાસ્ત્ર બજવું હોય તેનો તે સારો અભ્યાસ કરી શકતા હતા. પણ હમણા તો સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાન વિના વૈદ વૈદ્યકના અને જોષી જ્યોતિષ્યના ગ્રંથો બજવા લાગ્યા. વ્યાકરણ શાસ્ત્ર જેણે લીધું હોય તેજ વ્યાકરણ જાણે. સઘળા એક દેશી થઈ ગયા, અને એક દેશમાં પણ પહેલાના જેવા સારા નીવડવાની તો આશાજ દૂર થઈ, કેમકે ઘણા દેશ જાણ્યાથીજ એક દેશનું જ્ઞાન વિસ્તીર્ણું, સચોટ, અનુભવ સિદ્ધ, અને ઉપયોગી થઈ શકેછે એક દેશી યવાથી અજ્ઞાન, અભિમાન, અને વહેમીપણું વધ્યું, અને તેઓ જડ, દુરાચરી અને સદા પરંપરાનેજ જોનારા થઈ રહ્યા.

વાણીઆઈ અને બ્રાહ્મણી ભણતર નિરાળા થઈ જવાથી આ રીતે બ્રાહ્મણ વર્ગજ બગડ્યો એમ ન જાણવું. વાણીઆઓને એથી પણ વધારે નુકસાન થયું. બ્રાહ્મણો તો બગડતા બગડતા વિદ્યાના એક દેશમાં પણ રહ્યા, પરંતુ આ લોકો તો કેવળ અજ્ઞાનવાસીજ થઈ રહ્યા. દુકાન ચલાવવા શિવાય એકે વાતની તેમનામાં સમજ રહી નહિ. વેપાર શિવાય બીજી કોઈ પણ વાતમાં જરાએ અકલ ચાલે નહિ. આર્યોએ પ્રાચીનકાળે જે સુધારો ઉભો કર્યો હતો, દુનિયામાં લાંબો હતો, અને જેનો સંધરો હજી સુધી દેશમાં ચાલતો હતો, તે સઘળો તેઓએ આ વખતે ફેંટી દીધો, પાછા જંગલી અવસ્થામાં પેઠા, અને મનુષ્યત્વ ઉપરથીજ હાથ ઉઠાવ્યો. વેપાર અને ધેસો એ શિવાય કોઈ વસ્તુ વાહાલી ગણી નહિ; વિચાર અને વિદ્યા તો આ-

હાલુને સોંપી દીધાં; એનો ખપ પડશે ત્યારે રૂપિયા અર્ધો દક્ષણ આપીને
ઝટ મેળવીશું એમ એ મૂખાઓ સમજવા લાગ્યા. આથીજ દેશની ખરેખરી
ખરાબી બાકી હતી તે પૂરી થઇ. બ્રાહ્મણોએ જેનું કે આપણેજ ઉગડ
ગામમાં એરંડા પ્રધાન થયા છઇએ, આપણે જુદું કહીએછઇએ કે સાચું
કહીએ તે જાણનાર કે પરવાહ રાખનાર કોઇ નથી, આપણી કીંમત આ
મૂખાઓ આગળ આપણા જ્ઞાનથી નહિ પણ ડોળથીજ થાયછે, આપણે જે
કહીશું તે એ માનશેજ, વગેરે વગેરે. આવી સ્થિતિમાં બ્રાહ્મણો આજસુ,
અગ્નિ, સ્વાર્થા, અને ડુગારા થઈ પડે એમાં શું આશ્ચર્ય? વિદ્યા અને ધર્મ
તરફ જે પૂર્વે બ્રાહ્મણો લક્ષ રાખતા હતા તે છેક ખંધ પડ્યું, અને મૂખ
પણ શ્રીમંત જનમાનોને શી રીતે ભોળવીને પૈસો કઢાવવો તેનીજ તેઓ
ત્રેવડમાં ફરવા લાગ્યા. શાસ્ત્રને ખુશામાં નાંખ્યા, અને પુરાણો આગળ કા-
ઢ્યા. ધર્મ જ્ઞાનને પડતાં મૂક્યાં અને કર્મકાંડની કૂટ વધારી. આ રીતે આ-
ડંબર વધ્યો ને વિદ્યા ગઇ, અને હુંકામાં થોડા વખતમાં ગોરને જનમાન
એ બંનેમાં અજ્ઞાન, અસત્ય, અને સ્વાર્થ એ એટલાં બધાં વધી ગયાં કે
એ બેમાં વધારે નહાઈ કોણ એ કેવું અશક્ય થઇ રહ્યું. પુરાણીઓએ કલ્પેસો
કળિકાળ આ બંને જણાએ પોતાની મેળેજ આણ્યો.

આ વ્યવહારી કેળવણીની બાબતમાં અમે અત્રે એક નાના વિવેચનમાં
શોભે તે કરતાં કાંઇ વધારે વિસ્તાર કર્યોછે ખરો, પણ તેમ કરવાની અમે બહુ
જરૂર સમજીએછઇએ. એ વ્યવહારી કેળવણી ઇંગ્રેજ રાજની તરફથી પ્રયત્ન
શરૂ થયા તે વેળા કેવી અધમ સ્થિતિમાં હતી તે આ ચોપડીમાં જણાવ્યું
નથી, અને તે જણાવવાના આ નવા સમારંભથી આપણા દેશને કેટલો ફા-
યદો થયોછે તેનું ખરાખર તોલ થઈ શકે નહિ. ખીજું કેળવણીમાં કેવળ
વ્યવહાર ખુદ્ધિ ઉપરજ લક્ષ રાખવાથી આપણા દેશને કેટલા બધા નુકશાન
થયાછે એ વાત જાહેર કરવાની હાલ બહુ જરૂરછે. ધણે ઠેકાણેથી—કેળવા-
એલા કહેવાયછે તેઓની તરફથી પણ—હાલ આપણે ઘણીવાર કૃપાદ સાંભ-
ળીએ છઇએ કે નિશાળોમાં રૂવિતાના રાગદાનું શું કામછે? ઇતિહાસ ભૂગોળનું
શું કામછે? વ્યાકરણનું શું કામછે? માત્ર લખતાં વાંચતાં અને ઉપયોગી હિ-
સાબ ગણતા શીખવો એટલે બસ. આટલું નાનું ધોરણ કેટલાક તો ઇંગ્રેજ
સ્કૂલોમાં પણ પેસાડવાને ચાહેછે. ઊંચી કેળવણી (Liberal Education)
ઉપર અભાવ રાખી “ઉપયોગ, ઉપયોગ” એવો જે કેટલાક હાલ પોકાર

ઉઠાવેછે તે ખીજું કાંઈ નથી પણ ઉપર જે માઠા પરિણામવાળા અને દેશને જંગલી કરી નાંખનારી વાણીઆઈ બુદ્ધિ કહી તેનુંજ ખીજે રૂપે બોલવુંછે. નિશાળના ધોરણોમાં ઉપયોગ ઉપર અલગત નજર રાખવીજ જોઈએ, પણ જ્યારે સામાન્ય જ્ઞાન અને બુદ્ધિની કેળવણીના વિચાર પડતા મૂકી હુંક અક્ષરમાંથી પેદા થએલા જીવ ઉપયોગીપણાના ખ્યાલને આધીન થઈએ, તો કેવા માઠા પરિણામ થાયછે તે ગામઠી નિશાળોથી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે નીપજેલા બયાનક ફળ જોતાં સ્પષ્ટ માત્રમ પડશે, અને એ બતાવવાને માટેજ અમારે આટલી જગા રોકવી પડીછે.

વ્યવહારોપયોગી કેળવણીનો ખર્ચ તો છોકરાના માથાપેજ તમામ આવશે જોઈએ અને તેજ પ્રમાણે આપણા દેશમાં એ વખતે થતું હતું. ગામઠી નિશાળોને રાજ્ય તરફનો જરાપણ આશ્રય નહોતો, અને તે છતાં મહેતાજીઓ સારી સ્થિતિમાં હતા એમાં કાંઈ શક નહિ. એ મહેતાજીઓનો શી રીતે નિભાવો ચાલતો હતો તેનું વર્ણન આ કવિ હીક રમુજથી કરેછે.

પંડ્યાના પોષણ માટે પાકાં સીધાં નિત આવી પડે
દાણાની મૂદી દરરોજે શિષ્યો લાવિ નિશાળ અડે
છૂટીએ પંસોને સીધું વાંધા વગર હતું મળતું
મોઠાનો સુત નિશાળ આવ્યે ભાગ્ય ભલું ગુરૂનું ભળતું
નિજ સુત નિશાળમાં એસંતા નિશાળ ગરણુ મન ગમતું
શક્તિ પ્રમાણે કરાવિને સૌ દમ દમ ગુરૂને નમતું
ઇંધનની આપત્તિ ન મળે દૂધ દહીં આવી મળતાં
ફળે કરી રાયણ સીતાફળ મળતા ઝટઝાડે ફળતાં
અમુક ભણતરે એક રૂપિઓ હસને મુખ આગળ ધરતા
સાધારણ કેળવણી પાછળ એ રીત ખર્ચ ધણો કરતા
બાળાઓને પણ કેળવણી માથાપો ગુરૂથી દેતાં
શાળામાં ખીજી જગ્યાએ બાળકિ વૃંદ હતાં રહેતાં
વૃદ્ધ સુશિળ ગંભિર દૃઢ વપુના મેંતાજી તે વેળ હતા
કરપ તેમનાથી કંપીને નૃપસુત સરખા સજડ થતા
બાળકં રહેતું છાનું રહેતું એ પંજા આચ્યા કે'તાં
આસાંકિત અબ્યાસી ઝાઝા ગુરૂના વચન મહી રે'તા
મહેતાજીના ડોળ વિષે ઉપર કહ્યું તે તો હીકછે, પણ વળી અમારે સં-

ભારતું જોઈએ કે બાળકીઓની કેળવણી વિષે જે એમાં કહ્યું છે તે વચલા વખતને માટેજ સમજવું. પાછલા વખતમાં તો બાળકીઓને નિશાળે મોકલી બહુવિધાના ધારો તદ્દનજ બંધ પડ્યો હતો.

આ રીતે પ્રથમકાળની કેળવણીનું વર્ણન આપ્યું છે. બીજા કાળથી ખરે ખરો કેળવણીખાતાનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે, કેમકે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે સ્થાપન કર્યું તે પહેલાં દેશમાં કેળવણીખાતું હતું એમ કહી શકાય નહિ.

આ દેશને જિલ્લોદ્ધાર કરનાર ઇંગ્રેજ રાજાનો અમલ અત્રે શરૂ થયા પછી કેળવણી ખાતાનો પાયો તુર્તજ નાખાવા માંડ્યો. મુંબાઈમાં નટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટી સને ૧૮૨૬માં સ્થપાઈ ભરૂચ જિલ્લામાં ક્યાં ક્યાં નિશાળો ઉઘડી તેનાં વર્ષ આ પ્રસંગે આપ્યાં છે. એ નિશાળની તપાસ રાખવાને મિ. રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ (રાવ સાહેબ મોહનલાલભાઈના પિતા) ઇન્સ્પેક્ટરના ઈલાકામથી નીમાયા, અને સને ૧૮૩૨માં સુરતના કલેક્ટરની હાથ નીચે રહી કામ કરવાની સોસાયટી તરફથી આજ્ઞા મળી. આ વખતમાં કેળવણીખાતું કેવું ચાલતું હતું. તે વિષે મહેતાજી ગણપતરામ બીજા પ્રકરણમાં લખે છે કે:—

(હરિગીત છંદ.)

જ્યાં અમલ પેલો ચલાવતો વસુલાત વગરે નેવડો
 ત્યાં કલેક્ટર શી રીતથી કેળવણિનો નિરખે ઘડો
 જ્યાં ત્યાં કરી ચલતે અદીહું કામ કેળવણી તણું
 તૂતી તણું કુણુ શાંભળે વાગિંત્ર જ્યાં વાગે ધણું
 કેળવણી કારણુ ગ્રંથ ઘટતા આપવા ઈચ્છે નહિ
 શી રીત સીધે માર્ગે ચાલી જાય કેળવણી તહિ
 શા નિયમમાં ચાલે છે તજવીજ કેવિ ક્યાં ક્યાં યાય છે
 પરિણામ શો પરીક્ષા તણો ઉપરી જ્યાં જ્યાં જાય છે
 તેનીજ જેને ખત તેથી લાભ કહો શો લેખિયે
 એકથી સુધરે કાજ બગડે બે થતા એ દેખિયે
 નબળા હતા મહેતાજીએ ઉપરીપણું સબધું તહિ
 ક્યમ કામ ચાલે ઝડપથી કેળવણિ વૃદ્ધિનું તહીં.
 છોકરા મક્ત શીખાડવા ઉત્તેજનાથે ધારિયું
 સાધનો પાટી પેન પોથી આપિ કારજ સારિયું

જાત્રો સુધારી ના થયો ઉપરનિ મોટી હરકતે
આરંભ નામ અપાય જે કંઈ થયું સોસાધીવતે.

સને ૧૮૪૦ માં પ્રખ્યાત બોર્ડ આફ એજ્યુકેશનના હાથમાં એ ખધી નિશાળો ગઈ. બોર્ડની તરફથી કેળવણીને ખરા પાયા ઉપર આણવાને ચાંપતા ઉપાયો કરવામાં આવ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાંથી ભાષાંતર કરાવી કેટલીક ઉપયોગી ચોપડીઓ રચાવી, સને ૧૮૪૫ માં મહેતાજીઓને “ટ્રેન” કરવાને સારૂ બાળગંગાધર શાસ્ત્રીના અધ્યાપકપણા નીચે એક શાળા સ્થાપી, ભરચમાં ઇંગ્લેન્ડ સ્કૂલ કહાડી, ગૂજરાતી નિશાળમાં આવે અને ઇંગ્લેન્ડમાં અર્ધો રૂપિયો છોકરાઓ પાસે શી લેવાનો ઠરાવ કર્યો, વગેરે ઘણી ઘણી નતનતા ઉપયોગી અને ઉદ્દાપણુ ભરેલાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં. લીપીધારા, બોધવચન, ડાડસત્રીની વાતો, ઈસપનીતિ, બાળમિત્ર વગેરે પુસ્તકો એ વેળા પ્રગટ થયાં. ગૂજરાતની નિશાળોના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું કામ સુરતની સ્કૂલના માસ્તરને આ અરસામાં સોંપવામાં આવ્યું. સારે તે લખ્યું હોત તો ઠીક. એ માસ્તરો વર્ષમાં ત્રણ મહીના ફરવા જતા, છોકરાઓની સંખ્યા જોઈ મહેતાજીનો પગાર વધારતા, અને પરીક્ષા લઈનેજ મહેતાજી કરતા. એ વેળા પરીક્ષાના કાંઈ પણ ધોરણ નહોતા, અને અર્ધું વર્ષ હાજર રહે તેની હાજરી સારી ગણાતી હતી. જે ગામમાં બે હજાર માણસ હોય અને નિશાળને સારૂ મકાન આપવા ખુશી ખતાવે, તો ત્યાં નિશાળ કાઢવી એવો બોર્ડનો ઠરાવ હતો. બોર્ડની મહેનતથી ઉપલા વર્ગમાં એટલે બ્રાહ્મણ વાણીઆમાં બહુવાનો કેટલોક શ્રામ ઉત્પન્ન થયો, પણ બીજા તો બંદુકના ફૂંદા ઉચકાવશે એમ કહીને સરકારી નિશાળની કેળવણી તરફ બીક તથા તિરસ્કારથીજ જોતા હતા. તોપણ જ્યારે ભણેલા છોકરાઓને નોકરી મળતી તેઓએ દીડી, સારે તેઓના વહેમ ખસવા લાગ્યા અને છોકરાઓને ભણાવવામાં સ્વાર્થછે એમ સમજવા લાગ્યું. એવામાં રેલવેનું મોડું ખાતું નીકળ્યું અને ગામે ગામના થોડું પણ ઇંગ્લેન્ડ ભણેલાને ભારે પગાર મળવા લાગ્યા. એથી બહુવાનો ફાયદો સધળાને પ્રત્યક્ષ થયો, અને પ્રથમ પટાવી ફ્રાસલાવી છોકરો બેગા કરવા પડતા હતા તે હરકતો તો કેળવણી ખાતામાંથી દૂર થઈ. પણ આ પ્રમાણે પાકવા આવેલું કેળવણીનું ખેતર લણવાનો યશ બોર્ડના બાળમાં નહોતો.

ત્રીજા પ્રકરણમાં આ અંતકર્તા જણાવેછે કે વિલાયતના સને ૧૮૭૪ ના પ્રખ્યાત “ડિરપાચ”થી ઉસ્કેરાઇને ૧૮૭૫ માં હિંદુસ્તાનની સરકારે ઈલાકાવાર કેળવણીના ડિરેક્ટર નીમ્યા, મુંબાઇની બોર્ડને રૂપસ્ત આપી, અને ગૂજરાત ખાતે યશસ્વી હોપ સાહેબ ઈન્સ્પેક્ટર થઇને આવ્યા. એ સાહેબની કારકીર્દીનું ખ્યાન આ અંતકર્તા ઉત્સાહથી આપેછે. હોપ સાહેબે આવતાંજ ખાતું વધારવા તથા સુધારવા તરફ રાત દહાડો અપૂર્વ પરિશ્રમ કરવા લાગ્યા. અર્થે ખર્ચ આપે ત્યાં નિશાળ ઉઘાડવી, એવો ઠરાવ બોર્ડના વખતનોજ હતો, પણ અર્થે ખર્ચ કોઈ આપતું નહોતું અને નિશાળોનો વધારો થતો નહોતો. આ ખંતી સાહેબ “સામદામ ને બેદ, દંડ ભય આપી” ધણી નિશાળો ઉઘાડી. શિક્ષણમાં હોપ સાહેબથી કેટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયોછે તેતો બધાને જાહેરજ છે. વ્યવહારી કેળવણી નિશાળોમાં નહોતી તે ઉપર ખસસ ધ્યાન આપ્યું. જાંઘાં ગણિત શાસ્ત્ર અને સિદ્ધ પદાર્થ વિગાન બજાવનારા મહેતાજીઓને ધમકાવી કહ્યું કે તમારા છોકરાને પૈસાનું શાક લેતાં પણ નથી આવડતું, ને આ શો આડંબર લઈ બેઠાછો? અમદાવાદમાં કેટલા તાલુકાછે તેતો જાણતા નથી અને તમે જૂગોળખગોળના આ શા લવારા કરાવોછો? એક વહીવટનો કાગળજો લખતાં આવડતો નથી તેને શું કામ સંસ્કૃતમય પોયાંઓ વંચાડોછો? અર્થાત્, જાંઘી કેળવણીનું પોલાણ જુરસાથી ઉઘાડું કરી તેને બંધ પાડી, અને તેને ઠેકાણે વ્યવહારી કેળવણી ઉપર બધાનું લક્ષ ખેંચ્યું. દેશીહિસાબ આ વેળાજ સરકારી નિશાળોમાં પહેલ વહેલા દાખલ થયા. બહુજ સહેલી બાષામાં અને સામાન્ય માનથી બરપૂર એવી સાત ચોપડીઓ નિશાળોમાં ચાલવાને સારૂ જાતે ધણીજ મહેનત લઇને પોતાની નજર આગળ રચાવી; વ્યાકરણ પોતે બનાવ્યું, ગૂજરાતની જૂગોળ રચી, શિક્ષા પદ્ધતિના ઉત્તમ નમુના પ્રમાણે એક અંગગણિત ઠાઠરું, અને એ સિવાય નિશાળમાં ચાલતી ચોપડીઓમાં ધણોજ વધારો તથા સુધારો કરી નાંખ્યો. પણ સૌથી મોટું કામ એ કર્યું કે શીખવવાની ખરી પદ્ધતિ મહેતાજીઓને જણાવી અને તે પ્રમાણે વર્તવાની એવી તાકીદ રાખી કે તેવી અમે ધારીએ છીએ કે કોઈ વખત પણ રખાઈ નહિ હોય. અમદાવાદમાં રેનિંગકાલેજ (સને ૧૮૫૬ માં) કહાડી; બધા ડેપુટીઓને તથા મુખ્ય મહેતાજીઓને બોલાવી પદ્ધતિ વિષે પંડે બાપણો આપ્યાં, બોધ કીધા, અને તેમની

પાસે પાઠ અપાવી નોંધા; પદ્ધતિનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવાને માટે મહીપ-
તરામભાષને વિજ્ઞાયત મોકલ્યા, વગેરે જે એ સાહેબે ખત યતાવી શિક્ષણમાં
સુધારો કર્યો તે બેશક ઘણાજ હતો, અને તેને માટે આ પ્રાંત તેમનો
સદાનો આભારી છે. હોપ સાહેબના આ મનોરંજક અને મહેતાજીને
અતિ ઉપયોગી કામની નોંધ લેતાં આ ગ્રંથકર્તાએ નોંધએ તેટલો વિસ્તાર
કર્યો નથી તેને માટે અમે દિલગીર છઇએ.

૧૮૬૦ ની આખરે એ સાહેબની બદલી થઈ. સાર પછી ૧૮૭૧
સુધીમાં રીચી, રસલ, અને કર્ટિસ સાહેબ અનુક્રમે ઇસ્પેક્ટર થયા.
૬૪ માં બેકલફંડ દાખલ થયો અને તેથી કેળવણી ખાતામાં પહેલા કોષ
વખત પણ ન થએલો એવો વધારો નિંદનપરદિન ઘણાજ ઝપટથી થવા
લાગ્યો. નિશાળો બહુજ વધી ગઈ. ઇસ્પેક્ટરથી અથવા ડેપુટીઓથી
પણ વર્ષમાં તે તપાસાય એ અશક્ય થઈ રહ્યું. તેથી ગૂંજરાતી નિશાળોની
તપાસ ઇસ્પેક્ટરે પોતાના હાથમાંથી ઘણું કરીને કાઢાડીજ નાંખી, ડેપુટીઓ
વધાર્યા, અને તેમને મદદ કરવાને આસિસ્ટન્ટ ડેપુટીઓ આપવાની જ-
રૂર પડી. એ વખતે ભરત જિલ્લામાં કેળવણીની સ્થિતિ કેવી હતી તે
બધું ચોથા પ્રકરણમાં સમાવ્યું છે, અને દરેક ઇસ્પેક્ટર તથા ડેપુટી વિષે
પોતાના અભિપ્રાય મર્યાદાથી જણાવ્યા છે. અમે ધારીએ છઇએ કે દરેક
ઇસ્પેક્ટરનો અમલ પૂરો થતી વેળા આખા ગૂંજરાત પ્રાંતમાં કેટલી નિ-
શાળો અને તેની સમાન્ય સ્થિતિ કેવી હતી તે સંક્ષેપમાં જણાવ્યું હોતતો
આ ચોપડી બધાને વધારે ઉપયોગી થાત.

પાંચમું પ્રકરણ રાવસાહેબ ગોપાળજી ગુલાબભાઈની કારકીર્દીથી
બરેલું છે. એ ડેપુટીના આવવાથી પ્રથમ મહેતાજીઓ કેવા બડકયા,
તેમને કેવી યુક્તિથી પાંસરા કર્યા, જિલ્લામાં કેવો કેવો સુધારો કર્યો, અને
સમજી મહેતાજીની પ્રીતિ કેવી રીતે મેળવી તેનું યથેચ્છ વર્ણન કર્યું છે.
આ ગ્રંથકાર મહેતાજી કબૂલ કરે છે કે હું પણ પોતે પ્રથમ મારા અગ્ના-
નથી ગોપાળજીભાઈથી ડરનાર તથા નિંદનાર હતો, પણ પાછળથી એ-
મની લાયકા જોઇને એવો મોહિત થઈ ગયો જણાય છે કે આ ગ્રંથ પણ
તેમનેજ અર્પણ કર્યો છે. આ ગ્રંથની સૂચના પણ એ ચંચળ ડેપુટી
તરફથીજ મળેલી હતી. આ મહેતાજી જે હકીકતો આ પ્રકરણમાં લખે છે
તે જાતના અનુભવ ઉપરથીજ લખે છે. પોતાના બૂલ બરેલા વિચાર-

માંથી જાગીને જ્યારે એણે પોતાના એ ઉપરી ઉપર મારી પત્ર લખ્યો હતો (તે મૂળ ગદ્યરૂપેજ અહિયાં દાખલ કર્યો હોતતો વધારે સારું) તેમાં આ પ્રમાણે પસ્તાવો બતાવે છે.

(મલિની છંદ.)

પણ શિર મણિ મારા, કલ્પના સર્વ મારી
અનધડ ઉપજેલી આપને જોઈ હારી
દુરથકિ દવ બાળ્યો તે કને જોઈ જોતાં
મણિ પરવધ પેખ્યો દુર્મતી દૂર ખોતાં.
ઉલટિ અધિકકારી વારિનું પાત્ર બાળ્યું
પણ અનુભવ કરતાં રોગ હારી નિહાળ્યું
પિયુષ પરમ તેને ઝેર જાણ્યું ખરેરે
ખળિ મતિ બધિ મારી શું બકું હું અરેરે—વગેરે વગેરે
ધણિ રિત રિત ચૂકી મેં ઉવેખ્યા પ્રતાપી
પણ નવ વણસાડ્યું ધૈર્યવાને તથાપી
કુલિન પણ તણુંછે સસ એ ચિન્હ મોહું
જરર નિજ કરે ના તે કરે કૃત્ય ખોહું—વગેરે વગેરે
મુજતણિ મન વૃત્તિની પરીક્ષા કરીને
નિજજન મુજ લેખ્યોછે ક્ષમા સૌ કરીને
લમ નિજ દિન દાસે આપને આપરથાને
ગુણિમય ગણિયાછે ઉપકારીજ માને—વગેરે વગેરે

આ પ્રમાણે પસ્તાવો કર્યા પછી એ અંધકાર પોતાના ઉપરીની ખુશી કૃત્રી રીતે પીછાનવા લાગ્યો તે આ પ્રકરણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જણાઈ આવે છે. તેનો થોડોક ઉતારો નીચે આપીએ છઈએ.

(કુંડળિયા છંદ.)

ધન ગરજે જ્યમ ગગનમાં કરિ વિદ્યુત્ અમકાર
ખેતરતર બૂપર કરે વરસાવી જળધાર
વરસાવી જળધાર સાર નવ ધાન્ય ઉગાવે
વનસ્પતિ બાર અદાર બાર તેનો બતલાવે
લમ કેળવણી કામ આવિ અત્રે નિજ ફરજે
કરવા માંડ્યું આમ ગગનમાં ધન જ્યમ ગરજે—વગેરે વગેરે

(હરિગીત છંદ.)

જ્યાં હોપ સરખા આગ્રહી ડેખુટિ આ રથળ આવિયા
 સાધન મળે શ્રમ સહી અતિષય નવિન અંકુર વાવિયા
 સાં આગ કેમ ન બને વિદ્યાનો વખાણુ બયો કહો
 શ્રમથી બને ના શું કદી દિલ વાત વસમી જો મહો—વગેર વગેરે.

છટ્ટા પ્રકરણમાં બોધ બત્રીશી એ નામે મહેતાજીના ધંધા વિષે ૩૨
 જુલણુ છંદ લખ્યા છે તે ખરેખરા મહેતાજીને બોધ કરે એવાજ છે, પણ
 અમારી જગા એટલી બધી આ વિવેચનથી રોકાઈ ગઈ છે કે અમે તેમાં
 થી એકે અત્રે ઉતારી શકતા નથી. માત્ર આ ગ્રંથની કવિતા વિષે સામાન્ય
 બે બોલ બોલીને અમે આ વિષય પૂરો કરીએ છઈએ. બાપા શુદ્ધ, પ્રૌઢ,
 સરળ છે. પદ્યબંધ અદોષ અને મધુર છે. બાનીમાં કાંઈક દીર્ઘ સૂત્રતા વ-
 ધારે છે ઇતિહાસના વિષયમાંથી કવિતા લાયક વાત ચુરી કહાડવાનું ચાતુર્ય
 સાફ છે, અને તેને દહપનાથી અત્યંત કરતાં પણ ઠીક આવડે છે. એ પુસ્ત-
 કમાં શાંતરસ પ્રધાનપણે સારો રહ્યો છે, પ્રસંગાનુસાર હાસ્ય રસ છે તે મધ્ય-
 મ્યર્ગનો છે, અને ગંભીર પણ સાચા દેશાભિમાનથી કવિતાને વખને વખને
 તેજ મળે છે.

છેવટે અમે આ મહેતાજીને મલામણુ કરીએ છઈએ કે એણે કવિતા
 કરવાનું જરૂરી રાખ્યું. એનામાં કેટલીક કવિત્વ શક્તિ છે, અને શાંતરસ
 પ્રાધાન્ય કવન ઠીક કરી શકે એમ અમને લાગે છે, કોઈ સુધારાનો વિષય
 લઈ ગંભીરાર્થથી લખશે તો વાંચવા લાયક કવિતા થશે.

હરિશ્ચંદ્ર નાટક.

(રણછોડબાઈ ઉદયરામ કૃત બાપાંતર.)

હિંદુસ્તાનના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી હરિશ્ચંદ્ર રાજનું નામ સર્વેને
 જાણીતું છે અને જ્યારે જ્યારે સત્યવાદીપણાની વાત નીકળે છે ત્યારે એનો
 દાખલો આપવામાં આવે છે. હરિશ્ચંદ્ર રાજની કથા મૂળ રામાયણમાં છે અને
 કાંઈક પાઠા ફેર વૃતાંત માર્કંડેય પુરાણમાં આપેલું છે. એ ઉપરથી ધણા
 પ્રાકૃત કવિઓએ આખ્યાન જોડ્યાં છે. ગુજરાતીમાં વિષ્ણુદાસનું પ્રસિદ્ધ છે.
 એજ કથા ઉપરથી મંસ્કૃતમાં ચંડકૌશિક એટલે (દાશિકકુળના) વિશ્વામિત્રનો

કોષ એ નામનું નાટક એક કવિએ રચ્યું છે. પણ આ બાસાંતર તે સંસ્કૃત નાટકનું નથી. મદ્રાસ છલાકાના પૂર્વ ભાગમાં ધણે ઠેકાણે અનાય એટલે સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન નહી થયેલી એવી એક તામિલ નામની ભાષા બોલાય છે જે તૈલંગણુનો ઉદ્યોગ અને સંસ્કૃત વિદ્યા આટલી બધી વખણાય છે. તાંના વિદ્વાનો પોતાની દેશી ભાષાને ખેડવા ધણી મહેનત કરે એમાં શ્મી નવાઇ ? તામિલ ભાષા આસરે દોઢ હજાર વર્ષથી ખેડાતી આવી છે, એમાં ભાત બાતના પુસ્તકો રચાયા છે, તે પુસ્તકો પણ કૃત ભાષાંતરજ એમ નહી પણ ધણી સ્વકલ્પિત અને શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપર પણ છે. કુંકામાં એ ભાષા એટલી ખેડાયેલી છે કે વ્યવહારની ક્રાદન તામિલ અને પુસ્તકની શેન તામિલ એવા બે વર્ગ તેના પડી ગયા છે. ગુજરાતી ભાષાને એવો દહાડો ક્યારે આવશે ! કોઇ પ્રાકૃત ભાષામાં એક પણ નાટક પહેલા લખાયું હોય એમ જણાતું નથી પણ એ તામિલમાં તો તેનો સારો ખળનો છે. હરિશ્ચંદ્ર નાટક પણ તેમાંજ કોઇ કવિએ મૂળ કથાને આધારે રચ્યું છે, અને તેનો અંગરેજીમાં એક તરજુમો થયો છે તેનું ભાષાંતર રણુછોડભાઈએ કરીને ગુજરાતી-ઓની સેવામાં મુક્યું છે.

આ નાટક બધું રણુછોડભાઈએ બાળબોધ અક્ષરે જખાવ્યું છે. એ બાળત અમે એમના વિચાર સાથે બિલકુલ મળતા જઇએ. દેશના એક્રયમાં ભાષા એ એક મુખ્યતત્વ છે. એક ભાષા બોલનારાઓમાં પરસ્પર પ્રીતિ અને સંપ વધારે રહે છે, અને એક ભાષા વિદ્યાવૃદ્ધિનું મોટું સાધન છે એતો ખુલ્લુંજ છે. ધણી વખત સુધી સંસ્કૃત બોલાતી બંધ પડી હતી તોપણ તે દેશ ભાષાનું કામ કરતી હતી, અને મુસલમાન રાજના પાછલા ભાગમાં હિન્દુસ્તાની અથવા ઉર્દુ એ માન બરેલી પદવીએ પહેન્ટી હતી. આજ પણ ઉર્દુ ભાષા ધણું કરીને હિન્દુસ્તાનના બધા ભાગમાં થોડી ધણી બોલાય છે અને સમજાય છે. એ કારણને લીધે કેટલાએક દીર્ઘ દ્રષ્ટિવાળા દેશહિતેચ્છુ-ઓનો વિચાર એનેજ દેશ ભાષા ગણી ઉત્તેજન આપવાનો થાય છે, તો તે વખત આખા દેશને માન્ય એવી જે દેવનગરી લિપિ તેમાં ગુજરાતી પુસ્તકો જખાવવાની વાત કોણ નહી કબુલ કરે ? દક્ષણીઓએ તો એ શુભ રીત અસહ્યથીજ પોતાનામાં દાખલ કીધી છે. એનો લાભ એ થયો છે કે મરાઠી પુસ્તકો ગુજરાતમાં ઉપલા વર્ગના લોકોમાં વંચાય છે, અને તેમાંથી આપણામાં ભાષાંતર પણ કેટલાએકના થયા છે. દક્ષિણીઓએ લાઇબ્રેરીમાં એક

ગુજરાતી પુસ્તક નહીં હોય, અને એથી ઉઘટું આ પ્રાંતમાં મરાઠી ચોપડી-
ઓ ઠેકાણે ઠેકાણે જોવામાં આવેછે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ ગુજરાતી
લિપિ છે. આપણાંમાં અસંખ્ય વિદ્યાના કામમાં બાળબોધ અક્ષર અજ્ઞતા હતા,
અને જુની રીતિ પ્રમાણે વર્તનારાઓમાં હજી તેજ ચાલેછે. બોર્ડનાં વખત-
માં પણ સરકારી પુસ્તકો બાળબોધમાંજ છપાતા હતા પણ ત્યાર પછી એ-
કાએક ગુજરાતી લિપિ આગળ પડી અને હમણાં તો બાળબોધમાં છપાવવું
એટલું અસાધારણ થઈ પડ્યું છે કે રણછોડભાઈને પોતાનો બચાવ કરવા
સાર પ્રસ્તાવનાના આશરે બે પાના રોકવા પડ્યાંછે. જે લિપિ હિંદુસ્તાનના
બધા ભાગમાં વંચાઈ શકેછે તે ગુજરાતીઓ બરાબર વાંચી શકતા નથી એમ
હોય તો ગુજરાતીઓને ભારે શરમ છે. ગુજરાતી લિપિને હજી પણ જુના
લોકો વાણીયાર્થ અક્ષર કહેછે તે ખરજ છે. એ વેપારીઓની અથવા વ્યવ-
હારમાં વાપરવાનીજ લિપિ છે. શાસ્ત્રીય અક્ષર જેને વાંચતા ન આવડે તેને
હીંગ તોળવા કરતા બીજું કંઈ નથી આવડતું એ નિશ્ચય બાણવું. નવી
વાંચન માળાએ વાણીયાર્થ અક્ષરને બહુ આગળ પાડ્યાછે ખરા તોપણ તેમાં
શાસ્ત્રીય અક્ષર શીખવવાની ઘટતી ગોઠવણ કીધી છે. તેથી એ દેવનગરી
લિપિ વાપરવામાં કોઈ જાતની પણ હરકત જણાતી નથી, અને ખરૂં કહીએ
તો જે લોકો એ અક્ષર વાંચી શકતા નથી તેઓ ઊંચા ગુજરાતી પુસ્તકોની
મતલબ સમજવાને પણ થોડાજ શક્તિમાન છે. સઘળી વાતનો વિચાર કરતાં
આમારો તો એ પક્ષો નિશ્ચય છે કે લખવામાં ગુજરાતી અને છાપવામાં બા-
ળબોધ અક્ષર આપણે વાપરવા જોઈએ. એમાં કશી તરેહનું તુકસાન નથી,
ને કાયદા ધણાછે. બાણાનું ઐક્ય તો થવાનું હશે ત્યારે થશે, પણ લિપિનું
ઐક્ય તો સહેજ બની શકે એવુંછે માટે આપણે શા માટે ન કરવું જોઈએ?
(અપૂર્ણ).

— ❦ —

ગૂજરાતી ભાષાનો મોટો કોષ.

પ્રત્યેક ભાષાના ઇતિહાસમાં કોષ અને વ્યાકરણનો ઉત્પત્તિ સમય એ
બહુજ અગત્યનો સમય છે. એ સમય સદા નોંધી રાખવા જોગ છે. કવિતા
ઝરણુના સમય જેવો મનોહર અથવા ફિલસૂફીના ઉદય જેવો એ તે-
જેમય દીસતો નથી, તોપણ એ સમયમાંજ તે બંને સમયનું સાંદર્ય અ-

થવા તેજ ગભિરૂપે રહેલું છે, અને તે તેજ તથા સૌંદર્ય સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ વાળા પુરૂષો પ્રત્યક્ષ જોઈ શકે છે. ભાષામાં ગમે એવા ઉત્તમ કવિઓ થઈ ગયા હોય કે જેની બરાબરી પાછળ આવનારો કરે એ કદાપિ અશક્ય થઈ રહ્યું હોય, તોપણ જ્યાં સુધી તે ભાષા વ્યાકરણ મર્યાદાથી અલંકૃત થઈ નથી, અને તેના સામર્થ્યનો કોપ જગતમાં બાહાર પડ્યો નથી, ત્યાં સુધી તે ભાષા હજી બાલ્યાવસ્થામાંજ છે એમ ગણાય. પ્રૌઢ નાયકાનો વૈભવ કદી પણ તે એ સંસ્કાર વિના ધારણ કરી શકે નહિ. ખરે જેમ દ્વિજ વર્ગને યજ્ઞો પતીતનો સંસ્કાર મહા અગત્યનો છે તેમ ભાષાને એ બે મહા મોટા સંસ્કાર રજ છે. એ સમયથી ભાષા પોતાનું સ્વરૂપ સમજવા લાગે છે અને તે સાર્થક કરવા ઉત્સાહથી આગળ ધસે છે.

રસીક કવિઓને હાથે ખેડાયેલી છતાં ગૂજરાતી ભાષા વિક્રમના ૨૦ મા સૈકડા સુધી એ બે સંસ્કાર વિનાની હતી. બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ એવીજ શુદ્ધ સ્થિતિમાં હતી. ઇંગ્રેજ રાજની ઉદાર બુદ્ધિએ જે જનકેળવણીનો પાયો રાખ્યો છે તેના પ્રતાપે જેમ દેશ બીજી બધી રીતે જગૃત થવા લાગ્યો છે તેમ ભાષા પ્રકરણમાં પણ ચાંચલ્ય ધારણ કીધું છે. જેમ મુગલાધના વખતમાં પ્રાકૃત ભાષાઓનો ખરેખરો ઉદય થવા લાગ્યો, તેમ આ સમય તેને સંસ્કાર શુદ્ધ કરવાને નિમ્મે હોય એમ ભાસે છે. આ સમયમાં પ્રાકૃત ભાષાઓને અપૂર્વ ગતિ મળી છે. વ્યાકરણો બધી ભાષાના રચાવા લાગ્યા છે, અને તે થોડાં ધણાં સંપૂર્ણતાના માર્ગપર પણ પડયા છે. સારા ગદ્યનો પ્રારંભ થયો છે, અને દર ત્રણ માસે સરસ્વતી દેવીના મંદીરમાં નાના પ્રકારના ગ્રંથો મુદ્રાલય વધાવે છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ. લોકોમાં બીજા જ્ઞાનની સાથે ભાષા જ્ઞાનનો બોહોળો પ્રસાર થતો જાય છે. કદાપિ પેહેલાં થોડાં એક સ્વભાષાનું જેવું ઉંડું જ્ઞાન ધરાવતા હતા તે ટકું જ્ઞાન હાલ વિરલું જ બેવામાં આવે છે, તો પણ તેવા સ્વભાષાના જાણુની સંખ્યા પૂર્વે આંગળી ઉપર ગણાય એટલી જ હતી. ધણાં માણસો તો જેમ બીજા વિષયમાં અજ્ઞાન હતા તેમ આ વિષયમાં પણ કેવળ અજ્ઞાન જ હતા. હસ્ય દીર્ઘ લખી જાણુનારા બો શાસ્ત્રી બહેલા છે એમ કહેવાતું, અને એ શાસ્ત્રી બહેલાનું પણ ડિક્ટેશન હાલના ચોથા ધોરણના છોકરા કરતાં ઉતરતું હતું. પાંચ લીટીનું એક વાક્ય લખવું એ તે વખતે બુદ્ધિની પરમ સીમા સમજાતી. અર્થાત્—હાલ ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન

ભોકામાં ધણું ફેલાયું છે, વાંચનારની સંખ્યા વધી છે, અંચકારો ઠેર ઠેર ની-
કળવા લાગ્યા છે, અને અગર જો હજી સારા અંધ થોડાજ ઉત્તમ વાચકો તો
વહિના ચિન્હ અચૂક જણાય છે.

આજ પર્યંત, કાષની બાબતમાં ગૂજરાત આ જમાનાની પોતાની ફરજ
બજાવવામાં પછાત હતી. બંગાળા, દક્ષિણ, હિંદુસ્તાને પોતાની ફરજ ક્યારની
બજાવી છે. મરાઠી ભાષા આપણા કરતાં વધારે ખેડાએલી સ્થિતિમાં આવી
તેનું એક મુખ્ય કારણ પંડિતોની સહાયતાથી થયેલા પેલા ખે મોટા કાષ છે.
ગૂજરાતી કાષનો પ્રથમ વિચાર અને પ્રારંભ સુરતના રહેનાર સ્વર્ગવાસી
માસ્તર દલપતરામ મગુભાઇએ કીધો હતો. એનો લખેલો કાષ સર જમ-
શેદજી જીભાઇએ ખરીદ કરીને મિરમ અહમદ કાજીમ તથા નવરોજજી
ફરદુનજીને સ્વાધીન કીધો, અને તેઓએ એ ઉપરથી જે કાષ રચ્યો તે
હાલ તેઓના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ કાષમાં પંદરહજાર શબ્દ છે, તો પણ
વિદ્વાનોને ખપમાં આવે એવો થોડોજ છે. આપણી હાઇસ્કૂલોનો કોઈ વિદ્યાર્થી
જો પોતાને ન આવડતો હોય એવો ગૂજરાતી વાંચનની ચોપડીમાંનો શબ્દ
તેમાં શોધવા જાય તો તે કેવળ નિરાશ થયા વિના રહેજ નહિ. હુંકામાં એ
કાષ અંચસ્થ શબ્દ આપતો નથી, પણ માત્ર વ્યવહારમાં વપરાતા શબ્દજ આપે
છે, અને તે પણ બધા નહિ. માસ્તર દલપતરામના પુત્ર રાજેશ્રી માતીભાઇ એમ
કહે છે કે મારા પિતાનો કરેલો મૂળ કાષ વધારે વિસ્તીર્ણ હતો. તે સમયે અને
વળી હિંદુ નહિ એવા એ વિદ્વાન ગૃહસ્થો તરફથી વધારે આશા નજ રાખવી
જોઇએ એ વાત ખરી છે, અને અમે એ આદિ કાષકારનું માન કોઈ પણ
પ્રકારે ઓછું કરવા ઇચ્છતા નથી, તોપણ જ્યાં કાષનો ઇતિહાસ આપવા
બેઠા છઇએ ત્યાં તો કહેવું જોઇએ કે એ કાષ થયાથી વિદ્યા પ્રકરણમાં જે
કાષની ખોટ હતી તે તો તેવીને તેવીજ રહી. ત્યાર પછી કરસનદાસ મૂ-
ળજી અને સાપુરજી એદલજીના શાળાપયોગી નાના કાષ રચાયા. કરસન-
દાસના કાષની ખીજ આવૃત્તિમાં સુધારો વધારો હીક થયો છે, તો પણ એ
બંને કાષ શાળાપયોગીજ છે. બાષાનો ધણો બંડાર હજી બાંચરામાં તે બાં-
ચરામાંજ રહ્યો એમ કહીએ તો ચાલે. ખીજું એ ત્રણે કાષ ગૂજરાતીને ઈ-
ંગ્રેજી હતા એટલે ગૂજરાતી શબ્દના અર્થ ઇંગ્રેજીમાં સમજાવામાં આવ્યા
હતા. ગૂજરાતી શબ્દના અર્થ ગૂજરાતીમાંજ સમજાવે એવા આતિ ઉપયોગી
કાષનો વિચાર તો કવિ નર્મદાશંકરને માટેજ રહ્યો હતો.

સને ૧૮૬૧માં પ્રથમ કવિ નર્મદાશંકરે પોતાના ધારેલા મોટા કોષને પેહેલો ભાગ પ્રગટ કીધો, કેમકે ભાગમાં પ્રગટ કરવાનો પ્રથમ વિચાર હતો. એ પ્રમાણે ચાર ભાગ બહાર પડ્યા અને પછી એ કામ અટક્યું. આખું મહાભારત કામ એ વિદ્વાને એકલા પોતાને માથે લેવાની હિંમત ચલાવી, પણ આસપાસથી કાંઈ પણ આશ્રય મળ્યો હોય અથવા એ શ્રમની કોષએ કદર બાંધી હોય એમ જણાતું નથી, અને અમે એમ ધારીએ છઈએ કે એ કામ અટકી પડ્યું તેનું એક કારણ એ હશેજ. તોપણ અમે જોઈને ધણાજ ખુશી થઈએ છઈએ કે એ ખાંભી વિદ્વાને પોતાનો ઉદ્યોગ છોડી દીધો નહિ, અને સઘળી મુશ્કેલીઓને પાર કરી પોતાના દેશને એક મોટા કોષ અર્પણ કીધો છે. ખરે એ અંથ ગૂજરાત પ્રાંતનેજ અર્પણ કીધો છે. અમે ધાર્યું કે આવો અંથ કોષ શ્રીમંતના નામની સાથે જોડાયો હશેજ, પણ અર્પણપત્રને રચા-નકે જોયું તો “જય જય ગરવી ગૂજરાત” એવા શબ્દ ઝળકી રહેલા જોયા, અને તે જોતાં અમારા મોંમાંથી પણ એમજ નિકળ્યું કે “જય જયજ છે તારા, ગરવી ગૂજરાત, કે જ્યાંના વિદ્વાન આવો અંથ જાતે પ્રસિદ્ધ કરવાની હિંમત આશ્રય વિના ચલાવે છે.”

અત્યારે આ અંથનું વિવેચન આપવાનો અમારો વિચાર નથી તો પણ એટલું તો હમણા કહેવુંજ જોઈએ કે એ અંથ બાર બાર વરસના પરિ-શ્રમનું અને ઘણા બુદ્ધિબળનું તથા અનુભવનું ફળ છે. એ સંપૂર્ણ એમ અમે નથી કહેતા, અને કોષ જોવો અંથ પ્રથમ પ્રયત્ને સંપૂર્ણ થાય એ વાતજ અશક્યજ છે, તો પણ જ્યારે મોટો મરાહી કોષ રચાયો ત્યારે હામ હામ સરકાર તરફથી કેવી બોળ ચાલી રહી હતી, પંડિતોની સભા શબ્દ પરખવાને અને તેના અર્થ નિર્માણ કરવાને કેવી બેસીજ રહી હતી, અને પ્રત્યેક શબ્દ કેટલા કેટલા હાથમાંથી ઘડાતો ઘડાતો આવી કોષકારની કલમમાંથી ઉતરતો હતો, એ વાતનો જ્યારે વિચાર કરીએ અને ખીજા હાથ તરફ આ કોષકારક એકલોજ કોઈ વિદ્વાનની મદદ વિના, અને કોઈ શ્રીમંતની દુક વિના, જાતે કાંઈ શ્રીમંત ન છતાં, આવા મહાભારત કામમાં મંડી રહ્યો અને સિદ્ધિને પામ્યો એ વાતનો જ્યારે વિચાર કરીએ ત્યારે એમતો ક-લા વિના નહીં ચાલે કે નર્મદાશંકરે ઘણો ઉદ્યોગ, વિદ્વતા, અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આ અંથમાં દરશાવી છે, અને આ અંથ રચી બધા ગૂજરાતીઓને અત્યંત આભારી કીધા છે.

લઘુ સિદ્ધાંત કૌમુદીનું ભાષાંતર.

જે સમયે નજીવી નાની ચોપડીઓનો વરસાદ દેશમાં નજીવા લખનારાઓ તરફથી વરસી રહ્યો છે, અથવા જે સમયે નાદાન છોકરાઓને ફાસનાવી પાંચ પૈસા પેદા કરવા સારૂ નાદાન જીવાનીઆઓ ચાર ચાર પાનાના સાર અને અર્થોથી અનર્થ કરવા મંડી ગયા છે, તે સમયે એક કસાએલા વિદ્વાન અંધકર્તા તરફથી એક ધણાજ ગંભીર વિષય ઉપર ભારે શ્રમથી પરમાર્થ ભાવે લખાએલું મોટું પુસ્તક જોવું એ ખરેખર બહુ જ સંતોષ કારક છે, અને શહેરાના રણમાં જેમ એકાએક લીલોતરીના દશનથી મન પ્રદુષ્કિત થાય છે તેમ અમને આ પ્રસંગે થયું છે. આવા પુસ્તકની પહેાંચ આપતાં અથવા તેનું વિવેચન કરતાં લખનારના દિલમાં હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ ભાષાંતર કરનાર મી. રણુછોડભાઈ ઉદયરામ ગૂજરાતી પુસ્તકો વાંચનારાને અભણ્યા નથી, એમણે નાટક, નિબંધ, ઇતિહાસ વગેરે ધણા વિષય ઉપર સ્વકલ્પિત કે ભાષાંતર ૩૫ ધણા અંથો પ્રગટ કરીને ગૂજરાતી ભાષાની સેવા બજાવી છે. છેલ્લામાં છેલ્લો એ અંધ કર્તાએ ત્રણેક વર્ષ ઉપર હરિચંદ્ર નાટક લખને પ્રજા આગળ પોતાનો દેખાવ આપ્યો હતો. હાલ એક વળી ખીજે નવોજ વિષય પકડ્યો છે, અને એક ધણાજ અગત્યની ખોટ પૂરી પાડી છે.

આપણા આખા ભરત ખંડની શાસ્ત્રીય ભાષા સંસ્કૃત છે. સધળા વિદ્યા સંબંધી અંથો એ ભાષામાંજ લખાતા, અને એ ભાષા બણ્યા વિના કોઈ પણ વિદ્વાનમાં ગણવાની લલુતા રાખતું નહીં. આજ પર્યંત પણ આપણા સધળા વિદ્યા સંબંધી અંથો તો એ ભાષામાંજ છે. પ્રાકૃત વાણીમાં તો ફક્ત કેટલીએક જનપ્રિય કવિતાઓ લખાએલી છે. તે છતાં પરદેશી રાજ્યો થવાથી સંસ્કૃતમાં લખાએલી વિદ્યાઓનો ઉપયોગ ઘટતો ગયો, અને તેથી એ ભાષાનો અભ્યાસ ઓછો થવા લાગ્યો. એ અભ્યાસ ઘટતાં ઘટતાં ઈંગ્લેન્ડનું રાજ થયું તે સમયે નહીં જોવોજ થઈ રહેવા આવ્યો હતો. એ રાજની સાથે ઇંગ્લેજ ભાષા બણવાની લોકોને જરૂર પડી. એ વાત ખરી કે મુગલાઈના વખતમાં ફારસીનો અભ્યાસ દાખલ થયો હતો, પણ તે રાજમાં હાલની જેવા વિદ્યાના સાધનો હતા નહિ. એ બધાં કારણથી અંગ્રે-

જી રાજ શરૂ થયા પછી થોડા વરસમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ છેક પડી બા. ગ્યો, અને શાસ્ત્રીને પુરાણીના છોકરા પોતાના ઘરના પાનુંને પડતાં મૂકી બૂકો બણવા ગયા. જો એવી સ્થિતિ ધણા વરસ સુધી ચાલી હોત તો દેશમાંથી સંસ્કૃત વિદ્યા ધણું ઠરીને સોપજ થઈ જત. પણ ઈંગ્લેન્ડ ભોકોને આદિયાં આવ્યા પછી રાજના બંદોબસ્તને સારું હિંદુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર પડી. પ્રથમતો શાસ્ત્રીઓના વચન ઉપરજ વિશ્વાસ રાખીને વ્યવહાર ચલાવવા લાગ્યા, પણ પાછળથી માલમ પડ્યું કે એમાં તો આપણે ધણા ઠગાઈએ છઈએ, અને ભોભી શાસ્ત્રીઓ આપણી પાસે જૂઠાં જૂઠાં પ્રમાણો ખતાવીને ન્યાયને ઠેકાણે અન્યાય કરાવેછે. તે ઉપરથી કેટલાએક મહેનતુ અમલદારોએ પોતાની જાતેજ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરીને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવવાને વિચાર કર્યો. એ અર્થે સંસ્કૃત બણતાં તો તેઓને માલમ પડ્યું કે એ ભાષા તો સંસ્કૃત તે સંસ્કૃતજ એટલે બહુ ફળવાએલી છે, એમાં ધણા રસીક કાવ્ય નાટકો છે, ધણી ઊંડી ફિલસૂફીના ગ્રંથોછે, વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો સંપૂર્ણતાને પહોંચેલુંછે, અને સાથી વિશેષતો એકે યુરોપની ધણીખરી ભાષાની માતા અથવા મોટી બહેન એ ભાષાછે. આ વાતોની યુરોપમાં જાણ થવાથી સંસ્કૃત ભાષાનું મૂલ યુરોપિઅનોને સમજવા લાગ્યું, અને ત્યાંના દેશ દેશમાં કેટલાએક વિદ્વાનો એ ભાષા બણવા લાગ્યા. પાછળથી તો ભાષાશાસ્ત્રીને તો સંસ્કૃત બણવું એ અવશ્યનું ગણવા લાગ્યું. એ પ્રમાણે ન્યારે યુરોપમાં એની કિંમત પીછાનાવા લાગી ત્યારે હિંદુસ્થાનના દેશીઓ જોમણે કે એને તો છેક પડતીજ મૂકી હતી તેઓએ પોતાની જૂલ જોઈ, અને એ પવિત્ર ભાષા તરફ પ્રેમ તથા અભિમાનથી જોવા લાગ્યા. એ સમયપર આપણી કાલેજોમાં એ ભાષા દાખલ થઈ, અને હમણાં તો સઘળા હાઈસ્કૂલોમાં પણ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ચાલેછે. એ બધાં કારણોથી પાછું એ અભ્યાસને ઉત્તેજન મળ્યું છે, અને ધણા ભોકોના મન એ બણવા તરફ લાગ્યાં છે.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃત બણવા તરફ ધણા ભોકોની રૂચિ થઈછે, તે છતાં ધણા ભોકા ધાર્યા પ્રમાણે પોતાની મરજી અમલમાં આણી શકતા નથી, કેમકે એ બણવાના સાધનો ધણુજ અપૂર્ણ અથવા હાલની ભોકોની સ્થિતિને બિઝકુલ લાગુ પડતાં નથી. ધણા ભોકા એનો અભ્યાસ શરૂ કરેછે, પણ તેમાંના ધણાખરા કંટાળીને પાછળથી પડતો મૂકેછે. મૂળે તો

એ ભાષા ધણી કઠિણ છે, અને તેમાં વળી તે બણવાના સાધન અપૂર્ણ અને બણનારાઓની પદ્ધતિ ધણીજ કઠંગી. વ્યાકરણવિના કોઈ પણ ભાષા સારી રીતે બણી શકાતી નથી. હવે આપણા દેશના સઘળા વ્યાકરણો સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલાં છે, અને તેથી તેનો ખરેખરો ઉપયોગ તો ને લોટા સંસ્કૃત ભાષા જણાતા હોય તેને છે. પ્રાકૃત બોલનારાઓને તો પ્રથમ તે વ્યાકરણનો તર્જુનો બણવો પડે છે, અને એમ કરવામાં એટલો વખત જાય છે કે પછી મૂળ વિષય ઉપર ઘટતું ધ્યાન આપી શકાતું નથી. બણવાનારાઓ પણ સાધારણ રીતે ધણા કાચા અને શિક્ષકપણાને કેવળ અયોગ્ય માન્ય પડે છે. એ કારણોને લીધે કૌમુદીની ત્રણે વૃત્તિ બણેલા માણસો શાસ્ત્રી પુરાણી કહેવાડાવે છે તેઓમાં પણ ખડબ યોડા માલમ પડે છે, તો મોટી ઉમરે ખાનગી વખતમાંથી એક બે કલાક કહાડીને બણનારાઓમાંના ધણાખરા પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવામાં નિષ્ફળ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

એ હરકતો દૂર કરવાને સારું બંડારકરવાળી સંસ્કૃત ચોપડીઓ રચાઈ છે, અને તેના ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર પણ થયાં છે. એ ચોપડીઓ સંસ્કૃત વ્યાકરણના સાધારણ જ્ઞાનની સાથે ધણા મનોયત્ન આપે છે, તેથી શીખાડે તેઓ બહુ ઉપયોગી થઈ પડી છે, અને નિશાળોમાં જ્યાં સંસ્કૃત ચાલે છે ત્યાં તેજ વપરાય છે. પણ બધાનો વિચાર છે કે એથી વધારે જેને વ્યાકરણ શાસ્ત્ર બણવું હોય, અને સંસ્કૃતનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વધારવો હોય તેને સંસ્કૃત ભાષાના મૂળ વ્યાકરણ ગ્રંથો બણવા અવશ્ય છે, અને વળી ખાનગી બણનારને એ ચોપડીઓ બણાવનારો સારો શાસ્ત્રી મળવો મુશ્કેલ છે, કેમકે એ ચોપડીઓની પદ્ધતિ અને શાસ્ત્રીઓ ને દેશી વ્યાકરણ બણેલા છે તેની રચનામાં બહુ ફેર છે. તેથી દેશી વ્યાકરણ બણવાના સાધન વધારવાની હાલ બધી રીતે જોતાં ધણી જરૂર હતી, અને અમને આશા છે કે રણછોડભાઈના ભાષાંતરથી એ ખોટ ધણે દરજ્જે પૂરી પડશે.

સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વોપરી વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો ગ્રંથ પાણિનિકૃત અષ્ટાધ્યાયી છે. એ ગ્રંથનો જોડો જગતમાં મળે એમ નથી, અને તેથી પાણિનિ વૈમાકરણ્યરાજ કહેવાય છે. તથાપિ એ સૂત્રગ્રંથ છે. અને સૂત્રગ્રંથોમાં પણ એની ગ્રંથી એટલી સૂક્ષ્મ છે કે ટીકા વગર તે સમજાય એમ નથી.

એ કારણને લીધે પાણિનિ ઉપરજ અનેક વ્યાકરણના પુસ્તક રચાયાં છે, અને તે બધાનો એ કોઈ યથાર્થિત અભ્યાસ કરવા મંડી જાય, તે તેનું આયુષ્ય પણ પૂર્ણ પડે નહિ. પણ એ સઘળા ટીકાકારોમાં હાલ જાણી દીક્ષિતની સિદ્ધાંત કૌમુદી બહુજ વખણાયછે, કૌમુદી બધા વિના હાલ કોઈ વ્યાકરણશાસ્ત્ર જાણેછે એમ કહેવાનું નથી, અને ખરેખર એ ગ્રંથ એટલા માનને લાયકજ છે. એના આધાર પર વરદરાજ નામના એક પંડીતે લઘુ અને મધ્યા એવી બે કૌમુદીઓ રચીછે. એમાંની લઘુનો પ્રચાર હાલ ઘણો ભરતખંડમાં ચાલ્યો છે. પાણિનિ વ્યાકરણનો ટુંકામાં ટુંકો ગ્રંથ તે આ લઘુ કૌમુદી, અને એટલી તો અવશ્યબધા વિના સંસ્કૃત ભાષાનું સારૂ જ્ઞાન કદી થનાર નહિ.

આના એક અતિ ઉપયોગી ગ્રંથનો તર્જુના ભાષ રણછોડભાઈ ઉદયરામ આ પ્રસંગે કહ્યોછે, અને તેને સાર એમાં મૂળ સૂત્ર તથા અનુવૃત્તિઓ આપી છે અને પછી તેનું ગૂજરાતી ભાષાંતર કર્યુંછે. કદાપિ મૂળ અનુવૃત્તિ આપી ન હોતનો ચાલત પણ અમને તો એ ભાષાંતરમાં અખંડિત સંસ્કૃત કૌમુદી જોવી ગમેછે. કોઈ કોઈ ટેકાણે જરૂર જણાઈ ત્યાં ભાષાંતર કરતાં સિદ્ધાંત કૌમુદીમાંથી પણ કાંઈ લીધું છે, અને પોતાની તરફથી પણ કેટલું એક સ્પષ્ટીકરણ વધાર્યું છે.

એ ગ્રંથ બજાનારને જેમ ઉપયોગી થાય તેમ કરવામાં ભાષાંતર કરનારને કાંઈ કસર રાખી નથી, અને અમે આશા રાખીએ છઈએ કે જેવા ભાવથી એ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે તેવાજ ભાવથી ગૂજરાતી ભાષાએ એ ગ્રંથ બજાશે. આ ભાષાંતરની મદદથી બુદ્ધિમાન અને કેળવાયેલો માણસ લઘુ કૌમુદીનો અભ્યાસ પોતાની મેળે કરી શકશે, અને કદાપિ બધાથી એમ નહિ થાય તોપણ બજાનાર અને બજાવનારની ધણી મદદનત અને વખત જે નકામાં જતાં હતાં તેમતો હવેથી નહિ થાય. આજ ગૂજરાતીમાં લખનાર થવાનો શોક લોકોમાં ઘણો વધ્યોછે, પણ તેઓએ જાણવું જોઈએ કે સંસ્કૃત ભાષાના સાધારણ પણ જ્ઞાન વિના ગૂજરાતી ભાષા કદી પણ ખરાખર આવડી એમ જાણવું નહિ. કેટલાએક એમ સમજે પણ છે. તેઓને તથા આ ખાતાના ઉપલા વર્ગના મહેતાંજીને અમે બલામણુ કરીએ છઈએ કે તમારા દુરસદના વખતમાં થોડો થોડો આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરશો અને પછી ખીજા નાનાં સંસ્કૃત ગ્રંથો વાંચતા જશો

તો તમે ગૂંજરાતી ભાષાના સારા વિદ્વાન થશો, સંસ્કૃતમાં પ્રવેશ થશે, વિદ્વાનની રીતે તમારો કાળ વિદ્યાવિનોદમાં જશે, અને તમે તમારી જાતને તથા ખીજને ઘણો લાભ કરી શકવાને સમર્થ થશો.

એ ભાષાંતરની કિંમત રૂપિયા પાંચછે, પણ એનાં ખાટાં ચારસે પૃષ્ઠ તથા ખતાવવાની મહેનત તરફ જોતાં બહુજ સોંધીછે.

રામા રત્નનિરુપણ.

સુંદર પૂકાવાળી, સુંદર રીતે છાપેલી, સુંદર ભાષામાં લખેલી, સુંદર કવિતાની એક નાનુકડી ચોપડી અમને હમણાં મળી તે વાંચી અમે પ્રસન્ન થયા છઇએ. એ કેવળ નિર્દોષ નથી તે છતાં અમે ફરીથી કહીએ છઇએ કે અમે પ્રસન્ન થયા છઇએ, અને અમારા વાંચનાર જાણેછે કે આવા બોલ અમારા મુખમાંથી અંધવિવેચન વેળા નીકળવા સાધારણ નથી. કાવ્ય પરીક્ષામાં તો તેમાં અમારૂં માપ ઊંચુજ રહેછે. એ કદાપિ કેટલાએકને પસંદ નહિ પડતું હોય, પણ કવિતા એવો ઉચોવિષયછે કે તેમાં નાદાન છોકરાં કલકલાણ કરવા આવે તો તેને ધમકાવી કહાડવાં એજ ઉત્તમ માર્ગછે. કવિતા કરવી એ સાક્ષરતાની પરિસીમા છે, પણ હાલ તો કાંઈ ન આવડે તે કવિતા કરવાને તો હું લાયકછું એમ પોતાના મનથી સમજેછે. ઇંગ્લેજ, સંસ્કૃત, વૃજ, કે પોતાનીજ ભાષા બરાબર બણુતા નથી, દુનિઆનો અનુભવ મેળવતા નથી, અને કવિતા શું તે સ્વપ્નામાં પણ જાણુતા નથી એવા નાદાનો નિશાળ છોડી કવિ થવાજ દોડેછે. એક પદ પૂરેપાંસડું જોડી શકતા નથી, એક પદમાં ભરવા જેટલો પણ જેના મનમાં વિચાર નથી, જેનામાં પારકાના વિચાર પણ પરખીને લેવાની શક્તિ નથી, અંધારામાં મૂડી ભરી જો ચોરી લાવેછે તો તેને પોતાની ભાષામાં મૂકતાં પણ આવડતું નથી, અને પ્રાસ તથા તાલનો જેને કાળ સરીખાં લાગેછે, તે છોકરાં કવિતા કરવાને વળખાં મારે એ બહુજ હસામણુંછે, અને જો તેના દુરાભિમાનથી કંટાળો ન આવતો હોત તો ખેશક તે વિચારાં ઉપર બહુજ દયા આવત. જો કોઇ નર્મદાસંકરમાંથી અરેરેને દાપહાય શીખી લાવ્યો હોયછે તો તો તે એમજ જાણેછે કે મેં રસનો દરિયોજ ઉચલાવી નાંખ્યો, અને હલપતરામની વહ્નું સગાઇ આણી શકેછે તે તો તેનો સગો થઇનેજ કહેછે. આવી

કવિતાને તે તિરસ્કાર શિવામ ખીન્નું શું કરી શકાય ? આવી કવિતાથી બધા લોકો દાલ કંટાળી ગયા છે, અને કવિતા શબ્દજ કેવળ અપમાન પામે છે. આ પ્રસંગે બેશક શક્તિ દીકારની જરૂર છે, પણ દીકાએ આ ચોપાનિ-આનો મુખ્ય વિષય નથી તેથી તે ઘણીવાર જતી કરે છે, અને કુકત પહોંચ કમુલ કરીને જ બેસી રહે છે. પણ અમારી ગૂજરાતના ખીન્ન વિદ્વાનોને બ-લામણુ છે કે હવે પુસ્તક પરીક્ષાનાંજ એક ત્રૈમાસિક ગ્રંથનો સમય આપણા દેશમાં આવ્યો છે. બાપા બગડી જાય છે અને નહારી ચોપડીઓ બહુ વધવા લાગી છે. તેનો સાથી વધારે નહારો પરિણામ એ થાય છે કે લોકોમાં ખોટું રસમાન વધે છે, અને ખરી વિદ્વાનો શોક ધરે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં ચો-પડીઓ છપાય છે તેનો રીપોર્ટ જે સરકાર તરફથી પ્રગટ થાય છે તે ઉપર નજર ફેરવી જઈશું, તો સહજ માલમ પડશે કે ગૂજરાતી બાપામાં ઘણી ચોપડીઓ નવી નવી થાય છે, પણ તે સઘળીજ નકામી હોય છે. બૂગોળ ઇતિહાસના સાર, શબ્દોના અર્થ, અને છોકરાઓની બનાવેલી કવિતા શિવા-મ ખીન્ન જતની ચોપડીઓ બહુજ થોડી દીઠામાં આવે છે. એ ચોપડીઓ ખપે છે તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે વાંચવાનો શોક તો વધ્યો છે, અને ન્ને એમ છે તો તેમને વાંચવાને સારી ચોપડીઓ મળે એ વાતની પુસ્તક પ-રીક્ષકોએ દેખરેખ રાખતી એ જરૂરનું કામ છે. જે સગયે કોઈ લખતું નહોતું ત્યારે જેવી રહેમીઅત રાખતા હતા તેવી હવે રાખવાની જરૂર નથી, એવી રહેમીઅત રાખવાથી સાઈ ને નહાઈ લખાણ અંધેરી નગ-રીની પેઠે એકજ બાવે વેચાય છે. સારા ગ્રંથને વખાણવા અને નહારને તોડી પાડવા એ ગ્રંથ પરીક્ષકોનો દુનિયામાં સઘળે ઠેકાણે ધર્મ ગણાય છે. માખાપજ છોકરૂં નાનું હોય છે ત્યાં સુધી કાલું કાલું બોલે છે તો તે સાંભળી રાજ થાય છે, પણ જરા માટું થયા પછી ન્ને તેમ કરવા જાય છે, તો ટપ તેને ટોકે છે. તે પ્રમાણે હવે પુસ્તક બનાવનારાઓને ટોકવાનો વખત આવ્યો છે. તેથી કટલેએક ટેકાણે સારા કે નહારા ગ્રંથની પહોંચ કમુલ કરતાં ઠીક છે, સારો છે. વાંચવા લાયક છે, એમ લખવાની ટેવ પડી ગઈ છે તે કઢાડી નાંખવી ન્નેમ્ને, અને એમ બારે રાશિકા બત્તા કહેવાને બદલે ગ્રંથ સારો હોય તો ખખડાવીને કહેવું કે સારો છે, અને નહારો હોય તો શરમ રાખ્યા વિના બેલાશક થોડા ચાખખા લગાવવા.

જે કવિતાની ચોપડી જોતાં અમને આટલું બધું ઉપર લખવું પડ્યું

છે તે ચોપડીનો બનાવનાર ગૂઝરાતી ભાષામાં પ્રવીણ, તેને રમણી જાણનારો, કવિતાનો અભ્યાસી, ભાષાના અંથ ભણેલો, અને રસ સમજવાવાળો જાણાય છે. જણાય છે એમ કહીએ છીએ તેનું કારણ એ કે એ નનામી ચોપડી છે, અને કોણ લખનાર હશે તે વિષે અમારી બરાબર અટકળ પહોંચી શકતી નથી. કોઈ અનુભવી લખનાર છે, પણ આપણા પ્રખ્યાત કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામમાંથી કોઈનો હાથ એમાં જણાતો નથી. નર્મદાશંકરની તો એ બાનીજ ન હોય, અને દલપતરામના જેવી ભાષાની ઘણી ખરી સફાઈ છે તોપણ એ રોલી દલપતરામથી જૂદી પડે છે. પણ જ્યાં અંથના ગુણ દોષજ નેરા છે, ત્યાં નામની કાંઈ પણ જરૂર નથી. નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષકને તો નનામો અંથ વિવેચન કરવો વધારે ફાવે છે, અને જેને પોતાના અંથની નિષ્પક્ષપાત પરીક્ષા કરાવવી છે તેને તો આજ ઉત્તમ માગી છે. એનો બનાવનાર ગમે તે હો, પણ અમે તો કહીએ છીએ કે આ અંથ સારો છે, અને તેના ગુણ દોષ કાંઈ વિસ્તારથી નીચે આપીએ છીએ.

એ અંથનું નામ તો અમને બિલકુલ ગમતું નથી. વાંચનાર આશ્ચર્ય પામશે કે રામારત નિરૂપણ એ નામ શું બોલે છે. એ નામ પણ રામારત એટલુંજ રાખ્યું હોત તો વધારે કાનને સરસ લાગત; પણ એ બનાવનારે તો ચોપડીના પૂઠા ઉપર એ નામ પણ ન રાખતાં કાંઈ બહુજ કઠંગું નામ રાખ્યું છે. ચોપડીની અંદર તો સઘળા પાના ઉપર રામારત નિરૂપણ એમજ લખ્યું છે, પણ પૂઠા ઉપર તો એનું નામ “ગાયકવાડ મહારાવ, અને લક્ષ્મીબાઈ વચ્ચે પડેલો વિયોગ” એમ મોટા કાળાને રાતા અક્ષરે છાપ્યું છે.

આ કવિજ (આ અંથકાર કવિ નામને યોગ્ય છે એમાં તો કાંઈજ શક નથી) પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે “મહારાવમાં નીતિ કે ખરે પ્રેમ નહોતો એ તો જ્ઞાનવૃત્તિએ આદ્યા અને નીતિને ખરે પ્રેમ શું તે ન સમજ્યાં” વગેરે. અરે બાઈ, મહારાવને આદ્યા ને સમજ્યા પણ શું કામ કહો છો? આ કવિતામાં જે શુદ્ધ હંમે પ્રેમ તમે વર્ણવો છો તે ક્યાં અને મહારાવ ક્યાં? એ વિષયાસક્ત પશુનું નામ એકજ સમે મુખમાંથી કહાડીને શા માટે પ્રેમના પવિત્ર શબ્દને અભડાવો છો? રાજકીય બનાવમાં મહારાવ વિષે અમારો ગમે તે અભિપ્રાય હો, પણ એ મહા અનીતિમાન, અને પ્રેમ સમજવાને કેવળ નાશાયક હતો એમાં તો કાંઈ સંદેહ નથી. ખરેખર જ્યારે અમે આ ચોપડીને મથાળે એનું નામ વાંચ્યું ત્યારે અમને કંટાળો આવ્યો,

અને એમ લાગ્યું કે વિષયાસક્તિનું બિભત્સ વર્ણન શિવાય આ ચોપડીમાં બીજું કાંઈ હોવાનું નથી. પણ વાંચતાં કવિતામાં કાંઈ જૂઠું જ દેખાયું. જોયું કે એમાં તો શુદ્ધ નિર્મળ પ્રેમનું, અને પદ્મિની સ્ત્રીનું વર્ણન કર્યું છે. મદહાર-રાવનું કે તેના દુશ્વરિત્રનું તો કાંઈ ઠેકાણે જરા નામે આવતું નથી. અમને લાગે છે કે એ કવિએ બલકે મદહારસવ લખમીબાઇથી જૂદા પડ્યો તે પહેલાંની જ આ કવિતા તો બનાવી હશે, અને એ ચર્યાએલા નામથી મોઢ પામી બધાએ વાંચશે એમ ધારી જ પાછળથી એનું નામ પોતાની ચોપડીને આપ્યું છે. ગમે તેમ હો, પણ એ નામ નથી શોભતું, એથી લોભાવાને બદલે ખરા રસિક જનોતો પાછા હઠશે, અને તેથી અમે તો બલામણુ ક-રીએ છીએ કે એ પૂરું ફાડી નાંખીને બીજું નામ આ આવૃત્તિમાં જ દાખલ કર્યું હોય તો ઠીક.

આ કવિતામાં શુદ્ધ પ્રેમી જોડાનું વર્ણન છે. રસ વિપ્રલંબ શૃંગાર છે, અને તે સ્વકીયાને જ છે. એમા સારી સ્ત્રીની ઘણી પ્રસંશા કીધી છે, અને તે વિના સંસાર સૂતો લાગે છે તેના સારો ચિતાર આપ્યો છે. હંદ મનહર બધે વાપર્યો છે. માત્ર આખરે એ પદ છે, અને તે કાંઈ સારાં નથી. કવિને હાથ કવિત ઠીક ચઢેલું જણાય છે.

આ કવિતામાં રસ ઠીક છે. રસ કરતાં ચાતુર્યનું જોર વધારે છે. હિંદુ-સ્તાની કવિતાની ઢપ છપ ઉપર ઉત્પ્રેક્ષાઓ ઠીક ચોજી છે, પણ તેમાં ન-વિનતા ઘણી નથી. બાધા શુદ્ધ, મધુર અને ઝડ ઝમકવાળી છે. શૈલી સોનાના સાંકળા જેવી નથી, પણ ટીપીને લાંબુ પતડું કર્યું હોય તેના જેવી છે. કવિનું ઘણું રસમાન ગ્રંથપ્રાપ્ત જણાય છે.

બધું જોતાં સાધારણ જે હાલ કવિતાઓ લખાય છે તેના કરતાં એ બહુ જ જૂદા અને ઉંચા પ્રકારની છે. એ કવિતા ઠરેલ, રસિક, અને નીતિમાન છે. કદાપિ નર્મદાશંકર જેટલો એમાં દર્દનો ઉછાળો નથી, અથવા દલપતરામ જેવી કલ્પના નથી, તોપણ એ બંનેની હારમાં એસવા લાયક આ કવિ જણાય છે. આ કવિતા સર્વેને વાંચવા લાયક છે એમાં તો કાંઈ જ શક નથી.

અમે જે ઉપર ગુણદોષ બતાવ્યા તે કેટલા વાજબી છે તેની જાતે જ વાંચનાર ખાત્રી કરે એમ ધારી અમે નીચે થોડાએક સારાં કવિત ઉતારી લખીએ છીએ.

રાજ પાટ જાય કદી તેનું દુઃખ ગણું કેમ,
 પણ તારા વિયોગથી ધણો બળી જાઉં છું;
 મનહર છળી તારી મૂખ આગે ફરે પણ,
 ચૂપ ને અદર્શ તેથી અતી અકળાજી છું;
 બર હંધે ભૂલી જાન, બેઠવાને જાગે પણ,
 રામારજ તું ના મળ્યે આશા બંગ યાત્રાં છું;
 સંયોગમાં તારી ખૂંચી પૂરી ન પ્રમાણી પણ,
 આજ આ દશામાં જાણી તેથી ગુણ. ગાત્રું છું-
 પ્રિયા તને ઘડવાને પરિપૂર્ણ અવકાશ,
 પ્રભુને મળેલ એનું નક્કી સિદ્ધ થાયછે;
 કારીગરી, ચતુરાઈ તુજમાં મૂકેલી જોઈ,
 નમુનો તું ઇશવરી કૃત્યનો મનાયછે;
 તારા રૂપ, રંગમાંહી હૃદ તેણે વાળી તેથી,
 દેશે દેશમાંહી કવિ તારા ગુણ ગાયછે;
 ગમે તેવો ગ્રંથ, કાવ્ય, નાટક કો^૧ વાંચે પણ,
 રામારજ ગુણ વિના કોણ હરખાયછે.
 મૃગનેણી તારાં નેત્ર કોની સાથે સરખાવું,
 તેની તુલ્ય જગતમાં મને કોઈ ના મળે;
 સૂર્યમાં પ્રકાશ જોઈ ઉપમા હું આપું પણ,
 નયન શિતળ તારાં, જીજ્ઞાસાથી એ બળે;
 ચંદ્રમાંહી શિતળતા જોઈ નેત્ર તુલ્ય ગણું,
 પણ ક્ષય વૃદ્ધિ થાય નિત્ય તેહની કજો^૨;
 હીરાતણું રૂપ જોઈ નેત્ર તુલ્ય ધાડું પણ,
 નયન કોમળ, હીરો કઠણ, ત્યાં શું વળે.
 મુગધા વરસ સોળ, મૂખ ચંદ્રતુલ્ય ગોળ,
 સુકુમાર અંગ જાણે જામની કળી ખરે;
 નમ્ર ને સ્વભાવ સારો, વિકારનો નહીં આજો,
 સ્વધરમ જાણીતી ને, ડરી ડગલું બરે;
 ઉદાર ને પતિવ્રત આભૂષણ અંગ ધરી,

સદગુણ રત્નથી શોભાવી કાય તે કરે;
 પ્રભુ કૃપાયકી એવું રામારત્ન મળે જ્યારે,
 ઈંદ્રપૂરી તણી આશ કાણુ મનમાં કરે.
 રત્નાકર^૧ તારી પાસ રત્ન તો અપાર પણુ,
 રાખી મૂક, રામા રત્ન આગળ લે શું કરે;
 ગુલાબની કળી કેમ નિજરંગ જોઈ હસે,
 અધર ફળીની આગે ગરવ તું શું ધરે;
 ચંપા તારો રંગ જોઈ શીદ કુલી ફાટી જાય,
 ચંપક^૨ વરણી આગે પાણી નિલ તું ભરે;
 મીન^૩ શિદ નેત્ર તું બતાવા પાણી બહાર આવે,
 પ્રિયા નેત્ર એવાં છે કે જોઈ તું રડી મરે.
 રામા તાર અંગ અતિ સુકુમાર કર્યું પણુ,
 અલૌકીક બળ એમાં મૂકેલું જણાયછે;
 તારૂં રૂપ જોઈ મારૂં ચિત્ત તો ભ્રમિત થાય,
 ઠારણુ કે મનમથ^૪ મહા અકળાય છે;
 વીર ધીર કવિ મહા પંડિત બલ્લેલ પણુ,
 રમકડાં બની તારાં, અતિ કાલા^૫ થાયછે;
 શાસ્ત્રના સુબોધ નિંદા પરોક્ષે કરેછે તારી,
 પણુ તને જોઈ ટેક તજી ગુણુ ગાયછે.
 મોઠામોઠા વીર ધીર રણમાંહી જીતે પણુ,
 દુનિયાના દુષ્પથકી કાયર તે થાયછે;
 કવિ ને પંડિત “ધરોધીર” એમ બોધ કરે,
 તોયપણુ દુઃખ પડ્યે મહા ગભરાય છે;
 પણુ પ્રિયા તને બલે અબલા જગત કહે,
 સબલા તું ખરેખરી મુજને જણાયછે;
 કેમકે તું ગમે તેવું કષ્ટ શિર પડે પણુ,
 દુઃખ ધીર^૬ ડગું નહીં, શાંત તું સદાય છે.
 એકમેક તણા પ્રેમ મીન જળવત તેથી,

૧ સમુદ્ર. ૨ ચંપાના જેવા રંગવાળી સ્ત્રી. ૩ માંજલું. ૪ કામદેવ.
 ૫ ગાંડા ઘેલા. ૬ દુઃખ સહન કરનાર.

પળના વિયોગ માટ ધીરજ હું ના ધરું;
 નિલુતા નિયમ પેઠ ખહાર જવું પડે સારે,
 કર ગ્રહી મૂખ જોઈ ઢીંગ હું ઘણી કરું;
 માટે આ વિયોગ તારો ઓમીતો ખમાય કેમ,
 કલપાંત કરી કરી મુંઝાછ રડી મરું;
 ગાનતાન ગમે નહી, પેટ ભરી જમું નહી,
 બચ્ચા ધરમાંહી બચ્ચીત થઈને ફરું.
 ભરસિંધુમાંહી જાણે ઝાઝી સહુ કુખી ગયાં,
 એકે આરો રહ્યો નહી એમ મને થાયછે;
 દિવસને રાત અને રાતને દિવસ જાણું,
 આજ સૃષ્ટિ બધી મને ફરેલી જણાયછે;
 અંગ મુજ પાસ પણ જીવ મારો તુજપાસ,
 તેથી કાંઈ સૂઝે નહી જીવ અકળાય છે;
 અહોનિશી જપું મનમાંહી હુંતો તારું નામ.
 વિરહની અગનીથી કાય કરમાય છે.

કરસનદાસ મૂઝજી ચરિત્ર.

સને ૧૮૭૯.

આ ગ્રંથની પહેાંચ અમે ગયે મહીને આપી હતી, અને આ વેળા તેનું યથાશક્તિ વિવેચન કરવાનો ઉમંગ રાખીએ છઈએ; કેમકે એ ગ્રંથનો વિષય, વાણી અને વિવેક એ ત્રણે વિવેચકના ચિત્તને આકર્ષણ કરે એવાં છે.

આ ગ્રંથના ગુણ દોષનું કાંઈ પણ મનન કરવા પહેલાં અમારે આટલું કહેવું જોઈએ; કે રા. સા. મહીપતરામે આ ગ્રંથ પ્રગટ કરીને પોતાના ગૂજરાતી ભાષાઓને જે મોટા કલંકમાંથી મુક્ત કર્યાં છે. આજ પર્યંત આપણી ભાષામાં ચરિત્ર નિરૂપણનો સારો કે નહારો એકે ગ્રંથ નહોતો. આ ગૂજરાતી ભાષાને તથા વિદ્વાનોને મોટી હિણપત હતી. બીજું બાઈ કરસનદાસ સરખા સુધારાના શૂર પુરૂષને પચ્ચાને સાત સાત વર્ષ થયાં તોપણ તેનાં પરાક્રમ રમરણ ચોગ્ય સમજી કાઢએ સંગૃહ ન કર્યા એ

૧ વહાણ. ૨ રાતદિવસ. ૩ વિયોગની.

જાત સમસ્ત સુધારા સાથે બહુજ નીચું જોવાડાવી તેનું ધણું ઢમઢોલ-પણું પ્રગટ કરતી હતી. ખરે આશ્ચર્ય છે કે મુંબઈના કોઈ પારસીને પણ કરસનદાસનું ચરિત્ર લખવાનો તરંગ ન ઉઠ્યો. તોપણ જે થાય છે તે સારાને માટેજ. એ ચરિત્ર જેવા માણસથી લખાવું જોઈએ તેવાજ માણસના હાથમાં હાલ આવ્યું એ ધણુંજ સંતોષકારક છે. જેની જે વિષયમાં મસ્તી નથી તેનાથી તે વિષય સારો લખાતો નથી. મહીપતરામભાઈ સુધારાના વિષયમાં અનુભવી, ખંતી, અને ખરી દાઝવાળા છે, અને તેની સાથે જે બનાવોનું આ ચરિત્રમાં વર્ણન કરવાનું છે તેમાં થોડો ધણો જાતે ભાગ લીધો હતો. વળી મરનાર સાથે કેટલાક વર્ષ સુધી મિત્ર બાવનો સહવાસ પણ હતો. તેથી અમે ધારીએ છીએ કે કરસનદાસને પોતાના સાથી અને સમકેશી રા. સા. મહીપતરામના જેવો ખીજો યોગ્ય ચરિત્ર નિરૂપક મળવો મુશ્કેલ હતો.

આ ચરિત્રનિરૂપકની કસાએલી કલમ અને આ વિષયને સારૂ વિશેષ યોગ્યતા ઉપરથી જે જે આશાઓ બંધાય તેમાંની ઘણી ખરી ફળી જૂત થઈ છે. અમે આ ગ્રંથ જોઈને પ્રસન્ન થયા છીએ. ભાષા શુદ્ધ, સરળ, અને રસમય છે. એક સુધારકના આવેશની નિર્મળ અને વિવેક યુક્ત ધારા આખા પુસ્તકમાં અખંડ ચાલી જાય છે, અને પ્રસંગોપાત “સાસુ વહુની બડાઈ” ના લખનારનો હાસ્યરસ મર્યાદામાં રહીને ઠાક રમુજ આપે છે. જુસ્સાની તાણમાં ખેંચાઈ જઈ કોઈ સ્થળે પણ સત્યતા કે નિરૂપણપાત પણાનો ભંગ થવા દીધો નથી. જ્યાં જ્યાં પોતાના વિચાર જૂદા હતા ત્યાં ત્યાં તે જણાવતાં આચકા ખાધો નથી, અને તે વળી ખરી નમ્રતાની સાથે દરશાવ્યા છે. આ ગ્રંથમાં મહીપતરામભાઈની નમ્રતા ખરેખર સ્તુત્ય છે. તેનો એક દાખલો “છંગાંડમાં પ્રવાસ”નું વિવેચન કરતી વેળા સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે એ વિષય ઉપર ગૂંજરાતી ભાષામાં ખીજો કોઈ પણ ગ્રંથ એવો નથી, અને એ લખતી વેળા પોતે “છંગાંડની મુસાફરી” લખી છે તે સંજ્ઞાથી ગ્રંથકારના સ્વાભાવિક અભિમાને કાંઈ પણ કલમને અચકાવી હોય એમ જણાતું નથી. તેમજ ગ્રંથમાં વિવેક અને ક્ષમા ભાવ પણ બહુ રાખ્યા છે પોતાને કુધારા ઉપર ખરો અને પ્રસિદ્ધ ધિક્કાર છે, અને પંડે તે પક્ષ પક્ષ તરફથી બહુ ખમ્યું છે, તોપણ આ ચરિત્ર લખતી વેળા બહુજ મોટું મન રાખ્યું છે, અને કેટલેક પ્રસંગે નામ દબને રોક પાંચા હોત તો-

પણ અનુમિત ન કહેવાત એવું હતું, તોપણ કુધારાવાળાને જરાએ ભંડા નથી અને તેમની તરફ દયા તથા પ્રીતિજ અતાતી છે. આ ઠેકાણે આપણા જુના જુસ્સાવાળા સુધારક ઉપર પ્રાર્થના સમાજ જેવા રૂડા સમારંભો કેવી રીતે અસર કરી છે તે સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. સત્ય, ક્ષમા અને પરમાર્થ ઉપર અચળ દૃષ્ટિ રાખી આ ગ્રંથ મહીપતરામભાઈએ લખ્યો છે એમ સાદ્ જણાય છે, અને તેથી ઠેકાણે સુબોધકારક તથા દેશ કલ્યાણની મતિ ઉત્પન્ન કરનારો ગ્રંથ થયો છે.

ચરિત્ર નિરૂપકમાં શોધ, સત્યતા, વિવેક, અને વર્ણન શક્તિ એ ચાર ગુણ અવશ્યે જોઈએ. વાંચનારે જોઈ લીધું હશે કે એમાંના છેલ્લા ત્રણ ગુણ તો આ ગ્રંથકારે ઉત્તમ રીતે પ્રગટ કર્યા છે. શોધ પણ થોડો મુદતમાં બની શક્યો તે પ્રમાણે ઠીક કર્યો છે, પણ અમૃત પીતાં કોઈ ધરાતું નથી એ કહેવત પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં જે હકીકતો રસભરી રીતે વર્ણવી છે તે વાંચતાં વધારે જાણવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતેજ ધાય છે, અને તેથી વધારે હકીકતો હાથ લાગી હોત તો સાફ એમ સુત્ર વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. મહાકર્મનુંજ વર્ણન ચરિત્ર નિરૂપકે કરવું જોઈએ એમ મહીપતરામભાઈનો વિચાર હોય એમ વખતે અમને લાગે છે. ધણું કરીને આ ચરિત્ર કરસનદાસના જાહેર કામથીજ બર્ણુ છે એનો ખાનગી સ્વભાવ તથા રીતમાત કેવી હતી, એટલે એ મિત્ર વર્ગમાં, સ્ત્રી પુત્રાદિકના સંબંધમાં, રમત ગમતમાં, એકાંતમાં કેવી રીતે વર્તતા હતા, તેનું ઉદાહરણો સહિત આખા ચરિત્રમાં કાંઈ પણ વર્ણન નથી. સર્વ સ્થળે કરસનદાસ સુધારકનેજ જોઈએ છઈએ. પણ કરસનદાસ માણસરૂપે દેખાતા નથી. સુધારાની પાઘડી હેઠે મૂકી કરસનદાસ કેવા દેખાય છે તે જોવાનો અવસરજ આવતો નથી. મહારાજનો મોટો હુમલો થયો, શેરની પડતીમાં દબાયા, નાત બહાર મૂકાયા, વગેરે પ્રસંગો ઉપર એમને એકાંતમાં કેમ લાગતું, કયા મિત્રો આગળ પેટ ખોલીને પોતાની મૂઝણ જણાવી હતી, વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો જાણવાની ઇચ્છા ધાય છે, પણ આ ચરિત્ર ઉપરથી તૃપ્ત થતી નથી. એ પ્રસંગો ઉપર અને તેમજ ખુશી ખુશાલીના વખતમાં પોતાના એકાંતિક સ્નેહી ઉપર કાંઈ કાગળો લખ્યા હશે પણ તેમાંનો એકે આ ચરિત્રમાં દાખલ કરવાને મળી શક્યો નથી. ધર્મ અને નીતિ સંબંધી, રાજ સંબંધી, દેશની ભૂત અને અવિધ્ય સ્થિતિ સંબંધી કરસનદાસ ખાનગીમાં કેવા વિચાર ધરાવતા હતા

એ પણ જણાવવાની જરૂર હતી. એનો પોતાના બાપ તથા સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ વધારે ખુલાસાથી વર્ણવાયો હોત તો સાઈ એમ લાગે છે.

ઉપર જે અમે અપૂર્ણતા સૂચવી તે આ ગ્રંથનો દોષ જતાવવાના હેતુથી નહિ. પણ બીજી આવૃત્તિમાં તે બને તેટલી દૂર થાય એવા વિચારથી છે, અને તેથી અમે આ ચરિત્રનો સાર આગળ આપીયું ત્યાં જે જે સ્થળે શોધ કરી વધારે હકીકત મેળવવાની જરૂર જણાશે ત્યાં અમે તેની સૂચના કરવાનો વિચાર રાખીએ છઈએ. અપૂર્ણતાના દોષની સામા તો મોટામાં મોટો એજ જવાબ છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં એ બાબતનો એ પહેલ વહેલોજ ગ્રંથ છે. એ રીતે જોતાં તો આ ચરિત્ર નિરૂપકે જે જે હકીકતો મેળવી તે થોડી નથી. બીજું એ પણ યાદ રાખવું કે આપણા લોકમાં પ્રખ્યાત પુરૂષની હયાતીમાં તેના ચરિત્રોની નોંધ રાખવાનો બિલકુલ રિવાજ નથી, અને કોઈની ખાનગી રીતભાત તથા ગુણ તેનાં સગા વાહાણાં સિવાય બીજા થોડાજ જાણી શકે છે. જ્ઞાતિ ભેદનો એક એવો ઘટ્ટ પડેલો આવીને વચમાં નડે છે કે જાહેર કામોમાં એક બાબતની સાથે કરનારા પણ પરસ્પરના ખાનગી અને ઘર સંસારી રીત ભાતથી ઘણીવાર છેક અબજણા હોયછે. આથી જે જે જીણી જીણી હકીકતો જન્મ ચરિત્રમાં બહુજ ઉપયોગી ગણાય છે (કેમકે ખરા સ્વભાવની અટકળ તે વડેજ થઈ શકે) તે આપણા લોકમાં જાણવી બહુજ અઘરી છે, અને જે કોઈના જાણવામાં હોય તે નોંધી રાખતા નથી અથવા સંભારીને પ્રસંગે ચરિત્ર લખનાર ઉપર મોકલતા નથી. અમને લાગેછે કે મહીપતરામ ઉપર ભાગ્યે એક જણે પણ વગર પૂછે કરસન દાસ સંબંધી કાંઈ હકીકત એ ચરિત્ર લખેછે એમ સાંભળી લખી મોકલી દશે. માટે અમે કરસનદાસના સઘળા મિત્રો, ઓળખીતા, નાતભાઈઓ, નિશાળભાઈઓ, વગેરેને બલમણુ કરીએ છઈએ કે, તેમણે આ ગોગ્ય ચરિત્ર નિરૂપક ઉપર જે જે હકીકતો પોતાના જાણવામાં હોય તે લખી મોકલવી જોઈએ. એવા નાના નાના બનાવો અને વચનોથી જિવણુચરિત્ર રસિક, સંજીવ, અને ખરેખર ઉપયોગી થઈ પડેછે.

હવે, એ ચરિત્રનો થોડો સાર અમે અત્રે આપીએ છઈએ. આ પ્રતાપી સુધારકનો જન્મ સને ૧૮૩૨ ના જુલાઈની ૨૫મી તારીખે થયો હતો. ક્યાં એ વાત છેક નિશ્ચય નથી. મહીપતરામના જાણવામાં મુંબઈ છે. પણ

ક્રીયર સાહેબ કહેછે તેમ કાઠીયાવાડનું વડાળ ગામ હોય એમ પોતે ક્યુમ્મ કરેછે. અચપણામાં મા મરી ગઈ, આપ બીજી પરણ્યો, અને નાના કરસન-દાસને એની માની કાઠીએ ઉછેરી મોટા કર્યો. એ બાળપણની કાંઈપણ બીજી હકીકત હાય લાગી નથી. નિશાળમાં અભ્યાસ તથા વર્તણૂક કહેવાં હતાં તેની પણ કોઈ સાક્ષી આપતું નથી. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં ભણતો હતો એટલું માલમ છે. ત્યાં કેટલો અને કેવો અ-ભ્યાસ કર્યો વગેરેની તો બેશક ખચર મળી શકે ખરી. આ વખતથીજ કરસનદાસનું સુધારાની ખાતર મથતું અને ખમતું શરૂ થાયછે. જ્ઞાન પ્રસારક સભાની જાહેર ખચર ઉપરથી એણે પુનર્વિવાહ પ્રબંધ લખવા માંડ્યો. કાઠીને જાણ થયું, અને તેણે ઘરમાંથી કહાડી મૂક્યો. પણ આ પ્રબંધનું શું થયું? કાઠીએ લઈ લીધો? એમ હોય તો કાઠી મૂકવાની જરૂર જણાતી નથી. કરસનદાસે બોહોસ કરી ન આપ્યો એમ હોય. તો તેનું શું થયું? નાપાસ થયો હોય, તોપણ કરસનદાસનો સ્વભાવ જોતાં તે કોઈ પ્રસંગે જ-પાવે નહિ એ સંભવતું નથી.

આ પ્રમાણે આશ્રય જવાથી થોડો વખત સ્કાલરશિપના આધારે નિ-ભાવ્યું પણ જલદીથી કાલેજ છોડવાની જરૂર પડી. તોકરી બોળવાને માટે કે મળી તેથી અભ્યાસ છોડ્યો એઆ ચરિત્ર ઉપરથી અમને જણાતું નથી. ક્યારે છોડી તેની તારીખ આપી હોત તો સાફ. તારીખની બાબતમાં સા-માન્ય આ ઠેકાણેજ કદીએ છંદએ કે જિવન ચરિત્રમાં એ જેમ અને તેમ વધારે મેળવવા ઉપર લક્ષ રાખ્યું જોઈએ છે, કેમકે બનાવોનો પરસ્પર સંબંધ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ વેળા ગૂજરાતી હિંદુઓનો સુધારો મુંબાઈમાં પોતાનાજ નવા બુસ્સાથી પ્રકાશવા લાગ્યો હતો. “બુદ્ધિવર્ધક સભા” સ્થાપન થઈ ચૂકી હતી. તેમાં બુવાન કરસનદાસ દાખલ થયો, અને દેશાટણ વિશે નિબંધ બાંધી થોડા વખતમાં ઝાળખાયો. બુદ્ધિવર્ધકની નિશાળો તપાસવામાં, ભાષણો આપવામાં, રાસ્ત ગોક્તારમાં હિંદુ સુધારા ઉપર લખવામાં આ વખતે એણે ઘણો કાળ ખર્ચ્યો. સને ૧૮૫૫માં હિંદુઓને માટે “સત્યપ્રકાશ” કાઢ્યું અને એ વખતથી એની ખરી પ્રસિદ્ધિનો ઉદય થયો. સને ૧૮૫૬ની બુદ્ધિવર્ધક સભાના વહીવટદારોમાં એનું નામ પહેલું છે. મહીપતરામ સેઝ-ટેરી, નર્મદાશંકર ઉપપ્રમુખ, ઝવેરીલાલ વહીવટદાર વગેરે સુધારામાં જાણીતા

અહરથો એના આ વેળા સાંધો હતા. સમાના ખરચને માટે ટીપ થઈ તેમાં કરસનદાસે પહેલે નંખરે ભર્યું છે. એક મહીના પછી કાંઈ મત બેદથી કરસનદાસ, મહીપતરામ વગેરેએ રાજનામાં આપ્યાં. મતબેદ શી આપતતો હતો તે ચરિત્ર નિરૂપકને યાદ નથી. એ કદાપિ ખીજ સમાસદોને સાંભરતું હોય તો હીક.

આ અરસામાં કેટલાક વખતથી ગોકળદાસ તેજપાળની સ્ફૂલ્લતા હેડ માતરની જગા એને મળી હતી. ત્યાંનું રૂંડ કામ તથા એની કીર્તિ સાંભળી હોપસાહેબે ડીસાની જગા એને આપી. એ નોકરી ઉપર જવાને પ્રસંગે ખુદ્ધિવર્ધક સભાએ માનપત્ર આપ્યું. સત્યપ્રકાશ મહીપતરામને સ્વાધીન થયું. પણ ડીસામાં દશ મહીના રહીને કરસનદાસમાર્ધ પાછા વળ્યા. ત્યાં ધાતુક્ષયનો રોગ થયો, દાકતરે ગોશ ખાવા ફરમાવ્યું, એણે ના પાડી, ત્યારે દાકતરે સિક સર્ટિફિકેટ આપ્યું નહિ, અને તેથી નોકરી છોડી મુંબાઈમાં દવા કરવા જવાની જરૂર પડી. કરસનદાસને ગોશને ગોરા દાકતર જોડે કાંઈ ખારમા ચંદ્રમાજ હતા એમ જણાય છે. વિજ્ઞાયતથી પણ માંસ ન ખાવાના આગ્રહને લીધેજ પાછું આવતું પડ્યું હતું, કેમકે ત્યાંના દાકતરે કશું કે એમ નહિ કરિશ તો ઈંગ્લાંડમાં રહ્યાથી મરી જઈશ. એ આખત કરસનદાસના વિચાર શા હતા તે જો ખુલાસાથી અહિંયા લખાયા હોત, તો આ માંસાહારના યુગમાં કાંઈ ઉપયોગી થઈ પડત એમ અમે ધારીએ છઈએ.

મુંબાઈમાં આવી કરસનદાસે પોતાનું સત્યપ્રકાશ પાછું પોતાના હાથમાં લીધું. ખીજવારની સ્ત્રી મરી ગઈ હતી તેથી આ વેળા ત્રીજવારના સત્ત કર્યા. એ લગ્નથી પણ પોતાની પ્રસિદ્ધિમાં કાંઈક વધારો કરી લીધો. કેમકે વરઘોડાનો ઠાઠ ન કરતાં પગે ચાલીનેજ પરણવા ગયા અને સાસરી-આના આચ્છ તથા ધમકીની કાંઈ પણ પરવાહ રાખી નહિ. આ વેળા ફટાણાં નહિ ગવાયાં હોય એમ આશા રાખીએ છઈએ, પણ ન્યાતવરા કર્યા કે નહિ એ જણવાની બહુ ખાએશ રહી જાય છે.

આ વેળા વલ્લભી સંપ્રદાયની ધર્મ રિયતિ જાણવાની જરૂર છે, કેમકે તેની સાથે આયડી કીર્તિત થવાના પ્રસંગનો આરંભ આ વખતથી થાય છે. એ માર્ગે જગડતાં જગડતાં છેક દુર્દેશમાં આવી બધાની બ-ત્રીશીએ ચડી રહ્યો હતો. ધર્મને રથજે એવો અને એટલો અધર્મ આ-

હતો હતો, અને તે વળી એવી જાહેર રીતે, કે ધણી સમગ્ર વૈષ્ણવો જા-
તેજ કંટાળી ગયા હતા, અને બધા અન્ય માર્ગિઓ સાથે પોતાના પંથની
વાત કરતા લાજતા હતા. તેમાં મુંબાઈમાં તો મહારાજોના અનાચારની
કાંઈજ સીમા નહોતી. બધા વૈષ્ણવો તેનો અટકાવ કરવાને ઇચ્છતા
હતા. આવે પ્રસંગે કરસનદાસનું ચિત્ત સ્વાભાવિક રીતેજ એ તર્ફ લા-
ગ્યું અને ખરા જુસ્સાથી તે ટાળવા તરફ બહાદુરીથી મંડ્યું. એક બી-
જે પ્રસંગ આ સુધારકોને બહુજ અનુસરતો બન્યો. મહારાજોએ પો-
તાના મદમાં મૂર્ખાઈથી બ્રાહ્મણોને છેડી સૂતો સાપ જમાવ્યો હતો.
બ્રાહ્મણોએ બૂલેશ્વરનો હપનભોગ કર્યો તે તેમનાથી ખમાયું નહિ, અને
તેથી શિવપ્રસાદ ખાનારા પતિન છે એવો શાસ્ત્રાધાર કાઢી આપ્યા સખળ
વર્ગની રોજી વૈષ્ણવો પાસે બંધ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ગૂજરાતી બ્રાહ્મણો
આપ્યા હિંદુસ્તાનમાંથી કોપી ઉઠ્યા, અને કાશી પર્યંત મહારાજ ઉપર દ્રોષ
ભાવ ફેલાયો. એ સત્તાધરી વર્ગે મહારાજ સંબંધી જન વિચારમાં ઘણોજ
ફેર પાડી નાંખ્યો, અને હડહડતા વૈષ્ણવ શિવાય બધાને એ પંથના
દુરાચાર આરસીની માફક દેખાવા લાગ્યા. સારા સારા વૈષ્ણવો પણ
બ્રાહ્મણોના પક્ષમાં ગયા. સુધારકો તો આવા અવસરની રાહ જોઈનેજ
બેઠા હતા. તેઓ મહારાજો ઉપર કકડીને તૂટી પડ્યા અને મહારાજોનાં
અનેક ભોપાળાં દરરોજ નીકળવા લાગ્યાં. તેમાં કરસનદાસના સત્ત્વ પ્રકાશે
તો ખૂબજ કાંધી, એની કલમના ઝપાટાથી મહારાજો થર થર કાંપવા લા-
ગ્યા, અને તેમને દેહેશત લાગી કે આપણા પંથનો પ્રત્યક્ષાળ પાસે આવ્યો
છે. તેમજ કરસનદાસ મહારાજોના દુરાચરણને આરંભી વલ્લભપર્યંત એ
પંથને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવાના મહા જોરાવર હુમલા કરવા લાગ્યો.
વલ્લભી માર્ગોના ગ્રંથો સૂંચાવા લાગ્યા અને તેની ઉપર એવી શખ્ત ટીકાઓ
ચાલી, કે વૈષ્ણવો પણ બીધા અને પોતાના માંગે સંબંધી કાંઈ સં-
દેહમાં પડ્યા. મહારાજોએ હારી કરસનદાસને સમજાવવા સામદામ વગેરે
ધણા ઉપાય અજમાવ્યા પણ એ શર કશાથી ડગ્યો નહિ. વખત એવો
આવી પશ્ચો કે મહારાજ કે કરસનદાસ એ બેમાંથી એક પડકુંજ
જોઈએ, અને તેથી મહારાજોએ એને છેક છૂંદી નાખવાનો વિચાર કર્યો.
કરસનદાસ પણ ડોળા કકડાવીને સામો ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો કે
“આવો દુષ્ટો, તમારાથી થાય તેં કરો. હું ડરતો નથી, હું એકલો

તમો સ્વધર્માને પૂરો પડીશ અને નહિ. સુધરો તો આ મારા સત્ય પ્રકાશ રૂપી સુદર્શન ચક્ર વડે તમને અને તમારા માર્ગને જોશોક્રમાંજ મોકલીશ.”

એ રીતે એ સમયનો વલ્લભી સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ તેજ કરસનદાસનો ઇતિહાસ છે. કરસનદાસના જિવનનું સર્વોપરી મહત્કર્મ એજ હતું કે પાપમાં પચેલા પુષ્ટિ માર્ગને જરૂરમૂળથી હલાવવો, તેનું અળખોધું કરવું, અને તેને જગતમાં હલકો પાડવો. કરસનદાસના જિવનનું સાકલ્યજ એમાં છે. એ વડેજ આખા હિંદુસ્તાનમાં અને યુરોપ સુધી એનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું, અને એજ મુશ્કેલીમાં ચૂજરાતના સંસાર સુધારાના ઇતિહાસમાં એ વીર પુરૂષનું નામ અવિચળ રહેવાનું છે.

આ મુશ્કેલી એજ મર્મસ્થળ છે અને એ સ્થળે મુશ્કેલી ઠીક વિસ્તાર કરી પોતાની ઉત્તમ છટાથી લપ્પ્યું છે એ જોઈને અમે ધણાજ અશ્ચર્યમાં છઈએ. પણ આ સ્થળ એનું મનોરંજક, સુમોહકારી, અને સર્વેને જાણવા યોગ્ય છે કે આ વિષયના અંત ભાગમાં તેની નોંધ લેવાને બદલે આવતા અંકને સારજ રહેવા દઈએ છઈએ, અને એ દરમિયાન આશા રાખીએ છઈએ અમારા વાંચનાર એ ચરિત્ર મુશ્કેલી પોતાની મેળે વાંચી મૂકવાને ચૂકશે નહિ.

મહારાજે સાથે આપડવાને કરસનદાસ છયોક બહાર પડ્યા ત્યાં સુધી આપણે આ ચરિત્રની નોંધ લેતા, ગયા અંકમાં આવી પહોંચ્યા હતા. આજે હવે એ મહાભારત ઝગડાનું વર્ણન કરીએ છઈએ.

મહારાજેએ પ્રાદ્યુસાથનો વિરોધ તો જેમ તેમ પોતાનો જોત્ત હંચો રહ્યો એમ દેખાય એવી રીતે પતાવી નાંખ્યો, પણ પોતે જગતમાં હલકા પડી ગયા હતા તેનાં કડવાં ફળ તેમને તુર્તજ આપવાં પડ્યાં. એક મહારાજે દિવાનીમાં ફરીઆદી કરી સારે સામાની દરખાસ્ત ઉપરથી ધણી તકરાર કર્યા છતાં કોર્ટમાં હાજર થવાનો હુકમ થયો. પૂર્ણપુરુષોત્તમ થઈને પૂજ્યતા મહારાજેને આ કેમ ગમે? પણ કરે શું? હારીને ધર મેળે પતાવ્યું અને પોતે કોર્ટમાંથી દાવો કાઢી લીધો. પણ ન્યાયના સ્થળમાં આવ્યાથી અપવિત્ર થઈએ એવા જોલ સાંભળી સુધારાવાળા વર્તમાનપત્રો જે કડળી ઉઠ્યા હતા તેની સાથે મહારાજેનું પત્યું નહિ. તે તો મહારાજ કંઈ પાપવિત્ર છે તે બતાવવા મંજાજ રહ્યા, અને “સુધરો, સુધરો” એમ આગ્રહથી માગવા લાગ્યા. સત્યપ્રકાશમાં આપેલી ઈનામની જાહેર ખબર ઉપરથી

શુર શિષ્યના ધર્મ વિષે એક એવો સખળ* નિબંધ રચાઈને બહાર પડ્યો કે મહારાજને ખરેખરા ભયભીત થઈ ગયા. મહારાજને ઉપર એવો તો ખુલ્લો હુમલો એમાં કરવામાં આવ્યો હતો, અને એની બાની એવી તો ક્રુદ્ધ હતી કે કોઈના ઉપર પણ એની અસર થયા વિના રહી નહિ. મહારાજને એ જોયું કે હવે ચૂપ બેસી રહેવામાં સાર નથી. પણ વિનાશકાળે વિપરીતજ ખુદ્ધિ સૂઝેછે. પોતાના માર્ગમાં ચાલતી જે અનીતિઓને સાર આ ઝગડો ચાલતો હતો તેમાં કાંઈ પણ નમ્રતાથી સુધારો કરવાનો સીધો રસ્તો મૂકી તેઓએ એક પત્રને લાંચ આપી સુધારાવાળાઓને બાંડવા ઉભું કરીધું, અને એવી બીજી પણ ખરા લખાણની સામા તાલ મેલીયા લખાણથી લડવાની મિથ્યા તજવીજે કરી. પણ અતે હાથનાં કર્યા હવે વાગ્યાં. એ લાંચીઆ આખુલજ એમને કારડમાં ઘસડાવવાનો સમન કઢાવ્યો. આ સમન નીકળતાંજ મહારાજનેએ મંદીર બંધ કર્યા અને તેમાંથી લાભ લેવાની હીક યુક્તિ ઉઠાવી. “મહારાજનેને કોઈ પણ કાર્ટમાં બોલાવે નહિ એવો કાયદો કરાવવો” “કોઈ વૈષ્ણવે સમન કઢાવવો નહિ” “કોઈ કઢાવે, તો તેને ગમે તેમ કરીને પણ સમજાવવો” કોઈ વૈષ્ણવ મહારાજની વિરુદ્ધ છાપે નહિ અને છાપે તો ન્યાત બહાર મૂકવો” વગેરે મતલબનું એક ખત કરી તે ઉપર જો વૈષ્ણવો સહી કરે તોજ મંદીર ઉઘાડીશું એવો એ મહારાજને આગ્રહ લઈને બેઠા. આ મંદીર બંધ થતાંજ દર્શનધેલા ડોસાઓ અને મહારાજ ઘેલી રંડાઓ મહા મહા દુઃખ પામવા લાગીઓ, ઘેર ઘેર રાંધ્યાં ધાન રહ્યાં અને રડારોળ થઈ રહ્યો. સ્ત્રીઓ રાંધે કે સિંધે નહિ, અને મહારાજની તરફનું ઘેર ઘેર ખરે ખરજ લાંબણું મંડાણું. વૈષ્ણવો હાર્યા અને નીચે મોઢે તે “ગુલામી” ખત ઉપર સહી કરી.

વૈષ્ણવ વર્ગનો કરસનદાસ આ વેળા શું કરશે એ તરફ આખા મુંબાઈનું લક્ષ ગયું. સૌ આવતા સત્યપ્રકાશની રાહ જોવા લાગ્યા. હવે એ

*એ અને એવો એક બીજો નિબંધ કવિ નર્મદાશંકરે રચ્યો હતો, પણ કોઈ બીજાના નામથી પ્રથમ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. પાછળથી એ નિબંધો એ ગ્રંથકારે કયુલ કર્યા છે એ વાત આપણા ચરિત્ર નિરૂપકને સૂચવીએ ‘છંદ’એ. એ નિબંધનાં નાણાં કરસનદાસની તરફથી અપાયાં હતાં કે નહિ તે પણ ખરે કહાડવા જોગછે, કેમકે એ બાબત પહેલાં કાંઈ ફરીઆદ સાંભળી હતી.

મહારાજની સામા શી રીતે લખી શકશે? શું લખશે? એમ સૌના મન-
માં થયા કરતું હતું. કરસનદાસ પણ સમજ્યા કે હવે ખરેખરે રણમાં
હતરવાનો વખત આવ્યો છે. ખમવું પડશે-ખહુ ખમવું પડશે-કે નહિ તો
સુધારાના બોલ પાછા મોંમાં ધાલવા પડશે. એણે એ અપંગશ કરતાં
મૃત્યુ વધારે પસંદ કર્યું. નીકળતા સત્યપ્રકાશમાં* એ ખતને ગુલામી ખત
કહીને તેને એવું તો ચૂંથી નાંખ્યું, મહારાજને ઉપર અને સહી કરનારા વૈષ્ણવો
ઉપર એવી તો શખ્ત ટીકાઓ કરી, અને ટુંકામાં એ પ્રસંગે એણે એવું
તો શૌર્ય બતાવ્યું કે બધાજ એની તરફ જોઈ રહ્યા. એની હિંમત જોઈને
મહારાજને પણ શું કરવું તે સૂઝ્યું નહિ. નાત બહાર મૂકવાની એને
કોઈની હિંમત ચાલી નહિ, અને ખત ખતને ઠેકાણે રહ્યું. એક ખરા શૂ-
રાથી ઘણી વેળા આમજ શત્રુનું દળ ચૂપ થાય છે.

સુધારા અને મહારાજ વચ્ચેનો ટોંટા કાંઈક ટાઢો પડ્યો એટલે સુર-
તવાળા જઢુનાથજી મહારાજ મુંબઈમાં આવ્યા, એ મહારાજ સમયને
ખરાખર ઓળખતા હતા અને તેથી મુંબઈમાં જ્યારથી સુધારાવાળાનો
બળવો ઉઠ્યો હતો ત્યારથી સુધારાવાળા પસંદ કરે એવાં કેટલાંક કામ
સુરતમાં આરંભ્યાં હતાં. હમણાં મુંબઈમાં આવી સુધારાવાળા સાથે પ્રીતિથી
હળવા મળવા લાગ્યા. એકવાર કન્યાશાળામાં પ્રમુખ થઈ દંતિમ વહેંચ્યાં.
આ બધી કૃતિ જળમેદની હતી, કે સ્વાર્થ યુદ્ધિથી પણ સુધારાને અનુસર-
વાની હતી એ કહી શકાતું નથી, કેમકે થોડાજ વખતમાં સુધારાવાળાની એક
હાવાજથી તેને તેમની વિરુદ્ધ જવું પડ્યું. પુનર્વિવાહ કરવો જોઈએ એમ
એ મહારાજની પાસે જાહેર કહેવડાવવાની તેમણે આશા રાખી, અને તેમ
ન થયું ત્યારે કવિ નર્મદાશંકરે વાદ કરવા સાથે સખા બરવાની માગણી
કરી. અમે ધારીએ છઈએ કે મહારાજ પોતાના દિલથી પુનર્વિવાહના
પક્ષમાં હોત. તોપણ તે પોતાનો અનુકુળ વિચાર જાહેર કર્યાથી કાંઈ પણ
અજ્ઞાન વૈષ્ણવોમાં સારી અસર કરી શકત એમ અમે ધારતા નથી.
એના કહેવાથી વિધવાનાં દુઃખ દૂર થાત એનો અમે માનતા નથી, અને
તેથી આ પ્રયત્ન અમને અવિચારી લાગે છે. મહારાજે સમાની માગણી

* અમે ધારીએ છઈએ કે બીજી આશ્વત્તિમાં આ આર્ટિકલ તમામ
જાપી અમર રાખવો ઘટે છે. સત્ય પ્રકાશનો એ આંક મુંબઈમાં કોઈને લાં
હોવો જોઈએ.

કમુલ કરી, પણ તે વેળા પહોંચેલા જહુનાથજીએ કવિરાજને એક એવા તરંગ ઉપર ચઢાવી દીધા કે પુનર્વિવાહ અશાસ્ત્ર છે એની ચર્ચા તો ચાલીજ નહિ, અને સુધારાવાળા શાસ્ત્રને માનતા નથી એજ વાત પ્રસિદ્ધ થઈ. આથી મહારાજનું ગમતું થયું. સુધારાવાળા, શાસ્ત્રો ધ્વિરકૃત છે કે નહિ એ વિષે જુસ્સાબંધ લખવા મંડી પડ્યા, અને મહારાજ થંડે પેટે નાસ્તિક કહીને કેટલાક પત્રોમાં અને ચોપાનીઆમાં તેમની ઠેકડી કરવા લાગ્યા. મહારાજનો વાદ અલગત નિર્બળ અને બહુજ તાલમેલીયો હતો, પણ લોકો સુધારાવાળાને નાસ્તિક જાણી તેને કોઈ પણ પ્રકારે ખંડન થતું જોવાનેજ રાજી હતું. અમે ધારીએ છીએ કે જો આ પ્રમાણે સુધારાવાળાઓએ લોકની અપ્રીતિ ન મેળવી હોત, તો આગળ જો “લાઘબલકેસ” ઉઠ્યો તેમાં મહારાજપક્ષમાં કોઈ પણ સારો વૈષ્ણવ ઉભો રહેત નહિ, અને મહારાજની હાર થઈ તેથી પણ વધારે થાત. પણ આમ થવાથી લોકોને લાગ્યું, કે આતો આપણા ધર્મનેજ નિર્મૂળ કરનારા છે, અને તેથી મહારાજની અનીતિ તર્ફ ન જોતાં ધર્મરક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી પણ ઘણા મહારાજને સહાયતા કરવા લાગ્યા. “મંદીરમાં ચાલતી અનીતિ દૂર કરો, તોજ અમે છપનભોગના ભોગ થઈ પડેલા બ્રાહ્મણોનાં ગોરપદાં બંધ કરીએ” એ વખતની અને આ વખતની સુધારા સંબંધી લોકોની રૂચમાં બહુ ફેર પડી ગયો હતો. આ રીતે બાજીનો ઉલટો રંગજ થઈ જવાનું કારણ એ હતું કે પુનર્વિવાહની તકરાર મૂકીને ધર્મની ચર્ચામાં ઉતર્યા.

એ પ્રમાણે ધર્મની તકરારના આગેશમાં ૨૧ મી અક્ટોબર (૧૮૬૦) ના સભ્યપ્રકાશે પેલો પ્રખ્યાત આર્ટિકલ લખ્યો, અને કરસનદાસને અમર કીર્તિ આપનાર ચોખંડ પૃથ્વીમાં ચર્ચાએલા “લાઘબલકેસ” ને જન્મ આપ્યો. એ “કેસની” ફેરીયતથી ઘણા ખરા જાણીતા છે અને તેનું સવિસ્તર પુસ્તક પણ પ્રગટ થયું છે એટલે તેની વધારે નોંધ લેવાની કાંઈ જરૂર નથી. એમાંથી “કાન્સ્પીરસી કેસ” ઉભો થયો, અને ૯ મોટા આબરૂદાર બાડીઆઓ ડાંડ આપતાં પણ કરસનદાસની રહેમ ભરેલી વિનંતિ ઉપરથીજ બચ્યા. ચોતર્ફ રસવટ વધી ગયો અને ગામે ગામના લોકોની નજર હાઈકોર્ટ ઉપર જઈને ફરી. દેશમાંથી દૂધ ને પાણી જૂદાં થઈ ગયાં. સુધારાવાળા રાજી રાજી થતા કરસનદાસના સંપૂર્ણ વિજયની આશા રાખતા હતા, અને વહુમીનું બધું ટાળું “કળીજીગમાં ધર્મનો લોપ

યત્ર બેઠા હે” એની કડવી ફરિયાદ કરવા લાગ્યું. બ્રાહ્મણો પણ આજ માડરીઆ પ્રવાહમાં ખેંચાતા હતા, પરંતુ લગાર ઉભા રહી મલકાઈને પૂછતા હતા કે બ્રહ્મદ્રોહ કરીને કોણ સુખી થયું છે. હાઈકોર્ટના ઠરાવે કોઈ પક્ષને બરાબર રાજી કર્યો નહિ. બંને પક્ષવાળા મનમાં સમજ્યા કે આપણે હાર્યા, પણ ખારણેથી જીત્યા એમ બતાવવા લાગ્યા. ભોંકા કહેવા લાગ્યા કે સરકારે બધાના મત રાખ્યા. પણ અમે ધારીએ છઈએ કે જે ઇનસાફ થયો તે વાજખીજ હતો.

આ કૃતેહથી કરસનદાસની કીર્તિ યૂરોપિઅનોમાં થઈ અને તે વિલાયત સુધી ફેલાઈ. એ એકદમ સુધારાનો વીર ગણાયો, અને સંસારસ્થિતિ પણ ઘણી ઊંચી આવી. મોટા મોટા ઇંગરેજો અને શાહુકારો એની મુક્તકાતથી માન સમજવા લાગ્યા. એ હજી એક નિશાળનો માસ્તરજ હતો, પણ એની પદવી પહેલા વર્ગના દેશીના જેવીજ થઈ રહી. આ પદવીને લાયક પૈસા મેળવવાનું મન એને થયું હોય એમ લાગે છે, કેમકે બીજા વર્ગજ એણે કરસનદાસ માધવદાસના ગુમાસ્તા તરીકે ઘણી ફાયદેમંદ સરતોની સાથે વિલાયત જવાની તજવીજ કરી. આ સ્થળે આપણા ચરિત્રનિરૂપક થોભીને કરસનદાસને ઠપકો આપેછે, અને જે ધર્મનો સુધારો શરૂ કર્યો હતો તેની પાછળજ એ બાઈ મંડી ન રહ્યા તેને માટે બહુ દિલગીરી બતાવેછે. “લાઇબલ કેસ”થી ધર્મ સુધારામાં જોઈએ તેવો ફાયદો થયો નથી એ ખેદકારક વાતતો અમે કબુલ કરીએ છઈએ, પણ કરસનદાસે પાછળથી બીજો ધંધો પકડ્યો તેને માટે ઠપકો અમારી અદ્ય બુદ્ધિમાં તો ચથાર્ય બાસતો નથી. એને ધંધો કરવાની તો ફરજજ હતી, અને તે પસંદ કરવાની આપણે એને છૂટ આપવી જોઈએ. ધર્મ સુધારાનું કામ કેમ ન પકડયું એનો જવાબ તો અમારી નજરમાં એ આવેછે, કે કરસનદાસનું અંગજ ધર્મ સુધારકનું હતું નહિ. એ સંસાર સુધારક સારા હતા ખરા, પણ ધર્મપ્રવર્ધકોમાં એથી ઊંચા ગુણ, ઉદ્દેશ, અને વિચારોની જરૂર છે. *ધર્મ તર્ક વળણ હતું એટલું પણ અમારા જાણવામાં નથી.

*પરલોકને માનતા નહિ અને ઇશ્વરના અસ્તિત્વ ઉપર પણ દૃઢતા નહોતી એમ અમે રાજકોટમાં સાંભળ્યું છે. કહેછે કે જાહેર સભામાં એ મતલબના વિચાર જણાવ્યા હતા. આ વાત કેટલેક દરજ્જે ખરી હશે તે અમે કહી શકતા નથી, પણ બીજી આવૃત્તિ વેળા આ પણ એક ખોળ કરવા યોગ્ય વિષયછે. એ વાત ખરી ઠરશે, તોપણ કરસનદાસનું સંસારસુધારક રીતનું જે ખરૂં માન તે કાંઈ ઓછું થવાનું નથી.

ધર્મનો આવેશ, અને ધર્મ સંબંધી જોઈતું જ્ઞાન તો નહોતુંજ, અને તે હોય એવું આ આખું ચરિત્રનિરૂપણમાંથી પણ કોઈ ઠેકાણેથી જણાઈ આવતું નથી. અમને નથી લાગતું, કે કરસનદાસ જે સંસાર સુધારો કરવાનું અંદરખાનાના હેતુથી ધર્મની લાગણીઓ વિના ધર્મનો સુધારો કરવા પાછળ મંડત તો કાંઈ પણ સાફ રૂઝ થાત. માટે, પોતાનો કાળ ખીજે માર્ગે ખરચ્યો (સંસાર સુધારાનો ત્રિપય જ્યાં ગયા ત્યાં એમણે વિસારે નાંખ્યો નથી), અને ધર્મ સુધારાનું મહાભારત કામ વધારે યોગ્ય પુરૂષને સારું રહેવા દીધું, એમાં કરસનદાસે કાંઈ ખોટું કયું હોય એમ અમને બાસતું નથી.

તોપણ, પોતે તમામ વૈષ્ણવોના જાહેર શત્રુ થઈ રહ્યા પછી વિલાત જઈ તેમને વેર લેવાનું સાધન પૂરું પાડ્યું. એમાં તો ડહાપણ કાંઈ ધણું વાપર્યું નહિ એમ અમે પણ ચરિત્રનિરૂપકની સાથે એક મત થઈને કહીએ છઈએ. પોતાને નાત બહાર મૂકાવાની પરવાહ કદાપિ નહિ હોય, તોપણ તેથી સુધારાને કેટલો ઘોકો પહોંચશે તેનો વિચાર કરવો જોઈતો હતો. સાફ કામ કરવા જતાં દુઃખ પડે તે એક માણસ કદાપિ ખુશીથી સહન કરે, પણ તેનાં દુઃખ જોઈને ખીજા હજારો તો અટકે એમાં કાંઈ શક નહિ. ખીજું, એકજણને ખીજા દ્વેષથી પણ જે વિલાત જવાને બાહાને નાત બહાર મૂક્યો, તો પછી નાતના લોકને ખીજાને તેજ કારણ સારું તેવીજ શિક્ષા કરવાની લોકલાજને ખાતર પણ જરૂર પડે છે. માટે, કરસનદાસે જાણી જોઈને વિલાત બાબતનો ટંટો દેશમાં કાંઈ હાલવાઈ જવા આવ્યો હતો તેને ફરીથી જાગૃત કર્યો એ ઠીક કયું નહિ. એ ખરું કે અમે સૂચ્યું તે પ્રમાણે કરસનદાસનો હેતુ વિલાત જવામાં પૈસો કમાવવાનોજ હશે, અને મહીપતરામ બાઈની પેટ એ માર્ગ ખુલ્લો કરવાનો નહિ હોય, તોપણ સુધારા ઉપર એ પગલું ભરવાથી શી અસર થશે તેનો એક સુધારક દાખલ વિચાર કરવાને કરસનદાસબાઈ બંધાએજાજ હતા. પણ અમે ધારીએ છઈએ કે કરસનદાસ આ વિચાર કરવો તો બૂલ્યા નહિ હોય, પણ તે વિચારમાં બૂલ બાંધેલી. આટલીવાર લોક વિરુદ્ધ છયોક લખ્યાથી કાંઈ પણ થયું નહિ, તો માત્ર વિલાત જવાને સારું નાતના લોકો કાંઈ કરવાની મારી સાથે હિંમત ચલાવશે એ સંભવિત લાગ્યું નહિ હોય, તોપણ કરસનદાસ માધવદાસને એમ બને તો સાથી થવાનો ભેખ કરાવી લેવાની પાછાં તો કરસનદાસે મૂળથી કરી ખરી.

થોડાજ માસમાં તખીએત સારી ન રહેવાથી કરસનદાસ પાછા આ-
 બા, અલખત નાત બહાર મૂકાયા, હુરે કરનારા સુધારાવાળા સંતાર્થ ગયા,
 અને કરસનદાસ માધવદાસ જાતે એકલાજ અજે કે બજે એની જોડે જમ્યા.
 તે વેળા એ કરસનદાસ ચડતે કાંટે હતા તેથી મમતે ભરાયા અને આખી
 નાગરવાણીઆની નાતને પોતાને પક્ષે કરી લીધી. પણ જાતિભેદનો બંધ
 બહુજ સખ્ત છે. આખી નાત મહાજન બહાર મૂકાઈ અને ગામે ગામે ના-
 ગરવાણીઆઓ કરસનદાસના નામ ઉપર હાયપિટારો કરવા લાગ્યા. પણ
 એનો વગ આ વેળા જાણે હોવાથી કોઈએની પાસેથી ખુંબાઈમાં ખસ્યું
 તો નહિ, અને સુધારાવાળા આશા રાખવા લાગ્યા કે કરસનદાસ મૂળજીનો
 આ પ્રયોગ કાંઈ વધારે સુફળદાયક થશે ખરો, અને હવે વિલાતના દરવાજા
 બંધાને સારૂ ઉઘડશે, કેમકે આખી નાતને મહાજન બહાર રહેવું એમાં કાંઈ
 ભારે દુઃખ નથી. પણ આ વિચારમાં પણ તેઓ ઠગાયા. નાગરવાણી-
 આઓ કાયર કાયર થઈ રહ્યા હતા, અને સ્વાર્થને સાંજ સુધારાના પક્ષને
 ખાત્રી રહ્યા. થોડા વખતમાં એ સટોરીઓ કકડીને પજો, ગરજ ગઢ,
 અને આખી નાગરવાણીઆની નાત મહાજનને પગે લાગવા દોડી, મૂછો
 નીચીતો થું પણ મૂળથીજ મૂડાવી નાંખી, અને વાલકેશ્વરની પાળે ઘેરાંને
 છોકરાં સર્વેએ જરા પણ કમકમાટ વિના હરખાતાં હરખાતાં ગોમૂનાદિક
 પીધાં, અને ખીજ નાતો સાથેનો “ડુપ્પાક લાડુ”નો વહેવાર ફરીથી જારી
 થયો એ જોઈ સૌ પોત પોતાના મનમાં કૃતકૃત્ય થયાં એમ સમજવા લાગ્યાં.
 પાછળથી કરસનદાસ માધવદાસે પણ નાચારીએ એમજ કર્યું, અને કરસ-
 નદાસભાઈ એકલાજ રહ્યા. સારે શ્રાવકોની તર્ફથી ખીજ વાર વિલાત જવા
 નીકળ્યા, અને તેના બદલામાં અમદાવાદના શેઠ પ્રેમાભાઈ વગેરેની જોડે
 અપકિત ભોજનનું સુખ પ્રાપ્ત કરી લીધું. વિલાતથી પાછા વળી તુર્તજ કા;
 હીયાવાડમાં રાજકોટ ખાતે કે. આ. પો. એજન્ટ નેમાયા, અને થોડાજ
 વખતમાં સાંતા શ્રાવક અને મેશ્રી તમામ મહાજનને એમની સાથે ખાવા
 પીવાનો વહેવાર ઉઘાડ્યો તેથી અમે ધારીએ છઈએ કે એમને નાત
 બહારની ધણી મૂઝણ લાગી નહિ હોય.

રાજકોટમાં વિરાજ વિલાસ ચોપાનીયું ઉભું થવામાં કરસનદાસની

*નાતની તર્ફની બે પરવાહજ કરસનદાસને હોય એમ તો આ ત-
 બવીને ઉપરથી લાગતું નથી.

કેટલીક મદદ હતી, અને કેટલાક વિષયો પણ એમાં એ બાધએ લખ્યા હતા. વિદ્યાગુણપ્રકાશ સભા અને કન્યાશાળાના વહીવટમાં એ સારો ભાગ લેતા હતા. રાજકોટથી બદલી લીમડી થઈ હતી. લીમડી ગયા પછી પણ એક સુધારાનું મોટું કામ કર્યું. મુંબાઈના એક મોટા ખાનદાનના ધરની વિધવા નામે ધનકારને સમજાવી, હિંમત આપી, યુક્તિ બતાવી, શેઠ માધવદાસ નામના એક આબરૂદાર વેપારી સાથે છયોક બરમુંબાઈ શહેરમાં પરણાવી, અને સુધારાનાં વાજાં વગાડાવ્યાં. રાજકોટમાં રહીને પાખંડ ધર્મ ખંડન નામના એક જૂના સંસ્કૃત નાટકનો તર્જુમો કરાવી પહેલા મહારાજને ઉપર ખીન્ને ગોળો ફેંક્યો એ પણ બૂલવું જોઈએ નહિ. રાજકોટ કેમ ચલાવ્યું તેની હકીકત અત્રે વધારે લખવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. અને ટેકાણે પોતાની ચાક્રાકી બતાવી, અને ટેકાણે લોકોની પ્રીતિ અને પોતાના પ્રમાણિકપણાની છાપ બહુજ સારી મેળવી. રૈયત, ઈંગિરેજ અમલદારો, અને જૂના કારભારીઓ એ સર્વેની પ્રીતિ એમના ઉપર સમાન હતી. હવે આપણે આ મહાપુરૂષના ચરિત્રને છેડે આવી પહોંચ્યા છઈએ. કાળ જે કોઈને છોડતો નથી તે એકાએક આ હજી જીવાન સુધારક ઉપર ટૂંકી પડ્યો, અને ૨૮ મી અગષ્ટ સન ૧૮૭૧ ને રોજ જૂંડા હરસના રોગથી લીમડીમાંજ એમનો દેહ પડ્યો. આ માઠી ખબર સાંભળી કાઠીયાવાડમાંથી મુંબાઈ સુધી હાહાકાર થઈ રહ્યો, અને સરકારે પણ પોતાની દિલગીરી બહાર પાડી. આ પ્રમાણે આ સારા સુધારકનો શરો આત્મા પોતાના ખારા દેશને મૂકીને જતો રહ્યો છે, તોપણ તેના સુકૃત્યનું સ્મરણ હજી દેશનું બહુ કરવાને સમર્થ છે. સંસારસુધારામાં એ પહેલા વર્ગનો જોદ્દો હતો, અને એનો દાખલો બધાએ લેવા જોગ છે. એની હિંમત અને સત્ત્વને સાર આગૃહ એ ખરેખર નકલ કરવાલાયક છે. એણે ગ્રંથો રચીને પણ દેશની ધણી સેવા બજાવી છે, પણ તે નિરાળો વિષય જાણી સુધારાના ચરિત્રની નોંધમાંથી દૂર રાખ્યો છે. એ ગ્રંથમાંથી ધણી સુનીતિ મળેછે, પણ એનું જિવન એજ ખરી સુનીતિનો ગ્રંથ હતો, અને તેથી અમે એનું ચરિત્ર વારંવાર વાંચવાની, વિચાર કરવાની, અને એવી સાચાઈ તથા હિંમત રાખવાની સર્વેને અને તેમાં વિશેષ ઉગતી પ્રજાને બલામણુ કરીએ છઈએ; અને અંતે ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ કરીએ છઈએ કે દેશમાં એવા ધણા શૂરવીરો થાઓ, સત્ત્વને સાર મથો, દુઃખ ખમો, અને મથી મથીને આ દેશનો પાછો જિજ્ઞાસાર કરે!—

મનના વિચાર.

તા. ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૮૭૮. હાટકેશ્વરનો ઉત્સવ. અપોરે જમી ખા-
ધને બેઠા પછી ઉઠેલા વિચાર.

શામળ કવિની કવિતા વાંચતા હમણું તે ટૂકડા ટૂકડા જેવી જણાય
છે. એની વાણીઓમાં લહેર લાગેછે, પણ ખીજા છપ્પ મંગળાચરણ વ-
ગેરેમાં ક્લિષ્ટતાના ઉછાળા માત્રમ પડેછે. સંભારી સંભારીને લખેછે. જોડલા
કડકા તે પ્રત્યેકમાં તો રસની લહેર ખરી, પણ ખીજા કડકા સાથે લહેરની
સળંગતા બિલકુળ નહિ. અધીણીના ડોળા જેવી એના મનની દૃષ્ટિ, સ્થિતિ
છે.—મનમાં એકાગ્રતા નથી. ક્લિષ્ટ છે એમ છેક ન કહેવાય. પણ કડકા
સાંધવામાં તો ક્લિષ્ટતા ખરી.—પ્રેમાનંદમાં અખંડ લહેરી લાગેછે.

Elegance અથવા પ્રૌઢિતા વિચારથી મારી બાપાની અગ્રવ્યક્તિ ઉ-
પર કાંઈક પડે પડતો હતો એમ મને લાગેછે.—હાલના લોકની મનની સ્થિતિ
અદલાર્થ છે તેને બાપાની conservative પ્રૌઢી કે નાગરત્વ ગમતું નથી.—
નર્મદાશંકરની બાપામાં પ્રૌઢી કે Elegance ની ખોડ દેખાતી હતી
Conservative બાપા દૃષ્ટિને કાં ન હોય? તે વેળાની નર્મદાશંકરની પ્રસિદ્ધિ
(popularity) નું કારણ એ દોષને લીધેજ ઉત્પન્ન થયેલી perspicuity
હશે એમ લાગેછે. એમ હોય તો એ ગદ્યમાં સાર પછી બગડે છે. જેને આપણે
સુધરવું ગણીએ છઈએ તેજ બગડવું છે. શું હાલ થોડા લોક એની બાપા
સમજે છે? શું થોડા વાંચેછે? એમ હશે ખરું—મારી બાપા શાળાપત્રમાં
લખતાં લખતાં સરળ વધારે થવા લાગીછે. પ્રૌઢિ એટલે Eleganceને
બૂલ બરેલા (?) વિચાર in practice છોડવા લાગેછે, પણ અસાર સુધી
એમ જે નાખુશીથી કરેછું તે ખુશીથી કરવું બેઘએ, કેમકે perspicuity
તો એ સુધારો છે. સારે હાલની પ્રાકૃત બાપાઓમાં perspicuity પ્રૌઢિ
કે Elegance એકસંપ શી રીતે થઈ શકે? એનું પ્રમાણ શું? નાગર
લોકોની બોલી એમાં કેમ નહિ ચાલે? કે હાલના નાગર લોકોની બોલી
classical ગૂંજરાતી કરતાં દેશ કાળના યોગે જૂઠી થઈ ગઈ છે—હા-
લના નાગરના મનમાં પહેલે નંબરે અંગ્રેજી વિચાર અને શબ્દ, ખીજે નં-

બરે ફારસી અરબી અર્થ ને વિચાર, ત્રીજે નંબરે હિંદી અર્થ શબ્દ બરાએલા છે તો તેની ભાષાનું નાગરત્વ એવું નવતરજ હોવું જોઈએ. એ classical standard of purity થી જૂદા પડવું જોઈએ. હાલ ભાષામાં purity શબ્દ કોને કહેવો એજ મોટો સવાલ છે. નાગર શબ્દજ pure એ તો ખરું, પણ હાલ નાગર કોણ છે? ઇંગ્લેન્ડ બહોલા? શાસ્ત્રીઓ? દરબારીઓ? કે કોણ? હાલ નાગર કહેવા જોઈએ તે વર્ગના વાંચનાર-તેને અનુકૂળ શબ્દ purity માં રાખવા એ તો ખુલ્લું. For the પણ masses લોકની ભાષાજ જોઈએ. તે ભાષા કઈ?

જનની આર્થિક બુદ્ધિ (એટલે) mind and knowledge એ બને મળીને જે આર્થિકમાં સામાન્યત્વ પ્રયત્ન હતું તે, મુસલમાનના સંગથી કાંઈક જૂદી શક્તિની જૂદા વિચારની, અને જૂદા (taste) રસજ્ઞાનની, થએલી તે ઉપર ઇંગ્લેન્ડ બુદ્ધિનો ધા પડ્યાથી ચોંકી ઉઠી છે. અને કાંઈ સ્પીરિટ જુદા વળણની વિચારની અને રસજ્ઞાનની થઈ ગઈ છે. એ સામાન્ય બુદ્ધિ જૂદી હોવી જોઈએ. એને હું પહેલા ધારતો હતો તેવી conservative નથી. હું એથી વધારે conservative જણાઉં છું. In my standard of purity and feeling &c. હાલ જેને હું દોઢ ડાહ્યા સુધારાવાળા ગણું છું તેજ હાલના જમાનાના નાગર છે, અને એમ છે તો વખત હું ધારું છું તેટલો conservative નથી. એમ છે તો નર્મદાશંકર સુધારાવાળા જુવાનીઓની—“બાની”યો લખતો હતો એજ તે સમયના નાગરની બાની હતી. તો “સુધારો” એજ—spirit of the time છે.—નર્મદાશંકરે લખ્યું તે વેળા કરતાં દેશ conservatism માં કાંઈ પાછો ઓસરવા લાગ્યો છે, તેનીજ અસર નર્મદાશંકરની હાલની ભાષા ઉપર થઈ છે ત્યારે એ man of the mass જ છે. હાલ Mass સુધારાવાળાની પાછળ પડ્યો છે અને તેની જોડે નર્મદાશંકરે કર્યું છે. આ ન્યાય કેવો યથાર્થ અને true to fact છે. માટે popularity ને માટે નાગરપણું નહિ પણ લોકો જેને નાગર માન્યા હોય તેની યોગ્ય તેજ નાગરત્વ. દેશની advanced party ના બોલવામાં નાગરત્વ નહિ મનાય. આવો જ્યારે વખત છે ત્યારે મારી ભાષા સુધારા તર્ફ જવા માગે છે—Classical purity ને ઊડવા તૈયાર થઈ છે. હું ધારું છું કે એનું કાંઈક સાફ

અશે. મારી ભાષામાં જે Conservatism અત્યંત વધી ગયું હતું તે એટલું ઘટશે ત્યારે પણ ભાગ્યે લોકની ભાષાના radicalism ને મળશે. તે પાછું હટશે અને મારી ભાષા આગળ ધસેછે એટલે મળાપ કદાપિ થાય. કદાપિ કહેવાનું એક એમ પણ બને કે મારી ભાષા તેને મળી શકે એટલામાં લોકની ભાષા પાછી radicalism તર્ફ દોડે. મારી ભાષા radical તો કદી થવાની નથી. માટે મારૂં મન conservative છે એમ સિદ્ધ થાયછે. કારણ કે style એમાં મનનુંજ પ્રતિબિંબ પડે છે.—ત્યારે શું નર્મદાશંકર અરધા બણ્યા માણસની પંક્તિનેજ ચોગ્યછે, કેમકે એની style (વિચાર સહિત) તે વર્ગનેજ હાલ અનુસરતી આવે છે.—ત્યારે નર્મદાશંકરની પ્રખ્યાતિના વખતમાં એ ઉપલા વર્ગને કેમ ગોઠતી હતી? શું તે જમાનો એવો અર્ધા બણ્યાનોજ હતો? ત્યારે તો સિદ્ધ થાયછે કે નર્મદાશંકર જમાનાની લહેરમાં પાછળ પડ્યો. એ રીતે પણ એની શક્તિ મધ્યમ વર્ગનીજ જણાય છે. મારા મનની સ્થિતિ નહિ સુધારામાં, નહિ શાસ્ત્રીઓમાં, બિલકુલજ નહિ સાધારણ લોકમાં, અને તેની સાથે બધા જાણે કે આપણામાંજ ઘણું કરીને હશે એવું મંદેહયુક્ત સાનંદાશ્ચર્યરહિત પણ કાંઈ પ્રીતિ અને કાંઈ આશ્ચર્ય યુક્ત, એવી જે મારા મનની ભૂમિકા તે independent thinker નું લક્ષણ બતાવેછે. એ popular તો થાયજ નહિ. તે માટે તો નર્મદાશંકરના જેવી જનપ્રિય નોંધએ, પંડીત પ્રુદ્ધિ જનપ્રિય થાયજ નહિ—જે મારા મનનું એવું લક્ષણ છે અને બધા વર્ગનામાં કાંઈ પ્રીતિ અને આશ્ચર્ય ઉપજાવેછે, તો ઉત્સાહનો હું જેને સુચારો હાલ સમજીયું તે જે પ્રવર્તાવવા માંડુ તો વધારે બધા વર્ગના લોકને અનુકુળ પડવાનો વધારે સંભવછે. મારામાં comprehensiveness વધારેછે એ સિદ્ધ, કેમકે બધાને અનુકુળ પડેછે. એમાં મરતી થોડી હોય એમાં (?) નહિ અને તેથી લોકમાં નર્મદાશંકર જેટલી જનપ્રિયતા મેળવી શકાય નહિ. My writings may be admired but cannot be loved and even for the purpose of being admired, some labour (compromising spirit) is needed. મારી પ્રુદ્ધિએ જનપ્રુદ્ધિમાં હજી નીચે ઉતરવું નોંધએ. I must leave off the independent growth of my mind and

study the public growth at present and suit myself to assist in their further growth.

મારું મન કેટલીક વાતમાં Anglicised તર્કજન, કેટલી વખત conservatism તર્કજન છે. મારો સુધારો યુરોપના ઉપદ્રા વર્ગના સુધારા જેટલો છે, અને conservatism વ્યાસ જેટલું છે. My mind is a strange development of the mixture of the two civilizations. I think this may be the future civilization of the world. I am conservative and therefore have the very kind of ખુદ્ધિ that is required to lead a civilization that is preceded by a radical civilization. I think there is an oscillation even in the મહા સુધારા s. દેશે દેશના સુધારાનાના સુધારામાં તો Oscillation છેજ પણ મોટામાં જણાય છે એ આશ્ચર્ય. એશિયાનો સુધારો conservative, યુરોપનો radical, તો હવે પછીનો પાછો conservative જ હોવો જોઈએ અને એનું ફળ હું conservative છું.—એ ત્રીજો સુધારો હિંદુસ્તાનમાંથીજ શરૂ થવો જોઈએ. કદાપિ મારું મન દુનિયાના ત્રીજા સુધારાને અનુકૂળ નહિ હોય તોપણ હિંદુસ્તાનમાં જે conservative રૂપ પ્રથમ શરૂ થશે તેને અનુકૂળ તો છેજ. કદાપિ ઇરાન વગેરે પકડીને એને વધારે conservative કરશે અને પછી તેને જોડવીને યુરોપમાં પાછું radicalism તર્ક વાળશે. પૃથ્વીના પ્રથમ સુધારામાં હિંદુસ્તાન કરતાં ઇરાન વગેરે પ્રથમ હશે એમ લાગે છે, હવે પહેલાં થવાનો હિંદુસ્તાનનો વારો આવ્યો છે એમ જણાય છે.

નવો સુધારો અમેરિકાથી કાં ન શરૂ થાય? અમેરિકાનો નર્મદાશંકરની વખતના સુધારાવાળાના જેવા ટચાક તો છે ખરા. એ જીવાન—અપરિપકવ ખુદ્ધિ (અવસ્થા ઉમર, કે કોઈ પણ દેશકાળના કારણથી થએલી હોય તે)ની હમેશા નિશાની છે.

સામળ એના વખતનો નર્મદાશંકર બીજા વર્ગનો radical, અને પ્રેમાનંદ મારા જેવો પહેલા વર્ગનો conservative હશે. સામળ પ્રવૃત્તિ ખુદ્ધિનો, અને પ્રેમાનંદ નિવૃત્તિ ખુદ્ધિનો હતો.—સામળભટ એના વખતનો નાગર અને પ્રેમાનંદ શાસ્ત્રી. નાગરમાં અજ્ઞાન (અહારનું conser-

ratism)તો શાસ્ત્રી કરતાં વધારે હોય, અને તેથી શાસ્ત્રી conservative છતાં કોઈ મોટા અગત્યના (વિદ્યા કે ધર્મના) વિષયમાં નાગરથી ન મૂકાય એટલું આગળ પગલું મૂકે છે. શાસ્ત્રી બુદ્ધિવાળો જ્ઞાનમાં તો હંમેશાં સુધારા ઉપર જ છે.

સામાજની બાનીમાં ટૂંકડા ટૂંકડા પડે છે. એજ સુગંધ દૃષ્ટિને લીધે, અને એથીજ વચલા વર્ગનાને (અધિકારીને) ગમે છે. પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળાને પ્રૌઢ બાનીજ ગમે. મારાથી સામાજ આ વખતે ખુશી સાથે વાંચી શકાતો નથી. લહરીખંડન ડગલે ડગલે થાય છે. બીજા લોકને એ ખંડનથી ખુશી થતી હશે ખરી ? એમ હોય તો પ્રૌઢબાની જનપ્રિય થાય નહિ. હોમર કેમ થયો ? એનામાં અખંડ લહરી છતાં ખંડભોગીને કેમ ગમ્યો ?

અખંડ લહરી અને ખંડલહરી એ બે જાતની style ની બાબતમાં મહા કવિઓ શેક્સપિયર વિગેરે ફરીથી વાંચવા. હું ધારૂં છું કે બધા મહા કવિઓ અખંડ લહરીજ છે. અંડલહરી તે novelist.

સામાજની વાત કહેવામાં પણ ઘણી ઉતાવળ. કોઈ વસ્તુને ઠરીને જોતું કે ભોગવતું નથી. જમરની પેઠે સુગંધ લેતું જાય છે. ઉડતું જાય છે, અહંભાવ બૂલી કદી તક્ષિન થતું નથી, ઠરતું નથી, સદા ગતિમાં છે, એ ગુણ ખોટા નહિ કહેવાય. Actionની ગતિ ખતાવે છે ?

પ્રેમાનંદ વાંચવા માંજો (રણુચત્ત), અને તેમાં અખંડલહરી જણાય છે. એમાં એક વિચારમાંથી બીજો, અને બીજામાંથી ત્રીજો, એ પ્રમાણે અખંડિત સ્ફુરણ થયાં કરે છે. મૂળ લગાડીને ધીમે ધીમે જાડ નવ પક્ષવ થઈ જતું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે અને ધીમે ધીમે એમજ મોટું થતું જાય છે. આખો ગ્રંથ એવા સ્વાભાવિક રીતે સદા વૃદ્ધિ પામતા જાડના જેવોજ છે. તે છતાં finite છે. એથી ખુબી ? Unity એના ગ્રંથમાં પરિપૂર્ણ છે—નખ શિખ છે, સાંધે સાંધામાં છે—સામાજમાં નથી.

રણુચત્તની ચોપડીના હાંસીઆ ઉપર પ્રેમાનંદના વિશેષ કવિત્વ વિષે કાંઈક ઘણી વિચારના મર્મ લખ્યા છે.

પ્રસિદ્ધિહતતા (શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, અને રસ એ ત્રણ બાબતનું અમુક કાળનું વિશેષ સ્વરૂપ તે નાગરત્વ) નાગરત્વના પેટામાં મૂકવી. રામાયણના શાસ્ત્રવાં કે વાંદરૂપાં. બુદ્ધ-હાસની અર્વાચીન શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધિનાં વિરોધી છે.

અને તેથી તે હાસ્યને પાત્ર થાયછે. દરેક કાવ્યમાં આવી થોડી નાગરતા તો આવીજ જોઈએ, અને તેથી તે ખીન્ન કાળમાં તેટલુંજ જનપ્રિય થાય એ બહુ અચરૂં છે. તેટલું તો થાયજ નહિ. કાળકાળના કાવ્ય જુદાંજ તોપણ બધા કાળમાં સામાન્ય રીતેજ જે માન્ય થાય તે ઉત્તમ કાવ્ય—Universal કાવ્ય. એક “એન”ના (સમયના) કાવ્ય કરતાં એમાં જનપ્રિયપણું ઓછું, પણ કુલ જનપ્રિયપણું વધારે. પ્રેમાનંદ કરતાં સામળ એના વખતમાં વધારે જનપ્રિય હતો, હાલના કાળમાં કાંઈક છે અને થશે, પણ થોડા વખતમાં કુશશે. નામ તો નહિ બૂલાય. એની નવિનતા નિશ્ચેપતા—સમયદર્શકતાને માટે—radicalism ને માટે યાદ રાખવામાં અને માન આપવામાં આવશે, પણ પ્રેમાનંદ તો ઉપલા રસિકોમાં વંચાશે. He will be a classic. સાધારણ લોકો નામ પણ બૂલી જશે. શો અજબ ફેરફાર ? કુદરતનો કેવો સમતોલન કરનારો કાંટો ? સારે અખંડલહરી પણ મધ્યમ વર્ગના કવિને અમર થવાની આશા થોડીજ—કાઈ કાળે પડેજ. હિંદુસ્તાનમાં વ્યાસ ને વાલ્મીકિ ક્યારના પડ્યાછે, કાળીદાસ વગેરે પણ પડ્યાછે, કેશવદાસાદિઓ વચમાં થયા હતા તે પણ નવા જમાનાનીજ નજરમાં પડ્યાછે, અને હવે તેની જગાએ Mass ને માટે કવિઓ જોઈએ છઈએ.—જમાનાનો કવિ હિંદુસ્તાનને જોઈએ છઈએ. જમાનાનો ગુરૂ જોઈએ છઈએ, જમાનાનો શાસ્ત્રી જોઈએ છઈએ, જમાનાનો પુરાણી જોઈએ છઈએ, જમાનાનો વેદ Encyclopedia of knowledge દર્શન, વગેરે બધું જોઈએ છઈએ ? નવું civilization શરૂ કરવું છે. પ્રથમ તો કવિ જોઈએ. તે ગુરૂ રૂપ હોઈ શકે ? રૂપિ જોઈએ છઈએ. હજી વેદ સંગ્રહ કરનાર વ્યાસનો વખત નથી આવ્યો, હજી અદૃશ્ય વેદને જોનારા જોઈએ છઈએ. વેદનો પ્રથમ કાળ શરૂ થવા ઉપર છે. તો શ્રદ્ધા બહુજ અને દર્શન થોડું એમ જોઈએ. પ્રાચીન આર્ય ઉપર શ્રદ્ધા એ બળેજ ધર્મ નીકળી શકે ?—

મારૂં “રસશાસ્ત્ર” પાછલા બે સુધારામાં સંપૂર્ણ પણે આવતા સુધારામાં વેદ જેવોજ obscure થયે. સારે મારા શાસ્ત્રમાં કાંઈ નવો સિદ્ધાંત—નવું રસનું Standard જ દાખલ થવું જોઈએ. “કુદરતને સુધારવી” એમ જે Bacon કહેછે અને Aristotle ની નકલ એ બે વિચારનું લક્ષ્ય થવું જોઈએ. આર્ય વિચાર Bacon ને મળતો છે.

અને હું conservativo ને તે અનુકૂળ પડેછે. કેવો યોગ ? મારા સંબ-
ધમાં અને Baconના સંબધમાં Utility નો આચાર્ય તે ખરા રસ
શાસ્ત્રનો માર્ગ દર્શાવે અને તેનો લાભ લઈ અર્થબુદ્ધિશૂન્ય હિંદુસ્તાન
અર્થબુદ્ધિયુક્ત રસશાસ્ત્ર નવા જમાનાને સાર રચે. એકને ઉપલું સલ્ય
દીઠું તે પોતાના radical ગુણને લીધેજ. તેણે જોયું કે મારી અર્થબુ-
દ્ધિની કુદરતમાં “કવિતા નથી.” એરિસ્ટોટલ પગેરે કવિતાશૂન્ય કુદરતને
જોતા નહોતા. એટલું conservatism હતું. કવિતા અથવા રસ એજ
conservatism જણાય છે. કાંઈક કવિતા ખરી કુદરતમાં છે એમ
ખતાવવું આ જમાનાના નવા રસશાસ્ત્રનું કામ છે અને તેને માટે કુદરતની
હદ વધારવી પડશે. Bacon કરતાં પણ વધારે જીણી રીતે કુદરતને જો-
વી જોઈએ. એના Novum Organum દરતાં ઉચી philosophy
જોઈએ છઈએ. એણે Logic ને તેડ્યું તો હવે એને પણ તો-
ડ્યું જોઈએ છઈએ. એને તોડનારજ રસશાસ્ત્ર. એની philosophy
ઉપર રચાયેલું કે Aristotle (પહેલાં સુધારાનો શાસ્ત્રી) અને Bacon
(બીજા સુધારાનો શાસ્ત્ર) એ બંનેને જવાબ આપી શકે અને તેને ચૂપ કરે.
પણ જો એ બે જમાનાની છેક અને શાસ્ત્રીઓ આવ્યા, તો આ ત્રીમનો
હમણાં ક્યાંથી હોય ? રસશાસ્ત્ર પણ વેદના જેવુંજ શુદ્ધ અને દર્શનહિત
હોવું જોઈએ.—

તા ૧૮મી અપ્રિલ ૧૮૭૮.

આજે સામજીકની વાર્તા (વિધાત્રીની) વાંચવા માંડી તો વચ્ચાઈ અને
કાંઈક રસ પણ લાગ્યો. હજી પણ ઉપર ઉપરથી વર્ણન કરેછે. ગાદી મસ્તી
નથી. એમ તો લાગેછેજ. શું novelistsનું એ લક્ષણજ હશે ? સ્કાટ,
બુલ્લવરમાં તો મસ્તી છે. ફિલિંગ જિલ્લપ્તસમાં નથી, અને તેનેજ કેટલા
novelists ગણેછે.

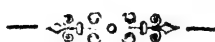
સામજી સંભારીને અનુભવ ઉપરથી લખતો હોય એમ જણાય છે.
Inspiration નથી. તેનાજ કડકા પડેછે. એ શુશુ પ્રસાદથી ઉલટો દેખાય
છે. ક્લિષ્ટતા છે. કવિ પોતાનું કચીપણું કદી બૂલતો નથી. પ્રેમાનંદ વિષય-
વશ થઈ જાયછે.

સામજી બીજા લોકના વિચારમાં વધારે ઉતરતો જણાય છે. સાધા-
રણ અસ્તાન લોકને કેમ લાગે એ જાણે છે. એ કવિ છે તેવી કુદરત—

Massesમાં માલમ પરતી કુદરતનેજ ચીતરે છે. એ દિવ્ય કવિ નથી.

સામળ ન્હી Manners and શુના વિચાર ચિતરનારો છે. વહેમની આગતમાં પ્રેમાનંદ કરતા પણ વધારે વહેમને માન આપનારો જણાય છે. એના કોઈ convictions કોઈ સઘન નથી. પ્રેમાનંદ થોડો વહેમી પણ સિદ્ધાંતી છે. માનેછે તે પૂર્ણ મનથી માનેછે અને તે માનવું કોઈ પ્રસંગે બૂઝતો નથી. પ્રેમાનંદનું જ્ઞાન, અધ્યાત્મ, અને રસજ્ઞાન એ ત્રણે ભેગા થઈને એક ઘાટ ઘડાયો છે. સામળમાં એ ત્રણે નોખાંજ રહેલાં છે. વખતે એક એકથી હલટાં પછુછે, અને તેથી શું માનવું તે એને સૂઝતું નથી. પ્રેમાનંદ Earnest મનનો છે, અને સામળ વિજ્ઞાસી (Lighat) સ્વમાવનો છે. પ્રેમાનંદ contemplative છે, અને સામળ practical અથવા Energetic છે. પંડીતનો—બ્રાહ્મણનો—કવિ પ્રેમાનંદ અને વાણીયા એટલે સંસાર જુદિવાળાનો કવિ સામળ. લહેરીનો પ્રેમાનંદ અને છુટક રંગીનો (જે રંગને આલે પણ અર્થની હદમાં પેસવા ન દે તેવાનો) કવિ સામળ હોયોજ નેહએ. અને એ સુરતમાં અને જીન્ને અમદાવાદમાં પૂજ્ય એમાં કોઈ અશ્ચર્ય નથી. અમદાવાદીઓને સામળ કરતાં ઉંડો રસ જોઈતો નથી, સમજતો નથી, જોરવાતો નથી, અને તેમની (ધન?) અર્થ જુદિને ગાંડાઈ બરેકો લાગેછે.

સામળ objective કહેવાય? લહરિવિષ્ણો objective હાય? હું જાણું છું કે objective and subjective અને લહેરીજ હોઈ શકે, પણ objective આત્મદર્શી અને subjective જિવદર્શી છે. એજ ફેર. આત્મામાં પિંડ બ્રહ્માંડ છે અને તે સઘળી શક્તિઓ જેનામાં યથાયોગ્ય કેળવાયેલી છે તે objective અને તેમાંની એક શક્તિજ જેની કેળવાયેલી છે તે subjective. Development of the whole man and the Development of a fraction even as far as સ્વભાવ is concerned.

મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામનું ચરિત્ર.

આ વીર પુરુષનું નામ મૂળરત્નના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી સઘળે પ્રસિદ્ધ છે. મહેતાજી કહીએ એટલે હજી પણ દુર્ગારામજ સમજાય છે, આ

કીર્તિ અધિકાર સંપત્તિ કે કુળને બળે નહિ, પણ પોતાની બુદ્ધિ, ખત ને હિંમતને બળેજ મેળવી હતી. દુર્ગારામ તો ઘણા વખત સુધી સુરતમાં માત્ર એક ગૂજરાતી નિશાળનાજ મહેતાજી હતા, પણ તે દરમ્યાન એમની કીર્તિ સઘળે પ્રસરી ગઈ હતી, અને હાલ મોટા દેશી અમલદારો પણ માન નથી પામતા તેટલું એને મળતું હતું. ખરૂં કહીએ તો એના નામનો દેશમાં ડુંકોજ વાગી રહ્યો હતો, અને એનું નામ સાંભળી વહેમ તથા ગુણમ થરથર કંપતા હતા. એણેજ ગૂજરાતમાં પહેલ વહેલો સુધારાનો પોકાર ઉઠાવ્યો અને તે એવી સઘન વાણીથી કે સઘળાને એકદમ જાણ થયું કે દેશમાં ચાલના સર્વ ઉગવાની તૈયારી છે. એના અવાજે આખા પ્રાંતને ઘણા યુગની બરનિદ્રામાંથી યોંકાવ્યો અને તે આવડું આવડું જોવા લાગ્યો કે આ શું છે. એનું કહેવું નવું ધણુંજ નવું, વિપરીત લાગ્યું, પણ એમાં સત્ય છે એમ સઘળાને દેખાયું, કેમકે હાલ સુધારાને કુધારા વચ્ચે જેવું ધાડું, મમતી, નિરાશાનું વેર ચાલે છે તેવું તે વેળા ઉભું થયું નહેતું. જાને પક્ષવાળા તે વખત આશા રાખતા હતા કે વાદવિવાદથી કાંઈ સમાધાની ઉપર આવીશું. આખા ગૂજરાતમાં તે વેળા એક તરફ મહેતાજી અને બીજી તરફ નાનાં મોટાં સઘળાં હતાં. સઘળા સાથે મહેતાજી નિડરપણે બરોસાથી સુધારાની વાતો કરતા; અને લોકોને તે રસતી નહિ તોપણ એકાગ્રચિત્તે સાંભળતા તથા એના ખરાપણુને માન આપતા. પાછળથી મહેતાજીની કીર્તિ કાંઈક ઝાંખી પડી હશે. તોપણ મૂઆ ત્યાં સુધી તે ગૂજરાતી સુધારાના મૂળ પુરૂષ અને દેશના ખરા મિત્ર ગણાતા હતા.

આવા પુરૂષોના ચરિત્ર લખવાંજ જોઈએ. એવા પુરૂષો કાંઈ ધડીએ ધડીએ જોવામાં આવતા નથી. તેઓ તો પુરૂષત્વના નમુના છે, અને કુદરત એવા નમુના પ્રસંગે પ્રસંગેજ માણસોને નકલ કરવા સાથે તેમની આગળ ચૂકે છે. તેઓના મહત્કૃત્યો તથા જીંયા મનોભાવ જાણ્યાથી માણસ પોતાના જીંયા ઠરવ્યો સમજે છે. આપણા દેશમાં જન્મ ચરિત્રો લખવાની રીત ન હોવાથી આપણને ધણું નુકશાન થય છે. લોકોને સારા નમુના માત્રમ પડતા નથી, અને તેથી પોતાની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિને અનુસરી ક્ષુદ્રગતિજ કયાં જાય છે. જ્યારે મહત્કર્મનાં દૃષ્ટાંત આપવાં હોય છે ત્યારે ધણીવાર આપણને પેસે છેડેના ઠૂંક યૂરોપખંડમાં તે જોળવા જવું પડે છે, કેમકે આપણા દેશના જોઈએ તેવા ઐતિહાસિક ઉદાહરણો મળતાં નથી. એનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આ-

પણમાં વાસ્તવિક ચરિત્રો લખવાનો ધારો નથી; અને તેથી મહાપુરૂષો હોયછે ત્યાં સુધીજ તેના દાખલાનો લાભ મળેછે અને પછીથી તે જન્મ્યાજ ન હોય તે પ્રમાણે તે મળતો અંધ પડેછે. અથવા કોઈ વખતે તે મહત્કર્મો આપણી પતિત પ્રજાને પોતાની શક્તિની બહારજ એટલે દરજ્જે લાગેછે કે તેને અત્રાક્રિક ગણેછે, અત્રાક્રિક ગણતાં અહલુત કથાઓ તેમાં ઉમેરે છે અને એ પ્રમાણે તેને સંપૂર્ણ અહલુત રૂપ આપી પૂજવા મંડેછે. પણ તેઓ નકલ કરવા જોગ પુરૂષ થઈ ગયા છે એ વાત તો તેમની કલ્પનાથી પણ દૂર રહેછે. આથી લાભમાં એજ થાયછે કે પતિતપણું વધેછે. આપણા દેશની કશામય સ્થિતિનું આ પણ એક કારણ છે, અને તેથી મહાપુરૂષોના મહત્કર્મો મનુષ્ય ભાવે વર્ણવાની, એટલે, સ્વાભાવિક જિવનચરિત્રો લખાવવાની હાલને સમયે બહુજ જરૂર છે.

અમારો આજો વિચાર હોવાને લીધે રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામે આ વિષયને મથાળે લખેલાં પ્રતાપી પુરૂષના ચરિત્રનો પહેલો ભાગ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યોછે તે જોઈને અમે ઘણા રાજી થયા છીએ, ગયે વર્ષે અમે એજ ચરિત્રનિરૂપકના બનાવેલા કરસનદાસ જિવનનું વિવેચન હવેથી કર્યું હતું, અને એટલી મુદતમાં એવોજ બીજો વિષય એ ભાષાએ લખીને બહાર પાડ્યો એ એમની સુધારકોના ચરિત્રનિરૂપણ વિષે કેટલી કાળજી છે તે સારી પેઠે સાબીત કરેછે. આ પ્રથમ ભાગમાં મહેતાજી ૩૫ વર્ષના થયા ત્યાં સુધીનું જ્ઞાન સમાયું છે પ્રસ્તાવનામાં લખેછે તે પ્રમાણે આ ભાગમાં ચરિત્ર નિરૂપકનું લખાણ તો માત્ર વીશેકજ પાનાંછે, અને બાકીના આશરે દોઢસો પાનામાં તો ખૂદ મહેતાજીનુંજ લખાણ છે. એ લખાણ ઘણુંજ ઉપયોગી અને મનન કરવા જોગછે. સુરતમાં માનવ ધર્મ સભા મહેતાજીએ સ્થાપી હતી તેનો મહેતાજીએ પંડે લખેલો એમાં હેવાલ છે, અને એ સભાનો આત્મા અને શરીર એ બંને મહેતાજીજ હતા તેથી એ દક્ષતર દુર્ગારામના જિવન ચરિત્રમાં ઘણુંજ ઉપયોગી હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એ વાંચ્યાથી માલમ પડશે કે મહેતાજીના શા વિચાર હતા, તે પ્રગટ કરવાને કેવી ખત રાખતા, અને તે પ્રગટ કરતાં કેવું ટાહાપણ, ચાતુર્ય અને નિરૂપણું વાપરતા.

મહેતાજીના ચરિત્રનું વિવેચન કરવા માંડવા પહેલાં એના નિરૂપણ વિષે એક બે બોલ બોલવાની અમને જરૂર લાગેછે. અમે ગઈ વેળા કહ્યું

હતું કે ચરિત્ર નિરૂપકમાં શોધ, સત્યતા, વિવેક, અને વર્ણન શક્તિ એ ચાર ગુણની જરૂર છે અને પહેલા ગુણ વિષે અમે કાંઈક અસંતોષ જતાવ્યો હતો. તે વેળાએ દોષ ગણી રૂપે દર્શાવવાનું કારણ હતું કે ચૂનવરાત્રી ભાષામાં તે પહેલ વહેલુંજ પ્રયત્ન હતું. પણ આ બીજા પ્રયત્નમાં પણ જ્યારે તે ખામી નજર આવેછે ત્યારે તે તર્ક એ ગ્રંથ કર્તાનું લક્ષ્ય ખેંચવું એ અમે અમારી ફરજ સમજીએ છઈએ. કદાપિ બીજા ભાગમાં વધારે શોધનાં કૃણ માલમ પડશે, અને અમે ઈચ્છીએ છઈએ કે તેમ થાય પણ થવાને માટે અહિયાં જે સૂચના કરીએ છઈએ તે નકામી નહિ ગણાય. સત્યતા, વિવેક, અને વર્ણન શક્તિ રાવસાહેબ સારી જતાવે છે, પણ જોઈએ તેટલી જોળા થતી નથી એમ અમને લાગેછે, અને એ ગુણ તો ચરિત્રનિરૂપકમાં પહેલે દરજ્જે જોઈએજ. જોળા કરી સંપૂર્ણ હકીકત મેળવ્યા પછી તેનો આકાર ઘટતી વખતે બીજા ગુણોનો વિશેષ કરીને ખપ પડેછે, અને પહેલી બાબતમાં જે કસર રહી ગઈ હોયછે તેનો બદલો પાછલા ગુણોથી વળી શકતો નથી. બીજા ગુણોની ખામી હોય, તો કદાપિ ચાલે, કેમકે જે વિગતવાર હકીકતો એકઠી કરી હોય તો પાછળથી બીજા કોઈ પણ વિવેક અને વર્ણન શક્તિ વાપરી સારા આકારમાં જોડવી શકે, અને પોતાના તર્કથી સત્યતા સંબંધીની ખામીઓને પણ કાંઈક કાંઈક સુધારી શકે. મતલબ કે સવિસ્તર હેવાલ તો મેળવવોજ જોઈએ. આ ચરિત્ર લખવામાં માનવ સભાનું દક્ષતર અને મહેતાશના છોકરાએ જે ખચર લખી મોકલી છે તે સિવાય બીજા સાધનો એમને મેળવ્યા હોય એમ જણાતું નથી. બીજા ભાગમાં પોતાનો અનુભવ તથા તે સમયના બીજા મિત્રોની યાદદારત મદદમાં આવશે એમ અમે ધારીએ છઈએ, તો પણ જે સમયે મહેતાશનું મન ઘડાયું, સુધારા તર્ક વળ્યું, અને ઘણું કરીને સવળી કાંઈ મેળવી ચૂક્યું તે જૂના સમયની બેશક વધારે હકીકત જોઈતી હતી. અમે જાણીએ છઈએ કે એ વખતના ઘણા ખરા લોકો હાલ હયાત નથી, હયાત હશે તે પણ પોતાની મેજે ચરિત્ર નિરૂપકને હકીકત મોકલે એવા નથી, આપણા દેશમાં બીજાનો હેવાલ નોંધી રાખવાની ટેવજ નથી, વગેરે અનેક કારણોથી સવિસ્તર ચરિત્ર તૈયાર કરવું એ ઘણુંજ અઘરું કામજે, અને બીજા કરવા નીકળ્યો હોય તો એટલો પણ સંગૃહ કદાપિ કરી ન શકત; એ બધું જાણીએ છઈએ તોપણ અમારું મન એમ કહેછે કે વધારે હકીકતો મેળવી હતી અને તે વધારે પૂછપરછ

કરી હોત તો તે મળત. આપણા દેશની હાલ એવી સ્થિતિ છે કે લખીને ખચર માગીએ તો સુધરેલા કહેવાતામાંના પણ થોડાજ મહેનત લઇને લખી મોકલે. જનને જઈ તેમની રૂચી તથા અવકાશને અનુસરીએ, તજવીજથી વારંવાર તે વાત કાઢીએ, એક પાસેથી કોઇનો પત્તા લાગે તો તે જીવનને જઈ પકડીએ, તેની પણ એવીજ રીતે સાધના કરીએ, સારે એક નાની સરખી હકીકત મળે. એમ ઘણી મુદત સુધી પંડે જોળા જારી રાખીએ સારે ચરિત્ર લખવાના સાધનો એકઠાં થાય. તેનો આકાર જાંઘતી વખત વળી કાંઈ વિશિષ્ટ શોધવાની જરૂર પડે, અને તે કરીએ સારે કાંઈક મનમાનતું ચરિત્ર લખી શકાય. આટલી મહેનત સઘળા દેશમાં ચરિત્ર નિરૂપકને પડે છે અને તેથીજ નિરૂપકમાં નિરૂપ્યનર્થ ગુરુભાવ હોવાની જરૂર ગણાય છે. તો, હવે, આપણા દેશમાં કેટલી વધારે પડે? એ એટલી બધી છે કે વાંચનારને સહેજ વિચાર પણ આવવો મુશ્કેલ છે અને તેથી કહીએ છીએ કે રાવ સાહેબ મહીપતરઃમે સંગૃહ કર્યો છે તે પણ કરવો સહેલ નથી, અને એમનો પરિશ્રમ સ્તુત્યજ છે. અહિંયા જે ટીકા કરી છે તે માત્ર તેઓ વધારે જોળામાં પ્રવૃત્ત થાય એવા મિત્રભાવથીજ કરીએ.

કેવી કેવી જાતની હકીકતો જિવન ચરિત્રમાં જરૂરની છે તે વિષે અમે કરસનદાસના વિવેચનમાં કાંઈક વિસ્તારથી લખ્યું છે એટલે તે અહિંયા ફરીથી લખવાની જરૂર નથી. મહેતાજીના મિત્રો, સગાં સંબંધીઓને પણ અત્રે કહેવું જોઈએ કે તમારી ફરજ છે કે જીન્ને ભાગ પ્રગટ થાય તે પહેલાં જે જે વાત એઓ જાણતા હોય તે બધાની નોંધ કરી આ ચરિત્ર નિરૂપકને આપવી ખરેખર મહેતાજીનું આ વેળા શ્રાદ્ધ થાય છે અને તેમાં તેના સ્નેહીઓએ શ્રદ્ધાથી પોતાની તફને પિંડ આપવોજ જોઈએ.

હવે, એ ચરિત્રનાજ વિવેચન ઉપર આવીએ. દુર્ગારામનો જન્મ ધસરીસન ૧૮૦૯ માં ૨૫ મી ડિસેમ્બરે (ખ્રિસ્તમસના દિવસમાંજ) સુરતમાં થયો. બાપ વડનગરો નાગર બ્રાહ્મણ હતો પણ તે જકાત ઉચરાવવાનું કામ કરતો હતો તેથી છોકરાને પણ બ્રાહ્મણ જીનિમાં ન રાખવાના હેતુથી વાણીઆઈ ભણતરજ બગાડ્યું. આઠ વર્ષની ઉંમરે એને બધા આંક અને લખતાં વાંચતાં આવડી રહ્યું. ૧૧ મે વર્ષે મા મરી ગઈ અને માસીએ એને પોતાની પાસે રાખ્યો. પછીથી એને એક શાહુકારની દુકાને નામુ શીખવા મૂક્યો, અને તેને સાં કેટલેક વખતે શુમાસ્તી લખાઈ. સને ૧૮૨૫ માં

એટલે સોળ વર્ષની ઉંમરે જોઈએ છઠ્ઠાએ તો દુર્ગારામ પોતાની માસીને લઈ મુંબઈ જાય છે. એમ કરવાની શુભ સલાહ કોણે આપી, એ વેળા એનો આપ જિવતો હતો કે નહિ વગેરે કાંઈ જણાતું નથી, કહે છે કે મુંબઈમાં સરકારી નિશાળ જોઈ સાં ભણવાનું મન થયું અને સાં એક વર્ષ ભણી ૧૮૨૬ માં સુરતમાં હરિપરાના મહેતાજી યજ્ઞને આપ્યા. મુંબઈમાં ભણાવનાર કોણ હતું, સાં સુધારાનો બોધ એને કોઈની તરફથી મળ્યો હતો કે નહિ, વગેરે બાબતોની બોળ ખસૂપ થવી જોઈએ. આ ચરિત્રમાં બાળ-ગંગાધર શાસ્ત્રીનું નામજ ન દેખતાં અમે ઘણા નાઉમેદ થયા છીએ. એના હાથ નીચે તૈયાર થએલો વર્ગ આખા ગૂજરાતમાં વિદ્યા અને વિચારને વારસે હતું સુધી પ્રખ્યાત છે, અને તેથી એ શિક્ષક સંબંધી કાંઈક હકીકત દુર્ગારામના ચરિત્રમાં જોવાની સ્વાભાવિક રીતેજ ઇચ્છા થાય છે. ખીજું આ ચરિત્રનિરૂપકની એવી કલ્પના જણાય છે કે સુધારાના વિચાર દુર્ગારામના મનમાં પોતાની મેજે પોતાના અનુભવ ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થયા, પણ અમને એમ લાગે છે કે દુર્ગારામના આત્મામાં સુધારાનો ફણગો તો મુંબઈએજ રોપ્યો હશે, અને જમીન માફક આવવાથી સાં તે પાછળથી ઉગીને પ્રકૃષ્ટિત થયો. મુંબઈથી આવ્યા સ્થાયીજ અમને તો એમની વર્ણ-છુંક સુધરેલા વિચારવાળાના જોવી લાગે છે. સુધારક રૂપે તે બહાર પડતાં કેટલાક વર્ષ લાગ્યા ખરાં, પણ મૂળથીજ એ મહેતાજી પ્રચ્છક અને વહેમ વિનાના જણાય છે, એમને પ્રચ્છક અને વહેમ રહિત કોણે કર્યા ? અમે સ્વભાવબળને પ્રથમ ગણીએ છઠ્ઠાએ તોપણ તેને સંસ્કારની જરૂર છે એમ માનીએ છઈએ, અને તેથી ધારીએ છઈએ, કે એમને કાંઈ સંસ્કાર-આકાર માત્ર પણ-કોઈની તરફથી મળ્યોજ નોંધ્યો. આ મહેતાજીની જિંદગીમાં ખરો અણીનો વખત હતો. જો આ વખતે દુર્ગારામ મુંબઈ ગયા ન હોત, તો સુધારાનો ઉદય એમના અંતઃકરણમાં થાત કે તે સ્વાભાવિક વળણ યોગ્ય પ્રસંગો વિના દબાઈ જત એ કાંઈ કહી શકાતું નથી. તો પણ એટલું તો ખરું કે જો એ નાગર બ્રહ્મણ રૂપે સુરતને હવાડીએ ચક્ષુજ ખેંસી રહ્યા હોત, તો ગૂજરાતમાં સુધારાનો પોકાર એક બે દશકા મોંઝો તો ઉઠતજ.

હરિપરથી છ મહિનામાં ઓરપાડ બદલી થઈ અને સાં ચારેક વર્ષ રહી સને ૧૮૩૦ માં સુરતની પહેલા નંબરની નિશાળમાં આવ્યા. આ જગો

ઉપર એઓ ધણાં વર્ષ સુધી રહ્યા, ધણી ખરી કીર્તિ આ જગા ઉપર રહીનેજ મેળવી, અને મહેતાજી નામને સમગ્રે ઠેકાણે નેજરની કપું. જાણતું જોઇએ કે દુર્ગારામ સુધારક રીતે જોટલા પ્રખ્યાત છે તેટલાજ મહેતાજી રીતે પણ પ્રખ્યાત હતા. એમનું શિક્ષણ સમગ્રે વખણાતું હતું, અને આજ પણ એમની હાથ નીચે બહોળા પરિપક્વ બુદ્ધિ અને વિચાર કરવાની ટેવને માટે વખણાય છે. એક વખા મુરતમાં એમ કહેવાતું હતું કે દુર્ગારામ મહેતાજીનો ફોઈ નિશાળીઓ મૂર્ખ નહિ અને વાણીશંકરનો બ્રાહ્મણ નહિ. વાણીશંકરની નિશાળે મુસ્લિમ લોકોના છોકરા ભણતા હતા અને તેથી એના નિશાળીઓ પોતાના વગવડીલા વડે મોટે દરજ્જે સહજ ચડી જતા હતા. દુર્ગારામની નિશાળમાંના ઘણાને એમ થતું નહિ અને તેથી ઉપડી કહેવત નીકળી હતી, તોપણ નેજ ખતારી આપે છે કે લોકો દુર્ગારામની શિક્ષણ શક્તિને માટે ઘણાજ ઉંચો વિચાર ધરાવતા હતા, ખરેખર ઘણા વર્ષ સુધી આખા ગૂજરાતમાં દુર્ગારામની નિશાળ સંચાલક ગણાતી હતી એટલુંજ નહિ, પણ તે બધામાં એ એક કાલેજ જેવી હતી ગણિતમાં તો તે વેળા દુર્ગારામની નિશાળમાં એટલું બધું શીખવાતું હતું કે નેટલું હાથ ઊઠેજ કાલેજને સિવાય કોઈ ઠેકાણે પણ શીખવતું નથી. પદ્મવિદ્યાન પણ સારું શીખવાતું હતું, અને સૌથી વધારે એ કે એ મહેતાજીની શીખવાની એવી પદ્ધતિ હતી કે વિચાર શક્તિ કેળવવાને એના નિશાળીઓ બહુજ દરેલ બુદ્ધિના થતા હતા દરેક પણાની સચે એ મહેતાજીનો હિસાબ પણ બધામાં થોડો ઘણો આવ્યા વિના રહેતો નહિ અને તેથી તેઓ બધાના સરખા સુધારકોજ થઈ રૂના હાથ તે બધા મોળા થઈ ગયા હશે, તોપણ તેઓના મન ઉપર મહેતાજીની છાપ પડી છે તે કદી બૂસારી જતી નથી. આટલે વધે પણ દુર્ગારામના નિશાળીઓ બહુ વાત ચિત્ત કરીએ તો ઇંદ્ર ઝોળખાઈ આવે અને માલમ પડે કે સુધારાના ખીજ જે મહેતાજીએ તેમના મનમાં ખંતથી રાખ્યાં છે. તે હજી પણ છેક મરી ગયાં નથી. તેથી અમે ધારીએ છીએ કે મહેતાજી રીતે પણ કાંઈક વિસ્તારથી આ ચરિત્રમાં દુર્ગારામને વર્ણવ્યા હોત તો હીક. એથી ઘણા મહેતાજીને એક સારો દાખલો મળત “ગૂજરાતના દ્યુધર” એ નામને તો કદાપિ દુર્ગારામ લાયક હોય કે નહિ, પણ “ગૂજરાતના આર્નલ્ડ” નામને તો અમારા વિચાર પ્રમાણે એ ખરાખર લાયક છે. શિક્ષકમાં જે જે સ્વભાવિક ગુણો જોઈએ તે ઘણા ખરા એનામાં

સંમપૂર્ણ રીતે હતા. તોપણ પાઠ્યજીવી શિક્ષક કરતાં સુધારાની તરફ એમનું મન વધારે વળેલું હતું એમાં કાંઈ શક નથી, અને તેથી. એના સુધારક રૂપનો જ હવાસ આપ્યો છે તેનીજ હવે આપણે તપાસ ચલાવીએ.

પહેલા નંબરની નિશાળમાં આત્રા પછી મહેતાજીએ આટલે વર્ષ સુધી શું કર્યું તે જણાવું નથી મહેતાજીપણામાં પંદરાત્રીનાં માટે ખર્ચ પીને મંજૂ હશે એમાંતો કાંઈ શક્ય નથી. એ વેળા ખાનગી અભ્યાસ પણ વધાર્યો હશેજ, કેમકે દશવર્ષ પછી જ્યારે ગૂજરાતના મહેતાજીઓને મુઆઇમાં બોલાવી યોડા માસ બહારીને પરીક્ષા લીધી ત્યારે તેમાં એ હીરની માફક દીપી નીકળ્યા હતા. પાછલી ઉમરમાં મતજીમાં કેટલુંક સંસ્કૃત જ્ઞાન જણાવું હતું તે તેમણે ક્યારે મેળવ્યું હશે તેની કાંઈ ખબર નથી. ચરિત્રના રૂપક ધારે છે કે તે આ વેળા મેળવ્યું હોય.

સને ૧૮૩૮માં મહેતાજીની પહેલી સ્ત્રી મરણ પામી, અને લગભગ તે વખતથી મહેતાજી સુધારક રૂપે બહાર પડ્યા જણાય છે. જનને વિરુદ્ધ દુષ્પ વેઠવાથી, નિરૂપક કહે છે, કે એમને વિધવાઓની વેદના સમજાઈ, અને તેથી તેમણે હજારો વર્ષથી ન સંભળાંએલાં એવો વિધવા વિવાદનો પોદાર એકદમ હિમતથી ઉઠાવ્યો. રાત્રે દાહાડો, જ્યાં જાય ત્યાં, કારે ને ચારે, ધરડાં ને બાળક સાની આગળ, મહેતાજી ખુદી રીતે પુનર્વિવાદનો બોધ જુરસાથી કરવા લાગ્યા. ફિટકાર, હાસિ, કે અભાવની ભેરા માત્ર પણ ફિટકાર રાખી નહિ. કોઈએ મરકરી કરી કે તમારી માસી (જે આ વેળા ૬૦ વર્ષની ડોસી હતી) તેનેજ નાતર કદાવોની, તોપણ મહેતાજીએ તો પોતાના ઉપદેશની શાંત શૈલીમાં કાંઈ પણ બંગ પાજા વિના નરમાશથીજ જણાવ વાળો, સ્વામીનારાયણના સાધુઓએ એ પુનર્વિવાહ પ્રયોધકના જવા પછી તે કેટલા અમોઘ કરાવી નાંખ્યો તો બલે, પણ તે સાંભળીને એ શરપુરે કાંઈ પોતાનો ઉદ્યોગ જરાએ નરમ પાજો નહિ. મહેતાજી મંજૂ રહ્યા અને બધા લોકોતો ઉચલપાયલ થઈ ગયા અને આખા શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગૂજરાતમાં આટલી બધી અસર કાંઈ પણ એક વક્તાથી એટલા યોડા વખતમાં થએલી અમે જોઈ નથી.

પણ અમે લખવાને દિલગીર છઈએ કે મહેતાજીએ પુનર્વિવાહનો પોદાર પાંચ વર્ષ પછી દીધો. સને ૧૮૪૩માં ફરી પરણ્યા અને તે

કન્યાને પક્ષામાં જીભની સ્વતંત્રતા આપી દીધી ! પુનર્વિવાહનો જાહેરમાં બોધ નહિ કરું એવી કરી શરત મહેતાજીએ કન્યાને સારૂ કબૂલ કરી ! આ કૃત્યનો કોઈ પણ રીતે બચાવ થઈ શકતો નથી. પોતે પરણવાને સાચા વિધવાએના દુઃખની વાત કરતા હતા એમ જે સામા પક્ષના માણસો ટાણું મારવાં માંડ્યાં તે છેક ગેર વ્યાજબી કેમ કહેવાય ? મહેતાજીનો બોધ પરમાર્થને સારૂ નહિ, પણ સ્વાર્થને સારૂ છે, એમ જે લોકોમાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો તેમાં લોકોનો શે વાંક ? આ મહેતાજીની પેલી શરત બરેલી શરત કરવાનું સ્વભાવિકજ પરિણામ હતું. મહેતાજીને માટે અમે ધણું માન ધરાવીએ છીએ, તો પણ આ વાતને તો શરમ બરેલીજ કહેવી પડે છે. અમે એમ નથી કહેતા કે મહેતાજીએ આ વંજા કોઈ રાંડીરાંડને પરણી પેતે દાખલો આપવેજ હતો અને તે ન આપ્યો માટે તેને અમે વખોડીએ છીએ. તે સવાલનો આ રહ્યો. પણ અમે એમ કહીએ છીએ કે તેમ કરવું પોતાને દુરસ્ત ન લાગ્યું. અથવા કુંવારી કન્યા પરણવાનીજ ઇચ્છા હતી તો તેમ કરવું હતું, પણ પુનર્વિવાહનો બોધજ ન કરવો એવી મહાભાત શરતે પરણ્યા એવો બહુજ ખોટું શરમ બરેલું, અને વહુ ઘેલાનુંજ કામ કર્યું. આજ પ્રસંગે પેલી બિચારી ગુણીના સંબંધમાં પણ મહેતાજીની વર્તણૂક તપાસવી જોઈએ. કહે છે કે એ ડુંગરપરી વિધવા મહેતાજીને વરના તૈયાર થઈ હતી હવે, પેહેલા સવાલ તો એ હતો કે એને કાણ તૈયાર કરી હતી ? ગામમાં પુનર્વિવાહનો પોકાર મહેતાજીએ ઉઠાવ્યો હતો તેનો પડોજ તેના કાન ઉપર પડવાથી તે ઉસ્કરાઈ હતી, કે મહેતાજીએ પંડ જઈને તેને બોધ કર્યો હતો ? એ બોધ કરતાં મહેતાજીએ પરણવાની ઇચ્છા બતાવી હતી કે નહિ ? જો એમ હોય, તો તો મહેતાજીનો આ ખીજો જોટો ગુનોદ છે. એક બેળી અખળાને એણે ઠગી તથા દુનિયામાં નકારો ફેળેત કરી ! પણ આ બાબત વધારે ખચરતી જરૂર છે, અને તેમ થાય ત્યાર પછીજ મહેતાજીની વર્તણૂક વિશે ઘટતો વિચાર આપી શકાય.

તો પણ મહેતાજીનું મન ખરેખરું સુધગેલું હતું, સુધાગતા ડંશ છેક હોય લાગેલા હતા, અને એનામાં શરસુધારકનો ખરો ઉત્સાહ હતો. તેથી એના સાસરીઆએ તેને એક નફથી આજ્યું. તો તે ખીજે માઠું વહું, અને તે એટલા જોરથી કે અસાર સુધી તો તે વહેમરૂપી વૃક્ષની એક શીખાને

જ તોડવા મંડયું હતું, પણ હમણાં તે ધર્મના અગાનરૂપી હજારો વર્ષથી અંધાર્ધ ગએલા વિસ્તીર્ણ મૂળનેજ જીવંત્ર સાચી ઉમેડવાના સાધનો યોજવા લાગ્યું. મહેતાજીએ માનવધર્મ સભા ઉભી કરી અને તેમાં છયોક ચાલુ ધર્મનું ખંડન કરવા માંડયું. મહેતાજીના સાથીઓના નામ પણ નોધી રાખવા નોંધે. એ બધા શહેરમાં પાંચ દલા એ નામથી ઓગળાતા, કેમકે બધાના નામનો પહેલો અક્ષર દલો હતો. દુર્ગારામ, દાદોળા, દત્તપતરામ આસ્તર (સુરતના માજીડેપુટી માજીસ્ટ્રેટ મોતીભાઈના બાપ) દિતમણિશંકર શાસ્ત્રી અને દામોદરદાસ. કોઇને મોટે છેલ્લું નામ અમે દોત્તરામ સાંભળ્યું છે. તે નાગર બ્રાહ્મણ હતા અને પાંડળથી (દામણિશંકરની પેટે સુધારાની તથા દુર્ગારામ વગેરે સુધારકોની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા, તો પણ પહેલાં છાપખાના ચલાવવા વગેરે સુધારાની કેટલીક ધામધૂમ શહેરમાં ચલાવતા હતા. દામોદરદાસ કોણ હતા તેની ખબર નથી. દાદોળા સુરતની ઇંગ્લેશ સ્કૂલના તે વેળા આસ્તર હતા. એ શુદ્ધ હજી હતા છે, ધર્મ સુધારાનો ઉદ્યોગ પોતાની રીતે ચલાવ્યાગતય છે. એ પાંચ જણે પ્રથમ સુરતમાં પુસ્તક પ્રસારક મંડળી કાઢી, છાપખાનું ચાલ્યું. અને પુસ્તકો છાપવાં શરૂ કર્યા. ગૂજરાતમાં પહેલવાં છાપખાનું નીકળ્યું તે એજ. ક્યા ક્યા પુસ્તકો છાપ્યાં તે માત્રમ પડે, તો એ મંડળીનું વલણ કેવું હતું તે સમજાય.

એ માનવ ધર્મ સભા સને ૧૮૪૪ ના જીન માસની ૨૨ મી તારીએ સ્થાપન થઈ. એની દફતરનું દફતર મહેતાજીએ પોતેજ લખેલું છે. તેમજ ૨૭ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૪૩ થી મહેતાજીએ પોતે ખાતમી નોંધ રાખવા માંડી હતી. એ અને લેખો કિપરના જણાય છે કે મહેતાજી કરી પરણ્યા, તો પણ સુધારાના વિચારમાં અને ઉદ્યોગમાં પહેલાં જેટલાજ નિમગ્ન રહેતા હતા. એ કિપરથી સાફ જણાય છે કે મહેતાજી જાણતા હતા કે પોતાનો અવતાર દેશ સુધારાને અર્પેજ છે. અને તેમ કરવામાંજ તે કાદનો નોંધ એ. એ મોટા કામ તરફ એની અગળ દૃષ્ટિ રહેતી હતી. સૂતાને ઉઠતા દેશનું કલ્યાણજ એ ઝંખ્યા કરતા હતા. દેશના કલ્યાણના સઘળા પ્રકારો એટલે સઘળી જાનના સુધારા એમની નજરમાં હતા. ધર્મ સુધારા કિપર જેટલું ધ્યાન આપતા હતા, તેટલુંજ સંસ્કાર સુધારા કિપર કે રાજસુધારા ઉપર પણ આપતા હતા. પણ બાહરના સુધારા લેવાને લાયક થવા અંદ.

રના સુધારાની જરૂર છે એમ જાણી દેશના અચાન અને નહારા ચાલ તર્ફ એમનો વધારે હુમલો ચાલતો હતો. એમના વિચાર ધણા વિશાળ, પ્રૌઢ, અને ઠરેલા હતાં. બોધ કરવાની રીતી ગંભીર, રસિક, અને વખતે અતુ-રાઈ ભરેલી હતી. ધર્મ પ્રચારકનો મુખ્ય ગુણ જે અઘોષ તે મહેતાજીમાં સંપૂર્ણ રીતે હતો. એ કદી પણ તપી કે ચીડવાઈ જતા નહિ, પણ ગમે એવું વાંકું કે કડવું બોલે તેને હાકકાઠથી પાંસરોજી જવાબ દેતા. એના આત્મામાં સુધારાનો અગ્નિ સદા પ્રજ્વલિત હતો, તોપણ બાપણમાં બ-ધાને મીઠા પાણીના જેવા શિતળજી લાગતા. સુધારાની લહેર ફૂટે ફૂટે વ્યાપી રહી હતી તેનું પરિણામ એટલુંજ થતું કે વખતે પાત્રનો વિચાર કર્યા વિનાજ જે મળે તેને બોધ કરવા મંડી જતા. કતલની રાતે હજારો મુસલમાનોને છાતી ફૂટતા જોઈ દયા આણી બોધ કરવા જવાનુંજ મહેતા-જીને મન થયું હતું, અને હોડીમાં બેઠાં બેઠાં એક ઘરડી ડોશીને જાતિબેદ તોડવાનો બોધ કરીને ખુબ બડાવી હતી. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી કે ખ્રીસ્તી જેની પાસે જીવ તેની નહારી રહેલો વખોડવાનોજ વિચાર હોય એમ પણ જણાતું પરંતુ જધાની સાથે હમેશાં વાતચિત્ત માન સન્માન, અને મીઠાશથીજ કરતા.

આ સમાના નિયમો ઉપર સહી કરનાર તો બહુજ થોડા માણસ જણાય છે, પણ એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. હાલની પ્રાર્થના સમાજના નિયમો કર-તાં પણ એમાંના કેટલાક વધારે સ્પષ્ટ વક્તા હતા. એવીતો એક પ્રતિજ્ઞાજી હાતી કે સંવળાએ જે મળે તેને પોતાના અંતઃકરણે ॥ વિચાર ખુલ્લી રીતે કહેવા અને સુધારાનો બોલ કરવા આ પ્રતિજ્ઞાદુર્ગારામ તો શબ્દેશબ્દજ પાળતા હતા, અને નથીજ શ્રોતાનો વિચાર કર્યા વિના પણ વખતે બોલતા. અમે મહેતાજીનેજ મોટે સાંજેયું હતું કે થોડાં વર્ષ સુધીનો એમણે એવાં નિયમ રાખ્યો હતો કે દરરોજ આટલા દબર શબ્દ સુધારા સંબંધી ગમે તેની આગળ પણ બોલવાજ. કાંઈ ન મળે, તો રસ્તામાં કે ચક્રે ઉભા રહીનેજ બોલ્યું. દિનભણિશંકર સ્પષ્ટ રીતે અને દલપતરામ ભારતર ડોચ જાણે શી રીતે સમામાં સહી કરતી વખતનો છટકો ગએલા જણાય છે. બાકના ત્રણ દલા સિવાય એ સમામાં હાઈકુલમાં બજાનારાનાંજ નામ જણાય છે. એમાંના કોઈએ આગળ દેશ સુધારામાં કાંઈ પણ શુકરવાર કર્યો નથી તેથી તે તો દાદોયાં ભારતરને ખુશ કરવાજ કે જીવાળીઆના વલવલતા કોઈને

લીધેજ માંહે ખિલાડાં ચીતરવા ગયા હોય એમ લાગેછે. સભાસદોમાં ખરેખરા ગણીએ તો બેજ:—દાદોબા, અને દુર્ગારામ. અને તેમાં પણ બધું ભોજનાર, કરનાર. અને નવા નવા ખુદા ઉઠાવનાર તો દુર્ગારામજી. સભામાં આવનારા શ્રોતાઓની પણ સંખ્યા ઘાઝી જણાતી નથી. તે છતાં પણ ખતી, હોંસીલા, અને આવેશી દુર્ગારામે એકલા એકલા પણ આખા શહેરમાં સભાનું નામ અને તેના વિચારો થોડા વખતમાં ફેલાવી દીધા. દદાઓ બધે વગોવાવા લાગ્યા અને બધા ચોંક્યા કે આનો આપણા વહેમના જડ-મૂળજ કાપવા તૈયાર થયાછે. સમજીએ અને પ્રતિષ્ઠિત લોકોમાં જે આંધળા શ્રદ્ધા ચાલતી હતી તે બંધ પડી, વિચાર કરવા લાગ્યા, અને સુધારાની વાતમાં કાંઈ તો સત્ય છે એમ ભાસવા લાગ્યું. ખરેખર જૂનરાતમાં સુધારાનું મૂળ આ વેળા નખાયું. સુધારાના બી દુર્ગારામે ચીતરફ ફેંક્યા, અને તે પૂરાં તો હજીએ પાંગર્યા નથી, તો પણ જમીનને એવાં બાજ્યાં કે તે બહારી કઢાય એમ રહ્યાં નહિ.

આ સભાનું વ્યવહારી પ્રલમ્બ ફળ તો જાદુ સંબંધી થયું. વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવાની શુક્તિ દુર્ગારામમાં સરસ હતી. જાદુના વહેમમાંથી લોકને મુક્ત કરવા સાચું તે ખોટો છે અને જો કાંઈ ખરો કરી આપે તો તેને અમે ઈનામ આપવા તૈયાર છીએ એવી મતલબની જાહેર ખબરો છપાવી ભાગોળે, દરવાજે, અને ચકલે ચકલે ચોરી દીધી; અને જે મોટા મોટા જુવાઓ કહેવાતા હતા તેને ઘેર પણ મોકલી. મહેતાજીની સો જાહેર ખબરથી પણ જખરી જીભે એ વાત ફેલાવી હશે તેતો જુદીજ શહેરમાં હોહા ચઢી ગઈ. આવતી સભાને દિવસે એકદમ બેહજાર આદમી બેજું થઈ ગયું. સો બસે સભાના માળગાં માયા, અદીશંક તે માળની અગાસીમાં બેઠાં, અને બાકીના બધાં બારણેજ ઉભા ઉભા ધક્કા મુક્કી કરવા લાગ્યા, જાદુનો ફોકો ધરાવનારા પણ આવ્યા હતા, મહેતાજીએ એ બધી દહ સાંભળે તે પ્રમાણે જાદુ ખોટો છે એવું હમેશની ઢપે બાપણુ આપું, જાદુથી દગા-એત્રા ચાર પાંચ જણીતા માણસો (જેને સભામાં ખમ્મ સમજાવી આજ્ઞાતા) તેઓએ ઉઠીને પોતાની જાતની વીનેલી હરીકત કહી સંભળાવી, અને છેવટે મહેતાજીએ બારીએ જઈ ખુમ પાડી કે કોઈ જાદુગર કે મંત્ર શાસ્ત્રી છે ? હોય, તો આવે, અને જાદુ ખરો કરી આપે. જાદુગરે સામા હાથ દતા, પણ કોઈની હિંમત ચાલે નહિ. એમ કેટલીકવાર ખુમ પાડ્યા

પછી તથા રાહ જોયા પછી સભામાંથી એકે પોકારીને કહ્યું કે જાડુની વાત ખોટીએ અને તેથી કોઈ આવી રાકતું નથી । આ રીતે વહેલે તડાકેજ સુધારાનો ઉકો થયો. લોકને આ વાતનો રસ વધ્યો, અને તેમાં વળે કરીને એક જુરસાવાળો પૂણું ભોળો બૂચો હતો તે પોતાની પાસે તો જાડુ નહિ છતાં જાડુ ખેંદું કેમ હોય એવા બરમને ખાતરજ સામે થયો, લજ્જો, આથજ્જો, ને જાડુ જાડુ તરફથી મર્યા. આથી મહેતાજીની જીત સંપૂર્ણ થઈ. સામસામા જાહેરનામાંઓ આદ્યાં, ચાર પાંચ વાર સભાઓ મળી. સુલેહનો ભંગ થવાનો વખત પામે આવવા લાગ્યો, મારા મારીની તૈયારી થઈ, ફાજવારે ડરીને એ એ પક્ષવાળાને તકરાર કરતા અટકવવા ઉપરી પર લખાણ કર્યું, અને છેલ્લી સભાને દવાડે તો છ થઈ ગયેલા જૂનંતરવાળા ૨૦૦ ઠગારાઓનું ટોળું તાલીઓ અને ચીસો પાડતું મહેતાજીની પૂડે લાગ્યું અને મહેતાજીના ભાગ્ય કે આજ્ઞતાં દાદોઆનું ધર આવી પહોંચ્યું નહિ તો પેશ: દુષ્ટો દાડકાં ભાગીજ નાંખત. ઠગારામને આ જોવો તેવો પરાક્રમ નહોતો અને એથી ફાયદો પણ સુધારાને થોડો થયો નથી. રાવસાહેબ મહીપનરામ આ પ્રસંગનો ઉપસંદાર એવા રસિક શબ્દોમાં આપે છે કે તેજ અમે અહિંયા કતારી લઈએ છઈએ.

“જેઓ માનવ ધર્મ સમાના સમાસદોને તથા તેમના આગેવાનોને નારીક તથા ધર્મજ્ઞ કરી નિંદતા અને ધીકારતા હતા, તેઓ આ જયથી તાજુબ થઈ નરમ પડ્યા. જૂન, ડાકેણ, અને જાડુના વહેમને મોટો ધોકા લાગ્યો. ઉગતી પ્રગળા મન ઉપર સારી અસર થઈ, અને મોટી ઉમરના જે માણસો થોડો ધણો વિચાર કરી શકે તેવા હતા તેઓ પણ કાંઈક ચેલા. ઉંચ વર્ણની સ્ત્રીઓમાં જૂ. જોછાં આવવા લાગ્યાં; તેમના મનમાં ફજેતી થવાની ધારતી પેહી. અદાદર મહેતાજીએ આ મોડું રતુલ કામ કરી પોતાના “દેશી જનો ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો. એમની કીર્તિ હવે પૂર્ણ કળાએ પહોંચી.” એ કોઈ વિવેકવાળી પુરૂષ છે એવું ધણા માણસને લાગ્યું. જેમના મત મહેતાજી ખાતર કરતા હતા, અને જેઓની ઠગારી ઉધાડી પાડતા હતા, તેઓ નારજી થઈ તેમને બાંડે તેમાં નવાઈ નથી. પણ જેમનો સ્વાર્થ બગડતો હતો તેવા ધણા માણસો એમના ઉપર આસ્થા કરવા લાગ્યા. કેટલાકે એમને નવો પંથ સલાવનાર આચાર્ય ગણ્યા. લોકને વહેમની જાળમાંથી છોડવાનો પ્રયત્ન તથા તેમને સંસાર તથા ધર્મ સુધારા સંબંધી જોષ કરવાનો

ઉદ્યોગ મહેતાજી વધારે ઉમંગથી કરવા લાગ્યા. સભામાં ભવિષ્ય કરે એટલુંજ નહિ; રસ્તામાં લોક ટોળે મળે અને દુર્ગારામ તેમને દિગંતથી સત્ય સમજાવે. એ વેળા એમનું વય ૩૫ વર્ષનું હતું.”

આ રીતે મહેતાજીનું પાંત્રોશ વર્ષ સુધીનું પ્રતાપી પુણ્ય ચરિત્ર આપણે અવલોક્યું. બાકીનું બીજા ભાગમાં આવશે. તે છપાઈના જગદીથી બહાર પડે એવું આતુરતાથી ઇચ્છીએ છઈએ. અમને મહેતાજીનું ચરિત્ર ઘણુંજ મનોરંજક તથા સુબોધદાયી લાગ્યું છે. અમારા મેજ ઉપરથી એને દૂર કરવું ગમતું નથી. સુધારા અથવા દેશદુસ્થાણને સાડા જેઠા કાંઈ પણ કાળજી રાખતા હોય, જેને અધ્યાત્મ વિષયોમાં કાંઈ પણ રસ લાગાને હોય, જેને ધર્મની આબનમાં સત્ય મેળવવાની ઈચ્છા હોય, તે સઘળાને અમે આ પુસ્તક પોતાની પાસે હમેશાં રાખવાની ભલામણ કરીએ છઈએ. એ પુસ્તક ઉંડા સદ્વિચારોનો ભંડાર છે. અમે ઉપરનો માત્ર હકાકનોનોજ સાર આપ્યો છે. પણ મહેતાજીના સદ્વિચારો (જેથીજ આ પુસ્તક ઘણું કરીને બરાઈ ગયું છે) તેનું તો વિવેચન કે સાર આપવાનું અમારાથી બની ગયુંજ નથી, કેમકે તે એટલા બધા છે કે તેમાંના એકનીજ અગત્ય તપાસ લેવા ખેસીએ તો અમારો આખો અંક બરાઈ જાય. એ વિચારો વિષે અમારો સામાન્ય મતનો કેટલો ઊંચો છે તે અમે ઉપર જણાવી ચૂક્યા િએ. મહેતાજીના બધા વિચારની સાથે અમે એકમત થઈએ છીએ એમનો કહી શકાય નહિ, તોપણ મહેતાજીના સઘળા વિચાર હરેક, દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા, અને મનન કરવા જોગ છે. દુર્ગારામને વિષે ઊંચું મત ધરાવનારા પણ આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી એની બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનની વધારે તારીફ કરશે. જે લોકો એમ ધારે છે કે ઈંગ્રેજી ભણ્યા વિના સુધારાની આબનમાં પરિપક્વ વિચાર પામીજ ન શકાય, તેને દુર્ગારામના ગૂઢ અને અમૂલ્ય ઓપ સાંભળીને પોતાની ઓજ ભૂલી જશે, અને આ ગૂજરાતીજ ભણેલા બુદ્ધા મહેતાજીના જેવા પુણ્ય વિચારોનો ઘણા ઈંગ્રેજીના ખાંઓમાં પણ હજી ઉગવાજ લાગ્યા નથી. વિચારની પુષ્પાઈ એકજ વિષયમાં નથી. પણ સઘળામાં છે. બાળલક્ષ સિવાય (આ મહા અગત્યના વિષય ઉપર મહેતાજીનું લક્ષ કેમ નહિ દોઝ્યું તે બરાબર સમજતું નથી. પણ) સુધારાના બીજા બધા વિષયો, ધર્મના તથા અધ્યાત્મના વિષયો, રાજ પ્રજાના ધર્મ, અને વિદ્યાના સવાલો પણ મહેતાજીએ લીધા છે; અને તેમાં વિચારનું પરિપક્વપણું બતાવ્યું છે. દુર્ગારામના

વિચારોની મુખ્ય ખૂબી એ છે કે તેઓ સંક્ષિપ્ત હોવાથી ઘણા નવા વિચારોના તે વ્યંજક (suggestive) થઈ પડે છે, અને તેથી જેમ જેમ વધારે વાર વાંચીએ છઈએ તેમ તેમાં તેમાં વધારે રસ લાગે છે.

— ❀❀❀❀❀ —

ગૂજરાતી શબ્દમૂલદર્શકકોષ.

ગ્રંથ વિવેચન.

આ કોષની પહેલેાંચ અમે ગયા અંકમાં આપી છે. એ ગ્રંથ માત્ર પહેલેાંચ કરતાં વધારે ને લાયક છે. અમારો અભિપ્રાય કદાપિ બધી રીતે સાતુકૂલ નથી, તોપણ જે વર્ગનો એ ગ્રંથ છે, અને તે રચવામાં જે અસાધારણ પરિશ્રમ લેવો પડ્યો હશે તે તર્ફ જોતાં કાંઈક સવિસ્તર વિવેચન કરવું એતો સધળા દીકાકારોનો એવા ગ્રંથ તર્ફ ધર્મજ છે.

કચ્છના સગીર રાવશ્રી ખેંગારજીના શિક્ષક રામચંદ્રશ્રી છોટાલાલ સેવકરામે એ ગ્રંથ બનાવ્યો છે. બાઈછોટાલાલ ગૂજરાતી બાષાના જુના અભ્યાસી છે, અને બાષા શોધનનો ઘણા વખતથી ખંત રાખતા આવે છે. ગૂજરાતી ગ્રંથકારમાં પણ છેક અભણ્યા નથી. મોરિસકૃત હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું ગૂજરાતી બાષાંતર એ બાઈએ ટ્રાન્સલેટર આફ્રિસમાં નોકર હતા ત્યારે કર્યું હતું, અને તેજ અત્યાર સુધી નિશાળોમાં ચાલતું હતું. એ બાષાના કાઠિન્ય સંબંધી નિશાળોમાં ઘણો પોકાર ઉઠ્યો હતો ખરો, તોપણ એજ બાષાંતર ઉપરથી બાઈ છોટાલાલની શબ્દશુદ્ધિ વિષેની તર્ફની ખંત જણાઈ આવે છે, અને એજ વાત આ પ્રસંગે આપણને જાણવા યોગ્ય છે. શબ્દોની ખોળમાં તે વખતથીજ એમનું મન રોકાયેલું હતું એમ સાફ જણાય છે, અને એ વેળાથીજ એ બાઈએ આ કોષની સામગ્રી ભેગી કરવા માંડી હશે એમ સંભવે છે. છેલ્લા પાંચ સાત વર્ષે તેા એ ગ્રંથ તયાર કરી સુધારવામાં ગુજરેલાં જણાય છે. ગ્રંથપુનરાવર્તન વેળા સરકારી બુક કમિટી તર્ફથી કાંઈક સૂચનાઓ પણ મળી હતી. એ રીતે આ કોષને પરિપૂર્ણ કરવામાં કચ્છાએ હોંશ, ઉલ્લેખ કે ખંતની કાંઈ અસર રાખી નથી, અને તેથી એ સધળા મહેનતનું ફળ જેવું છે તેવું ગૂજરાતી વિદ્વાનોએ આદર અને સત્કારની સાથે સ્વીકારવું જોઈએ.

આ કોષમાં પહેલી હારમાં સંસ્કૃત શબ્દો વર્ણાનુક્રમે આપ્યા છે અને તેની સામા તે શબ્દ ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થએલા ગૂજરાતી શબ્દો લખ્યા છે. એ સંસ્કૃત શબ્દની કોઈ ઠેકાણે વ્યુત્પત્તિ સમજાવી છે અને કોઈ ઠેકાણે નથી સમજાવી. એમાં કાંઈ પણ ધોરણ રાખ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ કોઈક ઠેકાણે આપેલા છે અને ઘણે ઠેકાણે નથી આપ્યા. પ્રાકૃત ને સંસ્કૃતમાં એકજ અર્થ હોય ત્યાંતો એ આપવાની જરૂર પણ નહોતી, પરંતુ જ્યાં અર્થ જૂદા થાય છે ત્યાંતો ખામુખા આપવાજ જોઈતા હતા કે વ્યુત્પત્તિકારની કલ્પના કેટલે દરજ્જે સંભવિત છે તેનો તોલ કરવાનું વિવેકી વાંચનારને બની આવે. તેમજ જે શબ્દો સંસ્કૃત વ્યાકરણ નિયમે બનાવી શકાય ખરા પણ તે બાપામાં વપરાએલા જણાતા નથી તેવા નવા શબ્દો તો સ્વકલ્પિત છે એમ ખુલ્લું જણાવવુંજ જોઈતું હતું કે વાંચનાર ઠગાય નહિ. કોઈ સંસ્કૃત કોષમાં પણ નહિ આપેલાં શબ્દને સંસ્કૃત છે એમ કહેવા અગાઉ કયા ધરખૂણીયા ગ્રંથમાં તે દીઠામાં આવ્યો છે એ સૂચવવું જરૂર છે. આવે પ્રસંગે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ શી છે તે બેનકાઈનો સંસ્કૃત કોષ જોવાથી સહજ માલમ પડત.

સંસ્કૃત ઉપરથી ઉત્પન્ન થએલા શબ્દો ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સામા આપ્યા છે. એમાં વર્ણાનુક્રમ રાખ્યો છે તે ન રાખતાં શબ્દની કુંદુંબવાર વર્ગણી કરી હોત તો વધારે ઠીક. એમાં મૂળ શબ્દને મળતું ૩૫ પહેલું લખતું હતું, સ્વારપછી તેને મળતું એ પ્રમાણે, અને પછી એ દરેક રૂપના પેટામાં તે દરેકનો પરિવાર સૂચવેલો હતો. વ્યુત્પત્તિ લખવાનો આ રસ્તો શાસ્ત્રીય અને ઉપયોગી કહેવાય—વર્ણાનુક્રમ નહિ. એમ કરવાથી એક શબ્દનાં વાસ્તવિક રૂપાંતર ખરાક્રમે જણાવામાં આવે, અને વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ થાય. અમારું કહેવું એક એ ઉદાહરણ લઈને જોવાથી વધારે સ્પષ્ટ સમજશે. કરંડ ઉપરથી આ કોષમાં કંડીયો, કરંડીયો અને કંડીલ એ અનુક્રમે ત્રણ શબ્દ આપ્યા છે. હવે જો કરંડીયો પહેલો અને કંડીયો બીજો લખ્યો હોત, તો કંડીયો એ વધારે આધુનિક અને વધારે અપભ્રંશ રૂપ છે એ વાંચનારના લક્ષમાં સહજ ઊતરત, વર્ણાનુક્રમ રાખવાથી એ શબ્દના ઇતિહાસ સંબંધી જોટો વિચાર વાંચનારના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ મૃત્તિકાની સામા મટોડી, મરડીયા, માટી, મૈડ, મટકું, માટલી એ રીતે લખ્યું છે. અમારા વિચાર પ્રમાણે પ્રથમ મિદો રૂપ જે જૂની ગૂજરાતીમાં વપરાતું અને હાલ

હિંદી આદિ બીજી પ્રાકૃતો બાષાઓમાં ચાલેછે તે સૌથી પ્રથમ લખવું હતું, અને સારપછી મદી, મારી, માટલું, માટોડી વગેરે શબ્દો લખવા હતા. ગટોડી જે માટોડી ઉપરથી નીચજેલું ઘણુંજ આધુનિક રૂપ છે તે સૌથી આદિસ્થાને ચડીને બેઠેલું જોઈ અમને ઘણું વિપરીત લાગેછે. મટકાને મિદ્દી નામ પરિવારમાં મૂકાય. મરડીયા. મેડીયા, મેડ વગેરેની જૂદીજ કુલશાખા પાડવી હતી.

આ ઠેકાણે એ પણ સંભારવું જોઈએ કે સંસ્કૃત શબ્દની જોડે પ્રાકૃત બાષાનાં રૂપ પણ અને ત્યાં લખ્યાં હોત તો વધારે સારું. એ મૂળ શબ્દને મળતાં રૂપ તો હાલ જે જે પ્રાકૃત બાષાઓમાં ચાલેછે તે બધાંએ લખ્યાં હોત તો અંથ વિદ્વાનોને વધારે ઉપયોગી થાત. કદાપિ કોઈ એમ પૂર્વ પક્ષ કરે કે એમ કરવાથી અંથ અતિશાસ્ત્રીય થઈ સામાન્ય લોકોને અશ્ચિત્કર થઈ પડત. પણ આવા અંથો વિદ્વાનોનેજ ઉપયોગી છે. આવા અંથ શાળા-પયોગી કે જનોપયોગી તો થઈ શકતાજ નથી, અને તેથી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ જોટલી ઓછી તેટલી ખામીજ ગણાય.

બીજું, ઉત્સર્ગ નિયમો અવશ્યે આપવાજ જોઈતા હતા. તે વડે આ-ખા કોષમાં જે શબ્દો આવ્યાછે તેની પ્રક્રિયાઓ સકારણ દેખાત અને હાલ વાંચનારને અંધારી નેળમાં ચાલવું પડેછે તેને બદલે ઉગલે ઉગલે અજવાળું પડત, રસ લાગત, અને શાસ્ત્રબુદ્ધિ કેળવાત.

કોષને અંતે એક મોટું સૂચીપત્ર આપ્યું છે, તે બહુ સારું કર્યું છે. કોષમાં આવી ગએલા સઘળા ગૂજરાતી શબ્દોની એ અક્ષરવારી ટીપછે, અને તેની જોડે આંકડો લખ્યોછે તે વડે અમુક ગૂજરાતી શબ્દ કયા શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો છે તે ટપ નીકળી શકેછે. પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે કે પ્રથમ એ કોષ ગૂજરાતી શબ્દને અનુક્રમે લખ્યો હતો, પણ પુલક કમિટીની બલામણ ઉપરથી હાલના આકારમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. આ અગત્યનો સુધારો કયો એ ઠીક કર્યું છે. એથી અંથને શાસ્ત્રીય રૂપ મળ્યું છે, જગાની કિકાયાત થઈછે. અને સૂચીપત્રની મદદ વડે ગૂજરાતી શબ્દનું મૂળ રૂપ શોધનારને પણ કાંઈ અઘરું પડે એમ રહ્યું નથી.

એ અંથની સંકળનાનો તો વિચાર થઈ રહ્યો, હવે એની રચનાની ફરીએ. એક ટીકાકારે તો બેધડક એમજ અભિપ્રાય આપ્યો છે કે કોઈ શાસ્ત્રીને ખતાવ્યા વિના એ બાધએ આ કોષ પ્રગટજ કરવો નહતો. શાસ્ત્રીઓ આવા

પ્રાકૃત ભાષાના વિષયમાં બહુજ ઉપયોગી થઈ પડત એમ તો અમે માનતા નથી, પણ તેના સંસ્કૃત જ્ઞાનનો લાભ લઈ પોતે પોતાનો વિવેક વાપર્યો હોત તો આ કોષમાં જે હાલ દોષ દેખાય છે તે ઘણાખરા દૂર થાત એમ અમને પણ લાગે છે ખરું. કૃત સંસ્કૃત કોષની મદદે આવા ગ્રંથ રચી શકાતા નથી. કૃત મળતાં ૩૫ જોઈને વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ થતી નથી. મૂળ ભાષામાં તે શબ્દ એવાજ અર્થમાં વપરાતો હતો કે નહિ એ પ્રથમ નિશ્ચય કરવું એ અવશ્યનું છે, અને જો કાંઈ શહેજ જૂદા અર્થમાં વપરાતો હતો તો હાલનો લાક્ષણિક અર્થ ક્યારે વળ્યો તો મૂળ ભાષાની, વચગાળાની ભાષાઓની, અને હાલની ભાષાની રૂઢિમાં શોધીને મુકરર કરવું જોઈએ. મૂળ અર્થમાંથી આવો લાક્ષણિક અર્થ થઈ ગયો હશે એમ કૃત કહેવું એ ખસ નથી. એથી તો કપોલકલ્પિતજ વ્યુત્પત્તિ થાય અને તે હાંસિપાત્રજ ગણાય. જેમકે સંસ્કૃતમાં બકોટ એટલે સોપારી છે તે ઉપરથી સ્ત્રીઓના કાનની અકોટીનું નામ પડ્યું, કેમકે તેનો આકાર સોપારીને મળતો છે. એવું જે આ ગ્રંથમાં કહ્યું છે તે ખસ નથી. સંસ્કૃતમાં સોપારી શબ્દને એવો અર્થ પાછળથી લાગવા માંડ્યો હતો કે નહિ એ પ્રથમ નિશ્ચય કરવું જોઈએ અને તે વાત સંસ્કૃત ભાષાના કાવ્યાદિ ગ્રંથો વાંચનારનેજ માલમ પડે. આવે પ્રસંગે કોષકારમાં જો એટલું સંસ્કૃતજ્ઞાન ન હોય તો શાસ્ત્રીની મદદ લેવી જોઈએ. જો તે એમ નહિ કરે, અને વિલસન વગેરેના સંસ્કૃત કોષ ઉપલાવીને મળતા ૩૫ જોઈ જોઈ અને પોતાની કલ્પનાના ઘોડા દોડાવીજ યૂજરાતી શબ્દોના મૂળ શોધવાજ મંડી જાય, તો તેની વ્યુત્પત્તિઓ કપોલકલ્પિત અને ભાષા શાસ્ત્રીઓને અન્યજ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. તેમ તેને શબ્દોનાં મૂળ શોધવાં અધરાં પણ પડે નહિ, કેમકે જ્યાં સુધી એની કલ્પનાશક્તિ પરમેશ્વર સલામત રાખે ત્યાં લગી એને વ્યુત્પત્તિ શોધમાં અટકાવનાર કોણુ છે? અમને ખાત્રી છે કે જો “યુજરાતના કવીશ્વર”ને યુજરાતી કોષ રચતી વેળા તેનાં મૂળ શોધી કાઢવાનું કામ સોંપ્યું હોય, તો તે પોતાની મશહુર કલ્પના વડે કોઈ પણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ શોધી આપ્યા વિના રહેત નહિ. પણ એ ચાલ ‘કવીશ્વર’ નેજ ખોજે—ગંભીર કોષકારને તો હાંસિનું પાત્રજ કરી નાંખે.

બાઈ છોટાલાલે કલ્પનાજ ચલાવી છે એમ કહેવાનો અમારો હેતુ નથી, તોપણ કલ્પના તરફ વલણ છે ખરું. એ વલણ કેવું ખોટું અને વ્યુત્પત્તિ શોધવાની ભાષા શાસ્ત્રીઓમાં શી રીત છે તે દર્શાવવાને માટે ઉપલો વિસ્તાર

કરવો પડ્યો છે. અમ આ અંધની પહેાંચ આપનાજ કહ્યું છે કે એમાં કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે કલ્પના અને કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે ખોટીજ વ્યુત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. બજ ઉપરથી ઓઝો (કુંભાર), બક્ષોર ઉપરથી આખરવું, શિષ્ટ ઉપરથી આડી, કોક્કિજ ઉપરથી કોયલો, જ્ઞાનવત્સ (નવો બનાવેલો શબ્દ) ઉપરથી ખાખોચીલું, સિલ ઉપરથી ખાડી (ફારસીમાં ચોખો ખાલી શબ્દ છે એમ જાણ્યા છતાં), ગૂદ ઉપરથી ઘોડીયું, સ્તોકક ઉપરથી છોકરો, ધંધ ઉપરથી ધંધો, મેનુ ઉપરથી ઘેલુ, ચિત્રિન ઉપરથી ચિટ્ટી, તામ્રકૂટ ઉપરથી તંબાકુ, દાદા ઉપરથી દાદ, વ્યૂન ઉપરથી નાનું, બકેન ઉપરથી અરીસુ, રહસ્થાન ઉપરથી રહેઠાણુ, લૂઠું ઉપરથી લૂંટો, વગેરે આ કાપનાં પાનાં ફેરવતાં અનેક વ્યુત્પત્તિ મળી આવે છે કે જેમાંની કેટલીક છેક ખોટી, કેટલીક સંદેહભૂત અને કેટલી છેક હસવું આવે એવી કલ્પનાનિજ છે. જ્ઞાનવત્સ એવોજ નવો શબ્દ કલ્પવાનો વ્યુત્પત્તિકારને હક નથી. તે છતાંએ એ ઉપરથી ખાખોચીલું રૂપ શી રીતે નીકળી શકે? સ્તોકક શબ્દ છોકરાના અર્થમાં કાણે સંસ્કૃત અંધમાં વાપર્યો છે? ઘેનુનો અર્થ દૂગણી ગાય સિવાય બીજો સંસ્કૃતમાં થતો હોય, તો કયે ઠેકાણે એ બતાવ્યા વિના એ ઉપરથી ઘેલુ શબ્દ નિકળ્યો એમ ઠોકી શકાય નહિ. ઘેલુ શબ્દ તો વળી ધન્ય ઉપરથી પણ કાઢ્યો છે. એ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે આ વ્યુત્પત્તિકારનું અટકળ સિવાય બીજું કાંઈ ધોરણુ નથી. તંબાકુ અમેરિકાથી યુરોપમાં આવ્યો, તેથી યુરોપની સઘળી ખોલીમાં એને મળતાજ શબ્દો વપરાય છે, હિંદુસ્તાનમાં યુરોપ થઈનેજ આવ્યો અને તેનો ઉપયોગ પ્રથમ અટકાવવાને માટે ઇંગ્લાંડના જેમ્સ રામની પેઠે જહાંગીર બાદશાહે ફરમાન કાઢ્યા, વગેરે ઇતિહાસ જગત્પ્રસિદ્ધ છતાં, એની વ્યુત્પત્તિ તામ્રકૂટ ઉપરથી શા માટે ભાઈ છોટાલાલે સ્વીકારી તે અમે સમજી શકતા નથી. જે ઠેકાણે શાસ્ત્રજ્ઞોનો અભિપ્રાય કાંઈ કામનોજ નથી તે ઠેકાણે એ ભાષાએ માથે ચડાવ્યો જણાય છે. ભારે શાસ્ત્રીઓની પેઠેજ અરીસુની વ્યુત્પત્તિ અહિંકેન ઉપરથીજ શા માટે ન કરી? તે કપોત્ર કલ્પિત તો છેજ, પણ બકેન જેવો તો સંસ્કૃત ભાષામાં એ અર્થનો શબ્દજ નથી. દાદા ઉપરથી દાદી નીકળે ખરી, પણ દાદા શબ્દ સંસ્કૃતમાં ક્યાં વપરાયેલો છે? પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો તો એનું મૂળ દંષ કહે છે અને તેમાં કાંઈ વાંધો જણાતો નથી. લૂઠું ઉપરથી લાડુ તો થયો છે, પણ લૂંટો શી રીતે થાય? ક્યો ઉત્સર્ગ લાગ્યો? ક્યો યુરોપના બા-

પાશાસ્ત્રનો નિયમ લાગ્યો? થણે ઠેકાણે ઉત્સર્ગ તર્ફ તો અનાદરજ જણાય છે, અને તે આવા મોટા ગ્રંથમાં અવશ્યતા છતાં નથી આપ્યા તેનું કારણ પણ એ અનાદરજ હોય એમ અમને વખતે સંભવે છે, એ ઉત્સર્ગો ઘણી વખત કલ્પનાના ઘોડાને બેડી જેવા થઈ પડે છે ખરા, પણ સાચા વ્યુત્પત્તિ શોધક તો તેની સહાયતા વિના એક ડગલું પણ ખરતા નથી, કેમકે તેઓ જાણે છે નહિ તો એ ઉન્મત્ત ઘોડા નિશ્ચય કોઈ ખાડીમાં જઈનેજ ફેંક્યા વિના રહે એવો નથી. એ નિયમો ઉપરાંત પણ ખીજા ઘણી જાતના બંધનો અને વિચારો ભાષાશાસ્ત્રીઓ પોતાની સલામતીને માટે રાખે છે, પણ આ તો અવશ્યતા છે.

અર્થાત્:—એમાં ભૂલો, કલ્પના, અને ખોટી પદ્ધતિ તો છેજ, પણ તે કેટલે દરજ્જે છે તે વિચારવું જોઈએ, અને તે વિચાર ઉપરજ આ ગ્રંથની ખરેખરી તુલના આધાર રાખે છે. આ ગ્રંથકારે જે કામ આરંભ્યું હતું તે એવું તો મોટું હતું કે તેમાં પ્રયત્ન કરવો એજ સ્તુતિ પાત્ર છે, અને તે એવું વિકટ હતું કે તેમાં ભૂલોનો સંભવ ઘણોજ હતો. એવા વિષયમાં મોટા મોટા વિકાસો પણ ભૂલ કર્યા વિના રહેતા નથી. તેમાં ભાષા શાસ્ત્રીઓની કૃતિ તો યૂરોપમાં પણ થોડી ઘણી કલ્પનાજનિત હોવા વિના રહેતી નથી. અને થોડા વર્ષ ઉપર તો હાસ્યાસ્પદજ ગણાતી. માટે આ કોષમાં કેટલી ભૂલો છે તેનો અવશ્યે વિચાર કરવો જોઈએ. સરાસરી દરેક પાનામાં એક બે સંદિગ્ધસ્થળો અમારી નજરે પડે છે, અને વધારે બારીકાથી તપાસવા બે સીએ, તો વધારે પણ નીકળે ખરી. તોપણ હાલ આપણા લોકમાં દેશી ભાષાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કેટલું છે, તે મેળવવાનાં સાધનો કેટલાં થોડાં છે, અને તે જ્ઞાનની પાછળ હોંસ ઉત્પન્ન કરે એવી સ્થિતિજ નથી, વગેરે આજનો તો જ્યારે વિચાર કરીએ છઈએ, ત્યારે અમને એમ લાગે છે આવા ગ્રંથમાં આટલી ભૂલો કાંઈ ઘણી નથી, અને દશવીશ વર્ષ સુધી વગર ઉત્તેજને અને વગર પ્રાપ્તિની આશાએ સ્વભાષાની સેવામાં એકાગ્ર યુદ્ધિ રાખી ભાઈ છોટાલાલે જે પરિશ્રમ કર્યો તેની ઘટતી કદર સઘળા વિચારવાંત દેશીઓએ બઝવીજ જોઈએ. એમાંનો ઘણો ભાગ ઠીક છે. માંહે છાંદાં છે એમ જાણી બધી ડાંગર ફેંકી દેવી ન જોઈએ. એમાં ઘણી તો શુદ્ધ વ્યુત્પત્તિનોજ સંગ્રહ કર્યો છે. અશુદ્ધજ કહી શકાય એવા શબ્દ તો થોડા છે. કલ્પનાજનિત વ્યુત્પત્તિનો ભાગ કાંઈ વધારે છે, પણ તેને તે રીતે ગણી તેનો જે મથાર્થ

ઉપયોગ કરી જાણે છે તેને એ તરફની કાંઈ ઝાઝી હરકત નથી. શિખાઉને એવો ગ્રંથ બમાવનાર થઈ પડે ખરો, પણ તેવાને માટે તો અમે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે આ ગ્રંથજ નથી. આપણા દેશમાં જે જે લોક વિદ્વાન છે તે સધળાને અમારી ભલામણ છે કે આ ગ્રંથ તેઓએ પોતાની પાસે રાખવો અને ભાઈ છોટાલાલે જે સંગ્રહ કર્યો છે તેનો વિવેકથી ઉપયોગ કરવો. ભાષાની શોધમાં આ કોપ તેમની કેટલીક મહેનત ઉગારશે, કેટલેક ઠેકાણે નવો માર્ગ માલમ પડશે, અને સઘળે ઠેકાણે શોધ કરવાની અભિરૂચિ તો વધાર્યા વિના નહિજ રહે.

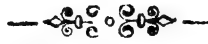
આ કોપ પોતાના સ્વર્ગવાસી મિત્ર આપારાવ ભોળાનાથને અર્પણ કર્યો છે અને તેની સાથે તે ભાઈનું દશેક પાનામાં જન્મચરિત્ર પણ આપ્યું છે. “સ્વતંત્રવાળો” અમારો તરણ મિત્ર ખોડ કાઢાડે છે કે આ ગ્રંથની સાથે એ જન્મચરિત્ર આપવું જોઈતું હતું. કોપ જેવા ગ્રંથની સાથે જન્મચરિત્ર છપાવવું એ કાંઈક અશાસ્ત્રિય તો ખરું, પણ જ્યાં ગ્રંથકારને પુસ્તકો છપાવવાની બહુ બહુ મુશ્કેલીઓ છે ત્યાં ૨૦૦ પાનાના પુસ્તકની જોડે એક છલાએદા વિષયનાં દશ પંદર પાનાં છપાવી દે, તો તે સમે આવો સાંકેતિક દોશ કાઢવો એ અમને ઠીક લાગતું નથી, અને વળી અર્પણપત્રિકાને સંબંધે આ જીવનચરિત્રનો પણ કોપ સાથે એક જાતનો સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. જો અર્પણપત્રિકામાંજ એ ચરિત્ર દાખલ કર્યું હોત તો તે લાંબી છે એમ કદાપિ કહેવાત, પણ અવ્યવસ્થાનો દોશ કાઢી શકાત નહિ. ત્યારે તે ચરિત્ર છૂટું આપ્યું એટલા માટે કાંઈ દોશ કાઢવાની જરૂર જણાતી નથી, અને આ દોષ કોઈ કાઢે છે એ વાત અમે સંભારત નહિ, પણ અમને એ જિવન ચરિત્રમાંજ એક જે દોષ ખીજી જાતના અને બહુ અગત્યના માલમ પડે છે તેથી એમ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. પ્રથમ તો આવા જન્મ ચરિત્ર માં સંક્ષેપથી રસભરી હકીકતોજ આપવી જોઈએ. જરાપણ ટાહેલું કરવું એ મોટો દોષ ગણાય, કેમકે એ ચરિત્ર ગ્રંથના વિષયથી પરાઈ વસ્તુ છે. ખીજું ચરિત્ર પુરૂષના વિવેચક થવાનો તો એવે પ્રસંગેહકજ નથી અને તેથી એ મરનાર ભાઈએ શ્રીમેત વર્ગના છતાં સરકારી નોકરીની લલુતા રાખી અને સ્વતંત્ર ધંધો કરવાનું મનન કર્યું વગેરે ખરી પણ સમયાનુચિત વાતોનું તજવીજથી ઉઠાપણ કર્યું છે એ અમને ધણુંજ ખોટું અને અરસિક લાગે છે. એ ઉઠાપણ વાપરવાનો ખરો સમય આપારાવની હયાતીમાં હતો. છોટાલાલ તે વેળા

મિત્રો હતાજ સારે એ પ્રમાણે શામાટે સલાહ આપી નહિ. આ વખતે તેનાજ જિવનચરિત્રમાં એ ઉદાપણ ક્યાંથી સાંભરી આવ્યું? જો તે વેળા પોતામાં એવી રીતની સમજ નહોતી આવી એમ હોય, તો આપારાવમાં પણ નહોય એમાં કાંઈ તોંધવા લાયક વાત અમને જણાતી નથી. અમે ઉપરજ કહ્યું છે સ્વતંત્ર ચરિત્રનિષ્પક્ષનાં સધળા હક આ કોષકારને નથી. કોષ સાથે પોતાના મિત્રનું ચરિત્ર પ્રેમભાવને નિમિત્તેજ આપી શકાય. પણ જ્યાં પ્રેમ ભાવ વીસરી પડિત થવા માગે ત્યાં વાંચનારને હક છે કે તેને અટકાવે અને કહે કે જો તમારે એટલી જ્ઞાતી પંડિતાઈ કરવી હોય તો નિરાળું ચરિત્ર છપાવો અને કોષના ભોગીને નકામા ઠગાઈથી કનડો નહિ. આથી પણ એ ચરિત્રમાં ખીજે ઠેકાણે વધારે અરસિકતા બતાવી છે. આપારાવના લક્ષ પ્રસંગનો લાભ લેઈ નાતવરા વગેરેનો ખૂબ પક્ષ ખેંચ્યો છે, અને તે વિરુદ્ધ બોલનારા સુધારાવાળાને ઘણી ડાહી ડાહી શીખામણો દીધી છે. કદાપિ આ વાતને “મર લખે” એમ ગણી કાઢીએ તો કઢાય, કેમકે જ્યાં પ્રેમ ભાવ એજ ચરિત્ર લખવાનું માન્ય કારણ છે ત્યાં પાત્ર સંબંધી બનાવોનો પક્ષ કરે એમ આશાજ રાખવી જોઈએ. પણ દિવંગીરીની સાથે કહેવું પડે છે કે આ બધા પંડિતનું કટાક્ષ એથી ઉલટુંજ જણાય છે! આપારાવના પિતા રાવઆહાદુર ભોળાનાથ સારાભાઈ અમદાવાદી સુધારાના હાલ અગ્રેસર છે એ વાત કોષને અજ્ઞણી નથી. હાલતેઓ નાતવરા, બાળવ્રત, મૂર્તિ પૂજા વગેરેની સામા ખુલા બાહાર પડેલા છે. છયોક પુનર્વગને ઉત્તેજન આપે છે, અને ટુંકામાં જેને ભાઈ છોટાલાલ તિરસ્કારની સાથે “નવા મતવાદી” કહે છે તેઓના કદાપિ અગ્રેસર નહિ, તો પણ ખરા દિલથી સહાય આપનારાતો છેજ. આ બધીવાત જાણ્યા છતાં આપારાવના લક્ષ પ્રસંગે લખલૂટ કરેલો ખર્ચ સંભારવો. વખત બદલાઈ ગયો એમ કહી છૂપી રીતે પણ ચતુરથી અજાણ્યો નરહો એવો જોડો નિસાસો મૂકવો, અને પછી નવા મત વાદીઓને મારનો મગ અને હાડા રજપૂતોની કહેવતો પ્રમાણે નહિ વરતતાં વિચારવંત અને કુળવાએલા ગૃહસ્થોએ દેશ કાળ, આચાર ઋદ્ધિઓને લક્ષમાં લેઈને પોતાના ઉપાયો ચલાવવા” એવો મોટા ડોળથી બોધ કરવો એ કાંઈજ નહિ પણ ભોળાનાથભાઈ ઉપર કટાક્ષ અને તેમની પ્રાર્થના સમજમાં અપાતા બોધનો જવાબજ હોય એમ

* ડાશી શાસ્ત્ર પણ આ ટીપમાં ગણાવ્યું હોત તો ઠીક.

લાગેછે. એ સમાજના બોધ સંબંધી અમે કાંઈ પણ અભિપ્રાય આપી શકતા નથી, અને આ લખનાર ખાનગી રીતે પણ હાલ તેથી અલગછે, તોપણ એ સમાજ શુદ્ધ બુદ્ધિથી જે માનેછે તે પ્રવર્તીવવાને ખુલ્લી રીતે પ્રયાસ કરે છે એ વાત સ્તુતિ પ્રાપ્તછે. માનવું કાંઈ અને કહેવું કાંઈ એ ધર્મતથા નીતિ બનેથી વિરુદ્ધછે. “ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર” એ બોધ ધોળ ગાનારી બા-
 ઇડીઓનેજ અનુસરતોછે એમ અમે માનીએ છઈએ. અમે તો “સત્યંજયતિ” એ મહાવાક્યનેજ ખરી નીતિ ગણીએ છઈએ, અને કદાપિ અર્થ બુદ્ધિવા-
 નાઓને તે નહિ પરવડતું હોય તોપણ અમારૂં અંતઃકરણ તો તેજ માન્ય કરી શકે છે, તે છતાં દલપતરામ અને તેના શિષ્યોને “ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર” એમ બોધ કરવાનો સંપૂર્ણ હકછે, અને બાઈ છોટાલાએ તેમ કર્યું માટે અમે તેનો કાંઈ પણ વાંક કાઢતા નથી. પણ અમારૂં કહેવું એટલુંજ છે કે પ્રેમને વિષે લખવા માંડેલા ચરિત્રમાં આ કટાક્ષ રસિક કે કુલીનને મોંઢે શોભે એવું નથી, અને તેમ કરવાથી આ ગ્રંથમાં એ ચરિત્ર દાખલ કરવાનો હક જતો રહેછે. પ્રેમભાવ જ્યાં હોયછે ત્યાં પ્રિયના સઘળા સંબંધી ઉપર પણ સહજ પ્રેમ થાયછે. પ્રિયના પૂજ્ય તે પોતાના પૂજ્ય થઈ પડેછે, અને વળી તે પ્રિયના મરણ પછી તો તેમ વિશેષે કરીનેજ થાયછે. પ્રિયના તીર્થરૂપ તર્ફ કદી ટટાક્ષબુદ્ધિ થાયજ નહિ, અને મર્મ વચન તો બોલાયજ કેમ? જો સ્વતંત્રજ ચરિત્ર છપાવ્યું હોત, તો આ બંધન નડત નહિ, અને ત્યાર પછી એ સમાજ કે ગમે તો બધા સુધારાવાળાની મઠમાં આવે તેટલી ધુળ ઝાટકી હોત તો તે કરવાને એ બાઈ સંપૂર્ણ સુખીઆર હતા. પણ આ ઠેકાણે તો એમ કર્યું તે જરા ઠીક કર્યું નહિ એમ અમારે કહેવું પડેછે. અમે આશા રાખીએછઈએ કે આ કટાક્ષ જાણી જોઈને નહિ, પણ “નવા મતવાદી” ઉપરનો જુરસો ઉભરાઈ જવાથીજ લખાઈ ગયું હશે, અને તેથી આ કોષની બીજી આવૃત્તિ છપાવવાનો સમય આવે તો એ ચરિત્રમાંનું સઘળું પાંડિલ દૂર કરવાને એ બાઈ ચુકશે નહિ. પ્રિયમિત્રનું અગીઆર પાનાનું ચરિત્ર લખવા બેસવું તેમાં ચારેક પાના તો સુધારા સંબંધી પોતાના વિચારોની સફાઈમાંજ રોકવાં એ બહુ અનુગતું દેખાયછે; અને કાંઈ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, કેમકે એમ ઓઠે રહી કાંકરા મારવાથી એ “મતવાદીઓનો” કોટ તૂટી પડવાનો નથી. જો મળું હોય તો “ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર” એ મહાસૂત્ર ઉપર બાબ લખી પ્રગટ કરવું, અને

તેમાં આહે તેટલી “દેશ, કાળ, આચાર, રીતિ” વગેરેને લક્ષમાં રાખીજ વર્તવાની ભલામણ કરવી.

સુધારાનું ઇતિહાસરુપ વિવેચન.

(An Historical Review of Reform).

(૧) શું સુધારો પડી ભાગ્યો ?

કવિ તો હાલ ગાજી વગાડી ચોખું કહેછે કે, હા હા, સુધારો પડી ભાગ્યો. કાણ? કવિ, કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર, નર્મ કવિતાના કર્તા, સુધારાના સાથી-રે મૂળ સ્તંભ, જેનું “યા હોમ કરીને પડો” એજ સુધારાના દળને આગ્રા વચન હતું, અને જેને લડાઇનો ઝુંડો લઈ આગળ ધૂમવાના મહા મહા કોડ, અને જેણે સુધારાની ફતેહના વર્ણનો કાઢી આગળથીજ વધાર્ધ માગેલી, તે કવિ નર્મદ હાલ એવો નોંપ નોંચછે કે સુધારો પડી ભાગ્યો, પડી ભાગ્યો નોંધતોજ હતો, અને પડી ભાગ્યો તે બહુ સાઈ થયું! શા કાળનો અજબ ફેરફાર? એક દશકામાં કવિના વિચાર તદ્દન બદલાઈ ગયાછે. તેમાં અશમાન ને જમીનનું અંતર પડી ગયુંછે. તે પશ્ચિમથી છેક પૂર્વ ખિંદુએ આવી ચડ્યા છે—પૃથ્વીની દૈનિક ગતિને અનુસરી પ્રથમ જ્યાં કવિની હતી ના, ત્યાં થઈ છે હા; અને હા હતી ત્યાં ના ના ને ના. જેણે જાહેરમાં હિંદુઓને મઘ માંસની પણ તળવીજથી ભલામણ કરતાં આચકા ખાધેલો નહિ, તે હાલ કહેછે કે આચાર વિચાર સંભાળો, વર્ણાશ્રમ પાળો, વગેરે વગેરે. જેણે એક વાર હંચે સ્વરે “બહુ ધર્મ બહેમે, બહુ ધર્મ બહેમે આડા કોટ રચાયા” એમ ગાઇ તેને તોડી પાડવા બધાના હાથમાં ચાંચવા પાવડા આપેલા, તે હાલ ગંભીર સાદે પુરાણી ટપથી હિંદુઓને પોતાના સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા ઉપરા ઉપરી હાક મારેછે, અને તે સ્વધર્મ પણ કયો? નહિ વેદનો, કે નહિ સ્મૃતિકાળનો, પણ હાલના સમયનોજ!

એટલું તો કદાપિ એ ઠીક, પણ કવિ તો એથી આગળ જાય છે. બહુ આગળ જાય છે. *સુધારાની ગંધજ આણુગમતી થઈ પડીછે—તે કવિને અનાર્થ, મ્લેચ્છ લાગેછે. સુધારાના આજ સુધીના સવળા ઉદ્દેશ, માર્ગ, ને

* સુધારો શબ્દ અત્રે સઘળે ઠેકાણે ચાલુ વ્યવહારી અર્થેજ, સમજવો, મૂળ વાચ્યાર્થમાં નહિ.

હોયો કવિને નિષ્ફળ, તુચ્છ, ને અનિષ્ટ દેખાય છે. નર્મદાશંકર, પોતાના જૂના સાથી જે સુધારાવાળા, તેનાપર ઠોક પાડી તેમને સાર કહે છે કે, બાઈઓ આપણે ભૂલ્યા, ભૂલ્યા, ને સોવાર ભૂલ્યા; આપણી ભૂલથી દેશની બહુ ખરાબી થઈ ને થાય છે; માટે હજીએ એનો, સમજો, ને (મારી પેઠે) ભૂલ્યા સાંથી ફરી ગણો. ટુંકામાં સુધારાના ‘‘અંગલ’’નો રાગ કવિમુખે જાહેર કર્યો છે. સૂર નીચા પડ્યા છે, ગત ધીમી ચાલે છે, ને ‘‘યા હોમ’’ વગેરે પહેલાના મસ્ત બોલને ટુંકાણે ‘‘ભાઈ, ભૂલ્યારે પાછા હટો, હટો દુખ ભાગે’’ એવું કાંઈ દૂરથી રણ મેદાનમાં કાતે પડે છે.

હોય! કાળની ગતિ ન્યારી છે. ચાંચલ એજ જગતનું લક્ષણ છે. જ્યાં કાંઈ જ સ્થિર નહિ, ત્યાં માણસના વિચાર પણ કેમ સ્થિર હોય? બધાના વિચાર નિરંતર બદલાય છે. પછી કોઈના થોડા ને કોઈના ઘણા, ક્યાં એમ પોતે કોઈ જાણે અને કોઈ ન જાણે, કોઈ જાણે પણ કહે નહિ અને કોઈ કહી દે. છેક વ્યુત્ક્રમ ફેરફાર પણ વખતે કોઈ કોઈના વિચારમાં થાય છે. હિંદુના મુસલમાન, ને મુસલમાનના *હિંદુ પણ પરંપરાથી પ્રસંગે થતાજ આવ્યા છે. પાપીના મહા સાધુ, ને સાધુના મહાપાપી થવાનાં ઉદાહરણ પુરાણ ઈતિહાસમાં જોઈએ તેટલાં મળે છે. ભક્તા ભક્તાએ પોતાના મત, માર્ગ, ને પક્ષ ફેરવ્યા છે. ખાંડા સેનાનીઓ સેન છોડી નાસી ગયા છે, ખરા રાજભક્તો વિમુખ થઈ વત્યા છે, અને પરમ આસંકિત શિષ્યોએ સામા પંથ ધડીમાં ઉઠાવ્યા છે. અર્થાત:—નર્મદાશંકરના વિચાર ફરે અને તે હાલ સુધારાવિરુદ્ધ બોલે લખે એ કાંઈ મહા વિપરીત કે બહુ નવાઈ જેવુંજ હોય એમ નથી.

પણ નવાઈ જેવું એ છે ખરૂં કે આખો સુધારાસાથ નર્મદાશંકરનાં આવાં વેણ વીહીએ મોટે સાંભળી રહ્યો છે. ગયા (ઈ. સ. ૧૮૮૧ ના) વરસથી કવિ નર્મદાશંકરે સુધારા વિરુદ્ધ જાહેર, ખુદલું, સચ્ચિત્ત, ખંતબેર બોલવા માંડ્યું છે, અને બીજી અકટોખરે આ પત્રમાં ‘‘સુધારો ને સુધારાવાળા’’ એ વિષય સમાપ્તિએ પહોંચાડી પોતે (પોતાને નવા પણ હિંદુઓના) જૂના વિચારની ‘‘જય વાંતી’’ મહારંગત રંગે ચડી વિન્યા દશમીને મુદ્દતે સર્વેને નિવેદી છે. એ આટલેનાં કવિએ સુધારાવાળાઓને પોતાનું પરપક્ષગમન પ્રગટપણે દર્શાવી તથા પ્રબોધી તેમની તરફ ખુદલું લગાવ્યું મોજું તિર-

* અલખત વિચારમાંજ, કેમકે આચાર પડવા માટે તો હિંદુઓના વર્ણાશ્રમમાં પેસવું જોઈએ અને તેમ તેઓ કોઈ બીજાને કરવા દેતા નથી.

સ્કારથી ફેંકેલું દેખાય છે. એ વાતને ત્રણ માસ થઈ ગયા તોપણ હજી સુધારાનો નોંદો ગૂંજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધીમાંથી કોઈ એકે લલકારી ઉઠ્યો નથી, કોઈએ તેનું ખંડન કર્યું નથી, કોઈએ એનો ઉત્તર આપ્યો નથી, અને કોઈએ એનો નકાર માત્ર પણ હજી વિગતવાર કર્યો નથી. ખાનગી મંડળોમાં શી ચર્ચા ઉડી તે બરાબર માલમ નથી, પણ સંઘર્ષો + વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનીયાં તો એ વિષે અખંડ મુનિવૃત્તજ ધારણ કરીને જેસી રહ્યાં છે. હાલ કવિએ જે કહ્યું તેનો એક લક્ષમાંશ પણ ૧૮૬૦-૬૫ માં કોઈએ કહ્યો હોત, તો તેની સામા રાત ગોફતાર, ડાંડિયો, ગૂંજરાત મિત્ર, શાળાપત્ર, ટીકાકાર, ચંદ્રોદય વગેરે તે કાળના સુધારાના અનંતમુખે (organs) ચોતરૂંથી મોટા સિંહનાદ ઉઠાવી, તેને એવો કાચો ને કાચોજ કરડી આપ્યો હોત, કે તેનું તે અભાગ્યું એકાદ વાક્ય કટાક્ષ રૂપે પણ જે પુસ્તકમાં હોત, તે આખું પુસ્તકજ ધિક્કારાઈ જત, અને તે ઉપરજ એટલી કપાળફૂટ ચાલત કે તે બિચારો ફજેત ફજેત થઈ દુનિયામાં ફરીથી મોં પણ બતાવી શકત નહિ. પણ હાલ નર્મદાશંકર સુધારાવિરૂદ્ધ ચાહે તેમ બોલેછે, અને સઘળા તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરી નાંખેછે. એ શું? શું, નર્મદાશંકર કહેછે તેમ સુધારો ખરેખર પડીજ બાગ્યો છે? જૂના વિચારના કોઈ કોઈ આ રમુજ જોઈ એમજ માનવા તથા હ-રખથી કહેવા લાગ્યા છે.

તે છતાં એટલાજ ઉપરથી સુધારો પડી બાગ્યો એવું અનુમાન બાંધવું એ વાજબી કહેવાય નહિ. સુધારો કવિનું સાંભળી રહ્યોછે, ખરો પણ તેનાં અનેક કારણો હોઈ શકે. પ્રથમ તો એ પ્રાદ લેખ બધાથી જોઈએ તેવો સમજાયોજ ન હોય, કેમકે હાલ કવિની વાણીમાં ગાંભિર્યની સાથે શબ્દસંસ્કૃતિ, વાક્યવૈપરિલ (Inversion of sentences) અગમ્યવાદ (Mysticism) ઇત્યાદિએ કેટલોક પ્રવેશ કરવા માંજોછે. તોપણ હિંદુ વિદ્વાનોને એ સખમ લાગુ પડે નહિ અથવા લાગુ પડવો જોઈએ ન-

+ નકારાનો કાંઈક અવાજ અગદાવાદમાંથી નીકળ્યો હતો ખરો. રાવ સાહેબ મહીપતરામે હિમાબાઈ ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં એ વિષે કાંઈક બાપણુ આપેલું જણાય છે, અને તેનો સાર હિતેચ્છુમાં છપાયો છે. હિતેચ્છુએ પોતે પણ પહેલાં કાંઈ એ વિષે લખ્યું હતું.

હિ. તેમને તો કવિનો વાદ કાંતો પૂરો કે કાંઈ અંશે મંજુર પડ્યો હોય, કે કાંતો તેઓ એવી શંકાગ્રસ્ત સ્થિતિમાં પોતેજ હોય કે એકે નિર્ણયપર આવી શકાય નહિ, કે કાંતો કવિ જેવાની સામે મેદાન પડતા આચકોખાતા હોય, કે કાંતો સુધારાના વિષયમાં આજકાલ નિસ્પૃહી થઈ રહ્યા હોય, કે કાંતો એમજ મનવાળું હોય કે પરપક્ષગામી તો સ્વપક્ષદ્રોહી હોયજ અને તેને જવાબ આપવામાં કાંઈ સાર નથી; કે કાંતો પોતે સુધારાને સ્વસિદ્ધ દેખી પિષ્ટપેષ્ટન ન્યાયે ધ્યાનાનંદમાંજ નિમગ્ન રહ્યા હોય, કે કાંતો પછી તેમને પણ કવિની વાણીનું રહસ્ય પૂરેપૂરું સમજાયું હોય નહિ.

ઉપર કારણો કદખ્યાં તે બધાંમાં ઘણું કરીને કાંઈ કાંઈ સત્ય છે અને તે બધાના એકત્ર જળથી સુધારો આ પ્રસંગે ચુપ રહ્યો છે એમ સંભવે છે. પણ એ સાફ નથી. સુધારાના લાભમાં, કે સત્યના લાભમાં, કે દેશોત્તરિના લાભમાં પ્રથમ તો કવિ જેવા પ્રસિદ્ધ લખનારના આવા વિલક્ષણ વાદથી આપણામાં કાંઈ ચર્ચા ન ઉઠે એ આપણા વિદ્યાનંદને કે વિદ્યામજને શોભા આપતું નથી. નર્મદાશંકર એક વિચક્ષણ વિદ્વાન, વિદ્યાનંદી અને નિરંતર દેશભક્તિનો વિચાર કરનાર છે કે જેની તો આપણામાં ખેદદાયક મોટી ખોટ છે. એવાનું લખાણ સર્વદા મનન કે ચર્ચાને યોગ્ય હોયુંજ નોંધએ. જો કવિનો વર્તમાનવાદ ખોટો છે, તો તેની સામા સખલ પ્રતિવાદની જરૂર છે. કવિ હવે કાંઈ ખુણામાં બોલતા નથી, પણ જાહેર, સભાઓમાં, વર્તમાનપત્રોમાં, અને ચોપાનીયામાં એમણે પગથીએ પગથીએ નિયમિત ખંતથી બોલવા માંડ્યું છે. બોલવું પણ સામાન્ય નથી. તેમાં વાદ, વિવાદ, રદીયા, પુરાવા, તકરાર, ને તજવીજ પુષ્કળ આવે છે. પોતાના મતમાં પ્રજામતને કેળવવા એક અનુભવી, ખંતી, ને વિદ્વાન અગ્રણી જે જે કરી શકે તે તે સધળું કવિએ હાલ સુધારા વિરૂદ્ધ કરવા માંડ્યું છે, નૂના વિચારમાં ગયા તે ઉપરથી જો કોઈ કવિની બુદ્ધિ કે શક્તિ ક્ષણતઃ પહોંચી છે એમ ધારતા હશે, તો તે મોટી ભૂલ કરે છે. અમને તો ઉલટું પૂર્વના આપલ્યની સાથે કાંઈક ગાંભિર્ય (Depth) તથા વેશાલ્ય (Breadth) વધેલું દેખાય છે. શેઠી પણ જૂદી તથાપિ પહેલાના જેવીજ અસરકારક વાપરવા માંડી છે. બીજું કાંઈ નહિ તોપણ કવિની પોતાના નવા મતમાં આત્મપ્રતીતિ તો અક્ષરે અક્ષર જણાઈ આવે છે, અને તન્મય નિશ્ચયાત્મક બાપણ એજ બાણના મન ખેંચી લેવાને યસ છે. મારે જો કવિનો વાદ ખોટો છે, તો સુ-

ધારાએ જાગૃત થઈ તેનું સવેળા ખંડન કરવું, કારણ કે નહિ તો પ્રજામત તેનીજ વિરૂદ્ધ અંધારી જવાની દહેશત રહેશે. જો કવિ ખરું કહેશે, તોપણ તેને ચર્ચવાની જરૂર છે કે સત્યાસત્ય વધારે સ્પષ્ટ થાય અને દેશાન્નતિના ઉદ્ધોગો દેશકાળની વધારે સમજણથી ચલાવી શકાય.

આવા વિચારથી હું એ વિષયપર ('ગૂજરાતી'ની આર્જવપૂર્વક ઈન્કલા-એ) અંતે લખવા માંડું છું, તોપણ મારી મૂળ આશંકા જતી નથી કે સુધારાના કોઈ પ્રમુખેજ એ કામ ભળાવ્યું હોત તો વધારે સાફ. મારા વિચાર *ઉભયપક્ષને વખતે વશમા લાગશે, કેમકે હું ઘણા વર્ષથી વિદ્વાન સુધારકો સાથે પરસ્પર મૈત્રીમાન, તથા દેશભક્તિના સમભાવથી નિકટ જોડાએલો છતાં સુધારાના આચરણીય વિચારમાં કાંઈ કાંઈ જુદોજ પડેલો આવ્યો છું. પણ હવે એમ જાણી મન વાળું છું કે પ્રશ્નનું સમાધાન પક્ષાપ-ક્ષીવાળા કરતાં મધ્યસ્થથી સાફ થાય.

એ વિવેચન ઈતિહાસરૂપે લખવા ધાર્યું છે કે કાર્ય કારણનો સંબંધ ખરાબર દર્શાવાય અને હાલ સુધારાની જે સ્થિતિ હોય તે યથાસ્થિત સમજાય. કવિના નિબંધમાં કેટલોક ઈતિહાસ ભાગશે, પણ ઘણું કરીને તેની પુનઃકથની તો નહિ થાય કેમકે તે ટાંચણ તો પુરૂષપ્રાધાન્ય છે અને અત્રે તો સમયનુંજ પ્રાધાન્ય રાખવાનો વિચાર છે. સમયના, એટલે સમસ્ત સુધારા સાથના, ચુલ્ક કર્મનું વિસ્તારથી વર્ણન તથા વિવેચન કરવામાં આવશે, અને જરૂર પડેજ સમયમૂર્તિઓ વિષે સામાન્ય હશે તે અવલોકીશું. આ પદ્ધતિ નકામી તારી મારીને દૂર કરે છે એટલું નહિ, પણ ઈતિહાસ લખવાનો ખરો માર્ગજ એ છે. ઈતિહાસવેત્તાઓ જાણે છે કે કહેવાતા અઘ-ણીઓ વસ્તુતઃતો સમયનાજ પૂતળાં છે, અને તેની સઘળી શક્તિ પ્રસિદ્ધિ સમયના બળને પરાવર્તન પમાડવામાંજ રહેલી છે. સમય ગયે પરશુરામની પેઠે તેઓ ચાલુ સમયની મૂર્તિ આગળ સહજ નિસ્તેજ થઈ જાય છે.

કવિએ સુધારાના સઘળાં અંગ ડોહ્યાં છે, પણ તે સર્વેનું યથેચ્છ વિવેચન થોડામાં થઈ શકે નહિ અને ઉપર ઉપરથી હા ના કહી જવામાં

* આશા છે કે કવિ આ મારો પ્રતિવાદ (કે સમાંતરવાદ છેવટે જે નીવડે તે) પૂરો થાય ત્યાં સુધી તત્સંબંધી જે કાંઈ કહેવું હોય તે મુલતવી રાખશે. બીજાને પણ એજ વિનંતિ છે.

કાંઈ માલ નહિ એમ ધારી, અત્રે તેનાં સંસારસુધારો અને ધર્મસુધારો એ બેજ અંગ હોવાં ધાર્યાછે, અને તેમાં પણ ધર્મસુધારા આવત તો સંસારસુધારાને સંબંધ બોલવું જરૂર પડશે તેટલુંજ બોલીશું. તેમજ ગૂજરાતી હિંદુ સુધારાનેજ વળગી રહીશું, અને પારસી તથા દક્ષિણી સુધારા સાથે જો કે તેનો સંબંધ ઘણોછે તોપણ તે વિષે બોલીશું નહિ અથવા બોલીશું તો તે સંબંધ દેખાડવા જેટલુંજ.

૨ સુધારાનો આરંભ.

ગૂજરાતના તેમજ દક્ષિણી, બંગાળી, ને ભરતખંડના સઘળા ભાગના આધુનિક સુધારાનો આરંભ ઇંગ્રેજ કેળવણીની સાથેછે. કેળવણી એજ સુધારાનો ખરો રામચાણુ ઉપાયછે. અને તે દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં અજમાવવામાં આવ્યોછે ત્યાં ત્યાં તે પોતાનો ગુણ આપ્યાવિના રહ્યો નથી. યૂરોપમાં જ્યારે પંદરમા સેકડામાં ગ્રીક લાટિન ભાષાનો અભ્યાસ હોંસ ભેર વધ્યો, ત્યારે લોકોની બુદ્ધિ આપોઆપ જગૃત થઇ, સો પોણોસો વર્ષમાં સુધારાને ધોરી માર્ગ પડી, અને પછીથી તે ઉત્તરોત્તર કેવી ફતેહ કરતી ચાલી આવે છે તે આપણે સઘળા જાણીએ છઈએ. ભરતખંડની પ્રાચીનકાળમાં જે તેજોમય ઉન્નતિ હતી અને જેનું આપણે વાજખી રીતે ઘણું અભિમાન ધરાવીએ છઈએ, તેનું પણ મૂળ જોવા જઈશું તો કેળવણીજછે. તે સમેના આપણા પૂર્વજોએ તો કેળવણીને એવી વ્યવસ્થિતને ઠરી હામ કરી દીધી હતી કે તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એવા પવિત્ર નામથીજ ઓળખાતી હતી, તે વિષે મુનિઓએ વિગતવાર નિયમો બાંધ્યા હતા; અને તે અમલમાં આણુવા એ પોતાનો ખાસ ધર્મછે એમ રાજ ને પ્રજા બંધાં સમજતાં હતાં, એજ કારણથી આપણો દેશ સુધારામાં વધ્યો, ચઢ્યો, પડ્યો, ને તે સમે દેશેદેશ જગદ્ગુરુ રૂપે ગ્રેમ ભક્તિથી પૂજાયો.

હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજસરકારનો અમલ જામવા માંજો ત્યારથી રૈયતને કેળવણી આપવા તર્ફ તેણે લક્ષ આપવા માંડ્યુંછે. છેક હેરિંગ્સના વખતમાંજ કલકત્તાની મદ્રેસા તો સ્થાપન કરવામાં આવી હતી: ઈ. સ. ૧૭૮૧. બનારસની સંસ્કૃત પાઠશાળા ઈ. સ. ૧૭૯૨માં સ્થપાઈ. મુંબાઈ ઈલાકાખા-તે પેસવાઈ હાથ આવ્યાને ત્રણ વર્ષ ન થયાં એટલામાં પૂનાની પાઠશાળા

સરકારે કરી: ઇ. સ. ૧૮૨૧. પણ આ સધળી પાઠશાળાઓ સંસ્કૃત કે શા-
રસી આરખી ભણતરની હતી, અને તે કાઠવામાં કાંઈ રાજકિય હેતુ પણ
હતો. આ શાળાઓથી શો લાભ થયો તે જોવાની સુધારાના ઇતિહાસમાં
કાંઈ જરૂર નથી કેમકે એ સંબંધમાં તો તે નિષ્ફળ નીવડી.

હવે સરકારનું મન ઇંગ્રેજ કેળવણી આપવા તરફ જવા લાગ્યું. લોકો
પણ રાજભાષા ભણીએ તો સાફ એમ સમજતા થયા હતા. બંગાળના
ખાનગી હિંદુ ગ્રંથોની મહેનતથી ૧૮૧૬માં (ઇંગ્રેજ) હિંદુકલેજ સ્થપાઈ
અને દાકતર ડૉ. ખ્રીસ્તીધર્મપ્રસારક મંડળી તરફથી ૧૮૩૦માં પોતાની
પ્રખ્યાત પાઠશાળા કાઢી. લાર્ડ બેન્ટિકના વખતમાં ચોખું કરમાન નીકળ્યું
કે યુરોપની સાક્ષરતા (Literature) દેશીઓમાં વધારવી એ સ-
રકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ, અને ઇંગ્રેજ ભણતર પાછળ કેળવણી
ખાતે કાઢેલાં નાણાં જેમ વધારે વપરાય તેમ સાર. આ સમયથી હિંદુ-
સ્તાનના આધુનિકસુધારાનો ગર્ભરૂપે ઉદય થયો એમ જાણવું. આ
પ્રસંગે ઇંગ્રેજ ભાષાનો નામીયો ફાંકડો ગ્રંથકાર મેકાલી (જે આ સમયે કલ-
કત્તે સરકારી નોકરીમાં હતો) તેણે એક જળરદસ્ત મિનિટ લખીછે તેમાં
ઇંગ્રેજ કેળવણીના ફાયદા અને સંસ્કૃત આરખીનું નિરૂપણગીપણું પોતાની
હમેશની ઢપે છટાબંધ દર્શાવ્યુંછે.

મુંબાઈ ઈલાકામાં પણ લોકોને ઇંગ્રેજ ભણવાનો ફાયદો પોતાની મેળે
દેખાવા લાગ્યો હતો, અને તેથી કોઈ ખાનગી જેવું તેવું ભણતા. ઇસ્કોલો
પહેલ વહેલી પાઠશાળાએ કાઢી સારથી ઇંગ્રેજ ભણતર કાંઈ રસ્તે પડ્યું.
આ ભણતરનો લાભ લેવા પહેલવહેલા પરણુ શણુવી ને પારસી આગળ પડ્યા.
હજી આ નવી ગતિ માત્ર મુંબાઈ, ને થોડીક સુરતમાં હતી. આ વેળા
જેને ઇંગ્રેજ લખતાં વાંચતાં આવડે, તે મહા કીટ કહેવાતો. કેળવણી પા-
ત્રેલો એમ કહેવાય એવો તો એક આખા ગૂજરાત ખાતે સુરતમાં ઇંગ્રેજ
ભણેલો દલપતરામ માસ્તરજી આ સમે થયો. મુંબાઈમાં એવાની સંખ્યા
કાંઈ ગણવા લાયક થવા આવી હતી અને તેવાની પ્રેરણાએ ત્યાં નેટિવ
એજ્યુકેશન સોસાયટી ઉભી થઈ: ઇ. સ. ૧૮૨૬. તેણે કેટલીક ગૂજરાતી
નિશાળો કાઢી, અને નવી ઢપનું ભણતર શરૂ કર્યું. પણ આપણે તો સુધારાનો
આરંભ ઇ. સ. ૧૮૪૦થીજ ગણીશું કે ન્યારથી બોર્ડ આવે એજ્યુકેશન
સ્થપાઈ, તેણે કેળવણી ઉપર નિયમિત ધ્યાન આપવા માંડ્યું, અને સર-

કાર તફ્ફની ઇંગ્રેજ સ્કૂલો સુરત, અમદાવાદ, ભરૂચ વગેરે કેટલેક ઠેકાણે લાગ નેઈ ટપોટપ કાઢી.

ઇંગ્રેજ કેળવણી એ આપણા સુધારાનો મૂળ પાયો, સુધારાનું પરમ બળ, ને સુધારાની જિવન શક્તિ છે એમાં કાંઈ શક નથી. એ બાબત કાઢીને પણ કાંઈ વાંધો હોય એમ અમે ધારતા નથી. કવિ એમના સઘળા પૂર્વ કાળના ગદ્ય પદ્ય ગ્રંથમાં ઠેકાણે ઠેકાણે “ભણો ભણોરે ભણો” એમજ કહેતા આવ્યા છે, અને સુધારાની શૂરવીર પચ્ચીસીમાં તો ગમે તે વિષયનો બોધ આપતો હોય તોપણ દરેક પદની છેવટે તજવીજથી એ વાત આપ્યા વિના રહ્યા નથી કે સઘળા સુધારાનો મૂળ પાયો કેળવણી છે. હાલ પણ એનું અગલ સુધારાના સંબંધમાં કવિ ઓછું સમજતા હોય એમ અમે માનતા નથી. તોપણ એ બાબત કાંઈ વિસ્તારથી બોલવાની અમને જરૂર જણાય છે. જે વાત જગત્પ્રસિદ્ધ છે તેને પ્રતિપાદન કરવા જેવું, એ સૂર્યને દેખાડવા દીવો લેવા જમ્યે તેના જેવું થાય છે ખરું, તોપણ સુધારો પડી ભાગ્યો એવો જે કવિનો મુખ્ય વાદ તેનો સઘળો આધાર આ વાત ઉપર એટલો બધો રહેલો છે કે આ સ્થળે કાંઈ વિવાદ તથા વિસ્તાર કર્યા વિના વિષયનું બરાબર નિરાકરણ થવું અશક્ય થઈ પડે છે.

કવિ હાલના તકરારી લખાણમાં સુધારાની ઉત્પત્તિ બાબત “ગૂર્જર પ્રજામંડળમાં સુધારો દાખલ કરનાર તે અંગ્રેજ સરકાર પોતે, અંગ્રેજોની પ્રેરણાએ ઉભી થયેલી સભાઓ, અને અંગ્રેજ ભણેલા જીવાનોએ સ્વતંત્રે ઉભી કરેલી ભાષાઓ” એટલુંજ લખી એકદમ પોતે કે પોતાના સાથીઓએ સુધારાના શાશા જશ (એમના હાલને મતે તો અપજશ) ઉઠાવ્યા તેતુંજ ટિપ્પણ લખવા ખેસી ગયા છે, અને બિચારી કેળવણીનું નામ તો માત્ર નીચે ટીપ્પણમાંજ સૂચવ્યું છે અને તેપણુ એટલુંજ કહેવાને કે અમે તે વિષે આ વિષયમાં કાંઈ લખીશું નહિ. હોય! જેને જે વધારે ભાવ્યું તે ખરું, પણ સુધારાની ઉત્પત્તિ બાબત એમનો વિચાર હાલ શો છે તે તો યથાસ્થિત નિશ્ચિત થવું જોઈએ કે, સરકાર સભાઓ, ને સુધારાવાળા એ ત્રણેને કવિ દાખલ કરનારા કહે છે—જણે આપણો સુધારો યૂરોપથી સંચામાં બની તૈયાર થઈ નેજ આવ્યો હોય, અને તે દાખલ થવા માંચેસ્ટરીઆઓના કાપડની પેઠે લાગ વગનીજ. રાહ જોઈ ખેસી રહ્યો હતો. આપણા આચાર, આપણા વિચાર, આપણો ધર્મ, ને આપણી સ્થિતિ, એમાં ફેરફાર કરવાનો ઘાટ તે યૂરોપથી

શી રીતે ધર્મ આવે, જ્યાંના પંડિતો પણ આ બાબત તે સમે છેક અ-
જાણ હતા, અને હાલે ડોળને ઘોંઘાટ ગમે એટલો કરે પણ વસ્તુ રૂપે
આપણા સંબંધી થોડુંજ સમજે છે! પણ ધર્મ કરીને કવિનો અર્થ આઠકાણે
એમ કહેવાનો સંભવે છે કે યૂરોપના સુધારાનું સત્વ (Spirit) દાખલ
થયું એમ હોય, તો તે કહેવું વાજબી છે, પણ તે સત્વ શું તે જોવા જરૂર
તો માલમ પડશે કે ઈંગ્રેજ કેળવણી કે ઈંગ્રેજ સાક્ષરતામાં જે સમાવે-
લું છે તેજ. એ દાખલ કરવાનું માન બેશક સરકારને છે અને સરકારનેજ.
સભાઓ, ને સુધારાવાળાઓએ ઈંગ્રેજ કેળવણી દાખલ કરવામાં શો
મોટો વાધ માર્યો છે કે તેમને પણ સરકારની સાથે એ માનના સુમલાગીયા
ગણાય? એ જોતાં ઉપલું અર્થ ગ્રહણ (Interpretation) પંદર સતુ નથી.

જો કવિની મતલબ એ ત્રણને આપણો સુધારો—જોને ૧પણે હાલ
સુધારો કહીએ છઈએ તે—ઉત્પન્ન કરનાર તરીકેજ ગણવાની, તો અમે
કહીએ છઈએ કે ના. સરકાર, સભાઓ, ને સુધારાવાળા એ કોઈ પણ
અમારે મતે આપણા સુધારાનું ઉત્પન્ન કરનાર નથી, પણ ઈંગ્રેજ કેળવણીજ છે.
સરકાર કેળવણી આપે છે તેથી તેને સુધારો ઉત્પન્ન કરનાર કહેતા હોય, તો
એમાં અમારે કોઈ વાંધો નથી; પણ કારણના કારણ સુધી જવાનું અમને
કોઈ પ્રયોજન ન હોવાથી અમે ઈંગ્રેજ કેળવણીનેજ સુધારાની ઉત્પાદક શક્તિ
ગણીએ, તો તેમાં એમને પણ કોઈ વાંધો હોવો જોઈએ નહિ. પણ જો
કવિ, સરકારને વિદ્યા પ્રદાતા રૂપે નહિ, પણ બીજી રીતે સુધારાનું મૂળ
સ્થાન ગણતા હોય, તો અમે તેમાં એક મત થઈ શકતા નથી. ધર્મ મિશ્ર
વાતથી અલગ રહેવું એ સરકારની અખંડ રાજનીતિ છે; અને કોઈ કોઈ
કાયદા કાતુન તેણે સુધારાના લાભમાં કર્યા છે, તો તે સઘળા આ રાજનીતિને
અનુસરતા કે યથાન્યાયજ છે. કેળવણીમાં કોઈ પણ વિશેષ ધર્મનો બોધ ન જ
કરવો. એ બાબત તેનો એવો આગ્રહ છે કે તેથી ધણક નારાજ થઈ જિ-
લ્લા એવી બૂમ પારે છે કે સરકાર નિરીશ્વર (Godless) કેળવણી આપે છે.
મતલબ એ કે આપણા સંસાર કે ધર્મ સુધારાથી સરકાર દૂરજ રહી છે,
દૂરજ રહેવા માગે છે, અને તેજ સાચું છે.

તેમ સુધારો કોઈ પણ સરકારથી થઈ શકે એજ અમે મૂળે સ્વી-
કારતા નથી. સુધારો લોકને હાથ રહ્યો છે અને તે તેમનાથીજ થઈ શકે **યથા
રાજા તથા મજા** એ સમજ આપણી પ્રાચીન છે ખરી, પણ આપણા

અર્થાચીન ઇતિહાસે તો તેને ખોટી પાડી છે અને એમાં કાંઈ હિલુપત નથી પણ ઔર શામ્પૂશી છે. આપણી ઉપર પાદશાહી ૬૦૦ વરસ સુધી રહી તે બી સુસલમાન હતી, તો એ આપણે પાર વિનાનો દ્રોહ વેડતાં છતાં આપણા આચાર વિચારમાંથી ખસ્યા નહિ, ઉલટા વધારે દૃઢ થયા, અને છેવટે મુસલમાનોનેજ કાંઈ આપણી આર્યતાનો પાશ લગાડ્યો. આ જોતાં તો યૂરોપનું ઉત્તરું પણ ગંભીર મહાકાંક્ષી વાક્ય “**तथा राजा यथा प्रजा**” આપણે અનુભવે પણ (જો કે જૂદે માર્ગે ને જૂદે દેશે) ખરું પડે છે.

પાદશાહી વારામાં રાજ્યશ્રીઓની દેખા દેખીએ આપણી ખોલી, ચાલી, પહેરવેશ, વગેરે ઉપલી રીતભાતમાં ઘણો ફેર થયો હતો ખરો, અને તેઓ તો આ રાજ્યથી દાલ થાય છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી, પણ અંદરનો, વિચારનો, સુધારો તો ઇંગ્રેજ રાજ્યથી કે ઇંગ્રેજોના સંગથી નહિ પણ કેળવણીથીજ થયો છે અને થાય છે.

તેમજ સુધારાની સભાઓને કે તેના આગેવાનોને પણ અમે સુધારો ઉત્પન્ન કરનાર ગણતા નથી. એ નવાઈ જેવું લાગશે ખરું, પણ અમારો ભાવાર્થ એ છે કે તેઓમાં જે બળઆપી રહ્યું છે, જે વડે તેઓ ઉભા થયા છે, અને જેવડે તેઓ ધુમે છે, તે બળ ઇંગ્રેજ કેળવણીનું છે. ઇંગ્રેજ કેળવણીથી જે જ્ઞાન તથા વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સુધારાનું આદિ કારણ છે, અને સુધારાવાળાઓને પણ તેજ કારણે ઉત્પન્ન કર્યા છે. આ ઉપરથી સુધારાવાળાના નરશ અમે ઓછા કરવા માગીએ છઈએ એમ નથી; પણ કારણને કારણ રૂપે ને કાર્યને કાર્ય રૂપેજ ગણવું એ વધારે શાસ્ત્રીય ને વિષય-નિર્ણયમાં જૂલ થાપને દૂર કરનાર છે.

આ બધું કદાપિ કોઈને અતિપાંડિલ કે નકામી ખેંચ જેવું લાગશે, પણ તેમ નથી. એ નકામી શબ્દની લડાઈ નથી, પણ સુદાની છે. જ્યાં સુધારો મરી ગયો કે જીવે છે એજ સવાલ છે, ત્યાં સુધારાનું મર્મ સ્થાન જાણવાની ખાસ જરૂર છે. જો ઇંગ્રેજ કેળવણી એજ સુધારાની જિવન શક્તિ છે એમ સ્વીકાર્યું છે, તો પછી કવિનો સઘળો વાદ આપોઆપ તૂટી પડે છે; કેમકે ઇંગ્રેજ કેળવણી તો પ્રલક્ષ જીવતી, ને હરતી ફરતી, ને પૂર જોરમાં છે. જો સુધારાની જિવન શક્તિ હયાત છે, તો તે મરી ગયો એમ કહેવું એ દેખતી આંખમાં ધૂળ નાખવા જેવું થાય છે. જિવન શક્તિ નિર્ભય જોરમાં છે, તો સુધારો પણ નિર્ભય જોરમાંજ છે. કદાપિ એ દહાડા દૈવ

ચોગે કાંઈ મંદવાડમાં સપડાયો હશે, તોપણ ફિક્કર નહિ. તે મંદવાડ આફ્રીએ જતો રહેશે, અને સુધારો પાછો ઘોડા જેવો દોડતો થશે.

આ કોટિએ જોતાં સુધારો જીવતો, જાગતો, ને ટટારજ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ આવે છે, અને એજ કોટિ હાલની ચચીમાં ખરી છે. સુધારાની હયાતીનો સવાલ અમુક સુધારક કે સુધારા ટોળીની હારજીત ઉપર રાખવો એ અમને ગેરવાજબી તથા હુંકી નગરનું કામ દેખાય છે. *કરસનદાસ મરી ગયા, કવિરાજ ફરી ગયા, ને (માનો કે) મહીપતરામ ડરી ગયા, તોપણ થયું શું? સુધારાની મૂળશક્તિ જીવે છે કે નહિ તેજ માત્ર આ સ્થળે જોવાનું છે, અને તેતો આપણે જોઈએ છઈએ કે પહેલાના જેવીજ પૂર જોરમાં છે.

હવે વિવેકી વાંચનારને ખુલ્લુ માલમ પડયું હશે કે અમે જે પ્રથમ ઇંગ્રેજ કેળવણી સિવાય બીજી કોઈને પણ સુધારો ઉત્પન્ન કરનાર કહેવાને ના પાડતા હતા તે નકામી શબ્દની લડાઈ નહોતી, પણ મહા મુદ્દાની વાત હતી. ચાલુ વાદ પ્રતિપાદનું મર્મ સ્થળજ એ છે, અને તે ભેદાયું એટલે હવે કવિ તફતો પૂર્વપક્ષ એટલેજ હોઈ શકે એમ છે કે ઇંગ્રેજ કેળવણીએ સુધારાની જિવન શક્તિ નથી. એજ જિવન શક્તિ છે એ અમે આગળ મંત્રેપમાં બતાવીશું, પણ અત્રે ફરીથી ઉપર સંહાર રૂપે કહીએ છઈએ કે સુધારાની મૂળ શક્તિ નથી ઇંગ્રેજ રાજ, નથી ઇંગ્રેજોનો મંગ, નથી પર પ્રેરિત કે સ્વયંભુ દેશી સભાઓ, કે નથી પેલા સુધારા વાળા જીવાનીઆ કે જેને મોખરે કવિ એક સમે ખૂબ ધૂમતા અને લજીએ જેના પરાક્રમ પોતે મમતાથી સંભારતા જણાય છે. એ સઘળી ઉપશક્તિઓ છે ખરી; અને અમે તેને તે રૂપે વંદીએ પણ છઈએ; અને વળી એમ પણ જાણીએ છઈએ કે જગતની વૃત્તિ મૂર્ચિમાન અવતારી શક્તિઓને પૂજવા તર્ફ સ્વભાવિક વધારે હોય છે; અને તદનુસાર તે વ્યવહારમાં પૂજ્ય તોપણ (સમજ

* કરસનદાસને કવિ કૃષ્ણદાસ કરી લખે છે તે ઉપર જરા રમુજને માટે ટીપ મારીએ છઈએ કે ભાઈ, કરસનદાસ જે મહારાજ કુળના હોડહોડતા શત્રુને વેળુવી સંપ્રદાયનો ખોડોજ કાઢી નાંખવા નીકળેલા તેનું નામ જે તેની વાણીયણ ફાઈએ પડેલું, પોતે જન્મ પર્યંત બોલેલું લખેલું, ને જે વડેજ જગતમાં જણાએલા, તે ફેરવી નાંખી તમે તમારી એક શબ્દ સંસ્કૃતિની ખાતર તેને કૃષ્ણસદાસ: શા માટે કરી નાંખો છો? શું એને પણ સત્તાતન માર્ગમાં પાછો આણવો છે?

બરાબર હોય તો) તે કાંઈ ખોટું નથી જોઈએ સુધી પણ કદાપિ અમે સ્વીકારીએ છઈએ; તોપણ જ્યાં જ્ઞાન પક્ષે તેનું તોલ કરવા બેઠા છઈએ ત્યાં તો તે સત્તા રહિત, તુચ્છ, કાંઈ નહિ, એમજ કહેવું જોઈએ. અને બધાને સાફ પોકારીને જણાવવું જોઈએ કે સભાએ તે સુધારાવાળાઓ ગમે એવા બળવાન છે તોપણ તે ઇંગ્રેજ કેળવણીએ હયાતીમાં આણેલા, આગળ ચલાવેલાં ને નિરંતર ચલાવાતાં પૂતળાંજ છે, અને તેની સઘળી સત્તા, સઘળું બળ તો પેલી એક મૂળ શક્તિ ઉપરજ આધાર રાખેલું. અર્થાત;—ઇંગ્રેજ કેળવણી એજ સુધારાની મૂળ, પરમ, આધારકિત ઇટિ દેવી છે, સુધારાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ને લય (યથો કે થવાનો હોય તે) એજ શક્તિ વહેલું, અને ખીજા કોઈ પણ વડે નથીજ.

૩ ઇંગ્રેજ સુધારાનું સ્વરૂપ.

અમે કહી ગયા કે સુધારાની જિવન શક્તિ ઇંગ્રેજ કેળવણી છે અને અત્રે વિશેષ કહીએ છઈએ કે આપણા પ્રાચીન યશસ્વી પણ હાલ છેક નિર્ભાગી ભરતખંડને પુનર્જિવન આપનાર કોઈ શક્તિ ધધ્વરે સહું હોય તો એજ છે. એણે અભ્યારમાંજ દેશને કાંઈ જગાઓએ અને તે એવો કે પાછલાં ઓછામાં ઓછા હજાર વર્ષમાં તો કોઈ વાર પણ જાગ્યો નહોતોજ. હાલ એ જાગૃતિ ઉઠેલેદન તર્ફ જતી જણાય છે ખરી, અને નવું કાંઈ હાંસલ થતું દેખાતું નથી, પણ મરામતની શરૂઆત પહેલવહેલી એવીજ દેખાય; અને આપણી પૂર્વોક્તિ એ પહેલંચવા અર્થે આપણી આ સમાજની નીતિ રીતિમાં ઘણી ઘણી મરામત કરવાની છે એ વાતની તો કોઈ પણ ના કહી શકે એમ નથી. પછી ઉન્નતિ આવત આપણામાંના દરેકની તૃણાએ ગમે એવી ભિન્ન ભિન્ન કે જોયી નીચી હો, પણ સઘળા દેશાભિમાનીઓ આટલું તો એક મતે સમજી ચૂક્યા છે કે એમાંની અલ્પ તૃણા પણ પરિપૂર્ણ કરવાની આપણામાં હાલ યોગ્યતા નથી, તે યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ, અને તે મેળવવાનો રસ્તો એજ છે કે આપણી નીતિ રીતિમાં બગાડો પેસી ગયો છે તે કહાડી નાખવો જોઈએ એમ કયાંયના આપણી ઉન્નતિ કોઈ પણ પ્રકારની થવાની નથી. આમ જે સમજવું અને એમ સમજી તે ઉદ્દેશે દેશદાએ યથા શક્તિ વર્તવું તેનું નામ ખરો સુધારો છે આ અર્થે સ-

માણ્યો સુધારાવાળા છે, કવિ એ સુધારાવાળા (હાલ પણ) છે, અને જે જે માણસો ઈંગ્રેજ કેળવણીના પ્રતાપે ચંચળતા પામી એમ સમજતા થયા છે કે દેશની હાલ અવસ્થા નહારી છે અને ટાળવાને આપણે યોગ્ય થયું નોંધએ, તે તે સઘળા માણસો સુધારાવાળાજ છે, અને આગળ જતાં જ્યારે વધારે અભ્યાસ મનનને અનુભવથી તેઓ સર્વદેશી યથાર્થતાપર આવશે, ત્યારે તે બધાએ એકમત પણ થશે એમ આશા બાંધી શકાય. હાલ તેમની સમજ, વિચાર, ને પ્રયત્નો પરસ્પરવિરોધી અનિષ્ટે હશે, પણ ઉદ્દેશ—દેશનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો—એ સર્વેમાં સામાન્ય છે, અને સર્વેમાં એવી સામાન્ય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ એ આપણા દેશના જીર્ણોદ્ધારનું મંગળાચરણ થયું એમ અમે સમજીએ છીએ—પુનર્જીવનનું પ્રથમ સાંચલ્ય.

આ નવું, રૂંદું, શુભ સાંચલ્ય શી રીતે આવ્યું અને આવ્યું તો તેણે છેક ઉચ્છેદક રૂપ શા માટે પકડ્યું તે જાણવાને માટે ઈંગ્રેજ વિદ્યાની મન પર અસર તથા આપણા લોકની ત્રિવિધ વર્તમાન સ્થિતિ બરાબર જાણવી જોઈએ. એ બંને બાબત વિસ્તારથી બોલવા જતાં યૂરોપના હાલના સુધારા તથા આપણા (એશિયાના કહીએ તો પણ ચાલે.) *પ્રાચીન સુધારાનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપનું વિવેચન કરવા ઉપર આવી જઈએ છીએ, પણ તે મોટા મહાન ગંભીર વિષયમાં પૂરા ન ઊતરતાં ઈંગ્રેજ વિદ્યાની મોટી મોટી બે ચાર અસર તપાસી જોઈશું તો એ ખસશે.

જગતનું સામાન્ય જ્ઞાન. એ ઈંગ્રેજ કેળવણીના પહેલો ખુલ્લો લાભ છે. આ બળની પૂરે પૂરી અસર ક્યારે સમજાશે કે જ્યારે આપણા લોકના સામાન્ય જ્ઞાનની સ્થિતિ કેવી હતી તેનો આપણે બરાબર વિચાર કરીશું. ઈંગ્રેજ કેળવણી આવી તે સમે આપણા લોક કદાપિ જોઈએ તેવા કેટલીક વિદ્યા કળામાં નિપુણ, શાણા, સમજી, બલા, ને વ્યવહાર કુશળે હતા, તો પણ તેમને આ પૃથ્વીનું, આપણી આસપાસના દેશનું, પોતાનાજ દેશનું,

* પ્રાચીનકાળમાં અલગત આપણે આવા બે બજાર નહોતા, તોએ તે સમે પણ જગદ્જ્ઞાન કરતાં આત્મજ્ઞાન તર્ફ આપણું વલણ બહુ વધારે હતું, અને તેથી અંતર્દષ્ટિએ માલમ પડતી વિદ્યાઓમાં આપણે પરિસીમા કરી છે તે છતાં બાહ્યદષ્ટિની બાબતમાં મધ્યમજ હતા. પ્રાચીનકાળના સઘળા સુધારાઓને આ વાત થોડી ઘણી લાગુ પડે છે. બાહ્યદષ્ટિ પ્રધાન પદને તો અર્વાચીન યૂરોપિઅન સુધારામાંજ પામી છે.

અને અરે પોતાનાજ ગામની અનેક વસ્તુઓ સંબંધી ખરૂં જ્ઞાન થોડું, બહુ થોડું, શુન્યજ હતુ એમ કહીએ તો ચાલે. ચીન વિલાયતનાં નામ જાણતા, પણ તે ક્યાં હશે તેનો સ્વપ્નામાં એ ખ્યાલ નહોતો, અથવા હતો તો એકે એ બે દેશ પાસ પાસે દુનિયામાં કોઈ ઠેકાણે હશે, અને તેથી પૂછતા કે માર્ગમાં પહેલુ ચીન આવે કે વિલાયત. કાશી ક્યાં ને જગન્નાથપુરી ક્યાં તેનું એ ઘણાને ખૂરૂં જ્ઞાન નહોતું. પૃથ્વિનો નકશો શું એ તો કોઈએ આપ જન્મારામાં કાને પણ સાંભળ્યું નહોતું. ખગોળ વિષેના અજ્ઞાનનું તો કહેવુંજ શું? તારાને મોટા તપસ્વી સમજતા અને કોઈને ખરતો દેખે તો રામ રામ કહી ઉદાસ થતા. ગ્રહણ તો ચાંદા સૂરજને ભંગીએ અભગ્રાવવા આવતો તેથી થતાં એમ તેમની પૂરી ખાતરી હતી. પણ વિદ્યા વિષય આઘો રાખી વ્યવહારી જ્ઞાન જોઈશું તો તે પણ તેવુંજ અલ્પ હતું. દુનરી કે કુદરતી વસ્તુઓ દરરોજ દેખે પણ તે ક્યાં ને શી રીતે થઈ હશે તેની તેમને કનવારજ નહોતી. નગરવાસી ઘડોનાં ઝાડ કેવડાં હશે એમ પૂછી ગામડીઆથી વધારે ગમાર ખનતા, ને ગામડીઆતો શહેરમાં આવી ત્યાંની સાદામાં સાદીપણ ચીજ દેખી ગાંડાથેવાજ થઈ જતા. એક પ્રાંતના ખીજ પ્રાંતની ઉપજ નિપજ, ખાનપાન, સ્થિતિ રીતિ, કે આચારવિચાર વિષે પણ થોડુંજ જાણતા. પ્રાંત પ્રાંતતો શું પણ ગામ ગામના લોક એક ખીજની રીત ભા- તથી પરદેશીની માફકજ અજાણ્યા રહેતા, સુરત અમદાવાદના લોક એક ખીજને પરદેશી સમજતા, ને પરસ્પર ધિક્કારતા. વર્ણપરત્વે પણ તેવુંજ અજ્ઞાન ને અભાવ હતો. બ્રાહ્મણ, વાણીયાની સ્થિતિ રીતિ વિષે થોડુંજ સમજતા કે પરવાહ રાખતા, ને તેમજ વાણીયાનું બ્રાહ્મણ વિષે સમજતું. ટુંકામાં જગદ્જ્ઞાનની સઘળી જિજ્ઞાસા ને અવલોકનશક્તિ બેહરે મારી ગઈ હતી, ને દરેક માણસ પોતાનો ધંધો, ઘર, ને નાત એટલીજ વાતનું ને તે પણ નહિ ચાલતું જ્ઞાન ધરાવતા, ખીજ સઘળી બાબતોમાં તેમની આંખઆડો મોટો ધટ્ટ—અધકારનો પડદો નિરંતર આવી રહેલો હતો, અને વળી વધારે નકાઈ—એ કે તેથી તેઓ જરાએ મુઝાતા નહિ. ‘**ब्रह्मसत्यं जगद्मिथ्या**’, એમ પૂર્વના જ્ઞાનીઓએ કશુંજે પણ તેનો પૂરે પૂરો અનુભવતો આ લોકેજ લીધેલો જણાયછે. તેઓતો જ્ઞાન અશુભે જગતને મિથ્યા દેખતા હતા પણ આ કળિકાળના લોકનેતો અર્થ અશુભે જ્ઞેતાં પણ જગત અન્યકારજ દેખાતું હતું.

એથી ઉલટું ઇંગ્રેજ વિધાનું મુખ્ય સ્વરૂપ **જગદ્જ્ઞાન** છે અને બહુકે એજ છે. આ ભૂગોળ ને ખગોળ ઉપરની અનંત ઝીણી ઝીણી વિગતો પણ ખંતથી ખોળી કાઢી છે, અને તે ખોળવામાં હજી યૂરોપનો સુધારો રાત દહાડો મંજ્યો રહે છે. એ ટપની સાધારણ હલકામાં હલકી કેળવણીમાં પણ જગદ્જ્ઞાનનો એટલો બધો ભાગ આવે છે કે આપણી ગૂંજરાતી નિશાળમાં બહુનારા સાધારણ છોકરાની આગળ પણ તે આવતતો આપણા બહુના શાસ્ત્રીઓ પર્વત સધળાએ અજ્ઞાન ઠરે છે. ઇંગ્રેજ ભણેલાને તો નવો અવતાર લેવા જેવુંજ થઈ રહે છે. આખું જગત તેને સાક્ષાત્કાર દેખાય છે, જગતનાં ભૂત ને વર્તમાન તેની આંખ આગળ આવીને આરસીની માફક ઉભાં રહે છે, અને તેમ થવાથી તેની ખુદ્દિ સર્વ સંસારી વાતમાં પ્રકાશમય થઈ જાય છે. તેનામાં અવલોકન શક્તિ, વિચારશક્તિ, ને જગતના લાભાલાભ ઓળખવાની તથા ખોળવાની શક્તિ આવે છે. હવે તે આપણા દેશની સંસારી સ્થિતિરીતિ યથાર્થ દેખતો થાય છે. સુધારાનો ઉદય થવાને આટલુંજ બસ છે, પણ આ સમે એક ખીનું મહા જોરાવર બળ ઇંગ્રેજ સાક્ષરતામાંથી આવી તેની સાથે જોડાઈ જાય છે, અને તેજ આપણા સુધારાનું મોટું બળ તથા વિશેષ લક્ષણ છે. તેનું નામ **બુદ્ધિવાદ**, કહીએ.

બુદ્ધિવાદ (Rationalism) એટલે, પોતાની ખુદ્દિ કહે તેજ સત્ય, અને પોતાની ખુદ્દિ ન કબુલ કરે તે સંઘળું ખોટું, એવો મનનો દૃઢ સિદ્ધાંત. કોઈને એમ લાગ્યે કે સઘળાજ પોતાની ખુદ્દિને આધારે ખરું ખોટું પારખે છે, અને એમાં કાંઈ નવિન નથી. વાતખરી. સઘળા પોતાનીજ ખુદ્દિને અનુસારજ સમજે વર્તે છે, પણ તદ્દુપ સિદ્ધાંત થઈ મનમાં અખંડ રહેવો એ જાદી વાત છે, અને તેમ થાય ત્યારેજ ખુદ્દિ વાદ ઉઠ્યો એમ જાણવું. ઊંડું જોતાં એતો મહા અસાધારણ, વિલક્ષણ જગત્પતી સઘળી મર્યાદાને તોડી નાંખનારું જગજ્જ્ઞાન બળ દેખાય છે. તેણે યૂરોપની રહેણી કહેણી રાજ ને ધર્મ પર્યંત તમામ ઉથલાવી નાખી છે. અને હજી વધારે ઉથલાવવા મંડ્યોજ છે. એની ઉત્પત્તિ યૂરોપમાં પણ ૧૬૦૦ ની સાલથી છે, અને જોરમાંતો છેક અઢારમા સદ્કાથીજ એ આવ્યો છે.

એ પહેલા આપણો દેશ કેવળ પ્રમાણ વાદી હતો, એટલે, બુદ્ધિ શું કહે છે તે કરતાં પ્રમાણ પુરૂષો શું કહી ગયા છે તે ઉપરજ આપણે વધારે ભક્ષ આપતા, અને ધણીવારતો બુદ્ધિને કાંઈ પણ ન પૂછતાં કોઈ પણ વાતના નિર્ણયને માટે આપણે પ્રાચીન ગ્રંથનાજ પાનાં ફેરવવા મંડી જતા. પ્રાચીનકાળથી પ્રમાણવાદજ આપણા લોકમાં બળવત્તર મનાતો આવ્યો છે. બુદ્ધિવાદ ધણીવાર ઉઠ્યો ને મથ્યો હતો ખરો, પણ તે ક્ષવી શક્યો નહોતો, અને છેવટે તો તે (મતવાદ એ નામે) આપણામાં બહુ નિંદા ને તુચ્છ થઈ પડ્યો.

આ એ વાદનું સલાસલ તોળવાનું અત્રે આવશ્યક નથી, પણ એટલીજ હકીકતજ નોધવી બસ છે કે ઇંગ્રેજ કબજાણીને યોગે આપણા દેશમાં બુદ્ધિવાદે ઠરી ઠામ વાસ કર્યો છે, અને તેના પરિણામમાં આપણે જોને હાલ સુધારો કહીએ છઈએ તે સઘળો આપોઆપજ નીકળતો જાય છે.

આ રીતે જગતનું બાન થયું અને બુદ્ધિનો અહમેવ ઉઠ્યો કે સુધારાનો સૂક્ષ્મદેહ બંધાઈ ચૂક્યો એમ સમજવું. હવે તેને અવતાર પામવા તેનામાં ભાવને રાગવૃત્તિ ઉઠવાનીજ જરૂર છે, અને તે પણ એને ઇંગ્રેજ સાક્ષરનાં માંથીજ પુષ્કળ અતિ પુષ્કળ મળી આવે છે.

જન સામાન્ય ભાવ (Equality of men) એટલે, સઘળા માણસ સરખા છે, સઘળાના હક સરખા છે, નીચ ઊંચ કોઈ નથી, બધા એક પરમેશ્વરનાં બચ્ચાં-ભાઈઓ છે, બધાને સરખું સુખ ને સરખી છૂટ મળવી જોઈએ, ને એમાં જ બેદાબેદ રહે તે ખોટો ને જીવન બરેલો છે, એમ પોતાના મન સાથે નિશ્ચયતાથી જાણવું—માનવું તે. આ ભાવ સત્તાધિન જનોના સ્વાભિમાન ને ઉત્તરિમંથનને જોડ્યો ઉત્તેજક તથા પોષક છે, તેટલોજ તે સત્તાધીશનો પ્રતિસાધારી શત્રુ છે. એણે યુરોપની ધર્મ, રાજ, તથા સંસારની સ્થિતિમાં ખોટો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે, અને તે છતાં હજી તેને તો પોતે બાળ ક્રીડાજ લેખી બલિષ્ઠને માટે મોટા મોટા તરંગો બાંધે છે. આ મોટું વિકરાળ બળ છે, તેણે દુનિયાને નવી જૂનીજ કરી નાખવા ધારી છે, અને તેને જોઈ યુરોપના ઉપલા વર્ગના લોકો બચબીત થઈ બેઠા છે. તે છતાં એ ભાવ ઘસ્ટુ રૂપે ત્યાં નાના મોટા સઘળામાં છે. અને સિદ્ધાંત રૂપે સર્વેને માન્ય છે.

આપણા લોકમાં અસલથી **જન વિશેષ ભાવ** જ માનવા સમજવા

તથા વર્તવામાં બહાર પડતો આવ્યો છે. જેના પૂર્વ સંસ્કાર ઉત્તમ તે ઉત્તમ પદ પામે એમાં શું આશ્ચર્ય એમજ આપણે પરંપરાથી સમજતા આવ્યા છઈએ. સમવિષમનો સંયોગ એજ આપણી સંસાર વ્યવસ્થાની વ્યાખ્યા છે. બધા પાલખીએ એસે તો ઊંચકે કાણુ એ આપણું એક સાધારણુ એ વિષેનું દૃષ્ટાંત છે. આપણે માનીએ છઈએ કે તન, મન, ને જનની શક્તિ પ્રત્યેક જનની (સંસ્કાર પરત્વે) જૂદી જૂદીજ છે અને તે જૂદી જૂદી છે તો સ્થિતિ જૂદીજ હોવી જોઈએ. આ સમજથી આપણા લોક સઘળી સ્થિતિમાં સંતોષી રહે છે ને તેમાંથી છૂટવા કાંઈ પણ મથનજ કરતા નથી.

સ્વાતંત્ર્યભાવ એ ઉપલાનું પરિણામજ છે, વળી એ ભાવ તો પ્રાણી માત્રને સ્વભાવીક છે, પણ આપણી જૂની કેળવણી તેને નરમ પાડવા તૈજ્ઞ હતી, ને યૂરોપની તેને ખંતથી પાળે પોષે છે. ઇંગ્રેજ—સાક્ષરતાનો જેવા જઈએ તો સર્વત્ર એજ સ્થાયી ભાવ છે; અને તેની અસર બાણનાર ગમે એવી સ્થિતિમાં હોય તો પણ તેની ઉપર કેટલીક યથા વિના રહેતી નથી.

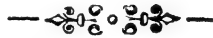
શ્રીઓનું પુરૂષની સાથે બરોબરીયાપણું, સ્વતંત્રતાનો હક, વગેરે વાતો ઉપલા જેભાવનું એક ખુલ્લુ અનુમાન છે. આ બાબત પણ હિંદુઓની પ્રાચીન સમજ જૂદી છે. તે તેને અર્ધાંગના ગણે છે પણ ડાખા ડાખા જમણાનો ભેદ રાખીને વ્યવહારમાં ધણી, સ્વામી, વગેરે શબ્દો ઉપરથીજ તેની સ્થિતિ સાફ જણાઈ આવે છે.

રાગવૃત્તિ આપણામાં વધેલી જેઈ કવિ વિરાગનો બોધ કરે છે, પણ અમને એ નકામું પાણી વલોવવા જેવું લાગે છે. રાગવૃત્તિ મૂળે મનુષ્ય માત્રને બાંહેલીતો છેજ, અને તેને ઇંગ્રેજ કેળવણી વધારે છે. વિરાગ એ વસ્તુજ યૂરોપના આધુનિક સુધારામાં નથી, અને કાંઈ પ્રણામાં તેવું કાંઈ દેખાય તો તે અર્થવાદી હશે પણ મોક્ષ માર્ગી તો નહિજ. ભાંના અધ્યાત્મે ધર્મ, અર્થ, ને કામ એ ત્રણ પદાર્થજ (ત્ર્યુલ્કમપણે) વત્તા ઓછા દીકા છે.

આ રાગવૃત્તિ માણસમાં નાના પ્રકારની વાંચ્છનાઓ ઉત્પન્ન કરી તેને અચૂક ઉદ્યોગમાં પ્રેરે છે. વિરાગથી બહુધા ઉદ્યોગ ઉત્પન્ન થતો નથી, પણ થાય તો તે કેવળ પારમાર્થિક હોય. રાગવૃત્તિ જન્ય ઉદ્યોગમાં કાંઈક અંશ સ્વાર્થનો હિસસા રહેલો હોય છેજ, અને બ્યારે તે સાર્વજનિક રૂપે પકડે છે ત્યારે પણ થોડો ધણો સ્વાર્થની પાછો ખેંચાતોજ રહે છે.

ઉદ્યોગપ્રતીતિ એ ઇંગ્રેજ ફેળવણીની છેલ્લી માટી અસર છે. આપણે દૈવવાદ ને દૈવ પ્રતીતિમાં શયન કર્યું હતું તેને આણે આવી એકદમ જગાડવા છે. ઇંગ્રેજ સાક્ષરતા ઉદ્યોગ પ્રતીતિથી મદમસ્ત છે અને તેની અસર સધળાપર થાય છે. યુરોપમાં સિદ્ધાંતે દૈવવાદી ધણા હશે પણ વ્યવહારી પ્રસંગે તો તેઓ પણ અંતઃકરણમાં (માલમ કે બેમાલમ) રહેલી ઉદ્યોગ પ્રતીતિજ આચરણ દ્વારા બહાર નીકળે છે.

આ રીતે નવાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ભાવ, વૃત્તિ, ને પ્રતીતિ એ સધળાં આપણી જ્ઞાની વાતોથી વિરુદ્ધ, અને પોતાનું અમલમાં આણવા તલવાર પકડી ઉભાં રહેલાં છે. આવા વિરલ યોગાનું યોગે સુધારો ઉભો થાય ને તે ઉચ્છેદક ૩૫ પકડે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

શ્રવણ પિતૃ ભક્તિ નાટક.

પ્રથમ આર્યધર્મપ્રકાશમાં આ છપાતું હતું, તેને હાલ એના બનાવનાર ભટ્ટ ભોગીલાલ મહાનંદે છૂટું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એની એક નકલ અમને બે માસથી પહેાંચી છે, પણ જગાના સંક્રાંત્યને લીધે અભારસુધી અમે તેની બેટ લઈ શક્યા નહોતા.

નાટક, કાવ્ય, વગેરે મોહનગ્રંથીના પુસ્તકોની તુલના કરવામાં ત્રણ વાતનો વિચાર રહેલો છે:—વસ્તુસંકળના, પાત્રભેદ, અને રસ. જે કથા ઉપર આખું કાવ્ય રચાએલું હોય તેને અલંકારના ગ્રંથોમાં વસ્તુ કહે છે, અને તે કથાના જૂદા જૂદા ભાગને સુધારી વધારી અનુકુળ આકારમાં ગોઠવવાની જે જુક્તિ તેને વસ્તુસંકળના (Plot) કહીએ. કાવ્યમાં આવેલા સ્ત્રી પુરુષના જૂદા જૂદા સ્વભાવ પ્રમાણે તેમની કૃતિ, મતિ, તથા રીતિ જુદી જુદી વર્ણવવી તેને પાત્રભેદ (Characters) અથવા નાયક નાયકાભેદ કહે છે આમ કરવાથીજ નાટકપાત્રમાં જિવ આવે છે, અને એજ મહાકવિનું લક્ષણ છે. જેમ જગતમાં દરેક માણસ પોતાના ચેહેરાથી ઓળખાઈ આવે છે, તેમજ ચતુર કવિના કલ્પેલાં નાયક નાયકાદિ પણ પોતપોતાની વિશેષ પાત્રતા ઉપરથી ઝટ ઓળખાઈ શકે છે. પાત્રભેદ અને વસ્તુસંકળના ઉપરજ નાટક કે મહાકાવ્યનો સધળો રસ આલંબન કરીને રહેલો હોય છે. જિવને જેમ દેહની આવશ્યકતા છે, તેમજ રસને એ બંનેની છે. તે વિના

રસ જામી શકતો નથી, અને જો એ બેવાનાં જોઈએ તેવાં હોય તો આપોઆપજ કેટલોક રસતો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે. માટે આ નાટકમાં વસ્તુસંકળના અને પાત્રભેદ કેવા પ્રકારનાં છે તેનુંજ કાંઈ આપણે વિવેચન કરીશું.

શ્રવણની પિતૃભક્તિ આખા દેશમાં ઘણીજ પ્રસિદ્ધ છે. એના નામથી કાંઈ અજાણ્યું નથી. એ કથા મૂળ રામાયણની છે, પણ તેમાં ઉપાખ્યાન રૂપે સંક્ષેપમાંજ વર્ણવેલી છે. આ બંને વાત સંકળના કરનારને લાભકારી છે. વસ્તુ પ્રસિદ્ધ હોવાથી સઘળાને તેનો રસ સમજવો સરલ પડે છે; અને મૂળમાં સંક્ષિપ્ત હોવાથી કવિ પોતાની મઠ્ઠ મુજબ તેમાં ફેરફાર કે વિસ્તાર કરી શકેછે. ફેરફાર કરવાનો હક સઘળા કાવ્ય શાસ્ત્રોએ માન્ય રાખ્યો છે અને નાટકાધીશ શેક્સપિયરની કૃતિઓમાં તે સુઘવિવેચકને ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ જણાયછે. આવો ફેરફાર, પ્રસિદ્ધ કથા મૂળથી વિસ્તારાએલી હોય, તે બની શકે નહિ; કેમકે તેમ કયાંથી પ્રસિદ્ધિવિરોધનો દોષ લાગી રસનો ભંગ થાય. જેમકે, ગૂજરાતના જયશિખરી વિષે આપણે વાંચી રચવા બેઠા હોઈએ, તે મઠ્ઠ માફક આપણી કલ્પનાને રમાડી શકીએ; પણ સિદ્ધરાજ જેવા પ્રસિદ્ધ મહારાજની વર્તણૂક તથા સ્વભાવ જો અન્યથા વર્ણવા માંડીએ તો ઇતિહાસના જાણનારને હસવુંજ આવે. અર્થાત્ શ્રવણાખ્યાનના આ બે ગુણ નાટક સંકળનાને ગોઠે એવા છે. તોપણ કેટલાક ખીજા ગુણને લીધે આ કથા આખ્યાન રૂપને જેટલી યોગ્ય છે તેટલી નાટકરૂપને નથી. પણ તે બધાનું વિવેચન ન કરતાં આ નાટકમાં કેવી રીતે વસ્તુસંકળના કરીછે તે તર્જન આપણું લક્ષ લગાડીએ. પાત્રભેદનો પણ બેજો વિચાર કરતાં જઈશું.

સૂત્રધાર સભાને નાટકનો વિષય નિવેદન કરી રહેછે કે વિદૂષક આવે છે, અને તે અર્ધા નાટક સુધી રહીને એક ઉપયોગી પાત્રનું કામ સારેછે. એ વિદૂષક ખીજાના જેવો હાલકો નથી. પ્રસંગે હસામણું બોલે ચાલે છે ખરો, પણ એની અતંતૃત્તિઓ ગંભીર જણાય છે. પિતૃભક્તિના નાટકમાં આવો વિદૂષક ખોટો ન કહેવાય. એ પોતાનાં મા બાપ તથા છોકરાં ઉપર સ્થૂન પ્રીતિ રાખનારો હતો, અને જ્યારે ઋતુ વિષે નટી ગાવા માંડે છે ત્યારે તેમાં બાળકીડા પણ કાંઈ આણુવાની એ ખાસ ફરમાસ કરેછે. એ સંગીતની છેલ્લી કડીમાં “માતા, માતા, તેડ મને” એવા બોલ આ-

વેછે તે સાંભળીને છોકરાને સાર તરસતી કાંઈ બાઈડી બ્રાંતિમાં પડી રંગ ભૂમિ ઉપર બાવરે વેષે પ્રવેશ કરેછે. એનું નામ ચાનવતી હતું, અને તે સર્પુ નદી ઉપરના આશ્રમમાં રહેનાર શાંતનુ ઋષિની પત્નિ હતી. એને કાંઈ સંતતિ ન હોવાથી હમેશાં હિંજરાયા કરતી. તેવામાં તેણીએ ઉપલા કાલા ખોલ સાંભળ્યા, અને તેથી તેનું મન એકદમ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું. તે ચોધાર આંશુએ રોઈ રહી છે એવામાં શાંતનુ ઋષિ આવી પહોંચ્યા, અને તેનું સમાધાન કરવાને અર્થે છોકરાં ગર્ભમાં રહે છે ત્યાંથી તે મોટાં થાય છે ત્યાં સુધી મા આપને કેવાં કેવાં કષ્ટ વેઠવાં પડે છે તેનું એણે દયામણુ ભાવે વર્ણન કર્યું. આ કરતાં ઋષિએ જ્ઞાન માર્ગની વાત કરી હોત તો પોતાની પાત્રતાને વધારે શોભા આપત. ચાનવતીના પ્રત્યુત્તરમાં તો કેટલોક વત્સરસ છે ખરો, પણ શાંતનુ ઋષિ તો શઢ બુદ્ધિનાજ જણાય છે.

આ ઠેકાણે સામરું કહી નાંખીએ તો ઠીક કે શ્રવણુ શિવાય આ આખા નાટકમાં કાંઈ પણ પાત્ર ઋષિ કાળના આચાર વિચાર બરાબર ધારણુ કરનાર હોય એમ નથી. તેઓ સઘળાં હાલનાં અજ્ઞાન, વેદુશી, ને અનીતિમાન માણસોનાંજ પ્રતિબિંબ માત્ર છે આ અમે પાત્રની કલ્પનામાં મોટી ભૂલ અને રસહાનિતું કારણુ સમજીએ છઈએ. નાટકકારે કદી એમ ધાર્યું હશે કે મા આપને દાંતીયાં કરનારાં ડોસાં કલ્પવાથી શ્રવણુની પિતૃ-ભક્તિને શોભા મળશે, પણ અમારા વિચારમાં તો એની પાત્રતાજ એ કારણુથી અસંભવિત થઈ પડી છે. આ નાટક વાંચતાં ઘણીવાર એમ લાગે છે કે શ્રવણુ જેવા સિદ્ધ પુરૂષના મા બાપ આવાં હોયજ નહિ. તેઓને આવો સુપુત્ર શોભતોજ નથી, અને તેથી વખતે એમ પણ ખ્યાલ જાય છે કે આ નાટકમાં પિતૃ ભક્તિને હદની બહાર લઈ જવામાં આવી છે. બુદ્ધિમાં પણ એવાં અપંગ એમને ચીતર્યા છે કે તેઓ છેક બીજી પશુવત બાદ્યાવસ્થામાં આવી પડેલાં દેખાય છે. આ સ્થિતિ સામાન્ય જનને ગમે એટલી સ્વભાવિક, તોપણ શ્રોતામાં પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી તો નજ કહેવાય. આ વેળા પુત્રનો ધર્મ એછે કે તેમને બાળકની પેઠે ફાસલાવી પટાવી સંભાળવાં? આ વેળા તેમની આરા માનવી એ ખોલ તો કંઈ વિપરીત જેવા ભાસે છે, કેમકે જેની બુદ્ધિ અસ્ત થવા આવી છે તેની તે આરાજ શી? વળી એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ કે માણસને માબાપ પ્રત્યે જેવા ધર્મછે

તેવાજ સ્ત્રી પ્રત્યે, પુત્ર પ્રત્યે, અને આખા સંસાર પ્રત્યે પણ છે. તે બધાનો લોપ કરવો એ સુધર્મ કે ઉહાપણ નહિ કહેવાય. ખરે, આ નાટકમાં કોઈ બોલે છે તેમ શ્રવણને ઘેલુંજ લાગ્યું હોય એમ વખતે વાંચનારના મનમાં પણ વસી જાય છે. આ બધી હાનિનું કારણ તો એજ છે કે નાટકકારથી શ્રવણના મા બાપની પાત્રતા યથાયોગ્ય કદપી શકાઈ નહિ. જે કાળમાં શ્રવણ જેવા પુત્ર થતા હતા તે કાળમાં મા બાપનાં જ્ઞાન ધર્મ પણ હાલથી છેક જુદાંજ હતાં. ઋષિ અને ઋષિપત્નિ એ શબ્દજ કેવી નિર્મળ અને તેજોમય મૂર્તિ આપણી. આંખ આગળ હભી કરેછે! નિરંતર ધર્મનીજ ચર્ચા, ધર્મનોજ બોધ, અને ધર્મનુંજ આચરણ! આવા ઋષિઓના બાળક પિતૃ ભક્તિ પાળે એમાં તો આશ્ચર્યજ શું! ખરે, ઋષિઓના આશ્રમેમાં અપાતી આચાર વિચારની કેળવણી જ્યારે સંભારીએ છઠ્ઠાએ, ત્યારે શ્રવણની પિતૃભક્તિ એ એક લાંબો સાધારણ બનાવ દેખાય છે. પણ જ્યારે આ નાટકમાં ચીતરેલાં માબાપના સંબંધમાં વિચારીએ છઠ્ઠાએ ત્યારે તે અસંમતિ લાગે છે અને શ્રવણ પોતાની સ્ત્રી પ્રત્યેના ધર્મ તો વીસરીજ ગયો એમ કહેવું પડે છે. ઋષિ કાળમાં બાળલગ્નજ ક્યાં હતાં કે તેને દાખલ કરી નાટકકારે નકામો આ પ્રભાણે ધર્મવિરોધ ઉભો કર્યો, અને મૂળ નાયકનીજ પાત્રતામાં અસંભવ દોષ આણ્યો? આ નાટકમાં તો શું થયું છે કે શ્રવણ એક યુગનો અને બીજા પાત્ર બીજા યુગનાં થઈ ગયાંછે. આ બેનું સામ્ય તે શી રીતે થાય? મિયાં મહાદેવને કેમ બને? બન્યું એમ વર્ણવીએ, તો તે કેમ શોભે કે કેમ મનાય? મતલબ કે શ્રવણમાં જેમ ઋષિકાળના જ્ઞાન, ધર્મ, તથા આચારનું આરોપણ કર્યુંછે તેમજ બીજા પાત્રમાં પણ કર્યું હોત તો એની પાત્રતા સ્વભાવિક દેખાત રસવધત, અને નાટકનો કેટલોક ભાગ હાલ કેવળ પ્રદસન રૂપજ થઈ પડ્યો છે તેમ ન થાત અને પિતૃ ભક્તિનો સચોટ બોધ મળત.

તોપણ, આ નાટકમાં પાત્ર ભેદ છે ખરો અને એ એની એક વખાણવા લાયક ખૂબી છે, કેમકે હાલના ઘણા ગૂંજરાતી ગ્રંથોમાં પાત્રભેદની ખામીજ છે, તેમાં જે પાત્ર હોયછે તે ઘણું કરીને નામનાંજ—નિર્જિવ બોખાં જેવા હોય છે. જેના મોંમાં જે બોલ કાવે તે ઘોંચી ધાણેધા માલમ પડેછે, પણ પાત્રનો કશોએ વિચારજ કરેલો જણાતો નથી. આવા ગ્રંથમાં એકના બોલ બીજા બોલ્યું એમ ધારીએ, તો પણ કોઈ હરકત નડે નહિ.

આવા કાવ્ય ગ્રંથો પાત્રશૂન્યજ કહેવાય અને નાટકમાં પાત્રશૂન્યતાના જેવો ખીજો દોષ નથી. પણ આ નાટક એથી ઉત્તરુંજ છે. એમાં સ્વચ્છંદી સંભાષણની ગૂંથણી કરી નથી પણ પ્રસંગાનુસાર પાત્ર પરત્વે જે રસના ઉદગાર નીકળે છે તેજ ધણે ઠેકાણે આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ નાટકમાં પાત્ર ભેદ છે એટલુંજ નહિ, પણ ધણે ઠેકાણે તે ચોખો અને સરસ છે. આવો ગુણ હોવાને લીધેજ અમે એમાં કાળદોષ થઇ ગયો છે તે સમજાવવાને માટે ઉપર કાંઇક મહેનત લીધી છે કે આ નાટકકાર ફરીથી જ્યારે આવો ગ્રંથ રચવા એસે સારે પોતાની પાત્રભેદ શક્તિને આજ ઉપકારણથી દૂષિત થવા દે નહિ.

હવે પાછા અમે એ કથાને પ્રવાહેજ ચાલીએ છઇએ. શાંતનુએ તો વસ્તારની વેઠ બહુએ વર્ણવી, પણ તેથી જ્ઞાનવતીની તૃણા કાંઈ ઓછી થઇ નહિ. ઉત્તરું એનું મન પણ તેણીએ ડગાવ્યું. પોતાના જવાબમાં જ્ઞાનવતીએ ઘડપણમાં છોકરાં કેવાં ખપ લાગે છે તેનું એવું જ્ઞાન કર્યું કે ત્રષિનું મન તે તર્ફ લોભાયું. પરંતુ પુત્રપ્રાપ્તિને અર્થે કયા દેવને ઉપાસવા તે પોતાને સૂઝ્યું નહિ તેથી જ્ઞાને પૂછ્યું, અને તેણે ટપ બતાવ્યું કે ચાલો મહાદેવની ઓળંગ કરીએ. જ્ઞાનવતી ગુરૂપણામાં ડાહી તો ખરી કે કાંઇ કપરું તપ કે સાધના બતાવ્યું નહિ, કેમકે છોકરાંને સાડ એવાં કષ્ટ બધ વેઠે એવાં કાંઇ આ ડોસો જણાતો નથી. હજી તો એના મનમાં પુત્રપ્રાપ્તિ લાભકારક છે કે નહિ તેનોજ ડગડગો હતો. એણે નજર પોહોંચાડી કે પુત્ર થયો પણ તેણે કદાપિ ઘડપણમાં ચાકરી નજ કરી તો? પછી તો આટલી બધી વિટંબણા વેઠેલી તે છૂટીજ પડે પિંડના ગોળા મૂકવાને પુત્ર જોઇએ એવો વહેમ તો આ સુધરેલા ઋષિના સ્વપ્નામાંએ હતોજ નહિ. તોપણ એના પિતૃઓને ભાગ્યે એક જણે આવી એના મનનો સંધજો ખરખરો દૂર કર્યો અને પછી એ રાજી રાજી થઇ પુત્ર માગવા પોતાની જી સાથે હિંઓ. આ પ્રમાણે શાંતનું કાકાનું મન ફેરવી નાખનાર ખીજું કોઈ નહિ પણ પેલો વિદૂષકજ હતો. વિદૂષકને ઘેર “કરતાં હોય તે કરે ને છાસની દોહાણી ભરો” એવું બોલનારી રાંડ હતી અને તેથી તેનો નાદોડો ઉતારવા” હાથમાં મૂશળ, ખેમને કુશળનો ખેત્ર એણે તેના પીયેરીઆં પાસે ભજવવાની વેતરણ કરી મૂકી હતી. તે જોવા તેમને એ ખગ્ગરમાં તેડી ગયો અને તે બવાઈ જોઇ ઋષિ મહારાજ રાજી થયા કે

આખરે હાડ હસે ને લોહી તપે, પછી ખૂશીની સાથે સ્ત્રી જોડે કૈલાસમાં ગયા. દર્શન તો ગયાં તેવાંજ થયાં.

મહાદેવ એવી સરતે પુત્ર આપવા કબુત્ર થયા કે મોંઠા થાય સારે તમે બંને આંધળાં થશો. આ સાંભળી જ્ઞાનવતી આગળ પડીને બોલી કે ઘડપણમાં આંખનું તેજ બધાનું જાય છે તેમ અમારુંજી જશે તો કાંઈ ફિકર નહિ, પણ છોકરો હશે તો તે વેળા ચાકરી થશે. આ દલીલ બટ-જીને ગળે ઉતરી અને સારે તેણે પણ હા બણી, અને શિવે 'તથાસ્તુ' કહી વિદાય કર્યાં કે તેઓ હરખાતાં હરખાતાં પોતાને આશ્રમે આવ્યાં. આ પ્રમાણે પહેલા અંકમાં શ્રવણની ઉત્પત્તિની કથા કદપી છે.

સોળ વર્ષે નાટકનો પડદો પાછો ઉઘડેછે અને બીજી અંક શરૂ થાય છે. એ દરમ્યાન શ્રવણ જન્મ્યો, પરણ્યો, અને સોળ વર્ષનો થયો. જન્મ્યાની જોડેજ પરણ્યો કહેવાનું કારણ એ છે કે એ ઋષિ મહારાજ (પોતાને છોકરાને ગુરુગુરુને ત્યાં બણવા માકલ્યો કે નહિ તે તો કાંઈ જણાતું નથી પણ) ગૂંજરાતની સનાતન રૂઢિ પ્રમાણે તેને બાળપણથીજ પરણાવ્યો હતો. એ સંતોષકારક વાત તો ખુદીજ છે, કેમકે આ વેળા ધરમાં ક્યારનીએ કોઈ પારકી જણી વહીતર કરવા આણેલી નજરે પડેછે. આ સાવિત્રી વહુ બોલવા ચાલવામાં પ્રૌઢા જેવાં દેખાયછે, અને તેથી વખતે એમ પણ વહેમ જાય છે કે બટજીએ ધરડા વરડાની આખરે રાખવાને ચાર પાંચ વર્ષનું કન્નડુએ જોયું હોય. પણ આપણે ભૂલ્યા. આ બિચારા કળિકાળના બટજી તો (ધશ્વરના ધ્યાનમાં કે પછી અશીષુની ઝૂમમાં, રોજ શૂનમૂત જેવાજ ધરમાં બેસી રહેતા, અને ધરમાં સધળી ઘડબાંગ કરનાર તો જાનુકાકીજ હતાં. એ જાનુકાકી છેક નિર્દયતો નહોતાં, પણ વહુવારઓને પલોટવામાં પહેલા નંખરના જણાયછે. વાત કરતાં બિચારી સાવિત્રી ઉપર રોજ ઉતરી પડે અને તેની સાત પેહેડી ઉકેલે તેમાં જ્યારથી મહાદેવના કલ્પા પ્રમાણે અધાપો આવ્યો સારથી તો એ ડોસીએ દાંતીયાજ કાઢવા માંડ્યા.

વાત કરતાં વચકું પડે. હરઘડી લડવાના છીડાં શોધે, અને જ્યારે બોલે સારે માંમાંથી ટૂલજ ગરે. કરને કારવતે પણ વહુના બાધ બાપ તો દહાડામાં સોવાર મરે. એટલું કરીને પણ ડોસીમાં ધરાતાં નહિ: વારે વારે શ્રવણને બાધલો બાધલો કહી ઉશ્કેરવાનું કરે. એના મનમાં તો વહુની પૂંજ પાત્રી કરાવવાની બહુ મર્છ હતી, અને તેમ શ્રવણે ક્યું નહિ માટે

અમે ધારીએ છીએ કે કાંઈ તો મરતી વખત પણ એ તર્ફને ઓરીઓ
સાનુકાફીના જિવમાં રહીજ ગયો હશે.

સાવિત્રીબાઈ પણ કાંઈ બહુ બલાં તો નથી. લોક લાગે ઘર ધંધો ને
સાસુસસરાની ચાકરી તો કરે છે, પણ તેમની સેવાકરવી એ મારો ધર્મ છે
એ વાત તો તેના સ્વપ્નામાંએ નથી. એના મનમાં તો હરઘડી એમ થયા
કરેછે કે ક્યારે હું આ વેઠમાંથી છૂટું. વખતે સામે એ જવાબ આપ-
વામાં પણ કાંઈ ચૂકે એવી નથી. એક વખતે એસડ મર્યાં વાળે ઓર-
સીએજ વાટી લાવી સાસુસસરાની આંખે ચોપડ્યું. બૂલ થઈ એમ માનીએ
તોપણ કામ કરવામાં બે ફિકરી ને કુચ્ચડ તો ખરીજ. ધણીના કાન બરવા
એ તો એનો ધંધોજ હતો. એણે બહુએ સ્ત્રીચરિત્ર કર્યાં, પણ બ્યારે
શ્રવણ ડગ્યો નહિ ત્યારેજ તે હારી બેઠી.

એક શ્રવણનું મન શુદ્ધ ને ઉંચી જાતનું હતું. છોકરાં ઉપર માળાપ
કેટલું હેત રાખેછે તે તર્ફ એનું નાનપણથીજ લક્ષ ગયું હતું, અને તેથી
એને નિશ્ચય થયો હતો કે તેનો બદલો કદી પણ છોકરાંથી વળી શકે એમ
નથી. માળાપ ઉપર એ બેઠહ પ્યાર રાખતો, તેમનો અવગુણ એના
મનમાં કદીએ વસતો નહિ, તેમની સેવામાંજ મથ્યો રહેતો, અને હર-
ઘડી એમજ ઝાંખ્યા કરતો કે એમનો પાડવાળવાનો કાંઈ પણ પ્રસંગ ક્યારે
આવે કે મારો જન્મ કૃતાર્થ થાય. એ ખરેખરો માળાપની બક્તિમાં તદા-
કારજ થઈ રહ્યો હતો. પણ આવી સ્થિતિમાં એ પ્રમાણે સર્વદા કરવું એ
કેટલું મુશ્કેલ પડતું હશે તે નીચેના એક દિવસનાજ એના ચરિત્ર ઉપરથી
સહજ સમજ્યામાં આવશે,

માળાપની આંખે દૈર્ઘ્ય કે તુલં એણે વૈધને બોલાવ્યો. ગામડીયા
વૈધ પાસે અંજન અંજન તો ક્યાંથી હોય તેથી તેણે કાંઈ ઝાડના પાનડાં
બતાવ્યાં. તે લેવા શ્રવણ તત્કાળ પાદરે દોડ્યો. બોળતો બોળતો વનમાં
છેક આધો ગયો ત્યારે તે ઝાડ હાથ લાગ્યું, પણ તેનું થડ બહુ સીધું હોવાથી
તેપર ચડવાની હિંમત ચાલી નહિ ત્યારે એક સોડું શોધી લાવ્યો, પણ તે
પહોંચ્યું નહિ. પછી નાચાર થઈ જંગલો મારી મારી સોટાથી પાનડાં પા-
ડવા લાગ્યો. રંગબૂમિ પર આ ખેલ પણ એક જોવા જેવોજ રંગ થઈ
રહ્યો કલાકેક મથ્યો ત્યારે અપ જોગાં પડી રહ્યાં, અને પછી તે ઘર તર્ફ
બળ્યો. પણ રસ્તામાં કોળી મળ્યા. એની પાસેથી લેવાનું તો શું હોય પણ

જામમાં જઈ ખખર ન કરે એમ ધારી એને, એક ઝાડ સાથે બાંધી
 કાળીઓ આલતા થયા. કેટલીક વારે કોઈ સવાર આવ્યો તેણે એને છા-
 ડ્યો. એ રીતે એને પાછો ઘેર પહોંચતાં છેક પાછલો પહોર થઈ ગયો.
 સવારનો બૂખ્યો ને તરશ્યો હતો તેમાં વળી આવાં આવાં કણે વેઠ્યાથી
 છેક યાદીને લોથ થઈ ગયો હતો. પણ આ કંકાસીયા આશ્રમમાં આવેથી
 ક્યાં તે તુર્ત રોટલો પામે એમ હતું? માખાપ કાંઈ જગ્યાં હતાં તેથી
 એટલીવારમાં હું પરવારી લઉં એમ ધારીને રસોડામાં ગયો. ત્યાં નાહી
 ઘોઈ રહ્યો ત્યારે બાઈડીએ તો કહ્યું કે આવો. ઉંની ઉંની રસોઈ જમી
 ભો, પણ માખાપને જમાજા પડેલા શ્રવણ જમતો તહિ. એટલમાં ડોસી-
 મા જગી ઉઠ્યા અને શ્રવણને ખૂમ પાડી. એ ધશ્યો ધશ્યો તુર્ત ત્યાં ગયો.,
 પણ આવીને રસોડામાં બેઠો હતો એટલું સાંભળતાંજ “હત! પીટ્યા
 બાઈલા” એમ કહીને એની ઘોકણીજ ધોવા માંડી. જ્યારે એ ઉભરા
 સમયે ત્યારે ફાસલાવી પટાવી જમવા તેડી ગયો પણ વડાં કેમ કર્યાં ને
 અડદની દાળ કેમ ન કરી એ બાબત ભારે ઝગડો ઉઠ્યો. શ્રવણે જેમ
 તેમ સમજાવી ફરીથી દાળ ચોરાવી તે થઈ ત્યારે ડોસીમાને કાચી પડી
 અને છૂટી વાડકીજ વહુને મારી રસોડામાંથી રીસાઈ ગયાં. ઝગડો ખૂબ
 જમ્યો. પણ કેટલીકવારે તે પણ શ્રવણે કળથી પતાવ્યો અને પોતેજ
 રસોઈ કરવા બેઠો. લસલસતા શીરાની સોરંબથી ડોસીમા પ્રસન્ન થયાં
 ખરાં, અને વહુને બોલાવી કે આવ આપણે સધળાં જોડે જમીએ. ત્યારે
 આ વખતે “તમે આ વખતે “તમે તમારે જમો. મારે તે નથી જમવું.”
 એવો વહુજીએ તોર બતાવ્યો. કળએ પાછો વધ્યો, ને કહેવત પ્રમાણેજ
 રાંધ્યાં ધાન્ય રહ્યાં. ડોસી કહે કે વહુ ન જમે તો હું એ ન જમું. આ
 ખધું જીધરાણુ ગાળ રહ્યું હતું તે વેળા પેલા બટજી મહારાજ તો પોતાના
 સ્વભાવ પ્રમાણે શ્રી કે કૃષ્ણ કાંઈ બોલતાજ નથી, અને તેમ તેને કોઈ
 બોલાવતુંએ નથી. પણ પેલા બિચારા શ્રવણનો એ તર્કથી મરો થયેલ
 આમ એની મા બાઈલો બાઈલો કહી બાંડેછે, તો પેલી તર્ક એની પરણી-
 મત માવડીસુએ કહી એના નામનો છોડોજ વાળીને બેઠીછે. તોપણ આખરે
 વહુ સમજી અને કળએ પલ્લે. ઈછી શ્રવણે માખાપને પેટભરી જમાજાં
 અને તેઓને સુવાડી આવ્યો. પછી ધણી ધણીઆણી સામસામા જમવા
 બેઠાં. પણ એ કાવો તે શ્રવણના નંશીજમાં હોય? એટલામાં ડોસીમા

જાગ્યાં ને બૂમ પાડી કે “શ્રવણ, મારે ઝાડે ફરવા જવું છે!” શ્રવણ જમતો જમતો ઝટ હાથ ધોઈને ઊઠ્યો અને માને ભાગોળે દોરી ગયો !

આ ભવાઈના છેલ્લા ભાગે તો હદન વાળી છે. આ આખો અંક હાસ્ય રસથીજ ભરપૂર છે. અને ધણે ઠેકણે નાટકની હદ મૂકી ફાસમાં આલ્યો જાય છે. શ્રવણની પિતૃભક્તિ વખાણવા કરતાં આ સાસુ વહુની ભવાઈ જોવા તરફ આપણું લક્ષ વધારે રહે છે. અને એજ ગંભીર રસમાં હાસ્ય મૂકવાનો ગેરફાયદો છે. તોપણ આપણી હાલની સંસારી રિચતિનાં તે ખરેખરાં પ્રહસન છે, અને તે એકલાં વાંચતાં સારો રસ ઉપજે છે.

હજી પણ શ્રવણની પિતૃભક્તિ તો દીનપર દીન વધતી ચાલી. એના જાણવામાં આવ્યું કે મા બાપે મારે માટે દૂધ શાકરની બાધા લીધી છે. તુર્તજ એણે પોતાની પાસે પૈસા તો મળે નહિ તેથી, કાવડમાં બેસાડી ખાંધે લઈનેજ ચાર ધામની જત્રા કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સાંભળી એની બાઈડીને બહુજ દુઃખ લાગ્યું, અને બહુજ બોલવા લાગી સારે શ્રવણે જરા એમ કહ્યું કે “જા મારા મોઢા આગળથી દુષ્ટ.” કે તે પ્રમાણેજ તે રીસમાં ચાલી નીકળી હવેથી નાટકનો રસ ને કાળ કાંઈક ફરે છે. સાવિત્રી ચાલતી ચાલતી કોઈ જોગીના આશ્રમમાં જઈ ચડી અને બહુ તરસ લાગી હતી તેથી બૂમ પાડીને પાણી માગ્યું. જોગેશ્વરની સમાધિમાં ભંગ થવાથી રાતો પીજો થઈ ગયો. એની આંખ જોઈનેજ પેઢી બળું બળું થવા લાગી, અને તેથી કરગરી પડી. પછી જોગીએ ઘડો દોરડું બતાવ્યું તે વડે પાણી કાઢીને પીધું એવામાં કોઈ બીજી સ્ત્રી ત્યાં આગળથી પોતાના પિત્તિયા ધણીને સારૂ ગંગાનું પાણી ભરીને જતી હતી. જોગીએ તે ગંગાજળ માગ્યું, ને તેણીએ ચોખી ના કહી, સારે આપની ધમકી આપી; તોપણ તે તો કાંઈ ડરી નહી અને કહ્યું હું પતિની સેવા કરું છું તેથી મને કાંઈના પણ શ્રાપ લાગવાનો નથી. સાવિત્રી સમજી કે આ બધો સ્વામી સેવાનો પ્રતાપ છે, અને જોગેશ્વર પણ અભિમાન મૂકીને પગે લાગ્યો. તે બાઈએ જોગીને કહ્યું કે હું તને બોધ કરવા યોગ્ય નથી. પણ જો તારે તારો સ્વધર્મ જાણવો હોય તો ધર્મપુરીમાં ધર્મસ નામનો એક મહાપુરૂષ વસે છે તેની પાસે જા. તે પ્રમાણે તેઓ અને ત્યાં ચાલ્યાં.

આ મહાપુરૂષ તો ચમાર નીકળ્યો. તે પોતાના ઘરમાં દેવને સ્થાને મઠ બાપને બેસાડી નવાડતો, સુવાડતો, યાજ્ઞ ધરાવતો, આર્તી ઉતારતો વગેરે.

રાહીદાસ ચમારની જે ભક્ત માળમાં વાત છે તેજ અહિંયા શુક્તિથી સંક્ષે-
પમાં મૂકેલી છે. પેલો જોગેશ્વર તો આ ચમારનું ઐશ્વર્ય જોઈ પોતાનાં
ભગવાં કાઢી નાંખ્યાં ને મા આપની સેવા કરવા ચાલ્યો. સાવિત્રીએ પણ
જાણ્યું કે મારો સ્વામી તો મહાધર્મનું કામ કરે છે અને તેથી તેને સહાય
કરવાને પાછી ઘર તર્ફ વળી. એટલામાં અવણુ કાવડ ખાવડ ધડીને તૈયાર
થઈ રહ્યો હતો. એનો વિચાર જાણી ગામના લોક તો હસવા લાગ્યા. મા
આપના મનમાં અંદરખાને તો ગમતું હોય એમ જણાય છે, તો પણ તે-
ઓએ પણ એને બહુ વાંચો. પણ શ્રવણુ તો એ વાતનો મમત લઇનેજ
બેઠો હતો. જત્રાની વાત ભાગી પડાવવા સારૂ વિદૂષકે આવીને કાકા કાકી
આગળ “સાસુ વધાવીને આવ્યા” ની જે વાત આપણા લોકમાં ચાલે છે
તે પોતે અનુભવી હોય એ પ્રમાણે કહી સંભળાવી આ સંભળી કાકી મા
ચમક્યાં ને બોલ્યા કે રખેને મારી વહુ પણ કોઈ દિવસ એમજ કરે.
વિદૂષક કહે કે એ તો મર્યાના પાટા બંધાવવા વાળી છે તેથી સંભળીને
જાણે, નહિ તો જત્રામાં તમારૂં કાટલુંજ કાઢી નાખશે. આ ઉપરથી કાકી-
મા સમ ખાઈને બેઠા કે એ વહુ આવે તો મારે જત્રા આવવું નથી.
વિદૂષક બિચારો કરવા ગયો કાંઈ ને આતો થઈ ગયું કાંઈ. શ્રવણુ પોતાની
પ્રતિજ્ઞા છોડે એવો નહોતો. તેણે શીખામણુ દઈ વહુને પિયર વિદાય કરી,
ને પોતે ખાંધે કાવડ ચડાવી “પરિશ્રદ્ધ નારાયણની જે” કરીને નીકળ્યો તે
બિચારો પાછો ઘેર આવવાજ પામ્યો નહિ. આ રીતે ત્રીજો ને ચોથો
અંક પૂર્ણ થાય છે.

એ રીતે શ્રદ્ધચારીને વેષે શ્રવણુ માઆપને કાવડમાં બેસાડી ચાર
ધામ કરાવવા નીકળ્યો. ચાર ધામ કહ્યાં એટલે તેમાં બધી જત્રાઓ આવી
રહી, આ ગામ મૂકીને ખીજું લે; એક તીર્થથી નીકળી ખીજે તીર્થે જાય.
એમ કરતાં કરતાં બાર વરસ વહી ગયાં અને એ આજો ભરતખંડ ફરી
વળ્યો. એની પિતૃ ભક્તિ જોઈ લોકો છક થઇ ગયા અને ગામે ગામ એના
ગુણ ગવાવા લાગ્યા. એકલી જાતે, પગે ચાલતાં, માગી તાગીને પેટ ભર-
તાં, મા આપને કાવડપર ઉપાડી, અને તેમને ઉનો વા પણ ન વાય એવી
રીતે બરદાશ લેતાં, એક દહાડો નહિ પણ આખાં બાર વરસ સુંધી એણે
જરા પણ કંટાળ્યા વિના ઉમળકાની સાથે એક મને જે મા આપની ભક્તિ
કરી તે જોઈને ઇંદ્રને પણ એમ લાગ્યું કે એની આગળ મારૂં પણ તપ કાં-

છજ નથી, અને તેથી તેનું ઇંદ્રાસન ડોલવા લાગ્યું. નારદજી ત્યાં આવ્ય હતા તેણે શીખામણ આપી કે તું જઈને તેના તપમાં ભંગ પાડ. તે ઉપ રથી ઇંદ્ર સિંહનું રૂપ ધારણ કરી એક વનમાં લાગ જોઈ ઉભો રહ્યો. એ કાવડ મૂકી જરા કાંઈ આઘો ખસ્યો કે પેલાં ધરડાં માં બાપની તરફ તે ધુધનીને ધાયો. એ ડાઘાં તો કાગારોળ કરવા લાગ્યાં. શ્રવણ ભટ પાછો દોઝો અને તેમની ને સિંહની વચમાં આડો આવીને ઉભો. સિંહ બોલ્યો “ખસ આઘો, મૂર્ખા તું શું કામ મરેછે” એણે કહ્યું કે “મને ખાવો હોય તો ખા, પણ હું ખસનાર તો નથી.” ત્યારે સિંહે ચીડવાઈને કારમી ચીસ પાડી એના શરીરપર ધસારો કર્યો. “અમને માર, અમને માર” એમ બોલી મા બાપ તો મૂંઝા ખાઈને પડ્યાં. પણ શ્રવણ તો જરાએ ડોં નહિ મા બાપની હાલ થઈને જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંનો ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. પણ શો ચમત્કાર? આંખ ઉઘાડી જોય છે તો સિંહ કે બિંહ કાઈ મળે નહિ. આ તો કોઈ દેવનું કૃત્રિમ છે એમ બોલી શ્રવણે મા બાપને ઉઠાડી આસના વાસના કીધી અને પછી પોતાને પંથે પડ્યો.

ઇંદ્રનું આમ કાવ્યું નહિ ત્યારે તેણે બીજી છાં આરંભ્યો. બ્રાહ્મણને વેષે એને ભમાવી કુરુક્ષેત્રને માગે લઈ ગયો. આ પાપિણી ભૂમિપર પગ મૂક્યો કે એની બુદ્ધિ ચળવિચળ થવા લાગી. તો પણ મનને પ્રભોધી પ્રભોધી અર્ધે સુધી તો ચાલ્યો. મધ્યે આવ્યો કે એની બુદ્ધિ હાથ રહી નહિ, ને મા બાપને જોસાં લપકા કરવા માંડ્યા. આગળ જતાં તો ચીડવાઈને કાવડ બાંધ-પર મૂકી ચાલતો થયો. પણ થોડેક દૂર ગયો કે વ્યા આવી, ને પાછી કાવડ ઉપાડી. એમ દશ વીશવાર કર્યું. છેલ્લી વારતો બહુજ અડે ભરાયો. મા બાપે કાલાવાલા કર્યા, રડી પડ્યાં, અને લાલચ ખતાવી ત્યારે વળી સમજ્યો. તો પણ એમ કરી કરીને એ મા બાપને ચલાવ્યા વિના એણે એ વિગ્રહ ભૂમિ પસાર કરી. હવે એનું કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ થયું, ને પોતાના આશ્રમની લગ-ભગ આવી પહોંચ્યાં. એવામાં ભોગજોગે મા બાપને તૃપા લાગી. હમેશાં પાણી ભરી રાખતો હતો પણ આ વખતે તે થઈ રહ્યું હતું તેથી તે સર્વ નદીમાં સિરોહી બરવા ગયો, અને ત્યાં મહા કંઈજાનનક ખનાવ બન્યો. દશરથરાજા શિકાર કરવા નીકળ્યા હતા તેણે એ પાણી ભરતો હતો તેનો બડબડાટ સાંભળી હાથી છે એમ ધારી અંધારામાં શખ્દને આધારે બાણ માર્યું અને તે એની છાતીમાંજ આવી ભચ વાગ્યું. “અરે રામ મારા ધ-

રડાં માઆપની શી વલેહ” એમ બોલી તે ધરણીએ ઢળ્યો. દસરથદે-
ડતો દોડતો ભાંગ્યો અને પોતાને હાથે જે અધાર કર્મ નીપજ્યું તેનો
પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. શ્રવણે આંખ ઉઘાડી કહ્યું ‘મારા માઆપ તરસ્યાં
છે તેને તાકીદથી જઈને આ પાણીપા’ અને એ બોલની સાથેજ એના
પાણુ છૂટ્યા. દશરથ ધ્રુજતો ધ્રુજતો ધરડાં માઆપની પાસે ગયો અને
અણબોલ્યાંજ પાણીનો લોટો હાથમાં આપ્યો, માઆપ તુર્ત ચેતી ગયા કે
આ શ્રવણ ન હોય. શ્રવણ હોય તો આદર સત્કારના મિષ્ટ બાષણવિના
કદી પાણી આપે નહિ. સધળું જાહેર થઈ ગયું. ત્રષિને ત્રષિપતિ પુત્ર-
વિયોગે ટળવળવા લાગ્યાં. પોતાના પુત્રના સળને બાકી બાકી ખૂબ રોયાં
અને પછી પોતે અગ્નિ પ્રવેશ કરવા તત્પર થયાં. દશરથ રાજાને રૂએ
રૂએ પશ્ચાત્તાપ વ્યાપી રહ્યો અને તે બોલ્યો કે આ હસામાંથી મુક્ત કરવાને
મને શ્રાપ દો. ભારે તે ત્રષિયે કહ્યું કે જા તું પણ પુત્ર વિયોગે આમજ
ટળવળીને મરજે. પછી તેઓએ અગ્નિ પ્રવેશ કર્યો, વિમાનમાં બેસીદિવ્ય
સ્વરૂપે શ્રવણ આવ્યો, અને તેમને તેડી નિરંતર સેવા કરવાને સાર
સ્વર્ગમાં જઈ વસ્યો.

એ રીતે આ કથાની સમાપ્તિ થાયછે. અમે એ માંહેલો સધળાં કા-
ર્વનો હુંડો ઉપર એવી રીતે આપ્યો છે કે વાંચનારે પોતાની મેજેજ નેઈ
લીધું હશે કે આ નાટક વાંચવા લાયક, સુબોધકારી અને રમુજીછે. તેથી
હવે એની ભાષા તથા રસ વિષે બે શબ્દ બોલી અમે અમારૂં વિવેચન
બંધ કરીએછીએ. એમાં હાસ્ય, શાંત, અને કંઈએ એ ત્રણ રસ અનુક્રમે
સારાછે, પણ નાટક રૂપમાં જેટલું આંચલ્ય નેઈએ તેટલું તેમાં નથી.
છેલ્લો કંઈએત્મક ભાગ ઉત્તમ રીતે લખાયો નથી. શ્રવણે મરતી વખતે
દશરથ સાથે જે સંવાદ વણઝારાના રાગમાં ચલાવ્યો છે તે જનસ્વભાવથી
ઉલટો અને કાર્ય સિદ્ધિમાં અંતરાય કરનારો છે. કાર્યસિદ્ધિ તો આખા
નાટકમાં ધીમીજ ચાલી જાય છે, પણ તેનો પ્રવાહ નિરંતર વહ્યા કરે છે
એ ઠીક છે. કાર્યની સાથે કાંઈ સંબંધ ન હોય એવો પ્રસંગ એમાં એકે
નથી. કેટલાક પ્રસંગો રસ બર્યા અને ધામધૂમીઆ પણછે. તેથી શ્રોતા-
ઓને રંગભૂમિ ઉપર આનંદ પમાડે એવો પણ કેટલોક ભાગ એમાં છે.
નાટકની ભાષા શુદ્ધ અને પ્રાદેહ—માત્ર કોઈકોઈ ટેકાણે ચરેતરી પ્રાંત-
બેદ તરફ જરા ઝોકી જાયછે. પાત્ર પરત્વે ભાષા ન બદલાતાં એકે જાતનીજ

પ્રે દી બધે ચાલી રહે છે એ ઠીક નથી. વળી વાડપરચનામાં કાંઈક દીર્ઘ સૂચતા પણ જણાય છે, તોપણ બધી રીતે જોતાં આ નાટકની ભાષા તથા રસ એ બંને સારાં છે, અને બાઈ બોગીલાલે નાટક જેવા કઠિણ વિષયમાં પણ દરજ્જે અરેખરી કૃતેહ મેળવી છે. આખા અંથમાંથી બોધ પણ સારો મળે છે. એ બોધ કેવા ઉલટથી આપવાને યત્ન કર્યું છે તે જાણવાને સાચું અમે એ નાટકમાંથી બે સવૈયા નીચે ઉતારીએ છઈએ.

દંડવિજય છંદ.

માત તણા ઉપકાર ખરાખર, અન્ય નહી ઉપકારજ એણે;
માત તણી મમતાની ખરાખર, અન્ય તણી મમતા કુણુ લેએ ?
માત તણા ઉપકારની કિંમત, રાજ તણી રિધથી અધકી છે;
માત તણી મમતા તણી કિંમતથી અવધી અવધી અવધી છે ।
પૂતન સેવત માતપિતા પદ, પૂત કપૂતે તે જન્મ ધર્યો કાં ?
પૂતનો પ્રેમન માતપિતા પદ, પૂત કપૂત જિવ્યો જનમી કાં ?
પૂતનો માતપિતા ન જાણ્યો, તવ પૂતન પથ્થર પેટ પડ્યો કાં ?
પૂતન સેવત માતપિતા તવ, ફાકટ બાર વઘો જનની કાં ?

— ❀❀❀ —

જ્યોર્જ વારિંગ્ટન અને વિલિયમ ટેલનાં ચરિત્ર.

એ નામનું પુસ્તક તેના બનાવનાર રાજ્યશ્રી ગણપતરામ વેણીલાલ ઝોઝાની તર્ફથી મળ્યું તેની પહોંચ ઉપકારની સાથે કબુલ કરીએ છઈએ. એ ચરિત્રો ઇંગ્રેજ ઉપરથી બાષાંતર કરેલા છે. આ અંથ કદાચે પ્રથમ પણ એવાજ કામથી દેશની સેવા બજાવેલી છે અને એમનું નામ અમે આશા રાખીએ છઈએ કે વાંચનારાઓને છેક અગ્નિયું નહિ હોય. એ બાઈ બાષાંતરને માટે બહુજન ઉપયોગી વિષય પસંદ કરે છે અને પછીથી પોતાની શાંત સુધડ બાષામાં એવી રીતે લખે છે કે તે તર્જુમા છે એમ ભાગ્યેજ કોઈને માલમ પડી શકે. બાષા હમેશાં શુદ્ધ અને પ્રાંતબેદની જરા પણ છાયાવિનાની માલમ પડે છે. આ અંથમાં *‘ખખર’ ને નરમતિ લગાડી છે

*આ ‘ખખર’ શબ્દની ખાસખખર લેવાનું કારણ એ છે કે આ દોષ કાઠીયાવાડમાં હાલ ઘણેજ સાધારણ યર્થ પડ્યો છે અને એ વિષે લખવાની પણ કેટલાક ગૃહસ્થો તર્ફથી અમને બલામણુ યર્થ હતી. કવિ દલપતરામ

તે સિવાય ખીજી એક કાઠીયાવાડી ઢપ એમાં નથી. તેમજ આ ઇંગ્રેજીમાંથી બાષાંતર છે તો પણ એમાં ઇંગ્રેજી રીતની વાક્ય રચનાને ખંતથી દુર રાખી છે. અગર જો કે, “જેમકે” “જે કુ” વગેરે શબ્દાવળીઓ કાઠ કાઠ ઠેકાણે વાપરી છે તે ગૂજરાતી રૂઢિની વિરુદ્ધ તોપણ તે સ્થળે તે વાક્યોના અર્થ રસને જાળવવા એવી અવશ્યની જણાય છે કે તે દોષ છે એમ અમે કહેતા નથી. માત્ર એ તર્ફ આ અનુભવી બાષાંતર કર્તાનું લક્ષણ ખેંચવાને અર્થે અમે તે વાત સંભારીએ છીએ.

વાશિંગ્ટન અને ટેલ એ બંને પુરૂષોનાં ચરિત્ર એવાં તો અગત્યના ને સુમોઘકારી છે કે તેની માત્ર નોંધ લઇનેજ બેસી ન રહેતાં કાંઇક સાર આપવો દુરસ્ત ધારીએ છીએ.

અમેરિકામાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનો કહેવાય છે તેમાંના વર્જિનિયા સંસ્થાનમાં જ્યોર્જ વાશિંગ્ટન ૧૭૩૨ માં જન્મ્યો. તે વેળા આ સંસ્થાનો સ્વતંત્ર નહોતા, પણ ઈંગ્લાંડની સરકારને તાબે હતા કેમકે એ સંસ્થાનોમાં વસેલા લોક મૂળ ટ્રેટ્રિટનથીજ આવેલા હતા. એ સંસ્થાનોએ સ્વતંત્રતા મેળવી તેમાં ઘણી મહેનત વાશિંગ્ટનની હતી, અને એ માટે એનું નામ જગતમાં અમર થઈ રહ્યું છે. એ એક પાટીદારનો છોકરો હતો. પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથીજ જણાવવા લાગ્યાં. છોકરાઓની ટુકડીઓ કરી તેમને ક્વાયત કરાવતો તથા કિલ્લાઓ સર કરવાની રમત રમતો. જે કામ કરતો તે ધ્યાન તથા ખંતથી ચોખુંજ કરતો, ને પોતાની ફરજને જાળવવા તર્ફજ એનું હમેશાં લક્ષ રહેતું.

એને કેળવણીમાં તો માત્ર લખવું વાંચવું, હિસાબ, અને કર્તવ્ય ભૂમિતિ એટલુંજ શીખવ્યું હતું. ઉંચી કેળવણીને માટે તો તે વેળા ઇંગ્લાંડ જવું પડતું, અને તેમ તો અમેરિકાના થોડાજ માળાપ કરી શકતા હતા. પણ જેટલું બજ્યો હતો તેટલું પાકું ને સચોટ હતું. ૧૬ વર્ષની ઉમરે એને

(જે કાઠીયાવાડના વતની છે) તે કહે છે કે હું નાનો હતો ત્યારે એ શબ્દ કાઠીયાવાડમાં નારિજાતિમાંજ બોલાતો હતો, પણ એક પ્રસંગે લાંગ સાહેબ નરજાતિમાં બોલ્યા, તેમનું સાંભળી રાજસ્થાની કામદારે બોલવા લાગ્યા, અને છેવટે ધીમે ધીમે એ રીતે સઘળાના બોલવામાં પેડી. આ રીતની ઉત્પત્તિ ગમે તેમહો, તોપણ ગૂજરાતી બાષા બોલનારા બધા લોક નારિજાતિ બોલેછે તેમજ બોલવું એ શુદ્ધ કહેવાય એમાં કાંઈ શક નથી.

સાર સરકારી દરીઆઈ નોકરીનો પટ્ટો એના બાઇએ મેળવી આપ્યો, પણ એની માએ ના પાડવાથી તે વિચાર બંધ પડ્યો. બે એક વર્ષ પછી એ મોજણીદારનો પંથો કરવા લાગ્યો. એમાં એણે સાર મન તથા પૈસા મેળવ્યા, કમકે એ કામ તે બહુ સારી રીતે કરતો. એ દરમ્યાન એનો મોટો બાઈ માંદો પડવાથી એણે એ કામ છોડી દીધું અને તે પાણી ફેર જતો હતો ત્યાં તેની મહાવજત રાખવાને સાર જોડે ગયો. પણ એના બાઇને આખરે સાફ થયું નહિ. તે મરી ગયો ત્યારે પોતાની સઘળી મિલકત પોતાની છોકરીને આપતો ગયો, પણ પાછળથી તે છોડી સંતતિવિના મરી જવાથી જ્યોર્જ વાશિંગ્ટન પોતાની બાપીકી ગંગીર માંડુટવર્તનનો ખુદ માલીક થયો.

આ વેળા અમેરીકામાં ફ્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડની સરહદ બાબત તે બંને રાજ વચ્ચે તકરારો બહુ ઉઠવા લાગી હતી. તેથી ત્યાં સંસ્થાનિક શિરબંધી લસકર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. અને તેમાં વાશિંગ્ટનને મેજરની જગા મળી. એ કામ એણે એવા ડાહ્યાપણથી બજાવ્યું કે ફ્રેંચ લસકરમાં કોઇને કોલકરારને નિમિત્તે મોકલવાને ઠરાવ થયો ત્યારે ઇંગ્રેજ ગવર્નરે એને તે કામનો કમિશનર નીમ્યો. કોલકરાર તો થયા નહિજ, પણ જે જે મતલબ સર એને મોકલવામાં આવ્યો હતો તે એણે ફતેહમંદીથી પૂરી પાડી. આંતે એ બે રાજ વચ્ચે લડાઇનો વખત આવી પહોંચ્યો અને તેમાં એને લેફ્ટેનેન્ટ કર્નલની જગા મળી. પેટેલી લડાઇમાં એણે સારી ફતેહ મેળવી અને થોડા વખતમાં જનરલ મરી જવાથી એને તે અધિકાર મળ્યો.

આ લડાઈ આગળ વધતાં ઇંગ્લાંડથી સનદી લસકર આવ્યું. તેના જનરલે એની પ્રથમની પદવી સાથે પોતાના હાથ નીચે “એડી કાંગ” કરીને એને રાખ્યો. આ જનરલની આડાઈ તથા આણસમજને લીધે લડાઇનું પરિણામ ધણુંજ નહાફે નીપળ્યું, પણ તેમાં વાશિંગ્ટનને તો જશજ મળ્યો અને દુનિયામાં જાહેર થયું કે જો એની સજાહ પ્રમાણે જનરલ આવ્યો હોત તો ઇંગ્રેજ સરકારની ફતેહ થાત. આ હારથી અમેરિકાના ઇંગ્રેજોનો જુસ્સો ઉસ્કેરાઇ આવ્યો અને તેઓએ પોતાના ખરચથી પાછું સિપ્પાઈ લસકર એકઠું કરી ફ્રેંચ સંસ્થાનો ઉપર વેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વેળા એની આખરે એટલી વધી ગઇ હતી કે વર્જિનિયા તરફના લસકરનો એને સેનાપતિ કર્યો અને ઇ. સ. ૧૭૫૫ માં એ આખા

લશ્કરનો મુખ્ય સેનાપતિ થયો. સંસ્થાનિક સત્તાધારીઓની દીર્ઘ સૂત્રતા તથા સુસ્તીને લીધે આ લડાઈમાં એને કાંઈ બારે પરાક્રમ કરી બતાવવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ. પણ રક્ષણ કરવાની લડાઈનો એને ધણો અનુભવ થયો અને આગળ જતાં તે એને તથા એના દેશને બહુજ કામ લાગ્યો.

આ લડાઈ થઈ રહ્યા પછી એ નવ વર્ષ સુધી ક્ષેત્ર જાળવે પોતાના પાટીદારના કામમાં ગુંથાયો. એની પાસે બાંધબાંધું બહુજ હતું અને તેથી તેની દેખરેખમાં એનો સધળો વખત જતો. દરરોજ તે સવારથી સાંજ સુધી ખેતરોમાં ફરતો, સધળાને કામ ચીંધતો તથા તપાસતો. આગળ મોટા અધિકાર ઉપર ગયો તે વેળા પણ દર અઠવાડીએ તે પોતાની ખેતીની હકીકત તથા હિસાબ મંગાવતો, અને એ હુકમ લખી મોકલે તે પ્રમાણેજ એના મહેતાથી થતું. હમણાં તો નાનામાં નાનું કામ પોતે જાતે જઈ તપાસતો અને જીજ્ઞાસે ભરોસે રહેતો નહિ. એ મહેમાનદારી પણ ખરા જમીંદારની પેઠે કરતો. એને મોજ શોખમાં કૂકત શિકાર કરવાની ટેવ હતી, અને તે પણ એવી નહિ કે તેથી એનું કામ બગડે. આવી રીતે પોતાના ઘર ધંધામાં લાગેલો છતાં સાર્વજનિક કામોમાં તેટલોજ ઉદ્યોગી તથા ખંતી હતો. રાજસભામાં ચૂટી કાઢવાથી જે જે એને માથે કામ આવી પડતું તે જાણે પોતાના ઘરનું હોય તેવીજ કાળજીથી કરતો.

પણ હવે એને પોતાના દેશને માટે બહાર પડવાનો વખત પાસે આવ્યો હતો. ઇંગ્લાંડને અમેરિકાના સંસ્થાનો વચ્ચે ક્યારની બેદિલી ચાલતી હતી તે ૧૭૭૩-૭૪ માં ધણીજ વધી ગઈ, અને બધા સંસ્થાનોએ મળીને ઇંગ્લાંડની સામા થવાને કાનગ્રેસ નામની સભા સ્થાપી. વર્જિનિયા તફ્ફના સાત ગ્રહસ્થોએ સભામાં ગયા તેમાં વાશિંગ્ટન પણ હતો. તેણે ત્યાં જઈ પોતાનો હમ્મશનો ખંતી સ્વભાવ જણાવ્યો અને થોડા વખતમાં તે આખી સભામાં સંપૂર્ણ વાકેફગારી અને ઊંડી વિચાર શક્તિને માટે સર્વાપરી ગણવા લાગ્યો. આ સભાએ કાયદાસર ધણા ઉપાયો લઈને ઇંગ્લાંડના રાજ આગળ પોતાની દાદને પહોંચવાની ધણી મહેનત કરી, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ અને તેથી સંસ્થાનોના સ્વરક્ષણને સાર એક સૈન્ય ઉભું કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આ વેળા સર્વાનુમતે વાશિંગ્ટન મુખ્ય સેનાધિપતિ થયો. આ વખત એની ઉંમર ૪૩ વર્ષની હતી. હવે પછીના આઠ વર્ષ સુધીનું એનું ચરિત્ર એ અમેરિકાનોજ ઇતિહાસ છે તેથી તે અહિંના વિસ્તારવાની જરૂર નથી.

ઈગ્લાંડ એવા નેરાવર રાજની સાથે આયડીને સ્વતંત્રતા મેળવવી એ કાંઈ નાનું સું કામ નહોતું. સંસ્થાનોના લશ્કરમાં કાંઈ પણ ઢંગ કે ધડા નહોતો, તેને સારી સ્થિતિમાં આણવા તર્ફ વાશિંગ્ટને પ્રથમ પોતાનું ધ્યાન લગાડ્યું. એને જે સુધારો કરવો હતો તે સિપાઈઓની મર્યાદા વિરુદ્ધ, અમલદારોની પરસ્પરની અદેખાઈની સામે, અને અનિશ્ચિત ને બહુ વિચારની કાંત્રેસને સમજાવીને કરવાનો હતો. પણ એ પોતાની ખંતથી મન્યો રહ્યો અને ડાહ્યાપણથી ને તજવીજથી લશ્કરની સ્થિતિ સુધારવાને શક્તિમાન થયો. એણે ઇંગ્રેજોની સામા સંસ્થાનોનો સારો બચાવ કર્યો ને તેમને ફાવવા દીધા નહિ.

આખરે વાશિંગ્ટન વગેરે શાણા પુરૂષોની ઇચ્છા પ્રમાણે સંસ્થાનોએ પોતાની સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો. આથી લડાઈ વધી. આ વેળા એમની મદદે ક્રાન્સથી લશ્કર આવ્યું. આ આખી સ્વતંત્રતાની લડાઈમાં પણ કોઈ બારે પરાક્રમ નોંધી રાખવા લાયક બન્યા નથી. કેમકે ઇંગ્રેજો આ બંડ સાંભળીને બચબીનજ થઈ ગયા હોય તેમ ને એણે કાંઈ પણ જીરુસાથી લડાઈ ચલાવી નહિ, અને છેવટે તેસાંતી સંઘર્ષ-તા કબુલ રાખી.

આ સમયે વાશિંગ્ટનની નિર્માળ દેશભક્તિ બતાવવારે એક અજબબજ નેવો દાખલો બન્યો. ઘણા વખતસુધી લડાઈ પહોંચવાથી લોકો કંટાળી ગયા, ટોળાંઓ પડી ગયાં હતાં, અને કેટલાક એમ ધારવા લાગ્યા હતા કે પ્રજા સત્તાક રાજ કદી પણ નીભી શકનાર નથી. તેઓનો એમ વિચાર હતો કે રાજ તો જોઈએજ, લશ્કરનો ઘણો ભાગ આ મતનો હતો અને તેમના વિચારથી એક જોડા અમલદારે વાશિંગ્ટન ઉપર એક લાંબો કાગળ લખીને તેમાં છેવટે વિનંતિ કરી કે તમે રાજ એ નામે નહિ તો ડિરેક્ટર એ નામે સધળું રાજ તમારા હાથમાં લો. ઘણા દેશમાં સ્વતંત્રતાનો ખેડો છેક કીનારે આવી આ પ્રમાણે ભાગી ગયોછે. લોકો મયેછે, લડેછે, અને જીતેછે પણ ખરા પરંતુ છેવટે લશ્કરી બળ વધી જાયછે અને તેનો સેનાપતિ રાજ થઈ પડેછે. દ્રુમવેત્ર અને બોનાપાર્ટે એમજ કર્યું હતું. પણ વાશિંગ્ટન જૂદા પ્રકારનાજ મહા પુરૂષ હતો. આ કાગળનો જે તેણે જવાબ લખ્યોછે તે તેનું મહાત્માપણું સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવેછે. એણે એ સૂચના ગુસ્સાની સાથે તુછકારી નાંખી એટલુંજ નહિ પણ તેને સમજાવી એવા

વિચાર પોતાના મનમાંથી કાઢી નંખાવ્યા. વાશિંગ્ટનના જેવા ખરેખરા નિર્લોભી દેશભક્ત આ જગતમાં યોડાજ થયા હશે. ધન્યછે. એના માત-પિતાને કે રાજના લોભમાં કાંઈ પણ ન ખેંચાતાં પોતાના દેશનું શી રીતે બહું થાય તે તર્જન હમેશાં પોતાની દ્રષ્ટિ રાખી. લડાઈ પૂરી થઈ કે તેની સાથેજ પોતાના ઓધાનું રાજીનામું આપી જાણે કાંઈ થયુંજ નહિ હોય તે પ્રમાણે પાછો માંકટવર્નનમાં જઈને પાછો પોતાના ખેતીવાડીના કામમાં હરખથી લાગ્યો, અને તેની સઘળી રીતમાત તથા વર્તણૂક પહેલાંના જેવીજ હતી.

પણ આ શાંતિ તે ધણા વખત સુધી મોગતી શક્યો નહિ. હજી એના દેશને એની સેવાની જરૂર હતી. એ સંસ્થાનીઓએ ઈંગ્રાંડની ઝૂંસરીતો ફેંકી દીધી પણ રાજ ધોરણે બાંધવાનું મહાભારત કામ બાકી હતું. સ્વતંત્રતા થયા પણ એક ખીજનો સ્વાર્થ તાકતાં બધા સંસ્થાનો પાયમાલ થઈ જાય એવો પણ સંભવ હતો. ધણા સંસ્થાનોનો વિચાર એવો હતો કે 'કાંગ્રેસ' જાઓ અભિયાર ન આપતાં પોતપોતાનાજ હાથમાં રહેવા દેવો. વાશિંગ્ટનના જેવા યોડાક શાણા માણસો સમજતા હતા કે આ ખરાખીનો રસ્તાજી અને મુખ્ય સત્તાને સંયોપરી કર્યા વિના રાજ ચાલેજ નહિ. તેથી વાશિંગ્ટને ખાનગી ડાગળ પત્રો લખી બધાને સારી શિખામણ આપી, અને આખરે રાજધોરણ મુકરર કરવાને માટે દરેક સંસ્થાનો તર્ફથી માણસો મોકલવાનો વખત આવી પહોંચ્યો. વર્જિનિયા તર્ફથી એનેજ પસંદ કર્યો અને એની આ વેળા લાંબાની મઠી નહોતી તો પણ બધાનો આગ્રહ જોઈ કબુલ કર્યું. એ નેમણૂક થતાંની સાથેજ તે ઇતિહાસ તથા રાજનીતિના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા મંડી ગયો. આ પ્રમાણે તૈયાર થઈ તે ક્વિલેડેલ્ફિયામાં ગયો અને લાંબા સઘળા સભાસદોએ એકમતે એને પ્રમુખસ્થાન આપ્યું લાંબાગમગ ૪ મહીના સુધી સાંજના ૫-થી ૬ કલાક સુધી બેસીને એણે એક રાજબંધારણ ઘડી કાઢાડ્યું. એવા ડાહ્યાપણથી તથા સમયને અનુસરી રચ્યું હતું કે તે સઘળાને પસંદ પડ્યું, અને અમેરિકાના સ્વતંત્ર રાજનો પાયો ધણોજ મજબૂત નંખાયો.

આ રાજ બંધારણની રૂએ હવે બધા દેશની તર્ફથી એક માણસને પ્રેસિડન્ટ દાખલ ચૂંટી કાઢવાનો સમારંભ ચાલ્યો. આખાદેશે એક અવાજે આ મોટા જોખમ તથા માનભરેલા સંયોપરી ઓધાને માટે વાશિંગ્ટનનેજ

પસંદ કર્યો. એની આખી જિંદગીમાં આ દાહાડો ખરેખરો વિજયનો હતો. એ પોતાનો નવો ઓઢો લેવાને ન્યુયાર્ક જવા નીકળ્યો તેવારે ગામેગામ જ્યાં જાય ત્યાં બધા લોક જોજોકારના પોકાર કરે, ખુશહાલીના ધંટનાદ થાય, અને ઉપરા ઉપરી તોપોનો બાહાર કરવામાં આવે. (ઈ. સ. ૧૭૮૭.)

એણે પ્રમુખસ્થાને જતાં વારજ જૂદા જૂદા ખાતાઓના ઉપરીઓની નેમણુક કરવામાં પોતાનું ડાહાપણ તથા નિષ્પક્ષપાતપણું બતાવ્યું. રાજ પ્રકરણી વિચારમાં ટામસ જાક્સન એનો છેક સાંભાવાળોઓજ હતો તોપણ તેની યોગ્યતા જોઈને તેને રાજ્ય ખાતાનો પ્રધાન ઠેરવ્યો. એજ પ્રમાણે બીજી નેમણુકો પણ યોગ્ય માણસોનીજ કરી. પછીથી એણે દરેક ખાતામાં શી રીતે કામ આજપર્યંત ચલાવવાનો રિવાજ છે તેના વિગતવાર રીપોર્ટ માગ્યા અને તે આવ્યા પછી તેને ધ્યાન દઈ વાંચી પોતે પોતાને હાથેજ તેનું ટાંચણ કરી લીધું. તેમજ યુદ્ધ પૂર થયું અને પોતે પ્રમુખ થયો તે દરમ્યાન જે જે બન્યું હતું તેની સવિસ્તર હકીકત મેળવી પોતે સંક્ષેપમાં લખી લીધી. આ રીતે જોષ્ટુ જ્ઞાન મેળવી તેણે પ્રજાની સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે સમજી લીધી અને પછી પોતાનો અમલ ઘાનતદારી તથા ડાહાપણથી ચલાવવા લાગ્યો.

એમ કરતાં એના પ્રમુખપણાની મુદત બરાબર આવી અને તેથી લોકોમાં ધણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ, કેમકે આ વેળા રાજમાં એ ટાળીઓ બંધાઈ ગઈ હતી અને તે બંનેને સમજાવી રાજના વાહાણને સલામત ચલાવી શકે એવો આખા રાજમાં વાશિંગ્ટન શિવાય બીજો કોઈ પણ માણસ નહોતો. તેથી એના મિત્ર તથા દેશહિતેચ્છુ પુરૂષોએ એને વીનવ્યો કે તું બીજી એકવાર પ્રમુખપણું લેવાને કયુલ થા. એણે તે કયુલ કર્યું અને તે બીજીવાર સર્વાનુમતે પ્રમુખ નીભાયો. આ વેળા પણ એનું પ્રમુખપણું ડાહાપણ તથા જશની સાથે પૂરું થયું. એનું ચોખ્ખાપણું તો એટલે દરજ્જે હતું કે એ કોઈને ત્યાં જમવા પણ જતો નહિ. પણ તેની સાથે એનું મિલનસારપણું કાંઈ ઓછું હતું નહિ. રવિવાર શિવાય દરરોજ તે પોતાને ત્યાં જમવાને ધણા માણસને વારાફરતી તેડતો હતો.

દેશમાં બે ટાળીઓ વચ્ચેનો વિરોધતો આ વેળા બહુજ વધી ગયો હતો, પણ હવેતો એણે પ્રમુખ થવાની નાજ પાડી અને મુદત પૂરી થયે પોતાને વતન જઈ ખાનગી ગૃહસ્થ દાખલ રહ્યો. સાં એણે પાછો પોતાનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો અને એનું શરીર એનું નીરોગી હતું કે હજી તે ઘણું વર્ષ આ-યુષ્ય ભોગવશે એમ સંઘળાને લાગતું હતું. પણ એમ બન્યું નહિ. સાં તે બે વર્ષ સુખશાંતિમાં રહ્યો અને પછીથી વર્ષાદમાં પલખ્યાથી રસ થઈ આવી એકાએક રોગ એટલો બધો વધી ગયો કે બે દિવસમાં તેણે પોતાનો દેહ લાગ કર્યો. સને ૧૭૯૯ ડીસેમ્બરની ૧૪મી તારીખે આ મહાત્મા દેવલોક થયો અને એ માઠા સમાચાર એકદમ અમેરિકા તથા યુરોપમાં બધે ફેલાઈ ગયા. બધે ઠેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો અને એનું સ્મરણ રાખવાને ગામેગામ લોકોએ પુણ્ય દાન કર્યા.

આવા પુરૂષના સદ્ગુણ વિશે શું વિવેચન લખીએ ? એવા જગતમાં થોડાજ પુરૂષ થઈ ગયાછે અને જ્યાં સુધી અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનો હયાત રહેશે સાં સુધી તેજ એની કીર્તિના અવિચળ સ્તંભ છે. ઇતિહાસમાં ઘણા મહાત્મા થઈ ગાયછે, પણ આ વાશિંગ્ટનની જોડી કોઈ પણ ઠેકાણે શોધી જડતી નથી. ધન્ય છે એવા પુરૂષના જીવતને અને ધન્ય છે આ જગતને કે જેમાં આવા પુરૂષ ઉત્પન્ન થાયછે.

ગયા અંકમાં વાશિંગ્ટનના ચરિત્રનું આપણે વિવેચન કરી ગયા. અને આજે વિલિયમટેલનું કરવાનો વિચાર રાખીએ છઈએ.

વિલિયમટેલનું નામ યુરોપખંડની કાલાણીઓમાં ઘણુંજ મશહુર છે. એના નામથી બાળક પણ અજાણ્યું નથી. એ મોટો દેશભક્ત ગણાય છે. અને એના પરાક્રમની ઘણી વાતો ચાલેછે. એ સ્વિત્સરલેંડમાં તેરમા સેન્કડામાં થઈ ગયો અને તે દેશની સ્વતંત્ર સ્થિતિનું મૂળ કારણ એ ગણાય છે. તે વેળા અહિંયા જર્મનીના પાદશાહનો હુકમ ચાલતો, પણ મુલક પહાડી હાવાથી તે નામનોજ હતો, ને ખરે ખરું જોઈએ તો લોકો સ્વતંત્રાજ ભોગવતા. એવામાં પાસેના આસ્ટ્રિયાના મુલકમાં એક ઠાકોર મહા રાજ લોબી ને જખરો નીકળ્યો. તેણે સ્વિઝ લોકના ગામડા એક પછી એક પોતાને કબજે કરી લીધાં અને કહ્યું કે તમે જર્મનીના પાદશાહને બદલે મને તમારો અધિરાજ ગણો. તે લોકોએ એ વાત કબુલ કરી નહિ, અને તેથી એની તર્ફનો ધણો જીલમ થવા લાગ્યો.

ગેસ્તર નામના અમીરને એ પ્રાંતનો સુબો ઠેરવ્યો હતો તે પોતાના ધણી કરતાં પણ ઘણો નકારો હતો. એના અમલમાં બહુબહુ જુલમ જુન્યાં, ને વહુ દીકરીની પણ લાજ લૂટવા લાગી. શૂરા સિવજ આટલું બધું સાંખી રહે એવા નહોતા. લાજ લૂટનારને તો તેઓએ તે ઠેકાણેજ ઠાર કરી નાંખ્યા, અને ઠેકાણે ઠેકાણે આ પરદેશીઓની જૂસરી કેમ કાઢી નાંખાય તેની મસલતો થવા લાગી.

દેશ છૂટકારાના આ ઉદ્યોગમાં વિલિયમટેલ સૌથી આગળ પડતો હતો. તે ઈ. સ. ૧૨૭૫ માં લુસર્ન સરોવર ઉપર ઉરિ પ્રગણાનાં બ્યુગ્લેન નામના એકાંત ગામમાં જન્મ્યો હતો. તે ખેડુનો ધંધો કરતો અને તેમાં તે મહા ઉદ્યોગી, ખંતી, તથા પ્રમાણિક હતો. આખા મુલકમાં એના જેવો કોઈ પણ તીર મારનારો નહોતો, અને તેમજ લુસર્ન સરોવરમાં હોડી ચલાવવામાં કોઈ ખારવો પણ તેની બરાબરી કરી શકતો નહિ એ આવો બહાદુર ને પરાક્રમી હતો તેની સાથે ડાહ્યો પણ તેવોજ હતો. હજીસુધી દેશમાં જે જુલમ થતો હતો તે મૂંઝે મોઢે જોયાજ કરતો, પણ ખીજા ઉછાંઝળાઓની પેઠે બોલી બગાડતો નહિ. એ વિચારતો કે કાંઈ કરતાં પણ એ જુલમગાર પોતાની મેદે સમજે તો સાફ. પણ એના તો જુલમ વધતોજ ગયો અને આખરે એણે જોયું કે હવે બહાર પડ્યા વિના છૂટકો નથી. આજસુધી પોતાના મનમાં જે વિચાર ઘોળાયા કરતા હતા તે એણે ઘરમાં પણ કાઢને કહ્યા નહોતા. પણ એ દહાડે સાંજે એણે પોતાની સ્ત્રીને એકાંતમાં બોલાવી ગંભીરાઈથી કહ્યું કે હવે મારે દેશને માટે બહાર પાડવાનો વખત આવ્યો છે, અને તેથી તારે મારી તર્ફની કાંઈ ફિકર રાખવી નહિ. એવી વાત થાયછે એટલામાં એના પરમમિત્ર આર્નોલ્ડના ઘરડા બાપને તેની દીકરી લાં દોરી લાવી અને જોયછે તો પેલા ચંડાળ અમલદારે તેનાં ડોળા ડામ દબને ફેડી નાંખાવ્યા હતા. આર્નોલ્ડ ક્યાંછે એમ પૂછતાં માલમ પડ્યું કે તેને તો પોતાના જીવને માટે ડુંગરામાં નાસી જવું પડ્યુંછે. આ સાંભળી વિલિયમટેલ ટપ ઉઠ્યો અને તે ક્ષણથી પોતાની જિંદગી દેશ કલ્યાણમાં અર્પણ કરી. હવેથી એ જુલમગારનું રાજ શી રીતે જાય તેનીજ તજવીજમાં મંડ્યો રહ્યો; વરના ચામડાનો ડગતો પહેરી તે રાત્રે ડુંગરામાં ભટકી લોકોને ઉસ્કેરવા એક તર્ફ ગયો અને ખીજા તર્ફથી પોતાના છોકર વાલ્ટરને માકલી આર્નોલ્ડને કહાવ્યું કે તું

પણ તે તરફ બધે ફરી વળીને લોકોને તૈયાર કર. એ રીતે કેટલાક વખત-
સુધી બારે ઉઘોગ ચાલ્યો. લોકો રાત્રે ડુંગરો ઉપર બેળા થાય, મસજીત
કરે અને મરવું કે મારવું એવી પ્રતિજ્ઞા લઈ છુટા પડે. વિલિયમટેલર
બધાને ટોકતો કે વગર સમજી ઉતાવળ કરશો નહિ, અને તેથી જ્યારે તે
ડુંગરા સળગાવે ત્યારે બધાએ એકદમ બહાર પડવું એવો એતકરી રાખ્યો
હતો. મુસલમાનોની સાથે લડવામાં મરાઠાઓએ પણ શિવાજીના વખતમાં
બંડનું આ ચિન્હજ રાખ્યું હતું.

આ પ્રમાણે જુક્તિઓ ચાલે છે એટલામાં એક બનાવ એવો બન્યો
કે વિલિયમટેલરને એકદમ બહાર પડવાની જરૂર પડી. એ બધે બંદોબસ્ત
કરીને પાછો પોતાના ગામમાં આવ્યો, ત્યારે જોય છે તો ગામના ચોક બ-
જારમાં લશ્કરની એક ટુકડી ઉભી છે, વચમાં ઊંચે એક પાદશાહી ટોપી
ઠાંઘી છે, અને તેને સઘળા રાહદારીઓ નીચા વળીવળીને સલામ કરી ચા-
લ્યા જાય છે. કંસરામજી મથુરામાં પોતાનું ધનુષ્ય પૂજવું હતું તેના
જેવું આ થયું. બહાદુર વિલિયમ આ ટોપીને કેમ નમે ? તેતો જોઈજ
રહ્યો, અને વિચારમાં પડ્યો કે શું મારા દેશીઓ છોક આવા નીચ થઈ
ગયા છે કે આ જુલમગારની ટોપીને પણ નમતાં લજવાતા નથી ! એ-
વામાં સિપાઈઓએ આવી એનું કાંડું ઝાલ્યું, અને બળાતકારે સુઘાની
આગળ ધસડી ગયા, કેમકે તેમને વરદી આપી મૂકી હતી કે જે મારી
ટોપીને ન નમે તેને પકડી લાવવો. સુઘાની હજુરમાં કાંઈ પણ ગમરાયા
શિવાય વિલિયમટેલરે જવાબ દીધો કે ટોપીને નમવાનો આપે હુકમ કાઢ્યો
છે કે કાઢશે એ મારા જાણુવામાં નહોતું. આગલે દિવસે ટેલના છોકરા
વાલ્ટરને પણ કાંઈ સ્વતંત્રપણે બોલવાને માટે પકડીને કેદ કર્યો હતો, અને
તેનું માઢું એને બહુ મળતું આવવાથી સુઘાએ પુછ્યું કે તારૂં નામ શું ?
એણે જવાબ દીધો કે વિલિયમટેલર. આ સાંભળતાંજ એણે નિશ્ચય કર્યો કે
આ નામીયા બાણુવળીને ગમે તે કરે તો પણ જીવતો જવા દેવો નહિ. તે
છતાં છાકેજા અમલદારોના સ્વભાવ પ્રમાણે એણે હસીને કહ્યું કે તું આ-
આ મુલકમાં જયારે તીરંદાજ કહેવાય છે તે વાતનું મારે પારખું જોવું છે.
તારા છોકરાના માથા ઉપર એક સફરજંગ મૂકું, અને તું સો વારને છોટેથી
વિધી નાંખે, તો જાઓ તમારા બંનેનો ચુનોહ માફ છે. આ જંગલી નિર્દય
બોલ સાંભળી વિલિયમટેલરે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. ત્યારે પેલાએ

મીડવાઇને કહ્યું કે જો મારી સરત કચુલ કરતો નથી, તો તારી નજર આગળ તારા છોકરાને હું પહેલવહેલો મારી નાંખાવું છું અને પછીથી તારો વરો.

જ્યારે જોયું કે કાંઈ ખીજો મલાજ નથી ત્યારે વિલિયમટેલે ઠીકછે એમ કહીને પોતાનાં ધનુષ્યબાણ મંગાવ્યા; અને એક જાડને ટેકીને ઉભો રહ્યો. પેલા પાપી સુખાએ સોવાર મપાવી વાલ્ટરને ત્યાં ઉભો રાખ્યો અને તેના માથા ઉપર એક સફરજંગ મૂક્યું. વિલિયમટેલે ધૈર્યરતું નામ લઈ તીર મૂક્યું, ને તે પેલા સફરજંગને આખાંદ વિંધીને ચાલ્યું ગયું, અને છોકરાનો એક વાંકો વાળ પણ થયો નહિ. આ જોઈ ચોતર્ફથી આ બાણાવળીનો જોજોકાર થઈ રહ્યો, અને બધા એની ચતુરાઇના એક અવાજે વખાણ કરવા લાગ્યા. વાલ્ટર હરખભેર પોતાના પ્રતાપી પિતાને બેટવા દોડ્યો. પણ તે તો હરખથી મૂર્છા ખાઈને હેઠે પડ્યો હતો. બધાએ મળી એને જાગૃત કર્યો. પણ એ ગરબમાં સુખાએ જોયું કે એણે એના કમરપટ્ટામાં એક ખીજું તીર સંતાડી રાખ્યું હતું, અને તેથી તેમ કરવાનું તેને કારણ પૂછ્યું. વિલિયમટેલે પ્રથમ ઉડાવાનું તો કર્યું પણ જ્યારે સુખાએ સાંચેસાચું કહી દેવાનો આગ્રહ કર્યો અને જાહેરમાં વચનમાં આવ્યું કે તને કાંઈ કરીશ નહિ, ત્યારે એ બોલ્યો કે “હું જીલમગાર, જો મારા દીકરાને કાંઈ ઇજા થઈ હોત તો આ ખીજું તીર તારી છાતીને વિંધવા સાફ રાખ્યું હતું” આ બોલ સાંભળીને સુખો તો પોતાના સીપાઇઓની પાછળ દોડીને ભરાઈ ગયો અને ચરચર ધૂજવા લાગ્યો. છેવટે એ બાયજા પાપીએ પોતાનું વચન તોડ્યું અને બજા ટેલને બેડીઓ જડાવી કિલ્લામાં મોકલી દીધો. પણ નહારા કામ કરનારના ચિત્તને કદી પણ એન પડતું નથી. ચોતર્ફથી બળવાની અફવાઓ થોડી ઘણી એના કાન ઉપર આવતી હતી અને એણે હવે જાણ્યું કે જો બલવો થયો તો સાથી પહેલો મનેજ મારશે. તેથી એણે પોતાના સરદારને અધિકાર સોંપી વતન નાસી જવાનો વિચાર કર્યો. એ માટે એણે એક મોટી હોડી તૈયાર કરાવી અને તેમાંથી પોતાની જોડે ચૂંટી કાઢેલા ત્રીશ સિપાઇઓ રાખ્યા. વિલિયમટેલને પણ અમણી બેડીઓ જડાવી હોડીમાં નાંખ્યો કે રખેને એ અહિંયા રહીને તોફાન કરે. એ રીતે તાગડતોડ સઘળી તૈયારીઓ કરી અને રાતોરાત હોડી હંકારી મૂકી.

આ વેળા પવન સારો હતો અને હોડી સડસડાટ ચાલી. વિલિયમટે-
લના મનમાં આ વખત કેવું લાગતું હશે તે વર્ણન કરવા કરતાં પોતાની
મેળેજ સહેલથી તમે ધારી શકશો. પણ એટલામાં ડુંગરપર બડકા દેખાવા
લાગ્યા. એ સમજી ગયો કે હું પકડાયો તે છતાં મારા દેશીમાઇએએ એત
પ્રમાણે સ્વતંત્ર થવાનો ઉદ્યોગ જારી કર્યો છે ખરો અને તેથી એના જિવ-
ને દિલાસો મળ્યો. એવામાં જાણે ઇશ્વરની મહત્ત્વ પણ આ જુલમગારને
મારવાની હોય તેમ પવન એકદમ બદલાયો અને ભારે તોફાન ઉઠ્યું.
હોડી ડાલમડાલ થવા લાગી અને માંહે બેઠેલા માણસો એક બીજા સાથે
ધમોધમ અથડાવા લાગ્યા. ખારવાઓ નિરૂપાય થઈ પડ્યા અને હોડી કાંઠા
તરફ ખેંચાઈ જઈ હમણાં ખરાબાની સાથે અથડાયે એવી સંઘળાને દહેશ-
ત લાગી. આ પ્રાણુધાંટીના સમયમાં તેમને સાંભરી આવ્યું કે વિલિયમટેલ
હોડી ચલાવવાના કામમાં બહુજ કુશળ છે અને તેથી તેને છૂટા કરી હોડી
તેના હાથમાં આપી. એણે તુર્ત હોડીનું સુકાન પાછું વાળ્યું, અને તેમને
મરણુભયમાંથી ઉગાર્યા. એ પ્રમાણે પોહો ફાટવાનો સમય થયો ત્યાં સુધી
એણે કાળજીથી હોડી ચલાવી, અને પછી તેઓ જોય છે તો જ્યાંથી ની-
કળ્યા હતા ત્યાં ધણું કરીને પાછા આવેલા માલમ પડ્યા. સુખાએ ગુરસો
કરવા માંજો પણ તેને ન ગણકારતાં એકદમ સુકાન કાંઠા તરફ ફેરવ્યું.
અને કાંઠાને હોડી અડી કે તુર્તજ પોતાનું ધનુષ્ય ખાધે ચડાવી જમીનપર
ફૂદી પડ્યો. સંઘળા એના સામું જોય છે એટલામાં એ કોતરોમાં ક્યાંનો
ક્યાં નાસી ગયો.

સુખાના માણસો જેમ તેમ કરી હોડીમાંથી સંભળીને નીચે ઉતર્યા
અને ઘોડા મંગાવી ગામમાં જવા નીકળ્યા. વાટે ચાલતાં ચાલતાં એક મોટા
ઝાડની પોલમાં વિલિયમટેલ ભરાઈને બેઠો હતો ત્યાં થઈને તેઓ પસાર
થાય છે તેવામાં એણે સાંભળ્યું કે તેઓ મને પકડવાની અને ન પકડાડ
તો મારા કુટુંબ ઉપર વેર કાઢવાનો વિચાર કરે છે. તેથી તે બહાર નીકળી
આવ્યો અને એક બાણ એવું સફાઈથી માર્યું કે પેલા જુલમગાર સુખાનો
પ્રાણ એકદમ નીકળી ગયો. સુખાની સાથેના સવારો તો ભયભીતજ થઈ
ગયા અને એ નાસીને કોતરોમાં થઈને પોતાના ભાઈઓને જઈ મળ્યો.
એને જોઈ તેઓને આનંદ આનંદ થઈ ગયો અને સુખાની મરણુની ખુ-
શ ખચર સાંભળીને તેઓને એટલો તો જુરસો ચડ્યો કે તેઓએ ઝપાટા-
ની સાથે સંઘળા આશ્રિઓને હાંકી કાઢ્યા.

સાર પછી ફેટલાક વર્ષ સુધી લડાઈ પહોંચી ખરી, પણ તેઓએ જે આ પ્રસંગથી સ્વતંત્રતા મેળવી તે આજ પર્યંત કોઈપણ પણ લઘ શકાઈ નથી, અને સઘળા સ્વિક્ષ લોકો પ્રેમભક્તિથી વિલિયમટેલરનું અહોનિશ સ્મરણ કરે છે.

આ અરિત્રમાં સ્વિતઙ્ગાડની હાલની સ્થિતિ તથા વયગાળાના ધતિ-હાસનું પણ ફેટલુંક વર્ણન આપ્યું છે, અને હુંકામાં આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી તથા વાંચવા લાયક છે.

કરણઘેલા એક-વારતા.

ખતાવનાર મી. નંદશંકર તુલજશંકર.

કરણઘેલો અથવા ગુજરાતનો છેલ્લો રજપુતરાજા એ નામની એક વારતા આપણી ભાષામાં છપાઇને ફેટલો વખત થયા બહાર પડી છે, અને તેનો સાર અમે એક અમારા પાછલા અંકમાં ઘણા સંક્ષેપથી આપી ચૂક્યા છીએ. એ જાતનાં પુસ્તક ગુજરાતી ગદ્યમાં અત્યાર લગી ઘણા થોડાંજ લખાયાં છે, અને લખાયાં છે તે (સામુ વહુની લડાઈ) એ નામની ન્હાની હાસ્યરસ વાર્તા શિવાય, સઘળાંપર ભાષાના તરજુમા છે અથવા એવી ઢપછપથી લખાય છે કે ગુજરાતમાં પ્રસીદ્ધી પામ્યા નથી. તેથી એ અન્યકાર કહે છે તેમ ખરેખર એ ગુજરાતીમાં પહેલી નાવેલ (Novel) છે, અને એ કારણને માટે અમે બારીકીથી એના ગુણ દોષનું વિવેચન કરીને બીજા અમારા ભાષાંધોને પણ તેમ કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ, કેમકે નવા વિષયને જનમ આપનાર ઉપર નકામા શક્તિ થતું એ જેમ એક હાથ ઉપરથી ગેરવાજબી અને અવિવેકી છે, તેમજ તેના ગુણની ઘટતી તારીફ કરીને તેને ઉત્તેજન “ન” આપવું અથવા તેના દોષને વિવેકથી ખુલા ન પાડી તે જાતના દોષને આપણા દેશમાં વસવા દેવો એ આપણી જાહેરાત ફરજને લુલી જવા સરખું છે.

રસિક પુસ્તકના રસ, રીતભાત, અને સુવિચાર એ ત્રણ અંગે છે અને તેમાં રસ (જેના કે નામ ઉપરથીજ એવાં પુસ્તકો ઝાળખાય છે તેનું પ્રમળ તો નિશ્ચય વધારે હોવું જ જોઈએ. કાથ્થ, નાટક, અને વારતાઓ બહારની અને અંદરની સઘળી કુદરતનું ચિત્ર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આપવાને યત્ન

કરેછે, અને તે પ્રત્યેકની ખુશી તે ચિત્રની સાચાઈ ઉપર આધાર રાખેછે ભાતભાતના પ્રસંગવડે માણુસના મનમાં જે ભાતભાતના વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેના ખરેખરા વર્ણનનું નામ તે રસ અને એમાંના સાધારણ વિકારો જગતમાં જુદા જુદા દેશકાળે પ્રગટ થાયછે તેને રીતભાત કહીએ તો ચાલે સુવિચાર એટલે માણુસના વ્યવહાર જે કાર્ય કરણનો સંબંધ રહેલોછે તે શોધી કહાડવો તેને અને તે ઉપરથી સિદ્ધાંત બાંધવા જે પુસ્તકમાં કાવ્ય અથવા નાટકમાં રસ ખીન્ન અંગ કરતાં એટલો વધારે હેવો જોઈએ કે તેજ રસમુર્તિએ એમ કહીએ તો કહી શકાય. જેમાં રીતભાતનું વર્ણન વધારે હોય અને ખરા રસની માત્રજ છાંટ હોય તેને વારતા અથવા નૌવેલ કહેછે. સુવિચાર તો સદા સહાયકારક અંગનુંજ કામ સારેછે. કરણધેન્નામાં રીતભાતના વર્ણન ઘણાંજ અને ભલકદારછે તેથી અમે ઘણા સંતોષ પામીએ છીએ, કેમકે વારતામાં અમારા વિચાર પ્રમાણે એમજ હોવું જોઈએ, અને જે એ ભાગ સારો લખાયો તો તે અન્ય કર્તાના માથાનું અર્ધું જોખમ ઉતરી ચુક્યું એમ જાણવું. મી. નંદશંકરની રીતભાત વર્ણવાની શક્તિ ખરેખરી ઘણીજ અદ્ભૂતછે. માધવના મેહેલનું બ્યાન વાંચતા તે આપણી નજર આગળ આવીને ઉભો રહેછે રાજદરબાર, સમી પૂજન, લશ્કરી રમતો, વાંચને હાથીની લડાઈ, આતસબાજી, રમશાન સતી થતી વખતનો દેખાવ, મંત્ર સાધન, ભુવા સોકોની છટા, જોશી પુરાણીઓની કળા, ઇલાદી વિષયોનું વર્ણન કેવી છટાથી કીધુંછે; એ સઘળા વર્ણનો એવા સારાછે કે તેમનો કયો ભાગ બતાવવો ને કયો ભાગ, પડતો મુકવો તેની અમને સુજ પડતી નથી, તોપણ વાંચનારને તેનો કંઈ વિચાર આપવાને માટે ચુંટી કહાડીને નહિ. પણ સહજ જે હાથમાં આવે છે. તે નીચે ટાંગીએ છઈએ.

હવનનું કામ હવે પુર થવા આવ્યું. છેલ્લા નાજિએરની આહુતી આપવાને અગ્નિને વધારે જગૃત કીધો. બ્રાહ્મણો વધારે જોરથી ભણ્યા લાગ્યા સઘળા લોકો સમાપ્તિની ઘણી એક આતુરતાથી રાહ જોવા લાગ્યા. એ વામાં ગડબડાટ થઈ ગઈ; to પ્રસાદ લઇને ઉઠ્યા. &c.&c. બાઇડીઓ, તથા બાયડાઓ to તમામ છોકરાં વેરાઈ ગયાં.

ખીજ વર્ણનો પણ એજ ઢંગમાંછે હિંદુની ખાનગી રીતભાતનું જ્ઞાન મેળવવાને ખીજ જાતનાને લોકો ચાહતા હશે તેમને કેટલીક ખાખત આ

વારતા ધણી ઉપયોગી થઇ પડશે એવો અમારો પક્ષો અભીપ્રાય છે, અને સાધારણ વાંચનારને પણ એ વર્ણુની સાચઈ અને તેની સાથે વચ્ચમાં વચ્ચમાં જે છુટી મનકો મુકી છે તેથી એક જાતની ખુશી અને રમુજ મળ્યા વગર રહેશે નહીં. માધવની સ્ત્રીનું હરણ કરવાને રાજના માણસો શી રીતે ચઢી આવ્યા, તેનું રક્ષણ કરવાને અર્થે તેનો દીયર કેશવ કેવી બહાદુરીથી લજ્જો, અને કેવાં કેવાં પરાક્રમે કરીને તેણે અંતે પોતાનો પ્રાણ ખોયો. એ સઘળું ઘણું જીરુસાથી ચિત્રેલું છે. મુગવાઇના વખતમાં કેટલો ગેરબંદોબસ્ત ચાલતો હતો, હિંદુને કેવી કેવી જાતનાં દુઃખ દરેરાજ સહન કરવાં પડતાં હતાં, એ ઉપયોગી બાબતોનું યથાયોગ્ય ચિત્ર પાંચમા પ્રકરણમાં આવેલું છે. તે વખતે જે કાળએ ધનસાક્ કીધો છે તે તે કાળના ધનસાક્નો ખરેખરો નમુનો છે. ગોકુળ મથુરાની સંગવાળી ડોસીની આડ કથાનો પહેલો ભાગ ઘણો રમુજ અને દુનિયામાં દીઠામાં આવે એવો છે. વેદાંતી ચોરની અસંભવીત તથાપી રમુજ ઉપકથામાં સહસ્રાંશોની વિષયા શક્તિને ઠીક અન્યોક્તિથી ઠોક માર્યા છે.

અગર જે વેદાંતનો સિદ્ધાંત પ્રગટ કરવામાં એ ગ્રંથકર્તાએ એક બે ટેકાણે સજડ ભૂલ ખાધી છે.

આ વાર્તામાં વન વર્ણુન અને કાળવર્ણુન ઘણાં છે. પોતાની સ્ત્રીનું હરણ થયું એ સાંભળીને બાંધવનું લોહી કોઢથી આકુળવ્યાકુળ થઇ વેર લેવાને માટે ઉછાળા મારતુ હતુ તે સમયની રાત્રીનું ભયંકર વર્ણુન કીધું છે તે ઘણુંજ સાચું અને એ વારતા બનાવનારની ચતુરાર્થ બતાવનાર છે. તોપણ એ વર્ણુનો અતિષય બારીક અને સમયે ખરા રસ જ્ઞાનને પ્રતિકુળ હોવાથી તેની અસર વાંચનારના મન ઉપર સારી નથી, અને વખતે તે સઘળું લખાણ લખાણ અને તાલમેલીયુ છે એવી શંકા ઉત્પન્ન કરી કંટાળો આપે છે. કાળ વર્ણુનમાં એક જગ્યા ઉપર એ ગ્રંથકર્તાએ એક મોટી બે-ફિકરાઈ કીધી છે તે જોઈને અમે ઘણા દલગીર છઇએ અમારા કેટલાક મિત્ર ફરીયાદ કરે છે કે એ વાતનો ખરી છે.

અમે એ વિચાર બાંધ્યો છે કે કરણધેલો, યાદીની અને અનુભવના ખજાનામાંથી (પ્રાણસાદીક શક્તિથી નહિ) ઉત્પન્ન થયો છે અમારો એવો વિચાર હોવાનો લીધે અમે એ પ્રભાતીઆની બાબત લખનારનો બેફિકરાઈ શિવાય અમે બીજો દોષ કાઢી શકતા નથી.

મૃદ્ધિના સૌંદર્યની માણસના મન ઉપર શી અસર થાયછે તે વિષેના બે વાક્યના અમે નીચે દાખલા કરીએ તેવા સરસ ગુજરાતી ગદ્યમાં હજી અમારા જોવામાં આવ્યા નથી

જ્યાં ઈશ્વરે &c., to શું આશ્ચર્ય ? “પાનું ૬૬ મું એવી રળીયામણી જગાઓમાં to એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી” પાનું ૧૪ મું ૧૯

સુવિચાર આપવામાં અને રીતભાતનું અથવા જોએલી વસ્તુઓનું વર્ણન કરવામાં એ અંધકારની કલમ પાણીના રેલાની પેઠે ચાલી જાય છે, અને એ પોતાનું સામર્થ્ય એને માલમ હોય એમ જણાયછે, કેમકે રસ પોતાથી સારો લખાશે નહિ એમ આગળથી જાણીનેજ રીતભાત, ઇતિહાસ, અને રાસમાળા તથા ટાડના રાજસ્થાન વગેરે અંગ્રેજીમાં ગુજરાત દેશ “અને હિન્દી ધર્મ” સખંધી બંધારણ રાખેલું છે. કુતુબમીનાર, અંબાજી, આખુ, અમ્મગઢ અને દેવલવાડાના વર્ણનનો અને તે સખંધી જેટલી દંત કથાઓ ચાલે છે તે, દિલ્લિ પાસેના કાળીકાના દેહેરામાં માતાના ભગનો કેવું ભયંકર કરેછે તે, બ્રહ્મણનું માહાત્મ, રાજના ધર્મ, સન્યાસી થતની વીધી, જોગીઓની વિકટ તપશ્ચર્યા, ઇલાદી પ્રકરણો અંગ્રેજી પુસ્તકોને આધારે આ વાર્તામાં દાખલ કીધાછે—એ પ્રકરણો જાતે સારાં અને ઠીક લખાયલાં છે. તોપણ તેથી વાર્તાનો રસ ટુટી જાયછે અને કોઈ વખત વાંચનારને ગુસ્સાથી એમ પુછવાનું મન થાયછે કે માધવ તે પોતાનું વેર લેવાને અક્ષાઉદીન પાસે દોડતો હતો કે તે જાળને માટે જુદા જુદા મુલક અને ધામ જોવાને, અને જોગી પંડીનો સાથે વાદવીવાદની મોજમારવાને માટે રખડવા નીકળ્યો હતો. અક્ષાઉદીનતો ઇતિહાસ પણ ધણો લાંબો છે તેણે પોતાના ભત્રીજાઓને કેવાં કેવાં દુખ દીધાં એ વાતનો ગુજરાતના રાજ કરણધેલાની વાર્તા સાથે શો સખંધ છે તે અમે સમજતા નથી. જે દેશમાં અક્ષાઉદીને ખુતી એવું ભુંડું ઉપનામ મેળવ્યું તે દેશમાં એણે કેવાં કેવાં કુર કામો કીધાં તેનું ચિત્ર આખું હોતતો સઘળા રસીક વાંચનારાઓનાં મન બેશક વધારે પસંદ થાત.

હવે એ વાતનું રસ સખંધી વિવેચન ટુંકામાં કરવાને અમે ધરાદો રાખીએ છીએ. રસના આપણી ભાષામાં “બે” અર્થ થાયછે, પણ અમે જે ઉપર અર્થ કીધોછે તેજ અર્થમાં આ શબ્દ અમે આ વિવેચનમાં વાપરીએ છીએ એમ વાંચનારે વાંચતી વખતે “નજર”માં રાખવું. જેને

અંગ્રેજીમાં Interest કહેછે તેનો સાધારણ ભાષામાં રસ એવો અર્થ થાયછે, અને એ જગેપર ચોપડીના જે ગુણને લીધે “આપણને” વાંચવાનું મન થાય અને વાંચવા માંડ્યા પછી હાથમાંથી છોડવી ગમે નહિ તે ગુણને રસ કહેછે. અમે એને મજા કહેવા ધારીએ છીએ. આ વાર્તામાં મજા સાધારણ છે, પણ રસ (જેનો અર્થ Delineation of passions એમ અમે ઉપર કીધો છે) તેનો ઘણોજ થોડોછે, અને તેમ થવાનું કારણ એછે કે ધણાખરા મનોવિકારના ચિત્રોમાં કુદરતની સાચાઈ જોવામાં આવતી નથી. કરણરાજએ રૂપસુંદરીનું હરણ કીધું તે વેળાએ તેણીએ જે લાંબો દોઢ પાનાનો વિલાપ કીધો છે તે કેવળ તાલમેલીયો દેખાયછે એટલે જેમ હિંદુનાં ઐરાં નાતમાં કુટતી વેળા મલાવી મલાવીને જૂઠા રાગડા તાણેછે તેના જેવો ઢોંગ ભરેલો અને દીઝ વગરનો છે. ધણીના વિયોગનું દરદર અને તે વિયોગ પડાવનારા દુષ્ટ પ્રીતમનો પ્રેમ જતો રહેશે એવી ચિંતા— એ બે મનોવૃત્તિ કદી એકજ સમે હોઈ શકતી નથી, કરણ પડવાના સમાચાર પાઠણમાં આવ્યા ત્યારે જે તેની રાણીઓએ કલકલાટ કરી મુક્યોછે તે પણ તેવોજ તાલમેલીયોછે. અરે ! તેઓનો કીર્તી વિષે નિયમસર લખેલો નીર્બંધજ ભણી જતી હોય એમ લાગેછે ; સતીના પ્રકરણમાં વર્ણનની જેટલી ખુશી છે તેટલાજ રસની ભૂલેછે. પોતાનો ઉગનો પ્રેમ જડ મુળથી બળીને ભસ્મ થઈ ગયેલો જોઈને જીવાન રૂપાન સ્ત્રીનું કોડ અને હોંસથી ઉભરાતું અંતઃકરણ એક ક્ષણમાં દાગળને ચમકી ઉઠે, અને આત્મ રક્ષણની સ્વભાવિક પ્રેરણાનું તોડી ધણીની ચિતામાં ઝંપલાવે તે મનની વૃત્તિનો વિચાર કરતાંજ માણસની ખુદ્ધિ ચક્રિત થઈ રહેછે. એ સમયે સ્વાર્થ નો એક અંસ પણ રહેતો નથી, અને તે કારણને લીધેજ જગતમાં બીજા આત્મધાતીઓ કાયર અને હલકાં ગણાયછે; તેમ ગણાય તે બદલી સતી હમેશાં આશ્રય અને શિક, અને કંપારી જોનારામાં પેંદા કરેછે, પણ તેના ઉપર તિરસ્કાર અને ક્રોધ કદી આવતો નથી. એવા ગંભીર સમય ગુણ સુંદરિને રૂદ્રાક્ષની માળા અને ઘોળાં લુગડાં વિધવાએ પહેરવાં પડેછે, તેના રોદણા રડાવા વહાલાં લુગડાને નામે પોકાર શ્રાધ કરાવવું અને અપશુકનિયણ રાંડ રાંડ કહેવાના બયથી બેંકડો મુકાવવો એનો ખરેખર બહુજ નહાઈ, સતીની સ્તુતીમાં હદથી પણ વધારે પોષ્ટછે, જીતા વિચારની ધણી પછવાડે બળવા નીકળેલી હિંદુસ્ત્રીને સ્વભામાં પણ એવું ભજન કરવાનું ન

સજે કે હે પરમેશ્વર, બાનુ, ચંદ્ર, સાગરગીરી, ઝાડપાન એ સઘળી તારી કૃતિછે, અને સતી થવાના અદ્ભૂત બયાનક રસની સાથે વનનું લક્ષીત વર્ણન મુકવું એ સમસાનમાં બળતા મુડદા આગળ દાદરાં હુમરી ગાવા જેવું રસીક જનને વિપરિત લાગેછે.

આ પ્રમાણે ઘણે ઠેકાણે રસભંગ થવાનું કારણ એ છે કે કરણુરાજ સિવાય ઘણું કરીને સઘળા ગુણ ચિત્રોના છુટા છુટા અંગને સંગારવાને જેટલો શ્રમ લીધોછે તેટલો તે એક એકને અનુકુળ કરવામાં કીધો નથી, પણ જેમ હાસ્યરસ વિલક્ષણ વર્ણનથી વધારે જામેછે, તેમજ બીજા સઘળા રસ કુદરતની અને રીતમાનની સાચઈ વિના લય પામેછે. વાર્તાના રસનો મુળ પાયો જે સંભાષણ તે રચવાની કળા તો આ ગ્રંથમાં ઘણીજ થોડી જણાયછે. વાર્તાના જે ભાગમાં ગ્રંથ કર્તા જાતે ચિત્રછે અથવા શું વીચાર આવેછે (અને એ ભાગ ઘણોજછે), ત્યાં અક્ષરે અક્ષરે પણ થોડી ઘણી રમુજ પજ્જા વગર રહેતી નથી, પણ જ્યાં એ બીજાને બોલાવાનું કરેછે કે ગડગડગોટા વળવા માંડેછે, તોપણ ગુણચિત્ર અને સંભાષણના દોષનો વિસ્તાર કરવાને બદલે આપણી ભાષામાં પેહેલ વેહેલી લખાએલી અને બધુ ગણતાં સારી વાર્તાના ગુણ તરફ નજર કરવાં અમને વધારે પસનછે. શૃંગારરસ એમાં થોડોજછે, પણછે તે ઉપલા વર્ણન રીતે હીકછે. માલાદેવનું પુજન કરી જે આવતી રૂપસુંદરીનું, અર્નવાડીમાં કામા વ્યાકુળ થએલી દેવળદેવીનું વર્ણન કીધુંછે તેની છાપ વાંચ્યા પછી મન ઉપરથી સહેજ હુંસાઈ જતી નથી. શૈદ્રસમાં “વર્ણન” એ ગ્રંથકારની કલમ ઘણીજ સારીછે, સતી માએ જે કરણુરાજને શ્રાપ દીધોછે તે ઘણોજ જુરસાવાળોછે, અને માધવ કોપના આવેશમાં વેર લેવા બાબત જે બાષણ કરેછે તે વાંચતાં તો ખરેખર રૂદ્રની મુર્તિજ આંખ આગળ આવીને ઊભી રહેછે. અમે દલગીર છઠ્ઠાએ કે જગાના સંક્રાંત્યને લીધે એમાંનો થોડો ભાગ અમે દાખલ કરીશકીએ છીએ.

અરે ! ક્રોધપુત્ર વેર ૮૦ કોઈ વેર લે નહિતો દુનિયાં ચાત્રેપણ નહિ. હવે રસની બાબતમાં આ વાર્તાનું વિવેચન કરતાં આંચકો ખાઈએ છીએ, કેમકે એમાંના વર્ણનથી ગમત પામેલા અમારા મનને દોષ કહાડવા ગમતા નથી પણ જે રીતભાત વર્ણવાની અત્રે શું વિચાર આવવાના ગુણથી અમારૂં મન મોહિત થયું છે તે ગુણ ખરી રસીકતાની સાથે જોડીઈને કરણુ-

લેલા કરતાં પણ સારી જાતની વાર્તાને આપણી ભાષામાં જન્મ આપે એવી આશાથી રસ સમૃદ્ધી કેટલોક વિચાર સંક્ષેપમાં આપીએ છીએ.

ઠેકાણે ઠેકાણે ડાહ્યા અને નીતી ભરેલા વિચારોનો એ વારતામાં એટલા બધા દેખાય છે કે તે ઘણાં એટલેજ શક ભરેલો દોષ કાઢી વાંચનાર કાઢી શકશે. એ વાર્તામાં જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર જેવા શું વિચાર આપેલા છે તેવા ફક્ત ગૂજરાતી ભાષા જાણનારને હમણાં ખીજી જગ્યાએ જડવા અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલતો છેજ, અને લોકોના મનની હમણાંની હાલત ઉપર નજર પોચાડતાં અમને એમ લાગે છે કે રશીક પુસ્તકમાં મી. નંદશંકરે શું વિચારને અસાધારણ મોટી જગ્યા આપી છે તેથી “એ-શક” વાંચનારાઓના મનમાં ઘણાજ સુધારો થશે.

એ વાર્તાની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી નથી એમ કદાપી કેટલાએક વ્યાજખીપણાથી કહી શકે ખરા તોપણ વાક્ય રચના ઘણી સરળ, દાનને સારી લાગે એવી, અને ગુજરાતી ગદ્ય લખવા નીકળેલા જીવાનને અભ્યાસ કરવા લાયક છે.

એ વાર્તાની કોઈથી પણ ના પાડી શકાવાની નથી. વાક્ય રચના કંઈ વીસ્તીર્ણુ તોપણ ઠરેલ કેળવાએલી કળામાંથી નીકળેલી છે, અને આપણી ભાષામાં એક જાણવા જોગ નમુંનો છે—આ ટુંકુ વિવેચન પુરૂ કરતી વેળા મી. નંદશંકરનો આ સારી વાર્તાને માટે ઉપકાર માની એવી આશા રાખવાની રજા લઈએ છઈએ કે એ ગ્રંથકાર એક આ વાર્તા લખ્યાથી સંતોષ પામી બેસી રહે નહિ, પણ જે જાતની શક્તિ ઇશ્વરે બક્ષેલી છે તેનો ઉપયોગ કર્યા કરશે. પોતાનામાં થોડી મુદતમાં મનોવકાર ઉપર ઊંડી નજર રાખી, અને લખાણની ટેવ, કેટલીક ઓછી કરી ખીજી એક સરસ વાર્તા વાંચવાનો લાભ ગુજરાતી ભાષાએ આપશે.

૩૧ મી માર્ચ સને ૧૮૬૭ ના ગૂજરાતમીત્રના અંકમાં છપાવ્યું છે.

કાન્તા.

દ્વિવેદિ મણિલાલ નણુભાઈને ગ્રંથકાર મંડળમાં આવકાર આપતાં અમને ખરેખરા હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. એ તરૂણ ગૃહસ્થે બી. એ. ની પદવી સંપાદન કરી એલ્ફિન્સ્ટન પાઠશાળામાં થોડોક વખત ઓનરરી ફેલોનું કામ કર્યું હતું, અને હાલ મુંબઈ શહેરની ગૂજરાતી નિશાળોના ઉપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર છે. ઇંગ્રેજ ભાષાની સાથે એ સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી છે. આપણા

આન્યુએટ કૅટલાંક વર્ષથી સ્વભાષા લખવા વાંચવાના કામમાં એવો અનિષ્ઠ અનાદર બતાવતા આવ્યાછે કે મી. મણિલાલની આવૃત્તિને અમે ધણી સ્તુત્ય, આશાજનક, તથા ઉત્તેજન યોગ્ય ગણીએ છઈએ. સને ૧૮૮૧ ના વર્ષમાં “ગૂજરાતી”ના અધિપતિએ એવી ખેદકારક વાત જાહેરમાં મૂકી હતી કે તેમાં લખાતા કવિ નર્મદાશંકરના વિષયો અમે સમજતા નથી. એમ તેના આન્યુએટ મિત્રોની તફ્ફી તેને જવાબ મળ્યો હતો. આમ હોય, તો એ વર્ગની તફ્ફી ગૂજરાતીમાં પુસ્તકો લખાવાની તો આશાજ શી, અને આતો અનુભવ સિદ્ધ છે કે પાછલાં કૅટલાંક વર્ષોથી કોઈપણ આન્યુએટ ગૂજરાતી ભાષામાં એકે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું નથી. પણ હાલ એ લગ્નસ્પદ સ્થિતિ બદલાઈ જવાના સુચિન્હ* કૅટલેક ઠેકાણેથી દેખાવા લાગ્યાંછે, અને એ શુભ રૂપાંતરના અચણીભાઈ મણિલાલ થયા તેને માટે તેમને અમે માન-પૂર્વક મુખ્યારકબાદી આપીએ છઈએ. અમારા એ સાહસિક તરણ મિત્રને અમે ભલામણ કરીએ છઈએ કે અમણાં જે શુભવૃત્તિ પોતાના આત્મામાં પ્રાદુર્ભાવ થઈછે તેને ફરજ સમજી વળગી રહેવું, અને પ્રથમ પ્રયત્નોમાં કદાપિ જોઈએ તેટલી સિદ્ધિ કે જશ ન મળે, તોપણ તે વાતથી નાઉમેદ ન થતાં સ્વભાષાની ભક્તિ શુદ્ધ બાવથી કાયમજ રાખવી, અને શાળાપ્રાપ્ત જ્ઞાનને હવે પછીના અનુભવ, વિચાર, તથા અભ્યાસથી પરિપકવ કરી તેનો લાભ દેશીએને આપવા નમ્રપણે નિરંતર ખંતી રહેવું. એમ કરવાથી છેવટે સિદ્ધિ, યશ, ને કૃતાર્થતા છેજ.

મહાકવિ ભવભૂતિકૃત માલતી માધવ નામના એક સંસ્કૃતભાષા માંહેલા અત્યુત્તમ નાટકનું સટીક ભાષાંતર ધણી સંભાળથી કરીને એ ભાઈએ બે ત્રણ વર્ષ ઉપર પોતાનું વિદ્યાભજ દાખવ્યું હતું. તે સમે ભાષાંતર કર્તા ત-ફ્ફી એ પુસ્તક અમારી ઉપર ન આવવાથી તેના ગુણદોષ વિષે બોલવું એ અમને ઉચિત લાગ્યું નહોતું, અને હાલ તે આવ્યું છે. તથાપિ અમે ધારીએ છઈએ કે તેનું વિવેચન અવકાશ ઉપર રાખવાથી હવે કાંઈ ખાટું મોજું થનાર નથી. હાલ તો મિ. મણિલાલે કાન્તા નામનું જે સ્વકલ્પિત નાટક બનાવ્યું છે તેનીજ તપાસ અત્રે ચલાવીએ.

*એ ગૂજરાતીનોજ દેશ હિતેન્દ્ર એડિટર એક સુરતી બી. એ. છે. માગર ઉદય વગેરે ચોપાનીઆના સંબંધમાં અમદાવાદનો એક નાગર બી. એ. ગૂજરાતી લખાણ કોડબેર કરેછે.

રસ, પાત્ર-ભેદ, અને વસ્તુસંકળનાં એ જે ત્રણવાનાં નાટકાદિની ગ્રંથીમાં અવશ્યતા છે તે પ્રત્યેકની રચનામાં મુશ્કેલીઓ પણ એજ અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર વધતી છે. રસનુંમૂળ સ્વભાવમાં હોવાથી, તે પ્રાપ્ત કરવો સહજ છે. કુદરતે આપ્યો હોય તેનેજ એ વાતતો ખરી. રસમુહિનું માણસ હશે, તો તેની વાણીમાં સ્વાભાવિક રીતેજ રસ આવ્યાવિના રહેશે નહિ. ફક્ત તેણે દોઢડાણું કે ડોળ કરવું નહિ એટલુંજ જરૂરનું છે, કેમકે ડોળ એ જેટલું ધર્મપક્ષે તેટલુંજ રસપક્ષે પણ વિનાશકારી છે. આજ કારણને લીધે કેટલાક કેવળ અભણ પુરૂષો સારા કવિ નીવડેલા છે. તેઓ કેવળ સ્વભાવનેજ વશ રહેછે, અને તેથી તેમનું કવન તેના સહજ રસથી હૃદયને વિંધી નાખે એવું થાયછે. પણ કાંઈ બધા પછી માણસ પોતાનું ડાહ્યાપણ ચલાવેછે, અને સારે ચતુર ચાર ટુકાણે ખડીયા જેવું થઈ રહેછે. અધભણ્યાની સમજ, જેમ બીજી બાબતમાં તેમ, રસમાં પણ પૂરી ચાલતી નથી, અને એજ કારણથી હાલ આપણા પ્રાંતમાં દોઢડાણી કે કંટાળા બરેલી ડોળવાળી કવિતા વાંચાઓથી ઉકરડો ભરાઈ જવા લાગ્યોછે, તે સમે ખરો રત્નરૂપ રસ કોઈ કોઈ ટુકાણેજ સોધ્યો જડેછે. કાવ્યમાં વિવેક વાપરવો, તો તે પૂરો વાપરવો જોઈએ, અને તેને માટે જાંચી કેળવણી તથા રસશાસ્ત્રનો જોડા અભ્યાસ અવશ્યનો છે. સારેજ શુદ્ધ રસગતા (Taste) પ્રાપ્ત થાયછે. જાંચને નીચ, સારી કેળવણી પામીએ ને લેખાણું એ પોતાની રસગતાથી ટપ ઓળખાઈ આવેછે. તાલમેલથી ટાહેલાં કરી શકાય, પણ ખરી રસગતા આવતી નથી. તે તો સ્વભાવ કે પૂર્ણ સંસ્કારનેજ સાધ્ય છે.

આ તરણ નાટકકારની રસગતા શુદ્ધ સંસ્કારી જોઈ અમે પ્રસન્ન થયા છઈએ. એ રસગતામાં ઇંગ્રેજને સંસ્કૃત સાક્ષરત્વ એ બંનેનાં રંગછે, પણ સંમિશ્રણ એવી રીતે થએલું છે કે તે સ્વાભાવિક ને સુંદર દીસેછે. કાદંબરી જેવા કૃત્રિમ સરકાવ્યની છાંટ કોઈ કોઈ ટુકાણે તેમાં જણાયછે ખરી, પણ તે એટલી થોડી ને આછીછે કે કાળે કરીને તે આપોઆપ ધસાઈ જશે એમ અમારી ધારણા પહોંચેછે.

રસ એજ ખંડકાવ્યોમાં એટલે છૂટક કવિતામાં બસછે. પદ ગરબી વગેરે બખનારોમાં એટલું હોય તો તે કૃતાર્થ થયો, કેમકે તેવી કવિતામાં તો પોતાના આત્મામાં જે જે ઉર્મીઓ જાડે તે દર્શાવી એટલે થયું, અને તે તો પોતામાં રસ હોય તો તે સ્વાભાવિક રીતેજ થઈ જાય. આવી કવિ-

તાને સ્વાનુભવી અથવા અંતઃસ્થિત. (subjective) કવિતા કહે છે. સંગીત કવિતા આ વર્ગની છે. પણ નાટક કાવ્યોમાં એથી જૂદાજ—બહુ જાણી જાતના—કવિતવનો ખપ પડે છે. એમાં ફક્ત પોતાના અંતરમાં અનુભવેલા રસનું વર્ણન કરવું એ બસ નથી અથવા વખતે કાંઈજ કામનું નથી. એમાં તો ભિન્નભિન્ન પ્રકૃતિવાળા ખીજાને ભિન્નભિન્ન પ્રસંગે કેવું લાગે છે તેનું વર્ણન કરવાનું છે. એક તર્ફ પરદુઃખભંજન સાધુ પુરુષ તો ખીજી તર્ફ ચોર ને ખૂની, એક તર્ફ પતિવ્રતા તો ખીજી તર્ફ કુલટા, એક તર્ફ કૃપણ તો ખીજી તર્ફ ઉદાર, એક તર્ફ પ્રેમી, તો ખીજી તર્ફ શઠ, વગેરે ભાતભાતના મનુષ્યોના મનમાં કેવી કેવી વિવિધ ઉર્મીઓ ઉઠે છે, તે એવી રીતે વર્ણન કરવી કે જાણે તેના હૃદયમાંજ પેસીને જોઈ આવ્યો હોય, એ નાટ્ય કે વાર્ષિક કવિનું કામ છે. એને અંતઃસ્થિત નહિ પણ બાહ્યસ્થિત, સ્વાનુભવી નહિ પણ સર્વાનુભવી—કવિત્વ (objective) કહે છે.

જૂદા જૂદા માણસોના મનોભાવ જોમ હોય તે પ્રમાણે જૂદા જૂદા વર્ણવા એને પાત્રભેદ કહે છે, અને એ કરવાનો સઘળો આધાર માણસમાં સર્વાનુભવી કવિત્વ ફેટલું છે તેની ઉપર છે. સંસાર વ્યવહારના લક્ષ પૂર્વક અવસોકનથી આ બળ ફેટલુંક પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ઘણે દરજ્જે તે સ્વાભાવિક છે. ફેટલાક અંતઃસ્થિત કવિતા ઉત્તમ પ્રકારની કરી શકે છે, પણ ખીજાના અનુભવના બે બોલ પણ બરાબર કથી શકતા નથી. તે પોતાની લાગણીઓ—પોતાનું દુઃખ—રોઈ જાણે છે. પણ ખીજાના અંતઃકરણની તેને કાંઈ ખબર નથી. ગૂંજરાતી ભાષામાં આજ પયૈત આટલા બધા કવિઓ થઈ ગયા છે પણ સર્વાનુભવી રસને જાણનાર તો ગણ્યા ગાંઠ્યાજ છે અને તેમાં પણ તેને શેકસપિયરની પેઠે પરિપૂર્ણ દર્શાવનાર તો વડોદ્રાવાળો પ્રેમાનંદ ભટ્ટ એકલોજ.

આ નાટકમાં પાત્રભેદ શક્તિ ફેટલી છે તેનો વિચાર વસ્તુ સંકળનાની ભેજાજ કરીશું. વસ્તુને સંકળવી એ કામ સાથો અઘડું છે. એમાં ઘણા વિવેકનો ખપ પડે છે, અને તેથી તે ઘણા અનુભવ થયા વિના કદી પણ બરાબર થઈ શકતું નથી. સ્વાભાવિક યુદ્ધિ સારી હોય તો પ્રથમ પ્રયત્નને રસને પાત્રભેદના કામમાં કોઈ ફતેહ પામે ખરો, પણ શીખાઉને હાથે વસ્તુ સંકળના નિર્દોષ ઉતરવી એ અશક્ય નહિ તો અસંત નુર્લભ છે. મહા કવિઓના પણ ઉત્તમ સંકલિત કાવ્યો તેમની મધ્ય કે ઉત્તરાવસ્થામાંજ

ખનેલાં છે. રસગ્રંથીનો સ્વાભાવિક ક્રમ આ પ્રમાણે જણાય છે:—પ્રથમ પ્રસંગોપાત્ત છૂટક પદો, પછીથી નાની વાર્તાઓ, અને એ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ સુધી કાવ્યકળા ખેડાઇ રહે સારેજ મહાકાવ્ય કે નાટક. આપણા આ ગ્રંથ કારે પ્રથમથીજ જાહેરમાં તો છેલ્લે પગથીએ પગ મૂક્યો છે, અને તેથી તેમાં જોઈએ તેટલો યશ નહિ મળેલો સાબીત થશે, તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. તે છતાં અમારો સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે આ પગલામાં જેટલું સાહસ રહેલું છે, તે પ્રમાણે અસિદ્ધિ થઇ નથી, અને એટલું તો એ ગ્રંથકારે સાબીતજ કરી આપ્યું છે એનામાં આવા પુસ્તક રચવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે અને તે અભ્યાસે કરી મન માનતી ખીલશે.

હવે આ નાટકની વિગતવાર તપાસ ચલાવીએ. એની મૂળ વાત ગૂજરાતની એક ઐતિહાસિક દંતકથા ઉપરથી સૂઝેલી છે. આપણા ઇતિહાસના આરંભમાંજ જ્યારે કલ્યાણીના બૂવડે એકાએક આ દેશ સર ક્યો, આપણો શૂરો જયશિખરી રણમાં પડ્યો, અને પ્રતાપી સુરપાળ પોતાની ગર્ભવંતી બેહેનના રક્ષણાર્થે રાજની આગ્રાએ મનમાં મૂઝાતો વનમાં વસેલો છે, તે સમે આ ભૂમિ ઉપર જે પરદેશી અમલથી દારણ દુઃખોનો વરસાદ વરસ્યો તેમાં આ બનાવ એક એવો ભયંકર બન્યો કે તે લોકોની યાદ દાસ્તમાં અખંડ કોતરાઈ રહ્યો. બુવડ સઘળું રાજ પોતાના કુંવર કરણને સોંપી ગયો હતો. તે મહાબુદ્ધમી, કૂર, ને દુરાચરણી હતો. એણે ભલીભલી રૂપવાન સ્ત્રીઓની બળાતકારે લાજ લેવા માંડી. સુરપાળની સ્ત્રી જેને યોગા નું યોગે વનવાસમાં સાથે લીધી નહોતી, તે આ પાપી કુંવરને હાય પકડાઈ અને તેણે છળ બળથી તેને વશ કરવાને ઘણું માથું ફેડ્યું. પણ તેતો રૂપે તેવીજ ગુણે ખરી પદ્મિનિ હતી. તેણે પોતાનું રજપૂતાણીપણું પ્રથમથીજ એવું બતાવ્યું કે બળ વાપરવાની તો એ દુષ્ટની હિમતજ ચાલી નહિ. છેવટે એ પાપીને એવો બુદ્ધો ઉઠ્યો કે જો એ સ્ત્રી એમ જાણે કે મારો સ્વામી ગત થયો, તો પછી તે કદાપિ મારે વશ થાય ખરી. એ વિચારથી તેણે કાંઈ બીજાનું માથું મંગાવી તે સ્ત્રીને એમ બતાવ્યું કે આ તેના ધણીનુંજ માથું છે. પણ આ દુષ્ટ છળનું પરિણામ તેણે ધાર્યું હતું તેથી ઉલટુંજ થયું. તે જોતાંજ એ પતિવ્રતા સ્ત્રી તો વિરહાગ્નિથી પ્રજ્વળી ઉઠી, અને કાંઈની મણુ રોકી ન રોકાતાં આપ્તા નગરના હાહાકારની સાથે તે પેલું માથું પોતાના ખોળામાં લઇને બળી મુઠ્ઠા.

અમને તો આ કથા કરણપરિણામક નાટકને જોઈએ તેવી લાગે છે. પણ મિ. મણિલાલને એમાં અસંભવ એ લાગ્યો કે તે સ્ત્રી પોતાના ધણીનું માથું ઓલખ્યા વિના કેમ રહે. ઉપલેક્ષે જોતાં આમ લાગે એવું છે ખરું, પણ તે પ્રસંગને અનુસરતા તર્કની દૃષ્ટિએ જોયું હોત, તો એ અસંભવ સધળો દૂર થઈ એ બનાવ સર્વાંગે સ્વાભાવિકજ દેખાત. છળ કરવાજ નીકળેલો જે કારણ તેણે પારકાનું માથું અવિચિત્ર મંગાવીને એ સતીની આગળ ધર્યું હોય એમ આપણે ધારવુંજ જોઈએ નહિ. કપટ ન પકડાય તેને માટે તેણે તજવીજને પૂરી કરીજ રાખી હશે. આ મહાદારણુ યુદ્ધો ખીન્ને દિવસ હતો. ગઈ રાત્રેજ હજારો જોડા કપડાં મૂક્યા હતા, ગામની સમીપે હજી હજારો મૂડદાં પડેલાં હતાં. હજી કાક ગૃધ્રાદિક પોતાની મીજબાનીમાંથી પરવાર્યા નહોતા, રૈયતની નાસાનાસ ને બાગાબાગ હજી પૂરી સમી નહોતી, એવે સમે જયશીખરી મૂક્યો એટલે માણ રાજ સાથે મુખ્ય સંબંધ ધરાવનારો જે સુરપાળ તેને કાઈ જીવતો કે મૂક્યો દરબારમાં પકડી લાવશે તો તેને મોં માગ્યું ઇનામ આપશું, એવો નવા રાજની તર્ફથી ઢંઢેરો ફરે; ચોતર્ફ શોધા શોધ ચાલી રહે; અને તેવામાં એકા એક ઘોડાક સવારો ઘોડા ફેંકતા ત્યાં આવી પહોંચે, તેનો જમાદાર ટપ ઉતરીને ધબધબ દરબારમાં ધાયો આવે. રમાડમાંથી કાઢી લોહીચૂતું એક માથું રાખને નજરે કરે, અને સુરપાળ મરતાં મરતાં કેવી બહાદુરીએ કરી પરિણામે છિન્ન ભિન્ન થઈ પડ્યો, તેની બનાવટી હકીકત કહી સંભળાવી હરખથી વધામણી માગે; તેને માટે મોટા મોટા ગામ ગ્રામો જાહેરમાં અપાય;—અને શત્રુ પક્ષમાં દુંદભીના નાદની સાથે જય જયકાર તથા વતનીઓમાં ત્રાહે ત્રાહેના પોકાર ઉડી રહ્યા છે, તે સમે થરથર ધુજતી દુઃખમાં દિગમૂઠ થઈ ગએલી પ્રથમથીજ દરેક ક્ષણે માહાત્મી શંકા ધારણ કરી રહેલી પેલી સ્ત્રી આગળ આજ કરણરૂપી વિકરાળ દૈત્ય જઈને ઉભો રહે; સમભાવનું ડોળ બતાવે; અને છેવટે પેલું માથું દેખાડી તેને દિલાસાને બાહાને જૂઠી જૂઠી તેના સ્વામીના પરાક્રમની હકીકતો કહે; તો તે વેળા આવા દુઃખમાં—આવી જડતાની સ્થિતિમાં અને તેમાં વૃણા જ્યારે પોતાનીજ વિશ્વાસુ દાસી કુટીને એ છળમાં સામેલ થએલી છે ત્યારે—પેલી બાપડી ઠગાય, ખરું માને, ને એકાએક જીરસાથી “જગૃદંબે” કરી સતી થવા નિકળે, તો તેને કાણ રોકનાર છે, અને તેમાં શું અસંભવિત

૭ ! અમ તો કહીએ છીએ કે ઉલટું આવે પ્રસંગે એ ન ઠગાય એજ અમને મહા અસંભવિત લાગેછે.

તે છતાં અમે આટલાજ ઉપરથી નાટકકારનો કાંઈ દોષ કાઢતા નથી, કારણ કે વાતમાં ફેરફાર કરવાનો તેને હક છે, એકસપિયરના વિવેચક વાંચનારા જાણે છે કે તેણે ઘણું કરીને પ્રત્યેક નાટકમાં મૂળ વાતને ધણે દરજ્જે ફેરવી નાંખી છે. ગ્રીક નાટકકારો પણ એમજ કરતા, અને આપણા દેશમાં તો નાટ્ય શાસ્ત્રનો અવાંચીન પ્રમાણુ અંધ જે દશ રૂપક તેમાં આ રીતનો નિયમજ આપ્યોછે.

યત્તત્રાનુચિતં કિંચિન્નાયકસ્ય રસસ્યવા,

વિરુદ્ધં તત્પારિસાજ મન્યથાવા પ્રકલ્પયેત્

અર્થ;—તેમાં જે વસ્તુ નાયકને અનુચિત દેખાય અથવા રસને વિરુદ્ધ હોય, તે ત્યાગ કરવી અથવા તેને ખીજી રીતે કલ્પવી.

આ નિયમ જાહેર ઐતિહાસિક વાતને કટલેક દરજ્જે બાણ પાડી શકાય એ એક તકરારી સત્તાલ છે પણ અહિંયાં આ નાટકમાં તો મિ. મણિલાલે પાત્રો તથા રચનાનાં પણ નામ ફેરવી નાંખી એ નાટક ઐતિહાસિક છે એમ ન ગણતાં તેને માત્ર પ્રકરણ એટલે સ્વકલ્પિત નાટકજ ગણવાની પ્રસ્તાવનામાં વિનંતિ કરી છે, ત્યાં એ ફેરફારને માટે કાંઈ ટીકાકારને કાંઈ પણ બડબડવાનો હક નથી. હવે જોવાનું એટલુંજ રહ્યું કે એ સ્વકલ્પિત સંકળના કેવા પ્રકારની છે.

એના ચાર અંક પાડ્યા છે. એમાં નાન્દી આમુખાદિક કાંઈ સંસ્કૃત નાટકોની પેઠે રાખ્યું નથી, પણ ઇંગ્રેજ ઢપે એકદમજ વસ્તુનો આરંભ કર્યો છે. ઘણું કરીને આખા નાટકનું રચણ પાટણું છે. સુરસેન લુવનાદિ-સને દૂરથીજ પાછો હઠાવી આવ્યો હતો, તેની ખૂશહાલીમાં જયચંદ્ર રાજાએ તેને ઘેર પધારવાનું કબુલ કર્યું હતું. સુરસેન, જે રાજાનો સેનાપતિ ને મંત્રી તેમજ સાજો ને પરમ મિત્ર થાય, તેને ઘેર રાજાની આ પધરામણી નિમિત્ત બારે સમારંભ ચાલી રહ્યો હતો. સભા મંડપમાં ચિત્રાદિકની રચના સુરસેનની સુધડ સ્ત્રી કાન્તાએ સ્વહસ્તે કરી હતી, અને તે પરિપૂર્ણ થએલી જોવાને એ સ્ત્રી પુરૂષ તે મંડપમાં ફરેછે, ત્યાંથી એ નાટકનો પહેલો અંક શરૂ થાયછે. એ પ્રસંગે તેમના પરસ્પરનાં સંવાદકારે તેમનો શૃંગારી સ્વભાવ સારો વર્ણવ્યોછે—બહુ સુરસેન જેવા નિલના

હડવૈયાને, કે આગળ સતી થવાની છે એવી આ ગંભીર વૃત્તિની કાંતાને શોભે તે કરતાં કાંઈક વધારે લાલિત્યમય આ ચિત્ર થઈ ગયું છે. અગાશીમાં ખંને જણુ ભોજનની તૈયારી કરે છે. એવામાં રાજાનો અનુચર એકાએક સુરસેનને તેડવા આવે છે. એતો ઝટ ખૂશી સાથે જવા ઉભો થયો, પણ કાન્તા આ પ્રમાણે રંગમાં ભંગ થવાથી ધણી ગળગળી થઈ ગઈ. તેણે ભોજનનું નામ દઈ જવાય નહિ એમ વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ સુરસેન જેવા રાજભક્તે અલખત તે માન્ય રાખ્યો નહિજ, પરંતુ.

(શિખરિણી છંદ.)

તૃષા ત્યાં ના પીડે, મિટું પિયૂંપ વાણી તણું પિધે;

હુધા પીડેશાની, શરૂર ભરીયું ભક્તિ વિધે.

ગમે ત્યાંથી અન્ધ સ્થળ ભણી જવું કેમજ કદી;

પ્રિયે ! જ્યાં વેતીછે સતત પ્રીતિ હાસ્યામૃત નદી.

આ પ્રમાણે રાજ સમાગમનો આનંદ પોતાની પ્રિયા આગળ વિયોગને સમેજ વખાણવો એ કાંઈ નહિ તો પ્રથમ દર્શાવેલા શૃંગારી સ્વભાવથી તો વિરૂદ્ધ છેજ. આ વિયોગ, જે આગળ જતાં હર્મશનેજ હોવાને સર્જિત છે, તે વિયોગને સમે ખંનેના દિલમાં કાંઈ ગેખી ઉદાસી ઉઠી હોત, તો તે દેખાવ વધારે સ્વાભાવિક કે રસમય થઈ પડત.

દરબારમાં જઈને જોયછે તો રાજા બહુ ગાભરો થઈ ગએલો માલમ પડે છે. એને ખબર મળી હતી કે શત્રુઓ એકાએક પાછા ફરી બહુ ધસી આવ્યા છે, અને પોહોર બે પોહોરે પાટણ ઉપરજ હુકુમ થવાનાં. રાજનું કેવું અંધેર આટલેસુધી વાત આવી ત્યાંસુધી કોઈને ખબરજ ન પડી. રાજાનો ખીલીજ ગયો. એણે પોતાની રાણી યૌવનશ્રી જે ગર્ભવતી હતી તેને સુરસેન સાથે પાસેના ગામડામાં મોકલાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને તે આવ્યો એટલે તુરં તેને તેમ કરવાની નાચારીએ જરૂર પાડી. સુરસેને પોતાની સ્ત્રીને ત્યાં મોકલાવી મંગાવી તેને તથા તરલા નામની રાણીની દાસી હતી તેને જોડે લઈ તે સઘળાંએ જંગલ તરફ ધોડા ફેંકી મૂક્યા. ઠકરાણી કાંતાને તેની નણુંદની આશ્વાસના સાથે ભેળી રાંખી એમાં કાંઈ અમને ખોટું લાગતું નથી, પણ એની સેવા સાથે પણ એકાદ દાસી જોઈતી હતી ખરી.

પછી જંગલના ભોળા બીલોનો દેખાવ નજરે પડે છે. તેમની બાપા

કાંઈ વિલક્ષણ જણાય છે એમાં સુરતી, ચરોતરી વગેરે અનેક ગામડીઆ બોલીનો ખીચડો થયેલો છે, અને સાધારણ વાંચનારને મહા મુશ્કેલીએ સમજાય એવી છે. એ નીમકલ્પાત્ર લોક રાણી વગેરેનું પ્રતિપાલન મહા ઉત્સાહથી પોતાને માથે રાખે છે. છુટા પડતી વેળા બહુ રડારોળ થઈ રહે છે, અને 'સુરસેન પણ સ્ત્રીઓ જેટલોજ ગળગળો થઈ જાય છે. સુરસેને, પોતાના કુશળ સગાંધી કાંતા વગેરેનો ઉચાટ દુર કરવા, પોતાના કંઠની મુક્તામાળા કાંતાને પહેરાવી કહ્યું, કે મારા એક પત્નિવ્રતના બળે સંધાએત્રા આ હારના મોતી ન્યાંસુધી વિખુટાં ન પડે ત્યાંસુધી તું નિશ્ચય જાણજે કે હું સલામત છું.

આ મુક્તામાળા આગળ જતાં મોટા ઉત્પાતનું મૂળ થઈ પડવાની છે માટે તે વિષે કેટલીક ટીકા અવશ્યે કરવી જોઈએ. પ્રથમતો એક પત્નિવ્રતના બળે સંધાએત્રી માળા, તે પત્નિવ્રત દૂરે સારેજ રૂટ્ટી જોઈએ અને તેનો સુરસેનની કુશળતા સાથે કાંઈ સંબંધ હોયો જોઈએ નહિ. તે છતાં એક અદ્ભુતમાં બીજું અદ્ભુત આપણે કયુત્ત રાખીએ, તોપણ નાટકમાં એ અદ્ભુત રસ અખંડ તો રહેવોજ જોઈતો હતો, એટલે, મોતીની માળામાં જે ગુણ કહ્યો તે હેવટ સુધી ખરોજ છે એમ વાતનું બંધારણ રાખવું હતું. પણ અહિંયાં તો એથી ઉત્તરું કર્યું છે. આગળ જતાં એ હારનો દોરો દગાખોરને હાથે ટપ કાતરી શકાય છે, ત્યારે સાક્ષ માલમ પડી આવે છે કે એ દોરો તે સાધારણ દોરોજ, સુરસેન એક ગાંડો બડાઇખોર દગારો, અને કાન્તા તે એક અક્ષત વગરની એવી વહેમી બા-છડી હતી, કે આવા ગાંડા બોલ કેપર ભરોસો રાખી આ સુતરનો દોરો રૂટ્ટો એટલે પોતાનો ધણી મૂઓ એમજ માની લઈ સતી થવા નીકળી. અને મોટું આશ્ચર્ય એ છે કે તેને જીવતે ધણીએ સત પણ ચડ્યું ! શી ન-વાઈ ! કેવું અશક્ય ! ધર્મ કે રસના કોઈ પણ તરંગથી આ કેવું વિપરીત ! ખરે આખા કાવ્યશાસ્ત્રમાં અદ્ભુત કાર્તી સંભવાસંભવનો વિચાર મહા સૂક્ષ્મ છે તોપણ તેની ઘટનામાં ભાઈ મણિલાલે આવી મોટી ભૂલ કરવી નહોતી. આ કારણથી તો એક કરણપરિણામક ગંભીર નાટક પ્રદર્શન ૩૫ (ફાર્સ જેવું) થઈ પડ્યું છે. આ કરતાં મૂળ વાતનું બંધારણ સો દરજ્જે સાફ હતું. તેમાં કાંઈ અસંભવ નથી એ અમે પાછળ બતાવી ગયા છઈએ. જો હારનીજ કલ્પના કરવી હતી, તો તેની સાથે વિશેષ એમ પણ કહ્યું

હતું કે તે મૂળહાર ઊંઘમાં દાસીએ ચોરી લીધો, ખીજો ઘાલ્યો, અને તે ખીજો હાર તૂટેલો નેઈ બિચારી કાંતા ઠગાઈ. એમ કયું હોત તો વાતનું ચોકકું કાંઈપણ બંધ બેસત, અને શુદ્ધ રસરસને કંટાળો આપનારું છેક હાતના જેવું ચિત્ર થઈ જાત નહિ.

આ સમે પાટણનું શું થયું હતું તે જોઈએ. શું થવાનું હતું? મુલકની અગાઉથી ચેતવણી ન રાખેલી, શત્રુસેના છેક એક મજલ આવી પહોંચી ત્યાંસુધી કાંઈ ખબર પડેલી નહિ, અને ખબર પડી ત્યારે પણ સુમટ મંડળને બેયું કરી નગર રક્ષણના ચાંપતા ઉપાયો લેવાને બદલે હિંમત હારી પોતાની રાણીને વનમાં મોકલી દેવાનીજ ખટખટમાં ગુંથાએજા જયચંદ્ર રાજનું, હાર સિવાય ખીજું શું થવાનું હતું? જયચંદ્રમાં રાજગુણ એટલેજ દીકામાં આવેછે કે નારી ન જતાં છેવટે જેટલાં માણસ બેગાં થયાં તેટલાંને લઈ તે સામે ગયો, અને બહારૂરીથી લડી પોતે મરી છૂટ્યો. આટલામાં થોડાં માણસે નગરની બહાર નીકળી યુદ્ધ આપ્યું એ પણ એક મોટી ભૂલ ગણાય. પણ અહિંયાં જયચંદ્રને એક મૂર્ખ રાજા જેવોજ નાટકકારે (જાણે કે અજાણે) ચીતર્યો છે, અને તે આપણો ઐતિહાસિક જયશિખરી તો કાંઈપણ રીતે સંભવતો નથી. ઉપકાર માનો કે નાંખ ફેરવ્યું છે.

સુરસેન વાટે આવતાં યુદ્ધસમાપ્તિનાં ચિન્હો જોયછે અને એ પ્રસંગે તેના મુખમાંથી કેટલીક કવિતા નીકળેછે તે પાત્રતાને કાંઈક પ્રતિકૂળ પણ સરસ વર્ણનથી ભરેલી છે. રસખરો બિભસ્ત છે. તેમાંના બેચાર નમુના અત્રે આપીએ છઈએ.

મંદ્રાકાંતા.

ભાસે ભાનું રૂધિર કણથી છાયસો રક્ત અંગે,
કાલાં અબ્રો રૂધિર થકી શું સેજ રાતાશ મારે;
ચક્રે ઉડે સમળી, કકળે કાગડા *સ્યેન પૂઠે,
ઝાલી પંડે મુખથી કરડે ખોપરી ખોતરીને.

ઉપલા બે ચરણમાં કવિની પ્રાદોક્ષિક સમજવાને યાદ રાખવું જોઈએ કે એ સમય પ્રમાતનો હતો, અને સૂર્યોદયની રાતાશ દેખી યુદ્ધ યુદ્ધ ઝંખી રહેલા જોઈતાને તે રૂધિરવત્ત દેખાય. એ ખોપરી ખેંચી જતા શિયાળવાને નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે.

મુગ્ધરા.

ગાલી મોઢા વિષેને ટપકતિ રૂધિરે ખોપરી ચોટલીથી,
નાસે, મોઢેથી વેતી ટપ ટપ ગળતી લાળ સ્વાદે થએલી;
કેડે ખીખ ફુલાવી પુછડી ઘરઘરે ખેંચને તાણુકર્તા,
એવાં દોડે શિયાળો સિમપર સઘળે ઓળવા ખોળી સેતાં.
રણુભૂમિપર પડેલાં મસ્તકો જોઈ કહેછે.

(શાર્દૂલ વિક્કિડિત.)

જેમાં તર્ક વિતર્ક રાજ્યરણુના વાંકાચુંકા આલતા
સંસારી સુખ પ્રાપ્ત થાય જગમાં તેની હતી ન્યાં સીમા
રાત રવેત કદાપિ શામ નિપજે ગોળાઉડી નય ન્યાં
તે આજે વર વ્યાજ દંત કરોછે ધૂળ દુર્ગધમાં.

સોરઠો.

ચદતા જે શિરતાજ, ઝગ ઝગ ઝગ જોતે થતા;
તેપર રે પ્રભુ આજા ધૂળ ન ચપટી ઢાંકવા
એવામાં એને હરદાસ નામનો એક એનો જુનો મિત્ર સામે આવી
મળ્યો, અને તેણે જયચંદ્ર પંડ્યાના સમાચાર કહ્યા. એ સાંભળી એને
બહુ ખેદ થયો. ચાલતાં ચાલતાં, પૃથ્વીના પેટમાં સઘળા પ્રાણીઓ છેવટે
સમય છે એવું જોઈ તે બોલ્યો કે

શાર્દૂલ વિક્કિડિત.

ખાધા અર્જુન કર્ણ લક્ષ્મણ સખા રામાદિ ઝાઝાજનો
ખાધા ન્યાય સખા સુભૂપણ વળી દાતા અદાતા ગણો.
ખાધા વંશ ઉગ્મળનાર સુતને તોએ રહી ભૂખડી
એંચે હાથ પસારી રોજ જનને પામે જુવાની નવી
એ સાંભળી હરદાસ કહેછે કે એમ મા બોલો. ગૂર્જર ભૂમિ તે આ
સમે દુઃખથી છેક ધાયલ થઈ ગઈ છે.

વસંતતિલકા.

હાથે કુટે શિષ રડે મુકા પોક પોતે
ને ત્રાહિ ત્રાહિ વદતી જયચંદ્ર જાતે,
ક્યાં રોઊં દુઃખ સુણશે સુજ વાત કોણ ?
તે બાહિ મુજ પકડે નહિકો સપૂત.

હરદાસનાં આ બોલ સાંભળી સુરસેન કવિતાની લહેર છોડી રતે તાનાં સ્વદેશ પ્રત્યે શાં કર્તવ્ય છે. તેના વિચારમાં પડેછે. પણ હરદાસ કોણ ખટપટી વાણીઓ જણાય છે. તે એને આડો દગ્ગા ફટકાનોજ માંડે ખતાવે છે, અને તે માર્ગે ભોળો સુરસેન પોતાની સંઘળી ક્ષત્રીવટની લાગણીઓ ભૂલી એકદમ દોરાયછે. આ નાટકમાં હરદાસ તથા રતનદાસ બે મહા અગત્યના પાત્રછે તેથી એ ખટપટી જોડીની આ પ્રસંગેજ પાંચનારને કાંઈક ઓળખાણ કરાવવી જોઈએ. આ બે પાત્ર સ્વકલ્પિતછે.

હરદાસ, પહેલાં સુરસેનનો તનમદન દોસ્તદાર હતો, એટલે સુધી કે તેની નવ જોખના સ્ત્રી કાંતા સાથે તેને યથેચ્છ વાતચિત કરવાની છુટ હતી. આ મૂર્ખ તે પદ્મિનીનું નિર્દોષ સ્વભાવિક લાલિત્ય જોઈ એમ ધારવા લાગ્યો કે તે મારીપર આસક્ત છે. તેથી એના મનમાં બૂંટી વા-સનાઓ ઉડી, અને તે કાંતાને જણાવી પણ ખરી. એવામાં લોકોએ તે-મના સહવાસનું વગોણું બહુ કરવા માંડ્યું હતું તે સુરસેનને કાને પડવાથી તેણે ધમકાવીને પૂછ્યું ત્યારે તેણીએ બધું માની દીધું, અને તે વખતથી એના ધરમાંથી હરદાસનો પગ ટળ્યો. આયું ગોળ ગોળ વર્ણન કાંતા જેવી સતીના સંજ્ઞામાં ગ્રંથકારે શા હેતુથી કર્યું હશે તે કાંઈ સમજતું નથી. જો તે ખરી પતિવ્રતા હતી, તો તો તેણીએજ એને એવો તુચ્છકારી કા-દવો હતો કે તે પોતાની મેજે ફરીથી મોં દેખડાવવા પામે નહિ. “માની દીધું” એ શબ્દ તો લગભગ તેને કલંક રૂપજ થઈ પડેછે. પણ નાટક કારનો આશય એમ જણાય છે કે તે તો શુદ્ધ હતી, પણ હરદાસ ખેવ-કુદ્દીથી ઉધું સમજ્યો. ખેવકુદ્દ તો તેના સઘળા આચરણ ઉપરથીજ એ જણાય છે, પણ પ્રસ્તાવનામાં મિ. મણિલાલ એને બહો માણસ કહે છે તેમ અમે એને ગણવાને રાજી નથી. પોતાના મિત્રની સ્ત્રીને છળવાનો ખમુસ પ્રયત્ન એ પાપીએ કર્યો, અને છેવટે એણે તેના પતિવ્રતની ક-સોટી કરવા કરણ રાખને હાથ પકડાવી દીધી એ કામ જોટલું સૂઝાઈતું તથા મિત્રદ્રોહનું છે, તેટલુંજ પોતે જો પ્રેમીપણનો દાવો કરેછે તેને જૂઠો પાડનાર તથા તથા એનું અધમપણું દર્શાવનારછે.

કાંતાને પકડાવી આપવાના કુચુદ્ધિ સગાડનાર રતનદાસ હતો. તે પોતાના નામ પ્રમાણે રતનજ—સઘળા દુર્ગુણનો ભંડાર હતો. તે કરણ રાજ જોડે તેના વહેજ ખાસ મંડળ ભેજો અહિંયા આવ્યો હતો. તે કર-

ણનો ધણો માનીતો હતો, પણ પોતે તેની ઉપર છાનુંવેર રાખતો કેમકે એની કોઈ પ્રિયા ઉપર તે લંપટ રાજકુવરે બળાકાર કૌથી તે મરણ પામી હતી. આ જીલમ એના મનમાં હરધડી સાદ્યા કરતો હતો, અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારે તેનું કાટલું કાઢવાની તજવીજમાં ફરતો. એણે જોયું કે હરદાસ સુરસેનનો શત્રુ કહેવાતો હતો તે ઉપરથી કરણે તેને દાન સન્માનથી દરબારમાં રાખ્યો છે; અને તે રણો પણ છે, પરંતુ તેની વૃત્તિ અંદરથી પોતાની સ્વભૂમિને સ્વતંત્ર કરવા તફ છે. તેથી તેને મળી કરણ રાજપાટ જોઈ માર્યો નય એવી જુક્તિ તે કરવા લાગ્યો, અને એ અર્થે હરદાસ ઉપર કરણની પ્રીતિ વધારે થવા સ્વર્ગવાસી નયચંદ્રની રાણી યૌવનશ્રી તથા કાંતાને પકડી આપવાની સત્તા હૂં મૂખા હરદાસને આપી, અને તેને એમ સમજાવ્યો કે એ ઉપરથી કાંતાનું પતિવ્રત ફેટલે સુધી છે તે પણ જોવાની તને બરાબર તક મળશે. આવું કાવતું લુચ્ચા રજદાસના સ્વભાવને તો બરાબર બધ બેસતુંજ આવે છે, પણ એક આશંકા ઉઠે છે કે રાજની ઉચલ પાથલ જેવું મોટું કામ તે આ બેવ-કુદ હરદાસ જેવાથી કેમ થશે તેનો એને કાંઈ વિચારજ અગાઉથી સૂઝ્યો નહિ.

રાજની ઉચલ પાથલ હરદાસે આ રીતે કરવા ધારી હતી. કરણ રાજના માનીતા થવું, તેનો વિશ્વાસ મેળવવો, અને એ દરમ્યાન અંદર ખાનેથી લોકોને ઉશ્કેરતા રહેવું કે, તેઓ બંડ ઉઠાવે અને પછી તેમાં બળી જઈ કરણને મારી સુરસેનને ગાદી અપાવવી, કેમકે સુરસેનને તે હજુ પેહેલાં જોટલોજ પોતાના અંતઃકરણથી ચાહતો હતો. આટલે સુધી તો તજવીજ ઠીક છે, પણ કરણનો વિશ્વાસ મેળવવાને સાર પ્રથમ તો એકવાર સુરસેનને પકડી આપવો એ રસ્તો અમને બકરી કાઢતાં જાંટ પેસાડવા જેવો લાગે છે. કોઈ પણ અનુભવી ખટપટીઓ એ પ્રમાણે કરે નહિ.

શૂરો સુરસેન આવો વાંકો બેવકુદી ભરેલો, અને પોતાની રજપૂતીને લાજ લગાડનારો રસ્તો કયુલ કરે છે એ અમને મદા અચંખા જેવું લાગી છે. એવો લોક પ્રિય સરદાર તો છૂટો હોય તોજ ચોતરફ ફરી તે રાજ ભક્તોની ટોળી પાછી બગૃત કરી શકે. હરદાસ શું કરવાનો હતો? એનામાં તો યુદ્ધિ કે વગ કાંઈ હતાંજ નહિ, પણ હોત તોએ આવા

પ્રસંગોપર દૂધને દહીં બનેમાં પગ રાખનારાઓથી કાંઈ યજ્ઞ શકતું નથી. એવે સમે તો કેટલાકે ખૂણામાં પણ ખુલ્લીરીતે મરણીઆ થઈ ગામેગમ રખડવાની જરૂર છે, અને તે દરબારમાં રહેનારથી કદી પણ થઈ શકે નહિ.

આ રીતનો બેલ બીજાં અંકના પહેલા પ્રવેશ સુધીમાં રચાઈ રહેછે. બીજા પ્રવેશમાં કરણ રાગ્નનું દારૂડીંગ ખાસમંડળ નજરે પડેછે. બધા જગદંબેની પ્રસાદી લઈ લહેરી આંખે ને થરથરતી જીભે ફાડુંફાડું બોલેછે. આ પ્રસંગે સમયવિરોધનો દોષ માથે વોહોરી લઈ પણ નાટકકારે હાલના દારૂડીયા સુધારાને એક બે ઠેકાણે આખખા ઠીક લગાવ્યા છે તેમ તેમનો આનંદાનુભવ પણ નીચલી કવિતા વડે ઠીક વર્ણવ્યો છે. મહના ખાલામાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ ચમકતું જોઈ કરણ કહેછે કે—

(શાર્દૂલ ચિઠ્ઠીડિત.)

જેની દૈવી મિદાશ શ્રેષ્ઠ ગણોને મધ્યે ડુબ્યો ચંદ્રમ',
નેપી વારણી ડોલતો ડગમગે ગાતો શકે એ મઝા;
આતી સાગરમાંથી બેન ગણતો ધિક્કારતો ના કદી,
તેને માનવ મર્ત્ય જે તુછ ગણે, તે છે ભુંડો પાતકી.

આવી દુષ્ટ નિશાઆજ સાલી રહીછે તેવામા સ્ત્રી રૂપી મદોનમત નીશો પાવાને તૈયાર થએલા પેલા બે અધમોધમ પાપી કલાલ રત્નદાસને હરદાસ સાં આવી પહોંચેછે. મનીઆઈ દૂધ પીશો તો કે ટાંપીજ રહ્યાં છઠ્ઠાએ એમ અહિયા થયું. નીચ હરદાસે કાંતાના સ્વરૂપના વખાણ કરવા માંડ્યાં કે તેની સાથેજ કરણે તે વાત ઉપાડી લીધી, ને તેને પ્રાપ્ત કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યો. પાછલી રાતનાજ ગૂંપચૂપ તે અખળાઓને પકડવા નીકળી પડવું એવો સાં ઠરાવ થયો. આ ઠેકાણે કરણરાગ્નનો વિરહ દર્શાવવા કેટલીક કવિતા મૂકી છે તે જાતે તો ઠીક છે પણ કરણ જેવા પશુસમ વિષયીને મોઢે તે શોભતી નથી. આ વર્ણનથી બીજો ને ત્રીજો બે પ્રવેશ ભર્યા છે.

ચોથા પ્રવેશમાં કાન્તા વિગેરે શી રીતે પકડાયાં તેનું ધમક બંધું વર્ણન છે. તેમણે જે ગામડામાં આશ્રય લીધો હતો સાંથી કેટલેક દૂર તળાવ હતું સાં પોહો ફાટવા પહેલાં પેલી દુષ્ટ ટુકડી આવી પહોંચી. બન્યું એમ કે આ વેળાજ સાં તે સ્ત્રીઓ નાહાવા આવી હતી. તેમનો અવાજ સાંભળી

આ રાક્ષસોએ ધસાવડો કર્યો. યૌવનશ્રી ને કમળ લેવા તળાવના મધ્યભાગ સુધી છેક ગએલી હતી તે આ હોકારો સાંભળતાંજ બચલીત થઈ પડી અને ડૂબી મૂઈ. કાન્તા ને તરવા પાળપર હતાં ત્યાંજ તે બેશુદ્ધ થઇને પડ્યાં. એ હાલતમાંજ તેમને ઉઠાવી કરણને રત્નદાસ આવતા થયા, કેમકે તેમણે ધાર્યું કે એ બેમાં એક યૌવનશ્રીને ખીજી કાન્તા હશે.

આ પ્રમાણે એ પાપીઓની એક ધારણા તો બરાબર પાર પડી, અને તેમાં તેમની ચતુરાર્થ કરતાં એ સ્ત્રીઓની ન મનાય એવી મૂર્ખાઈ અમને વધારે લાગે છે. આવા હંગામના વખતમાં છેક પાછલીરાને ઘર છોડી આટલે દૂર સુધી આવવું અને તે પણ પોતાના ભોળાપણ નીમક હલાલ રખવાળ ને બીલો તેમાંના કોઈને સાથે લીધા વિનાજ, એ બેશક બળ્ણી જોઈને સિંહના મોઝમાંજ ધસી જવા જેવું સાહસ કર્યું હતું. ને આ સમે એક પણ બીજા સાથે હોત તો અમને નિશ્ચય છે કે આ પાછલાઓને કાળે મોઢે પાછાજ ફરવું પડત.

હવે સુરસેનનું શું થયું તે ત્રીજા અંકમાં જોઈએ. મૂર્ખા હરદાસે તેને ભભાવી પોતાની જોડે લઈ જઈ બંદીખાને નાખ્યો હતો. કરણની પ્રીતિ પરિપૂર્ણ પોતાની ઉપર થઈ રહે કે તેને છોડી મૂકવાનો એ વિચાર રાખતો હતો. પણ તેમ થતાં ઘણા દહાડા વહી ગયા, ને છેરડે બ્યારે રત્નદાસને લઈ તેમ કરવા બંદીખાનાને પાછલે બારણે બંધ છે ત્યારે તે ઉઘાડું માલમ પડે છે, અને ખડકીમાં આગળ જતાં સુરસેન તો નહિ પણ કોઈ બીજોજ માણસ દુખીઆરી હાલતમાં સામે મળે છે. તેતો કરણ રાગનો ખાનગી ખવાસ હતો. એને જોતાંજ હરદાસના મનમાં ધાસકો પડે છે, અને એકદમ ગુસ્સાથી બોલી ઉઠે છે કે સુરસેન ક્યાં છે ? ધુજતો ધુજતો તે બહાર કરે છે કે રાગનો હુકમ થવાથી હું એ કેદીને મારવા આવ્યો હતો. એ કોણ છે તે હું જાણતો નહોતો, પણ અંદર છાનોમાનો આવ્યો ત્યારે તેને મેં વિકરાળ સ્થિતિમાં દોઢો. તે ગુસ્સાથી કાંઈ કાંઈ બોલતો, ને પોતાના ખડગને વારે ધડીએ આમતેમ ફેરવતો હતો. હુંતો ખીડીને એક ખૂણામાં બેસીજ ગયો. થોડીવારમાં તે શાંત પડી મહા ઉદાસીમાં દેખાયો, ને પાછો તુર્ત શ્વસ્વરૂપ ખની ગયો. એવામાં હું જ્યાં ભરાઈ રહ્યો હતો ત્યાં નજર પડવાથી તે વા-ખની પેઠે મારી ઉપર ધસી આવ્યો, ને મને એક પગતળે દાખી દઈ વીજળી જેવી તરવાર ચપ દેઈને ઝળકાવી. મેંતો કરગરીને સઘળું માની દીધું, ને

એને દયા આવી તેથી મને યાંબલા સરસો બાંધી મારો ઝબ્બો ઓઢી એક દમ ચાલતો થયો. હરદાસે પૂછ્યું કે એ વાત ક્યારે બની તો કે પહેલી રાતે. સારનો હું મારા બંધ છોડવાને મથતો હતો, પણ તે એવા મજબૂત હતા કે હું હમણાંજ તેમ કરવાને માણુ માણુ શક્તિમાન થયો છું હરદાસે કહ્યું કે સારે તો એ ક્યાંતો ક્યાં નીકળી ગયો હશે; અને પછી એ સર્વે ઉદાસીમાં પેતપોતાને ઠેકાણે ગયા.

આ પ્રસંગે રત્નદાસની કાંઈ કાંઈ સ્વાગત વાણીપરથી જણાય છે કે એ થોડોત્રણો સુરસેનને મારી નાંખાવવાની પેરવીમાં સામેલ હતો. પોતાના વેરની વાત (મૂજેજ ખરા હોયતો.) હાલ બિલકુલ ભૂલી ગયેલો જણાય છે. એતો હાલ કરણને વિષયાસક્તપણામાં ગરકાવ કરી રાજકાજ પોતાના હાથમાં લઈ સ્વાયં કેમ સાધવો તેનીજ લહેમાં પડ્યો હતો.

હવે તો હરદાસ એને એક કામમાં આડખીલી જેવો લાગવા માંડ્યો; અને તેથી તેનું કાટકુંજ કઢાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ કામ કાંઈ અઘરું નહોતું. કરણને જઈ સુરસેનના નાસી જવાની ખબર કહી, અને તેમ કરાવનાર એજ છે એમ તેને સમજાવ્યું. એને ઝેર દેઈ મારી નાંખવો, પણ તે તજવીજે લાગ જોઈ કરવું એમ ઠરાવ થયો.

એ દરમ્યાન સુરસેન નાઠો તે બીલોના મુકામપર આવી પહોંચ્યો. સારે તેને પોતાની બહેન તથા સ્ત્રી વિગેરે ખોવાઈ ગયાના સમાચાર મળ્યા. તે સાંભળી તે ગાંડાની પેઠે તેને આખા વનમાં ઘૂંડવા લાગ્યો આ સમે એને મુખે શૃંગારો દીપન જે વન વર્ણન થાય છે તે પ્રસંગાનું સાર નથી. તેમજ આવા નાપકને આવે પ્રસંગે વિરહના ઉન્માદની અવસ્થામાં નિમગ્ન થયેલો વર્ણવવો એ પણ અનુચિત લાગે છે. ઉન્માદ અવસ્થાને માટેજ અમારો અંધો વિચાર છે કે તે લલિત કેશોત નાયકને જેટલી અનુકૂળ છે તેટલી ઉદાત્ત કે ઉદ્ધત નાયકને નથી, ને બેશક આવે પ્રસંગે તો સુરસેન તળાવમાં પડવા જતાં મૂર્છાવશ થયો તે કરતાં એણે ક્ષત્રીવટથી બળી ઉડી કાંઈ સાહસ આદર્યું હોતોજ તે અમને વધારે પસંદ પડત.

એવા અંકમાં નાટકની સંહતિ છે માટે તેને વિશેષ ધ્યાનથી તપાસવો જોઈએ. કાંતા તથા તરલાને બેભાન અવસ્થામાં પકડી લઈ ગયા ત્યાં સુધી આપણે પાછલ કહી ગયા હઈએ. આ ઐશુદ્ધિ બાર

ગાફતી વાટે આવતાં પણ દૂર થએલી જણાતી નથી. કરણે તેમને એક મહેલમાં ઉતાર્યો. અને સાવધ થવાની રાહ જોઈ બેઠો. તરલાને પ્રથમ જ્ઞાન આપ્યું તે જોઈ એ કાંમાધ પુરૂષ રાજી રાજી થઈ ગયો, કેમકે એ મૂળથીજ એને કાંતા છે એમ સમજતો હતો. જ્ઞાન આવતાંજ તે જોડી ઉડી કે એ માતા યૌવનશ્રી ને કાંતા તમે ક્યાં છો. સારે કરણે જાણ્યું કે આતો કાંતા ન હોય. પણ તેના રૂપપર પોતે મોહિત થઈ ગયો હતો તેથી, તથા તે વસ થાય, તો કાંતાને ફસાવવામાં ખપતી છે એવા બેવિ-રૂઢ ભાવથીજ તેણે તેના પ્રેમની યાચના કરવા માંડી, લૂંડી જાતની નીતિ કે કૃતા ક્યાં સુધી નબી શકે? જરા આનાકાની કરી તે તાબે થઈ ગઈ, ને ઝટવારમાં પટ્ટરાણી થવાને તરંગે ચઢી.

આખા નાટકમાં તરલાની પાત્રતા સરસ ચીતરાએલી છે. તે અધીર ચિત્રિણિ હતી. નામ પ્રમાણેજ એની વૃત્તિએ અતિ ચપલ પળેપળ બદલાતી હતી, ને એણે આ સમે નહિ કરવાનાં ધણું કમ કર્યો, તો પણ એના આત્માનું મૂળ વળણ બલાઈજ તર્ક હતું. વખતે માન આપી તેણીએ કરણની યાચના કયુલ રાખી તો પણ એના અંતઃકરણે પાછલા રાજકુળની ભક્તિ છોડી નહોતી. વાટે બેસવાની લાલચે કરણ સાથે તેણે પ્રેમના લટકા ચટકા દાખવ્યા. તો પણ તે કાંતાનું દ્રઢ પતિવ્રત જોઈ પોતાના મનમાં લાજ મરતી હતી. એ લાજમાંથી દૂર થવા તે કાંતાને પોતાજેવી કરવા મથી, તો પણ તેજ વેળા તેનું અંતઃકરણ કહેતું હતું કે તરલા તું આ મહા જોડું કામ કરેછે. આમ એના અંતઃકરણે રોકી, તો પણ એ તેને છટકારી કાંતાને ફસાવવા ગઈ. પણ ક્ષત્રાણી કેમ ફસાય, ફાસલાવવાનો લગારજ એના મોમાંથી ઇશારો નીકળતાં તે સિંહની પેઠે એવી ગાજી ઉડી કે તરલાને માશી માગવાની પણ પૂરી શુદ્ધિ રહી નહિ. માશી માગી તો પણ એને જે તિરસ્કારથી ઠાઠી મૂકી તેનો એણે ચટકો લાગ્યો કે તેણીએ તત્કાળ નિશ્ચય કર્યો કે મારે કાઈ પણ જળબેદથી એની આત્મ લેવાડાવનીજ—તરલા તે છેવટ સુધી તરલાજ રહી.

આ રીતે તરલા કાંતાને ફાસલાવવા ગત્ર હતી તે સમે કરણ હરખાતો હરખાતો પોતાના મિત્રમંડળમાં બેઠો હતો બિચારો જોજો હર-દાસ ધાર્યું શું ને થઈ ગયું શું તે જોઈ વિચારમાં ને વિચારમાં રહેતો. કરણે પૂછ્યું કે તમે ઉદાસ કેમ દેખાઓછો. એણે જવાબ દીધો કે—

(હરિણી છંદ)

દિવસ દિસતો ઝાંખો આજે, પ્રભાત ન પાંધરો;

ધુવડ ધુધવે, ત્રાસી નાસે નહિ રવિથી પા. ૧.

શુકથી ડરીને નાસેતો મેં દિડો વળી બાળને;

નિરખિ અવળું એવું, ઝાંજું, ડરે ચિત શું ગશે ?

આ બોલ બેશક મર્માળા દેખાય છે. હામ્લેટના ઊંડા મહેણાઓની કાંઈ અત્રે પ્રતિધ્વનિ હોય એમ છે, પણ અમને આવું વાક્યાતુર્ય હરદાસ જેવાની બુદ્ધિથી તો પર હોય એમ લાગે છે, અને જેણે કેવળ નીચ પ્રપંચ માર્ગજ પોતાની કાર્યસિદ્ધને માટે સ્વીકારેલો તેણે આવું ઉન્મત્તાઈ બરું બોલવું એ પણ એક મોટી નાદાની છે. પણ કરણે જાણ્યું અજાણ્યું કરી એવા સ્વપ્નથી ડરી ન જવું એમ શીખામણ દીધી, તે એની ઉદાસી દૂર કરવા રત્નદાસને આગ્રહ કરી કે પેલી “ઓષધી દેવી” લાવો. એ ઓષધી દેવી તે બીજું કાંઈ નહિ પણ મદિરાજ. ચોખ્ખા હરદાસે એ વાતની ચોખ્ખી ના પાડી. કરણે કાંઈ પણ ગુસ્સો ન લગાડતાં ત્યારે દૂધના પ્યાલા મંગાવ્યા. રત્નદાસભાઈ લેવા ગયા તે દૂધના પ્યાલા લઇને આવ્યા પણ પોતે એટલો દારૂ ચઢાવતા આવ્યા કે એના પગ કે જીભ જરાએ કંઈ કરે નહિ. ખાડો ખોદે તેજ પડે એ કહેવત હમણાં ખરી પાડવાની હતી. હરદાસને ઝેર દેવાનો એત હતો, તે આ સમે પાર પાડવા નિધાર્યું હતું. રત્નદાસ એક પ્યાલામાં હળાહળ ઝેર ભેળીને આવ્યો પણ તે પ્યાલો કરણને રત્નદાસે ઓળખાવવા ઇશારો કરતાં આવી મદપી અવસ્થામાં કોઈને ઠેકાણે કોઈજ બતાવાઇ ગયો. કરણે તે પ્રમાણે વહેંચી આપ્યા આ દારૂડીઆ ટોળીને “*હેલ્થ” લેવાનો કાંઈ કાંઈ બહુજ શાખ જણાય છે, કેમકે આ દૂધના પ્યાલા પીતાં પણ તેમણે તેમજ કર્યું. રત્નદાસે ધાર્યું કે ચાલો હવે હરદાસનું કાટલું નીકળ્યું, પણ પરમેશ્વરે એ દુષ્ટનુંજ કાટલું કાઢવા નિધાર્યું હતું. એની બૂલથી ઝેરનો પ્યાલો એનેજ ભાગે આવ્યો અને તેથી ઘેર જઈને સૂતો તે સૂતોજ.

*એક બીજાની “હેલ્થ” લેવાની રીત હાલના કોઈ કોઈ સુધારાવાળામાં સામાન્ય થઈ પડી હશે, પણ ભાઈ મણિલાલે તે જયશિખરીના સમયમાં શા માટે વર્ણવી હશે તે કાંઈ સમજાતું નથી. તેમ રાજા પોતાને દાથે પ્યાલા વેહેંચે એ પણ રજવાડાની રીતભાતથી ઉત્પન્ન છે.

કાંતાને તરલાએ તુચ્છકારી કાઢ્યા પછી કરણ પોતે તેને સમજાવવા ગયો. એણે સામદામદિક બહુ કંપા, પણ ક્ષત્રાણી આગળ તેનું શું ચાલે? આખરે એ દુષ્ટ નાયકે બળાત્કારની ધમકી આપી. તે સાંભળતાંજ એ શરી ચતુરા પાસેની બારીમાં દોડી ગઈ, ને ત્યાં ઉભી રહી બોલી કે હે મૂર્ખા જોયું આ મારા પતિવ્રતનું રક્ષણ દાર. કરણ તો દિગ્મુક્ત બની ચાલ્યોજ ગયો. આ પ્રવેશ મધ્યમ રીતે લખાયેલો છે. હવેથી નાટકનું કાર્ય વેગથી દોડેછે, અને ઘણાખરા પ્રવેશો અત્યંત રસમય છે. તેમાં ચોસો તો બેશક બેનમુનજ છે.

કરણે જઈ તરલાને કહ્યું કે હવે તું એનો હારતોડ, એ સિવાય બીજી કાંઈ ઉપાય નથી. તરલા તો જાણતી હતી કે કાંતા પોતાનો સ્વામી મૂઓ એમ માનશે તોપણ તે કાંઈ એ પાપીને વશ થવાની નથી, પણ એને રાજ કરવા તથા પોતાના મનમાં જે વેર વશ્યું હતું તે વાળવા એ દુષ્ટ કામ પોતાને માથે લીધું. કાંતા કરણ મયો સારથી પોતાના પારણા બંધ કરીને બેઠી હતી ને અજાજળ લાવનારને પણ ઉઘાડતી નહોતી, તો તરલાને તે કેમજ ઉધાડે. તે બિંધતી હોય સારે બારીએથી જવું એમ તરલાએ નિશ્ચય કર્યો, અને લાગ સાધી તે પ્રમાણે ક્યું ઓરડામાં પેસતાંજ એનો વિચાર મળ વિસ્મય થવા લાગ્યો. એકક્ષણે એમ થાય કે આ દુષ્ટ કર્મ મારે શા માટે કરવું જોઈએ, અને બીજે ક્ષણે એમ થાય કે કરવુંજ. હાથ પગ ધ્રુજેછે, ડોળા બાંધેલા થઈ ગયા છે, અને સંકલ્પ વિકલ્પો આત્મામાં વિજળીને વેગે ઉપરા છાપરી થવા જાયછે. આત્મ અધોર કર્મ કરતાં ચંદ્રની નિર્મળ ચંદની જોઈ. એકદમ એનો આત્મા પાછો હઠેછે, અને બીજેજ ક્ષણે તે દુષ્ટતામાં દબ થઈ આ પ્રમાણે બોલેછે.

(હરિગીત છંદ.)

જા ચંદ્ર, તું સંતારી નબમાં શિદ અહીં ઉભો રહ્યો ?

તારા, જુગઈ જળે સહુ તવ દેખશે કશુએ તમ;

*ભૂત પ્રેત પિશાચ રાત્રિ પ્રસંગ દેવ કરાલતે,

સહુ આવી વસજી નહયમાં કરમાં વળી મારા હવે.

*આ ઠોકાણે છંદ બેમાત્રા ખૂટેછે. હરિગીતની રચનામાં આ નાટક-કાર નર્મદાશંકરની પેઠે કેટલેક ઠોકાણે ઠોકરાઈ પડ્યા છે. તોપણ પદ્યતાલમાં તરતું નગી એટલે અને તેમાં અત્રે કાંઈ દોષ ગણતા નથી.

એમ બોલી દટતાથી કાંતા સુનેલી છે ત્યાં જઈ પહોંચી. તેના કંઠનો હાર જોતાંજ તેનું રક્ષણ કરવા સુરસેન તરવાર કાઢી ત્યાં ઉભો છે એવી એને ભ્રમણા થઈ, અને તેથી મનમાં યુમ પાડી ઉઠી કે. “અરે !”

છંદ્ર વિજય.

આંખ કરી વિકરાળ કરાળ સુરક્ષણ આ કરતો અહિં ઊભો,
ખડગ રહ્યું ઝળકે કરમાં મુગ્ધને હણવા નયને મનસૂઓ;
દટિ કઈ જવ હાર બણી તવ એ ધસતો ઝટ ખડગ ઉગામી.

નાકઈ નાકઈ હું કશું એ મનમાં સહુ તર્ક ગયા મુગ્ધ વામી;

એમ કહી નાસવા માંડે છે, અને પાછી આવે છે એમ બોલતી કે
નાના એતો મારા મનની ઝંખનાજ છે. કાતર કાઢી કાપવા જાય છે કે “અરે
એ શાનો અવાજ થયો” એમ બોલતી બડકોને ખારીએ જોવા જાય છે.
પાછી આવી મનને ધીમું પાડવા કહે છે કે.

સોરઠો.

રે દિલ ખીંકણ રાંક થર થર તું ધીમું પડી;

આળ ભાવ સહુ છાંડ, એકજ વાર મનુષ્યયા.

એ રીતે આખરે મન કંઠણ કરી દાંત પીસીને હારનો દોરો કાતરી નાખે છે, અને તેની સાથે પાછું પણ જોવા ન રહેતાં એકદમ ખારીએથી હેઠે ઉતરી પડે છે.

અનુબંધ છંદ.

નાશરે વેગથી બેઠો, પાય કાં અટકી પડે !

નિહાળી ન શકે સક્ષુ, ફરી આ અપકારિતે.

રાત એકદમ (જાણે આ ચંડાળ કર્મથીજ) અંધારી ઘોર થઈ ગઈ.
ભયંકર ગડગડાટ ને ચમકારા થવા લાગ્યા. અને તેમાં ઉતરીને તેણીએ
ચાલવા માંડયું કે તરત્રા જેનું મન મૂળથીજ ચગડોળે ચડયું હતું તે છેક
ગાબરી પાપોન્માદ અવસ્થામાં આવી ગઈ. ઈંચે ઈંચે એને પશ્ચાત્તાપની
જવાળા પ્રગટી, શરીર થરથર ધૂજવા લાગ્યું શું કઈ ને ક્યાં જાણે તેની તેને
કાંઈ સૂઝ પડવા લાગી નહિ, રાજલોભ સધળો નાસી ગયો, અને એની
દૃષ્ટી આગળ એનું કાળું કર્મ બયાનક રૂપે ભૂતની પેઠે નિરંતર આવી એના

*આ છંદ્રેણ ટપ છે. બહાદુર એ અર્થ વાચક મનુષ્ય શબ્દ મૂળરા-
તીમાં નથી, ને આવે પ્રસંગે લક્ષણા રૂઢિ મૂળજ કરવી જોઈએ.

આત્માને કેવળ કંપાયમાન કરવા લાગ્યું. મરવું એજ આ દુઃખમાંથી છૂટવાનો ઉપાય છે એમ તેને ભાસ્યું. એવામાં તેને વાટે હરદાસ મળ્યો તેની આગળ એ છાટીફાટ રડી પડી હરદાસ સાથે દીર્ઘસૂત્રી સંવાદ તો, બહુ ચાલ્યો છે, પણ તેનો સાર એછે કે તેણે તરલાના વ્યથ પશ્ચાતાપને અગ્રવંત કર્યો. એટલે, તેણે સૂચવ્યું કે તેં જે દુષ્ટ કર્મ કર્યુંછે તેનો બદલો—ખરૂં પ્રાયશ્ચિત્ત એજ છે કે બીજું એક પાપ વધારે કરી સ્વભૂમિના કંટકને ઉમેડી નાખ. આ સાંભળી તરલાના આત્માને શાંતિ નહિ, તો સ્થિરતા તો મળીજ. કરંજુને જેર દેવાને મનસુએ તે રાજમહેલમાં દૃઢ પગલે ગઈ, અને હરદાસ જે પોને પણ પોતાની પાત્રતાના પ્રમાણમાં પશ્ચાતાપથીજ પીડાતો હતો તે વનમાં આ સઘળા સમાચાર સુરસેનને કહેવા દોડ્યો; કેમકે તેને ખાત્રી હતી કે વહાણું વાહાતાં કાન્તા જગીને જોશે કે તુર્તજ સતી થવા નીકળશે, અને તે સમે સુરસેન ત્યાં આવી પહોંચે તોજ તેનો પ્રાણ બચવાની કાંઈપણ આશા હતી. સુરસેન તો હજી પ્રથમ વર્ણવેલી ઉન્માદ અવસ્થામાં એટલે ઘેઘ્રજામાંજ હતો તે ક્યાંનો ક્યાં વનમાં દરરોજ રખડ્યા કરતો હતો, તેથી તેની ભાળ મેળવતાં હરદાસને કેટલીક વાર લાગી, અને તેમાં હરદાસે પોતાની રીત પ્રમાણે ટાલેલું કરવામાં, ને સુરસેન તરંગી કવિતા બોલવામાં કેટલોક કાળ નકામો ખોયો.

તેઓ આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં પાટણ શહેર તો બે ઉથળ થઈ ગયું હતું. પતિવ્રતા કાન્તાએ ઉડી પોતાનો પેલો અમુદ્ય મર્માળો હારત્રોલો દીઠો કે તુર્ત તેની સાથે સતી થવાનો નિશ્ચય કર્યો. આવે પ્રસંગે સ્વભાવિક ક્રમ અમારા વિચારમાં તો એવો છે કે કેવળ પ્રેમનિમગ્ન સ્ત્રીને પોતાના પિયુના મરણની ખબર થતાં પ્રથમ તો તિર્વંશોક યાયછે, પછી તે પળે પળે ગાદો થવા માંડેછે, અને તે અવસ્થામાં હવે જીવવું એ મિથ્યા પ્રેમદ્રોહ છે એમ આત્માની પ્રતીતિ થતાં એકદમ સહગમનનો વિચાર ઉડી આવેછે, અને એમ થયા પછીજ શૂર, સત્ય, આનંદ વગેરે અનેક અદૈકિક ભાવ બહાર પડેછે. એ એક વિરહની ગંભીર ઉન્માદ અવસ્થા છે, અને તેનું સ્થાપણું તે બાંધના સ્વભાવ, ધર્મજ્ઞાન, ને તે સમયના જનમંડળની કેળવણી ઉપર આધાર રાખેછે. પણ અત્રે એવો કાંઈ ક્રમ ન દર્શાવતાં સત્ય ચડીને તે ધૂજવા લાગી લાંથીજ ચારંબ કરી સાંઝ ચિત્ર આપ્યું છે. આ સમેના અનંત મલોભાવમાંનો એક નીચલી કવિતામાં ઠીક દર્શાવ્યોછે.

(હરિગીત છંદ.)

જામી કુંડું હું સ્વર્ગમણી જળ થળ નમે નીચાં નીચાં,
 ગાન શુણું શુભ કાનમાં મુજ અંગ સર્વ ગળ્યાં ગળ્યાં;
 એ પ્રિય પતિ કર દય પસારી ઉભા રહ્યા દૃઢ બેઠવા,
 રે ચાલ ચરણ ઉતાવળો ક્યમ અટકીને ઉભો હવાં.

એમ બોલી દરવાજા આગળ જાયછે કે તે આપોઆપ ઉઘડી ગયા.
 પછી તે કંકુ કાઢતી, આશિશો દેતી, તે જેઅંબેના પોકારની સાથે પુરમાં-
 થી ચાલી જાય છે, અને લોકોનાં ટોળેટોળાં તેની પછાડી ઉત્સાહભેર
 દોડેછે. નગરની બહાર નીકળી સતીએ પોતાના હાથ ધસી તેને અંગારા
 છાંટયા, ને ત્રાપ દીધો કે એ દુષ્ટ રાજના કુળનો સંહાર થશે.

સ્મશાનમાં કેટલાક ભાવિક લોકે આગળથી ચિતા વગેરેની તૈયારી
 કરી રાખી હતી. ત્યાં એને પિયળ કાઢી, પુલના હાર ધાલ્યા, અને સતીએ
 પ્રસન્ન થઈ તેના આગેવાનને કંકુનો ચાંલો કર્યો તથા મહા આશિરવાદ રૂપ
 શ્રીકૃષ્ણ આપ્યું—પછી ચિતાપર ચઢી.

(હરિગીત.)

તું કાષ્ટ નથી પણ કાષ્ટનું વેમાન છે શું સ્વર્ગનું,
 આનંદ તુજને નિરખનાં વાધે ધણો તુલમાં મળું;
 તું લેઈ જા મુજને હવે પ્રિયપતિ જહાં વાસો વસે,
 જઈ તેહ સહ મુજ દેહ સહ સુખ દુઃખ ત્યાંના અનુભવે.

એમ બોલી અને હું જો સતી હોઈ તો તેના બળે આ ચિતા પો-
 તાની મેળે સળગી ઉઠ્ઠે એમ ચિંતવન કરતાંજ તેમાંથી બડકો નિકળ્યો,
 ઢાલ નગારાં ને જૂગોળો વાગવા લાગી, લોકોએ ચારે તરફથી પુત્ર ને અક્ષ-
 તનો વર્ષાદ વરશાવ્યો, અને જેઅંબે જેઅંબે કરી સૌ પોકારવા લાગ્યા.

આ સમે હરદાસ સુરસેનને લઈ ત્યાં આવી પહોંચે છે. તેને લયડતી
 લયડતી તરલા આવી કરણનો પ્રાણ લીધાના સમાચાર કહી પોતે પણ
 ત્યાંજ મરણ પામેછે, કેમકે તેને વિષપાન કરાવી આ દેહથી કંટાળેલી
 તરલાએ પોતે પણ તે પીધું હતું. આ બનાવથી પાટણનું રાજ પાછું
 સ્વતંત્ર થયું. પણ પિરહી અભાગીયા સુરસેનને તે શા કામનું? ચિતા-
 માંથી છેલ્લો સાદ “પ્રાણનાથ” કરીને નીકળ્યો ને તે સાંભળતાં એણે
 “આવ્યો પ્રિયે ધારજ ધાર ચીત્તે” એમ ઇદવળતાનું છેલ્લું ચરણ ઉચ્ચારી

તેમાં ઝંપાપાત કર્યો અને તે જોઈ હરદાસ મૂર્છા ખાઈ હઠ પડ્યા. પણ તે પાછો જાગૃત થયો અને આખા નાટક પાત્રોમાંથી તેજ છૂંચ્યો. બન્ને છૂંચ્યો એ મૂર્ખ ઠડો પાપી-પોતાની મૂર્ખાઈ છંદગી પર્યંત પસ્તાવો કરવાને—તોપણ વખતે એમ થાયછે કે પકડીને કોઈએ એને અગ્નિમાં નાંખી દીધો હોત, તો બહુ સાફ થાત. "

આ રીતે નાટક પૂરું થાયછે, અને અમારે અમાફ વિવેચન પણ વિસ્તાર બહુ થઈ ગયો છે તેથી હવે એકદમ પૂરું કરવું જોઈએ. એમાં દોષ ધણા છે અને કેટલાક અમે વિગતવાર, બતાવ્યા પણછે, પરંતુ આ સંહાર સંધિ એવો રસમય ને ઉત્તમ દૃશ્યતાના ગુણથી ભરેલો છે. કે આ સમે તો અમે એટલુંજ કહીએ છઈએ કે બધું જોતાં આ નાટક બહુ સાફ છે, અને એ ગ્રંથકાર હવેથી પાત્રતાને વસ્તુ સંકળન ઉપર આ-રીકીથી જો વધારે ધ્યાન આપશે, તો તે આથી પણ આગળ જતાં વધારે સારાં નાટક લખવાને શક્તિમાન થશે એમ અમે માનીએ છઈએ.

અંધેરીનગરીનો ગર્ધવસેન:--એક ઉટંગવાર્તા.

આ ચોપડી એના બનાવનાર મિ. હરજોવિંદદાસ કાંટાવાળાની તરફથી ત્રણેક મહીનાથી અમારી પાસે આવી છે, આ બાઈ ગૂજરાતી ભાષાના એક જાણીતા લખનાર છે. હાલ એમણે નવોજ દેશ પકડ્યો છે અને તેથી તેમાં બરાબર સિદ્ધિને ન પામે તો કાંઈ નવાઈ જેવું નથી એમ જાણતાં છતાં આ પુસ્તકે અમને નાકેમેદ કર્યાછે.

“દેશીકારીગરીના ઉત્સાહી” પ્રચારકની નિર્મળ, સરળ, ને ઉછળતી ભાષા, કે “પાણીપત” ના કવિની રસિકતા અમને આ ઉટંગ વાર્તામાં કોઈ પણ ઠેકાણે માત્રમ પડતી નથી. ભાષા બાબત તો એ બાઈ એક નવા અશાસ્ત્રિય મતનાજ સ્થાપનાર થવાનો અનિષ્ટ લોભ રાખતા હોય એમ જણાય છે. બિચારી આપણી ગૂર્જરી માતાને બીજા માગતી ગણી તેનો શબ્દ ભંડાર વધારવા ગામડીઆ ને પ્રાંત ભેદના બોલ વાપરવાનો પ્રસ્તાવનામાં લાંબો બોધ કર્યો છે. મિ. હરજોવનદાસ જાણતાતો હશે કે બધી ભાષામાં ગ્રામ્ય ને પ્રાંત ભેદના શબ્દો અતિ નિંદ્ય ગણાય છે, પણ એમ શા માટે ગણાયછે તેનાં કારણો વખતે સમજ્યામાં ન હોય એમ અનુમાન

ધાય છે, ગામડાયા શબ્દ સુશિક્ષિત વાંચનારના મનમાં તિરસ્કારજ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી તે ગમે એવા અંચની પ્રાદિનો ભંગ કરવાને બસ છે. પ્રાંત ભેદના શબ્દનું તો મોટું દુઃખજ એ છે કે તે પોતાના પ્રાંતમાં ગમે એટલા રૂઢને શુદ્ધ હોય, પણ બીજા પ્રાંતમાં તે સમજતાજ નથી, અને ન સમજાય તો પછી તે લખવાનો શો કાયદો? ન સમજાય એવાજ લખવા હોય તો તો પછી ચિનાઇ કે જંગમ્બારી ભાષાના બોલ લખતાં પણ શી હરકત છે? અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ લખવાની રીતને પણ અમે તો પસંદ કરતા નથી, પણ તેમ કરવું આ કરતાં સાફ છે, કેમકે તે શબ્દ સંસ્કૃત બજેલાને તો સમજાય અને એટલું સંસ્કૃત જાણનારા હલ ગૂંજરાતમાં જે વર્ગના વાંચનારા છે તેમાં ઘણા છે. અને તે દિનપર દિન વધતા જાય છે. પણ આ પ્રાંત ભેદના શબ્દનો પરપ્રાંતનો શાસ્ત્રી કે ગામડીઓ કોઇએ સમજે નહિ.

આ તો એ ભાઈ જે નવતર મત ફેલાવવાની તજવીજ કરી છે તેનું વિવેચન થયું. બાકી અંચમાં તો એટલે દરજ્જે એ ભાઇએ કાંઈ અનુક્રા શબ્દો વાપર્યા નથી એ જોઇ અમે ખૂશી થઇએ, અને અમે કહીએ છીએ કે સ.રો અંચદાર કુતરે ચડી પોતાની ભાષા બગાડવા માગે, તોપણ તે એટલે દરજ્જે તેનાથી બગાડી શકાતી નથી. તો પણ આવો કુતરો એ ભાઈ સવેળાથીજ સમજીને છોડી દે તો સાફ, કેમકે એની માઠી અસર આ અંચની ભાષા ઉપર કેકાણે કેકાણે થવા વિના રહી નથી. ધરખુણીયા શબ્દની સામા અમારે કાંઈ વાંધો નથી, પણ ઉલટા તે નાટકાદિના પુસ્તકોમાં વધારે વપરાય તેમ સાફ એમ અમે માનીએ છીએ. પણ એ ધરખુણીયા શબ્દો ગામડીયા કે પ્રાંત ભેદના તો નજ જોઇએ. એવો શબ્દ કોઈ મામિકજ હોય અને તેની ખોટ કોઈ પણ બીજા માન્ય શબ્દથી પૂરી ન પડતી હોય, તો તે વાપરવો. પણ તેની સાથે સમજુતીને માટે નીચે એક ટીપ આપતી. આજ અમને ભાવે શ્રીમંત કરવાનો ખરો માગે જણાય છે.

ધરખુણીયા શબ્દોને વાક્યોજ વાપરીશ એવી પ્રતિષ્ઠા ક્યાં છતાં વાક્ય રચના તો એ અંચદારની હમેશની સરગતા છોડી ડોળ ભરી કિલ-હતા તરફ દોડી ગઇ છે. આ ચોપડીનું પહેલુંજ વાક્ય અડધા પાનાનું છે. અને તેનો આરંભ કેવો ડોળ ભરેલો! “કાદમ્બરી નામના ઉત્તમ પુસ્તકમાં જેવી શિક્ષા પ્રધાને રાજકુવરને આપેલી” વગેરેથી. આરંભ થાય છે. એ

વાતાનાં વાંચનારામાંથી કેટલાએ કાઢ'બરીનું નામ સાંભળ્યું હશે વાર ? અને નામ થોડાકે સાંભળ્યું હશે તોપણ તેમાંના કેટલા થોડાએ એ અંધ વાંચ્યો હશે (કેમકે એ અંધ સંસ્કૃતમાંજ પ્રસિદ્ધ છે), અને તે સંસ્કૃત વાંચનારામાંથી એ કેટલા થોડાને એ શિક્ષા શી હતી તેનું આ વખતે કાંઈ પણ સ્મરણ હશે ? આવી જાતની વાક્ય રચનાને ડાળ નહિતો બીજું શું કહેવું ?

હરગોવિન્દદાસ જેવા અસાર મુઠ્ઠી શુદ્ધ ને અક્ષિપ્ત લખનારમાં આવું વલણ જોવું એ અત્યંત ખેદકારક છે, પણ અમે ધ્રારીએ છંદ્રએ કે પ્રસ્તાવનામાં એ ભાઈ લખેછે કે “જૂદે જૂદે રથજો, જૂદે જૂદે સમયે, અને મનની જૂદી જૂદી સ્થિતિની અંદર” આ વાર્તા લખાએલી છે તેનુંજ આ પરિણામ હશે, અને અર્થ ભાગમાં પણ જે જે ખામીઓ દેખાયછે તેનું કારણ આપણે ઉદારતાથી એજ ગણવું જોઈએ. માટે હવે અર્થ ભાગ પર આ રીતની ટીકા વિસ્તારવાને બદલે હુંકામાંજ પતાવી હંસની પેઠે ‘નીર’ નો ત્યાગ કરી ‘ક્ષીર’ ગ્રહણ કરીએ છંદ્રએ.

કોઈ કલ્પિત અંધેરી નગરીમાં ગર્ધવસેન કરીને રાજા હતો. કયે સમયે તે કહ્યું નથી અને કાળ ચીતરવા કોઈપણ રીતનો બંધ રાખ્યો નથી કે વાંચનાર તે અટકળી શકે. એમાંના વર્ણન હાલના સમયને બરાબર જેમ બંધ ખેસતા આવતા નથી, તેમ સો ઉપરના કે હજાર ઉપરના કાળને પણ લાગુ પડતા નથી. દેશ ને કાળ વિનાની આ વાર્તા અંધકાર પોતે કહેછે તેમ ઉઠંગજ છે. એ ગર્ધવસેન એના નામ પ્રમાણે ગર્ધડોજ અને નગરી અંધેરી તે અંધેરીજ હતી. એનો પ્રધાન ગંડુપુરી નામ કોઈબાવો, દુર્બળસિંહ સેનાપતિ, બોધડપંત ખજાનચી, અસ્તાનભટ ન્યાયાધીશ, જીલ્લેશ્વર જાકાત ખાતાનો ઉપરી. કપટચંદ મહેસુલખાતાનો વડો, ને હજુરનો પહેરેગીર અબુધ કરીને કોઈ આરબ હતો ! પાત્રતા તો જોવા જેવાં ભેગાં થાયછે, પણ પાત્રતા ઉપર અંધકારનું કાંઈ પણ લક્ષ ન હોવાથી બધો રંગનો ભંગ થઈ ગયોછે.

આમાંના ઘણાખરાને લુચ્યા કહ્યા તે તો ઠીકછે પણ તે ને તેજ માણસને બીજે પ્રસંગે છોક બેવકુફ-ધેલાજ કહેવાય એવા ચીતર્યાછે એ શું ? પણ થયુંછે એમકે રજવાડાને લંગતી અંધેર ને જીલમની કાઢાણીઓ ભાટ ભોકોની તર્ફથી દેશમાં આલેછે તેને આ અંધમાં આડી અવળી જેમ આ

વે તેમ ગોઠવી દીધીછે, અને તેથી એમાં પાત્રતાની આશાજ રાખવી એ ફાકટછે. આ પ્રત્યેક કાઢાણીઓ છૂટી છૂટી વાંચતાં ફાર્સ જોવી પણ રમુજ છે, અને તે દેશી રજવાડાના અધેર ઉપર અચ્છા ઝપાટા ગણાય. પરંતુ એ મૂળે તો ભાટની કાઢાણીઓ અને તે આ વાર્તાના પાત્ર જોડે જોડાઈ એટલે તેનું અસંભવિતપણું સંભવની પણ બહાર જતું રહ્યુંછે.

વળી, આ કાઢાણીઓ એટલી બધીછે કે તે મૂળ વાતમાં બંગાણ પાડી વાંચનારના રસને તોડી નાંખેછે. આ વાર્તાની સંકલનામાં આવી આડકથાઓ દાખલ કરતાં ઘટતો વિવેક ન વાપરી શકાયો તેથીજ બધી ખરાખી થઈછે. ખાકી એ મૂળવાત તો ઘણીખરી સંભવિત, હાલના રાજ્યોને ચાનક આપનારી, તથા સમજે તેને સુખોદકારીછે.

મૂળવાત આ પ્રમાણે છે. ગર્ધવસેન એના બાપને ઘડપણનો એકને એક કુંવર હોવાથી છરાયો ને લાડધેલો તો હતોજ તેવામાં એને ગાદી મળી. એને ખગાડવા ચોતરફથી નઠારાં માણસો ભેગાં થયાં. સારા ને ભલા કારભારીઓ દૂર થયા, ને લુચ્યા માણસોના પોખાર પડવા લાગ્યા. ગંડુપુરી કરીને એક બાવો હતો તેને એ નાનપણથી મામો મામો કહી બોલાવતો અને તેના ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી. તેને એ મૂર્ખાએ પ્રધાન કર્યો. એ બાવો મહા લુચ્યો, ને સ્વાર્થી હતો. એણે રાજને કુહંદમાં નાંખી પોતાના હાથમાં સધળો અધિકાર લઇ લેવા ધાર્યું, પણ તેમાં એને રાજની સગુણસુંદરી નામની રાણી તફથી કેટલીક હરકત નડી કેમકે તે ડાહી ને ભલી હતી. માટે એ રાણી ઉપર અભાવો કરાવવા તે બહુ મથ્યો, અને આખરે રાજને ઝેર દેવાનું રજેરજ જૂઠું આજ ઉલું કરી તે બાપડીને તે મુરખ રાજ પાસે મહેલના એક ખુણાના એરાડામાં કેદ દાખલ રાખવાનો હુકમ કરાવ્યો. હવે રાજને કોઈ શીખામણ આપનાર રહ્યું નહિ, અને તેમાં વળી કૌભાંડમતિ નામની એક કુપાત્ર રાણી કારભારી પરણાવી લાવ્યો તેણીએ તો રાજને કોડીનો કરી નાંખવા અરીજી ને દારૂ પર ચઢાવી દીધો. નવીરાણીના હાથમાં જતો રહેલો જોઈ, પેલા પાપી પ્રધાને તાની નામનો એક ફાંકડો તાયફે બોલાવી રાજને તેના હંદમાં ફસાવ્યો. પણ આતો ગંડુને બકફં કાઢતાં ઉંઠ પેઠાં જોવું થયું. રાજને તાનીનું તા એટલું લાગ્યું કે આખા રાજની તે કીસખાતણુજ મુખિયાર થઈ પડી માંડમતિ કે ગંડુપુરીનો રાજમાં કોઈ ભાવ પૂછે નહિ, પણ સધળા પેલ નાયકાને ઘેર ધક્કા ખાય. આ જોઈ પેલાં બે સમ દુ-

ખીયાં સમજ્યાં તે એક સંપ થઈ એકાએક રાત્રે તે ગુણકાને કેદ કરી લીધી. કેદની ધુનમાં રાજા “તાની, તાની” કરતો તેની પાસે ગયો ત્યારે તેનો વેશ ઘઈ કૌભાંડમતિએજ લાં આવી તેને રાજી કર્યો. બીજા દિવસે કેદ ઉતરી ત્યારે પણ રાજાએ તાનીની કાંઈ તપાસ કરી કે નહિ તેનો આ ઉત્તર વાર્તામાં કહ્યુંજ નથી, પણ હવેથી રાજા કોણ જાણે શી રીતે, પણ બિલકુલ આ બે જણને તાબે થઈ ગયેલો વર્ણવામાં આવ્યો છે.

હવેથી આ કુભાજી રાણીને હરામખોર કારભારી બધી રીતે એક થઈ ગયાં. ગોલાગોલી, ખાસ ખવાસ, ને ચોટી પેહેરાવાળા એ સઘળાં પોતાની તર્ફના રાજાની આસપાસ મૂકી તેને કેદી જેવોજ કરી નાંખ્યો. પછીથી બંનેજણ મનમાને તેમ માહાલવા લાગ્યાં. ગંડુપુરી રાત દહાડો રાણીના મહેલમાં પડી રહે, મોજ મજાદ મારે, ને બંને ભેગાં મળી રાજ પચાવી પાત્રાના દરરોજ તર્ફો રચે. ગર્ભ રહ્યો છે એમ વાત ચલાવી પૂરે દહાડે કોઈનો છોકરો લાવીને એડવી દેવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. તે જુની રાણીના કુંવર જયસિંહ વિષે અનેક ઘાટ ઘણા. ચાલે તો રાજા પાસે કહેવડાવવું કે એ મારા પેટનો નથી, અને તેમ ન થાય તો તેને હાર મરાવવો એમ આ મંડાળ જોડાએ નિશ્ચય કર્યું.

આ દરમ્યાન રાજાને રાણીની ચાલ ઉપર કાંઈક બહેમ ગયો. તેથી જ્યારે તેણીએ દાહાડા રહેવાની વાત કાઢી, ત્યારે રાજાએ બરાબર કાને ધરી નહિ. બીજો પ્રસંગ શોધી રાણીએ રડી કકળીબહુ સ્ત્રી ચરિત્ર કરી એધાણી માગી, પણ તે વેળાએ તેને રાજાએ ઉડાવી. એણે હવે વ્યસન થોડું કરવા માંડ્યું, ને પોતાની હાલતનો અફસોસ કરવા લાગ્યો. આવી સ્થિતિમાં એક પ્રસંગે જૂની રાણીને જ્યાં કેદ કરી હતી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, ને કોટડી કૂદી તેના ઓરડામાં ગયો. સજળ આંખે બંનેનો બાર વર્ષે મેળો થયો અને એકબીજાએ પાછલા સઘળા ખુલાસા કર્યા. જૂંડી શોકયે રાજાના કેવા હાલ કરી નાંખ્યા હતા તે સાંભળી મગુણસુંદરીને ઘણો શોક થયો. હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા તેઓ હવે ચોરી છુપીથી એક બીજાને મળવા લાગ્યા, અને તે કામમાં એક જુનો નિમકહત્રાજ ખવાસ હોસથી સદાય થયો.

પેલી તર્ફ કૌભાંડમતિને ગંડુપુરીનાં કાવત્રાં ધમધોષ્કાર ચાલી રહ્યાં હતાં. જયસિંહ તેના મોસાળમાં સુખે ઉછરતો હતો ત્યાં તેનું કાટલું કાઢી નંખાવવા ભારે લાલચ આપી નારાજ નામના એક વિકરાળ બહાર-

વડીયાને મોકલ્યો, કેમકે તે રાજમાં એવો અંદોળસ્ત હતો કે કાચા પોચાન તો આયું કામ માથે લેવાની હિંમતજ ચાલે નહિ. આ મુકવાણો પોતાને જોવા ચાર પાંચ સાથીઓને લઈ જયસિંહના મામાને ગામ ચાલ્યો. સાં રમાડનારને વેષે ગામમાં દાખલ થઈ ગઢની નિરીક્ષા કરવા સાંજ પહોરને તે ગોસાંધને વેષે બહાર નીકળ્યો. ગઢની ઉંચાઈ, કિંલ્લા, ખાડી, ને પહેરે ગીરોનો જાપતો જોઈ એ ડરો તો ખરો, પણ માયું આયું મૂકી આરંભેલું કામ પૂર કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પછી રાત્રે આ વિકટ જગામાં હજારો સાહસ ધર ફાડુઓની જુક્તિ વેડી તથા પૂરેપૂરી કરી, તે મહેલના ઉપલા ઓરડામાં કુંવર સૂતો હતો ત્યાં ગૂપચૂપ દાખલ થયો. શિકારમાં એ કુંવરની આંગળીએ કાંઈ ધા વાગેલો તેનો તે રાત્રે તાડ થઈ આવ્યાથી દવાદાર કરવા મામીએ પોતાના ઓરડામાં સુવાઓ હતો. મામી ને બાણેજ એ ખંતેની જરા આંખ મીચાઈ ગઈ હતી તે વખતે પેલો ખુની ત્યાં જઈ પહોંચ્યો, ને જોવા કટાર કાઢી મારવા જાય છે કે છોકરાની જોડે કોઈ આધેડ બાઈડીને દીડી આતો કોઈ મા દીકરો સુતાં છે એમ તે કહીને અચકાયો અને તેની સાથેજ. એના હાથને કંપારી છુટતા કટાર હાંથમાંથી ધપ હેઠે પડી ગઈ. આ ખડખડાટ સાંભળતાંજ ચપ લઈને પેલી રજપૂતાણી જાગી ઉઠી ને પાસે ઉઘાડું ખડગ ટાંગેલું હતું તે ફેરવીને લગાવ્યું. લોહી-ચૂનો તે ઉભી પુછડીએ નાઠો. ને પાછળથી તેનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. આ ખુનીની કટાર પડી રહી હતી તે તપાસી જોતાં મામી બાણેજ મહા વિચારમાં પડ્યાં. તે ઉપર “ગર્ધવસેન”—એ કુંવરના આપનુંજ નામ—કાતરેલું હતું.

આ ખબર અંધેરી નગરીમાં પહોંચી ત્યારે સચુલસુંદરી તથા રાજાને મહા શોક થયો. રાજાએ કટારની વાત ઉપરથી તુર્ત ખ્યાલ બાંધ્યો કે આ બૂંડું કામ પેલી પાપિણી કોભાંડમતિએજ નારાજ મકવાણાની માર્ફતે કરાવવા ધારેલું. એ રાજા આટલો બધો વિચક્ષણ ક્યાંથી થઈ ગયો એ નવાઈ જેવું તો છે, પણ આ પુસ્તકમાં પાત્રતાતું ઠેકાણુંજ નથી એટલે એમાં કાંઈ કહેવાનું રહ્યું નથી. બાકી આ અભણ મૂર્ખો ગર્ધવસેન આ ઠેકાણે જાંચી બાપા તથા વિચારો ટપોટપ દર્શાવ્યો જાય છે તે ચતુર વાંચનરને મહા વિપરીત લાગે છે. તોપણ કૃતિમાં તો એ હતો તેવો ને તેવોજ છે. આટલું આટલું થાય છે પણ એનાથી કાંઈ થઈ શકતું નથી. કોભાંડમતિને ગંડુ-

પુરી તો આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ થએલો જોઈ વધારે ને વધારે કાવત્રાં ઉતાવળથી કરવા લાગ્યાં. એક ધાંચણ, એક ઢેરી, એક રખારણ, એ રીતે દશઆર ઠેકાણે છોકરો લેવાની ગોઠવણ કરી મૂકી; ને મહારાજને વધામણી મોકલી વાળી વગડાવવાનો એત સવારમાં જ્યેષ્ઠ નક્ષત્ર જસે તે વેળાજ રાખ્યો કે રાજા છોકરાનું મેં જોવા માગે તોપણ તે ન બતાવવાનું બાનું કાઢી શકાય. એત પ્રમાણે ઢેરીનું છોકરું આવ્યું, ને સવારમાં દે દે નોખતો વાગી. વાંચનાર માનશે કે આ ખટપટની રાત્રે પેલો કારસ્તાનનું મૂળ ગંડુપુરી તો ક્યાંહી બીજે ઠેકાણેજ રોકાઈ રહ્યો હતો, અને આ બધી ઉઠવેઠ પેલી એકલી રાણીએજ કરી ? બીજે દહાડે આ આણેલો છોકરો તો મરી ગયો, ને સારે અગાઉથી નીમી રાખેલી એક રખારણનો કાળો ભૂત જેવો છોકરો મંગાવી લીધો. તેનું નામ રાયભાણુ પાડ્યું.

પણ આટલાંથી કાભાંડમતિનો લોભ તૃપ્ત થયો નહિ. શોક્યનો પાટવી કુંવર જ્યાં સુધી જીવેછે ત્યાં સુધી માફ શું વળ્યું ? જયસિંહને મરાવવા જતી ભૂવા શોધ્યા, પણ તેથી તો કાંઈ વળ્યું નહિ. આખરે એણીએ ગંડુપુરી સાથે મહા અધોર કર્મની ગોઠવણ કરી. રાજાને મોટી જ્યાફત આપી, નાચ રંગ કરાવ્યા, કેફમાં ગરકાવ કરી નાંખ્યો, ને જ્યારે ખૂબ રંગ જામ્યો સારે સભા બરખાસ્ત કરી રાણીએ હજીરમાં આવી એક લેખ હાથમાં આપ્યો. કેફમાં ચકચુર છતાં રાજાએ પૂછ્યું કે એમાં શું છે. કહ્યું કે રાયભાણુ આપના પેટનો કુંવર છે એટલુંજ એમાં લખ્યું છે. ગધેડા રાજાએ ખુશી થઈ તે ઉપર સહી કરી એટલુંજ નહિ, પણ પોતાનો કટાર તથા રૂમાલ નિશાન તરીકે આપ્યાં. બીજે દસ્તાવેજ એથી પણ વધારે કપટનો હતો. તેમાં તો જયસિંહ મારા પેટનો નથી અને તેથી તેને ગાદી ન મળે એવો એ કરાર કરેલો હતો. રાજાએ કહ્યું કે જોઈ વાંચો. એમાં શું છે ? ગંડુપુરીએ જોડું જોડું વાંચી સંભળાવ્યું એટલે એ ઉપર પણ રાજાએ પોતાનું જિલ્લાડું ચીતરી આપ્યું. આટલેથી પણ પાપી ધરાયાં નહિ. હજાડળ ઝેરનાં ખેલા સરાખનો પ્યાલો પેલી ચંડાળ કુમારનીએ પ્રેમનું ડાળ કરી પોતાના સ્વામીની, આગળ ધર્યો. એકવાર પડી ગયો તો બીજો, ને બીજો પડી ગયો. તો ત્રીજો પ્યાલો એવો ને એવો રાજાની આગળ ધર્યો. એ સમે એકાએક પાયગાના પડધા સંભળાયા, અને રાજા એ પ્રાણુધાતક પ્યાલો મોડે માંડવા જાયછે એટલામાં ચાર જવાન નાગી તરવારે ઉપર ધસી આવ્યા. એકે લાત

મારી તે ખાલો દેંકીદીધો, ખીન્નએ ગંડુપુરીને પકડી મુરકેટાટ કર્યો વીન્નએ રાણીને ખેંચી ઓરડીમાં પૂરી. ને ચોથાએ મૂંછા પામેલા રાજની આસના વાસના કરવા માંડી.

આ અણીની વખતે આવી બાહ્યનો રંગ તદ્દન ફેરવી નાંખનાર એનો કુંવર જયસિંહ તથા તેનો મામો કેસરીસિંહ હતા. તેમને આ ખટપટની બાત મળતાંજ તેઓ લશ્કર લઈ દોડમાર કરતા અંધેરી નગરી આવી પહોંચ્યા સગુણસુંદરી આ ટાણે પોતાના પુત્રને જોઈ રાજ રાજ થઈ ગઈ, અને ગર્ધવસેનને લાગ્યું કે મારે પેટે ખરેખર રત્ન પેદા થયું છે. એણે તો ખૂશીથી એને ગાદીએ બેસાડવાની ઇચ્છા દેખાડી, પણ એવું અશુભકર્મ થાય નહિ એમ કહી જયસિંહે બાપને નામે રાજનો સંઘળો બંદોબસ્ત કરી નાંખ્યો. આ દેશમંડળનું મહા કાર્ય કરવામાં એના અતુભવી મામારે ત્યાં રહી ઘણી મદદ કરી. થોડા વખતમાં અસલ જોટલું અંધારૂં હતું તેટલુંજ હવે અજવાળુ થઈ ગયું, ને લોકો સુખી તથા યુવરાજને આશિર્વાદ દેતા થયા. કુટુંબક કાળે પોતાનો બાપ દેવલોક થયો ત્યારે એ ગાદીએ બેઠો. ત્યાર પછી મન માનતાં લગ્ન કર્યાં. પછી એણે મુલકમાં કેવી પદ્ધતિથી રાજ ચલાવ્યું તે ચિંતિતવાર વર્ણવ્યું છે અને તે નવા જીવાન રાજને ખરેખર અબ્યાસ કરવા લાયક છે.

આ રીતે આ વાતનો છેડો આવે છે. આ મૂળ વાત છેક અસંભવિત છે એમતો જે રત્નવાડાથી કાંઈ પણ વાકેફગાર હશે તે કહી શકશે નહિ. બૂલ એટલીજ છે કે દુનિયાનું સંઘળુ નહારૂં એક ઠેકાણે બતાવ્યું છે. કાવ્ય શાસ્ત્રમાં દેવી, માનુષી, ને આસુરી એવાં ત્રણ જાતનાં કવનો કહ્યાં છે. દુનિયામાં ન હોય અથવા કવચિતજ હોય એવા સદ્ગુણીનું વર્ણન કરવું તે દેવી, માણસમાં ગુણ દુર્ગુણ સામાન્યપણે હોય છે તેવાંજ ચીતરવાં તેનું નામ માનુષી કાવ્ય, અને દુનિયામાં ન હોય અથવા કવચિતજ હોય એવા જ દુર્ગુણમય આ શ્રદ્ધિને વર્ણવવી તે આસુરી. આપણા આર્ય પૂર્વજો એ તો આ છેલ્લા વર્ગના કાવ્યને અતિ નિંદા ગણી "સાગજ કર્યું છે. ઇંગ્રેજોમાં પણ તેને સારા લોકો પસંદ કરતા નથી, કેમકે એવા દુર્ગુણના રસમય ચિત્રાઓ (પરિણામે દુઃખ વર્ણવ્યું હોય છે તો પણ) જીવાન માણસના મન ઉપર નહારી અસર થાય છે. અને પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળાને તો તે ચિત્ર રચતાંજ નથી. ઇંગ્રેજોમાં રેનલ્ડ આ વર્ગનો લખનાર છે. આ ગ્રંથનો રેનલ્ડની સાથે

૧ તે માત્ર આ બાબતમાંજ સમજવો. તેની ચિત્રણ
કેકાણે તો અહિંયાં શૂન્યજ છે, પણ એનો એટલો
કે અહિંયાં દુર્ગુણોનાં ચિત્રો મનોહર ન હોવાથી વાંચનાર
નહિ કરે. એથી ઉલટું આ ગ્રંથમાં જે ખાસ બોધ ભાગ
તે છટાથી લખાએલો છેજ. માટે નીતિ સંબંધી આ ગ્રંથન
વાંધો લેતા નથી.

૨ તે તો અમે જે જે કહ્યું તે ઉપરથી અમારો અભિપ્રાય જણ
આડકથાઓ ન નાંખી હોત, અથવા નાંખતા પાત્રા
પર્યો હોત, તો ગ્રંથસંકળના સારી કહેવાત મૂળ વાતમાં ગર્ધવસે-
વડો ન બનાવતાં માણસ રાખ્યો હોત, તો વાંચનારને વધારે રસ
તે સારી અસર થાત. જો આ ગ્રંથથી રાજ વર્ગને બોધ કરવાની
તી દશે, તો તો તે ફાકટજ છે. તેઓ તો આ ગર્ધવસેનનું નામ
ચીડવાશે, અને બોધ લેવાને બદલે અમારો નકામો ગિલ્લોજ
સમજશે; તોપણ બીજા લોકને અને તેમાં વિષેશે કરીને પર-
માપણા રજવાડાની છુપાએલી કાળખ જાણવાનું કાંઈક અતિશ-
યુગ્મ, તોપણ બહુધા ખરૂં સાધન એ થઈ પડશે એમ અમને લાગે છે.

—૦૦૬૦૦૦૬—

સુબોધચિંતામણિ વિવેચન,

મા ગ્રંથની પહેલું નોંધ્યાને ત્રણેક માસ થઈ ગયા છતાં દિલગીર
કે તેમાં વચન આપ્યા પ્રમાણે અમે અસાર સુધી તેનું યથાસ્થિત
ન કરી શક્યા નહિ. પણ આ ચોપાનીઆનું કદ નાનું અને વર્ણ
ખાસ બાબત શાળોપયોગી હોવાથી હરકોઈ માસમાં બહારના વિ-
ન માટે થોડીજ જગા બાકી રહે છે. તેમાં વિવેચન આપવું ત્યારે કાંઈક
સ્તારથીજ આપવું એમ અમારો વિચાર હોવાથી તેની જગા કરવા
શાં કેટલોક વખત અવશ્યેજ થોભવું પડે છે. આ કારણથી અમે
નિયમ રાખ્યો છે કે કેટલાંક પુસ્તકની તો માત્ર પહેલુંચજ આપ-
વાંક વિષે તેજ સ્થળે સામાન્ય વિચાર પાંચ દશ લીટીમાં દર્શાવી
જે થોડાં પુસ્તક ઉત્તમ પ્રતિના માત્રમ પડે તેનેજ વિસ્તીર્ણ
ને માટે રહેવા દેવા. વિવેચન બાબત અમારૂં ધોરણ ધણું

૩ ચાલેછે. એ વાત ચતુર વાંચનારના તો લક્ષમાં હો
 ૧૧ જાણુને માટે અત્રે તે સ્પષ્ટપણે જણાવીએ છઈએ કે
 ખાચ નહિ. આતું ધોરણ રાખવાથી ધણી વખત એ
 ચોપડીને ઠીકછે એમ કહી પતાવી દઈએ છઈએ, =
 વેચન અર્થે છઈએ તેમાં તેના દોષ વિસ્તારથી ખતાવે
 આ ઉપરથી એમ કદી સમજવું નહિ કે પેલી ઠીક* કહેલી
 રતાં સારી હશે, પણ તેથી ઉલ્લું અનુમાન તો એજ લેવાનું
 દર્શાવ્યા છે તોપણ તે પેલી ચોપડીયો કરતાં તો સર્વથા
 ના. ગઈ વખતે કાંતાના વિવેચનમાં અમે તેના ધણાક દોષ
 સમજાવ્યા છે. પણ તેજ ઉપરથી અમજવાનું એછે કે એ ઉર,
 નાટક છે, અને ખીજી નમાલી કવિતા વાર્તા કે, નાટકો જે
 બોલની પહોંચમાં વિદાય કરીએ છઈએ તેના કરતાં એ અલગ
 રીતેજ સાંજે છે. વિવેચન યોગ્ય અમે ગણ્યું એજ તેના ઉપર
 સાખીતી છે. પછીથી તે ઉત્તમ વર્ગના પુસ્તકો જેડે સરખાવાળ
 તદનુસાર તેની તુલના થાયછે, અને તે તુલનામાં તે દોષિત હો
 જેને તે તુલનાજ શોભતી નથી તેના કરતાં તે સાંજે હોતું જેઈ

શેઠ વલ્લભદાસ પોપટનું આ સુબોધચિંતામણિ કાવ્ય અમા
 ચારમાં વિવેચનને યોગ્ય છે. એની શૈલી, એના વિચાર, ને એન
 પા એ સર્વે લખાણથી ચર્ચા કરવા જેગ છે. પણ એ સઘળું યાં
 સ્વતંત્ર વિવેચનનું મોટું ત્રિમાસિક હોય તેમાંજ થઈ શકે, અને
 ધણાક વખતથી એવા ત્રિમાસિકની આપણી ભાષામાં પૂરેપૂરી ખોટ
 ણાવા લાગી છે. એવા ત્રિમાસિકની ગેરહાજરીમાં એ બાબત
 અમારાથી બનતું કરીએ છઈએ; અને તે રીત મુજબ હવે આ કે
 ગુણુદોષ તપાસીએ.

“પુસ્તક વાંચી કેવળ રચનાની પ્રસંસાથી સંતોષ નથી” એમ
 વલ્લભદાસ લખેછે તે ખરૂં છે—અગર જો મારી પુસ્તક રચનાની પ્રશં
 જેજ એમ પોતે ઈશારો કરવો એમાં કેટલીક કડકાઈ રહેલી છે ખ
 પુસ્તક તેની શૈલી કરતાં તેના વિચારને માટે વધારે ચર્ચાતું જેઈ.
 પારાનો અંથ છે, અને તે ખરા અંતઃકરણના જુરસાથી લખ
 એના બરાબર તુલના કરતાં આખા સુધારાના વિષયને તોજ

પડે એમ છે, અને તે કરવા અમે આ સ્થળે તૈયાર નથી, તોપણ તેનું સ્વરૂપ કેવું છે તે અમે અત્રે કાંઈક દર્શાવીએ છઈએ.

આ મંચ મહુવા બંદરના કાંઈ જૂનાન વાણીઆએ બનાવ્યો છે. એ મંચ રૂડો કે જૂડો જેવો છે તેવો પણ તે માટે કાઠીયાવાડે ખેશક અભિમાન ધરાવતું જોઈએ, કેમકે કાઠીયાવાડમાં સુધારાનું સાંચલ્ય પેઠું તેની એ અચૂક સાખીતી છે. ખરે પાછલા ચાર પાંચ વર્ષથી કાઠીયાવાડે સુધારામાં ખૂબ બહાર પડતા માંડયું છે. હાલ કાઠીયાવાડમાંથી નાનાં નાનાં પણ ચાર પાંચ ચોપાનીયાં નીકળે છે, અને મુંબાઈમાં છપાતાં ત્રિમાસિક, આર્યધર્મપ્રકાશ, સ્વદેશવત્સલ વગેરેમાં પણ આગળ પડતો હાથ સારાછીઓનોજ હોય એમ દેખાય છે. મુંબાઈ ઈલાકામાં હાલ જે હિંદુઓ તર્ફથી ગૂજરાતી ચોપડીઓ છપાય છે, તેમાં ઘણા ભાગ કાઠીયાવાડ તર્ફનોજ માલમ પડશે. પુનર્લગ્નાદિક સુધારાના કામ પણ હાલ કોઈ કોઈ ઠેકાણે થતાં સાંભળીએ છઈએ તે કાઠીયાવાડ અથવા કાઠીયાવાડીયજ. હાલ સુધારાના સાંચલ્યે જાણે ગૂજરાતમાંથી આવી અત્રે વાસ કર્યો હોય એમ દેખાય છે, અને એનું જોર તો હાલ ખેશક કાઠીયાવાડના જુવાની-તામાં ઉબરાઈ જાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૦-૬૫ માં જેવો સુધારાનો જુરસો ગૂજરાતમાં આણી પડ્યો હતો તેવો હાલ કાઠીયાવાડમાં ઉઠેલો દેખાય છે. ગૂજરાતમાં જેમ તે જુવાનીઆમાં હતો તેમ અહિંયા પણ નવસોહીયા નિશાળ છોડીને તુર્તજ બહાર પડેલા જુવાનીઆઓમાં તે ઉછળી રહ્યો છે. ત્યાં જેમ તે સુધારા અંતઃકરણ પૂર્વક, પણ જીજ્ઞંસ અને અભિમાન મસ્ત હતો, તેમ અહિંયા પણ તેવીજ પ્રતિભા દેખાય છે. ત્યાંના અને અહિંયાના સુધારામાં ફર એટલો છે કે તે સુધારકો ઇંગ્લેન્ડ બહુલા જુવાનીઆ હતા, અને આ માત્ર ઘણાખરા ગૂજરાતી સાત ચોપડીના જોર ઉપરજ કૂદનારા જણાય છે. આ કારણથી જાનેના વિદ્યાળયમાં કેટલોક તફાવત માલમ પડે છે ખરો, તથાપિ એ જાને સુધારાનું સ્વરૂપ તો એકજ છે, અને લખાણ

* એ વગેરે કેટલાક લખનાર “સુધારા” ના નહિ, પણ જૂના મત-પ્રતિપાદક છે. પણ તેનું વિદ્યાચાંચલ્ય જોઈ સુધારાના સામાન્ય મર્થમાં તેને અહિં ગણ્યા છે. કાઠીયાવાડના આ સુધારાનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે સંરક્ષકને ઉચ્છેદક એવા બે પક્ષ એક કાળેજ ઉભા થયા છે.

પઠાણની શૈલીમાં પણ ધારીએ તેટલો ફરક નથી કેમકે પાછલા સુધારાના લખાણ આ સુધારાને નકલ કરવા સારૂ ભાષામાં તૈયાર છે.

જેમ ૬૦-૬૫ ના ગૂજરાતી સુધારાની સમય મૂર્તિ કવિ નર્મદાશંકરે હતા, તેમ આ કાઠીયાવાડી સુધારાનો *કવિ આ શેઠનેજ ગણવો જોઈએ. પહેલાં નર્મદાશંકર પોતાની નર્મકવિતાના મોટા યોગદાને કાંઈ કાંઈ વખત “સુધારાનું બેબલ” કરીને કહેતા, પણ તે કરતાંએ આ “વણિક વક્ત્રબદાસ”નો સુબોધ ચિંતામણિ ગ્રંથ અમને તો કાઠીયાવાડના આધુનિક સુધારાનું બેબલ કહેવડાવવાને વધારે લાયક દેખાય છે, અને એ બાદના જીવાન સાથીઓમાં તે એવી રીતનીજ વાહવા પામશે એમાં અમને કાંઈ શક નથી.

આ ઉપરથી જણાશે કે આ ગ્રંથના વિચારોનું સ્વરૂપ કેવું છે. એ ગ્રંથ ખરેખર કહીએ તો હડહડતા સુધારાનો, દરિયા પારના સુધારાનો, કેવળ ઉચ્છેદક સુધારાનો છે. એમાં સુબોધ ચિંતામણિ એ નામ સિવાય બીજું કાંઈ પણ જૂનું સ્વીકાર્યું નથી, અને એ જૂનું નામ રાખતાં પણ શેઠ વક્ત્રબદાસનો સુધરેલો જીવ બહુજ કમવાયો હોય એમ જણાય છે કેમકે તે બાપત માશી માગવામાં આશરે દશ બાર લીટીઓ રોકી છે તોપણ એ માશી ન આપતાં અમે તો કહીએ છીએ કે એવું વહે નામ નહોતુંજ રાખવું, અને તેને બદલે ‘સુધારા બોધ’ કે એવુંજ ક નવું પાડવું હતું. એ શબ્દ કપોલ કલ્પિત, કંઠગો, ભાષાની પ્રૌઢિ વિરુદ્ધ થ ખરો, પણ નવા વિચારના સુધારાવાળા જવાનો કાંઈ માન્યમાન્ય રૂઢિનો પરવાહ રાખતા નથી, અને એ શેઠને તો તે નથીજ એ પોતે અહિંયા જે બખડું છે તે ઉપરથી સાફ જણાઈ આવે છે. આવું સીધું નામ રાખવાનો મોટો કાયદો તો એજ થાત કે લોકો ઠગાત નહિ અને એમાં શો વિષય છે તે નામ વાંચતાંજ તુર્તજ સમજી જાત.

નવું તેટલું બધું સાંજેજ, જીવું તે ખોટુંજ-જે વિલાયતી મતને મળતું આવે નહિ, બ્રાહ્મણોપર ગાળોનો વર્ષાદ, તેમણે પોતાના સ્વાર્થને માટેજ

*કવિ ભવાનીશંકર ગદ્યપદ બંને લખવામાં કાઠીયાવાડ આતે પ્રથમ છે, પણ તેને “સુધારા” નોજ કવિ કહી શકાય એમ નથી. “સુધાર કરતાં સાક્ષરતા તરફ તેનું વળણ વધારે છે, અને વળી તેણે તો કાઠીયાવાડમાં આ માંચડ્ય આવ્યું તે પહેલાં ધણી લખવા માંડ્યું છે.

શાસ્ત્રો બાંધ્યાછે એવો આશય, ને કદાપિ તેઓ ગમે એવા વિદ્વાન તે કાળે હશે પણ હાલ હું જે સમજું છું અને બોલું છું તે કરતાં તો બેહદ ઉતરતાજ એવો અંતરનો ભાવ, વગેરે કેટલીક વાતો તો આવા અંશમાં હશે એમ આપણે અગાઉથી જાણીએ છીએ, અને એવાં વેણો તો સુધારા વાળાનું મન ધરાય ને વળી વધે એટલે સુધી બોલતાં આ જીવાનીઆએ જરાપણ આચક્રા ખાધો નથી. મુખ પૃષ્ઠ ઉપરજ જે શ્લોક મૂક્યોછે તેમાં વાંચનારને સાફ કહેછે, કે આવો મારા હાથનો (ગાળોરૂપી) તમારો ખાવા કે તેથી તમારું કલ્યાણ થાય. શી ક્ષુદ્રાહા! શેઠ વલ્લભદાસ તો પૂર્વ કાળના નર્મદાશંકરને પણ એક કોરે બેસાડે એવા જણાયછે. પ્રસ્તાવનાને આરંભેજ એક દોહરામાં શ્રી ઝપાટો માર્યોછે.

પ્રથમ પુરણ પ્રસ્તાવના વાંચી થા વાકેક,
ઉતરશે નહિ એ વિના ક્રોધ રૂપી તુજ કેક.

ક્રોધ જે માણસને ચંચળને ઉઘોગી કરેછે તેને આજસને એટીપણું ઉત્પન્ન કરનારી જે કેક તેની ઉપમા શી રીતે આપી શકાય, તે વાત આ-ધી મૂકી અત્રે અમારા કહેવાની મતલબ એછે કે લોકને કડવું લાગે એવું લખાણ અત્રે જાણી જોઈનેજ કરેલું છે, અને એમ કર્યુંજ વાજખી છે એવું પ્રતિપાદન કરવા પ્રસ્તાવનામાં કાંઈક વિસ્તારથી મહેનત કરીછે. આસથી માંડીને દયારામ સુધીના સંસ્કૃત કે ગૂજરાતી કવિઓને કલમના એક ઝપાટાની સાથે તુચ્છકારી નાખવામાં પણ ખરેખરી નર્મદાશંકરીજ કરીછે, પણ તેની વિદ્વતા કે રસિકતાનો તે સ્થળે એકે છાંટો નથી. આ બધું લખી કહેવાનું હાઈ તો એજ જણાય છે, કે નીતિ બોધક કવિ તો હાલ હું મહુવામાં ઉગ્યો તે પહેલાં આ (વિદ્યાકળામાં વખણાએલાને મોક્ષ મૂલર સરખાને સાનંદાશ્ચર્યથી ભરી નાખનારા,) દેશમાં કોઈ યથોજ નથી, શુકન મુહુર્ત, ને ભૂત પ્રેતને ઉત્તેજન આપવાનું તોહોમત અખા પર્યંત તમામ જીના કવિઓ ઉપર સાખીત કરી તેમને વર્ચ્ચ ટૂરવ્યા તો ખેર, કેમકે પ્રેમાનંદ, શામળ, ને બિભત્સ દયારામ વગેરે પોતાના માત્ર કવિત્વ બજેજ શેક્ષપિયરને બાઈરનની પેઠે બાષામાં અમર રહેવાને પૂરું શક્તિ માન છે, પણ અમને આશ્ચર્ય લાગેછે કે બક્ષા, વિવેકી, ને સદાનીતિનો બોધ કરનાર બિચારા સુધારાના કવિ દલપતરામને પણ વિસારી મૂકી ની-તિબોધક કવિની ખુરશી પોતાને માટેજ ખાત્રી પડી રહેલી છે એમ આ

જુવાન શેઠ શા ઉપરથી માની બેસે છે. તેમજ એ જોટ પૂરી પાડવા મારે ગીતાવળી લખવી છે, દાદાનિષેધક નિબંધ લખવો છે, આયુષ્ય નિર્માણ લખવું છે, વગેરે જે કહ્યું છે તે પણ સુધડ રસિકતાથી ઉલટું છે. એ બધું આપવડાઇના તડાકા જેવું દેખાય છે, અને વિવેકી વાંચનાર ઉપર સારી અસર થતી નથી. અમે તો ધારીએ છીએ કે આવી ઢપની લાંબી ૫૦ પાનાની પ્રસ્તાવના લખી છે તેથી માથા કરતાં પાઘડી મોટી થઈ ગઈ છે, એટલુંજ નહિ પણ તેથી આખા કાવ્યને નકામું લોકમાં અપ્રિય થવાની દહેશતમાં નાંખ્યું છે. ગ્રંથકારમાં અને તેમાં વિશેષે કરીને નવા જુવાન ગ્રંથકારમાં નમ્રતા જેવી શોભા આપનારી છે તેવું અહંપદ કે તડાકા બડાકા નથીજ. એમ કરવાથી તેને પોતાના ઉદ્દેશમાં થોડાક કાળ કદાપિ કાંઈ પુટી મળતી હશે, પણ પાછળથી સામટો અસ્ત થઈ જાય છે. માટે હવેયા આ બાઈ પોતાની એ ઢપ બદલે તો સારું.

ઉપર પ્રમાણે ઉછંટળ હુપદનો કેટલોક દેખાવ છે તે બાદ કરતાં એમાં સ્પષ્ટપણે ને જુસ્સાથી પોતાના વિચાર જે છે તે દર્શાવ્યા તેને માટે અમે કાંઈ દોષ કાઢતા નથી, પણ ઉલટા તેને એ કાવ્યના ગુણ ગણીએ છીએ. એ બધા વિચારની સાથે અમે અત્રે એક મત નથી, કેટલાકને તો અમે ખોટાજ સમજીએ છીએ. કેટલેક ઠેકાણે કૂવાના દોડકા જેવું કરી નાંખેલું માલમ પડે છે, કેટલેક ઠેકાણે અમે જોઈએ છીએ કે વધારે અનુભવ ને વિદ્વાનોનો સમાગમ થશે ત્યારે જે કુંડી નજરનું લખાણ છે તે આપોઆપ દૂર થશે, અને કેટલેક ઠેકાણે મતભેદની વાતો છે, તોપણ ગ્રંથકારનું એ કામ કે પોતાના જે વિચારો હોય તે સ્પષ્ટપણે જુસ્સાભરે વાંચનારની આગળ મૂકવા તે કરવામાં શેઠ વલ્લભદાસે સંપૂર્ણ કૃતેહ મેળવી છે. જે મર્યાદામાં રહી, રચતું રચતું કહ્યું હોત, તો ઘણા લોક સુધારાની વાંત સાંભળત એ વાત ખરી છે, પણ તેમ તેની અસરે થોડીજ થાત. હાલ થોડા પણ ભાવથી વાંચનારા જે વલ્લભદાસને મળશે, તે વાંચી સુધારામાં એના જેવાજ તદ્દુપજ થઈ જશે, જે કદી પણ મોળાં, દહીને દૂધમાં પગ રાખનારા, લખાણથી થઈ શકત નહિ. ખરી વાત તો એ છે કે આ એકપક્ષી ગ્રંથ છે, અને સઘળા એકપક્ષી ગ્રંથોનું કામ એજ છે કે પોતાના પક્ષને બળવાન જુસ્સાવાળો કરવો. પ્રતિપક્ષીઓને સમજાવવાને અર્થ તે છેજ નહિ. એકપક્ષી ગ્રંથ પ્રતિપક્ષમાં જેટલો નિંદાય છે તેટલોજ તે સ્વપક્ષમાં

વંદાયછે. તે વાંચી પોતાના પક્ષના લોક ધારણું કામ કરેવા ઉચ્ચેરાઈ ટપોટપ તૈયાર થાયછે. એકપક્ષી અંધોતો આ હેતુ તથા લાભ ન સમજવાથી કેટલાક સ્વપક્ષી પણ આવા અંધને નિંદેછે, અને કહેછે, કે વિવેકથી લખ્યું હોત તો લોકોના દિલમાં ઉતરત. પણ પ્રતિપક્ષીઓના દિલમાં ઉતારવું એ આવા અંધનું કર્તવ્યજ નથી, અને આ ભેદના અસાનને લીધે વખતે અંધકાર પોતે પણ લોકોનો અનાદર જોઈ નાહિમેદ થાયછે કે માફ કહ્યું કોઈ સાંભળતું નથી. પણ એવા લખાણથી પોતાના પક્ષના કેટલા સખળ તથા સતેજ થયા તેનો તે વિચાર કરતો નથી. સ્પષ્ટવક્તાપણું એજ ખરો ધર્મછે; એજ ખરું ડહાપણુ છે; અને એજ સરસ લખાણનું રહસ્ય છે. આવા અંધનો જો કદાપિ ચોતર્ફથી ફિટકાર થાય, તોપણ બલા

અંધકારનો એજ ધર્મછે કે સત્યમેવજયતિ એ વાક્ય ઉપરજ બરોસો રાખી પોતાના ઉદ્યોગમાં અખંડ સદ્બુદ્ધિથી મંડ્યા રહેવું, અને તેમ કરવાથી અમે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણેનો ફાયદો થશે અને તે કાંઈ નાનોસનો નથી. સેનાને સરોયું કરવી એ એનું જો કામ તે યુદ્ધ કાળે પરમોપયોગીછે.

પ્રતિપક્ષીને પણ સમાન અસર કરી શકે એવા અંધ તો જુદીજ રીતના હોયછે, અને તેના અંધકાર પણ જુદા વર્ગના હોય છે. તેવા પંચકારને તો ખરું કહીએતો પક્ષાપક્ષજ નથી. તેઓ સર્વે પક્ષમાંથી સારા

શોધનારા, મહા જીચી બુદ્ધિના, શાંત પુરષો હોયછે. તેમના સિદ્ધાંતો

સામાન્ય ને ગંભીર હોયછે કે તેમાં સર્વે પક્ષના ખરા વિચારોનો સંશય થઈ રહેલો હોયછે, અને સર્વે પક્ષની બૂલચૂકોથી તે દૂર હોયછે

। સિદ્ધાંતીઓ જો પુસ્તક રચેછે તે એક પક્ષી ન નીવડતાં સર્વ પક્ષી

માત્રમ પડેછે, અને તેમાંથી સઘળા પક્ષ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાર ગ્રહણ કરેછે, અને એક પક્ષમાં તે પુસ્તક છેક જનપ્રિય થઈ પડતું નથી. જનપ્રિય પુસ્તક તો એકપક્ષી હોય તેજ થાય—અલખત તેજ પક્ષમાં, સર્વપક્ષી પુસ્તક બાપામાં સ્થાયી રહેછે, અને એક પક્ષી પુસ્તક થોડો વખત લોકોમાં ઘણી હોહા કરી મૂકેછે.

શૈલી શાસ્ત્રનો આટલો મર્મ અત્રે સ્પષ્ટ કરવાનું કારણ એ છે કે હાલ આપણા લોકમાં એ બાબત મોટો મતભેદ ચાલેછે. કેટલાક કહેછે કે “ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર, સજ્જન સ્નેહ સહિત સંભળાવજો” અને કેટલાક કહેછે કે કહેવા બેસવું ત્યારે તો એક મગની બે ફાડજ કરીને

આપવી. ઉપલી સમજુતી ઉપરથી માલમ પડશે કે એ બંને વાત યથાર્થ સમજવામાં આવે. તો ખરી છે, અને એ બંનેમાં કશો વિરોધ નથી પણ એ ઉપરથી એમ અર્થ નીકળતો નથી કે કોઈએ પણ પોતાના મનના વિચાર પડદામાં રાખી સમાશેભતુંજ બોલવું. એતો ચોખ્ખું જુઠાણું છે. એક પક્ષીએ જેવા પોતાના વિચાર હોય તે પ્રમાણેજ જણાવવા, અને તેમ કરવાથીજ પોતાના વિચારના હકમાં ફાયદો થાય છે. એ ફાયદો કેવી ને કઈ રીતે થાય છે તે ન સમજવાથી બંને મતવાળા એક બીજા સાથે નકામા લડી મરે છે.

આ પુસ્તકના ચાર ભાગ પાડેલા છે, અને તે દરેકમાં ઘણું કરીને એકનો એકજ છંદ રાખેલો છે. પિંગળ રીતના છંદ પસંદ ન કરતાં દેશી ગરબીઓ રાખી એ સાફ કર્યું છે. સંસ્કૃત ઢપના અક્ષર છંદો તો આપણા સમૂહને છેક અજાણજ છે, અને તે ગૂજરાતી ભાષાને અનુકૂળ પણ નથી. અર્થ ક્લેશ કે ભાષાની ખેંચતાણ કરીને તે જોડ્યા કરતાં માત્રિક છંદમાં સરલ કવિતા કરવી એ ઘણું ડાહ્યું કામ છે. દશવીશ વર્ષેપર ગૂજરાતી સાક્ષર મંડળને ગરબી વગેરેનો ધણો તિરસ્કાર હતો તે હાલ ધણો ખરો દૂર થએલો જોઈ અમે ઘણા રાજી થઈએ છઈએ, કેમકે એવી જો સમજથી પ્રાચીન ગૂર્જર ભાષાનો અમૂલ્ય મંડાર' ફેંકી દેવા જેવુંજ રહેતું હતું. ભાષા ભાષાના પદખંધો તેના સ્વભાવને અનુસરતા જુદાજ હોય છે, અને તેમાં જે જાતના છંદો શિષ્ટ કવિઓ લખી હોય છે તે છંદોજ પાછળથી બીજા કવિઓ વાપરે છે. ઇંગ્લાંડમાં પ્રગ્રીકલાટિન વિદ્યાનું પુનર્જીવન થયું તે વેળા કેટલાક પોંડિલનું ડોલ ધરાવનારાઓ તે ભાષાના છંદ ઇંગ્લિશમાં દાખલ કરવાને બહુ મથ્યા હતા. પણ ફળ એટલુંજ થયું કે તેમની કવિતા ગાંધીની દુકાને પડીકાં બંધાવવાનાજ કામમાં છેવટે આવી. આ ઉપરથી આપણામાં સંસ્કૃત છંદોના બહુ શોકી હોય તેમણે બોધ લેવાનો છે. સંસ્કૃતમાં પણ કાળને અનુસરી નૂદા નૂદા છંદ લખાતા આવ્યા છે. વૈદિકકાળમાં ત્રિષ્ટુપ્, રામાયણકાળમાં અનુષ્ટુપ્, પછીથી ઇંદ્રવજ્રાદિક, સારકેડે આર્યા, અને છેવટે ડંડક પર્યંતછંદો વપરાવા લાગ્યા. મતલબ એ કે લોકોમાં સામાન્ય રીતે જે છંદો એક કાળે બહુ પ્રસિદ્ધ હોય તેજ છંદમાં લખે તો તે પુસ્તક દેશમાં વચાયું.

જોઈએ. સઘળી ભાષામાં સંગીત કવિતા આ નિયમેજ જોડવામાં આવેછે, જેનો દાખલો લઈ આપણા કેટલાક ગૂજરાતી ભાષ્યો બર્માયા છે, તે સંસ્કૃતને ઇંગ્રેજી ભાષાનાજ કેઈ પણ કવિએ સંગીત કવિતા એક વૃત્તમાં રચવાનો ખ્યાલ રેવડને પણ કર્યો નથી. જો સકળ કાવ્યશાસ્ત્ર સંપન્ન જે જ્યદેવ તેણેજ ગીત ગોવિંદમાં વિવિધ બંધ પસંદ કર્યા, તો આપણે સંસ્કૃતનું એા હું લઈ ગરબીઓ ગાવામાં એકવૃત્ત રાખવાની ગાંડાઈ શા માટે કરવી જોઈએ? ગૂજરાતી સઘળા કવિઓ હારીઆં પદ એક વિષયપર ઘણુંકરીને ચાર સુધીજ લખતા આયા છે અને એ નિયમ આપણે માટે, અમેતો ધારીએ છઈએ કે, જોઈએ તેવો બસછે. છંદોબદ્ધ કવિતામાં પણ એક વૃત્તના કાવ્યોવાળી ભાષાની પદવીએ પહોંચતાં હજી ગૂજરાતીને વાર છે, અને તે વખત આવવા પહેલાં અવસ્યનું એ છે કે કવિતા ગાવાની રીત જઈ આપણામાં તે બોલવાની રીત પડવી જોઈએ.

હવે આ પ્રત્યેક ભાગમાં શું છે તે આપણે ઉપર ઉપરથી કાંઈ ખેચરદૃષ્ટિએ જોઈ લઈએ. “હરિ ભજન વિના દુખદરિયા સંસારનો પાર ન આવે” એ ગરબીનો ઢાળ પહેલા ભાગમાં રાખ્યોછે, અને તેનું લખાણ બીજા સઘળા ભાગ કરતાં સાફ છે. એમાં મરણ, લગ્ન, સાધારણ સુધારો, સામાન્ય વહેમ, ને કેળવણી સંબંધી, એ રીતે છ વિષયો અનુક્રમે વિગતવાર ચિત્ર પાડતી બાનીએ વર્ણવ્યા છે. છેલ્લી બાબતપર લખતાં થોડ વલ્લભદાસે ઇંગ્રેજી ભાષાના અભ્યાસ વિરૂદ્ધ કેટલાક કટાક્ષ ફેંક્યા છે તે જોઈ અમે દિલગીર થયા છઈએ, કેમકે એ ઉપરથી માલમ પડી આવેછે કે એ ભાઈના સમજવામાં ઇંગ્રેજી અભ્યાસનું મહત્વ બરાબર નથી. ગૂજરાતી છએ, ધોરણ પૂરાં કર્યા વિના ઇંગ્રેજીનો આરામજ ન કરવો એ વિચાર ખોટો છે, અને હાલ જે સરકારે ચોથું ધોરણ બધી રજા પછી ઇંગ્રેજીમાં દાખલ થવાની છૂટ રાખીછે તે દૂરદેશી બરેલી, ચોગ્ય, ને ઉંચી કેળવણીને લાભકારક છે. ઇંગ્રેજી સ્કૂલોમાં ગૂજરાતી ઉપર કદાપિ ઘટતું લક્ષ અપાતું નહિ હોય, તોપણ તે માટે બંને ભાષા જોડે બણવાની થર્વમાન પદ્ધતિનેજ દૂષિત ગણવી એ વાજબી નથી. તેમજ “આ કલમ ધડી આપો માફ આ બાગ નઠાઈ કે સાઈ, ખેટ કિયાં આબુ વાઈ.” એવું. બોલતો કોઇ પણ ઇંગ્રેજી બણેલો હિંદુ થઈ ગયો હોય એ અમે માની શકતા નથી, અને એ બાબત ભાઈ વલ્લભદાસ પોતાના અનુભ.

વની સાક્ષી આપેછે તોપણ એમાં કાંઈ અતિશયોક્તિ કે ગેરસમજૂતી હોવી નોંધએ. મુસલમાન, કે કદાપિ પારસી શિવાય ગૂજરાતના કોઈ પણ ભાગનો દેશી એમ બોલેજ નહિ. એ અબ્યાસનો નહિ, પણ જન્મ ભાષાનો સવાલ છે, અને તેમાં આવી ભૂલ કોઈ પણ માણસ શી રીતે કરી શકે? જો એવો કદાપિ ધારો કે નીકળ્યો, તોપણ તે માટે ઇંગ્રેજી સ્કૂલો કરતાં તેના માઆપનો વાંક કાઢવો બહેતર છે, કેમકે એને નાનપણમાં પોતાની ભાષા બરાબર જોલતાં ન આવડી તેનો દોષ તેમનેજ માથે છે. કલમ, બાગ, ને જેટ એ શબ્દો નાનપણથી ઘરમાં વપરાતા સાંભળવામાં આવે એવા હોવાથી તેની જાતિમાં જો કોઈ ભૂલ કરે, તો તે તેના માઆપનીજ છે એમ સમજવું જોઈએ.

ખીજો ભાગ દેવાનંદની “અંતકાળે સચું નહિ કોઇનુંરે” એ ઉછળતી ગરબીના રાગમાં જોડેલો છે, અને લખાણુ પણ પહેલા ભાગ કરતાં વધારે ઉછળતાં જુરસાવાળું છે, અગર જો તેજ કારણથી તેની ભાષા, વિચાર, કે પદ્યબંધમાં તેટલું અવસ્થિતપણું રખાઈ શક્યું નથી. ત્રીજાને ચોથા ભાગને પણ આજ ટીકા સામાન્યપણે લાગુ પડેછે. બોળ ભગતના ચાખખાની રાહ પર ત્રીજો ભાગ રચ્યો છે, અને તેમાં તો સત્તર સત્તર કડી સુધીના લાંબા પદના કાશીયા મેળવતાં ભાષા ને શબ્દોનું કચ્ચરખાણુ વાળી નાંખ્યું છે. આત્માને આતમો, અગીઆરમું બારમું એને ઠેકાણે અગીયારમો બારમો, ધરસૂતને ધરસૂતરો, વગેરે વગેરે જેમ જેમ જડતું આવ્યું તેમ ઠેકી માર્યું છે. બોળભગતની પેઠેજ જડસી બાંડણુ ભાષા પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે મન મૂકીને વાપરી છે. એટલું બધું છતાંએ અમે કહીએ છઈએ કે આવા ગામડીયા પોશાકની અંદર ખરા કવિત્વની મૂર્તિ રહેતી છે, અને પ્રાસાનુપ્રાસ પણ ધણેક ઠેકાણે સ્વયંચાલિની, સાભિપ્રાય, ને સંરસ છે.

ચોથા ભાગમાં વિવિધ રાગની પદ ગરબીઓ છે, અને વિષય પણ વિવિધ છે તથાપિ ઘણો ભાગ બાળજનને લગતો છે. અત્રે તો ઘણાખરો “બાળજન, બત્રીશી”માંથી ભાષાફેર ઉતારોજ છે, અને તેમ છે એ વાત કવિએ પ્રસ્તાવનામાં પોતે ક્યુલ કરી તેનું કારણ આ પ્રમાણે જાહેર કર્યું છે “આ પુસ્તકમાં જે ચોથો ભાગ છે તેમાંની કેટલીક ગરબીનો બાવાઈ બાળજન બત્રીશીના પુસ્તકમાંથી ઉતારા તરીકે છે. તે લઘુ ગ્રંથ-

ની કાવ્ય મને ધણી ઉત્તમ લાગી, પરંતુ તેમાં મૂકેલા રાગ અમારા તર્જ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી ખાસ નવરાતરમાં પુરષોને ગાવા લાયક રાગો- માં તે ભાવાર્થ સમગ્રવ્યો છે. તેના વિદ્વાન કવિની પાસે તે બાળતની ક્ષમા ચાહું.”

આખા કાવ્યની શૈલી પણ “બાળલગ્ન બત્રીશી” ને અનુસરતી રાખ- વા ઉપર થેડ વલ્લભદાસનું લક્ષ અખંડ જણાય છે, અને તે બાળત પણ પ્રસ્તાવનામાં આ રીતનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે. “નવલ બત્રીશીની કાવ્ય પણ એ વિષે લખાએલા વિષયમાં સંવેદકૃષ્ટ છે. બાપા જુરસાબેર હૃદય લાગણીને રાશન કરનારી છે. આ ગ્રંથમાં એ તેવીજ પદ્ધતિ પસંદ કરી છે.” આ બે ઉતારા અત્રે આપવા એમાં કાંઈક અવિવેક જેવું છે ખરું, પણ હાલ આપણા પ્રાંતમાં કવિતાની જે ત્રણમાર શાળાઓ (Schools) ચાલે છે તેમાં કોની જોડે આ કાવ્ય સંબંધ ધરાવે છે એ સવાલ પોતે કવિએજ ઉઠાવ્યો છે, તો તેનું કાંઈક નિરાકરણ આ વિવેચનમાં થવુંજ જોઈએ. એ આખું કાવ્ય ધ્યાન દબને વાંચતાં અમારો એવો નિશ્ચય થાય છે કે એ દલપતશાળાનું તો નથીજ. આ ઉગતા કવિનું લક્ષ શબ્દ કરતાં અર્થ ઉપર વધારે છે એ વાતજ તેને તે શાળામાંથી મુક્ત કરવાને બસ છે. બાપાશુદ્ધિનો કેવળ અનાદર, કેટલોક ક્લિષ્ટાન્વય, અને વિચારોની પણ કોઈ કોઈ ટપછપ જોતાં હાલ એની વિશેષ ઝોક નર્મદશાળા તરફ દીઠામાં આવે છે. પણ તેમજ નિર્દભ અર્થલક્ષીપણું અને પારદર્શક સ્પષ્ટવક્તા વાણી, એ નવલશાળાના જે ખાસ લક્ષણો તે પણ અત્રે બહાર પડતાં છે, માટે અમારો મત એ મુજબનો થાય છે કે હાલ એ કવિ આ બંને શાળાની મધ્યે છે, પણ મનનું વલણ આગળ જતાં બીજીની તરફ જવાનું છે.

અમે જોઈને પ્રસન્ન થઈએ છઈએ કે આ કાવ્યમાં શેડ વલ્લભદાસે ઉત્તમ પદ્યકારોનાં કેટલાંક લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે. શૈલીએકાગ્ર, બંધ અર્થલક્ષી તથા કાંઈક ઘટ્ટ, તે પ્રાચીનપાસ સ્વચ્છિની છે. સંક્ષીપ્ત અથવા એકાગ્ર- શૈલી (Concise) એટલે મુદ્દાની વાતનેજ વળગી રહી આડા અવળા જવું નહી. આ શૈલીમાં દરેક શબ્દ સાબિતપ્રાય એટલે અર્થમાં જરૂરનો વધારો કરનાર હોય તેજ મૂકવામાં આવે છે, અને કાંઈ પણ પુનરુક્તિ કે અંગ વિસ્તારી પણ જાઓ કરવામાં આવતો નથી. સર્વાંગદૃષ્ટિવાળી શૈલીમાં

(Diffused style) યથાર્થતા તો એટલીજ રહેલી હોયછે, પણ અંગ-અંગીની વિસ્તાર મર્યાદિત હોતો નથી. આ બંને શૈલી સારીછે, અને જેની ખુદ્દિ જે શૈલીને અનુકુળ હોય તેને અનુસરી તે પ્રમાણે લખે, તો બંને શૈલીના અંથ સમાનજ રસ આપેછે, તોપણ અમે એકાગ્ર શૈલીને વધારે જાતી ગણીએ છઈએ. એ શૈલીમાં અત્તરની સીસી પૈઠે સઘળું સારરચન બરેલું માલમ પડેછે. આવી સર્વોત્તમ શૈલી આ જીવાન કવિને એકદમ જોઈએ તેવી સાધ્ય થઈએલી છે એમ કહેવાનો અમારો અર્થ નથી, પણ એના મનનું તે તર્ક સ્વાભાવિક વળણ છે એમાં કાંઈ શક નથી, અને એજ વાત તેને સુખારકબાદી આપવાને અમે બસ સમજીએ છઈએ.

અર્થલક્ષી બંધ એપણુ એક ખુદ્દિમાન કવિનું લક્ષણ છે. આજ કાલનાં ધણાખરા નાનકડા કવિઓ શબ્દલક્ષીજ દીઠામાં આવેછે. તેઓનું ધણું લક્ષ તાલ, માત્રા, ઝડ, ઝમક, વગેરે ગોઠવવામાંજ રોકાએલું હોયછે, અને જાણે શબ્દ પહેલા ને અર્થ પછી એમજ સમજતા દેખાય છે. વખતે નિર્યક શબ્દો પણ પાદપૂરણાર્થે ઘોઝી દેતા કાંઈ આંચકો ખાતા નથી. વિશેષણો તો સાંભિપ્રાય કે સપ્રયોજન જોઈએ તેનો વિચાર પણ તેના સ્વપ્નામાં આવતો નથી, અને જાણે તે માત્રાનું ભરણું કરવાનેજ અર્થે હોય એમ સમજે છે. આમ હોવાથી તેમનું કવન ઢમઢોલ ને માંહે પોલ જેવુંજ કેવળ થઈ જાયછે, અને તે જોઈ સમજવાર કે રસિક પુરષો તો બહુજ કંટાળેછે કેમકે તેમને તો અર્થલક્ષી પદ્યબંધજ ગમે. અર્થની ઉપરજ અખંડ લક્ષ, અને તેના સર્વે ભાવ પરિપૂર્ણ રીતે પરાવર્તન પમાડવાને માટેજ ભાષા છે, એમ સમજી જે યથાયોગ્ય પદ્યરચના કરવી તેને અમે અર્થલક્ષી પદ્યબંધ કહીએ છીએ.

આ વિવેચન બહુ ચાલ્યું. હવે તો એ પૂરું કરવું જોઈએ, કેમકે અર્થાન્તેગ બાબતો તો આ પુસ્તકમાં ખૂટે એમ નથી.

અર્થલક્ષીબંધ અને એકાગ્રશૈલી, એ બે દુર્લભ સુગુણો આ કાવ્યમાં છે, એમ અમે પાછલ બતાવ્યું. એમાં સિદ્ધિ કેટલી થઈછે તે હવે જોવાનું છે. એક અર્થલક્ષી બંધજ સિદ્ધિએ પહોંચાડવો બહુ મુશ્કેલ છે, તો તેની સાથે એકાગ્રશૈલી બળી એટલે તે કામ બહુજ મુશ્કેલ અને ઘણાને તો અસાધ્યજ થઈ પડે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. એમાં પૂરેપૂરી

તો ઘણી મહેનતે, ઘણે અબ્યાસે, ને સ્વાભાવિક યોગ્યતા બહુ સારી
 ૨, તોજ કોઈ વિરલાતે મળેછે. એ સિદ્ધિ એટલી દુર્લભ છે કે તેને
 જા કવિએ પ્રસાદજ ગણેછે. આપણી ભાષામાં આ જનતની શૈલી સંપૂર્ણ
 તો ગુજર ભૂપણ પ્રેમાનંદ ભટ્ટમાંજ જોવામાં છે, અને તેનાથી ઉતરતે
 જો દયારામમાં.' સામંજની બાની એકાગ્ર નથી, પણ કાંઈક વ્યથ
 ને વિસ્તરે છે. અખાતો બંધ કેવળ અર્થલક્ષી ને એકાગ્ર છે, પણ
 ભ કરવા જતાં ભાષા બગડી ગઈ છે, આ શૈલીમાં ત્રણ વાતનો મોટો
 ભય રહે છે—કિલ્લતા, કઠોરતા, અને અનાગરત્વ (Inelegance)
 પેટલે શુદ્ધિ, રૂઢિ, પ્રાંતિ વગેરેનો ભંગ થઈ વાણી ખીચડા જેવી ગામ-
 ડાયા દેખાય છે. અખામાં કઠોરતા નથી, પણ અનાગરત્વ તથા (વિવેચનું
 કાઠિન્ય બાદ કરતાં પણ) કષ્ટિતાનો કેટલોક દોષ લાગ્યો છે. ત્યારપછી એ
 શૈલી નર્મદાશંકરે પકડી તેણે અનાગરત્વનો દોષ ઘણોખરો દૂર કર્યો, પણ
 તેમ કરતાં વાણી કાંઈક કિલ્લ થઈ ગઈ ને જોઈએ તેવી મીઠાશ
 બાતી નહિ.

એમ છે, તો આ શિખાઉ કવિની ભાષા એ શૈલીનો આશ્રય લેતાં
 મનમાનતી ન નીવડે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ ટીકા કરવા જોગ
 એ છે કે “મારી સરલ કવિતામાં કાઠીયાવાડી શબ્દો કેટલેક ટેકાણે આવ્યા
 છે. પ્રાંત બેદના શબ્દો પણ હશે; તથાપિ એ પદ્ધતિ મને પસંદ છે” એમ
 કહી એ સઘળા દોષમાંથીજ છટકી જવા માગે છે. પ્રથમ તો કહેવાનું
 એ છે કે કાઠીયાવાડના સર્વોપરી વિદ્વાન મણિશંકરભાઈ, કવિ ભવા-
 નીશંકર, તથા હાલ ભાવનગર વગેરે અનેક ટેકાણે જો જીવાન લે-
 ખકો બહાર પડવા લાગ્યા છે, તેમાંના કોઈને પણ દેશની સામાન્ય ભાષામાં
 લખતાં અધરૂં લાગતું નથી, તો આ બાધનેજ તેમ શામાટે થવું જોઈએ?
 પ્રથમ પ્રયાસે અધરૂં લાગે, પણ આગ્રહથી સઘળું થઈ શકે છે. ગમે તેમ
 હો પણ કાઠીયાવાડીનું પ્રાંતાભિમાન ઉશ્કેરી તેની હેઠે પોતાની શૈલીના
 દોષો છુપાવવા એ અમને બિલકુલ વાજબી લાગતું નથી. પણ પ્રાંત-
 બેદના શબ્દોનો સવાલ બહુ મોટો છે તેથી તેને ખીજ પ્રસંગને માટે
 રહેવા દઈ, અમે કહીએ છઈએ કે આ ચોપડીમાં કાઠીયાવાડી શબ્દો એજ
 મુખ્ય દોષ નથી, પણ ભાષા સંબંધી અનેક રીતના ગડબડ ગોટા છે.

એમાં કેટલાક શબ્દો તો કાઠીયાવાડી નહિ પણ ગોહિલવાડીજ છે.

અને તેથી તે હાલારી કે જાણવાડી પણ સમજી શકતા નથી, તો રાતના ખીન્ન લોકોનું શું કહેવું. કેટલાક તો કાઠીયાવાડી કે ગોહિલવાડી પણ હડહડતા ગામડીયા શબ્દજ છે. નખોદને ઠેકાણે નખોદ, મિઠા ઠેકાણે મિઠોસ, વેધતને ઠેકાણે વેધટ, મલકાયની જગોપર મરકાય, ગળઃ ગલકી (?), અખાડાની જગોપર અખેડો, અકસોશને ઠેકાણે અપરં. જાપતાને ઠેકાણે જાપતો, ધુમને ઠેકાણે ધોમ, પૂકાને ઠેકાણે પોડા. વાં ગણતાં પણ પાર ન આવે એટલા શબ્દોછે તે કાંઈ કાઠીયાવાડી નહિ પણ ગામડીયા અથવા તોતળી જાતનાજ બોલ કહેવાય. કાઠીયાવા પ્રાંતભેદનું તો ખરેખર નિમિત્તજ છે—જોડીજ હાલ ઉભી કરી વાગેછ, બોલેછ, એવા સુરતી પ્રાંતભેદ પણ કાવતું આવ્યુછે ત્યાં ધમધો કાર દાખલ કર્યાછે. સુરતી પ્રાંતભેદ તો શું પણ કેટલેક ઠેકાણે પારસં દષ્ટ પણ છૂટથી વાપરીછે. “જો તોડે કુદરતનો કાયદો, તો જા્ય તંદુરસ્તી કાયદો, આ મત અર્વાચિન ઇલાયદો” આ લીટીઓ તો મુઆઇના પેલ મનમુખ સાહેરનીજ કવિતાને (?) યાદ કરાવે એવીછે, અને ખરે કે નહોય તો કોઇપણ એમ ધારે નહિ કે એ કાઠિયાવાડના એક હિંદુ ગૃહ સ્થની બનાવેલી હશે. તેમજ “અંગીકારી રીતે એજન” (હિસાબી ખાતાને શબ્દ) ઉલટું આપ્યુંછે ઉત્તેજન (સંસ્કૃત શબ્દ) તેથી સ્થિતી સુધરી એકના (વિલાત જોડણી) એમાં જે પ્રાસ મેળવવા બાપાનો અન્યથા ખીચડે કર્યોછે તેતો પેલા કુકડ લાવણી બનાવનારાઓને પણ બેશક ખૂણે બેસાડે એવાજ જણાય છે. તેમજ કેટલેક ઠેકાણે વાકરણ બંગ પણ કરતાં આંચકો ખાધો નથી “ધૂસાનો” ને ઠેકાણે ધૂતાનો, કળશીએની જગોપર કળશે, વધાયાજને ઠેકાણે વધારેજ, કેક કરીને ઠેકાણે કેક કર્યા, બ્રમણાને બ્રમના, એટલુંનું અટલું, ઉપાયને ઉપા, ને અગીયારમું બારમું તેને ઠેકાણે અગીઆરમો બારમો, વગેરે અનેક ગ્રામ્યતાની, પ્રાંતભેદની, ને બે પરવાહીની ભૂલો આ પુસ્તકમાં ડગલે ડગલે માલમ પડેછે. ટુંકામાં બાષા

*અમે નિષ્ક્રિયોએ કે ન્યાં પ્રાસ મેળવતાં ગુંચવણ પડેછે અથવા પદ બેસતું નથી તેવે ઠેકાણેજ આવા દોષિત શબ્દો વાપર્યા છે. એ કાંઈ પ્રાંતભેદની પ્રીતિ નહિ, પણ શિખાઉ પદ્યકારની અધીરાઇજ કહેવાય. આવા અધીર જો સંસ્કૃત શ્લોક રચવા બેસે, તો બેશક પાણીની ને દોઢાઓ ઠેરવી દેશનિકાલજ કરે ને પછી ખીજી વાત.

કપોલ કલ્પિત યદ્યગ્ન છે કે તેને ગૂજરાતી, કાઠીયાવાડી, મુંબઈગરી, કહેવી તેની અમને કાંઈપણ સૂઝ પડતી નથી, ને કેટલેક ઢેકાણે ખેડે કે.પ આપ્યોછે તેની મદદ લેતાં પણ અમારાથી તો બરાબર ૭ શકાતી નથી.

પણ બસ. એ બાબત વધારે સૂચણું ચલાવવું અમને ગમતું નથી. મેં તો અગાઉથીજ કહ્યુંછે કે એ શૈલી કઠિણછે, અને પ્રથમ પ્રયાસે સિદ્ધ થતી નથી. આ શેઠ વલ્લભદાસનો એ બાબત પ્રથમ પ્રયાસ છે. જો તેનાં તો અમે કહીએ છઈએ કે અનાગરત્વ શિવાય સઘળા દોષ એ ઇધ દૂર કરી શક્યા એજ મોટી વાત છે, અને જો પ્રાંતાભિમાન જે વાલ મિથ્યા આગળ ક્યુંછે તેને છોડી દઈ અભ્યાસ જારી રાખશે, તો ભાષાની શુદ્ધિ રૂઢિ પણ મેળવવાને શક્તિમાન થશે એમ અમે માનીએ છઈએ, કેમકે એના લખાણ ઉપરથી એણે ધણું વાંચ્યું હોય એમતો માલમજ પડેછે. અમે જૂના કવિઓનો ભાષાને માટે અભ્યાસ કરવાની જે એ ભાષાને રચે તો) ખાસ બલામણ કરીએ છઈએ. તેમાં જે શબ્દો આવે તે ગૂજરાતમાં સર્વેને માન્ય સમજવા.

માટે હવે એ અપ્રિય ચર્ચા છોડી એ કાવ્યના ગુણ વિવેચન તર્ક પાછા હર્ષથી જઈએ. ખરે એ કાવ્યના કેટલાક ગુણ સુત્ર વિવેચકને મહા હર્ષ આપે એવાછે, અને તે જ્યારે અમે સંભારીએ છઈએ ત્યારે ભાષા સંજ્ઞાની જે અનેક દોષોછે તે એકદમ વિસારે પડેછે. ચતુર વાંચનારે જોયું હશે કે આ વિવેચનમાં અમારું મન વારંવાર પ્રસન્નતા ને અપ્રસન્નતાની છેવટ મર્યાદા સુધી વારાફરતી પરિક્રમણ કર્યા કરેછે, અને તેનું કારણ એજ છે કે એમાં જેમ દોષ તેમ ગુણ પણ મહા મોટાછે.

જુરસો, સાચો અંતઃકરણનો જુરસો, ઉભરાતો ઉછળતો જુરસો, જે પોતાના સલ સ્વરૂપમાં તલ્લિન થઈ ગએલો છે અને ખીજાને કેમ લાગશે તેની કાંઈપણ પરવાહ રાખતો નથી, એવો સ્વયંપ્રકાશક સાચા દિલનો જુરસો, એ કવિતાનો અને તેમાં વિશેષે કરીને સંગીત કવિતાનો તો અવશ્ય આત્માજ છે. એ વિના સઘળો પદ્યઅંધ શખવત છે, અને જ્યાં આવો સાચો ઉભરાતો જુરસો છે, ત્યાં ખીજા ગમે એવા ને ગમે એટલા દોષ હોય, તોપણ કવિત્વ—મનોહર કવિત્વ—અવશ્યેજ રહેલું છે. ભાઈ વલ્લભદાસના કાવ્યની સઘળી મોહની આ જુરસામાંજ રહેલી છે. પહેલે પાને “અવસાન કાળની ગરખીઓ અ-

લુસમળુ, અધંમુઆને મારી કાં પૂં કરો ! જિવતા જમદૂત ! છા
ચડી થોંચો શું કંઠે છરો ?” શરૂ થાયછે સાંધી તે કાવ્ય સમાપ્તિએ ‘
કરંતા વારિચે, ધરમ કરંતા હા; બે મારગ બતલાવિએ, પછી ગમે
જય” વગેરે શબ્દોમાં જે વાંચનારને છેવટ વિનંતિ કરીછે સાં સુધી સ
આખા કાવ્યમાં આવોજ ઉભરાતો અને સાચો જુસ્સો ચાલ્યો જય
અને તેના પ્રવાહમાં રસના વાંચનારનો જીવ કદી પણ ખેંચાયા વિ-
રહેતો નથી. વચ્ચમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે કવિના ટુંકા વિચારજોઈ સ્મિત હાસ-
આવેછે, બાપાની આમ્યતા વારંવાર કંઠાંબો ઉપજાવેછે, “એજન ઉતે-
જન” જેવી પ્રાસોતો ખડખડ હસાવી મારેછે, તોપણ એ કાવ્યમાં અખં-
રસ લાગ્યોજ રહેછે, અને છેવટે ‘આ’ કોઈ ખરો કવિએ, એમ બોલાયાવિના
રહેવાનું નથી. માટે આ પ્રસંગે મહુવાના એ તરુણ મિત્ર માત્ર ૨૩—૨૪ વર્ષ-
નીજ ઉમરવા અને મધ્યમ કેળવણી પામેલા વણિક વલ્લભદાસ પોપટ શેઠને
અમે જાહેર રીતે કવિપદ આપીએ છઈએ, અને એમ કહેતાં અમને
ખરેખરો હર્ષ ઉપજત થાયછે, કેમકે આજકાલ તાલમેલીયું લખનાર તે
બહુ વધી ગયાછે પણ ખરું કવિત્વ હમેશની પેઠે દુર્લભજ છે.

રસ એટલે ખરા જુસ્સાની સાથે આ જીવાન કવિમાં ચિત્રણ શક્તિ
પણ સારી છે. જે વિષય લેછે તેનો ચિતાર એવો આજેહુજ પાડેછે કે તે
દેખાવ આપણી નજર આગળજ આવીને ઉભો રહેછે. તેમાં અતિશયો-
ક્તિ, મિથ્યા ગૌરવ જરા પણ નથી, પરંતુ વાતનું રૂપક બાંધવાને જરૂરની
તેટલીજ તેમાં રૂપરેષા દોરેલી. આ ચિત્રણ શક્તિમાં રમુજ હાસ્યરસ જેને
છેત્રેજમાં Humour કહેછે તે સારો માલમ પડેછે. એ હાસ્યરસ હમેશાં
સુધર સુશિક્ષિત નથી, પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે આમ્યતા બરેલો દેખાયછે,
જેમકે મરણ સમયના ખોટા રિવાજનું વર્ણન કરતાં ઠેકડીઓ કરવી એ
જાંચ માણસને સાંઝે લાગતું નથી. તેમજ ખરી કે ખોટી રીતે પણ જન
સમૂહમાં પૂજ્ય મનાએલા બ્રાહ્મણોને.

“બ્રાહ્મણ બટ્ટા ! નિત લાડુનું ગાડું હવે નહિ ચાલશે
બિદ્યાવૃત્તિ ભૂંડામાં ભૂંડી ગણિ ધંધો જાલજ
તું માગીખાય ચપટી ચપટી, તને લાજ નથી પડતાંજ લંટી
તારું ડહાપણ રાખ બધું દપટ્ટી, બ્રાહ્મણ બટ્ટા—
તને હાથ પગો પ્રભુએ આપ્યા, નયિ માગી પડ્યા નથિરે કાપ્યા
નયિ મોટા ફરિ તમને ચાપ્યા, બ્રાહ્મણ બટ્ટા—”

વગેરે હુમાળ જોત્રથીજ સંજોધવા એમાં જુસ્સો રહેલો છે ખરો, પનાગરત્વ (elegance) તો નથીજ. સુઘડ ગૃહસ્થ આવે પ્રસંગે ગ્નૂની નું હાસ્ય કરે, અને તે તેના મર્માળ સોદર્યથી વધારે અસરકારક પડે. એ ખરું છે કે કેટલાક ગ્નૂના કવિઓ એથી પણ વધારે ભાંડણી વા વાપરી ગયાછે, પણ પ્રથમ તો તે પોતાના આત્માને સંજોધી ગાળો છે, વિષય પણ પરલોક સંજોધી અંધત્વનો હોવાથી તે બાબત શાસ્ત્રમાં શાસ્ત્ર ઠપકો સાંભળવાને મનની અમુક સ્થિતિમાં માણસ આતુર હોયછે. અને એટલું છતાં એ એવી ભાંડણ કવિતા કરનારા સભ્ય મંડળમાં જડ-રાજ ગણાયછે. “નરમો કહે કદ ગમેડીના” એવું વાંચતાં કયા નાગર પુરૂષની મુખમુદ્રા સંકોચાઈ તેની આંખો એ ગામડીયા કવિત્વપરથી ખસીને પાને તે પુસ્તક શા માટે હાથમાં પકડ્યું તે માટે ઘડીભર લજ્જામયમાન થતી નથી ?

આ પ્રમાણે અમારો આ કાવ્ય વિષે સમય વિચાર છે. એ કાવ્યમાં ગુણુદોષ એવા સમતોલન થઈ રહ્યા છે કે વાંચનારોમાં તે સંજોધી બે વિરુદ્ધ મતજ ઉભા થવાના. કેટલાએક એને છેક તુચ્છકારી નાંખશે, અને કેટલાકને એ પ્રાણુપ્રિય થઈ પડશે. એ દ્વિધા ભાવ અમારા વિવેચનમાં પ્રસંગેષાત બતાવ્યો છે અને તેનાં કારણો પણ તે સ્થળે દર્શાવ્યા છે. એમ કરતાં જગા એટલી રોકાઈ ગઈછે કે હવે એમાંના કોઈ પણ નમુના અમે દાખલ કરી શકતા નથી. અમારો સાધારણ દસ્તુર તો એવો છે કે કોઈ પણ પુસ્તક વિષે સંક્ષેપમાં અમારા વિચાર જણાવી તે પ્રત્યેક વિચારની જોડે તે પ્રતિપાદન કરવા તેમાંથી થોડોક ઉતારો આપવો કે અમારા વિવેચનની યથાર્થતા વાંચનાર પોતાની મેજેજ સમજ લે. આ પ્રસંગે તેમ ન કરતાં અમારા અભિપ્રાયના કારણો ઉપરજ અમે કેટલોક વિસ્તાર કર્યોછે, કેમકે અમને આ ત્રણ અંચકારનાં અહિંયા તે અત્ર લખાણ ઉપરથી લાગ્યું કે એ દસ વિવેચનને યાત્ર છે, અને પોતાની ભૂલો બે સવિસ્તર સમજે તો હવે પછી જે કવિતા કરે તેમાંથી તે દૂર કરી શકે એમ છે. માલેશ્વર વિરલની સંસ્કૃતદંભી શૈલીમાંથી એક-દમ નીકળી આવી ઉવટીજ યાની જે પકડી શક્યો, તે ધારે તો ગ્રામ્યતા-દિકના દોષો દૂર કરી શકે ખરો; કેમકે એ દોષ ટાળવા એ પ્રસાદનું ફળ નથી. પણ તે શૈલીશાસ્ત્રની ખરી સમજ અને અભ્યાસ પ્રમાણેજ

આધીન છે. હાલ એનું કાવ્યકળાનો ખરો માર્ગ લાખ્યોછે, પણ વાટે ૦ ને ગંદી નેળમાં લપટાઇ ગયોછે સોંપી પાછો બોલાવી રાજમાર્ગ પર :
ભુલો એ અમે અમારી ફરજ સમજીએ છઇએ.

આ વિવેચન પૂરું કરતાં એ બાઇએ બાળલગ્નનિષેધક સભાને (શક ગેર સમજીતીથીજ) ને અન્યાય આપ્યોછે તે તર્ક એનું લક્ષ્ય ખેંચીને છઇએ કે બીજી આવૃત્તિમાં તે દૂર કરવામાં આવે. એ સભાનો એવે નિયમ નથી કે બાળકની શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉમર થાય કે તેને પરણાવવીજ જોઇએ. તે કલમનો ભાવાર્થ એથી ઉલટોજ છે. એટલે તેની મતલબ એમછે કે શાસ્ત્રનો બાધ ન આવે એટલી ઉમર સુધી તો તેને અને ત્યાં સુધી કુંવારી રાખવીજ, અને તે ઉપરાંત જો કોઈ વધારે વર્ષની કરે તો તેની વડાઇ એમ એ વાક્યનો વ્યંગ્યાર્થ છે, અને એમ એ સભાના કોઈ કોઇ ગુરુરથોએ કર્યું પણ છે. વાત એમ છે કે ગુજરાતમાં સાધારણ રીતે છોડીએને લોકો નવ વર્ષમાંજ પરણાવી દેછે, અને તેથી તે અટકાવવાને શાસ્ત્રનો બાધ ન નડે ત્યાં સુધી તો તેને કુંવારી રાખવીજ એવી અત્રે ભલામણ ફરીછે. તેમજ અગીઆર કે આર વર્ષનું નામ ન પાડતાં શાસ્ત્ર ઉપર વાત નાંખવાનું કારણ એછે કે શાસ્ત્રમાં ૧૧—૧૨ વર્ષનીજ મર્યાદા બાંધી હોય એમ કાંઈ નિર્વિવાદ સાખીત થઈ શકતું નથી. મતલબ કે એ કલમનો ભાવ એછે કે અને તેટલી છોડીને મોટીજ કરીને પરણાવવી, ને ન અને તો એ સભા તર્કનું કશુંએ બંધન નથી. ખરું જોતાં એ સભાનો બંધ પુત્રના લગ્ન સંબંધીજ કેટલોક છે, અને પુત્ર સંબંધી નથી, પણ એ સભાના સમજવામાં એમ છે કે અર્ધ થાય તો અર્ધ કરવું એ સારું, પણ આખાની જૂમો પાડી કરવું કાંઈએ નહિ એ કેવળ નિરૂપયોગી દંભછે. એ સભાને ધનસાધુ ખાતર અમારે એ પણ કહેવું જોઇએ કે આખા ગુજરાત પ્રાંતમાં કાંઈ પણ જાતે કરવું એની પ્રતિજ્ઞા ધરાવનારા સભાસદોની મંડળી એ એકજ છે. બીજી બધીઓ તો માત્ર વોંધ કરનારીજ છે. અમદાવાદની બાળલગ્ન નિષેધક સભા થોડું—અલ્પ પણ કાંઈએ કરી બતાવવાનું માથે છે, અને તે માટે તેને સાચા સુધારકો તર્કથી નિંદા નહિ પણ ઉત્તેજનજ ઘટેછે એમ અમારો તો વિચાર છે.

(સંપૂર્ણ.)

વિધવાનો વકીલ.

લી. રામેશ્વર. હ. અમે સાંભળ્યું છે કે એ લખનાર આ ચોપડી છપાવવાના કારણથી નાતજદાર થયો છે. એમ હોય તો અમે દિવગીર છઈએ, કેમકે દરેક માણસને પોતાની મઠમાં આવે તેમ લખવા છપાવવાની છટ હોવી જોઈએ. જો એમાં કોઈના ગેરવાજબી રીતે છિદ્ર ઉઘાડાં પડ્યાં હોય, તો તેને માટે લાઈગલની કુર્યાદ કરવી જોઈતી હતી, પણ આ રસ્તો તો નાને બેશક જીલમનો પકડ્યો છે. તે છતાં આ પ્રસંગે આવા જીવાનીઆઓને પણ એક બે શીખામણુ દેવાની છે. બાઈઓ, તમે આવાં છેક લોકવિરોધ કડવાં જ લખાણથી શે: સાર કાઢવાની આશા રાખો છો ? શું આવાં લખાણથી લોકો સુધારામાં દાડચા આવશે એમ તમે ધારો છો ? પવનને સ્પર્શની વાતનો સાર કેમ ભૂલી જાઓ છો ? જો લોકોને હરતે તમે સુધારો કરાવવા આહતા હો, તો તો તમારે તેમને મીઠાશથી રીતસર બોધ કરવો જોઈએ, ને જો તમારે તેમની કાંઈ પરવાહ ન હોય અને તમારે એકલી જાનેજ સુધારા કરવા હોય તોતો આ બધા બકબકાટનું શું કારણ છે ? કહો છો તેમ તમારી મેજે કરો, અને નાતજતને તેની મઠમાં આવે તેમ કરવા દો. તેને ગાળો બાંડી કે દબાવી, તમારા વિચાર તેની પાસે મનાવવા પ્રયત્ન કરવાનો તમને શો હક છે ? જો તમને તેમ કરવાનો હક છે, તો તે લોક પણ તમને તેમના વિચારને તાબે કરવા શા માટે ગાળો નહિ બાંડે કે દબાણ નહિ વાપરે ? તેનું તો જૂથ મોટું તેથી ફાવશે પણ ખરા, અને ધાય છે પણ તેમજ. માટે આવા ઉછંકળપણમાં કાંઈ સાર નથી, ને તે વાજબી પણ નથી, ને જેને દેશની ખરી દાઝ છે તેણે એમ કરવું પણ નહિ જોઈએ એ દેશ દાઝનો નહિ. પણ પોતાના લખાણની નાદાની ભરેલી ફક્કાઈ ખતાવવાનોજ રસ્તો છે. મહેતાજીએ તો આ બાબત ખસુસ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે, કેમકે આવી બોલીચાલીથી નિશાળપરથી લોકોની પ્રીતિ ઉડી જાય છે, અને જે કામ કરવાને માટે સરકાર પગાર આપે છે તે દૂરી પડે છે.

બુદ્ધિ અને રુઢિની કથા.

આ એક કદમાં નાની, પણ ગુણમાં મોટી ચોપડી અમને મળી છે. એનાં માત્ર ૩૨ જ પૃષ્ઠ છે, પણ આજકાલ જે ઘણાખરાં પુસ્તકો છપાય છે તેનાં ૩૨૦ પૃષ્ઠ કરતાં પણ અમને એ વધારે કિમતી લાગે છે. એ ચોપડી નિર્દોષ છે એમ અમારો કહેવાનો હેતુ નથી, અને દોષ છે તે નીચલા વિવેચનમાં છુટથી બતાવતાં જરા પણ આચકો ખાવાનો અમારો વિચાર નથી પણ આદિયા આમ બોલવાની મતલબ એ છે કે આ ચોપડીની અંતિમ પ્રકારની અને લખનાર એક સારી કેળવણી પામેલો ગંભીર ગૃહસ્થ જણાય છે.

આ ચોપડી અમદાવાદ ડીસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટના વકીલ રા. કેશવલાલ મોતીલાલે બનાવી પ્રસિદ્ધ કીધી છે. અમે ભૂક્ષતા નહિ હોઈએ તો વકીલ વર્ગમાંથી અંતકાર તરીકે પહેલ વહેલો દેખાવ આ ભાઈજી આપે છે, અને તે જરૂરી રાખશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. આ ચોપડીનો ઘણો ભાગ બાળવ્રત નિષેધક પત્રિકા (જે પહેલાં અમદાવાદમાં નીકળતી અને જે હાલ અમે ફિલગીર છીએ કે કોણ જાણે શા કારણથી અંધ પડી છે) તેમાં એ ભાઈએ પોતાના અધિપતિપણમાં પ્રગટ કર્યો હતો, અને તેમાં હાલ ચારેક અધ્યાય ઉમેરી અને વળણ વાળી દીધું છે. પહેલો ભાગ જેવી હોંસ ને ધીરજથી લખ્યો તે હોંસ ને ધીરજ છેવટ સુધી કાયમ રાખી હોત, તો બેશક વધારે પસંદ કરવા જોગ કામ થાત. પણ હવે તો જે છે તેનીજ તુલના કરીએ.

આ ચોપડી વાંચના રૂપમાં છે પણ એ વાંચી નથી. એ એક રૂપક અંથી (Allegory) છે. રૂપકઅંથી એટલે માણસના ગુણ, સ્વભાવ, આચારવિચાર વગેરે અદૃશ્ય નિરાદાર ભાવમાં સજીવનારો પણ કરી તે હરતા ફરતા દેહધારીજ હોય તેમ તેનું વર્ણન તેનાં લક્ષણ તથા કાર્ય કારણોને અનુસરી કરવું તેને અમે રૂપક અંથ કહીએ છીએ. ખીન્ને વિષય ચાલતો હોય અને તેમાં પ્રસંગોપાત કોઈ ગુણને આવું રૂપ આપવું તે તો માત્ર રૂપકાલંકાજ થાય છે, પણ જ્યારે આ રૂપક સર્વાંગે વિસ્તાર પામી એક વાંચનુંજ રૂપ પકડે, ત્યારે તે રૂપક અંથી કહેવાય. આપણી ભાષામાં સર્વ જનપ્રિય

આવી ૩૫૬ ગ્રંથીનું પુસ્તક પ્રેમાનંદકૃત વિવેક વણુઝારા છે. ૩૫૬ ગ્રંથીનો સર્વોત્કૃષ્ટ નમુનો સંસ્કૃતમાં આપું પ્રજોધચંદ્રોદય નાટકજ તથા ઇંગ્રેજીમાં પેલા અબણ પાણું ભક્તિમસ્ત બનીઅન કંસારાનું બંદખીનામાં પણ પજા ઉત્સાહભેર બનાવેલું (Pilgrim's Progress) ભક્ત પર્યટન છે. રસશાસ્ત્ર આવાં કાવ્યને પહેલું આસન આપતું નથી એ વાજખીજ છે, તો પણ તે એક જાતનું કાવ્ય અને લખતાં આવડે તો ઘણું સરસ કાવ્ય છે એમાં તો કાંઈ શક નથી.

સારી ૩૫૬ ગ્રંથી ગુંથવી એ કાવ્યકળામાં અધરામાં અધરૂં કામ છે. એમાં રસકલ્પનાદિકનો જોડલો ખપ પડે તેટલોજ બદલે તેથી પણ વધારે તોલન પ્રયત્નરણાદિક શક્તિઓનો પણ પડે છે. ૩૫૬ ગુંથનાર એક કવિ તેમજ સારો તત્ત્વવેત્તા જોઈએ. એ કારણથી દુનિયામાં યોડીજ ૩૫૬ ગ્રંથીઓ સારી નીવડેલી છે, અને દોષરહિતજ હોયું એનો મહા દુર્લભ છે. કવિ શિરોમણિ પ્રેમાનંદ પણ વિવેક વણુઝારામાં કેટલેક ઠેકાણે *જયડી ગયો છે, પણ રસભાગ એનો આઆદ હોવાથી તે સાધારણ વાંચનારના લક્ષ્યામાં આવતું નથી. ૩૫૬ ગ્રંથીનું પહેલું જોયું શાંત અવલોકન અને ખારીક તોલન શક્તિનીજ સદાયતાથી ઘડાય છે, અને પછીથી રસ કલ્પના આવી તેમાં જિવં મૂકે છે ત્યારે તે મૂર્તિ તેજોમય થઈ રહે છે. ગમે એવાં ૩૫૬ પાણી પણ નિર્જિવ મડદા કરતા કાંઈક અશિક્ષણ પણ આરોગ્યતાને તેજીથી ભરપૂર એક ચહેરો ઘણો વધારે મનોહર લાગે છે તેમજ આ મહા ૩૫૬નું પણ છે. જો એમાં રસરૂપી જિવ નથી, તો તત્ત્વજ્ઞાને આપેલાં હાડપાસણા કેવળ મિથ્યા અને કંઠાળો ઉપજન્મનારાં છે. એજ કારણથી “જીવરાજની મુસાફરી”માં તત્ત્વજ્ઞાનની ચોટ સધળે ઠેકાણે આઆદ છે, તોપણ તે કોઈ પણ કવિતાના ભોગીને વાંચવી ગમેતી નથી. એ કરતાં “હુનરખાન” જેમાં મહા ૩૫૬ની છાયાજ માત્ર છે તોપણ તે બહુ રસિક લાગે છે.

*જેમ કે વણુઝારાની મૂર્ખાઈ દેખાવવા એમ વર્ણુચું છે કે તેણે લોટું, અપ્પીણ, મીઠું, કાપડ, વગેરે કિંમતી વસ્તુઓ ખરીદ કીધી એ વણુઝારાના અંગમાં જરાએ બંધ બેસતું નથી. એને બદલે ક્ષણિક નાશવંત તથા જુનું કાંઈજ ઉપજો નહિ એવી વસ્તુઓ વોહોરી એમ કહેતું બોધતું હતું.

અ એક નાની ચોપડીના નાના વિવેચનમાં ઉપસો વિસ્તાર કાઠે અતિપાંડિત જેવો દેખાયછે, પણ તેમ કરવાની ખાસ જરૂર હતી કેમકે રૂપકગ્રંથી અથવા મહારૂપક એ શબ્દજ્ઞ અમારી તફતો નવોછે, અને એ ખાખત આપણી ભાષામાં એક અક્ષર પણ કાઠે ઠેકાણે અત્યારસુધી લખા-એસો નથી. આટલી સમજુતી વિના મહારૂપક શું તેજ અમારા વાંચનારથી સમજાય એમ નહોતું, અને તેથી એ સમજુતી આપી મહારૂપકના પ્રકાર તથા ઉદ્દેશ કેવા કેવા હોયછે તથા તે પ્રમાણે તેની તુલના કેવી રીતે થાયછે તે વિગતમાં ન ઉતરતાં અમે આ ખુદ્ધિ ને રૂઢિની કથા ઉપરજ એકદમ આવીએ છઇએ.

આ મહારૂપકની સંકલન! નીચે પ્રમાણે છે. ગૂર્જરદાસ કરીને કોઈ (અમે ધારીએ છીએ કે) વાણીઓ હતો. તે ખુદ્ધિદેવી વેરે પરણ્યો હતો. તે બાઈ ઊંચ ફૂળની હતી. તેના ભાઈનું નામ જ્ઞાનદેવ તે પણ ગૂર્જરદાસને લાં ગુમાસ્તી કરતો હતો. આવા યોગથી બધા સુખી હતાં એવામાં યવ-નરાજનો અમત્ર થયો, અને તે ખુદ્ધિદેવી તથા જ્ઞાનદેવ ઉપર બહુ વેર રાખવા લાગ્યો જે સ્વભાવિકજ છે. એથી જ્ઞાનદેવ બેહોશ અને ખુદ્ધિ-દેવી એંશી વર્ષની ડોસી કરતાં પણ નયળી થઈ ગઈ. આ જોઈ ગૂર્જર-દાસનું મન તેની ઉપરથી ઉડી ગયું, અને એવો લાગ જોઈ એની બહેન કુમતિએ આગળ પડી રૂઢિદેવી નામની એક મનોહર પણ ગુણરહિત સ્ત્રી સાથે તેનું ચોક્કું બેસાડી દીધું. એ રૂઢિદેવીનો બાપ નિર્વિચારદેવ અને મા અવિદ્યાદેવી હતી. આ ચંડાળ માઆપનો પગ તો ગૂર્જરદાસના ધરમાં પહેલાંથીજ હતો, અને તેઓ ખુદ્ધિદેવીને કાઢી મૂકાવી તેને ઠેકાણે પોતાની આ પુત્રીને એડવી દેવાની ધણી વખતથીજ તજવીજ કરતા હતા. તેઓ ગૂર્જરદાસના કાન ભરતા, ને ખુદ્ધિદેવી તથા જ્ઞાનદેવ ઉપર અરુચિ ઉ-ત્પન્ન કરાવતાં. ગૂર્જરદાસ આગળ તેઓ પ્રસંગ કાઢી પોતાની રૂઢિ દીકરીના વારંવાર વખાણુ કરતા, અને કાઈ કોઈ વાર રોડ મરાવી તેની નજર આગળ ફેરવતા. આખરે એનું મન ચળ્યું, ને કુમતિબહેનને કહે તુતાંતુત રૂઢિદેવી સાથે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે લગ્ન કર્યાં. ખરે, કુમતિબાઈના આ ભાઈ ગૂર્જરદાસ તો ખુદ્ધિદેવી જેવા કાંઈ ઊંચ ખાનદાનના હોય એમ આ ચોપડી ઉપરથી જણાતું નથી. અમે તો ધારીએ છઇએ કે એના બાપનું નામ અણુધડાસ ને માનું નામ પત્યરાબાઈ હશે. આ વૈશ્યને દેવી

ઉપનામ ધારણ કરનારી બુદ્ધિદેવી સરખી ક્ષત્રાણી કેમ મળી શકે એજ અમને તો પ્રથમ મોટું આશ્ચર્ય લાગેછે, ને તેથી બધી વાત અસંભવિત દેખાયછે. ખરે, આ અંતકારે દેવી, દાસ વગેરે ઉપનામ ક્યાં ને કોને લગાડવા એ બાબત કાંઈ વધારે વિવેક વાપર્યો હોત, તો વધારે સાફ થાત એમ અમને લાગેછે.* એ દોષ છે તો નાના, પણ રસહાનિ મોટીછે.

તેમજ બુદ્ધિદેવીનું પડી ભાગ્યું સારેજ રીઠીદેવી ઘરમાં પેઠી એમ જે રૂપક બાંધ્યુંછે તે અમારી નજરમા યથાર્થ નથી. જિવરાજની સેવામાં બુદ્ધિ તથા રૂઢિ એ બંનેજ હમેશાં તત્પર હોયછે, પણ તેમાં રૂઢિએ માત્ર બુદ્ધિની દાસીછે, અને તે વધારે અપળ હોવાથી ઘણીવાર તેની હસ્તકજ બુદ્ધિદેવી પોતાના સ્વામીની સેવાનું કામ લેછે, પણ જરૂરને પ્રસંગે તેને ટપ રોકી પોતાને જે તે પ્રસંગે ઉચિત લાગે તેમજ કરેછે. આ પ્રમાણે યથામર્ગદા ન્યાં સુધી આ ત્રણેનો વ્યવહાર ચાલ્યો જાયછે, સાં સુધી એ ત્રણે સુખી રહેછે. ઘણા પરિચયથી જ્યારે આ રાજા દાસી ઉપર મોહિત થઈ પડેછે, અને તેનેજ પટ્ટરાણી પદ આપી દેછે, સારે એની તથા એના તમામ રાજની અવદશા આવેછે. પણ એ આડી કલ્પના પડતી મૂકી આ રૂપક પ્રમાણેજ ગૂર્જરદાસનું આગળ શું થયું તે જોઈએ.

રૂઢિદેવી સાથના લગ્નથી નિર્વિચાર દેવ તથા અવિચારદેવીની સત્તા ગૂર્જરદાસના ઘરમાં રથાથી થઇ. હવે તેઓ હક કરી પોતાની સત્તા બજાવવા લાગ્યાં. તેમનું જોર ઘરમાં એટલું વ્યાપ્યું કે બુદ્ધિદેવી તથા જ્ઞાનદેવી આવેવીવે પણ હેરાન હેરાન થવા લાગ્યાં. આખરે બુદ્ધિને છોડે કાઢી આપી ગૂર્જરદાસે બહાર કાઢી મૂકી. તત્કાલ આપવાનો અરૂઢ વિચાર આપણી રીઠીદેવીને સૂઝ્યો, એને તો અમે આ સુધારાના સમયનો અમત્કાર એ શિવાય બીજું કાંઈ કહી શકતા નથી.

આમ થવાથી બંને ભાઈબહેન વાઢાણમાં એસી પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યાં. યુરોપરાજે તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. જ્ઞાનદેવ પ્રધાનપદ પામ્યો, અને બુદ્ધિદેવીએ યુરોપજ સાથે પુનર્લગ્નજ કર્યું. પુનર્લગ્ન કર્યું કે નાતરે ગઈ ગમે તે કહો, પણ બુદ્ધિદેવી જેવી કુળવાન પદ્મિણિ પોતાનો ઘણી જિવતો છતાં ધરંધરાનું કરે તો અમને મહા જુગુપ્સા ભરેલું લાગેછે, અને એમ એકવાર ક્યો પછી પાછા આ મુલકમાં આવી ગૂર્જરદેશના ઘરમાં સત્તા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરેછે એનેતો હડહડતા કુલટાપણા શિવાય શું કહેવું

તેની અમને સૂઝતી પડતી નથી. રૂપક બાંધવામાં બેશક આ મોટી ભૂલ થઈ ગઈ છે જે આટલુંજ વર્ણવ્યું હોત તો બસ હતું કે ઉદર નિમિત્તે બાઈ બહેને પરદેશમાં જઈને વાસ કર્યો અને ત્યાં બહુ પૂજ્યાં.

હવે ગૂર્જરદાસના ઘરમાં શું ચાલે છે તે આપણે જોઈએ. હવે તો રૂઢિદેવી વગેરેની સત્તા ચાલવામાં કશીએ આડખીતી રહી નહિ. એવામાં એને એક પુત્ર પ્રસવ્યો અને પછી તો એના પ્રખળતાં પૂછવુંજ શું. એ છોકરાનું નામ બાળવિવાહ પાડ્યું, અને નામ પ્રમાણેજ તે એ વર્ષનો ન થયો એટલામાં તેનો ચાર વર્ષની એક છોડી સાથે વિવાહ કરી દીધો. નવી વહુનું લાડતામ નિર્ભયતા દેવી પાડ્યું. પછીથી થોડા વખતમાં મોટી ધામધૂમથી છોકરાને પરણાવી બધાને છક કરી નાંખ્યા. રૂઢિ દેવીને આ હાઠ જોઈ ખીજ પણ તેની નકલ કરવા લાગ્યાં, અને થોડા વખતમાં એમ થઈ રહ્યું કે રૂઢિદેવીએ કહ્યું તે તો પરમેશ્વરેજ કહ્યું.

બાળવિવાહ બાઈને તો હજી પોતીયુંએ પહેરતાં નથી આવડતું એટલામાં તો નવી વહુ કોડભેર સાસરે આવ્યાં, અને થોડાજ વખતમાં તેને અધરણી આવ્યું. આ જોઈ રૂઢિદેવી થઈ તો રાજી પણ લોકલાગને ખાતર છોકરાને લહેલૂર ધોતીયું, અંગરખામાં બેચાર બદન, તથા ટોપી ફેરી દબને એક મોટું પાંદડું પહેરાવવા લાગી. તેણે મહા હર્ષથી સીમંતનો વરો કર્યો, અને જ્યારે વહુને દીકરો અવતર્યો ત્યારે તો એ પોતાને કૃતકૃત્ય થઈ એમજ સમજવા લાગી. ગૂર્જરદાસના એ પૌત્રનું નામ વ્યભિચારદેવ પાડવામાં આવ્યું. આ છોકરાનો તો જન્મ થયો તે પહેલાંજ જો છોકરો આવે તો અમારી છોકરી વેરે વિવાહ કરજો એમ ઘણાએ કહી રાખ્યું હતું, હવે પુત્રનો પ્રસવ થયો કે એણીએ એક સારામાં સારે ઘેર તુર્ત સાદું નકી કરી દીધું.

બાળવિવાહ સિવાય રૂઢિદેવીને ખીજ સંતતિ પણ ઘણી થઈ હતી. વટાળદેવ, વહેમદેવ, અને અધર્મદેવ એવા ખીજ ત્રણ દીકરા, અને બાળદસા તથા અનીતિ એ નામની બે દીકરીઓ હતી. તે સંધ્યાએ પણ એણે અલબત્ત ક્યારના પરણાવી દીધાં હતાં, અને તેથી પુત્રપૌત્ર, દુહિત દુહિતરો તથા વહુ જમાઈનીવાડી એવી ખીતી હતી કે તે જોઈ રૂઢિદેવીને આકાશ માત્ર બે આંગળજ આધું રહ્યું હતું.

વટાળદેવની સ્ત્રીનું નામ આભડછેદદેવી હતું. તેમને જ્ઞાતિદેવી એ નામ-
ની એક દીકરી હતી, પણ તે તો સો દીકરાનું કામ સારે એવી હતી. એણે
તો પોતાના પ્રતાપવડે સધળાને પાંસરાદોર કરી નાંખ્યા. બધા લોક પાસે
એણીએ પોતાનું, પોતાના માઆપનું, તથા રૂઢિદેવીનું ઐશ્વર્ય નિર્વિવાદ
પણે કબુલ કરાવ્યું. હવેથી સધળા લોક એસતાં ઉઠતાં, ખાતાં, પીતાં,
નહાતાં, ધોતાં, વસ્ત્ર પરદેશ જતાં, દેશ પરદેશ જતાં, વેપાર રોજગાર કરતાં,
ભોગ વૈભોગ કરતાં, અને ટુંકામાં કાંઈ પણ નાનું કે મોટું કામ કરતાં
પહેલાં તેઓ આ જ્ઞાતિદેવી અને રૂઢિદાશીની રજૂ લેવા આવવા લાગ્યાં,
અને જો એની જરૂરપણ ના મળે દેખે તો લાખેલાખનો લાભ હોય
તોપણ તેમાંથી એકે માણસ તેમ કરવાનો સ્વપ્નામાં પણ વિચાર કરે નહિ
એમ થઈ રહ્યું.

યુરોપરાજને ત્યાં બુદ્ધિદેવી તથા જ્ઞાનરાજના પગલાં થયાં સારથીજ
તેનો દિનપરદિન હૃદય થવા લાગ્યો. એ સમજતો હતો કે આ સધળા
પુણ્યપ્રતાપ આ બે બાઈબહેનનાં છે. અને તેથી તેમને તે સદાકાળ અછો
અછોજ કર્યા કરતો. આ કારણથી થયું એમ કે વિદ્યાકળા, શિક્ષિસિક્ષિ,
બળપરાક્રમ, તથા રાજવૈભવ વગેરે સધળી વાતમાં એ સર્વોપરી મનાયો
ગયો. અગ્નિદેવ, વરુણદેવ, વાયુદેવ, આદિ મહાન અને બળવાન જિન
જે અસાર સુધી માણસ જાતથી અજિત હતા તે બધું એનું દાસત્વ
કેવળ આધિનપણે કરવા લાગ્યા. એનું રાજ દિનપરદિન વધતુંજ ગયું,
અને તેણે અપાટાની સાથે યવરાજને ઉમેડી નાંખ્યો.

આ કારણથી બુદ્ધિદેવીનું પાછું પોતાના વતનમાં આવવું થયું.
સુખદેવ, મનદેવ, પ્રીતિદેવી, વિદ્યાદેવી વગેરે જે એનો પહેલીવારનો
પરિવાર હતો તે પણ એની જોડેજ હતો, કેમકે અહિંયા યૂર્જરદાસના ઘ-
રમાં નમાયાંપણ પછી તેમની એવી હાડછેડ થવા લાગી હતી કે તેઓ
અતે હારીને નીકળી નાહાં હતાં, અને રખડતાં રખડતાં કોઈક કાળે
પોતાની માતાને યૂરોપમાં જઈ મળ્યાં હતાં. બુદ્ધિદેવીને નવા પરણેતરથી
જે છોકરાં થયાં હતાં તેનાં નામ રાજ્યદેવ, વૈભવદેવ, સ્વતંત્રતાદેવી, તથા
કળાદેવી વગેરે, એ પણ અલખત એની જોડેજ અને આવ્યાં. એ સધળાં
છોકરાંઓ રૂપુષ્ટ, બળવાન, ડાહ્યાં, સુનીતિમાન, ને મહા પરાક્રમી હતાં
કેમકે તેને તો રૂઢિદેવીના અગધાંતી પેઠે નાનપણમાં ન પરણાવતાં તને ને

મને સંપૂર્ણ કાળજીથી કેળવ્યાં હતાં, તે જ્યારે કેળવાઈને પુખ્ત થયા ત્યારે તેમણે પોતપોતાને જેની સાથે ફાવતું આવ્યું તેની સાથેજ પરમપ્રીતિથી ઉત્સાહ યુક્ત લગ્ન કર્યાં હતાં.

યુદ્ધિદેવીએ જોયું કે મારી આ જન્મભૂમિમાં કોઈ મને યોગબત્તું નથી, તો પછી મારો પક્ષ કરે એની તો આશાજ શી ? તોપણ તેણીએ પોતાની તથા પોતાના ફરજદોની સત્તા પાછી અહિંયા બેસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ એનો વિચાર રૂઢિદેવી જલદીથી ચેતી ગઈ, અને તેથી તેણીએ ખૂબ પાછાડા માર્યા. એ તો નીકળી ગયેલી, બ્રષ્ટ, પતિત, વટસેલી છે એવો પોકાર ઉઠાવી કોઈ પણ તેને પડછાયેજ ન જાય એમ તેણીએ કરી મૂક્યું. પણ યુદ્ધિદેવીએ સખુર પકડી પોતાનો ઉદ્યોગ કળેકળે જારી રાખ્યો, અને છેવટે તેની સંપૂર્ણ ક્તેહ થઈ. (તથાસ્તુ)

આ રીતે એ મહારૂપક પૂરું થાયછે. પેલા ગૂર્જરદાસનું શું થયું તે જણાતું નથી. એની બહેન કુમતિ અને રાંડ રૂઢિ એ એને કંઈ ચોંટયા હતાં તે છૂટયાં કે નહિ એ બરાબર જણાતું નથી. પણ એમ લાગેછે કે સુધરીને યુદ્ધિદેવીનું કલ્પુંજ કરવા લાગ્યા હશે. પણ ન્યાંસુધી યુદ્ધિદેવી ધણીયાણી તો પારકાનીજ થઈ રહીછે ત્યાં સુધી તે ગૂર્જરદાસના ઘરની બાબતમાં જોઈએ તેવી મસલત આપનારી તો નજ થઈ શકે એમ અમને દહેશત લાગેછે. પણ આ બાબત ગ્રંથકારના હાથમાં કાંઈ ઉપાય રહેલો જણાતો નથી, કેમકે એકવાર નાતરું કરાવ્યું તેમ પાછું એની પાસે પોતાના પૂર્વેના ધણિ સાથે બીજીવાર કરાવે તોજ આ રૂપકનો ઘાટ બરાબર બંધ બેસી શકે એમછે.

ઉપર જે અમે લખ્યું તે તો માત્ર આ મહારૂપકનો હુંડોજ માત્ર છે. આ હુંડામાં રંગ પૂરીને ઘટતાં વર્ણનથી આ રૂપકને કેટલું રસિક કરવામાં આવ્યુંછે તે જણવાને માટે અમે એ ચોપડીજ વાંચવાની બલામણુ કરીએ છીએ. ભાષા અત્યંત રૂઢ, સરળ, બહુધા શુદ્ધ, અને રસ ભરીછે. રસની સાથે એ ચોપડી વાંચવાથી ડગલે ડગલે બોધ ને વિચાર કરવાનું મળે એવી છે. એની કિમત માત્ર આનો દોઢજ રાખેલી છે એ પણ સાં રૂંચુંછે, કેમકે એ સવળાને લેવી પરવડશે, અને એ સંઘળાએ વાંચવા જોગછે એમ તો આટલા વિવેચન પછી અમારે કહેવાનીજ જરૂર નથી,

*એક ચિત્રદર્શન.

હરિગીત છંદ.

કવિઆદ્ય વ્રાદિમક, વ્યાસ, કાલીદાસ આદિ વિનાશથી;

૧ ગંધર્વ વેદ પ્રકાશ નારદકળા^૨ શારદ જ્યાં શમી:

જ્યાં વિશ્વકર્માદી^૩ કળાધર રમરણુ^૪ રણુ રઝખ્યા પછી—

પ્રતિ રસિક હૃદય રસાવતી થઈ ચિત્ર વિદ્યા અણુછતી! ૧

જ્યાં ચિત્રપ્રતિમાકાર, ગાયક, કવિ રૂડા ભુજ મુખ નહિ—

ઉદ્ભવ પામી સ્વતંત્ર બળકળ વિકળ ધારી તું રહી!

*આ વિષયનું નામ સાંભળીજ આપણા આજ કાલના નાનકડા કવિઓ અથવા ખરું કહીએ તો જોડકણું જોડનારાઓ આશ્ચર્ય પામશે ખરા, પણ એ એક જોડી કવિતાને પરિપૂર્ણ અનુકૂળ વિષય છે એમ અમારા સુશિક્ષિત વાંચનારાઓને કહેવાની કાંઈજ જરૂર નથી. એ કવિતા અમને અમારા એક તરણ મિત્ર તથા સંસ્કૃતનું સારું જ્ઞાન ધરાવનારા બી. એ. ની તર્ફથી મળીછે. આપણા પ્રાંતના પ્રખ્યાત સુરતનિવાસી ચિતારા હાંસજીતું પેલું વન લીલાનું ચિત્ર જે ભરૂચ પ્રદર્શનમાં બહુ વખણાયું હતું તે આ જીર્વાનના જોવામાં હાલ આવ્યા ઉપરથી આ ઉત્તમ કવિતા રચેલી છે. એમાં હંશ શબ્દ વાપર્યા છે ત્યાં હાંસજી સમજવો અને ઘણું ખરું તે ચિત્રનુંજ વર્ણન એમાંછે. આ સૂચના આપવાની જરૂર અમને એ ઉપરથી પડીછે કે એનું ભાષાકાઠિન્ય એટલું બધુ છે કે અમને દહેશત લાગેછે કે એ સૂચના છતાં પણ અમારા વાંચનારાને એ કવિતા પૂરેપૂરી ભાગ્યેજ સમજશે. એ જાતની ભાષા સંબંધી અમે અમારો વિચાર જોડનાજ વિષયમાં આપ્યો છે, પણ અત્રે કહેવું જોઈએ કે આ કવિતાના વિચારમાં ઉત્તમ પ્રતિનું કાવ્ય રહેલું છે અને જો એ કવિતા અમારા સાધારણ વાંચનારા મહેનત લઈને સમજી શકશે, તો તેઓને ઇંગ્રેજ સંસ્કૃતાદિ બહુજ ખેડાએલી ભાષાઓમાં કેવા પ્રકારનું કવન લખાયછે તેનો કાંઈ ખ્યાલ આવશે.

એ. ગૂ. શા.

૧ અંગીત શાસ્ત્ર. ૨ શરદતુના ચંદ્રની કળા જેવી. ૩ કળા ધારણ કરનારા, શિક્ષક શાસ્ત્રીઓ. ૪ યાદદાસ્ત રૂપી રણમાં રઝળી ગયા.

હા ! નર ક્યાં તુજ ઉડી ગયું ? શું શર પણ સ્વપ્નું થયું ?
 ઉલ્લાસને ઉત્સાહનું પણ પૂર હાય ! ગયું વહું !
 થા ભરત ભૂમિ સચેત ! તુજ મૂર્છા હવે પાછી વળે ! ૨
 તુજ પકળા શ્રી જળકાવતો પામે ઉદ્દે દિન ઉજળો !
 સંમૃદ્ધિ સર્વ પ્રકારની ગઈ, નિરખિ દુખિ સરસ્વતી
 નિજ હંસ ગુણ અવતંસ મિત્ર કળાંશ ત્રેરે ભાવથી ! ૩
 વાહન વિના તેહના આ સૌભાગ્ય ક્યાં બીજે બીજે;
 કલ્પના રૂપી કમળ તંતુ નહંસ મુખતો ક્યાં મળે;
 જન સંહિતું સૌદર્ય તાદૃશ દાખવે ચેતન દષ્ટ ! !
 ઓવરતર્ક મુક્તાશ્વજી ચરે, પછી સંભવે શું ત્યાં નહિ ! ! ! ૪
 અરણ્ય આ રમણીય રેખા, રાગ, રસ, ! સૌભાગ્યથી
 અવનવું આ લેખ્યું સુ અદ્ભુત, ગુણ પરાગ અયાગથી !
 શીઝરણી વાંકી ચુકી વેંછે ધરણિ આ સદ્ગુણ કરી—
 સુ-વનસ્પતિ રોમાંચ શોભિત ગિરિ ચરણ ચુબન-કરી ! ! ! ૫
 જ્વાલાકાશમાં શરદ્ભ મંડળ વિમળ શું શાભી રહ્યું !
 જુગ પક્ષી પદ્મ આનંદનું મન મોરનું લોભી રહ્યું !
 શુભ શ્વેત પુષ્પની ચમરિયિ દીપતી, માળા મુગટથી—
 હરિયાળી ક્ષેત્ર ભુમીશી જળકી આરહી અહિં આપતી ! ૬
 આ કોર ખેડુત, આપડો તર છેદવા વાંકો વળે !
 આ મસ્તકે, ધરે ધાસ કે જળ-પાત્ર વનિતાદિક વળે !
 ત્યાં સુધા ધવળ મુખધથી દીપતા કપન આગળે !
 ઘોરી ધુરંધર ધીર થંભિ રહ્યા, રહ્યું યાગે જળે !
 શી પગથિ કાપી કાઢિ છાયા શી આલેખી સમસ્તની !
 અહિં ખુશનુમા કુદરતી ખુબી ચિતરી ! કલમે મસ્તશી !
 આ વૃક્ષ શોભિત સામસામાં વાત અભ્રિય કરિ રહ્યાં—
 નિજ વિમળ પત્ર પ્રભાચિ ઉજળી ડાળો બાહુ બિડી અહા ! ૮
 કપિદળ સ્વછંદ રમણ કરે ભ્રમણા વિશે ન ભુલાં પડે !
 કંઈ કાઈ જોડ ધન્યુમલે તરને ઠરે કોડે વડે !
 આ ચડે વૃક્ષ વિલોકિ વિમુખ કપી, બિડે એ બાથ ત્યાં .

૧ શ્રી=શોભા. ૨ તેહનું સરસ્વતીનું વાહન, હંસ. ૩ વર=સારાં.
 ૪ સરદશ્વતુતા વાહનાનો સમુદાય. ૫ દગ=આંખ. ૬ સુધા=ચૂનો.
 ૭ ધોરી=બળદ.

ધુરકી રહ્યો વાનર ! ખભે વાંસી ધરી ભરવાડ જ્યાં ! ૯
 આ આમ તેમ છુટાં છવાયાં અજાણ્ય નિરર ચરે
 ત્યાં હરિણ મંડળ હરખમાં નિઃશંક એહ હરે ફરે !
 આ ઉતરવા તત્પર થઈ વૃક્ષાશ્રયી કેકી નમે !
 ગંભીર રસ શૃંગારપ્રતિમા સરસ સારસ આભમે ! ૧૦
 ગિરિ શિખર શોભા ખડક ખૂબી-નદીના સુ પ્રવાહમાં
 ચક્રચક્રિત સર્વ સંકેત સડ ફરફરે એવાં નાવચા—
 ગુલ મ્હોરઆદિ સ-પુષ્પ વૃક્ષ અનેકની રચના રી—
 વીંટાતિ વેલડિ આ અહિં તહીં અધાથી હદ વળી વડી ! ! ! ૧૧
 આ દૂર પર્વત ટોચ ઉપર પૂર્ણ ચંદ્ર કળા સમી
 શી દેરડી ઝળકી રહી ! પવને ધળ શી રહી નમી !
 તે માર્ગ ચડતા ઉતરિ વળતો ખિણુ વિશેષ ગિરિશિરે—
 સુવિચિત્ર વેષથી ભક્ત જન ભાવિક સ્થળેસ્થળ તરવરે ! ૧૨
 એક ચક્રિત અશ્વ વિલોકિ મહિષ તથા પુરુષ બીજો વળી
 પગ ખડગ આગળ વક્રધારી, યુદ્ધ વરણે ઉજળી
 ધરી—તરતિ કરતો ચમર પુચ્છે જળંપીએ મન મોહતું—
 એમ જોડુ જંગલી હય તણું સરિતા પ્રવાહે સોહતું ! ૧૩
 આભો બનેલો આ ઉભો રાભો ગ્રહી કર રાસડી
 ભડક ભડકી જડ બેસ પણ પાણી પિયેના એ ધડી ! ! !
 એવી રિતે ચિતરી અલૌકિક રસ ભરી નાના વિધે—
 વન ગ્રામ લીલા સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય જેની ખુબિ વધે ! ૧૪
 આ ચિત્રમાં મુજ ઉકિત નખળી ક્યમ કરી પુરિ વર્ણવે !
 સાનંદ આશ્ચર્યથી દ્રષ્ટીસ્થળે સ્થળ જ્યાં ઠરી રહે ! ! !
 મુજ ધન્ય ગૂર્જરભૂમિનું ! ખડ ભાગ્ય આ તુજ બાળથી !
 પૂરધન્ય વીર-ક્ષેત્રનું ! દીપતું તેજ વિશાળથી ! ૧૫
 અંકે લહી આનંદ માને આજ ચિત્રક હંસઆ ! ! !
 ગાયન તથા કવિતા તણા શશિ સુરજ પણ તારા અહા ! ! !
 તે પૂર્ણ ૧૨ પ્રેમાનંદ અતુલ્ય અક્ષમૌલા ૧૩ સાયમાં
 દિન દિન કળાથી ધવળા ઉજવળ હંસ ઉદયે રો'સદા ! ! ! ૧૬

૧૨ ગૂર્જરાતી ભાષાને અભિમાન રાખવા જોગ મહાકવિ પ્રેમાનંદ ભટ્ટ.
 ૧૩ ગાયન 'શાસ્ત્ર'નું આજ સર્વોપરી જ્ઞાન ધરાવનાર મૌલાઅક્ષ વડોદરામાં છેતે.

સંસ્કૃતમય ગૂજરાતી.

ઉપલી કવિતા દાખલ કરતાંજ અમે કહ્યું છે કે અમે તેની ભાષાને માટે નહિ પણ અર્થને લીધેજ દાખલ કરીએ છઈએ. એના અર્થ ગૌરવને માન આપી અમે દાખલ કરી છે, અને તે પણ અંતર્યામી, અને વળી તે સમજવા મહેનત કરવાની વાંચનારને ભલામણ કરીછે. પણ હવે વાંચનારને ધનસાક ખાતર અમારે અત્રે એ પણ કહેવું જોઈએ કે એની ભાષા વિલક્ષણ અથવા ખૂરખંડેજ કહીએ તો સંસ્કૃત ઇંગ્રેજી બણેલા પણ સ્વભાષાના બળાબળથી અબળાયા જીવાનીઆઓ જે સ્વચ્છંદ અને ગૂર્જરી રૂઢિને ધિક્કારતી કપોલ કલ્પિત વાણીમાં લખેછે તેનોજ આ એક નમુનો છે. આવી ભાષાનું લખાણ વગર ટીકાએ અત્રે દાખલ કરવું એ અમને ઉચિત લાગતું નથી, અને આશા રાખીએ છઈએ કે એ પ્રસંગવશાત્ અમે જે એ બોલ શીખામણના નીચે લખીએ છઈએ તે એવી ઢપનું લખનારા અમારા મિત્રોને વિષમ નહિ લાગે.

આવી જાતની ભાષાને અમે સંસ્કૃતમય ગૂજરાતી કહીએ છઈએ. અમને સંસ્કૃત શબ્દનો અનાદર નથી. અમે બજારની કે બેરક ભાષાનો પક્ષ કરનારા નથી. અમને ગામડીયા ભાષાનો તો તિરસ્કારજ છે. અમને ભાષા પ્રૌઢિ કેટલેક દરજ્જે ગમે પણ છે. અમે કદી પણ લખાણની ભાષાને બોલાતી ભાષાનીજ હદમાં રોકી રાખવાની ગાંડી ભલામણ કરતા નથી. અમારા લખાણમાં અમે સંસ્કૃત શબ્દો છૂટથી વાપરીએ છઈએ, અને આ વિષય લખવામાં અમે અમારા હિતેશના રિવાજ કરતાં પણ કાંઈક તેમ વધારે કર્યુંછે, એવા હેતુથી કે અમે કેવા શબ્દો પસંદ કરીએ છઈએ તે વાત સામાન્ય બોલવા કરતાં વિશેષ ઉદાહરણોથી કાંઈ વધારે સરળતાથી સમજાય. સવાલ એટલેજ કે કેવા સંસ્કૃત શબ્દો કે શબ્દાવળી ગૂજરાતીમાં વાપરી શકાય અને કેવા નહિ. આ બાબત અમારા એ મિત્રોને, ઇંગ્રેજી વગેરે ભાષામાં જે લખનારાને માટે એક સાધારણ નિયમ ગણાયછે તે અમે અત્રે સંભારવાની રજા લઈએ છઈએ. તેઓ જાણેછે કે કોઈ પણ શબ્દની શુદ્ધશુદ્ધિ કે રદારદિનું પરમ પ્રમાણ શિષ્ટ ગ્રંથકારો (Classical Authors) એજછે, અને તેથી સાધારણ લખનારને માટે એજ નિયમ છે કે કોઈ પણ શબ્દ માન્ય છે કે નહિ તેનો

નિર્ણય કરવા પહેલાં તે શબ્દ શિષ્ટગ્રંથોમાં વપરાયેલો છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો, અને જો તે શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો માલમ પડે તોજ તે શબ્દ વાપરવો. કેટલાક સારા લખનાર તો પોતે જ શબ્દ વાપરે છે તે પ્રત્યેકને માટે એ શિષ્ટ ગ્રંથોનું પ્રમાણ આપવાને શક્તિમાન હોયછે. આ રીતે સુશિક્ષિત નિયમ અમારા તરફ મિત્રો ગૂજરાતી લખતી વેળા કેમ છેકજ વિસારે નાંખતા હશે તે અમારાથી સમજી શકાતું નથી.

જો ઇંગ્લાંડના પાઠશાળા વાળાઓ ગ્રીકને લાટિન ભાષાના શબ્દોનો રેડ ઇંગ્રેજીમાં રેડવા મંડી જાય, તો તેમનું બોલવું લખવું ત્યાં કેવું જણાય તેનો વિચાર કરવાનું અમે આપણા એ તરફ વિદ્વાનોનેજ સોંપીએ છઈએ, અને જો એવું કામ ઇંગ્રેજી ભાષા બોલનારા મહાનિષ્ઠ અને તિરસ્કારને પાત્ર ગણેછે, તો હાલ જો કેટલાક ગૂજરાતીને કેવળ સંસ્કૃતમયીજ કરવા ધારેછે તેને ગૂજરાતીઓ કેમ હસી કાઢે નહિ? રાંક ગૂજરાતીઓ તો બિચારા કાંઈ પણ તિરસ્કાર ખતાવ્યાવિના “અમને એમાં સમજ પડતી નથી” એમ કહી એવાં પોતાંને આધુંજ નાંખેછે, પરંતુ તેમના આ સાદા ભોળા ભાવના આચરણમાં શૈલીશાસ્ત્રનો કેવો ઉડો મર્મ રહેલોછે? જો તે સમજવરા કે રીઝવવા લખવું, તે તો તેમાંનો એક શબ્દ પણ ખરાખર સમજે નહિ, એ કેવું વિલક્ષણ લેખકચાતુર્ય? જો વાંચનારને પ્રથમ લખનારની ભાષા શીખવાજ મોકલવો ધાર્યોછે, તો પછી બધુંજ સંસ્કૃતમાં કાં ન લખવું? એમ કરવાથી તે ભાષા જાણનારા તો તે સમજી શકે. આવી સંસ્કૃતમયી ગૂજરાતીમાં લખાયેલાં કેટલાંક પુસ્તકો અમે શાસ્ત્રીઓને ખતાવેલાં, તો તેઓ પણ તે સમજવાને અશક્તિમાન માલમ પડેલાં, અને તેનાં કારણ અમારી નજરમાં જ આવેછે. એકતો એ કે શબ્દ તો સંસ્કૃત પણ વાક્યની ગૂંથણી કેવળ ઇંગ્રેજી ઢપને અનુસરતી કરવામાં આવી હોયછે, અને ખીજું જો સંસ્કૃત શબ્દો વાપરેલા હોયછે, તે તે ભાષાના રૂઢ વપરાતા શબ્દો નહિ- પણ ઇંગ્રેજી બોલવું ભાષાંતર કરવાને અર્થે બહુધા નવાજ કદપી કાઢેલા હોયછે. અલખત તે વિદ્વાનના લખાણમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ નિયમે શુદ્ધ ખરા, પણ તે રૂઢ ન હોવાથી તેનો અર્થ શાસ્ત્રીઓને પણ પ્રતીત થતો નથી. તો પછી સામાન્ય ગૂજરાતી જાણનાર બિચારાના શા આસરા?

આ સ્થળે આ વાત પણ નોંધી રાખવી અમને યોગ્ય જણાયછે કે

માત્ર સંસ્કૃત જાણનારા કેટલાક લેખકો હાલ મુંબઈમાં લખે છે તે અ-
ગર જો સંસ્કૃતમય શૈલીનું હોય છે તો પણ તે આટલું દૂષિત થતું નથી,
અને ઉપલા વર્ગના સુશિક્ષિત ગૂજરાતીઓ તો તે સમજી શકે છે ખરા.
પણ આ તો ખરું કહીએ તો સંસ્કૃતમય ગૂજરાતી નહિ, પણ ઇંગ્રેજી—
સંસ્કૃતી ગૂજરાતી ભાષા થઈ જાય છે. એ ઇંગ્રેજી-સંસ્કૃતની ઢપનું લખનાર
તો પોતાનું લખ્યું પોતેજ સમજે તો બહુ એમ ઘણીવાર બને છે. આ
અમે કટાક્ષભાવથી બોલતા નથી. અમે અમારા પોતાના અનુભવ ઉપ-
રથી જાણીએ છઈએ કે ઇંગ્રેજી ભણેલાને પ્રથમ પ્રયાસે શુદ્ધ તથા સરળ
ગૂજરાતી લખવું એ મહાં મુશ્કેલ કામ છે, અને ઇંગ્રેજી કેળવણી બીજી
રીતે અંકારને ગમે એટલી અમૂલ્ય છે, તોપણ એ કામમાં તો તે ખાટા
અંતરાય રૂપ થઈ પડે છે, કેમકે ઇંગ્રેજી જ્ઞાન અમુક સ્થિતિએ પહોંચ્યા
પછી વિચાર પ્રથમ ઇંગ્રેજીમાંજ સૂએ છે, અને પછીથી સ્વભાષામાં તેનો
તર્જુમા કરવા જેવુંજ અંતરચનાતું કામ થઈ પડે છે. એ તો ખુલ્લુંજ છે કે
તર્જુમા કદીપણ જોઈએ તેવી સરળતાને પામે નહિ. આ રોગનો ઉપાય
એજ છે કે ગૂજરાતી ભાષાનો હોંસથી અભ્યાસ કરવો, એટલે, ગૂજરાતી
અંથો અને તેમાં વિશેષ કરીને સુધારાતો કાળ શરૂ થયો ને પહેલાનાં શિક્ષ
પુસ્તકો ભાષારસ સંબંધી પૂર્ણ પ્રેમશ્રદ્ધાથી વાંચવા, એક વિદ્યાર્થી દાખલ
તેમાંના વિવિધ શબ્દ શબ્દાવળી તથા વાક્યગૂંચણીનું અવલોકન કરવું,
લોકમાં ચોતરફ બોલાતી ભાષા સાંભળી વિવેકથી શુદ્ધશુદ્ધિ તથા રૂઢાર્થનું
માપ પોતાના મનમાં બરાબર ઠસાવવું, અને જોવું કે લોકો પોતાના વિ-
વિધ મનોવિકાર કેવી રીતે વ્યવહારમાં બહાર પાડી શકે છે, અને પછી
પોતે લોકો સમજે એ વાત ઉપર અખંડ લક્ષ રાખીને બોલવા લખવાનો
નિરંતર મહાવરો પાડવો. જ્યારે પણ ક્લિષ્ટતાનો દોષ આપણે માથે આવે
ત્યારે “લોક તો અબણ મૂખો છે” એમ બોલી પોતાના મદમાં ધ્રુમવું
નહિ, પણ વિચાર કરવો કે આપણે આટલું સરળ કરવા જતાં પણ
લોકને કેમ સમજાય નહિ. જો આપણે શાંતિથી વિચાર કરીશું તો ઘણી
વેળા માલમ પડશે કે ફલાણો શબ્દ, ફલાણી રીતની વાક્યરચના, કે ફ-
લાણા ધરના વિચાર આપણા મનથી ગમે એટલા સરલ છે, તોપણ
લોકો ન સમજી શકે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આમ જાણી તેવી જાતના
દોષથી દૂર રહેવાને હવે પછી પ્રયત્ન કરવો, અને એમ કરતાં કરતાં કેટ-
લોક કાળે-શુદ્ધ સખળ શૈલી હાથ લાગશે.

ભાષાની આખતમાં લોક વિચારને માન આપવાનો કવિ દલપતરામનો દાખલો નકલ કરવા નોગણે. આ લખનારની સાથે એક વખત ભાષાની સરળતાનો વિષય નિકળતાં એ કવિએ કહ્યું કે મારો એવો ધારોછે કે હું ચિત્રકાવ્ય કરુંછું તોપણ તે પ્રથમ સાધારણ સ્ત્રી પુરુષો જેને સુધારાવાળા કદાચિ અબણુજ ગણે તેની આગળ હું વાંચું અને ને માલમ પડેછે કે તેમનાથી તે કવિતા સમજતી નથી તો તે હું ફાડીજ નાંખું. બેશક એ કવિએ પોતાના અભ્યાસ કાળમાં એમજ કર્યું હશે, અને તેથીજ તેમની શૈલીમાં સમયાનુકુળ શુદ્ધિની સાથે યથેચ્છ સરળતા આવીછે. એવા પ્રયાસનું ફળ પણ પ્રત્યક્ષ છે. દલપતરામની કવિતાના રસ કે ગાંભિર્ય સંબંધી ટુંકા સાક્ષર મંડળમાં ગમે એવા વિવિધ અભિપ્રાય હો, પણ એ વાત તો નિશ્ચય છે કે લોકના સાધારણ સમૂહમાં સર્વોપરી જનપ્રિય કવિ આ જમાનામાં આપણા ગુજરાત પ્રાંત ખાતે દલપતરામજ છે. તે છતાં અમે બધાનેજ કાંઈ દલપતરામ જેટલું છેક સહેલું લખવાનું કહેતા નથી. ને કાંઈને એમ લાગે કે મારા વિષયને જાંચી ભાષાની જરૂરછે, અને લોકના જે વર્ગને ઉદ્દેશીને હું લખુંછું તે તો મારી ભાષાને સમજી શકશે, તો બસે તે જાંચી ભાષા લખે. એક દેશમાં એક કાળે અનેક શૈલી-પાને માટે નોંધએ તેટલી જગા હોયછે, અને ને પ્રાઠ ભાષા પણ અનુભવી વિદ્વાન ગૃહસ્થથી લખાએલી હોયછે તો તે સાધારણ લોકથી એ કાંઈ સમજતી નથી એમ નથી. પ્રાઠ ભાષા સાધારણ લોકને અગ્રિય કે અગ્રાજ્ય નથી તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ ભ્રેજાનાથબાઈની “ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા” છે. આ પુસ્તકની પ્રૌઢ ભાષા સંબંધી અમે અમારો અવિચાર પૂર્વે એકવાર કાંઈ વિસ્તારથી દર્શાવી ચુક્યા છીએ એટલે તે આ ન હાલ વધારે બોલવાની જરૂર નથી. પણ કહેવાની મતલબ એ છે કે નોં કે

*તે ટેકાણે જે વિચાર દર્શાવ્યા છે તેનો ભાવાર્થ સુબોધ ચિંતામણીનો હોંસીલો કવિ કાંઈ જાંચો સમજ્યો જણાય છે. અમે ત્યાં એ પુસ્તકની પ્રાઠ ભાષા વખાણી છે પણ દલપતરામ વગેરે કવિઓને કવિતાના વિષયમાં હરાવ્યા એમ અમારો લખવાનો હેતુ નથી; અમારી વિવેચન દૃષ્ટિથી તો પ્રાઠ ભાષાથી તેટલીજ વ્યવહારી ભાષાથી રાજ થાય છે, ને વિષયને અનુકુળ હોય તો, અને કવિત્વ અતો ભાષાથી વસ્તુતઃ જૂઠોજ વિષય છે.

એ પુસ્તક સંસ્કૃત શબ્દોથી કેવળ ભરપૂર છે, ફારસી આરબી શબ્દો તો ઘણું કરી આખા પુસ્તકમાં એકે શોધ્યો. પણ જડશે નહિ, અને અપ-
ભ્રંશ શબ્દો પણ ન ચાલેજ વાપરેલા દેખાય છે, તોપણ તે ભાષાની બા-
બતમાં સર્વ માન્ય થઈ પડયું છે, અને જૂની કેળવણીના માણસો પણ
તે હાંસે હાંસે વાંચે છે. આમ થવાનું કારણ શું? એજ કે એમાં ગમે
એટલા અને ગમે એવા સંસ્કૃત શબ્દો વાપર્યા છે, તોપણ સઘળા ગૂંજરા-
તની શિષ્ટ ભાષાને માન્ય છે, એટલે, તે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વપરાયેલા છે
અને અઘાપિ દેશના શિષ્ટ-મંડળમાં હમેશાં બોલાતા છે, એ શબ્દો તર્જુ-
મીઆ કે “લેખનિનૃલાલય” ના જેવા કપોલ કલ્પિત નથી. ગ્રંથકારોને
અમારે કહેવાનું તાત્પર્ય એજ છે કે ભાષાના ૩૮, શિષ્ટ, શબ્દો વાપરો,
અને પછી તે ગમે તેવા કઠિણ હોયે, તોપણ ઝાઝી ચિંતા નથી અને
જો વિષય ઉંચો હશે તો તે ગ્રંથને દ્વિપિત કરવાને બદલે સર્વ પ્રકારે
બૂધિતજ કરશે, પણ તર્જુમીઆ તથા કપોલ કલ્પિત શબ્દ તે વાક્ય રચ-
નાથી તો નિરંતર દૂરજ રહો. બધામાં તમારો સુધારો ચાલશે, પણ ભાષા
જે સર્વે સુધારાનું હથીઆર છે તેમાં તમારાથી સુધારો થઈ શકવાનો
નથી, પણ ઉલટું જે સુધારા કરવા ધારોછો તેમાં પણ અયોગ્ય હથીઆર
વાપરવાથી તમારી તમામ મહેનત નિષ્ફળ જશે. ભાષામાં સુધારો વધારો
ચાયછે ખરો પણ તે આપોઆપ કાળે કરીને, માણસના પ્રયાસથી નહિ.
કહેછે કે લાટિન ભાષાનો સર્વોપરી ગ્રંથ ક્વી સીસરો પણ આખી જિંદગીમાં
માત્ર ત્રણજ શબ્દ ભાષામાં નવા દાખલ કરી શક્યો હતો, અને તે પણ
ભાષાના નિયમે અને બળીતા ધાતુ ઉપરથી ધડેલા.

અમે લખવા બે બોલ ધાર્યા હતા, પણ લખતાં તો બહુ લખાઈ
ગયું. એનું કારણ એ છે કે અમે જે વર્ગ તર્જીનીજ ગૂર્જરી ગ્રંથોની ઉન્નતિ
થવાની આશા રાખીએ છીએ, તે વર્ગને ભાષા સંબંધી દોષથી પોતાના
ઉદ્યોગમાં નિષ્ફળ થતો અને છેવટે નિરાશ થઈ દેશીઓના બેકદરપણા
ઉપર દ્વિતકાર નાંખતો જોઈ, અમારા દિલમાં ઘણું લાગે છે અને નિ-
રંતર મનમાં એમ થાય છે કે એ વર્ગ જો શુદ્ધ, ૩૮, અને સંખળ ભાષાનું
હથીઆર હસ્તગત કરી શકે, તો માયામાં કેવા ઉત્તમ ગ્રંથો પઢે અને
સઘળો સુધારો થવો સવળ પડે. હાલને સમે ઇંગ્રેજ નહિ* બણેલા એવા
ગમે એટલું લખશે પણ તેથી કાંઈ સાફ ફળ થએલું જોવાની અમે યોડીજ

આશા રાખીએ જીએ. હાલ ચીંથરીઉં લખાણુ ધણું વધી ગયુંછે એમ જે ચોતરૂંથી ફરીઆદ ઉઠેછે તેનું કારણ એજછે કે તે કામ હાલ અધભણ્યા માણસોના અથવા ધણી વખત તો છોડરવાદનાજ હાથમાં ધણું ખરું આવી પડયુંછે. સારી ઉત્તમ, કેળવણી પામેલા ગૂંજરાતીમાં લખવાની પરવાહજ રાખતા નથી, અને કાંઈ લખેછે તો ઘટતું ઉત્તેજન ન મળવાથી થોડા વખતમાં મોળા પડી જાયછે. ચીંથરીઆં અથવા ટાહેલાં ભર્યા લખાણુને દેશમાં કેમ ઉત્તેજન મળેછે અને આવા કેળવાએલા અંધકાર શા માટે નાઉમેદ થાયછે એ વિષય ખરેખરો હાલને સમે સમજી માણસોએ ખૂબ વિચાર કરવા જોગ છે, પરંતુ તે એવડો મોટાછે કે તેને સ્વતંત્ર વિષય તરીકેજ છેડી શકાય. અહિંયા તો આ વિષયની સાથે જે એ બાબતનો સંબંધ છે તેજ માત્ર સૂચવીએ છીએ, અને તે એછે કે ઇંગ્રેજી ભણેલા પોતાની ભાષા લોકને અનુસરતી એટલે શુદ્ધ ને રૂઢ કરવા જરાપણ ફિકર રાખતા નથી, અને ધણું તો પોતાના વર્ગિયો જે હાલ કાંઈ કપોલ કદિપત ભાષામાં બોલે ચાલેછે તેમાંજ ધણું તો લખવાની મહેનત કરેછે, અને એ વર્ગ તો સ્વભાષાના પુસ્તકો વાંચતોજ નથી. ત્યારે શી રીતે એવાં પુસ્તકની કદર થાય ?

માટે અમારો એ દૃઢ મત છે કે દરેક લખનારે પોતાના વાંચનાર ઇંગ્રેજી કે સંસ્કૃત ભણેલા નથી એમ ઉદેશીને લખવું જોઈએ. એ કામ ધણું અઘરું છે એતો અમે ઉપર કમ્બલજ કર્યું છે, પણ જાણવું જોઈએ કે દરેક દેશના વિદ્વાનોને એમજ કરવું પડેછે. એ વાત ખરી કે તેમની પેઠે આપણા દેશમાં હાલ આપણને સ્વભાષાની સારી કેળવણી મળતી નથી, અથવા કેળવણી નામને યોગ્ય તો કાંઈજ નથી મળતી એમ કહીએ તો પણ ચાલે. નિઃસંદેહ આ એક યોગ પરમ ખેદકારક છે. એથી ગૂંજરી વિદ્યાના હકમાં અને તદ્દ્વારે પ્રજાના બીજ સઘળા લાભમાં કહેવાય નહિ એટલાં નુકસાનો થાય છે. એ નુકસાનોનો બદલો અન્યતર દોષપણુ ઉપાયે વળી શકે એમ નથી. ઉંચી ઇંગ્રેજી કેળવણી આપવાથી જે જે લાભો દેશને થવાની સર ચાલે ઉડે આશાઓ બાંધેલી તે આ બનાવથી ધણી ખરી હવામાંજ ઉડી જાયછે. આ બનાવ અગમચુદ્ધિવાળા દેશ શુભેચ્છકોએ મહા ગંભીર મનથી અખંડ ચિંતા કરવા જોગછે. છતાં તો એનો ઉપાય આપણે હાથ થોડોજ છે અને દેશકાજ જોતાં સરકારે શા

ઉપાય કાઢવો એ પણ મહા ગુન્યવણુ બરેલું તથા વિકટ કામ છે. પરંતુ જે તરણ વિદ્વાનો દેશહિતના ભાવથી, સાક્ષરી માનની તૃષ્ણાથી, કે કેવળ શોખથીજ ગૂર્જરી ભાષામાં અંધકાર થવાને પ્રવર્તમાન થાયછે, તેના હાથમાં પોતાને માટે તો સ્વભાષામાત્ર વધારવાનું છેજ. એ ચાહે તો થોડા વખતમાં પોતાની ભાષામાં જોઇએ તેવી સરળતાથી લખવાને શક્તિમાન થઇ શકે. એ અર્થે શું કરવું જોઇએ તે અમે ઉપર કહી ગયા છઇએ, અને અત્રે એટલુંજ પાછું સંભારીએ છઇએ કે શિષ્ટઅંધોનો અભ્યાસ પ્રેમને શ્રદ્ધા પૂર્વક કરવો, એટલે, એ અંધકારોમાં તો કાંઇ માલ નથી પણ ફક્ત ભાષાને માટેજ વાંચીએ છઇએ એમ કહી થવું જોઇએ નહિ; તેઓ ખરેખરા સમર્થ અંધકાર થઈ ગયા છે એમ જ્યાંસુધી આપણા અંતરમાં પ્રતીત થતું નથી ત્યાં સુધી તેની શૈલીની ખૂબી આપણાથી કદી સમજતી નથી, અને કોઈ પણ અંધકારની શૈલી ઉપર આસક્ત થયા વિના તેની છાપ આપણી શૈલી ઉપર પડતી નથી.

શિષ્ટભાષાની શુદ્ધિ રૂઢિનેજ વળગી રહેવાની અમારી આ ભલામંજીની સામા અમે જાણીએ છઇએ કે કેટલાક એવો પૂર્વપક્ષ ઉઠાવશે કે ગૂજરાતી ભાષા બરાબર ખેડાએલી ન હોવાથી નવા શબ્દો દાખલ કરવાની ખાસ જરૂર પડેછે. આ પૂર્વપક્ષ કાંઈ નવો નથી. આશરે વીરોક્ત વર્ષ ઉપર ગૂજરાતી સાક્ષરમંડળમાં એ વિષય ઉપર બારે ઝથડો ઉઠ્યો હતો, અને ઇંગ્રેજ બહેલાઓ ગૂજરાતી ભાષાને જંગલી જંગલી કહીનેજ ભાંડવા મંડી ગયા હતા. એના પ્રત્યુત્તરમાં કવિ હીરાચંદ વગેરે એ જે

“ધણા માસ્તરો અસ્તરો લૈ ફરેછે

ગુણી ગૂર્જરી ખેડવાનું કરેછે

કવિ લૈ પવિ પાસ પો'રા ફરેછે”

પવિ કહેતાં ઇંદ્રના વજ્ર સમાનજ શબ્દબાણુ માર્યાં હતાં તે હજી અમને યાદછે. એ સમિ તો નવા સંસ્કૃત શબ્દજ નહિ પણ ફારસી આરબી વગેરે ગમે તેવા નવા શબ્દો દાખલ કરવાનો હક એ નવા વિદ્વાનો માગતા હતા, અને મતલબ એજ હતી કે પ્રેમાનંદાદિની પ્રૌઢ નિર્મળ વાણીને પારસી ગૂજરાતી અથવા જેનું એજ હીરાચંદ કવિએ મુંબાઇગરી ગૂજરાતી એવું નામ પાડ્યું હતું તેજ અધમ રૂપમાં આણી મૂકવી. પણ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભાષા કોઇથી ફેરવાતી નથી, અને શુદ્ધ ગૂજરાતીને ભાંડનારા

પોતેજ ધીમે ધીમે શુદ્ધ લખવા તર્ફ મન લગાડવા લાગ્યા. પારસી ગૂજરાતી પણ હિંદુ ગૂજરાતી તર્ફ આવવાને બનતી મહેનત લેવા લાગી અને તેની પરિપૂર્ણતા કાઠિયાવાડ દેશની વાલીઓ તથા વિદ્યા વિનોદ નામના પારસી વિદ્વાનોએ પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકોમાં મન માનતી રીતે જોવામાં આવેછે.

નવા ફારસી શબ્દો દાખલ કરવાના આ પ્રયત્નની સામા પ્રત્યાઘાત દાખલ સંસ્કૃત શબ્દો વધારે વાપરવા તર્ફ ફેટલાકતું વળણ થયું અને તેમાં બાઈ મનઃસુખરામ સૂર્યરામે અગ્રેસરપણું લીધું. આ વળણની સામા ફેટલાક વખત સુધી કાંઈ ચર્ચા ઉઠી નહિ; પણ પછીથી બધાને લાગવા માંડ્યું કે આ પણ કાંઈ ઠીક થતું નથી, અને મેજને માટે “ક્ષેપિનિવૃત્તાલય” જેવા શબ્દો લોકે પોતેજ કલ્પીને એ નવી શૈલીની હાંસિ કરવા લાગ્યા. પણ આ વળણ ધણું ચાલ્યું નહિ, કેમકે ઘણા લખનારમાં તો સંસ્કૃત જ્ઞાનજ ન હોય, તો પછી તે પ્રમાણે તેઓ શી રીતે કરી શકે ? પણ જ્યારથી હાઇસ્કૂલોમાં સંસ્કૃત શીખવાની જરૂર પડી, ત્યારથી સંસ્કૃત જાણનારા કાંઈ કાંઈ વધવા લાગ્યા, અને ત્યારથી સંસ્કૃત મય શૈલીએ પોતાનું ખરૂં રૂપ પકડવા માંડ્યું છે, અને હવે પાછી પહેલાનીજ તકરાર આગળ આવીને ઉભી છે કે ગૂજરાતી ભાષા બિન ખેડાએલી હોવાથી તેમાં નવા વિચારો અમે નવા શબ્દો વાપર્યા વિના શી રીતે દાખલ કરી શકીએ.

અમે કહીએ છઈએ કે ગૂજરાતી ભાષા બિનખેડાએલી નથી. વિદ્યાદિક વિષયના વિચારને માટે શબ્દો નથી. પણ એતો દરેક ભાષામાં નવી વિદ્યા દાખલ થાયછે ત્યારે હરકત નહેછે, અને ત્યાંજેમ થતું આવ્યુંછે તેમ થવું જોઈએ. જૂના શબ્દોની મેળવણીથી તથા બાપાના વળણને અનુસરી નવા શબ્દ યોજવામાં આવ્યા હોય તો તે ભાષામાં ચાલી શકેછે, અને તે માટે કોઇ દોષ કાઢતું નથી. વિના કારણ એક શબ્દ પણ નવો નજ લખવો જોઈએ. તેમાં કવિતાના વિષયમાં તો જે માણસ ગૂજરાતી ભાષાને અપૂર્ણ સમજતો હોય, તે ભૂલજ કરેછે. જો ગૂજરાતી ભાષામાં પ્રેમાનંદ જેવા મહા કવિના સર્વ રસના સઘન વિચારો સમાઈ શક્યા, જો સામજભટ્ટની પોતાના સમયને સ્તીતરતી તથા સંસારને અવલોકતી પ્રભોષતી કલ્પમને ગૂજરાતી ભાષાથી કાંઈ આંચકો પડ્યો નહિ, જો દયારામની અતિ સૂક્ષ્મ લાગણીઓ સ્વચ્છંદપણે પોતાનો પ્રકાશ કરી શકી,

ને મુક્તાનંદ બ્રહ્માનંદ વગેરે નવા ધર્મનો ગંભીર તથા ઉછળતો ગુસ્સો તડાકાની સાથે ખીજીને દર્શાવી શક્યા, ને નિષ્કુલાનંદનો તિવ્ર વૈરાગ્ય તેની દરેક લીટીમાં સંપૂર્ણ સમાર્પ રહ્યો છે, તથા ધીરો, દેવાનંદ બોલે બગત વગેરે કેટલેક દરજ્જે અભણ હતા તો પણ તેમણે તપીને બૂલમાં અથડાતા જગતને જે વેણ સંભળાવ્યાં તે તેના સંક્રળ સ્પષ્ટવક્તાપણાને માટે અદ્યાપિ મશહૂર છે;— તો એવી જે સખળ ગૂજરાતી ભાષા તેને કવિતા કે સદુપદેશને માટે નખળી ગણવી એ કેવો અનાદુત અન્યાય છે ! એ માત્ર બોલનારનું એ ભાષા સંબંધી અજ્ઞાન કે અશક્તિજ પ્રગટ કરે છે. ઉપર લખેલા સઘળા કવિઓને નવાજ વિચાર કે ગૂજરાતી કાવ્યમાં નવોજ પ્રદેશ દેખાડવાનો હતો, પણ તેમનામાં ભાષાખળ નોંધ એ તેવું હોવાથી તે કામ તેઓને હાથ કેવું સફળ થયું તે ગુજરાતની તમામ પ્રજા જાણે છે. પ્રયાસ, અભ્યાસ, ને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, એ તેમને બેશક બહુજ વાપરવાં પડ્યાં હશે, અને તે પ્રમાણે જો હાલના લખનાર કરે તો તેમને પણ માલમ પડે કે ગુજરાતી ભાષા મનના ધાર્યા વિચાર બહાર પાડવાને કેવી બળવાન છે. આ તો રેવરંડ ટેલર એ બાબત કહે છે તેવુંજ યાય છે. “છત્રેજીમાં કહેવત છે કે મૂઠ સુથાર વાંસલા વિંધણાનો વાંક કાઢે.” એ સ્વર્ગવાસી વિદ્વાન પરદેશી હતો તે પરધર્મનો પ્રસારક છતાં એને ગૂર્જરી ભાષાનું સમજની સાથે સાંઝે અભિમાન હતું, અને તેનાજ ગુસ્સા ભરેલા શબ્દમાં અમે આ વિષય પૂરો કરીએ છીએ. “ગૂજરાતી, —આર્યકુળની —સંસ્કૃતની, — ધણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સાખા ! તેને કોણ કદી અધમ કહે?” આવાં વચન પરદેશીના મુખથી સાંભળી ક્યો ગૂજરાતી પોતાની જન્મ ભાષાને જંગલી કહેતાં નહિ લાજી મરે એ અમે અમારા વાંચનારાને સવાલ પૂછીએ છઈએ.

દુષ્ટભાર્યા દુઃખદર્શક.

બનાવનાર ઓઝા લલ્લુભાઈ કાળીદાસ. એ એક નાટક છે. આ ચોપડી છપાવાને વર્ષેક દહાડો થઈ ગયો છે તેથી હાલ અમારા ગમે એવા અભિપ્રાયથી એની ખપત ઉપર ખરાબ અસર નહિ થાય એમ ધારી અમે ખુલ્લે ખુલ્લું કહીએ છઈએ કે આ કોડીલા ગુવાને આ નાટક છે એમ નથી લખ્યું એજ આ આખી ચોપડી બનાવવામાં એણે ડહાપણ

વાપર્યું છે. પાત્રતા કે સંભવાસંભવ એ શું છે તેનું જરાપણ જ્ઞાન વિના હાલ કેટલાક નાટ્ય વાર્તાઓ લખવા મંડી ભય છે, અને લાગવગથી તેના ઘરાકો પણ મળે છે એ ખરેખર આપણા પ્રાંતની સાક્ષર સ્થિતિ સંબંધીપર ખેદકારક બનાવ છે. આ નાટકને આ છેડેથી પેલા છેડા સુધી તપાસી જોતાં માત્ર બે કવિતા સિવાય એક લીટી પણ વાંચવા જોગ અમને જણાતી નથી. સઘળાં પાત્રો ગાંડાની પેઠે કેવળ બકબકાટોજ કરે છે. દુષ્ટ કે મૂર્ખ સ્ત્રીઓ દેશમાં બેશક હજારો છે, અને તેથી તેમનાં ઘણીઓને મહાભારત દુઃખ સોસવાં પડે છે, પણ ગંગાવહુ તો એક અશક્ય મૂર્ખાઇનુંજ પૂતળું છે. એ નાટકનો નાયક નરભેરામ તો ભલો માણસ નહિ પણ કેવળ ગધેડોજ જણાય છે. જો એકજવાર તેને આંખ ફેરવીને બોલતા આવડ્યું હોત, તો એ કુભર્જી ક્યારની ઠેકાણે આવી હોત. પણ એ ગધેડો તો આખા ગામના લોકને બેળા કરી બાળલગ્નથી ગુણનાં કળેડાં થઇ લોકની ખરાબી થાય છે તે વિષે લાંબુ ભાષણ આપે છે—અને પછી કોઈ પણ કહી શકશે કે તે શું કરે છે ? એ તો પછી પોતાના પેટમાં છરી મારી પ્રાણ ગગ કરે છે ! શી હસામણી મૂર્ખાઈ ! ભાઈ લલ્લુને અમારી તો બલામણુ એ છે કે હાલ કેટલાક વખત સુધી નાટક ફાટક લખવાનું ચેટક મૂકી દઈ છૂટક કવિતા બનાવવામાંજ મંજૂ રહેવું, કેમકે તે તરફ એનું વલણ ઠીક અને તેમાં જશ મેળવી શકવાનો સંભવ છે.

પ્રિયા પ્રેમદર્શક.

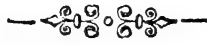
રચનાર મહાશંકર પીતાંબર જોશી. અમે અમારી વિવેચન બુદ્ધિમાં બૂલતા નહિ હોઇએ, તો કેટલાંક વર્ષ ઉપર મહારાવના વિયોગ નિમિત્તે રામારત્ન નિરૂપણ નામનું એક નનામું વિપ્રલંબ મૃંગારતું કાવ્ય પ્રગટ થયું હતું તેનો કર્તા ને આધણી એકજ જણાય છે. એમ હોય, તો કાળ કમણે કાંઈ સુધારો કર્યો નથી. તે છતાં બાનીનું એક્ય રહેવું એજ સ્વચ્છિનું લક્ષણ છે એમ માની અમારી નાઉમેદીને અટકાવીએ છઇએ. તે સમે જે અમે એની કવિતાનું સ્વરૂપ આપેલું હતું તે હમણાં પણ સર્વાંગે લાગુ પડી શકે છે. “આ કવિતામાં રસ ઠીક છે. રસ કરતાં ચાતુર્ય (કલ્પના જનિત વર્ણન) નું જોર વધારે છે. હિંદુસ્તાનની કવિતાની ઢપ છપ ઉપર ઉત્પ્રેક્ષા

ઠીક થોજીએ, પણ તેમાં નવિનતા ધણી નથી. શૈલી સોનાના સાંકળા જેવી (ધટ્ટ) નથી, પણ ટીપીને લાંબુ પત્રુ ક્યું હોય તેના જેવી છે. કવિતા ઠરેલ, રસિક, અને નીતિમાન છે.” તે સમે જેમ રસ કે કલ્પના ઉછાળાની ખામી અમે બતાવી હતી તે અત્રે પણ કાયમજ છે. કવિતાનો વેગ ધીમે બળે બળાતકારેજ ચાલતો હોય તેવો કાંઈક કંટાળા ભરેલો છે. ભાષા તથા પદ્યબંધ પણ તદ્દનુસારજ છે. તે છતાં એ જાતે કવિતાજ છે. એમાં ખરો રસ એ કવિતાના ગળ પ્રમાણે આવ્યોએ, અને બાઈ મહાશંકરની ગૂંજરાતી ભાષાના આધુનિક કવિઓના બીજા વર્ગમાં બેશક ગણના થઈ શકે; આ નાના કાવ્યમાં એક સ્ત્રી મરણ ખાટલે પડવાથી તે ત્રેમી બેડાને કેવું લાગ્યું તેનું વર્ણન ઉપર કહેલી શૈલીએ ક્યું છે. એના પૃષ્ઠ પર ને કિમત આઠ આના છે. આખી કવિતા “ભાઈઓ જેની ભારજા ભૂંડીરે” એ રાગમાં તથા પાછળથી બીજા એક ઢાળમાંજ રચેલી છે. પૂરતું ઉછાળા વિનાની કવિતામાં એકનો એક બંધ એ દોષ નહિ પણ રસાનુસારીજ ગણાય. એમાં જે કાંઈક કંટાળાપણું છે તે કવિતાનાજ સ્વરૂપમાં રહેલું છે.

યોગતત્વ.

ધર્મ સંબંધી વિષયોપર કેટલાક ચોપાનીઆ લખી હાલ પ્રસિદ્ધ થ-
એલા શ્રી નારાયણ હેમચંદ્રની કૃતિ આ હોય એમ જણાય છે, અને તેમ
હોય તો હિમાલયની યાત્રાએ તેના વિચારમાં ઘણો ફેરફાર કરી નાંખ્યો
જણાય છે. અત્યાર સુધી એ ભાષના અધ્યાત્મજ્ઞાનની સ્થિતિ બુદ્ધિવાદમાં
(Rationalism)માં હતી, પણ હાલ તેને ઠેકાણે અગમ્યવાદ (Myst-
icism) તર્ફ એનો આત્મા ચલન કરતો જણાય છે. ધિઓસોફિસ્ટ
વાળા જેવું યોગ્ય માહાત્મ્ય ખુલ્લે મોઢે ગાય છે, એમ તો અત્રે કીધું
નથી, પણ અધ્યાહાર રૂપે તે સઘળું અહિંયા અંગીકારેલું જણાય છે.
હાલ યોગ તર્ફ મઠમ બ્લાવેટસ્કી વગેરેની વાતોથી ધણાનું ચિત્ત લાગેલું
છે, અને તેને અશક્ય માનનારા મતવાદીઓ આપણા કેળવાએલા વર્ગમાં-
થી દિનપર દિન ઓછા થતા માલમ પડે છે ખરા. તેથી એ ભાષની વૃત્તિ
યોગ તર્ફ ગઈ હોય તો કાંઈ આશ્ચર્ય નથી, અને અમે તેને ખોટું પણ ક-
હેતા નથી, પણ યોગ બળના શક્યાશક્યનો વિચારજ આ પુસ્તકમાં પ્રથમ
ક્યો હોત, તો વધારે ઉચિત થાત. અહિંયા તો મનોવૃત્તિની જુદી જુદી

અવસ્થા, અને હોટે તે કેવે અનુક્રમે સમાધિ રૂપમાં સિદ્ધ થાયછે તેતુંજ દુકું વર્ણન આપ્યુંછે.

સત્યવિજય નાટક.

રચનાર જયસુખરામલક્ષ્મીરામ તથા નરભેરામ જમીએતરામ. એમાં કેટલોક રસ ને સુબોધ છે, પણ નાટક નામને એ લાયક નથી. કેટલાક પ્રવેશના પ્રવેશ આત્મ સંભાષણથીજ ભરેલા છે. લખનારોમાં સ્વાભાવિક શક્તિ ને પાત્રતાનું જ્ઞાન કાંઈક જણાય છે, પણ અતિશયોક્તિની લાહેમાં તેની સારી અસર થતી નથી. વાર્તા રૂપેજ એ કલ્પના ઠાઉકાથી લખી હોત, તો એ બે કોડીલા જીવાન એક સરસ ચોપડી લખી શકત એમ અમે ધારીએ છીએ.

માલતીમાધવ.

પ્રખ્યાત ભવભૂતિનું બનાવેલું આ નાટક છે. એ કવિનું બીજુ નામ શ્રીકંઠ પણ હતું. એ વિદુર્ભ (બંદરનો) વતની હતો અને ગોંડવ વનના મોટા પાહાડ તથા વનોમાં ઉછર્યાથી એનામાં ભવ્ય સૃષ્ટિ શોભાનું વર્ણન કરવાની શક્તિ અદ્ભૂત રીતે કેળવાઈ હતી. સૃષ્ટિ વર્ણનમાં Sublimity ને માટે ભવભૂતિ સધળા સંસ્કૃત કવિઓમાં એકો ગણાય છે. ઉજ્જનનું સવિસ્તર વર્ણન કરેછે તે ઉપરથી તે કટલાંક વર્ષ લાંબાને રહ્યો હશે એ ાં કાંઈજ સંદેહ નહિ. દશરૂપક ગ્રંથમાં માલતી માધવનું નામ આવેછે તે ઉપરથી ભવભૂતિ અગીઆરમા સંક્રાંતી પૂર્વે તો થઈ જવોજ જોઈએ, અને ભોજ પ્રબંધનું લખાણ કાલ્પનિકજ છે તેનો આ ઉપરથી એક વધારે પૂરાવો મળેછે. રાજ તરંગિણીમાં સાદુ લખ્યું છે કે કનોજના રાજ યશોવર્માના દરબારમાં ભવભૂતિ કવિ હતો. એ રાજ ઈસવીસન ૭૨૦ માં થઈ ગયોછે.

આ નાટકને પડિતો શકુંતલાથી ઉતરતા દરજ્જાનું ગણેછે, અને પ્રોફેસર વિલસન પણ એનાં સારાં વખાણ કરેછે. એમાં પ્રધાન રસ શૃંગાર છે અને ભાષા પ્રૌઢ પણ કિલટ નથી. તે છતાં પ્રસ્તાવના ઉપરથી અનુમાન થાયછે કે ભવભૂતિના વખતમાં બજવી બતાવવામાં આવ્યું હશે, ભારે એ જન

પ્રિય થયું નહિ હોય, કેમકે સૂત્રધાર કહે છે કે “અમારી નિંદા કરે છે તેનું જ્ઞાન કેવું અલ્પ છે; આ રસ તેમને માટે નથી. કદાપિ અમારા જેવો રસ સ્વ કોઈ હાલે હશે અથવા હવે પછી થશે, કેમકે કાળ અણુહદ છે અને દુનિયા બોહોળી છે” એ વચન આ નાટકને બરાબર લાગુ પડે છે. બેશક આ બોલ જાડી નાઉમેદીના જેવા જણાય છે. ધણું કરીને એમ થયું હશે કે એ નાટક બજવવામાં કૃતેહ નહિ પામ્યું હોય, પણ તે કાળના પંડિતોએ આશ્ચર્યની સાથે પોતાને આનંદ બતાવ્યો હશે, કેમકે એમાં શૃત્ય કાવ્યને લાયકનો રસતો ધણોજ અને ઉત્તમ પ્રતિનો છે. પ્રસ્તાવનામાં એમ પણ કહ્યું છે કે ભવભૂતિને વેદ, ઉપનિષદ, અને યોગ તથા સાંખ્ય શાસ્ત્રનું સાફ જ્ઞાન હતું.

આ નાટકમાં કથનની સાથે વર્ણન ભાગ ધણોછે. માધુર્વાદિક ગુણને અનુસરતુંજ જ્યાં જોઈએ તેવું સૃષ્ટિ વર્ણન કર્યું છે અને તે ઉદ્ગ્રીપનાયે જરૂરું જણીજ કર્યું હશે, તો પણ નાટકના action ને નડતર જેવું થઈ પડે છે ત્યાં તે દોષજ ગણાવો જોઈએ. બધા ભાવ વર્ણવી રસનું અંગ સંપૂર્ણ કરવાને સારજ કથન પણ દાખલ કરેલું જણાય છે. સંસ્કૃત કવિઓ action કરતાં રસનું પ્રાધાન્ય વધારે ગણતા જણાય છે, પણ આમ કરવાથી રસ જામવાને બદલે ઉલટો વાતનો રસ ભંગ થઈ જાય છે.

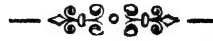
આ નાટક રસના અંગ સંપૂર્ણ આણવાના હેતુથી રચેલું જણાય છે. રત્નાવળી નાટક પહેલું કે આ એ એક મોટો વિચારવાનો પ્રશ્ન છે. action ની પરિપૂર્ણતામાં તે ચડે અને રસની પરિપૂર્ણતામાં આ ચડે. ત્યારે પહેલું કયું ? રસ વિચાર પહેલો.

ભવભૂતિ મહાકવિ છે ખરો, પણ એનામાં પાત્રતા અને સંભવિતતાનો થોડોજ વિચાર જણાય છે. તેમાં પાંચમો અંકતો બેશક બહુજ ભૂલ ભરેલો છે. અઘોરી બાવા જેવા વિકરાળ જોગીએ પોતાના બળીને મારવાને તરવાર ઉગામેલી તે વેળા કોની તાગાદ છે કે આવીને તેને ઉપાડી લે ! ઉપાડી લે અને વળી નાસે નહિ પણ નિરાંતે વાતો કરવા બેસે ! એ શી ગાંડાઈ ! ઘડી પછી સંભારીને લડવા માંડે એવો છેકજ હસવા જેવું છે. આ શૃંગારરસ નાટકમાં આવો છેક બિભત્સ રસ ભેળવવાની જરૂર શી હતી ? માલતીની ભયાનક સ્થિતિ ખીજ રીતે નહોતી આણી શકાતી કે આણુસના માથાની માળા પહેરનાર જોગદાંનેજ બોલાવવા પડ્યાં ? તેમજ

સુધડ માલતીનો સુધડ નાયક મશાલમાં જઈ “હ્યો માણસનું માંસ, હ્યો માણસનું માંસ” એમ પોકારતો ભૂતોને કડકી કડકી પોતાને હાથે નાંખે એ છેક કમકમાટ ઉપજાવે એવો દેખાવ છે. ટોઈ પણ સુધડ નાયકા એ બિભત્સ માણીનું કેમ ગ્રહણ કરી શકે ? શું માધવને ટોઈ પણ માનુષી સાધન, દેવીસાધન, કે આથી થોડું કાંઈ આસુરી સાધન ન સૂઝ્યું કે માણસનું માંસજ ભૂતને આપવા ગયો ? શું આ અતિ દુષ્ટકર્મના કરતાં માલતીને લઈ રાતો રાત નાસી જવું એ ભવભૂતિ શાસ્ત્રીને વધારે પાપીષ્ઠ કર્મ લાગ્યું ? બેશક યોગશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ભવભૂતીની અકલ્લ ભમી ગઈ હશે એમ લાગે છે કે તેને આપસંદ પડ્યું અને દુષ્ટત શકુંતલાના જેવી કે અનિરૂદ્ધ ઉપાના જેવી પ્રીતિનિંદિત લાગી. એ કવિ સ્વયંવર લગ્નનું વર્ણન કરે છે ખરો પણ જાણે તે રૂઢિનો પોતે શત્રુ હોય એમ નાટકની આખી સંજ્ઞના ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એના વખતમાં સ્વયંવર લગ્ન બેશક બંધ થએલાંજ, અને બાળલગ્ન પણ થવાં જોઈએ એમ શાસ્ત્રીઓની નજરમાં આવવા લાગેલું જણાય છે. ધણું કરીને માલતી માધવની વાત પહેલાં ખરે ખરી બનેલી હશે, પણ ભવભૂતિના વખતમાં અસંભવિત, રૂઢિ—વિરૂદ્ધ દેખાય તેને સાર એણે ફેરવી નાખી તે શુદ્ધ શૃંગાર રસ વાતોનો ગોળો વાળી નાંખ્યો. મૂળ વાર્તામાં બનેના આપની મઠ્ઠ પણ નહિ હોય, અને તે જોડું એક ખીજને ચાહી નાસી ગયું હશે અને કદાપિ નાસવાના કામમાં ટોઈ જોગી આર્જુઓની મદદ લીધી હશે ખરી, પણ આવા પૂતળાના નાચ જેવું તો નહિજ થયું હોય. આતો કામંદકી બંને પુતળાંને જેમ નચાવેછે તેમ નાચે છે, અને એ બંનેમાં પોતાનો પ્રેમ સફળ કરવાના જરા પણ હોશ જણાતા નથી. માલતીને માધવ બંને એવા બાલ બુદ્ધિના અને ઉત્સાહ રહીત દેખાય છે કે નાટકમાં બંનેને જીવાન કહ્યા છે તો પણ વખતે એમ બાસે છે કે હાલની પેઠે માત્ર દશબાર વર્ષનુંજ જોડું હશે.

છટો અને સાતમો અંક એ બંને સરસ છે. એમાં action વધારે છે કે કાર્ય વિચાર પહેલો ? હું ધારું કે નાટકો ભજવાતાં બંધ પડે ત્યારેજ કાર્ય વિચારનું પ્રાધાન્ય જતું રહે અને કથન વર્ણનાદિકથી ઉપજતો રસ પણ નાટકમાં રસ ગણાય. તેમ હોય તો રત્નાવળી બેશક પહેલું, નાટક ભજવાતાં હતાં તે કાળનું છેલ્લામાં છેલ્લું. પછીથી ભજવાયાં હશે તો

પણ પડિતો આંગળ રાજવર્ગમાંના સમજવાને શક્તિમાન થોડાજ રહ્યા હશે અને સામાન્ય જનમંડળમાં તો રાસ કે ભવાઇઓજ ધુમી રહી હશે.

નાટકશાળા ને ગોપીચંદ નાટક.

નાટકશાળા એ સુધારાની નિશાની છે. કાળીદાસાદિકના સર્વોત્તમ નાટકો સંસ્કૃતમાં છે એજ તે કાળના આપણા સર્વોત્તમ સુધારાની અચૂક સાખીતીઓ ગણાયછે. વિદ્યાના ગ્રંથ તો તે બનાવનારનીજ બુદ્ધિનો પૂરાવો હોય. કાવ્યો પણ ગણ્યો ગાંઠ્યો અમુક વર્ગજ સુધરેલો હતો તે કરતાં વધારે સિદ્ધ કરી શકતા નથી. ચોપાનીયાં ને વર્તમાનપત્રોની વિદ્વત્તા પણ શું બતાવેછે ? એજ કે તેના વાંચનારાઓ એવી વાતો સમજવાને લાયક છે ખરા. પરંતુ આખો જનસમૂહ જ્ઞાન, વિચાર, તથા મનોવૃત્તિમાં કેવોછે તેની ખરેખરી આરસી તો નાટકશાળાજ છે, કેમકે ત્યાં તો વાંચનાર ને નવાંચનાર આખું આલમ વખતો વખત આવી જાયછે, અને તેથી તે બધાને ગમતા, સમજતા, અને રસ લાગતાં નાટકોજ ત્યાં ભજવવામાં આવે. માટે જે દેશના નાટકો સુઘડ, સુરસ, ને સૂક્ષ્મ વિચારથી ભરેલા, તે દેશના લોક પણ સુઘડ, સુરસ, ને સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાની સ્થિતિએ પહોંચેલા છે એમ જે માનવામાં આવેછે તે સામાન્ય પણ વાજબીજ છે.

એજ કારણથી નાટકશાળા એ સર્વોત્તમ શિક્ષાગુરુ ગણાયછે. પાઠશાળા કે પુસ્તકશાળાથી પણ એની સત્તાને પહોંચી શકાતું નથી. લોકના જ્ઞાન, નીતિ, ને વિચાર ઉપર નાટકશાળાને દારે જેટલી અસર કરી શકાય છે તેટલી કોઈ પણ બીજે રસ્તે કરવી એ અશક્યજ છે. એક ઇંગ્રેજ વિદ્વાન કહી ગયોછે કે મારા હાથમાં કોઈ પણ દેશનાં ગીત બનાવવાનું કામ આપો, અને પછી તેની ઉન્નતિને માટે ત્યાંના કાયદા બાંધનારા કેવું ડહાપણ કે મૂર્ખાઈ વાપરે છે તેની હું જરા પણ પરવાહ રાખીશ નહિ. આપણે આપણા દેશના ખુદ અનુભવ ઉપરથી જાણીએ છીએ કે જ્યાં સુધી આપણા ભાટચારણો ભટાઇ કરનારા નીચ અભાગીયા થઈ ગયા નહોતા, ત્યાં સુધી તે આપણો શ્રાવણનો કાંટો મહોન્મત્ત વિદેશી વિજયીઓની સામા

પણ કટલો ઊંચો રાખવાને શક્તિમાન થયા હતા—એટલો ઊંચો કે તેના ગુણ ગાનમાંજ રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ કર્તા ટોડસાહેબ પાને પાને ગુલતાન થઈ ગએલો માલમ પડે. તેમજ જનરભક્તિનાં ગીતોએ દેશની કટલી ખરાબી કરી છે તે કાઢને અનુભવું નથી. હુંકામાં ગીત કાવ્યની અસર સારી કે નહારી બેહદજ છે. તે છતાં ગીત દેશમાં એકવાર ફેલાય સાર પછીજ એવી અસર કરી શકે. પણ નાટકશાળાતો જન સમૂહની વચ્ચેજ સાદ કરતી ઉભી રહે છે, અને તેનો મનોહર સાદ સાંભળી લોકો દોડ્યા આવે છે. આખા દેશની મનોવૃત્તિને નાટકશાળા જે માર્ગે વાળવા આવે, તે માર્ગે વાળી શકે.

નાટકશાળાનો બોધ સારો કે નહારો માણસના મનમાં ચોંટી બેસે છે તેવો તેને કાઢનો પણ બેસતો નથી. નાટકના તખ્તા ઉપર સીતા શૈલનું સાક્ષાત અનુકરણ જોનારના મન ઉપર પતિવ્રતાધર્મની જેટલી છાપ પાડે તેટલી કોઈ પણ કથાપુરાણથી પડી શકતી નથી. રાવણવધ જેઈ જીલમગાર રાજાને જેટલી ચાનક મળે, તેટલી બીજે કયે માર્ગે મળવાની હતી? શકુંતલાનો એક એક સ્વયંવરનો જેટલો બોધ કરે, તેટલો કરોડો નિબંધોથી પણ થઈ શકે નહિ. પ્રજામતને અનુસરવું એના જેવો રાજાનો બીજો કોઈ પણ ધર્મ નથી એવાત બવભૂતિએ સીતાપરિલાગના સંબંધમાં કેવી સરસ રીતે ઉત્તરરામચરિત્રમાં પ્રબોધી છે ! અલબત્ત એ નાટકો તેવી રીતે ઉસ્તાદોના હાથથી લખાએલાં જોઈએજ, અને તેમ થાય એ હેતુથી તો અમે આ વિષય હાથમાં લીધો છે, પણ કહેવાની મતલબ એ છે કે દેશમાં સુબોધ કે કુબોધ ફેલાવવાનું નાટકશાળા જેવું એકે સાધન નથી. દેશને સુરસિક, શૂરવીર, કે ધુઆડ, ને બાયલો કરવો, એ નાટકશાળાના વ્યંગ્ય પણ સફળતમ બોધની ઉપરજ બહુધા આધાર રાખે છે. નાટકશાળા એ સુધારા, કે કુધારાનું એક મહા જખરદસ્ત હથિયાર છે, અને વિચારવંત સુધારકો હમેશાં તેને પોતાના પક્ષમાં લેવા કદી ચૂકતા નથી.

અમારો હેતુ એમ નથી કે નાટકો બોધપ્રાધાન્ય હોવાં જોઈએ. નાટક લખનારે બોધ કરવા ઉપર લક્ષ રાખવું જોઈએ, એમ પણ અમે કહેતા નથી. અમારા વિચારમાં તો બોધ કરવો છે એ વાતજ તે ભૂલી જાય તો સૌથી સાફ છે. જેમ શ્રોતા ઉપર મારું અસર કરવી છે એમ ધારી જે બાણુ આપે છે, તે કદી, પણ અસર કરનારો વક્તા થઈ શકતો નથી, તેમજ

પ્રમોદ ઉપર નજર રાખનારા નાટકો તો નકામાં ટાહેલાંજ સમજવાં, કે જે ધોખીના કૂતરાની પેઠે નહિ ગામનાં કે નહિ ઘાટનાં. એવાં ટાહેલાંતો હાલ બહુએ લખાયછે, પણ તેને કોઈએ નાટકશાળા હાથમાં પકડતી નથી, અને હાથમાં પકડવાં નજ નોંધએ. રસ, જે કાવ્ય નાટકોનું લક્ષણ, તે જોણે છોડ્યું, તે કાવ્યનાટકે તો પોતાનો સ્વધર્મજ છોડ્યો, અને તેમ થયું એટલે તે કશા કામનું રહ્યું નહિ. સુમોદ એ સારા નાટકનું સ્વાભાવિક ફળછે, પણ તેનો ઉદ્દેશ નથી. શુદ્ધને ઉચ્ચ રસમાં સ્વાભાવિકપણેજ સારો બોધ સમાજેલો છે, પણ તે બોધનરૂપે નહિ, અને બોધનરૂપે નથી તે માટેજ તે વધારે અસર કરેછે. જેમ કહેણી કરતાં રહેણીજ ખરેખરી બંધાને સુંબોધદાયક ગણાય છે, તેમ સરસ નાટકનાં પાત્રો બાપણો આપીને નહિ પણ પોતાના મહાન આચરણોથીજ સુનીતિનો બોધ રામબાણુ રીતે કરેછે. આ કારણથી વ્યવહારમાં તો સારાં નાટકોથી રસ ને સુમોદ બને મળેછેજ. રસ એજ કાવ્ય નાટકોનો ઉદ્દેશ છે એમ કહેવું એ માત્ર રસશાસ્ત્રની સાંકેતિકજ કોટિછે. પરંતુ એ કોટિને અહિયાં છોડવાની જરૂર એટલા માટે પડીછે કે હાલ સુધારકોમાં થોડાક ટાહેલાંપક્ષી નીકળ્યા છે તે નીતિના બાપણોજ કાવ્યનાટકમાં નોંધને રાજી થાયછે, અને તેની પેઠે અમે પણ એવાં ટાહેલાંજ માગતા હૃદયું એમ સમજી, રસીકમંડળ (કે જેનોજ આ વિષયની સાથે ખાસ ઇલાખો છે) તે અમારી આ દેશપ્રયોગી સલાહને માં મચડી કાનેજ ધરે નહિ એવી અમને દહેશત રહેતી હતી. અમે પણ કાવ્યનાટકોને રસમય, ને રસોદ્દેશીજ જોવાને ઇચ્છીએ છીએ, અને તેવાં નથી તેથીજ ભારે ખરાબી થાયછે એ અમારે આ ઠેકાણે ફરીયાદ કરવાની છે.

નાટકશાળાઓની સામા ફરીયાદ કાંઈ આનંદાલની નથી. મુંબાઇના વર્તમાનપત્રો ખુબ પાડી પાડીને થાકી ગયા, અને હવે તો સખ્ય ગૃહસ્થોએ લાં જવુંજ ઘણું કરીને માંડી વાળ્યું છે તોપણ નાટકશાળાઓ ન સુધરતાં ઉલટી ખગડતીજ જાયછે. છેલ્લા આઠ દશ વર્ષથી તો આ એપ જૂનરાતને લાગી લાં પણ એનો ફેલાવો બહુજ થયોજ છે. જ્યાં જોઈએ લાં પથરા બોધક ને રાખબોધક એવાં બોટાં બોટાં ઠગાર્થ ભરેલાં નામો ધારણ કરી દેશની નીતિરીતિમાં કેવળ ખગડો ધરતીજ (કાંણુ જાણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ) અચાન ને અણધર નાટકમંડળીઓ બીખારીના ટોળાંની પેઠે ગામે-

ગામ સ્વડતી માલમ પડેછે, એ ટોળીઓ થોડી હતી ત્યાં સુધીતો કાંઈ સં લાગતું, પણ હવે તો મુંબાઈની પેઠેજ ગૂજરાતના લોક કાયર થવા માંડયા છે. મુંબાઈની પેઠેજ અહિંયા પણ છોકરાઓ બાણવું ગણવું છોડી જ્યાં જ્યાંએ ત્યાં નાટકના બિભત્સ રાગડાજ કાઢતાં જોવામાં આવેછે. કેટલાક તો એની પછાડી નીકળી પણ જાયછે.

આ રીતે ચોતર્ફ ગૂજરાતમાં પોકાર ઉડી રહ્યોછે, તોપણ એનો ખરો ઉપદ્રવ કોઈને સૂઝતો નથી. માત્ર પોકારથી કાંઈ પણ ફાયદો થવાનો નથી. તેમજ સારા માણસો કંટાળી એવા નાટકો જોવા જવાનુંજ છોડી દેવા લાગ્યા છે તેથી પણ તેનું જોર કાંઈ ઓછું થઈ જાય એમ અમને લાગતું નથી. એથી તો ઉલટું ફળ એ થાય છે, કે સભ્ય માણસોને જોઈ પહેલાં જ કાંઈ સંકોચ પડતો હતો તે દૂર થઈ નાટકમાં મૂર્ખાઈ, ને અસભ્યતા વધતી જાયછે. માટે સમજીને શાણા માણસની તો ફરજ એછે, કે નાટકો જોવા જઈ તેની જે જોડખાંપણો માલમ પડે તે જાહેરમાં મૂકવી. આપણા ગૂજરાતી વર્તમાનપત્રોને માલમ નથી, પણ વિલાતમાંતો તેઓ પોતાનું એક એ કામજ સમજે છે કે આમલી રાત્રે જે નાટક થયું હોય તેને વિષે બીજે દહાડે પોતાના વિચાર પ્રગટ કરવા. આમ કર્યા વિના બિચારા નાટકવાળા પોતાના ગુણદોષ શી રીતે જાણે, અને ન જાણે તો પછી પોતા પોતાને ઉધે રસ્તેજ ચાલ્યા જાય તેમાં નવાઈ શી ? વર્તમાનપત્રોએજ નહિ, પણ ખાનગી ગૃહસ્થોએ પોતાના મિત્રમંડળમાં નાટક કેવી રીતે ભજવાયેલું તેની ચર્ચા કરવી જોઈએ, કે સુધરેલું લોકમત બંધાય, અને સુધ્ધ લોકમત બંધાયા પછી નાટક ટોળીઓની તાગાદ નથી કે તેઓ હાલના જેવા ઢંગ કે ઢાળવિમાના નહારાં નાટકો તપ્તા ઉપર આણવાની હિંમત કરે.

હાલ નહારાં નાટકો થાયછે તેનો ઘણો દોષતો અમે નાટક ટોળીઓ કરતાં નહારા લોકમતનેજ આપીએ છીએ. સભ્ય ગૃહસ્થો કંટાળીને કે ગમે તે કારણથી તેને પૂરૂં ઉત્તેજન આપતા નથી, અને તેથી તેનો મોટો આધાર નીચવર્ગના લોકોનેજ રાજી કરવા ઉપર રહેલો છે. જો એ નાદાન શ્રોતા વિદ્વંસકતું મૂર્ખાઈ કે બેહાદ બર્બર બટકોલું સાંભળીનેજ રાજી થઈ તાબોટા પાડતા દેખાય, તો સ્વભાવિકજ છે કે નાટકમંડળીઓ એવું બટકોલુંજ આખા નાટકમાં આણવાના જો જોનારાને દાદરા હુમરી કે ખ્યાલ ટપ્પાજ કે ગઝલ રૈપ્પાપર વિશેષ ભાવ હોયછે, તો નાટકમાંના રાજી

ખુદ પાડિતો પેણ ઠોલીઆ બની બરસભામાં કાને હાથ દઈ રાગોટાજ કાઢવા મંડી જાય છે. જો એવા લોકને બિભત્સ વાતના ધશારા ગમે છે, તો સભ્યનાટક મંડળી પણ તજવીજે તજવીજે તેમજ કરવા દોરાવાની, ને દોરાયછેજ, અરે અમને તો દહેશત લાગે છે કે જો આ નાટકોનું મલણ સુમાર્ગે વાળવામાં જલદીસર નહિ આવે, તો તે બગડીને જતે દહાડે ભવાઈના જેવાંજ થઈ જશે.

આવી હાલ આપણી નાટકશાળાઓની સ્થિતિ આખા ગૂંજરાતખાતે છે, અને તેને સુધારવાનો ખૂંસો ઉપાય એજ છે કે તેનું વિવેચન, નિરંતર વિવેચન, ખરા રસિક પુરૂષોની તર્ફથી થવું જોઈએ. નાટકનો શોખ એક-વાર લોકમાં ઉત્પન્ન થયો છે તે જતો રહેવાનો નથી, અને નાટકોટાળીઓ ગમે એવી છે પણ તે દિનપર દિન વધતીજ જવાની એ નિશ્ચય કરીને જાણવું. માટે એને સુધારવી, સુમાર્ગે વાળવી, અને લોકની આંખ આગળ શુદ્ધ ને જાંચી રસના નાટકો મૂકવાં કે સ્વભાવિક રીતેજ તેઓ તેને પસંદ કરશે. અને હાલના કચરા કે ટાહેલાંને ધિક્કારતા શીખશે. બાળકના હાથમાંથી જોખમકારી રમકડું લઈ લેવું હોય, તો તેનો સર્વોત્તમ ઉપાય એજ છે કે બીજું રમકડું નિર્દોષ પણ તેથી એ રહીયાળું તેની આગળ ધરવું. તેમ ન કરતાં ખેંચતાણ કરવા જઈએ, તો બેમાંથી એકનો હાથ કપાય એજ ફળ થાય. અર્થાત નહારાં નાટકને કાઢવાનો ઉપાય એજ છે, કે સારાં નાટકને ઓળખી તેને ઉત્તેજન આપવું, અને તેનાં જે દોષ હોય તે વિવેકથી ખતાવવા.

ગોપીચંદ નાટકનો વિષયતો ક્યાંનો ક્યાં રહ્યો, અને અમેતો નાટકશાળાના નિરાળા વિષય ઉપરજ બહુ ઉતરી પડ્યા એમ કાઢને લાગશે ખરૂં, પણ આ વિવેચન આરંભવા પહેલાં તેમ કરવાની જરૂર હતી, આ નાટક અમારા હાથમાં આવ્યું ત્યારે પ્રથમ વાંચીને તો એમાં કાંઈ ઝાઝો માલ નથી એમ કહી તેની એક સાધારણ નોંધ લેવાનોજ ઠરાવ કર્યો, પણ તેમ કરવા જતાં અમારા મનમાં ઉપલા વિચારો એક પછી એક ઉઠ્યા ગયા, અને છેવટે અમને લાગ્યું કે આવા ભજવાતા નાટકનુંતો વિસ્તારથી વિવેચન કરવું એ અમારી હાલને સજ્જ ખાસ ફરજ છે.

નાટક બે પ્રકારનાં કહેવાય છે:—વાંચવાનાં, અને ભજવી ખતાવવાનાં. એમાં ભજવી ખતાવવાનાં તેજ નાટક ખરાં, અને ઉપરજ નાટકનું

બળ વર્ણવ્યું તે એવાંજ નાટકોનું સમજવું. વાંચવાના નાટકોતો ફક્ત બીજાં પુસ્તક જેવાં છે, અને તેની અસર હુંકી હૃદમાંજ રોકાઈ રહે છે. આપણી ભાષામાં વિદ્વાનોએ કેટલાંક નાટક લખ્યાં છે, પણ તે માત્ર વાંચવા લાયક છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર સુરતની કોઈ નાટક મંડળીએ “ભટુ” બો-પાળું” કેટલીકવાર ભજવી બતાવ્યું હતું, અને “લલિતા દુઃખદર્શક” કેટલાક ફરફારની સાથે કોઈ કોઈ વખત નાટકના તખ્તા ઉપર આવ્યા કરે છે ખરું, પણ તે સિવાય એમાંનું કોઈ પણ બીજું નાટક ભજવવાને મંજૂર થયો એમ અમારા જણામાં નથી.

ભજવાતાં નાટકો હાલ આપણા દેશમાં કાંઈ ઓરજ પ્રકારનાં છે. ધણીક નાટકમંડળીઓ પાસેતો લખેલાં નાટકજ હોતાં નથી, પણ કથા-ભાગ યાદ રાખી પાત્રો પોતાની જેમ મર્જમાં આવે તેમ તે પ્રસંગાનુસાર બોલી લે છે. આવા બિનતૈયારીના બકબકાટમાં તે કાંઈ પણ ભલીવાર શી રીતે હોઈ શકે? કેટલીક મંડળીઓ પાસે પદ્યબંધ આંખ્યાનો હોય છે. તે આંખ્યાન સૂત્રધાર ગાઈ બતાવે છે સારે પાત્રોને શું બોલવું તેની ખબર પડે છે. આના જેવુંતો અસ્માવિક કે હસવા જેવું એકે નથી. સૂત્રધાર રાગડો કાઢી રહે, કે તેનો ભાવાર્થ અભણ પાત્રથી જેમ સમજાય તેમ ભાગી ટૂટી ભાષામાં બોલે, અને તેમાં છેવટે અગલનો પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય કે જેતો જવાબ સામા પાત્રે ગુસ્સાથી તત્કાળજ દેવો જોઈએ એમ હોય, તો પણ તે બિચારું સામું પાત્ર મોં વકાશીને ઉલુંજ રહે છે, અને શો જવાબ દેવો તે સૂત્રધાર તાનમાનથી રાગ ધૂમાવતો દોઢપહોરે ગાઈ રહે છે, સારેજ તેને માલમ પડે છે. આનો દૃશ્ય કાવ્ય નહિ, પણ શ્રવ્ય કાવ્યજ થયું એવા નાટક કરતાં તો પડદા બડદા આઘા દ્રેફી દેવાડી એકલા સૂત્રધારનેજ સામે બેસાડી બધું આખ્યાન ગવડાવ્યું હોય, તો વધારે રસ પડે, અને તે બિ-ચારા સૂત્રધારને પણ પોતાનું સંગીતચાતુર્ય દેખાડવાનું બરાબર બની આવે. આ રીત પ્રથમ દક્ષિણીઓએ હાલનાં નાટક ઉમાં કર્યો સારે અસ્તાનને આ-ળસુ પાત્રોથી પાઠ તૈયાર થઈ શકે નહિ એમ ધારી દાખલ કરી હતી, પણ પાછળથી તેમને માત્રમ પડ્યું કે દરેક પોતપોતાનો થોડો પાઠ તૈયાર કરવો એ અજીવ્યાને જેવું લાગે છે તેવું કાંઈ તે અધુરું કામ નથી. હાલ પૂનાની સારી નાટક મંડળીઓએ એ ચાલુધઢપણાની રીત ઘણા વખતથી છોડી દીધી છે, અને સંસ્કૃત કે હિન્દી પદ્ધતિ પ્રમાણેજ નાટક કર્યો જાય છે. ગૂજરાતીઓએ પણ હવે તો તેમ કરવુંજ શરૂ છે.

થોડીક આપણી મંડળીઓ પાસે લખેલાં નાટક હોય છે ખરાં, અને તે પ્રમાણે બજવાને પાત્રોનો પોતાની તર્ફથી બનતી મહેનત પણ કરે છે, પરંતુ તેમાં બધો દોષ નાટક લખનારનોજ હોય છે. એ નાટકો એવીતો અણુધર રીતે લખાયેલાં હોય છે કે જોણે તે જોયાં નથી તેને તેનો વિચાર પણ આવવો મુશ્કેલ પડશે. આ નાટકો ધણું કરીને છપાતાં નથી, અને તેથી તે વાંચનારી આલમની નજરે કવચિતજ પડે છે. એમાંના કોઈ કોઈ છપાય છે, પણ તેના બનાવનારનીજ હિંમત કોઈ વર્તમાનપત્ર કે ચોપાનીયા ઉપર અભિપ્રાયને માટે મોકલવાની થતી નથી. બેચાર વર્ષ ઉપર એવું એક ચિયફ અમારી ઉપર આવ્યું હતું, પણ તેણે અમારી ઉપર મોકલવાની હિંમત ચલાવી તે ઉપરથીજ અમે અટકળ બાંધી હતી, કે એ બજવાતું નહિ પણ બજવાતાં નાટકો જોઈ કોઈ જીવાનીઆએ બનાવેલું નાટક હશે. એવાં બીજાં પણ હાલની નઠારી નાટકશાળાના નકલી નઠારાં નાટકો હાલ ધણાં છપાય છે, અને તે ઉપરથી જણાય છે કે નાટકશાળાના દોષ શુદ્ધ પુસ્તકવર્ગમાં પણ પેસવા માંડ્યા છે.

બજવાતું નાટક તેના બનાવનાર તર્ફથીતો અમને આ પહેલવહેલુંજ મળે છે, અને તેથી તેનું વિવેચન અમારે કાંઈક વિસ્તારથીજ કરવું જોઈએ. અલબત્ત એનું વિવેચન બીજા પુસ્તકોનું જેવા માપથી કરીએ છઈએ તેવા માપે કરવું એ વાજબી કહેવાય નહિ. હાલ બજવાતાં નાટકોના ગુણુદોષ તો ઉપર કહેલી નાટકશાળાની સ્થિતિનો વિચાર કરી રહેમ નજરથીજ બતાવવા જોઈએ, કેમકે એવાંનાટકો વિવેચક કે વિદ્વાન વર્ગને નહિ, પણ સામાન્ય શ્રોતાજનોને પ્રસન્ન કરવાને અર્થેજ લખાયેલાં છે. ઉપર અમે વર્તમાન પત્રોને દરેક ખેલની નોંધ લેવા બલામણુ કરીએ ત્યાં તેણે પણ હાલ આવી રહેમ નજરથીજ વર્તવું જોઈ એમ અમારો અભિપ્રાય છે.

“બાલલગ્ન અને બલાત્કારનું વૈધવ્ય.”

આ નામનું એક નાનું ચોપાનીયું—ખરેખર ચાર પાનાનુંજ—તેણે શ્રી મોટા પરાક્રમ કરેલો જણાય છે ! એનું છેવટ ફળ ગમે તે થાઓ, અને ક્યાંકપરપરાના મમત્વમાં કુમેલો આપણો અભાગી દેશ આથી પણ બ-

ગીને પોતાના આ મહા વિનાશકારી રિવાજો દૂર કરવા પ્રવર્તમાન થશે કે નહિ તે અમું સુકરર કહી શકતા નથી. પણ આટલો જશ તો એના અંચળ ને રસમય લખનાર મિ. મલબારીને આપવોજ જોઈએ, કે આખા દેશનું આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી એટલે ગૂંજરાતી, મરાઠી, બંગાલી, મદ્રાસી, પંજાબી, ને તમામ-કન્યાકુમારીથી સેતુબંધરામેશ્વર અને જગન્નાથપૂરીથી દ્વારકા સુધીમાં વસનારા તમામ હિંદુ કોમના મુખીઓનું લક્ષ એકી વખતે આ વિષયો ઉપર કોઈએ પણ અગાઉ ખેંચ્યું નહોતું. આગળ આ બાબતોપર ઘણુંએ લખાયું ને ઘણુંએ બોલાયું છે, ને તેથી આપણે કાંઈકે કંટાળી પણ ગયાછઈએ, તોપણ તે લખતું બોલતું પ્રત્યેક પ્રાંત ખાતે ને કોઈ કોઈ વખતતો ગામેગામ ખાતે નિરનિરાળું ને જૂદે જૂદેજ વખતે હતું. હાલ તો મિ. મલબારીએ આખા ભરતખંડને આ દેશદુઃખોનો વિચાર કરવા બેઠો કર્યો છે, સમસ્તદેશના દુઃખ સમસ્ત દેશેજ વિચારવા જોઈએ. કપાળે કપાળે મત જૂદી, એ કહેવત પ્રમાણે કો-ઈને પણ આ દુખમાંથી છૂટવાનો ખરો ઉપાય ઇશ્વર કૃપાએ સૂઝી આવે.

ઉપાય શોધવા એજ આ ચોપાનીયાનો હેતુ છે અને તેથી એને કો-ઈ પટપટારો કહે. તો અમે તેની તિરસ્કારથી ના પાડીએ છઈએ. અત્યાર સુધીના લખાણમાં અને એમાં એજ મોટો ફેરછે. બાળલગ્ન અને બળાત્કારથી વિધવાઓને પરણવા ન દેવાની રૂઢિઓ બહુજ નહારી છે, એ તો ક્યારનું સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે; અને તે બાબત લાંબા લાંબા ભાષણો લખવાં એ બેશક નકામો પટપટારો કહેવાય, અને તેને તો અમે પણ ઘણા વખતથી ધિક્કારતાજ આવીએ છઈએ. રોગ તો જણાયો, અને હવે તે ઉપર કઈ માત્રા ગુણુ આપશે એજ વિચારવાનું રહ્યુંછે. તે વિચારની ચર્ચા આખા દેશમાં સઘળે ઠેકાણે એકી વખતેજ ઉઠાવવી એ મિ. મલબારીના અતિ ટુંકા, પણ મોટા નિબંધો કરતાએ વધુ અસરકારક, આ ચોપાનીયાનો ઉદ્દેશ છે, અને તે તો કૃષ્ણભૂત થયોજ એ એના શત્રુઓએ પણ કબુલ કરવું જોઈએ.

આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા પોતાની રસિક કલમને કામે લગાડી બેસી ન રહેતાં, આ ઉત્સાહી, નરે જાતમહેનત પણ અત્યંત લીધેલી જણાય છે. જાતે સિમ્લે જઈ ગવરનર જનરલ, તેના કાઉન્સલરો, સેક્રેટરીઓ વગેરે સઘળા મોટા મોટા અમલદારોમાંના દરેકની મુલાકાત લઈ એણે આ દે-

શહુઃખની ફરીયાદ કરી; અને તેમની આગળ કરગરી કરગરીને કહ્યું કે તમે હવે અમારા હુખતા દેશને કોઇપણ પ્રકારે તારો. આ પ્રમાણે તેઓનાં મન મંચળ તથા સજ્જ કરી, આ ચોપાનીયાંની ૪૦૦૦ નકલો છપાવી હતી તેમાંથી અકેકી આખા ભરતખંડના વર્ષમાનપત્રો વગેરે ઉપર, તેમજ હિંદુનું બહુ ઇચ્છનારા દેશી કે ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો ઉપર મોકલાવી, વિનંતિ કરી કે તમે તમારો અભિપ્રાય મારી ઉપર મોકલી દેવાની મહેરબાની કરશો. આમ થવાથી મોટા મોટા ઓધેદાર, વિદ્વાન, તથા સ્વદેશાનુરાગી પુરૂષોના વિવિધ અભિપ્રાય દરરોજ આવ્યા જાયછે, અને તે પોતાના વિચારને મલતા કે પ્રતિકૂળ હોયછે તોપણ તે બધાને મિ. મલખારી પોતાના ખુલાસા સાથ મુંઝાઇના ટાઇમ્સને ગેઝિટની મોટી કટારોમાં છપાવે છે, તે હાલ દેશહિતેચ્છુઓને વાંચવાનો એક મોટો રસિક વિષય થઈ પડ્યો છે. સંકટો વર્ષમાનપત્રો પોતપોતાના વિચાર પ્રાંતે પ્રાંતમાં દર્શાવવા મંડી પડ્યાછે તે તો જૂદાજ. આ બધા અભિપ્રાયોનું મોટું પુસ્તક બનાવી મિ. મલખારી તે સરકારની તથા આખી આલમની આગળ મૂકવા ધારેછે, અને તે વેળા કયા ઉપાયો ધણામતે પસાર થયા તે જણાવી સરકાર તથા આલમને ફરીથી વિનવવામાં આવશે. ખરે મિ. મલખારીના આ ભગીરથ પ્રયત્નને માટે દરેક હિંદુએ પોતાના અંતઃકરણથી ઉપકાર માનવો જોઈએ, અને તેમ કરવાનું વિશેષ કારણ એ છે કે એ ગૃહસ્થ જાતે પારસી છે, તન મન ને ધન એ ત્રણેથી મહેનત કરવી કહેવાય છે, તે પ્રમાણેજ આ વિદ્વાન પારસીએ કરેલું પ્રયત્ન દેખાયછે, અને તેના આ પરમોત્સાહી કેવળ પરમાર્થતાજ ઉદ્યોગો સફળ થાઓ એમ કયો હિંદુ પોતાના ખરા અંતઃકરણથી સાનંદાશ્ચર્યભરે કહાવિના રહેશે?

આ ચોપાનીયાનો તરજીમો આપવા ધાર્યો હતો તેને માટેજ એને જગા કરી શકતા નથી, તો ઉપર કહેલા અનેક લખનારોના જે અભિપ્રાયો પ્રગટ થાયછે તેનો સાર માત્ર પણ અત્રે ખરાખર સૂચવવો એ કેવળ અશક્ય છે. એ બધા લખનારા એ વાતમાંતો એકજ મતજ છે, કે આ એ રૂઢિથો ધણીજ નહારી છે, અને તેમાં પણ બાળલગ્નની રીતતો જેમ બને તેમ જલદી નીકળીજ જવી જોઈએ, નહિતો દેશનું આગળ જતાં શું થશે તે કહી શકાતું નથી. આપણામાં માઠી રૂઢિઓતો અપાર છે, પણ બાળલગ્નથી જે ખરાખી થાયછે તે સૌથી વધારે અને દેશના ભવિષ્યને માટે

અત્યંત નાઉમેદી ઉત્પન્ન કરનારી છે. બધા લખનારા એક અવાજે પોકારીને કહે છે કે જેમ કોઈ ઝાડના મૂળમાં ઉંચાઈ લાગી હોય, તો તે ગમે એવું ફળ્યું ફુટ્યું હોય તોપણ થોડા વખતમાં ખવાઈને નાશ પામ્યાવિના રહેતું નથીજ, તેમ આ બાળકગનની રાક્ષસી રૂઢિ આપણી આર્ય જાતિનો નાશ તને, મને, ને ધંને સંપૂર્ણ કરવા બેસી છે. એણે આ ઉમદા જાતને નિર્વાર્ય કરી નાખી રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાંતો નાબુદ કરી નાખી છેજ, પણ જો હજુએ આપણે ચેતીને નહિ ચાલીએ, તો આગળ જતાં દુનિયામાંથી એ નાબુદ થઈ જઈશું. જેમ ઘણી મહેનતે, કે પેટપૂર ખોરાક ન મળવાથી, કે કુઠામ વાસથી, કે કોઈપણ કારણથી, થોડાની જાત ઉતરી જઈ ટટવાંજ થઈ જાય છે, અને કાળાંતરે તે પૃથ્વીની સપાટી ઉપરથી નાબુદજ થાય છે, તેમ એકવાર બળ, બુદ્ધિ, ને પરાક્રમથી પંકાએલી આ આર્ય જાતિ બાળકગનના કારણથી છેકજ ઉતરી ગઈ છે, અને ઉતરતી જાય છે. તનની સાથેજ મનનો સંબંધ હોવાથી તે કેટલાક લક્ષણોમાં જેમકે સાહસ, આગ્રહ, ઉત્સાહ, સ્વર્પણ વગેરે અમૂલ્ય સદ્ગુણોમાં આપણા લોકનું મન ચોખું ક્ષિણતઃ ને પામેલું જણાય છેજ, અને સ્મરણ તર્કાદિક કેટલીક શક્તિઓ સલામત છે તે પણ બાળકગન વધારે વખત ચાલુ રહ્યા તો ધીમે ધીમે ક્ષિણતાને પહોંચ્યાવિના રહેવાની નથીજ, એ ડાર્વિનના ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિહાનિના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નિશ્ચયજ જણવું, એમ શરીરવિદ્યાના નિપુણ પુરુષો પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે. નિશાળમાં હિંદુ બાળક ઇંગ્રેજ છોકરા કરતાં બહુધા હેંશિયારજ માલમ પડે છે, પણ આગળ જતાં તેની બુદ્ધિનું ખીલવું અટકી જઈ તે ઇંગ્રેજોની પાછળ પડી જાય છે તેનું કારણ પણ બાળકગનજ છે. શરીરતો આપણાં નખળાં થઈ ચૂક્યાં છેજ, અને જો બુદ્ધિબળ વધારે ક્ષણ થયું, તો પછી આપણાથી હાલના પડાપડીના વખતમાં શી રીતે ટકી શકાશે? હાલ ભણવાનું એટલું બધું વધી ગયું છે કે છોકરા પાંચ વર્ષની ઉંમરથી ભણવા માંડે છે તે વીસ પચ્ચીસ વર્ષના થાય છે ત્યાં સુધી પહોંચ્યા કરે છે, અને એટલી મહેનતે જાગી કેળવણી લીધા પછી પણ પેટ કેમ ભરવું તેનો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો છે. આવી શક્ત મહેનતને લીધે ૫૦ વર્ષમાં વૃદ્ધાવસ્થા પામી આપણા, અગ્રણીઓ મરણ પામવા તો લાગ્યાજ છે, તો જો બાળકગન ચાલુ રહેવાથી આપણા શરીરની સાથે બુદ્ધિ પણ વધારે ક્ષણ થઈ, તો ભણવું ઘણું ને લણવું થોડું એવા આ સમામાં

આપણા લોકના કેવા બેહાલ થશે, તેનો એક લખનારે મહા શોકનનક ચિતાર આપ્યો છે. ખેશક બાળલગ્નની બેહદ ખરાબીઓતો દેશી ને પરદેશી, દાકતરો અને સાધારણ પુરૂષો, સઘળાએ એક મતથી કબુલ રાખી છે, અને તે દૂર કરવાને માટે ચાંપતા ઉપાયો લેવા જોઈએ એમ સર્વેની બલામણુ છે.

તેમજ બળાત્કારનું વૈધવ્ય એથી ઉતરતે દરજ્જે પણ કેટલીક મોટી ખરાબીઓનું અચૂક મૂળ છે તેની કાંઈથી પણ ના કહી શકાઈ નથી. બાળલગ્નની ખરાબી મહા વિશાળ ને આખી જાતને જડમૂળમાંથીજ ઉખેડવા મંડેલી છે, તોપણ તેની અસર સૂક્ષ્મ અને જાડી હોવાથી વિચારવંત માણસ સિવાય થોડાનીજ દષ્ટીએ તે પૂરેપૂરી મૂર્તિમાન થઈ શકે છે. પરંતુ વિધવા દુઃખતો ઉધાડાં, આંધળાથી પણ દેખાય એવાં છે. એ કારણથીજ બાળલગ્ન નિષેધકો થોડા, ને પુનરવિવાહોત્તેજકો આપણા સાધારણ સુધારાવાળામાં ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે. જૂનામાં જૂના વિચારની ડોશી પણ કાંઈની છોડી રાંડી એમ સાંભળતાં હાય હાય કરી ઉઠે છે. જો લોકની લાગણી ઉપર જ રહ્યું હોત, તો વિધવા લગ્ન સૌથીજ પહેલું આપણામાં દાખલ થઈ ગયું હોત. પણ કમનશીયથી એ વાત ધર્મની સાથે ધલાખો રાખે છે એમ ધણાને સમજઈ જવાથી, એ સુધારામાં ચાતિબંધન પોતાના સઘળા બળથી સાચું પડ્યું છે, અને તેથી જોને માથે પડે છે તે એકલાંએજ પોતાનું ફાડી લેવાની જરૂર પડે છે. આવી સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ મિ. મલબારીએ જે ગૃહસ્થોના અભિપ્રાય મંગાવ્યા છે તેમાં પણ ખરાબર પડેલું માલમ પડે છે. ધણાકે એ વિષય પડતોજ મૂક્યો છે, અને જેણે લીધો છે તે બધા એમ કહે છે કે સરકારની મદદવિના કાંઈપણ થઈ શકે નહિ. સરકારની મદદ માગવી મુનાસબ છે કે નહિ, સરકારે મદદ આપવી જોઈએ કે નહિ, આપવી તો કેવા પ્રકારની અને કઈ રીતે, એ બાબતો ઉપર જણુ જણુ દીઠ જૂદો અભિપ્રાય દિસે છે. ટુંકામાં વિધવાવિવાહ શી રીતે થઈ શકે એ બાબત હજી કાંઈથી સઘળા કબુલ રાખે એવો એકે ઉપાય બતાવી શકાયો નથી.

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય અપાઈ જે મહાભારત, સહસ્ત્ર-મુખી ચર્ચા ચાલી રહી છે, તેનો અણુમાત્ર સાર પણ અમે આપી શક્યા નથી, પણ તેમાં શું છે તેનો કાંઈ ભાસ થવાજ ઉપલી હકીકત આપી છે. આ પ્રસંગે અમારે દિલગીરીની સાથે ગૂંજરાતી છાપાને બે બોલ કહેવા પડે છે. આવી મોટી ધનગર્જના માથા ઉપર ચાલી રહી છે, તોપણ તેનો

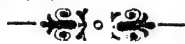
પ્રતિધ્વનિ પણ અતિ અદ્ય, નહિ જેવોજ, તેમાં પડેલો 'મલમ પડે છે. ધણુખરા ગૂજરાતી વર્તમાનપત્રો અને માસિકોએ મિ. મલખારીના ચોપાનીયાની નોંધ લઈ એ બે સુધારાના લાભમાં લખાણ કર્યું છે એ ખરું, પણ તે માંહેલી ભલામણો જોઈએ તેવી રીતે ચર્ચા નથી, તો બીજા ગૃહસ્થોની ભલામણો સંબંધી પોતાના વિચાર જણાવવાની તો આશાજ શી રીતે રાખી શકાય? મહાદેવ ગોવિંદ રાનેડે સરખાં મુંબઈ છલાકા ખાતે સર્વોપરી દેશી વિદ્વાન, અને સાચા દેશહિતેચ્છુએ સરકારને ભલામણ કરી છે કે ૧૨ વર્ષની ઉંમર પહેલાં છોકરી, અને ૧૮ વર્ષની પહેલાં છોકરાનાં લગ્ન કરી શકાય નહિ એવો કાયદો કર્યો હોય તો કાંઈપણ હરકત નથી. આવા મોટા કસા-એલા પ્રભુમિત્રની આવી મોટી ભલામણનું કોઈપણ ગૂજરાતી છાપાએ વિવેચન કર્યું હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી. તેમજ ગૂજરાત મિત્રનો એક ઇંગ્રેજ લખનાર કહે છે કે પુનર્વિચાર કરનારને જો કોઈ નાત બહાર મૂકે, તો સરકારે વચમાં પડી તેમને તેમ કરવા દેવું નહિ. બે ત્રણ વર્ષ ઉપર એક કલકત્તાના સાહેબે ભલામણ કરી હતી કે યુનિવર્સિટીએ પાંચ વર્ષની મુદત આપી સારકેડે બી. એ. વગેરેની પરીક્ષામાં પરણેલાને દાખલ કરવા નહિ. એ ભલામણ હાલ મિ. મલખારીએ ઉચકી લીધી છે. વળી એ એમ પણ કહે છે કે સરકારી નોકરીને માટે બે ઉમેદવાર હોય તેમાંથી ન પરણેલો બીજી રીતે યોગ્ય હોય, તો તેનેજ તે નોકરી આપવાનો સરકારે હુકમ કરવો જોઈએ. વિધવાને પોતાના પહેલા ધણીની તર્ફનો વારસો મળશે નહિ એવી જે ૫૬ ના કાયદામાં કલમ નાખી છે તે રદ થવી જોઈએ. કન્યાવિક્રયને ગુનો ગણવો; અથવા લીધેલાં નાણાં વરકન્યાનેજ અપાવવાં; એવા અનેક અભિપ્રાય અનેક જણે આપ્યા છે. આતો હક્ત નમુના દાખલ કહ્યું. હવે દેશી વર્તમાનપત્રોની ફરજ છે કે વારાફરતી એમાંની ભલામણ ઉપર વિચાર જણાવવા અને ચર્ચાપત્રોએજે છૂટથી તે બાબતને ચાહે તેમ ચર્ચવા દેવી. એમ ઘણે ઠેકાણે થાય, સારેજ આલમને પોતાનો અભિપ્રાય બાંધવાનાં સાધનો મળે. એ રીતનો કોઈ જન વિચાર પાકે પાચે બંધાય, સારેજ આ સુધારા દાખલ કરવાના કયા કયા માર્ગ શક્ય છે અને કયા કયા નથી, તે સર્વાનુમતે સાબીત થઈ આવે. માટે ગૂજરાતી છાપાને આ બાબતો હજી પણ ઉઠાવી લેવાની ભલામણ કરીએ છીએ, અને અમે જે ઉપર તેમનો દોષ દેખાડ્યો છે તે માત્ર મિત્રબાવથી તેમની આ ફરજ તર્ફ તેમનું લક્ષ

ખેંચવાનેજ માટે તે કડવો રસ્તો પકડ્યો છે. અમે પણ ગૂંજરાતી છાપા-
માંજ છઠ્ઠાએ અને તે દોષથી અમે પોતાને પણ મુક્ત કરતા નથી. પણ
ન્યારે અને જેટલું આપણાથી દેશહિતને માટે બની શકે, તે કરવું એ અમે
હાલને સમે દેશી છાપાની ખાસ ફરજ સમજીએ છઈએ.

આ વિષયોની ચર્ચા ઉઠાવવાની ભલામણ કરતાં અમારે ડેટલી સા-
વચેતી પણ આપવી જોઈએ. ઘણાના મત લેવાય, ત્યાં મત ફેરતો હોયજ.
માટે આપણા મતથી બીજાને વિરુદ્ધ દેખી મમતે ભરાવું નહિ, પણ બી-
જના મતને ગંભીરતાથી ધૃતવું માન આપવું. બીજું, મમત વધી જવાથી
ઘણીવાર મૂળ મુદ્દા ઉપરથીજ ખસી જવાય છે, પણ તેમ કદીએ કરવું
નહિ. જેમકે સરકારી મદદનો વિચાર પસંદ ન હોવાથી આ બે સુધારાનીજ
જરૂર નથી એમ એક બે લખનારનો આશય અમને ગાલમ પડ્યો. એમ
કદી પણ થવું જોઈએ નહિ. અમને જાતનેજ સરકારી મદદ પ્રગટ કે
પરોક્ષ કાઢપણ રીતે પસંદ નથી. અમે એને મળી ચુકેલા પ્રજાસ્વાતંત્ર્યનું
સંસારી સુધારાની આશાએ બળીદાન આપવુંજ સમજીએ છઈએ. સ્વ-
રાજ્યની માગણીના આ કાળમાં આપણે સરકારને જઈને કહેવું કે તમારી
તે તમારા અમલદારોની સહાયતાવિના અમે અમારા છોકરાં પણ ઘટે તેમ
પરણાવવાને શક્તિમાન નથી, એ અમને તો પોતાના હાથપગ પોતાને હા-
થેજ કાપવા જેવું દેખાયછે. સામાપક્ષના આપણી આ કમુદ્ધાતને પકડી
લઈ, શું એમ નહિ પૂછે કે જો તમે તમારાં છોકરાંના આખા ભવના સુખ
દુઃખની વાત પણ નાતના ભયથી જોઈએ તે પ્રમાણે કરી શકતા નથી,
તો અમને શી રીતે ભરોસો પડે કે જ્યુરી જેવા ઈનસાફના તથા ચ્યુનિસિ-
પાલીટી જેવા લાખો રૂપિયાના કારખાના ચલાવવાના કામમાં, તમે નાતની
શરમ કે ભયથી અન્યથા નહિ ચાલો? તેમજ જો સરકાર કે સરકારી અ-
મલદારોને આપણી ઘરસંસારી આવૃતમાં આપણે જઈનેજ બોલાવી લા-
વીશું, તો પછી ન્યારે ન્યારે તેની નજરમાં આપણી સંસારી રીતભાતો
નકારી લાગશે, ત્યારે તે પોતાની મેજેજ તેમાં હુકમની સાથે માથુ ધાલવા
આવશે એમ દહેશત રાખીએ તો તે ખોટી ન કહેવાય. ફિકર રહે છે કે
રખેને બકરી કાઢતાં જિંટ પેસાયા જેવું થાય. હાલતો નિરાંત છે કે સરકાર
એમ સમજીનેજ બેઠીછે કે સંસારી કામમાં તો આપણાથી પડાયજ નહિ,
અને અમેતો એને મોઢું પ્રજાસ્વાતંત્ર્ય સમજીએ છઈએ. જો આ સમજ

એકવાર દૂર થઇ, અને હજેજી અમલદારોને માલમ પડયું કે સરકારે પોતાની નીતિ ફેરવી છે, તો આપણી સઘળી રીતભાતો તથા સ્વભાવ તેમનાથી એટલાં બધાં જુદાં છે કે તેમને ઘડીએ ઘડીએ તેમાં માયું ધાલવાનું મન થશે, અને આમ થવાથી આપણને તથા સરકારને મોટો ગેરફાયદોજ છે એમ અમારું સમજવું છે.

આ પ્રમાણે અમારો મત આ એક પેટા બાબત પર આટલો બધો ઉઠેલો છે, તોપણ તે ઉપરથી બાળલગ્ન જવલ્લેજ થાય છે અને વિધવાઓ પંડેજ ઘણીખરી વૈધવ્ય પાળવાને આહે છે, એમ જો અમે તકરારમાં લાવીએ તો તે મહા જીકું ને દેશ દ્રોહીનુંજ કામ કહેવાય. બતાવેલો ઉપાય પસંદ ન પડવાથી રોગજ સંતાડવા જવું એ કેવી બાબતેષ્ટા, અને તેના જેવો શરીર ને બગાડવાનો બીજો રસ્તો પણ કયો છે ? માટે અમારા બાધબંધોને અમારી એ આર્જવ પૂર્ક બલામણુ છે કે, બધાના અભિપ્રાયો શાંતપણે સાંભળવા, આપણાથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપતા હશે તે મૂર્ખ અને આપણેજ ડાહ્યા એમનો જગતમાં હોયજ નહિ એમ નમ્રતાથી સમજવું, પોતાના ને પારકાના અભિપ્રાયનું ગંભીર જીદ્દિએ તોલન કરવું, અને છેવટે પોતાને જે સારો લાગે તે રસ્તાની વિવેકથી સર્વને બલામણુ કરવી. આ કામ આપણા મતવાદ ચલાવવાનું નથી; પણ દેશનું એટલે આપણા સર્વેનું તથા તેની સાથે આપણી સઘળી ઓલાદનું પણ બહું શી રીતે થાય તેનો વિચાર કરવાનું છે. એમાં અભિમાન કે અજ્ઞાનથી જૂલ થઇ તો તે આપણનેજ નડશે, અને તેમ કાંઈ તાબડનોક કરવું તો જોઇએજ એવી વસમી દશાએ આપણે આવી પહોંચ્યા છઇએ. માટે યાઓ જગૃત, વહેલાવહેલા કાંઈ પાકા ઠરાવ પર આવો, અને ઇશ્વરનું નામ લઈ હોંશથી મંડો તે કામે, અને કુતોહ મળે ત્યાં સુધી તે કામમાં અડગ હિંમત, અખંડિત હોંસ. અને પરસ્પર સંપથી મંજાજ રહો, એવી આ અખનારની નમ્રતાભરી અર્જ સઘળા દેશી બાધઓને છે.

અલંકાર ચંદ્રિકા.—

આ યુસ્તક લખીને કવિ. સવિતા નારાયણે આપણી ભાષાના નાના ખખનામાં અગત્યનો વધારો કર્યો છે. એ બાઈ ગૂજરાતી ભાષાના એક સુઘડ લખનાર છે, અને અલંકારના વિષયનો ઘણા વરસથી અભ્યાસ કરતા આવે છે, તે આ પ્રસંગે સાર્યક કર્યો જણાય છે.

રાણુકદેવી.

રમ્યનાર અનંતપ્રસાદ વિ. ત્રીકમલાલ વૈષ્ણવ. આ એક મોટી વાર્તા અથવા જેને ઇંગ્લેન્ડમાં નોવેલ કહે છે તે જાતની ચોપડી છે. રાણુકદેવીની મૂળ વાત કાંઈ પણ જૂજરાતીને અજાણી નથી એટલે તેનો સાર અત્રે આપવાની કાંઈ જરૂર નથી. એ સોરઠીઆણી સંતીની કથા જાતેજ બમકરણાદિક જાયા રસોથી ભરપૂર છે. એમાં યોગ્ય રંગ પૂરીને બાઈ અનંતપ્રસાદે સારો વિસ્તાર કર્યો છે, અને “કરણુધેત્રો” જેની લોકપ્રિયતાથી હસ્કરાધને, એ ગ્રંથ કર્તા કહે છે, કે મેં આ વાર્તા લખી છે તેની બરોબરી કરી શકે એવી તો આ થઈ નથીજ, તોપણ તે વર્ગની છે એમાં કાંઈ શક નથી. અભારમુધી કરણુધેત્રાની જે બે ત્રણ નકસો થઈ છે તેમાં અત્રે આ રાણુકદેવીને સંવંપરી ગણીએ છીએ. વર્ણનશૈલી લગભગ તેના જેવીજ છે, પણ કલ્પનાજનિત રસ કાંઈક ઓછો છે. વર્ણનમાં કયે સ્થળે વિસ્તાર કરવો અને કયે સ્થળે સંક્ષેપ કરી નાખવો એમાંજ રસિક વાર્તાકારનું આતુર્ય રહેલું છે, અને તે મેળવવા તર્ફ આ બાઈલક્ષ રાખશે તો આગળ જતાં આથી પણ વધારે સારી વાર્તા લખવાને શક્તિમાન થશે એમ અમે માનીએ છીએ. બોધ ભાગ પણ આ વાર્તામાં એટલેજ વિસ્તીર્ણ છે, પણ તેમાં નિષ્પત્તિ તેટલું જીડાણુ નથી. સંહારપ્રકરણોમાં સારો રસ છે, અને બધું જોતાં આ ચોપડી તેના બનાવનારને એક મોટી મુઆરકબાદી આપવા જોગ નીવડી છે. અત્રે દિલગીર છીએ કે એનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવા જેટલી જગા અમારી પાસે નથી.

શિવરાત્રિ.

૧૪ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૫.

એક જમાનાના માણસોમાં વિચારોનો પ્રવાહ બહુજ વિવિધ રીતે વહેતો હોય છે. એને ઉંડા ને વિશાળ મહાસાગરની ઉપમા આપી શકાય. જ્યાં સૂર્ય કિરણોના પ્રકાશ ચોતર્ફ ચળકી રહ્યો છે અને વિશાળ ક્ષિતિજ પર્યંત પ્રભાત રંગનો આનંદ બિંછાવાઈ ગયો છે, એવી સમુદ્રની સપાટી ઉપર નાના મોટા સઢ ધારણુ કરી વૃત્ત ઓછે વેગથી ચાલતા મોટી મન-વારો તથા વેપારીની ઝાઝ તથા પાદશાહી મોજની પાદશાહી આગમોટાથી

માંડીને તે નાના મજવા ફતેહમારીઓ, તથા Pleasureboats પર્યટ
ને નૌકાઓ ઘણી છતાં સમુદ્રની વિશાળતા આગળ છૂટી છૂટી, ને થોડીજ
દેખાય છે તે હોડીઓ એક બીજાની પ્રથકપણે મરજીમાં આવે તેમજ
ચાલે છે અને તેમાંની થોડીક સંગ્રામાં ચાલે છે તોપણ તે એ સ્વશક્તિને
સ્વમુગમતાને અનુસરતે અંતર જોઈએ આથે આથે ખરીજ. આ હોડીઓ
તે દેશના પોતાના આત્મબળને અનુસરતી ઉત્તમ કેળવણી પામેલા સ્ત્રી
પુરુષો સમજવા.

પણ આતો Society રૂપી સમુદ્રની કેવળ સપાટીજ થઈ. અંદર
અનંત મચ્છો ભૂદી ભૂદી ઉંડાઈએ ધૂમી રથા છે એ મચ્છમયજ બધું
મહાસાગરનું પેટ છે એમ કહીએ તો ચાલે. એ મચ્છની સંખ્યા એટલી
બધી છે, તેણે એટલો બધો દરીયો રોકી મૂક્યો છે કે જાણે સમુદ્ર ન
હોય પણ માત્ર દોડતા કૂદતા ઉછળતા મચ્છોનોજ દરીયો હોય
એમ ભાસે છે. એના ઉછળા પછાડા, ને દોડાદોડમાં જળ ક્યાં વસેલું છે તે
જણાતું નથી જેમ વર્ષાદ બહુ આવતો હોય છે ત્યારે વાતાવરણ જળકણ-
મયજ દેખાય છે.

તે છતાં જળ છે અને તેના પ્રવાહમાં એ બધાં મચ્છ બેશક ખેંચાયા
જાય છે. એ મચ્છના દરિયામાં સપાટી નીચે બે ત્રણ વાંસપૂર નીચે જો-
ઈએ તો ત્યાંના મચ્છ જળ પ્રવાહમાં ખેંચાવવાને ન ઈચ્છતાં ઉપર ઉછાળો
મારી સપાટી ઉપર આવવાનું પ્રયત્ન કરેછે. ઉપર તો છેક નથી આવી શકાતું
પણ કાંઈક ઉચે અને બહુતો પ્રવાહ તરૂંજ તે ખેંચાયા જાય છે. પ્રવાહ
જોર એટલું બધું છે કે એક ટુટ ઉંચાઈમાં ચડતાં ચડતાં તો તે ક્ષિતિજ
સમ સૂત્ર દિશામાં પાંચ દશ મૈલ ખેંચાઈ જાય છે.

આ ઉપલા ભાગનું વહન જે દિશામાં જાય છે તેની ઉલટી દિશામાંજ
નીચેનું સધળું પાણી વહ્યું જાય છે. એમાંના મચ્છો ઉપર જવાને જરાપણ
ઈચ્છતા કે પ્રયત્ન દરતા નથી. તેતો પોતે જ ઉંચાણ ઉપર છે તેમાં કેવળ
સંતોષ પામી પ્રવાહની દિશામાંજ જવાનો પોતે પણ પ્રયત્ન કરેછે. એને
(Uneducated,) કેળવણીના કાંઈ પણ સંસ્કાર જેને નથી થયો એવ.
માણસો સમજવા. તેઓથીજ દુનિયા બરેલી છે તો આ સમુદ્રમાં તેનોજ
મહા ડુંગર અને તે ઉપર કેળવણી લીધેલા એટલે ઉપર કૂદવાની અતિ કર-
નારા મચ્છોનો થર તો ડુંગર ઉપરના બરફના પડ જેવડોજ હોય એમાં કાંઈ
આશ્ચર્ય નથી.

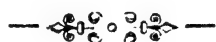
‘ હવે આ ઉપરા થરમાં એટલે Educated, Progressive Section of Society (સુધારા સાથમાં) ધણું ધણું પગથીયાં છે. તેનાં દારણુ. જ્ઞાનભેદ. બુદ્ધિસંસ્કારભેદ, લાગણીસંસ્કારનો ભેદ, ને માયાપાશ એટલે Worldliness નો ભેદ. જેનો બુદ્ધિસંસ્કાર પૂર્ણ થયો છે તે મૃગ રૂપને લાગ કરી ગૌકાધિપતિ મનુષ્યરૂપને પામી જાયછે, અને તેઓ સપાટી ઉપર પ્રવાહને અનુસરી અથવા બુદ્ધિગળથા તેને યથાશક્તિ અવરોધી ને પણ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ ગમન કરેછે. કઈ દિશામાં ગતિ કરવી એ લાગણી, તથા જ્ઞાનના સંસ્કારમાં જે અપૂર્ણતા રહેલી હોય તથા Worldlinessનો જેટલો પાસ રહેલો હોય તે ઉપર આધાર રાખે છે.

પણ એતો સપાટીની વાત થઈ. પણ તેની નીચેનાં પડ જોવાં જોઈએ. આપણા દેશમાં National Education ન હોવાથી બહુજ ભણેલા Anglicized થઈ જાય છે. દેશી નામનેજ ધિક્કારે તેને દેશાભિમાન પણ શું હોય? એના અંતર્વાસના તો હું કોઈ યુરોપિયન કેમ જનમ્યો નહિ અને બનતું હોય તો ત્યાં જઈ વસવાની પૂર્ણ વાસના દેશદેશીઓની અપાત્રતા જોઈએ તેના સુધારાની કેવળ નિરાશી. દરિયો ચોતરફથી ફરી વળે તોજ હિંદુસ્તાનના દુઃખનો નિકાલ આવે એમ જો એ બોલે તો કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. પણ એટલું જોલનારમાં તો કાંઈ દેશાભિમાનજો એમ જાણવું, પણ પેલા સ્વદેશ લાગ કરવા ઈચ્છનારને તો દેશ ખાતે મૂઓજ જાણવો અથવા તેથી પણ નકારો. એને તો શત્રુપક્ષનોજ સમજવો. એને જેનું લાગે છે તેનુંજ એ પર્યંતે તાણવાનો એમ નિશ્ચય જાણવો. અર્થાત National Education ની ધણીજ જરૂર છે, કેમકે અધા એટલે દરજ્જે નહિ પણ થોડાધણા તો Anglicized થાયછેજ. ને હાલની કેળવણી અધાને Denationalize કરવા મથે તો છોજ પણ જેનું જાતિ દેશાભિમાન વધારે તે આ ધસારા છતાં પણ સારા દેશાભિમાની રહી શકે છે. જો દેશકેળવણી દેશાભિમાનને ઉતેજક હોય તો હાલ કરતાં વધારે જગરદસ્ત અને સાચું દેશાભિમાન આપણા દેશના અગ્રણીઓમાં આવે એમાં કાંઈ શક નથી.

હા Denationalized થઈ ગયાછે તે ધર્માચારના સુધારામાં કેવળ radical હોઈને પોતે સંસાર બહાર પડ્યા હશે. એટલે હવે એને ને દેશને એ બાળતમાં તો કાંઈ લાગે કે વળગે એમ નથી. મૂઝો સ્નાન આવે એમ પણ એક બીજાને રહ્યું નથી.

Political સુધારામાં એ વર્ગના સામિલ થાયછે, તો તે પણ પોતાના સ્વાર્થને માટેજ. એવો એમ જણાવે છે કે આ જંગલીઓ સ્વરાજ્યેક સ્વતંત્રતાને માટે લાયક નથીજ, પણ હું લાયક છું. માટે ચાલુ હું તેમને નામે તથા મદદથી તેમ થઈ બેસવાને પ્રયત્ન કરું. Civil Serviceની સામાજ આ વર્ગ એક સંપે અને ખરા ખતથી બોલેછે, અને તેમાં તેમનોજ સ્વાર્થ છે એ તો ખુદ્દું છે.

સંસ્કૃત શીખવાય છે એટલું સાઈ છે કે તેના યોગથી છેક Anglicized થઈ જતા નથી. કાંઈપણ પોતાના પૂર્વજોને માટે માન ઉદય થાયછે. વિદ્યામાં તેમજ શાસ્ત્રમાં અને ઉપયોગી કળાઓ તથા રાજનીતિમાં આર્યો એકા હતા એમ જ્યારે શાળાઓમાં શીખવાશે, ત્યારે નિશ્ચય જ દેશાભિમાની પુરુષો નીવડશે તેને મુકાબલે જોઈએ તો હાલના આપણા દાદામાઈ તથા રાનેડે પણ દેશદ્રોહીજ લાગશે.

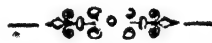

મૃચ્છ કટીક.

એ નાટકની પ્રસ્તાવના પ્રમાણે શુદ્રક નામના કોઈ રાજાનું એ બનાવેલું છે. નાટકકાર સો વરસનો થઈને અગ્નિ પ્રવેશ કરી મરી ગયો એમ એમાં લખેછે. તે ઉપરથી એ પ્રસ્તાવના તેની પોતાની તો નહિજ લખેલી હોવી જોઈએ. બહુ પ્રસ્તાવના પોતે લખવાનો ધારોજ તે વેળા નહિ પડ્યો હોય. એ રાજા ડ્યારે અને ક્યાં થઈ ગયો તે કહ્યું નથી. પુરાણીઓમાં દંતકથા છે કે ચંદ્રગુપ્ત અને વિક્રમાદિત્યના વચલા કાળમાં એ નામનો ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયો છે. તોપણ એ નાટક બેશક જુનું તો હોવુંજ જોઈએ. ઘણાખરા સંસ્કૃત નાટકો વિદ્વાનને પ્રિય લાગે એવી રચનાવાળા જણાયછે, પણ તેથી ઉલટું આ નાટક સામાન્ય જન મંડળની સમક્ષ ભજવવાને રચ્યું હોય એમ જણાયછે. એ વેળા હિંદુસ્તાનની પડતીનો વખત તો ખરોજ. એ તો આ નાટકની પાત્રતાનો વિચાર કરતાંજ માત્રમ પડશે, પણ રસાવળીના વખત જેવા છેક બધા શિથિજ, પ્રપંચી, કે વિપયાશક્ત થઈ ગયેલા નહિ. બહુ એ બંને કાળ વચ્ચે ઉદયનો એક બીજો કાળ જવો જોઈએ. ખુદનો જીર્ણોદ્ધાર શરૂ થયો તે પહેલાંના આર્ય સુધારાની શિથિજતા એમાં દેખાય છે.

દક્ષપત્નસતસાઈ—આ ચોપડી છપાયાને કેટલાક માસ થઈ ગયા છે

અને તે આપણી લોકપ્રિય કવિ દલપતરામની કૃતિ હોવાથી એ વિષે વધારે બોલવું એ નિરર્થક છે. દોહરા, શ્લોક, કે કોઈ જાતના પણ સાતસંઘંદને સમશતી અથવા સતસાઈ કહેછે. વ્રજભાષામાં બિહારીદાસ અને વૃંદની સતશબ્દો બહુજ પ્રસિદ્ધ છે. આ સતસઈ વૃંદની ૮૫ ૭૫ ઉપર એટલે દ્રષ્ટાંતિક છે. અર્ધાક દુહા પહેલાના અને અર્ધાક નવા કરેલા જણાય છે. નવાના કરતાં જૂના બેશક બહુ સારા છે. અમે ધારતા નથી કે એ ઉત્તર અવસ્થાનું પરિણામ હોય, પણ એ વૃદ્ધ કવિરાજ આજકાલ પોતાની કવિતા બનાવવામાં જોઈએ તેટલી કાળજી રાખતા ન હોય એમ અમારા જોવામાં કેટલાક વખતથી આવ્યું છે, અને તેને માટે બહુજ દિલગીર છીએ. તે છતાં આ પુસ્તક સમગ્ર રીતે જોતાં વાંચતાં ગમે એવું અને બોધકારક છે, અને આશા રાખીએ છીએ કે જે લોકને દલપતકાવ્ય લેવું પરવડતું નહિ હોય તે આપણા કવિની આ પ્રસાદી તો રાખી શકશેજ. આપણી ભાષામાં અત્યારસુધી એકજ સતસઈ લખાએલી છે, અને તે પણ હમણા થોડાજ વખત ઉપર મહુવાવાળા કવિ વલ્લભદાસ શેઠની તરફથી. આ બે સતસહ્યો મુકાબલો કરવા જોગ છે પણ સ્થળ સંકેતને લીધે નાચાર.

રતનાવલી.

આ નાટક Art નો એક નમુનો છે genius નથી, પણ Taste and judgment સંપૂર્ણ પણે બતાવ્યો છે. એ કારણથીજ સાહિત્ય દર્પણે એના ઉદાહરણ ધણાં આપ્યાં છે. એની મોટામાં મોટી ખૂબી એ છે કે પહેલાથી છેડા સુધી એક શબ્દ પણ કોઈ પાત્રના મોંમાંથી એવો નીકળ્યો નથી કે જેનો વસ્તુની સાથે સંબંધ નહિ હોય. Unity of action નો પ્રવાહ પહેલાથી છેડા સુધી અખંડ ધારે ચાલ્યો જાય છે. કાર્ય સિદ્ધિને અર્થેજ બધું બોલાય ચલાય છે. અને તેની સાથે રસિક પ્રસંગો ઉઠતા જાય છે, વાણીથી રસ જામતો જાય છે અને પાત્રની પાત્રતા પ્રગટ થતી જાય છે. આ પ્રમાણે વસ્તુનો નિરંતર પ્રકાશ થવો એજ નાટકનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને એ પ્રકાશ કરતાં રસિક પ્રસંગ, રસમય વાણી, પાત્રપ્રકાશ કરવો એજ કવિકળાનું સાધ્દ્ય છે.

આ નાટકમાં પાત્રતા બધાની બરાબર જળવાઈ છે. સાર્ગરિકાનું મુગ્ધા

પણું, મધ્યા વાસવદત્તાનો ખરો પ્રેમ અને સખ્યતા, કાંચન માળાની કઠોરતા, અને સુસંગતા તથા વસંતકનો કામળ સ્વભાવ એ નાટકમાંથી આરસીની માફક સાફ દેખાય છે. વત્સને દક્ષ નાયક ઠીક ચીતર્યો છે પણ એ મંદવૃત્તિના બહુ જણાય છે. પ્રેમમાં કામ વાસના અને ધર્મમાં કુળ મર્યાદા સિવાય કોઈ પણ એનામાં લાગણી કૃતજીવન હોય એમ લાગતું નથી. વખતે તો એમ દેખાય છે કે રાજકાળમાં પ્રધાનને અને ધરખટસો રાણીને સોંપી એ તો મોજ મઝામાંજ ગરક થઈ રહ્યો હતો. તોપણ એની મોજ મઝા સુધ્ધ અને કેળવાયેલા મનની હતી. ઊંચી લાગણી મંદ પડી ગઈ હતી, પણ તેને ઠેકાણે દુષ્ટ લાગણીનો ઉદય થયો નહોતો. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે અથવા તે પહેલાં એક બે સંકડા ઉપર આપણા દશમાં રાજ્યોની આવી સ્થિતિ થઈ હશે અને તેથીજ તેઓ પરદેશીથી જીતાવાને યોગ્ય થયા હશે. વૈભવની ઉંચામાં ઉંચી સ્થિતિ હતી. હવે દુષ્ટતા, બાયલાપણું, અને પરાધિનપણું આવ્યા વિના રહેજ નહિ એમ જણાય છે. વત્સ જેવા વિષયી અને નબળા રાજા કયાં સુધી રાણીનું માન રાખવાને શક્તિમાન થાય. તેનો જાહેર અનાદર, જાહેર જીલ્લમ, અને જાહેર બેદારપણું આવતાં કટલી વાર લાગે. તેમજ પ્રધાનો અપ્પીઆર પોતેજ પચાવી પડે, સ્વાર્થી થાય, ઝુટેલ થાય, એમાં પણ કાંઈ બાંહેધ આશ્ચર્ય નથી. તેમજ રાણીઓ વાસવદત્તાનું સુધાપણું મૂકી પ્રપંચી, પ્રધાનો સાથે હજેલી, પરેસાઉ, ધણીનું ખુન કરનારી થઈ પડે એને પણ કાંઈ બાંહેધાર હોય એમ જણાતું નથી. વત્સને જે સુધ્ધ કેળવણી મળી હતી તે થોડા વખતમાં રાજ્યોને નકામી, અને આસપાસનાઓ ને હરકત કરી લગવાથી બંધ પડી હશે. ધીમે ધીમે બ્રાહ્મિત્રો જઈને ખવાસ થયા હશે.

• Unities of time and place પણ અન્યત્ર જેવી રીતે પળાઈ છે.

આ નાટક શ્રી હર્ષદેવ રાજાનું બનાવેલું કહેવાય છે. કાશ્મીરના એ રાજાએ જાતે બનાવ્યું હોય કે કોઈ એના કવિએ બનાવ્યું હોય પણ એટો નિશ્ચય છે કે એના રાજમાં બનેલું. હર્ષદેવ ઇ. સ. ૧૧૧૩ માં ગાદીએ બેઠો અને ૧૧૨૫ માં માર્યો ગયો. તેથી આ નાટક એ વખતની દરમ્યાન બનેલું હોવું જોઈએ. સોમદેવકૃત બૃહત્કથા પણ લગભગ એજ અરસામાં બનેલી છે.

વાંચનમાઠા કેવી જોડે ?

આપણી હાલ નિશાળામાં ચાલતી વાંચનમાળાની સંખ્યા મિ. મણિ-લાલે લખેલા ચોપાનીયાની પહેલે ચ અમે પ્રથમ આપી ચૂક્યા છઈએ, અને દિવસગીર છઈએ કે સ્થળસંકોચના કારણથી અત્યાસ્તુરી એ અગત્યના વિષય ઉપર અમે કાંઈ પણ ભોલી શક્યા નથી; નિશાળામાં ઘણા પ્રકારની ચોપડીઓ ચાલે, પણ તે સર્વેમાં જેને વાંચનચોપડી કહીએ છઈએ તે ઘણીજ અગત્યની છે, અને કેળવણીનો ઘણો આધાર તેની ઉપરજ છે. આવતો જમાનો કેવા વર્ણણનો નીવડશે એ ઘણું કરીને તે સમે નિશાળામાં ચાલતી વાંચનમાળા ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે, એ કારણથી શાળા દેશ-હિતેચ્છુઓ જનકેળવણી ઉપર અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને ચાલતી વાંચનમાળા ઉપર ખુબસ ધ્યાન આપેછે. એ કારણથીજ ભરતખંડનું બહુ ઇચ્છનારા લાર્ડરિપન તથા વર્ડસ્વર્થ સાહેબ વગેરે કેટલાક વિદ્વાનો એવી ભલામણ કરેછે કે જનકેળવણી લોકે પોતાનેજ હસ્તગત કરવા યોગ્ય થવું જોઈએ, કેમકે આવતો જમાનો કેવો કરવો જોઈએ તે લોક પોતે જવું જાણે તેવું સરકારથી જાણી શકાય નહિ.

આવા અગત્યની બાબત ઉપર મિ. મણિલાલે ચર્ચા ઉઠાવવાને પ્રયત્ન કર્યું તેને માટે અમારા એ ઉત્સાહી તરફ મિત્રને અમે શાળાસી આપીએ છઈએ, અગર જો એ ચર્ચા ગૂજરાતી પ્રાંતએ બરાબર હોંસથી ઉઠાવી લીધી નહિ તે ઉપરથી સાળીત થાયછે કે એવા વિષય ઉપર વિચાર બાંધવાને આપણે હજી સામાન્યપણે યોગ્ય થયા નથી. એક બે ઠેકાણે એ વિષય કાંઈક ચર્ચાયો તેમાં પણ જોઈએ તેવું ગાંભિર્ય અમને દેખાતું નથી. હજી શિક્ષણશાસ્ત્ર સંબંધી આપણે ઘણાજ ખેદરકાર અથવા શોકજનક અજ્ઞાન ધરાવનારા છઈએ. માટે વાંચનમાળાઓ કેવી જોઈએ એ સામાન્ય વિષય ઉપરજ અને કાંઈ અમે લખીએ તો તે વધારે કાયદાકારક થઈ પડશે એમ અમને લાગેછે.

લાન્ડન નામનો આધુનિક મહા પ્રસિદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રી નીચે પ્રમાણે વાંચનમાળાના ચાર ઉદ્દેશ વર્ણવેછે:—

૧. વાંચવાનો તથા વાંચીને વિવિધ જ્ઞાન મેળવવાનો જ્ઞાપ બાળકના મનમાં ઉત્પન્ન કરવો.

૨. ભાષાજ્ઞાન આપવું—એટલે ભાષાનું બળ તથા સૈદ્ધ્ય આળંગના અંતઃકરણને લાગે, અને તેનો તે ઉપયોગ કરતાં શીખે એમ કરવું.
૩. રસદ્વારે નીતિની એવી પરોક્ષ કેળવણી આપવી કે આળંગની સુ-વૃત્તિઓ કેળવાઈ મોટી ઉમરે તેઓ ઉમદા કામ કરતા થાય.
૪. વિવિધ શાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વોનું એવું સચોટ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપવું કે તે બાબત પછી ગમે એટલું જ્ઞાન મેળવવા માટે તે તેઓ પોતાની મેળેજ પુસ્તકો વાંચીને મેળવી શકે.

આ ચાર ઉદ્દેશમાં ફલાણું વધારે અને ફલાણું ઓછા અગત્યનો છે એમ કહી શકાય નહિ પણ જો બેદ પાડવા બેસીએ તો બેશક રસદ્વારે નીતિનો બોધ એજ ઉત્તમ કામ છે. જે વાંચનમાળાથી જાંચી લાગણીઓ ઉત્કેરાય, એટલે જે ભણવાથી આળંગના મનમાં હોંસ, ઉદ્યોગ, શૈર્ષ, સાહસ, મમતા, સાર્વજનિક બુદ્ધિ, સુજનતા, પરમાર્થ, વગેરેની વૃત્તિઓ પ્રકુ-ક્ષિત થાય, આત્મદમનનો મહીમા સમજાય, અને ટુંકામાં ઊંચા યશસ્વી કામો કરવા તર્ફ તેનો આત્મા આતુર થઈ જાય, તેના જેવું બીજું દેશને કાંઈ પણ શ્રેયકારક નથી. એના મોઢાગળ સામાન્ય જ્ઞાન, ઇતિહાસ ભૂગો-ળ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, કે કળાકૌશલ્યની વાતો પાંચ વધારે કે ઓછી શીખવાઈ તો તેમાં શી વિસાદ છે? જે ગુણોવડે પોતાનું તથા પારકાનું બહું કરવાની શક્તિ મળે છે તે ગુણોજ આ લોક અને પરલોકને અર્થે ખરા કામના છે, અને જો એ ગુણો ન કેળવાયા તો બીજી સઘળી કેળવણી કાંઈ પણ કામની નથી. ત્રિવિધ કેળવણીમાં નીતિની કેળવણી એજ ઉત્તમ કેળવણી છે, પણ તે આપવી બહુ મુશ્કેલ છે. એ કાંઈ ભણાવવાથી આવતી નથી. સુની-તિ આપવાને માટે તો વૃત્તિઓજ સુમાર્ગે વળતી જોઈએ, અને તે જેવી વાતોઓ કે દૃષ્ટાંતથી વળે છે તેવી વ્યાખ્યાનમોઢધરી ક્યારે પણ વળતી નથી. તે માટે રસ એજ નીતિની કેળવણીનું ખરું દ્વાર છે.

રસિકતા એ ૧ લો ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે પણ એટલીજ અવ-શ્યની છે. વાંચનમાળાની ચોપડીઓ એવી જોઈએ કે આળંગ પોતાની ગમતને માટે નવરાં પંખાં હોય સારે પણ હોંસે હોંસે વાંચે. ખાનગી વાંચ-નનો શોખ ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રથમ સાધન એજ છે, અને તેથી વાંચનમા-ળામાં કદાપિ મણુ કઠિણ, કંટાળા ભરેલા, કે ગોખણીયા વિષયો દાખલ કરવા જોઈએ નહિ, અને શીલી તો સઘળે સ્થળે વિચિત્ર તથાપિ મનોહર જોઈએ.

ખીજાં બધાં પુસ્તકો કરતાં વાંચનમાળામાં વિશેષતા એ રહેલી છે, કે તેતો ઉત્તરોત્તર જેનાં જ્ઞાનબુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે તેવાતો માટે લખવાની છે, અને તેથી વાંચનમાળામાં ભાષા તથા અર્થ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિજન પામતા જવા જોઈએ, અને વળી તે વૃદ્ધિ બાળકના જ્ઞાનબુદ્ધિ જે અનુક્રમમાં વૃદ્ધિ પામે છે તેની સમાંતરજ ચાલી જવું જોઈએ. બાળકમાં જે ઉમ્મરે જે શક્તિ વધારે ખીલવાપર આવેલી હોય, તે શક્તિને અનુસરતાજ, પાઠ તે ઉમ્મરે બજાવવાની વાંચન ચોપડીમાં આવવા જોઈએ. ઉપરના વિચારથી વાંચનમાળાની ચોપડીઓના ત્રણ પગથીયાં પડે છે, અને તે દરેક પગથીયે ઉપર કહેલા ચારે ઉદ્દેશ રહેલા હોય છે, તોપણ તેનું સંમિશ્રણ તથા વ્યવસ્થા જુદી જુદી રીતેજ કરવી જોઈએ.

૧ હું પગથીયું. આ પગથીયે બાળકના હાથમાં પહેલ પહેલીજ ચોપડી આપીને પડે છે. એની ઉમ્મર હજી માત્ર પાંચસાત વર્ષનીજ હોય છે. હજી એનામાં માત્ર ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની શક્તિઓજ ખીલેલી છે, અને તે પણ જોઈએ તેવી નહિ. વસ્તુઓનાં નામ અને તેના થોડા ગુણ એજ એના જ્ઞાનની પરિસીમા છે. શબ્દજ્ઞાન પણ એજ પ્રમાણમાં બહુ થોડું—નાહિ જેવું છે. બાળક પોતાના વ્યવહારનાજ શબ્દો જાણે છે. મોઠાની મોટી એ હજી બરાબર સમજી શકતું નથી, અને પુસ્તકી ભાષા તો કેવળ પરભાષા સમાનજ છે, જે એને ધીમે ધીમે પણ પર્યંતે બરાબર શીખવવી એ એક વાંચનમાળાનો મોટો ઉદ્દેશ છે. માટે આ પહેલા પગથીયાની વાંચન ચોપડીનું પહેલું કામ તો એજ છે કે દરેક પાઠમાં થોડા થોડા નવા શબ્દ શીખવવા અને પાછળ આવી ગએલા શબ્દોને તેમાં પુનરાવર્તન કરી પાકા કરાવવા. આ શબ્દો નવા ખરા પણ એવા જોઈએ કે જેના અર્થનું જ્ઞાન બાળકને પોતાના અનુભવ ઉપરથી થએલું હોય, એટલે, જે વિચાર તો બાળકના મનમાં ઉત્પન્ન થયા છે પણ તેને માટે કયા શબ્દો વાપરવા જોઈએ તેની તેને ખબર નથી. એવા શબ્દોજ અતુલાધી ધીમે ધીમે એ ચોપડીમાં દાખલ કરવા જોઈએ. જેમ શબ્દો, તેમજ પાઠની મતલબ પણ, બાળકો જે ચીજો રોજ જોય છે સાંભળે છે તે સંબંધીજ જોઈએ, અને તે વાતચિત્તની દબે કે વાર્તા રૂપેજ લખવી જોઈએ. એ વાર્તાના પાત્રો પણ બેશક બાળકોજ જોઈએ. કોઈ વેળા માળાપ કે મોટા બાંકુની સાથે સંવાદ ચાલતો હોય એમ પણ લખી શકાય, તોપણ ભાષા તો બાળકને અનુસ-

રતીજ રાખવી જોઈએ. અનુસરતી એટલે બાળક બાગ્ય તૂટું બોલતા હોય તેવીજ એમ નહિ, પણ તેની રચના કાયમ રાખી આપણે તેને સુધારી આપીએ તેવી. બાળકથી સમજાય એવી અને તે એમ જાણે કે આતો મારીજ બોલી છે એવી ભાષા હોવીજ જોઈએ. મોટાની બોલીમાંના શબ્દો કોઈ કોઈ આવે તો ચાલે, પણ વાક્ય રચના તો બાળભાષાને મળતીજ જોઈએ.

મતલબ કે આ પગથીએ નવું જ્ઞાન આપવા કરતાં વાંચવામાં રસ લાગે અને શબ્દોનો ભંડોળ વધે એ ઉપરજ વિશેષ લક્ષ્ય રાખવાનું છે.

૨ જું પગથીયું. આ પગથીએ વંચકસિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે. એને પોતાના અનુભવની વાતચિત્ત યોગ્ય ભાષામાં કરતાં આવડયું છે. એની ઉમ્મર ઓછામાં ઓછી પૂરાં સાત વર્ષની તો થઈજ ચૂકી છે. પોતાની ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગથી જેટલું એનાથી જ્ઞાન મેળવી શકાય તેટલું એ મેળવી ચૂક્યો છે, એટલે સામાન્ય જ્ઞાનનો કેટલોક સંગ્રહ એનામાં થયો છે. હવે પોતાના અનુભવમાં ન આવેલી એવી વસ્તુઓનું જ્ઞાન તે સાંભળી કે વાંચીને મેળવી શકે એવો થયો છે. અગ્રબત્ત એ નવી વસ્તુઓની હકીકત એના અનુભવને લગતી અને તે ઉપરથી સમજાય એવીજ જોઈએ, પણ હવે એની નજર આગળનીજ વસ્તુઓ વિષેજ પાઠ લખવાની જરૂર રહી નથી. હવે એનામાં કલ્પનાશક્તિનો ઉદય થયો છે અને તેની મદદ વડે એના જ્ઞાનમાં વધારો કરવાનો સમય આવ્યો છે. આ સમયે વાતચિત્તનું રૂપ મૂકી વર્ણન કે કથન રૂપે ઘણા પાઠ લખી શકાશે. પરદેશના વિલક્ષણ પદાર્થો કે રીતભાતનાં વર્ણન, પરાક્રમી તથા સાહસિક સ્ત્રી પુરુષોનાં ચરિત્ર, હિતોપદેશના જેવી આખ્યાયિકાઓજ, તથા નીતિબોધ કથાઓ પણ જો અસંભવિત ને ટાહેલા ભરેલી નહિ હોય, તો બાળકો હોંસે હોંસે વાંચશે અને તેથી જ્ઞાતનીતિમાં ઘણો વધારો થશે વિવેચન રૂપનું લખાણ પણ થોડું ને સરલ અને અતિશયોક્તિ રહિત હશે, તો બાળકને સમજાશે અને રસશે, પણ આ પગથીએ વાંચવામાં રસ લગાડવો એજ મુખ્ય કામ છે, અને તે કલ્પના શક્તિને લાયકના પાઠ દાખલ કરવાથી મનમાનની રીતે બની શકે છે. આવા પાઠથી કલ્પના શક્તિ તથા રસિકતા, ખીલે છે એટલુંજ નહિ, પણ મનની જાગી વૃત્તિઓ ઉશ્કરાય છે, અને સુષુપ્ત સુનીતિની કેળવણી મળે છે. હજી તો જ્ઞાનશક્તિનો ઉદય

થયો નથી અને તેથી તદ્દ્યારે નીતિભોધ કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરવો એ કેવળ નિરર્થકજ નહિ, પણ તે ઉપર અભાવ ઉત્પન્ન કરનારો ધણી વખત થઈ પડે છે. નાના કે મોટા સર્વેમાં નીતિનો આધાર જોડો લાગણીઓ ઉપર રહેલો છે તેટલો તોલનશક્તિઓ ઉપર રહેલો નથી, અને તેથી કલ્પિત કે થઈ ગએલા મહાપુરૂષોના રસમયા પરાક્રમો સાંભળી વૃત્તિઓ જોડલી મહાન કર્મો તર્ફ વળે છે તેટલી કદી પણ સૂકા ધર્મભોધથી વળતી નથી. આ વાત પણ બાળકેળવણીના રક્ષકોએ કદી પણ ભૂલવી જોઈએ નહિ, કેમકે સુવૃત્તિઓનું યથાયોગ્ય પરિપોષણ ન કરતાં માત્ર તોલન શક્તિનેજ કેળવ્યાથી તો માણસો બહુધા સ્વાર્થ, ખંધા, અને પાપિષ્ઠ પણ નીવડે છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનનો પિતા અને તોલન શક્તિનો નમુનો જે લાર્ડએકન તે કેવો સ્વાર્થા, ખુશામતિઓ, લાંચીઓ, અને કૃતમ્ની નીવડ્યો હતો તે તો જગત મશહૂર છે. મતલબ કે આ પગથીએ કલ્પના શક્તિ તથા રસસાતાને પડતાં મૂકી સામાન્ય જ્ઞાન કે તોલનશક્તિ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું એ બાળકની કેળવણીમાં પરિણામે બહુજ વિનાશકારક છે, અને ઘણા બાળકમાં તો આ અવસ્થાએ તોલનશક્તિ કેળવવા જોગજ થયેલી હોતી નથી.

૩ જી પગથીયું. ઘણું કરીને ૧૨ વર્ષની ઉમરે શરૂ થાય છે. હવે વાર્તાઓ થોડી, અને સધન જ્ઞાન મળે તથા વિચાર શક્તિ કેળવાય એવા પાઠ વધારે આવવા જોઈએ. તેમજ પાઠ છેક નાના નાના પણ ન જોઈએ, આ પગથીઆના છેલ્લા ભાગમાં તો વિષયને પોતાની મેળે તથા અખંડ લક્ષ આપીને શીખવાની શક્તિ પણ બાળકમાં કેળવાય એવી રીતે રચના કરવી જોઈએ. એ માટે પ્રત્યેક વિદ્યાના મૂળતત્ત્વોનું ટુંકામાં પણ સંબંધિત વ્યાખ્યાન એક સ્થળે આપ્યું હોય, તો વધારે ફાયદો થાય. પણ આ પ્રમાણે વાંચનમાળાની છેલ્લી ચોપડીમાંજ થઈ શકે. તે પહેલાંની ચોપડીઓમાં તો એ વિદ્યાઓમાં પ્રવેશ કરાવી શકે એવા સૂચક ને સંવાદ રૂપ પાઠજ આવવા જોઈએ.

આ પગથીએ સૃષ્ટિ સૌંદર્યનાં વર્ણન, ટુંકાજીવન ચરિત્રો, ઐતિહાસિક બનાવો, મોટા શોધોની હકીકત, સાધારણ વિષયો ઉપર નાના નિયંધો, તથા ભૂતજાદિક અનેક પદાર્થ વિજ્ઞાનની શાખાભૂત વિદ્યાઓનાં મૂળતત્ત્વ શીખવવાં જોઈએ. મતલબ કે હવે કલ્પના રંગને છોડી સલના રંગની

ખુબી પિછાનતાં બાળકોને શીખવવું જોઈએ. રસને સારૂં નહિ, પણ જ્ઞાન મેળવવાને સારૂં પણ વાંચન છે એ વાતની બાળકને હવે સમજ પડવી જોઈએ, અંથવા યથાર્થતાથી બોલીએ તો કાલ્પનિક વાતોમાંજ નહિ, પણ આ વિશ્વના સત્ય સ્વરૂપના દર્શનમાંજ ખરો રસ રહેલો છે એ વાતનો હવે બાળકને કાંઈ અનુભવ કરાવવો જોઈએ. એને એના અનુભવથી બતાવવું જોઈએ કે વાર્તાની પેઠેજ વિદ્યાના પાઠ પણ સમજીને વાંચી શકીએ તો આનંદ આપે છે. એને અનુભવ થવો જોઈએ કે કલ્પના શક્તિને વાપરવાથી જેમ મજા પડે છે તેમજ નવિન જ્ઞાન સંપાદન કરવાથી અથવા તોલનશક્તિ વાપરવાથી પણ મનને હપે ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પગથીએજ ભાષાશૈલીનો રસ પણ બાળકો સમજતા થશે. એકની એક વાત આમ લખવાથી સારી દેખાય છે અને આમ લખવાથી બગડી જાય છે એ સમજવાનું આ ટાણું છે. ભાષાનું બળ કે સૌંદર્ય તે શું થતું હશે તેની હવે આ પગથીએ કાંઈ સમજણ પડી શકે, આ પ્રસંગે બાળભાષા છોડી એને શિષ્ટ ભાષામાં પ્રવેશ કરાવવાનો છે. શિષ્ટ ગ્રંથકારોની જે વિવિધ શૈલીઓ—વિચાર તથા ભાષા બનેલી—જે શૈલીઓ હોય તેથી એને વાકેફગાર હવે કરવો જોઈએ, અને તે અર્થે તેવા ગ્રંથોમાંના કેટલાક ઉતારા ખસુસ આ પગથીએ આપવા જોઈએ.

સુષુત્તિઓને કેળવવાનું ઉત્તમ સાધન જે કવિતા તે ત્રણે પગથીએ જરૂરની છે, તોપણ બીજે પગથીએ તે છૂટથી વાપરી શકાય છે અને આ પગથીએ તો તર્કશક્તિ તથા રસસ્તતાને પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેનોજ મુખ્ય આધાર છે. ગદ્યપદ્યના વિષયોમાં તથા શૈલીમાં કેટલો ફેર છે તેનો કાંઈક ભાસ આ પગથીયાની વાંચનચોપડીઓ વાંચતાં ભણનારને થવો જોઈએ અને આ પગથીએજ તે ગદ્ય અને પદ્યના જૂદા જૂદા સ્વાદને ઓળખતો તથા ચાહતો થવો જોઈએ.

આ રીતે પગથીયાવાર વાંચનમાળાની ચોપડીઓમાં ઘણો ફેર રાખવાનો છે, તોપણ તેમાં કેટલાક ગુણ સામાન્ય પણ હોય છે. ભાષા તથા અર્થની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ એ તો આપણે મથમજ ગણાવી ગયા છઈએ, અને એ ગુણ વિનાની વાંચનમાળા તો ગમે એવી સારી હોય, તોપણ કાંઈજ કામની નહિ, પણ એ ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક ગુણ જરૂરના છે. વાંચનમાળા નીચેના છ ગુણવાળી જોઈએ. ૧. મનની સઘળી શક્તિઓને

કેળવે એવી. ૨. બહુનારની ઉમ્મરે જે શક્તિઓ ખીલવા માંડી હોય તેને વિશેષ કેળવણી આપે એવી. ૩. વિવિધ વિષયોથી ભરપૂર. ૪. વિવિધ શૈલીમાં લખાયેલી, ૫. વાંચતાં રસ ઉપજે એવી. ૬. મન ઉપર છાપ પાડી શકે એવાં થોડીજ વિગતવાળાં પણ ચોખ્ખાં અને સુંદર ચિત્રોવાળી.

હિંદ અને બ્રિટાનિયા.

આ સુંદર પુસ્તક તેના દેખાવથીજ તેમ તેની અંદરના રસથી ઝળાંઝળાં થઈ રહેલું અમારા ટેબલ ઉપર આવીને બિરાજ્યું સ્વાસ્થી તેણે અમારું મનહરણ કરી લીધું છે. એ પુસ્તકનો વિષય, તેની સંકળના, અને તેની ગ્રંથી એવા પ્રકારની છે કે કોઈ પણ દેશાનુરાગી પુરૂષના ચિત્તને તે પ્રફુલ્લિત કર્યા વિના રહે એમ નથી, અને તેની સાથે એમાં આપેલા વિચારો એવી શાણી દીર્ઘદષ્ટિના છે કે તે રાજબક્તને પણ તેટલુંજ આનંદદાયક થઈ પડવાનો સંભવ જણાય છે. આ પુસ્તક લૉર્ડરિપન જેવા ઇંગ્લાંડના ખરેખરા રાજ્યસ્તંભ અને હિંદમાં ત્રાતારપે સર્વત્ર પૂજાએલા ધર્મવીરને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે; એ સધળી રીતે ઉચિતજ કામ થયું છે, અને અમે કહીએ છીએ કે એ શુભ નામ જેમ આ ગ્રંથને શોભા આપે છે તેમજ એ ગ્રંથ તે નામને પણ છાજતા અને શોભા આપતા વિષય ઉપરજ સુંદર છટાથી લખાયો છપાયો છે.

આ એક ભરતખંડની ઇંગ્લાંડના સંબંધમાં વર્તમાન સ્થિતિનું રાજકીય ચિત્ર અથવા વાતો છે. એમાં એ બંને દેશને રૂપક બાંધી દેવી અથવા સ્ત્રીરૂપે વર્ણવ્યા છે. ભરતખંડ તે હિંદ અને ઇંગ્લાંડ તે બ્રિટાનિયા. એકનું વાહન વાધ અને ખીજનું સિંહ, એ સિવાય દેશહિત નામનો પુરૂષ અને સ્વતંત્રતા દેવી એ પણ આ મનોહર કાદંબરીનાં મુખ્ય પાત્ર છે.

આ વાતોનો આરંભ આ રીતે થાય છે. વિધ્યાચળના ઊંચા શિખર ઉપર એક સમે સૂર્યોદય થવાનેજ વખતે એક મહા ભવ્ય દેખાવનો પુરૂષ માલમ પડ્યો. તેનું નામ દેશહિત હતું અને તે સંપૂર્ણ શીરવીર છતાં ભરતખંડની આધુનિક પરમ હુદૂશા જોઈને તે મહા ખેદમાં ગરકાવ થયેલો હતો. તે કાંઈક વ્યાકુળ ચિત્તથી વારંવાર સંતાપ કરતો હતો, કે જ્યાં મારા દેશબંધુઓજ આવા થઈ પડ્યા છે, ત્યાં હું તેમની ઉભતિને માટે જે જે

વિચારો અને ઉપાયો કંઈકું તે શા કામનાં ? ઉન્નતિ તે કોની કરવી ? શું આ સ્વાર્થી, ખુશામતીઆ, અને બાઇલા લોકની ? આવા લોકની ઉન્નતિ કરવાને બ્રહ્મદેવ પણ શક્તિમાન નથી ! આ પ્રમાણે મુજોતો, ક્ષણે ક્ષણે નિસાસા નાંખતો, અને હૈયાની કેવળ નિરાશામાં આર્યજનનિ જે ભારતી અથવા હિંદદેવી તેને પોકારતો ઉભોછે, એવામાં તે દેવી પોતેજ ત્યાં પોતાના દિવ્ય પણ હાલ છેક પરમ ગ્લાનિને પામેલા સ્વરૂપે પ્રગટ થાયછે. તેના આ હાલ જોઈ, એ ચોંકીને બોલી ઉઠેછે કે “વિના અપરાધની મારી શાપિત માતૃશ્રી દેવી, તારી આ શી અવસ્થા છે” અને તેની સાથે છિન્નભિન્ન -હૃદયે પૂર્વના ભરતખંડના યશ, કીર્તિ, સમૃદ્ધિ, વિદ્યા, જ્ઞાન, અને મહાપુરુષો સંભારી પૂછેછે કે એ સઘળું તારું ક્યાં ગયું અને તું હાલ આવી કેમ નિર્માલ્ય તથા દયામણી દેખાયછે.

એના જવાબમાં “તે સર્વ ખિટાનિયા પાસે છે” એમ બોલી પોતાનાં રાજકિય દુઃખ રડવા માંડેછે, અને જાણે તેજ એની પડતીનું સઘળું કારણ હોય એવો એક જખરો બળાપો બહાર કાઢે છે. એવામાં સૃષ્ટિનો રંગ ધનધોર થઈ જાયછે, અને ગાજવીજના કડાકા તથા ચમકારાની સાથે એકાએક ત્યાં ખિટાનિયા દેવી સિંહાસન સ્થિતિમાં આવી પડી, અને હિંદ તરફ ગંભિર પણ તિરસ્કારમય કાંઈક ચીડવાએલે ચેહેરે થોડીકવાર જોઇજ રહી. એવામાં આ સિંહને હિંદનો વાઘ એક બીજ તરફ ધુરંકતા લડવાની તૈયારીપર આવી ગયા. તે જોઈ ખિટાનિયા બોલી ઉડી કે “અરે હિંદ, તું તારા વાઘને પાછો બોલાવી લે. નહિતર હમણું—” અને તેની સાથેજ હિંદ કંકળી ઉઠેછે, અને પછીથી થોડા વખતમાં એ પોતાના વાઘને બોલાવી લેછે ખરી, તો પણ એ બંને દેવીઓ એક બીજ સાથે વાણીના ઝડાકા લેવા માંડેછે તે છેક એ ચોપડીના ૭૫ પ્રશ્ન સુધી ચાલુ રહેછે. એમાં બાતબાતની તકરારો બંને પક્ષ ઉભરાથી બહાર કાઢેછે, અને તે તેના સંપૂર્ણ રસભાવથી વાંચનારના ચિત્તને તક્લિફ કરી નાંખે છે. બંનેની તકરારો એક પક્ષી પોતાના મમત્વનીજ છે, અને જેમ જેમ તે જારી રહેછે તેમ તેમ પરસ્પર વૈરભાવમાં વધારોજ થતો જાયછે. છેવટે હિંદ પોતાની નિર્બળતા કબુલ કરતી, ચોધાર આંસુથી નાહી ગયેલી. તો પણ લાલચોળ આંખે અને ગદગદતિ તરડાએલે અવાજે “મારો હહાડો આવશે તારે હું તને જોઈ લઈશ” એમ બોલતી બોલતી તે સ્થળેથી જવાની તૈયારી કરે છે

એટલામાં મિષ્ટ મનોહર ગાયનથી પોતાનું આગમન સૂચવી પરમ સુંદરતાનું પાત્ર જે સ્વતંત્રતા દેવી તે વાયુના વેગને પણ હઠાવે એવા, એક મહા તે-જોમય અગ્ન્યસ્ત્ર ઉપર બેસીને ત્યાં આકાશમાંથી ઉતરી પડે છે.

આ સ્વતંત્ર દેવીને જોતાંજ સ્વદેશહિતે તું પોતાનું માથું તેનાં ચર-ણાંપુજે લગાડ્યું. હિંદે તો આ દેવીને ઝાળખીએ નહિ, પણ તે કાંઈ દેવાંશી છે એટલુંજ જાણી તેને યોગ્ય પ્રમાણ કર્યા. તે કે સ્વીકારતાં સ્વ-તંત્ર દેવીએ પણ મૂઝે મોઢેજ પ્રતિપ્રણામ કર્યા, પણ તેનાં હસતાં પ્રેમ મમ્મ સોચનીયાં જાણે એમ કહેતાં હોય કે હિંદ, તું માન અને પ્રીતિ એ બંનેને પાત્ર છે એમ દેખાયું.

હિંદાનિયાને તો એની સાથે જૂનું ને ગાઢું ઝાળખાણ હોય એમ જાણાયું. પણ તે કોણ જાણે કેમ એને જોતાંજ એવી વીહીલી પડી ગઈ કે તેનાથી સાધારણ માણસોઈની રીતનોએ કાંઈ પણ આવકાર થઈ શક્યો નહિ. ઉઘટી હિંદાનિયા તેનાથી કાંઈ બીહીલી હોય એમ જાણાયું, કેમકે તે પોતાનાં હથીઆર સજ્જ કરી સાવધપણે તેની તરફ ધુરકતી ઉભી. પણ જાણે એના અસ્ત્રશસ્ત્રોને તે તૃણવતજ ગણતી હોય એમ એની આ એટાને કાંઈ પણ પરવાહ ન રાખતાં કાંઈ તિરસ્કારની સાથે સ્વતંત્રતા દેવીએ કહ્યું કે “કેમ, પ્રિય હિંદાનીઆ, તું અહિંયાં શું કરેછે ? આ ગરીબ આપડીને વિના પ્રયોજન તું સતાવતા શિદ બેસી છે, કે ને વેળા તું તાંજ ઈંગ્રાંડમાં રહી સંભાળે તો સાઈ.” આ ઉપરથી તે બડકીને ફેટલીક પડપૂછ કરેછે અને તે પ્રસંગે જે વાતચિત થાય છે તે ઉપરથી માલમ પડેછે કે હિંદાનિયાને સ્વતંત્રતા દેવીએ પૂર્વે એક બીજાના સહાયક, પણ હાલ કેટલેક દરજ્જે વિરોધી થઈ પડ્યાં છે. સ્વતંત્રતા દેવી કહેછે કે તું મને તારી શત્રુ ગણેછે એજ તારી ભૂલછે અને તાં અંદર હિત મારી સાથે મિત્રતા રાખવામાંજ રહેલું છે. પણ હિંદાનીયાને એ વાતની સમજ ન પડવાથી સ્વતંત્રતાની સાથે હુંકારા હુંકારાપર આવી જાયછે. પણ તે દેવી પોતાનું બંધકર રૂપ દેખાડી એના સામી એવી એક કરડી નજર ફેંકે છે કે તે પોતાનો સધજો ટુંકાટો છોડી કરગરીને કહેવા લાગેછે કે આપણા સહીપણામાં તારે આમ મારી તરફ કૂર નજરથી જોવું, એ તને છાજતું નથી. મહા તેજસ્વી સદા હસમુખી દેવી સ્વતંત્રતા હસીને કહેછે કે તું તાં હિત સમજતી નથી તેથીજ આમ બોલેછે, પણ હાલ તો હું તારી જોડે લડવા નહિ, પણ આ

હિંદ સાથનો તારો ટૂંટો પતાવવાજ હું અત્રે આવી છું. એમ કહી તેણીએ હિંદ તરફ પોતાની નજર ફેરવી, અને પ્રેમમય વાણીથી પૂછ્યું કે બાઈ, તને શું દુઃખ છે તે કહે.

હવે હિંદ તો સ્વતંત્રતા દેવીને ખિટાનિયાની બહેનપણી છે એમ જાણ્યું ત્યારથી મ્હેં પક્ષનીજ ગણવા લાગી હતી, પણ જ્યારે આમ પોતાને પૂછ્યું ત્યારે તેણીએ ધ્યાન ધરીને જોયું તો માલમ પડ્યું કે એતો જગતનું કલ્યાણ કરનારી પરમદયાળુ શક્તિ છે. તેની સાથેજ તે પોતાના હિંસાના શુદ્ધ ભક્તિભાવના સ્વભાવને અનુસરી તે મહાદેવીને ચરણે નમી, અને કહ્યું કે તારી ઉપાસના મારા સિરસાટે છે. આ ઉપરથી સ્વતંત્રતા દેવીએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું કે બોલ, તારી શી ઈચ્છા છે ? આવી વરદાઈ પણ હજી પ્રચ્છાદપમાંજ નીકળેલી વાણી સાંભળીને હિંદ જે સ્વભાવે સુધી, જાંચી લાગણીઓ વાળી, અને ધણા દુઃખે અધીર થઈ રહેલી હતી, તે એકદમ માગી ઉઠી કે મને ખિટાનીયાથી મુક્ત કરો. મહાદેવીએ કહ્યું કે તું હજી સ્વતંત્ર થવાને શક્તિમાન થઈ નથી, અને તેમાં તારૂં હિત પણ હાલ જરાએ નથી. હિંદે પોતાની શક્તિ તથા યોગ્યતાની ભારે ભારે વાતો કરવા માંડી, પણ તે સ્વતંત્રતા દેવીએ શાંત પણ મજબુત તકરારોથી સઘળી તોડી પાડી, અને જ્યારે વાદવિવાદમાં બાજબી રીતે એક અક્ષર પણ બોલવાનો રહ્યો નહિ, ત્યારે બિચારી હિંદ રડી પડી એટલુંજ બોલી દિલાસો લેવા લાગી કે ઈશ્વરને કાંઈ અશક્ય નથી, અને હું ગમે એવી અયોગ્ય છું તો પણ તે પોતાના કૃપાભાવથી કોઈ વેળા પણ મારા દુઃખ નિવારણ કર્યા વિના નહિજ રહે. આ પ્રસંગના પચ્ચીશેક પાના સઘળા દેશાભિમાની તરણોએ લક્ષ્ય પૂર્વક મનન કરવા જોગ છે.

આ પ્રમાણે પોતાની નિર્બળતા કબુલ કરી હિંદ જ્યારે ચૂપ થઈ બેઠી ત્યારે ખિટાનિયાનું ચડી વાગ્યું, અને તે હર્ષથી કહેવા લાગી કે, બહેન સ્વતંત્રતા દેવી, તો આ ઘેલીને આજ ઠીક જાપટીને નરમ પાડી, અને હું પણ એને વારંવાર એજ કહું છું કે હું જે તારી ઉપર સત્તા ભોગવું છું તે તારા ભલાનેજ માટે છે, અને મારે તો એમાં કાંઈપણ સ્વાર્થ નથી. એમ કહી તે પોતાના ગુણાનુવાદ ગાવા પોતે મંડી જાય છે, પણ સ્વતંત્રતા દેવી તેનું ટાહેલું વધારે ચાલવા ન દેતાં તેનું સ્વાર્થિપણું પચ્ચીશેક પાનાના લાંબા બાપણથી ઉઘાડું પાડે છે. એમાં કેટલેક ટેકાણે તો અતિશયોક્તિજ છે, અગર

જે વસ્તુતઃ એમાં ફેટલુંક સત્ય છે. તોપણ એ ભાગ આટલો બધો લંબાવ્યો નહોત, તો વધારે સારું થાત એમ અમારું નમ્ર મત છે. એવા વિસ્તારથી જે હેતુ અર્થ સમાપ્તિએ થવો ધાર્યો છે તે હેતુ ઉઝટો વધારે દૂર જાય છે.

આ પોતાની પૂર્વપીઠિકા ખિટાનિયાને વળૂઆણુ જેવી લાગે છે, પણ તેમાં કાંઈ સખળ વાંધો ઉઠાવી શકાય એવું ન હોવાથી તે કાંઈ બોત્તલી નથી, પણ તજવીજથી એટલુંજ કહે છે કે દેવી, તારા કહેવાથી મેં ઘણું જાણ્યું છે, તે ખરી દલીલો બતાવી છે, પણ આ રાંકડી હિંદને તું આશ્રય ન આપે, તો એનામાં કાંઈ શક્તિ છે ખરી, અને એને સલાય થવાનું તને શું કારણ પડ્યું છે. અમારો કલહ અમે બંને સારી રીતે સમજી શકત નહિ?” આ સાંબળી મહાદેવી તપી ઉઠી, ને “નહિજ! જે તેમ હોત, તો આટલો કાળ વીતત? કદી નહિ!” એમ કહી હિંદ રાંકડી નથી, પણ જાયા તુખમની શરવીરે બેઠી છે એમ તેના પૂર્વના ઈતિહાસ ઉપરથી પ્રતિપાદન કરે છે, અને પછી પોતે ક્રૅચ પ્રકૃતિલેખના સમયનું પોતાનું ચંદી સ્વરૂપ દેખાડી તેને કહે છે કે બોલ તારે શું મારા આ સ્વરૂપની સાથેજ આયડવાની ઈચ્છા છે. આ જોઈ ખિટાનિયા નરમ પડી વિનય પૂર્વક કહે છે કે હે સ્વતંત્રતા દેવી, નહિ, નહિ, મેં કદી તારા સામા મમત ધર્યો નથી, ને ધરવાને ચાહતી પણ નથી. એમ કહી હિંદનું ખરૂં હિત થાય તે પ્રકારે રાજ્ય કરવાને તે કમ્બુલ થાય છે.

તે ઉપરની સ્વતંત્રતા દેવી હિંદને પૂછે છે કે આ ગોઠવણ તારે કમ્બુલ છે. પ્રથમ તો હિંદ પાછી પોતાને મહે ચડે છે,” એને કેમણે ગમે તે કોઈ બીજો, પણ એ તો “નહિજ” એવો મમત ચલાવે છે, પણ છેવટે સ્વતંત્રતા દેવીના બોધથી પરિપૂર્ણ ઇનિસાફ મળે તો ખિટાનિયાને આગ્રાન રહેવા પોતાના ખરા દિલથી કમ્બુલ થાય છે. હવે એટલુંજ બાકી રહ્યું હતું કે આ ખિટાનિયાની કમ્બુલાત પ્રમાણે યથા ન્યાયે રાજ્ય કરી શકે એવા કોઈ મહા પુરૂષને બોળી કાઢવો. સ્વતંત્રતાએ કહ્યું કે જે તારી ભાવના શુદ્ધ છે તો એવો પુરૂષ પણ હું તને મળવી આપું છું. આટલું તે બોલી નહિ એટલા-માંજ “પર્વતમાં મધુરૂં ગાયન થયું. સર્વે સ્થળેથી આનંદના વાન્દિત વાજવા લાગ્યાં, અને ચોપાસથી ખુશબોવા બહેકાટથી મગજ તર થઈ જતું હોય તેમ વાયુ વા’વા માંજો. જ્યાં આ મંદાતમા મંડળી મળી હતી તેની પડો-શમાંથી એક દિવ્ય સિંહાસન પર વિરાગિત ચએલા એક પુરૂષને ઉચ્ચકોને

એ અપ્સરાઓ બહાર નીકળી આવી, અને ધર્વતથી અધર ને સિંદાસનમાં વિરાજમાન થએલા પુરુષને ઉચકીને ખડી રહી. જેના મસ્તકપર છે શ્વેત છત્ર, મુખપર સત્ય પ્રતિજ્ઞાનું તેજ, ને મેઘ જેવું શિતળ છે જેવું સ્વરૂપ તેને જોતાંજ સૌ વિસ્મય થયા” મહાદેવી શ્વિટાનિયા પ્રતિ બોલ્યાં “જે આ તારો તેજ પુત્ર કે જેના ઉપર દેવતા પણ આજે પુષ્પ વૃષ્ટિ કરે છે. એ મહાપુરુષને તું હિંદના પુત્રનું રાજ્ય સોંપ કે જે સર્વ સ્થળે જય પ્રવર્તીય ને સર્વ સ્થળે એવોજ આનંદ થાય, અને તે આનંદથી આ પુરુષને નીરખી ગર્જના કરવામાં આવે કે રીપન રાજેન્દ્ર દીર્ઘાયુ ભવ” આ પ્રમાણે આ દિવ્ય મૂર્તિ રીપનને ભરતખંડનું રાજ્ય સોંપતાં તે તથા શ્વિટાનિયા બંને સુખી થયાં, અને “હિંદ શ્વિટાનિયાનો સામ્રાજ્ય કીર્તિ અવિચળ રહે” એવા હર્ષ યુક્ત નાદ સર્વેના અંતઃકરણમાંથી ઉડી ગગનમાં ગાજી રહ્યા.

આ પ્રમાણે આ અનુષ્ઠાન સુંદર વાર્તા પૂરી થાય છે. પંદર વીશ વર્ષ ઉપર ભાવનગરમાંથી મનોરંજક રત્નનામનું રત્નવૃત્ત એક માસિક નીકળતું હતું તેમાં જાતના ઇંગ્રેજ પણ બધી રીતે દેશીરૂપ થઈ વસેલા પરમેત્સાહી વિદ્વાન મુરાદઅલીની કથમથી લખાતો (મિરિશિખર) એ નામનો વિષય જેણે વાંચ્યો હશે તેને કહેવાની જરૂર નથી કે આ પુસ્તક તેની છાયાને આધારેજ રચેલું છે, અને તે વિષય જ્યાંથી અપૂર્ણ રહ્યો હતો ત્યાંથી એવી તો રસિક ઢપે આગળ ચલાવી લીધા છે કે જે એ સ્વર્ગવાસી નર અલારે જિવતો હોત, તો તે જાતે પણ આ જોઈને રાજ થયા વિના રહેત નહિ. લોહ રિપનનો સંબંધ જોડી દઈ આ વાતને ઘણુંજ શિક્ષણીય તથા મનોહર રૂપ આપી દીધું છે, અને તેને માટે તથા આ પુસ્તકની સઘળી પોતાની રચનાને માટે એના લખનાર બાઈ ઈશ્વરામ સૂર્યરામ દેસાઈ યૂગરાતી પત્રના તંત્રીને ખરેખરી સાઆશી ઘટે છે.

નાતસુધારો.

આ નામની એક નાની પણ મહા અગત્યની ચોપડી તેના કર્તા રાવસાહેબ હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળાની તફ્તી મળી તે આદરસાથે સ્વીકારીએ છઈએ. આ ચોપડી વેચવા મળે નહિ, પણ પોતાની દીકરી બહેન અંચળાના લેખન પ્રસંગે લોકમાં લાહાણી કરવાને અર્થે પ્રગટ કરી છે. આવે

પ્રસંગે પુસ્તકનું લાહણું કરવાનો રવૈયો પ્રથમ મુંબઈના એક ગૃહસ્થે થોડા વર્ષ ઉપર પહેલ વહેલો કાઢ્યો હતો, અને તેવો આ ખીજો દાખલો બનેલો જોઈ અમને આનંદ થાય છે. વાસણ વગેરેના લહણાં કરતાં આ લેનારને વધારે માનપ્રદાયક તથા લાભકારક છે. જો પ્રસંગને અનુસરતાં, અને બાંધાને પ્રિય લાગે એવાં પુસ્તકોનું લાહણું કરવામાં આવે, તો અમે ધારીએ છીએ કે આ રવૈયો ધીમે ધીમે સાધારણ થઈ પડવામાં કાંઈ ઘણી હરકત લાગે નહિ. દાનમાં તો પુસ્તક સર્વોત્તમ, એ આપણા દેશમાં પ્રાચીનકાળથીજ મનાતું આવે છે.

હરગોવનદાસ એ ગૂજરાતી ભાષાના એક જાણીતા સુંદર લખનાર છે. અને તે પ્રમાણેજ આ ચોપડીની ભાષા પણ શુદ્ધ, સુંદર, અને હોંસે હોંસે વંચાય એવી સરળ નીવડી છે, જેમ ધોએલો સફેદ વસ્ત્રમાં એક નાનો સરખો પણ શાહીનો ડાઘો આંખને મહા માઠો લાગે છે તેમ આ ચોપડીમાં નજર ચુકથી કાઈ કાઈ સ્થળે જોડણીની ભૂલો જે રહી ગઈ છે તે દીકામાં ન આવતી હોત તો વધારે સારું. કુળવાનને ઠેકાણે ફૂળવાન, મોઢું ને ઠેકાણે માંડું, તથાપિને ઠેકાણે તથાપી, વગેરે થોડીએક ભૂલો ખીજા લખનારોમાં ગમે એવી જુજ, તોપણ આવા લખનારની કક્ષમને તો દૂધણજ લગાડે છે. પૃથ્ઠ તપાસવાની ગફલતથીજ એ ભૂલો બેશક રહી ગએલી છે. પણ આજ કાલ કાયા લખનારા એનેજ શુદ્ધરૂપ સમજી એ પ્રમાણે આગ્રહથી લખ્યા કરે એવા હોવાથી, સારા લખનારે એ બાબત ખાસ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે.

આ ચોપડીનો વિષય જેમ ઘણો ઉપયોગી, તેમજ પ્રસંગાનુસાર છે. જે વેળા મેસર્સ અરદેશર ફરામજી અને છોયા જેવા કાબેલ પણ પારસી લખનારા પોતાના ઇંગ્લેજ ચોપાનીઆથી આ વિષયને ખૂબ ચર્ચા રચા છે, તે સમે એક અનુભવી હિંદ ગૃહસ્થના એ બાબત શા વિચાર છે તે જાણતું એ ખરેખરું અગત્યનું છે. એ પારસીભાષાઓ મિ. મલબારીના વાવટા હેઠે પોતાની કલમ કસી સરકાર કે કાયદાની મદદ અમુક હદમાં બાજબી ગણે છે. આ બાબત રાવસાહેબ હરગોવનદાસનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ તો જણાવતો નથી, પણ વિરૂદ્ધ હોય એમ ભાસ થાય છે. તે છતાં એ પારસી ગૃહસ્થો પ્રથક હિંદુસુધારકોને યાહોમ કરવાની જે ભલામણ કરે છે તેની તો કેવળ વિરૂદ્ધજ હરગોવનદાસ પોતાનો વિચાર આપે છે. એ બાબત તો

તેઓ સાફ લખેછે કે “નાતશાહી રિવાજ નાતશાહી બંદોબસ્તથીજ દૂર થઈ શકે” અને નાતશાહી બંદોબસ્ત કરી શી રીતે સુધારો કરવો એજ આ નિબંધનો વિષય છે.

પહેલાં એક બે પૃષ્ઠમાં નાતોની ઉત્પત્તિ અને લાભાલાભનો કાંઈક વિમાર કર્યોછે. મૂળ ચારનીજ ચોરાશી અને તેથી પણ વધારે નાતો થઈ ગઈછે, એ સૌ કોઈના જાણવામાં છે. મૂળે એ ચારમાં પણ કન્યાવ્યવહાર હતો. હરગોવિન્દદાસ ત્રિવર્ણમાંજ હતો, એ શા આધારથી લખતા હશે? મનુસ્મૃતિમાં બ્રાહ્મણસાથે શુદ્રીના પણ લગનનું વિધાન છે. પણ એ કન્યા વ્યવહાર પરસ્પરનો હતો નહિ. ઊંચવર્ણના નીચવર્ણમાંથી કન્યા નિર્બાધપણે લેતા, પણ આખી શક્તિ નહિ. માટે કન્યા લેવા દેવાનો વ્યવહાર હતો, એમ બાઈ હરગોવિન્દદાસ લખેછે, તે પણ અમને યથાર્થ લાગતું નથી. નાતોના લાભાલાભમાં હાલ તો અસાબજ છે, પણ નાતને લાહાણીમાં આપવાના નિબંધમાં એ બાબત વધારે ન વિસ્તારી તે માટે અમે કાંઈ દોષ કાઢી શકતા નથી. કન્યાની તાણ એજ નાની નાતોનો ગેરફાયદો તેમના દિલમાં વસે એવોછે, અને તે વિષે અહિંયાં સાફ વિવેચન કર્યું છે.

ઇંગ્લાંડમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા સેંકડે બે ત્રણ વધારે થાય છે એથી ઉત્તરું હિંદુસ્તાનમાં સેંકડે સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી થાયછે. ગાયકવાડી રાજ્યનું છેલ્લું વસ્તીપત્રક થયું તેને આધારે એ બાઈ નીચેના ટંકડા આપેછે તે ચૂંજરાતના બીજા ભાગને પણ લાગુ પડી શકે ખરા.

વસ્તીની સરેરાશ કાઢતાં સ્ત્રીની સંખ્યા સેંકડે ૮-૨૬ ઓછી માત્રમ પડે

૪ જોઈએ, તો તેમનામાં સેંકડે નવની ખાધ હોયછે, વાણીયામાં

૭ છે એવી ગણતરી થઈછે. બ્રાહ્મણો કરતાં વાણીયામાં

હોવાથી આ બે આંકડા ઉપર અમને કાંઈ શક

થે ખરૂં. બ્રાહ્મણોની પેટાચાતિઓ લઈએ, તો અ.

ડામાં ૨૨, વળાદરામાં ૪૧, અને ખડાયાતામાં ૫૦

ાયછે? એટલી થોડી સ્ત્રીઓમાંથી પણ વિધવાઓ

એકઠે તે એમાં ગણાઈ ગઈ છે. જ્યાં સ્ત્રીઓની

ને નાતોનું બવિષ્ય ખરેખર બચકરજ દેખાયછે.

તા ઉપાયો નહિ લેવામાં આવે, તો મોડી વહેલી

એમ સાફ દિસેછે.

આ પ્રમાણે અમુક નાતોમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા અસાધારણપણે ઓછી માત્રમ પડે છે, તેનું કારણ તો એજ, કે તે સમે ખીજી નાતોમાં તેની સંખ્યા વધારે હશે; અને એ દુઃખનો આશો તો એજ છે કે એવી નાની નાની નાતોએ બેગી થઈ એક મોટી નાત બનાવવી જોઈએ, કે તેમાં સ્ત્રી પુરૂષની સંખ્યામાં ઘણો તફાવત પડવાનો સંભવ રહે નહિ. તોપણ સરાસરી બધીજ નાતોમાં બન્યારે સ્ત્રીઓની સંખ્યા કાંઈને કાંઈ ઓછીજ માત્રમ પડે છે, સારે તેનાં કાંઈ ખાસ કારણ હિંદુની સંસાર સ્થિતિને લગતાં પણ હોવાં જોઈએ. છોકરીઓ ઉપર માખાપનો અભાવ અને તેથી તેને, ઉછેરવાગ બેદરકારી, કાચી ઉમરેજ તેમની પાસે ઘરસંસાર મંડાવવો, હલકી જાતનું બૈરાઓનું ખાનપાન, મંદવાડવેળા તેમને ઓસડવેસડ કરવામાં આજસ ખુદી હવામાં હરવા ફરવાના પ્રસંગ થોડાજ, શ્રીમંતોની સ્ત્રીઓને તો કોઈ જાતની શરીર કસરતજ નહિ, વગેરે જે જે કારણો બાઈ હરગોવનદાસ બતાવેછે તે વાજખીજ છે અને એ સિવાય પણ ખીજાં હશે.

ઉપલા કારણરૂપ અનાચારોને સંબંધે ગ્રંથકર્તા આપણા દેશની અનેક માહી રહિયો. ઉપર ઉતરી પડેછે, અને પોતાની રમતી કલમથી ઉપલેક ઉપલેક સાઈ વર્ણન કરેછે. એમાં જનાના સ્કૂલો વિષેની સૂચના, આ પ્રાંત ખાતે નવી અને ધ્યાન આપવાજોગ છે. બંગાળા વિગેરે કેટલાક મુલકો જ્યાં જનાનાની રસમ બહુ જોરપર હોવાથી કન્યાશાળાઓ જામી શકતી નથી, ત્યાં ખ્રીસ્તી મઝમો જનાનામાં જઈ પોતાના ધર્મની સાથે સામાન્ય કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન પરમાર્થદાવે ચલાવેછે. રાવસાહેબ હરગોવનદાસ બલ કરેછે કે આ દખને અનુસરી માહોલાદીઠ પાછલા પહોરના ૪ શીખવવાને સાંચે સ્વધર્મી પગારદાર સ્ત્રીશિક્ષકો રાખી અબજાવર્ગ નકામા કૂચલામાં પોતાનો વખત ન કાઢત લેવાને શક્તિમાન થાય.

આ બધી માહી રહિયોમાંથી અને તેટલી નાત કાઢી નાંખવા પ્રત્યેક નાતના સમજીક ગૃહસ્થોએ ૧ આખા નિર્બંધનું નિશાન છે; અને તે પ્રસંગે જે તે દરેક સુધારકે ધ્યાન દઈ મનન કરવાજોગ ખરૂંજ છે, કે નાત એક નાના પાયા ઉપર પ્રાગેવાનો ઠાઠીસલના અધિકારી કે પાર્લામેંટ

જ્યસતા ભોગવેછે. સરકાર પણ ન કરી શકે એવી ભારે સંજ્ઞા અથવા કા-
ળાપાણી કરતાં પણ વધારે લાગે એવી સમ્મતા તેઓ કરી શકેછે, અને તે
એવી આપઅપ્પીઆરીથી કે તેનાપર અપિલ સાંભળવાનો પણ કોઈને અ-
ધિકાર નહિ. આવા અધિકારવાળા આગેવાનો ધારે તો શું ન કરી શકે?”
પણ, કોઈ જીવાન સુધારક પોકારી ઉઠશે કે, એ આગેવાનોજ નહારા મૂર્ખ
ને વહેમી છે, ત્યાં નાતસુધારાની શી આશા? વાત ખરી, પણ અમે કહીએ
છીએ કે તમે સારા વિદ્વાન, ને સુધરેલા છે, તો આ આગેવાની પોતાને
હસ્તગત કરવાને માટે શા માટે મહેનત કરતા નથી? સ્થાનિક સ્વરાજ્યની
ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈ નેટલો તમે દેશને લાભ કરી શકશો, તેથી પણ દશગણો
લાભ નાતની આગેવાની તમારા હાથમાં આવશે તો તમે કરી શકશો. એ
આગેવાની મેળવવી કાંઈ અશક્ય નથી, અગર જો એ આગેવાની મેળવ-
ાને વાસ્તે અલબત્ત બીજો રથજો મેળવવાના જે રસ્તા છે તે અહિંયા પણ
હાંસ ને ખંતથી વાપરવા તો જોઈએજ. જો આપણા લોકની ચૂંટણીમાંજ
ચૂંટાઈ નાતરૂપી પાલ્લીમેંટમાં સત્તાધીશ થઈ શકાતું નથી, તો ઈંગ્લેંડમાં જઈ
પેના પરધર્મી, અને પરદેશી લોકોને હાથે ત્યાંની શેહેનશાહી રાજ્યસભા
રાવાની આશા રાખવી એ કેવળ ફોકટ છે. પણ શુદ્ધભાવથી નિરાભિમા-
નજો મહેનત કરે તો વિદ્વાનપુરૂષો પોતાની નાતમાં આગેવાની પામ્યા વિના
નહિજ, એમ અમારૂં માનવું છે. ગ્રંથકર્તા આ પ્રસંગે જે લખેછે તે
બીજા છે. “દરેક નાતમાં થોડા ઘણા ભણેલા ને શુભચિંતક પુરૂષો હોય
એમ જો નાતીલાને તથા નાતના આગેવાનોને ઉપદેશ કર્યા કરે તો તેથી
ર રહે નહિ. નાતભાઈઓનો તેમના ઉપર વિશ્વાસ ખેસવો
॥ વર્ગના છે, તેઓ નાતના સારાને માટેજ કહેછે,
૧ નથી, તેમનો હેતુ ધર્મ ખંડન કરવાનો કે નાતને
૧ જો લોકોની ખાત્રી થાય, તો લોકો જરૂર તેમનું
પ્રેમ સુધારકને પોતાના વિચાર દેશકાળની મર્યાદામાંજ
૨) રાખવાની જરૂર પડેછેજ, તેમ જો સંસાર સુ-
૩ માન આપી દેશકાળને અનુસરતા સુધારાનુંજ
તેને ઘણા સમવિચારીઓ મળી આવે, એના
નપરદિન વધનુંજ જાય, અને છેવટે એનું ધા-
ડે એમાં અમને કાંઈ શક રહેતો નથી.

મિ. હરગોવિંદદાસ છેવટે ખેડવાળા બ્રાહ્મણોની નાતે જે સુધારા હાથ પોતામાં દાખલ કર્યા છે તેનું વિગતવાર વર્ણન કરે છે. એ પ્રમાણે અમલ ક્રેટલે દરજ્જે થાય છે તે હવે પછી જોવાનું છે, તોપણ નાતસમસ્ત એકઠી થઈ કન્યાવિક્રય, કળેડાં, એક સ્ત્રી પર બીજી કરવી, વગેરે ક્રેટલીક નહારી રૂઢિઓ સંખ્યા ધી કાયદો (ઇંગ્લેન્ડ કાયદાની ઢપદોજ) આપે એ થોડું આશ્ચર્યકારક નથી. એ બનાવ એટલું તો સાબીત કરી આપે છે, કે નવા જમાનાની કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો યોગ્ય રીતે યોગ્ય સુધારા તર્ફ મારે, તો તે નાતને સમજાવી તે પ્રમાણે કરાવી શકે ખરા. આ દાખલો બીજી નાતના પણ સમજાવક ગૃહસ્થોએ ખરેખર નકલ કરવા જોગ છે.

મીઠી મીઠી વાતો.

આ લઘુ પુસ્તક પણ કેળવણીને જ લગતું છે. નીતિનો બોધરસ દાવો કરવાને સાર—અને એ રીતે જ તે ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે—મિસ. એન્જલ નામની એક બાઇએ ઇંગ્લેન્ડમાં ક્રેટલીક સરસ વાર્તાઓ રચી છે, તેમાંના “Parents Assistant”. (માબાપનો સાહાયક) એ નામ એક પુસ્તકને આધારે સોરઠ પ્રાંતના ડેપુટી એન્જલેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર રા સાહેબ ગણુપતરામ અનુપરામે આ ચોપડી બનાવી છે. હવે, વાર્તાદિ પરબાપામાંથી તર્જુનો કરવો એ ધણુંજ વિકટ કામ છે, અને તે બાં મનમાનતી રીતે પાર પડેલું જોવામાં આવે છે. ઘણીવાર એમ મ પડે છે કે બાંધાંતર શુદ્ધ, સરળ, અને રૂઢ હોય છે, તોપણ મ શોધ્યો જડતો નથી. આમ થવાનું કારણ એ છે કે બાંધાંતર કરવામાં ફક્ત બાંધા ફેર કરવો એ જ બસ ન તમામ બનાવો તથા વિચારને પણ જે લોકને સાર તેના દેશકાળને અનુસારી કરી નાંખવા એ પ્રથમ જ પ્રાચીન કવિઓએ સંસ્કૃતમાંથી જે આખ્યાનો ગૂજર નિયમ અવશ્યે પાળ્યો છે. અને તે કારણથી જ તે એટલી ખામી હશે, તોપણ તે આજપર્યંત લોક કોઈ કવિઓ આ નિયમનું અગત્ય ને સમજત ગયા છે, તેના અંધો ઉધાઇનો જ લક્ષ થઈ પડે

કરવો એ ભાષાંતરકારનું કામ નથી એમ કેટલાક લોક સમજે છે, અને એ કારણથી જ્યારે તેઓ મૂળ સંસ્કૃતથી કાંઈ બિન્ન દેખે છે ત્યારે તુર્તજ પ્રેમાનંદ જેવા સર્વોત્તમ કવિની કૃતિને પણ દૂષિત ગણવા તત્પર થાય છે, અને કહેછે કે એને ભાષાંતરજ કેમ કહેવાય. એને ભાષાંતર કહો કે ગમે તે કહો, પણ એ પદ્ધતિથીજ મૂળ ગ્રંથનો રસ તથા બોધ શ્રોતાઓને સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને તે સાક્ષાત્કાર થવાના હેતુને માટેજ મૂળ ગ્રંથકારો પોતાનાં કાવ્ય કે આખ્યાન લખી ગયા છે. અમે તો એને ભાષાંતરજ કહીએ છીએ. અમારા વિચારે ભાષાંતર ત્રણ પ્રકારનાં છે:—શબ્દાનુસારી, અર્થાનુસારી, અને રસાનુસારી. રસાનુસારી ભાષાંતરમાં શ્રોતાના દેશકાળને અનુસરવાની પ્રથમ જરૂર છે, કેમકે નહિતો રસને સ્થળે વિરસ કે કુરસ થઈ જાય. રસાનુસારી ન કરેલું હોય, તો એને દેશકાળાનુસારી (Adaptation) કહો, પણ એમ કયાં સિવાય એક દેશનું કે એક કાળનું કાવ્ય બીજા દેશકાળના લોકને કદી પણ ધારેલો રસ આપી સકશે નહિ. શેક્સપિયરે પોતાના નાટકો દેશકાળાનુસારી કર્યાં છે તેથીજ તે ઇંગ્લેન્ડમાં મહાપ્રસિદ્ધિને પામ્યાં, અને જો તેને હિંદની ભાષાઓમાં ઉતારવાં હોય તો પુનરપિ અહિંયા તેમ કયાં વિના કદી પણ તે લોકપ્રિય થાય નહિ.

રસશાસ્ત્રનો આ નિયમ ન જાણવાથી હાલ આપણામાં કાવ્યોના સર્જનમાં થાયછે તે લોકોને એવાતો નિરૂપયોગી માલમ પડેછે, કે ગ્રંથકારો જો તેમના વાંચનાર એ બંનેના લાભની ખાતર આ પ્રસંગે આટલું નિવેચન પ્રદર્શિત કરવું એ અમને ઉચિત લાગ્યું છે, અને વળી વાર્તાના ભાષાંતરની સાથે નિકટ સંબંધ છે. બાઈ ગણુ-
 | બરાબર રસાનુસારીજ છે, અને તે એટલે દરજ્જે
 જે પ્રસ્તાવનામાં સૂચવી ન હોત, તો અજાણ્યા વાંચ-
 ન લાગત કે આ વાર્તાઓ મૂળે ઇંગ્લેન્ડમાંથી લીધેલી
 | તે દેશની સ્થિતિ કે રીતભાતને લખતું કાંઈ
 સારી ભાષાંતરમાં પણ આવ્યા વિના ન રહેજ,
 | કાંઈ કાંઈ સ્થળે એવો વિચક્ષણ વાંચનારને ભાસ
 | સાધારણપણે આવાતો જાણે આપણા દેશની
 એમ પાને પાને પ્રતીત થાયછે. ભાષા પણ
 ૧, શુદ્ધિ, અને શુદ્ધિજ રચાએલી છે, દોષ

ઠાઠવા બેસીએ, તો અતિશયનોજ કદાપિ નીકળી શકે એમ છે, જેમકે ચોપડીનું નામજ “મીઠી મીઠી વાતો” એમ ન પાડતાં મનમોહન વાર્તાઓ કે કાંઈ એવું જરા વધારે ગંભિર પાડયું હોત, તો તે વધારે ઉચિત થાત એમ કાંઈ કહી શકે.

એમાં ચાર વાર્તાઓ છે, અને તે દરેક સુબોધકારક રસથી ભરેલી છે. એના મુખ્ય પાત્રો અલગત બાળકોજ છે, અને તેમની રીતભાત, ઉદ્યોગ, તથા રમતનાં વર્ણન આબેહુબ આપણા દેશને લાગુ પડતાં છે. પાત્રોનાં આચરણ ઉપરથી ઉત્તમ નીતિનો બોધ મળે છે, અને સંકળના રસ એવો છે કે છોકરૂં હાથમાં લે તો તે વાર્તા પૂરી થાય ત્યાંસુધી તેને એ ચોપડી ખાછી મૂકવાનું મન થાય એમ નથી. સરકારે પોતેજ ઇનામો તથા કન્યા શાળાઓના ઉપયોગને માટે મંજૂર કરી એ ચોપડી છપાવી, એ બહુ સાર કામ કર્યું છે, અને અમે હૃદયથી જિયે કે ઇનામોમાં આ ચોપડી ઉપ્પટ્ટી સાહેબો છૂટે હાથે વાપરે.

સાવીત્રી નાટક.

એ નિયંત્રણ પરમપવિત્ર આખ્યાન મહાભારતમાં છે તેતો સર્વેના જ્ઞાનમાં હશે. યુરોપની પણ કેટલીક ભાષાઓમાં એનો તર્જુમો થઈ ચૂક્યો છે એવું એ મૂળમાં અદ્ભૂત મનોહર છે. એ મૂળને આધારે આપણા શીફ કવિ શંકરલાલ માહેશ્વરે સંસ્કૃતમાં એક મોટું નાટક બનાવી થોડાક વર્ષ પર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, તેનું આ ગૂજરાતીમાં વિશ્વનાથ વિર કેશવલાલ હરિરામ બેટા બાપાંતર કીધું છે. ભાષા શુદ્ધ સાથે સમજાય એવી છે. સંસ્કૃતમયી ગૂજરાતીને વખે એકાદવાર કહી ચૂક્યા હૃદયે કે હાલ કેટલાક શાસ્ત્રી લખે છે તેમાં સંસ્કૃત શબ્દો પારવિનાના હોય છે, તો કોષને પાત્ર થતી તથી, કેમકે તેમણે યોગ્યેસા શબ્દો પશુ સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં વપરાયેલા માન્ય શબ્દોજ સંસ્કૃતમયી ગૂજરાતી ભાષાનો આ પુરતક કેટલાક માસિકમાં પણ આવી ભાષા લખનાર રે

આ નાટક રંગભૂમિને યોગ્ય નથી, અં

એ કાંઈ નિદોષ નથી. પાત્રોના સંભાષણમાં દીર્ઘસૂત્રી પાંડિત્ય એ અમને એને એક માટે દોષ લાગે છે. પણ વસ્તુ રસમય, વાણી ગંભિર, અને સંકળના સતતચાતુર્યમય હોવાથી અભ્યાસાલયમાં વાંચતાં તો બેશક સારો રસ ઉપજાવે એવું એ નાટક છે. એની સાથી મોટી ખૂબી તો એ છે કે એમાંથી પ્રસક્ષરે સુનીતિનો બોધ મળે છે, અને સ્ત્રીઓને માટે તો એવું કાંઈ બીજું પુસ્તક નથી. સ્ત્રીઓને વાંચવા લાયક પુસ્તકો ગૂજરાતીમાં નથી એવી ફરીયાદ કરનારને તે પૂરી પાડવાનું આ એક સર્વોત્તમ સાધન છે. એનો પરમ ઉપયોગ આ દિશામાં હોવાથી સ્ત્રીવર્ગ હોંસથી વાંચે એવી સરળ ગૂજરાતી ભાષામાં લખ્યું હોત તો વધારે સાફ થાત, અગર ને એ ભાષા સામાન્યતઃ તો નિદોષજ છે એમ અમે ઉપર કહી ચૂક્યા છીએ.

ચઢીપાઠના ગરવા તો કેટલાક વખતથી આચાર્ય વલ્લભજી હરિદ્વત્તાના પરિશ્રમથી પ્રગટ થઈ ચૂક્યાજ હતા. પણ આ આવૃત્તિનું વિશેષ લક્ષા-ર્કર્ષણ એ છે કે તેની સાથે એના કર્તા શ્રી રણછોડજી અમરજી દિવાનનું જન્મ-ચરિત્ર આપણા એક જાણીતા લખનાર બાઈ ગણપતરામ વેણીલાલ ઝોઝાની કલમથી લખાઈને બહાર પડ્યું છે. આ ચરિત્રની બહુજ જરૂર હતી, કેમકે રણછોડજી દિવાન આપણા જુના મુત્સદીઓમાં ખરેખરા એક નમુના લાયક પૂરે છે, તેઓ જેવા રાજકાજમાં, તેવાજ યુદ્ધકાળમાં કુશળ હતા; તથા રીતે રાજકાજ તથા યુદ્ધોમાં રોકાએલા છતાં તેઓ હમેશાં કેટલોક જ્ઞાનગી વિદ્યાનંદમાં પણ કાઢી શકતા હતા. એમને સંસ્કૃત તથા પાંડે જ્ઞાન હતું, અને વ્રજ તથા ગૂજરાતીમાં પોતે હમેશાં કાંઈ જોવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી ગૂજરાતી જન અમને વધારે પસંદ પડે છે, અને તેથી અમે ઈ-ગણપતરામ આ છપાએલા ગરવા ફરીથી છપાવતાં જો એકાદ રણછોડજીનું નાનું સરખું હિંદુ-તો વધારે સાફ થાત, જેમકે કુવલયાનંદનું એમણે મ જો અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે તે કેવું હશે નહિ થાય, તેમજ ધર્મશાસ્ત્રનું ભાષાંતર કર્યું હોવુંજ જોઈએ. માટે કોઈપણ સૌરાષ્ટ્રીભા-પુસ્તકોનો સંગ્રહ તો ટીકાસહિત છપાવવો-

જ નેહએ, અને તેવા પુસ્તકનેજ રજવાડામાંથી ઘટતો આશ્રય હાકને સમે તો મળ્યાવિના નહિજ રહે. રણછોડજીદિવાને કારસીમાં તારીખે સોરઠ નામનું ઐતિહાસિક પુસ્તક બનાવ્યું છે તેની સધળે પ્રશંસા થાયછે, અને તેનું ભાષાંતર મુંબઈ ઇલાકામાં જાણીતા વિદ્વાન જેમ્સ બર્નેસ સાહેબે ઇંગ્રેજીમાં કર્યુંછે. એમ છે તો રણછોડજી દિવાને પોતાની સ્વભાષા અથવા સ્વભાષા જેવીજ જે પ્રજા તેમાં બનાવેલાં પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ તેના દેશી-ભાષાઓ તર્ફથી હજી થઈ નથી એ આપણનેજ ધણુંજ શરમાવા જેવુંછે.

કાદમ્બરી.

પદ્મા હગનલાલ હરિલાલ બી. એ. એ આ નામાંકિત પુસ્તકનો ત-જ્યોત્સના કરીને ગૂજરાતી ભાષાના ટુંકા ગ્રંથભંડોળમાં અગલનો વધારો કર્યો છે. એ મૂળગ્રંથનો કર્તા સંસ્કૃતમાં બાણપંડિત છે; એણે પોતાના કાવ્યમાં શોધી શોધીને એટલા બધા અલંકાર બધાછે કે હવે પછીના કવિને નવું એક પણ ઉપમાન ઉપમેય મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. એ ઉપરથી વિદ્વાનવર્ગમાં એક કહેવત ચાલે છે કે બાણોચ્છિષ્ટ જગત્સર્વે, એટલે, દુનિયામાં બીજા કવિઓમાં જે જે રસાલંકાર હોય તે બાણના ઉચ્છિષ્ટ એટલે તેના ગ્રંથમાંથી લીધેલાજ સમજવા.

આ ગ્રંથ રસયાતુર્ય શૈલીનો એક સર્વોત્તમજ નહિ, પણ અનમ્યનો છે. એની જગતમાં જોડીજ નથી. જેમ દુનિયામાં જીમના પિરામીડ, ને ચીનનો કોટ, તેમ આ કાદમ્બરી ગ્રંથ એકોજ, અનુપમ, ને જેનો વિચાર વાંચ્યા વિના બંધ એક ગ્રંથ છે.

આવા ગ્રંથનું વિવેચન કરવું કાંઈ હાંસિ જે-તાં કવિની આખી જીંદગી પૂરી થઇ અને તેના 'એ પૂરો કર્યો, તે ગ્રંથનું યથાર્થ વિવેચન ધણું કરવું એ અનાહુત અન્યાયજ કહેવાય. મારે હા પાંતર વિષેજ કાંઇક અમારા વિચાર આપીએ આપણા પેલા જીવાન કાડીલા જાપનારાઓને

પીએ છઠ્ઠાએ કે તમે એની નકલ કરવાપર ઉતરી પડશે નહિ, ક્રમકે એ માતુર્ય શૈલી બાણ કવિને હાથે રસમય નીવડી એ ખરૂં, પણ તે એવી અસ્વાભાવિક છે કે એનું છેવટ બહુધા રસહીન કંટાળાભરી શબ્દને અર્થની કિલ્લતામાં આવી રહે છે.

આ બાષાંતર ઐસાધારણ કાળજી, સમજ, તથા ચતુરાઈથી કરેલું જણાય છે. કાદમ્બરીની ગુંથણી સંક્ષિપ્ત અને ડગલે ડગલે શબ્દાલંકારથી ભરપૂર હોવાને લીધે એનું બાષાંતર કરવું બહુજ મુશ્કેલ અને સંસ્કૃત સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવનારી આપણી પ્રાકૃત બાષાઓ સિવાય બીજાઓમાં તો તે થવોજ અશક્ય એમ અમારો દૃઢ મત છે. તે છતાં આ બાષાંતરતો ગૂજરાતી વિદ્વાનને હર્ષથી વાંચવા યોગ્ય થયું છે, એ આ બાષાંતરકારની અત્યંત કાળજી તથા ચતુરાઈનુંજ ફળ છે. બાષા સર્વત્ર પ્રીત, શુદ્ધ, અને રૂઢ પણ છે. એમાં સંસ્કૃત શબ્દો પુષ્કળ છુટથી વાપરેલા છે એમાં જરા પણ સંદેહ નથી, પણ તે સંસ્કૃત શબ્દો બહુધા ગૂજરાતી શિષ્ટ ગ્રંથો કે શિષ્ટ મંડળમાં વપરાતા અથવા વપરાઈ શકે એવા છે. સ્લેષપદના બાષાંતરમાં તો ઘણીજ ચતુરાઈ વાપરી છે. આવે સ્થળે બાષા કાઠિન્ય આવીના રહેજ નહિ, પણ તે છતાં નોટની મદદથી ગૂજરાતી વાંચનારને તે સમજાઈ શકે એવાં છે.

બાષાંતરકારે પ્રથમતો મૂળ ગ્રંથનો રસ પોતે સમજવા સારી મહેનત ગણેલી જણાય છે, અને એ પ્રમાણે રસવૃત્તિનો ગંધકારસાથે સમભાવ આ બાષાંતર સરસ નીવડ્યું છે. એ રસ વાંચનારને દેખા અથજ સંક્ષિપ્ત પણ સફળ ઇસારા કર્યા છે. ગ્રંથને અંતે પદોનો કોષ આપ્યો છે, તે પણ સાધારણ વાંચનારને ડરશે.

ગાળભટ્ટનું જિવન ચરિત્ર તથા તેની ગુણ ગણના

૧. સાર પછી કાદમ્બરીની કથાનો સાર સંક્ષેપ

૨. જરૂરનોજ હતો. બાણભટ્ટે વસ્તુસંકળના કરી છે, અને પૂર્વાર્ધના લગભગ અંત સુ-

જા રહે છે, કે કેટલાક શાસ્ત્રીઓ પણ એનો

૩. એની કથાનો સાર એકઠો કરવો એ

હરિયામાં ડુબકી મારી મોતી કાઢવા બરાબર છે. વાતનોતો કાંઈ મત્તો લાગતો નથી એમ કહી ધણા સાધારણ વાંચનારને સંસ્કૃત કાદમ્બરી છોડી દેતા અને જોયા છે, અને એમ છેતો ગૂજરાતી વાંચનારને તો બેશક આવી સહાયતાની જરૂર જ હતી.

અર્થાતઃ—આ કાદમ્બરીનો દુર્લભ સ્વાદ ગૂર્જર પ્રજા ચામે તેને માટે જોટલી સુગમતાએ કરી આપી શકાય તેટલી કરી આપવામાં બાધ છગનલાક્ષે કાંઈ પણ કસર રાખી નથી, અને હવે એનો સ્વાદ પરિપૂર્ણ આખરો એ વાંચનારની શક્તિ ઉપરજ આધાર રાખેછે, કેમકે ગમે એટલી સુગમતા બાષાંતરકાર કરી આપે, તોપણ કાદમ્બરી એ અંધજ એવો છે કે સંપૂર્ણ લક્ષ અને ક્ષણેક્ષણ વિચાર કર્યા વિના સાધારણ વાંચનારથી કદી પણ પૂરેપૂરો તેના રસની સાથે તે સમગ્રજ એમ નથી. એક વૃજભાષાના કવિએ નીચલો સોરઠો લખ્યો છે તે આવા કાવ્યને બરાબર લાગુ પડેછે.

મિસ્રિપાન સમાન, ઘૂંચત કઠિન લાગત કહતિ;

જૌ કીજે રસપાન, તૌ જાનૈ રસના રસહિ.

ભાવાર્થ:—“શરડી અડક્યાથી કઠિણ લાગેછે અને તેને ચાવતા મહેનત પડેછે, પણ જ્યારે તેના રસનું પાન કરીએ છીએ, ત્યારે જીભ જાણેછે કે આ સ્વાદ કાંઈ ઓરજ છે. તેમ કાવ્યના રસનું છે.” અને કહીએ છીએ કે બીજા કાવ્યનું તો હો કે નહિ; પણ બાણભટ્ટની વાણીનું તો એમજ છે.

ગૂજરાતી પુસ્તકવૃદ્ધિ

ગૂજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો વિગેરેની વૃદ્ધિ ઉત્તરોત્તર ધણો સંતોષ થાયછે. કાંતો વાચક વર્ગ વધ્યોછે કે કાં તદ્દથી હવે વિદ્યાને આશ્રય મળવા લાગ્યો છે. વિશેષ બળવત્તર હો, પણ એ બનાવ આખા બાદીજ આપવા જોઈ છે, અગર જો એ વૃદ્ધિ તો તે આપવામાં યોગ્યથોગ્યતાનો વિવેક લખાણ વધી પડવાનો પણ સંભવ રહેછે.

આપણા પુસ્તકોની વૃદ્ધિનો ઇતિહાસ જોતાં રાજસ્થાનો તરફથી એ કામમાં કેટલોક વિવેક વપરાતો હોય એમ માલમ પડે છે. એ વૃદ્ધિ એ અરસા ઉપર છપાનીયા કે ચીંથરીઆ ચોપડીઓથી શરૂ થઈ પણ હાલ જોઈએ છીએ તો માલમ પડે છે કે જે છપાનીયાં નમાલાં હતાં તે ઘણાંખરાં આપોઆપજ સ્વાભાવિક મોતને આધીન થઈ ગયાં છે, અને ચીંથરીઆ ચોપડીઓ પણ હાલ થોડીજ નીકળે છે.

એથી ઉલટું હાલ જે પુસ્તકો નીકળે છે તેમાંનાં ઘણાંક તો ખરેખરાં સારાંજ માલમ પડે છે. સારાં તે વિષયમાં, શૈલીમાં, કદમાં, અને છપાઈમાં પણ. હમણાં અમારી ટેબલ ઉપર ૨૮ પુસ્તકો ગયા પાંચ માસમાંજ ભેગાં થઈને પડેલાં છે તેમાંનાં ૧૦ તો દેખાવમાં ઇંગ્રેજી પુસ્તકો જેવાં છે, અને તેનું સરાસરી કદ આઠ પેજી ૩૦૦ પૃષ્ઠ કરતાં પણ વધારે થવા જાય છે. એમાંના ત્રણ તો લગભગ ૯૦૦ પૃષ્ઠનાં છે અને બીજાં ત્રણ સુંદર સોનેરી, પૂઠાનાં છે. એ અઠાવીસે ચોપડીઓમાં એકે છેક નમાલી કહેવાય એમ નથી, અને લગભગ અઘોઅર્ધ તો તે પોતપોતાના વિષયમાં વખાણવા લાયકજ છે, જેમાંનું એક પણ દશ વર્ષ ઉપર પ્રગટ થયું હોત, તો અમે તેને ભેશક નાના સરખા પણ છૂટા વિવેચનનેજ જોગ ગણત. પણ હાલ તો પુસ્તકોની વૃદ્ધિ એટલી બધી છે કે તેની ટુંક પહોંચ પણ લખવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ગયા જ્યુન માસમાં અમે ૩૩ ચોપડીઓની માત્ર નામાવલિજ આપી હતી, અને તેમાં વચન આપ્યા મુજબ અમે તેની ટુંક નોંધ લઈ ચૂક્યા હતા. આ બધાં જીજી ૨૮ વિવેચનને માટે રજુ થઈ ચૂકી છે.

તકોની વૃદ્ધિ એટલે દરજ્જે આવી પહોંચી છે કે હવે 'વેચન'ની ખાસ જરૂર છે, અને તે તરફ અમે ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. હવે ગૂંજરાતી પ્રજાએ આલુ માસિકોથી થઈ શકશે એ કેવળ મિલ્કા પીડવાય, પણ વર્તમાનપત્રોએ તો એ કામ જે એ કામને યોગ્ય પણ નથી. માસિકો હજી જે. પણ અમે તો કચ્છલ કરીએ છીએ કે હાલ કેટલાંક પુસ્તકો તો એવાં પ્રગટ નેજ યોગ્ય છે.—જેમકેમિ. ત્રિપાઠીકૃત સ્વયંવૃદ્ધિનું તેવીજ પંડિતાર્થ ભરે-

લી, અને પંડિતાર્થ ભરેલી તેટલીજ રસમય છે. ઇંગ્રેજી ભાષામાં લખાએલી નામીની નાવેલો સાથે એનો મુકાબલો કરી શકાય એમ છે, અને એ કરણધેલો છે તે કરતાં પણ કેટલીક બાબતોમાં બહુ ચક્રીયાતી છે. અત્યંત એમાં કેટલાક ગંભીર દોષો પણ છે, પરંતુ તેટલા માટેજ અમે કહીએ છીએ કે આવા પુસ્તકને ધટતો ન્યાય માટા ત્રૈમાસિક વિના કદી પણ આપી શકાય નહિ.

તેમજ **બ્રહ્મ કાવ્યદોહનનાં** જે બે મોટાં પુસ્તકો (આશરે નવસેં નવસેં પાનાનાં) પ્રગટ થયાં છે તે અને હવે પછી બીજાં આઠ પ્રગટ થનાર છે, તેના જેવું ચૂંજરાતી ભાષાને બીજું અભિનંદનીય શું હોઈ શકે ? જ્યાં સુધી આપણે આપણા શિક્ષકાલ્યો પ્રગટ કરી ચૂક્યા નથી, ત્યાંસુધી આપણામાં જે સાક્ષરતા કાંઈ દેખાય તે માત્ર વેળુની ભીંતના જેવુંજ સમજવું. **શ્રી વિક્ટોરિયાનું જીવનચરિત્ર** એક ખરેખર ઉમદા પુસ્તક છે. એજ કર્તીની **અરેબિયન નાઈટ્સ** પણ એક ફક્કડ બાબતર છે. **ઘરસત્તા** એ બાઈ મહાલક્ષ્મીકૃત સ્માર્તલના “સુત્રક્ષણ” નામ ગ્રંથના એક પ્રકરણનું મહા સુબોધકારી ભાષાંતર છે, અને બીજા એના ગુણ ન ગણીએ તો પણ કર્તી સ્ત્રી છે એજ વિવેચક તર્કથી સારો સત્કાર મળવાનું સમજા કરણ છે. **પ્રમાણ સહસ્ત્રી** એ એક મહારતુલ્ય ગ્રંથ છે, પણ એનું નામ સંભારતાં અમને ખેદ યાયછે, કેમકે અમે એનું હોંસભેર કાંઈક વિવેચન કરવાનો વિચાર રાખતા હતા એ દરમ્યાન એના કાંઈક ગણ હાકરશીએ આ ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કર્યો છે.

વીરમંદલનો બીજો ભાગ, **ઈંદ્રજિતવધ** લાંક પુસ્તકો વિવેચન યોગ્ય છે, અને બનશે તો લાંક વિષે અમે બોલીશું, પરંતુ આ સ્થળે આ આવાં આવાં અને આટલાં પુસ્તકોનું તોલન હવે દેશમાં જરૂરનું થઈ રહ્યું છે. સાહે વાર્તાલેખક વર્ગને પણ ઉપકારક છે. જ્યાં ધણ કયા છે અને કોને આત્રય આપવો જોઈએ પડેછે, અને તે ખોટા સારા ત્રૈમાસિક વિ તો વાંચનારા ગુંચવાડામાં પડે અને

જર બાજી ને ટકે શેર ખાખ્ખં એમ સાક્ષરત્વ નગરીમાં થઈ જાય. તેમજ સારા વાત્તિધિના અંધકારને પોતાની ખામીઓ માલમ પડતી નથી, અને તેથી તે જો ખોટી લઢણપર ચડી હોય છે તેને વળગી રહી પોતાની શેલી-માં ધટિત સુધારો કરી શકતો નથી.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય. ખતાવનાર રાવસાહેબ કેશવલાલ મોતીલાલ વકીલ તથા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી. સ્થાનિકરાજકીય સ્વતત્તા, રચીને છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર રાવસાહેબ મ-રામ શંભુનાથ, પેન્શનર ડેપુટી એન્ક્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર.

આ બંને પુસ્તકો એકજ વિષયના અને વર્નાક્યુલર સોસાયટીની મા-ગણી ઉપરથી લખાયા છે. આમ હોવાથી બંનેનાં પેટાવિભાગો લગભગ સરખાજ છે. બંનેના ગુણદોષ પણ એકજ વર્ગના છે. બંનેમાં સામાન્ય ભૂલ થએલી એ માન્ય પડે છે કે સ્વરાજ્યને પ્રજાસત્તાકરાજ્ય સાથે એક રૂપ અથવા તેનું પેટારૂપજ ગણી નાંખ્યું છે. યોગાર્થ (Etymological me aning) નેજ વળગી રહીએ તો એમ ભાસ થાય ખરો પણ એનો રૂઢાર્થ કેવળ જૂદો છે અને આ નિબંધોમાં તેનુંજ કામ હતું, તે છતાં 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય' એ શબ્દ લાલ નવોજ ધડાએલો છે તેથી આવી ભૂલ થાય એ તા અમને કાંઈ વિશેષ આશ્ચર્ય લાગતું નથી.

રાજકાજના એ નામની શરૂઆત—પાદશાહી અને સ્થાનિક. સમસ્ત જે કામો કરવાના હોય તે પાદશાહી; અને કે પ્રાંતના હિતને સાફ અને તેનેજ લગતાં નાનિક કામો તે સ્થાનના લોક પોતપોતાની નિક સ્વરાજ્ય કહેવાય છે, અને તે અ-ભાષામાં ચાલુ થયો છે.

મયારામે, ભરતખંડનો ઇતિહાસ આર્યો ના છેવટ સુધીનો એ સ્કંધમાં આપ્યો છે, અગર જો તે જનતે રસિક અને નકમાં મંત્રીમંડળો કેમ રાખવા વિગેરે નો દાંડો વ્યાખ્યાન કર્યું છે તે પણ

સ્થાનિકસ્વરાજ્યની સાથે કાંઈપણ સંબંધ ધરાવતું નથી, અગર જો તેણે સુમોધદાયક તથા રસમંદુર તો છેજ. આ પ્રમાણે રાજધર્મ ઉપર ઉત્તર પડવા કરતાં સ્થાનિક કામકાજ આપણા દેશમાં અસહ્યથીજ લોકો પોતાની મેળે કરતા આવેછે એમ દેખાડવાની વધારે જરૂર હતી, અને આ બાબત બાઈ કેશવલાલે કાંઈક ઠીક ઇશારા કર્યાછે. તેપણું હિંદુઓના ગ્રામમંડળ (Village communities) વિગેરે પુસ્તકોની સહાયતા લીધી હોતતો એ વાત એથી પણ વધારે નિર્વિવાદપણે પુરવાર થઈ શકત, ખરી વાતતો એછે કે આપણા દેશમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય બીજા કરતાં પણ એટલુંબધું હતું કે આટલાંબધાં પરરાજ્યો થઈ ગયાં અને તે ઘણાં જીવનગાર હતાં, તેપણુ દેશીઓને તે જીવન ધણો જણાયો નહિ, કેમકે પોતાને દરરોજના સંબંધના તમામ કામકાજોતો તેમના પોતાનાજ સ્વાધીનમાં હતાં, અને એમ હોવાથી તે રાજ્યોની સામા યવાની ગ્રામમંડળોને જરૂર પડી નહિ.

કાળે કરી જૂની સ્વરાજ્યની પદ્ધતિઓ ઇંગ્લેન્ડ સરકારનું રાજ્ય થયું તે વેળા શિથિલાવસ્થાને પહોંચી હતી, અને પાછલા સો દોઢસો વર્ષની અંધાધુનીથી લોકો એવા સાર્વજનિક બુદ્ધિ વિનાના, ટુંકી નજરનાં, આપ આપનુંજ જોનારા, તથા બીકણુ ને કાયર થઈ ગયા હતા, કે તેમનાથી તે શિથિળ થઈ ગએલી પદ્ધતિઓ પણ ખરાબર ચાલી શકતી નહોતી. આ બધાં કારણોથી તે બંધ કરવામાં આવી, અને એમ જણાતું નથી. પરંતુ મલમ પડવા લાગ્યું કે આવા મોટા રાજ્યનો સામિત્વ રાખ્યા વિના જોઈએ તેવો ચાલે લોકને સ્વરાજ્યની સત્તા કેમ અને કેટલી અગ્યો. અગાઉ લાર્ડ નાથર્નુંકે કાંઈક આરંભ તાનો મજબૂત પાયો નાંખવાનું માન લે સાહેબને હાથે તા. ૧૮ મી મે સને ૧૮૮૨કારે મોટા ઠરાવ બહાર પાડ્યો તે સ્વરાજ્ય સત્તાનો મોટો પટો ગણાયે સરકારે જે બે આઠ (સને ૧૮૮૨

છે તેની સમજ આ બંને પુસ્તકમાં ઠીક આપી છે, પણ રાવસાહેબ કે-
શવલાલ વકીલે પરિગિષ્ટરૂપે તે મૂળ આકારમાંજ આપ્યાછે તેથી એમની
ચોપડી વધારે કિંમતી થઈ પડે છે.

આ બંને પુસ્તકોનો મુકાબલો કરવા બેસીએ તો સોસાઇટીની પેટે
અમારે પણ છેવટ પસંદગી બાઈ કેશવલાલનાજ પુસ્તકને આપવી જોઈએ.
રાવસાહેબની બાપા સારી અને શૈલી રસવાળીછે, પણ પ્રસ્તુત વિષયનો
વિસ્તાર થોડો, અને કોઈક ઠેકાણે અનુચિત પણ છે. સરકારી વહીવટની
સામા જોઈએ તે કરતાં વધારે સપ્તાહથી લખવામાં આવ્યુંછે, અને તે
છતાં છેવટે લોકને તો તેમની યોગ્યતાં માટે મોટું આમળા જેવડું મીડુંજ
મયારામબાઇએ આપ્યું છે. પોતે લખેછે કે “હજી સુધી એ કામ લોકોથી
કરાવવાનો સમય આવ્યો નથી. તે ક્યારે આવશે? તો તે વિષે કહેવું પ્રાપ્ત
છે ને ન્યારે ઇંગ્રેજી બાષા શીખવાની સ્કૂલો પ્રગણે પ્રગણે તથા કરમે
કરમે થશે અને તે સરતે મૂલે મળશે અને તે કેળવણી પૂરી યુનિવર્સિટીની
પ્રવેશક પરીક્ષામાં પાસ થવાય તેટલે સુધી મળશે. સાર પછી ૭-૮ વરસે
તે વિદ્યાની કેળવણી લીધેલા લોકો પોતાના ધંધામાં પડશે, અનુભવ મે-
ળવશે, તથા ખર્ચે મોટું સારાસાર સમજવા લાગશે; નિરિચ્છપણે કામ
પોતાના દેશકલ્યાણાર્થે કરવાને મન કરશે; અને દેશકલ્યાણાર્થે તન મન
ધનનો ખર્ચ કરવાની ઉત્કંઠા ધરશે; સારે અને સારેજ એ સમય આ-
વશે.”! ! ! મયારામબાઇનું આમ થંશે, આમ થશે, એ બધું નોંધતાં
મારાં - - - પણ અકડાઈ ગયાં, અને સાર નીકળ્યો એકે આ બ-

ને યોગ્ય મયારામબાઇની ગણતરીએ થવાના ન-

વિચાર છે, પણ એમાં અમને આશ્ચર્ય
/ તો પછી સરકારી સત્તાથી જે કામો
ના શું કામ હદપાર જઈને પોતાની કલમ
/ એતો એ કામ કરવાં જોઈએજ.

વંદુ. આ નાનું પુસ્તક આવ્યું છે તો

એની વિશેષ પહેાંચ આપવી એ અમને

(વાર્તાઓ) નો શોખ ઉત્પન્ન થયોછે,

દર્શાવનારી એક પણ સારી વાર્તા

“સદ્ગુણી વડુ” ને દરેક હિંદુ

ધરમાં પધારવાનું પ્રેમપૂર્વક આમંત્રણ કરીએ છીએ. આ વાર્તા હિંદુ સં-
સારસ્થિતિનું એક ઉત્તમ, રસમયું, અને આપેદ્ય મિત્ર છે. એ પ્રથમ
બંગાળીમાં કોઈ દેશી ગૃહસ્થે રચ્યું છે, અને તેના ઇંગ્લેન્ડમાં તર્જુમો પણ
થએલો છે. આ ગૂજરાતી ભાષાંતર મૂળ બંગાળી ઉપરથી કે ઇંગ્લેન્ડ
આધારે કર્યું છે તે આ ચોપડીની પ્રસ્તાવના જોતાં અષ્ટ સમજાતું નથી.
તેમજ ભાષાંતર કર્તાનું નામ પણ આપ્યું નથી. એ બાબતોએ તેમ હો,
પણ અમે તો કહીએ છીએ કે એ જાણે ભાષાંતર નહિ પણ ગૂજરાતી
ભાષાનો સ્વતંત્ર અંથજ હોય એવું શુદ્ધ ને રૂઢ ભાષામાં લખાએલું છે. એની
સંકળનાદિક બાબતોનું જો બીજી ભાષાના સાદિસ ગ્રંથોને મુકાબલે તો-
લન કરવા બેસીએ તો એમાં ઘણુંક કહેવા જોગ છે, પણ આપણી ભાષાની
સ્થિતિ જોતાં તો એ વાર્તા એક નમુના લાયક, અને જેવી સુખોદકારક
તેવી. એ રસમય છે.

આ પ્રસંગે અમારા ગૂજરાતીમાધ્યમે જે ઇંગ્લેન્ડ તો બણી શકતા
નથી, પણ વિદ્યાની હોંસ હોવાને લીધે કુટલોક ખાનગી અભ્યાસ કરવાને
આતુર હોય છે, તેમને અમે બંગાળી ભાષા બણવાની ભલામણ કરીએ
છીએ. એની લિપિ એક જૂદી છે એટલુંજ, બાકી મરાઠીની પેઠે એ જ
મહીનામાં બરાબર બણી શકાય એવી ભાષા છે, અને હાલ આપણી સઘળી
પ્રાકૃતોમાં એ ઘણીજ ખેડાઝલી છે. એમાંથી જેમ જ્ઞાન વધારવાનું તેમજ
ભાષાંતર કરવાનું પણ ઘણું મળી આવશે. બાર્ડ નારાયણ હેમચંદ્રના લ-
ખાણનું ઘણું જોર તે ઉપરજ આધાર રાખે છે, અને અમે અહીં એ છિં
કે બીજા પણ બંગાળનું વિદ્યાદ્રવ્ય ગૂજરાતમાં આણ

— ❧ ❧ ❧ —

નર્મ કવિતાની ૧

નર્મકવિતાને પ્રસ્તાવનાની જરૂર શી ?
પરિશ્રમાદિક સંબંધી જે પૂર્વકથની, તે તો
હોય. પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનું નામ એજ તેની
નું શું, અને સૂચને ઓળખાવે શો ?

એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ
તે બેજ:—નર્મદાશંકર અને હલપત

ધએ તેટલા છે, અને તેમાં થોડાક સારા કવિ પણ છે, પરંતુ જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ બેમાંનાજ ઠાઈ ઐક્યની થાયછે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવતી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એજ બે છે. એ બંનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર હશે, બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજાને દોષ પાત્રજ ઠેરવવા મથતા હશે, તોપણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્ય મૂર્તિના પ્રતિબિંબ રૂપે સમાનજ પ્રકાશતા માત્રમ પડેછે. દેશ કાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તે તો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામાં યથાર્થ પણે થાય, પરંતુ જે એ બંનેની શૈલીનું કાંઈ પ્રથક્ષણે સ્વરૂપ જાણ્યું હોય, તો મિથ્યા ખંચાખંચ કાઢને રહે નહિ.

દલપતરામનીકવિતા શાંત બુદ્ધિની, વ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરાઈની ભરી, અને સભારંજની છે. એ નવે રસમાં પ્રસંગોપાત વિચરે છે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે; વ્યવહારની મર્યાદા એજ આ કવિતામાં રસના મંત્રવાસંભવની મર્યાદા છે. કોઈપણ રસની મસ્તિ એ આ કવિતાને મન ગાંડાઈ છે. મંત્રસારનું શાંત બુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને તેમાંથી વ્યવહારી પયોગી બોધ લેવા, એ દલપત શૈલીને સૌથી વધારે ચિન્હકર છે. એ શૈલી જાતે દર્દવી મુક્ત હોવાને લીધે બે ધડી નવરાશની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાંજ મોટું સુખ માણેછે. ઠાકું હાસ્ય, (Humour) મર્મમાં કટાક્ષ (Wit) બીજાની મીઠાશ, અને રમવામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય, એ વડે

સુખોદક વર્ણનો અગ્રગ્રામી રહ્યાંછે. દલપતરામની કરવા ઉપરજ રહેલી હોયછે, અને તેમાં તે શ્રોતાના મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે તેમાં છે.

આ ઉદ્દેશ આથી ઉત્પટાંજ છે. એ સભાને રંજન કરવો ઉભરો બહાર કાઢવાજ કવિતા કરેછે.

તેમ શ્રોતાની મૂર્તિ આવીને ઉભી રહેછે

પોતાની શૈલીનો ધાટ ધડેછે તેમ અહિંયા

કવિની રંગેરંગમાં વ્યાપી રહેછે, અને

કરેછે. નર્મદની લાગણી કવચિત્તજ

વિનોદી, પણ બહુધા. તો ગંભીર અને આતુર એટલે દૃઢથી ઉછળતી હોય છે. એ કારણથી નર્મદ શૈલી હમેશાં પોતાનાજ તાનમાં મસ્ત રહે છે. વખતે મહોન્મત્ત યર્ષ બાધા તથા વ્યવહારનાં બંધનો પણ એ તોડી નાખે છે. શાંતવૃત્તિમાં પણ નર્મદની કાવ્યદેવી વ્યવહારના પટને ભેદી શાસ્ત્રીય, કે કાન્ધર્વનિક પ્રદેશમાંજ ભ્રમણ કરવાનું પસંદ કરે છે. નર્મદ શૈલીમાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ધણું, પણ આતુર્યનું થોડુંજ દીઠામાં આવે છે.

પ્રાકૃત કવિઓ કવિતાના અંગમાં રસ ને આતુર્ય એવાં બે વાનાં જુદાં ગણાવતા આયા છે. કોઈ પૂછશે કે આતુર્ય તે જુદું અંગ કેમ સંભવે ? રસ વિનાની તે કવિતાજ કેમ કહેવાય ? અમારી સમજમાં એનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. આ ઠેકાણે રસ શબ્દનો અર્થ “ **રસાત્મકંવાક્યંકાવ્યં** ” એ સિદ્ધાંતમાં જોટલા બાહ્યથી ધાય છે તેમ કરવો નહિ, પણ એમાં ગંભીર મસ્ત રસ છે તેટલાજ ગણવા, અને હાસ્યાદિક લલિત રસોને અથવા રસનાં લલિત રૂપોને આતુર્યના પેટામાં મૂકવાં; કવનવેળા કવિના ચિત્તની સ્વસ્થતા, પદબંધ કળાનું પરિપૂર્ણ કૌશલ્ય, અને શ્રોતાને રંજન કરવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ, એ આતુર્ય શૈલીની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે; આતુર્ય શૈલી રાજદરબાર તથા સભાઓમાં બહુ પોષાય છે, અને તેથી અમે તેને આહિંયા સમારંજનની કહી છે.

છેવટે ટુંકામાં એકજ શબ્દમાં કહીએ, તો દલપતરામની શૈલી સભારંજનની, અને નર્મદાશંકરની તે મસ્ત. આ શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય (Incommensurable) એટલે એક બીજા સાથે માપી શકાતી નથી. તે પોત પોતાને સ્થળે ઉત્તમજ છે. દેશ અ

પ્રથક્ પ્રથક્ શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરે જુદે રૂપે પણ એક જાતનું અને સમાનજ ય માડી ધીમે ધીમે લોકને વહેમો ઉપર અનાદર “વાહોમ કરીને પડો” એવી મસ્ત વાણીથી કર્યા. આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ જ લાંબા વખત સુધી રહે એવો છે.

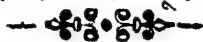
સુધારણાનું નામ લેતાં અમને રૂપેજ નહિ પણ અનેક રૂપે આ જ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ કોસકાર, પ્ર

સમજ આપનાર, અને પ્રથમ ૩૯ ગદ્ય લખનાર તે નર્મદાશંકરજી છે. નોકરી ધંધો છોડી કલમનેજ પોતાનું સર્વસ્વ જીવન અર્પણ કરવાનું મહામાન નર્મદાશંકરનેજ છે. 'દેશાભિમાન શબ્દ પેહેલ વહેલો નર્મદાશંકરેજી ગૂંજરાતી બાપાને આપ્યો, અને તે લાગણીના ઉત્તમ નમુના રૂપ એમનું જીવન હતું. રાજકીય બાબતો ઉપર પેહેલ વહેલો વિચાર કરનાર ને લખનાર પણ આ કવિજી, કે જે વેળા આખા સુધારા સાથે માત્ર ઉચ્છેદક સંસાર સુધારાની ચર્ચામાંજ ગુથાએલો હતો. સંસાર સુધારાને તો કવિએ આખા દેશમાં એકવાર ગજગતી મૂક્યો હતો, અને તેને ઉચ્છેદક રૂપ આપનારામાં કવિ સૌથી મોખરે હતા. આજ કાલ જે આખા ભરતખંડમાં સર્વ ઠેકાણે જમાનાની ઝોક ધર્મ સંરક્ષણ તરફ દેખાય છે તેની અસર પણ ગુજરાત ખાને પેહેલ વહેલો નાનુક પારદયંત્રની (Barometer) પેઠે નર્મદાશંકરનાજ અંતઃકરણ ઉપર થઈ; અને તે થઈ એટલે એણે પોતાનું મતાંતર નહેર કરવામાં કંઈ પણ જોટી લગ્ગ ન રાખતાં, તે દૃષ્ટિએજ દેશહિતના

માર પ્રમોધનારામાં અગ્રણી પદ ધારણ કર્યું. ટુંકામાં આ જમાનાની જે પાછલા ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષમાં ગુર્જર મંડળના ચિન્મય આકાશમાં જે જે લા. 'ઓ યદ્યપે તેની ખરેખરી મૂર્તિ નર્મદાશંકર છે. નર્મદાશંકરનેજ આ કાળ સમયમૂર્તિ અમે ગણીએ છીએ.

આવ પયમૂર્તિ પુરૂષ જો કવિ હોય છે, તો તેના કાવ્યમાં તે સમયનું સંપાદન ના વિવિધ રંગ, પ્રકાશ ને છાયા સહિત આવી જાય છે. નર્મદાશંકરના આ નું પુસ્તક છે, અને તેથી તે જેટલું ભસ્ત શૃંગારના ાગોને તેટલુંજ ઉછળના સુધારકને અને જેટલું ઉછરતા સુધારકને તેટલુંજ વિગરતવંત દેશ હિતેષીને પ્રિય છે. સ્વાતંત્ર્ય તથા દેશભક્તિનું ભસ્તન કરવાનું તો આખા ગુર્જર કાવ્ય પ્રદેશમાં આજ વિરલું સ્થળ છે.

આવી અનેક રસમય, અનેક ગુણમય, ને આ જમાનાના અંતરાત્મા પ્રત્યક્ષજ આરસી તેનો તે પ્રસ્તાવ અમે શું કરીએ ? વાંચો, એનો રસ જો, ઉચ્ચ ન્તિઓ ખીત્રવો, ને નર્મદ કવિની દેશાભિમાન રૂપી અમૂલ્ય હી પામી મવ રણમાં પ્રેમ જીર્ણથી ધૂમો ! ” તથાસ્તુ !

કવિ નર્મદાશંકરના જીવનમાંથી દોહન,

કુહા.

મંદ ! મમમિત્ર ! તુજ કરે આ ૬ આજ !

લે ! અર્પુ યશ અંજલી—પિતૃ લોક પ્રિય ખાજ.

અદ્ધાથી સંભારવા, ગંભિર યદ્ય ગત જન,

તેનું નામજ આદ્ય છે, બુદ્ધિ શુદ્ધિ સાધન.

આદ્ય મિત્રનું શાસ્ત્રમાં, લખી ગયા રસ જાણ,

સહજ સ્વભાવે આજ હું કરુંછું તે નિર્વાણ.

પિંડદાન, જલદાન, એ આદિક વિધિ વિવિધ,

તથાપિ પડિત આદ્યમાં યશાંજલીજ હસિત.

૧ સને ૧૮૫૦ અને તે પછીના સમયમાં ગૂજરાતમાં કેળવણીની રિયતિ.

ગૂજરાતી કેળવણી તે વેળા મળી શકે તેટલી બધીજ કવિએ પ્રાપ્ત કરી હતી, અને આ યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે તે વેળાની કેળવણીમાં હાલ મળેછે તે કરતાં ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણુંજ વધારે મળતું. ગૂજરાતી કવિતા તો તે વેળા નિશાળોમાં નહોતી અને ખાનગી રીતે નર્મદાશંકરે કાંઈ પણ વાંચ્યું જણાતું નથી—અલખત ગીત ભજનો વિગેરે થોડુંક કાંઈ સાંભળ્યું હશેજ, પણ તે વિદ્યાર્થીના ભાવથી નહિ. સુરતમાં આવ્યા પછી એ કં કે મેં શામળમટની વાર્તાઓ વાંચી અને પ્રેમાનંદનું આખાદરણ વાંચ્યું. શાંભળ્યું તો હશેજ. પણ બસ, ગુજરાતી કાવ્યનો અભ્યાસ આ ટલેજ. કવિપણું કરવા ધાયું તે વખત પછી નર્મદાશંકરે અજ ગુજરાતી કવિતા ઘણી વાંચેલી પણ બાળ કેળવણીની આ ખાલી ટીધેજ અને ધારીએ છિયે કે એનો પદ્યબંધ જોઈએ તેવી સરળતા વખત સુધી પામી શક્યો નહિ. તે છતાં આ તો ખરું છે કે જ્ય. ગુજરાતી શિષ્ટ દાન વાંચ્યા પછી, આંડેલાં, સારે તે હાલના નિશાળીઆઓને જેમ કવિતા ભણે છતાં પણ દુર્ગમ લાગેછે, તેમ નર્મદાશંકરને લાગ્યું નહિ હોય, કેમકે એ ઉના વખતની વાંચનમાળાથી શબ્દજ્ઞાન તો બહુજ મળતું.

છોટ્ટેજ સ્કૂલોનું આથી કાંઈ તે જ બહુજ સ્વરૂપ હતું. એ સ્કૂલોમાં પાંચ વર્ષ ભણ્યા પછી જે જ્ઞાન મળતું તે હાલના મેટ્રિક્યુલેટેડના ટકું કુલ સર્વાંગે ગણાય, પણ એ જે જ્ઞાનની ભૂતિમાં ફેર છે. સામાન્ય જ્ઞાન અને વ્યવહારપ્રયોગી કેળવણી વધારે છે. તે કરતાં હાલ અક્ષર, હચ્ચાર, અને અનુલેખન (Dictation) વધારે વધારે ધ્યાન અપાય છે. હાલ ચોથા ધોરણવળે વેળા કોલેજમાં જનારા પણ બહુજ ભણેજ લખેજ.

પણ મોટી ભૂલો કરતા. એના બદલામાં ગણિતજ્ઞાન તે વેળાનું વધારે વર્ગ સમીકરણ અને ભૂમિતિના છ સ્કંધ મનોમત્ત સહ તે બધીજ લેખોમાં શીખવતા, અને સુરત જેવીમાં તે ગણિત શૂન્ય લખિધ પર્યંત તત્તુ જે હાલ એમ. એ. નાજ અભ્યાસમાં છે. ઇતિહાસ હિંદુસ્તાન અને ઇન્દો લગભગ હાલના જેટલો શીખાતો, પણ જગતના પ્રાચીન અને ચીન ઇતિહાસનાં ટેલરકૃત એ જે મોટાં પુસ્તકો વધારામાં. ખગોળાદિક એ હાલના કરતાં વિગત ભાગે થોડી અને સિદ્ધાંત ભાગે વધારે શી-તી. કોઈ કોઈ ટેકાણે અર્થ વિદ્યા પણ ચાલતી પરંતુ આટલું બધું તે વેળા બધાજ છોકરા મેળવતા એમ સમજવું નહિ. ગણિત અને નના તે તે વેળા વર્ગજ શુદ્ધ હતા, અને જેની જેમાં બુદ્ધિ ચાલે તે આગળ વધતા. વળી વર્ગના તમામ છોકરાને સમાન કેળવણી થા ઉપર તે વેળા કાંઈ વિશેષ આગ્રહ નહોતો, કેમકે વાર્ષિક પરીક્ષામાં માર કોઈ અભ્યાસ જેતું નહિ, પણ વર્ગ સામાન્ય દેખાવ કેવો દીધો

૪ શિક્ષક સારો નહારો કહેવાતો—અગર જો તે વેળાના શિક્ષકો થી પોતાના કામમાં ઉત્સાહીજ હતા. વળી તે વેળાના અભ્યાસ

જ વાંચનની ચોપડીયો હાલ કરતાં થોડી આવતી. ઇંગ્રેજ ગદ્ય લખે એવા તે વેળા સ્કૂલમાં ચાલતા નહિ, અગર જો તે હાલ

૪ કરેછે કે કેમ એ શક પડતું છે, કારણ કે બહુધા તે છોકરાના ક્ષેત્રની ઉપરાંતનાજ હોયછે, અને સાક્ષરત્વની કેળવણીમાં એ અવ-

છે કે જે પુસ્તકો વાંચવાં તે વેઠ દાખલ તૈયાર કરવાનાં નહિ, પણ ગતાથી સમજાઈ જઈ રસ ઉપજાવે એવાં જોઈએ. ખીજું તે વેળા

૫ વર્ગ સિવાય ગુજરાતીનો ઇંગ્રેજીમાં તર્જુમો કરાવતા નહિ, પણ ઇંગ્રેજી જરાતીમાં શબ્દશઃ ભાષાંતર કરાવવા ઉપરજ મુખ્ય લક્ષ રહેતું. આ

થી ઇંગ્રેજી ભાષા સમજવાની શક્તિ સારી આવતી. બલકે હાલ કાંઈક વધારે; પણ તે બોલવા લખવાનું સમર્થ્ય હાલ કરતાં થોડું.

ઇંગ્રેજ કે ગુજરાતી તે સમયની કેળવણી વિષે આ વાત પણ નોંધવા છે. એ બંને વાંચનમાળાઓ સામાન્ય કે વ્યવહારી જ્ઞાનથી રહિત, મિનિતિ બોધક વાર્તા કે વિવેચનોથીજ ભરપૂર હોવાને લીધે બાળકો-ચ લાગણીઓ બહુ કેળવાતી, અને તે ધર્મ, નીતિ, તથા દેશ સુ-ઉત્સાહિ થઈ નીકળતા.

જીવંતીનું ચમડોળ.

૨. વિદ્યાનો આટલો પરિપાક આ વખતે એટલે ૧૮૫૧ માં નર્મદાશરને થએલો નહોતોજ. આ વખતે તો એની ઉંમર ૧૭ ૧૭ વર્ષની હતી. અને એનું મન પહેલવહેલુંજ જીવંતીને ચમડોળે ચડ્યું હતું. આ માણસની જિંદગીમાં આ સમય કોઈ કારમોજ કહેવાય છે. એ સમયે નહિ અનુભવેલી એવી અનેક ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, આત્મા ચમડોળે છે, અને છેવટે જે સ્થાયી વળણ તે લે છે તેની ઉપરજ ધણો આખા બચના અને પરસોડના પણ સુખ દુઃખનો આધાર રહે છે. આત્મમંથનમાંથી વિવિધ રત્નો પણ નીકળે અને ઝેર પણ નીકળે. કા જિંદગીમાં ૧૭ થી ૨૨ વર્ષની ઉંમર સુધીના સમયને અમે એનો ૨ મંથન કાળ કહીએ છીએ. આપણામાં ૧૬ થી ૨૫ વર્ષ સુધીનો સાધારણ રીતે ગદ્દાપચીસી કહેવાય છે, અને જો તે માણસને વિગદાઈમાંજ ડુબાવી મારે તો તે નામ ખરૂં છે. પણ આ સમયે સ્ત્રી નાતોજ ઉદ્ધ થાય છે એમ નથી. આ સમયે આત્માની તમામ મહે વ્યક્ત થઈ પ્રવૃત્તિ શોધે છે. આ સમયે જેટલો સ્ત્રીવાસનાનો તેટલોજ ક્રમ કરવાનો કે નામાંકિત થવાનો જુરસો પણ આત્માને ડોહોળી કવિની શબ્દ વર્ણણીમાં બોલીએ, તો પ્રેમ અને શૌર્ય એ બંને આ સમયે જાંસના ઉગવાની પેઠે મોટા ઉછાળાની સાથે થાય છે. આ ઉછાળાથીજ આખો આત્મા ડોહોવાઈ જાય છે. પછી જેતો જેતો તે પ્રમાણે તેનું રૂપ ઘડાય છે. સ્ત્રીવાસના સારા સંસ્કારે પ્રદુષિત થઈ ઇનામાં પૂર્ણ પ્રેમ એટલે શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થી સ્વાર્થલુનું દિવ્યરૂપ ધારણ કરે કેટલાકમાં વિલાસીપણેજ અટકે છે, કેટલાકમાં વ્યવહાર મર્યાદિત થઈ જ છે, અને કેટલાકમાં પશુવત શકતામાંજ ઉતરી પડે છે. તેમજ પ્રસિદ્ધ ઇચ્છાએ કોઈને ઘેલાઈ ને પતરાળ કરવા, કોઈને ધન પ્રાપ્તિ કરવા, કે માન મર્ત્યો મેળવવા, અને કોઈને વિદ્યા, ધર્મ, કે યુક્તનાં પરાક્રમો પ્રેરે છે. છેલ્લા વર્ષના પુરષોમાં આ લાગણી પર્યંતે નિર્મળ વિદ્યાભક્તિ, ભક્તિ, કે દેશભક્તિમાં ફેરવ્યને પામે છે. ઘણામાં તો પ્રેમ ને શૌર્ય એ વૃત્તિઓ પચીસ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં શિથિળ થઈ જઈ તેમને દુનિયાદારીનાં માણસ બનાવે છે. કમાવું, કુટુંબને પોષવું, જે પૈસા મળેતો ખર્ચી નાતજતમાં સારા કહેડાવવું એજ ૨

ળમાં સાધારણ હિંદુઓ પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. એથી ઉચ્ચ લાગણીઓ આ કે પરલોકની કવચિતજ જોવામાં આવે છે, અગર જે સ્વર્ગમ શ્રદ્ધા મોઢે તો અપ્રવૃત્તિકાળે બહુ બોલ્યા છે.

આત્માર્પણ-કવિએ નોકરી છોડી.

૩. આ પ્રમાણે કેવિપણુને યથાસ્થિત યોગ્ય થવાનો મહા પ્રયત્ન નર્મદા-શંકરનો છેક સને ૧૮૫૯ની આખર સુધી ચાલ્યો, અને હવે પછી પણ પ્રસંગ આવે કાવ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વધારવાને ચૂકતા નહોતા, તો પણ આ પ્રયત્નકાળનો આપણે અંત ૨૩ મી નવેમ્બર સને ૧૮૫૯ થીજ ગણીશું તો સુગમ પડશે, કેમકે આ દિવસે નર્મદાશંકરે પોતાની આખી જિંદગીનો જેપર આધાર એવું એક પગલું ભર્યું. આ દિવસે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું (અત્યારસુધી કાંઈ કાંઈ નોકરી કર્યા કરતા હતા), અને વળી મનથી નિશ્ચય કર્યો કે હવે પછી નોકરી ન કરતાં બધું જીવન શારદા સેવનનેજ અર્પણ કરવું. કવિ લખે છે કે “મેં ઘેર આવી કવમના સામું જોઈ આંખમાં જળઝળીયાં સાથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોળે છઠ્ઠો.” ઉમરાઈ જતા હૈયાના આ બોલ વાંચી કયા વાંચનારની આંખ પણ સાનંદાશ્ચર્યની સાથે સજ્જ થયા વિના રહેશે? અને જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ કે આ પ્રતિજ્ઞાથીજ પેસાટકા સંમંધી તો કવિને પોતાની લગભગ અર્ધી જિંદગી બહુ દુઃખમાં કાઢી પડી, સારે એ સાનંદાશ્ચર્યમાં વધારે ગરકાવ થઈ આપણાથી એમ બોલી ગયા વિના રહેવાનું નથી કે “ધન્ય છે, કવિ, તારી આ ઉંચી મનોવૃત્તિને! નર્મદાશંકરની આ નિસ્પૃહી ઉચ્ચ મનોવૃત્તિએ દેશને

* નોકરી છોડ્યા પછી ઉદર નિર્વાહને અર્થે ચારપાંચેક વર્ષ સાહેબ લોકને ગુજરાતી ભણાવવાનું કામ નર્મદાશંકરે કર્યું હતું ખરું, અને એ દરમ્યાન હરદાસ થવાનો, કાઠિયાવાડના નવા સ્વામીનારાયણ સાથે મળી જવાનો, તથા છેવટ સુધારાવાળા પાસે ‘મિશન’ કઢાવી તેના એક પ્રચારક થવાનો, વિગેરે ઘણાક મનસુખા તથા કાંઈ કાંઈ પ્રયત્નો કર્યા હતા કે તેથી બકાલી જીવાઈ મળે અને બધોકાળ વિદ્યાને લગતા કામોમાંજ જાય. આ ખોતો હાલ આપણા દેશમાં કેળવણીખતાની નોકરીજ ઘણે દરજ્જે પૂરોડી શકે છે, પણ તેતો કવિને પસંદ ન પડવાથી આવા બુદ્ધા ઉઠાવ્યા અને તેના વિરુદ્ધ લેખોથી નિષ્ક્રમ ગયા. એકવાર મુંબઈમાં હરદાસની કથા પણ હતી, ને પગ રૂપિયા મળ્યા હતા.

તો બેહદ લાભ કીધોજ છે, અને એના પણ આત્માની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિમાં એજ મહા સાધનભૂત થઈ હતી.

આજ વરસમાં (સને ૧૮૫૮ ના એપ્રિલમાં) ઉપર મુજબ કાવ્યશાસ્ત્રોનું સાઈ સ્નાન મેળવ્યા પછીજ—નર્મદાશંકરે અસાર, સુધીમાં જે કવિતાઓ બનાવી હતી તેને ‘નર્મકવિતા’ એ નામથી પહેલ વહેલી અંકમાં પ્રગટ કરવા માંડી. આ વખત બે અંક બહાર પડ્યા, અને એજ વર્ષના પાછલા ભાગમાં ત્રીજો પણ છપાયો. નર્મકવિતા અંક ૩૧૧ હમણાંજ બહાર પડી, પણ ખાનગી કે જાહેરમાં કવિ મુખે વંચાયાથી, એના ગદ્યનિબંધ બેચાર છપાયા હતા તેમાં કેટલીક આવી જવાથી તથા બુદ્ધિવર્ધકમાં કેટલીક છપાયાથી, નર્મદાશંકરનું કવિરૂપે દર્શન તો ક્યારનું ગૂંજરાતમાં બધે થઈ ચૂક્યું હતુંજ. પિંગળ પ્રવેશથી એ કાવિમાં ધણો વધારો થયો હતો, અને અલંકાર તથા રસ પ્રવેશો પ્રગટ થતાંજ બધાને એમ ભાસ્યું કે કવિતાના પ્રદેશમાં આ કોઈ નવો સૂર્ય ઉગે છે. મુંબાઈમાં તો વિશેષે કરીને બધાજ નર્મદાશંકરની રસમસ્ત શૈલી ઉપર મોહિત થઈ ગયા. આ વખતે ગૂંજરાતી પડિત દાખલ એની ખ્યાતી સરકાર સુધી પહોંચી જવાથી ગૂંજરાતી જોડણી છેવટની સુકરર કરવા જે કમિટી નીમાઈ તેમાં કવિ નર્મદાશંકરને તે વેળાના ડિરેક્ટર આવ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન મિ. હાવર્ડની તરફથી માનપૂર્વક આમંત્રણ થયું, અને તે એણે કબુલ રાખ્યું.

દલપતરામ અને નર્મદાશંકર.

૪ સને ૧૮૫૯ ના મે માસમાં આંખનું ઓસડ કરાવવા સાઈ કવિ દલપતરામનું મુંબાઈમાં આવવું થયું. આથી મુંબાઈમાં એ બંને કવિનો સ્વભાવિકપણેજ લોકો મુકાબલો કરવા લાગ્યા. કેટલાકની ધ્રુષ્ટિ બંનેને ભેગા કરી તે દરેકની કેવી કવિતા છે તે જાણવાની થઈ, અને એવો એક મુકાબલો વાલકેશ્વરમાં ભગવાનદાસને અંગણે વિનાયકરાવ (તે વેળાના ઓરિએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર) ના આગ્રહથી થઈ પણ ગયો. દલપતરામે હોપ સાહેબ અને દોલતરાય એ બે નામની બાહ્યંતરલાપિકાનું ચાતુર્ય દેખાડ્યા પછી જાદુવાસ્તવથી મોટેથી પોતાના બાણેજની મદદથી ગાઈ સંભળાવી. નર્મદાશંકરે હાલજ રસપ્રવેશ બનાવ્યો હતો તેના હંદ મોટેથી ગાઈ બતાવ્યા. ૫ માન પત્રોમાં ચર્ચા ઉઠી કે એ બેમાં શ્રેષ્ઠ કવિ કોણ, અને કેટલાક નર્મદાશંકરની કવિતાને વધારે વિદ્વતા ભરેલી છે એમ કહી દલપતરામને

ખોડવા લાગ્યા. બંને કવિ જાતે પણ સરસાસરસીપર આવેલા ખરાજ, પણ તે દરેકનો આ અનિષ્ટ ઝગડામાં કેટલો ભાગ હતો તે નિર્ણય કરવાનું આ સ્થળ નથી. 'પારસી પંચે' તો એક રમુજી ચિત્રમાં બંનેને એક બીજાની ચોટલી પકડાવી ખુબ લડાવ્યા છે. આ ઝગડાનું ફળ એ થયું કે એ બંનેનાં મન એક બીજાથી ઊંચાં થયાં, અને તે થયાં તે થયાંજ. હવેથી તેઓ એક બીજાપર પોત પોતાની રીતે કટાક્ષજ ફેંકતા રહ્યા.

આજ વરસમાં ચોટલી બહારની ઉપાધિ છતાં નર્મ કવિતાના અંક ૪-૫-૬-૭-૮ બહાર પાડ્યા. ૫ મો તથા ૬ ઠો અંક એ વૈધવ્ય ચિત્રથીજ ખરેલા છે. આ વૈધવ્ય ચિત્રે દેશમાં હોહા કરી મૂકી, સુધારા પક્ષ બહુ જોરપર આવ્યો, અને જૂના પક્ષને લાગ્યું કે આ કોઈ સમર્થ પુરૂષ સામે આવ્યો છે. આ વખતથી કવિની કીર્તિ ઇંગ્રેજ બજેલાને સુધારાવાળાની હુ-દમાંથી બહાર નીકળી સામાન્ય લોકમાં પ્રસરી.

નર્મગદ્ય.

૫ નર્મદાશંકરનો કવિ રૂપે ઉદય વર્ણવતાં, તેણે જે ગુર્જર ગદ્યકાર દાખલ એથી પણ વધારે કીર્તિ આ સમે મેળવી હતી, તે ખાખત તો બોલ-વુંજ રહી ગયું છે. ગુજરાતી ગદ્ય તો ૧૮૫૫ થી નિઃશંકપણેજ લખવા માંડ્યું હતું. અત્યાર સુધી જે આડંબરી સંસ્કૃત ગુજરાતી ચાલતી હતી તે કાઠી નાખી રૂઢ, રમતી, મર્માળી વાણી ગુજરાતી ગદ્યમાં દાખલ કરવાનું મહા માન નર્મદાશંકરનેજ છે. હોપ સાહેબે ગુજરાતી નિશાળોને માટે જે વાંચન માળા રચાવી તેમાં કેવળ સરળતા ઉપરજ લક્ષ રાખતાં બાપાનો મરોડ પણ નીકળી ગયો હતો. નર્મદાશંકરનું ગદ્ય જેવું સરળ તેવુંજ રૂઢ, અને જેવું રૂઢ તેવુંજ પ્રસંગસર પ્રોઢ પણ હતું. આ કારણથી એનું ગદ્ય જેના વાંચવામાં આવતું તે મોહ પામતા. બજેલા ને ન બજેલા સઘળાને એ વહાલું લાગતું. અંગ્રેજી વિદ્વાન અને સંસ્કૃત વિદ્વાન એ બંનેને તે સમાનજ પ્રીતિકર હતું. આ નવી શૈલીનું લખાણ બુદ્ધિવર્ધક ચોપાનીયા-માં આ સમે ઘણું આવતું અને તે ખાતર તેના નવા અંકને માટે વાંચનાર તરફી રહેતા હતા. કવિએ કેટલાએક માસ ૧૮૫૮માં બુદ્ધિવર્ધકનું અધિ-મેપતિપણું પણ ચલાવ્યું હતું.

આ બધાં લખાણના સામઠા સંગ્રહનું મોટું પુસ્તક “નર્મદગદ્ય” એ નામે છપાઈને ૧૮૬૫માં બહાર પાડયું. ૧૮૬૬ના પાછલા ભાગમાં કવિએ “ડાંડિયો” નામનું એક પખવાડીયાનું નાનું સરખું પત્ર (કે ચોપાનીજી જે કહો તે) કાઢ્યું હતું. તેણે તેા તેના હસામણા પણ વજ્રપાત જેવા લખાણથી આખી ગુજરાતને ઉથલ પથલ કરી નાંખી. એમાં કવિએ પડે તેા કોઈની જાત ઉપર હુમલો કવચિત્તજ કર્યોછે, પણ જેની ઉપર આ વજ્રપાત પડ્યા તે બધાની સાથ વેર તેા અલબત્ત નર્મદાશંકરનેજ બંધાયું, કેમકે એડિટર પોતે. એ અદાવત પાછળથી એને કેટલેક દરજ્જે નડી પણ ખરી, પરંતુ આ વેળા તેા કવિની કલમ વખાણાઈ, અને ડાંકા થઈ રહ્યો. મોઠા મોઠા પણ ઉરવા લાગ્યા.

૬ નર્મકોશ. એ નર્મદાશંકરના લાંબા ધીર ઉદ્યોગ, બાપાજ્ઞાન, અને શાંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો મોટો કીર્તિસ્તંભ છે. ગુજરાતી બાપામાં મૂળે કોશ નહિ, હાં આવડો મોટો અને આવો સારો, એકજ માણસના ઉદ્યોગથી, અને તે પણ ખીજાં સાક્ષર સંસારી કામો અને ઉપાધિની વચમાં બનવો એ ગુર્જર બાપાને ખરેખરી અભિવંદના આપવા યોગ્ય વાત છે. હિંદુસ્તાની મરાઠાની અગ્રેજ સમજાતીવાળા કોશ આથી પણ સારાછે ખરા, પણ સ્વબાપાજ્ઞ જાણનારને ઉપયોગી પડે એવો મોટો એક નથી. આ મહા કોશનો પ્રથમ મનસુબો નર્મકવિતામાં આવેલા તમામ કઠણ શબ્દોની ટીપ તૈયાર કરતાં ઉઠ્યો, અને તે આગળથી ધરાકો મેળની ભાગોમાં કાઢવાનું હતું. એનો પહેલો ભાગ ૧૮૬૧ માં, ખીજો ૬૨ માં, અને ત્રીજો ૬૪ માં બહાર પડ્યો. ૪ થો ૬૬ માં છપાઈને તૈયાર થયો તે બહાર ન કાઢ્યો, કેમકે મૂળ ધરાકોમાંના ઘણા ખરા તે વેળા ટુટી ગયા હતા. આ વખતે “તગાર્” શબ્દ સુધી કોશ આવી પહોંચ્યો હતો અને કામ હજી અર્ધોઅર્ધ બાકી હતું. આ જોઈ, કાંઈ પણ આશ્રય નહિ, અને આ વેળા સંસારની પણ ચિંતાઓ ઘણી, તેથી નર્મદાશંકરનું મન બાગી ગયું; અને બેએક વર્ષ કોશને પડતો મૂક્યો. પણ ધીરવીર નર્મદ આરંભેલું કામ અધુરું મૂકે એવો નહોતો. જાણે એકદમ ચમકી ઉઠ્યો હોય તેમ તેણે ૧૮૬૮ માં કાશનું કામ પાછું હાથમાં લીધું, અને રાતને દલાડો તેનીજ પછાડીમંડી ૩ વર્ષ પૂરું થતાં પહેલાં અંતની સમાપ્તિ કરી નાખી. હવે એમ વિચાર થયે કે આટલો ભાગ છૂટો છપાવવા કરતાં પાછલા ભાગો પણ સુધારા સાં

ફરી છપાવી એક સામટો મોટો ગ્રંથજ બહાર પાડવો. ગ્રંથ મોટો લખવા કરતાં પણ તે છપાવવો એ ગરીબ ગ્રંથકારને મહા મહા મુશ્કેલી અને દુઃખનું મૂળ છે, તે બિચારા નર્મદાશંકરે પૂરેપૂરું આ વેળા અનુભવ્યું. આશ્રય સાડ એણે જે આ પ્રસંગે તર્ફડીયાં માર્યાં, અને ચોતર્ફથી એને જે અન્યાય કે બેકદરપણું, મળ્યું તે ત્રાસ ઉપ્પન્નવે એવું છે, પણ તે વર્ણવવાનો અત્રે અવકાશ નથી. ધન્ય છે નર્મદાશંકરની સમુરીને કે આવા મોટા ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં આ કે પોતાના બીજા પરિશ્રમ વિષે કાંઈપણ નબોલતાં આટલુંજ લખ્યું છે “પ્રવૃત્તિવાળી સ્થિતિમાં તથા આશ્રય વિનાની સ્થિતિમાં પણ ઉત્સાહવાળા ઉદ્યુક્તપણાવડે આ કાશ રચાયો છે ને છપાયો છે.” આ કેવા મોટા મનનો સ્વાભિમાની આત્મસંતોષ ! મહારાજેની ધૂળ જાડી નાખનાર અને ડાંડીયામાં ભજનલાને ધુજવનારી કલમમાં તે આ શી પ્રાઠ શાંતિ ! પણ ખરી વાત એ હતી કે કવિએ નાના પ્રકારના કોડમાં રમી, દુનિયાને દોરંગી દેખી, ઉચ્છેદક સુધારાવાળાનું મિથ્યાત્વ સમજી, તેમનાથી વિરક્તતા પામી, પોતાના આત્માને નિવૃત્તિ માર્ગ તરફ વાળવા મંડ્યો હતો, અને આ વેળા તે નિવૃત્તિનો હજી સાધ્ય થઈ નહોતી, પણ અણુસમગ્રુને ઠોક મારવા પણ વૃથા છે એમ જાણી નર્મદાશંકરે તે સમયની લાગણી અને પોતાની ઉચ્ચવૃત્તિ એ મહાગ્રંથ ગુજરાત દેશનેજ અર્પણ કરી વ્યંગ્યમાં દર્શાવી, કે હાલના બેકદર બડેખાંઓમાંથી કોઈ પણ આ ગ્રંથાર્પણને પાત્ર નથી. સમસ્ત દેશને આ ગ્રંથ અર્પણ થયો એજ સાદું થયું છે. આવી મહેનતે અને આના જોખમે આવો મોટો ગ્રંથ પ્રગટ કરવાની હિંમત જે દેશના સુપુત્રે કરી તે દેશને તો અભિનંદનજ ઘટે છે કે

“જય જય ગરવી ગુજરાત !

જય જય ગરવી ગુજરાત,

દાપે અરૂણું પરભાત,

દાજ પ્રકાશશે જગજગજ કસુમ્પી, પ્રેમ શૌર્ય અંકીત

તું બણવ બણવ નિજ સંતતિ સઉને પ્રેમ ભક્તિની રીત.

ઉચ્ચી તુજ સુંદર જાત

જય જય ગરવી ગુજરાત.”

કવિનો ભોજ.

૭ આથી પણ વધારે ઉચ્ચવૃત્તિ નર્મકવિનાના મોટા પુસ્તકના ગ્રંથાર્પણ પ્રસંગે અમારા ખુદ જોવામાં આવી હતી. બધો ચોપડો છપાઈ રહી છેલ્લાં

પ્રૂઢ આત્મા હતાં, તે દિવસે રવિવાર કે શનિવાર હોવાથી હું મારા હમેશના રિવાજ પ્રમાણે સાંજના ચારવાગે કવિને મળવા જઈશું, તો તેમને ખારીએ મારી રાહ જોઈનેજ ઉમેશ દીઠા. ઉપર જઈને, જેતાં કોઈ દિવસ પણ નહિ દોડતી એવી ઉદાસીમાં તેમને દીઠા. જાણવું જોઈએ કે મારી સાથે સાત આઠ વર્ષનો ગાદો પ્રરિચય હતો, તો પણ પેતાની ખાનગી મુઝવણો (દ્રવ્ય સંબંધી કે ખીજ) કદી પણ ઉચારતા નહિ, અને કોઈની આગળ પણ તે પ્રદર્શિત કરવાનો સ્વભાવ નહતો:—આવું એનું ધૈર્ય જોઈ બધાને આશ્ચર્ય થતું. આજે તો મને જતાં વારજ બહુ ખિન્ન અવાજ થા કહ્યું કે “તમે કાંઈ જાણો છો ? કરસનદાસ બાગ્યા !” શેઠ કરસનદાસ માધવદાસ કવિના મોટા મિત્ર અને ગુણગ્રાહક હતા. નર્મદા કવિનો ભોજ તે એજ. નર્મદાશંકરને કોઈની તરફથી પણ સારો આશ્રય મળ્યો એમ કહેવાય, તો એની આખી જિંદગીમાં આ કરસનદાસ તરફથીજ. અત્યાર સુધીમાં એની તરફથી નર્મદાશંકરને ૧૦-૧૨ હજાર રૂપિયા મળ્યા હશે. ખીજા એ તરફથી કવિયિત મળેલા તે સો બસેજ અને તે બધાનો કુલ સર્વાંગો બાગ્યે એક હજાર થાય. આ ઉપકાર બદલ નર્મદાશંકરનો વિચાર આ મોટા ચોપડો કરસનદાસનેજ અર્પણ કરવાનો હતો. અને છપાઈ ખર્ચ જેટલું તો મળજેજ એમ ખાતરી હતી. પણ નર્મદની સઘળી આશાનો આ સ્તંભતો શેરસટ્ટાના જપાટામાં એકા એક આ રીતે બાગી પડ્યો. તેની ખબર એજ દહાડે સુરતમાં આવી હતી. કવિએ મને શોક નિમગ્ન -હૃદયના શીકા હાસ્યથી કહ્યું કે “જોયું, યોગનું માહાત્મ્ય ? પુરૂષ પ્રયત્ન શું ચાલે !” પછીથી કરવું શું તેની મસજત આતી. કોઈ વ્યવહાર ખુદિના મિત્રે સલાહ આપી હતી કે કરસનદાસને મૂકી હવે ગ્રંથાર્પણ કોઈ ખીજાને કરવું અને તેની પાસે છપાઈ ખર્ચ મેળવવી. આ વાત કવિને ગળે ઉતરી નહોતી, અને એનો ટેકો આત્મા બહુ ગમરાતો હતો. એના મનમાં મૈત્રી ધર્મમાં ચૂકવું નહિ એવો તો દૃઢ નિશ્ચય અને તેની સાથે વ્યવહાર નીતિમાં બૂલ્યો એમ પણ કહેવાય નહિ તેની મોટી લોલુપતા. જ્યાં એ જોતો વિરોધજ આવી પડેલો, ત્યાં તે બંનેનું સમાધાન શી રીતે થઈ શકે ? મેં કવિને પૂછ્યું, કે તમે કરસનદાસ સાથે અર્પણ કરવાને બંધાઈ ચૂક્યા છો ? એણે કહ્યું “કે બંધાઈ ચૂક્યા ! જેટલે દરજ્જે તો વાત થઈ નથી; અને તેમ એણે પણ હું છપાઈ ખર્ચ આપીશ એમ કાંઈ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી; પણ હું ગ્રંથ અર્પણ

કરીશ અને એમને ખરચ કરતાં પણ વધારે આપશે એમ અમારા એકે-
કના મનમાં તે સમયની વાતચિત ઉપરથી લાગેલું ખરૂં” હું બાણતો-
હો કે કવિને માથે આ વખતે ભારે કરજ હતું (કવિએ તો હજી સ્પષ્ટ ન
કહેલું તોપણ) અને હાલ આ મોટા ગ્રંથની છપાઇતો ખરચ એનાથી કદી
પણ આપી શકવાનો નથી, તેથી મેં કહ્યું કે કરસનદાસ સમગ્ર માણસજે,
અને તેથી તમે જો વખતને માન આપશો તો હું નથી ધારતો કે તેને
ખોટું લાગે. સાચો સ્નેહી હોયતો તેજ આ વખતે તમને એમ કરવાની સ-
લાહ આપે. કવિએ કહ્યું કે એતો ખરૂં, પણ સવાલ એ છે કે એ બિચારો
હાલ પૈસા આપવાની સ્થિતિમાં ન રહ્યો, માટે મારે શું જ પ્રેમવૃત્તિ દેખા-
ડેથી તેમાંથી ખાજા હઠવું જોઇએ.” આનો જવાબ શો દેવાય! ચર્ચાતો
મંભીર રસ સાથે કલાકેક ચાલી, પણ એનું પરિણામ એજ થયું કે એ
પ્રૂફની સાથે અર્પણપત્રિકા કરસનદાસના નામનીજ કવિએ બીજો દહાડે
લખી મોકલી. “ધીર ધર ધીર ધર” તું પદછે તે કવિએ આ પ્રસંગ ઉપરજ
બનાવીને મોકલ્યું હતું, અને તે લખવાનો ઉદ્દેશ કરસનદાસ કરતાં પણ પો-
તાના જીવને ધીરજ આપવાનો વધારે હતો. આ સમેની કવિના મનનો
દ્રવ્ય સંગ્રહી ગભરાટ આ મોટા પુસ્તકને અંતે “દુઃખ છે દુઃખ સંસારમાં”
તેમાંથી કાંઈક માલમ પડી આવશે.

આ રીતે કવિનાં બધાંજ ગ્રંથાર્પણ જોશે તો તે અર્થ બુદ્ધિથી નહિ,
પણ રસવૃત્તિએજ થએલાં માલમ પડશે. પિંગળ પ્રવેશ પોતાના પિતાને,
અલંકાર પ્રવેશને નમંગદાકતર બાઉ દાજીને, ઋતુ વર્ણન તો ‘સકળ
રસિક નરનારિઓ’ નેજ, રસપ્રવેશ નભુલાલ કવિને, નાયકા વિષય પ્રવેશ
કાંઈક શ્રેષ્ઠભાવે પોતાની સ્ત્રી ડાહીગૌરીને, અને નમંગદાસ સમગ્ર ગુર્જર જનની
નેજ અર્પણ કર્યો છે.

કવિ મુંબાઈ છોડી સુરત ગયા.

૮ આ જોતાં ગ્રંથાર્પણથી તો દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ કવીએ ઈચ્છેલીજ નહિ. કાંઈ
પોશિંદા ખુશીથી આપે તો તે અને પુસ્તકોના વેચાણ ઉપરજ આધાર
રાખેલો. કરસનદાસ સિવાય બીજા તો કેટલા પોશિંદા નીકળ્યા તે આપણે
ઉપર સૂચવી ગયા છીએ. પુસ્તકોના વેચાણથી શરૂઆતમાં તો કાંઈક હીક
કમાઈ થયેલી ખરી, તોપણ પૂરું થાય એટલી નહિ; બહાલી નોકરી છોડી
દીધા પછી ઇચ્છેજોને ગુજરાતી બણાવી તથા કન્યાશાળામાં કે ખાનગી ગૃહ-

સ્થાને ઘેર કવિતા શીખવી નર્મદાશંકર મુંબાઈમાં હતા ત્યાંસુધી પોતાનું પ્રૂફ કરતા, એની “ હકીકત ”માં નાણાંની તાણનો પોકાર અને કરજના બાણકારા તો મૂળથીજ છે, પણ સને ૧૮૬૪થી તે બહુજ વધવા માંડે— આ વખતે ચોપડીઓનું વેચાણ તો લગભગ અંધજ થઈ ગયું હતું, અને એનું કારણ એમ લાગે છે કે અત્યાદ્ય સુધી એમનાં પુસ્તકો પારસીઓમાં બહુ અપતાં, તેમણે બે એક વર્ષથી કવિની કાંઈક વર્તણૂકથી ગુસ્સે થઈ તે વાંચવાંજ અંધ પાડ્યાં હતાં. કવિનું મન પણ એ પ્રસંગ પછી મુંબાઈ છોડી પ્રવાસે રખડવા તર્ફ લાગ્યું હતું, અને છેવટ સને ૧૮૬૫ના જુલાઈમાં સુરત આવીનેજ નિવાસ કર્યો ત્યારેજ એના મનની વ્યગ્રતા સમી. સુરતમાં વસવાનાં કારણો કવિ સંક્ષેપમાં દેખાડે છે, “શેર બખ્તરની પડતી આવેથી ચોપડીઓનું વેચાણ અંધ પડેથી, લોકને શીખવવા જવાનું તો બે વરસ થયાં અંધ રાખેલું તેથી કમ ખરચ રાખવાના હેતુથી, મિત્રોની ઘણી આવજમ વધી મારા લખવાના કામમાં ઘણી ખસેલ પહોંચવા લાગી તેથી અને મુસાફરી કરવાને જીવ વલખાં મારે છે માટે આગળથી સ્ત્રીને સુરતમાં ઘર માંડી આપું કે નિરાંત થાય એ મતલબથી, મેં મારો કચાળો મુંબાઈમાંથી ઉઠાવી સુરતમાં નાંખ્યો.” આ લખનારને ગાઢો પરિચય આ વખતથી થયો, અગર જો એ પહેલાં પાંચ છ વરસથી સારો સ્નેહભાવ અંધાએલો હતો.

કવિ સુધારો અને વિચારમાં ફેરફાર.

૯ સુધારા સંબંધી નર્મદાશંકરના મૂળ વિચારો નર્મ કવિતા વગેરેમાં જાણીત છે. એ લખે છે કે હું પહેલ વહેલો ‘સંસ્કારી’ સુધારાવાળો ૧૮૫૯માં થયો. એ વિચારો પછીથી બદલાઈને કેવા થયા હતા તે નર્મદાશંકરે પોતેજ ‘ધર્મ વિચારમાં તેનાં કારણ સાથે દર્શાવ્યા છે. એ બાબત અમારો તો અભિપ્રાય એવો છે કે નર્મદાશંકર કેટલીક બાબતમાં એક છેડેથી છેક બીજે છેડેજ જઈ બેઠા હતા, પણ અતિ ઉત્સાહી પ્રકૃતિ મધ્યમપણામાં રહી શકતીજ નથી એ આપણે બૂલવું જોઈએ નહિ. તે છતાં આ વિચારોનો વ્યત્યય એકાએક નહિ. પણ ક્રમાનુસાર અને દેશ હિતની લાગણીથી ઘણે કાળે થયો હતો એ અમે અમારાં ખાનગી જ્ઞાનને આધારે ખાતરી પૂર્વક કહી શકીએછીએ.

જહુનાથજી માહારાજ સાથે પુનર્વિચારનો વાદ ઉઠાવ્યો તે વેળા કરસનદાસ આવો (જે જખરો તાલીમખાજ હતો) તેને સાથે લઈ એકલા

જનું પડયું સારથીજ કવિનું સુધારાવાળાપરથી તો દીર્ઘ ઉઠવા માંડયું હતું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ખાત્રી થવા લાગી કે સુધારાવાળામાં લોક વિચારની સમા ખુલ્લી રીતે પડવાની હિંમત નથી. એ હિંમત આણવી એ વીરરસના પદોનો એક હેતું હતો. સુધરેલ “મિશન હાઉસ” કાઢવાના તરંગો પણ આ હેતુસર હતા. એ બધું કરતાં પણ બ્યારે કાંઈ ફાળું નહિ, ત્યારે એને સહજ બ્રાંતી પડવા લાગી કે આજે સુધારાની વાતો કરીએછીએ તે કોઈ દિવસ પણ લોકમાં માન્ય થવાનો સંભવ છે કે નહિ ? તેછતાં હજી સુધારાની હોંસ જેવાને તેવીજ હતી. મને યાદ છે કે “યુજરાતીની સ્થિતિ” વિષે નિબંધ લખ્યો ત્યારે તેમાં છેવટે જે ત્રીસ વર્ષમાં આઠઆઠલા સુધારા થશે એમ તડાકા માર્યા છે તે બાબત મારે ધણી તકરાર થઈ હતી, અને તે વેળા એમ કમુલ કર્યું હતું કે એ માત્ર માફ મન રીઝવવાની અટકળો છે, અને શાંત રીતે જોતાં તો તો આપણા ધર્મધ લોકો કદી પણ સુધારાની વાત સ્વીકારશે કે નહિ એ શક પડતું છે. હવેથી નર્મદાશંકરના મનની સ્થિતિ કેટલોક વખત આ પ્રમાણે રહી:—સુધારોખરા દિલથી પસંદ, પણ તેની શક્યતા બાબત અંદરબાને ગંભીર સંદેહ. એવામાં રાજ્યરંગ લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

“રાજ્યરંગ” લખવાની તૈયારીમાં નર્મદાશંકરે ઘણા ઇતિહાસ વાંચ્યા. અને તેથી પણ વધારે તે બાબત વિચાર કર્યા. અને તે બધામાંથી એ સિદ્ધાંત હાથ લાગ્યો કે કોઇપણ દેશની સ્થિતિ કે વિચારો લાંબા કાળના પરિપાકથીજ બદલાઈ શકે છે, અને એ દરમ્યાન ગમે એવો પુરૂષ ગમે એવા પ્રયત્નો કરે તોપણ તે ફક્ત ભૂત થતા નથી. આવું જ્ઞાન અનુભવમાં તો કેટલાક વખતથી આવેલુંજ, અને તે બ્યારે શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતથી પ્રતિપાદિત થયું ત્યારે નર્મદાશંકરને લાગ્યું કે અરે મેં દેશ હિતને સાર જે જે પ્રયત્નો અત્યાર સુધી કર્યા તે બધા ઊંધા માર્ગનાજ હતા, અને એવે માર્ગે દેશનું કદી પણ શ્રેય થવાનું નથી. આવી મનની સ્થિતિમાં સુધારા સંબંધી જે પોતાના ઉચ્છેદક વિચારો હતા તેનું ફરીથી તોલ કરવા માડયું અને તેમાં એને ધણી ખામીઓ દેખાઇ, અને તે જેમ જેમ દેખાતી ગઇ તેમ તેમ એણે પોતાના વિચાર ફેરવવા માંડ્યા. ધર્મસંબંધી જોઇએ તો નર્મદાશંકરનો વિચાર ધણું તો ૧૮૬૦—૬૧ સુધીજ અલસમાજી અથવા જેને કેટલાક કટાક્ષમાં ખ્રીસ્ત વિનાનો ખ્રીસ્તી ધર્મ કહે છે તેવા હતા. પછીથી તે

કંઈક કપોત્ર દ્રવિપત વેદાંતના થયા હતા. એને એક જાતનું જડ અદ્વૈત (Material Pantheism) કહીએ તો કહી શકાય. એમાં પ્રવૃત્તિનું જ ઐશ્વર્ય મનાએલું હતું. ૧૮૬૫—૬૬થી એમાં ત્રિદલાગ્ અને કાળ કે યોગ બળ રૂપે પ્રારબ્ધ દાખલ થવા લાગ્યું. નર્મદાશંકરના ધર્મ વિચારોનું આ ઉત્તરોત્તર ફાંતર એના આ વખતના ગદ્યપદ્ય લખાણમાં પણ વિચક્ષણ ભૂચનારને દૃષ્ટિ ગોચર છે. પછીથી જ્યારે ઇતિહાસના અધ્યયનથી. કાળ માહાત્મ્ય વધારે મનમાં ઠસ્યું, ત્યારે જ છેવટે પરમસુખ સાધનમાંથી પ્રવૃત્તિને કાઢી નિવૃત્તિને ગણવા માંડી. નિવૃત્તિની દૃષ્ટિએ જોતાં આર્ય નીતિ રીતિઓ વધારે પ્રીતિકર લાગવા માંડી, અને તેમ થતાં અધ્યાત્મિક સાને પૌરાણિક વેદાંતનું રૂપ પકડવા માંડ્યું. આમ થતાં ચાર પાંચ વર્ષ લાગ્યાં, અને એ દરમિયાન કવિ ચૂપજ રહ્યા હતાં; પણ આ સંશયી સ્થિતિમાં એ બહુ અ-કળામણ થતી, અને કોઈપણ એક સિદ્ધાંત ઉપર આવવાની મનમાં બહુ આતુરતા રહેતી.

પોતાના સુધારા સંબંધી વિચારો (ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે) જ્યારે બદલાઈ ગયા, ત્યારે તે જાહેર કરવાજ જોઈએ એમ એને પ્રતિપક્ષ લાગવા માંડ્યું. એને માત્રમ હતું કે આમ કરવાથી હું મારા સુધારાના સાથીઓમાં અળખામણો થઈ પડીશ, અને કોઈને પણ “ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણો” એમ પોતાને માટે જાહેરમાં બોલવું એ સ્વાભાવિક અભિમાન વૃત્તિથી જ ગમતું નથી, તે છતાં નર્મદાશંકરનો સ્વભાવ મૂળથી જ પોતાના મનમાં જે મનાયું. તે નિરૂપણે લોકમાં પ્રકાશવાનો હોવાથી તે આત્મ “ગુજરાતી” પત્રમાં ધીમે ધીમે પોતાના નામ સાથે એણે લખવા માંડ્યું અને છેવટે તે બધું પુસ્તકના આકારમાં છપાવ્યું. અમે જાણીએ છીએ કે આવે પ્રસંગે ધણા માણસો પોતાના બદલાયલા વિચારો પોતાના મનમાં જ રહેવા દેશે અથવા ખાનગી મંડળોમાં જ સાથીઓનાં મોં જોઈ જોઈ ધીમે ધીમે ઉચ્ચારે છે, અને જાહેરમાં તો થોડો ધણો સુધારાનો જ ડોળ રાખ્યા કરે છે. આવી અપ્રમાણિક બીરૂ કેહેણી રહેણી નર્મદાશંકરે ન રાખી તે માટે અમે તો એને ધણી જ શાખાસી આપીએ છીએ. એના જેવા અભિમાની માણસે પોતાના બોલ પોતાની મેજે જાહેરમાં પાછા ખેંચવા એ ખરેખરા સ્વાર્થચતુરનું કામ હતું. પણ આભિમાન તથા કીર્તિ લોભ જાહેર આ વેળા નર્મદાશંકરના મનમાં શુદ્ધ દેશહિતજ બુદ્ધિ રહેલી હતી, અને તેથી એને

જે દેશહિતનો માર્ગ હાથ ખરો બાચ્યો તે દેશીઓને પોતાનું ખાસ કર્તવ્ય સમજીને જણાવ્યો.

નર્મદાશંકરના ફેરવાએલા વિચાર ખરાછે કે ખોટા એ જાણે સવાલ છે, પણ એણે વિચાર ફેરવ્યા માટે એની બુદ્ધિ ક્ષણતોને પહોંચી હતી એમ માનવાને કોઈક સુધારાવાળા પ્રયત્ન કરેછે તે અમે બિલકુલ નાપસંદ કરીએ છીએ. છેવટની ધડી સુધી નર્મદાશંકરની બુદ્ધિ હતી તેવીને તેવીજ તેજદાર અને સ્વસ્થ રહી હતી. ધર્મનો વિષયજ એવો છે કે તેમાં બત્તા બત્તામાં પણ મત બેદ પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેમજ એકવાર અંગીકાર કરેલા મતનો ત્યાગ કરવો એ* પાંડિત્યને દુષણ લગાડનારું છે એમ બોલવાનેજ અમે અપાંડિત્ય ગણીએ છીએ. દુનિયામાં કેટલાક મહાપંડિતોએ પોતાના વિચાર ફેરવ્યા છે. એનો તાજે દાખલો ઇંગ્લાંડમાં દાકતર ન્યુમેનનો મશહુર છે. એ આકસફૂડ વિદ્યાત્રયનો એનમુન હીરો અને એપિસ્કોપલ માર્ગનો એક મહાકુશળ અને હત્તાહી ધર્મ ગુરુ હતો. આ પ્રમાણે વીશ વર્ષ સુધી જાહેરમાં બોલ્યા તથા લખ્યા પછી એણે પોતાના વિચાર ફેરવ્યા, અને એ+ રોમન કથોલિક માર્ગ (જે ત્યાં વહેમનોજ ભંડાર મનાય છે) તેમાં દાખલ થયો. એણે આમ કર્યું તે બધાને નકારું લાગ્યું, પણ તેટલા માટે કોઈએ પણ એમ તો ન કહ્યું કે એને બુદ્ધિભ્રમ થયો છે એણે હવે રોમન કથોલિક ધર્મના (તમારી નજરમાં આવે તો કહો વહેમના) પ્રતિપાદક

* ખરું જોઈએ તો મત ફરવો એ જ્ઞાનવૃદ્ધિનું એક આવશ્યક પગથીયું છે. અધિક અનુભવને વિચારને યોગે નિરંતર પોતાની જૂનો છોડી નવા વિચાર ગ્રહણ કરવાથીજ માણસ ડાહ્યું થતું જાયછે, અને દુનિયાનો સઘળો સુધારો આમ પાછલા વિચારો છોડી નવાને અંગીકાર કરવાથીજ થએલો છે. માટે, પોતાના વિચાર ન ફેરવવા જોઈએ એવી મતાંધ સમજને કોઈ એ અને તેમાં વિશેષ કરીને સુધારા પક્ષે તો નજ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય એજ તેમણે તો પોતાનું મહા વાક્ય કરીને રાખવું જોઈએ—પછી તે સ્વાતંત્ર્ય પોતાની તરફ કે પોતાની સામા વપરાય તો પણ શું ?

+ લાડૂરીપન સાહેબ—ધર્મ મૂર્તિ રિપન—એણે પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ છોડી રોમન કથોલિક માર્ગ ૧૫-૨૦ વર્ષથી સ્વીકારેલો છે. એતો સર્વના જાણ્યામાં હશેજ. એને કોણ કહેવાની હિંમત ધરશે કે ધર્મ ભ્રમ અથવા બુદ્ધિ ભ્રમ થયો છે? અલગત ઇંગ્લાંડના મતાંધ પ્રોટેસ્ટન્ટો તો એમ કહેછે.

મંથો ઘણાક રંગ્યા, અને સર્વ કબુલ કરેછે કે તે ગ્રંથો એના બુદ્ધિવિદ્યા ખળના ઉત્તમ નમુના છે, અમર જો એમ કહેનારને એ ગ્રંથના સિદ્ધાંતો માન્ય નથીજ. ફટલાક વર્ષ ઉપર કોઇ લખનારે એની ઉપર આ ધર્માતર આખત હુમલો કર્યો, તેને એણે એક દશ લીટીનાજ સચાપત્રથી એવો શે-હેમાત કરી નાખ્યો હતો, કે આખુ યુરોપ હસી પડયું, અને બધાએ કહ્યું કે, અદ્યા તને તે તારી કાદંબરીઓ મુકી આ જમાનાના સર્વોપરી નેયા પિકનીજ સાથે વાદના રણમાં ઉતરવાનું તે ક્યાંથી સૂઝ પડયું; મતલબ કે સમજી માણસો બીજાના ધર્માદિક વિષયમાં જુદા મત જોઈ તેની બુદ્ધિ, વિદ્યા, કે પ્રમાણિકપણા વિષે કદી પણ ઊંધો વિચાર લઇ જતા નથી.

આપણા દેશમાં તો હાલ આવી મતાંતરણમાં (Spirit of Toleration) રાખવી એ ખાસ જરૂરનું અને ખરી સ્વદેશ ભકિતનું કામ છે. આપણો દેશ હાલ ઉગમણા અને આયમણા સુધારાનું મોટું રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું છે, અને બધાં સુધી એ બનેલું સમાધાન થયું નથી, ત્યાં સુધી આપણે જો મતાંતરણકર્તા નહિ રાખીશું, તો પ્રજા એકબેને તોડનારો મોટો કુસંપ આપણામાં એક નવોજ પેસનાર છે. આપણામાં જુના વિચારના અને નવા વિચારના એવા બે પક્ષો એક બીજા સાથે હાડવેર બાંધી બેઠાજ છે, અને તેમાં હવે નવા વિચારવાળામાં પણ એક મોટી ફાટ પાડવાની બડી તજવીજ ચાલીછે; અને જો તેમાં આપણે બોળવાયા, તોપછી આપણા કુસંપનો કાંઈપણ પાર રહેવાનો નથી. અત્યારમાંજ ધર સંસારી સુધારક અને રાજકીય સુધારક એવા શગ્દો બોલવા લાગ્યા છે, અને અમે જોડા બેઠથી જોઈએ છીએ કે એ નામના અન્યોન્ય દ્રોહી બે પક્ષ આપણા કેળવણી પામેલા પુરો-ષોમાં પડી જવાનો સમય બહુજ પાસે આવતો જાય છે.

એવાં રૂપાંતર (Transition) ને સમે માણસ નવીન વિચારો બાંધે, બાંધેલા ફરવે, ફરવીને પાછા ઠેકાણે આવે, એવા અનેક ચમત્કારો સ્વ-ભાવિકપણેજ થાય તે જોઈ આપણે ચકિત કે કોપિત થવું ન જોઈએ. મતાંતર ગ્રહણ એ આવા સમયની એક સાધારણ નીપજ છે. આપણે વારંવાર જોઈએ છીએ કે આપણા જુવાનો બણતા હોય છે ત્યારે એને બણી રહ્યા પછી થોડાક વર્ષ સુધી 'સુધારા' ને રંગે ખૂબ ચઢે છે અને પછી તે ધીમે ધીમે મોળા પડી ક્યાંના ક્યાં ભરાઈ જાય છે તેનો પત્તોજ લાગતો નથી. આ વેળા જે નવું જુવાન ટોળું ઉભું થયું હોય છે તે તેમને

જુઠા, ખંધા, કે બાઇલા કહી પાછલો તેમણેજ ઉઠાવેલો સુધારાનો પોકાર જરૂરી રાખે છે. એ ટાળીનું પણ કટકેક વર્ષે એમનું એમ યાય છે. આ શી વિપરીત વાત! શું સમજ, સત્ય, અને દેશ દાઝ એ આપણા દેશમાં કાચી તરણવસ્થામાંજ રહેલી છે, અને ન્યાં પચ્ચીરી પૂરી થવા આવી કે તેનો નાશ થઈ જાય? ધણા સમજે છે કે હા એમજ છે. તેઓ માને છે કે સંસારમાં પશ્ચા પછી ભણેલા આપ સ્વાર્થી થઈ જઈ સત્યને દેશદાઝનો લાગ કરે છે. જો આ અપવાદ ખરો હોય, તો આપણને એમજ માનવું પડશે કે કેળવણીમાંથી સેકડે ૯૫* તો જુઠા અને એકલ પેટા બાઇલાજ પર્યંતે નીવડે છે.

અમે તો આ અપવાદને આપણા દેશી ભણેલાઓ ઉપર દુષ્ટ મિથ્યા-રોપ (લાઇબલ) ગણીએ છીએ, અગર જો આપણામાંજ ધણા જણ એ પ્રમાણે માને છે. એ દેશીઓએ પોતા ઉપર બિન સમજ પોતેજ અંગીકાર કરેલી મિથ્યા બદનામી છે. આ આરોપનું તકલેદીપણું જો હાલ સુધારાનો મત આપણા પ્રત્યેક જણમાં કેમ ધડાય છે તેનો વિચાર કરીશું, તો ઝટ માલમ પડી આવશે. બાળપણથી આપણને પાશ્વિમાલ કેળવણી મળે છે અને તે આધારે ૧૫-૨૦ વર્ષની ઉંમરમાં ધર્મ અને સંસાર સુધારાના વિચારો અમુક રૂપ પકડે છે. હવે આટલી ઉંમરમાં બાંધેલા વિચારો આગળ જતાં ફેરવવા પડે, તો એમાં શું મોટું આશ્ચર્ય કે ગુન્હા ભરેલું છે? અમે તો એ વિચારો ન ફેરવવા પડે એનેજ મોટું આશ્ચર્ય સમજીએ છીએ. આખી દુનિયામાં આખી દુનિયા ઢુંડી વળીશું તોપણ એવો એક માણસ નહિ માલમ પડે કે જેને ૨૦ વર્ષની ઉંમરે બાંધેલા વિચારોમાંથી કાંઈ પણ ફેરવવું પડ્યું નહિ હોય? દુનિયામાં પણ આપણા દેશી તરણોની તો સ્થિતિ ખાસ જુદી છે. તેમની તમામ કેળવણી વિદેશીજ-વિદેશી ધ-

* આ ૯૫ તો જુના પક્ષમાં બધી રીતેજ એક સરખા થઈ રહે છે. બાકી જે પાંચ રજા તે વિચાર અને વાણીમાં સુધારા પક્ષે રહે છે, પણ તેની એ રહેણીતો (અજે કે બજે) બધાના સરખીજ-અગર જો ખાનગી ખાનપાનાદિકમાં 'સંસ્કારી' સુધારાપણું પ્રસંગોપાત અડે. એ પાંચમાંના આ-તો બાળકને કરે, અને પુનર્લગ્ન કરનાર સાથે ભોજન વ્યવહાર રાખનાર હમરમાં પણ એકે નહિ. જાહેર રહેણી લેવા બેસીએ, તો સોએ સોજ માઝા જુના પક્ષમાં બળી જાય છે.

મને વિદેશી સંસારસ્થિતિ જન્ય છે. તેમને આ વેળા સ્વધર્મ કે સ્વદેશની સંસારીસ્થિતિનું કાંઈ પણ ગાન હોતું નથી. હવે આવા જીવાનેને જ્યારે સંસારમાં પડ્યા પછી આ વિષયોનું જ્ઞાન થવા લાગે, ત્યારે તેમને તેમના વિદેશી વિચારોમાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે અથવા તદ્દન બદલી નાખવા પડે, તોપણ તેમાં શી મોટી નવાઈની વાત છે? તેમ નહિ, ને તે વિચારો અમલમાં આવી શકતા નથી એમ માલમ પડવાથી તેને તે અજાણતા, તોપણ તેના આ કૃત્યને સંસાર બીરત્વ (Moral Cowardice) કહી જગતમાં વગોવવું એ કાંઈ વાજબી જણાતું નથી. રાજકીય અને સંસારી કર્મજ્યોતી યોગ્યાયોગ્યતા ભૂમિતિ કે પદાર્થ વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતની પેઠે કાલ્પનિક તોલનથી નિર્ણય થતી નથી. એમાંતો અમુક કરવા ધારેલો સુધારો શક્ય છે કે નહિ તે ઉપરથીજ તેની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય થાય છે. જો આપણામાંથી સેંકડે હપ અથવા ખરૂં કહીએ તો સોએ સોની રહેણી એમ કહેજે કે અમારા વિદ્યાર્થી અવસ્થાના ઉચ્છેદક વિચારો હાલની હિંદુ સંસાર સ્થિતિને લીધે અમલમાં આવી શકે એવા નથી, તો તેમની ઉપર બીરત્વનો કૂર આરોપ મૂકવા કરતાં એ વિચારો હાલ શક્ય (practicable) નથી એમ કહેવુંજ અમને વધારે ન્યાયયુક્ત લાગે છે. “શક્ય નહિ હોય તેજ કરે તે સૂરો” એમ જો અમને કોઈ નર્મદની અસત્ત શેલીમાં કહ્યું, તો અમે તેને એટલેજ જવાબ આપીયું કે એ બધું બોત્તવું કવિતાનું છે, વ્યવહારનું નહિ. વ્યવહારમાં તો કોઈ કમની શક્યતા એજ તેની યોગ્યતાની મોટી કસોટી છે. સૌ જાણે છે કે ઇંગ્લાંડમાં પોતાની ખરનાર વહુની બહેન સાથે કોઈ લગ્ન થઈ શકતાં નથી, અને એ બંધી કાઢી નાખવા ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી મહાપ્રયત્નો ચાલે છે અને છેલ્લે બે ચારવર્ષથી તો રાણીસાહેબ પણ એ સુધારાને ખાતરી રીતે ઉત્તેજન આપતા સંભળાયછે, તોપણ હજી ત્યાંના સુધારકોથી કાંઈ પણ થતું શક્યું નથી. માટે શું આપણે તેમને સંસાર બીર તથા બીજા બધા જન સમૂહને ધર્મોષ કહી બાંડવા એજ વાજબી છે? નહિજ. તેમજ આપણા કેળવણી દેશી બાઈઓ બીરઓ નથી, ને કવિતાની લહેરને રજિત કરનારા શૂરવીરો નથી; પણ માત્ર સંસારમાં રહેવાને ઇચ્છતા વ્યવહાર બુદ્ધિના બધે હોય છે. તેવા તે પણ માણસો છે. સંસારને છોડી પોતાના ઉન્નત વિચારોની લહેરમાં એકલાજ રહેવું જો અંગીકાર કરે છે તેને અમે દિવ્યપુરુષ દાખલ સંપૂર્ણ

કરવાને તત્પર છઇએ, પરંતુ એવી સમાધીષ્ટ મૂર્ધિને ઉંમી કરી તેનેજ માપે સસાર વ્યવહારી માણસોને માપી તેમને નિંદવા એ કેવળ ગેરવાજબી છે. સંસાર વૈરાગી યથો નથી અને થવાનો પણ નથી, તો પછી તેની સચળી નીતિરીતિ વૈરાગ્યના ઘરની નહિ, પણ વ્યવહાર બુદ્ધિનીજ હોવાની, અને તે પ્રમાણેજ સ્થળા દેશોમાં યાવજે, અને તે કારણથીજ સચળે સંસાર સુધારો બહુ* મોડો થયો છે. માટે હાલ આપણે અધીરા કે આ-કળા ન થતાં સૌએ પોતપોતાના વિચાર મીઠાશથી લોકમાં ફેલાવવાને સ-તત પ્રયત્ન કર્યા કરવું એજ સુધારકનો વ્યવહાર ધર્મ છે. અત્યંત વૈરાગ્ય બુદ્ધિનો ધર્મ બુદ્ધોજ છે, પણ તેષો પુરૂષ કોઈ દેખાયો નથી ત્યાં સુધી તો સંસારીઓ પોતપોતાની રીતે વ્યવહાર બુદ્ધિએ આદ્યા જતા હોય તેમાં તેને નકામા વખોડી નાકમેદ કરવાથી દેશને કાયદા કરતાં ગેરકાયદા વધારે થાય છે. પોતેપોતાનેજ બીર માને, એના જેવું ઉત્સાહને હાનિકર બીજું શું હોવાનું હતું?

વૃદ્ધાવસ્થામાં વિપત્તિ.

૧૦. પણ હવે એ સુધારક ધર્મોનું સામાન્ય વિવેચન પડતું મૂકી નર્મ-દાશંકરની ખાસ આર્થિક સ્થિતિ ઉપરજ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. નર્મકવિ-તાના ગ્રંથોપણ પ્રસંગે અમે એટલું તો સૂચવી ગયા છઇએ કે તે વેળા એને માથે કેટલુંક કરજ હતું. આ કરજ થવાનું વિશેષ કારણ એનું સર-સ્વતિ મંદીર એટલે પોતાના ઘરની સામે જમીન લઈ એક બંગલો બાંધ્યો તેજ હતું. આ બંગલો પોતાના કરતાં જાહેરના ઉપયોગ માટે વધારે હતો; અને તેથીજ જ્યારે પાછળથી વેચવા કાઢ્યો હતો ત્યારે તેનું કોઈ પણ ધરાક મળી શક્યું નહિ. આ બંગલામાં કવિની ખાનગી પુસ્તકશાળા રહેતી, અને

* આ બાબત ઉપર મહાપંડિત પ્રોફેસર વર્ડસ્વર્થે 'ઓમ્મે ગોઝટ'માં થોડાક વખત ઉપર આપેલા ગંભીર વિચારો જોવા. અમે જૂલતા નહિ હોઇએ તો સર આલેક્ઝાંડર ગ્રાંટે આ દેશ છોડતી વેળા જે બાપણ કર્યું હતું તેમાં પણ સંસારી સુધારાનો વેગ બહુજ ધીમો છે એ વાત બતાવી શકે કેવળાએના બીરત્વના આરોપમાંથી મુક્ત કરતાં ઉલટું એમ કહ્યું હતું કે 'વિદેશી આચારો અહણ કરવામાં વિવંચ એ બુદ્ધિના ગાંભીર્યનીજ વીશાની છે.'

કોઈ વખતે ત્યાં લખવાનું કામ કરતા હતા. બહુધા તેનો ઉપયોગ ભાષણની બેઠકને માટે જ હતો. આ બંગ્લો કાંઈક વિશાળ, અને એક માળ તથા સળંગ અગાશી સહિત બાંધેલો હતો. આગળ બે નાના દુકાન બાગના કિતા પાશ્વર હતા, અને મોટા દરવાજાની કમાન ઉપર “કવિ નર્મદાશંકર લાલ-શંકર” એમ લખી નીચે એક ગુલાબનું દુકાન તથા કવન ચીતરી તેની સાથે પોતાનું જીવનમૂલ (Motto) “પ્રેમ શૌર્ય” એ બાલભોધ અક્ષરે લખ્યું છે. આ બંગ્લો બાંધતાં ૧૨-૧૩ હજાર રૂપિયા આશરે ખર્ચ થયા હતા.

આ વેળા કવિને આઠેક હજારનું કરજ થઈ ગયું હતું, અને તે વાળવાનું સાધન નહોતી. એમાં દહાડે દહાડે વધારો થતો ગયો. કેટલાક વખતથી પોતાના ઘર ખર્ચ જોટલી પણ નર્મદાશંકરને પ્રાપ્તિ થતી નહોતી. એનો ઘર ખર્ચ સારા ગૃહસ્થની રીતનો હતો, અને કોઈ કોઈ બાબત તેથી પણ વધારે. રોજ એક રૂપિયો તો પાનસોપારી અને ચાદનાં પતાસાં દૂધને સાંજે જાગતો. મુંબાઈમાં હતા સારે પારસી મિત્રોની રીતનો સર-ભરા ખર્ચ થતો હશે તેનો જ્ઞાનો. ધણું કરીને હમેશાં બે કારકુનો અને કોઈ વેળા ત્રણ પણ રાખવા પડતા હતા. સુરતમાં હતા સારે ઓછામાં ઓછા મહીને સોએક રૂપિયાનો ખર્ચ હશે એમ અમારું ધારણું છે.

આ વખતે દાકતર બુલ્લર જે આ પ્રાંતના માત્ર એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર અને એની કદર પિછાનનારા હતા, તેણે એના પુસ્તકોને નિશાળોની લાઈબ્રેરી વગેરેને સાફ ખરીદ કરી તથા નર્મદાશંકરને, ખતાને માટે તૈયાર કરવાનું કામ સોંપી પોતાથી ખતતી મદદ સારી કરી હતી. આ મદદથી થયું એટલું કે કેટલાક વખત સુધી કવિનો ગુજારો ચાલ્યો, પણ નર્મદાશંકર પાશ્વર પછી કૃત્ત કરજ (અમારા જાણવા પ્રમાણે) બાર તેર હજારનું થઈ ગયું હતું તે વાળવાનું કોઈ પણ બાઈ દેખાયું નહિ. આ વખતે કવિના મનની મુંઝવણ અપાર વધી પડી, અને છેવટે નિશ્ચય કર્યો કે પાછા મુંબઈ જઈ વસવું અને જો બીજો માર્ગ લાઈ ન લાગે, તો પોતાના જન્મનો ટેક મૂકી નોકરી લઈને પણ પોતાનું દેવું વાળવા ખતનો પ્રયત્ન કરવો.

ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં મુંબાઈમાં જઈ નર્મદાશંકરે નાટકશાળાને માટે

૧ પાછળની સ્થિતિથી સંકડાયેલા કવિએ મુંબાઈમાં ૩.૫૦) થી વધારે ખર્ચ રાખ્યો નહોતો. મુંબાઈમાં એકાદ બે વખતે ૩.૬૦) ની મુસીક આવકનો આવરેજ આવ્યો છે.

લખવાનું તથા એવાં બીજાં કેટલાંક પરચુરણ કામો ઉદરે નિમિત્તે કરવા માંડ્યાં. આ નાટકો જેવા ઉદેશથી લખાયલાં તેવાંજ છે એટલે તે કવિની કીર્તિમાં કાંઈ વધારો કરે એવાં નથી. આ વખતની સમર્થકૃતિ તો “ધર્મ વિચાર” અને તે જતનાં લખાણજ છે. એમાં બાપા, શૈલી, અને વિચાર એ ત્રણેમાં નર્મદાશંકર પોતાનાં પૂર્વનાં લખાણો કરતાં જુદોજ દેખાવ આપે છે, અને તેમાં વિવેચન જોગ ઘણાં સ્થળો છે, તોપણ એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે એ લખાણ ગંભીર અને ઘણા વિચારનું ફળ છે. એમાં કવિના વિચાર બુદ્ધિવાદ (Rationalism) મૂકી અગમ્યવાદ (Mysticism) તરફ ઘણું દરજ્જો ઝેડી ગયા છે, અને તે ઝેડ નર્મદાશંકરે જાણી બુઝી, વિચારીનેજ આપી છે એમ અમે જાણીએ છીએ, અગર જો “સુખે સોનીને દુઃખે રામ” એ કહેવત મુજબ પણ કવિના મનને કેટલુંક અજાણતાં યએનું બદ્ધજ.

પણ આવાં પરચુરણ કામોથી કાંઈ નિર્વાહ આપી શક્યો નહિ, * અને

૨ નર્મદાશંકરનું કવિત્વ સ્વાનુભવ રસિક (Subjective) જ હોવાથી, નાટકાદિમાં બરાબર સિદ્ધિને પામી શકતું નહોતું. પાત્ર પરત્વે રસ વર્ણન કરવામાં સર્વાનુભવ રસિક (objective) કવિત્વ જોઈએ છિયે. એ કવિત્વ ગૂજરાતીમાં તો પ્રેમાનંદભટ્ટમાંજ પરિપૂર્ણપણે જોવામાં આવે છે.

પ્રથમ દ્રોપદિદર્શન નાટક લખ્યું છે. એ નાટકના ૨૬ પ્રયોગ થયા હતા. સીતાહરણ નાટક, મુંબાઈની ‘નાટક ઉત્તેજક મંડળી’ માટે રચ્યો હતો, તેના વીસેકને આસરે પ્રયોગ થયા હતા. સાર શાકુન્તલ નાટકના ૬ પ્રયોગ થયા હતા. બાળકૃષ્ણ વિજય નાટકના ૩ પ્રયોગ થયા હતા. પણ તે નાટકની સીનરી વગેરેનો મોટો ખર્ચ નાટક મંડળી કરી શકી નહિ તેથી બરાબર ફતેહ પામ્યો નહિ. પરંતુ એ નાટકના ત્રણે પ્રયોગ વખતે નાટકશાળામાં ૧૦૦૦ થી ૧૨૦૦ માણસ આવતું-ને ટીકીટ મળતી નહિ. મૃચ્છકટીક નાટક લખ્યા માંજો હતો, પણ તેના પ્રારંભજ થયો. પર્સુરામની માતા રેણુકાનો નાટક પણ લખવો શરૂ કર્યો હતો. નાટકથી કવિને આશરે ૧૩૦૦) મળ્યા હતા.

* મુંબઈમાં આપ્યા પછી એક પારસી ગ્રહસ્થે નનામે રૂ. ૫૦૦) ની કાંક નોટ બક્ષીસ તરીકે મોકલી હતી.

છેવટે પોતાનો મમત મૂકી નોકરી શોધવી પડી. એક મિત્રની ભલામણથી ઈ. સ. ૧૮૮૨માં ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્મખાતાના સેક્ટરીની રૂ. ૧૦૦) ની જગા મળી + (પાછળથી રૂ. ૨૦૦ થયા હતા.) આમ નોકરી લીધા-થી કવિનો નિર્વાહ તો નિશ્ચિતે ચાલતો થયો. પણ પોતાના જન્મનો ટેક મૂકતાં એનું કલેજું બળીને આખું થઇ ગયું. આ વખત પછી કવિને કદી-પણ મેં ખરા આનંદથી હાસ્ય કરતાં જોયા નથી. અને આ નોકરી કરતા તે સંબંધી તો કાંઈ દાહાડો પણ એક શબ્દ બોલવો ગમતો નહિ. એ સંબંધી કાંઈ વાત પૂછે તોપણ તે હડાવી નાખતા અથવા જોડો નિસાસો નાંખી સ્પષ્ટ એમ કહેતા કે જવાબો એ અપ્રિય વાત.

+ગોકળદાસ તેજપાળના ધર્માદા ખાતામાં નોકરી કરવાની કવિની જરાપણ ઇચ્છા હોયજ ક્યાંથી ? પરંતુ કવિની સ્થિતિ તરફ જોઈ એ ત્રણ મિત્રોએ ભલામણ કીધી. કવિએ એ ખાતામાં નોકરી લેવાને અરજી સરખી પણ કરેલી નહિ, તે છતાં બાઇશંકર નાનાભાઇના આગ્રહથી કવિની નિમ-ણૂક થઇ. નોકરીનો પત્ર મળ્યા પછી પણ કવિએ ઘણો વિચાર કર્યા કીધો હતો. અંતે નોકરીએ જવાનું ઠરાવ્યું — ખાસ કરીને મિત્રોને કુટુંબના આગ્રહથી. તા. ૨૦મી જાનેવારીને દિને ઘેરથી નોકરીએ જતી વખતે એત્રણ મિત્રો હતા, તેઓએ કંઈ હસીને કવિ સામું જોયું, એટલે કવિ મ્હાન વદને બો-લ્યા, ‘શું જુઓછો ? ચોવિસમા વર્ષે ટેક મુકાયો છે. ચોવીસ અવતારે પણ લજ્જા નથી રાખી એ પણ પ્રારબ્ધની લીલા છે. જોતા જાઓ હવે વળી શું બનેછે તે આ જુઓ; આજે દાસપણું કરવા અમે ચાલ્યા !’ આટલું બોલી નિચે માટેજ દાદરેથી ઉતરી પડ્યા. જોઓએ આ ચિત્ર જોયું હતું તેઓ કહેછે કે કવિના ટેકનો વિચાર કરતાં તેઓને પણ બહુ સંતાપ થયો હતો.

કવિએ ધર્મ ખાતામાં પણ ઘણું કામો કીધાંછે. બોર્ડિંગ સ્કૂલ, સં-સ્કૃત પાઠશાળા, બાઈઆ નિરાશ્રિત ખાતાંઓ, નળિયા, વિઝણુ, જખાઉની સ્કૂલો ઉત્તરી છે. ધર્મખાતાની વ્યવસ્થા રાખવા માટે જે ધારા ઘડ્યા છે તે પણ કવિનાજ છે, ને તે પ્રમાણે અઘાપી પર્યંત સંબળું કામકાજ ચાલે છે. ધર્મખાતાની મેનેજીંગ કમિટી અઘાપી માનેછે કે કવિના મૃત્યુથી તે ખા-તાને માટી ખોટ ગઇછે. કવિએ એ ખાતામાંથી તા. ૧૯મી જુલાઈ ૧૮૮૫ને દિને રાજીનામું આપ્યું હતું; એટલે આ નોકરી સાડાં ત્રણ વર્ષ હતી.

અમને પણ આ અપ્રિય, કવિની જીંદગીનો અત્યંત દુઃખકારી કાળ વિસ્તારીને વર્ણવવો બહુ અળખામણો લાગેછે. માથે કરજ, ઉપજ નાહ, ઘેર ખરચતો હાથીનો, એવી સ્થિતિમાં કવિએ આટલાં વરસ કેમ કાઢ્યાં તે એનું જ મન જાણે. આ લખવા માંડ્યા પછી હમણાજ બરોસાદાર ઠેકાણેથી અમારા સંબળવામાં આવ્યું છે કે એક વખત બે દહાડા સુધી કવિને કૂત પહુંઆ, દૂધ ઉપરજ મુંઝાઈમાં રહેવાની જરૂર પડી હતી. !

કવિને છેલ્લામાં છેલ્લો મોટો આશ્રય કર્નલ વાટસનની બલામણથી કાઠીયાવાડ ગેઝેટિયરના ભાષાંતરનું કામ મળ્યું એ હતો. એ પુસ્તક લખી સાચેજ છપાવી આપ્યા બદલ નર્મદાશંકર મૂઆ અગાઉ મહીના ઉપરજ એને અઢીહજાર રૂપિયા મળ્યા હતા. આ મદદ અને કવિના બીજા પરિશ્રમેથી એનું બધું દેવું છેવટ સુધીમાં પતિ રહ્યું હતું કે નહિ એ અમે જાણતા નથી; પણ ધણું કરીને કાંઈપણ બાકી હશે, ને બાઈડી છોકરાં તો નિરાધારજ રહ્યાંછે એમાં કાંઈ શક નથી. કવિની પાછળ રાંડનાર બાઈ— ડાહીગૌરી, નર્મદાગૌરી અને તેણીનો સત્તર અઢાર વર્ષનો એક છોકરો હયાત છે તેના નિર્વાહને માટે કાંઈ પ્રયત્ન ચાલ્યો હતો જેમાં ઘોડાંક નાણાં જમાં થયાંછે.*

કવિનું મૃત્યુ.

૧૧. આધિ દુઃખમાં તો કવિની લગભગ અર્ધી જીંદગીજ ગઈ હતી, પણ છેવટે વ્યાધિએ આવી તે તમામ પૂરી કીધી સંધિવા કે એવી જાતના ક્રોધ બીજા રોગથી છેલ્લા ૭-૮ મહિના કવિના પગ અટકી ગયા હતા ક્રોધની મદદ વિના ઉઠાતું બેસાતું નહિ. છેલ્લા મંદવાડમાં જો કોઈ કવિને બેઠેલા જોયને એમનું ઉત્સાહ ભર્યું બોલવું સાંભળે તો તેને કદીપણ નહિ લાગે કે કવિને કાંઈ મંદવાડ હશે. દેહ છોડ્યો તેના એક કલાક અગાઉ એમની ખુદ્દિ હતી તેવીને તેવીજ રહી હતી. અનેક વૈદ્ય દાકતરોનાં ઔષધ કર્યાં, પણ તેથી કાંઈ ફાયદો નથતાં સને ૧૮૮૬ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૫મી ને ગુરવારે આ આપણા ગુર્જર કવિ અને *સાચા દેશ ભક્તે આ દુઃખરૂપ

*આસરે અઢીહજાર રૂપિયાનું ફંડ થયું છે.

*આર્યજ્ઞનથી પોતાનું જાતી સૌજન્ય કદીપણ વીસરાતું નથી. હિંદુ જામે એવો હશે, પણ ક્રોધનાં મૃત્યુ સમે તેની નિંદા નહિજ કરે. મડદાને

સંસારનો ત્યાગ કરી કૈલાસવાસ કર્યો. આ સમયે, ટેકી, અને સાચા નરના મરણથી આખા ગુર્જર પ્રાંતને બારે ખેદ થયો, અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી એના ગુણ સંભારી દુઃખના પોકાર ઉઠવા લાગ્યા. વિરહ મતના પણ તમામ આર્યો એના ગુણ સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુતઃ બધાને એમ લાગ્યું પણ ખરું કે ગમે એવો હતો તોપણ આજે જે આ નર આપણા દેશમાંથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જલદીથી પૂરી પડવાની નથી. વિદ્યાનો આનંદ, દેશાભિમાનની મસ્તી, સ્પષ્ટવાણી, નિસ્પૃહીભાવના, ઊંચો ટેક, અને સાચી દેશદાઝ એ ગુણો નર્મદાશંકરમાં મૂળથી છેવટ સુધી અખડિત જ્યોતથીજ પ્રકાશી રહ્યા હતા. આવા જીવનને તે કોણ ધન્ય નહિ કહે? અને ભાગ્યશાળી પણ શામાટે નહિ? સંસારી દુઃખનો બહુ વેઠવાં પડ્યાં, પણ ધન્ય છે, નર્મદ તને કે તે ટેક સત્યાદિકની ઊંચ નીતિ તારા જિવનને માટે ઉછળતી જુધાનીમાંજ ઓળખી કાઢી, અને તે પ્રમાણેજ તારું આજુ જિવન તું પૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો! “નવ કરશે કોઈ શોક” એવું જે પદ તે આવા અશુભ ટાંકણાને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હાલ યાદ આવે છે, અને અમે તે હજારોવાર વાંચેલું સાંભળેલું તોપણ આજે જ્યારે ફરીથી જોધપે છીએ ત્યારે માત્રમ પડે છે કે અહો તે વેળા પણ કવિએ પોતાને માટે કેવા જાયા જિવનની મૂર્તિ (ideal of life) બાંધી રાખી હતી, અને કેવા દારૂ તપો બળથી આખરે અક્ષરે અક્ષર ખરી પાડી! તે તારું જિવન ખરે ખરું જૂતકૃત્ય કર્યું છે, અને તેમ છે તો પછી આ નીરૂપણ, તને સદા અણુગમતો શબ્દ “ખિચારો” બોલીને, શામાટે પૂરું કરવું જોઈએ? તુંજ ખરો યશસ્વીને ભાગ્યશાળી હતો!

વાંચનાર, તને છેલ્લી સલામ કરતાં પહેલાં અમે છેવટે એ પદ નીચે આપીએ છીએ તે વાંચ, એમાં સહજ મૃગારનો ભાવ છે તે પ્રસંગ વિરહ જાણીને છોડી દે, અને પછી તું જો કે એમાં નર્મદાશંકરે પોતાનું પ્રકૃતિ ચિત્ર કેવું ઓળખ્યું છે, તે કેવી જાણી પ્રતિતું છે, અને તે લખાએલું તે

સૂચવું એ કાગડાનું કામ છે, અને તેજ કરે. મુંઝાદમાં કવિની નાતના જુદે જુદે ઠેકાણેના અને અલાર સુધી એની ઉપર બહુજ કોપેલા હતા, તોપણ આસમે ઉઠાપણ વાપરી પ્રેતદહન ક્રિયામાં કાંઈપણ આનાકાનીવિના સામેલ થયા હતા, અને પછીથી સુરતની નાતે ડાહીશીરીને નાતમાં, લેવાની પણ ધમ્મ દેખાડી હતી.

વેળા આપણને ગમે એવું અભિમાનની ઉકિત જેવું બાસતું, પણ પર્યંતે તે આભેદન કેવું ખરું પડયું છે, અને પછી તું કહે કે અમે નર્મદાશંકરને કૃતકૃત્ય અને ભાગ્યશાળી કહીએછીએ તેમાં શું ખોટું છે? આ દુઃખમય સંસારમાં દુઃખતો કોઇને કોઇ પ્રકારનાં સર્વેને માથે સરજેલાંજ છે, પણ જે તેનાથી પરાભવ ન પામતાં પોતાના ધર્મકર્મમાં અચળ ટેકીજ રહેછે, અને એવી આંતરમાં પોતાના આત્માને કંચનવત અધિક શુદ્ધિએ પહોંચાડી આ જગતમાં પોતાનો જશ અને ળીજાને સારૂ ઉત્તમ નમુનો મૂકી જાયછે તેવુંજ જિવન ધન્ય, કૃતકૃત્ય, અને ભાગ્યશાળી છે. !

—❧❧❧❧❧❧❧❧—

ગૂજરાતી ભાષાનું એક્ય.

આપણામાં ક્ષેત્ર છે કે બાર ગાઉએ બોલી બદલાય. એનો અર્થ એમ નથી કે એક ગામથી બાર ગાઉ ગયા કે ત્યાં જૂદીજ ભાષા ચાલતી હોય. ભાષા તો તેની તે પણ હોય, પરંતુ કેટલાક શબ્દો, કેટલાક વ્યાકરણ નિયમો, ને વિશેષે કરીને તો ઉચ્ચારના લહેકા જૂદી જૂદી તરેહના માલમ પડેછે. જંગલી લોકોમાં આ ભેદ એટલો બધો હોયછે કે તે જૂદીજ ભાષા છે એમ કહી શકાય. મીનાઈ તાતારના વેરાન મુલકમાં રખડતી તુરાની ટોળીઓમાં પ્રત્યેકની ભાષા જૂદી હોયછે એટલુંજ નહિ પણ ૩૦-૪૦ વર્ષે તેજ ભાષા એટલી બધી બદલાઈ જાય છે કે તેને નવીજ ભાષા કહેવી પડે. મતલબ કે જેમ જેમ લોક જંગલી અને પરસ્પરનો સહવાસ ઓછો, તેમ તેમ તે લોકમાં ભાષાભેદ વધારે, અને જેમ જેમ તેઓ સુધરતા જાય તેમ તેમ આ ભાષાભેદ ઓછો થતો જાય.

આપણો ગૂજરાત સેંકડો વર્ષથી ભાષાના એક્યને પામી ચૂક્યો છે. નરસિંહ મહેતા, બાલન, બીમ, પ્રેમાનંદ, સામળ ને દયારામ વિગેરે અનેક કવિઓ જે ભાષામાં કવિતા કરી ગયાછે તે સર્વેને માન્યછે. નરસિંહમહેતા તો જીનાગદી, બાલનબીમ પટણી, પ્રેમાનંદ વડોદરી, સામળ ચરોતરી, કે દયારામ રેવાઢાંડી ભાષા લખી ગયો છે એમ કહી ગૂજરાતના કોઈ પણ બાગના લોક પોતાનું અંધ મતલ દર્શાવતા નથી, અને તે દર્શાવવાનું તેમને કારણ પણ નથી, કેમકે એ કવિઓ પ્રાંતભેદને દૂર રાખી સામાન્ય ભાષામાંજ લખી ગયાછે. જૂદી જૂદી બોલીઓ ભેગી થઈ એક ભાષા યાત્રામાં પ્રથમ પાત એજ અવસ્થાની છે કે દરેક બોલીવાળાએ પોતાનો અંધ મતલ છોડી સામાન્ય મહણ કરવું. એ જ્યાં પ્રાંત પ્રાંતના લોકને હળવું

મળવું ધણું થાયછે ત્યાં સ્વભાવિકપણેજ કરવું પડેછે, અને જે લોક રાજ-
કાજ, વેપાર રાજગાર, ધર્મવિદ્યા, વગેરેના કારણથી પરસ્પર ધણીવાર
'હજેમજેછે તેમના મુખદ્વારે સામાન્ય ભાષા પોતાનાં નિર્મળરૂપે જન્મ પામે
છે. આ લોક માન્યવર્ગના' કહેવાય છે, અને ધીમે ધીમે તેમની બોલી
ફેલાવો પામી છેવટે કેવળ પ્રાંત્ય શબ્દો, ઉચ્ચારણ; તથા વ્યાકરણબેદો
માત્ર આમ્યમંડળમાંજ પોતાનું મોં છૂપાવતા ભરાઈ રહેછે.

આ ભાષા ઐક્ય અધિક સદવાસથી જેમ વધતું જાયછે, તેમ સહ-
વાસમાં ભંગ પડવાથી ઓછું પણ યથા જાયછે. આશરે સાતસે આઠસે
વર્ષ ઉપર જોઈશું તો માલમ પડશે કે આપણું ભાષા ઐક્ય હાલ છે તેથી
પણ બહુજ વધારે હતું. એ સમયના ગ્રંથો અને પ્રાકૃત ભાષાના અવા-
ચીન શોધકોના કહેવાથી સાખીત થયુંછે, કે એક વખતઉપર ગૂજરાતમાંજ
નહિ પણ પંજાબ, સિંધ, કચ્છ, મેવાડ, મારવાડ, વ્રજ, ખાનદેશ, ઉડિયા
અને ઠેઠ બંગાળા સુધી લગભગ એક સરખીજ ભાષા બોલાતી હતી.
હાલ પણ એમ કહેવાયછે કે ઉડિયાની ભાષા ગૂજરાતીને બહુજ મળતી
છે. આ સમયે લગભગ એક ભાષા હોવી જોઈએ એ વાતનો કાંઈ અં-
કુર તો ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણનારના મનમાં સ્વભાવિકપણેજ
ઉઠવો જોઈએ, કેમકે તેમાં આપણે વારંવાર વાંચીએ છીએ કે રાજપુત્રો,
કવિઓ, ધર્મગુરુઓ, અને વેપારીઓ એ મુલકોમાંથી સહેજ કામે અહિંયાં
આવતા અને અહિંના ત્યાં ઘણા જતા. જે હાલના જેટલો તે વેળા ભા-
ષાબેદ હોયતો એ પ્રમાણે બની શકેજ નહિ. દક્ષિણ અને છેક તૈલંગણ
સુધી પણ તે વેળા આપણો વ્યવહાર એવીજ સરજતાથી ચાલતો. એ
તર્કનું ગમે તેમ હો, પણ બાકીના મુલકોની ને ગૂજરાતી ભાષા તે વેળા
સરખીજ હતી એ સિદ્ધ છે. અલખત તે ભાષા ગૂજરાતી કે હિંદી એ ના-
મથી ઓળખાતી નહોતી, પણ અપભ્રંશ એવું તેનું સામાન્ય નામજ હતું.
બેશક તેમાં પ્રાંતબેદ ઘણાજ હશે—હાલ જે જુજ પ્રાંતબેદોને માટે કેટ-
લાક મિથ્યા ઝગડો ઉઠાવવા તત્પર જણાય છે તેના કરતાં સોગણા વધારે
તોપણ તેણે એક સામાન્યરૂપ પકડેલું, અને માન્યવર્ગે અંધમત્તવ છોડી
તેજ આનંદથી સ્વીકારેલું.

પણ મુસલમાનો આવ્યા અને ખીજા ઐઝની સાથે આપણું ભા-
ષાઐક્ય પણ ટૂટ્યું. ઠેકાણે ઠેકાણે લડાઇના રણશિંગા ઝૂકાવા લાગ્યાં, મા-

રફાડ ને નાસભાગ આવી, બધા પોતપોતાના પ્રાંતમાં પ્રયત્નવડે સંતારી રહેવા લાગ્યા. અને પરસ્પરનો સહવાસ એટલો બધો બંધ પડી ગયો કે એક પ્રગણાના લોકે ખીજા પ્રગણામાં પણ ભાગ્યેજ જવાની હિંમત ચલાવતા. આવી સ્થિતિમાં પ્રાંતભેદે જોર પકડી પોતાના ખાસ લક્ષણો ખીજીની, ભિન્ન ભિન્ન ભાષાએ • વખૂટા પડવા માંડ્યું, એટલે, ગૂજરાતી, કચ્છી, મેવાડી, મારવાડી, પંજાબી, વ્રજ વગેરે હાલની ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ, અને તેમાં પણ નાના પ્રાંતભેદો મોટું રૂપ ધારણ કરી પોતાની શાખામાં પણ તડાં પાડવાની તૈયારીપર આગ્યા.

સારા ભાગ્યે દેશમાં સ્વસ્થતા કેટલેક દરજ્જે પાછી આવી. પાદશાહી બંધાઈ ચૂકી, અને પ્રાંતો ઠરી ઠામ પડ્યા. હજી પણ ઝગડાનો જ્વર જલ્મ હતો, અને હાલ આ રાજ્યમાં આપણે જે સ્વસ્થતા ભોગવીએ છિયે તેનો તો એક શતાંશ પણ નહોતો, તો એ પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ફરવું હરવું ધણે દરજ્જે પાછું સજામતી બરેલું દેખાવા લાગ્યું. આ જોઈ ધર્મજોષકો બહાર પડ્યા. તેઓ ધણાખરા વૈષ્ણવ મતના હતા. આ કાળની શરૂઆત વિક્રમના પદ્મ-રમા સંક્રાંતી ગણી શકાય. ધર્મપ્રસારને અર્થે કવિતાનો ઘણો ઉપયોગ થયો, અને તેથી આ સમયથી તે ઠેઠ દયારામભાષના વખત સુધી ગૂજરાતી ભાષાનું ઐક્ય સ્થાપન કરવામાં કવિઓએજ મુખ્ય ભાગ લીધો. બ-જનમંડળીઓ અને કથામટો એ કવિઓનું લક્ષક હતું, અને તે વડે આપણી ભાષાનું ઐક્ય સરકારી નિશાળો નીકળી તે સમે લગભગ જોધએ તેવુંજ સ્થાપન થઈ ચૂક્યું હતું.

“લગભગ” કહેવાનું કારણ એ છે કે આ સમે અગર જો ખાસ પ્રાંત ભેદના શબ્દો અને વ્યાકરણ નિયમો ધણાખરા ગ્રામ્ય ગણાઈ ભાષાનું સામાન્યરૂપ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હતું, તોપણ ઉચ્ચારણભેદનું મતલબ કોઈ પ્રાંતના લોકે મૂક્યું નહોતું. તેઓ એક ખીજાના ઉચ્ચારને હસતા અને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા, અને તે વેળા એટલે ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપર જે આપણામાં ઉચ્ચારણભેદ હતો તે અને હાલના ઉચ્ચારણભેદમાં અસમાન જમીનનો અંતર પડી ગયો છે.

આપણી ભાષાનું આ ઐક્ય કરનાર મુખ્યત્વે કરીને સરકારી નિશાળો, છાપખાનાં, અને રેલવે છે. નિશાળોમાં માન્ય અને અસામાન્યવર્ગ તમામના બાળકો એક સામાન્ય ભાષામાં કેળવણી લે છે, અને એજ સામાન્યભાષા

પુસ્તકો, ચોપાનીયાં, અને વર્ષમાનપત્રોમાં સર્વ લોક વાંચે છે. ભાષા ઐક્ય-
માં રેલવેનું પણ પરાક્રમ જેવું તેવું નથી. જે વર્ગના લોક ઉપર નિશાળો
અને છાપખાનાની અસર થોડીજ થવાનો સંભવ, તે લોક પણ રેલવેમાર્ગે
પરગામમાં વારંવાર જઈ અથવા વસીને પોતાનો પ્રાંતભેદ વીસરી સામા-
ન્યભાષા સ્વાભાવિકપણેજ શીખેછે,

આ ત્રણ કારણોના શુભયોગથી આપણી ભાષાનું ઐક્ય ફેટલું વધી
ગયુંછે તે વખતે ભાષા જેવા જીણા વિષયનું અવલોકન કરવાની ટેવ નહિ
હોય તેનાથી તો પૂરેપૂરું સમજાયે પણ નહિ. હાલ જે છંપાયછે તેની ભાષા
ઉપરથી થોડાજ કહી શકશે કે તેનો લખનાર કલાણા પ્રાંતનો છે. સુરતી,
મરોતરી, કે કાઠીયાવાડી હાલ જે ભાષા લખેછે તે એકસરખીજ જેવામાં
આવેછે. પુસ્તકો ચોપાનીયાં તો હાલ જ્યાંથી નીકળેછે ત્યાંથી એક સામાન્ય
ભાષામાં ખરાબરજ લખાએલાં હોય છે, અને વર્ષમાનપત્રોમાં પણ પ્રતિ-
ષ્ઠિત પત્રોની ભાષાતો બિલકુલ પ્રાંતભેદ રહિતજ હોય છે. આ ફેરફાર
કેવડો મોટોછે તેનો પૂરેપૂરો વિચાર આંધવો હોયતો સ્વામીનારાયણવાળાનાં
'વચનામૃત' કે દયારામની સતસદા ઉપરની ટીકા વાંચવી, અને તે જોતાં
માલમ પડશે કે ગદ્યલખાણમાં પ્રાંતભેદ તે વખત ફેટલો ચાલતો હતો અને
હાલ તે કેવો શુન્ય જેવોજ થઈ ગયો છે. આ થોડો રહ્યોછે તે પણ અ-
મને તો નિશ્ચયછે કે આવતા ૧૫-૨૦ વર્ષમાં (જે કોઈ કારણથી પ્રાંતભેદનું
અંધમત્વ પાછું નહિ વધેતો) બિલકુલ આપણા લખાણમાંથી નીકળી જશે.

બોલાતી ભાષામાં જે ઐક્ય થયુંછે તે પણ કાંઈ થોડું નથી. હાલ
કેળવાએલા હિંદુગૃહસ્થો મુંબાઈના, સુરતના, ભરૂચના, નડીયાદના, અમદા-
વાદના, ભાવનગરના, રાજકોટના, કે જુનાગઢના હો, પણ તેની ભાષા એક
સરખીજ સાંભળવામાં આવે છે. મધ્યમ કેળવણીવાળામાં વખતે કાંઈક
પ્રાંતભેદ દેખાય ખરો, પણ નહિ જેવોજ. પહેલા જેવો હાસ્ય ઉપજાવતો,
અને તિરસ્કાર પેદા કરતો પ્રાંતભેદતો કનિષ્ઠ કેળવણીના કે અભણમાંથી
પણ ઘણે દરજ્જે નીકળી ગયો છે. પ્રાંત પ્રાંતના ખાસ ઉચ્ચારણ અને
લહેકા પણ કોઈ ન ધારે તેટલે દરજ્જે હાલ ઓછા થઈ ગયા છે. કેટલાક-
ની બોલી ઉપરથી તો તે કયા પ્રાંતનાછે તે ખરાબર પારખીજ શકાય નહિ.
ખીજ ઓળખી શકાય, પરંતુ તે બહુધા લહેકા ઉપરથીજ. ખરેખરા ઉ-
ચ્ચારણ દોષ જોવા જઈએ તો થોડાજ માલમ પડે.

આ સ્થિતિએ આપણું ભાષાએક્ય આવી પહોંચ્યું છે અને દરેક ગુજરાતીની ફરજ છે કે ત્યાં તેને કાયમ રાખવા અને બનેલો વધારવા પણ કાળજી રાખવી અને તેનું ખંડન તો કાઢ નિમિત્તે પણ થવા દેવું નહિ.

ગૂજરાતી ભાષાની હાલની જોડણીની પદ્ધતિ વિષે વિચાર.

આ નામનું પત્રાસેક પૃષ્ઠનું ચોપાનીજી ભાઈ નરસિંરાવ ભોળાનાથ ખી. એ. નું રચેલું બુદ્ધિપ્રકાશના વધારા દાખલ મળ્યું તે વાંચી અમને અત્યંત આનંદ થયો છે. એ આનંદ અમને એમાંના બધા વિચાર સંમત છે એ માટે નહિ, પણ ગ્રંથકર્તાના અસાધારણ વિદ્યાબળ અને સાક્ષર-ત્વનો ઉત્સાહ જોઈને થયો છે. એ સ્વર્ગવાસી શ્રી ભોળાનાથ ભાઈના એક કુળદીપક ચિરંજીવી છે, અને ખી. એ. ની પરીક્ષામાં પોતાના ખાસ વિષય દાખલ પણ (જે થોડાજ કરે છે) ઇંગ્રેજ અને સંસ્કૃત ભાષાઓજ લીધી હતી. કુસુમભાળા જેની અમે નોંધ લીધી હતી, તે જેમ એ ભાઈના રસિક પાંડિત્યનો તેમ આ એમના સઘન ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસનો ઇષ્ટ પરિપાક જણાય છે. આ ચોપાનીયા ઉપરથી એ ભાઈએ વરચિ હેમચંદ્ર આદિ પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણકારોનું પ્રેમપૂર્વક મનન કરેલું જણાય છે, અને બુદ્ધિનું વલણ પણ ભાષાશાસ્ત્રના ખોળ તરફ સાઈ જણાય છે. આ ચોપાનીજી એવુંતો ભાષાશાસ્ત્રીયમય છે કે એની પ્રસ્તાવનામાં દહેશત રાખવામાં આવી છે તેમજ અમને પણ લાગે છે કે ઘણા વાંચનારા તો તેનાં એ ચી તે શુષ્ક જાણી પરિત્યાગ કરવાનેજ પ્રવર્તમાન થવાના. તે વિષયનો જેને શોખ હોય તેને અમે આ નાનું પણ અતિ વાંચવાની ખાસ બલામણુ કરીએ છીએ. ભાષા કાંઈક વાંચી હોત તો સાઈ-શાસ્ત્રીય વિષયમાં અસાંકેતિકભાષા ખાસ એ એક અમલનું લેખકચાતુર્ય છે.

લેખનસામર્થ્ય વિષે થયું. ગૂજરાતી જોડણી સંબંધી આ ના વિચાર શા શા અને કેવા પ્રકારના છે તે આ નાની રી શકાતા નથી, પણ અત્રે એટલુંજ કહીએ છીએ કે તે બધા

ગંભીર અને કેટલાંક કેટલેક અંશે અહણુ કરવા જોગ પણ છે. પરંતુ તેનો ધણેક ભાગ આપણી હાલની જોડણીને નવી જૂનીજ કરી નાંખે એવો, અને વળી વધારે ખેદકારક તો એ છે કે તે બાબાના પ્રાંત ભેદનો ઝગડો હાલ જે સમી ગયેલો છે તેને પાછો પૂરજોશમાં સઘળી તર્ફ જગૃત કરે એવો છે. મળતી જોગવાઈએજ અમે આ વિચારોનું વિવેચન કરવાનો ઇરાદો રાખીએ છીએ, પણ તે દરમ્યાન આ *અંકમાં “ગૂજરાતી બા-પાનું ઐક્ય” એ મથાળા નીચે કેટલીક હકીકતો લખી છે તે આ તરફ જુલિયાનિયંધકારને તેમજ બધાને હાલ વાંચી મૂકવાની વિનંતિ કરીએ છીએ, કેમકે આપણું ઐક્ય કોઈ પણ પ્રકારનું તૂટી માંહેમાંહે વિરોધ ન વધે એવા ધોરણ ઉપરજ અમે સઘળા સંસારવ્યવહારી સવાલોનો સિદ્ધાંત બાંધીએ છીએ, અને તેમાંજ અમારી સમજ પ્રમાણે જેવટે સિદ્ધિ રહેલી છે. એને પછી સંસ્કૃત મત કહો કે સમાધાનીનો મત કહો.

અસ્તોદય તથા નલ્લ દમયંતીની “વદિત શોધિત તૃતીયાવૃત્તિ” તેના કર્તા તરફથી મળી તે પ્રેમપૂર્વક સ્વિકારીએ છીએ. આવા જાણીતા ગ્રંથકારની આવી જાણીતી ચોપડીને અમારી તરફના જોગબાણુની જરૂર નથી અને આ સ્થળે વિવેચન તો થઈ શકે નહિ.

જાણું ગૂજરાતી જોડણીના સંબંધમાં ઉચ્છેદક તરંગોનોજ કાંઈ હાલ ગ્રહયોગ આવ્યો હોય, તેમ આ પાકી વયના નામાંકિત ગ્રંથકારે પણ એક એવો વિચિત્ર જોડણી નિયમ આ વખતે સ્વીકાર્યો છે કે રા. રા. નરસિંહરાવની નવીન ભલામણોને પણ તે તત્કાળ બૂલાવી નાંખે. વાંચનાર માનશે કે પોતાના જન્મ નામને પણ શુદ્ધ કરી **મનઃસુહ્રારામ સુર્યારામ** લખના? હવેથી “હું આવ્યો, તે આવ્યું” વગેરે શબ્દોને ઠેકાણે આવું” જ લખવાનો હવેથી સંપ્રદાય પ્રસાર કર્યો છે ? અમે કે આવો નવીન સંપ્રદાય કાઢવાના કાંઈક સખળ કારણો મનમાં હશેજ, અમે તેની કાંઈ અટકળ પણ કરી શકીએ આવી દેખીતી અતિઅશુદ્ધ જોડણીને સંસ્કારી કરવા કે લખાણુની નીચે એક નુજો મૂકવાની રીત એમણે દાખલ

* સ્થળ સંકોચને લીધે આ વિષય પણ આ રાખ્યો પડ્યો છે.

આવો મોટો રૂઢિવિરોધ માત્ર હાસ્યાસ્પદજ નજતમાં ગણવાનો, અને તે અમારા આ મિત્રને હાથ થએલો જોઈ અમને ધણો ખેદ થયા વિના રહેતો નથી.

Common thoughts on serious subjects. એટલે “ગંભીર વિષયો ઉપર સામાન્ય વિચાર” એ નામનું સવાસો એક પૃષ્ઠનું અંગ્રેજી પુસ્તક આપણા પ્રાંતમાંની રાજકુમાર કૉલેજના જાણીતા પ્રિન્સિપાલ ચેસ્ટર મેકનોટન સાહેબે બનાવી પ્રગટ કર્યું છે તેની એક પ્રત અમને મળી છે તે માત્ર પૂર્વક સ્વીકારતાં બે બોલ અત્રે લખવાની અમે જરૂર સમજીએ છીએ.

એ પુસ્તકમાં જે વિષયો છપાયા છે તે પ્રથમ સિહોરના કુમાર રામ-સિંધજી, જામનગરના રણજિતસિંધજી, મૂંડેડીના શિવસિંધજી, બગસરાના ગિગાવાલા, વળાના અખેરાજી, જસદણના મનસુરખામર, સાયલાના મદારસિંધજી, તથા વઢવાણના માધવસિંધજી, અને તદ્દ્વારા રાજકુમાર કૉલેજના તમામ વિદ્યાર્થીઓને દર અઠવાડીએ ખાતગી વખતમાં બાંધણું રૂપે કહેવામાં આવ્યા હતા.

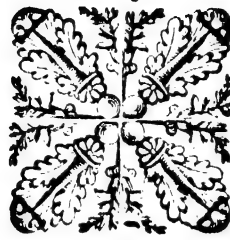
એ બાંધણુનો હેતુ રાજકુમારોને સામાન્ય ધર્મનો ખોધ કરવાનો હતો, અને એ હેતુ ધણોજ સ્તુલ્ય છે, કેમકે રાજ્યોને વિદ્યાર્થીના જ્ઞાન કરતાં પણ પોતાના કર્તવ્ય કેમોનું બરાબર જાન હોવું એ વિશેષ કરીને વધારે અગત્યનું છે. હાલ સાધારણ લોકોની કેળવણી પણ કેવળ સંસારીજ (secular) હોવાથી ધણાં તુક્કાન થાય છે એમ જોઈ કેટલાક સમજી માણસો ધર્મયુક્ત (Religious) કેળવણીની વાંચના કરવા લાગ્યા છે, તો જે કુવરો હવે પછી રાજ થઈ લાખો જણના સુખ દુઃખ ઉપર ભારે સત્તા ચલાવનારા થઈ પડવાના છે, તેની કેળવણીમાંતો ધર્મશોધની પ્રથમજ જરૂર છે એની કોઈથી પણ ના કહી શકાય એમ નથી, અને અમે જોઈને અત્યંત રાજ થઈએ છીએ કે આપણા પ્રાંતની રાજકુમાર કૉલેજના આ ઉત્સાહી પ્રિન્સિપાલ ધર્મયુક્ત કેળવણી ઉપર બનતું ધ્યાન આપે છે. આવા પ્રયત્નો છતાં પણ જો તે નહારા નીવડે તો તેમાં એ કૉલેજના શિક્ષણનો નહિ, પણ તેમની આસપાસ જે દુરાચરણી વાતાવરણ જન્મથીજ વીંટાઈ વળેલું છે. તેનું તે પરિણામ સમજવું.

આ પુસ્તકમાં જૂદા જૂદા ૧૮ વિષયો છે, તેમાં પહેલો “ ઇશ્વરના સાન્નિધ્ય” વિષે છે, અને તેમાં સારી રીતે દેખાડયું છે કે જો આપણાથી પ્રગટપણે હમેશાં સમજાવેલુંજ રહે કે ઇશ્વર આપણી પાસે સાક્ષીરૂપ નિરંતર ઉભો ને ઉભોજ છે, તો આપણી કહેણી રહેણી સ્વાભાવિકપણેજ નિર્મળતાને પામે. બીજો વિષય “ આસ્થા” વિષે છે તેમાં કચ્છાહતા શ્રી પરમેશ્વર ઉપર દૃઢ આસ્થા રાખવાનો બોધ કર્યો છે. ત્રીજામાં પ્રાર્થનાનો વિષય છે. સચરાચર પરિશ્વરને નિરંતર અનુભવવો એ પરામર્કિત છે એમ દેખાડી વ્યવહારી પ્રાર્થનાના બે ભાગ પાડ્યા છે—એક માનસિક સુખને માટે અને બીજી શારીરિક સુખને માટે. શારીરિક સુખ ઇશ્વરે આપેલા અચળ નિયમોને વશ હોવાથી તે ઇશ્વર આપણે કે નહિ એ સંદેહ ભૂત ગણી આત્મશુદ્ધિની પ્રાર્થના કૃણીભૂત થયા વિના રહેતી નથી એ બાબત સારો બોધ કર્યો છે. ચોથો વિષય ફરજનો છે અને અમે ઇચ્છિએ છિએ કે જે આતુરતાથી અહિંયા તે બાબત બોધ કરવામાં આવ્યો છે તેનો કાંઈ અંશ શ્રોતાઓના હૃદયમાં અખંડ નિવાસી થાય, પછીથી કાયિક, વામિક, ને માનસિક સત્ય, અને “આપણી કોલેજ”ના વિષયો આવે છે તે પણ સાચા છે. શુદ્ધચરણનો વિષય જીવાનોમાં જે દુર્ગુણો સંભવ બહુ બળવત્તર છે તેનું ખંડન મર્યાદામાં રહી સારી રીતે કરે છે. “જેનટલમેન” તે કોને કહેવાય એનું નિરાકરણ ઊંચ રસિકતાથી પંડિતાર્થ ભર્યું કર્યું છે, અને તે જેનટલું રાજકુમારોને તેટલુંજ બીજા પણ “જેનટલમેન” કહેવડાવતા ને ગંભીરતાથી વાંચવાબેગ છે. નાની ફરજોનું મહત્વ એ વિષય ધણેજ ઉપયોગી અને સુખોદકારક છે, કેમકે ખડેજ છે કે માટી ફરજો બળવવાન પ્રસંગ તો કલ્પિતજ આવે છે, પણ નાની નાની ફરજોથી માણસ પ્રતિપજે ઘેરાયેલું છે, તે બળવવામાં કાંઈ કાઠિન્ય કે ભારે આત્મનિગૃહ રહેલો નથી, અને તે છતાં તેને નજીવી ધારી તે ઉપર દુર્લક્ષ કરવાથીજ જનમંડળમાં ઘણાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી મૈત્રી, આપણા પાડોશી સંબંધી રહેમથી વિચાર બાંધવા, મહારાણી શ્રી કૈસરેલિંદ, જનવરો ઉપર દયા, ખેતરના પ્રુલો, રમત અને ઘર વિષયો પણ તેવીજ બોધક શૈલીથી લખાયેલા છે.

છેવટે અમે ફરીથી ઇચ્છિએ છિએ કે ધર્મયુક્ત કેળવણી આપવાનો આ શુભ ઉદ્દેશ સુસાધનો પામી કૃણીભૂત થાઓ, અને આપણા પ્રાંતના

ભવિષ્યના રાજાએ પોતાના કર્તવ્યકર્મોમાં સમજતા થઈ આ દેશના જી-
ર્ણોદ્ધારમાં પોતાના મહત્વ પ્રમાણે ઉપયોગી નીવડવાનો વિચારો દિવસ
ભરતખંડને દેખાડો! આ પુસ્તક ઇંગ્રેજી છતાં પણ એનું અમે કાંઈ વિવે-
ચન કર્યું છે તેનું કારણ પણ એજ કે એની અસર ગૂર્જર પ્રજાના લાખો
માણસ સાથે અતસકરો સંબંધ ધરાવે છે. અને જો આપણો રાજા વર્ગ
પોતાની ફરજે પોતાની પ્રજા અને દેશ તરફ સમજતો થાય, તો દેશસુ-
ધારાના ધણાં કાર્યો હાલ મધ્યમ વર્ગનાની વાણીમાંજ રહેતાં છે, તે કૃતિ-
રૂપે બહાર પડી ભરતખંડને પાછો તેજસ્વી કરે.

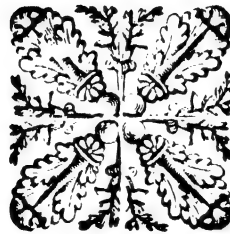

नवलग्नथावलि.

भाग ३.

शिक्षण शास्त्रना विषयो.

ભાગ ૩ જો.

મહેતાજીનો ધંધો.

“ઓ મહેતાજી, તારૂં નામ જેમ મોટું છે તેમજ તારૂં કામ પણ
ફુંછે; માટે તું હિંમત ધરીને મનરૂપી ખેતરની ખરી ખેતી કાળજીથી
.” આ અર્થનો દાહોરો આ વર્ષથી કહેવત રૂપે આ ગ્રામીણોમાં ઉપર
ગયા છે. એમાં “ધરિ હામ” એમ જે કહ્યું તે કેટલાએક કવિઓ પ્રાસ
ની કરવાને કરે છે તેમ નહિ, પણ એક અગત્યની મતલબ જણાવવાને
છે. આજકાલ મહેતાજીનું કામ ઘણા લોકો બહુ હલકું ગણે છે, અને
આસપાસ એ પ્રકારનું ઉત્તેજન ન હોવાને લીધે એ કામ સારી રીતે
નગે ધણાજ મજબૂત મનની જરૂર છે. જે મહેતાજીઓનું મન મજબૂત
થી, અથવા પોતાને જે સાઈ લાગ્યું તે ખીજની દરકાર રાખ્યાવિના
ની કંઈ જવાની હિંમત હોતી નથી, પોતે પણ તે વખતમાં
ધંધો, અને પોતાનો ધંધો હલકો ગણે છે. આ માત્ર એજ
ય છે કે તેઓ જાતે દુઃખી, અને પોતાનું કામ ખરાબ કરવાને અશ-
કિય માન થઈ જાય છે, કેમકે ઉર્મગ વિના કોઈ કામ સાઈ થતું નથી.

લોકોનો આ વિચાર ઘણાજ ભૂલ ભરેલો છે એમાં તો કોઈ સંદેહ નથી.
જે ધંધો જે જે કારણોથી ઉંચો ગણાય છે તે સધળા કારણો અત્રે જોવા-
આવે છે. પ્રથમતો જેમ મનની મહેનત વધારે તેમ તે ધંધો વધારે
ગણાય છે. હવે મહેતાજીના કામમાં તો ફક્ત મનનીજ મહેનત છે,
ધંધો નીચો કેમ ગણાવો જોઈએ? ખીજું જે વસ્તુ ઉપર માણસ
નો ઉદ્યોગ ચલાવે છે તે વસ્તુના જોયા નીચાપણા પ્રમાણે તે ધંધો
નીચો મનાય છે;—જેમકે તેલનો વેચનાર તે નીચો અને અત્તરનો
ર તે જોયો. એમ છે, તો માણસના મન જેવી ઉમદા વસ્તુ દુનિ-
યા કઈ છે? તથા જે માણસ એ અમુલ્ય વસ્તુને કેળવી આ, લોકને
ખરેલોકને લાયક કરે છે તે માણસનું કામ કોઈ રીતે પણ કે, હલકું
કે? ત્રીજું, લોકોપયોગીપણું લાગ્યે, તો તો મહેતાજીપણા જેટલું
પણ નથી. શાસ્ત્રના આંધનારા અને ધર્મના ચલાવનારા જેટલા

ગૂજરાતશાળાપત્ર જાન્યુઆરી ૧૮૭૨

ઉપયોગના છે, તેટલાજ ઉપયોગના વિદ્યા ભણાવનારાછે, અથવા ખરું જો-
ઈએ તો તેથી પણ વધારે ઉપયોગના છે, કેમકે જો મહેતાજીએ મનસ્વેત્રને
ખરાબર ખેડીમૂક્યું નહિ હોય, તો શાસ્ત્રનાં અને ધર્મનાં ખીજ કપારે પણ
જોઈએ તેટલાં ખીલી નીકળવાનાં નહિ.

મહેતાજી, તું યાદ રાખકે સમજી માણસો કદી પણ તારો ધંધો
હલકો ગણતા નથી. જે જે પ્રજાઓ દુનિયામાં ઊંચી અવસ્થાને પામીછે
તે સધળી તારી કદર ખરાબર જાણે છે. યૂરોપના દરેક ગામડામાં પાદરી
અને મહેતાજી એ બે મોટા પ્રતિષ્ઠાનાં પાત્ર ગણાય છે, અને શિક્ષાગુરુએ
દેશમાં મોટું માન ભોગવેછે. આપણા દેશમાં પણ, મહેતાજી, જેણે તને
આવું મોટું ઉપનામ આપ્યું તે શું તારા કામનું મહત્ત્વ નહોતું જાણતા
ગુરુ શબ્દ એથી પણ વધારે માનસાથે બોલાયછે. જૂનાં ગ્રંથોમાં જોઈએ
છે, તો માલમ પડેછે કે અસલના વખતમાં ગુરુની પદવી સૌથી વધ
ઊંચી ગણાતી હતી. હાલ મહેતાજીનો ધંધો હલકો પડી ગયોછે તેનાં કા-
રણો છે, અને એમાં ફક્ત પોતોજ વાંક નથી. મહેતાજી, અસલ
ગુરુ હતા તેવો તું શક્તિમાં આવે, ભાવમાં થા, અને અમને આશા
તને પણ તેવુંજ માન. જ્યાં લગી તું પેટનોજ વેડીઓ ધધને
કરેછે, અને તારા લાગનું પવિત્રપણું તું સમજતો નથી, ત્યાં સુધી તારો
ઊંચા માનની આશા રાખવી એ મિથ્યાજ છે. જો તું તારા ઉદ્યોગનું પવિ-
ત્રપણું સમજતો હોય, તો લોકના માનની આટલીજધી પરવાહ રાખે નહિ,
પણ તારી નજર એથી ઊંચી રહે. તું એમ સમજે કે ઉદરનિભિત્તે ખીજ
ખધા ઉદ્યોગ કરેછે તેમ હું આ કરુંછું, પણ મારું વિશેષ ભાગ્ય એછે કે
આવો અપૂર્વ પરમાર્થ કરવાનો સારો લાગ મળ્યોછે; તું એમ સમજે
મન જેવી અમુલ્ય વસ્તુ મારે હાથ કેળવવાને આવી પડીછે મારે
કામમાં હું જોડલો શ્રમ લઉં તેટલો ઝોછો; તું એમ સમજે કે હાલ
મારી આગળ બાળકોનું ટાળું ખેડુંછે તે થોડા વર્ષમાં મોટું થઈ સંસ-
કારી, સારે તેનાં કર્મ તથા સુખ દુઃખનો હું કેટલે દરજ્જે ધધરની અ-
જવાબદાર થઈશ. મહેતાજી, તું નિશ્ચય જાણકે તારો ધંધો જેવો
તેવોજ વિતરે. આગળના જમાનાનો ખરેખરો ધડનાર તુંજછે. આજ
જમાનો મુખકે વિદ્વાન, સંપત્તિવાન કે નિર્ધન, ધર્મી કે અધર્મી, ર

કાયર થવાનો એ બધું, મહેતાજી, તું યાદ રાખજો કે તારા ઉપરજ આધાર રાખેછે. જો તારામાં પરમાર્થ કે દેશ ભક્તિનો એક અંશ પણ હશે, તો તને તારા કાંમમાં ઉમંગથી લગાડવાને આ વિચાર બસછે. આવા વિચારવાળો શિક્ષક આસપાસના અનાદરથી કદી પણ મનમાં મુઝાતો નથી. તે નિરંતર પરમાર્થ બુદ્ધિએ પોતાના કામમાં ઉમંગથી મચ્યો રહેછે, તે મન ક્ષેત્રની ખેતી કરતી એમાંજ પરમ આનંદ અને કૃતાર્થપણું સમજે છે, અને જે પરમેશ્વરની પ્રીત્યે તે પોતાના પવિત્ર કામમાં સદા નિમગ્ન રહેછે તે પરમેશ્વરની કૃપાથી તે જગતમાં ધણોજ લાભ કરનાર અને પ્રસંશા પાત્ર થાય છે. એવા શિક્ષકો અલગત થોડાજ હોયછે. પણ દુનિયામાં સઘળાજ સારી વસ્તુ થોડીછે, મોટે અમે ઉપર કહેલો દોહરો પાછો અત્રે સંભારીએ છઈએ.

મેંતાજી બહુ મોટું તુજ, નામ તેમ છે કામ;
કર ખતે મનક્ષેત્રની, ખરી ખેતિ ધરિ હામ.

*વાંચનમાઝાની જોડણી.

ગૂજરાતી જોડણીને નિયમિત કરવાને ઘણા પ્રયત્ન થયા છતાં આજ પૂર્વે અનિશ્ચિત ને અનિશ્ચિત ચાલી આવેછે એ વાત સૌને જાણીતીછે. જૂદા જૂદા ગ્રંથકારો જૂદી જૂદી રીતે લખે છે તેની તો વાત આવે મૂકી કેળવણી ખાતામાંજ જોડણી શીખવવાનો કાંઈ ઢંગધડો જાણાતો નથી. હાલ એક પાંચ લીટીના વાક્યમાં સરખી જોડણી રાખનારા એ માણસ પણ આખા કારખાનામાં ભાગ્યેજ મળી આવશે; સૌ સૌના વિચાર એમાં જૂદા ચાલેછે, અને કોઈ માણસને નાનાથી તે મોટા સુધી પોતાના મનમાં સંપૂર્ણ નિશ્ચય નથી કે જે રીતે હું લખું છું તે ખરુંજ છે. અલગત જોડણીના નવા નિયમો આ કારખાનાના માણસો સરકારી કામમાં પાળવાને બંધાએલા છે, અને અમે જાણીએછીએ કે તે પ્રમાણે શીખવવાને તેઓ ખતતી કોશીશ કરેછે, પણ એ નિયમ અમલમાં આણવા જતાંજ કોટિધા મતભેદ ક્લિપ્ત થયાં છે. ખરું કહીએતો એ નિયમોએ તો પેહેલા જે ગુંચવણ હતી તેમાં દશ ગણો વધારો કીધો છે, અને કેટલીએક વિચિત્ર હંસવા જેવી જોડણીઓ આજ કાલ છપાતાં કેટલાંએક પુસ્તકોમાં જોવામાં

આવેછે તે એ નિયમો ખરાબર ન સમજવાનાં અથવા તે ખરાબર અમલમાં આણતા ન આવડવાનાં કૃળ છે.

આ સાંભળી ગૂજરાતી વાંચનમાળાથી અભણ્યો માણસ સહજ પ્રશ્ન કરશે કે કેળવણી ખાતાના પુસ્તકોમાં જોડણી છે તે જોઈને શીખવતાં નથી આવડતું એવા તે મહેતાજીએ કેવા મૂર્ખ હશે ? અને સરકારે એટલું કરીને ખસ ન રહેતાં નિયમો બાંધી આપ્યા તોપણ તેઓથી જોડણી ખરાબર શીખવી શકાતી નથી એ કેવી નવાઇની વાત છે ? પણ જો વાંચનની ચોપડીમાં જોડણી કેવી રીતની છે તે જોયું હશે તેતો એથી ઉલટોજ વિચાર આપશે. એ ચોપડીમાંની જોડણીજ તેઓને વધારે ગોથાં ખવડાવે છે. ચોપડીમાં જે રીતે જોડણી કરી છે તેનું પ્રયત્ન કરીએ તો પાણિનિ સંરખો વૈયાકરણુરાજ પણ એ નિયમો ખોળી કઢાડી શકે એમ નથી. એક શબ્દની એમાં અનેક રીતે જોડણી કરેલી માલમ પડેછે, અને તે ફેર હસ્તદોષ અથવા છાપાની ભૂલથી થએલો હોય એમ પણ થોડે ઠેકાણેજ જણાય છે. હવે જ્યારે ચોપડીઓનો તો આધાર રહ્યો નહિ ત્યારે જ્યારે મહેતાજીએ શું કરે ? બેશક તેઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે એ નિયમો અમલમાં આણવા જવાના, પણ ઘણાથી એ નિયમો પોતાનાજ બજે અમલમાં આવી શકે એવા નથી. એક શબ્દને એમાંનો અમુક નિયમ લગાજ્યા પહેલાં તો તે કઈ ભાષાનો છે, અપભ્રંશ છે કે શુદ્ધ છે, અપભ્રંશ છે તો થોડો કે ઘણો, વગેરે ઘણી બાબતો જાણવી જોઈએછે, અને એને કહીએ છઈએ એટલું વ્યુત્પત્તિસ્થાન તો આજકાલ ગૂજરાતમાં બધે ઠેકાણે દુર્લભ છે. સાધારણ મહેતાજીએ તો કોઈ ઠેકાણે એટલું જ્ઞાન સંપાદન કરી શક્યા નથી અને કરવાના પણ નથી. ત્યારે આવી બાબત જ્યાં મહેતાજીનેજ સોંપવામાં આવી, ત્યાં પછી તેના માઠાં પરિણામ થાય એમાં શી નવાઈ ! દરેક માણસને જેમ સૂઝે છે તેમ શબ્દને શુદ્ધ કે અપભ્રંશ ઠોકી બેસાડે છે, અને પછી તે પ્રમાણે વિપરીત જોડણીઓના વરસાદ નિશાળોમાં વરસી રહે છે. તેઓનો એમાં કાંઈ ઉપાય નથી; એમ થયાજ કરવાનું, અને તેમાં તેઓનો કાંઈ વાંક નથી. ખરેખર તો એ નિયમો બાંધાયા તે વખતે એ નિયમ બાંધનારી કમિટીએ એક ગૂજરાતી ભાષાના સઘળા શબ્દોનો કોષ તૈયાર કરવો જોઈતો હતો, અને તેમાં ઘણી કાળજી એ નિયમો પ્રમાણે સઘળા શબ્દોની જોડણી આપવી જોઈતી હતી

અમે બૂલતા નહિ હોઈએતો અરસાપર અથવા બલકે તેની અગાઉ એક એવા કોપની બહેર માગણી પણ થઈ હતી. એમ થયું હોત તો પાછળથી જે ગોટાળો આટલો બધો વધી પડ્યો તે મૂળમાંથીજ ઉખડી જત. એ કોપનું કામ ગમે તે કારણથી પણ જો ન થઈ શકે એવું હતું, તો જે ચોપડીઓ ત્યાર પછી છપાઈ તેમાં તો અચૂક એજ નિયમ પ્રમાણે બધે જોડણી કરવી જોઈતી હતીજ. પણ એમ ન થયું, અને ઉતાવળથી ટપોટપ બધી નવી આવૃત્તિઓ બહાર પાડી. વધારે અકુશોસની એ વાત છે કે એ આવૃત્તિઓ સ્ટીરિઓટાઇપ થઈ છે; અને તેથી આપણે થોડા વરસ સુધી તેમાં સુધારાની કાંઈ આશા રાખી શકતાં નથી. જે સાધારણ ચોપડીને પણ 'સ્ટીરિઓટાઇપ' કરાવતી વખત તેનાં "પ્રુફ" અસાધારણ કાળજીથી વારંવાર તપાસવાં પડે છે, તો જે ચોપડીઓ નિશાળમાં ચાલવાની હતી, જેની જોડણી હજારો બાળકોને તથા મહેતાજીઓને આધાર ભૂત થઈ પડવાની હતી, અને જે ચોપડીઓમાં પહેલ વહેલાજ જોડણીઓના નવા નિયમ લાગુ પાડવામાં આવ્યા હતા, તે ચોપડીઓને કટલી સંભાળથી તપાસવી જોઈતી હતી તેનો વિચાર કરવાનું એ કમિટીનેજ સોંપીએ છઈએ. પણ થનાર થઈ રહ્યું અને તે વિષે આ 'ચોપાનીક' વધારે બોલી શકતું નથી.

આ પ્રમાણે લખવાનો પ્રસંગ અમને આજેના મહેતાજી પુરુષોત્તમ મુગટરામની સીધી અને બહાદુરી ભરેલી ચાલથી મળ્યો છે. જ્યારથી આ નિયમો નીકળ્યા, અને નવી આવૃત્તિઓ બહાર પડી, ત્યારથી અમે આશ્ચર્ય પામતા હતા, કે જોડણી શીખવવી અને તપાસવી એ અશક્ય જેવું થઈ ગયું છે, તોપણ એ વાત કોઈ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને કાને નાખતું કેમ નથી. કોઈ પણ નિશાળમાં એ હરકત જણાયાવગર રહી નહિ હોય, અને કોઈપણ પરીક્ષકને નાના પ્રકારના વાંધાનો નિવેડો સ્વચ્છંદે કરવો નહિ પડ્યો હોય એમ નથી. તે છતાં કોઈએ પણ આજ પર્વત એ બાબત સરકારી લખાણ કીધું જણાતું નથી, પણ હવે એ દુઃખ દૂર થવાના ચિન્હ જણાય છે એ સાંભળી બધા બેશક ખુશ થશે. ઉપર કહેલા મહેતાજીએ પ્રોતાના ડેપુટી સાહેબની મારફતે સાતમી ચોપડીમાં વિરૂદ્ધ જોડણીઓ

૧ અજ્ઞારા વિચાર પ્રમાણે તો સ્ટીરિઓટાઇપ કરાવવાનોજ એ વાત નહોતો. ૨ મૂ. શા. માર્ચ ૧૮૭૨

ક્યાં ક્યાં છે તેનું એક પત્રક રજુ કીધું છે, અને પોતાની અરજીમાં એ બાબતની સઘળી હરકતો જાહેર કીધી છે. એ ઉપરથી મેહેરબાન બૂલર સાહેબે આ પત્રના એડિટર ઉપર તે સઘળી ભૂલો સુધારીને એમાં છાપવાની ફરમાશ કીધી છે.

પણ એ હુકમ મુજબ વર્તતાં અંમને ઘણી હરકત માલમ પડી છે. બારીકોથી અવલોકન કરતાં અમને માલમ પડે છે કે જોડણીના નિયમોમાંજ ઘણી ગુંચવણ છે, અને જ્યાં લગી એનો અર્થ એક મતે જાણાથી કબુલ મથો નથી ત્યાં સુધી અમારાથી સુધારાપત્રક આપવું એ અશક્ય છે. તેથી અમે પ્રથમ એ નિયમોનો અર્થ શી રીતે સમજીએ છીએ તે કારણો સહિત આ *અંકથી જાહેરમાં મૂકવાનો વિચાર કીધો છે. એ સઘળી ટીકાની મતલબ એ નિયમો બાંધનારના મનમાં શો અર્થ રહ્યો હશે તે શોધી કઢાડવાની છે; અને એ બાબત અમારી જાતના નવા નિયમ આપવાની નથી, અથવા અમારા ખાસ વિચાર પ્રગટ કરવાની નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે કમિટીના ખરા અર્થનું અમે ગ્રહણ કીધું છે, તે છતાં અમે જાણીએ છીએ કે એ બધાથી ભૂલ થાય એવું બારીક કામ છે, અને તેથી કોઈની તરફથી પણ એ વિષે કાંઈ તકરાર આવશે તો તેને અમે ખરીથી તાબડોલક આવતા અંકમાં જગા આપીશું. અને જો અમારી ખાત્રી થશે તો અમારો વિચાર ફેરવતાં અમે જરા આચકો ખાનાર નથી.

જોડણીના નિયમનું અર્થ ગ્રહણ.

૧ શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમાં મૂળ શબ્દ જોડે થોડોજ ફેર હોય તો તેને મૂળ પ્રમાણે લખવો; જેમ દાશી ને બદલે દાસી, પરમાણે ને બદલે પ્રમાણે, મારગ ને બદલે માર્ગ, વના ને બદલે વિના.

આ નિયમ દેખીતો બહુ સરલ છે, પણ એને અમલમાં આણતાં હજારો હરકતો ઉઠે છે, કેમકે થોડો ફેરફાર કોને કહેવો અને ઘણો કોને કહેવો એ દરેક માણસના વિચાર ઉપર આધાર રાખે છે. એક માણસ જેને થોડો ફેરફાર ગણે તેને બીજો માણસ મોટો ફેરફાર પણ કહે. જોઈએ, એનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે ઉપરથી આ ગુંચવણનો ખુલાસો મળે છે? ઉદાહરણો ઉપરથી એક આવો નિયમ નીકળે ખરો, અને તે પ્રમાણેજ ખરે ઘણા

એનો અર્થ સમજે છે. તેઓ એવો અર્થ કરે છે કે એક* અક્ષરને ઠેકાણે
ખીન્ને અક્ષર થઈ ગયો હોય, નેડાઅક્ષર છૂટા પડી ગયા હોય, અથવા
સ્વરનો લોપ થયો હોય, ત્યાં એમ જાણવું કે થોડો ફેર પડ્યો છે, અને તેથી
મૂળ પ્રમાણે લખવું. આ અર્થ સ્પષ્ટ છે અને અમલમાં આણતાં કાંઈ પણ
હરફત પડે એવું નથી, પણ સવાલ એ છે કે એ અર્થ ખરો છે? એ અર્થ
ગૃહણ પ્રમાણે સાતે ચોપડીઓમાં લખ્યું છે? સાતે ચોપડીઓમાં ધ્યાનથી
અવલોકન કરતાં અમારી તો ખાત્રી થાય છે કે કમિટીના મનમાં એવો
અર્થ ખિલકુંલ હતો નહિ. ને એક અક્ષરજ બદલાઈ ગયો હોય તો તે
ઠેકાણે મૂળનો અક્ષર લખવો એમ આપણે લખ્યું, તો કાળ, જળ, પ્રખળ,
ખાર, ખીર વગેરેને ઠેકાણે કાલ, જલ, પ્રયલ, ક્ષાર, ક્ષીર, વગેરે લખવું
નેહ્યું. ખરેખર એ નિયમે તો ગૂંજરાતીમાંથી “જ” અક્ષરજ ઘણું કરીને
નીકળી જાય. તેમજ નેડાઅક્ષર મૂળ પ્રમાણેજ લખવાનો ધારો રાખીએ
તો હાલની બોલાતી ભાષામાં અને લખાતી ભાષામાં બહુજ ફેરફાર થઈ
જાય. ફારસી શબ્દમાંતો બેહદજ ફેરફાર થઈ જાય, હુકમને ઠેકાણે હુકૂમ,
અમલને ઠેકાણે અમલ એવા અસાધારણ અને વિપરીત ફેરફાર કાણ પસં-
દ કરશે? ફક્ત સ્વરના ફેરફારને જૂજ ગણતાં પણ એવીજ હરફતો છે.
એમ હોય, તો સાહિબ, માલિક, હાકિમ, ધૂળિ, જાતિજ, લખવું પડે. એવા
તો અનેક દાખલા મળી આવશે. એ પ્રમાણે કોઈ પણ લખવું નથી, અને
કોઈ લખવાની બલામણુ પણ કદી નહિ કરે. કોઈપણ એમ નહિ કહે કે
ભાખવું તેને ઠેકાણે ‘ભાખવું,’ પડવું તેને ઠેકાણે “પતવું,” જવને ઠેકાણે યવ,
જનને ઠેકાણે યાન, ‘જૂ’ ને ઠેકાણે ‘યૂ,’ જણને ઠેકાણે જન, જમણને ઠેકાણે
જમન, ચાલણીને ઠેકાણે ચાલની વગેરે વગેરે બોલવું નેહ્યું. તે છતાં
આ નિયમને ને આમ સમજીએ હૃદયે તો એ પ્રમાણેજ કરવું પડે છે.

ત્યારે આપણે આ નિયમને શી રીતે સમજવો? ઉપર જે અર્થ કર્યો
તેના કરતાં થોડો ફેરફાર તે શી રીતે થઈ શકે? થોડામાં થોડો ફેર એટલે
એક અક્ષરનો ફેર, એથી તે ઓછો ફેરફાર કયો થવાનો હતો? અને એવા
ફેરનેજ થોડો ફેર માની ઘણા શબ્દની નેડણી ચોપડીઓમાં કરી છે એ
વાતની પણ ના કહેવાય એવું નથી. ત્યારે આપણે “થોડો ફેર” એનો જે
ઉપર અર્થ કીધો તે ખરો છે, પણ આ નિયમજ નતે અપૂર્ણ દીસે છે.
એમાં એ નિયમ ક્યારે વાપરવો એ લખવાનું ભૂલી ગયા હોય એમ જ-

જાય છે. એ આપણે શોધી કહાડવું નોંધ્યે. એના ઉદાહરણો બારીકીથી તપાસીશું તો કાંઈ રસ્તો હાથ લાગશે. પહેલું ઉદાહરણ સકારને સકારની તકરારનું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ગૂજરાતના કેટલા ભાગનું વળણ સકાર તરફ, કેટલાનું શકાર તરફ, ને કેટલાનું ષકાર તરફ છે. એમાં વિદ્વાન અ- વિદ્વાન કે જાંચ નીચનો ભેદ પણ થોડોજ કામ લાગે છે. સઘળા પોત પોતાના ભાગનું ઉચ્ચારણ પસંદ કરે છે, સારે આ વિરોધ મટાડવાને માટે અને આખા ગૂજરાતનું ભાષા સંબંધી ઐક્ય કરવાના શુભ હેતુને માટેજ આ નિયમ કાં ન કહાજો હોય ? એ માટેજ બેશક કહાજો છે, પણ અહિંયા આપણે ઉપર અર્થ કયો તેનું કાંઈ સંકાયનં કરવું નોંધ્યે. મેઘને ઠેકાણે મેહ, માઘને ઠેકાણે માહ, કાકને ઠેકાણે કાગ, બકને ઠેકાણે બગ વગેરે શબ્દ બોલાય છે તેમાંથી એકે ખોટો થાય એમ નથી. માટે સકારનો ફેરફાર એજ માત્ર થોડો ફેર ગણવો. તેજ પ્રમાણે માર્ગ, વિના વગેરે કેટલાએક શબ્દના ઉચ્ચાર દેશમાં બધે જ રીતે થાય છે. ઉપલા વર્ગનાં લોકોમાં પણ પરમાણે, મારગ, વના, વગેરે બોલનારા માલમ પડી આવે છે, અને તેમ શુદ્ધ રીતે બોલનારા પણ છે. હવે કોનું કહ્યું ખરું માનવું ? અહીંયાં પણ પેલા સ- કારની તકરારની પેટે શબ્દનું શુદ્ધ સાચું સ્વરૂપ શું છે તેના ઉપર આ વાતનો ખુલાસો રાખ્યો છે. આ રીતે વિચાર કરતાં આ નિયમનો અર્થ બરાબર બંધ બેસે છે, અને પહેલાં જે હમર રીતના વાંધા ઉઠતા હતા તે બધા દૂર થાય છે. એ ખુદલું જણાય છે કે આ નિયમ બધે ઠેકાણે વાપરવાનો નથી. જ્યાં તકરાર હોય, એટલે જ્યાં એક ભાગના અથવા એક વર્ગના લોકો એક શબ્દનો ઉચ્ચાર એક રીતે અને બીજા બીજી રીતે કરતા હોય સાંજ આ નિયમ વાપરવાનો છે. જ્યાં બધા લોકો એક રીતેજ ઉચ્ચાર કરે છે, સાં મૂળ શબ્દ લખવા જવું, સાં એના જેવું બીજું દહોડાહુ કયું ? સાં તો બોલાતો હોય તેમજ લખવું. આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં આ નિયમ વાજબી અને ઉદાપણ બરેલો જણાય છે. બાકી જ્યાં બધાં એક રીતે બોલે છે સાં એમ નહિ પણ આમ બોલો એમ કહેવાતો કોનો અધિ- કાર છે ? વૈચારણીનું કામ બાષામાં ફેરફાર કરવાનું નથી, પણ તેમાં જે નિયમો રહેલા તે શોધીજ કહાડવાનું છે. નૂદે નૂદે ઠેકાણે વિરૂદ્ધ નિયમ માલમ પડે સારેજ એમાં પસંદ કરવા જોગ કયો છે એ કહેવાનો વખત છે. બુક કમિટીએ આમ આપખુદી અખતાર ધારણ કયો હોય એમ આપણે

ધારવું ન જોઈએ, અને તેમણે તે ધારણ નથીજ કરીયો એ ઉપલા વિવેચ-
નથી સ્પષ્ટ છે. જો એ નિયમને નીચે પ્રમાણે સુધારીને મૂક્યો હોય, તો
આટલી બધી આશંકા અને વાદનું નિવારણ ઝટ થઈ જાય.

જો એક ભાગમાં અથવા એક વર્ગમાં કોઈ શબ્દ મૂળ પ્રમાણેજ
બોલાતો હોય, અને બીજા ભાગમાં અથવા બીજા વર્ગમાં થોડાજ
ફેરફાર સાથે બોલાતો હોય, તોતે શબ્દ તેના મૂળ સ્વરૂપ પ્રમા-
ણેજ લખવો. એક સ્થાનના સકારને ઠેકાણે બીજા સ્થાનનો
સકાર થઈ ગયો હોય, જોડાક્ષર છૂટા પડી ગયા હોય, અથવા
એકજ સ્વરનો લોપ થઈ ગયો હોય, તો થોડોજ ફેરફાર પડ્યો
એમ જાણવું.

અને જે આ ઉપર નિયમ કહાઓ તેમાં એક બાધ કોઈ વખત
લાગે ખરો. કદાપિ કોઈ શબ્દ એવો નીકળે કે તે ગામડામાં, અમલમાં,
અથવા નીચ વર્ણમાં શુદ્ધ રૂપે બોલાતો હોય, અને ઉપરના વર્ગમાં થોડાજ
ફેરફારે અપભ્રંશ બોલાતો હોય તો તે ઠેકાણે શું કરવું? બધી ભાષાઓના
નિયમ પ્રમાણેતો ઉપલા વર્ગનીજ ભાષા માન્ય હોવી જોઈએ, પણ આ
નિયમ પ્રમાણે એથી ઉત્તરું કરવું પડે. આવો પ્રસંગ આવેલો ધણું
કરીને અશક્યજ, પણ કદાપી આવ્યો, સારે આ નિયમથી ઉધું થાય ખરું.
ફારસી શબ્દ તો કેટલા એવા નીકળશે કે જે પારસીઓ અને ગૂજરાતી
બોલનારા મુસલમાનો શુદ્ધ રૂપે બોલતા હશે, અને બધા હિંદુઓએ તેને
અપભ્રંશ કરી નાંખ્યો હશે. અમારા વિચાર પ્રમાણે તો એવે પ્રસંગે
આ નિયમ લાગુ ન પાડવો જોઈએ; અને તેથી ઉપલા નિયમમાં વર્ગની
જોડે માન્ય વિશેષણ વધારીએ, તો એ નિયમ સંપૂર્ણ થાય.

યાદ રાખવું કે આ પહેલો નિયમ થોડો ફેરફાર થએલા શબ્દોનેજ
લાગે છે. ઘણો ફેરફાર થયો હોય, સાં તો મૂળમાં “સ” છે કે “શ” છે,
-હસ્ય છે કે દીર્ઘ છે વગેરે કાંઈજ જોવાનું નથી. સાં તો અપભ્રંશ શબ્દના
જો નિયમો નીચે. આવે છે તેજ લાગુ પાડવા, અને મૂળના રૂપનો કાંઈ
પણ વિચાર ન કરવો.

૨. “અસહ અને આસતા ઉચ્ચારમાં ઘણો ફેર હોય, તો આ.

હતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા; જેમ માર્ગશિર્ષને બદલે માર્ગશિર, ક્ષેત્રને બદલે ખેતર, ગૃહને બદલે ઘર.”

પહેલા નિયમમાં આપણે થોડા ફેરનો અર્થ મુકરરે ક્યો છે એટલે ધણો ફેર કાને કહેવો એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. ઉપર જે ફેર બતાવ્યો તેના કરતાં જે વધારે, તેને ધણો ફેરફાર ગણવો એ ખુલ્લું છે.

પણ એ ધણો ફેરફાર અબણની બાપામાં થએલો હોય તો તે કાંઈ આ નિયમ નીચે આવતો નથી. ધણો લોક શબ્દને ઠેકાણે સખદ, ગ્રહને ઠેકાણે ઘરે વગેરે બોલ્યાજ નયછે, પણ એ ઉચ્ચાર આપણે કદીએ માન્ય કરી શકવાના હતા? આ વાત સઘળા નિયમોને લાગુ પડે છે એમ જાણવું, અને જ્યાં બોલાતો હોય એમ લખ્યું હોય, ત્યાં માન્ય વર્ગમાંજ બોલાતો હોય એમ સમજવું. આ વિચાર વારંવાર સઘળા નિયમો ઉપર આપવાની અમને જરૂર દીસતી નથી, માટે હવે પછીના સઘળા વિવેચનમાં આ વાત • લક્ષમાં રાખીને અમે બોલીએ છીએ એમ જાણવું.

હવે આ નિયમનો અર્થ તો ચોખ્ખો થયો, પણ હજી એક મોટી તકરાર બાકી છે. શું આવે પ્રસંગે આપણે અપભ્રંશ રૂપજ કયુલ કરું, અને શુદ્ધ બોલનારને ગૂજરાતીમાં અશુદ્ધ બોલોછો એમ કહેવું? માર્ગશિર્ષ ન બોલવું એમ કહ્યું તે તો ઠીક છે, કેમકે ગૂજરાતી વિદ્વાનોમાં પણ એવું તો કાઠજ બોલતું હશે; પણ શું એ નિયમને અનુસરી આપણે બાદપદ આશ્વિન, વગેરે શુદ્ધોચ્ચારણ કરનારાને ખોટા કહેવા? શું સોનાને સુવર્ણ કહેવા ન દેવું? કુવાને કૂપ, વાવને વાપિ, અચરજને આશ્ચર્ય, રાતને રાત્રી, સુરજને સૂર્ય, નાયને નૃત્ય, વગેરે જે શબ્દના બંને રૂપમાં બાપામાં આવે છે તેનું શું કરવું? એમાંથી અપભ્રંશ રૂપજ કયુલ રાખવું એવો કમિટીનો વિચાર હોય એમ અમને લાગતું નથી, કેમકે આશ્ચર્ય, સૂર્ય વગેરે કેટલા શબ્દ વાંચનમાળામાંજ દાખલ કીધા છે. એ નિયમનો જે ઉપલેક્ષ અર્થ આ નિકળે છે તે જો કયુલ કરીએ તો આપણા જૂના અને નવા સઘળા ગ્રંથકારોના પાનાપર ઠેકાણે ઠેકાણે હડતાળ ફેરવવી પડે, અને કેમ બોલવું તે શીખવા સાફ બિદ્વાનોને વાણીઆની દુકાને મોકલવા પડે. અથવા ગાંડો નિયમ બુક કમિટી બાંધેજ નહિ, અને બાંધે તો માન્ય થાય પણ નહિ.

કમિટીના શબ્દમાંથી જે અર્થ નિકળે છે તે તેના મનનો નથી એમ આપણે ઉપર સમજાવ્યું, અને તેની વધારે સામીતી એક બીજી

જાતના વિચાર ઉપરથી મળે છે. એ જોડણીના નિયમ કહેવાય છે ખરા, પણ જે કમિટી ભગી થઈ હતી તેની મતલબ જોડણીના નિયમ બાંધવા કરતાં કાંઈક વધારે હતી, અને તેથી એ નિયમોમાં જોડણીની બાબત કરતાં કાંઈક ખીન્નું પણ આવી ગયું છે. જેમકે પાંચમો નિયમ ફક્ત જોડણી લખનારને શા કામનો છે? એકજ અર્થના ભાગમાં જૂદા જૂદા શબ્દ બોલાય છે કે નહિ તેનું જોડણી લખનારને કાંઈ પણ કામ છે? એ બિચારાને જે શબ્દ લખાવે તે લખવાનો છે, તેમાં એને આટલી બધી માથાફાડ શા માટે જોઈએ? પણ બારીકીથી જોઈશું તો એ નિયમ જોડણી કરનારને સારૂ બાંધ્યોજ નથી, અને જો તે જાણી જોઈને એ માથાફાડમાં પડવા ચલાય છે તો એની મરજી. એ નિયમ તો અંતકારને કામનો છે ખરો. તેમજ આ બીજા નિયમ વિષે કેટલું એક સમજવાનું છે. એ નિયમ કમિટીએ પોતાના અંતકારપણાના કામમાં પોતાનેજ મદદ કરવાને સારૂ બાંધ્યો છે. એટલે ટુકામાં કહીએ તો વાંચનમાળા લખતી વખતે એ કમિટીએ વિચાર કીધો કે વાંચનમાળામાં આપણે આ નિયમને અનુસરી શબ્દ પસંદ કરવા. આ રીતે આ નિયમ સમજતાં બધે ઠેકાણે બજવાનું થઈ જાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે જે હોપના નામથી ઓળખાતી વાંચનમાળાએ પાછળથી ચાલતી આવેલી ભાષાશીલીમાં એક મોટા ફરફાર કરવાનો આરંભ કર્યો હતો, અને તેની અસર આજ પર્યંત ઘણાના લખાણમાં માલમ પડે છે. પાછલી વાંચનમાળા ટ્રાઈ શેલી અને સંસ્કૃત મય વાણીમાં નિમગ્ન હતી. આ વાંચનમાળા તેને ખીલકુલ હસી કહાડવા લાગી અને બજારમાં બોલાતી, ચોરામાં સમજતી, અને ઘરમાં ગવાતી જે ગૂજરાતી ભાષા તેજ ખરી ગૂજરાતી છે એવો સિદ્ધાંત નિર્ભયપણે પ્રગટ કરવા લાગી. એ સિદ્ધાંત કેટલે દરજ્જે ખરો છે તે તપાસવાનું અત્રે આપણું કામ નથી, પણ એ તો નિશ્ચય છે કે વાંચનમાળાની ઓપડીઓમાં તો સરળતા જોઈએજ, અને તેને માટે આ નિયમ જે તેઓએ બાંધ્યો હતો તે ખરેખર વાજબીજ હતો. કદાપિ એ વસ્તુ ખરી છે કે છટ્ટી ને સાતમી ઓપડીમાં ભાષા વધારે ચટતી લેવી જોઈતી હતી, તોપણ સામાન્ય રીતે જેતાં એ નિયમ કાઢી રીતે વાંધો ઉઠાવવા જેવો નથી. જે ઠેકાણે વાંચનમાળામાં એ નિયમનું ઉદ્વેગન કીધું છે, એટલે સૂરજને ઠેકાણે સૂર્ય, અસૂરજને ઠેકાણે આશ્રય વગેરે જે શુદ્ધ રૂપ લખ્યાં છે, તે ઠેકાણે તે કાઢીને

પણ ના પસંદ પડે એમ અમને લાગતું નથી. એથી ઉલટું ઘણા એકનો વિચાર તો એમણે કે એથી પણ બાધાનો ચઢાવો ઉપલી ચોપડીઓમાં રાખવો જોઈતો હતો. માટે એ તો હવે નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું કે એ નિયમ કમિટીએ પોતાનેજ સારા બાંધ્યો હતો, અને એમાંથી વિરુદ્ધ કોઈ ઠેકાણે કીધેલું જણાયછે. ત્યાં સમજીનેજ તેમ કીધું છે.

આ નિયમ ખરેખર જેતાં તો જોડણી લખનારને તો કામનોજ નથી, કેમકે એને તો જે લખાવે તે લખવાનું કામ છે. તે છતાં કોઈ પ્રસંગે ગુચ્ચવણ પડે એમ ધારી આ વિવેચન અમે કીધું છે, અને તે કમિટીએ પોતાને સારા એ નિયમ બાંધ્યો છે એ વાત આથી મૂકી એક સર્વોપયોગી નિયમ તે ઉપરથી કહાડીએ તો આ પ્રમાણે નીકળે છે.

जो कोई शुद्ध रूपे अने कोई घणा अपभ्रंशरूपे एक शब्दने बोलता होय, तो ते शब्दने बेमांथी मरजीमां आवे ते रीते लखवो.

૩. શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારશી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા; જેમકે સૂક્ષ્મદર્શક, દૂરબીન.

અહિંયાં પહેલો સવાલ એ ઉઠે છે કે મૂળભાષામાં લખાતો હોય તે પ્રમાણે, કે મૂળ ભાષામાં બોલાતો હોય, તે પ્રમાણે કોઈ શબ્દ લખવો ? આ નિયમની શબ્દ રચના ઉપરથી એકે અર્થ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી, પણ કદાપિ ખેંચી તાણીને કહાડવા જઈએ તો “લખાતો હોય” એવો અર્થ નીકળે ખરો. પણ એ એમાંથી કયો અર્થ વાંચનમાળામાં અમલમાં આવ્યો છે એ આંપણે નિશ્ચય કરી શકીએ ત્યારેજ આ નિયમનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય.

સંસ્કૃત શબ્દમાં આ વાંધો લેશમાત્ર નડતો નથી, કેમકે એ ભાષામાં તો ચોખ્ખી વાત છે કે બોલવું તેવું લખવું, ને લખવું તેવું બોલવું. ફારશી લખવામાં ઘણે ઠેકાણે બોલવા કરતાં જુદું લખાય છે ખરું, પણ તે માત્ર લખનારનું આગસ, બૂલ, અથવા ફક્કડાઈ ગણાય છે. જેમ બોડીઆ અક્ષર વાણીઆઓ ઉત્તર ગુજરાતમાં લખે છે તેમજ એ જાણવું. એ પ્રમાણેજ લખવું તે શુદ્ધ એમ કોઈ કહેતું નથી. તેમજ ફારશીમાં લિપિના નિયમ ચોખ્ખા છે અને તે ધરાવેર ઉચ્ચારને અનુસરતા છે. તેથી ફારશી શબ્દને પણ આ નિયમ લાગુ પાડતાં કાંઈ હરકત નથી. હરકત માત્ર બધી ઇંગ્રેજી શબ્દોમાં આવી પડે છે. એ શબ્દોમાં કયો નિયમ પાળ્યો છે તે ત્યાપણે વાંચનમાળા જોઈને શોધી કહાડવું જોઈએ છે. એશિયા શબ્દમાં જે “આ”

લખાય છે તે ઇંગ્રેજીમાં 'ત' છે તે ઉપરથી પણ જો જોડણીજ કયુલ રાખવી, અને ઉચ્ચાર તરફ ન જોવું એમ ઠરેતો, એડિનબરો, મોંબસાંક, વગેરે શબ્દનાં જે રૂપ ઓપડીઓમાં જોવામાં આવે છે તે કયાંથી આવ્યાં ? અમારા જોવામાં તો એમ આવે છે, કે વાંચનમાળાની જોડણી અનિશ્ચિત તો છેજ પણ તેના ઉપર આધાર રાખી શકીએ, તો તેનું વળણ ઉચ્ચાર તરફ જણાય છે. માટે અમે એનો પેટા નિયમ આ પ્રમાણે કહાડીએ છઈએ,

અ. જે ભાષામાં ઉચ્ચાર અને જોડણી એક સરખાં નહોય ત્યાં ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવું.

આ ત્રીજા નિયમને ધણા અપવાદ લાગતા હોય એમ જણાતું નથી. થોડાજ દાખલામાં એ નિયમ પડતો મૂક્યો હોય એમ લાગે છે. સંસ્કૃતમાં કેટલાક શબ્દોને અંતે વ્યંજનો આવે છે જેમકે વિદ્વાન્, યુદ્ધિમાન્ જગત્ વગેરે. ગૂજરાતીમાં એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ પણ વ્યંજનાંતજ થાય છે, અને તેઓ ખરેખરા આ નિયમ નીચે આવે છે; પણ ઓપડીઓમાં કોઈ ઠેકાણે મૂળ પ્રમાણે જોડણી કીધી નથી. બીજા ગ્રંથકારો પણ ધણુંકરીને વ્યંજનાંત શબ્દ લખવાનો કેવળ અભાવજ બતાવે છે. કદાચિત્ અને અર્થાત્ શિવાય થોડાજ શબ્દમાં કોઈને હેલ્લો અક્ષર ખોડો કરતાં અમે દીઠો છે. પ્રાકૃત બા-
યાનો એક ઉત્સર્ગ પણ એવો છે કે હલંત શબ્દ સ્વર સહિત લખાય માટે આ બધી વાતનો વિચાર કરતાં અમારો નિશ્ચય થાય છે કે કમિટીએ ત્રીજા નિયમનો આ એક અપવાદ કયુલ રાખ્યો છે. એ અપવાદ કયુલ રાખવાનું એક બીજું પણ કારણ મળી આવે છે. ગૂજરાતીમાં દેવ, રામ, વગેરે ધણા શબ્દોનો ઉચ્ચાર હેલ્લો અક્ષર ખોડો હોય એ પ્રમાણેજ થાય છે, અને તેથી એમ વિચારવામાં આવ્યું હશે કે જેમ આવા ધણા હલંત ઉચ્ચારમાં સ્વર લખવા છતાં ઉચારતો હલંતજ થાય છે, તેમ ખરા હલંત શબ્દમાં સ્વર બેળીને લખીશું તોપણ તેનો ઉચ્ચાર તો કરવો જોઈએ તેમજ થશે, અને એમ છે આરે. ત્રિપિમાં જાણી જોઈને નકામી શું ચવણ શું કામ નાખ-
વી? હવે પછીના લોકો આ ધારણા કયુલ કરશે કે નહિ એ શક બરેલું છે, કેમકે વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાન દેશમાં દિન પર દિન વધતું જાય છે, અને વખતનું વળણ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો લખવા તરફ સ્પષ્ટ જણાય છે. તે છતાં હાલ દેશ માં આવે છે તે તરફ જોતાં અને વાંચનમાળામાં જે પદ્ધતિ પકડી છે તેનું પ્રયત્ન કરતાં આપણા કામને માટે તો આ પેટા નિયમ કહાડી શકાય છે.

૬. વ્યંજમાંત શક્તો તો શુદ્ધ રૂપે બોલાતા હોય, તો એ તેમાં 'અ' મેલવીનેજ લખવા

ખારીકીથી કામ કરવા જઈએ તો તો આટલા ખુલાસા સાથે પણ આ નિયમને અમલમાં આણુતા ઘણી ગુંચવણ માલમ પડે; કેટલા ઉચ્ચારણો આપણને એવા માલમ પડશે કે તેનાં ચિન્હજ આપણી લિપિમાં નથી. મોરપક્ષી ને આંખાનો મોર, કોઠીનું ઝાડ ને દાણા ભરવાની કોઠી વગેરે કેટલાએક ગૂંજરાતી ઉચ્ચારણોનો આપણી લિપિમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી, તો આરખી કે ઇંચેજી ભાષાના ઉચ્ચારણો આપણે આ નિયમ પ્રમાણે શી રીતે બરાબર લખી શકવાના હતા? આવે પ્રસંગે આપણે આપણા આ નિયમને ઢીસો મૂકવાની જરૂર છે, અથવા એમ પણ વાદ કરી શકાય કે તે શબ્દ આપણી ભાષામાં આવ્યા પછી જૂદા ઉચ્ચારણોનો થઈ ગયો છે, અને તેથી આપણે તેના મૂળ રૂપ પ્રમાણે લખવાને બિલકુલ બંધાએજાન નથી. એ પણ ખરી વાત છે કે એક ભાષાની લિપિનું કામ કાંઈ બીજી ભાષાના ઉચ્ચારણો લખવાનું નથી, અને એ કાર્ય જે તે ન કરી શકે તો કાંઈ તેનો તેમાં જરાએ દોષ ગણાય નહિ. દુનિયાની બધી ભાષાનાં ઉચ્ચારણોનાં ચિન્હ કદી પણ આપણે આપણી લિપિમાં આણી શકીએ નહિ, અને તે આણવા જવું એ આપણું કામ પણ નથી. “એ” ને “ઓ” ના જે જે ઉચ્ચાર આપણી ભાષામાં સામે છે તેને માટે નવા ચિન્હ કલ્પવા કે પહેલાં ચાલતા હતા ને હમણાંજ આપણે વિસારી મૂક્યાં છે તેને પાછાં તાજાં કરવા એ જૂદી વાત છે. ગૂંજરાતી લિપિમાં “ઇ” “૩” ને “જી” ના હસ્ત ને દીર્ઘ રૂપમાં તો ભેદ રાખવાની જરૂર છે, અને કેટલાએક અંચકારો એ ભેદ તો પોતાના લખવામાં રાખે પણ છે. એ ભેદ લિપિમાં બતાવવો એ કાંઈ અઘડું કામ નથી.

આપણી લિપિમાં પરભાષાના ઉચ્ચારણો સમાય તે રીતેજ આ નિયમ લાગુ પાડવો એ આપણે ઉપર સિદ્ધ કીધું. હવે માત્ર આટલુંજ કહેવાનું રહ્યું છે કે કયા નવા ઉચ્ચારને માટે આપણી લિપિનો કયો અક્ષર વાંચનાર માણમાં કમુલ રાખ્યો છે. એ બાબતના ઉચ્ચારમાં કાંઈક મત ભેદ સામે છે. કેટલા મૂર્ધન્ય ને કેટલા દંત અક્ષર લખે છે. આપણી ચોપડીઓમાં મૂર્ધન્ય કમુલ રાખ્યો છે, અને અમારા કાનને પણ એજ વધારે પસંદ પડે છે. મરાઠી ટ્રાન્સલિટર, અને તેનું દેખાદેખી થોડા એક ગૂ-

જરાતી લખનારાઓ દંતસ્થાની અક્ષર વાપરે છે, પણ આપણે તો વાંચન-માળાનો રિવાજ કબુલ કરવો જોઈએ; બીજા કેટલાએક ઉચ્ચારણને માટેજ છેક આવો નિર્વિવાદ તો નહિ પણ કાંઈ એક નિયમ હાથ લાગે છે ખરો. એ બધાનો સાર તીચેના પેઠા નિયમમાં અમે સમાવીએ છઈએ. એ ઈંગરેજ ઉચ્ચારણને પાટર્ન ક્રૂત છે. સંસ્કૃતમાં કાંઈ પંચાત નથી, અને ફારશી ઉચ્ચારણો આપણાં જેવાં છે અથવા તેને આપણે તેવાં કરી નાખ્યાં છે.

ફ. T નો ટ, D નો ડ, Z નો ઝ, ટુંકા A નો આ, Clyde જેવા શબ્દમાં ક્લાઈડ, અને Point માં પોઈન્ટ એ પ્રમાણે લખવું.

આ ઉપનિયમના છેલ્લા ભાગમાં એટલે “આઈ” ના ઉચ્ચારમાં કાંઈક તકરાર છે. કાઈ એ, ને કાઈ આઈ લખેછે. એમાં “આઈ” જ વધારે ખસેડ કરવા લાયક છે એમ અમે કહી શકતા નથી, પણ કમિટીનો વિચાર એ પ્રમાણેનો અમારી નજરે આવે છે.

એક બીજી તકરાર પણ આ નિયમને લગતી કહેવાની રહી જાય છે. કેટલાએક ઈંગરેજ શબ્દોની વચમાં હલત અક્ષર આવે છે, અને તેને ઘણે ઠેકાણે અક્ષર સહીત લખેલો જોઈએ છઈએ. એ બાબત વાંચનમાળામાંથી કાંઈ ખુલાસો મળતો નથી, કેમકે કાંઈ ઠેકાણે આમ ને કાંઈ ઠેકાણે એમ લખેલું છે. પણ અમે ખારીએ છઈએ કે અહીંયા તો કાંઈ છૂટ સેવાતી જરૂર દીસતી નથી. સ્કૉર્લંડ નહિ પણ સ્કૉર્લંડન લખવું. અક્ષર જોડવો અથરો પડેછે માટે અને બીજા પણ કાંઈક કારણને લીધે એવે ઠેકાણે તે અક્ષર ખોડવાનો રિવાજ રાખ્યો હોય તો વધારે સારું.

૪ ગૂજરાતી શબ્દો ગૂજરાતના ધણા ભાગમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા.

વ્યુત્પત્તિ પ્રકરણમાં કાંઈ શબ્દને પણ ગૂજરાતી છે એમ કહી શકાતું નથી; કેમકે ગૂજરાતી એ કાંઈ મૂળ ભાષા નથી. તેમજ ગૂજરાતીમાં જેટલા શબ્દ વપરાય છે તેને ગૂજરાતી કહ્યા છે એમ પણ આ નિયમનો અર્થ થઈ શકતો નથી. ત્રીજા નિયમથી સંસ્કૃત કે બીજી ભાષાના શુદ્ધ શબ્દ તો બાદ થએલાજ છે. પેહેલા નિયમમાં થોડા ફેરફારવાળા શબ્દને પણ મૂળ પ્રમાણે લખવાનું કહ્યું છે તેથી આ ઠેકાણે ઘણો ફેરફાર થએલા શબ્દ જેને વિષે બીજો નિયમ છે તેજ સમજવા.

આ નિયમ જેમ વાજખી છે તેમ હવે અર્થમાં ખુલ્લો છે, પણ અ-
મલમાં આણવો સૌથી અધરો છે. ઘણા ભાગમાં કયું ઉચ્ચારણ સાધારણ
છે તે જણાવ્યા અગાઉ તે શબ્દ ગૂજરાતના બધા ભાગમાં શી રીતે બો-
લાય છે તે જાણવું જોઈએ. એટલું જ્ઞાન થોડામાંજ હોઈ શકે, પણ એ
આખત કાંઈ પણ વિશેષ નિયમ આપવો એ અશક્ય છે, કેમકે જૂદા જૂદા
ભાગમાં શબ્દ બોલવાની કાંઈ અસુક રીતિઓ નથી. સુરતજીલામાં બધે
સ બોલે છે, ચરોતરમાં કતો ચ, -હર્ય ધકતો લોપ, દીર્ઘ ધકતો ગુણ
વગેરે જે કાંઈ નિયમસર ઉચ્ચારબેદ છે તે નીચલા વર્ગના લોકોમાંજ
આલેખે છે, અને તેથી કલાણા ભાગમાં આ નિયમ પ્રમાણે ઉચ્ચાર થાય
છે એમ કહી શકાતું નથી. એ તો દરેક ભાગના વતનીઓ એકઠા મળી
દરેક શબ્દના રૂપ વિષે નિશ્ચય કરે સારેજ થાય. કમિટી એ ધોરણ મુજબ
જ ભેગી થઈ હતી, અને તેથી જે શબ્દ તેમણે મુકરર કર્યા તે પ્રમાણે
જો શુદ્ધ છપાયા હોત તો આપણે કોઈ વાતની અડચણ રહેત નહિ, પણ
તેમ થયું નથી સારે તો ઘણે ઠેકાણે શી રીતે કીધું છે તે ઉપર નજર રા-
ખવી જોઈએ.

નિયમ તો કોઈ બરાબર નીકળી શકતો નથી, તે છતાં સુરત, ઉત્તર
ગૂજરાત, અને કાઠીયાવાડ એ ત્રણ ગૂજરાતના મોટા ભાગ છે, અને એ
ત્રણ ભાગની ભાષા કેટલીએક રીતે એક બીજાથી નોંખી પડે છે એ વાત
યાદ રાખવી. અમે સાંભળ્યું છે કે કમિટીએ પણ એ ભાષાના એવા
મોટા ત્રણ વિભાગજ પાડ્યા હતા, તેથી એ ત્રણ ભાગમાં હરકોઈ
શબ્દ શી રીતે બોલાય છે તેની તપાસ કરીએ તો તે કાંઈ ઘણું અધિક
પડે એવું નથી.

૫. એકજ અર્થના છેક જૂદા જૂદા શબ્દો ગૂજરાતના જૂદા
જૂદા ભાગમાં બોલતા હોય તો તે બધા રાખવા.

આ નિયમ જોડણી લખનારને કાંઈ કામનો નથી. એ તો અંતરારને
ઉપયોગનો છે. તેમજ એ નિયમમાં સમજવું કાંઈ મુશ્કેલ નથી. “છેક
જૂદાજૂદા શબ્દ” એમ જે કહ્યું તે ઉપરથી એટલુંજ સમજવાનું છે કે એક
શબ્દના અનેક અપભ્રંશ રૂપ થતાં હોય તો તે બધાં રૂપ જૂદા શબ્દ જા-
ણીને ભાષામાં ન લેવા. ત્યાં તો ઉપલા નિયમો લાગુ પાડવા. એ નિયમ

તો જ્યાં જૂદા જૂદા મૂળના એક અર્થ વાળા શબ્દ બોલાતા હોય તેને માટે છે.

૬. સંસ્કૃત તથા હિંદી ધાતુપરથી ક્રિયાપદ બને તેની જોડણી મૂળ પ્રમાણે રાખવી.

આ નિયમની વાક્ય રચના કાંઈ ઓરજ તરેહની જણાય છે. ખીજા નિયમોમાં તો કાંઈ વધત્રટ કરતાં કાંઈ પણ અર્થ ખુલ્લો જણાય છે, પરંતુ આ નિયમને જેમ જેમ જોઈએ છીએ તેમ તેમ વધારે અર્થ રહિત માલમ પડે છે, અથવા એના શબ્દ ઉપરથી ક્યારે પણ અર્થ ન કઢાડી શકાય એવો અર્થ એ કમિટિના મનમાં હશે એવી કલ્પના કરવી પડે છે.

પ્રથમ તો એમાં “તેની જોડણી” એમ જો લખ્યું તે કાની જોડણી એ ખરાબર સમજાતું નથી. ઉપર ટપકે જોતાં કોઈ સ્વભાવિક રીતે એ સંજ્ઞા સર્વનામનો અન્વય ‘ક્રિયાપદ’ જોડે કરે, પણ જરા જો વિચાર કરે તો તે અન્વય ખોટો છે એમ તુરત લાગે. સંસ્કૃત અથવા હિંદી પ્રમાણે ક્રિયાપદનું રૂપાખ્યાન કરવું એવો અર્થ હોયજ નહિ. “કહેવું” એને ઠેકાણે કથિતવ્યં કે કહનો કહેવું એવો તે કાનો અભિપ્રાય હોય ? પણ વાક્યનો એજ અન્વય સ્વભાવિક છે, અને ખીજી રીતે એનો અન્વય કરીએ છછએ એટલે ‘ધાતુ’ ની સાથે એનો સંજ્ઞા બેસાડવા જઈએ છીએ તો પણ ઉપર કહ્યો તેવોજ અનર્થ યઈ જાય છે.

ધારો કે એ નિયમનો એવો અર્થ છે કે સંસ્કૃત અથવા હિંદી ધાતુઓ તો તે મૂળ ભાષામાં હોય, તે પ્રમાણેજ લખવા અને તેનું રૂપાખ્યાન ગૂજરાતી વ્યાકરણના નિયમે પણ પેલા શુદ્ધ રૂપને ગૂજરાતી ધાતુ માનીને કરવું. આ અર્થ એક ઘડી પણ નીબી શકતો નથી. એમાં પ્રથમ તો સંસ્કૃત અને હિંદી એ બંને મૂળની વાત કરી છે, પણ ઘણા ખરા હિંદી ધાતુઓ તો ગૂજરાતીની પેઠે સંસ્કૃતમાંથી નીકળેલા છે. ત્યારે હવે મૂળ રૂપ તે સંસ્કૃતમાંનું લેવું કે હિંદીમાંનું લેવું? આ નિયમ તો હિંદી ભાષા જાણે કોઈ સ્વતંત્ર ભાષા હોય એવા ભાવથી લખ્યો છે. એ મુસ્કલે આધી મૂકીએ, અને સંસ્કૃત કે હિંદી એ બેમાંથી જે ફાવે તે રૂપ લેવું એમ કયુક્ત કરીએ તો પણ એ નિયમ ગૂજરાતી ભાષાને મારી નાખ્યા શિવાય અમલમાં આણી શકાતો નથી. કહેવું એનો મૂળ ધાતુ સંસ્કૃતમાં તો “કથ્” છે, ત્યારે શું કથ્ ધાતુ આપણે એને ઠેકાણે હમેશાં વાપરવો? કોઈ કહેશે કે આ ઠેકાણે તો હિંદી રૂપ કહ કયુક્ત રાખવું તો તે કયુક્ત રાખ્યું, પણ મૂળ ધાતુનું

સંસ્કૃત કે હિંદી એ બંનેમાં મિલ ૩૫ છે તેનું શું કરવું? શું હોરાની પેઠે “મિલતું નથી” એમ બોલવું? એવા ક્રૂ, ચલ્, છિદ, .તુલ, તુ, મુચ વગેરે અનેક ધાતુઓ છે, કે જેના સંસ્કૃત કે હિંદી ૩૫ આપણી બાષામાં કદી પણ આપણે દાખલ કરી શકવાની નહિ. આવો ગાંડો અર્થ એ કમિનીના નિયમમાં નથીજ રહેલો એમાં શો સંદેહ? સારું એનો અર્થ શો હશે? અમે તો એ નિયમનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજીએ છીએ. એ વાત ખરી છે કે એ શબ્દોમાંથી એ અર્થ શી રીતે નીકળ્યો તે અમે સમજી શકતા નથી, અને એજ અર્થ ધારેલો હોય તો એ નિયમ ઉપર ધણીજ અપૂર્ણ બાષાનો દોષ આવી પડે; તો પણ જો એમાં કાંઈ અર્થ રહેલો છે તો અમે જે નીચે લખીએ છઈએ તેજ છે.

કહે, રહે વગેરે હકારવાળા ધાતુઓ આવે ત્યારે પાછલા અક્ષર સાથે હને ન જોડી દેવો.

આ નિયમ શા માટે બાંધવો પડ્યો હશે તે અમે સમજી શકતા નથી. કહ્યું, કહીએ વગેરે કેટલા ૩૫આનામાં “હ છૂટા પડે છે અને મૂળ નુપ-તિમાં હ છૂટા છે તેથી એ કદાપિ કહાડ્યો હશે, પણ એ ફેરફાર દર્શાવવો એ વ્યાકરણકારનું કામ છે, અને એ ફેરફાર દર્શાવવો પડે માટે જોડણી-માંથી તે બેદગ કહાડી નાંખવાનો હુકમ કરવો એ તો કોઈ પ્રકારે અમને વાજબી લાગતું નથી. સંસ્કૃત બાષાના ૩૫આનામાં આટલું બધું અનિયમિત પાછું છે તે છતાં તેના વ્યાકરણકારો યાક્યા નહિ તો આપણે આટલી હર-કતથી કેમ ડરી જવું જોઈએ?

આ રીતની જોડણીની એક એવી અસર થઈ છે કે કહેવું, કહે છે વગેરે જે જોડણી હાલ પસરી છે તે ઉપરથી ઉચ્ચાર પણ કેટલાએક વાંચનારાઓ ખોટા કરે છે અને કેટલાએક મહેતાજીઓ એવા ઉચ્ચાર શીખવવા એમ પોતાની ફરજ સમજે છે. ખીજું બોલવું તેમજ લખવું એજ આપણી ક્ષિપિતું લક્ષણ છે તેમાં આ નિયમથી એક મોટો વિરોધ આવીને પડે છે. તે છતાં અમારું કામ અહીંયાં તો અર્થ ગ્રહણ કરવાનું છે તેથી અમારા વિચાર પ્રમાણે એનો શો અર્થ યાવજે તે અમે ઉપર આપ્યો.

૭. ઇકરાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઇ દ્વિર્ધ શર્ખીને તે સ્વર જખવો. પાણુ -હુસ્વ ઈ કરોને ય ઉમેરે તોએ-ચાલો:—જેમ, નદી ન-

દીઓ અથવા નદિયો ઉકારાંત શબ્દને સ્વર પ્રત્યય આવે ત્યારે ઉજ શખયું; જૂ. જૂઓ; લીંબુ, લીંબુઓ.

૮. કાંસું, રાતું, વાંચું વગેરે શબ્દોમાં નાન્યતર જાતિ જણાવનારો જે સ્વર તે અનુસ્વારવાળો -હસ્વ ઉકાર છે, અને અંત્યાક્ષરી ઉ -હસ્વ લખવો. જૂ. લૂ વગેરે ઉકારાંત એકાક્ષરો શબ્દોમાં અંત્ય સ્વર દીર્ઘ છે. બે અક્ષરના શબ્દોમાં ઉકાર પછીનો અક્ષર -હસ્વ હોય તો તે ઉકાર દીર્ઘ છે; જેમ ફૂટ, દૂધ, ધૂળ, ચૂક, મૂક, ખૂમ, ઇત્યાદિ. તેમજ ઉકારની પછીનો અક્ષર દીર્ઘ હોય ત્યાં પણ એજ નિયમ ધાતું કરીને લાગે છે; જેમ ચૂનો, ખૂણો, ઇત્યાદિ અને તેમજ ધાતુ કે નામમાં ઉ -હસ્વ કે દીર્ઘ હોય તેને પ્રત્યય આવ્યાથી અથવા સમાસમાં પણ ઉપસો નિયમ ફરતો નથી. જેમ મૂકનાર, સૂવાળો, દૂધભાઈ વગેરે; બેથી વધારે અક્ષરોના શબ્દોમાં પહેલા અથવા વચમાંના ઉકારની પછીનો અક્ષર -હસ્વ હોય તો તે ઉ દીર્ઘ કરવો. અને જો તે અક્ષર દીર્ઘ હોય તો તે ઉ -હસ્વ લખવો. જેમ કૂખડો, કૂટડો, પુશાજ વગેરે. ઇકારાંત શબ્દોમાં જે ઇકાર છે તે દીર્ઘ છે, જેમ ધી, કઠી, નાખો. બે અને તેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઇકાર -હસ્વ અને દીર્ઘ ઉકાર સંબંધી નિયમ પ્રમાણે લખાય છે; જેમ ખીંક, કીડી, ખીચડી, નાળિયેર. રૂપિઓ ઇત્યાદિ.

૯. ગૂજરાતો શબ્દોમાં 'સ' હોય તેમાં ઇકે ય મળવાથી તાલુ 'શ' બોલાય છે, જેમ ડોસો હોય પણ ઇ આવવાથી ડાશી, માસો માશી, પીરસો પીરશું વગેરે એ નિયમ સુરત ભરૂચ સિવાય આખા ગૂજરાતમાં ચાલે છે માટે તે રીત ચોથા નિયમને આધારે રાખવી.

અત્યાર સુધીનો અમે અકેકા નિયમ લખને તે ઉપર અમારૂં વિવેચન આપ્યું પણ આ ઠેકાણે અમે અટકી પડીએ છઈએ. ઉપર અમે બતાવ્યું છે કે આ નિયમો કોઈ ઠેકાણે ધારેલા અર્થ કરતાં અધિક ને કોઈ ઠેકાણે ઓછું બતાવે છે. પણ આ ત્રણ નિયમમાં તો ઘણો ગોટાળો કરી નાખ્યો છે. જેને અપવાદ દાખલ બીજા નિયમના પેટામાં લખતા જોઈતા હતા તેને સ્વતંત્ર નિયમ પ્રમાણે છૂટા લખ્યા છે અને જે છૂટા નિયમો છે તેને એક નિયમમાં મારી મચરડીને ઘોંચી ધાલ્યા છે. આશ્ચર્ય નિયમમાં અર્થ અને બાધાની અલંત્ર ગુંચવણ કરી નાખી છે. એમાં ખરેખરા ચાર સ્વતંત્ર નિયમ સમાવી દીધા છે. માટે અમે ધારીએ છઈએ કે આ ત્રણ નિયમોનું

પ્રથક્કરણ કરીને તેના યથાયોગ્ય નિયમ બાંધી તે ઉપર અમે અમારૂં વિવે-
ચન આપીએ તો શીખનારને વધારે સમજણ પડે. એ નિયમ અમે પાડીએ
છીએ, અને તે ઉપર નંબર અમે અમારી તરફનો આપીએ છીએ,
તોપણ એ નિયમ અમારી તરફના છે એમ ન જાણવું. એ વિષે જે અ-
મારે કહેવાનું હશે અથવા તેમાં જે ફેરફાર કરવાનું અમારી નજરમાં વાજખી
લાગશે તે તો અમે ઉપર પ્રમાણે તે દરેક નિયમના પેટામાંજ લખીશું.
નીચે અમે જે ચાર નિયમો આપીએ છીએ તે એમાં ત્રણ નિયમો છે તેની
જગોપર કમિટીનાજ હોય એમ સમજવું.

૭. નાન્યતર જાતિના પ્રત્યમાં ઉકાર -હસ્ત છે.

આ અને એની નીચેના બે નિયમ -હસ્ત દીર્ઘના ભેદ વિષે છે. એ
બધા નિયમોં સંસ્કૃત કે પર ભાષાના શુદ્ધ અથવા જરા ફેરફાર પામેલા શ-
બ્દને લાગુ પડતા નથી, પણ ધણા અપભ્રંશ અથવા દેશ્ય શબ્દનેજ લાગુ
પડે છે. એ વાત ઉપર સમજાવીજ છે, પણ ધણા ભોક્ષા સૂખ દૂખ વગેરે
વિપરીત જોડણીઓ આ ભેદ ન સમજ્યાને લીધે કરે છે, તેથી જોટલી વાર
એ વાત તેમની આગળ મૂકીએ તેટલી વાર કામનીજ છે. સંસ્કૃત કે ફા-
રસી શબ્દ તો તે ભાષામાં હોય તે પ્રમાણેજ -હસ્ત દીર્ઘ લખવા, અને આ
નિયમો ઉપર કાંઈ પણ ધ્યાન આપવું નહિ.

ગૂજરાતી અથવા અતિ અપભ્રંશ શબ્દમાં હસ્ત દીર્ઘ લખવા વિષે
ત્રણ મત હાલ આપણા દેશમાં ચાલે છે. કેટલાએક બોલાય છે તે પ્રમાણે
જ લખવું એમ કહે છે, અને ખરે જોતાં આપણી લિપિની રીતે એ વિ-
ચારજ અગત્યનો છે. પણ ઉચ્ચારણ ઉપરથી -હસ્ત દીર્ઘનો ભેદ ઓળખવો
એ અશક્ય નહિ તો બેશક બહુજ અઘરું કામ છે. બોલવાની ઉતાવળમાં
ધણાં ઉચ્ચારણ ટુંકાં થઈ જાય છે અને જો એ ઉપર ધોરણ રાખવા જ-
ઈએ તો કેમ, ધેર, આવે છે વગેરે ધણા શબ્દોમાં ખુદા ગુર અક્ષર છે તે
પણ લઘુ જેવા લાગે. તેમજ -હસ્ત દીર્ઘનો ભેદ જાણવાના મનસુઆથી
આપણે એકાદો શબ્દ ચાંપી ચાંપીને બોલવા લાગીએ તો તેમાં તે દીર્ઘ
ઉચ્ચારણ છે એમ દીઠામાં આવે. ટુંકામાં, બોલાતી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં
-હસ્ત દીર્ઘનો ભેદ નહિ જેવો થઈ ગયો છે. આ કારણને લીધે કેટલાએક
તો એ ભેદ ગૂજરાતીમાંથી કહાડી નાખવો એવો વિચાર આપે છે અથવા
તેઓનો વિચાર પરિણામે એવોજ છે. તેઓ કહે છે કે બધે દીર્ઘ અને -હસ્ત

ઉલખવું. વાણીઆઓ પોતાના દરરોજના વહેવારમાં એમજ કરેછે. પણ આવો વિચાર ધરાવનારાની સંખ્યા વિદ્વાન વર્ગમાં બહુજ થોડી છે, એ વિચાર ધણા કારણથી પસંદ કરવા લાયક નથી, અને એ વિચાર પ્રમાણે મૂજરાત હવે વર્તશે એવું વલણ દેખાતું નથી, તેથી અમે એ વિચારને ફક્ત અહીંયા સૂચવીનેજ પડતો મૂકીએ છઈએ. ત્રીજો મત એવો છે કે શબ્દની ઉપર, પ્રાકૃતભાષા ઉપર, અને પ્રાકૃત ઉત્સર્ગો તરફ નજર રાખી શબ્દની જોડણી કરવી. એ મત કેટલીએક રીતે ઠીક છે અને જ્યારે બોલાતી ભાષામાં હસ્વ દીર્ઘનો ભેદ બરાબર પકડાતો નથી ત્યારે પસંદ કરવા જોગ પણ છે. પરંતુ એ મતના સામી મોટી હરકત એ છે કે દરેક શબ્દનાં મૂળ જાણવાં એ અશક્ય વાત છે. ભાષામાં હાલ ધણા એવા શબ્દ મળી આવશે કે જેની વ્યુત્પત્તિ આખા પ્રાંતમાં કોઈ પણ કહી શકશે નહિ, તો પછી તેમાં હસ્વ દીર્ઘનો ભેદ નિર્માણ કરનારો આપણે કયાંથી લઈ આવીશું? બીજું એ હિસાબે તો વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાન જેમ દેશમાં વધતું જાય તેમ શબ્દની જોડણી ફરતી જાય.

આ ત્રણ મતમાંથી થોડો થોડો સાર લઈને બુક કમિટીએ મધ્યમ રસ્તો પકડ્યો હોય એમ અમને લાગે છે. ઉપર અમે એ નિયમોની ભાષા વિષે કાંઈ શકત શબ્દો બોલ્યા હતા, પણ અત્રે અમારે કહેવું જોઈએ કે તેઓએ જે ઠરાવ કર્યો છે તે ધણા વિચારનું ગંભીર ફળ છે. એ નિયમોથી જોડણી નિશ્ચિત થાય છે, ઉપલી રીતોમાં હરકતો છે તે દૂર થાય છે, અને કોઈ મતથી પણ ધણાં ઉત્કટાં રૂપ સંપાદ્ય છે એમ નથી.

ઉપર હસ્વ દીર્ઘના સંઘળા નિયમો વિષે સાધારણ વાત કહી. હવે જે અમુક નિયમ મથાળા ઉપર મૂક્યોછે તે વિષે કાંઈક બોલવાનું છે. એમાં 'નાન્યતર જાતિનો પ્રત્યય' એમ લખીને મર્યાદા બાંધીછે, તેથી એવું બનેછે કે હું, તું, લખું વગેરે ધણા શબ્દો આ નિયમોમાંના કોઈ નિયમ હેઠે પણ આવી શકતા નથી. કદાપિ અત્યસ્થાની ઉકારનો જે નિયમ નીચે આવે છે તેના પેટામાં એ શબ્દોની વ્યવસ્થા કોઈ કરવાનું કહે, તો તેનો જવાબ એ છે કે ઉકારના પેટામાંજ જો ઉંકાર ગણવું હતું તો નાન્યતરજાતિના પ્રત્યયને પણ જૂદો પાડવાની કાંઈ જરૂર નહોતી. અમારો વિચારતો એમ પણ છે કે જોનો જૂદો નિયમ ન કરતાં તેને ઉકારમાંજ ગણવું હોત તો ચાલત, પણ જ્યારે બુક કમિટીએ એ ભેદ જૂદો પાડ્યોછે ત્યારે તે કહાડી નાંખીને કાંઈપણ ક્ષિપ્રતા આ નિયમોમાં આણવાને અમે ચાહતા નથી. તેથીજ અમે આ નિયમ લખ્યોછે.

હવે જ્યારે ઉકારના પેટામાં ઉં ન ગણવું એમ કહ્યું, ત્યારે તો હું, તું, લખું, વગેરે ઉપર દર્શાવેલા ધણા શબ્દોનું શું કરવું એ સવાલ આપણે માથે ઉભોજ દહી રહે છે. વાંચનમાળામાં બધે એવા શબ્દોમાં ઉ-હસ્વજ રાખ્યું છે, ધણા પ્રયકારો પણ હાલના એમ લખે છે, સાધારણ બોલવામાં દીર્ઘ હોય એમ કાંઈ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, અને વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતાં પણ જે ઉપરથી નાન્યતર જાતિનો પ્રત્યય થયો છે તેવાજ અથવા આખરે અપભ્રંશ થઈને તે રૂપે થઈ ગયેલા પ્રત્યય ઉપરથીજ હું, તું વગેરે શબ્દોમાં ઉં આપ્યું છે. ત્યારે એક ઠેકાણે ઉ -હસ્વ રાખ્યું તો બીજે ઠેકાણે પણ -હસ્વ રાખવું જોઈએ. માટે અમે ઉપલા નિયમમાંથી પેલું મર્યાદા કરનાર ઉપવાક્ય કહાડી નાંખી તેને નીચે પ્રમાણે મૂકીએ છઈએ.

ઉં પ્રત્યયમાં ઉકાર બધે ઠેકાણે -હસ્વજ છે.

૮. શબ્દના છેડાનો ઇકાર દીર્ઘ અને ઉકાર -હસ્વ લખવા, પણ એકાક્ષરી શબ્દોમાંનો ઉકાર દીર્ઘ લખાય છે.

આ નિયમ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જે લોકો ઇ દીર્ઘ અને ઉ-હસ્વ હમેશાં લખવાનું કહે છે તેના મતને અનુસરીને બાંધ્યો જણાય છે. તેમજ ધણા ઇકારોત્ શબ્દમાં વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતાં ઇ દીર્ઘજ છે. પણ યાદ રાખવું કે એ મત અંત્યાક્ષરને માટેજ કમ્બુજ રાખ્યો છે, અને તેમાં પણ એકાક્ષરી શબ્દોને એ નિયમમાંથી બાતલ કરી સાં દીર્ઘ ઉ લખવાનું કહ્યું છે. આ અપવાદ રાખ્યો તે ઠીક કીધું છે. એમાંના કેટલાએક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ઉ દીર્ઘજ છે, અને વળી તેઓ પ્રથમ અક્ષર હોવાને લીધે તેના ઉપર જે આર આવે છે તેથી બોલવામાં પણ દીર્ઘ જેવાજ સંભળાય છે.

શબ્દની અંતે નહિ પણ આરંભે અથવા વચમાં જ્યારે એ સ્વરો આવે ત્યારે શી રીતે લખવું તે બાબતનો નિયમ નીચે આવે છે.

૯ શબ્દને છેડે નહિ આજ્યા હોય એવા ઇકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે, કે જો તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ, અને ગુરુ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા; પણ જો અક્ષરના શબ્દમાં પછીનો અક્ષર ગુરુ હોય તો પણ એ ધણું કરીને દીર્ઘજ લખાય છે.

આ નિયમનો ઉપસો ભાગ વ્યુત્પત્તિની ધોરણે બાંધ્યો નથી, પણ ઉચ્ચારણની સરળતાને લીધે જેમ "સ્વભાવિક રીતે બોલાય છે તેને અનુસરીને બાંધ્યો છે, અને ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવું એ ઉત્તમ માર્ગજ છે.

પાસે પાસે આવેલા એ અક્ષરનું લાંબું કે ટુંકું એક તરેહનું ઉચ્ચારણ બોલવામાં નેમજ સાંભળવામાં સાફ લાગતું નથી, અને તેથી બોલનાર પોતાની મેળે એક ઉચ્ચારણ લઘુ હોય છે, તો બીજાને ગુરૂ કરે છે અને એક ગુરૂ હોય છે તો બીજાને લઘુ કરે છે. એ રીતે બોલતું બધાને સ્વાભાવિકજ છે, અને તેથી અમે આ નિયમને સ્વાભાવિક નિયમજ કહીએ છઈએ.

આ નિયમના બીજા ભાગમાં એનો અપવાદ બતાવ્યો છે. છેલ્લા નિયમના અપવાદ પ્રમાણે એકાક્ષરી અક્ષરમાં તો ઉકાર કે ઉકાર દીર્ઘ છેજ, અને આ અપવાદથી બે અક્ષરના શબ્દમાંના પણ ઉકાર કે ઉકારને દીર્ઘ લખવા એમ ઠેરવ્યું. જો એ અપવાદ ન આવ્યો હોત, તો આ નિયમ પ્રમાણે તેની પછી લઘુ અક્ષર આવત સારેજ એ દીર્ઘ ધાત, પણ આ નિયમથી તો તેની જોડે ગુરૂ અક્ષર આવ્યો હોય તોએ તે દીર્ઘ લખી શકાયછે; જેમકે ચૂનો, કાડી વગેરે. આ અપવાદ વ્યુત્પત્તિ ઉપર નજરરાખીને કહાડ્યો હશે. એવી તરેહના ધણા શબ્દમાં પ્રાકૃત હિત્સર્ગો પ્રમાણે સ્વર દીર્ઘ ધાયછે. ઉચ્ચારણ પણ કદાપિ દીર્ઘ જેવું લાગે ખરૂં. પણ આ અપવાદમાં “ધણું કરીને” શબ્દ મૂક્યો છે તેથી કદાપિ એ નિયમ શાસ્ત્રીય રીતે વધારે સારો થતો હશે, પણ એનું ઉપયોગીપણું તો એકદમ નાશ પામેછે. વિદ્યાર્થી જે અમુક શબ્દ લખવા બેઠો હોય, તે આ નિયમ બાંધનારના “ધણું કરી” માં આવી ગયો કે નહિ એ જાણવું કેવળ અશક્ય છે, અને તેથી આ અપવાદ તેને નકામો થઈ પડે છે. કયા ધોરણ પ્રમાણે આ અપવાદ લાગુ પાડવો તેનો જરા ઈશારો પણ આ નિયમમાં કીધો નથી. તેથી આ નિયમમાં ફેરફાર કરવો અવશ્ય છે. પણ કયા ધોરણ ઉપર એ અપવાદ રાખ્યો છે તે જ્યાં સુધી જણાતું નથી ત્યાં સુધી એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું અશક્ય છે. વ્યુત્પત્તિ અને પ્રાકૃત હિત્સર્ગ તરફ એ અપવાદનું લક્ષ જણાય છે ખરૂં, પણ તે ઉપરથી શીખાડતે ઉપયોગી પડે એવો નિયમ કહાડી શકાતો નથી. શીખાડતે વ્યુત્પત્તિ આવડતી હોય અને હિત્સર્ગ તે લાગુ પાડી શકતો હોય સારે તો પછી આ બધા નિયમ બાંધી આપવાની શી જરૂર છે? સારે તો તે પોતાની મેળેજ શુદ્ધ જોડણી ઠાં ન લખી શકે?

અમારી નજરમાં આ હરકત ટાળવાનો ટુંકો રસ્તો એજ છે કે જેમ ધણા મેહતાબએ આ નિયમ અમલમાં આણતી વખતે કરેછે તેમ એમાંથી એ તકરારી ઉપવાચનજ મૂકી દેવું, અને સધળે કેકાણે એ નિયમને લાગુ પા-

ડવો. એમ કાપાંથી કે.ઈ પ્રસંગે વ્યુત્પત્તિ વિરૂદ્ધ જોડણી થશે ખરી, પણ બધી હરકતો એ વિના દૂર થઈ શકે એવો ખીજો રસ્તો નથી. શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દને અથવા થોડા અપભ્રંશ શબ્દને તો આ નિયમ લાગતોજ નથી એટલે ધણી વિરૂદ્ધતા તો નહિ આવે.

૧૦ મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળજોડણીમાં કોઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ; પણ ઇકારાંત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો તે ઇને મરજીમાં આવે તો -હસ્ત કરીને જોડના સ્વરમાં ય ઉમેરાઈ શકે, અને તેમજ “સ” માં ઇ કે ય મળતો હોય ત્યાં તેને ઠંકાણું “શ” યાય છે;—જેમકે ગાડીવાન, ગાડી ઘોડા; નદીઓ અથવા નદિયો, માશી, પીરશ્યું.

આ નિયમ પણ બહુ જાંખો છે તથાપિ બધી વાત એક સંબંધની છે. પેટેલા બાગમાં એક સાધારણ નિયમ છે અને ખીજા બાગમાં તેના બે અપવાદ બતાવ્યા છે.

આ નિયમની મનઝળ શબ્દના રૂપને દઢીભૂત રાખવાની છે. જો એવો નિયમ નહિ બાંધ્યો હોય, તો ઉપલા નિયમને અનુસારે દરેક શબ્દની જોડણી વાદળાની છાયાની પેઠે ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જાય. જેમ ‘ચૂનો’ એ શબ્દમાં ઉ એકવાર દીર્ઘ લખ્યું અને પછી તેના ઉપર વાળો પ્રત્યય આવ્યો એટલે પાછું તેને ‘ચુનાવાળા’ એમ લખવું પડે, કેમકે હવે તો એ કાંઈ બે અક્ષરનો શબ્દ રહ્યો નથી. તેમજ ‘ચોપડી’ શબ્દમાં ઈ છેલ્લી છે એમ જાણી ને દીર્ઘ લખી, પણ ‘માં’ પ્રત્યય આવ્યો કે તેને -હસ્ત કરીને ‘ચોપડીમાં’ એ પ્રમાણે લખવું પડે. ઉપલા નિયમના વિવેચનમાં કહ્યું તે પ્રમાણે બને જોડના અક્ષરને -હસ્ત કે દીર્ઘ બોલવા સ્વાભાવિક નથી, અને તેથી કદાપિ ઉચ્ચારમાં ‘ચુનાવાળો’ એમજ બોલાય, તોપણ શબ્દને સદા એક રૂપી રાખવાને સાર આવું બંધન રાખવાની જરૂર પડેછે.

તે છતાં સાધારણ ઉચ્ચારણને માન આપી બે અપવાદ કમુલ રાખવા પડ્યા છે. આ નિયમ પ્રમાણે નદી શબ્દમાં મૂળ ઈ દીર્ઘ છે તેથી તેના ઉપર ઓ પ્રત્યય આવ્યા છતાં પણ તેજ કાયમ રાખી નદીઓજ લખાય, અને નદિયો લખે તો ખોટું ગણાય. ઉચ્ચારમાં ‘ઈ’ બેશક -હસ્ત થઈ જાયછે, અને તેની ખાત્રી કરવી હોય તો કવિતા કે જેમાં લખનારાઓ કાને પરખાતા ઉચ્ચારણો ઉપરજ ધ્યાન આપીને લખેછે, તેમાં આપણે જોઈશું તો ધણે

ઠેકાણે નદિયે, કરિયે, બોલાવિયે, વગેરે નોડણીજ માલમ પડશે. તે છતાં કેટલાએકનો એવો વિચાર છે કે ભાષણની ત્વરાથી ટુંકા થઈ ગયેલા રૂપને વ્યાકરણ નિયમે સ્વીકારવા ન જોઈએ, અને એક પક્ષે એ કહેવું ખરૂં છે. પણ જો શબ્દને એક રૂપી રાખનાર આ સરળ નિયમને અપવાદ લગાડવા કમુલ કીધા, તો નદિયો જેવા શબ્દનો આ અપવાદમાં આવવાનો પહેલ વહેતો હક છે. આ અપવાદ અત્રે કમુલ રાખ્યો છે, તોપણ વાંચનમાળામાં તો કદીએ અમલમાં આવ્યો નથી. ખરૂં કહીએ તો એ અપવાદ કાંઈ કમુલ રાખ્યો નથી, પણ કેટલાએક વિદ્વાનો લખેછે તેને ખોટા ન કહેવા એટલેજ આ નિયમનો ઉદ્દેશ જણાય છે. અમારા વિચારમાં તો એ અપવાદ જરૂરનો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં પણ નહી, સ્ત્રી વગેરે શબ્દોના રૂપાંતરણમાં કેટલેક ઠેકાણે ઈ-દસ્વ થઈ જાયછે, જૂના ગૂજરાતી-લખાણમાં અમે હમેશાં એ પ્રમાણેજ નોડણી કરેલી જોઈએ છઈએ, ઉચ્ચારમાં પણ એવો ફેરફાર સ્પષ્ટ માલમ પડેછે. જો એ અપવાદ કમુલ ન રાખીએ તો જેમ સુધરેલી ભાષાઓમાંછે તેમ ગૂજરાતી કવિતાની નોડણી કદીએ વ્યાકરણ શુદ્ધ થવાની નહિ, વગેરે કારણોથી અમારો મત એ અપવાદની તરફમાંજ પડેછે, અને તે એટલે સુધી કે એ રીતે લખવું તેજ વાળખી ગણાય એવો નિયમ થવો જોઈએ. એમ હોય તો “મરજીમાં આવે” વગેરે જે શકના શબ્દ એમાં મૂક્યા છે તે કહાડી નાંખવા જોઈએ.

તેમજ ખીજે અપવાદ એટલો અગત્યનો છે કે નહિ એ શક પડતું છે. તોપણ કમિટીએ તો એને વધારે જોર આપ્યું છે અને એની વિરૂદ્ધ ચાલવાની છૂટ આપી નથી. એ અપવાદ આગળ પાડવાની મતલબ એટલીજ જણાય છે કે સુરત ભરૂચ સિવાય ગૂજરાતના બધા ભાગમાં એ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ થાયછે. જો એટલુંજ કારણ હોય તો પહેલો અપવાદ જેના પ્રમાણે કે આખા દેશના લોકો બોલેછે તે જો શક પડતો રાખ્યો, તો આને નિશ્ચય રૂપમાં મૂકવાની કાંઈજ જરૂર નહતી. જો એ અપવાદ પાળવો અવશ્યજ ઠેરવ્યો તો ઉપલો અપવાદ અવશ્ય પાળવો જોઈતો હતોજ. એ ઉપરથી અમે આ અપવાદની વિરૂદ્ધ જતા હોઈએ એમ નથી. અમારી મતઝખ ઉપલો અપવાદને જે ગેર ધનિસાક મળ્યોછે તેનો પક્ષ કરવાની છે, અને જો મૂળ શબ્દના સ્થિર રૂપને છોડવા નહિ એવોજ સિદ્ધાંત હોય તો ખીજ અપવાદને દૂર કરવો. બાકી આ ખીજ અપવાદનું વળણ પણ સ્વભાવિક નિય-

મને માન આપવા તરફ છે. ઈ ને ય એ અક્ષરો તાજુસ્થાની હોવાને લીધે એ જે સકારની સાથે બેળાય છે તેનો ઉચ્ચાર તાજુમાંથી કરવો સરળ પડે છે અને તેથી બેશક વાણીની મધુરતામાં વધારો અવધે. સુરત ભરત્ય સકારનો છેક અનાદર કરે છે તે છતાં પણ ત્યાંએ આવા યોગમાં કોઈક પ્રસંગે ઝપટના બોલનારથી આ અપવાદ પ્રમાણે બોલી જવાય છે કે; જેમકે બેશી જાઓ, નાશી મયો.

પ્રુક કમિટીએ જે જોડણીના નિયમ બાંધ્યા છે તેનું તો અર્થ ગ્રહણ અમે ગયા અંકમાં *પૂરું કરી ચૂક્યા છઈએ. અમને આશા છે કે એની સહાયતાથી હવે એ નિયમો બરાબર સમજાશે, અને શબ્દોની જોડણી બાબત જે હાલ અંધાધુંની ચાલે છે તેમાં ધણો ધટારો થશે; પણ અમને ધણું અવલોકન કરતાં માલમ પડે છે કે આ નિયમમાં નથી આવી જતા એવા કેટલાએક શબ્દો છે અને તેની જોડણી વિષે જૂદા જૂદા મત ચાલે છે. વાંચનમાળામાં પણ કોઈ ઠેકાણે આ રીતે લખેલું છે અને કોઈ ઠેકાણે બીજી રીતે લખેલું છે. એ ગુચવણની વેળાએ કયે રસ્તે ચાલવું તે બાબત કશીએ નિયમ મળે નહિ. અમે જાણીએ છઈએ કે એ વિષે કાંઈપણ નિયમ ઠરાવવા જોઈએ. એ નિયમ ઠરાવવા એ અમારું કામ નથી, તોપણ પ્રુક કમિટીને એ બાબત સૂચના દાખલ અમને જે જે નિયમોની ખોટ માલમ પડે છે તેની અમે નીચે ચર્ચા ચલાવીએ છઈએ.

૧. ધણા શબ્દોમાં જોડાએલો હ સંભળાય છે, અને તે હને શી રીતે લખવો એ બાબત વાંચનમાળામાં જૂદી જૂદી ચાર રીતો જોવામાં આવે છે. કેટલેએક ઠેકાણે એ સમૂળગો કહાડી નાખવામાંજ આવે છે, જેમકે

*અમે જે એ બાબત ચર્ચા ઉઠાવવા માગતા હતા તેમાં તો અમે બિલકુલ નાઉમેદ થયા છઈએ. અમારા અર્થગ્રહણની સામા કોઈએ પૂર્વપક્ષ ઉઠાવ્યો નહિ, અને તેમજ કેળવણીખાતાના કોઈ સંબંધીએ અમારા વિચારને પુષ્ટી આપવાની પણ તરફી લીધી નથી. તે છતાં અમને મંતોષ છે કે ટેલર સાહેબ અને કવિ દક્ષપતરામ જેવા બહારના વિદ્વાનોએ અમારા અર્થગ્રહણ વિષે પોતાનો સારો વિચાર અમને પોતાની મેળે જણાવ્યો છે. દાકતર બૂલર સાહેબનું તો અમને આ કામમાં મૂળથીજ ઉત્તેજન છે. તેમણે પણ જે વર્ગના માણસોના ખાસ લાભને સારૂ આ મેહનત ચલાવે છે તેઓએ કાંઈ વધારે ચંચળતા બતાવવી જોઈતી હતી, ગુ. શા. જુલાઈ ૧૮૭૨ માં

મોટો, નાનો, અમે, તેને વગેરે. કેટલેક ઠેકાણે હ કહાડી નાંખીને એની જોડે ડકાર આપ્યો હોય છે તેનો ઢકાર કરે છે. જેમકે, કાઢવું, ચઢવું, વઢવું, મોઢું વગેરે. તેમજ કેટલેએક ઠેકાણે જોડાએલો હકાર છુટો કહાડીને તેના ઉપર પાછલા અક્ષરનો સ્વર નાંખે છે, જેમકે શહેર, લહેર, પહોર (પ્રહર), નહોર (નખર). તેની સાથે કાંઈ પણ નિયમબદ્ધ વિના કોઈ વખત એ સ્વર બંને અક્ષર ઉપર પણ મૂકવામાં આવે છે; જેમકે પેહેલો, વાહાલો કાહાડો, મોહોડું.

ઉપર જે ચાર રીતો કહી તે જૂદે જૂદે ઠેકાણે વાપરી છે એમ ન જણવું, પણ વાંચનમાળાનું ગમે તે પાનું ઉઘાડીને જોશો તો માલમ પડશે કે એકજ શબ્દને વખતે બે રીતે, ત્રણ રીતે, અને કોષ્ટ વખત ચારે રીતે લખેલો માલમ પડશે. મોઢું, મોહોડું, મહોડું; વીલો, વીહીલો; વાલો, વહાલો વાહાલો; કાલો, કહાડો, કાહાડો; વગેરે. એ ચાર રીતો તો વાંચનમાળાની કહી, પણ દેશમાં કવિ નર્મદાશંકર વગેરે કેટલાએક ગ્રંથકારો એક પાંચમી રીતજ વાપરે છે. એ રીતે ખેશક સ્વાભાવિક અને સરળ છે. એ “હને” જ્યાં જોડાએલો સંબંધાય છે ત્યાં પૂર્વાક્ષરની સાથે જોડી દે છે. આથી કાંઈ જૂદી તરેહનો પણ હ જોડી દેવાનોજ નિયમ ખોડીની વખતમાં પળાતો હતો, એટલે, અહ્મરો, તહ્મરો વગેરે લખતા. ટેલર સાહેબનો એવો વિચાર છે કે “પેહલો” વગેરે લખવું, અને કહે છે કે ઉતાવળથી એ હકાર અર્થે ખોલાય છે માટે તે કહાડી નાંખવો અથવા આધો ખસેડી નાંખવો ન જોઈએ.

આ પ્રમાણે એક હકારવાળા શબ્દને લખવાની સાત રીતો આપણા દેશમાં હાલ ચાલે છે. હવે આપણે એ સાતે રીત જોઈ જવી જોઈએ, અને તેમાંથી કોષ્ટ આપણે અનુકુળ પડતી હોય તો તે પસંદ કરવી. આ ઠેકાણે વાંચનમાળાનું વલણ કયા નિયમ તરફ છે એ તપાસવું નિરર્થક છે, કેમકે કોષ્ટ પણ અમુક નિયમ નજરમાં રાખીને એવા શબ્દ લખ્યા હોય એમ જણાતુંજ નથી, અને જે કોષ્ટ અમુક નિયમ ઠેરઝો હોય તો કમિટી પોતાના નિયમોમાં મૂક્યા વગર રહે પણ નહિ. એ બાબત પ્રથમની કમિટીએ કાંઈ ઠરાવ કર્યો હશે, પણ તે એકે અભિપ્રાય મંજૂર રખાયો હોય એમ જણાતું નથી; તોપણ એમ તો જણાય છે ખરું એ ચાર સિવાયની બીજી રીતો નાંમંજૂર કીધેલી. તે છતાં અમને તો એ સાતે રીતોનું સાથે વિવેચન કરવું ઠીક લાગે છે. અમે સાતે રીતને નિયમ રૂપે જ્યેક અક્ષરમાં મૂકી નીચે વિવેચન આપતા જઈશું.

કે. ધણું અપભ્રંશ શબ્દોમાં હતું કાંઈક ઉચ્ચારણ થતું હોય, તોપણ તેનો લોપ થયોછે એમ સમજી તેને જોડાક્ષરમાં લેવો નહિ.

આ નિયમ ઉપર ટપકે જોતાં તો કેવળ સ્વચ્છંદીજ નજીયા છે. પણ વિચાર કરતાં માત્રમ પડેછે કે છેક એમ નથી. મી. હોપ, જેના નામથી આ વાંચનમાળા ઓળખાય છે, અને જેના સક્ત ઉપરીપણા નીચે લખા-
એલી છે, તે સાહેબના સમજવામાં કાંઈ એવું આવી ગયું હતું કે ધણું શબ્દોમાં હકારનું ઉચ્ચારણ થાયછે તે ક્રૂત સુરતી લોકોજ કરેછે, અને બી-
જા ભાગમાં એમ જોલાતું નથી, અને એ ટેવ મુસલમાનોના સદ્વાસથી સુરતીએને પડી. એ બાબતનો શેરોએ પોતે પોતાના વ્યાકરણમાં મારી દીધો છે. તે વખતે ગૂજરાતી બાષાના ઇતિહાસનો શોધ થયો નહોતો, એ-
ટલે આવી ભૂલ ચાલી જાય એમાં કાંઈ ધણું નવાઈ જેવું નથી. બાકી એ વિચાર કેવળ ખોટો છે. મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાનમાં પગલુંએ નહોતું મૂક્યું અને તેનો ધર્મ પણ સ્થાપન નહોતો થયો તે પહેલાં જે પ્રાકૃત બાષા આ દેશમાં જોલાતી હતી તેમાં નિઃસંશય અલ્લે, તલ્લે વગેરે લખાતું હતું; અને વળી એ હકાર પ્રાકૃત જોલનારાની ગાંઠનો નહોતો, પણ સંસ્કૃતમાંના સ વગેરે કેટલાએક અક્ષરોનો બરાબર ઉત્સર્ગાનુસાર અપભ્રંશ હતો. એ હકાર ગૂજરાતી બાષાએ કાંઈ વખત પણ લાગ કીધો નહોતો એ અમે આવતા અંકમાં બસંચારસં વરસના જુના પુસ્તકો ઉપરથી સિદ્ધ કરી આપવાની આશા રાખીએ છઈએ, પણ હાલ તો સવાલ એ છે કે એ શું સુરત સિ-
વાયના બધા ભાગોમાં હતો ઉચ્ચાર નથી થતો? અમે તો જેટલી તપાસ કીધીછે તે ઉપરથી અમારી ખાત્રી થાયછે કે ખેડા અને અમદાવાદમાં પણ એ હકાર એટલાજ જોરથી જોલાય છે, અને “મ્હારો”ને ઠેકાણે “મારો” લખીએ છઈએ ત્યારે “કોને માઈ” એવો મજાકનો સવાલ પૂછનારા અનેક મળી આવે છે. ક્રૂત કાઠિયાવાડમાં હકાર બિન્નકુલ જોલાતો નથી એ વાત ખરી. કવિ દલપતરામ જે કે મૂળ કાઠિયાવાડના રહેવાસી છે અને જેમને સુરતી બાષાનો પક્ષ નથી એતો ખુલ્લુજ છે, તે પણ પોતાના જોહોળા અ-
નુભવ ઉપરથી સાચેસાચું કબુલ કરેછે કે સાબરમતીની દક્ષિણે બધે હકાર જોલાય છે, અને તેથી એ મુજબ લખવાની રીત પણ માન્ય કરવી જોઈએ.

હવે જો એ વાત નિઃસંશય છે કે કાઠિયાવાડ સિવાય બધે ગૂજરાતમાં હકાર જોલાય છે તો એ હકારને ન લખવો એ કાંઈ રીતે વાંજખી ન કહે-

ચાપ. વળી કાઠિયાવાડમાં હકારનો કેટલે દરજ્જે લોપ થાય છે તે જાણવું પણ જરૂરનું છે. સાં તો બધા શબ્દમાંજ એવા હકારનો લોપ થાય છે. કહેવું ની જગોએ 'કેવું', 'પેહેલું'ની જગોએ 'પેલું' વગેરે બોલાય છે. એ રીતે લખવું તો હકારનો કદામાં કદો શત્રુ પણ હાલ કબુલ કરશે નહિ.

અર્થાત્—એવા શબ્દમાં હકારને લખવો જોઈએ, અને કદાપિ કાઠિયાવાડ ખાટો છે એ એમ જાણીને તથા તેનો ઉચ્ચાર આ વાંચનમાળાના ફેલાવાની સાથે બહુ ફેલાઈ ગયો છે એમ જાણીને એ હકારનો લોપ પણ કબુલ રાખવો જરૂર જણાય તો તેમ કરનારને એ રીતની છૂટ આપવી. પણ ખરું લખનારને ખોટા કહેવા તો નજર જોઈએ. એ છૂટ આપવાની સાથે પણ તે શબ્દની સંખ્યા મુકરર કરવી જોઈએ, કેમકે બધેજ કાઠિયાવાડી હને ઉડાવી દે છે તેમ કરવું તો હાલ કોઈ પણ વાજબી નહિ કહે.

૧૧. એવા હકારની જોડે ઉકાર આળ્યો હોય તો હ કહાડી નાંખીને ડનો ઢ કરવો:—જેમકે કાઢવું, વઢવું, વગેરે.

આ ઢમ પણ કાઠિયાવાડીજ છે. કાઠિયાવાડમાં એ પ્રમાણેજ બોલાય છે, પણ મૂળરાતના બીજા બાગમાં કોઈ એમ બોલતું નથી. “મોહું” નથી બોલાતું, પણ “મોહોડું”. અમને લાગે છે કે હકાર તો જોડવો નહિ એમ આગમથીજ ઠેરવી મૂકેલું. હકાર કહાડી નાંખતાં તો અર્થનો અનર્થ થઈ જવા લાગ્યો, અને બીજી રીતીએ પણ મન માનતી જોડણી થઈ શકી નહિ, વગેરે કારણેથી આ કાઠિયાવાડી જોડણી કબુલ કરવામાં આવી હશે. મુખડું એ શબ્દ ઉપરથી મુહડું, અને તે ઉપરથી મોહડું થયું, અને તે પ્રમાણે બોલાય છે, તે છતાં ઢઢને બોળવા જવું એ ઢઢાના જેવુંજ કઢવું છે.

ખાટો આ નિયમ ઉપર પણ અમરો વિચાર તો પાછળ કહ્યું તેવોજ છે.

૧૨. ઘ. હકારની પેહેલાના અક્ષરનો સ્વર કહાડી લખને અથવા ત્યાં રહેવા દઈને હકાર ઉપર તે સ્વર લખવો:—જેમકે, શહેર, વાહ-લો વગેરે.

આ બંને રીતીની જોડણી વાપરવામાં કાંઈક વાચનમાળામાં ફેર છે ખરો, તોપણ તે ભેદ બરાબર પ્રયક્ષરણમાં આવી શકતો નથી. તેથી અમે ફિલકલપરૂપ નિયમ એકજ ધડી કહાડ્યો છે.

આ બંને રીતીએ ખરું જોઈએ તો ઉચ્ચારની વિરુદ્ધ છે. શહેર નથી

બોલાતું, પણ શેઠ્ઠર બોલાય છે. તેમજ વાહાલો નહિ વાહલો. શહેર શબ્દ ફારસી શબ્દ ઉપરથી અને વાહાલો સંસ્કૃત વલ્લભ ઉપરથી નીકળ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષાઓની એક ખુમી છે કે શબ્દોને બગાડી તો નાંખે છે, પણ તેના માપમાં કવચિતજ ફેર પડવા દે છે, જેમકે દાંતના અનુસ્વારનો યડ-કારો કહાડી નાંખ્યો તો તેના બદલામાં પાછલા સ્વરને દીર્ઘ કરીને દાંત શબ્દની માત્રા ત્રણની ત્રણજ રાખી. આજ મુતિશુદ્ધપણાને અનુસરી ગૂજરાતી ભાષા શબ્દ અને વલ્લભ શબ્દની માત્રાઓ છે તેટલીજ કાયમ રાખીને શેઠ્ઠર અને વાહલો એવાં ઉચ્ચારણુ ચલાવે છે.

શહેર ને વાહાલો લખવા કરતાં તો કાઠિયાવાડી રીતે શુર અને વાલો લખાય તે ગૂજરાતી ભાષાના સ્વભાવને વધારે અનુકુળ છે. કોઈ પણ કવિએ શહેરની ચાર માત્રા અને વાહાલાની છ કે ગમે તો પાંચ પણ ગણી હોય એમ અમને કોઈ ખતાવી આપે તો અમે અમારો વાદ છોડી દેવાને કમુલ છઈએ. આ નિયમો જાણીને તેને અનુસરતી જોડણી લખવાને સારજ જે કવિતા લખી હોય તેની વાત અલ્પજ્ઞ જૂદી છે, પણ અમે તો સ્વાભાવિક વલણની વાત કરીએ છઈએ. અમે પાછળ એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે ગૂજરાતી કવિતાની જોડણી વ્યાકરણશુદ્ધ કરવાને અર્થે જરૂરનું છે કે એ જોડણીના વ્યાકરણ નિયમોજ સ્વભાવિક હોવા જોઈએ, અને એ તરફ જોતાં આવી કૃત્રિમ જોડણીઓ ઉભી કરવી એ કવિતા વર્ગપર અન્યાય અને તેને ખંડ ઉઠાવવાની ક્રૂરજ પાડવા બરાબર છે. એવા નિયમો આંધીને કાઠ દિવસ પણ ગૂજરાતી કવિતાની જોડણી શુદ્ધ રાખવાની આશા રાખવી નહિ.

માટે અમે આ બંને રીતિઓને બિલકુલ પસંદ કરી શકતા નથી.

૬. જે અક્ષરની પછી હકાર સંભળાતો હોય તે અક્ષરની સાથેજ તેને જોડી દવો.

આ રીત જોડના વખતમાં કેટલાએક શબ્દોમાં ચાલવા માંડી હતી, અને નર્મદાશંકરે તો એને સર્વત્ર વાસ આપ્યો છે. આ રીતથી એ કવિ પોતાના શબ્દનું માપ બરાબર પોતાની જોડણીમાં કાયમ રાખી શકેછે, અને એજ એ રીતની મોટી બલામણુ છે. બાકી બરા ઉચ્ચાર પ્રમાણની તો એ પણ જોડણી નથી. ઉપલી જાણી રીતિઓ કરતાં એ રીત ઉચ્ચારને વધારે અનુસરતી છે એ ખરૂં, પણ બારીકાઈથી જોઈએછઈએ, તો માલમ પડે છે કે એમાં પણ કાંઈ કસર છે. જે અક્ષરની સાથે નર્મદાશંકર હકાર

જોડે છે તેમાં હ તેની જોડે જોડાએલો નથી, પણ ઉચ્ચારમાં તો તે અક્ષર પછી હલંત રૂપે સાંભળવામાં આવે છે; જેમકે મ્હારો એમાં મ વ્યંજનની પછી હ હોય એમ નથી પણ “મા” સ્વરયુક્ત અક્ષર પછી હ સંભળાય છે. તેમજ ત્હમે એમાં હ તકારની જોડે જોડાએલો નથી. તેની પાછળ હ આવે છે અથવા એક રીતે કહીએ તો એ હ મની સાથે તો જોડાએલો છે ખરો.

આ રીતિમાં બીજું એક દૂષણ એ છે કે કોઈ વખત એને અનુસ-સ્તાં અતિ વિપરીત અને સાધારણ અક્ષરથી પણ ઉલટી જોડણીઆ કરવી પડે છે. નર્મદાસંકરના લખાણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે અહમે અહેને અહાં વગેરે અજબ જોડણી જોવામાં આવે છે જે જોઈને પંડિતો ખડ ખડ હસે છે. વ્યંજનની સાથે તો વ્યંજન આવે સારે જોડાક્ષર થાય, પણ સ્વરની સાથે વ્યંજન આવીને જોડાક્ષર થાય એ તો બધા વાકરણ ઉપર પાણી ફેરવ્યા સરખું છે. અમે એમ નથી ધારતા કે કવિ નર્મદાસંકરના અજણમાં આ ભૂલ જતી હોય, પણ પોતે જે નિયમ કહાઓ તેને ગમે તે પ્રકારે પણ વળગી રહેવું. અને સર્વદા શાસ્ત્રીય બંધનમાંજ ન દબાઈ રહેવું એવા વિચારથી આ પ્રમાણે વિપરીત જોડણી ચલાવતા હશે. ગમે તે હો, પણ આવી દૂષણ બરેલી રીતતો નજ કયુલ રાખી શકાય, અને અમને લાગે છે કે આવા ખરિણામથી ભડકીનેજ વાંચનમાળામાંથી હકાર જોડવાનોજ વિચાર ઢાંકી કહાઓ હશે.

ચ. હકારને તેની પછીના અક્ષર સાથે જોડી દેવો અથવા અ ઉમેરીને લખવો.

આ રીતનો પહેલો ભાગ બધા કરતાં વધારે જ સંદ કરવા જોગ જણાય છે. એ રીત ખોડના વખતમાં ચાલતી, અને ‘ગૂર્જરી ગદના પિતા’ રણછોડદાસ ગિરધરભાઈની પ્રસાદી જણાય છે. એ જોડણી ઉચ્ચારણને ઘણું કરીને આબેહુલ મળતી છે. કદાપિ કોઈ એવો વાદ ઉઠાવી શકે ખરો, કે બ્રહ્મ શબ્દમાં જેવો હતો સંપૂર્ણ ઉચ્ચાર છે તેવો તત્ત્વમાં નથી. એ વાતનો ખરી કે નાનો, મોટો, મારો વગેરે ઘણા શબ્દમાં છેલ્લો અક્ષર જોડાએલો બોલાય છે ખરો પણ સંસ્કૃત જોડાક્ષરના જેવો યડકારો આપતો નથી. એ કારણથીજ કદાપિ હકારને સમૂળગોજ ટાળવાનો વિચાર નીકળ્યો હશે. પણ ખરી વાતનો એ છે કે સઘળા પ્રાકૃત જોડાક્ષરમાં યડકારો થતોજ નથી. “રહ્યો” એમાં આપણે હને ય જોડીએ છઈએ. માટે શું “બાહય” શબ્દમાં

જેવો થડકારો થાયછે તેવો એમાં સંભળાય છે? ચર્ચા શબ્દમાં અને ક્યોંએ એમાં રેફના ઉચ્ચાર બેશક જૂદાજ છે. ટુંકામાં જોડાક્ષર એ તરેહના થાય છે:—એક સંસ્કૃતમાંથી આવેલા, અને બીજા પ્રાકૃતમાં ઉત્પન્ન થએલા. તેમાં સંસ્કૃત જોડાક્ષર થડકાતા બોલાય છે, અને પ્રાકૃત ઘણું કરીને થડકાતા નથી. માટે જો હકાર જોડાયા છતાં થડકતો બોલાતો નથી માટે તેને જોડવો નહીં એ તકરાર બિલકુલ રદ થાયછે.

આ રીતમાં બીજો વાંધો એ છે ખરો કે હની સાથે બીજા અક્ષર જોડવાની લેખન ક્રિયા બહુજ અઘરી છે, અને તેથી ઝપટના લખનારથી એ રીત કદાપિ અમલમાં આણી શકાય નહિ.

અ ઉમેરીને લખવાની રીત ફક્ત જોડાક્ષરની ખટપટ દૂર કરવાને અર્થેજ છે. ઘણા શબ્દોમાં તો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે એ હલંતજ છે, અને કદાપિ તેમ ન હોય તોપણ હાલ ઉચ્ચારમાં સ્વર રહીત છે, એટલે ફક્ત લખવાની આગસતે લીધેજ ઉચ્ચાર ફેરવવો, શબ્દનું માપ ફેરવવું, અને ચાલતી રીઠીઓથી ઉલટા જવું એ અમને ઠીક લાગતું નથી.

૧. માટે અમે વધી વાતનો વિચાર કરતાં જ્યાં એવા હકારનું ઉચ્ચારણ સંભળાતું હોય ત્યાં તે હકારની સાથે પછીનો અક્ષર જોડી દેવો, અથવા હને છૂટો લખીને खोडवो, અથવા સૌથી વધારે સારું ને સરલ એકે જ કહાડી નાંખીને તે ઢેકાળે “ए-पोस्ट्रोफी”, કહોડવી. એ રીતને સર્વોત્તમ રીત ગણીએ છીએ; જેમકે મેહતાજી, મેહતાજી, અથવા મેતાજી.

શિક્ષણશાસ્ત્રની જરૂર.

બધાં કામ કરવામાં થોડી ઘણી શાસ્ત્ર અને કળા એ બંનેની જરૂર છે. કોઈ પણ કામ સાફ અને સહેલથી કરવાની રીતિઓનું જો અનુભવસ્થાન તેને કળા કહે છે. માણસ જ્યારે કોઈ પણ કામ કરવા માંડેછે ત્યારે તેને ધીમે ધીમે તે કરવાની સહેલી અને સારી યુક્તિઓ મૈલમ પડતી જાયછે; વધારે અનુભવથી સચેલી યુક્તિઓમાં કઈ કઈ ખામી છે તે જણાતી જાય છે; અને આખરે ઘણો ફેરફાર થઈને તેના મનમાં તે કામ કરવાના નિયમો એવા

સુકરર થઈ જાય છે કે તે પ્રમાણે તે પોતાનું કામ સંચાલી માફક ઝપટથી કર્યો જાય છે. પેલા માણસે આટલી મહેનતથી સંપાદન કરેલા નિયમો બીજા માણસ શીખે છે, અને તે માણસ પાછો પોતાના અનુભવથી તેમાં સુધારો કરતો જાય છે. એ મુજબ ઘણા બુદ્ધિમાન માણસોથી સુધારો વધારો પામીને નિયમો સિદ્ધ થઈ રહે છે તે કળાને નામે ઝોળખાય છે, અને તે નિયમો જાણવા તથા અનુભવથી તેને વાપરી જાણવા એ તે ધંધામાં પ્રથમ અવશ્યનું કામ થઈ પડે છે. સુયાર, લુવાર, સોની, કડિઆ વગેરે લોકોને પોતાનો ધંધો કરવા માંડ્યા અગાઉ તે કળાના જાણનારાને લાં રહીને તે કળા શીખવી પડે છે.

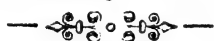
પણ કળાનું સંપૂર્ણજ્ઞાન શાસ્ત્ર જાણ્યા વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. શાસ્ત્ર એટલે કળાના નિયમોના કારણ જાણવા અથવા તે નિયમો જે કારણ ઉપરથી બંધાયાં છે તે સમજવું. હવે એ તો ખુલ્લુંજ છે કે જ્યાં સુધી તે એ નિયમોના કારણ ન જાણ્યાં ત્યાં સુધી તે બરોબર સમજવાના નહિ, ભૂલી ગયા તો યાદ કરવા મુશ્કેલ, કદી પણ તે બરોબર રીતે તો વાપરતા નહિજ આવડે, અને એ નિયમોમાં કાંઈ ભૂલ હોય તો તે સુધારવી એ તો અશક્યજ. શાસ્ત્ર વિના કળા જાણનારો માણસ આંધળા સરખો છે. તેને જેમ દોરી જાય તેમ દોરાય છે, પણ પોતાની તરફનું એકે પગલું ભરવાની તેનામાં શક્તિ નથી. તેના મનની સઘળી ચંચળતા નાશ પામે છે, અને વગર સમજ્યો તે બીજાની પગથીએ ચાલ્યો જાય છે. તેવામાં જો કોઈ કારણથી આડો ઉતરી ગયો તો તે કપાળે હાથ દબાવે ત્યાંજ બેસે છે. તેને કાંઈ રસ્તો સૂઝતો નથી અને પોતાની ભૂલ સુધારવાનું તેના હાથમાં એકે સાધન નથી, કેમકે તે પોતે શું કરે છે તેજ સમજતો નથી, તો વચમાં આવેલી નવી હરકતનું કારણ શોધીને તે ક્યાંથી દૂર કરવાનો હતો? જેમકે બીજાનું જોઈને શીખેલો માણસ ઘડિયાલને કુંચી આપે તો ખરો અને તેમ કીધાથી તે કેટલો એક વખત બરાબર ચાલીએ જાય, પણ જો વચમાં કોઈ કારણથી તે અટકી પડી, તો એની પણ અકલ તેનીજ સાથે અટકી પડવાની. જો એ ઘડિયાળ શા કારણથી ફરે છે, એમાં કેવી કેવી ચંત્ર રચના કીધી છે, વગેરે બાબત જાણતો હોય તોજ એ એ અટકવાનું કારણ સમજી શકે, અને એ કારણ સમજ્યા વિના તે હરકત દૂર થઈ શકવાની નહિ એટલો ખુલ્લુંજ છે. તેમજ કોઈ વીજળીનો તાર જોઈ જોઈને ચલાવતા શીખ્યો, માટે

શું હવા વગેરેના હાનિ કરાવતી તેમાં જે વિદ્યુત આવી પડે છે તેનાં કારણ તે કદી પણ સમજવાનો? એજ પ્રકારે સઘળી કળાનું છે. શાસ્ત્ર જાણ્યા વિના માત્ર કળાનો અનુભવ અધારામાં અથડાવા જેવો છે.

માટે આપણે પ્રથમ કહ્યું હતું તેમ સઘળા ધંધામાં કળા અને શાસ્ત્ર એ બંનેની જરૂર છે. સુથાર, કડિયાના કામનાં પણ શાસ્ત્ર છે, અને તે કળા ધણા મહાવરાથીજ શીખાય છે. ત્યારે માણસના મન જેવી વસ્તુને કેળવવી એમાં કાંઈ કળા કે શાસ્ત્રની જરૂર નથી એમ ધણા લોકો સમજે છે એ નવાઈ જેવું નથી? પણ એમજ છે. ધણા લોકો એમજ જાણે છે કે છોકરા ભણવવા એમાં તે શું? ફક્ત મહેતાજીએ થોડું ભણવું જોઈએ, અને પછી પોતાને આવડતું હોય તે છોકરાના મનમાં ભરવું એમાં તે શું બારે કામ છે? તેઓના સ્વપનામાં પણ એવો વિચાર નથી આવતો કે ભણાવવામાં તે કાંઈ શાસ્ત્ર કે કળા રહી હશે. તેઓનું એવું અજ્ઞાન છે કે તેઓ કયુલ કરશે કે ખેતર ખેડવામાં ધણા અનુભવ અને જ્ઞાનની જરૂર છે, પણ પોતાના છોકરાના મનની ખેતી કરનારને એ કામનો અનુભવ કે જ્ઞાન છે કે નહિ તેની જરાપણ દરકાર રાખતા નથી. તેઓ પોતાના ઘરમાં વાસણ ધસનારા નોકરને રાખતી વખત પણ પ્રથમ તપાસ કરશે કે તેણે તે કામ કાંઈ ઠેકાણે કીધું છે કે નહિ; પણ મહેતાજીને શિક્ષણકળા અને શાસ્ત્ર આવડે છે કે નહિ એ પૂછવું તેને હસવા જેવું લાગે છે. લોકો તેમ ધણા મહેતાજીઓ પણ એ બાબત એવીજ ભૂલ કરે છે. તેઓ પણ એમજ સમજે છે કે આપણામાં વિદ્યા છે તો છોકરાને ભણાવતા કેમ નહિ આવડે? નિશાળથી તરત ઉઠેલો છોકરો પોતાના મનમાં એમ સમજે છે કે હું પ્રથમના મહાવરા વગર કારકુન, દલાલ, સુથાર કે સોનીનું કામ તો નહિ કરી શકું, પણ જો મને એક નિશાળ સોંપે તો તેનું કામ હું ધમધાકારે ચલાવું. તેને એમ કહીએ કે શી રીતે ભણાવવું તે તારે જાણવું જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ તે પ્રમાણે શીખવવાના કામનો કોઈ કાબેલ ગુરના હાથ હેઠે મહાવરે કરવો જોઈએ. તો તેને બહુજ નવાઈ જેવું લાગશે, અને બેશક હસીને આપણા સામું ટકટક તે જોયા કરશે. પણ એ મોટી ભૂલ છે. એમ જેઓ સમજે છે તેઓ પોતાનો ધંધો પોતાની મેળેજ હાનિ કરતાં પણ હલકો ગણે છે, કેમકે હાનિમના છોકરાથી પણ કેટલી રીતે હાથ ઠેરવ્યા વિના પોતાનો ધંધો ચર્ચ શકતો નથી. આપણે

પાછળ મહેતાજીના મહત્વ વિષે કહ્યું હતું, પણ જ્યાં પોતેજ પોતાના કામનો આવો હલકો વિચાર રાખે, એ કામને અનુસરતા ગુણો મેળવવાની કાળજી રાખે નહિ, અને એ ગુણો વિના અવશ્યેજ પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકે નહિજ, ત્યાં પછી બીજા લોકો તેને હલકો ગણે એમાં શી નવાઈ?

માટે મહેતાજીનું કામ કેવું છે, જે વસ્તુને કેળવણી આપવી છે તે એટલે મન એ કેવી વસ્તુ છે, તે શી રીતે કેળવી શકાય છે, કેળવણી એટલે શું, કેળવણી આપનારમાં કેવા કેવા ગુણો જોઈએ, તે કેવી રીતે વર્તે તો પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકે વગેરે બાબતનું સવિસ્તર વર્ણન હવેથી અત્રે આપવાનો વિચાર કર્યો છે. હુંકામાં કહીએ તો શિક્ષણકળા અને શિક્ષણ શાસ્ત્રના વિષયો ઘણું કરીને દરેક આંકમાં આવશે, કેમકે અમે સમજીએ છઈએ કે એ બાબત લખવું એ આ ચોપાનીઆનો મુખ્ય ધર્મ છે.

નિશાળનો વખત.

હાલ* મદ્રાસ છલાકાના કેટલાએક મહેતાજીઓએ નિશાળનો વખત ઓછો કરાવાને ત્યાંના કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટરને અરજી કરી છે, અને એ બનાવની તોષિ લેતાં અમદાવાદનું “મંથલીવિઝિટર” નામનું અંગરેજી પત્ર બલામણુ કરે છે કે એ બાબત ઉપર અત્રે પણ કાંઈ ધ્યાન આપવામાં આવે તો સાફ. એ વિષય અમારા મનમાં પણ ઘણો વખત થયાં ધોળાયા કરે છે, અને અમારો પણ એજ નિશ્ચય છે કે નાના છોકરાંને હાલ જેટલો વખત આપણી નિશાળોમાં અભ્યાસ કરવો પડે છે તેમાં ઘણાજ ઘટારો કરવાની જરૂર છે. પણ દેશકાળ જોતાં હાલ એ થઈ શકે એમ, અમને લાગતું નથી. તે છતાં જ્યારે હમણાં એ વિષયની ચર્ચા ઉઠી છે ત્યારે એ વિષયનું અગત્ય, નડતી અડચણો, અને તે ટાળવાના ઉપાય થોડા ઘણા જાન્યનારની આગળ મૂકવા એ અમને ઉચિત જણાય છે.

નાની કે મોટી સઘળી સરકારી નિશાળમાં હાલ બહુવિધ વખત છ કલાક છે, અને કેટલેએક કેકાણે વચમાં અર્ધ કલાકની રજા મળે છે. પણ તેમ ઘણા ગામમાં તો મહેતાજીઓ લોકોને પ્રસન્ન રાખવા સાફ પોતાની ખુશીથી એથી પણ વધારે વાર નિશાળનું કામ ચલાવે છે. તેઓ ગામડી નિશાળની રીત પ્રમાણે સવારમાં છોકરાઓને બોલાવે છે, બપોરે

જમવાની રજા આપેછે, અને પછીથી પાછલે પહોરે નિશાળ ભરેછે તે દીવા થાય ત્યારે બંધ કરેછે. એટલો બધો વખત બણવામાંજ જાયછે એમ અમે કહેતા નથી, પણ કૂમળાં છોકરાંએને એટલો વખત નિશાળમાં ગોંધાઇ રહેવું એતો અવશ્યજ છે. છ કલાક કામ કરવાને તો સઘળા મહેતાજી બંધાયલાજ છે.

હવે સવાલ એ છે કે સઘળી ઉમરના છોકરાંએને છ કલાક બણાવવા એમાં આગળ જતાં લાભ થાયછે કે નુકશાન? આપણા સાધારણ લોકો તો બેશક એમાં લાભજ સમજે છે, અને તેમનું ચાલે તો બાર કલાક સુધી પણ પાંચ વરસના છોકરાને ચોપડી ને સ્લેટ પેન લઇને બેસાડી મૂકે. કેટલાએક તો નહીં બણે તો એ એટલો વખત મસ્તી કરતો રહ્યો એમ સમજી નિશાળમાં ગોંધી મૂકાવવા ચાહેછે. પણ કોઇ કેળવાએલો માણસ તો બેશક આવા વિચારમાં પોતાનું અનુમત નહિજ આપે. આ વિચાર કેળવણીના મૂળતત્વથીજ તદ્દન ઉલટો છે. રમવું એતો બાળકનું મુખ્ય કામજ છે, અને એ સમાન કેટલીએક ઉમર સુધી તો બીજી કેળવણીજ નથી. રમવાથી એનું શરીર કસાઇને વૃદ્ધિ પામેછે, મન પ્રકૃક્ષિત અને સુદૃઢ થાયછે, અને એની અવલોકન શક્તિ પોતાની મેળેજ કેળવાઇને અગત્યનું જ્ઞાન બેળું કરેછે. પરમેશ્વરે બાળકોમાં જે રમવાનો સ્વભાવ મૂક્યોછે, અને જે મૂર્ખ માત્રાપોના તથા મહેતાજીના ગમે તેટલા દાબથી પણ દાબ્યો રહેતો નથી, તે સ્વભાવ પરમેશ્વરે બહુજ વિચાર કરીને મૂક્યોછે, છોકરાની રમત લઇ લીધાથી કાર્ઠ પણ પ્રકારનો લાભ નથી. શરીરને નુકશાન થાયછે તે તો ખુલ્લુંજ છે, પણ જે લોકો એમ સમજતા હોય કે એથી મન સારૂ થાયછે તો તે પણ મોટી ભૂલ છે. એનું મન ઘણુંજ નખળું થઇ જાયછે, અને આગળ જતાં તે છોકરો મૂર્ખજ નીવડે છે. એથી ઉલટું જો એ વખતે શરીરને ઘટતી રમતથી પ્રકૃક્ષિત થવા દીધું હોય તો તેની સાથે મનની શક્તિઓ પણ પ્રકૃક્ષિત થતી જાયછે, અને આગળ જતાં જ્યારે અભ્યાસપર મંડશે ત્યારે એનું મન શરીરના જેવુંજ સુદૃઢ માલમ પડશે. માટે બાળકને રમવા ન દેવાં એવી સમજ તો ગાંડીજ છે, અને રમતના ફાયદા એટલા ખુલા છે કે કોઇ પણ એને તદ્દન બંધ કરવાનો તો મત નહિજ આપે. ખરેખરી તકરારતો કેટલોક વખત રમવા દેવા, અને કેટલો વખત બણાવવાં એ બાબતમાં આવી પડેછે, બણાવવું ક્યારે શરૂ કરવું એ પણ એક ભારે તકરારની વાત

છે. કેટલાએકનો વિચાર એવોછે કે આઠ દશની ઉમર પછીજ ભણાવવાનું શરૂ કરવું. અમે તો ધારીએ છઈએ કે આટલી બધી ઉમર સુધી બિલકુલ વિદ્યાભ્યાસથી બાંજકને દુર રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી, પણ બેશક એટલી ઉમર સુધી અભ્યાસ કરતાં રમતનેા વખત વધારે તો જોઈએજ. બીજા શબ્દમાં બાલીએ તો •એટલી ઉમર સુધી• મનની કેળવણી કરતાં તનની કેળવણી ઉપર વધારે લક્ષ આપવું જરૂર છે. માટે અમે બેશક એમ કહીએ છઈએ કે આઠ વરસની અંદરના છોકરાને છ કલાક નિશાળમાં ગોંધી મૂકવા, સ્વભાવથીજ હરવા ફરવા ને ટમટમી રહેલા નાનાં અવયવોને જોગીતી પેઠે આસનવાળી બેસાડી મૂકવા, એક મિનિટમાં હજારો વિષય ઉપર ભ્રમરાની પેઠે ભ્રમનારા અપજ મનને મૂર્ખ શિક્ષકની કુથળી ઉપર જડી મૂકવાં, એ ધાણુંજ નિર્દય, અસ્વભાવિક, બેવકુશી ભરેલું, તથા પરિણામે એહદ નુકશાન કરનાર છે. એ કરતાં તો છોકરાને એટલી ઉમર સુધી બિલકુલ છુટા રમવા દેવો એ વધારે સાફ છે. હાલના સમયના જુવાનીઆ શરીરે માયકાંકલા, ધડીધડીમાં તખીયત બગડી જતાં વાર ન લાગે એવા, મહેનતના કાયર, અને ઉત્સાહ તથા દમ વિનાના ઘણા દેખાય છે તેનું એક કારણ આજ છે. ધરડાએા વધારે સુદહ, જુસ્સાવાળા, અને મહેનતુ દીકામાં આવેછે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓના વખતમાં નાનપણમાં ભણાવવાની આટલી લાહે ન હોવાથી તેઓ સ્વચ્છંદ રીતે ખારતેર વરસ સુધી ખેલતા, કસરતખાજ કરતા અને કુદરતના ખરા કાયદા પ્રમાણે તનને તથા મનને લાયક કેળવણી આપતા હતા. હાલ વિદ્યાનો વધારો ઘણોજ થયોછે એ વાત ખરી છે, પણ તેની સાથે અંગબળ, ઉત્સાહ, અને આનંદી સ્વભાવ જે વડેજ ઘણું કરીને સંસારના બધાં કાર્ય થાયછે તે ક્ષિણ થવાથી એ વિદ્યાનો વધારો કેટલે દરજ્જે સંતોષ પામવા જોગછે એ શક પડતું છે.

માટે અમે ધારીએ છઈએ કે બાળકો ઉપર જે અસ્વાભાવિક વેઠ નાંખવામાં આવીછે તે ટાળવાના કાંઈ ઉપાયકામે લગાડવાની ઘણીજ જરૂર છે. પણ એક ઉપાય ખરાખર કામે લાગે એમ જણાતું નથી. એના બે રસ્તાછે; એક તો આઠ વર્ષની અંદર છોકરાને નિશાળમાં મૂકવાજ નહિ. અથવા તો ઉત્તમ માર્ગએ કે નિશાળનો વખત સરકારે ઓછો કરવો. પેહેલો ઉપાય સરકારના હ નથી. નવા ધોરણ બાંધનારનો ઇરાદો તો આઠવર્ષ પછી છોકરાને માવે એવોજછે, પણ હાલ લોકોમાં વિદ્યાનો શોખ એટલો

વધ્યોછે અથવા ખાંજ ધંધા ભાગવાથી વિદ્યાનો ઉપયોગ એટલો માત્રમ પડ્યો છે કે છ સાત વર્ષના છોકરાને નિશાળે મૂકવા એ એક સાધારણ રિવાજ થઈ પડ્યો છે. મોટા મોટા ગામમાં અને મુસ્લિમ લોકોમાં તો એમ થાયજ છે, અને હાલનો સમય જોતાં એમ કરવાની જરૂર પણ છે. ભણવાનું એટલું બધું છે અને નોકરી મેળવવી એટલી અઘરી છે કે હાલ પહેલાંની પેઢે છોકરાને બિલકુલ રમવા દેવો એતો તેઓને બોજી શકે એવુંજ નથી. સિવિલ સર્વિસ તરફ નજર તો થોડાંજ માઆપ રાખતાં હશે, પણ જો રાખતાં હોય તો તેને તો પાંચ વરસથી છોકરાને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માંજા વિના છૂટકોજ નથી. એકવીસ વરસની ઉપર તે પરીક્ષાની વખતે એક દીવસ થઈ ગયો કે થઈ રહ્યું, બ્રાહ્મણના જનોઈકાળ જવા કરતાં પણ વધારે સખ્ત પરિણામ. તેનો તો કાંઈ પણ ઉપાય શાસ્ત્રમાંથી નિકળે, પણ આનો એકે ઉપાય નથી.

સારે આઠ વરસની અંદર લોકો તો છોકરાને નિશાળે મોકલવાનાજ, અને તેમ કરવાની તેમને જરૂર પણ છે. હવે ઉપાય એકજ રહ્યો કે નિશાળનો વખત ઓછો કરવો. આ ઉપાય અમે ઉત્તમ કશો છે તેનું કારણ એ કે અમે એમ માનીએ છઈએ કે આઠ વરસ સુધી છોકરાને કાંઈ પણ કેળવણી ન આપવી એ ખોટુંજ છે. સારી પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્રણ વર્ષના છોકરાને પણ કેળવણી આપવી શરૂ કરી શકાય છે. એક અનુભવિ પદ્ધતિકાર કહેછે કે છોકરાની કેળવણી તે જન્મે છે ત્યાંથીજ શરૂ થાયછે, અને એ વાત ખરીજ છે. પણ એ વખતે શિક્ષકમાં ઘણુંજ હડાપણ, ચાતુર્ય અને ઉત્તમ પદ્ધતિનું અનુભવ સિદ્ધ પાકું જ્ઞાનજોઈએ છઈએ. બાળ કેળવણી કદી પણ મન માનતી રીતે સાધારણ શિક્ષકથી આપી શકાતી નહિ. માઆપ જો જાતેજ અતુર શિક્ષક હોય તો તેના જેવું બીજા કોઈથી પણ એ કામ થઈ શકે નહિ. બાપને તો ઘણું કરીને એટલો અવકાશ ભાગ્યેજ હોય, અને તેથી એ કામ ખરેખર માના હવાલાનું દુનિયામાં ગણાય છે. પણ આપણા દેશમાં જ્યાં સ્ત્રી કેળવણી હજી માત્ર નામ ગણાવાનીજ છે, અને જ્યાં સ્ત્રીઓ ખાવા પીવાની તથા લૂગડાં ધરેણાં શિવાયની બીજી કોઈ પણ વાત કરી શકતી નથી, ત્યાં એવી માતાઓની આશા રાખવી એતો રણમાં ગંગાની લહેર ખોળ્યા જેવું છે. માટે જે થાય તે તો નિશાળ થવાનું. માટે આવી આવીને સવાલ તો એજ રહેછે કે નિશાળનો વખત ઓછો હોય તો ક્યાંકો કે ગેરક્યાંકો ?

ઉપલા સલાલનો પણ નિકાલ કરવો કાંઈ સહેલ નથી. પ્રથમ તો જો સરકાર એમ કરે તો લોઝાને પસંદ નહિ પડવાનું. તેઓ તો સાધારણ રીતે એમ સમજે છે કે છોકરું જેમ થોડું રમે અને ઘણું ભણે તેમ સાઈ. તેથી જો નિશાળનો વખત ત્રણ કે ચાર કલાક કરીએ તો સરકારી નિશાળોને છોડી તેઓ છોકરાને ગામડી નિશાળોમાં ભરે એવી દહેસત વાજખી રીતે રાખી શકાય. ખીજું, ખરી પદ્ધતિનો એમ કહેછે કે નાનાં છોકરાંને દલાડામાં ત્રણ ચાર કલાકજ તગવીજથી ભણાવ્યાં હોય તો તેઓ હમણાના કરતાં શરીરે વધારે સુઘડ થાય એટલુંજ નહિ, પણ તેઓના મનની શક્તિ વધારે પ્રવૃદ્ધિત થાય, અને વધારે જ્ઞાન પણ રેમુજની સાથે આપી શકાય. હાલની રીતથી જો તેઓના મન જડ થઈ જાય છે તે ન થતાં તેઓના મનનું સામર્થ્ય દિનપર દિન શરીરની સાથે વધતુંજ જાય. જો હાલના કેળવણી ખાતાથી આ પ્રમાણે કરી બતાવાનું હોય તો તો પરિણામે અમે ધારીએ છઈએ કે છોકરાની સંખ્યામાં ઘટારો ન થાય, અને બેલાશક નિશાળનો વખત ઓછો કરી શકાય. પણ એમ થવું અઘરું છે. હાલ ગૂજરાતી નિશાળોમાં પદ્ધતિનું સાઈ જ્ઞાન ધરાવનારા થોડા છે, અને તેમાંના પણ થોડાજ તે ઉપર ધ્યાન આપે છે. તેમાં વિશેષે કરીને જે આસિસ્ટન્ટોના હાથમાં એ નાની ઉમરના છોકરાઓ આવી પડેછે તે તો એવા અજ્ઞાન, પદ્ધતિ રહીત, અને બેદરકાર માણસો છે કે તેઓ તરફથી કાંઈ પણ એવી આશા રાખવી એ મુશ્કેલ છે. તેઓને કોઈ ઠેકાણે એક, કોઈ ઠેકાણે બે, અને ઘણામાં ઘણા સાત આઠ રૂપીઆ દરમહીને મળે છે. એ ઉપરથીજ એવા માણસોની કેળવણી તથા લાયકીનો સહેજ વિચાર બાંધી શકાય. તેઓ તો ઘણામાં ઘણું ગોખણ કરાવી શકે અને એ ગોખણથીજ અમે ઉપર કહ્યું તેવો બાળકેળવણીનો મોટો પરિણામ થયો છે. એ માણસોની જગા ઉપર જાંચી પંક્તિના એટલે સાઈ પદ્ધતિ જ્ઞાન ધરાવનારા માણસો એકદમ આણવા એ પણ અશક્ય છે. પ્રથમ તો મોટી હરકત પૈસાની છે. હાલ જે ખર્ચ થાયછે તેના કરતાં ઘણોજ વધારે ખર્ચ કર્યા સિવાય કદી પણ સારા બાળશિક્ષકો મળવાના નહિ. હુંકામાં કહીએ તો બાળ કેળવણીના હાલ નિશાળોમાં બિલકુલ સાધનો નથી, અને લાં સુધી એ વખત ઓછો કરવો એ નહિ કરવા જેવુંજ છે. ફક્ત ફાયદો એટલો ખરો કે છોકરાઓને બંધીખાનું થોડું ભોગવવું પડે, પણ તેની સાથે એ પણ દહેસત રાખવાની

છે ખરી કે એમં થએથી તેઓ પેલા ચાખજો લઇને બેસનાર મામડી મ-
હેતાછના ધૂળને ઢગલે ભરેલા ભયંકર બંધીખાનામાં બંધને ન પડે.

અમે પ્રથમ કહ્યું હતું તે પ્રમાણે અત્રે નિશાળનો વખત યોગ્ય કર-
વાની જરૂર, અને તેને નડતી અડચણો, વિષે બોલી ચૂક્યા છઇએ, અને
અમે વિચારવંત દેશ હિતેચ્છુએને તથા કેળવણી ખાતાને એ વિષે ખૂબ
વિચાર કરવાની ઘણા આર્જવથી વિનંતિ કરીએ છઇએ. એ વિષય બહુજ
અગત્યનો છે, અને એના ઉપર આવતા જમાનાનું એટલે આ પ્રાંતનું બ-
વિષય આધાર રાખે છે. કાંઈ પણ ઘટિત ઉપાય કાઢવાની બહુજ જરૂર
છે. અમે ઉપર તો એકે ઉપાય બતાવ્યો નથી, પણ ઉલટું કાંઈ પણ કરવા
જતાં કેવી કેવી અડચણો નડેછે તેજ બતાવ્યું છે. એમ કરવાનું અમારું
કારણ એટલુંજ છે કે એકે ઉપાય રાખ્યાણ છે એમ અમે છાતી ઠોકીને
કહી શકતા નથી, તોપણ આ પ્રમાણે થોડોએક ધસારો કરવાની રજા લઈએ
છઇએ. અમને લાગેછે કે હવે સારા પાયા ઉપર (Infant schools) બાળ
નિશાળો કહાડવાનો વખત આવ્યો છે. એનો ખરચ બેશક સાધારણ નિ-
શાળો કરતાં વધારે થવાનો, અને તેમ થયા વિના એનો કાંઈ લાભ પણ
નથી. એવી નિશાળો સવારમાં બે કલાક અને પાછલે પહોરે બે કલાક કામ
કરે, અને તેમાં પણ વચમાં કેટલો એક વખત રમવાનો આખો હોય તો
કાંઈ હરકત નથી. એના ધોરણો જાજ પ્રકારનાં હોવાં જોઇએ. એમાં
શિખવવાની પદ્ધતિ પણ જૂદીજ તરહની રાખવી જોઇએ, અને શિક્ષકો
ઘણાજ સરસ એટલે બહુજ્ઞાન એમ નહિ પણ પદ્ધતિના જાણ અને અ-
નુભવે તથા સ્વભાવે ચતુર એવા રાખવા જોઇએ. આવી નમુના નિશાળો
જો સુરત અમદાવાદ જેવાં બે ચાર મોટાં ગામમાં કહાડવામાં આવે, તેના
ઉપર સારી દૃષ્ટિ રહે, અને પરિણામે કરીને લોકોને એના લાભનો ઉ-
પદેશ કરે, તો થોડા વખતમાં આવી નિશાળો ઠેકાણે ઠેકાણે વૃદ્ધિ પામે,
અને દેશમાં કેળવણી સારા પાયાપર આવે.

શિક્ષાપદ્ધતિની સમજૂતી.

કોઈ પણ કામ કરવાની જે રીત અનુભવ અને વિચારથી સિદ્ધ થ-
એલી છે તેને પદ્ધતિ કહેછે. હલકામાં હલકું કામ પણ કરતાં આવડ્યા પહેલાં
તેની પદ્ધતિ જાણવાની જરૂર છે. સુતાર, લુહાર, કે કંડીયા વગેરેને પોતાનું

કામ શીખવાને માટે તે કામના અનુભવીઓ પાસે રહેવું પડે છે; અને તેમની પાસેથી અનુભવ સહિત પદ્ધતિ શીખી લે છે, સારેજ તેઓ પોતાની મેળે કાંઈ પણ કરવાને શક્તિમાન થાય છે. એક લૂગડાને દોરો ભરવો અથવા નેડાને થીંગડી દેવી એના જેવું બીજું કાંઈ પણ હલકું કામ નથી, તો પણ તે કરવાની રીત પ્રથમ જાણ્યા વિના તે બરાબર થઈ શકતું નથી. જો એ પ્રમાણે બધા કામમાં પદ્ધતિ જાણવાની જરૂર છે, તો માણસની બુદ્ધિ કેળવવી એ મોટા કામમાં પ્રથમ પદ્ધતિનું જ્ઞાન અનુભવ સાથે મેળવવું જોઈએજ એમાં કાંઈ પણ શક નથી. એને શિક્ષણ કળા કહે છે. એ ધણી મહેનતે, ધણા અનુભવે ધણો વિચાર કર્યા પછી માણસને સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે.

બીજા કામ કરતાં મહેતાજીના કામમાં એક નવીજ હરકત નડે છે તે કદી ભૂલવું ન જોઈએ. બીજા બધા કામમાં જો પદ્ધતિનું જ્ઞાન મેળવ્યું, અને હાથમાં હથીઆર આપ્યાં, તો તે માણસ તે કામ કરી શકે છે, અને તેનું ફળ માત્ર તેના પોતાના ઉદ્યોગના પ્રમાણમાંજ થાય છે. જો ફળ ઓછું થાય છે તો તેને પોતા સિવાય બીજા કોઈનો વાંક કઢાડવાનો નથી. પણ મહેતાજી ગમે એવો પદ્ધતિમાં કુશળ હોય, તથાપિ જો જેમને કેળવવા છે તે જો એને સહાય ન થાય, તો એનું કાંઈ પણ વળી શક નહિ. ધણી વાર મહેતાજીઓ બૂમ પાડે છે કે અમારી મહેનતનું ફળ પારકાના હાથમાં છે. એ એક અર્થમાં ખરું છે, કેમકે જો તે પોતે પોતાના કામમાં જેવો લક્ષી છે તેવોજ જો બહુનારાઓને પણ તે કામમાં સમલક્ષી કરી શકતો નથી, તો તેની બધી મહેનત મિથ્યા જાય છે. બીજા કારીગરોને જડ પદાર્થ ઉપર પોતાની કળા વાપરવાની છે અને તેથી તે પોતાની મઠું પ્રમાણે કરી શકે છે. મહેતાજીને તો ચંચળ વિવિધ વૃત્તિના બાળકો ઉપર પોતાનું કામ કરવું છે. અને તે જડની પેડે એ જેમ કરે તેમ કરવા દે એ ધારવું અશક્ય છે. માટે બહુનારાઓને સમલક્ષી કરવાની અથવા પોતાના મદદગાર કરી લેવાની એને બહુજ જરૂર છે. જ્યાં સુધી મહેતાજી જે કરવાને ઈચ્છે છે તે કરવાને છોકરાઓ પણ પોતાના મનથી તત્પર થયાં નથી ત્યાં સુધી એ સધળી એક હાથની તાળી છે. એનું કાંઈ ફળ થવાનું નહિ. નિશાળની કૂતેલ મહેતાજી અને છોકરા એ બન્નેની એકસંપી મહેનતના ઉપર આધાર રાખે છે.

સારે છોકરાઓ મહેતાજીની ઈચ્છાજ પોતાની ઈચ્છા કરીને વતે એ

શી રીતે થાય? એ બાળકો શી રીતે વશ થાય? એ શી રીતે હાથમાં રહે? એ સવાલનો જવાબ પહેલ વહેલો મુકરર કરવો જોઈએ. એ શિક્ષા પ્રકરણ, અમલ ચલાવવાની યુક્તિ, બાળ રંજન કળા, વગેરે અનેક નામથી નિશાળ પદ્ધતિમાં ઓળખાય છે. શિક્ષા પ્રકરણ અધ્યાપન કળાથી પણ વધારે અગત્યનું છે, કેમકે એ વિના સધળું અધ્યાપન કળા બિંધ્યા જાય છે.

શિક્ષા પ્રકરણ.

મહેતાજી જે આપણને કહે છે તે સારું જ કહે છે, એમાંજ આપણો લાભ રહેલો છે, એ પ્રમાણે આપણે કરવું જોઈએ, અને એ પ્રમાણે આપણે ન કર્યું તે કદી પણ ચાલવાનું નથી. એમ જે નિશાળનાં સર્વે છોકરા સમજે છે અને એમ સમજી તે પ્રમાણે સદા ઉમંગથી વર્તે છે, તે નિશાળની શિક્ષા ઉત્તમ કહેવાય છે. જો ઉત્તમ શિક્ષા મળી હોય છે, તો ગુરૂને આગ્રહ કરવાની પણ વખતે જરૂર પડતી નથી, પણ શિષ્યો તેની ઈચ્છાએ વર્તીને પોતાની મેજેજ તેમ કરે છે. ગુરૂને પ્રસંન કરવામાંજ શિષ્યો પરમ સુખ સમજે છે. સારી શિક્ષામાં ટેવાયેલા બાળકો જ્યાં જાય છે ત્યાં પોતાની રીત બાતથી ઓળખાઈ આવે છે, અને તેના ઉપર ગુરૂ શિક્ષાની જે છાપ પડી છે તે કોઈ ઠેકાણે પણ ઢાંકી રહેતી નથી. તે સધળે ઠેકાણે પોતાના શિક્ષકની કીર્તિના પ્રત્યક્ષ સ્તંભ છે, એટલે તેમને જોતાંજ તેમના ગુરૂનું ગુરૂત્વ સઘળાનાં જાણવામાં આવે છે.

આવી શિક્ષા જે નિશાળમાં અપાએલી છે તે નિશાળના મહેતાજીને પોતાનું કામ કંટાળા બરેલું લાગવાને બદલે ધણુંજ આનંદકાર લાગે છે. એ વાત ઉપર જે કહ્યું તે ઉપરથી સમજાશે. છોકરાં સાથે “માથા ફેડ કરવી બહુ ખોટી” એમ જે ઘણે ઠેકાણે બોલાય છે તેનું કારણ એજ છે કે ધણા મહેતાજીઓને શિક્ષાકળા બરાબર આવડતી નથી, અને જ્યાં છોકરાંઓ સુશિક્ષિત થયાં નથી ત્યાં ખરેખર મહેતાજીનું કામ મહા કંટાળા બરેલું છે. બાળકો જ્યાં કાગારોળ કરી રહ્યા છે, મહેતાજીની આગ્રહ માનતા નથી, અને જો અદબીથી વર્તે છે ત્યાં એક ક્ષણ માણસને રહેવું અશક્ય છે. આશ્ચર્ય છે કે એવા સ્થાનમાં કેટલા મહેતાજીઓ પોતાની હુંદગી કહાડી શકે છે. એવા મહેતાજીઓ અને તેનું જોઈ બીજા લોકો છોકરાની માથાફેડ બહુજ નહારી એમ ગણે એમાં કોઈ નવાઈ નથી. પણ એમાં વાંક કોનો છે તે વિચારવો જોઈએ. જો મહેતાજીમાં સારી શિક્ષા આપવાની શક્તિ નથી,

તો તેણે મહેતાજીનું કામજ પોતાને માથે ન લેવું જોઈએ. શિક્ષાની બાબતમાં સારો મહેતાજી જરા પણ બાળસ રાખતો નથી. શિક્ષા કળા પદ્ધતિ માનથી પણ વધારે અગત્યની છે, કેમકે મહેતાજી ગમે તેવો બહાવવામાં કુશળ હોય, પણ બ્યાં સુધી તે નિશાળનો બંદોબસ્ત બરાબર રાખી શકતો નથી, ત્યાં સુધી તેજી સઘળી કુશળતા મિથ્યા બન્યે, અને તેને તથા તેના નિશાળીઆઓને કાંઈ પણ ફાયદો થઈ શકતો નથી. માટે બહાવવાને અર્થે પણ શિક્ષા કળાની જરૂર છે.

આ વાંચી કેટલાક મહેતાજી કહેશે કે “એ બધું અમે બરાબર સમજીએ છઈએ. પણ વાંદરાનું સેન શી રીતે વશ થાયા મોટા માણસ હોય, તો સમજાયાએ સમજે કે દબાવ્યા દબે, પણ આતો બાળક પોતાનો લાભ ઓળખતા નથી, અને સમજો ડર પણ ઘણી વાર સુધી દિવસમાં રાખી શકતા નથી.” આ વાત ખરી છે, પણ તે છતાંએ અમે કહીએ છઈએ કે બાળકને વશ કરવાંએ કામ ચતુર મહેતાજીને અવકાશ નથી. સૌ જાણે છે કે મોટા માણસ કરતાં બાળકની પ્રીતિ મેળવવી સહેલી છે, અને તેમ છે તો મહેતાજી શા માટે ન કરી શકે તે અમે સમજતા નથી. મોટી બૂલ તો મહેતાજી એજ કરેછે કે બાળકની પ્રીતિ મેળવવા તરફ જરા લક્ષ ન રાખતાં ઘણીવાર તે બયથીજ તેને જેર કરવાનો વિચાર કરેછે, અને પછી સ્વભાવિક રીતેજ તે પોતાના પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ થાયછે. બય કરતાં પ્રીતિથી વશ કરવાનો માર્ગ કેટલો ઉત્તમ છે તે આગળ બતાવવામાં આવશે, પણ આ પ્રસંગે તમને આ કહેવાની મનઝખ એટલીજ છે કે તમે જાણો કે “વાંદરાનું સેન કેમ વશ થાય” એમ જે લોકો બોલેછે તેઓ ખરી શિક્ષાની રીત જાણતા નથી, અને તેથી તેમને એ કામ અશક્ય લાગે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

મહેતાજી બાળકને આ ત્રણ બળે વશ કરી શકેછે:—પ્રતિષ્ઠાબળ, સ્વભાવ માનનું બળ, અને અધિકાર બળ.

પ્રતિષ્ઠાબળ.

પ્રતિષ્ઠા એટલે એક માણસના ગુણનો જે પ્રતાપ સામા માણસનાં મન ઉપર પડેછે તે. એના સમાન બીજું બળ નથી. સઘળા માણસને સઘળી સ્થિતિમાં એ બહુ ઉપયોગી છે. એનાજ આધારે ઘણું કરીને બધા માણસો એક બીજથી દોરાય છે, રાજાની આણ, શાહુકારની હુડી, અને પંડીતનું

વચન સર્વત્ર માન્ય થાય છે તેનું કારણ તેની પ્રતિષ્ઠા અથવા શાખજ છે. તેમ મહેતાજીને પણ બાળકો ઉપર સત્તા ચલાવવાને તેમનામાં પ્રતિષ્ઠા બંધાય એ બહુજ અગત્યનું છે.

પ્રતિષ્ઠા કોઈની પણ દોગથી બંધાતી નથી એ હમેશાં યાદ રાખવું. કાગળની હોડી ધડીપણ પાણીમાં ટકતી નથી. પોતાનામાં ખરે ખરા ગુણ હોય અને તે ઉપરથી જ લોકમાં પ્રતિષ્ઠા બંધાય તેજ પ્રતિષ્ઠા સ્તરી અને ખરી ઉપયોગી છે. મહેતાજીની પ્રતિષ્ઠા નિશાળમાં પડવાને સાર તેનામાં આ પાંચ ગુણ અવશ્યતા છે:—વિદ્યા, માયાળુપણું, ન્યાય, દૃઢતા, અને ઉત્સાહ.

વિદ્યા.— શાહુદારની સાખનો મૂળ પાયો જન્મ પેસો છે, તેમ શિક્ષકની સાખ તેની વિદ્યાના ભંડોલ ઉપર આધાર રાખે છે. વિદ્યા લેવાને માટે જ બાળકો એની પાસે આવે છે, અને જો તેજ વસ્તુ એની પાસે નથી તો તેઓ એને તુચ્છ ગણે એમાં શી નવાઈ? એ રીતે નિશાળમાં હલકા પડવાની સાથેજ તેની સધળી સત્તા પરવારે છે. તેમજ જો મહેતાજી વિદ્વાન છે એમ તેના નિશાળીયા માને છે, તો તેનામાં બીજા ધણા દોષ હશે તો પણ તેઓ એનું કેટલું એક માન તો રાખ્યા વિના નહિજ રહે. વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજ્ય છે એ કહેવત શિક્ષકને તો વિશેષે કરીનેજ લાગુ પડે છે. માયાળુપણું વિદ્વાન મહેતાજીને તેના નિશાળીયા માન તો આપશે એ વાત ખરી, પણ કુત્ર માનનીજ હાલેથી કોઈ વશ થતું નથી. જેને વાસ્તે આપણા મનમાં માન હોય તેનું કહ્યું આપણે કેટલેક દરમિયાન કરીએ છીએ ખરા, પણ તે કરવામાં ધણો ઉત્સાહ હોતો નથી. ઉત્સાહ તો જેના ઉપર આપણો પ્રેમ છે તેનું કામ કરવામાં ખરે ખરા જણાય છે. માટે ઉત્સાહથી મહેતાજીનું કહ્યું નિશાળીયાઓ કરે તેને માટે તેઓને એના ઉપર પ્રેમ હોવો જોઈએ. પણ પ્રેમ પ્રેમથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી એ મહેતાજીએ બાળકોના ચિત્ત હરણ કરવાં હોય, તો પોતેજ તે બાળકોના ઉપર પ્રેમ રાખવો જોઈએ. સંસાર વ્યવહારમાં આપણે જોઈએ છઈએ કે માયાળુ પણું એજ મોટું વશીકરણ છે; અને એજ ગુણ વડે માણસો જગતમાં ધણા ઉપર સત્તા ચલાવી શકે છે. બાળકના તો એવા કામળ અને નિઃસ્વાર્થ મન છે કે જો તમે એક ક્ષણ તેણી બણી ખરા પ્રેમથી જોશો, તો તે સદા રાજી રાજી થઈને તમારા કઠ્ઠા પ્રભુણે વર્તવા તત્પર રહેશે. ફરીથી સંભારીએ છઈએ કે પ્રેમનું બળ મોટું છે, અને એને

મૂકી જે બયથી બાળકોને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરેછે તે વાંઝી, વિકટ વાટજ પકડે છે અને પરિણામે ધારેલે મુકામે બરાબર કદી પહોંચનાર નથી.

ન્યાય—એ તો સંસારનો મોટો સ્તંભ છે. જેનામાં ન્યાય નથી તેના ઉપર બરોસો રાખી શકાતો નથી, તેનો હાલ આપણા ઉપર પ્રેમ કદાપિ હશે પણ તે કાયમ રહ્યશે, અને કાલે આપણી સાથે કઠોરપણે નહિ ચાલે તેનો કાંઈ બરોસો નથી. જે ન્યાયથી વર્તતો નથી તેનામાં બીજા ગમે એટલા સારા લક્ષણો હોય તોપણ તે સંપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત કદી થતો નથી. આ વાત મહેતાજીને જરા પણ ઓછી લાગુ પડતી નથી. માણસ કરતાં પણ બધું બાળકોને નિષ્પક્ષગતપણું વધારે વહાલું છે, અને જો તેમની નજરમાં મહેતાજી અન્યાયી લાગ્યો તો તેને તે કદી પણ ચાહવાના નહિ, ઉલટું તેના ઉપર વેર રાખવાના, અને તેનું ધાર્યું તોડી પાડવાને સદા તજવીજ કરવાના. મોટી ઉમરના અથવા હિમતવાળા છોકરા હમેશા એની સત્તા તોડવાને ઉભા થશે, અને તે પ્રસંગે તેમની તકરાર વાજબી હશે કે, ગેરવાજબી પણ બીજા છોકરાઓ તેને પછાડીથી શાખાસી આપવાના. જેમ જુદી રાજની સામા બાથ બીડનારાઓ બહારવટીયા હોયછે તોપણ લોકોમાં બહુજ માન પામી વીર પુરુષની પેઠે પૂજાય છે, તેમ એ બંડખોર છોકરાઓનું નિશાળમાં થાયછે, અને તેથી તેને મહેતાજીનો અમલ ઊંધો વાળવામાં વધારે ઉત્તેજન મળેછે, અને ઘણીવાર તેઓ આખરે ફતેહ પણ પામેછે. માટે અન્યાયનો જરા આરોપ અપવી શકે એવું પણ મહેતાજીએ કદી કાંઈ કરવું નહિ.

દૃઢતાના ગુણ વિષે બીજો ઠેકાણે બોલવામાં આવશે, પણ આ ઠેકાણે એટલુંજ કહેવું બસછે કે દૃઢતા વિના મહેતાજીની બરાબર પ્રતિષ્ઠા બેસતી નથી એ યાદ રાખવું. પોતા મતના માણસ હમેશાં તિરસ્કાર પામેછે, અને તિરસ્કાર પામેલાં માણસનો કદી પણ અમલ ચાલતો નથી. “મહેતાજી મારે પણ નહિ ને બણાવે નહિ” એ બોલ મહેતાજીને બહુજ નીચું ધલાવનારા છે. એવો દૃઢતા વિનાનો મહેતાજી કાંઈ પણ સત્તા છોકરા ઉપર મેળવી શકતો નથી. બીજું એ પણ યાદ રાખવું કે દૃઢતા અને કઠોરતામાં બહુ ફેર છે.

ઉત્સાહ. એવી વસ્તુ છે કે તે એકમાં હોયછે તો તે જોધને બીજામાં પણ ઉત્પન્ન થાયછે. ઉત્સાહી મહેતાજીના નિશાળીયા પણ ઉત્સાહી થયા

વિના રહેતા નથી. માટે ઉત્સાહનો એક તો એ માટો ફાયદો છે, અને બીજો એ છે કે ઉચોગી, ખંતી અને ઉત્સાહી માણસની તરફ બધા માણસ માનનીય ન્તેય છે. ખંતી મહેતાજીને તેના નિશાળીઆઓથી માન આપ્યા વિના રહેવાતુંજ નથી; અને માન ઉત્પન્ન થયું કે આપણી સત્તા અર્ધી તો સ્થાપન યર્ષજ ચૂકી એ આપણે ઉપર સમન્નવ્યું છે.

પદ્ધતિ પ્રકરણ.

પદ્ધતિ શબ્દ હાલ ધણા જૂના જૂના અર્થમાં વપરાય છે. આખું જો શિક્ષણ શાસ્ત્ર છે તેને પણ પદ્ધતિ કહે છે, અને અધ્યાપનની જો બે રીતિઓ (સૂચક અને વ્યાખ્યાન,) તેનેજ કેટલા પદ્ધતિ કહે છે, તેમજ પ્રશ્નોત્તરો રાદિ જે શૈલીઓ છે તેને પણ પદ્ધતિ કહે છે. અદિયાં એ શબ્દ એના અતિ વિસ્તીર્ણુ અર્થમાંજ રાખેલો છે, અને તેના જો બીજા સંક્રામિત અર્થ થાય છે તેને માટે બીજા શબ્દ રાખ્યા છે.

૧. **મળાવવાની વેજ રીતિઓ છે:—**સૂચક રીતિ અને વ્યાખ્યાન રીતિ.

૨. જે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને પ્રાપ્ત કરાવવું છે, તે પોતાની મેળેજ તે શોધી કઢાડી શકે. એમ જે મળાવવાની રીત તેને સૂચક રીતિ કહે છે.

જેને સંયોગકરણ રીતિ કહે છે તે આજ. જાણીતા ઉપરથી અનનુયાયી ઉપર લઈ જવાની રીત પણ આજ.

૩. અજાણી વાત મળનારને પ્રથમ પોતેજ કહેવી અને તે વિષે પછીથી જે સમજુતી આપવી તેને વ્યાખ્યાન રીતિ કહે છે.

વ્યાખ્યાન રીતિને પ્રથમકરણ પ્રકાર કહે છે, કેમકે એમાં એક અજાણી સલતા બહુનારની આગળ મૂકી તેના કડકે કડકા પાડી તે શા માટે સાચી છે તે બતાવવામાં આવે છે. અજાણી સલતાના કડકા પાડે છે ત્યારે જાણીતાં સલ નજરે પડે છે. સંયોગકરણ રીતિમાં પ્રથમ જાણીતાં સલ એક પછી એક બહુનારની આગળ મૂકવામાં એવી રીતે આવે છે કે તેને પોતાની મેળેજ તે અજાણી સલતા સૂઝી આવે છે. એ માટેજ એને સંયોગકરણ રીતિ કહે છે.

આ બે રીતિઓનું યથાર્થ જ્ઞાન એટલું બધું અગત્યનું છે (આખા શિક્ષણશાસ્ત્રનું એજ હૃદય છે) કે તે વિષે દાખલા આપી સવિસ્તર મુલાકાત આપવો જોઈએ.

ધારો કે હોપકૃત વ્યાકરણમાંથી નામના પ્રકાર શીખવવા છે. અધમ મહેતાજી તો એટલુંજ કહે છે કાસે ૩૧મી કલમ ગોળી લાવજો, બીજો દહાડે તે કવિતાનો મુખ પાઠ લેતો હોય તેમ ગોળી આવ્યા છે કે નહિ તે પ્રત્યેકને પૂછીને તપાસી જાય છે, અને કદાપિ ચોપડી બહારના એક બે ઉદાહરણ પૂછે તો એના આપનાં પૂરાં બાળ્ય સમજવાં. પણ આતો શીખવવાની સૂચક કે વ્યાખ્યાન એકે રીત નથી. એ તો મૂર્ખ, એદી, અને નિરત્સાહી માણસને પોતાનો કાળ મિથ્યા કહાડવાનોજ એક માર્ગ છે. આ રીતે વર્તનારો મહેતાજી પાંચ દશ કલમો તૈયાર કરવાની ઘણીવાર આપે એમાં શું આશ્ચર્ય ? એમ તે બે મહીનામાં વ્યાકરણ પૂરું કરી જાય છે, પુનરાવર્તન કરાવ્યા કરે છે, અને પછી જ્યારે છોકરાને કાંઈ આવડતું નથી એમ પરીક્ષામાં સિદ્ધ થાય છે, સારે તે મૂર્ખો બહુનારની બુદ્ધિનો વાંક કહાડે છે અથવા કહે છે કે વ્યાકરણનો વિષયજ્ઞ એવો છે. પણ એને સૂઝતું નથી કે હું વ્યાકરણ શિખવતોજ નથી તો એને આવડે ક્યાંથી ? કહેવાની મતલબ એ છે કે એતો સૂચક કે વ્યાખ્યાન એકે શીખવવાની રીત નથી, એ શીખવવુંજ નથી.

વ્યાખ્યાનરીતિએ શીખવનારો આ પ્રમાણે કરે છે:—પ્રથમ તો ૩ : મી કલમ કડકે કડકે વાંચે છે અથવા વંચાડે છે. પછીથી કહે છે કે તમે જાણો છો કે વિભક્તિ અથવા બહુ વચન લગાડવાને સાર નામની ઉપર પ્રત્યય લગાડવા પડે છે, પણ કેટલાં એક નામ એવાં હોય છે કે તેના ઉપર પ્રત્યય લગાડવા પહેલાં તેના ૩૫માં ફેરફાર કરવો પડે છે. એને પહેલાં પ્રકારનાં નામ કહે છે. પછી તે એ કલમનો પહેલો ભાગ ફરીથી વાંચી જાય છે, અને તે

* આ રીતે શિક્ષકે શીખવવુંજ શું ? આતો પરીક્ષા થઈ. દલગીરીની વાત છે કે કેળવણીખાતામાં એવા ઘણા માણસો છે કે જે આ રીતેજ પોતાનું કામ કર્યા જાય છે, અને સ્વપ્નામાં પણ વિચાર કરતા નથી કે આપણે શિક્ષક કહેવાયા છતાં વરસના ત્રણસેને પાંસેઠે દહાડા ઈન્સપેક્ટરનું કામ કર્યા જઈએ છઈએ. કાંઈ પણ નવું જ્ઞાન આપવું તેનું નામ શીખવવું છે. આતો બાળકો પોતાની મેજે શીખે છે, અને બાળકો શિક્ષક તે તપાસવું એજ પોતાનું કામ સમજે છે.

વેળા છોકરો એ 'શબ્દના છોકરાથી અને છોકરાઓ એ રૂપો કરતાં શી રીતે ફેરફાર કરવો પડ્યો તે સમજાવે છે. પછી બે ચાર ઉદાહરણુ ખીજાં લઈને એ નિયમ શી રીતે લાગુ પડે છે તે બધાને બતાવે છે. એટલું થઈ રહ્યા પછી એ કલમોનો ખીજો ભાગ વાંચી સમજાવે છે કે જેમાં ઉપર કહ્યો તેવો, ફેરફાર થતો નથી, તેને ખીજા પ્રકારનાં નામ કહે છે. અતે ફેરફાર થાય તે પહેલા પ્રકારના અને ન થાય તે ખીજા પ્રકારના એવું છોકરાંઓને યાદ રાખાવી પોતાનો પાઠ પૂરો કરે છે.

શીખવવાની આ રીત ઉપર કહ્યું તેના કરતાં અલબત્ત બહુજ સારી છે, જેમકે શુન્ય કરતાં ગમે તે રકમ લઈએ તે અનંત ગણી મોટી થાયજ. આ રીતે છોકરાં કેટલું શીખી શકે ખરા, પણ તે નાની ઉમરના, અપજા ચિત્તના, અને કાચી બુદ્ધીના હોય તો તેના મનમાં એ વાત પૂરી ઠસે નહિ, અને થોડા વખતમાં ધણું કરીને જેટલું થોડું સમજ્યા હોય તે પણ વીસરી જાય. એવાને માટે તો સૂચકરીતીજ ખરે ખરી કૃપદા બરેલી છે.

સૂચક રીતિ જાણનારો ચતુર શિક્ષક જૂદીજ રીતે પોતાનો પાઠ આરંભે છે. તે વ્યાકરણુ તો હાથમાં લેતોજ નથી અને ૩૧મી કલમ શીખવતી છે એટલું પણ તેને કહેતો નથી. એતો છેક જાણીતી વાતથીજ શરૂ કરે છે. વિભક્તિના અને બહુ વચનના કયા પ્રત્યય છે અને તે શી રીતે લગાડાય છે તે દાખલા ઉપર દાખલા લઈનેજ બતાવવા મંડી જાય છે. એમ કરવામાં છોકરાંઓ પોતાની મેજેજ એટલું સમજતાં થાય છે કે નામની ઉપર પ્રત્યય લખી દીધાથી વિભક્તિ તથા બહુ વચનનાં રૂપ ધડાય છે. માણસ, ઘર, ચોપડી, લાકડી, વગેરે શબ્દો ઉપર પ્રત્યય લગાડતાં તેમને ખરાખર આવડ્યું કે તુર્ત તે છોકરો શબ્દ તેમની આગળ મૂકે છે, અને તેને જ્યારે કોઈ વિભક્તિ લગાડવા જાય છે સારે કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે છે એ તેમને પોતાની મેજેજ જોતા કરે છે. બહુ વચનના પ્રત્યય લગાડતાં પણ એમજ થાય છે તે પછીથી બતાવે છે. આટલું કર્યા પછી છોકરાંઓ સમજે છે કે માણસ અને છોકરો એ બે નામ તો છે ખરાં, પણ તેના પ્રકાર જુદા છે. આ વેળા તે ૩૧ મી કલમ વાંચી જાય છે અથવા તેનો ભાવાર્થ મોડેજ કહી જાય છે, અને બાપાનો આ નવો નિયમ આપણે આજ શાંથી કહાઓ તે તમે યાદ રાખજો, એ કહી પોતાનો પાઠ પૂરો કરે છે.

દુનિયામાં જે જે શોધ થયા છે અને થાય છે તે સઘળા આ રીતેજ

પોતાની મેળે નવું જ્ઞાન મેળવવાનો આજ શક્ય માર્ગ છે, અને તેથી એ માર્ગે જવાની બુદ્ધિને ટેવ પાડવી એજ ખરી કેળવણી છે, એમાં કાંઈ શક નથી. આપ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને એજ માર્ગે જ્ઞાન મેળવવું ગમે છે, અને એ માર્ગે મેળવેલા જ્ઞાનના જોડું પ્રીતિ કોઈ પણ જ્ઞાન સચોટ નથી.

૪ સૂચક રીતિ સ્વાભાવિક, વિચાર શક્તિને કેલ્વનારી, રસિક, તથા બાલકોને મળાવવામાં અવશ્યની છે.

આ રીતિ વિના કદાપિ એકાદો વિષય બાળકને બણાવી શકાય, પણ કેળવણી એટલે વિચાર શક્તિ ખીલવવાનું એ મુખ્ય કામ તેતો નજ થઈ શકે. જે દેશમાં શોધકબુદ્ધિના પુરૂષો ઉત્પન્ન કરવા હોય, તોતો બાળપણમાં સૂચકરીતિએજ બણાવવું જોઈએ.

૫. વ્યાખ્યાન રીતિ શીખવતાં થોડો વય લાગે છે, અને પાકી ઠરેલ બુદ્ધિના માણસોને અનુકૂળ છે.

વખત થોડો લાગે છે, અને શીખવનારના મનને મેહેનત થોડી પડે છે એજ કારણને લીધે આજસુ શિક્ષકને વ્યાખ્યાન રીતિ બહુ પસંદ પડે છે. શિક્ષક આજસુ કે ઉત્સાહી છે તે ઘણું કરીને તે જે રીતિએ શીખવતો હોય તે ઉપરથી માલમ પડે છે. ઉત્સાહી શિક્ષક પદ્ધતિ ન શીખ્યો હોય તો પણ પોતાની સ્વબુદ્ધિથીજ સૂચકરીતિએ શીખવવા લાગે છે, અને પદ્ધતિ શીખેલો પણ મંદસ્વભાવનો માણસ આપોઆપ થોડે વખતે વ્યાખ્યાન રીતિ-માંજ જઈ ઠરે છે.

એ રીતે પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં વ્યાખ્યાન રીતિ બહુ નિંદાય છે તે છતાં તે સર્વ કાળ લાગ કરવા જોગ છે એમ નથી. વખતનો અચાવો થાય છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવા લાયક એનો એક ફાયદો છે, અને બીજું જે બાળનારની બુદ્ધિ પાકી અને ઠરેલ હોયતો તેને એ રીતે શીખવતાંજ ઘણો ફાયદો થાય. ભૂમિતિનો *ગ્રંથ વ્યાખ્યાન પદ્ધતિએ શીખવવાનો એ ઉત્તમ નમુનો છે, અને તે જાયામાં જાંચી કેળવણી આપી શકે છે, એ એક જાહેર વાત છે. માટે વ્યાખ્યાન રીતિએ મન કેળવી શકાય નહિ, એમજ

* ઘણું કરીને બધી જાતના શોધન ગ્રંથો વ્યાખ્યાન રીતિએજ લખાએલા હોય છે. મોટી ઉમરના માણસને શોધ કરવાની બધે એજ એક સામાન્ય રીતિ છે.

કહીએ તો તે ખોટું છે. પણ મહેતાજીને તો બહુધા કાચી ઉમરના બાળકોનેજ શીખવવાનું છે, અને બાળકોને તો વ્યાખ્યાન રીતિએ નજ દેખવી શકાય એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

રસિકતામાં તો વ્યાખ્યાન રીતિ બધાને માટે કાંઈ ઉત્તરતી છેજ. એજ કારણથી ભૂમિતિ ધણાને અપ્રિય લાગેછે, પણ મોટી ઉમરનાને અપ્રિય લાગે ત્યારે તો બાળકું કે બુદ્ધિનું ઠરેલપણું એટલું એનામાં આછુંછે. પાકી બુદ્ધિવાળાને વિચાર કરવા ઉપર અભાવ હોવો જોઈએ નહિ. પણ બાળકને તો બનેલાં સુધી વ્યાખ્યાન રીતિએ નજ શીખવવું જોઈએ; વ્યાખ્યાન રીતિએ શીખવી શકાય એવા વિષય હોય, તોપણ તેમાં થોડી ધણી સૂચક રીતિ જોળવવી જોઈએ કે બાળકનાં મન થાકી ન જાય, અને તેને રસ ઉપજે.

૬ તેથી સૂચકરમિતિજ નિશાઝમાં बहुधा वापरवा योग्यजे.

સૂચક રીતિ એટલી બધી કઠિણ છે કે તે સંબંધી નીચેના નિયમો હમેશાં ધ્યાનમાં રાખ્યા હોય તો શિખાઉશિક્ષકને બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

૧ અર્ધા કલાકમાં શીખવી શકાય તેટલોજ વિષય રાખવો, અને થેઢું પણ પાકું શીખવવું. એમાંજ મહેતાજીને પરિણામે લાભ થાયછે. આ નિયમ શિખાઉ શિક્ષક બરાબર સમજતા નથી. વિષય ખૂટી પડશે તેની તેને બહુ ધારતી રહે છે અને તેથી બહુ લાંબો વિષય રાખે છે. એથી એને બહુ દોડાદોડી કરવી પડે છે, અને કાંઈ પણ પાકું શીખવાતું નથી. સૂચક પદ્ધતિ બરાબર ન આવડતી હોય તો વિષય ખૂટી પડે એ વાત સંભવિત છે, પણ જ્યાં સૂચક પદ્ધતિજ શિક્ષકે શીખવી છે ત્યાં આમ કરવાથી શો ફાયદો છે. જો નોટ બહુ લક્ષ આપીને કરી હોય, તો વખત ખૂટી પડે નહિ. શીખાઉએ કદી પણ સંક્ષિપ્ત નોટ કરવી નહિ. પૂર્ણ નોંધજ કરવી, અને તેમ કરશે તો એ ચાર વખતના અનુભવ ઉપરથી જોશે કે વિષય ખૂટી પડેછે કે નહિ. વિષય ખૂટી પડતો માત્રમ પડે તો વિષયમાં વધારો કરવા કરતાં નોટનો વિસ્તાર વધારવો, એ શીખાઉને માટે વધારે સલામતી ભરેલું છે.—સૂચક રીતિએ ધણામાં ધણો અર્ધા કલાકનોજ પાઠ બાળકો લઈ શકે છે. જો સમયપત્રકમાં કોઈ વિષયને વાસ્તે વધારે વખત ઠેરવેલો હોય, તોપણ શીખવવામાં તો અર્ધો કલાકજ રાખવો. બાકીનો વખત તે વિષયનો પાઠનો ભાગ પૂઠવામાં કઢાડવો. સૂચક-

રીતિએ તો શીખવાયજ છે, પણ તે બાળકોએ તૈયાર કર્યું કે નહિ તે બાળવાને માટે બીજા વખતની જરૂર છે. એ ખોટા આ વધેલા વખતથી પૂરી પડે છે. ૨ જાણીતી અને સહેલી વાતથી પાઠ શરૂ કરવો. આ કરવાને માટે જે વિષય શીખવેલા હોય તેનું પ્રયત્ન કરતાં આવડવું જોઈએ. પ્રયત્ન કરતાં જે બાળીતા અને સહેલા સત્ય માત્રમ પડે તે લેવાં, અને તે એવાં અનુક્રમે ગોઠવવાં કે તે ઉપરથી જે અગત્યનું સત્ય શીખવવું છે તે બાળકને સૂચી આવે. ૩. જાણીતી વાત ઉપરથી પગથી પગથી ચડતા જવું. ઉપર જે અનુક્રમે ગોઠવવાનું કર્યું, તે પ્રમાણે ગોઠવીને જે શીક્ષકે નોટ કરી હશે તો આ કામ અધક નહિ લાગે. ૪, બાલકની સમજવાની શક્તિ કેટલી છે તેનો નોટ કરતી વખત, જે શીખવતી વખત, અને પાછળથી પણ બહુજ વિચાર કરવો. આ વાતનો વિચાર ન હોવાને લીધે ઘણા શિક્ષકો મહેનત કર્યા છતાં પોતાના કામમાં ફતેહ પામતા નથી; સૂચક રીતિએ શીખવવામાં તો બાળબુદ્ધિમાં પેસી જોવાની શક્તિ શિક્ષકમાં અવશ્ય જરૂરની છે. પાઠ આપી રહ્યા પછી જે શિક્ષક ધુરસદને વખતે દરરોજ વિચાર કરે કે છોકરા સમજશે એમ મેં ધાર્યું હતું પણ કંઈ કંઈ બાજનોના ઉત્તર ન આપી શક્યા, તો થોડા વખતમાં તેનામાં આ શક્તિ આવશે. આગળથી નોટ કરવી એ જેવું ઉપયોગી છે તેવુંજ પાછળથી આ વિચાર કરવો એ પણ ઉપયોગી છે. ૫ સૂચક રીતિમાં શિક્ષકને કહી દેવું પડે એના જેવું બીજું કાંઈ પણ શરમ ભરતું નથી. જે વિષયને ગોઠવવાની તે પાયરીખ ઉપર ચડવાની ચતુરાઈ નહિ હોય, અથવા બાળક કેટલું સમજી શકે છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોય, તો શિક્ષકને કહી દેવું પડશેજ; પણ કેટલા તો સૂચક રીતિમાં કહી દેવું એ મોટો દોષ છે તેજ સમજતા નથી, અને નોટમાં પણ કેટલો કહી દેવાનો ભાગ લખી લાવે છે. તેણે યાદ રાખવું કે એકે અક્ષર કહી દેવાનો નથી, પણ સૂચક રીતિમાં સઘળું બાળનારાઓની પાસેથીજ કઢાવવાનું છે. શિક્ષકનું કામ પ્રશ્ન પૂછ્યા જવું એજ છે, પણ તે પૂછવામાં એવી ચતુરાઈ જોઈએ કે ધારણ વિષય પોતાની મેજેજ છોકરાઓના મોંમાંથી ચાલ્યો આવે. “અડચણ ખસેડતી નહિ, પણ ખસેડતાં શીખવવું,”

“છોકરાને પોતાની મેળે સૂઝે એમ કરવું,” “નવો એક પણ શબ્દ આપ્યા પહેલાં તેની શી જરૂર છે તે બાળકે જાણવી જોઈએ,” અથવા “અર્થ પહેલો ને શબ્દ પછી” “નિયમના પહેલાં ઉદાહરણ” “વિશેષની પછી સામાન્ય” વગેરે જે શિક્ષણ શાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ સૂત્રો છે તે સઘળાનો અર્થ એજ છે કે શિક્ષકે કહી દેવું નહિ પણ બાળક શોધી કઢાડે એમ કરવું. સૂચક રીતિનું એજ મુખ્ય લક્ષણ છે, અને એ જ્યાં નથી ત્યાં સૂચક રીતિજ નથી એમ નિશ્ચય જાણવું. ૬. ભાષા હમેશાં વહુજ સહેલી રાખવી જોઈએ. આ નિયમ સઘળી રીતિએ શીખવવામાં જરૂરનો છે, પણ આ રીતિમાં તે વિના ચાલે એવુંજ નથી.

૭. સવાલ જવાબને રસ્તેજ શીખવવાનું ઘણું સ્વરૂપ કામ ચાલ્યું જાય તેને પ્રશ્નોત્તરશૈલી કહે છે.

૮. શિક્ષક પોતેજ બોલ્યો જાય અને ધનનારા તે સાંભળીને શીખે તેને ભાષણશૈલી કહે છે.

૯. ભાષણશૈલી કરતાં પ્રશ્નોત્તરશૈલીજ શિક્ષકે નિશાઝના કામમાં તો વહુધા વાપરવી જોઈએ.

પ્રશ્નોત્તર શૈલીને મનનું હળ કહ્યું છે તે બધી રીતે ખરું છે. એથી બાળનારના જ્ઞાન તથા બુદ્ધિ કેટલાં છે તે પ્રલક્ષ થાય છે, અને મનની કુળદ્રુપતા બહુજ વધે છે.

મોટી ઉમરના બાળકોને બોધ કરતી વેળા અલગ અલગ બાબતો શૈલીજ વપરાય છે. પણ તેનાં બે કારણ છે. એક તો તે બોધકના શ્રોતાઓ તે વિષય સાંભળવાને આતુર અથવા સમજવાને શક્તિમાન હોય છે; અને બીજું તેવા તેઓ ન હોય તોપણ વિવેકના કાયદાથી તેમ માની તેમને પ્રશ્ન પૂછી શકાતા નથી. બાળી જનભાષણોમાં નવું શીખવવાનું થોડુંજ હોય છે. પણ જ્યાં ગુરુશિષ્ય ભાવ રહેલો છે અને જ્ઞાનનો નવો દેશજ પ્રગટ કરવાનો છે ત્યાં પ્રશ્નોત્તર શૈલીજ સ્વાભાવિક છે. એ વડે સાંભળનારનું લક્ષ બાળ્ય ખેંચાય છે, વિષયની સાથે જડાઈ જાય છે, તેને વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે, પાઠમાં રસ લાગે છે, અને તેને જ્ઞાનની સાથે ઉત્તમ કેળવણી સરજાતાથી આપી શકાય છે. માટે, નિશાળમાં મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થી હોય તોપણ બહુધા પ્ર-

શ્રોતર શૈલીજ રાખવી નેહએ, અને બાળકને (કાં સૂચક કે વ્યાખ્યાન રી-
તિએ) શીખવતાં તો પ્રશ્નોત્તર શૈલી અવશ્યનીજ છે. યાદ રાખવું કે સૂચક
ને વ્યાખ્યાન બંને રીતિઓમાં પ્રશ્નોત્તર શૈલી વાપરવા યોગ્ય છે. વ્યાખ્યાન
પદ્ધતિમાં કેટલોક બાબતુભાગ આવે તોપણ જેમ પ્રશ્ન વધારે હોય તેમ
સારૂં. સૂચક પદ્ધતિનું તો ધણું ખરૂં બળ પ્રશ્નોત્તર ઉપરજ આધાર રાખે
છે. તોપણ પ્રશ્નોત્તર શૈલી તેજ સૂચક પદ્ધતિ છે એમ ન જાણવું. પાછળ એ
રીતિઓ સમજાવતી વેળા જે ઉદાહરણ આપ્યું છે તેમાં પ્રશ્નોત્તર શૈલી વા-
પરીજ નથી. એ બાબતુ શૈલી છે. એને પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં મૂકશો તો તમને
એક શિક્ષણશાસ્ત્રનું મનોમલ મળશે, અને તમે નેશો કે પ્રશ્નોત્તર શૈલીથી
એકની એક વાત કેવી સરળ, અને રસિક થઈ જાય છે.

૧૦. સૂચક અને પરીક્ષક એવા બે તરેહના પ્રશ્ન થાયછે.

જે વાત બાળકો જાણે છે તે તપાસવાને સારૂ જે પ્રશ્ન પૂછવામાં
આવેછે તેને પરીક્ષક પ્રશ્ન કહે છે. પાઠના આરંભ ભાગમાં અને પુનરાવર્તન
ભાગમાં શિક્ષકે આવા પ્રશ્ન પૂછવા નેઈએ. પાઠના મધ્યભાગમાં વખતે
બહુનારનું લક્ષ છે કે નહિ તે તપાસવાને સારૂ અથવા જે વાત શીખ-
વતા હોઈએ તે તે વેળાજ ચોખ્ખાવવા નેગ હોય તો તેમ કરવાને સારૂ
પણ પરીક્ષક પ્રશ્ન પૂછી શકાય છે. પણ યાદ રાખવું કે એનું નામ છે તે
પ્રમાણેજ એ પરીક્ષકના પ્રશ્ન છે, અને શિક્ષકને એની ઘણી નિરખત ન-
થી. શિક્ષકને હમેશાં વાપરવાના તો સૂચક પ્રશ્ન છે. જે પ્રશ્નવડે અજ્ઞાણી
વાત બાળકને પોતાની મેળે સૂઝે તેને સૂચકપ્રશ્ન કહેછે. સૂચકપ્રશ્ન એ
શિક્ષકનું સખળ હથિયાર છે, અને સૂચક પ્રશ્ન ઉપરથીજ સારા નહારા
શિક્ષક ઝટ ઓળખાઈ આવે છે. જે માણસ એક વિષયના ભાગ પાડી તે
પ્રત્યેકને ચોખ્ખી રીતે સમજતો નથી, અથવા બાળકની બુદ્ધિમાં પેસીને જો-
વાની શક્તિ જેનામાં નથી, તેનાથી સૂચક પ્રશ્ન સારા પૂછી શકાતા નથી,
અને સારા સૂચક પ્રશ્ન વિના સૂચક રીતિનું શિક્ષણ એ એક માત્ર વેપજ
છે તેથી તે કદી પણ સારો શિક્ષક થઈ શકતો નથી. માટે સઘળાએ
સારા સૂચકપ્રશ્ન પૂછવાનું સામર્થ્ય ખતથી મેળવવું નેઈએ.

૧૧. શિક્ષકે હમેશા પ્રશ્ન પૂછવા પહેલાં વિચાર કરવો કે
આ પ્રસંગે મારે કઈ જાતનો પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ, અને પછી તે
જે જાતનો પ્રશ્ન હોય તેના નિયમોને અનુસરીને પૂછવો.

આ વિચાર યાદુ અમલનો છે કેમકે એ એ જાતના પ્રશ્ન એવા જૂદા પ્રકારના છે કે તે પૂછવાના નિયમો પણ ઘણાજ એક બીજાથી જૂદાં છે. તે છતાં કેટલાક નિયમ બંનેને સામાન્ય પણ છે. '૧. પ્રશ્નના બોલ જે વાતે તેમ સહેલા અને થોડા હોય તેમ સારું. શું પૂછ્યું એ વાતનો જ્યારે સાંભળનારને વિચાર કરવો પડે છે, ત્યારે એનું લક્ષ આડીજ વાત તરફ દોરાય છે, તેના મનનું બળ નકામું એ કામમાં ખર્ચાય છે, અને તેથી તેની ઉત્તર આપવાની શક્તિ ઓછી થાય છે તથા કેટલાક કાળ મિથ્યા જાય છે. માટે પ્રશ્નની ભાષા એવી સરળ રાખવી કે તેનો અર્થ કામથી પણ સમજાવાયિના રહેજ નહિ. સવાલ લંગાવવાથી તે સમજવો મુશ્કેલ પડે છે, અને તેથી સવાલમાં થોડા શબ્દ હોય તેમ સારું. તે છતાં શબ્દ ઓછા કરવા જતાં તેનો અર્થ કઠણ કે સંદેહમૂલક થઈ જતો હોય, તો કદી પણ તેમ કરવું નહિ. શબ્દ ઓછા રાખવાનું કારણ એજ છે કે તે સવાલની મતલબ સમજવી બાળકને સહેલ પડે. ૨. જેના ઉત્તર અનેક આવી શકાય એવો અનિશ્ચિત પ્રશ્ન પૂછવો નહિ. અનિશ્ચિત પ્રશ્ન શિક્ષકની અણધરતા બતાવે છે, અને તેને ધારણો જવાબ મેળવવા સારૂ સવાલને ફરીથી ઉચ્ચારવો પડે છે. સવાલ એવો પૂછવો કે તેનો ઉત્તર એકજ આવી શકાય. એમ ન કરવાથી વર્ગનો કેટલો વખત મિથ્યા જાય છે, અને છોકરાને ઠેકચારની ટેવ પડે છે, અથવા ખરૂં કહીએ તો શિક્ષક તેને તેમ કરવાની જરૂરજ આવા સવાલથી પાડે છે. ૩. પ્રશ્ન વાલકની બુદ્ધિ તથા જ્ઞાનને અનુસરતાં જોઈએ. એટલે તે એવાં જોઈએ કે તેનો જવાબ છોકરાં સમજીને તુર્ત આપી શકે. સવાલ ઘણા અધરા પણ નહિ જોઈએ, અને સહેલા પણ ન જોઈએ, જો બહુ અધરા હશે, તો છોકરાથી જવાબ નહિ આપી શકાય, અને વર્ગમાં કંટાળો તથા આળસ ઉત્પન્ન થશે. બહુ સહેલા સવાલથી પણ એમજ થાય છે, કેમકે છોકરાના મનને કાંઈ કસરત મળતી નથી. બાળબુદ્ધિને કસરત મળે અને યાક ન લાગે એવી તરેહના પ્રશ્ન જોઈએ. ૪. સહેલા પ્રશ્નથીજ આરંભ કરવો, અને પછી ધીમે ધીમે અઘરી વાત ઉપર ચડતા જવું. આ નિયમ સૂચક પ્રશ્નમાં તો અવશ્યનો છે એ સૌ કબૂલ કરશે, પણ અમે કહીએ છીએ કે પરીક્ષક પ્રશ્નમાં

પણ એજકરવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. જ્યાં લગી મન જાગૃત થયું નથી, ત્યાં સુધી જાણેલી તોપણ અધરી વાતનો જવાબ આપવો તેને બહુજ અધરો પડે છે. માટે સહેલા પ્રશ્નથી તેને જાગૃત કરવું, અને પછી તેને આગળ દોડાવીયું તેટલું દોડવું. સારા અને નહારા પરીક્ષકનો બેદ આ ઠેકાણે જ જણાઈ આવે છે. ૫. જવાબ ચોક્કા અને સંપૂર્ણ લેવા. આવા જવાબ આપવા એ ધણું કરીને પ્રશ્ન પૂછવાની ચતુરાઈ ઉપર રાખે છે. જો પ્રશ્ન અનિશ્ચિત હોય, તો ઉત્તર ક્યાંથી ચોખ્ખો આવી શકે? તો પણ પ્રશ્ન સારો હોવા છતાંએ વખતે બાળક આગસથી ચોખ્ખો અને સંપૂર્ણ જવાબ નથી આપતો, અથવા પોતાને ન આવડવાના કારણથી ગમે તેમ ટોકે છે. આ

ટેવ બહુ માડી છે. એને મૂળથીજ અટકાવવી જોઈએ, અને તેનો ઉપાય આ નિયમમાં કહ્યો તેજ છે. વિચાર કરી, જે પૂછ્યું હોય તેનો યથાર્થ જવાબ દેવાની ટેવ પાડવા તફ શિક્ષકે હમેશાં લક્ષ રાખવું. અનિશ્ચિત કે અપૂર્ણ જવાબ કદી પણ કબૂલ ન કરતાં, તે માણસ પાસેજ સુધરાવીને યથાર્થ જવાબ કઢાવવો. પ્રથમ થોડા દિવસ આમ કરવું શિક્ષકને તથા બાળકને પણ કાંઈક કંટાળા ભરેલું લાગશે ખરું, પણ વિવેકથી એ પાછળ મંડી રહેશે તો પાછળથી એનો બહુ ફાયદો માત્રમ પડશે. એમ કરવાથી મન ચોખ્ખી રીતે વિચાર કરતા શીખે છે, અને તેમ થવાથી આગ ૧ શિક્ષકની ઘણી મહેનત દૂર થાય છે. આ પ્રમાણે જવાબ લેવાને સાર કંટલોક વખત બાળકને વિચાર કરવાનો અજગત આપવો પડશે ખરો, પણ તે એટલો બધો વધારો ન આપવો કે તેઓ ધીમા થઈ જાય. ચ-પળતાથી ચોખ્ખો અને સંપૂર્ણ જવાબ આપવો એ સુશિક્ષિત બુદ્ધિનું લક્ષણ છે. આ નિયમ વિશેષે કરીને પરીક્ષક પ્રશ્નને લાગુ પડે છે. સૂચક પ્રશ્નના ઉત્તર હમેશાં યથાર્થ મળવા મુશ્કેલ છે, કેમકે વિષય અજાણ્યો છે. તે છતાં બાપાની યથાર્થતા તો સૂચક પ્રશ્નના જવાબમાં પણ તેમની પાસેથી માગવીજ, અને જેમ અને તેમ અર્થમાં પણ ચોખ્ખો જવાબ લેવાય તેમ લેવો. પરીક્ષક પ્રશ્નમાં કોઈ વાતની કાંઈ પણ છૂટ મૂકવાની જરૂર નથી.

૬. મુલ પકડી સુધારવી, વધા જવાબ ફરીથી પૂછવા નહિ.

આ નિયમથી વખતનો બહુ બચાવો થાય છે. ઘણી વખત શિક્ષક બોલું બોલું એમ કહેતો આખા વર્ગને પૂછી વળે છે, પણ પરિપૂર્ણ ઉત્તર કોઈની તફથી મળતો નથી. પડેલો છોકરો એક બૂલ કરે છે, તો બીજો બીજો;

અને એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન જાય છે. બાપાની ભૂલ ઉપર લક્ષ આપતા હોય એ છંદ્ર એ સારે તો વિશેષ કરીને જ આવ થાય છે. એવે પ્રસંગે પહેલા જ છાંદ્ર એ ભૂલ કરી કે તે પકડીને તેને સુધરાવવા માંડી એ તો ૮૫ સુધરી જાય, અને બધા વર્ગને જ્ઞાન મળે. ૭. ઉત્તરમાં ચોપડીના વૉલ વા-

પરવા દેવા નહિ. બાળકે પોતાની બાપામાં જ વાંચ આવડે એમ જોઈએ, નહિતો તે ખરેખર શું સમજે છે તે કદી જણાય નહિ. ચોપડીમાંથી બણી જવાની ટેવને કદી પણ ઉત્તર આવડું નહિ. વ્યાખ્યાન જેવા વિષયો જે ગોખવા જોઈએ ત્યાંતો અલ્પજ્ઞ ચોપડીના જ શબ્દ લેવા, પણ તપાસી જોવું ખરું કે સમજે છે કે નહિ. નાના બાળકથી ઈતિહાસના લાંબા લાંબા પ્રશ્નો ઉત્તર પોતાની બાપામાં નહિ આપી શકાય એ વાત ખરી છે, પણ તેનો ઉપાય ચોપડીમાંનું બકી જવું એ નથી પણ શિક્ષકે એવા નાના સવાલ પૂછવા કે તેઓ પોતાની મેળે પોતાના જ શબ્દમાં જવાબ આપી શકે.

૮. અસાધારણ કઠિણ પ્રશ્નો જે જવાબ આપે તેને હમેશાં શા-વાણી આપતાં રહેવું અને તેમજ છેક સહેલા સવાલનો પણ જવાબ ન આપે તેને યોગ્ય ટપકો આપવો. આ નિયમ ખરેખર શિક્ષા પ્રકરણનો છે પણ એની એટલી બધી અસર અધ્યાપન ઉપર થાય છે કે તેને અધ્યાપક સંભારી વિના ચાલતું નથી. વર્ગની અવ્યવસ્થાનો ધણો આધાર આ ઉપર રહેલો છે.

પ્રશ્નોત્તર સંબંધી સામાન્ય નિયમ ઉપર કહ્યા હવે એ જાતના પ્રશ્ન જે થાય છે તેના વિશેષ નિયમ શા છે તેનો વિચાર કરીએ. પરીક્ષક પ્રશ્નો હેતુ તેને નવું સજ્જાડવાનો નથી, પણ જે આવડે છે તે તપાસી જોવાનો છે, અને તે ઉપરથી નીચેના નિયમો નીકળે છે? ૧. શીખેલી વાતો જ પૂછવી, પણ તેનો સમજાવો સાર પ્રશ્નમાં આવી જવો જોઈએ. નહિ શીખેલી વાત પૂછવામાં આ પ્રસંગે કાંઈ ફાયદો નથી. એથી કાંઈ જોઈ-રાની વિશેષ યુક્તિ કે વિશેષ જ્ઞાન જણાય, પણ આપણે તો અધ્યાપક બધા કેટલું બણ્યા તે તપાસવા બેઠા છીએ. જે શીખવ્યું હોય તેમાંનું કાંઈ પૂછતાં રહી જાય એ પણ હીક નહિ. કેટલાક શીક્ષકો મૂળથી એવી જીણી જીણી વાતો પૂછવા લાગે છે કે પરીક્ષાનો વિષય અધુરો રહી જાય છે; અને બધા પાઠ તૈયાર કર્યો છે કે નહિ તે જાણી શકાતું નથી. માટે પાઠનો બધો સાર

પ્રશ્નમાં આવે તે ઉપર લક્ષ રાખવું. આ નિયમ નિયતી પરીક્ષાને લાગુ પડે છે તેટલો અઠવાડિયાની, માસિક, કે વાર્ષિક પરીક્ષાને લાગુ પડતો નથી. એ પરીક્ષાઓમાં શીખેલો બધો વિષય તો પૂછી શકાયજ નહિ; તો પણ અગત્યની મોટી મોટી જેટલી આવતો એક વિષયની હોય તેટલી બધી આવતો ઉપર એક એ પ્રશ્ન પૂછવાજ જોઈએ. આ રીતે વિગતભર્યા ઉત્તર ઘણા નહિ માગી શકાય અને ઝીણી વાતો યાદ છે કે નહિ તે નહિ માત્રમ પડે. પણ તેનો ઉપાય એ છે કે એક એ પ્રશ્ન વિગતના પણ વાનગી દાખલ પૂછવા. ૨ પ્રશ્ન ઘણું કરીને વિષયના અનુક્રમ પ્રમાણે પૂછવા, પણ વાંચન ચોપડીના શબ્દ જેમ વને તેમ થોડા વાપરવા.

૩. વચ્ચે ઉંધા સત્તા, અનુક્રમ વિના, અને જુદા આકારમાં પણ પ્રશ્ન પૂછવા. આ નિયમો એક બીજાથી ફેરવી રીતે ઉત્તર છે. બીજામાં કહ્યું કે વિષયના અનુક્રમે પ્રશ્ન પૂછવા. બહુધાનો આ નિયમજ અમલમાં આવવા જોગ છે, પણ જ્યારે છોકરા તે વિષયમાં પાકા થયા હોય ત્યારે તે તપાસવાને માટે ત્રીજા નિયમમાં કહ્યું તેમ ઊંધા ચના પણ પૂછી શકાય, અને ત્યારે તેમજ પૂછવા. પણ શીખાક એમ કરવાથી ગભરાઈ જાય અને જેટલું સમજતો હોય તે પણ કહી શકે નહિ. પરંતુ શબ્દનો હમેશાંજ ફેરવી નાંખવા, કેમકે નહિ તો સમજે છે કે જોખી લાગ્યા છે તે કદી પરીક્ષકથી જાણી શકાય નહિ. ૪ ઉત્તરની કાંઈ પણ સૂચના

થાય એવા પ્રશ્ન ન જોઈએ. પરીક્ષક પ્રશ્નનું આજ વિશેષ લક્ષણ છે. સૂચક પ્રશ્ન એથી ઉલટાજ હોય છે. આ નિયમના પેટામાંજ જેનો હા કે ના જવાબ આવે એવા સવાલ ન પૂછવા એ વાત આવી જાય છે.

૫ ઉત્તર દેનારને કાંઈ પણ સહાયતા ન કરવી. સૂચના આપવાની તો ઉપર ના કહી અને અહિંયા કોઈ પણ જાતની સહાયતા ન કરવી. તે એ શબ્દ બોલે કે હીક એમ કહીને બાકીનું કહી દે અથવા તે ભૂલ કરતો જાય તો તે સુધારી લેતો જાય એમ કેટલાક શિક્ષક કરે છે તે ખોટી રીત છે. જેને પૂછ્યું તેણેજ સંપૂર્ણ જવાબ આપવો જોઈએ. વાક્ય રચનામાં પણ શિક્ષકે સહાયતા કરવી ન જોઈએ. નહિતો એને એ વાક્ય પણ પૂરે પાંસરાં બોલતાં નહિ આવડે, અને જેખન પરીક્ષામાં તો તેની બહુજ કંજેતી થશે.

સૂચક પ્રશ્ન આથી જુદી જુદી તરેહના હોયછે. ૧. અજાણી વા-
વતની પહેલાં જાણીતી, મિશ્રની પહેલાં સાદી, ગુણ પહેલાં
વસ્તુનું પ્રદર્શન, નિયમ પહેલાં ઉદાહરણ, અને વૌધની પહેલાં
વાત આવે એવી રીતના પ્રશ્ન હોય તો જ તે સૂચક કહેવાય.
આ સૂચક પદ્ધતિનું લક્ષણુજ છે. એ રીતે પૂછ્યા વિના પ્રશ્ન સૂચક થઈ
શકેજ નહિ. ૨. સઘળા પ્રશ્નોત્તર એક વીજા સાથે એવા સંકળા-
યલા જોઈયે કે એક ઉપરથી વીજા ઉત્પન્ન થાય. પરીક્ષાના પ્રશ્નમાં
પણ કાંઈક સંબંધ આવે રહેશે હોય છે ખરો, પણ તે ત્યાં અવશ્યનો
નથી. સંબંધ રહિત તે પ્રશ્નો તો હોય, અને સંબંધ હોય ત્યાં પણ
આવે નિકટનો હોતો નથી. અહિયાં તો એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાંથી બીજો
પ્રશ્ન ઉભો થવો જોઈએ. એ એક ઉપરથી બીજા ઉપર, અને બીજા ઉપ-
રથી ત્રીજા ઉપર જાણે ચઢવાને માટે પગથાર ગોઠવ્યા હોય તે પ્રમાણે સૂ-
ચક પાઠના પ્રશ્નોત્તર હોવા જોઈએ. અગત્યની વાત ઉપર ચઢાવનારા તે
પગથીયાં છે. ૩. એક પ્રશ્નોત્તર ઉપરથી વીજા પ્રશ્નોત્તર ઉપર સ-
હેલે અને સ્વાભાવિક પગથીયાં ચઢવું. સૂચક પાઠની પ્રશ્નોત્તર શ્રેણિ
પગથારના જેવી છે એ ઉપર કહ્યું. હવે એ પ્રશ્નોત્તર પગથાર રૂપ હોય
એટલુંજ ખસ નથી. દરેક પગથીયું સ્વાભાવિક અને સહેલથી ચડી શકાય
એવું જોઈએ. પગથાર બાંધ્યો પણ તેના પગથીયાં બહુ ઊંચાં રાખ્યાં હોય
તો તે કાંઈ કામમાં આવે નહિ. તે પ્રમાણેજ પ્રશ્નોત્તર શ્રેણિનું સમજવું.
એ પગથીયું કેટલું સહેલું જોઈએ તે બહુનારની શક્તિ અને જ્ઞાનના ઉપર
આધાર રાખે છે. આ પગથીયાં ગોઠવવામાં શિક્ષકની ચતુરાર્થ તથા અનુભવ
માત્રમ પડેછે. ૪. સઘળા પ્રશ્નોત્તરનું બેમાલમ વલણ અજાણી
શીખવવાની વાત સૂઝાડવા તરફ જ હોવું જોઈયે. બીજા અને ત્રીજા
નિયમને અનુસરી પ્રશ્નોત્તર શ્રેણિ રચી હશે તો તેનું વલણ એ પ્રમાણેનુંજ
થશે. એ વલણ બેમાલમ હોવાથી બહુનારને બહુ રસ લાગે છે. જ્યારે બ-
હુનાર જાણી જાય કે શિક્ષક આવે જવાખ માગેછે અથવા આ વાત આ-
પણા મોઢામાંથી કહેવડાવવા મથે છે, ત્યારે તેને વિચાર કરવાનું મન થતું

નથી, અને તેથી સૂચક પદ્ધતિએ શીખવવાનું મુખ્ય ફળ જે મનની કેળવણી તે તેને કાંઈ પણ મળતી નથી, સારી રીતનો સૂચક પાઠ હોય, તો યું શીખવવાનું છે. તે બહુનારા છેવટેજ જાણે; અને એ બધો વખત ઉમંગ ભરેલી મનની કસરતમાં જાય. ૫. કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર નહીં મળે તો તે કહી દેવો નહીં. સૂચક પ્રશ્નનો ઉત્તર જ્યારે કોઈ છોકરાથી ન આપાય ત્યારે જાણવું કે તે પ્રશ્નની ભાષા કાંતો તેનાથી સમજાય એવી નહિ હોય, અથવા કાંતો તે વિષય તેના જ્ઞાન શક્તિની ઉપરાંત હશે. જે ભાષા કહ્યું હોય, તો તેને સહેલી કરી નાંખવી; જે વિષય જ્ઞાનની કે શક્તિની ઉપરાંત માત્રમ પડે, તો તે વિષયને તેટલો નીચે ઉતારવો. એમ થાય ત્યારે જાણવું કે પગથીકેળુ મોટું પડ્યું, અને તેથી તેને નોડીને તેના ત્રણ ચાર પ્રશ્ન કરવા. એમ કરવાથી ધારેલો જવાબ મળશે. પરીક્ષક પ્રશ્નમાં ઉત્તર કહી દેવો પડે તો ફિક્કર નહિ. તેમજ જે વિષય વ્યાખ્યાન રીતિએજ શીખવી શકાય એવો છે, એટલે જેનું જ્ઞાન કહી દીધા વિના પોતાની મેળે સૂઝે એવું નથી તેમાં અલગત કહી દેવું. પણ સૂચક પદ્ધતિએ શીખવતાં એમ કરવું નહિ.

૧૨. વાક્યપૂર્તિ એ એક પ્રશ્નોત્તર શૈલીનો જ મેદ છે, અને એ વાપરવાના ઘણા સ્વરા નિયમ સરસા છે.

વાક્ય પૂર્તિની રીતે શીખવવાથી નીચે પ્રમાણેના ફાયદા થાય છે.

૧. શિક્ષણમાં ભંગ પડતો નથી. પ્રશ્ન પૂછવાથી શિક્ષણમાં કેટલો ભંગ પડે છે તે વાક્ય પૂર્તિથી થતો નથી. શિક્ષક બોલતાં અટકી જાય છે, કેટલા નિશાળીઆ જોઈતો શબ્દ પૂરી દેછે, અને પ્રશ્ન પૂછવાની મતલબ બધી સરે છે. ૨. પ્રશ્નોત્તર કરતાં એ સાંક્ષિપ્ત છે, અને તેથી થોડો વખત લે છે. વાક્ય પૂર્તિ એ પ્રશ્નોત્તરનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે એજ અને રીતીમાં ફેર છે. ૩. વાક્યપૂર્તિની મદદથી પ્રશ્નોત્તર શૈલીને વિચિત્રતા મળે છે, અને મળનારને સારું લાગે છે. વાક્ય પૂર્તિ વડેજ બધો પાઠ આલે એમ તો કદી થઈ શકતું નથી. એ માત્ર પ્રશ્નોત્તર શૈલીની મદદનીશ છે. પ્રશ્ન અને ઉત્તર વારંવાર આવ્યાથી કેટલોક કંટાળો વર્ગમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે આ રીતથી દૂર થાય છે. તેમજ પ્રશ્નોત્તર કરતાં વાક્ય પૂર્તિમાં યુ-

રશિષ્ય વચ્ચે સમભાવ વધારે દેખાય છે, અને તેથી ભણનાર બાળુ સં-
ભાવણુમાં ભાગજી લેતો હોય એવો તેને આનંદ થાયછે.

વાક્ય પૂર્નિર્માણે વિશેષ નિયમ આ છે. ૧. પૂરવાનાં શબ્દ થોડા
અને સહેલા જોઈએ. આ નિયમ ઉપર લક્ષ ન રાખીએ તો છોકરાં ગૂ-
ચવાઈ જાય. ૨. પૂરવાના શબ્દ અનિશ્ચિત હોવાં ન જોઈએ. એટલે,
આ શબ્દ પૂરે તો પણ સાથે, અને એવો પૂરે તોપણ સાથે, એમ કદી હોવું
જોઈએ નહિ. ૩. વાક્યપૂર્તિને હમેશાં પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં મૂકી
શકાય. આ પ્રમાણે કરી જોશો તો તમને માત્રમ પડશે કે આ રીત કે-
ટલી સંક્ષિપ્ત છે. તેમજ બ્યારે એ પ્રશ્નોત્તરનોજ એક ભેદ છે ત્યારે પ્રશ્નો-
ત્તરના જે નિયમો ઉપર કહ્યા તે બધા એને લાગુ પડે એમાં શે સંશય?

૧૩. પ્રથમ શિક્ષણ કરતાં સમૂહ શિક્ષણમાં કેટલોએક વિશેષ
વિચાર રહેલો છે.

અત્યાર સુધી અધ્યાપન ભાગમાં જે આપણે કહ્યું તે બધું એકને શી-
ખવાતા હોઈએ કે અનેકને શીખવતા હોઈએ તોપણ સરખુંજ ઉપયોગી
છે, અને મૂળતત્વો એ બંને શિક્ષણમાં એકજ છે. તોપણ કેટલીએક બાબ-
તમાં એકને કે આખા વર્ગને શીખવવાની પદ્ધતિ ભૂલી પડેછે. મહેતાજીને
વર્ગજ શીખવવાનો છે, તેથી અહિયાં તેનોજ વિચાર કરીએ છઈએ.

શિક્ષકે યાદ રાખવું કે મારું કામ એકને નહિ પણ આખા
વર્ગને શીખવવાનું છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ છે પણ કોઈ શિક્ષકો ઘણીવાર
ભૂલી જાયછે. તેઓ ઉપદ્રા એચાર હોંશિયાર છોકરાની સાથેજ બોલ્યા કરે
છે, અને તેથી તે એચાર ગમે એટલા હોંશિયાર થાયછે તોપણ આખો વર્ગ
કાંઈ ભણતો નથી, અને આખરે નિશાળની કુજોતી થાયછે.

૨. સુસ્ત છોકરા ઉપર વધારે લક્ષ આપવું. ઘણા ખરા પ્રશ્ન
એવાનેજ પૂછવા એ ઉત્તમ માર્ગ છે. સારા છોકરાને તો એના જવાબ
આપવાની અને વિચાર કરવાની જરૂર નહિ પાડીએ તો તે ધ્યાન આપશે
નહિ, વિચાર કરશે નહિ, અને તેમ થવાથી કાંઈ પણ ભણશે નહિ. બીજું
પ્રશ્ન પૂછવા અથવા પાઠ આપવો તે પણ એવા સુસ્ત છોકરાની શક્તિનોજ
વિચાર કરીને આપવો. થોડા છોકરાને આગળ દોડાવી મૂકી વર્ગ ખરાબ

કરવો નહિ. ૩. સવાલ પૂછવામાં ચપલતા રાખવી અને વર્ગનું ઘણું સ્વરૂપ કામ, ઇશારેજ ચાલ્યું જાય એમ કરવું. આ કામ કરવાની મતલબ એ છે. એક તો બહુનારના મન બગૃત રહે, અને વર્ગનો વખત નકામો બન્ય નહિ.

૧૪. સાંબઝનારની ઇંદ્રિયો આંગઝ કોઈપણ વસ્તુને સાક્ષાત્કાર કરવી તેને પ્રદર્શન કહેછે, અને એમ કરીને શીખવવાની જે રીત તેને પ્રદર્શન શૈલી કહીએ.

આપણા સઘળા જ્ઞાનનું મૂળ ઇંદ્રિયો છે, અથવા આપણા સઘળા જ્ઞાનનો મૂળ પાયો ઇંદ્રિયોથી મળેલું જ્ઞાન છે. જે જ્ઞાન ઇંદ્રિયોની માફકને મળ્યું નથી તે જ્ઞાન ચોખ્ખું અને સંદેહ રહિત હોતું નથી. સાકર ગળી છે, અને યુવાનનો રંગ સુંદર છે એ વાતનું જ્ઞાન જ્યાં સુધી આપણે આપણી હબ અને આંખની માફકને મેળવ્યું નથી ત્યાં સુધી તે જ્ઞાન જોઈએ તેવું છે એમ કહી નહિ કહેવાય. આપણે જીવનના અનુભવ ઉપરથી તેમ જાની લાઈયું, પણ તેનો ચોખ્ખો વિચાર આપણા મનમાં નહિજ બંધાય, અને તેના તે ગુણ સંભારી આપણા મનમાં કાંઈ ઉમળકો પણ નહિ આવે. કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન ચોખ્ખું અને રસ ભર્યું થવાને માટે તે ઇંદ્રિયોની માફકને મળવું જોઈએ. એમ કરવાની જે રીત તેનેજ પ્રદર્શન કહેછે, અને તે ફેટલી અગત્યની છે તે તમે આ ઉપરથી સમજશો.

ઉપર જે પ્રદર્શનનું વ્યાખ્યાન કર્યું તે રીતે કોઈ વસ્તુ અખાડી જોવી, સુંઘાડી જોવી, અડકાડી જોવી, વગેરે પાંચે ઇંદ્રિયની માફકને તે જ્ઞાન આપવાની રીત તેને પ્રદર્શન કહી શકાય, અને તેજ અર્થ પદ્ધતિના ગ્રંથોમાં લેવો જોઈએ. એ વાત ખરી કે પ્રદર્શન શબ્દ બહુધા તો લોચનદ્વારાએ જ્ઞાન આપવાની ક્રિયાનેજ લાગુ પડેછે, પણ તેનું કારણ એ કે પાંચે ઇંદ્રિયોમાં આંખએજાન મેળવવાનું મોટામાંમોટું સાધન છે. “**चक्षुभिसत्यं**” એ વાક્ય બોલનારા સાદ્ કયલ કરે છે કે જ્ઞાનના સઘળા સાધનમાં આંખ સર્વોપરી અને સૌથી વધારે વિશ્વાસ લાયક છે. જે મહેતાજી કાનનો ઉપયોગ કરી શીખવવા માગે છે, અને આ સર્વોપરી ઇંદ્રિયને ઉપયોગ કરતો નથી તે કદી પણ પોતાના કામમાં ફેટ નહિ પામે.

૧૬. કાન • કરતાં પળ આંખની માર્ફતે વાઝકના મનમાં
ઉતારવા તર્ફ વધારે લક્ષ રાખવું જોઈએ.

આ નિયમ ઉપરથી એ જરૂરનું અનુમાન નીકળે છે કે મહેતાજીએ જેમ અને તેમ કાળા પાટીયાનો વધારે ઉપયોગ કરવો. આગમાંડીને ચાલવાને માટે લોહાની સડક જેટલી જરૂરની છે તેટલુંજ કાળું પાટીયું મહેતાજીનું કામ ધોધારાબંધ ચાલે તેને માટે જરૂરનું છે. કાળું પાટીયું, ચાક, અને લૂછવાનો ઠડકો એટલાંવાનાં તો દરેક વર્ગમાં હમેશાં હાજરજ હોવાં જોઈએ. નિશાળમાં ઢોધ પણ કારણથી એ ન હોય એમ કદી થવું ન જોઈએ. એ ત્રણ વસ્તુ બહુ સાદી અને સોંધી છે, પણ નિશાળમાં એની કિંમત બહુજ વધારે છે. એ વિના નિશાળનું કામ ચાલેજ નહિ.

૧૬. જ્યારે કોઈ વસ્તુ જાતે વાઝકોની ઇંદ્રિયો આગળ આળી શકાતી નથી, ત્યારે નમુના, ચિત્ર, નકશા, પ્રયોગ, ઉદાહરણ, અને શબ્દચિત્રણની સહાયતાથી તે ઘણે દરજે સાક્ષાત્કાર થઈ શકશે.

બધી વસ્તુઓ વર્ગમાં નજ આણી શકાય અને તેથી આ નિયમ મહેતાજીએ અવશ્ય સમજ લેવો જોઈએ.

નમુના મૂળ વસ્તુના જેવડાજ કદમાં નથી હોતા, અને તેથી તે વડે વસ્તુનું જ્ઞાન આપતાં જેટલી અપૂર્ણતા રહી જતી હોય તે શિક્ષકે સંભારવી. લાકડાનો વાવ અને પૃથ્વીનો ગોળો એ બંને જોતાં મૂળ વસ્તુનું ઘણું ભાન થશે, અને પછી તે વસ્તુઓ કઈ કઈ વાતમાં ભૂદી છે તે જાણવું જોઈએ.

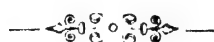
ચિત્ર એ નમુનાથી ઉતરતા પ્રકારનું સાધન છે પણ એ હમેશાં શિક્ષક વાપરી શકે એવું છે. દરેક શિક્ષકે થોડું ઘણું ચિત્રરત્નાં શીખવું જોઈએ.

નકશા એ એક જાતના ચિત્રજ છે. ભૂગોળવિદ્યા નકશો મોઢા આગળે રાખીનેજ શીખવવી જોઈએ. કદી પણ ચોપડીમાંથી ગોખાવી જવી નહિ.

નમુના, ચિત્ર, અને નકશા એ સાકાર પદાર્થો વિષે જ્ઞાન આપવામાં અવશ્યતાં સાધન છે; પણ શીખવવાના કેટલા વિષય તો નિરાકાર છે; જેમકે વિદ્યા, વ્યાકરણ વગેરે. હવે એ વિષયોને સાક્ષાત્કાર કેમ કરવા.

શુરત્વાકર્ષણ દેખાતું નથી, પણ તેની અસર દરેક પદાર્થ ઉપર થાય છે. તે આપણે દેખી શકીએ છીએ. તેથી તે અસર પ્રથમ બતાવવી નોંધએ. આ પ્રમાણે વિદ્યાંકળાના કામમાં કહી બતાવવું તેને પ્રયોગ કહે છે. પ્રયોગ-વિના કોઈ કળા આવડતી નથી, અને વિદ્યાનું જ્ઞાન નોંધએ તેનું સાક્ષાત્કાર થતું નથી. વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રના નિશ્ચયો આટલા પ્રસિદ્ધ કરી શકાતા નથી, તોપણ તે જે ઉદાહરણો ઉપરથી ઉત્પન્ન થએલા છે તે ઉદાહરણો આળકની આગળ મૂકવાથી તે નિયમોને તેઓ દેખશે.

જ્યારે શિક્ષક કોઈ પણ ઉપક્રમ સાધનાથી પોતાના વિષયને સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી, સારે અથવા જ્યારે તે સાર્થનો અમુક વિષયમાં લાગુજ પડી શકતા નથી, સારે શિક્ષકને શબ્દવડેજ તેનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર પડે છે;—એટલે વર્ણન આપવું પડે છે; વર્ણન કરવામાં એવી હુક્તિ રહેલી છે કે જો તે કરનાર ચતુર હોય તો સાંભળનારના મનમાં શાક્ષાત ચિત્ર પડે છે અને જોયું હોય તેથી પણ વધારે ચોખ્ખું જ્ઞાન થાય છે. આ શક્તિને લીધેજ સત્ત્વના કવિઓ જન પ્રિય થાય છે. મહેતાજીને આ ગુણની કૃતિ દરજ્જા જે જરૂર છે, અને તે મેળવવાની હમેશાં તેણે ખાતરાખી નોંધએ. શબ્દ-દ્વારાએ બીજાના મનમાં એક વસ્તુ વિષે ચિત્ર પાડવાની જે કળા તેને શબ્દચિત્રણ કહે છે.

શાઠાપદ્ધતિની સમજૂતિ.

સ્વભાવજ્ઞાનનુંબઝ.

પાછળ આપણે કહ્યું કે પ્રેમ અથવા માયાગુણનું એ મોટું વર્ણીકરણ છે; તોપણ પ્રેમનું કળ જે પ્રેમ તે બરાબર થવાને સાર એક બીજી વસ્તુની જરૂર છે. આપણા મનમાં ગમે એટલો પ્રેમ હોય, અને તેને પ્રસન્ન કરવાને ગમે એટલું ઇચ્છતા હોઈએ, તોપણ જ્યાં સુધી આપણને તેના સ્વભાવનું જ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી આપણે તેનું હિત કે પરાંદ પડતું થોડુંજ કરી શકીશું. તેને શું ગમે છે, તેને શું નોંધએ છે, એ જાણ્યા વિના આપણો ઘણો ખરા પ્રેમ મિથ્યા જશે; અને આપણે તેને સાર કરવા જતાં વેળાએ છેક અપ્રિય થઈ પડીશું, અને તેમજ તેનું હિત થવાને બદલે વખતે આપણે હાથે તેનું અહિતજ થશે. અર્થાત્: જેનું મન આપણે વશ કરવું છે તેના સ્વભા-

નવું જ્ઞાન પ્રેમની સાથે મળે, તોજ આપણે જે ઉપર કહી તે પ્રમાણેની અસર બરાબર કરી શકીએ. બાળકોના સામાન્ય સ્વભાવનો, અને પ્રત્યેક બાળકના વિશેષ સ્વભાવનો તેણે નિરંતર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, અને જેમ જેમ આ બાબત એનું જ્ઞાન વધતું જશે તેમ તેમજ એની સત્તા તેઓની ઉપર વધતી જશે. આ જ્ઞાન વિના કોઈ પણ સારો મહેતાજી થઈ શકતો નથી. શિક્ષા અને અધ્યાપન એ બંને કામમાં બાળકોના સ્વભાવ જાણવાની બહુજ જરૂર છે.

બાળકોના જે સ્વભાવ વડે તેઓ મહેતાજીને વશ થઈ શકે છે તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય આઠવા ગણાયા છે. ૧ જિજ્ઞાસા, ૨ કર્મનો આનંદ. ૩ અહચળો દૂર કરવાનો સંતોષ. ૪ સારું કામ કરવાનો આનંદ. ૫ વીજાની વરાવરી કરવાનો કોડ. ૬ વચ્ચળાવવાની ઇચ્છા ૭ આગળ સુસ્ત મઠે તે સારું પહેલાંથી તૈયારી કરી રાખવાની ઇચ્છા. ૮ સુધારા વધારાની ઇચ્છા.

જિજ્ઞાસા એટલે નવું જાણવાની ઇચ્છા. એ તો એક જાહેર વાત છે કે આ ઈચ્છા જેવી બાળકમાં બળવાન છે તેવી કોઈનામાંજ નથી. પરમેશ્વરે તેનું ચિત્ત જ્ઞાન તરફ લઈ જવાને માટે આ સ્વભાવિક સાધન કરીજ મૂક્યું છે, પણ મૂર્ખ મહેતાજીઓ પોતાની મૂર્ખાઈથી વિદ્યા એ એક મહા અજામભણીજ વસ્તુ બાળકને કરી મૂકે છે. એમાં બિલકુલ વાંક મહેતાજીનોજ છે. નવું જ્ઞાન મેળવવાને બાળક ન ચડાય એ વાતજ હું મૂળથી માનતો નથી. એથી ઉઘડું, હું તો કહું છું કે, મહેતાજી બાળકોને નવું જ્ઞાન નથી આપતા તેથીજ તેઓ કંટાળી જાય છે, અને નિશાળમાં આવવા ચડાતા નથી. આ વચન તમને કદાપિ હમણાં વિપરીત લાગશે, પણ આગળ અધ્યાપન પ્રકરણમાં જ્ઞાન શી રીતે આપવું તેની ચર્ચા ચાલશે ત્યાં સંઘળો ખુલાસો કરવામાં આવશે. પણ આ ઠેકાણે એટલુંજ ખાતરીથી જાણીશો તો બસ છે કે બાળકમાં જિજ્ઞાસા અથવા નવું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા બહુજ હોય છે, અને જે તે તમે પૂરી પાડી શકશો, તો બેશક તે રમત-મૂકીને પણ તમારો વર્ગ ચાલતો હશે ત્યાં હાજર રહેવાને તત્પર થશે. એ કેમ પૂરી પાડવી એમાંજ બંધી શિક્ષણ કળા રહેતી છે. સારો મહેતાજી, એ જિજ્ઞાસાને વિદ્યાના શોખનું રૂપ આપી દે છે, અને આ પ્રમાણે ચલાવે ઉપરજ

બાળકની આગળની બંધી વિદ્વત્તા આધાર રાખેછે. ફરીથી કહું છું કે આ ઈચ્છા બાળકમાં બહુજ બળવાન છે; અને જો તે પાછળથી નબળી પડી જાયછે, તો તે અધોર કર્મ કરનારો મૂર્ખ મહેતાજી છે.

કર્મનો આનંદ—સઘળા માણસને યોગ્ય કામ કર્યાથી આનંદ થાય છે. પરમેશ્વરે એવી આપણા શરીર અને મનની રચના કરી છે કે તેનું યોગ્ય કસરત મળેછે ત્યારેજ આપણા જીવને એન પડેછે. તન કે મનના ઘટિત કામથી માણસને ખૂશીજ છૂટે છે. એથીજ હાય પગબાંધીને બેસી રહેવા કરતાં ફરવું હરવું, અને મૂશા બેસી રહેવા કરતાં વાત ચિત્ત કરવી સર્વને વધારે ગમે છે. અર્થાત્—કર્મનો આનંદ સ્વભાવિક છે, અને મહેતાજી જો પોતાના નિશાળિયાને તનનું ને મનનું યોગ્ય કામ આપશે, તો તેઓ આનંદજ પામશે, અને એવો ઉપકાર માનશે. છોકરાંને નિશાળનું કામ કરવું ગમતું નથી એ ફરીયાદ બિચકૂજ ખાટીછે. હા, મહેતાજીને યોગ્ય કામ આપતાં આવડતું નોંધ્યે એ વાત ખરી. તે નથી આવડતું તેથીજ છોકરાંઓ પાસે નિશાળનું કામ બળાત્કારે લેવું પડે છે. પણ હમેશાં મહેતાજીએ યાદ રાખવું કે પ્રાણી માત્રને યોગ્ય કામ કર્યાથી આનંદ થાયછે, અને તે જો એના નિશાળિયાએને નથી થતો તો તેમાં કામ બતાવનારનોજ કાંઈ વાંક છે.

બાળકોને કામનો આનંદ સ્વભાવિક હોય છે એટલુંજ નહિ, પણ તે કામમાં સંપૂર્ણ તેણે મન રોકાય તો તેનો આનંદ સંપૂર્ણ થાયછે. મહેતાજી બ્યારે તેનું સંપૂર્ણ મન પોતાના પાઠમાં રોકી શકતો નથી, ત્યારે બેટલું મન નકામું બેસી રહું હોયછે તે કાંઈ કામ શોધવા જાયછે અને તેથીજ વાત ચિત્ત વગેરે વર્ગમાં થાયછે. વાત ચિત્ત બંધ કરશે તો આડું બેશે, મનમાં કાંઈ કાંઈ ખૂટા ઉડાવશે, પણ તેનું મન નકામું બેસી રહેવાનુંજ નથી. માટે બાળકોનું મન સંપૂર્ણ રોક્યા વિના વર્ગમાં તેઓ કદી પણ શાંત રહેવાના નહિ. તેઓ તો બિચારા આ રીતે મહેતાજી પાસે સંપૂર્ણ કામ માગી લેછે, પણ અણધાર મહેતાજી તેમ કરી શકતો નથી અને તેથી તેઓ પોતાની શેષ શક્તિઓ બીજે નિરૂપયોગી માર્ગે લગાડે છે.

અડચણ દૂર કરવાથી પળ સઘળાને સંતોષજ થાયછે, અને એ સંતોષ મેળવવાને માટે પણ માણસ ઉદ્યોગ કરેછે. એક નાનું બાળક હજી ચાલી પાંચ શકતું નથી તેને જો એકાદી વસ્તુ ગમે છે, તો તે લેવાને

સારૂ હાથ પગ પાછાડી કેતું મથે છે, અને તે જ્યારે પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે કેતું હરખાય છે। એ જોધને ડાણ કહી શકશે કે બાળકમાં અડચણ દૂર કરવાનો સંતોષ નથી? એ વાત ખરી કે તેની શક્તિ અલ્પ છે, અને તેથી જો તેને બારે અડચણો નડેછે, તો તેનાથી ખસેડાતી નથી; અને ઘણી વાર એવી અડચણોનોજ સમાગમ થવાથી તેનું મન હારી બેસેછે, અને પછીથી અડચણો દૂર કરવાની હાંસ તેનામાંથી બિલકુલ જતી રહે છે. આ તે બાળકને મોટું નુકસાન થાયછે. એની નહારી અસર જન્મ સુધી નજા કરવાની. આ જિંદગીમાં અડચણ ખસેડવાની ટેવના જેવું બીજું કાંઈ પણ ઉપયોગી નથી, કેમકે માણસનું જીવન અડચણોથીજ વીટાએલું છે. માટે આ ટેવ બાળકને પડે તે ઉપર હમેશાં લક્ષ રાખવું જોઈએ. સુશિક્ષિત બાળકો, આરંભેલું કામ પૂરૂં થાય ત્યાં સુધી કદી પણ જંપવું નહિ એવી ટેવ જન્મ સુધી રાખેછે, અને તેથી પોતાને તથા પોતાના દેશને ફૃતાર્થ કરે છે. સઘળા મહાપુરુષોનું આ એક અગત્યનું લક્ષણ છે.

માટે બાળકની શક્તિનો હમેશાં વિચાર કરવો, અને તેનાથી ખસેડાઈ શકે તેટલી અડચણો તેની આગળ મૂકવી. આમ કરવામાં ઘણું સ્વભાવ જ્ઞાન અને પદ્ધતિ ડૉશલ્ય જોઈએ છીએ. સારો અને નહારો મહેતાજી આ ઠેકાણેજ ઝોળખાઈ આવેછે. અણુધડ મહેતાજી બારે અડચણો વચમાં નાંખેછે, છોકરાંથી ખસેડાતી નથી, અને પછી આખરે પોતેજ તે ખસેડી નાંખેછે. પણ એ બિલકુલ ખોટું છે. મહેતાજીજી છોકરાંની શક્તિ જોડીને વચમાં અડચણો મૂકવી, અને પછી તે પોતે સ્વમેડવી નહિ, પણ તેમને સ્વમેડતાં શીખવવું, આમ કર્યા વિના ખરી કેળવણી કદી આપી શકાતી નથી.

કામ સંપૂર્ણ રીતે કરવાનો આનંદ—કામ કરવું અને સંપૂર્ણ રીતે કરવું એમાં ફેર છે. કામ બધાને કરવું પડેછે અને કરેજ છે, પણ બધા સંપૂર્ણ રીતે કરતા નથી. ઘણા માણસ ઉપર ઉપરથી કામ કરી નીચેછે. એથીજ કેટલાએક ઉત્તમ અને ઘણા પોતાના કામમાં મધ્યમ ગણાય છે. કર્મનો આનંદ સઘળાને સ્વાભાવિક છે એમ આપણે ઉપર કહ્યું, અને તેમજ સંપૂર્ણ રીતે કામ કરવાનો આનંદ પણ સ્વાભાવિક છે, તથાપિ તેનું બળ એટલું નથી. એને આળસ્યનું જગર બળ નડેછે, અને તેથી ઘણા

માણસ પોતાનું કામ સંપૂર્ણ રીતે કરતાં નથી. તે છતાં એ આનંદ સ્વાભાવિક છે તો તે કુળવી શકાય, એને તે ઉપર મહેતાજીએ અવશ્ય લક્ષ રાખવું નોંધ્યું. અમે તે રીતે નહિ, પણ સંપૂર્ણ રીતે કામ કરવાનો આનંદ કેવો જોયો છે, તે અનુભવવાની ટેવ તજવીજથી મહેતાજી બાળકને પાડી શકે.

વીજાની બરાબરી કરવાનો કોડ આ સ્વભાવ માણસ જાતમાં બહુજ સાધારણ છે. અને એ ઘણા કર્મનું કારણ છે. આ કોડ અને વચ્ચળાવાની ઇચ્છા એ બે ગુણને કેટલાએક તુચ્છ ગણે છે અને કહે છે કે મહેતાજીએ એનો ઉપયોગ કરવો ન નોંધ્યું, કેમકે તેમ કયાંથી અભિમાન અને અદેખાઈને ઉત્તેજન મળે છે. પણ એટલું બધું કહેવું અમને વાનખી લાગતું નથી. એ ગુણો ઉપર કદા તેના જોવા જોયા નથી, તોપણ હદમાં રહ્યા હોય ત્યાં સુધી કાંઈ ખોટા નથી. ન્યારે બીજાની બરાબરી કરવાને સાફ જાતે ઘટતો ઉદ્યોગ ન કરતાં તેની મોટાઈ નોંધને માણસ બળે અથવા તે તોડી પાડવાની કોશીશ કરે, ત્યારે તે ખરેખર મોટા દુર્ગુણ થાય છે. પણ વાનખી રીતે બીજાની બરાબરી કરવાની અથવા સોકામાં માન મેળવવાની ઇચ્છા કરવી એ મનોભાવ કાયદા ભરેલો અને ઘણાજ સ્વાભાવિક છે. એ મનોભાવ માણસમાં એટલો બળવત્તર છે કે જો મહેતાજી તેના ઉપયોગ ન કરે, તો તે એક પોતાનું જાણે દુધીઆર ખોય એમાં કાંઈ મંદેદ નથી.

વચ્ચળાવાની ઇચ્છા—જ્યાં માણસમાં થોડી ઘણી એ ઇચ્છા હોયજ છે. પણ કોના વખાણ મેળવવા તરફ માણસ લક્ષ રાખે છે તે ઉપરથી તેના કુળ સારાં કે નહારાં થાય છે. કાં બાળકે કે કાં મોટાંએ, યોગ્ય જનના વખાણ મેળવવાની ખંત રાખવી એ સાફ છે. નિશાળમાં છોકરાં મહેતાજીના મોનું એક સાફ વચન એને મોટામાં મોટું ધનામ ગણે, એના જીવું બીજું કંઈ સુમિન્હ નથી. બાળકની આ વૃત્તિ આ રીતે વાળવા તરફ મહેતાજીએ હમેશાં લક્ષ રાખવું. પણ જો એ કરતાં નહિ આવડે, તો તેના બહુ માઠા પરિણામ થશે એ અમારે અગાઉથી સૌને ચેતાવવા નોંધ્યું.

આગળ સુખ મળે તેને સારું પહેલાંથી તૈયારી કરી રાખવાની ઇચ્છા આ ઇચ્છા બાળકમાં બહુ થોડી હોય છે, કેમકે તેનામાં અવિધ્યનો

વિચાર કરવાની ધણી શક્તિ નથી. આ મનોભાવથી મોટાં છોકરાંઓ જલદીથી વશ થાય, તોપણ નાનાં છોકરાંઓની આ ખુદ્ધિ કેળવી તેનો ઉપયોગ કરી શકાય ખરો. કોઈ રમુજ વાર્તાની ચોપડી જતાવી હોય તો તેનો રસ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય થવાની લાલચે પોતાનું વાંચન સુધારવા તદ્દં છોકરાં મંડી જાય ખરાં. તેમજ સંસારિક કામમાં આગળ બણતર કેવું ઉપયોગી પડે છે તે તજવીજે તજવીજે જતાવ્યું હોય તો તેઓ તે વધારે ધ્યાનથી બણે એમાં કાંઈ શક નથી. આ વાત હિંદુના છોકરા ઘણું કરીને સારી પેઠે સમજે છે, અને તેમને એ બાબત થોડોજ બોધ કરવાની અગત્ય મહેતાજીને માલમ પડશે."

વધારાની ઈચ્છા—એ ઈચ્છા ધણી સ્તુલ છે, અને તેથી તેને ખનતું ઉત્તેજન હમેશાં આપવું. નંચર ચઢાવવો, વર્ગ ચઢાવવો, ઈનામ આપવાં વગેરે કામ છોકરાંની વધારની ઈચ્છા પૂરાં પાડનાર છે, અને તેથી તે કામમાં બરાબર નિષ્પક્ષપાતપણું વાપરી તેમને મહેતાજીએ સ્પષ્ટ જતાવી આપવું જોઈએ કે તેમનો સઘળો વધારો તેમના હાથમાંજ રહેલો છે. "નશીબમાં હશે તે થશે" એવો મહા માઠો ઉદ્યોગ શત્રુ વિચાર કદી પણ આ ટાણે તેમના મનમાં પેસે એવો પ્રસંગ મહેતાજીએ આપવો ન જોઈએ.

અધિકાર વઠ.

ઉપર જે એ બળ કદમાં તે વડે સારો મહેતાજી ઘણું કરીને નિશાળનો ઉત્તમ અંદોજસ્ત રાખી શકે છે. તે છતાં સારા મહેતાજીને પણ અધિકાર બળ વાપરવાની વખતે જરૂર પડે છે, અને હમેશાં તેને તે સહાય કરનાર તો છેજ. મહેતાજી થયો ત્યાંથીજ બાળકો જાણે છે કે આપણે એની આત્મા માનવાને બંધાએલા છઈએજ, અને મહેતાજી એવકુશી ભરેલી રીતે નથી વર્તે તો ત્યાં સુધી એ વિચાર તેમના મનમાં હમેશાં કાયમજ રહે છે. તેથી ડાહ્યા મહેતાજીનો નિશાળમાં સઘળો ભાર તેના નામને પ્રતાપેજ પડે છે. તેને અધિકાર બળ વાપરવાની જરૂરજ પડતી નથી.

પ્રસંગે અધિકાર બળ વાપરવાની પણ સઘળાને જરૂર પડે, એ અમે કમુત્ર કરીએ છઈએ, તોપણ આ વાત હમેશાં યાદ રાખવી કે જેમ તે પ્રસંગ ઓછા તેમ તે મહેતાજી વધારે સારો એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. સન્ન એ અંદોજસ્ત રાખવાનો અધમ પ્રકાર છે. બળાત્કારે કામ કરાવેલું કદી સારું થતું નથી, અને કદી થયું તોપણ બાળકની નીતિમાં તે બહુ

અગાડો કરેછે; સાફ જાણીને હોંસથી કરવાનો જે અમુલ્ય-સદ્ગુણ તે તેમનામાં કદી આવતો નથી, અને પારકી મરજીનેજ અનુસરીને વર્તવાની ટેવ પામ્યાથી તેમનામાં ગુણામના સઘળા દુર્ગુણો આવેછે. આ રીતે ઉછરેલાં બાળક દુનિયામાં આગળ શો ઉજ્જેશકાર કરે તે અમે બિલકુલ સમજી શકતા નથી.

સજા.

સજા કરવાની મતલબ એ હોયછે:—એકતો જે અપરાધ કર્યો તેનો અદલો આપવો. અને બીજી એકે તેમ કરવાથી ફરી એવા અપરાધ થતા અટકે, એ રીતે સજા અપરાધની પ્રતિફલ્લદાયક છે, અને નિવારક પણછે. સજા કરનારના મનમાં એ એ હેતુ હોય કે નહિ, પણ તેની અસર એ બંને રીતનીજ થાયછે. તોપણ એ એ હેતુમાં નિવારકપણ વધારે અગત્યનુંછે, અને તેથી તે ઉપર વધારે લક્ષ રાખવું જોઈએ. જે સજા કરવાથી તે ગુનોહ ફરીથી ન થવાનો સંભવ કાંઈ ઘણો લાગતો નથી, તે સજા કરવી નકામીછે. નિવારક સજા કરવાથી અપરાધનો અદલો તો એકને મળેછે, પણ તે ઉપરથી આનંદ ધણાને મળેછે, અને એજ સજા કરવાનો મોટો લાભ છે.

સજા મુખ્યત્વે કરીને નીચેજ પ્રમાણેની હોયછે.—૧. વર્ગમાં નિચે ઉતારવો, ૨ વર્ગમાંથી કે નિશાળમાંથી થોડો વખત દૂર રાખવો. ૩. કહાડી મૂકવો. ૪. ઠપકે. ૫ ઘેરથી લખી અથવા ગોખી મગાવવું. ૬. શરીરશિક્ષા.

એમાંની પહેલી ત્રણ જાતની સજા કનિષ્ઠ મહેતાજીની નિશાળમાં સજા દાખલ ગણાવાને અદલે એક ખૂશીનું કારણ થઈ પડે. તેમાં પણ વર્ગમાંથી કે નિશાળમાંથી દૂર થવું એ મોટી શિક્ષા એનો ઉત્તમ પદ્ધતિવાળા મહેતાજીનીજ નિશાળમાં ગણાયે. બ્યારે છોકરાંઓને પાઠ સાંભળવામાં ઘણો રસ લાગતો હોય અથવા તેના લાભ ધણા સમજ્યા હોય, ત્યારેજ તેમને આ સજા તે સજાએ એમ લાગશે. માટે સામાન્ય મહેતાજીએએ આ બીજી જાતની સજા કવચિત્તજ કરવી એવી અમારી સલાહછે.

વર્ગમાં નિચે ઉતારવાની સજા—ઘણું કરીને બધાં છોકરાંને લાગેછે, કેમકે એમાં ખુદી ગેર આખર છે. તે છતાં એ સજા કરવામાં જો રિવેક રાખવામાં નહિ આવે તો છોકરાં નહોર થઈ જશે, અને એક નં-

બર કહાડશે તે દરા જમને ખેસશે. તેમજ ચતુર મહેતાજીના નિશાળીયાને એક નંબર જવાનો હુકમ સાંભળતાં આંખમાં આંસું ભરાઈ આવશે. આ બધુ થતું, ક્યારે અને કેટલા નંબર કહાડવા તેના ઉપર આધાર રાખેછે. તો પણ બધી સમજને માટે આ એક સાધારણ નિયમછે તે કદી ભૂલવો નહિ કે જેમ સજ્ઞ થોડીવાર અને ઘણા વિચારની સાથે કરવામાં આવશે, તેમ તેની અસર નિશાળમાં ઘણી થશે, અને તેથી તે કરવાની જરૂર પણ થોડીવારજ પડશે.

ખીજું એ પણ યાદ રાખવું કે નંબર એ ખરેખર વિદ્યાભ્યાસનું ધનામછે, અને તેથી બણવાનું આજસ, અલક્ષ્ય, તથા ગેરહાજરીને માટેજ એ સાધારણ રીતે નંબર કહાડવાની સજ્ઞ કરવી. ખીજા અપરાધને માટે વખતે એ સજ્ઞ કરવી પણ તેમ કરવાથી તેનું બણવા ઉપરથી દિલજ ઉડી જાય એવી ગાંડી રીતે કદી કરવી નહિ.

ઘેરથી મોઢી મગાવવા કરતાં લઘી મંગાવવું એજ સજ્ઞ દાખલ તો સાડેછે, કેમકે તે છોકરાએ આપણી આરા કેટલી પાળી તે પ્રત્યક્ષ માપી શકાયછે. ગોખવાનું કહું, અને તે ખીજે દહાડે આવીને કહેશે કે ગોખ્યું તો ખરૂં પણ યાદ ન રહ્યું ત્યારે મહેતાજી મહા ગુચ્છવાણમાં પડશે, કેમકે બળાકારે ગોખેલું યાદ ન રહે એ પણ ઘણું સ્વભાવિકછે. લખવાની શક્તિ તો બધામાંછે કે નહિ તે આપણે સહેજ જાણી શકીએ, અને લખતાં લખતાં (ગોખાવવું હોય તો) તે કામ પણ કેટલેક દરજ્જે થાયછેજ.

ઠપકો—એજ સારા મહેતાજીની તો સાધારણ સજ્ઞછે. એ સિવાય ખીજી જાતની સજ્ઞ કરવાની એને બાગ્યેજ જરૂર પડેછે. અને એ સજ્ઞ પણ તે વખતેજ અને ઘણા વિચારથી કરેછે; સુશિક્ષિત નિશાળિયા મહેતાજીનું મન જરા કચવાએલું કે તેની ભરમ ચઢેથી જોષનેજ મનમાં પરતાયછે, અને ઠપકાનો એક શબ્દ પણ નીકળતાં તેઓ એવા લજવાઈ જાયછે કે નીચેથી ઊંચું જોષ શકતા નથી. આવી રીતે અસર નિશાળમાં ઉત્પન્ન કરવાને સારૂ પ્રથમ તો જરૂરનું એછે કે મહેતાજીએ હાથમાં નિશાળિયાઓ સાથે હેત પ્રીતથી વર્તવું જોઈએ, અને ઠપકો નાચારીએ અને નાખુશીથીજ શાંત રીતે દેવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. ઘડી ઘડી ધાંટા કહાડવા અને કઠોર શબ્દનો વરસાદ વરસાવવો એ સજ્ઞ નથી, પણ આજકાલે

નઠોર કરવાને અચૂક રસ્તો છે; અને એમ નઠોર થઈ જાય છે તેથીજ ખીજ જાતની સજ્જા ધણી નિશાળોમાં સાધારણ થઈ પડી છે. સારી નિશાળમાં તો હપકાની સજ્જા પણ સાધારણ નથી, કવચિતજ મહેતાજીને હપકાના એક બે બોલ બોલવાની જરૂર પડે છે, અને તે પડે છે ત્યારે એવી ગંભીર રાધથી અને પોતાનેજ તે બોલતાં મારું લાગતું હોય એવી રીતે બોલે છે કે તે ગંભીર બોલ સાંભળતાંજ આખો વર્ગ ધીમો પડી ચકિત થઈ જાય છે, અને તેની અસર સર્વેના ઉપર રામચાણુ થાય છે.

શરીરશિક્ષા. આ ગ્રંથમાં કયૂલ રાખી છે તોપણ તે અંતનો ઉપાય છે એ નિશ્ચય જાણવું અને તેનો જેમ ઉપયોગ થોડો કરવો પડે તેમ સાફ. એ કોઈ નઠોર અને બમડેલા છોકરાને સાફજ છે; નિશાળમાં ઘણા છોકરા એવા હોયજ નહિ, અને હોય તો તે સ્વભાવિક રીતે નહિ, પણ મહેતાજીની મૂર્ખાઈથી થઈ ગયેલા એમ જાણવું. મહેતાજી નાના મોટા સઘળા અપરાધને માટે વારંવાર નિશાળિયાઓને સજ્જા કરી કરે તો તે સજ્જાનું માન ધણું ઓછું થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય? નિશાળની સાધારણ રીત ભાત તો એવી જોઈએ કે કોઈ પ્રસંગે સોડી મંગાવવાનો હુકમ આપે કે તે સાંભળતાંજ સઘળી નિશાળ ભયભીત થઈ જાય, અને આજે એક નવાઈનો ખનાવ બન્યો એમ ગણે. એવી નિશાળની સ્થિતિ હોય ત્યારેજ શરીર શિક્ષાની સારી અસર થાય.

શરીર શિક્ષા ઘણા પ્રકારની કરવામાં આવે છે, પણ તેમાં સોડી મારવી એજ ઉત્તમ છે. મહેતાજીએ મૂકી, તમાચો વગેરે મારવાની રીત કદી પણ ન રાખવી. એ રીત જંગલી, મહા નુકસાનકારી અને મહેતાજીના ઓછાને હલકો પાડનારી છે. મહેતાજીને ગુસ્સામાં કેટલું અને ક્યાં મારવું તેનું ભાન રહેતું નથી, અને પછીથી તેનેજ ભારે પસ્તાવું પડે છે. એવા મારથી વખતે બાળક મરી પણ જાય છે, અપંગ થાય છે, અથવા તેના શરીરમાં કાંઈ દાણુ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. સોડીનો માર ધાંયો અને માપેલો છે. એમાં વાજળી રીતે જેટલી સજ્જા કરવી ઘટે તેટલીજ થઈ શકે છે. સોડીને વાસ્તે પણ એવો નિયમ રાખવો જોઈએ કે કોઈ વખત ખપ પડે ત્યારેજ કોઈ દૂરના ઓરડામાં રાખી મૂકી હોય ત્યાંથી મંગાવવી. કેટલાએક મહેતાજીઓ હમેશા હાથમાં લઈને ટેબલ પર ઠોક ઠોક કર્યા કરે છે એજ બહુ મારી ટેવ છે. એથી સોડીનો દેખાવ સાધારણ થઈ પડે છે, અને તેનો બધો ડર ભાગી જાય છે.

ખીજી સોડી દૂર રાખી હોય તો તે મંગાવતાં જે કાંઈ વખત જાય એટલામાં મહેતાજી અને નિશાળિયાનો ગરમ થએલો મિઝાજ ઠંડો પડવા આવે છે. મહેતાજીને શાંતપણે કેટલી શિક્ષા કરવી જોઈએ તેનો વાજખી વિચાર કરવાનો વખત મળેછે, અને છોકરાએ તે વેળા તો ઉરકેરાઈને કદાપિ બે-અદખી કીધી હોય તોપણ એટલામાં તેને વિચાર કરી પોતાની ભૂલ તથા મહેતાજીને તાબે થવાની દૂરજ સમજવાનું કેટલે દરજ્જે જતી આવે છે.

સોડીની શિક્ષાનો ભાર વધારવાને મહેતાજી પોતાને હાથે ન મારતાં નિશાળના સિપાઈ પાસે અથવા કોઈ અમુક આસિસ્ટન્ટ પાસે મરાવે તો એથી પણ વધારે સાફ. એમ ક્યારેય પોતાને ગુસ્સો લાગ્યો હોય તેને પ્રગટ થવાનો કાંઈ પણ અવકાશ મળતો નથી, અને તે શુદ્ધ ન્યાયાધીશના જેવોજ ગંભીર દેખાય છે. પણ ખીજીને હાથે મરાવીએ ત્યારે પક્ષા પક્ષ ન થાય તેની તપાસ રાખવી જરૂર છે.

ખીજી શરીર શિક્ષામાં ઉભા કરવાની સજ્જ હીક છે. એ સોડી મારવા જેટલી સખત નથી અને મધ્યમ અપરાધને માટે બસ છે. તે છતાં એ શિક્ષા પણ બાળકના ગળ ઉપરાંત ન થઈ જાય તેની હમેશાં શીકર રાખવી. આ બે પ્રકારનીજ શરીર શિક્ષા અમે કબૂલ રાખીએ છીએ.

નિશાલમાંથી કહાડી મૂકવું. આ સજ્જ મહેતાજીએ કોઈ વખત પણ કરવી કે નહિ એ શક બરેલું છે. જે મહેતાજી એ શિક્ષા કરેછે તે ખુલ્લી રીતે પ્રગટ કરેછે કે હું માર કામ કરવાને શક્તિમાન નથી, કેમકે જે એનાથી એ છોકરો સુધરી શકતો નથી તોજ એ કહાડી મૂકે છે. જે સુધરતો હોય, તો ખીજી કોઈ પણ સજ્જ કરી એને રાખી સુધારવો એજ મહેતાજીનું કામ છે. જે છોકરો કોઈ ઉપાયે પણ સુધરી શકતો ન હોય, અને તેની સોજતથી ખીજી બગડવાનો સંભવ હોય, તોજ એ શિક્ષા વાજખી કરી શકાય. તેમ જે છોકરો મહેતાજીની આત્મા નથીજ માનતો તેને આ શિક્ષા કર્યા વિના છૂટકો નથી. પણ ખીજે કોઈ પ્રસંગે પણ આ શિક્ષા કરવી નહિ. એથી બાળકનો જન્મ ખરાબ થાયછે, અને મહેતાજીની નાત્રાયકી સિદ્ધ થાયછે.

નિશાલના વચ્ચે પછી છોકરાંને સજા દાખલ રોકી રાખવા. એ ઉપર બાળકની સજ્જમાં ગણાવી નથી, પણ વખતે કરી શકાય. પણ ઘણા રોકાણથી તેની તનદુસ્તીમાં બગાડ ન થાય, તોજ એ જાતની સજ્જ

કરવી. એ જાતની સજા કરવામાં એક હરકત એ છે કે મહેતાજીને જાતે રોકાયું પડે છે, પણ તેમ ન કરતાં રોકેલો છોકરો આજ્ઞા ઉલ્લંઘીને જતો ન રહે એવી બરોસાદાર ગોઠવણ થઈ શકે તો આ હરકત દૂર થાય છે. ગમે તે રીતે પણ આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવાની ટેવ ન પડે એની તો બહુજ કાળજી રાખવી, અને જેમાં એમ થવાની દહેશત લાગે તે સજા કરવીજ નહિ એ સર્વોપરી નિયમ કદિ પણ ભૂલવો નહિ.

સજા કરવાના નિયમ.

આ નિયમો વિશેષે કરીને શરીર શિક્ષાને અર્થે છે, તોપણ બીજી જાતની સજાને તે થોડા ઘણા લાગુ પડે છે.

૧ જેમ જેમ ઉમર વધતી જાય તમ તેમ શિક્ષા ઓછી કરવી.

સોળ વર્ષની ઉમર પછી શરીર શિક્ષા ન કરવી એ કહેવું વાજબી છે. એ ઉમરે જે શીખામણથી નહિ સુધરે, તે શિક્ષાથી સુધરે એમ ધારી શકાયું નથી.

૨ ભારે ગુનાહને માટેજ શિક્ષા કરવી જોઈએ.

૩ શિક્ષા નિયમભંગને માટેજ હોવી જોઈએ, પણ કોણ કરનાર છે તેનો કાંઈ વિશેષ વિચાર આણવો ન જોઈએ.

મહેતાજીનું અપમાન થયું છે અથવા ગુસ્સો લાગ્યો છે માટે શિક્ષા કરે છે એમ કંઈ હોવું ન જોઈએ. અપરાધ કયો માટે નિયમ પ્રમાણે શિક્ષા હોવી જોઈએ, અને તેજ માટે મહેતાજી કરે છે એમ બાળકોને સમજાવું જોઈએ. તેમજ મેં કયું તો શિક્ષા થઈ, અને ફલાણાએ કયું હોત તો ન થાત એવો કદિ વહેમ પણ તેમના મનમાં ન આવે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ. મહેતાજીએ કેવળ નિષ્પક્ષપાત રહેવું એતો એનો મુખ્ય ધર્મ છે, અને તે વિના તેનો જરા પણ નિશાળમાં બાર પડે એમ ધારવું અશક્ય છે. સરખા ગુનાહને માટે બધાને સરખીજ શિક્ષા હોવી જોઈએ. તે છતાં યાદ રાખવું કે સજાનું સરખાપણું તે ખમતારાઓને કેવું લાગે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. એકને ટપકાના બે બોલ, બીજાને બે નંબર કહાડવા અને ત્રીજાને બે સોટી મારવી, એ વખતે સરખીજ સજા હોઈ શકે, અને તેવે પ્રસંગે ટપકાનેજ લાયક બાળકને બે સોટી મારીએ તો તે સજા તેને બારે પડે અને તેનાં પરિણામ ખોટાં નીપજે. આવો ભેદ વિવેકથી રાખ્યો હોય

તો બાળકો પક્ષપાત કર્યો એમ નહિ કહે, તોપણ એવો ભેદ કાઠ વેળાજ અને ઘણો વિચાર કરીનેજ રાખવો.

૪ તે નિશ્ચિત અને થવા વગર નજ રહેવી જોઈએ.

આ નિયમ બહુ અગત્યનો છે, અને એના ઉપર બધો નિશાળનો બંદોબસ્ત આધાર રાખે છે. જ્યાં સુધી અપરાધ કરીશું તો શિક્ષા થશે એ વાતનો નિશ્ચય નથી, ત્યાં સુધી વખતે વખતે ગમે એટલી ભારી શિક્ષા કરવામાં આવશે પણ તેનું કાંઈ ફળ નહિ થાય. સારા મહેતાજી ઘણી અથવા ભારે શિક્ષા કરતાજ નથી, પણ તેમ કોઈ અપરાધને શિક્ષા થવા વિના જવા દેતા નથી. એથીજ નિશાળનો બંદોબસ્ત સુધરે છે, અને થોડે વખતે શિક્ષા કરવાની જરૂર ઘોડી રહે છે.

દરેક અપરાધની શિક્ષા નિશ્ચિત હોવી જોઈએ એટલું નહિ, પણ હમેશાં તે સરખીજ હોવી જોઈએ. એક દહાડો એક અપરાધને સાડે ભારે શિક્ષા કરી, અને બીજો દહાડો હલકી કરી, તો પછી મહેતાજી એ અપરાધને ભારે ગણે છે કે નહિ તેનો બાળકોના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી શિક્ષા કરવી એ મહેતાજીની સ્વચ્છંદ મરજ ઉપર આધાર રાખે છે એમ સમજી તેઓ અપરાધ કરતાં થોડાજ ડરે છે. તેમ તેઓના મનમાં પક્ષપાતનો પણ વહેમ પેદા થશે.

૫ જે સજા કરીએ તે સફળ થવી જોઈએ.

સજા કરવાની મતલબ એ છે કે જેને કરીએ તેને લાગે અને તેથી તેનું મન ફરીથી તેવો અપરાધ કરવાનું ન થાય. આ ફળ જ્યાં ઉત્પન્ન થયું નહિ, ત્યાં તે શિક્ષા નિષ્ફળ ગઈ એમ જાણવું. શિક્ષા સફળ કરવાને સાડે નિશાળિયાના સ્વભાવનું જ્ઞાન બહુ જોઈએ છીએ. તે જાણતા હોઈએ તોજ આપણને માલમ પડે કે આ પ્રકારની અને આટલી સજા એને કરીશું તો એને લાગશે અને આનંદ આવશે. આથી વધારે શિક્ષા કદિપણ કરવી નહિ.

૬ એ સ્વૈચ્છિક હોવી ન જોઈએ, એટલે કોઈ નિયમને અનુસરતી રાખવી.

૭ શિક્ષા કર્યા પછી અભાવ ન રાખવો.

આ નિયમ બહુ સારો છે, અને એના ઉપર શિક્ષાનું સાડે ફળ ઘણું

કરીને આધાર રાખેછે. ત્રીજા નિયમ પ્રમાણે જે મહેતાજી વર્તેતા હશે તેને આ કામ અચરૂં નહિ પડે. ધણું કરીને શિક્ષા કર્યા પછી તેણે છોકરા સાથે હમેશની પેઠે. માયાળુપણેજ વર્તવું. તેના ઉપર અભાવ રાખવો નહિ અને તેને બીજાની સમાનજ ગણવો. તેના જે અવગુણ દોહા હશે તે બુઝાશે નહી, અને મહેતાજીએ તે બુઝવ્ય પણ નહિ, પરંતુ તે સંબંધી અભાવ રાખવો નહિ, અને વિશેષે કરીને તો પોતાના સામા જે અપરાધ થયો હોય તેનું પાછળથી કાંઈ પણ મનમાં વેર અથવા ગુસ્સો રાખવો નહિ. યાદ રાખવું કે એ બધા બાળક છે અને તેની આત્મ અલગત સુધારવી એજ આપણું કામછે.

હાજરી.

આ એક નિશાળ વ્યવસ્થાનો અથવા શિક્ષા પ્રકરણનોજ વિષય છે તોપણ અહિયાં એને જનૂદો ગણ્યોછે, કેમકે બીજી વ્યવસ્થા જેટલી મહેતાજીનાજ હાથમાં છે તેટલી આ નથી. છોકરાંની હાજરી તેમના માળાપની સમજ ઉપર પણ આધાર રાખેછે. તે છતાં સારા મહેતાજીની નિશાળમાં હાજરી જ્યાં જાયછે ત્યાં હોયજછે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

આ વિષય અધ્યાપનની પહેલાં લેવાનું કારણ એછે કે જ્યાં સુધી બહુનારાંઓ બરાબર હાજર રહેતાં નથી ત્યાં સુધી બહુવાનારાની બધી કળા કૃણીભૂત થતી નથી. માટે નિશાળનો અંદેશસ્ત હાથમાં લીધા પછી હાજરીની બાબત ઉપર મહેતાજીએ જરૂર લક્ષ આપવું.

હાજરી બે પ્રકારની છે:—હરરોજની હાજરી અને વૈજાસર હાજરી. જે છોકરો મહિનામાં ત્રણ દહાડા આવતો નથી, અને જે દરરોજ આવેછે તો હમેશાં ૦ કલાક મોડો આવેછે, એ બંને છોકરા ગેરહાજરીના ગુનેહગાર છે.

એ બંને જાતની ગેરહાજરીથી અભ્યાસમાં હરકત પડેછે. એ ચાર દિવસ ગેરહાજરી રહીને જે છોકરો વર્ગમાં આવેછે તેના પાછતા પાઠ પડેછે, એટલુંજ નહિ, પણ ચાર પછી જે પાઠ તેને હાજરીના દિવસે શીખવવામાં આવેછે તેપણ તેનાથી પૂરા સમજાઈ શકાતા નથી; વળી એ કારણથી તેનામાં સુસ્તી આવેછે અને તેનો એવ વર્ગમાં પાઠ આત્મી વખતે બીજાને પણ લાગેછે. વૈજાસર હાજર ન થવાનાં પરિણામ એથી

પણ વર્ગમાં વધારે નહારાં થાયછે. મહેતાજીને કેટલીએક મિનિટ સુધી વખત થયા પછી પણ છોકરાઓ ભેગા થવાની રાદ જોઈને બેસી રહેવું પડેછે. એના કરતાં બીજું શું શરમ ભરેલું છે? કેટલી દશ બાર છોકરા ભેગા થાયછે, અને મહેતાજી પાઠ ચલાવવા માંડેછે, પણ તેનાથી પોતાનું કામ સ્વસ્થતાથી થઈ શકતું નથી, તે બણાવવાના રંગમાં આવવાની તૈયારી ઉપર હોયછે કે એક નવો છોકરો આવીને ઉભો રહેછે અને તેના બાનાં સાંભળવામાં મહેતાજીને લાગવું પડેછે. એમ વારે ધડીએ તેને થાયછે અને તેનાથી પહેલા કલાકના પાઠ જે કે ઘણું કરીને સૌથી વધારે અગત્યનો હોયછે તે અવિધિન ઉત્સાહે કદી પણ શીખવી શકાતો નથી. આવું છેક થાય તેના કરતાં મોટા આવનારને પાઠનો લાભ ન આપતાં વર્ગમાં બહાર રાખવા એ બહુ સાફ છે, તે છોકરાને જો આ શિક્ષારૂપ ન લાગતું હોય, તો વર્ગની નીચે જેમ આવે તેમ વગર બોલે બેસાડતાં જવું, અને પછીથી પાઠ થઈ રહ્યા પછી તેઓની તપાસ કરવી એજ સારો રસ્તો છે.

હાજરી વરાવર રાખવાના નિયમ.

૧ નિશાળના કામમાં છોકરાનું મન લાગે એમ કરવું.

આ નિશાળની સઘળી વ્યવસ્થાની કુચીછે, ને બણાવવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ અને ઉત્સાહ એ બે વિના છોકરાના મનરંજન થવાનાં નહિ. પણ એ વિષે આપણે ઉપર કાંઈ કહ્યુંછે, અને આગળ બહુ કહેવાનુંછે. તેથી તેનો વિસ્તાર અત્રે કરતા નથી.

મારે નિયમમાં આ સૌથી વધારે અગત્યનો છે.

૨. તમારું શીખવવું કિમતી છે એવી છોકરાના માબાપની સ્વાત્રી કરો.

આ નિયમનો એવો અર્થ નથી કે તમે મોટો ડોળ કરીને લોકોને છેતરો, અથવા જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારી બડાઈ કરતા ફરો. આ તો હલકા પડવાનોજ ચોખો ઉપાયછે. કહેવાની મતલબ એ છે કે તમે તમારી નિશાળનો બંદોબસ્ત એવી સરસ રીતે રાખો, છોકરાંઓને એવું સાફ બણાવો, અને તેમને એવી ઉત્તમ કેળવણી આપો કે બધા લોકોની પોતાની મેજેજ ખાત્રી થાય કે તમારી નિશાળમાં પોતાના છોકરા મૂકવામાં બહુ લાભ રહેલો છે. જો એમ તેઓ સમજતા થશે તો તેઓ અને ત્યાં સુધી પોતાના બાળકને ગેરહાજર નહિજ રાખે.

ધણ્ડકરીને ઘણા માઆપ શિક્ષકની લાયકી પોતાના • છોકરાના કહેવા ઉપરથી અને તેની વર્તણુક ઉપરથીજ માપેછે; જે તે પોતાના છોકરાને ઘેર હરખથી પોતાનાં પાઠ કરતો, અને મહેતાજી તથા નિશાળની વારંવાર વાતો કરતો જોયછે, તો તેઓ અનુમાન કરેછે કે શિક્ષક સારોછે, અને આ તેઓનું માપ કાંઈ ઓટું નથી. જે મહેતાજીને છોકરા વખાણતા હોય તો તે બહુધા વખાણવા જોગજ હોયછે. અર્થાત્ આ બીજાને નિયમ અમલમાં લાવવા માટે પણ પહેલો નિયમ પ્રથમ પાળવો જરૂરતોછે.

લોકોને ઉપયોગી અથવા પ્રિય હોય એવા વિષય ઉપર આ અર્થે બહુવતી વખત ઝામુસ લક્ષ આપવું એ પણ એક તેમને નિશાળની કિંમત સમજાવવાનો રસ્તો છે, અને તે બંને લાં સુધી મહેતાજીએ કદી ભૂલવો નહિ.

૩ દરેક છોકરાની દરરોજની હાજરીનું પત્રક રાखો.

દરેક નિશાળમાં રજીસ્ટર રાખવુંજ પડેછે એટલે એના જ અનેક લાભછે તે બતાવવાની કાંઈ ઘણી જરૂર નથી. તેમજ તે શી રીતે રાખવું તેના નમુનાઓ તૈયારછે એટલે અહિંયા આપતા નથી. તોપણ આ પ્રસંગે એટલું કહેવું જોઈએ કે મોટેથી આપણે કાંઈ છોકરાને કે તેના માઆપને કહીએ કે એ આ મહીનામાં આટલા દિવસ ગેરહાજર રહ્યો તેના કરતાં રજીસ્ટર કહાડી તારીએ તારીએ કહી બતાવીએ અને તે મહીનાનો કેટલામો ભાગ થયો તે સમજાવીએ, તો તેમના ઉપર ઘણી અસર થાયછે. હાજરી આપણે એટલી અગત્યની ગણીએ છીએ કે તેને તોંધી રાખીએ છીએ એ જોઈનેજ છોકરાને અને તેના માઆપને તેની કિંમત સમજાશે. ઘણાં તો ગેરહાજરીમાં કાંઈ ગુનોહછે તેજ સમજતાં નથી. તેને માટે રજીસ્ટર બહુજ જરૂરના છે. આપણી રીતભાત ઉપરથી જેટલું રજીસ્ટરને અગત્ય આપીશું તેટલું અગત્ય તેમના મનમાં સમજાશે.

૪. જે છોકરો ગેરહાજર છે તેના માઆપને ચીઠી લખી સ્વર આપવી.

મોઢે કહાવવા દરતાં ચીઠી મોકલવાના ફાયદા બેશક વધારેછે, કેમકે તેની અસર બહુ થાયછે. પણ બંન્નાં માઆપ વાંચી શકતા નથી અને ચીઠી જોઈને બડકે એમ હોય ત્યાં તેમ ન કરવું અને મોઢે કહાવીનેજ સંતોષ

પામવું પણ માખાપને ગેરહાજરીની ખબર કર્યાવિના કદિ પણ રહેવું નહિ. માખાપથી અજાણ્યા જે ગેરહાજર રહેછે તે તો બેશક બંધન પડશે, અને વારેવારે રાખતાં પણ તેઓ કાંઈક આચક્રા ખાશે.

હાજરી વેળાસર કરવાના ઉપાય.

૧. મહેતાજીએ પહે વેળાસર હાજર થવું.

પ્રથમ તો મહેતાજી વેળાસર આવતો નથી, તો છોકરાંને વેળાસર બોલાવવાનુંજ કાંઈ જાણું પ્રયોજન નથી. પાઠમાં મોડા પડે માટે તો છોકરાંને વેળાસર બોલાવવાનો આપણે આગ્રહ રાખીએ છઈએ, પણ જ્યાં મહેતાજી નથી ત્યાં પાઠ યથાચોગ્ય ચાલી શકવાનાજ નહિ અને તેથી તેમને વેળાસર ન આવવાથી કાંઈ જાણું નુકસાન નથી. બીજું જે પોતે કોઈ કોઈ વખત પણ મોડો આવેછે, તો મોડા આવવાને માટે બાળકોને શિક્ષા કરતાં તેને સ્વભાવિક રીતેજ કેટલો સંકોચ રહેશે, અને તે વાજબી છે. હમેશાં યાદ રાખવું કે “પોથીમાંના રિંગણા” કર્યાથી સફળ બોધ બીજાને કદિ થઈ શકતો નથી, પણ આપણે માત્ર તિરસ્કારને પાત્રજ થઈએ છઈએ.

૨ આવવાનો વખત મુકરર કરવો, ને ત્યારપછી જે જરાપણ મોડા આવે તે સઘળાને મોડાજ ગણવા.

આ કામને માટે મહેતાજીને ઘડીયાળ કે વખત જાણવાનું સાઈ સાધન જરૂર જોઈએ.

મુકરર કરેલા વખતની પાછળ એક મિનિટની પણ છૂટ આપવી ન જોઈએ, કેમકે એમ કરતાં એ છૂટ એટલી લંબાતી જશે કે તેનો પાર નહિ આવે, અને વેળાસર આવવાની ટેવ બાળકોને કદી નહિ પડે. કેટલાએક મહેતાજી એ કામને સાઈ પાંચ દશ મિનિટની છૂટ મુકરર કરી રાખેછે, પણ એ અમને બિલકુલ પસંદ નથી. એ નિશાળનો વખત એટલો મોડો રાખ્યાનીજ બરાબર છે, અને ત્યારે તે વખતેજ નિશાળનો વખત ખુલ્લી રીતે રાખવો એ વધારે સાઈ ગણાય. કેમકે તેમ કરે છોકરાંઓને ગેરહાજરીના અપરાધી ઠરવાની તો ટેવ ન પડે.

પણ નિશાળનો વખત મુકરર કરવા પહેલાં છોકરાંઓને આવવું સારે સુગમ પડશે તેનો વિચાર કરવો જરૂર છે, અને નિશાળનો વખત તે પ્રમાણેજ રાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે નહિ કર્યું હોય તો આ ચારે નિયમો પ્રમાણે ચાલતા પણ છોકરાં વેળાસર નહિજ આવી શકે. મહેતાજીને પણ

અનુકુળ પડતો તે વખત હોવો જોઈએ ખરો; પણ મહેત્તજી કરતાં તે છોકરાં અથવા તેના માળાપત્ની અનુકુળતા ઉપર વધારે લક્ષ આપવું યોગ્ય છે.

૩. પેહેલો પાઠ સૌથી વધારે અગત્યનો અને છોકરાઓ વધારે કિમતી ગણતા હોય એવો રાખવો.

પેહેલે કલાકે છોકરાંનાં મન બહુ તાજાં અને તેથી જે બહુવાળીએ તે સહેજથી બહુવાને લાયક હોય છે. એ કારણે પણ પહેલો પાઠ વધારે અગત્યનો રાખવાનું છે. પણ આ ઠેકાણે તેની કિંમત છોકરાંઓ સમજતા હોય, તેજા ધારેલી મતલબ પાર પડે, અને નહિતો ઉત્તર જાણી જોઈને મોડા આવે. માટે આ નિયમને અનુસરવા જતાં અગત્યનો પાઠ ચૂંચાઈ જાય નહિ એ વાતની હુમેશાં ફિકર રાખવી. એની મતલબ બાળકોને લક્ષ્યાવી વહેલાં આવે એમ કરવાની છે, અને જો તેમ ન થઈ શકે અને અધરો પાઠ બધા ખરાબર રીતે જાણી ન શકે એમ માલમ પડે, તો તુર્ત એ ધારો દૂર કરવો, અને બીજો વધારે પ્રિય વિષય એ વખતને સાર પસંદ કરવો.

જો શિક્ષકના કામ અનુભવને લીધે અથવા બીજા કોઈ પણ કારણથી છોકરા મોડુ આવવાની ટેવ છોડે નહિ તો પ્રથમ અગત્યનો પાઠ રાખ્યાને બદલે તે વખતે કવિતા બોલવા જેવો કે અક્ષર લખવા જેવો કોઈ સહેલો વિષય રાખવો. એવા વિષયમાં મોડા આવનારને ઘણું નુકસાન થતું નથી, અને વર્ગમાં તેમના આવવાથી ગરબડ પણ થોડી થાય છે. તે છતાં યાદ રાખવું કે આ દારી બેસવાનો રસ્તો છે. ચાલે ત્યાં સુધી તો પ્રથમ અધરો પાઠ રાખવો અને વેળાસર બધા હાજર થાય એમ કરવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.

૪. મોડા આવવાનું કારણ હતું એવી ઘેરથી ચીઠી ન લઈ આવે તેને તે માટે શિક્ષા કર્યા વિના રહેવું નહિ.

માળાપતે ચીઠી લખી આપવાનો એટલો કંટાળો હોય છે કે તે ઘણું કરીને છોકરાને સહેજ કામ સાર મોડો નહિજ થવા દે, અને તેમ છોકરો પણ ચીઠી વિના જઈશું તો શિક્ષા થશે એમ ધારી પોતાની મેજેજ વખતસર આવવાની ફિકરમાં રહે છે.

વખતે છોકરો હાથેજ ચીઠી લખી લાવે એવો સંભવ છે, પણ મહેતાજીમાં વિચક્ષતા હોય, તો એમ બનવું અઘરું છે.

માખાપ ચીડી લખી ન શકતા હોય, અને તેથી તે જાતે અથવા કોઇની મારફતે આપણને ખબર કરે તો તે કમુલ કરવી એમાં કાંઇ હરકત નથી, પણ ખબર લાવનાર માણસ બરોસાદાર જોઇએ.

ચીડી છતાં પણ નંબર કઢાડવા જેવી જીજ્ઞાસા શિક્ષા તો તેને મળવીજ જોઇએ. ચીડી નહિ લાવનારને તો આ ઉપરાંત ખસૂસ મોટી શિક્ષા કરવી જોઇએ.

૧. આ ચીઠી આવવા છતાં પણ સજામાંથી છેક તે વચી જવો ન જોઈએ.

નંબર ખોવાની સજા તો તેને મળવીજ જોઇએ. એતો સજા નથી પણ મોડા આવવાનું અચુક પરિણામ છે એમ સઘળા છોકરાઓને સમજાવવું જોઇએ. ચીડી ન લાવનારને માટે અલગત એથી બારેજ શિક્ષા રાખવી. એ અપરાધને માટે વર્ગ બહાર કાઢવો અથવા નિશાળના વખત પછી રાખવો એ સજાની સારી રીતો છે, વર્ગ બહાર કાઢવો હોય ત્યારે તેને કાંઇ પણ કામ કરવા દેવું નહિ, નિશાળના વખત પછી રાખીએ, તો તે રહેછે કે નહિ તે જાણવાની યોગ્ય જોઈવળુ કરવીજ જોઇએ. નહિતો કાયદાને બદલે આખી નિશાળને નુકસાન થશે.

અધ્યાપન ભાગ.

શિક્ષક સંપત્તિ.

વિદ્યાર્થીમાં કેવા ગુણ જોઇએ અને ન હોય તો ગુરૂએ શી રીતે આજ્ઞા, તે શિક્ષાપ્રકરણમાં કહ્યું. હવે વિદ્યાર્થીનાં કરાવવાને સાડા ગુરૂમાં શું હોવું જોઇએ? શું એનો ધંધો વગર બંડોળતોજ છે? શું એને કાંઇ સંપત્તિની જરૂર નથી? સંપત્તિ વિના જગતમાં કોઇપણ વ્યાપાર ચાલતો નથી. મેહેતાછતે જે સંપત્તિ જરૂરની છે તે રૂપિયા અને મોહોરોના જેવી સાકર અને ખણખણાટ કરતી નથી, પણ એના ઉદ્યોગનો વિષય જે મનુષ્યાત્મા તેના જેવીજ તે અદૃશ્ય, અનુપમ, અને મૂલ્યવિનાનીછે.

શિક્ષક પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકે તેને માટે તેને આ પાંચ વાતની જરૂર છે:—૧. શીખવવાના વિષયનું જોઈતું જ્ઞાન. ૨. વાઙ્-કના મનમાં પેસી જોવાની શક્તિ. ૩. ઉત્તમ પદ્ધતિનું અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન. ૪. લક્ષ અર્કર્ષણ કરવાની કલા. ૫. દરરોજ પોતે પાઠ તૈયાર કરીને આવવું.

૧. શીખવવાના વિષયનું જોઈતું જ્ઞાન.—આ ધાતની જરૂર તો આળસુમાં આળસુ, મહેતાજી પણ કમુત્ત કરશે, પરંતુ “જોઈતું જ્ઞાન તે કેટલું એમાં ધણા બંધ આવે છે. હમેશાં યાદ રાખવું કે એક વિષય ઉપર જેટલું શીખવવું હોય તેના કરતાં વહુજ વધારે શિક્ષકને જાણવાની જરૂર છે. શીખવવાનું બહુ થોડું હોય, પણ તેટલું થોડું સારી રીતે ક્યારે શીખવી શકાય કે જ્યારે શિક્ષકનું જ્ઞાન તે વિષય ઉપર બહુજ વધારે હોય. એ વધારાનું જ્ઞાન છોકરાઓને આપવાને સાર જરૂરનું છે એમ નથી, પણ તે જ્ઞાન જો એના મનમાં હશે તો તેનું અજવાળું જે શીખવવાનું છે તે ઉપર એટલું પડશે કે તે ભાગ બાળકો આગળ મનોહર રૂપે મૂકી શકાશે. જે શિક્ષકના મનમાં એ વિષય ઉપર કોઈ ટેકાણે પણ અંધારું હશે, તો તે અંધારાને લીધે શીખવેલો વિષય બાળકોથી અંખો અંખોજ દેખાશે. માટે શિક્ષકમાં સચોટ અને વિસ્તીર્ણ જ્ઞાન જોઈએ સચોટ એટલે ચોખ્ખું જેમાં કાંઈ પણ ભૂલ ભાસ નથી, અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે તૈયારનું તૈયાર. ધુંધવાતું જ્ઞાન અથવા જે જ્ઞાન ખોતરી ખોતરીને કઢાડવું પડે તે શિક્ષકને પોતાના ધંધામાં કાંઈ પણ કામનું નથી. એ તો હમેશાં તાજું, રસ ભર્યું, અને વિગતવાર હોવું જોઈએ. તેમજ. એ જ્ઞાનનો વિસ્તાર વધારે જોઈએ એ વિષે તો આપણે પ્રથમજ સમજાવ્યું.

આવી રીતનું જોઈતું જ્ઞાન શિક્ષક ખપ પડે ત્યારે મેળવી શકવાની આશા રાખે તો ફોફટ છે. અણીની વખતે અભ્યાસ કર્યાથી સાર જ્ઞાન મળતુંજ નથી. એ વખતે તો ધણામાં ઘણું કરી શકીએ તો ઉપરચોટી-ચુંજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને આપણે ઉપર સમજાવ્યું છે કે શિક્ષકમાં વિસ્તીર્ણ અને સચોટ જ્ઞાન હોવા વિના તેનાથી હલકી બાબત પણ અસરકારક રીતે બાળકોને સમજાવી શકાતી નથી. માટે, મેહેતાજીજી હમેશાં કાંઈ કાંઈ પળ નવું વાંચવાની ટેવ રાખવી જોઈએ જે મહેતાજીને વાંચવાની ટેવ નથી, તેનું બણેલું પણ કટાઈ જઈ નાશ પામે છે, અને આખરે કેટલેએક વખતે તે પોતાનું કામ કરવાને બિલકુલ નાલાયક ઠરે છે, અને તેના મોહાગળના છોકરાઓ તેનાથી અઢીમાતા કહેવાવા લાગે છે. આવી શરમ ભરેલી હાલત તેની કદી પણ ન થાય, જો તે દરરોજ જ ખાનગી વાંચનથી પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કર્યા કરે; પણ તેથી ઉત્તરો

તે હમેશાં બીજા કરતાં જ્ઞાનમાં આગળનો આગળજ રહે, અને અનુભવ ખજે પદ્ધતિમાં તો એવો કુશળ થાય કે તરૂં મહેતાજીએ તેની તરફ સદા માનની નજરથી જુએ તથા ગુન્સવણની વખતે એના ખુલાસા ઉપર બહુ વજન રાખે. દરેક માણસનો ધર્મ છે કે જમાનાની સાથે પોતે પણ આગળ વધતા જવું. તેમ તે નહિ કરે તો જમાનો તેને સાર થોભવાનો નથી; પણ તે માત્ર પાછળ પડી જઈ હાંસીને પાત્ર થશે. શિક્ષક વર્ગને આવી માઠી હાલતમાં જોવો એ બહુ ખેદકારક છે, કેમકે દેશની સઘળી ભાવી સ્થિતિ તેમની ઉપર ઘણીખરી રહેલી છે. આ બધાનો રામચાણુ ઉપાય એજ છે કે શિક્ષકે વાંચવાનો અને વિચાર કરવાની ટેવ રાખવી. મહેતાજીએ શું વાંચવું તેની કાંઈ હદ બાંધી શકાતી નથી. એ તેની રૂચિ અને શક્તિ ઉપર આધાર રાખેછે, અને નિશાળના વિષયોથી છોક નિરાળી બાળ-તોનું જ્ઞાન પણ અતુર મહેતાજી દૃષ્ટાંતાદિકદ્વારે પોતાના કામમાં ઉપયોગી કરી શકે છે. તે છતાં મહેતાજી નીચેના આ બે નિયમો ઉપર લક્ષ રાખશે તો તેને બહુ ફાયદો થશે.

જે વાંચવું તે સમજીને વાંચવું અને તે ઉપર વિચાર કરવો.

અપઝપ પાના ઉઘસાવી જવા, અને પોતાની બાળ જિજ્ઞાસાનેજ તૃપ્ત કરવાની કે અમે આટલા પુસ્તકો વાંચ્યા છે એમ બતાવવાની ઉમેદ રાખવી એ વાંચવાનો અધમ પ્રકાર છે, અને એથી ફાયદા કરતાં નુકશાન બહુજ વધારે થાયછે. એ રીતના વાંચવાથી વિચાર કરવાની શક્તિ નાશ પામેછે, અને આવી અમૂલ્ય વસ્તુનો ભોગ આપીને જે કાંઈ પરચુરણ તથા ઉપર ચોટીયું જ્ઞાન મેળવવામાં આવેછે તે થોડા વખતમાં જતું રહેછે, અને ક્યારે પણ તેને અવસર ઉપરતો ખપ આવતુંજ નથી. માટે આ નિયમ સઘળા વિદ્યાર્થીઓએ પ્રતિક્ષણે ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે; અને મહેતાજીએ પાકું સમજવું કે જે જે માણસ જ્ઞાનમાં વધારો કરવા ઈચ્છેછે તે વિદ્યાર્થીજ છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જે અભ્યાસની પદ્ધતિ છે તેજ પદ્ધતિ ખાનગી વાંચનની વેળા પણ રાખવી જોઈએ. સંસાર વ્યવહારના કાર્યોમાં પચાથી તે વેળાના જોટલો વખત વિદ્યાપછાડી અલખત થોડાથીજ ખરચાઈ શકારો, તો પણ બે માટે અભ્યાસની પદ્ધતિ બિલકુલ ફેરવી નાંખવી, એ કોઈ પણ રીતે પ્રતિપાદન થઈ શકશે નહિ. મહેતાજીએ દરરોજ થોડો પણ અમુક વખત દરરોજ કાંઈ વાંચવામાં કહાડવો જોઈએ, અને તે વેળાએ નોંધ કહાડવી,

વિચાર કરવો વગેરે અભ્યાસનો જે ઉત્તમ વિધિ છે તે વિધિને અનુસરિજ તે કામ કરવું.

વાંચવું મળાંવવાના કામમાં ઉપયોગી થઈ શકે એ ઉપર

સદા લક્ષ રાખવું. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ચતુર મહેતાજી આડી અવળી બાબતોના જ્ઞાનને પણ નિશાળમાં ઉપયોગી કરી શકે છે, અને ઉપયોગી ન કરાઈ શકાયું તોપણ મહેતાજીની બુદ્ધિમાં (માત્ર જ્ઞાનમાં નહિ) જેટલો વધારો થાય તે નિશાળના લાભને અર્થેજ છે, એ એ કારણોને લીધે ભણાવવાના કામમાં જે વિષયો ન આવે તે નજ વાંચવાં એમ તો કહી શકાતું નથી, તોપણ વિશેષ કરીને શાળાપયોગી બાબતોનાજ અંચ વાંચવાની મહેતાજીને ભક્ષામણુ કરવી એ ખોટું નથી. એમ કયાંથીજ નિશાળમાં જે જ્ઞાન જોઈએ છે તે એનું તાજું રહેશે અને વધશે. છેક આડા વિષયોના અભ્યાસમાં પડયાથી તે વિસારે પડે છે, અને વખતે ઉપયોગી વિષયો ઉપર અભાવ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી કેવળ સવાર્યા વાંચનથી બાળકના મનમાં પેસી જવાની શક્તિ પણ મહેતાજીની ક્ષિય થાય છે. મહેતાજીના જ્ઞાન બુદ્ધિ અને બાળકના જ્ઞાન બુદ્ધિમાં હમેશાંજ કેટલોએક ફેર તો એવો રહેલો છે કે તેને બાળકની મુશ્કેલીઓ સમજવી અધરી પડે છે તો બ્યારે તે આડા વિષયમાં જોડા ઉતરી પડે ત્યારે તેનાથી નિશાળીયાની સાથે સમભાવ શી રીતે થઈ શકાય? અને તેમના વિષયો અને તેમની મુશ્કેલીઓ તુચ્છ, ન જવાબ દેવા લાયક, અને કંટાળા બરેલી લાગશે; અને એમજ જ્યાં થયું ત્યાં તેનાથી શી રીતે છોકરાઓના મનમાં પેસી કાંઈ પણ અસરકારક રીતે શીખવી શકાય? ભણાવવાના વિષયો તાજા, રસ ભર્યા, અને વિગત બધા મહેતાજીના મનમાં રહેવાની બહુજ જરૂર છે, અને તેથી એમ થાય એવી રીતનુંજ વાંચન મહેતાજીએ ખાનગી વખતમાં બહુધા તો રાખવું જોઈએ.

બાલકના મનમાં પેસી જવાની શક્તિ.—બહુ શિક્ષકો જાતેતોડ મહેનત કરવા છતાં પોતાના કામમાં બરાબર ક્ષેત્ર પામતા નથી તેવું કારણ આશક્તિની ખામી છે. આશક્તિથી શિક્ષકને મહા અમત્કારિક બળ પ્રાપ્ત થાય છે, અને અધ્યાપન કર્મ તેને એક સરળ અને આનંદનું સ્થાન થઈ પડે છે.

આ શક્તિ સ્વભાવિક રીતેજ કેટલાકમાં ઓછી અને કેટલાકમાં વધારે માત્રામાં પડે છે. તે છતાં જે માણસ ખંત રાખે તો કેટલેએક દરજ્જે

મેળવી શકે એમાં કાંઈ શક નથી. એ શક્તિ શિક્ષકમાં આ આર વસ્તુ ફેટલી છે તેના ઉપર આધાર રાખેછે:—૧. પોતાની બાલ્યાવસ્થાનું રસ-
મર્ચું સ્મરણ. ૨. બાલક માત્ર ઉપર સ્વાભાવિક પ્રીતિ. ૩. તર્ક
શક્તિ. ૪ પોતાના કામનો ઉત્સાહ. એમાંની ત્રણ આપતોતો સ્વભા-
વિક છે, અને તેથી તે ઉપર શિક્ષકની સત્તા ધણી ચાલતી નથી એ ક્યુવ
કરીએ છઈએ. પણ ઉત્સાહ રાખવો તો એના હાથમાં છે, અને તેવડે
પોતાના કામ જેટલું તો તે આજકના મનમાં નિશ્ચય પેસી શકશે.

નીચેના નવ નિયમો પ્રમાણે જો શિક્ષક ઉત્સાહથી વર્તે, તો થોડા વ-
ખતમાં તે આ શક્તિ ધણે દરજે મેળવી શકે એમ અમે માનીએ છઈએ:
૧. બાલ્યાવસ્થા ઉપર પ્રીતિ રાખવી. ૨. બાલકોનો સહવાસ વ-
ધારવો, અને તેના સ્વભાવનો સર્વત્ર અભ્યાસ કરવો. ૩. પો-
તાની બુદ્ધિને નીચી નમાવી બાલબુદ્ધિને પ્રયત્નવડે અડાડવી.
૪. નિશાલમાં પ્રતિક્ષણે ચિંતા રાખવી કે હું સમજાવું છું તે
બાલકો સમજશે કે નહિ. ૫. સમજાવતી વેળા અને સમજાવ્યા
પછી તે સમજેછે કે નહિ તેની તપાસ કર્યાજ કરવી. ૬ નહિ
સમજ્યો એમ કહેનારને કદિ પણ ટપકાની શિક્ષા કરવી ન
હિ, પણ તે કહેવાનું સર્વેને ઉત્તેજન આપવું. ૭ નહિ સમજ્યા
તેનું કારણ શું તે પોતે વિચારવું અને શોધિ કાઢવું. ૮. શીરીતે
શીખવું તો બાલકના મનમાં સહેલથી ઝતરે એ વાતનું અહોનિશ
ચિંતન કર્યા કરવું, અને જે રીત સુઝે તેને પ્રયોગ કરી કસી
જોવી. ૯. શિક્ષકભાઈઓ સાથે આ વિષયની ચર્ચા કરવી.

ફરીથી અમે કહીએ છઈએ કે સઘળી શિક્ષણ કળાનો આ શક્તિ
જીવ છે. એ શક્તિવિના સારામાં સારી અધ્યાપન પદ્ધતિ મડદાના જેવી
નિરપયોગી અને વેડ રૂપ છે. શિક્ષા પ્રકરણમાં આ શક્તિ ફેટલી ઉપયોગી
છે તે તે ઠેકાણે સૂચવ્યું છે. કેળવણી અને વિશેષ કરીને નીતિની કેળવણી,
શિક્ષકમાં આ શક્તિવિના બિલકુલ આપીજ શકાતી નથી. માટે જો મહે-
તાજીને પોતાના કામમાં કાંઈ પણ યશ મેળવવાની ઈચ્છા હોય તેણે આજ-

કના મનમાં પેસીને જોવાની શક્તિ મેળવવા તરફ તન મનથી અહોરાત્ર મંજા રહેવું જોઈએ.

શિક્ષા પદ્ધતિનું અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન—શીખવવાની પદ્ધતિએ કઈ કઈ છે અને કયે અવસરે કઈ વાપરવી જોઈએ એ પદ્ધતિ પ્રકરણમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલું છે. આ ટુકાણે એટલું જ કહીએ છીએ શીખવવાની જેજ રીતિ છે—૧ સંયોગી કરણ, અથવા, સૂચક રીતિ; અને પ્રથમ કરણ રીતિ, અથવા વ્યાખ્યાન રીતિ. એ પ્રત્યેક પદ્ધતિ વાપરવાની ૩ શૈલી છે—૧ પ્રશ્નોત્તર શૈલી, ૨ પ્રાપ્તિ શૈલી, ૩. અને પ્રદર્શન શૈલી વળી સમૂહશિક્ષણાવિચાર અને પ્રથકશિક્ષણાવિચાર એ બે પણ પદ્ધતિમાં મોટા વિચાર છે, અને તે પ્રત્યેકના પેટામાં ઘણા વિચાર આવી જાય છે.

આ સ્થળે વિશેષ કહેવાનું એ છે કે કોઈ પણ મહેતાજીનું કામ કરવા નીકળે તે પહેલાં તેણે શિક્ષા પદ્ધતિનું જ્ઞાન અવશ્ય મેળવવું જોઈએ, અને એ જ્ઞાન માત્ર પુસ્તક પ્રાપ્તિ નહિ પણ અનુભવ સિદ્ધ હોવું જોઈએ. મતલબ એ કે તે “ટ્રેન” થવો જોઈએ, એટલે શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં બણે ને ગણે બને હોવો જોઈએ મોટા વિદ્વાન કરતાં એવો મહેતાજી સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ છતાં જે કામ ઉપર નીભાયો છે તે કામ વધારે સાફ કરી શકે છે.

૪. લક્ષ આકર્ષણ કરવાની કલા.—બધી વાત સમજવાનું આદિકારણુ લક્ષ છે, અને ધણું કરીને જુદા જુદા માણસની સમજમાં ફેર માલમ પડે છે તે સમજવાની શક્તિમાં ફેર હોવાને લીધે નહિ, પણ જુદા જુદા માણસ એક વાત ઉપર વતું ઓછું લક્ષ આપે છે તેને લીધે છે. સંપૂર્ણ લક્ષ આપતાં એકાદી વાત ન સમજી શકે એવા થોડાજ હોય છે. તેમજ સ્મરણુ શક્તિનું પણ મૂળ કારણુ લક્ષ જ છે. જે વાત ઉપર આપણું ચિત્ત વધારે લાગે છે તે વાત વધારે યાદ રહે છે. માટે બુદ્ધિની કેળવણીને અર્થે કે માત્ર અધ્યાપનને અર્થે લક્ષ આપવાની ટેવ બહુ કામની છે.

બાળકો લક્ષ આપે તેને માટે મહેતાજીને નીચેના નિયમો બહુ ઉપયોગી માલમ પડશે. ૧ વર્ગનું સ્થળ બાલકોની રૂચિઓને બહાર આકર્ષે એવું ન જોઈએ એ કારણુને લીધે બર ખજારમાં નિશાળ હોય

તે સારી નહિ. તેમજ એક વર્ગની મર્યાદા બીજા વર્ગમાં જોઈ શકાય એ ગોઠવણી ઠીક નથી. વર્ગમાં તમાસો કરવા જેવા પદાર્થો રાખવા નહિ એ પણ આજ પેટામાં કહી શકાય, અને એજ કારણથી પ્રદર્શનની વસ્તુઓ પણ પ્રસંગ ગયો કે બાળકોની નજર આગળથી દૂર કરવી જોઈએ. તેમજ મહેતાજીના રૂપ કે વેષમાં એવી વિચિત્રતા હોવી ન જોઈએ કે બાળકનું ચિત્ત પાઠ તરફ આકર્ષણ પામ્યાને બદલે તે તે તર્જન લાગી રહે.—

૨. શિક્ષકની આંખ સઘળા ઉપર ફરતી રહેવી જોઈએ. આ કામને માટે પગથાર (ગ્યાલરીની) બેઠક નિશાળમાં બહુ કામની છે. એ ગોઠવણથી શિક્ષકની નજર હેઠે સઘળા છોકરા આવી જાય છે. પણ સઘળા પાઠમાં એ બેઠક કામમાં લઈ શકાતી નથી, અને તેથી ચારે તરફ ફરતી નજર રાખતાં મહેતાજીએ શીખવું જોઈએ. કોઈ એમ કરવાને કાકદહિની ઉપમાં આપેછે, એ ઉપમાં અગર જો હસવા જેવી તુચ્છ છે, તોપણ આપણે જે સમન્વયવું છે તેનો સાદશ વિચાર આપવાને સંપૂર્ણ શક્તિમાન છે.

૩. શિક્ષકનું લક્ષ વર્ગના કામમાં સંપૂર્ણ હોવું એજ પ્રથમ તો અવશ્યનું છે. શિક્ષકોને જ જો પોતાના કામમાં રસ લાગતો નથી, તો બાળકોને લાગશે એવી આશા જ ન રાખવી. તેમજ લક્ષી માણસના બોલવા ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ સાંભળનારનું લક્ષ જઘને ચોંટે છે.

૪. વાલ્કનની જેમ વધારે ઈન્દ્રિયો પાઠમાં રોકાય તેમ સારું. કાનની સાથે આંખનો હમેશાં ઉપયોગ કરવો. પાઠમાં રસ લાગવાનું મોટું કારણ કાળું પાઠીયું છે. એનો જેને બરાબર ઉપયોગ કરતાં આવડ્યો તેને અર્ધાં તો અધ્યાપન કળા આવડી જ એમ સમજવું. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠમાં એ બેથી વધારે ઈન્દ્રિયો કામે લગાડી શકાય છે.

૫. પાઠ પઢી રીતે આપવો જોઈએ કે વાલ્કનું આંખું મન કામે લાગે. એ નિયમમાં બે વાત આછે. એક તો માણસના મનમાં વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે તે સઘળીઓ બાળકોને વાપરવી પડે એમ થવું જોઈએ. સ્મરણ શક્તિ, કારણ શક્તિ, કલ્પના શક્તિ વગેરે સઘળી શક્તિઓને ઓછું વતું પણ બધા પાઠમાં કામ મળવું જોઈએ. નહિ તો જે શક્તિ નકામી બેસી રહેશે, તે બીજા કામમાં પોતાની મેજે લાગશે, અને તેથી વર્ગમાં તે બાળકથી સંપૂર્ણ લક્ષ નહિ અપાય. બીજી વાત એ છે કે એ દરેક

શક્તિમાં જેટલું બળ છે તેટલું બધું ખરચવું પડે એવો પાઠ નોંધ્યો, નહિ તો તે શેષ બળ બીજા કામ લાગશે. જ્યારે વર્ગમાં બહુ સહેલા પ્રશ્નો પૂછાય છે ત્યારે આ પ્રમાણે જ થાય છે. તેમ એ બળની ઉપરાંત જાય એવા સત્તાલ આવશે તો એ મન એ કામ કરવું અશક્ય ધારી કંટાળીને આડેજ માર્ગ લાગશે. બાળકનું સંપૂર્ણ મન રોકતાં આવડતું એ આખી અધ્યાપન કળાનું કૃણ છે, અને તેથી આ કલમને લગતોજ આખો અધ્યાપન ભાગ છે એમ સમજવું.— ૬. શિશુવવાની ધમક ઉત્સાહી અને

અસરકારક જોઈએ. ધમક એટલે છટા. એ બહારનો દેખાવજ છે, પણ બહારનો દેખાવ દુનિયામાં ઘણું કામ કરે છે. એક શિક્ષકની બોલવાની રીત એવી હોય છે કે તેના મોંમાંથી એક શબ્દ નીકળે છે તેની જોડે નિશાળીયાઓના ચિત્ત તે તર્ફ મોહ પામી દોડે છે, અને બીજા શિક્ષક એવી રીતે બોલે છે કે તે અક્ષરે અક્ષર તેના જેવુંજ શીખવતો હોય છે, તોપણ બળાત્કાર કરતાં પણ બાળકનું ચિત્ત તે તર્ફ લાગી શકતું નથી. શીખવતી વેળા બોલવા આવવાની ઢપ ધીમી માંદી કદી પણ રાખવી નહિ. પોતાના સઘળા શરીરમાં ચંચળતા આણી મૂકવી, અને ઉત્સાહ ભર્યુંજ બોલવું. શિક્ષકનું ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ, બધાથી સંભળાય એવું, (નહિ ધીમે ને નહિ તાણીને) અને કંઠની બિલકુલ કઠોરતા વિનાનું હોવું નોંધ્યો. વાણીની સાથે આંખ અને સઘળા અવયવોમાંથી ઉત્સાહ પ્રકાશી નીકળતો નોંધ્યો. ઘણી વખત એવી ધમકજ સાંભળનારનાં મન હરણ કરવાને શક્તિમાન થઈ પડે છે. આવી ધમક મેળવવી એ અશક્ય નથી. ઘણું ખર્ચ એ ટેવનું કારણ છે, અને જો સઘળા મૂળથી ઉત્સાહ ભરેલીજ ધમક રાખવાની ટેવ પાડે તો પડી શકે.

દરરોજ શિક્ષકે પાઠ તૈયાર કરીને આવવું.

શિક્ષકને તે પાઠ આવડતો ન હોય માટે તૈયાર કરી આવવું એમ નથી. આવી ખોટી સમજણને લીધે કેટલાક શિક્ષકને પાઠ તૈયાર કરી લાવવાનો નિયમ શરમ ભરેલો લાગે છે. આ નિયમનો અર્થ એ છે જે પાઠ શીખવવાનો હોય તે શિક્ષકે ઘેર વિચારી તે કેમ શીખવવો તેની “નોંધ” (નોટ) કરી લાવવી. એમ વિચાર કરી આવ્યા વિના કદી પણ સાફ નહિ શીખવાય એ નિશ્ચય જાણજો. પાઠ ઘેર તૈયાર કરવાની રીત આ પ્રમાણે:—

પ્રથમ ઘેર પાઠ વાંચી જવો, અને પાઠમાં શું શું શીખવવા જોગ છે તે તારવી કહાડવું પછી તે તારવી કહાડેલું છોકરાઓને શી રી તે શીખવીશતો ગ્રહણ કરી શકશે તેનો વિચાર પોતાના વર્ગની શક્તિ તરફ જોઈને કરવો. ત્રીજું તે વિષય શીખવતી વેળા સરઘ અને રસિક કરવાને કેવાં ઉદાહરણ દૃષ્ટાંત વગેરેની જરૂર છે તેની અગાઉથી યોજના કરી મુકવી. આ રીતે પાઠ તૈયાર કરવો પ્રથમ તો કપરો લાગશે, પણ ધણી માહાવરાથી એ પાંચ મિનિટમાં કરવાને શક્તિમાન થશે.

“નોટ” કહાડવાનો વિષય બહુ લાંબો છે, અને તેનું જૂદું પ્રકરણ કરી શકાય. એ બાબત “કથિત પાઠ”માં કાંઈક વિસ્તાર છે. આ પ્રસંગે તો એટલુંજ કહેવું બસ છે કે “નોટ” સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠનીજ કહાડવાની છે. એમ ન સમજશો. જે પાઠ નિશાળમાં શીખવવાના છે તે સઘળાની અવરજે કહાડવી જોઈએ “નોટ” કહાડી નથી ત્યાં સુધી મહેતાજીએ તે પાઠ તૈયાર ક્યોજ નથી એમ જાણવું. મહેતાજીએ આસિરદોટા “નોટ” કહાડી લાવે છે કે નહિ તે ઉપર નજર રાખવી જોઈએ. એ આખા દહાડાના કામનો નુકસા છે. એ વડે શું કરવું અને કેમ કરવું તે શિક્ષકને ટપ સૂઝે છે, અને પોતાનું કામ સારી રીતે અને થોડા વખતમાં કરી શકે છે. પોતાનો પાઠ તૈયાર કર્યા વિના નિશાળમાં આવવું એ જેમ છોકરાઓને માટે નહાઈ અને શરમ ભરેલું ગણાય છે તેમ મહેતાજીને માટે પણ છે. હું કહું છું કે એનો અપરાધ નિશાળીયા કરતાં પણ વધારે છે. એક કામ કરવાને બંધાવું અને પછી તે કરવાની સઘળી યોગ્યતા પોતે મેળવવાની મહેનત ન કરવી એ ખરે ખરું વિશ્વાસઘાતનું અને લુણ્ણ હરામીનુંજ કામ છે—ખરો, શિક્ષક સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત કર્યા વિના નિશાળમાં શિક્ષક થઈને પણ મૂકવો એના સમાન બીજી ઠગાઈ નથી. એ માણસ જગતનો અને ઈશ્વરનો ચોર થાય છે. અને માણસોની ઉમરમાં અમૂલ્ય કેળવણીનો સમય જે બાળાપણુ તે પેલા અ-ભાગીયા બાળકોનો વણસાડી તેમનો તથા દેશનો તે મોટો શત્રુ ઠરે છે.

સિક્ષણની પ્રથક પદ્ધતિ.

અમે પહેલાં શિક્ષણ શાસ્ત્ર વિષે ઘણું લખી ચુક્યા છઈએ, થોડાંક વર્ષ ઉપર ફાકિર દૃત શિક્ષા પદ્ધતિનો તમામ સાર સરળ તથા સૈથી સમજાય એવી ભાષામાં આપ્યો હતો. ત્યાર પછી વાંચનાદિ વિષયો કેમ શીખવવા તે વિસ્તારથી બતાવી ગયા છઈએ. તે છતાં શિક્ષણનો વિષય ખૂટે એમ નથી. એમાં ઘણું ઘણું કહેવાનું તથા બજાવવાનું છે. એ શાસ્ત્રનો વિષય એવો અગત્યનો છે કે તે ઉપર બજાવવાનો ધધો કરનારાઓએ તો ખસુસ ધ્યાન દમેશાંજ આપવું જોઈએ. અને તેમાં જેટલી આગસ રાખેછે તે પ્રમાણમાંજ તેના પરિશ્રમનું ફળ ઓછું થાય છે.

ફાકિરનો સાર આપતી વેળા તેમાં “શિક્ષણ વિચાર” ન હોવાથી તે બાબત અમારી તરફથી દશાચાર ત્રીટી લખીનેજ સંતોષ પામ્યા હતા, પણ હાલ તે વિષે કાંઈ વિસ્તારથી બોલવા માગીએ છઈએ. ત્યાં અમે કહ્યું છે કે “શિક્ષણવિચાર” ના બે મુખ્ય પ્રકાર છે:—પ્રથક શિક્ષણ વિચાર, અને સમૂહ શિક્ષણ વિચાર. એકજ છોકરાને એકજ વખતે જ બજાવવું પૂછવું વગેરે તેને પ્રથક શિક્ષણ કહેછે, ઘેરની કુળવણીમાં તો અલગત પ્રથકશિક્ષણ શિવાય બીજા વિચારજ રહેલો નથી. તોપણ ઘેરની કુળવણી એજ કાંઈ પ્રથકશિક્ષણ નથી. નિશાળમાં પણ તે હોઈ શકેછે, અને તેનાજ લાભા—લાભનું તોલન કરવા અમે આજ ધારીએ છઈએ. અત્રે એનું લાંબુ નામ છોટીને અમે માત્ર એને પ્રથક પદ્ધતિજ કહીશું.

પ્રથક પદ્ધતિનું સ્વરૂપ તે નિશાળમાં વપરાતી હોય ત્યારે આ પ્રમાણે છે. એવી નિશાળ ઓરડાખંધી નહિ, પણ એક પુષ્કળ લાંબી પહોળી શાળાજ હોય છે, અને હોવી પણ તેમજ જોઈએ. એવી શાળામાં એક ઉંચે સ્થાને મહેતાજીની બેઠક રાખેલી હોય છે, અને ત્યાં બેસી તે તમામ છોકરાઓ ઉપર દેખરેખ રાખતો પોતાનું કામ કર્યો જાય છે. છોકરા તે દહાડાને માટે ફરમાવેલા પાઠ તૈયાર કરવામાં તથા ગોખવામાં, લખવામાં, હિસાબ ગણવા વગેરેમાં, પોત પોતાની મેળે રોકાએલા હોય છે, અને પોતાને જ્યાં મુસ્કેલી લાગે છે ત્યાં મહેતાજીને આવી પૂછતા જાય છે. મહેતાજી છોકરાઓએ લખી આણેલું બેઠો બેઠો તપાસે છે, અને જેની સ્લેટ કે ચોપડી તપાસાતી હોય તેને તે વેળા બોલાવી તેની તે બૂલચૂક

દેખાડે છે. વાંચવાને માટે પણ તે વારાફરતી એક છોકરાને બોલાવી તેને શીખવે છે તથા શીખેલું તપાસી જોય છે. એ વખતે બીજા બધા છોકરાઓ તો પોતપોતાનાજ અભ્યાસમાં લાગેલા હોય છે.

મહેતાજીને ઘણું કરીને કાઠપણુ આસિસ્ટન્ટ હોતો નથી. છોકરા વધી પડે છે, ત્યારે તપાસવાના અને શીખવવાના કામમાં પણ બીજા છોકરાની મદદ લે, તોપણ તે અમુક હદમાંજ. તેમાં વર્ગ નોંખા પાડી આપી તે તમામ કાઠને પણ સ્વાધિન કરી દેતો નથી, કેમકે છોકરાના વર્ગન પાડતાં તેમને તેમની શક્તિ પ્રમાણે એક એકથી કુદા શીખવવા એજ આ પદ્ધતિનું ખાસ લક્ષણ છે. નિશાળના બધા છોકરાનો ખરો શિક્ષક હજી તેજ છે. બધા શું બણે છે અને તેમાં કેમ ચાલે છે તેની એને બરાબર ખબર હોય છે, અને દરેક છોકરાના અભ્યાસ ઉપર દેખરેખ રાખનાર તેમ દોરવનાર તથા તે સુકર કરનાર તેજ છે. જ્યારે એક માણસથી પહેાંચી ન શકાય ત્યારે તે બીજા માણસને પોતાની મદદમાં રાખી લે છે, અને તે બંને જણુ નિશાળનું કામ પોતપોતામાં વહેંચી લે છે. બંને જણુ મહેતાજી કહેવાય છે, અને બંનેનો અધિકાર તથા આવડત લગભગ સરખાંજ હોય છે. આ પ્રમાણે માણસ વધે છે, તોપણ નિશાળ ચલાવવાની રીત પૂર્વવતજ ચાલી જાય છે. વર્ગ પાડી કામ વહેંચી લેતા નથી, પણ સમગ્ર કામનીજ માંહે માંહે વહેંચણી કરી લે છે.

પ્રથક્ પદ્ધતિનું આ સ્વરૂપ જોતાં વાંચનારને લાગશે કે આતો આપણી અસલી ગામડી નિશાળોનુંજ વર્ણન થયું. હા, તેમજ છે. આપણા દેશમાં ઇંગરેજ સરકારે નિશાળો કાઢી, તે પહેલા સઘળે કેકાણે બણાવવાની આપણામાં પ્રથક્ પદ્ધતિજ હતી. શાસ્ત્રીઓની શાળામાં કે મહેતાજીની એકડીયા નિશાળમાં સઘળેજ બણતર એ રીતે ચાલતું હતું.

પણ એ પ્રમાણે એ રીત અસલ આપણા દેશમાંજ ચાલતી હતી એમ સમજશો નહિ. લગભગ ૧૮ મો સેકડો પૂરો થયો ત્યાં સુધી આખા યુરોપખંડમાં શાળા કે નિશાળ ચલાવવાની એજ રીત હતી, અને હજી પણ કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે ખૂણેખોચરે ત્યાં રહી ગઈ હશે. તેમજ એ રીત કાંઈ સર્વ પ્રકારે નિંદવા જોગ નથી. એના ગેરફાયદા તેમજ ફાયદા પણ છે.

પ્રથક્ પદ્ધતિના ફાયદા. ૧. એક વખતે એકજ છોકરાને આ પદ્ધતિમાં બણાવવાનું હોવાથી, તેની ખાસ શક્તિ અને આવડતને અનુસરતી

રીતેન સમજાતી આપી શકાય, છોકરાએ સંપૂર્ણ લક્ષ આપવું પડે, અને તેને ન સમજાય, તો તેનો ખુલાસો તત્કાળ જોઈએ તેટલો અને જોઈએ તેવી રીતે માગી લેવાનું તેને બની શકે.

૨. પ્રત્યેક છોકરાએ પાઠ પૂરેપૂરો કરીએ કે નહિ તે તપાસી શકાય (વર્ગપદ્ધતિમાં તો પાંચ દશ લીટીન તપાસી શકાય છે,) અને તે જેટલો કાચો રહ્યો હોય તે પ્રમાણમાં જ ગોખી લાવવા, લખી લાવવા, વગેરેની શિક્ષા કહી શકાય.

૩. વર્ગના નબળા છોકરાની ખાતર સારા છોકરાને હાથ રોકી રાખવા પડેછે, તેમ ન કરતાં જે જેમ બાણી શકે તેમ તેને આગળ ચલાવ્યા જવાય. તેમજ કાચા છોકરાને એક પાઠ પણ તેની શક્તિ ઉપરાંત આગળ દોડાવવાની જરૂર રહે નહિ.

છોકરા દરરોજ કેટલી મહેનત કરી લાવ્યો છે તે આ પદ્ધતિથી ખરાબર જાણી શકાય છે. એટલુંજ નહિ, પણ પ્રત્યેક છોકરાની શક્તિ કેટલી તથા કેવા પ્રકારની છે, એનો સ્વભાવ કેવો છે, અને કેવી રીતે સુધરી શકે વગેરે બાબતો પ્રથમ શિક્ષણમાં જેટલી જાણી શકાય તેટલી કદીપણ વર્ગ શિક્ષણથી બની શકે નહિ.

૪. મહેતાજીની નજરહેડે પાઠ તૈયાર કરવાની જરૂર પડવાથી તેને પોતાની મેજે અભ્યાસ કરવાની ટેવ પડે છે (જે પાઠશાળામાં અને પછીથી ખાનગી અભ્યાસની વેળાએ અવશ્યકજ છે), તથા નાનપણથી આપબળે વર્તવાનો, ઉદ્યોગનો, ખંતનો, અને મુશ્કેલીથી નહિ હલીજવા વગેરેના અમૂલ્ય ગુણો તેનામાં કેળવાઈને આવે છે.

૫. આપબળ વગેરે સહગુણો જે સંસારમાં પરમ ઉપયોગી તથા કેળવણીના ખરેખરા તથા મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, તે પ્રથમ પદ્ધતિથી સારી રીતે ખીલી શકે એટલુંજ નહિ, પણ નિશાળમાં ધણો વખત છોકરાને પોતાના પાઠ તૈયાર કરવાનો વખત મળવાથી, તેને ઘેર જઈ થોડુંજ કામ કરવાનું રહે, અને તેમ થવાથી તેને રમવા કૂદવાનો તથા લોકોમાં હરીફરી દુનિયાનું જ્ઞાન મેળવવાનો પણ ધણો વખત મળે. હાથ જે વિદ્યાભ્યાસથી શરીરક્ષીણ થઈ જવાની તથા વેદીયા નીવડવાની ફરીયાદ ઉઠે છે તે પ્રથમ પદ્ધતિ હોય તો ઉઠે નહિ.

આ પ્રમાણે એ પદ્ધતિના લાભ છે, પણ ગેરફાયદા એટલાજ અથવા એથી પણ વધારે છે.

પ્રથમ પદ્ધતિના ગેરફાયદા. ૧. નિશાળમાં છોકરા થોડા હોય, ત્યાં સુધીજ એ પદ્ધતિથી ફાયદો થઈ શકે. જેમ છોકરા વધારે, તેમ નિશાળ નહારી, કેમકે મહેતાજીથી કોઈના પણ અભ્યાસ ઉપર, પૂરતું લક્ષ આપી શકાય નહિ, અને એમ થાય એટલે આપણે જે ફાયદા ગણાવ્યા તે બધાજ ગેરફાયદા રૂપ થઈ પડે. છોકરાની સંખ્યા ૪૦ કે માણું તો ૫૦ ઉપરાંત વધી કે એક મહેતાજીથી પૂરા પડી શકાય નહિ. હવે તો મદદમાં બીજાને મહેતાજી રાખવોજ નેહ્યો, પણ આ ખર્ચ સંબંધી દરકત વર્ગપદ્ધતિવાળી નિશાળને પણ કેટલેક દરજ્જાએ તો નડે છે ખરી.

૨. મહેતાજીની શક્તિ, બુદ્ધિ, તથા વખતનો ઘણો ભાગ એવા કામમાં જાય છે, કે જે હલકો માણસ કે છોકરો પણ કરી શકે. એ કામ વળી એવું કંટાળા ભરેલું થઈ પડે કે મહેતાજીને તે કરવાનું મન થાય નહિ, અને તેથી થોડાજ ખરી દયાનતદારીથી કરે. વારંવાર એકની એકજ ભૂત સુંધારવી પડે. અને એકની એક વાતનીજ સમજાવતી આપવી પડે. એવી માયાફાડમાં બીજી હેરાનગતી પણ ઘણી. એક છોકરો કદાચ શબ્દનો અર્થ પૂછવા આવે, તો એક અક્ષર બતાવવા આવે; એક પિશાબપાણીની રગ્ન માગવા આવે, તો એક હિસાબ બતાવવા આવે કે સમજાવવા આવે; વગેરે પળેપળ પોતાનું કામ કરવામાં મહેતાજીને અનેક દરકતો વેઠવી પડે.

૩. મહેતાજીનું ચિત્ત એક છોકરાની ઉપરજ લાગેલું, અને બાકીના તમામ છોકરાને છૂટા રાખેલા, એટલે પૂરતી દેખરેખ કાંઈ પણ રાખી શકાય નહિ, અને તેઓ બહુવાને બદલે તોફાન ને શોર બકારજ કર્યા કરે. એમ થવાથી બાળકોનો વખત નકામો જાય એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ આળસું, તોફાની, તથા મારામારી કે ગાળાગાળી કરવાનીજ કેળવણી પામે.

૪. આ શોરબકાર ને તોફાન અટકાવવાને માટે બધા શિવાય બીજાને કાંઈપણ ઉપાય એ મહેતાજીના હાથમાં રહેતો નથી, અને તેથી ફર શરીર શિક્ષા એજ પ્રથમ પદ્ધતિની નિશાળોનું ખાસ ચિન્હ સઘળે ઠેકાણે માત્રમ પડે છે.

૫. જે સારો બહોળસ્ત રહી શક્યો, તો કાંઈ પણ ફેરફાર સિવાય એકને એક ઠેકાણે આખો વખત બેસી રહેવું એ છોકરાઓને ઘણુંજ અણગમતા ભરેલું લાગે છે, અને તેમનાં શરીર તથા મનને બહુજ નુકસાન પહોંચે છે.

૬. દેખાદેખી, સરસાસરસી, અને સમૂહસમભાવતા જે અમૂલ્ય લાભ તેતો આવી નિશાળમાં મળવા સ્વાભાવિકપણેજ અશક્ય છે. વર્ગના જેવું બુદ્ધિઆંચલ્ય કદીપણ પ્રયત્નશિક્ષણમાં ઉશ્કેરાઈ શકે નહિ.

બધું જોતાં આ પદ્ધતિ એકલી તો પાઠશાળા શિવાય કોઈપણ ઠેકાણે લાયક નથી, અને ત્યાં પણ થોડા વિદ્યાર્થી હોય તોજ. બીજી પદ્ધતિ સાથે કેમ અને કેટલી એને જોળી દીધી હોય, તો તે કાયદા ભરેલી નિવડે અને તે પદ્ધતિઓના ખાસ અવાભને દૂર કરે, એ મણી સૂક્ષ્મ વાત છે, અને બનશે તો બીજી પદ્ધતિઓને એ પ્રમાણેજ વર્ણુઆ પછી કોઈ વખત તે ઉપર અમે અમારા વિચાર આપીશું.

પરસ્પર શિક્ષણ પદ્ધતિ.

પાછળ કહ્યું તે પ્રમાણે મૂળતો યૂરોપમાં પણ આપણા દેશની પેઢેજ પ્રયત્ન શિક્ષણની પદ્ધતિ ચાલતી હતી. એને મૂળ પદ્ધતિ કહીએ તોપણ ચાલે, કેમકે પ્રથમ માણસ છોકરાઓને જોળા કરી શીખવવા માંડે ત્યારે જેમ એક છોકરાને પહેલાં શીખવતા હતા તે રીતેજ બધાને છૂટું છૂટું શીખવવાનો રસ્તો સૂઝવો એ સ્વાભાવિક છે. બ્યારે એક મહેતાજીયાં પૂરા પડી ન શકાય એટલા નિશાળીયા થઈ જાય, ત્યારે તેને કાંઈ બીજી જુક્તિઓ શોધવાની જરૂર પડે. એ જુક્તિઓમાં પહેલી સૂઝે એવી એજ છે, કે નિશાળીઓને એક બીજાને શીખવવાના કામમાં લગાડવા, અને એ પ્રમાણે તો દરેક દેશમાં નિશાળો નીકળી હશે, સારથીજ છોકરાની મદદ લેવાતી આવેછે. એ કાંઈ પદ્ધતિ ફેર થયો એમ કહી શકાય નહિ, કેમકે એમાં દરેક છોકરાનું શિક્ષણ તો હજી પ્રયત્ન છે. બધાના પાઠ લેવા આપવા એ મહેતાજીયાં ન બની શકવાથી તે કામનો કેટલોક ભાગ વડા નિશાળીયાને સોંપવામાં આવેછે, તોપણ દરેક છોકરાને પાઠ આપવો લેવો તે છૂટોજ એ જે પ્રયત્ન પદ્ધતિનું ખાસ લક્ષણ તે હજી કાયમજ છે.

બ્યારે નિશાળીયાઓના વર્ગ બાંધી તે બધાને એકજ પાઠ લેવો આપવો રાખ્યો હોય, ત્યારે તે સમૂહશિક્ષણ કહેવાય છે અને બ્યારે એવું સમૂહશિક્ષણ નિશાળીયાઓની મારફતે લેવામાં આવે, ત્યારે તે પરસ્પર શિક્ષણ અથવા માનિટોરિયલ પદ્ધતિ કહેવાય છે. આપણી તરફ આ

પદ્ધતિ પહેલ વહેલી સરકારી નિશાળોની સાથે આવી, અને તેને ઇંગ્લાંડમાં નીકળ્યાને પણ તે વેળા આગ્રીશેક વર્ષેજ બહુ તો થયાં હશે.

દાકતર બેલ નામનો એક પાદરી હિંદુસ્તાનમાં આવી ગયો હતો, અને ત્યાં તેણે મદ્રાસમાં પહેલ વહેલી એ પદ્ધતિ કાઢી. એણે ઇંગ્લાંડમાં જઈ એ વિષે ૧૭૯૭ માં એક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું, અને બીજો વર્ષે તે ઢપની એક ત્યાં નિશાળ કાઢી. એનું જોઈને પણ તેમાં કેટલોએક ફેરફાર કરી લાંકેસ્ટર નામના એક ચંચળ, ઉત્સાહી, અને વગવાળા પુરૂષે બીજી નિશાળ કાઢી. તે તરફ બહુ લોકનું ધ્યાન ખેંચાયું, ત્રીજા જર્જ રાજ સુધી એની ખ્યાતિ પહોંચી, અને તેણે એને મુલાકાત આપી એની પદ્ધતિ વખાણી. થોડા વખતમાં આ બે પદ્ધતિકારોની વચ્ચે જગડો ઉઠ્યો, અને બંનેએ પોતપોતાની રીત ઉત્તમ છે એમ સાબીત કરવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો. આથી આ પદ્ધતિ બહુજ ચર્ચાઈ, બધા લોકનું ધ્યાન તે તરફ ગયું, અને કોઈએ આ રૂપે તો કોઈએ પેઢે રૂપે તે પસંદ કરી. ઇંગ્લાંડમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પરસ્પર પદ્ધતિની નિશાળો નીકળી. આ પોકાર યુરોપ સુધી જઈ પહોંચ્યો, અને ત્યાં પણ બહુબાર દેશે નિશાળોમાં એ પદ્ધતિજ દાખલ કરી.

પરસ્પર પદ્ધતિનું રવરૂપ પહેલું તો એજ કે નિશાળીઆઓના વર્ગ ખાંધી તે દરેક વર્ગને તેમાંનાજ હોશીયાર છોકરા કે ઉપલા વર્ગવાળા પાસે શીખવાવવું. બહુવાનર છોકરાને માનિટર કહેછે. તેઓ વારંવાર બદલાય, અને દરરોજ થોડો વખત પોતે બહુવામાં અને થોડો વખત બીજાને બહુવામાં કાઢે. દાકતર બેલ બહુવાવાના કામને માટે અને બહોબસ્ત રાખવાને માટે વર્ગદીઠ જૂદા જૂદા માનિટર મોકલતો. લાંકેસ્ટર બંને કામ એકનેજ સોંપતો, પણ તે દશ કરતાં કદી પણ એક વર્ગમાં વધારે છોકરા રાખતો નહી. દાકતર બેલની રીતે વર્ગમાં ૩૦-૩૫ છોકરા રહેતા, અને તેથી થોડા માનિટરનો ખર્ચ પડતો, થોડાનો ખર્ચ હોવાથી તે જોઈએ તેવા યોગ્ય મળી શકતા, અને વર્ગમાં વધારે ચંચળતા આવતી; પણ એટલા બધા છોકરાને કબજામાં રાખવા એ એક બાળશિક્ષકથી બની શકે નહિ. અને તેથીજ એ બહોબસ્તના શિક્ષક બીજા રાખતો. લાંકેસ્ટરની રીતમાં વર્ગ દશ સુધીનાજ રાખવાથી એક છોકરો તેને બરાબર સમાવી તથા શીખવી શકતો, અને તે ઉપરાંત બીજો ફાયદો પણ હતો વર્ગ મોટો હોય તો નરમગરમ છોકરાને ભેગા કર્યા વિના છટકો થતો નથી. ૧૦ ના વર્ગમાં તો ચુટેલા દમોદમીયાજ જ્ઞાન બુદ્ધિના છોકરા દાખલ કરી રાખાય, અને

તેથી કોઇને કોઇની ખાતર દોડવું કે પાછળ પડવું પડે નહિ. નાનો વગ હોવાથી દરેકને ભાગ વાંચવું તથા સવાલો પણ ઘણા આવી શકે. પણ તેથી નુકસાન એકે એવી નાની ટુકડીઓને બેસવા, સમાલવા, અને શીખવવામાં ઘણી ગુચવણો નહે, અને તેમાં કાંઈપણ કચાસ રહે તો શોરખકાર તથા ગડબડાટ થઈ રહે.

મહેતાજીનું મુખ્ય કામ માત્ર એજ કે દરરોજ માનિટરોને શું શું તથા તે કેમ કરવું તે બાબત સૂચના આપવી, તેમના કામ ઉપર આખો દહાડો દેખરેખ રાખવી, અને તેમને જે જે મુશ્કેલીઓ આવી નહે તે દૂર કરી આપવી. દાકતર બેઠતી રીતમાં મહેતાજી હસ્તક શીખવવાનું કે પરીક્ષા લેવાનું પણ જરાએ કામ રાખ્યું નહોતું, અને જ્યારે માનિટર હસ્તકજ આખી નિશાળનું કામ લેવાનું હતું, તો પછી તેમની દેખરેખ ઉપરજ મહેતાજીએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ એમાં કાંઈ શક નથી. પણ એમ થવાથી મહેતાજીની વિદ્યા તથા શુદ્ધિનો લાભ તો બાળનારને કાંઈજ રહ્યો નહિ, અને એ વાત કોઈ પણ પસંદ કરે નહિ. તેથી એ પદ્ધતિની નિશાળોમાં પાછળથી એમ હતું કે મહેતાજીએ મધ્યસ્થજે બેસી રહી કે ફરીને દેખદેખ રાખ્યા કરવી નહિ, પણ વારાફરતી એક વર્ગ પોતેજ શીખવવાના કામમાં નિરંતર ગુંથાયા રહેવું, અને વર્ગ શીખવતા શીખવતાંજ બીજા વર્ગોની દેખરેખ રાખવી. નિશાળના વખતની બહાર માનિટરોને બહુવધા અને તેમને પોતાનું કામ કરતાં શીખવવું એ પણ મહેતાજીનું એક મુખ્ય કામ ગણાયું.

નંજર આપવો લેવો એતો આ પદ્ધતિનો પ્રાણાત્મા હતો. એ સિવાય માનિટરના હાથમાં વર્ગ રહીજ શકે નહિ. નંજર ચઢાવવા, ઉતારવા, ઠપકો દેવો, શાખાસી આપવી, ઇનામ આપવાં, વગેરે રીતો આ પદ્ધતિથી બહુજ વિસ્તાર પામી. દાકતર બેઠ અને લાંકેસ્ટર એ બંને સખ્ત શરીર શીક્ષાની વિરૂદ્ધ હતા, પણ છેલ્લો હાંસિ અથવા ફ્રેન્ચી કરી કે બમકાદાર ઇનામો આપી છોકરાને વશ કરવા ઉપર પોતાનું ધોરણ વધારે રાખતો હતો, દાકતર બેઠ મોટા ગુનાહને માટે છોકરાનો ઈનસાફ છોકરાની જ્યુરી બરીનેજ કરાવતો.

પરસ્પર પદ્ધતિના ક્ષાપદા. ૧. થોડે ખરચે મોટી નિશાળ ચાલી શકે, એમાં ફક્ત એક સારા મહેતાજીનોજ પગાર ખરચ બેસે, અને છો-

કરા ગમે એટલા શીખવી શકાય. પ્રથમ શિક્ષક કે વર્ગખંધી શિક્ષણમાં એક શિક્ષક ઘણામાં ઘણા ૪૦—૫૦ છોકરા ભણાવી શકે, પણ આ પરસ્પર પદ્ધતિથી તો તે એક માણસ ૫૦૦ છોકરાની નિશાળ પૂર્ણ સારી રીતે ચલાવી શકે. આ પ્રમાણે કેળવણીની કિંમત ઓછી થવી એ સાર્વજનિક કેળવણીના સવાલમાં બહુજ અગત્યની વાત છે. જો દેશના તમામ છોકરાને આપણે ભણાવવા ચઢાતા હોઈએ, તો આ પરસ્પર પદ્ધતિ વિના છૂટકો જણાતો નથી ૪૦—૫૦ છોકરે અકેદ્રા શિક્ષક રાખવો કદી પણ આખા દેશમાં પરવડે નહિ, અને નામને પગારે છોકરાઓનેજ આખા દહાડાના શિક્ષક કરી ની-મ્યાથી નામમાંજ માત્ર ફેર પડે છે, પણ પરસ્પર પદ્ધતિના જે ગેરફાયદા છે તે કાંઈ દૂર થતા નથી.

૨. છોકરા ખીજને શું શીખવી શકે એ આ પદ્ધતિના સામો મોટો પૂર્વ પદ્ધતિ, પણ અનુભવી પુરૂષોના જોવામાં આવ્યું છે કે કેટલીક બાળ-તોમાં તો છોકરાઓ મોટા માણસ કરતાં પણ વધારે સાફ શીખવી શકે છે. બાળક બાળકની મુશ્કેલીઓ વધારે સમજી શકે છે, તે ટાળવાના ઉપાય તેને વધારે સહેલથી સૂઝી આવે છે, અને સમજાવવાની રીત તથા ભાષા બા-ળકને અનુસરતી સ્વાભાવિક રીતેજ હોય છે. તેમજ ભણનારની જડતા કે મંદપણથી તેઓ મોટા માણસ જેટલા કંટાળી જતા નથી, પણ ઉત્તરા હાંસે હાંસે તે ટાળવાની તજવીજમાંજ મંજૂ રહે છે.

૩. કેટલીક બાળતોમાં મહેતાજી જેવું શીખવણ થઇ ન શકે, તો પણ હલકા વર્ગની નિશાળમાં એટલે છેક ગરીબોના છોકરાને જેટલું ભણવું છે તેટલું તો માનિટરોની માર્ગદર્શિત ભણાવી શકાય ખરું.

૪. ભણાવવાના કામમાં રોકાએલા છોકરા પોતાનો અભ્યાસ ચૂકે તેનું કેમ એના જવાબમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ભણાવવાથી પોતાનું શીખેલું વધારે પાડું થાય છે અને તેમ કરવાની તેને જરૂર પડે છે, તથા સંભાળ, ડહાપણ, સ્થિરતા, અને વિશ્વાસ પાત્ર થવાના ગુણ માનિટરોમાં આવે છે. માનિટરની પદવીએ પહોંચ્યાથી તેઓ વધારે કલ્પાગરા, ઉદ્યોગી, તથા પ્રમાણિક થાય છે. વળી બાડુતી હલકા આસિસ્ટન્ટ કરતાં તેઓ મહે-તાજીએ સોંપેલું કામ વધારે હોંસ, શ્રદ્ધા, અને એકનિષ્ઠાથી કરે છે.

૫. પ્રથમ પદ્ધતિમાં છોકરા ઘણો વખત છૂટા રહેવાથી તોફાન કર-તા, અને સખ દેખરેખ હોય તો નાચારીએ વેડીયાવાડજ કરતા તેને ઠેકાણે

હવે એક બીજાના સોખતમાં હોંસેહોંસે બણેછે, અને એમ રસ લાગવાથી નિશાળની હાજરી ધણીજ સારી થાયછે, ગુનાહ ઓછા થાયછે, અને શિક્ષાની જરૂર થોડીજ પડેછે. આ બધા લાભ પરસ્પર શિક્ષણનાજ નહિ, પણ વર્ગ બાંધવાના છે.

૬. છોકરામાં ન્યાય આપવાની, અવલોકન કરવાની, અને ઋડપથી વિચાર કરવાની તથા જવાબ દેવાની શક્તિ કેળવાય છે. આ પણ વર્ગ બાંધવાનોજ ફાયદો છે.

ગેરકાયદા. ૧ પરસ્પર પદ્ધતિનો મોટામાં મોટો દોષ એ છે કે શિક્ષણકળાથી કેવળ અનુભુ એવા જે છોકરા તેનેજ આપણે નિશાળનું ધણુંખડું શીખવણુ સ્વાધિન કરી દઇએ છીએ.

૨. અશિક્ષિત (અનટેન્ડ) માનિટરો હોવાથી બુદ્ધિને કેળવવાનું કામ તો બિલકુલ થઇ શકતુંજ નથી. તેમજ નીતિની કેળવણી પણ છોકરાની સત્તાથી આપી શકાય નહિ. મતલબ કે બુદ્ધિ અને નીતિ બંનેની કેળવણી નહિ, પણ માત્ર બહુતર અને તેમાં પણ વિશેષ કરીને ગોખણુ બહુતરજ નિશાળમાં ચાલી શકેછે. તે છતાં પ્રથમ શિક્ષણમાં પણ ધણું ખડું પરિણામ આવુંજ થાયછે. ખરી કેળવણી તો વર્ગવાર સુશિક્ષિત સારા મહેતાજીઓ દ્વારા સારેજ આપી શકાય, અને તેમ જ્યાં ખરચના કારણથી થઇ શકતું નથી, ત્યાં પરસ્પર પદ્ધતિ કાંઇ વિશેષ નુકશાનકારક છે એમ કહી શકાય નહીં.

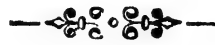
૩ માનિટરો પક્ષપાતી, વેર રાખનારા, અને વખતે લાંચીઆ, તથા બીજા છોકરા ખુશામતીયા સ્વભાવના થવાનો ધણો સંભવ રહે છે. આવું પરિણામ સહેજસાજ તો પરસ્પર પદ્ધતિમાં થવા વિના રહે નહિ, પણ જે મહેતાજી વિચક્ષણુ, ખંતી, અને જખરી દેખરેખ રાખનારો નહિ હોય, તોજ એ ખરાબી બહુ વધી પડેછે.

૪ મહેતાજીમાં ઉસાહ, બુદ્ધિ તથા શરીરનું આપદ્ય, ઉદ્યોગ, અને ખંત એ અસાધારણુપણે જોઇએ છીએ, અને તેમ બહુધા ન હોવાથી આ પદ્ધતિ કેળવણી કે વિદ્યાબ્યાસની નહિ, પણ માત્ર છોકરાઓને નકામે કામે વળગેલાં દેખાડી પોતાને તથા દુનિયાને ઠગવાનીજ કળા થઇ રહેછે.

૫ નિશાળ સારી હોય તો તો ઠીક, પણ નહિતો માનિટરો જોઇએ

તેટલા અને તેવા મળી શકતા નથી, અને સારે તો એ નિશાળની પૂરીજ કમબખ્તી સમજવી.

૬ છોકરાને માનિટર કરવા કે માનિટરની મારફતે બણાવવા એ તેમના માળાપને પસંદ પડતું નથી.

ધ્યાન આપવાની શક્તિ.

આ શક્તિનું મહત્ત્વ થોડાજ શિક્ષક હજી બરાબર સમજે છે. માણસના મનની સઘળી શક્તિઓમાં આ સર્વોપરી તથા વિદ્યાબ્યાસ કે સંસારી કામકાજમાં જ્યાં જુઓ તો સૌથીજ વધારે ઉપયોગી છે. એ મનની એક પ્રથમ શક્તિ નથી, પણ સઘળી શક્તિઓને દોરવનાર તથા સફળ કરનાર આત્માની એક અદ્વિતીય શક્તિ છે. બીજી સઘળી શક્તિઓને ચલન વલન પમાડનાર એજ છે. એ વડે મન એક વસ્તુ ઉપર એકાગ્રતાથી જોઈ શકે છે, અને જેમ સૂર્યના કિરણોને એક બિંદુ ઉપરજ એકાગ્ર કરવાથી તે મહા-બળવાન થઈ પડે છે, તેમ માણસના મનનું જોર પણ આ શક્તિના પ્રમાણમાંજ વનું ઓછું દીઠામાં આવે છે.

ધ્યાનનીશક્તિવિના બીજી મનની કોઈ પણ શક્તિ પોતાનું કામ કરી શકતી નથી. ધ્યાનશક્તિ એ બુદ્ધિનું મૂળ ચૈતન્ય છે, અને જગતમાં જે જે મહા બુદ્ધિશાળી પુરુષો વખણાઈ ગયા છે તે બધાનું સામાન્ય લક્ષણ એ હતું કે તેઓ પોતાના ધારેલા વિષય ઉપર એકાગ્રતાથી અખંડ ધ્યાન ધણી વખત સુધી આપી શકતા હતા. સ્મરણ શક્તિનો પણ જોવા જઈશું તો એ એક મૂળ પામે છે. જેમ એક વસ્તુ ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખવામાં આવે છે, તેમ તે વધારે યાદ રહે છે, અને તેથી કૃત્તાણીની સ્મરણશક્તિ સારી છે એમ જ્યાં બોલીએ છઈએ, ત્યાં ધણું કરીને તો એમજ સમજવું કે તે જે જે વિષયો બણે છે તે ઉપર બણતી વખતે એકાગ્ર અને અખંડ લક્ષ આપી શકે છે.

ધ્યાનશક્તિનું જોર એટલું બધું છે કે જો માણસનું મન એકાદા વિષય ઉપર સંપૂર્ણપણે લાગેલું હોય તો તેને શારીરિક દુઃખો પણ કાંઈ જણાતાં નથી. રાખર્ટલેલ નામના એક ઇંગ્લાંડના ધર્મવક્તાને વાસ્તે એમ કહેતાય છે કે તેને મહાવેદના કારક એક રોગ હતો, તો પણ જ્યારે વક્તા

સન ઉપર ચડી તે બોધ કરવા માંડતો, ત્યારે તે તેમાં એવો તો તલ્લિન થઈ જતો કે તેને તે સમે આ રોગની વેદના જરા પણ જણાતી નહિ. અને આતો ઐક્ય જન્મત મશહૂર વાત છે કે સિપાહીઓ રણસંભ્રામમાં જ્યારે ધૂમતા હોયછે ત્યારે તેમના ઉપર જે સાધારણ ધા પડેછે તેનું તેમને કાંઈ પણ જ્ઞાન રહેતું નથી જ્યારે લડીને પરવારેછે ત્યારેજ તે તેમના જી-ણવામાં આવેછે.

અર્થાત:—ધ્યાનશક્તિનું અગત્ય જેટલું ગણીએ તેટલું થોડુંછે. બાજ-કને ધ્યાન આપવાની ટેવ પાડવી એના જેવી બીજી કોઈ પણ કેળવણી નથી, અને તેથી શિક્ષકોએ ગમે તે જાતના અભ્યાસમાં પણ ધ્યાન આ-પવાનીજ ટેવ પાડવા બનતી મહેનત કરવી જોઈએ.

ધ્યાનને ઉત્પન્ન કરનારાં બે કારણોછે. ૧ હું વિષયનું આકર્ષણ. ૨ જું પોતાનું ઇચ્છાબળ. એમાં પોતાના ઇચ્છાબળેજ ધ્યાન આપી શકવું એ ખરું પુરુષાર્થછે, અને એમ જ્યારે માણસ કરી શકે ત્યારેજ તેની ધ્યાન શક્તિ કેળવાયેલીછે એમ કહી શકાય. ઉપર જે આપણે ધ્યાન શક્તિનાં વખાણ કર્યાં તે આ પ્રકારની પોતાની ઇચ્છાને સંપૂર્ણ આધીન એવી જે ધ્યાન શક્તિ—તેનેજ વિશેષે કરીને લાગુ પડેછે. જે માણસ પોતાના ઇચ્છા-બળથી ગમે તે વિષય ઉપર અને ગમે એટલું ધ્યાન આપવાની શક્તિ ધરાવેછે, તે આ જગતમાં ધણા બળવાન અને સમ્બળી સિદ્ધિનો ધણી થવા જોગછે. એને કાંઈ અસાધ્ય નથી. એ શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ કે તે આપો આપ મહાત્મા થઈ ગયો. પણ એ સક્તિ મેળવવીજ મહા દુર્લભછે, મા-ણસના મનની સમ્બળી શક્તિઓમાં ધ્યાન શક્તિ ધણીજ મોડી પ્રફુલ્લિત થાયછે. તોલન શક્તિ અને તર્ક શક્તિ કેળવાઈ રહેછે ત્યાર પછી પણ ફેટ-લેક કાળે અને ધણા અભ્યાસથી આ શક્તિ પરિપક્વ થાયછે, અને ત્યારે પણ પોતાના મનના દૃઢ આગ્રહવિના તે કામ કદી પણ બરાબર થઈ શકતું નથી, કેમકે એ શક્તિનો સમ્બળો આધાર ઇચ્છાબળની ઉપરજ રહેલોછે અને જે માણસ પોતાનું ઇચ્છાબળ બરાબર વાપરે નહિ, તો એ શક્તિ શી રીતે જોઈએ તેવીતો પ્રફુલ્લિત થઈ શકે? પુત્ર ઉમરના પણ ધણા જણ એવા જોઈએ છીએ કે જે લાંબા વખત સુધી એક વિષયપર પોતાનું ચિત્ત રાખી શકતા નથી, અને સહેજમાં કંટાળી જાયછે. ફેટલાકંતો એવા કાચા મનના હોયછે, કે કોઈ વાત અણગમતી

હોય, તો તે ઉપર પોતાનું મન લગાડી વિચારન કરી શકતા નથી—જાણે વિચાર ન કરવાથી તે અપ્રિય બનાવ બનતો અટકવાનો હોય. ધ્યાનશક્તિની આવી બાળચેષ્ટાથી આકૃતિની વેળાએ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેને બદલે તેઓ હેવટ સુધી તે વાતના વિચારોને જાણી જોઈને દૂરનાદૂરજ રાખે છે, અને જે દુઃખો અગાઉથી થોડો વિચાર કર્યો હોત, તો દૂર થઈ શકત, તે દુઃખના તેઓ ભોગ થઈ પડે છે. ગમતા કે અણગમતા વિષયો ઉપર વિચાર બરાબર કરી શકાય સારેજ જાણવું કે ધ્યાનશક્તિ ઈચ્છામળને બરાબર વશ થઈ છે.

હવે, મનની સઘળી શક્તિઓમાં આવી જે મોટી, દુર્લભ, અને પારસમણિ સરખી અમૂલ્ય, તેને શી રીતે કેળવી શકાય તેનો કાંઈ વિચાર કરીએ. આ શક્તિ બાળકોમાં તો પ્રથમ નહિ જેતીજ હોયછે, અને તેમ હોય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. આ સમે એનામાં ઇચ્છામળ હજી કાંઈ પણ કેળવાયેલું નયો. આ સમે તો વિષયના આકર્ષણથીજ તેનું ધ્યાન ખેંચી શકાય એમછે. માટે બાળ કેળવણીમાં તો શિક્ષકે પાઠ એવી રીતે રચવા જોઈએ કે છોકરાનું ધ્યાન તે તરફ આપોઆપજ ખેંચાય. આ સમે ધમકી કે ધનામની લાલચ આપી ધ્યાન આપવાનું બાળકને કહેવું એ નિરર્થક છે. આ સમે “ધ્યાન આપો” એમ આજ્ઞા કરવાને બદલે શિક્ષકે તો એમ કરવું જોઈએ કે છોકરાં રમત મૂકીને પણ એની વાત સાંભળવાને દોડ્યાં આવે. બાળ કેળવણીને માટે તો કિંગડાર્ટન નામની જે પદ્ધતિ કહેવાય છે તેજ બરાબર ચોગ્યછે. આ સમે તો છોકરાં જાણે કે અમે રમીએ છીએ, અને તેની સાથેજ તેને ઉપયોગી જ્ઞાન તથા મનની કેળવણી મળતી જાય એમ શિક્ષકે કરવું જોઈએ. પુષ્કળ પ્રદર્શન અને તેની સાથે સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ એજ બાળ કેળવણીનું પહેલું પગથીજ છે. પછીથી પણ પ્રદર્શન તો જારી રહેવુંજ જોઈએ પણ તેની સાથે હરકોઈ જાતના પાઠને રસિક કરવાની કળા શિક્ષકને આવડવી જોઈએ. પાઠને રસિક કરવામાં અને મનની શક્તિઓને કેળવવામાં શબ્દ ચિત્રણના જેવું એકે બીજું હયાયાર નથી, શબ્દચિત્રણની કળા સઘળા શિક્ષકોએ મેળવવી જોઈએ, એની ઉપરજ પાઠના રસિકપણાનો ધણોખરો આધાર રાખેછે. પ્રદર્શન, શબ્દચિત્રણ, અને સ્પષ્ટ પદ્ધતિ એ ત્રણેવાનાં જોઈએ તેવી રીતે મળ્યાં, તો પછી બાળકોના મન પાઠ સાથે તલ્લિન થઈ જવામાં કાંઈપણ

બાકી રહેતું નથી, અને બેશક જો શિક્ષક એ ત્રણે હથેલીઆરને વાપરવામાં કુશળ હોય છે, તો બાળકો હોંસે હોંસે બણે છે, અને તેમના મનને ઉત્તમ કેળવણી મળે છે. *

કદાપિ કોઈ પૂછશે કે આ તો વિષયના આકર્ષણથી ધ્યાન ખેંચવાની વાત થઈ, પણ બાળકો પોતાની ઇચ્છાને બળેજ ધ્યાન આપે, તેમ તો કોઈ થયું નહિ. એ ખરૂં છે, પણ વિષયાનુસારી ધ્યાનશક્તિ કેળવાયાથીજ ઇચ્છાનુસારી ધ્યાનશક્તિનો પાયો રોપાય છે. મનની બીજી શક્તિઓની પેઠેજ ધ્યાન આપવાની શક્તિ પણ મહાવરાથી ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામે છે. પહેલાં જેનું મન પાંચ મિનિટ પણ એક વિષયપર ઠરીને બેસતું નહોતું, તે હવે અર્ધા કલાક સુધી હર્ષભેર એક વિષયનો વિચાર કરી શકે છે. રસના કારણથી તો રસના કારણથી, પણ અર્ધા કલાક સુધી પોતાના મનને એક બાબત ઉપર રોકી રાખવાની શક્તિ આવી એ માટી વાત થઇ, અને એટલું ઇચ્છાબળ કેળવાયું છે, તો હવે આ સમે નીરસ બાબત ઉપર પણ એ ધારશે તો પાંચ દશ મિનિટ પોતાનું મન રોકી શકશે. હવે આ સમે શિક્ષકની ચતુરાઈજ એમાં રહેલી છે કે વિષયાનુસારી અને ઇચ્છાનુસારી બંને ધ્યાનશક્તિઓને તેના ગતિ પ્રમાણે કામ આપવું. આ સમે અપ્રિય વિષય ઉપર પણ લક્ષ આપવું પડે એવા નાના નાના પાઠ કે મનોબલન આપવા, અને તેમ કરવા જ્ઞાનની તૃણાથી, નંબરની લાલચથી, કે શિક્ષકના વખાણ કે ભયના કારણથી નિશાળીયાઓ દ્વારાશે. આ સમે આવી ઇચ્છાનુસારી ધ્યાનશક્તિનો ખપ પડે એવા વિષયો ઉપર તેમણે ધ્યાન આપ્યું છે કે નહિ તેની ખતથી તપાસ રાખવી. ઘેર લખવા આપેલા મનોબલન વિગેરે ઉપર તો શિક્ષકે ખસુસ લક્ષ આપવું, કેમકે તેજ ઇચ્છાનુસારી ધ્યાનશક્તિને કેળવનારાં સાધનો છે. જેમ જેમ બાળકોની ઉંમર વધતી જાય, અને જેમ જેમ ઇચ્છાનુસારી ધ્યાનશક્તિ વધતી જાય, તેમ તેમ તેનો ખપ પડે એવા પાઠ વધારતા જવું અને તેવાં કામ વધારે બતાવતા જવું. પણ તેમ કરતી વેળા છોકરાઓની શક્તિનો બરાબર વિચાર કરવો, અને તેને ભારે પડવાથી નિરાશ કે કંટાળી જાય એમ કરવું નહિ. કેમકે એમ થવાથી તો ઇચ્છાનું સારી ધ્યાનશક્તિ કેળવાયાને બદલે પારકાના બળાકારથીજ કામ કરવાની ટેવ પડશે. તેમજ પોતાની શક્તિ છતાં છોકરા આજસ કરે, તો તે પકડી પાડવામાં પણ કદી શિક્ષકે પછાત પડવું નહિ.

આ પ્રમાણે ચતુરાધ્યાયી વર્તે તો ધીમે ધીમે પણ અચૂક છોકરાઓની ઇચ્છાનુસારી ધ્યાનશક્તિ કેળવાતી જાય, અને છેવટે તેઓ પાંચ છ કલાક સુધી પણ એક વિષય ઉપર પોતાનું મન ચોંટાડવાને શક્તિમાન થાય. જ-મન વિદ્વાનો દહાડામાં ૧૮ કલાક એટલે સૂતાના ૬ કલાક સિવાય બીજો બધોજ વખત અભ્યાસમાં અને તે પણ ઘણું કરીને એકજ વિષયના અભ્યાસમાં ગાળી શકેછે. તેનું કારણ એજ કે તેઓની ધ્યાનશક્તિ સ્વભાવ અને અભ્યાસથી ઘણીજ કેળવાએલી હોયછે. એમ જે કહેવાય છે કે શાળા-ઓનું કામ બહુવાવવાનું નથી પણ પોતાની મેળે બહુવાની શક્તિ તેમનામાં આણવી એજ છે, તેનો અર્થ પણ મુખ્યત્વે એજ થાયછે કે ધ્યાનશક્તિને કેળવવી. આપણુ સાધારણ ભાષણમાં કહીએ છીએ કે કલાણીની તો ઠરેલ યુદ્ધિછે, પણ તેનો વિચાર નેમ્મરું તો એજ અર્થ નિકળશે કે ઠરીને લાંબા વખત સુધી એક વિષય ઉપર વિચાર કરવાની શક્તિ તે માણસમાં છે. અને તેથી તે જે કામ મનપર લેછે તેમાં તે સિદ્ધિને પામેછે. યોગીઓની સિદ્ધિનું વાસ્તવ્ય ગમે તેવું હો, પણ એ વાત તો ખરી કે ધ્યાનશક્તિને તેઓ પુરપૂરું મૂળ ગણેછે તે વાસ્તવિકજ છે. શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં તો ધ્યાન-શક્તિ એ મહા અદ્ભૂત પરાક્રમ ભરેલીછે એમાં કાંઈ શક નથી.

ધ્યાન શક્તિના અંગ ત્રણછે:—તક્ષિનતા, અખંડતા, અને સ્વાધીનતા. પહેલું તો વિષયમાં તક્ષિન એટલે સઘળું મન રોકવાનો મહાવરો પડવો જોઈએ. જ્યાં સુધી આ શક્તિ બરાબર કેળવાઈ નથી, ત્યાં સુધી માણસ ધ્યાન આપશે પણ પૂરેપૂરું નહિ, એક અભ્યાસમાં મન જોડાયું હશે ત્યારે પણ થોડુંક તો આસપાસના પદાર્થોના અવલોકનમાં અથવા વખતે ઇલા-એધા વિચારમાંજ તે દોડ્યા કરશે. આમ અન્ય વિષયમાં તે કદાપિ લુપ્ત નહિ થાય, તોપણ મંદ પડી જઈ પોતાની જેટલી શક્તિછે તેટલી બધી તે અભ્યાસમાં વાપરશે નહિ. અધમણુના મગદળીયા ફરવવાનું જોર જેનામાં હોય, તે ૨ બશેરના ફરવે તેના જેવું થશે. મતલબ કે મનને એક વિષય ઉપર રોક્યું તો ખરું પણ તેને જાણે વેઠ કરવી પડતી હોય તેમ કંટાળીને અભાવથી તથા ખોટાઈથી થોડુંજ કામ કરશે. આમ થાય તો તો બહુજ ખોટું એમ થવાથી તો મનની સઘળી શક્તિઓજ ધીમે ધીમે મંદ થઈ જાય. મૂર્ખ અથવા જુદમી શિક્ષકના પાપે કેટલાકની યુદ્ધિ જડાયછે. તે આમજ. માટે ધ્યાન આપવાની તાકીદ અપાતી વેળા એ વાત કદી પણ

બૂલવી નહિ કે એ ધ્યાન બળાત્કારી અથવા કંટાળાનું નહિ, પણ હોંસભેર અને રસ લાગવાથીજ આપવાનું છે. છેક છેવટને પગથીએ અપ્રિય અને કંટાળા ભરેલા વિષયો ઉપર પણ ધ્યાન આપતાં માણસે શીખવાનું છે ખરૂં, પણ તે આવી મંદી રીતે નહિ, પ્રિય કે અપ્રિય જે વિષય ઉપર અભ્યાસી ધ્યાન આપે. સારે તે ધ્યાન પોતાના મનની સંપૂર્ણ શક્તિથીજ આપાવવું જોઈએ. પછીથી વિષય રસિક નહિ હોય, તોપણ તેના ફાયદાનો વિચાર કરી માણસમાં હોંસ આવશે અને હોંસથી રસભેર તે કામ કરશે. આ પ્રમાણે પૂર્ણ હોંસભેર મનનું સઘળું બળ કોઈ અભ્યાસમાં રોકવું, અને તેને જરા પણ બીજી બાબતમાં રમતું રહેવા દેવું નહિ, તેને તક્ષિનતા કહેજે, અને ધ્યાન શક્તિની એવી તક્ષિનતા કેળવવા તરફ દરેક માણસે કાળજી રાખવી જોઈએ, અને શિક્ષકે પણ પોતાથી અને તેટલું કરવું. શૈ-રચકોર થઈ રહ્યો હોય, મોઢાગળ ચિત્તાકર્પક અનેક પદાર્થો પડેલા હોય, અને પોતાના આત્માને વ્યથ કરી નાંખે એવા બનાવ હમણાંજ બન્યા હોય, તોપણ જે માણસ પોતાના ધ્યાનમાંથી ચુકતો નથી, તેની ધ્યાન શક્તિ સંપૂર્ણ કેળવાઈ છે એ સમજવું. નેપોલિયન બોનાપાર્ટ દારણ્ય યુદ્ધ ચાલતું હોય તેમાંજ જે દશ પંદર મિનિટની ધ્રુસદ મળતી તો તેટલો વખત તે તુર્ત નિરાંતે બેસી લેતો, અને તેટલી મિનિટ વીતી કે તુર્ત હીને તે પાછો યુદ્ધમાં જોડાતો. વારનહેસ્ટિંગસને માટે કહેવાય છે કે બારે બપોરને જોખમ વેડી નંદકુમારને ફ્રાંસી દેવડાવ્યો, તેજ દહાડે ઘેર જઈએણે દાકતર બન્સનની ઉપર કાગળ લખ્યો તેમાં આ પ્રસંગની વ્યાકુળતા કાંઈ પણ ન જણાતાં વિદ્યા વિપયોની શાંતને લાંબી ચર્ચાજ માલમ પડે છે. ઐસાકન્યુટન પોતાના અભ્યાસમાં બેસતો, સારે ત્રણ ત્રણ કલાકથી ખાતું ટાહું પડી જાય છે તેનું એને જરા પણ બાન રહેતું નહિ. આતો મહાપુરુષોની તક્ષિનતાનું વર્ણન છે. એટલે દરજ્જે બધાથી પોતાની ધ્યાનશક્તિ કબજે કરી શકાય નહિ એમ આપણે કદાપિ કયુલ કરીએ, તોપણ યાદ રાખવું કે તેમનામાં પણ એટલું બધું ઇચ્છાબળ મહાવરાથીજ કેળવાએલું હતું, અને તે પ્રમાણે જો દરકોઈ માણસ મનનો આશ્રય રાખે તો તે પણ ઘણે દરજ્જે પોતાનું ધ્યાન પોતાને કબજે કરી શકેજ.

અખંડતા એટલે લાંબા વખત સુધી એકના એક વિષય ઉપર જોડી રાખવું તે. એ ધ્યાનશક્તિની કેળવણીમાં બીજું પગથીયું છે. એકવાર

તશ્ચિનતાનું બળ આવ્યું, તો પછી તે ધીમે ધીમે અભ્યાસથી વધતું જશે. પાંચ મિનિટ એક વિષય ઉપર સ્થિર ચિત્ત રહું, તો અભ્યાસથી તે પચાસ મિનિટ સુધી રહેતાં પણ શીખે.

ધ્યાન શક્તિની સ્વાધીનતા એટલે ચાહે તેટલું એક વિષય ઉપર ધ્યાન આપવું, અને ચાહે ત્યારે તે વિષય ઉપરથી ખસેડી કુર્તજ બીજા વિષયની સાથે બેડી દેવું. સાધારણ રીતે દુનિયામાં બેઠાએ છીએ તો જેના ધ્યાનમાં અખંડતા વધારે હોયછે તેનામાં સ્વાધીનતા ઓછી હોય છે, અને સ્વાધીનતા વધારે હોયછે તો અખંડતા ઓછી દીઠામાં આવે છે. એટલે, કેટલાક માણસ એક કામમાં લાંબા વખત સુધી મંડી રહેવાને શક્તિમાન હોયછે, પણ તે કામ છોડી બીજા કામમાં બ્યારે બેડાવું પડે છે, ત્યારે તેમ કરતાં તેને મહેનત પડેછે, તથા વાર લાગે છે. મતલબ કે એક કામમાં એકાગ્રતા તેનાથી મરજી માફક છોડી કે બેડી શકાતી નથી. એથી ઉલટું કેટલાક માણસ એવા હોયછે કે લાંબા વખત સુધી એક કામમાં પોતાનું ચિત્ત રોકી શકતા નથી, પણ તે કામ છોડી બીજા કામમાં લાગતાં તેની ધ્યાનશક્તિ પૂર્વવત્ ઉત્સાહી અને બળવાન થઇ જાય છે. આવી પ્રકૃતિને અનુસરવાને અર્થેજ અભ્યાસ પત્રકમાં જુદા જુદા વિષયોને એક પછી એક ગોઠવવામાં આવે છે. એમ કરવાથી જુદા જુદા વિષયોનો પણ લાંબા વખત સુધી અભ્યાસ કરવાને તે શક્તિમાન થાયછે, અને બાળકોને સાર તેમ કરવાની ખાસ જરૂર છે, કેમકે તેમનામાં ધ્યાનની અખંડતા હજી કેળવા-એલી હોતી નથી. એ શક્તિ જેમ જેમ વધારે કેળવાતી જાય, તેમ તેમ તેમને વધારે વખત સુધી એકજ વિષયમાં ધ્યાન આપવાની જરૂર પાડતાં જવું.

એમ કરવાથી બધામાં સરખીજ અખંડતા તો ક્યારે પણ આવશે નહિજ, અને તેમ સંપૂર્ણપણે આવવાની સંસારોપયોગી કેળવણીમાં જરૂર પણ નથી. અખંડતા હદખાર જવાથી સ્વાધીનતા ઓછી થઇ જાયછે અને તે સંસારોપયોગી કેળવણીમાં તો થવું જોઇએજ નહિ. ચિત્ત એક વિષય ઉપર એવું ચોંટી જાય કે ખસેડવું પણ ખસે નહિ, એ ગુણ કવિ પંડિ-તોને મહા ઉપયોગી. પણ સંસાર વ્યવહારમાં તો અનેક કામ ઉપર માણ-સને વારાફરતી ધ્યાન આપવાની જરૂર પડેછે, અને તે તરેહની શક્તિ જે-નામાં કેળવાએલી હોય તેજ વ્યવહારી કામમાં સારો નીવડે. તે છતાં સં-સારીને પણ એ વાતની તો અવરજ જરૂર છે કે થોડો કે થણો પણ જે-

ટલો વખત કોઇ કામમાં ધ્યાન આપે તે વખત સુધી તો તેનું ધ્યાન તે કામમાં સંપૂર્ણપણે લાગતું જોઈએ. રસજનું ઉડતું મન તો પડતને તેમજ સંસાર વ્યવહારી માણસને પણ સમાનજ હાનિકારક છે, અને નકારી કેળવણીની તે અચુક નિશાની છે. સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવાની ટેવ તો બાળકને માઆપ કે મહેતાજીએ હમેશાંજ પાડતી. અધુરું, ઉપલેટીયું, કાચું કામ કરી લાવે તો કદી પણ તે કમુદ્ધ રાખતું નહિ, પણ સંપૂર્ણ ધ્યાન આપીને સંપૂર્ણ કામ કરે એવી હમેશાં તાકીદ રાખતી. ઘણું કામ કદી બાળકને બતાવતું નહિ, કેમકે માથે ઘણું કામ આવી પડવાથી તેને તે અધુરું, ઉપલેટીયું, અને કાચુંજ કરી લાવવાની જરૂર પડેછે, અને તેમ કરવાથી એવી કુટેવ પડેછે કે તેનાં નુકશાન તેને જન્મ સુધી નજા કરેછે. સંસારમાં પણ એવુંજ ઉપલેટીયું કામ કરનારો થશે, અને તેથી તે ગમે તે ધંધામાં પડશે પણ તેને તેમાં જશ કે જોઈએ તેવો લાભ કદી પણ મળવાનો નહિ. જ્યાં જશે ત્યાં એ ઉપલેટીયો, ઉડેલ, ઠોળીયો માણસ ગણાશે; બધા કહેશે કે એના કામમાં તે શી ભલીવાર હોવાની હતી, અને સોંપેલું કામ એ ખરાખર કરી લાવશે એવો કોઈને પણ ભરોસો પડશે નહિ, અને જ્યાં એવી શાખ પડી ત્યાં તે માણસ દુનિયામાં કોડીનો થઈ રહેછે. માટે સંપૂર્ણ ધ્યાન આપી પોતાને સોંપેલું કામ સંપૂર્ણપણે કરવાની ટેવ દરેકને પડાવવી એ કેળવણીમાં ખરેખર ઉપયોગી કામ છે, અને દરેક વિદ્યાર્થીએ પણ સમજતું કે આ અમૂલ્ય શક્તિ સંપાદન કરવાને હું મારા ખરા દિલથી પરમ પ્રયત્ન કરીશ નહિ ત્યાં સુધી માઆપ કે શિક્ષકથી કાંઈ પણ થઈ શકવાનું નથી, કેમકે આતો ઇચ્છા શક્તિનું કામ છે, અને તે પોતા શિવાય કોઈને પણ આપી નથી.

વર્ગ પદ્ધતિ.

જ્યારે વર્ગ પાડી દરેક વર્ગને સાર એક માટી ઉમરનો સુશિક્ષિત શિક્ષક હોય, ત્યારે તેને વર્ગાનુબંધી શિક્ષણ પદ્ધતિ કે માત્ર વર્ગ પદ્ધતિજ કહેછે. આ પદ્ધતિનું ખરું સ્વરૂપ બહાર પાડવાનું માન ડેવિડસ્ટોનનેછે, અને તે ઉપરથી તે સ્ટોની પદ્ધતિ પણ કહેવાય છે. કેટલાક એને ગાલેરી સિસ્ટમ પણ કહેછે, કેમકે એમાં ગાલેરી બહુજ અગત્યનીછે. સ્ટોએ પોતેતો એનું ટ્રેનિંગ સિસ્ટમ એટલે કેળવણીની પદ્ધતિ એવું નામ પાડ્યું હતું,

અને બાહ્યતર નહિ પણ કેળવણી એજ નિશાળનું મુખ્ય કામ છે એ વાત એણેજ લોકોને પહેલ વહેલી પોકારીને કહી. એજ એની પદ્ધતિનું આસ લક્ષણ છે.

ટ્રેનિંગ સિસ્ટમનું સ્વરૂપ—૧ હું અને મુખ્ય તો એજ હતું કે મેહેતાજીએ વિશેષ લક્ષ બાહ્યતર ઉપર નહિ, પણ કેળવણી ઉપર આપતું, અને તે કેળવણી પણ માત્ર બુદ્ધિનીજ નહિ પણ નીતિ તથા શરીરની પણ અવસ્થે નોંધ્યે. સ્ટોએ જે પદ્ધતિ લખી છે તેમાં તે નીતિની કેળવણી વિષે ધણામાં ધણું જુરસામેર બોલ્યો છે, અને તે બધું વાનખીછે, કેમકે બુદ્ધિના વિસ્તાર કરતાં પણ સુનીતિનો અભ્યાસ એ સંસારમાં બેશક વધારે અવધાયક છે. તેમજ શરીર કેળવણી તર્ફ પણ નિશાળોનું ચિત્ત ખેંચનાર એજ હતો. નિશાળમાં ખેલ અથવા કસરતશાળા તો એની પદ્ધતિમાં અવશ્યનીજ છે.

સમૂહશિક્ષણ માનિટર પદ્ધતિવાળાઓએ કાઢ્યું હતું, પણ તે મહેતાજીનું કામ સુતર કરવાને માટેજ. પ્રથક શિક્ષણ ન્યારે એકથી થઈ શક્યું નહિ, સારું તે ચલાવી લેવાની માત્ર આ જુક્તિઓ હતી. માનિટર પદ્ધતિવાળાઓએ માનિટર રાખવાના ફાયદા કેટલાક દીઠા તે બતાવ્યા, તો પણ સમૂહ શિક્ષણમાં જે ખાસ ફાયદા રહેલા છે તેની તેમને કાંઈ ખબર નહોતી. સમૂહ શિક્ષણજ શિક્ષણ તરીકે ઉત્તમ છે એમ બતાવનાર તો મિ. સ્ટોજ પહેલ વહેલો હતો. એણે સ્પષ્ટપણે અસરકારક ભાષામાં કહ્યું કે સમૂહના સમભાવથી દરેક બાળકનું મન જેટલું પ્રવૃક્ષિત તથા ચંચળ થાય છે, તથા સારે કે નહારે માર્ગે ચાલવાને માટે જે જુરસાથી તે તૈયાર થાયછે, તે ચાંચલ્ય તથા જુરસો બાળકને એકલું શીખવવાથી કદી પણ તેનામાં ઉત્પન્ન થતો નથી. આખો સંસાર સમભાવને બળે બળવાન છે અને તે બળ કેળવણીના કામમાં બેશક વધારાનું નોંધ્યે.

સમૂહસમભાવનું બળ નિશાળમાં સર્વદા વાપરવાના વિચારથી આ પદ્ધતિમાં સંયોજિત જવાબ અને સંયોજિત વાંચન પર્યંત સઘળુંજ નિશાળનું કામ સમૂહમાં થતું.

શીખવવું અને શીખવેલું તપાસી નેવું એ બે કામ જુદાં છે. એ બતાવનાર પણ પહેલ વહેલી આ પદ્ધતિજ હતી. પરીક્ષા લેવા કરતાં બહાવવું એ મેહેતાજીનું પહેલ વહેલું કામ છે અને તે ઉપરજ વિશેષ લક્ષ આ પદ્ધતિ આપે છે. બહાવવાના પાઠ પરીક્ષાના પાઠથી વખતપત્રકમાં

જૂદાજ નોંધવા માંડ્યા, અને તેનું નામ કથિત પાઠ પડ્યું. વળી એ કથિત પાઠ બણાવવાને અર્થેજ નહિ, પણ માત્ર બુદ્ધિને કેળવવાની ખાતર પણ અપાતા. એને સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ કહેતા.

કથિત પાઠ કે સામાન્ય જ્ઞાનની વખતે છોકરાનું મહેતાજી ઉપર અને મહેતાજીનું છોકરા જીવર અખંડ ધ્યાન રહેવું અવશ્યનું છે, અને તે માટે જે બેઠકની યોગ્ય ગોઠવણી કરી છે તેને ગ્યાલેરી કહે છે. ગ્યાલેરી વિના આ ટ્રેનિંગ સિસ્ટમની નિશાળ ચાલીજ શકે નહિ, અને તે દરેક ઠેકાણે બે ત્રણ હમેશાં હોયજ છે.

પ્રદર્શન અને તેથી પણ વિશેષ શબ્દ ચિત્રણની અગત્યતા વિષે રટો સાહેબે ડગલે ડગલે લખે છે, અને અગર જે તે વર્ગ પદ્ધતિ સિવાય બીજી પદ્ધતિમાં પણ એટલાંજ અગત્યનાં છે, તોપણ એ વાત બતાવવાનું માનતો આ અપૂર્વ પદ્ધતિકારનેજ છે. રટોસિસ્ટમ પ્રગટ થયા પછીજ કેળવણી ખરા અને શાસ્ત્રીય પાયાપર આવી. આ રીતે જેતાં રટોની પદ્ધતિ એ એકલી વર્ગ પદ્ધતિજ નથી પણ સકળ શિક્ષણ શાસ્ત્રનો સાર છે. સદાચારની ટેવ પાડવી અને ચતનની સઘળી શક્તિઓને કેળવવી એ અગાઉ વીસારીજ મૂકવામાં આવ્યું હતું. તોપણ તે કાંઈ પ્રયત્ન શિક્ષણથી થઈ શકે નહિ એમ નથી, અને તેથી વર્ગોનુબંધી પદ્ધતિના જે લાભાલાભ અમે નીચે બતાવીએ છઈએ તેમાં તેને ન ગણતાં માત્ર વર્ગ બાંધવાથી જે કાયદા ગેરકાયદા થાય તેજ ગણાવવા અમે વાળખી ધારીએ છઈએ, કે તે ઉપરથી તેનો પ્રયત્ન પદ્ધતિ સાથે વાળખી મુકાવેલો થઈ શકે.

વર્ગ પદ્ધતિના કાયદા ગેરકાયદા. ૧ હો ને મોટો કાયદો તો એજ છે કે સમૂહ સમભાવનું બળ કેળવણીના કામમાં વપરાઈ શકે છે. એ બળ ફેટલું અગત્યનું છે તે બધા જાણે છે, અને તેથી કોઈ પોતાના છોકરાને એકલો ઘેર બણાવતા હોય, તોપણ તે વખતે તેને બે ચાર સાથી હોયતો વધારે સાડે એમ બધા સમજે છે. જેમ સાથીઓ વધારે તેમ આ સમભાવ બળ વધારે એમાં કાંઈ શક નથી, પરંતુ એ સમભાવ બળને સુમાર્જે દોરવાનાર જે મહેતાજી તેનું ખરાખર ધ્યાન તે સમૂહના દરેક જણ ઉપર ક્યાં સુધી આપી શકાય તે ઉપર તેનો નિશાળમાં કાયદો ગેરકાયદો થવો આધાર નાખે છે.

જો છોકરા સરખા જ્ઞાન અને શક્તિના હોય, તો તો ગમે એટલા

હાય તોપણ તેમને અનુસરતું શિક્ષણ આપી શકાય. સરાસરી સરખા જ્ઞાનતો વર્ગ આંધી શકાય ખરો, પણ શક્તિ તે બધાની સરખી હોવી એ અશક્ય છે. મોટી નિશાળમાં સરખા જ્ઞાનના ચાળીશોક છોકરા સહેજ મળી શકે, પણ તેમાં જોવા જઈશું તો દશેક સારી બુદ્ધિના, વીશેક મધ્યમ બુદ્ધિના, અને પાંચ દશેક છેક કનિષ્ઠ બુદ્ધિના માત્રમ પડશે. આ બધાનો વર્ગ આંધી બધાને ભેળા શીખવવાથી ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ બંનેની ખરાબી થાય છે. બધા હાલ મધ્યમ બુદ્ધિના નીવડે છે એમ ને અહિયાં તેમજ ઇંગ્લાંડમાં ફરીયાદ ઉડે છે, તેનું કારણ આ પ્રમાણે વર્ગ પદ્ધતિમાં બધાનેજ એકી લાકડીએ લાંકવાથી થાય છે, અને લોકો કહે છે કે અસલ પ્રથક પદ્ધતિમાં એમ થતું નહિ, અને તે કારણથીજ તે સમે થોડા પણ અસાધારણ જ્ઞાન બુદ્ધિવાળા પુરૂષો નીકળી આવતા હતા.

આ કહેવું ઘણેક દરજ્જે ખરું છે, પણ એમ ધારીએકબીએ રોતો દુકડીઓ પાડવાની શખ્ત મના કરતો હતો, તોપણ જે શિક્ષક એક વર્ગની ત્રણ દુકડી મોટા વિષયોમાં તેનું શિક્ષણ પરીક્ષણ જૂદું જુદું લે, અને એ રીતે પોતે એક દુકડીમાં રોકાએલો હોય ત્યારે બીજી દુકડીઓમાં હલકા વિષયો (જે માત્ર ગોખણ કરાવવા તપાસવાનાજ હોય) તે માનિટર હસ્તક પોતાની નજર આગળ લેવડાવે, તો ઉપર લખેલાં નુકસાનો થવાનો જરા પણ સંભવ રહે નહિ, અને પરસ્પર પદ્ધતિનો પણ યોગ્ય ઉપયોગ થઈ શકે.

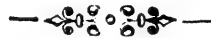
ગમે તેમ કરો, પણ વર્ગાનુબંધી પદ્ધતિજ મહેતાજીના કામને સરલ તથા રસ ભર્યું કરે છે. એકેકને બણાવવા તથા તપાસવામાં જે કંટાળા ભરેલી મહેનત રહેલી છે તે ગમે એવા ઉત્સાહી અને દયાનતદારી વાળા મહેતાજીથી પણ થઈ શકે નહિ. એકનું એક સમજાવવાનું કે પૂછવાનું હોય, તો તે બધાને ભેળુજ સમજાવવું કે પૂછવું એ સ્વાભાવિક રસ્તો છે, અને તેથી અગરજે વર્ગ પદ્ધતિમાં ઉત્તમ કનિષ્ઠ ને કેટલુંક નુકસાન થતું હશે. તોપણ તેના હકમાં એ બધું બંનેતાં પ્રથક શિક્ષણ કરતાં વધારે ફાયદો થતો હશે એમાં અમને કાંઈ શક નથી. તે છતાં જે જરૂર પડે તો વર્ગના અતિ ઉત્તમ અને અતિ કનિષ્ઠ છોકરાને દહાડામાં કેટલોક વખત પ્રથક શિક્ષણ મળે એવી ગોઠવણ કાંઈ તજવીજથી કરી શકે, તે એ નુકસાન પણ નહિ લેવુંજ થઈ રહે.

આ પદ્ધતિની સામા બીજી એક વાંધો લેવામાં આવે છે તે એવો છે કે સમૂહ ઉપરજ લક્ષ રાખવાથી પ્રત્યેક વિશેષ ઉપર લક્ષ અપાતું નથી, અને તેથી તે પ્રત્યેકને અભ્યાસ, સ્વભાવ, તથા બુદ્ધિ તપાસી જે ઉપાયો લેવા જોઈએ તે કાંઈ પણ લક્ષ શકાતા નથી. ખરું જોઈએ તો આ દોષ વર્ગ પદ્ધતિનો નથી, પણ વર્ગ જોઈએ તે કરતાં બહુ મોટો રાખવાનો છે. અમે જે ઉપર દુકડીઓ પાડવાની સૂચના કરીએ તેમ કરવામાં આવે, તો આ હરકત દૂર થાય, અને તેની સાથે વર્ગ પણ મોટો રાખી શકાય. વર્ગ તો કાંઈ પણ મોટો રાખ્યા વિના છૂટકોજ નથી. કાંઈ દશાચાર છોકરે અકેકો શિક્ષક રાખવો મોટી નિશાળમાં પરવડી શકે નહિ.

એથી પણ મોટો વાંધો આ પદ્ધતિ સામા એ છે કે એમાં શિક્ષકના જ સંઘના પ્રયત્ન ઉપર ધોરણ રાખવામાં આવ્યું છે. છોકરાને બહુતર સંરખ કરી આપવાથી તેની બુદ્ધિ પોતાની તરફનો વિચાર કરવામાં કે પોતાની મેજે મહેનત કરવામાં મંદ પડી જાય છે. તેમજ બહુતરમાં કારણ ભાગ વધારે સમજતા થતા હશે, પણ જેમાં પંડે મહાવરો કરવાની ઘણી જરૂર છે, તેવી બાબતોમાં તેઓ કાચા રહી જાય છે. વાંચન, લેખન, હિસાબ ગણવા વિગેરે કામ એ છોકરાઓ જોઈએ તેવી ઝપટ અને સફાઈથી કરી શકતા નથી, અને તેમાં ભૂલો પણ બહુ કરે છે. આ ટ્રેનિંગ સિસ્ટમનો નહિ, પણ શિક્ષકનો દોષ સમજવો. કથિત પાઠ આપી તે સંતોષ પામે, અને તે વેળા જે શીખવ્યું તેનો મહાવરો છોકરા પાસે કરાવે નહિ, તો બેશક બધું કાચું રહેજ. વળી જેમ જેમ છોકરા મોટા થતા જાય તેમ તેમ તેને સૂચવવાનું ઓછું કરતાં જઈ તેઓ પોતાની મેજેજ મથે અને મથ્યા પછી જ્યાં અટકી પડે ત્યાંજ તેને મદદ કરવી એવી રીત વધારે ને વધારેજ રાખતા જવું જોઈએ. પાઠશાળાની કેળવણી અથવા તેથી પણ પેલી તરફની કેળવણી જે ખાનગી અભ્યાસ તેને માટે યોગ્ય કરવા તરફ બેશક બાળકની કેટલીક ઉંમર પછી ખસુસ લક્ષ રાખ્યાજ જવું એ અમે કબુલ કરીએ છઈએ, અને તેમ કરવાને તથા વર્ગ પદ્ધતિને કશો પણ વિરોધ નથી. વિવેક વિના કોઈ પણ પદ્ધતિથી નુકસાન થાયજ છે, પણ તે માટે તે પદ્ધતિનો દોષ કાઢવો એ કદી પણ વાજબી કહેવાય નહિ.

આ રીતે અમે ત્રણે પદ્ધતિની સ્વરૂપ, તથા ફાયદા ગેરફાયદા બતાવી ગયા. એ બધામાં ટ્રેનિંગ સિસ્ટમ સર્વોત્તમ છે. બહુતર એજ કાંઈ કેળવણી નથી; એ મહાતત્વ જેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું તે સંઘની પદ્ધતિઓએ

સ્વીકારવા જોગ છે. તેમજ બુદ્ધિની સાથે નીતિ તથા શરીરની કેળવણીની પણ તેટલીજ અથવા ખડું કઠીએ તો વધારે જરૂર છે એ વાત પણ હાલ સધળાએ કમુક્ક રાખી છે. બહુતર ઉપરાંત બુદ્ધિ કેળવણીના ખાસ પાઠ રાખવા જોઈએ એ એક બહુજ કિંમતી ભલામણ છે, અને બુદ્ધિ કેળવણીને માટે સૂચક પદ્ધતિ જ યોગ્ય છે. બાળકની નિશાળે તો બેશક આ સધળા નિયમોને બિલકુલ અનુસરતીજ હોવીજ જોઈએ, અને કિશોર વયના વિદ્યાર્થીએને માટે પણ વાપરતાં આવડે તો એજ પદ્ધતિ ઉત્તમ છે. નાના બાળકને કાચ કે પતાસાનો પાઠ આપીએ છીએ, તેવોજ પાઠ મહેતાજી મોટી ઉમરના છોકરાને આપે તો બેશક તે કેવળ નિરૂપયોગી અને નુકસાની બરેલું પણ છે, પરંતુ એમાં મહેતાજી સિવાય બીજા કોઈને વાંક નથી. ખગોળ, ભૂસ્તર, રસાયન, યંત્રશાસ્ત્ર વિગેરે શાસ્ત્રોના પ્રવેશક પાઠ સામાન્ય જ્ઞાનની પદ્ધતિ ઉપર આવા છોકરાએને તો આપવા જોઈએ, અને એ પ્રમાણે સૂચક પદ્ધતિએ પ્રવેશ કરાવ્યા પછી ગ્રંથોના વ્યાખ્યાનમાં નાંખ્યા હોય, તો થોડા વખતમાં પાકે પાચે એ વિદ્યાઓમાં નિપુણ થાય. તેમજ આ પગથીએ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે છોકરાએને પ્રથક પણ પોતાની મેળે મથવાનો મહાવરો પણ અવશ્ય પાડવો જોઈએ. આ પ્રસંગે પરસ્પર સહાયતાનો પણ કેટલોક ઉપયોગ કરી શકાય, અને તેમ કરવાથી તેના પણ જે ખાસ લાભ છે તે મળી શકે. મતલબ કે ત્રણ પદ્ધતિઓનું યોગ્ય મિશ્રણ કરતાં મહેતાજીને આવડું જોઈએ, અને તેમ તે કરે ભારેજ મન રૂપી અમૂલ્ય વસ્તુને ખીલવવાનું પરમપૂજ્ય કામ પર-મેશ્વરે તેને સોંપ્યું છે તેમાં તે પૂર્ણ જશ મેળવી કૃતાર્થ થઈ શકે.

અવલોકન શક્તિની કેળવણી.

આપણે પાછળ સમજાવી ગયા કે અવલોકન એ સધળા જ્ઞાન તથા મનની શક્તિઓનો મૂળ પાથો છે. હવે એ અવલોકન શક્તિ કેવી રીતે શાળાઓમાં કેળવી શકાય તેનો આપણે કાંઈ વિચાર કરીએ.

ન્યાંસુધી બાળક કુદરતને આધીન છે, એટલે, શિક્ષકના હાથમાં આવ્યું નથી, લાંસુધી તો બાળક સ્વચ્છંદે આમ તેમ બ્રમણ કરતું થકું બહારની વસ્તુઓ સાથે પોતાની ઈંદ્રિયોને યથા પ્રસંગ સંનિર્ઘર્ષ કરતુંજ રહે છે; અને આ કુદરતી રીતે બાળકેળવણી ચાલવાથી તેના જ્ઞાન તથા બુદ્ધિમાં

વધારો. ચોડી મુદતમાં કેટલો બધો થાય છે તે (વિચાર ફરીશું તો) ધણાજ આશ્ચર્ય કારક માલમ પડશે. બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય છે એટલામાં પોતાના ઘર મધ્યેની અને બહારની ઘણીખરી વસ્તુઓનાં નામ, તેના ગુણ, તથા ઉપયોગથી ઘણે ખરે દરજ્જે વાકેફ થઈ રહે છે. પાંચ વર્ષે તો વિચાર કરતું, અને પોતાના વિચાર વાણીદ્વારે બીજાને બરાબર સમજાવી શકવાની શક્તિ ધરાવતું થાય છે. ખરે, આ કુદરતી રીતે બાળક જેવી ત્વરાથી પોતાની ભાષા બણે છે, તેવી ત્વરાથી તે કદી પણ આગળ બીજી ભાષા શાળામાં બણતું નથી, અને તેનું કારણ એજ છે કે આ પ્રસંગે બણવાની રીત કુદરતી અને શાળાઓમાં કૃત્રિમ ચાલે છે.

અકસોસની વાત છે કે ઘણા ખરા માઆપો એમજ સમજે છે, કે બાળક પાંચ છ વર્ષનું થયું અને નિશાળે મૂક્યું, એટલે, બાલ્ય વસ્તુઓનો એની ઇદ્રિયો સાથે સંનિકર્ષ કરાવવાનો વખત થઈ ચુક્યો, અને હવે તો એના માથામાં જ્ઞાન ભરવાનું તથા વિચાર કરતાંજ શીખવવાનું બાકી રહ્યું છે. શું પાંચ વર્ષની ઉંમરમાં બાળક બધું વિશ્વ જોઈ રહ્યું ? આ સવાલનો જવાબ તો કોઈપણ હા બણશે નહિ, પણ અમને દહેશત લાગે છે, કે ઘણા એમ કહેશે ખરા કે એમ બધું જોવા જાય તો પછી એ વિદ્યા ક્યારે બણે. વિદ્યા ! વિદ્યા એટલે શું ? વિદ્યા એટલેજ આ જડચિદાત્મક વિશ્વનું જ્ઞાન; અને તે વિશ્વનું જ્ઞાન તો તમે હવે એને એક ઓરડામાં ગોંધીજ આપવા માગો એ કેવી વિપરીત મતિનું કામ છે ! આ અનંત-અગમ્ય-વિશ્વને અવલોકવાનું છોડાવી તમે પુસ્તકોના પાનામાંથીજ એને એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કહો છો. તે શી રીતે બની શકે એમ છે ? અમે પુસ્તકોનો અનાદર કરતા નથી. પુસ્તકો તો અમારાં પ્રાણપ્રિય છે, અને અમારી અહોનિશ વાંચનાજ એ છે કે આપણા દેશમાં બાળ, યુવા, ને વૃદ્ધ પર્યંત બધાંજ પુસ્તકાનુરાગી થાય. પુસ્તકો કેળવણીનું અવશ્ય સાધન છે, પણ તે ક્યારે કે ન્યારે તે વિશ્વના અવલોકનની સહવર્તમાન હોય સારેજ. માટે શાળાના અભ્યાસમાંથી અવલોકન શક્તિને બાતલ કરવી એના જેવી બીજી કોઈપણ બૂલ નથી, અને એમ કરવાથી બાળકની બુદ્ધિ ખીંચવાને બદલે હલકી જડ થઈ જાય છે. વિશ્વનું અવલોકન દુર રાખવાથીજ આપણા દેશનો શાસ્ત્રીયવર્ગ વેદીપાદોરમાં ખપી ગયો છે, અને આધુનિક ઇંગ્રેજ કેળવણી પામેલાનું પણ બહુતર દેશના ઉદ્યોગને બહુધા નિરૂપયોગીજ માલમ પડે છે.

વળી, વિદ્યાએ સારા ને ખરા પાયા ઉપર ભણાવવાનો પણ એજ રસ્તો છે, કે તે વિદ્યાની જે વસ્તુઓ હોય તે પ્રથમ યાજ્ઞકોની દ્રિષ્ટિએ સં- ન્નિકર્ષ કરવી, તેનો ઘણો સહવાસ પડાવવો, અને પછી યાજ્ઞકતા તર્ક વિ- ચારોનો ઉપયોગ કરી તેની પાસેજ તે વિદ્યાના મૂળ સિદ્ધાંતો કઢાવવા. ભૂસ્તર વિદ્યા ભણે અને તેમાં કહેલો એક જાતનો ખજૂ પથરો યાજ્ઞક ન જોએલો હોય, તો તે વિદ્યા ભણ્યાથી શો ફાયદો ! ખગોળની મોટી ઝાટી વાતો કરે, પણ આકાશમાં શુક્રનો તારો ક્યાં છે તેનુંજ જ્ઞાન ન હોય, તો પછી એ ભણ્યાનું શું ફળ ! એજ પ્રમાણે સઘળી વિદ્યાનું સમજવું. વિદ્યા સંસાર વ્યવહારના ઉપયોગમાં આણવાને માટે છે—કાંઈ શાળાઓની પરી- ક્ષામાં પાસ થવાનેજ માટે નથી. પણ વિદ્યા જ્યારે અવલોકન શક્તિનો ઉ- પયોગ કરી શીખવેલી હોય, ત્યારેજ ઉપર કહ્યું તેવી રીતે સંસાર વ્યવહાર- ના કામમાં વપરાઈ શકે, અને ત્યારેજ વિદ્યા ભણેલી સાર્થક થાય છે.

આ પદ્ધતિએ વિદ્યા શીખવવાથી તે વિદ્યા ખરી અને આગળ ઉપ- યોગી થઈ શકે એવી રીતે શીખવાય છે એટલુંજ નહિ, પણ અવલોકન શક્તિ કેળવાય છે, અને અવલોકન શક્તિ કેળવાવી એ વિદ્યા ભણ્યા કરતાં પણ અહુજ લાભકારી કામ છે. નિશાળમાં કદીપણ જોઈએ તેટલી વિદ્યાએ શી- ખવી શકાતી નથી, અને શીખવાય છે તેટલી પણ અધાને આગળ સંસારના કામમાં થોડીજ ખપ આવે છે, પણ એથી જો અવલોકન શક્તિ રૂપી સખળ હથીઆર કેળવાયું હશે, તો તે માણસ જે કામમાં પડશે તે કામમાં ફતેહ કર્યા વિના રહેનાર નથી.

આ કારણથી સઘળા ઉત્તમ પદ્ધતિકારોનો તો એવો વિચાર છે કે યાજ્ઞકેળવણીના જેમ વાંચન, લેખન, અને ગણિત એવા ત્રણ વિષય ગ- ણાય છે, તેમજ પ્રદર્શન પાઠ એ નામનો ત્રીયો વિષય પણ તેમાં દાખલ થ- વો જોઈએ. વાંચન, લેખન, અને વિશેષે કરીને ગણિત શીખવવામાં પ્રદર્શન કરી અવલોકન શક્તિનો ઉપયોગ શિક્ષક ચતુર હોયતો જોઈએ તેટલો કરી શકે, તોપણ તે યસ નથી. એમાં વિશેષ લક્ષ સ્વભાવિક રીતેજ વાંચનાદિ વિષયો શીખવવા ઉપરજ રહેલું હોય છે, અને અવલોકન શક્તિની કેળવણીનો ગાણ પક્ષેજ આપવામાં આવે છે. માટે જરૂર છે કે અવલોકન શક્તિની કેળ- વણી ઉપરજ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે, એવા સ્વતંત્ર પાઠજ નિશાળના ધોરણોમાં હોવા જોઈએ; અને તેને અમે પ્રદર્શન પાઠ કહીએ છઈએ. સા-

માન્ય જ્ઞાનના પાઠ જે કહેવાય છે તે એને મળતાજ છે, અથવા તેનોજ આ એક પેટાભાગ છે, પણ પ્રદર્શન પાઠમાં સામાન્ય વસ્તુઓનું જ્ઞાન આપવા કરતાં વધારે હેતુ એવો છે, અને એ સામાન્યજ્ઞાન આપ્યું એટલે પ્રદર્શન પાઠનો ઇલાખો બંધ પડે છે એમ નથી. પ્રદર્શન પાઠનો હલકામાં હલકી કે જળવણીથી તે યુવાવસ્થાની ઉચ્ચ કેળવણી સુધી હમેશાંજ કાયમ રાખી શકાય એવા છે.

બાળકોને માટે પ્રદર્શન પાઠ આપવાનો વિધિ લાંબા વિસ્તારથી જમન દેશના મહા પ્રસિદ્ધ આદિ પદ્ધતિકાર ક્રોળે ઉપજાવી કાઢ્યો છે, અને તે કિન્ડરગાર્ટન એ નામથી ઓળખાય છે. એમાં બાળકોની તમામ તનમન તથા નીતિની શક્તિઓ કેળવવા ઉપર ઉપયોગી જ્ઞાનના મૂળતત્વો મનમાં સૂચક પદ્ધતિએ ઠસાવવા ઉપર, તથા હુનરી કામ કરવાનો અભ્યાસ પાડવા ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. હુંકામાં બાળપણ કેળવણીની એ ઉત્તમ પદ્ધતિ છે પણ આપણામાં છેક બાળપણમાં છોકરાંને કાર્ડ નિશાળે મૂકતું નથી, તેવી નિશાળો પણ આપણા દેશમાં નથી, અને હોયતો ઉત્તમ મુશિક્ષિત મેહેતાજી તથા કિમતી સાહિબોની તેમાં એટલી જરૂર છે, કે તે આપણે હિંદી ચાલવીજ મુશ્કેલ પડે. તોપણ મોટા શેહેરા જેમાં શ્રી-મંત માણસો પોતાનાં છોકરાંને પાંચ વર્ષની ઉમરથી નિશાળે મોકલે છે, અને સાં ચાલતી પદ્ધતિથી તે છોકરાંને તને તથા મને ફાયદો કરતાં નુકશાન વધારે થાય છે, સાં જે તેવા શ્રીમંતો પોતાને ખરચે અને પોતાની દેખરેખ નીચે કિન્ડરગાર્ટનની નિશાળો કાઢે તો બેશક ઘણો ફાયદો થાય ખરો. શ્રીમંત વર્ગના છોકરાંને સારજ તે નિશાળ હોવાથી, તેમાં કિન્ડરગાર્ટનની પદ્ધતિથી અલબત્ત કેટલોક ફેરફાર કરવો પડશે, પરંતુ ઘણી બાબતમાં તે રીતેજ એ બાળશાળાઓ (Infant Schools) ચાલી શકશે. એ બાળશાળામાં તો ત્રણ વર્ષની ઉમરથી છોકરાં દાખલ થઈ શકશે, અને રમત ગમત કરતાંજ તન તથા મનની યોગ્ય કેળવણીની સાથે સાધારણ ભણતરનો પણ મજબૂત પાયો સાં નાંખી શકશે. ફક્ત ભણતરની બાબતજ લઈએ તો સાત વર્ષની ઉમરમાં તો તેણે એટલો અભ્યાસ કર્યો હશે, કે આપણી સામાન્ય નિશાળોમાં ત્રીજા કે ચોથા ધોરણમાં દાખલ થવાને લાયક માણસ પડશે જે હાલ પાંચ વર્ષની ઉમરથીજ નિશાળોમાં ગોંધ્યાથી કદી પણ બની શકતું નથી. પણ ભણવા કરતાં પણ મોટો ફાયદો તો એ થશે કે શરીરની, મનની,

તથા નીતિની આળપણમાં જેવી જોઈએ તેવી તેને ઉત્તમ રીતની કેળવણી મળેલી હશે, અને હવે પછી તેને વિદ્યાભ્યાસ કરવો ધણોજ સરલ પડશે. પણ જ્યાં સુધી આવી શાળાઓ થઈ નથી, ત્યાં સુધી તો આપણી માતૃ નિશાળોમાં પ્રદર્શન પાઠ કેવી રીતે આપી શકાય તેનોજ વિચાર કરીએ. માછ ઇનસ્પેક્ટર હોય સાહેબના વખતમાં કથિત પાઠનો પદ્ધતિચંથ તૈયાર થયો છે તે, તથા તેમાં અવલોકન શક્તિ કેળવવાની જે પદ્ધતિ પ્રદર્શિત કરી છે તે દરેક મહેતાજીએ ખસુસ ખસુસ અભ્યાસ કરવા જોગ છે. એમાં સામાન્ય જ્ઞાનની જે નોંધો તે વિશેષે કરીને આળશાળાને યોગ્યની છે, તોપણ તે આપણી નિશાળોના નીચલાં પહેલાં અથવા બીજા ધોરણસુધી ભણનાર છોકરાની ઉમરને સાધારણ રીતે લાયકજ છે, અને એ બધા પાઠ કદાપિ નહિ તોપણ કથિત પાઠના પાંચે ભાગના થોડા થોડા તો નિશાળોમાં મહેતાજીએ પોતે આપવા જોઈએ. એમ કરવા ઇનસ્પેક્ટર સાહેબનો સરકયુલર પણ છે, પરંતુ દિલ્લગીરીની વાત છે કે એ વિષય ધોરણ બહારનો હોવાથી મહેતાજીઓ ભાગ્યેજ તે અમલમાં આણે છે. પણ એમાં તેમની મોટી ભૂત્ર છે. સ્વાર્થ બુદ્ધિથીજ જોતા હોય, તોપણ તેઓને એ કસુરથી નુકસાનજ છે. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ ડીપુટી સાહેબોની પરીક્ષામાં ખપ નહિ લાગે એ ખરું છે, તોપણ એમ કરવાથી અવલોકન શક્તિ કેળવાઈ હશે તો છોકરાં ધોરણના વિષયો સારી રીતે થોડા વખતમાં તૈયાર કરી શકશે.

સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ આપી રહ્યા એટલે પ્રદર્શન પાઠ થઈ રહ્યા એમ સમજવું નહિ. એતો એક આળકેળવણીનો પ્રકાર છે. હવે ભૂગોળ, ખગોળ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, વગેરે અનેક વિદ્યાઓ જે નિશાળમાં વાંચનમાળાને દ્વારે શીખવવાની છે તેને વિષયભૂત કરી મહેતાજીઓએ પ્રદર્શન પાઠ આપવા જોઈએ. દરેક વિદ્યાનો મૂળ પાયો તો પ્રદર્શનથીજ નાંખવો. એ પ્રમાણે પાયો નાંખાયા પછી માત્ર વ્યાખ્યાન કે પુસ્તકોથી વધારે જ્ઞાન આપવામાં આવશે તો કાંઈ હરકત નથી, અને પછી તો બેશક એમ કરવુંજ પડશે, કેમકે જે જે શીખવવાનું છે તે બધું કદીપણ પ્રદર્શિત થઈ શકે નહિ. પરંતુ પાયો ખરી પદ્ધતિ ઉપર નાંખાયો હશે, તો તેની ઉપર સારી ઇમારત રચી શકાશે.

પ્રદર્શન પાઠ આપવાને માટે વસ્તુઓનો, ચંત્રનો, નમુનાનો, નકશાનો, વગેરે અનેક રીતનો સારો સંગ્રહ તો અલગત નિશાળમાં જોઈએજ, અને

તે પૂરો પાડવો એ તેને લાગતા વળગતાનું કામ છે. પણ તેની સાથે મહે-
તાજીમાં ખંત અને ચીવટ એ વધારે અગત્યની છે. ખગોળના પ્રદર્શનને
માટે તો આકાશને ગોળ નિરંતર આપણા માથા ઉપર ઉભોજ છે, તોપણ
કેટલા થોડા મહેતાજી તેનો ઉપયોગ કરતા હશે? ભૂગોળ કે ભૂતળના પ્ર-
વેશક પાઠ આપવાની સાર કેટલા થોડા મહેતાજી આળસોને પાદરે લઈ
જઈ તે તે વસ્તુઓનું પ્રદર્શન કરાવે છે? મહેતાજી આમ નથી કરતા
તેથીજ એ વિદ્યાર્થી છોકરાને અળખામણી લાગે છે, અને વિચારા ગો-
ખી ગોખીને મરે છે તોપણ યાદ રહેતી નથી. માટે મહેતાજીઓને અ-
મારી ખાસ ભલામણ છે, કે જો તેઓ સ્વાર્થ કે પરમાર્થ એમાંથી એકેની
મનમાં પરવાદ રાખતા હોય, તો તેમણે અવલોકન શક્તિ કેળવવાના આ
પાઠ આપવામાં કદીપણ આળસ કરવું નહિ.

બહુ ગોચરના ગેરફાયદા.

મુંબઈમાં છપાતું લોકમિત્ર કેટલાક વખતથી કેળવણી ખાતાની ખા-
મીઓ એવા મથાળા નીચે કેળવણીના વિષય ઉપર પોતાની કલમ ચલા-
વેછે. એના બધા વિચારોની સાથે એકમત થયા શિવાય અમે એ જોઈને
ખૂશી થયા છઈએ, કેમકે કેળવણી બાબત ઉપર લોકો તથા જાહેર લખ-
નારાઓનો અભાર સુધી અમે અનાદરજ નેતા આવ્યા છઈએ. નિશાળ-
માં કેમ શીખવવું જોઈએ અને એ પ્રમાણે થાયછે કે નહિ એ વિષે ઘણા
ખરા લોકો કાંઈ પણ પરવાદ રાખતા નથી, અને વર્તમાન પત્ર તથા
ચોપાનીયામાં પણ એ બાબત ભાગ્યેજ કાંઈ ચર્ચા જોવામાં આવેછે. તો-
પણ વિચાર કરીને જોશે તેને તો માલમ પડશે કે પોતાના છોકરાને
ભવ જે ઉપરથી બંધાવાનો છે તે સ્થળ કેવી સ્થિતિમાં છે તે જાણવા
સમાન આ સંસારમાં થોડાજ અગત્યના વિષયો છે. માટે લોકમિત્રના આ
ઉદ્યોગથી અમને ખૂશી પેદા થઈછે. એના ૯ મી જીયુનના *અંકમાં ઘણા
ગોખણથી કેવા ગેરફાયદા હાલ થાયછે તે વિષે કાંઈ લખાણ કર્યું છે તેમાંથી
અમે અમારા વાંચનારાઓને સાર અર્થિયા થોડો ઉતારો કરીએ છઈએ.
એમાં લખ્યું છે તે જિલ્લાઓ કરતાં, મુંબઈ શહેરને વિશેષે લાગુ પડેછે તો-
પણ એ વિષય સર્વેને વિચાર કરવા જોઈએ એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

છોકરાઓને શીખવવાની રીતમાં પણ આગળ કરતાં ઘણાં વાંધા બરેસો ફેરફાર થઈ ગયો છે. આગલા વખતમાં છોકરાઓને જે શીખવવાનું હોય તે સઘળું વર્ગમાંજ શીખવવામાં આવતું હતું. અર્થા શીખનારાં છોકરાઓને ત્રણ જાતના સંગીત કાયદા થતા હતા.

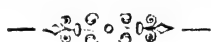
૧. સઘળાઓને વર્ગમાં સારી પેઠે સમજવાને, અથવા શીખવવાને બની આવતું.

૨. તેમને ઘરમાં ધુરસદનો અથવા રમવાનો વખત મળતો હતો, જેથી તેમની તંદુરસ્તીમાં સુધારો થતો અને શીખવાની શક્તિ મજબૂત રહેતી હતી;

૩. શીખવાનું કામ સહેલું હતું, જેથી ઘણાઓ ખૂશીથી નિશાળોમાં જઈ કેળવણી લેતા હતા.

હાલમાં શીખવવાની રીત એવી થઈ પડી છે કે વર્ગમાં સમજાવવું અથવા શીખવવું થોડું, અને ઘરનાં લેસનને માટે રાખવું ઘણું. સરકાર તરફથી શીખવવાનાં તથા પરીક્ષા લેવાનાં ઘોરણ બાંધવામાં આવ્યા છે, અને તેમાં ચોક્કસ અભ્યાસો ઠરાવવામાં આવ્યા છે, તે કોઈ પણ રીતે પૂરા કરવા એ આજે સઘળા શિક્ષકોના નેમ હોય છે. તે નેમ પૂરી પાડવાને તેઓ વખત પ્રમાણે અભ્યાસના ભાગ કરે છે, અને તે છોકરાઓ પાસે જેમ તેમ કરીને પૂરા કરાવે છે. દરેક બાળકનું લેસન ઠરાવીને તે ઘેર કરવા આપે છે. અને તે કરી લાવ્યા છે કે નહિ તેની તપાસ કરવી અથવા તે લેઈ જોવું, એ વર્ગમાંના કામનો મુખ્ય ભાગ થઈ પડે છે. વળી અભ્યાસના ભાગ કરતાં અથવા દરરોજનું લેસન આપતાં પણ જે વિવેક શિક્ષકો તરફથી વપરાવે જોઈએ, તે પણ બરાબર વપરાતો નથી. કેટલીકવાર એટલું બધું તો લેસન આપવામાં આવે છે કે સઘળો ધુરસદનો વખત તેમાં રોકવા ઉપરાંત, મોડી રાત સૂઈ છોકરાંઓને ઉઝાગરો પણ કરવો પડે છે. જ્યારે એટલું બધું ભારે લેસન હોતું નથી, ત્યારે પણ છોકરાઓનો એજે તે વખત તેમાં રોકાય છે કે ધુરસદ જેવું તેમને માટે કર્યું રહેતું નથી. એથી આગલી રીતથી જે ત્રણ જાતના કાયદા છોકરાંઓને થતા ઉપર જણાવ્યા છે, તે હાલના વખતમાં ગુમ થાય છે. છોકરાઓની તંદુરસ્તીપર માઠી અસર થાય છે, અને તેમનાં તન તથા મન બંને નબળાં પડી જાય છે. તેમનું શીખવાનું જોર ઠમતી થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ સદાના

રોગી અને નબળી હાલતમાં થઈ પડે છે. ઘણા છોકરાંઓ શીખવાનો મોટા કંટાળો ખતાવે છે, અને કેટલાંકો થોડા ઘણા આગળ વધી અટકી જાય છે. આથી તેમનો સ્વૈચ્છ સધળો બગડે છે, અને દુનિઆમાં તેઓ સદાની ગરીબાઈ અને સંકટનો ભોગ થઈ પડે છે. તેવો વખત આવે તેની આગમ્ય તેમની અવસ્થા હડકમાયા કૂતરાના સરખી બને છે, કારણ કે તેઓ ઘરમાં તેમજ બહાર સધળે હાડમાર થાય છે, અને આળસુ, ઠોઠ, અભાગીઆ, વગેરે શબ્દોના ટાણા ખાતાં બેઝર થાય છે. એમાં જે સખત દીલનાં છોકરાં હોય છે તે ઓછી પરવાહ કરીને ચલાવે છે, પણ નરમ અને કાંકણા દીલનાં છોકરા ભારે બિદાસ, દુખી, અને નાસીપાસ થઈ જાય છે, અને કેટલીકવાર નાદાન બુદ્ધિએ પણ દુનિયાં અને ઘરખાર તેમને અકારાં થઈ પડે છે. એવી વેળાએ શિક્ષકો તરફથી તો નહિ, પણ માઆપો તરફથી બીજે વિવેકના ઉપયોગ થવો જોઈએ, અને બચ્ચાંની હાલત કેવી થઈ પડી છે તે સારી પેઠે જોવી તથા ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ, તે પણ બનતું નથી.

વાંચન શિખવવાની રીત.

૧. વાંચનના પાઠમાં વાંચવું, સમજવું, અને સાર યાદ રાખવો એ ત્રણ વાત ઉપર શિક્ષકે લક્ષ રાખવાનું છે.

આ નિયમ સહેલો અને સ્વભાવિક છે, તોપણ ઘણા મહેતાજીઓ બણતા હોય એમ લાગતું નથી. હાલ ઘણી નિશાળમાં તો શું જોવામાં આવે છે. કે એક છોકરો ઉઠીને અસ્પષ્ટ અને અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરતો દોષો જાય છે, અને પછી ચોપડી બંધ કરી એમાંના જે બોલ યાદ રહ્યા હોય તે સંબંધ અને અર્થ રહિત બકી જાય છે. એ વખત શિક્ષક ધણું તો અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ કાંઈક સુધારે છે, પણ બીજાં પોતાનું કાંઈ કામ છે કે નહિ તેનો જરા પણ વહેમ આજ્યા વિના બેઠો બેઠો જાંબ્યા કરે છે. આમ થવાથી જે પાઠ સૌથી વધારે દુરસિક અને અગત્યનો તે નીરસ અને નિરપયોગી થઈ પડે છે.

વાંચનના જે ત્રણ અંગ ઉપર ઢાલા તેમાંથી એકે ઓછું ધ્યાન આપવા જોગ નથી, તોપણ બણનારની અવસ્થા પ્રત્યે તેમાં કાંઈ ફેર પડે છે. શિખાઉ પહેલે પગથીએ હોય, સારે તેના વાંચવા ઉપર સૌથી વધારે કા-

ળજી રાખવી. ભણનાર ખીજે પગથીએ આવે, સારે સમજ ઉપર, અને છેક છેવટે સાર યાદ રાખવા ઉપર શિક્ષકે વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. તોપણ કોઈપણ અવસ્થામાં એ ત્રણે બાબતો કદી પણ વીસરવી જોઈએ નહિ. જો કેટલાક પગથીઆ સુધી એમાંની કોઈ બાબત પડતી મૂકવી ઘટે છે, તો તે છોડી છે, પણ આપણી નિશાળોમાં તો એજ ઉપર કાંઈક ધ્યાન આપવામાં આવે છે, અને અવશ્યની બાબતોને શિખવનારની બધી અવસ્થામાં છેક ભૂલી જવામાં આવે છે. એનો પરિણામ એ થાય છે કે એ ત્રણેમાંની એકે બાબત નિશાળમાં તૈયાર થતી નથી, કેમકે યાદ રાખવું કે ચોપડીમાંના આડા અવળા દશવીશ શબ્દ બકી જવા અને પાઠનો સાર યાદ રાખવો એ એ કેવળ નૂદીજ વાત છે.

૨. વાંચવું શુદ્ધ, સરલ, અને રસ ભર્યું હોવું જોઈએ.

શુદ્ધતા, સરલતા, અને રસિકતા એ વાંચવાના ઉપરા ઉપરી ચઢતા પગથીઆ છે. તેથી તે ઉપર એ અનુક્રમે ધ્યાન આપવું. શુદ્ધતા આવ્યા વિના સરળતા આવવાની નથી, અને તેમજ રસિકતાનું સમજવું.

૩. કેવા કેવા ઉચ્ચાર, શા શા કારણથી, વાઝકો અશુદ્ધ છે તેની શિક્ષકે નોંધ કર્યા કરવી, અને તેનો ઉપયોગ ચતુર્ત્રીથી વાંચનની વેળા કરવો.

એમાંની મોટી મોટી ભૂલો શીખાડેને સાર નીચે નોંધીએ છીએ. એ ભૂલોના પાંચ વર્ગ પડી શકે છે. **મઝતા આકારના અક્ષરની ભૂલ.** જેમકે. ખ ને બ, ઘ ને ઘ, ઠ ને ઠ, ભ ને મ, વગેરે અક્ષરોના આકાર કાંઈક મળતા હોવાના સમજાથી તેમાં પહેલ વહેલા શીખડો ભૂલ કરશે. મૂળાક્ષર ભણનારને ખસુસ આ અક્ષરો કેટલા મળતા અને કેટલા નૂદા છે એ વિષે ક્ષયિત પાઠજ આપવો જોઈએ, અને પછીથી પણ જ્યારે જ્યારે એ ભૂલ માલમ પડે ત્યારે પાટીઆ ઉપર લખીને તે તર્ફ તેમનું ધ્યાન ખેંચતાજ રહેવું જોઈએ. **૨. કાનામાત્રની ભૂલ.** નવા શીખાડથી આ ભૂલ થવી એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે તેનું એ સંજ્ઞાની જ્ઞાન હજી કાચું છે. પણ વખતે વધારે શીખેલા છોકરા પણ એવી ભૂલો કરે છે. એ ભૂલો થવાના બે કારણ છે:—વાંચવામાં બહુજ ઉતાવળ, અને વાંચતી વેળા અર્થ ઉપર નજર ન રાખવાની કુટેવ. માટે ધીરજથી સમજીને વાંચવાની ટોકણી કર્યા કરીએ,

તો આ જાતની ભૂલો વર્ગમાંથી થોડા વખતમાં છેક નાબૂદ થઇ જાય.

૨. સ્થાન પ્રયત્નની ભૂલો. ત વર્ગને ઠેકાણે ટ વર્ગ, ટ વર્ગને ઠેકાણે ત વર્ગ; શ, પ, સ, એ અક્ષરો એક બીજાને ઠેકાણે વગેરે બોલે તે સ્થાનક ભેદની ભૂલ કહેવાય. કને ઠેકાણે ખ અથવા ગ બોલે એ પ્રયત્નની ભૂલ. નીચ વર્ણુના છોકરામાં સ્થાન ભેદની ભૂલો ઘણી સાધારણ હોય છે. કાંઈ કાંઈ વખતે જીભમાં ખોડ હોવાથી પણ આવી ભૂલો થાય છે. ઘણી વખત તો તેનું કારણ નાનપણની ખરાબ ટેવ, અને બેફિકરાઈ એજ હોય છે. શિક્ષક શુદ્ધ બોલી બતાવે, જે સ્થાને જીભ અડકવાથી તે અક્ષર બોલાતો હોય તે પ્રમાણે કરીને બાળક પાસે ઉચ્ચાર કરાવે, અને કદી પણ એવી ભૂલો વર્ગમાં સાક્ષી જવા ન દે, તો આ કુટેવ દૂર થાય. આ નીચવર્ણુનો છે માટે એનાથી ઉચ્ચાર થઈ શકતો નથી એવું કદી પણ મહેતાજીએ બાનું બતાવવું જોઈએ નહિ, કેમકે તે વાજગી નથી. શિક્ષકના જાતના ઉચ્ચાર અલગત શુદ્ધ જોઈએજ, અને તેને અક્ષરોના સ્થાન પ્રયત્નનું પણ વ્યાકરણ જ્ઞાન જોઈએજ. પણ એ વ્યાકરણ જ્ઞાન બાળક છોકરાને શાસ્ત્રીય રૂપમાં આપવાની જરૂર નથી. ૪. **ભાષાના પ્રાંત ભેદની ભૂલો.** ઉપદ્રા ત્રણ પ્રકારની ભૂલો તો છેક શિખાઉ હશે તેજ કરશે. ઉપદ્રા વર્ગમાં એવી ભૂલો થોડીજ દીઠામાં આવશે. પણ જે ભૂતની આપણે અહિંયાં વાત કરીએ છીએ, તે તો બધાજ વિદ્યાર્થીઓ કરશે, અને તેથી તે ઉપર શિક્ષક જે નિરંતર વિશેષ લક્ષ નહિ આપે, તો તે કદી પણ દૂર થવાની નથી, કેમકે જે ભાષા માણસ જન્મથી બોલતું આવ્યું છે અને જે ભાષા જ્યાં જાય છે ત્યાં ચોપાસ બોલાતી સાંભળે છે તે મૂકીને શુદ્ધ બોલતું એ બહુજ ખતવિના થઇ શકતું નથી. માટે શિક્ષકે પ્રાંત ભેદની કેવી કેવી ભૂલો થાય છે તેની એક સવિસ્તર ટીપ કરવી જોઈએ, તે પ્રમાણે ઉચ્ચાર પોતે ખાનગી કે સરકારી વખતે ન કરવા, અને બાળકોનું વાંચન બોલતું વગેરે જે કાંઈ સાંભળવામાં આવે તે વખત આ ભૂલો સુધારતાજ રહેવી. સુરત ગિલામાં બધે ઠેકાણે સં, અને ચરોતરમાં શ બોલે છે એ પ્રાંત ભેદનો એક દાખલો છે. ૫. **ગામડીયાપણાની ભૂલો.** સને ઠેકાણે હ જેવું કાંઈ ઉચ્ચારણ ગૂંજરાતના સંઘના ગામડીયા કરે છે. એવી બીજી પણ ઘણી ભૂલો થાય છે. નીચ વર્ણુના ખોટા ઉચ્ચારણ પણ આજ પેટામાં ગણવા. આ ભૂલો સુધાર

રવાના ઉપાય પ્રાંતભેદની ભૂલો સુધારવાને સાર જે બતાવ્યા તેના જેવાજ છે. આ ભૂલો સુધારવી અધરી છે પણ ઉપરના જેટલી નથી, કેમકે ગામ-ડીયા ભાષા બોલનારો જાણે છે કે એ અશુદ્ધ છે અને તેથી લાજે છે.

૪. સાંભળનારને સમજ પડે એમ સ્વાભાવિક રીતે વાંચવું તે સરલ વાંચવું કહેવાય.

ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા, ઘટતી ઉતાવળ, અને અર્થજ્ઞાન એ ત્રણ વાનાં વિના વાંચવામાં સરળતા આવતી નથી. માટે વાંચવાનો કેટલોક મહાવરો થયા પહેલાં શિખાડમાં વાંચવાની સરળતા આવી શકે નહિ એ તો ખુદ્ધજ છે. તોપણ જે જે પગથીઆની ચોપડી બાણતો હોય તેને અનુસરતી સરળતા બાળકમાં આવી શકે ખરી. પહેલી અને સાતમી ચોપડી બાણનારાની વાંચવાની સરળતામાં અસખત બહુજ ફેર છે, તોપણ પહેલી ચોપડીના પાઠ જેવી સ્વાભાવિક રીતે વાંચવા જોઈએ તેમ બાળક વાંચે, તો તે સરળતાથીજ વાંચે છે એમ જાણવું. ચોખું, અને, અર્થજ્ઞાનની સાથે વાંચવું તો બધે પગથીએથી ઘણું ખર્ચ બની શકે એમ છે. વાંચવાની ઉતાવળ નૂદે નૂદે પગથીએ નૂદી નૂદી છે, તોપણ તે જ્યાં જેટલી ઘટતી હોય તેટલી તો જોઈએ.

જે વાંચે તેના અક્ષરે અક્ષર સ્પષ્ટ સમજાય, ચારે તે વાંચવું સ્પષ્ટ ચોખું છે એમ સમજવું. બહુ ઉતાવળ કરવાથી, અથવા વચે વચે સાદ ધીન્ના પાડી નાખવાથી ઉચ્ચારણ ચોખું સંભળાઈ શકતું નથી. શબ્દના છેલ્લા અક્ષરો અને વખતે આઘયો પણ મૂકી દેવાની ઘણાને ટેવ હોય છે, અને તેથી એ અક્ષરો ચોખા બોલાવવાની કાળજી રાખવી. વખતે જોડાક્ષરમાંનું એકાદું બંજન પણ કોઈ મૂકી દે છે. વાંચવામાં સ્પષ્ટતા આવવાને માટે ઉતાવળની ટેવ છોડવવી પ્રથમ જરૂરનું છે. અને તેથી “ધીમે ધીમે દરેક અક્ષર ઠોકીને સંભાળથી વાંચો” એ શીખામણ સારો મહાવરો પડે લાં સુધી આખ્યાજ કરવી.

સ્પષ્ટતાની બાબતમાં બીજી પણ બાળકમાં આવે વખતે કટેવ હોય છે.

૧. અચકાતાં અચકાતાં વાંચવું. કેટલા દોઢ પહોરે અકેકો અક્ષર વાંચી શકે છે અને વચમાં અ-અ-અ-અ કર્યા કરે છે. કેટલાક વચગાળામાં રાગડો કાઢે છે, એ જોડ વચક સિદ્ધ પૂરી નહોવાના કારણથી

ઉત્પન્ન થાય છે. જુની રીતના વાંચનારાઓ વાંચતાં જે કહેકા કરે છે તેનું મૂળ કારણ એજ છે કે તેમનામાં વાંચવાની સરળતા નથી. રાગડો દાદવા-ની કે અ-અ-અં કરવાની ટેવ કદી પણ છોડીને પડવા દેવી નહિ. જો છોડી શકે, તો ધીમે ધીમે વાંચે તેની ફિક્કર નહિ, પણ વચે સ્વર પૂરવાની કાંઈ મળ્યું જરૂર નથી. કેટલાક છોડીને બહુ ઉતાવળ અને તેથી ઉત્પન્ન થતા ગભરાટના કારણથી પણ અચકાય છે. તેને ધીમે ધીમે વાંચવાનું કહેવું અને ખીલીતાં હોય, તો મીઠાશથી વાત કરી તેને હિંમત આપવી. જીભમાં કાંઈ ખોડ હોવાના કારણથી પણ કોઈ અચકાય. પણ ધ-ણી વખત તો ખીક અને ગભરાટ એજ તેનું ખરું કારણ હોય છે. જે ધરમાં ઠીક ખોલી શકે અથવા કવિતા ઠીક ગાઈ શકે, અથવા પોતાના શિક્ષકના મોઢા આગળ ઠીક વાંચે, પણ અજાણ્યા પરીક્ષકની આગળ અ-અ-અ કરવા લાગે સારે નિશ્ચય જાણવું કે એની જીભમાં ખોડ નથી, પણ ખીકણું છે. જીભની ખોડ પણ ધીરજ અને મહાવરાથી દુર થઈ શકે છે. કહે છે કે સ્રીસનો ડીમારથનીશ જેની જગતમાં હજી વક્તવ્યમાં જોડી થઈ નથી, તેની જીભ જુવાનીમાં અટકતી હતી, અને ત્રેયી તેણે દરરોજ દરીઆ કાંઠે જઈને પોતાની જીભ ઉપર કાંકરા મૂકી એકાંતમાં બાપણ કરવાનો મહાવરો પાડ્યો હતો. **વાઙ્કે અક્ષર જેવડવા.** કેટલા અચકાતા નથી, સારે એમ કરે છે. “ બાપા ” એ શબ્દ વાંચવો હોય તો બા-પા-બાપા અથવા બા-બાપા એમ વાંચે. એનાં બે કારણ હોય. કાંતો વંચકસિદ્ધિ કામી, અથવા કાંતો અણધરતી ઉતાવળ. વાંચતાં થોડું આવડ્યું હોય, તો પણ એમ શબ્દ કે અક્ષર બેવડવા તો નજ દેવા. ધીમે છૂટું છૂટું વાંચે, તો ફિક્કર નહિ.

ઉતાવળની ખાખતમાં યાદ રાખવું કે ઉતાવળા કરતાં ચોખ્ખું વાંચવું વધારે અગત્યનું છે. જો ચોખ્ખું વાંચતાં આવડશે, તો પછીથી ઉતાવળ એની મજે વધતી જશે. પ્રથમ અક્ષરે અક્ષર, પછી શબ્દે શબ્દે, અને પછી ઉપવાક્યે ઉપવાક્યે, અને છેવટે વાક્યાંતેજ સંપૂર્ણ અટકે એવા વાંચન શીખવાના ચાર પગથીઆં છે, અને તેથી જે છોડીને જે પગથીઆનો હોય સાં તેને અનુસરવું અટકવા દેવું. વખતે ઉતાવળથી વાંચવાની તાકીદ રાખવાને લીધેજ ઘણી નિશાળનું વાંચન ધિક્કારવા યોગ્ય નહાઈ માલમ પડે છે. બધી જાતની અશુદ્ધતા અઘટિત ઉતાવળથી વાંચવામાં આવે છે. માટે બધે પગથીએ એ ઉપર નજર રાખવી.

જે વાંચે તેના અર્થ વાંચનાર બરાબર સમજતો નહોતો, તો તેના વાંચવાથી સાંભળનારને સમજાવો અશક્ય છે. તેથી વાંચનારને અર્થજ્ઞાન જરૂર હોવું જોઈએ. પણ ધણા બાળકો વાંચે છે ત્યારે અર્થ ઉપર ધ્યાન બિલકુલ આપતા નથી, અને તેથીજ મતલબ કહેતી વખતે થોડું ધણું ચોપડીમાં જોવાની તેને જરૂર પડે છે. એવી કટેવ મહેતાજીઓજ ધણું કરીને છોકરાને પાડે છે. ઉતાવળ કરવાની એટલી બધી લાહે હોય છે, કે વાંચવાને બદલે આગગાડીની પેટે છોકરાંઓને બંધી જવાની ટેવ પડે છે. રસ ભર્યું વાંચવાને માટે તો અર્થજ્ઞાનની વિશેષ કરીને જરૂર છે. માટે મહેતાજીએ મૂળથીજ સમજીને વાંચવાની બાળકોને ટેવ પાડવી. વાંચતાં શીખવાનો મુખ્ય હેતુજ એ છે, કે વાંચીએ તેની મતલબ સમજીએ. મોટાપણે આપણા દેશમાં થોડાજ જ્ઞાન મેળવવા સારૂ ખાનગી વાંચે છે, અને તેનું આટું કારણ એ છે કે વાંચે તેની મતલબ સમજવાની શક્તિ મહેતાજીએ તેઓને આપી નથી. વાંચ્યા પછી મતલબ સમજવાને સારૂ વાંચે વાક્ય મનમાં વાંચી જવાની તેને જરૂર પડે છે, અને તેથી એવી બેવડી મહેનતથી કંટાળી તે ખાનગી વાંચવુંજ મૂકી દે છે, અને તેમ થવાથી તેના જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો થવાને બદલે દિનપર દિન તે અજ્ઞાન અને વહેમી થતા જાય છે. ખાનગી વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવો એ મહેતાજીની એક કિંમતી ફરજ છે, અને તેને માટે વાંચે તેજ વખતે સમજીને વાંચે એવી ટેવ પાડવી જોઈએ.

૬. લલિતનારના મનનો વધો ભાવ સાંભળનારને પ્રત્યક્ષ જાણાય એવી રીતે જે વાંચવું તે રસ ભર્યું વાંચવું કહેવાય છે.

આ કામ ધણુંજ અઘરું છે. રસભર્યું વાંચનાર ખરેખરા તમને મોટી ઉમરના પણ થોડાજ માત્રમ પડશે. એનું કારણ એ છે, કે રસભર્યું વાંચનારે લખનારનો બધો અર્થ સમજવો જોઈએ એટલુંજ નહિ. પણ તે લખતી વેળા તેના મનમાં જે જે જુસ્સાઓ જોડે દરજ્જે પેદા થયા હોય, તે તે જુસ્સાઓ તેટલે દરજ્જે વાંચનારે જાણવા જોઈએ, તે તેજ રૂપે તેના દિલમાં બાગવા જોઈએ, અને તે પ્રમાણે તેને જતાવતાં આવડવા જોઈએ.

તે છતાં પણ રસભર્યું વાંચતાં શીખવું એ ધણીજ ઉપયોગી કળા છે. સારાવકતવનો પાયો એ ઉપરથી ચાલ્યાય છે. આપણા દેશમાં સુબાષિત બોલનારાઓની ખોટ છે તેનું એક મજબુત કારણ એ છે કે બાલ્યાવસ્થા-

માં રસભર્યું વાંચવા ઉપર (અને તેના મુખ પાઠ ઉપર) કાંઈજ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી.

રસભર્યું વાંચતા શીખવાને માટે ખરો નિયમ તો એજ છે કે તમેજ જાતે **બોલતા હો, એમ સમજીને વાંચો.** એ વેળા વાંચનારે લખનારની સાથે એકરૂપ થઈ જવું, તેના વિચાર તેજ પોતાના વિચાર કરી નાંખવા, તેના જેવીજ પોતાની લાગણીઓને જાગૃત કરવી, અને પછી તે બોલતો હોય તે પ્રમાણેજ પોતે બોલવું. તમે જોશો કે રસભર્યું વાંચવામાં અર્થજ્ઞાન કેટલું અવશ્યનું છે. એ વિના સાફ વાંચન થઈ શકતુંજ નથી, અને તેથી મહેતાજીએ વાંચવું સાફ કરવાની મતલબે પણ સમજણની ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવું ઘટે છે.

ખરો નિયમ તો રસભર્યું વાંચવાનો ઉપર કહ્યો તેજ છે તોપણ નીચેના બે નિયમ ઉપર ધ્યાન રાખવાથી સ્પષ્ટી મદદ મળશે. ૧. **વિરામ ચિન્હ આગળ ઘટતી રીતે અટકવું.** વિરામ ચિન્હનાં નામ ને ઓળખતાં, અને તે પ્રત્યેકની આગળ કેટલું અટકવું જોઈએ વગેરે બાબતો આ પગથી-એ તો બહુનારને શીખવવીજ જોઈએ. પણ માત્ર એટલું શીખવ્યાથી ફાયદો થવાનો નથી. એ સમજનો ઉપયોગ કરવાનો તેમને ખતરી મહાવરો પાડવો જોઈએ. મહાવરો થયા પછી એ કામમાં બહુનારને કે બહુનારને કાંઈ મહેનત નહિ પડે. **જોરવાળા શબ્દ ઘટતા જોરથી વાંચવા.** વાક્યમાં કેટલા શબ્દ ઉપર વિશેષ બાર મૂકવાનો હોય છે અને તે પ્રસંગે સ્વર પણ ઝુદી રીતે કરવો પડે છે, એ બાબત ઉપર જેમ તેમ વાંચનારનું મૂળથીજ ધ્યાન ખેંચવું. એ બધાનો આધાર લખનારના અર્થ ઉપર અથવા ભાવ ઉપર રહેલો છે. જ્યાં બાર મૂકવો જોઈએ ત્યાં ન મૂકતાં બીજે ઠેકાણે મૂકવાથી અર્થનો કેવો અનર્થ થઈ જાય છે એ એક નીચેના દાખલા ઉપરથી માલમ પડશે. “હું કાલે મુંબઈ જવાનો છું.” એમાં જો “હું” ઉપર બાર મૂકીને વાંચીએ તો એવો અર્થ થાય કે મારો ભાઈ નહિ પણ હું કાલે મુંબઈ જવાનો છું. “કાલે” ઉપર બાર મૂકીએ તો આજે કે પરમ દહાડે નહિ એવો અંદરથી અર્થ નીકળી આવે છે. એજ મપ્રાણે મુંબઈ બોલ ચાંપીને બોલતાં એવો અર્થ જણાય કે કાષ્ટએ “તમે કાલે મુરત જવાના છો” એમ કહ્યું હોય અને તેના ઉત્તરમાં તેની ના પાડી **મુંબઈ જવાનો છું** એમ તે કહેતો હોય “હું” શબ્દ જોરવાળો કરતાં એમ

જાણાય કે “નહિ કેમ? હું કાલે મુંબઈ જવાનો છું.” ‘જવાનો’ એવું પણ ભાર મૂકવાથી જુદોજ અર્થ સૂચવે. ‘હું જવાનો છું. હું કાલે મુંબઈથી આપ્નો એમ તમને કાણે કહ્યું’ એવો ભાવ સમજાય. આ પાંચ બોલના વાક્યના આ રીતે પાંચ અર્થ થઈ શકે છે, અને એ બધાનો આધાર ફક્ત ભાર મૂકવાની ઉપરજ રહ્યો છે. આ ઉપરથી તમે જોશો કે આ વિષય વાંચનમાં કેટલો અગત્યનો છે, વિરસ કે નીરસ વાંચનું આ જાતની ગફલતને લીધેજ થાય છે. પણ એ વાત ખરી કે ભાર મૂકતાં આવડવાને માટે તે વાક્યની આગળ પાછળના વાક્ય વાંચી તેનો અર્થ તથા સમજના ભાવ વાંચનારે જાણવાજ જોઈએ. ફરીથી કહીએ છીએ કે અર્થ—જ્ઞાન વિના તો સાઈ વાંચવાની આશાજ ન રાખવી. એ માટેજ વાંચનનો પાઠ ધેરથી બાણનારે તૈયાર કરી આવવાની જરૂર છે. એમ ધણો મહાવરો થયા પછી વાંચનારના હાથમાં જે આપ્યું તે ટપ રસભરી રીતે તે વાંચી શકશે.

૩. જેવો રસ હોય તે પ્રમાણે સ્વરભેદાદિ અનુભાવ પળ કાંઈક કરવા જોઈએ. પ્રીતિનું, મસ્કરીનું, દિલગીરીનું, ઉત્સાહનું. આશ્ચર્યનું, બયનું, કંટાળાનું, કે શાંતિનું બોલતી વખતે આપણે સ્વર તથા હાથ માથા વગેરેના હાવા ભાવો કેવા જુદા કરીએ છીએ તે સૌ જાણેછો. એમાંનું કાંઈક કરી બતાવવું એ પણ એક રસભર્યો વાંચનનું લક્ષણ છે, પણ **અનુભાવ હોંગ મરેલા ન થાય અથવા રાગહો ન નોકલે**” તે ઉપર હમેશાં લક્ષ રાખવું.

વાંચન શીખવવાની રીત. ભાગ ૨ જો.

૧. વાંચનપાઠ ચલાવવાની ત્રણ મતલબ છે:—૧. વાંચવાની કલા શીખવવી. ૨. ભાષા જ્ઞાન વધારવું ૩. જૂદા જૂદા વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

આ ત્રણે હેતુ પાર પાડવાને માટે યોગ્ય વાંચનમાળા અવશ્યની છે. પેહેલો હેતુ તો ધણું કરીને ગમે તેવી વાંચનની ચોપડીથી પાર પડી શકે. ગામડી મહેતાજીઓ કહો ને પદ શીખવીને કોઈ પણ વાંચન ચોપડી વિના એ હેતુ કેટલે દરજ્જે પાર પાડી શકેછે, પણ ખીજા બે હેતુ ખિલકુલ દુર રહી જાય છે. વંચકસિદ્ધિ કરાવવાને માટે પણ યોગ્ય ચોપડીઓની કેટલીક જરૂરતો છે.

બાળકોને વાંચવાની ચોપડીઓ બાપા અને મતલબમાં અનુક્રમે ચડતી જાય એવીજ જોઈએ. ચૂનરાતમાં હાલ વાંચનમાળા સાથે છે તે ઠીક છે. બાપાનો અનુક્રમ જોઈએ તેવો નથી, પણ મતલબનો છે.

ગમે તે વાંચનમાળા સાક્ષતી હોય, તોપણ મહેતાજીએ આ ત્રણ હેતુ પાઠ ચલાવતી વેળા વીસરી જવા જોઈએ નહિ. અમને દહેશત લાગે છે, કે ધણા તો એનો પહેલો હેતુજ હાલ સમજે છે. પેહેલો હેતુ યોગ્ય રીતે ક્યારે પાર પડે તે સંબંધી ઉપર સમજાવ્યું. બીજા બે હેતુ પાર પાડવાને માટે સમજણ આપવાની અને સાર યાદ રખાવવાની જરૂર છે. તે શી રીતે થાય તે હવે કહીએ છઈએ.

૧. બાપા, અર્થ, કે ભાવ સમજતાં બાલકોને કયે ઠેકાણે કઠિણ પદો તે મહેતાજી પોતાની નોંધ તૈયાર કરતી વચ્ચે શોધી કાઢવું.

મહેતાજીની અતુરાઈ આ ઠેકાણેજ જણાય છે. અનુભવી અને બુદ્ધિ-માન મહેતાજી બાળકોની મુશ્કેલીઓ તુર્ત જાણે છે. બાળકની બુદ્ધિમાં પેસી જોવાની શક્તિનો આ વેળા મહેતાજીને બહુ ખપ પડે છે. બાળક કેટલું જાણે છે એ વાત અનુભવથી માલમ પડે. અને એટલે અનુભવ મહેતાજીને હોવો જોઈએ. પાઠમાં જે નવું આવ્યું તે સમજવાની શક્તિ બાળકમાં છે કે નહિ તે વિચક્ષણ મહેતાજી જાણે છે.

૨. બાપાની કઠિણતા શબ્દના અર્થ, પર્યાય, વ્યુત્પત્તિ, અને પદચ્છેદ જાણવાથી દુર થાય છે.

બાપાની કઠિણતા બે પ્રકારની છે:—શબ્દની અને વાક્ય રચનાની. બાળકોને શબ્દ કઠણ ત્રણ કારણથી લાગે. ૧. તે શબ્દ બાળકોના બોલવા સાલવાના વ્યવહારમાં ન આવે એવો હોય. જે શબ્દ બાળકો ઘરમાં કે માં-હા માંહે બોલતા હોય તે તો તે જાણે અને તેનો અર્થ પૂછવાની ધણું કરીને જરૂર નથી. પણ બાપામાં બાળકો સાથે છે તે કરતાં ઘણાજ શબ્દો વધારે છે એટલુંજ નહિ, પણ મોટા માણસોના બોલવામાં પણ લખાએલી બાપામાં જેટલા શબ્દ વપરાય છે તેટલા બધા આવતા નથી. માટે બાળ બાપામાં જે જે બોલ ન બોલાતા હોય તે શિક્ષકે ઓળખી કાઢવા જોઈએ, અને તે પાછલી ચોપડીમાં કે શીખવવામાં આવી ગયો છે કે નહિ તે યાદ

કરી જનું. ૨. પાઠ્ય શીખવામાં તે કઠિણ શબ્દ આજો નહિ હોય. આવા શબ્દ ધણું કરીને સારી વાંચનમાળાની ચોપડીઓમાં પાઠને મથાળે લખ્યા હોય છે, પણ તેજ ઉપર આધાર રાખી ખેંચી રહેવું નહિ. એ શબ્દ તો શીખવવાજ, પણ તે ઉપરાંત પણ ઘણા શબ્દ શીખવવા લાયક હોય છે તેને બૂલી જવા નહિ. ૩. જે વિષયનો જ્ઞોલ હોય તે વિષયજ આજકના અનુભવથી દુર હોય. એવા શબ્દ સહેલા દેખાય, તોપણ આજકને નજ આવડતા હોય. જે વસ્તુ જેવામાં નથી આવી તે વસ્તુનું નામ એને ખબર ન હોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. માટે એ વિષય આજકને જાણીતો હશે કે નહિ તેનો શિક્ષકે હમેશાં વિચાર રાખવો. આ આખત શહેરના અને ગામડાના છોકરાના જ્ઞાનમાં બહુ ફેર હોય છે, અને તેથી દરેકને નડતી જુદી જુદી મુશ્કેલીઓ શિક્ષકે વિચાર કરીને ઓળખી શકવી જોઈએ. વિદ્યાના વિષયો તો આજકને નવાજ છે, અને તેથી તેના પ્રત્યેક સાંકેતિક શબ્દ સહેલા દેખાય, તોપણ આજક નહિ સમજતા હોય એમજ જાણવું.

પણ શબ્દના અર્થ જાણવા છતાં પણ વાક્ય રચના કઠિણ હોય, તો તેનો અર્થ આજકથી ન સમજાય. ક્રિયાપદનો કર્તા, વિશેષણનો વિશેષ્ય, સર્વનામનું નામ વગેરે કેટલીક આખતો ન જાણાય, તો અર્થ ન સમજાય અથવા સમજાય તો જીવોજ. માટે વાક્ય રચના ક્યાં કઠિણ છે તે પણ આજકની જુદી અને જ્ઞાનનો વિચાર કરીને શોધી કાઢવું જોઈએ. જ્યાં વાક્યનો વિષય અજાણ્ય હોય, ત્યાં આવી અણસમજણ હોવાનો ઘણો સંભવ છે, વાર્તા કરતાં વિદ્યાના પાઠમાં વાક્યનો અન્વય આજકે બહુજ થોડો સમજી શકે. એ રીતે જ્યાં પણ કાંઈ નવો વિચાર હોય, ત્યાં આજક વાક્ય રચનામાં બૂલ કરશે એમ જાણવું. કેટલેક પ્રસંગે અંધકારની રચનાજ ગુન્નવણવાળી હોવાના કારણથી છોકરાઓને તે વાક્ય કઠિણ લાગે છે. એવાં વાક્ય શિક્ષકે અવશ્ય ચૂંટી કાઢવાં જોઈએ, અને તે કેમ સુધરી શકે તે પણ (આજકોનું જાણી જ્ઞાન કાંઈ કેળવાયેલું હોયતો) તેમની પાસે કઢાવવું. એથી આજકને ઘણો રસ લાગશે, તથા નિર્બંધ રચવામાં ઘણો ફાયદો થશે.

શબ્દની કઠિણતા અર્થ, પર્યાય, અને વ્યુત્પત્તિ જણાવી દુર થાય. કઠિણ વાક્ય સમજવાનું મુખ્ય સાધન પદ્ધતિ છે.

પર્યાય એટલે એક અર્થના જે જે શબ્દ હોય તે બધા જાણવા:— જેમકે 'યોગ્ય' એના પર્યાય "લાયક," "ઘટિત," "ઘટનું," "મુનાસિબ,"

“જોઈએ તેવું” વગેરે. *પર્યાય જાણવાથી જાણકનું જાણા જ્ઞાન વધે છે, તે જાણતાં વિચાર કરવાની ટેવ પડેછે, અને વર્ગને રસ લાગેછે. પણ ધણી વખતે પર્યાય આપી શકાતા નથી, અથવા તે આખ્યાથી પણ શબ્દનો જોઈએ તેવો ખુલાસો થતો નથી. એને માટે અર્થ સમજાવવાની અથવા વ્યાખ્યા આપવાની જરૂર પડેછે. એ કામ પર્યાય કહેવા કરતાં ઘણું અઘરું છે, અને નાનાં જાણક તે કરવાને કેવળ અશક્તિમાન માલમ પડશે. મોટા માણસ પણ એ કામ થોડાજ સારી રીતે કરી શકે છે. પણ જેટલું એ કામ અઘરું, તેટલુંજ કેળવણીના કામમાં વધારે અગત્યનું છે. એથી પર્યાય કહેવાં કરતાં ઉંચી જાતની કેળવણી મળેછે. પણ એમ કરાવતાં મહેતાજીને બરાબર નહિ આવડે તો ફાયદાને ઠેકાણે નુકશાન થાય. જાણકો પાસે વ્યાખ્યા કઢાવવા પહેલાં શિક્ષકે એ સંબંધી આ નિયમો સમજવા જોઈએ ૧. વ્યાખ્યા કરવી એટલે એક વસ્તુનો સામાન્ય વર્ગ અને તેના વિશેષ લક્ષણો કહેવાં જેમકે, હાથી, એ સુંદ વાળું મોટું ચોપડું જનાવર છે. એમાં હાથી, એ ચોપડું જનાવર છે એમ કહીને તેનો વર્ગ જણાવ્યો અને તે વર્ગમાં “મોટું અને સુંદવાળું” એ ગુણોથી જુદો પડે છે. તે વિશેષ લક્ષણો જતાવ્યાથી એની વ્યાખ્યા થઈ. ૨. વાંચનના પાઠમાં આ શાસ્ત્રીય રૂપેજ વ્યાખ્યા લેવાની જરૂર નથી, પણ તે કડકે કડકે સૂચક પ્રશ્નવડે કઢાવવી. ૩. સાદા અને જાણીતા વિચારની વ્યાખ્યા કરાવવી નહિ. એક યાદ રાખવું કે જેમ વિચાર સાદો તેમ તેની વ્યાખ્યા આપવી અઘરી છે, અને તે વ્યાખ્યાની જરૂર ઓછી છે. ૪. શાસ્ત્રીય વિષયના સઘળા શબ્દની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રીયરૂપેજ જોઈએ. ૫. શાસ્ત્રીય વ્યાખ્યામાં એક શબ્દ વધારવા ઘટાડવાથી ફેટલો અર્થબેદ થઈ જાય છે તે તરફ વિદ્યાર્થીનું લક્ષ વખતે ખેંચતા રહેવું. એમ કરવાથી તોલન—શક્તિ કેળવાય છે, જાણની યથાર્થતા આવે છે, અને ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી મળે છે.

૪. વ્યુત્પત્તિ અને પદચ્છેદ એ સમજૂતીના મોટા મદદનીશ છે, પણ તે. વાંચનના પાઠમાં મદદનીશ જ છે.

કેટલાક ઉત્સાહી, પણ કાચા શિક્ષકો વાંચન પાઠનો ધણો વખત આ જો વિષયથીજ રોકેછે. એ જોઈએ છે. તેમ વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ શીખવવાને

*પર્યાયની જોડે વિરુદ્ધાર્થ શબ્દ પૂછવાથી પણ ધણો ફાયદો થાયછે.

છુટા વખતની જરૂર નથી એમ કોઈ સમજતા હોય, તો તે પણ બૂલ છે. સમજીતીમાં એ બે વિષયો મદદ કરે છે માટે તેને વાંચનના પાઠમાં બોલાવવામાં આવે છે, પણ એ મદદ આવેલા ધરધણી થઈ એસે એ કાંઈ વાનખી નહિ. માટે આ નિયમ હમેશાં યાદ રાખવો, કે સમજીતીમાં મદદ કરે તેવાજ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને પદ્મછેદ વાંચનના પાઠમાં પૂછવાં જોઈએ.

વ્યુત્પત્તિ જાણવાથી શબ્દની વ્યાખ્યા પૂછવાની જરૂર દૂર થાય છે એમ ન જાણવું. ધણી વખતે બાપામાં ચાલુ અર્થ વ્યુત્પત્તિના અર્થ કરતાં જૂદોજ હોય છે. એ બતાવવાની હમેશાં જરૂર છે. મૂળ અર્થ શો, પછીથી અર્થ શો ફર્યો. એ ફરવાનું કારણ શું, વગેરે વાતનો વિચાર કર્યાથી બાળનારને સારી કેળવણી તથા ઉપયોગી જ્ઞાન મળે છે, અને પાઠ રસિક થાય છે.

જે શબ્દનો સંબંધ વાક્યમાં બાળકને સુવ્યવસ્થામાં નાંખે એવો હોય તે શબ્દનું પદ્મછેદ પૂછવાનોજ સાધારણ નિયમ રાખવો, પછી તે સાથે વ્યાકરણના બીજા નિયમો પૂછી જોઈએ, અને વ્યાકરણનો વિષય તાજે કરાવીએ, તો કાંઈ હરકત નથી. એવી રીતે વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાન પણ તાજું કરાવી શકાય. જેમ એક ચોપડીના શબ્દમાં બાળકાએ 'તા' પ્રત્યય ઓળખ્યો તો પછી તેનાં બીજાં ઉદાહરણ, ભાવવાચક નામના બાપામાં બીજા પ્રત્યયો કેટલા ચાલે છે, તેનાં ઉદાહરણો વગેરે જપ જપ પૂછી શકાય. એમ કર્યાથી વર્ગમાં રસ અને ચાંચલ્ય વધે, તોપણ સમજીતી જે મુખ્ય કામ છે, તે જાણ થઈ જાય અને આ ઉપવિષયો મુખ્યપદને પામે એમ કદી થવું જોઈએ નહિ.

૧ અર્થની કઠિણતાના ઉપાય પ્રદર્શન, ઉદાહરણ અને સ્પષ્ટી કરણ છે.

શબ્દ કે વાક્યરચના સરલ હોય, તોપણ અર્થ એવો કઠણ હોય કે છોકરાંથી સમજાય નહિ. બાપાની કઠિણતા ઘણું કરીને થોડી ધણી દૂર સાથી થઈ શકે, પણ જ્યાં અર્થજ નતે કઠિણ, સાં ચતુર મેહેતા જીનો ખપ પડે છે. એ ઠેકાણે સામાન્ય માણસનું કાંઈજ ચાલતું નથી.

આપણી વાંચનમાળામાં જ્યાં કઠણપણું છે સાં અર્થનુંજ છે અને તેથી તે કેમ દૂર કરી શકાય તે ધ્યાન રાખીને શીખવું જોઈએ.

વાક્યની અર્થકઠિણતા ત્રણ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ અનુભવમાં નહિ આવેલી વસ્તુનું અથવા વાતનું તેમાં વર્ણન કર્યું હોય. એનો ઉપાય

પ્રદર્શનજ છે એટલે વસ્તુનો તેને અનુભવ કરાવવો. ૧ અનુભવમાં આવેલી વાત વિશેષ રૂપમાંથી કઢાડીને સામાન્ય રૂપમાં મૂકેલી હોય બુદ્ધિ કેટલેક દરજ્જે કેળવાયા વિના સામાન્ય રૂપે કહેલી વાત સમજાતી નથી, નિરાધાર વસ્તુ પૃથ્વી ઉપર પડેછે. એમ કહીએ, તો થોડાજ બાલક સમજે, પણ આ ચોપડીને જ્ઞાથનો ટેકો ન આપીએ તો શું થાય એમ પૂછીએ, તો તેઓ પોતાની મેજેજ જવાબ આપી શકશે. હવે જોઈશું તો એ બે રીતના બોલવામાં ફેર માત્ર રૂપનોજ છે, પણ વિશેષ રૂપે બાળક જાણેછે અને સામાન્યરૂપે જાણતા નથી. સામાન્ય રૂપમાંથી કાઢીને વિશેષ રૂપમાં એક વિચાર મૂકવો તેને ઉદાહરણ કહેછે. ૩. જાણીતા અને અજાણ્યા વિચાર એક બીજા સાથે ગૂંચવાઈ ગયા હોય, અથવા વિકટ અનુક્રમમાં ગોઠવાએલા હોય, અથવા બાળકને જોઈએ તેવડાં નાનાં પગથીયાં તેમાં ન પાડ્યાં હોય, તો તે બાબત તેમનાથી ન સમજાય. આ સ્થળે શિક્ષકે સ્પષ્ટીકરણ કરવું જોઈએ આ કામ અધરૂં છે. પ્રથમતો શિક્ષકે તે વિષયના પોતાના મનમાં કડકા પાડી જવા, તેમાંથી કઈ બાબતો બાળકને જાણીતી છે અને કઈ અજાણી છે તે તપાસી જવું, પછી તેને યોગ્ય અનુક્રમમાં ગોઠવવી, અને જે જે ઠેકાણે પગથીયાં ખટતાં હોય ત્યાં પોતાની નર્મથી પૂરવાં. અર્થાત્ પ્રથકરણ, સરલ રચના, અને ઘટતા વિસ્તારથી અધરામાં અધરા પાઠનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકેછે.

વાંચન શીખવવાની રીત ભાગ. ૩

૬ પાઠને લગતું પળ તેમાં ન આવ્યું હોય એવું કટલુંક જ્ઞાન વાંચનની સમજૂતી વેળા આપવાની જરૂર છે.

અ. વિચક્ષણ મહેતાજીના નિશાળીઆ તેઓના સામાન્યજ્ઞાનથી મોટા-પણે પણ ઓળખાઈ આવે છે. એનું કારણ એકે કે એવા મહેતાજી પોતાના દરેક પાઠમાં કાંઈ કાંઈ બહારનું જ્ઞાન આપતાજ રહેછે, અને તે એવી રસિક રીતે આપેછે કે પાઠની વાત કરતાં પણ છોકરાંઓને તે વધારે યાદ રહી જાયછે. વાંચનતો વિશેષ કરીનેજ બહારનું જ્ઞાન આપવાનું ઠેકાણું છે. પરંતુ તે જ્ઞાન પાઠને લગતું અને મુખ્ય વિષયને ઢાંકી ન નાંખે એટલુંજ જોઈએ.

૭. તે છતાં થોડું ઘણું બહારનું જ્ઞાન આપવાની જરૂરજ છે એમ જાણવું. ગમે એવી ઉત્તમ વાંચનમાળા હોય તોપણ શિક્ષકની તર્ફના વ-

ધારાની જરૂરતો હમેશાં રહેલી હોયછે, કેમકે જૂદે જૂદે ઠેકાણેનાં જૂદા જૂદા ઉમરના અને જૂદા જૂદા જ્ઞાનના છોકરાને તે બધી રીતે અનુસરતી કદી પણ હોઇનજ શકે. આળકના વિશેષપણનો વિચાર કરી વિશેષ હકીકત આપવાની છે. કેટલીક વિશેષ હકીકત તો પાઠના સ્પષ્ટીકરણને અર્થે આપવી પડેજ છે, અને તેનું વર્ણનનો આપણે ઉપર વિસ્તારને નામે કરી ગયા છઈએ. એ ઉપરાંત પણ છોકરાઓ, પાઠમાં જેજે જ્ઞાન જોઈએ, તેમાં અધુરા હોય, તો તે તે જ્ઞાન આપવાની જરૂર હમેશાં રહેવાનીજ. જેમકે, વાંચનના પાઠમાં જાણે ‘પારિસ’ નામ આવ્યું. હવે જે છોકરા યુરોપની ભૂગોળ નહિ બણ્યા હોય તેને એ ફ્રાન્સની રાજધાની છે એવી કેટલીક હકીકત કહેવીજ જોઈએ. ઘણું કરીને એનો એક નિયમજ રાખવો, કે ભૂગોળ કે ઇતિહાસનું કાંઈપણ નામ આવે, તો તે સંબંધી પ્રશ્ન પૂછી અજ્ઞાન માલમ પડે. તો વિશેષ હકીકત આપવી. એવા પાઠની વખતે નકશો હાજરજ રાખવો. વિશેષ હકીકત આપવાના એવા જૂદા જૂદા પ્રસંગો આવેછે, કે તે બધા બતાવી શકાતા નથી, પણ ચતુર શિક્ષક તુર્ત તેને ઓળખી શકેછે.

ક. પાઠની બહારનું જ્ઞાન આપવાના એ હેતુ હોયછે:—સામાન્ય જ્ઞાન અથવા ભાષાજ્ઞાન વધારવું. એ બંને હેતુ અગત્યના છે, પણ સામાન્યજ્ઞાન ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખવું ઘટે છે.

ઢ. એ બહારનું જ્ઞાન હમેશાં “નોટ” ના આકારમાં લખાવવાની જરૂર નથી. ઉત્તમતો એ છે કે એવી વિશેષ હકીકત છોકરાઓને એવી રસિક લાગે કે તે પોતાની મેળેજ યાદ રાખે અથવા લખી લે. ભાષાજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે ઘણી બાબતની નોટ છોકરા એ પ્રમાણેજ લખ લે એવી ટેવ પાડવી જોઈએ. તોપણ વિદ્યા જેવા કેટલા કઠણ વિષયની વિશેષ હકીકત આપતાં, “આ બહુ જાણવા લાયક છે, તપાસીને લખી લેજો” એમ કહીને તેઓનું ધ્યાન તથા કાળજી તે તરફ ખેંચી લખાવવાની પણ જરૂર પડે છે, માટે “નોટ” લખાવવી કે વાતમાંજ કહી જવી એ બેમાં કયું સાચું તે કહી શકાતું નથી, પણ ઘણું કરીને પ્રથમ જ્યાં સુધી નોટ લેવાની ટેવ પડી નથી ત્યાં સુધી લખાવવું, અને પછી તેઓ ધીમે ધીમે પોતાની મેળે પોતાને અનુસરતું લખી લેતાં શીખે એવી તજ્જીજ રાખવી એ સારો રસ્તો છે.

૭ લલ્લનારનો ભાવ સમજાય અને સાંભળનારના હૃદયમાં
લાગે ત્યાં સુધી તેનો અર્થજ વરાવર સમજાયો નથી એમ જાણવું

શબ્દાર્થ સમજવો, ભાવ સમજવો, અને ભાવ સમજી તેમાં તદાકાર
થઈ જવું એ ત્રણે વૃત્તિ નહીં છે. ફક્ત શબ્દાર્થ જાણ્યાથી વાંચનનો હેતુ
થોડોજ પાર પડે છે. ભાવ સમજ્યાવિના માત્ર શબ્દાર્થ જાણવાથી સૂનું સૂનું
લાગે છે અને કાંઈ પણ રસ લાગતો નથી. લલ્લનારના ભાવમાં તદાકાર
થવું એટલે જે વિકારથી તેણે લખ્યું હોય તેજ મનોવિકારમાં વાંચનારે
આવી જવું. એ ભાવ સમજવામાં ટોચનું મગ્ની છે, અને એથીજ
વાંચવું સાર્યક થાય છે

રસમયું વાંચવાને માટે ભાવ સમજી તેમાં ઉતરવાની કૃતિ જરૂર
છે તેનો આપણે પૂર્વે કહી ગયા છઈએ.

ભાવના તદાકાર થવાને માટે સ્વાભાવિક શક્તિ અને અનુભવ એ બે
વાતની જરૂર છે. જેનામાં વીરરસ નથી તે વીરવાર્તા વાંચી કદી પણ ઉ-
શકિરાવવાનો નહિ. નિર્દય માણસનું નદય ગમે એવા કશ્વરસથી પણ
પીગળવાનું નહિજ. તેમ જેને જેનો અનુભવ નથી તેને તે રસ લાગવાનો
નહિ. જાણકથી શૃંગાર અને વૈરાગ્ય સમજનતા નથી, કેમકે તેને હજી એનો
અનુભવ થયો નથી. અર્થાત્—સ્વાભાવિક શક્તિ અને અનુભવ રહિતને
ભાવ સમજવો અશક્ય છે, તોપણ મહેતાજીને વ્યવહારમાં એ તદ્દની થોડી-
જ હરકત માલમ પડશે, કેમકે માણસ જાતિના સ્વભાવ સામાન્ય રીતે
એવા સરખા છે, કે બધાને સરખાં કારણથી ઘણું કરીને સુખદુઃખ સરખું-
જ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. મરણનું વર્ણન વાંચી કોઈને પણ હસવું આવવું,
તો અશક્ય છે—થોડી ઘણી દિલગીરી બધાને થયેજ. માટે સાધારણ વાંચન
પાઠનો ભાવ જાણવાને માટે સ્વાભાવિક શક્તિ બધામાં છેજ એમ માની
મહેતાજી વર્તે, તો તે ઘણી ભૂલ નહિ કરે. દેશકાળના કારણથી અમુક
વૃત્તિનું વળણ અમુક વિષયમાં બદલાઈ ગયેલું લાગે, તો ઘટતા વિસ્તારથી
અથવા વિશેષ વર્ણનથી તે ઠેકાણે આણી શકાય. જે પ્રસંગનું વર્ણન ચાલ-
તું હોય તેનો જે જાણકોને અનુભવ ન હોય, તો તેના જેવા બીજા પ્રસંગ
તેમના અનુભવમાં આવ્યા હોય તેનું સંક્ષેપમાં સ્મરણ કરાવ્યાથી ધારેલો
મનોભાવ પેદા થશે. હુંકામાં, સ્વાભાવિક શક્તિ બધામાં છેજ એમ

માની સમાનુભવનું સ્મરણ કરાવવું એ સમ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું શિક્ષકના હાથમાં સવલ સાધન છે.

પાઠના સારસંગ્રહ.

આપણે આ વિષયને આરંભેજ કહ્યું છે કે વાંચવું, સમજવું, અને સાર યાદ રાખવો એવાં ત્રણ અંગ વાંચન પાઠના છે. હવે, એમાંનું છેલ્લું જોઈને પછાડી આપણા મહેતાજીએ ગાંડા થઈ ગયા છે તેનું વર્ણન અત્રે કરીએ છઈએ, અને તે ઉપરથી તેઓ જોશે કે તેઓ સમજે છે તે કરતાં આ બાબત કેવી જૂઠ્ઠી રીતેજ ચલાવવા જોગ છે.

૧. જો પાઠનો અર્થ સંપૂર્ણ તથા રસભરી રીતે સમજાયો હશે, તો તેનો સાર મળનારને આપોઆપ જ યાદ રહેશે.

આ ઉપરથી સમજશે કે સાર યાદ રાખવાને માટે પણ સમજાવતી ઉપર ધ્યાન આપવાની કેટલી જરૂર છે. જે સમજાયું નથી અથવા જેમાં રસ લાગ્યો નથી, તે યાદ રહેવું અશક્ય છે. માત્ર શબ્દ યાદ રાખવાથી તો કાંઈપણ કાયદો નથી, અને તે સમજ્યાવિના લાંબી મુદત યાદ પણ રહેતા નથી. માટે, પાઠના શબ્દ નહિ પણ મતલબ યાદ છે કે નહિ તે તપાસવું ઘટે છે, અને તે પાઠ સારી રીતે સમજાવ્યો હશે ત્યારેજ યાદ રહેશે.

૨. પાઠનો સાર વાંચનારને જન્મ પર્યંત યાદ રહે એવો શિક્ષકે ઉદ્દેશ રાખવો જોઈએ.

નિશાળમાં જ્ઞાન આપવાનો મુખ્ય હેતુ એજ છે કે તેને મોટપણે ખપ લાગે, અને તેથી જો મોટપણે યાદ રહે એવી રીતેજ આપવું જોઈએ. નિશાળ છોડે તેની સાથે મહેતાજીએ આપેલું જ્ઞાન મહેતાજીને સોંપતા જાય એમ હોય, તો તેને નિશાળમાં એટલા વર્ષ ગોંધી રાખવાનું કાંઈ વિશેષ *પ્રયોજન નથી.

પણ ઘણા મહેતાજીનો જન્મ પર્યંતનો શું, પણ એક દિવસ કે એક કલાક પણ વાંચનપાઠનો સાર છોકરાંને યાદ રહેશે કે નહિ તેની જરાપણ

*યુદ્ધિની કેળવણી મળે તો તે મોટા કાયદો કહેવાય ખરો, પણ જે મહેતાજી એવી રીતે શીખવે છે કે તેનું આપેલું જ્ઞાન છોકરાઓને લાંબી મુદત યાદ રહેવું નથી, તે મહેતાજીની પદ્ધતિથી યુદ્ધિની કેળવણીનો જરાપણ મળતી હોય એમ આશા રાખવી એજ ફેકટ છે.

પરવાહ રાખતા નહોય એમ લાગેછે. તેઓતો માત્ર છોકરાએ વાચ્યું તેજ ક્ષણે તેને કાંઈ સાર યાદ છે કે નહિ એટલુંજ જાણવા માગે છે. તેમજ આખા પાઠનો સંબંધ પૂર્વક સાર યાદ છે કે નહિ તે જાણવાની પણ તેઓ કાળજી રાખતા નથી. વાંચેલા ભાગનો પણ સાર ન માગતાં, ઘણાંતો આડા અવળા કેટલાક શબ્દોજ સંતોષ પામેછે. તેઓ માત્ર સારસંગ્રહને શબ્દનું ગોખણુજ સમજે છે, અને તેથી તેઓ વિચાર કરેછે કે બિચારા છોકરા બધું તે બરાબર ક્યાંથી બોલી જાય. પણ બધું બોલી જવાનું માગેછેજ કોણ? આ ઠેકાણેતો સાર યાદ છે કે નહિ તે જાણવાનું કામ છે, પણ તે પરીક્ષકને ન આવડ્યાથી ગોખવાનો બોલો છોકરા ઉપર પોતે નાંખે છે. ઘણી નિશાળોમાં સાર કહી જવાને માટે ચોપડીના પાઠેપાઠ ગે.ખી જવાનો એક સાધારણ ધારો છે. અને મહેતાજીઓજ તેમ કરવા તેની બકામણ અને વખતે આગ્રહ કરેછે!

ખરી વાતતો એછે કે મતલબ કહી જવાને ધણા સમજુતીની તપાસને ઠેકાણે ગણેછે, અને સમજે છે કે નહિ તે તપાસવાની પોતાનામાં શક્તિ ન હોવાથી ચોપડી બંધ કરાવી તેની શબ્દગોખણુ શક્તિનીજ પરીક્ષા લેછે. સમજણુ અને સારસંગ્રહ જાણવાને માટે કેવી રીતે પરીક્ષા લેવી જોઈએ તે આગળ કહેવામાં આવશે, પણ હાલ એટલુંજ કહેવું બસછે કે હાલ ઘણે ઠેકાણે મતલબ પૂછવામાં આવેછે તેથી સમજેછે કે નહિ તે પણ જાણવું નથી અને સાર યાદ છે કે નહિ તે પણ જાણવું નથી. માત્ર મહેતાજી તથા નિશાળીઆનો કાળ મિથ્યા જાયછે.

૩. **બાલકોને સારસંગ્રહ કરતાં શીખવવાને માટે સમજુતી, પાઠનું પ્રથક્કરણ અને મોઢાની તથા લેખી પરીક્ષા એ જરૂરનાં છે.**

પાઠની સમજુતી કેવી રીતે આપવી તે આગળ સમજાવવામાં આવ્યું છે. સમજુતીની પરીક્ષા કેમ લેવી તે આગળ પરીક્ષાના વિષયમાં સમજાવવામાં આવશે.

પાઠનું પ્રથક્કરણ એ બહુ અગત્યની બાબત છે, અને એની ઉપરજ પાછળથી સાર યાદ રહેવો એ આધાર રાખેછે. પાઠમાં ક્યા ક્યા સુદ્ધ અને તે દરેક મૂદાના પેટામાં કઈ કઈ વાત કહેવામાં આવીછે એ બાબતનું ચોખું જ્ઞાન પાઠના પ્રથક્કરણથીજ થઈ શકેછે. સહેલા પાઠ હોયતો બાળકો પોતાની મેજેજ એ કરી શકશે, અને તે જાણવાને માટે શિક્ષકને માત્ર

સારી રીતે પરીક્ષા લેતાંજ આવડવું જોઈએ. પણ વિદ્યા જેવા અધરા વિષયના પાઠમાં થોડાજ છોકરાની બુદ્ધિ એ કામમાં પોતાની મેળે પહોંચી શકશે. મોટે શિક્ષકે એવા પાઠના મુદ્દા અથવા મોટા પેટાં ક્યાં છે તે સમજાવીની વખતેજ છોકરાંને બતાવવા, અને વધારે જરૂરનાં માલમ પડેતા નોટમાં પણ ઉતારાવવા. પરીક્ષાની વખતે પણ અકેકા મુદ્દો લખને તે પેટાની કઈ કઈ લકીકતો છે તે જો પૂછવાની ટેવ રાખી હોય, તો છોકરાંઓને વિષયનું પ્રયત્નરણ અને ચોખ્ખી રીતે વિચાર કરતાં આવડે, અને એમ થયાપ છી તેમને હરકોઈ પાઠ સમજવો અથવા યાદ રાખવો બહુ સહેલો માલમ પડશે.

પરીક્ષાનો વિષય એટલો બધો ઉપયોગી અને લાંબો છે કે તેને જુદોજ હવે પછી આપીશું.

ઉપશિક્ષકોને સુચના.

૧. વર્ગના સામા મધ્ય ભાગે શિક્ષકે ઉભા રહેવું.

અ. વર્ગની બેઠક સમાંતર પગથાર ઉપર હોય તો બહુ સાફ. પગથારની છેલ્લી હાર ઉપર સમગ્રજીવ ત્રિકોણ કાઢીએ, તો તેના શિરોબિંદુ આગળ શિક્ષકને ઉભા રહેવાનું સ્થાન આવે.

બ. ઉભા રહેવાનું કારણ એ છે કે શરીરમાં જાગૃતિ રહે અને આખા વર્ગ ઉપર ધ્યાન આપાય. ઇંગ્લાંડમાં તો બધા શિક્ષકો આખો વખત ઉભાજ રહે છે, પણ જો આપણાથી એમ ન બની શકે તો તેમ કરવાની જરૂર નથી. તોપણ બને તેટલો વખત ઉભા રહેવું એ સાફ છે. બ્યારે એટલો થાક લાગે કે શરીરમાં જાગૃતિ આવવાને બદલે આળસ પેદા થાય. સારે બેસી જવું એજ બહુતર છે. યાદ રાખવું કે પલાંડી વાળીને કે કોઈ એવી ખીજી જગલી રીતે તો કદાપિ પણ બેસવું નહિ. અને બને ત્યાંસુધી ઉભા રહેવા ઉપરજ લક્ષ રાખવું. જુવાન શિક્ષક લાગલાગટ એક કલાક, અને આખા દિવસમાં બહુ મળીને ત્રણ કલાક તો ઉભા રહેવાને શક્તિમાન હોવોજ જોઈએ એમ અમે ધારીએ છઈએ.

ક શિક્ષકે વગમાં ફરવું અથવા છોકરાની પાસે જઈને ઉભા રહેવું એ ઠીક નથી, એથી શિક્ષક ચોતરફ નજર કરી શક્તો નથી; અને તેથી વર્ગમાં જરાબર બંદોબસ્ત રાખી શકાય નહિ. મધ્ય ભાગમાં ઉભા રહેવાનું

કારણુજ એછે કે બધા છોકરાની ઉપર નજર તે કરી શકે, અને બધા છોકરા તેને જોઈ શકે.

હ કાળું પાંદીજી એ મધ્ય સ્થળની પાસેજ મૂકેલું હોતું જોઈએ. તેની એક બાજુએજ શિક્ષકે બિભા રહેવું.

૨. દરેક વર્ગમાં કાઠ પાટીડું, ચાકનો લખવા લાયક ક-
હકો, અને લુછવાનું લુગડું, ૫ હમેશાંજ હાજર જોઈએ.

કાળા પાટીઆનો ઉપયોગ કરવામાં શિક્ષકની ઘણીખરી ચતુરાઈ ર-
હેલી છે. માટે દરેક શિક્ષકે જેમ અને તેમ જેનો વધારે ઉપયોગ કરવો,
અને સારી રીતે એનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું. પાટીજી તો બધા ભરે,
પણ શી રીતે ભરવું એમાંજ ચતુરાઈ અને કૃણ રહેલું છે.

૩. શિક્ષકે વર્ગનો વંદોવસ્ત રાખવા ઉપર સૌથી પહેલું ધ્યાન
આપવું.

બદોબસ્તના પેટામાં ચાર વાત આવી જાય છે:—૧. ચૂપકી ૨. પાઠમાં
બધાનું ધ્યાન. ૩. હાજરી. ૪. શિક્ષકનું કલ્પું કરવું. **અ** વર્ગમાં શોરઅકોર
થાય એના જેવું બીજું કાંઈ પણ નુકસાન કરનાર કે શરમ ભરેલું નથી.
એથી શિક્ષકની બીજી બધી આવડત પાણીમાં જાય છે, અને પાસેના વગોને
પણ હરકત કરે છે. છોકરાંઓને ચૂપ રાખવાને સાફ આ નિયમ બહુ અ-
ગત્યના છે:—૧. શિક્ષકે પંડે મોટે સાદે બોલવું નહિ, ૨. એક કરતાં વ-
ધારે છોકરાને કોઈ પણ કારણસર (સંવેદિત જવાબ શિવાય) એક વખતે
બોલવા દેવા નહિ. ૩. શિક્ષકે જાગૃતિ રાખવી, અને છોકરાંના કહેવા ઉપર
હમેશાં ધ્યાન આપવું. ૪ શિક્ષકે કદી બૂલવું નહિ કે ચૂપકી સૌથી
વધારે અગત્યની છે.

બ છોકરા ચૂપ રહ્યા પછી વર્ગમાં જે કામ ચાલે છે તે ઉપર બધાનું
ધ્યાન છે કે નહિ એ જાણવાની બહુજ જરૂર છે, કેમકે જો ધ્યાન નહિ
આપે, તો શીખવવામાં શિક્ષક જેટલી ખંત તથા ચતુરાઈ રાખતો હશે
તેનું કાંઈ પણ ફળ નહિ થાય. છોકરાંઓનું ધ્યાન ખેંચવાને માટે અને
તેમને ચૂપ રાખવાને માટે શિક્ષકે રસિક રીતે પાઠ આપવા જોઈએ. ઘણું
કરીને તો છોકરાંને પાઠમાં રસ ન લાગવાથીજ શોર કરે છે અથવા આડું
અવળું જોય છે અર્થાત્:—એમાં બહુધા તો શિક્ષકનોજ વાંક હોય છે. તોપણ

વખતે રમતીઆળાં છોકરા રસિક પાઠનો પણ અનાદર કરે. માટે શિક્ષકે ઘડીએ ઘડીએ એવા છોકરાઓને છેલ્લો શબ્દ અથવા ખીજને પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ પૂછીને જોવું કે તેઓ ધ્યાન આપે છે કે નહિ, અને ધ્યાન નહિ આપનારને ઘટતી શિક્ષા કદી પણ કરવાને ભૂલવું નહિ.

કે વર્ગમાં હમેશાં બધા ધ્યાન કરીને હાજર રહે એ બાબત ખત રાખવી જોઈએ. તેમજ તે વેળાસર આવે એ પણ એટલુંજ અગત્યનું છે. મોડા આવનારને વર્ગની હેઠે બેસાડી મૂકવા એ એક સાધારણ રીતે સારો ઉપાય છે. તેમજ નિશાળમાં હાજર થયા પછી કામ ચાલતી વખતે પિશાબ પાણીની રળ માગ્યા કરે એ ઠીક નહિ. અને ત્યાંસુધી બધાને એવા કામ સારૂ અમુક વખતે બેગીજ રળ આપવી એ બહુ સાઈ છે. ક્ષણે ક્ષણે વર્ગમાં કોઈ છોકરો રળ લેવા આવે એમ તો કદી બનવુંજ ન જોઈએ.

હ શિક્ષક જે કહે તે પ્રમાણે બાળકોએ ખૂશીથી કરવું જોઈએ. શિક્ષકના સામી તકરાર કોઈ કરે, તો તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે તેને વર્ગનો બંદોબસ્ત રાખતાં આવડતો નથી.

૪. શિક્ષકે ભય કરતાં માયાવડે છોકરાંને વશ કરવા તરફ વધારે કાઢજી રાખવી.

ભયથી ધણું તો માત્ર ઉપરનોજ બંદોબસ્ત રાખી શકાય છે, પણ બાળકો મનમાં શિક્ષકની વિરુદ્ધ રહે છે. માયાથી તે તેને વશ થઈ જાય છે. માયાથી જે વર્ગમાં બંદોબસ્ત રખાય છે તે વધારે સારો અને ખરા જાણુવો.

ભયનો કાંઈજ ઉપયોગ ન કરવો એમ કહેવાની મતલબ નથી. પણ તે જેમ થોડો થાય તેમ વધારે સાઈ. ભયનો ઉપયોગ કરવો પડે ત્યાં પણ બાળકને મારવાની તો અમે ઉપશિક્ષકોને મનાઈજ કરીએ છઈએ. એથી ઉતરતી શિક્ષા તેઓને કરવાની છૂટ આપીએ છઈએ, પણ તે વખતેજ અને બહુ વિચાર કરીને કરવી જોઈએ.

વર્ગનો બંદોબસ્ત રાખતાં આવડવો એ મોટી કળા છે, અને તે શિક્ષકને ધીમે ધીમે આવડશે,

૫. શિક્ષકે શીખવવાના ઘાટ તૈયાર કરી આવવા જોઈએ.

આગલે દહાડે ઘેર વિચાર કરી જોવો કે કાલે આપણે શું શું શીખવવું છે, તે શી રીતે શીખવી શકાશે. અને પછી તેની નોંધ તૈયાર કરવી.

ને પોતાને કોઈ વિષય કેમ શીખવે તેની સમજ ન પડે તો મહેતાજીને પૂછી જોવું, અને તેની સલાહ લઈને નોંધ તૈયાર કરવી.

નિશાળમાં કમ ચલાવવા પહેલાં સઘળા ઉપશિક્ષકોએ ઘેરથી તૈયાર કરી આણેલી નોંધો મહેતાજીને સ્વાધીન કરવી જોઈએ. મહેતાજી તે નોંધમાં ભૂલ હશે તે બતાવશે, અને તે પ્રમાણે શીખવે છે કે નહિ તે પણ જાણે.

૬. પાઠ આપતી વેળા ઉત્સાહ ભરેલી ધમક રાખવી, પણ વાવરા થઈ જવું નહિ.

કેટલાક નકારા મહેતાજીને બણાવવાના કામ ઉપર અભાવ અને કંટાળો હોય છે, અને તેથી તે જે કામ કરે છે તે જાણે તેને મારવા કાઢ્યા હોય તેવી રીતે કરે છે. તેમ તો તમારામાંનો કોઈ પણ નહિ કરે એ મને નિશ્ચય છે, કેમકે તમારે મોટામાં મોટું અધ્યાપક શીખવાનુંજ શિક્ષણ કળા છે. તેથી આશા છે કે તમે બણાવવાના કામમાં હોંસ અને ખંત રાખશોજ. તે છતાં આટલું કહેવાની જરૂર છે, કે કેટલાક ઘણી ખંત તથા હોંસ હોય છે, તોપણ તેની ઢપ એવી માંદી અને ઠંડી હોય છે કે તેથી બાળકોને કોઈ પણ રસ લાગતો નથી, અને જોનાર પણ ધારે છે કે શિક્ષકમાં કોઈ હોંસ કે દમ નથી. માટે હમેશાં શીખવવાની રીતનો મૂળથીજ ઉત્સાહી અને ધમકભરેલી રાખવી. ધીમે ધીમે અભ્યાસથી એ રીત તમને સ્વાભાવિક થઈ જશે અને પછી કોઈ મહેનત નહિ પડે. તેમજ મૂળથી જો શીખવવાની રીત મોળી પડી જશે, તો પછીથી તે છોડવી બહુ અઘરી પડશે, અને તે નહિ છૂટે ત્યાં સુધી નિશાળમાં કે લોકોમાં તમને કદી જરા મળશે નહિ.

કેટલાક ઉત્સાહી ધમક રાખવા જતાં બહુ ગાંભીર થઈ જાય છે. મોટો ધાટો કાઢે છે, ઝપટથી બોલ્યા જાય છે, અને પોતે શું પૂછે છે કે છોકરા શું જવાબ દે છે તેનું તેને બરાબર જાન રહેતું નથી. વખતે તો તે છેક બેભાન થઈ જાય છે. એવા શિક્ષણથી કોઈ પણ ફાયદો થતો નથી. પણ માત્ર સઘળે હાંસિ થાય છે. માટે ધીરજ એ ઉત્સાહના જોડલીજ ઉપયોગની છે. ઉત્સાહ અને ધીરજ એ બંને બ્યારે સરખા પ્રમાણમાં મળે છે ત્યારેજ ઉત્તમ પ્રકારની ધમક ઉત્પન્ન થાય છે.

મતલબ એ કે શીખવવામાં અપળતા રાખતી, પણ ગભરાઈ જવું નહિ. ઉતાવળ વિનાનો શિક્ષક માંદા જેવો દેખાય છે, અને જે ઉતાવળતી સાથે તેનામાં ધીરજ નહિ હોય તો વખતે તે છેક ગાંડા જેવોજ દેખાયે. અન્યાસથી એ અને ગુણ પ્રાપ્ત થાયછે.

૭. શિક્ષકે જ બોલવું તે અશુદ્ધ ભાષામાં જ બોલવું.

અશુદ્ધ બોલનારો શિક્ષક મૂર્ખ ગણાય છે. શુદ્ધ શબ્દ કયા છે અને કયા શબ્દ ગામડીયા કે પ્રાંતભેદના દોષવાળા છે તે શુદ્ધ ગૂંચરાતી પુસ્તકોના અન્યાસથી માત્રમ પડે છે. તોપણ ઘણીવાર ઉપશિક્ષકો ખોટી ટેવને લીધે શુદ્ધરૂપ જાણવા છતાં અશુદ્ધ બોલે છે એવી બે ફિકરાઈ કદી રાખવા નહિ, અને પોતાના ઉચ્ચાર ઉપર હમેશાં લક્ષ રાખવું.

૮. વર્ગમાં બોલવા ચાલવાની રીત મીઠાશ ભરેલી જોઈએ.

કેટલાક શિક્ષકો વર્ગમાં મોટો ઘોઘળો કાઢીને બોલ્યા જાયછે, અને ધમકાવતા હોય તેવી દૃષ્ટીજ પ્રશ્ન પૂછેછે. એ બહુ ખોટું છે. બધાથી સંભળાય અને કસાઈ દેખાય એવી રીતે બોલવું, પણ તેથી વધારે ધાંટો કદી પણ કાઢવો નહિ. આ દોષને લીધેજ ઘણા શિક્ષકોને ક્ષયી રોગ થાય છે. તેમ ધમકાવીને તો કાંઈ છોકરાને જરૂર વિના કાંઈ કહેવુંજ નહિ, બોલાવવાની રીત માન તથા પ્રેમ ભરેલી રાખવાથી બાળકના ચિત્ત પ્રવૃક્ષિત થાય છે. આપણે સમજાવીએ તે જલદીથી સમજે છે, અને આપણને કાળ જેવા ગણવાને બદલે માયા રાખે છે.

૯. પાઠ પઠી રીતે આપણો કે મળનારને રસ લાગે.

રસ લાગ્યા વિના બાળકના ચિત્ત પાઠમાં બળાત્કારે કદી પણ ચોંટવાનાં નથી. શીખવવાનું ઘણું અર્થ કળ પાઠ રસિક કરતાં શિક્ષકને કેટલે દરજ્જે આવડે છે તેના ઉપરજ આધાર રાખે છે. જે શિક્ષક પોતાના પાઠ રસિક કરી જાણે છે તેનામાં આવડત ઓછી હોયછે, તોપણ તેનો વર્ગ પરીક્ષામાં સારો નીકળે છે, અને તે જાતે આગળ જતાં સારો શિક્ષક થાય છે.

પાઠ રસિક કરવાનો મુખ્ય રસ્તો એ છે કે દૃષ્ટાંત તથા ઉદાહરણો ઘણાં તથા રોજ દીઠામાં આવતી હોય એવી વાતનાં આપવાં, તથા પાઠમાં જે જે નવી જાણવાનુંગ ચીજોના નામ આવે તેનું પ્રદર્શન કરવું.

૧૦. સરકારી ચોપટોઓના આરંભમાં ઘણું કરીને તે શી

રીતે શીખવવી તે સમજાવેલું હોયછે. તેનો અગત્યથી અભ્યાસ કરવો અને તે પ્રમાણે શીખવવાની સ્વંત રાખવી.

એ ઠેકાણે દરેક વિષય શીખવવાની સંપૂર્ણ રીત આપેલી છે એમ ન જણવું. શીખવવાનું તો એક મોટું શાસ્ત્ર છે અને તેમાંનું ધોડું તમને ધીમે ધીમે શીખવવામાં આવશે. પણ તે પહેલાં તમને આ ચોપડીમાંની સૂચનાઓ ઘણી ઉપયોગી માલમ પડશે.

દરેક વિષય કેવી રીતે શીખવવા તે હવે પછી તમને વિસ્તારથી બતાવવામાં આવશે, અને કથિત પાઠ વખતે જ તે પ્રત્યક્ષ નિર્દેશો.

૧૧. સૂચક અને વ્યાખ્યાન પદ્ધતિમાં શો ફેર છે તે ચોક્કસ સમજી રાખવું, અને બંને રીતિઓ વાપરવાનો મહાવરો મેલવવો.

૧૨. ગમે તે પદ્ધતિ શીખવતા હો, પણ વધાં છોકરાં બરાબર સમજેછે કે નહિ તેની પહેલે મનમાં ચીવટ રાખવી.

પાઠ આપતી વેળા કદી પણ કંઈક શબ્દ વાપરવા નહિ. મોટી ઉમરનાને જે શબ્દ અથવા વાત સમજાય તે બાળકને પાઠાડ જેવી લાગે છે. એ કેટલાક શિક્ષકો બિલકુલ ભૂલી જાય છે. માટે ઉપર લખેલી સૂચના આપવાની બહુજ નરૂર છે. શિક્ષકે બાળકની બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો શીખવતી વેળા હમેશાં વિચાર કરવો, અને તે પ્રમાણે પોતાનું શિક્ષણરૂપી વાહાણ ચલાવવું.

૧૩. ઘણું સ્વંત શીખવવાનું કામ પ્રશ્નોત્તર વડેજ ચલાવું જોઈએ.

પ્રશ્ન પૂછવામાં બહુ હેશીઆરી નેહએ છઈએ, એ કળા વિષે તમને આગળ વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવશે.

૧૪. કેલ્વિનનો હેતુ જ્ઞાન આપવા કરતાં પણ મનની સઘળી શક્તિઓને વિસ્તાર પમાડવી એ વધારે છે.

આ ઉપરથી આ નિયમો નીકળેછે તે શિક્ષકે કદી ભૂલવા નહિ. ૧. જેમ અને તેમ ગોખણ આપું કરાવવું. ૨. નવી વાત કહી દેવા કરતાં છોકરાં પોતાની મેજેજ શોધી કઢાડે એવી તજવીજ કરવી. ૩. છોકરાં કાંઈ ભૂલ

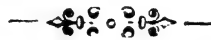
કરે તો તે અત્યારે ન દેતાં, તેની પાસેજ શોધી કઢાવવી. ૪. કાંઈ સમજવામાં અથવા જવાબ દેવામાં બાળક અટકી પડે, તો કાંઈક સહાયતા મળે એમ પ્રશ્નને ફેરવવો, પણ બધી અડચણ ખસેડી આપવી નહિ.

**૧૬. શરીરની, બુદ્ધિની, તથા નીતિની કેળવણી ઉપર સ-
રખુંજ ધ્યાન આપવું.**

કેટલાક મહેતાશ્રીઓ માત્ર બાળકના મનમાં જ્ઞાન ભરવા ઉપરાંત બુદ્ધિની કેળવણીનો એ વિચાર રાખતા નથી, તો પછી તે શરીર તથા નીતિની કેળવણી ઉપર શું ધ્યાન આપે? પણ એ ત્રણે પ્રકારની કેળવણી એક સરખાજ ઉપયોગની છે, અને એમાંની એકે વીસરવી ન જોઈએ. શરીર વિના મન શું કરી શકે છે? નીતિ વિનાનું માણસ તો જગતમાં પોતાને તથા બીજાને કેવળ દુઃખનુંજ કારણ છે.

માટે છોકરાની તનદુરસ્તી ઉપર હમેશાં ધ્યાન આપવું, અને તેમાં બિગાડ થાય એવું કાંઈ પણ કરવું નહિ.

છોકરાને હમેશા સાચું બોલવાની ટેવ પડાવવી, અને તેની સુધડતા તથા રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખવું. કોઈ પણ છોકરાના હાથ પગ કે મોં ગંદાં જોવામાં આવે તો તુરંજ ધોઈ આવે એવી તાકીદ રાખવી, જે લૂગડાં મેલાં હોય, તો તે નદી કે કૂવે જાતે જઈને ધોવાની બલામણુ કરવી, અને ફાંટાં માલમ પડે તો તે સાંધતાં અથવા દોરો ભરતાં જાતે શીખવાની સૂચના કરવી.

વાંચનપાઠની પરીક્ષા.

**૧. વાક્યની પ્રથકૃતિ પ્રથમ પૂછવી, પછી તે પૂછતાં સાંકે-
તિક શબ્દો વાપરવા નાહિ.**

વાક્યની પ્રથકૃતિ અથવા રચના વિચાર જાણ્યા વિના કોઈ પણ વાક્ય સમજાતું નથી. ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, અને તે દરેકના વિવિધ સ્તુત્યર્થવાદ જાણ્યાથીજ વાક્યનો અર્થ યોગ્યો સમજાય છે. માટે વાક્યની પ્રથકૃતિ પૂછવી એ છોકરાને વાક્ય સમજાવવાનો અથવા તે સમજે છે કે નહિ તે જાણવાનો ખરો રસ્તો છે.

પણ આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે વ્યાકરણ શાસ્ત્રના શબ્દમાંજ એ પ્રયક્તિ પૂછતી. ઘણે પગથીએ ભણનારા તો રચના વિચારના સાં-કેતિક શબ્દ જાણતાજ નહિ હોય, અને જાણતા હોય તોપણ તે રીતે પૂછવાની જરૂર નથી. એ રીતે પૂછવાથી બાળકના મન ઉપર પડેલા પડે છે અને ચોખ્ખું જ્ઞાન થતું નથી. રચના વિચાર જાણતા હોય, તો વખતે ક-ત્તા શું, ક્રિયાપદ શું, સ્તુત્યર્થ વાદ કયા કયા છે એમ પૂછી શકાય, પણ ઘણી વેળા તે નીચે ખતાવી રીતેજ બધા વર્ગમાં પ્રયક્તિ પૂછવી એ હીક છે.

કાણે કર્યું ? શું કર્યું ? ક્યારે કર્યું ? કેમ કર્યું ? ક્યાં કર્યું ? શા માટે કર્યું ? એ કેવો હતો ? વગેરે પ્રશ્નો જો પૂછતાં આવડે તો રચના વિચાર સધળો પૂછી શકાય અને તેમ પૂછવાથી વાક્ય સમજે છે કે નહિ તે ખરાખર માલમ પડે.

૨. પેહેલે પગથીજ અવલોકન શક્તિને, વીજો તોલન તથા કલ્પના શક્તિને અને ત્રીજેજ અગોચર તથા સામાન્યકરણ શક્તિને અનુસરતા પ્રશ્નો વિશેષે કરીને પૂછવા.

જેમ કે બીજી ચોપડીમાં સૂર્ય ચંદ્રનાં નામ આવે, તો તેઓ સંબંધી ખગોળ જ્ઞાન આપવા ન જવું, પણ તેઓ કેવા દેખાય છે, ક્યારે ઉગે છે વગેરે અવલોકન શક્તિથી જાણાય એવી બાબતોજ તેમની પાસેથી કઢાવ-વી. તેમજ એવે ઠેકાણે ત્રત્તુ શબ્દ આવે તો તેનાં કારણ સમજાવવા ન જોસવું, પણ દરેક ત્રત્તુનાં ખાસ લક્ષણો શાં છે તેજ પૂછવાં.

તોપણ એ ત્રણ જાતના પ્રશ્ન હમેશાં જૂદા જૂદા પગથીઆને માટેજ રહેવા દેવા અથવા તેમ બની શકે છે એમ અમારો કહેવાનો અર્થ નથી. દરેક પગથીએ એ ત્રણે પ્રકાર ભળી જવાનાજ, અને તેમ થતુંજ જોઈ-એ, કેમકે બાળકમાં પણ થોડી ઘણી બધી શક્તિઓ રહેલી છે, પરંતુ એ નિયમની મતલબ એ છે કે જૂદી જૂદી જાતના પ્રશ્ન જે જૂદા જૂદા પગથીઆને અનુસરતા હોય તે પગથીએ તેજ જાતના વિશેષે કરીને પૂછવા.

પરીક્ષાના ઉદાહરણ.

ઉપર જે નિયમો પરીક્ષા લેવાને સાર આપ્યા તે ખરાખર સમજાય

* Abstraction and generalization.

તેને સાર ઉદાહરણ દાખવ એ ત્રણ હુંકા પરીક્ષપ્રશ્નના નમુના અમે અત્રે આપીએ છીએ. વાંચતાં આવડે છે અને સમજાતીની ખાખત પાઠ ચલાવવો છે એમ આ નોંધ તૈયાર કરતી વખત ધ્યાન છે.

ધારે કેનીચલા વર્ગમાં આ પ્રશ્નને કોઈ છોકરાએ વાક્ય બરાબર વાંચ્યું.

કોઈએક છોકરો સીમમાં બકરાં ચારતો હતો. તેણે એક દહાડો રમતમાં અમથી ભૂખે પાડી જે ઓ વાઘ આવ્યો ઓ વાઘ આવ્યો.

કોણે બૂમ પાડી? પેલા છોકરાએ. એ છોકરાનું નામ શું? નામતો ચોપડીમાં નથી આપ્યું. સારે ચોપડીમાં કેવો છોકરો કહ્યો છે? કોઈએક છોકરો. એ છોકરો શું કરતો હતો? બકરાં ચારતો હતો. બકરાં તમે દીઠાં છે? તેને કેટલા પગ હોય છે? ચાર કેવા રંગના હોય છે? ધોળા કે કાળા. બકરાં કેમ બોલે છે? બેંબે. એ પ્રશ્નને કોઈને બરાબર બોલતાં આવડે છે? કોઈ છોકરો બોલી બતાવે છે. (આમ કરવાથી વર્ગમાં હસાહસ થઈ રહેશે અને છોકરાઓના બધા ચાક હતરી જશે) હીક, પણ લોકો બકરાંને પાળતાં શું કામ હશે? તે દૂધ આપેછે. એ આપણને દૂધ આપે તેમ આપણે એને કાંઈ આપવું પડતું હશે ખરું કે? જવાબ નહિ. બધા લોક બકરાં કે ગાય કેમ નહિ પાળતા હોય? તેને ખતડાવવાને પૈસા જોઈએ છીએ. પૈસા શું કામ જોઈએ? ધાસ લાવવું પડે બીજું કાંઈ? દાણો નાંખવો પડે. વાર એટલું કર્યાથી પણ એનું પૂર પેટ ભરાય કે? ના, ચરવા મૂકવી પડે. બકરાં શિવાય બીજા કોઈ જતાવરને ચરવા જતાં તમે જોયા છે? હા સાહેબ, ગાય, ભેંસ, ઘેટાં. એ ગાય ભેંસની જોડે કોણ હોય છે? ગોવાળીઓ. સારે આ છોકરો કોણ હશે એ તમને સૂઝે છે? ગોવાળીઓ. હીક, એ બકરાંનો ગોવાળ હતો. એ સીમમાં બકરાં—ચારતો હતો. ચરાવવું એટલે શું? ચરાવવું. ચરાવવું એટલે શું? બકરાં ચરે તે. એતો ખરું, પણ એ છોકરો ચરતો હતો એમ કહેવાય? ના. ત્યારે તો છોકરો ચરતો હતો એમ થઈ જાય. હીક, ચરવું એટલે? ધાસ ખાવું. સારે છોકરો ચરતો હતો એમ કહીએ તો શે અર્થ થઈ જાય? છોકરો ધાસ ખાતો હતો. બરાબર, જોયું? ચારતો હતો એમાંથી એક કાનો કાઢી નાખી ચરતો હતો એમ કહેતાં કેવો કથો હસવા જેવો અર્થ

યઈ જાય છે. માટે તમે વાંચવામાં કે લખવામાં કાનખાત્ર ઉપર બહુ ધ્યાન રાખજો.

એ છોકરો ક્યાં બકરાં ચારતો હતો ? સીમમાં. સીમ કોને કહે છે ? ગામની બહાર છૂટી જમીન પડી હોય તે. ત્યાં શું કામ લઈ ગયો હશે ? ત્યાં ચાસ બહુ ઉગેલું હોય. સીમમાં એક દહાડો એણે શું કર્યું ? વાધ આવ્યો વાધ આવ્યો એમ બૂમ પાડી. કોણે બૂમ પાડી ? એ છોકરાએ ક્યા છોકરાએ ? ગોવાળીઆના છોકરાએ, કેરી બૂમ પાડી ? એ વાધ આવ્યો એ વાધ આવ્યો. વાધ તમે દીડો છે ? જુઓ, તમને હું એનું આ ચિત્ર દેખાડું, એનો રંગ કેવો હોય છે ? પાળો. તે ઉપર શું હોય છે ? કાળા પટા. એ રંગ કેવો દેખાય છે ? સારો સારો માણસો એને જોવાને સાહતા બહુ હશે ? ના. કેમ ? એતો મારી નાખે એવો છે. એને જોઈને માણસને શું થાય છે ? બીક લાગે છે. છોકરાએ સારે એ બૂમ શા માટે પાડી હતી ? બીક લાગી તેથી. ના. એપડી ધ્યાન દઇને ફરતે વાંચો. ના, સાહેબ, એણેતો અમથી બૂમ પાડી હતી. અમથી બૂમ તે કેરી ? નકામાં. સારે વાધ આવેલો ખરો કે નહિ ? ના. સારે બૂમ પાડવાની મતલબ શી ? લોકોનો મશ્કરી કરવી. એમાં લોકોની મશ્કરી કેમ થઈ ? લોકો બિચારા દોડતા દોડતા આવે, અને પછી વાધ ન જોય સારે નકામો ધક્કો ખાઈને પછા જાય ? પણ એણે કેમ જાણ્યું કે લોકો આવશે ? લોકોતો જિવ બચાવવાને આવે. કોનો જિવ ? એ છોકરાનો. ખીજ કોનો ? બકરાંનો. એ છોકરાનો અને બકરાંનો જિવ બચાવવાનું લોકોને શું કામ હતું ? સાંઘ, માણસને દયા આવ્યા પિતા ન રહે. એ માણસમાં ગુણ છે તે સારો કે નહારો ? બહુ સારો. સારે તમે રમતાહો તેમાં કોઈ પડી જાય, તો ખીજએ શું કરતું જોઈએ ? તેની પાસે જઈને ઉઠાડવો. આશાનાવાશના કરવી. એમ ન કરતાં કોઈ છોકરો ઉભો જોયા કરે તો તે કેવો જાણવો ? બહુ નહારો. તેના ઉપર ખીજ છોકરા હેત રાખે ખરા કે ? ના. સારે પાસેના ખેતરમાંથી જે લોક દોડી આવ્યા તે કેવા જાણવા ? સારા. એ બરવાડનો છોકરો કેતો ? નહારો, બહુ નહારો. કેમ ? જૂઠું બોલ્યો. જૂઠું તે કેવો ? નહારો. એ શું કામ જૂઠું બોલ્યો હતો ? મશ્કરી કરવાને. કોની ? એને મદદ કરવાને જે આવ્યા હતા તેની. આપણને દયાથી મદદ કરવા આવે તેનીજ આપણે મશ્કરી કરીએ એ કેવો ગુણ ?

બહુજ નહારો એવાં કામ જોઈને પરમેશ્વર રાજી થાય ખરો કે? ના! બહુ ગુસ્સે થાય. પરમેશ્વર ગુસ્સે થાય એવાં નહારાં કામ કરીએ તો આખરે આપણી બહુ ખરાબી થાય.. હવે તમે આ પાઠમાં જોશો કે એ છોકરાને પોતાના પાપી કામનું કેવું ફળ મળ્યું.

ઉદાહરણ ૨ જી.

ધારોકે છઠી ચોપડીમાંનો પાઠ ૧૧૦ મો (સેનાપતિ વાશિંગ્ટનને) વર્ગમાં શીખવવાનો છે. પ્રથમ વાશિંગ્ટન શબ્દનો ઉચ્ચાર તથા જોડણી બધાના મનમાં ઠસાવવી કેમકે એમાં ભૂલ કરવાનો ઘણો સંભવ છે. વંચાવવા માંજા.

દુનિયાનો નકસો હાજર રાખી નીચે પ્રમાણે પૂછી વિશિષ્ટ ત્યાન આપવું.

વાશિંગ્ટન કોણ હતો? સેનાપતિ. એ શબ્દના ભાગ પાડો અને અર્થ સમજાવો? સેના એટલે લશ્કર, અને પતિ એટલે ધણી. સામગ્રી અર્થ? લશ્કરનો ધણી. એટલે? સરદાર. સરદાર કઈ બાપનો શબ્દ છે? ફારસી. ઇંગ્રેજમાં સરદારને શું કહે છે તે કોઈ જાણે છે? બ્રિટિશ ઇન્ડિયાના ઇતિહાસમાં ધણીવાર એ શબ્દ આવી ગયો છે. યાદ કરો. જનરલ. બરાબર. સંસ્કૃતમાં જનરલને શું કહે? એ શબ્દ આ પાઠમાંજ છે. સેનાપતિ. આ પાઠ કયા જનરલ વિષેનો છે? જનરલ વાશિંગ્ટન. એ કોનો સરદાર હતો? સ્વતંત્ર સંસ્થાનનો. સ્વતંત્ર સંસ્થાન આ નકસામાં બતાવો. (બતાવે છે). અહિંયા કઈ જાતના લોક રહે છે? અમેરિકન. અમેરિકામાં રહે તે બધા અમેરિકન કહેવાય એ રીતે તમે કહ્યું તે ખરું, પણ મારો અર્થ પૂછવાનો અર્થ એ છે કે અહિંયા વસે છે તે, લોક કઈ જાતના છે. ઇન્ડિયન. ના, ઇન્ડિયન તો થોડાજ છે. હાલ અમેરિકા ખંડમાંથી એ મૂલવતનીઓની વસ્તી ઓછી થઈ ગઈ છે અને તેની જગ્યા ઉપર—યુરોપીયન લોકો આવીને વસેલા છે. બરાબર, સારે સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં કઈ જાતના યુરોપિયનો વસ્યા છે? કોઈ ટુકાણે મેં વાંચ્યું હતું કે ત્યાં ઇંગ્રેજની જાતનાજ લોકો જોઈને વસેલા છે. શાખાસ, પરચૂરણ વાંચેલું આવે પ્રસંગે ખપ લાગે છે. સ્વતંત્ર સંસ્થાનના ધણાખરા લોકો ઇંગ્રેજ જાતના છે, અને તેઓની બોલી, ધર્મ તથા રીત ભાત સરખાંજ છે. સરખાંજ કેમ હશે? કેમકે મૂળ ઇંગ્લાંડથી આવેલા છે. હીક. સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં રાજ કોનું ચાલે છે? ઇંગ્લાંડનું. ના.

વગર જાણે ઠોકરું એ બહુ ખોટી ટેવ છે. પ્રથમ અહિંયા આવીને વસ્ય
 સારે તેમ હતું ખરું પણ હાલ નથી. સ્વતંત્ર દેશ કોને કહે છે તે તમે જાણો
 છો? પરદેશી લોકરું રાજ ન હોય તે. જ્યાં પરદેશીનો અમલ ચાલતો
 હોય તે મુલુક કેવો કહેવાય? પરતંત્ર. પરતંત્રથી ઉલટો શબ્દ શો? સ્વતંત્ર.
 એના ભાગ પાડો. સ્વ એટલે પોતે અને તંત્ર એટલે તાબે અથવા બંધા-
 એલો; સારે એ સંસ્થાનેને સ્વતંત્ર કેમ કહેતા હશે? કેમકે પહેલાં ઇંગ્લાંડને
 તાબે હતા પણ હાલ કોઈ પરદેશીને તાબે નથી. એ ક્યારે અને શી રીતે
 સ્વતંત્ર થયા તે જાણો છો? સાંભળો, હુંજ કહું. ઇંગ્લાંડથી અસલ આવેલા
 એટલે તેઓ ધણા વર્ષ સુધીના સાંનાજ રાજને તાબે સ્વાભાવિક રીતે રહ્યા.
 પણ તમે જાણો છો કે ઇંગ્લાંડમાં એવો ધારો છે કે લોકો પસંદ કરીને મો-
 કલે તે લોકો જે કાયદા બાંધે તે પ્રમાણેજ રાજથી અમલ થઈ શકે છે.
 એવા પસંદ કરેલા ગૃહસ્થોની સભાને પાર્લામેંટ કહે છે. હવે અમેરિકાના
 ઇંગ્રેજોએ કહ્યું કે અમારી તફની માણસો તમે પાર્લામેંટમાં કેમ બોલાવતાં
 નથી, એ બાબત અરજીઓ અને તકરાર ધણા વર્ષો સુધી ચાલી, પણ ઇ-
 ગ્લાંડના લોકોએ તેમને ગાંઠ્યા નહિ. એવા વખતમાં અમેરિકનો ઉપર
 એક વેરો (ઈન્કમટેક્સ) નાંખ્યો સારે એ લોકોએ કહ્યું કે જ્યાં સુધી અ-
 મારી તફની માણસ બોલાવ્યા નથી, અને તેમણે એ બાબતમાં સંમતિ
 આપી નથી ત્યાં સુધી અમે એ કર આપનાર નથી. રાજએ તાણ કરી,
 અને તેથી મોટું બંડ ઉઠ્યું. સાત વર્ષ ઈ. સ. ૧૭૭૬ થી ૧૭૮૩ સુધી ભારે
 લડાઈ ચાલી. પરિણામે ઇંગ્લાંડની હાર થઈ અને અમેરિકનો જિત્યા. તેમણે
 ઇંગ્લાંડની ઝૂંસરી ફેંકી દીધી અને પોતાના મુલકનું નામ સ્વતંત્ર સંસ્થાન પા-
 ડ્યું, હાલ ભૂગોળમાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનને શું કહે છે? યુનૅટેડસ્ટેટ્સ. ઠીક,
 એનો અર્થ જોડાયેલાં સંસ્થાન એવો થાય છે? (ઉપર જે હકીકત આપી
 તે એ ચાર પ્રશ્ન પૂછીને છોકરા સમજ્યા છે કે નહિ તે તપાસી જોવું
 અને પાકું કરાવવું.)

ઇંગ્લાંડના રાજથી સ્વતંત્ર થવા પછી યુનૅટેડસ્ટેટ્સના લોકોએ રાજનો
 બંદોબસ્ત શો કયો તે કોઈ જાણે છે? પોતાના દેશનો કોઈ રાજ કયો
 હશે. હા, એ પણ એક રસ્તો છે, પણ એ લોકોએ તો તેમ કયું નહિ.
 રાજનો રાજ સિવાય બીજી જાતનું રાજ કાંઈ થાય છે? હા સાહેબ પ્રજા-
 સત્તાક રાજ. શાખાસ. પ્રજાસત્તાક રાજ એટલે શું? જ્યાં રાજાવિના

લોકો પોતાની મેજેન્સ રાજ ચલાવે તે. બરાબર, પણ બધા લોકો ધધો રોજગાર કરે કે રાજ ચલાવવા જાય? લોકો પોતાની તર્ફના માણસો પસંદ કરે તેજ રાજતો ચલાવે. એમ પસંદ થએલા માણસોની સભાને અમેરિકામાં શું કહેછે? પાર્લમેન્ટ, ના, પાર્લમેન્ટનો ગ્રેટબ્રિટનની રાજસભાને કહેછે ખરા. સાંભળો અમેરિકામાં રાજસભાને સેનેટ કહેછે. બધા જોડે બોલો; શું કહેછે? સેનેટ, અસલ રોમમાં જ્યારે પ્રજાસત્તાક રાજ હતું ત્યારે તેની રાજ સભાને પણ—સેનેટ કહેતા હતા. અમેરિકાની સેનેટના ઉપરીને શું કહેછે? આ પાઠમાંજ તે બોલ આવેલો છે. પ્રમુખ. બરાબર પ્રમુખને ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રેસિડન્ટ કહેછે. પ્રમુખ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ? પ્ર એટલે આગળ અને મુખ એટલે મોંડું, સભાના મોઢા આગળ એટલે મોખરે જે હોય તેને—પ્રમુખ કહેછે.

(હવે પહેલી ક્લમ વંચાવે છે.) ધારો કે બરાબર વાંચી. ત્યાર પછી.

તમે વાંચ્યું તેમાં કયા બે માણસની વાત આવે છે? વોશિંગ્ટન અને તેના દોસ્તદારની. એ દોસ્તદાર કોણ હતો? ત્યાંનો મુખ્ય અધિકારી. હૈં! દોસ્તદાર મુખ્ય અધિકારી હતો? હા, ચોપડીમાં એમજ કહ્યું છે (એમ કહી પહેલું વાક્ય વાંચે છે) એ વાક્યનો અર્થ એમ થાય ખરો, પણ તમે બધો પાઠ વાંચી આવ્યા છો કે નહિ? હા સાહેબ. ત્યારે એ પાઠમાં નોકરી આપવાની વાત છે તે કોને? વોશિંગ્ટનને કે તેના દોસ્તદારને? કે એના દોસ્તદારને આપવાની. એ આપવાની કોના હાથમાં હતી? વોશિંગ્ટનના. ત્યારે જે નોકરી આપે તે મુખ્ય અધિકારી હોય કે લે તે હોય? ના, ના! સાહેબ, મુખ્ય અધિકારીતો વોશિંગ્ટનજ હતો. ઠીક. ત્યારે પહેલું વાક્ય તમે ફરીથી વાંચો (વાંચેછે.) હા, હવે એ બરાબર વાંચ્યું. મૂળ તમે વાંચ્યું ત્યાંથીજ મને લાગતું હતું કે તમે અર્થ ઊંધો સમજતા હશો. પણ વાક્યની રચનામાં પણ ખોટ છે કે એવા બે અર્થ થઈ શકેછે. કોઈ એને સુધારી શકોછો? હા, મુખ્ય અધિકારી વોશિંગ્ટનને એક મિત્ર હતો. બરાબર, અને અમેરિકાના સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં છે તેને ઠેકાણે પણ સંસ્થાનના કરીએ તો વધારે સાફ. હવે બે અર્થ થઈ શકે ખરા? ના. ત્યારે એ મિત્ર કોણ હતો? મુખ્ય અધિકારી નહિ. એ શું નહિ હતો એમ હું પૂછતો નથી, પણ એ કોણ હતો તે પૂછું છું. કેમ, કોઈને સ્મરતું નથી? શી નોકરી કરતો હતો તે પાઠમાં કોઈ ઠેકાણે નથી કહ્યું?

સિપાઈગીરીની. ઠીક, ત્યારે એ કોણ હતો ? સિપાઈ. * વેશિંગ્ટન કોણ હતો ? મુખ્ય અધિકારી. અમેરિકામાં મુખ્ય અધિકારીને શું કહે છે ? પ્રમુખ. ત્યારે વેશિંગ્ટન તે સેનાપતિ હતો કે મુખ્ય અધિકારી હતો ? બંને હોય એમ જણાય છે. એ વાત તો ખરી, પણ એકજ વખતે સેનાપતિ અને પ્રમુખ હોઈ શકે ? સેનાપતિ ક્યારે હશે અને પ્રમુખ ક્યારે થએલો ? ત્યારે ઇંગ્લાંડની સાથે લડાઈ આવી ત્યારે સેનાપતિ એને પ્રમુખ સત્તાક રાજ થયું ત્યારે પ્રમુખ થયો હશે. ખરાબર, ઠીક તર્ક દોડાવો. ત્યારે આ વેળા વેશિંગ્ટન કોણ હતો ? પ્રમુખ. એનો મિત્ર કોણ હતો ? સિપાઈ. પણ હું પૂછું કે પ્રમુખ જેવા માણસે એક સિપાઈ સાથે તે શું દોસ્તી કરી શકે ? એના ધરનું કામ કરતો હતો તેથી. શું ! આપણા ધરનું કામ કરે માટે તે દોસ્તદાર કહેવાય કે ? દોસ્તી કોની કોની વચ્ચે કહેવાય ? ખરોખરીઆ વચ્ચે. ત્યારે આ સિપાઈગીરી કરનારને દોસ્તદાર કેમ કહ્યો છે ? સિપાઈગીરીના કામમાં મોટો ઓધેદાર હશે, ખરાબર સિપાઈ એટલે લડવાનો ધંધો કરે તે. પછી તે મોટો હોય કે નાનો હોય. હાઈદર, વેલિંગ્ટન, વગેરે સિપાઈ હતા એમ કહી શકાય. સિપાઈ કઈ બાબતો શબ્દ છે તે જણાવો ? તુર્કી, અને એનો અર્થ લડાયેલો એટલેજ થાય છે. ત્યારે આ મિત્ર સિપાઈ હતો એમ કહું ત્યાં શું સમજવું ? ભરકરીખાતાનો કોઈ મોટો અમલદાર. એને વેશિંગ્ટન સાથે ક્યારથી દોસ્તી હતી ? બ્રિટીશ લોકો સાથે લડાઈ થઈ ત્યારથી. તે વેળા એ ક્યાં હતો ? ભરકરમાં એની સાથેજ. બે દેશ વચ્ચે લડાઈ પડે તેને શું કહે ? સલાહ* ત્યારે ઇંગ્લાંડ સાથે સલાહ થઈ તે વેળા તો એ બંને મિત્રો છટા પડ્યા હશે ? ના. એ બંને સાથેજ રહ્યા. રોજનો સોખતી એટલે ? રાજ સાથે ન સાથે રહે તે.

વાર, ત્યારે આટલી બધી દોસ્તી હતી એટલે એને વેશિંગ્ટનને તે જગા આપી હશે ? ના સોહેબ. કેમ ? તેનામાં કારભાર કરવાના ગુણ નહોતા. એટલે ? એનામાં કાંઈ ઝાઝી ખુદી નહોતી. ત્યારે એ લસ્કરનો અમલદાર કેમ થયો હશે ? ભરકરી કામમાં કાંઈ એટલી ખુદી જોઈતી

*સલાહની વેળાએ તેનો રાજનો સોખતી હતો એ વાક્યમાં સલાહ શબ્દના અર્થ*પણા છોકરા ઉત્તરો સમજે છે તેથી શિક્ષકે એ ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખવું.

નથી. શું! પ્લાસીની લડાઈમાં ક્ષાઈવની જગો ઉપર ગમે તે હોત, તોપણ ઇંગ્લેન્ડ લોકો જીતતજ કે? ના. સરદારમાં યુદ્ધિતો જોઈએ. સારે એમ કેમ કહેછો કે લશ્કરી કામમાં એાછી યુદ્ધિ જોઈએ છે? એજ કસાઈ જ્યારે વેપારી ખાતામાં હતો સારે કેવો ગણતો હતો? નહારો. લશ્કરી ખાતામાં કેવો ગણાયો? ખડુજ સારો તેમજ લશ્કરી ખાતામાં નહારો ગણતો હોય પણ વેપારી ખાતામાં જાય તો વખતે તે—સારો ગણાય. બરાબર, દરેક કામમાં જુદી જાતની યુદ્ધિ જોઈએ છે. એક માણસની એક કામમાં યુદ્ધિ ચાલે અને બીજામાં ન ચાલે; આ વાશિંગ્ટનના મિત્રની કયા કામમાં યુદ્ધિ ઠીક ચાલે એવી નહોતી? કારભાર કરવામાં. માટે એનામાં યુદ્ધિ નહોતી એમ કહેવાય કે? ના. કયા કામમાં સારી ચાલતી હશે? લશ્કરી કામમાં. જેની લશ્કરી કામમાં યુદ્ધિ ચાલતી ન હોય તેને લશ્કરી કામ સોંપીએ તો શું થાય? લશ્કર માર્યું જાય. જેની યુદ્ધિ રાજકારભારમાં ન ચાલતી હોય તેને કારભાર સોંપીએ તો—તે બરાબર ન ચાલી શકે. રાજકારભાર બરાબર ન ચાલે સારે દેશમાં શું ચાલે? જુલમ, ગેરધનસાક. તેથી કોને નુકસાન થાય? બધા લોકોને. એ બધાં દુઃખનું મૂળ કારણ જોઈએ તો શું? જેનામાં રાજકારભાર ચલાવવાની યુદ્ધિ ન હોય તેને સોંપવો એજ? એમ કોઈ અધિકારી કરે તો કેવો કહેવાય? નહારો. તેથી કોને નુકસાન થાય? બધા લોકોને. સારે અમલદારનો ખરો ધર્મ શા છે? જેને જે લાયક હોય તેજ કામ સોંપવું. એમ ન કરે તે કેવો કહેવાય? પક્ષપાતી. પક્ષપાત એ ગુણ કેવો? નહારો. દુનિયાને નુકસાન કરનારો.

સારે લોકોએ કેમ ધાર્યું કે વાશિંગ્ટન એ જગા એને આપશે? કેમકે એના ધરના કામમાં ઘણો ઉપયોગી માણસ હતો. ઉપયોગી એટલે? કામમાં આવે એવો. એમ ધારવાનું બીજું પણ કાંઈ કારણ કહ્યું છે? શું? એણે લશ્કરી ખાતામાં નોકરી કરી હતી. તેમાં આ નોકરી શું કામ આવે? રાજનો જૂનો એને ખરી વખતનો નોકર જાણી. ઠીક. હવે હું તમને કેટલાક શબ્દ પૂછું. સંસ્થાન, અધિકારી, ઉપયોગી, મહેરબાની, ખૂશમિત્તજ એની વ્યુત્પત્તિ? પગાર એ કંઈ બાધાનો શબ્દ છે? મળતાવડાથી ઉલટો શબ્દ? ખૂશમિત્તજને માટે સંસ્કૃત શબ્દ? નોકર એટલે? અંદિશ કયા વર્ગનો શબ્દ છે? કયા નામ ઉપરથી નીકળ્યો છે?

અમેરિકા નામ શા ઉપરથી પડ્યું? તેની આજ આગળ પડવાની હતી એટલે શું? (આ જવાબ સહેલા જાણી અહિયાં લખ્યા નથી.)

—❧❧❧❧❧❧❧—

કવિતા શીખવવાની રીત.

૧. કવિતા એ વાંચનનો જ મેદાં છે તેથી વાંચન શીખવવાના સઘળા નિયમો એ શીખવવાને પણ લાગુ પડે છે.

ગદ્ય અને એ. વાણીનાં બે રૂપ છે, અને તે બંનેનારને સરખાંજ અગત્યનાં છે. વાંચનમાં ગદ્ય અને પદ્ય બંને પાઠ આવેછે, અને તે સરખી કાળજીથી શીખવવાં જોઈએ. પદ્ય મોઢે કરાવવામાં આવેછે તે ઉપરથી તે જૂની જાતનોજ પાઠ છે એમ કાંઈ ઠરતું નથી.

તે છતાં કવિતા શીખવનારમાં વિશેષ યાતુર્ય અને ખબડદારી જોઈએ છંદો એમાં કાંઈ શક નથી, કેમકે ગદ્ય કરતાં પદ્ય વાણીનું ચડીઆતું રૂપ છે.

ગદ્ય શીખવતાં જે જે નિયમો પાળવાના વિષયમાં કહ્યા તે સઘળા નિયમો કવિતા શીખવવામાં પાળવા જોઈએજ, પણ તે પ્રત્યેક નિયમમાં પદ્યરૂપને ક્ષીણે કાંઈક વિશેષ લક્ષ આપવાનું છે. તે અહિયાં ટુંકામાં બતાવીએ છંદો.

૨. સમજૂતી પેઢેલાંજ કવિતા વર્ગમાં વંચાવી જવી એ સારો રસ્તો છે.

તે દહાડે જેટલી કવિતા શીખવા ધારી હોય તેટલી બધી કડકે કડકે વર્ગમાં બધા પાસે છૂટક છૂટક અને ભેગી વંચાવી ગયા પછીજ સમજૂતી શરૂ કરવી. કેટલાક સારા શિક્ષકો તો ગદ્ય પાઠમાં પણ એમીનેજ ચલાવે છે, અને કેટલેક પ્રસંગે એ પદ્ધતિ સારી છે તોપણ અમે ગદ્યને માટે બલામણુ કરી નથી. તે છતાં અમે કહીએ છીએ કે પદ્ય શીખવવામાં તો એ ઉત્તમ છે, અને તેનું કારણ છે. ગદ્ય કરતાં પદ્યના વાંચવામાં પિંગળ વગેરે એટલી બધી વધારે બાબતો ઉપર ધ્યાન રાખવાનું છે કે તેની સાથે સમજૂતી ચલાવતાં એકે પેટા વિષય બરાબર ચસાવી શકાતો નથી. વળી કવિતા બોલવાની અખંડધારા ચાલવાથી નબળા છોકરા પણ સ તાલ અને સ સ્વર દેખાદેખી વાંચી શકેછે, અને સમજૂતી દાખલ કરવાથી જો તેનો ભંગ પડે તો તેઓ

તેમ કઠી શકે નહિ. ખીન્નું, અર્થ ઉપર દૃષ્ટિ રાખવા જતાં વાંચતું પ્રયુક્તિયુક્ત થતું નથી અને પ્રયુક્તિયુક્ત વિના કવિતાનું વાંચન સાડું થાયજ નહિ.

૩ કવિતાનું વાંચતું રસ મર્યું થવાને સારુ તાલ, સ્વર, અને ભાવ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

શુદ્ધિ, સરળતા, અને રસિકતા જે વાંચવાના ત્રણ ગુણ છે તે ત્રણે કવિતામાં વિશેષપણે હોવા જોઈએ, અને કવિતા એ રસ પ્રધાન્યજ વસ્તુ છે તેથી રસિકતાની સંપૂર્ણ રીતે જરૂર છે. ગદ્ય વાંચવામાં હૃદની ખહાર ભાવ બતાવવા જતાં વખતે હસવા જેવું થઈ જાય છે, પણ કવિતાની વાંચનમાં તેથી શોભા મળે છે. હાથ મોંના જે ચાળા ગદ્યમાં નાટક રૂપ દેખાય તે પદ્યના વાંચનમાં સમયોચિત ગણાય, તે છતાં કવિતાનું વાંચન પણ ઢોંગ બરેલું તો નજ થતું જોઈએ. મત્સ્ય કહેવાની એટલીજ છે કે કવિતામાં ભાવાનુભાવ દર્શાવતાં વધારે છૂટ લઈ શકાય છે. એનું માપ તો લખનારનો મનોભાવ વાંચનારના મનમાં કેટલે દરજ્જે આગેદૂબ ઉતર્યો છે તેના ઉપરજ આધાર રાખે છે. તેમ થયા વિના બધું ખોટું.

ગૂજરાતીમાં ધણીખરી કવિતા ગવાય છે તેથી તેના સ્વર અથવા રાગ ઉપર પણ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાની કવિતામાં માત્ર તાલજ છે તો તે તેમ વાંચવી.

૪ હાથ ઉપર તાલ નાંખીનેજ કવિતા બોલવાની ટેવ પાડવી.

જે કવિતા સરળતાથી વાંચતા આવડતી હશે, તો સ્વભાવિક રીતેજ છોકરાં પોતાની મેળે ઘટતે કેકાણે તાળી પાડશે. માત્ર યોડી ટેવ પાડવાની જરૂર છે. જે તાલ નાંખવામાં ભૂલ કરે તો ધણું કરીને બોલવામાં તાલની ભૂલ હશે એમજ જાણવું, અને બોલવામાં તાલની ભૂલ હોય તો તે સુધારવાને ઉત્તમ માર્ગ એજ છે કે શિક્ષકે શુદ્ધ રીતે વાંચી મંભળાવવું. શિક્ષકને તાલ અને સ્વર સાથે કવિતા વાંચતા આવડતીજ જોઈએ. કલાણા અક્ષર ઉપર તાલ નાંખ એમ કદાચી ધણો ફાયદો થતો નથી અને છોકરાં નાનાં હોય તો તો ફાયદાને બદલે જેર ફાયદો થાય છે, કેમકે એ સ્વભાવિક નહિ પણ કૃત્રિમ માર્ગ છે. પિંગળ શીખવતી વખતે એ બધું શીખવાથી, પણ કેટલાક વર્ગમાં તો તે શીખવતાનુંજ નથી અને શીખવવાનું હોય તો પણ તેનો આ સમય નથી. સાડું વાંચ્યા પછી હંદના નિયમ કઠાવવા એજ ખરી સ્ત્રયક પદ્ધતિ કહેવાય.

તાંજ ઉપરજ ધ્યાન રહ્યાથી વખતે કેટલાક છોકરા રોંગ બહુજ બગાડી નાંખેછે, પણ તેમ ન થાય તે ઉપર શિક્ષકે ધ્યાન રાખવું. સ્વર અને તાલ એ બંને હોય સારેજ કવિતા બોલવી શોભેછે.

૫ પિંગલ શીખવવામાં પ્રથમ તાલ અને યતિ, અને સાર પછી હંદન માપ શીખવવું. ૧ વધું પાઠીઆ ઉપર સાક્ષાત્કાર કરવું જોઈએ.

કેટલાક દોહરામાં તેર અને અગીઆર માત્રાછે એટલું કહું એટલે પિંગળ શીખવી રહ્યા એમ સમજે છે. પણ એમા કરતાં વધારે અગત્યનું એ જાણવાનું છે કે એમાં તાલ કેટલા અને ક્યાં ક્યાં છે, કેમકે કવિતાનું સરસ વાંચવું એના ઉપર આધાર રાખેછે. સરસ વાંચવામાં કુલ માત્રા જાણવાથી કાંઈ ફાયદો થતો નથી. અક્ષરહંદ હોય તો તો કયાકયા ગણુ આવ્યાછે એટલુંજ જાણવું બસ ગણી શકાય, પણ માત્રામેળહંદમાં ઘણી વિગતની જરૂર છે.

નવો હંદ આવ્યો હોય સારે તો તે વાંચી રહ્યા પછી તેનું માપ વિસ્તારથી શીખવવું જોઈએ. જાણેલા હંદ હોય, તો આરંભ પ્રશ્નની રીતે તેનું માપ યાદ છે કે નહિ તે તપાસી જવું. નવા હંદને માટે સૂચક અને જાણીતાને માટે વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ યોગ્યછે. માત્રા, તાલ, અને ગણુ એટલે શું એનો હિસાબ પૂછી પૂછીને તાત્પર્ય રખાવ્યા કરવું જોઈએ. પિંગળના પાઠના એજ આરંભ પ્રશ્નછે.

૪થા નિયમ પ્રમાણે સતાલ વંચાવું હશે તો પછી અક્ષરોઉપર તાલ માંડી જતાં છોકરાંએને સહજ આવડશે. પ્રથમ આ રીતે પાઠીઆ ઉપર તાલ માંડી જવા, અને તેને લીધે માત્રિક ગણુ કેટલા પડ્યા તે બતાવવું.

ભોજન | આજ જ | મ્યા જે | અંમે

હવે, દરેક તાલ અથવા માત્રિક ગણુમાં કેટલી માત્રાછે તે છોકરાંઓ પાસે ગણાવી જોવી કે તે ઉપરથી જણાય કે એ હંદત્રિ માત્રિક, ચતુર્માત્રિક પંચમાત્રિક, ષણ્ણમાત્રિક, સપ્તમાત્રિક તાલનો છે. યાદ રાખવું કે બધા હંદમાં એક તાલ જેટલી માત્રાનો હોય તેટલીજ માત્રાના બીજા બધા તાલ પણ આવેછે. એટલે, પહેલો તાલ ચાર માત્રાનો, બીજો ત્રણનો, ત્રીજો સાતનો ચોથો પાંચનો એમ કદી હોયજ નહિ. એ સાક્ષાત્કાર કરવાને સાર પાઠીઆ ઉપર દરેક અક્ષરની કેટલી માત્રાછે તે તેની ઉપર લખવી અને તેનો સર્વાંગો

તાલને અંતે માંડવો. તાલના માપનો સર્વાળો કરતાં છંદની કુલ માત્રા નીકળશે. એ બધું લખવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે.

$$\begin{array}{c|c|c|c} ૨ \cdot ૧૧=૪ & ૨/૧ & ૧=૪/૨/ & ૧=૪ \cdot ૧/૨ \\ \hline \text{ભોજન} & \text{આજ ન} & \text{મ્યા જે} & \text{અ મો}=૧૫ \\ \hline ૧ & ૨ & ૩ & ૪ \end{array}$$

એમાં આઠ માત્રાએ મતિ છે તે દર્શાવવાને બેવડી લીટી દોરી છે. ચો- થા તાલમાં એક માત્રા ખૂટે ખરી, પણ ચોપાછનો નિયમજ એવો છે કે છેલ્લી ત્રણ માત્રા રાખવી અને એકની આઠ તાનથી પૂરી પાડવી. ચરણા કુલકછંદ તાન રહિત છે તો તેનો ચોથો તાલ પણ બરાબર ચાર માત્રાનોજ થાય છે.

કોઈ પણ માત્રિક છંદનું માપ ચિન્હોથી લખી લાવો એમ કહ્યું હોય, તો છોકરાઓને ઉપર પ્રમાણે લખતાં આવડવું જોઈએ અને તેથી તેનો મ- હાવરો પાડવો. આ વાત અગત્યની જાણી અમે એક બીજો નમુનો આ- પીએ છઈએ.

$$\begin{array}{c|c|c|c} ૨ & ૨/૧ & ૨ \cdot ૧૧=૭ & ૨/૨૧ & ૨ \cdot ૧૧=૭ & ૨/૨૧ & ૨૨ & ૨=૭ & ૨/૧૨ & ૨૨ \\ \hline \text{હે} & \text{દેવતા} & \text{પણુ} & \text{દેવ તું તત} & \text{—એવ દિલમાં} & & \text{ધર દયા}=૨૮ \\ \hline ૧ & ૧ & ૨ & ૩ & ૩ & & ૪ \end{array}$$

આ છંદ સપ્ત માત્રિક છે. સાત માત્રાની વ્યવસ્થા કેવી રીતે જોઈએ તે આ લખવાથી દર્શાતું નથી, પણ મોઢે શીખવવું જોઈએ. હરિગીત વગેરે કેટલા છંદમાં ત્રીજી માત્રાથી તાલ શરૂ થાય છે અને તેથી પહેલી બે માત્રા ને તાલ બહાર રાખવી પડે છે. છેલ્લા તાલમાં પાંચ માત્રા આવે છે. બીજા ચરણની આદિ બે માત્રા સાથે મળવાથી તે પૂર્ણ થાય છે તે અપૂર્ણતા દર્શા- વવાને માટે છેલ્લો તાલ છેડેથી લીટી વડે ન બાંધતાં છૂટો રાખ્યો છે. ઉપલા ચોપાછના માપમાં પણ છેલ્લો તાલ અપૂર્ણ રાખ્યો છે ખરો, પણ તેમ કરવાનું વિશેષ કારણ નથી. તે છતાં જ્યાં માત્રા ખૂટે ત્યાં છેલ્લો તાલ અપૂર્ણ દ- ર્શાવવો એ નિયમ શીખાઉને સહેલો પડે એમ ધારી અમે તે પ્રમાણે કર્યું છે.

ગરબી વગેરે દેશી કવિતાનું માપ પણ આ રીતે દર્શાવી શકાય. એવી કવિતા તો નિયમ બહારજ છે એમ કેટલાક ધારે છે તે બહુ મોટી ભૂલ છે. બધામાં અમુક જાતના અમુક તાલ હોય છે, અને તે છે તો કુલ માત્રાનું પ્રમાણ પણ છેજ. માત્ર એવી કવિતા બનાવનારાઓ ધણાખરા અશિક્ષિત હોવાથી લઘુને ગુરૂ અને ગુરૂને લઘુ ગણવાની છૂટ હદથી જ્યાંદે લે છે, પણ તે સમજી આ રીતે માપ લખવાથી જણાઈ આવશે.

અક્ષર હંદનું માપ તો લખવું સહેલું છે. માત્રિક હંદમાં જેમ તાલ જૂદા પાડીએ છઇએ તેમ ગણ જૂદા પાડી જવા અને પ્રત્યેક ગણના સ્વરૂપ ઓળખવાને માટે તેના અક્ષર ઉપર લઘુ ગુરુના ચિન્હ મારવા.

$$\left| \begin{array}{c} \text{હતો} \\ ૧ \end{array} \right| \left| \begin{array}{c} \text{હું} \\ ૨ \end{array} \right| \left| \begin{array}{c} \text{સુતો પા-} \\ ૩ \end{array} \right| \left| \begin{array}{c} \text{રેણું પુ-} \\ ૪ \end{array} \right| \left| \begin{array}{c} \text{ત્ર નાનો} \\ ૫ \end{array} \right| = ૪ \text{ યગણ}$$

પછી તાલ અને યતિ એમાં વધારવાની મઠ્ઠ હોય, તો સહેલથી વધારી શકાશે.

૬. કવિતા શીખવવાની ત્રણ મતલબ વિશેષપણે આ પ્રમાણે છે:

૧. વાંચવામાં રસિકતા આણવી. ૨. ભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપવું. ૩. જૂદા જૂદા પદાર્થો અથવા વનાવોનાં ચિત્ર બાલ અતઃકરણ ઉપર પાઢી જૂદી જૂદી જાતની ડંચી મનોવૃત્તિઓને જગાડવી.

વાંચનની જે ત્રણ મતલબો છે તેના કરતાં આ કાંઈ જૂદી નથી, પણ માત્ર કેટલુંક વિશેષપણું એમાં રહેલું છે. આ ભેદ એ બંનેનો મુકાબલો કરવાથી માલમ પડશે.

૭. કવિતા શીખવવાની મતલબોમાં જે વિશેષપણું રહેલું છે તે વિશેષપણાને અનુસરતી શીખવવાની રીત રાખવી જોઈએ.

આ નિયમ પ્રમાણે કવિતાના વાંચવામાં કંઈ બાબતો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું તે આપણે કહી ગયા. વાણિરસ અને પિંગળજ્ઞાન એ બે વધારાની વસ્તુઓ છે. વાણિરસને સાર તાલ, સ્વર અને મનોભાવ ઉપર લક્ષ આપવાનું છે, અને હંદનું સ્વરૂપ સાક્ષાત્કાર કરી બતાવવું એ પિંગળ જ્ઞાનમાં આવી જાય છે.

હવે, સમજીતી વિષે બોલીએ.

૮. કવિતામાં ભાષા અને અર્થ એ બંને ઉપર સમાન લક્ષ અપાય છે.

ગદ લખનારનું મુખ્ય લક્ષ અર્થ ઉપર હોય છે, અને તેથી શીખવનારે પણ તેમ કરવું યોગ્ય છે. પદ્યમાં વાણી અને અર્થ એ બંને સમાન (૨૦)

અમલનાં છે. કવિ ગર્વ ઉપર જેટલું ધ્યાન આપે છે તેટલું જ ભાષાની ગુણ દોષ ઉપર પણ આપે છે. જેટલા અને જે શબ્દો તે લખે છે તેમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરવાથી તે કવિતાની ખૂબી બગડે છે. કવિતામાં વાણીની શુદ્ધતા, યથા યોગ્યતા, યથાર્થતા, અને સુવર્ણતાએ ચારે ગુણો સંપૂર્ણ રીતે દીઠામાં આવે છે, અને એ કારણને લીધે જ કાંઈ ભાષાનું ઉત્તમતાન મેળવવાને માટે કવિતા એ અવશ્યનું સાધન છે. માટે જે પ્રમાણે કવિતામાં ભાષા ઉપર ધ્યાન અપાએલું છે તે પ્રમાણે જ તે શીખવનારે પણ આપવું જોઈએ, અને તેમ કરવાથી જ એ કેળવણીનો હેતુ પાર પડે.

ભાષા ઉપર કવિતામાં ગદ્ય કરતાં વધારે ધ્યાન આપવું એમ હતું, તો ભાષાની કઠિણતા દૂર કરવાના જે ચાર ઉપાય પ્રથમ બતાવ્યા છે તેનો ઉપયોગ આ પાઠમાં અલગત વધારે કરવો જ જોઈએ. કવિતામાં પદ્મછેદ વગેરે ગમે એટલું પૂછીએ, પણ ઘણું કરીને તે વધારે નહિ ગણાય. એ સિવાય સમાનાર્થ શબ્દના ભેદ, એક શબ્દના અનેકાર્થ, અને વિરુદ્ધાર્થ શબ્દ પણ આ વિષયમાં ધોરણ જોઈને યથેચ્છ પૂછી શકાય, કેમકે ભાષાની કેળવણી આપવી એ એક મુખ્ય હેતુ જ.

**૯. કવિતામાં જે વિલક્ષણ રૂપો આવે તે વાઙ્મયો પાસે નાં-
ધાવતા જવાં અને તે ઉપરથી કવિતાનું વિશેષવ્યાકરણ શીખવવું.**

ગદ્ય અને પદ્યના વ્યાકરણ નિયમ કેટલીક રીતે જુદા હોય છે. “તણો” “કરો” વગેરે પ્રત્યયો ગદ્યમાં નથી વપરાતા અને પદ્યમાં વપરાય છે. અર્ધા-ચીન ચૂજરાતી ગદ્યમાં ‘લખે’ એમાં નિશ્ચયાર્થ વર્તમાનકાળનો અર્થ રહ્યો નથી, પણ પદ્યમાં બહુધા એ જ અર્થ વપરાય છે. ઘણા શબ્દો એવા છે કે તે પદ્યમાં વપરાય પણ ગદ્યમાં ન વપરાય. કેટલા અપભ્રંશ શબ્દો ગદ્યમાં લખ્યા હોય, તો અશુદ્ધ ગણાય પણ; તે જ શબ્દો કવિતામાં દોષરહિત કહેવાય. વાક્ય રચનાનો કેમ પદ્યમાં જુદો હોય છે એ તો સઘળાના જ દીઠામાં આવ્યું હશે. આ બધી વાતો જાણવી જરૂર છે અને એને પદ્યનું વિશેષ વ્યાકરણ કહે છે.

કવિઓ જોડણીમાં ફેરફાર કરે છે અથવા જ શબ્દો તોડી નાંખે છે એ પણ વિશેષ વ્યાકરણના પેટામાં આવી જાય. કેટલેક ઠેકાણે એ છૂટ લઈ શકાય એવી હોય છે અને કેટલેક ઠેકાણે નથી પણ લઈ શકાતી. એ સઘળી વાતનો વિચાર કવિતાના ભણનારે ભણવો જોઈએ.

૧૦. કવિતા વંચાવી રહ્યા પછી શબ્દે શબ્દના અર્થ જૂથ પૂછી જવા અને પછી અન્વય કરાવવો.

શબ્દે શબ્દનો અર્થ કહ્યા એટલે માર્મિક શબ્દાવળી અને ઉપવાક્યના અર્થ પણ પૂછવા એમ સમજવું.

શબ્દના ચાર પ્રકારના અર્થ થઈ શકે છે:—મૂળાર્થ, વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ, અને વ્યંગ્યાર્થ. ઘણા શબ્દનો મૂળાર્થ અને વાચ્યાર્થ એકજ હોય છે, પણ તે જુદાએ હોય:—જેમકે પંકજ એ શબ્દનો મૂળાર્થ કાદવમાં ઉત્પન્ન થએલું એ-વો છે, પણ વાચ્યાર્થ એટલે ભાષામાં ચાલુ અર્થ કમળજ છે. અસંકૃત ભાષા માં વાચ્યાર્થની સાથે લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ સમજવાના હોય છે, અને કવિ-તામાં અલંકાર વધારે હોય છે તેથી આ ચારે પ્રકારના અર્થ ઉપર ધ્યાન આપવાની વિશેષ જરૂર છે. આગળ ચિત્ર પાડવાનું અથવા અલંકારનું સા-દૃશ્ય બતાવવાનું કહ્યું છે તેને શબ્દના આ જુદા જુદા અર્થ સમજાવ્યા હશે તો સહેલથી થઈ શકશે.

અન્વય કરાવવા પહેલાં આ રીતે વ્યુત્પત્તિ અને પદચ્છેદ સહવર્તમાન અર્થ પૂછવાની જરૂર છે. તેમ કર્યા વિના અન્વય કરતાં નહિ આવડે અને આવડશે તોપણ બાળક તેમાં સમજે છે કે નહિ તે માલમ પડશે નહિ.

૧૧. ગદ્યના વ્યાકરણ નિયમ પ્રમાણે પદ્યને ગોઠવવું તેને અન્વય કહે છે, અને તેજ કવિતાનો અર્થ સમજવવાને સારુ વસ નથી. ચરિતાર્થ લક્ષ્યાર્થ કવિતાનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

ઘણાખરા અન્વય કરીનેજ ખેસી રહે છે. ચરિતાર્થ લખવો તે શું એ જાણતાજ નથી. તેને માટે અન્વયની અહિંયા વ્યાખ્યા આપવી પડી છે. એ શબ્દાર્થ કર્યા પછીનું બીજું પગથીયું છે. હજી એક ત્રીજું પગથીયું બાકી છે. અને તે સૌથી અગત્યનું છે. એને ચરિતાર્થ અથવા ભાવાર્થ કહે છે.

૧૨. પદ્યનો સઘળો અર્થ તથા ભાવ ગદ્યમાં સારી છઠાદાર ભાષામાં લખી વતાવવો એ ચરિતાર્થ કહે છે.

અન્વય કરવામાં તો ગદ્યના નિયમ પ્રમાણે શબ્દોનો અનુક્રમ ફરવી તથા જરૂરનાજ :“જો, તો, અને, છે” વગેરે થોડા શબ્દો ઉમેરીને વાક્ય ઘડવાનું છે. ગદ્યમાં ન વપરાતો હોય તોજ તે શબ્દ બદલી શકાય છે. આવી રીતે

રચેલું વાક્ય ગદ્યમાં ઘણુંજ કટું દેખાય છે અને તેનો અર્થ અનુષ્ઠાથી સમજાતો નથી. કેટલાક અન્વય કરનારા તો ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે યોડા જરૂરના શબ્દ હમેરી શકાય છે તે પણ ઉમેરતા નથી, અને તે છતાં જે વાક્યજ ન કહેવાય એવો લવારો બોલીને ભાવાર્થ સમજાવી ગયા એમ પોતાના મનમાં માને છે. એમ કદી થયું નોંધએ નહિ અને તેથી અમારે અન્વય અને ચરિતાર્થ એવા બે ભેદ અત્રે પાડવા પડ્યા છે. ચરિતાર્થની જે ઉપર વ્યાખ્યા આપી છે તે પ્રમાણે કવિતાનો અર્થ લખતાં આવડ્યું નોંધએ. એ રીતે લખે તો પછી તેને અન્વય, ભાવાર્થ, કે ગમે તે કહે, તેની અમને કાંઈ દરકાર નથી.

ચરિતાર્થની વાત જ્યાં જ્યાં અમે ઉપર કરી ત્યાં તે લખવાનું કહ્યું છે તે ઉપરથી તે મોટે કહી ન શકાય એવો અમારો અર્થ નથી. ચરિતાર્થ મોટેથી પણ કહેવડાવી શકાય અને કહેવડાવો નોંધએજ, પણ એ વાત ખરી છે કે તે લખાવવાથી વધારે ફાયદો થાય છે, અને મોટે બોલાવ્યો હોય તોપણ લખાવી જોવાની જરૂર રહે છે ખરી.

ચરિતાર્થ સારી રીતે લખવો એ એક જાતનો નિબંધજ છે અને તેથી બાષાશૈલીની કેળવણી ઠીક મળે છે.

આ ઠેકાણે સંભારવું નોંધએ કે કેટલાક કવિતાનો અર્થ ચરણ પ્રમાણે જૂદી જૂદી લીટીઓમાં લખે છે તે જોઈએ. અન્વય કર્યા પછી જેને ચરિતાર્થ કરવો છે તે કદાપિ પ્રથમ એ પ્રમાણે લીટીબંધ પાટીઆ ઉપર લખી જાય તો ફિક્કર નહિ, પણ જે અન્વય અને ચરિતાર્થ એકજ સમજે છે તેણે તો એમ નજ કરવું નોંધએ, કેમકે ગદ્ય લખાણના લીટીમાં ભાગ પડતા નથી. ગદ્ય તો ચાલતી લીટીએજ લખાય તેના વિરામચિન્હ વડેજ ભાગ પાડવા નોંધએ.

છોકરાઓને કવિતા મોટે હોય છે તેથી ઘણું કરીને ઘણી ગૂંજરાતી નિશાળોમાં તેનો અર્થ કરતી વખતે ચોપડી બંધ કરવાનીજ ટેવ પડી ગઈ હોય છે. એ એકદમ દૂર થવી નોંધએ. ચરિતાર્થ લખવો કે કહેવો એ કેવું મોટું કામ છે તે જે મહેતાજીઓ સમજે છે તેતો કદીપણ એ વેળા છોકરાની ચોપડી બંધ રહેવા નહિજ દે. કવિતાનો અર્થ સમજ્યા પહેલાં તે મોટે કરાવવી એજ મોટો પદ્ધતિ દોષ છે. પણ તેમ થયું હોય તો એ અર્થ કરતી વેળા કવિતાની ચોપડી ઉઘાડીજ રાખવાની કાળજી રાખવી. મોટે હોય તોપણ ચોપડીમાં જોયાથી અર્થ કરવો વધારે સરળ પડે છે.

૧૦ કવિતામાં સમભાવ કરાવવો એજ એ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ છે.

ગદ્ય અને પદ્ય શીખવવાની ત્રીજી મતલબમાં જે કાંઈ બેઢ છે તેને લીધે આ બેદ ઉત્પન્ન થાય છે. ગદ્ય શીખવવામાં જ્ઞાન આપવું એ મુખ્ય હેતુ છે અને સમભાવ કરવું એ જાણપણેજ રહેલું છે. કવિતા તો રસપ્રાધાન્ય વસ્તુ છે અને તેથી સમભાવના ઉપરજ શીખવનારનું લક્ષ રહેવું જોઈએ. કવિનું લક્ષ જાંચી મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરાવવા તર્ફજ અખંડ રહેલું હોય છે. કવિતાથી જ્ઞાન મળતું હોય, તોપણ, કવિનો તે મુખ્ય હેતુ નથી, અને ધણી કવિતામાંથી તે થોડુંજ મળે છે. પણ તે ઉપરથી કવિતાનો અભ્યાસ ઓછું અગત્ય ધરાવે છે એમ ઠરતું નથી. જ્ઞાન પામવા કરતાં પણ જાંચી મનોવૃત્તિ થતી એ વધારે ઉપયોગી છે, કારણ કે મનુષ્ય જે સઘળા કાર્ય કરે છે તેનું મૂળ વૃત્તિઓજ છે. વૃત્તિઓ રૂડાં કે ભૂડાં, માટાં કે નાનાં, કામ કરવાનું મન કરે છે ત્યારેજ બુદ્ધિ તે કરવા મંડે છે અને તેમ કરવામાં તેને જ્ઞાનની સહાયતાનો ખપ પડે છે. એ રીતે ઉપયોગીપણામાં જ્ઞાન ત્રીજીને તો, બુદ્ધિ બીજીને, અને જાંચી મનોવૃત્તિ જગાડવી એજ પેહેલો દરજ્જો ધરાવે છે. જાંચી મનોવૃત્તિઓને જગાડવી એ ઉત્તમ કવિતાનું કામ છે, અને તેથી સારી કેળવણીમાં કાવ્ય એ સઘળા દેશમાં અવશ્યતાં ગણાય છે.

માટે, ગદ્ય વાંચનમાં ભાવને અર્થની સમજૂતીમાં ગણ્યો હોતો તેમ ન ગણ્યો કવિતાના પાઠમાં રસને મુખ્ય ગણ્યો. ચિત્રપણ એ ભાવને પ્રગટ કરવાને અર્થેજ છે, પણ ચિત્ર પ્રગટ થયા વિના ભાવ સમજીતો નથી. તેથી કવિએ શબ્દવડે જે ચિત્ર ચિતર્યો હોય તે ચિત્ર દેખાડવાં અને મન ઉપર ન ખૂસાઈ જાય એવી રીતે ઠસાવવાં એ કવિતા શીખવવામાં મુખ્ય કામ છે અને તે અર્થની સમજૂતીને ઠેકાણે છે.

આ શીખવવામાં અર્થ કહિણતાના જે ઉપાય બતાવ્યા છે તેજ કામે લગાડવાના છે. આ વિષય શીખવનારમાં શબ્દ ચિત્રણ શક્તિ બહુ જોઈએ છીએ પ્રદર્શન કરતાં પણ શબ્દ ચિત્રણ વધારે ઉપયોગી છે. કવિએ તો શબ્દ ચિત્રણ ઉત્તમ રીતે કરવું હોય છે, પણ ઘણું દરીને તે પરિપક્વ અને કેળવણીથી બુદ્ધિને અનુસરતું હોય. બીજાને માટે લખેલી કવિતાઓ પણ બાળબુદ્ધિને છેક અનુસરતી હોતી નથી. પદ્ય રૂપજ કેટલીક વાણી અને અર્થની પ્રૌઢિ માગે છે અને તેથી બાળકના મનમાં બરાબર ચિત્ર પાડવાને

તથા સમભાવ ઉત્પન્ન કરવાને સાર શિક્ષક તરફથી બાળકની સ્વભાવિક ભા-
વામાં શબ્દ ચિત્રણની જરૂર રહેછે. સારી કવિતામાં એક શબ્દમાં જે
અર્થ સમજાવેલો હોય તે સાક્ષાત્કાર કરવાને સાર ઘણું કરીને એક વાક્યની
જરૂર પડેછે. યાદ રાખવું કે કવિતાનું રૂપ સ્વભાવિક પણેજ સંક્ષિપ્ત છે અને
બાળકને સાર તેને વિસ્તીર્ણ કરવું એ શિક્ષકનું કામ છે.

શબ્દ ચિત્રણ કરવામાં અલંકારમાં સાદૃશ્યપણું કયાં રહેલું છે
તે વિસ્તારથી પ્રગટ વતાવવું એ મોટો પ્રકાર છે.

શબ્દાલંકાર પણ શીખનારની યોગ્યતા પ્રમાણે પાઠની સાથે બતાવતા
રહેવું, કેમકે ભાષાનું બળ તે ઉપર કેટલેક દરજ્જેના આધાર રાખેછે.

— ❧ ❧ ❧ —

વ્યાકરણ શીખવવાની રીત.

વ્યાકરણનો પાઠ વિલકુલ સૂચક પદ્ધતિજ ચલાવવો જોઈએ.

બાળકને શીખવવામાં સૂચક પદ્ધતીજ ઉત્તમ છે એ આપણે જાણીએ
છીએ, અને તેથી સારો શિક્ષક સઘળા વિષયો એ રીતેજ શીખવવાની મેહે-
નત કરેછે. પણ કેટલાક વિષયો એવા હોય છે કે તેમાં થોડું ઘણું વ્યાખ્યાન
કર્યા વિના ચાલતું નથી. પરંતુ વ્યાકરણમાં તો વ્યાખ્યાન કરવાની લેશ માત્ર
પણ જરૂર પડતી નથી અને તેથી જો શિક્ષક આખો પાઠ સૂચક પદ્ધતિએ
નથી ચલાવતો, તો તેમાં એનોજ વાંક છે.

ઘણીખરી નિશાળોમાં નળજામાં નળણી આવત જોઈશું તો વ્યાકરણ
જ છે એમ માલમ પડશે. તેમજ છોકરાઓને એના જેવું બીજું અળખામણું
બહુતર નથી. આમ થવાનું કારણ એજ છે કે શિક્ષકો વ્યાખ્યાન પદ્ધતિએ
શીખવે છે. બાકી એ જાતેતો રસિક વિષય છે અને છોકરાંથી ન શીખી
શકાય એવો નથી. શિક્ષકના અણુઘડપણાને લીધે એ સઘળી ખરાબી થાય છે,
અને તે એટલે સુધી કે ઉપત્તા ધોરણ સુધી ભણેલા માટી ઉમરના પણ
વ્યાકરણ ખરી રીતે સમજતા હોય એવા થોડાજ દીકરામાં આવેછે:

માટે, શિક્ષકે સૂચક પદ્ધતિએજ પાઠ ચલાવવો જોઈએ એમ ઉપર કહ્યું
છે, અને તેમ કરવામાં નીચલા નિર્ણયો ધ્યાનમાં રાખવાથી શિક્ષકને સારી
મદદ મળશે. ઍ. ભાષા ઉપરથી વ્યાકરણ નીકળ્યું છે એ શિક્ષકે કદી
ભૂલવું નહિ. આ વાત પ્રસક્ત છે પણ ઘણા નહિ સમજતા હોય અથવા સ ;

મજતા હોય, તો પોતાના કામમાં ભૂલી જતા માત્રમ પડેછે. જો ભાષા સારું છે તે જોઈને પંડિતે નિયમો શોધી કાઢ્યાછે એમ જો શિક્ષક સમજતો હોય, તો ભાષા ઉપરથી વ્યાકરણ એટલે ભાષાના નિયમ છોકરા પાસે કઢાવવાનો સ્વભાવીક રસ્તો મૂકી દઈને શા માટે નિયમો પેહેલવેહેલા શીખવે? છોકરાંએ પ્રથમતો ભાષા કેવીછે તે જાણવું જોઈએ, અને પછી પેલા પંડિતાની પેઠે તેઓએ પોતાની મેજેજ વ્યાકરણના નિયમો જાણી કઢાડવા જોઈએ. એમ કરાવવું એનું નામજ સૂચક પદ્ધતિએ વ્યાકરણ શીખવવું છે, અને એ રીતે શીખે તોજ યુદ્ધિ કંટાળ્યાને બદલે સારી રીતે કેળવાય. અર્થાત્:—(બ) વ્યાકરણના પાઠ ઉદાહરણોથીજ આરંભવો તે ઉદાહરણોમાં કયા નિયમો રહેલા છે તે બાળકો દેખે એવી રીતના સૂચક પ્રશ્નો પૂછવા, છોકરાઓ પાસે ભાતભાતના ઉદાહરણો અપાવવા, અને પછી એ રીતે કડકે કડકે કઢાવતાં જે નિયમ પાઠને અંતે સિદ્ધ થાય તે પાઠીઆ ઉપર લખી છોકરાઓ પાસે યાદ રખાવવો. આ નિયમ ઉપરથી તમે જોશો, કે ઉદાહરણ આપવાં અને લેવાં એજ વ્યાકરણના પાઠમાં મુખ્ય કામજે, અને તેમાં એવી ચતુરાઈ જોઈએ કે જે વ્યાકરણના નિયમ શીખવવા ધાર્યા હોય તે આપો-આપ છોકરાની આગળ પ્રગટ થતા જાય. કાળા પાઠીઆનો જેટલો અપ આ પાઠમાં પડેછે તેટલો કોઈ પણ બીજા પાઠમાં પડતો નહિ હોય. ચાક ને પાઠીઆને એક ક્ષણ પણ આ પાઠમાં વિસાગો મળતો નથી. પણ નહારે શિક્ષક તે જાણતો નથી અને ચોપડી લઈને ટૂટટૂટજ કયો કરછે. (ક) વ્યાકરણના પાઠમાં ચોપડીનો ઉપયોગજ નથી. સૂચક પદ્ધતિથી જે જે પાઠ શીખવીએ તેમાં ચોપડીનો ઉપયોગ પડતો નથી, અને દરવો પણ ન જોઈએ. તેમાં પણ વ્યાકરણ તો ચોપડી વાંચ્યાથી કે ગોખ્યાથી બાળકોને આવડશે એમ ન જાણવું. તેથી કેટલેક પગથીએ, તેઓ ચડે ત્યાં સુધી તેમની પાસે *વ્યાકરણ ખરીદ પણ ન કરાવવું. અમે તો એટલે સુધી કહીએ છઈએ કે

*વ્યાકરણના સૂચક પાઠને અંતે નિયમ કઢાવીને “નોટબુક”માં છોકરાઓ પાસે લખાવે તેજ ઘણા વખત સુધીતો તેની વ્યાકરણની ચોપડી છે એમ સમજવું. કદાપિ વ્યાકરણ ખરીદ કરાવ્યું હોય, તો પછી “નોટબુક”માં લખાવવાની જરૂર નથી. પણ તે વ્યાકરણનો ઉપયોગ પાઠના અંત સુધી નજ કરાવવો. સૂચક રીતે નિયમ કાઢ્યા પછીજ નોટમાં લખાવવાને બદલે વ્યાકરણની ચોપડીમાં કયા છે તે બતાવવો.

હું વ્યાકરણ શીખું છું એમ જણાવવાની પણ કેટલાક વખત સુધી જરૂર નથી. છોકરાં જાણે કે કાંઈ ગમત થાયછે અને તેની સાથે વ્યાકરણ શીખવતાં જઈએ સૂચક પદ્ધતિની ખુબીછે. શિક્ષકે જણાવતી વેળા વ્યાકરણ હાથમાં ન રાખવું એમતો કહેવાની જરૂર નથી, કેમકે સમજના પાઠ ચોપડી વિના શિક્ષકે આપવા એ એક સામાન્ય નિયમ છે અને વ્યાકરણને તે વિશેષે કરીને લાગુ પડેછે.

૨. ગ્રંથનો અનુક્રમ ન રાખતાં નીચલા ચાર પગથીયાં પ્રમાણે વ્યાકરણ શીખવવું,

આ નિયમનું અગલ ઘણા મહેતાજી સમજતા નથી અને પેહેલે પાનેથી અનુક્રમેજ શીખવવા મંડી જાયછે. પણ એ મોટી ભૂલછે. ગ્રંથ વ્યાખ્યાન પદ્ધતિએ લખાય છે અને તેથી તેનો અનુક્રમ સૂચક રીતે શીખવનારને કામતો નથી. પણ વ્યાકરણના મૂળ ગ્રંથકારે એ અનુક્રમે જ્ઞાન મેળવ્યું નથી. તેણેતો પ્રથમ બાપા જોઈ અને તે ઉપરથી નિયમ બાંધતો ગયો. મોટા મોટા નિયમો એણે પ્રથમ દીઠા અને જીણા નિયમોતો મોડેથી તેણે અથવા ઘણી વાર તો તેની પછીના વ્યાકરણકારોએ શોધી કાઢાયા. ઘણા કાળ સુધી એ પ્રમાણે શોધ થયા પછી તે બધાનું દોહન જીદાજ અનુક્રમે શાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં લખાયછે. સૂચક પદ્ધતિ જે સ્વાભાવિક રીતનેજ વળગી રહેનારી છે તેને આ શાસ્ત્રીય અનુક્રમ ચાલવું ન જોઈએ, તેણે તો જે સ્વાભાવિક રીતે એ મૂળ વ્યાકરણના નિયમ જોળાયા તે સ્વાભાવિક રીતેજ પાઠ ચલાવવો જોઈએ. એમ કુર્ચાથી બાળકો જોખણીઆનું નીચ-પદ જોધને શોધકની પદવીને પોહોંએ છે, અને જે શિક્ષક ચતુર હશે તો એ પદવીનું કામ તેઓ કૃતેહ અને ઉમંગથી બજાવશે. આથી મન કેટલું બધું કેળવાશે એતો સ્પષ્ટજ છે, પણ એ અધરો વિષય એજ પદ્ધતિએ સરળ અને રસિક પણ થશે.

આ નિયમ એટલો બધો અગત્યનો છે કે નવા ધોરણોમાં મહેતાજીના પદ્ધતિજ્ઞાન ઉપર ભરોસો ન રાખતાં તેને વ્યાકરણના પગથીયાં પાડી આપ્યાં છે. અમે તેજ પગથીયા અહિંયા લખતા નથી, પણ તેમાં, ને અમે જે નીચે બતાવીએ છઈએ તેમાં વસ્તુતઃ કાંઈપણ ફેર નથી એ વિચારી જોશો, તો માલમ પડશે.

અ. શબ્દના વર્ગ જોળખવા—આ, ધોરણમાં છે તેમજ પૂરેપૂરા

એક વર્ષનું કામ છે. ધણાને આ પગથીજી બહુ સહેલું લાગે છે અને તેથી વિભક્તિ વગેરેની કેટલીક બાબતો ઉપલા ધોરણમાં ખપ લાગશે એમ ધારી અસારથી ચલાવે છે. સહેલું લાગે છે તેનું કારણ એટલું જ કે તે શિક્ષક હોપકૃત વ્યાકરણમાં એ બાબત જે દશવીશ લીટીઓ છે તે જ નોંધા કરે છે. જે એને ખબર હોય, કે એ દશવીશ લીટીમાંની દરેક લીટી ઉપર દશવીશજ દહાડા સુધી પહોંચે એટલા પાઠ તથા મનોબલ આપવાના છે, તો તે કદી એમ ધારે નહિ. આ પગથીજી કાચું રહે છે તેથીજ આગળ વ્યાકરણજ્ઞાન સદા કાચું રહે છે. આ પગથીએ કંટાળો ઉપજાવે એવું ગોખણ બાળકને માથે આવી પડે છે તેથી તે જન્મ સુધી વ્યાકરણના વિષયને વેરૂપ ગણે છે.

પાંચ વર્ગ ન શીખવતાં આઠે શીખવવા એમ અમારો વિચાર છે, કેમકે ખરા વર્ગ આઠજ છે, એટલે, અવ્યયના ચાર પ્રકાર પણ આ પગથીએજ શીખવવા.

પ્રથમ નામ તથા સર્વનામ, પછી ક્રિયાપદ, ચાર પછી વિશેષણ અને ક્રિયા વિશેષણ, તે કેડે શબ્દયોગી અને ઉભયાન્વયી, અને છેવટે કેવળ પ્રયોગી ઓળખતા શીખવવા. નામ અને ક્રિયાપદનો બહુજ પાકી રીતે ઓળખાવવા, કેમકે તે પ્રધાન શબ્દ છે અને તેના ઉપર બીજા બધા શબ્દો આધાર રાખે છે.

૧. દરેક વર્ગના પેટા વર્ગ—આ બીજું પગથીજી છે. પહેલા પગથીઆની સાથે ભેળી નાંખ્યાથી બાળકોના મન ગૂંચવાઈ જાય છે અને એક વાતનો પૂરો વિચાર બાંધી શકતા નથી. મોટા વર્ગ ઓળખતાં આવડશે ચાર પછી તેના પેટા વર્ગ સમજવા સહેલા પડશે.

નામના સામાન્ય, વિશેષ, તથા ભાવ વાચક, એવા જે વિભાગ છે તે, અથવા ક્રિયાપદના સકર્મક અકર્મક એવા વિભાગ થાય છે તે વિષે બહુ શીખવવાનું આ બીજે પગથીએ છે. પહેલું પગથીજી પાડું હશે, તો આ શીખતાં ધણીવાર નહિ લાગે, અને ત્રીજું પગથીજી આને આ વર્ષમાંજ આરંભ થઈ શકશે. જે ક્રિયાવિશેષણાદિક અવ્યયોના પણ પેટા વિભાગ શીખવવા બેસીએ, તો આ પગથીજી પણ એક વર્ષનું ગણાય, પણ તે બાબતો હોપકૃતમાં નથી અને તેનું અગલપણ ઘણું નથી, તેથી તે આ વખતે ધોરણમાં દાખલ કરી નથી.

(ક) નામ ક્રિયાપદ વગેરેના રૂપાખ્યાન—હવે એક શબ્દમાં કેવો કેવો અને શા માટે ફેરફાર થાયછે તે સમજવાને લાયક થાયછે. તેથી વચન, વિભક્તિ, કાળ, ભેદ વગેરે સહેલથી તેઓ શીખી શકશે.

ઉ. દરેક શબ્દ વાક્યમાં શું કામ કરેછે તે—આ સાથી ઉપલા ધો-રણુની આગત છે. હવે બાળક શબ્દને મૂકી વાક્યનો વિચાર કરતાં શીખે છે. વિભક્તિના અર્થ અને વાક્ય રચનાના બીજા નિયમો આ પગથીએ શીખવાય.

૩. વ્યાકરણ અને પદચ્છેદના પાઠ જૂદા છે એમ સમજવું નહિ.

સારી રીતે જો વ્યાકરણનો પાઠ આપ્યો હોય, તો તેની જોડેજ પદ-ચ્છેદ આવડે છે, અને જો સારી રીતે પદચ્છેદ લેતાં આવડતું હોય, તો વ્યાકરણના નિયમ તેની જોડે પૂછતા તથા શીખવાતા જાય.

પદચ્છેદ એ માત્ર વ્યાકરણનું મનોયત્ન છે. જેમ અંકગણિતની રીતો દાખલા વિના શીખાતી નથી, તેમજ વ્યાકરણના વિષયમાં પદચ્છેદનું છે.

વ્યાકરણ શીખવવાના ઉપર જે પગથીયાં ગણાવ્યાં તે પ્રમાણેજ પદ-ચ્છેદના પગથીયાં છે. જે પગથીએ હોય તે પગથીયાને અનુસરતુંજ પદ-ચ્છેદ પૂછવું જોઈએ. શબ્દના વર્ગ શીખનારની પાસે સંપૂર્ણ પદચ્છેદ મા-ગીએ, તો તે નજ આપી શકે અને વખત ફાકટ જાય. એ પગથીએ નામના જાતિવચન વગેરે પણ નજ શીખવવા એકે પદચ્છેદમાં માગવા. જોને આ પગથીજે કેવી રીતે શીખવવું તે આવડતું નથી તેઓને એ બહુ ટુંકું લાગે છે અને તેથી બીજી આગતો શીખવવા માંડે છે. પણ એ તેઓની મોટી ભૂલ છે. એમ કરવાથી જે કરવું જોઈએ તે થતું નથી અને પાયો બહુ કાચો રહે છે. શબ્દના વર્ગ ઓળખવા એ આખા વ્યાકરણ જ્ઞાનનો પાયો છે. એ વિષે ભણનારને ઓખા અને ભૂલ વગરના વિચાર મનમાં રૂસવા જોઈએ. જો એ વાત તેઓથી બરાબર સમજાઈ હશે તો આગળ તેમને બહુ સેતું પડશે અને નહિતો એ અધ્યાસને લીધે તેઓ સદા ભૂલમાંજ ભમ્યા કરશે.

૪. વ્યાકરણનો પાઠ સારી રીતે આપતાં આવડે, તો નિ-
બંધનો પાઠ પણ એ થઈ શકે અને શિક્ષકે તેમ કરવુંજ જોઈએ.

બહુનાર પાસે ઉદાહરણો કઢાવવા એ નિબંધ નહિ. એને માટે એટલી જરૂર છે કે ઉદાહરણ ઘણું કરીને વાક્યમાં આપવા તથા લેવાની ટેવ રાખવી ફક્ત છૂટા શૃંગ્લ કબૂલ રાખવા નહિ.

નામ તથા ક્રિયાપદ, વિશેષણ તથા ક્રિયાવિશેષણ, વગેરે ગામતો ઉપરજ સારી રીતે ક્રિયિત પાઠ આપ્યો હોય, તો તે ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, અને તે બંનેના સ્તુલ્ય થાય જ સમજાવ્યાની બરાબર. નામ આપી ક્રિયાપદ, અથવા ક્રિયાપદ આપી નામ આવે એવાં વાક્ય જોડાવી મંગાવવા, અને પછી વિશેષણ ક્રિયાવિશેષણો વગેરેથી તે વાક્યોને વધારી લાવવાનું કહેવું એ વ્યાકરણ તથા નિબંધ એ બંને પાઠમાં સામાન્ય કામજ છે.

વધી જાતના પાઠ વ્યાકરણના મનોરંજક થઈ શકે.

વાંચનના પાઠનેજ નહિ, પણ સઘળા પાઠને વ્યાકરણ જોડે સંબંધ છે. બધા પાઠમાં બાળકોને બોલવું કે લખવું પડે છે, અને જ્યાં બોલવું લખવું છે ત્યાં વ્યાકરણનો વિચાર આવે છે. જ્યાં જ્યાં બોલવા લખવામાં છોકરાં કાંઈપણ ભૂલ કરે છે ત્યાં ઘણું કરીને વ્યાકરણદોષજ હોય છે, અને તેથી તે સુધરાવતાં વ્યાકરણ શીખવવાનો અથવા પાકું કરાવવાનો વખત પળેપળે મળેતાછને મળે છે. તે છતાં પણ વ્યાકરણ શીખવી શકાતું નથી એ કેવું આશ્ચર્ય?

એ માટે જરૂર છે કે ગમે તે પાઠમાં છોકરાં વ્યાકરણ દોષ કરે, તો તે સુધરાવવોજ જોઈએ. મતલબ ખરી છે માટે બાપાની બૂલો ઉપર ક્યાં માયું ફાજા કરીએ એમ કદી કરવું નહિ. એમ કરવાથી સો ગણી માથાફાડ વધશે. વ્યાકરણનું જ્ઞાન કદી પણ તેમનું ચોખું થશે નહિ, અને જો આ પ્રમાણે વ્યાકરણયુક્ત બોલવા લખવાની ટેવ પાડી હશે, તો તેઓને વ્યાકરણનો ઉપયોગ સમજાશે, તેમાં રસ લાગશે. સામાન્ય નિયમો વિશેષ રૂપે જોવાથી ઝટ મનમાં ઉતરી જશે, તેઓ સાચું બોલનાર તથા લખનાર થશે, વ્યાકરણ જ્ઞાન થોડા વખતમાં પાકું થઈ જશે, અને સૌથી વિશેષ એકે તેઓની બુદ્ધિને અમૂલ્ય કેળવણી મળશે.

લેખન.

સુઘડ અને વંચાય એવા અક્ષર લખતાં તો વધાંજ છોકરાંને શીખવી શકાય.

નિશાળમાં જેટલા વિષયો શીખવવાના છે તેમાં લેખન એ સૌથી સહેલામાં સહેલો વિષય છે. એ વિષય શીખવતાં બાળકમાં ઘણી બુદ્ધિ કે શિક્ષકમાં ઘણી શિક્ષકસંપત્તિની કાંઈપણ જરૂર પડતી નથી. એ વિષય બુદ્ધિનો નથી, પણ હાથનોજ એમ કહીએ તો ચાલે. શિક્ષકને એ વિષય કેમ શીખવવો તે માલમ હોય તો થોડી મહેનતે છોકરાંઓનાં અક્ષર સારા કરાવી શકે.

આ કારણથી અક્ષરની બાબતમાં બધા બાળકોમાં ઘણું દરજ્જે સમતા આણી શકાય છે. બીજા વિષયોમાં શિક્ષક ગમે એટલું કરે, તોપણ બાળકો ચઢતા ઉતરતા માલમ પડવાનાજ, પણ અક્ષર તો બધાના સરખા થઈ શકે. એજ કારણથી એક મહેતાજીના નિશાળીઆઓના અક્ષર તુર્ત ઝોળખાઈ શકે છે, અને વખતે મોટા થયા પછી પણ તે એવા સરખા રહે છે કે કોણે લખ્યા હશે એ વાત જાણવામાં હરકત પડે છે.

સારા નઠારા અક્ષર લખવાની શક્તિ બાળકોમાં જૂદી જૂદી રહેલી છે એ વાતની અમે ના કહેતા નથી. એ તેની રસબુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. કોઈની આંખમાં વાંકાચૂકા અક્ષર ખુંચ્યાજ કરે છે અને તેનો સુંદર આકાર જોય ત્યારેજ તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. બીજાને તેમ તેટલું દરજ્જે થતુ નથી. આ સ્વભાવના બેદને લીધે અક્ષરમાં બેદ પડે એમાં નવાઈ નથી. પણ આ રીતે જેનામાં રસિકતા ઓછી છે તેને કેળવીને વધારવી એ એક આ પાઠની મતલબ છે. પોતાની મેજે કદાપિ અક્ષરનું કદરૂપાપણું તે દેખી નહિ શકે, પણ સારા નમુના તેની આગળ મૂક્યા હોય, તેનો અને નઠારા અક્ષરનો બેદ સ્પષ્ટ રીતે તેને દેખાજો હોય, તો તે સુંદરપણું શું અને કદરૂપાપણું શું તે સમજતો થશે. બધામાં એ બેદ ઝોળખવાની થોડી શક્તિ હોયજ છે, અને તે કેળવ્યાથી વધી શકે.

તે છતાં, આપણે ઉપલા નિયમનાં સુંદર કહેવાને બદલે સુઘડ તથા વંચાય એવાજ અક્ષર કહ્યા છે, અને તેનો બધાને શીખવી શકાવાજ નોંધએ.

૨. **ચરડો ઘૂંટવો, કાપી લેવા, અને વ્યવહારી લેખન** **આ વિષય શિક્ષકોમાં અનુક્રમે ત્રણ પગથીયાં છે.**

આ દેશની જૂની રીત પ્રમાણે વતરણે લખવું, કિત્તે લખવું અને કલમે લખવું, એવાં ત્રણ પગથીયાં હતાં. પાટી ઉપર છાણથી મોટા અક્ષરો લખી આપતા, અને તે ઉપરથી પ્રથમ કેટલાક વખત સુધી વતરણું ફેરવી જવાનું કહેતા. પછીથી પાટી ઉપર ધૂળ નાંખી લખેલા અક્ષરો ઘૂંટવાનું કામ કેટલાક વખત સુધી ચાલતું, અને સાર કેડે છોકરો થાળીએ ખેસતો એટલે ચાકથી થાળી ઉપર કિતાવડે કાપી લખવી શરૂ થતી.

ધૂળ વાપરવાની રીત ઘણી ગંદી હતી, પણ અક્ષર ઘૂંટાવવા એ સમજ વાળી હતી. હાલ ધૂળને પાટીને ઠેકાણે સ્લેટ તથા પેન વપરાય છે. સ્લેટ પેન કઠણ હોવાથી તે અક્ષર સુધરવાના કામમાં સારાં નથી. તેથી થોડાજ દિવસ પેનવડે ઘૂંટાવવાનો મહાવરો પાસા પછી તુર્તજ ચાક ને કિતાનો ઉપયોગ શરૂ કરવો એ વધારે સારું છે. તોપણ આજ અક્ષર શિક્ષક લખી આપે અને તે ઘૂંટી ઘૂંટીને જાડા કરે એ કામ તો હજી કેટલીક સુદત સુધી જારી રાખવું, કેમકે અક્ષરનો મરોડ મૂળ ઘૂંટવા ઉપરજ વધારે આધાર રાખે છે.

નમુનાની એક લીટી લખી આપી હોય તે પ્રમાણે જોઈ જોઈને લખવું તેને ઇંગ્રેજીમાં કાપી કહે છે. એને પહેલાં નિશાળોમાં કિત્તો કહેતા. હવે ઘૂંટવાનું કામ પૂરું થયું તેમાં ખીજના લખેલાનો ઘણો આશ્રય મળતો હતો એ ખીજએ પાડેલે ચીસે ચાલવા જેવું હતું. પણ હવે પોતાનાજ બળ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. તોપણ સ્વબળે છેક તેમ ન થઈ શકે અથવા એની આંખમાં અક્ષરોનાં ખરાં સ્વરૂપ ઠીક નથી એમ જાણી એના મોટા આગળ સારા અક્ષરનો નમુનો મૂકવામાં આવે છે.

અક્ષરનું ત્રીજું પગથીયું ઘણાના જાણવામાં હોય એમ લાગતું નથી; અગર જો ખરું જોઈશું તો એ પગથીયે ચઢવાને માટેજ પાછલાં બે પગથીયાં છે. વ્યવહારમાં વંચાય એવા અને સારા અક્ષર લખી શકવાને માટેજ નિશાળમાં કાપી વગેરે ચાલે છે. પણ કેટલાક એમ ધારે છે કે ઘણી “કાપી” લખી અક્ષર વાળ્યા હશે તો વ્યવહારમાં સારા અક્ષર લખશેજ, પરંતુ એ ચટકળ અનુભવસિદ્ધ નથી. ઘણીવાર માલમ પડે છે કે કાપીમાં સારા અક્ષર લખનાર જ્યારે કાગળ લખે છે ત્યારે તેના અક્ષર નહિ વં-

આય એવા ગંદા અને નહારા અક્ષર હોય છે. એનું કારણ એ છે કે અતિ કષ્ટ અને ઘણી કાળજીએ એ સારા અક્ષર કાઢતાં શીખ્યોછે પણ એનામાં સરળતા આવી નથી, અને વ્યવહારી કામમાં હમેશાં કાંઈ કાપીના જેટલી કાળજી તથા મહેનત લઈ શકાયજ નહિ અને તેથી તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તે વેળા અક્ષર નહારા નીકળેછે. માટે સરળતાથી સાફ લખતાં શીખવાની જરૂર છે અને તે નિશાળમાંજ ઘણે દરજ્જે થવું જોઈએ. એ કામને અમે વ્યવહારી લેખન કહ્યું છે. એને ઇંગ્રેજીમાં કરંટહાન્ડ કહેછે. અક્ષરનું એ છેલ્લું પગથીજ છે અને તે વિદ્યાર્થીના અભ્યાસના પાછલા ભાગમાં શરૂ કરવું. એ પગથીએ અક્ષરનો કાંઈપણ નમુનો ન આપવો, અથવા બધી લીટીમાં એકનું એકજ ન લખાવવું, પણ ચાલુ વાતનું એક પાનું સારે અક્ષરે ઘેરથી લખી લાવવાનું કહેવું.

૩. છાપેલી કોપીઓ ન હોય, તો શિક્ષકે પાઠીઆ ઉપર સારે અક્ષરે એક લીટી લખવી.

બધા છોકરાઓની ચોપડીમાં અથવા પાઠી ઉપર લખી આપે, તો પણ ચાલે. પરંતુ બધાને લખી આપવામાં શિક્ષકને મહેનત બહુ પડશે, અને બધાને લખી આપી રહેશે એટલામાં તો વખત પૂરો થવાથી નીચલા છોકરાંઓ કાંઈજ લખવા નહિ પામે.

પાઠીયા ઉપર લખવું તે એ લીટી વચે ઠરાવીને મરોડદાર અક્ષરથી છાપેલી કાપી હોય તે પ્રમાણેજ લખવું જોઈએ. કયા બોલ લખવાના છે તે કહેવાને માટે નહિ, પણ કેવી રીતે લખવું તેનો નમુનો બતાવવાને સાફ શિક્ષકે લખવાનું છે એ વાત કદી ભૂલવી નહિ.

શિક્ષકના અક્ષર તો અલગત સારા હોવાજ જોઈએ. પાઠીઆ ઉપર લખવાને માટે તો શું પણ છાપેલી કાપીઓ હોય, તોપણ શિક્ષકના અક્ષર સારા હોવાની જરૂર છે અને તે નહિ હોય તો આ પાઠનું કૃણ જોઈએ તેવું કદી થશે નહિ.

લેખન ભાગ ૨ જો.

૪. ઘાટ, કદ, અંતર, અને સૂચકતા એ ચાર વાત ઉપર ધ્યાન આપવાથી અક્ષર સુધરે છે.

અક્ષરનો મરોડ જૂદી જૂદી તરેહનો થાયછે. કોઈ એક તરેહનો મરોડ

લખે અંને કોઈ બીજી તરેહનો લખે; અને તે છતાં તે બંને જાતના અક્ષર સુંદર હોય. તેમજ કોઈને કોઈ જાતનો મરોડ પસંદ હોય છે—અને કોઈને કોઈ જાતનો, માટે શિક્ષકે એક જાતનો મરોડ પસંદ કરવો અને તે પ્રમાણે બધાને લખવાની ભલામણ કરવી.

તોપણ બધી જાતના મરોડમાં ઉપથી ચાર વાત ઉપરનો લક્ષ આપેલું હોય છે. પ્રથમતો અક્ષરનો ઘાટ કેવો છે તે નજરમાં ખુચી રહેવો જોઈએ. ક્યે ઠેકાણેથી સીધો, ક્યાંથી વાંકો, કેટલો વાંકો, વગેરે લક્ષ પૂર્વક ચિત્તમાં રાખવું જોઈએ કે તે પ્રમાણે પોત પોતાને કાઢવાનું બની શકે. આમ થવાને સારા નમુનાના અક્ષર ઘણી મુદત સુધી ઘૂંટવા જોઈએ.

ઘાટની સાથે કદપણ જાણવું જરૂર છે. કેટલો જડો, કેટલો ઊંચો, કેટલો પહોળો એક અક્ષર જોઈએ તે પણ જાણવું જોઈએ. એક અક્ષર નાનો અને એક અક્ષર મોટો હોય, તો તે દરેક અક્ષરનો મરોડ ગમે એવો સારો હોય, તોપણ તે અક્ષર નહારા લાગશે. નાના છોકરા કાપી લખતા શીખે છે ત્યારે પ્રથમ આ જાતનીજ ભૂલ બહુ કરે છે. તેથી સમાનતર આંકેલી બે લીટીની વચ્ચે લખવું જોઈએ, અને બંને લીટીને અક્ષર અડકે છે કે નહિ તે શિક્ષકે હમેશાં તપાસવું.

એજ પ્રમાણે દરેક અક્ષરની વચ્ચે અંતર પણ સરખું જ જોઈએ. એને માટે ઉભી સમાંતર લીટીઓ દરેક અક્ષરની વચ્ચે દોરવાની કેટલાક ભલામણ કરે છે. પણ એવી કાપીબૂઝા થતી નથી. તોપણ દરેક શબ્દની પછી સમાંતર ઉભી લીટીઓ હાથે આંકીને કાપી લખવાની રીત કેટલીક નિશાળોમાં ચાલે છે તે બહુ સારી છે અને તે પ્રમાણે દરેક મહેતાજી કરશે તો ફાયદો માલમ પડશે. કાપીમાં હોય તેટલા બધા શબ્દ છોકરાના લખવામાં માય નહિ અથવા જગા વધી પડે એમ ઘણીવાર કેટલાક છોકરાએ લખેલી કાપીબૂઝમાં જોવામાં આવે છે. તેમ આ પ્રમાણે ક્યું હશે તો કદી થશે નહિ. અંતર બરાબર ન રહેવાથી આખા અક્ષરનો ઘાટ બગડે છે અને કાપી લખવાથી ફાયદો થવાને બદલે નહારો મરોડ હાથે ચડે છે.

ઉપકા પાડવા નહિ; પણ તો ડાઘો પાડવા દેવો નહિ; કાપી, હાથ, તથા લૂગડાં બગાડવા નહિ; પાસેની જગાએ છાંટા ઉરાડવાં નહિ; કાપીબૂઝને વળી જવા દેવી નહિ;—વગેરે ઘણી બાબતો સુધ્વતામાં આવી જાય છે. સુધ્વતાની ટેવ પાડવી એતો અક્ષરના પાઠમાં નીતિ કેળવણીના સંબંધનો મુખ્ય

હેતુ છે, અને તેથી કદી પણ ગંદાપણાને મલાવી લેવું નહિ. આપણે પેહેલા નિયમમાં કહ્યું છે કે લેખનમાં સૌંદર્ય નહિ આવે તોપણ સુધડતો તો આવવી જ નોંધાયે. એ માત્ર મહેતાજીની ખતની ઉપર આધાર રાખે છે.

૬. અક્ષરોનાં મૂલ પાંચઠાં ઠરાવ્યાથી વધા અક્ષર સારા થાય છે.

ઇંગ્રેજ લિપિના મૂળતત્વો શોધી કહાડી તેને અનુસરતી કાપીબૂકા બનાવેલી હોય છે. તેવડે અક્ષર વાળવાનું કામ ઘણું સુગમ થઈ પડે છે, કેમકે તેનાતેજ પાંખડાંઓ બધા અક્ષરમાં આવે છે. તેથી તે પાંખડાં સુધર્યા એટલે બધા અક્ષર સુધરી જાય છે. આપણી લિપિના હજી મૂળ પાંખડાં શોધી કહાડવામાં આવ્યા નથી, અને તેથી આ નિયમ લાગુ પાડી શકાતો નથી. તોપણ ઘણા અક્ષરમાં કાના જેવું પાંખડું સામાન્ય છે, તેમજ માત્રા અનુસર વગેરેના દરેક ઠેકાણે ખપ પડે છે. તેથી તે ધૂંટીને વાળવા તર્ફ વિશેષ લક્ષ રાખવું નોંધાયે.

૬. છાપેલી કાપીબૂક હોય, તો ઉમી લીટીઓ અંકાવી દરેક લીટી લખે કે મૂલ બતાવતા જવું.

ઘણી જાતની કાપીબૂકા મળતી હોય, તો તેમાં કોનો મરોડ સારો છે, સારી પદ્ધતિને અનુસરતી કઈ છે, વગેરેનો વિચાર કરી એક પસંદ કરવી.

છાપેલા કિતો સામો મૂકી બીજી ચોપડીમાં જોઈ જોઈને લખવાની રીત છે, પણ એમાં ખોડ એ છે લખવાની ચોપડીમાં લીટીઓ હાથે આંકતી પડે છે. જેમાં એ લીટીઓ છાપેલી હોય તે વધારે સારી, કેમકે હાથે આંકતાં બધે ઠેકાણે સરખું અંતર કદી સરખું નહિ રહે. એ કારણથી છાપેલી કાપી બૂકાજ વાપરવી એ સાફ છે.

ધૂંટી શકાય એવી પણ કેટલાક નંબર સુધીની કાપીબૂકા હોય, તો વધારે સાફ. તેવી ન હોય, તો ધૂંટાવવાનું પગથીયું તે કારણથી છોડી દેવું નહિ, પણ પોતે સિલેટ કે પાટી ઉપર તેઓ એમ કરી શકે એટલી ગોઠવણ કરવી. ધૂંટવાની ઉપર પછીના અક્ષરનો ઘણો આધાર રાખે છે એ કદી ભૂલવું નહિ.

આતો કાપીબૂકા કેવી જોઈએ તેની વાત થઈ. હવે પછી આ નિયમમાં કહેવાનું તો એ છે કે તેમાં શબ્દે શબ્દની આગળ સીસાપેનથી બારીક ઉભી લીટીઓ દોરાવવી. આટલું કર્યું કે પોતાનું કામ થઈ રહ્યું એમ શિક્ષકે સમ-

જવું નહિ. મોઢા આગળ સારા અક્ષરનો નમુનો મૂક્યો છે, એટલે છોકરાઓ તે જોઈને લખ્યા જશે એમ કેટલાક સમજે છે, પણ તેમાં તેઓની મોટી ભૂલ છે. કેટલાક છોકરા તો નમુના તરફ જોયા વિનાજ લખ્યા જાય છે. તેઓ સમજે છે એ અક્ષર મને આવડે છે અને તેથી નમુનો જોવાની કાંઈ જરૂર નથી. એને તો જ્યારે અક્ષર કાઢતા નથી આવડતો ત્યારેજ તે ડાંપીમાં જોય છે. પણ આ કેવી ભૂલ? અક્ષર કાઢતા શીખવાને માટે ડાંપીબૂક નથી, પણ અક્ષરનો ઘાટ ધરાવતો નજરમાં નથી ઠર્યો તે ઠસાવવાને માટે છે. પ્રત્યેક અક્ષર લખતી વેળા એ નમુના તરફ ડાંપી લખનારે જોવું જોઈએ,

ઘણાક છોકરા પહેલી લીટી તો નમુનો જોઈને લખે છે, પણ પછીથી પોતે લખેલી લીટીનીજ નકલ કરવા મંડે છે. તેમ તેઓ ન કરે માટે કહ્યું છે કે દરેક લીટી લખી રહે કે ભૂલ ખતાવવા જવું. એ ભૂલ જાણે તોજ ખીજી લીટીમાં સુધારો કરી શકે. નમુનામાં અને તેમના અક્ષરમાં ક્યાં ફર છે તે તેઓ પોતાની મેજેજ જોઈ શકે એવી પદ્ધતિથી તેની ભૂલ ખતાવવી જોઈએ. ક્યાં વાંકો ગયો, કેટલો વાંકો ગયો, કયો અક્ષર નાનો મોટો થયો, ક્યાં અંતરમાં ફેર પડ્યો, ક્યાં મરોડ ખોટો નીકળ્યો, વગેરે ખામીઓ બાળકો પોતે પોતાની મેજે પારખી શકે એ તરફ શિક્ષકે મુખ્ય લક્ષ્ય રાખવું.

૭. કલમ કે કિત્તો સારો ઘડેલો જોઈએ અને તે બરાબર પકડે છે કે નહિ તે ઉપર નિરંતર ધ્યાન આવવું.

આ નિયમ દેખીતો હલકો, પણ ઘણોજ કામનો છે. નહારા લખનારા થાકે તેનું મોટું કારણ જોઈયું તો એજ માલમ પડશે. સારા લખનારની કલમ વડે જે લખતાં શીખે છે તે ઘણું કરીને સારા અક્ષર લખનારોજ પરિણામે થાય છે અને નહારી કલમથી લખનાર નહારોજ રહે છે.

જ્યાં સુધી બાળકને સારી કલમ ઘડતાં આવડતી નથી, ત્યાં સુધી મહેતાજીએજ ઘડી આપવી, લેખનનો પાઠ ચલાવવા માંડ્યા પહેલાં બાળકની કલમો સારી છે કે નહિ તે જોઈ જવું. નહારી કલમે કદીપણ કોઈને લખવા દેવું નહિ. આમ કરવાથી છોકરાં ધીમે ધીમે કલમ સારી બનાવતા શીખશે.

કલમ પકડવાની બાબતમાં બીજી કાંઈ નિયમ ન આપતાં એટલુંજ કહીએ છીએ. કલમની કત ધરાવતો કાગળના પૃષ્ઠને અડકે એ રીતે પકડવી. એમ કરવાથી અક્ષર ભરેલા અને મરોડદાર આવશે. એ રીતે પકડવાની ટેવ નહિ હશે, તો બાળકને ફાવશે નહિ અને તેથી પોતાની જૂની રીતે પ-
(૨૨)

કડવાની તજવીજ કરશે, પણ તેમ કરવા દેવું નહિ. થોડું તો થોડું પણ જન-
સાચર રીતે કલમ પકડીનેજ લખાવવું.

કલમ પકડ્યા પછી કેટલો ભાર મૂકવો તે લખનારને મહાવરાથી માલમ
પડશે. ડપકા પડે કે કલમ તતડે સારે જાણવું કે બહુ ભાર મૂકેછે, થોડો
ભાર મૂકવાથી અક્ષર આછા ને પાતળા આવશે. એ જેની મધ્યમ રીતે
ભાર મૂકવો જોઈએ. મહેતાજી છોકરાને લાયકની કલમ ધડી આપે તો આમ
થવાનો સંભવ ઓછો રહે.

**૮. આરંભમાં મોટા અને પછીથી ધીમે ધીમે નાના અક્ષરની
કૌંપી લખાવવી જોઈએ.**

આ નિયમને અનુસરી કૌંપીબૂકો બનાવેલી હાલ આપણી નિશાળો-
માં આશેછે એટલે એ વિષે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. છેક છેવટે કાગ-
ળપત્રમાં લખવા લાયક નાના અક્ષર ઉપર જાણનારને આણી મૂકવા.

**૯. વ્યવહારી લેખન અક્ષરને વચ્ચે જ શીખવવું એમ નહિ, પણ
નિશાળમાં જે જે લખવું પડે તે વ્યવહારી લેખનનોજ પાઠછે એમ
શિક્ષકે તથા નિશાળીઆઓજ જાણવું જોઈએ.**

બાળકો મનોમત્તના જવાબ લખતા હોય, નિબંધ લખતા હોય, ડિક્ટે-
શન (અનુલેખન) લખતા હોય તે વેળા તેઓ અક્ષર ઉપર બે પરવાહી રાખે
નહિ એવી મૂળથીજ ટેવ પાડવી. કૌંપીબૂક લખવાના જેટલી કાળજી રાખવાની
આ વેળા નથી, પણ તેથી બેપરવાહીએ અક્ષર સંકોડી નાંખે, બગાડી નાંખે,
ગુંચવી નાંખે, અધુરા રાખે, એમ કદી પણ થવા દેવું નહિ. વંચાય એવા
પૂરેપાંસરા, અને સુષ્કડતાઈવાળા અક્ષર ગમે તે બાબત લખતા હોય પણ
તે વેળા લખવા જોઈએ. એટલું કરીને, પછી તેમનાથી જેટલી ઉતાવળ
ચાય તે કરવાની તેમને છૂટછે. ધીમે ધીમે એ પ્રમાણે કરવાથી લખવાની
છાંટ વધતી જશે અને અક્ષરનો મરોડ નહિ બગડે. માણસને ધણું લખ-
વાનું આપેછે સારે ઝપટનો આપોઆપ વધેછેજ, પણ અક્ષર બગડીને ઝપટ
આવે તે ઠીક નહિ.

એમ કેટલીક સુદત સુધી કાળજીથી કરશે તો અક્ષરે ઠરશે, પાકા થશે.
અને પછી તે બગડવાની કાંઈ દહેશત નથી. હવે પછી તે ગૂંમે એટલી
ઉતાવળથી લખશે, તોપણ અક્ષર દીવા જેવાજ રહેશે.

અનુલેખન.

(ડિક્શન.)

૧. ગૂજરાતી ભાષામાં જોડણી બરાબર લખવી એ વહુજ સ-
હેલું કામ છે, અને તેથી છોકરા તેમ નહિ કરે તો તેમાં શિક્ષક-
નોજ વાંક જાણવો.

અમે જાણીએ છીએ કે આ કહેવું કેટલાકને બહુ વિપરીત લાગશે.
અમે જાણીએ છીએ કે ઘણા લોક ગૂજરાતી જોડણીના સાત્તે બહુજ પો-
કાર કરે છે, અને કેટલાક તો શુદ્ધ લખવું અશક્યજ સમજી પોતાના લ-
ખાણમાં જોડણીની ગમે એવી ભૂલો કરે છે, તોપણ તેને માટે જરાએ શ-
રમાતા નથી. આ પ્રમાણેની સઘળી ફરિયાદ પાયા વગરનીજ છે એમ
કહેવા માગતા નથી, તોપણ એમતો કહીએ છીએ કે ઇંગ્રેજ ભાષાને મુ-
કાળસે ગૂજરાતીમાં શુદ્ધ લખવું એ નાના છોકરાની રમત જેવું છે.

એવું કારણ પણ ખુલ્લુંજ છે. ગૂજરાતી જોડણીનો મુખ્ય નિયમજ
એ છે કે બોલવું તેમ લખવું. ઇંગ્રેજીમાં બોલાય છે કાંઈ અને લખાય છે
કાંઈ; એ કારણથી ઇંગ્રેજીમાં શુદ્ધ વાંચવું કે શુદ્ધ લખવું એ મહામોટા પરિ-
શ્રમનું કામ થઈ પડે છે. ધણુંકરીને દરેક શબ્દની જોડણી અને ઉચ્ચાર
ગોખી રાખવો પડે છે. આવું વિકટ કામ પણ દેશીઓ ફનેહમંદીથી કરી
શકે છે, તો તેઓ પોતાની ભાષા જે બોલાય છે તેમજ લખાય છે તે શુદ્ધ
કેમ ન લખી શકે? ગૂજરાતીમાં શુદ્ધ લખતાં શીખવું એ માત્ર થોડાજ
વખતનું કામ છે, અને તે ન થઈ શકવાનું કારણ પોતાની ભાષા તર્ફ અ-
નાદર અને આલસ્ય એ શિવાય બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી. ઇંગ્રેજોને
તો પોતાની ભાષા શુદ્ધિનું એવું અભિમાન હોય છે કે જોડણીમાં કોઈ જ-
રાએ ભૂલ કરે છે તો તેને છેક અમલુજ ગણી કાઢે છે, અને તેથી દેશીઓ
ઇંગ્રેજ જોડણી તર્ફ અપૂર્વ લક્ષ આપે છે. ગૂજરાતી જોડણીને માટે તેમને
કોઈ વખોડનાર નથી, *પોતામાં ભાષાશુદ્ધિનું અભિમાન નથી, અને તેથી

*ગૂજરાતમાં જોડણી તો કેટલાક અંધકારો અને કેળવણી ખાતાની
ગૂજરાતી શાંખાને લગતા થોડાક ગૃહસ્થો શિવાય કોઈ પણ જોડણીની જ-
રાએ પરવાહ રાખતું નથી. એ બહુજ ખેદકારક વાત છે, પણ અરી છે.

તેઓ બેધડક ગૂંજસતીમાં એવું અશુદ્ધ લખેછે કે ને તેમાંની સોભા હિ-
રસાની બૂલ પણ ઇંગ્રેજીમાં કરી હોય તો તેઓજ કયુત્ત કરે કે અમે
કોડીને પણ લાયકના કોઈ ઇંગ્રેજ આગળ ગણાઈએ નહિ. -

નેડણીના નિયમો ગૂંજરાતીમાં હજી સઘળાએ માન્ય કર્યા નથી એ
બાત ખરી છે. તેમજ કેળવણીખાતાએ બાંધેલા નિયમો બરાબર રીતે અ-
મલમાં આણવા મુશ્કેલ છે, તોપણ એ ઉપરથી સ્વચ્છંદ રીતે મરજીમાં
આવે તેમ લખવાની સઘળાને છૂટછે અને કોઈને કોઈ પૂછવાનો અધિકાર
નથી, એ બોલવુંતો ગાડુંજ કહેવાય. મતભેદ કરી શકાય એવા શબ્દો
ગૂંજરાતીમાં થોડા છે, તે બાદ કરતાં તો સઘળાએ (કેળવણી ખાતાવાળાએ
કે તે બહારનાએ) શુદ્ધ સરખી રીતે લખવુંજ નેઈએ. કેળવણી ખાતા-
વાળાઓને માટે તો નિયમો મુકરર થએલાજ છે અને તે પ્રમાણે સમજીને
તેઓએ લખવાનો મહાવરો પાડવોજ નેઈએ.

કેળવણી ખાતાએ બાંધેલા નેડણીના નિયમો અમલમાં આણતાં
મહેતાજીઓને કેવી કેવી હરકતો નડે છે, તે શી રીતે દૂર થઈ શકે, વગેરે
બાબતો ઉપર પહેલાં અમે વિસ્તારથી લખ્યું છે અને પ્રસંગે હવે પછી પણ
લખીશું, પરંતુ આ ઠેકાણે તો સામાન્ય રીતે અનુલેખનનો વિષય કેમ
શીખવવો તેની પદ્ધતિ બતાવવી એજ અમારો હેતુ છે.

૨. જો છોકરાને ગૂંજરાતી લિપિનું પાકું જ્ઞાન હોય, તો
માત્ર તેનો કાન કેલવ્યાથીજ તે ઘણું સ્વરૂં અનુલેખન તો શુદ્ધ
કરી શકે.

બોલવા પ્રમાણેજ ઘણુંખરૂં ગૂંજરાતીમાં લખાયછે તેથી ને લખાવ-
નાર શું બોલે છે તે લક્ષપૂર્વક સાંભળવાની ટેવ પડે, -હસ્ત દીર્ઘ કે નેડા-
ક્ષર ઉચ્ચાર ઉપરથી પરખી શકે, અને ને પોતાને બારાખડીને નેડાક્ષરનું
જ્ઞાન હોય, તો છોકરા સહેલથી સાંઝે અનુલેખન કરેજ. કોઈ કોઈ વખતે
અનિમિત્ત એટલે બોલવાથી નૂતી રીતેજ લખાતા શબ્દો આવેછે ખરા,
અને તે વિષે અમે આગળ નિયમ આપીશું, પણ એવા શબ્દ બહુજ થો-
ડાછે, અને તેથી આ પ્રમાણે કરવાથી શિક્ષકને ઘણો ફાયદો થશે.

૩. અનુલેખન પાઠનો હેતુ એ છે કે બાલકો શુદ્ધ જોડણી ક-
રતાં શીખે અને પોતાના કોઈપણ લેખાણમાં જોડણીની ભૂલ
કરે નહિ.

અનુલેખનનો આ હેતુ ધણા શિક્ષકોના જાણમાં નહોતો એમ લાગતું નથી. તેઓ એટલુંજ સમજે છે કે કોઈ પાંચદશ લીટી લખાવે, તે શુદ્ધ લખતાં આવડતું એટલે અનુલેખન શીખી રહ્યા. આ વિષયનું એ પહેલું પગથીયું છે ખરું, પણ તેટલું થયું કે શીક્ષક પરવાનો એમ તેણે કદી જાણ્યું નહિ. આખી ભૂખાતી જોડણી શીખવાને માટે અનુલેખનનો પાઠ છે. કોઈનું લખાવું કે પોતાની મેળે, નિશાળમાં કે ખાનગીમાં, જ્યાં લખે ત્યાં શુદ્ધ લખે એવી જ્યારે ટેવ બાળકોને પડી જાય, ત્યારેજ અનુલેખન પાઠનો હેતુ પાર પડ્યો એમ સમજવું.

૪. જોડણી મોઢે પૂછવાથી તથા અનુલેખનથી શીખવી શકાય છે, પણ તેમાં અનુલેખનની રીત વધારે ફાયદા ભરેલી છે.

છેક આરંભમાં મોઢેથી જોડણી કરાવવી એ ઠીક છે, પણ કાંઈક લખવાની સરળતા આવે કે તુર્ત અનુલેખનજ કરાવવા માંડવું, કેમકે તેમાં લખવાથી છોકરાંને વધારે વિચાર કરવો પડે છે અને તે જોડણી મનમાં ઠસી જાય છે.

અનુલેખનને પગથીએ આવ્યા પછી કોઈ વેળા મોઢે જોડણી પૂછવીજ નહિ એમ પણ ન સમજવું. કોઈ વખતે નજરમાં આવે તો એમે કરવું, અને દરેક વખતે અનુલેખન કરાવ્યા પછી અથવા શબ્દની જોડણી કેટલાક છોકરાંને મોઢે પૂછી જવીજ. પણ કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે ધણો વખત અનુલેખનમાં દાઢવો.

૫. અનુલેખન શીખવવામાં ત્રણ પગથીયાં છે—શબ્દ લખાવવા, વાક્ય લખાવવાં, અને કાગલપર લખાવવું.

શરૂઆતમાં તો વાક્ય લખીજ શકે નહિ. તે વેળાતો શબ્દજ લખાવ્યા વિના છુટકો નથી. ધોરણોમાં પણ એજ રીતની વ્યવસ્થા છે.

પણ વાક્ય લખે એટલું સાત છોકરાંનું વધે, તોપણ શબ્દ લખાવવાની રીત ધણાક વખત સુધી જારી રાખવાની જરૂર છે. એ વેળા બે દહાડા શબ્દ લખાવવા તો એક દહાડો વાક્ય લખાવવાં. જે ધોરણોમાં લીટીખંધ અનુલેખન જોઈએછીએ તે ધોરણમાં હવેર કહ્યું તે પ્રમાણે કયાંથી શિક્ષકને ધણો ફાયદો મળ્યો પડશે. લીટીએ લખાવવામાં મોટું નુકશાન એ છે કે તેમાં કામના તો ચાર પાંચ શબ્દોજ આવી જાય છે, અને પાઠમાં આવેલા

ખીન નવા અને જાણવા લાયક શબ્દોની જોડણી બહુનારના મનમાં ઠસી છે કે નહિ, તે તપાસવાનો અવકાશ મળતો નથી. માટે પાઠમાં જેટલા નવા શબ્દો આવ્યા હોય અને જેની જોડણીમાં ભૂત કરવાનો સંભવ દેખાય તે-ટલા શબ્દો શિક્ષક ચૂંટી લાવવા અને તેજ વર્ગને લખાવવા. આમ કરવાથી દરરોજ નવા શબ્દો આવશે તેની જોડણી ઉપર લક્ષ રાખવાની બાળકોને ટેવ પડશે અને જો એની ટેવ પડી તો થોડા વખતમાં તેઓનું અનુલેખન પોતાની મેળે ધણું સુધરી જશે. ખીનું એવા ગણ્યા ગાંઠ્યા શબ્દ લખાવતાં અને તપાસતાં ધણો વખત નહિ જાય, કેમકે દરેક પાઠમાં ભાગ્યેજ દશબાર કરતાં વધારે નવા શબ્દો દરરોજ આવશે; તેથી પાછલા પાઠમાંના શબ્દો પણ તે બેળા લખાવવાનું બની શકશે. પાઠના શબ્દ અનુલેખનમાં કલા તેનો અર્થ વાંચનપાઠનાજ એમ ન સમજવું. વ્યાકરણ, ભૂગોળ, ઇતિહાસ, વગેરે સઘળા પાઠમાં જે અધરા શબ્દો આવે તેની જોડણી વખતે વખતે અનુલેખનના પાઠમાંજ લેતા જવી. આ બાબત ઉપર લક્ષ ન આપવાથીજ “વિશેષણ, ભૂગોળ, સિદ્ધરાજ” જેવા રોજ વપરાતા શબ્દો પણ છેક છઠ્ઠા ધોરણ સુધી ચડેલા છોકરાને બરાબર લખતાં આવડતા નથી અને જોડણીમાં બહુજ શરમ ભરેલી ભૂલ કરે છે.

આ રીતે છૂટા શબ્દો લખાવવાની અમે બહામણ કરીએછીએ પણ તે ઉપરથી વાક્ય લખાવવાની રીત ના પસંદ કરતા હોઇએ એમ નહિ સમજવું. એના ફાયદા જુદીજ જાતના છે. છૂટા શબ્દ ગમે એટલા શુદ્ધ લખતા હશે, પણ જો વાક્ય લખવાનો મહાવરો નહિ હોય, તો તેઓ ગભરાઇ જશે, વખતસર લખી નહિ રહે, અને સહેલા સહેલા શબ્દોમાં ધણી ભૂલ કરશે. માટે વાક્ય પણ લખાવવાંજ. તે બંને રીત કેટલે દરજ્જે વાપરવી તે બાબત ઉપર ઇશારો કર્યો છે. જ્યાં સુધી સ્લેટ ઉપર અનુલેખન શીખવાને પગથીએ છે ત્યાં સુધી વખતે વખતે શબ્દ પણ લખાવતાજ રહેવું.

કાગળ ઉપર લખાવવાનો પણ મહાવરો પાડવાની જરૂર છે, કેમકે સંસાર વ્યવહારમાં કાગળ ઉપરજ લખવાનું છે. એ લખાવવાની રીત તો સ્લેટ ઉપર લખાવવાના જેવીજ છે. એમાં કાંઈ વિશેષ નથી, તે છતાં એ પગથીયું જૂદું પાડવાનું કારણ એ છે કે સ્લેટ ઉપર ભૂંસીને સુધારવાનું મળે છે અને કાગળ ઉપર તેમ યર્થ શકતું નથી, તેથી કેટલોક મહાવરો પડ્યા વિના બાળકો કાગળ ઉપર સારું અનુલેખન કરી શકતા નથી. માટે ઉપકા પાડે છે

મૂંસેછે, ચેહેરેછે, અને જોવો પણ ન ગમે એવો કાગળને કરી નાખે છે. કાગળ ઉપર અનુલેખન કરાવતા હોયએ ત્યારે ચહેરવાની કે કાક પત્ર મૂકી ઉમેરવાની પણ કંદી છૂટ આપવીજ નહિ. આ પગથીએ એમ ન કરે એજ શીખવવાનું છે—આકી શુદ્ધ લખતાં તો પાછલે પગથીએથીજ તેમને આ-વડી ચુક્યું છે.

અનુલેખન વેળા આંકવા દેવું કે નહિ એવો સવાલ ઘણીવાર પૂછવામાં આવેછે. અમારો વિચાર એમછે કે ત્રીજા ચોથા ધોરણમાં આંકવા દેવું અને પછીથી નહિ. ખરેખરૂં તો એ વાત લેખનકળામાં કેટલા કેળવાએલા છે તેની ઉપર આધાર રાખેછે. જો વગર લીટીએજ લખીજ શકતા ન હોય, અથવા એવું નહાં લખે કે વાંચવું પણ મુશ્કેલ પડે, તો પછી તેને આંકવા દેવાની છૂટ આપવીજ પડે, અને તેવાનેજ એ છૂટ આપવી.

હાલ ધોરણોમાં બાળભોધમાં અનુલેખન કરાવવાનો ધારો છે તેથી મહેતાછએ પણ તેમાંજ ટેવ પાડવી જોઈએ. આકી બાળભોધમાંજ અનુલેખન હોવાની કાંઈ જરૂર નથી.

૬. અનુલેખન વેળા શિક્ષકે શુદ્ધ ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ રીતે એક-જવાર કરવું, અને લેખાવી રહ્યા પછી પણ ફરીથી બોલી જવાની કાંઈ જરૂર નથી.

કેટલાક શિક્ષકો આ નિયમને હસવા જેટલે દરજ્જે હઠની બહાર લઈ જાયછે. “દૂર” શબ્દ લખાવવો હોય તો ઉકાર ઉપર બાર મૂકીને એટલો લાંબો કરે કે જાણે એ ગાઉજ દૂર તેને ખેંચી લઈ જતો હોય. -હસ્યને પણ તેવોજ હસવા જેવો ટુંકો કરી નાંખેછે અને તેની જોડે સાદનો લટકો અને “જોજો તપાસજો” એવી સૂચનાઓ બરાડતોજ જાયછે. અનુલેખન લખાવવાની એ રીતજ નથી. એને કદાપિ મૂળાક્ષર કે બારાખડી લખાવવાની રીત કહીએ તો ચાહે; પણ અનુલેખનનામનેજ એથી લાજ લાગેછે. કેળવાએલો શુદ્ધ માણસ બોલતો હોય તે રીતેજ માત્ર બોલવું જોઈએ, અને પછી તે ઉપરથી છોકરાં -હસ્ય દીર્ઘાદિનો ભેદ ઓળખી શકે એટલા તેના કાન કેળવવાજ જોઈએ. ખરેખરૂં જોઈએ તો લખાવનારના ઉચ્ચારણની સાથે જોડણીના પાઠનો કાંઈ સંબંધ નથી. અમુક શબ્દોની જોડણી છોકરા જાણે છે કે નહિ, તે શબ્દ પોતે નિબંધ કે કાગળમાં લખવા બેઠા હોય તો પોતાની મેજે શુદ્ધ લખી કે નહિ એ વાતની જ્યાં તપાસ કરવાની છે, ત્યાં

લખાવનારના ઉચ્ચાર સાથે તેના જ્ઞાનનો કાંઈ પણ સંબંધ હોવો જોઈએ નહિ.

નિયમમાં શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કહ્યું છે તેનું કારણ તો એજ કે શિક્ષકનું ઉચ્ચારણ સર્વદા શુદ્ધ જોઈએ એમ છે, તો અનુલેખનમાં તો વિશેષે કરીને જ હોવું જોઈએ; તેમ નહિ હોય, તો છોકરાઓ ગભરાઈ જાય, અને પોતે શુદ્ધ જોડણી જાણતાં છતાં પણ વખતે શિક્ષકને ભરોસે ભૂલાય. આવી વેળા તો છેક ઉપલા ધોરણવાળાજ બહુ કેળવાએલા હોય તો સમજીને શુદ્ધ લખી શકે.

કેટલાક “કહેછે, દહાડો, ફૂતરો” વગેરે શબ્દોની જેવી જોડણી થાય છે તે પ્રમાણેજ અનુલેખનમાં બોલે છે. પણ એ વાજળી નથી. એવા શબ્દો તો આપણી લિપિનું મૂળતત્ત્વ જે બોલવું તેમ લખવું તેના અપવાદ છે અને તે એટલા યોગ્ય છે કે જાણનારે યાદ રાખવાજ જોઈએ. શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવાનો અર્થ એટલોજ છે કે કેળવાએલા માણસો દર્શનાં જે પ્રમાણે બોલતા હોય તે પ્રમાણે બોલવું. અનુલેખન વેળા એમાં કાંઈપણ ફેર કરવાની જરૂર નથી. માત્ર જરા ધીમાશયો એાખી રીતે બોલવું એટલે બસ છે.

સ્પષ્ટ એટલે એવી રીતે બોલવું કે બધા લખનારથી અક્ષરે અક્ષર સંભળાય. બહુ ધીમેથી પણ ન લખાવવું, તેમ ઘણી બૂમ પણ ન પાડવી. ઘણી બૂમ પાડવાથી તો છોકરા ઉત્તરું ચોડું સમજી શકે છે, અને ગભરાઈ જાય છે. અક્ષરે અક્ષર સાફ સંભળાય તે ઉપર વધારે લક્ષ રાખવું.

એકવાર બોલવાનો નિયમ રાખવાથી શિક્ષકને તથા બાળકોને—લખનાર તથા લખાવનાર બંનેને ઘણો ફાયદો થાય છે. વારે વારે બોલવાથી છોકરાને ધ્યાન આપવાની જરૂર રહેતી નથી, તેથી બરાબર લક્ષ દઈ સાંભળતાંજ નથી, કાંઈ લખતા હોય ને કાંઈ બોલ કાને પડે છે, અને તેથી તેઓ ગભરાઈ જઈ વિના કારણ ઘણી ભૂલો કરે છે. ઘણીવાર બોલવાની રીત રાખી હોય છે ત્યારે “શું શું” એમ કરી પૂછવાનું છોકરાને મન થાય છે, અને એમ થયું એટલે વર્ગમાં શોરબકાર થઈ રહે છે, કોઈથી પૂછે સંભળાતું નથી, શિક્ષકનું માથું પાકી જાય છે, અને અનુલેખનમાં ઘણીજ ભૂલો સ્વભાવિક રીતે થાય છે. માટે એકવાર બોલવું એ સાચું છે.

છોકરાને બધું યાદ રહે નહિ એ વાત ખરી, પણ તેનો ખરો ઉપાય ઘણીવાર બોલવું એ નથી. યાદ રહેવું એ તો આપણે એકી વખતે કેટલા

શબ્દ ભેગા બોલીએ છીએ તેની ઉપર આધાર રાખે છે. એકી વખતે કેટલા શબ્દ બોલવા એનો કાંઈ નિયમ આપી શકાતો નથી. એ છોકરાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. નીચલા ધોરણોમાં જે ત્રણ શબ્દોજ બોલીએ તો કાંઈ હરકત નથી. અનુશેષનમાં વાક્યના સંબંધ પ્રમાણેજ અટકીને લખાવવું એવો કાંઈ નિયમ જ્યાં ઠેકાણે પાળી શકાતો નથી. એ તો છેક ઉપલાજ ધોરણમાં થઈ શકે અને ત્યાં તો અને ત્યાં સુધી તેમજ કરવું. બીજા ધોરણમાં છોકરા યાદ રાખી શકે તેટલાજ શબ્દ ભેગા બોલવા.

છોકરાઓ લખી રહ્યા કે નહિ તે જાણવાને સારૂ મધ્યમ છાંટવાળા કાંઈ છોકરાને કહી રાખવું કે તે લખી રહે એટલે છેલ્લો શબ્દ તાણીને બોલે. તે બોલ્યો કે બધા છોકરા તૈયાર થઈ જાય અને પછી શિક્ષકે બીજા કડકો લખાવે. આ નિયમ અવશ્યનોજ છે એમ કાંઈ નથી. ચતુરને અનુભવી શિક્ષક પોતાની મેળે પણ જાણી શકે કે છોકરા લખી રહ્યા કે નહિ.

એ વચગાળામાં જેમ થોડો વખત જાય તેમ સાફ કેમકે નહિ તો તે વખત બીજાએ જે લખ્યું છે તે જોવામાંજ ઘણું કરીને તે કાદશે. એટલી ઉતાવળથી લખાવવું કે લખી રહ્યા પછી બીજામાં જોવાનો વખત મળે નહિ. તેમ નીચલા છોકરાને લખવાનું રહી જાય એટલી બધી ઉતાવળ કરવી નહિ. એ માટેજ ઉપર મધ્યમ છાંટવાળાનું ધોરણ રાખવાનું કહ્યું છે. નયજાને નવરાશ મળે એટલું ધીમું તો ક્યારે પણ લખાવવુંજ નહિ. એને તો કાંઈ દોરવું પડે એમજ રાખવું. એથી તેની છાંટ વધશે એ પણ એક કાયદોજ છે.

જે ઉપર કહ્યું તેમ ઘટતી રીતે અનુશેષન કરાવ્યું હશે તો લખી રહ્યા પછી સામટું વાંચી સંભાળવવાની જરૂરજ નહિ રહે, અને મૂળ જે નહારી રીતે લખાવ્યું હશે તો પછીથી ગમે એટલું વાંચી સંભળાવશે તો પણ છોકરાઓ બધું કદી પણ સુધારી શકવાનાજ નહિ. સામટું વાંચતી વેળા થોડાજ મજાવવા બેસે છે—ઘણા તો એક બીજામાં જોવાનુંજ પ્રયત્ન કરશે. તેમ શિક્ષકનું લક્ષ વાંચવામાં હોવાથી તે વર્ગ તરફ જોઈએ તેટલી નજર રાખી શકતો નથી. માટે સામટું વાંચી સંભળાવવા કાયદો કાંઈ નથી અને ગેરફાયદાનો સંભવ રહે છે.

૭ અનુલક્ષન કરાવ્યા પછી શિક્ષકે સંભાળથી તપાસવું અને જેને જે શબ્દોમાં મૂલ પડી હોય તે શબ્દો તેની નોંધમાં લીધે દઢાડે ઘેરથી મંગાવવા.

સંભાળથી અનુલેખન તપાસવાની બહુજ નરર છે. તે વિનાં અને બૂલો સુધારી નોંધમાં લખ્યા વિના એ પાઠથી યોડાજ કાયદો થશે.

શિક્ષકે જાતેજ તપાસવું એમ કાંઈ નથી. છોકરાએ પાસે પણ તપાસાવે તો આલે, અને મોટો વર્ગ હોય તો શિક્ષકનો તેમ કર્યા વિના છૂટકોજ નથી. પણ બૂલો આગસ કે દગાર્થી સુધારવાની રહેવા"દે નહિ એ વાતની શિક્ષકે ખસસ કાળજી રાખવી. છોકરા પાસે સુધરાવ્યા પછી યોડીક ર્લેટો માંથી તેણે જાતે તપાસવી એટલે કાઈ ગરખડ કરવા નહિ પાત્ર. લખનાર પાસેજ તેની ર્લેટ તપાસાવી હોય તોપણ ઘટતી કાળજી રાખી હોય તો કાંઈ હરકત નહિ નડે. સાધારણ રીત ર્લેટ બદલાવવાની છે. જે ર્લેટ બદલાવવી હોય તો સામસામી બદલાવવી નહિ, પણ વર્ગને ચક્રાકારગણી સોને કહેવું કે ઉપલાને, નીચલાને. જે મૂકીને, ચાર મૂકીને ર્લેટ આપી દો. છેક નીચલા કે ઉપલાની ર્લેટ એ રીતે ઉપલા કે નીચલાના હાથમાં જશે. આ પ્રમાણે ગમે તેવી રીતે ર્લેટ બદલાવી હશે તોપણ શિક્ષક તની તપાસ તો જોઈએજ.

૮. અનુલેખનનો ઘણો મહાવરો થયા પછી “જોડળીના નિયમો” શીખવવા.

તેમાં પણ છેલ્લા ત્રણ નિયમો બહુ ધ્યાન આપી શીખવવા.

૯. છોકરા મનોયત્ન વગેરે જે કાંઈ લખે તે વધામાં સુદ્ધ જોડળીને સારુ તેમને ટોકયાજ કરવા.

એ કર્યા વિના એકલા અનુલેખનથી જોડણી કદી પણ જોઈએ તેવી સારી થતી નથી એ શિક્ષકે હમેશાં યાદ રાખવું.

— ❦ —

“ મૂગોલવિદ્યા શીખવવાની રીત.

૧. નામો યાદ રાખાવવાં એજ કાંઈ મૂગોલવિદ્યા શીખવવા મો હેતુ નથી.

જગાઓનાં નામ જાણવાં એતેજ ધણા મૂગોલવિદ્યા સમજે છે. નામની સાથે જો તે નકશામાં બતાવતાં આવડ્યાં તો તો તેઓની સમજ પ્રમાણે કાંઈ બાકીજ ન રહું. પણ આ તો માત્ર સ્થળવિદ્યા થઈ, અને

એ ભૂગોળવિદ્યામાં કાંઈ મુખ્ય નથી. આ પૃથ્વીના ગોળાને લગતી તમામ બાબતો વિષે સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવું તેનેજ ભૂગોળવિદ્યા કહે છે. એનો બંધી વિદ્યાઓ સાથે સંબંધ છે. ભૂતળવિદ્યા તો એનું આવશ્યક અંગજ છે અને ઘણી વખત સ્થળવિદ્યા કરતાં વધારે અગત્યનું છે. મોટી ઉમરે જગાઓના નામ કરતી ભૂતળજ્ઞાન વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે એમાં કાંઈ શક નથી. તેમ નામો ગોળવાથી બુદ્ધિને કેળવણી થોડીજ મળે છે. મતલબ એ કે સ્થળવિદ્યા નકામી નથી, પણ ભૂગોળવિદ્યાનું તે એક માત્ર પેટુંજ છે તે કદી પણ શિક્ષકે વીસરી જવું નહિ. આ વાત વીસરી જવાથી અને નીચલા નિયમમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે ન શીખવાથીજ આ વિષય છોકરાંને અપ્રિય થઈ પડે છે. બાકી જાતે એ વિષય ઘણો મનોરંજક અને આ બા વર્ગને અચળ કરી નાંખે એવો વિષય છે.

૨. જાળીતા ઉપરથી અજાણ્યા ઉપર લઈજઈનેજ વાલકોને ભૂગોળવિદ્યા શીખવવી.

એમ ન કરતાં કેટલાક મહેતાજીઓ અજાણ્યા ઉપરથી જાણીતે કે-કાણે લાવે છે. પ્રથમમાં દુનિઆથી શરૂ કરે છે, પછી ખંડ ઉપર આવે છે, પછી દેશ ઉપર, અને એમ કરતાં કરતાં પોતાને ગામ પહોંચતાં તો બિચારા બાળકને કેટલાં વર્ષ વહી જાય છે. ભૂગોળના ગ્રંથો એ અનુક્રમે લખ્યા હોય છે ખરા, કેમકે શાસ્ત્રીય ગ્રંથો બાબ્યાન પદ્ધતિએ લખવા વધારે સુગમ પડે છે, પરંતુ મહેતાજીએ તો સૂચક પદ્ધતિએ શીખવવાનું છે, માટે તેણે એથી જુદેજ અનુક્રમે ચાલવું ન્નેધએ. હાલ ધોરણ બંધાયે છે એટલે ઉપર કહ્યું તેવી ઉધી રીતે તો આ ઇલાકાના મહેતાજીઓ નહિજ શીખવે, એ અમે જાણીએ છઈએ, તોપણ આ વાત યાદ રાખવાથી પોતાના ધોરણમાં જે શીખવવાનું છે તે સારી રીતે શીખવતાં આવડશે. હોપસાહેબની ભૂગોળવિદ્યાઓ નીકળી તે પહેલાં આપણા આખા પ્રાંતમાં સારા સારા મહેતાજીઓ પણ ચોપડી પકડીને ઉપર કહેલી અસ્વાભાવિક રીતેજ શીખવતા હતા.

સ્થળવિદ્યા (topography) સિવાય ભૂગોળવિદ્યાની બીજી સઘળી બાબતો શુદ્ધ સૂચક પદ્ધતિએ શીખવી શકાય એવી છે, એટલે, બાળકોનાં મોંમાંથી આપણે તે સૂચક પ્રશ્નવડે કઢાવી શકીએ, અને નામોની બાબતમાં પણ જાણીતા ઉપરથી અજાણ્યા ઉપર જઈએ તો તે સૂચક પદ્ધતિજ

થઈ. કલાપિના નામ નહિ આવડે એ વાત ખરી છે, પણ એમ તો સધળી વિદ્યાઓમાં સાંકેતિક નામો તો કહેવાજ પડે છે. પણ તે ઉપરથી એ પદ્ધતિ કાંઈ વ્યાખ્યાન ઠરતી નથી. જાણીતા ઉપરથી આવતાં સ્વતંત્ર કાંઈ અગ્નિયું આવે, તે શું છે તે બરાબર જણાય, અને પછી તેનું નામ પૂછેલાં આપણે કહીએ, એ સૂચક પદ્ધતિજ છે.

સ્થળોની ખાતરમાં જાણીતા ઉપરથી અગ્નિયા ઉપર શી રીતે જવું એ હોપકૃત ભૂગોળના પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે તેથી તે અહિંયાં લખવાની કાંઈ જરૂર નથી.

૩. ભૂગોળવિદ્યાનો નિયમસર અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યા પ હેલાં કેટલાક પ્રવેશક પાઠ આપવા જોઈએ.

આ નિયમ બધી વિદ્યાઓના અભ્યાસને લાગુ પડે છે. ખગોળવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન, ગણિતશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ વગેરે ઘણા વિષયોમાં ખાળકોથી પ્રવેશ થઈ શકતોજ નથી; અને ઘણાં વર્ષ તેમાં દૂરાયા છતાં પણ નિશાળ છોડે છે ત્યારે થોડા વખતમાં ભૂલી જવાના છે એવું ચોપડીકે જ્ઞાન લઈનેજ છોકરાઓ જાય છે તેનું કારણ એજ છે કે તેને આવા પ્રવેશક પાઠ મળેલા નથી. ભૂગોળ ઇતિહાસ ભણી રહ્યા કે છોકરા ભૂલી જતા માત્રમ પડે છે તેનું પણ એક કારણ આજ છે.

પ્રવેશક પાઠ આપવાની રીત સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ અપાય છે તેના જેવીજ છે. એમાં ચોપડીનો ઉપયોગ ભણનાર કે ભણાવનારે કાંઈ પણ કરવાનો નથી. ખરું જોઈશું તો ટોઈ પણ જ્ઞાતના સૂચક પાઠમાં ચોપડીની જરૂરજ નથી, અને જો મહેતાજી સૂચક પદ્ધતિએ શીખવે છે તો ખાળકોની પાસે ચોપડી લેવડાવવાનીજ જરૂર થોડી પડશે.

૪. ભૂગોળ વિદ્યાના પ્રવેશક પાઠમાં દિશાઓ, વ્યાખ્યાઓ પેદાશ, હવા વગેરે વાવતોનું અને પછી નકશાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

આ બધું એક જ દિવસમાં શીખવી શકાશે એમ ધારણા નહિ. એમાંની દરેક ખાતર ઉપર એક કરતાં વધારે પ્રવેશક પાઠ આપવા પડશે. દિશામાંજ ખાળકોને જે પાઠથી ભાગ્યે પૂરી સમજ પડશે વ્યાખ્યાઓમાં તો દરેકને માટે લગભગ એકેક પાઠ જોઈશે,

આ નિયમમાં જેને આપતો શીખવવાની કહીએ તે પ્રત્યેક છૂટી છૂટીજ શીખવવી એમ નથી. કેટલીક બેગીજ શીખવવી વધારે સુગમ પડશે અને બાળકને પણ વધારે રસ લાગશે. સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠ બધા શાસ્ત્રીય મર્યાદામાં રાખવાથી ધારેલી ગતવ્ય બહારથી ઘણું દરજ્જે ઊંચી વળે છે. એવા પાઠમાં તો પ્રસંગોપાત્ત જે વિવિધ વાતો આપે તેને છેડતા જવું નોંધએ કે બાળકમાં વિશાળ જ્ઞાનનો પાકો પાયો બંધાય, બુદ્ધિ કેળવાય, તર્કશક્તિ પ્રકૃષ્ટિત થાય, અને મન સઘળી આપતોનો રસ લેતાં શીખે. મોટી ઉંમરે બહુલા શાસ્ત્રોના જ્ઞાનનું પણ સાક્ષાત્કારપણું આવા પ્રવેશક પાઠની ઉપર આધાર રાખે છે. તે વિના સઘળું શાસ્ત્રજ્ઞાન ઝાંખું ઝાંખું, સંસાર વ્યવહારથી અલગ, અને બાસવત્ત દેખાયા કરે છે. તેની અહોનિશ જે ઉપયુક્તતા છે તે કદી સમજાતી નથી, અને સઘળું શાસ્ત્રજ્ઞાન તો બહુધા વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવાને વાસ્તેજ છે.

આવા બધાએ પ્રવેશ પાઠ પૂરા થઈ રહ્યા પછીજ નિયમસર અભ્યાસ શરૂ કરવો, એમ અમારો કહેવાનો અર્થ નથી. એક આપતના પ્રવેશક પાઠ આપી રહ્યા પછી તે આપતનો નિયમસર અભ્યાસ શરૂ કરવો. કેટલીક આપતો તો ભૂગોળવિદ્યામાં કેટલુંક ચાલી ગયા પછી શરૂ કરવાની હોય છે તો તેના પ્રવેશક પાઠ અગાઉથી આપવા એ નિરર્થક છે. પ્રવેશક પાઠમાં બધીજ વ્યાખ્યાઓ શીખવવી અથવા જે શીખવવી. વ્યાખ્યાના રૂપમાંજ શીખવવી એમ પણ નથી. જેની વ્યાખ્યા હોય તેને વિષે અનુભવસિદ્ધ સામાન્ય વિચાર આપવો એજ આ પાઠનો હેતુ છે કે આગળ બ્યારે નિયમસર તે વસ્તુઓ વિષે વાંચે સારે એના મનમાં તે આપત ચોખો વિચાર બંધાય.

૬. પ્રવેશક પાઠ નિશાળના મકાનની બહાર खुली हवामાં અપાય તો વધારે સારું.

ગામ બહાર છોકરાંઓને મેદાનમાં સાંજ કે સવારે લઈ જઈ ફરતાં ફરતાં વાતચિત્તની સાથેજ નદી પર્વત વગેરે આપતોનું જ્ઞાન આપીએ, તો તેમના મનમાં વધારે ઠસીને એસે.

નિશાળમાં પણ આવા પાઠ આપી શકાય ખરા, પણ તેમ હોય સારે ઘણી વખત. પ્રસક્ત અનુભવ આપવાને બદલે તેઓના ખાનગી અનુભવમાં આવેલી વાતો સંભારી તેનો ઉપયોગ કરતા શિક્ષકને આપડું નોંધએ.

૬. પ્રવેશકર્ક કે નિયમસર પાઠમાં સૌથી પ્રથમ હુંગરો, પછી નદીઓ, પછી દેશની જમીન તથા નિપજ, પછી શહેરો, એ અનુક્રમ રાખવો જોઈએ.

રાજકિય ભૂગોળ કરતાં સ્વભાવિક ભૂગોળ એટલે ભૂતળ ઉપર પ્રથમ લક્ષ આપવું. તેમાં પણ હુંગરોની રચના સૌથી અગત્યની છે. પર્વતો હરેક દેશનું હાડપિંજર કહેવાય છે, કેમકે તેના ઉપર નદીઓનો પ્રવાહ, શહેરોનું વસવું, લોકોનો ધંધો, અને હવા વગેરે ઘણી વાતો આધાર રાખે છે.

પર્વતોની ઉંચાઈ આપણે કહીએ છઈએ, પણ તેથી આંકડો જાણ્યા સિવાય તેઓના જ્ઞાનમાં થોડોજ વધારો થાય છે. ઉંચાઈ અને અંતર વિષે ખાસકોના મનમાં એવો વિચાર હોતો નથી. તેથી પ્રવેશક પાઠમાં તે આણવાની તજવીજ કરવી જોઈએ. બાળક કરતાં મહેતાજી કેટલો જાંચો છે, મહેતાજી કરતાં નિશાળની છત કેટલી જાંચી છે, તે કરતાં છાપડું, છાપરા કરતાં ગામમાં કોઈ હવેલી, દહેડું, કે મિનારો હોય તે કેટલો જાંચો છે. એ અનુક્રમે માપની સાથે બતાવવા જવું કે તેમના મનમાં જાંચાઈનો વાસ્તવિક વિચાર આવે. પછી ગામની પાસે કાંઈ ટેકરો, ધાર, કે હુંગરી હોય ત્યાં તેમને લઈ જવા; અને તે ગામ કરતાં કેટલી જાંચી છે, તેનો દેખાવ અને આકાર કેવો છે, તેના ઉપર શું ઉગ્યું છે, તે પત્થર રેતી કે શેની બનેલી છે, તે કઈ દિશામાં જાય છે, તેના ઠાળ કઈ દિશામાં આવેલા છે, વગેરે ઘણી બાબતો તેમને જાણે તેના અને શોધી કહાડતા કરવા. એ પ્રમાણે પાંચે નાંખ્યા પછી મોટા મોટા પર્વતનું પણ ચિત્ર બાળકના મનમાં પાડી શકાય.

પર્વત પછી નદીનું જ્ઞાન આપવું. તેને માટે ગામની પાસે કોઈ નાળું કે વહેજો હોય તેનો નમુનો લેવો. એનાં પાણી હમેશાં વહાંજ કરે છે, અમુક દિશામાંથી આવી અમુક દિશામાં જાય છે, એમ શા માટે થાય છે, એનો માર્ગ વાંકો ચૂકોજ છે, સીધી કેમ વહેતી નથી, કાંઠે કાંઠે બને બાજુએ ચાલ્યા જઈએ તો ક્યાં જઈ પહોંચીએ—ક્યાંથી નીકળે છે અને કોને મળે છે, ક્યે ક્યે ઠેકાણે ધોધ થાય છે તે કેવા અને શામાટે, એને કાંઠે કેવી વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ થાય છે એવું તેને એનાં શો કાપદો છે, નાળું શું કામ બાંધ્યું છે, બારેમાસ પાણી રહેતાં હોય ત્યારે હોડી વહાણની જરૂર, વેપારને કાપદો, બંદરનું વસવું અને વસ્તીનો અત્યંત વધારો, મોટાં મોટાં શહેરો નદી કે

દરીઆને કાંઠેજ શા માટે હોયછે, વગેરે બાબતો દેખાડતાં દેખાડતાં જિયા બૂગેળ જ્ઞાનનો સારો પાયો રોપાય અને એ રીતે શીખવાય તો છોકરાને એવો રસ લાગે કે કલ્યામાં આવે નહિ.

એજ પ્રમાણે વનસ્પતિ અને ખનિજ વસ્તુઓ અમુક પ્રદેશમાં કેવી કેવી થાયછે તે જાળખાવી તેથી માણસોમાં કેવો ઉદ્યોગ ઉભો થાયછે તે સમજાવવું.

ભાગ ૨ જો.

નકશા અને ગોઠો ભૂગોળવિદ્યાનાં અભ્યાસમાં અવશ્યનાછે.

નકશા વિના ભૂગોળવિદ્યા કદી પણ શીખવી શકાતી નથી. પહેલો નકશો અને તે ઉપરથી ભૂગોળવિદ્યાનું જ્ઞાન એ અનુક્રમ રાખવો જોઈએ.

આખી પૃથ્વીનો ખરો વિચાર બંધાવવાને સાર તથા અક્ષાંશ રેખાંશ વગેરે સમજાવવાને સાર ગોળો પણ ખરેખર જરૂરનો છે. ગોળાર્ધના ચપટા નકસા જોઈને બાળકના મનમાં વખતે ખોટા વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે.

ભૂશિર, સામુદ્રધૂની, સરોવર વગેરે વ્યાખ્યાઓ બરાબર સમજવાને માટે ગોળો અથવા ગોળાર્ધના નકશા વધારે ઉપયોગી છે, કેમકે અમુક દેશના નકશામાં એ બધી વસ્તુઓ જોઈએ તેટલી હોતી નથી. માટે, વ્યાખ્યાઓ શીખવતી વેળા એનો ઉપયોગ કરવો. ખેટને સરોવર, ભૂશિરને સામુદ્રધૂની, અખાતને દ્વિપકંદપ, વગેરે વસ્તુઓ એક બીજાથી કેવી ઉલટી છે તે બાળકો પાસે નકસા ઉપરથી કઢાવવું.

નકસા ધણી તરેહના થાય છે. માત્ર હદ બતાવનારા નકસા, નામ ભરેલા નકસા, ઉચાણ નીચાણ બતાવનારા નકસા, હવા બતાવનારા નકસા વગેરે. એમાંના કેટલાક ભૂતળવિદ્યાને લગતા છે, પણ તે જો નિશાળમાં હોય તો છોકરાને બતાવ્યાથી આ પૃથ્વી વિષે વધારે ચોખ્ખું જ્ઞાન મળશે.

એ શિવાય એક બીજી જાતના નકસા થતા નથી, પણ તે હોવાની બહુજ જરૂર છે. તે નકસા એવા પદાર્થના બનવા જોઈએ કે તે ઉપરથી નામ લખીએ સારે લખાય અને બૂંસી નાખીએ સારે બૂંસી નંખાય. આવા નકસા ભૂગોળવિદ્યા બજાવનારને તથા પરીક્ષા લેનારને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે. એ ન હોવાથી મહેતાજીને પાટીયા ઉપર નકસો ચીતરવો પડે છે અને પરીક્ષકને નામ લખેલો આગળ રાખીજ પૂછવું પડેછે. ચપળ છો.

કરે પોતાની આંખનેજ ઉપયોગ કરીને પૂછેલી જગા ખતાવી શકે, અને તે અગાઉથી જાણતો હતો કે નવિ તે પરીક્ષકથી જાણી શકાય નહિ. આનો કાંઈક ઉપાય એ છે કે પરીક્ષા વખતે દૂરથી લાકડીવડે આવે કે તુર્તજ ખતાવે એ વાતની પરીક્ષકે ચીવટ રાખવું. પણ જો આવા નકસા (સિ-લેટ્જેવડા) હોય તો દરેક છોકરાને 'પૂછેલી જાણતો યોગ્ય ઠેકાણે લખી લાવવાનું કહીએ કે તુર્ત લખી લાવે, આપણે તુર્ત તપાસી શકીએ, અને તેમના ભૂગોળ જ્ઞાનની આપણે ખરી કસોતી કરી શકીએ. નકસા વિનાનું "ગોખણીક" ભૂગોળ કેટલાક આજસુ મહેતાજીના નિશાળીઆમાં હાલ હોય છે તે કદી પણ આવી પરીક્ષામાં નિભી શકે નહિ. આવા નકસા ન હોવાથી મહેતાજીએ નીચે પ્રમાણે કરવું.

૮. પાટીયાપર પોતે નકસો કાઢવો, શીખવવાની વાતો જુદા પછી જુદા અમુક નિયમ પ્રમાણે કઢાવી તેનાં નામ લખતાં જવું, વારંવાર ડલટ પાલટ પ્રશ્નથી તે નામ પાકાં કરાવવાં, દરેક નામને લગતી હકીકત તે દેતી વેળાજ જણાવવી, હકીકતથી વિષયને રસિક કરવા તર્ફ લક્ષ રાખવું, જરૂર દેખાય ત્યાં નોટ લખી લેવાનું કહેવું, અને છેવટે ચીતરેલો નકસો ખુંસી નાંચી છાપેલા નકસામાં શીખવેલાનું પુનરાવર્તન કરી જવું.

તે વખતે ને તે વખતેજ પોતાથી નકસો નહિ નીકળી શકતો હોય, તો અગાઉથી ચીતરી મૂકવો. આકાર આલે એવોતો જોઈએજ. પણ પાઠ ચાલતો જાય અને નકસો નીકળતો જાય એ વધારે સાઈ છે.

નકસાની હદના નામ લખવાને જૂલવું નહિ, કેમકે તે વડેજ તેનું જ્ઞાન ખીજ દેશના જ્ઞાનની સાથે જોડાઈ શકે છે.

એક પછી એક નામો કઢાવવાને માટે એકજ નિયમ રાખવો એમ નથી. બહુધા દિશાને ક્રમે ચાલ્યા જવું એ વધારે સાઈ છે. તે છતાં કોઈ વખત ખીજે પણ ક્રમ વધારે ફાયદા ભરેલો હોય છે. તેજ દેશના પર્વતમાંથી તેની નદીઓ નીકળતી હોય તો તે એક પર્વતનેજ તેમાંથી કઈ કઈ નદીઓ નીકળે છે તે જોઈ જવું એ વધારે સાઈ છે. તેમજ એકજ જમને માટે બહુ ગામ પ્રસિદ્ધ હોય તો તેને તેજ સંબંધમાં એનાં લેવાથી બાળકોને વધારે યાદ રહેશે.

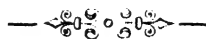
મામ યાદ રખાવવાં એ એક જાતનું ગોખણુજ છે અને તેથી એનો વારંવાર ઉત્તરપાલટ પ્રશ્ન પૂછ્યાવિના કદીપણુ યાદ નહિ રહે અને પુનરાવર્તન વેળા શિક્ષકની કન્જેલી થશે.

ભૂગોળાવવાની ચોપડીઓમાં નિષ્પજ છેવટે આપી હોય છે તે પણુ જે જે ગામના નામ આવે તેની નિષ્પજ વગેરે હકીકત તે વેળાજ શીખવવી. ઇતિહાસમાં શા માટે પ્રખ્યાત છે તે પણુ શીખવવું જોઈએ. જે જે હકીકત રસિક જેવી લાગે તે બધી આવે પ્રસંગે કહેવી.

નોટ લખાવવાથી વિષય વધારે યાદ રહેછે અને ઘેર ગોખવાને માટે ચોપડીની જરૂર રહેતી નથી. ભૂગોળનો પાઠ આખા પંક્તી ઘેર ગોખવાને આપવામાં કાંઈ હરકત નથી, પણ પાઠ આખા પહેલાં આટલું ઘેરથી તૈયાર કરી લાવવને એમ કદી પણુ કહેવું નહિ, એ આગસુ અને અશિસ્તિત મહેતાજીની નિરાની છે.

પુનરાવર્તન વેળા છાપેલો નકસો વાપરવાને કદી ભૂલી જવું નહિ. હવે પછી આગકતે એ નકસા સાથેજ કામ છે અને તે નકસાનું પાટીવા ઉપર ચીતરેલા નકસાથી કદ જૂદું હોવાના કારણથી તેમાં તેને વખત ગુંચવણુ પડવાનો પણુ સંભવ છે.

નકસાનો ઉપયોગ કરવાની આખતમાં એક વાત સંભારવી જોઈએ કે લાકડી વિના કદી પણુ પોતે કે છોકરાઓએ નકસાને અડકવું એ બહુ ગંદી રીત છે. એવી નકસા બગડી જાય છે. આ સૂચના ઘણી નાની છે, પણ ઘણા તે પ્રમાણે અમલ કરતા દેખાતા નથી તેથી અધિકારી લખવાની જરૂર પડી છે. બીજું નકસા બતાવવાની આખતમાં એ પણ યાદ રાખવા જોઈએ કે શેહેરોના નામો ન બતાવતાં તેના બિંદુ ઉપરજ લાકડી મૂકવી જોઈએ. તેમજ દેશ, પર્વત, વગેરેને બતાવતી વખત નામ ન બતાવવું પણ તેનો તમામ વિસ્તાર બતાવવો. વળી નદી બતાવવાની સ્વભાવિક રીત એ છે કે તેના મૂળ આગળથી લાકડી ફેરવતા ફેરવતા સુખ આગળ જવું. કદી પણુ સુખ આગળથી મૂળ તરફ જવું નહિ.

શરિર કેળવણીની જરૂર.

કહેવત છે કે “પહેલું સુખ જે જાતે નથી.” બધા કહેછે બાણું, ગણું, રણું, ખપું, એ સઘળું શરીરની પછાડી છે. બધા જાણે છે કે

(૨૪)

આપણે ગમે એટલું બધા ગણ્યા હોઈશું, તોપણ જે શરીર રોગિષ્ઠ ને નિર્બળ હશે, તો આપણાથી આપણું કે દેશનું હિત કાંઈપણ રીતે બરાબર થઈ શકશે નહિ. આપણે જાણીએ છીએ કે નીરોગી સુદૃઢ લોહીના આનંદમય એક ધંબકારા આગળ કોટચાવધિ દ્રવ્ય કે માનપ્રતિષ્ઠાનું સુખ કાંઈ પણ લેખામાં નથી. જુઓ, પેલો જુવાન ભેયનજી કેવા આનંદમગ્ન સૂરથી આલાપદારી ઉઠાવતો ચાલ્યો જાય છે. એના મોંપર, એના અવાજમાં, એની ચાલમાં, એને રૂએરૂએ આનંદ વ્યાપી રહેલો છે! એને આઠ રૂપરડીનો પગાર મળે છે, ધરમાં મણુ પણ દાણાનો સંગ્રહ નથી, તનપર જે લુગડાં જુઓછો તેજ, એના માથાપંતે કુટુંબકાળીલો અહિંચાથી પાંચસે ગાઉ દૂર ક્યાંનેક્યાં પડેલાં છે, અને તેમને ક્યારે મળીશ તેનો એને કાંઈપણ બરોસો નથી—ટુંકામાં ઉપર આભ ને હેડે પૃથ્વી એવી સ્થિતિમાં એ અહીંઆ માત્ર હદર નિર્વાહને અર્થેજ કાળક્રમણ કરે છે, તોપણ એ જે આનંદનો ઉપભોગ કરે છે તે આનંદનો એક અંશ પણ મહા શ્રીમાન, બુદ્ધિમાન, કે સત્તાવાનમાં તમે જોયો છે? એના આ અતુલ્ય ઈર્ષાચોગ્ય આનંદનું કારણ શું છે? એક એજ કે એની શરીર સંપત્તિના સુખ આગળ એને બીજા દુઃખ ગમે એવાં હશે પણ તે કાંઈજ જણાતાં નથી, અને નિંદગીના આનંદનો એ ખરેખરો ઉપભોગ કરે છે. એનો કેવો આનંદો, ઉસાહી, શૂરો સ્વભાવ! કેવી સાચી, ઉદાર બુદ્ધિની, પરમાર્થુ લાગણી-એ! અને વિદ્યા સંસ્કાર ન પામેલો છતાં પણ એ કેવો ઉમદા તેજસ્વી પ્રાણી દેખાય છે!

આટલું જોયા જણ્યા છતાં આપણા લોક પોતાના બાળકની શરીર કેળવણી સંબધી જે બેપરવાઈ રાખે છે તે ખરેખરી આશ્ચર્યકારક છે. જાણે તેઓ પોતાના બાળકને નીરોગી, સુદૃઢ, ને દીર્ઘાયુ કરવાને પ્રયત્નતાજ ન હોય તેવી તેમની સઘળી વર્તણૂંક દીઠામાં આવે છે. લાડમાં તેને વખતે ગળ્યું ગળ્યું ખવડાવે છે અને ઘરેણા ધાત્રી જનનું જોખમ વહોરી લે છે ખરા, પણ શરીર પોષાઈને બળવાન થાય એવો ખોરાકપોશાક આપવાનો તેમના મનમાં વિચારજ આવતો નથી. કદાપિ માથાપની સ્થિતિ સારી હોય છે, તો ખોરાક પોશાક ઘણુંકરીને ઠીક મળે છે, પણ કસરત જે શરીરનો બાંધો મજબુત થવાનું મુખ્ય કારણ છે તે તો લેશ માત્ર પણ આપવામાં આવતી નથી. ઈશ્વરની પરમકૃપાળુ રચના એવી છે કે બાળક હરતું ફરતું

ધાયછે ત્યાંથી તેને બેસી રહેવું ગમતુંજ નથી, અને રમના દૂધવાને નિમિત્તે તે જોધએ તેટલી કસરત પોતાની મેળે લઈ શકે છે, પણ મૂર્ખ માઆપો કુદરતની પણ આંડે આવેછે. રખેને કોઈ લઈ જશે અથવા મારી નાંખશે એવી દહેશતથી તેને ઝાઝું ધરની બહાર હરવાફરવા દેતા નથી. ધરમાં પણ જો વધારે દોડે દૂદેછે, તો બાઈ તને વગશે એમ કહી શાંત બેસી રહેવાનીજ બચામણ કરેછે. એવાં ડાહ્યાં માઆપો ઘણીવાર બાળકને કહે-છે કે બાઈ બેઠી રમત રમીએ ! બેઠી રમત ! બાળકના નવા ઉછળતા ભોહીને બેઠી રમત કેવી ? શું નવલોહું બાળક નીચું માથું ધાલી શેતરંજ, સોગટાં, કે ગંજી રમવા બેસે ? એ તો ધરડા, જેના હાથપગ નરમ પડી ગયાછે, શરીરમાં સત્વ રહ્યું નથી, ભોહી મોળું પડી ગયુંછે, તેની રમતો છે, અને જે બાળકને એમાં રૂચિ લાગી, તેનું ભવિષ્ય ખરેખર ખેદકારક છે. બાળકને જીવાન એની ખરેખરી રમત તો દોડવું, દૂદવું, ઉછળવું, બાથબાથા કરવી એજછે, અને એ જો ડહાપણની મર્યાદામાં રહીને કરવામાં આવે તો એના જેવું શરીરને નીતિની કેળવણી આપનાર બોજું એકે સાધન નથી. મોટી ઉમરના યુરોપીયનોને ક્રિકેટની રમતમાં દોડાદોડ ને હોકારા કરતાં જોઈ આપણા લોક હાસ્યની સાથે આશ્ચર્ય પામેછે, પણ વિચાર કરતાં નથી કે તેમની જે આવી ઉત્તમ શરીર સંપત્તિ છે તેનું દારણુ એવી રમતોજ છે, અને એવી શરીર સંપત્તિ છે મોટેજ તેને આવા દૂદકારા અને હોકારા કરવાનું સૂઝ પડેછે. આપણા લોક બિચારા નાનપણથીજ કસરત વિના ભોહીમુઆ થઈ રહેલા તેને આ યુરોપીયનોનો શરીરોક્તિસ હાંસિપાત્ર લાગે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

આપણા લોકમાં પણ જોધશું તો માલમ પડશે કે ગરીબના છોકરાં ખોરાકપોશાક સારો મળતો નથી તોએ શ્રામંતના છોકરાં કરતાં શરીરે સુદૃઢ ને હિંમતવાળા હોયછે, કેમકે માઆપ ધંધાર્યું હોવાથી તેને નાનપણમાં ધરને ખૂણે રોકા રાખવાની કોઈને દુરસદ મળતી નથી, અને કાંઈક મોટાં થવા આવે છે કે તેમની પાસે મહેનત મજુરી તેમના ગમ્મસર લેવામાં આવે છે. આથી તેઓનાં શરીર કસાર્થ પલોટાઈ નીરાગી ને મજબુત થાય છે.

પાંચ સાત વર્ષનાં છોકરાંને છ કલાક સુધી તો નિશાળમાં ગોંધાવી રાખ્યાં, અને ઘેર આવે સાર પછી પણ એ ચાર કલાક ખાનગી અભ્યાસ

સમાં બળાત્કારે ક્રેકવાં, એ તેનાં કૂમળાં શરીરરૂપી વૃક્ષને મૂળમાં • હિંગ સિંચી નાંખવાનું બરોબર છે. એથી આખા શરીરનું બધારણ ટૂટી જાય છે, બુદ્ધિ જડ થઈ જાય છે, અને તેનામાં મોટપણે કાંઈ હોસ જોવામાં આવતી નથી. દાકતરોનો એવો અભિપ્રાય છે દશ વર્ષની ઉંમર સુધી તો બાળકને દલાડામાં છ દરૂતાં વધારે કલાક અભ્યાસમાં કદી પણ રાખવું નહિ પણ આપણા લોક તો ચોવીશે કલાક બાળક ચોપડી લઈને માથું ફોજાં કર તો રાત્રી રાત્રી થઈ જાય એવા છે.

અમે જાણીએ છઈએ કે બધાં માયાપ કાંઈ આવા લાંબા અભ્યાસના માઠા પરિણામથી અણવાંકિદ નથી. આજ કાલ એ બાબત ઉપર મા આપણું લક્ષ દોરાવા લાગ્યું છે એ કાંઈક સંતોષપાત્ર છે, તોપણ બાળકો ઉપર પડતો બોજો ઓછો કરવા કોઈની તર્ફથી કાંઈ પણ પ્રયત્ન થયેલું હજી જોવામાં આવ્યું નથી. નિશાળોનો અભ્યાસ બહુ વધી ગયો એમ ખૂબ પાડેછે, પણ પોતેજ પોતાના છોકરાને સાડા આનગી શિક્ષક રાખી તેના બોજમાં વધારો કરવા કદી પણ ચૂકતા નથી. અમારો તો એવો વિચાર છે કે મહેતાજી જે પદ્ધતિસર પોતાનું કામ બરાબર કરે, તો આનગી અભ્યાસને સાડા શિક્ષક રાખવાની કદી પણ જરૂર પડે નહિ. જ્યારે માસ્તર કાંઈ શીખવે નહિ, અને આખો વખત પરીક્ષાનું લે લે કર્યા કરે, ત્યારે અલગત તે પાઠ તૈયાર કરાવવાને માટે ઘેર આનગી શિક્ષક રાખવા પડેજ, પણ એ માસ્તરની ભૂલ છે—ધોરણની નથી. તે છતાં ધોરણજી ભારે પડનાં હોય, તો માસ્તરે અને માયાપે તે ઓછાં કરાવવાં તર્ફ વળતી મહેનત કરવી, પણ લાંબા વખત સુધી બાળકને અભ્યાસના બોજ નીચે ગુંગળાતી નાંખવો નજી જોઈએ એમ અમારો આ પ્રસંગે કહેવાનો હેતુ છે.

બરી વાત એજ છે કે આપણા લોક શરીર સંપત્તિની કિંમતજ સમજતા નથી. તેઓ તેને તુચ્છ ગણેછે, ધિક્કારેછે, અને તેની ઉપર અભાવ રાખે છે. તેમણે શરીર સંપત્તિનું સુખ જનને અનુભવ્યું નથી, અને તેથી તે પોતાનાં છોકરાંને આપવા કાંઈ પણ ઈચ્છા રાખતા નથી. બદલે તેઓ શરીર સંપત્તિને એક નડતર રૂપ ગણેછે. તેઓની અહોનિશ તૃપ્તિ એટલીજ હોયછે કે છોકરાં વહેલાં વહેલાં ભણે, વહેલાં વહેલાં ભણે, વહેલાં વહેલાં કમાતાં થાય, વહેલાં વહેલાં પેરણે, અને વહેલાં વહેલાં છોકરાંનાં માયાપ થઈ એસે. તેમને ખબર નથી કે આજ રસ્તો વહેલાં વહેલાં મર-

વાનો પણ છે, અને જે અલ્પાયુષ્ય ભોગવશે તેમાં પણ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ વિગે-
રેનાં જે સુખ ધારેલાં છે તે સખળને ઉત્સાહી શરીર વિના શી રીતે મળી
શકવાનાં હતાં ?

માઆપનું દેખાદેખી છોકરાં પણ જલદીથી શરીર કેળવણી ઉપર
અભાવ રાખનારાં થઈ પડેછે. હાલ ન્યારે સરકાર તર્ફથી રમતો અને ક-
સરત કરાવવાની મહેતાછઓ ઉપર તાકીદ આપે છે તે સમે જોઈશું તો
તેની સામા માઆપો મૂર્ખાઈથી પોકાર ઉઠાવી મૂકેછે, અને છોકરાંને પણ
કાંઈ ખળાત્કાર નેવું કરેછે, સારે તેઓ કસરતશાળામાં દાખલ થાયછે. તે
છતાં ખાળકને તો રમત કસરત સ્વાભાવિક પેણેજ પ્રિય હોવાથી તે ખાળ-
કોને પ્રિય લાગે એવી રીતે જો સલાવવામાં આવે, તો તેમાં તેમની તરફની
હરકત તો સદગ્ર દૂર થાય એમ છે. માઆપોનું અજ્ઞાન દૂર કરવા સમગ્રુક
દેશી ગૃહસ્થોને ઘટેછે કે તેઓ તેમને આધ કર અને પ્રસંગાપાત કસરતશા-
ળામાં જઈ ઈનામ વિગેરે આપી તેઓના મનમાં ઉતારે કે શરીરકેળવણી
એ ઈચ્છવા અને પ્રસંશાનનગ વસ્તુ છે.

હવે તે કેવી રીતે આપવી તથા તે આપવામાં કેવા કેવા વિચાર
તથા ચતુરાઈ રહેલી છે તેનું કાંઈ વિવચન કરીએ.

અભ્યાસ એ સચળી જાતની કેળવણીના મહા મંત્ર છે. વારંવારના
અભ્યાસથીજ મનની શક્તિઓ ડગવાય છે, વારંવારના અભ્યાસથીજ સદા-
ચરણની ટેવ પડેછે, અને તેમજ વારંવાર શરીરના ચક્તનવલનપણ શરીર
કસાઈને મજબૂત થાયછે. એ ચક્તનવલન કેવી રીતે કરવું કે ઘણામાં ઘણો
ફાયદો થાય તે વિષે હવે વિચાર કરીએ.

નિશાળીઆઓનાં શરીરને ચક્તનવલન કરાવવાનાં ત્રણ પ્રસંગ છે:—

૧. કવાયદ. ૨. રમત. ૩. અને કસરત.

નિશાળ કે વર્ગમાંથી જતી આવતી વખતે ઉભા થવું, ચાલવું, અને
બેસવું વગેરે શરીરની ક્રિયાઓ ખાળકને અવસ્યે કરવીજ પડેછે, પણ ન્યારે
તે મહેતાછની આસાને અનુસાર અને એક સરખી સુશિક્ષિત ઢપથી કર-
વામાં આવેછે, સારે તે કવાયદ કહેવાય છે. એક સિપાઈઓની ટુકડી તમે
રસ્તામાં ફૂજ કરતી જોશો, તો તમને માલમ પડશે કે માણસના ચાલવા
ચાલવામાં પણ કેટલો ફર છે. સિપાઈઓ છાતી કાઢી, માપેલે ડગલે હાર-

બંધ, કેવી છૂટથી, આનંદદાયક રીતે ચાલ્યા જાય છે! તેઓ એક ખીજ સાથે જરાપણ ગુંચવાઈ કે અચડાઈ જતા નથી, અને થોડા વખતમાં ધણું કામ સરળતાની સાથે કરી શકે છે. નિશાળની ક્વાયદમાં એટલી બધી શરીરની અક્રડાડ રાખવી એ ઉચિત નથી, પણ ચાલવા હાલવામાં ધમક તથા નિયમતિપણું તો હોવું જ જોઈએ. એમ થવાથી બાળકોની હિલચાલ ઘણી રમણીક બાગે છે, અને તેમના શરીરને કેળવણી મળે છે.

ઉઠાડવા બેસાડવાનો પ્રસંગ ન હોય. તોપણ વર્ગમાં ને વર્ગમાં જ ઉઠાડી, ડાબાજમણા ફેરવી, બેસાડી દીધાથી છોકરાંઓની સુસ્તી ઉડી જાય છે, અને બહુતરનું કામ વધારે હોંસબેર ચાલી શકે છે. તે છતાં પણ નિશાળમાં આ પ્રમાણે ક્વાયદ કરાવવાના પ્રસંગ થોડા જ મળવાના, અને એથી કદીપણ બાળકના શરીરને જોટલું ચલનવલન જોઈએ છિયે તેટલું મળી શકવાનું નહિ; માટે શરીર કેળવણીને સાફ ફક્ત ક્વાયદ બસ છે એમ મહેતાજીએ કદીપણ સમજવું નહિ, અને રમત તથા કસરતને માટે જોઈતી ગોઠવણ કરવી જ.

૨. રમત એ શરીર કેળવણીનો બાળકને માટે કુદરતી રસ્તો છે. એ વિના બાળકનું શરીર કદીપણ કેળવાય નહિ. નિશાળના વખતમાં અર્ધો કલાક જે છૂટીનો આપવામાં આવે છે, તે મનની આશાએશ અને શરીરની કસરતને માટે જ છે. આ રમવાનો વખત પાઠ કરવામાં ગાળવાની કદીપણ નિશાળીઓએ લલામણુ કરવી નહિ, પણ તેમની સાથે જઈ રમવા દૂદવામાં ખસુસ ઉત્તેજન આપવું. એટલો અર્ધો કલાક પણ શરીર કેળવણીને માટે બસ નથી, અને તેથી નિશાળ છૂટ્યા પછી કલાકેક સુધી સારી રીતે છોકરા રમી શકે એવી મહેતાજીએ ગોઠવણ કરી આપવી જોઈએ, તથા ઘેર પણ તેઓને પાઠ કરવાની વેડ બારે ન પડે તેને માટે હમેશાં કાળજી રાખવી.

આ પ્રમાણે દશબાર વર્ષની ઉંમર સુધી તો શરીર કેળવણીનો ધણો આધાર રમવા દૂદવા ઉપર જ રાખવો. એ રમતો કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરી હોય, તો ધણામાં ધણો ફાયદો થાય એ હવે પછી ખતાવવામાં આવશે, પણ આ કેકાણે કહેવાની મતલબ એ છે કે નાનપણમાં ધણો વખત શરીર કેળવણીની પછાડી કાઢવો એ અવશ્યનું છે. આ ઉંમરે સામટી બારે કસરત થઈ શકતી નથી, અને તેમ કરવા જાય તો ઉલટું નુકસાન થાય છે.

આ વખતે તો હરવું, ફરવું, દોડવું, ફૂંદવું, એવી સાધારણ ચલનવલનની ક્રિયાઓજ લાંબો વખત સુધી કરવાથી શરીરને ફાયદો થાય છે.

૩. કસરત, એટલે થોડા વખતમાં શરીરને ઘણો પરિશ્રમ પહોંચાડી શરીરને જોઈએ તેટલું ચલનવલન આપવું. દશમાર વર્ષની ઉંમર પછી આ પ્રમાણે શરીરને નરકતે રક્ત કેળવવાની જરૂર પડે છે. હવે શરીરની રનાયુઓ વિગેરે કસાઈને કાંઈક મજબૂતી ઉપર આવી છે, તે ભારે મહેનત કરવાને શક્તિમાન થઈ છે, અને હવે એના શરીરને સાધારણ રમતની કસરત કરતાં કાંઈ વધારે મહેનત ન આપીએ, તો જોઈએ તેવી શરીર કેળવણી મળે પણ નહિ. વળી, હવે એને વિદ્યાભ્યાસના વિષયો એટલા બધા વધી પડ્યા છે, કે પહેલાની પેઠે એને રમતમાં ઘણો વખત ગાળવો બોલે એમ પણ નથી. પાઠશાળાના અભ્યાસની વખતે તો એને આખા દહાડામાં ભાગ્યેજ દોઢ બે કલાક શરીર કેળવણીને માટે ફાજલ પડી શકશે, અને તે વખતે એનું જીવાન શરીર એવું પ્રવૃત્તિ થયું હશે કે તેને જોઈતી મહેનત આપવાને માટે તો સવારથી સાંજ સુધી ફર ફર કરે તોપણ તે બસ પડે નહિ. માટે આવે સમયે શરીરની યોગ્ય કેળવણી આપવાનો હેતુથી ડાંડ, સુગદળ, કુસ્તી, વગેરે અનેક યુક્તિઓ માણસે કાઢી છે, અને તેજ કસરત એ નામથી ખરેખરી રીતે ઓળખાય છે. આ જુક્તિઓ એવી છે, કે માણસ જો એક કલાક સુધી એવી કસરત કરે, તો બાર ગાઉ ચાલ્યા કરતાં પણ એને વધારે મહેનત પડે, શરીરે પરસેવો પરસેવો છૂટે, લોહી વેગથી દોડવા માંડે, કડકડીને ભૂખ લાગે, અને આખું શરીર કસાઈને એકદમ સુદૃઢ થાય.

૪. પણ કેવળ કસરત નિશાળીયાઓને પ્રિય લાગતી નથી, અને કસરતમાં મનનો ઉદ્ધાસ એ શરીરને પ્રવૃત્તિ કરવાને સારું અવશ્યતા છે. તેમજ કેવળ કસરત કાંઈક પાકી ઉંમર થયા વિના લાભકારક પણ નથી એમ આપણે ઉપર કહી ગયા. માટે શરીર કેળવણીની શાળાપયોગી પદ્ધતિને માટે તો રમતને કસરત એ બંનેનું સંમિશ્રણ કર્યું હોય, તોજ સારામાં સારું ફળ થાય.

કિન્ડરગાર્ટનની જે શિક્ષણપદ્ધતિ કહેવાય છે તેમાં આ સંમિશ્રણ ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે, અને તેની સાથે હુજરી તથા સંસારોપયોગી કામો આવડે તે ઉપર પણ ખસુસ લક્ષ રાખ્યું છે. કિન્ડરગાર્ટનની પદ્ધતિએ

જો કેટલાક ફેરફાર સાથે આપણા દેશમાં શીખવાનું હોય, તો હુન્નરી કેળવણીને માટે હમણાં જેવી જૂમ પડેછે તેવી પડે નહિ એમ અમે ધારીએ છીએ; એ ગમે તે હોય, પણ શરીર કેળવણી નિમિત્ત મહેનત કરાવવાની તેમાં હુન્નરી કામ આવડે એવો પણ એક ઉદ્દેશ રાખ્યો હોય તો તે કાંઈ ખોટું નથી.

૫ શરીર કેળવણીની પદ્ધતિ મુકરર કરવામાં આ ચાર ઉદ્દેશ મનમાં રાખવા જોઈએ:—૧ શરીરના તમામ અંગ, તથા ઇન્દ્રિયોને કેળવી મજબૂત તથા આઝાદ કરવાં. ૨. એ કસરતો બાળકને હોંસ તથા રસ ઉપજાવેલી જોઈએ, ૩. આગળ સંસારમાં કામ લાગે એવાં શરીરના ચલન વલનનો આ કસરતોથી મહાવરો પડવો જોઈએ. ૪. આવાં ચલનવલન કરતાં હુન્નરી કામો પણ કેટલાંક આવડે, તો વધારે સાફ.

૬. એમાં પાંડેલો ઉદ્દેશ તો સર્વોપરી છે. એ અર્થેતો આ બધું કરવાનું છે, અને તે બાબત કાંઈ પણ પદ્ધતિ બૂલ કરે એમ સંભવતું નથી. તે છતાં કહેવું જોઈએ કે કેટલીક કસરતો એવી હોયછે કે જેથી અમુક અંગને કસરત મળેછે અને અમુક અંગને મળતી નથી; જેમકે ચાલવાથી નીચલા અંગની સ્નાયુઓને કામ મળે છે, પણ હાથ, પેટ, છાતી, વગેરેને થોડુંજ અથવા કાંઈ કામ મળતું નથી. બેઠક અથવા ઉભેસથી પણ એમજ થાય છે. એથી ઉલટું મુઘદળ ફેરવવાથી હાથ, છાતી, પેટ વગેરે ઉપલા અંગ સારી રીતે કેળવાય છે, પણ શરીરનો નીચલો ભાગ બધો તે વખત કાંઈ કામ કરતો નથી. માટે શરીર કેળવણીની પદ્ધતિમાં બેઠક ને મુઘદળ એ બંનેને જોડી દેવામાં આવે છે. હવે ડાંડ પીલવાથી ઉપલા નીચલા અંગ તમામ કસરત પામે છે, અને તેથી એ એકલીજ બસ છે, પણ જાતે એ કસરત બહુ બારે હોવાથી એનો ઉપયોગ થોડી મિનિટ સુધીજ થઈ શકે.

બીજાં અંગની પેટે ફેફસાં અને કંઠને પણ કસરત આપવાનીજ છે. માટે રમતાં છોકરાં હોકારા તથા જૂમાટા કરે તેથી કંઠાળતું નહિ, પણ માત્ર લડાલડી ન કરે તેનીજ સંભાળ શિક્ષકે રાખવી જોઈએ. રમતમાં ગાયન આવતું હોય, તો તે રમત વધારે સારી સમજવી.

આવોજ બેઠ જૂદી જૂદી રમતોમાં રહેલો હોય છે. એક રમત આ અંગને કસરત આપે છે, તો બીજી બીજાને. માટે રમતોનો એવો ક્રમ ગોઠવવો જોઈએ કે બધાં અંગને પૂરતી કસરત મળી શકે.

• બધાં અંગનેજ નહિ, પણ ઈંદ્રિયોનેએ મજાનુત ને ચાલાક કરવી, એ વિષય શરીર કેળવણીનાજ પેટાનો છે. આંખ, કાન, હાથ, પગ, વગેરે કેળવાઈને એવી થવાં જોઈએ કે ધાર્યું કામ ટપ દઢને કરી શકે. જે કસરત કે રમતોમાં ફેંકવું, તાકવું, વગેરે આવેછે તે ઈંદ્રિયોને પણ કેળવનારી કસરતો છે. ઈંદ્રિયોને કેળવવાની પણ બહુજ જરૂર છે, કેમકે સ્નાયુઓ જખરી થઈ, પણ જ્ઞાનતંત્રુઓ કહેલું કામ કરવાને તત્પર તથા કુશળ થયા નથી, ત્યાં સુધી સ્નાયુબળ ધાર્યું કામ કાંઈ પણ કરી શકશે નહિ.

૭. શરીર કેળવણીમાં બાળકને રસ તથા હોંસ ઉપજે એમ કરવું એ કાંઈ અઘરું નથી, કેમકે શરીરના ચલનવલન નીરાગી માણસને સ્વાભાવિકપણેજ આનંદદાયક છે. તે છતાં સાધારણ કસરત કરતાં રમત બેશક વધારે પ્રીતિ ઉપજાવે છે, તેનાં કારણ છે. પહેલું તો એકે, રમતું એ બળાકારનું નહિ, પણ રાજી ખુશીનું કામ છે. કસરતમાં સ્વાભાવિકપણે જે આનંદદાયકપણું રહેલુંછે તે પણ બળાકારના વિચારથી જતું રહેછે. માટે નિરાળીયા કસરતની ઉપર વેઠની દૃષ્ટિએ ન જુએ તેની શિક્ષકે ખસુસ ફિક્કર રાખવી જોઈએ. અને ત્યાં સુધી તેમને મજામાં આવે તે અને તેટલી કસરત કરવા દેવી એજ ઉત્તમ રસ્તો છે, અને રમતમાં તેમ થઈ શકેછે તેથીજ તે વધારે પ્રિય લાગેછે. બીજું રમતમાં મનની શક્તિઓનો પણ ઉપયોગ આવેછે, અને તેજ એના વિશેષ રસનું તો મુખ્ય કારણછે. ત્રીજું રમત પ્રત્યક્ષ સપ્રયોજન છે, એટલે, અમુક હેતુ પાર પાડીશું તો ફતેહ મળશે, એ વિચાર રમતમાં હમેશાં રહેલો હોય છે, અને તેથી તે હોંસ તથા હરખ બેર કરવામાં આવેછે. એથી ઉલટું સાધારણ કસરતમાં તે સમે તો હેતુ વિનાની મહેનત કરવી પડે છે, અને તેથી ભવિષ્યને માટે તૈયારી કરવાનો સ્વભાવ જેનો ખરાબર કેળવાયો નથી તેને તે કરતાં આગસ તથા કંટાળો ઉપજે છે. મોટી ઉમરનાંને પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ક્રિકેટ રમવી, ફુટ બોલમાં દોડવું, હોડી દલકારવી, ઘોડા દોડાવવા, વગેરે રમતો જોટલી ગમે છે, તેટલા ડંડ મુગદળ ગમતા નથી, તો, બિચારાં બાળકનો શો વાંક ? માટે કસરતને જેમ અને તેમ રમતનું રૂપ આપવામાં આવે તેમ વધારે સારું. એટલું કારણ એ છે કે રમતમાં હારજીતની સ્પર્ધા જખરી લાગી રહેલી હોય છે. આ કારણથીજ બાળકને વખતે રમતની લત લાગી જાય છે, અને પોતાના શરીરને જોઈએ તે ઉપ-

રાંત મહેનત આપી ધંસી પણ નાજે છે. આમ ન થાય તેની પણ સંભાળ રાખવી જોઈએ, અને તે કારણને લીધે અમે સ્પર્ધાનો ખુલ્લો ઉપયોગ કરીએ એ પસંદ કરતા નથી. માટે જે રમતમાં પક્ષ (પાર્ટી) પાડવા ન પડે તે સૌથી સારી, અને પાડવા પડે તો જેમ તે પક્ષ મોટા તેમ વધારે સારું. જે રમતમાં જણ જણના પક્ષ પડી જાય, અને દરેક જણ એમ જાણે કે સૌથી આગળ નીકળું તો વધારે સારું, તે રમતનો ઉપયોગ કોઈ કોઈ વખતજ કરવો.

૮. આવી રમતો અથવા કસરતથી મોટપણે સંસારમાં ખપ લાગે એવી રીતે શરીરને વાળવું તથા પોષ્ટકવું એ પણ ખરેખર ઉપકાર ત્રણ ઉદ્દેશના જેટલુંજ અગત્યનું છે. ચાલવું, દોડવું, કૂદવું, છલંગ મારવી, ભૂસકા મારવો, તાણવું, ઘોડો દોડાવવો, ગાડી હાંકવી, તરવું, હથેલાં મારવાં, કુસ્તી, લાકડી, પટ્ટા, તીર ફેંકવું, ગોળી મારવી, વગેરે અનેક ક્રિયાઓ સંસારમાં પ્રસંગોપાત અથવા માણસનેજ જરૂરની છે, અને તે ગળ પ્રમાણે આવજા વિના શરીરની કેળવણી મળી એમ કહી શકાયજ નહિ.

૯. કસરતને વખતે શરીરની મહેનત કરવીજ છે, તો તે કરતાં હુનરી કામ જે આવડી શકતાં હોય, તો તે ખોટું નથી. ખીજું કાંઈ નહિ તોપણ પાવડો, કૂવાડો, વાંસસો, વિંધણું, આરી, હથોડો, વગેરે ઓળંગે વાપરતાં આવડે, તો એવો ધંધો કરવો હોય તેનેજ નહિ પણ સઘળા માણસને આગળ જતાં તે કોઈ વખત મદદ ઉપયોગી થઈ પડે. બાળકો ખોદીખોદી બાગનો એક કિત્તો તૈયાર કરે એના જેવું કાંઈપણ ઉપયોગી કે આનંદદાયક નથી. છોકરો પોતાની રમત ઓળંગવડે એક નાની સરખી પેટી બનાવે એના જેવું ખીજું સુંદર શું છે! ઇંગ્લાંડનો પ્રધાન ગ્લાડસ્ટોન રોજ પોતાના બાગમાં લાકડાં ફાડેછે એ તો સર્વેના જાણ્યામાં હશે. દિલ્લીની વાત છે કે આપણા લોક ધરકામની મહેનતને મજૂરી સમજી તુચ્છ ગણવા લાગ્યા છે. અસહનતા વખતમાં રાજપુત્રો પણ ગુરને ઘેર વિદ્યાભ્યાસને સારું જતા, સારે તેઓ સાં ખુશીથી નીચામાં નીચું પણ ધરકામ કરતા. હાલ ફ્રાન્સની નિશાળામાં કસરતને વખતે ઉપયોગી હાય મહેનતની મજૂરી લેવામાં આવે છે.

તે છતાં અમે આ નિયમને વિકલ્પરૂપેજ મૂક્યો છે, કેમકે તમામ અંગ ઇન્દ્રિયોને સર્વોત્તમ કેળવણી આપવી એજ શરીર કેળવણીનું મુખ્ય ધોરણ રહેવું જોઈએ. તેમ કરતાં થકાં જે હરખતી સાથે છોકરાં કોઈ હુનર કામ

શીખે એવી ગોઠવણ થતી હોય, તો ખોટી શરમના વિચારથી તેમ કરતાં આચકો ખાવો નહિ એજ અમારો કહેવાનો આ સ્થળે હેતુ છે.

૯ શરીર કેળવણી આપનારે તનદુસ્તીના કેટલાક નિયમો તો અલગ ત જાણવાજ નોંધએ, પણ તે વિષય એવડો મોટો છે કે તે એકાદા સ્કેટલેખમાં દર્શાવી શકાય નહિ. એ માટે તો માખાપે તથા મહેતાજીઓએ શરીર વિદ્યા (Anatomy) તથા અંગવિજ્ઞાન (physiology) ના કેટલાંક મૂળતત્ત્વોનો દાકતરની યથાર્થતા સાથે નહિ, તોપણ સામાન્યપણે અભ્યાસજ કરવો જોઈએ. સાત ચોપડીઓમાં આ આખતના કેટલાક પાક છે અને વિશેષ જ્ઞાનને માટે દાકતર ત્રિભુવનદાસ વિગેરેના પુસ્તકો વાંચવા જોઈએ. બનશે તો અમે હવે પછી આરોગ્યતાના સંબંધમાં અંગવિજ્ઞાનનો કેટલોક વિસ્તાર લખીશું.

દેશી પિંગળ.

છંદનાં સ્વરૂપ સમજાવનારા શાસ્ત્રને પિંગળ કહેછે. સંસ્કૃતમાં પ્રથમ એ શાસ્ત્ર પિંગળ નામના નાગે રચ્યું, તે ઉપરથી એ આચાર્યનું નામજ છંદ શાસ્ત્રનાચક થઈ પડ્યું છે. પિંગળ નાગે દર્શાવેલા છંદો શિવાય પાછળથી એ શાસ્ત્રમાં ઘણાં છંદો વધારવામાં આવેલા છે. અને વૃજભાષામાં તો મૂળ સંસ્કૃતમાં જણાવેલાજ નહિ એવા ઘણા છંદો લખાયા તથા તે છંદોનું નિરાકરણ થયું, તોપણ એ વિષયના ગ્રંથો પિંગળ નામથીજ ઓળખાતા આવેછે.

કોઈપણ પિંગળમાં જેનાં નામ શોધ્યાં ન જડે એવા ઘણી તરેહનાં પદ્યબંધ ગૂજરાત પ્રાંતમાં અસલથી આજ પર્યંત ચાલ્યા આવેછે. એ કાંઈને અજાણ્યું નથી. એ પદ્યબંધને દેશી કહેછે, કેમકે બીજા પ્રાંતોમાંથી

૧ કેટલાંક લોકો પ્રેમાનંદ વગેરે વાર્તિક કવિતા લખનારા જે ઢપનું પદ બંધન કરી ગયાછે તેનેજ દેશી કહેછે, અને સંગીત કવિતાની રીતીને દેશી કહેવા ઇચ્છતા નથી. એ વિચારે તો ગરબી, ધોળા, પદ, પ્રભાતિયાં વગેરે જે અનેક દેશી રીતિઓ છે તેને દેશી કહી નહીં શકાય. અમારા મતે તો એ પ્રમાણે એ શબ્દનો સ્વભાવિક અર્થ સંકેતી નાંખવાની કાંઈ જરૂર નથી. અને કદાપિ વ્યવહારમાં એજ અર્થ ખરો હોય, તો અમે આ નિબંધમાં એને સાંકેતિક અર્થમાં વિસ્તરણી રીતે વાપરીએ છઈએ જેમ જાણ્યું. પિંગળ પ્રદર્શિત રીતિ વિના જેટલી રીતિ ગૂજરાતમાં ચાલેછે તેને અમે દેશી કહીએ છઈએ.

અથવા સંસ્કૃતમાંથી એ રીતો આવી નથી, પણ આપણા પ્રાંતની ખાશ રીતિઓ છે. ગૂજરાત પ્રાંતમાંજ છે એમ ન જાણવું. આખા હિન્દુસ્તાનમાં બે તરેહના પદ્યબંધ ચાલેછે:—એક સંસ્કૃત અને એક દેશી, દક્ષિણમાં ઓવી, અબંગ, કટાવ વગેરે ચાલેછે, તે ભાંના દેશી પદ્યબંધજ છે, અને વૃજભાષામાં દોહરા, ચોપાઈ, છપય, કુંડળિયા, કવિત વગેરે ધણી રીતિઓ ચાલેછે તે પણ ભાંની દેશીજ છે. માત્ર વૃજ ભાષામાં કાવ્ય શાસ્ત્ર વધારે ખેડાયાથી ભાંના પંડીતોએ દેશીઓનું પ્રયત્ન કરીને તેના નિયમો બાંધ્યા, અને એમ સંસ્કાર પમાડી તેને હંદુ એવા શાસ્ત્રીય નામે પિંગળમાં જગા આપી. ગૂજરાતની એક દેશી હજી એવો સંસ્કાર પામી નથી. કદાપિ સોરઠો ગૂજરાતમાંથી વૃજપિંગળમાં ગયો હોય, તોપણ એને સંસ્કાર પમાડનાર તો બેશક વૃજભૂમિજ હશે.

ગૂજરાતી કવિતા તો બધી દેશીમાંજ લખાઈ છે એમ કહેવામાં કાંઈ ધણી અતિશયોક્તિ નથી. દયારામભાઈના વખત સુધી તો પ્રાચીનકાળથી ગૂજરાતી કવિઓ દેશીમાંજ લખતા આવ્યાછે. માત્ર સામળ કવિએજ વૃજ-દેશના થોડાએક હંદ સર્વત્ર ઠેકાણે વાપર્યા, અને દેશીનો ભાગ કર્યો. એને અનુસરી બે ત્રણ કવિઓ કોઈ કોઈ વખત એ પરદેશી પદ્યબંધન પોતાની કવિતામાં વાપરી ગયા છે. બાકીના બીજા બધા તો ગરબી ધોળ કે બીજી જાતની દેશીમાંજ પોતાની વાણીનો પ્રકાશ કરી ગયાછે. હાલના વખતમાં હંદનો કાંઈ વધારે પ્રસાર થવા લાગ્યો છે ખરો. કવિ દલપતરામે પ્રથમ હંદનો સામળ કરતાં ઘણો વધારે ઉપયોગ કર્યો, અને ઘણા માત્રામેજના તથા કેટલાએક અક્ષર હંદથી ગૂજરાતીઓને જાણીતા કર્યા. પછી કવિ નર્મદાશંકરે તો અક્ષર હંદનો મહીમા ઘણોજ ગજવ્યો. એવામાં નર્મદાશંકર, દલપતરામ, અને હીરાચંદનાં પિંગળ બહાર પડ્યાં, અને હંદનું જોર મજબૂત પાયા ઉપર આવ્યું. એ સ્થિતિમાં સ્વભાવિક રીતે દેશી લખનારાઓ હલકા ગણાવા લાગ્યા, અને હંદમાં લખવું એ કવિનું પરમ પુરુષાર્થ છે એમ માનવામાં આવ્યું. તે છતાં પણ દેશીઓનું પ્રબળ બહુ ઓછું થયું એમ સમજવામાં બહુ ભૂલ છે. એ કદાપિ કોઈને આશ્ચર્ય જેવું લાગશે, પણ નિઃસંશય ખરું છે, કે હંદનો એ પ્રમાણે ગૂજરાતમાં અપૂર્વ પ્રસાર કરાવનારા કવિઓ નર્મદાશંકર અને દલપતરામની કવિતાનો પણ ઘણો ભાગ હંદમાં નથી, પણ દેશીઓમાંજ છે. એ બેઉની અજમાયશ ઉપરથી એતો સિદ્ધ થઈ

સૂક્યું છે કે સંગીત કવિતામાંતો દેશીઓ રહેવાનીજ, અને મોટા કાવ્યમાં અક્ષરછંદ બધે દૂતેહમંદીથી ગૂજરાતીમાં વાપરી શકાય એ વાત પણ અસંમતિ સરખી બધાને લાગે છે. અર્થાતઃ—દેશીઓ ગૂજરાતમાં ઘણી વપરાતી આવી છે અને આગળ પણ વપરાવાનીજ. વળી હાલ પ્રાચીન કવિતાનો અભ્યાસ નિશાળોમાં દાખલ થયો છે, અને તેથી તે કવિતાનાં બંધારણ જાણવાની ઘણી જરૂર છે. એ સઘળા કારણોને લીધે એ દેશીઓનું પિંગળ રચાવું હાલ અવસ્ય થઈ રહ્યું છે.

આ બારીક વિષય ઉપર અમે થોડું થોડું લખવાનો વિચાર રાખીએ છઈએ. આ જાતનો ગૂજરાતી ભાષામાં પ્રથમજ પ્રયત્ન થાય છે અને તેથી આશા છે કે વિદ્વાન મિત્રો એનું ઉદાર દૃષ્ટિથી અવલોકન કરશે. એક ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ રચવું એ કઠિણ અને મહાભારત કામ છે તેના કરતાં પણ પ્રથમ પિંગળ રચવું એ વધારે કઠિણ અને મહાભારત કામ છે. વ્યાકરણ રચનારને ખોલાતી ભાષાનું ઘણુંજ અવલોકન કરવું પડે છે અને જો અવલોકન કરવામાં કાંઈ ખામી રહી જાય છે તો તે દોષ તેને આગળ નજા વિના રહેતો નથી. જેમ દૂધમાંથી અતિશ્રમે માંખણ નીકળે છે તેમ ભાષામાંથી ભાષાના નિયમ ખેંચી કાઢાડતાં પરિશ્રમ અને બુદ્ધિબળનો બહુજ ખર્ચ કરવો પડે છે. એ સઘળી મુશ્કેલીઓ પેહેલાં પિંગળકારને નડે છે, અને તેમાં વિશેષ એક તેને ઘણીજ શ્રવણશુદ્ધિ, અને કાવ્યશાસ્ત્રની સ્વાભાવિક સમજ જોઈએ છઈએ. જો તેનો કાન જરા પણ કાંઈ ભૂલ કરે તો તેની બધી રચના મિથ્યા જાય, અને જો છંદશાસ્ત્રના ઊંડા મર્મ સમજતો ન હોય તો દેશીઓની ખરી પદ્ધતિને ખોટી ગણી સ્વછંદી નિયમજ ગોઠવવા તત્પર થઈ જાય.

અમે જાણીએ છઈએ કે ગૂજરાતમાં છંદ શાસ્ત્રીનું જ્ઞાન ઘણુંજ થોડું છે તે છતાં જ એવાર વિદ્વાનમિત્રો એ વિષયમાં નિપુણ છે તેને આજ્ઞવ પૂર્વક વિનંતિ કરીએ છઈએ કે વિષયમાં જ્યાં પણ કાંઈ મતભેદ જેવું લાગે ત્યાં અમને સૂચવતાં આચકો ખાવો નહિ. અમારો હેતુ દેશીઓનું પ્રથક્કરણ કરી ખરા નિયમ બાંધવાનો છે;—મતભેદ ખેંચવાનો નથી.

દેશી પિંગળનો આરંભ કરવાની પૂર્વે પિંગળ શાસ્ત્રનાં સામાન્ય મૂળ તત્ત્વ સમજવાં જોઈએ. પિંગળના ગ્રંથોમાં એ શાસ્ત્રના વિશેષ નિયમો બહુ આપ્યા હોય છે, પણ સામાન્ય મૂળતત્ત્વને બિલકુલ છોડતાજ નથી. આ

હંદમા આટલી માત્રા, ગણુ તથા આ ઠેકાણે યતિ, અને આ હંદમાં આ પ્રમાણે, એ બહુજ વિસ્તારથી લખ્યું હોયછે—એટલે સુધી કે ગૂજરાતીઓને મન પિંગળનો અર્થ નકારું લાંબુ કથનજ થઈ રહ્યોછે—પણ તેનાં કારણુ લેશમાત્ર પણ આપતા નથી. પિંગળના મૂળ સમર્થ ગ્રંથકારો એ કારણોથી અગ્નણુ હતા એમ અમારો કહેવાતો હેતુ નથી. એથી ઉત્પન્ન તેઓએ કે-ટલાએક સૂક્ષ્મ નિયમો બાંધ્યાછે તે બિપરથી સાફ લાગેછે કે તેઓ એ કારણુ બરાબર જાણતા હતા. પણ આપણા સઘળા શાસ્ત્રના ગ્રંથોની પેઠે પિંગળમાં ભોધન શૈલીજ વાપરીછે, અને શોધનનો જરા પણ ઉપયોગ કીધો નથી તેથી કારણોની સમજ તે સમજનારમાંજ રહી, અને પાછળથી તો ઘણા પિંગળપાઠી વેદપાઠીના જેવાજ વિવેકરહીત થયા.

પિંગળ એ પદ રચનાનું શાસ્ત્રછે, ત્યારે પ્રથમજ એ પ્રશ્ન ઉઠેછે કે પદ એટલે શું? ઘણા લોકો પદ ને કવિતામાં શો ભેદછે તે ન સમજી તે બંનેને એક રૂપ ગણેછે, પણ ખરૂં જોઈએ તો દેહ અને આત્મા એ બે જેવી નિરાળી વસ્તુછે, તેવીજ કવિતા પદથી જુદીજ વસ્તુ છે. કવિતા અર્થમાં રહેલીછે, અને પદરચના શબ્દની ધ્વનિમાં રહેલીછે. અગ્નણી પરમાપાના પદની ખુબી આપણે અનુભવી શકીએ. પણ તે ભાષા સારી પેઠે બધ્યા શિવાય તેનો કવિતારસ ક્યારે પણ સમજવાનો નહિ. એ વાત ખરી કે કવિતા અને પદ બહુધા જોડેજ જોવામાં આવેછે, અને કવિતાનો સંપૂર્ણ સમાવેશ પદ વિના ખીજ રૂપમાં થઈ શકતો નથી, તોપણ એ નિરાળી વસ્તુઓ છે એ જાણવું બહુ અગત્યનું છે. પદ કવિતા વિનાનું હોય, અને ગદ્યમાં કવિતારસ કેટલોએક તો ઘણીવાર આવી શકે છે.

પદ જેમ એક બાજુએ કવિતાની હદમાં પેસી જાયછે તેમ બીજી બાજુએ તે સંગીતની હદમાં જતું રહેછે. ઘણા લોકો ગાયન ને પદ એ-ક રૂપજ ગણેછે, અને ખરેખર એ બે વચ્ચેનો ભેદ તો ઘણો ઘણોજ સૂ-ક્ષ્મ છે. એ બંને એટલે પદશાસ્ત્ર અને સંગીતશાસ્ત્રને અર્થની સાથે કામ નથી, પણ શબ્દની ધ્વનિ સાથે કામ છે. એ શબ્દ માધુર્યના નિયમોનાં શાસ્ત્રછે, અને ખરૂં જોઈએ તો સંગીતશાસ્ત્રનોજ પદશાસ્ત્ર એક વિષયછે. સંગીતશાસ્ત્રના બે વિષય છે:—સ્વર અને તાલ; સ્વર એ સંગીતશાસ્ત્રનો ખાસ વિષયછે, અને તાલનું જ્ઞાન એ બંનેમાં જોઈએ છઈએ. હાલ આ-પણમાં કવિતા જે ગવાયછે તેમાં અવશ્ય કાંઈ સ્વર ભેદ થાયછે ખરો,

પણ તે એટલો નથી કે સંગીતશાસ્ત્રની ગણતરીમાં ગંભીરતા કહેવાય, અને જેમ જેમ ભાષાઓ વધારે ખેડાતી જાય છે તેમ તેમ તેનું વળણ એ સ્વરભેદ દૂર કરવા તરફ છે. ઘણી ખેડાએલી ભાષાઓમાં, જેમકે ઇંગ્લેન્ડ, જર્મન વગેરેમાં હંદ ગમ્મતા નથી, પણ બોલાય છે. પંડિત કવિઓની ક્ષણે ક્ષણે અનેક રસમાં ઉડતી ન્વાણીને ગાયનનો એક રસ ઉડીપત કરવાને બદલે તેને પ્રતિકુળ થઈ પડે છે. માટે પદ્યની વ્યાખ્યા એમ કરીએ તો ચાલે કે શબ્દના ઉચ્ચારણ સંબંધી સ્વરભેદ વિના ખીજા કાંઈ નિયમો રાખીને જે રચના કીધી હોય તે પદ્ય. ગદ્યમાં શબ્દ રચના અર્થ અને વ્યાકરણ નિયમને અનુસરીજ કરવામાં આવે છે, પણ પદ્યમાં તે ઉપરાંત શબ્દના સ્વરૂપ ઉપરજ, અને તે સ્વરૂપના સંયોગે ઘડાતા શ્રવણ માધુર્ય ઉપર અવશ્ય ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

દુનિયામાં પદ્ય રચનાનાં બે ધોરણ જાણવામાં આવ્યાં છે. એ બે શિવાય ખીજાં છે, પણ તે આ બેના પેટામાંજ મૂકી શકાય છે. મુખ્ય તો એ રીત છે કે પદ્યની પ્રત્યેક લીટીના અમુક ભાગ પાડ્યા હોય તો તે દરેક ભાગને બોલતાં સરખોજ કાળ જાય. એ રીતે સરખો કાળ જવાથી ઉચ્ચારણ નિયમિત થાય છે અને કાનને સ્વભાવિક રીતેજ પ્રિય લાગે છે. એ પ્રત્યેક કડકો બોલતી વખતે કાંઈ ભાર મૂકવામાં આવે છે, અને એ કડકા સમાન કાળ અંતરે હારખંધ સ્વરનો કડકો લેતા લેતા હારખંધ ચાલ્યા જાય છે. કાંઈ વધારે થોભવાનું આવે છે ત્યારે એમ કહેવાય છે કે લીટી અથવા ચરણ પૂરું થયું, અને એવા ચરણના અમુક જુથને હંદ કહે છે. ઘણું કરીને આપણા દેશના હંદ ચાર ચરણનાં હોય છે. સંગીત કવિતા વિના ત્રણ ચરણી શ્લોક જોવામાં આવતો નથી પણ બે ચરણી દોહરો અને છ ચરણી છપ્પો તો બધે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપર કહ્યું તે શિવાય ખીજી રીત પદ્યરચનાની છે. પ્રથમની રીત તો આપણા દેશની સામાન્ય રીત છે એટલે ઉદાહરણ વિના પણ સમજાઈ હશે. તથાપિ આ રીતનું ઉદાહરણ વિના સ્પષ્ટીકરણ કરવું અશક્ય છે. ઇંગ્લેન્ડ વગેરે કેટલીએક યૂરોપીયન ભાષાઓમાં એ ચાલે છે. સંસ્કૃત, ગ્રીક, લેટિન, સંધ્યા હિંદુસ્તાનની • પ્રાકૃત, આર્ય વગેરે ઘણી પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં પહેલી રીત ચાલે છે. એ બધાના પદ્ય સમકાળી વિભાગની ઉપર આધાર રાખે છે. પણ એ સમકાળી વિભાગ કઈ ભાષાઓ

માં થઈ શકે કે જેના ઉચ્ચારણમાં -હસ્વ દીર્ઘનો ભેદ ચોખો રહેયો છે. ઇંગરેજ ભાષામાં એ ભેદ ચોખો નથી. અને લિપિતો એ ભેદ સમજતીજ નથી. સારે એવી ભાષાઓએ પદરચનાની ખીજ યુક્તિ કહાડી છે. અથવા ખરું જોઈએ તો સંસ્કૃત, ગ્રીકમાં જે ઊંચી પદ્ધતી ચાલતી હતી તેની સ્વસામાર્થ્યને અનુકુળ પડતી એક અપભ્રંશ રીત પકડી છે. એ જો ભાષાઓએ સમકાળી નિયમ શિવાય એક વધારે નિયમ સ્વિકાર્યો હતો. સમ-ભાગમાં અક્ષર સંખ્યા પણ સરખીજ રાખતા હતા કે તે ભાગ સઘળી રીતે સરખાજ થઈ જાય. એ વિશેષ નિયમ એ ભાષાઓએ રાખ્યો, પ્રત્યેક ભાગમાં જેમ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો તેમ મૂકવાનું કાયમ રાખ્યું, પણ સમકાળની વાત પોતાની અશક્તિ જાણી છોડી દીધી. એ રીતે આ-પણને એવી નવી છે કે વખતે એમ પણ લાગે કે એમાં તે પદ્યપદ્યું ક્યાં રહ્યું, તોપણ એ રીતથી એ કેટલું એક શબ્દ માધુર્ય સંપાદન થઈ શકે છે, અને કવિતા રસનો ભાગ ખેશક તે જીલવાને સમર્થ છે; ટુંકામાં સમકાળ ભાગની, અને સમસંખ્યા વર્ણવાળા ભાગની એવી જો રીતિઓ પદરચનાની છે,

હવે ગૂજરાતી દેશિઓનું બંધારણ કઈ રીતિનું છે? પહેલી કે ખીજી? એ જાણવું બહુજ અગત્યનું છે, પણ એનો ઉત્તર કાંઈ અધરો નથી. ખીજી રીતિએ એટલે અક્ષરના સામ્ય ઉપર તો દેશિઓ નથી રચાઈ, એતો જરા મહેનત લઈને કાંઈ ગમે તે દેશીનું પ્રયત્ન કરશે તો તેને જીટ માલમ પડશે. એક લીટીમાં સોળ અક્ષર માલમ પડશે, તો ખીજીમાં ચૌદ, ત્રીજીમાં ૨૦ અને ચોથીમાં હરાડ. અક્ષરનો નિયમ છે-જ નહીં. સારે માત્રાનો નિયમ હોવો જોઈએજ, કેમકે જો તે નિયમ પણ નહીં હોય તો તો એ પદ્યજ નથી, અને જો પદ્યજ નથી તો ગાઢર્વો જે સારંગી નરઘાં લઈ ગાયછે, અને ગૂજરાતીઓ હરખથી સાંભળે છે તે બધું પશુથી પણ અધમ પ્રાણીના જેવો ખેલજ સમજવો.

આ ઠેકાણે અમારે એક વાત સંભારવી જોઈએ. પદ્યના નિયમ પાળવા, અને મજૂરની માફક મહેનતે માત્રેમાત્ર મેળવી જવી એ બંને જુદીજ વાત છે. ખરા કવિને માત્રા ગણવી પડતી નથી. તે ગણતા નથીજ, અને જગતમાં જેટલા મોટા કવીઓ થઈ ગયા છે તેમની વાણી સ્વભાવિકજ છે. જેમ ગદ્યનો કોઈપણ સારો લખનારો લખતી વખતે વ્યાકરણ

નિયમનો વિચાર કરતો નથી, પણ પોતાની કલમને બુદ્ધાબાધ મનના વેગની પછાડી ફેંકતો ચાલ્યો જાય છે, તેમ કવિઓના મુખાવિદ્માથી સરવસ્તી આપોઆપ ખળખળાટ ચાલી જાય છે, અને તે વખતે પિંગળશાસ્ત્રનાં બંધનમાં ચાલુંકું એમ તેને લેશમાત્ર પણ માલમ પડતું નથી. એ ખડ્ડ કે એટલે સ્વચ્છંદ વેગ છતાં, પિંગળશાસ્ત્રનું બંધન ખરાબ જળવાય છે, પણ તેનો સ્વાભાવિક રીતેજ તેનાથી થઈ જાય છે. જેમ સાધારણ લોકોથી બોલતાં અને વિદ્વાનોથી લખતાં વ્યાકરણ નિયમ સહજ પળાઈ જાય છે, તેમ ખરા કવિની ઉભરાતી વાણીમાં સ્વાભાવિક પિંગળ નિયમ રહેલા છે. ખરે, જો એ પિંગળ નિયમ એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક નહીં હોય, તો પછી એ શાસ્ત્રજ શેનું અને એને માન્ય પણ કોણ કરે ?

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ગૂજરાતી કવિઓ સ્વાભાવિક કવિતા કરી ગયા છે અને તેમાં કાંઈ નિયમ હોવાજ નોંધ્યો. પણ કૃત સ્વાભાવિક રીતેજ અને શાસ્ત્રની સહાયતાની સાથે કામ કરવામાં જો ફેર પડે છે તે ખેશક અહીંયાં નજરે પડે છે. શાસ્ત્રના નિયમ જણાયાથી કળા સંપૂર્ણ થાય છે. ગદ્યનો લખનાર લખતી વખતે વ્યાકરણ નિયમ ખોળીખોળીનેજ લખતો નથી, તે છતાં વ્યાકરણજ્ઞાનથી તેનું લખાણ નિર્દોષ થાય છે. તેમ સ્વાભાવિક કવિઓ પિંગળ ન જણ્યા હોય તો છૂટ વધારે લે, એટલે તે પોતાના ઉત્સાહમાં જો અક્ષર લઘુ બોલાતો હોય તેને તે ગુરુ કરે અને ગુરુને લઘુ કરે, અને તેને ખચર ન પડે કે હું આ ઠેકાણે છૂટ લઉં છું. તેનો કાનતો તેના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે પદ તાલબંધ છે કે નહીં તે કહે, પણ જ્યાં તેનું ઉચ્ચારણજ ભાષાના નિયમથી ઉલટું હોય તો સાં તેને કાંઈ સહાય કરી શકતો નથી. ખડ્ડ કે એના ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ લીટી તાલબંધ છે, તથાપિ ખીજ વાંચનારે જો ઉચ્ચારણ ભિન્ન કીધું તો તે ઝટ તૂટવાની. આ ઠેકાણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ખપમાં આવે છે. જો પિંગળ જાણતો હોય તો સમજે કે આ ઠેકાણે દીર્ઘ ઉચ્ચારણ હું કહું છું, પણ ભાષામાં તો -દસ્ત છે જો. આટલું જ્ઞાન તેના ઉપર હમેશાં અંકુશરૂપ રહેવાનું અને છૂટ લઉં છું એમ સમજ્યો કે તેને જેમ અને તેમ થોડીજ છૂટ લેવાનું મન થવાનું. સંસ્કૃત કવિઓ ઘણું કરીને કાંઈજ છૂટ લેતા નથી. ઇજ્ઞાભાષાના કવિઓ ઈકારને ઉકારવાળા અક્ષર શિવાય ખીજે ઠેકાણે થોડીજ લે છે, અને આપણા જૂના ગૂર્જર કવિઓ તો સઘળા સ્વાભાવિક કવિજ છે એટલે (૨૬)

મગ્નમાં આવેલાં અને મરગ્નમાં આવે તેટલી છૂટ લેછે. તે છતાં તેમનું લખાણ નિયમિત છે એનો નિઃસંશયજ, પણ ઉચ્ચારણની છૂટ ઘણી લીધી છે. સારા કવચોમાં એ છૂટ પણ ઘણી નથી, અને જ્યાં છે ત્યાં રસમાં વધારે કરનારી છૂટે, પણ એ વિષય આગળ કાંઈક વિસ્તાર આવશે.

— ❧ —

ભાષાશાસ્ત્ર.

ભાષાઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થાયછે અને વૃદ્ધિ પામેછે એ વિષયનું જે શાસ્ત્ર તેને ભાષાશાસ્ત્ર કહેછે. વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર એ બંનેના વિષય એક જીવનથી જૂદાજ છે. સાધારણ રીતે વ્યાકરણ તો એકજ ભાષાનાં લક્ષણો જુએ છે, અને તે જોવાની મતલબ ભાષાઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ અને વૃદ્ધિ પામી તે જાણવાની નથી, પણ તે અમુક ભાષામાં જે જ્ઞાનના ભંડાર રહેલા છે તે પ્રાપ્ત કરવાની કુચી હાથમાં લેવી એ મતલબ છે. વ્યાકરણનો અભ્યાસી એક ભાષા ભણેછે તે તે માંહેલા ગ્રંથો વાંચવાની શક્તિ મેળવવાને સાર ભણેછે, પણ તે ભાષાજ્ઞ જાણવાને સાર ભણતો નથી. ભાષાશાસ્ત્રીનો ઉદ્દેશ એથી જૂદાજ છે. તે જે ભાષાઓ ભણેછે તે ભાષાઓ વિષે શોધ કરવાને સારજ ભણેછે. ભાષાઓ બહુથી તેને પણ તે ભાષામાં રહેલું જ્ઞાન મળેછે અને તેનો લાભ લેછે એમાં કાંઈ શક નથી, તોપણ એની નજર હમેશાં જૂદીજ વાત ઉપર રહેલી છે. અર્થાત્—ભાષા ભણવી એજ ભાષાશાસ્ત્રીનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે, અને તે ભાષારૂઝે જીવનું જ્ઞાન મેળવવું એ ઉદ્દેશ ગૌણછે. ભાષાશાસ્ત્રી તો, જેમ પ્રાણી વિદ્યાવાળો પ્રાણીનો, વનસ્પતિ વિદ્યાવાળો વનસ્પતિનો, ખગોળ વિદ્યાવાળો ખગોળનો અભ્યાસ કરેછે, તેમ મન પોતે આડી અવળી નજર રાખ્યા સિવાય ભાષાઓનો અભ્યાસ કરેછે. જેમ પ્રાણી વિદ્યાવાળો પ્રાણીઓનાં લક્ષણો જાણ્યાં. તેના વર્ગ બાંધવા, તેની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવો, એજ પોતાનું મુખ્ય કામ સમજે છે, તેમ ભાષાશાસ્ત્રી પણ ભાષાઓ વિષે જોળ કરવી, વિચાર કરવા, અને કુંદ્રામાં ભાષાનું શાસ્ત્ર બાંધવું એજ પોતાનું મુખ્ય કામ સમજે છે, અને આમ થાય સારેજ કાંઈ પણ જ્ઞાન શાસ્ત્ર નામને યોગ્ય ગૂણાવું નિમિત્ત.

પરંપરે ભાષાશાસ્ત્ર યૂરોપખંડમાં આજ કાલજ હજી ઉત્પન્ન થયુંછે. ભાષા વિષે સામાન્ય તરંગો યુનાની કાંઈ કાંઈ પંડીતો ચલાવવા જતા હતા,

પણ જે લોકો પોતાની શિવાય ખીજી બધી બાપાને બંધીર એટલે જંગલી કહીને ધિક્કારતા હતા, અને જે લોકો પોતાનીજ બાપામાં શબ્દના પાંચ વર્ગ પણ ઓળખવાને શક્તિમાન થયા નહોતા, તે લોકો બાપાશાસ્ત્રમાં કાંઈ પણ પાયાસર વિચાર ચલાવી શકે એ આશા ફોફટ છે. ખરેખર યુનાની લોકો ખીજી બધા વિષયમાં ઘણા ઉત્કૃષ્ટ થઈ ગયા છે, પણ શબ્દ શાસ્ત્રમાં તો છેક નાના બાળકના જેવાજ હતા. જૂના લોકોમાં વાકરણના મહાભારત શોધ કરનાર, અને શબ્દશાસ્ત્રમાં પથેચ્છ રીતે રમણ કરનાર તો માત્ર ભરતખંડના આર્ય લોકોજ હતા. ખીજી લોકો હજી અર્થથી શબ્દને જૂદો પાડી તે વિષેજ વિચાર કરવાને પાત્ર થયા નહતા. યુનાની પ્રકાશના પ્રાચીનકાળથી તે છેક છેલ્લા સેંકડા સુધી યૂરોપખંડમાં બાપાશાસ્ત્ર શું તે પણ કોઈ સમજતું નહતું, કદાપિ કોઈનું મન બાપાઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તે વિષે ઓળ કરવાનું થાય તોપણ તે સમયે જે બાપાના મૂળ વિષે ભૂલ ભરેલા વિચારો ચાલતા હતા તેને લીધે તે ઓળથી કાંઈ પણ સાફ પરિણામ નીપજતું ન હતું. હીબ્રુ અથવા યાહુદી એ મૂળ બાપા છે એમ ધર્માભિમાની પાદરીઓએ અસહ્ય થી હોકી બેસાડ્યું હતું, અને તે પ્રમાણે બધા માન્યાજ આપતા હતા એટલે શોધને ખરે માર્ગે કોઈથી પણ પડી શકતું નહતું, તેમજ ધર્મની આડ ન ગણનારા પંડિતોએ પણ મૂળથી એક એવો કપોલકલ્પિત સિદ્ધાંત ચલાવી મૂક્યો હતો કે તેને લીધે બાપાશાસ્ત્ર કદી પણ ઉત્પન્ન થાયજ નહિ. તેઓ એમ માનતા હતા કે બાપાઓ માણસે પોતાની મેળે પોતાની મરજી પ્રમાણે બનાવી છે, જ્યારે માણસો સુધરતા સુધરતા એવી સ્થિતિમાં આવ્યા કે તેઓથી પોતાના મનના સઘળા વિચાર પોતાના શરીર તથા મ્હોના હાવભાવથી બનાવી શકાયા નહી, ભારે તેઓએ પરસ્પર સંપ કરીને વાણીનાં ચિન્હ મુકરર કર્યા, અને એક બને એવો ઠરાવ કર્યો કે આ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજવો, અને આ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે; આ મત દેખીતોજ ખોટો છે, તોપણ ઘણા કાળ સુધી નાસ્તિક વિદ્વાનોમાં એ સંદેહ વિતા મનાયો જતો હતો. લોક, આડમરિમથ, અને ડયુગેંડ સ્ટુઅર્ટ જેવા ફિલસૂફોએ પણ એ મત કબુલ કરી તેનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું. આ જે ભ્રમણાઓને લીધે બાપાશાસ્ત્રના શોધકો આંડે રસ્તેનું કૂચાયા ક્યાં. બધી બાપાઓનાં મારી મચડીને હીબ્રુમાંથી મૂળ કહાડવાને સાર ૧૭ મા અને અઢારમા સેંકડામાં ઘણાઓએ અ-

ત્યંત પરિશ્રમ તથા વિદ્યાનો ખર્ચ કર્યો, પણ વેળામાંથી તે તેણ શી રીતે નીકળે? ૧૮મી સદીના ધણા ફિલસૂફો માણસે પોતાની મેળે બાપાની શી રીતે ચોજના કરી હશે તેની અટકળો કરવાનું મંડી ગયા, પણ કેવળ અટકળથી શું થઈ શકે? પ્રથમ પ્રત્યક્ષ વિના અનુમાનસાન નથી, એવો જે તર્કશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત તે તો તેઓ મિલકુલજ બૂલી ગયા. એ વાતનું પહેલું વહેલું સ્મરણ તેઓને લીઅનિટ્રૂઝ નામના મહાપંડિત અને તત્ત્વવેત્તાએ કરાવ્યું. એણે ચોખું બતાવી આપ્યું કે “ જે આ તમે શ્રમ કરોછો તે સઘળો ફોકટછે, જે તમારે બાપાના શાસ્ત્રનો શોધ કરવોછે, તો જેમ ખીજ શાસ્ત્રની જોળ કરોછો તેમજ એની પણ કરો. નકામા તરજો ન દોડાવો, તેમજ અગાઉથી એક હાસીમૂઠ ખાંધીને ન બેસો, પણ પ્રથમ કેટલીએક સત્ય વાતોનો સંગૃહ કરો અને પછી તે ઉપર તમારી અનુમાન શક્તિ વાપરો. પ્રથમ જૂરી જૂરી બાપાઓ તો બણો, તેના શબ્દોનો સંગૃહ તો કરો, તેના વ્યાકરણ નિયમોની વિશેષતા તો જુઓ, અને પછી તે બાપાઓના સરખાપણા અથવા ઉત્તરાપણા વિષે તમારી કલ્પના ચલાવવા લાગો. જ્યારે તમે એ પ્રમાણે દુનિયાની ધણી બાપાઓના ક્રેપ તથા વ્યાકરણ એકઠાં કરશો, સારેજ તમે બરાબર રીતે કહેવાને શક્તિમાન થશો, કે મૂળ બાપા કઈછે, તે કેવી હતી, તેમાંથી કઈ કઈ અને શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ વગેરે વગેરે ”.

આ સમર્થ જ્ઞાનીના વચન તથા પરિશ્રમના પ્રતાપે ધર્મ પ્રચારકો, પ્રવાસીઓ, અને ખીજઓ પોતપોતાના પ્રસંગાનુસાર બાપાઓ અને ઉપબાપાઓના શબ્દસંગૃહ કરવા લાગ્યા, અને ઇસવી સન ૧૮૦૦ માં એક જેસ્યુટ પ્રચારકે સ્પેનિષ બાપામાં છ પુસ્તકભર એક મોટો ગ્રંથ રચ્યો તેમાં ૩૦૦ બાપાના નમુના આપ્યા, તે દરેકની હકીકત લખી, અને ઘણે ઠેકાણે તેઓનો પરસ્પર સંબંધ પણ દૈવયોગે બરાબર બતાવ્યો. છ સાત વર્ષ પછી એ ગ્રંથને તથા રૂશિયન સરકારે સંગૃહ કરાવ્યા તેને આધારે બર્લિનમાં એક ખીજનું પુસ્તક રચાયું. માટે ખરું જોઈએ તો ૧૮૦૦ નું વર્ષ એટલે ૧૯ મા સંક્રાંતિના ચારબજ બાપાશાસ્ત્રનો ચારંબ છે. આ પ્રમાણે બાપાશાસ્ત્ર ખરે રસ્તે પડયું; તોપણ એ માર્ગમાં અંધકાર અને કેવળ ગુંચવાણ હીસતી હતી, માર્ગ બતાવનાર અજવાળું કોઈ ઠેકાણે પણ દેખાતું હતું નહિ. અંધારામાં હાથ પસારી મહા અરણ્યમાં

ચાલવા સરખું એ હતું. એ અંધારામાં-એ ગુંચવણમાં-સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાને એકદમ અજવાળું કરી મૂક્યું, એકદમ એથી અચ્ચરસ્યમાં વ્યવસ્થા દીસવા લાગી; એકદમ ધેરી રસ્તો નજરે પડ્યો, અને ભાષાશાસ્ત્રરૂપી મહા અરણ્યના શોધકો આપોઆપ આનંદભેર આગળ ધસવા લાગ્યા. હુંકામાં સંસ્કૃત વાણીએ યૂરોપીઅન નિદામોના હાથમાં ભાષાશાસ્ત્રની કુંચીજ મૂકી દીધી, અને તેથી તેને પ્રતાપે પાછલા એ હજાર વર્ષમાં જે થઈ શક્યું નહોતું તે થોડાજ વર્ષમાં સહેજ થઈ ગયું-એટલે ભાષાશાસ્ત્રનો મજબુત પાયો રોપાયો અને હાલ તેનું વધીને મોટું વૃક્ષ થઈ રહ્યું છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું ઓળખાણ પ્રથમ યૂરોપિઅન લોકોને કરાવવાનું અને તે તરફ તેઓનું લક્ષ્ય ખેંચવાનું માન સરવિલિયમ જેન્સને છે. એ વિદ્વાને શંકૃતવાનું ભાષાંતર પ્રગટ કરીને સંસ્કૃત ભાષાનો રસ યૂરોપને ચખાડ્યો, અને કોલમ્બુકના લખાણે ભરતખંડના અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરફ યૂરોપને પાશું કાઠી માનપૂર્વક જોતાં શીખવ્યું. અંગ્રેજીન યૂરોપ ચમક્યું, અને જે લોકોને આત્મ પર્યંત જંગલી કહીને પોતાના અજ્ઞાનમાં નિંદતું હતું તે લોકો એક વખત રસિક, વિદ્વાન, અને શાણા હતા એમ કહેવાની જરૂર પડી. એ પ્રસંગે સરવિલિયમ જેન્સને પોકરીને આખા યૂરોપને કહ્યું કે “સંસ્કૃત, ગ્રીક, અને લાટિન એક મૂળમાંથી નીકળીઓ છે એમ કોઈપણ ભાષાશાસ્ત્રીનો કહ્યા વિના છૂટકો નથી. યૂરોપની હાલની ઘણીખરી અર્વાચીન ભાષાઓના મૂળ પણ સંસ્કૃતમૂળને મળતાંજ છે, અને જૂની ફારસી ભાષા પણ એજ કુટુંબની છે.” પણ ઇંગ્લાંડની ભાષા તે સમયે યૂરોપમાં એટલી પ્રસિદ્ધ નહોતી, ઇંગ્લાંડના લોક વિચાર મૂર્તિમાન થાય તે પહેલાં તેને ઝીલી લે એવા નથી, વગેરે કારણોને લીધે એ પોકાર યૂરોપમાં બધે સંભળાયો નહિ. ઇંગ્લાંડમાં તો ભાષાનું, અને ભાષાનું સિદ્ધ થયું એટલે જાતિનું પણ ઐક્ય આ ઉપરથી સિદ્ધ થવા લાગ્યું તેજ ઘણાને પરવડ્યું નહિ, અને ડયુગડરુઅર્ટ જેવો પંડીત પણ એવાં બહાનાં બતાવા લાગ્યો કે સંસ્કૃતભાષા કંઈ ખરી ભાષાજ નથી, પણ એતો બ્રહ્મણોએ ગ્રીક અને લાટિન ઉપરથી નવીજ ઘડી કાઢાડેલી ભાષા છે. પણ એ પોકાર જર્મનીના સ્લેજલ નામના ઉત્સાહી પંડીને સાંભળ્યો, અને સાંભળતાંજ એ પ્રાચીન ભાષાના અભ્યાસમાં નિમગ્ન થયો. અભ્યાસ કરીને તુર્તજ “હિંદુઓની ભાષા અને વિદ્યા” એ નામનું રસમયું એક પુસ્તક

પ્રગટ કર્યું, અને એ પુસ્તકથી આખા યૂરોપખંડમાં સંસ્કૃત ભાષાનું મહત્વ બાહરે થયું. જેમ સરાવલિયમન્નેન્સને યૂરોપમાં સંસ્કૃત ભાષા ઓળખાવવાનું માન ઘટે છે, તેમ આ પંડીતને એનું મહત્વ પ્રગટ કરવાનું માન છે. એ ગ્રંથ સને ૧૮૦૮ માં બહાર પડ્યો હતો. એ સમયથી જર્મન લોકો સંસ્કૃત અભ્યાસ તરફ ખૂબજ માંડ્યા છે, સંસ્કૃત વિદ્યાને જર્મનનીજ થઈ પડી છે, અને ઇંગ્લાંડ જેના કે તનુએ હમ્બરો બંધ દિંદુર્યાનમાં વસે છે, જેણેજ એ ભાષાની ખોળા કરી, જેણેજ એ ભાષા પ્રથમ યૂરોપમાં દાખલ કરી, તે દેશને સંસ્કૃતના શિક્ષાગુરુઓ જર્મનીથી હાલ મંગાવવા પડે છે. ખરેખર ભરતખંડનું સંપત્તિ સુખ ઇંગ્લાંડ ભોગવે છે, અને વિદ્યાસુખ જર્મની ભોગવે છે. જર્મન લોકો એ સંસ્કૃતના મોટા મોટા વ્યાકરણ અને કોષ રચ્યા છે, વેદ સરખા ગ્રંથોના પણ ભાષાતર કરવા માંડ્યાં છે, અને આર્ય સમયનું ગરાબર ચિત્ર પોતાના મનમાં યથા શક્તિ ઉતાર્યું છે. જર્મન દેશ, ખરે પોતે કહે છે, તેમ “શર્મન” દેશજ થઈ પડ્યો છે. મોટા મોટા ભાષાશાસ્ત્રીઓ દેશમાંજ થઈ ગયા છે-ઈંગ્લાંડનો હજી એકે ભાષાશાસ્ત્રી કહેવાયો નથી. ફ્રેંચે પાછળથી સંસ્કૃત અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે, અને જેમ સઘળા વિષયમાં એ વિચક્ષણ લોકો સિદ્ધિ પામે છે તેમ આમાં પણ પામ્યા છે, અને હાલ ભાષાશાસ્ત્રમાં જર્મનની દમોદમ આવી પહોંચ્યા છે. તોપણ હજી સંસ્કૃતીઓની સંખ્યા તો જર્મનીમાંજ સૈથી વધારે છે.

ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન મળ્યા પછી યૂરોપમાં ભાષા શાસ્ત્રની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ. સન ૧૮૧૬ માં બોપ નામના પ્રખ્યાત સંસ્કૃતીએ પોતાના ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો, અને “આર્ય વર્ગની ભાષાઓનું વ્યાકરણ” એ નામનું મહા પુસ્તક રચી પોતાના શ્રમની પરિસીમા આણી. આ ગ્રંથોમાં ગ્રીક, લાટિન, જર્મન વગેરે યૂરોપની ઘણી ખરી ભાષાઓને ઓશ્યાખંડની સંસ્કૃત વગેરે આર્ય ભાષાઓ સાથે પંડી-તાર્થી સરખાવી છે. સાન્વય વ્યાકરણ આ ગ્રંથોથી કિતું થયું અને સાન્વય વ્યાકરણના એજ ગ્રંથો સારામાં સારા નમુના છે. સાન્વય વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર એ બહુ મળતાં છે, પણ ફેર ઝંટલોજ છે કે સાન્વય વ્યાકરણમાં જે કે બેથી વધારે અમુક ભાષાઓનોજ મુકાબલો કરવામાં આવે છે, અને ભાષાશાસ્ત્રનો વિષય સામાન્ય રીતે સઘળી ભાષાઓ છે. તેમાં સાન્વય વ્યાકરણનો બોપ તે બાપજ છે. હજી એના જેવો બીજો સાન્વય

વૈયાકરણી કાર્ક થયો નથી. એ પંડીતના ગ્રંથો ઉપરથી સાન્વય વ્યાકરણ કિશોરાવગ્યામાંજ જન્મ પામ્યું એટલું નહિ, પણ ભાષાશાસ્ત્રને વિસ્તીર્ણ અને અચળ પાંચો મળ્યો. એ પાયા ઉપર જે મોટી ઈમારત રચાઈ છે અને હવે પછી રચાયે તેને કાંઈ પણ પડવાનો ભો નથી.

ખેપના સમયેજ પોટ નામનેજ વિદ્વાન પણ ભાષાશાસ્ત્રમાં સારા સારા શોધ કરવા લાગ્યો હતો. ગ્રીમનું જર્મન ભાષાઓનું મહા વ્યાકરણ પણ ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં એટલું અગત્યનું નથી. જો કે એનો વિષય આર્ય ભાષાઓની એક શાખા, ટ્યુટોનિકજ છે, તોપણ તે એવું સંપૂર્ણ છે કે એ શાખાનો તો એ વ્યાકરણાર્થજ ગણાયજે. વિદ્યમવાન હંમેશાં વાપાનું સામાન્ય શાસ્ત્ર બાંધવા તન્ક તનમનથી મંજ્યો. એણે વાણી અને મન એ બંનેનો પરસ્પર સંબંધ તથા એ બંનેની એક બીજા પરથી અસર થાયછે તે ઉપર ઘણા ઘણા વિચાર કીધા, અને ઘણા જીજ્ઞાસુ બેદોને અજવાળામાં આપ્યા. પાછળથી એજ વિષયમાં સ્ત્રીન્યાસ નામના વિદ્વાને ઘણા અગત્યના શોધ કીધા છે.

આ રીતે આર્ય વર્ગની ભાષાઓને તપાસતાં જે શોધન પદ્ધતિ હાથ લાગી અને સંપૂર્ણ થઈ તેજ પદ્ધતિ બીજી ભાષાઓનું વિવેચન કરતાં પણ કામે લગાડવામાં આવીછે, અને તેથી માણસની સઘળી ભાષાઓના વર્ગ બાંધવામાં, અને તે સંબંધી સામાન્ય વિચાર કરવામાં ઘણી મદદ મળીછે. એ શોધન પદ્ધતિથી અને એ મદદથી ભાષાશાસ્ત્રે કયા કયા સામાન્ય સિદ્ધાંતો સંપાદન કર્યાછે, તેનો કાંઈ વિસ્તાર કોઈ બીજે પ્રસંગે આપીશું.

ભાષાઓના વર્ગ.

દુનિયામાં બહુ ભાષાઓ આવે છે. દેશ દેશની ભાષા જૂદી હોય છે એટલુંજ નહિ, પણ પ્રાંત પ્રાંતની અને પરગણા પરગણાની પણ ભાષાઓ જૂદી હોય છે. હિંદુસ્તાનમાંજ જોઈશું તો ફટલી બધી ભાષાઓ આવે છે, અને ગુજરાતમાં પણ કાઠીયાવાડી, સુતી, ગરેતરી, વગેરે ફટલા બધા ભાષા બેદ છે. આપણામાં કહેવન છે કે બાર ગાઉએ બોલી બદલાય, અને એટલામાં પણ જન અને ધંધા પ્રમાણે જૂદા જૂદા લોકોની બોલી જૂદી હોયછે. એ પ્રમાણે જોઈશું તો આ જગતમાં ઘણીજ ભા-

બાપ્તિસમ છે. એ ૯૦૦ની ઉપર હશે એમ હાલ જાણવામાં આવ્યું છે.

આ ભાષા બોલનારા એક ખીજનું બોલ્યું સમજી શકતા નથી. સાધારણ માણસને ભાષાઓનું મળતાપણું માત્રમ પડતું નથી અને તેથી કદી પણ તેમના ખ્યાલમાં આવતું નથી કે આ જૂદી જુદી ભાષાઓ ચાલે છે તેમાંની કેટલીએક એક મૂળમાંથીજ નીકળી હશે. મળતાપણા કરતાં ફેર ઉપર તેનું મન વધારે દોડે છે, કેમકે વ્યવહારમાં તે જાણવાની વધારે અગત્ય છે. તે છતાં વિચારવંત માણસના જાણવામાં જ્યારે ખીજી ભાષા આવે છે ત્યારે તે પોતાની ભાષા સાથે કેવી રીતે મળતી આવે છે તે પણ તેના દીકરામાં થોડું ઘણું આચ્છાદિત રહેતું નથી. પ્રથમ તો શબ્દનું યવન ગોત્રની કહીએ તો પણ ચાલે. રશિયા અને રશિયાને લગતા ભાગની ભાષાઓને સ્લેવોનેક કહે છે. જર્મની (જેમાં આસ્ટ્રિયા પૃથિયાનો સમાવેશ થાય છે) તે અને ઈંગ્લાંડની ભાષા ટ્યુટોનિક કહેવાય છે. કેન્નમર્ક, સ્વીડન, નોર્વે અને આઇસલૅન્ડમાં જે ભાષા બોલાય છે તેનું ગોત્ર જુદુંજ પાડ્યું છે. અને તેને સ્કાંડિનેવિયન કહે છે.

આર્ય વર્ગથી ઉતરતી સેમિટીક વર્ગની ભાષાઓ છે. જે વર્ગમાં આરબી, હીબ્રુ, ખાલ્ડી, સીરિયાક અથવા સૂર્યાની ભાષાઓ છે. અસલ ખાખીસન અને નાઈનીવાહમાં જે ભાષા બોલાતી હશે તે આ વર્ગનીજ હશે એમ શિક્ષા લેખો ઉપરથી જણાય છે તેથી અરબસ્તાન તથા તુર્કસ્તાનના ઘણાખરા ભાગમાં તથા તેને લગતા પ્રદેશમાં આ વર્ગની તથા આરબી ભાષા બોલાય છે. ઈજીપ્ત વગેરે આફ્રિકાના ઉત્તર ભાગની તથા આખીસિનિયાની ભાષા આ વર્ગની છે એમ કેટલાએકનું કહેવું છે, પણ તે હજી નિઃસંદેહ સાબીત થયું નથી.

તુરાની વર્ગમાં ઘણીજ ભાષાઓ છે, પણ તેમાંની ઘણીખરી જંગલી તથા લોકો પણ તેવાજ છે તેથી તે વિષે વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. એના પણ ઉત્તર તથા દક્ષિણ એવા બે ભાગ પાડેલા છે; એશિયાના મધ્ય તથા ઉત્તર ભાગમાં બોલાતી અપાર બોલીઓ, તથા યૂરોપમાં તુર્કસ્તાન, હંગરી, લાપ્લાંડ વગેરે બાકી રહી ગએલા ભાગમાં જે ભાષાઓ ચાલે છે તે સઘળીને ઉત્તર તુરાની કહે છે. અલ્લદેશ, શિવાય, ટિબેટ, ભૂતાન વગેરે હિમાલય પર્વતની તળેટીનો પ્રદેશ, મલાયા, પોલિનેશિયા, તથા હિંદુસ્તાનનો દક્ષિણ ભાગ એ ડ્રાણેની ભાષાઓને દક્ષિણ તુરાની કહે છે,

કાનડી, તામિલ, તેલુગુ, ગોંડ વગેરે હિંદુસ્તાનમાંની ભાષાઓ તુરાની છે. હાલ એક શોધકે એ આયં છે એવો પૂર્વ પક્ષ ઉઠાવ્યો છે. નાગ લોકની ભાષાઓ પણ આજ વર્ગમાં ગણાય છે.

વાક્યવિચાર.

સામાન્ય વ્યાખ્યાઓ.

૧ માણસના મનનો એક નિર્ણય જેવડે સંપૂર્ણ પ્રકાશ પામે છે તેને વાક્ય કહે છે.

શબ્દવડે વિચાર અથવા ભાવ તો જણાય, પણ નિર્ણય જણાવવાને સારૂ વાક્ય અવસ્ય છે. આપણે ઘોડો જોયો, અને તેવડે જે વિચાર ઉત્પન્ન થયો તે “ઘોડો” એ શબ્દવડે સંપૂર્ણ જણાઈ શકે છે તેમજ તેને ચરતાં દેખીને જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે તે “ચરતો” એ શબ્દ બોલ્યાથી સંપૂર્ણ બતાવી શકાય છે. પણ “તે ઘોડો ચરે છે” એવો જે મનનો નિર્ણય તે વાક્ય વિના કોઈ પણ રીતે સંપૂર્ણ પ્રગટ થતો નથી.

બારીક નજરથી વિચાર કરીશું તો નિશ્ચયાર્થ, સંશયાર્થ, પ્રશ્નાર્થ વગેરે સઘળી જાતના વાક્યોમાં કોઈ જાતનો નિર્ણયજ રહેલો છે. એ સઘળાં વાક્યોવડે આ હું નિશ્ચય જાણું છું, આ વાતમાં મને સંદેહ છે, આ કામ કરાવવાની મારી ઈચ્છા છે, આ વાત હું જાણવાને ચાહું છું વગેરે મનના નિર્ણયજ પ્રગટ થાય છે. આ કામ કરાવવાની મારી ઈચ્છા છે, વ્યવહારમાં આ ન્યાયશાસ્ત્રની કોટિ કદાપિ કઠિણ લાગે, તો એ સઘળાને પ્રથક્ પ્રથક્ જાતના વિચાર ગણવામાં કાંઈ હરકત નથી, પણ જ્યાં શબ્દ અને વાક્યનો ભેદ સમજવો છે ત્યાંતો આટલું ઊંડું ઉતર્યા વિના છટકો નથી.

વાક્યમાં અધ્યાહારાદિક કારણોથી એક શબ્દ પેલું હોય, પરંતુ વસ્તુતઃ તે શબ્દનો સમુદાયજ હોય છે.

૨. ‘શબ્દો કેવી રીતે ગોઠવાઈને વાક્ય થાય છે તેનો જે વિચાર તે વાક્ય વિચાર.

૩. અધિકાર વિચાર, અનુસાર વિચાર, અનુક્રમ વિચાર, અને રચના વિચાર એવા સાધારણ રીતે વાક્ય વિચારના ચાર વિભાગ ગણાય છે. (૨૭)

એમાંનાં પહેલાં ત્રણ શબ્દવિચારના પેટામાં પણ આવી શકે. ૩૫ પ્રકરણ, અધિકાર પ્રકરણ, અનુસાર પ્રકરણ, અને અનુક્રમ પ્રકરણ એ ચારે ખરેખરાં શબ્દવિચારનાજ પ્રકરણ છે, તથાપિ રચનાવિચાર કેટલોએક જાણ્યા વિના એ ત્રણ બાબતો મન માનતી રીતે સમજાવી શકાતી નથી, અને તેથી એ ત્રણ પ્રકરણને વાક્ય વિચારમાં મૂકવાં પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેની પહેલાં રચનાવિચાર ચલાવવો પડે છે.

વાક્યવિચારને બહુજ લગતો વાણીવિચાર અથવા શૈલીવિચાર છે. જૂદા જૂદા બોલનાર અથવા લખનારની જે જૂદી જૂદી બાની અથવા ઢપ હોય છે તેનું તેમાં વિવેચન કરેલું હોય છે. નિબંધકળા શીખનારને તે જાણવું અવશ્યનું છે, તે છતાં એ ભાગ એટલો વિસ્તીર્ણ છે કે તેનો વ્યાકરણનાં ગ્રંથોમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી, અને તેથી તે વિષે સ્વતંત્ર પુસ્તક રચવાની રીત પડેલી છે.

૪. વાક્યના અંગ ક્યાં ક્યાં હોઈ શકે છે, તેના કેવા કેવા વર્ગ પાડેલા છે વગેરે બાબતોનું જેમાં વર્ણન આવેલું હોય તેને રચના વિચાર કહીએ.

૫. અમુક શબ્દ અમુક રૂપે આવીને વાક્યમાં જે કાંઈ કામ કરે છે, તે તેનો અધિકાર કહેવાય છે, અને એ અધિકાર વ્યાકરણના જે ભાગમાં નિર્માણ કરવા આવ્યો છે તેને અધિકાર વિચાર કહીએ.

આ પ્રકરણમાં વિભક્તિ, વચન, કાળ વગેરેનાં અર્થોનું વિવેચન આવી જાય છે.

૬. વાક્યમાં એક શબ્દ બીજાને અનુસરી કેવું રૂપ ધારણ કરે છે એનો જેમાં વિચાર કર્યો છે તેને અનુસાર વિચાર કહીએ.

જે શબ્દ બીજાને અનુસરે તેનું નામ અનુસાર્ય, અને જે અનુસરવાની જરૂર પાડે તેને અનુસારક કહીએ. વાક્યમાં કોઈ શબ્દ અનુસરે છે (agrees) and કોઈ શબ્દ અનુસારે છે (governs) એટલે અનુસરવાની બીજાને જરૂર પાડે છે. આ નવા શબ્દો પદ્મજેદ કરતી વખત બહુ અગત્યના માલમ પડશે.

૭. વાક્યોમાં શબ્દો એક બીજાની પછી ક્યા અનુક્રમ આવે છે તેનો જ્યાં વિચાર કર્યો છે તેને અનુક્રમ વિચાર કહે છે.

રચનાવિચાર.

૮. સધળાં વાક્યમાં અવશ્યનાં પદ અથવા શબ્દ બે છે:—ઉદ્દેશ્ય (કર્તૃપદ) અને વિધેય (ક્રિયાપદ.) જો ક્રિયાપદ સકર્મક હોય, તો વિધેય પૂરણ (કર્મ) પણ અવશ્યે બોધ્યો.

૯. જે વસ્તુ વિષે બોલવું છે—જે વસ્તુ દેખાડવાની છે—તેને ઉદ્દેશ્ય, અને તે વસ્તુ વિષે જે કાંઈ બોલવાનું છે તે વિધેય કહેવાય છે:—જેમકે “છોકરો રમે છે” એ વાક્યમાં “છોકરો” એ ઉદ્દેશ્ય અને “રમે છે” એ વિધેય.

૧૦. ન્યાયશાસ્ત્રમાં ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, અને સંયોજક એવાં ત્રણ પદ અવશ્યનાં ગણ્યાં છે. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયને જોડનારું જે પદ તે સંયોજક. “આત્મા અમર છે” એ વાક્યમાં “આત્મા” એ ઉદ્દેશ્ય, “અમર” એ વિધેય, અને “છે” એ સંયોજક. આપણી રીતમાં “અમર છે” એ બેગુંજ વિધેય ગણાય.

“છોકરો રમે છે” એ વાક્યનું પ્રથમરણ ન્યાયશાસ્ત્રી આ પ્રમાણે કરે:—“છોકરો” એ ઉદ્દેશ્ય, “રમતો” એ વિધેય, અને “છે” એ સંયોજક બેશક આ પ્રમાણે વિચારમાં તો ત્રણ પદ સમાએલાંજ છે, પણ બાષામાં ઘણી વખત વિધેય અને સંયોજક મળીને, આ ઉદાહરણમાં જોયું તેમ, એકજ શબ્દ થએલો માલમ પડે છે, અને તેથી વ્યાકરણમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એવાં બેજ પદ ગણાય છે તે ઠીકજ છે.

૧ “રમે છે” એનો અર્થ “રમતો છે” એવોજ છે. કેટલીક બાષામાં વર્તમાનકાળના ૩૫ એ રીતેજ સૂચાય છે:—જેમકે હિંદુસ્તાનીમાં “लड़का खेलनाहै” ઇંગ્રેજીમાં The boy is playing &c. ગૂજરાતીમાં પણ વિશેષાર્થે વર્તમાનના ૩૫ એ રીતેજ થાય છે:—જેમકે “તે રમતો નથી.”

૨ સંયોજક અને વિધેય મળીને જે એક શબ્દ થાય છે તે ક્રિયાપદ. જો એ બે બેગાં મળતાં ન હોય તો કોઈ પણ બાષામાં “હો ” ધાતુ સિવાય કોઈ પણ ધાતુના રૂપાખ્યાનની જરૂર ન પડે. ખીજા ધાતુના કૃદંતો અને “હો ” ધાતુના રૂપાખ્યાન એવડે બાષાનો ઘણું કરીને સ્વભાવો વ્યવહાર ચાલી શકે. સંસ્કૃત બાષામાં આટલું વિસ્તીર્ણ રૂપાખ્યાન છતાં પાછળથી નિરૂપયોગી થઈ પડ્યું, અને કૃદંતોજ આગળ પણ તેલું કારણે વૈચારિક પદ્ધતિએ મૂંઝવે કલાંઓ બિચાર કરવા લાગ્યા હોય એમ લાગે છે.

ન્યાયશાસ્ત્રીએ કૃત્તેને નિરાળું પદ ન માનતાં, તેને વિધેયપૂરણ કહી વિધેયનું અંગ માને છે.

૧૦. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એ પદ વડે જ એ જોડવામાં આવે છે, તેને મૂળવાદ કહીએ.

૧૧. મૂળવાદમાં કાંઈ પણ સ્મૃત્યર્થનો વધારો કરવાને સાર જો વિશેષ જોલવામાં આવે છે તેને 'સ્તુત્યર્થવાદ' કહે છે.

નાના પ્રકારના વિચાર અને રસથી ભરેલા મનુષ્યનો વ્યવહાર મૂળવાદથી નજ આવી શકે એ ખુલ્લું છે. અને તેથી સઘળી ભાષામાં મૂળના એ નાના વાક્યને વધારી સ્તુત્યર્થ વાદ કરવાની જરૂર પડે છે, નાના બાળકને પણ જલદીથી માલમ પડે છે કે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયથી જ સઘળા વિચાર કહી શકતા નથી.

૧૨. એક અથવા અનેક શબ્દથી, એક અથવા અનેક શબ્દાવળીથી, અને એક અથવા અનેક ઉપવાક્યથી સ્તુત્યર્થવાદ થઈ શકે છે:—જેમકે,

તમારો છોકરો બહુ રમે છે. (ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયમાં આક્રોશ શબ્દ વધાર્યાથી) (તમારો) (મોટો) છોકરો (રોજ) (બહુ) રમે છે. ॥ ॥ બંને ॥ ॥

(તમારા બાઈનો) છોકરો (પેલા ખેતરમાં) રમે છે. ॥ ॥ અક્રોશ શબ્દાવળી. ॥

(તમારા બાઈનો) છોકરો (પેલા ખેતરમાં) } ઉદ્દેશ્યમાં એક અને વિધેયમાં
(બીજા છોકરા ભેગો) રમે છે } એ શબ્દાવળી વધાર્યાથી.

(તમારા બાઈનો) (સોળ વરસનો) (પેલો) સાથી } ઉદ્દેશ્યમાં અને વિધેયમાં એ
(મોટો) છોકરો (છગન) (આજે) (દયાળ પટેલના) શબ્દ અને ત્રણ શબ્દાવળી
(ખેતરમાં) નાના છોકરાં ભેગો (શરમાયા } વડે સ્તુત્યર્થયો છે.
(વિના) (કેમ) રમે છે?

(જે છોકરો કાલે વાંચતો હતો) તે } ઉદ્દેશ્યમાં એક ઉપવાક્ય અને
(આજ) રમે છે! } વિધેયમાં એક શબ્દ વધાર્યાથી

૧. એમાં સ્તુતિજ હોય એમ ન સમજવું. નિંદા પણ હોય, અને ગમે તે રીતની અર્થવૃદ્ધિ હોય, ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, સ્તુત્યર્થ વગેરે ગણિયાં જે શબ્દો લીધા છે તે સંસ્કૃત ભાષાના શાસ્ત્ર ગ્રંથોમાં વપરાતાં છે. એ મૂકી નવા શબ્દ શા માટે બડવા જોઈએ?

આ રીતે એક વાક્ય સ્તુત્યર્થ વાદથી મરજીમાં આવે તેટલું બધી શકે. શબ્દથી થોડી, શબ્દાવળીથી વધારે, અને ઉપવાક્યથી સૌથી વધારે વાક્યવૃદ્ધિ થાયછે, માટે સ્તુત્યર્થની ત્રણ પદવી ગણી શકાય:—સ્વદેશ સ્તુત્યર્થ વાદ, સામાન્ય સ્તુત્યર્થવાદ, અને વિશાળસ્તુત્યર્થવાદ.

૧૩. શબ્દો એક બીજા બેડે કાંઈ સંબંધે બંધાએલા હોય, પણ તેમાં કોઈ ક્રિયાપદ ન હોય, તો તે શબ્દાવળી કહેવાય.

૧૪. કર્તાક્રિયાપદ યુક્ત જે શબ્દ સમુદાય જાતે વાક્યજ છતાં બીજાની સાથે મળીને એક વાક્ય કરવાના કામમાં આવે છે તેને ઉપવાક્ય કહીએ.

૧૫. જે વાક્યની ઉપવાક્યવડે વૃદ્ધિ થઈ નથી તે સરળ વાક્ય કહેવાયછે:—જેમકે “હું રોજ સવારમાં સંસ્કૃત ગ્રંથ વાંચું છું.”

૧૬. જે વાક્યની વૃદ્ધિ ઉપવાક્યવડે થઈછે પણ જે એક ઉપવાક્ય બીજા વાક્યના પેટામાં ભરાઈ ગયું હોય તો તે વાક્યને સંમિશ્ર કહેવું:—જેમકે “હું રોજ સવારમાં તમે જે સંસ્કૃત ગ્રંથ આપ્યોછે તે વાંચું છું.”

૧૭. જે વાક્યની વૃદ્ધિ ઉપવાક્યવડે થઈછે, અને તે ઉપવાક્યો એક બીજા સાથે બંધાએલાં છતાં એક બીજાથી સ્વતંત્ર રહેલાં છે. તે વાક્યને સંબંધીત વાક્ય કહીએ:—જેમકે “હું રોજ સવારમાં વહેસો ઉઠું છું, અને સંસ્કૃત ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવા બેસું છું.”

આ વાક્યમાં જરા ફેર કરીએ તો વર્ગ બદલાઈ જાય છે. “હું રોજ સવારમાં વહેસો ઉઠીને સંસ્કૃત ગ્રંથનો અભ્યાસ કરું છું,” આ સંમિશ્રવાક્ય પણ ન રહ્યું. એ એક સરળ વાક્ય છે.

સરળ ઉદ્દેશ્ય વાક્ય.

૧૮. મૂળવાદક, સ્વદેશ સ્તુત્યર્થવાદક, અને સામાન્ય સ્તુત્યર્થ વાદક એવાં ત્રણ પ્રકારનાં સરળ વાક્ય થાયછે.

૧૯. મૂળવાદકમાં ઉદ્દેશ્ય નામ, નામવત્ શબ્દ, કે નામરૂપ શબ્દાવળી હોય:—

જેમકે,

૧ નામ.

રાજારામ બેઠો છે.

૨ નામવત્ શબ્દ.

(અ.) કુંદત નામ.

હાલુ ઠીક નહિ.

- (વ.) સર્વનામ. તે બેઠો.
 (ક.) વિશેષણ. બંડો બકે છે.
 ૩ નામવત્ સખ્યાવળી. માંદોમાંદો બડાઈ કરવી ઠીક નહિ.
 ૨૦ ઉદ્દેશનો સ્તુત્યર્થવાદ નીચે પ્રમાણે થાય:—
 ૧. વિશેષણવડે. ગ્રાહ્ય નામરામ બેઠો છે.

૨. વિશેષણવત્ સખ્યાવડે.
 (અ.) વર્તમાન કૃદંત. ધાવતું છોકરું બેઠું છે.
 (વ.) ભૂત કૃદંત. 'હાંચો જીવારી બમણું રમે'.
 (ક.) વિશેષ ભૂતકૃદંત. થાકી ગયેલો નામરામ બેઠો છે.
 (ઢ.) પદ્યંત નામ. સતારાનો નામરામ બેઠો છે.
 (ઈ.) સમાનાર્થ નામ. નામરામ મહારાજ બેઠો છે.
 ૩. વિશેષણ રૂપ સખ્યાવળીવડે.
 (અ.) વર્તમાન કૃદંત. સાહુધી પાણુ પરાક્રમમાં ઉતરતો.
 નામરામ બેઠો છે.
 (વ.) ભૂતકૃદંત. આશાતૃણા ભર્યા નામરામ
 બેઠો છે.
 (ક.) વિશેષ ભૂતકૃદંત. શિવાજીથી ઉતરેલો નામરામ
 બેઠો છે.
 (ઢ.) પદ્યંત નામ. શિવાજીના વંશનો નામરામ
 બેઠો છે.
 (ઈ.) સમાનાર્થ નામ. શિવાજીનો વંશજ નામરામ
 બેઠો છે.

વિધેય

૨૧. વિધેયપદ એકલું ક્રિયાપદ હોય, અથવા નામ સર્વનામ કે વિશેષણ યુક્ત કે તદ્વત સખ્યાવળી યુક્ત ક્રિયાપદ હોય:—જેમકે

૧. એકલું ક્રિયાપદ. તે છે.
 ૨. સખ્યા યુક્ત ક્રિયાપદ.
 (અ.) નામ. તે બ્રાહ્મણ છે.
 (વ.) સર્વનામ. તે હું છું.
 (ક.) વિશેષણ. તે ગાયકે છે.

૩. શબ્દાવળી યુક્ત ક્રિયાપદ.

(અ.) નામરૂપ શબ્દાવળી. તે બાષણુ આપનાર છે.

(વ.) વિશેષણ રૂપ શબ્દાવળી. તે સાંભળવા લાયક છે.

૨૨. વિધેયપદનો સ્તુત્યર્થવાદ નીચે પ્રમાણે થાયછે:—

૧. ક્રિયા વિશેષણુવડે. ખત્રાસી ઉપર ચડેછે.

૨. ક્રિયા વિશેષણુવત્ શબ્દવડે.

(અ.) વિમકત્યંત નામ. ખત્રાસી છાપરે ચડેછે.

(વ.) નામયોગ્યંત નામ. ખત્રાસી છાપર ઉપર ચડેછે.

(ક.) સંબંધક કૃદંત. તે કૂદકારો મારીને ચડેછે.

(ઢ.) વિશેષણુ વર્તમાન કૃદંત તે બોલતો બોલતો ચડેછે.

(ઈ.) અવ્યય વર્તમાન કૃદંત. તે બોલતાં ચડી ગયો.

(ફ.) ભૂતકૃદંત. તે છાક્યો છાક્યો કરેછે.

૩. ક્રિયા વિશેષણુ રૂપ શબ્દાવળી.

(અ.) વિમકત્યંત નામ. તેણે લોદાની લેખણુથો લખ્યુંછે.

(વ.) નામયોગ્યંત નામ. તેણે લોદાની લેખણુવડે લખ્યુંછે

(ક.) સંબંધક કૃદંત. તેણેલોદાની લેખણુ લખનેલખ્યુંછે

(ઢ.) વિશેષણુ વર્તમાન કૃદંત. શત્રુઓના સેનને હરાવતો હરાવતો શિકંદર હિંદુસ્તાનમાં આવ્યોછે.

(ઈ.) અવ્યય વર્તમાન કૃદંત. શિકંદર સાથે લડતાં પરમાર રાજા કાવ્યોનહિ.

(ફ.) વિશેષ ભૂત કૃદંત. અનેક શસ્ત્રે ધવાણો ધવાણો તે લાગ્યોજ ગય છે.

(વ.) ભૂતકૃદંત. શરમનો*માયો તે બોલ્યો નહિ

જુદી જુદી વિભક્તિઓ અને નામયોગી અવ્યયો કેવી રીતે જુદા જુદા સ્તુત્યર્થવાદના કામમાં આવે છે તેનો વિસ્તાર અધિકાર વિચારમાં આવશે.

* અહિયા કૃદંતના કેટલાંક ઉદાહરણુ આપ્યાંછે તેનાં તે ઉદેશ્યનો સ્તુત્યર્થવાદ કરેછે એમ પણ કહી શકાય. મૂળ જોતાં તો એ પ્રમાણેજ છે, પણ શ્લોકી વિધેય સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય એમ દેખાય છે.

૨૩. ક્રિયા વિશેષણ જેમ ચાર પ્રકારનાં છે તેમ વિધેયનાં સ્તુ-
ત્યર્થવાદ પણ ચાર પ્રકારના થઈ શકે છે.

કાળવાચક સ્તુત્યર્થવાદ.	તમે ગઈ કાલે આવ્યા હતા.
સ્થળવાચક સ્તુત્યર્થવાદ.	તમે મારે ઘેર આવ્યા હતા.
રીતિવાચક સ્તુત્યર્થવાદ.	તમે પગે જામીને આવ્યા હતા.
કાર્ય કારણવાચક સ્તુત્યર્થવાદ.	તમે મને મળવા આવ્યા હતા.

વિધેય પૂરણપદ.

૨૪. વિધેય પૂરણપદનું સ્વરૂપ તથા સ્તુત્યર્થવાદ ઉદ્દેશ્યના જો-
વોજ છે.

જે જે વર્ગના શબ્દ અથવા શબ્દાવળી ઉદ્દેશ્ય થઈ શકે છે તે વિધેય
પૂરણ પણ થઈ શકે, અને જે જે સંધના શબ્દ અથવા શબ્દાવળીવડે
ઉદ્દેશ્યના અર્થમાં વધારો થઈ શકે છે તે તે શબ્દ અને શબ્દાવળી વડેજ
વિધેય પૂરણની પણ વૃદ્ધિ થાય છે.

૨૫. સંમિશ્રવાક્યમાં એક મુખ્ય અને એક અથવા અનેક ગૌણ
ઉપવાક્ય હોય છે.

૨૬. એ ગૌણ ઉપવાક્ય નામરૂપ, વિશેષણરૂપ, કે ક્રિયા વિશેષણરૂપ
હોય; જેમકે—

(અ.) નામરૂપ ઉપવાક્ય:—રજપૂત લડાઈમાં પાછો હોઁ એ સંભ-
વિત નથી.

(બ.) વિશેષણરૂપ વાક્ય:—લડાઈમાંથી નાશી આવે તે રજપૂતને
તેની સ્ત્રીઓ પણ તુચ્છ ગણાતી હતી.

(ક.) ક્રિયા વિશેષણરૂપ ઉપવાક્ય } ન્યારોરે શરતીર રણમાં પડે છે સારે
} તે સ્વર્ગમાં જાય છે એમ રજપૂતો
} માનતા હતા.

૨૭. નામરૂપ ગૌણ વાક્ય ને મુખ્ય વાક્યની જોડે જોડવાને સાર “એ
તે” “કે” એવા દર્શક શબ્દ વાપરવા પડે છે, અને નામરૂપ ઉપવાક્ય (ના-
મના ધર્મ પ્રમાણે) ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, કે વિધેય પૂરણનું કામ વાક્યમાં કરે
છે. જેમકે:—

૧. પાપી માણસ સુખી થાય એ સંભવિત નથી. (ઉદ્દેશ્ય)

(કે) બાળકનો ધર્મ છે કે મા બાપની આગ્રા માનવી (વિધેય)

(તે.) તમે કહ્યું તે હું કબુલ કરું છું. (વિધેયપૂરણ)

૨૮. વિશેષણરૂપ ઉપવાક્યને આરંભે “જે,” “જેવું.” “જેટલું” “જેવડું” એવાં તત્પદાપેક્ષક પદ આવેછે, અને તેનું ઉત્તરપદ (વિશેષ્ય સહિત કે વિશેષ્યને અધ્યાહાર રાખી) મુખ્ય વાક્યમાં ઉદેશ્ય, વિધેયપૂરણ, કે વિધેય સ્તુત્યર્થ-વાદકનું કામ કરેછે. જેમકે:—

(જે.) જે માણસ બણેછે તે ડાહ્યું થાયછે. (ઉદેશ્ય)

(જેવું) તમારે જેવું જોઈએ તેવું લો. (વિધેયપૂરણ)

(જેટલું.) તમે જેટલું કહ્યું તેટલું ખરૂંછે. (ઉદેશ્ય.)

(જે) અમે રહેતા હતા તે ધરમાં હાલ કોણ રહેછે? (વિધેય સ્તુત્યર્થ વાળું.)

(જેવડું.) { આજે જેવડો સાપ જોયો તેવડો } (વિધેયપૂરણ.)
{ કાષ્ઠ દહાડો મેં દીઠો નહતો. }

૨૯. ક્રિયાવિશેષણરૂપ ઉપવાક્યને આરંભે “જ્યાં,” “જ્યારે,” “અને” “જેમ,” એવા ક્રિયા વિશેષણ આવેછે, અને તેનું ઉત્તરપદ (સાં, ત્યારે, તેમ) મુખ્ય વાક્યના વિધેયપદનો સ્થળ, કાળ, કે રીતિ સંબંધી સ્તુત્યર્થ વાદ કરેછે. જેમકે:—

(જ્યાં.) જ્યાં જાઓ, સાં નશીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ. (સ્થળ)

(જ્યારે.) જ્યારે જોશો, ત્યારે જાણશો. (કાળ)

(જેમ.) જેમ ચાહે, તેમ એ કરેછે. (રીતિ.)

૩૦. નામરૂપ ઉપવાક્યની નોંડે નામયોગી અવ્યય મળ્યાથી ક્રિયા વિશેષણરૂપ થઈ જાયછે, પણ તે જોડાતાં પહેલાં વચમાં “એ,” “તે” એવા શબ્દ મૂકવા પડેછે.

હું બોલ્યો એમાં મેં શું બોલું કર્યું? (સ્થળ.)

તમે આવ્યા તે પહેલાં તે ગયો હતો. (કાળ.)

આપે ક્રમાંબું તે મુજબ મેં કર્યું છે. (રીતિ.)

૩૧. વિશેષણરૂપ ઉપવાક્યના ઉત્તરપદની નોંડે વિભક્ત્યંત અથવા નામયોગ્યંત નામ જોડાયાથી ક્રિયાવિશેષણરૂપ ઉપવાક્ય થાય છે:—જેમકે

તમે જે ગામમાં ગયા હતા તે ગામમાં કોનું રાજ છે? (સ્થળ.)

હું રહું છું તે ધરની પાસે નિશાળ છે. (સ્થળ.)

તમે બાબા તે સખને હું બહાર ગયો હતો. (કાળ)
 એણે નેટલા દહાડા રાજ કર્યું નેટલા દહાડા સુધી પ્રજા દુખી હતી. (કાળ)
 તમે કહ્યું તે રીતેજ મેં તેને કહ્યું છે. (રીતિ.)
 તમે બતાવી તે રીત પ્રમાણે મેં હિસાબ ગણ્યો છે. (રીતિ.)

વાક્ય વિચાર સંબંધિત વાક્ય:

૩૨ સંબંધિત વાક્યનાં ઉપવાક્યો સહગામી કહેવાય છે, કેમકે વાક્યમાં તે બધાં સરખાજ અધિકારનાં છે.

એ ઉપવાક્યોમાં કોઈ મુખ્ય અને કોઈ ગૌણ હોય એમ નથી. સંબંધનાં એક બીજાથી નિરાજોજ અધિકાર ચલાવે છે. સહગામી એટલે જોડે આવનારાં.

એ રીતે એ ઉપવાક્યો જાતે સ્વતંત્ર વાક્ય છતાં એક બીજા સાથે કાંઈ સંબંધ ધરાવતા હોય છે. અને તે બધા મળીને સંયુક્ત પણ એકજ નિર્ણય થાય છે, તેથી તે નિરાજાં વાક્ય ન ગણાતાં એક વાક્યનાં અંગજ ગણાય છે.

૩૩ સહગામી ઉપવાક્યો વચ્ચે અનુકુળ સંબંધ, પ્રતિકુલ સંબંધ વિકલ્પ સંબંધ, કે કાર્ય કારણ સંબંધ હોય છે.

“હું આવ્યો અને તે ગયો” એમાં “હું આવ્યો” અને “તે ગયો” એ બે ક્રિયા એક બીજાને અનુકુળ છે તેથી આ અનુકુળ સંબંધિત વાક્ય કહેવાય.
 “હું આવ્યો પણ તે જતો રહ્યો.” એ બે ઉપવાક્યમાં જે બે ક્રિયાઓ છે તે એક બીજાથી પ્રતિકુલ છે અને તેથી એ વાક્યને પ્રતિકુલ સંબંધિત વાક્ય કહીએ.

“હું આવીશ કે તમે આવજો.” હું આવું કે તમે આવો એ બે વાતનો અહિંયા વિકલ્પ રહેલો છે તેથી એ વિકલ્પ સંબંધિત વાક્ય કહેવાય.

“હું આવ્યો કેમકે તમે મને બોલાવ્યો હતો.” એમાં બીજા વાક્ય કારણ અને પહેલું વાક્ય કાર્ય છે.

“હું આવ્યો; માટે તમારે પણ આવવું જોઈયે.” એમાં પહેલું વાક્ય કારણ અને બીજું વાક્ય કાર્ય છે.

કાર્યકારણ સંબંધિત વાક્ય અને કાર્યકારણદર્શક ક્રિયાવિશેષણરૂપ ઉપવાક્યથી થએલું સંમિશ્ર વાક્ય એ બધીવાર રૂપમાં એવાં સરખાં દેખા-

ય છે, કે તેને ઝોળખતાં મહેનત પડે છે. “હું આઠવો માટે તમારે પણ આવવું જોઈએ.” એ સંબંધિત વાક્ય નથી, પણ સંમિશ્ર વાક્ય છે; તથાપિ વિરામ ચિન્હના ફેર સિવાય ખીન્ને ફેર ઉપર જે સંબંધિત વાક્ય આપ્યું છે તેના કરતાં એમાં કાંઈ પણ રૂપમાં જુણાતો નથી. પણ અર્થમાં ફેર મોટા છે. “હું આઠવો માટે તમારે પણ આવવું જોઈએ.” એમ જે બોલે છે તેના મનમાં મુખ્ય વાત કહેવાની તો એજ છે કે “તમારે આવવું જોઈએ” અને તેનો કારણદર્શક સ્તુત્યર્થવાદ કરવાને સારજ “હું આઠવો” એમ બોલે છે. એથી ઉલટું “હું આઠવો; માટે તમારે પણ આવવું જોઈએ.” એમ બોલનારના મનમાં “હું આઠવો” અને “તમારે આવવું જોઈએ” એ બંને વાત મુખ્ય છે, અને એ બંને વાતને કાર્ય કારણના સંબંધમાં રાખતી છે માટેજ તે બંનેને એક વાક્યમાં બોલે છે. વળી એક વાક્યમાં “માટે” નામ યોગી છે અને ખીન્નમાં વાક્ય યોગી છે. એથી, તેથી, વગેરે શબ્દોથી જેડાએલાં વાક્યોને તો સંબંધિત નજ ગણવા.

હું આવું, તો તમે આવજો” એ વાક્યમાં પણ બંને ઉપવાક્યો વચ્ચે કાર્ય કારણનો સંબંધ છે. જ્યારે એ ક્રિયાઓ નિશ્ચયાર્થમાં નથી, પણ તેમાંની એક ક્રિયાનું બનવું ખીજી ક્રિયાના બનવા ઉપર આધારરાખે છે ત્યારે તે બે ઉપવાક્યને જોડવા સાર “જો, તો” વપરાય છે; અને ને નિશ્ચયાર્થની ક્રિયાઓ વચ્ચે કાર્ય કારણનો સંબંધ હોય તો “માટે, કેમકે” વગેરે વાક્યયોગીઓ વપરાય છે.

ઉપલા વાક્યને ફેટલાક સંમિશ્ર કહે છે અને “તમે આવજો” એને મુખ્ય વાક્ય ગણે છે. અર્થમાં “હું આવું” એ ગૌણ વાક્ય છે અને પણ વાક્ય રચનામાં તે ગૌણ નથી. રચનાની રીતે તે મુખ્ય વાક્યમાંનું કાંઈ પણ કામ કરે એમ નથી, અને કારણદર્શક છે માટે એ મુખ્ય વાક્યનો સ્તુત્યર્થ વાદ કરે છે; એમ માનીએ તો પછી કારણ દર્શક સંબંધિત વાક્ય કોંઈજ રહેશે નહિ. મુખ્ય વાક્યનું રચના વિચારે કાંઈ પણ કામ કરે તેજ ઉપવાક્યને ગૌણ ગણવું એ નિયમ સારો છે.

સંબંધિતવાક્યનું સંકોચન.

૩૪ સહજામી ઉપવાક્યોમાં જ્યારે ઉદ્દેશ્ય, વિધેય, વિધેય પૂરણ,

કે કોઈ સ્તુત્યર્થવાદ સામાન્ય હોય છે, સારે બહુધા તેની પુનરૂક્તિ કરવામાં આવતી નથી, અને તે પ્રસંગે તે સંબંધિત વાક્ય સંક્રાન્તિએલું છે એમ ખોલાય છે.

૩૫ માટે સંબંધિતવાક્યમાં (અ) બે અથવા અધિક ઉદ્દેશ્ય અને એક વિધેય, (બ) બે અથવા અધિક વિધેય અને એક ઉદ્દેશ્ય, (ક) એક વિધેય અને બે અથવા અધિક વિધેય પૂરણ, (ડ) એક વિધેય અને તેના બે અથવા અધિક સ્તુત્યર્થવાદ હોઈ શકે છે.

(અ) “કાઝો ઘોઢો અને રાતી ગાય ચરેછે” એ સંબંધિત વાક્ય છે અને “કાળો ઘોડો ચરેછે” અને “ રાતી ગાય ચરેછે ” એ બે એનાં સહગામી ઉપવાક્ય છે. સામાન્ય પદ “ ચરેછે ” એની પુનરૂક્તિ ન કરવાને સાચું એ વાક્યનું સંક્રાન્તન કર્યું છે.

(બ) “હવા गरमीથી ફૂલેછે અને હલકી થાયછે. ” એમાં બંને વિધેય પદનો ઉદ્દેશ્ય “હવા” શબ્દજ છે તેથી તેની પુનરૂક્તિ કરી નથી. જો એ વાક્યને ન સંક્રાન્તિએ તો “હવા गरमीથી ફુલેછે, અને હવા गर. મીથી હલકી થાયછે” એ પ્રમાણે ખોલવું પડે.

(ક) “ તેણે પાંચ રૂપિયા અને છ આના આપ્યા. ” એમાં “તેણે પાંચ રૂપિયા આપ્યા” અને “ તેણે છ આના આપ્યા ” એવાં બે સહગામી વાક્યો મળેલાં છે.

(ડ) “ ઉદ્યોગ અને સ્વંત વિના કાંઈ થઈ શકતું નથી ” એ સંક્રાન્તિએલા સંબંધિત વાક્યને હતું તેવું કરીએ તો આ પ્રમાણે થાય:— ઉદ્યોગ વિના કાંઈ થઈ શકતું નથી, અને સ્વંત વિના કાંઈ થઈ શકતું નથી”.

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયપૂરણના પણ અનેક સ્તુત્યર્થવાદ વાક્યમાં આ-વે છે અને તે વેળા તેને સંક્રાન્તિએલું સંબંધિત વાક્ય ગણીએ, તો ગણી શકાય:—જેમકે “સદ્ગુણી અને શાણા લોકો સુખી થાયછે” એમાં “સ-દ્ગુણી લોકો સુખી થાયછે ” અને “ શાણા લોકો સુખી થાયછે ” એવાં બે સહગામી વાક્ય ગણીએ તો ગણાય, તો પણ એ વાક્યને સરસ ગણ-વું એ વધારે સાચું છે. તેમજ વ્યાસ અને વાલ્મીકિના કાવ્યને ઇંગરેજ લોકો બહુ વખાણે છે” એમાં બે સહગામી વાક્ય ન પાડતાં વિધેય પૂરણ

‘કાવ્ય’મોજા “ વ્યાસ અને વાલ્મીકિના ” એ વધારાછે એમ ગણીએ તો કાંઈ હરકત નથી.

વાક્યનો રચના વિચાર લખી બતાવવાની રીત.

૧. વાક્યમાં ક્રિયાપદ અધ્યાહાર કે પ્રગટ રૂપે કેટલાંછે તે શોધી કહાડવા, અને પછીન્ને તે એક હોય ન્હો તે વાક્ય સરળછે એમ જાણવું.

કૃદંત અને ક્રિયાપદનો ભેદ આ પ્રસંગે બૂલવો નહિ. કૃદંતનો ક્વી વાક્યમાં ક્વી રૂપે હોતો નથી, અને ક્રિયાપદને હમેશાં ક્વી હોયજાછે.

સંક્રાન્તિયાએલા સંબંધિત વાક્યમાં પ્રગટ ક્રિયાપદ એકજ માત્રમ પડે, પણ અધ્યાહાર રૂપે ઘણા હોયછે, અને તેથી એવા વાક્ય ઘણી વાર સરળતા જેવા દેખાય તો પણ તેના દેખાવ ઉપરથી ભુલ ન ખાવી.

૨. જો એકથી અધિક ક્રિયાપદ માત્રમ પડે, તો તે ક્રિયાપદ જે ઉપવાક્યમાં આવેલાંછે તે સહગામી છે, કે મુખ્ય ગૌણનો પરસ્પર સંબંધ રાખનારછે તે વિચારી જોવું, અને તે ઉપરથી તે સંબંધિત કે સંમિશ્ર વાક્ય છે તેનો નિશ્ચય કરવો.

૩. આપેલા વાક્યની જોડેજ તે કયા વર્ગનું વાક્ય છે તે જણાવવું, અને તેનો પેટાવર્ગ પણ સૂચવવો:—જેમકે સંક્રાન્તિયાએલું સંબંધિત વાક્ય, મૂળવાદક સરલવાક્ય, વગેરે.

૪. સરલવાક્યનો રચનાવિચાર અથવા પ્રયત્નકૃતિ લખી બતાવવાને સાર પ્રથમ ત્રણ મોટાં ખાનાં પાડવાં અને તે દરેકમાં બે પેટાખાનાં પાડવાં. પહેલા ખાનાની પહેલી હારમાં ઉદ્દેશ્ય તથા તેના સ્તુત્યર્થવાદ લખવા, અને બીજી હારમાં તે સંબંધી વિશેષ હકીકત લખવી. તેમજ બીજા ખાનામાં વિધેય, અને ત્રીજામાં વિધેયપૂરણ તથા તેના સ્તુત્યર્થવાદ તથા વિશુષ્પ હકીકત લખવી.

૫. સંમિશ્ર તથા સંબંધિત વાક્યના બધાં ઉપવાક્ય હારબંધ લખવાં, તેના ઉપર અ બ ક વગેરે અક્ષરોની નિશાની માંડવી, અને તેની સામા તે પ્રત્યેક ઉપવાક્ય બીજા ઉપવાક્ય સાથે કેવો સંબંધ ધરાવે છે તે લખવું.

આ સર્વશિક્ષકસંપાત્તિસંપન્ન મહેતાજી તમારી બગદી ગણી નિશાળને નિશ્ચય થોડા વચ્ચતમાં સુધારશે—સામાન્ય સ્તુત્યર્થવાદક સરળ વાક્ય.

વિધેય ત- થા તેના સ્તુલ્ય વાદ.	વિશેષ હકીકત.	વિધેય ત થા તેના સ્તુલ્ય.	વિશેષ હકીકત.	વિધેય પૂર ણ તથા ને ના સ્તુ- લ્યવાદ.	વિશેષ હકીકત.
મહેતાણ.	નામ.	સુધારશે.	એકલું ક્રિયાપદ.	નિશાળ.	નામ.
૧. આ { વિશેષણવત્ સર્વનામ.	૧. નિશ્ચય. { ક્રિયાવિશેષણ- વત્ નામયો ગ્યંત નામ.	૧. તમારી. { વિશેષણવત્ ક્રિયાવત્ સર્વ નામ.	૨. સર્વશિ ક્ષક સંપત્તિ { વિશેષણ. સંપત્તિ.	૨. યોડા વ- ખતમાં. { ક્રિયા વિશેષણ ૩૫ નામ યો- ગ્યંત શબ્દ- વળી.	૨. અગડી ગ એલી. { વિશેષણવત્ વિશેષ ભૂત કૃદંત.

તેણે કહ્યું કે જ્યારે હું તમને મળીશ, ત્યારે તમે જે વાત સાંભળી છે તેનો હું વધો ખુલાસો કરીશ—સંમિશ્રવાક્ય.

અ તેણે કહ્યું

બ નું મુખ્ય વાક્ય.

વ. કે હું બધો ખુલાસો કરીશ { અનું નામ ૩૫ ગોણુ ઉપવાક્ય—વિધેયપૂ-
રણ અને ક તથા ૩ નું મુખ્ય વાક્ય.

ક. તમે જે વાત સાંભળી છે તેનો { બ નું વિશેષણ ૩૫ ગોણુ ઉપવાક્ય—વિ-
ધેયપૂરણનો સ્તુલ્યવાદ.

દ. જ્યારે હું તમને મળીશ ત્યારે { વ નું ક્રિયા વિશેષણ ૩૫ ગોણુ ઉપવા-
ક્ય—કાળદર્શક સ્તુલ્યવાદ.

આપણે કેટલીક વાર સત્કર્મ કરીએ, ત્યારપછી તે સદેહલાં લાગેછે; અને જ્યારે તે સદેહલાં લાગેછે, ત્યારે તેમાં આનંદ ઉપજવા માંડેછે; અને જ્યારે તેમાં આનંદ ઉપજેછે, ત્યારે તે આપણે વારંવાર કરીએ છીએ—સંબંધિતવાક્ય.

અ આપણે કેટલીકવાર સત્કર્મ કરીએ { અનું કાળદર્શક ક્રિયાવિશેષણ ૩૫
ત્યારપછી { ગોણુ ઉપવાક્ય.

બ. તે સદેહલાં લાગેછે—

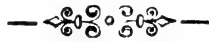
અ નું મુખ્ય ઉપવાક્ય.

ક. અને ન્યારે તે સહેલાં લાગે છે } ઢ નું કાળદર્શક ક્રિયાવિશેષણ ૩૫
ત્યારે. ગાણ ઉપવાક્ય.

ઢ. તેમાં આનંદ ઉપજવા માટે છે—ક નું મુખ્ય અને વ નું સહગામી ઉપવાક્ય

ઈ. અને ન્યારે તેમાં આનંદ ઉપજે છે } ફ નું કાળદર્શક ક્રિયાવિશેષણ ૩૫
ત્યારે ગાણ ઉપવાક્ય.

ફ. તે આપણે વારંવાર કરીએ છીએ } ફ નું મુખ્ય અને વ તથા ઢ નું સ-
હગામી ઉપવાક્ય.

અક્ષરલિપિની ઉત્પત્તિ.

“બખ્ખા, બાવનનો વિસ્તાર” એમ હાલ કહેવું અને સમજવું બહુ સહેલ છે, પણ પ્રથમ બાપાનાં તમામ ઉચ્ચારણોનું પ્રથક્કરણ કરી નેનાં મૂળતત્ત્વોને જૂદાં પાડવાં તથા તેને માટે અકેકું લેખી ચિન્હ કલ્પવું એ સહેલી વાત નથી. એ કરવા કરતાં પણ તેમ કરવાનો વિચાર ઉઠવો એ વધારે મુશ્કેલ છે. કદાપિ કોઈ અસાધારણ શુદ્ધિનો પુરૂષ એમ પણ કરી શકે એમ અમે ધારીએ, તો પણ બધા લોક તે કમુલ રાખી તે પ્રમાણે લખવા માટે એ પણ તેવીજ અસંભવિત વાત છે. મતલબ કે હાલ કક્ષો લખતાં વાંચતાં શીખવું એ બાળકોના સમાનજ આપણે ગણીએ છઈએ; તોપણ ગંભીરાધર્થી વિચાર કરીએ છઈએ ત્યારે જેમ ખીમ રોજના સહ-વાસથી સહેલાં થઈ પડેલા પણ મૂળ જોતાં મહા વિકટ શોધેની પેઠેજ લિપિની ઉત્પત્તિ પણ માણસની અક્કલને ગભરાવી નાંખે છે. આ કારણથીજ લિપિદાન તો ટોચ દેવ દેવીએ અમને ક્યું છે એમ અસલના સન્ધના લોક માનતા હતા.

લિપિની ઉત્પત્તિ વિષે યુરોપના વિદ્વાનોએ હાલ ધણા ધણા શોધ અને અંવલોકન ઉપરથી એવો સિદ્ધાંત ક્યો છે કે દુનિયામાં પ્રથમ વસ્તુ ચિત્ર લિપિ નીકળી, ત્યારપછી તેણે શબ્દ ચિત્ર લિપિનું ૩૫ પદકથું અને તેમાંથી ધીમે ધીમે શબ્દલિપિ અને છેવટે હાલ જે આપણામાં અક્ષરલિપિની રીત આવે છે તે ઉત્પન્ન થઈ આવી. આ શીરીતે થયું તેની સમજ નીચે પ્રમાણે છે.

વસ્તુ ચિત્રલિપિ એટલે જે વાત કહેવી હોય તે બધી ચીતરી બતા.

વવી. બેશક પોતાના મનના વિચાર દૂરના માણસને જણાવવાનો આ રસ્તોજ સ્વાભાવિકપણે પહેલ વહેલો સૂત્રી આવે એમ છે; અને અદ્યાપિ કેટલાક જંગલીલોકો એ પ્રમાણેજ કરે છે. ઉત્તર અમેરિકાના સુપરિયર સરોવરની પાસે એક ખડક ઉપર ત્યાંના જંગલી ઇંડિયનોએ પોતાનો કીર્તિલેખ કાતર્યો છે. તેની લિપિ વસ્તુચિત્રનીજ છે. એ કીર્તિલેખનો પ્રસંગ એવો જણાય છે કે એ ટોળીના સરદારે જળમાર્ગે જઈ કાંઈ શત્રુ ટોળીનો સંહાર કર્યો હતો, અને તે વેળા તેની મદદે બીજી ટોળીનો સરદાર બગલા નામે કાંઈ હતો. આ લડાઈનો ઇતિહાસ તે જંગલી લોકો ખડક ઉપર આ રીતે કાતર્યો છે. તેમણે પ્રથમ તો પાંચ હોડકાં ચીતર્યા છે, અને તેમાં બધાં મળીને એકાવન માણસ દેખાય છે. એની આગળ એક ઘોડેસ્વાર કાઢાઓ છે, અને એ ટોળીઓના સરદાર જેવો ડંડ રાખે છે તેવો તેના હાથમાં આપ્યો છે. એની પાસે એક બગલું ચીતર્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે એ સરદારે એકાવન માણસની સાથે હોડકાંમાં બેસી એ હુમલો કરેલો અને તે વેળા તેનો મિત્ર બગલો પણ તેની બેઠે હતો. સામે કાંઠે જતાં તેમને કેટલા દહાડા ભાગ્યા, તે જણાવવાને સાર આકાશનો ધૂમટ કાઢી તેમાં ત્રણ વાર સૂરજ ચીતર્યો છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે એ જળ પ્રયાણને ત્રણ દિવસ લાગેલા. સામે કાંઠે જઈ પહોંચ્યા એ વાત કહેવાને સાર કાચબો કાઢ્યો છે. ઘણા ચિત્રલેખમાં કાચબો એ પૃથ્વીવાચક ચિન્હ છે.

કાઢને એમ લાગશે કે આનો માત્ર ચિત્રામણ જ થયાં. એને લેખન કળા કાંઈ પણ પ્રકારની શી રીતે કહી શકાય? પણ એમાંજ લેખનકળાનાં કાંઈક મૂળ આવી ગયાં છે. એમાં તમે જોશો કે એ સરદારના મિત્રને માણસરૂપે ન ચીતરતાં તેનું નામ જે બગલો હતું તેનુંજ ચિત્ર પાડ્યું છે. આ વસ્તુનું નહિ પણ માત્ર શબ્દનું, ધ્વનિનુંજ ચિત્ર થયું. વસ્તુને પડતી મૂકી તેના શબ્દને, ધ્વનિને, ઉચ્ચારણનેજ પકડ્યું, એ ચિત્રકળામાંથી નીકળી લેખનકળામાં આવવાનું પહેલું પગલું છે. હજી એમાં ચિત્રલિપિનું અંગ પણ રહેલું છે એ વાત ખરી, પણ તેની સાથે શબ્દલિપિ પણ દાખલ થઈ ચૂકી. મારેજ અમે એને શબ્દ ચિત્રલિપિ કહીએ છઈએ.

વિજ્ઞાનમાં હોકરાંઓ “રેન્ડસ” લામની એક લખવાની રમત કરે છે. તે એક જાતની શબ્દચિત્રલિપિજ છે;—જેમકે “જીવાળ” શબ્દ લખવો હોય તો પહેલી એક જી અને પછી વાળ ચીતરી પૂછે કે વાંચો આ શું

લખ્યું. આ રમતની વધારે સમજ પડવા સાર પહેલાં સ્ત્રીઓ વગેરે પા-
રસી ચોપાનીયામાં એવી રમુજો આવતી હતી તે વાંચી જોવી.

હાલ જે છોકરાંઓની માત્ર રમતજ થઈ પડી છે તે કોઈ સને ગં-
ભીર માણસોની લેખનકળા હશે એમ કહેવું એ કાંઈ કલ્પનાનુંજ નથી.
અમેરિકાના મેકિસન લોકો જ્યારે પહેલવહેલા જોવામાં આવ્યા, ત્યારે તે-
મનામાં આ ખીજ પ્રકારની લિપિ ચાલતી હતી, અને તેઓ સ્થાનિયોડને
તાણે થયા, સદવાસમાં આવ્યા, અને ખ્રીસ્તી થયા તો પણ તે કોઈ કોઈ
વખત એ લિપિજ વાપરતા. “આમેન” શબ્દ તેઓ પાણી અને એળીયાના
ઝાડું ચિત્ર પાડી લખતા, કેમકે તેમની ભાષામાં “આ” નો અર્થ પાણી
અને “મેન” નો અર્થ એળીઓ થાય છે.

આ પ્રમાણે કરતાં પણ ભાષાના શબ્દો જેમાં ધણા તો નિરાકાર
વસ્તુ કે ભાવક્રિયાચાયક છે, તે બધાજ શબ્દો ચિત્ર પાડીને લખી બતા-
વવા એ બેશક બહુ મુશ્કેલ છે. પણ માણસની બુદ્ધિ આગળ કાંઈ અ-
શક્ય જણાતું નથી. મિસરના અસલી લોક જે તેમની વિદ્યા કળાને માટે
અમર કીર્તિ મૂકી ગયા છે, તે પોતાના અધ્યાત્મિક વિચારને પણ શબ્દ
ચિત્રલિપિથી બરાબર લખવાને શક્તિમાન થયા હતા. ઉદાહરણ દાખલ
અનાદ્યંતતા જણાવવાને તેઓ કુંડાળું કાઢતા, કેમકે કુંડાળા ઉપર આંગળી
ફેરવ્યા કરીએ તો તેનો કદી પણ છેડો આવતો નથી. સર્પને મહાબુદ્ધિવાળું
પ્રાણી જાણી તેનું ચિત્ર પાડી ઉદાપણુ શબ્દ સૂચવતા. એ રીતે ચિત્રમા-
ર્ગેજ એ લોક બધા પોતાના વિચાર જણાવતા અને તેની મદદથી કીર્તિ
લેખોજ નહિ પણ ગદ્ય વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખી શકતા. એ જૂના
મિસરીઓની લિપિ “હાઇરોગ્લિફિક્સ” એટલે પવિત્ર લેખ એ નામથી
ઓળખાય છે. ઇજીપ્તના મોટા હેરત ઉપગમનારા પિરામીડો ઉપર ઠેકાણે
ઠેકાણે આ લિપિમાંજ લખેલું છે, અને તે ઉકેલવાની કુંચી યૂરોપના પં-
ડિતોએ ઘણા પરિશ્રમથી શોધી કાઢી છે.

આ પ્રમાણે શબ્દચિત્રલિપિનો જ્યારે એવો વિસ્તાર થાય કે દરેક
શબ્દને માટે એકેકુ ચિત્ર મુકરર થાય, ત્યારે પછી એ દરેક ચિત્રને બરા-
બર મૂળ વસ્તુ પ્રમાણે ચીતરવાની. જરૂર રહેતી નથી, કેમકે હવે તે
વસ્તુસૂચક નહિ પણ શબ્દ સૂચક થઈ રહ્યું છે. હવે તો એટલુંજ લખનારે
ધ્યાન રાખવાનું છે કે એક ચિત્ર ખીજ ચિત્રથી ઓળખાઈ શકે એમ

લખતું. એક ચિત્રનો બધો આકાર ન પાડતાં જે આખતમાં તે બીજા ચિત્રોથી જૂદું પડતું હોય તેજ આખત ઉપર ખસુસ લક્ષ આપી તે ચીતરતું. જેમકે આપણી લિપિ તો અક્ષરની છે તોપણ તેનો દાખલો લઈએ, તો ખ ને બ લખવામાં સરખા થઈ ન જાય એ ઉપરજ સારો લખનાર વધારે ધ્યાન આપેછે. એ ખ મૂળ સંસ્કૃત જ ઉપરથી નીકળ્યો છે અને તેથી એનાં ૨ ને વ જેવા એ અક્ષર બરાબર દેખાડવા ઉપર કોઈપણ લક્ષ આપતું નથી, અને ઘણા તો જાણતા નથી કે એ રીતે ગૂજરાતી ખખખો ઉત્પન્ન થયોછે. એજ પ્રમાણે ચિત્ર લિપિના ચિત્રોને ઢુંકાવી નાંખી છેવટે સંજ્ઞા ૩૫ ચિન્હો રાખ્યાં. શબ્દચિત્રલિપિ જ્યારે આવી રિથિતિએ સુધરીને આવેછે, ત્યારે તેને માત્ર શબ્દલિપિ કહેવી એજ વધારે ઉચિત છે, કેમકે હવે એ લિપિમાં દરેક શબ્દને માટે જૂદાં જૂદાં લખવાના ચિન્હ મુકરર થઈ ગયાં હોયછે. એને ઇંગ્રેજીમાં “હાએરેટિક” કહેછે.

શબ્દ લિપિનો સંપૂર્ણ નમુનો હાલ ચીના લોકમાં તૈયાર છે. ક્રટાકાની પેટી ઉપર ચીનાઈ અક્ષર આવેછે તે તો સૌએ જોયા હશે. એ ચીન દેશની લિપિ છે. એ લિપિમાં વિલક્ષણપણું એછે કે આપણે જેમ “બાવન” થીજ સઘળું લખીએ વાંચીએ છીએ તેમ ન કરતાં એ લિપિમાં તો દરેક શબ્દને માટે એકેકા અક્ષર જૂદોજ કલ્પેલો છે. તેથી ચીનાઈ વિદ્યાર્થીનો જન્મારો કક્કો બહુવામાંજ જતો રહેછે. વ્યવહારી કેળવણી લેનારને ૩૦૦૦ ૪૦૦૦ અક્ષરો શીખવવા પડેછે, અને પછી જેમ વિદ્વાન વધારે તેમ તે વધારે અક્ષર બજેલો છે એમ સમજવું. આ લિપિની કડાકુટ આવી તમે જોશો, ત્યારેજ તમને સમજશે કે આપણી અક્ષરલિપિ કેવી સુધરેલી, સુગમ, ને ફાયદાકારક છે.

અક્ષરલિપિની ઊત્પત્તિની માટે ગ્રીક લોકમાં એવી દંત કથાછે કે કાડમસ નામના એક પુરૂષે તે પ્રથમ ગ્રીસમાં દાખલ કરી, અને તેને તેઓ ઈશ્વરી માન આપતા. એ જાતે ફિનિશિયાનો રહેવાસી હતો. ઈતિહાસકાર ટાસિટસ એ બાબત લખેછે કે મિસરી લોક ચિત્રલિપિથી લખતા અને તેની પાસે શીખીને જાણે પોતેજ શોધક હોય તેમ ફિનિશિયાના વેપારીઓએ અક્ષરલિપિ ગ્રીસમાં દાખલ કરી, આ વાત ખરીછે. અક્ષરલિપિની નવાણું ટકા જોળતો મિસર દેશમાંજ થઈ ચૂકી હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપરના જે “પવિત્ર લેખો” છે તે જોતાં પણ માલમ

પડેછે કે વસ્તુ ચિત્ર મૂકી શબ્દ ચિત્ર લખવાનું પસંદ કરે તો તેમ કરવાની કળા એ લેખકોના હાથમાં હતી. એમ ભાસેછે કે “રેખસ”ની રમતનીરીતે શબ્દ ચિત્ર દાખવું થયા પછી એક નવીજ શુક્તિ માણસને લખવાની સૂઝી આવી. વસ્તુનું નહિ પણ તેના ઉચ્ચારણનુંજ ચિન્હ જરૂરનું છે એટલું સમજ્યા પછી સ્વાભાવિકપણેજ તે વસ્તુના આકારને મૂકી તેના ઉચ્ચારણ ઉપર વધારે લક્ષ આપવા માંડ્યું. એ અરસામાં કોઇને એમ લાગ્યું કે “જુ” ને “વાળ” એવાં પદ પાડી ચીતરીએ છીએ તે કરતાં દરેક અક્ષરનેજ પકડીએ તો કેમ, અને અક્ષર લખવાને માટે એમ કરવું કે તે જેનો આદાક્ષર હોય તે વસ્તુનું ચિત્ર પાડવું. એટલે કે લખવો હોય તો કમળ, ખ લખવો હોય તો ખાળું, મ લખવો હોય તો ગાય ચીતરવી. એને આદાક્ષર સૂચક શબ્દ ચિત્રલિપિ કહીએ તો ચાલે. આવી લિપિ તો મિસરી લોકોએ પરિપૂર્ણતાએ પહોંચાડી હતી એમ તેમના લેખો ઉપરથી સાફ જણાય છે. ખામી એમાં એટલીજ હતી કે તેઓ આ પ્રમાણે અક્ષરવાર જોડણી કરીને શબ્દો લખતાં; અને વળી તે આખા શબ્દનું ચિન્હ પણ તેની જોડે ચીતરતા. જાણે પીછીના હોયકે અક્ષરલિપિ કોઇને ન ઉકેલે તો આ શબ્દ ચિત્રથી પણ તે વાંચી શકે. મતલબ કે તેમના લખાણમાં શબ્દચિત્રલિપિ અને અક્ષરલિપિ સેળમેળ થઈ ગએલી હતી ધર્મના લેખ ચિત્રલિપિમાંજ બહુધા હોવાથી ચિત્ર કાઢી નાંખવા એ લોકોને રૂચ્યાં નહિ હોય. જૂના ધર્મલેખ વાંચવા લખવાને માટે શબ્દ ચિત્રલિપિનો અભ્યાસ જરૂરનો પણ હતો, અને તે જાણીજ ધર્મોલયોની શાળામાં એ બંને લિપિ સેળમેળ શીખવવાનો ધારો રાખ્યો હશે. વ્યવહારી કામમાં તો કેવળ અક્ષરલિપિજ વાપરતા હોય એમ પણ અને એમ છે. એ ગમે તેમ હો, પણ વ્યવહાર શુદ્ધિના કિનિશિયન વેપારીઓએ તોજેયું કે હવે વસ્તુનાં ચિત્રામણની રીત નિરૂપયોગી છે, અને તેમણે અક્ષરચિત્રજ વાપરવા માંડ્યાં. તેમના સંપ્રદાયમાં આવવાથી ઓક લોકોને પણ અક્ષરલિપિનું જ્ઞાન થયું.

દુનિયામાં જે હાલ હજારો મૂળાક્ષર લખાય છે તેમાંના બ્રહ્મખરાનું મૂળ આ કિનિશિયન લિપિજ છે. યુક્ષેપના સવળા દેશોમાં જે એળી સી ચાલેછે તે ખંધીજ ઓક લોકના “એલ્કા બેટા” ઉપરથી ચાલે છે. ફારસી અરબીના “અલેફ્” તો ખુલીજ રીતે તેના નામ ઉપરથી પણ એ

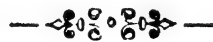
ફિનિશિયન મૂળની સાક્ષી આપેછે, હીન્દુભાષાનો પહેલો અક્ષર અલેક્ષ છે અને અલેક્ષ શબ્દનો અર્થ તે ભાષામાં બળદ એવો થાય. બીજો અક્ષર “બેથ” છે તેનો અર્થ ઘર. ત્રીજો અક્ષર જિમ્મલ એટલે ઊંટ, વગેરે, વગેરે. પ્રથમ અલેક્ષને માટે બળદીયોજ સ્તીતરતા હશે, અને પછીથી ધીમે ધીમે તે સંક્રોમાઈ ફેરવાઈ એક શબ્દચિન્હજ થઈ ગયેલું, અને પર્યંતે તે શબ્દચિન્હ ટળીને તેના આઘાક્ષર ઉપરથી માત્ર અક્ષરનુંજ તે ચિન્હ થઈ રહ્યું, બીજા અક્ષરોનું પણ એ પ્રમાણેજ સમજવું.

સૃષ્ટિ અવલોકન કરનારા શોધકો સાતીત કરી આપેછે કે ઇજિપ્તના મૂળ વસ્તુચિત્ર, શબ્દચિત્ર, અને હેવટના આઘાક્ષર ચિત્ર અથવા અક્ષર એ એક બીજા ઉપરથીજ ઉત્પન્ન થયેલાં છે. ફિનિશિયનના મૂળાક્ષર એ બીજું કંઈજ નથી પણ જુજ ફેરફારની સાથે ઇજિપ્તના આઘાક્ષર ચિત્ર, ગ્રીક લોકો તે કમુલ કરેછે કે અમારું અક્ષરજ્ઞાન ફિનિશિયનો તર્કથીજ મળેલું છે. એ ગ્રીક લોકોના મૂળાક્ષર ઉપરથી યુરોપની હાલની સઘળી લિપિયો નીકળીછે. કાળાંતરે આકારમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે, તોપણ તે એક મૂળના છે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વર્ણનો અનુક્રમ પણ મુળ “અલેક્ષ” નોજ સઘળે હજી કાયમ છે, અને એ કક્ષો પોતની ભાષાઓને બરાબર બંધ બેસતો નથી, તોપણ તેમાં તેમણે થોડાજ ફેરફાર કર્યો છે. એ કારણથીજ ઇંગ્રેજ વિગેરે યુરોપી ભાષાઓ લખવી વાંચવી અઘરી અને કઠંગી થઈ ગઈછે.

આ ઉપરથી તમે જોશો કે પ્રથમ વસ્તુનાં ચિત્ર પાડનાં પછીથી શબ્દનાં ચિત્ર થયાં, પછીથી આઘાક્ષર ચિત્ર નીકળ્યાં, અને છેવટે ચિત્ર ભાગ ધસાર્થ જઈ એ આઘાક્ષરો અક્ષર ચિન્હજ માત્ર થઈ રહ્યા. આપણી સંસ્કૃત અથવા દેવનાગરી લિપિપણના સઘળા ગુણને પરિપૂર્ણપણે પામી છે. અલેક્ષ કે એગીસી એવાં વસ્તુ સૂચક નામ કાઢી નાંખી અમાને કષ્ણ વગેરે મૂળાક્ષરોનાં મૂળ નામજ ઓળખી અતિશાસ્ત્રીય અનુક્રમમાં ગોઠવી તે દરેકને માટે નિરનિરાળા એવાં ચિન્હ મુકરર કર્યાંછે કે તે વાંચવા લખવામાં સેશપણ બ્રાંતિજનક રહ્યાં નથી. સંસ્કૃત ભાષાનાં સઘળા ઉચ્ચારણને માટે અલેક્ષ ચિન્હ છે. એ ચિન્હો જોઈએ તે કરતાં ઓછાં પણ નથી અને વધારે પણ નથી. ઇંગ્રેજીમાં “હ” અક્ષરના ઉચ્ચાર દોઈવેળા “જ” ને કેઃધિવાર “ગ” થાયછે તેમ આ સંસ્કૃત લિપિમાં કદી પણ થતું

નથી: લખાણું તે વંચાણું એ બોલ ખરેખરી યથાર્થતાથી તો સંસ્કૃત લિપિ-
નેજ લાગુ પડેછે.

આ દેવનાગરી લિપિ કેમ અને ક્યારે ઉત્પન્ન થઈ એ બાબત આપણા
શાસ્ત્રોમાં કાંઈપણ કહ્યું નથી. યુરોપીયન વિદ્વાનોનું કહેવું એમછે કે એ પણ
દ્વિનિશિયન મૂળાક્ષરો ઉપરથીજ નીકળી જાય છે. એમ પણ હોય, પરંતુ
એ અટકળની સામા કેટલાક જગરદસ્ત વાંધા ઉભા થયા છે. છેક વેદના
અંગમાં હાલ આપણે બણીએ છીએ તેવાજ મૂળાક્ષરનો પાઠ આપેલો છે,
એ પાઠ આપવાનો હેતુ લિપિ શીખવવા શીખાવ બીજાને શો હોઈ શકે? વળી
બાપાનું પ્રથક્કરણ કરી આ પ્રમાણે મૂળ ઉચ્ચારણોનો યથાર્થ અનુક્રમ કરી
શક્યા, તે લોક લિપિ વિનાના હોય એ માણસની અક્ષરમાં ઉતરી શકતું
નથી. જેણે શબ્દે શબ્દને ચૂંચી વિવિધ પ્રકારે તોડીઝેડી દુનિયામાં આપી
ને અતુલ્ય એવું વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ઉમું કરેલું તે લોકને બાપાનાં જે મૂળ ઉ-
ચ્ચારણો રોજ બણીજતા હતા તેને માટે લખવાના ચિન્હ કલ્પવાનું માત્રજ
સૂઝે નહિ એ મનાઈ શકતું નથી. માકસમૂલર પણ કયુલ કરેછે કે એ ઘણું
અમત્કારિક તો બાસેછે, પણ વસ્તુતઃ પાણિનિના કાળમાં લિપિ નહોતી એ
સાબીત કરવા અપ્રાધ્યયી લેખને કહેછે કે જુઓ એમાં એક શબ્દ લેખન-
કળાને લગે એમાં માલમ પડેછે. પણ આ તર્કનું ગોઠડરટકરે મહા વિસ્તાર
અને યથાર્થતાથી ખંડન કરી નાખ્યું છે. અને સાર પછી થોડાજ સંસ્કૃતીઓ
હાલ યુરોપમાં એમ કહેવાનીહિંમત ધરાવે છે કે પાણિનિના કાળમાં અક્ષર-
લિપિ નહોતી. અમારો તો એજ વિચાર છે કે લિપિ હોયા વિના વ્યાકરણ
શાસ્ત્રનો સૂક્ષ્મ વિચાર માણસથી થઈ શકેજ નહિ. માટે વ્યાકરણ કાળની
પૂર્વેજ ગમે સારે અને ગમે તે રીતે અક્ષર લિપિ ભરતખંડમાં દાખલ થઈ
હશે એમ માનવું એ વધારે સલામતી બરેલું છે.

સ્વભાષાના અભ્યાસનું અગત્ય.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં ગૂજરાતી ભાષા દાખલ કરાવવાની
અર્થે જે ઇંગ્લેન્ડમાં અમદાવાદની ગૂજરાતવર્નાકુલર સોસાયટીએ તૈયાર
કરીછે તેનો ખંડો અમારી પાસે આવ્યો તે વાંચી અમને ઘણો આનંદ
થયોછે, અને આ મહા ઉપયોગી પગલું ભરવાને માટે અમે એ સોસાયટી

ટીને તથા તેના સેક્રેટરીને ખરા અંતઃકરણથી ધન્યવાદ આપીએ છીએ. સેસાઇટી લખેછે તે ખરૂં છે કે કેટલાક વખતથી ગૂજરાતી ભાષા ઇંગ્રેજ કેળવણીની પછાત ષડી ગઈ છે, અને એતો નિર્વિવાદ છે કે હિંદુસ્તાનના લોકોનો પુનઃસંસ્કાર પર્યંતે દેશી ભાષાની માર્ફતેજ થવો શક્ય છે, તો પછી ઇંગ્રેજનો પ્રસાર દેશી ભાષાને ઉત્તેજક થઈ પડે તે પ્રમાણમાંજ તે દેશસ-મન્નને ખરો ઉપયોગી ગણી શકાય, ઇંગ્રેજ કેળવણીની શરૂઆતમાં એમ હતું અને કેટલાક ઇંગ્રેજ બણી સ્વભાષા માર્ફતે પોતાના તે જ્ઞાનનો લાભ દેશી બાઇઓને આપવા સમર્થ થયા. આપણા ઘણાખરા જોડા ગ્રંથકર્તા અને સુધારકો આ કાળના છે, તેમ તેઓ કરી શકતા હતા તેનું કારણ એકે તે સમે સ્વભાષાની કેળવણી પાઠશાળા પર્યંત સારી ચાલતી હતી. યુનિ-વર્સિટી નીકળ્યા પછી પણ થોડા વર્ષ એમજ આદ્યું, અને તેથી કાંઈ કુર્ચાદ કરવાનું કારણ મળ્યું નહિ.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાં પહેલાં તો દેશીભાષાઓ હતી, પણ ઘણાં વર્ષથી તે કાઢી નાંખવામાં આવી છે અને એ વખતથી દેશી ભાષાઓના અને તત્સંબંધે દેશી સુધારાના કાળચંદ્ર ખેડાછે. યુનિવર્સિટીએ ઠરાવ કર્યો કે હવેથી દેશી ભાષાને સ્થળે વિદ્યાર્થીઓએ કોઈ શિષ્ટ ભાષા જેમકે સં-સ્કૃત, લાટિન, વગેરે લેવી જોઈએ; અને એ ઠરાવની સામા અગમખુદ્ધિથી દાકતર વિલસન જેવા ભાષા શાસ્ત્રીએ જખરી બાથ બીડી તોપણ છેવટે તેનું કાંઈ ચાલી શક્યું નહિ, અને પાઠશાળાઓના અભ્યાસમાંથી વિદ્યાર્થીની સ્વભાષાને સામટોજ દેશવટો આપી શિષ્ટ ભાષાઓને સંસ્થાપી. આટલેથીજ આ નુકસાન અટક્યું નહિ, પણ ધીમે ધીમે હાઇસ્કૂલોમાંથી પણ દેશી ભાષાઓ સ્વભાવિકપણેજ નીકળી ગઈ, કેમકે શિષ્ટ ભાષા ન બણેલાને પાઠશાળામાં દાખલ કરે નહિ અને ત્યાં દાખલ થવાજોગ છોકરાને તૈયાર કરવા એજ આજ પર્યંત હાઇસ્કૂલોનું કર્તવ્ય મનાએલું છે. હાલ હાઈસ્કૂ-લોના ચોથા, પાંચમા, ને છઠ્ઠા ધોરણોમાં તો ગૂજરાતી બિલકુલ ચાલતુંજ નથી, અને સાતમામાં અગર જો જોની હિંમત માર્ફિડ્યુલેશનમાં શિષ્ટ ભાષા લેવાની ચાલતીજ નથી તેને છેવટના બે ચાર મહીના ગૂજરાતી શી-ખવવામાં આવેછે તોપણ તે માત્ર નામનુંજ. એથીતો ઉત્તરી અસર છો-કરાઓના મન ઉપર એવી થાય છે કે ગૂજરાતીમાં શીખવાનું કાંઈ નથી, અને એતો અમે જન્મ્યા ત્યાંથીજ શીખી ચૂક્યા છઇએ.

• આંચસ્કૂત્રોના ધોરણમાં ગૂજરાતી છે અને તે અઠવાડિયામાં એકાદ કલાક બધે શીખવાય છે પણ ખર્ચ, પરંતુ માસ્તર તથા છોકરા બનેનું વિશેષ લક્ષ્ય ઇંગ્રેજી અભ્યાસ સારો દેખાડવા તર્ફ રહેવાથી ત્યાં પણ આપણી સ્વભાષા અનાદર અને દુર્લક્ષ્ય પામે છે. આ બધાનું પરિણામ એ થાય છે કે છોકરો આશરે દશ અગીયાર વર્ષની ઉંમરે ઇંગ્રેજી બણવા માંડે છે ત્યાંથીજ ગૂજરાતી બાપાને પડતી મૂકી પરભાષાના અભ્યાસમાં એવો મંડે છે, કે ૨૦-૨૨ ની ઉંમરે જ્યારે તે ખી. એ. થઇને બહાર નીકળે છે ત્યારે સ્વભાષાની રૂઢિ, વ્યાકરણ, શિષ્ટગ્રંથો, અને અક્ષર જોડણીથી પણ લગભગ એક પરદેશી જેવોજ અગાળ માલમ પડે છે. હવે તે એનું અંધ બણતર દેશને કોડી પણ કામનું શી રીતે થઈ શકે? વાત ખરી કે આ વખતે એ પોતાનું ગૂજરાતી તૈયાર કરવા ધારશે, તોતે જલદથી કરી શકશે; પણ તેમ કરનારા વિરલાજ, અને બાળપણનો અભ્યાસ ન હોવાથી કવિતાદિ કેટલીક બાબતમાં તો સરજતા મેળવવી એ લગભગ અશક્યજ માલમ પડશે. સંસ્કૃત જ્ઞાન ગૂજરાતી ગ્રંથકારને અમે કેટલેક અંશે અવશ્યનું માનીએ છીએ, તોપણ ગૂજરાતીને પડતુંજ મૂકી તેનો અભ્યાસ કરવાથી કેવો અનિષ્ટ અને હસામણો ભાષાદંભ ઉભો થાય છે તે આપણા શાસ્ત્રી વર્ગના ઉદાહરણ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ; અને એવો અનિષ્ટ બનાવ જ્યાં ઇંગ્રેજી જેવી છેક ગુદીજ પરભાષાના વિશેષ અભ્યાસમાં પોતાનો વિધાકાળ કાઢ્યો હોય, અને તજજન્ય પાશ્વિમાત્ય વિચારોનોજ પ્રસાર કરવાનું ન્યાં કર્તવ્ય આવી પડ્યું છે, ત્યાં વિશેષે કરીનેજ બનવાનો ધણો સંભવ રહે છે. જ્યારે જ્યારે આવા લખાણનું ભાષાવિવેચન કરવું પડે છે ત્યારે અમે તે ધણીજ નાખુશી, સંક્રાંચ, અને લખનાર સાથે પૂર્ણ સમભાવથીજ કરીએ છીએ. તેનું કારણ એજ છે કે અમે પાકુ સમજીએ કે એમાં એ લખનારનો કાંઈ પણ વાંક નથી, અને એતો એનાથી બનતું જે કરે છે તે ધણી સાબાશીનેજ લાયક છે, એમાં જે દોષો છે તેતો ખોટી અસ્વાભાવિક હાલ ચાલતી યુનિવર્સિટીની શિક્ષણપદ્ધતિનુંજ અનિવાર્ય પરિણામ છે.

*અહા! હાલ કેળવણી જેવી ઉંચી આટલા બધા તરણો લે છે, તેવી જો સ્વભાષાનીજ માફતે અપાતી હોત, તો આપણો દેશ વિદ્યાદિ સર્વે બાબતોમાં કેટલીખંધી સુધારણાને પામ્યો હોત! એનો જ્યારે કાંઈ તર્ક કરીએ છીએ, ત્યારે અમારો આત્મા છેક છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, અને વખતે એવો નિર્વીર્યકારી વિચાર પણ બળબત્તર થઈ પડે છે કે જ્યાંસુધી સ્વભાષાએ પોતાનો એ સ્વાભાવિક હક સંપાદન કર્યો નથી, ત્યાંસુધી તે દ્વારા જે વિશેષ પ્રયત્નો વિદ્યાવૃદ્ધિના કરવા તે નિષ્ફળજ છે!

આ ફરીઆદ આજકાલની નથી. છેક સને ૧૮૭૦-૭૧ ના કેળવણી ખાતાના રીપોર્ટમાં તે વેળાના ડિરેક્ટર મિ. પીત્રે કડવા શબ્દોમાં લખ્યું છે કે યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સ્વભાષામાં લખવાને બરાબર શક્તિમાન નથી. અને તે ખામી ટાળવા તેમણે યુનિવર્સિટીને બક્ષામણ કીધી હતી કે માદ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામાં સ્વભાષાનું જ્ઞાન તપાસવાની વિશેષ ગોઠવણ કરવી જોઈએ. એ બક્ષામણ મંજૂર ન થવાથી ઇંગ્રેજ સ્કૂલોના ધોરણમાં એ સાહેબે શિષ્ટભાષાની સાથે સ્વભાષાપણ દાખલ કરી હતી. તે વેળા (૧૮૭૨ ના જાનેવારી માસમાં) અમે પણ એ સંબંધી ચીકવાઈને એમ લખ્યું હતું કે “દેશના આટલાખંધા પૈસા ખરચીને જે માણસોને સરકાર બહાવેછે તેઓ જો આખરે પોતાના દેશીભાઈઓને આ રીતે મેળવેલા જ્ઞાનનો કાંઈએ લાભ આપવાને અશક્તિમાન અને નારાજ માલમ પડે, તો અમે કહીએ છીએ કે તે અમુક માણસોના લાભ શિવાય દેશને તે પૈસા કાંઈ પણ કામે આવ્યા નહિ. દેશીભાષાને બરાબર જાણનારા અને (તેમ હોય ત્યારે) તેનો સ્વભાવિક રીતેજ શોખ રાખનારા વિદ્વાનો જ્યાં લગી આપણી યુનિવર્સિટી પેદા કરતી નથી ત્યાં સુધી તે દેશને થોડોજ લાભ કરે છે” પણ નગરખાનામાં તૃતીનો અવાજ કોણ સાંભળે ? પીત્રસાહેબ સરખાની અનુભવી અને ઓઢાની રૂએ કરેલી બક્ષામણ પણ યુનિવર્સિટીએ રદ કરી નાંખી, તો આ બાપડા ખુશમાં પડેલા ચોપાનીયાનું આકંઠ તે કોને દાને જાય ! તે વેળા દેશીછાપો રાજક્રિય અને વિદ્યાપ્રકરણી બાબતમાં બાળપણની મૂળી અવસ્થામાં હોવાથી, તેણે તો એ વાત ઉપર કાંઈજ ચર્ચા ઉઠાવી નહિ. દેશીછાપો વિદ્યાપ્રકરણી બાબતમાં તો બોલતો થવાને પાંચ છ વર્ષજ ભાગ્યે થયાં હશે, અને હજી પણ તેમાં સતત કે ગંભીર ચર્ચા ચલાવવાને શક્તિમાન જણાતો નથી. અમારાવિચાર પ્રમાણે તો દેશી છાપાએ ગૂંજરાતી ઇંગ્રેજી નિશાળો કે પાઠશાળાના ધોરણો, શિક્ષણ પદ્ધતિ, વગેરે ઉપર હમેશાં ખસુસ લક્ષ આપવું જોઈએ, કેમકે રાજક્રિય સુધારા કરતાં પણ દેશની બાવીરિથિતિ ઉપર એ સારી કે માઠી અસર વધારે કરનાર છે. રાજક્રિયાદિ સર્વે સુધારણાઓનું મૂળ કેળવણીજ છે. એ કદી આપણે ભૂલવું જોઈએ નહિ. હાલ આ અર્જંતી બાબત ઉપર બધો દેશી છાપો એક અવાજે બોલી ઉઠ્યો એ ઘણી સંતોષકારક વાતછે, અને અપ્રશાંસે કે તે પ્રત્યેકના તંત્રીઓ પોતાની એ બાબત હાંસ મેળી પડવા દેશે નહિ.

યુનિવર્સિટીએ દેશી ભાષાઓના અભ્યાસને ખાસ ઉત્તેજન આપવું

જોઈએ તેનું એક વિશેષ મહાભારત કારણ છે તે ઉપર હમીશાં લક્ષ રાખવાની અમે દેશહિતેચ્છુઓને વિનંતિ કરીએ છીએ. એ કારણ એવું તો નવાઈ જવું છે કે તે ઉપર યોડાનુંજ લક્ષ ગએલું છે એ જોઈ અમને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. એવું કાંઈ દેશમાં થતું નથી, થયું નથી, અને થવાનું પણ નથી. એ ભરતખંડની હાલ ચમત્કારી સ્થિતિનુંજ ચમત્કારી ફળ છે. શિષ્ટ અને વિદેશી ભાષાઓના અભ્યાસ તો બધા દેશમાં ચાલે છે, તે ઉપર વિશેષ લક્ષ પણ ઘણે ઠેકાણે સ્વદેશી ભાષાનો પાઠશાળામાં મુદત્તજ અભ્યાસ થતો નહિ હોય, પણ તે બધે ઠેકાણે એ વિદેશી ભાષાની કે બીજી કેળવણી તમામ અપાય છે તે પોતાના દેશનીજ ભાષામાં, અને તેમ હોવાથી અગર જે સ્વભાષાનો અભ્યાસ નામનો બંધ પડે છે, તોપણ તેમાંજ વિદેશી ભાષાની કે વિદ્યાઓની ચર્ચા પળેપળ શાળાઓમાં ચાલવાને લીધે સ્વભાવિકપણેજ સ્વભાષામાં તમામ વિચાર પ્રગટ કરવાની શક્તિ કેળવાતી જાય છે. આફસ-ફર્ડમાં ગ્રીક વિગેરે અનેક પરભાષાઓ ઉપરજ બહુ લક્ષ આપવામાં આવે છે, પણ તે સંબંધી પ્રોફેસરો જે ભાષણો આપે છે તે ઇંગ્રેજીમાંજ અને એ પ્રમાણેજ બીજા તમામ વિષયોનું સમજવું. આમ હોય, તો પછી સ્વભાષા આપોઆપજ વિદ્યાર્થીની કેળવાય. પણ એથી ઉત્તરું આપણા દેશમાંતો છોકરો ઇંગ્રેજી ચોથું ધોરણ શીખવા લાગ્યો કે તેને વર્ગમાં ઇંગ્રેજીજ બોલવું પડે છે, અને માસ્તરોતો તમામ સમજુતી અત્યંત ઇંગ્રેજીમાંજ આપે છે. આમ થવાથી છોકરાને સમજવું કેટલું મુશ્કેલ પડે છે, ગોખણને કેવું ઉત્તેજન મળે છે, અભ્યાસમાં કેટલો કાળ મિથ્યા જાય છે, અને પરિણામે સ્વમુદ્દિનો ઉઠાવો નાશ પામી વેદીયાપણું કેટલું આવે છે, એનું નિરાકરણ કરવું એ જૂઠાંજ વિષય છે અને તે બાજત અમે આ સ્થળે કાંઈ પણ બોલવા માગતા નથી, પરંતુ આ પ્રમાણે ૧૩-૧૪ વર્ષની ઉમરથીજ ગંભીર અને વિદ્યાના વિષયોમાં પરભાષાનેજ અવલંબી રહેલા માણસ મોટપણે પોતાના દેશીભાષાઓ સાથે એવા વિષયોની વાતચિત્ત સ્વભાષામાં કરવા કેવળ અશક્તિમાન ચંદ્રગએલોજ માત્રમ પડે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય? લોકોને ઉપયોગી પડે એવાં પુસ્તકો લખી શકવાની તો આજ્ઞાજ શી? આશ્ચર્યતો એ છે કે આવી કૃત્રિમ સ્થિતિમાં ઉછર્યા છતાં કેટલાક પોતાના આત્મવ્યવસ્થા તેમ કરવાને કેટલેક દરજ્જે પણ શક્તિમાન થાય છે. ખરુંજ કહીએ, તે તો જ્યાં સુધી

આપણી નાની કે બોટી સઘળીજ શાળાઓમાં *સ્વભાષાની માફતેજ કે-
ળવણી અપાતી થઈ નથી, ત્યાં સુધી નોંધએ તેઓ વિદ્યાભ્યાસ કે તેનો દેશમાં
પ્રસાર થવાનો નથીજ, અને એમ થશે ત્યારેજ આપણા દેશનું ખરૂં સાક્ષ-
રત્વ પોતાને રૂપે પ્રકાશી વૃદ્ધિગત થતું જશે.

સ્વભાષાની માફતેજ બધી કેળવણી આપવી એ અમે જાણીએ છીએ
કે હાલ અનેક કારણોને લીધે બની શકે એમ નથી, અને તેમ કરવાની
અમે ભક્ષામણુ પણ હાલ કરતા નથી, પરંતુ અમારો કહેવાનો હેતુ એ છે
કે સ્વભાષાને આમ રવડતી નાંખવાનું તો પ્રાપ્ત થયુંછે, તો પછી તે બદલ
કાંઈ આડકતરી રીતે તેના હક જાળવી શકાય તેમ કરવું એનો યુનિવર્સિ-
ટીની ખાસ ફરજ અને એક સામાન્ય દયાનું કામછે. પરંપરાના હકદાર રા-
જાને પદબ્રષ્ટ કરવો એમ તો ઠીક, તો પણ તેના નિર્વાહ અર્થે કાંઈ ઝાગી-
ર બાંધી આપવી એનો નિર્દયમાં નિર્દય વિજેતા પણ પોતાની ફરજ સમ-
જેછે. હાલતો આપણી સ્વભાષાઓ પદબ્રષ્ટ થઈએ એટલુંજ નહિ, પણ
યુનિવર્સિટી તેને જીવાઈ જોઈએ પળુ આપતી નથી. એ બિચારીઓ હાલ
માગી બીખી જેમ તેમ કરતાં પોતાનું પેટ ભરેછે, અને લોકો તેને મર-
વા તો દેવાનાજ નથી, પણ આમ તેને જુએ મરતી અવસ્થામાં રીયાતી રા-
ખ્યાર્થી યુનિવર્સિટી શો ફાયદો ધારેછે તે અમે બિલકુલ સમજી શકતા નથી.
એણે તો એની પદબ્રષ્ટ સ્થિતિ જોઈ જેમ અને તેમ સઘળા વિષયો કરતાં
એને વિશેષ આપવું નોંધએ, કે બીજા વિષયોની કેળવણી પણ દેશમાં
ખરી ફળદ્રુપ થાય.

તે છતાં શિષ્ટ ભાષાઓને કાઢી નાંખી ગૂંજરાતીને ઉત્તેજન આપવાનું

*અત્રે એ વાત કાંઈ વિસ્તારવાનો પણ હેતુ માત્ર એજછે કે તે તર્ફ
દેશહિનેચ્છુઓનું લક્ષ ખેંચવું. એમ થવું એ હાલ શક્ય નથી, પણ તે
શક્ય થાય એવી સ્થિતિએ પહોંચવું. એ આપણો સદા ઉદ્દેશ્ય તો હોવાજ
નોંધએ, અને તેમ થવામાં સાધનભૂતો કારણોને પ્રસંગ આવે ઉત્તેજન
આપવું નોંધએ. સ્વભાષાની માફતે કેળવણી આપવાનું મદત્વ હજી દેશહિ-
નેચ્છુઓમાં પણ થોડીજ સમજેછે, અને કેટલાક સમજેછે તે તે હાલ
શક્ય નથી માટે સદાશક્યજ રહેશે એવા મોહમાં પડી તે સંબંધી કેવળ
નિરપેક્ષ થઈ પતેછે—તે તર્ફ એક નાનું પગલું ભરવાનો પણ ઉદ્યોગ ક-
રતા નથી.

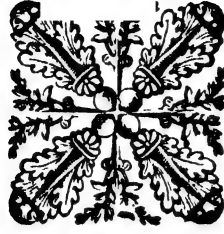
અમે કહેતા નથી, એને સોસાઇટીની માગણી પણ તેવા પ્રકારની નથી. સંસ્કૃત ભાષાને અભ્યાસ શાળામાં દાખલ થયાથી ઘણા ફાયદા થયા છે અને ચાલે છે. પ્રોફેસર મણિલાલ, મિ. નરસિંહરાવ, મિ. ત્રિપાઠી, મિ. ધ્રુવ વગેરે પાંચ સાત લેખકો આ દશકામાં તૈયાર થયા છે તે સંસ્કૃત અભ્યાસના જ પુણ્ય પ્રતાપે, અને તે ઉપરાંત સામાન્ય રીતનો જે સંસ્કૃત જ્ઞાનનો પ્રસાર ચોતર્થ થયો છે તે દેશને એથી પણ વધારે લાભકારક છે. એથી પાશ્ચિમાલ્ય વિચારોની સાથે પૂર્વ તર્કના વિચારોનું ઘટિત સંમિલન ચાલે છે, દેશાનુરાગ વધે છે, અને સ્વભાષાને કેળવવાના સગળ સાધનો હાથ લાગે છે. એ સાધનો અલગત સ્વભાષાના યોગ્યજ્ઞાન વિના નકામાં જ છે, પણ તે ઉપરથી તેના સાધનપણાનું મહત્ત્વ કાંઈ ઓછું થતું નથી. જ્યાં કર્તાનો અભાવ હોય કારણ શું કરે ? અમારો તો મૂળથી જ એવો વિચાર છે કે દેશી-બોલી હાલ કેળવણીમાં સ્વભાષા, ઇંગ્રેજી, અને સંસ્કૃત એ ત્રણે અવશ્યનાં છે, અને તમ થવાનો દિવસ પણ પાસે જ છે એમ એમ જોઈએ છીએ, અગર જો હાલના આ સોસાઇટીના પ્રથમ પ્રયત્નોની સિદ્ધિ મળશે કે નહિ એમ કહી શકતા નથી.

આ પ્રમાણે ત્રણ ભાષાઓનો અભ્યાસ પાઠશાળામાં દાખલ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર બોલે નહિ વધી પડે તેની સંભાળ રાખવાની બેશક ધાણી જ રહે છે. કેમકે તે વર્ગ હાલ છે તેટલાથી જ ગોખણમાં પૂરો દબાઈ ગયેલો છે. પણ એનો ઉપાય સોસાઇટી બતાવે છે તે પ્રમાણે સરળ જ છે, એટલે, બીજા વિષયોમાંથી કાંઈ કાંઈ ઓછું કરવું. અમે ધારીએ છીએ કે માત્ર ઇંગ્રેજી સિવાય બધામાંથી કેટલુંક ઓછું થઈ શકે એવું જ છે. પ્રથમ તો હાલ મૅટ્રિક્યુલેશનમાં જેટલું અધું સંસ્કૃતજ્ઞાન માગવામાં આવે છે તેટલાની કાંઈ જરૂર નથી. વ્યાકરણના સામાન્ય જ્ઞાન સાથે હિતોપદેશ કે પંચતંત્ર છોકરા સમજે તો બસ છે. કલ્પનામાં તો હાલનું ધોરણ એટલું જ છે, પણ પરીક્ષકો સ્વચ્છંદપણે કાંઈ પણ મર્યાદા રાખતા નથી. એનો ઉપાય એ જ છે કે (ઇંગ્રેજીમાં તો નહિ) પણ સંસ્કૃતમાં મદ્રાસની પેઠે એક ચોપડી મુદ્રિત કરવી અને તેમાં વિશેષ કરીને ભાષાંતર ઉપર જ લક્ષ રાખવું. તેમજ પેહેલી બી. એ. માં સંસ્કૃત બુલુ જ છે. વેદ, ન્યાય, કાદંબરી, અને બંધુભૂતનાં નાટક એ અકેકો વિષય અકેકી કઠિણમાં કઠિણ શૈક્ષિતો નમુના છે, અને તેમાંનો એક જ જોઈએ તેવો કરતાં બરેખંડ કહીએ તો ઓ-

છામાંઓણું એક વર્ષ લાગેજ, તો તે ચારેને એક વર્ષમાં ગોખી દેવાથી નિરર્થક ગોખણુ શિવાય બીજી લાભ શો થઇ શકે? આવા ગોખણુથી પૈ-દક કે નૈયાયિક કોણુ થયો અથવા થવાનો છે? એ કરતાં કાવ્યાદિ સાહિત્ય ગ્રંથોનું જ્ઞાન યથાર્થતા ભર્યું થતું હોય તોજ બસ છે. વેદને ન્યાય એમ.એ. નેજ માટેજ રહેવાદો. એજ પ્રમાણે ગણિતમાં કેટલુંક જ્ઞોણું થઇ શકે એમ છે, અને પ્રિવિયસમાંથી logic (ઈંગ્રેજી ન્યાય) કાઢી નાંખ્યો હોય અથવા ઇચ્છા ઉપરજ રાખ્યો હોય તો ઠીક. એ કરતાંતો અર્થ વિધાનું જ્ઞાન દેશને આજ કાલ વધારે ઉપયોગી થઈ પડે, અને પરીક્ષકો સ્વચ્છંદી ન થતાં એકજ પુસ્તકને વળગી રહે, તો વિદ્યાર્થીઓને ભારે પડે એમ પણ અ-મને લાગતું નથી. ઇતિહાસ સાથે અર્થ વિધાનો બી. એ. માં યોગ્ય અમને તો અનુચિત લાગે છે.

તે છતાં કયા વિષયો કેટલા ઓછા કરવા એ યુનિવર્સિટી પોતાની મરજીમાં આવે તેમ કરે, પણ વિદ્યાર્થીઓપર બોજને વધી પડે નહિ અને પાઠશાળામાં બી. એ. પર્યંત સ્વભાષાનો પંડિતાર્થ ભર્યો અભ્યાસ દાખલ થાય એજ આપણને જોઈએ. અમે ફરીથી આવા શુભ કામમાં સોસાઇટીએ આગેવાની કરી છે તે માટે તેને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આશા રાખીએ છીએ કે દેશી છાપો પોતાનો અવાજ આ *અર્જમાં આ-ગૃહથી સામિલ રાખશે, અને સ્થળે સ્થળના દેશી અગ્રણીઓ આ બાબત નિરાળી અર્જમાં પણ વેળાસર યુનિવર્સિટીપર મોકલી તે આ માગણી ક-બુલ રાખવામાં આવે ત્યાં સુધી જંપશે નહિ એમ અમે અમારા અંતઃકર-ણથી ઇચ્છીએ છીએ. તથાસ્તુ !

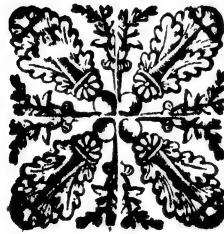
* પારસીઓની ભાષા સંબંધી એ અર્જમાં લખ્યું છે તે અવાસ્તવિક તો નથી, પણ ન લખ્યું હોત તો સાફ, કેમકે તેની વિરુદ્ધ એમાં લખવાનું વિશેષ કારણ અમને કાંઈ જણાતું નથી. હજી પણ અમેતો એ ફક્ત કાઢી નાંખવાની ભલામણ કરીએ છીએ કે નકામો કુસંપ દેશીછાપામાં એ બાબત હમો થાય નહિ.

नवलग्नथावलि.

भाग ४.

सामान्य ज्ञानना विषयो.

ભાગ ૪ થો.

મેદાનો તથા અરણ્યો.

પૃથ્વીનો પૃથ્થ ભાગ ધણેજ દૂર સુધી એક સરખો સપાટ હોય છે સારે અથવા થોડો ધણો ઉતરતો ચડતો હોય છે સારે તેને મેદાન કહે છે. મેદાનમાં હવા અને જમીન જેવી સારી કે નધારી હોય છે, તે પ્રમાણે તે ફળ દ્રુપ કે ઉજડ હોય છે. ગ્રેટબ્રીટન બેટમાં બંને પ્રકારના મેદાનો છે, પણ નાના છે. એવા બેટોપર મોટા મેદાનો નહોય. મહાદ્વિપોપરજ તે હોવાનો સંભવ છે. તે પર હળરો મૈલ લંબાઈનાં મેદાનો હોય છે. યુરોપની ઉત્તર અને ઈશાન તરફના ભાગમાં કંઈ ઊંચાપણું છે ખરું, તે વગર બાકીના સર્વ પ્રદેશ એક મોટું મેદાનજ છે. આ મેદાનનો વિસ્તાર જર્મન સમુદ્રથી ચુરલ પર્વતની તળેટી સુધી છે. નેધરલેંડ, ડેનમાર્ક જર્મનીનો ઉત્તર ભાગ અને યુરોપના રૂશીઆ દેશનો કેટલોક ભાગ એ મૂલકો તે મેદાનમાંજ છે, આ મોટા પસરેલા મેદાનની એક સરખી સપાટીનો બંગ કરનાર ધ્યાનમાં લેવા જોગ ઊંચાઈવાળો વાલદે નામે પર્વત રૂશીઆ દેશમાં છે, પણ તેના ધણા ઊંચા શિખરની ઊંચાઈ જોઈ તો તે ૧૨૦૦ ફુટ કરતાં વધારે નથી. રૂશીઆ દેશમાં રટેપ નામે મેદાન છે તે ઉજડ છે, અને યુરોપ ખંડમાં નેતેમાં પણ ઘણું કરીને બાલ્ટીક સમુદ્ર અને જર્મન સમુદ્રના કીનારાપરના દેશમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઉજડ જમીન છે; એ ઉજડ જમીન શિવાય બાકીના સઘળાં મેદાનો ફળદ્રુપ છે. અરણ્ય નામ જોને છાજે એવો મોટો વિસ્તાર વાળો પ્રદેશ યુરોપખંડમાં નથી. પણ બીજા ખંડમાં તો માત્ર અરણ્યજ કહેવાને લાયક જગાઓ છે.

પૃથ્વી ઉપર સર્વથી મોટું અને ઘણું પ્રસિદ્ધ અરણ્ય સહારા નામે એક આફ્રિકા ખંડમાં છે; તે અરણ્ય એટલે કેવળ રેતીનો સમુદ્રજ છે, અને સહારા શબ્દનો અર્થ પણ તેવોજ છે. આ અરણ્યમાં ધણા જોરથી પવન વાય છે એટલે સમુદ્રની પ્રમાણે રેતીના મોટા મોટા મોજા ઉછળે છે; તે કોઈ કોઈવાર પર્વત જેટલા ઊંચા થાય છે, અને તેનો જવાનો વેગ ધણા મોટો થાય છે; તેથી મુસાફરોના કાફલાને કાફલા તે મોજામાં ગુમ થયા એવું

પણ કોઈ કોઈ વખત બનેલું છે. વાદળાં સુધી જાયા જનારા વંદાનાં આગે ઉઠાવેલા રેતીના સ્થંભો કઠી કઠી ફરે છે. એટલુંજ નહિ પણ એવા વીશવાંશ ત્રીશ ત્રીશ સ્થંભો એકદમ એકજ દિશામાં જતાં જોવામાં આવે છે. એવા સ્થંભો સંબોધ્ય વખતે પૂર્વ તરફ જતાં કોઈ પશ્ચિમ તરફથી તેની તરફ જુવે તો તે કંટલા મોઠા ને લાયકર સામે તેની કદપના પણ થઈ શકતી નથી. તે એટલા ભયંકર દેખાવાનું કારણ એવું છે કે તેમાંથી સૂર્યના કીરણો જાય, તેથી જોનારને આગના ભભુકા ચાલ્યા જતા દોષ એવું લાગે છે. સારાંશ એકે અરધી પૃથ્વી પર પસરેલો જે પાસિફિક મહાસાગર તેમાંથી જવા કરતાં આ રેતીના સમુદ્રમાંથી જવું વધારે મુશ્કેલ છે. સમુદ્રમાં જેવા ખેટા જડે છે તેમ આ અરણ્યમાં વચમાં વચમાં જેના ઉપર લીલુછમ પાસે જોઈએ એવી વિસામાની જગા નજરે પડે છે. એવી જગા જે વચેવચે ન હોત તો એ અરણ્યમાંથી કોઈનાથી પાર જવાત નહિ. તાપથી વ્યાકુળ થએલા અને થાકેલા મુશાકરો આ સુખકારી જગામાં પોતાના ઊંટ સુખાં વિશ્રાંતિ લે છે. એક કવિએ જાંઠને અરણ્યનું નૌકા કહ્યું છે; આ તેની ઉપમા લાયક અને વાજબી છે. આ રમણિય જગા પર વેપારી લોકોના કાફલા આવ્યા એટલે તે મોટી મોટી મસકોમાં પાણી ભરી લઈ આગળ ચાલવા માંડે છે. પરંતુ આટલી તજવીજ કીધા છતાં તે તૃપાના દુષ્પથી મોકળા થતા નથી. કારણ કે તે મહા અરણ્યમાં કોઈવાર અમતકારી કોનો વા વાય છે. તેણે ક-રીને મસકમાં ભરી રાખેલું પાણી નહિ જેવું થાય છે. અને એવું થયું એટલે પાણી ભરી લેવાને આગળ પાછળ કંઈ પાસે ઝરો જઓ તો ઠીક, નહીતો તે મુશાકર અને તેના જાડા વગેરે તૃપાનું દુઃખ ખમીને મરણ પામે છે. એવા દુઃખના વખતમાં તે લોકને પોતાના જાંઠને મારીને તેના કોઠા-માંથી જે પાણી મળે તે પીવું પડે છે. કોઈવાર એવું પણ બને છે કે પાસે પાણીનો ઝરો હોય છે તોપણ પેલા કોના પવનથી સુકાઈને કારો થઈ જાય છે. ઈ. સ. ૧૮૦૫ માં ટિંમક્ટુ નામે શહેરમાં તાશીયેટ જતાં વેપારીના એક

* સમુદ્રમાં જેમ પાણી વગર ખીજી કંઈ નગરે પડતું નથી, તેમ આ અરણ્યમાં રેતી વગર ખીજી કંઈ માલમ પડતું નથી. ને આલી ગ-એલાં ધાણસના પગલાની નિશાની પણ રહેતી નથી તેથી મુશાકરોને રસ્તો જણતો નથી વારં વારે જેમ સમુદ્રમાં હોઠાપંત્ર ને તારથી રસ્તો કાઢે છે તેમ અહિંના પણ કાઢેલા પડે છે.

કાફલાને રસ્તામાં એક મુકામે પીવાને પાણી જરૂર નહિ તેથી ૨૦૦૦ માં જુમનો કાફલો અને ૧૮૦૦ ઊંટ એ મેદાનમાં મરણ પામ્યાં.

આરબસ્તાંત, સિરિયા, અને ઈરાન દેશોમાંનાં અરબો પણ નાનાં સરખાં સહારાજ છે, વાસ્તે તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી, ઈરાન દેશમાંના અરબની વધારે વાત એ છે કે તેના પર ટેકાણે ટેકાણે ખારની પોપડી એ બાઝેલી હોય છે. તેપરથી તેનું નામ ક્ષારારણ્ય પડેલું છે. ઈરાની લોક તેને દર્યા કુતીર એટલે ક્ષાર સમુદ્ર કહે છે, અને રેતીના અરણ્યને સહારા કહે છે. આ ક્ષારારણ્યની લંબાઈ ૭૦૦ મૈલ કરતા વધી છે. અલખુર્જ પર્વતની તળેટીની ઉતરેથી સુમારે ૩૬૦ ઉત્તર અક્ષાંશપરથી તે અરણ્યનો આરંભ થાય છે, અને આગળ કરમાન્યના અરણ્યની સાથે મળીને તે દક્ષિણે આશરે ૩૦૦ સુધી ગયેલું છે, અને પાશ્વરેખા પરથી ૬૦ મા રેખાંશ સુધી પૂર્વ પશ્ચિમ ગયેલું છે. ઈરાન દેશનો મધ્ય ભાગ અને પૂર્વ ભાગ તેમાં છે. તેમાં કાંઈ લીલોત્તરીવાળી જગ્યા છે, પણ તે સઘળાનો વિસ્તાર દર સો મૈલના પ્રમાણમાં પાંચ મૈલ જેટલો નથી.

હિંદુસ્તાનમાં ગંગાની શાખા અને સિંધુ નદીની વચ્ચે મોટાં મોટાં રેતીનાં મેદાનો છે; પણ તે પાછળ કહેલાં અરબો સરખાં ઉજડ નથી.

એશીઆના મધ્ય ભાગમાં જમીન ઉચી છે ત્યાં કોળી અથવા ગોળીનું અરણ્ય છે. તે અરણ્યને મધ્ય ભાગે શામો (રેતીનો સમુદ્ર) એવા નામનું એક રેતીનું મેદાન છે. કોળીના અરણ્યની લંબાઈ સુમારે ૧૨૦૦ મૈલ ને પોહોળાઈ ૫૦૦ થી ૭૦૦ મૈલ સુધી છે. તેમાં શરૂઆતથી છોડા સુધી પૂર્વ પશ્ચિમ સામો નામનું મેદાન છે તેની પોહોળાઈ ૧૫૦ થી ૨૫૦ મૈલ લગી છે. એ અરણ્ય ઘણું ઉચું અને સહારાના કરતાં વિષુદ્ધતથી વધારે આધુ છે, તેણે કરીને સહારા જેવી આકરી ગરમી ત્યાં નથી; પણ તે અરણ્ય પ્રમાણે ત્યાં પણ ઝાડપાકો હોતો નથી, અને ફક્ત ઉંટની મદદથી તે અરણ્યમાંથી જઈ શકાય છે.

અમેરિકા ખંડમાં પણ મોટાં મોટાં મેદાનો અને અરણ્યો છે. ઉત્તર અમેરિકામાં એક મોટું મેદાન છે, તેની એક બાજુએ રોકી અને આલેગાની નામે પર્વતો છે, અને બીજી બાજુએ મોટા સરોવરોને મેક્સિકોનો અખાત છે. એ મેદાનના દક્ષિણ ભાગમાં જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે, અને પાક પણ સારો પાવે; પણ તેના પશ્ચિમ ને વાલ્ડ દરફના ભાગમાં મોટાં

મોટાં અરણ્યો ને સાવાના અને પ્રાચરી નામે ધાસના રાનો છે. એના પશ્ચિમ ભાગમાં ઓઝક અને રોકી પર્વતની વચે એક મહા અરણ્ય છે, તેની પોહોળાઈ સુમારે ૪૦૦ મૈલ છે અને રોકી પર્વતની ઓળાની આપણે જ્યાં સુધી માહિતી મળે છે ત્યાં સુધી એ મેદાન પસરેલું છે. એ મેદાનની જે જગામાંથી પ્લાત નદી વહે છે, તે જગા એશીઆ ખંડના સોપ નામે ઉગડ અરણ્યના જેવી છે. ત્યાંની જમીન અને ખડકમાં ખાર હોય છે તેના પર ખારની પોપટી બાઝે છે, અને વનસ્પતિ ક્ષારવાળી જગામાં ઉગે છે તે ત્યાં થાય છે. ઝાડ અને વેલાનું તો ત્યાં નામજ નહિ. ઉનાળામાં સૂર્યના ઠીરણથી તે ધણું તપે છે, અને શિયાળામાં ઠંડાગાર વાથી તે ઠરી જાય છે.

સાવાના અને પ્રાચરી નામના રાનમાં ધણું કરીને એક જાતનું ઝાડું ધાસ ઉગે છે. તેની ઉંચાઈ માણસ પરાખર હોય છે. ઓહીઓ અને મિસિસિપી નદીના કાંઠા પર તે વિશેષ મિસિસિપી નદી અને રોકી મોંટન્સના વચેની જગામાં એવાં ધણાં મેદાનો છે. ન્યુયોર્કના સંસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગમાં કેટલાંએક નાનાં નાનાં પ્રાચરી નામે મેદાનો છે. એ શિવાય આમાઝોન, લાપલાટા, ઓરિનોકો એ નદીઓ પાસે કેટલાક મોટાં મોટાં મેદાનો છે, તેમાં મોટાં મોટાં સાવાના નામે અરણ્યો છે, તેમાં ચોમાસામાં ઝાડપાલો અને નાનું ધાસ ઉગે છે; પણ ઉનાળામાં તે સઘળું સૂકાઈ જઈને રાન બની જાય છે. વેનેઝુઇલા દેશમાં આવા અરણ્યોને લાનોસ કહે છે. અને બ્રુનો સએરીસમાં એને પાંપસ કહે છે. વેનેઝુઇલાના લાનોસ અરણ્યનો આરંભ ઓરિનોકો નદીના મૂળ આગળથી થાય છે, ને છેવટ આંદીસ પર્વતની તળેટીમાં આવે છે. તેનો વિસ્તાર સુમારે ૬૦૦ મૈલ છે. બ્રુનોસએરીસનું પાંપસ નામે અરણ્ય પારાગુઆ નદી ને આંદીસ પર્વતની વચે છે. તેનો વિસ્તાર ધણો મોટો છે. એ મોટા મેદાનમાં રાની પશુઓના મોટાં મોટાં ટાળાં ફરે છે.

અમેરિકામાં ઉંચાઈ વિશે પ્રખ્યાત જે જગા છે તેમાં તીતીકાશ નામે એક સ્થળ છે તેનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૮૦૦૦ ચોરસમૈલ છે ને તેની સરાસરી ઉંચાઈ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૩૦૦૦ ફુટ છે. વળી કુગાદ્રુપ અને જેમાં લોકોની સંખ્યા વધારે એગીન્ઝોનો ઉંચાણનો પ્રદેશ જેની ઉંચાઈ સુમારે ૯૬૦૦ ફુટ છે, ને મેક્સિકો દેશમાં અનાહુવાક નામે અતિવિસ્તૃત ઉંચાઈની જગા છે તેની ઉંચાઈ ૬૦૦૦ ફુટથી ૯૦૦૦ સુધી છે.

પવનોનાં કારણ .

અધી જનતા પવનનું મુખ્ય કારણનો પૃથ્વી ઉપર જૂદે જૂદે ઠેકાણે સૂર્યનો તાપ વત્તો ઓછો પડે છે તે છે જે અધે ઠેકાણે સરખો તાપ પડતો હોય, તો હવામાં ગતિ અશક્યજ દતી. પણ ઉષ્ણકટિબંધમાં સૌથી વધારે તાપ પડે છે, જમીન પાણી કરતાં ગરમીને વધારે ચૂસે છે અને વધારે પરા-વર્ષન પમાડે છે, વગેરે કારણોથી હવામાં ગતિ એવી નિરંતર ચાલ્યા કરે છે કે પવન સ્વપળાની એક મુખ્ય ઉપમા થઈ પડ્યો છે.

૧ વ્યાપાર પવનના જે કારણ છે. ઉષ્ણ કટિબંધમાં સૂર્યનો તાપ વધારે પડે છે તે, અને પૃથ્વીનીદૈનિક ગતિ.

ઉષ્ણકટિબંધમાં અને તેને લગતા પ્રદેશોમાં સૂર્યનો તાપ વધારે પડવાથી દુનિયાના અધા ભાગકરતાં ભાંતી હતા જહુજ પાતળી થઈ જાય છે, અને તેથી તે જાંચે ચઢે છે ત્યારે તેની જગા પૂરવાને ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફથી ઠંડી હવા વિષુવવૃત્ત બણી દોડી આવે છે. બીજા શબ્દમાં કહીએ, તો સમસીતોણુ અને સીકટિબંધની ઠંડી હવા ઉષ્ણકટિબંધ બણી ભાંતી જાંચે ચઢી ગએલી હવાની જગા રોકવાને સારૂ ધસી આવે છે તેનું નામ વ્યાપાર પવન. આ રીતે એ પવનને ઉત્તર ગોળાર્ધમાં દક્ષિણ તરફની અને દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં ઉત્તર તરફનીજ ગતિ હોત તો કાંઈ બીજું સમજાવવાનું આટી રહેત નહિ. પણ આપણે ઉપર જતાવ્યું છે કે એમ નથી. પવનની એ પ્રથમ ઉમ્મત્ર થએલી દિશાને મરડી નાખનાર પૃથ્વીની દૈનિક ગતિ છે. જે પૃથ્વી રિયર હોત, તો વ્યાપાર પવનની દિશા ખરાબર ઉત્તર કે દક્ષિણજ હોત.

એક એ વાત જાણવી જોઈએ કે વ્યારે કાંઈ ગમેને ગોળો ફરતો હોય, ત્યારે તેની મધ્યરેખા આગળના ભાગમાં ધણામાં ધણી ગતિ હોવી જોઈએ, અને જેમ જેમ ધ્રુવ તરફ જતા જઈએ તેમ તેમ તે તરફના ભાગોમાં ગતિ ઓછી થતી જતી જોઈએ, કેમકે અમુક વખતમાં વિષુવવૃત્ત આગળના ભાગને ઘણો ચક્રારો ફરવો પડે છે, અને ધ્રુવને કાંઈજ ફરવું પડતું નથી. એ સાધારણ નિયમ પ્રમાણેજ પૃથ્વીના વિષુવવૃત્તને તથા તેને વી-ટાએલી હવાને ધણામાં ઘણો વેગ હોય છે, અને જેમ જેમ ભાંતી આવ્યા જતા જઈએ છઈએ તેમ તેમ એ વેગ ઓછો થતો માલમ પડે છે. હવે, વ્યારે ઉષ્ણકટિબંધ તરફ જવાને ધ્રુવ તરફની હવા નીકળે છે, ત્યારે તેનામાં

તો જે પ્રદેશોમાં જવું છે તેના કરતાં વેગ ઓછો હોય છે, અને તેથી પોતાના જડત્વ ગુણ પ્રમાણે તે પછાડી પડી જાય છે, અથવા, જે પ્રદેશમાં તે જમ પહોંચે છે તેની સાથે તે ફરવા માંડે એટલામાં તો તે પ્રદેશ પોતાની વધારે ગતિને લીધે આગળ જતો રહે છે. એ બધાનો પરિણામ એ થાય છે કે તેને જાણે પશ્ચિમની ગતિ હોય એમ જણાય છે. બાકી, ખરું જોઈએ તો એ પવન પશ્ચિમ તરફ જતા નથી, પણ તેની સામા પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ પોતાની મેળે આવે છે. હવે, આપણે ઉપર કહ્યું છે કે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં દક્ષિણ તરફનો, અને દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં ઉત્તર તરફનો વેગ એ હવાને પોતાની તરફનો છે, અને પૃથ્વીની ગતિ અને પશ્ચિમ તરફનો વેગ આવે છે તેથી એની ખરેખરી ગતિ એ બંને દિશાની વચ્ચે થાય છે. એટલે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં અગ્નિ ખૂણા તરફનો હોય છે, બરાબ અક્ષાંશ ઉપર પવનની દિશાનો વાંક સરખો જ હોય છે એમ ન જાણવું. જેમ જેમ વિશુવૃત્તની પાસે એ પવન આવતો જાય છે, તેમ તેમ તે પશ્ચિમ તરફ વધારે ને વધારે મરડાતો જાય છે. ધ્રુવ આગળથી નીકળે છે ત્યારે ઘણું કરીને તેનો વેગ સીધો જ હોય છે, અને ઉબળુકટિબંધમાં આવે છે ત્યારે ઘણું કરીને પૂર્વમાંથી જ આવતો હોય એમ જણાય છે. એનું કારણ ખુદ્ધું જ છે. ધ્રુવ આગળ પૃથ્વીનો વેગ બહુ જ ઓછો હોય છે, અને ઉબળુકટિબંધમાં ઘણો જ હોય છે.

નિત્યવાહી પવનના પ્રદેશની દૃઢ ઉપલી આબુએ ફરતી રહે છે તેનું કારણ સૂર્યનું ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન છે. સૂર્ય જ્યારે ઉત્તર ગોળાર્ધમાં આવે છે ત્યારે એનો તાપ ઉત્તરમાં પ્રથમ કરતાં વધારે દૂર સુધી પહોંચે છે, અને દક્ષિણગોળાર્ધમાં તેટલા અક્ષાંશ સુધી તાપ ઓછો થઈ જાય છે. તેથી ઉત્તરગોળાર્ધમાં નિત્ય પવનના પ્રદેશની દૃઢ ઉંચે વધે છે અને દક્ષિણગોળાર્ધમાં ઓછી થઈ જાય છે. તેમજ જ્યારે દક્ષિણાયનના સૂર્ય થાય છે, ત્યારે દક્ષિણગોળાર્ધમાં એની દૃઢ વધે છે અને ઉત્તરગોળાર્ધમાં ઓછી થઈ જાય છે તે પણ સૂર્યના ખસવાને લીધે જ.

૨. શાંત વાયુ. વ્યાપાર પવનનું કારણ સમજ્યા પછી કદાપિ કોઈ પ્રશ્ન કરશે, કે ઘણી ગરમીને લીધે નિત્યવાહી પવન થાય છે, તો વિશુવૃત્તની આસપાસનો પ્રદેશ જ્યાં કે ઘણો જ તાપ છે, ત્યાં તો પવન બિનકુલ શાંત કે અનિયમિત જ રહે છે તેનું કારણ શું? જે બારીકીથી એ કારણોનો વિચાર કરશે. તો એ પ્રશ્ન પૂછનાર પોતે જ પોતાના મનનું સમાધાન કરી શકશે. ગરમી જ નિત્યવાહી પવનનું કારણ નથી, પણ આસપાસના પ્રદેશ

કરતાં હાં ગરમી વધારે પડે છે એ કારણ છે. જો દુનિયાના બધા ભાગમાં કદાપિ આફ્રિકાના રણો જેટલો તાપ બધે સરખોજ પડતો હોત. તોપણ પવનની એક લહેર ઉત્પન્ન થાત નહિ. વત્તો એટલો તાપ પડે છે તેથીજ પવન પેદા થાય છે. દરે વિશુદ્ધત્વની બંને દિશાએ થોડા એક અંશ સુધી ધણોજ તાપ પડે છે તથાપિ તે બધે ઠંડાણે સરખોજ છે, અને તેથી ઉત્તર દક્ષિણી ઉભાને આંધળી આવવાની જરૂર રહેતી નથી. આસપાસથી આવનારી હવા પણ તેટલીજ ગરમ અને પાતળી છે તેથી તે પોતેજ થોડી થોડી ઉંચે ચડે છે. એ શાંતવાયુના પ્રદેશમાં વખતે શ્વાસ લેવાનું પણ અઘડું પડે છે તે એ કારણને ક્ષીધેજ.

એ પટો એ સૂર્યની સાથે ફરે છે તેનું કારણ પણ નિલવાહી પવનના પ્રદેશના ફરવાનું કારણ સમગ્રનું તેજ.

નિલવાહી પવનના પ્રદેશમાંથી શાંતવાયુના પ્રદેશમાં આવતાં થોડા એક પ્રદેશ વચમાં આવે છે ત્યાં પવનનું ઠંડાણું નથી.

૩ સમયવાહી પવનનું કારણ જમીન અને પાણીની જૂદી જૂદી ઉષ્ણતા વાહનશક્તિ છે. જમીન બહુ જલદીથી ગરમીને ચૂસે છે, અને બહુજ જલદીથી પાછી કઠાડી પણ નાંખે છે. પાણીમાં ગરમી જલદી જતી પણ નથી, અને ગઈ તો જલદીથી પાછી નીકળી શકતી નથી. તેથી સમુદ્ર તથા તેના કિનારાપરના દેશનું ઉષ્ણતામાન બહુ જૂદું જૂદું થાય છે, અને ઉષ્ણતાનું માન ફર્યું કે પવન થાય એતો આપણે પ્રથમજ સમજાવી ચૂક્યા છઈએ.

મોસમનો પવન. બધા મહાસાગરો કરતાં હિંદી મહાસાગરનો વિસાર ધણો થોડો છે, અને તેની ઉત્તરે જે જમીન આવી છે તેનો પૂર્વ પશ્ચિમ ફેલાવો ધણો છે. પહેલાં કહ્યુંછે તે ઉપરથી સહેજ માલમ પડશે કે શિયાળામાં તો આ પવનની અને વ્યાપાર પવનની દિશા એકજ છે, ઉન્હાળામાં એ દિશા બદલાઈને ઉલટી થઈ જાય છે, અને એ ફેરફાર થવાનું કારણ એ ઉન્હાળોજ છે. ઉન્હાળામાં તાપ બહુ પડેછે સારે તે દહાડામાં સમુદ્ર કરતાં જમીન વધારે ગરમ થઈ જાય છે, અને તેથી આંત્રી હવા સમુદ્ર ઉપરની હવા કરતાં વધારે પાતળી થઈ જાય છે એ રીતે એ-શિયાળામાંના દક્ષિણ કિનારાપરના દેશોની હવા હિંદી મહાસાગર ઉપરની હવા કરતાં પાતળી થાય છે, અને તેથી તે ઉપર ચડે છે સારે તેની જગ્યા

પૂરવાને હિંદીમહાસાગર ઉપરની એટલે દક્ષિણ તરફની હવા તે દેશમાં આવવાને નીકળે છે. પણ એના વેગ તો જે મુલકમાં જાય છે તેના કરતાં પૂર્વમાં જવાનો વધારે છે, અને તેથી તે પશ્ચિમમાંથી આવતો હોય એમ જણાય છે. એ જે કારણો ભેગાં થવાથી એ પવનની દિશા નૈરલ બણીની થાય છે. દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં એથી ક્ષત્રું થાય છે તેનાં કારણ પણ એવાંજ છે.

અફ્રિકાને પશ્ચિમ કિનારે અને ખીજ દેશોના પણ કિનારા આગળ મોસમનો પવન થાય છે તેનું કારણ પણ ઉપર સમજાવ્યું તેવુંજ જણવું. હિંદીમહાસાગરના ધણા ભાગમાં મોસમનો પવન થાય છે માટે એ હિંદી-મહાસાગરનો પવન વિશેષે કંડીને કહેવાય છે.

દરીઆઈ અને જમીનની લહેર. જેમ મોસમના પવનનો સંબંધ ઋતુભેદની સાથે છે, તેમ દરિયાઈ અને જમીનની લહેર રાત દિવસના ભેદની ઉપર આધાર રાખે છે. વર્ષના જેમ એક અરધા ભાગમાં વધારે તાપ પડે છે અને ખીજ અરધા ભાગમાં ઓછો પડે છે, તેમજ એક દિવસમાં પણ હમેશાં થાય છે; અને એ કારણને લીધે તેવાંજ ફેન્કાર પવનમાં થાય એ સ્વાભાવિકજ છે. દહાડે જે તાપ પડે છે તે જમીન ચૂસી લઈને હવામાં ફેંકે છે, અને પાણી પોતાની પાસેજ રહેવા દે છે. એ કારણથી દહાડે જમીન ઉપરની હવા ધણીજ ગરમ અને પાતળી થઈ જાય છે. તે પાતળી થઈ થઈને દહાડાના છેલા ભાગમાં ઉપર ચઢવા આડે છે, અને તેની જગ્યાપર દરિયા તરફની ઠંડી હવા આવે છે. એમ આખી રાત જમીન દહાડે લીધેલી ગરમી હવામાં ફેંક ફેંક કર્યા કરે છે, અને તે એટલે સુધી કે પાછલી રાતે તે પાણી કરતાં પણ ઠંડી થઈ જાય છે; અને તે ઠંડી થઈ, એટલે તે ઉપરની હવા પણ ઠંડી થઈ જાય છે. એ વખતે દરિયા ઉપરની હવા એના કરતાં કાંઈ વધારે ગરમ હોય છે, અને જમીન તરફની હવા દરિયા તરફ જાય છે. બપોર અને મધરાત પછી થોડો એક વખત એ ગતિ બંધ પડે છે અને પછીથી ખીજ જાતની લહેર પ્રવેશ કરે છે.

મોટી નદીઓને કિનારે પણ સાંજ સવાર એ કારણને લીધેજ લહેર આવે છે.

૪. સ્વચ્છદવાહી પવન. વ્યાપાર પવનની હદ મૂકી આપણે આગળ જેમ જેમ ચાલતા જઈએ, તેમ તેમ હવાને ગતિ આપનાર જે સ્ત્રોતનો તાપ તે બહુ નબળો પડતો જાય છે. તેમજ રાતને દહાડાની સંખ્યા

ધમાં જૂદી જૂદી ઋતુમાં ફેર વધારે પડતો જાય છે. તેમજ વળી ઉત્તર ગોળાર્ધમાં તો એ ઉપલા અક્ષાંશમાં જમીન ખુબજ આવી છે, વાતાવરણમાં ફેરફાર કંટાર જે વીજળી તેનું જોર પણ ખુબ ચાલે છે. માટે આવાં આવાં અનેક કારણો એકઠાં થવાથી હવાને વખતે વખતે એવી જૂદી જૂદી તરેહની ગતિ મળે છે કે તેનો એક નિયમ કદી પણ અંધાર્થ શકે નહિ. તે છતાં એ પવનો નિયમ રહીત આવે છે એમ ન સમજવું. તેનાં કારણો તો અલગત છેજ, અને તે કારણોને અનુસરીનેજ હિસાબસર એ પવનો આવે છે, પણ કહેવાની મતલબ એટલી કે તે કારણો એવાં વિવિધ પ્રકારના છે કે માણસથી તેનું હમેશાં બરબર પ્રયત્નરણ થઈ શકતું નથી.

મધ્ય અક્ષાંશનો પવન—ઉજ્જ્વલકટિબંધમાં તપીને ઉંચે ચઢી ગઈ હતી તેજ હવા આ છે. તે ધ્રુવ તરફ શા કારણથી ચાલીને ગઈ તેની સમજુતી આ પ્રમાણે છે. એ હવા પ્રથમ તો ઉંચે ચઢી, અને તેની જગા ખાલી પડી તે પૂરવાને સાર પૃથ્વીની સપાટી ઉપરની હવા ધ્રુવ બણીથી લાં ખેંચાઈ આવી એતો આપણે સમજવી ગયા. હવે જે ઠંડાણની સપાટી ઉપરથી હવા ઉજ્જ્વલપ્રદેશમાં આવી તે ઠંડાણે જે જગા ખાલી પડી તે પૂરવાને સાર લાંની ઉંચેની હવા નીચે ઉતરશે, અને તે આકાશમાં ઉંચે તેની જે જગા ખાલી પડશે તે પૂરવાને સાર ઉજ્જ્વલકટિબંધમાં જે પેલી હવા ઉપર ચઢી ગઈ છે તે ધસીને લાં આવશે. એ રીતે ખરેખર જોઈએ, તો ઉજ્જ્વલપ્રદેશના તાપને લીધે હમેશાં વાતાવરણમાં બે પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે:— એક પૃથ્વીની સપાટી ઉપર ધ્રુવથી વિશુવચ્ચ તરફ જનારો ઠંડો પવન, અને બીજો વાતાવરણનાં ઉપરના ભાગમાં વિશુવચ્ચ તરફ જનારો ઠંડો પવન, અને બીજો વાતાવરણના ઉપલા ભાગમાં વિશુવચ્ચ બણીથી ધ્રુવ તરફ જનારો ગરમ પવન, પેહેલા પ્રવાહ વિષેતો આપણે પ્રથમ વિસ્તારથી બોલી ચૂક્યા છઈએ. હવે આ બીજો પ્રવાહ જેમ જેમ ઉજ્જ્વલપ્રદેશથી

૧ ઉપલા વાતાવરણમાં નીચે કરતાં વિરૂદ્ધ દિશાનો પવન ચાલે છે એનાં ધ્રુણ પ્રયત્ન દાખત્રા પણ મળે છે. ટેનેરીફના શિખર ઉપર (૧૨૦૦૦ ફુટ ઉંચાઈએ) જે પવન માલમ પડે છે તેની દિશા તળેટી આગળ જે વ્યાપર પવન ચાલે છે તેથી ઉલટી હોય છે. તેમજ વેસ્ટ ઇન્ડિસના જ્વાળામુખીઓમાંથી વખતે ધ્રુજ ઉડીને પૂર્વમાં સેંકડો કોપ દૂર સુધીના વહાણમાં જઈ પડે છે.

આધો જતો જાયછે, તેમ તેમ તેની ગરમી આસપાસ વેહ્યાઈ જઈને ઓઠી થતી જાયછે, અને તે પોતે ધીમે ધીમે તે કારણથી નીચે ઉતરતો જાયછે. ૨૮ કે ૩૦ અક્ષાંશ આગળ તે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર અરાયર આવી પહોંચે છે, અને તેને વિશુવૃત્ત તરફ જનારો સપાટી ઉપરનો પવન ત્યાં સામો મળે છે. એ બંનેના સામસામ્ય વેગને લીધે એ ઊંચાણે શાંતતા માલમ પડેછે, કે તોફાનો થાયછે.

પણ આ પવનનો વેગ સિધો ધ્રુવ તરફ ન રહેતાં, પૂર્વ તરફ મરડાઈ જાય છે તેનું કારણતો ખુદલુંજ છે. એનો પૃથ્વીની સાથે ફરવાનો વેગ વધારે છે, અને તેથી જે ભાગમાં તે જાયછે તેના ફરતાં તે આગળ પૂર્વમાં વહેલો દોડી જાય છે.

ધ્રુવ તરફનો પવન. ઉપર પ્રદેશની હવા ઉંચી ચઢી ગયાથી ખાલી પડેલી જગા પૂરવાને ધ્રુવ તરફથી જે હવા આવવા નીકળે છે તેજ એ થોડે લગીતો એની દિશા ધણુંકરીને ઉતર કે દક્ષિણ જે હોયછે તેજ રહે છે, અને એમ રહે છે ત્યાં સુધી એજ મથાળે લખેલા નામથી ઓળખાય છે. એજ હવા આગળ જતાં વ્યાપાર પવનમાં ભળી જાય છે, પણ તે વખતે વ્યાપાર પવન કહેવાય છે, અને એની દિશા પશ્ચિમ તરફ ઘણી મરડાઈ ગએલી હોય છે.

વટોળિઓ એનું મુખ્ય કારણ સામસામી દિશાના પવનનું મળવું છે તેમજ પર્વત વગેરે કાંઈ અંતરાય નહાથી પણ એ જતનો પવન થાયછે.

વાદલાં, ધૂમસ વગેરે.

૧ સૂર્યના તાપથી પ્રવાહી પદાર્થનું વરાળરૂપ થઈ જાયછે તેને આપ્પ બવન કહે છે.

અથા પદાર્થોના ત્રણ રૂપ થઈ શકે:—નક્કર રૂપ, પ્રવાહી રૂપ, અને વરાળ રૂપ; જેમકે ખર્દ, પાણી, અને વરાળ. એ રૂપાંતરનું કારણ ગરમી છે. નક્કર પદાર્થને વધારે ગરમી લાગે તો પ્રવાહી, અને પ્રવાહીને ઘણી ગરમી લાગે તો તેનું વરાળ રૂપ થાયછે. જોજ પ્રમાણે ગરમી ઓછી થઈ જાય તો ઉલટા અતુકમમાં એનાં રૂપ બદલાય છે. નક્કર રૂપનું વિશિષ્ટ ગુરૂત્વ સૌથી વધારે, પ્રવાહીનું તેથી ઓછું, અને વરાળનું સૌથી ઓછું

હોયછે, કેમકે ગરમી પદાર્થને પ્રસારણ પમાડી તેનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ઓછું કરે છે તે છતાં એ સાધારણ નિયમ પાણીને બરાબર લાગુ પડતો નથી. પાણી કરતાં વરાળ અને બદ્ધ બને હલકાં થાયછે.

બાષ્પભવનની ક્રિયા જગતમાં નિરંતર આલ્યાંજ કરે છે. મહાસાગર, સાગર, નદીઓ, અને સરોવર એ વ્યૂજ પૂરી પાડનારા મહા મોટા બન-ગાર છે. સઘળી ઋતુઓમાં અને સઘળા કદીબંધોમાં બાષ્પભવન થોડું ઘણું તો હમેશાં થયા વિના રહેતું નથી. જ્યાં તાપ વધારે અને પાણીનો સમુદાય મોટો ત્યાં એ ક્રિયા વધારે બળવાન હોય છે.

એ પ્રમાણે જગતમાં બધે ઠેકાણે સૂર્યના તાપથી વરાળ થાયછે અને સપાટી ઉપરના વાતાવરણ કરતાં હલકી હોવાના કારણથી ઉંચે ચઢે છે. ત્યાં હવાની સાથે તે મળી જાયછે, અને તેની જોડે તે જ્યાં જાયછે ત્યાં પોતે પણ જાય છે.

૨. વાદળાં. વરાળ જ્યારે એટલી મંડાચાઈ જાય કે તે દેખાઈ શકે ત્યારે તે વાદળું કહેવાય છે.

જ્યાં સુધી વરાળ હવા સાથે મળેલી રહે છે, અથવા, રસાયણ શાસ્ત્રના શબ્દમાં બોલીએ, તો તે હવામાં જ્યાં સુધી ઓગળી ગએલી રહે છે ત્યાં સુધી તે આપણાથી આંખે દેખી શકાતી નથી. પણ એ ગાળવાની અથવા મિશ્રણ શક્તિની હદ છે. પાણીમાં આપણે કેટલુંએક મીઠું નાંખીશું તો તે તેમાં ઓગળી જશે, અને આપણે તેને દેખી શકીશું નહિ. જ્યારે પાણીમાં એટલું મીઠું બળ્યું હોય કે તેમાં જરા પણ વધારે સમાઈ શકે નહિ, ત્યારે સંપૂર્ણ મિશ્રણ થયું એમ કહેવાય છે, અને પાણીને સંપૂર્ણ મિશ્રિત કહે છે. ઘણામાં ઘણું ઓગાળવાની જે હદ તેને મિશ્રણ શક્તિ કહે છે. જેમ જેમ હવામાં ગરમી વધેછે તેમ તેમ તેની મિશ્રણ શક્તિ વધે છે, અને જેમ જેમ ઓછી થાય છે તેમ તેમ એ શક્તિ ઓછી થાય છે.

માટે, જ્યારે હવાની મિશ્રણ શક્તિ ઉપરાંત વરાળ વધી જાય છે અથવા હવામાંની ગરમી ઓછી થઈ જાય છે, ત્યારે વરાળ હવામાં ભટક-તી દેખાઈ શકેછે. વાદળાનું ધટ્ટ પાણું, ઊંચાઈ, રંગ, અને આકાર અનેક રીતના હોય છે. જેમ ધટ્ટપાણું ઓછું તેમ તેનો રંગ ધોળો અને ઊંચાઈ વધારે, અને જેમ ધટ્ટપાણું વધારે તેમ તેનો રંગ કાળો અને તે પૃથ્વીની પાસે વધારે હોય છે.

વાદળાં, વરસાદ, કરા, અને બર્ફ એ સઘળા વરાળના સંક્રામનથી થએલાં રૂપ છે. જેમ જેમ સંક્રામન વધારે થાય છે, તેમ તેમ ઉપલા અનુક્રમ પ્રમાણે વરાળના રૂપ અને નામ ફરતાં જાય છે. વાદળાંમાં સૌથી ઓછું સંક્રામન થએલું છે.

૩ ધૂમસ. પૃથ્વી તરફ પડતાં અથવા પૃથ્વીને અડકેલાં વાદળાંને ધૂમસ કહે છે.

ધૂમસ થવાનું કારણ એ છે કે પૃથ્વીની સપાટી પાસેના વાતાવરણનું ઉષ્ણતામાન તેમાં રહેલી વરાળના કરતાં ઓછું થઈ જાય છે. એમ થવાથી વરાળ કેટલુંએક સંક્રામન પામે છે અને નીચે ઉતરે છે.

નદી કિનારે, સમુદ્ર કિનારે, અને પર્વતની બાજુઓ ઉપર ધૂમસ વધારે પડે છે, અને તેનું કારણ એજ છે કે પાસેની જમીન અને પાણીના ઉષ્ણતામાન જૂદાં જૂદાં છે. ધૂમસને ઘણો ખરો વખત સાંજનો પણ એ કારણથીજ છે.

ધૂમસ ઘણું કરીને ઠંડા દેશમાં વધારે પડે છે. ગરમીના મુલકોમાં તે સૂર્યના તાપ આગળ નાસી જાય છે, અથવા ઉંચે ચઢીને વાદળા રૂપે જ દર્શન આપે છે. ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ વગેરે સીતકટિબંધના ભાગોમાં એ ઘણીવાર પડે છે, અને તેથી ત્યાં વહાણ ચલાવવામાં બહુજ સાવચેતી રાખવી પડે છે. પીરૂ વગેરે કેટલાંએક દેશમાં ધૂમસ નિયમિત વખતે આવે છે અને તેની અસર વરસાદ અને ઝાકળની માફક વનસ્પતિ ઉપર બહુજ સારી થાય છે.

૪. વરસાદ જ્યારે વાદળાં વધારે ઘટ્ટ થઇને વાતાવરણમાંથી પ્રવાહી રૂપે પૃથ્વી ઉપર પડે ત્યારે તેને વરસાત કહે છે. કારણુ—જ્યારે જૂદા જૂદા ઉષ્ણતામાનવાળા પણ સંપૂર્ણ મિશ્રિત વાતાવરણના બે જથ્થા પાસ પાસે આવે છે અને એક બીજા સાથે મળી જાય છે. ત્યારે વરાળ સંક્રામણ જઇને પાણી રૂપે પૃથ્વી ઉપર પડે છે. હવામાં એવો ગુણ છે કે તેની મિશ્રિત શક્તિ ઉષ્ણતામાન કરતાં વધારે ઝપટથી ઓછી થાય છે, એટલે ઉષ્ણતામાન અરધો અરધ જાણે ઓછું થાય, તો મિશ્રણ શક્તિ તે વખત હતી તેના અરધા કરતાં પણ વધારે ઓછી થઈ જાય. તેથી જ્યારે જૂદા જૂદા ઉષ્ણતામાન વાળી હવાના બે જથ્થા એકઠા થાય છે ત્યારે તે સમસ્ત હવાનું ઉષ્ણતામાન ઓછું થાય છે તેની સાથે તેની મિશ્રણ શક્તિ તે

પ્રમાણ કરતાં પણ વધારે ઓછી થઈ જાય છે. આ રીતે મિશ્રણ શક્તિ ઓછી થવાથી પેટ્રોલ વધારે મિશ્રણ શક્તિના બળે ઢેટલી બધી વરાળ તે હવામાં ઠાંસી ઠાંસીને બરાબ હતી તેટલી હવે આ હવામાં ટકી શકવાની નહીં, અને તેનો પરિણામ એ થવાનો કે તે છૂટી પડીને સંક્રામન પામીને પાણી થવાની અને પાણી થઈ એટલે પૃથ્વી ઉપર પડવીજ નોંધાયે. ઉપર કહેલા કારણને લીધે ઉષ્ણતામાનના થોડાજ ફેરવાળી બે હવા એકઠી થવાથી મોટો ભારે વરસાદ પડી શકે.

વરસાદનું સામાન્ય કારણ ઉપર કહ્યું, પણ દરેક ઠેકાણે કેટલો વરસાદ આવેો નોંધાયે. તે મુકરર કરવાને ઘણી વાત જાણવાની જરૂર છે. વરસાદને મુકરર કરનારા મુખ્ય કારણ ચાર છે:—૧ વિશુવૃત્તથી અંતર. કેમકે ઘણામાં ઘણી વરાળ અત્યંત ઉષ્ણતાનું ઠેકાણું જે વિશુવૃત્ત ત્યાં થાય છે, અને જેમ જેમ ત્યાંથી દૂર જતા જઈએ છઈએ તેમ બાષ્પબલન અને વરસાદ ઓછો થતો જાય છે;—૨. પવનની દિશા અને જાત, કેમકે વરાળને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જનારા પવન છે;—૩ તે જગાનું ઉંચાણ, કેમકે નીચાણમાં ઉષ્ણતામાન વધારે હોવાથી વરાળ વધારે રહે; ૪. તે પહાડી મુલક છે કે મેદાન છે, કેમકે ત્યાં વાદળો પર્વતને અથડાઈને પાણી રૂપે પૃથ્વી ઉપર પડે છે;—૫ તે દરિયા કિનારે છે કે દેશના વચ્ચા ભાગમાં છે, કેમકે દરિયા કિનારે વધારે વરાળ થાય છે અને તેથી ત્યાં વધારે વરસાદ આવે છે.

આ કારણોને લીધે દુનિયામાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે બહુજ વતો ઓછો વરસાદ આવે છે અને તે આવવાનો વખત બહુજ જૂદો જૂદો હોય છે. સાધારણ સૂચના દાખલ વરસાદ સંબંધી પૃથ્વીના આઠલા વિભાગ પડી શકે છે. ૧ હું. નિલયાથી વરસાદનો પ્રદેશ. એ ધણુંકરીને શાંતતાનાં પ્રદેશની સાથેજ મળતો છે. તોપણ અહિંયા હમેશાંજ વરસાદ આવે છે એમ નથી. અહિંયા પુષ્કળ વરસાદ આવે છે ૨. સમયાથી વરસાદ, નિલવાહી પવનના અને સમયવાહી પવનના પ્રદેશમાં મુકરર કરેલે વખતે વરસાદ આવે છે અને તેમાં પણ સમયવાહી પવનના પ્રદેશમાં તો બહુજ નિયમિત છે. ૩. સ્વચ્છંદયાથી વરસાદ એ સ્વચ્છંદવાહી પવનના પ્રદેશની સાથે મળતો પ્રદેશ છે. ૪. વરસાદ વગરનો પ્રદેશ. એ પ્રદેશ પશ્ચિમ રેખાંશ ૧૬ થી તે પૂર્વે રેખાંશ ૧૧૮ સુધી, અને ૧૬ થી ૪૭ ઉત્તર રેખાંશની

વચમાં આવેલો છે, એમાં શહરાનું રણ, ઈજીમ, અરબસ્તાન, ઇરાન, મો ગોલિઆ, અને ટીબેટનો કેટલોએક ભાગ આવેલો છે. હમણાં આ પ્રદેશમાં વરસાદ નથીજ આવતો એમ તો નથી, પણ કવચિત આવે છે. કોઈ વેળા સાત સાત વરસને આંતરે આવે છે. વરસાદ નહિ આવવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ત્યાં વાદળો આવવાનો લાગ થોડો છે, અને જે થોડાં આવેછે તે વાતાવરણની અત્યંત ગરમીમાં ચૂસાઈ જાયછે. અમેરિકામાં પણ બહુજ થોડોએક ભાગ એવો છે.

અનિયમિત વરસાદના મુલુકમાં વરસાદ આવનારા દહાડા ઘણા હોયછે પણ કુલ વરસાદ ઓછો પડે છે, અને ઉષ્ણ કટિબંધમાં વરસાદના દહાડા થોડા પણ વરસાદ બહુજ છે.

વર્ષાઋતુ. ઉષ્ણ કટિબંધમાં અરધું વરસ વરસાદનું અને અરધું સુકાણાનું ગણાય છે. વેસ્ટઈન્ડિસ વગેરે કેટલેક ઠેકાણે વરસમાં જે વર્ષાઋતુ અને જે સુકાણાની ઋતુઓ પણ થાયછે.

ઉષ્ણ કટિબંધમાં વર્ષાના જે અર્ધમાં ઉન્હાળો હોયછે તેમાંજ વરસાદ આવે છે, અને તેની પેલી તરફના મુલકોમાં વરસાદ ઘણું કરીને શિયાળામાં આવેછે. ઉત્તર ઉષ્ણકટિબંધમાં અપ્રેલથી અક્ટોબર સુધી, અને દક્ષિણ ઉષ્ણકટિબંધમાં સપ્ટેમ્બરથી માર્ચ સુધી વર્ષાઋતુ ચાલે છે. વરસાદ શરૂ થવાનો વખત બધે ઠેકાણે સરખો નથી; જેમ જેમ કોઈ જગા વિશુવૃત્તથી વધારે દૂર તેમ ત્યાં વરસાદ વધારે મોડો.

જનાવરમાં પ્રેરણા શક્તિ.

દરેક પ્રાણીમાં જે શક્તિ જન્મથીજ ધધેરે મુકેલીછે તેને પ્રેરણા શક્તિ અથવા અંગત્તાન કહેછે.

પ્રાણીમાત્રમાં બળવાન આવતો જે જોવામાં આવેછે. કામ વાસના અને ભૂખ. પહેલી પોતાની જાત વૃદ્ધિ માટે અને બીજી પોતાના શરીરના રક્ષણ માટે જરૂરનીછે.

એ અભયબ જેવુંછે કે નર માદા પોતાના બચાં ઉછેરવા પાછળ જે સંભાળ લેછે તે પ્રાણીઓમાં વંશ પરંપરા ચાલ્યું આવેછે. કેટલાંક પ્રાણી પોતાનાં બચાં ગમે ત્યાં મુકીદેછે અને પાછળથી તેની કંઈ સંભાળ રાખતાં

નથી, જેવાં કે જંતુઓ અને કેટલીક જાતનાં માંછલાં. એથી ચટતી કિસમનાં કેટલાંક પ્રાણી ઇંડાં મુકવાની સારી જગા ખોળી કહાડે છે ને ત્યાં ઇંડાં મુકે છે જેમ સાપ, મગર, અને આસ્ટ્રિયપક્ષી. વળી એથી ચટતાં પ્રાણી ઇંડાં ને સેવે છે ને અ્યાં પોતાની મેળે હાલુતાંચાલુતાં થાય ત્યાં લગી સંભાળ લે છે.

જે નિયમથી અમૂક જાતના પ્રાણીઓ અમૂક તરેહનાંજ માળા આંધે છે અને જે નિયમથી તે જાતના સઘળાં પ્રાણી એકજ નમુને માળાઆંધે જાય છે તે નિયમ કયો હશે? એ કંઈ નક્ક કરવી એટલે એકનું નોઈ ખી-જો તે પ્રમાણે કરે છે એમ કહેવાય નહિ કેમકે જો એક કાગડો મરધીના ખડામાં ઉછેર્યો હોય ને કાગડા કેવી જાતનાં માળા આંધે છે તે તેને જોવા પણ ન દીધું હોય તો પણ તે કાગડા જેવી જાતના માળા આંધે છે તેવીજ જાતનો માળો પોતાને માટે આંધશે, એ કંઈ કારણ શક્તિ પણ કહી શકા-ય નહિ. કેમકે ધારો કે જનાવરોને માણસના જેટલી કારણ શક્તિ આપેલી છે તો માણસને રહેવાનાં ઘર જેવી રીતે એક ખીજમથી જૂદાં પડે છે તેવાંજ એક જાતના પક્ષીના માળા ઘાટમાં જૂદી જૂદી તરેહના થવાના કેમકે સારે તો તેઓ પોતાની સગવડ પ્રમાણે નાના મોટા કે મજબૂમાં આવે તેવા ઘાટના માળા આંધશે.

પ્રાણીઓમાં આ પણ અજબ તરેહનું છે કે માળાપનો પ્યાર જ્યાં સુ-ધી રહે છે ત્યાં સુધી તે અતિ જુસ્સા ભરેલો હોય છે અને અ્યાંને જાળ-વવાની જ્યારે જરૂર રહેતી નથી ત્યારે તે પ્યાર ખીજકુજલ નાખુદ થઇ જાય છે તે એટલે સુધી કે પછી તેઓ પોતાના અ્યાંને ઓળખતાં પણ નથી.

આવી જાતનો સ્વભાવિક પ્યાર પ્રાણીઓમાં ઘણો જુસ્સા ભરેલો છતાં પરમેશ્વરે અ્યાંને ઉપયોગમાં આવે અને માળાપને ખીડાકારી ન થઇ પડે તેને માટે સંભાળ લીધી જણાય છે કેમકે અ્યાંને માળાપની મદતની જરૂર પુરી થઈ કે તરત માળાપ તેમને તજે છે. વળી આ જાતની પ્રેર-ણામાં વધારે નવાઈ સરખું એ છે કે જ્યાં અ્યાંને વધારે લાંખી મુદત સુધી તેની માદાની સંભાળની કેંઇ કારણથી જરૂર પડે છે ત્યાં માતો પ્યાર તેટલી મુદત વધી શકે છે. કોઇ પક્ષીનાં અ્યાં પોતાની મેળે ખોરાક મેળવી શકે એવી હાલતમાં આવતા અગાઉ જો આપણે તેમને પકડી પાંજરામાં અગર કોઇ એવી જગોમાં પુરીએ કે જ્યાં તે પક્ષી આવીને તેનાં અ્યાંને ખવરા-વી શકે તો ખસૂસ પક્ષી ઘણી મુદત સુધી પોતાની આંચમાં દાણા ભરી દાવી પોતાનાં અ્યાંને ખવરાવી જશે.

આ સ્વભાવિક પ્યાર બચાંને માખાપ તરફ હોતો નથી કેમકે પ્રાણીઓની હયાતીને માટે તેની જરૂર પડતી નથી. સમગ્ર પ્રાણીઓ જેમાં કારણ શક્તિ રહેલી છે તેમની અંદર પણ માખાપનો છોકરો તરફ જેટલો પ્યાર હોય છે તેટલો પ્યાર છોકરાંનો માખાપ તરફ હોતો નથી કેમકે પ્યાર અથવા વહાલ જેટલાં રક્ષણ કરવાથી અને ઉપકારથી વધે છે તેટલાં સલામતી, લાભ કે જીવતદાન લીધાથી વધતાં નથી.

સંસારમાં સધળે પ્રસંગે કારણનો તો અપ પડેછેજ પરંતુ પ્રાણીઓના પોતાના રક્ષણને માટે અને વંશવૃદ્ધિને માટે જેટલું જરૂરનું છે તે સિવાય વધારે વિચાર તેમને કરવાની જરૂર રહેતી નથી. જનાવર માણસ કરતાં વધારે ડાહ્યાં છે પરંતુ તેમનું ડહાપણ સાંકડું અને થોડીજ બાબતોને માટે છે. જે કોઈ જનાવરને તેની પ્રેરણા બુદ્ધિથી વિરક્ત કીધું તો પછી તેનામાં બિલકુલ સમજણ રહેનાર નથી. મરઘી પોતાનો માળો કેવી એકાંત ને છાની હરકત વગરની જગામાં સંભાળથી કરે છે, પોતાનાં ઈંડાં મુક્યા પછી પોતે તેમને ઢાંકીને બેસે છે તે વખત દરેક ઈંડાને પુરતી ગરમી મળે તેટલા સારૂ તે કેવી સંભાળથી ફરવે છે એટલું કર્યા પછી જ્યારે તે પોતાને જરૂરનો ખોરાક લેવા સારૂ તેમને મુકીને જાય છે ત્યારે તેઓ ઈંડાં ન પડી જાય અને જીવ સાંચરવાને નિરૂપયોગી ન થઈ જાય તેટલા માટે કેવી નિયમિત વખતે પાછી આવે છે ઉનાળાની ઓસમમાં પોતે વધારે છૂટ લે છે તે વખતે બે કલાક સુધી પોતાના ઈંડાંની સંભાળ લેતી નથી પરંતુ શીયાળાની રૂતુમાં જ્યારે સકત ટાઢથી ઈંડાં નકામા થઈ જવાની ધારતી હોય છે તે વખતે પોતે વધારે સંભાળ રાખે છે ને બહાર તેથી અરધો વખત પણ ગાળતી નથી. જ્યારે ઈંડાંમાં જીવ સાંચરી બચા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેમના કેદખાનામાંથી તેમને છુટાં કરવાને તે કેટલી મદત કરે છે મરઘી જેટલા હુનરથી અને સંભાળથી પોતાનાં બચાંને સેવે છે તેટલા હુનરને સંભાળથી તો કોઈ રસાયણ શાસ્ત્રી પોતાની રસાયણ ક્રિયા પણ કરી શકતો નથી.

મરઘીની અંદર વંશ વૃદ્ધિને માટે જોકે ધૃત્વ આવી બુદ્ધિ મુકેલી છે તોપણ તેનામાં સાધારણ વિચાર કે આકર્ષ (માણસમાં છે તેવાં) નથી એનો સ્પષ્ટ છે, જે તમ્મ એક ચાકનો ગાંગડો ઈંડાંના ઘાટનો કરી તેના ખડામાં મુકી દેશે તો તે પોતાના ઈંડા ઉપર જેવી રીતે સેવન કરવા બે-

સશે તેવીજ રીતે તેના ઉપર બેસશે. પોતાનાં મુકેલાં ઇંડાંની મંજ્યા વિષે તેને કંઈ ભાન નથી એટલે તેમાંથી વધ ઘટ થાયતો તેને કંઈ માલમ પડતું નથી. તેનાં ઇંડાં લઈ જઈ કોઈ બીજાં ઇંડાં તેને બદલે મુક્યાં તો તે વિષે પણ તેને કંઈ ભાન નથી અને તે ઇંડાંનું પોતાના ઇંડાંના જેટલુંજ જતન કરશે; અર્થાત પોતાના કે પેદાતાના બચાંના નિર્વાહને અર્થે જેટલી સમજણની જરૂર તેટલીજ સમજણ તેનામાં હોયછે અને બીજી બાબતોમાં તો તે કેવળ મૂર્ખ છે.

આવી જાતની પ્રેરણા બુદ્ધિ એ એક કુદરતની અમ્મયથી છે, કેમકે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે તે કોઈવાર કારણ શક્તિથી પણ ચઢેછે ને બીજે વખતે તે કારણ શક્તિથી ઉતરે છે પણ ખરી. એ કંઈ પદાર્થતો (પ્રાણી-ના શરીરનો) ગુણુછે એમ કહેવાઈ શકાતું નથી, તેમજ કોઈ કોઈ વાર તે એવી તરેહવાર વર્ણબુદ્ધિ યથાવે છે કે તે આત્માને લગતી (શરીર—પદાર્થતો નહી) એક શક્તિ (કારણ શક્તિ) છે એમ પણ કહી શકાતું નથી.

હુંતો એને પદાર્થોમાં રહેલા આકર્ષણ જેવી ગણું છું અને તે સર્વ શક્તિ માન પરમેશ્વરે પ્રાણીઓમાં મુકેલી છે.

— ❧ ❧ ❧ —

ભૂગોળવિદ્યા—મનુષ્યની જાતિઓ.

સને ૧૮૭૪

પૃથ્વી ઉપર માણસની હાલ વસ્તી ૧૧૬૨૦૦૦૦૦૦ ગણાય છે. એ બધાં એકજ જાતના પ્રાણી છે ખરાં, પણ ભૂગોળવિદ્યામાં તેના ૩૫ રંગ વગેરેના ભેદ ઉપરથી કેટલાએક વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે તેને જાતિ અથવા કુળ કહેછે. કુવિચર નામનો પ્રતાપી ફ્રેન્ચ તત્વજ્ઞાની મનુષ્યની ત્રણ જાતિઓ ગણેછે. ક્રોકેશિઅન, મોગલ, અને સીધી. બ્લ્યુમેન બક નામનો જર્મન પંડીત એમાં મલાઇ, અને ઇડિઅન બે જાતિ વધારીને પાંચ વર્ગ પાડે છે, અને કેટલાએક એથી પણ વધારે વર્ગ પાડે છે. પણ બધાના કહેવાતું હાર્ડ એકજ છે. જે થોડા વર્ગ પાડે છે તેના વર્ગ બહુ મોટા છે અને તેના પ્રત્યેક વર્ગમાં બીજા નાના વર્ગ સમાઇ જાય છે, જેમકે મલાઇ જાતિનો કુવિચરના ક્રોકેશિઅન વર્ગમાં અને ઇડિઅનનો મોગલમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તે છતાં હાલ પાંચ જાતિઓ ગણવાનો પ્રચાર ઘણો ચાલે છે તેથી તે પ્રમાણેજ અહિંયા થોડુંએક વર્ણન કરીએ છઈએ.

૧. કાકેશિયન જાતિના મુખ્ય શરીર લક્ષણ એ છે:- ઇડાના નીચી ગોળ ખોપરી અને મોઢાનું તથા શરીરનું પ્રમાણ યુક્ત અંધારણ. ચેહરે ઇડાના જેવો લાંબગોળ, તેનો ઘાટ મધ્યમ ઉપડતો, કમ્બાળ ધનુષાકાર, ગાલના હાડકાં થોડાંએકજ ઉપસેલાં, મુખદ્વાર નાનું, હડપચી ભરેલી તથા ગોળ, ચામડીનો રંગ ઘણું કરીને ઉજળો, અને બાળ જૂદા જૂદા રંગના પણ ઘણું કરીને કાંઈક વળ ખાઇ જાય એવા.

કાકેશિયન જાતિમાં મુખકોણ. ખીછ બધી જાતિઓ કરતાં વધારે મોટો માલમ પડે છે. ખોપરીના અંધેમુખ ચિત્ર ઉપર જ્યાંથી કપાળ તરતું નીકળે છે ત્યાંથી તે ઉપલા જડાના અવાળું સુધી એક લીટી દોરી હોય, અને ખીછ નાકના પાયાથી તે કાનના છિદ્ર સુધી દોરી હોય, તો એ જ લીટી મળવાથી જે ખૂણો થાયછે, તેને મુખકોણ કહે છે. કાકેશિયન જાતમાં ૮૦ અંશનો અને તેથી વધારે મોટો પણ એ ખૂણો હોયછે, પરંતુ ખીછ જાતિઓમાં કવચિત્તજ ૭૦ ઉપર દીકામાં આવે છે, અને કેટલીએક અધમ જાતિઓમાં તો એથીએ ઓછો હોય છે. કેટલાએકના મતે આ ખૂણાની મોટાઇ ઉપર માણસની બુદ્ધિ તથા સૈદ્ધ્ય આધાર રાખે છે.

આ જાતિને કાકેશિયન કહેવાનું કારણ એ છે કે કાકેશિયસ પર્વત આગળના મુલકોમાં એ જાતિના શરીર સૈદ્ધ્યના સરસમાં સરસ નમુના જોવામાં આવે છે. સિરકાશિયા અને જોર્જિયાના સ્ત્રી પુરૂષો સુંદરપણાને માટે બધે ઠેકાણે જાણીતા છે, અને કોઇ વિદ્વાન એમ પણ કહેછે કે એ સ્થાનથી ગમે તે દિશામાં માણસ જેટલો દૂર વસેછે તેમ તેનું રૂપ ઓછું થતું જાય છે.

રંગ તરફ જોતાં કેટલાએક એને ઉજળી વર્ણ કહે છે, તો પણ એ જાતના બધા લોકોનો રંગ એક સરખોજ ઉજળો અથવા ગોરો છે એમ ન જાણવું. ઉત્તર યુરોપના અને દક્ષિણ યુરોપના એજ જાતના લોકોના રંગમાં ફેર છે, અને દક્ષિણ યુરોપના લોકોનો રંગ આરબસ્તાન અને હિન્દુસ્તાનના લોકો કરતાં વધારે ગોરોછે, તો પણ ખીછ જાતના મુકાબલામાં એને ઉજળી વર્ણ કહેવામાં કાંઈ હરફત નથી.

પશ્ચિમ એશિયા, છેક ઉત્તરના કાંઈક ભાગ શિવાય બધો યુરોપ ખંડ, અને આફ્રિકાનો ઉપલો પટો એ કાકેશિયન જાતનું રહેણાણ છે

એમ વિશેષે કરીને કહી શકાય. એ મુલકોમાંથી જન્મને તેઓએ અમેરિકામાં, દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને આસ્ટ્રેલિયા વગેરે અનેક ઠેકાણે સંસ્થાન વસાવ્યાં છે, અને હાલતો ખરું કહીએ તો ન્યાં ન્યાં જમીન છે ત્યાં એ જાતના લોકો માલમ પડે છે. યુરોપની આખી વસ્તીનો $\frac{૧}{૬}$ આ જાતનો છે. બ્રાહ્મણ એક દશશમાં તુર્ક, લાપલેન્ડર, ફ્રિન વગેરે કૃષ્ણીએક તરેહના લોકો આવી જાય છે. એશિયામાં એ જાતના લોકોની સંખ્યા ઓછી છે તો પણ એમાં આરબ, ઇરાની, અફઘાન, અને હિંદુ વગેરે મોટી પ્રજાઓ આવી જાય છે. અમેરિકામાં એ જાત દિનપરદિન મૂળ વતનીઓને ઉમેડી નાંખી પોતે ફેલાતી જાય છે, અને હાલ કુલ વસ્તીના એ તૃતીયાંશ કાકેશિયન જાતના છે.

૨ મોગલ અથવા મોંગોલિયન જાતિ. બોપરીનો આકાર ઉપરથી જોતાં ચોરસને વધારે મળતો આવે છે, તથા ગાલના હાડકાં બહુજ આગળ પડતાં છે. એ કારણને લીધે ચેહેરાની બાજુઓ ઉપરથી લીટીઓ દોરી હોય તો તેઓ એક બિંદુએ મળે છે અને ડોકાનો સામટો દેખાવ પીરામિડ જેવો થાય છે. કપાળ નીચું અને ઢળતું, મોં ને નાક પોહાળાં તથા ચપટાં, આંખો ટૂંકેલી અને એક છોડો નાકની તરફ વળેલો, રંગ પીળચટો, વાળ કાળા તથા પાતળા, દાઢી મૂઠ્ઠા થોડાં થોડાં, બાંધો પહોળો ચોરસ અને દૃઢ, ખભા ઉંચા, અને ડોક જાડી તથા મજબૂત.

મધ્ય એશિયામાં મોંગોલિયાનું જે જીયું મેદાન છે તે ઉપરથી આ જાતના લોકોનું નામ પડ્યું છે. ખરેખરા ત્યાંના મોગલ શિવાય ચીનની મહાભારત વસ્તી અને બ્રહ્મદેશ, શિયામ તથા પૂર્વ એશિયાના રહેનારાઓ એ વર્ગમાં આવે છે. તેમજ સેબીરીયાના વતનીઓ એજ જાતના છે. યુરોપમાં તુર્ક, મગ્યર, ફ્રિન્સ, લાપલેન્ડર વગેરે, તથા નવા મહાદ્વીપમાં ઉત્તરમાં એસ્કવીમાક્સ નામના લોકો એ જાતના છે. એશિયાની વસ્તીનો $\frac{૧}{૩}$ તથા જગતની વસ્તીનો $\frac{૧}{૬}$ કરતાં વધારે મોગલ જાતિનો છે.

રંગ ઉપર નજર રાખતાં એ જાતને પીતલવર્ણ કહી શકાય.

૩. સીધો. કાળી ચામડી, ઉંચા જેવા વાળ, જાડા હોઠ, અને લાંબીબોપરી એ એ જાતનાં વિશેષ લક્ષણ સઘળે માલમ પડે છે. ઘણી વખત એની હાથેલી અને પગના તળીયાં ચપટાં, તથા હાથ પગનો આકાર બેડાળ હોય છે.

શહેરાના રણની દક્ષિણ બાજીનો આફ્રિકાનો જે ભાગ છે તે સીધીઓ નું વતન કહેવાય. સેનીગળ, અને નાઇજરની દક્ષિણે, ચાડ સરોવરની પાસે, તથા આબિસિનિયાના હંચા મેદાનો ઉપર શુદ્ધ સીધી જાતના લોકો વસેછે. આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં હાટેટોટ તથા કાફી લોકો વસેછે તે પણ સીધીનાજ કાંઈ જુદા બેદછે. ગુલામના વેપારની લાહેતે લીધે દુષ્ટ લોકો એ જાતિને અમેરિકામાં પણ લઈ ગયા છે અને તેથી ત્યાં પણ તેની વસ્તી ઘણી થઈ છે.

મલાઈ. એ જાતનું વર્ણન ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવેછે.— વાળ કાળા, ખડખડા, ભાગી જાય એવા, અને ગુંચળા વળતા છે. મોંના હાડકાં મોટાં અને બહાર પડતાં, નાક ભરેલું અને નશકોરાં આગળ જાડું; અને આંખો વાંકી ગોઠવાયલી છે. એઓનું કદ કાકેશિયન અથવા હબસી કરતાં નીચું અને આકૃતિ ચોરસ તથા મજબુત છે. તે છતાં એમાં બે મોટી ઉપજાતિઓ છે:—શુદ્ધ મલાઈ અને પાપ્યુઅન; એ બંનેમાં ઘણો ફેર છે. શુદ્ધ મલાઈનો રંગ તપખીરીઓ, અને પાપ્યુઅનનો શામળો છે. એઓની ઉત્પત્તિ પણ જૂદી માનવામાં આવેછે. શુદ્ધ મલાઈ મોગલમાંથી, અને પાપ્યુઅન સીધીમાંથી નીકળેલા કહેવાય છે.

મલાયા, એને લગતા ટાપુઓ, માદાગાસ્કર, ન્યુઝીલેન્ડ, તથા સાંડ-વીચથી તે ફ્રેંચલી ટાપુઓ સુધીના પોલીનેશિયાના સઘળા બેટામાં શુદ્ધ મલાઈ જાત વસેછે, તથા પાપ્યુઅન જાત અથવા આસ્ટ્રેલ સીધીની વસ્તી આસ્ટ્રેલિયા, ટાસમેનિયા, ન્યુગીની, ન્યુહીબ્રાઈડીસ વગેરે ટાપુઓમાં માલમ પડે છે.

૫. અમેરિકન અથવા ઇન્ડિયન જાતિનાં મુખ્ય લક્ષણ રતુમડો રંગ અથવા તામ્રવર્ણ, લાંબા ખડખડા વાળ જે કે કદી ભાગી જતા નથી અથવા વળખાતા નથી, અને થોડી દાઢી એ છે. ગાલના હાડકાં બહાર પડતાં છે, પણ મોગલ કરતા વધારે ધનુષાકાર છે, અને એટલાં અણીઆળાં નથી.

એ લોકોનું વતન અમેરિકાખંડ છે. તેઓમાં ઘણી ઘણી જાતો, પણ એમની વસ્તી યુરોપિયન લોકોના સહવાથી બહુ ઓછી થઈ ગઈ છે.

પાંચે જાતિની મન શક્તિ. પ્રત્યેક જાતિમાં એવી જૂદી જૂદી રિયતિના લોકો આવી જાયછે અને તેમના જ્ઞાનમાં એટલું બધું અંતર છે કે

પ્રત્યેક જાતની ખાશ મન શક્તિનો મુકાબો કરવો અઘરો છે, તોપણ તે વિશે ફેટલીએક સામાન્ય વાત જાણુવા જોગ છે.

ક્રોડેશિયન અથવા ઉજળી વર્ણુમાંથીજ આજ પર્વત ધણું કરીને દુનિયાની પ્રાચીન કે અર્ધાચીન સુધરેલી પ્રજાઓ નીકળેલી છે. હાલના સમામાં એ વિદ્યા, કળા, અને બંધમાં સાથી ચઢીઆતી છે. એ જ્યાં જાય છે ત્યાં તેની આગળ ખીજી જાતિઓ ટંકી શક્તી નથી, પણ ધીમે ધીમે નાશજ પામવા લાગે છે.

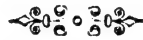
એથી ઉતરતી **મોગલ** જાત છે. એની ઉપજાતિઓ એક ખીજાથી બહુજ જૂદી પડે છે, તોપણ તે ક્રોડેશિયન કરતાં ઉતરતી, ઓછી ઉત્સાહી અને સુધારામાં મંદ ગતિવાળી છે. એની પ્રકૃતિ ઉદાસ છે, અને ખુદ્દિ થોડા વિસ્તારવાળી હોવાથી છુટક છુટક વિગતો ઉપર ધ્યાન સારૂ આપી શકે છે પણ વિદ્યા અને ફિલસુફીના ઉંચા વિચાર અથવા તરંગ ચલાવવા જેટલું ઉચે ચઢી શક્તી નથી. ઉપયોગી હુનરના કામમાં ચતુર, શોધક, અને ડાહી છે, પણ તે ઉપરથી સામાન્ય નિયમો કઢાડવાને તે અશક્તિમાન છે. આ પૃથ્વી તરફજ એની નજર હોવાથી, ઉપર જે વિચારની અથવા ચૈતન્યની દુનિયા છે તેના ખારણાં એને સારૂ કદી ઉઘડતાં દેખાતાં નથી. નીતિના નિયમો અને ધર્મ ખુદ્દિની જે વાતો વિના સંસાર નીભેજ નહિ તેમાંજ એનો સઘળો ધર્મ અને ફિલસુફી આથી રહ્યાં છે. એ જાતના સારામાં સારા નમુના ચીના અને જાપાની છે.

અમેરિકાના ઇન્ડિયન લોકોના ગુણુ ઘણી રીતે મોગલને મળતા આવે છે. મોગલ લોકોની પેઢેજ તેઓ પણ સુધારામાં થંભીને ઉભા રહ્યા છે, પણ તેઓનું અટકવાનું ઠેકાણું બહુજ નીચું છે. તેઓ શિકારીની અવસ્થામાંજ અટકીને ઉભા છે. માત્ર મેક્સિકો અને પીઝના અસલ વતનીઓ કાંઈ ઠીક સુધરેલી અવસ્થામાં માલમ પડ્યા હતા. ઇન્ડિયન જાતનો સ્વભાવ ઠંડો, અત્યંત સહન શીલ, અને રસ શુન્ય છે. એની આંખમાં એક આંસુ કે હાસ્યનો ઝળકારો દેખાય તો તે એની જીંદગીમાં નવાઈની વાંત થઈ એમ જાણવું. એને ગમે એટલો જંગલી રીતે મારે છે પણ જરા માટેથી હં કરતો નથી. તે જીવંત એનામાં ખંત ને ઉદ્યોગ નથી. એના જંમીન બહુજ માતખર છે, પણ એને તે કોડી કામની નથી, કેમકે પોતાનું પોષણ એ પૃથ્વી પાસે માગી જાણુતો નથી. આટલો બધો મારો છતાં

એને ઠાર પાળવાનું સૂઝતું નથી. ધણું કરીને જ્યાં જોઇએ ત્યાં શિકારની પાછળ દોડતો માત્રમ પડે છે. જોખની, સાંભળવાની, તથા સૂંઘવાની એની ઇંદ્રિયો અસાધારણ રીતે તીવ્ર કહેવાય છે, અને તેનું કારણ ધણી પેઢીઓ સુધી શિકારીનો ધંધો કર્યો કર્યો એજ હોય એમ લાગે છે.

સીધીની જાત ત્રણે વર્ણમાં અધમ ગણાય છે. હુમેશાં એ જાત જંગલી અવસ્થામાં ચાલી આવે છે, અને તેથી તેઓ પ્રાચીન કાળથી એક ખીજની કે પારકી ગુલામગીરીજ કરતી આવે છે. મુઘરે તો સીધી કેવા થઇ શકે એ સવાલ જુદો છે પણ એટલું તો ખરું કે આજ પર્યંત એ વર્ણ અથવા એ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલી ખીજ સંકર જાતિઓ કોઇ ઠેકાણે જુદીના કે સંસારના સુધારાને બહુ લાયક હોય એમ બતાવી આપ્યું નથી. સીધીને અનુકુળ પડતી જે આફ્રિકાના મધ્ય ભાગની હવા ત્યાં પણ તે બેફિકરો, આળસુ, ઇંદ્રિયભોગી, અને ગુલામ થતો કે ગુલામ કરતોજ માત્રમ પડે છે. કોઇ ઠેકાણે પણ રાજ્ય રચનાનો કે વિદ્યાનો વિચાર કરતો દેખાતો નથી.

મજાઈ જાતની મન શક્તિ તો તેના મૂળ ઉપર આધાર રાખે છે. પાખ્યુઅનના ગુણ સીધીને અને શુદ્ધ મજાઈના ગુણ મોગલને વધારે મળતા આવે છે.

જળસ્તંભ.

પરમેશ્વરના કરેલાં સઘળાં કામો અમત્કારથી ભરપૂર છે. જે લોકો મહાસાગરમાં સદા વહાણ ખેડયા કરે છે, તેઓના જોવામાં તે ઠેકાણે નાના પ્રકારનાં જોવા આવે છે. મહાસાગરમાં થતા સઘળા દેખાવામાં જળસ્તંભ એ બહુજ બળ્ય અને અદ્ભુત દેખાવ છે.

જળસ્તંભ એટલે પાણીના થાંભલા. એને દરિયાના વંટાળિયા કહીએ તોપણ ચાલે. પવનના વંટાળિયાથી પાણીમાં એવું તોફાન થાય છે, કે એક ઠેકાણેથી પાણી જાંચું ચઢીને તેના મોટા થાંભલા બંધાય છે. આ બનાવનું મહેલ વહેલું ચિન્હ એ છે કે આકાશમાં એક કાળું વાદળું દેખાય છે, અને તેની નીચે દરિયામાં ભારે તોફાન થવા લાગે છે. આસરે એક સો યાડું વ્યાસની જગાનું પાણી જોરથી વમળે ચડે છે, અને ધસી ધસીને એક મધ્યમિંદુ તરફ એકઠું થવા માંડે છે. થોડીવારમાં ત્યાં પાણીનો અથવા જળમય

વરાળનો મોટો જ્યો એકઠો થાયછે, અને પછી તે શંકુ આકારમાં સર્પની ગતિએ પેલા વાદળા તરફ ચઢવા લાગેછે. એજ વખતે ઉપરથી વાદળામાંથી પીન્ને શંકુ થવા લાગેછે, પણ તેની સ્થિતિ એના કરતાં ઉલટી હોયછે. એટલે, જળના શંકુનું શિખર ઉપર હોયછે, અને વાદળાના શંકુનું શિખર નીચેની તરફથી હોયછે. આ બે શંકુઓ ધીમે ધીમે વધીને એક બીજાની પાસે આવતા જાયછે, અને અંતે તેઓના શિખર સામસામાં મળી જાયછે. ત્યાં તેઓ સ્થિર રહેતા નથી, પણ પવનથી આમ તેમ દોડેછે, અને કોઈ વખત મોટા ધડાકાની સાથે ફારી જાયછે. આ પ્રમાણે આકાશ અને પૃથ્વીનો સંયોગ થતો જોવો એ ખરેખરે બહુજ આશ્ચર્યકારકછે. એ આખા સ્તંભનો રંગ તેની ધરી આગળ ખુલ્લાં રંગનો હોયછે, પણ બાજુઓ આગળ એવો કાળો ઘેરો હોયછે કે જાણે એ પોલા થાંભલા હોય એમ લાગેછે. એમાં દરિયાનું પાણી ચઢતું કોઈ સમે સ્પષ્ટ રીતે દીઠામાં આવેછે. ધૂમાડીઆમાં ધૂમાડો ચઢતો હોય તેવી રીતે એ ભૂગળામાં તે ચઢતું જણાયછે. એકજ ઠેકાણે ઘણી વખત વારંવાર એવા સ્તંભ થાયછે, અને ભાગી જાયછે. એ ઠાંકણે આખો વખત પાણી તો ઉકળી જાયછે અને તોફાન જારીનું જારી રહેછે. આવે પ્રસંગે વહાણની વિપતનું તો પૂછવુંજ નહિ. નાનાં વહાણનો તો ખિલકૂલ નાશ થઈ જાયછે, અને મોટાં વહાણ પણ છેક જમીને અણીશુદ્ધ ચાલ્યા જાય એ વાતની તો કદીએ આશા રખાતી નથી.

એ થાંભલાઓનું કદ ઘણું જૂદું જૂદું થઈ શકેછે. એનો દૃશ્ય ભાગ ૨૦૦૦ થી ૬૦૦૦ ફૂટ ઊંચો હોયછે, દરિયામાં જે જળસ્તંભ દીઠામાં આવ્યાછે તેનો નીચલો પાયો ૧૦૦ થી ૧૦૦૦ ફૂટ વ્યાસમાં હોયછે, અને મધ્ય ભાગ કોઈ સમે એ કે ત્રણ ફૂટ કરતાં કોઈ વધારે હોતો નથી. જેમ એ સ્તંભ મોટા તે પ્રમાણે તે વધારેવાર ટકેછે. સાધારણ રીતે તે અડધા કલાક કરતાં વધારેવાર સુધી રહેતા નથી. કોઈ સમે તે ત્યાંના ત્યાંજ ધણું કરીને સ્થિર રહેછે, અને કોઈ સમે તે અનિયમિત વેગે આગળ ચાલ્યા જાયછે. એનો વેગ એક કલાકમાં આઠથી ૩૭ માઇલ સુધીનો હોયછે. આ જળસ્તંભને થોડી ઘણી ગતિ પોતાના આંસ ઉપર ફરવાની પણ હમેશાં હોયછે. વીજળીની અસર એની જોડે જોવામાં આવેછે, અને ઘણીવાર કાંપક અવાજ અને ગંધકની વાસ પણ હોયછે. તે છતાં વહાણ ઉપરથી પણ ચાલ્યા જાયછે તો એ તેની અસર હોવાયંત્રના લોહચૂંચક ઉપર તો થતી જણાતી નથી.

રણમાં રેતીના તથા ધૂળના થાંભલા વંટોળિયો ઉભા કરેછે તેને આ દેખાવ બહુ મળતો આવેછે. પવનથી બર્ફના પણ સ્તંભ કોઈ વખત થાયછે. બર્ફના થાંભલા કોઈ વખત નાના જળસ્તંભ જેવડા ઢાળેછે. જળસ્તંભ, રેણુસ્તંભ, અને બર્ફના થાંભલા એ ત્રણે બૂનાવો એક બીજાને બહુ મળતાં છે, અને તેનાં કારણ પણ ધણું કઠીને સરખાંજાછે. સામસામી દિશામાં હોડનારા પવનના એ પ્રવાહ ભેગા થવાથી હવામાં વમળ થાયછે, અને એ રીતે ફરવા લાગેલી હવા પોતાનાજ જોરથી સંકોચન પામીને અને નીચે કે બાજુપરથી જવાનો લાગ ન મળવાથી ઉપર ચક્કર ચક્કર ફરતી ચઢી જાયછે. આ રીતના વંટોળીઆ જીવસાવાળા હોયછે, એકાએક થાયછે, અને તેનો વિસ્તાર લાંબો હોતો નથી. આંવા વંટોળિયા ધાસની ગંજીઓને હવામાં ઊંચે ચઢાવેછે, ધરના છાપરા ઉછાળી મૂકેછે, અને રાચરચીલાને ઉપાડી જાયછે, તો પણ જે વંટોળીઆથી જળસ્તંભ થાયછે તે કાંઈ જૂદીજ તરેહના હોયછે. સાધારણ વંટોળિયામાં, ઊંચી ગતિ એ હવા સંકોચાઈને ભરાવાનું કારણ નથી, પણ પરિણામ છે. એમાં તો મધ્ય બિંદુ આગળ હવા બહુજ દબાએલી હોયછે, અને યાંત્રિકબળ તેની ઝપટની ગતિને લીધે ક્રિત્તવ્ય થાયછે. એથી ઉત્પન્ન સાઈક્લોન એટલે જે વંટોળિયાથી જળસ્તંભ ઉત્પન્ન થાયછે તેના મધ્યની હવા બહુજ પાતળી થઈ ગએલી હોયછે, અને તેથી તેમાં શૂન્યાવકાશની પેઠે પાણી ઉપર ચઢેછે. જ્યારે આ જાતના વંટોળિયા દરિયામાં થાયછે, ત્યારે જળસ્તંભ બનેછે.

ફ્રાન્સમાં સેન્ટ ઓમરની પાસેના એક ગામડામાં આવા જળસ્તંભ થી ભારે નુકસાન થયું હતું. ચાલતાં ચાલતાં એક ધરની વાડ એણે ભાગી નાંખી, ખજાને ઊંધી વાળી, અને ધર મજબૂત બાંધેલું હતું તોપણ તેને એવો ધક્કો લાગ્યો કે તે ખેડુત ધરતીકંપની સાથે તેનો મુકાબલો કરતો હતો. વાડ ભાગીને મહાઅળવાન વૃક્ષોના ઉપલા ભાગને તોડી પોતાની સાથે તે સ્તંભ ખેંચી ગયો હતો. એમાંના વીસ ત્રીસ એવી રીતે ઊંધા વળ્યા હતાં કે તે ઉપરથી તે ગોળ ફરેછે એમ શાખીત થયું હતું. બીજા ઉચ્ચકાઇને સાઠ સીતેર ફૂટ ઊંચે બીજા ઝાડની ઉંચી ડાળો ઉપર જઈને પડ્યા હતા. એક મોટા ઝાડને મૂળથી ઉખેડી ૬૦૦ યાર્ડ દૂર નાંખ્યું. મનૂર લોકો જમીન ઉપર લાંબાસોટ પડી હળને મજબૂત પકડી રહ્યા હતા તે જ હડી જતાં જતાં બચ્યા. ડરબીશાયરમાં વંટોળિયો એકવાર એવો થયો

હતોં કે મોટાં મોટાં ઝાડ ઉખેડીને ૩૦ યાદ સુધી ઉડામાં ગયાં હતાં, અને ગાયો એક એતરમાંથી ઉડીને બીજાં એતરમાં જઈને પડી હતી.

જ્યારે જમીન ઉપર વંટોળીઆનું ચાટકું બધું બળ ચાલેછે, ત્યારે સમુદ્ર ઉપર તો તે પોતાના પૂર્ણ પરાક્રમથી મહાસે એમાં શી નવાઈ વંટોળીયો અને જળસ્તંભ એ એકજ જાતમાં બતાવેછે; એ આ ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાયછે કે એજ વંટોળીયાને જ્યારે વાટમાં તળાવ કે સરોવર મળેછે ત્યારે તુરં તે પાણીને ચૂસીને ઉપર લઈ લેછે. માંછલાં થાય એવાં તળાવો પણ કોઈ વખત વંટોળીયાના આ જુલમને લીધે ખાલી થઈ જાયછે, અને પાણીનો એ મોટો ડુંગર કોઈ બીજાં દેકાણે જઈને પડેછે. માંછલાં અને દેડકાંઓનો વરસાદ આવેછે એવી જ આશ્ચર્યકારક કહાણીઓ ચાલેછે તેનું કારણ આજ હશે.

શુક્રનું અંતર્ગમન.

*ગયા ડીસેમ્બર માસની ૯ મી તારીખે સવારમાં સધળા સુધરેલા દેશોમાં અને વિદ્વાન વર્ગમાં ઘણીજ ધામધૂમ થઈ રહી હતી. એ દિવસે શુક્રનું અંતર્ગમન થવાનું હતું, અને તેથી તે જોવાને સાર દુનિયાના સધળા સમજણા માણસો આતુર થઈ રહ્યા હતા. એ પ્રસંગે યથાર્થ નિરીક્ષા કરવાને અર્થે યૂરોપખંડમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચીને ઘણા માસ અગાઉ ગોઠવણ કરી મુકવામાં આવી હતી. એ અંતર્ગમન યૂરોપખંડમાં સંપૂર્ણ રીતે દેખાવાનું ન હતું, તેથી પરદેશમાં જઈને જોવા સાર વિદ્વાનોની મંડળીઓ ત્યાંના ઘણા ખરા રાજ્યોની તરફથી મોકલવામાં આવી હતી એટલુંજ નહિ, પણ ખાનગી શ્રીમંત ગૃહસ્થો પણ એ અવસરે વિદ્યા વૃદ્ધિની ઉત્કંઠામાં એટલાજ તત્પર જણાયા હતા. એ રીતની આશરે ૮૦ મંડળીઓ દુનિયાના જૂદા જૂદા ભાગમાં સ્થૂંનું અવસોકન કરવામાં રોકાઈ એલી હતી; કઈ કઈ જગ્યાઓ એ અવસોકનને સાર યોગ્યછે તે પણ અગાઉથી નિર્ધારવામાં આવ્યું હતું, અને તેથી એ દિવસે સવારમાં વિદ્વાન

*ડીસેમ્બર ૧૮૭૪ ગ્રે. શા.

મંડળીઓ નાના પ્રકરના યત્રો તથા દૂરગીનો લઈને જગતના સર્વે ભ્રમોમાં વિધાની સેવામાં તત્પર થઈને ઉભી હતી. કોઈ સૂર્યના તે સમયના ચિત્ર લે છે, તો કોઈ તેનું માપ કહાડે છે, કોઈ તે અંતર્ગમનનું ખારીક દૂરગીન વડે એક ચિત્રે દર્શન કર્યા કરે છે, તો બીજો કદી ફેર ન પડે એવા કાળ માપક યંત્રમાં તેનો સમય પકડવા પૂછાડીને લાગી રહ્યો છે. એ પ્રસંગે કેવાં કેવાં અને કેટલા કેટલા યંત્રો કામે લગાડવામાં આવે છે તેનો વાંચનારને જરા આ વાત ઉપરથી વિચાર આવશે કે તેને ગોઠવવામાં એક માસ કરતાં વધારે વખત ગયો હતો.

આ ધામધૂમની હકીકત તો ઘણા અમારા વાંચનારે કદાપિ વર્તમાન પત્રોમાં વાંચી હશે, પણ અમને સંદેહ લાગે છે કે તે શામાટે થાય છે, અને આટલો બધો ખર્ચ કરવાનું શું પ્રયોજન છે તે યોડાનાજ સમજ્યામાં આવ્યું હશે. ઘણાએક તો સૂર્યનું અંતર્ગમન અથવા ટેન્જિટ એટલે શું તેજ ભાગ્યે સમજ્યા હશે. તેઓને પ્રથમ તો એટલુંજ કહીએ છઈએ કે એક જાતનું એ સૂર્ય ગ્રહણજ હતું. માત્ર ફેર આટલો કે સાધારણ સૂર્ય ગ્રહણ જેમ પૃથ્વીને સૂર્યની વચ્ચે ચંદ્ર આવ્યાથી થાય છે, તેમ આ શુક્રના આવવાથી થયું હતું. અંતર્ગમન એટલે વચમાં આવવું. એ દિવસે શુક્રની ગોળ છાયા ખરાખરા સાદા કાચમાંથી પણ જોવામાં આવી હતી. એ ગ્રહણ અમદાવાદમાં સાત વાગ્યા પછી ટુંતજ દેખાયું હતું, અને અગ્નિ-આર વાગવાને સુમારે મુક્તિ થઈ હતી. ગ્રહણ થાય છે એમ સાંભળીને ભોકાને બહુ આશ્ચર્ય લાગતું હતું, અને તેમ લાગે તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી, ક્રમકે આપણા જ્યોતિષ્યના ગ્રંથોમાં એવા યોગ વિષે કંઈક લખ્યું છે, પણ તેનો વર્તાવો કહાડવાના કાંઈ નિયમો નથી અને તેથી એ ગ્રહણ પાળવાનો આપણામાં બિલકુલ સંપ્રદાય નથી.

ગ્રહણ પાળવાનીજ વાત નીકળી ત્યારે અમારાથી એટલું કહાવિના રહેવાતું નથી કે જુઓ આપણી અને યુરોપિયન ભોકાની ગ્રહણ પાળવાની રીતિ-ઓમાં કેટલો ફેર છે. આપણે એને મોઢું પર્વ ગણીએ છઈએ, તેમ તેઓ પણ ગણે છે; આપણે જેમ તે સમયે કામકાજ છોડી એના વિચારમાં લાગીએ છઈએ તેમજ તેઓ કરે છે; આપણે જેમ એ પ્રસંગે દાન કરવું અવશ્ય સમજીએ છઈએ, તેમ તેઓ પણ એ અવસરે બહુ ઉદાર થાય છે. પણ આપણુ

બનેતી રીતિમાં કેટલો ફેર ! બધા દેશીબાઇઓ, જુઓ કે સુધરેલા લોકો અહણનો દિવસ કેવી રીતે પાળેછે, અને વિચાર કરો કે તમારા પૂર્વજે એ એવા પર્વ ઉપર તમને જે ધ્યાન આપવાનું ફરમાવ્યું છે તેનો શું કાંઈ યૂરોપિયનો કરેછે તેવોજ હેતુ નહિ હોય? અહણને જોઈએતો પાતકી યર્ષએ એમ તેઓ પણ સમજતા હોત, તો તમને જ્યોતિષ્ય વિદ્યા વારસામાં આપી ગયાછે તેનો લેશ માત્ર પણ તેઓથી શોધ શી રીતે થઈ શકત!

જ્યારે સૂર્ય, શુક્ર, અને પૃથ્વી ફરતાં ફરતાં એક સીધી લીટીમાં આવેછે ત્યારે શુક્રનું અંતર્ગમન થાયછે. ૧૨૧૧, ૮, અને ૧૦૫૧ વર્ષોને અંતરે શુક્રનું અંતર્ગમન થયાં કરેછે. છેલ્લું સને ૧૭૬૯ ની ૩ જુન્યૂને થયું હતું, આ (સને ૧૮૭૪ ની) ૯ મી ડીસેમ્બરે થયું, બીજું આઠ વર્ષ પછી એટલે ૧૮૮૨માં થશે તે હિંદુસ્તાનમાં દેખાવાનું નથી, અને પછી ૨૦૦૪ માં ૧૨૧ વર્ષને અંતરે થશે, તે જોવાને તો આપણામાંનો કોઈ રહેનાર નથી. માટે વસ્તુતઃ જોઈએ તો આપણને તો શુક્રનું અંતર્ગમન જોવાનો જિંદગીમાં ખરેખરો એ એક જ પ્રસંગ હોતો.

તો પણ આટલું જોવાને સારૂં એટલો બધો ખર્ચ અને ધામધૂમ યર્ષ રહી હતી એમ ન સમજવું. એ પ્રસંગે તો ખગોળવિદ્યાની ધણી ધણી વાતોનો ખોળ કરવાનો હતો. એ અંતર્ગમનની નિરીક્ષા ઉપરથી તો સઘળા મહો સૂર્યાઈ કેટલે અંતરે દૂર છે તે ખરાબર જાણવામાં આવશે. એ વાત ખરી કે મહોના અંતરે હાલ માલમ છે ખરા, તો પણ તેમાં કેટલી એક બૂલછે; અને તેથી હિંદુઓના વર્તાણ કરતાં યુરોપિઆનોના વર્તાણમાં થોડી બૂલછે તો પણ થોડા સેકંડની એમાંએ બૂલ વખતે આવેછે ખરી. એ વર્તાણની બૂલનું કારણ અંતર જાણવામાં જે બૂલ છે તેજ છે. ૧૦૫ વર્ષ ઉપર શુક્રનું અંતર્ગમન થયું હતું તે વખતની નિરીક્ષા ઉપરથી મહોના અંતર કહાડવામાં આવ્યાંછે, પણ તે સમયના નિરીક્ષાયંત્રો બહુજ ઉતરતી જતના હતા તેથી તેમાં ધણી બૂલો ચાલી આવેછે. હાલના યંત્રો બહુજ ખારીક થાયછે, અને તેથી હવે થોડીજ બૂલ રહી જશે એમ ધારવામાં આવેછે.

શુક્રનું અંતર્ગમન જોવાથી મહોનું અંતર શી રીતે નીકળે એ ખગોળવિદ્યાના ગણિત ભાગની ધણી ઝીણી વાતછે, તો પણ સાધારણ વાંચનારને કાંઈક સમજવા સારૂં એમ થોડાએક ખુલાસો કરીએ છશએ

કેપ્લર નામના પ્રખ્યાત ખગોળ વેત્તાએ એવો નિયમ સિદ્ધ કર્યો છે કે કોઈ પણ બે ગ્રહના ગમનકાળના વર્ગ જેમ એક બીજાને છે તેમ સૂર્યથી તેઓના અંતરના ઘન એક બીજાને થાય છે.

હવે સધળા ગ્રહોના ગમનકાળ. એટલે કેટલા વખતમાં ફરી રહે છે તે તો અવલોકનથી બરાબર માલમ પડેલું છે. તેથી એ પ્રમાણમાંના બે પદ તો જાણ્યાં, અને ત્રીજું પદ માલમ હોયતો ચોથું માલમ પડે. એટલે જો કોઈ એક ગ્રહનું અંતર બરાબર માલમ પડે તો તે બીજા ગ્રહોનું અંતર કહાડતું એ તો માત્ર ત્રેરાશિનુંજ કામ છે, જો સૂર્યથી પૃથ્વી કેટલી દૂર છે તે જો આપણે જાણીએ, તો બધા ગ્રહો કેટલા દૂર છે તે પણ આપણે સહેજ ઉપલા પ્રમાણ ઉપરથી કહાડી શકીએ. અર્થાત્ જો શુક્રના આ અંતર્ગમનથી પૃથ્વીનું અંતર નીકળે તો સધળા ગ્રહનું અંતર નીકળ્યું એમ જાણવું.

સધળા ગ્રહોનું સૂર્યથી અંતર માપવાનો શુક્રનું અંતર્ગમન એ સારો પ્રસંગ છે, અને તેમાં એ પણ છે કે જો પૃથ્વીનું અંતર બરાબર માપી શકીએ, તો બીજા ગ્રહોનું અંતર કહાડતું એ તો એક સાધારણ ત્રેરાશિનું કામ છે. હવે પૃથ્વીનું અંતર એ અંતર્ગમન ઉપરથી શી રીતે માપવામાં આવે છે તેનું કાંઈક વર્ણન કરવાનો ઇરાદો રાખીએ છીએ.

પણ એ સમજવાને સાડે લંબન એટલે શું અને તે શી રીતે મપાય છે તે જાણવું જોઈએ. એ વિષયની બરાબર સમજ પડવા સાડે બે આકૃતિઓ આપી છે. એમાંની પહેલી આકૃતિમાં હમણા જુઓ. ધારો કે તમે એ સ્થળે ઉભા છો, અને પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપરના કો પદાર્થ તરફ જુઓ છો. એ વખતે તમને એ પદાર્થ ન સ આકાશના ઢ બિંદુની સામે દેખાશે. હવે તમે જો એ સ્થળેથી બ સ્થળે જઈને જોશો તો એજ પદાર્થ આકાશના ઈ બિંદુની સામે દીઠામાં આવશે, એ થી બ આગળ તમારું સ્થાન

ખડલવાને લીધે એ પદાર્થની દેખીતી સ્થિતિ ઢંધી ર્હી આગળ જે ખડલાઈ ગઈ તેને લંબન કહે છે. ઢંઈ એ ક પદાર્થનું લંબન કહેવાય. એનું માપ ઢંકં ર્હી અથવા અ ક વ ખૂણા જેટલું છે. એજ પ્રમાણે જો લ પદાર્થ લીધો હોય તો તેનું લંબન ઢં ન થશે. તમે જોશો કે ઢંઈ કરતાં ઢં ન નાનું છે. પદાર્થ જેમ વધારે દૂર તેમ તેનું લંબન ઓછું થાય છે. તેજ પ્રમાણે જો પ સ્થળ સુધી ચાલ્યા જશો તો ક પદાર્થ મ આગળ દેખાશે, અને તેનું લંબન ઢં મ થશે. એ લંબન ઢં ર્હી કરતાં મોટું છે, અને જેમ જેમ તમે વધારે દૂર જતા જશો તેમ તેમ એ લંબન વધારે ને વધારે થતું જશે.

પૃથ્વીના મધ્ય બિંદુ આગળથી, અને પૃથ્વ ઉપરના ડાઈ ઠેકાણેથી જોતાં આકાશના પદાર્થોનું જેટલું લંબન દેખાય છે તેટલું તે આકાશી પદાર્થોનું લંબન કહેવાય છે; જ્યારે એ પદાર્થ શિરોબિંદુ ઉપર આવે ત્યારે તેનું લંબન શુન્ય થઈ જાય છે, અને જ્યારે ક્ષિતિજમાં આવે છે ત્યારે તે ઘણામાં ઘણું હોય છે. એને ક્ષિતિજલંબન કહે છે.

હવે શુક્રના અંતર્ગમનની નિરીક્ષા ઉપરથી સૂર્યનું લંબન શી રીતે શોધી કહાડવામાં આવે છે તે સમજાવીએ છઈએ. બીજી આકૃતિમાં વ અ ઢં ર્હી એ પૃથ્વીના વિશુવૃત્તનો પરિઘ છે, ક એ મધ્ય બિંદુ છે, ટ એ શુક્ર છે, ફ લ એની કક્ષાનો ભાગ છે, સ એ સૂર્યનું પૂર્વ બિંદુ, અને ઓ ન મ એ આકાશનો ધ્રુવ છે. હવે ધારો કે શુક્રનું મધ્ય બિંદુ, અ આગળ ઉમેલા માણસને સૂર્યના પૂર્વ બિંદુને સ્પર્શ કરતું માસમ પડે છે. એને આકાશના મ સ્થળે એમ થતું દેખાશે. અહિંયાથી ૯૦ અંશ દૂર ઢં સ્થળે બીજો માણસ ઉભો છે એમ ધારો. જે સમય અ આગળનો નિરીક્ષક શુક્રને સૂર્ય ઉપર આવતો જોયે છે, તે સમયે આ બીજો માણસ સૂર્યને આકાશમાં ન આગળ અને શુક્રને ઓ સ્થળે દેખશે. આ પ્રમાણે થ-

વાનું કારણ લંબન છે. હ આગળ શુકનું લંબન ઓ મ અને સૂર્યનું ન મ છે. તે માટે એ બંને લંબનનું અંતર ઓ ન છે. જો લંબન ન થતું હોત, તો હ અને બ એ બંને સ્થળે શુકનો સ્પર્શ એકજ ખરેખરા સમયે દેખાત. પણ લંબનને લીધે ત્યાં એ સ્પર્શ મોડો દીઠામાં આવેછે. એ સ્પર્શ જેટલો મોડો દેખાય તેટલો વખત શુકને ઓ ન માર્ગે ફરતાં લાગ્યો એમ જણવું. હવે અ અને હ સ્થળે ઉભા રહેલા નિરીક્ષકો એ અંતર્ગ-મનનો સ્પર્શ કાળ જોયા ધડીઆજોની મદદથી બરાબર નોંધી લેછે એ કામ બહુજ અગત્યનું છે. સ્પર્શ કાળ બરાબર નોંધાયો એટલે પછી જે બધું કરવાનું છે તે તો ગણિત શાસ્ત્રી પોતાના ઓરડામાં બેસીને કરી શકેછે. એ સ્પર્શ કાળમાં તફાવત તો જૂદા જૂદા રેખાંશને લીધે હશેજ, પણ તે બંને જાણીતી જગાઓ છે તેથી તેના રેખાંશ પ્રમાણે ગણિ-ને સ્થાનિક કાળનો તફાવત પ્રથમ કહાડી નાખવો. એ બાદ કરતાં પણ જે તફાવત રહે, તે પેલા લંબનને લીધેજ એમ જણવું, અને ખરેખરો એજ તફાવત છે એમ સમજવું. એટલો વખત શુકને ઓ ન માર્ગે ફરતાં લાગ્યો એમ નિશ્ચય થયું. હવે શુક અને સૂર્ય એ બંનેની ગ-તિ કેટલી છે તે આપણે જાણીએ છીએ, અને તેથી સૂર્યને પકડી પાડ-વા શુક કેટલા વખતમાં કેટલા અંશ આગળ ધસેછે તે પણ આપણે જાણીએ છીએ. તે ઉપરથી આપણે કહી શકીશું કે ઉપર કહ્યો તેટલો શેષ રહેલો વખત શુકને કેટલા અંશ ચાલતાં લાગ્યો હશે, અને તેટલા અંશનો ઓ ન કડકો છે એ માલમ પડયું. આ રીતે સૂર્ય અને શુકના લં-બનનું અંતર મપાયું.

હવે ઓ ન નું માપ જાણવાથી પૃથ્વીનું અંતર શી રીતે માલમ પડે છે તેનો વિચાર કરીએ. એતો ખાસ ગણિત શાસ્ત્રનો વિષય છે તોપણ અમને આશા છે કે ભૂમિતિનું તથા ત્રિકોણમિતિનું સામાન્ય જ્ઞાન જેને હશે તેને એ વિષય ધણી ખરા સમજાય.

પ્રથમજ આપણે કહ્યું છે કે કોઈ પદાર્થનું લંબન તે જોનારથી કેટલો દૂર છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. માટે આ પ્રમાણ નીકળે છે.

ઓમ: નમ :: સક (સૂર્યનું અંતર): શક (શુક્રનું અંતર)
પહેલા પદમાંથી બીજા, અને ત્રીજામાંથી ચોથું બાદ કરતાં

ઓમ—નમ: નમ :: સક—શક: શક.

પાછલ આપણે કહી ગયા છઇએ કે એક ગૃહનું અંતર માલમ હોય તો બીજા અહનું અંતર માલમ પડી શકે છે. કેમકે તે બંને વચ્ચે અમુક પ્રમાણ રહેલું છે, અને એ પ્રમાણ તો આપણે બીજા નિ-રાજા સાધનથીજ જાણીએ છઇએ. પૃથ્વી અને શુક્રનાં અંતર ૧૦૦૦ અને ૭૨૩ ના પ્રમાણમાં રહેલાં છે. માટે જો સક ૧૦૦૦ હોય તો શસ ૭૨૩ થાય. એમ છે તો એ બંનેની બાદબાકી જે શક તે ૨૭૭ હોવા જોઇએ. એ કિંમત ઉપલા પ્રમાણમાં મૂકતાં નીચલું પ્રમાણ હાય લાગે છે.

ઓમ—નમ: નમ :: ૧૦૦૦—૨૭૭: ૨૭૭

એટલે જ્યાં બાદબાકી છે તે બાદ કરી નાંખતાં.

ઓન: નમ: :: ૭૨૩: ૨૭૭ અથવા

ઓન ૭૨૩

નમ ૨૭૭

હવે ઓન નું માપ તો આપણે સ્પષ્ટ કાળની બરાબર નિરીક્ષા ઉપરથી કહાડયું છે. માટે નમ નું માપ માલમ પડશે. નમ એ સૂર્યનું ક્ષિતિજ લંબન છે તે નીકળ્યું. હવે સૂર્યના ક્ષિતિજ લંબન વિષે નીચેનું પ્રમાણ ગણિત વિધાથી સિદ્ધ થએલું છે.

સૂર્ય ક્ષિ. લંબનની જૂજ્યા = $\frac{\text{પૃથ્વીની ત્રિજ્યા}}{\text{પૃથ્વીનું સૂર્યથી અંતર}}$

માટે

પૃથ્વીનું સૂર્યથી અંતર = $\frac{\text{પૃથ્વીની ત્રિજ્યા}}{\text{સૂર્યના દિ. લંબનની ભૂજ્યા.}}$

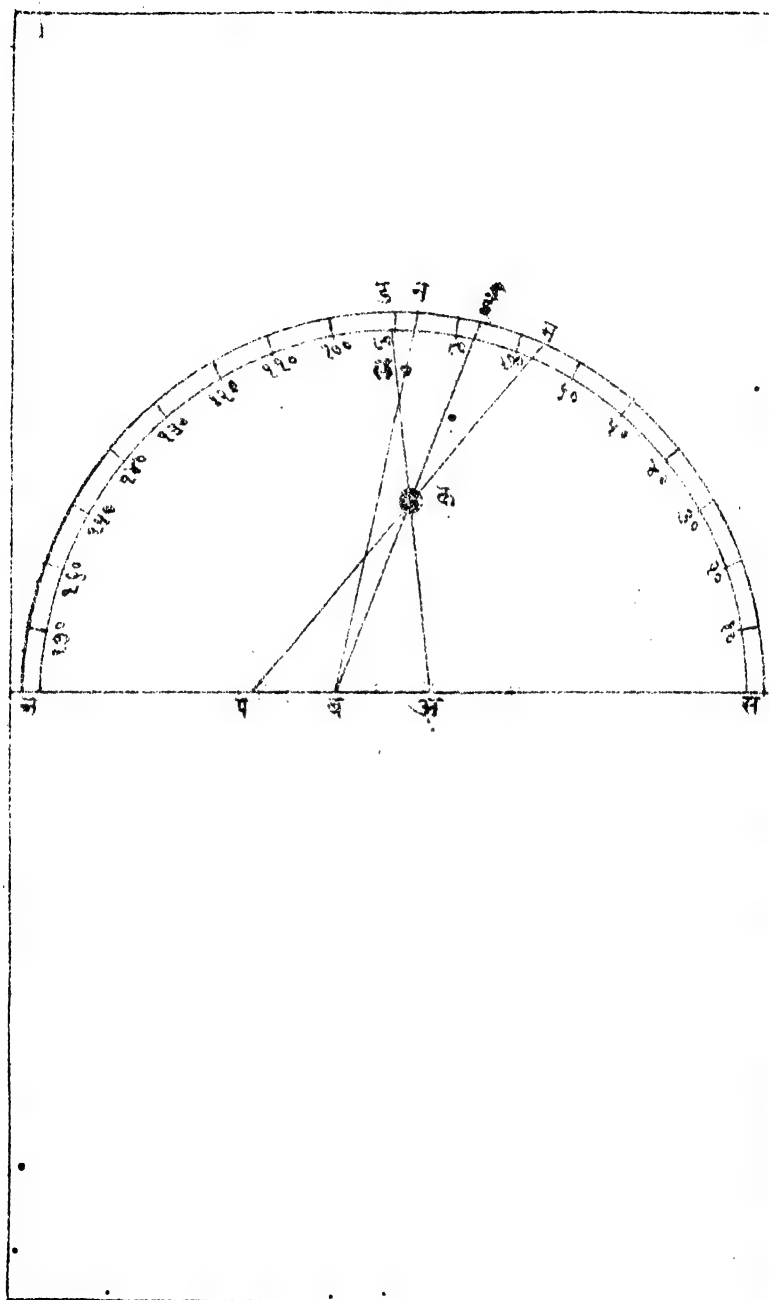
પૃથ્વીની ત્રિજ્યા માલમ છે, સૂર્યનું દિ. લંબન આપણે હમણાં જ કહાડ્યું, અને તેથી પૃથ્વીનું અંતર મીકળ્યું.

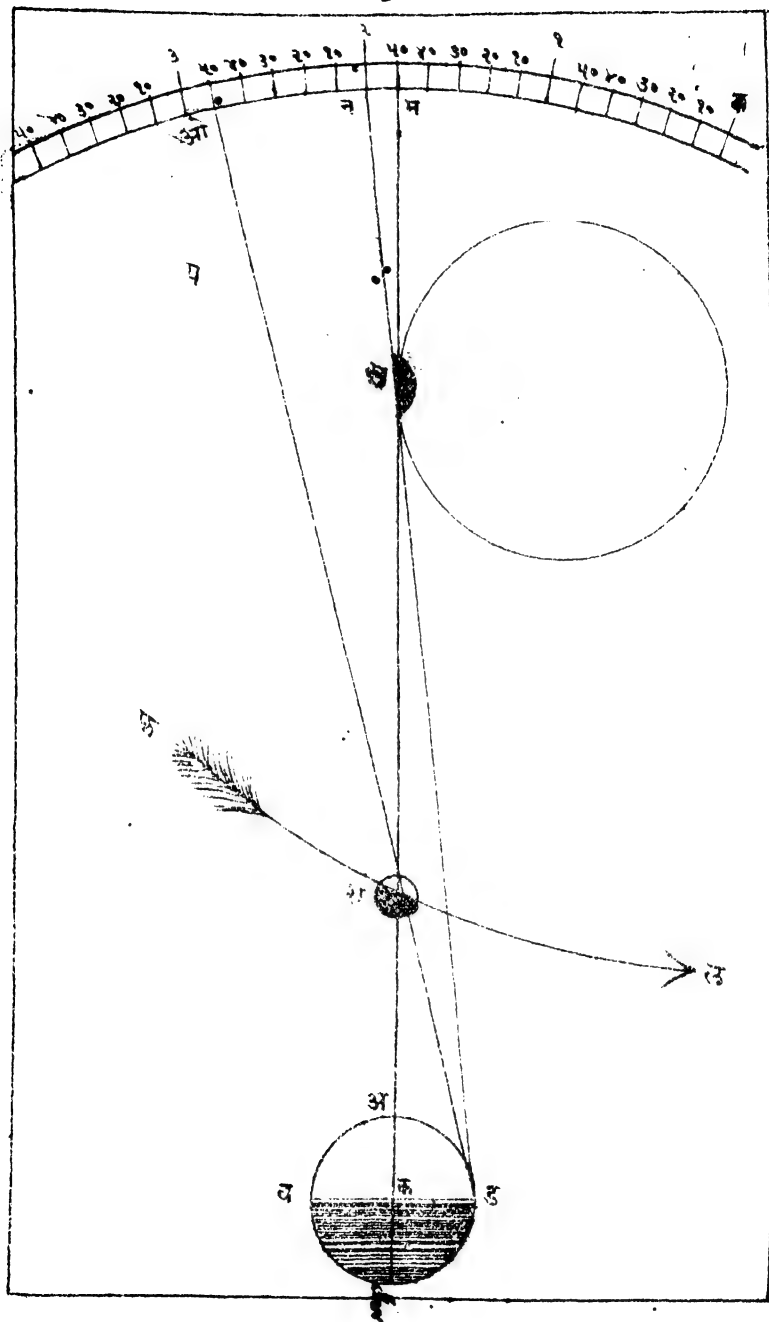
પૃથ્વીનું અંતર કહાડ્યા પછી બીજા ગુહાનું અંતર કેમ નીકળે છે તે તો ઉપર સમજાવ્યું છે.

એ જાણ્યા પછી ગ્રહોનો વ્યાસ અને કદ જાણવા એ કાંઈ અઘરું નથી. કોઈપણ ગ્રહનો વ્યાસ આપણી આંખ ઉપર કેટલો ખૂણો કરે છે તે માઇક્રોમેટર નામના યંત્રથી માલમ પડે છે. આ ખૂણો જેમ તે ગ્રહના ખરા વ્યાસને છે તેમ તેનું ક્ષિતિજ લંબન પૃથ્વીની ત્રિજ્યાને છે એવો નિયમ ગણિત શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ થયેલો છે. એ પ્રમાણમાં પેસે ખૂણો, પૃથ્વીની ત્રિજ્યા અને તે ગ્રહનું ક્ષિતિજ લંબન, એ ત્રણ જાણીતા પદ છે તેથી તેનો ખરો વ્યાસ ઝટ કહાડી શકાય છે.

કોઈ ગ્રહનું ધનકૂળ તેના વ્યાસના વર્ગને પરિધે ગુણી, છએ બાગ્યાથી નીકળી શકે છે.

આ ઉપરથી માલમ પડશે કે શુક્રના એક અંતર્ગમનની બરાબર નિરીક્ષા કર્યાથી ખગોળ વિદ્યામાં કેવી કેવી અગત્યની બાબતોનો ખોળ કરવાનો સંભવ હતા. અને એ કારણને માટેજ યૂરોપની વિદ્વાન પ્રજાએ એ ભાષો રૂપિઆનો ખરચ કરી પોતાના વિદ્વાનોને દેશદેશ નિરીક્ષા કરવાને સાર મોકલ્યા હતા. અમે વિષયની સમાપ્તિએ ફરીથી કહીએ છીએ કે આ પણ આર્ય લોકો આવી રીતે ગ્રહણ પાળતાં ક્યારે શીખશે !

નાળગરાના ધોધ.

નદીઓનાં જળ જાંચી સપાટી ઉપરથી નાચી સપાટી તરફ વહેતાં જાય છે. બધી નદીઓનાં પાત્ર કંઈએક તો ઢળતાંજ હોય છે, પણ જે ઠેકાણે એ ઢાળ વધારે હોય છે, સ્વાં પ્રવાહનો વેગ વધારે માલમ પડે છે, અને ક્ષીણ તથા પરપોટા બહુ થાય છે. જ્યારે એ ઢાળ એટલો બધો હોય છે કે નદીને ઉપરથી નીચે પડવા જેવુંજ થઈ રહે છે, સારે પ્રવાહ નામ જમને તે ધોધ અથવા ધોધવા કહેવાય છે. ધણી નદીઓમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ધોધ હોય છે. પહાડી પ્રદેશમાંથી મેદાનમાં ઉતરતા સુધીમાં તો કોઈ ઠેકાણે પણ ધોધ થયા વિના રહેતાજ નથી, જ્યાં જ્યાં એવા ધોધ હોય છે સ્વાં સ્વાં લોકોનું લક્ષ તે તરફ ખેંચાય છે, અને તેની શ્રદ્ધિના ચમત્કારમાં ગણના થાય છે. આખી દુનિયામાં નાએગરાના ધોધ ધણીજ ભવ્ય અને ભયાનક છે.

ઉત્તર અમેરિકામાં એરીસરોવરમાંથી નીકળીને નાએગરા નામની એક નદી ઉત્તર તરફ આન્ટારિકો સરોવરમાં જઈને મળે છે. એની લંબાઈ ૩૬ મૈલ છે, અને એ બે સરોવરની સપાટીમાં ૩૩૪ ફૂટનું અંતર છે. જ્યારે એરી સરોવરમાંથી નિકળે છે, સારે તો એ નદીનો પટ ફક્ત પોણાજ માર્દ લ છે, પણ જેમ જેમ આગળ વહેતી જાય છે તેમ તેમ આનો પટ વધતો જાય છે, અને તેમાં ધણા ટાપુને પણ જગા મળે છે. એમાં એક બેટ છે તે ૧૨ માર્દ લ લાંબો અને બેથી તે સાત માર્દજ પોહોળો છે. એ ટાપુના છેડા આગળ એ નદી પાછી સંકડાઈને પોહોળાઈમાં ૨૫ માર્દજ થઈ જાય છે, અને આગળ જાય છે તેમ એનો પટ વધારે ને વધારે ઓછો થતો જાય છે. આ કારણને લીધે તથા એ ઠેકાણે પાત્રનો ઢાળ એક માર્દજ ૫૦ ફૂટ છે તેથી, ધણીજ વેગવાળા વહેન થાય છે અને બધી નદી ક્ષીણથી ઢંકારી જાય છે. અહીંયાં પાણીનો વેગ એક કલાકમાં ત્રણથી સાત આઠ માર્દજિતો હોય છે, અને કાંકા દશ પંદર ફૂટ જાંચા માલમ પડે છે. પછીથી એનો માર્ગ મરડાય છે, અને થોડી વાર એનો વેગ નરમ પડે છે. પણ આગળ વધતાં એક ટાપુથી એના બે ફાંટા પડી જાય છે. તેમાં એક નાનો અને એક બહુ મોટો છે. અહીંયાં જમીન એકદમ બહુ નીચી આવવાથી બધા પાણીનો મોટો જથ્થો એકા એક નીચે ખડખડાટ કરતો ૧૫૦ ફૂટની જાંચાઈથી ગબડી પડે છે. એ પાણીનો ધણો ભાગ કાનડાની એટલે પશ્ચિમ બાજુએ પડે છે. એ ધોધની પોહોળાઈ છેક ૬૦૦ યાર્ડ છે. પાણીનો બાકીનો ભાગ અમેરિકા-

ની બાજુ ઉપર પડે છે તેના એક ખડકથી બે ભાગ થઈ જાય છે. એની પોહોળાઈ કાનડીઅન ધોધથી ઉતરતી, તથાપિ બહુજ છે. એ ૩૨૦ યાર્ડ પોહોળો છે. કાનડીઅન ધોધને “હોર્સશૂફોલ” એટલે ધોડાની નાળના જેવો ધોધ કહે છે, કેમકે જે ખડક ઉપરથી નીચે પડે છે તેનો આકાર પહેલાં એવી તરેહથી વળેલો હોય. નીચેના અખાતમાં પડ્યા અગાઉ પાણીના આ બંને જથાઓ એક બીજા સાથે મળી જાય છે; એ ખડકની બહાર નીકળતી આ-કૃતિને લીધે તથા એ વહેવાના ભયંકર વેગના કારણથી કાનડીઅન ધોધના પાણી ઉછળીને એ ખડકના પાયાથી ૫૦ ફુટ દૂર પડે છે અને તેથી મુસાફરો એ ધોધવાની નીચેથી ખડકના પાયામાં એક ગુફા છે તેમાં કાંઈ પણ દહેશત શિવાય જઈ શકે છે. પાણીના આ મોટા પડદામાંથી એ ગુફામાં લીલાશ પડતું અજવાળું આવે છે.

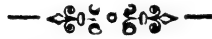
આ શ્રુષ્ટિના એક મોટા ચમત્કારને જોવા સાર પાસેની એક ટેકરી ઉપર નાનો મિનારો બાંધ્યો છે. નીચેથી પણ એ ધોધવો બંને તરફથી જોવાઈ શકે છે, અને મુસાફરોને સઘળું સુખ આપવા સાર ત્યાં મોટી ભભકાદાર હોટેલ (વીસીઓ) બાંધેલી છે.

એ બંને એકઠાં થએલાં પાણી ધણું કરીને ભેગાંજ પડે છે, અને નીચેના ખડક ઉપરથી શીથળો મોટા જથો ઉપર આવે છે ત્યાં સુધી પહોંચતાં એ ઘેરા લીલા રંગના દેખાય છે. પછી તે દેખતાં બંધ પડે છે, અને વરાળનું વાદળું ખડકની ઉપર ૧૦૦ ફૂટ જાયું ચડે છે. તે ૭૦ માર્દલથી દેખાય છે, જેમ ત્રીકોણાકાર કાચમાં કિરણોનું પ્રયસ્કરણ થઈને ભાત ભાતના રંગ દેખાય છે તેમ અહિંયા પણ હમેશાં યાય છે. કોઈ કોઈ વાર સંપૂર્ણ ત્રણ ત્રણ મેઘધનુષ્ય તેમાં યાય છે, અને તેના રમણિક રંગોથી આંખને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. અહિંયા પડ્યા પછી એ નદી ચાર માર્દલ સુધી ઝપટથી ચાલી જાય છે. પછી ત્યાં મોટાં વમળ થવા લાગે છે, અને ઉભી ટેકરીઓ વચેના સાંકડા રસ્તામાં થઈને તે અંતે આન્ટારિક્ષા સરોવર પાસેના સપાટ પ્રદેશમાં ઉતરે છે.

આ ધોધવાનો ગડગડાટ સાધારણ રીતે ૧૮-૨૦ માર્દલ સુધી સંભળાય છે, પણ કોઈ કોઈવાર તે ૪૬ માર્દલ દૂર પણ સંભળાએલો છે ખરો.

એ ધોધવાની નીચેના અખાતમાં ઘણી મરી ગએલી માછલીઓ માલમ પડે છે. તે વહેનના જોરથી નીચે ધસડાઈ આવેલી હોય છે. જંગલી ફૂડાંઓ પણ કોઈ વખત ગફલતથી અથવા ઊંચતા હોય તે વેળા જો જરા

એ ધૌધની પાસે હોયછે તો લાગતાજ ધસડાઇને હો પડેછે. કેટલાંએક વર્ષ ઉપર અજમાએશ દાખલ એન્ઠોકાણીથી અર્ધ માઇલ દૂર એક હોડી આણવામાં આવી હતી, અને ત્યાંથી તેને છૂટી મૂકતાં ધસડાઇને ચાલી ગઇ, સદ તૂટી ગયા, અને ખડકાના છેડા આગળ આવતાંજ એવા જોરથી નીચે પડી કે તેના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. ત્યાંથી દૂર કેટલાંએક માઈલ પર તેના નાના નાના કકડા શોધ કરતા માલમ પડ્યા હતા. એમાં બે રીંછ અને બીજાં કેટલાંએક નાના જનવરો મૂકવામાં આવ્યા હતા. રીંછ તો હોડી ધસડાવા લાગી ત્યાંથીજ કાંઈ પોતે ચેતી ગયાં કે શું, પણ તેઓ તો અગાઉજ બહાર કૂદી પડ્યા, અને તાણુથી અરધા રસ્તા સુધી ખેંચાઈ ગયાં તોપણ ધણી ધણી મહેનતે તરીને અંતે તેડ ઉપર જઇને પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા. પેલાં નાનાં જનવરોનો તો કાંઈ પત્તો લાગ્યોજ નહિ.

મેઘધનુષ.

મેઘધનુષ કેવું રણીઆમણું દેખાય છે! જ્યારે આકાશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી મેઘધનુષ તાણીને નાના પ્રકારના રંગ ઝગકાવી રહે છે ત્યારે જે શોભા થાયછે તેનું શું પૂછવું! મેઘધનુષના જેવો જગતમાં એક પણ બીજો રમણિક દેખાવ નથી. એ જોતાંજ માણસનો આત્મા પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ જાયછે અને સઘળાની દૃષ્ટિ એ સ્મૃતિની લલિત લીલા ઉપર જડીત થઈ જાયછે. મેઘધનુષ, ચિત્રિણી સ્ત્રીની પેઠે, જોનારના મનને નયન એક ક્ષણેજ હરણ કરેછે. એને કોઈ ઇંદ્રધનુષ પણ કહેછે, પરંતુ જો એને ઇંદ્રધનુષ કહીએ, તો તેનું વજ્ર અને આ એ બંનેને વાપરવાના એ સ્વર્ગરાજે છેક જૂદાજ સમય રાખ્યા હશે એમ પણ ધારવું જોઈએ. વજ્ર જેમ મેઘદેવનું સામર્થ્ય બતાવેછે, તેમજ આ તેનું પરમ લાલિત્ય સૂચવેછે. જો દુષ્ટ દેવોનો સંહાર કરતી વખતે ઇંદ્ર વજ્ર સજીને જતો હશે, તો અમે ધારીએ છઈએ કે કલ્પવૃક્ષોની કુંજમાં અપ્સરાઓના સાથમાં રાસરમણ વેળાએ આ ધનુષ ધારણ કરતો હશે. બીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો વજ્ર એટલે વીજળી એ મેઘરાજના ભયાનક રૂપનું ચિન્હ છે અને ઇંદ્રધનુષ એ તેની વિશ્વપાળક દયાને સૂચવે છે. •

વરસાદના વખતમાંજ મેઘધનુષ દેખાય છે, પણ તે સમયે એક દિશામાં સૂર્ય ખૂબ પ્રકાશતો જોઈએ, અને સામી દિશામાં વરસાદ આવતો

જોષ્યે. એવે પ્રશ્નને જો સૂર્ય તરફ પીઠ કરીને ઉભા રહીએ તો ઘણું ક-
 રીને સામાં વાદળાંઓ ઉપર એક મોટું ભવ્ય તોરણ વિચિત્ર રંગથી ચળ-
 કતું દેખાશે. એ રંગ નાના પ્રકારના છે, તથાપિ તેમાં સ્થમ્ય એવું રહેલું
 છે, અને તે એક બીજામાં એવી રીતે પેસી ગએલા છે કે એક રંગનો
 પટો ક્યાં પૂરો થયો, અને બીજો ક્યાંથી શરૂ થયો એ ઝાળખલું અશક્ય
 થઈ પડશે. જો વધારે વરસાદ હશે, તો તે સમે આ કમાનની બહાર એક
 બીજી કમાન પણ દેખાશે. પરંતુ તેના રંગ એટલા પ્રકાશિત નહિ માલ-
 મ પડે. એ બંને તોરણોમાં રંગ આજ અનુક્રમે હમેશાં દેખાય છે:—લા-
 લ, નારંગીઓ, પીળો, લીલો, વાદળી, ભાગો જાંબુઓ અને જાંબુઓ.
 પણ તેની ગોઠવણમાં ફેર છે. પેહેલા ધનુષમાં નીમલી કોર જાંબુઆ રંગની
 અને ઉપલી લાલ રંગની હોયછે પણ બહારના ધનુષમાં ઉપલી કોર જાં-
 બુઆ રંગની અને નીચલી કોર લાલ રંગની દેખાયછે.

આ રમણિક ચમત્કારનું કારણ એ છે કે સૂર્યના કિરણમાં ધણા રંગ
 રહેલા છે. ધણા માધારણ લોક એમ સમજે છે કે ધોળામાં રંગજ નથી,
 પણ એથી ઉલટું ધોળો તો બધા રંગનો બનેલો છે, કાળો એ રંગજ નથી,
 એ તો રંગનો કેવળ અભાવ બતાવેછે. ધોળામાં ધણા રંગ રહેલા છે. એ-
 નો જો કોઈને પ્રયોગ કરીને અનુભવ લેવો હોયતો તે બહુ સહેલી વાત
 છે. ઝુમ્મરનાં લોઢાંકા ધાયછે તે અથવા ત્રીકોણાકાર પાસા પડેલા કોઈ પ-
 લા બિલોરી કાચને લઇને તેમાંથી જોશો, તો તુર્ત માલમ પડશે કે એક
 ધોળા કિરણમાંનો સાત રંગ રહેલા છે. જો એથી બારીક પ્રયોગ કરી જો-
 વો હોય તો એક ઝોરડામાં બિલકૂલ અંધારું કરવું અને બારીમાં એક બ-
 હુજ નાનું કાણું પાડીને તેમાંથી સૂર્યનાં એક કિરણને આવવા દેવું. એમ
 ક્યાંથી જમીન ઉપર ઝોરડામાં અજવાળાનું ટપકું દેખાશે. હવે પછી પેલા
 બારીના છિદ્રમાં એક ત્રીકોણાકાર કાચનો કડકો ધાલીને જોશો, તો ભોંય
 ઉપર કાંઈ અજવાળું દેખાયારે બદલે સામી ભીત ઉપર સુંદર રંગનો પટો
 પડી રહેશે, અને તે બધી રીતે એક નાના મેઘધનુષના જેવોજ દેખાશે આ
 શોધ પ્રથમ સર આઈસાક ન્યૂટને કરી અને ત્યારથી માલમ પડયુંછે કે
 સૂર્યના કિરણમાં સાત રંગ છે અને તે દરેક જૂદી જૂદી રીતે વંકીબવન
 ધાયછે; પાછળથી મૂળરંગ ત્રણજ છે અને બીજા રંગતો એ ત્રણની મેળવ-
 ણી ઉપરથી પેદા થાયછે એવો મત ચાલેછે, તોપણ તેથી કાંઈ મેઘધનુષનાં
 કારણ સમજવામાં ફેર પડતો નથી.

ધનુષ્યની રચનામાં વરસાદનાં દીપાં ફિરણને વક્રીભવન પમાડવાનું તથા પ્રયક્ષરણ કરવાનું કામ કરેછે, એક ઘટત્વના પ્રવાહીમાંથી નૂદા ઘટત્વના પ્રવાહીમાં ન્યારે ફિરણ જાયછે સારે તે વક્રીભવન પામેછે એટલે વાંકું વળે છે. પાણીમાં લાકડી બોળાએ છધએ તો સીધી છતાં પણ તે વાંકી દેખાય છે તેનું કારણ પણ એજછે. હવા કરતાં પાણીનું ઘટત્વ વધારે છે અને તેથી પાણીમાંથી લાકડી ઉપર યજ્ઞને જે ફિરણો હવામાં આવેછે તે વક્રીભવન પામેછે અને તેથી આપણી આંખને પાણીમાં રહેલો લાકડીનો ભાગ વાંકો દેખાયછે. સૂર્ય ઉગ્યા અને આથમ્યા પહેલાં જે અજવાળુ દેખાયછે તે પણ અજવાળાના વક્રીભવન થવાના ગુણને લીધેજ. શ્રુષ્ટિમાં ધણા ધણા ચમત્કાર વક્રીભવનથી થાયછે પણ તે બધાનો અત્રે વિસ્તાર થઇ શકતો નથી. વક્રીભવન થાયછે સારે તે પદાર્થ મોટો દેખાય છે, અને એ ગુણના ઉપર દૂરદર્શક તથા સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રોની ઘટના આધાર રાખેછે. તેમજ વક્રીભવન થવાથી ફિરણનું પ્રયક્ષરણ થાયછે એટલે તે જે જે રંગનો અને સ્વેદો છે તે સઘળા રંગ છૂટા પડેછે, અને તેથી આપણે મેઘધનુષમાં સાત રંગ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જોઇએ છધએ.

પહેલા ધનુષમાં સૂર્યના ફિરણ એવાર વક્રીભવન અને એકવાર પરાવર્તન પામેછે, પણ બીજા ધનુષમાં એકવાર વધારે વક્રીભવન પામે છે તેથી તેમાંના રંગનો અનુક્રમ ઉલ્લટાઈ જાયછે. બેજ ધનુષ એક સમયે થાય એમ નથી. ત્રણ પણ થાય, પરંતુ ત્રીજીવાર પરાવર્તન પામવાથી તેનો રંગ એટલા ઝાંખા થઈ જાયછે કે તે ભાગ્યેજ દેખાઈ શકેછે.

બધા માણસો એક વખતે ઇદ્રધનુષ જોય છે, પણ તે બધા એકજ ધનુષ જોયછે એમ ન જાણવું. એ વાંચી કેટલાને આશ્ચર્ય લાગશે, પણ એ ખરીજ વાત છે. બધા જોનારા નૂદાંનૂદાં ધનુષ જોયછે. જે વરસાદનાં દીપાં વડે પ્રયક્ષરણ થઇને એકની આંખે મેઘધનુષ દેખાયછે તેજ દીપાં વડે બીજાને મેઘધનુષ દેખાતું નથી. તે જે મેઘધનુષ દેખે છે. તે તો બીજાંજ દીપાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોયછે. એ બધા જોનારની આંખ કાંઇ એક રચણે નથી કે એકજ દીપાંમાંથી આવેલું કારણ સઘળાની આંખમાં પ્રવેશ કરી શકે, અને જે નૂદાં નૂદાં દીપાંમાંથી પ્રયક્ષરણ થએલા નૂદાં નૂદાં ફિરણને લીધે એ બધા મેઘધનુષ જોયછે, તો એ મેઘધનુષ નૂદાં નૂદાંજ હોવા જોઇએ. ઘણું કરીને એ સમયે બધાં દીપાંનું ઘટત્વ સરખુંજ

હોયછે. તેથી એ મેઘધનુષ જૂદાં તથાપિ સરખાંજ હોયછે. પરંતુ કેમ વખત એમ પણ અને કે તે સરખાં ન. પણ હોય.

જેનાર હંચી જમીન ઉપર ઉભો ન રહ્યો હોય, તો મેઘધનુષ ક્યારે પણ અર્ધઝોળ કરતાં મોટું દેખાય નહિ. જે વાદળાં થોડાં હોય તો અર્ધ ઝોળ કરતાં ઓછું દેખાય ખરું. જ્યારે વાદળાંથી આકાશ ધણું છવાઈ ગયું હોયછે ત્યારેજ સંપૂર્ણ ધનુષનાં દર્શન થાયછે. કોઈ સમયે વાદળા વગરના બૂરા આકાશમાં પણ ધનુષ ખેંચાયછે અને કોઈ વખત જમીન ઉપર પણ થએલું દેખાયછે. વાદળાં વગર પણ થાયછે તેનું કારણ એ છે કે હવામાં તે સમે ન દેખાય એવી ખાતળી વરાળનો જથ્થો હોયછે અને તેમાંથી પણ કિરણ વક્રીભવન થાયછે. જમીન ઉપરના ઘાસ તથા વનસ્પતિ ઉપર વરસાદનાં ટીપાંઓ બહુજ વળગી રહ્યાં હોયછે, ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પણ મેઘધનુષ થવાનો યોગ આવેછે. ધોધવા અથવા કુવારાના શીથ-માં પણ મેઘધનુષના જેવીજ રમુજ કોઈ વખત થઈ રહેછે. ઝાકળથી પણ એવોજ પરિણામ થઈ શકેછે. ઉત્તર મહાસાગરમાં હમેશાં બહુજ ઝાકળ પથરાએલી રહેછે તેથી ત્યાં આવાં ધનુષો પાણી ઉપર ઘણી વાર જોવામાં આવે છે.

પહાડી અને તોફાની મુલકોમાં મેઘધનુષ ઘણાં અને સરસ દેખાય છે. ચંદ્રના કિરણથી પણ કોઈ કોઈ વખત એમ થઈ શકેછે, પરંતુ તેના રંગનો બહુજ ઝાંખા હોયછે.

હિમપ્રવાહ

આફ્રિકાની આસપાસના મુલકમાં હિમપ્રવાહ એ એક મહા ભંય અને અદ્ભૂત દેખાવ આપેછે. તે બર્ફના મોટા ઢગલા હોયછે, અને જાંચી-ખિંડ અથવા જાંચા પર્વતના માળ પ્રદેશ તેથી બરાએલા હોયછે, બર્ફના આ મોટા પ્રદેશની શોભા અનુપમ થઈ રહેછે, પણ જોયે તે જોયા નથી તેને એનો યથાર્થિયત વિચાર આપવો અશક્યછે. એ વિચાર આણવાને માટે જોનારાઓ એમ કહેછે કે તમે તમારા મનમાં ધારો કે એક બે માઈલ પોહોળા અને ઘણી જાડી નદી પર્વતની બાજુ ઉપરથી મોજાના ઉછાળા મારતી ઉતરતી હોય, એકા એક ચટકી જઈ તેનો બર્ફ ખંધાઈ જાય,

મોટા વિકરાળ મોજાં ભયાં ને ભયાંજ મોં ફાડી ઉભાં રહેલાં માલમ પડે, અને તેનો સઘળો પટ સૂર્યના પ્રકાશથી દેદિપ્યમાન થઈ રહે. આ પ્રમાણે કદપના દોડાવતાં એ હિમપ્રવાહનો કાંઈક વિચાર આવે છે.

સર્વેને માલમ છે કે સમુદ્રની સપાટીથી જેમ જેમ આપણે ઉંચા જઈએ છીએ, તેમતેમ હવા ઠંડી થતી જાય છે, અને અમુક ઊંચાઈની પેલી તરફ તો બારેમાસ બરફના ઢગલાજ પડેલા હોય છે. કેટલી ઊંચાઈ એ બરફ ઠરી રહે છે, તે તે ઠેકાણેના ઉષ્ણતામાન ઉપર આધાર રાખે છે. વિશુવત્ત આગળ ૧૬૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ એ કાંઈ પણ ઋતુમાં બરફ ઓગલતો નથી. સ્વિત્ઝરલેન્ડના આદ્યપસ પર્વત પર ૮૭૦૦ ફૂટ એ પ્રમાણે થાય છે, અને છેક ઉત્તર તરફના અક્ષાંશ આગળ તો સમુદ્રની સપાટી ઉપરજ બરફ સઘળી રૂતુમાં માલમ પડે છે.

દરશિયાળે પૃથ્વી ઉપર જે બરફ વરસે તેનો ધણો ભાગ જાંચા પર્વત ઉપર પડે છે. અને ત્યાં સૂર્યના કિરણથી પણ તે ઓગળી શકે નહિ એટલી ઠંડી હોય છે તો તે જથાથંધ એકઠો થાય છે. તે એકઠો થતાં થતાં એટલો બધો વધી જાય છે કે પર્વતના ઢાળ ઉપરથી પોતાના ભારને જોરેજ અથવા પવનના તોફાનથી નીચે ગડબડી પડે છે; આ ઉપલા પ્રદેશનો બરફ વસંત ઋતુના તાપથી પણ નીચે ધસડાઈ આવે છે. બરફના ઓગળ્યાથી જે પાણી થાય છે તે નીચે છેક જોડાણ સુધી ઉતરી જાય છે, અને ત્યાં તે પાણું ઠરીને બરફ થાય છે. આ પ્રમાણે વર્ષો વર્ષ થયા કરે છે. બરફની લીટીની ઉપર જે બરફ પડે છે તે પીંગળતો નથી. પણ જો જોરથી પડતાં નીચે ઉતરી જાય છે, તો ઓગળે છે અને તેનો પાણો બરફ થાય છે. પણ હવે એ વિષે જે મોટી અમત્કારીક વાત છે તે બને છે. આ મોટા બરફના પ્રદેશો જ્યાં બંધાય છે ત્યાંના ત્યાંજ સ્થિર રહેતા નથી, પણ ચાલે છે, જાંચા પર્વતોના માળ અને ખિંડની ઉપર બરફનાં ઢગલા થાય છે, અને પછી આખે ન દેખાય એવી રીતે પણ નિશ્ચય ધીમે ધીમે આગળ ધસે છે. જાંચા ખિંડમાંથી નીચી ખિંડમાં ધીમા પણ ન અટકાવાઈ શકે એવા વેગથી તે ઉતરે છે. માટે એને હિમપ્રવાહ કહી છે. એ બરફની નદી ધીમે ધીમે આગળ ચાલતીજ જાય છે. એક વરસમાં ૫૦૦ ફુટ ધરતાં વધારે જો એ નહિ ચાલતી હોય, પણ જોટલું એ ચાલે છે તેને અટકાવવાની માણસમાં જરાપણ શક્તિ નથી. એ એક અપાટાની સાંથે ખેડુતના ઝુંપડાં અને ફળદ્રુપ ખેતરોનો ધાણવાળી નાંખે છે.

આ બરફના ઢગલા ઉપર સૂર્યના કિરણની કાંઈ પણ અસર થતી નથી. એ ઢગલા કેવડા હોયછે તેનો વિચાર કરીશું, તો બિલકુલ આપણુ ને કાંઈ પણ નવાઈ જેવું નહિ લાગે. એ ધણું કરીને છતાં આગળ ૧૦૦૦ ફુટ ઊંચા, એક માઇલ પહોળા, અને વખતે વીસ વીસ માઇલ લાંબા હોયછે. એના ઉપર તો ઉન્હાળો ગમે તેટલો લાંબો હોય, અને ગમે તેટલો સ્વિત્તઝરલાંડમાં તાપ પડે, તોપણ આ બરફના ડુંગરો ઉપર તો તેની શી અસર જણાય? પરંતુ કેટલાએક કારણથી એ બરફ ઓછો થઈ જાયછે ખરો. એ બરફના ડુંગરની તળેટી આગળ જોઈએ, તો એક બરફની ગૂંચ દીઠામાં આવેછે, અને તેમાંથી બહુજ થંડા પાણીનું ઉતાવળું ઝરણુ નીકળતું માલમ પડેછે. આ વહેળો બરફ ઓગળી જવાથી પેદા થએલોછે; તે પાણી ખાડાઓ અને છિદ્રોમાં ધમને નીચે ઉતરી પડેછે, અને ત્યાંથી ગૂંચ પાડીને રસ્તો કરતું કરતું અજવાળામાં ખારણે આવેછે. બરફના ડુંગરમાંના આવા વહેળાઓ ધણા વેગવાળા અને બળવાન હોયછે. ઉન્હાળામાં તેનું જોર બહુજ માલમ પડેછે, અને મધ્યાન્હ વેળા તો તે બહુજ ઉભરાયછે અને ગર્જના કરેછે. પાછલા પહોરથી પાણી ઓછાં થવા લાગેછે, અને રાત્રે છેક નહિ જેવાં થઈ જાયછે.

એ ઢગલાના છેડા આગળનું બરફ હમેશાં ઓગળી જાયછે, અને તે ભાગ ધણો ધસાઈ જાયછે, પણ તે ઠેકાણે તો આવક એટલીછે કે એ ખોટ નજરે પડતી નથી. એ ડુંગર હમેશાં આગળ ધસતો રહેછે, અને મોઝા હાથી હાથી જેવડી ગદાઓ આગળ ઉછાળ્યાજ કરેછે. આ ગદાઓ એ બરફના ડુંગર ઉપર કાંઈ નિયમ પ્રમાણેજ પથરાયછે, અને તેને મોરેન કહેછે. એ ગદાઓની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણેછે. વરસાદ અને બરફ ઓગળ્યાથી જે પાણી થાયછે. તે પોલાણમાં ભરાઈ રહેછે, અને ન્યારે શિયાળામાં તે ઠરી જાયછે ત્યારે તે સમયે જે પ્રસારણ થાયછે તેને લીધે પચાશ પચાસ ફૂટ સુધીની મોટી ગદાઓ છૂટી પડેછે. મૂળ ખડકની સાથે પ્રથમ તો તે બરફથી સંધાઈ રહેછે પણ ન્યારે જરા પણ તાપ પડેછે ત્યારે આ જાળણુ ઓગળી જાયછે, અને ગદાઓ ગડગડ કરતી બરફના ડુંગર ઉપર ચાલી આવેછે. આ કારણને લીધે એવે ઠેકાણે પ્રવાસ કરવો એ બહુજ ભયં બરેહું થઈ પડેછે. જેમ જેમ હિમપ્રવાહ આગળ ચાલતો જાયછે તેમ તેમ આ પથરા પણ તેની જોડે ધસડાતા જાયછે, અને એમ કરતાં કરતાં કાંઈ વખત છેક તેને છેડે ખેંચાઈ જાયછે. કેટલા પથરા ઉડીને હિમપ્રવાહની

બાળુઓ ઉપર પડે છે. જે હિમપ્રવાહના કિનારાપરનું પર્વતની બાળુઓ સીધીને સીધી હોય છે, તો પર્વત અને બરફની વચ્ચેના જે પોલાણ રચાં હોય છે તેમાં તે જઈને પડે છે, અને ત્યાં તેનો દબાઈને બૂકા થઈ જાય છે. તેથી તે પર્વત ધસાઈને ઝળકારા મારતો થાય છે, અને જે દિશામાં હિમપ્રવાહ ચાલે છે તે દિશામાં તે ઉપર કાપા અથવા જળી પડી રહે છે. આ એકાદી ઉપરથી તો જ્યાં હાલ હિમપ્રવાહ સ્વપ્નામાં પણ ન ધારી શકાયે ત્યાં અસલ હતો એમ જણી શકાય છે, જ્યારે કિનારા ઢળતા હોય છે, ત્યારે ગદાઓ બાળુ ઉપર જઈને પડે છે, અને બરફ જમીનની ગરમીથી નીચે ખેસી જઈ તે ત્યાં એકઠો થાય છે તેથી ત્યાં એકઠી નેળ થઈ રહે છે, અને તેમાં ગદાઓ જઈને પડે છે. જ્યારે હિમપ્રવાહમાં પૂર આવે છે ત્યારે તેની બેડે પેલી ગદાઓ પણ ઉપર ચઢે છે, અને જ્યારે શિયાળામાં તે સંક્રાન્તિને નીચે ખેસી જાય છે, ત્યારે તે તો જોયે જ ધણીવાર પર્વતની બાળુઓ ઉપર ભંડારીઆના ખાંના જેવી બહાર પડતી રહે છે.

જે નદીઓની પેઠે જ્યારે એક ખિંડમાં જે હિમપ્રવાહ એક બીજાને મળે છે ત્યારે તેની પથરાની કોર એક બીજા સાથે મળી જાય છે. પણ કેટલાએક માધ્યમ સુધી તે હિમપ્રવાહ તો જુદાને જુદા જ રહે છે.

હિમપ્રવાહનો મધ્ય ભાગ ધણું કરીને વધારે સપાટ હોય છે. અને તેથી મુસાફરને તે ઠેકાણે ચાલવું મુકાબલે સુતર પડે છે. તોપણ ત્યાં પ્રવાસ કરવો એ કાંઈ સહેલું કામ નથી. વચ્ચેમાં મોટા મોટા ખાડાઓ આવે છે, અને તેથી વાટે મુસાફરને ધણું મક્કર ખાવું પડે છે. એ ખાડા આઠ દશ શીટ પોહાળા, અને સાઠ સાઠ શીટ લાંબા હોય છે. કાંઈ વખત તો તે વાટમાં એટલા બધા આવે છે કે અખણે માણસ બચતો જાય થઈ જાય છે. આ ખાડાની જાડાણ જુદે જુદે ઠેકાણે જુદી જુદી હોય છે. એમાં જેતાં બરફ સુંદર બૂરા રંગનો દેખાય છે. પણ દૂર સુધી આંખ પહોંચી શકતી નથી. જ્યારે એ કોતરોની ઉપર બરફ થોડો થોડો ઢંકાએલો હોય છે, ત્યારે તો તે ખરેખરા જ બચના સ્થાન છે ઘણા મુસાફરો અને શિકારીઓ બૂલાઈને તેમાં પડી મરણ પામ્યા છે.

જે ચોખા ઉધાડને દિવસે આ હિમપ્રવાહ ઉપર ચઢ્યા હોય છે, તો ગરમીની અસર બરફ ઉપર શી થાય છે. તે સાફ માલમ પડે છે. નાનાં નાનાં પાંણીનાં ખાખોચીયાં જ્યાં ત્યાં ભરેલાં માલમ પડે છે, નિર્મળ અળ-

કતાં પાણીનાં ઝરણું જ્યાં લાં કુટતાં નજરે પડે છે, ને ઝરણો એકઠાં થઈ મોટાં નાળાં બંધાય છે, અને તેના વખતે મોટા ધોધ મોટી શોભાની સાથે નીચે પડતા જોવામાં આવે છે. કોઈ ઠેકાણે તો ધંદીના જેવો ધોર સદા સંભળાય છે.

એ તો આપણે ઉપર કહી ગયા છંધએ કે હિમપ્રવાહ નદીની પેડે નિરંતર ઢળતી જગા તરફ વહોજ ન્ખયછે. એનો વેગ ધણો બે માલુમ પડેછે, તોપણ તે માપવાની વિદ્યાનો એ સરસ ચુક્તિયો શોધી કહાડીછે. તે વડે માલમ પડયુંછે કે શિયાળો ને હન્ડાળો એ સઘળી ઋતુઓમાં એનો પ્રવાહ બંધ પડતો નથી. જ્યુનથી સપ્ટેમ્બર સુધીમાં દરરોજ ૧૭ ઇંચ આગળ ચાલેછે, અક્ટોબરથી ડીસેમ્બર સુધીમાં ૧૬ ડીસેમ્બરથી ફેબ્રુવારીમાં ૧૩ા, અને એ વખતથી એપ્રિલ સુધીમાં ૧૭ કરતાં પણ વધારે ચાલે છે. આ ઉપરથી એની ગતિ નિરંતર તે સિદ્ધ થાયછે.

તેજ પ્રમાણે એ બરફનો ડુંગર વખતે વખતે કુટલો જાયો કે કુટલો નીચો થાયછે તે પણ માલમ પડી શકેછે, જ્યુનમાસમાં દરરોજ એક હિમપ્રવાહ ચાર ઇંચ નીચો સસી જતો માલમ પડ્યો હતો. પણ આગળ જતાં એનું હેઠળ બેસવાનું જોર ઓછું થતું ગયું અને સપ્ટેમ્બરમાં તે માત્ર ૨ા ઇંચજ નીચો ગયો. કોઈ કોઈ વખત તો એક દિવસમાં એક ફૂટ પણ નીચે બેસેછે. આ પ્રમાણે એ બરફ ધસાઈ જવાના કારણ ધણાંછે. પ્રથમ તો સૂર્યના તાપથી અને વરસાદથી ધણાં ઝરણો અને ધોધ હોડતા થાયછે. અને તે કુટલો એક બરફ ઓછો કરી નાખેછે. ખીનું ઉપલો પ્રદેશ ઓગળી પણ કુટલોએક ન્ખયછે. વળી એ હિમપ્રવાહની તળે જે વહેજો વહેછે તે ધણો પહોળો અને વેગવાળો હોયછે. તે ધણા બરફને ઉમેડી ધસડી લઈ ન્ખયછે, અને મોટા મોટા કોતરો પાડેછે. તેમજ હિમપ્રવાહનો ઉપલો ભાગ નીચલા ભાગ કરતાં કાંઈક વધારે વેગથી ચાલેછે, અને તેથી પણ એ બરફના ડુંગરનું જાયાણુ ધીમે ધીમે ઓછું થતું ન્ખયછે.

જો હિમપ્રવાહની ઉપર વધારે ચડીએ, તો લાં ઉપરથી પડેલો અધગણ્યો બરફ પુષ્કળ માલમ પડેછે. જો સૂર્યનો તાપ પુષ્કળ પડતો હોયંછે, તો ઘુંટણુ સુધી પગ પેસી ન્ખય એવો તે ઢીલો હોયંછે, એ ઠેકાણે હિમપ્રવાહને હમેશાં ટકાવી રાખનારાં અને નીચલા ભાગમાં જે બારે ધસારો પહોંચેછે. તેનું સાદુ વાળી આપનારાંછે. અહિંયાં દરશિયાળે બરફનો બંડાર બરાયોજ

નયછે. અહિંયાં જે બરફ પડેછે તે પોંગળી જતો નથી, પણ તેનો ખૂણા પડતો આકાર બંધાઈ નયછે. એ જેમ જેમ નિચો જતો નયછે તેમ તેમ બર્ફ સફેદ રંગબારણ કરેછે, પણ આ વખતે લીલાસ પડતો હોયછે. આવા બરફમાં પણ ધણું કાતરો પડેલાં હોયછે. કોઈ કોઈ ઠંડાણે મોટી મોટી ચૂકાઓ, અને તેના ધૂમટમાં મોટી મોટી બરફની શિલાઓ લટકતી માલમ પડેછે, જેવી પર્વતની ચૂકાઓમાં શુશોભિત રમના જોવામાં આવેછે તેવી. જ અહિંયાં દેખાયછે, અને તેથી વિશેષ એકે આ સઘળા પદાર્થો અત્યંત પારદર્શક, ચળકતા, અને એક જાતનું લીલું અજવાળું એની બાજુઓમાંથી નીકળેછે તેના યોગે ઝળાં ઝળાં પોતાની મેળેજ થઈ રહેલા હોયછે.

આ હિમપ્રવાહ ઉપરથી નીચે ઉતરતાં જ્યારે મોટા વૃક્ષોની પછવાડે સૂચે આથમી નયછે, સારે વરાળ જે તેના પ્રતાપ આગળ સ્થિતિ સ્થાપક અને અદૃશ્ય થઈ રહી હતી તે સંકોચવા લાગેછે, અને જાણે કોઈ ઉપરથી જાળીવાળો કાળો પડદો નાંખતું હોય તે પ્રમાણેજ તે પર્વતના શિખર ઉપર પસરી જતી માલમ પડેછે. પેલા જાંચા વૃક્ષો થોડાવખત સુધી સોતેરિ રંગથી પ્રકાશી રહેછે, પણ પછીથી સઘળો દેખાવ ફેરવાઈ નયછે. ખીલામણું કાંઈક ભૂંડું અજવાળું બધે પથરાઈ રહે. એ હિમપ્રવાહની સપાટી જે અત્યાર સુધી પોચી હતી તે કઠણ કાચના જેવી થવા લાગેછે, પાણીના ઝરણો જે તડકામાં દોડા દોડ કરી રહ્યા હતાં, તે સંકોચાઈ નયછે અથવા બિત્તકુલ અત્રોપ થાયછે, તળાવમાં બરફના પાસા પડવા લાગેછે, અને દરેક ઠંડાણે પગ મૂકતાં જમીન કઠણ થઈ ગઈછે તેના ઉપર ખડખડાટ સંભળાયછે.

બર્ફના ડુંગર.

ધ્રુવ તરફના મહાસાગરમાં બર્ફના મોટા ઢગલા ને ઢગલા પડેલા માલમ પડે છે તેને બર્ફના ડુંગર કહેછે. તે બે પ્રકારના થાયછે:-સ્થિર અને તરતા. હોર્નસેન્ડની ઉત્તરમાં એક સ્થિર બર્ફનો ડુંગરછે તે અગિયાર માઈલ લાંબો સમુદ્ર કિનારે પડેલો છે.

આર્કટિક અને અન્ટાર્કટિક મહાસાગરોમાં તરતા બર્ફના ડુંગરો ધણા સાધારણ છે, અને પ્રવાહના જોરથી જ્યાં થાય છે. સાંથી બહુ દૂર સુધી

તથાપા જાય છે. હડત્તનની સામુદ્રધુનીમાં ડેવિસની સામુદ્રધુનીમાં, આફ્રિકન ઉપસાગરમાં, અને ઉત્તર આટલાંટિકના કેટલાએક ભાગમાં, તેઓ ધણા અને મોટા કદવાળા હોય છે. ધણું કરીને તેની એક બાજુ લંબ હોય છે અને બીજી બાજુ તરફ ધીમે ધીમે તે ઢળતા હોય છે. તેઓના ઉપલા પૃષ્ઠના પ્રમાણમાં પાંચે ધણો મોટો હોય છે.

અર્ફના ડુંગરો વાદળાની પેઠે નાના પ્રકારના આકારવાળા હોય છે. કોઈ મહેલના જેવા, કોઈ કિલ્લા જેવા, કોઈ ખુરજ જેવા, અને કોઈ કળસબંધ હહેરાના જેવા જણાય છે. થોડા એક માર્બલ દૂરથી જો તે જોયા હોય, તો તે પહાડી પ્રદેશના જેવા દેખાય છે. આ ડુંગરના અર્ફનો રંગ સુંદર લીલાશ પડતો કાંઈક અશમાનીને મળતો હોય છે, પણ દૂરથી તો તે સફેદ રક્ષાટિ કના જેવો જ દેખાય છે, વાતાવરણની સ્થિતિ પ્રમાણે તેનો દેખાવ નૂદે-થાય છે ખરો. તેના થોડે તે નાના પ્રકારના રંગ ધારણ કરે છે અને ઇંદ્રધનુષની પેઠે તેની શોભા ખરેખરી જોવા લાયક થઈ રહે છે.

અન્ટાર્કટિક મહાસાગરમાં અર્ફના તરતા ડુંગરો પાંચ માર્બલ મુધી જાયા વહાણવટીઓના જોવામાં આવેલા છે. સાધારણરીતે તેઓ સો બસે પૂટ જાયા હોય છે. તેની બાજુઓ વખતે એવી તો સાફ હોય છે કે જાણે વીધણું લઇને સલાટેજ આરસીની દીવાલો બનાવી હોય એમ લાગે છે. સમુદ્ર તરફ તેમાં મોટી ચુકાઓ હોય છે તેમાં પાણી આવ જ થવાથી મોટી ગર્જના થઈ રહે છે. કેટલીએક ચુકાઓમાંથી પક્ષીઓ ઉડે છે, પાછા આવે છે, એ જોઇને જાણે તે કોઇ ઉગડ કિલ્લો જ હોય એમ લાગે છે.

જે સમુદ્રમાં આવા ડુંગરો બહુ હોય છે ત્યાં મુસાફરી કરતી વખતે માણસનું મન શાંત થઈને ઈશ્વરની અગાધ શક્તિ તરફ વળ્યા વિના રહેતું નથી. તે જાણે છે કે આ જોખમમાંથી એ સર્વ શક્તિમાન નિયંત્રતા શિવાય કોઈની પણ એને બચાવવાની તાકાદ નથી. આવા સમુદ્રમાં મુસાફરી કરતાં કેટલાંએક વહાણુ ગુમ થઈ ગયાં છે, તેને માટે એમ ધારવામાં આવે છે કે તે આવા અર્ફના જે ડુંગરની વચ્ચે આવવાથી ચગદાઈ ગયાં છે. દૂરથી અર્ફનો ડુંગર પાસે આવવા લાગે છે ત્યાંથી હવા ઠંડી થવા માંડે છે. તેથી ત્રણ વહાણુવટીઓને એતવણી મળે છે.

સમુદ્રમાં પાણીની બરતીની જોડે એ ડુંગરો જાયા આવે છે, અને ઓટની સાથે નીચા પડે છે. નીચા પડે ત્યારે મોટા ભયંકર અવાજ થાય છે,

પણ તે ધણું ખરાં આચકાથી કાંઈ ભાગી જતા નથી. એનો નાશ કરનાર તો સૂર્યના કિરણ જેવું ખીણુ કાંઈ નથી. એ પ્રભાણે અથડાતા અથડાતા તેઓ સહી સહીમત આટલાંટિક મહાસાગરમાં આવી પહોંચે છે અને ત્યાં સૂર્યનો તાપ લાગવાથી ધીમે ધીમે તે ધસાવા લાગે છે. તેમાંથી કડકાઓ ખરી પડવા લાગે છે, પોલાણ પડે છે, અને આખરે એક કડકાની સાથે તે વેરણ ખેરણ થઈ જાય છે. એ કડકાથી પાણીમાં કેટલા મૈત્ર સુધી પહોંચે એવા પાણીના માત્ર ધાય છે.

બર્ફના ડુંગરમાં જે પોલાણ હોય છે તેમાં બહુજ સ્વચ્છ પાણી ભરેલું હોય છે. વહાણમાં બ્યારે પાણી ખૂટી ગયું હોય છે ત્યારે તેમાં પીપલઈ જઈને અથવા ત્યાંથી નળી વાળીને પાણી લે છે.

મહાસાગર.

સાગર એ ખારા પાણીનો મોટો જથ્થો છે. એના વિસ્તાર આગળ નદીઓ, તળાવો, અને સરોવરો એ કાંઈ લેખામાં નથી. મહાસાગરે આખી પૃથ્વીનો આશરે પોણા ભાગ રોકી લીધો છે.

ખરેખર્ષે જોઈએ તો મહાસાગર એકજાથે, પણ એના જમીનથી ત્રણ મોટા જથ્થા પડેલા છે:—આટલાંટિક, પાસિફિક, અને હિંદી. ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ આગળ પાણીના જે જથ્થા છે તે કાંઈ એવી રીતે છેક છૂટા પડેલા નથી, એના પાણી ખીણ મહાસાગરના પાણી સાથે સેળબેળ થઈ ગએલા છે.

સમુદ્રના પાણી હમેશાં બધે ઠંડાણે ખારાંજ હોય છે. એ ખારાટ પાણીમાં કેટલીએક જાતના ખાર ગળવાથી આવે છે. ધણું કરીને સમુદ્રના પાણીમાં સેંકડે ત્રણ ચાર ભાગ ખારના હોય છે. એ ખારાટ બધે ઠંડાણે સરખીજ છે, તોપણ થોડાં એક ફેર પડે છે ખરો. ઉત્તર તરફના મહાસાગર કરતાં દક્ષિણ તરફના મહાસાગરના પાણી કાંઈ વધારે ખારાં હોય છે, અને તેમજ વિંશુપવૃત્તની ઉત્તર દક્ષિણ વિસ વિસ અંશ સુધીના પાણીમાં પણ વધારે ખારાટ માલમ પડે છે. એનું કારણ એ છે કે ત્યાંથી ધણું પાણી આબખબન થઈને જતું રહે છે, અને તેથી સમુદ્રમાં ખાર વધારે ઠરી રહે છે. તેમજ જે સાગરોને ધણી નદીઓ આવી મળે છે તેનાં પાણી કાંઈક ઓછાં

ખારાં હોયછે; લાલસમુદ્રને કોઈ નદી મળતી નથી, તો એનાં પાણી વધારે ખારાંછે; અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મદીઓ ધણી એક આવીને મળેછે. તોપણ એમાં બાષ્પભવન વધારે થવાથી પાણીની ખારાટ ધણી માલમ પડેછે. તેમજ સમુદ્રની સપાટી ઉપરનું પાણી નીચેના પાણી કરતાં કાંઈ ઓછું ખાંડ હોયછે, કેમકે વરસાદ નદી વગેરે કારણોથી જે મીઠું પાણી આવેછે તે ઉપરના ભાગ સાથેજ મળી જાયછે. શુદ્ધ પાણી કરતાં દરિયાનું પાણી ૧.૦૨૭૫ ગણું વધારે ભારેછે, અને જેમ ખાર વધારે તેમ વધારે ભારે થાય છે.

પાણી એ પદાર્થ થોડો એક દબાઈ શકે એવોછે, અને તેથી દરિયાની સપાટી ઉપરના પાણી કરતાં તળિયાનું પાણી વધારે ભારે હોયછે. એક માઇલ ઉંડાણે ઉપલા પાણીનો દર ચોરસ ઇંચે ૨૩૨૦ પાંઉડ ભાર પડેછે એવી ગણતરી કરવામાં આવીછે. આ ઉપલા ભાગના કારણુને લીધે ખૂચબંધ સીસાને દરિયામાં ઊંડા ઉતારેછે, તો તેના ખૂચ આપો આપ ઉઘડી જાયછે, અને લાકડાના કડકા દબાઈને એવા કંઠણ અને તેથી ભારે થઈ જાયછે કે તે સપાટી ઉપર કહાડ્યા પછી તરી શકતા નથી.

મહાસાગરનું ઉંડાણ બધે સરખું નથી. કોઈ ઠેકાણે બહુજ થોડું અને કોઈ ઠેકાણે આઠદશ માઇલ પણછે. જે પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર કોઈ ઠેકાણે ખાડા, કોઈ ઠેકાણે મેદાન, કોઈ ઠેકાણે ટેકરા, અને કોઈ ઠેકાણે મોટા મોટા ડુંગરો હોયછે, તે પ્રમાણે દરિયાનું ઉંડાણ પણ જુદુ જુદુછે. એમ જાણવામાં આવ્યુંછે. જે ઠેકાણે કિનારા તરફનો સુલક ધીમે ધીમે ઢળતો જઈને સમુદ્રને મળેછે ત્યાં આગળના દરિયાનું ઉંડાણ પણ ધીમે ધીમે વધતું જાયછે, અને જ્યાંનો કિનારો એકદમ નિચો પડી જાયછે ત્યાં આગળ દરિયો પણ એકદમ ઉંડો માલમ પડેછે. આટલાંટિક મહાસાગરનું સરાસરી ઉંડાણ (૩ થી ૫ માઇલ સુધીનું) પાસિફિક કરતાં વધારેછે, હિંદી અને દક્ષિણ મહાસાગર વધારે ઉંડાછે (૪ થી ૬ માઇલ સુધી) અને દક્ષિણ મહાસાગર જેમ જેમ ધ્રુવ તરફ જતા જઈએ તેમ તેમ ઉંડાણમાં ઓછો થતો જાયછે.

પાણીનું ઉજ્જુતામાન ધણું કરીને બધે સરખું જ રહેછે, તોપણ સપાટી ઉપરના પાણીનું કાંઈ વતું ઓછું થાયછે ખંડ વિશુવવૃત આગળ સપાટીનું પાણી ગરમ અને ધ્રુવ આગળ ઠંડું હોયછે.

• પાણી રંગ વિનાનું કહેવાયછે, પણ તેનો ઘોડો જયો હોય ત્યાંજ સમુદ્રના પાણી ધણા રંગનાં દેખાયછે, આકાશના રંગ ઉપરથીજ સમુદ્રના પાણીનો રંગ ખેંદાયછે એમ નથી. કિનારા આગળ કાંઈ લીલાશ પડતો રંગ હોયછે, અને જેમ જેમ તેનું ઊંડાણ વધતું જાયછે, તેમ તેમ તેનો રંગ કાળાશ પડતો થતો જાયછે. બર દરિયાના પાણીનો રંગ ગળીના જેવો હોયછે. ધણા ઊંડાણને લીધે કે માંહે ધણા ખાર ભળેલા હોયછે તેના થોગે આવા રંગ દેખાયછે. તે નિશ્ચય થયું નથી. પણ કાળા પાણી જે આપણા લોક સાધારણ ભાષામાં બોલેછે તે વાત ખોટી નથી. કેટલેએક ઠેકાણે તળીયાના રંગ ઉપરથી, નદીઓના પાણી આવવાથી, અથવા વનસ્પતિ અને નાના પ્રકારના જંતુ તેમાં પાડેછે તેને લીધે પણ દરિયા જૂદી જૂદી જાતના રંગ ધારણ કરેછે. રાતો સમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર, ઘોળો સમુદ્ર, પીળો સમુદ્ર, લીલો સમુદ્ર, વગેરે જેના નામ પાડેલાંછે તે આવાજ કારણો ઉપરથી. તે છતાં સાધારણ રીતે સમુદ્રના પાણી નિર્મળછે, અને ૩૦૦-૪૦૦ ફુટ નીચેના પદાર્થો દેખાઈ શકેછે. કોઈ કોઈ સમે સમુદ્રના પાણીમાં એક ખાસ અજકાટ દીકામાં આવેછે.

સમુદ્રના પાણી સદા ગતિમાન હોયછે. એ નાના પ્રકારની ગતિમાં લહરી, ભરતી, અને વહન એ મુખ્યછે. લહરી ધણું કરીને પવનથી થાયછે, પણ કોઈ વખત ભૂકંપ પણ એનું કારણ હોયછે. લહરીનાં મોજાં કોઈ કોઈ વખત ૪૦ ફૂટ સુધી ઊંચા જાયછે, અને કોઈ વખત માત્ર સપાટી ઉપર છરછરાટ કરીનેજ રહી જાયછે. ધરતી કંપથી ઉત્પન્ન થએલા મોજાં ૬૦૦ થી ૮૦ ફૂટ સુધી ઊંચાં જતાં માલમ પડેછે. મહાસાગરના મોજાં છસં છસં ફૂટને અંતરે આલ્યાં જાયછે, અને એક કલાકમાં ૩૨ માઈલ ચાલેછે. જેમ મોજાં માટાં, તેમ તેનો વેગ વધારે હોયછે. જ્યાં પાણીને રોકણ પહોંચેછે ત્યાં મોજાં ખડુ ઊંચાં ચઢેછે. મોજાંનું જોર તેના કદ અને વેગના ઉપર આધાર રાખેછે. સાધારણ રીતે એવું માલમ પડયુંછેકે એક ચોરસ ફૂટ ઉપર ૬૦૦૦ પૌડનું તે જોર કરેછે.

• ભરતી ઓટ એ સમુદ્રમાં નિત્યનો ખનાવછે. ભરતી ઓટનું કારણ સૂર્યનું તથા વિશેષે કરીને ચંદ્રનું આકર્ષણ છે. એ આકર્ષણ તો જમીન અને પાણી એ બે ઉપર સમાનજ થાયછે, પણ પાણીના રજકણો એક ખીજથી છૂટાં હોવાને લીધે તે ઉપર ખેંચાઈ શકેછે. ચંદ્ર પૃથ્વીની ખડુ પાસેછે

તેથી સૂર્ય કરતાં ઓના આકર્ષણનું નેર આગળ પડે છે. પૃથ્વીનો જે ભાગ ચંદ્રની હેઠે આવે છે ત્યાંના પાણી ઉપસીને ઊંચાં આવે છે તેને ભરતી કહે છે. એ પાણી ઊંચાં આવ્યાથી તે ઠેકાણેની જગા પૂરવાને સાર આસપાસના પાણી ખેંચાઈને ત્યાં આવે છે. અને આસપાસની જગાએ પાણી આછાં થઈ જાય છે તેને ઓટ કહે છે. જો પૃથ્વી સૂર્ય ચંદ્રના સંબંધમાં સ્થિર હોત, તો તો તેની તળેના ભાગ સદા ઉપસેલાજ અને ખીજે ઠેકાણેના દબેલાજ રહેત. પણ પૃથ્વીનો પ્રતિક્ષણે પોતાના અંશ ઉપર ફરે છે તેથી પૃથ્વીના ઘેરાવામાં નો દરેક ભાગ વારાફરતી સૂર્યને ચંદ્રની નીચે આવી જાય છે, અને તે કારણથી દરેક ઠેકાણે વારાફરતી ભરતી ઓટ થાય છે. પૃથ્વીનો જે ભાગ ચંદ્રની તળે હોય, ત્યાં તો ભરતી આવે; પણ તેની સામી ખાણુએ પણ તેજ ક્ષણે શામાટે પાણી ઊંચાં આવે છે; આ સવાલનો ખુલાસો એ છે કે એ ઠેકાણેના પાણી ઉપર ખેંચાતા નથી, પણ તે જે પૃથ્વી ઉપર છે તે પૃથ્વીને ચંદ્રનું આકર્ષણ પાછળથી થવાને લીધે તે પાછળ ખેંચાય છે, અને તેથી પાણી ઉપર ઉપસી આવ્યાં હોય એમ લાગે છે.

સૂર્ય દૂર હોવાથી તેના આકર્ષણનું નેર પાણી ઉપર બહુ જણાતું નથી, તોપણ તે ચંદ્રની નેડે અથવા સામે આવે છે ત્યારે, એટલે અમાસ પૂનમે તે ભરતીમાં વધારો કરી શકે છે. સાતમ આઠમે સૂર્યનું આકર્ષણ વિરુદ્ધ પડવાથી, ભરતી ઘણીજ આવી શકે છે. દિવસમાં બેવાર ભરતી ઓટ થાય છે. જો ચંદ્ર દિવસ અને સૂર્ય દિવસનું માન સરખુંજ હોત, તો એક ઠેકાણે હમેશાં એકજ વખતે ભરતી ઓટ થાત પણ તેમ થતું નથી. ધણું ફરીને દરરોજ એકેક કલાક મોડી ભરતી દરરોજ ચડે છે એનું કારણ એક પૃથ્વી તો પોતાના અંસ ઉપર ૨૪ કલાકમાં ફરી વળે છે, પણ ચંદ્રની ગતિને લીધે એક ઠેકાણાને ખીજે દિવસે ચંદ્રની નીચે આવતાં ૨૪ કલાકને ૫૪ મિનિટ લાગે છે. તેથી દરરોજ ૫૪ મિનિટ મોડી આવે છે.

જો પૃથ્વી ઉપર બધે ઠેકાણેજ પાણી હોત, તો ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણેજ હમેશાં ભરતી ઓટ થયા કરત, પણ વચમાં ઘણી જમીનનું રોકાણ થવાથી આ પાણીનો ચડાવો બધે એકજ દિશામાં થતો નથી. જૂદે જૂદે ઠેકાણે ભરતી ક્યારે આવે છે તે નોંધી રાખીને તે કઈ દિશામાં જાય છે તે જાણવામાં આવ્યું છે, અને જૂતળ વિધાના નકસામાં તે બતાવવાને લીટીઓ દોરી હોય છે તેને ભરતીની લીટી કહે છે.

ધરતીકંપ તથા જ્વાલા મુખી પર્વતો.

ધરતીકંપ ને જ્વાલામુખી પર્વતો એ જગતમાં બહુ ભયાનક તથા નાશકારક બનાવો છે. એના મુકાબલામાં ખુનરેણુ, દુકાળા કે મરકી એ નાનાં દુઃખ છે જોત જોતાંમાં ધરતીકંપ એક મોટા શહેરનો કે આખા દેશનોજ તેની સમસ્ત વસ્તી સાથે નાશ કરી શકેછે. સને ૧૭૮૩થી સને ૧૮૫૭ સુધીમાં ફક્ત એક પોણોસો વરસની મુદતમાં નોલસના રાજ્યે ધરતી કંપ-થી ૧૧૧૦૦૦ અથવા ૬૦ લાખ માણસની વસ્તીમાંથી દરવર્ષે સરાસરી દોઢ હજાર માણસો ખોયાંછે. જ્વાલામુખી પણ એટલાજ જુલમ ગારછે. એકાદેછે ત્યારે હજારો માણસોનો નાશ થઈ જાયછે. એટલુંજ નહિ પણ જળને ઠેકાણે સ્થળ અને સ્થળને ઠેકાણે જળ થઈ જાયછે.

કોઈ દેશ પણ ધરતીકંપ તથા જ્વાલામુખીની નાશકારક નિશાની વિનાનો નથી. આપણા પ્રાંતમાંજ કાઠીયાવાડનો દ્વીપકલ્પ એ રીતે થએલોછે. એ સમે એટાપુ હતો એમ ધારવાનાં ઘણાં કારણો છે, અને દારકાનો નાશ થયો એમ જે કહેવાયછે તે આવે પ્રસંગે થયો હોય એ કાંઈ અસંભવિત નથી. આરામુર ઉપરના વિમળશાહ વાળા સો દહેરાને તોડી નાંખનારી દેવી જ્વાલામુખીજ હતી તેના તો પ્રમાણ ત્યાંના પથરા જોતાજ અનુભવી માણસો પ્રલક્ષ દેખેછે. “પટ્ટણુ સો ડટ્ટણુ” એ ભયાનક વાક્યયુક્ત ઠેકાણે ઠેકાણે જે વાતો ચાલેછે એમ જે કહેવાય છે તે પ્રમાણે કેટલેએક દરજ્જે ખરૂંછે. સિરખન શહેર હાલના વખતમાં અર્ધાઅર્ધ પાયમાલ થઈ ગયું હતું. ઈટાલી દેશમાં અશક્ત પોન્ખીઆઈ અને હરક્યુલેનિયમ વિશુવિયસનો જ્વાલામુખી ફાટવાથી દટાઈ ગયાં હતાં તે હાલ ખોદી કઢાડવામાં આવેછે.

આવા ભયાનક બનાવો તરફ પ્રાચીન કાળથી માણસોના મન ખંચાતા આવેછે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી, અને દરેક બનાવનું કાંઈ પણ કારણ કલ્પ્યા વિનાતો માનવીના મિત્તને કળ વળતી નથી તેથી એ વિષે ઘણી ગાંડી ગાંડી અટકળો માણસે ચલાવીછે. આ સંકડાની લગભગ શરૂઆત સુધી એ બાબત દુનિયાના બધા દેશમાં ઘણા ઘણા વહેમો ચાલતા હતા. એને હજીજાં મોટી આફતની નિશાની ગણુતા હતા, અને એનાથી જે સ્વભાવિક રીતે નુકસાન થાયછે તે ન થયું હોય તોપણ કલ્પિત નુકસાનોની ધાસ્તીથી માણસો અણુસરજ્યું દુઃખ પોતાને માથે ખેંચી લેતા હતા. પણ

હાલ વિધાના પ્રકાશની સાથે ધરતીકંપ તથા જ્વાળામુખીના કારણો અજ્ઞ-
વાળામાં આવ્યાં છે, અને જો કે તેનું નિર્વિવાદ સ્પષ્ટીકરણ થયું નથી તોપણ
પૃથ્વીના પેટામાં જે બળતોરસ છે તેથી એ થાય છે એમાં કાંઈ શક નથી.

અનુભવથી માલમ પડ્યું છે કે જેમ જેમ પૃથ્વીમાં નીચે ઉતરીએ
છઈએ, તેમ તેમ ગરમી વધતી જાય છે. પચાસ માઈ કૂટ્ટે ફેહીનેઈટ ઉષ્ણ-
તામાપ્તક યંત્રનો એક અંશ ગરમી વધે છે. એ દિસામે ૨૦૦ માઈલના અં-
તરે પૃથ્વીમાં એટલી તો ગરમી હોવી જોઈએ કે તેના જોરે કઠણમાં કઠણ
પદાર્થ પણ ગળી જઈને તેનો ભાંગ ઉડળતો રસજ હોઈ શકે, આ પ્રમાણે
જેતાં આ પૃથ્વી બળતા રસનોજ જોળો છે, અને હીંમુ ઉપર જેમ છાલ
હોય છે તેટલુંજ માત્ર તેના ઉપર જમીનનું પડ છે. હવે જો એ પ્રમાણે છે,
તો આ નાના પડ ઉપર કોઈ કારણથી કાંઈ વધારે ભાર થઈ જાય તો તેના
દબાણથી બીજે ઠેકાણે એ પ્રવાહી રસ જોર કરે, તેનો આવકા લાગે, અ-
ને જો જોર વધારે હોય તો તે પડને ફાડીને બહાર પણ નીકળે. હવે આ
પૃથ્વી ઉપર ભાર તો વત્તો ઓછો નિરંતર થયાજ કરે છે. નદી તથા દરી-
આના ધસારાથી જમીન ધોવાઈ ધોવાઈને સદા મહાસાગરને તળીએ જઈને
બેસે છે, તેમજ કોઈ ઠેકાણે જમીન નવી નીકળે છે, અને કોઈ ઠેકાણેથી જ-
તી રહે છે. તેથી માહેલા રસની ઉપરનું દબાણ વત્તું ઓછું નિરંતર કોઈ
કોઈ ઠેકાણે થયાજ કરે છે, અને તેમ થાય છે એટલે બીજા કોઈ ભાગમાં
ધરતીકંપ અથવા જ્વાળામુખી પ્રગટ થાય છે. સરજન હર્ષન કહે છે કે મહા-
સાગરના મધ્ય ભાગમાં ઘણામાં ઘણો ભાર એકઠો થાય છે, અને થોડામાં
થોડો દરિયાના કિનારા આગળ રહી જાય છે. એથી દરિયા કિનારા ઉપરજ
આ ઉપદ્રવ વધારે થતા કે થએલા માલમ પડે છે.

ધરતીકંપની ગતિ ચાર પ્રકારની માલમ પડી છે:— એકતો માત્ર કંપા-
શન, બીજી સમુદ્રના મોજની પેઠે જમીન ઝોલા ખાતી દેખાય છે તે, ત્રીજી
ઉછાળો મારીને પૃથ્વી ઊંચી આવે છે તે, અને ચોથી ચક્રાકાર ગતિ. પહેલા
પ્રકારની ગતિ આગમોટમાં કે હીંચકા ઉપર બેઠા હોઈએ ને જેમ લાગે છે
તેવી છે. આવા કંપારાથી કવચિતજ નુકસાન થાય છે. એવા કંપ દક્ષિણ અમે-
રિકાના પાસિફિક તરફના કિનારા ઉપર જાણીતા સાધારણ છે. એ કોઈ વખત
એક ક્ષણમાંજ બંધ પડે છે, અને કોઈ વખત કેટલા દિવસ સુધી જારી રહે-
છે. બીજી જાતની ગતિથી પૃથ્વી ઊંચી જાય છે અને નીચી આવે છે, અને

મજાનુત આચકો લાગેછે. એથી ઘોઘ ઘોઘવાર નુકસાન થાયછે. પણ મહા ત્રાસદાયક તો ત્રીજી ગતિછે. એ સમે તો સુરંગ ઝૂડી હોય તેમ મોટા બહાકાની સાથે જમીન ઉંચી ઉછળેછે, અને ચોતરફ નાશ નાશ થઈ રહેછે. એથી પણ વધારે ભયંકર એની એથી ચક્રાકાર ગતિછે. જ્યારે દરિયામાં મહા તોફાન ચાલેછે, અને સામ સ્ત્રી દિશાના મોજાઓ આમથી આમ ને આમથી આમ આવી અથડાયછે, તેવી સ્થિતિજે ત્યાં આગળ પૃથ્વીની થઈ રહેછે. એ વખતે તો પૃથ્વી ચગડોળે ચડેછે, અને ત્યારે જે નુકસાન થાયછે તે તો કલ્પામાં આવે એવું નથી. ઘણા એમ ધારેછે કે ધરતીકંપ તો અમુક ભાગમાંજ થાયછે. પણ એમ નથી. પૃથ્વીનો ઘોઘ પણ ભાગ એવો નથી કે ત્યાં ધરતીકંપ ઘોઘ વખત પણ થયો નહિ હોય. જે પૃથ્વીના સધળા ભાગની હમેશાં ખચ મળી શકતી હોય તો માલમ પડે કે ઘોઘ ઠેકાણે ધરતીકંપ થયા વિના રહેતો નથી. તેમજ જ્વાળામુખીના ઉત્પાત ન થયા હોય એવી પણ ઘોઘ જગ્યા નથી. કેટલાએક ઠેકાણે તો જ્વાળામુખીઓ સદા બળ્યાજ કરેછે. અફ્રીના મુઝકોમાં જ્વાળામુખીનું જોર વધારે માલમ પડેછે. આઈસલૅન્ડ ભયંકર જ્વાળામુખીથીજ બરેલોછે, અને દક્ષિણ મહાસાગરમાં ધ્રુવથી ૧૯૫ માઈલ દૂર એક ચાલુ જ્વાળામુખી વહાણવડીઓએ હમણા શોધી કહાડ્યોછે તે નિરંતરના અફ્રીની ઉપર ૧૨૦૦૦ ફૂટછે.

ધરતીકંપ જે મુઝકોમાં ભારે ઉત્પાત વારંવાર કરે છે ત્યાંના પ્રાણીઓને કોણ જાણે કોઈ રીતે પણ તે થયા અગાઉજ ખચ પડેછે. કોઈ પણ અવાજ નથી સંભળાતો તે પહેલાં માણસો ચેતી જાયછે, અને ધરખાર મૂકીને દોડવા માંડે છે. થોડીએક મિનિટ અગાઉ ગાય, બળદો, ખરસાં, તથા ઘેટાંઓ દયામણી બૂમો પાડે છે; અંધનો તોડી નાંખે છે; અને આડાં અવળાં દોડવા લાગેછે. ઘોડાઓ અથવચ ચાલતા અટકી જાયછે અને ભયના પોકાર પાડે છે; બિઝાડીઓના વાળ ઉભા થાય છે; દરમાંથી સસલાંઓ બહાર નીકળે છે; માછલીઓ સમુદ્ર છોડી કિનારાપર આવીને ધમોધમ પડે છે; અને કીડીઓ તો આચકો જણાય તે પહેલાં કેટલાએક કલાક અગાઉ પોતાનાં દર છોડી રસ્તાઓપર ઘોળે દહાડે આવરી આવરી દોડવા લાગે છે. ફૂતરાઓ ભસી ભસીને અને ન જગે તો ખેંચી ખેંચીને પણ ધણીને જગાડે છે. આ વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણેજ નેપ્લસમાં ૧૮૦૫ માં ધરતીકંપ થયો ત્યારે જોવામાં આવ્યું

હતું. ધરતીકંપ થયા પહેલાં જે પૃથ્વીમાંથી કેટલીએક દુર્ગંધી નીકળે છે તે ઉપરથી તેનું આવવું બધાં પ્રાણીઓ જાણી શકતા હશે એમ ધારવામાં આવે છે.

ધરતીકંપથી પૃથ્વીમાં મોટા ચિરાડા પડી જાય છે. એ ચિરાડા ઘણીવાર પાછા સંધાઈ જાય છે, પણ કોઈ કોઈ વખત તેમના તેમ પણ રહે છે. સમુદ્રને કિનારે ધરતીકંપ થાય છે, સારે પાણી ધરીને જમીનપર આવે છે, પાછું જાય છે, પાછું આવે છે, અને એમ કેટલીએક વાર થયા પછી હોય ત્યાં ત્યાં રહે છે, કે જમીન ઉપર ફરી વળે છે, આ સમયે જથાબંધ માછલાઓના પણ નાશ થઈ જાય છે, તો જે વહાણો દરિયાપર હોય તેની શી અવસ્થા તે કલ્પા કરતાં કલ્પનાથી વધારે સમજાઈ શકશે.

એવું જાણવામાં આવ્યું છે કે જે ઠંડાણેથી પહેલ વહેલો આચકો માલમ પડે છે તે ઠંડાણે તેનું જોર સાથી વધારે પ્રગટ થાય છે. એ સ્થળને મધ્યબિંદુ કરી ધરતીકંપ નિયમિત રીતે ફેલાય છે. કોઈ વખત ત્યાંથી અમુક દિશાઓ તરફ સીધી લીટીમાંજ ચાલે જાય છે, અને કોઈ વખત તે મધ્યબિંદુની આસપાસના ગોળ પ્રદેશમાં સઘળેજ માલમ પડે છે, પાહાડી મુલકમાં પેહેલા પ્રકારના ધરતીકંપ વધારે થાય છે. અને પર્વતની હારની સમાંતર લીટીમાં તળેટીથી થોડેજ દૂર ચાલે જાય છે. ખીન્ન પ્રકારના ધરતીકંપ મધ્યબિંદુની ચોતરફ બધેજ ફેલાય છે. તો પણ એ મધ્યબિંદુ ફરે ખરૂં, અને કોઈ વખત એકથી વધારે પણ એવા મધ્યબિંદુ હોઈ શકે છે. કોઈ સમયે બંને પ્રકારના ધરતીકંપ ભેગા પણ થઈ જાય છે.

ધરતીકંપની સાથે હમેશાંજ નહિ, પણ ઘણું ખરૂં, પૃથ્વી માંહેથી ગડગડાટ પણ સંભળાય છે. એ અવાજ કોઈ વખત વરસાદની ગર્જના જેવો, કોઈ વખત પથ્થરના રસ્તા ઉપર ગાડી જતી હોય તેવો, કોઈ વખત લોઢાની સાંકળો જોરથી ખડખડતી હોય તેવો, અને કોઈ વખત જાણે પૃથ્વીની ચુકાઓમાં કંઈક ખડકોનો ભૂકો થઈ જતો હોય તેવો સંભળાય છે.

આ પ્રમાણે ધરતીકંપનું આવવું જાણીનેજ જે પ્રાણીમાત્રમાં ગભરાટ ઉઠે છે, તો બ્યારે એનો આચકો લાગે છે સારે જે દેખાવ થઈ રહે છે તેનું ચું પ્રહુવું સઘળાના જીવ એકદમ ઉડી જાય છે, અને કેવળ ત્રાસની

મૂર્તિ સઘળે ઠેકાણે દીકામાં આવેછે. પ્રથમ તો ઘર છોડીને મેદાનમાં જવું એ પ્રાણીમાત્રનો પ્રયત્ન છે. તેનાર ને જેમ, તેમજ ઉડીને રસ્તામાં દોડવા લાગે છે. કોઈ ખાતું, કોઈ નાહાતું, કોઈ ઉધાડે માથે, કોઈ ઉધાડે શરીરે, જેમ હાથ છે તેમજ ઉડીને નાસવા લાગેછે. પરમ મમતાનું સ્થાન ને પોતાનું ઘર તે એ સમયે કાળરૂવરૂપ દેખાયછે. રસ્તામાં ટોળેટોળાં માણસનાં નાસતા માલમ પડે છે. કોઈ પોતાના વહાલાં અમ્યાઓને કોટે બઝાડીને દોડે છે, કોઈ તેને વીસરે છે, કોઈ તેને લેવા પાછા દોડે છે, કોઈ સાંભર્યા છતાં પણ પોતાનો જિવજ વાહાલો કરેછે. રાજમાર્ગપર મોટો હોકાર વર્તી રહે છે. કોઈ રડે છે, કોઈ છાતી કટે છે, કોઈ પોકો મૂકે છે, કોઈ ભેગા થઈ મોટે અવાજે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે, કોઈ માનતા માને છે, કોઈ ગાળો દેછે, અને સઘળાના ચિત્તમાં મરણ મરણ એજ શબ્દ ધૂમી રહેછે. તેવામાં કડાકા થાયછે, કરામાં ફાટ પડે છે, ઘરો તૂટી પડે છે, માણસોના ધાણુ વળે છે, અને વખતે શહેરનું શહેર ગરક થઈ જાયછે. એ સમે કોઈનું કાંઈ ડહાપણ ચાલતું નથી. મરનાર મરેછે અને ઉગરનાર ઈશ્વરના કરવાથી અ-ચાનક ઉગરી જાયછે. દશ દશ દહાડા સુધી ડટાઈ રહેલા માણસો પાછ-ળથી ખોદી કહાડતાં જીવતા નીકળ્યા છે.

ને મુલકોમાં ધરતીકંપનું ભારે દુઃખ હોયછે, તે મુલકના લોકો એ આક્રાંતની વેળા આતુર નજરથી જ્વાળામુખી તરફ જોય છે, અને જો, તેને ફાટવાના ચિન્હ દેખે છે તો તેને ઘણી ધીરજ મળે છે. કેમકે જ્વાળામુખી એ ધરતીકંપના જોરની નાહાખારી છે. જ્વાળામુખીમાંથી જો પૃથ્વી માહે-લા ઉછળેલા રસને જવાનો માર્ગ મળે છે, તો તેનું જોર ઓછું થઈ જાયછે, અને થોડા વખતમાં તે પીડા સમી જાયછે. ખરેખર જ્વાળામુખી એક એ-વી નળી છે કે તે ભૂકવચના અંતર્ભાગને પૃથ્વીના પૃષ્ઠ સાથે સંબંધ કરાવે છે, અને વારંવાર તેમાં વધેલા રસને ખારણું કહાડે છે. જ્વાળામુખીનો આ-કાર ઘણું કરીને બરાબર શંકુ હોય છે, અને તેના શિખર ઉપર ગોળ ઊંડા ખાડો હોયછે. એ ખાડામાંથી નીકળેલા પદાર્થો ચારે તરફ પડવાથી એનો શંકુ આકાર થાયછે.

જ્વાળામુખીના ચાર વર્ગ ગણાયછે. ૧લો, હોલવાઈ ગયેલા જ્વાળામુખી જેનો કે અંતર્ભાગની સાથે સંબંધ ઘણા કાળથી બંધ પડ્યો છે; ૨ જો, અરધા હોલવાઈ ગયેલા જ્વાળામુખી જેનો સંબંધ બિલકુલ બંધ પડ્યો નથી, પણ

સાંકડી ફાટામાંથી વરાળ અને ગ્લાસને નીકળવા દેહે; ડાબે, પ્રસંગે ફાટનારા, જે કે કોઈ કોઈ વખત ઉકળતો રસ ફેંકે છે; યથો, નિરંતર ચાલતા જ્વાળામુખી જેમાંથી ઉકળતો રસ અને બળતો પદાર્થ હમેશાંજ નિકળ્યા કરેછે.

હોલવાઈ ગયેલા જ્વાળામુખીઓ ધણાજ છે, અને તેણે પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર ધણીજ વિચિત્રતા કરી નાંખી છે, તોપણ એ સંબંધી કોઈ વિશેષ જાણવાનું હાલ રહ્યું નથી. અરધા હોલવાએલા જ્વાળામુખીઓમાંથી જે વરાળરૂપ પદાર્થો નીકળે છે તે દંડા વાતાવરણને અડકતાં સંકોચન પામેછે, અને તેથી ગંધક, સોમક લોહ તાંબુ વગેરે અનેક પદાર્થોના મિશ્રણ તે જ્વાળામુખીઓની જાળી ઉપર બાંધી રહે છે. કોઈ ઠેકાણે એ પદાર્થો જાળીની કારણ ઉપરજ બાંધી રહે છે, અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે તેનો વિસ્તાર થઈ દૂર સુધી પહોંચે છે. એ વરાળ જે નીકળે છે તે કોઈ ઠેકાણે એવી હોયછે કે તે લેતાં માણસને બહુજ ઉધરસ આવેછે, ગુંગળાટ થાયછે. અને માથું બમી જાયછે; અને કોઈ ઠેકાણે તે એવા શુદ્ધ પાણીનીજ હોયછે કે તે ઉપર વેલા નાંખી દંડી પાડીને ભરવાડો પોતાને તથા પોતાના ઘેરને સાફ પીવાનું પાણી તૈયાર કરે છે.

પ્રસંગે ફાટનારા શાંત હોયછે, સારે તો અરધા હોલવાઈ ગયેલા જ્વાળામુખીના જેવાજ જણાય છે—માત્ર એ ખડખડ અને ચળકતા પદાર્થથી ઢંકાઈ ગયેલા હોયછે, અને જમીનમાં જે ઠેકાણે ઉપસાણ હોય છે તેમાં એના માર્ગ ઢંકાએલા રહે છે. અરધા હોલવાએલા જ્વાળામુખીના ખાડાનું તળીયુંતો લાવાના પથ્થર વડે ઢંકાએલું હોયછે, અને તેનો દેખાવ ઘોળો થઈ ગયો હોયછે. પ્રસંગે ફાટનારા જ્વાળામુખી જ્યારે ફાટવાના હોયછે. સારે તે પહેલાં તેના પાયાના પ્રદેશમાં ભારે ભૂકંપ ચાલે છે, દરિઓ આઘો પાછો થઈ જાયછે, ફૂવાનાં પાણી ઓછાં થઈ જાયછે કે વખતે બિલકુલ સુકાઈ જાયછે; જ્વાળામુખી ફાટવાની અગાઉ એના ખાડામાં ઘણા ફે ફાર થાય છે, એનું તળીયું ધીમે ધીમે ઝાંચું આવતું જાયછે, અને અંતે ઉપર સુધી ધસી આવે છે. પછી તે ધડાકા સાથે ફાટીને ઉકળતો રસ ચારે તરફ વહેવા માંડેછે. એ વખતે જ્વાળામુખીમાંથી તોફાને ચઢેલા દરિયા જેવો મ્હોટો ભયંકર ધુધવાટ સંભળાયા કરે છે, અને આંતરે આંતરે મોટા કડાકા થાયછે, પ્રથમ જે ધોળા ધૂમાડો શંકુમાંથી નીકળતો હતો તે હવે કાળો મેશ જેવો

દેખાણ છે, અને તેના ગોટગોટા એના શિંખર ઉપર ચાલ્યા જાય છે. ધૂમાડા બેગા ભાત ભાતના પદાર્થો જિંચે ચઢે છે. ખડકની મોટી મોટી ગદાઓ પણ એ રીતે ઉછળી ઉપર જાય છે, અને થોડી મિનિટ પછી કડાકાની સાથે હેડે પડે છે. કેટલીક તો તેના મુખમાંજ પાછી પડે છે અને કેટલી પહાડના ઢોળા-ણ ઉપર મોટા અવાજની સાથે ગમડતી ગમડતી જાય છે, અથવા ફાટી જ-ધને આસપાસના પ્રદેશમાં અળકતા ઝાંગારાનો વરસાદ વરસાવી મૂકે છે. પણ એ ધૂમાડામાં ઘણો ભાગ રેતી અને રાખોડીનો હોય છે. દૂરથી પણ આ ધૂમાડાનો દેખાવ જોનારને દહાડે તો મહા ત્રાસજ લાગે છે, પણ રાત્રે-તો અગ્નિના એ તળાવનું તેજ પરિવર્તન પામી ધૂમાડાના ગોટાને એવા તેજસ્વી અને રંગીત કરે છે કે તે જોતાં ભયની સાથે સાનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્યારે આ પ્રમાણે કેટલાએક વખત સુધી ચાલે છે, અને તેનું જોર નરમ પડવા આવે છે, ત્યારે એ દેખાવ બદલાવા માંડે છે. ખડકની ગદાઓ ઝોળી અને નાની દેખાવા લાગે છે, અને રાખોડીનો ભાગ વધતો જાય છે. આ કારણથી ધૂમાડો વધારે જિંચે ચઢે છે, અને અમુક હદ સુધી જિંચે જઈ તે ચારે તરફ ફેલાવા લાગે છે. એ વખતે એનો દેખાવ જોવા જેવો થઈ રહ્યો છે, અને રાતને સમેતો એની શોભામાં કાંઈજ મણા રહેતી નથી, એ રત્નજડીત સોનાના છત્ર જેવું જણાય છે. ધુમાડો જે ગોળાકૃતિમાં બધે ફેલાઈ ગયો છે તે છત્રીના ધૂમટ જેવો ધરાખર દેખાય છે, અને રાત્રે જ્વાળામુખીના તેજથી અળકી રહે છે. તેમાં જે રેતી અને રાખોડીના લાખો રજકણો હોય છે તેનો હીરાના જેવા પ્રકાર છે. એ ધૂમટના મધ્યબિંદુથી જ્વાળામુખીના શિખર સુધી તે જડા ધુમાડાનો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે. તે મોટા ભવ્ય છત્રનાં ડાંડ જેવોજ દેખાય છે. એ સમયે વીજળીના અપકારા થઈ રહે છે, અને ગર્જનાની નોખતો વાગે છે તે જોઈ માણસનું મન સાનંદાશ્ચર્યથી ભરાય છે, અને એ પીડાની પૂર્ણાહુતિનું ચિન્હ છે એમ જાણી પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ જાય છે. આ રીતે થોડાએક કલાક સુધી ચાલ્યા પછી ધૂમાડો ઝોળો થવા લાગે છે, અને ધીમે ધીમે એ પ્રલયકાર બંધ પડે છે. આજુ જ્વાળામુખીમાંથી એટલી બધી રાખોડી નીકળે છે કે તે ન મનાય એટલી છે. સને ૧૮૨૨માં વિશુવિયસ ફાટ્યો ત્યારે રાખ બાર દિવસ સુધી પડ્યા કરી હતી. એની પાસેના ગામોમાં હવા રાખોડીથી એટલી

બરાઈ ગઈ હતી કે દહાડે પણ માણસોથી કાનસ લીધા વિના હરી ફરી શકાતું નહિ. જ્યારે રાખોડી બહુ પડેછે ત્યારે તે બારે નુકસાન કરે છે. ધમારતોને છૂદી નાંખેછે, ગામડાંઓને દાટી દેછે, અને માણસોને ગુંગળાવી મારે છે. રાખોડી થોડી પડે છે ત્યારે ગ્રાહ્ય ખેતરોનો તો બહુ નાશ થાયછે. જ, પણ તેથી જમીનનો કસ એટલો વધે છે કે ઘણા માણસ એમ કહેછે કે એનાથી જેટલું નુકસાન થાય છે તેનો બદલો થોડા વખતમાં એ પુષ્કળ વાળી આપે છે.

જ્વાળામુખીમાંથી ગદાઓ બારે જોરથી બહાર ઉડે છે. સેન્ટવિન્સેન્ટના જ્વાળામુખીની ધુળ પૂર્વમાં ખસે માઇલ સુધી ગઈ હતી. વિશુવિયશમાંથી શિખરની ઉપર ૩૬૦૦ ફુટ સુધી ગદાઓ ઉડે ઉછળીછે, અને કાટાપાકસીએ ૨૦૦ ટનનો એક ખડક દશ માઇલ દૂર ફેંક્યો હતો. જ્વાળામુખીમાંથી જે ઉકળતો રસ નીકળે છે તેની નદીઓ ચાલી રહેછે. એ અગ્નિના પ્રવાહનો પટ બહુ પોહોળો હોયછે, કોઇ વખત તેનો રંગ ધગ-ધગતા અંગારાના જેવો લાલચોળ હોય છે, કોઇ વખત ઉપરથી કાળા, અને વચ્ચે વચ્ચે અગ્નિના ભલુકા નીકળે છે, અને સમાન ગતિથી તે નદીઓ જૂદી જૂદી દિશામાં ચાલી જાય છે, એ પ્રવાહ બહુજ દૂર જતા નથી, પણ જેટલા પ્રદેશમાં તે ફરી વળે છે ત્યાંની જમીનને ઉગ્ર પથ્થરની કરી મૂકે છે.

ઘણાખરા જ્વાળામુખીમાંથી તો ઉકળતો રસજ નીકળેછે ખરો, પણ થોડાએક એવા પણ જ્વાળામુખીછે કે તેમાંથી માત્ર પાણી, કાદવ, કે હવાજ નીકળે છે. દક્ષિણ અમેરિકામાં કિવટો શહેરની પાસે ઘણીવાર જ્વાળામુખીમાંથી પાણી તથા કાદવના પ્રવાહ વહેતા જોવામાં આવ્યા છે. એમાં એક જાણવાજોગ વાત એ છે કે કોઈ વખત એમાં નાની નાની માછલીઓ પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. એ વિષે હંમેશાં એમ ધારેછે કે તે પૃથ્વીની પોલાણમાં રહેતી હશે અને ત્યાં વધતી હશે. દક્ષિણ અમેરિકામાં કાર્ય જેનાથી ૨૦ માઇલ ઉપર એવા પંદર વીસ જ્વાળામુખી પાસે પાસે એક જંગલને કિનારે ભેજવાળી જગામાં આવેલાછે. ત્યાંના ભોળા લોકો કહેછે કે પહેલાં તો એમાંથી અગ્નિ નીકળતી હતી, પણ એક સાધુએ મંત્રોત્તું પાણી નાંખી દેવતા હોલવી નાંખ્યો અને તેને પાણીના જ્વાળામુખી કરી નાખ્યા છે. પણ એમાંથી ફક્ત પાણીજ નીકળેછે. એમ નથી. હવા પણ નીકળેછે.

જો એના ઉપર ચઢીને જે કાણુંછે તેમાં જોઈએ તો એનું મુખ પાણીથી ભરેલું માલમ પડેછે, અને ઉપર હવાના પરપોટા થતા દેખાયછે. એ જવાળામુખીઓ. ૧૯ થી ૨૫ ફુટ ઊંચા હોયછે, એના પાયા આગળનો પરીઘ ૭૮ થી ૮૫ યાર્ડ સુધીનોછે. એમાં હવા ધણા જોરથી ચડેછે, અને કડાકો કરી પાણીને બહાર ફેંકે. એ હવા નીકળવાના કેટલાએક છિદ્ર તો સપાટ મેદાન ઉપર પણુછે. દેશીઓ કહેછે કે વીસ વરસ થયાં એ શંકુના આકાર કે સંખ્યામાં કાંઈ ફેર પડ્યો નથી, અને ઉન્હાળામાં પણુ એના મુખમાં પાણી ભરેલુંજ માલમ પડેછે. બન્ને મિનિટે એમાંથી પાંચ પાંચ ધડાકા સંભળાયછે. એમ ધારવામાં આવેછે કે એ શંકુઓ માંહે દબાએલી હવાના જોરથી ઉપસી આવેલાછે અને નીચેની જમીન પોલીછે.

અરુણ પ્રકાશ.

ઘણું કરીને અમારા સઘળા વાંચનારા જાણતા હશે, કે ધ્રુવ આગળ જ છ મહીનાની રાત અને છ મહીનાના દહાડો થાયછે. ધ્રુવમાં કેટલાએક એવા મુલક છે કે જ્યાં કેટલાએક મહીના સુધી અંધારું ને અંધારુંજ રહે છે અને સૂર્ય દેખાતો નથી. આ ઠેકાણે માણસને વસતું ખરેખર અશક્ય જેતુંજ થઈ રહેત, પણુ પરમેશ્વરની કળા અપાર છે. તે સમયે એ મુલકોમાં જૂદી જૂદી તરેહના અજવાળાં આકાશમાં થાયછે, અને તેથી માણસોના ધણા બધા સૂર્યવિના પણુ સારી રીતે આવી શકે છે. એ અજવાળામાં ઉત્તર અરુણ પ્રકાશ મુખ્યછે, અને તેની હકીકત જાણવા લાયકછે.

એનું જે નામ પાડયું છે તે યથાયોગ્યજ છે. ઘણું કરીને એનો પ્રકાશ અરુણ એટલે સૂર્યોદયની કાંઈક પહેલાં જે અજવાળું દેખાયછે તેના જેવો છે. અરુણપ્રકાશ ઇંગ્લેન્ડમાં પણુ વખતે દેખાય છે ખરો, તથાપિ એનો ખરો બહાર ધ્રુવવૃત્તમાંજ જોવાનો છે. દક્ષિણ ધ્રુવવૃત્તમાં પણુ આ ચમત્કાર થાયછે, પરંતુ ઉત્તરમાં ઘણીવાર દીકામાં આવ્યો છે તેથી એ સાધારણ રીતે ઉત્તર અરુણ પ્રકાશ એ નામથીજ ઓળખાય છે. ઉત્તર અરુણ પ્રકાશ વખતે વખતે ભાત ભાતના બધા દેખાવ આવે છે. કોઈ સમયે અજવાળાના એકમધ્ય બિંદુમાંથી ચળકતા અને નાચતા કિરણોનો સુમૂદાય નીકળેછે, અને ઝપટથી ઉપર જઈ અંદરના જેવો રૂપેરી ઝળકારો મારે છે. ઘણીવાર

અજવાળાનું એક મોટું ધનુષ્ય દેખાય છે, અને તેની સાથે ખીખાં નાનાં ધનુષ્ય પણ ઘણા હોય છે. આ ધનુષ્યો જોગથી એક ખીખાં તરફ દોડે છે, અને એકા એક એકઠાં થઈ જઈને અજવાળાનો એક મોટો જલુકોજ પેદા કરે છે. તેમ કોઈ સમે મોટું ભવ્ય તેજોમય ધનુષ્ય ધીમેધીમે ઠસસાથી ચાલતાં એકાએક ફાટીને અનેક નાનાં ધનુષ્ય કે અગણિત તારાઓ થઈ જાય છે. કોઈ સમે આ ધનુષ્યો કે મધ્યમાં સૌથી વધારે તેજસ્વી હોય છે, અને કોઈ સમે છોડા આગળ તેનો બધો ભપકો રહેલો હોય છે.

અરુણપ્રકાશ સાધારણ રીતે સફેદ રૂપાના રંગનો હોય છે, પણ કોઈ કોઈ વખત મેઘધનુષ્યના સુંદર તથા વિચિત્ર રંગ પણ એમાં જોવામાં આવે છે. છેક ઉત્તર તરફના અક્ષાંસમાં તો બહુધા એનો રંગ ધોળો કે કાંઈ પીળચટોજ હોય છે, પણ જ્યારે આકાશ સ્વચ્છ હોય છે ત્યારે એના રંગનો ભપકો તથા વિચિત્રતા બહુજ જણાય છે. બાહિનનાં ઉપસાગરમાં એનો રંગ લાલ, નારંગીઓ, પીળો, અને લીલો પણ જોવામાં આવ્યો છે. હડસનના ઉપસાગરમાં પ્રકાશ એ એટલો બધો પડે છે, કે તેનું અજવાળું છેક પૂર્ણ ચંદ્રના જેટલુંજ પડે છે. લાખકાંડ અને સ્વીડનમાં એથી પણ એનો ઝળકારો વધારે હોય છે. અને તે ઘણું કરીને સ્થાયીજ રહે છે. સૈપ્પીરીયાના ઇશાન ખૂણામાં જેઓ સુંદર દેખાવ આપે છે તેનું તો વર્ણનજ થઈ શકતું નથી. આકાશ જાણે સોનાનોજ ધુમટ હોય અને તેમાં અપાર માણેક તથા નીલમણિ જડયાં હોય એવો બકાર થઈ રહે છે. એ કારણે લીધે ઉત્તર તરફના વસનારા લોકોને અરુણપ્રકાશ એ એક મોટો આશિર્વાદ છે. અને એવડે તેમની ઘણી અવધરો દૂર થાય છે. શેટલાંડના ટાપુમાં એ પ્રકાશ ઘણીવાર દેખાય છે, અને તેને જોઈ લોકો ખૂશ ખૂશ થઈ જાય છે, અને તેઓ તેને આનંદી નામ કરનારીઓ કહે છે. સાંજનું ઝળઝળાણું થવા માંડે છે ત્યારથી તે દક્ષિમર્ધાદમાં દેખાવા લાગે છે, પણ પછી ધીમે ધીમે તેનો પ્રકાશ વધે છે, અને નાના પ્રકારના રંગ તથા આકાર ધારણ કરે છે. અરુણપ્રકાશના ઝરણમાંથી આરપાર તારાઓ આવેલા હોય છે તે દેખાય છે, અને ઘણું કરીને એ કારણથી તારાઓનું તેજ કાંઈ ઘણું ઝાંખું પડતું હોય એમ લાગતું નથી.

પૃથ્વીથી કેટલે હંમે અરુણ પ્રકાશ થાય છે, તે હજી બરાબર નિશ્ચય થયું નથી; જૂના નિરિક્ષકો તો તે વાતાવરણની પણ પેલી તરફ ચાલે છે

એમ માનતા હતા, પણ હાલ એ વાત અશક્ય ઠરી ચૂકી છે. એના દેખાવ ઉપર પૃથ્વીની દૈનિક ગતિની કાંઈ પણ અસર થતી નથી અને તેથી એ પણ એક બીજા વાતાવરણી અમલકારના જેવોજ આ પૃથ્વી સંબંધનો અમલકાર જણાયો. તે છતાં ઘણી વખત વાતાવરણમાં એ બહુ ઊંચે રહે છે એમાં કાંઈ શક નથી. કોઈ વખત પૃથ્વીની પાસે પણ આવે છે, અને તે એટલે સુધી કે જાણે તેને અડે છે એમજ જણાય. તો પણ આજમાં આજે રા. માર્ચનું ઊંચાણ તો હમેશાંજ હોય છે.

કેટલાએક કહે છે આવે પ્રસંગે કાંઈ અવનવા અવાજ સંભળાય છે. કોઈ કહે છે કે એ અવાજ રેશમના લૂગડાંના ખડખડાટના જેવો, કોઈ કહે છે કે આતશબાજીના કણકા જેવોજ, કોઈ કહે છે કે બત્તીના સામો પવન આવતો હોય ને ચડચડાટ થાય તેના જેવો સંભળાય છે. એમ કહેવાય છે કે છેલ્લા પ્રકારનો અવાજ સંબિરિયામાં થાય છે. અને તે સમે શિકારીના કૂતરા એકદમ ભયભીત થઈને પૃથ્વી ઉપર લાંગા સોટ પડે છે. મણુ કેટલાએક પાછળના મુસાફરો તો એ અવાજની વાતનોજ ધનકાર કરે છે. એ બાબત હજી બરાબર કાંઈ નિશ્ચય થયું નથી. જ્યાં સુધી અરણ્ય પ્રકાશ આકાશમાં કાયમ રહે છે, ત્યાં સુધી લોહચૂંબકની સળીયો પોતાની હમેશની દિશામાંથી પલટાઈ જાય છે. પ્રથમ તો તે ધણુંકરીને પશ્ચિમ તરફ વળે છે, અને પાછળથી પૂર્વ તરફ સુધી વળણ કરે છે. આ અસર જ્યાં અરણ્ય પ્રકાશ નથી દેખાતો, ત્યાં સુધી પણ જઈ પહોંચે છે, તેથી આપણા ગોળાર્ધમાં આવે પણ અરણ્ય પ્રકાશ થતો હોય તો તે લોહચૂંબકની સળી ઉપરથી કળી શકાય છે.

વીજળીના તારના સંચા ઉપર પણ અરણ્ય પ્રકાશની અસર લાગી શકે છે, અને તેમાં જે લોહાના નાના ગજીયા હોય છે તે એ વડેજ લોહચૂંબક થઈ જાય છે. તેથી એ સંચો વખતે ત્રણ ત્રણ કલાક સુધી બંધ પડે છે. અને અરણ્ય પ્રકાશ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ તારના કાંટાને રમાડે છે, તે બેડા, બેડા જોવાજ કરવું પડે છે; હાલ એવું સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે કે અરણ્ય પ્રકાશને વીજળીની સાથે કાંઈ અગત્યનો સંબંધ છે, અને ધણુંકરીને એ વીજળીના કારણથીજ થાય છે. વીજળીના યંત્રનાં એવાં રમકડાં કરવામાં આવે છે કે તેની મદદવડે આપણે અરણ્ય પ્રકાશની બરાબર નકલ કરી શકીએ છઈએ, અને તેથી વીજળીજ એનું કારણ છે તે વાતને

ટેકા મળે છે. તેમજ આ વાત પણ એ મતને પુષ્ટિકારક છે, કે જે દેશમાં અરણ્ય પ્રકાશનો વધારે જગકારો જોવામાં આવે છે ત્યાં સોહયૂંબકની સળી ઉપર તેની અસર વધારે થતી માલમ પડે છે. અરણ્ય પ્રકાશનું કારણ સાધારણ રીતે આ પ્રમાણે ધારવામાં આવે છે. પૃથ્વી ઉપરના પાણીની જે વરાળ થઈ ઊંચી જાય છે તેમાં સમવિદ્યુત બરેલી હોય છે. પૃથ્વી ઉપરની હવામાં વિષમ વિદ્યુત હોય છે. હવાનાં નીચલા થરમાં બેજ હમેશાં થોડા ઘણા હોય છે તેને લીધે એ જે પ્રકારની ઉલટી વીજળીઓનો સંયોગ થાય છે, અને તે એક બીજાનું બળ ખંડન કરી નાખે છે. પણ ધ્રુવ તરફના પ્રદેશમાં તો જ્યાં બરફના ઢગલાજ સદા પડી રહે છે, ત્યાં વરાળ જલદીથી ઠરી જાય છે, અને તેથી તે બંનેનો સંયોગ ત્યાં વધારે થાય છે. વળી વિષુવવૃત્ત તરફ વરાળ બરેલી હવા ઊંચે ચઢી ધ્રુવ તરફ આવવા નીકળે છે તે ધીમે ધીમે નીચે ઉતરી ધ્રુવની પાસેના પ્રદેશમાં પૃથ્વીને છેક લગોલગ આવે છે, તે સમયે સમ અને વિષમ વીજળીઓ એક બીજાને જોરથી બેટી પડે છે અને તેથી અજવાળું ઉત્પન્ન થાય છે. બીજી રીતે વાતાવરણ ઉપર અરણ્ય પ્રકાશની કાંઈ અસર નથી; ઉષ્ણતામાંના બેજ, કે વાતાવરણનું દબાણ એને લીધે કાંઈ ફરતું નથી, અને તેમ અરણ્ય પ્રકાશનો પવનની સાથે કાંઈપણ સંબંધ નથી. ઘણુંકરીને તો એનું સ્થળ અવકાશમાં એટલું ઊંચું છે કે વાયુમાપક યંત્રો ઉપર તેની કાંઈ અસર થઈ શકતી નથી.

મહાસાગરના વહન.

જેમ વાતાવરણમાં પવન પ્રવાહ નિરંતર ચાલ્યા જાય છે અને તે સૃષ્ટિના અમુક નિયમોને આધીન છે, તેમ મહાસાગરમાં વહન વહા કરે છે. જેમ જમીન ઉપર નદીઓ વહે છે, તેમજ સમુદ્ર ઉપર આ વહન બીજા પાણીથી થયેલા એવાંજ વહાં જાય છે, અને અનુભવી નાવિકને તે બહુજ ઉપયોગી પડે છે.

આટલાંટિક મહાસાગરમાં પાંચ વહન મુખ્ય છે. તેનાં નામ:—

૧ મેક્સિકોના ઉપસાગર આગળનું વહન, ગ્રીનલાંડ આગળનું વહન, વિશુવવૃત્ત તરફનું વહન, આઝિલનું વહન અને ગીનીનું વહન.

૨ મેક્સિકોના ઉપસાગરનું વહન ઘણુંજ અગત્યનું તથા બળવાન છે.

એને ઉપસાગરનું વહન એમ પણ કહેઈ. એ વહન મેક્સિકોના ઉપસાગરમાં ઉત્પન્ન થઈ ફ્લોરિડાની સાંકડી ખાડીમાં થઈને ધશાન તરફ વહું જાય છે. આગળ જતાં ન્યુફાઉંડલાંડના કિનારા આગળ છેક એની ગતિ પૂર્વ તરફની થઈ જાય છે, અને ત્યાંથી આટલાંટિકમહાસાગરને ઓળંગી આ ઝોર્સના ટાપુઓની પાડોશમાં બીજા પાણીના સાથે મળી જાય છે. એ વહનનું પાણી આસપાસના પાણી કરતાં વીસ ત્રીસ અંશ વધારે ગરમ હોય છે. એ વહન મૂળ આગળ સાંકડું અને ઉતાવળું છે. જેમ જેમ પોહોળું થતું જાય છે તેમ તેમ એની ગતિ ઓછી થાય છે. એનો રંગ પણ આસપાસનાં પાણીથી ઝટ ઓળખાઈ આવે એવો છે. તે લીલાશ પડતો હોય છે, અને આનો રંગતો ગળીના જેવો માલમ પડે છે. સમુદ્રની વચમાં ભૂદાજ રંગનાં અને ઉંદાં પાણીનું આ વહન જોવું એ ઘણું ચમત્કારિક લાગે છે. આ વહન જે જે મુલકો આગળ જાય છે ત્યાંની હવામાં ગરમીનો વધારો કરે છે.

ગ્રીનલાંડના વહનનું પાણી ઠંડું છે અને એની અસર ઉપર કહેલા વહનથી હવા ઉપર ઉલટીજ થાય છે. એ લાએડોર અને ન્યુફાઉંડલાંડના કિનારા આગળ, આફ્રિકાના ઉપસાગરના ઠંડા હીમમય પાણીને આણી, આટલાંટિકના પાણીમાં ભેળી દે છે; એ વહનની અસર ૪૦ અક્ષાંસ સુધી માલમ પડે છે. સ્વતંત્ર સંસ્થાનના ધશાન ખૂણા તરફ એ અને મેક્સિકોનું વહન પાસે પાસે સામ સામી દિશામાં વહ્યાં જાય છે, પણ તે ભેળાં થતાં નથી.

૩ વિશુવવૃત્તનું વહન. એ વિશુવવૃત્ત આગળ પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જાય છે.

૪ આઝિલનું વહન. એ ઉપલા વહનનીજ શાખા છે. એ આઝિલના કિનારા આગળથી નીકળી નૈરૂય તરફ વહે છે.

૫ ગીનીનું વહન એ આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા આગળથી નીકળે છે, અને દક્ષિણ તરફ વહે છે.

હિંદી મહાસાગરમાં મુખ્ય વહન ત્રણ છે:—વિશુવવૃત્તનું વહન (પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જનારું.) મોઝામ્બિકનું વહન નૈરૂય અને પશ્ચિમ તરફ વહેનારું અને દક્ષિણ તરફનું વહન એ પૂર્વ તરફ વહે છે.

પાર્સિફિક મહાસાગરમાં છ વહન મુખ્ય છે ૧ વિશુવવૃત્ત આગળનું વહન. ૨ દક્ષિણ મહાસાગર આગળનું વહન. એ ઉત્તર તરફ એટલે વિ-

શુવૃત્ત તરફ વહેજે. ૩ પીરનું વહન, દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ; ૪ કેપહોર્નનું વહન પૂર્વ તરફ જાયછે. એ બંને વહન પીળા વહનનીજ શાખાઓછે. ૫ જાપાની વહન, એ પશ્ચિમ પૂર્વ તરફ જાયછે. એનું ધારતાંમાં આવ્યુંછે કે આ વહન મેક્સિકોના વહનને મળતુંછે. જાપાની લોકો એને કાળું વહન કહેછે. એ વહનમાં ઘસડાઈને ચીન અને જાપાનના લાહડા અમેરિકાને કિનારે જઈ પડેછે. કહેછે કે ઍલ્યુશિયન ટાપુઓમાં કાંઈ પણ લાકડું ઉગતું નથી ત્યાંના લોકોનો બધો આધાર એ બાબત આ વહન ઉપરજછે. ૬ મેક્સિકોનું વહન. એ મેક્સિકોને તથા મધ્ય અમેરિકાને કિનારે વહેછે. શિયાળામાં અગ્નિખુણા તરફ અને ઉન્ડીળામાં વાવ્યખુણા તરફ એની ગતિછે. મેક્સિકોના ઉપસાગરનું વહન જે ઉપર કહ્યુંછે તે આથી જૂદુંજછે. અને એ કારણને માટેજ તેને ઉપસાગરનું વહન કહેછે.

આ બધાં વહન વિષે સંક્ષેપમાં એમ કહી શકાય કે સંક્રાંતિવૃત્ત મહેલા વહનો પશ્ચિમ તરફ, સમશિતોષ્ણ કટિબંધમાંના પૂર્વ તરફ, અને તેથી આગળના ધ્રુવથી વિશુવૃત્ત તરફ વહેછે.

આ બધાં વહનમાં મુખ્ય કારણ ત્રણછે. પ્રથમ તો પાણીનું પૃથ્વી ઉપર જૂદે જૂદે ઠેકાણે જૂદું જૂદું ઉષ્ણતામાનછે તે એક મોટું કારણછે. ઉષ્ણકટિબંધનાં પાણી ઉન્હાં અને શિતકટિબંધના ઠંડાં એતો સૌના જાણવામાં હશે. હવે જેમ પાણી ગરમ થાયછે તેમ તે પાતળું થાયછે. અને તેથી વધારે જગા રોકેછે. એ કારણથી વિશુવૃત્ત આગળના પાણી ગરમ થતાં ઉપસી આવેછે. અને ધ્રુવ તરફ ઢળતાં જાયછે. એથી ઉત્તર ધ્રુવ આગળ ટાઢથી પાણી સંક્રાંત્યાર્ધ જાયછે અને નીચાં ઉતરી પોતાની ઉપર પેલાં પાણી આવેછે તેને સાફ જગા રોકેછે. આ રીતે પૃથ્વી ઉપરના સઘળા પાણીમાં બે વહન ઉત્પન્ન થાયછે. વિશુવૃત્ત આગળના ગરમ પાણી સમુદ્રની સપાટી ઉપર ધ્રુવ તરફ વહેતાં જાયછે, અને ધ્રુવ તરફના ટાઢા પાણી સમુદ્રના નીચલા ભાગમાં વિશુવૃત્ત તરફ વહેછે. એ પ્રમાણેજ એ ઉષ્ણ વહનની દિશા બધે ઠેકાણે રહેતી નથી એ વાત ખરીછે, પણ તેનાં ઘણાં કારણછે. મુખ્ય કારણ તો એછે કે જનનો અટકાવનડેછે, અને તેના પ્રસાધાત્થી તે વહનની દિશા પળટાઈ જાયછે.

ઉષ્ણકટિબંધમાં અતિશય બાષ્પભવન થાયછે એ વહનનું બીજું કારણ છે. ઉષ્ણકટિબંધમાં મહાસાગરનાં પાણી વરાળ થઇને એટલાં

બધાં:ઓછાં થઈ જાયછે, કે ત્યાં તેની જગા ખાલી મડેછે અને તે પૂરવાને સારું ધ્રુવ તરફના પાણી ધસીને આવેછે. છેક ધ્રુવ તરફના ખર્ફના ઢગલે ઢગલા • સમશિતોષ્ણ કટિબંધમાં ખેંચાઈ આવેછે તે આજ કારણને લીધે.

ત્રીજું કારણ પૃથ્વીની દૈનિક ગતિછે, અથવા ખરેખર કહીએ તો એ વહનનું કારણ તો નથી, પણ એ વહનો અમુક દિશામાં શામાટે વહેછે તેનું એક મુખ્ય કારણછે. વહન ઉત્પન્ન કરનારાં કારણ તો આપણે ઉપર કહ્યા તેજ એછે:—પણ તે એ કારણથી જે દિશામાં વહન ચાલવા લાગેછે તે દિશામાંથી મચડીને ખૂણા તરફ લઈ જનાર પૃથ્વીની દૈનિક ગતિ છે. પવન પ્રવાહ ઉપર અને પાણીના વહન ઉપર આ ગતિની અસર સરખી-જેછે. આપણે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પહેલાં કારણને યોગે વિશુવૃત્ત તરફના પાણી ધ્રુવ તરફ જવા માટે, તેની ઉત્તર ગોળાર્ધમાં તો સીધી ઉત્તર તરફનીજ અને દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં દક્ષિણ તરફની ગતિ હોય, પણ આપણે વહનોનાં વર્ણન તપાસતાં માત્રમ પડેછે કે તે પ્રમાણે થતું નથી. એની દિશામાં જે આ ફેરફાર પડ્યો તેનું કારણ પૃથ્વીની દૈનિક ગતિછે. એ પાણી ઉત્તર ગોળાર્ધમાં સીધાં ઉત્તરેજ જવાનું કરેછે. પણ પૂર્વ તરફ મડાઈ જાયછે, કેમકે એનામાં પૃથ્વીની દૈનિક ગતિને લીધે પૂર્વ તરફ જવાનો વેગ આવેલોછે. પૃથ્વીના જૂદા જૂદા ભાગમાં એ પૂર્વ તરફ જવાનો વેગ જૂદો જૂદો છે. વિશુવૃત્ત આગળ સૌથી વધારે, અને ધ્રુવ આગળ કાંઈજ નહિ. આ પાણીતો વિશુવૃત્ત આગળના હોવાને લીધે, તેનો વેગ જે ભાગમાં જવા માંડેછે તે ભાગના વેગ કરતાં વધારે હોવાથી તે પાછળ પડી જાયછે, અને પોતે પૂર્વ તરફ નીકળી જાયછે, તેથી ઉપર વહનોનો વેગ ધિશાન તરફનો થાયછે. તેમજ ઉત્તર તરફથી આવનારા વહનોની ગતિમંદછે અને તેથી દક્ષીણ તરફ આવવા નીકળેછે, પણ પોતે પાછળ પડી જાયછે, અને પશ્ચિમ તરફ અથડાયછે.

આ વહનનાં કારણો અમે સંક્ષેપમાંજ અહિયાં સમજાવ્યાંછે, કેમકે એ પવનપ્રવાહના કારણોને ચડતાં જતાં, અને તે વિશે અમે બહુ વિસ્તાર કર્યોછે.

નવાં તામ્રપટ્ટ.

ગૂ. શા. ૧૮૭૬

આપણા વિદ્વાન અને વિદ્યા શોધમાં અહોનિશ મચી રહેલા ઈસ્પે-
ક્ટર સાહેબ દાકતર ખૂલરે કેટલાંક તામ્રપટ્ટ હાલ પાશ્વ ઇડિયન આન્ટિ-
ક્વરીમાં પ્રગટ કર્યો હતાં તેને છૂટાં છપાવી જે એ ઓપાનીઆં વહેંચવાને
સાર કઠાવ્યાછે તે અમને પહોંચ્યાછે અને તેની પહોંચ અમે ઘણા માન
તથા ખૂશીની સાથે કબ્જલ કરીએછીએ.

પહેલા ઓપાનીઆમાં વલ્લભીવંશના રામઓએ આપેલાં ત્રણ તામ્ર-
પટ્ટનું યથાર્થિત વર્ણન છે. તે તામ્રપટ્ટોની નકલ, તેનો હાલની લિપિમાં
ઉતારો, તથા વિવેચન સાથે તેની મતલબનો સાર એમાં આપેલોછે, પ.
હેલું તાંબાપત્ર પહેલા ધારાસેનનું છે. તે ૨૬૯ ના સાલમાં વલ્લભીપુર પાસે-
ના એક *વિહાર આપવામાં આવ્યું હતું. ખીજું સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતના કાલા
પકવ નામના કોઈ પરગણાનું ભસતનામે ગામ (હાલનું ભેંસા) સંવત ૩૪૦
માં ખીજા ધ્રુવસેને ગોહલવાડના ભિક્ષુકોને આપ્યું હતું તે સંજધી છે.
ત્રીજા તામ્રપટ્ટ ઉપરથી જણાયછે પાંચમાં શિલાદિત્યે સંવત ૪૪૧ માં ગો-
મદ્રહક નામે વિજયરથજીથી સૂર્યપુર પ્રાંતનું વપોઈકા નદીના તીર ઉપરનું
બહુ બટક નામનું ગામ કોઈ અથર્વેદી બ્રાહ્મણને આપ્યું હતું. એ ઓપા-
નીઆમાં એ સાહેબ એક ટેકાણે એવું લખેછે કે વલ્લભી રાજ્ય જેવડું
મોટું ધારવામાં આવેછે તેટલું નહોતું એમ ધારવાના કારણ દિનપરદિન
વધારે માલમ પડતાં જાયછે.

ખીજા ઓપાનીઆમાં દક્ષિણના રાઠોડવંશી ત્રીજા ગોવિંદનું એક નવું
તામ્રપટ્ટ રાધણપુર તરફથી હાય લાગ્યું છે તે ભાષાંતર તથા ટીકા સાથે
છે. એમાં એક સ્થળે ખીજા તામ્રપટ્ટોની સહાયતાથી એ વંશનો સંક્ષિપ્ત
ઇક્ષિતહાસ આવે છે તે અમને અહિંયા ઉતારી લેવા ન્નેગ જણાયછે.
એ સાહેબ કહેછે કે—

એ રાઠોડો ચાલુક્ય વગેરેની પેઠે મૂળે ઉત્તર તરફના આર્યક્ષત્રી
એટલે રજપૂત હતા કે નહિ તે મુકરર કહી શકાતું નથી. તેમજ દક્ષિણમાં
એ રાજ પ્રથમ ક્યારે સ્થાપન થયુંન્તે કહી શકાતું નથી. પણ આ-
ટલું નિશ્ચય છે કે એથા અને પાંચમા સંકડામાં દક્ષિણના કેટલાંક ભાગમાં

*જેન કે બૌદ્ધ મંદીરને વિહાર કહેછે.

રાઠોડ્ડેશ રાજ કરતો હતો. એ વંશાવળીમાં પ્રથમ નામ ગોવિંદ, કંઈ, અને ઇંદ્રના અનુક્રમે આવે છે, લેખમાં અલ્પભૂત એના વખાણો કર્યાં છે, પણ કાંઈ વિશેષ પરાક્રમ સૂચવ્યાં નથી તે ઉપરથી ધારી શકાય છે કે તેઓનો પ્રતાપ કાંઈ ઝાઝો નહિ હશે; અને ચાલુક્યો સાથેનું યુદ્ધ હજી જગ્યું નહોતું. એ ત્રણ રાજાના વર્ષ ઇસવીસન ૬૬૦, ૬૮૫, અને ૭૧૦ આપી શકાય.

આ વંશનો ચોથો રાજા દંતિદુર્ગ પહેલાં ઇંદ્રનો છોકરો મહા પ્રતાપી નીકળ્યો અને તેથી કેટલાક લેખમાં એને મૂળ પુરુષજ ગણેલો છે. એણે કલ્યાટક દેશનું લશ્કર વારંવાર હરાવ્યું, વલ્લભ નામના રાજાને તાબે કર્યો અને રાજા ધીરાજ પરમેશ્વર એ નામથી ઝોળખાવા લાગ્યો. એની પછી એનો કાકો કૃષ્ણ ગાદીએ બેઠો અને એમ શક જાય છે કે એ પોતાના ભત્રીજાનો ધાત કરીને બેઠો હોય. આ પાંચમો રાજા કૃષ્ણ પરાક્રમી નીકળ્યો. એણે પણ ચાલુક્યો ને નમાવવાનું કામ જરી રાખ્યું, અને ઇલા-પુરમાં એક ગઢ અને શિવનું દહેરું બાંધ્યું. એ આશરે ઇસવી ૭૫૫ માં ગાદીએ બેઠો, અને એ પાછલા પ્રતાપી રાજાનો કાકો હતો તેથી એણે ધણું વર્ષ રાજ કર્યું હોય એમ સંભવતું નથી, તેથી એનું રાજ ઇસવી-સન ૭૬૫ માં સમાપ્ત થયું એમ ધારીએ તો ચાલે.

એની પછી એના બે પુત્ર બીજો ગોવિંદ અને દ્રુવ એમણે અનુક્રમે રાજ કર્યું. કેટલાએક લેખમાં ગોવિંદનું નામ પણ નથી, અને કોઈ ઠેકાણે એની વિશેષ હકીકત કાંઈ આપી નથી તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે એને એના નાનાભાઈએ પદ ભટ્ટ કર્યો હશે. આ દ્રુવ રાજાના નિરૂપમ, પૌર અથવા ઘોર વગેરે ઘણું બિરદ હતાં. એણે ગંગા નામના રાજાનો પરાભવ કરી તેને કેદ કર્યો, અને વત્સ રાજાએ ગૌડ પ્રાંત જીત્યો હતો તેને હરાવી મારવાડના રણમાં હાંકી મૂક્યો અને પોતે સઘળા મુલકનો ધણી થયો. દક્ષિણમાં વલ્લવ રાજાને જીત્યો હતો એમ પણ જણાય છે. આ રાજા ઇસવી ૭૭૦ માં ઘણું કરીને ગાદીએ બેઠો હશે.

સાર કેડે ત્રીજો ગોવિંદ રાજપાટ પામ્યો. જગત્તુંગ, જગદ્રુદ્ધ એવાં એણે ઉપનામ મેળવ્યાં. આ વંશમાં સૌથી વધારે પરાક્રમી રાજા બેશક એજ હતો. ગાદીપતિ થયો કે તુર્તજ રાષ્ટ્રકૂટનો અબ્યુદય તોડવાને બાર રાજાઓ એક સંપ થયા હતા તેની સામે એને પોતાની કુમારી તલવાર અખકાવવી પડી. એણે એ સઘળાના દળને તારાજ કરી નાખ્યું, પછી ગૂર્જર રાજાની ઉપર એણે ચડાઈ કરી. અને તેને હરાવ્યો. પછી માળવાના

રાજાનો વારા આવ્યો, પણ તે તો નીતિશાસ્ત્રનો જાણુ હતો તેથી સમય ને અનુસરી ક્ષત્રી ધર્મને સરતો મૂકી શરણેજ આવ્યો. એમ વિજય કરતો કરતો તે વિધ્યામળના ઘાટ સુધી જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંનો રાજા મારશર્વ કીમતી બેટ લઈને સામે આવ્યો. શ્રીભવનમાં વર્ષાવસ્તુ એણે કહાડી. કેટલાક દેશમાં ગુજર રાજાનું નામ નથી, અને એજ વાત આપણા પ્રાંતના ઇતિહાસને વધારે જરૂરની છે. બીજા ઘણાક લેખો ઉપરથી માલમ પડે છે કે ઈસવીસનના પાંચમાં સંક્રામાં મધ્ય ગૂજરાતમાં ગૂર્જર રાજાઓ રાજ કરતા હતા. તેઓની રાજધાની નંદીપુર ભરમતી પૂર્વમાં ઝાડેશ્વર દરવાજા પાસે હતી. સત્તમાં સંક્રામાં ભિનમાળમાં ગૂર્જર રાજાઓના રાજ હતાં. ગૂજરાતના રાહોડ રાજાઓના તામ્રપટ ઉપરથી જણાય છે કે મહી અને તાપી નદી વચ્ચેના લાટ દેશને ત્રીજા ગોવિંદે જીતી પોતાના ભ્રાઈ ઇંદ્રને સ્વાધીન કર્યો હતો. આ બનાવ ઘણુંકરીને ઈસવીસન ૮૧૨ ની કાંઈક પહેલાં બન્યો. આ બધા લેખોનો સમગ્ર વિચાર કરતાં ગૂજર અને રાહોડ વંશનાવ ખતનો સંબંધ આપણે જાણી શકીએ છઈએ.

પછી વંગી એટલે ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના સમુદ્રકાંઠા ઉપરના મુલકના રાજાને પોતાની રૂબરૂ ખોલાવ્યો અને એની મદદે એક નગર કોટકિલા સાથે વસાવ્યું. આ રીતે એનું રાજ્ય પૂર્વથી પશ્ચિમ કાંઠા સુધી, અને ઉત્તરમાં મારવાડના રણ તથા વિધ્યામળ પર્વતથી દક્ષિણમાં તુંગભદ્રા સુધી હતું. ઈસવીસન ૮૧૨ ની પહેલાં તે મરી ગયો હતો એમ જણાય છે.

એના પછી એનો પુત્ર થયો. તેનું બિરદનામ અમોઘવર્ષ હતું, એના સંબંધી એટલીજ વાત જણાવેલી છે કે એની રાજધાની માન્ય ખેત હતી. હાલ નિગમના રાજમાં માલખેડ છે તેજ એ હશે. આ વાત અગત્યની છે કેમકે મુસલમાન ભૂગોળવિદ્યા લખનારાઓ “બાલકારાય” નામના બિરદ ધરાવનારા માનકીરમાં પ્રતાપ પામેલા રજપૂત વંશ વિષે જે લખી ગયા છે તે આ હશે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને વલ્લભી રાજાને એ લાગુ પડે છે એમ જે ટોડ સાહેબની કલ્પના ચાલતી હતી તે ખોટી ઠરે છે. બાલકારાય એ બટાર્કનું અપભ્રંશ રૂપ થઈ શકે. એના રાજનો અંત ઈસવીસન ૮૩૫ માં મૂકી શકાય, એની પછી અકાળવર્ષ રાજ થયો. ત્યાર પછીના વંશની ખબર હજી થોડીજ છે. એ વંશનો છેલ્લો રાજા કક્કલ હતો.

સ્વભાવિક ધર્મ.

દુનિયામાં અનેક તરેહના જૂદા જૂદા ધર્મ છે. દરેક ધર્મના લોક પોતાના ધર્મને ધણું કરીને સર્વોત્કૃષ્ટ માને છે અને અન્ય ધર્મને ધિક્કારે છે, અમારો ધર્મ ઈશ્વરોક્ત છે એમ ધર્મિષ્ઠ લોકોનું માનવું છે. આ વાત કેટલે દરજે ખરી હશે અથવા કયો ધર્મ ઈશ્વરોક્ત છે અગર કયો ધર્મ સર્વથી સારો છે એ તકરારી બાબતો વિષે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ કેટલાક વિદ્વાન લોકો કોઈ અમુક ધર્મને સ્વિકાર્યાને બદલે સર્વને સામાન્ય એવા સ્વાભાવિક ધર્મ વિષે જાણુ મત ધરાવે છે અને તે બધા ધર્મનું તારણ છે, અથવા સ્વભાવિક ધર્મમાં જે તત્વો આવે છે તે ધણું કરીને સઘળા સારા ધર્મમાં સમાએલાં છે, તો તે ધર્મ તે કયો ? અને તેમાં શું કશું છે તે વિષે અત્રે ખુલાસો કર્યો છે.

પરમેશ્વર સંબંધી જે સત્યતાઓ માણુસ પોતાના મન વડે જોળી કહાડી શકે છે તેજ સત્યતાઓ સ્વભાવિક ધર્મ બતાવે છે. તેમાં કોઈ અમુક શાસ્ત્ર ધ્યા ધર્મનો આધાર નોંધતો નથી કેમકે તેવી મદત સિવાય માણુસ એ સત્યતાઓ શોધી કહાડે છે. આપણી આસપાસની કુદરત અથવા સૃષ્ટીમાંથીજ આપણને ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાન મળે છે. તે આપણો પરવર દિગાર અથવા પાલક છે તે પણ એ કુદરતથી માલમ પડે છે અને એજ કુદરતના અજવાળાથી શરીરની અંદર રહેલા આત્મા તથા મન વિષે પણ સમજ મળે છે. માટે કુદરત ઉપર જે ધર્મનો આધાર છે તે સ્વભાવિક ધર્મ કહેવાય છે.

તત્વવેત્તાઓએ સ્વભાવિક ધર્મ ઉપર ધણું પુસ્તકો રચ્યાં છે તે સઘળામાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

૧ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે તો થોડાક નાસ્તિક લોક બાદ કરતાં સઘળી દુનિયાના તે સર્વ ધર્મના લોકોમાં તકરાર નથી, અને એ તકરાર સ્વભાવિક ધર્મમાં તો રહી શકેજ નહીં. હવે પરમેશ્વર છે તો તે કેવો હશે એ વિષે માણુસના મનમાં પહેલો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે; સ્વભાવિક ધર્મ પરમેશ્વરને નીચેના ગુણ વાળો ગણે છે.

૧ નિરંતર એટલે જેને આદિ કે અંત નહીં. ૨ પોતાની મજે ઉત્પન્ન થએલો એટલે જેને કોઈ બનાવનાર નહીં. ૩ સ્વતંત્ર ૪ એકપણું એટલે

પરમેશ્વર એક છે, જ્ઞાનેક નથી. ૧ આપાર ૬ નિર્ધિકારી ૭ નિરાકાર, ૮ સર્વશક્તિમાન, ૯ સર્વવ્યાપક, ૧૦ સર્વજ્ઞાન, ૧૧ પવિત્ર, ૧૨ ન્યાયી, ૧૩ સદ્ગુણી ૧૪ સાચો.

૨ સઘળી વસ્તુઓ પરમેશ્વરે બનાવી છે, સર્વને તે પાળે છે, અને સર્વ ઉપર તેની સત્તા છે.

૩ પાપ છે. પરમેશ્વર તેનો બનાવનાર નથી. તે જ્યોતિ ધિકારે છે અને શીક્ષા કરે છે. અનીતિથી ચાલવું તે પાપ. નીતિ પરમેશ્વરે ઉત્પન્ન કરી પણ અનીતિને એટલે નીતિની ગેરહાજરી અથવા નીતિ પ્રમાણે ન કરવું તે કાંઈ બનાવનાર નોંધ્યો નહિ. જોમ અજવાળાની ગેરહાજરી તે અંધાઈ તેમ નીતિની ગેરહાજરી તે પાપ છે માટે પાપનો કરનાર ઇશ્વર નથી.

૪ માણસ એ ઇશ્વરનું બનાવેલું એક પ્રાણી છે અને દરેક સુખને માટે તેને ઇશ્વર ઉપર આધાર રાખવાનો છે. ઇશ્વરને સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણી તેની સેવા અથવા ભક્તિ કરવી એ માણસનો ધર્મ છે. હું નીતિથી વર્તનાર પ્રાણી છું એમ માણસે માનવું. ઇશ્વરના પવિત્ર નીતિમાન રાજની હું રૈયત છું એમ તેણે ગણવું. પાપને માટે શિક્ષા અને પુણ્યને માટે સારો બદલો મળવા સાફ મારે બીજો અવતાર લેવો પડશે અથવા બીજી સ્થિતિમાં આવવું પડશે એમ સમજવું. હું પાપી છું અને ઘણી વાતે અસુખી છું.

૫ માણસને આ દુનિઆમાં ત્રણ ફરજો અદા કરવાની છે. એક તો તેને પોતા તરફની, બીજી ઇશ્વર તરફની, અને ત્રીજી પોતાના જાતિ બાધાઓ એટલે મનુષ્ય માત્ર તરફની. પોતાના તરફની ફરજોમાં પોતાનું સંરક્ષણ કરવું, ઉદ્ધરવું પોષણ કરવું તેને માટે વ્યાપારવણજ કરવો, પોતાના આત્માનું કલ્યાણ થાય એવે નીતિ ને શુભ રસ્તે ચાલવું વગેરે. પરમેશ્વર આપણો સજનનાર ને પાલન કરનાર છે; આપણા પાપ પુણ્ય પ્રમાણે શિક્ષા કે કૃપા આપનાર છે તેનો આપણા પર મોટો ઉપકાર છે અને તે આપણો રાજા છે માટે તેનાથી બીહીવું. તેની ભક્તિ કરવી અને તેના કાયદાને માન આપી તેજ પ્રમાણે હિંમેશાં ચાલવું કે તેથી તેને આપણા ઉપર નાખુશ થવાનું કંઈ કારણ રહે નહીં. પરમેશ્વરે સર્વ માણસ ઉત્પન્ન કર્યો માટે આપણે એક મહત્ત્વ આપની પ્રજા છીએ, આપણે સર્વ બાધાઓ છીએ માટે એક બીજાને જરૂરને વખતે મદત કરવા બંધાએલા છીએ એટલુંજ નહીં પણ આપણે ક્ષણ પ્રતિક્ષણ એક બીજાની સાહ્યતા નોંધ્યો છીએ માટે એક બીજાને મદદ કરવાની ને દયા રાખવાની ખરેખરી જરૂર છે.

હાલ વર્તમાન પત્રમાં એક હકીગત વાંચ્યાથી આ પ્રમાણે અમારો ભક્તિ-
ભાવ ઉભરાઈ આવ્યો છે, અને અમારે કહેવાની મતલબ એજ છે કે કુદરતના
કામોની કદી પણ હદ બાંધવી નહીં; હમણા માદાગારકરના ટાપુમાં એક બ-
હુજ અગ્નયમ જેવું ઝાડ માલમ પડ્યું છે, અને તેના ગુણો એવા તો વિલક્ષણ
છે કે તેનું વર્ણન સારા આધાર ઉપરથી આપવામાં આવ્યું છે તોપણ
તે માનતા આપણું મન આચક્રે ખાય છે. આપણે વસ્તુઓના તથા વનસ્પ-
તિઓનાં ઘણા ગુણ જાણીએ છઈએ, ઘણા અગ્નયમ ગુણો વિદ્યાઓ પ્રજ્ઞા
કરે છે, અને માણસની તરંગ શક્તિએ એથી પણ ઘણા અગ્નયમ ગુણોનું
તેમાં આરોપણ કીધુંછે, તોપણ માણસને કચડી નાંખીને તેનું ભક્ષણ કરી
જાય એવાં ઝાડ વિષે સ્વપ્નામાં પણ સાંભળ્યું નથી. પણ એવુંજ આ ઝાડ
કહેવાય છે, અને એ ભયાનક કામ કરતી વખતેજ જોનારા એક શખસે તેની
હકીગત પ્રગટ કરી છે. એ હકીગત પ્રથમ ડાક્ટરની અનુકુળ ટીકા સાથે
એક ચોપાનીઆમાં છપાઈ હતી, અને તેમાંથી ન્યુયાર્કના વરલ્ડ નામના વર્વ-
માન પત્રે ઉતારે કરી તે વાત વધારે પ્રસિદ્ધ કરી. એનો ઉતારો હાલ
મુંબાઈના ટાઈમ્સ નામના માનવંતા અને આયરહાર પત્રે તા. ૧૮મી સપ-
ટેમ્બરના અંકમાં કર્યો છે, અને તેમાંથી થોડી હકીગત અમે અહિંયા અમારા
વાંચનારા આશ્ચર્યને સાર દાખલ કરીએ છઈએ. એ બધું મૂળ જોનાર-
નાજ શબ્દમાં છે.

ગાંધિયાના વતની) મ્હાડા લોકો ધણાજ જંગલી ખિલકુલ નાગા

ફરનારા માણસો છે, અને આ જાડને જે ભયંકર માન આપે છે તે વિનાં કાંઈ પણ ધર્મમાં સમજતા નથી. સાંતા પર્વતોની સૂચના ખડકની ટેકરીઓમાં ખોદી કઢાડેલી શુક્રાઓમાં તેઓ રહે છે, અને ઘણાજ હીંગણા, લોકો છે. તેઓ પદ ઈચ્છી કરતાં કવચિતજ હંચા માલમ પડે છે. ***જંગલમાં ફરતાં ફરતાં એક મોટું સરોવર આવ્યું તેમાંથી એક નાળું, નીકળતું હતું, તે જળાત્કારે એક બહુજ ઘાડા જંગલમાં જતું હતું. એ ભયાનક વનમાં જવાનો એક રસ્તો હતો. અમે એ રસ્તે ચાલ્યા અને અમારી પછાડી એ લોકોનું ટોળું ચાલ્યું; તેમાં સ્ત્રી પુરુષો અને છોકરાં સર્વે હતાં, ચાલતાં ચાલતાં તેઓ એકા એક યુગ પાડી ઉઠ્યા કે “ટપી ટપી” અને અમે જોયું તો એ ધીમું નહેરના જેવું નાળું વાંકું વળેલું હતું, અને એના માર્ગમાં ખાલી રહેલી જગાએ એક વિલક્ષણ જાડ ઉગ્યું હતું; જો તમે આઠ ટૂટ હસ્યું અને તે પ્રમાણે જાડ એક અન્નાસનું જાડ પાયા ઉપર ઉભેલું અને બધાં પાતરાં જતાં રહેલાં એવું ધારશો તો તે તમને આ જાડના થડનો કાંઈક વિચાર આવશે. પણ તેનો રંગ તેવો નહોતો, પણ શામળો મૂળના જેવો ભૂરો હતો. અને તે લોઢાના જેવું કઠણ દેખાતું હતું.

એક શંકુનુ શિખર ઉપરથી કેટલુંએક કાપી નાંખ્યું હોય તેવો એ થડનો આકાર છે. એ મયાળાનો વાસ ૨ ફૂટ છે અને સાંચો મોટા આઠ પાતરાં સીધાં જમીન ઉપર લટકે છે તે જાણે બારણાં ઉધાંડાં મૂક્યાં હોય તેવાં દેખાય છે. એ પાંતરાંઓ શિખર સાથે સરખે અંતરે જોડાયેલાં છે. તે અગીયાર બાર ફૂટ લાંબા હશે, એનું દળ ઘણા જાડા ભાગમાં એ ૪૦ સુધી થાય છે, અને પોહોળાઈ ત્રણ ફૂટની છે. તેની અણી ગાયના શિંગડાના જેવી છે. એ પાંતરાંની બહારની એટલે હમણાં નીચલી બાજુ બહુ બાણગોળા, અને માંહેની એટલે હમણાં ઉપલી બાજુ જરા અંતગોળ છે; આ અંતગોળ સપાટીની ઉપર ઘણા મજબુત ઢાંટા જેવા આંકડા હતા. એનો રંગ ઘેરો લીલો હતો, અને તે કેવળ ગતિ વિનાના હતા, તોપણ તેનું કૌવત ઓકના રેસા જેટલું જણાતું હતું. એ થડનું મથાળું ગોળ સફેદ રંગનું, અને રકાખીમાં રકાખી ગોઠવી હોય તેવું અંતગોળ દેખાતું હતું. એ ટૂલ નડોતું પણ એક ખરેખરે વાસણું હતું. તેમાં એ જાડમાંથી સ્વચ્છ ગોળ જેવો મીઠો, અને ઘણાજ કેરી તથા જેમાળ ફરનારો રસ આવીને એકઠો થતો હતો; એમાંની નીચલી રકા-

ખીનીં કારણ નીચેથી લાંબા વાળ જેવા આંતરડા સરખા લીલા રેસાઓ દરેક દિશામાં દૃષ્ટિભર્યાદા તરફ ફેલાયી હતા. તેઓ સાત આઠ ડૂટ લાંબા હતા, અને જડાંખમાં ચારથી અરધા ઈંચ સુધીનો વ્યાસ ઉતરતો ઉતરતો થતો હતો. તે છતાં લોદાના ગજાઓની પેઠે સીધા ને સીધા ફેલાઈ રહ્યા હતા. જાણે લાંબા દ્વાયજ કર્યા હોય તો, અને હાય પણ એટલા સીધા તો ન રહે. એની ઉપર ઉપલા અને નીચલા પ્યાલાની વચ્ચે છ ધોળા, ધણું ક-રીને પારદર્શકજ (વાંદાની મૂંછ જેવા) તાંતણા તે નિરંતર અમળાયા કરતા હતા, અને ચક્કર ચક્કર અજબજેબ જેવી ઝપટથી ફર્યા કરતા હતા, તોપણ વારે વારે તેનું માથું આકાશ તરફજ આવીને રહેતું હતું. એ તાંતણા બર જેવા પાતળા, અને કવીસના જેવા નખળા દેખાતા હતા, તોપણ તે છ કૂટ લાંબા હતા, અને તેઓ એવી ઝપટથી ફરતા હતા અને તેથી હવામાં એવો સુસવાટો થતો હતો કે હું તો તે જોઈને થર થર ધૂન્યો અને લાગ્યું કે ચામડી ઉતારી નાખેલા સાપ પોતાની પૂંછડી ઉપર નાચેછે કે શું? આ બધું વર્ણન મેં પાછળથી તપાસ કરીને સંપૂર્ણ કર્યું છે. તે સમયે તો પેલા ધોડાએ સેતાની ઝાડની સ્તુતિનાં ગીત ગાવા મંડી ગયા હતા, તેનો શોર બકાર થઈ રહ્યો હતો. ફેટલીએકવાર એમ કર્યા પછી તેઓ એથી પણ વધારે ચીસો પાડતા અને ગીતો ગાતાં એક બેરીની આસપાસ જઈને ઉભા, અને ફટારીઓ ઉગામીને તે બિચારીને એ સેતાનનું બળિદાન થવાની જરૂર પાડી. નાચારીએ તે ઉડીને ધીમે ધીમે થડ ઉપર ચઢી, અને મથાળા ઉપર જઈને ઉભી. પેલા તાંતણા અથવા ચમરી એની આસપાસ ચક્કર ચક્કર ફરીજ રહી છે એટલે પેલા નંગ-લીઓએ “પી! પી!” એમ બૂમ પાડી, અને તેણીએ નીચાં વળી પેલા પ્યાલામાંના માદક રસ પીધો, અને પીને પાછી ઉભી થાયછે એટલામાં એની આંખમાં વિકરાળ નીશો આવી ગયો અને એનું અંગ ખેંચાવા લાગ્યું. તુરંતજ એ બૂસકો મારીને ઉતરી પડવા જતી હતી, પણ એટલામાં તો પેલું ખુની માણસ ખાનારૂં ઝાડ જો અચ્ચાર સુધી મુડદાં જેવું સ્તબ્ધ દેખાતું હતું, તેનામાં એકાએક બયંકર જીવ આવ્યો. પેલા નાજુક તાંતણાએ એક ક્ષણ તેના માથાની પ્રદક્ષિણા કરીને એકદમ બૂખ્યા સા-પની પેઠે તેની ઠોક અને છાતીએ એવા જુરસાથી વીટલાઈ ગયા કે પેલી-એ બૂમો બૂમ પાડી મૂકી. એટલામાં તો પેલા લાંબા રેસાઓ ખરેખરા સેતાનનાજ જુરસાથી ઉભા થયા, અને અજગરની પેઠે તેની આસપાસ

ચુડ ઉપર ચુડ બેરબીને એવી રીતે દાખી મારવા લાગ્યા કે એનું બોલવું બંધ થયું, અને ફક્ત ઉંડાં સંભળાવી લાગ્યું- હવે પેલા મોટા રાક્ષસી પાંદડાંએ ધીમે ધીમે હવામાં ઉભાં થયાં, એક બીજાની પાસે આવ્યા અને એક મોટા દાખવાના સંચાની પેડે પેલા મુડદાને વચમાં લઇને તેનાં ચુરેચુરા કરી નાંખવા લાગ્યાં. આ મહાભારત ઉચ્ચાલનના પાયા એક બીજા તરફ જુસ્સાથી દબાણ કરી રહ્યા, અને એ વખતે તેમાંથી રસની નદીઓ વહેવા લાગી. તેમાં પેલી મરનારનું લોહી પણ બળેલું દેખાતું હતું. આ જોઇને પેલા જંગલી લોકો ગાંડાની પેડે જુમ પાડતા દોડ્યા, એ જાડને ભેટ્યા, અને જેમ કાંવે તેમ ખ્યાલામાં, ખોખામાં, હાથે, જીભે, હરેક રીતે એ પ્રસાદીનું થાય તેટલું પાન કરવા મંડી ગયા. પીને તેઓ છેક મદમસ્ત થઈ ગયા, અને એવું તો તોફાન કરવા મંડી ગયા કે લખ્યામાં ન આવે, અને એમ કરતાં કરતાં આખરે તો ખરેખરી ગાંડાઈ અને મૂંછાની અવસ્થામાં આવવા લાગ્યા. એ વખતે મારો દોસ્તદાર મને ઘસડીને જંગલમાં લઈ ગયો, અને અમે એ જંગલી જનાવરોની સોળતમાંથી સંતાઇને ભરાઈ બેઠા. પરમેશ્વર મને આવો દેખાવ ફરીથી ન દેખાડાવે ! આ રાક્ષસી જાડની શક્તિ અને ઝપટ તો આ એક વાત ઉપરથીજ માલમ પડશે. એક નાનું ચંચળ વાંદરું કાંઈ ભૂલથી એ જાતના એક નાના જાડ ઉપર ફૂદીને પડ્યું, અને તે મારા તરફ જોયછે અને દાંતિયાં કરેછે, એટલામાં તો તે પકડાઈ ગયું, અને નાસવાનું બહુએ કર્યું પણ તે ફાવી શક્યું નહિ. પાછળથી મેં મારા દોસ્તદારની મદદથી અને પેલા લોકોના મુખીઓની રજા લઇને એમાનું એક નાનું જાડ કાપ્યુંછે, (તે વખતે જોવા તો પેલા લોક નોહોતાજ આવ્યા,) અને તપાસથી મેં તેના ભાગે ભાગ જુદા પાડ્યાછે, પણ એ બધી હકીકત આવતામાં મોકલીશ.”

આ વર્ણન વાંચી કોને આશ્ચર્ય નહિ લાગે? આતે કેવું ભયંકર જાડ? આવું તે જાડ હોય? તે છતાં એમણે, એમ આપણને સારા આધારથી ઉપર કહેવામાં આવેછે, અને વનસ્પતિ વિદ્યાથી પણ એ વાત માનવાનાં કેટલાંએક કારણ મળેછે. કેટલીએક વનસ્પતિ માંસાહારી હોયછે એ તો સાબીત થઈ ચૂક્યુંછે. એ શોધ પણ ઘણી જૂની નથી, તથાપિ જાણીતીછે. મી. ડારવીન નામના વિદ્વાને એવા કેટલાંએક જાડની તપાસ કરાવીછે. એવા જાડના પાંદડાં ઉપર માંસ મૂક્યું હોય તો તે પાંદડું ખીડાઈ જાયછે,

અને ત્યાં માણસના જઠરની પેઠે પાચનક્રિયા ચાલે છે, અને તે થઈ રહ્યા પછી તે પાંદડું ખુલ્લું થાય છે. એ ક્રિયા જઠર માંહેની ક્રિયાના જોવાની બધી રીતે છે.

આપણા દેશમાં આવાં ઝાડને કાંઈક મળતું લાગતું ઝાડ છે ખરું, પણ તે માંસ બક્ષી છે એમ તો કોઈમ્મ જાણવામાં નથી. તે છતાં એ વિષે કોઈએ કાંઈ તપાસ કરવી જોઈએ. લાગતું કોઈના પણ સ્પર્શથી સંકોચાઈ જાય છે. અને એજ ગુણને આપણે હજારો ગણો વધેલો ધારીએ તો આપણા ઉપલા વર્ણનનું સંભવિતપણું કાંઈક સમજશે.

કાકેશિઅન જાત.

પાછલ આપણે કહ્યું છે કે આ જાત સૌથી વધારે આગળ પડતી છે, અને આ દેશના લોકો પણ આ વર્ગમાંજ આવી જાય છે. એ એ કારણોને લીધે એ જાત વિષે કાંઈ વધારે હકીકત આપવી અમને ઠીક લાગે છે.

આ જાતનું નામ કાકેશસ પર્વત ઉપરથી પડ્યું અને ત્યાંના લોકો એ જાતના સારામાં સારા નમુના ગણાય છે, તોપણ જાણવું જોઈએ કે પાછળના કેટલાએક વિદ્વાનો એ નામ કબ્જ કરતા નથી, અને એ લોકોને એ જાતમાંથીજ ખાતલ કરીને ભાષા વિગેરેના કેટલાંએક કારણો ઉપરથી મોંગલ જાતમાં મૂકે છે.

કાકેશિઅન જાતના બે મોટા વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે—આર્ય, ઇંડો યૂરોપિઅન, અથવા ઇંડો જર્મીનિક; અને શેમિટિક અથવા સાઇરો આરેબિઅન. ભાષાના તફાવત ઉપરથી આ બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. આર્ય વર્ગની જૂનામાં જૂની ભાષા સંસ્કૃત, અને શેમિટિક વર્ગની હીબ્રુ અથવા ચાહુદી છે, કોઈ શેમિટિક વર્ગની જૂની ભાષા અરબીને પણ ગણે છે.

આર્ય વર્ગ.—એ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાનો છે. એનો મૂળ અર્થ ઉત્કૃષ્ટ, પૂજ્ય એવો થાય છે, અને વેદમાં જાતિવાચક અર્થે પણ વપરાયેલો જણાય છે; આરીઈ, આરિઆના, આરાન અથવા ઈરાન વગેરે જંદ ભાષાના શબ્દો પણ આજ મૂળ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાય છે. કેટલાંએક ધારે છે કે

લાટિન ધાતુ આર એટલે ખેડવું છે તેને મળતાજ કોઈ ધાતુ ઉપરથી એ શબ્દ નીકળ્યો હશે, અને વળી એમ કહીએ કે સામાવાળી તુરાની અથવા તુર્ક જાત જે ફક્ત ભરવાડ અવસ્થામાં હતી તેનાથી ઝોળખાવાને માટે આર્ય અથવા ખેતી કરનારા એવું ઊંચું, નામ તેઓએ ધારણ કર્યું હશે. તે ઉપરથી એ શબ્દ હાલ એક કાકેશિયન જાતના એક મોટા વર્ગને સા- રૂજ વાપરવામાં આવે છે. ઇટા યુરોપિયન એટલે હિંદુસ્તાન અને યુરો- પમાં જે એક જાતના માણસો વસેછે તેને સાર એ શબ્દ હાલ નવોજ ધડવામાં આવ્યોછે.

એ વર્ગની એ શાખા ગંડાચ છે; પૂર્વ શાખા, અને પશ્ચિમ શાખા. પૂર્વ શાખામાં આર્મનિયા, ઇરાન, અફગાનીસ્તાન, અને હિંદુસ્તાન. પ- શ્ચિમ શાખામાંતો ધણો ખરો બધો યૂરોપ આવી જાયછે. જે કાકેશિયન લોકો અહિંયા વસેછે તે સઘળા આર્ય વર્ગનાજ છે.

એ આર્ય લોકોનો મૂળ વાસ કાસ્પિયન સમુદ્રની પૂર્વે અને હિંદુકૂશ પર્વતની ઉત્તરે કોઈ ઠેકાણે હતો એમ ઘણું કારણો ઉપરથી ધારવામાં આવેછે. એવું ઠેકાણું બરાબર મુકરર કરી શકાતું નથી, અને તેઓ વિષે ઇતિહાસમાંથી કાંઈ પણ જ્ઞાન મળી શકતું નથી, કેમકે જગતનું જૂનામાં જૂનું પુસ્તક જે વેદ તેની પણ પહેલાની આ વાત છે. તો પણ ભાષા શાસ્ત્રની મદદથી એ પ્રાચીન લોકોનો કાંઈ એક આભાસ આપણને મળી શકે છે. આર્ય વર્ગની સઘળી ભાષાઓમાં જે શબ્દો સામાન્ય છે તે મૂળ આર્ય ભાષામાં બોલાતા હશેજ એમ ધારવું વાજબી છે, અને તે લોકોમાં એવા શબ્દો બોલાતા હતા એમ આપણે નિશ્ચય કરીએ તો તે શબ્દના અર્થને અનુસરતી વસ્તુઓ અથવા વિચાર તેઓમાં હતા એ સિદ્ધજ છે. આ ધોરણે તપાસ કરીને માક્સ મૂલરનામનો પ્રખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી લખેછે કે “તેઓમાં માયાપ, ભાઈ, બહેન વગેરે સ્વાભાવિક સંબંધનું જ્ઞાન હતું એટ- લુંજ નહિ પણ સાસુ, સસરા, સાળા વગેરેના સંબંધમાં પણ સમજતા હતા; ગાય અને બળદ એ તેઓની મુખ્ય દોલત હતી, ઘર આંધી જણતા હતા, નગરો વચ્ચે હતાં, અને રાજાઓનાં રાજ સ્થાપન થયાં હતાં. મુખ્ય ધંધો ગાય દોર પાળવાનો હતો, પણ ખેતી થીવા લાગી હતી. અનાજ પકવતા, દળતાં અને રાંધતાં તેઓને આવડતું હતું; લૂગડાં વણી તથા શીવી જ- ન્હતા હતા, અને લોઢા સરખા ધાતુનો પણ ઉપયોગ તેઓ કરી જણતા

હતાં સૌ સુધી સંખ્યાના નામો તેઓએ પાયા હતાં, અને હજાર એ શબ્દની તેઓને જરૂર પડી નહોતી” એ લોકોમાં દેવોની, દૈતોની, રાક્ષસોની, અને વીર પુરૂષોની વાર્તાઓ ઉઠી તે બધે ઠેકાણે કાંઈ જૂદે જૂદે રૂપે ફેલાઈ ગઈ. એ લોકો ભલા, અને હળીમળીને ચાલનારા હતા. એનો એક અજાણ્ય જેવો પૂરવો એછે કે લડાઈમાં અને શિકારના શબ્દો આર્ય વર્ગની સઘળી ભાષાઓમાં જૂદા જૂદા છે, પણ સત્તાહ સંપવાળા હુનરોના શબ્દો બધામાં સાધારણ છે. એ ઉપરથી સાફ જણાયછે કે આર્યસ્થાનમાં ઘણા વર્ષો સુધી સત્તાહ સંપ અને સારો ઉદ્યોગ ચાલ્યો હશે, અને ત્યાંથી જ્યારે કાફલા પરદેશમાં જવા લાગ્યા ત્યારેજ તેઓને લડાઈના શબ્દોની જરૂર પડી, અને તેથી સૌ સામે પોતાને સાફ નવા શબ્દ બનાવી લીધા.

જે સમયે યૂરોપખંડ માત્ર એક મોટું જંગલ હતું અથવા જે સમયે દ્વિન અથવા કદાપિ અમેરિકાના ઇન્ડિઅનને મળતી જાતના લોકો અહિંયાં વસતા હતા, તે સમયે આ મૂળ વતનમાંથી આર્ય લોકોના કાફલા પશ્ચિમ તરફ જવા લાગ્યા. સૌથી પહેલા જે નીકળ્યા તે કેલ્ટ અથવા સેલ્ટ નામથી હાલ ઓળખાય છે. એક વખતે યૂરોપમાં ઘણે ઠેકાણે એ લોકોની વસ્તી હતી. ગોલ અને બ્રીટન લોકો આ શાખાનાજ હતા. તેઓ ઘણાજ અચળ, અને ઉત્સાહી હતા, પણ કહેવાય છે કે વ્યવસ્થા બુદ્ધિ થોડી હતી. ત્યાર પછી ઘણાએક વર્ષે ઇટાલીઅન, ગ્રીક, અને *ટયુટાનિકલોકોના પૂર્વે યૂરોપ તરફ આવવા નીકળ્યા. એ સઘળા ધરાન અને એશિયા માધ્યમરમાં થઇને હેલેસ્પોંટ ઓળંગીને અથવા કાસ્પિઅન અને કાળા સમુદ્રની વચ્ચેના પ્રદેશમાં થઇને યૂરોપમાં આવ્યા. *સ્લેવાનિક લોકો કાસ્પિઅનની ઉત્તરે થઇને યૂરોપમાં પેઠા હોય એમ લાગેછે. આ બધા કાફલાઓ જઈ

* એ લોકોના હાલ બે મુખ્ય ભાગ છે:—૧ સ્કાંડિનેવિઅન (એમાં ડેન, સ્વીડ, નારવીજીઅન, અને આઈસલંડર) તથા જર્મીનિક (એમાં જર્મન ભાષા બોલનારા, જર્મની તથા સ્વિટઝરલંડના લોકો, નેધરલંડના રહેનારાં, અને ગ્રેટબ્રીટનનાં આંગ્લો સાક્સનના વંશજો). અસલ ગોય, લાંબડ, વાંડલ, અને ક્રાંક લોકો કહેવાતા હતા તે આજ શાખાના હતા.

૧. એલબથી કામાસ્કાટા સુધીના મુલકોમાં રહેનારા. રશિયા દેશ બધો એજ જાતથી વસેલો છે.

રહ્યા પછી એમ લાગેછે કે મૂળ વતનીઓના બે ભાગ પડી ગયા અને તે-
માંથી એક શાખા હિંદુદ્દેશ ઓળંગીને ગંગાકિનારાના મુલકોમાં વસીને
આખાદ થઈ અને બીજી ધરાનમાં જઈને ઇતિહાસમાં, પરશિચન અને
મીડ એ નામથી પ્રસિદ્ધિને પામી.

શૈમિટિક વર્ગમાં સાધારણ રૂઢિ આ લોહી ગણાય છે:—આસિરિ-
અન, ખાલડિઅન અથવા બાબિલોનિઅન, સીરિઅન, શીનિશિઅન, હીબ્રુ
અથવા યાહુદી, આરબ, અને ઇથિઓપિન. આ વર્ગની ભાષાઓ આર્ય
ભાષાઓથી મૂળ બંધારણમાંજ ઘણી જૂદી પડેછે, અને તે એક મૂળનીજ છે
એમ પણ કહેતાં ભાષાશાસ્ત્રી 'આર્યકો' ખાય છે. વિદ્યામાં એ વર્ગ આર્ય
વર્ગથી ઉતરતો માલમ પડ્યો છે, પણ યાહુદી, ખ્રીસ્તી, અને મુસલમાની
જેવા દુનિઆના મોટા ત્રણ ધર્મને ઉત્પન્ન કરનારો એ વર્ગછે. ઊંચી નીતિ-
નો બોધ અને એકજ ઇશ્વર ઉપર દૃઢ આસ્થા એ આ વર્ગના માન ભર્યા
લક્ષણો ગણાયછે. કળાકૌશલ્યમાં પણ જગતને એ વર્ગે ઘણો લાભ કીધો
છે, અને લિપિ પ્રથમ આપનાર તો એજ વર્ગ છે એ પણ આપણે
બૂલવું નહિ જોઇએ.

ગાંધર્વ નગર.

આપણો સર્વ શિરોમણિ કવિ પ્રેમાનંદ ભટ પોતાના જનપ્રિય
ઓખાહરણમાં,

“ગાંધર્વ નગરને ગગનકુસૂમ, ભોગ અસ્થિર સ્વપ્નના તેમ.”

લખીને ગાંધર્વ નગરને સ્વપ્ન સંરખું માત્ર બાસમાન તથા અસ્થિર
ગણે છે. તે છતાં ઘણા લોક ગાંધર્વ નગર શું છે અને તે શા કારણથી
દેખાય છે તે બિલકૂલ જાણતા નથી. વહેમી લોકો એમ ધારેછે કે આકા-
શમાં ખરેખર ગાંધર્વ લોકોનું નગર છે અને તે દેવાંશી માણસોની દૃષ્ટિએ
કોઈ સત્ય પડે છે. જે થોડા લોકો આ જગતમાં કાંઈ પણ અદ્ભુતછે
એમ માનવાનેજ ઈછતા નથી તેઓ આ ગાંધર્વ નગરને કવિની કલ્પનાજ
ગણે છે, પણ નીચેની હકીકત ઉપરથી અમારા વાંચનારને માલમ પડશે
કે બોળા લોકો સમજે છે તેમ આકાશમાં એવું નગર નથી, અને તેમજ
એને જોઆ કેવળ કવિ કલ્પના ગણે છે તેમ પણ નથી.

દુનિયામાં કુટલેએક ઠેકાણે એવાં ચમત્કાર ધ્રુણે પ્રસંગે જોવામાં આવે છે, અને યુરોપના વિદ્વાનોએ તેનાં કારણ પણ શોધી કાઢ્યાં છે. મેસિનાની સામુદ્રધુનીમાં સિસિલી અને ઈટાલીના કિનારાની વચ્ચે આ બનાવ ઘણી વાર બને છે. એની અદ્ભુતતાને લીધે લાંના લોકો એને “ફ્રેટા મોર્ગના” અથવા “મોર્ગનાપરી” એમ કહે છે. જ્યારે ઉગતા સૂર્યના કિરણ રેગિઓના સમુદ્ર ઉપર ૪૫ અંશનો ખૂણો કરીને પડે છે, અને જ્યારે પાણીનું પ્રકાશિત પૃષ્ઠ પવન અથવા પ્રવાહથી હાલતું નથી, ત્યારે શેહે-રમાં જોઈ શકાય તેવા સૂર્ય તરફ પીઠ અને સમુદ્ર તરફ મોં કરીને ઉભા રહેલા માણસ કોઈ સમે મોટા મોટા મહેલો તેના ઝરખા તથા બારીઓ, જોયા મિનારા, જંગલમાં ચરતાં દેવતાં ટોળાં, અને પાયદળ તથા હેઢળ દરિયા ઉપર ઝપટથી દોડતાં દેખે છે. અલબત્ત આ કિનારાપરની ઈ-મારતોનાંજ ચિત્ર છે, અને જો લાં પ્રાણીઓ હોય છે તો તે પણ જોવામાં આવે છે.

જો આ સમયે હવા વરાળથી ભરાએલી હોય છે, તો સમુદ્ર ઉપર જે લીલા ચીતરાઈ રહે છે તે સઘળી અવકાશમાં સમુદ્રથી ૨૫ ફુટ જોયે પણ જોવામાં આવે છે. આ ચિત્ર સમુદ્ર ઉપર જેવાં ચોખાં પડે છે તેવાં હવામાં પડતાં નથી એ વાત તો ખરી છે. જો હવા ધૂમસવાળી હોય છે, તો તો સમુદ્ર ઉપરજ એ છાંયીઓ પડે છે, પણ જાણે ત્રીકોણાકાર કાચમાંથી જોતાં હોઈએ તે પ્રમાણે રાતા, પીળા અને ભૂરા રંગના તેના ઉપર ચટાપટા દેખાય છે.

જ્યારે આ ચમત્કાર થાય છે. ત્યારે રેગિઓના લોકો ખૂશીથી તાળીઓ પાડતા, અને “મોર્ગના, મોર્ગના, મોર્ગનાપરી” એમ ખૂમ પાડતા દરિયા કિનારા તરફ દોડે છે.

ઐટલિયનમાં પણ આવા બનાવ છેક નથી બનતા એમ નથી; કાનવાલમાં લાંડસ એંડની પાસે એવો એક દાખલો બન્યો હતો, તેનું વર્ણન એક જાતે જોનાર આ પ્રમાણે કરે છે. “દરિયામાં દૂર જ્યાં કે અમે જાણતા હતા કે કાંઈ પણ જમીન નથી લાં એક ટાપુ દેખાયો, અને તેમાં કુંગરા, ઘરો, રસ્તા, દેવલ, અને ઝુંપડાઓમાંથી નીકળતા ધૂમાડા સુધાં સઘળો દેખાવ વસ્તીવાળા ટાપુના જેવો હતો. ચક્રિત થઈ ગએલો અમારો બોમ્બિયો પહેલાં તો એમ કહેવા લાગ્યો કે એ સિલી ટાપુ છે, પણ ખાછળથી એને યાદ આવ્યું કે તેતો બીજી દિશાએ છે. પણ થોડી વારમાંજ

ધીમે ધીમે એ માયા અસોપ થઈ ગઈ, અને ધણું કરીને તો જે કિનારા ઉપર અમે ઉભા હતા તેનુંજ એ ચિત્ર હતું”.

જ્યારે જમીનની સપાટી ઘણી ગરમ થઈ જાય છે ત્યારે તે ડેકા-લેની હવા પ્રસારણ પામે છે, અને તે હજી ઉપલી હવાને ટેકવી રાખે છે તો પણ તેનું સ્થિતિસ્થાપકપણું વધવાથી તે કમી થએલા ઘટવથીજ તેમ કરી શકે છે. એ પ્રસંગે દૂરના પદાર્થ ઉપરથી આવતાં વાંકા કિરણ જમીન ને પહોંચ્યા પહેલાં વક્રીભવન થાય છે, અને જાણે સમુદ્રની સપાટી ઉપરથી પરાવર્તન પામીને આલ્યાં આવતાં હોય એમ આલ્યાં જાય છે. આ પ્રમાણે જે જોનારની તરફ પરાવર્તન પામેલા અને વક્રીભવન થએલાં અને તરેહનાં કિરણો આવે છે, તેને તે પદાર્થ અને તેની પરાવર્તન પામેલી છબી એ બંને એકજ વખતે દેખાયે. એક છબી સવળી અને એક અવળી, અને તે બંનેના પાયા જાણે શાંત પાણીના તળાવમાંથી નીકળતા હોય એમ દેખાશે. ગરમ મેદાનોમાં ઉન્હી હવાનો થર બરાબર પાણીના પડના જેવો જ હોય છે. અમુક પ્રસંગે આવો ગરમ હવાનો થર ધણુંકરીને કોઈ ઉન્હી રેતીના પ્રદેશમાંથીજ આવીને દરિયા કિનારા ઉપર બહુ ઊંચે ઉભો રહે છે, અને તેમાં જાણે આકાશમાં આરસો લટકાવ્યો હોય તેમ વહાણની અવળી, અને કુવાથી કુવા સુધીની સઘળી છબીઓ દેખાય છે, અને કોઈ વખત તો એ બંનેની ઉપર એજ છબીઓની બીજી હાર દેખાય છે.

ઉત્તર મહાસાગરમાં જેનો આદ્યસખિલંક અથવા હીમ પ્રકાશ કહે છે તે વડે ઘણુંજ દૂરથી તરતા બર્ફના ઢગલા આવે છે તે માલમ પડે છે; બરફની સપાટી ઉપરથી સામા વાતાવરણ તરફ વાંકી રીતે પરાવર્તન પામીને અજવાળાનો બહુકો જવાથી સફેદ ચળકતો એક પટો દેખાય છે તેને હીમ પ્રકાશ કહે છે. આકાશ નિર્મળ હોય છે ત્યારે આ પટો ઘણો પ્રકાશિત દેખાય છે અને તે ઉપરથી અનુભવી નાવિક સાધારણ દૃષ્ટિની હવાથી વીશ ત્રીશ માર્દજ દૂર હોય છે તોપણ તે બરફનો વિસ્તાર, આકાર, અને જાત પણ પારખી શકે છે. પૃથ્વી ઉપર થયેલા બર્ફનો અથવા ચખ્ખો પ્રકાશ શુદ્ધ સફેદ રંગનો હોય છે, અને આકાશમાંથી પડેલા બર્ફના મેદાનોમાંથી નીકળે છે, તેનો રંગ પીળચટો હોય છે.

હીમપ્રકાશ વહાણવટીઓ બહુજ અગત્યનો છે, કેમકે બરફમાં પાણીના જે ગાળા હોય છે તે પ્રમાણે એમાં કાળા ઢાઢા અથવા પટા દેખાય છે, અને

તે ઉપર જોઈને વહાણવટીઓ અરફથી ઘેરાઈ ગયા હોમ્મણે સારે તે પાણી તરફ જવાની તજવીજ કરેછે. હીમ પ્રકાશથી ઘણી વખત દૃષ્ટિ મર્યાદા આગળના પદાર્થો ખેદંગા, બેવડાએલા, અને હવામાં ઊંચે ગએલા માલમ પડેછે. ગ્રીનલાંડના નદિ શોધાએલા કિનારા તરફ એક વહાણવટી નઈ પહોંચ્યો હતો, તેને જમીન એવી સમૃદ્ધ ખુદી દિસવા લાગી કે તેને તેનો નકશો કહાડી લેવાનું મન થયું, પણ તેમ કરવા જતાં તેને માલમ પડ્યું કે એની હદ તો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જાયછે. દૂરખીનમાંથી કિનારો જોતાં તેનો દેખાવ “એક મોટાં જૂના શહેરના જેવો હતો, અને તેમાં કિલ્લા, મિનારા, દેવાલયો, તથા બીજાં મોટાં મોટાં મકાનોના ખંડેરાં ઘણાં જણાતાં હતાં. કેટલાએક ડુંગરાની ઉપર કોટ, કળશ, અને કાંગરા દેખાતા હતા. અને જે એક બેવાર પરાવર્તન પામ્યા હતા તેતો અરેખરા હતા તેના કરતાં ઘણાંજ ઊંચે આકાશમાં લટકતા મોટા ખડકના જેવા દેખાતા હતા. એ સઘળો દેખાવ મોટી ઇદ્રજ્જળના સરખો હતો. એક ભાગનો આકાર બરાબર બંધાઈ રહેતો હતો તે પહેલાં તો તે બદલાઈ જતો હતો, અને એક કેવળ જૂદાજ પદાર્થનું રૂપ ધારણ કરતો હતો. ઘડીમાં કિલ્લો તો ઘડીમાં મોટું દેવાલય, અને ઘડીમાં મોટો મિનારો તો ઘડીમાં સપાટ થઈ જઈને પાસેના પહાડો સાથે જોડાઈ એક મોટા ભવ્ય તોરણનો પૂલજ બની જતો હતો. આટલું બધું રૂપાંતર આવી રહ્યું હતું તે છતાં જેટલા ક્ષણ સુધી એક રૂપ દેખાતું હતું તેટલા વખત સુધી તો તે સાક્ષાત્ અરેખરા પદાર્થ જેવુંજ દેખાતું હતું.”

એજ વહાણવટીએ બીજે પ્રસંગે હવામાં વહાણની અવળી છબી જોઈ, અને તેનું અવલોકન કરતાં માલમ પડ્યું કે એનો આપ જે વહાણ માં કપતાન હતો તેજ હતું. પાછળથી તપાસ કરતાં એ વાત ખરી જણાઈ પણ તે સમયે તે વહાણ દૃષ્ટિ મર્યાદાથી ૧૭ માઇલ દુર હતું.

કેટલેએક પ્રસંગે હવામાંના આ પ્રતિબિંબો બે, ત્રણ, કે ચાર વાર મળુ પડેછે; જેમકે વહાણનો આકાર પ્રથમ હવામાં દેખાયછે, પછી તે ક્રાણુની ઉપર તેજ પદાર્થ અવળો દેખાય છે, પછી પાછો તે સવળો દેખાય છે; અને ચોથી વાર તે પાછો અવળો દેખાયછે.

અગ્નિદ્રાહ.

આપણામાં ત્રણ પ્રકારના દાહ એટલે મુએલા માણસના શરીરને દૂર કરવાની રીતિઓ ચાલેછે:—અગ્નિદાહ, ભૂમિદાહ, અને જળદાહ; એ ત્રણે રીતિઓ શાસ્ત્રોક્તછે, તથાપિ તેમાં કાંઈ વ્યવસ્થાછે. નાનાં છોકરાંએ- ને ભૂમિદાહ કરવામાંજ આવેછે, અને અમુક ઉમરનું થયા પછીજ તે અગ્નિદાહને યોગ્ય ગણાયછે. જોગી સન્યાસીઓને પણ ભૂમિદાહજ કરવામાં આવે છે. દેરડી બાંધવાની કદાપિ શક્તિ ન હોય તો જલદાહ કરવામાં આવેછે, એટલે નદી વગેરેમાં તેના સખને પથ્થર બાંધી દૂબાવી દે છે. ગંગા કાંટેના મુલકોમાં ગ્રહસ્થીના શખને થોડું ઘાણું બાળી ગંગાજીમાં પધરાવી દેવાનો રિવાજછે ખરો, પણ અગ્નિસંસ્કાર અવશ્યનો ગણાય છે. સન્યાસીઓનેજ અગ્નિ સંસ્કાર કરી શકાતો નથી. એ પ્રમાણે એ ત્રણ દાહની આપણામાં વ્યવસ્થા છે, અને તે જોતાં હિંદુઓમાં મુખ્ય દાહ અગ્નિનોજછે. શાસ્ત્રમાં એને ઘણોજ અગત્યનો ગણેલોછે, અને મરનાર અગ્નિ સંસ્કાર પામવાના જેટલી કોઈ પણ વાતની મરતી વખતે ફિકર રાખતો નથી. અગ્નિદાહ જો યથા વિધિ ન થાય તો તેની અવગતિ થાય એમ માનવામાં આવેછે. એ કારણને લીધે, વાટ કુવાટે મરણ પામ્યાથી કોઈ માણસને અગ્નિદાહ થઈ શકતો નથી અથવા થાયછે તો ઉતરતી વર્ણુ- નાને હાથે થાયછે, ત્યારે તે માણસને નિમિત્ત એક પૂતણું કરી તેનેજ મરનારનું શખ સમજી બધી વિધિ સાથે તેનાં સગાંવહાલાં અગ્નિદાહ કરે છે. અગ્નિદાહ કરવો એ ગોત્રીઓની ફરજ ગણાયછે, અને જ્યાં સુધી તેઓ તેમ યથા વિધિ કરે નહિ ત્યાં સુધી તેઓ નાત જાતના વ્યવહારને યોગ્ય ગણાતા નથી. અર્થાત્ શાસ્ત્ર અને રૂઢિ એ બંનેએ અગ્નિદાહને બ- હુજ અગત્યનો ગણ્યોછે.

ઉપર જે ત્રણ દાહ ગણાવ્યા તે સિવાય એથી જાતનો પણ એક દાહ થઈ શકેછે. તેને વાયુ દાહ કહીએ તો ચાલે. તે રીત એવી છે કે મુઠદાને એકાંત જગામાં મૂકવું કે ગીધ, કાગડા વગેરે મૃતમાંસાહારી પ્રાણીઓ તેને ખાઈ જાય, એ રીતથી હિંદુઓ તથા દુનિયાના ઘણા ખરા લોકો બહુજ કંટાળો ખાયછે. કાગડા કૂતરાં મુઠદાને ખાઈ જાય એના જેવું આપણને ખીજું કાંઈ ભયંકર લાગતું નથી, તોપણ પારસીઓમાં,

અને ટીએડીઓમાં એજ રિવાજ છે, અને તેઓને એ બહુ સારો લાગે છે. તેઓ કહે છે કે મરનાર મરી ગયું અને હવે શમનો કોઈ પ્રકારે પણ નાશ કરવો જ છે, સારું જે રીતથી બીજા પ્રાણીઓનું પોષણ થાય તે રીત શા માટે નાપસંદ કરવી જોઈએ?

અસલ મિસરેશના લોકો મુડદામાં મસાલો ભરી તેને રાખી મૂકતા હતા. એ મસાલાના જોરથી મુડદા ગંધાઈ ઉડવા પામતાં નહિ. એ દેશના પિરામીડોમાંથી આજ બે હજાર વર્ષ થઈ ગયાં તોપણ હજી માણસનાં ખોખાં માલમ પડે છે. મિસરી લોકની આ ઉત્તર ક્રિયાને કોઈ એક પ્રકારનો દાહ ગણીએ તો ગણાય, પણ ખરું જોતાં એ દાહ નથી, પણ તે મુડદાને જળવાવી રાખવાની રીત છે. દાહનો ખરેખરો અર્થ તો બાળવું છે, પણ અગ્નિસંસ્કાર આપણામાં બહુજ સાધારણ હોવાથી એ શબ્દ મુડદાનો નાશ કરવાની સઘળી ભૂતિવાચક થઈ ગયો છે. એટલો ફર્યો છે તે છતાં મુડદાને જળવાવી રાખવાની યુક્તિનેજ એ શબ્દ લાગુ પાડવો એ તો બહુ વિપરીત કહેવાય, અને એ પ્રકારની ઉત્તર ક્રિયા હાલ કોઈ દેશમાં ચાલતી નથી અને અસલ મિસરમાં ચાલતી હતી સારે પણ તે બધાં માણસની પાછળ થઈ શકતી હોય એમ સંભવતું નથી. તેથી એ વિષે બોલવાની કે દાહના વર્ગમાં ગણવાની કોઈ જરૂર નથી.

ઉપર જે ચાર પ્રકારના દાહ ગણ્યા તેમાંથી વાયુદાહ દુનિયામાં પહેલું વહેલો નીકળ્યો હોય એમ માનવાનાં ધણાં કારણ છે. પ્રથમ તો એ રીતિ ધણીજ સ્વાભાવિક છે. જ્યારે જગતમાં માણસની બહુજ થોડી વસ્તી હતી, બધી જગા ખાલીને ખાત્રી પડેલી હતી, અને માણસનાં રહેઠાણ તે હાલના નદારામાં નદારાં ઝૂપડાં કરતાં પણ બહુ ઉતરતાં હતાં, સારું જો કોઈ મરી જાય તો તેનાં કુટુંબીઓ ભયભીત થઈને તે મુડદાને સ્નાનું સ્નાન પડતું મૂકીને બે ચાર ગાઉ દૂર જઈને નવું ઝૂપડું બાંધી રહે એમાં કોઈ નવાઈ જેવું નથી. સુરત જિલ્લાના માંડવી વગેરે પરગણાઓના ખુણામાં જે અનાય જંગલી લોકો વસે છે તેઓ આજ પણ એમજ કરે છે. તેઓનાં ઝૂપડાં એવી હલકી ભતનાં છે કે એક ઠેકાણેથી ઉપાડી લઈ જઈને બીજે ઠેકાણે ઉભાં કરવાં એમાં કોઈ ધણી મહેનત નથી. વાયુદાહની આ પ્રમાણે રીત નીકળ્યા પછી જ્યારે વસ્તી વધવા લાગી હશે અને ઝૂપડાં બાંધવાની કળા સુધારાપર આવી હશે સારું કામ બદલવો એ કામ અધરું

યઈ પડેલું, અને તેથી વસ્તી બહાર મુડદાને નાંખી આવવાનો રિવાજ નીકળેલો. એથી પણ ન્યારે વસ્તી બહુ વધી, અને મુડદાની ગંધથી બીજા લોકોને હરકત જણાવા લાગી, ત્યારે મુડદાને પર્વતો ઉપર નાંખી આવવાનો ધારો નીકળ્યો.

પર્વતો ઉપર નાંખી આવવાનો ધારો નીકળ્યો તેજ સમયે ન્યાં પર્વતો ન હશે તે મુલખોમાં જળદાહનો ધારો નીકળેલો એમ ધારી શકાય છે. એ પણ બંને રીતિઓમાં વસ્તીના વધારાની સાથે જલદીથી બહુજ અવધડ માલમ પડવા લાગી હશે. પર્વતો ઉપર અને નદીઓમાં તે કેટલાં મુડદાં નાંખી શકાય? એથી તો પર્વત અને નદીઓ થોડા વખતમાં ગંધાર્થ ઉડ્યા વિના રહે નહિ. એવી સ્થિતિમાં મુડદાંને દાટવાનો ધારો નીકળ્યો હશે. જે પાહાડી મુલખમાં વાયુદાહનો પ્રચાર બહુ ચાલ્યો હશે, અને એ દાહ ધર્મનો ભાગ ગણાવા લાગ્યો હશે ત્યાંના લોકોને બીજા પ્રકારનો દાહ દાખલ કરવો ગમ્યો નહિ, અને તેથી ભસ્ત્રા વગેરે આંધવાની યુક્તિઓ કપાડી એ હરકત દૂર કરવાની તજવીજ કીધી. પણ ઘણે ઠેકાણે તો ભૂમિદાહનો સંપ્રદાય ચાલુ થયો. જમીનમાં ઊંડા ખાડો ખોદી મુડદાંને દાટી દેવું કે તેમાંથી કાંઈ બદળો બારણે ન નીકળે એના જેવું આ ગુપ્તવણના વખતમાં કાંઈ બીજું સ્વભાવિક નહતું. આ સમયે મુડદાંને જાળવી રાખવા અથવા તેને હોય તેમના તેમ રહેવા દેવા એ વિચાર તો ઘણો ખરો જતો રહ્યો હતો. એનો નાશ કેમ થાય એ જ્ઞાતિ તો તદ્દન ટળી ગઈ હતી. તેઓએ જાણ્યું કે મરનાર સંબંધી તો ઉડી ગયો અને આ તો ખાખનો ઢગલો પડી રહ્યો છે. એના ઉપર નકામી ખોટી પ્રીતિ રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી. એ આપણી તનદુરસ્તી બગાડો કરે છે, ઇદ્રિઓને નકારાં લાગે છે, અને મનમાં નકામો ભય પેદા કરે છે. એ બધાં કારણોથી એનો નાશ કરવો એજ ઉત્તમ ઉત્તર ક્રિયા છે. એમ સધળાને સમજાવા લાગ્યું, અને તેથી દાટવું એ તેઓને એમ કરવાનો સહેલામાં સહેલો રસ્તો માલમ પડ્યો.

ધીમે ધીમે દાટવાનાં પણ નુકશાન માણસને માલમ પડવા લાગ્યાં. જે દેશમાં ઘણી વસ્તી તથા ખેતી વધી ગઈ, અને જમીન ફાલતું થોડીજ માત્રમ પડવા લાગી, ત્યાંના લોકોને ભૂમિદાહ કરવાનાં ઠેકાણાં મળવાં મુશ્કેલ થવા લાગ્યાં. વળી ભૂમિદાહ બીજા દાહ કરતાં ગમે તેટલો ઉત્તમ છે

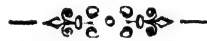
તોપણ તેથી ગંદકી કેવળ દૂર થતી નથી. કબરસ્તાન આગળથી હમેશાં ઝેરી હવા નીકળ્યા કરે છે અને આસપાસના લોકોના તનદુસ્તીમાં બગાડો કરે છે. આ સમયે મુડદાને જળવી રાખવાના વહેમથી તો માણસ સંપૂર્ણ મુક્ત થયો હતો. તેથી આ સઘળી અડચણો નિવારણ કરવાને સાર છેલા- માં છેલ્લો સુધારો એ કાઢ્યો કે તેને ઝાળીને બરમ કરી નાંખવું. અગ્નિ- દાહથી જે કાંઈ ગંદકી થાય છે તો ઘોડાજ વખત સુધી મુડદાને બાળી મૂકે કે પછી કોઈ પણ રીતે માણસને તે નડવું નથી, જમીન નકામી રો- કાતી નથી, અને ગંદકીના સ્થાયી મુકામ રહેતા નથી.

પ્રાચીનકાળના ધણીખરા સુધરેલા દેશો આ સ્થિતિને પહોંચ્યા હતા. હિંદુસ્તાનમાં અગ્નિદાહ વેદના વખતથી ચાલ્યો આવે છે. ખ્રીસ્ટ અને રોમના લોકો પોતાનાં મુડદાને બાળવામાં માન સમજતા હતા, અને દારવું એ તે- ઝોમાં શુદ્ધનું લક્ષણ ગણાતું હતું.

પણ અગ્નિદાહનો ધારો સામાન્ય થવામાં એક નવી તરેહની હર- કત આવી નહી. જ્યારથી મુડદાં વસ્તીને હરકત કરનાર છે એમ સમજ- વા લાગ્યું ત્યારથી એનો કોઈ પણ રીતે નાશ કરી નાંખવો એ ઉત્તર ક્રિયાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગણાવા લાગ્યો હતો, અને તે નાશ કરવાનું કામ મરનારના સંબંધીઓનો મુખ્ય ધર્મ ગણાયો. શાસ્ત્રકારો ઉત્તર ક્રિયાની ધણી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, અને માણસો પણ ધીમે ધીમે ઉત્તર ક્રિયા માણસના ઉદ્ધારને અર્થે ધણીજ જરૂરની છે એમ માનવા લાગ્યા હતા. એ કારણથી જે જે જાતનો દાહ લોકોમાં ચાલતો હતો તે ધર્મનો ભાગ ગણાતો હતો, અને તે વિરૂદ્ધ ચાલતું લોકોને પોતાના ધર્મ વિરૂદ્ધ ચા- લવા જેવું લાગ્યું તેથી અગ્નિદાહનો સુધારો ધણીજ અગત્યનો હતો. તોપણ ધર્મના વહેમને લીધે બધાએ સ્વીકાર કર્યો નહિ. તેથી દુનિયામાં જૂદી જૂદી જાતના દાહ આગળ જૂદી જૂદી જાતના લોકો અટકી રહ્યા. ખ્રીસ્તી ધર્મ- ના મૂળ પ્રવર્તકો જૂમિ દાહ સુધી આવી પહોંચ્યા હતા, અને ત્યાંજ તેઓએ બીજાને દઢીબૂત કર્યા મુસલમાન ધર્મના લોકો પણ બૂમિદાહજ એ કારણથી કર્યા જાય છે.

આજ કાલ યુરોપમાં એ વિષે ધણી ચર્ચા ચાલે છે. બધા સમજણા માણસો અગ્નિદાહનું અગત્ય કબુલ કરે છે, પણ રૂઢિ વચ્ચમાં આવે છે. તે છતાં પણ કેટલા માણસોએ જર્મની અને ફ્રાન્સમાં એમ કરવાના એકડા

ક્યા છે. સ્વતંત્ર સંસ્થાનમાં તો ૮૦ ગામને અગ્નિદાહની છૂટ મળી છે. એક જણે બળવાનો સંચો પણ એવો શોધી કહાડ્યો છે કે અધો કલાકમાં કાંઈ પણ દુર્ગંધ આપ્યા શિવાય સુડું ગિલકુલ બળીને ભસ્મ થાય છે. દહાડે દહાડે એ રિવાજ વધતો જવાના ધણી ચિન્હ જણાય છે. કેટલાએક ધર્મોધ્યક્ષોએ પણ એ સુધારા સામે વાંધો, ઉઠાવવો મૂકી દીધો છે. હજી એ સુધારીત નથી એમ સાધારણ લોકોની ફરિયાદ પણ તેનો જવાબ ઠીક આપવામાં આવે છે કે ઠીક લોકોના જેવા કોઈ સુધાર કે રસીક નથી, અને ભૂમિદાહથી જો વિચાર કરીએ તો અગ્નિદાહ કરતાં પણ વધારે કંટાળાછૂટે એવું છે. આ અર્થબુદ્ધિના જમાનામાં ગમે તે હો પણ આ વાંધો તો ધણી વાર નીભે એમ લાગતું નથી. કોઈ કાળે અગ્નિદાહ સર્વ માન્ય થશે.

પાષાણકારી ઈરણ.

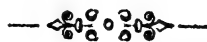
ઝરણુ ગમે એટલા પારદર્શક અને શુદ્ધ જણાતાં હોય છે તોપણ તેમાં કેટલાએક ખનીજ પદાર્થ ભળેલા હોય છે. તે પદાર્થના કણ તેમાં એવાં ઓગળી ગએલા હોય છે કે પાણી સ્વચ્છ અને ચળકતા દેખાય છે. ધણીવાર એ મિશ્રણથી તો પાણી સ્વાદિષ્ટ અને પાચનકારી થાય છે, માટે એ પદાર્થ ભળે છે તે ખોદું છે એમ કહેવાનો અર્થ નથી પણ હમેશાં ઝરણુના પાણીમાં કાંઈ પણ ખનીજ પદાર્થનું મિશ્રણ હોય છે એવાત ખરી છે.

એ પ્રમાણે કેટલાં ઝરણુમાં એવા પદાર્થના રજકણ ભરેલા હોય છે કે તે પાણી પાષાણકારી થાય છે. એટલે, જે ચીજ ઉપરથી તે વહે છે તે ચીજના ઉપર પાષણનું આચ્છાદન થઈ જાય છે, અને તે પાષણ હોય એમજ જણાય છે. આવાં ઝરણુ ઈંગ્લાડમાં અને ખીજ દેશોમાં ધણાં માલમ પડે છે. ચોર્કશિયરમાં એક એવું ઝરણુ છે, તે ત્યાં બહુ પ્રખ્યાત છે. તે ચૂનાના ખડક આગળથી એક નદી તરફ વહે છે. થોડી એક વાર સુધી એમ વહીને તે ટેકરી ઉપર પથરાઈ જાય છે, અને ત્યાંથી ધણી જગોએ ઝરી નીકળે છે. એવું ગણવામાં આવ્યું છે કે એક મિનિટે ૨૦ ગેલન પાણી ગળે છે. જ્યાં સુધી એનો વેગ મધારે હોય છે, ત્યાં સુધી એમાંથી થોડાજ રજકણો ખીજ પદાર્થ ઉપર વળગી રહે છે, પણ જ્યારે એની ગતી નરમ પડે છે ત્યારે ઘાસ ઉપર, ડાળીઓ ઉપર, પથરાઉપર, અને જે જે

ચીજી ઉપરથી તેના પાણી વહેતાં જાયછે તે ચીજ ઉપર પાપણું એક સુંદર પડ ચડી રહેછે. આ ઠેકાણે જે, જે પદાર્થો જોવામાં આવેછે તેનો દેખાવ સુંદર પાપણુંજ જેવોજ દેખાયછે. ધાસ, કૂળ, છોડ, લાકડીઓ, ડાળીઓ, પક્ષીના માળા વગેરે વસ્તુઓ પાપણુ રૂપજ દીઠામાં આવેછે. સાધારણ પાણી કરતાં આ ઝરણું પાણી એક પિટે ૨૪ ટ્રેન વધારે ભારે હોયછે.

જવાળામુખીના પ્રદેશમાં અર્ધવા જ્યાં થોડા કાળ ઉપર ધરતીકંપ થએલા હોયછે ત્યાં આવાં ઝરણુ માલમ પડેછે. ઈટાલીના ધણા ભાગમાં આવાં ઝરણુમાંથી સફેદાના રજકણુ એટલાં બધાં છૂટાં પડેછે કે તેના મોટા ડુંગરા થઈ રહેલાછે. ટરકનીમાં એક ઝરણુમાંથી ૨૦ વર્ષે ૩૦ યુટ જાડાઈનું પડ જમીન ઉપર બંધાયછે એવો અડસટો કહાડવામાં આવ્યો છે. એમાં ચૂનો અને મેગ્નેશિયા હોયછે. આ ઝરણુની આસપાસ આવા ધણા થર જોવામાં આવેછે. તે સવાસવા માર્ઠલ લાંબા ૩ માર્ઠલ પો-હોળા, અને કુટલેએક ઠેકાણે ૨૫૦ શીટ જાડા હોયછે. એ રીતે બનેલા થરમાંથી ખોદીને પથરા કહાડી લઈ જવામાં આવેછે. રોમ શહેરના સારા સારા મકાનો આ પથરના બનાવેલાં છે.

એશિયા માર્ઠનરના પશ્ચિમ ભાગમાં પાપણુકારી ઝરણો ધણાંછે, અને નદીઓ પણ ખનિજ પદાર્થના રજકણુથી ભરપૂર હોયછે. પ્રાચિ-નકાળમાં હાએરોપોલીસ નામનું શહેર હતું ત્યાં આવાં ઝરણુથી થ-એલો એક સુંદર ડુંગર છે. એવું કહેછે કે એ શહેરના આગમગીઆને વાડ કરવી હોય ત્યારે એવો ધારો હતો કે નદીના પાણીવાળીને ત્યાં લઈ આવવાં એટલે એની મેજે થોડા વખતમાં પથરની ખાસી મળેની વાડ ઝરણુમાંથી બંધાઈ રહેતી હતી. એ રીતે મોટા મોટા રસ્તા બાંધેલા પણ હાલ ત્યાં માલમ પડેછે.

વિદ્યાર્થીઓની જગદ્યાત્રા.

પ્રવાસથી શીખેલી વાતોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાયછે, નવું નવું જોવામાં આવેછે, અને ધણા માણસનો સમાગમ થયાથી દુનિયાદારીમાં હોંશિયાર થવાયછે. એ કારણથી પ્રવાસ એ કેળવણીને પૂર્ણ કરનાર કહેવાયછે, સઘળા સુધરેલા દેશના લોકો સમજેછે કે શાળામાંથી જે જ્ઞાન મળેછે તે અપૂર્ણછે.

અને તેને પૂર્ણ કરવાને સાર વિદ્યાર્થીને પ્રવાસ કરવાની જરૂર છે. અસંલભ્ય ન્યાયે આપણે દેશ સારી સ્થિતિમાં હોતો ત્યારે દ્વિજ વર્ગમાં સાધારણ એક એવો સંપ્રદાય હતો કે આઠવર્ષની ઉમરે, અલ્પચર્ય દીક્ષા લઈને કોઈ સમર્થ ગુરૂની શાળામાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા જાય, વિદ્યાભ્યાસ કરી રજા પછી ભરતખંડમાં યાત્રાને અર્થે બેચાર વર્ષ ફરે, અને પછી પોતાના પાપને ધેર આવી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડે. એ સંસ્કાર જેવો ઊંચો હતો તે પ્રમાણે લોકો પણ તે વેળા તેવા ઊંચા થતા હતા. પાછળથી એ સંપ્રદાય ઓછો થવા લાગ્યો અને તેની જોડે આપણી ઉન્નતિમાંથી પણ આપણે નીચે પડતા આવ્યા છીએ. યાત્રા એ કેળવણીનું કેવું સખળ સાધન છે તે આપણે હાલ ભૂલી ગયા છીએ, અને તેથી તે વહેમી તથા મૂર્ખ લોકોને સ્વાધીન કરવામાં આવી છે. હાલ યાત્રા શબ્દમાંજ વહેમનો અર્થ ભરાઈ ગયો છે, પણ મૂળ એનો અર્થ એવો નહોતો તે એ શબ્દના વ્યુત્પત્તિ ઉપર નજર કરતાં માલમ પડશે.

યુરોપના લોકો જ્ઞાનવૃદ્ધિને માટે યાત્રાની કેટલી જરૂર સમજે છે તે નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાયે. ધણી વર્ષથી ઇંગ્લાંડમાં એવો ધારો છે કે પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યા પછી છોકરાને યુરોપની યાત્રા કરવા મોકલવો, અને વધારે શક્તિ નહોતો તો પણ ફ્રાન્સ તથા ઇટાલીમાં તો ફરી આવેજ. બીજા દેશમાં પણ એવી તરેહની રીત હતી. આગગાડી વગેરેની મદદથી મુસાફરી જેમ જેમ સહેલી થતી ગઈ તેમ તેમ વધારે દૂરની મુસાફરી કરવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થતી આવી છે. હાલ વિદ્યાર્થીઓએ યુરોપનીજ યાત્રા કરવી એ ખસ ગણાતી નથી, અને ઉત્સાહી પુરૂષો અમેરિકા, હિન્દુસ્તાન, આફ્રિકા, વગેરે દુનિયામાંના બીજા મુલકોમાં પ્રવાસ કરી આવવાની હોંશ રાખે છે. કેળવણી પરિપૂર્ણ કરવાને આખા જગતની યાત્રા થાયતો સાર એમ વિદ્યાર્થીઓ સમજે છે, અને કેટલા તે પ્રમાણે કરી પણ આવે છે. એવાને ઉત્તેજન આપવાને સાર તથા તે યાત્રાનું પરિપૂર્ણ ફળ પ્રાપ્ત કરાવવા સાર ફ્રાન્સમાં એક મંડળી ઉભી થઈ છે. તે મંડળીએ એવી ગોઠવણી કરી છે કે એકના એક સારા વહાણમાં અઢાય તે વિદ્યાર્થી થોડે જરૂર એક વર્ષમાં જગતયાત્રા કરી આવે. એ વહાણમાં જે જે દેશમાં જાય તે ત્રિષે મુસાફરીમાં ભાષણ આપવાને શિક્ષાગુરૂઓ રાખવામાં આવે છે. તે અર્થવિદ્યા, વિવિધપદાર્થ વિદ્યાઓ, ઇતિહાસ, અને દેશ દેશના

હવાપાણીના શાસ્ત્રવિષે બાપણો આપશે. પ્રવાસના મંદોનો એક સારો ભંડાર તથા જૂદા જૂદા દેશની નીપજનું સંગ્રહસ્થાન પણ તેઓને ઉપયોગ આવે એવો મંદોગૃહસ્થ કરશે. એ યાત્રા ધણું કરીને અગીઆર માસ પહોંચશે તે દરમ્યાનમાં આફ્રિકા, અમેરિકના અને ખંડ. આસ્ટ્રેલિયા, જાપાન, ચીન, હિંદુસ્તાન, અને ઇંગ્લેન્ડ ફરીને વહાણ પાછું આવશે. એ દરેક દેશની અંદરનો ભાગ જોવાને સાર પણ સુગમ પડે એવી ગોઠવણ એ સમાજ કરી રાખશે. એ સમાજે વળી પ્રખ્યાત પુરૂષોનો વગ મેળવ્યો છે તેથી તેમનું ભક્તમણુ પત્ર લઈ જનારને એવો સમાગમ મળશે કે તેઓને જોઈતું જ્ઞાન ઉત્તમપાત્ર દ્વારાએ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

આ જગદાત્રાને માટે ઘણા હોંસીલા તૈયાર થયા છે. અને એ વહાણ ૧૮૭૭ના મે માસમાં પોતાની અપૂર્વધારણા પાર પાડવાને નીકળવાનું હતું, અને સને ૧૮૭૮ નું પારિસ પ્રદર્શન થવાનું છે તે વેળા પાછું આવનાર છે.

આ ઉપલી હકીકત વાંચી યુરોપિઅન લોકો જે ઉન્નતિને પહોંચ્યા છે તે ઉન્નતિને તેઓ કેવા યોગ્ય છે તે સહેજ માત્રમ પડેશે, અને આપણે આપણી દુર્દશામાં શા કારણથી આવી પડ્યા છઈએ તે પણ સમજશે. એમનો જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવા તરફ કેટલો શોખ ! કેટલી ખંત ! અને કેટલું સાહસ ! આપણો વિદ્યા સંબંધો કેટલો અનાદર, કેટલું આજ્ઞસ, અને વિદ્યાર્થીના અહ્યર્ચ, વિદ્યાભ્યાસ અને યાત્રા એ ત્રણ સ્માર્ત કર્મ તરફ આપણું કેટલું વૈર !

ગૂજરાતના ચાલૂ ઇતિહાસમાં કેટલીક ભૂલો.

સર્વેના જાણવામાં છે કે ગૂજરાતીમાં બાપામાં જે આપણા પ્રાંતના નાના ઇતિહાસો લખાએલા છે તે બધાનું મૂળ કાર્બસ સાહેબની બનાવેલી ઇંગ્રેજી રાસમાળા છે. કાર્બસ સાહેબને એ ગ્રંથ લખ્યાને ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં અને એ દરમ્યાન પ્રાચીન શોધકોને જે એ બાબત ઉપર કેટલુંક નવું અજવાળું મળ્યું છે. સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી, રાજશેખરનો પ્રબંધકોષ, અને હર્ષગણીકૃત વસ્તુપાળચરિત્ર એ સાર પછી હાથ લાગ્યા છે, અને એથી પણ વધારે અગત્યના જે તાત્રપટ્ટો તે પણ ઘણાંજ શોધવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરથી રાસમાળાને આધારે રચાએલા ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં હાલ કેટલીક ભૂલો માત્રમ પડે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી,

અને તેથી એ યશસ્વી મૂળ ગ્રંથ કર્તાનો યશ કાંઈ પણ ઓછો થતો નથી.

વિદ્વાન વર્ગમાં એ ભૂતો સુધારવાને માટે આપણા “પંડિત ઇન્સ્પેક્ટર દાક્ટર બૂતર સાહેબે ગયા વર્ષમાં મુંબઈમાં છપાતા “ઇડિયન એન્ટિક્વેરી” નામના માસિકમાં તકરારી બાબતો ઉપર સણા સકારણુ વિવાદની ગૂજરાતના ઇતિહાસનો સંક્ષેપ આપ્યો હતો, અને તે છૂટો છપાયો ત્યારે તેની એક નકલ અમારી ઉપર મહેરબાનીની રાહે મોકલી હતી. અમે દિલ્લગીર છઇએ કે એનો અમે ઘટતો ઉપયોગ અત્યારસુધા આ ચોપાનીઆમાં કરી શક્યા નહિ, પણ આજે જે જે બાબતોની ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એ સાહેબે ભૂલો બતાવીછે તેનો સારાંશ અત્રે આપીએ છીએ, અને આશા રાખીએ છીએ કે તે અમારા વાંચનારાને ખાસ ઉપયોગ થઈ પડશે.

ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં ત્રણ મોટાં સંદેહના સ્થળછે. ૧ હું, ભૂત-ડનું કલ્યાણુ તે કયું? એ દક્ષિણમાં આવ્યું એમ ઇંગ્રેજ શોધકો માનતા આવ્યા છે. ગૂજરાતી રાસા લખનારાઓ એકમતે એ કનોજમાં હતું એમ કહેછે, અને તેને આધારે હાલના થોડાક ગૂજરાતી વિદ્વાનો એ ભૂતને માટે ફરિયાદ કરતા હતા. પણ સંતોષ ઉપજેછે કે આપણા શોધક ઇન્સ્પેક્ટરે હાલ એ ભૂતને સખળ વાદ્યથી ઉખેડી નાંખીછે. ૨ હું, મહમુદે સ્વારી કરી ત્યારે ગૂજરાતની ગાદીએ કાણુ હતું, મહમુદે રાજમાં શો ફેરફાર કર્યો વગેરે બાબતોમાં દેશી અને મુસલમાનોની હકીકતમાં એટલો બધો તફાવત માલમ પડેછે, કે ખરું શું ને ખોટું શું છે તે કાંઈ સમજતું નથી વલ્લભ ગાદીએ હતો કે નહિ એ વાતમાં મતભેદ આવેછે. એ મુદ્દાનો ફેસલો પણ દેશી ગ્રંથકારોના લાભમાં આવેછે. ૩. ખીન્ન બીમદેવે કેટલાં વર્ષ રાજ કર્યું અને તેના રાજના પાછલા ભાગમાં શાશા બનાવો બન્યા એ બાબત પણ વધારે ખુલાસાની જરૂર જણાતી આવીછે. એ ત્રણે સવાલના કેવા મનમાનતા ખુલાસા કર્યાછે તે નીચેનું વાંચ્યાથી માલમ પડશે.

૧ ભૂતડનું કલ્યાણુ તે કયું !

પ્રથમતો મૂળરાજ ક્યાંનો હતો અને એને શી રીતે ગાદી મળી એ એક મોટી તકરારી બાબતછે. ગૂજરાતના ધણાખરા જૈનગ્રંથકારો એમ

લખી ગયા છે કે કનોજ પ્રાંતની રાજધાની કલ્યાણનું રાજ ભુવનાદિસનો કુંવરરાજ એ ભાઇઓની સાથે ખાનગી વેશે સોમનાથની યાત્રાને અર્થે ગૂજરાતમાં સંવત ૯૬૮ માં આવ્યો હતો. તે વેળા એનું અશ્વ ચાતુર્ય જોઇને પાટણના સામતસિંહે પોતાની અહેન લીલાદેવી પરણાવી. લીલાદેવી પુત્ર પ્રસવતાં મરણ પામી, અને એ પુત્ર (જે મૂળરાજ) તેણે મોટા થતાં પોતાના મઘપી મામાને મારી ગાદી પોતાના હાથમાં લીધી. મેરુતંગ કહે છે કે સામતસિંહ ૯૯૧ માં રાજ થયો અને ૯૯૮ માં માર્યો ગયો. તે આટલી સાત વર્ષની ટુંકી મુદતમાં ઉપર કહેલો સઘળો ખનાવ કેમ બની શક્યો એ સમજવું મુશ્કેલ છે, અને વળી, વધારે આશ્ચર્ય એ છે કે રાજને પાટણમાં આવવાનું વર્ષ અને સામતસિંહને પડવાનું વર્ષ એ એકજ (૯૯૮) આપે છે. આ બધું જોતાં વધારે સંભવિત તો એ દિસે છે કે કલ્યાણના કોઈ પરદેશી રાજાએ આવીને ચારા વંશના એ મૂર્ખ છેલ્લા રાજાને પદચ્યુત કર્યો હશે. કદાપિ તે તેનો સગો થતો હશે, પણ એના આશ્રયમાંજ ઉછરવાની તો બધી વાત ખોટી લાગે છે. એ શકને દ્વયાશ્રય કોપથી પુષ્ટિ મળે છે. મૂળ-રાજ ચાલુક્ય વંશનો હતો એટલુંજ તેમાં લખે છે.

આ બધી શક પડતી હકીકત રાસમાળામાં કબુલ રાખી છે. પણ ગા-મનું ઠેકાણું ખતાવવામાં ગૂજરાતી ગ્રંથકારો બૂલે એ સ્વાભાવિક ધારી એ કલ્યાણને એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબની સાથે એકમત થઇ દક્ષિણનું કલ્યાણ ગણ્યું છે. ઠાકતર બૂલર કહે છે કે મારો પણ એ બાબત પહેલાં એવોજ વિ-ચાર હતો, પણ હવે નિશ્ચય થયો છે કે દેશી ગ્રંથકાર ખરૂં લખી ગયા છે. એને દક્ષિણનું કલ્યાણ ધારવાનાં કારણ એજ છે કે કનોજ તામે એ ના-મનું કોઈ ગામ હાલ નથી, અને દક્ષિણનું કલ્યાણ આઠસે વર્ષ સુધી ચા-લુક્યોની રાજધાની હતું. અને એ દક્ષિણી ચાલુક્યો પોતાના તામ્રપટ્ટમાં વારંવાર લખી ગયા છે કે ગૂજરાત તેઓને તામે હતું. ભરૂચ તરફનો મુલુક એ ચાલુક્યોના હાથમાં હતો એવું સંવત (ધણું કરીને શાકે) ૩૯૪માં લખા-એલું એક શાસનપત્ર જડ્યું છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે. તે છતાં એ કલ્યાણ દક્ષિણનું નહિજ હોય એ વાતના પૂરાવા વધારે મળ્યૂત છે. ૧. દક્ષિણમાં તેઓ ચાલુક્ય કહેવાતા હતા, અને ગૂજરાતના આ વંશી રા-જાઓ તો ચાલુક્ય અને તેના અપભ્રંશ શાલુકી અથવા શોલુકી નામથી ઓળખાતા હતા. ચાલુક્ય અને ચાલુક્ય એ બંને એ મૂળે એકજ શબ્દ છે.

એમાં કાંઈ મંદેહ નહિ, પણ તે પ્રાંત બેદ ખતાવેછે. જે પાટણમાં ગાદી સ્થાપનારો દક્ષિણમાંથી આવ્યો હોય તે પોતાનું ચાલુ નામ ચાલુક્ય શું કામ ધારણ કરે એ સમજાતું નથી. પણ જે એ ઉત્તર, તરફથી આવ્યો હોય, તો તે પોતાના પ્રાંતમાં ચાલતું નામ ચાલુક્ય વાપરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ૨ દક્ષિણી ચાલુક્યનો ઇષ્ટ (કુળદેવતા) વિષ્ણુ હતો, અને ગૂજરાતના ચાલુક્ય શૈવ હતા. પ્રજના ધર્મને રાજાએ માન આપવું જોઈએ એવો વિચાર હિંદુસ્તાનના ધણા રજપૂતોમાં કેટલે દરજ્જે હતો એ વાત ખરી, પણ *ગૂજરાતના લોક એવા હડહડતા શૈવ હતા એમ કાંઈ આપણા જાણવામાં નથી. ચારાવંશે પશવ અને નંદીની પૂજા સ્વીકારી હોય એમ કોઇ ઠેકાણેથી જણાતું નથી. ૩. ચાલુક્યનું ચિન્હ વરાહ અને ચાલુક્યનું નંદીછે. ૪. દક્ષિણના તામ્રપટ્ટમાંથી જે લાંના રાજાઓની વંશાવળી મળી આવેછે તે અને મૂળ રાજની વંશાવળી મળતી નથી. ગૂજરાતના મંથકારો કહેછે કે કનોજના કલ્યાણ કટકના રાજા ભૂવડ. ભૂવડ કે ભૂવડ કે ભૂપતિ જેણે જયશંખરને હરાવી વિક્રમના ૭૫૨ મે વર્ષે ગૂજરાત લીધું હતું, તેની પછી કલ્યાણની ગાદી ઉપર કરણાદિત્ય, ચંદ્રાદિત્ય સોમાદિત્ય, અને ભુવનાદિત્ય થયા. એ ભુવનાદિત્યનો રાજ અને રાજનો મૂળરાજ આ વંશાવળી દક્ષિણના કલ્યાણને બિલકુલ લાગુ પડી શકતી નથી. ૫ શું. દક્ષિણના ચાલુક્યો સાથે તે મૂળરાજને કાંઈ પણ મિત્ર ભાવ નહોતો એવો સ્પષ્ટજ છે, કેમકે એણે ગાદી મેળવી કેતુર્તજ તૈલંગણના તૈલપે એની ઉપર ખારપના હાથ નીચે મોટું સેન મોકલ્યું હતું. ૬ હું મૂળરાજ અને તેના વંશજોએ ગરાસ આપીને ઉત્તર તરફના પ્રાંતોને ખોલાવ્યા જે અઘાપિ ઔદિચ્ય (એટલે ઉત્તરના) એ નામથી ઓળખાયછે. જે મૂળરાજ દક્ષિણનો હોત તો તૈલંગી અને કરણાટકી પ્રાંતોને ખોલાવત. પડોદરામાં દક્ષિણીઓનું

* જનધર્મો તો ધણું કરીને એ વેળા જન કે બાહ્ય હોય એ વધારે સંભવિત છે. ગૂજરાત એ માર્ગોનું મોટું આશ્રય સ્થળ એ વેળા હતું અને વક્ષની રાજાઓ ધણાખરા વેદનાથ ધર્મના હતા એ પણ સિદ્ધ છે. માટે એ પ્રજાનો ધર્મ જોઈને એ ચાલુક્યોને ધર્મ સ્વીકારવો વાજબી લાગ્યો હોય, જો તો શૈવ માર્ગી થવાની કાંઈ જરૂર જણાતી નથી. વળી જે શૈવ માર્ગનું પ્રબળ એટલું ગૂજરાતમાં તે વેળા હોય, તો મૂળરાજને દેશમાં પ્રાંતજની ખોટ માલમ પડે અને પરદેશથી મોટે ખરચે મંગાવે એ સંભવિત નથી.

રાજ યથું તે તેઓએ કેટલા દક્ષિણી બ્રાહ્મણોને આશ્રમ આપી ગૂજરાતમાં વસાવ્યાછે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છઈએ.

આ છ કારણોને લીધે ખૂબર સાહેબ એવો નિશ્ચય કરેછે કે એ કન્યાણુ તે દક્ષિણનું નહિ પણ કનોજ પ્રાંતનુંજ સમજવું જોઈએ. એ વાદ પૂરો કરતાં વિશેષ કહેછે, કે કનોજમાં ચાલુક્ય રાજ હોય અને જે કન્યાણુ હતાં એ વાત કાંઈ એટલી બધી નહિ માનવાજોગ નથી. આઠમા સંક્રાનાઆરંભમાં યશોવર્માના કાળથી તે અગીઆરમાં સંક્રામાં રાઠોડનું રાજ્ય થયું ત્યાં સુધી કનોજનો ઇતિહાસ તૂટકજ છે. આ તૂટતો સમય ભુવડ અને તેના વંશજોનો જે કાળે ગૂજરાતી ઇતિહાસકારો બતાવે છે તેની સાથે બહો ખરો એક રૂ. ૫૦૦ થઈ જાય છે, કેમકે ઈસવીસન. ૬૯૫-૯૬માં ભુવડ રાજ કરતો હતો અને ૯૬૧-૪૨માં મૂળરાજ ગાદીએ બેઠો એમ તેઓ કહે છે. વળી દક્ષિણ ચાલુક્યો પોતે કબુલ કરે છે કે અમે મૂળ ઉત્તરથી આવેલા છઈએ અને અમારા પૂર્વજો અયોદ્યાદિક નગરીઓમાં રાજ કરતા હતા. વાચ્ય પ્રાંતના ગેઝેટિયર ઉપરથી જણાય છે કે આજ પણ કનોજ પ્રાંતમાં ચાલુક્ય રજ. પૂતોની ઘણી વસ્તી છે. કન્યાણુ નામનું બીજુ ગામ કેમ હોય એવી આશંકા કરવી યોગ્ય નથી. એ નામ કાંઈ અસાધારણ નથી. મુંબાઈ પાસેનું કન્યાણુ જેણે પુનાનીઓ કલાએણી કહી ગયા છે તે અને દક્ષિણનું કન્યાણુ એ બેતો પ્રસિદ્ધજ છે. અપ્રસિદ્ધ કન્યાણુ હિંદુસ્તાનના નક્સામાં ઘણા માલમ પડશે આ બધી વાતનો વિચાર કરતાં હું દેશીઓનું કહેવું માન્ય કરું છું અને માનું છું કે કાવ્ય કુખ્જના કોઈ રાજનો છોકરો મૂળરાજ હતો અને ગૂજરાત જે એકવાર એના બાપૂકી ગાદીનું ઉપરીપણું હતું તે એણે ફરીથી જીતી લીધું એની મા ચોરાવંશની હશે રાસાઓ ધણું કરીને બાટની વાતો ઉપરથી રચાયા છે તેથી એટલું તેમાંનું કબુલ રાખવું યોગ્ય છે કે કેમકે બાટ લોકો વંશાવળી ઉપર વિશેષ લક્ષ આપે છે.

મહમુદે સ્વારી કરી ત્યારે ગૂજરાતની ગાદીએ કોણ હતું?

આ પ્રશ્નની અર્થા મલાવવા, પહેલાં રાસા લખનારા મૂળરાજ પછીનો એ વખત સુધીનો શો ઇતિહાસ આપેછે તેનો સાર કહી જવો ઠીકછે. મેર. તુંગ પ્રમોણે મૂળરાજની કેડે આમુંડ થયો તેણે ૧૩ વર્ષ-એટલે ઈસવીસન

૧૦૦૯-૧૦ સુધી સજ કર્યું. એની પછી એના પુત્ર વલ્લભરાજ અને દુ-
ર્લભરાજ થયા. તેમાં પહેલો તો છ માસમાંજ શિતળાથી મરણ પામ્યો,
અને બીજો ઇસવીસન ૧૦૨૧-૨૨ સુધી ગાદી ઉપર રહ્યો. એ વર્ષે એણે
સંન્યસ્ત લીધું, અને રાજ પોતાના નાના ભાઈ નાગરાજના કુંવર પહેલા
ભીમદેવને સોંપ્યું. આ અરસામાં માળવ સાથે દ્વેષ બંધાયો એટલીજ હકી-
કત એ લોકોએ નોંધીજે. મહમુદની સ્વારીનું નામજ નથી. મુસલમાન
તવારીખ (આધન અકબરી વગેરે) કહેછે કે એ સ્વારીની વખતે ગૂજરાત-
ની ગાદીએ ચામુંડ હતો, અને જો એ પ્રમાણે ચામુંડ ઈસવીસન ૧૦૧૦ને
બદલે ૧૦૨૪ સુધી ગૂજરાતની ગાદીએ હતો એમ ગણીએ, તો દેશીઓએ
જે સાલ આપ્યાંછે. તેમાં બહુજ ગડબડાટ થઈ જાયછે, અને મુમલમાનો
કહેછે કે મહમુદે અણહિલવાડની ગાદીએ “દાબિસ્તિમ”ને જેસાઓ તે
ખરૂં માની તે દુર્લભસેનજ એમ જે હાલ ગણાયછે તેમ ગણીએ તો આ
ગડબડાટમાં બહુજ વધારો થઈ પડેછે.

હવે, મહમુદની સ્વારીઓની તવારીખનું સંપૂર્ણ વિવેચન સરહેન્દરી.
છલિયટ હમણાં હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પ્રગટ કર્યોછે, તેમાં આપ્યુંછે. એ
ઉપરથી જણાયછે કે સોમનાથની સ્વારીનું વર્ણન પહેલ વહેલું ઈખ્તઅસીરે
કર્યુંછે. એ તો લખેછે કે “અણહિલવાડનો રાજ ભીમ મહમુદનું આવવું
જણતાંજ પોતાની રાજધાની છોડીને એક કિલ્લામાં સલામતીને સાર તથા
લડાઈની તૈયારી કરવાને સાર તુર્ત નાસી ગયો” પછી દબલવાડને રસ્તે
મહમુદ સોમનાથ ઉપર ચઢ્યો અને તે શી રીતે લીધું તેની હકીકત
આપેછે. ત્યાર પછી કહેછે કે “મહમુદને ત્યાં ખબર મળી કે અણહિલવા-
ડનો ભીમ સોમનાથથી ૪૦ પરસંગ દૂર રણ તર્ફ કંડહટ નામના કિલ્લામાં
બગાયોછે મહમુદે ત્યાં જઈને તેને હાંકી મૂક્યો, અને પછી મંસુરા જવા
પાછો વળ્યો” “આ હકીકતમાં ભીમનું નામ ચોખું જે વાર આપ્યુંછે” અને
તેથી ૧૦૨૪ માં એ ગૂજરાતની ગાદીએ હતો એમ દેશીઓ લખી ગયા
છે તે બિલકુલ યથાર્થજ છે એમ સિદ્ધ થાયછે. આ હકીકતમાં બીજી પણ
એક વાત નોંધી રાખવા જોગછે. મુસલમાનો ગૂજરાતમાં ઘણા વખત સુ-
ધી રહ્યા, અણહિલવાડની ગાદી દાબિસ્તિમને આપી વગેરે ગપાટા જે
ખાહશી ફારસી તવારીખોમાં મારેલાછે તેમાંનું આ હકીકતમાં કાંઈ પણ

નેવાંમાં આવતું નથી. આ વર્ણુન ધણું સ્વાભાવિક છે. એમાં કંઈક હતો કિલો કલો છે તે કચ્છમાંનો કંઈ કોટ હશે.

હવે બીમદેવના તામ્રપટ્ટો તપાસતા માલમ પડે છે કે તે સને ૧૨૦૯ માં અને ૧૦૩૬ માં ગાદીએ હતો. એ બંને તામ્રપટ્ટ અણહિલવાડમાંજ લખાએલાં છે અને તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મહમુદના ગયા પછી એણે પાછા આવીને પોતાનું રાજ પોતાની મેળે ચલાવ્યું. માટે એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે કે ગૂજરાતી ગ્રંથોમાં બીમદેવના પદાભિષેકનું વર્ષ ૧૦૨૨ આપે છે તે ખરું છે. મહમુદની સ્વારીને વખતે એજ ગૂજરાતની ગાદી ઉપર હતો. જેરાવર શત્રુને જોઈ તે પોતાના કંઈકોટ કિલ્લામાં નાહો (જ્યાં મૂળરાજ પણ એક વખત ભરાઈ બેઠો હતો), અને ત્યાં પણ મહમુદે આવીને જ્યારે એને હરાવ્યો ત્યારે એ ત્યાંથી નાહો અને મહમુદ ઉતરને રસ્તે (ધણું કરીને રણમાંથી) મન્સુરા તરફ ચાલ્યો. આ રીતે પીડા પરભારી ચાલી ગઈ તે જોઈને બીમદેવ પાછો પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો, અને ત્યાં આશરે ૫૦ વર્ષ વધારે રાજ કર્યું.

વલ્લભ ગૂજરાતની ગાદીએ હતો કે નહિ તે બાબત તો કાંઈ પણ હવે સંદેહ રહ્યોજ નથી. જે નવાં આઠ તાંબા પત્રો હાથ લાગ્યાં છે તેમાંના સાતે સંપૂર્ણ વંશાવળી આપે છે અને તેમાં વલ્લભનું નામ આપેલું છે કાર્યસના અને આઠમા તાંબાપત્ર માત્ર એનું નામ નથી આપ્યું તેનું કારણ તો સહજ ધારી શકાય છે કે એનું રાજ છ મહીનાનું ટુંકું જાણી તે લેખ કોતરનારાઓએ મૂકી દીધું હશે.

આપણે *અંકમાં સામીત કર્યું કે મહમુદની સ્વારીને સમે ગૂજરાતની ગાદી ઉપર (દેશી ગ્રંથકારો લખે છે તેમ) બીમદેવજ હતો, અને એ ચિક-રાણ લૂટારાના જવા પછી પણ એનાજ હાથમાં ગાદી રહી.

એ બીમદેવના રાજના પાછલા ભાગમાં અથવા એના પુત્ર પહેલા ક-રણના રાજમાં શું બન્યું તે તામ્રપટ્ટો ઉપરથી કાંઈ જણાતું નથી. કરણના પ્રખ્યાત કુળદીપક જયસિંહને માટે આ તાંબાપત્રમાં લખ્યું છે કે એણે અવંતિના રાજાને તથા બર્બરકને જિંલ્યા. એક લેખમાં ત્રિભુવનગંડને જિ-

ત્યો એમ પણ કહે છે, પરંતુ તે કાણ હશે તે જાણી શકાતું નથી. એ બર્બરક (બાબરો) કાણ હતો તે વિષે કંઈ ચર્ચાની જરૂર છે. દયાશ્રય કાષ-
માં કહે છે કે એ રાક્ષસોનો સરદાર શ્રીસ્થળમાં આહ્મણેને પીડા કરતો
હતો તેથી જ્યસિંહે તેને જિત્યો પણ તેની સ્ત્રી પિંગળિકાની વિનંતિ ઉપ-
રથી જીવતો રહેવા દીધો. પછી તેણે જ્યસિંહને મૂલ્યવાન નગરાણું આપ્યાં
અને બીજા રજપૂતોની પેઠે પોતે સેવા કરવા લાગ્યો. કાગેસ સાહેબ ધારે
છે કે બર્બર એ માલવાના રાજાનું નામ હશે, પણ એ ભૂલ, ખુલ્લું છે કે
“અર્વોતનાથવર્વરકજિષ્ણુ” એ શબ્દનો સમાસ ન સમજવાથી થઈ છે. એ
બહુવીહિ નથી પણ હાંહાજે, એટલે માળવાનો રાજા જે વર્વરક તેનો જિ-
તનાર એમ અર્થ કરવાને બદલે માળવાનો રાજા તથા વર્વરક એ બંનેને
જિતનારો એમ કરવો જોઈએ. આ અમારો વિચાર દયાશ્રયને આધારે
તો સિદ્ધ છેજ, પણ કેટલા પદોમાં એ બે નામની વચ્ચે ત્રીજું ત્રિભુવ-
નગંડનું સમાસમાં ધાલેલું છે તે ઉપરથી ઘણી પુષ્ટિ મળે છે. વળી રાસા
લખનારાઓ માળવાના રાજાને જિતવાની તથા બર્બરને જિતવાની વાત
નોંખી નોંખીજ વર્ણવે છે. કીર્તિ કૌમુદીનો કર્તા સોમેશ્વર આ પ્રમા-
ણે લખે છે.

સ્મશાનેયાતુધાનેંદ્રં બધ્વાબર્બરકાભિધં

સિદ્ધરાજોતિરાજેંદુર્યો જજ્ઞેરાજરાજિષ્ણુ.

અર્થ. સ્મશાનમાં ભૂતના રાજા બર્બરકનું બંધન કરીને એ રાજા-
ઓનો ચંદ્ર રાજ મંડળમાં સિદ્ધરાજ એ નામથી ઓળખાયો. આ શ્લોક
એમ તો બતાવેછે ખરો, કે સિદ્ધરાજને મૂઆને સો વરસ નહિ થયાં એટ-
લામાં આ વાતને લોકોએ એક અદ્ભુત રૂપજ આપી દીધું હતું. શ્રીસ્થળને
ઠેકાણે સ્મશાન, અને રાક્ષસને ઠેકાણે ભૂતોનો રાજા કરી મૂક્યો. માળવાના રાજા
અને ત્રિભુવન ગંડની હારમાં જે લેખકારે વર્વરક લખ્યો તેના મનમાં તો એ
માણસજ હતો એ સ્પષ્ટ છે. દયાશ્રય રાક્ષસ કહેછે, તોપણ તેનો બાવ પણ
એવોજ નીકળી શકેછે. સંમતિતો એમ લાગેછે કે ઉત્તર ગૂજરાતમાં ઘણી
અનાય જતીઓછે તેમાંની કોઈનો એ ઉપરી હશે, એટલે કોળી, ભીલ, કે
કદાપી મેર. એવા લોકોના જંગલીપણા અને કૂર સ્વભાવને લીધે તેઓને
રાક્ષસ કહેવાનો એક સંપ્રદાય છે.

કુમારપાળના રાજની ઘણી મોટી મોટી યાત્રાઓમાં માત્ર શિકંભરીના રાજનો વિજયજ એ લેખોમાં જણાવ્યો છે. એ વિજયને રાસાવાળાઓ બહુજ વિસ્તારથી વર્ણવે છે ખરા, બીજો રાજ અજયપાળ જૈનને ધિક્કારતો હતો તેથી એ જૈન ગ્રંથકારો તેને વિષે થોડુંજ લખી ગયા છે. તામ્રપટ્ટોમાં લખે છે કે એણે શિકંભરીના રાજને ખંડિયો કર્યો, અને એ ઉપરથી લાગે છે કે કુમારપાળની કૃતેહથી કાંઈ બાહાલી લાભ થયો નહિ હોય. એને “પરમ માહેશ્વર” ઉપનામ આપવામાં આવે છે તે ઉપરથી જણાય છે, કે એના વખતમાં જૈનને તોડી શૈવ માર્ગનો જિજ્ઞાસુ કરવાનો આરંભ એના વખતમાં થયો હતો, એવું કહેવાય છે કે હેમચંદ્રના શિષ્ય રામચંદ્રને એણે જિવનો અગ્નિ ઉપર સેકાવીને બાળી નાંખ્યો હતો, અને જૈન મંદીરો તથા ભંડારોનો છેક સંહાર વાળ્યો હતો. એની પછી બીજો મૂળરાજ થયો તેના રાજમાં મુસલમાનો સાથે કબ્જો ઉઠવાનું જે રાસાવાળાઓ લખે છે તેને આ લેખો પુષ્ટિ આપે છે. એને માટે તેમાં લખે છે કે “જિતવાને મુશકેલ એવા ગર્જનકના અધિપતિને યુદ્ધમાં હરાવનારો રાજ” જાણવું જોઈએ કે ગજનવી શબ્દને સંસ્કૃત રૂપ આપીને એ રીતે પંડિતોએ સાર્યક (ગર્જના કરનાર) કર્યો છે. મેરૂતુંગ કોઈ ઠેકાણે ગજનક પણ લખે છે. સોમેશ્વર કહે છે કે બીજા મૂળરાજે તુરષ્કના રાજને જિત્યો હતો. તે વાત કઈ ચડાઈને લાગુ પડે છે તે વિષે કાર્પસ સાહેબે યથાર્થ તર્ક ચલાવ્યો છે.

સારપછીના રાજ બીમદેવના રાજને લગતા ઘણા ઉપયોગી લેખો મળી આવે છે કાર્પસ સાહેબને જે રાસા મળ્યા હતા તે તો એને વિશે થોડુંજ લખે છે. અને હાલ બીજા જે હાથ લાગ્યા છે તે પણ તે જ્ઞાનમાં નામનોજ વધારો કરે છે. મેરૂતુંગ કે સોમેશ્વરને બીમના ઉપર કાંઈ ઉમરકો નહોતો અણુહિલવાડનું રાજ, હવે, તેમનાં ચિત્રપ્રસ્થિત કરવું નહતું ધવળગૃહ અથવા ધોળાકામાં ગૂજરાતનો જે પ્રતાપી રાજ વીરધવળ થવાનો હતો તેના આપ અને તેના એ પ્રખ્યાત મંત્રીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાળની ઉપર તેઓની દૃષ્ટિ પ્રતિપૂર્વક જાતે ચોંટી હતી તેથી રાસમાળામાં જે એ રાજની કાંઈક હકીકત આપી છે તે ધવળચંદ્રને નામે ઓળખાતા પૃથિરાજ રાસા અને મુસલમાની તવારીખોને આધારેજ આપી છે. ચંદ્ર તો બીમદેવનો છેડો એના રાજના આદિભાગમાજ (ઈ. સ. ૧૧૮૩) માં આણી મૂકે છે. કાર્પસ સાહેબ એવું મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૨૧૫ માં ગણે એ આશ્ચર્યકારક છે કેમકે ઈ. સ. ૧૨૩૧ના આખુલા લેખમાં બીમદેવને રાજધિરાજ લખ્યો છે અને એ લેખમાંથી એ વારંવાર ઉતારા કરે છે, અને મેરૂતુંગ પ્રબંધમાં તામ્રપટ્ટીમાં સાદ્ કહે છે કે

સંવત ૧૨૩૫થી ૬૦ વર્ષ સુધી (એટલે ઈસવીસન ૧૨૪૧-૪૨ સુધી) ભીમદેવે રાજ કર્યું. ભીમદેવના તામ્રપટ્ટો "મેરતુંગના કહેત્રા સાથે બરાબર મળતા આવે છે. એતું છેલ્લું તાંબાપત્ર સંવત ૧૨૯૬તું છે અને એની પછી ના ત્રીજીવનપાળતું એક સંવત ૧૨૯૯તું એટલે ઈસવીસન ૧૨૪૨-૪૩ તું છે. ભીમદેવની હકીકતમાં તો પ્રબંધચિંતામણીમાં એટલુંજ લખે છે કે માળવાના સોહડ (સુભટવર્મા) રાજ્યે ગૂર્જરાત ઉપર ચડાઈ કરી હતી, પણ પ્રધાનના શબ્દ આતુર્યથી તે દૂર થઈ અને સોહડના છોકરા અર્જુનદેવે ગૂર્જરદેશનો ભંગ કર્યો. વળી એમાં મેરતુંગ લખે છે કે રાણા વીરધવળનો બાપ બાધપાળ (વાધેત્ર) લગણુપ્રસાદ ભીમદેવનો રાજ્યચિંતાકારી હતો. આમ કહીને એ વાધેલા અને તેના જન મંત્રીઓના ઇતિહાસ ઉપર ઉતરી પડે છે. વિચારશ્રેણીમાં મેરતુંગ માત્ર કહે છે કે ભીમ ૧૨૩૫ માં ગાદીએ બેઠો અને પછી ગજનકાનો અમત્ર આવ્યો. સોમેશ્વર તો ભીમદેવને આટકીનેજ વાત માંડે છે.

દુતમુનુલિતેતત્ર ધાત્રાકલ્પદ્રુમાંકુરે
 ઉજ્જગામાનુજન્માસ્યશ્રીભીમશતિભૂપતિઃ
 ભીમસેનેનભીમોયં ભુપતિર્નકદાચન
 વકાપકારિણાતુલ્યો રાજહંસદમક્ષમઃ
 મંત્રિભિર્માંડલિકૈશ્ચ બલવાદ્ધિઃશનૈઃશનૈઃ
 વાલસ્યભૂમિપાલસ્ય તસ્યરાજ્યંવ્યમજ્યત.

અર્થ. બ્રહ્માએ કલ્પદ્રુપ (ખીજા મૂળરાજ) ના અકુર વેગથી ઉખેડી નાંખ્યા ત્યારે તેનો નાનો ભાઈ શ્રી ભીમ રાજ થયો. *આકાસુરનો નાશ કરનાર ભીમસેનના જેવો આ રાજા કાંઈ બળીઓ નહોતો અથવા રાજહંશને વશ કરવાને પણ શક્તિમાન નહોતો આ બાળ (ભોળા) રાજા ધીમે ધીમે બળવા મંત્રીઓ અને મંડળિકામાં વહેંચાઈ ગયું.

આવી ટીકા કરીને મેર તુંગની પેઠેજ સોમેશ્વર વાધેલાના ઇતિહાસમાં નિમગ્ન થાય છે.

*ભીમસેને આકાસુરને માર્યો હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી અને પ્રસિદ્ધ તો બેશક એ કામને માટે કૃષ્ણની છે. એ શ્લોકનો અર્થ ખીજા રીતે પણ થઈ શકે અને તેમ કરીએ તો આ હરકત દૂર થાય તથા કાંઈ રસ પણ વધે. "આ ભીમ ભીમસેનના જેવો ક્યારે પણ નહોતો એ તો બગલાને (નળજાને મારનારા જેવો અને રાજહંસને (રાજ વર્ગને નહિ) વશ કરવાને શક્તિમાન હતો."

ખીજી ભીમદેવના રાજ સંબંધી રાસા લખનારાઓ કાંઈજ હકીકત આપતા નથી, તોપણ તેનું રાજ ઘણું લાંબું હતું એ આપણે પાછલ બતાવ્યું. હવે તામ્રપટ્ટો ઉપરથી જે કાંઈ વિશેષ જ્ઞાન મળી શકે છે તે અત્રે નોંધીએ છીએ.

રાસાના લખાણથી વિરુદ્ધ તાંબાપત્રો ઉપરથી જણાય છે કે એ રાજ કાંઈ એવો તૂચ ન હતો. એ લેખોમાં એને અભિનવ, સિદ્ધરાજ.

નારાયણાવતાર, સસંચક્રવર્તિ, વગેરે ઉપનામો આપવામાં આવ્યાં છે, અને એ પ્રમાણે એનાજ તાંબાપત્રમાં નહિ પણ જયતિસિંહ અને ત્રિભુવનપાળે આપેલામાં પણ દીઠામાં આવે છે. એ લેખો ઉપરથી વળી એમ પણ જણાય છે કે સાયરમતીની ઉત્તર તર્જનો ગૂજરાતનો સધળો ભાગ (પહેલા મૂળરાજના વખતમાં જેવડું રાજ હતું તેટલો) એના તાંબામાં હતો, અને ચંદ્રાવતી તથા આયુતા રાજ્યો એનું આધિપત્ય કબૂલ કરતા હતા. વર્ધિપટ્ટક એટલે વઢિઆર જીલ્લાનાં ગામ દાનમાં આપેલાં છે વિષેના ત્રણ તાંબાપત્ર છે, એકમાં લખ્યું છે કે અંગભૂત અથવા ગંભૂત પટ્ટકમાં એનું રાજ હતું, ખીજામાં આઠીસા પટ્ટકમાં, અને ત્રીજામાં વાલેય પટ્ટકમાં હતું, એ પ્રમાણે લખ્યું છે. વળી આયુ ઉપરના લેખ (ઇસવીસન ૧૨૦૮-૯ તથા ૧૨૩૦-૩૧ માં લખાએલા) માં એને આયુનો અધિરાજ ગણ્યો છે.

એ તામ્રપટ્ટો ઉપરથીજ એમ પણ જણાય છે ખરું કે એનું રાજ નિષ્કંટક હતું નહિ. સંવત ૧૨૮૦ નું તાંબાપત્ર જયતિસિંહના નામનું છે. તેમાં એ રાજ પોતાની બડાઈ પુષ્કળ માર્યા પછી ભીમદેવની પછી તેને ઠેકાણે પોતે થયો એમ લખે છે. તેમજ એના પ્રથમ ભાગમાં એને અંગભૂત પટ્ટકનો રાજજ કહ્યો છે. એ ઉપરથી સાફ જણાય છે કે એ થોડા વખત સુધી ભીમદેવની ગાદી બથાવી પડ્યો હશે. સંવત ૧૨૮૮ નો ખીજો લેખ ભીમદેવના નામનોજ અને અણહિલ પાટકમાંજ લખાએલો છે તેથી નિશ્ચય થાય છે કે ભીમદેવે એ દરમ્યાન એને હરાવી કાઢી પાછો પોતે અધિપતિ થયો હશે. સંવત ૧૨૮૦ માંજ જયતિસિંહે રાજ પળવ્યું હશે એમ અમે કહી શકતા નથી. સંવત ૧૨૬૬ નું અમદાવાદવાળું ભીમદેવનું તાંબાપત્ર છે ત્યાર પછીનું એ 'મુદત સુધીનું' એકે હજી જણવામાં આવ્યું નથી, અને તેથી એ અરસામાં ગમે ત્યારે જયતિસિંહે રાજ મેળવ્યું હોય એ શંક્ય છે.

આ પ્રમાણે ધણા વિદ્વાનોમાં ટકી રહીને બીમદેવ પોતાનું રાજ સંભાળી શક્યો એ વાત જોવી નિશ્ચય છે તેવીજ એણે સાબરમતી અને નર્મદા વચ્ચેનો મુલક તથા ધંધુકા ધોળકા ખોયા એમાં પણ કાંઈ સંદેહ નથી. મેરુતુંગે જને એનો પ્રધાન કહ્યો છે તેજ એના સામે ફરી ગયો, અને ધોળકામાં વાઘેલા રાજનો પાયો નાંખ્યો. આ બંડ શ્વ કારણથી અને શી રીતે થયું તેનું કાંઈ પણ વર્ણન રાંસા લખનારાઓ આપતા નથી. કાંઈ પણ ખરો ઇતિહાસ આપવાને બદલે ગપાટા મારે છે કે લવણપ્રસાદની પાસે ગૂર્જરલક્ષ્મી આવી અને વિનયપૂર્વક બોલી “હું ગૂર્જરરાજ્યોની લક્ષ્મી દેવી છું. તેઓની ઉપર શત્રુઓ ધણા રૂઝવી જાય છે. હાય ! શત્રુઓને સંહારનારા અને મને પોતાના હાથમાં રમાડનારા રાજ્યો જતા રહ્યા. તેમને ઠેકાણે જે બોળો રાજ હાલ રાજ કરે છે તે શત્રુઓની સઘળી સેનાઓને જિતવા શક્તિમાન નથી. એના મંત્રી અને મંડલિકોમાં નથી શૌર્ય કે શાણપણ. હું એમના સ્વામીની સ્ત્રી છું તોપણ તેઓ મારી તરફ નજર કરવા સુધી હિંમત ચલાવે છે. માફ રક્ષણ કરનારો આમશર્મા પુરોહિત બિચારો ગયો ! બેંડખેર રજપૂતોને નમાવનારો મુંજલપુત્ર ગયો ! પ્રતાપમદ્ધ રાઠોડ નથી જેનાથી શત્રુના હાથીની વાસ પણ ખમી શકાતી નહોતી મારાજ લોકોએ મને આ પ્રમાણે નરમ કરી નાંખી છે. માત્ર જગદેવ નહિ, એણે શત્રુઓને રાજધાનીમાં આવતા અટકાવ્યા. મારી રાજધાની ઉજડ થઈ ગઈ છે, કોટ પડી ગયા છે અને માંહે શિયાળોના અવાજ સંભળાય છે. માટે, તું મને વર. અને તારા પુત્ર વીરધવળની સાથે ઉઠ, માફ રક્ષણ કર, અને દેશને બચાવ” લવણપ્રસાદ જે આવું સાંભળી ચોંકી ઉઠ્યો, અને પોતાના શિષ્ટ સોમેશ્વર (કાલિંકૌસુદીનો કવીજ છે) તેને બોલાવ્યો. એણે આવી મુબારકબાદી આપી અને રાજ લેવાની સંમતિ આપી.

આ અદ્ભુત કથાનો સાર તો એજ જણાય છે કે લવણપ્રસાદ અને કદાપિ વીરધવળ પણ પ્રથમ બીમદેવની સેવામાં હતા અને પછી તેની બેવકુશી કે પતરાણી કંટાળી જઈને અથવા એના સઘળા શત્રુઓની સાથે લડવું અશક્ય છે એમ જાણી પોતે જૂદા પડ્યા, અને જે હાથમાં આવ્યું તે પચાવી બેઠા. આવી સ્પષ્ટ વાત સોમેશ્વરને લખતાં કાંઈક આચકા આવ્યો હશે. તેથી એણે આ સ્વપ્ન અને ગૂર્જરલક્ષ્મીનું તૂટ ઉઠ્યું કર્યું. એજ કારણને લીધે બીમદેવ સાથે લવણપ્રસાદે કાંઈ યુદ્ધ કર્યાજ હશે પણ તે લખ્યાં નહિ.

હવે પંછી એના અંતમાં વીરધવળ જાણે સ્વતંત્ર રાજ હોય તે પ્રમાણે એ લખ્યો જાય છે. વીરધવળના એ પ્રધાન વસ્તુપાળ અને તેજપાળના લેખ જે આપ્યું ને ગિરનાર ઉપર છે તેમાં પણ ભીમદેવનું નામ એવાજ વિચારથી મૂકી દીધું છે. એજ વખતનો આપ્યું ઉપર ખીજો લેખ છે તેમાં ભીમદેવને અધિપતિ લખ્યો છે.

લવણપ્રસાદ ક્યારે છૂટો પડ્યો એ વખતની અટકળ ગિરનારવાળા વસ્તુપાળના લેખ ઉપરથી ખાંધી શકાય. તેમાં વસ્તુપાળ લખે છે હું ૧૨૭૬ (ઇસવીસન ૧૨૧૯-૨૦) થી ગૂજરાતમાં મંત્રી છું ધોળકા ધંધુકા શિવાય લવણપ્રસાદ અને વીરધવળે ચાલુક્ય રાજ્યમાંથી ખંભાત, લાટ, અને ગોધરા હસ્તગત કરી લીધાં હતા કાઠિઆવાડમાંના ચાલુક્ય રાજ્યના કડકા ધર્મ ગયા અને સાંતા જૂદા જૂદા રાજ્યો સ્વતંત્ર ભોગવવા લાગ્યા પ્રબંધ કાષમાં વઢવાણના રાજ માટે તે લખ્યુંજ છે કે તે સ્વતંત્ર થયો અને વીરધવળ સાથે લડ્યો.

સઘળા રાસામાં ચાલુક્ય વંશનો છેલ્લો રાજ ભીમદેવ હતો એમજ લખે છે. એક તામ્રપટ્ટમાં એના પંછી ત્રીભુવનપાળનું નામ આપવામાં આવે છે એ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે એ નામનો કાઠિ રાજથયો હશે પણ તે બધે ઠેકાણે મનાયો નહિ હોય અને થોડા વખતમાં પદબ્રજ કરવામાં આવ્યો હશે. વિચાર મેણિમાં મેરૂતુંગ લખે છે કે વીરધવળનો છોકરો વિસલદેવ અણહિલવાડની ગાદીપર ઇસવીસન ૧૨૪૩-૪૪માં બેઠો.

વિસલદેવ વાઘેલા સંખંધી રાજશેખર અને હર્ષ ગણી લખે છે કે એનો આપ વીરધવળ પોતાના પ્રખ્યાત પ્રધાનની પહેલાં થોડાકજ વખત ઉપર મરી ગયો હતો. એ પ્રધાનનું મરણ સંવત ૧૨૯૭માં થયું હતું એ આપણે જાણીએ છીએ તેથી એ રાણા ૧૨૯૫-૯૬માં મરી ગયો હશે ધારી શકાય વીરધવળને બે કુંવર હતા; વીરમદેવ અને વિસલદેવ એમાં વીરમ વડો હોવાથી ગાદીનો ખરો વારસ હતો, પણ એક વાણીઆ ઉપર જીલમ ગુજરાતી પોતાના આપ અને વસ્તુપાળ ઇતરાજમાં આવ્યો હતો એને અને તેથી, વીરગ્રામ (વીરમગામ) દેશ નિકાલ કર્યો હતો. આપના આ ખરના મંડવાડની ખબર સાંભળી એ ધોળકે આવી પોતાનોહક મેળવવાની તનજવીજ કરવા લાગ્યો. પણ વસ્તુપાળ એના માથાનો હતો. એણે વિસલદેવને ગાદી અપાવી અને વીરમને નાશી જવાની જરૂર પડી. એણે કાંઈક જમ ઉ-

ઠાવ્યો, પણ તેમાં કૃતેહ પામ્યો નહિ. હારીને પોતાના સસરા નીબાળીના સરદાર ઉદ્ધસિંહની પાસે નાસરણે ગયો, પણ ત્યાંવસ્તુપાળના કાવત્રાંથી બિચારા-ને દગો દઈ મારીનાંખ્યો આ રીતે રાજ નિષ્કંટકતો કર્યું, પણ જો એમ કરીને વિસલદેવને પોતાને વશ રાખવાનીજ જો તેની ઈચ્છા હશે તો તે નિષ્કળ ગઈ નવા રાણાએ પ્રધાનવરું નાગદં નામના કોઈ બ્રાહ્મણને આપ્યું, અને પેલા જે બાઇઓના હાથમાં તો હવેકા અધિકારજ રહેવા દીધા તેમને ધણું અપમાન પણ ખમવા પડ્યાં તે પૈસા ખાઈ ગયા નથી એમ ખતાવવાને માટે એક વખત ઘટસર્પ નામનું દિવ્ય કરાવવાની એટલે સાપવાળા ઘડામાં હાથ મૂકાવવાની તૈયારી હતી, પણ નશીબ કે બચી ગયા. તેઓના મિત્ર સોમેશ્વરે કાંઈક પ્રસંગાનુસાર વાક્ય ચાતુર્યથી તેમને ખચાવી લીધા. થોડા વખત પછી એક એવો ખનાવ ખન્યો કે તેથી વસ્તુપાળ ખંડ કરવાનીજ અણી ઉપર રહ્યો. વસ્તુપાળના ગુરૂ (ગોરજીને) રાખના મામા સામસિંહે તમાચો માયો, અને એ વાતની ખબર થતાંજ આ પ્રતાપી વણિક પણ મહાકાંપી જૂના પ્રધાને હુકમ કર્યો કે “અહીં જુઓ છો શું? એ પાપીનો હાથ કાપી લાવો” એવા શપ્થ નીકળતાંજ એક એનો રજપૂત સેવક દોડ્યો અને કાંઈ અર્થ કરવાનું મિષ કહાડી રાણાના મામાની હજુરમાં જઈ તેનો હાથ કાપી લાવ્યો. વસ્તુપાળે પોતાના મહેલને આંગણે સૈને જોવા સાડ ટાંગ્યો. સિંહના જાત બાઇ સઘળા જેઠવા રજપૂતો એ મંત્રીનું નીકંદન કરવાને ઉછળ્યા. વસ્તુપાળે જીવવાની આશાતો છોડી, પણ જેઠવા અને રાણાની સામે થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો આ ઠાણે પણ સોમેશ્વરે વચમાં પડીને સમાધાની કરાવી.

આ ખનાવો પછી વિસલદેવ સંવત ૧૩૦૦ માં ‘ગૂજરાતનો રાજ ધ-યો ત્યાં સુધી તે સંબંધી રાસા લખનારાઓ કાંઈજ હકીકત આપતા નથી. પણ ચાલુક્યનું સઘળું રાજ્ય એના હાથમાં એકદમ સલાહસંપથીતો નહિ-જ આવ્યું હોય સંભવ તો એવો દિસે છે કે ત્રિભુવનપાળને એણે સેનના બળે ઉઠાડી મૂક્યો હશે. એક તામ્રપટ્ટ ઉપરથી જણાય છે કે અણહિલવાડમાં તેણે ગાદી કરી હતી અને ગાદી કર્યા પછી નિશ્ચિંત રાજ કર્યું હોય એમ કાંઈ નહોતું દેવગિરિના સિંધણ નામના યુદ્ધવે વીરધવળ ઉપર સ્વારી કરી હતી, પણ તેને પાછો મારી કાઢવામાં આવ્યો હતો. વિસલદેવના તાંબાપત્રમાં લખ્યું છે કે એણે એ રાજના લશ્કર રૂપી દરિયાને સૂકવી નાંખ્યો

હતો. એ ઉપરથી લાગે છે કે એણે ગૂજરાત ઉપર પાછી સ્વારી કરી હશે. અને વિસલદેવે તેને હઠાવી કાઢ્યો હશે. એ વખતે માળવામાં પૂર્ણમક્ષ રાજા હતો. માળવા સાથે તો પરાપૂર્વથી ગૂજરાતને વૈર ચાલ્યુંજ આવતું હતું, એટલે એણે ચડાંધ કરી હોય પણ કાંઈ કાળ્યું નહોય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી આ તાંબાપત્રમાંજ પ્રથમ એવું લખ્યું છે કે મેવાડ (મેદપાટ, મેરનો મુલક) પણ સોજાંકીઓ સાથે દુશ્મનાઈ રાખતું હતું. એ મેવાડ તરફનો શત્રુ ધણું કરીને તેજસિંહ હશે. આ શાશનપત્રમાં એક ખીજી ઉપયોગી વાત એ લખી છે કે કર્ણાટકના રાજની પુત્રી એને સ્વયંવરમાં વરી હતી. દેવાર મસુદના બલ્લાલ યાદવોમાંનો કોઈ આ રાજા હશે એમ લાગે છે એ લેખ સંવત ૧૩૧૭ નો છે અને એ કહેવું મેરતુંગના લખાણ સાથે મળતુંજ આવે છે, કેમકે વિચાર એણિમાં તે કહે છે કે વિસલદેવે સંવત ૧૩૧૮ સુધી રાજ કર્યું હતું. એ અંતકારનાજ લખવા ઉપરથી એની પછીના ત્રણ રાજાનો સમય આ પ્રમાણે મળે છે.

અર્જુનદેવ—સંવત ૧૩૧૮થી ૧૩૩૧ સુધી. ઈ. સ. ૧૨૬૧-૬૨થી

૧૨૭૪-૭૫

સારંગદેવ—સં. ૧૩૩૧થી ૧૩૫૩ ઈ. સ. ૧૨૭૪-૭૫થી ૧૨૯૬-૯૭

કર્ણધેસો—સં. ૧૩૫૩થી ૧૩૬૦ ઈ. સ. ૧૨૯૬-૯૭થી ૧૩૦૩-૧૩૦૪

સોમનાથ પાટણમાં અને કચ્છમાં અર્જુનદેવના તથા આમુ ઉપર વસ્તુપાળના દહેરામાં સારંગદેવના લેખ છે. તે મેરતુંગના લખાણને પૃષ્ઠી આપે છે.

૧૩૦૪ માં ગૂજરાત મુસલમાનોને હાથ સંપૂર્ણ ફસાયું એ વાત તો જાણીતીજ છે.

સત્યવાદી રેગ્યુલસ.

પ્રાચીનકાળમાં ઇટાલીમાં રોમનું રાજ બહુ બળવાન થઈ ગયું છે. રોમની અદતીના વખતમાં આફ્રિકાને ઉત્તર કાંઠે ટચુનીસના અખાતમાં કાર્યેજનું રાજ રોમનું સામાવાળીજું હતું. કાર્યેજના લોકો શીનીશીયન હતા. 'રોમને કાર્યેજ વચે સીસીલી બેટમાં પોતાનાં સંસ્થાનો માટે ટોટા થયો અને તેથી લઢાઈ સળગી. એ લઢાઈ આઠ વરસ ચાલી. રોમનોએ આફ્રિકાના

કાંઠા ઉપર લશ્કર મોકલી કાર્યેજ નજીકના કિનારા આગળ લઢાઈ ચલાવવા લશ્કર મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો, અને તે લશ્કરના મેનલીયસ અને રેગ્યુલસ નામે બે સરદારો ઠરાવ્યા. દરિઆમાં કાર્યેજનાં વાહાણો સાથે એક જખરી લઢાઈ થઈ અને તેમાં રોમનોએ દરિઆઈ લઢાઈમાં આ પેહેલવેહેલી જીત મેળવી. તેથી તેઓને આફ્રિકાના કાંઠા ઉપર જતાં કાંઈ અંતરાય રહ્યો નહિ. પણ સિપાઇઓ આફ્રિકાને કાંઠે ઉતરવાં ખુશી નહોતા. કેમકે રોમન સિપાઇઓ પોતાને ઘેરથી એટલા દૂર કોઇવાર ગયા નહોતા. વળી તેમને દુશ્મનોના માણસો કરતાં પણ રાક્ષસી કદના સાપ, સિંહ, હાથી, સિંગડાવાળાં ગધેડાં, રાક્ષસો તથા ઉપરથી સૂર્યનો સખત તાપ અને નીચેથી કલણ કીચડ એનો ડર વિશેષ હતો. સિપાઇઓ આગળ વધવાને આનાકાની કરવા લાગ્યા. પણ રેગ્યુલસે બધાઓને ચેતાવ્યા કે ત્યેઓ આગળ વધવામાં આનાકાની કરશે તેને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવશે. બધા ચૂપ થઈ ગયા અને સલામતીથી આફ્રિકા કાંઠે ઉતર્યા, અને કલીપીઆને કિલ્સેબધીથી મળ્યૂત કરી ત્યાં મુકામ કર્યો, તથા આસપાસનો મુલક લૂટવા લાગ્યા. એવામાં રોમથી હુકમ આવ્યો કે મેનલીયસે પાછા રોમ આવવું અને રેગ્યુલસે લઢાઈનું કામ આગળ ચલાવવું. રેગ્યુલસને એથી બહુ દિલગીરી થઈ, કેમકે તે બહુ ગરીબ હતો. એની પાસે માત્ર સાત એકર જમીન હતી, અને પોતાની ગેરહાજરીમાં તે જમીન ખેડવાને જોને રાખ્યો હતો તે એની ગેરહાજરીમાં મરી ગયો હતો. તેથી મજૂર રાખી ખેતી કરાવી હતી. પણ તે લુચ્છો નીકળવાથી ઉલટો ઢોરઢાંકને ખેતીનાં ઓળર લેઈ નાસી ગયો. તેથી રેગ્યુલસને બય હતો કે જો “હું જલદીથી પાછો નહિ જાઉં તો મારી યેરીને છોકરાં લુખે મરશે. પણ રોમની રાજસભાએ એનાં ઘેરાં છોકરાંની સંભાળ લેવાનું કબુલ કર્યાથી રેગ્યુલસ ત્યાં રહ્યો ને આસપાસના મુલકો ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો. એવામાં રોમનોને એક રાક્ષસી કદનો સાપ મળ્યો. તે ૧૨૦ ફુટ લાંબો હતો એમ કેહેવાયછે. તે એક નદીને કાંઠે રહેતો હતો ત્યાં રોમનો પાણી લેવા જતા તેમને ગળી જતો. રોમનો તેનો બહુ મુશ્કેલીએ નાશ કરી શક્યા.

આસપાસનો મુલક બહુ ફળદ્રુપ હતો. કાર્યેજના અમીર ઉમરાવોને સૈંદ શાહુકારોની વાડીઓ હતી. રોમન સિપાઇ સાદા, મળ્યૂત, જંગલી, ને દુમાહિન હતા; તેમણે એ મુલક બધો ઉજડ કર્યો. કાર્યેજના લશ્કરમાં ઘો-

ડેસ્વારને હાથીઓ ધણા હતા પણ તેઓ કુંગરામાં ભૂરાઈ બેઠા ને દેશનું રક્ષણ કયું નહીં. રામનોથી બચ્યું તે જંગલી ન્યુમીડીયન લોકોએ પૂર કયું. તેથી કંટાળીને કાર્યેજના લોકોએ સલાહનું કેહેણ મોકલ્યું. પણ રેગ્યુલસે એવી સખત સરતો કરવા માગી કે કાર્યેજનીયનોએ તાબે થવા કરતાં મરવું વધારે ચાહ્યું. રેગ્યુલસ વિશે એમ ફેહેવાય છે કે તેને બીજા લોકો કરતાં પોતાની દેહ ઉપર કાંઈ વધારે દયા નહોતી.

સલાહ થઈ નહીં ત્યારે કાર્યેજનીયનોએ પોતાને દેવને નરમેધ કરી રાજી કરવા માંડ્યું. સારા સારા ઉમરાવોના છોકરાઓને પોતાના દેવની પ્રતિમા આગળ અગ્નિમાં હોમવા લાગ્યા. ઓઠા મોઠા ઉમરાવો પોતાની ખુશીથી દેવને રાજી કરવા હોમાવા લાગ્યા. તેઓ એમ માનતા હતા કે તેથી દેવ ખુશી થશે ને દેશનો છુટકારો કરશે. નિરાશ થએલા કાર્યેજનીયનોએ ઝીસથી બાડાનું લશ્કર મંગાવ્યું, તેમાં ઝેન્થીપસ નામે એક સ્પાર્ટન પણ હતો. તેણે લશ્કરની સરદારી લીધી ને ઘોડેસ્વાર ને હાથીઓની લંધર ભેઈ લઢવાને મેદાન પડ્યો. રામનો હાથીની લઢાઇમાં માહીતગાર નહોતા, તેથી તેઓની જખરી હાર થઈ. ધણા રામનો માર્યા ગયા ને ધણા કેદ પકડાયા. રેગ્યુલસ પણ કેદીમાં હતો. કાર્યેજનીયનોએ ખુશીમાં આવી ઉમળીઓ કરી, તથા બહાદુર કેદીઓને દેવ રાજી કરવા અગ્નિમાં હોમી દીધા.

પણ રેગ્યુલસને હોમ્યો નહોતો. બે વરસ સુધી તેને સખત કેદમાં રાખ્યો. પણ રામનો એથી નિરાશ થયા નહીં. તેમણે લઢાઈ જરી રાખી. તેમાં છેવટે કાર્યેજનીયનોએ એક એવી સખત હાર ખાધી કે તેમને સલાહની માગણી કરવાની જરૂર પડી. તેમણે ધાર્યું કે રેગ્યુલસના જવાથી જોવી સરતો થશે તેવી બીજા કોઇથી થશે નહીં. માટે તેમણે પોતાના વઝીલોની સાથે રેગ્યુલસને પણ મોકલ્યો. તેમણે રેગ્યુલસને કહ્યું કે જો સલાહ થાય નહીં અથવા કેદીઓ અદલાબદલી કરે નહીંતો તારે પાછા આવવું એ સરતે તેને સલાહ કરાવવા માટે મોકલીએ છીએ. પણ કાર્યેજનીયનો જાણતા નહોતા કે એક ખરો રામન બચ્યો પોતાની દેહ કરતાં પોતાના શુદ્ધરને અને પોતાની જીંદગી કરતાં પોતાના વચનને કેટલું વધારે વહાલું ગણેછે.

શરીરે ધસાઈ ગએલો ને નિરાશ થએલો રેગ્યુલસ પોતાના મહેરના

દરવાજા સુધી આસો પણ અંદર પેસવાને પોતે ના પાડી. તેણે કહ્યું કે હવે હું કાંઈ રોમનો રહેવાસી નથી કે રોમમાં આવું. હમણાં હુંતો જંગલી લોકોનો ગુલામ છું, અને રોમની રાજસભા (સેનેટ) અંગણ્યા ને અંદર પેસવા દેશે નહીં.

એની સ્ત્રી મર્શિઆ પોતાના બે દીકરાને લેઈ ગળવાને દોડી આવી. તેના સામું પણ જોયું નહીં. અંદર જવાના કાલાવાલાને ગણકાર્યા નહીં એટલુંજ નહીં પણ પોતે જે ખેતરને એટલું બધું આઢાતો હતો તે ખેતર જોવા જવાની પણ ના પાડી, અને શહેરની બહાર રહ્યો. રોમની રાજસભાએ જોયું કે રેગ્યુલસ શહેરમાં આવતો નથી ત્યારે તેઓ એને મળવાને શહેર બહાર ગયા.

કાર્યજના વકીલો પ્રથમ બોલી રહ્યા પછી રેગ્યુલસે ઉભા થઈને કહ્યું કે હું કાર્યજનીયનનો ગુલામ હોવાથી તેમના તરફથી તમારી સાથે સલાહ કરવા અને કેદીઓને અદલાબદલી કરવા આવ્યો છું. પછી તે કાર્યજના વકીલો સાથે બહાર જવા લાગ્યો, કેમકે રાજસભાની ખાનગી મસજિદમાં પરદેશીને દાખલ કરવામાં આવતો નથી. પણ એના જુના દોસ્તદારોએ એને આગ્રહથી રાજસભાના સભ્ય તરીકે મત આપવાને સારૂ રોકાવા માટે કહ્યું. રેગ્યુલસ બે વાર રાજસભાનો પ્રમુખ થયો હતો. પણ રેગ્યુલસે રાજસભાનો સભ્ય થઈ એ પદવી હલકી પાડવાને ના કહી, કેમકે તે વખતે એ ગુલામ હતો. પણ એના કાર્યજના વકીલોના હુકમથી સભ્યની જગા લીધા વિના સભામાં બેઠો.

પછી રેગ્યુલસ બોલ્યો. તેણે રાજસભાના સભ્યોને કહ્યું કે લઢાઈ ચાલુ રાખવી. મેં કાર્યજની માઠી સ્થિતિ જોઈ છે, અને જો સલાહ થઈતો તે તમને જ લાભકારી થશે. પણ તે રોમને કાંઈ લાભકારી નથી. માટે હું ભલામણ કરું છું કે લઢાઈ જરી રાખવી. તેમજ કેદીઓની અદલાબદલીમાં મારે એ કહેવાનું છે કે કાર્યજના જે સરદારો કે જે પકડાયલા છે તેઓ તનદુસ્ત અને મજબૂત છે, અને હુંતો એટલો બળહિન થઈ ગયો છું કે હું ફરીને નોકરીપર જવા જોગ સ્થિતિમાં રહ્યો નથી, અને મને ખાતરી છે કે દુશ્મનોએ મને ઝેર દીધું છે કે જેથી હું લાંબી મુદત જીવીશ નહીં માટે તમારે કેદીઓની અદલાબદલી પણ કરવી નહીં.

પોતાની જાંઘળી સામા રેગ્યુલસને બોલતો સાંભળી રોમનોને પણ

આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેમનો મુખ્ય ધર્માચાર્ય આંગળ આવી બોલ્યો કે દુશ્મનોએ એની પાસેથી નેરાવરીથી વચન લીધું છે માટે તે વચન પાળવાને રેગ્યુલસ અંધાયલો નથી. માટે તેણે ગુલામ થવાને પાછા જવું નહીં. પણ એ વાત ઉમરાવ દિલના રેગ્યુલસે કાનપર ધરી નહીં. તેણે કહ્યું તમે શું મારી આખર ખોવાનું નક્કી કર્યું છે. મોત અને સખતમાં સખત રીખામણ મારે માટે ત્યાં તૈયાર છે તેથી હું કાંઈ અભયો નથી. પણ તે બધું અપકાર્તિકારક કામ અને મનના કારી જખમ આંગળ શી ગણતીમાં છે. હું કાર્યજનો ગુલામ છું ખરો. પણ હજુ મારામાં રોમન બચ્ચાનો જુરસો છે. મેં પાછા જવાને સોગત ખાધા છે, માટે મારી ફરજ છે કે મારે પાછા જવું. ખાકીનાની સંભાળ પરમેશ્વર લેશે.

રાજસભાએ રેગ્યુલસની સલાહ મુજબ ચાલવાને નક્કી ઠરાવ્યું. પણ તેથી રેગ્યુલસનો ધાત યગ્ર એ તેમને ઘણું દિલગીરી કરનારું હતું. તેની સ્ત્રીએ રડીને અને કાલાવાલા કરીને ત્યાં રાખવા ઘણુંએ કહ્યું પણ તે સધળું બ્યર્થ. રાજસભ્યોએ માત્ર તેને રહેવા માટે રજા આપી પણ તેથી તેનાથી ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહીં. તેણે પોતાનો કાલ તોડ્યો નહીં અને પાછો કેદમાં ગયો અને જાણે પોતાને ઘેર જતો હોય તેમ ત્યાં મોતને આધિન થયો. ઈ. સ. પૂર્વે. ૨૪૯.

એવું કેહેવાય છે કે રેગ્યુલસને કાર્યજનીયનોએ બહુ રીખાવી રીખાવીને મારી નાંખ્યો હતો. પણ તે કદાચ સખત હવાને કેદખાનાના દુઃખથી શાંતિમાં પણ ગુજરી ગયો હોય. પણ રેગ્યુલસનું નામ ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થએલા પુરૂષોમાં ગણાય છે તેનું કારણ તેણે મરવામાં ઘણું દુઃખ સહ્યું તે નથી પણ જે દૃઢ મનથી પોતાની જાંદગી ખચાવવા માટે પોતાના દેશને જોખમમાં નાંખ્યો નહીં અને પોતાના વચન પ્રમાણે વર્ત્યો તેથી છે. પરમેશ્વર રેગ્યુલસ જેવા એક વચની પુરૂષો આ સમામાં ઘણા ઉત્પત્ત કરે એવું અમે તે પરમ દયાળું પ્રભુ પાસે નમ્રતાપૂર્વક માગીએ છીએ.

મોરાક્કોનું આરગન જ્ઞાહ.

મોરાક્કોમાં વરસાદ વરસતો નથી ત્યારે જે ભાગમાં ઉપર લખેલા જાડો ઉગે છે તે ભાગના લોકોને અને જનાવરોને એ જાડ ઘણો આશરો

આપે છે. એ દેશમાં હાલ અને 'સ્વીધ્યા' નામે પ્રાંતો છે તેમાં આરંગન
 ઝાડોની ઉત્પત્તિ વિશેષ છે. ત્યાં ઝાડી વધારે હોવાથી વરસાદની તાણ કવ-
 મિતજ પડે છે. તથા મોઘવારીના વખતમાં ત્યાંના રહેવાસીઓને તથા
 ઢોરોને આરંગન ઝાડ પોષણ આપે છે તેની હકીકત નીચે આપી આપણા
 દેશમાં મહુડા, આંબા, ને રાયણ મોઘવારીનાં વખતમાં તેમાંજ ઉપયોગી થઈ
 પડે છે. ગરીબ લોકો મહુડાં, કેરી, ને રાયણ ખાઈને કે વેચીને ગુજરાન ચ-
 લાવે છે. કાઠીયાવાડના જે ભાગમાં ઉપલાં ઝાડો ગિરકુલ છેજ નહિ તે ભાગના
 લોકોને ૧૮૭૭ થી ૧૮૮૦ સુધીના વરસની મોઘવારીએ કેવી તોળા પોકરાવી
 છે એ તે ભાગના લોકો ગામેગામઘટકે છે તે ઉપરથી આપણે જોઈએછઈએ
 ગૂજરાતમાં ને રેવાકાંઠામાં જ્યાં એ ઝાડો પુષ્કળ છે ત્યાંના લોકો આટઆટ-
 લી મોઘવાવારી છતાં છેક ભીખ માગવાની સ્થિતિ ઉપર આવ્યા નથી તેનું
 કારણ ઉપલાં ઝાડોની બોહોળી છત છે. આ ઉપરથી કાઠીયાવાડના જે ભા-
 ગમાં ઉપલાં ઝાડો નથી તે ભાગમાં એ ઝાડો વાવવાની કેટલી અગત્ય છે તે
 માત્રમ પડે છે. જો બની શકે તો તેવા ભાગના લાગતા વળગતાઓને અમે
 એવાં ઝાડો ઉગાડવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

આરંગન ઝાડ હાલ સ્વીદમાને સુસ એ પ્રગણ્યાંઓમાં થાય છે. એનાં
 ફળમાંથી ખેડુતો તેલ કઢાડે છે, અને તે ખાવાના ને ખાળવાના કામમાં
 વપરાય છે. આપણા દેશમાં મહુડાની ડાળીઓનું ડાળીઉં થાય છે તેનું એ હશે.
 જ્યારે ફળ પાકીને ઝાડ ઉપરથી નીચે પડે છે ત્યારે ગામડીઆઓ વીણી લે છે.
 એ ફળ વીણવામાં તેમનાં ઘેટાં ધણી મદદ કરે છે. ઘેટાં ફળ ખાઈ જાયછે
 પણ તેમને પચી શકતાં નથી એટલે તે ફળ તેઓ પાછાં કઢાડેછે તે તેમ-
 ના ધણી લેછે લેછે અને તેનું તેલ કઢાડે છે.

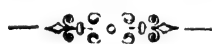
ધર કામના ઉપયોગ સાર ખેડુતો એ તેલ એકદમ ઝાઝું કઢાડતા નથી
 તેઓ ફળને પથરા વડે ભાગે છે અને કાચલા એક માટીના વાસણમાં એ
 એકઠાં કરે છે. પછી તેનો દળીને લોટ બનાવે છે. પછી તે લોટમાં થોડું પા-
 ણી નાંખી એક તપેલામાં મેળવે છે. પછી લોટના ગોળા વાળી ખૂબ દબા-
 વીને તેલ નીચોવી લે છે. તેલને ચોખું કરેછે. એ તેલ વાપરવાના કામમાં
 આવે છે તલનું દીવેલીનું તેલ કઢાડી લીધા પછી જેમ તેનો બાકી રહેલો
 કચરો (ખોળ) ઢોરના ખાધામાં આવે છે તેમ આ તેલ કઢાડ્યા પછી જે

કચરો રહે છે તે પણ ઢોરોના ખાધામાં આવે છે. અને તે ઢોરોને બહુ પો-
પાણુ થાય છે. મોઘવારીના વખતમાં એ રીતે આરગન ઝાડ લાંબા દેશી-
ઓને બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. કેમકે વરસાદ નથી આવતો તો પણ
એ ઝાડ સુકાઈ જતું નથી તથા તે ઘણું કંકણુ ને મજબૂત ઝાડ છે તેથી
તેના ઉપર સૂકા વરસની કાંઈ ઓસર થતી નથી.

ફળનાં સુકાં છાલાં પણ ખેડુતોને ઉપયોગી થાય છે. તેઓ તેને બાળ-
વાના કામમાં લે છે. એ ઝાડના ફાયલા પણ ઘણા સારા થાય છે તથા
બકરાં તેનાં પાંદડાંને ખાધામાં લે છે. તેઓ આરગન ઝાડનાં જંગલમાં ચ-
રવા બળ છે સારે તે ઝાડ ઉપર ચઢી જાય છે અને તેનાં પાંદડાં ને ફળ
ખાઈ તે ઉપર ગુન્નરો કરે છે. રખેને મોરાકોનું આરગન ઝાડ તે આપણા
દેશનો મહુડોજ ન હોય !! મહુડા જેવુંજ તે ઉપયોગી ને દુકાળના વખતમાં
ગરીબોને આશરો આપનારું છે.

ડાક્ટર જર્જ બર્ડવુડ સી. એસ. આદ્યએ એ ઝાડને આપણા દેશના
મહુડાના ઝાડને મળતુંજ કહ્યું છે અને તેના જેવુંજ ઉપયોગી ગણ્યું છે. આ-
પણા દેશમાં આરગન ઝાડની રોપણી કરવા માટે કેટલીક તરેહથી કોશીસો
કરવામાં આવે છે તે કરતાં જ્યાં જરૂર જણાય છે ત્યાં તેને બદલે મહુડા
ઉછેરવાની ડાક્ટર બર્ડવુડ ભલામણ કરે છે. આ ભાગની હવા ને પાણી મ-
હુડાને માફક આવેલાં છે એટલે મહુડા સહેલાઈથી ઉછરી શકશે. પણ આ-
રગન ઝાડને આપણા દેશનાં હવા પાણી માફક આવશે કે નહીં તે
અજમાવવાનું છે. એ અજમાશમાં કદાપિ નિષ્ફળ ગયા તો આપણી કરેલી
મહેનત અને ખર્ચ નકામું જવાનું. માટે તેમ કરવા કરતાં તેટલી મહેનત
અને ખર્ચ કરી આરગન જેટલાં ઉપયોગી મહુડાં વાવીશું તો ફતેહ મળશે
અને ફાયદો થશે એવો ડાક્ટર બર્ડવુડનો અભિપ્રાય છે. અમારો અભિપ્રાય
પણ એજ છે કે જો આરગનનો ઉપયોગ મહુડા કરતાં વધારે ન હોય તો
જ્યાં જ્યાં વરસાદ ન આવતો હોય કે દુકાળ પડવાની ધાસ્તીને લીધે ગરીબો-
ના ગુન્નરો માટે એ ઝાડ ઉગાડવાની અગત્ય જણાય ત્યાં ત્યાં મહુડા ઉગાડવા.
મહુડાનું ઝાડ પણ ઘણુંજ મજબૂત છે એટલે એકાદ બે વરસ ન આવ્યાથી
મોટું થયા પછી નાશ પામશે ત્યાં પણ હિંદુસ્તાનના જે ભાગમાં મહુડા
નથી કે થાય એવા નથી તે ભાગમાં આરગન ઉગે એમ ખાતરી થાય તો
ત્યાં એ નવાં ઝાડ વાવવાં એ ફાયદાકારી છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં, ને એટીઆમાં મહુડાં ને-
 લુંજ એક મોડું ઝાડ થાય છે તેનાં ખીજમાંથી પણ તેલ નીકળે છે. પણ એ
 ઝાડ ગુજરાતમાં થતું હોય એવું જાણવામાં નથી. ખ્રીટીશ ઈલ્લદેશમાં હાલમાં
 એ ઝાડ ઉગાડયાં છે. ઇસ્ત ઇન્ડીસના એટામાં પણ એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે.
 એને કેસોરીત્રમ ઇનોરીત્રમ કહે છે. દક્ષિણમાં એને પુન કે પુને એટીઆમાં
 પુનંગ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં સરપુન કહે છે. ગુજરાતમાં એને મળતું એ-
 કે ઝાડ જાણવામાં નથી. એ ઝાડનાં ખીજમાંથી ખીજાં તેલી ખીજના પ્રમા-
 નમાં વધારે તેલ નીકળે છે. સુરપુનના એક મણ ખીજમાંથી ચોવીશ શેર
 તેલ નીકળે છે. પણ એ તેલ દવા તરીકે વપરાતું નથી. માત્ર આળવાના કામ-
 માંજ આવે છે. તે માણસના કે ઢોરના ખ ધામાં પણ આવતું નથી. એ ઝાડનાં
 લાકડાં વહાણ બાંધવાના કામમાં આવે છે. એ ઝાડ વાવવાની રીત સહેલી
 છે. ઝાડ ઉપરથી એની મેળે નીચે ખીજ પડીને ઉગે છે. એ ઉગેલા છોડવા
 નાના હોય ત્યારે જ્યાં વાવવા હોય ત્યાં લઈ જઈ વવાય છે. એ ઝાડ દરિયા
 કાંટે રેતાળ જમીનમાં વધારે સારી રીતે ઉગે છે. એ ઝાડનો ફેલાવો માત્ર
 બેજ કારણથી આપણે ઈચ્છીએ; આળવાના તેલ માટે એના મજબૂત લા-
 કડા માટે. કાઠીયાવાડ અને એવાજ ખીજ મુલકમાં આવાં આવાં ઉપયોગી
 ઝાડોનો થએલો જીવાને અમે ધણા ઇતેરંજર છીએ.

અમેરિકાલંડની જુની વસ્તી.

હાલતો આખો અમેરિકા ખંડ ઘણું કરીને યૂરોપિઅન લોકોથીજ ભરે-
 લો છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં ગોરો લોકનાંજ રાજ અને ગોરા લોકનીજ વસ્તી
 માલુમ પડે છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં યૂરોપનીજ રીત ભાત, યૂરોપનાજ ધંધા
 રોજગાર, અને યુરોપનોજ સુધારો જોવામાં આવે છે, અને ટુંકામાં અમેરિકા
 ખંડ ગોરા લોકનું નિવાસસ્થળ થઈ પડ્યું છે; તો પણ વાંચનાર જાણે કે
 તેઓ કાંઈ અમેરિકાના વતની નથી. કોલંબસે આ નવો મહાદ્વીપ શોધી કા-
 ઢ્યો તે પહેલાં યૂરોપના લોક તેનું નામ કે કામ કાંઈ પણ જાણતા નહોતા.
 ઇસવીસન ૧૪૯૨માં અહિંયા એ લોકનું પહેલું વહેલું પગલું થયું, તે પહેલાં
 અહિંયાં જુદીજ જાતના લોક વસતા હતા. તેઓ તાત્ર વર્ણી અને ઘણું
 કરીને જગલી સ્થિતિમાં હતા. અને તેમનું યૂરોપિઅનોએ ઇડિયન

નામ પાડ્યું. એ વેળા તેઓજ આખી ભૂમિનાં ધણી હતા. હાલ તેઓ ધણા ખરા નાશ પામી ગયાછે, નાસતાં ભાગતાં હાલ તો તેઓ ખૂણે ખોચરે શોધીએ તો લાખ દોઢ લાખથી વધારે નીકળે એમ નથી. તોપણ એક વેળા તેઓની સંખ્યા આથી હજારો ગણી હશે એમાં કાંઈ શક નથી. એ વેળા આખો ખંડ ઇંડિયનોથીજ ભરેલો હતો અને પાંચ અને મિલિસકો જેવે કેટલેક ઠેકાણે તો સુધરેલાં રાજ પણ કોઈ કાળથી સ્થપાઈ ચૂક્યાં હતાં.

એ લોકો પ્રથમ અહિંયાં ક્યાંથી, ક્યારે, અને શી રીતે આવેલા? આ સવાલ કોઈના પણ મનમાં ઉઠ્યા વગર રહે એવો નથી, પણ એનો જવાબ આપવો બહુ મુશ્કેલ છે. જે મુડીભર ઇંડિયનો રહ્યાછે તેને તો કેટલાં વર્ષોથી પોતાના જીવનીજ પડીછે ત્યાં પાછલી દંત કથાઓ શી રીતે યાદ રાખે? પીર મિલિસકોમાં જે કાંઈક સુધરેલા હતા તેને તો આ પરદેશીઓએ ક્યારના નાનુદજ કરી નાંખ્યાંછે. યૂરોપિયનો આવ્યા તે વેળાજ તેઓએ જે આ બાબતની ખોજ કરી હોત, તો અમેરિકાખંડનો જૂનો ઇતિહાસ કાંઈક હાથ લાગત ખરો; પણ તે લોકો ક્યાં વિધાની ખોજ કરવા આવ્યા હતા? તેઓ તો, સઘળા વિનાશનું મૂળ જે સોનું, તે જોઈને લોભાઈ અમેરિકામાં લૂટ ફાટ અને ખુન રેજીજ કરવા આવ્યા હતા. લોભી ને ધર્મોષ કાટંજની ટોળીનાએ કસાઈવેડા ચલાવ્યા હતા તે સંભારતાં કંપારી છૂટેછે, પણ આડી વાતપર ન જતાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે સ્પાનિયર્ડ લોકોએ જાના વતનીઓનો ઇતિહાસ ભણવાની કાંઈ પણ ઈચ્છા રાખી નહિ, અને તેથી તે મળવો અશક્યજ હાલ થઈ રહ્યો છે. ફક્ત પીરના લોકની એક નાની સરખી દંત કથા રહીછે તે નીચે પ્રમાણે છે.

પીરમાં રાજને ઇંક કહેતા હતા અને રાજકુળના લોકો ઇંક કહેવાતા. ઇંક લોકની એક ન્યાતજ જૂદી હતી અને તે સર્વેથી શ્રેષ્ઠ મનાતી તથા સઘળી સત્તા તેમનાજ હાથમાં હતી. એ રાજપૂતનો વર્ગ આપણા રાજપૂતોની પેઠે એમ માનતો કે અમે સૂર્યથી ઉત્પન્ન થએલા છીએ, તેને માટે એવી દંત કથા છે કે જ્યારે અમેરિકાના લોકોની ટોળીઓ એક ખીજ સાથે લડા લડી કરી છેક દુઃખી થઈ જવા આવી ત્યારે સૂર્યનારાયણે દયા આણી પોતાના પુત્ર મનકો કપક તથા પુત્રી મમા આકાલો હવુકો એ બંનેને મૃત્યુ

લોકમાં મોકલ્યાં. તેઓ પ્રથમ ટિટિકાકાના સુંદર સરોવર ઉપર પ્રગટ થયાં અને પછી પોતે સ્ત્રીપુરુષને સંબંધે રહી બધા લોકને સુખનો માર્ગ બતાવવા લાગ્યાં. પુરુષે ખેતી તથા હુનર કળા શીખવી, અને શાસ્ત્ર, બોધ્યાં. આપણા મનુની કથાને આ બહુ મળતું આવેછે. સ્ત્રીએ કાંતતાં, વણતાં, ભરતાં, અને ખીજા ધરકામ કરતાં બાંધડીઓને શીખવ્યું. પછી તેઓએ કઞ્જો નામની જગોએ પોતાની રાજધાની કરી. ઇંકા લોક કહેતા કે અમે આ દેવતાઇ જોડાથી ઉતરેલા છીએ. આપણા મૂળ રજપૂતોની પેઠે એઓનો ઇષ્ટ દેવ સૂર્ય હતો. રાજમાં મોટાં મોટાં સૂર્યનાં દેવસ્થાનો હતાં. ધર્મનો મોટા આચાર્ય પણ રાજગ હતા. રાજને તો સૂર્યનો અવતાર જાણી સઘળા પૂજતા, અને એનું શરીર મહા પવિત્ર ગણતું. કોઈ પણ માણસ એની રૂબરૂ જોડા પેહરીને આવતું નહિ. કેટલાક ખીજા ધારા પણ હિંદુ લોકને બહુજ મળતા હતા. એ રજપૂતો (ઇંકા) પોતાના કાંન વિંધાવતા અને તેમાં મોટા મોટા સોનાના વાળા ધાલતા. વળી એ ઇંકા લોક સિવાય ખીજા કોઇને શાસ્ત્ર શીખવવાનો અધિકાર નહોતો. વળી જ્યારે રાજ મરી જતો, ત્યારે તેની રાણીઓ તથા નોકરોમાંથી ઘણાંને તેની જોડે પરલોકમાં સેવા કરવાને બળાકારે મોકલતા. આ રીતે આપણા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રી એ બંનેની રીતભાત સામરી એ લોકોમાં આવીને વસી હોય એમ દેખાયછે. કેટલાક એમ ધારે પણ છે કે એ લોકો હિંદુસ્તાનના ક્ષત્રીજ હોવા જોઇએ. રામ સીતાના નામનો તેઓમાં એક ઓચ્છવ પણ હતો. પરંતુ આ વિષય કાંઈ નક્કી કહી શકાતું નથી, કેમકે જૂનો ઇતિહાસ નથી.

આ ઇંકા લોક અમેરિકામાં ક્યારે આવ્યા તે બાબત પણ જૂની જૂની અટકળો ચાલેછે. કોઈ કહેછે કે ઇસવીસન ૧૦૨૧માં આવ્યા, અને કોઈ કહેછે કે જળપલય પછી ૫૦૦ વર્ષથીજ તેઓ અહિંયાં આવીને વસ્યા હતા. એ ક્યાંથી આવ્યા અને શી રીતે આવ્યા તે સંબંધી તો કાંઈ દંતકથા પણ નથી. પણ એ લોક ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાંથી આવ્યા હો, પણ તે કાંઈ અમેરિકાના મૂળજતની તો નહોતાજ.

ઇંકા લોક અમેરિકામાં આવ્યા તે વેળા, જો લોક વસતા હતા તે કાણ હતા? તેઓ ક્યાંથી આવ્યા હતા? તેઓ કેવી સ્થિતિમાં હતા? આ વિષે તો દંતકથાનું નામ પણ નથી. તે છતાં એ લોકો પોતાની એધાણી આખા ખંડમાં એવી રીતે મૂકી ગયા છે કે તેઓનાં પરાક્રમ કદી પણ બૂલાય એમ

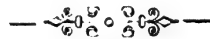
નથી. કાર્ડિનેરાસ અને આંડિસના હુંગેરોમાં પીરના આખા કિનારા ઉપર, અને વિશેષે કરીને મેક્સિકોની ખિજની પેલી તરફ, જ્યાં જોઈએ ત્યાં મિનારાઓ અને મોંટાં મોટાં શહેરોનાં ખંડેરો સંકટોઅંધ દીઠામાં આવે છે. કિલ્લા, કોટ, અગાશીઓ, કારંજ, પૂલ, દહેરાંઓ, કચરસ્તાનો, આખા શહેરોનાં શેરો, તથા સંકટો માઇલ લાંબા ખાસા ફરસઅંધી કરેલા રસ્તાઓ ઠેકાણે ઠેકાણે માલમ પડે છે. દરિયાકિનારે એ ઇમારતો ઇંટની અને પાહાડોમાં પત્થરથી બાંધેલી છે. હાલ એ ખંડેરોની ઉપર મોટાં જંગલનાં જંગલ ઉગી નીકળેલાં છે, પણ ખોદી જોતાં એવા મહાભારત કામો જ્યાં જુએ છે ત્યાં માલમ પડે છે. આખા મુલકમાં જળની માફક એ પ્રાચીન એધાણીઓ ફેલાઈ રહી છે. એક મોટો આખાદ સુધરેલો મુલક જાણે કોઈ સિદ્ધપુરુષના શ્રાપથી રસાતળ જઈ એકો હોય એવા ભણકારા એ ખંડેરોને જોતાં માણસના કાનમાં વાગે છે.

આવી મોટી ભવ્ય ઇમારતો બાંધી જનારા લોક બહુ સુધરેલા હોવા જોઈએ. આ વિષે તો ઈંકા લોક પણ કાંઈ જાણતા નહોતા. તેઓ એટલું જ કહેતા કે અમારી પહેલાંના લોકોએ બાંધી છે. ત્યારે આ લોક તે ક્યા? અમેરિકાના જૂના વતનીઓ તો તેઓ જણાય છે. તેઓ કાણ હતા અને ક્યારે થઈ ગયા એ વિષે ઇતિહાસ કે દંતકથા કેવળ ચૂપ જ છે, પણ ભૂસ્તરવેત્તાઓની શોધથી તે લોકના કાળ સંબંધી કાંઈક આશ્ચર્યકારક અજવાળું મળે છે.

પીરુવિયન જ્વાનો એ નામની ઘણીજ કુળદ્રુપ માટી ભૂસ્તરવિદ્યામાં પ્રસિદ્ધ છે. એ માટી જળદ્રુકડી વગેરે દરીઆઈ પ્રાણીઓનાં મળમૂત્ર શેષ ભાગ, અને ઇંડાંઓ કેટલા કાળ સુધી એકઠાં કચરાઈ જવાથી બનેલી છે. આ વાત પહેલ વેહેલી નામીયા ફિલસુફ હંબોલ્ટે ૧૮૦૪ માં સાબીત કરી આપી હતી, અને ત્યાર પછીથી સઘળા ભૂસ્તરવેત્તાઓએ કયુલ રાખી છે. પીરુની પશ્ચિમે ચિંકા વગેરે નાના નાના ટાપુઓ છે ત્યાં ૫૦-૬૦ ફુટ સુધી ઇંડાં આ માટીનાં પડ બંધાઈ ગયેલાં માલમ પડે છે. આવાં પડ બંધાતા કાળના કાળ જાય એ તો સ્વભાવિક જ છે. હંબોલ્ટેજ અતાવ્યું હતું કે સ્પાનિયર્ડોને આવ્યાને તે વેળા ૩૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં તોપણ તે મુદતમાં એ માટીની થોડીજ લીટીઓ ભાગે બંધાઈ હતી. એક ઇંચની બાર લીટી અને સો વરસે એ લીટી જોડણું પડ ચડે એમ માનીએ તોપણ ૩૬ ફુટનું પડ બંધ ત્યાં ૭૨૦૦૦ વર્ષ લાગે. જો સંકટ એકેકી લીટી ગણીએ, તો તો

૮૬૪૦૦૦ વરસનો ભયંકર આંકડો આવે. ભયંકર કહેવાનું કારણ એ કે એ વખતે માણસ હતું અને તે વળી સુધરેલી અવસ્થામાં હતું એમ અનુમાન કરવાની નીચલી હકીકત ઉપરથી જરૂર પડે છે. અને તેથી માણસ પેદા થવાને ૭૦૦૦-૮૦૦૦ વર્ષજ થયાં છે એમ જે યુરોપના ઐતિહાસકો ગણે છે તે બહુ ખોટું ઠરે છે. બાકી, એમાં આશ્ચર્ય તો કાંઈ નથી, કેમકે ભૂસ્તરના બધાજ આંકડા હિંદુઓના પુરાણીયુગની પેઠે લાખોને કરોડના જ સાબીત થાય છે.

હીથ નામના ભૂસ્તરવેત્તાને ચિંકા ટાપુમાં જમીનની નીચે ૬૨ ફુટ ઉપર પથ્થરની મૂર્તિઓને વાસણ તથા ઉપને ૩૩ ફૂટપર લાકડાની મૂર્તિઓ જડી છે. તેથી સાબિત થાય છે કે આ ૬૨ ફૂટનું પડ બંધાયું તે વેળા માણસ હતું અને ત્યારે તેનો પાપાણ્યુગ ચાલતો હતો. એથી પણ બીજી શોધ વધારે ચમકાવનારી છે. ટક્સિલોની દક્ષિણે ગ્વાનાપી અને ઉત્તરે માકાન્ગી ટાપુઓ છે ત્યાં *મમી, પક્ષીઓ, પક્ષીઓનાં ઇંડાં, અને સોના રૂપાના ખાલા ૩૬ ફુટની ઊંડાઈએ માલમ પડ્યાં! આ શોધની વિગતવાર હકીકત એ પિદ્ધાને ૧૮૭૮ના નવેમ્બર માસના વિદ્યા કળા વિવેચન નામના અમેરિકામાં છપાતા એપાનીઆમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. જે આ વાત ખરી છે તો ૭૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર માણસ હતું એ તો સિદ્ધ થયું, અને તેઓજ આ અમેરિકાના જુના વતનીઓ ઠર્યાં.

આ જમાનાનો સર્વોપરી યંત્ર શોધક.

મિ. ઇલિસન.

આ પુરૂષે આજ કાલ થોડા વખતમાં એવા ચમત્કારિક શોધો કર્યા છે કે તે જોઈ દુનિયાં દગ થઈ રહી છે. અને એ એક ઝપાટાની સાથે આ જમાનાના સર્વોપરી યંત્રશોધક ઠરી ચૂક્યો છે. એણે વાટ, આર્કરાઈટ, સ્પીટવનસન, વગેરે પાછલા જમાનાના સધળા જગ પ્રસિદ્ધ શોધકોને ભૂલાવી દીધા છે, અને ખરે દુનિયામાં એણે શોધનો એક એવો નવો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો છે કે

* મસાલો ભરી દાટી મૂકેલાં મુડદાં. મિસર દેશની પેઠે અમેરિકાના જૂના વતનીઓમાં પણ મુડદાં સંઘરી રાખવાનો ચાલ તથા કળા હતી એ તો બીજે દેશોથી પણ જણાએલું છે.

રેલ્વે જેવી ચમકતારી શોધો પણ આંગળ જતાં નક્કીમીને જંગલી ગણાય એમ દિસે છે. હુનિયાને નવી જુની કરનારો આ પુરૂષ માત્ર ૩૫ વર્ષનો છે, અને હવે પછી એ શું કરશે તે કાંઈ કહી શકાતું નથી.

એ ન્યુયાર્કનો રહેનાર જાતે એક અમેરિકન ઇંજીન છે—પ્રથમ એ કોઈ ટેલીગ્રાફ આફ્રિકામાં તારના સંદેશા લઈ જનારો નોકર માત્ર હતો. પછી તેજ આફ્રિકામાં એને કારકુની મળી. પણ એનામાં બુદ્ધિ મહા વિલક્ષણ હતી. જ્યાંથી વીજળીના સંચાળેયા સ્વારથી તેની બનાવટ તર્ફ એનું મન લાગ્યું. એ ખાઈ પીને તેનો અભ્યાસ તથા પ્રયોગ કરવા માંડ્યો. એણે થોડાજ વખતમાં વીજળી સંબંધી જે જ્ઞાન વિદ્વાનો મેળવી ગયા હતા તે સંપાદન કરી લીધું, અને તેના ચંત્રોની બનાવટથી પૂરે પૂરો વાકેફગાર થઈ ગયો. એટલું કરી રહ્યા પછી એની મહા પ્રયત્નક બુદ્ધિએ જોયું કે હજીતો વીજળી સંબંધી આપણે કાંઈ જાણતા નથી. એ સંબંધી તો હજી ઘણું ઘણું જાણવાનું છે. તે શોધવા તર્ફ ઇડીસન તન મનને ધનથી લાગ્યો. આ સમે કહેવાય છે કે એને ખાવા પીવાનું પણ પૂરું જ્ઞાન નહોતું, અને દિવસના દિવસ તે પોતાના પ્રયોગાલયમાં બરાઈ રહેતો. જ્યારે કેટલીક શોધો કર્યા પછી એણે જાહેરમાં તેના પ્રયોગો કરી બતાવવાનો આરંભ કર્યો, સારે સ્થાના વિદ્વાનોએ એને એકદમ હસી કાઢ્યો. ઘણા તો કહેવા લાગ્યા કે એ ગાંડો થઈ ગયો છે. ૧૮૭૯ માં જ્યારે એણે જાહેર કર્યું કે વીજળીની વહેંચણું હું કરનાર છું સારે ટ્રાન્સનો નામીયો શાસ્ત્રી કૌંટુમોન્સલ પોકારી ઉઠ્યો કે આ ઇડીસન કોઈ લેભાય જણાય છે કે જેને વિદ્યુતશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વ પણ હજી આવડતાં નથી.

પણ જેને હાથ કાંઈ પણ સત્ય લાગ્યું છે તે જગતના ઉપહાસથી ડરતો નથી. તે તો પોતાની લહેમાં લાગ્યોજ રહે છે. ઇડીસન એમજ કર્યું. એ પોતાના પ્રયોગાલયમાં ખંતથી મંજો રહ્યો, અને થોડા વખતમાં જન્મતને બતાવી આપ્યું કે તે કેવા મહાભારત શોધની પાછળ લાગેલો હતો. ઉપર કહેલા રસાયનશાસ્ત્રી કૌંટુમોન્સલનેજ બીજે વર્ષે પારિસ પ્રદર્શનમાં ઇડીસન તર્ફના નમુના આવ્યા તે જોઈ સાનંદાશ્ચર્યથી પોતાની બૂઝ કબૂલ કરી સાહે કહેલું પડ્યું કે વિદ્યામાં ઇડીસને ખરેખરો મહા અગત્યનો શોધ કર્યો છે. કળા કોશલ્યમાં જે એણે અનેક ચંત્રો શોધી કહાડ્યા છે તેનાં નામ જણાવતાં પણ પાર આવે એમ નથી. આજ સુધીમાં એણે ૩૬૨ જૂદી જૂદી શોધની પેટન્ટ (સર્વે) મેળવી છે તેમાં વિદ્યુદ્દીપક, (Electric

Lamp) દૂધળુંક (Telephone), સૂક્ષ્માકર્ણીક (Microphone), અને વિદ્યુદ્દેખની એ તો એવા ચમત્કારિક ચંત્રો છે કે તે જોઈ આખી દુનિયા છક થઈ ગઈ છે, અને તે વડે જગતનો ધંધો રોજગાર તદ્દન બદલાઈ જવાનો સંભવ પાસે છે. આપણા દેશમાં પણ વિદ્યુદ્દેખક ને દૂરાકર્ણીક ચંત્ર તો આવી ચૂક્યા છે.

વિદ્યુદ્દેખક એટલે વીજળીના દીવાથી ન્યુયાર્ક શહેરનો તો દેખાવજ જુદો થઈ ગયો છે. ત્યાંથી અંધાઈ અક્ષોપ થયું છે, અને રાતને દહાડો ત્યાં રંગીયામણું અજવાળું પડ્યા કરે છે. એ કારણથી હાલ શહેરની શોભા એવી વધી ગઈ છે હાલના સમાની ઇંદ્રપુરી જે પારિસ તે લજવાઈને ઝંખી પડી છે. વળી વીજળીની રોશની ગ્યાસની રોશની કરતાં સોંધી પડે છે અને તોપણ હજી તેને વધારે સોંધી કરવાનું કામ ધડીસને માથે લીધું છે. હાલ ન્યુયાર્કમાં વિદ્યુદ્દેખક તથા ટેલીફોનના તાર એટલા બધા નાંખવામાં આવ્યા છે કે જાણે શહેરને માથે એક જળીજ ગુંથી લીધી હોય એમ દેખાય છે, અને એ કારણથી રાહદારીઓને સુરજનો તાપ મુદત લાગતો નથી. ટેલીફોન હાલ ત્યાં ૮૦૦૦ વપરાય છે. ટેલીફોનની શોધ ધડીસને કરી તે જ કાળે ઇંગ્લાંડમાં ગ્રેફિસર બેલે કરી હતી, અને તેથી પહેલું માન કોને ધટે છે એ બાબત કાંઈક તકરાર છે.

જે એક સમે તારના કાગળીઆ લઈ રસ્તામાં દાડતો હતો તેને ઘેર આને સંચાઓ બનાવવાના કારખાનાઓ ધમધોઝારે ચાલી રહ્યા છે. એના એક કારખાનામાંથી દર અઠવાડીએ હાલ લગભગ ૨૫ સંચાઓ તૈયાર થઈ નીકળે છે. એ દરેક સંચાથી ૬૦ દીવા પ્રગટાવી શકાય છે, અને તે દરેક દીવામાં ૧૬ મીલિયમ્સની દીવા જેટલી રોશની રહેલી છે. ખીજું કારખાનું વીજળીના છૂટા દીવા બનાવવાનું છે. ત્યાં ૮૦૦૦૦ દીવા એકા વખતે તૈયાર થાય છે. એ દરેક દીવામાં ૧૬ મીલિયમ્સ જેટલો પ્રકાશ હોય છે અને તે ૧૬૦૦ કલાક સુધી બળ્યા કરે છે. ધડીસને એક દીવા ૨૫૦૦ કલાક સુધી બળ્યા કર્યો હતો. તેના એક ચંત્રની મદદથી એક વખતે ૧૦,૫૦ દીવા સળગ્યા હતા, અને તે સઘળાનું તેજ ૧૬૦૦૦ મીલિયમ્સનો આવે. જેટલું માલમ પડ્યું હતું. તેણે મોટામાં મોટું ચંત્ર બનાવ્યું હતું તેનું

* એ વડે વીજળીના સંદેશમાં આપણા હસ્તાક્ષર જઈ શકે છે, અને તેથી આપણા મિત્રોને આપણા હાથનો કાગળ મળ્યા જેટલુંજ સુખ તેઓ ખાત્રી થાય છે.

વળમ ૧૫ ટનનું હતું. તે યંત્ર લંડન માંકલાવવામાં આવ્યું છે. આવી આ-
પચુક્તિની મહેનતે ઇડીસન નેતજેતામાં સહેજ તવંગર થઈ ગયો છે અને
હજી બહુ થશે.

ઈડીસન ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે વિદ્યુદ્દીપકના મોટા મોટા યંત્રો
ખનાવે છે ખરો, પણ એને તે પ્રસંદ નથી. ઘણી રોશની આપે એવા મોટા
યંત્રો કરતાં તે બધાને ખપ લાગે એવા વીજળીના નાના દીવા ખનાવવા
તરફ વધારે ખાતી છે. એના મનમાં એમ છે, કે ગ્યાસના દીવાથી ઉગ્ગસ કાંઈક
વધારે આપે પણ કિંમતમાં તેનાથી સસ્તા પડે એવા વીજળીના દીવા
ખનાવવા, એ વધારે લોકોપયોગી તથા ફાયદાકારક છે. એમ કરવાને
પણ તે શક્તિમાન થયો છે, અને હાલ ન્યુયાર્ક ખાતે લાખો રૂપિયા ખર્ચા-
ને ગ્યાસના જેવા નળ મૂકવામાં આવ્યા છે, અને તે વડે ઘેર ઘેર ને ઓર-
ડે ઓરડે અજવાળું વેચાતું આપી શકાય છે. ઇડીસનની ધારણા તો
એમ છે કે થોડા વખતમાં ગ્યાસના દીવાઓ જામીને ગામેગામ વીજળીની
રોશનીજ થઈ રહેશે.

ઇડીસનને શોધેલા વીજળીના પરાક્રમ એટલેથીજ બસ થતા નથી.
જેમ વરાળથી બળ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વીજળી વડે બળ ઉત્પન્ન થઈ
શકે અને વળી તે વરાળથી ઘણુંજ જોરાવર એમ એણે સાબીત કરી
આપ્યું છે. એટલુંજ નહિ પણ રોશનીની માફક એ બળ ઘેરઘેર વેચાતું
આપી શકાય એવી પણ એણે ગોઠવણ કરી છે, અને તેમ કરી આપનારી
એક કંપની ન્યુયાર્કમાં તેનું કામ ચલાવવા લાગી છે. આ શોધની અસર
કારીગરીની ઉપર આગળ જતાં ઘણીજ થશે. હરેક કામના હાઈ માણસે,
સંચા પોતાના ઘરમાં રાખ્યા હોય તો આ બળ ખરીદ કરી તે પોતાની
મેજેજ પોતાનું કામ કરી શકશે. હાલ જે કાપડ વણવા વગેરેના મોટામોટા
સંચાઓ છે તેની કાંઈ જરૂર રહેશે નહિ, કેમકે હાલ વરાળ બળ એકજ
ઠેકાણે રહી શકે છે, અને તેથી તેને લાયક સંચા મોટા કરવા પડે છે. પણ
વીજળીના કારખાના વડે વિદ્યુદ્બળ ઘેરઘેર જોઈએ તેટલું આપી શકાતું
હોય, તો તો વણકરોને નાનાં નાનાં યોગ્ય સંચા મળે, તો તે પોતાની મેજેજ
ઘેર બેઠા પોતાનું કામ કરી શકે. આપણા દેશી કારીગરીવાળાઓએ આ
બે વાતની તપાસ કરતા રહેવું જોઈએ.

ઇડીસનની તૃણા તો આથી પણ મોટી છે. એ કહે છે કે વરાળ
બળને કંઠાડી વીજળી વડેજ રેલવે ચલાવું સારું હું, ખરો. આ વાત નાના

પાયા ઉપર તો ન્યુયાર્ક, બર્લિન વગેરે કેટલેક ઠેકાણે અમલમાં પણ આવી ચૂકી છે. ન્યુયાર્ક ખાતે વીજળીનો રેલવે એવો જાયો બાંધેલો છે કે તેની હેઠળથી ટ્રામવે અને બીજી ગાડીઓ પસાર થઈ શકે છે. આ રેલવે ૪૦ મૈલ લાંબો બાંધેલો છે. ઇડીસને પોતે પ્રયોગ કરી જોવાને માટે પોતાનો એક નાનો ગાડા મૈલનો રેલવે બાંધ્યો છે. એ પ્રયોગમાં કુતેહ મળવાથી એણે બીજો ત્રણ મૈલનો બાંધ્યો છે, અને તેમાં કુતેહ મળશે તો તેની પાકી ગણતરી કરી બીજા દેશો ખાતે વીજળીના રેલવેઓ બાંધવાનું કામ તે પોતાનેજ માથે લેવા ધારે છે. ઇડીસનના રેલવેનું માપ ૩૩ ફુટનું અને એન્જીનો ૩ ટન ભારે રાખ્યા છે. દશ દશ મૈલ ઉપર સ્ટેશન બાંધવાં અને ત્યાં વીજળીનો યંત્ર રાખવો કે એન્જિન આવીને વીજળી ખપી ગઈ હોય તેને ઠેકાણે બીજી બરી લે. ઇડીસનની ગણતરી પ્રમાણે આ એન્જિનો દર કલાકે ૮ થી ૪૦ મૈલ સુધી દોડી શકશે, અગર જો એના પ્રયોગને માટે બાંધેલા રેલવે ઉપર તો ૧૦૦ મૈલ સુધી તે જાય છે. સપાટ જમીન ઉપર આ રેલવે બાંધવાનો દર મૈલે ૭૦૦૦ રૂપિયાનોજ ખર્ચ ગણવામાં આવ્યો છે. પણ ખર્ચનો ઘણો ઉગારો તો બાંધવા કરતાં ચલાવવામાં છે. એક હાંકનાર સિવાય બીજા કોઈ માણસનો એમાં ખર્ચ પડતો નથી.

આ બધી હકીકત બેશક બહુ અચંબો ઉપજાવનારી છે. આ ઓગણીસમો સેકંડોજ મહા દેવતાઈ જણાય છે. એણે પોતાની પહેલી વીસી પૂરી થતાંજ કળા કૌશલ્યના એવા ચમત્કાર દેખાડ્યા કે જેનું સ્વપ્નું પણ પાછલા જમાનામાં કોઈને આવું નહોતું. આગગાડી, ટેલીગ્રાફ, ને ભાતભાતના વરાળ યંત્ર પહેલવહેલા આ સેકંડામાંજ નીકળ્યા, અને તે જોઈ અચંબામાંથી આપણે તો હજી બરાબર મુક્ત થયા નથી, અને બનાવવા કરવાનો તો ખ્યાલ પણ હજી આપણા મનમાં આવ્યો નથી, એટલામાં યૂરોપનો સુધારો ઠેકડો ભારી આગળ જવા માગે છે. ખરે હાલ જેમ બળદની ગાડીને આપણે તુચ્છ જંગલી યંત્ર ગણીએ છઈએ, તેમ આગગાડીને પણ ગણાઈ જવાના દહાડા પાસે આવ્યા છે. વરાળનો જમાનો ઉતરી વીજળીનો એસતો હોય એમ જણાય છે. હિંદુસ્તાન ક્યારે જાગશે ને સુધારાના આ પ્રવાહમાં ખેંચાશે આપણે તો હજી વિચાકળામાં હતા તેવાને તેવાને તેવાજ તુચ્છ છઈએ, અને યૂરોપ તો આ પ્રમાણે આગળ દોડ્યું જાય છે. દેશી વિદ્વાનો ઉઠો, તમારી કુરળે સંભાળો ને દેશના લાખો રૂપિયા તમારી કેળવણી પાછળ ખર્ચાય છે તેને પરમેશ્વર પ્રીતે કાંઈ પણ મળે પાડો ! તથાસ્તુ !

આરોગ્યરક્ષણ ચામડી.

આરોગ્યરક્ષણનો વિધિ દેખાડતાં પ્રથમજ અમે ચામડીનો વિષય લીધો તે નેઈ સાધારણ વાંચનારને આશ્ચર્ય લાગશે ખરું, પણ જેમ જેમ તે આગળ વાંચતો જશે તેમ તેમ, માલમ પડશે કે બેશક ચામડી તો આરોગ્યરક્ષણને ધણજ અગત્યની છે. એનો અથવા કોઈ પણ અંગનો રક્ષણવિધિ સમજવા માટે તત્સંબંધી શારીરિક વિધાનું કેટલુંક જ્ઞાન જરૂરનુંજ છે, અને તેથી અમે અંગના સહેજસાજ વર્ણન કરીએ તથા તેના ધર્મ સમજાવીએ તેથી ન કંટાળતાં તે ઉપર વિશેષ લક્ષ રાખવું એવી અમારી સર્વે નિતાસુએને પ્રથમ સૂચના છે.

ચામડીને સાત પડ આપણામાં કહેવાય છે, પણ ત્રણ તો દાકતરોની શોધથી પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થયાં છે:—રક્ષકચર્મ, રંગિતચર્મ, અને ત્વચાચર્મ.

રક્ષકચર્મ (Cuticle) એ સૌથી ઉપલું પડછે—દ્રાણો ધાય છે સારે જે ઉપસી આવેછે તેજ. એ પડની ચામડી પાતળી, પારદર્શક, અને લાગણી વિનાની છે, તથા એમાં લોહીની નસો કોઈ પણ દેખાતી નથી. તેથી એ પડનેજ ન્યારે તજવીજથી કાપી કે છોલી નાંખવામાં આવે છે, સારે લાગતું કે લોહી નીકળતું નથી. રક્ષક ચર્મનું કામ એ છે કે ત્વચાચર્મને બાહ્ય વદાયોના ધર્મણથી બચાવવું. તેને બાષ્પભવનથી અતિશય સૂકાઈ જવા ન દેવું, તથા વચમાં આવી તેની ઉપર અતિ તિવ્રપણે સ્પર્શજ્ઞાન થતાં અટકાવવું. રક્ષકચર્મ કેવું રક્ષણકર્તા છે તે આપણને ન્યારે કોઈ ઠેકાણેથી તે ઉખડી ગયું હોય છે સારે બરાબર અનુભવમાં આવે છે. સારે માલમ પડેછે કે નીચેનું પડ એવુંતો આળુંછે કે તેને જરાપણ સ્પર્શ થઈ શકતો નથી, અને એટલા સ્પર્શથી પણ મગજને કેવળ વેદના સિવાય બીજું કંઈ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી.

કુદરતની કેવી દયા છે કે હાથેલી તથા પગનાં તળીયાં જે પળે પળે કાઢને કોઈ વસ્તુનો સ્પર્શ કરવામાં રોકાએલાંજ છે, સાંનું રક્ષક ચર્મ જન્મથીજ જન્મું કરેલું છે, અને જેમ જેમ સાં ધર્મણ વધારે થતું જાય તેમ તેમ તેમ સ્પર્શ વધારે કઠણ અને જન્મું થતું જાય એવો તેનામાં ગુણ મૂકેલો અને સ્ત્રી જેવી કોમળ જાતિની પણ આંગળીનું ટેરવું ભરવા સીવવાના બહુ અભ્યાસથી કેવું કઠણ થઈ જાય તે સર્વેને જાણવામાં છે. નખ એ પણ એક

આ રક્તચર્મનું વધારેનું ઇંપ છે, અને તેમાં સ્પર્શસ્થાન નથી એ આપણે સર્વે જાણીએ છીએ.

રંગીત ચર્મ એ પોચું, માવા જેવું અને નીચલા તથા ઉપલા પડની વચ્ચેમાં વચ્ચેમાં આવેલું છે. એમાં પણ રક્તરજ્જુઓ કે જ્ઞાનતંતુઓ નથી.

રંગીત ચર્મનો વિશેષ ઉપયોગ હજી જરાબર જાણ્યામાં આવ્યો નથી, પણ માણસોનો કાળો ગોરો રંગ એના ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ એ પડનો રંગ કાળો, તેમ એની જાડાઈ વધારે માલમ પડે છે. એ કારણથી યૂરોપિયનોમાં એ પડ બાગ્યેજ ઓળખાય એવું અને હાલની લોકમાં ઘણું દળદાર હોય છે.

ત્વચાચર્મ એ ઉપલા બે પડની નીચે તે બંનેથી જાડું, અને ચરબીની ઉપર આવેલું છે. એમાં નાના નાના રક્તરજ્જુ જ્ઞાનતંતુઓ એટલાબધા અનંત આવેલ છે કે જાણે એ ચર્મ તેનુંજ બનેલું હોય એમ દેખાય છે. સોયની અણી સરખી પણ શરીરના ગમે તે ભાગમાં ઘેંચીએ તો દુઃખ લાગી લોહી નીકળ્યા વિના રહેતું નથી. તેનું કારણ એજ છે કે ત્વચાચર્મમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં રક્તરજ્જુ ને જ્ઞાનતંતુ કોઈને કોઈ આવેલો જ હોય છે. આ રક્તરજ્જુ ને જ્ઞાનતંતુ કેટલા બારીક તેનો વિચાર પણ ત-એ કરી શકશો નહિ.

ત્વચાચર્મના શરીરમાં ચાર કર્તવ્ય છે. ૧ પરિસ્વેદન રૂપે લોહીમાંથી બગડી ગયેલા પદાર્થોનો ઉત્સર્ગ (Exhalation) એટલે શરીરમાંથી તેને બહાર કાઢી નાંખવો—૨ શરીરના ઉષ્ણતામાનનું સમતોલન કરવું—૩ બહારના પદાર્થોનું ઓપણ (absorption) એટલે ચૂસીને શરીરમાં ગ્રહણ કરવું—૪ સ્પર્શસ્થાન એટલે બાહ્ય પદાર્થોનો સ્પર્શ થયાથી તેનું જ્ઞાન મગજને પહોંચાડવું.

પરિસ્વેદન ક્રિયા બે રીતે ચાલે છે:—દૃશ્ય અને અદૃશ્ય. દૃશ્ય એટલે પરસ્વેદનાં ટીપાં બહાર આવતાં જણાય છે, સારે તો બધા તેને દેખી શકે છે; પણ જે પરિસ્વેદન અદૃશ્ય ચાલે છે તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ થોડાનેજ હશે. કેટલાકનો અદૃશ્ય પરિસ્વેદન થાય છે એ વાતજ જાણતા નથી, અને તેમની ખાત્રીને સાફ અંમે કહીએ છીએ કે અદૃશ્ય પરિસ્વેદન પાણી ન થતાં વરાળરૂપેજ બહાર નીકળી હવાની સાથે મળી જાય છે. જો તમારા શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર આરસીનું પૃષ્ઠ થોડા વખત સુધી રાખશો તો ત્યાંથી ખસેડીને તુર્ત જોતાં તેની ઉપર વરાળનાં યુંદ વળગેલાં તમને પ્રત્યક્ષ માલમ પડશે.

એક દિવસમાં એક માણસના શરીરમાંથી આ ઔદસ્ય પરિસ્વેદનદ્વારે કેટલો બધો મળ નીકળી જાય છે તે તમે જાણશો ત્યારે આશ્ચર્યજન પામશો, પણ તે ખરેખરી દાકતરોએ અનુભવથી સિદ્ધ કરેલી વાત છે. સાન્કટોરિયસ નામના પુરૂષે દરરોજ ત્રીશ વર્ષ સુધી પોતે જે ખાતો પીતો તથા મળોત્સર્ગ કરતો તે તોળી જોયું હતું, અને તે ઉપરથી તેને માલમ પડ્યું કે ૮ શેર બોજ અન્ન પાણીનો શરીરમાં આવતો તેમાંથી ૩ શેર બ્રાડ પિશાબ-વાટે અને ૫ શેર પરસેવો થઈ નીકળી જતો. આ પ્રયોગમાં કસર એ હતી કે શ્વાસો શ્વાસની ક્રિયાવટે જે પદાર્થ નિરંતર શરીરમાંથી નીકળી જાય છે તેનો હિસાબ એમાં ગણવામાં આવ્યો નહોતો. માટે લેવોઈઝર નામના પ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ રસાયન શાસ્ત્રીએ પોતાના એક મિત્રની સાથે મળીને જૂદી રીતના પ્રયોગ આરંભ્યા. હવાની આવ જન થઈ શકે એવા પદાર્થનો એક કોથળો બનાવી તેમાં એક મિત્રને બેસાડી તે સીવી લીધો, અને તેનાં મોં સાથે એક નળી એવી ચોટાડી રાખી કે તેમાં થઈને તેનો શ્વાસોશ્વાસ કોથળાની બહાર નીકળી જાય, પણ પરિસ્વેદનથી જે વરાળ નીકળે તે કોથળાની કોથળામાં જ રહે. પછી કેટલાક વખત દેડ કોથળા સહિત તે માણસને તોળ્યો, અને જેટલું વજન ઓછું થઈ ગયેલું માલમ પડ્યું તેટલું ફેંફસાંની માફતે નીકળી ગયું એમ સિદ્ધ કર્યું. ત્યાર પછી કોથળામાંથી કાઢી તે માણસને તોળ્યો, અને જોયું કે એટલા વખતમાં એનો બાર કેટલો ઓછો થયો છે. હવે જે એ માણસના તોલમાં ફેર માલમ પડ્યો તેમાંથી ફેંફસાંમાંથી નીકળી ગયેલો બાર બાદ કરતાં જે રહ્યું તે પરસેવાનું માપ છે એમ સાબીત થયું. આ રીતના કેટલાક પ્રયોગોથી લેવોઈઝરે નિશ્ચય કર્યો કે પ્રત્યેક મિનિટે માણસના શરીરમાંથી ફેંફસાંવાટે ૭ ટ્રેન, અને ચર્મદ્વારે ૧૧ ટ્રેન (એટલે ૨૪ કલાકમાં ૩૩ ઔંસ) મળોત્સર્ગ થાય છે.

આ ગણતરીમાંએ કદાપિ કાંઈ અગણ્યા કારણથી ફેર રહ્યો હશે, તોપણ ન્યારે આપણે વિચાર કરીશું, કે પરસેવાને નીકળવાનું એકજ અંગ નહિ, પણ શરીરનું પ્રત્યેક છિદ્ર છે, ત્યારે એ આંકડો આપણને બહુ મોટો નહિ જણાય. વળી એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે માણસ માણસની પ્રકૃતિ, આહારવિહાર, અને વાતાવરણાદિક ઉપાધિઓના કારણથી, તેમાં એટલો ફેર પડી જાય છે કે એ આંકડો કાંઈ બધાને લાગુ પડી શકતો નથી, જમ્યા પછી, ઊંઘમાં, ચોળ્યા મસળ્યાથી, અને સૂકી ગરમ હવામાં વધારે; અને

ન્યારે પાચનશક્તિ મંદ પડી ગઇ હોય ત્યારે તથા બેજવાળી હવામાં ઝીંછો પરસેવો થાયછે,

આતો અદૃશ્ય પરિસ્વેદની વાત થઈ. તાપ અથવા શંખ મહેનતથી જે પરસેવો છુટેછે તેનો એથી બેશક વધારેજ છે. મજબૂત માણસ એક કલાકજ ખરેખરી શખ કસરત કરે, તો તેના શરીરમાંથી બેશર ત્રણશર પાણી તેટલાજ વખતમાં નીકળી જાયછે.

આવા અગત્યની આ પરિસ્વેદનક્રિયા શા કારણથી મંદ પડી જાય છે, તથા તેમ થવાથી શા માટે પરિણામ થાયછે તે હવે જોઈએ. આમડીને ન્યારે ટાઢનો ઝપાટો લાગેછે, ત્યારે તેમાં રક્ત રજ્જુઓ જે આપેલી છે તે સંકોચાઇ જઇ લોહી મધ્યેના લાલ રજકણોને તે સાં આવવા દેતી નથી. આ કારણથી આમડી ફીકી, ખધાએલી, અને પોતાનું કામ કરવાને ધણે દરજ્જે નાલાયક થઈ જાયછે. સ્પર્શશક્તિ પણ ઓછી થઈ જાયછે. પણ આટલેથીજ ખરાબીનો છેડો આવતો નથી. લોહીના રજકણોમાં જે મળ અથવા વિકૃત પદાર્થ રહેલો છે તે બહાર નીકળવા પામી ન શકવાથી શરીરમાંજ ફરતો રહેછે. હવે જો આ મળ શરીરમાં રહે, તો લોહીને બગાડી નાંખી ઘણી ખરાબી કરી નાંખે, અને તેથી ઇશ્વરની એવી રચના છે કે મળોત્સર્ગની જે બીજી ઇંદ્રિયો છે તેને એ વધારાનું કામ ધણું કરીને કરવું પડેછે. આંતરડાં, યુદ્ધ (Kidneys), કલેજ, અને ફેફસાં એ ચર્મની સાથે મળીને હમેશાં મળોત્સર્ગનું કામ કર્યા કરેછે. આમડી ન્યારે ઉપર કંઈ તે રીતે પોતાની તર્ફનું કામ કરવાને અશક્તિમાન થાયછે, અને તે કામ કેટલું બધું છે તેનો તો આપણે હિસાબ કાઢી ચૂક્યા છઈએ, ત્યારે આંતરડાં, યુદ્ધ, કલેજ, અને ફેફસાં ઉપર બારે બોળે આવી પડેછે, અને જો તે અસાધારણ મજબૂત નથી હોતાં તો તે રોગીષ્ટ થઇ જાય છે. ચોમાસામાં વધારે પિશાબ છુટેછે તેનું કારણ પરસેવો ઓછો થઈ ગયોછે એજ છે. પાણીમાં વધારે ફરવા હરવાથી ઝાડો લાગે એમ તો ધરડાંઓ કહેતાંજ આવેછે. જો ફેફસાં નબળાં હોયછે, તો એ સરદીના વખતમાં ઉધરસ થાય છે, અને વખતે ક્ષયી રોગનો પાયો નાંખાય છે. આ બધાનું ખરૂં કારણ એ અંગોના વિકારમાં રહેલું નથી, પણ એ છે કે શરદીથી આમડીની પરિસ્વેદન ક્રિયા મંદ પડી ગઈ છે. એ પ્રમાણે આમડીના સહાયી મળોત્સર્ગક અંગજીન્ડુખી થાય છે એટલું નહિ, પણ બીજા અધિકાર

જાળા અંગપણુ વખતે (sympathy) સમભાવના ધર્મથી રોગમાં ફસાઈ પડે છે. જો સ્નાયુઓ નબળા હોય છે તો મંધિવા, અને જ્ઞાનતંતુઓ નબળા હોય છે તો માથું દુખવા, વગેરેના તેને લગતા રોગો થાય છે.

પરસેવાથી લોહીમાંનો મળ નીકળી જાય છે એટલુંજ નહિ, પણ ચામડી નરમ તથા સ્નિગ્ધ થઈ રહે છે, અને તેથી એના જે જે ધર્મ છે તે બળવવાને તે વધારે શક્તિમાન થાય છે.

હવે, ચામડી આપણા શરીરનું ઉષ્ણતામાન શી રીતે જાળવી રાખે છે તે જોઈએ. નિરંતર આપણા શરીરમાં કેટલીક ક્રિયાઓથી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થયાં કરે છે. અને કેટલીક ક્રિયાઓથી તે ખપી જાય છે. જ્યાં સુધી ગરમીની પેદાશ ને ખપત સરખીને સરખી રહે છે, ત્યાં સુધી માણસનું શરીર આરોગ્ય રહે છે. હમેશના માપ કરતાં ગરમી વધતી કે ઓછી થઈ ગઈ કે તુર્ત તનદુરસ્તીમાં બિગાડ થાય છે. માટે આપણા શરીરનું ઉષ્ણતામાન કાયમ રહેવું એ ઘણીજ અગત્યની વાત છે, અને તે સાથે પરમેશ્વરે આપણા શરીરનો સંચો એવી અજબ રીતનો બનાવ્યો છે કે માણસ ગમે તો બઢીની પાસે જઈને ખેસે કે બઢીમાં ચાલે, શાહરાના ધગધગતા રણમાં ખરે ખપોરે મુસાફરી કરે, કે ઉત્તર ધ્રુવ તરફના મુઝકો જ્યાં પાણી ઠરી ગયેલું હોય છે ત્યાં જઈને વસે, પણ એના લોહીનું ઉષ્ણતામાન એનું એજ રહે છે. મનુષ્ય દેહના આ ચમત્કારિક ધર્મને લીધેજ તે સાર્વભોમવાસી થઈ શકે છે. એમ જો ન હોત, તો જ્યાં જન્મ્યો ત્યાંજ તેને પોતાની જિંદગી પૂરી કરવી પડત. ગરમ દેશમાં જાત તો લોહી ઉકળીને, અને ઠંડા દેશમાં જાત તો ઠરીને, તે તત્કાળ ત્યાં મરણ પામ્યા વિના રહેત નહિ.

આ પ્રમાણે ઉષ્ણતામાનને જાળવી રાખનારાં સાધન બે છે:— ચામડી અને ફેફસાં. આપણે બેઠા અથવા સાધારણ હરતા કરતા હોઈએ છઈએ, ત્યારે શરીરમાં જે ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે તે અદૃશ્ય પરિસ્થેદનથી બહાર નીકળી જાય છે. પણ જ્યારે ભારે મહેનત કરવામાં આવે છે, ત્યારે શરીરમાં વિશેષ ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેને નીકળી જવા માટે વિશેષ સાધનોત્તી જરૂર છે. તેથી ફેફસાં વધારે અચળ થઈ અપાટાબંધ વધારે શ્વાસ બહાર કાઢવા લાગે છે. અને તેમ જ ચામડીમાંથી પરસેવાના ડ્રૂઆરા નીકળે છે. આમ થવાથી વધારાની ગરમી આપોઆપ શરીરમાંથી નીકળી જાય છે. તેમજ ઉંઠાણમાં વધારે તાપ પડવાથી શરીરમાં વધારે ગરમી પે-

સે છે, સારે પણ તે એજ રીતે બહારનીકળી જાય છે. જ્યારે આસપાસની હવા બહુ ઠંડી હોય છે, સારે પણ આપણા શરીરની ચામડી તેનું ઉષ્ણતામાન ધણું કરીને કાયમજ રાખે છે. તેનું કારણ એ છે કે જેમ જેમ ચામડીની ઉષ્ણતા બહારના વાતાવરણના સ્પર્શથી ઓછી થતી જાય છે, તેમ તેમ શરીરમાંની ગરમી ત્યાં આવી તેને પોતાનાં મિજબન ઉપરજ રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એવે સમે હમેશ કરતા શરીરમાં ગરમી વધારે ઉત્પન્ન થાય છે, અને પરિસ્થિતિ મંદ પડી જવાથી તેનો તે કામમાં ઓછો ખર્ચ પડે છે. શિયાળામાં મહેનત કરવાનું તથા ગરમી પેદા કરે એવા પદાર્થો ખાવાનું મન થાય છે એ સ્વાભાવિકજ છે, કેમકે એ સમે શરીરમાં વધારે ગરમી પેદા કરવાની જરૂર છે, અને તે કુદરત પોતાની મેળે માગી લે છે.

ચોપણ ક્રિયા ચામડીમાં કેટલીક એ કામ કરનારી રજ્જુઓ આવેલી છે તે વડે થાય છે. એને ચોપણ રજ્જુઓ કહીએ. જે ઉપલાં બે પડ ન હોય, તો તો ચામડીને જે જે પ્રવાહી પદાર્થોનો સ્પર્શ થાય તે બધા આ રજ્જુઓવડે શરીરમાં ચુસાઈ જાય. આ બે પડ છે, તોપણ તેમાં થતે એ એ રજ્જુઓ કેટલુંક ચોપણ વખતે કરી શકે છે. પારાની ઔષધિઓ શરીરપર ધસીને લગાડવામાં આવે છે, તો તેની અસર પેટમાં પણ વખતે થએલી માફક પડે છે. જમાલગોટા જેવા સખ જીવાળનાં તેજ શરીરપર ધસ્યાથી પણ માણસને જીલાળ લાગે છે. હવા તથા પાણીમાં ધણીવાર રહેવાથી તેમાંના કાંઈ અંશ આપણા શરીરમાં ચુસાઈ જાય છે એમાં કાંઈ શક નથી, પણ કેટલે દરજ્જે તે હજી મુકરર થયું નથી. એક દાકતરે પ્રયોગ ખાતર એક ઘરોળીને કેટલાક દિવસ સુધી બૂખી રાખી બહુજ સૂકવી નાંખી, અને પછી એક પાણીનું વાસણ બરી તેમાં પૂછડી તથા પાછલા પગજ બૂડે એવી રીતે કેટલાક વખત સુધી લટકાવી રાખી, તો તેનું આખું શરીર પાણું હતું તેવુંજ હજીપણ થઈ ગયું.

ચામડીનું ઉપલું પડ ખસેડી નાંખવાથી તો ચોપણક્રિયા અપારાબંધ ચાલે છે. બગેલી કે, ફેલાવાળી આળી ચામડી ઉપર ઢેરી ઔષધી ચોપડવાથી ધણીવાર મૃત્યુ થએલાં છે. કોઈ વખત તાવના રોગમાં કવીનાઇનની પિચકારી મારવામાં આવે તે બાધા કરતાં પણ વધારે સારી અસર કરે છે તેનું કારણ એજ કે ચોપણ રજ્જુઓની માર્ફત તુર્ત લોહીમાં તે કવીનાઇન ફરતું થાય છે. ઢેરી જાનવરોના ડંસથી માણસ મરણ પામે છે

તે પણુ આ ચોપણુ રજ્જુઓની ક્રિયા વડેજ. હવામાં ઉડતા રોગ તે શ્વાસ માર્ગે તેમજ આમડીમાં થઇને પણુ શરીરમાં પેસી શકેછે; મલેરિયા એટલે વનસ્પતિના ફાહાવાણુથી નીપજતું એર શ્વાસ કરતાં પણુ સ્પર્શદ્વારે વધારે પેસેછે એમ જાણવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી પણુ આમડીને બને ત્યાંસુધી ઢાંકી રાખવાનું એક વિશેષ કારણ મળેછે. નાહાવા ધોવાની ચોખ્ખાઈ ન રાખવાથી આમડી ઉપર જે મેલ એકઠો થાય છે તેનું પણુ એરી સત્ત્વ આ ચોપણુ રજ્જુઓની માર્ફતે પાછું શરીરમાં પેસી જાયછે.

સ્પર્શસ્થાન આમડીમાં સ્નાનતંતુઓ આવેલા છે તેની માર્ફતે થાયછે. એ સ્નાનતંતુઓ નખ અને વાળ સિવાય બધે ઠેકાણે શરીરમાં જળની પેટ્ટે સર્વત્ર પથરાઈ રહેલા છે. જો સ્પર્શસ્થાન ન હોત, તો આપણા શરીરને થું થાયછે તેનું કાંઈ પણુ આપણને બાન રહેત નહિ, અને વખતે તે બળીને કે છુંદાઇને નાશ થઇ જત ત્યાંસુધી પણુ આપણે કાંઈ જાણત નહિ. એક દર્દી જેના હાથપગના સ્નાનતંતુઓ છેક મરી ગયેલાં હતાં, તેની આગળ ઉકળતા પાણીનું વાસણ પડેલું હતું. તેમાં તેણે એક પગ બાળ્યો ત્યારે કાંઈપણુ લાગ્યું નહિ, પણુ તેમાંથી કાઢીને જોયછે તો પગે એક મોટા ફેફસો થઈ આવેલો. આ ઉપરથી સમજશે કે સ્પર્શસ્થાન કેવા અમલનું છે. જેમ ગરમીનું, તેમજ ઠાઠનું પણુ સમજવું. જો ઠાઠ વાયછે એ વાતનું જ્ઞાન આપણને આ તંતુઓની માર્ફતે થતું ન હોત, તો આપણે ગરમીથી ઠંડી હવામાં એકલીવાર સુધી બેસી રહેત, કે પરિસ્વેદન ક્રિયાજ બંધ પડત એટલું નહિ, પણ આપ્તા શરીરની ગરમી ધીમેધીમે ઓછી થઈ આપણે વખતે મરણુ પણુ પામત.

આ ઉપરથી માલમ પ્રકારે કે આમડીનાં પરિસ્વેદનાદિક ચારે કર્મ કેવાં અગત્યનાં છે. એ ચાર કામ કરવાને લાયક સદા આપણા શરીરની આમડી રહે તે માટે આપણે બહુજ કાળજી રાખવી જોઈએ, કેમકે એમ જો નહિ કરીએ, તો આમડીજ નહિ પણ શરીરનો આપ્તા સંચો ધીમે ધીમે બગડી ખરાબ થઈ જાય, અને પરિણામે દુઃખકાયક રોગોની સાથે મરણુજ નીપજે.

પ્રથમ અગત્યની વાત તો એ બાબતમાં એ છે, કે પરસેવાથી જે એલ નીકળે છે, તે કરીને આમડી ઉપર એકઠો થવો ન જોઈએ. એ મેલ એકઠો. થવાથી શરીરનાં છિદ્ર પૂરાર્ધ જઇ આમડીમાંથી બેમાલુમ પરસેવો

નીકળતો બંધ પડેછે, અને તેમ થયું એટલે લોહીમાંના વિકૃત પદાર્થો તેમાં ને તેમાંજ કાયમ રહી અનેક પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. બીજું આમડી-પર ચોહાંટી રહેલો મેલ પણ ચોપણ ક્રિયાથી પાછો લોહીમાં જતો રહેછે.

શરીરને સ્વચ્છ રાખવામાં સંભાળથી દરરોજ નાહાવું ધોવું એ આપણી પહેલી દરજ્જા છે. નાહાવું તે નામનું—એક ક્રિયા દાખલજ નહિ,—પણ ચોળી મસળીને શરીરનો સઘળો મેલ નીકળી જાય એ રીતે નાહાવું જોઈએ. સામુ અથવા તેવી હરકોઈ વસ્તુ મેલને કાપે એવી હોય તે શરીર-પર ખૂબ ચોળી, શરીરના સાંધા વિગેરે જે ભાગમાં પરસેવો બહુ થવાથી મેલ ધણો થાયછે, તે ભાગ વિશેષ કાળજીથી ચોળી ચોળીને સાફ કરવા. પાણીની કસર કરવી નહિ. નાહી રહ્યા પછી એક મોટા ખરબચડા અંગુ-ચ્છાવડે આખા શરીરને ખૂબ ધસી ધસીને લૂછવું. એ ધર્મણુથી આમડી ઉપરનો મેલ નીકળી જાયછે એટલુંજ નહિ, પણ નીચેની સ્નાયુઓમાં લોહી ભરાઈ આમડી તથા પોતાનું કામ કરવાને વધારે યોગ્ય થાય છે.

નદીના કે દરીયાના બહોળા પાણીમાં નાહાવાનું બની શકે તો, એના જેવું બીજું કંઈ સાફ નથી. જીવતા પાણીના પ્રવાહથી મેલ એની મેળે ધસાઈ જાયછે, અને શરીરના છિદ્રોનાં મોં બહુજ સારી રીતે ઉઘડેછે. પણ નદીએ કે ઉત્તારમાં કોઈપણ ઠેકાણે નાહાતી વખતે ઠંડા પવનનો સપાટો આમડી ઉપર લાગે એમ હોવું જોઈએ નહિ. ટાઢું પાણી ખમાઈ શકે, તો તે કંઈ શરીરને નુકશાન કરી નથી, પણ ઉલટું આમડીને કઠણ અને મ-જબૂત કરનાર છે.

ઝોંઘામાં ઝોંઘું એક વારતો દરેક માણસે દહાડામાં નહાવુંજ જોઈએ, અને ગરમ દેશમાં તો બે વાર નહાય તો વધારે સાફ એમ દાક્તરો ભલામણ કરેછે; કેટલાક આજસુ માણસ છે કે ઠંડીના વખતમાં પરસેવો થતો નથી, તે વખતે કંઈ હમેશાં નહાવાની જરૂર નથી, પણ આ તેઓની મોટી ભૂલ છે. આપણે પાછળ દેખાડી ગયાછીયે કે શિયાળામાં પણ બે માણસ પરસેવો તો પુષ્કળ થયાજ કરે છે, અને તેથી મેલ કાઢી નાખવા દરરોજ નહાવું જોઈએ અને તે પણ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ચોળી ધસીને પુષ્કળ પાણીએ.

શરીરશુદ્ધિને માટે નહાવું એજ બસ નથી. કપડાં પણ સાફ રાખવાં જોઈએ. પરસેવામાંથી જે મેલ નીકળે છે તે લૂગડામાં ભરાઈ જાય છે, અને તેમાંથી પાછો તે શરીરમાં સોપણ ક્રિયાવડે દાખલ થઈ શકે. માટે જેમ આમડીને

તેમજ તેની ઉપર સ્પર્શ કરીને રહેતાં લૂગડાંને પણ દરરોજ ધોઈને સાફ રાખવાં જોઈએ. નાહીને નવાં નિર્મળ વસ્ત્ર ધારણ કરવાં એવો જોઆપણો પ્રાચીન આચાર તે ધણીજ ઉઠાપણુ બરેલો છે, પણ હાલ તે નામનોજ આપણામાં રહેલો જણાય છે. કટલાક લોક દરરોજ ધોએલાં ધોતીયાં પહેરે છે, અને તે બહુ સાફ છે. પણ જેમ ધોતીયું, તેમજ ઝોઝામાં ઝોઝું બદલ તો દરરોજ બદલવું જોઈએ. અસલ આપણા લોક ધોતીયાં પહેરતાં અને અંગવસ્ત્રજ ઝોઝતા તેથી તે બંનેને દરરોજ ધોવાનો આપણામાં રિવાજ ચાલે છે, પણ હાલ આપણે બદલ પહેરતા થયા છીએ અને તેથી તેને પણ ખસુસ સાફ રાખવાં જોઈએ. અંગરખો ચામડીથી કાંઈક દૂર રહેછે તેથી તેને પાંચ સાત દહાડે બદલીએ, તો ચાલે, પરંતુ બદલતો ચામડીને સ્પર્શ કરી આખો દહાડો રહેછે, અને તેને જો મેલ ચોંટી રહે તો તે શરીરમાં પાછો ચૂસાઈ ગયા વિના રહેજ નહિ. પણ આ બાબત આપણા લોકોની ચાલ ઉલટીજ છે. અંગરખો બદલવાની કાળજી રાખેછે તેટલી બદલવાની રાખતા નથી, કેમકે તેઓ સમજેછે કે એ કાણુ દેખેછે, પણ શરીર કે વસ્ત્રની નિર્મળતા રાખવી તે કાંઈ લોકને બતાવવાને માટે નથી, પણ પોતાનું આરોગ્ય જાળવવાને માટે છે. માટે બદલતો ખસુસ દરરોજ બદલવાં. ધોખી પાસેજ તે ધોવડાવવાનો કાંઈ જરૂર નથી. બલકે આર નાંખેલું કપડું ચામડીના સ્પર્શમાં હમેશાં રાખવા કરતાં ઘરનું દરરોજ ધોવાતું બદલજ વધારે ફાયદાકારક છે.

પહેરવાનાં કપડાં નહિ, પણ સૂવાનાં બિછાનાં પણ સાફ રાખવાં જોઈએ. પાથરવણી ચાદર તથા રાત્રે ઝોઝવાનું અંગવસ્ત્ર એતો ધોતીયા બદલની પેઠે દરરોજ ધોવાં એ વાતની આપણા લોકને કાંઈ સમજ નથી. દહાડા કરતાં રાત્રે ઉંઘમાં એ માલમ કે ખુલ્લો પરસેવો વધારે થાય છે, અને તેથી તે વેળા શરીરના છિદ્રો વધારે ઉઘડેલાં હોવાથી તે માર્ગે ચાદર કે અંગવસ્ત્રનો મેલ બોહીમાં પેસી જવાની વધારે દહેશત છે. ગોઠડાં તબાહ ખણુ ધણું મેલાં થઈ જવાં ન જોઈએ, અને તેને માટે ઉત્તમ રસ્તો એછે, કે દરરોજ સવારમાં તેને તડકે લટકતાં રાખવાં. એમ કરવાથી સૂરજની ગરમીવડે તેને લાગેલો પરસેવો ધણીખરો ઉડી જશે.

શુદ્ધિની સાથે શરીરને ઢાંકું રાખવાની પણ ધણી જરૂર છે. જે વેળા શરીરમાંથી પરસેવો માલમ કે જે માલમ વધારે નીકળતો હોય છે, તે વે-

જાએ ચામડી ઉપર ફૂંડો પવન લાગેછે, તો તેનાં છિદ્રો સંકોચાઈને બંધ થઈ જાય છે, અને તેમ થવાથી તેમાં ટૂાળું લોહી આવતું બંધ પડે છે, ચામડીનો રંગ શીકો પડી જાય છે, પરિસ્વેદનદાર મળોત્સર્જન થતું નથી, અને તેમ થવાથી લોહીના વિકૃત પદાર્થો લોહીમાંજ રહી જઈ અનેક રોગને (પાછળ કહ્યું તે પ્રમાણે) ઉત્પન્ન કરે છે. આવા વિનાશકારી ઠંડા પવનનો સપાટો ન લાગે તેને માટે કસરત વિગેરે કોઈ પણ કારણથી પરસેવો થતો હોય તે વેળા ખસુસ સંભાળ રાખવી, અને બીજો વખતે પણ શરીર ઢાંક્યું રાખ્યાથી એ દહેશત દુર થાય છે, કેમકે ઠંડો પવન એકાએક ક્યારે આવી પડશે તેનો કાંઈ નિર્ધાર નથી. અલગત આ વાતની સંભાળ રાખવાની ઠંડા મુલકોમાં અથવા શિયાળામાં વિશેષ જરૂર છે, તોપણ સર્વ સ્થળે તથા સર્વ કાળે ચામડી ઉપર કપડાં રાખવાં એ ફાયદાકારકજ છે. કપડાં ઠંડીને તેમજ ગરમીને પણ શરીરમાં પેસતી અટકાવે છે, ઉન્હાળામાં કપડાં પહેરી રાખવાથી પરસેવો તો વધારે થાય છે, પણ તેથી અંદર શરીર કેવું ઠંડુ રહેછે તે સર્વને અનુભવસિદ્ધ વાત છે. વળી “મેલેરિયા” વગેરે ઉડતા રોગના પરમાણુઓ શરીર ઉપર જત્ર હોય છે, તો તે અંદર થોડાંજ પેસી શકેછે. ગરમ દેશમાં સૂતરનાં કપડાં ચામડીના રક્ષણને માટે ઘણું કરીને બસછે, પણ ફલાનલ નામના ગરમ કપડાંનું બદલ પહેરી રાખ્યું હોય તો તો તે વધારે સાફ છે, અને ચોમાસા શિયાળામાં તો તે ખસુસ વાપરવુંજ. સૂતર કરતાં ઉન વધારે મંદ વાહક હોવાથી શરીરમાંની ગરમી બહાર કે બહારની ગરમી અંદર જવા થોડીજ પામે છે. ફલાનલ પહેરવી તો તે ચામડી ઉપરજ પહેરવી એ ઉત્તમ પદ્ધતિ છે.

આપણા લોક નાનાં બાળકને ઘણું કરીને ઉધાડાંજ રાખેછે, એ મોટી ભૂલ છે. બાળક જન્મે છે લાંબી ફટલાક માસ સુધીતો તેને સારી પેટ ઢાંમે-શાં ઢાંક્યું હુંચું રાખવાની ધણીજ જરૂર છે, કેમકે આ સમયે તેના શરીરમાં ગરમી થોડી હોય છે, અને જો ટાંઢમાં ઉધાડું રાખ્યું હોય, તો તે જલદી બહાર નીકળી જાય છે. નાનપણમાં બાળકો ઘણાં મરે છે, તેનું આ એક મોટું કારણ છે.

તે છતાં હદપાર વધારે કપડાં ફિલપર રાખવાથીએ તુકસાન થાય છે. નિષ્ક્રમે તે કરતાં વધારે પરસેવો થવાથી શરીર નફાવત થઈ જાયછે, અને ફટલાક રોગનાં પણ મૂળ રોપાય છે. માટે શરીરને ટાંઢ ન પાડાય અને

તેમ પ્રત્યક્ષ પરિસ્થેદન જોઈએ તે કરતાં વધારે ન થાય, એ બે વાત ઉપર લક્ષ રાખી દરેક માણસે પોતાના અંગ ઉપર લૂગડાંલત્તાં રાખવા એ સ્વાભાવિક નિયમજ શાસ્ત્ર પક્ષે પણ સુખાકારી બરેલો માલમ પડે છે.

આમડી ઉપર સૂરજના, અજવાળાની અસર કેવી લાભકારી છે તે ખાણુમાંજ ઘણો વખત રહેનારા માણસોના શીકા નખજાઈ બર્થા દેખાવ ઉપરથી તુર્ત સમજઈ આવે છે; શેહેર કરતાં ગામડાના લોકનાં મોં લાલ-ખુન જેવાં દેખાય છે. તેનું એક કારણ એ પણ છે કે તેઓ આખો દહાડો સૂર્યના અજવાળામાંજ કામ કરે છે. વનસ્પતિની વૃદ્ધિમાં છાંયડો એ કેવો વિઘ્નકર્તા છે તે સઘળા ખેડુતો જાણે છે, અને કેટલાક છોડતો છાયામાં ઉગીજ શકતા નથી. મતલબ કે વનસ્પતિ તથા પ્રાણીના જિવન ઉપર સૂર્યના કિરણ સારી અસર કરે છે, અને તેથી દિવસમાં અમુક વખત આપણા શરીરની આમડી ઉપર સૂર્યના કિરણો પડે એ ઘણું લાભકારક છે.

મનની શક્તિઓનું પ્રથકરણ.

સુશિક્ષિત મહેતાજીઓ સઘળા જાણે છે કે તેમનું કામ જ્ઞાન આપવા કરતાં મનની શક્તિઓ કેળવવી એ વધારે છે. આપેલું જ્ઞાન મોડું વહેલું જતું પણ રહે, અને (એમ અને તો નહિ, તો પણ) કદાપિ અધું હમેશાં યાદ રહ્યું, તો એ તે બધા માણસને વ્યવહારી કામમાં કવચિત્ જ ખપ લાગે છે. ઇતિહાસ જૂગોળનીજ નહિ, પણ રસાયન તથા પદાર્થ વિજ્ઞાનની પરમ ઉપયોગી બાબતો પણ સંસાર વ્યવહારના કામમાં થોડીજ બધા માણસને દરરોજ કામમાં આવે છે. પણ જો મનની શક્તિઓ કેળવાઈ જાયરી થઈ હોય છે, તો તે પજે પજે અને દરેક પ્રસંગે માણસને મહા લાભકારી થઈ પડે છે. એજ કારણથી કોઈ વખત ઘણું બહુલા માણસ વેદીયા દેવ, અને સાધારણ બહુલા જગતમાં મહા યશસ્વી થઈ આવે છે.

મનની સઘળી શક્તિઓમાં અવલોકન શક્તિ એ સૌથી પહેલી અને બધી કેળવણીનો મૂળ પાયો છે. જ્ઞાનક જન્મે છે ત્યારે તે કેવળ અજ્ઞાન હોય છે. સોમી મસાલ બળતી હોય છે તેનું પણ તેને જ્ઞાન હોતું નથી. એ અવસ્થામાંથી નીકળી તે ધીમે ધીમે સમજતું, જાણતું, અને વિચાર કરતું

થાયછે. આ સમજ, ભોલી, અને વિચાર તેનામાં શીરીતે આવ્યાં તે આપણે તપાસી જોઈશું, તો માલમ પડશે કે એ બધાનું મૂળ અવલોકન શકિત છે. આ વાતની ખાત્રી થવા બાળકમાં કેવી રીતે જન્મ્યા પછી જ્ઞાન આવવા માંડે છે તે લક્ષ પૂર્વક તપાસીએ.

પ્રથમ બાળકની આગળ દીવો, ફરીએ, સારે તેને ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેનું કાંઈ જ્ઞાન હોતું નથી, પણ આંખની ઇન્દ્રિય તેનું કામ કરવા કુદરતી રીતે મંડી જાય છે, એટલે, દીવાના કિરણો આંખમાં પેસી તેની કીકી ઉપર પોતાની છાપ પાડે છે. અને તે જ્ઞાન તંતુઓ દ્વારે મગજમાં જઈ પહોંચે છે. પણ આ પહેલુંજ દર્શન હોવાથી બાળકને તે સમજાતું નથી, રસ લાગતો નથી. અને તેનું લક્ષ તે તરફ ખેંચાતું નથી. પણ આમ વારંવાર થાય છે, સારે દશ વીસ દહાડા પછી તેને દીવો જોઈ આનંદ લાગતો માંડે છે, તે તરફ લક્ષથી તે જોવા શીખે છે, અને ખીન પદાર્થો કરતાં કાંઈક આ જુદું છે એમ તેને સમજવા માંડે છે.

હવે દીવો જોઈ એ હરખાય છે; જેમ દીવાને ફેરવીએ તેમ એ પણ પોતાની નજર તે તરફ ફેરવે છે, અને અંધારું કરીએ તો એને નહાંકલાં છે. સૂતાં સૂતાં દીવા તરફ ન્યાખ્યા કરતું એ એનો આ સમ એક મોટું આનંદ છે. હવે દીવો જોળખતાં શીખ્યું, એનું નામ દીવો, દીપક, કે “લાઈટ” છે એ તે અલખત હજીએ જાણતું નથીજ, પણ વસ્તુના નામ જાણવા એનો બાપ જ્ઞાન થયું, અને આપણે તો અહિંયા વસ્તુનું જ્ઞાન મનમાં ને મનમાં શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ.

આજ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયો પણ જ્યુત્થ થઈ ધીમે ધીમે પોતપોતાનું કામ કરતાં શીખે છે. કાનના ઢોલ ઉપર અવાજ તો મૂળથીજ પડે છે, પણ કેટલાક અભ્યાસ કેડેજ તેને માલમ પડે છે, કે આ ધુધરો વાગે છે, આ માણસ જોલે છે, અને આ તો મારી માનોજ અવાજ છે. આ કડવું છે, આ ગળ્યું છે, અને આ તીખું છે, એનો ભેદ એને ધીમે ધીમેજ સમજાય છે. આ બીનું છે, આ ઉનું છે. આ કઠણ છે, આ પોચું છે, આ મારી માનોજ જોળો કે હાથ છે તેની એને ધીમે ધીમે સમજ પડવા માંડે છે. દુર્ગંધ સુગંધનું જ્ઞાન આવતાં એથી પણ વધારે વાર લાગે છે, પણ સાર્વજનિક ઉદય બધી ઇન્દ્રિયોથી એકજ પ્રકારે થાય છે. ઇન્દ્રિયો સાથે બાહ્ય વસ્તુ-

એના સંબંધ થયો નેમ્બએ, અને ઘણીવાર એવો, સંબંધ થવાથી એક વસ્તુ બીજી વસ્તુને કર્ત્ત્વ બાબતમાં મળતી અને કર્ત્ત્વ બાબતમાં જુદી છે તે જાણે નજીવામાં આવે છે, ત્યારેજ તે વસ્તુનું જ્ઞાન થયું એમ કહેવાય છે.

"

આ પ્રસંગે શબ્દ જ્ઞાનની જરૂર માલમ પડે છે. એક વસ્તુના ઉત્પટ્ટા-સુતટ્ટા ગુણ જાણી તેનું વિશેષ સ્વરૂપ જોવાનું, તે સમિતે સંયુક્ત વિચારને એકપણામાં હમેશાં યાદ રાખવા તેનું નામ પાડવામાં આવે છે, અને તે શબ્દ કરીને કહેવાય છે. આ શબ્દ બાળક પોતાના માતાપત્ની બોલી ઉપરથી શીખી લે છે, અને તે શીખતાં એને ઘણો આનંદ થાય છે, કેમકે એના મનમાં એક વસ્તુ વિશે અનેક વિચારો તો પોતાની અવલોકન શક્તિથી ઉત્પન્ન થયા છે, અને તે બધાને એકપણે મનમાં કેમ ગોઠવી રાખવા તેની યુગ્યવજ્ઞતા હતું તે સુમે આ એક શબ્દ હાય લાગવાથી એનો ઘણો પરિશ્રમ સરળતાથી દુર થાય છે. તોપણ શબ્દ જ્ઞાનવિના મનમાં વિચારોની ઉત્પત્તિ થાયજ નહિ એમ કદી સમજવું નહિ. એમ હોય, તો તો બેહેરાં ને મૂંગાં માણસો જન્મ્યાં તેવાંજ હમેશાં અજ્ઞાન રહે, પણ આપણે નેમ્બએ છીએ કે કોઈકાર્થવખત બીજા કરતાં પણ એવા માણસોના વિચાર તથા મનની શક્તિઓ વધારે બીલેલી માલમ પડે છે.

આ ઉપરથી સાચીન થાય છે કે માણસમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાનો જો માર્ગ ઇશ્વરે નિર્માણ કરી મૂક્યો છે તે એક એજ છે કે બાહ્ય વસ્તુઓ સાથે ઇન્દ્રિયોનો લક્ષ પૂર્વક સંબંધ થયો નેમ્બએ. એને રૂપદર્શન (Perception) અથવા અવલોકન શક્તિ કહે છે. આપણે ઝીણવટથી વિચાર કરી નેમ્બએ તે માલમ પડશે કે અવલોકન એ આપણા તમામ જ્ઞાનનો મૂળ પાયો છે એટલુંજ નહિ, પણ બીજી સવળી મનની શક્તિઓ પણ માત્ર અવલોકન અને સ્મરણનાજ વિવિધ ભેદ છે. ઉપમાન-મુકાબલા શક્તિ (Comparison) એ કાંઈજ નથી પણ એક વસ્તુના અવલોકન જ્ઞાનને બીજી વસ્તુના અવલોકન જ્ઞાનપાસે મૂકીને તપાસવું. દૂધનું અવલોકન કરતાં તે ઘોળું છે એમ માલમ પડે છે, અને પતાસું ઘોળું છે એમ પૂર્વે અથવા તે કાળે અવલોકન કરવાથી, આપોઆપજ મનમાં વિચાર ઉઠે છે કે આ બાબતમાં દૂધ અને પતાસું એ બંને સરખાં છે. તેમજ દૂધ, ઘોળું એ કાળી શાહી

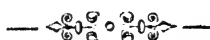
કરતાં ન્નૂદા રંગનો. પદાર્થ છે, એ જ્ઞાન પણ અવલોકનનુંજ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે હ્રસ્વસુલટ મુકાબલો એ અવલોકન શક્તિનોજ એક ભેદ છે, અથવા તેની ઉપરજ તે પોતાની યથાર્થતાને માટે ધણો આધાર રાખે છે.

મુકાબલો થયો એટલે જાતિદર્શન (Classification) સ્વાભાવિક રીતેજ મન કરવા મંડી જાય છે. ઉલટાં સુલટા ગુણોનું જેમ જેમ વધારે અવલોકન કરવાની શક્તિ આવતી જાય છે, તેમ તેમ વર્ગભૂમિ વધારે સૂક્ષ્મ પડતી જાય છે. આપણે જાહુ દૂરથી જોતા હોઈએ, ત્યારે એટલુંજ માલમ પડે કે કોઈ પદાર્થ છે ખરો. કાંઈક પાસે જતાં તેની હાલચાલ દેખાતાં આપણે અનુમાન બાંધીએ કે તે કોઈ પ્રાણી છે. તેથી કાંઈ વધારે પાસે જતાં માલમ પડે કે એ માણસ છે; અને ન્યારે જાહુ નજદીક આવે, ત્યારે એતો સિપાહી અને જોળખતા હોઈએ તો કાસમખાં સિપાહી છે એમ પણ આપણે કહી શકીએ છીએ. કાસમખાં, સિપાહી, માણસ, પ્રાણી, અને પદાર્થ એ જે ન્નૂદા ન્નૂદા વિચારો આપણા મનમાં ઉઠ્યા તેનું કારણ એજ છે કે આપણા અવલોકનમાં વતી યોગી સૂક્ષ્મતા રહેલી હતી. જેમ જેમ વધારે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અવલોકીએ, તેમ તેમ વર્ગભૂમિ વધારે સૂક્ષ્મ થતી જાય છે. એ ઘેટાં સાધારણ માણસને સરખાં દેખાય છે, પણ ભરવાડ તે બંનેને જોળખી પાડે છે. તેનું કારણ એજ કે એનું અવલોકન સૂક્ષ્મ છે. બાળક આ પાંદડું છે એટલુંજ કહી શકે છે, પણ પીપળાનું કે વડનું તે જાણી શકતું નથી તેનું કારણ એજ છે કે બીજા પદાર્થો કરતાં પાંદડામાં ખાસ ગુણો કયા છે તે એણે અવલોક્યા છે, પણ પીપળાના તથા વડના પાંદડાંનો હજી એણે મુકાબલો કર્યો નથી.

ગુણદર્શન (Abstraction) એ માત્ર જાતિદર્શનનોજ એક ભેદ છે. ગુણોનો મુકાબલો એજ તોલન અથવા અનુમાન શક્તિ છે. આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થએલાં રૂપ તથા ગુણનાં વિવિધ જ્ઞાન મનમાં સ્થાયી રહેવાં, તેનું નામ સ્મરણશક્તિ, અને તે બધાના સંમિશ્રણથી એક નવો ઘાટ ઉત્પન્ન થવો તે કલ્પના શક્તિ કહેવાય છે.

આ રીતે જોતાં મનની સઘળી શક્તિઓનો આધાર અવલોકન શક્તિ ઉપરજ છે, અને અગર જો એ પ્રત્યેક શક્તિઓને કેળવવાના પ્રકાર કાંઈ કાંઈ ન્નૂદા છે, તોપણ અવલોકન શક્તિને કેળવવી એ સઘળી શક્તિઓને

કેળવવા બરાબર કેટલેક દરજ્જે થઈ પડેછે. માટે એ શક્તિ કેમ કેળવાય તેનો કાંઈક વિચાર હવે પછી કરીશું.

एक प्राचीन विद्यालयनो अपूर्व महीमा.

ઇસવીસનની છઠી સદી ગઇછે. અપૂર્વ ઉત્સવ, વિપુલ સંપત્તિ લઇને સાતમી સદીએ ભરતખંડમાં પ્રવેશ કર્યોછે. એ સમયે ભારતનો હાલના જેવો મલિન વેશ નહતો, દીનતા હીનતાનો આવેશ નહતો, શોકનો ઉચ્છ્વાસ, નિરાશાનો આર્તનાદ, દ્રાહારાની ક્રાણ છાયા કંઈજ નહતી. એ સમયે ભારત પ્રકૃષ્ઠ, સ્વાધીનતાના બળમાં બલવાન, ધન-સંપત્તિના મહિમામાં ગૌરવાન્વિત હતું. એ સમયે આર્ય-કીર્તિ પૂર્ણતા પામી હતી. આર્ય સભ્યતાથી જગતમાં અતુલ્ય દર્શન-શાસ્ત્રની સૃષ્ટિ કરી હતી, મનોહર કવિતા વધ્ધીના ઉપર મધુમય કુસુમવિકાસ પામ્યાં હતાં, મહારાજ હર્ષવર્દ્ધન શિક્ષાદિલ્લના શાસન-મહિમાથી ભારતભૂમિ વિપુલ સંપત્તિ-શાલિની થઈ હતી; માહારાષ્ટ્ર રાજ મહાવીર પુલકેશના વીરત્વથી ભારતની વીરત્વ-કીર્તિ ઉજ્જવલતર થઈ પડી હતી, અને નલિન્દમાં ભારતીની અપૂર્વ પૂજાથી ભારતનો ગૌરવ ચોતરફ પસરેલો હતો.

નલિન્દામાં વેદમાતા ભારતીની આ પૂજન ભારતની એક પ્રધાન કીર્તિ છે. નલિન્દા ગયાની પાસેછે. કોઈ કોઈ હાલના બડગાવને પ્રાચીન નાલંદા કહીને નિર્દેશ કરેછે. ગમે તેમ હો, નાલંદા બૌદ્ધોનું પરમ પવિત્ર તીર્થસ્થાન બનીને પ્રસિદ્ધ છે. કહેવાનું આ છે કે, એ સ્થાનમાં એક આંખાનો બગીચો હતો, કોઈ ધનાઢ્ય વણિકે એ બુદ્ધને આપ્યો. બુદ્ધ એ આંખાના બગીચામાં કેટલોક કાલ રહ્યો હતો. કાલ-સહકારે એ સ્થાનમાં એક વિદ્યાલય સ્થાપન થઈ ભિન્ન ભિન્ન સમયના ધર્મ-પરાયણ બૌદ્ધ ભૂપતિયોની દાનશીલતાથી ક્રમે ક્રમે એ વિદ્યા મંદીર સંપ્રસારિત અને ઉન્નત થઈ ઉઠ્યું. નાલંદાનું વિદ્યા મંદિર એ સમયે સમગ્ર ભારત વર્ષમાં સર્વ પ્રધાન બૌદ્ધ વિદ્યાલય બનીને પ્રસિદ્ધ હતું. બૌદ્ધોના અદ્ધાર ભિન્ન ભિન્ન દલના દશ હજાર શ્રમણ અહીંયાં રહીને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, દર્શન, મિત્તાન, ગણિત, સાહિત્ય, અને ચિકિત્સાક વિદ્યા આલોચના કરતા. મનોહર વૃક્ષવાટિકામાં આ મહા પરિશોભિત હતી. ઇં ચાર માળાની હવેલીમાં શિક્ષાર્થીગણ રહેતા. ભિન્ન ભિન્ન વિષય

માં ઉપદેશ આપવાને માટે એકસો ઓરડા હતા. એ સિવાય શાસ્ત્રીને પરસ્પર સંમિલનને માટે વચમાં ઘણાક મોટા મોટા ઓરડા સુસજ્જિત હતા. મહારાજશિલાદિલ શિક્ષક અને શિક્ષાર્થીયોને આવાનું, પેહેરવાનું અને ઓપધાદિનું સર્વ ખર્ચ આપતો. નગરની ગડચડ અહીંયાં શાંતિભંગ કરતી નહતી. સંસારિક પ્રલોભન એઓની પવિત્રતા વિનષ્ટ કરવાને સમર્થ થતી નહતી. શિક્ષાર્થીયો આ પવિત્ર શાંતિ-નિકેતનમાં પ્રશાંતભાવે શાસ્ત્ર ચિંતામાં રહેતા. નાલન્દાનું પવિત્ર વિદ્યાલય કેવળ બહારની ખુશ્મરતીનેજ માટે પ્રસિદ્ધ નહતું. અભ્યંતરીણુ સૌન્દર્યમાં પણ એણે વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી હતી. એના શિક્ષકો જ્ઞાનમાં અને અભિજ્ઞતામાં પ્રસિદ્ધ હતા. અને એના શિક્ષાર્થીયોએ શાસ્ત્રાલોચના અને શાસ્ત્ર-ચિંતામાં પ્રતિપત્તિનો સંચય કર્યો હતો. એ પ્રસિદ્ધ વિદ્યા-મંદિરના પ્રધાનઅધ્યાપકનું નામ શી-લભદ્ર હતું. એ કેવળ વયમાં વૃદ્ધ હતો એટલુંજ પણ શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ વૃદ્ધ મણ્ણિને સાધારણોની આગળ સંમાનિત હતો. સર્વ શાસ્ત્ર એના આચત હતા. અસાધારણુ ધર્મપરતાથી, અસાધારણુ દૂર દર્શિનાથી અને અસાધારણુ અભિજ્ઞતાથી એ વર્ષિયાન પુરૂષને નાલન્દાની પવિત્ર વિદ્યાલયમાં અલંકૃત કર્યો હતો.

ચીનનો પ્રસિદ્ધ મુસાફર હિઉએનચસડ એ સમયે ભારત વર્ષમાં આવ્યો હતો. તે ભારતીની આ લીલા ભૂમિમાં જવાને નિમંત્રિત થયો. હિઉએનચસડ વિનમ્રભાવે નિમંત્રણુ ગ્રહણુ કરીને નાલન્દામાં આવ્યો. વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ સમયે અસો જ્ઞાન-વૃદ્ધ શ્રમણે પોતાના પ્રસિદ્ધ અતિથિને યથોચિત માનની સાથે લીધો. એના પછવાડે ઘણા બ્રાહ્મ, કોષ્ટએ રેશમી છડી પકડીને, કોષ્ટએ નિશાન ઉડાવીને, કોષ્ટએ ગંભીર સ્વરથી, અતિથિની પ્રસંશા ગીતિ ગાઇને તેને સેંકડો ગુણે મહીયાન કરી મૂક્યો એવા આદર અને સંમાનની સાથે હિઉએનચસડ વિદ્યાલયના અધ્યક્ષની આગળ આવ્યો. શીલભદ્ર વેદી ઉપર બેઠો હતો. હિઉએનચસડ વેદીની સામે આવીને વિનય નમ્રતાની સાથે વર્ષિયાન પુરૂષને અભિવાદન કર્યો, ત્યારથી હિઉએનચસડ શીલભદ્રની શિષ્ય-શ્રેણીમાં દાખલ થયો. જે ચીન સામ્રાજ્યમાં સર્વ પ્રધાન તેતવિત જાણીને પૂજિત થયે હતો, દેશ વિદેશમાં પરિબ્રમણુ કરીને નાના વિષયમાં અભિજ્ઞતા મેળવી હતી, સાધારણુમાં જેની લોકાતી-ત જ્ઞાન-મરિમાની આગળ અવનત-મસ્તક થતા, તે આજ જ્ઞાન-સંચય

કરત્રીને વારતે ભારતીની આ પવિત્ર લીલા-ભૂમિમાં ભારતના આ અભિન્ન પુરુષનો શિષ્ય થયો. ભારતનો આ માહાત્મ્ય આજે કોણ સમજશે? -વૈદેશિક સભ્યના-પંક્ત ભૂમિમાં કોણ આજ આ આર્ય-કીર્તિનું ગુણગાન કરશે? વિદ્યાવ્રતનો એક ઉત્કૃષ્ટ ઓરડો હિંદુએન્યસહને આપવામાં આવ્યો. દશ માણસ તેના અનુચર અને એ શ્રમણ રોજ તેની સેવાને માટે નિયુક્ત થયા. મહારાજ શિક્ષાદિત્યે તેના સર્વ ખર્ચનો ભાર લીધો. હિંદુએન્યસહ સર્વનો આદરણીય થઈને પાંચ વર્ષ ગુધીના લન્દાની વિદ્યાવ્રતમાં રહ્યો. પાંચ વર્ષ સુધી મહા પ્રજ્ઞ શીવમદ્રના પાદ-મૂલમાં બેસીને પાણિનિનું વ્યાકરણ, ત્રિપિટક અને બ્રાહ્મણોના સમુદ્રય શાસ્ત્ર અધ્યયન કરીને, અભિન્નતા મેળવી. હાત્ર આ પવિત્ર-વિદ્યા-મંદીરનો પૂર્વતન સૌન્દર્ય નથી. દાળના કઠોર આક્રમણથી વિદેશીય આધિપત્યના પ્રભાવથી ભારતીની આ લીલાભૂમિ હાલ ભગ્ન દશામાં પડી છે.

માયાની ગુફા.

યૂરોપખંડમાં પ્લેટો નામનો એક પ્રખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની અસલના વખતમાં થઈ ગયો છે. એને એશિયાના લોકો અફલાતુન એ નામથી ઓળખે છે. એ યુનાન દેશમાં સર્વોપરી ફિલસૂફ ગણાતો હતો, અને હાલના જમાનામાં પણ એ પ્રતાપી પુરુષની કીર્તિ તેવીને તેવીજ પ્રકાશી રહી છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનો 'રીપબ્લિક' નામનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ વાંચતાં ઉપસા વિપય ઉપર ફેટલું એક ઘણુંજ સુંદર અને યોગ્ય લખાણ અમારા જ્ઞેવામાં આવ્યું; તેનો થોડો એક સાર અત્રે ઉતારી લેવાનો ધરાદો રાખીએ છઈએ, કેમકે એમાં એક ઘણુંજ રસ ભર્યું ચિત્ર આપ્યું છે અને તે ચિત્રની માંહે સમાવેલા વિચાર ગૂઢ તથાપિ આપણા લોકોથી ઘણા શ્રમ વિના સમજાય એવા છે. એમાં આ સંસાર વિષે માણસનું મન જે રીતે બંધાવેલું તથા પરમજ્ઞાનથી દૂર રહેલું છે તેનો સુકાવ્યો એક ગુફામાં પડેલા માણસના સ્થિતિ સાથે કર્યો છે, અને એ બંનેનું મળતાપણું આપણે જેમ જેમ વિચાર કરીએ છઈએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે માલમ પડે છે.

ધારૂં કે પૃથ્વીની નીચે એક ગુફા જેવા આશ્રમમાં માણસો વસે છે. એ ગુફાનું મોં અજવાળા તરફ ખુલ્લું છે. તેમાંથી અજવાળું આવીને ગુ-

ફામાં બધે પસરી જાય છે એમાં જે મનુષ્યો વસે છે તે એ ખારણાને ખીક કરીને બેઠા છે; અને તેમના પગે તથા ડોકે એવી રીતની જન્મથી બેડી પડેલી છે કે તેઓથી હાલી ચાલી શકાતું નથી; તથા તેઓ સન્મુખ સિવાય કોઈ તરફ પણ નજર કરી શકતા નથી. તેઓની પછવાડે બહુ દૂર જમીન ઉપર દેવતા બળે છે સાંથી એ ગુફામાં અજવાળું આવે છે અને એ દેવતાની તથા એ બંધીવાનોની વચ્ચે ઉપર ચઢવાનો એક રસ્તો છે. એની બાજુ ઉપર વાડના જેવી એક દિવાલ બાંધી લીધેલી છે. એ દિવાલ આગળથી બીજા માણસો ભાતભાતના ચંત્રો અને પથ્થર, લાકડા તથા બીજા પદાર્થોની બનાવેલી માણસોની તથા બીજા પ્રાણીઓની પ્રતિમાઓ લઇને ચાલ્યા જાય છે. તેમાંના કેટલાએક માંહોમાંહે વાત કરે છે, અને કેટલાએક મૂન્ય ઝઢીનેજ રસ્તો કાપ્યા જાય છે. પણ એ બધું કાંઈ પેલા બંધીવાન પ્રસક્ષ નેઈ શકતા નથી. તેઓ તો ગુફાની સામી બાજુ ઉપર પેલા દેવતાને લીધે જેને ઓળા પડે છે તે સિવાય પોતા વિષે કે પારકા વિષે કાંઈ જાણી શકવાના નહિ, કેમકે પેલી બેડીને લીધે તેઓ પોતાનાં ડોકાં ફેરવી શકતા નથી. તેઓની પાસે અને અંગ ઉપર જે જે વસ્તુઓ છે તેનું પણ એજ પ્રમાણે જાણવું. તેઓ કોઈ પણ ખરેખરી વસ્તુ નહિ, પણ તેનો પડછાયોજ દેખવાના.

હવે જો એ બંધીવાનોને પરસ્પર વાત કરવાની શક્તિ હશે, તો તેઓ જે જે જોશે તેનાં અલગત્ત નામ પાડશેજ. પણ જો હવે એ કારાગ્રહની સામી બાજુએ પડ્યો પડતો હશે, તો જ્યારે એમાંથી કોઈ એકાદું બોલશે ત્યારે બીજા બધા એમજ ધારશે કે આપણી સામા જે પેલી છાયા દેખાય છે તેજ બોલે છે. ટુંકામાં એ બંધીવાનો છાયાઓનેજ સંલ કરીને માનશે.

પછી ધારો કે કોઈ માણસ દૈવયોગે એ બેડીથી છૂટો થયો, અને ફરીને પાછળ દેવતા તરફ જોવા લાગ્યો. ત્યારે શું જે પદાર્થોની માત્ર પ્રથમ છાયાજ જોતો હતો તેને પ્રસક્ષ જોવાથી એની આંખ અંધવાઈ નહીં જાય? અને તે સમયે જો કોઈ એને કહે કે તું પ્રથમ તો માત્ર છાયાજ જોતો હતો અને હવે જે જોય છે તેમાં વધારે સંલ રહેલું છે, તો શું એ છૂટેશો બંધીવાન ગભરાટમાં નહિ પડે, અને એને એમ નહિ લાગે કે પ્રથમ જે હું જોતો હતો તેમાંજ વધારે સંલતા રહેલી હતી? એ પ્રસંગે જો કોઈ એને બળાકારે પેલા બડકાની સામા જોવડાવે, તો એની આં-

ખંભી દરદ થયા વિના કેમ રહેશે, અને એ આંખ મીચી દીધા વિના કેમ રહેશે? પેહેલાં જે છાયા દેખતો હતો તે તરફ ફરીને એજ સત્ય અને સ્પષ્ટ છે એમ કહ્યા વિના કેમ રહેશે? તેમાં વળી એ વખતે કોઈ એને ઘસડીને ઉપર લઈ જઈ સાક્ષાત સૂર્યના અજવાળામાંજ આણીને મૂકે, તો તે ચીડવાઇને હડવાજ માંડશે, અને એની આંખમાં ઝાંખ લાગ્યાથી હમણાંજ જે વસ્તુઓ સત્ય કહેતો હતો તેને પણ જોવાને અશક્તિમાન થશે.

એમ ઉપર ગયા પછી કેટલેએક કાળે ધીમે ધીમે મહાવરાથી એ આપણી પેઠે જોતાં અને તેની મઝા લેતાં શીખશે એ વાત ખરી. પ્રથમ તો એ છાયાઓને સ્પષ્ટ જોતો થશે; પછી પાણીમાં માણસ તથા પશુઓના જે પડછાયા પડે છે તે તરફ નજર માંડીને જોઈ શકશે અને પછી સમજી વસ્તુઓ તરફ જોવાની શક્તિ આવશે. એટલો અભ્યાસ થયા પછી રાત્રે તે આકાશ તરફ તથા તારા અને ચંદ્ર તરફ જોતો થશે. એટલો બધો અભ્યાસ થયા પછી કેટલેએક કાળે સાક્ષાત સૂર્ય તરફ જોવાને શક્તિમાન થશે, ભારે એ દેદિપ્યમાન મૂર્તિના ગુણોચ્ચાર કરશે, અને જાણશે કે તાપનું, ટાંઢનું, રૂતુઓનું, વનસ્પતિઓનું, અને એવા બીજા ઘણાં સુખોનું કારણ તો એજ છે.

હવે એ જાણશે કે ખરૂં જ્ઞાન તો અહિંયાજ છે, અને આજ સુધી તો કેવળ અંધારામાંજ હું ફૂટાતો હતો. એ સમયે જો કદાપિ એને એના પૂર્વ આશ્રમનું તથા ભાંના જ્ઞાનનું, ભાંના સુખનું, ભાંના માન મરત્યાનું, અને ભાંના સાથીઓનું કોઈ સ્મરણ કરાવશે, તો એને કંપારી છૂટ્યા વિના કેમ રહેશે? એના સાથીઓની સ્થિતિનું સ્મરણ થતાંજ તેઓ ઉપર કેવી શાંત અને ગંભીર દયા ઉત્પન્ન થશે? ભાંના સુખ એને કેવાં તુચ્છ લાગશે? ભાંના માનનો એ કેવી જીરુસાથી તિરસ્કાર કરશે? એને કોઈ સુખ તથા માનની લાલચ ખતાવીને ભાં પાછા જવાની સૂચના કરશે, તો એ કેવા ક્રોધમય આવેશથી ગાળી ઉઠશે કે ભાંના પરમ સુખ કરતાં અહીંયાની હલકામાં હલકી વેઠ ઉત્તમ છે, ભાંનું ડહાપણ અહિંયાના દિવાનાપણા કરતાં પણ નકારૂં છે, અને ભાંનું માન તો અહિંયાના અધમ અપમાન કરતાં પણ હજારો ગણું ઉતરતું છે? હવે વિચારો કે એવા મુક્ત જનને કોઈ કારણથી પાછું તે ગુફામાં જવું પ્રાપ્ત થાય, તો સૂર્યનો એકાએક વિચોગ થયાથી તે ભાં આંધળો બીત જેવો થઈ રહેશે, અને ભાં જે પેલી છાયા-

એને બધાએ સસ વસ્તુ માની છે તે વિષે જો કાંઈ વાત નીકળશે તો બંધાને તે જડભરત જેવો મૂર્ખજ લાગશે. તેઓ ધારણ કે આ બિચારો ઉપર જઈ આવ્યાથી આંખે તથા અક્ષત્રે આંધજો થઈને આવ્યો છે. એને હવે દયાની ખાતર ઉપર જવા દેવો ન જોઈએ. ખરેખર એના જે રોહીઓ હશે તેનો એને દિવાનાની માફક એક ખૂશગાં બાંધી મૂકવાનો નિશ્ચય કરશે, અને બધા એકમતે એવો કાયદો કરશે કે કોઈ નિદ્ય માણસ સ્વચ્છંદે એ બાપડાને છોડી મૂકશે તો તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી.

આ ચિત્ર કલ્પિત નથી. મનુષ્ય જાતની આ સંસારમાં એવીજ સ્થિતિ છે. ખરૂં જ્ઞાન પરમ કષ્ટ પ્રાપ્ત થાય છે. એ જૂદાને સાચું માની બેઠા છે. જ્ઞાનનો સૂર્ય જે સમ્યક્દાનંદપરમાત્મા તેનાથી અલંત વિમુખ છે. એ સૂર્ય તો શું પણ તેનો જે ઉપર પ્રકાશ પડે છે તે તરફ પણ જોઈ શકતા નથી. જે કોઈ તે તરફ જોઈ શકે છે તેની વાત અસલ માને છે, અને છાયા અસલ છે એમ કહેનાર પર બહુ રોષે બરાય છે, એ આંધારી ગુફામાંથી પરમેશ્વર છોડાવે ત્યારેજ માણસ છૂટે છે, અને ત્યાં સુધી એ અસલને સસ માન્યું એ એની સ્થિતિનુંજ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. માટે હે જ્ઞાનીઓ, તેમના જ્ઞાનરૂપમાનેલા અજ્ઞાન તરફ ફરણ દૃષ્ટિએ જુઓ, અને જે પરમકૃપાળુ પ્રભુએ તમારા બંધ છોડ્યા તેની પ્રાર્થના કરો કે તેમની બેડીઓ પણ ટૂટે, આંખના પડળ ઉતરે, અને સસનું દર્શન પામે. તથાસ્તુ !

વડાદરાઓનું ઉદ્ધાપણ.

કહેવત છે કે “વિનાશકાળે વિપરીત શુદ્ધિ”. ન્યારે કોઈ માણસના ઉપર દેવ રહે છે ત્યારે તેને જાંબી જાંબી મતિ સૂજે છે, કોઈ કાંઈ સીધું કહે છે તો તેને વાંકું પડે છે, અને જે તેનું હિત જાણીને સારી શીખામણ દેવા જાય છે તેને તે શત્રુ જેવા દેખે છે.

એ પ્રમાણેજ વડાદરા બ્રાહ્મણોને થયું હોય એમ જણાય છે. એ બ્રાહ્મણો હાલ પોતાનું સઘનું બ્રહ્મતેજ ખોઈ બેઠા છે. બ્રહ્મવિદ્યા કે સંસારિકવિદ્યા તેઓમાં કાંઈ રહી નથી. ત્યેનું સ્વાભાવિક પરિણામ એજ થયું છે કે તેઓ ધણાજ નિર્ધન, બીખ માગના, અને નીચ થઈ ગયા છે. વડાદરા કલો એરલે સાંબળનાર જાણી લે છે કે એ બીખ માગનારો

કે માતા વગેરે કહાડીને લોકોને છળનારો છે. એવી હલકી, લગભગી, અને દુઃખ રૂપ અવસ્થામાંથી છૂટવાનો ઉપાય સરસ્વતીદેવીનાજ હાથમાં છે. પણ એ હુદ્દેશવાન લોકોને બહુવું સૂજતું નથી, અને કોઈ શીખામણ દેછે તોપણ આંખ ઉપર જે અંધારી આવી ગઈ છે તેથી તેઓ સમજી શકતા નથી.

એ વિષય ઉપર ગુજરાત શાળાપત્રમાં જે ત્રણવાર કાંઈક લખાણ છપાયું હતું. એ લખનારને અમે જાતે ઓળખતા નથી, અને તેના લખાણમાં પણ કાંઈ ઝાઝો દમ હતો નહિ, પણ અમે તે દાખલ કર્યું હતું તેવું કારણ એટલુંજ કે એ અધમ સ્થિતિએ પોહોંએલા બ્રાહ્મણો કાંઈ સૂધરે, પણ અમે સાંભળીને ધણાજ દિલગીર થયા છદ્ધએ કે એ દુર્ભાગ્યવાન લોકોતો એ લખાણનો કાંઈ પણ લાભ લેવાને બદલે એ લખનાર કોણ છે તેની ખોળમાં પડ્યા છે, અને જો પકડાય તો તેને ન્યાતબહાર મૂકવાની તજવીજમાં ફરેછે. તેઓ વિચારતા નથી કે એ લખનારની મતલબ પોતાની નાતનું ખરાબ કરવાની નહતી, પણ તેઓ જે દુઃખના ખાડામાં પડ્યા છે તેમાંથી કહાડવાની હતી. તેઓ વિચારતા નથી કે જે માણસે એ લખ્યું હશે તે એવી ખોટી ધમકીથી કેમ ડરશે? તેઓ જાણતા નથી કે હાલ સસનું રાજ્ય છે અને તેમાં કોઈથી પણ કાંઈ જીતમ થઈ શકવાનો નથી. તેઓ સમજતા નથી કે એમાં જે લખ્યું છે તે સઘળું ખરૂં છે, લખનાર સ્વચ્છાતિનું બહું ઈછનારો છે, અને તેથી તેના ઉપર રીશે ભરાયાને બદલે ઉપકાર માનવો જોઈએ. બ્રાહ્મણ જેનો વિદ્યાભ્યાસ એ તો શાસ્ત્ર પ્રમાણે મુખ્ય ધર્મ છે તેને બહુવાનું કહેતાં ગાળ દીધી એમ સમજે તેના કરતાં કળિકાળનો બીજો પ્રતાપ કેવો!

પણ અજ્ઞાન ને બાળક એ જે સમાન છે. બાળકને કોઈ કડવું ઓસડ પાવા જાય, તો તે ચીઢવાઇને ઢોળી નાંખે છે, અને પાનારને પોતાનો શત્રુ ગણે છે. તેમજ આ લોકો પણ કરે એમાં કાંઈ અમને નવાઈ જેવું લાગતું નથી. જો સારી શીખામણની તેઓ કિંમત સમજતા હોય તો આવી હુદ્દેશામાં આવી પડે નહિ. માટે એમને જે એ લખનારે તેમના લાભને સારૂં સુખોપ ક્યો તે કડવો લાગ્યો હશે એ અમને સંભવિત લાગે છે. તે છતાં ન્યાતબહાર મૂકવા જેવું કાયદા વિરુદ્ધ અને જોખમ ભરેલું કામ કરવાને તત્પર થાય એવાજ તે મૂર્ખ હોય એમ અમે ધારતા નથી.

તેઓ અબણુ છે ખરા, તથાપિ ફરેલ' અને પકા છે. તેઓ જાણે છે કે કોઈને ન્યાત બહાર મૂકવો એ કાયદામાં મોટો ગુનો ગણાય છે. એવાં તરકટ કરવામાં આગેવાની કરનારાઓ ઉપર દિવાની અને ફાજદારી કામ આવી શકે છે. સરકારી અમલદારોનું વળણ હમેશાં એવા ફિતુર કરનારાઓની સામા રહે છે. સુધારાવાળાઓ હાલ જોરપર છે અને ન્યાતના જુલમની સામે થવું એ તેઓ પોતાની મોટી ફરજ સમજે છે. આ માદવાળી પેલી બાઈ:— પુનર્વિવાહ કરવા નીકળી હતી તેને ડસવવા સાર તેના બાઈઓ વગેરે જુલમ કરવા મંડી ગયા હતા; તેઓની કેવી અવસ્થા થઈ હતી, અને ઠામ ઠામના સુધારાવાળાએ કેવા એકસંપથી તન મન ને ધનથી વહેમી લોકોના જુલમની સામે તરવાર બાંધી હતી તે એ વડાદરાઓને અજાણ્યું નહિ હોય. એ બધાં કારણોને લીધે અમે ધારતા નથી કે એ લોકો એ લખનારને એવી રીતે પીડા કરવાની બેવકુફી કરવાની હિંમત ચલાવે. તે છતાં જો એમજ હોય, અને વિનાશકાળે તેમને વિપરીત યુદ્ધિજ ઉપજ થઈ હોય, તો અમે એ લખનારને બલામણુ કરીએ છીએ કે એણે તેઓ થી કાંઈજ ડરવું નહિ, પણ જે લોકો એવા તકંટ કરતા હોય તેને સરકારમાં ધસડાવવા, અને તેમની મૂર્ખાઈનું કુળ તેમને ચખાડવું. આ રાજમાં ન્યાતનો એવો જુલમ કહી ચાલી શકવાનો નથી, અને તેમ કરનારા અચૂક કાયદાના ગુનેગાર થાય છે.

અમારી ઉપર પ્રમાણે એ લખનારને સલાહ છે. એણે જરા પણ ડરવું નહિ, કેમકે ખુદી રીતે કાયદો એની તરફ છે. એવી રીતેજ એ લોકોને પણ સલાહના બે બોલ કહેવાનું અમને મન થાય છે, પણ એમાંના ઘણા ખરા તો અમારૂં લખાણજ વાંચી શકે એવા નથી એટલે કાંઈ પણ લખવું એ અમે મિથ્યા સમજીએ છીએ. ફક્ત જે થોડા લોકો એ ન્યાતમાંથી કાંઈક બણી ગણીને સમજણુ યયા છે, અને અમારી ભેટ લઈ શકે છે તેને અમે કહીએ છીએ કે તેઓએ પોતાના ન્યાતીલાઓને બને તો સમજાવી આવી મૂર્ખાઈ અને ફજેતી ભરેલું ડગલું ભરતાં અટકાવવા અને એથી તેઓ કાયદાના પંજમાં કેવી રીતે સપડાઈ પડશે તેની કાંઈ સમજણુ પાડવી.

હિંદુઓથી શસ્ત્રવૈદ્ય થવાય ?

આજ દાક ગુજરાતી લોકોની સાધારણ સમજ એવી છે કે હિંદુ ઓથી શસ્ત્રવૈદ્ય ન થવાય, અને એજ કારણથી આપણે જ્યાં જોઈએ છઈએ ત્યાં ઇંગ્લેન્ડ, પોર્ટુગીઝ, પારસી, કે દક્ષિણી દાકતરો જોઈએ છઈએ. મુંબઈની વૈદકશાળામાં આજ પર્ષત પાંચ કરતાં વધારે ગુજરાતીઓએ અભ્યાસ કરવા જવાની હિંમત સલાવી નથી. એમાંના બે-ધણ વર્ષ થયાં જાસ યજ્ઞને દાકતરનો ધંધો મુંબાઈમાં ચલાવેછે. એમાંનો ત્રીજો તો એથી પણ વિશેષ અભ્યાસ સાર વિચારત જઈ. આવ્યોછે અને હાલ સરકારી જીયા પગારની નોકરી કરેછે. બે હજુ શાળામાં બેઠેછે. પહેલ વેદેશા બ્રાહ્મણોમાંથી એ કાંમનું શુભ પગલું ભરનારા એ બેજ જણાછે. અને અમને આશાછે કે એઓને દાખલો જોઈને બીજા પણ બ્રાહ્મણપુત્રો આવા ઉપયોગી અને લાભકારી અભ્યાસથી દૂર રહેશે નહિ. હમણાના વખતમાં ગુજરાત પ્રાંતમાં બધે ઠેકાણે સારા દાકતરોની ઘણી ખોટછે. વૈદોનાં અને હકીમોનાં માન ઘટયાંછે, અને મોટાં ગભીરાં તો બધા સમજણા લોકો ઇંગ્લેન્ડ વૈદકશાસ્ત્ર બેઠેલાનુંજ ઓસડ કરવાને ચાહેછે. તેથી એવે ઠેકાણે ખાનગી વૈદું કરી પૈસા કમાવાનો તથા ધર્મ બુદ્ધિથી વર્તે તો દેશીબાઈઓના પ્રાણનું રક્ષણ કરી ઘણા જીવો પરાપકાર કરવાનો તરણ વિદ્યાર્થીઓને સારો લાગે. સરકારતરફની નોકરીની ઉમેદ કાંઈ ઓછી થઈછે ખરી પણ જ્યાં સ્વતંત્ર રહીશી ધર્મ અને અર્થ બંને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં પરતંત્રતાની બેડી થોડાજ પસંદ કરશે એવી અમને આશાછે.

એને પ્રસંગે હિંદુઓથી શસ્ત્રવૈદ્ય કેમ થવાય એવી જે કટલાએકના મનમાં શંકા ઉદ્ભવે તેનું તિવારણું કરવું અમને ઠીક લાગેછે. એ વાત ખરી કે આત્રા વહેમથી કાંઈ હવે લોકો અટકી રહેનાર નથી; તે છતાં પણ લોકોના વહેમ દૂર થાય, સસ થું છે તે સમજે, અને ઉગતા જમાનાની આડે ન આવે તેને સાફ અસલ આપણું લોકોમાં શસ્ત્રવૈદક હતું કે નહિ, હતું તો કેવા પ્રકારનું, અને તે શીરીને કરતા હતા, તેનું કાંઈક વર્ણન અને કરવાનો ઇરાદો રાખીએ છઈએ.

આપણા વિદ્વાન વૈદો તો સાફ કહેછે કે પહેલાં આપણા લોકો શસ્ત્રવૈદું સારી રીતે જાણતા હતા, પણ ઘણાખરા સાધારણ લોકોના મનમાં

એમછે કે હાથ પગ કાપવાની અને લોહી માંસ ચૂંથવાની વિદ્યા તો મ્હેં જો
લોકોની જ હોય. આપણા લોકો એવું કામ કરે એ તેઓને સંભવિત લા-
ગતું નથી. હાલનો કોઈપણ વૈદ્ય એ વિદ્યા બાજુનો નથી એ ઉપરથી
તેઓનાં વહેમને પુષ્ટિ મળેછે. એ વિદ્યા બાજુની વખતે મુડદાં વગેરે કા-
પવાં પડેછે એમ સાંભળીને જૈનમતથી કાયર થઈ ગયેલા આર્યોને કં-
પારી છૂટેછે. તેઓ એ વિદ્યાનું અગલ યરાગર સમજેછે, પણ આવા
વહેમને લીધે તે બાજુવા જતાં તેઓની છાતી ચાલતી નથી, અને તેઓ
ખરે એવી આશાએ નિરાંતે બેસી રહેછે કે આપણા હાથ પગ ભાગશે
ત્યારે કોઈ પણ પારસી, મુસલમાન બાણી આવીને મત્રમ પટ્ટા કરશેજ, અને
તે નહિ મળે તો ગામનો ગાયઝો તો બિચારો આપણે અસલનોછે તે કાંઈ
મરી ગયો નથી. પણ હિંદુથી મુડદાં તે કેમ ચીરાય ? એ મવાલમાંથી
હિંદુ શબ્દ કહાડીને ગૂંજરાતી એટલુંજ કહીએ તો વધારે વાજબી કહેવાય,
કેમકે દક્ષણીઓ તો દાકતર થઈને આવેછે તે તો આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ
છઈએ, અને હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગમાં હાલ કોઈ એવો ગાંડો વહેમ
રાખતું નથી.

આપણામાં શસ્ત્રવૈદક નહતું એમ જે સાધારણ લોકો સમજેછે તે
કેવલ ખોટી વાતછે. એ કલ્પના પ્રથમ તો અસંભવિત, અને વૈદકશાસ્ત્રના
ઈતિહાસથી ઉત્પત્તિ છે. વૈદકશાસ્ત્રના બે ભાગછે:—શસ્ત્રવૈદક અને ઔષધિ-
વિચાર અથવા જેને આપણે સાધારણ ભાષામાં વૈદ્ય કહીએ છઈએ તે.
એ બે જાતના વૈદકમાંથી આપણે જો વિચાર કરીને જોઈશું તો માલમ
પડશે કે દુનિયાની શરૂઆતમાં શસ્ત્રવૈદક વધારે અગલનું તથા શોધી
કહાડવામાં આવે એવુંછે. એ સમયે મારામારી અને કાપા કાપી જગતમાં
ઠેર ઠેર ચાલી રહી હતી, અને ધાયલ થવું એ તો એક રોજનો બનાવ
હતો. એવે સમયે તીર કહાડવું, ધા રૂઝાડવો વગેરે બાબતો ઉપર માણસનું
સ્વાભાવિક રીતેજ ધ્યાન દોરાય અને તેના રસ્તા પોતાની અક્ષણ પ્રમાણે
તેઓ શોધી કહાડે, તેમજ શરીરના અંદરના રોગ સમજવા, અને તેના
ઉપચાર જાણવા જવું એ તે સમયના જ્ઞાનથી થઈ શકે એવું નહતું. વ-
ળી રોગની શાંતિ કરતાં લોહી વહેતું અટકાવવું એ વધારે અગલનું જણાય
એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. એ બધાં કારણોને લીધે ઔષધિ-વિચાર કરતાં
શસ્ત્રવૈદક જગતમાં પહેલું નીકળે એ બહુજ સ્વાભાવિકછે, અને વૈદકશાસ્ત્ર-

નામ્નિહાસ ઉપરથી પણ એમજ માલમ પડેછે. યુનાન વગેરે દેશોમાં વૈદકશાસ્ત્ર ક્યારે નીકળ્યું, કેમ, નીકળ્યું, ઉત્તરોત્તર કેવી અવસ્થા થતી આવી વગેરે બાજતો માલમ પડીછે. તે સમજના ઉપરથી એ તો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યુંછે કે જગતમાં શસ્ત્રવૈદક પ્રથમ નીકળ્યું, અને જંગલી અવસ્થામાં વૈદનો ઉપયોગ રોગ મટાડવામાં નહિ, પણ ધા રૂઝાડવામાંજ કરવામાં આવતો હતો. હોમરની કવિતા ઉપરથી માલમ પડે છે કે ગ્રીક લોકોની છાવણીમાં જ્યારે મોટી મરકી પેદા થઈ હતી ત્યારે તેઓની જોડે જ એ મોટા વૈદ હતા તેની પાસે કોઈ ઓસડ માગવા જતું નહતું, અને તે કોઈને ઓસડ આપવાનું કહેતા પણ નહતા, પણ જ્યારે કોઈને ઝખમ થતું હતું ત્યારે તેઓ તુર્ન ત્યાં જઈને તીર કહાડતા હતા, અને ધા રૂઝાડવાના ઉપચાર કરવા ચતુરાઈથી મંડી જતા હતા. ભરતખંડમાં પણ શસ્ત્રવિદ્યાજ પ્રથમ હતી તે નીચેના વૈદકશાસ્ત્રના ગ્રંથોની હકીકત ઉપરથી માલમ પડશે.

આપણા વૈદકશાસ્ત્રના જૂનામાં જૂના ગ્રંથને આયુર્વેદ કહેછે. તે અપર્વેદનો ભાગ ગણાયછે; વૈદક વેદનો ભાગ હોય એમાં કાંઈ અસંભવિત જેવું નથી, કેમકે સમજી વિદ્યામાં વૈદક અને જ્યોતિષ એ જૂનામાં જૂની વિદ્યાઓ છે, અને માણસો જ્યારથી કાંઈ પણ વિચાર કરતા થયા ત્યારથી એ બે બાજતો ઉપર થોડુંધણુંપણ લક્ષ દોડાવતાજ આવ્યાછે. વેદનો ભાગ ગણાયો એટલે વૈદકના આદિશસ્ત્રનો પણ કર્તા બ્રહ્માજ હોવો જોઈએ. બ્રહ્માએ એ વિદ્યા દક્ષને, દક્ષે પ્રજાપતિને, અને પ્રજાપતિએ *સુર્યના બે પુત્ર અશ્વિનિ તથા કુમારને બણાવી એમ કહેવાયછે. પછી અશ્વનિકુમાર દેવતાઓના વૈદ્ય થયા. કોઈ પૂછે કે દેવતાઓ તો આધિવ્યાધિના દુઃખથી દૂરછે તેને વૈદ્યની શી જરૂર હતી, તો તેના જવાબમાં કહ્યુંછે કે તેમની તથા દૈત્યોની વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધ ચાલતાં હતાં, તેમાં દેવતા અમર છતાં પણ ઝખમ પામતા હતા તેને સારા કરવા એ અશ્વનિકુમારનું કામ હતું; તેમના એવા પરાક્રમોની અનેક કથાઓ ચાલેછે. બ્રહ્માનું જ્યારે પાંચમું મસ્તક રૂદ્રે કાપી નાંખ્યું ત્યારે એ દેવવૈદ્યએ તે પાછું બેસાડ્યું હતું. આ ઉપરથીજ એ વિ-

*યુનાની લોકોમાં વૈદકશાસ્ત્રનો પ્રારંભ એસ્કુલેપિઅસ અને તેના બે પુત્રથી ગણાયછે તેની સાથે આ કથા અખણ રીને મળતી આવેછે.

ધામાં શાસ્ત્રવેદક આપણા શાસ્ત્રકારીમાં પણ પ્રથમ મનાય છે તે સિદ્ધ થાય છે.

અશ્વિનિ કુમાર પાસેથી આયુર્વેદ ઇંદ્રને મળ્યો, અને ઇંદ્રે ધનવંત્રી ને આપ્યો. બીજો રશ્મિમત એવો પણ છે કે ઇંદ્રે આત્રેયને, આત્રેયે ભારદ્વાજને, ભારદ્વાજે ચરકને અને ધનવંત્રીને એ વિદ્યા ભણાવી. ચરકનું રચેલું વૈદકશાસ્ત્ર તો હજી હયાત પણ છે. ધનવંત્રીનું બીજું નામ કાશી રાજ છે તે ઉપરથી તે કાશીનો રાજા હતો એમ પણ ધારી શકાય. ધનવંત્રીને સુમત નામનો પ્રતાપી શિષ્ય હતો. તેનો રચેલો ગ્રંથ હજી ચાલુ છે. એ ગ્રંથના ઉપર કાશ્મીરના વાગ્બટે ટીકા લખી છે. એ ટીકાકાર બારમા તેરમા સંક્રામાં થઈ ગયો હોય એમ મનાય છે, અને એની પૂર્વે એ ગ્રંથના ઉપર ધણા જણ ટીકા કરી ગયા હતા એ વાત પણ આપણે યાદ રાખવી જોઈએ. સુમતકૃત એ ગ્રંથના છ ભાગ અથવા સ્થાન પાશ્ચાં છે:—સૂત્રસ્થાન એટલે વૈદકશાસ્ત્રની વ્યાખ્યાઓ, નિદાન સ્થાન એટલે રોગની ચિન્હ પરીક્ષા, શરીર સ્થાન એટલે શરીરના બંધારણ વિષે, ચિકિત્સાસ્થાન એટલે ઉપચાર કરવાની રીત, કલ્પસ્થાન એટલે ઝેર વગેરે ઉતારવાના ઉપાય, અને ઉત્તરસ્થાન એટલે નાક કાન વગેરેના પરચૂરણ રોગો વિષે. એ છ સ્થાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઔષધિ વિચારની વાત કાંઈ કાંઈ આવી જાય છે ખરી, પણ સુમતનું ધણું લખાણ શસ્ત્રવેદકના વિષય ઉપરજ છે.

કહેવાય છે કે હજારહજાર શ્લોકનાં સો પ્રકરણ આયુર્વેદમાં હતાં, પણ માણસના અદ્યપ્રાયુષ તથા અદ્યપ્રમુદ્ધિને અનુકૂળ કરવા સાર તેનાં આઠ પ્રકરણ પાડવામાં આવ્યાં હતાં. એ આઠ પ્રકરણનાં જ નામ છે તે ઉપરથી હિંદુઓના મૂળ વૈદકશાસ્ત્રમાં કયા કયા વિષયોનો સમાવેશ થતો હતો તે જણાશે.

પહેલા પ્રકરણનો વિષય શલ્ય હતો. એ પારિભાષિક શબ્દનો એવો અર્થ કરવામાં આવે છે કે શરીરમાં ધાસ, લાકડું, પથ્થર, ધાતુ, હાડકાં વગેરે હરકોઈ ચીજ પેસી ગઇ હોય તેને કઢાડવી, અને સોજો વગેરે આવ્યો હોય તેનો તથા એને મળતાંજ ગુમડાં ગુમડી જેવા રોગોનો ઉપાય કરવો. શલ્ય શબ્દનો મૂળ અર્થ તીર છે, અને એ ઉપરથી સાદું જણાય છે કે હિંદુ વૈદકશાસ્ત્રનો આ ભાગ લડાઈમાં વાગેલાં તીર કઢાડવા ઉપરથીજ નીકળ્યો છે.

ખીન પ્રકરણને શાલાકય કહેછે, અને એમાં આંખ કાન નાક વગેરે અંગમાં બાહારનો જે રોગ થયો હોય તેનો ઉપચાર કરવાનુંછે. શલાકા એટલે પાતળી સળી, અને એવા રોગ કહાડવાને સળી જેવા ઓળરોની જરૂર પડેછે તે ઉપરથી એ વિષયનું નામ શાલાકય પડ્યું હશે. એ વિષય પણ શસ્ત્રવૈદકનોજ કેવળછે.

કાય ચિકિત્સા નામનો ત્રીજો ભાગછે. તેનો અર્થ ખુલ્લોજછે. એમાં જેને આપણે વૈદ્ય કહીએ છઈએ તેજછે. ચોથા ભાગને ભૂત વિદ્યા કહેછે. એમાં ભૂતથી ઉત્પન્ન થએલી પીડાઓ દૂર કરવા વિષેછે. યુનાની, આરબી, અને અર્વાચીન યુરોપના પણ વૈદકશાસ્ત્રમાં પ્રથમ એ અગત્યનો ભાગ ગણાતો હતો, પણ જેમજેમ લોકોમાં જ્ઞાન વધતું ગયું તેમતેમ એ કળા નકામી થવા લાગી. પાંચમો ભાગ કૌભારભૂત્ય એટલે છોકરાં-ઓને શી રીતે ઉછેરવાં તે વિષેછે, અને છઠા ભાગમાં અગદ એટલે વિષ વગેરેના પ્રતીકાર બતાવેલાછે. રસાયન એ સાતમો ભાગછે. એમાં કિમિયો અને આખેહયાતની બાબતો વધારેછે. આઠમો ભાગ વાજકરણ એટલે મનુષ્ય જાતિની વૃદ્ધિ કરવાની યુક્તિઓ વિષેનોછે.

વૈદકશાસ્ત્રના એ આઠ વિષયમાંના શલ્ય એટલે શસ્ત્રવૈદક વિષે ધનવંત્રી પોતે બોલેછે કે “વૈદકવિષયોમાં શલ્ય આદિ અને ઉત્તમછે. બધા કરતાં એમાં કલ્પના કે અનુમાનના દોષ થોડા આવેછે, પવિત્રછે, સદા ઉપયોગનોછે, સ્વર્ગોપાસિતને યોગ્ય અને નિશ્ચય કીર્તિ આપનારોછે.”

શલ્યવિદ્યાને આ પ્રમાણે ધનવંત્રી વૈદકના સઘળા વિષયમાં આદિ સ્થાન આપેછે, અને સુચુત જેવા આદિ શાસ્ત્રકારો એ વિષયેજ મુખ્ય-ત્વે કરીને લખી ગયાછે. શલ્ય પ્રકરણ બહુ વિસ્તારથી સંસ્કૃતમાં લખા-એલું છે. એમાં હેદન, ભેદન, લેખન, બ્ધયન (હેદ પાડવા) એખ્ય, અહાર્ય, વિશ્રાવણ અને સેવન એવી આઠ ક્રિયાઓ ગણાવીછે. એ વાઢ કાપની ક્રિયાઓ કરવાને સાડે સો કરતાં વધારે ઓળરો બતાવ્યાં છે. ઓળરો યંત્ર અને શસ્ત્ર એ બે જાતના કહ્યાંછે. સુચુત ૧૦૧ યંત્રનું વર્ણન કરેછે, અને વાગબટ ૨૬ શસ્ત્ર વધારે ગણાવેછે. ચૂસી લઘને અથવા અગ્નિથી વાયુશુન્ય જગા કરવાની રીત પણ માન્ય જોય એમ જણા-યછે. તર્કણુવેદને હેદન ભેદનાદિ સઘળી ક્રિયા કરવાનો મહાવરો પડવા સાડે તથા એ ઓળરોને નિર્માણથી વાપરતાં શીખવાને સાડે જે નાના

પ્રકારની તજવીજો બતાવી છે તેમાં એમપણુ લખ્યું છે કે વાળ રેથી કહાડી લીધા એવા તામ્ર મામડાંઓ ઉપર કાપા પાડતાં શીખવું, મુએલા જનવરોના અંગ ઉપર કાપવાનો તથા છેદ પાડવાનો અભ્યાસ કરવો, માણુસના અવયવની સારી રીતે બનાવેલી નકસો ઉપર પાટા બાંધવાનો મહાવરો કરવો વગેરે.

આ સઘળા ઉપરથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે શસ્ત્રવૈદ્ય આપણા દેશમાં સારી રીતે ખેડાએલું હતું, અને એ વિદ્યાની નિંદા થવાને બદલે એ ધણીજ સ્તુત્ય ગણાતી હતી. એ વિદ્યા ઉપરથી લોકોનો બાવ કેમ ઉઠી ગયો, અને એની પડતી થતાં થતાં એટલી થઈ કે તે હજીમાનાજ હાથમાં આવી પડી એ બાબતો ધણી તપાસ કરવા જોગ છે. પણ એ વાત-તો ખરી કે હાલ જેમ લોહી માંસ ચૂંથવાનો ધંધો કાણુ કરે એમ કહે છે તેમ આપણા પ્રતાપી પૂર્વજો તો ક્યારેપણુ કહેતા નહતા. બૌદ્ધના ધર્મે આ દેશને કેટલાએક ગેરફાયદા કીધા છે તેમાંનો આપણુ એક હશે એમ અમારી કલ્પના જાય છે.

સ્વરો દેશાભિમાન.

દેશાભિમાન એ મોટા સદ્ગુણ ગણાય છે. એ વિના માણુસમાં બીજા જાતે તેટલા સદ્ગુણ હોય, તોપણુ તે નકામા મનાય છે. સઘળા સદ્ગુણો દેશાભિમાનથી જનકી ઉઠે છે, અને દેશાભિમાન વિના જાંબામાં જાંબા ગુણો પણ જાંબા દેખાય છે, એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. દેશાભિમાની પુરૂષોની સઘળે પ્રશંસા થાય છે, અને તે સર્વેની પ્રીતિ સહેજમાં સંપાદન કરે છે. દેશાભિમાનીમાં બીજા કાંઈ દુર્ગુણો હોય છે તોપણુ તે આ સદ્ગુણના તેજમાં દબાઈ જાય છે. દેશાભિમાની પુરૂષો પોતાના બંધુઓને સદાપ્રિય લાગે છે, અને તે યોગ્યજ છે કેમકે આપણા ઉપર જે પ્યાર રાખે તેના ઉપર આપણે પ્રેમ રાખવો એ આપણા મનનોજ સ્વભાવ છે. તેમજ દેશાભિમાન વિનાના પુરૂષો સઘળે નિંદાય છે. તેના બીજા સારા ગુણો તથા કૃત્તે તરફ લોકો નજર કરતા નથી, અથવા કરે છે તોપણુ આ એક મોટી ખામીની આગળ તેઓ બીજા કશાની કિંમત ગણત્ત નથી. અને એ વાત ખરી છે કે દેશાભિમાન વિના માણુસ પોતાના દે-

શનું ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. એવો માણસ બધે તુચ્છ અને કં-
ગાલ ગણાય છે. એને કોઈ ચાહાતું નથી. ટુંકામાં દેશાભિમાન એ દેશી-
ઓના ઐક્યનું મુખ્ય સાધન છે, અને એ જ્યાં નથી હોતું ત્યાં ઐક્ય
થઈ શકતું નથી.

દેશાભિમાનનો ગુણ ધણીજ ઉપયોગી છે. અંગરજાનથીજ માણસ
માત્ર પોતાના પંડને સાથી વધારે ચહાય છે. તેથી ઉતરતા પોતાના બંધુને
ચહાય છે. પછી પોતાના સાથીઓને ચહાય છે. સાથીઓ કેડે પોતાની
નાતજાતનાને, ગામના લોકોને ચહાય છે. એ પ્રમાણે ચટાં ચટાં માણ-
સ પોતાના સમસ્ત દેશ ઉપર મમતા રાખતાં શીખે છે. દેશપ્રીતિમાં
પોતાનોજ સ્વાર્થ કેવી રીતે રહેશે છે તે જ્યારે બરાબર સમજાય
છે, એના રૂઠા પરિણામો એટલે સમસ્ત દેશનો ઉત્કર્ષ બધાના જીવામાં
આવે છે, અને જ્યારે એ ગુણ અભ્યાસથી માણસોમાં ધણી ફેળવાય છે,
ત્યારે પાછળ કહેલી સઘળી પ્રીતિઓનું જોર નરમ પડે છે, અને દેશ
પ્રીતિનું જોર ઝળકાટની સાથે બહાર પડે છે. માણસ ખૂશીની સાથે દેશ-
ના હિતને સાફ ધણી મહેનતે મેળવી રાખેલું ધન ઘડીમાં ખરચી નાં-
ખે છે, પોતાના ખીજા સંબંધની મમતા છોડી દેશની સેવામાં એક નિ-
ષ્ઠાએ તત્પર રહે છે, અને પ્રસંગ આવે છે તો દેશને સાફ પોતાના પ્રાણનો
પણ પરમઆનંદથી ભોગ આપે છે. આ વખતે આ ગુણ મોટો સદ્ગુ-
ણ થઈ બિરાજી રહે છે. આ વખતે સ્વાર્થ બુદ્ધિ જઘને કેવળ પરમાર્થ
બુદ્ધિજ વ્યાપી રહે છે. દેશાભિમાનની પ્રશંસા થાય છે તે આવા દેશાભિ-
માનનીજ. આવો દેશાભિમાન માણસ જાતનું એક મોટું ભૂખણ, અને સં-
સારની તેજનું મુખ્ય કારણ છે.

દેશીપ્રીતિ જેટલી ઉપયોગી છે તેટલીજ સ્વાભાવિક છે. દેશપ્રીતિના
જેવું ખીજું કાંઈ સ્વાભાવિક નથી. પોતાપોતાનું સૌને સાફ લાગે છે એ
નિયમે માણસ માત્રને પોતાનું ગામ કે દેશ વાહાલો લાગે છે. ઉજડમાં
ઉજડ મુલકના રહેનારને પણ તેજ મુલક વાહાલો લાગે છે. ગમે તેવા
ફળદ્રુપ, સુંદર, દ્રવ્ય અને સુખ સામગ્રીથી ભરપૂર દેશમાં તે જાય છે તો
પણ તેનું ચિત્ત અંદરથી પોતાની સ્વભૂમિ તરફ ખેંચાય છે, અને પરદે-
શના મોટા મોટા મહેલો અને બાગ બગીચા જોતો થકો પણ પોતાના
મનની દૃષ્ટિએ તો સ્વદેશના ડુંગરા અને રાનોજ. ન્યાબ્યા કરે છે. ઇગરેજી

સ્કાટ કવિ કહે છે કે “એવો કોઈ પણ માણસ દુનિયામાં વસે છે કે જે પરદેશથી પાછો આવતાં પ્રેમના ઉભરાથી એમ નહીં ખોલી ઉઠ્યો હોય કે આ મારી, આ મારી પોતાની જન્મ ભૂમિ છે? અને જો કદાપિ કોઈ માણસ એવો હોય તો તે ચંડાળને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે!” આ કહેવું ખરૂં જ છે. સ્વદેશ પ્રીતિ એવી તો સ્વાભાવિક છે કે એ વિન્નનો માણસ શી રીતે થઈ શકે તે પણ ખરાબર આપણાથી સમજાતું નથી. સ્વદેશને ન ચાહાવો એ મૃષ્ટિના નિયમ વિરૂદ્ધ છે, અને એવા વિપરીત લક્ષણવાળાને જોતાં સાધારણ માણસને સ્વાભાવિક રીતે જ કંટાળો આવે છે. ખરૂં જોઈએ તો કેવળ દેશપ્રીતિ રહીત માણસ હોઈ શકતો જ નથી. માત્ર કેટલાએકમાં દેશપ્રીતિ વધારે કેળવાયેલી અને જગૃત થયેલી હોય છે, અને કેટલાએકમાં બીજા વિકારોના દબાણથી દબાઈ રહેલી હોય છે. પણ દેશપ્રીતિના બીજા મનુષ્ય માત્રના મનમાં છે, અને તે યોગ્ય ખેતીની જ રાહ જોય છે.

આ પ્રમાણે દેશાભિમાન સ્વાભાવિક, ઉપયોગી, તથા મુતલબ છે. તો પણ એ સદ્ગુણ શુદ્ધ રૂપે જોઈએ તેવી સ્થિતિમાં થોડે જ ઠેકાણે માલમ પડે છે. દેશાભિમાનના પડદામાં રહીને ઠગલોકો પોતાના સ્વાર્થ સાધે છે, માનના ભૂખ્યા માન મેળવે છે, અને અધિકારના લોભી અધિકાર હસ્તગત કરી લે છે તેની વાત અત્રે કરતા નથી. એ તો ખુલ્લો જ દુર્ગુણ છે. બીજા સદ્ગુણોનો વેષ ધારણ કરીને પાપી લોકો પોતાની મતલબ હાંસલ કરી લે છે, તેમજ આ સદ્ગુણનું પણ તેઓ કરે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. અત્રે તો દેશાભિમાનની ખોટી સમજ તથા તેના ખોટા ઉપયોગ વિષે અમે ખોલવા માગીએ છીએ. ઘણા લોકો દેશાભિમાનનો અર્થ ખરાબ સમજતા નથી, અને તેનો ઉપયોગ જોઈએ તેવી રીતે કરી જાણતા નથી.

દેશ ઉપર પ્રીતિ રાખવી અને તેનો ખોટો અભિમાન રાખવો એ બેમાં બહુ ફેર છે. દુનિયાના ઘણા ખરા માણસો પોતાના દેશની ખોટી તારીફ કરવામાં, અને બીજા દેશની નિંદા કરવામાં જ દેશપ્રીતિ આવી રહેલી હોય એમ સમજતા દેખાય છે. પોતાના દેશનું તે સાફ, અને, પરદેશનું તે ખોટું એવી એ લોકોની સાધારણ સમજ છે. આવી સમજથી જ્યાં જાય છે ત્યાં તેઓ વાત કરતા લડી પડે છે અને વખતે મારામારી પર પણ

આવી જાય છે. આવી સમજથી છતી આંખે આંધળા થઇને ફરે છે, અને રાતને દિવસ કહેતાં જરા પણ આચકો ખાતા નથી. આપણા લોકોમાં પણ આવો ખોટો અભિમાન ધણો જ જોવામાં આવે છે. આપણી તે પવિત્ર ભૂમિ અને બીજા બધાએ મુલકના રહેનારા તે મ્હેન્ટ, આપણો દેશ સારો, આપણી વિદ્યા સારી, આપણો આચાર સારો, આપણી રીતભાત સારી, અને આપણું સંઘર્ષ એ સાર એમ સાધારણ લોકો સમજે છે. એ વાત ખરી કે આજકાલ પરદેશીઓના પરાક્રમ અને કળા કૌશલ્યના કામો જોઇને એ અભિમાન એણે થવા લાગ્યો છે, તો પણ ધર્મ અને આચારની બાબતમાં તો હજી એટલો જ અભિમાન કાયમનો કાયમ છે. આપણામાં તો વિશેષે કરીને દેશાભિમાન શબ્દ એ ખોટા અભિમાનમાં ધણો વધારો કર્યો છે. એ શબ્દ પ્રથમ ધડનારે દેશપ્રીતિ શબ્દ રાખ્યો હોત તો વધારે સારું થાત; એમાં કુટલોએક અભિમાનનો ભાગ રહેલો છે ખરો, તથાપિ પ્રીતિનો ભાગ એમાં વધારે છે. તે છતાં એ શબ્દ એટલો પ્રચારમાં આવ્યો છે કે અમે પણ તેનો લાગ કરી શકતા નથી.

આવી રીતે ખોટો અભિમાન રાખવાથી દેશને કાંઈ પણ ફાયદો નથી. જે વાત આપણામાં નહારી હશે તેને જાણીને કે અજાણમાં આપણે સારી કહીશું તેથી કદી પણ તે સારી થવાની નથી. આપણે સારી કહીશું માટે બીજા લોક કદી સારી કહેવાના નથી. જાણી જોઇને નહારી વાતને સારી કહેવી એના જેવી બીજી મૂર્ખાઈ નથી. નહારી વસ્તુને સારી માનવાથી ખોટામાં ખોટું નુકસાન એ છે કે તેને કોઈ વખત પણ સારી થવાનો સંભવ રહેતો નથી. આપણા શરીરમાં રોગ થયો હોય ને આપણે અભિમાનથી એમજ માની ખેસીએ કે આપણે આરોગ્ય છઇએ, નિશ્ચય એ અભિમાનનું પરિણામ મરણ સિવાય બીજું કદી પણ થવાનું નહિ. આપણે નિર્ધન છતાં ધનવાન છઇએ એમ માની મદમાં ફર્યા કરીએ તો આપણે દરિદ્રતામાં સડવાન કરીએ એમાં શું આશ્ચર્ય ! આપણને એક પણ અક્ષર ન આવડતો છતાં મહા પંડિતનો ગર્વ રાખીને ફરીએ તો તેથી શું કદી પણ આપણે વિદ્યાના જે લાભ છે તે મેળવવાને શક્તિમાન થઇશું ? જેવું એક માણસનું તેવું જ દેશનું પણ સુમન્યું. દેશનો ખોટો અભિમાન દેશીઓ રાખે, તેના દૂષણો તરફ નજર ન કરે, દૂષણો દેખે તો પણ તેને બૂપણ રૂપ માની લે, દેશની ખરાબી થતી દેખે તો પણ બહાનું સારૂ આપાદે છે

એવા તડાકા મારે, તે બેશક તે દેશ ખયમાલ થયા વિના રહે નહિ, એવા મિથ્યા-
ભિમાનીઓને દેશાભિમાની કહેવાને અદલે દેશના ખરેખરા દ્રોહી કહેવા જોઈએ.
તેઓમાં દેશપ્રીતિ નથી, પણ મૂર્ખાઈના ધરનો બહુજ નાશકારક ગર્વ છે.

જે માણસમાં ખરે દેશાભિમાન છે તેની સમજ તથા વર્તણુક આ-
થી ગિજકુલ જુદીજુદી છે. તે બાઈને માટે ખેલાના દેશની ઠાલી પતરાજી
કરતો નથી. તે પોતાના દેશની ખામીઓ તરફથી નજર દૂર કરવાને અદ-
લે તેને ખંતથી બોળી કહાડે છે. પરદેશીઓના મહેણાં તેને બહુજ લાગે છે,
પણ તેની જોડે તે સાઈ શબ્દયુક્ત મત્યાવવાને અદલે પોતાના મનમાં વિ-
ચાર કરે છે કે એ મહેણાનું કાંઈ વાસ્તવિક કારણ છે કે નહિ, અને જે
કાંઈ યોગ્ય કારણ દીસે છે તે તે બોડ બતાવનારની સાથે નકામી તારી-
મારી કરવાને અદલે તે બોડ શી રીતે દૂર થાય તેના ઉપાયની યોજનામાં
સદા તત્પર રહે છે, કદી પણ કોઈ કલંકનો તે ઢાંકપીછોડો કરવા માહાતો
નથી, પણ એથી ઉલટો કાંઈ કલંક જાહેર થાય છે ત્યારે મનમાં પ્રસંન
થાય છે કે ઠીક થયું, હવે એ ટાળવાનો આપણને પ્રસંગ મળશે. એને
પોતાના દેશનો અભિમાન થોડો છે એમ નથી. એને જેટલો એ વિષે અભિ-
માન છે તેટલો તે બીજા કોઈને પણ નથી. પોતાના દેશનું ધસાતું સાંભ-
ળીને એના કલેજમાં જેટલો જોડો ધા પડે છે તેટલો કોઈના પણ કલેજમાં
પડતો નથી. પોતાના દેશની વાળા સાંભળીને એનું મન જેટલું પ્રકુલિત
થાય છે તેટલું કોઈનું પણ થતું નથી, એને પોતાના દેશનો બહુજ અભિ-
માન છે, પણ તેની સાથે તે વાજળી, ડાહ્યો, અને પરિણામે લાભકારક
અભિમાન છે. તે પોતાના દેશનો અભિમાન રાખે છે, પણ તેની સાથે
તે પોતાના દેશને અભિમાનયોગ્ય જોવાને બહુ ખંતી છે, તે પોતાની જા-
તનો જેમ બોટો અભિમાન રાખતો નથી, તેમ તેને પોતાના દેશની ઠાલી
પતરાજી કરવી ગમતી નથી. તે જાતે માનને યોગ્ય થવાને મથે છે, અને
તેમજ પોતાનો દેશ પણ માનને યોગ્ય થાય એમ નિરંતર ઈચ્છે છે. બોહું
માન તે જાતે અપમાન સમજે છે, અને તેથી પોતાના દેશને સાઈ બોટો
માનનો કદી પણ દાવો કરતો નથી.

આવો સ્વદેશાભિમાન કુલો મોટો સદ્ગુણ છે તેનો વાંચનારને સહેજ
માલમ પડશે. આપણા આર્ય પૂર્વજોમાં આ જાતનો ઉત્તમ દેશાભિમાન
હતો. તેઓ સધળો સ્વાર્થ છોડીને રાત દિવસ દેશનો જીતકર્મ કરવામાં

મંજી રહેતા હતા. તેઓ ધર્મનો, અર્થનો, અને કુખનો દેશમાં ઉત્કર્ષ કરવાના વિચારને વિચારમાંજ સુદા નિમગ્ન રહેતા હતા. તેઓ પોતાના શરીરનું કે કુટુંબનું કાંઈ પણ સુખ ઇછતા ન હતા, વનમાં જઈને વસ્તા હતા, વદકળ પહેરતા હતા, અને ઘણાજ સાદા ખોરાક ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. તેઓનું સુખ દેશના સુખમાંજ રહેલું હતું. એવી રીતે આશ્રમમાં બેઠા બેઠા જ્યારે " મંસાર સુખના તેઓ મોટા પાયા નાંખવાને શક્તિમાન થતા હતા, ત્યારે જે તેઓના ઉદાર દિલમાં આનંદનું પૂર ઉઠતું હતું તેનો કદી પણ આજ કાલના મતલબી અને ડુંકી નજરના હિંદુને ખ્યાલ આવવાનો નથી. વનમાં, બેઠાબેઠા દેશીઓને સાડ કાયદા બાંધતા હતાં, ધર્મનો બોધ કરતા હતા, અને શાસ્ત્રોના ગ્રંથ રચતા હતા. જે કોઈ અધર્મી રાજા શાસ્ત્રોનું ઉલ્લંઘન કરી રાંકડી રૈયતને સંતાપતો માલમ પડતો હતો, તો તેઓએ એકાંત વાસમાંથી દેવની પેઠે આવીને પોતાના નામના પ્રતાપવડે તે અસુરને પદચ્યુત કરતા હતા, અને તેની જગો ઉપર બીજા કોઈ ધર્મી રાજપુત્રને બેસાડી પાછા કેવળ નિર્લોભપણે અલોપ થઈ જતા હતા. દેશ કલ્યાણનો વિચાર કરવો, અને બધાને તે કલ્યાણ માર્ગનો બોધ કરવો એજ તેઓનું કામ હતું. ક્ષત્રયાદિ બીજી વર્ણો પણ એજ પ્રમાણે દેશાભિમાનથી ભરપૂર હતી. પોતાના એક પંડના હિત કરતાં સમસ્ત જન મંડળના હિત તરફ બધાનું લક્ષ વધારે રહેતું હતું. જન મંડળના હિતને સાડ પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવાને હજારો તૈયાર થતા હતા, અને તેમાં જોને પ્રાણ આપી દેશની સેવા બજાવવાનો પ્રસંગ મળતો હતો તેને સઘળા મહાભાગ્યશાળી સમજતા હતા. જન સેવામાં હજારો રૂપિયા ખર્ચીને શ્રીમંતો કૃતાર્થ થયા એમ સમજતા હતા. જનોપયોગી કામ કરવામાં જન્મ્યાનું અને રળવાનું સાર્થક છે એમ સઘળા સમજતા હતા.

આવી જ્યાં દેશના ધણા માણસોની સમજ ત્યાં તે દેશ ઉત્તરિને પહોંચે એમાં શી નવાઈ? આપણો દેશ એ કારણથી એકવાર ધણી ઉત્તરિને પહોંચ્યો, અને જ્યાં ત્યાં એની વિદ્યા કળા તથા સંપત્તિના વખાણ થવા લાગ્યાં. દેશ દેશના પંડિતો અત્રે ભણવાને આવતા, અને દશબાર વર્ષે ગુરૂને ત્યાં નમ્રપણે રહી પોતાના દેશમાં વિદ્યાના બીજ રોપવાને સાડ લઈ જતા. અહિંયાના આપાર અને લક્ષ્મીએ તો એક વખત આખી

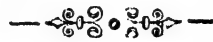
દુનિયાને ગાંડીજ કરી મૂકી હતી." દૂર દૂર દેશના લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવવું અને શ્રીમંત થવું એ એક રૂપજ સમજતા હતા. હિંદુસ્તાન જતવાને પરદેશીઓનો શો આગ્રહ? હિંદુસ્તાનમાં જવાનો જળમાર્ગ શોધી કહાડવાને સાર કટલી કટલી મહેનત, કટલો આગ્રહ, અને શોધી કહાડ્યા પછી તે પોતાનાજ હાથમાં રાખવાને સાડ કટલી તજવીજ અને કટલી મારામારી !

પણ બધો વખત ફરી ગયો ! હાલ તેમાંનું કાંઈ રહ્યું નથી ! કીર્તિને ઠેકાણે જ્યાં ત્યાં એની અપકીર્તિ થાય છે. લોકો સઘળું પુણ્ય એાઈ એકાએ. જગતમાં વહેમી અને મૂર્ખની છાપ પડી છે. લક્ષ્મીએ યુરોપમાં વાસ કીધો છે અને તેને ઠેકાણે આપણા દેશમાં નિર્ધનતાની આણ ચાલવા લાગી છે, આ સમયે એાડું અભિમાન રાખવું એના જેવું બીજું કાંઈ એાડું નથી. આ સમયે ખામીઓને છુપાવી મોડેથી બડાઈ મારવી એના જેવું દેશદ્રોહનું બીજું કાંઈ કામ નથી. રોગી માણસને નીરોગી માની લેવાથી કદી પણ તે જીવે એમ આશા રાખવી નહીં જોઈએ. એ સમયે ખરા મિત્રનું તો એ કામ છે કે એ રોગને જોવો, ઓળખવો, અને ઘટો ઉપાય કરવો. એ ઉપાય કદાપિ અણગમતો હોય, કદાપિ ઓસડ કડવું હોય, અને તેથી તે દરદી ન માનતો હોય, તો તેને પકડી બળાતકારે પણ પ્રીતિભાવથી ધલાન કરતાં આમ્મકો ખાવો ન જોઈએ. કદાપિ એ પોતાની ઘેલછામાં ચીડવાઈને લાત મારે, ગાળો દે, દુસ્મન ગણવા તૈયાર થાય તોપણ જો પેલો તેનો ખરો મિત્ર હોય તો તેનો ધર્મ છે કે એ સઘળું વેડીને પણ તેનું બહું કરવું. અમે આને ખરો દેશાભિમાન કહીએછીએ, અમે આને ખરી દેશપ્રીતિ કહીએ છીએ.

દેશીઓ વિચાર કરો અને કહો કે તમારામાં આ જાતની ખરી દેશ પ્રીતિ કટલી છે ! હે મિત્રો તમારામાં જે સ્વદેશાભિમાન છે તે કંઈ જાતનો છે તેનો તમેજ તમારા મનમાં તોલ કરો. આવો ઉત્તમ દેશાભિમાન બહુજ દુર્લભ વસ્તુ છે એ કયુલ છે. એ પ્રમાણે સમજાથી થવાનું નથી એ તો અનુભવ સિદ્ધ જાત છે. દુનિયામાં કોઈ પણ ઠેકાણે એવા બહુ માણસો હોતા નથી એ વાત પણ કયુલ કરીએછીએ. પણ અમારો વિચાર કાંઈ તમને આ ઉપરથી એવો ઠપકો આપવાનો નથી કે તમારામાં એટલો જોરો દેશાભિમાન કેમ નથી. આ લખનારને કહેવાની મતલબ એ છે કે આ

જાતનો અભિમાન થોડો ધણો પણ આપણામાં હોવો જોઈએ. આપણે આપણા મનમાં વિચાર કરવો જોઈએ, કે આપણે જે દેશાભિમાનને માટે અભિમાની થઈ કુરીએછીએ તે અભિમાન ખરી જાતનો છે કે ખોટી જાતનો છે; આપણે જે અભિમાન તાણી મરીએ છીએ તે દૂષણો સંતાડનારો છે, કે દેશના ભૂખણો વધારનારો છે; આપણે જે દેશાભિમાન કર્યા કુરીએછીએ તે દેશાભિમાનનું પરિણામ દેશની ઉન્નતિ કરવા તરફ છે કે તેની પડતીમાં વધારે ગતિ આપવા તરફ છે. આજ કાલ આ વિચાર અમને બહુ અગત્યનો લાગે છે. દેશાભિમાન ખોટે રસ્તે મરડાએલો અમારા જોવામાં ધણે ઠેકાણે આવે છે, અને તેથી આ ચેતવણી આપવી અમને વાજબી લાગી છે. ખીજો એપણુ વિચાર કરવો લાજમ છે કે જો ખરી જાતનો આપણામાં દેશાભિમાન અથવા દેશપ્રીતિ છે તો દેશપ્રીતિ ખતાવવાનું આપણે તન, મન, કે ધન વડે શું કર્યું ? દાહાડામાં કેટલો વખત આપણે જનહિત કામના વિચાર કરવામાં કહાડીએછીએ, દાહાડામાં તનવડે દેશની સેવા આપણે શી બજાવીએછીએ, જીંદગીમાં આપણે કેટલો પૈસો એ કામમાં વાપર્યો છે; વરઘોડા કહાડવામાં અને નાત જમાડવામાં આપણે વધારે પૈસા ખરચીએ છીએ કે સુધારો સુધારો આપણે જે હર ઘડી કર્યા કુરીએછીએ તેમાં, વગેરે કેટલીએક ખાખતનો આપણે આપણા મનથીજ તોલ કરવો જોઈએ; એમાંથી પણ એક ખીજો આંકડો બાદ કરવાનો છે. આપણે તન મનને ધનવડે દેશના હિતને સાફ કાંઈ કર્યું માલમ પડે તેમાં કેટલું માનને અર્થે કર્યું છે અને કેટલું શુદ્ધ દાઝથીજ કર્યું છે. આ રીતે તારવતાં તારવતાં જે રહે તે ખરો દેશાભિમાન સમજવો. આવી રીતે આખર સરવાળું કાઢાડવું. અમારા ઘણાખરા સુધારક મિત્રોને ગમશે નહિ, પણ એ બહુ જરૂરનું છે. જિનસ બાકી બહુજ થોડી દેખાશે એમાં તો કાંઈ શક નથી, પણ તે ખરેખરી કેટલી છે તે જાણવાના કાયદા બધા વેપારી સમજે છે. જો આપણે ખરા વેપારી છીએ, અને છળ બેદની દુકાન માંડી નથી બેઠા તો તો આ જાણવાની મહેનત કરવીજ જોઈએ. ખરો દેશાભિમાન બહુ દુર્લભ છે એવો અમે પ્રથમજ કહ્યું છે. થોડો પણ ખરો દેશાભિમાન જો આપણામાં આવીને શ્વાસ કરે, તો તે તેની મેળે ઉત્તરોત્તર વધીને જાણે થશે. થોડી પણ ખરી દેશ પ્રીતિની બહુ જરૂર છે, અને પેલા ખોટા દેશાભિમાનથી તો આપણે જેમ અને તેમ દૂર રહેવાનેજ યત્ન કરવું

નોંધએ. ખોટાનો અભિમાન રાખવા કરતાં દેશ અભિમાનને યોગ્ય કરવા તરફ મહેનત કરવી એમાં વધારે મહાદ્ધ અને દેશપ્રીતિ રહેલી છે.

અકબર બાદશાહનો ધર્મ.

અકબર બાદશાહે કેવાં કેવાં પરાક્રમ કર્યા તથા કેવા કેવા પ્રકારની રાજ નીતિ ચલાવી એ સૌ જાણેછે. એ પણ સૌના જાણવામાં છે કે એ બાદશાહે ધર્મ સંબંધી પોતાની સઘળી પ્રજાને સમાન છૂટ આપી હતી. એથી વિશેષ જાણનારાને એ પણ ખબર હશે કે એને મુસલમાન ધર્મનો કાંઈક પક્ષ હોવાને બદલે ઉલટો તે ઉપર અભાવ હતો, અને તેથી તેને સ્વભૂતિવાળાઓ કાફર અથવા નાસ્તિક કહીને નિંદતા હતા. નિસ્પૃહી વિચાર કરનારા આજતો જાણેછે કે એ પરાક્રમી તથા પુણ્યશાળી બાદશાહ નાસ્તિક એટલે ઇશ્વરના અસ્તિત્વને ન માનનારો ક્યારે પણ હતો નહિ. એ એવું તો માનતો ખરો કે કોઈ પણ ધર્મ ઇશ્વરપ્રેરીત નથી, પરંતુ એક ઇશ્વર ઉપર તો એને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. એના પહેલાં સો વરસ ઉપર કબીરજી થઈ ગયા તેણે જે આત્મપ્રેરીત એકેશ્વર મત ચલાવ્યો હતો તેને એ બાદશાહ અનુસરતો હતો એમ પણ કેટલાએક લોક માનેછે. પણ અમે ધારીએ છઈએ કે અમારા વાંચનારમાંના એકને બાગ્યેજ ખબર હશે કે એ બાદશાહે તો પોતાનોજ એક જુદો ધર્મ ચલાવવાને ઘણી કોશીશ કીધી હતી. એ બાદશાહ તો જેટલો રાજ વધારવાને આતુર હતો, જેટલો રાજને પાકા પાયા ઉપર આણવાને આતુર હતો, જેટલો એ બાદશાહ કુશળ રાજનીતિથી પ્રજાને સુખ તથા સંપત્તિ વધારવાને આતુર હતો. અને ટુંકામાં એ જેટલો પરાક્રમી, અને ન્યાયી રાજા કહેવડાવાને આતુર હતો, તેટલોજ એ પોતે ધર્મ સ્થાપક થવાને પણ આતુર હોય એમ માલમ પડેછે, અને તે ઉપરથી જણાયછે કે મુસલમાનોનો જે ક્રોધ એના ઉપર હતો તે છેક વિના કારણ હતો નહિ. એણે રાજવ્યવસ્થામાં હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ ગણ્યો નહિ, અને ખાનગી રીતભાતમાં પણ મુસલમાન ધર્મ ઉપર અશ્રદ્ધાજ ખતાવી એટલું નહિ, પણ એ ધર્મનું પ્રગટ ખંડનું કરી ન વોજ ધર્મ ચલાવવાનો તે ભારે પરિશ્રમ લઈ ખેડો હતો. આશ્ચર્ય છે કે આવા કામનો સમારંભ માડયા છતાં લોકોની તેના ઉપર અપ્રીતિ ન થઈ.

જી સમયે મુસલમાનોનો અભાવ થયો હતો ખરો મળ્યું તે અભાવ તે અ-
ભાવ રૂપેજ રહ્યો હતો, અને હાલમાં તો હિંદુ કે મુસલમાનોમાં સાધારણ
રીતે એનું મામ કેવળ સુકીર્તિમયજ રહ્યું છે.

તવારીખમાં આ વાત વધારે ચર્ચાઈ નહિ તેનાં તો કારણ છે. તવારીખ
લખનારાઓ બહાજ મુસલમાન હતા, અને તેમને ઇસ્લામના દીનની જે
તજવીબો બાદશાહ તરફથી આવેલી અને તે પણ વળી ફતેહમંદીથી, તે
વિષે બોલવું ન ગમે એ સ્વાભાવિકજ છે. હિંદુઓનો અસત્તથી બિચારા “મા-
રીને મુસલમાન કરવા” એ પાદશાહી અમલનું લક્ષજ સમજતા આવ્યા
હતા, અને જેણે ધર્મની બાબત હજારો જીવન મૂગે મહોડે સહ્યા હતા,
તને અકબરે જે થોડો તેઓના ધર્માચારમાં હાથ ધાતવા માંડ્યો તે જીવનને
ઠેકાણે મહેરબાની જેવોજ લાગ્યો હશે. માટે એ થોડી બાબતોની હિંદુઓ
પરવાહ રાખવાને બદલે તેમને જે એ રાજમાં ધર્મની છૂટ મળી હતી, જે
તેઓના ઉપર ગૂંજરતા જીલમો બંધ પડ્યા હતા, અને અકબરના નવા ધ-
ર્મમાં જે જે તેઓનાં મતને અનુસરતું હતું તે ઉપરજ નજર રાખીને તેઓ
તો અકબર બાદશાહ ઉપર શીદાશીદા થઈ ગયા, અને એક પોતામાંનોજ
અંશી પુરૂષ ગણવા લાગ્યા. એવી સ્થિતિમાં તેઓ અકબરના નવા ધર્મ
વિરૂદ્ધ કાંઈ લખે, અથવા કાઢાણીરૂપ મૂકી જાય એ સંભવે એવું નથી.
એ પ્રમાણે જ્યારે મુસલમાન તથા હિંદુ એ બંનેને ન બોલવાના કારણ
હતાં, ત્યારે તવારીખમાં એ વિષય વધારે ન ચર્ચાય એમાં કાંઈ નવાઈ
નથી. તોપણ તવારીખ લખનારાઓ કાંઈ કાંઈ ઈશારા કરી ગયા છે ખરા.
એનઅકબરીમાં વારંવાર અકબર બાદશાહે જે જે ધર્મ સંબંધી ફેરફાર
કરવા માંડ્યા તે વિષેની વાત આવેછે, પણ અખુલ ફજલ કોઈ ઠેકાણે
તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતો નથી. અકબરના દરબારમાં જે ધર્મના વાદ વિવાદો
ચાલતા હતા તે વિસ્તારથી દબીસ્તાનમાં લખ્યા છે, પણ એ રાજ્યએ જે
પંથ કહાઓ હતો તેની હકીકત એમાં બિલકુલ આપી નથી.

૧૧ રાજનીતિના તથા ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓએ આ વિષય મનન
કરવા યોગ્ય છે કે આ પરદેશી રાજકર્તા પોતાના સ્વભૂતિઓની શત્રુતા બે-
બાબત છતાં શા કારણથી આ સમે યથેચ્છ રીતે રાજ્યલાવવાને શક્તિમાન
થયો; રાજ પણ પોતેજ સ્થાપેલું હતું એમ કહીએ તો આવે.

પણ આ બાબતની સઘળી હકીકત અબદુલ કાદરની કૃત્રી પુર્ત બાબત તવારિખ એ નામની ક્રીતાબમાંથી મળી આવેછે. એ અબુલ ફઝલ તથા ફૈઝીની હારીઓ, મોટા વિદ્વાન હતા. પાદશાહની એના ઉપર પણ એટલીજ મહેરબાની હતી, એણેજ મહાભારત તથા રામાયણનો ધણો ખર્ચ ફારસીમાં તર્જુમો કર્યો હતો, અને એણેજ સંસ્કૃત ભાષામાંથી કાશ્મીરના ઇતિહાસનું ભાષાંતર પૂરું કર્યું હતું. અકબર બાદશાહના રાજના ૩૬ મા વર્સે એને હુકમ મળ્યો કે એણે હિંદુસ્તાનના પાદશાહોની તવારીખ તથા એ રાજની વિશેષ હકીકત લખવી. એ પ્રમાણે એણે કરવા માંડ્યું, પણ ચારેક વરસ પછી પાદશાહની એના ઉપર ઇતરાજ થઈ એમ એ પોતેજ કહેછે, અને પછીથી એણે એ ગ્રંથ અધુરોજ રહેવા દીધો તોપણ એણે જટલું લખ્યુંછે તેમાંથી આપણે જે જોઈએ છીએ તે ખરાબર મળી શકેછે. પોતાનો સ્વાર્થ વિચારીને કે ડરનાજ કારણથી પણ અકબર બાદશાહ સંજ્ઞાથી જે એમાં લખ્યુંછે તે ખોટું તો એણે નહિ લખ્યું હોય એમ ધારી શકાયછે. એમાં લખેછે તે પ્રમાણે જો અકબર બાદશાહે કાતુનો ન કહાયા હોય, તો કદાપિ પણ એમ લખવાની એની હિંમત ચાલે નહિ. એ ગ્રંથના આધારે માલમ પડી શકેછે કે અકબર બાદશાહના ધર્મ સંજ્ઞાથી વિચારો કેવી રીતે ફેરવાતા આવ્યા, અને આખરે તે પોતે કયા નિશ્ચય ઉપર આવીને ઠંર્યો હતો.

અકબર બાદશાહ પોતાના રાજના ચોવીસમા વરસમાં ફતેહપુર શીકરી આગળના નવા મેહેલમાં રહેતો હતો, અને ત્યાં ખરા મુસલમાનોના રીવાજ પ્રમાણે દરેક જુમારાત મોટા મોટા મુલ્કાં તથા શેખોને એકઠા કરી ધર્મની ચર્ચામાંજ ગાળતો હતો. એ વાદવિવાદમાં એ બુદ્ધિમાન તથા પૃચ્છક રાજ ધણો ભાગ લેતો હતો, અને વહાણું વાહાય ત્યાં સુધી પણ યાકતો નહિ. પણ એણે જોયું કે એ વાદવિવાદ કરનારાઓ વ્યવહારની વાતેજ બેલવાને બદલે મતાભિમાન બહુ ચલાવતા હતા, અને બ્યારે તકરારમાં કાંઈ ફાવતું નહિ ત્યારે ગ્રજાગાળી પર આવી જતા હતા. શીયા અને સુન્નીનાતો પંથજ ભૂદા છે, પણ સુન્નીમાંજ હનીશીઆ અને સાફીઆના બે તડાંઓ દરેક વાતમાં ૮૫ તડાતડી પર આવતાં વાર લગાડતા નહિ. હનીશીઆ જ્યાં ત્યાં અક્કલનો ઉપયોગ કરવા ભય, અને શાશીઆ કુરાનની શરેહજ સંભાર્યાં કરે. એ સમે વળી બે મોટા નુમીઆ મુલ્કાઓ વચે એવું ગ્રંથયુદ્ધ ચાલતું હતું કે

જીવા મુસલમાનોના એ પક્ષ બંધાઈ ગયા હતા, અને પક્ષવાળા બીજાને ગાળો ભાંગવા સિવાય બીજું કંઈ કામજ કરતા નહતા. આ બધા બનાવોથી અકબર બાદશાહનું ચિત્ત ચલ્યું, ઇસ્લામી દીનના દુરમતોને કાન બંધેરવાનો સારો લાભ મળ્યો, અને બીજાં પાંચ છ વરસમાં એવું બન્યું કે એ બાદશાહની સઘળી શ્રદ્ધા પોતાના ધર્મ ઉપરથી ઉડી ગઈ.

તે છતાં પૈલુ ઇશ્વર અથવા ધર્મ ઉપરથીજ શ્રદ્ધા ઉડી ગઈ હોય એમ જણાતું નથી. આ અશ્રદ્ધાનું પ્રથમ પરિણામ એ થયું કે એણે દેશ દેશના અનેક ધર્માધિકારીઓને આદર સહારથી પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા, અને તેઓને પોતાના ધર્મનું સત્ય પ્રતિપાદન કરવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપી. આ સમયે આ બાદશાહનું બધું ચિત્ત ખરા ધર્મની ખોળમાં લાગ્યું હતું. બાળપણથી પ્રાપ્ત થએલા સઘળા અંબ્યાસી વિચારો એણે દૂર કર્યા, અને શુદ્ધ નિષ્પક્ષાત અંતઃકરણે સમાનભાવથી સઘળા ધર્મનું સલાસલ્ય તપાસવા મંડ્યે. બીરબક્ષના નાગરત્વથી બાહ્યણે ઉપર તો ક્રેટલોએક વખત થયાં પ્રીતી યજ્ઞ હતી. તેએ રાત્રે એકાંતે મહેલમાં આવી કથા વાર્તા ચલાવતા હતા. એક પુરુષોત્તમ શાસ્ત્રી તો ગુરુ જેવોજ થઈ પડ્યો હતો. દેવીવ્યાસ રાજીકાળી વખતે મહેલમાં ઘૂસી બાદશાહના શનયનગૃહમાં જઈ એ સમયે ખેસી એ પરાક્રમી પુરુષને રામાયણના રસિક પરાક્રમનું આખી રાત પાન કરાવતો હતો. શાસ્ત્રીઓ મનવાદિ સ્મૃતિઓના હાર્દ પ્રગટ કરતા હતા, વેદાંતિઓ માયા અને બ્રહ્મનું યથેચ્છ વિવેચન કરતા હતા, અને પુરાણીઓ પુરાણની અદ્ભુત કથાઓ વાંચી બ્રહ્મ સિદ્ધાંત સાથે સંધિ કરતા હતા. આ કારણથી આર્ય વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત પર શ્રદ્ધા એના અંતઃકરણમાં ઉત્તમ થઈ, અને મુસલમાનોનું જે મૂર્તિઓ સાથે હાડ વેર તે તદનાભિર્ભૂજ થઈ ગયું. એવા સમા પર

૧ મારા સાંબળવામાં આવ્યું છે કે એક ફારસી કિતાબમાં લખ્યું છે કે બીરબક્ષ નાગર બાહ્યણ હતો, પણ તેની હજી ખાતરી કરવાનો અવકાશ મળ્યો નથી. નાગરત્વ શબ્દ જે અહિંયા વાપર્યો છે તે માત્ર ચતુરાર્થ વાચકજ મળ્યો. પ્રોફેસર એમ. એચ. વિલ સનના કલા પ્રમાણે તો એ બાટ હતો, અને એનું મૂળ નામ મહીદાશ કે શીવદાશ હતું. અકબર એને કબિરાય કહેતો અને ન્યારે નગરકાઠની જહગીર આપી ભારે બીરબક્ષ (વીરવર) નો ખિતાબ આપ્યો.

તાળુદીન નામના એક મસિદ્દ સુધીએ એટલે મુસલમાન ધર્મના વેદાંતિએ એક સમર્થ ગ્રંથ પ્રગટ કર્યો, અને તેથી બાદશાહે તેને હજુરમાં બોલાવી તેનો પણ બોધ લેવા માંડ્યો. આથી કાંઈ અધુરું હશે તે પૂરું થયું અને ચાલુ મુસલમાની ધર્મને એણે છેલ્લી સલામ કરી. હવે એ છઠોક અન્ય ધર્મવાળાઓને મળવા લાગ્યો. અને જાહેર રીતે મુસલમાન ધર્મ ઉપર શંકા ખતાવવા લાગ્યો. એ બર સભામાં ભાત ભાતના ધર્મવાળાઓને ભેગા કરતો હતો, મુલ્કાંઓને બોલાવતો હતો, અને તેમને એક બીજા સાથે ખૂબ લડાવતો હતો. એ ધર્મ ચર્ચાને સાફ જ એણે નવસારીથી પારસી દસ્તુરોને તથા ગોએથી ખ્રીસ્ત પાદરીઓને બોલાવ્યા. ઈબ્રહ અથવા બાઈબલ ભણવાં પોતાના શાલામદા મુરાદને બેસાડ્યો; અને અમુક ક્રૂરને તેનો તર્જુનો કરવાનું સોંપ્યું. એનીજ માર્ગેત બૈધ ધર્મનીએ બોળ કરાવી પણ તે સમે તે ધર્મના જાણુ પુરો ન મળી શકવાથી બરાબર થઈ શકી નહિ.

આ પ્રમાણે અકબર બાદશાહે અન્ય ધર્માધિકારીઓને આશ્રય આપ્યો તથા તેમની સાથે એખલાશથી વાતો કરી તે ઉપરથી મુસલમાનો જટલા એના ઉપર કફા થયા તેટલાજ પેલા બધા પ્રસન્ન થયા, અને આપણે એને આપણો ધર્મ મનાવ્યો એમ સમજી શૂલાવા લાગ્યા. પારસીઓ કહેછે કે અકબર બાદશાહ પારસી ધર્મ પાળતો હતો, પાદરીઓ કહેતાં હતા કે એને ખ્રીસ્તનો બોધ લાગ્યો હતો, અને હિંદુઓ તો એમજ સમજેછે કે એ હિંદુ ધર્મ બરાબર માનતો હતો એટલુંજ નહિ, પણ વૈષ્ણવ-હિંદુ જૂદા જૂદા પંથના લોકો તે પોતાના પંથમાં હતો એવો દાવો કરેછે અને તે બાબતની કહાણીઓ પણ બનાવી રાખીછે. અને એ બધાને એમ બૂઝાવાનું ફટલુંએક કાઢણુ પણ એ બાદશાહ તરફથી મળ્યું હતું. એ પોતાના મહેલમાં આતશ બહેરામ રાખતો હતો અને નવરોજ જલાલીનો તહેવાર ધણાજ દમામની સ.થે પોતાના રાજની છેવટ સુધી પાળતો હતો. એ પ્રસંગે સત દિવસ સુધી બાદશાહ વાર વારના પોશાક પહેરતો હતો, અને સવારે તથા મધરાત્રે હિંદુશાસ્ત્રની રીતે સૂઈની સ્તુતિ ચાલી રહેતી હતી. ગાય મારવાની મનાઈ કરી હતી, અને ગાયનું છાણુ પવિત્ર ઠેરખું હતું. હકીમો પાસે એવો મત અપાવ્યો હતો કે ગોમાંસ ન પચે એવું અને ઘણા બાધનું મૂળછે. તેમજ એના મહેલમાં હિંદુ રાણીઓ હોમ કરતી હતી, અને તે સમે તે સાથે બેસતો હતો. એના રાજનું પચીશમું

પૈ ખેડું લ્યારે એણે જાહેર રીતે આગ્નિની પૂજા કરી, અને સંજે જ્યારે દીવા થયા ત્યારે સઘળા દરબારીઓએ ઉભા થઈને નમન કર્યું. એજ વર્ષે દન્યારાશીનાં સૂર્ય થયા પછી આઠમે દિવસે એણે બર સભામાં સંલો કરાવ્યો, અને આજ્ઞાઓએ રક્ષા બાંધી. પછી અમીર ઉમરાવોએ નજરાણાં કર્યાં, અને રક્ષા બાંધાવી વઠાય થયા. એ જોગીઓના મઠમાં રાત્રે એકલો જતો, તેઓ સાથે શિષ્યભાવે વાતચિત કરતો, અને યોગ શાસ્ત્રનો શોધ ખાતરી કરતો.

એ છતાં એણે કોઈ પણ ધર્મનો અંગીકાર કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. અકબર બાદશાહનું મનતો મુસલમાન ધર્મનું યુક્તિથી ખંડન કરવામાં અને નવો પોતાનો ધર્મ અલાવવામાંજ ખરેખરે લાગેલું હતું. અત્યુચ્ચ ફઝલ દરબારમાં મહમદના દીનની નિંદા ખૂબ કરતો હતો, અને કાજ સાથે પોતાના સઘળા આતુર્યથી વાદવિવાદ કરતો હતો, તે સાંભળી અકબર પ્રસન્ન થતો હતો. એનો પરિણામ એ થયો કે દરબારના ધણાખરા માણસો અકબરના મતમાં ડરથી કે સમજીને દાખલ થયા. અમદુલ કાદર કહે છે કે હું તો આ અધર્મથી દૂર રહ્યો અને તેથી બાદશાહની ઇતરાજી થઈ. કાજ, મુફતી, અને ખીજ કાયદા જાણનારાઓએ મળીને એવું ખત લખી આપ્યું કે ઈનસારી બાદશાહનો ઠરાવ શરેહના જેટલીજ સત્તા ધરાવે છે, અકબર બાદશાહ ઇનસારી અને અજ્ઞાને ગમતો છે, અને તેથી જ્યાં મતભેદ પડે ત્યાં એનો હુકમ એજ કાયદો સમજવો. એ સમયના ધણા ખરા ગ્રંથ કર્તાઓ હમેશનું મુસલમાની ધર્મ પ્રમાણે મંગળાચરણ જે “અલ્લાહ અલ્લાહ, મહમદરસુલ અલ્લા તેને ઠેકાણે “લાઈલા ઇલાહ, વચ્ચે અકબર ખલીફાત અલ્લાહ” એ પ્રમાણે લખવા લાગ્યા. એનો અર્થ એવો થાય છે કે અલ્લા સિવાય ખીજો અલ્લા નથી અને અકબર એનો ખલીફ છે.

કુરાનમાં લખ્યું છે કે સઘળા છોકરાંઓ દીનમાંજ જન્મે છે. એની તપાસ કરવાને સાર અકબરે વીશ બાળકને એકાંત વાસમાં ઉછેરવાને સાર રાખ્યાં, અને કોઈ સાથે પણ તે વાતચિત ન કરી શકે તેવો પાકો બંદોબસ્ત કર્યો. થોડા વરસ પછી કહાડયા ત્યારે તો જે બાળકો હયાંત રહ્યાં હતાં તે આપણે અગાઉથીજ ધારી શકીએ તે પ્રમાણે બોલી પણ બોલી શક્યાં નહિ. જ્યાં તેઓને રાખ્યાં હતાં તેનું એ ઉપરથી ગુંગમમહેલમાં એવું નામ પાડ્યું.

હવે કેટલાંએક નજા કાનુનો કહાડ્યા. સરાય પીવાની રજા આપી, પૈ-
ણ જે પીને છાડે ત્યાં તેને સાડી શબ્દત શિક્ષા કરાવી. તેના બંદો-
બસતને સાડી દરબારની દેખ રેખ હેઠે પીઠાં કહાડ્યાં અને ખરીદ કરનારના
નામ સાં તોંધાતોં હતાં. એવું કહેછે દારના પીપમાં કુકરતું માંસ નાંખતા
હતા. ગાંતારા, નાચનારા, અને બીજા લુચ્યા લકંગા લોકોને એક ભાગમાંજ
રાખ્યા, તેનું નામ સેતાનપુર પાડ્યું, અને તેના ઉપર નજર રાખવાને સાડી
ખાસ ફોજદારી કારખાનું ઠેરવ્યું. જુઆર રમવાની કેટલીએક તપાસની સાથે
છૂટ આપી, અને રમનારને સરકારી ખજાનામાંથી બારે વાજે નાણાં ધીરવા
લાગ્યા. એવું ફરમાવ્યું કે કુકર કે કૂતરાને અડક્યાથી નાખક યજ્ઞનુંતથી.
એ બંનેને મહેલમાં પાળવાનું શરૂ કર્યું, અને દર રોજ સવારે તેને ફરવા
બહારમાં કાઢતા હતા. કૂતરા, ખિજાડાં, ને વાઘનું માંસ ખાવામાં પાપ નથી.
એમ જાહેર કર્યું. મૈયતની વખતે ખોરાક તથા બીજા અપવાજની મનાઈ
કરી. તેમજ કાકા કાકીના છોકરાં પરણતાં હતાં તેથી બલિ બગડી જાયછે
એમ કહીને તે બંધ પાડ્યાં. એજ કારણેને સાડી સોળ વરસની અંદર
છોકરાને તથા ચાલ વરસની અંદર છોકરીને પરણાવવી નહિ એવો
હુકમ કર્યો.

અકબરે પોતાના ધર્મનું નામ ઈલાહી પાડ્યું હતું. એમાં મોટા મોટા
અમીર ઉમરાવો દાખલ થતા હતા, અને તે સમે તેઓ નીચે પ્રમાણેનું,
પ્રતિજ્ઞ લખી તે ઉપર સહી કરતા હતા. “હું ફલાણો ફલાણો, ફલાણોનો
છોકરો, રાજ ખૂશીથી મારી મરણથી જાહેર કરું છું કે હું ઈસલામની જાડી
વાનો આપદંદથી સાંભળતો આવ્યો છું તેનાથી હું હવે મુક્ત થયો છું, અને
હું આથી કબુલ કરું છું કે હું અકબર બાદશાહના ઇલાહી ધર્મને માનું છું
અને તેને સાંડે હું દોલત, જીંદગી, કીર્તિ, અને ધર્મ છોડવાને ખૂશી છું”
અકબર બાદશાહ એવું માનતો હતો કે મુસલમાની ધર્મની મુદત હજાર
વર્ષની છે, અને તેના યર્ધ ચૂકી નેથી એણે હિન્દીમાં ચાલુ સન કહાડી
નાંખ્યો, અને તેને ઠેકાણે પોને ગાદીએ બેઠો ત્યાંથી વરસ ગણવાનું શરૂ
કર્યું. એ સનનું નામ તારીખ ઈલાહી પાડ્યું. મહીનાનાં નામ પણ બદલી
નાંખ્યાં, અને તેની જગે ઉપર જૂના ધરાની મહીનાનાં નામ દાખલ કર્યાં.
તેમજ મુસલમાની તહેવારો કહાડી પારસી તહેવારો પાળવા માંડ્યા. ફક્ત
જુમાનો નીમાજ કાચમ રાખ્યો, પણ તે વખતે જૈયફનો ગરીબ સિ-

દ્વાય કોઈજ હાજર રહેતું નહિ. પછી આરબી ભાષા બજવાને ઉત્તેજન આપવું બંધ પાડવું અને તેમાંના કાનુનો તથા ધર્મ બજવાની તો મનાઈ કરી. પાછળથી આરબીમાંથી ગણિતશાસ્ત્ર, ખગોળવિદ્યા, પદાર્થવિજ્ઞાન, અને ફિલસૂફી બજવાની છૂટ આપી. એટલામાંજ એવી અસર થઈ કે આરબી લિપિનો ઉપયોગ ઓછો થવા લાગ્યો, અને કેટલાએક તો પોતાનું નામ મહમદ હશે તે ફરવીને બીજું પાડવામાં મોટાઈ સમજવા લાગ્યા.

સને હીજરી ૯૯૧માં વળી બીજા કાયદા કહાજ્યા. રવિવાર ને દિવસે જનવરની હિંસા કરવાની મનાઈ કરી. આદશાહની તો ખરેખર માંસ બક્ષણ બંધ કરવાનીજ મરજી હતી, અને એ વરસમાં ઓછામાંઓછા છ માસનો જાતે તેથી દૂર રહેતો હતો. સૂર્યની બક્તિ એણે બહુ વધારી. સવારે, સાંજે, બપોરે, અને મધ રાત્રે સૂર્યની પ્રાર્થના થતી હતી. બપોરે તો સૂર્યના સહસ્ત્ર નામનો હિંદીમાં પાઠ ચાલતો. પાઠ કરનાર આંદોસ કરે, ગાલ ઉપર હાથ મૂકી અંકેક આંગળીએ અંકેકો કાન બંધ કરે, અને પ્રદક્ષિણા ફરતો ફરતો સૂર્યના નામ બણી જાય. આદશાહ પોતે સવારમાં સૂર્યના દર્શન થાય ત્યાં સુધી નહાય કે ખાય નહિ. દર્શન કર્યા પછી તે માળા લેખને તેના નામનો જપ કરે, અને પછી બારી આગળ નાના મોટા બધા લોકો એકઠા થવા હોય તેને પોતાના દર્શન આપે એટલે તેઓ લાંબા થઈને એને પગે લાગે.

આદશાહો આ સમે કહેવા લાગ્યા કે તમે તો રામ ને કૃષ્ણના જેવા અવતારી છો. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે અમારા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે ગોઆદાણ પ્રતિપાળ અને ધર્મનો રક્ષક રાજા એક યવન કુળમાંથી થશે. તે તમેજ છો. એવાં અર્થનાં વચનો કહાડીને એની પાસે લઈ ગયા, અને તે એ કબુલ કરવા લાગ્યો. સૂર્યસહસ્ત્ર નામ પણ આદશાહોએ એને સાં રજ ઉભું કર્યું. મુઘલ શિરિયે એને પ્રસન્ન કરવા હજાર શબ્દો નામની હજાર બેતો બનાવી તેમાં સૂરજના ગુણ ગાંયાછે. જોગીઓનાં પણ એના આશ્રયથી બહુ માન વધી ગયાં હતાં. તેમને સાઈ એણે મઠ બાંધ્યો હતો, ત્યાં તે વારંવાર જતો હતો અને તેની સાથે એકાંતમાં બોધપણુ લેતો હતો, એ શીખા રાખતો અને યોગથી મુક્તિ સમજતો. શિવરાત્રિની સાધનામાં એ તેઓમાં સામેત્ર થતો હતો, અને ઘણી યોગકળાનું જ્ઞાન જાતે મેળવ્યું

હતું. એ કહેનો હતો કે હું તેમની પૌસેથી રસ શોધન શીખ્યો છું, અને આ સોનું મેં બનાવ્યું એમ કહીને બીજાને ખતાવતો હતો.

૯૯૦ હિજરીમાં સંક્રાંતિને દિવસે એણે મોટો ઉત્સવ કર્યો તે સમયે ધણા માણસો એના ધર્મમાં આવ્યા. જેમણે એ ધર્મ સ્વીકાર્યો તેને બાદ-શાહની અકેકી છાત્રી એને સણગારી તેઓ પોતાના શરીર પર, પાઘડી ઉપર, કે કોઈ બીજા ભાગ પર ખુદ્દી રીતે પહેરવા લાગ્યા. અકબર પંથીઓ કાગળ પત્રમાં કે મળતી વખતે અલ્લાહુ અકબર કહેતા હતા. એક અલ્લાહુ અકબર કહે ત્યારે બીજા જલો જલાલહુ એમ બોલે. આશરે આ વખત પર શાહાજહા શહીમના સોળ વરસની ઉંમરે રાત્રી ભગવાનદાસની કુંવરી સાથે લગ્ન થયાં. બાદશાહ કાજી અને બીજા કાયદા જાણનારાઓને સાથે લઈને રાજાના મહેલમાં ગયો અને ત્યાં તેઓની સમક્ષ સઘળી હિંદુ ધર્મની ક્રિયાઓ કરી.

૯૯૫માં વળી નવા ધારા કહાડયા. પહેલા સ્ત્રી વાંઝણીજ રહે ત્યાં સુધી બીજી પરણવાની મનાઈ કરી, વિધવાઓને ફરીથી લગ્ન કરવાની રજા આપી, સતી થવાનો ચાલ બંધ પાડ્યો, પણ પાછળથી બળાત્કારે ન કરવી એટલીજ શખતી રાખી વચમાં એક હસવા નેગ રીત ચલાવી હતી. જો કોઈ સ્ત્રી અને કોઈ પુરુષ એક વખતેજ રાંડે તો, તે સ્ત્રી પેલા રાંડનારને આપી દેવી, અને તેના મરનાર વરની સાથે પેલાની મરનાર ખાયડીને બાળી મૂકવી. હિંદુ અને હિંદુ વચે કજીઆ ઉઠે તેનો ચૂકાદો બ્રાહ્મણ પાસે કરાવવો, અને મુસલમાન મુસલમાનનો કાજી પાસે. પૂર્વ તરફ મોં રાખીને મુઠ્ઠાં દાટવાં, અને સૂવાનું પણ લોછાને એ રીતે ફરમાવ્યું હતું. કવિતાથી માણસના વિકાર ઉશકેરાય છે અને ફેલ ફિતુર કરતાં શીખે છે એમ જાણી તે ગાવાની નીચલા વર્ગના માણસને મનાઈ કરી હતી. ગાય, બેંશ, ઘોડા, ઊંટ, અને બકરાનું માંસ ખાવાની બંધી કરી. બાર વરસની ઉંમર પહેલાં સુન્નત ન કરવી, અને ત્યાર પછી તેની ખુશી હોય તોજ થઈ શકે. સઘળા લગનની વખતે ઊંમરની કોટવાળ આગળ ખાત્રી કરી આપવી. સા સાએ પોતાની મરજી પ્રમાણે ધર્મ પાળવો. પણ જો કોઈ હિંદુ સ્ત્રી મુસલમાન ઉપર આશક થઈને વટલવા તૈયાર થાય તો તેને થવા ન દેવી. સઘળા માણસને પોતાની મરજી પ્રમાણે દેહેરાં, મસીદ, કબર જે ગમે તે બાંધવાની છૂટ હતી.

આ પ્રમાણે અકબર બાદશાહે ધર્મ સંબંધી ફેરફાર કરવા માંડ્યો

હતો. આ જોતાં એટલું તો ખુલ્લું મૌલમ પડે છે કે એ બધાનું વલણ મુસલમાન ધર્મ તોડવા તરફ હતું. બીજા ધર્મ તરફ એની જોડણી રહેમ નજર હતી સેટલીજ એ તરફ કરડી હતી. તોપણ કોઈ ધર્મનો વિશેષ પક્ષ હોય એમ જણાતું નથી. ધણું કરીને એતો સુરીજ અથવા એકેશ્વર વાદી હતો. તે છતાં એને એમ લાગ્યું કે શુદ્ધ એકેશ્વર મત અચ્છાન લોકોને લાયક નથી, અને તેથી સૂર્ય પૂજનો ઠાઠ પોતાના પંથમાં દાખલ કર્યો, અને પોતે વૈભવી સ્વભાવનો હતો તેથી એને તે પસંદ પણ પડ્યો હશે. ધર્મ કહાડવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હિંદુસ્તાનની સંસારી સ્થિતિ સુધારવી એજ જણાય છે. એ મુસલમાને કુળમાં જન્મ્યો છતાં કેળવણી અને સહવાસથી વિચાર તથા લાગણીઓમાં હિંદુજ થઈ રહ્યો હતો, અને સુધરેલા હિંદુને પોતાના દેશના સુધારા સાર તથા દેશના શત્રુઓ તરફ જેવું લાગે તેવુંજ એને લાગતું હતું એમ જણાય છે. એ ફરફારમાં પરમાર્થ બુદ્ધિની પ્રેરણા મુખ્ય જણાય છે, એણે પોતે ખલીફનું નામ ધારણ કર્યું અને ઇશ્વરી સેવા કબુલ કરી એ આત્મપ્રેરિત ધર્મના પ્રચારકને શોભે એવું નથી, પરંતુ એમ કરવાનું કારણ મિથ્યાભિમાન હોય એમ અત્રે ધારતા નથી. ધર્મની બાબતમાં ઇશ્વરી દાવા શિવાય લોકોની શ્રદ્ધા ચોંટતી નથી એમ ધારીનેજ એણે આ યુક્તિનો ઉપયોગ કર્યો હશે. તે છતાં ધર્મનો ફરફાર એ રીતે કરવો એ કેવી અધરી વાત છે તે તેઓની નિષ્ફળતા ઉપરથી સાફ જણાય છે. એનો ધર્મ એ રહ્યો ત્યાં સુધી થોડો ધણો ચાલ્યો, પણ એના મરણ પછી છેક નાબુદ થઈ ગયો, અને આજ તો એણે એવો પ્રયત્ન કર્યો હતો તે પણ થોડા લોકજ જાણે છે. ધર્મના ફરફાર યુક્તિ કે રાજબજથી થતા નથી. એ ઇશ્વરનો અગમ્ય ખેલ છે, અને ધર્મનો પ્રસાર ધર્મ બળે જ થાય છે.

ગૂજરાતી વઢવ.

આ શરૂથી મહાકવિ નામની જોડે ખિતાબમાં ગૂજરાતી બળદની ધણી તારીફ કરે છે, અને તે વખતે ગૂજરાતમાં બળદની ગાડીઓ જે જે જાતની થતી હતી તેનું વર્ણન જાણી કર્યું છે. તે જાણવા લાયક છે, અને

તેથી અમે તેનો અહિંયા તર્જુનો આપીએ છઈએ. ઉર્દુ ભાષાનાં ગદ્યની શૈલી કેવીછે તે બરાબર દર્શાવવાને સારુ અને ત્યાં સુધી અમે તેના શબ્દે શબ્દનેજ અનુસરતું ભાષાંતર આપીશું.

હિંદુસ્તાનના બળદોમાં ગૂજરાતી બળદ સમ્મળી તરેહથી સારો છે. અગરો નાગોરી પણ બીજા બળદોથી કેટલે દરજ્જે ચઢીઆતો છે. તોપણ એને ન પહોંચે, સુરત શિકલ એની બહુજ સારી, દિલડોળ બિલકુલ ખૂશકારી, કદ ને કીમતનાં પણ બુલંદ, બાદશાહ વજરને ફકીર હરકોઇને પસંદ, પગલાં એવાં ભરેકે ઉતાવળો તુર્કી ન પહોંચી શકે, દોડે એવો કે ચાલાક આરબી પછાડી રહી જાય. એમ શાંભળ્યું છે કે પહેલાં કોઈ ભૂટારા ઠગારા અમદાવાદ ગૂજરાતમાં ત્યાંના બળદોને ગાડીમાં બેડી સવાર થઈ ચોરી કરવા જંગલમાં આવતા હતા, અને માલ મતા મુસાફર સોદાગરોની ભૂટ લઈ જતા હતા. અગર જે સવારધોડા એની પછાડી નાંખતા, તોપણ તેની ગર્દ પણ ન પામતા. અને એ પણ મશહૂર છે, કે ગાડી એ ખાસ શોધ હિંદુસ્તાનના લોકની છે. બેસવાવાળા એના, ગરમી સરદી આંધી વરસાદમાં બહુજ આરામ પામેછે. સહેલથી ચાર આદમી ગપાટા મારતા બેઠા (બેઠા) ચાલ્યા જાહે અને સરકમાં મજા ધરની બોગવેછે, તોપણ એના પૈડાં બે હોયછે. છત્રીદાર હોય કે ઉધાડી. અગર ઢાંચો એનો છોટાપણુની સાથે હલકો હોય, તો મંજોલી કહેવાશે, અને બહુજ નાનો તથા હલકો હશે તો ગેણી. એના બળદ પણ બેહદ નાના હોયછે. એને ગેણા કહેછે. જાતજ એની જૂઠીછે. અને જે ચાર પૈડાંના રથ હોયછે તેનાથી બહુ સારા હોયછે. ચાર પૈડાંના રથ એની સાથે મુકાબલો કરતાં બીજે નીચેથી ઓછા પડેછે. આમકાં પણ એમાં થોડા લાગેછે. અમીર ઉમરાવની સવારી લાયક હોય છે. ખરેખર કોઈતો એવાજ ખૂશડોળ, હલકા, નક્શીદાર હોયછે કે દેખાવવાળા બીતના ચિત્રામણ (જેવાજ) બની જાયછે. અને સાજ પણ એનાપર બનાતી સાદાકે કારચોખી વગેરે બિલકુલ સફાઈને ચળકવાળાં. અગર સૂરજ એ વખતે જમીનપર હોયછે તો પોતાના રથમાંથી ઉતરી એમાં આવીને બેસે, અને રાજ ઈંદ્ર પણ દેખે, તો પોતાના તખ્તપર ફેરીથી પગ ન મૂકે. પણ એ ખૂબીઓની સાથે પણ અમીર ઉમરાવ લોકો એમાં મંનની ગમતને સાર કોઈ કોઈ વારજ સવાર થાયછે. અને કોઈ મોટા માણસ

કચ્છિતજ એની ઉપર ચઢેછે, તોપણ હર મોસમનો સાજ તેની સવા-
રીના રથપર હોયછે, જેમકે ગરમીમાં ખસતો અને વરસાદમાં મીણકપટનો,
શિયાળામાં બનાતનો. પણ બહુધા એમાં મહાજન, સરાફ, ઝવેરી, મુ-
ત્તદી શવાર થાયછે, અથવા ઓરતો હિંદુને મુસલમાનની, અને કોઈ બ-
દલાલની બેગમો, અથવા બાંકી કસબજો પોતાના રથપર ઝગઝગાટ સાજ
સળવી, બળદના ગળામાં ઘૂઘરા, શીંગડાંપર સોના રૂપાની શિંગોટીઓ,
અને સાંગીઓમાં તાલ ઝાંઝ, જોતરમાં ચંગ લગાવીને સવાર થઈ બડા
હરસાથી મેળા ટૂલામાં ફરેછે, અથવા બાગોની સહેલ કરેછે. ખરે એના
આવંવાથી તમાસગીરોના હોસને હવાસ જાયછે, જાણે અણઝણ કરતા
પરીઓનાં તપ્ત ચાદ્યાં આવતાં હોય નહિ !

અને સુચાલવાળી સ્ત્રીઓના રથ ઉપર ઘન્ટ ટોપ મોટા હોયછે, ચં-
દનીઓ કસી હોયછે, અને શી તાગાદ કે એક નિમાળા બરાબર પણ
એમાં ફાટ કે કાણું હોય ? નવાબખાન દોરાનને મુઝફરખાન મરહુમના
જનાનાના રથોપર ઘણી મોટી ચેલી ચંદનીઓ રાખતા હતા તેજ પ્રમાણે
મિયાનાઓ ઉપર પણ; તે છતાં એક બાઈ મીરબખ્શી હતો અને બીજો
હકુત હજારી (એટલે સાત હજાર સીપાઇનો સરદાર.) ખરે મર્જાદાની
મતલબ એછે; કેમકે જેનો મિયાનો રથ ઝમકારાની સાથે નિકળે, મુકરર
તમાશાગીર બખ્તરવાળાઓના જીવમાં આવે કે એમાં કોઈ ચમક ચાંદની
રસ્કપરી ઝમકતી હજી. તેથી જનાની સવારીના રથકે મિયાનાનું સુશોભીત
કરવું કોઈ અમીરોની આગળ પણ બહુ નાલાયકછે. મૂળ એ છે કે
સવારી એની ખરેખરી સારીછે, તેની ઢપ છપ પોતપોતાની મરજી ઉ-
પર આધાર રાખેછે. પણ આચકા બહુ ખોટા. અને એ સિવાય પણ બહુ
જાતની સવારીઓ હુન્નરવાળા લોકોએ અને કારીગરોએ કરાવી અને કરી-
છે. અગર જો મલેકો અને સુલતાનોને વાસ્તે તખ્તને નાલકી, અમીરોને
સાફ ઝાલરદાર પાલખી, અને શાહજાદીઓ વજીરજાદીઓ તથા અમીર
જાદીઓને વાસ્તે મહાડોળ સુખપાળ મિયાના, અને ગરીબોની ઓરતોને
સાફ ડોળી, એટલા માટે કે કોઈ કુળવાન સારા ધરની પગ પાદે ન નીકળે
અને એના હાથ પગ કોઈ અબલ્યા ન દેખે.

અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમાં આપેલો ઉપદેશ.

૧૮૭૬.

ઓં ! સચ્ચીદાનંદ નમઃ

આ જગતમાં ધર્મના જેવું બીજું કંઈ પણ અગત્યનું નથી, અને ધર્મજ્ઞાનની સમાજ બીજું જ્ઞાન નથી, બીજાં બધાં જ્ઞાન છે તે સારાં છે, ઉપયોગી છે, આનંદકારક છે, તથાપિ ધર્મનું જ્ઞાન સૌથી વધારે સારૂં, સૌથી વધારે ઉપયોગી, અને સૌથી વધારે આનંદકારક છે. એની જોડે બીજા જ્ઞાનનો મુકાબલો નથી, અને તેથી આપણી ૩૬ ભાષામાં જ્ઞાન શબ્દનો અર્થજ પરમાર્થનું જ્ઞાન એજ થાય છે. હવે એ જ્ઞાન શી રીતે મેળવવાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તેનો હું કંઈ વિચાર કરવાને આહુ છું.

આ વિચાર ચલાવવાની જરૂર મને એટલા ઉપરથી પડે છે કે આપણે જે રીતે આ સમાજમાં ભક્તિ ચલાવીએ છીએ તેના સામા કેટલીએક તરફથી એવો પોકાર ઉઠાવવામાં આવે છે કે આ બધું તમે કરો છો તો કીક, પણ તમારો આધાર શા છે, તમારા પ્રમાણ શાં છે, પ્રમાણ વિના તમારું બીજા માન્ય કેમ કરશે. આ પ્રમાણે આપણા આર્ય બ્રાહ્મણો બોલે છે, અને અન્ય ધર્મ તેઓ તો એથી પણ આગળ વધારે જાય છે. તેઓને તો આપણું અસ્તિત્વજ આખના પાટા જેવું લાગે છે, અને તેનું કારણ હું આગળ સમજાવીશ તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે, પણ આ ઠેકાણે તો માત્ર હું એ વાત સંભારવાજ માગું છું. સારે હવે જો એ પ્રમાણે બધા એકઠા થઈને પ્રમાણજ માગે છે, તો આપણે તેમને આપણા પ્રમાણ જતાવીએ, તેમના પ્રમાણની સાથે મુકાબલો કરીએ, અને કોના પ્રમાણ સખળ છે તેનો વિચાર અહિંયા ચલાવીએ તો તે કોઈ રીતે પણ ગેરવાજબી નહિ કહેવાય એમ હું આશા રાખું છું.

હવે પ્રથમ તો બીજા બધી જાતના જ્ઞાન છે તે શી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તેના વિચાર કરીએ. ન્યાયશાસ્ત્ર જેવો વિષયજ્ઞ જ્ઞાનના સાધન શાસ્ત્રીય રીતે મુકરર કરવાનો છે તે શું કહે છે તે જોઈએ. ઇંગ્રેજ ન્યાય શાસ્ત્ર એટલે Logic માં પ્રત્યક્ષ અને એનું માન એ બેજ જ્ઞાનના પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. ગૌતમદિ અનેક આપણા ન્યાય શાસ્ત્રીઓ આર પ્રમાણ ગણે છે:—

પ્રેક્ષક, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ. પ્રલક્ષ એટલે આંખ કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોદ્ધારે જે બહારના પદાર્થનું જ્ઞાન મળે છે તે. એજ વર્ગમાં આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરીને જે જ્ઞાન મેળવે છે તે પણ આવી જાય. અનુમાન એટલે કાર્ય કારણના અટકળ સંબંધ વિચારી કાર્ય ઉપરથી કારણ કે કારણ ઉપરથી કાર્ય તે. ધૂમાડાનું અને અગ્નિનું દૃષ્ટાંત સાધારણ છે. જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં તે અગ્નિ હોયજ, આ પર્વત ઉપરથી ધુમાડો નીકળે છે, માટે આ પર્વત ઉપર અગ્નિ છે એમ જે તર્ક કરવો તેનું નામ અનુમાન છે. આપણું ધણું ખરું જ્ઞાન આ પ્રમાણની ઉપરજ આધાર રાખે છે. અનેક વિદ્યાઓ એ વડેજ સ્થાપન થયેલી છે. ઉપમાન એટલે મુકાબલો, અને ન્યાય શાસ્ત્રમાં એનો એવો દાખલો આપવામાં આવે છે. આપણે એવું સાંભળ્યું છે કે ટીમેટમાં ગાયલ કરીને પશુ ધાય છે. તે ગાયને મળતું આવે છે અને આપણે જો તેને ત્યાં જઈને જોઈએ તો ગાયની સાથે મળતું જોઈને તુર્ત કહી શકીએ કે એ ગાયલ છે. આ પ્રમાણ અનુમાનનોજ એક પ્રકાર છે અથવા તેને મળતું છે, પણ એ વિષે અહિંયા વિસ્તાર કરવાની કાંઈ જરૂર જણાતી નથી. ચોથું પ્રમાણ જે શબ્દ તે વિષે કાંઈ ખુલાસો જરૂર છે. શબ્દનો અર્થ તો એટલોજ કે બીજાના શબ્દને આધારે કાંઈ માનવું પણ બીજાનો શબ્દ એજ બધા જ્ઞાનનો આધાર એ બોલવું તો વ્યવહારમાં ઘડીબર પણ પરવડે એવું નથી, અને તેથી ન્યાય શાસ્ત્રવાળા તેની એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે આ પ્રવચન અને પ્રામાણિક્યનું વચન તેજ શબ્દ પ્રમાણ બનવું. આ કહેવું તો યથાર્થ છે. આ પ્રવિશેષણ નથી સઘળા હરકતો દૂર થઈ જાય છે. અને જ્ઞાનનો એક સાધારણ માર્ગ બનવામાં આવે છે. આપણે વિચાર કરીને જોઈશું તો આપણને માલમ પડશે કે આપણે જે જે બધું જ્ઞાન ધરાવીએ છઈએ તેમાંનું ધણું ખરું આપણે શબ્દ પ્રમાણ ઉપરથીજ મેળવેલું છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અને અનેક શાસ્ત્રની વાતો તમે જાણો છો અને સાચી માનો છો અને સાચી છેજ, પણ તેમાંની તમે કરેલી પ્રલક્ષ કે અનુમાનથી અનુભવી પોતાની કરી છે. ઇગલાંડ કરીને એક દેશ છે, તેમાં લંડન નામે મોટું નગર છે, અને ત્યાં રાણી વિક્ટોરિયા રાજ્યકરે છે એવી એક સાધારણ વાત પણ આપણે શબ્દ પ્રમાણથીજ મેળવેલી છે. અર્થાત શબ્દ પ્રમાણ મોટું અને ધણું સાધારણ છે, અને તેથી એને પ્રમાણમાં

ગણ્યું છે તે ઠીકજ કીધું છે. તે છતાં 'એ પ્રમાણના પણ પ્રમાણ હોય છે. એ ચારે પ્રમાણનું પરમ પ્રમાણ તો અનુમાન અથવા વિવેકજ છે. શબ્દ જ્ઞાનની જે ન્યાય શાસ્ત્રીઓ વ્યાખ્યા કરે છે તે ઉપરથીજ સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ જાતે અપૂર્ણ છે અને અનુમાન પ્રમાણની અપેક્ષા રાખે છે. આ પ્રવચન તે શબ્દ એમ કહ્યું તે ઉપરથીજ અમુક વચન આ પ્રમાણે છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવો; આપણને પ્રથમ પ્રાપ્ત થયો અને તેનો અનુમાન પ્રમાણથીજ નિર્ણય થતાનો માટે શબ્દ પ્રમાણ અનુમાન પ્રમાણમાંજ સમાઈ જાય છે, અને અનુમાનની વિરુદ્ધ જવાનો તેને ક્યારે પણ અધિકાર છે નહિ. શબ્દ તો શું, પણ હું કહું છું કે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પણ અનુમાન વડેજ પ્રમાણ્ય છે. આખે કમજો થયો હોય તો આપણે આ બધું પીજું દેખીએ પણ અનુમાન પ્રમાણ ટપ આવીને કહેશે કે આખ તો જાડી છે, અને આપણે અનુમાનનુંજ કહું માનીશું. પ્રતિદિન આપણે સૂર્ય ચંદ્રાદિ અનેક ગોળાઓને લઈ આકાશને ફરતું જોઈએ છઈએ, તે છતાં તેને બ્રમણા ગણી પૃથ્વી જે કે દેખાય છે તો જડિતજ તેને ગળડગળડ કર્યા કર્યા કરે છે એમ આપણે માનીએ છઈએ. તેનું કારણ શું? કારણ એજ કે અનુમાન અથવા વિવેક એ સૌથી બળવતર છે. એ સઘળા પ્રમાણોનું પ્રમાણ છે. એના ઉપરજ માણસનું સઘળું જ્ઞાન આધાર રાખે છે.

આ રીતે આપણે જોયું કે સઘળા જ્ઞાનનું પરમ પ્રમાણ વિવેકજ છે. માણસને જે જે જ્ઞાન મળ્યું છે તે બધાનું મૂળ વિવેકજ છે, મળે છે તે પણ વિવેકથીજ મળે છે, અને મળશે તેપણ વિવેક બુદ્ધિના પ્રતાપેજ. સઘળાઓની વિદ્યાઓ, અને કળાઓ એ વિવેક બુદ્ધિનાજ પ્રસાદ છે. માણસનું માણસપણુંજ એના ઉપર આધાર રાખે છે. એ વિના માણસ કેવળ પશુ રૂપજ રહેત. તે છતાં એક મંદા આશ્ચર્યની વાત છે કે ધર્મ જેવા મહા અગત્યના વિષયનું જ્ઞાન મેળવવામાંજ વિવેકની જરૂર નથી એમ કેટલાએક સમજે છે. આ બાબત જગતમાં બે મોટા મત છે. એક આર્યમત અને બીજો ક્રિતાબીઓનો અથવા પેગમબરીઓનો મત. ખ્રીસ્તી મુસલમાન ક્રિતાબી કહેવાય છે, કેમકે તેઓનું ધર્મ સંબંધી પરમ પ્રમાણ કોઈ ક્રિતાબ એટલે ચોપડીજ છે. તેઓ કહે છે કે પ્રત્યક્ષાદિ જે પ્રમાણ ન્યાયશાસ્ત્રમાં ગણાય છે એવો એવો અનાર્થ વિચાર તેઓ પકડી બેઠા છે. તેઓ એમ માને છે કે એ જ્ઞાન તો પરમેશ્વર પોતાની તરફથી પ્રાપ્ત જસૂસ

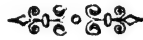
મોંકલી આપણને આપે સારેજ મળે. તેઓ સમજે છે કે માણસને પેગા-
મની અવસ્થા જરૂર છે. અને તેઓ કહે છે કે અમારા ઉપર તો
પેગામ આવી ચૂક્યા છે, અને તમારે સાંભળવા હોય તો અમારી પાસે દોડતા
આવો. એ પેગામ લાવનારાને પેગામખર કહે છે. અને તેના નામથી ચા-
લતી કિતાબને પઠુ મશ્વરનો કાંચદો કરીને ગણે છે. કદાપિ કાઈને સંદેહ ઉ-
ત્પન્ન થશે કે હિંદુઓ પણ પોતાના કેટલાએક પૂસ્તકોને સદા પ્રમાણ
ગણે છે તે છતાં તેને અહિંયા જૂદાજ કેમ ગણ્યા? પણ હું નિશ્ચય કહું છું કે
આર્યધર્મનો સિદ્ધાંત એથી કેવળ ઉલટો છે. માણસ પોતાની મેળે ઈશ્વરનું
જ્ઞાન મેળવવાને અશક્તિમાન છે એમ માનવાને બદલે તેતો વિચારનેજ
પરમ પ્રમાણ ગણે છે. તે એમ માને છે કે જ્યાં જ્યાં માણસ છે ત્યાં ત્યાં
ધર્મનો અંકુર આપોઆપજ ફૂટે છે, અને તેથીજ તે સઘળા ધર્મને
એક અર્થે ખરા કહે છે. તે જ્યારે ધર્મનો બોધ બીજાને કરે છે ત્યારે એમ
નથી કહેતા કે જો આ અમારા ઉપર પેગામ આવ્યો છે, અને જો તમે
એને ન માન્યો કે તેમાં શંકા ઉઠાવીતો માર્યાજ જશો. તેતો એમ કહે છે
તું તારા આત્મામાં જો, વિચાર કર, તારી વિવેક બુદ્ધિને રમાડ, અને
ધર્મનો પ્રત્યક્ષ માર્ગ અમે જો જોઈએ છઈએ તે તું પણ જોતો થા.
આત્માનો ગુરૂ આત્માજ એ એક આર્યોની સાધારણ કહેવત છે. પાનાં
પોથાને માત્ર સહાયકારીજ ગણેલાં છે. તેને પેલા ખિતાબીઓની પેઠે
ઈશ્વરી અધિકાર આપી દીધો નથી. એજ કારણથી આપણામાં પેગામ
અને પેગામખર એ શબ્દજ પરદેશી જેવા હજી રહ્યા છે. રામકૃષ્ણાદિ
અવતારિક પુરૂષો માનેલાં છે ખરા, પણ ધર્મ પ્રવૃત્તિની સાથે તેને કાંઈપણ
સંબંધ નથી. આપણામાં અવભૂતત ચમત્કારોની અપાર વાતો છે, પણ તે
ધર્મ ફલાવવાને અર્થે કરેલા એવું લેશ માત્ર પણ નથી. ઈશ્વરી જ્ઞાન મા-
ણસ સ્વભાવિક રીતે ન માની શકે માટે પેગામની જરૂર છે, અને પેગામ
આવે તો પણ માણસ ન માને માટે તેને સારૂ મોહોર છાપ દાખલ
ચમત્કાર કરી બતાવવા જોઈએ એ વિચારજ કેવળ અનાર્થ છે. આર્થ તો
સદા જ્ઞાનીજ પ્રશંસા કરતા આવ્યા છે, અને તેના સાધન સહજ છે એ-
મજ મનતા આવ્યા છે. એમણે બધી વાતમાં વિવેકનેજ પરમ પ્રમા-
ણ ગણ્યું છે.

કેવલશાસ્ત્ર માશ્રિત્યં ન કર્તવ્યોહિ નિર્ણયઃ

યુક્તિહીને વિચારે તું ધર્મજ્ઞાનિઃપ્રજાયતે.

આર્થોતો તો અનાદિકાળથી ગૈર્મ સિદ્ધાંત ચાલ્યો આવેછે, અને ગૈર્મ કારણથી પોતાના પ્રમાણ ગ્રંથને વેદ એટલે જ્ઞાન નામ આપ્યુંછે, અને આર્થ મતનું ખરું હાર્દ સમજનારતો વેદને અનાદિ અને અદૃશ્યજ ગણેછે. જે વેદ પુસ્તકમાં લખાએલોછે અથવા વાણીથી પ્રકાશ થયેલો છે તેને તો પેલા સનાતન વેદની માત્ર છાપજ ગણેછે. આ સમજથી જોતાં વેદ એ કેવળ જ્ઞાનનુંજ બીજું નામછે.

આ રીતે ધર્મજ્ઞાન મેળવવા વિષે બે મતછે. તેમાં આર્થ મતજ ખરો અને આર્થછે એ તમે જરા વિચાર કરી જોશો તો તુર્ત માલમ પડશે. કિતાબીઓના મતમાં મોટો વાંધો તો એછે કે એ મત પરમ ચતુર અને પરમદયાળુ પરમેશ્વરને અપમાન કરનારોછે. પરમેશ્વરે માણસને સઘળાં જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ આપી, પણ પોતાના કલ્યાણનો માર્ગજ ન જાણી શકે એવો ધડ્યો એ કેવી નવાઈ ? આવી રીતનો ઘડી આ સંસારમાં નાંખ્યો એના સમાન બીજો જુલમ શું કહેવાય ? જે જ્ઞાતી ઉપર એના અમર આત્માનું અનંતકાળ સુધીનું સુખ આધાર રાખેછે તે જ્ઞાનતો આ કિતાબીઓ માણસને અશક્તજ ઠરવેછે. ઓં. શાંતિ. શાંતિ.

બાપદાદાનો ધંધો કરવા વિષે.

બાપદાદાનો ધંધો કરવા વિષે આજથી વીશ પચીશ વર્ષ ઉપર આપણા દેશના ઇંગ્રેજ બહેલા જીવાનીઆઓએ છાતી ઠોકીને એવો મત ફેલાવ્યો હતો કે એ ચાલ ધણેજ મૂર્ખાઈ ભરેલો અને નુકસાનકર્તા છે. જ્યારે જ્યારે દેશ સુધારાની વાત નીકળે ત્યારે આ રિવાજ ઉપર તેઓ પૂર્ણ જોશથી ફિટકાર પાડ્યા વિના રહેતા નહિ. જાતિભેદ કરતાં પણ પરંપરાના ધંધાને તો તેઓ બહુજ હાનિકારક સમજતા, અને જો એક મોટીનો છોકરો મહેતાજ કે કારકુનનો ધંધો કરવાને સમર્થ થતો અથવા બ્રાહ્મણનો છોકરો મોટીનો તો ક્યાંથી પણ સુધાર લુહારનો ધંધો પકડવાનું મન દેખાડતો, તો તેઓ રાજી રાજી થઈ જતા અને એમજ સમજતા કે દેશના ઉદ્ધયનું આ મંગળાચરણ મંડાયું.

હાલ પણ આવોજ વિચાર આપણા સુધારાવાળામાં ચાલેછે, પણ તે તેના નીમલા વર્ગમાં. સુધારાવાળાના અમે બે વર્ગ પાડીએ

છિયે. જે સુધારાવાળા ઇંગ્લેન્ડ વગેરે બ્રાહ્મણ ઉત્તમ રીતે બહુશાસ્ત્ર અને તે હારે પોતાના જ્ઞાન વિચારમાં નિરંતર વધારો કરતા જાય છે તેને અમે પહેલા વર્ગના સુધારાવાળા ગણીએ છિયે, કેમકે સુધારાના વિચારમાં પણ નિરંતર સુધારો થતો જાય તેને તે સુધારાના નામને પાત્ર ગણાય. એ સિવાયના જે રહ્યા તે બીજા વર્ગના સુધારા વાળા. તેઓ ફક્ત ગુજરાતી સાત ચોપડીઓ વગેરે બહુશાસ્ત્ર તેમાંથી જે જ્ઞાન મળ્યું તે ઉપરજ ટકી રહેલા છે, તેમને પોતાના વિચારમાં સુધારોવધારો કરવાના કાંઈ પણ સાધન ન હોવાથી જે વિચાર વિધાર્થી અવસ્થામાં સંપાદન કર્યા તેનેજ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી વળગી રહે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી માટે સ્વભાવથીજ, આ વર્ગ ગમે તેમ પોતે પોતાને માટે ધારે પણ, તે સુધારક નહિ પરંતુ સંરક્ષકજ છે. એટલે જે આચારવિચાર એકવાર પકડ્યા તેને જડતાથી તે બાજી રહે છે. ઉપસોજ વર્ગ ખરો સુધારક એટલે જમાનાની સાથે ચાલતો અને પોતાના વિચારમાં નિરંતર ઘટતો ફેરફાર કરનારો છે. નીચલો વર્ગ તો ઓગણીશમાં સંકડાને આરંભે કે તેની પણ પૂર્વે યુરોપમાં જે વિચારો માન્ય હતા ત્યાંજ અટકી ઉભો છે. પણ હવે તો ઓગણીશમાં સંકડો લગભગ પૂરો થઈ રહેવા આવ્યો છે, અને આ પોંછા સંકડામાં યુરોપના વિચારમાં અપાર ફેરફાર થઈ ગયો છે. તેમાં છેલ્લા ૨૦-૨૫ વર્ષમાં તો યુરોપના વિચારે ઘણી ઘણી બૂલો સુધારી, ન માને તે માની, અને માનેલું તે તજીને, નવુંજ ૩૫ પકડવા માંડ્યું છે, અને વીસમો સંકડો કેવો આવશે તેનો કાંઈ આભાસ પણ દીર્ઘદૃષ્ટિ માણસોના મન ઉપર પડવા માંડ્યો છે. આવો જે ફેરફાર યુરોપના પડિતોના વિચારમાં શરૂ થયો છે તેની કાંઈક હાયા એ તદ્દેશીય અભ્યાસીઓ ઉપર પણ પડવીજ જોઈએ, અને તે પ્રમાણે પડીછેજ. હાલ આપણી ઇંગ્લેન્ડ પાઠશાળાઓમાંથી બહુશાસ્ત્ર જે જુવાનીઓ બહાર પડે છે તેનાં તથા જૂના માંના જે લોકે પોતાનો અભ્યાસ કાળની સાથે જરૂરી રાખ્યો છે તેનાં સુધારા સંબંધી વિચાર, ઉદ્દેશ, ને સમજ પચીશ વર્ષ ઉપર આપણા દેશમાં પ્રવર્તમાન હતાં તેનાં કરતાં કેટલીક રીતે જુદાજ માલમ પડે છે એ કાંઈને અજણ્યું નથી.

• આ રીતે ઉપલા વર્ગના સુધારાવાળાના મત ધીમે ધીમે ઘણી અત્યંતમાં ફરીને છેક બીજા બાજુએજ જઈ બેસે છે: તેનો તાલમે અને

અસરકારક દાખલો, મુંબાઇનું રસ્તિગોદતાર છે. એ નીકળ્યું સ્વાસ્થી તે ઓજસુથી સુધારાની ભારે જુસ્સાભેર હિમાયત કરનારું પત્ર છે, અને મુંબાઈ ઇલાકાના સંઘના વર્તમાનોમાં એ સુધારાનું વાઘ ગણાય છે તે વાં-
જખીજ છે. એજ પત્રે ગયા એપ્રિલ માસની ૨૨ મી તારીખના અંકમાં સાચો અવસ્થાનેજ “ધંધાના વારસ” એ મધાળા ત્રીચે જે વિષય લખ્યો છે તે વાંચી આપણા નીચલા વર્ગના અથવા સંરક્ષક સુધારાવાળા બેશક ચમકી ગયાજ હશે. એમાં બાપદાદાનો ધંધો કરવાના કાયદા કાંઈક શાસ્ત્રીય રીતે બતાવ્યા છે અને તેમ કરવાની ખુદી રીતે જુસ્સા-
ભેર બલામણુ કરી છે. એ વિષય એટલો બધો અગત્યનો છે કે અમે તે બધો તેના શબ્દમાજ નીચે ઉતારીએ છીએ. તે પારસી લખાણ હોવાથી જ્યાં મોટો વ્યાકરણદોષ થઈ ગયેલો અથવા હિંદુ વાંચનારથી નહિ સમજાય એવું માલમ પડ્યું હોય તે કોઈ કોઈ શબ્દ ફેરવ્યો છે.

“એકજ ખીના આપણા લોકોના બાપદાદાના ધંધાઓ બંધ પડવા વિષેની તકરારમાં અમે ઉમેરવા માગીએ છીએ, તે ખીના ઉમેરીને આ તપાસ આજે સમાપ્ત કરીશું. તે ખીના એક દીકરાને બાપના ધંધાના મળતા કુદરતી વારસા વિશે જણાવવાની રહી છે. એ એક આ જમા-
નાની વિદ્યાએ નકી કરેલી અગત્યની શોધ છે, અને આપણા જે જુવાનો શીખ્યા નહિ શીખ્યા એટલે નોકરીઓ ઉપર અંપટાવી પડે છે તેઓએ સિદ્ધ પદાર્થવિદ્યાનો એ સિદ્ધાંત યાદ કરવા જોગ છે. દુનિયાં જેમ જૂની થાય છે તેમ ડાહી થાય છે એ તો એક સાધારણ કહેવત છે. પણ એ કહેવતનો ખરો અર્થ આ જમાનામાં જેટલો આપણે જાણ્યો છે તેટલો આગળ કદી આપણે શીખ્યા નથી. અનુભવથી માણસ સુધ-
રે છે એવો ખરું છે પણ એ અનુભવ એકજ હાંદગીની હદમાં રહેતો નથી. એક અનુભવી આદમી મરણ પામ્યો એટલે તેનો અનુભવ ખતમ થતો નથી, ને તેના વારસને તે અનુભવ કામ લાગ્યા વગર નવેસરથી અનુભવ મેળવવા જવું પડતું નથી. અનુભવ એક હાંદગીનો કે એક જમાનાનોજ એકઠો થતો નથી. લાંબી સદીઓથી તે એકઠો થતો આવે છે, અને દરેક નવી એલાદને આગલી સંઘળી એલાદોના એકઠા અનુભ-
વનો લાભ મળે છે. પણ તે અનુભવ તવારીખમાંજ સંઘળો એકઠો

યતી નથી. દરેક નવી ઝોલાદ પોતાના લોહીમાં પોતાના જન્મથીજ તે અનુભવનું ધીરજ લઇને આ દુનિયામાં આવેછે. આપની જગા દીકરો રાખેછે, અને આપ કરતાં સરસ રાખેછે. જે ધંધો આપે ચલાવ્યો હોય તે ધંધામાં તેનો દીકરો વધારે પ્રકાશી નીકળે છે, આપણી આસપાસના ઘણા દાખલાઓમાં તેમ જ્વેષ્ઠ્યે છીએ; એક સુતારનો દીકરો આપીકા ધંધાને દીપાવે છે. તે ફક્ત ખુદ પોતાના મેળવેલા અનુભવનુંજ પરિણામ જણાતું નથી. એતો તે સુધારનો દીકરો છે તેનું પરિણામ છે. એ તેના ખમીરની ખાશીયત, તેના ખુદ લોહીની અસર છે. જેમ મા-આપનો ઘાટ અને આકાર, રંગ અને રૂપ બચ્ચાંને વારસામાં મળેછે—જેમ—મા-આપના દુઃખો અને રોગો વારસામાં મળે છે—તેમજ મા-આપની સારી ધ્યા માફી ચાલ ચલાણનો પણ બાળક કુદરતથીજ વારસો લેતું આવેછે—અને તેમજ આપની મનશક્તિ, ચાલાકી, અનુભવ એ સઘળું બચ્ચું જન્મથી, ખુદ ખુનથીજ બલકે જન્મ અગાજીથી બચ્ચાંની હંદગીના ઉપસા પીળા ગુણોનું જે બી રોપાયું છે, તેનીજ અંદર આપીકા અચ્ચળાઈ અનુભવ અને કામેલિયતનો ગુણ પણ ગોચા પહેલેથીજ રોપેલો છે. એક ગણીત શાસ્ત્રીનો દાખલો લો, તેનો દીકરો ગણીતમાં આપને ઠકર મારેછે. ચિતારાનો દીકરો બચપણથી ચીત પાડવા બેસેછે, અને એક ગાનારનો દીકરો છેક બચપણથીજ ઉગી નીકળે છે. અને તેટલા ભરે તે કુદસ્તથીજ વારસમાં મળેલો ગુણ ઠરે છે. હવે જેમ આ વારસો લાંબી મુદતનો હોય, એક આપીકા ધંધો જેમ ઘણી પેઢીથી ચાલતો આવ્યો હોય તેમ પેઢી દર પેઢી તે અનુભવ વધારે ને વધારે એકઠો થતો જાયછે અને દરેક નવી ઝોલાદ તે વારસામાં વધારે માતબર—તે ધંધામાં વધારે કુશળ થતી જાયછે. એજ પ્રમાણે સારે ઉત્તરી હાલતમાં પણ જલવાઈ રહેછે. ધ્યાને જે ઘણી આપીકા ધંધો છોડી દેછે તે પોતાનો અનુભવ સુમાત્રે છે, એટલુંજ નહીં પણ અસહી પરપારાનો એકઠો થયેલો અનુભવ સઘળો ખોઈ દેછે.—પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવેલો આજો વારસો ખોરવાય છે, એ ખોટ એકલા તેનીજ નથી. પણ પ્રજાની જાહેર ખોટ છે. સુતાર ધ્યા ધોળીનો દીકરો સ્કુલમાસ્તર થવા જાય તેની આગળ ધોળીના ધ્યા સુધારના ધંધામાં પ્રવીણ થઈ શકેછે અને પોતાની પ્રતીણતાથી પોતાના અનુભ-

વમાં નવો અનુભવ ધારી શકે. પણ એક નવા માણસને તે ધંધો શીખવા જતાં તેને એટલી સહેલાઈ મળતી નથી, એક મોસ્તરીને માસ્તર થવાને જેટલું કઠણ પડે છે તેટલુંજ એક માસ્તરને મીઝી થવા જવું કઠણ લાગે છે. એ સર્વેનો પિયાર કરીએ છીએ ત્યારે આપીકા ધંધા છોડી દેવાની બૂલ બમણી મોટી દેખાય છે. જેટલા અગત્યના ધંધા ઓછા થાય છે તેટલી પ્રજાની સગવડોમાં ઘટાડો થાય છે, અને તેમાં આપીકા ધંધામાં પેહડી દર પેહડીનો એકઠો થએલો અનુભવ જ્યારે ગુમાવી દેવામાં આવે તથા તે ધંધા જ્યારે તદ્દન નવતરા હાથમાં નવો સેવો જાય ત્યારે નીપજતી અવગઢ અને ખોટું વર્ણન તે શું કરીશું? ખચીત આપીકા ધંધા છોડી દેનારા આપણા જીવાનો પોતાની ખેરાજગારી તથા ગરીબાઈમાં વધારો કરે છે એટલુંજ નહિ પણ અગત્યના ધંધાઓને મારી નાખી પ્રજાને નુકસાન કરે છે.”

ઉપલા વિષયમાં એમ કહ્યું કે આપનો અનુભવ દીકરાને મળે છે એ દેખીતુંજ ખોટું છે—એમ હોયતો દીકરાને તે ધંધો શીખવા જવાનીજ જરૂર નહિ પડે એ શબ્દદોષ છે. બાવાર્ય એ છે કે આપની શક્તિઓ મનની, તનની તથા ઇન્દ્રિયોની દીકરાને વારસામાં મળે છે. તેના લોહીમાં આ પ્રકટરૂપે જન્મની સાથેજ આવે છે, અને યોગ્ય પ્રસંગ મળે ખીલી નીકળે છે. બળવાન માઆપના છોકરાનું શરીર સ્વભાવિક રીતેજ બળવાન થવાની શક્યતા પોતામાં રાખે છે. જે માઆપે મનન ચિંતનથી પોતાનું મગજ પ્રવૃક્ષિત કર્યું છે તેના છોકરાનું મગજ જન્મની સાથેજ મોટું હોય છે અને જો યોગ્ય કેળવણી મળે છે તો તે બીજા કરતાં સરસજ ખીલી નીકળે છે. જે કારીગરે પોતાની આંખ કે આંગળીને ઝીણું કામ કરવાના ધણા અભ્યાસથી સારી રીતે કેળવી છે તેના છોકરાની આંખ કે આંગળીઓ જન્મથીજ એવું ઝીણું કામ કરવાની વિશેષ શક્યતા ધરાવે છે. મતલબ એ કે એક માણસે જે ઉદ્યોગ ચલાવ્યો અને તેથી જે તેના જ્ઞાનતંતુ મગજ ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં જે યોગ્ય રૂપાંતર થયું તે તેની ઓછાદે ઉતરે છે. એ વાત શરીરશાસ્ત્રે હાલ નિઃસંદેહ કરી છે. આ વિચારને અનુસરતુંજ દારૂતર હંટર જે હાલના એન્થ્રોપોલોજીકલ મિશનનો સરકાર તરફથી પ્રમુખ નીમાયો છે અને જે જાતે એક સારો પંડિત ગણાય છે તે પોતાના હિંદુસ્તાનના ગાઝીપુરમાં લખે છે કે બજેઝમર વૈદ્ય માત્ર વિદ્યાભ્યાસાદિક કૌશલમાંજ આદ્યો રોકાએલાં પરંપરાએ તેમના મગજ એવાં બીજા કરતાં વિશેષ પ્રવૃક્ષિત થતાં આવ્યાં છે કે

હાલ ભરતખંડમાં જ્યાં જોઇએ ત્યાં ગમે તેવી રિયતિમાં હોયછે તોપણ તે વર્ણ પોતાનાં બુદ્ધિબળથી ટપ ઓળખાઈ આવેછે. આ રીતે જોતાં પરંપરાનો ધંધો કેટલીક રીતે બહુ લાભકારક ઠરે છે.

તે છતાં રાસ્તગોસ્તારના બધાજ વિચારની સાથે અમે કાંઈ એકમત નથી. અમારા એ ઉત્સાહી બાઇબંધે પોતાની હમેશની રીત પ્રમાણે અહિંયાં જુસ્સામાં એક પક્ષીજ લખાણું કંયુંછે. આપદાદાનો ધંધો કરવાની રીતને અહિંઆછેક છાપરેજ અડાવી દીધીછે તે અમે તેટલે દરજ્જે કબુલ કરી શકતા નથી. આપદાદાનો ધંધો ન કરવાના પણ વાજખી પ્રસંગો હોય છે, અને જીણવટથી જોતાં રિવાજ સામાન્ય થઇ પડવાથી કેટલાક સાવજનિક ગેરલાભો પણ છે. પરંતુ આપદાદાનો ધંધો કરવાની રીતને કેવળ જંગલી અને હાનિકારકજ પહેલાં આપણા સુધારાવાળા ગણતા હતા તે બેશક ખોટું અને તેમનું માત્ર પરંપરા ધર્મનું અજ્ઞાન બતાવનારુંજ હતું. અમારૂં તો હમેશાં કહેવુંજ એ છે કે બેક બાગુ તપાસો અને તમે એમ કરશો તો બને પક્ષના બોલવામાં એટલું સત્ય માલમ પડશે કે પછી સમજીને તો કાંઈ ઝગડાનુંજ કારણ રહેશે નહિ.

હાલના જમાનાની ધર્મદાનબુદ્ધિ.

મૂઝરાતવર્નાકગુરર સોસાઇટીને હાલ ૨૦૦૦ રૂપિયાની બેટ અણુધારી અને વગર પ્રયાસે મળીછે. મૂળ સુરતના, પણ મુંબાઇમાં જન્મ કમાઇ કરનાર એક મધ્યમ વર્ગના ગૃહસ્થ નામે શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ પોતાના મૃત્યુપત્રમાં એ બેટ લખી હાલ દેવલોક થયાછે. એ ગૃહસ્થને દીકરીઓછે. દીકરો થયોજ નહોતો અને તે વાતનો એ સમજી શેઠને થણો હરખ શેઠ પણ નહોતો. સંસારસુધારા સંબંધી નિબંધ રચવાને માટે સોસાઇટીને એ બેટ આપીછે. બીજી પણ એવીજ સુવિચારતથા ખરા પરાંપકારની ખેરાત એ શેઠ લખતા ગયાછે એમ સંભળાયછે. આ ખરા સ્તુત્યકર્મની નોંધ ગૂજરાતી વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનીઆમાં સાનંદાશ્વર્યથી લેવાઈ ચૂકીછે અને તેમાં અમે પણ ખુશીથી, ભાગ લઇએ છઇએ.

આ બેટની હકીકત વાંચતાં અમારા દિલમાં નાના પ્રકારના વિચાર ઉત્પન્ન થયા. આ બેટ માત્ર મધ્યમ રકમની છે, તોપણ આટલું બધું સાનંદા-

અર્થે શા માટે ઊત્પન્ન કરેછે એવો પ્રથમ મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો અને તે સંજ્ઞા-
થી વિચાર કરતાં હાલના જમાનાને અનુસરતાં ધર્મદાન ક્યાંછે, તે કરવાની
બુદ્ધિ આપણા લોકમાં હાલ કેટલીછે, અને હાલ તે કેટલે દરજ્જે તથા કેવી
રીતે થાયછે, વગેરે જાણતો ઉપર અમારું લક્ષ સ્વાભાવિકપણે જ દોરાયું. એ
વિચારો દેશને ઉપયોગી ધારી તેનો સાર અત્રે લખીએ છઈએ.

ઇંગ્લાંડના સમાચાર વાંચનારને એક આ વિલક્ષણ પાંખું લાગ્યા વિના
નહિ રહ્યું હોય, કે દરેક વખતે કોઇને કોઈ સુધારાના કામમાં ભારે રકમ
મૂકી મરી ગયો એમજ આપણા વાંચવામાં આવેછે. હાલજ વાંચીએ છ-
ઈએ કે પોતાની દવાની ગોળીથી જગતપ્રસિદ્ધિને પામેલો હોલોવે એક ક-
રોડ રૂપિયા ખર્ચાને સ્ત્રીઓને સારું એક શાળા સ્થાપન કરીછે. આ માત્ર
એક ઉદાહરણ છે. પોતાના મૃત્યુપત્રમાં કાંઈ પણ રકમ ધર્મને કાઢે અર્પણ
કરી જવી, એ એક સાધારણ રિવાજજ ત્યાં થઈ પડેલો જણાયછે, નાનાં
ને મોટાં સઘળાં એ પ્રમાણે યથાશક્તિ વર્તેછે. એ દેશના મોટાં મોટાં
વિદ્યાખાતાઓ અને દવાખાનાંઓ બધાં આવી ખાનગી ઉદારતાથીજ
ઉભાં થએલાંછે.

સુધારાનું કામ ઉભું કરવું હોયછે, ત્યારે તેઓ આપણી પેઠે સરકારને
અરજી કરવા જતા નથી, પણ તે કામના હોસીરાઓ પોતપોતામાં ઉધરાણું
કરી ઝપ તે ઉભું કરેછે. દીપ ભરાવવાને સારૂ પણ જોડા ફાડી ખુશામત
કરવાની જરાએ જરૂર પડતી નથી. ધણાં ખરાં નાણાં તો એક ફક્ત જાહેર
ખર્ચ ઉપરથી લોકો પોતાની મેજેજ મોકલી દેછે.

આવી વિલાતની હકીકત વાંચી ધણા દેશીઓ નાઉમેદ થઇ જાયછે,
અને પોતાના જાતભાઈઓની કૃપણતા ઉપર ફિટકાર નાખી કહેછે કે આવા
લોકોમાં સુધારો થવો એ અશક્યજ છે. અમે પણ કબુલ કરીએ છઈએ કે
આ મુકાબલો આપણને શરમ તથા કાંઈક નાઉમેદી ઉપજાવે એવોછે અ-
રે, તોપણ તે ઉપરથી દેશીઓ કૃપણછે એમ સિદ્ધ થતું નથી. એથી ઉત્તરું
અમે તો માનાએ છઈએ કે હિંદુ લોકમાં પરાંપકાર બુદ્ધિ કે ધર્મદાનબુદ્ધિ
મૂળમાં ધણીછે. આપણા દેશમાં ખાનગી સંસ્થાવતથી જોટલાં ભુમે ખરતાં
લોકોનું પોષણ થાયછે તેટલું કોઈ પણ દેશમાં થતું નથી, ગરીબમાં ગરીબ
માણસ પણ બીખારીને કકડો રોટલો ખરા ભાવથી આપેછે. આ એહં ખા-
નગી સંસ્થાવતને લીધેજ હિંદુસ્તાનમાં ત્રિરાત્રિગૃહો કે ઉદ્યોગશાળાઓ કા-

હવી પડતી નથી. આ ખાનગી ઉદારતા આડે માર્ગે વપરાયછે, હદની બહાર નળયછે, એથી નુકશાન થાયછે, એ બધી વાત ખરીછે; તોપણ તે ઉપરથી પરોપકારબુદ્ધિ નથી એમ અનુમાન કરવું એતો મહા વિપરીત કહેવાય. ઉલટું એમ સિદ્ધ થાયછે કે એ પરોપકાર બુદ્ધિને સંકોચિત કરવાની જરૂરછે. હિંદુ લોકમાં પરોપકારબુદ્ધિ મથી એ કહેવુંજ દેખતી આંખમાં ધૂળ નાંખવા બરાબર છે. ગામો ગામ જ્યાં જોછું ત્યાં હિંદુની ખાનગી ઉદારતાના ઉદાહરણ પ્રત્યક્ષ માલમ પડે. કોઈ ઠેકાણે વાવ, તો કોઈ ઠેકાણે તળાવ કોઈ ઠેકાણે દેવાલય તો કોઈ ઠેકાણે સદાવૃત, લાંબા રૂપિયા ખરચીને સ્થાપન કરેલાં આપણને માલમ પડે. પાલીતાણા અને આણુ વગેરેની અમૂલ્ય ઇમારતો ખાનગી માણસોથીજ બહુધા બંધાએલીછે, અને તે જોતાં છતાં કોની તાગાદછે કે આ દેશમાં ઉદારતા નથી એમ ઉચ્ચારવાની હિંમત ધરી શકે?

કદાપિ કોઈ કહેશે કે અસલના હિંદુલોકો ઉદાર બુદ્ધિવાળા હશે, પણ હાલના તો સ્વાર્થ અને કૃપણ થઈ ગયાછે, અને એમ નહિ હોય તો સુધારના કામમાં વિલાતની પેઠે પૈસા આપવાને કમ તૈયાર થતા નથી. અમે કહીએ છીએ કે ઉદારબુદ્ધિ તો પહેલાં હતી તેટલીજ ધણું કરીને છે, પણ હાલના જમાનાને અનુસરતો ધર્મદાનનો વિવેક તેઓમાં નથી, અને તેથી પરિણામ એ થાયછે કે જ્યાં પૈસો નહિ ખરચવો જોઈએ ત્યાં ખર્ચેછે અને ખર્ચેવો જોઈએ ત્યાં ખરચતા નથી. સમયપરત્વે ધર્મદાનના વિષયો બદલાતા નળયછે. જે માણસો અને જે કામો એક કાળે સત્પાત્ર હોય તે બીજે કાળે કુપાત્ર થઈ જાય, અને એક કાળે જે કામો ધર્મદાનના ન ગણાતાં હોય તે બીજે કાળે દાનના ઉત્તમ પાત્ર થઈ પડે. પણ રૂઢિને ચીલે ચાલનારને આ વાતની ખબર પડતી નથી, અને તેથી તે સઘળું ઔદાર્ય ક્ષાર બૂમિની ખેતી જેવું નિષ્ફળ થાયછે, અથવા વખતે રોગીને ઘૃતદાનની પેઠે અલ્પત પ્રાણુ ધાતક પણ થઈ પડેછે. હાલ લોકો શી રીતે વર્તેછે તે તપાસી જોઈશું, તો આ વાત બરાબર સમજશે.

હાલ આપણા દેશમાં જે ધર્મદાનની રૂઢિઓ ચાલેછે તે હજાર બે હજાર વર્ષ ઉપરના કાળને અનુસરતીછે. સાધારણ લોકો બ્રાહ્મણ અને સાધુ સંતને આપવું એ મોટામાં મોટું દાન ગણેછે. જે બ્રાહ્મણ એટલે વિદ્યા ગુરૂઓ, અને સાધુ સંત એટલે સુધર્મનો પરમાર્થ દાવે બોધ કરનારા, એમ જે

એનો મૂળ અર્થ છે તે પ્રમાણે સમજીએ, તો બેશક એ ઉત્તમદાનજ છે; અને તે પ્રમાણે કરવુંજ જોઈએ. એક સમયે દેશમાં એ અર્થ પ્રમાણેનાજ બ્રાહ્મણો અને સાધુસંત હતા, અને તેથીજ તેને દાન આપવું એ ઉત્તમ મણાયું. પણ હાલ કેવી રીતના બ્રાહ્મણો અને સાધુસંત છે તે વર્ણવાની જરૂર નથી—સર્વે જાણે છે. હવે એવા મૂર્ખ, વિદ્યાદ્રોહી, દૂરાચરણી, અને દુર્વ્યસની માણસોને આપવું એ મોટામાં મોટું ગુપાત્રદાન છે, અને તે આપનારો સર્વ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મહા પાતકી થાય છે. પણ અંધપરંપરાએ ચાલનારથી એ દેખાતું નથી. તેઓ બ્રાહ્મણ અને સાધુ એ શબ્દોનેજ બાજી રહ્યા છે, પણ બ્રહ્મત્વ અને સાધુત્વ શેમાં રહ્યું છે તે સમજતા નથી. એજ પ્રમાણે બીજી પણ ઘણી ખરી જૂની ધર્મદાનની રૂઢિઓનું સમજવું. મૂળ જ્યારે તે નીકળેલી સારે સારીજ, અને સિદ્ધાંત સમજનારને તો હમેશાંજ તે સારી છે. સિદ્ધાંત સમજનાર હાલના અક્ષરશત્રુ બ્રાહ્મણોને બ્રાહ્મણુજ ગણતા નથી પણ વિદ્યારૂપી જેનામાં બ્રહ્મત્વ દેખે છે તેને પૂર્ણ પ્રેમથી પૂજે છે. પાઠશાળાઓ કાઢવી, સ્કાલરશિપો સ્થાપવી, અંધકારોને ઉતેજન આપવું, વગેરે શુભ કામો કરે છે તેજ લોકો ખરેખર શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજે છે, અને તેજ બ્રહ્મત્વને પૂજે છે. રામ, ધર્મ, વિક્રમ, બોજ વગેરે અસલના દાનવીરો આ કાળમાં હોત તો એ પ્રમાણેજ કરત; અને નામનાજ બ્રાહ્મણ, પણ ખરેખરા શુદ્ધ જનોને, સાદું કહેત કે તમે શુદ્ધ છો માટે જો બ્રહ્મવૃત્તિ ચલાવશો તો તમને એકદમ શિક્ષા કરવામાં આવશે.

પણ આ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરૂષોથીજ સમજાય અને વર્ણાય. સામાન્યજનો તો ભાસેનેજ દેખે અને રૂપનેજ પૂજે. તેઓ તો બ્રહ્મત્વમાં જનોઇ અને સાધુતામાં ભગવાં લૂગડાંજ દેખે. એવા માણસોને તો દેખાડવું જોઈએ કે તમે જે ધર્મદાનના ખરા માર્ગ સમજી બેઠા છો તે ખોટા છે, અને ખરા માર્ગ તો આ છે. એવા માણસોને તો કહેવું જોઈએ કે કાળપરત્વે ધર્મ જુદા જુદા છે; અને હાલના સમયના ધર્મ તો આ છે માટે તમે તે પ્રમાણે વર્તશો તોજ તમારું કલ્યાણ થશે; પણ રૂઢિચરિત્ર બુદ્ધિને નવી વાત સમજતાં બહુવાર લાગે છે, અને સમજ્યા પછી તેને આચારમાં આણતાં તેથીએ વધારે કાળ જાય છે. એ વચગાળાના, એટલે, રૂપાંતર કાળમાં મનનું આપલ્ય ધણું હોય છે, પણ બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મક સ્થળે ઠરીને નહિ બેસવાથી કંઈમાં શિથિલતા માલમ પડે છે. જુના આચારો તરફ મનોવૃત્તિનું જવું મોળું પડી અચૂંકું અને નવો આચાર પાડતાં તે ડરે છે.

આપણો દેશ હાલ એવી સ્થિતિમાં સધળી બાબતમાં છે. હાલ આપણા દેશમાં સુધારાની ધણી વાતો ચાલે છે, અંથો લખાય છે, અને કાંઈ કાંઈ થાય છે, તોપણ હજી નવા વિચારો ઠરીને આચાર રૂપને પામ્યાં નથી. નવા વિચારોજ હજી તો ધણાના મનમાં જડીભૂત બેઠા નથી. વાતો કરનારા ધણા માલમ પડશે, પણ તેમાં તે બાબત પોતાના આત્મામાં નિશ્ચય કરેલો થોડાજ. સુધારાના બી હજી જમીને ઉપરજ પડ્યાં છે તે ઉડાં ગયાં નથી. હજીએ રૂપાંતર કાળનો આરંભજ-પહેલો પહોરજ છે. હજી ધણા તો નિર્ભાતે જૂને ચીત્રે ચાલ્યાજ જાય છે. કેટલાએક ચોકીને ઉભા રહ્યા છે, થોડાક નવે ચીત્રે જવાનો વિચાર કરે છે, અને કોઈ વિરક્તાજ તે ઉપર પગ મૂકી કેટલાક કદમ આગળ ધસ્યા છે.

ધર્મદાનની રૂઢિઓમાં પણ એ પ્રમાણેજ છે. ધણા લોક ભાવે કે કભાવે, અળે કે બળે, પણ જૂની રૂઢિઓ પ્રમાણે ધર્મને નામે હજારો રૂપિઆ ખગાડ્યાજ જાય છે. કેટલાએક એ ખરચ બહુ ઓછો કરી નાંખ્યો છે, તોપણ તેને ઠેકાણે નવી રીતનો ખરચ કરવાનું સંભારતાજ નથી. થોડાજ નવી રીતે ધર્મદાન કરતાં શીખ્યા છે.

તોપણ નવી રીતનો વિસ્તાર છેક નાહિમેદ થવા જેવો નથી. કરોડાધિપતિઓના વર્ગમાંથી જૂની રૂઢિ નીકળી જવા આવી છે, અને નવીએ કેટલોક પ્રવેશ કર્યો છે. હાલ આરસના દહેરા પછાડી લાખો રૂપિઆ ખર્ચી કીર્તિ મેળવવાની આશા રાખવા કરતાં દવાખાનું કે પાઠશાળા સ્થાપ્યાથી વધારે કીર્તિવાન ધણું એમ તેઓ સમજતા થયા છે. હાલ નવાં અન્નક્ષેત્રો થોડાંજ બંધાય છે. કીર્તિને લોભેજ આવા મોટાં કામ કરનારા છે એમ નથી. પોતાની આપયુક્તિની અને પાદશાહી ઉદારતાને માટે પારસીમાં સર જમશેદજી જીભાઈ, અને હિંદુમાં ગોકુળદાસ તેજપાળનાં નામ પ્રખ્યાત છે. એવા બીજા પણ થોડા થોડા છે. આપયુક્તિ નહિ તો કોઈ સારા માણસની ભલામણ ઉપરથી પણ એવાં કામમાં હાથ લાંબો કરે એવા કરોડપતિના વર્ગમાં ધણા મળી આવશે. રાજધાનીના શહેરમાંજ એ પ્રમાણે છે એમ નથી. જિલ્લામાં પણ અમદાવાદવાળા શેઠ હડીભાઈ તથા મગનભાઈ પોતાની પાછળ સારી નામના મૂકી ગયા છે. ટુંકામાં સૌથી ઉપલા વર્ગમાંતો ધર્મદાનની નવી રૂઢિનો પ્રચાર થયો છે અને આશા છે કે થોડા વખતમાં તે આચાર રૂપ જાય પડશે.

પણ એથી ઉતરતા વર્ગમાં એ સંપ્રદાય કટકો દાખલ થયો છે એ જાણ્યું વધારે અગત્યનું છે. લખપતિઓમાં કાંઈક દાખલ થયો છે, પણ મન માનતો નહિ. તેથી ઉતરતા લોકમાં તો નહિજ જવો છે. આ મધ્યમ વર્ગની તરફથી તો વધારે આશા રાખવી જોઈએ, કેમકે સુધારાને પ્રવર્તાવનારા ધણા ખરા એજ વર્ગના છે. બીજું એજ મોટો વર્ગ છે અને એમાં જ્યાં સુધી એક આચાર ફેલાયો નથી ત્યાં સુધી તે દેશમાં દાખલ થયો નથી એમજ જાણ્યું. મધ્યમ વર્ગમાં દાખલ થયા પછી એને નીચલા વર્ગમાં ઉતરી પડતાં વાર લાગશે નહિ. મધ્યમ વર્ગ જાતેજ નવા વિચારને જન્મ આપનાર છતાં તેને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અમલમાં નથી આણતો તેનાં ધણાં કારણો છે તોપણ એ ધણું ખેદદાયક અને લજ્જામય છે. મધ્યમ વર્ગની શક્તિ ઉપલા વર્ગ કરતાં ઘણી ઓછી છે એવો ખુલ્લુંજ છે, પણ અમારો કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે, કે એ અલ્પ શક્તિ પ્રમાણે પણ કરવામાં મધ્યમ વર્ગ પાછળ પડે છે અને જે સ્ત્રીઓએ એ વર્ગ વારંવાર નોંદે છે તેજ સ્ત્રીઓએ અનુભવને કાંટે ચડીઆતા નીકળે છે.

હવે, માત્ર મૃત્યુપત્રકનોજ વિચાર કરીએ. મરણકાળ એવો છે કે તે વેળા સ્વાભાવિક રીતેજ માણસનું મન ધર્મદાન તરફ દોડે છે. હયાતીમાં જેના હાથથી એક પણ પૈસો છૂટેલો નહિ તે પણ આ પ્રસંગે ઉદાર થઈ જાય છે. આ સમે સંતતિ વિનાના તો પોતાની ધણું કરીને સઘળા પૂજ્ય પરમાર્થના કામમાંજ અર્પણ કરી જાય છે. આ દુનિયામાં મોટી મોટી ખેરાતો એવા માણસોથીજ થએલી છે. આપણા દેશમાં હાલ પણ જૂની પદ્ધતિએ ચાલનારા અપુત્રવાન એમજ કરે છે. દશ બાર હજારની પૂજ્યવાળો પણ પોતાનો ધણોખરો પૈસો ધર્મદાયમાં અર્ચવાની કાંઈ ગોઠવણ કરી જાય છે. કાંઈ પોતાની પાછળ સારા સારા નાતવરા, લાહાણાં, બ્રહ્મભોજ, પુણ્યદાન કરાવે છે, અને કાંઈ દેવસ્થાન, પાંજરાપોજ, કે નાતના સાજનામાં બાકીની રકમ આપી જાય છે. જે વધારે પૈસા હોય છે તો કાંઈ ચોરાશી જમાડે છે, કાંઈ બ્રહ્મપુરી આપે છે, કાંઈ તળાવ બંધાવે છે, કાંઈ કૂવો ખોદાવે છે, કાંઈ આરા બંધાવે છે. અને ધર્મશાળા કે દેવાલય સ્થાપન કરે છે. એ રીતે તેની ખુદ્દિ પ્રમાણે તેને જે ધર્મનું કામ જણાય છે તેમાં પોતાની ધણીખરી કમાઈ આપી જાય છે. આ ધર્મદાનની રીત આ જમાનાને અનુસરતી નથી, તે ખોટી છે, એ વાત ખરી, તોપણ તે ધર્મ ખુદ્દિથીજ ઉત્પન્ન થાય

છે. હવે, જે લોકો આ રીત ખોટી સમજે છે તેઓ કંઈ રીતે વળે છે તે જોવાનું રહ્યું. લખવાને દિલગીરી ઉપજે છે કે મધ્યમ વર્ગના નવા વિચાર-વાળાઓના કુણા ખરા તો હાથ ધર્યાં છે ખાતે કોડી પણ મૂકી જતા નથી, જૂની રીત પસંદ નથી અને નવી રીતે વર્તવાનું સૂઝતું નથી, જો વખતે કાંઈક ખર્ચવાનું લખી જાય છે, તો તે જૂની રીત પ્રમાણેજ. પણ તે માત્ર લોકલાજને ખાતર હોય છે. અને તેથી તેમાં ઘણો પૈસો ખર્ચાતો નથી. તેઓ તો જાણે જેના નશીબનો હોય તે ખાઓ એવી નિરાશ વાણીથી પોતાનો પૈસો જેમને તેમજ મૂકીને આવ્યા તેના માલતા થાય છે.

આતો અપુત્રવાનની વાત થઈ. તેઓમાંજ જો નથી રીતના ધર્મદાનની બુદ્ધિ આટલી બધી થોડી છે, તો જેઓ પોતાની પાછળ છોકરાં છેવાં મૂકીને મરે છે તેમાં સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણી થોડી જોડી જોઈએ. તેઓમાં તો મરણકાળે એ જીવન હોય છે એમ કહીએ તો કાંઈ પણ અતિશયોક્તિ નથી. મધ્યમ વર્ગનો પુત્રવાન માણસ પોતાના મૃત્યુપક્ષમાં સુધારા સંબંધી કાંઈ પણ સારી બેટ લખી ગએલો આજ સુધી જાણ્યામાં આવ્યો નથી. આ સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસના જેવા અપુત્રવાન પણ મરણ સમે સુધારાને સંભારનારા નિરલા છે, તો પુત્રવાનને એ સમે પોતાનો દેશ કે તેનેજ સુધારો ક્યાંથી સાંભરે? સુધારામાં બાળક લેનારા અને કેટલાક તો અગ્રેસર રોજ એ ચાર લાખ સુધીની પૂંછ મૂકીને મરણ પામેલા, પણ તેના મૃત્યુ પત્રકમાં ધર્માર્પણ ખાતે એક પૈસો પણ લખેલો માત્રમ પડ્યો નથી. જૂની શક્તિ પ્રમાણે ચાલનારા પુત્રવાન છતાં પણ સો બસે, પાંચસે, કે હજારે તો પોતે માનેલા શુદ્ધ ધર્મદાતા કામમાં મૂકીજ નાખે. આટલા પ્રયત્નોજ કે મંદીરમાં બેઠ, તો કાંઈપણ પૂંછ હોય તો લખી ગયા વિના રહેજ નહિ. તે કહી ન જાય તોએ તેના છોકરા પણ એટલો ધર્મ તો કરેજ. પણ તમા વિચારના મધ્યમ વર્ગવાળા એમ કરતા નથી. એમું કારણ શું? એ ઉપરથી એમ વહેમ ન જાય કે તેઓને વાતો કરે છે તેને પોતાનેજ મન સાથે નિશ્ચય નથી? અને તેથીજ તેઓને તે સધળી વાતો મરણ સમે સાંભરતી નથી. જો પોતે એ ઉત્તમ ધર્મ માન્યો છે, તો જે વેળા કોર પાતકીની પણ બુદ્ધિ ધર્મ તરફ વળે છે તે વેળા તે તેને કેમ સાંભરતો નથી?

અને છેક ઉપલા ભાગમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે આ રૂપાંતરનો સમય

છે અને તેથી મધ્યમ વર્ગના ધણા * માણસો અચકીને ઉભા છે. તેઓએ જુના સંપ્રદાય છોડી દીધા છે પણ નવા સ્ત્રીકાર્યા નથી. પણ આતો અતો બ્રહ્મ ને તતો બ્રહ્મ થવા જેવું થાય છે. નવા આચાર પાડવાનું જોઈએ. મરણ સમે પુણ્યદાન કરવાનો રીવાજ સારો છે, અને સુધરેલાઓએ તે સુધરેલી રીતે રાખવો જોઈએ. આચાર હમેશાં બે ચારના કરવાથી પડે છે. તેથી જો આ હરિવલ્લભદાસના જેવા થોડાં ગામે ગામ નીકળે, તે સંબંધી સમાજોમાં બોધ આપવામાં આવે, અને અગ્રેસરો પુત્રવાન કે અપુત્રવાન હોય તોપણ એવે પ્રસંગે કુલ નહિ તો કુલની પાંખડી પણ દેશાપેશ કરવી જોઈએ એમ સમજી દઢતાથી વર્તે, તો થોડા વરસમાં એવા ધારો જ પડી જાય એમ અત્રિ ધારીએ છીએ.

નાત વરા ને વરઘોડા.

આ મુખાઈ ભરેલી રૂઢિઓથી થતા ગેરફાયદા વિષે વ્યાખ્યાન આપવાનો કાંઈ અમારો વિચાર નથી. એ રૂઢિઓ દેશમાં ધણા વર્ષથી ચર્ચાય છે અને ચર્ચાઈને તેનો ફૂઓએ થઈ ગયો છે. એ બાબત હજારો બાપણો અપાઈ ચૂક્યાં છે, હજારો વાર તેના ઉપર જોસ ભર ફિટકાર નાંખવામાં આવ્યા છે, અને હજારો વાર તે બંધ કરવાના વિચાર થયા છે. એના ગેરફાયદા સમજવામાં કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. હાલ નાના બાળકને પૂછશે તો તે પણ કહેશે કે એ રૂઢિઓ ગાંડી, નુકશાન કરતા, અને દેશમાંથી કાઢી નાખવા જોઈએ. સઘળા જાણે છે કે હિંદુ નાત વરા અને વરઘોડાના ખર્ચ કરવાને માટે પોતાની આખી જીંદગી દુઃખમાં અને કંગાલીઅતમાં ગુજારે છે. તે આખી જીંદગી પોતાનું પેટ બાળે છે, ચિથરે હાલ ફરે છે, ધિકારવા લાયક કરકસર કરે છે, સંસારમાં સુખ શું છે તે તરફ આડી નજરે પણ જોતો નથી, અને એટલાથી પણ ન ધરાતાં અનેક કાળાં ધોળાં કરે છે, ઇશ્વરનો ચોર થાય છે, રાજનો ચોર થાય છે, લોકમાં બે આબરૂ થાય છે, અને આ બધું કરે છે તેની મતલબ એ જ છે કે જીંદગીમાં એવા બે ચાર પ્રસંગ આવે સારે ખાતો જમાડવામાં અને વરઘોડા ઘાઠવામાં પોતે લખૂલૂટ ખર્ચ કરી શકે ખરો. હિંદુ આ સંસારમાં પરમપદાર્થ નાત વરા અને વરઘોડાને જ માને છે. નાતવરા કર્યાં અને વરઘોડા ઘાઠવા એટલે આપણે કૃતકૃત થયા એમ જ તેઓ સમજે છે.

જેમ માણસને સાર ખેલી કરવા બળદને સરભ્યા છે તેમ જાણે તેઓને નાતવરા કરવા અને ઢોલ વગડાવવા સ્પર્ધા પરમેશ્વરે સરભ્યા હોય એમ તેઓ • વર્તે છે. જે જાને પાછનું શાક ન ખાઈ, બૂખે મરતાને મોટે એક પણ દાણા ન નાંખે, અને પોતાનો એકનો એક છોકરો મરવા પડ્યો હોય તોપણ વેદને એક રૂપિયા ન આપે, તે માણસ ન્યારે કાંઈ વેળા જાગરો માણસને ઉગ્રભૂમિ આપવામાં અને વરધોડા કાઢવામાં જનમની કમાઈ ઉડાવી દે, ત્યારે તેને શું કહેવું તે અમને સ્પષ્ટ નથી. એને કસ-રીઓ કહેવો કે ઉડાઉ કહેવો કે નિર્દય કહેવો? દયાવાન કહેવો? કાડીલો કહેવો કે સૂમ કહેવો? એને કાંઈજ કહી શકાતું નથી પણ એટલુંજ કે એનું ચિત્ત ઠેકાણે નથી, એ દિવાનો છે, પશુમાં જેટલી વિવેક બુદ્ધિ હોય છે તેટલી પણ એનામાં રહી નથી. એ કેવળ રૂઢિચર જડ પૂતળું છે. એનામાં કાંઈજ ચેતન નથી. જિંદગીમાં બે ચાર ટાણે રૂલણુ થઈ ફરવાને સાર આખી જિંદગી દુઃખ વેઠવું એના જેવી બીજી ગાંડાઈ કઈ?

આ પ્રમાણે હાથ સૌ બોલે છે અને સમજે છે. બુદ્ધાઓને પણ લાગે છે કે આ નકામા ખરચમાં ઘટાડો થવાની હાલ દેશકાળ બેતાં ખરેખરી જરૂર છે. પણ કોઈથી કાંઈ થઈ શકતું નથી. સુધારા રૂપી બાળકને આપણા દેશમાં ન્યારથી કાંઈ પણ જીભ આવી સારથી તેણે આ રૂઢિ-ઓને નામ પોક મૂકવા માંડી છે. પણ શય્યવત હિંદુમંડળના કાન ઉપર તે હજી કાંઈ અસર કરી શકી નથી. એમાં ધર્મ સંબંધી જરાએ બાનું કાઢી સકાય એવું નથી, ખારમા તેરમા વગેરે કેટલીક જમણવારોમાં તો જમવું એજ સાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, ગોસાંધજી મહારાજ જેવા સનાવાન ધર્મ-ધિકારી વરા બંધ કરવાની બલામણુ તથા આચાર્ય કરે છે, તોપણ એ રૂઢિ જરાએ ડગતી નથી. પુનર્વિવાહ જેવા કેટલાક સુધારામાં ધર્મનો વહેમ તથા નાત બહાર મૂકવાની ધણી દહેશત છતાં પણ તે કેટલેક દરજ્જે આગળ ચાલ્યા છે, પણ નાતવરાને વરધોડાની મૂર્ખાઈઓ તો ઉલટી દિનપર દિન વધતીજ જાય છે.

આ બાબત લોકોમાં આટલી બધી જડતા કેમ આપી રહી છે, બીજા સુધારા કાંઈ પણ થાય છે, અને આ સહેલામાં સહેલો તથા પ્રત્યક્ષ પ્રયાજી ભરેલો સુધારો શા માટે થઈ શકતો નથી, આ નાશકારક રૂઢિઓનું બળ તોડવામાં કઈ કઈ જાતની હલકતો નડે છે, ચાંતિભેદનો એ મુખ્ય કોટ

છે એજ આ હરકતોનું અંદરખાને મુખ્ય કારણ કાં ન હોય, એને તોડવાને સાફ કેવા કેવા ઉપાયો અને કઈ કઈ રીતે કામે લગાડવા જોઈએ, વગેરે ધણી જાતના સવાલ એક લગનસરાની ધામધૂમ જોઈને વિચારપત માણસના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે વિષે પણ આ સ્થળે કાંઈ વિવેચન ન કરતાં એના દુકાળના સમામાં એ ધામધૂમ કેવી કઠંગી, નાદાની બરેલી, અને પાપિષ્ઠ દેખાય છે તેજ મર્ત અમે દેખાડીએ છીએ.

૧૮૭૬ ના વરસથી આપણા ગૂજરાત પ્રાંતમાં બારે મોસવારી ચાલે છે અને અયા વરસથી તો દુકાળ કહેવાઈ ચૂક્યો છે. હાલ ગૂજરાતના સઘળા ભાગમાં લોકો ધણાજ હેરાન છે. મોટા મોટાને પણ કાળ વિષમ લાગે છે. કેટલાક માણસો દહાડામાં એકવાર ખાઈનેજ ચલાવે છે. હળસે માણસનાં ટાળાં બૂખના માર્યા ગામે ગામ રમડે છે, તેઓના દુર્મળ અને રોગિષ્ટ શરીર જોઈને સઘળા દયાળુ જીવમાં કંપારી છૂટે છે, જધાન્ય મેંભાથી દુકાળનો પેકાર ભડી રહ્યો છે, બૂખમરાથી કેટલા લોકો છત્રોક લૂટફાટ કરવા નીકળી પડ્યા છે, રાજકિય પુરૂષો પણ આ દરવર્ષે પડતા દુકાળને જોઈ જોડા વિચારમાં પડ્યા છે, અને દુકાળમાં દુકાળ એ મોટામાં મોટા કાલ સાવજનિક વિષય થઈ પડ્યો છે. સઘળા લોકો પેકાર કરે છે કે દેશમાં અટળ નિર્ધનતા પેશી ગઈ છે અને હવે આગળ શું થશે તેનો વિચાર કરતાં જોડા નિસાસો મૂકી ગંભીરતાથી માર્યું ધૂણાવે છે.

પણ ખીજી તર્ફ જ્યારે હાલ સુરત અમદાવાદ જેવા શહેરોમાં અથવા નાનામાં નાના ગામડામાં પણ લગનગાળાને લગતા ખર્ચો થતા જોઈએ છીએ, ત્યારે મનમાં એમ લાગે છે કે આ દુકાળનો પેકાર બિલકુલ ખોટો છે અને લોકો હાલ ધણીજ સુખી સ્થિતિમાં છે. વરવોડાનો શ્રી કાઠ! સામેલાઓ શું મજાથી ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યાં છે. રોશનીનો શ્રી બમકો! બગીઓ અને થોડાઓના સોનેરી રૂપેરી સાજનો શો અજબ અજકાટ! વાળઓમાં શું સુંદર રાગરામણીઓ ધૂમી રહી છો? પુરૂષોની શી માહાલામાહ! આ જોઈને કોણ કહી શકશે કે આ દેશમાં દુકાળ છે? દુકાળ! દુકાળ તો દુષ્ટના મેં માંજ રહ્યો, અને આ દેશ તો મહા સુખમાં નિમગ્ન થયેલો જણાય છે. બૂખે મરવાની કોણ વાત કરે છે? અહિંયા તો હળસે માણસની પંગત જ માડનારા પડ્યા છે અને તે જમણુ પણ કેવા! ઘેવરને ખાજાં, ન્દસેથીને

સાડવા, પાંચે પકવાન, સાતે પકવાન આસુડી પૂરી શિખંડ પૂરી, બરશી પૂરી ને ઉપર મિરંજને દૂધ ! શાક બરકારી અને બજીઆની તો આટલી બધી જુકિત કે બજીઆ-પત્રાળી પણ હાલ નાની ગણાયછે. અને આ પ્રમાણે જમાડનાર કોઈ વિરુદ્ધાજ હશે એમ ધારશોમા. એવા ઉદાર પુરૂષો તો દાલ શેરીએ શેરીએ અને ઘેર-ઘેર દેખાયછે. ધન્યછે એ પુરૂષોની ઉદારતાને, અને ધન્યછે આ દેશને તથા ધન્યછે આ જમાનાને કે જ્યાં આવા ઉદાર પુરૂષો ઉત્પન્ન થયાછે. પેલું આગસુ કંગાળ રોગું શા માટે બૂખ બૂખ કરી રહ્યું છે ! હજી પણ તમે ધરાતાં નથી ? આવા રૂડા ભોજનો છતાં પણ, અમાગીઆઓ તમે કેમ દુર્બળ જણાઓ છો ? શું તમારા પેટમાંજ દુકાળ રૂપી અગ્નિએ આતીને વાસ કર્યો છે કે તમે પુષ્ટ થવાને બદલે લેવાનાં જાઓ છો ? પેલાં નાના છોકરાં કેમ મરવા જેવા દેખાય છે ? પેલાં ધરડો ડોસો કેમ ચાલતાં લથડી પડે છે ? પેલી અમાગણી બાઈડી પોતાના બાળકના હાથમાંથી કોહુલા રોટલાનો કડકો ખૂચીને આટલી આતુરતાથી શા માટે ખાય છે ? બૂખે મરો છો ? જાઓ, સામી પોળમાં ધનપાળશાહ શેઠને ત્યાં બે હજાર માણસ જમે છે. નહિ તો પાછલી શેરીમાં ફકીરાભટ્ટ પોતાના આપની પાછળ અશેષ કરે છે. જવાબ મળે છે કે અમને તો એક દાણો પણ એમાંથી મળનાર નથી અમે તો બૂખે મરી ચાલ્યાં ! ધર છોડ્યાં, બાર છોડ્યાં, ધરમ છોડ્યાં, છોકરાં છોડ્યાં તો પણ અમને ખાવાનું મળતું નથી. અમારાં માંના ધણું મરી છૂટ્યાં, અને અમે પણ મરીશું ત્યારેજ આ પાપી બૂખના દુઃખમાંથી છૂટીશું !

ગંભીરાઈથી વિચાર કરીએ તો આ પ્રસંગે એક સૂકા રોટલાને માટે માણસો ટળવળી મરે છે તે વેળા તેની સામે નજર ન કરતાં જે આવી જમણુવારોમાં તથા વરઘોડામાં પૈસા ખર્ચા નાંખે છે તે કેવા નિદ્ય અને દુષ્ટ પતરાળ ખેર જણવા. આ બધા પૈસાનો એક દશમા ભાગ પણ ભેગો કરી જો દુકાળીઆની મદદમાં આપ્યો હોય તો કેવું રૂઠું તથા ધર્મનું કામ થાય ! પોતાના દેશીભાઈઓ દુકાળથી મરવા બેઠા છે તે વેળા આવાં જમણુ કામળ માણસના મોંમાં જાયછેજ કેમ એ મહા આશ્ચર્યની વાત છે. મુડાંના માથા ઉપર જેસીને ઉમળણી કરવા જેવું આ રાક્ષસી કર્મ છે. જે પૈસા આવે પ્રસંગે આ બાપડાં નોધારાને જીવાડવાને સાફ વાપરવા જોઈએ તે પૈસાના નાતવરો જમવા એ તેમના લોહી તથા માંસ ખાવા બરોબર છે. જમનાર અને જમાડનાર બંને બહુજ દુષ્ટ તથા પાપી કરે છે.

પણ આ વાંચી કદાપિ કહ્યું કે જનમમાં બાપણે કોઈવાર પગ-
રણ આવે અને તે વેળા ધરડા ચરડાની આખર પ્રમાણે ખરચું ક્યાં વિના
કેમ ચાલે ? પછી રણબાપું જા. અર્થે આવવાનું છે ? આવે વખતે એ
કુકાળીઆનો કોણ વિચાર કરે ? તે મરે છે તો બેઠમ તેના ! આપણે કોને કોને
પાળવા જાણ્યું ? તેને માટે આપણે વરા ન કરીએ એ કેવી હસવા જેવી
વાત છે ! આવી રીતનું નિર્દય બેઠનારને 'ધર્મપક્ષે કાંઈ કહું તું નથી. ધર્મ
શુન્ય બુદ્ધિવાળાની આચળ દયા ધર્મની વાત કરવી એ બહેરા આમળ શંખ
ડૂંક્યા બરાબર છે. માટે દયાની વાત આધી મૂકી આપણે તેમને એટલું
પૂછીએ છઈએ કે તમે મોઢવારીની શા માટે ખૂમ મારો છો. મરનાર મરે છે.
પણ તમે તો જાને સુખી છો ? તમે શા માટે કહો છો કે અમારાથી લાઇસેન્સ ટેક્સ
અપાતો નથી ? શું, આવે દેકાણે હજારો રૂપિયા ખર્ચવા મળે છે અને
સરકાર જમારે એ ચાર રૂપિયા માંગે છે ત્યારે તે તમને નથી મળતા ?
તમે કદાપિ કહ્યું કે આતો અમે મોં પર તમારો મારીને લાલ રાખીએ
છઈએ એ વાત ખરી; તમે મચતે મુસલમાન યાઓએ, ધરમાં વાંસ ફરે છે
એ વાત સઘળી ખરી છે, અમે જાણીએ છઈએ, સઘળા દેશીઓ જાણે છે,
પણ આવી તમારી સ્થિતિથી ખિલકુલ વિરુદ્ધ ચાલ જોઈને તમારું કહું
ખરબચો કેમ મનાય ? સરકાર સ્ત્રી રીતે માને ? તમે મને એટલો ગણુગણાટ
કરો, મને એટલાં આસોશિયનો મેળવો અને મને એટલાં અર્જ કરો,
પણ જ્યાં સુધી તમે આવા નકામા ઉડાઉં ખર્ચ કરશો ત્યાં લગી સરકાર
કદી પણ માનનાર નથી કે તમારામાં નાનો સરખો એક કર આપવાની શક્તિ
નથી. જે લોકો આવા મોટા ખર્ચ કરે છે તે લોકો છેક નિર્ધનતામાં ડૂબી
ગયા છે એ વાત અનુભવાને હસવા સરખીજ લાગે. પરદેશીઓ ધણી
કાળથી તમારો ઠાલી ઠાઠ જોઈને ઠમાતા આવ્યા છે અને હજી પણ ઠગાય
છે. તેમાં તેઓનો કાંઈ વાંક નથી. રાત ને દહાડો હા ને ના, પાપ ને
ચુપ્પ જેમ જોડે રહી શક્તાં નથી, તેમ નિર્ધનતા અને આવો વૈભવ જોડે
હોઈ શકે નહિ એમ જો તેઓ માને તો તે ખરેખરું સ્વભાવિક જ છે.
પતરાળમાં આપણું બધું મળું છે અને રહું સહું કાંઈ હશે તે પણ છેક જ
જશે. આખરે આપણા હાલ અમેરિકન ઈડિયનો જેવાજ થનાર છે અને
તેમાં મુખ્ય વાંક આપણો પોતાનો જ જણાય છે. આપણે છતી આંખે
આંધળા થઈ ફરીએ છઈએ, આપણે છતે કાને બેહેરાજ થઈ બેઠા છઈએ,
આપણે છતી સમજે અણસમજુથી પણ નહારી રીતે ચાલીએ છઈએ, અને
આપણે પ્રલક્ષ કૂવાને દેખી અને જાણી તેમાં અંપલાવીએ છઈએ અને

પછી હુમતી વેળા નકામો પોકાર ફરીએ છઠ્ઠાએ તેથી શું વળે ? તે વેળા પણ કોઈ કાઢવા ઉતરે છે, તો તેને ગાળો દષ્ટાએ છઠ્ઠાએ, લાતો મારીએ અને તે ઉપર ખેંચવાને જોટલું બળ કરે છે તેથી દશગણું બળ કરીને આ પણે ઉંચે ન આવતાં તેને પણ નીચેજ પાડવાની તજવીજ કરીએ છઠ્ઠાએ. હવે આપણે શી રીતે તરીએ ? તરવાની આશાજ રાખવી જોઈએ નહિ.

આવી રીતની જ્યાં આંખણા મનની સ્થિતિ થઈ રહી છે ત્યાં શું કરવું તે કાંઈ સૂઝતું નથી. બોધની અસર થતી નથી, મર્મવચનના પ્રહારથી અસર થતી નથી, લાભાલાભ સમજવાથી અસર થતી નથી, જાતે સમજ્યાં છતાં કાંઈ અસર થતી નથી, એ જડતા કેમ ટળે ? અમેતો ધારીએ છીએ કે શાણા અને વિચારવંત દેશીઓએ મળીને સરકારને વિનવી એવો કાયદો કરાવવો જોઈએ કે નાતવરા ને વરઘોડા ઉપર ભારે કર મૂકાવવો. અમેતે ધારીએ છઠ્ઠાએ કે એ કર કોઈ રીતે ગેરવાજગી ફેલાયે નહિ. જે માણસ આટલા બધા પૈસા નકામા પતરાજીના ખર્ચમાં ફેકી દેવા નીકળ્યો છે તે દેશમાં જનમાલ સચવાય છે તેની કિંમત આપવાને શક્તિમાન હોય જોઈએ. જીજ કોટલાક કર ગરીબો ઉપર પડે છે તેમ ન થતાં આ કર પૈસાવાળા અથવા ઉડાઉ લોકો ઉપરજ પડશે. હાલ સરકારને નાણાંની ઘણી તાણ છે તેમાં એ કરની ઉપજ ઘણી મદદ લાગશે. વળી જે લોકો પોતાની મેજે આમ થવાથી સમજીને પોતાનાં આવાં ઉડાઉપણાં ઓછાં કરતા જશે તો તે પણ કાયદોજ છે, કેમકે આ કરની મુખ્ય મતલબજ એ છે કે આવાં ઉડાઉપણાં દૂર થાય. કોઈ વેળા સરકાર આપોઆપજ આ કર મૂકશે પણ દેશહિનેચ્છુઓ પોતે એ પ્રમાણે કરવાનો જશ લે અને પોતે પોતાનું નામ સાર્યક કરે તો વધારે સા એ કર એટલો જોઈએ (જણે સંકડે ૨૫ ટકા) કે લોકો નાતવ વરઘોડામાં પૈસા બગાડતા પોતાની મેજેજ અટકે; થોડો જે માત્ર વધારો થશે અને તેથી લોકોનો પોકાર વધારે હોય તે ઘણો છે એમ કહી તેઓ માંહો માંહે સંપ કરી નાતના કરાવથીજ બંધ કરશે અને એમ થશે નથી; સારાસાર સમજવાથી થયું નથી પોતાની મેજેજ થશે અને દેશમાંથી એકઠું નહિ પણ તે જવાથી બી

